

प्रकाशक .

डॉ० सी गिरि

कुलसचिव

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी

नई दिल्ली - ११००५८

पुनर्मुद्रित संस्करण, २००६

मूल्य - १२९३ ०० (छ. भागों का सेट)

मुद्रक

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

गोलघर (मैदागिन) के पास

पोस्ट बॉक्स न० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

फोन ३३३४५८ (आफिस), ३३४०३२ एव ३३५०२० (आवास)

e-mail csoffice@satyam net in

VĀCASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranatha Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy

Govt. Sanskrit College, Kolkata

Vol. I

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

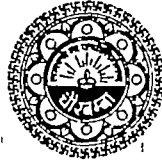
Deemed University

56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi-110058

Publisher
Dr. C. Giri
Registrar
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi-110058

Reprinted, 2006
Price 1293 00 (set of six vols)

Printer

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K 37/99, Gopal Mandir Lane
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No 1008, Varanasi-221 001 (India)
Phone Off 333458, Resi 334032 & 335020
e-mail cssoffice@satyam.net.in

अर्जुन सिंह
ARJUN SINGH

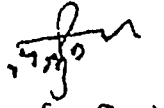

मानव ससाधन विकास मंत्री
भारत
नई दिल्ली-110 001
MINISTER OF
HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT
INDIA
NEWDEHLI-110 01

संदेश

सस्कृत साहित्य मे अनेक ग्रन्थरत्न विद्यमान हैं जिनका पठन-पाठन एव अनुसधान इस राष्ट्र मे सहस्रो वर्षों से चला आ रहा है। वेद, शास्त्र, स्मृति एव पुराण जैसे विशाल ग्रन्थ सस्कृत वाङ्मय का अग हैं। यह वाङ्मय समय-समय पर प्रतिष्ठित विद्वानो द्वारा परिश्रम एव आर्थिक व्यय से अशत प्रकाशित भी हुआ है। किन्तु समय के साथ इन ग्रन्थो की मुद्रित पुस्तके छात्रो, विद्वानो एव सामान्यजनो को दुर्लभ होने लगी हैं। अत इन दुर्लभ सुसम्पादित ग्रन्थो का पुनर्मुद्रण कर न्यूनतम मूल्य पर उपलब्ध कराने की योजना मानव ससाधन विकास मंत्रालय एव उसके अगभूत राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थान के द्वारा कार्यान्वित की गयी है।

मैं आशा करता हूँ कि इस दूरगामी उपक्रम से सस्कृत के विद्वान्, छात्र एव सस्कृतप्रेमी सामान्यजन लाभान्वित होंगे तथा सस्कृत के ज्ञान वैभव का विस्तार होगा। साथ ही मैं यह भी कामना करता हूँ कि राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थान इस योजना मे अन्य महत्वपूर्ण ग्रन्थो को भी प्रकाशित कर सस्कृत की श्रीवृद्धि करेगा।

(अर्जुन सिंह)

आमुखम्

श्रीमत्तारानाथतर्कवाचस्पतिमहाशयेन कुशाग्रबुद्ध्या वाचस्पत्यमित्यभिधानकोश निर्माय महान् उपकार कृत । असौ ग्रन्थ पूर्व कालिकातानगरात् प्राकाश्य नीत । महता प्रयासेन धनव्ययेन च प्रकाशितचरा ईदृशा ग्रन्था कालान्तरे दुर्लभता गता । तेन च सस्कृताध्ययन-अनुसन्धानक्षेत्रे काठिन्यम् अनुभूयमानमासीत् भारतशासनान्तर्गतमानवससाधनविकास-मन्त्रालयस्य प्रकाशितचराणा दुर्लभाना च ग्रन्थाना पुनर्मुद्रणात्मकपरियोजनाया पुनर्मुद्रिता अपि इमे ग्रन्था कालक्रमेण भूयोऽपि दुर्लभता गता । अत द्वितीयवारमपि पुनर्मुद्रण कारयित्वा पुस्तकाना सुलभता सम्पादनीया इति मन्त्रालयस्य सकल्पमनु ग्रन्थरत्नस्यास्य पुनर्मुद्रण प्रकाशन च विधीयमानमस्ति ।

सन्दर्भेऽस्मिन् अपेक्षित मार्गदशन तथा शुभसन्देश च प्रदाय राष्ट्रियसस्कृतसस्थान समेधितवद्भ्य मानवससाधनविकासमन्त्रिवर्येभ्य श्री अर्जुन सिंह महाभागेभ्य आधमर्ण्य वहामि । प्राशासनिकसाहाय्य विधाय कार्यसाफल्याय सहकृतवते मानवससाधनविकासमन्त्रालयस्य भाषाविभागस्य सयुक्तसचिवाय श्रीमते डॉ० एन के सिन्हा महाभागाय अन्येभ्यश्च तद्विभागीयाधिकारिभ्य धन्यवादान् व्याहरामि ।

सकल्पस्यास्य साकारतासम्पादने योग्य प्रयास कृतवन्त संस्थानस्य प्राचार्यम् आचार्य रामानुज देवनाथ महोदय, शोध-प्रकाशनविभागस्य सहायकनिदेशक डॉ० प्रकाशपाण्डेय तदनुयायिकार्यकर्तृगण च साधुवादै सम्भावयामि । योग्ये काले सुन्दर पुनर्मुद्रण विधाय उपकृतवते चौखम्बासस्कृतसीरिज इति मुद्रणालयस्य अधिकारिणे श्रीब्रजमोहन दास महोदयाय साधुवादान् व्याहरामि । आशासे यत् भूय कृतेन अनेन द्वितीयपुनर्मुद्रणप्रयत्नेन सस्कृतविद्वांस सस्कृतच्छात्रा सस्कृतप्रेमिणश्च लाभान्विता प्रेरिताश्च भवेयु इति ।

सस्कृतसेवक
वेम्पटिकुटुम्बशास्त्री
कुलपति
राष्ट्रिय-सस्कृत-सस्थानम्,
मानितविश्वविद्यालय
नई दिल्ली

प्रकाशकीयः प्रस्तावः

इह खलु संसारे शब्दव्यापारमन्तरेण लोकयान्नानिर्वाहो दुष्करप्राय एव, शब्दज्ञानं विना वेदवेदान्तादिशास्त्राणां तत्त्वावगाहनस्वाप्तवत्वाच्च, श्रवणमननयोश्च मोक्षलामेऽत्यावश्यकत्वाच्च शब्दप्रतिपत्तिशून्येन परमपुरुषार्थाधिगमोऽपि न सुकरः । शब्दज्ञानस्य साधनेषु कोसोऽपि अन्यतमः । अमरकोशादीनामनेकेषां प्राचीनकोशग्रन्थानां सत्त्वेऽपि शास्त्राकारमेव शब्दानामर्बन्धुत्वादिप्रयोगादिप्रदर्शनपराणां कोशानां निर्माणमस्पृष्टे प्राचीनसमये नाभूत् । शैलीयं नवीना पाश्चात्यदेशा-
दागता च । किन्तु सुमहत्प्रमोदस्थानमिदं यद्, इदानीमुपलभ्यमानेषु संस्कृतकोशेषु बृहत्तमस्य महत्तमस्य चास्य वाचस्पत्या-
भिष्यम्भानिधानस्य निर्मातारः सुश्रुहीतनामधेयाः श्रीमत्तारानाथभट्टाचार्यतर्कवाचस्पतिमहाशयाः प्राचीनपरम्परानुसारिण
एव विद्वांस आसन् । तत्रभवद्विस्तर्कवाचस्पतिमहाभागैर्भूयसा श्रमेण, कुशापसूक्ष्मया श्रेष्ठ्याऽशेषशास्त्रेषु चाप्रतिहतया घुद्भ्या
वेदवेदान्तसाहित्यालंकारन्यायवेदान्ततन्त्रबोग-ज्योतिषायुर्वेदादिसर्वशास्त्रेभ्यः शब्दानाहत्वाद्दृष्ट्य विनिर्मितेऽस्मिन् कोशग्रन्थे
यावन्तः शब्दाः शब्दप्रतिपत्तिविधिविधार्थप्रयोगसाक्षीयसन्दर्भादिप्रदर्शनेनालोचिता न तावन्तोऽन्यस्मिन् कस्मिन्नपि कोशे;
का वा कथा अन्येषां, शाब्दिकेषु कल्पद्रुमायमाणे शब्दकल्पद्रुमे, रथि-भोथलिङ्गमहाभागाभ्यां संकलिते सन्तपितर्सवर्गकोशेऽपि
न संश्रुता इत्यहो प्रस्तुतकोशस्य सर्वातिशायि आकृत्या प्रकृत्या च महत्त्वम् । अतः प्रथमप्रकाशसमय एवायं महाकोश-
ग्रन्थः प्राञ्चप्रतीत्येत्सुभवदेशजन्मना विपश्चितां मुक्तकण्ठं प्रशंसामप्यगच्छदित्यत्र न किमप्याश्चर्यम् ।

किन्तु बहोः कालादस्य मिःशेषविक्रीततया पुनर्मुद्रणामावाधानुपलब्धौ जातायां तल्लामाय विदुषामामहं दर्शं दर्शं
केवलं सुरभारत्वा सेवाबुद्ध्या तं विद्वज्जनकरसरोरुहं प्रापयितुकामैरस्माभिः पुनः पुनः प्रयत्न आधीयते । तत्रास्मत्साफल्ये
विपश्चितां रूपादृष्टिरेव निदानमिति सपरितोषं विनिवेद्य भाषिप्रपरिपाट्या द्वितीयवारं मुद्रापितमभिधानमिदं विद्वत्सु, विद्यार्थिषु,
विद्यास्थानपरिपालकेषु च उपायनीकुर्वन्तो वयं सुमहान्तमानन्दमनुभवामः ।

इति

निवेदयन्ति विदुषामाधवाः

प्रकाशकाः

PUBLISHERS' NOTE

This encyclopaedic Sanskrit Lexicon is a pioneer work in its field, and ever since its publication has been held in the highest esteem not only in India but even in England and Europe. Its author, Pandit Taranatha Tarkavachaspati, with his great erudition and indefatigable industry, devoted several years in collecting the materials for it, which is by far, wider and deeper in scope than any other contemporary Sanskrit Dictionary. It contains terms along with their derivations and explanations, drawn from almost all the branches of Sanskrit Literature, such as Vedas, Vedangas, Puranas, Upapuranas, Philosophy, Tantra, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical Science, Military Science, Cookery, Shiksha, Kalpa, Science of Horses, Hatha-Yoga, and Vastushastra, etc. Besides, the technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained: Charvaka, Madhyamika, Yogachara, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramañuja, Madhva, Pashupata, Shaiva, Pratyabhijna, Raseshwara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansa, Samkhya, Patanjali-Yoga and Vedanta.

The author of the work himself claims that, in addition to all the derivations and different meanings with illustrations of all the words which are found in Wilson's Sanskrit Dictionary and Raja Radhakanta's Shabdakalpadrum, it contains numerous words not to be found in these or any other previous Dictionary. It also contains numerous Vedic words which are not to be found even in the Bohtlingk's St. Petersburg Sanskrit-German Dictionary.

It was tragic indeed that such an important and useful work remained out-of-print for such a long time. We are, therefore, just as we have done in case of Shabdakalpadrum, reprinting it with selfless motive so as to make it once more available to the readers. However, it is evident that such a huge venture cannot be successful without the patronage of Institutions and Scholars. We therefore earnestly hope to get it from everyone.

PREFACE

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars

His edition of Panini's grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr E B Cowell M A at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now professor of Sanskrit in the University of Cambridge

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radha kanta Deva. It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary. These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German. The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No 507 dated Fort William the 26th January 1866

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter N 2 dated the 3rd instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to compile within a period not exceeding five years"

"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed"

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No 3480 dated the 12th December 1870.

H. Woodrow M. A.

Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal,
and formerly Fellow of Caius College, Cambridge

CONTENTS

1. Panini on genders
2. On the suffixes
3. On the primitive and derivative words
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries
5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas
6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary
Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained
Charvaka, Madhyamika, Yogachar, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramanuja, Madhva, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansha, Sankhya, Patanjala, and Vedanta
7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutra
8. The technical words of Hindu law
9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana
11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans
12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography
13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained; also an account of Hindu anatomy and the preparation of the drugs
14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions
15. The principles of Hindu astrology
16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatyoga, Vastushastra
17. Classification of the Vedas

ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਬ

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

प्रत्यात्मप्रयोजनादि ।
 सङ्ख्ययुवाहरणं पाणिनीयविद्वानुशासनम् ।
 पाणिनीयप्रत्ययपरिमिहितरूपम् ।
 उष्वादिप्रत्ययपरिमिहितरूपम् ।
 कठयौगिकादिशब्दमेद्विनियमविशेषाः ।
 शब्दानां पूर्वोत्तरपद्योः परिबृत्तिसाहरबासहत्वे ।
 आकर लङ्गसेन—प्रणीताभिधान—शब्दरूपमुमा-
 भिधान—प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तद्व्याख्य ।
 अथासम्बन्धं तेषामर्थभेदेयुवाहरणानि ।
 तन्वानुकारां जरमणीयसंस्कृताभिधानोत्तरां, वैदिकानां
 च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तद्व्याख्य ।
 तन्वाप्यनुकारां चतुर्णां वैदिकशब्दानां निम्ननिर्दिष्ट
 शब्दानां परिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 आश्वकापरिभाषितानां शब्दानामर्थान् ।
 माष्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 सौत्राणिकपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 भार्गवपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 भाष्यपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 रसेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 कणादपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 गौतमम्यायपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 आम्बस्त्रायणनिधौतपुत्रसूत्रपरिभाषितानामर्थान् ।
 मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 सर्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
 सर्वपुराणप्रतिपाद्यविषयाः ।
 वास्मीकिरामायणप्रतिपाद्यविषयाः ।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।
 पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संक्षेपेतिवृत्तानि ।
 देशविशेषज्ञानतत्त्वज्ञानानि ।
 इष्टयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 सुश्रुतादिष्वेकपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 तदुक्तशरीरविस्त्वानम् ।
 तदुक्तप्रत्ययवृत्तानि ।
 ज्योतिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।
 तेषु परिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 भूमेः स्थिरत्वे, तस्य चञ्चलत्वे चाट्यमदृश्य मत्तम् ।
 सौराण्यपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 भृगोक्तसंस्थानप्रमाणादि ।
 लङ्गोक्तसंस्थानप्रमाणादि ।
 बृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तद्व्याख्यानि ।
 आशिष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 नरपतिजपचट्यपरिभाषितानामर्थान् ।
 शाकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थान् ।
 ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धशब्दानामर्थानि ।
 सर्वत्रैवमूर्त्तिलक्षणानि ।
 तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 तन्त्रोक्तपटवक्रस्वरूपानि ।
 शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 गान्धर्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।
 ब्रह्मशास्त्रोक्तशब्दानामर्थान् ।
 अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानामर्थान् ।
 शब्दाधीनकाराणां लक्षणोदाहरणानि ।
 वृत्तरूपकादिपरिभाषितानामर्थान् ।
 सौम्यव्यूहादिलक्षणानि ।
 सौम्यपरिमाणभेदाः ।
 पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थान् ।

श्रीं तस्यत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुसम्भव सुरवरैर्व्याहृिपद्मद्वयम् इक्षीन्भ्रान्तमेकदन्तसुमुखं सिन्दूरश्रीभान्वितम् ।
विभ्रधान्तनिवारणेऽद्वयतनु' सर्वार्थविधिप्रदम् वन्दे भक्तिधनन्वितो विमलधीहतुं हृदये सदा ॥ १ ॥
नुत्तार्थाधिगमं सर्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च ब्रह्मज्ञानाहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्वा नत्वा वितन्यते । तारानायदिजेनेद वाचस्यत्यसमाह्वयम् ॥ ३ ॥
शो वन्य विना सुभं ब्रह्मरत्नसजं धिया । अशेषशेषसुषीदाने तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्नेनः शेषाशेषसुखानि नः । यतः ब्रह्मविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सुखवार्तिकभाष्यार्थां कारकान् सुनिषत्तमान् । पाश्चिन्त्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्शयते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थासङ्घास्याकारिणां तथा । मन्त्रिणे द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुख्यबन्धविज्ञापने ।

इह सक्तु उरुषा यां काञ्चित् भाषामन्ववितुमीहमानाः प्रयतन्ते तद्वैज्ञानसाधनं तत्तद्भाषायाकरत्त
कोषसाधिनन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्रायोयौगिकब्रह्मनावाणामर्थज्ञान, कोवात् पुनः रुढाणां ब्रह्मणां
केवाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम ब्रह्मनामर्षबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकीषे प्रायेण लिङ्ग-
सहितस्यैवार्थबोधनम् । तत्र यद्यपि संस्कृतभाषयेव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-
न्तरेषु भाषान्तरस्वार्थप्रापने, सम्पूर्णतात्पर्यार्थस्वास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य प्रापने तु भावार्थस्य
रूपं स्फुरणात्, यमानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागमप्रदर्शयन् अक्षरार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्वाबोधनात्
अक्षरप्रकृता बोधने तु अवयवब्रह्मार्थस्वापि सुखेन प्रहास्य अवयवार्थप्रदर्शनपूर्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-
बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अक्षरार्थस्यैव प्रतिपादनात्
ब्रह्मणां सर्वेषामर्षानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्तितानामपि ब्रह्मणाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठे-
नाद्यप्रतिपादनात् क्षुत्पितृनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तन्नीलानामपि ब्रह्मणाम्-
वयवार्थज्ञानमसुखममेव । नानाकोषपठितानां ब्रह्मणामेकत्र बहुसनेन पाश्चिन्त्यागममनुसृत्य विविध-
विद्यायता उक्तरोपाधिना 'उरुलिखन्' साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः ब्रह्मकल्पद्रुमाभिधाने कृत-
अमाभां विद्वद्भिर्नां बोधलिङ्गरथाभां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्वकं
सुपरिपास्या बह्वत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतब्रह्मस्वार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयैवार्थबोधनमन्तरेषु संस्कृत-
ब्रह्मणामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषायां सुतरामेव न सुप्रहः । अतः
संस्कृतभाषाब्रह्मणामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधान व्युत्पित्मनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने मनातितरां सङ्कल्पो-
 ऽवर्त्तत । किन्त्रसौ सङ्कल्पस्तत्रारोपयोगिव्ययार्थार्थविरहेण निरर्थकतया मुकुलित इव समञ्जि ।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं मुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-
 विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिपिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एड् चड्डी) इति नामक
 माहेव प्रत्यावेदितम् । मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन
 प्रोत्साहितः वङ्गवर्षभेष्टः अयुत मुद्रा एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार ।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूले चिरमुकुलितोऽपि स सकल्पः पुनः फलौन्मुखी-
 वभूव । अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमासादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवेद्यकव्याक-
 रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य वङ्गलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नामात्रास्त्रेभ्य
 उद्धृत्य दर्शितानि । आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणनातं प्रादर्शितम् । ततः पाणि-
 न्यादिविहितप्रत्ययागमाना परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि । यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयो परि-
 वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः ।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथम स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-
 प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रिया, ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेद प्रकृतिप्रत्ययभेदस्य तेऽत्र
 परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुदलेषि ।
 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि
 स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः,
 पदानियमः, इट्शून्यतादि, सकर्मकत्वादि, लटि लुडि प्रविद्धकृतसु च रूपश्च दर्शितम् । यद्यपि
 अर्थविशेषोत्कीर्तनं संस्कृतभाषयैव सर्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं
 प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् अन्यवह्निर्भूततासृचकेन वेष्टनाकाररेखाद्येन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थ-
 प्रकाशनं कृतम् ।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः । अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-
 गमानुषारथैव प्रत्ययादिसञ्ज्ञादिकमत्रादृतम् ।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्कथार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-
 विज्ञाना कष्टं भवेत् तन्ना भृदिद्यनया धिया खण्डश एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि ।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः सपूर्णं स्यादिति । प्रथमित्यते च तथा, यथा षड्भिः
 षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमियादित्यत्र ।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम खलन सुधीभिः समुद्रायेत
 तच्च तैः निजगुणेन परिशीलनीयम् । शिवमस्तु ओ तत्सत् ।

Professor TARANATHA TARKAVACHASPATI.

श्रीतारनाथ तर्कवाचस्पति ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामये वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च
 सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने सौकर्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राण
 प्रदम्भं व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुश्रियम् ।

स्त्री । १ ।

इत उक्तं वक्ष्यमाणं शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युःस्त्रियकारः । तस्य-
 पवादस्तत्काले वक्ष्यते तत्रापि विशेषैरुदाहिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

अकारान्ता मातृदुहितपोटस्त्रयनमन्दरः । २ ।

अकारान्ता अनी मञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नाम्ने । अन्येनाम् "अन्तेभ्यः"
 इति स्त्रीव्यभिचारेण ईकारान्तात् अकारादेरेव स्त्रीव्यभिचारेण
 अदन्तात्, तिङ्प्रत्ययान्तोऽपि स्त्रियान्तादेरेव प्रकृतिरूपत्वा-
 धारेण अदन्तत्वेऽपि न विवक्ष्यताम् । तादा इतिता स्या
 योता मन्ता ।

अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्तः अनिप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियं स्यात् । अनिः वरवि
 रजभिरिवादि । तत्र च "कृदिकारादङ्गिनः" इति मञ्चे स्त्रीप्
 अनि एवनी चेत्वादि । अनूः वपूटिवादि । प्रत्ययान्तः किम् ।
 दिङ्गतेः किम् यः अर्धं विशेषलिङ्गः ।

अङ्गनिभरस्त्रयः पुंदि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे
 प्राप्ते वाचिकपुंस्त्रियान्तार्थं स्यात् । एवमवं वा अनिः
 वरविः अरवि । स्त्रीत्वमञ्चे स्त्रीप् वा अनिवादि

मिन्दन्ताः । ५ ।

धातुद्विरुत्तरत्वे । निप्रत्ययान्तः निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियं
 स्यात् । इतिः शानिः जनिः धुनिः । अत्रापि वा स्त्रीप्
 धुनी शानी हानी धुनी इत्यादि ।

वङ्गिद्वयप्रत्ययः पुंसि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते मद्यवादायं स्यात् । अर्धं
 वङ्गिः वङ्गिः अर्धः ।

स्त्रीलिङ्गोऽन्यर्धः पुंसि च । ७ ।

इते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । इतेषां मिन्दन्तत्वेन
 प्राप्ते विवक्ष्यते । अर्धविधं वा स्त्रीः स्त्रीः अर्धः । स्त्रीत्वमञ्चे
 वा स्त्रीप् स्त्रीप् स्त्रीप् स्त्रीप् ।

किञ्चनतः । ८ ।

किञ्चनप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियं स्यात् । कतिः बुद्धिः इति ।
 "अकिञ्चनः" इति निर्देशात् अत्र न मञ्चे स्त्रीप् ।

ईकारान्तस्य । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियं स्यात् । अकारोधात्वधिकारनिङ्-
 चर्युः । एतत्कालपर्यन्त एव धातुरुत्तरत्वे नादिमस्यत्वे ।
 अनीः, तन्नीः, तरीः, सप्तीः ।

ऊङ्घ्रावन्तस्य । १० ।

स्त्रीलिङ्गीणां अङ्घ्राय स्त्रीलिङ्गं टाप्कारोर्षङ्घ्रायापो
 पङ्घ्रयम् । ऊङ्घ्रान् ऊङ्घ्रान् आभन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गं स्यात् ।
 ऊङ्घ्रादीनां स्त्रिया विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां अङ्घ्रये लिङ्गज्ञानस्य
 घुगमतायमिङ्ग पङ्घ्रयम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । ऊङ् । ऊङ् । ऊङ् ।
 स्त्री । अर्धो गौरी प्राङ्गुली । आप् विद्या भिदा त्वरा लया
 इत्यादि ।

युन्तमेकाक्षरम् । ११ ।

एकाक्षरः ईकारान्तः अकारान्तश्च असति विशेषे स्त्रीलिङ्ग
 स्यात् । श्रीः मूः । दीव्यते किपित्त विशेषविकृता ।
 एकाक्षरं किम् ? वङ्गिणी स्त्री प्रमुनीः प्राप्तायं विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतः । १२ ।

विंशतिप्रत्ययः नवतिपर्यन्ताः संज्ञासंज्ञेयवाचका स्त्रियं स्युः ।
 इदं विंशतिः । विंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् इतिः सप्ततिः अष्टीति
 नवतिः । कृदिकारात्ताभावात् विंशत्यादिभ्यो न मञ्चे स्त्रीप् ।
 एवविंशत्यादेस्तु "परवङ्गिणं इत्यतत्पुत्रयोः" इति स्त्रीत्वमेव
 एवमन्यत्रादेः नवतिविङ्गानतिङ्गतेर्नादधित्वाभावात् । अ
 नवतेः किं ? इतं इङ्घ्रयम् । विंशत्यादव किम् ? एवदशादेर्विभक्त
 विङ्गत्तम् ।

दुन्नुभिरस्येपु । १३ ।

अकारोर्धो दुन्नुभिरस्यः स्त्रीलिङ्गं स्यात् । एव दुन्नुभिः मञ्चे
 स्त्रीप् दुन्नुनी । अकारान्तश्च न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंसम् ।

नाभिरचक्षिये । १४ ।

चक्षियार्थकमिदो नाभिरब्द स्त्रीलिङ्ग स्यात् । इय नाभि (सञ्चाययव) वा ङीप् नाभौ ।

उभावन्वयत्र पु सि । १५ ।

उभौ इन्मुमिनामिशब्दै क्रमेण नाभिभिश्च चक्षिये च वर्त्तमानौ पुल्लिङ्गौ स्याताम् । अय इन्मुमि (वाद्यभेद अस्त्रभेदो वा) अयं नाभि (चक्षिय) "लिङ्गमशिय लोकाश्रयत्वान् इत्युक्ते कश्चित् अमिधार' । तेन अययववाचकस्य पुंस्त्वमपि "ससङ्गसत्पद्मजपत्र क्रोमलैरुपाहितश्रीपुमभीविनाभिभि' इत्यत्र उ स्त्वम् । अत एव रभस

सख्यराट् चक्षिये नाभि पुसि प्राण्यङ्गो हयो ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रिया कस्त्रूरिकामदे ॥

इत्याह ॥

तलन्तः । १६ ।

भावाद्यर्थे विहितत्प्रत्ययान् स्त्रीलिङ्ग स्यात् । शुभ्रस्य भावः शुभ्रता एव' जडता मृडता । द्राघ्णस्य कर्म भावो वा द्राघ्ण्यता । जमाना समूह जनता प्रामता । देव एव देवता 'स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः कश्चित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य- तिवर्त्तने' इत्युक्ते प्रकृतिभिर्लिङ्गत्वम् ।

भूमिव्रियुत्सरिज्ञतावनिताभिधानानि । १७ ।

भस्यादिपर्यायशब्दा स्त्रीलिङ्ग स्यु । अचला अचलान्ता विश्वम्भरा इत्यादय । विद्यत् तडित् सौदाननी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा अपग । जता वल्ली वल्ली व्रतति । वनिता योषित् अचला ।

यादौ नपु सकम् । १८ ।

याद् गन्द्' सरित्वाचकोऽपि क्लीबलिङ्ग स्यात् । पूर्व्वस्त्वान्प याद् । इट् याद् (मदी) ।

भास्नुक्स्वग्दिग्दुग्दुग्दिगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः स्तुक् स्तुक् दिक् इक् उष्णिक् उपानत् ।

स्युषोर्षो नपुंसके च । २० ।

स्युषोर्षागन्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । स्युषा स्युषम् (काष्ठ- मयी द्विकाशेका) । जर्षा जर्षं (नेपादिचोस) ।

यृहग्रशाभ्यां क्लीबे । २१ ।

ऋहपूर्व्वक स्युषागन्दः शयपूर्व्वक जर्षागन्द क्लीबलिङ्ग एव स्यात् न त स्त्रियाम् । परवह्निङ्गतामवाद् । ऋहस्युषम् शयोर्षम् ।

प्राट्ठविप्रुह्स्वट्त्विवः । २२ ।

एते गन्दा स्त्रियां स्यु । इय प्राट्ठ विमुद् इट् विट् त्विट् ।

दर्विविदिवेदिखनिशाण्यभिवेणिकृत्योपध्नुलयः । २३ ।

एते शब्दा स्त्रीलिङ्गा स्यु । पक्षे ङीप् । इयं दर्वि विदिः वेदि खनि शाण्य अन्निः वेचि कपि श्लोमधि अकृषिः । पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकर, "अङ्गलोपोरगता' इति काचिदाद्य ।

तिथिनाडिस्त्रिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छवि- रात्यादय' । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गा स्यु' । इय तिथि' । अस्य पुंस्त्वमपि "तिथलो- हयो' इत्यमरोक्ते । "निखिवाक्षिष पूर्णमातिथीन्" इति नैषधम् नाडि स्त्रिवि इत्यादि । रात्यादय इत्यादिपदात् नक्तदोषाभिन्ना रात्रिपर्याया षट्छन्ने । सर्वत्र पक्षे ङीप् । नाडी रची वीची इत्यादि ।

शष्कुलिरानिकुश्वन्तिवर्त्तिभ्रुकुटिब्रुटिबलि- पङ्क्तयः । २५ ।

एते शब्दा स्त्रिया स्यु । इय शष्कुलिः रात्रि' इत्यादि । सर्वेभ्य पक्षे ङीप् । "अवचस्वित्कर्षशष्कुलीकलसीकम्" इति नैषधम् । "रात्रीषरात्रीषयचोस ऋङ्म्" इति भाव । बलिब्रुदावयव ।

प्रतिपदापहिपत्सपच्छरत्ससद्परिमदुष सवित् चुद्युन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दा स्त्रिया स्यु । इयं प्रतिपत् अपत् विपत् इत्यादि ।- उषा मातरधिष्ठात्री देवता "उषा उषन्ति" इति वेदमन्त्र ।

आशीर्धू पूर्गीर्हारः । २७ ।

एते स्त्रिया स्यु । इयमाशीः धू पू गी ह्या ।

अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बद्धत्वञ्च ।

अप्प्रश्नतीना पञ्चाना स्त्रीत्व' बद्धवचनान्तत्वं च स्यात् । इमा अप । इमा सुमनसः । पुष्पसामान्ययाचित्त यदास्य बद्धत्व' तेन सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देववाचकत्वं तु स्वत्वमेव । बद्धत्व चैषा प्रायिकम् अत एव अर्थवत्स्त्वभावे, "एषा च सिकता तैषदानेऽसमर्था" इति प्रयुक्तम् । "समां बर्वा विजा- यते" इति स्त्वभावे समायां समायासिति प्रयुक्तम् । "विभाषा प्राप्ताघेट्" इति स्त्ववृत्तिसम्बन्धात् प्राप्तासात् । सुमनसासिति इट्दत्तेन च प्रयुक्तम् ।

शुक्त्वग्न्योग्नाग्थवागूनौस्त्रिषः । २८ ।

एते शब्दा स्त्रिया स्यु । इय शुक् त्वक् उब्बोक् वाक् ।

तटिषीमासबध्वा । २९ ।

एते शब्दा स्त्रिया स्यु । तटि' पक्षे ङीप् सीमा संबध्वा ।

चूल्हिवेणिखार्थ्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियाः सुः । इयं चूल्हि, वेणि खारि' पक्षे ङीप् ।

ताराधाराज्योत्सवादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियाः सुः । तारा धारा व्योम्ना ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्वधिकारे पुन' स्त्रीग्रहणसधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्य-
ग्रहणसन्धेया व्यभिचारसूचनार्थम् । यत्र यत्र च व्यभिचार
तत्तत् पूर्वसक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठानुसारेण किञ्चिदवशिष्टं सूच्यते । स्त्रियां क्तिन्
(३,३,६४) इत्यधिकारे ये विहितानि क्यत्रादयः' मत्प्रत्ययास्तदन्ता अपि
स्त्रियाः सुः । यथा व्रजयजोभावे क्यप् (३,३,६८ सू०)
प्रवज्या इत्या । संज्ञाया समजननिषदनिपतमनविदधुञ्जीङ्-
भृजिष्थः (३,३,६६) । समज्या सभा, निषद्या आपण',
निपत्या पिच्छसा भूमि, मन्या गलपार्श्वगिरा, विद्या, सत्या
अभिषव, श्या, भृत्या, इत्या शिषिका । कञ् य च (३,३,१००)
क्रिया क्त्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्यापरिसर्या-
भृगयाटाश्वानासुपसख्यानमिति तलत्ववार्तिकम् । परिचर्या
पूजा, परिसर्या, भृगया, अष्टाश्या । जागत्तैरकारो वा (वा०)
जागरा जागर्या । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा
विविटिषा पुत्रकास्या । गरीश हल (३,३,१०३, सू०)
रैज्ञा ऊहा, मूर्च्छा । विद्भिटादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०)
जरा त्रपा सञ्जा भिटा सिदा । चिन्निपूजिकायिञ्चिश्च
(३,३,१०५, सू०) चिन्ना पूजा कथा कुम्भा चर्वा ।
आतधोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा । अटनरो-
रपस ख्यानम् (वा०) अडा अनर्वा । श्यासन्त्यो युच्
(३,३,१०७, सू०) कारणा यातना पीडना आसमा अन्वना ।
चट्टिर्वन्दिदिभ्यश्च (वा०) घट्टना वन्दना वेदना । इपेरनिष्ठा-
यैस्स (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्येषणा । रोगारक्षायां
एवुल मडलम् (३,३,१०८) मच्छटिका प्रवाहिका विषर्षिका ।
धात्वर्थनिर्देशे एवुल वक्तव्य' (वा०) आसिका शायिका ।
सप्तायाम् (३,३,१०९) उद्दालपुष्पभञ्जिका । विभाषा
स्नानपरिप्रयोरिञ् च (३,३,११०) का कारि कारिका
क्रिया कृत्या कृति वा त्वमकार्पोरिति मन्त्रे सञ्जा कारि कारिका
नाऽकार्षमित्युत्तरम् एव गणि गणिका गणनाम् । पाचि पाचिका
पचं पक्तिम् । पर्यायादर्शात्पत्तिपु एवुच् (३,३,१११) भवत
आसिका पर्यायेषासना, अर्हे भवानिस्तुभक्तिकामर्कति । अथे

इस्तुभक्तिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इस्तुभक्तिका उदपादि ।
आक्रोशे नञ्प्रति (३,३,११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनि-
प्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्व्यधिकारपतितयोऽलौकिकम् ।
कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति षष्ठी "खच्-
स्त्रियामञ्" इति (५,४,१४) खार्थिकेऽपि व्यावक्रोशी व्यावृत्ती ।
तलन्त इति (१७) सूत्रे तलग्रहणं समुहाययादीनामपलक्ष-
णम् अत एव "तल्लन्दे येनिकद्यात्वा वैरमैथुनकादिबु" इत्यमर
आह स्यात् । तस्य समुह (४,२,१७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो य
(४,२,४६) इति ये पाश्या वन्या वात्या धम्या तृग्या । खल
गोरथात् (४,२,५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनितक-
स्यच (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्य (वा०) खनिनी
डाकिनी कटिखिनी । गोला, रथकृशा । इग्हाद्नु वैरमैथुनिकयो
(४,३,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अतिभारहाजिका,
आदिना "पादगतस्य सखादेवींश्चायां वुञ् लोपश्चेति" दण्डव्यव-
सर्गयोचेति (५,१,२७, २८) वुनो गृहणम् द्विपादिकां ददाति
दण्डतो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विगतिकां त्यजति । वुगृह-
णात् वुजोऽपि गृहणम् तेन "गोत्रररणात् स्नाधाम्याकारेत्यादि
(५,१,११४) वुजो गृहणम् गार्गिकया काठिकया वा ज्ञापते ।
दण्डमनोश्चादिभ्यश्चेति (५,१,११३) वुञ्च गृहणम् । शैथोपा-
ध्यायिका मानोत्रिका । तदस्या महरणमिति क्रीडाया षः
(४,३,५७) इति यान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्ड महरणमस्या
क्रीडायाम् दाण्डा कौसला । घञ् सास्या क्रियेतिञ् (४,३,५८)
इति विहितजान्तश्च स्त्रियाः स्यात् । दाण्डपाता त्रियि । श्यैन-
स्माता ऋगया, तैलस्माता खधा ।

एतद्विद्वा अथ्येऽपि केषुच, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽभेरे-
ऽभिहितं यथा तित्दुकी कणिका, भङ्गिः सरङ्गा सविः साति
काकिनी (षी) चूर्खि, शायी द्रुषि द्रत् । कन्या आसन्दी
(प्रतिनासुपनेयनासनम्) भङ्गरी चर्चरी, पारो होरा लहा
विष्मला लाला लिहा गण्डुषा, गृध्री वमवी मरी । इत्यादयः

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वष्पमाणा' शब्दाः अस्ति बाधके उ' लिङ्गाः सु' ।

घञ्वन्तः । २ ।

अजन' अन्तश्च धातुः उ' लिङ्गः स्यात् । वञ्—पाकः त्वागः ।

अप्—करः गरः तरः शर' । घञादयो भावार्थका एवेह
 न्दृष्टान्ते । माने विहितार्थां क्लृप्त्युत्थया नपु सकलस्य,
 त्तिष्ठादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकत्वौ-
 चिता । तेन कर्मादौ घञाद्यन्ता विशेष्यलिङ्गा एव ।
 अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य
 कर्मार्थकत्वेन नपु सकतया प्रयोग इत' ।

घाञ्जन्तश्च । १ ।

घान् अचमत्वयान्तश्च घाञ् उं'सि स्यात् । विसारः गोचर'
 चयः जय नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपु सके । ४ ।

अजाद्यान्तत्वेन उं'स्त्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । एते
 यन्दा नपु सकलिङ्गाः स्युः । इदं भय लिङ्ग भग पदम् ।

नङन्त' । ५ ।

नङ्मत्वयान्त' शब्द उं'सि स्यात् । यत्' प्रप्रः इत्यादि ।

याञ्जा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्मत्वयान्तत्वेन उं'स्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याञ्जाशब्द'
 स्त्रिवां स्यात् । इय याञ्जा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किमत्वयान्तो घु (दा घा) उं'सि स्यात् । आधि उदधिः
 (घट) । आधिः निधि' । घु' कि चक्कि' जधि
 विशेष्यलिङ्ग एव ।

इधुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन उं'स्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमथ वा इधुधि ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तखानभुज-

कण्ठखड्गशरपद्माभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्यायशब्दा यथासम्भव तद्देवादिनाञ्च असति बाधने
 उं'सि स्यात् । देवा' सुरा' । भेदा' जङ्गा विष्णु शिवः
 यत् । असुराः दनुजाः । भेदा' बलिः कालनेयः नेमि' ।
 आत्मा खेत्तवः । स्वर्गः नाक । गिरिः नग' पर्वत' । भेदा'
 हिमालय सुमेरुः । समुद्रः उदन्मान् सिन्धु । भेदाः शीरोद'
 खण्डोद । मख मखरः करज । नेय' कचः बाहः । दन्त'
 दयन' । खान कुच पयोधर । भुज प्रकोठ । कण्ठ गण्डः ।
 खड्ग खसि । शर सावकः शार्ङ्ग । पद्मः कर्पूर ।

त्रिपिष्टप त्रिभुवने नपु सके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्द स्त्रीने स्यात् । स्वर्गवाचि-

त्वेन उं'स्त्वे प्राप्ते अवमारम्भ । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्ग) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्यौदिवोक्तत्वेण यद्ब्रह्मम् । अर्नामिधावित्तेन उं'स्त्वे प्राप्तेऽव-
 भारम्भः । द्योगन्दः दिव्यशब्दश्च स्त्रिवां स्यात् । इव द्यौ इमे
 भूदिवौ ।

इधुवाङ्ग स्त्रियाम् । १२ ।

इधुवाङ्गशब्दौ उं'सि स्त्रिवाञ्च स्याताम् । शरवाचित्तेन भुज-
 वाचित्तेन उं'स्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भ । इवमर्थं
 वा इधुः वाङ्ग ।

वाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ उं'सि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्तेन उं'स्त्वे प्राप्ते पक्षे
 स्त्रीत्वार्थमारम्भ' । अयमिदं वा वाणः वाण काण्ड काण्डम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्त उं'सि स्यात् । न्तां तथा इवा उच्चा । चर्मा-
 वर्मादयस्तु "मन् इत्थञ्चोऽर्चरि" इति परस्मैपदान् बाधात्
 स्त्रीत्वलिङ्गा । तत्र "इत्थञ्चः" इत्युक्तेः प्रथिमा अदिमा इत्या-
 दयो नेन्तत्वात्वेन उं'स्त्वेन ।

ऋतुपुरुषकपोलगुल्फभेधाभिधानानि । १५ ।

ऋतादिपर्यायशब्दाः यथासम्भव तद्विधेयशब्दाश्च उं'सि स्युः ।
 ऋतः अध्वरः । भेदः उक्त्वं अन्विष्टोम' । इवम' गर' ।
 कपोलः गबहः । गुल्फः प्रपदः । भेव' नीरद' जलधरः ।
 भेद' उक्त्वर आवर्त्तक ।

अश्व नपुंसकम् । १६ ।

शेववाचित्तेन उं'स्त्वे प्राप्ते तदपवाद' । अश्वम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्द उं'सि स्यात् । विभु' विधुः इत्तुः ।
 इदञ्च विशेष्यैवाधितविभवम् । अत एव "इत्तुर्इत्तुविका-
 विभ्यां अत्तारम्भे गरे स्त्रियाम् । इवोः कपोलान्वये" इति
 भेदिनिः । "करेचुरिभ्यां स्त्री नेमे" इत्यमरः । तथा च एक-
 आतोवचनविशेषाभावे एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण
 "लिङ्गशेषविधिविधौ विशेष्यैर्वैयवाधितः" इत्युक्तममरलिङ्गेन ।
 एवमन्वत्त्वापि ।

धेनुरञ्जुकुञ्जसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन उं'स्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते यन्दा स्त्रिवां
 स्युः । धेनुः रञ्जु कुञ्जः । अत आमाचिजातित्वात् पक्षे

जङ् । कुङ् । बरयूः ननूः रेबूः प्रिवङ्गूः । धेनोः प्राबितात्
रज्जोश्च पञ्चुदाशोद् ।

समासे रज्जुः पुं सि च । १८ ।

समाधानस्यः रज्जुश्च उं सि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्जु
कर्कशरज्जु ना वा वधाति ।

अश्रुजानुस्वाहश्रुजतुवपुतासूनि नपुंसके । २० ।
उदन्तत्वेन उं स्त्रे प्राप्ते तदपवादाय झलम् । एतानि स्त्रीषु स्युः ।
यजन्, जातु जाडु चान्, जत लउ तासु ।

वसु चार्थवाचि । २१ ।

चर्षगाचिचवद् स्त्रीषु स्यात् । वड धनम् । चर्षगाचोत्प्लोतेः
वसुर्धनं चार्थवाचिषु देवभेदे च उमान् ।

मद्गुमधुभीषुषाशुकमण्डसूनि नपुंसके च । २२ ।
एते शब्दाः उं सि नपुंसके च स्युः । उं स्त्रे प्राप्ते पक्षे स्त्रीव-
त्त्वात् झलम् । अयं मद्गुः इदं वा-मद्गु मधुः मधु ।
अवस्थितविकस्याश्रयणेन वसने चैते देवभेदे च उमानेव चौर-
वाचि त नपुंसकमेव ।

रुलन्तः । २३ ।

रकारान्तं रुकारान्तश्च उं सि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते
प्रपञ्चार्थं । मेर सेत सेत ।

दारुकसेहजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः स्त्रीषु स्युः । दारु कसेह जङ्गु
वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २५ ।

तन्तत्वेन उं स्त्रे प्राप्ते पक्षे स्त्रीवत्त्वात् झलम् । चात् उं सि ।
सक्तुं सक्तु ।

प्राग्ग्रन्थकारान्तः । २६ ।

एत अङ्गं रश्मिश्चदधितकल्पपर्याजकारान्तोऽधिप्रियते ।

श्रीपधः । २७ ।

अकार उपधाभूतो बह्व तन्नाभूतोऽकारान्तः उं सि स्यात् । अकारः
अरश्च शौरश्च । आरकपाठबादवस्तु विशेषश्चदधित्वेन लिङ्गिणा ।
अत्त च प्रवरत्वे प्रायः विशेषश्चदधामेव लिङ्गमस्तुविभक्तो न तु
विशेषश्चदधामिति न अभिचारः ।

चिदुक्कशासूकप्रातिपदिकांशुकोत्सुकानि नपुं-
सके । २८ ।

श्रीपधतया पुं स्त्रे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः स्त्रीषु स्युः ।
चिदुक्कं शासूकं प्रातिपदिकमिदित्यादि ।

कण्टकानीकसरकमीदकचसकमस्तकपुस्तकतटाक-
निष्कशुष्कवर्षस्त्रापिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकता-
सकफलककस्तपुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः उं सि स्त्रीषु च स्युः । उं स्त्रे प्राप्ते पक्षे स्त्रीवत्त्वात्
झलम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकं अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपध' अकारान्त' उं सि स्यात् । षट् षट् ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलीष्टानि
नपुंसके । ३१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः स्त्रीषु स्युः । किरीटं शृङ्गं
ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकपर्कटनटनिकटकीटकटानि
नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके उं सि च स्युः । कुटं कूटं कूटं कूट
कपटं कपट इत्यादि ।

शोपधः । ३३ ।

शोपधोऽकारान्त' उं सि स्यात् । शुष्ण' शष्ण' पापाण ।

शृण्वलवणपर्यंतोरणरणीष्णानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । कर्णं लवणम् पर्यं तोरणमित्यादि ।

अमरस्तु "तोरणोऽस्त्री" इत्युक्तवान् तन्मूलं शक्यम् । उष्ण-
शब्दस्य स्वर्गवाचित्वे एव स्त्रीवता तद्वति तु शुष्णश्चनत्वेन
लिङ्गिणत्वम् । उष्णं वङ्गः उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्वाणस्वर्णसुवर्णम्रणचरणशृण्वणविषाणशूर्णा
दृशानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः स्त्रीषु उं सि च स्युः । कार्वाणं शूर्णाश्च इत्यादि ।

श्रीपधः । ३६ ।

अकारोपधः अकारान्तः उं सि स्यात् । एष' अर्ष' ।

काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः स्त्रीषु स्युः । काष्ठम् उरूद
(सामान्यवभेदे) ।

काष्ठा दिग्घा स्त्रियाम् । ३८ ।

टिग्वाचककाष्ठाशब्द स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिग्घि इत्यनेनेटसिद्धौ स्त्रीभार्येऽपि स्त्रीत्वार्थमर्चपक्षेण तेन "स्वय विघोर्य-
द्रुमपर्यैष्टसिता परा हि काष्ठा" इति कालिदासप्रयोग ।

तीर्थप्रोचयथानि नपु सके च । ३९ ।

षादधिकारात् पुंस्त्रीत्वेवातुपच्यते न तु स्त्रियामिति । तेन "प्रोचयमस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तम् । तीर्थं तीर्थः प्रोच प्रोच

नोपधः । ४० ।

अदन्तो नोपध उं सि स्यात् । इन येन ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनत्रेतन-
शासनसोपानमिथुनश्लानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुं-
सके । ४१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते ह्युडन्तत्वेन
क्रीवत्वस्य यक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्रीमे ह्यु । जघनम्
व्यजिन तुहिन काननमित्यादि ।

मानथानाभिधाननलिनपुलिनोयानशयनासन-
स्थानचन्दनालानसम्भानभवनवसनसभावनविभावन-
विमानानि नपुसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुं सि क्रीमे च ह्यु । मानादिषु केषाञ्चिद्भानत्वेन
पुंस्त्रे केषाञ्चिच्च ह्युडन्ततया तदभाषकसूत्रेषु क्रीवत्वे प्राप्ते च
उभयलिङ्गतायै सूत्रम् । मान मान यान यानम् । वस्तुत
करणाधिकरणयोर्लुट् इति वक्ष्यमाणसूत्रेषु त्रिलिङ्गत्व-
प्राप्तौ पूर्वापवादेन नपु सकत्वमेवेति तदपवादार्थं सूत्रम् ।

नोपधः । ४३ ।

अदन्तः नोपध उं सि स्यात् । धूप दीप यूप ।

पापरूपोडुपतापत्रित्वपुप्यशप्यसमीपान्तरीपाणि
नपुंसके । ४४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्रीमे ह्यु । पापम् रूपम्
शूर्पकुतपकुणपदीपविटपाणि नपु सके च । ४५ ।

एते शब्दाः इ सि क्रीमे च ह्युः । शूर्पं शूर्पमित्यादि ।

नोपधः । ४६ ।

अदन्त नोपधः उं सि स्यात् । अरभः कुम्भः शरभः ।

तन्मभं नपु सके । ४७ ।

पूर्वसूत्रापवादः न तदपवादः ।

जृम्भं नपु सके च । ४८ ।

जृम्भ जृम्भः । अटि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

नोपधः । ४९ ।

अदन्त नोपधः उं सि स्यात् । सोम स्तोम भीमः (मध्यम
पागल्लव) भीतिहेतुवाचित्वात् विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिधयुग्मे भगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुं-
सके । ५० ।

पूर्वसूत्रापवादः । रुक्म सिधयम् । आत्मनीति विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावे अन्तत्वेनाचसमासाने टिकोमेऽदन्तत्वम् तस्य षाड्य
यत्वेऽपि नपु सकत्वकथनम् अदन्तनोपधत्वेन प्राप्तं पुंस्त्राप-
वादार्थम् । वस्तुत' अध्यात्मशब्द प्रत्याख्यातं शक्यते ।

सग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमक्षीमक्षीमोद्दामानि
नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपु सके चात् उं सि च ह्यु । सग्रामं सग्रामः ।
दाडिम दाडिम । उद्दामशब्द प्रचण्डवाची । उच्यते
दामाया इति विपक्षे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

नोपधः । ५२ ।

अदन्त नोपधः उं सि स्यात् । हय गवयः समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपु सके । ५३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपु सके चात् उं सि च ह्यु । गोमय गोमय ।
कषायस्तु रसवाची "तृणरस्तु कषायोऽस्त्री" इत्यमरः । तद्वति तु
त्रिलिङ्ग । अव्ययशब्द क्रीववाची । व्ययाभाववाची तु नास्ति
विषयः व्ययशब्दस्याजनतया पुंस्त्रेण ततो गञ् तत्पुंस्त्रेऽपि
पुंस्त्रमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्रीवतेति भेदः ।

नोपधः । ५५ ।

अदन्त नोपधः उं सि स्यात् । कुटः अङ्कुरः ।

हारायस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रचुट्टिच्छिद्रपारतीर-
दूरकच्छरन्ध्रस्रगुभ्रभीरगभीरकूरचिषकेयूरकेदारो-
दरामसग्ररीरकन्दरगन्दरपञ्चराजरजठराजिर-
वैरचामरपुष्करगङ्करकुटीरकुलीरचत्वरकाञ्चीरनी-
रामरशिगिरतन्त्रयन्त्रघोषचक्षुमिञ्जकलतच्छत्रसूत्र-

यत्कनेलगोत्राङ्गुलिचतसुत्रास्तशस्तशास्त्रवस्त्रपत्रपात-
नचत्राणि नपुं सके । ५६ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते यद्वा नपुंसके स्युः । इदं द्वारम् ।
अत्र स्मारयद्दो रोगभेदवाचो प्रकाशयाचो तु विशेष्यलिङ्गएव ।
यक्रयद्दः नद्याः पुटभेदेवाचो कुटिलवाचो तु विशेष्यलिङ्गः ।
क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । कुट्टयद् उपद्रवभेदे
तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरगद्दो दूरत्वे, कच्छुगद्दः कच्छुत्वे
तद्वति तु विशेष्यलिङ्गः । गभीरगद्दो गाम्भीर्ये तद्वति
विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्ये क्रौर्यवति त्रि० । चित्रं वर्णे
तद्वति त्रि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति त्रि० । गिशिर शीतल-
स्पर्शे तद्वति त्रि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रयद्दः स्त्रीषु स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्ण-
वाचो तु गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारारवारपारचीरतीमरशृङ्गार-
शृङ्गारमन्दारोशीरतिभिरशिशिराणि नपुंसके च । ५८ ।

एते यद्वा स्त्रीषु चात् पुंसि च स्युः । चक्र चक्रः । शिशिर-
यद्दस्युः हिमे स्पर्शे च पुंसि नपुंसकलिङ्गः स्युः गर्वति त्रिलिङ्गः ।

घोषधः । ५९ ।

अदन्तः घोषधः पुंसि स्यात् । धपः धवः यञः ।

शिरौषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-
षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्वसूत्रापवादः । शिरौषं जोषम् । अम्बरीषं भर्जन
पालभेदे मुनिभेदे तु पुमान् । कल्माष यस्यभेदे वर्षभेदे च तद्वति
तु त्रिलिङ्गः ।

यूषकरीषभिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते स्त्रीषु चात् पुंसि च स्युः । यूष यूषः । वर्षः वर्षः (हृदिः)
वत्सरे ऋतुभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

अदन्तः सोपधः पुंसि स्यात् । पठ् वायसः महानसः ।

मानसविसवुससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते स्त्रीषु स्युः । मानसं विसमित्यादि ।

चमससरसनित्यीशोपवासकार्पासवासमासकास-
कांससांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंसि नपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कांसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कसयद्दः स्त्रीषु चात् स्यात् । कस कांसः पान
भोजनम् मथुराण्डे तु कसः । चकरोऽदनाधिकारसमाप्तार्थः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्याययद्दः पुंसि स्युः । रश्मिर्भयूषः किरणः ।
दिवसो षष्ठः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

भीयतेऽनेनेति मानः तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । उड्व
प्रस्यः ।

द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते षष्ठे स्त्रीवतायै सूत्रम् ।
द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं सूत्रम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दारारचितलाजाना बहुलञ्च । ७२ ।

दारयद्दस्य स्त्रीषु चात् प्राप्ते रोमधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं
अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च सूत्रम् । एते यद्वा पुंसि नित्य-
बहुवचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अच्यता राजा ।

नाड्यपजनोपपदानि त्रयाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्वपदः त्रयान्तयद्दः अपूर्वपूर्वकोऽङ्गयद्दः जनपूर्व पद-
यद्दश्च पुंसि स्यात् । परवलिङ्गत्वेन स्त्रीषु चात् प्राप्ते प्राप्ते
नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीत्रयः । अपाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते
तु त्रिलिङ्गः । जनपदो (देशे) जनानां पदे तु स्त्रीषु चात् प्राप्ते ।

मरुद्गुरुत्तरदृत्विजः । ७४ ।

एते यद्वा पुंसि स्युः । अयं मरुत् गुरुत् (पञ्चः) । उत्तरत्
उत्पुंस्त्वात् तरतेरतिप्रत्ययान्तः शट्प्रत्ययान्तस्युः त्रिलिङ्गः । तरन्
तरन्ती तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

अधिराशिः प्रतिप्रहिक्रिमिध्वनिवनिक्कौलिमौलि-
रविकविमुनयः । ७५ ।

एते यद्वाः पुंसि स्युः । अयम् अधिः, राशिः । अस्ति पूजोप-

हारे राजयाहो करे दानभेदे एव उमान् उदरावयवे त
स्त्रीविवाहाधिकारस्तेन (२५) स्त्रियेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते उं सि स्युः । ध्वज पताका "ध्वजमस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिः
अपाणिनीयतयोमेष्वा । मूल वा तस्य मृग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तवातत्रातदूतधूर्त्तसूतचूतमुद्गर्त्ता । ७७ ।

एते उं सि स्युः । हस्तः सूतः धारयौ प्रसूते त लिखिद्ग ।
"सहस्रौऽस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

पाण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-

पाण्डशिशुण्डाः । ७८ ।

एते उं सि स्युः । पण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभि
धायिनी अमोर्त्तश्चिन्त्यमूला ।

वशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते उं सि स्युः । वंश अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः उं सि स्युः । हृदः कन्द कुन्दो ह्यत्र उमे त
कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिसख्यभुचिसाम्नितम्बपूर्गाः । ८१ ।

एते उं सि स्युः । एयोऽर्घः । सामगैस्तु अर्घ्यमित्वेव यदन्ततया
प्रयोक्त तत्र ह्योवलिङ्गम् ।

पल्लवपल्लकफरेफकटाङ्गनिर्य्युहमठमणितरङ्गः-
गन्धस्त्वन्वदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्गवाः । ८२ ।

अथ पल्लवः । "पल्लवोऽस्त्री" इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुचिवस्यञ्जलयः । ८३ ।

एते उं सि स्युः । अथ सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथात्तावयिष्टम् । नौ ण वेति (३, ३, ६० सू०) वज्रचो
ससञ्चितः अदेः व्यमत्वयोऽपि उं सि स्यात् । न्यादः । सत्व्ये क
च (३, ३, ८२ सू०) सत्व्योपपदात् ह्यने कप्रत्ययः उं सि स्यात्
सत्व्यञ्जः । द्वितोऽप्युच् (३, ३, ८९ सू०) एतद्विहितोऽप्युजलः
उं सि स्यात् । नेमयुः पमयुः । पूर्वपदश्चवडवौ (३, ४, २७ सू०)
निर्देयात् परवलिङ्गतापवादेन उं स्तमेव अन्ववडवौ द्वित
मवियञ्चितम् । अन्ववडवाः

एतद्विज्ञाः केचित् शब्दाः "कान् सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽय
पूर्वोऽपि" वेत्तगारसिंहेन उं लिङ्गतया विहितः । सूर्य

कान् तरणिकान् चन्द्रकान् इन्द्रकान् अयन्तान् लौह-
कान् इत्यादयः । श्रीनेष्ट श्रीवासः इकधूपः गुग्गुलुः
कथेरु सिङ्गकः इत्यादयः ह्यन्यनिर्यासभेदाः, पुङ्गः न्युङ्गु
पिण्ड गौरुण्ड पिचण्ड गडु लण्ड इति काममद्ः
अर्बुद (रोगभेदः) गोल ह्यङ्गुल पुङ्गल वेताल मल्ल भङ्ग
पङ्गिण पतद्गुङ्ग ।

इति पुल्लिङ्गाधिकारः ।

नयुसकम् । १ ।

इत अर्त्तं वक्ष्यमाणा भाषमन्तरेण ह्योवलिङ्गा स्युरित्यधिकारः ।

भावे स्युजन्तः । २ ।

भावाद्यकस्युटप्रत्ययान् धातुः ह्येवे स्यात् । गमनं ह्यसमम् ।
भावे किं ? पथ्यतेऽनेनेति कर्त्तव्ये स्युट् पवनो दहनेऽग्निः ।
रुध्रमन्त्रेण कुटारः, पापाणदारण टङ्ग ।

निष्ठा च । ३ ।

भावाद्यकनिष्ठानो धातुः ह्येवे स्यात् । ह्यमितं गीतं ह्यत्तम् ।
त्वथ्यञौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितो ये त्वथ्यञौ तद्धितौ तदन्ता
ह्येवे स्युः । भावे—शुभ्रत्व शौभ्रम्, जडत्वं जाडम् । ध्वज
पिच्यसामय्यात् पथे स्त्रीत्वमपि तेन विद्वौरादिभ्यश्चेति ङीष् य
लोमे, औचितो औचित्य, माधुरी माधुर्य, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्म्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्म्मणि चात् भावे यौ विहितौ
त्वथ्यञौ तदन्ता ह्येवे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म्म भावो वा ब्राह्म-
णत्वं ब्राह्मण्यम् । "चातुर्य्यादीनां स्वार्थे उपसङ्ख्यान-
मिति" वार्त्तिकोक्ते स्वार्थे ध्वञ् चातुर्यर्गलं तौ लोक्च चातुर्य्य
पाङ्गुण्यम् "काचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनान्तिङ्गमः ।

यद्यद्दुर्गयगजगुणवञ्छाश्च भावकर्म्मणि । ६ ।

भावे कर्म्मणि चार्थे विहिता ये यद्यदादयस्तदन्ताः ह्येवे स्युः ।
भावकर्म्मण्येति गुणस्य स्वार्थान्त्वथ्यर्थम् । ज्ञेयस्य भाव कर्म्म वा
"ज्ञेयाद्यात् नञोपचेति" (५, १, १२५) यति ज्ञेयम् । ह्यञ्चुर्भाष
कर्म्म वा "सञ्चुर्य्य इति" (५, १, १२६) ये सञ्चुर्य्यम् । कर्म्मण्यतिः
वा भावादि "कपिज्ञाथोर्देर्गति" (५, १, १२७) ङकि कापेवम्

ज्ञातेषु । सेनापतेर्भावादि "पत्न्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति" (५, १, १२८) यकि सेनापत्यम् आधिपत्यं पौरहित्यम् । उद्भूतस्य भावादि "प्राणभृज्जातिवयोवचनोक्तादिभ्योऽजिति" (५, १, १२९) अजि औद्भूत् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, यैश्वर्यं कौमारं वयोवचनात्वात्, औक्तात् चाहर्होतम् । द्विहायनस्य भावादि "हायनान्तयुवादिभ्योऽणु इति (५, १, १३०) अणि हैहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राणानपि णित्स्वरार्थं वचनम् । इगन्ताच्च सप्तमधात्" (५, १, १३१) अण् सौष्ठवम् भाईवं पाठवम् । "योपधाहु रूपोत्तमाहुञ् (५, १, १३२) रामशीवस्य भावादि रामशीवकं कामनीयकम् । "होलादिभ्यश्च प्रति (५, १, १३५) हे अस्त्रवाकौयम् अस्त्रयाको होल-विशेषः अतुक्तसप्तत्रय चकारः सप्तत्रयोच्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः लोपलिङ्गः स्यात् । अधिलिङ्गि स्त्रिया-मिति विग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदनस्य लोपतया ह्रस्वः । उपनदि पक्षे अक्षसमासान्ते उपनदम् ।

इन्द्रे कालम् । ८ ।

समाहारइन्द्रेनिष्पन्नः शब्दः लोपे स्यात् । पाणिपादम् धवस्वदिरम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो इन्द्रसमाहारः नैकवत् लोपलिङ्गो वा । किन्तु "परवलिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोरित्युक्ते परवलिङ्गता द्विवचनान्ता वा । तथा अहोरात्रशब्दो इन्द्रनिष्पन्न लोप एव "रात्राङ्गाहा पुंसीति" पुल्लिङ्गापवादः । अभाषायामित्युक्ते भाषाया हेमन्तशिशिरम् अहो-रात्रशब्दे ।

अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नञ्कर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते अनल्पे ज्ञाया । ११ ।

बहुसम्बन्धिनी वा ज्ञाया तदनसत्पुरुषः लोपे स्यात् । नपुंसकत्वेन ज्ञायो ह्रस्वः । इत्पूर्णा ज्ञाया इत्पुञ्जायम् । "इत्पुञ्जायानिवादिन्व, इति स आनिवादिन्व इत्पुञ्जप्रश्लेषेण सन्वर्धनीयम् । यराणां ज्ञाया यरश्चायम् ।

रात्राऽमनुषपूर्वा सभा । १२ ।

राजपर्यायपूर्वः नृपुष्यभिन्नसत्पुरुषस्य इत्यपूर्वस्य ज्ञायान्त-स्तत्पुरुषः लोपे स्यात् । ज्ञायां सभा नृपसभम् । इतसभम्

राजपर्यायपूर्वस्यैवेत्यते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकता चन्द्रगुप्तभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । अमनुष्येति पर्युदासात् तत्सदृशस्य पिशाचादिपूर्वकस्यैव, तेन रत्नममं पिशाचसभम् । तत्पूर्वकस्य किम् ? असभा नृगसभेत्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदनस्तत्पुरुषः स्त्रियां घात् लोपे च स्यात् । यमसुर यमसुरा ब्राह्मणसेन ब्रह्मणसेना । अपञ्जसम्बन्धार्थं ज्ञायापदपङ्क्तम् । कुञ्जच्छाया कुञ्जच्छायम् । गोशालं गोशाला । अग्निशं अग्निशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् बहुव्रीहौत्तिलिङ्गः । इदसेनः इदसेना इदसेनमित्यादि । अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियाभेदः । "अशान्ता च (२, ४, २४) पा० सू०) शालामिन्नार्थकसमानस्तत्पुरुषः लोपे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्मसभा धर्मशास्त्रेत्यर्थः । संज्ञायां कन्योशीनरेषु (२, ४, २०) पा० सू०) कन्यान्तस्तत्पुरुषः लोपे स्यात् । सा चेत् कन्या उशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्या । संज्ञायां कि वीर्यकन्या । उपशोपक्रमान्तः तटाद्याविख्यासायाम् (२, ४, २७ सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रमस्यभाषणयोरिति प्राथम्यं चेदाख्योक्तमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्मणि चङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्दुपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रम नन्दस्य उपक्रम नन्दोपक्रमं द्रोणः । भाष्यकारस्य तथोदाहरणात् मन्दादवाचीनत्व भाष्यकत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुष परवलिङ्गः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषो राजघनम् ।

रात्राङ्गाहाः पुंसि । १५ ।

उक्तसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंसि स्यात् परवलिङ्गतापवादः । तदन्तब्रह्मोऽपि पुंसि स्यात् छत्रपाठे "परवलिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादस्त्रोते इन्द्रपदसांभृतवत्तं नात् । पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वरात्रः अपरात्रः इन्द्रः । इन्द्रे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।

सख्यापूर्वा रात्रिः । १६ ।

संज्ञावाचकपूर्वमदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः लोपे स्यात् । पुंस्त्वापवादः । तिरात्रं पञ्जरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपु सके । १७ ।

अपथपुण्याहृग्व्दी न पु सके स्त । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव
अन्वत् अपथोदेशः । पुण्याहृस्य त उ स्वे प्राप्तेऽवमारम्भः स त
तत्पुरुष एव वृद्धीही समाधानामसक्तोः वार्त्तिके “उप्यस-
दिनाभ्यामङ्ग लीवता” इत्युक्तेः । सुदिनाहम् । अपथेति निह्-
यात् कृतसमासान् एव ह्यत्र प्रवर्त्तते नेह अपथ्या ।

द्विगुः स्त्रियाञ्च । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नः स्त्रिया चात् नपु सके च स्यात् । व्यक्तस्यत-
विभाषेयं व्यस्यया च ह्यत्रपाठेन वार्त्तिकपाठेन दर्शिता यथा
न नपु सकम् २ ४, १७ मू० पा०) स समाहारद्विगुर्नपु सकलिङ्ग
स्यात् । परवङ्गितापवादः । पञ्चमस्य । अकारान्तोत्तरपदो
द्विगुः स्त्रियामितः (वा०) । पञ्चमूची, लिङ्गोकी, “आबन्तो वा
(वा०) आबन्तो द्विगुः स्त्रियां लीये च स्यात् । पञ्चमूची पञ्च-
सङ्गम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगु स्त्रियाम्, (वा०) अन्न
द्विगोर्वा नलोप । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे लीयतेत्यर्थः ।
पञ्चतली पञ्चतथम् । प्राप्ताद्यनस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि त
“स नपु सकम्” इति लीयत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते
तपवादाद्यं वार्त्तिकम् । पञ्चमाल लिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इमप्रत्ययान् उभ्रप्रत्ययानश्च गन्द् लीये स्यात् । इवि धत् ।

अर्चिं स्त्रियाञ्च । २० ।

इसन्तत्वेन लीयत्वे प्राप्ते वचनम् । इटमित्य वा अर्चि ।

इदि स्त्रियामेव । २१ ।

इयन्तलोऽपि इदिगन्द् स्त्रियां स्यात् न त्व लीये । इय इदि
एवमनुशासने स्थिते पटञ्च इदिर्त्त्यभरव्याख्यातार पटञ्च
साहचर्यात् इदिम लीयतां वदन् उपेक्षा ।

सुखनयनलोहवनमांसधिरकार्मुकविवरजल-
हलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि लीये स्यु । सुखम् आननम् । नयनं लोचनम् ।
लोहं काष्ठम् च । वन गहनम् विपिनम् । मांसमामिभं
पक्षम् । रक्तं इधिर शोषितम् अस्त्रम् । कार्मुकं शरावनम् ।
विवरं विद्रं विलम् । जलं सलिलं वारि । इह साङ्गत्वं ।
धनं इन्धनं वसु । अन्नमन्नम् इत्यादि ।

सीरार्थोदना, पु सि । २३ ।

पूर्वैस्त्रियापवादः । एते गन्दा, पु सि स्यु । सीरः । अर्धं,

“रायोहृषीति” ह्यत्रनिह्ंयात् रैग्व्दस्य धनवाचित्वेऽपि उ स्त-
नेव । लीयत्वे रैग्व्दस्य ह्रस्वे णि ऋ इति स्यात् । ओदनः ।
वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुं सि च । २४ ।

एते गन्दा पुं सि चात् लीये च स्यु । वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो
नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाखीयं गाखीयम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीगन्द् स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तृतादीनाम् अदन्तानामपवादतया परह्रस्वे निह्ंयेन अदन्ता-
एवेह प्रकरणे गृह्यन्ते । एव सर्वत्र । अदन्तो लोपध लीये
स्यात् । कुल कुलम् स्थलम् स्थानमात्रे व्यक्तिसमभूतो त्व डी-
न्निधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली व्यक्तिसा भूमि ।

तूलीपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलट्टयस्ताः
पु सि । २७ ।

पूर्वैस्त्रियापवादः । तल उपलः । ताल गानकियामानम् ।
ट्टयवाचकस्य जातित्वात् द्विलिङ्गता अत एव हिनाहस्यापि
परत्वात् द्विलिङ्गता न विरुध्यते । तरलं हारमध्यगमसि ।
चञ्चलपर्यायस्यु लिङ्गिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपल-
लृणालनालगानपलाञ्चविङ्गलखिलगूला, पुं सि च
। २८ ।

एते गन्दा पुं सि चात् लीये स्यु । लोपधत्वेन लीयत्वे प्राप्ते
पक्षे उ स्वार्थं सूत्रम् । शीलं शीलं मूलं मूलमित्यादि ।

शतादिसंख्या । २९ ।

शतादिगन्दा संख्यासंख्येययो लीये स्यु । शतं सङ्ख्यम् ।
शतादि किम् ? एको द्वौ बहुव । संख्या किम् ? शतं
(शतसङ्ख्यमेतः) ।

अतायुतप्रयुताः पुं सि च । ३० ।

एते गन्दाः पु सि चात् लीये । अयं शतः इदं शतम् । अयुतः
अयुतम् प्रयुतं प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन लीयत्वे प्राप्ते पक्षे
उ स्वार्थं सूत्रम् ।

सजाकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां कः । सजा कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे डीय
कोटी । अथगन्द्स्य लीयत्वमपि निमित्तेभेऽपि कार्यमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव "वा लक्षा नियुतञ्च तत्" इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । क्लीबत्वे माप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं छलम् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्युचकोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिन्नाधिकमनुप्रत्ययान्त द्व्यचक्षुसेत् क्लीबे स्यात् । कर्म कर्म शर्म, नर्म, । द्व्यचक्षुः किम् ? अणोर्भावः अणिमा एवं चधिमा । नन्तत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मण्यन्तः पुंसि चात् क्लीबे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेवम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीबम् चतुर्मुखे उमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते क्लीबे स्तः । मनुद्व्यचक्षु इत्यस्य मपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्युचकः । ३६ ।

अकर्त्तरीत्यनुपत्ते । अकर्त्तृथकासुप्रत्ययान्त द्व्यचक्षुसेत् क्लीबे स्यात् । यथ तपः मन । अकर्त्तरीत्यनुपत्तेनेह । वेधा । द्व्यचक्षुः किम् ? उरोधा चन्द्रमा ।

अप्सराः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेणाय वञ्चवचनान्त । इमा अप्सरसः । प्रायेणेत्युक्ते अप्सरा वै रूपिणी भेनेति माध्यमयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे निर्हेतुश्चित्तम् असन्तत्वेन माप्तावपि द्व्यचक्षुस्त्वामाभेन माप्त्र-भावात् तदपवादत्वाच्च भवात् ।

तान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे माप्ते तदपवादार्थं छलम् । तप्रत्ययान्तः क्लीबे स्यात् । पत्रम् छत्रम् दालं कलत्रम् गोलम् । गोलागन्धस्य भूमिपर्यायतया स्त्रीत्वमेव गोलगन्धस्य तु गिरि-पर्यायतया पुंस्त्वमेव । नेलगन्धस्य विशेषविधानात् पुंनष्टसकता ।

यातामाताभस्त्रादंष्ट्रावरताः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तान्तत्वेन क्लीबतामाप्तौ तदपवादार्थं छलम् । दंष्ट्रतेजसा दग्धेः इत् तस्य विक्रमेऽपि न क्लीब-छलत्वे दंष्ट्रेति निर्हेयात् । याता माता भस्त्रा दंष्ट्रा वरता ।

भृचासितच्छात्रपुत्रमन्वृत्तमैत्राः पुंसि । ४० ।

तान्तत्वेन क्लीबत्वे माप्ते तदपवादार्थं छलम् । अयं छलः ।

न सितम् असितम् सितशब्दस्य तान्ततया क्लीबत्वेन नञ्-तत्पुरुषे परवलिङ्गतया तद्विङ्गत्वापत्तौ पञ्चमसामर्थ्यात् पुंस्त्वम् । "तस्य सितार्थमित्यालो" इति "स्यातामसितौ सिते च" इति च साधः । सितशब्दस्य स्यार्थो रोपधत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । मित्रात् स्वार्थेऽणु मैत्रः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्रपात्रपवित्तञ्चच्छात्राः पुंसि च । ४१ ।

तान्तत्वेन क्लीबत्वे माप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम् । पत्रं पत्रः । पात्रं पात्रः । पवित्तं पवित्तः । अतस्तस्यसञ्चयचकारेण स्त्रीत्वमप्यस्य । "पवित्त्वासि वैष्णवी" इति नेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्यायशब्दाः क्लीबे स्युः । बलं सहः वीर्यं सामर्थ्यम् । कुसुमं उष्णम् । शुम्भः शब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् । रणं युद्धम् व्यायोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । पद्मं पद्मः । "भाति पद्मं सरोवरे" इत्यादावालङ्कारिकेषु अमयुक्तादायोदाहरण-तयाऽस्य पुंस्त्वमतुशासनसिद्धमित्यभ्युपगतम् । अत एव अर्द्धार्थ-दिच्छत्वे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिपन्थोऽप्रयुक्तादायोपहट्टैरेलु-क्षेयः । कमलं कमलः इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्यायतया क्लीबत्वे माप्ते तद्वाधनार्थं छलम् । आहव संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन माप्त्रक्लीबतावाधनार्थं छलम् । इवम् आजिः पक्षे क्लीबं आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानप्रकृजातिवाची शब्दः क्लीबे स्यात् । आमलक्याः फलम् मयट् "फले बुक्" इति बुक्ति "बुक् तद्वित्तबुक्ति" इति "क्लीबो बुक्ति क्लीबत्वम् । आमलकम् आमलकः । तथा च विकारादयव-मालयलुग्विषये एवास्ति प्रकृतिः । नाम्यथा, तेन "वज्रा वा" इति जम्बूशब्दात् अथि "शुप् चैति" तस्य शुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव बुक्पक्षे क्लीबता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु जाम्बवम् । अत एव "जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्" इत्यमरः । "फले बुक्" इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः मधवमाल-

वचनः । अत एव "द्विहीने प्रसने सर्वे हरीतनयादयः स्त्रियाम्" इत्यमरः ।

वृत्तजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

कश्चिदित्यध्याहार्यम् । कश्चित्क्याटिप्रसवपावकाञ्च स्त्रिया मेव । हरीतक्या फलम् "हरीतक्याटिभ्यश्च" इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीयम् "हरीतक्याटिपु व्यक्ति" इति वार्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः । स च गण्य 'हरितकी क्रीगातकी नखरजने, ग्यकण्डी, दाडी टोडी श्वेत-पाकी अर्जुनपाकी झाचा, काला ध्याचा, गभीका कण्टकारिका पिपपली चिञ्जा मेफालिका" इति । वृत्तजातिरित्युक्तेः फल-नाधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्येऽपि स्त्रीत्वम् । मालती मञ्जिका । लुप् चेति (४,२,१६६) सूत्रे "फलपाकशुपासपशखानम्" इति वार्तिकोक्तेः ग्रीहीणां फलानि-ग्रीह्य सुधा माया । "पुष्पमूलेषु वञ्जलम्" इति वार्तिकोक्तेः वञ्जलपशुपात् कश्चित् लुप् कश्चित् इति व्योमितम् तेन मञ्जिकायाः पुष्प मञ्जिका एव मालती । विटार्या मूल विटारो । वञ्जलगृह्यात् कश्चिद् पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । वञ्जलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये । वत् लुक् । अगोक्षम् करवीरम् ।

विथक्नगत्सक्तत्क्षपत्पृषत्क्षयक्षुदुदन्वित' । ४८ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । विथत् जगत् । सक्तम् ।

नवनीतावतानृततामृतनिमित्तवित्तपित्तत्रतरजत पक्षितानि । ४९ । [भिच्चे लि० ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । नवनीतर अथतम् अमृत (सुधा) मृत

श्राद्धकुनिशपीठकुण्डाद्गदधिसक्यव्यस्यग्रासदा काशकण्ठीजीजानि । ५० [अप्येपु नः सकत्वोक्तेः, कण्ठ (पापम्)

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । श्राद्ध कुनिशम् । आकाश परित्याज्य

देव पुंसि च । ५१ ।

देवशब्द उ वि षात् क्लीबे स्यात् । देवः देवम् ।

धान्यान्मशस्यरूप्यपशवर्षरधिष्णारह्यकव्यकाश्व-सत्यापत्यमूलशिक्यकुचमद्यहर्मप्रतूर्थसैन्यानि । ५२ । योमभलेन उंश्चे प्राप्तेऽपवादार्थे सूत्रम् । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । धान्यम् आन्व यसम् ।

इन्द्रवर्हदुःखवडिशपिच्छद्विथ्यकुटुम्बकवचकवर-वृन्दारकाणि । ५३ ।

इते शब्दाः क्लीबे स्युः । इन्द्र (मिथुनम्) वर्हम् इत्यादि ।

अक्षमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियाद्ये अक्षशब्द' क्लीबे स्यात् । अक्षम् । इन्द्रिये किम् ? रथाङ्गे वृक्षभेदादौ भा भूत् ।

अथ नपु सकावशिष्टश्चेति तत्र भावे ल्युडन्त इत्युपलक्ष्यं कत्यादीनाम्, तेन भायार्थककत्याद्यानां नपु सके स्युः । भवि-तव्यम् भवनोयम् भव्य भाव्य इत्यत्राभूयम् । भावे इत्युक्तेः कर्मणि कर्तरि च लिङिश्च एव । कर्मणि—चेतव्य चयनीव-चेय इत्यादि । कर्तरि—गेय भव्य इत्यादि । कत्यादवच "अभिविधौ भावे इनुष्" (३,२,४४, सू०) इतीनुष्, तदनात् अस्तिनुष् इति (१,४,१५) स्तौ अस्ति शंराविचं साङ्गुटिनम् । भावे सत्—दुर्भवं दुःशयम् । आतो वुष् (३,२,२८) उम्भानम् उग्लानम् ।

तस्य समूह (४,२,३७) इत्यधिकारे ये याद्याः स्त्रियास्तत्रा तद्भिन्नतद्वितानां नपु सके स्युः । अण्—काक पाकम् । भिक्षा-दिभ्योऽण् (४,२,२८) भैक्षम् गार्भियम् । गोतादिभ्यो वुञ् (४,२,२९) व्यौपगपकम् व्यौषकम् व्यौद्रकम् व्यौरभकम् राजकम् राजन्यक राजपुत्रकम् मानुष्यकम् व्याजकम् । केटाराइ यञ् च (४,२,४०) कैदार्यम् कैदारकम् । गणिकाया र्जजति (वा०) गार्णिक्यम्, टञ् कर्षचिनय (४,२,४१) कार्षिकम् कैदारिकम् । ब्राह्मणभाष्यवड्याद्यात् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् भाषव्यम् वडव्यम् पश्याणम् (वा०) पार्श्वम् । अयुदात्तारेज् (४,२,४४) कापोतम् भायूरम् । खाण्डिकाटिभ्यश्च (४,२,४५) खाण्डिकम् सैनम् व्यौलुकाभित्वाटि । चरणेभ्यो धर्मयत् (४,२,४६) आन्दोग्य काठक्यम्, अचित्तहृक्षिधेनोठक् (४,२,४७) साङ्गकम् ह्राक्षि-कम् धेनुकम् । वेगाद्याभ्यां यञ्जार्जित (४,२,४८) कैयं कैगिकम् आग्नीय आश्वम् । "नामान्ये नपु सकम् (वा०) क्रियाव्ययानां भेदकानि नपु सकानिद्धानि स्युः । अडु पश्चति कमनोयम् प्रात । एतद्भिन्ना कर्तव्यश्चब्दा नपु सकतयाऽभरे परिगण्यता यथा उक्च (साभावयवभेद) तोटकं (अन्दो-भेद) । शौचम् (तालफलम्, तदीयफलस्यगणाकार-पदार्थो वा) । पिच्छ (भक्तसंभूतमण्डः) । तिरोटम् (वेचनम्) । राजसूय राजमियं यज्ञविशेषत्येऽपि अनेन बाभाश्च उ स्तम् । नद्य पट्ट (कविकर्ता) । माशिक्य भाव्य सिन्दूर चीर चीवरं, शोका-यतं हरितालम् विदल (वयपालभेदः) स्थावी वा ।

इति नपु सकलिङ्गासुशासनम् ।

स्त्रीपु सयोः । १ ।

इत उर्ध्वं वक्ष्यमाणा, स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः । इत्यधिकारः ।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्त्रिशास्त्रलिचुटिमसि-
मरीचयः । २ ।

एते षु सि स्त्रियां च स्यु । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे
स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाच्यकिरणनेत्रवाचित्वे षु सि, भूमिदिग्वाग्-
वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अथ गौः,
इयमथ वा मण्यः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मण्यी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुकर्कन्त्युसिन्युकाण्डुरेशवः । ३ ।

एते स्त्रिया षु सि च स्यु । इयमथ वा मन्यु शीधुः । कर्कन्त्युः
अप्राणिकान्तित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ङङ् कर्कन्त्युः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ता शब्दा नपुंसके षात् स्त्रीपुंसयोः स्यु ।
तेन त्रिलिङ्गाः । मटु पट्टी पट्ट । ऋड ऋट्टी ऋड । उद-
न्त्वविशेषणात् तद्विङ्गानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम्
गुणपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रं शुक्र शुचिः वस्ये, तद्वति
शुक्रं वक्ष्य शुक्र पट्ट शुक्ला शट्टी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं
शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्त्वसूत्रेण परेषास्य बाधात् । तेन
शुक्र शुचि वा यस्त्वमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहितता ये तद्धितास्तदन्ता स्त्रीपुंसयोः स्यु । औप-
गव औपगवो । दाक्षि दाक्षो, गार्ग्य गार्गी, वैद वैदी ।
अमरेण त्र

“स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विषत् पट्पटोरना ।

जातिभेदा उभास्त्राथ स्त्रीयोगे सङ्गमज्ञकः ॥”

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदा, चतुष्पदा, षट्पदा, उरग-
वाचिन जातिविशेषवाचिन पुरुषास्त्राये स्त्रीयोगे एव ते च
स्त्रीलिङ्गात्तेन पुंश्रत्वे षु स्त्र, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता ।
तत्र द्विपदा — मानुष मानुषो, विप्र विगा, शूद्र शूद्रा, वक
वकी, ह्रस्व ह्रस्वी इत्यादि । चतुष्पदा — ऋगः ऋगी, सिङ्घ-
सिङ्घी, ह्यभ ह्यभनी, इत्यादि । षट्पदा — अमर ममरी, मधु-
कर मधुकरी, उरग उरगी, सर्प सर्पा, अवाधिता इत्येव
तेन सतामक्षिकाशिवाना नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिन —
मन्यु मन्युः, गकुल गकुली । उभास्त्रा — कुम्भकार
स्त्रीयोगे कम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अपरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिता । मल्लक-
मल्लिका, शुनि' सुनी, वराटक वराटिका स्वाति स्वाती वसुंक्

वसुंक्का, भाटकि. भाटकी, मनुः मनावी-मनायी, मध
मूपा, स्यपाटिः स्यपाटी, यठि यठी, कटिः कटो, कुटि कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुनपुसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा पुनपुंसकलिङ्गाः स्यु ।

दृष्टभृतसुस्तत्त्वे लिते रावतपुस्तवुस्तलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं दृष्टम्, अथ दृष्ट इत्यादि ।
भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे
अन्तुमात्रे च पुंसि । प्रथिव्यादिषु पशुषु लीयता, युक्ते वधार्थे
नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण त्र “युक्ते यथादादृते भूतं प्राण्य-
तीते समे त्रिषु” इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गता-
विषयमिदमे एवास्य, सूत्रस्य विषयः । बोधितं बोधितः (रुधिरम्)

शृङ्गाङ्घ्रिनिदाघोद्यमश्च्यदृठाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । “ऊर्ध्वं
नपुंसकम्” (२, २, २) सूत्रात् समायवाचिनो नपुंसकता अखल-
वाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । इतशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता
विशेषवाचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

ब्रजकुञ्जतुथकूर्ध्वप्रस्यदर्पेर्भाईर्षपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । ब्रज ब्रजम् । ऊर्ध्वर्षाः पुंसि
चेति (२, ४, २१) सूत्रे ऊर्ध्वर्षादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनर्षाङ्गपक्षे
तद्व्यपठिताया केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूत्रमाय अत एव इह
शतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतायै ।

ऊर्ध्वर्षा गोमय कषाय कार्पापथ कुतप कृष्ण कषाट गङ्ग
गुय युय ध्वज कवन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस युष अन्वकार
दण्ड कषण्डलु मण्ड भूत हीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन्तु कोदक
गतमान यान मश मशर चरण पुच्छ दाडिम छिस रजत सक्तु
प्रधान सार पात्र दत संश्वय औषध आढक चपक द्रोण खलीन
पालीय (पालीर) घटिक वारवाथ मोघ कपित्थ शुक्र शाल
शील शुल्क शीधु कश्च रेणु श्रन्ध करट शीकर हसल सुवर्ष
वर्षा पूर्व चमस क्षीर कर्प आकाश अष्टापद मङ्गल निधन
निर्यास जृम्भ हृत्त पुस्त सुस्त स्त्रेडित शृङ्ग निगड खल मधु
मल मूलक स्यूल शराव नाल वम विमान शूत्र प्रधीव शूल वक्र
कटक कण्टक कपट गिखर कस्तक नाट मसक मलय कुसुम

दृष्टं पद्मं कुण्डलं किरीटं कुण्डदं व्यञ्जदं व्यङ्ग्यं तिमिरं चान्द्रम
 भ्रमणं इत्यासं सुकुलं वसन्तं तद्व्यागं पिटकं विटङ्गं विडङ्गं पिरयाकं
 भाषं कोय(य) फलकं दिनं दैवतं पिनाकं समरं स्थाणुं धनीकं
 उपवासं गोकं कर्पासं विगालं चक्रालं खण्डं दरं विटपं रणं बलं
 मकं मृगालं हस्तं चार्द्रं हलं मूलं ताराह्वयं गायत्रीव्यं मण्डपं
 पटहं सौधं योधं पार्श्वं शरीरं फलं जलं पुरं राष्ट्रं विम्बं चम्बरं
 कुट्टिमं कुक्कुटं कुण्डपं ककुदं खण्डलं तोमरं तोरणं मञ्जुकं पद्मकं
 पुङ्खं मध्यं बालं ज्वालं वल्लीकं वर्पं यस्तं वधुं देहं उद्यानं अद्योगं
 स्नेहं स्नेनं स्ननं खरं सगमं निष्कं चोमं शूकं क्षलं प्रवित्रं यौवनं
 कलहं पालकं मृषिकं मृगुडलं वस्त्रकं कुञ्जं पिहारं लोहितं
 विषाणं भ्रमं अरण्यं पुलिनं दृढं व्यासनं ऐरावतं शूर्पं तीर्थं
 लोमहं तमालं लोहं दण्डकं शपथं प्रतिमरं टारुं भनुपं मानं
 वञ्चकं कूर्चं तण्डुकं मठं सङ्घं व्योदनं मन्नालं मकटं अपराङ्कं
 मोडं शकलं तरणुलं । अर्द्धादि ।

अत एव “अर्द्धादीनां एतादीनां पुंस्त्वार्थं वैदिकं भुवम्
 तद्योक्तमिह लोकोऽपि तच्चेदस्यस्तु शेषयत्” इत्यमरेषोक्तमतो
 यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र एतादीनामिहोक्तोक्तोपां लौकिक-
 प्रयोगविषयत्वमपीति असरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कवन्धौषधायुधान्ताः । ५ ।

कवन्धं कवन्धम् औषधं औषधम् आयुधं आयुधम् अन्धं अन्धम्
 दण्डं मण्डलं दण्डं शवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्गुराकाशकुश-
 कुलिशा । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्युः । - एलः दण्डम् “कुशो रामसुते दर्भे
 वोक्तो द्वीमे कुशस्यवे” इत्युक्ताद्येषु उमान् मलाकावाधो तत्र स्त्रिया
 नानपदादित्वात् (४, १, ४०) अयोविकारे लोभविधानात्
 कुशो । अयोविकारमिदं तत्र टाप् कुशा । अत एव
 ‘अतः ककमीत्यादि (१, २, ४८) इत्येते कुशाकपीति, शारीरकस्येते
 च “हानी त्वापवमयन्द्येषत्वात् कुशाच्छन्दः” इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमेहेदहेपट्टपट्टहाष्टापदावुदककुदास्यु । ७ ।

एते उक्तलिङ्गा स्युः । मृहं मृहं । मेहं मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्र्यन्तता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विधियन्तेऽस्मिन् अस्मिन् विज्ञेयं तत्र
 स्त्र्यन्तस्यैव वदव्यतिष्ठतयाऽभिहितं तदिहाभिधीयते ।

“स्त्रीनपुंसकवोर्भावक्रिययोः ध्वञ्जं कृषिञ्च वुञ्” इति

भावकर्मणोर्विहितव्यजनास्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वं तच्च पूर्व-
 क्तमपि व्यवसरमाप्ततया शान्तौक्यार्थमिह पुनरुच्यते ।
 गुण्यवचनवाङ्मनादिभ्यः कर्मणि षेति चकारात् भावे
 विहितः ध्वञ्जं वुञ् च कृषिञ्च स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ।
 उचितस्य भावः कर्म या व्यौचित्यं व्यौचितौ एव चाद्यर्थं चाद्यो
 माधुर्यं माधुरी । कृषिदित्युक्ते अर्द्धतो भावः अर्द्धनीत्येव तत्र-
 अर्द्धतो उम् षेति उम् । वुञ्, व्याहोपस्विका शौरिका यैधो-
 पाध्यायिका, गार्गिक्या ज्ञायते इति । कृषित्युक्ते रामण्यक
 कामनीयकमित्यादौ “योपधाद्गुरुपोत्तमात्” (१, १, ११२) इति
 वुञ्जनस्य लोभत्वमेव । भावकर्मणोरित्युक्ते सार्धं ध्वञ्जं स्त्रीने एव
 चाद्यर्थं त्वं लोभ्यम् ।

“मघ्नन्तम्राकृषदा सेनाच्छायाशाळासुराणिगा इति”

मघीमसासिन्मिघ्नाः सेनाद्यन्ता स्त्रीमपुंसकलिङ्गा स्युः ।
 मत्तुयसेना मत्तुयसेनम्, दृष्टश्चाया दृष्टश्चायम्, यवसुरा
 यवसुरा, गोशाळा गोशाळम्, अग्निगा अग्निगम् ।

“आमन्त्रन्तोत्तरपदो द्विगुणोऽपि मि नथ लुक्” इति च ।

आवन्त ध्वनन्तश्च उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विगु स्त्रीनपुंसकयो
 तत्र च अन्तस्य नस्य लुप् च । त्विष्टृ त्विष्ट्री । त्वितश्च
 त्वितशी । एतच्च पूर्वं ग्रायेणोक्तम् मप्रश्चार्थमिहोपन्यसम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यं च यस्य । इतः ऊर्ध्वं वक्ष्य-
 माया यन्दा विशिष्टलिङ्गकार्यं शून्या विशिष्टलिङ्गशून्याश्च
 तेन लिखित्वा स्युः ।

अव्ययउतियुष्मदस्यदः । २ ।

चादयोऽव्यययन्दा इतिप्रत्ययान्ता, युष्मदस्यच्छन्दो च विशिष्ट-
 लिङ्गकार्यं शून्या स्युः । उच्चैः तरुं जता, भन्दिरं वा । कति
 पुरुषा स्त्रियं बहानि वा । त्वं उमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम् ।
 अहं उमान् स्त्री, कुशं वा ।

पणान्ता सख्या । ३ ।

पान्तमानसश्चावाचका यन्दा अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्युः ।
 पञ्च पट् पुरुषा स्त्रियः कुलानि वा । ष्यान्तेति विशेषणान्
 शिष्टा सख्या लिखित्वा विशिष्टलिङ्गकार्यं वन्तः । एकः
 उमान् एका स्त्री एकं कुलद्वौ द्वे द्वे । त्वयं तिस्रं त्रीणि वा ।

गुणवचनम् । ४ ।

गुणवचनः यद्वाः शुष्णपरत्वे त्रिविधाः स्युः । शुक्लः पटः
शुक्ला गाटी शुक्लं वस्त्रम् । शुष्णपरत्वे तु यद्यामासं शुक्ल इत्याद्येव
अत एव “शुष्ण शुक्लादयः ऽसि शुष्णविक्रान्तस्तु तद्वति” इत्यपर ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृत्यामान्योपलक्षणं तन्नासति वाचके
कर्त्ताद्यर्थे त्रिविधाः स्युः । तथा च भावे विहितकृत्यादेः स्त्रीत्वस्य,
अजादे च पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तेः कोनास्य वाचः । तत्र कर्त्तरि-
भ्यः नेयः पाठक गायक इत्यादयः त्रिविधाः । कर्मणि-
कोतव्यः क्षवनीयः स्तुत इत्यादयः । अत एव “कृतः कर्त्तर्य-
संज्ञावां कृत्याः कर्मणि कर्त्तरि” इत्यमरौक्तिः । तत्र कृत-
इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदभाष्यते । तथा च
कर्त्तरि कर्मणि च कृतः तत्तदर्थे कृत्याश्च त्रिविधाः स्युः ।

करणाधिकरणस्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडनास्त्रिविधाः स्युः । ल्युडन्-
त्वेन लोपत्वे प्राप्ते त्रिविधतायं सूत्रम् । तत्र करणे—देव-
यजनः, प्रभाषी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंज्ञपनी
वधः इटौ स्त्री ङीप् । इत्ने नपुंसकम् ।

सर्व्यादीनि सर्व्यनामानि ।

सर्व्यविशेषादीनि सर्व्यनामसंज्ञकानि त्रिविधानि स्युः ।
सर्व्यं, सर्व्यां सर्व्यम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मादौस्तु सर्व्य-
नामत्वे ऽपि विशेषाभिधानात् न द्विविधविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकोक्त्याहाराण्य अत्रेदमधिकसंश्रयते ।

“परं चिह्नं स्वप्रधाने इन्ने तत्पुरुषेऽपि तत् ।

अर्वाः प्राद्यसंभ्रापणपूर्वाः परोपगा ।

तद्वितामो द्वियुः संख्यासर्व्यनामतदन्का ।

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नासद्येवं तदुदाहृतम् ।

शुष्णव्यक्रिभावोपोपाधवः परनामिन ॥

तत्र परवचिनं “इदन्तत्पुरुषयोः” (२, ४, २६ सू०) इति
इदन्तत्पुरुषयोः उत्तरपदविक्रमणानविक्रमविधानेऽपि “स नपुं-
सकम्” (२, ४, २७ सू०) इति समाहारद्विषुद्वययोर्नपुंसकत्वस्य
विधानात् आप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संवातस्यैव प्राधा-
न्यात् न अप्रधानपदासंप्राधान्यमिति न तत्र परवचिक्रता । “अर्थेन
नपुंसकत्वमाहो विशेष्यविक्रता च” (२, १, २६ वा०) इति
द्विजाय अर्थमिदं वेति विपक्षे द्विजाय, विशेष्यविक्रता ।

कनविभाष्य, (२, २, १८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-

यद्वा. विशिष्टविक्रता । तत्रत्यवार्तिकानि “प्राद्यो गताद्यर्थे
प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्यं प्राचार्यः प्रकृता पितामही
प्रपितामही प्रकृष्टं वलम् प्रवल्गुं सुवल्गुमित्यादि । “अन्नादव-
क्तान्नाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं
वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवचिक्रताप-
वादः । एवमन्यत्वाऽपि “अवाद्यं क्रुष्टाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०)
अवक्रुष्टः कोकितया अक्कोकितः अक्कोकितः अक्कोकितम् ।
“पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाव पर्य-
ध्ययनस्त्रिविधः । “निरादय क्लानाद्यर्थे पञ्चम्याः” (वा०)
निष्कान्तो गृह्यात् इति विपक्षे निर्म्हः निर्म्हः निर्म्हः इम् ।
इतिवार्तिकोक्त्याद्यर्थे विशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परनामिन-
स्त्रिविधाः । अर्लपूर्वोऽपि त्रिविधः । अर्लं कर्मणे, अर्ल-
कर्त्ता त्रिविधः । “भ्रातापत्ने च जीविकया” (२, २, ४) इति
विहितः भ्रातापत्न्यपूर्वकजीविकान्तरात्पुरुषस्त्रिविधः । भ्रात-
जीविक. भ्रातृजीविका भ्रातृजीविकम् एवम् आपन्नजीविक ।
तद्वितार्थे द्वियु. पञ्चमिर्गोभिः क्रीतः पञ्चयुष्टिर्यादस्त्रिविधः ।
संख्यासर्व्यनाम्ना त्रिविधत्वं सूत्रकृतैव पूर्व्यं दर्शितम् । तदना-
नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे इन्ने च पर-
वचिक्रतयैव त्रिविधताप्राप्तेः बहुव्रीहेश्चित्रविक्रतस्य अर्थे
वक्ष्यमाणत्वाच्च । “अनेकमन्यपदाद्यर्थे” २, २, २४ सू०) बहु-
व्रीहेश्चैरन्यपदाद्यर्थे धकतया तद्विद्वत्त्वोपित्यात् “दिङ्नामान्य-
न्तराथे” (२, २, २६ सू०) इति दिङ्नामयाचित्वात् स्त्रीत्व-
मेव न तु त्रिविधत्वम् । उत्तरपूर्व्या । शुष्णद्रव्यादियोग उपाधि
यद्मपटसौ निमित्तं येषां तादृशाः यद्वास्त्रविक्रताः तत्र शुष्ण-
वचनाना, “शुष्णवचनञ्चेति” क्रियावचनाना च “कृत्याश्च” इत्यनेन
सूत्रकृतयैविक्रतम् श्रव्यसबन्धोपाधिकास्त्रिविधाः इत्येवाधिकम्
दृश्योऽस्मात्क्रीति इति. दृश्यो दृश्यतनी दास्त्रि, धनवान् धनवती
धनवत् इत्यादि ।

अपाद्यन्वाखेन रक्ताद्यर्थे नामार्थभेदका ।

इत्यमरौक्तिः “तेन रक्तं रागाद्” (४, २, १) इति रक्ताद्यर्थे

रक्षणद्रव्यवाचिन उत्तरे विहितापाद्यन्ता त्रिविधाः स्युः ।
कापायेष रक्तमित्यपि कापाय. पटः कापायी गाटी कापायं
वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे “ठाकारोचनाद्भुक्”
(४, २, २) इति ठगादयो गृह्यन्ते । आदिपदात् तदधिकारे
“वृद्धिश्चिह्नम्” । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्त्तरि
वा वे अप्यादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितान्ते सर्वेऽपि
गृह्यन्ते । “नचत्वे पुक्ल वाट.” (४, २, २) इत्यत्र इत्येव पुक्ल
पौषं त्रिविधम् । “इदं धाम” (४, २, ७) अत्र वचिरेण इदं

नाम, वासिष्ठं चाम वासिष्ठी इक् वासिष्ठी मन्त्र "कथेर्त्" (४,२,८) कथिना दृष्ट काथेयम् । "वागदेवात् आह्वयो" (४,२,९) वागदेव्यम् । "परिष्ठतो रथ" (४,२,१०) परस्तेषु परिष्ठतो मासु । "तदधीते तद्दे" (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा प्रयाकरण, इत्येवमध्ययनवेदनरूपक्रियादिकर्तारि विहितस्त्रिसिद्धा एव "सास्य देवता" (४,२,२४) इत्यादिना विहितस्यादयः पाठपठम् पाठय्यम् ऐन्द्रम् । "तदस्य पथ्यम् (४,४,५१) अपूर्णं पथ्यमस्य धापूर्पिक इत्यादयो साक्षाः ।

इति अविशिष्टलिङ्गविलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं सिद्धान्तशासनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि इदं प्रयोजन-सहितानि सोदाहरणानि प्रदर्शन्ते ।

अ

अ अ भावार्थे कृतप्रत्यय । जिगमिषा चिकीर्षा ।
 अकङ् अक् आगम अन्नादेय । सौधातकि वैयासकि ।
 अकच् अक् आगम अन्तोदात्ता । सर्वक उच्चकै ।
 अकार अ अपत्यमपुत्रे तद्धित । उहुषेमा । भावे कृत् । जागरत् ।
 अङ् अ भावे कृतप्रत्यय गुणाभावादि । भिदा छिदा ।
 अच् अक्षयर्थे तद्धित, अन्तोदात्त । अर्थस्य, कर्तरि कृत् प्रकृतिप्रत्ययसप्तदायान्तोदात्त । पथ देव ।
 अञ् अ अपत्याद्यर्थे तद्धित आदिदृष्टि आद्युदात्ताता । वैद स्त्रियां ङीप् वैदी । औत्सः ।
 अट् अ आगमः आद्यापयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।
 अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्त । कर्मठः ।
 अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धित आदिदृष्टि । यैव स्त्रियां ङीप् गवी । कर्तरि कृत् इन्द्रादि । कुम्भकारः स्त्रियां टाप् ।
 अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धित स्वरित अव्यय । क । [उत्तरतः ।
 अतसुच् अतस् प्रथम्याद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्त । दक्षिणतः ।
 अति अन् परिभाषार्थे नगै तद्धित । पञ्चस्व दयत् नगं ।

अटन् अत् कर्तरि कृत् आद्युदात्ताता तम् । जरन् द्विर्वा ङो ।
 अद्युच अद्यु भावे कृत् षट्पादान्तोदात्ताता । वेपथुः पमथु ।
 अद्युक् अद्यु आगमः अन्नापयव । एकात्रविगति एकाप्र-विगतिः ।

अट् अद्यु आगमः टिलोपः । कतरत् कतमत् ।
 अथे(न्) अथै तमर्थे कृत् । प्रथम्ये । निचये आद्युदात्ताता । [नीत्या रक्तं नीचम् ।

अन् अ भागाद्यर्थे तद्धित, आद्युदात्ताता । द्विन्दो भाग ।
 अनङ् अन् समासान्, अन्नादेय । पुष्पधन्या ।
 अनि अनि भावे कृत् स्त्रियाम् । अनीयनि ।
 अनिच् अन् समासान्, अन्तोदात्त । उपमर्षां विभक्त्यां ।
 अन्रीयर् अन्रीय भावकर्मणो कृत् उपोत्तमोदात्तः । मरनीयम्
 अप् अ समासान् अतुदात्त । कत्यापपञ्चमा, कन्तर्वीम ।
 भावे कृत् । करः गर भवः प्रसव ।

अम् अम् वेदे एवागम । नितर सोने ङ नितराम् ।
 अयङ् अय आगमः, अन्नादेय । ग्रथते ग्रथ्या ।
 अयच् अय अग्रयने तद्धितः, अन्तोदात्त । उमयम् इयम् ।
 असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । उर अध अय ।
 असिच् अस् समासान् अन्तोदात्त । प्यमजा सुमजा ।
 असुक् अस् आगम अन्नापयव । दध्यस्तति ।
 असुक् अस् आगमः अन्नादेय । उमासी पुमांश् ।
 असे(न्) असे तमर्थे कृत् निचये आद्युदात्तः । यरदे जीवसे ।
 अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धित अव्यय । अधस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् अस्त्रायाथे तद्धित अन्तोदात्त । एकाकी । [उत्तरा ।
 आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धित अन्तोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।
 आट् आ आगम आद्यापयवः । आतीत् ।
 आटच् आट मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । वाचाट ।
 आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणात् उत्तरम् ।
 आनङ् आन् आगमः अन्नादेय । पिता स्वसा उमना ।
 आनुक् आन् आगम अन्नापयव । इन्द्रापी बह्वानी ।
 आपुक् आप् आगमः अन्नापयव । सत्यापयति अपर्षयति ।
 आम् आम् आगमः । एधाङ्कार एधामास ।
 आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धित अन्तोदात्तः । सामी ।
 आसु आम् आगम अव्य० । नितराम् सुतराम् पवतितमाम् ।
 आय आय सार्थे धात्वर्थप्रत्ययः । गोपायति धूपयति ।
 आय्य आय्य शीलाथे कृत् उपादि इत्येके । सृष्ट्याय ।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आड्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अन्नोदात्तता ।
गौघार । जाहार ।

आरि आरि षप्ते इत्यर्थे तद्धित अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्त्तरि क्तु । यरारु. पन्दारु ।
आलुच् आलु मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । वाथाल ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्त्तरि क्तु सप्तदायानोदात्तता ।
सृह्यालु । मत्वर्थे तद्धित अन्नोदात्तः । हृदयालु ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे क्तु गुणवृद्धभावः । पविः भिदिः ।
इकट् इक चोरे तद्धितः । रेकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।

इच् इ समासान् अन्नोदात्तः अव्य० । दण्डादण्ड ।

इञ् इ मन्त्राख्यानार्थे क्तु ह्रस्वादि आद्युदात्तः । काकरि-
भकापौ । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः । कार्ष्णिः ।

इट् इ आगमः आद्यावयव । भविता रोदिति । [स्त्रवकितः

इतच् इत अख्य जातेऽर्थे तद्धित अन्नोदात्तः । तारकित ।

इलु इलु शीलार्थे कर्त्तरि क्तु । स्तनयित्नु गदयित्नु ।

इथुक् इथु इटि आगम अन्नावयव । यावतिथ तावतिथः ।

इन इन नासिकान्त्यर्थे समासान् । चिकिनम् ।

इन् इ कर्त्तरि क्तु आद्युदात्तः । स्तम्बकरिः नाथहरिः ।

इन्ड् इन् षक्ति आगमः अन्नादेशः । कल्याणितेयः ।

इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । फलिनः ।

इनि इन् शीलार्थे कर्त्तरि क्तु । मजयी । मत्वर्थे तद्धितः ।

धनी धामी । [आदिष्टद्धिः । संराविणम् ।

इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे क्तु ह्रस्वादि । तत स्याथे अष्

इम इम तज्जाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिम । [चधिसा ।

इमनिच् इमन् भावे कर्म्मणि च तद्धितः अन्नोदात्तः । ऋदिमा ।

इयड् इय अन्नादेशः । त्रियः धियः यित्रियत्तः ।

इल इल चहुरर्थ्यां तद्धितः । काणिस रुहिस मरुहिस ।

इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः ।

साथे तद्धितः पूर्वपदलोपय । दत्तिलः ।

इठन् इठ साथे प्रकथे तद्धितः आद्युदात्तः । चधिस करिषः ।

इणुच् इणु शीलार्थे कर्त्तरि क्तु सप्तदायानोदात्तः । निरा-

करिणु. अलङ्करिणु ।

ई

ईकक् ईक महरण्याद्यर्थे इत्थार्थे च तद्धित आदिष्टद्धिः
अन्नोदात्तः । शाक्तीकः । शौङ्गीक, स्माटिकीकः ।

ईकञ् ईक साथे तद्धितः आदिष्टद्धिः । आद्युदात्तः ।
हैतीयीक तार्तीयीक ।

ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
अर्द्धखारीकम् ।

ईट् ई आगमः आद्यावयव । अचेतोन् ब्रवीति क्षयीति ।

ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । सचीमस ।

ईयड् ईय धात्वश्रमत्वयः गुणवृद्धभावः । ऋतीयते ।

ईयसुन् ईयस् साथे प्रकथे तद्धितः आद्युदात्तः । प्रेयान्
स्त्रियां ङीप् ।

ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । आण्डीर ।

ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । आण्डीरः ।

उ

उ उ कर्त्तरि क्तु । जिगमिषुः आशसुः भिक्षु विन्दुः इच्छुः ।

उकञ् उक कर्त्तरि क्तु वृद्धादिः । पातकः स्यायुक ।

उण उ संप्रदानापादानभिक्षे कर्त्तारौ क्तु वृद्धादि । कार ।

उति उत् षप्ते इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परत् ।

उम् उ आगमः अन्त्यादेश पर । अयोचत् ।

उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । दन्तरः ।

उवड् उव अन्नादेशः । भुव । लुलुवत् ।

उसि उस् करणादौ क्तु । पक्षु यजु ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्त्तरि क्तु । जागरूक दंष्ट्रकः ।

ऊड् ऊ ऋषीप्रत्यय क्तु चिह्नार्थः । कुरु कर्कन्तू ।

ऊठ् ऊ आदेशः । अव-ऊः ज्वर-ऊः दिव-ऊ तम् ।

ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । वातल बल्ल ।

ए

एण् एण्य भवाद्यर्थे तद्धितः । माहधेय्य ।

एत्य एत्य भवाद्यर्थे तद्धितः । दूरत्यः ।

एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।

एद्युसुष् एद्युस् अहनीत्यर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः अव्ययः ।

परेद्यु अन्येद्युः उभयेद्युः । [हेधा त्रैधा ।

एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अन्नोदात्तः अव्ययः ।

एनप् एन प्रथमासप्तमर्थे तद्धितः अव्ययः अनुदात्तः ।

दक्षिणेन उत्तरेण ।

एलु एलु असहनार्थे तद्धितः । हिमेलु ।

ऐ

ऐ ऐ ङीप् स्त्रियाम् आदेशः । पूतकृतयो व्यग्रायी ।

ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिष्टद्धिः अन्नोदात्तः । चाटनेरः

श्री

श्री श्री-स्त्रिया ङीप् आदेश । मनायी ।

क

क कर्तरि क्त्वा गुणाभावादि । किर घा' प्रत्यः । अजघे भाने क्त्वा । उपपन्नः निम्नः । अहरर्यादौ तद्धित न क्त्वा । अङ्गक यरक' । अघ्राताद्यर्थे—अशक । कृषिते—अशक । स्वार्ये—अधिक । शोषे—तृणीक ।

कक् क अघ्राताद्यर्थे तद्धित आदिषु द्वि अन्तोदात्त । वारा-हक । [स्त्रिया ङीप् ।

कञ् अ कर्मकर्तरि क्त्वा गुणाभावादि आद्युदात्त । अन्वाद्य कटप् कट समूहाद्यर्थे तद्धित न क्त्वा अन्तोदात्त । समूहे अकिकटम् । स्वार्ये सङ्कटम् विकटम् । [रथकथा ।

कञ्च क्त्वा समूहाद्यर्थे तद्धित न क्त्वा अन्तोदात्त स्त्रियाम् । कश्चै(न) अर्धे तमर्थे क्त्वा गुणाभावादि निष्पे आद्युदा-प्ययः । आङ्गमध्यै ।

कन् क अघ्राताद्यर्थे तद्धित न क्त्वा । मद्रक देवदत्तक । कप् क समासान्तात् तद्धितत्वेन न क्त्वा अतुदात्त' । व्यूढोरस्त्रः अनर्थकः । नदीमाहक ।

कमुल् अम् तमर्थे क्त्वा प्रत्ययात् पूर्वसुदात्तः । मनुषं नायकत् प्रबोधितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईनदसमाप्रथे तद्धितः न क्त्वा अतुदात्त । षट्कल्पः । तिष्ठन्तु उत्कर्षे । षष्ठिकल्पम् ।

कमुन् अम् तमर्थे क्त्वा आद्युदात्तः । ईश्वरो विविश विवि-शितमित्यर्थः । [त्रियसे ।

कासेन् असे तमर्थे क्त्वा आद्युदात्त अव्ययः । भवानिदं काण्ड कापठ समूहाद्यर्थे तद्धित' न क्त्वा । क्रूरकापठम् । कानच् आन चिह्नम् न गुण्य, क्त्वा अतुदावान्तोदात्त । भक्राण्य । काम् का आगम अन्वाद्यः परं स्वार्ये तद्धितः अव्ययः । तृणीकाम् । [दात्त' । उत्पकास्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे भात्यप्रत्ययः न क्त्वा अतुदावान्तो-दात्त कार अक्षयार्थे तद्धितः न क्त्वा । अकार ककारः ।

कि(न) इ कर्तरि क्त्वा ङिह्यत् गुणाभावादि । निष्पे आद्यु-दात्त । पपि अन्मिः पक्रि । कर्तरि क्त्वा । दधिः ददि । कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे क्त्वा । जवधि ।

कुक् क् आगम अन्त्यावयवः । सूक्ष्मं परकीयम् । वातकी व्यतीसारकी । [व्यवहृटारम् ।

कुटारच् कुटार अर्वापीनाथे तद्धित न क्त्वा अन्तोदात्त' । कुण्यच् कुण्य भाकार्ये तद्धित न क्त्वा अन्तोदात्तः । पीनुकुण्यः ।

कुण्यच् उर कर्मकर्तरि क्त्वा गुणाभावादि अतुदावान्तोदात्त । विदुरः मिदुर' । [पञ्चमः षष्ठि

कालसुच् कालस् क्रियापीन उधे तद्धितः न क्त्वा अन्तोदात्त । केनु य क्त्यार्थे क्त्वा गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्यय । अरगादे कोच्य एव्य क्त्यार्थे क्त्वा गुणाभावादि अव्ययः । दिङ्मोक्षः । कोलिमर् एवम कर्मकर्तरि क्त्वा गुणाभावा । अतोत्तमो-दात्तः । मिदेष्टम' ।

कौ त कर्मभागादौ क्त्वा गुणाभावादि । भूतं प्रातः विदितः । अयिपि सघायाञ्च । देवदत्त विष्णुरात' ।

कवतु तवत् कर्तरि क्त्वा गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । नतवान् । क्त्वा ति व्याघोर्वादे संघ्रादां क्त्वा गुणाभावा' अतुदावान्तो-दात्तः । रन्ति, भूति' ।

क्तिन् ति भाने क्त्वा गुणाभावादि आद्युदात्त' । कति कति' । क्ति ति तत्कालेऽर्थे क्त्वा गुणाभावादि तत स्वार्ये क्त्वा अतुदात्तः । अग्निम पञ्जितम् ।

क्त्वा त्वा प्रकृत्यर्थे क्त्वा गुणाभावादि । क्त्वा भूत्वा । क्त्वा उ शीकार्ये कर्तरि क्त्वा गुणाभावाः । स्थु चिभुः तक्त्वाः ।

क्त्वा र्त् मर शीकार्ये कर्तरि क्त्वा गुणाभावाः अतुदावान्तो-दात्तः । क्त्वा मर । अकर ।

क्यच् य, र्कार्ये भात्यप्रत्यय अतुदावान्तोदात्तः । उमीवति क्य(ङ)ष् य आचाराद्यर्थे भात्यप्रत्ययः क्त्वा अन्तोदात्त-पदम् । अयायते । निष्पे उभयपदम् । अविज्ञातते-ति क्यप न, भावकर्मार्थे क्त्वा गुणाभावा अतुदात्त । क्त्वा स्तुत्वा । भाने स्त्रियाम् । क्त्वा ।

क्त्वा र् शीकार्ये क्त्वा गुणाभावाः । भीर ।

क्त्वा कन् र्क शीकार्ये क्त्वा गुणाभावा आद्युदात्त' । भीरक कुकन् लुक शीकार्ये क्त्वा गुणाभावादि आद्युदात्त । भीलुक क्त्वा निष्पे वन् शीकार्ये क्त्वा गुणाभावादि अतुदात्तः ।

कुदामा कुधीवा ।

कुटारप् वर शीकार्ये क्त्वा गुणाभावा अतुदात्त । कुत्तरः इत्तर' गत्तरः । स्त्रियां ङीप् । [पेषिवान् ।

कुसु वस् चिह्नम् क्त्वा गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । अन्मिवात् क्तिन्(प) र् तद्द ङीप् कर्तरि क्त्वा गुणाभावादि । निष्पे आद्युदात्त क्तम् । इक् अक्त्वा । निष्पे अतुदात्त । प्रह्र. भावाधिकरणार्थे क्त्वा । संघट्ट संघट्ट ।

कुसि से तमर्थे क्त्वा गुणाभावाः । प्र-रथ मेने ।

ख

ख ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न क्त्वा । कुक्षीक ।

खत् अ कर्त्तरि क्तु सप्तदायान्तोदात्तः सप्तम् । प्रियवद ।
 सप्तम् ।

खत् ख-इय भवाद्यर्थे तद्धितः न खित् आदिष्टद्धिः आद्यु-
 दात्तः । माहाकुलीनः गौडीय स्त्रियां टाप् ।

खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित् । दृक्खण्डः ।

खमुञ् अम् अमृततदुभावे आक्रोशे भावादौ क्तु खित् सप्तम्
 आद्युदात्तः ष्टद्धिः । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।

खल् अ, भावादौ क्तु पूर्वस्यदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईपत्-
 खम् अ कर्त्तरि क्तु खित् सप्तम् । अनमेजयः नाडिन्वम ।

खिष्णुश् इष्णु शीलाद्यर्थे क्तु खित् सप्तम् सप्तदायान्तो-
 दात्तः । आट्टप्रभविष्णुः । [प्रियम्भावुक ।

खुकञ् उक् शीलाद्यर्थे क्तु खित् सप्तम् वृद्धिः आद्युदात्तः ।

ख्युन् यु-अभ करणभावयोः क्तु खित् सप्तम् आद्युदात्तः ।
 मङ्गलरथम् ।

ग

गोद्युगश् गोद्युग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः ।
 गोगोद्युगम् । [गोगोद्युगम् ।

गोष्ठञ् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः ।

गिम्नि निम्नि मत्स्यार्थे तद्धितः न गित् । वाम्नी ।

गस्त् सु-शीलाद्यर्थे क्तु गित् गुणभावः । जिष्णुः स्यास्तु ।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च क्तु । गोचर उरम्कदः । देवताद्यर्थे
 तद्धितः न चित् घ-इय । महेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्

घच् घ-इय चिकित्सायर्थे तद्धितः न चित् अन्तोदात्तः । चोत्ति-

घञ् अ-भावादौ क्तु घञो कु अन्तोदात्तः ष्टद्धिः ।
 पाक त्वाग ।

घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धितः न चित् आद्युदात्तः । शुक्रि-
 यम् । [मत्स्यम् । मत्स्यम् ।

घम् घ-इय अस्य प्राप्तेऽर्थे तद्धितः वेदे, न चित् सिन्त्वाच्च
 घिगुण्य इन् शीलाद्यर्थे क्तु वृद्धिः । घञो कुत्वम् । त्यागो

रागो योगी भोगी । [दात्तः । मङ्गलरथम् ।

घुरश् उर शीलाद्यर्थे क्तु घञो कुत्वम् । सप्तदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शारङ्गादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । सप्तदायान्तोदात्तः ।
 शारङ्गरी मारो । [मृगी ।

ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अतुदात्तः । कर्त्तरी प्रेषुषी गतवती ।

ङीष् ई स्त्रीप्रत्ययः पितृ चिह्नार्थः । कल्याणी शारङ्गी । [यष्वा ।

ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि क्तु गुणभावादि अतुदात्तः । सुखा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रज्ञेपात् न चित् अतुदात्तः
 विद्याचण ।

चरट् चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रज्ञेपात् न चित्
 स्त्रियां ङीप् । आट्टप्रचरः । [निष्पान ।

चानिश् चान शीलाद्यर्थे क्तु सप्तदायान्तोदात्तः । भुञ्जानः ।

चाप् आ यदन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्तोदात्तः कारीष-
 गन्ध्या । आवस्था । [अभावि ।

चिण् इ-आगमः वृद्ध्यादि सप्तदायान्तोदात्तता । अट्टायि
 चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रज्ञेपात् न चित् ।

अतुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।

चफञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चित्त्वात् अन्तो-
 दात्तः । कौञ्जायनः ।

चि वि, तस्य लोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्यय चित् अन्तो-
 दात्तः । श्वेतीमवति । मन्त्रीकरोति ।

छ

छ अ-इय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् । त्वदीयः ।

छण् छ-इय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धिः । पैटष्छीय ।

छस् छ-इय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सिन्त्वात् पूर्वस्य
 पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । पट्टजातीय ।

जाह्विच् जाह्व-मूलायर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । कर्षजाह्वम् ।

झ

झ अ भवाद्यर्थे तद्धितः ष्टद्धिः आद्युदात्तः । पौर्वशालः ।

झिठ ठ-इक भवाद्यर्थे तद्धितः ष्टद्धिः आद्युदात्तः । कायिक ।

ज्य य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । कौविदार्यं
 गान्धीर्थं पाञ्चजन्यः प्रागाद्य ।

ज्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । सौवीर्यः
 कौसल्यः । छिन्कारण यद्व्येति चात्रविधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्त्तरि क्तु स्त्रियां ङीप् । कुञ्चर सेनाचर इरःसर ।

टक् अ-कर्त्तरि क्तु गुणभावादि स्त्रियां ङीप् । सामग सुराप ।

टच् अ समागतः स्त्रियां ङीप् । अन्तोदात्तः । बहुराज ।

टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अतुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।

टिन् ठ-इक, दानसम्प्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खोद-

टीटच् टीट-नासिकानतार्थे तद्धितः वृत्तशेषात् न टित् अनो-
दास । अथटीटम् । [वार्कगेय ।
टिण्णन् एण्य स्वार्ये तद्धित वृद्धि आद्युदासः स्त्रिया ङीप् ।
व्यण् य-देवतार्थे तद्धित आदिष्टञ् स्त्रिया ङीप् । सौम्यम् ।
य्यु(स्) यु-अन भवार्थे तद्धित तडागमः स्त्रियां ङीप्
लिप्ते पूर्वोदास । सारान्ननः चिरन्नन ।

ठ

ठ ठ-इक स्वार्ये तद्धित न टित् । देवदत्त एव देविक टसिक ।
ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्टञ् अनोदास
स्त्रिया ङीप् । रैवतिक रौचनिक ।
ठच् ठ-इक चतुरर्थ्यां तद्धित अनोदास । कुसुदिक ।
ठञ् ठ-इक इस्, उस्, उ, ऋ, इत्यफात् पर क, भवाद्यर्थे तद्धितः
स्त्रिया ङीप् आद्युदासः । दैनिक नैयिक धैतुकम् पैत्तकम् ।
ठन् ठ-इक मत्वार्थादौ तद्धित आद्युदास । धनिक शतिक ।

उ

उ अ कर्तरि क्त्वं अभलेऽपि टिलोप । अनग दूरग ।
उच् अ समासान् तद्धित अनोदास । द्विधा पञ्चमा ।
उट् अ पूरणाद्यर्थे तद्धित स्त्रिया ङीप् । एकादश द्वादश ।
उण् अ परिभाषार्थे तद्धितः इङ्गि । त्रैष चात्वारिणम् ।
उतमच् अतम वङ्गना मध्ये एकोत्कर्षे तद्धित आद्युदास ।
कतम । [कतर ।
उतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धित अनोदासः ।
उति अति पूरणाथे तद्धित बहुवचनान्न । कति यति तति ।
उर अर शीला, कर्तरि क्त्वं । आखरः ।
उवत्पु अवत् कर्त्वर्ये क्त्वं अतुदास स्त्रियां ङीप् । भवान् ।
डाच् आ अभूततद्भावादौ तद्धित अनोदासः अव्यय । पट-
पटाकरोति बीजाकरोति ।
डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अतुदास । सीमा सीमे सीमा ।
डामच् आमह-पितर्यर्थे तद्धितः अनोदास । पितामह
मातामह ।
डिनि इन् स्तोम्यर्थे तद्धित । पञ्चदशी (पञ्च) त्रिंशो (मासः)
डिमच् इम भवार्थे तद्धित अनोदासः । आदिसः ।
डु उ कर्तरि क्त्वं । विभु प्रभु ।
डुपच् उप छुस्वार्थे तद्धित अनोदासः । कुत्तपः ।
डुम्सुन् उम्स् कर्तरि क्त्वं आद्युदास अभलेऽपि टिलोप ।
उनातीति उमान् पुंस ।
डुल्लच् उल भ्रातृर्थे तद्धित अनोदास । 'साहस' ।
डुम्तुप मत् चतुरर्थ्यां तद्धित स्त्रिया ङीप् अतुदास । कङ्कान्ना

ड्यु(त्) य इष्टसामार्थे तद्धित लिप्ते स्वरित । वासदेव्यम् ।
ड्याण् य साध्वाद्यर्थे वेदे तद्धित आदिष्टञ् । पाथ्य नाद्य ।
डुल्लच् वल मत्वर्थे तद्धित अनोदासः । नङ्क ।
डुन् यु-अक-आर्हीयस्तद्धित आद्युदास । विशक त्रिशकः ।
ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न टित् । समेय' । शिमेयः ।
ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धित इङ्गि अनोदास स्त्रियां
ङीप् । माशेय गाङ्गेयः काङ्गेय । नादेय ।
ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धित इङ्गि आद्युदासः
स्त्रियां ङीप् । माङ्कुशेयक । [ङीप् । गाङ्गेय ।
ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धित इङ्गि आद्युदास स्त्रिया
ङीप् ।
ढिनुक् ढिन्-एयिन् प्रोक्ताभ्येतरि यङ्गुप्ते तद्धितः इङ्गि-
अनोदास' । आगर्षेयिन । [नाटेरः ।
ढ्रक् ढ्र-एर-अपत्यार्थे तद्धित इङ्गि अनोदास । गौधेरः
ण

ण अ कर्तरि क्त्वं इत्यादि । ज्वाल पाह् दाय ।
णच् थ माने क्त्वं वृद्धादि स्त्रीत्वम् तदनात् स्वार्ये अञ्
आद्युदास ङीप् । व्याकरोयो व्यातिहासी ।
णमुल् अम् माने क्त्वं वृद्धादि अव्यय । कारकारम् ।
अभ्यस्तानामाद्युदास । शिकीर्षिचिकीर्षम् । [(पर्युषध)
णस् थ समूहार्थे तद्धितः वृद्धि सिच्चात् न भत्वम् । पार्श्वम्
णिङ् इ पुच्छादित भाव्यप्रत्यय आत्मनेपदम् । उन्-
पुच्छयते सधीवरयते । [कारयति भावयति ।
णिच् इ मेरुणे भाव्यप्रत्यय वृद्धादि सप्तदायान्नोदास' ।
णिनि इन् कर्तरि क्त्वं इङ्ग्रादि । पाही स्थायी पायी ।
ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धित वृद्धि । दैत्यः साकाशम् ।
ण्यत् य कर्मभावयो क्त्वं वृद्धादि स्वरित । कार्यम्
हास्यम् वाच्यम् । क्वचित् कुलम् । वाक्य' भोष्यम् ।
ण्युट् यु-अन कर्तरि क्त्वं वृद्धादि स्त्रियां ङीप् । गायन ।
णिल वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त्वं वृद्धादि । सुखभाक् ।
णिवन् वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त्वं आद्युदास वृद्धादि ।
श्रेतवाहो उक्थशासौ अययाजौ ।
णुच् यु अक पर्यायाद्यर्थे भावे क्त्वं वृद्धादि सप्तदायान्नोदासः
स्त्रियाम् । भवत आसिका ।
णुल् बु अक रोगाख्याया भावे क्त्वं वृद्धादि अभ्यस्तानामान-
द्युदास स्त्रियाम् । प्रवाङ्गिका विचर्षिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धित । शन्न, कन्न ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अतुदासः । पर्वतः मरुतः ।
 तमट् तम-डटि आगमः आद्यवयव । एकविंशतितमः ।
 षटितमः । [विद्वत्तम । पटुतम ।
 तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अतुदासः ।
 तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अतुदासः । पटु-
 तरः ऋडतरः । विद्वतरः । [जमता ।
 तल् त-भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्वस्योदासता । शुक्ता देवता
 तवेड् तवे ह्रमर्थे क्त् अव्ययः गुणामावादि । ह्रतवे ।
 तत्रेन् तत्रे ह्रमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदासः । कर्त्तवे । [तवै ।
 तवै(न्) तवै ह्रमर्थे क्त् अव्ययः निच्चे आद्युदासः । स्त्रेच्छि-
 तव्यत् तव्य-भावकर्म्मण्योः क्त् स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।
 तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । क्त् षण्ठः मति । एक-
 दिगर्थे च । पीलुमूलतः । [सर्वतः ततोभवान् ।
 तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदासता । कुतः
 तातिल् ताति स्थाथे प्रशंसाथे च तद्धितः पूर्वोदासता ।
 सर्वतातिः । वृकतातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । शुवतिः ।
 ति ति कूटार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । पक्षतिः । कन्तिः शन्तिः
 तिकन् तिक प्रशंसाथे तद्धितः आद्युदासः । ऋषिका ।
 तिथुक् तिथ् डटि आगमः अन्त्यावयवः । षड्तिथः ।
 तीथ तीथ पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।
 तु तु मत्वर्थे तद्धितः । शन्तुः कन्तुः ।
 तुक् तु क्ति पिति आगमः अन्त्यावयवः । संयत् क्तवम् ।
 तुट् तु आगमः (चुटुत्तोः) आद्यवयवः । सायन्तमः ।
 तुमुन् तम् भावे क्रियार्थं क्रियादौ क्त् आद्युदासः । भोक्तुं
 याति प्राहमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां ङीप् ।
 तुश् तु-कर्त्तरि क्त् सप्तदायान्नोदासः । कटस्य कर्त्ता अक्षस्य
 तन् त शीलादर्थे क्त् आद्युदासः । कटम् कर्त्ता ।
 तैलच् तैल ह्येकार्थे तद्धितः अन्नोदासः । तिलतैलम् ।
 तौसुन् तौस् ह्रमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदासः । ईश्वरो
 विचरितोः विचरित्तौश्वर इत्यर्थः ।
 त्र त्र मत्वर्थे तद्धितः । चिरत्रः परत्रः ।
 त्रप् त्र स्थाथे तद्धितः अतुदासः । मूत्रं मत्रम् ।
 त्यक् त्व-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्नोदासः । दाम्निष्यात्यः
 पाश्यात्यः । [अभित्यका
 त्यकन् त्यक आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदासः । उपत्यका
 त्यप् त्व-भवाद्यर्थे तद्धितः अतुदासः । तत्त्वः इत्यर्थः ।
 त्र त्र समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्रा । [तत्रभवान् ।
 त्रल् त्र सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदासता । यत्र इत्यर्थः ।

त्रा त्रा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति
 देवलाकरोति ।
 त्र त्र-भावकर्म्मार्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम् ।
 त्रन् त्र क्त्यार्थे क्त् आद्युदासः । कर्त्तव्यम् ।
 थ
 थकन् थक-कर्त्तरि क्त् आद्युदासः । गाथकः ।
 थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रिया ङीप् । पञ्चथः दशथः ।
 थसु थस् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । कथसु इत्यम् ।
 था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।
 थाल् था इवाथे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदासः । मत्प्रथा
 पूर्वथा ।
 थुक् थ् आगम डटः अन्त्यावयवः । पठः चतुर्थः कतिथः ।
 थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदासः । अज्ञथ्या यूधिः अविथ्या
 द
 दन्नच् दन्न उन्माने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां ङीप् । ऊरु-
 दन्नः गजदन्नः ।
 दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।
 दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम्
 इदानीम् ।
 दुक् दु आगमः अन्त्यावयवः । अन्यदास्त्री अन्यदीयः ।
 दूस् दूस् इग्घार्थे तद्धितः । अविदूषम् (अविदूषम्) ।
 देशीयर् देशीय ईपदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोससोदासता ।
 पटुदेशीयः ।
 देश् देश् ईपदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।
 द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।
 द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽङ्गि सद्यः ।
 द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । उभये दिने उभयद्युः ।
 द्यसच् द्यस उन्माने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां ङीप् ।
 ऊरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।
 ध
 धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदासः ।
 धैमस् लैधम् । स्थाथेऽङ्गि धैधः ।
 धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । चतुर्धा पञ्चधा
 [पक्षति ।
 धुना धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् काले धुना ।
 धेय धेय स्वरूपार्थे तद्धितः । मानधेयं सागधेयम् ।
 ध्यमुञ् ध्यस् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासता अव्ययः ।
 येकध्वम् ।

न

न न मत्वर्थे तद्धितः । पामनः व्यङ्गना ज्योत्स्ना । पुरा-
लेऽर्थे च । मणम् ।

नङ् न भावे क्तृ गुणभावादि । यत्तः प्रन्तः यत्तः ।

नञिङ् नञ् शीषाद्यर्थे क्तृ गुणभावादि । स्वप्नक् ष्टव्यक् ।

नन् न भावे क्तृ आद्युदात्तः । स्वप्नः ।

ना ना असहायार्थे ष्टथभावे स्वार्ये तद्धितः, अघ्ययः । विना ।

नाञ् ना असहायार्थे ष्टथगभावे तद्धितः, वृद्धिः, अघ्ययः, आद्यु-
दात्तः । नामा ।

नाटच् नाट वासिकनताये तद्धितः, अन्तोदात्तः । अवनटाटम् ।

नि नि भावे क्तृ स्त्रियाम् । ग्नातिः ह्नातिः ।

निङ् नि समासान्तः अन्तोदात्तः । युपजानिः ।

नीय् नी आगमः अन्त्यावयवः । वनीवञ्चोति ।

नुक् नु आगमः अन्त्यावयवः । धूमयति मीणयति ।

प

पटच् पट-विचारे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अविपटः ।

पाशप् पाश कुत्सितार्थे त० अतुदात्तः । निषकुपायः । [तिष्पिष्णः ।

पिञ्च पिञ्च निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिष्ठपिञ्चः । वेदे ष्ट ङि ।

पिटच् पिट-वासिकानताये तद्धितः अन्तोदात्तः । अविपिटम् ।

पुक् प् आगमः अन्त्यावयवः । स्थापयति वापयति ।

पेज् पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिष्ठमेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अन्तोदात्तः ।

माहायनः । [स्त्रिया ङीप् । वात्स्यायनः आश्रमायनः ।

फञ् फ-आयन गोलार्थे युनि तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।

फिञ् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।

तैकायनिः । [कायनिः ।

फिन् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तः । ग्लुञ्चु-

व

व(व) व(व) मत्वर्थे तद्धितः । यवः, यव्यः दन्त्यव इति कौस्तुभ-
सम् । [व(व) वुवुङ् ।

व(व) व(व) व(व) इपदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः ।

भ

भ भ मत्वर्थे तद्धितः । यमनः कथनः ।

भङ्गल् भङ्ग चतुर्थ्याम् तद्धितः, पूर्वसदात्तः । येमुकारिभङ्गम् ।

भटच् भट-वासिकानताये तद्धितः, अन्तोदात्तः । अवनभटम् ।

म

म म-भवार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः, मध्यमः । दुमः ।

मट् म षट् व्यागमः आद्यावयवः । पञ्चमः, दयमः ।

मण् म भवार्थे तद्धितः, वृद्धिः, स्त्रिया ङीप् । माध्यमः ।

मतुप् मतु अस्त्वर्थे तद्धितः, स्त्रिया ङीप् अतुदात्तः । अन्ति-
मान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् कञ्ची-
यान् ययस्मान् विद्वान् ।

मनिन् मन्-शीषाद्यर्थे कर्तरि क्तृ आद्युदात्तः । मृगच्छा ।

मप् म जातार्थे क्त्विप्रत्ययान्ताच्चित्त मप् तद्धितः, अतुदात्तः ।
यज्ञिमम् ।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः, स्त्रिया ङीप् ।
वाङ्मयः, यमययी यवान् । अन्नमयी यत्तः । [(अविदुग्धम्)

मरीसच् मरीष-दुग्धेऽर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः । अविमरीसम्

मातिक् माल प्रमाणसाम्ये तद्धितः, स्त्रिया ङीप् अन्तोदात्तः ।

प्रस्यमात्तः गजमात्तम् । काट्क्षेत्रे च तावन्मात्तम् ।

मिनि मिन् मत्वर्थे तद्धितः । मीमी ।

मीय् मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमीयः ।

मुक् मु आगमः अन्त्यावयवः । पयमानः । [यव' ।

सुम् सु आगमः चिति अन्त्यावयवः । रालिङ्करः । क्षम-

य

य य भावाद्यर्थे क्तृ वेदे । निष्क्यः, देवक्युः । कोत्रे ष्ट वत् ।
समूहार्थे तद्धितः, स्त्रियाम् । पाश्या वात्सा धून्वा ।
साध्वर्षे च ङि । सय्यः ।

यक् य-घाल'यप्रत्यय । कण्डूयते । विकरणः । मित्रते
नूयते । भावकर्माद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अन्तोदात्तः । पौर-
हित्यम् सैनापत्यम् ।

यङ् य पीनः'पुन्याद्यर्थे घाल'यप्रत्यय । ङित् आत्मनेपदं
गुणभावादि । बोभूयते चेष्टीयते । [वात्स' ।

यञ् य-अपत्न्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः । नाम्भ' ।

यत् य भावाद्यर्थे क्तृ स्वरितः । भव्यं मध्यः, नेत्र नेत्र', चेवं चेव ।

यल् य-मत्वर्थे तद्धितः, पूर्वोदात्तः । मेशोमान्धः, यशोमान्धः ।

यस् य मत्वर्थे तद्धितः, सिन्धत्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अतुसारादि
शयः, शय्यः कयः कथ्यः ।

युक् यु आगमः अन्त्यावयवः । आदायि स्वाधी दानः । [दुर्ज्ञानम्

युच् यु-अन भावाद्यर्थे क्तृ सप्तदायान्तोदात्तता । उच्चान्मम्

युस् यु मत्वर्थे तद्धितः, सिन्धत्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अतुसारादि
शयुः, शय्युः कयुः कथ्युः । उर्धायुः ।

र

र र मत्वर्थोदौ तद्धितः । कुङ्करः, मधुरः । अर्धे कुटीरः न
महतिचिह्नता ।

शीलाद्यर्थे क्तप्रत्यय । हिंस्र कश्च नम् ।
 रक् र शरयोर्थे तद्धितः इडि । अम्नीध्-आम्नीधम् ।
 रदानुक् रदानु कर्तरि क्त । क्त-जीव-जीरदाहः ।
 रिक् रि आगमः अन्नावयव । क्त-परिकरोति ।
 रिङ् रि अन्नादेशः । क्त-क्रियते क्रिया ।
 रिस् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्यय' पूर्वोदात्त' । उपरि ।
 रिष्टात् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धित पूर्वोदात्त' । उपरिष्ठात् ।
 रीक् री आगमः अन्नावयव । क्त-परिकरोति ।
 रीङ् री अन्नादेशः । भात्रीकरोति भात्रीकरोति । [धाह ।
 इ र् आदेशः । हरिः अहः । इ शीलाद्यर्थे क्तप्रत्यय' । दाहः
 इक् इ आगमः अन्नावयवः । क्त-परिकरोति ।
 इट् इ आगम आद्यपयव' । शी-शेरते, सम्-विट्-संविद्वते ।
 रूपम् रूप-प्राशस्त्ये तद्धितः अतुदात्तः । पटु रूपः पचतिरूपम् ।
 रूप्य रूप्य भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कण्ठरूपा गौ' ।
 भवार्थे-समरूप्य' ।

हिंस् हिं सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्यय पूर्वोदात्त' । कर्हि कर्हि ।
 ल
 ल ल लक्ष्णेदायर्थे तद्धित' न खित् । चिङ्ग' चुङ्ग' पिङ्ग' ।
 लक्ष् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्त' । चूडाख' सासलः असल' ।
 ल्यप् य आनन्तर्यार्थे क्त अव्यय' पूर्वोदात्त' । प्रभूय प्रहात्य ।
 ल्यु ल्यु-अन कर्तरि क्त पूर्वोदात्तः । मन्दन विषस्य ।
 ल्युट् ल्यु-अन भासादौ क्त पूर्वोदात्त । भवनम् । स्त्रिया
 ङीप् । प्रमाणी ।

व
 व व मत्वर्थे तद्धित' । क्लेशव गाबिड(गडो)व अजगव' । शवः
 शव्यं कौमुदीमते वडादिरयम् न वशादिः ।
 वति वत् क्रियादिहस्त्यार्थे तद्धितः अव्यय । देवदत्तपत्
 पचति । रामयत् कण्ठस्य चरितम् स्फुटवत् यने वसति ।
 वतुप् वत् परिभाषार्थे तद्धितः अतुदात्तः उगित्कार्यम् ।
 यावान् तावान् । किम' इदमत्र परस्य वस्य वसस्य इय' ।
 वियान् वयान् । [वस्य इय । धीवरी ।
 वनिप् वन् भूते कर्तरि क्त अतुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्
 वय वय वानार्थे तद्धितः । इवयम् ।
 वरप् वर शीलाद्यर्थे क्त सप्तदायान्तोदात्तः । स्वावर ईवर' ।
 वलप् वल चरुत्तर्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्त । विद्यावलः ।
 रजसला । [उपयट् सप्तमा विन्वपा ।
 विच् वि तस्य ङीप् कर्तरि क्त सप्तदायान्तोदात्त ।
 विट् वि तस्य ङीप् कर्तरि क्त । अपेगाः उदधिका ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्त' । निविडम् ।
 विधल् विध-विषयार्थे तद्धित' पूर्वोदात्त । भीरिक्विधः ।
 विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रिया ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।
 विरीसच् विरीष संहतार्थे तद्धित अन्तोदात्तः । निविरीष' ।
 वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धित' । कन्यिकम् । व् आगमः
 अन्नावयव' । भू-अभूवन् अभूव ।
 वुच् वु-अक स्त्रायर्थे तद्धित अन्तोदात्त । उपक (उपेन्द्रतन्त्रक)
 वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे क्त इहादि । निन्दक' ।
 हिंसकः । ससूहार्थे तद्धित' । औपकम् औरभूकम्
 राजन्यकम् राजकम् ।
 वुन् वु-अक साधुकार्यार्थे क्त आद्युदात्तः । प्रवक' सरक'
 खकः । वेदनादिकर्त्तृर्थे तद्धित । पदकः क्रमक' ।
 व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्रातृव्य (भ्रातृपुत्र') ।
 व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धितः आद्युदात्त' । भ्रातृव्य' (रिड)
 भ्रातृव्यर्थे तद्धित' । पितृव्य (पितृभ्राता ।

श
 श च भावे क्त स्त्रियाम् । क्त-क्रिया । कर्तरि क्त च ।
 शिद-विन्द । मत्वर्थे तद्धित न शित् । रोमश्च सोमयः ।
 शङ्कटश्च शङ्कट स्त्रायर्थे तद्धितः अन्तोदात्त' । विग्रहट' ।
 शट् अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तस् विदन् विदती ।
 शथ्यै(न्) अर्थ्यं त्वमर्थे क्त निष्पे आद्युदात्तः । मद्यर्थ्यं पिबथ्यै
 शस् शस् वीष्णावोधके कारके तद्धित अव्यय । बह्व्यो ददाति ।
 शाकट भाकट क्षेत्त्रेऽर्थे तद्धित न शित् । इक्षुशाकटम् ।
 शाकिन याकिन क्षेत्त्रेऽर्थे तद्धित' न शित् । इक्षुशाकिनम् ।
 शानच् आन कर्त्तृकार्यादौ क्त सप्तदायान्तोदात्त । पचमान
 षीयमान भूयमानम् । [यजमान ।
 शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त आद्युदात्त । पचमान'
 शालश्च शाल वैपुल्ये तद्धित अन्तोदात्त । विग्रहः ।
 श्रुतिप् ति धातृस्य रूपार्थे क्त अतुदात्तः । भवति' विभर्ति ।

ष
 ष च समासान् स्त्रियां ङीप् । द्विभूर्त् त्रिभूर्त् । [दीर्घसङ्घ ।
 षच् च समासान् स्त्रिया ङीप् अन्तोदात्त' । पञ्चाह
 षड्गवश्च षड्गव षड्गवत्कार्ये तद्धित अन्तोदात्त' ।
 तोषड्गवम् भद्रिषड्गवम् । [वराह जत्याह ।
 षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त स्त्रिया ङीप् आद्युदात्त ।
 यिकन् इक अश्वेतर्त्तार्थे तद्धित' आद्युदात्त स्त्रियां ङीप् ।
 यतपयिक, वटिपयिक । [मनु-माहवम् ।
 युक् इ आगमः अन्नावयव' । जह-जाहपम् तः-ताहवम्

वेन्न् एय आधानार्थे तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः । सामिधेयः ।
 स्त्रियां ङीप् सामिधेयो ऋक् । [पथिकः ।
 षकन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।
 इरच् तर ध्यात्वात् तद्धितः अनोदात्तः । उच्यते । स्त्रियां
 ङीप्, वत्सतरी ।
 इन् ल करणाद्यर्थे षट् आद्युदात्तः । योत्सम् । स्त्रियां कश्चित्
 ङीप् । नभी । कश्चित् । दद्वा । [ङीप् । कुसीदिकः ।
 षच् ठ-इक गर्ह्ये प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः स्त्रियां
 ङीप् । कुसीदिक । चरतीत्यर्थे च । पथिकः । [आकर्षिकः ।
 षल् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्वसुदात्तम् स्त्रियां ङीप् ।
 प्पु फ-आयन यजन्नात् तद्धितः स्त्रियां ङीप् । आन्नायनी
 कीरव्याययी । [सिच-+ कापियायेनम् ।
 प्पुक् फ-आयन भवाद्यर्थे तद्धितः षड्विः स्त्रियां ङीप् अनो-
 प्यङ् म-गोत्रार्थे तद्धितः पितृभ्योऽपि यञ्स्यात् । क्रोधा वावराह्या ।
 यञ् य भावकम्पादी तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः । चाह्वयम् ।
 स्त्रियां ङीप् । चाह्वरी ।
 षुञ् ल निकाराद्यर्थे तद्धितः षड्विः स्त्रियां ङीप् । यामीलम् ।
 षुन् वु-अक कर्तरि ङच् आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।
 गर्त्तक रजक ।
 स
 स स षट्स्थी तद्धितः । हणस पर्यसः । प्रायस्ये तद्धितः ।
 ऋत्वा ।
 सण् स्य समूहार्थे तद्धितः षड्विः सिन्धात् न भवम् । पार्श्वम्
 (परस्यस्य) । सण् इत्यस्य सकारस्य इत्याप्रसङ्गेः
 वार्त्तिककता तत्परिपत्तेनेन णस् इति पठितम् ।
 सन् स इच्छार्थे धात्वंगप्रत्ययः । क-चिकीर्षति, गम्-जिग-
 म्पति ।
 समसण् समस् वत्सार्थे तद्धितः षड्विः अन्वयः । ऐषम् ।
 साति सात् कात्स्नेत्रेण सम्यग्वाद्यर्थे तद्धितः अन्वयः । अग्निंसात्-
 करोति ।
 सुक् स आगमः अन्नावयवः । दधिस्यति । [क्ति पचति ।
 सुष स क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अन्वयः अनोदात्तः । द्विरन्ति
 ने(न्) से ह्यमर्थे ङच् निष्पे आद्युदात्तः । यत्ने वक्तुमित्यर्थः ।
 सोठ सोठ दुग्धार्थे तद्धितः । अधिषोठम् (अधिदुग्धम्) ।
 खान्द्यप् खान्द्य समूहार्थे तद्धितः अनोदात्तः । गजखान्द्यम् ।
 खञ् खञ् प्रायस्ये तद्धितः । ऋत्वा ।
 खञ् खञ् अपत्याद्यर्थे तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः । पैङ्गः ।

ह
 ह ह सप्तमर्थे तद्धितः अन्वयः । अस्मिन् इह, कस्मिन् कुह ।
 विभक्तिस्वरूपादिक तु प्रसिद्धत्वान्न प्रदर्शितम् ।
 इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठत-
 रूपादिविवरणम् ।
 अथाकारादिक्रमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठत-
 रूपादिविवरणम् ।
 अ
 अ अ । रिक्त-रेकः (कुर्वित) ।
 अक्कुच् अक्कुत्तु सप्तदायानोदात्तः । वच-वचकुन् । (यिप्र वाम्नी च)
 अङ्कुच् अङ्कुत्तु सप्तदायानोदात्तः । पत-पतङ्कु हृ-तरङ्कु ।
 पिडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः । विङ्कुङ्कुः ऋदङ्कुः ।
 कृ-उत्पे कुरङ्कु । ऋवृज्भ्यां खित्त्वं । शारङ्कु वारङ्कु ।
 अष् अ सप्तदायानोदात्तः । उहृ-+हृ-उदरम् ।
 अष अष । कु-कवचम् । [संसारण च । घृषक् ।
 अजि अज् । पारि-+अजि-पारक् (सुवर्णम्) । प्रय कित्त्वं
 अटच् अट सप्तदायानोदात्तः । ऋ-भरट ।
 अटन् अट आद्युदात्तः । यक-यकट, कक-ककट ।
 अटि अट् । हृ-सरट् ।
 अठ अठ । कन-कमठः जृ-जरठ । रम वृद्धि । रामठम् ।
 अण्डच् अण्ड सप्तदायानोदात्तः । क-करण्ड । ऋ-भरण्ड ।
 अतच् अत सप्तदायानोदात्तः । ऋ-भरत, ऋ-भरत इत्यादि ।
 अति अत् यत् षट्स्थी उगित्थार्थम् । घृप्-घृषन्ति । मङ्-
 मङ्गान् मङ्गती वृह-वृहन् वृहती ।
 अति अति । अम-अमति रम-रमतिः ।
 अलन् अल आद्युदात्तः । अम-अमलम्, यज-यजला ।
 अचिन् अचि निच् आद्युदात्तः । पत-पततिः ।
 अच अच । शो-ययचः यप-यपचः रप-रपच इत्यादि ।
 अदि अद् । ऋ-यारद् इ-इरद् मघ-मघद् । खजादे तस्य
 चिन्त्वम् । खज-खज्दु तन-तत् यज-यद् सर्वनाम ।
 अन् अन् निच् आद्युदात्तः । क्रिय-उकोप वेदः । [पक्षि-
 अन्ति अन्ति स्त्रियाम् । अ-अरणिः हृ-सरणिः धृ-धरणिः पङ्-
 अन्तुङ् अन् गुष्माभावादि । नद-नदहः क्षिय-क्षिम् । [य्यम् ।
 अन्त्य अन्त्य । राज-राजन्त्य (वज्रि) । * हृ-यरण्यम् रम-रम-

ईकन् ईक आद्युदात्त । कष-कषीका, दृषि-दृषीका ।
 ईचि ईचि । ऋ-भरीचि कण-कषीचि ।
 ईद ईद । कृष-कृषीदम् । [ध-धरोमा ।
 ईमनिच् ईमन् समुदायानोदात्त । ऋ-हरीमा ऋ-भरीमा
 ईरच(न्) ईर चित्त्वे समुदायानोदात्त निष्त्वे आद्युदात्त ।
 हिंसोर । [(फलम्) ।

ईरन् ईर-आद्युदात्त । कृ-करीरः, गृ-गरीरम्, पृ-परीरम्
 ईषन् ईष आद्युदात्त । कृ-करीषम्, तृ-तरीष ।
 उ

उ उ । ऋ-भरु यी-शयु ऋ-भरु तृ-तरु धर-धरु ।
 उकन् उक आद्युदात्त । सम्+कष-सङ्कषक ।
 उडच् उड समुदायानोदात्त । गृ-गरुड । [साड ।
 उष् उ वृष्ठादि । ङ-कार पा-पायु वा-वायु खद-
 उति उत् । ऋ-भरुत्, गृ-गरुत् ।

उत्त उत्त । ल-लोत्तम्, वृ-वरत्तम् ।
 उन उन । शक-शकुन । [दारि-दारुष ।

उनन् उन आद्युदात्त । कृ-करुष करुषा । वृ-वरुष ,
 उनसि उनस् । दम-दसगाः ।

उनि अनि । शक-शकुनि ।
 उन्त उन्त । शक-शकुन्त ।

उन्ति उन्ति । शक-शकुन्ति ।
 उम उम । कृष-कृषमम् ।

उम्भ उम्भ । कृष-कृषम्भम् । [चित-चत्तर' ।

उरच् उर समुदायानोदात्त । मन्द-मन्दुरा, मथ-मथुरा,
 उरन् उर आद्युदात्त । अर-अरुर, मर-मरुरा ।

उरिन् उरि आद्युदात्त । जर-जसुरि सङ्-सङ्गरि ।
 उल उल । तडि-तपडुल ।

उलच् उल समुदायानोदात्त । कृष-कृषुल चट-चटुल ।
 उलन् उल आद्युदात्त । वृ-वरुष ताडि-तपडादेय तपडुल ।

उलि उलि । अग्नि-अहुलि ।
 उम्भच् उय समुदायानोदात्त । अकि-अहुय । [कलुष ।

उयच् उय समुदायानोदात्त । पृ-परुष मङ्-मङ्गुष कस-
 उ(ज)षन उ(ज)न आद्युदात्त । ष-अर(रु)ष ।

उसि उस । जम-जहः । अख नि० उदन्तस्यपि ।
 उसिन् उस् आद्युदात्तः । ष-अरु, घ-परु, वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । ङप-ङ्गू वम-वमू तन-तनू ।
 ऊक ऊक । ऋ-भरुङ्क, वर-वरुङ्क मडि-मङ्गुङ्क ।

ऊकण् ऊक वृष्ठादि । कण-कणूकः, मर-मारुकम्,
 ऊख ऊख । मा-मयादेयः मयूखः ।

ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जृ-जरुथम्, वृ-वरुथ' ।
 ऊम ऊम । गुध-गोधूमः ।

ऊर ऊर । अरु-अरुङ्कूर, ङप-ङ्गूरः, वरु-वरुङ्कूरम् ।
 ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । भी-भयूर' । खन्द-खण्डारुचम्

सिन्दूरम् । मर-मरुूर ।
 ऊलच् ऊल समुदायानोदात्तः । पिजि-पिङ्गुलम्, कृष-
 कृषुलः ।

ऋ

ऋ ऋ । दिव-देवा देवरी ।
 ऋतिन् ऋत् आद्युदात्तः । शक-शकत् । [नमन्दा नमन्दी ।

ऋन् ऋ आद्युदात्तः । ष+अर-खरा खराती । न+नन्द-
 ए

एण् एण् । कृ-करेषु, वृ-वरेषु ।
 एन्य एन्य । वृ-वरेण्यः । [शुभेदः ।

एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेर, कुठ-कुठेर, गुड-
 एलिमच् एलिम समुदायानोदात्त । पच-पचेलिमः ।

एष्णक् एष्ण गुणाभावादि । गै-गेषुः ।
 ओ

ओतच् ओत समुदायानोदात्त । कव पादेय कपोतः ।
 ओलच् ओल समुदायानोदात्त । पट-पटोल । कपि-
 नलोप कपोलम् ।

ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठीर, चक-चकोरः ।
 क

क अ गुणाभावादि । कु-कुव' । वि+आ+वा-व्याव' ।
 क क वकारप्रज्ञेभात् न कित् । ङ-कर्क रा-रासा कस-कस्क ।

कक् क अन्तर्निष्पन्न नादे कित्त्वम् । वृ-वृक, भू-भूक ।
 कङ्कण कङ्कण वकारप्रज्ञेभात् न कित् । ऋ-ऋङ्कण (गिष्णु)

काण कण वमज्ञेभात् न कित् । चित-चान्तादेव गुणाभावश्च
 नि० चिकण ।

कात् अर गुणाभावादि । ज-जह । [(वङ्गसटिकर) ।
 कत्रिच् अत्रि गुणाभावादि समुदायानोदात्त । ऋ-रत्रि

कचन् अत्र गुणाभावादि आद्युदात्तः । ष+विद-षुषिदलम् ।
 कन अ गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्षिप्र-नि० बीनाय ।

कन् क वमज्ञेभात् न कित् आद्युदात्त । इष-एकः भी-भेक
 कनसि अन्त् गुणाभावादि । वष उयना ।

कनिन् अन्त् गुणाभावादि आद्युदात्त । वु-वुवा, इव-वमा ।

कन्यन् अन्य कित् आद्युदात्त । ह्य्य-हिरादेशः हिरण्यम् ।
 कन्युषु अन्यु गुणाभावादि सप्तदायान्तोदात्त । क्षिप-क्षिपय्यु
 कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारण कृष्णः (श्व) ।
 कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्त । उप-उपपः कुट-कुटप ।
 कमिन् अम् किन् आद्युदात्त । इदि-नलोप, इदम् सर्वनाम
 कथन् व्यय गुणाभावादि आद्युदात्त । तन-तनय ।
 करन् करे ण कित् आद्युदात्त । श्-शकरा ।
 कल अल गुणाभावादि । तप-तपला, तफ-तफला ।
 कलन् कल न कित् आद्युदात्त । उप-उप्यल ।
 काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकु कुप-कुपाकु (स्त्र्यः) ।
 कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्त । विड-विडाल ।
 किकान् इक कित् आद्युदात्त । व्रध-वृधिक कप-कपिक ।
 कित्तच् इत कित् सप्तदायान्तोदात्त । रुच-रुचितं वच-
 उचितम् । [उलिन्दः ।
 किन्दच् इन्द कित् सप्तदायान्तोदात्त । कुल-कुलिन्दः पुल-
 किरच् इर कित् सप्तदायान्तोदात्त । इप-इपिर ।
 किष्यन् इथ कित् आद्युदात्त । रुच-रुचिष्यः भुज-भुजिष्या ।
 कीकान् ईक कित् आद्युदात्त । षज-षजीकः षड-षड्जीकः ।
 कीटन् ईट कित् आद्युदात्त । क-किरीटं त-तिरीटम् ।
 कु उ गुणाभावादि । घृ-घृरु मिद-मिदु व्यध-विधुः ।
 कुक् कु अन्त्यकिस्यान्नादिकित्यम् । ह्यो-ह्योक् ।
 कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्त । प्रथ-सम्प्रसारणम् घृयुक्
 कुपन् उप गुणाभावादि आद्युदात्त । घृ-घृरुप ।
 कू ऊ गुणाभावादि । ऋत-ऋतु श्ध-श्धू ।
 केथ्य एथ गुणाभावादि । स्तु स्तुवेयः (वेद एवायम्) ।
 क्त त गुणाभावादि । अक-अक्त ए-एतम् स-सतम् ।
 क्ल, ल गुणाभावादि । क-कलुः कन-कलुः ।
 क्ल ल गुणाभावादि । अम-अन्म चि-चित्तं मिद-मित्तम् ।
 कथन् थ गुणाभावादि आद्युदात्त । हन-हथः कुप-कुप ।
 क्यिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्त । अस-अस्थि सक-सकथि
 क्त न गुणाभावादि । तह-हलोप तणम् । [डू-डूनि ।
 किन् नि कित् क्षिया आद्युदात्तः न डीप् । स-स्यिः ।
 क्कलन् मल कित् आद्युदात्त । कुट-कुक्कलम् कप-कक्कलम् ।
 क्यु यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरणः घृ-घृरण ।
 क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्त । ष्ट-उत् उरण ।
 क्युन् यु-अन गुणाभावादि सप्तदायान्तोदात्त । भू-भुवनम् ।
 क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सर स-सर घा-धीरः ।
 क्ररच् रर गुणाभावादि सप्तदायान्तोदात्तः । कु-कुररः ।

क्रि रि गुणाभावादि । स्र-स्ररि ।
 क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्त । अद-अद्रिः भू-भ्रि ।
 शुभ-शुभ्रि ।
 क्रुकान् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भीरुक । [यत् ।
 क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्त । रु-रुः शति-रुस ।
 क्ल ल गुणाभावादि । मू-मूलम् शक-शक्क अम-अन्म ।
 क्लन व गुणाभावादि आद्युदात्त । व्य-व्य प्रुष-प्रुष ।
 क्लनिप् वन् गुणाभावात् अनुदात्तः । शी-शीवा कुश-कुश्या ।
 क्लिन् वि, इकारास्तानुनासिकत्वाभावाच्च लोप । क-कीवि
 गृ-गीवि जागृ-जागृवि ।
 क्लिप् वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वष-दीर्घं वाक् ।
 कुन् वु-अक कित् आद्युदात्त । चर-चरकः ।
 क्सरन् सर कित् आद्युदात्त । तन-तसर, षप-षप्सर ।
 क्सि सि गुणाभावादि । सुप-सुखि, कुप-कुषि, शुष-शुषि
 क्सु सु गुणाभावादि । इप-इत्तु ।
 क्खन् ख गुणाभावादि । क्त-क्तन्म, अय-अयन्म ।
 ख
 ख खकारप्रज्ञेपात् न गित् । यम-यङ्ग स्र-स्रादेशे मूर्धे ।
 ग
 ग ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् । गृ-गर्गः ।
 गक् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् गुणाभावादि । सुद-सुद् ।
 गण् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् इत्यादि । शृ-शृट् शार्ङ्गः ।
 गन् ग वकारप्रज्ञेपात् न गित् आद्युदात्त । गम-गङ्गा ।
 घ
 घयिन् व्यधि कुत्वम् आद्युदात्तः । नि-सञ्ज-निमङ्गयि ।
 च
 चट् च वप्रज्ञेपात् चित् क्षियां डीप् । कु-दीर्घं कृची ।
 चतु अत सप्तदायान्तोदात्त । एध-एधत्, वह-वहत् ।
 चिक् च वकारप्रज्ञेपात् न चित् गुणाभावादि । सु-सुक् सु-सु
 ऋ
 झष् ऋ-अन् सप्तदायान्तोदात्त । मृ-जरन् विथ-वेशन् ।
 झिच् ऋ-अन्नि तेन न कित् सप्तदायान्तोदात्त । भू-भवन्ति ।
 ज
 जुन् उ इत्यादि आद्युदात्तः । हृ-दारु, सन-सानु ।
 ट
 ट(न्) ऋ क्षिया डीप् । नित्ते आद्युदात्तः । दन्थ-नस्य
 आ दाय, दन्थ-दाय । [मह-महिप ।
 टिषच् इप सप्तदायान्तोदात्तः क्षियां डीप् । अप-अविप

ठ

ठ ट वमज्ञेपात् न ङित् । कण्-कण्ठः ।

उ

उ अ अमत्सेऽपि टिलोप । ऊर्णु-ऊर्णा ।

उ ङ वमज्ञेपात् न ङित् । ऊण्-ऊण्डम्, गु-गुङ् ।

उउ अउ अमत्सेऽपि टिलोप । तन-सन्त् तितउ ङउ इत्यसन्निर्द्देशाच्च सन्धिः ।

उट अट अमत्सेऽपि टिलोप । नम-मट् ।

उति अति अमत्सेऽपि टिलोप । पा-पति । [भवती ।

उवतुप् अषत् टिलोप उगित्कार्यम् अयुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किम् । अस्य इदमय मानत्वेन कन्नेजनइत्यव्ययसमसज्ञेऽपि द्विरव्ययमिति नियमादुष्पादौ चिप्रत्ययान्तये एवाव्ययत्वं भाव्यथा ।

उतत् उत टिलोप सप्तदायान्नोदात्तः । अद्+भू-अद्भुतम् ।

उनु उ टिलोप आद्युदात्तः । अन्+त्री-अन्यु, न+त्री अन्युः । [वाचित्केऽप्यय प्रत्यय ।

उमुसुन् उम्षु टिलोप आद्युदात्त । पा-उमान्, उष ।

ऊ ज टिलोप । भूम-भू । [डिमिप्रत्यये ।

ऊ रे टिलोप । रा-रै-रा रायी । यथा नाव्ययत्वं तद्योक्त

ऊसि ऐश् टिलोप । उद्+चि-उच्चै नि-दीर्घं नोचै ।

ऊो औ टिलोप । गम-गो-गौ, गवा । भाव्ययत्वंकृतम् ।

ऊोसि औश् टिलोप । दम्-दो दीपौ दीपः ।

ऊौ औ टिलोप । ग्ने-ग्नीः रुद-नौ भाव्ययत्वंकृतम् ।

ऊट् र टिलोप स्त्रियां ङीप् । सौ-स्त्री ।

ऊि रि टिलोप । हृ-ति-त्तव ।

ठ

ठ ट वमज्ञेपात् न ङित् । यम-यम्ठः ।

थ

थित्तन् इत्त इत्ति आद्युदात्त । मू-भावित्रं वद-वादित्तम् ।

थु थु वमज्ञेपात्थ थित् । स्या-स्याणु अज-नेणु वृ-वर्षु ।

थुकान् उक् इत्तादि आद्युदात्त । पञ्-कादेमे पाञुक ।

थ्य थ्य वमज्ञेपात् न थित् । इष अकारस्य इत्थं धिष्यम् ।

त

त त । ङी-उद् ङुसः ङित्तम् (ङित्तम्) ।

तकन् तक आद्युदात्तः । इप-इत्का, अय-अत्का ।

तन् त आद्युदात्त । इष-इत्त, अ-भर्त्तः, गृ-गर्त्तः ।

तनन् तन आद्युदात्त । वी-वेतनम् ।

तथन् तथ आद्युदात्त । इण्-एतय, (माङ्गण्य) ।

तथसुन् तथश् आद्युदात्त । इण्-एतया (विप्र) ।

ति ति । वि-तस-वितसि च-अस-स्विति खरादि ।

इत्यपाठे स्वस्तीतिनिर्द्देशात् न भूभावः । [वाचिका ।

तिकन् तिक आद्युदात्तः । वृत्-वर्तिका । कत-कित्तम्-

तु त । क्त-कन्तः जन-जन्तः गै-गात् इ-हेत् ।

तुन् त आद्युदात्त । सि-सेत्-; तन-तन्य भन-मन्त' ।

टश् ट सप्तदायान्नोदात्त । अद-अत्ता मन्-मन्ता ।

टन् ट आद्युदात्त । शंस-शक्ता ।

ट्रिप् त्र पृष्णादि । व्यु-च्यौत् । (अपृष्ण, क्षीषण्यश्च ।

त्यक् त्यु-गुणाभावादि । ऋ-ऋत्युः ।

त्र त्र । गु-गोत्रं गोत्रा । पञ्-पङ्क्त यम-यन्त्रम् ।

त्रन् त्र आद्युदात्त । ऊ-होत्रम् या-याता न्यु-त्रोत्रम् ।

त्रिन् त्रि आद्युदात्त । अद-अत्तिः ।

तिन् त्रिन् आद्युदात्त निष्सेत्सुक्ते न ङित् । अद-अस्त्री अत्तिणी ।

त्रिप् त्रि-अत्तदात्त । रा-रात्ति यद-यत्ति (इस्त्री) ।

त्रन् त्र आद्युदात्त । दात् (दाता) ।

थ

थक् थ गुणाभावादि । थृ-पृष्ठं यू-यूथ गू-गूथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उव-क्थि ऊव-क्थिम् गा-गाथा ।

द

द द । या-याद (जम्बाव यस्वश्च) ।

दन् द आद्युदात्त । यप-यद्दः अव-अवद् ।

ध

धुक् धु गुणाभावादि । धी-धीधु ।

न

न न । धा-धाना (भृद्यवः) पृ-पर्षम् वष-वष् ।

नक् न गुणाभावादि । इष-इत्त । सि-सिनः ।

नि नि । धी-नि० अत्तं नेण । आ-आनि ।

नु त । दा-दात्त भा-भात्तः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेप नि० नीप । विप्र-विष्यम् ।

पाप् पाप । क-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुणाभावादि । कव-अस्योत्तं कुक्त्वं गव-गुल्फः ।

भ

भ भ । इ-दर्भ दत्त-दल्भ (अविषकञ्च) ।

भन् भ आद्युदात्तः । अ-अर्भ, गृ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावादि । इय-इयः युध-युधः भो-भोमः ।
मदिक् मह गुणाभावः । यु-युधद्-त्वम् । अय-अयद्-
अहम् सर्वनाम ।

मन् म आद्युदात्तः । अ-अर्म्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः ।
मनि मन् । सु-सुद्-सुपर्मा ।

मनिष् मन् इति । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । सो-साम ल-कर्म इ-वर्म ।

मि मि । भो-नेभिः भू-क्ति भूमिः ।

मिमि मिन् । छ-होमी ।

मुक् मुक् । उष-धानादेशः गुणाभावः उवृत्तकः । (उषद-
कारम्) ।

य

य य । यल-यत्यम् ।

यक् व गुणाभावः । जन-जन्यं (युद्धम्) जत्या बधू ।

यत् य स्वरितः । सु-शुक् प्रयत्यम् धा-शुक् धान्यम् ।

यत्तुच यत् सप्तदायानोदात्तः । तन-तन्यत् ।

युक् यु गुणाभावात् । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जन्त्युः ।

युच् यु न अनादेशे सप्तदायानोदात्तः । मन-मन्युः जन-

युन् यु-अन आद्युदात्तः । हन-आद्यनयोर्धतौ घतन ।

र

र र । रीङ्-रुषः उट् घ रिमम् (कृत्सितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्थाय-स्त्वारम् । क्षिप-क्षिमम् स्तप-स्तपः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्रः । भो-भेरः ।

रु रु । भो-भेरु पी-पेरु पा-पावः । जव-जलुः ।

ल

लक् ल क्ति । शो-शोलम् ।

व

व व । वृ-वर्षः वृ-वर्षः वृ-वर्षः वयादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्तः । इय-इयः स्वरादिः । शो-शेवः ।

वन् वन् न निष्पत्तौ प्रापकात् । अ-अर्वा (कृत्सितः) ।

वनिष् वन् अतुदात्तः । स्ना-स्नावा अ-अर्वा (तरङ्गार्जयो) ।

वरट् वर स्त्रियां ङीप् । अय-उपधाया ईवम् ईवरः ।

वलक् वल सप्तदायानोदात्तः । इय-इयः वज-वज्रः ।

वलञ् वल इति । शो-शेवः । [इरादित्वात् शेवावस्य ।

वालञ् वल इति आद्युदात्तः । शो-शेवावः । प्रभो-

वालम् वल आद्युदात्तः । शो-शेवावः नि० वस्य पः, शेपावस्य ।

वि वि प्रापकात् न ङीप् । इ-ईर्षः वयादिरित्येके ।

विन् वि-अतुदात्तत्वप्रतिष्ठाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न
विस्त्रोमः । इ-वर्षिः । वयादिरित्येके ।

युन् यु अक-आद्युदात्तः । क-करकः करका ।

ञ

ञक् ञ प्रकारप्रज्ञेपात् न यित् गुणाभावः । इ-वृथः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । स्पृथ-प्रभावः पर्युः (आयुषम्) ।

श्वण् श्व वृद्धिः । स्पृथ-प्रभावः पार्श्वः ।

घ

घवन् अय आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-धर्मसारथे प्रथवी ।

घिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रथ-धर्मसारथे प्रथिवी

घ्रन् ल-आद्युदात्तः । वस-वस्त्रं यल-यल्यम् अय-अय्यम्

स्त्रियां ङीप् । गृही । [ऋ-यर्षरी ।

व्वरष् वर सप्तदायानोदात्तः स्त्रियां ङीप् । इ-वर्षरः

स

स स । वृ-वर्षम् । तृ-तर्षः । वस-वत्सः । हन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्तः । अय-अयः ।

सरन् सर आद्युदात्तः । अय-असरम् । वस-वत्सरः ।

सिकन् सिक आद्युदात्तः । हन-हंसिका (हंसवोपित्) ।

स्यन् अ आद्युदात्तः । सूच-सूच्यम् ।

स्य स्य । मद-मत्स्यः ।

स्यन् स्य आद्युदात्तः । मद-मत्स्यः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः इद्वैगिकयोगरूढपारिभाषिक-
भेदात् । यत्र अवयवव्यक्तिभेदमेव सप्तदाययज्ञा कस्याचिद्वि-

शिष्टार्थस्य बोधः ते रूढाः । यथा आश्वत्थवृक्षस्य पत्रा-
दय तत्र अवयवार्थबोधनेनैव सप्तदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।

इव्युत्पत्तिदासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका
वैगिकाः । यथा घनवान् दृष्ट्वा रूपवान् रसवान् पाचकः

गन्तेत्यादयः । तेषां चनादिइव्यस्य, रूपरसादिद्युषस्य, पाच्यदि-
क्रियावाच्य सम्बन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्य-

याभ्यां तत्तदर्थबोधपक्षेण तद्वैगिकरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोध-
कत्वात् तेषां वैगिकत्वञ्च । वैगिका अपि कदन्तर्हितान्तसमा-

सज्जभेदात् त्रिविधाः । तत्र पाचकादयः कदन्ताः, कामावाद्यः
तद्विज्ञानाः, राजपुरपादयः समासजाः । तथाय विशेषः कदन्ताः

क्रियासम्बन्धभावाभिधानकाः तथा हि पाचक इत्यादी धातुना पाकस्य, खुषादिना कर्त्तृदेवोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रियासम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्विधानास्तु 'द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायका' । तत्र धनवान् दयहीत्यादी द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् चानवान् इत्यादी रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गर्तमान् क्रियावान् सन्दनवानित्यादी च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य भूतवादिभिर्वोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाच्च नानाविधा स्वस्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्सूत्रोपासतत्तत्क्रियाकारकादिभावादिरूपाश्च तत्र धनवानित्यादी स्वस्वामिभावादिः । कापाय साक्षिक इत्यादी रञ्जनकर्म, शाब्दिक इत्यादी नेदनकर्म, पञ्चगुरित्यादी क्रयकर्म, पथिक इत्यादी गमनकर्ता, इत्येवमादयोऽर्था अपादिप्रत्ययेन बोध्यन्ते ।

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधा । तत्रापि द्रव्ययो, द्रव्यगुणयो, द्रव्यक्रिययो, गुणयो, गुणक्रिययो, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्विधाः । तत्र राजपुरुष' राजधनमित्यादी द्रव्ययो, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादी द्रव्यगुणयो, रथगति, पादङ्गित्यादी द्रव्यक्रिययो, मोलहोहित कण्ठरक्त इत्यादी गुणयोः, गतिरोध, भोजनज्ञानमित्यादी गुणक्रिययो, ज्ञातातुच्छिन्नः पक्षभुक्त इत्यादी क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परस्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृत, तद्विधा समासाच्च नानाविधा तेषां स्वरूपभेदा अर्थविशेषाच्च व्याकरणात् एवावगन्तव्या ।

यत्र अथयवशक्या प्रकृतप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योगविशिष्टस्य सप्तशयशक्या रूढ्या इत्यादि कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगरूढाः । यथा पङ्कजनमनोलादयः, ते च अथयवशक्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेणार्थेन सङ्घट्टस्य रूढ्या इत्यादि पङ्कत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगरूढा । तेन पङ्कजशब्दादितः न कुसुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुसुदादिषु सङ्घातेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पङ्कजसुपाधिर्दिति प्रयोगनियमेन पङ्कत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वमङ्गीकृत्य न कुसुदादिषु तत्प्रयोगस्यथाच पङ्कजादिशब्दादीनां वीगिकेत्वेवानन्तव इत्युपरोचक्रुः ।

वैयाकरणस्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम् "समासे षड् भिद्यैव शक्तिं पङ्कजशब्दवत् ।"

इति पङ्कजशब्दवत् बोगरूढत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेभ्यं विशेषं दिग्नामविकल्पार्थकं

भिन्नबहुव्रीहेभेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बर' बहुधनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिग्नामसमासे उत्तरपूर्वा पूर्वादिष्वेत्यादी, द्वितीया पञ्चमा इत्यादी विकल्पार्थकसमासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्धबोधकत्वम् बहुव्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽपि विशेष, क्वचित् कर्मत्वादिकारकसम्बन्धः क्वचित् स्वस्वामिभावादिसम्बन्ध बोध्यते तत्र आरूढत्वानरादी कर्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादी तु स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आरूढो वानरोऽयम् प्राप्तदक यमिति विपक्षे आरूढवानरमाप्नोदकशब्दौ वानरकर्तृ कारोश्च कर्मणः उदककर्तृ कर्माप्तिकर्मण्यर्थे बोधकौ । एवम् ऊढो रथो येन इति विपक्षे ऊढरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, इतो रथो वेनेति विपक्षे इतरथादेश्च रथदर्शनादिकर्तृत्व बोधकत्वम् । उपरूढतः पशुर्यश्मै इति विपक्षे उपरूढतपशुशब्दादेः पशुपशुत्वसम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यथा इति विपक्षे पतितपत्रादेः पत्रपतनापादानस्य, निर्हृतो घटो यत्नेति विपक्षे निर्हृतघटादिशब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमन्ययीभावइत्येवपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमङ्गीकृतम् । इत्यस्य एकक्रियात्वविलक्षणसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं चान्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचित् उत्तरपदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादी राजादिपूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादी, अर्धपाम इत्यादी च पामादेरुत्तरपदार्थस्य अर्धादिपूर्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्ध स्वस्वामिभावात् कारकत्वरूपः । तत्र राजपुरुषादी स्वस्वामिभावस्य, यामश्रितादी, अथयवकर्मण्येव रामकृतमित्यादी कर्तुं अश्रगतमित्यादी गतिकरणस्य व्याघ्रभूत इत्यादी भवापादानस्य, यामस्थित इत्यादी स्थित्यधिकरणस्य यथायथ पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽप्यस्य । द्विगौ, कर्मधारये, समानाधिकरणवहुव्रीहेरान्तरपदार्थयोः भेदेनैवावगम्यात् कर्मधारयस्य द्विगौ समानाधिकरणवहुव्रीहेश्च सषट्कपदार्थभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवानन्तव सम्बन्ध यथासम्भवमङ्गीकृतम् ।

शास्त्रकारसङ्घेतिविशेषेण तत्सदर्थबोधकाः शब्दाः पारिभाषिकाः । यथा "कर्तुरीक्षिततन कर्म," "साधकतमं करणम्" योगश्चित्तचित्तनिरोध इत्यादयः । तस्यशास्त्रकारैः, कर्मण्यशब्दः कर्तुरीक्षिततमं, करण्यशब्दः साधकतमं, योग्यशब्दः चित्तचित्तनिरोधं बोधयत्वित्येव विशेषरूपपरिभाषाभाष्यसङ्घेतेन तत्सदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्घेतेनैव सादित्वात् अनादि सङ्घेतयतो रूपाद्भेदः ।

तेषां सङ्घेतिविशेषकरणञ्च तत्तच्छब्देषु तत्तच्छब्देन तते तत्त
 पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव "कृत्विमाकृत्वि-
 मयोर्मध्ये कृत्विमे कार्यसप्रत्यय " इति परिभाषया कृत्विम
 सङ्घेतिवत् एव ग्रहणसूक्तम् तेन "कर्मण्यण्" "कर्मणि द्वितीया"
 इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न त
 "कर्म क्रिया" इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्घेतिवत्त्वसाभ्यात् पारिभाषिकस्य रूढेऽप्येवमभार-
 सिच्छन्ति ।

शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्यारक्षेष्टा । सा च
 सम्प्रदायप्रवर्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानोच्यत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य
 अपरस्य वेद्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-
 सुलभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? इति लिङ्गासायां पूर्वपूर्वसम्प्र-
 दायात्तुषारेण आप्तप्राये अमरादिभि स्वस्वकोषेषु, वाङ्मयेन
 रूढानां, केपाञ्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च
 सूत्रपाठादिषु वाङ्मयेन यौगिकानां, केपाञ्चिच्च रूढानामर्थ-
 विशेषा दर्शिता । अत एवोक्तम्

शक्तिपह व्याकरणोपसमानात् कोषप्रशक्यात् व्यवहारतय ।
 वाक्यस्य शेषात् विदतेर्बदन्ति साच्चिद्यत सिद्धपदस्य वृद्धा ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकपदेषु सर्वशब्दानामनुक्ते यावत्
 कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिक-
 शब्दानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायश दुर्बोधतया तत्तद-
 यन्यानां च एकैकपुरुषेषु बङ्गकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि
 सदा स्फुरणाभावेन, तत्तदग्रन्यानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-
 द्द्वार सर्वशब्दाद्यज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यत वेदपुराणेषुतिहासतन्त्र-
 या छन्दसशास्त्रज्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु म-
 युक्तिशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना
 कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्रचनाया-
 मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राण्यालोच्य तत्तदर्थविशेषोपावधारणं कृतम्
 उदाहरणतया च तत्तन्नामान्यत्र तत्तच्छब्दार्थदर्शनायसरे प्रदर्श-
 यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चाल तेषां यन्यानां समष्टीकत्व नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया दिङ्मात्रतयाऽत्र
 प्रदर्शनं कृतम् अथवा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-
 कल्पनेऽनन्तशब्दां सुसूक्तकथने च इत्या यन्ववाङ्मयसात्वसम्मा-
 दनमनतिप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

इहसतिर्दिव्यं पर्यशतमिन्द्राय शब्दपारायणं
 जगौ नैवान्तं लगासेति ।

यथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनामेवया प्रष्टतिप्रत्ययविभागेन

शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघुप्रायतया व्याकरणमारब्धं तन्त्रकारैः ।
 तच्च तत एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् अस्म-
 लभतया बङ्गनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं तत सारमाकथ्य
 अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽस्माभिः साधयते ।

किञ्च यावन्त शब्दास्त्वावन्त एव नञ्योगेन शब्दा सुरिति
 नञ्योगेन शब्दवाङ्मयसम्पादनमकिञ्चित्करभेयेति नञ्पुक्त-
 शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृत्स्निरिव नाहता किन्तु यत्र यत्र
 अर्थविशेषः यथा अस्मिन् अस्माङ्गाण इत्यादिषु तत्रैव सप्रहीष्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन
 मानाकृपता स्यात् तेषां प्रत्येकं पक्षे च दृष्टानन्भेटकल्पनेन
 यन्ववाङ्मयसात्वसम्पादनं अर्थाच्चोनामामिव दृष्टा स्यात् न च
 तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यत प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते
 यद्द्वलात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थपह
 सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्वपदात्, पाल, धर, भुग् धारिन् भृत्, पति,
 नेहशब्दास्तत्समानार्थकशब्दा मत्तवादयश्च यदा प्रयुष्यन्ते तदा
 तत्त्वामी बोध्यते । यथा भूपाल भूधर भूमि भूधारी भूभृत्
 भूपति भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचका
 अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्वपदपरिवर्तने उत्तरपदपरिवर्तने च
 स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपाल भूमिरक्षक इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्वपदात् कृत्-कर्त्तृ स्त्र-स्त्रट्-स्रष्टृ-विधात्
 कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ता तज्जनकबोधका ।
 यथा विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वस्त्र विश्वस्त्रट् विश्वसृष्टा विश्वविधाता
 विश्वकारकइत्यादयः सर्वकृत् सर्वकर्त्तृत्वाद्यश्च चतुर्मुखस्य वाचका ।

जनकवाचकपूर्वपदात्, योनि, ज, रुह, जन्मन् भू, भव
 इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधका । यथा भूमियोनि भूमिज
 भूमिरुह भूमिजन्मा भूमिभू भूमिभव इत्यादयः च्छायोनि
 च्छाज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवाद्यर्थे अण्पादयश्च जन्य-
 वाचका । यथा भौस माहेयः इत्यादयः ।

धार्थ्यशस्त्रादिवाचकपूर्वपदात्, पायश्चकमौलि, भूपण, भृच्छा-
 लिन शेषर, धर्त, धारकप्रभृतयः तत्पर्यायशब्दा मत्वर्थीय-
 प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचका । यथा शूलपाणि शूलशङ्ख चन्द्र-
 मौलि चन्द्रभूषण शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखर शूलो
 शूलवान् इत्यादयः । इत्यास्तु विशेषः । अत्र यत्प्रायमे
 धार्थ्यत्वं प्रतीयते तत्तद्धारकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः ।
 यथा शूलहस्त चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

मोक्षवाचकपूर्वपदात् अन्न, भुग्, व्रत, सिद्ध, पायिर्, प,

अथ, अयनादयः उत्तरपदस्याः तद्भवत्वात्वाः । यथा मध्यमः मधुमुक्तं मधुमृतः मधुचिद् मधुपात्री मधुपः मध्ययः मध्ययन इत्यादयः पूर्वोत्तरपदपरिवर्तनेन तत्पर्याययन्त्राद्य भ्रमर-वाचकाः ।

पतिवाचकात् ज्ञाना प्रिया, मधु प्रशविनी इत्यादयः उत्तरपदस्याः तद्भवत्वात्वाः । यथा हरकाना हरमिया हर-मधुः हरप्रशविनी इत्यादयः पूर्वोत्तरपदपरिवर्तने तत्तत्-पर्याययन्त्राद्य दुर्गावाचकाः ।

भाष्यावाचकात् वर, रमण, प्रशविन्, प्रिय, प्रभु, गावादयः उत्तरपदस्याः तत्त्वतिवाचकाः । यथा रमावरः रमारमण रमाम्रमयी रमामियः रमाम्रभुः रमागाय इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णु-वाचकाः ।

सर्विवाचकपूर्वपदात् सर्विवाचकाः यन्त्राः सख्यनरवाचकाः यथा शिवसखः शिवसखत् शिवमिलम् इत्यादयः कुवेरवाचकाः । वाहनवस्तुपूर्वपदात् नामिन्—यानासनप्रभृतयः यन्त्राः तद्वाह्यवोधकाः । यथा हनगामी हनवान् हनसन इत्यादयः ।

जन्मनिमित्तसम्बन्धिप्रिष्टपूर्वपदात् सषुादयः, उचिता-दयः, आत्मजादयः, अपजादय, अवरजादयश्च तत्तत्सम्बन्ध-वाचकाः । यथा यमनसखा यमनभगिनी यमनसहोदरेत्यादयः एकस्यैतेजस्रवत्त्वेन यमनावोधकाः । सूर्यदुहित्वा सूर्य-मन्दिनी सूर्यतनया सूर्यपुत्रीत्यादय तत्तत्सम्बन्धवत्त्वेन यमनावोधका । पिपतनया शिवपुत्रः शिवाम्बज इत्यादय शिवतो जन्मवत्कारिणी केयादिवाचकाः । यमनापज यमना-भ्राता यमनासहोदर इत्यादयः यमनासमानजसम्बन्धवत्त्वेन यमनावोधका । रामातुल, रामावरल इत्यादय रामपञ्चा-ज्जन्मभाग्वाच्यदेवाचकाः ।

आन्त्रववाचकपूर्वपदात् यव, वासिन्, सङ्गन्, अित, सङ्, स्वितादिपदाः तदाभितवाचका । यथा भूमियवः भूमिवासी भूमिसङ्गा भूमिन्त्र भूमिसङ्ग भूमिस्थित इत्यादयः ।

बध्यवाचकपूर्वपदात् भिद् हेमिन् हिद् घन् जिद् वातिन् धुग् रिप् अंघिन् यावनादयः अन्तकदमनदर्पङ्गु मधनादयश्च तद्वातकवाचकाः । यथा कामभित् कामहेमी कामच्छित् कामधक् कामजित् कामवाती कामधुक् कामरिप् कामधंसी कामयाहन-इत्यादयः । एङ कामान्तकः कामदमनः कामदर्पङ्गा काममघन इत्यादयः शिववाचकाः ।

अप्ये च प्रावयोऽतिदेशेन तत्तत्पदानां तत्तद्दर्शनात्तलं युवावसरं दर्शयिष्यते दिङ्मात्मनिहोदाहरणशक्तम् ।
एङशक्तप्रकारेण पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन नञ्चः यन्त्रा-

तत्तद्दर्शनात्तलं भवन्ति । तत्तात्पर्यं विशेषः । वृक्षादेशीकृतस-विषयायां वृषवाङ्मनादयः प्रयोञ्जा, सलविषयायां वृषपति-वृषसात्री वृषवान् इत्यादय, चिञ्जलविषयायां वृषाङ् वृष-वाङ्मन इत्यादय । आंश्रादेशीकृतविषयायाम् अयुमात्री अयु-भत् अंयुभर इत्यादय, सलविषयायाम् अंयुपतिः अयुमानि-त्यादयः । सर्पादेशीकृतविषयायां सर्परिप् सर्पारिः सर्पङ्गा इत्यादयः । मन्त्रविषयायां सर्पमुक्त् सर्पभोजनः सर्पयन इत्यादयः यथावयं प्रयोञ्जा ।

ब्रह्मजातिवाचकपदा अपि चिञ्जलविषयायां तत्तत्तद्विज्ञित-वस्तुनो वाचका भवन्ति । यथा अनाक्षिञ्जा दक्षिणाया, मकर-चिञ्जः काम इत्यादयः ।

अयुन्मानुर्विषयादिपदाः पूर्वपदस्याः लिपिह्रस्वादि-वाचका । यथा अयुन्मनेल अयुन्मेलः विषमनेल इत्यादयः लिनेलवाचकाः । अयुन्मवाच अयुन्माचः विषमवाच इत्या-दयः पञ्चवाचवाचकाः । अयुन्मच्छद् अयुन्मच्छद्ः विषमच्छद् इत्यादयः वपुच्छद्वाचकाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वनिधयः ।

तत्तद् भूभदादियन्त्रेषु उभयपदयोः परिवृत्तिसहत्वम् । यथा भूभद् भूमिभद् आभद् भूपरः भूमिपरः आभपरः आभाच इत्यादयः ।

वारिधिमकृतिवन्त्रेषु पूर्वपदस्यैव परिवृत्तिसहत्व मोत्तर-पदस्य । यथा वारिधिः जलधि तोयधि वारिधिः पकोधि । किन्तूत्तरपदस्य कृदन्ततया उपसर्गमालेशैव व्यवधानमालम् । यथा वारिधि वारिनिधिः पकोधिः पकोनिधि जलधि जल-निधिः इत्यादय इत्यास्तु विशेषः जाडशोपसर्गमन्त्रपूर्वपदस्य प्रयोगोऽस्ति ताडशपूर्वकस्यैव न तु शर्कोपसर्गपूर्वकावात् ।

वाङ्गान्मादिषु उत्तरपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । यथा वाङ्-वाङ्मः वाङ्गवान्तः वाङ्गवाद्हन इत्यादयः । इत्यन्त्राः वन्-ऽपि यन्त्रा जौनिका एव ।

मौर्जावादिषु उभयोः पदयोः परिवृत्तिसहत्वमिति तेषां जोगकृतमेव ।

नञ्पूर्वपदा इतरोत्तरपदाश्च सुखवाचकपदाः विरोधार्थ-वाचकाः । यथा अशित अयुक्तः इत्यादयः, एवं वितेतरः युष्मेतर, इत्यादयः, युष्मत्परोधिपक्षत्वात्वाचका एव अशुष्क उष्मेतर इत्यादयः अश्वविरोधितोषार्थवोधकाः अश्वेतरत् अश्वमितादय सुखविरोधिषुः अवाचका, एवम् अशुष्कम् सुखेतरदितादय सुखविरोधिवापवोधकाः ।

इत्थेवं नियमान्वी ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-
दनुसन्धानेन अत्रातुक्ता अतिदिष्टतया तसदवसरे उक्तमायाच
शब्दा यथायथम् जहनीया ।

गुणशक्यशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-
शोषादिवेग—शक्यशब्देभ्य यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य
तद्विषयस्य लुकि व्यक्ते (विशेष्यस्य) चिन्नात्सारात्त्वम् तथा च
शुक्लादय रूपवाचका शब्दा गुणपरत्वे पुंलिङ्गा तदुत्तरान्
मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा
गुणे शुक्ल नील पीत रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्ल पट शुक्ला
यादौ शुक्ल वस्त्रम् एव नील नीला नीलं पीत पीता पीत-
मित्यादि । एव स्पर्शविशेषे खरादय क्लीबलिङ्गाः तद्वति
त्रिलिङ्गा । यथा खरं तिग्मं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खर
किरण खरा दोषवति खर तेज इत्यादि । एव स्पर्शे

शीत शीतलं शिथिलमित्यादि तद्वति शीतशब्द शीता हिमानी
शीत जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं स्वरितमित्यादि वेग-
वति शीघ्रोऽश्व शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे
मधुरः कटु अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुड़ः मधुरा द्राक्षा
मधुरं सौम्यमित्यादि एव कटु कट्टी कटु इत्यादयः बोध्या ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गा
स्युः । यथा घटी पटीत्यादयः स्वल्पघटादियाचका ।

बहुभिः कोपकारैः शब्दानां लिङ्गात्प्रधानम् कृतं तदनु-
सारेण प्रायेणारम्भाभिस्तत्तच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गान्युक्तानि किन्तु
तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणि-
नीयलिङ्गात्प्रधानम् इत्यादि प्रदर्शितानि तानि च समासोक्त्य
तत्तत्कौयोक्त्यलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीभिर्विधे-
चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं

सूत्रपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।

भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो

ये विदन्ति खलु कोऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।

शब्दसिन्धुः सुदुर्गम्यो दुस्तरोऽल्लतबुद्धिभिः ॥ २ ॥

शेषां सद्गुरुकर्णधारभजन प्रज्ञावह्निवागमो-
ऽभ्यासधानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाभ्युनिधौ ।

पार यत्रवशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यन्ति तै-
र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनमिया सीदङ्गिराप्यानि किम्? १

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशान्तिभिः

प्रज्ञावासुकिरञ्जुर्कर्षणयुजा यज्ञौघमन्याद्विषा ।

उतमाहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्

व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेत्य सुतरां चित्ते परं निर्धेतम् ॥ ४ ॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी धै-

र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा धैः ।

शेषाश्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो

तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

यैर्वीक्षिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-

र्नो काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।

नासोकिता यैर्गणरत्नवृत्ति-

शेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात्? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसुर्व्येण शब्दाकाशो विकाशयते
न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥ ७ ॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा

लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।

शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-

स्तथापि पाणिनिमतन्नतु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्
ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम? चिन्नं ततः ।

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रौढ्या प्रवृत्तिर्दृष्टात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गभूमिवसतेस्तत्रादरो धन्वनाक् ॥ ८ ॥
कथञ्चित् सुगवोधस्य पाठमात्मदोषवृत्ते ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ॥ १० ॥
उक्तशास्त्रैकशरणाः स्मृतिस्मौरमलोभतः ।
कुमाराद्येत् प्रवर्त्तेरन् प्रवर्त्तन्ता हठाञ्चिताः ।
तदाक्येष्वान्तरकृतः शोचनीया पर जना ।
दौर्भाग्यात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥ १२ ॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अहञ्च भाष्यकारस्य कुशाग्रीयधिधावभौ
नैव शब्दास्त्रुधेः पार किमन्ये जडवृद्धयः” ॥ इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये राघसुकुटादयः ।
प्रमत्तास्त्रेऽपि यत्रावन् बालास्तत्रालमङ्गतम् ॥ १२ ॥
अहोचितमहोचितमहोचितमहोदय ।
पाणिन्यायनभिन्नैर्यत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥ १३ ॥
डुण्डुभास्त्रसुबालानां महाहिखिलेन यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥
कोषालोकादर्थजातं काव्यालोकादुदाहृतोः ।
दर्शयेयुः कुमारस्येत् न च तत्र चतिर्मनाक् ॥ १५ ॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्वासात् खलु तदाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥ १६ ॥
समीक्ष्यकारिणी ये तु लज्जाभीतिममन्विता ।
यथाज्ञानं प्रवर्त्तन्ते नाज्ञातविषये क्वचित् ॥ १७ ॥
कल्पद्रुमादिशर्त्तारः खजानायनुसारतः ।
शब्दार्थदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥
येषां चित्ते शृङ्ग लज्जा हासभीतिश्च वर्त्तते ।
न ते तथा प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥
पाणिन्यायनुसारेण शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेद्यश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥ २० ॥
यदि वान्ताग्रने चित्ते न मनाग्जायते हृणा ।
तदान्यक्षुष्यमार्गेषु धावनं परिशीभते ॥ २१ ॥
स्वयमज्ञातत्वानामन्यक्षुष्यपथिभ्राम् ।

लेशतोऽतिक्रमः क्लृप्तो हासाय पतनाय च ॥ २२ ॥
परोत्कीर्णपथक्रान्त्या आन्तानां दूरधावनात् ।
मूलचर्चातरुच्छायाराहित्यात् निर्दृतिः कुतः ? ॥ २३ ॥
अन्यानामिव भार्गयानविषये येषां परोक्तं परं
मूलं, ते खलु भार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किमु ? ।
येषां तद्वचने समादरवरस्ते केऽपि लोकाधमा
जाता अन्यतमास्ततोऽप्य वसुधा प्रायोऽन्वतामेष्यति ॥ २४ ॥
यस्मिन् सचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्त्तताम् ।
निरङ्कुशसचिर्लोकी न वाग्वशो हि कस्यचित् ॥ २५ ॥

परिशेषे इदमपि स्मार्थ्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तदुते निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीधते सुधियः”
अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्ववृद्धिप्रभावतः ।
चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थो न मम अमः ॥ २६ ॥

तत्रेदं प्राचीनपद्य स्मार्थ्यते—

“परिष्कुर्वन्वर्थान् महद्वयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्रा सन्नोभ विदधति पयोधे पुनरमी
किमेतनायासो भवति ? विफलो मन्दरगिरेः” ॥
भाष्याद्याशयवोधनैकसरणि वाक्यप्रदीप सुङ्ग-
र्हद्वेष्टोत्सममन्वित सुधिपुलं भाष्यप्रदीप तथा ।
पाणिन्यष्टकशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वास्तिक
पर्यालाप्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥ २७ ॥
रूढानामपि रूपसाधनकृते कोषादिटीका मया
वङ्कोर्हृष्टवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।
लोकानां छितकाम्येषु रचितो ग्रन्थः अमात् सुक्रमो
विहासोऽस्य विनोक्तने यदि रताः स्थाने अमः सार्थकः ॥ २८ ॥
जिज्ञासुना बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्य मया कृतम् ॥ २९ ॥
सुगमं सुक्रमं वद—लोकशब्दार्थबोधकृतम् ।
वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥ ३० ॥

वाचस्पताम् ।

प्र

प्र पु० अर्थात् रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अय-अत-
वा ङ । विष्णोः "अकारोविष्णुर्द्विष्टकारस्तु महेश्वरः ।
मकारस्तु ष्टतोमघ्ना मणवस्तु तयात्मक" इति । अस्य
(विष्णोः) अपत्यम् अत इज् इ. (काम) अस्य (विष्णोः)
पत्नी ङीम् ई (लक्ष्मी) ।

प्र अय्य० अय-प्रीणनादौ ङ साराटिपाठादव्ययत्वम् । अभावे,
प्रतिषेधे स्वल्पे ऽर्थे अतुक्तमायां, सम्बोधने, अ अनन्त ॥
अधिष्ठेपे, अ पचसि त्व जाब्य ॥ "उपसर्गस्वरविभक्ति-
प्रतिरूपवाच्येति" सराटिगणस्थले ञ इति सिद्धान्त-
कौस्तुभ्यामुदाहृत मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिष्ठेपे
निषेधे चेति व्याख्यातम् । "अभावे नञानोन" इत्यमर-
टीकायां मजादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नखनसुच्चा-
दिभिन्नपदघटके उत्तरपदस्थे हलादौ षट् परे भवति ।
स तु नञर्थे एव स्थानित्वार्थकत्वादादेशस्य । नञर्थोच
तत्सादृश्यसमावयव तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्रायश्च विरोधश्च नञर्थो पट् प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधा । तत्र अत्राह्णत्वादी ब्राह्मणपाठश-
पत्वेन अत्रियादीना बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-
भावस्य, अपटत्वादी पटभिन्नस्य, अतुदरा कन्वेत्यादौ
अत्योदरात्वस्य, अपशवो वै अन्वे गोऽन्वेभ्य इत्यादौ गवाश-
भिन्नपशूनासमावयवस्य, असुरः अक्षितत्वादी च सुरक्षित
विरोधस्य बोधकता । तन्मायं विशेषः मज्जं सर्वत्र अभावे
भेदे च यन्ति सादृश्यादौ तु निरुद्धलक्षणा । तत्र अघट-
मित्यादौ अव्ययीभावे, अघन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव
हृदन्तोत्तरपदके "अमेद् अज्ञानमित्यादौ" नञ्त्वरूपे च
अभावबोधकता । भावहृदन्तभिन्नोत्तरपदनञ्त्वरूपे तु
अपट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति । अत्रेद् बोध्यम् ।
समासे हलादौ उत्तरपदे नञः स्थाने च इत्यादेशविधानेन
एनास्येयास्य नञर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-

धनाद्यर्थकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु "गजोनद्योपक्षिति
क्षेमे" इति वार्त्तिकेन तिष्ठन्तपदे परेऽपि मजादेशस्य विधा-
नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नञ्त्वात्पार्थक्ये
वक्ष्यते । अजीपगिरित्यादौ अधिष्ठेपार्थक्यता अजसृमित्यादौ
उप० स० । तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता ।

अच्छिन्ति त्रि० ग षष्ठी नञ् त० षकारस्यात् इत्वा-
भ्युपगमात् न तुट् मघोपमात्वम् । अक्षिभिन्ने, ऋणशून्ये, ।
दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।

अच्छिणी घामवासी च स वारिचर । मोदते इति भारतम्
हृत्वाभावाभ्ययो तुटि अश्वथीत्यपि तत्रैवार्थे ।

अंश विभाजने अद० पु० उभ० । अंशयति ते आंशयत् त ।
अद्वापयतीतिषत् आशुकि अंशापयतीत्येके । अच् अंश-
उ-अंशुः षिनि अ शी क्त अंशितः ।

अंश पु० अंश-भावेऽच् । विभागे "सकृदंशो निपतति सकृत्-
कथा प्रदीयते । सकृदाश् ददानीति स्त्रीयेतानि सकृत्
एकदिति ऋतिः । कर्त्तुणि अच् । विभाज्ये "द्वारंशौ
प्रतिपद्यते विभज्जात्मनः पितेति" "द्वारंशुरोऽर्द्धहरो वा
एतद्विस्तारान्नात् पितेति" च स्मृतिः । संख्यासूचकाङ्गविभाज्ये
तथाङ्गे, य "अन्वोन्यहाराभिहतौ हाराभाषित" अथाहनि-
म्बेदमधेन भङ्गतेति" मज्जोच्छिदोऽस्यैरय तैर्विमिश्रैरिति
च लीला० । करणे अच । अययवे "अंशुरंशुदे देव !
सोभाषायस्वेति" वजु० । अंशुरशुः सर्वोपययव इति वेद-
दीप । "अशिनः स्वांशगत्यन्ताभावं प्रति ऋपात्ततेति"
वेदान्तपरि० । "अशो नामाव्यपदेशादिति" शारीरक
सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावसायङ्ग भाष्य-
कता अंश इवेति व्याख्यातम् । तत्समागार्थक "नसैवाशो
जीवलोको जीवभूतः सनातन" इति गीतावाक्यम् । "अह-
र्हृत्स्येष्टमांशे च लीलो भवति चन्द्रमाः असावासाष्टमांशे
च ततः किल भवेदशुरिति, स्मृति । विशेषावयवे, राशि-
पक्रस्य पट्, उत्तरपदतयथा विभाजके भागे, राशेश्चिंशदा

विभाजके व्ययये, "व्यक्त्यांयाः समाख्याताः मद्युक्त-
 यततयमिति "क्षेत्रे घोर प द्वेकाण नयायोदादयागक ।
 त्रिंशायचेति विज्ञेयः पङ्क्तिं इति च ज्योतिषम् नवमिति-
 ५'यः (रायेति'शभागः) नवांशः एष हादशांयादय ।
 स च अंश पट्टिकासात्मकः क्षया तु पट्टिकासात्मिका ।
 नवमिदमिदं रायेः त्रिंशतके नयाये च । "द्विमर्त्तुका
 भेपनपायके स्यात्" इत्युपक्रमस्य "नि सा म्नायमे" इति,
 "विगुण्या घटांये" इति च व्ययकारचमत्कार । ६, १,
 २०१ मा० छ० षष्ठादिषु पाठात् व्यस्य ध्याद्युदात्तयम् ।
 अंशक लि० अंश-पुसु । विभाजके । स्त्रियाम् व्ययिका ।
 ज्ञातौ दायादे पु० अ य-सार्थे मन् । अंशयद्वये
 "त्रिंशायकस्य राये भांग" इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम्
 नवमिति रायित्ति'शभागात्मके नवांशे, "द्विमर्त्तुका भेपनपायके
 स्यात् इत्युपक्रमस्य" "द्वयायके सा पशुयोलुत्तेति" विहं-
 गके सा पिष्टवासस्यस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न० ।
 अंशल लि० अ य-यत्तोपाधिके मत्वर्थे सच । नत्वपति । अंशं
 वाति घा-क । अयस्याहके लि० ।
 अंशसवर्षण न० समानोवर्षः योगवियोगयोग्यता सवर्षः ततः
 करणार्थे षिचि भावे ल्युट् सवर्षणम् अंशयो अतल्य-
 ष्चेदयो० राशेो समच्छेदकरणम् ६त० । लीलापत्युक्ते
 अतल्यच्छेदराशेो योगवियोगयोग्यतासम्पादके समच्छेद-
 साधने क्रियाविधये, तस्मादावयवसवर्षणमित्युक्तमत्र "अन्योन्य-
 हारानिहृती हरांयो राशेो समच्छेदविधानमेवमिति
 लीलापत्यासक्तम् ।
 अंशहर लि० अंशं हरति ष्-अच् । अंशहारके "द्वयहरो-
 ऽहरो वा उल्लिखितार्थेनात् पितेति" इति । अतद्यमने
 एव हृजोष् इति नियमात् अन्यत्र अण् । भारहार ।
 अंशावतरण न० ६ त० । भारते आ०प० ६४अ० उक्ते
 देवानां अक्षभागवियोगेण पाशुदेवादिरूपेण प्रथिव्यामा-
 विसांवेन भरदेहपृथक् रूपे अवतरणे ।
 अंशिन लि० अ य-णिनि । अंशकारके "अनविभागकरणे
 ष्वे वास्यु समांशिन" इति श्रुति अ य-मत्वर्थे इति ।
 व्ययविनि । "अंशिनः सांशगत्यान्नाभावं मति स्तपात्मतेति"
 वेदान्तपरिभाषा ।
 अंशु उ० अ य-स्य० कृ । किरपे स्रजे स्रच्छांये प्रकाये
 प्रमायां नेगे च "अंशवोऽल पतिता रवे कित्तु" इत्युद्धृत
 "सूर्यांशुमिर्भिन्नमिवारविन्दमिति" कुमा० । तत्र स्वपर-
 म्कायकस्य तेज पदायस्य समन्तात् मरुतः सूर्ययोग्य-

किञ्चिद्विदः सूर्यांशुवियोगः किरपः, स च प्राक्च-
 सूर्यस्य, तस्य तेजसा मदीप्रचन्द्रादेव । तदमेवया अल-
 स्यानप्रसारी किञ्चिद्विरक्तः सूर्यायोग्य तेजःसूर्यांशुः
 मभा, सा च रत्नादिपञ्चनः । चन्द्रादेस्तु अन्यामेवयाऽधिक-
 मरुतत्वात् किरपसम्भवः अतएव तत्र शीतांशु वित्तकिरप
 इत्यादिप्रयोगः । सूर्ययोग्य तेजःपदायस्य किरपादिपि
 निविदः सूर्यांशुः आतपः, किरपापेवया अतिविरक्त-
 प्रसारी सूर्ययोग्यः परमकायहावनमतिस्सूर्यांशुवियोगः
 आचोकः । मभाभाम् आचोके वा न सूर्योऽनुभूयते ।
 तत्र अंशुमन्स्य किरपव्यवित्ते सूर्यांशु सूर्यांशुः
 शीतांशुत्वात् । मभापरत्वे रत्नांशुः नवांशुत्वात्-
 दयः । "अजसमान्नावितवह्नीगुणवत्तोष्णवाहुडनशांशु-
 मित्तयेति" "द्विजवालीमाहनिशाकरांशुमिरिति" च
 भावः । सूर्यांशुपरत्वे अंशुकं पङ्क्तिमुक्तं बीगा-
 गुकमित्यादयः । प्रकायपरत्वे अंशु उपप्लुतप्रकाय-
 स्यात्वात्स्य गुणत्वं प्रतीयते तत्रार्थिकम् । सूर्याविभागपरत्वे
 प्रांशु मोक्षतावयवता ज्ञात् दीर्घत्वं प्रतीयते तत्रार्-
 थिकम् इति ।
 अंशुक न० अ यः सूर्यावि विनयोऽस्य अंशु-सूर्यादि०
 क । वस्त्रे । "यत्राशुकाक्षेपविशाल्यतामिति" कुमार ।
 सूर्यांशुस्ये उत्तरीयवस्त्रे मत्ते (तेज पात) मुक्त-
 वस्त्रे च । अ य-सार्थे मन् । अंशुवर्षणे उ० ।
 अंशुधर उ० अ-अच् ६त० । सूर्ये अंशुवर्षादेवोऽन्वत
 किरपादिधारके वेगधारके च लि० ।
 अंशुपट्ट न० अंशुना सूर्यासूर्येण उक्त पङ्क्तिम् । सूर्यासूर्य
 घटितपङ्क्तिश्चे । "श्रीफलेरैरुपपङ्क्त्यामिति" विष्णु० ।
 अंशुपति उ० ६त० । सूर्ये, तस्य सूर्यतेजसिनां किरपा-
 धायकत्वात् चन्द्रादिपहादी तेजोदावकलाज्ञात् तवात्मम्
 अतएवोक्तं इहर्षसंहितायाम् "वद्विजमने शयिनि रने-
 दीधितय" इति "सूर्येण परिकल्पितः शयिभूत" इति
 इहृज्जातके च । "अस्मि वावादिस्व शाव प्रविशतीति"
 "उदान्त वावादिस्वमन्नरतुषमारोहतीति" च श्रुतौ
 अन्तो सूर्यांशुप्रमेयाभिधानम् । अत एव साचे तस्य
 त्रिषां पतित्वेन तस्मात्समने तासांमत्तरणार्थं अहमप्रमेय
 उक्त । यथा "वचिधास्त्रि मर्त्त रि भूवं विनवाः पर-
 लोकासभ्युपगते विविगु । अचनं त्रिव इति" । एव
 अंशुशाभी त्रिपतिप्रभृतयोऽन्वत ।
 अंशुमत् उ० अंशु-अस्यर्थे मठप् । सूर्ये, अंशुशास्त्रादयो-

पत्न । सूर्यवश्ये असमञ्जःपुत्रे दिलीपजनके राजभेदे
 तत्कथा रा० व्या० ४३४० । अंशुमति पदार्थमात्रे ति० ।
 अशुमती स्त्री० अंशु स्रग्भ्रं पत्रसखा अंशु+सतृप्+डीप् ।
 शालपण्याम् (शालपान्) ।
 अशुमत्फला स्त्री० अशुमानिव रक्तं फलं मोचक यस्या
 जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न डीप् अजा० टाप्,
 अंशुमानिव समन्तात् प्रसृतं फलतीति फल-अच् वा ।
 कदलीद्वये ।
 अशुमानिन् पु० अंशुभिर्मलते सवधाति मल-णिनि ३त०,
 अंशवः सालेव तत अस्यर्थे इति वा । सूर्ये, हादय
 संख्यायाञ्च । किरणादिजालवति ति० स्त्रियां डीप् ।
 अशुल पु० अंशुप्रभां बुद्धिमतिभा लालि ला-क । चाचक्ये
 सुनी, सुनिमात्रे च । अंशुपाहके ति० ।
 अशुहृत् पु० अशु किरणोहृत् इव जलाद्याकर्षणसाधनं
 यस्य । सूर्ये । "शरैरुक्षरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन्
 रसानिवेति" रथी सूर्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टा-
 न्निधयोक्तत्वादस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वाद्भवत्यम् । तस्य
 च सहस्रायूनां रसाकर्षकत्वप्रसे सहस्रांशुपदे वक्ष्यते ।
 अश्यादि पु० । व० । सारविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते शब्द-
 समूहे, "प्रतेरंश्वदयस्तत्पुत्रये" (३, २, १६२ पा०) स च
 गण्य अशु जन, राजन्, उद्ग, खेटक, अजिर, आर्द्रा
 श्रवण, कृत्तिका अर्द्धपुर ।
 अस विभाजने अद० चु० उभ० अस्यति ते आंसिस्त् त ।
 व्याप्तिकि असापयतीत्येके । वि+विभ्लेपकरणे प्रच्यावने च
 'व्यंसयामास तत् सैन्यमिति" भारतम् । अच् अस् ।
 अस पु० अंस-कर्म्मभावादो अच् । अशयद्दार्थे, स्वान्धे च ।
 "असनिपक्ताश्च " "असारोपिचापेनेति" शालोऽपि
 स्वान्धे ।
 असत्र न० अस् स्वान्धे त्रायतेत् -क । स्वान्धावरके कवचभेदे ।
 असकूट पु० न० अस् कूट इव दृश्यत्वात् । दृष्टव्यस्त्वान्धे "राम-
 न्योऽर्द्धासकूटकथनपटुरदृष्टोरधारः कुठार इति प्रयोध०
 अस(से)भार पु० अंसि धृतः भार या० त० वा अक्षुप् ।
 स्वान्धेऽतभारे । [दृन् । स्वान्धेभारहारके, स्त्रियां डीप् ।
 अस(से)भारिक ति० अंस(से) भारेण हरति भक्ष्ता०
 असल ति० अंस+बलोपाधिके अस्यर्थे लच् । प्रलवति ।
 अस्य ति० अंसि भवः अस्+यत् । स्वान्धेभवे, "वे अंस्या ये
 अङ्गाः स्रष्टिका" इति वेदः । अंस-कर्म्मणि यत् ।
 विभाज्ये ति० ।

अंशु भासने अद० चु० उभ० । अंशुयति ते आंसिहृत् त ।
 अंशुति स्त्री० हन्ति इरितमनया हन-अति, अंशुदेशः । दाने ।
 अंशुस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असन् हुक् च ।
 पापे "सुहृन्वंहस" इति वेदः स्वधर्मत्यागे "लोभोऽन्तं
 चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दग्ध" इति
 भागवते कलिं प्रति परोषिदाक्यम् अह स्वधर्मत्यागः इति
 श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादयः ।
 अंसिति स्त्री० अंसि-क्लिन् पहादित्वात् इट् । दाने ।
 अंसु ति० अंसि-स्रग० कृ । पापकारिणि । "आ योऽर्वाची
 सुमतिर्वदत्यादं होशिया" इति (य० ८, ७) "अप्ते."
 पापकारिणः हननशीलस्येति वेददीप ।
 अंसुर ति० अंसि-सद्गुरादि० अरच् । गतियुक्ते "सप्त मर्यादा
 कथयस्तत्तुसासामेकानिदमभ्यङ्गरो गात्" इति वेद ।
 अंसि पु० अंसिति गच्छत्यनेन अंसि-सद्गुरादि० क्लिन् । पादे
 दृष्टादीनां मूले, तेन अंसिपो दृत् । चतुःसंख्यायाञ्च ।
 अंसिप पु० अंसिपा मूलेन पिबति सिक्तोयम् पा-क ।
 दृष्टमात्रे । [उपरिभागे च ।
 अंसिस्कन्ध पु० अंसिः स्वान्धे इव । गुल्फे अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य
 अक्षं वक्रगतौ भ्वा० प० घटादि । अकति आक्रीत् । अकयति ।
 अक्ष न० न कम् सुखम् शुष्णचनस्य नञ्योगे विरो-
 धार्थाभिधायिता न० त० । इ० खे । नास्ति क सुखं
 यस्यात् । पापे । नाकशब्दे अक इ खं पापं वा ।
 अक्षच पु० अकाय इ स्वाय चायते चाय-ड । केतयष्टे
 तस्य चोदयेन लोकोपलवस्य शास्त्रमसिद्धि केतयष्टे
 विस्तरः । "उपलवाय लोकानां भूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा० ।
 नास्ति कचोयस्य । केगन्धुन्ये (टाकरोगयुक्त) ति० ।
 अक्षकडम न० अक्ष, क, ड, म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोशाद्यौ वक्ष्येस्य
 दायोऽस्त्यत् अच् । आहृत्गोपालसम्पत्स्य शुगाशुभविचारो-
 पयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूपं यथा दृश्यमाने— "रेखाद्वयं
 पूर्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत् । चतुष्कोणे चतुरेखाऽकडमं
 चक्रमण्डलम् । आसयित्वा सहास्रं च निर्माय वर्षमालिखेत् ।
 अकारादिषकारानाम् क्लीबहीनान् लिखेत्ततः । एकैकक-
 मतो खेच्छान्नेपादिकृत्तपानकान् । दामावत्तेन गणयेत् क्रमयो
 वीरवक्त्रम् ! । दक्षमार्गेण गणयेन्नामादिपर्याकाटिकान् ।
 मेपादितोऽह नामानं क्रमयः सन्नमश्चिडत । सिद्धसाधु-
 ष्टिसिद्धीन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः । नवैकपञ्चमे सिद्धः
 साध्यं षड्दशयुग्मके । सिद्धिस्त्रिंशती रुद्रे वेदाद-
 हादये रिपुः" इति । (स्त्रीवर्षाः ऋ ष्ट लृ वृ वर्षाः)

“गोपालेऽकृष्टमं स्मृतमिति” तत्रैवोक्तम् । एतच्च गोपाल-
मन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकष्ये न० अ, क, घ, ङ, इत्यादिवर्षसंघक्रमेण वर्षसंघटायो-
ऽस्यस्मिन् अच् । तन्त्रोक्तमन्त्रप्रवृत्तार्थं तत्तत्कन्याया शुभा-
शुभविष्टारिणयोगिनि चक्रभेदे तत्स्वरूपं यथा इदृश्यामधे ।
“यस्येऽकथं प्रकाश्य सर्वसंक्रोक्तमोत्तमम् । यस्य पिपार-
भालेष प्रामरूपी भवेत्तर ॥ तत्प्रकारं धीरनाथ ।
क्रमय क्रमय इहणु । पठरते लिखेत् वर्षान् चत-
कोष्ठमन्त्रिते ॥ चत कोष्ठ-चतकोष्ठचतुष्टं रसमन्त्रितम् ।
अन्दरं षोडशं प्रोक्तं सर्वकर्मार्थसिद्धिदम् ॥ पठ-
रत् लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठमन्त्रितम् । पुनश्चतुष्टं तत्रापि
लिखेत्प्रोक्तान् क्रमेण त् ॥ सर्वेषु षट्शमध्येषु प्रादक्षिण्य
क्रमेण त् । अकारादिक्षकारान्ताम् लिखित्वा गणयेत्-
तत ॥ अन्त्रमग्निं रुद्रवर्षे नयम युगलनया ॥ वेदमद्
दश रसं वस्तुं षोडशमेव च । चतुर्दशं भास्तरं च सप्तप्रस-
दयेति च ॥ यद्गोन्दु कोष्ठं वर्षसंज्ञागैकं मयोदितम् ।
एतद्वद्वस्थितान् वर्षान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षर-
भारम्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । चतुर्भि कोष्ठैरेकैकमिति
कोष्ठचतुष्टयम् ॥ पुन कोष्ठगोष्ठेषु स्यते नामकादित ।
सिद्ध साध्य सुसिद्धोऽरि क्रमणे गणयेत् पगो ॥ सिद्ध
सिध्यति क्रायेन साध्यस्तु जपयोगत । सुसिद्धो अरुणाज-
ज्ञानी शक्तुर्हन्ति चिरायुषम् । सिद्धस्तु यान्त्रय प्रोक्त
साध्यं सेवक उच्यते । सुसिद्ध प्रोपक प्रोक्त शक्तुर्पातक
उच्यते । सिद्धकोष्ठस्थिता वर्षा यान्त्रवा सर्वकामदा ।
जपेन वस्तु सिद्धं स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ पुष्पाति
प्रायकोऽभीष्ट घातको नाशयेत् सुवम् । सिद्धो यथोक्तकालेन
हियुषात् सिद्धसाध्यक ॥ तत्सुसिद्धोऽर्जुनयेन सिद्धारि-
र्हन्ति वान्त्रवान् । साध्यसिद्धो हियुषत साध्यराधो
निरर्थक ॥ तत्सुसिद्धो विघ्नजपात् साध्यारिर्हन्ति
शोढजान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्जुनपात् तत्साध्यो हियुषाधि-
क्षात् । तत्सुसिद्धो यज्ञादेव सुसिद्धारि सगोतृष्टा ॥
अरिसिद्धः स्यात्तु हन्यात् अरिसाध्यस्तु कर्मका । तत्-
सुसिद्धस्तु प्रलोऽजदरिर्हन्ति साधकमिति ॥ एतच्च सर्व-
मन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अक्षनिष्ठ इ० अक्षे वेदनिन्द्रारूपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे ।
न० त० । कनिष्ठमिद्रे षष्ठे सध्यादादौ च लि० ।
अक्षनिष्ठप इ० अक्षनिष्ठान् बुद्धान् पातौति पा-द । बुद्धा-
धिपभेदे । न० त० । कनिष्ठमिद्रेपाथके लि० ।

अकम्पित इ० कम्पितं मुञ्जित्तेयात्तनं तच्चास्ति यस्य । बुद्ध-
भेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्ख्यितवस्तुभ्योऽनुपरते
दृदाध्ययसाये लि० । भावे क्त न० य० । कल्पमन्त्र्ये लि० ।
अकरणं न० क-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणा-
भावे निहत्तौ “अकरणे प्रत्ययायातुयन्वित्य मित्यस्मिति”
मीमांसकादयः । “अकरणात् मन्दकरणं त्र्येय” इति आर्ताः
अकरणञ्च ग्रायादिमते करणमात्रं , मीमांसकभेदान्मते
निहत्तः । अत एव अक्षयां मांसं नाश्रीयादित्यादौ
सर्वत्र निषेधसमभिव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तायेव विध्यर्था-
न्य इत्युक्तं मीमांसकैः । यद्गुराधाय्येष च
“नासतो विद्यते माषोनाभाषो विद्यते सत” इति गीता
श्लोकभाष्ये मरुता प्रवन्नेन सत्पदार्थादभावीत्पक्ष
निरस्यता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वस्यररीकृतम् । निवृत्तय
प्रवृत्तिविरोधी भाष्यरूपोपसर्गविशेषः । नास्ति करणं देहे-
न्द्रियादिकमस्य । सर्वं करणगुणेन परात्मनि इ० ।
“अपाणिपादोजयनोऽग्नीतेत्यादि” श्रुतौ तस्य सर्वकरण-
गून्यत्वस्यत्वात् ।

अकरणि स्त्री० नञ्+क-याक्रोगे घनि । करणं भा
भूदित्याक्रोगात्मके शप्ते । “तस्याकरणिरयास्तु” इति ।
अकरा स्त्री० अक उ सं सेवनात् लोकाणां राति षट्हाति
नाशयतीति रा-क । आसलक्यान् । नास्ति करोऽस्य ।
करण्ये लि० । न करोति क-षाच् न० त० । कारक-
भिन्ने करणशीलभिन्ने निहत्तपरे च लि० ।

अकस्य लि० नास्ति करणा यस्य यत्त वा । दयागून्ये
दैन्यगून्ये च ।
अकर्त्तृ लि० न कर्त्तव्य । कारकविरोधिन्मृदुत्वपति कोमठे
अकर्षे लि० नास्ति कर्षोऽस्य । अवपेन्द्रियगून्ये “पश्यात्-
कर्ष” इति श्रुति । सर्पे इ० तस्य चक्षुषैव अवपत्तदि-
न्द्रियगून्यत्वम् । राधेय कर्षं तद्धूये लि० । “अमर्जुन
मर्षणं वा जगदष्टेति निश्चितमिति” भारतम् ।

अकर्त्तन लि० उच्चस्यं फलं फर्त्तितं शीलमस्य कृत-शुच्
न० त० । उच्चविरोधिन्नुत्सवति षष्ठे । कृत-भावे
ल्युट् न० य० । ऐदनाकर्त्तरि लि० ।

अकर्त्तव्य लि० क-फर्मादौ तद्य न० त० । करणानर्हं
निषिद्धे पदार्थे । भावे क्त न० य० । क्रियागून्ये श्रुत्स्वे
चैतस्ये न० । “न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु क्षेत्रेषु
किञ्चनोति” गीतायासीश्वरस्य सर्वक्रियाविषेयात् तदात्मम् ।
अकर्त्तु लि० कर्त्तुं+न० त० । कर्त्तुं मिद्रे कर्त्तुं सदये कारके

“अकर्त्तरि च कारके” पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियागुन्ये च
“पुत्रयोऽकर्त्ता भोक्ता”चेति बोध्यमतम् ।

अकर्म्मिके त्रि० नास्ति कर्म यस्य व० कप् । व्याकरणोक्ते
कर्म्मगुन्ये धातौ, “अ० कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इति”
पा० । “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मक इति” हरिः ।
स्त्रियां टापि कापि अतइत्यम् अकर्म्मिका । “प्रसिद्धेर-
विवक्षात् कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रियेति” हरिः ।
अकर्म्मिण्य त्रि० न कर्म्मणे प्रभवति कर्म्मन्-यत् न०त० ।
कर्म्मामहे “अकर्म्मिण्य” तिथिमलं विद्यादेकादशौ विनेति”
ति०त० ।

अकर्म्मिन् अनुपलम्भादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्म्मामावे
“कर्म्मणोऽह्मि बोद्धव्यं बोध्यव्यञ्च विकर्म्मण । अक-
र्म्मणश्च बोद्धव्यं गृह्णा कर्म्मणोर्गतरिति” गीता अक-
र्म्मण अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । उदं कर्म्म अप्रागस्ये
न० त० । उदकाय्ये अकर्म्मार्थावभिरत इति स्मृति ।
न० व० । कार्य्यशून्ये त्रि० “अकर्म्मार्दस्युरभित” इति वेद ।

अकलस पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरग्रे परमात्मनि
“विश्वयस्याहितोयस्य निष्कलस्ये”त्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
गीतादिकलाशून्ये, अवयवशून्ये च त्रि० ।

अकल्कन त्रि० कल्कनं दम्भ न० व० । दम्भरहिते “अकल्कनो
निरारम्भ” इति गीता । वैद्यकौस्तोभधपाकविशेष कल्कन,
तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य व० कप् । अकल्ककोऽ-
प्यल । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि कश्चित् पाठ ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः मद्योयस्य न० व० । निर्मलत्वेन
शुभायां षोष्ठायाम् । मलादिगुन्ये त्रि० ।

अकल्य त्रि० कलासु बाधु कला-यत् कल्य निरामय
न० त० । असाख्यप्रवति । कल्यते इति कल-यत् कल्य
कल्यनीय भिव्याभूतं न० त० । सत्ये “अपि त्वनीनयदप-
नीताशेषयस्यमकल्यसन्व इति दशकु० । अकल्यसन्व
वत्सन्व इत्यर्थ ।

अकलावा त्रि० न कल्यते वस्यते कव-आ न०त० । व्यस्यं भोये
“प्र प्रकाशने अकला महोभिरिति” वेदः ।

अकलात् कल्य० न कलात् किञ्चित्कारणाधीनसं यत्
कल्यत् व० । कारवानधीने अतर्कितोपनते । “कथमय-
नकलात्तनवारिषामाकाये कल्यध्वनिः श्रूयते” इति
माटकम् “शामान्यवक्त्रा कलादकलात् परिलुप्यते” इति
वक्त्रपरः । “अकलात् ननरोपाने कर्ष धूमायते चितेति”
हाका० । पा० चार्वादिगणे तथा पाठाच्च न पञ्चम्रा लुक्

तेन व्यापिततमवाद्यर्थे उजि टिलोमे आकृजिक इति ।
अकारण त्रि० न०त० । अमवसरे अनुचितकाले “तातस-
मकारणे एव प्राणहरप्रतीकारस्यप्रवर्त्तमिति” काट० । अस्य
त्रि० एतदन्तत्वमिति केचित् । व० । अन्वशून्ये एके पु० ।
अकाम त्रि० न कामयते काम-एण्ड्-अच् । इच्छाशून्ये
“नाकामो दातुमर्हतीति” स्मृति । कामभाषिपयप्रबाननु-
सन्नायिनि । “अकामो विष्णुकामोवेति” स्मृति अर-
विकारगुन्ये च । “भयादकामाऽपि हि इष्टिविभ्रममिति”
यज्ञ० ।

अकामतस् अ० अकाम-पञ्चम्रास्तसिद् । अजिच्छात इत्यर्थे
“अकामतः कामचारे चौरवहृयुञ्जमर्हतीति” स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहू तस्य चास्यता-
हरणकाले विष्णुना च्छिन्नमस्तकयोऽपि अस्ततमाग्नेन अमर-
णमित्य-सन्धेयम् । “अमृतासादनविशेषाच्छिन्नमपि शिर-
किलाशरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं पृथता यातं वदन्त्येके
इति” बृहत्स० । देहशून्ये त्रि० । परमात्मनि पु० ।
निष्कलस्यापरोरिणइत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ+स्वरूपार्थे कार । अस्यरूपे वषे एकमकारा-
दयोऽपि तत्तद्वर्णस्वरूपेषु । कार करणं न० व० । क्रिया-
रहिते त्रि० ।

अकारण त्रि० नास्ति कारण चेत्तद्देश्यं वा यस्य । हेतु-
रहिते उद्देश्यरहिते च “किमकारणमेव दर्शन विज्ञपन्त्यै-
रतये न दीयते” इति कुमा० “ततोऽकारणवैरी न
“कारणादपरे परे इति” नैपधम् । निष्प्रयोजने च । न०
त० । कारणभिन्ने “अकारणगुणोत्पन्ना” इति भाषा० ।

अकारिन् त्रि० छ-णिनि न०त० । कर्त्तृभिन्ने, करणाद्विद्वत्ते च ।

अकारिण्य त्रि० नास्ति कर्म्मण्ये यस्य । दैन्यशून्ये, कृपणता-
शून्ये च ।

अकार्य्य न० अप्रयत्नं कार्य्यम् अप्रागस्येत् न० त० ।
कुत्सितकार्य्ये निषिद्धकार्य्ये च । “अकार्य्यमिव पश्यामि
समांसमिव भोजने” । “किमकार्य्यं कर्त्तव्यमिति”
हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने त्रि० ।

अकाल पु० अप्रागस्ये न०त० । अप्रयत्नकाले विहितकर्म्मकु-
पर्य्युदक्षयाऽभिहिते गुरुशुक्राद्यस्त्राकाशटी, स च मलमाह,
शुक्रशुक्रबाल्यवद्वत्यास्तमय, सिंहमकराम्यतरुस्थिति, पूर्व-
राश्यागततातिवारिगुरुकनतुसर, पूर्वरागिसंक्रमिष्यमाणाति
वारिगुरुरूपचतय, पद्मगुणकाटाविंशतिदिवस, भूमिकला-
द्यद्गतवसाह, सिंहादित्य, शुक्रादित्य, मौषमासपक्षकाण्ड-

तमेकद्वितितदधिकान्यतमदिनदृश्याकाशिकदृष्टुत्तरैकविसमा-
 हान्यतमदिनादि, क्मो मलमासतत्पाद्युक्त तत्तद्विहित-
 कर्मसु पर्युदक्षतयाऽभिहितः काश्च एतत्प्रमाथानि समति
 प्रसवं मलमासतत्त्वसङ्गसंधिनामभ्यादी इष्टध्यानि "अकाशे
 वीक्षितो विष्णुर्हनि सुखं सराजतमिति" इ० । अप्राप्त
 असुचित, काशः शा०त० । अप्राप्तकाशे "नाभाशे जियते
 काशित् प्राप्ते काशे न जीवतीति" इत्याषम् । "अकाश-
 जलदोदय" इति रघु । "अकाशज्जुहुरय"मिति
 तन्मम् । "वर्षाधारश्चेद्द्वयोगात् यथा दीपस्य संस्थिति ।
 विक्रियापि हि इष्टैवमकाशे प्राणसंशय" इति याज्ञ० ।
 "अकाशजन्तु विरसं न धान्यं युषवत् कृत"मिति,
 वेदा० । "नाकाशदृष्टो कुर्वीति प्रतबन्धशुभ्रमिध्यामिति"
 ऋतिः असुचितकाशे दृष्टाविति तदर्थः । "वरमे-
 काकृतिः काशे नाकाशे जलजोदयः इति ति०त० ।
 नासि काशोपाधिजन्यजातमल । जन्यभूय्ये प्रसवे ।
 "अकाशकाशमेघनेदुरेति काद० । अप्राप्त काशो यस्य
 प्रादिभ्यः धातुजस्येति व० अन्ययोपश्च । अप्राप्तकाशे
 असुचितकाशे पदार्थे लि० । काश' जणः न०त० । जण-
 विरहगुभवथे इ० । जणविरोधिगुभ्रतवति लि० ।
 अकिञ्चन लि० नासि किञ्चन यस्य भयूर० त० । निर्घने,
 "अकिञ्चन सन् प्रभव' स सम्पदा"मिति कुमा० । दरिद्रे,
 "अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न
 श्रिय" इति मैपधम् ।
 अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तत् । सन्यासाङ्गे सर्व-
 दध्यान्नागरूपे यमविषये "प्रतं दान परित्यज्या तपस्या
 नियमस्थिति । अहिंसाऽऽस्त्यताश्चैयमङ्गाकिञ्चनता यम"
 इति ऋतिः मङ्गल वेदमन्त्रः ईश्वरमननं नेत्यर्थः ।
 निर्घनत्वे च । भावे त्व । तलैपार्थे न० । "स्थाने भवानेकनरा-
 धिपः मद्यकिञ्चनत्व मञ्जज व्यनज्जीति" रघुः ।
 अकिञ्चित्कुञ्ज लि० न किञ्चित् जानाति शा-क अत्राह-
 भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनमिधे, किञ्चिदृष्टान-
 भूय्ये, अस्यज्ञाने, ज्ञानभूय्ये च ।
 अकिञ्चित्कार लि० न किञ्चित् करोति क-अच् असमर्थ
 स० । किञ्चिदकारके क्रियाभूय्ये, निष्प्रयोजने च ।
 अकुप्ट लि० नासि कुप्टा यस्य । प्रतिबन्धभूय्ये, कर्म
 दशे च ।
 अकुतोभय लि० नासि कुतोऽपि भयं दस्य भवू०स० । कुत-
 विदपि भवभय्ये ।

अकुप्य न० युष्मते निस्तताभ्यङ्गकतवा-स्युक्ताकरत्वात् युप-क्यप्
 नि० कस्य म कृष्यं रैत्वादि न०त० । स्वर्थे, ह्ये च ।
 अकुमार लि० न कुमारः । अतीतकौमारवस्थे तद्वच ।
 अकुसु लि० 'अप्रयसं कुसमस्य न० व० । अप्रयसकुसे
 "कुसान्कुसतां यातीति" मत् ।
 अकुञ्जलि लि० न कुञ्जं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलयुक्ते ।
 न०त० । कुञ्जविरोधिनि अमरे न० । दक्षभिन्ने लि० ।
 अकूपार इ० न कूपस्य अति क-अप् । इहत्कूपमे । न कुं
 पुष्पीं पिपुर्त्तं इ-पावनपूरुषयो अच् वा० दीर्घः, न कुल्-
 चितं पारं गन्तव्यरेयो अस्य वा, इ० दीर्घः । मङ्गपारे
 वसत्रे, दूरगामिनि धूर्त्वे च इ० । इ० । अकूपारोऽन्वत् ।
 अकृत लि० क-कर्मणि क्त न०त० । कृतभिन्ने अन्यथाकृते ।
 "कृताकृतानेषुवादी मङ्गा कृत्स्निगुण्यते" इति आसि-
 प्रसिद्धि । "अकृतमूहा पाणिनीवा" इति परिभाषा ।
 न कृतो व्यूहः विशेषेण अहोयै विनाशोक्तुषं इष्टा
 कृतमपि काश्चं नाशयन्तीति तदर्थं सि०की० । बहूपूर्ण-
 कृते अण्येष्वपलादौ च "बर्षान् बहकृतानर्चानकृतान्
 मत्तरत्रवीदिति" मत् । "बचात् इवत पापानि सन्तु
 तान्यकृतानि व । सर्वांन् बहकृतानर्चानकृतान् मत्तर-
 त्रवीदिति" नैबधम् । पुत्रिबालेन अकल्पितायां उक्तिरि-
 स्त्री । "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सङ्घात्
 सतमिति" ऋतिः । भावे क्त अभावाथे न०त० । करणा-
 माने निवृत्तौ "नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कथनेति"
 गीता ।
 अकृतज्ञ लि० न कृतं जानाति शा-क अखन०स० ।
 जतोपकाराकारके, कृतज्ञे, "आकारामा पूर्णकामाः
 अकृतज्ञा गुरुद्रुङ्" इति भागवतम् ।
 अकृतिन् लि० कृतमनेन कृत+इति न०त० । कार्यार्थमे
 क्रियाद्यु पाठवरहिते ।
 अकृत्य न० क-क्यप् अप्रायस्ये न०त० । इष्टकार्ये नीर्वा-
 दिकरणे । न कृतमस्य न०व० । कर्मरहिते लि० ।
 अकृत्तिस लि० न कृत्तिसः न०त० । कृत्तिसभिन्ने समावर्धिते ।
 "कृत्तिसाकृत्तिसनीर्वाभ्ये कृत्तिसि कार्थ्येष्टप्रत्यय" इति परि-
 भाषा अकृत्तिस्ये इष्टावृत्तिमिति" ।
 अकृत्या क० न कृता न+क-कृता । करवानमर्थे "अकृता
 कुचस्यतिमिति" मत् ।
 अकृत्यपथ लि० अकृते शोभे मथ्यते पथ-क्यप् ७त० ।
 हलाद्यजटवेने मथ्यमाने जीवारादौ मथ्ये ।

अकृष्ण पु० नास्ति कृष्णः सद्यो यस्य । निष्कलत्रे चन्द्रे
 “चन्द्रमा वै नक्ष्त्राऽकृष्ण” इति श्रुतिः । न० त० । कृष्णत-
 विरोधि शुभत्वे पु० । तद्वति, शुद्धे च त्रि० । [पृथ्वीषीषे ।
 अकृष्णकर्मन् त्रि० । न कृष्णं शुद्धं कर्म यस्य । शुद्धकर्मकारिणि
 अक्रेतु पु० नास्ति क्रेतुविश्रं यस्य । विष्णुरहिते अज्ञाने,
 “क्रेतुं कृतवन्नोते” इति वेदः य० (२६, १७) अज्ञेतेने
 अज्ञानायेति वेददीप । विष्णुध्वजाभ्यां रहिते त्रि० ।
 अकौशल त्रि० । न कुशलं अशुभस्ततो भवाद्दौ अण् आद्य-
 षो वा न द्विः । अङ्गुलभवाद्दौ । आद्यषो वा द्वौ
 आकौशलोऽप्यत्र । अङ्गुलस्य भावः अण्-न० त० ।
 असौषवे न० । [कायति कै क या । भातरि जनन्याम् ।
 अक्का स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अङ्ग-कृप् गतिः तस्यै
 अक्रि त्रि० । अच्यते अङ्ग-कर्मणि क्त । कताङ्गने, “अक्रां
 रिहारणा व्यन्त वय इति” “अक्राः यक्रेरा उपदधा
 तीति” च श्रुति परिमिते, व्याप्ते, सङ्क्षेपे च ।
 अक्रु पु० अनुज-लृ त्रि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च “रुद्रं
 दिवा वद्व्या रुद्रमज्ञौ” इति वेदः ।
 अक्रा न० अङ्ग-वा० क्त । वर्त्मणि । [इति वेदः ।
 अक्र त्रि० । अच्यु गती रक् । स्थिरे । “उदु अचर्मनजा नाक्रः”
 अक्रम त्रि० नास्ति क्रम परिपाटी यादः क्रमश्च वाऽस्य ।
 परिपाटीयूष्ये त्वक्रमे एककाले । “तच्चार्थक्रियाचारित्वं
 क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामङ्गः प्रकार
 समस्तीति” सर्वद० पादयूष्ये व्याक्रमणयूष्ये च । क्रम-
 भावे षञ् अभावार्थे न० त० । क्रमशाभावे पु० । अ-
 व्ययीभावः । क्रमामावे अच्य० ।
 अक्रान्ता स्त्री न क्रमते अकृष्णकालत्वात् क्रम-कृ न०
 त० । इङ्गत्याम् । कालभिक्षे विद्याना काले च त्रि० ।
 अक्रतु त्रि० नास्ति क्रतुर्वचः षडसोवा वक्ष । अक्षरहिते
 संकल्परहिते च परमात्मनि पु० “अक्रतुर्वर्धिनो अम्रवाच”
 इति वेदः ।
 अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न० त० । क्रियाभावे “प्रधानहा-
 क्रिया यत्र शाङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गसाक्रियावान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति” च
 श्रुतिः । न० व० । कर्म यूष्ये शुभाद्दौ च त्रि० ।
 सर्वकर्म यूष्ये परमात्मनि पु० । [वक्ष्ये अस्मिन्ने पु० ।
 अक्रूर त्रि० । न क्रूरः । क्रूरभिक्षे वरुणे, सनाममसिषे वृष्टि-
 अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न० त० । क्रोधाभावे वसभेदे
 अहिंसा आभिरक्रोध सत्ताक्षेयापरिपङ्ग” इति उपा-

णम् । “अक्रोधं शिष्यन्यस्ये क्रोधना ये तपोधना इति
 नैप० न० व० । क्रोधयूने त्रि० ।
 अक्रम पु० न क्रमः अभावार्थे न० त० । अमामावे । न०
 व० । अमयूष्ये त्रि० ।
 अक्षिष्ट क्षिण-भावे क्त न० व० । क्षेपरहिते कर्माद्दौ । क्षिण-
 कर्तरि क्त न० त० । आन्तभिक्षे त्रि० । [यूष्ये त्रि० ।
 अक्षेय पु० अभावार्थे न० त० । क्षेयाभावे । न० व० । क्षेय-
 अक्ष व्याप्ती सङ्घती च भा० प० वेदः । अक्षति अक्षोति
 आक्षीत् आक्षाम् आक्षिष्टाम् आनक्षे । क्त अक्षः क्षिन्
 अक्षि यत् अक्षणुवन् इ अक्षि-कनिम् अक्ष ।
 अक्ष न० अच्युते व्याप्तीति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा
 अक्ष-स । इन्द्रिये, “अक्षाणि पवित्रतजभा विदुरिन्द्रि-
 याणि” उ० नेत्रे, अधोक्ष्म इति । तस्ये (त्वंते) सौवर्चसे
 च । अक्षोतिषोक्ते राधिसक्रावयवभेदे । “शङ्खुर्नदोना
 कथितः स एव खाद्वाङ्गवेर्या विषुवद्दिनाद्वा । नत
 पलोऽक्षश्च स एव तज्जैस्त्वोक्तितियास्य स एव लम्ब इति”
 विद्वान्निषिरोमणिगणितधायावोक्ते विषुवद्दिनाद्वा खाद्वापिचया
 नतिरूपे पलायभेदे पु० । एतद्विषयस्य भास्कराचार्येण
 प्रमिताक्षराया स्वयमेव कृतम् । यथा “निरक्षदेधे (लङ्गा-
 विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः
 क्षितिजादन्यदुक्तमण्डलं नाम वक्ष्यं नास्ति तत्र ध्रुवो च
 क्षितिजसंज्ञे, अथ निरक्षदेधात् इष्टा यथा यथा
 उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदकध्रुवस्य तं पश्यति
 तथा यैर्भागैर्ध्रुवस्य तस्यैव भागै अक्षस्यै अक्षक्षितात्
 दक्षिणतो विषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति” । “चन्द्रान्धि १२
 निम्ना पक्षमाहिता च लङ्गावधिः स्यादङ्ग दक्षिणोऽङ्ग” इति
 भास्वती । “उदगृद्दिं याति यथा यथा नरक्षया तथा
 आक्षतवक्षमण्डलम् । उदगृद्दिं पश्यति चोत्तवं क्षितिसाद-
 करे योजनजाः पक्षांशका इति विद्वान्निषि० गोलाध्याय
 बदि भूपरिधि (४८६७) योजनैश्चक्रांशः (१६०) लभ्यन्ते
 तदापक्षारयोजनै किमिति, यद्युत्परिधिना (१६०) भूप-
 रिधिः (४८६७) लभ्यते तदा अक्षांशं किमिति, तैरागिकेन
 कश्च निरक्षदेधे लङ्गाक्षदेधयोरन्यदयोजनानि स्युरिति, सुयमेव
 प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् ।
 “योजनसंख्या भाग्यै (१६०) युर्गणना सपरिधि (४८६७)
 कृता भवन्त्याः (अक्षांशाः) । अक्षांशव्यो भूमौ
 कक्षायां (अक्ष १६० कक्षायां) वा योजनानि
 च व्यसमिति” । व्यसमिति भूपरिधिगुणित्वा भागकृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेयात्
 क्षितिचतयोर्ये किल भेदस्ताव नवतिः पक्षांशा
 (अक्षांशाः) इति च तत्रैवोक्तम् । पायके कर्षपरिभाषे
 च न० विभोक्तकण्ठे (पयसा) त्रये, आत्मनि रुद्राक्षे सर्पे
 आताम्ये गह्वरे च पु० । तत्र रुद्राक्षे पक्षमात्रा ।
 कर्षे अतुभवति धारामिरक्षमात्रामिरिति, विभोक्तके "यथा
 नै हे आत्मनके, हे वा कीले हौ वासौ इति" श्रुति ।
 व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणसुतभेदे पु० । तत्कथा
 रामा० सु० ४३ अ० ।

अक्षकं पु० अक्षरव कायाति कै-क । तिनिरक्षणे । सायें-
 कन् । अक्षयद्वार्ये मरुतिलिङ्गम् । [कन् । तत्रैव ।

अक्षकूटं पु० अक्षस्य श्लुपः कूटइव । नेत्रताराया, सायें
 अक्षक्षेत्रं न० अक्षनिमित्तं क्षेत्रम् गा०त० । ज्योतिषोक्तेषु
 अक्षसाधनार्थं क्षेत्रतया कल्पितेषु अक्षभयेषु अक्षसु क्षेत्रेषु ।
 तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणितभाष्यायै दर्शितानि यथा ।

"भुजोऽक्षमा कोटिरिनाङ्गुली न कर्णोऽक्षकण्ठं । खलु भूलमेतत्
 क्षेत्राणि नान्यक्षभवानि तेया विद्येव मानार्थयग सुखा-
 नाम् ॥ सख्यज्या कोटिरयाक्षज्या भुजोऽत्र कर्णस्त्रि-
 भुजे २ त्रिभुजा । कुज्या भुज' कोटिरपक्रमज्या कर्णो-
 ऽपका च त्रिभुज तद्येदम् ॥ तथैव कोटि' समष्टयङ्गु-
 रथा भुजस्तद्वृत्तिरत्र कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना चकणं
 कुज्योमिता तद्वृत्तिरत्र कोटि ५ ॥ अयादिखण्ड' कथिता च
 कोटिरुद्दिष्टना दो अत्रयोऽपमज्याई । उद्दिष्टना कोटि-
 रयायाकापखण्ड भुजस्तच्छ्रयण' क्षितिज्या० ॥ खण्ड
 वद्दिष्टं समष्टयङ्गु यैरुद्दिष्टेस्तावय कोटिकर्णौ । अयादि-
 खण्ड भुज ८ एवमद्यौ क्षेत्राण्यमून्यक्षभवानि तावत् ॥"
 क्षेत्राणि दर्शयेत्, "तत्र दक्षिणोत्तरखण्डे विपुवद्दृत्तसम्मा-
 तादधो यावाङ्गम्य' क्षितिजसमस्त्रलपर्यन्तं सा तत्र कोटि,
 अम्बनिपातक्रमध्योरन्तर साऽक्षज्या तत्र भुज, भूमध्या-
 न्नाम्बगामिष्वर्षं त्रिज्या सा तत्र कर्ण, इदमप्यक्षेत्रम्,
 इन्द्राहोरात्रवृत्तं यत्र क्षितिजे खनं तस्य प्राक् क्षिति-
 कस्य चान्तरमथा (षार्पांशा) तेषां ज्याऽप्या तावती च
 मायक्षितिजे अत्रापयोरिग्वह खलस्रदयास्तसूत्रम् अहो-
 रात्रवृत्तोन्मण्डलसम्भातस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तर सा
 क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटि', अया कर्ण, ... तदपयोरन्तर
 सा कुज्या स भुज इदमक्षेत्रं, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डल-
 सम्भातादधोवसम्ब, समवृत्तशङ्कु सा कोटि, अया भुजः,
 अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डक तद्वृत्ति कर्ण, इदमक्षेत्रम्,

तथा कुज्योमिता तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्याई' सा कोटि,
 उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुज', समवृत्तशङ्कु कर्णः, इदमक्ष-
 क्षेत्रम्, तथाहोरात्रोन्मण्डलवृत्ते सम्भातादधोवसम्ब उन्मण्डल-
 गङ्गु स भुज, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्म-
 ण्डलगङ्गु भूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तर तदप्यादि-
 खण्ड सा तत्र कोटि, इदमक्षेत्रं, तथोन्मण्डलवृत्तः कोटि',
 यद्भुजोदयास्तसूत्रदोरन्तरमपायखण्ड स भुज, कोटि-
 भुजापयोरन्तरसूत्र सा कुज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षेत्रं,
 तथोन्मण्डलवृत्तना हीन समवृत्तसूत्रमण्डलोर्ध्व खण्डं
 या कोटि', कुज्योना तद्वृत्तिरुद्दिष्टखण्डं स कर्णः,
 अयादिखण्ड स भुज', इदमक्षेत्रम् यतान्यदौ तावत्क्षि-
 तानि एवमन्यान्पि भवन्ति ।

अक्षजं न० अक्षात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-इ ।
 इन्द्रियायिपयसन्निकर्षोत्पन्ने मत्तक्षयाने वज्जे अरिखरुपा-
 यवजातस्यासस्य तक्षामतम् । प्रायुक्ताशार्चजाते त्रि० ।
 ज्योतिषोक्ते अक्षमने क्षेत्रादौ च ।

अक्षपिकं त्रि० न क्षयिकं न० । स्थिरे निषेधे च । "इति-
 योक्षणाक्षयिकवक्षुपेति" भाव । अक्षयिष्वक्षुमा स्थिर-
 दृष्ट्या क्षितिनेतयेत्यर्थ इति मङ्गिनाय ।

अक्षप्लवत् त्रि० अक्षस्यस्याक्षि मत्प मस्य व । नेत्रसुक्ते "पक्ष-
 दक्षणाक्ष विवेद" इति "अक्षवत्तन' कर्णवत्तन' समर्था"
 इति च वेद ।

अक्षतं पु० व० न क्षता । "अक्षताव यवा मोक्षा इति वा०
 अत्युक्ते अवे । नपुंसकमिति केचित् "दूवाक्षतानि" चेति
 उदाहणम् । तत्राहुषे, "अक्षतैर्नाशयेद्दिष्णु न तत्रसा विना-
 यकमिति" तन्त्रम् । यस्यमात्रे न० । क्षययुक्तमिदं उत्-
 कर्षोन्मते अविदारिते च त्रि० । "अक्षता वा क्षता वा
 पीति" मनु । क्षण-भावे क्त म०त० । क्षयमाने न० ।
 "अक्षतश्चरिष्ट वा सु" इति आहविमसमीये क्षतकर्षो-
 ऽङ्गयप्रार्थना ।

अक्षदर्शकं पु० अक्षाणां नृणां दानादिव्यवहाराणां दर्शकः
 दृग्-शुब्ल ईत० । विवादिनखैरि धर्माधिकारभाष्ये ।
 द्यतदर्शके त्रि० ।

अक्षदृशं पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृग्-किन् क्षतम् ।
 अक्षदर्शकगन्धार्ये । अक्षार्थइष्टरि त्रि० ।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-क्षिन् इत० । पाश्चादि
 द्यूतक्रीडाकारके । [कारके ।

अक्षय त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-क्षिप् ऊट् । पायकादिशूल-

असद्युत न० असद्युतम् इत० । पायकादिश्रीङ्गायाम् ।
 असद्युतादि पु० ब० । "निर्दृष्टेऽसद्युतादिभ्य" इति पाणिन्युक्ते
 ठक्प्रत्ययनिमित्ते गन्धसमूहे । असद्युत, जानुमहृत-
 जङ्घामहृत जङ्घामहृत, पादस्वेदन, कण्ठकर्महृत्, गतात्-
 गत, गतागत-यातोपयात, अतुगत इति । असद्युतेन
 निर्दृष्टम् आसद्युतिक वैरमित्यादि ।

असधर पु० असं चक्रं रथावयव तत्केलकमिव कण्ठकं वा
 धरति घृ-अच् ईत० । विष्णो चक्रे शाखोटकण्ठे च
 चक्रधारकमात्रे त्रि० । [समा०] चक्रापे चक्रभारे च ।

असधूर् स्त्री० असस्य चक्रस्य धूर्त्वं भारोवा इत० न च
 असधूर्त्तं ति० अच्ते तद्देवने धूर्त्तं । द्यूतकुण्डे द्यूत-
 कारिणि च (जुयारि) । [शकटवाहनकर्त्तरि छप्ते ।

असधूर्त्तिल पु० असस्य शकटस्य धूर्त्तं भारं लाति ला-क ।
 असन् न० अस-धाङ्० कनिन् । नेत्रे "दक्षिणेष्वन् इति
 वृह० उप० "भद्रं कर्णेभि शृण्वाम देवा भद्रं पश्ये-
 माक्षभिर्यजता" इति वेद० ।

अस(क्षि)पटल न० अक्ष्ण नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् ।
 नेत्रस्यावरके कोशभेदे नेत्ररोगभेदे (छानि) च । पटलस्य-
 रोगभेदादि श्रुत्युते उक्तं यथा

"भसूरदलमातान् पञ्चभूतप्रसादजाम् । स्वद्योतविस्तुलि-
 ज्ञामा सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाक्षणीर्वा-
 हेभ्य विवराकृतिम् । शीतसात्प्रां न्दृष्टां दृष्टिमाहुर्नयन
 चिन्तका ॥ रोगांसादाश्रयान् घोरान् पट् च पट् च
 पृचक्ष्महे । पटलात्प्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥
 घिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृगुम् । पृथगे पटले
 दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि
 सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं
 गते । भक्षिकाः मयकान् ज्ञेयान् जाह्नकानि च पश्यति ।
 अण्डलानि पताकाय मरीचीं कुण्डलानि च ॥ परिप्लवाद्य
 विविधान् वर्धमम् तर्भासि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि
 मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचर-
 विभ्रमाय । यत्रवानपि चात्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥
 अर्धं पश्यति माघस्तासृतीय पटल गते । महान्यपि च
 रूपाणि आदितानीव वासवा ॥ कर्षमासाक्षियुक्तानि
 विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषश्च रज्ज्वेन दृष्टिर्होपे बली-
 यसि ॥ अक्षःस्थिते समीपस्य दूरस्थश्चोपरिस्थिते । पार्श्व-
 स्थिते तथा दोषेऽपार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते
 दोषे बहुस्थानीव पश्यति । दृष्टिमाधगतो दोषे स एकं मन्यते

द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते । तिमि-
 राख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलज्जतः ॥ इत्यङ्घ्रि सर्वतो दृष्टिं
 लिङ्गनाथः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते भातिकृटे
 महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनत्तत्वावन्तरिषे च विद्युत ।
 निर्मलानि च तेजासि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव
 लिङ्गनाथस्तु नीलिकाकावसंज्ञितः" इति ।

अक्षाय्या व्यवहाराणां पटलमक्षयस्य अच् ईत० । अक्ष-
 दर्शके धर्माध्यक्षे पु० ।

असपरि अव्य० अक्षेय पायकेन विपरीतं हसन् । अक्ष-
 यलाकेत्यादिना परिष्णा अव्य० । पायकश्रीङ्गायां यथा
 गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

असपाटक पु० अक्षे व्यवहारे पाठयति दीप्यते पट दीप्तौ-
 एषुस् । व्यवहारमिष्येतिरि धर्माध्यक्षे ।

असपाद पु० अक्षं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य ।
 न्यायसूत्रकारके गौतमे छगौ, स हि समतलरूपकस्य व्यासस्य
 सुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रि ज्ञाय पश्चात्
 व्यासेन प्रसादित पादे नेत्रं प्रकाशय तं दृष्टवानिति
 पौराणिकी कथा । "असपादप्रणीते च काण्वादे सांख्य-
 योगयोः । त्वाख्यं श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति" पद्मपुराणम् ।

असपीडा स्त्री० अक्षमिन्द्रिय रसनारूप पीडयति आस्वा-
 दनात् पीड-अच् । यवतिक्तातयायाम् । पीड-भाने अच्-
 इत० । इन्द्रियपीडायाम् ।

असम ति० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे ।
 क्षम-भावे अच् अभावाद्ये न० त० । क्षमाभावे रक्ष्या-
 याम् स्त्री । "अक्षमा भवतः क्षेयमिति" भारतम् ।
 न० ब० । क्षमारहिते ति० ।

असमाला स्त्री अक्षायणां रक्षाक्षायणां माला । रक्षाक्ष
 वीजपयितमालायाम् । अकारादिस्कारान्तं अक्ष क्षयकृता
 तत्प्रतिनिधीभूता वा माला या० त० । एकपञ्चमयद्वय-
 भाडायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिपयितायाम्
 वाङ्मालायाम् "शोथमाश्रुष्करवीज पय्यमनाक्ष माल-
 मिति" काद० । "विभान्तमक्षस्फटिकाक्षमासयेति" भाष० ।
 तद्विवरणम् । "क्षमोत्क्रमनते माला माहकाशे क्षमेरुके ।
 सावसानैः साधवर्गैरन्यैर्जनकर्मस्थीति" सनत्कुमारीये ।
 "पद्मवीजादिभिर्मात्रा वृष्टिर्वागे शृणुष्य ता । रक्षाक्षयङ्ग-
 पद्माक्षयङ्गजीवकमौक्तिकैः । स्फटिकैर्मण्डिरत्नैश्च सुपदै
 विभुमैक्षया । रजतैः कुयमूकैश्च अक्षयसाक्षमालि-
 केति" तन्त्रकारे यतद्विचारसातयदानतन्त्रः । अक्षय

नक्षत्रचक्रस्य भावेव भूपणत्वात् । अरन्धदां, सा हि
उत्तरस्या दिशि गगने सप्तर्षिमण्डलचक्रे पश्चिमसीमे-
मालारूपेण वर्त्तते सर्वेभ्यश्च उज्वलत्वात्तस्या मालारूपेण
स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूपणत्वम् ।

अक्षय त्रि० गान्धि क्षयोऽस्य । क्षयरहिते सर्वदा वर्त्तमाने
“गयायामक्षयवटे पितृणा दसमक्षयमिति” वायुपुराणम्
“अभिजिहोहिणोदये यदत्र दीयते जन्नोऽदक्षयसदा-
हृतमिति” स्मृति । परमात्मनि पु० । क्षयोवाच, तच्छून्ये
अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अक्षय इत्य-
मत्रास्ति अक्ष । अक्षयपुरणसाधने तिथिभेदे च “असा वै
सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-
यादपि चाक्षयेति” भविष्यपुराणम् ।

अक्षयतृतीया स्त्री कर्म० । वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम् ।
“वैशाखे मासि राजेन्द्र । शुक्लपक्षे तृतीयिका । अक्षया सा
तिथि मोक्षा कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्या दानादिकं
सर्वमक्षय सप्तदाहृतमिति” । “या शुक्ला कुरुगार्हक । वैशाखे
मासि वै तिथि । तृतीया साक्षया लोके त्रिदशैरभिवन्दि-
तेति” च भविष्यपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽ-
क्षयसंज्ञितेति” स्कन्दपुराणम् ।

अक्षय्य त्रि० क्षेप्तं यक्यं क्षि-यत् नि० न०त० । क्षयानर्हं ।
अक्षये च “तेषां पिण्डो मया दत्तोऽह्यक्षयसंपतिवृत्तामिति” वायु०
अक्षय्योदकं न० नक्षय्य मक्षय्य सुदक यत् आर्द्धे पिण्डे
दानानन्तर देये मधुतिलमन्त्रिते उदके । “अक्षय्योदक
दानम् अर्द्धदानवदक्ष्यते । पक्षयै नित्यं तत् कुर्यान् न
चतुर्थ्यां कदाचनेति” स्कन्दोप० ।

अक्षरं न० न क्षरतीति क्षर-चक्षने अक्ष् न०त० । परम-
ब्रह्मणि श्रुतस्थे चैतन्ये “अक्षरं परमं ब्रह्मेति” गीता ।
क्रियासून्ये त्रि० जीने परमात्मनि च पु० । “क्षर सर्वाणि
भूतानि श्रुतस्योऽक्षर उच्यते इति “यस्मात् क्षरमतीतो-
ऽहमक्षरादपि शोचमः । अतोऽस्मि लोके भेदे च प्रथितः
पुरुषोक्षम इति” च गीता । क्षरयन्नेत्रे स्थिरे त्रि० ।
अश्रुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अश-क्षरन् । अकारादि-
वर्णे न० “अक्षराणामकारोऽस्मि इत्यसामधिकस्य भेति”
गीता । वर्षकारकक्षिपिसक्षिनेये, “अक्षरं वर्षनिष्पातं
वर्षमप्यक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्यादन्नेतेर्वां क्षरे-
ऽक्षरमिति” उज्ज्वल० । उदके भोके च न० ।

अक्षरचक्रं त्रि० अक्षरेण वर्षविन्यासक्षिप्या विस अक्षर-
चक्रम् । खेचनजीवके । [बु(व)सुप् । खेचनजीवके ।

अक्षर(बु)चक्रुत्ति० अक्षरेण वर्षविन्यासक्षिप्या विसः अक्षर-
अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्षसंख्यया कृतं छन्दः । वर्ष-
हृत्ते “छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्तं जातिरिति द्विधा वृत्त-
मक्षरसंख्यातं जातिर्माताकृता भवेदिति” छन्दोम०
तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम् । अक्षरं निचयं छन्दोऽस्मि-
मायोऽस्य व० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये त्रि० ।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जननी । खेचन्याम् (कक्षम्) ।
अक्षरजीवकं त्रि० अक्षरेण तद्विपिखेचनेन जीवति जीव-
ण्युत् ३त० । अक्षरनेखनोपजीवके ।

अक्षरतृत्तिका स्त्री अक्षराणां तद्विपिखेचनानां तद्विज्ञेय
साधनत्वात् । खेचन्याम् (कक्षम्) ।

अक्षरन्यास इ० अक्षराणि तत्कारकाकारविशेषा न्यस्यन्ते
अक्ष+नि+अस-व्याधारे घञ् इत० । क्षिप्याम्,
पत्तिकायाम् । माने घञ् इत० । अक्षरकारकरेखा-
द्याकारविशेषखेचने, हृदयाद्याधारसर्गपूर्वकं तत्तदक्ष-
राणां अरबोच्चारणरूपे तन्मप्रसिद्धे वर्षन्यासे, “वर्षान्
वा न्यसेदताम् निर्बिन्दून् वा यथाक्रममिति” तन्मम् ।
विसारः माहात्म्यायै इष्टव्यः । अक्षरविन्यासो-
ऽप्युक्तार्थेषु । [पयोऽस्य । विपिखेचनोपजीविनि ।

अक्षरजीविका त्रि० अक्षरं तद्विपिखेचनं जीविका वर्षनो-
अक्षरजीविन् त्रि० अक्षरेण तद्विपिखेचनेन जीवति जीव-
यिनि ३त० । अक्षरखेचनेन वृत्तिनिर्वाहकारके । क्षिर्वा
डीम् ।

अक्षरमुखं त्रि० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे
यस्य । शास्त्रामिच्छे अक्षरामिच्छे च इत० । अकाररूपे वर्षे न०
अक्षरशस् अक्ष्यं अक्षरमक्षरमिति वीश्याय कारके शप् ।
प्रत्यक्षरमित्यर्थे, “पञ्च अक्षरशः इति” मृश्याम् ।

अक्षरसंस्थानं न० अक्षराणां तत्कारकरेखाविशेषाणां
संस्थानमत्र व० । वर्षकारक-रेखाविशेषशुक्ल-क्षिप्याम् ।
“लिखिताक्षरसंस्थानमित्त्वमरः” ।

अक्षराङ्गं न० अक्षराणामङ्गं तत्कारकरेखाविशेषाणामवयवः
इत० । क्षिप्याम्, खेचनसाधनशब्दे च ।

अक्षराज इ० अक्षरेण तत्क्रीडया राजेव । द्यूताशक्ते ।
अक्षरी स्त्री अश्रुते गगनाभोगे भवैः अश-क्षरन् गौ-
डीम् । वर्षायां

अक्षयती स्त्री अक्षया पाशकाः साधनत्वेन विद्यन्तेऽत्र अक्ष-
मस्य मस्य व डीम् । द्यूतक्रीडामात्रम् ।

अक्षवाट इ० अक्षराणां पाशकक्रीडानां वाटः वाचस्वानम् ।

द्यूतस्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्र-
 क्षुब्धस्थानस्येव वाटः । मङ्गभूमौ तत्र हि रथचक्रक्षु-
 ष्पांशुसदृशपांशुमत्त्वात् तत्सदृशत्वम् ।
अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रीडा व्यवहार वा वेत्ति विद-
 क्रिप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहारामिज्ञे च अक्षवेत्त्रादयो
 ऽप्यत्र । स्त्रियाम् अक्षवेत्त्रौ ।
अक्षविद्या स्त्री ईत० । पायकादिद्यूतविद्यायाम् ।
अक्षवृत्त न० अक्षं राशिकरूपं वृत्तं वेदनाकारं कोण
 अन्यं ज्ञेयम् । राशिकरूपे वृत्तज्ञेये । अक्षे पाशक
 क्रीडार्यां वृत्तं व्यापृतः ७त० । पाशकक्रीडासक्ते “यदक्ष-
 वृत्तमसु दत्तं न एतदिति” श्रुतिः । [द्यूतक्रीडाकृत्ये ।
अक्षग्रीण्ड पु० अक्षेषु तत्क्रीडार्यां शौर्यं प्रवीणं ७त० ।
अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रय
 साधने सूत्रे “साक्षसूत्रकमण्डलुरिति” उपाख्यम् ।
अक्षायकीलक न० अक्षस्य रथनाभिवेत्तस्यापनङ्ग कीलकम् ।
 ईत० । धक्रनाभिवेत्तापमोते कीलके ।
अक्षानह न० अक्षे चक्रे आनहृते वध्यते आ-+नह-
 क्रिप् । अक्षसंबन्धे काष्ठभेदे । “अक्षानहो नहृतमोत
 सौम्या” इति वेदः । [क्रोधे च । न० व० । क्षमाश्रयेति० ।
अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न० त० । ईर्ष्यायां,
अक्षारलवण त्रि० क्षारेण उपरम्भत्तिकया निर्वृत्तं अणु-
 क्षारं क्षत्तिमं लवणं न० त० । अक्षतिमलवणे “सुन्य-
 क्षानि पयः सोमोमासं यश्चात्तुपाकृतम् । अक्षारलवणञ्चै-
 नेति” मनुः । “चतुर्थकालमन्नीयादक्षारलवणं तथेति”
 मनु अक्षारलवणमक्षतिमलवणमितिप्रायः २७० । क्षार-
 लवणभिज्ञे सैन्धवलवणे न० । “नैतस्या रात्रावचं
 पचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाश्चाग्निः सुहृद्दशरात्रं महा-
 शुद्धिति, आश्वनायमगृह्यम् । अक्षारलवणं क्षार-
 ऋत्तिकदि-क्षतलवणभिद्यं सैन्धवं सम्भारि चेति शु०
 २७० । “गोक्षोरं गोक्षतश्चैव धान्यमक्षारलवणं । सास्रं
 सैन्धवश्चैव अक्षारलवणं द्यूतम्” इति श्रुत्युक्ते गोक्षतादि-
 श्रव्यगणे च ।
अक्षायपन न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यक्षिन्
 आ-+वप-आधारे ल्युट् ईत० । पाशकपातनाधारे फलके ।
अक्षायली स्त्री ६० त० । जपसाधन-रक्षाक्षमीजावली जप-
 मालायाम् “रक्षायलीसिवाक्षायली कथयेदोदहनी” तिकाद० ।
अक्षायप त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ-+
 वप-अण् उप० ष० । द्यूतकारके, तदध्यक्षे च ।

अक्षि न० अश्रुते विषयान् अग्र-क्ति । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये
 तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयपाहकत्वं सर्ववादिस्मृतमन्ये-
 धान्तु सर्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्त
 मङ्गमीहेः स्वाङ्गपरत्वे पञ्जन्ता पञ्चाक्षः पञ्चाक्षी, अस्वाङ्ग-
 परत्वे अजन्ता दीर्घाक्षा वेणुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्ता
 मत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्ता गवाक्षः ।
 इदञ्च यद्वादिषु वाहेन्द्रियमाहृविशेषगुणेषु मध्ये
 रूपस्यैव पाहकतया तैजस नेत्रगोलकेऽधिष्ठितं किञ्चित्
 वस्तु । तैजसस्वाङ्गास्य स्वर्यादिकिरणवदाशुद्रूपर्यन्ता-
 रुपाधनभागमनञ्च । तच्च परमाणुलक्ष्यमिति नैयायि-
 दयः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यवादः । उभयमते-
 ऽपि न तस्य ग्रन्थचयोग्यता । तदाधारगोलके हे वाहृत्रे
 आनरणि च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मासादयः पञ्चांगाः,
 पञ्चादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति । तद्विरणं
 यथा “विद्यादुद्गृह्णुलवाहुल्यं स्वाङ्गुषेदरसम्मितम् । इद्गृह्णं
 सर्वतः सार्द्धं भिषगनयनवुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोक्षनाकारं
 सर्वभूतगुणोद्भवम् । पर्वं भुवो, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् कृष्णं,
 सितं जलात् ॥ आकाशादनुभागांश्च जायन्ते नेत्रवुद्बुदे ।
 दृष्टिश्चात्र तथा षष्ठे यथायादीद्विशारदः ॥ नेत्रायामक्षि-
 भागञ्च कृष्णमण्डलसुचरते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं
 दृष्टिश्चारदा ॥ मण्डलानि च सन्धौश्च पटलानि च
 योचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च पडेष च ॥
 पञ्चवर्त्मन्नेत्रकृष्णदृष्टीना (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्वन्तु
 तनुमध्यासत्वारोऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पञ्चवर्त्मगतः सन्धिवर्त्म
 शुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
 ततः क्रमोत्तरगतः षष्ठ्यापाद्गग श्रुतः । हे वर्त्मपटले
 विद्याञ्चत्वार्यन्यानि चाक्षणि । जायते तिमिर येसु
 ध्याधि परमदाख्यः । तेजोक्षान्त्रितं वाहृत्र तेष्वन्यत्
 पिथिताश्रितम् ॥ मेदस्मृतीय पटलमाश्रितस्त्वक्षि चापरम् ।
 पञ्चमांशसमं दृष्टेक्षेपां बाह्यल्यमिथ्यते इति युयुते ॥
अक्षिक पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् उन् । रक्षणद्रुमे
 (शातद्रुप) । [तारायाञ्च ।
अक्षिकूटक न० अक्षिः कूट इव कृत् । नेत्रगोलके नेत्र-
 क्षिपितं त्रि० अक्षिपितं गतः सर्वदाभावनावशादक्षरसिद्धि
 कृतेऽपि उपस्थित इव । द्वेष्ये यत्नौ नेत्रगोचरे च ।
 “त्वयि किलाक्षिगते मयमैक्षिमिरिति नै० । [द्रव्यत्वम् ।
अक्षितर न० अक्षीष तरति तृ-अच् । जले निर्मलत्ववाप्तौ
अक्षिभृ स्त्री अक्षिः भूर्विषयः । चक्षुर्गोचरे मत्वचे, सत्ये

नेत्रदृष्टस्तुन एव सत्यतासंघादितया तस्य सत्यत्वम् ।
 "सत्यस्याक्षिभुवो यथा, इति श्रुतिः । [४६] ।
 अक्षिभेवज न० इत० नेत्ररोगादिभेपनिपारके पट्टिकासोभ-
 अक्षिभ्रुव न० भ्रुवी च अक्षिणी च समा० इ० । राजदन्ताटि०
 अक्षिशब्दस्य षड्पक्षत्वे ऽपि पूर्व्यभि० अप्समा० । भ्रूनेत्र-
 संघाते "सीमितिरक्षिभ्रुयस्येच्छाहान" इति भट्टिः ।
 अक्षिव पु० अक्षि याति प्रोषाति धृष्टनेम वा-क । (सजना)
 योभाङ्गनवृक्षे सासुद्रलवणे च ।
 अक्षिविकृषित न० अक्ष्ण विकृषितं सञ्जादिना सय्यक्
 मसाराभावात् सङ्घोषोय त । अपाङ्कदर्शने कटाक्षपाते
 अक्षीव न० न क्षीयते साद्यति क्षीव-क, क्त वा न०त० ।
 योभाङ्गने (सजना) सासुद्रलवणे च । मत्तभिन्ने त्रि० ।
 शानोयमित्यर्थे । [इति नेट् ।
 अक्षु न० अक्ष-उ । शीघ्रे । "जूषो मक्षुवाहसोयनता"
 अक्षुध्य त्रि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्-यत् । क्षुधाभाससाधने
 इत्ये । "अक्षुध्या अहत्यास्ते षट्शामासद्विभीतनेति" वेद ।
 अक्षेत्र न० अमगस्तं क्षेत्र न०त० । शस्यानुत्पादके शोभे
 उपदेशानर्हे गिष्ये, अपात्रे च । "अक्षेत्रे पीजसत्-
 सृष्टमन्त्रैव विनश्यतीति" उरा० ।
 अक्षेत्रविट् त्रि० क्षेत्र देहृतत्वं तत्पत्तो न जानाति विट्-किप्
 अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिन्ने आत्मत्वेन देहाभिमानानि
 जीवे । "अक्षेत्रविट् क्षेत्रमिदं ह्यमाट् मति क्षेत्रविटा-
 -त्तयिष्ट" इति वेद ।
 अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्र शस्योत्पत्तिस्थानं कलत्र वा सत्वर्थे इति
 न०त० । क्षेत्रस्वामिभिन्ने । "येऽक्षेत्रिणी योजवन्
 परक्षेत्रे प्रवापिन इति" ऋति ।
 अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकक्षेप उटानि पर्यायस्य
 वा । पर्व तीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तत्रैव ।
 अक्षीड पु० अक्ष-ओड अक्ष विभीतक इव क्षोडति पत्रै सं-
 हृत्यते उड-अक्ष वा । पर्व तीयपीलुवृक्षे (आखरोट)
 स्वार्थे कन् तत्रैव ।
 अक्षीभ्य त्रि० क्षीभ्यते विवाह्यते क्षुभ शिच् कर्मणि यच् न०
 त० । भ्रमयिहमययञ् "इस्साङ्गवचमक्षीभ्यमिति" उरा० ।
 तन्मोक्षे द्वितीयविद्यासन्धोपासके तद्देवतायाः गिरसि
 नामरूपेषु स्थिते ऋषिभेदे पु० । "अक्षीभ्योऽस्मान्प्रतिः
 प्रोक्त, इति तन्मसु ।
 अक्षीभ्यकवच न० अक्षीभाय हितमक्षीभ्यं कर्म० ।
 तन्मोक्षे कवचभेदे तन्म तन्मसारे इत्यस्य ।

अक्षीहिणी स्त्री अक्ष-समूह-संविदस्यकक्षानं वा योऽस्मा-
 मक्षि इति, अक्षीयां इयानां सर्वेभामिन्द्रवाचाम् "वा
 अक्षिमीणम् वृद्धिश्च । रथगजदत्तपदाति-संस्वानिमेवा-
 न्थिते सेनासमूहे । "अक्षीहिण्यामिन्द्राधिके वरुणा षाट्भिः
 गतैः । संयुक्ताणि सहस्राणि गजानामिन्द्रविरति ।
 एवमेव रथानाम् संस्थानं क्षीरितं वृषे । मन्वदि
 सहस्राणि पट् यतामि दशैव त । सञ्जातासुरनासाङ्क-
 र्शिता रथ्यदत्तम् । मृषां प्रतसङ्कत् त सहस्राणि न
 यैव त । यतामि तीक्ष्णान्यानि पञ्चायत्न पदातय इति ।
 रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथवाहकान्-
 भिक्षा यद्वा ६५६१० । पदातयः १०६१५० ।
 अक्ष्ण त्रि० अक्षुते व्याप्नोति अक्ष-क्ष्ण । व्याप्ने अक्ष-
 काष्ठे न० अक्ष्णया दक्षिणेऽंसे त्रेण्यां त्रेययामसे, इति वेद ।
 अक्षुट् पु० अक्ष-अष् न०त० । पिपासवृक्षे (पिपासाक)
 अक्षुट्टि स्त्री अक्षुट्-र न०त० वा ङीप् । अक्षिष्टव्यपहारे ।
 अक्षुष्ट त्रि० अक्षि-षञ् न०त० । संपूर्णे, सवसे "अक्ष-
 यष्टसाम्राज्यपतितत्वमेतीति" जातकम् अक्षुष्टमिन्ने पु० न० ।
 अक्षुष्टन पु० न अक्षुष्टने निरवयवत्वात् अक्षि-क्षुट् न०त०
 अक्षुष्टनानर्हे परमात्मनि, पूर्ण त्रि० । [च ।
 अक्षुष्टित त्रि० अक्षि-क्त न०त० । सम्पूर्णे, "अक्षिष्टमिन्ने
 अक्षुष्टितर्तु पु० अक्षुष्टितम् अक्षुष्ट तत्सम्पत् उष्मादि-
 प्रसवरूपा यत्न उष्मादि-सर्वसम्पद्युक्ते ऋतुकाष्ठे ।
 अक्षुलीकार पु० न अक्ष अक्षतकास्य कार अक्ष-
 चि-क्ष-पञ् । समयोजनताविधाने अक्षसाम्याथासम्पादने ।
 अक्षुष्टिक पु० न अक्षुष्टत्वात् अक्षि-भवे विकृत् । वृक्षभावे ।
 अक्षुष्टा पु० न अक्ष-क्त न०त० । देवसाते, मनुष्याद्यजाते
 च । सातभिन्ने त्रि० । "सातमसातमुत् सक्तमिति" वेदः ।
 अक्षुष्टा त्रि० आस-अर्हाद्ये यत् न०त० । भोजनानर्हे
 गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।
 अक्षुष्ट त्रि० अक्षि-रक् न०त० । खेदरहिते "मरतोवातेमक्षि
 इयामभिरिति" वेद ।
 अक्षुत्त त्रि० अक्षि-भावे क्त त० न० । खेदरहिते अनावा-
 ससाधो कर्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त
 न०त० । अक्षिप्ते ।
 अक्षिल त्रि० न अक्षिल्यते न अक्षयसादीवते अक्षि-
 न०त० । समये । अक्षिभिन्ने कृष्णमूत्रादी स्त्री ।
 नास्ति अक्षिलमवधिष्टं यस्य श्रेयस्युत्पत्ते "वेदोऽक्षिभोपक्षि-
 मृषं श्रुतियीषे च तद्विदामिति" मयु । तेन विद्वाथ

पैत्रासिचं चारिमखलमिति" रघुः । "न निशासिख-
यापि वापिका प्रससाद् प्रहिषेद मानिनोति" नै० ।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर० । अङ्गति । आङ्गीत् ।
स्युट् अङ्गन् अङ्गन् अङ्गन् । [यति ।

अग वक्रगतौ भ्वादि० पर० पटादि । अङ्गति आङ्गीत् । अङ्ग-
अग पु० न गच्छतीति गम-ङ् न०त० । इच्छे, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि श्रुद्धादौ लि० । न गच्छति वक्रगता
पश्चिमम् । सूर्ये तस्य हि वक्रगताभावः श्लोतिप्रसिद्धः ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव मवेत् भौमादिपञ्चके" इत्युक्ते आर्यभट्ट
मते त्वं प्रविश्याएव गतिमन्वेन दिनरात्रिसम्भवात् सूर्यप्रस
न गतिमन्वम् । सप्रसंख्यायाश्च कुलाचलानां सप्रवेन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशामवनीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ् पु० गम-भा० य न०त० । वृष्णे ।
अगज्ज न० अगात् पर्वतगिह्यतो जायते जन-ङ् । गिह्या-
जतद्रव्ये । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अगण् लि० गणयित्तमयक्यम् गण-यक्याघे यत् न० त० ।
गणयित्तमयक्ये असक्ये । "गुणैरगण्यैरतिशोभयाङ्गिभि-
रिति" । अर्हे यत् न०त० । गणनामर्हे, अङ्गिञ्चित्करे लि० ।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त० । उपायभावे । वक्त० ।
गतिगुण्ये, उपायगुण्ये च लि० । स्वार्ये कन्, येनाहा कप्
तत्त्वैवाये लि० "नामगतिकमिति" यद्वाचार्यः ।

अगद् पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५४० । औषधे
इ० । "औषधान्यगदोविद्या देवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" उपायम् । रोगगुण्ये लि० ।
गद्-भाष्ये अङ्-न०त० । अङ्गक्ये लि० । [दीत् ।

अगद् नीरोगत्वे कश्चिद् ५४० पर० । अगद्यति आगद्यीत्-आम-
अगद्ङ्कार पु० अगद् करोति अगद्-ङ्-अङ् ह्रस्व च ।
वैद्ये । [न्तरि लि० ।

अगम् पु० न गच्छतीति गम-अङ् न०त० । वृष्णे । अङ्ग-
अगम् लि० न-नन्तुमङ्गति गम-यत् न०त० । 'गमनामर्हे
"अगमग्रा सा भवसल यत्नामूत् क मङ्गराच इति" चण्डो ।
अन्यलोपिस्त्रिवा स्त्री । "अगमग्रां च स्त्रिय गलेति"
"अगमग्रागमनश्चैव आतिशयकराणि षडिति" च कृति
दुर्बोधे "योगिनामभ्यगमग्रीऽजाविति" उपायम् ।

अगरी स्त्री नास्ति गदो विभं वस्याः ५४० गौ-ङीत् । अविष-
विषकारिणि देवताइवृष्णे । विषकारिणि इत्यत्राले लि० ।
अगरु न० न गिरति नु-ङ् न०त० । अगामप्रसिद्धे अगुर्-

चन्दने । "कौसुमसजमेताश्च चन्दनागद्वचर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागुर्" इति पाठान्तरम् ।

अगर्हित् लि० न०त० । निन्दितमिषे शब्दे, "यत्किञ्चित्-
क्षेत्रं शुकं मध्यं मोक्षमगर्हितमिति" श्रुतिः ।

अगर्हित् पु० अम विन्ध्याचलस्य अस्यति अङ्-क्तिच् शक-
न्वादि० । अगस्यनामके सुनौ । अगस्यस्योपत्यानि बहुषु
यञ्जोलुक् । तद्गमोत्पापत्येभु य० व० । तत्सम्बन्धित्वात् ददिद्यत्
दिशि । अगस्यजन्मकथा च । "तयोरादित्ययोः सत्वे
दृष्टासुरसम्बन्धयोस् रेतसस्तान्द तत् कुम्भं व्यपतद्वायतोवरे
तेनैव त्वं भूहूतं न वीर्यं यन्तौ तपस्विनौ, अगस्यस्य वगिच्छ
तावृषी सम्भवत् । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले
स्थले । स्थले वयिष्ठस्तु सुनि संभवापिसंरुमः । कुम्भे-
त्यस्य सम्भू तः जले भत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्यः क्षणमात्रे महातपा इति" उपायम् । तस्य
च विन्ध्याचलसम्भवनकथा काशीसखलेऽनुसन्धेवा । उक्त-
सहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यो ताराकूपेण स्थिति-
रक्ता तस्य अगस्यचारयत्वे इत्यम् ।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुहृत्तः याक् ७० । वक्रशब्दे ।
अगस्तिद्रुवादयोप्यत्र ।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्यायति सत्प्रति शौ-ङ् ।
अगस्त्यनामके सुनौ । अगस्यवरितामार्थां प्रतस्ये दिग्-
जिगीषयेति" रघुः । वस्त्रा० यञ् । आगस्यस्यदमले ।

अगस्त्यगीता स्त्री अगस्येन गीता विद्याभेदः । भारते
यान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अगस्त्यचार पु० अगस्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्वस्य चारः
शुभाशुभसूत्रकगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अगस्यनामक-
नक्षत्रस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यमस्तम्भयद्यत् तस्योदव-
भूयताम्" इत्युपक्रमः । "उदवे च पुनैरगस्यनाम्नः कु-समा-
योगमस्यप्रद्वितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रभ्युनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पार्श्वे इवाधिहितककाकासा-
पुष्पतो सखनहसपङ्क्तिम् । ताम्बरकौतुकवितापदनी
विभाति योषेव सरित्प्रहासा ॥ इन्दीवराशङ्कितोत्पला-
न्विता सरिद्गु मत्पटपटपङ्क्तिभूषिता । सञ्जलताक्षेपकटाक्ष-
वीक्षणा विदग्धवेषेव विभाति सञ्जरा ॥, इन्दी पर्वोदवि-
गमोपहितां विभूतिम् इष्टुं तरङ्गवसना कुक्षदं निशास ।
उन्नीसवत्सविनिखीनदल संपञ्च वापी विखीवनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नामाविचित्रासु जङ्घकोककारखडवा-
पूषतडागहृष्टा । रजैः प्रभूतैः कुसुमैः फलेषु भूर्भ्रमती

पापेभ्यस्तृणानाम् ॥ सलिलममरपाशयोञ्जितं यान-
परिवेष्टितमूर्ति भिर्भुजङ्गै । कपिजनितविपाग्निसम्पदुष्ट
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ अरण्यादपि पापमपा-
कुरुने किञ्च ? स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहं । सुनिभि' कथितोऽस्य
यथार्थविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्राहृतम् ॥ सभ्या-
विधानात् मतिदेशमस्य विज्ञाय सन्दर्भमादिशेजस्र ।
तत्सोष्णयिन्यामगतस्य कर्म्या भागै स्वराख्यै स्फुट-
भास्करस्य ॥ ईपत्रभिन्नेऽरुणरश्मिगलासैर्भेद्येऽन्वकारे दिग्
दक्षिणस्याम् ॥ सायत्नरावेदितदिग्निभागे भूयोऽर्घ्यस्यार्था
प्रयत्नं प्रयच्छेत् ॥ इत्युक्तान्ते उपसंहृतं यथा "दृश्यते स
किञ्च ह्यरागतेऽर्के रोहिणीसप्तमतेऽस्रस्रपेतीति" ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-
विष्णुनामनादिपूजेतिकर्तव्यताभोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्यस्य उदय ।
अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन
उत्तरदिग्वासिनां उर्ध्वा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयस्य
भाद्रपदे भवति "यस्तु भाद्रपदे मासि उदिते कलगीङ्गने
इति" उपायम् । तद्विषयम् अगस्त्यचारपदे दर्शितम् ॥
तस्योदयेजलादीना प्रसन्नत्वं प्रससादेयादाम् कुम्भयो-
नेर्महौजस इति" रथायुक्तम् ।

अगाध लि० गाध-मतिप्रायाम् षड्-न० व० । अतिगभीरे ।
छिद्रे न० । गाध निम्नसीमा स नास्ति यस्येति ।
नीचसीमारहिते "साक्ष्यगाधे गये मन्नेति" उपा० उर्ध्वोपे
च । "अगाधस्थानपागुणा" इत्यमर । [छिदे ।

अगाधजल पु० अगाध जनमल । अतिगभीरजले
अगार न० अगम् न गच्छन्त्यच्छति माप्नोति अग+अ-
छाण् । गच्छे । "तलागार धमपतिगृहानिति मेघ० ।
अगिर पु० न गीर्यते ड्रायेन गृ-सा० क न० त० । स्वर्गे ।
अगिरौकस् पु० अगिर स्वर्ग श्रीश्रीवासस्थानं यस्य । देवे ।
अशु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुयज्ञे स्वर्खासोकामाने
तमसि । गोश्रुत्ये लि० ।

अशुण पु० न० त० । शुण्यरोधिनि दये । "तद सर्वं मयस्यासि
प्रवने च गुणायुषमिति" श्रुति न० व० । शुण्यरहिते लि०
"गतिप्रोतिप्रथयसंहितं आमदन्माद्यमेवं चेतोऽस्माक शुण्यद-
गुण गोडुङ्गां देहमेतत्" इत्युक्त्वदूत ।

अशुन न० न शुरुयैः प्रात् । स्वनामप्रसिद्धे, अशुरुचन्दने
"धूपैः शुरुगन्धिमिरिति" शिंशपा हृष्टे (शिशु) च । शुरु-
भिन्ने, उपदेशकमूत्ये लि० । शुरुवर्षेभिन्ने लघुवर्षे उ०

"अशुरुचयुक्तं भवति शुरु द्वौ यमकुचयुग्मे, शिववदना-
साविति" श्रुतयोध । गौरवरहिते गौरवविपरीतहाव-
यति लि० ।

अशुशिशुपा स्त्री अशुरु शारो यस्या ताडयो शिंशपा
मध्यपदसोपित० । (शिशु) इति प्रसिद्धे शिंशपाहृष्टे ।
अशुडगन्ध न० न गूटो गन्धो यस्य इव० शिङ्गुद्रव्ये । तद्वि-
यांस्योक्तकटगन्धत्वात्तथा । अशुशुशौरमे इत्यभासे लि० ।
अशुभीत लि० न गृहीतम् आन्दसत्वात् हृष्य भ । अशु-
रौते, "जयजय जहृजामगृभीतगुणामिति, भाग० शु० ।
अशुौकस् पु० अग पर्वत शोक, स्थान यस्य । शरभे मयी
पर्वतवायुनि लि० ।

अग्नामस्तु पु० हि० द्व० ध्यानङ् । एकहविर्हृष्टयो
साक्षान्दोर्देवयो । तौ देवते व्यस्य षष् । अग्निमा-
स्तु इति । [देवयो ।

अग्नाविष्णु पु० हि० द्व० ध्यानङ् । एकहविर्भोजोक्तवामभयो
अग्नायो स्त्री अग्नि+ऐच्-ञोप् । अग्नेर्वोपिति साक्षा
ख्यायाम् । "वरुणानी मन्वाग्नायो तस्याः सिमन्निनी
उभेवि" मन्त्रे । सा च दक्षकन्या तस्यायाग्निप्रियताकथा
महाभारते "दक्षस्याह प्रिया कन्या साक्षा नाम नहा-
भुज ! । बाल्याद् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा कुठामने
य न मे काममा पुत्र ! समग्रं जानाति प्रावक । इच्छामि
शान्तं वास वस्तु पुत्र ! सहाग्निना । स्कन्द उवाच ।
इव्य कव्यञ्च यत् किञ्चिदुद्दिजा० नामाप सस्कृतम् ।
रोम्यन्यनी सदा देवि ! साहेत्युक्ता रुद्रवृत्तम् । कदा
प्रभृति दास्यानि सुवृत्ता सत्पथे स्थिता । एयमग्निस्त्वया
सार्जं सदा वत्सप्रति शोभने ! वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० वाङ्मति ऊर्ध्व गच्छति अग्नि-नि मञ्जोप । अग्नी
स्वनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशाहायुर्वायो-
रग्निरग्नेरापोद्भूतः प्रथिवी, इति" श्रुतिः । तत्र
तेजपदायैस्तानुद्विविधः सृष्ट्या स्पृशच । सृष्ट-
वायुसभूत सृष्ट्यवायुसभूत सृष्ट्या पञ्चीकृतसु
स्यूल "वासा लिहति लिहतेनेकैका करोतीति"
श्रुतौ लिहत्करणस्य पञ्चीकरणस्याप्युक्तत्वात् ।
पञ्चीकरणमकारच पञ्चीकरणपदे वक्ष्यते । तथा
च भूतान्तराष्टमभागमित्रितेन स्वसाक्षिभागेन उत्पन्न
पञ्चीकृत । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि "वैशेष्यात्तदाद्
इति" शरीरकोक्ते भूयस्त्वान् तैजसत्वव्यवहार ।
शोऽय स्पृशो वङ्गि, मकारान्तरेश्च द्विविधः शोषः

दिव्य जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाष्ठादि
गमयः भौमः सहानसाद्यग्निः, जलवाय्वादिभयः दिव्यः
विद्युदुक्तावज्वादिः । उभावपि जह्वंस्वनसभायः । उदरे
भवकृतीवः । तयोऽप्यमी ससंयुक्तपाकदाहप्रकाशम
समर्थाः । सर्वोऽप्यमी लोके शास्त्रे च वज्रादिशब्देन
व्यभिचरन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दस्वरूपपाणि "योयो-
यावतिथसैषां च स तावद्गुणाः कृतः" इति मन्त्रा
भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वस्य व्यक्तसत्ता
सहाभारते शब्दः स्वयं रूपञ्च तेजसोऽप्य गुणास्त्वय-
इति "अत एव "वज्रौ भृगुभुगध्वभिरिति" पञ्चदश्याशक्तम्
वज्रेण तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत
एव आन्दोष्ये त्रिष्टुक्करणानन्तरम् वज्रेस्त्रिरूपत्वसत्तां
यथा "यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसजद्रूपं, यच्छुक्ल
तदर्पां, यत् क्षणं तदक्षयं" विष्टतश्चैतद्भाष्यकता "यत्त-
द्देवताया त्रिष्टुक्करणस्य तस्यैवादाहरणस्यत्ये । उदा-
हरणं नामैकदेशमविद्याशेषमविद्यार्थस्येदाहियत इति ।
तदेतदाह यदग्नेः त्रिष्टुक्तस्य रोहितं रूपं मसिद्धं लोके
तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं
रूपमग्ने तदपामत्रिवृत्कृतानामेव यत् क्षणं तस्यैवाग्ने
रूपं तदस्यस्य षष्ठ्या अत्रिवृत्कृतताया इति विद्धीति" ।
अत एव तत्रश्चास्त्रकाव्यादियु वज्रेरुपरूपरूपतया वर्णनं
दृश्यते । अग्निमूर्तिध्याने च अक्षररूपत्वमनुपद दर्पयि-
ष्यते । लोके चारूपत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावुपलभ्यते एवञ्च
नैयायिकोक्तं तेजस्य शुक्लभास्वरूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वा-
दुमेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशोलोकसिद्धत्वेन दिव्य-
स्याप्ये दिव्यशब्दे वज्रमाश्रयाञ्च जाठरे वज्रौ पियेपो-
ऽभिधीयते । "नाभेरुद्धं हृदयादपजादामाययमाचक्षते
तत्रत शौरं तेजः पितृमिच्छाचक्षते" इति भाष्यविवरणे
आनन्दगिरिः वैद्यकवचनस्येनोवाच । अत एव तस्य मौषेय
इति सत्ता । आन्दोष्ये च "या हृदयस्य नाश्याः
पिङ्गवायापिमुक्तिवनि शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्यै
स्वसौ वा अग्निदिव्यं पिङ्गवः एव शुक्ल एव नील इव पीत
एव लोहित इति" । व्याख्यातश्चैतत् भाष्यकता ।
"अथ वा एता वज्रमाया हृदयस्य प्रवहरीकाकारस्य नष्टो-
पासनस्थानस्य सम्मन्विष्यो नाशो हृदयपाशपिच्छात्सर्वतो
विनिःसृता आदिस्त्रमयुक्तवादिरेष्ययच्चाप्येताः पिङ्गवस्य
वर्णविशेषनिमित्तस्यापि च अक्षरस्य रसेन पूर्णादाकारा
एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वलाध्याहार्यम् ।
सैरेण तेजसा पितृत्वाख्येन पाशाभिनिर्दिष्टेन कफेनाख्येन
सम्पर्कात्पिङ्गवं भवति, शौरं तेजः पितृत्वाख्यम् । तदेव
पातभूयस्वाग्नीलं भवति । तदेव च कफभूयस्वाच्छुक्लं,
कफेन समतावां पितृत्वं, शोणितवाहुर्येन लोहितम् ।
वैद्यकाह्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भवतीति ? श्रुति-
स्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाङ्गीष्वहगतस्यैते वर्ण
विशेषा" इति । कथमसौ पाऽदित्यः पिङ्गवो ? वर्णत एव
आदित्य शुक्लोऽप्येव नील एव पीत एव लोहित आदित्य
एव, तस्य चान्नरसस्य धातुन्तरसम्पर्कतया वर्णविशेष
इत्यानन्दगिरिः । अस्त्रैवजाठरस्य पिपासाश्चेत्तत्त्वं आन्दोष्ये
उक्तं यथा "अथ यलैतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवै-
तत् पीतं नयते इति" । व्याख्यातश्च भाष्यकता प्रवृत्तस्या-
यितस्यास्य नेत्रः आपोऽन्नगुहं देहं छेदन्त्यः यिपि-
लोक्ष्यः अघ्नाहुर्य्यात्, यदि तेजसा च शोषेत । नित-
राञ्च तेजसा शौध्यमाणास्वसु, देहभावेन परिणममानाश्च
पाहमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा "पुरुषः पिपा-
सति नाम, तदेतदाह "तेज एव तत्तदा पीतमत्रादि शोष-
यत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति" । तत्र
रसपाकप्रकारसाह योगार्थमे । "आयुष्यं भुक्तसाहारं
च वायुं कुरुते हिधा र्धमविद्यामध्यन्तु, षष्ठ्यं किष्टं
षष्ठ्यं जलम् (शिष्टम् अक्षरसमेदम्) । अग्नेरुद्धं
च यस्यास्य तदक्षं च जघोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राय-
स्यित्वाग्निं घमते यनेः (घमते संधुक्षयति) वायुना-
घ्नायमीनोऽग्निरस्युष्यं कुरुते अलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन
समन्नात् पचन्ति हुनः । हिधा भवति तत् पद्य पृथक् किष्टं
षष्ठ्यं रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते हुनः ।
प्रत्यप्यन्ति सव्यस्यारवाणि ताः समन्ता इति" । एवं रस-
पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितं प्रदार्थादर्थः । यथाः "त्वग-
स्रग्मासनेदोऽस्त्रिमण्डंशुक्राणि धातवः" इति स्युक्तान्
चोक्ता सक् रक्ताजोदरवज्रिना । पक्वाङ्गनेदंरसदादेवं रक्ता-
दिभिश्चया । इत्युक्तेश्चिन्ना धातवः प्रसावने त्वगा-
दव इति" । एतच्छूकमेव "तत्र पीठं यरीराशि यत् तत्रो
धारयन्ति चेति" शाश्वतश्च वचनव्याख्यानां मितान्तराकता
सहस्रकम् यथा तत्राक्तनीयानि अरायुजास्युकादीनि
यरीराशि तानि प्रत्येकं तदप्रकाराणि रक्तादिष्वध्वात्परि-
पाकस्यैवमूतयठग्निस्थानयोगित्वेन । तथाहिः अक्षरयो-
जाठरवज्रिना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तः अकोय-

स्याग्निना पञ्चमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्रकोयस्वानसपरि-
पक्ष भेदस्तम्, भेटोऽपि स्रकोयवर्जिता पक्षमस्थिताम्,
अस्थ्यापि स्रकोयविक्षिपरिपक्षं मञ्जत्वम्, मञ्जापि
स्रकोयपावकपरिपञ्चमानं धरमधातुतया परिणमते इति”
जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाषाणाटिगर्विधकर्मकारित्वात्
दग्निधत्वसक्तं पदार्थादग्रे यथा “भाजकीरुद्रकचैव ह्येदकः
स्त्रे ह्यकस्ताया धारकी वन्यकस्यैव द्रावकाख्यस्य वृषमः ।
व्यापकः पाषकस्यैव स्त्रे ह्यको दग्धा मत इति” ।
वैद्यकेषाञ्च बह्विधकार्यविशेषकारित्वाच्चाटविध्यसक्तम् ।
विपमय समस्तोच्छो मन्दयेति बह्विधः । कफपित्तान्
साधिक्यात् तत्साम्राज्याठरोऽनसः । विषमो वातजान्
रोऽगान्, तीक्ष्णः पित्तससङ्गवान्, करोत्यग्निस्तायामग्दो
विकारान् कफसम्भवान् । यथा ‘होऽग्निरगितमाला-
समग्रं पचत्यथै’ इति ॥ अग्नेरतितीक्ष्णत्वे भक्षकसंज्ञा
स हि समग्रगृहाराभावे शोषितादिधातुनपि पाचयित्वा
द्यायु देह नागत्यतीति एवित आह्वय । अग्निं कावयन्ते
यज्यते । वाह्यस्य भोमसग्राग्नेः कर्मविशेषे नामान्युक्तानि
विधानपारिजाते । यथा

“शौकिके पावकोह्यग्निः प्रथमः परिशीर्षितः । अग्निस्तु-
भारतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्णितः । सुंघने चमसो नाम
शोभन शुभकर्मसु । (शुक्रकर्मयोगेति एषु०) । तत्र शोभना-
न्तर्गतकर्मभेदः । शोभने ह्यग्नेर्नाम प्रगल्भी जात-
कर्मणि ॥ पाचिषो नामकरणे प्राग्नेऽस्य वै शुचिः ।
मध्यमाया तु चूदायां अतादेगे ससङ्गम् । गोदाने सूर्य-
नामा स्यात् ज्ञेयान्ते याजकः स्रतः । वैश्वानरो विश्वे
स्याद्विषाहे वसद् स्रतः ॥ अतर्षीकर्मणि शिषी
धृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्मणि) आवसथ्यस्तथा-
धाने वैश्वेदे तं पावकः । स्रग्नाग्निगार्हपत्ये स्याद्विष्णा-
ग्निरथेन्द्रः । विष्णुराह्वनीये स्यादग्निहोत्रे तयोमता
स्रक्त्रोमेऽभीष्टद् स्यात् कोटिहोत्रे महायनः । एके इता-
चिषां प्राङ्गुरग्निध्यानपरायणाः ॥ इन्द्रादौ तु ऋको नाम
यान्तिके शुभकतया । आदिगन्तात् स्रक्त्रे इत्यतः इन्द्रा-
नस्यने । (पूर्वाह्वात् ऋको नामेति एषु०) । पौष्टिके वरद-
स्यै क्रोधाग्निश्चाभिचारके । वय्यार्थे वयस्रत् प्रोक्तो वन-
दाहे तु प्रोचकः । उदरे जठरो नाम क्रम्याद्ः यवमन्त्रे ।
समुद्रे वाहवो ह्यग्निर्घने वसन्त वसता ॥ अग्निं घति-
संख्याता अग्नेयः कर्मसु स्रताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत्न विहितोऽनसः ॥ अग्न्याया विकसं कर्म सखं तद्वाच-

वसन्नेत् । आदिस्थादिपहाषां च सान्तं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्वे अघिषो नाम पित्रस्य शोभ उच्यते । भ्रमकेतु
काया भौमे जठरोऽग्निर्घने स्रतः ॥ इहम्यतो गिषी नाम
युक्ते भवति इाटकः । यनेचरे स्रहातेजा राहो जेतौ हुता-
यनः इति ॥ यज्ञादौ तु पञ्च भेदाः “आवसथ्याह्वनीवी
दक्षिवाग्निस्तथैव च । अन्त्याह्वार्यो गार्हपत्य उच्येते पञ्च
वज्रवः” इति शा०रा० ० । “पञ्चाग्नयो वे च त्रिचाचि-
कृता” इति श्रुति । अग्नेर्ध्वेयस्य यथा “इत्येते ससङ्गतं
द्विभूतान् दिनासिकम् । वज्रनेलं च चतुर्भोजं त्रिपादं सप्त-
हस्ताकम् । वाज्रभागे चतुर्भुजां सव्यभागे त्रिहस्ताकम् ।
कुर्वं कुचञ्च यान्तं च अक्षमार्त्तां च दक्षिणे । तोमरं
व्यजनं चैव इतपालम् वासके । विभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विभुजं
सप्तत्रिंशत्कम् । दक्षिणञ्च चतुर्भिर्हस्तैर्द्विभुजं सप्तम् ।
हादपकोटिभूत्वांस्त्रं द्विपञ्चायत्कवायुतम् । साहासधा-
वपट्कारैरङ्कितं भेषवाह्वनम् । रक्तमास्याम्बरधरं रक्त
पद्मासनस्थितम् ॥ रौद्रं तु वज्रनामानं वज्रमावाह-
कामग्रहम्” इति इन्द्रस्यः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्मा-
ङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्नेर्भिमार्निन चेतनाधित्वे यदोरादायमि उपचारात्
अग्निगन्धप्रयोगः । अग्न्यधिगतरे देवभेदे “अग्निं दूतं
वृषोमहे होतारं विश्वेदेव” भित्तादौ वेदे तस्यै आह्वान-
पूर्वकोपास्यत्वसक्तम् । तदधिष्ठितदेहभेदेऽपि, स एव विश्व-
नराज्यन्नासाद्य अग्निषोकाधिपत्यं चकारेति काशीचण्डे
उक्तं तत्कथा वैश्वानरगन्धे वक्ष्यते । अग्निदेवताके कृत्ति-
कान्तत्वे “अश्विनमदहने”त्यादिना कृत्तितरे कृत्तिकान-
नक्षत्रस्य तत्सामिकत्वोक्ते तद्देवताके प्रतिपत्तियो वज्रे-
स्तदाधिपत्यं त्रिचिण्डे वक्ष्यते । तस्य वक्ष्यतेऽपि वेद-
त्वयभेदेन दक्षिणाग्निगार्हपत्याह्वनीयनामतया प्राधान्येन
त्रित्वात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् तत्-
संख्यासदृशसंख्याके त्रित्वसंख्यान्ते, सोदय्यात् साग्नि-
कञ्च (१०) “बहुभुक्तं भोष्यं रवेस्तृजेदिति” भीषकस्रतः ।
चिन्तकस्रते (चित्ते) स्रते तस्य तस्योजाजातलास्रता तत्
कथा अग्निरेतःगन्धे वक्ष्यते भङ्गातकस्रते (भेदा) त्रिभुज
इत्ये (नेत्र) पित्तं घातौ तस्य तदुत्पन्नत्वात्तथा कथा च
तस्य तदुत्पन्नत्वं तत्रोक्तं मान् । तत्सामिके अग्निर्कोषे
च । एवमग्निवाचकाः सर्वेऽपि यद्वाः कृत्तिकानक्षत्रादौ
वसन्ते । त्रिभुजं त्रिभुजं त्रिभुजं त्रिभुजं त्रिभुजं त्रिभुजं
भवति त्रिभुजं । “हुतावे अग्निर्कोषे” अग्निविभुवता-

क्षेत्रेति" ज्योतिषम् । (अमलः कृत्तिका) एवं यथायथसुदा-
कार्यम् ।

अग्निमिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्ना ? कश्चिन् कश्चिन् ।
कर्मण्यि ? वा तेभामधिष्ठातृत्वं तदुक्तं भारते ।

अद्विराजस्य कुरु सुख्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्त्रिभिरामणः । माञ्च
देव ! कश्चिन् । प्रथमं पुत्रमद्वयम् । तच्छ्रुत्वाऽद्विरसौ वाक्यं
जातवेदाक्षदाऽकरोत् । राजन् । । दृष्ट्वातिर्नाम तस्याप्यद्वि-
रसः सुत । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्नु वज्रेराद्विरसं सुतम् ।
उपेत्य देवा प्रमच्छुः कारणं तत्र भारत । स तु दृष्ट-
क्षदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । मत्पुत्रस्य देवाश्च
तद्दोऽद्विरसदा । तत्र नानाविभागान्गोन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कर्मभिर्भक्तभिः स्थाताघ्नानार्यान् ब्राह्मणे-
ष्विह । व० शर्क० स० २१६ अध्या०

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्र कुरुकुलोद्वह ! । तस्याभवत् शुभा
भार्या प्रजासस्यराक्षसे ष्टुपु । दृष्ट्वातीर्षिर्दृष्ट्वात्प्रोतिर्दृष्ट्वा-
कुम्भा दृष्ट्वात् । दृष्ट्वात्सो दृष्ट्वात्सथा राजन् ! दृष्ट्वा-
क्षति । प्रजास तासु सर्वासु रूपेषामतिमाऽभवत् । देव !
भातमती नाम प्रथमाऽद्विरसः सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्यां रागदादाऽभवत् । रागाद्गतेति यामाहुर्द्वितीया-
ऽद्विरसः सुता । वाक्पर्विस्ततामाहुर्दृष्ट्वात्प्रोतिर्दृष्ट्वात् ।
ततस्तात् सा सिनीवासो तृतीयाऽद्विरसः सुता । प्रथम्य-
र्द्विस्तती भाभिर्द्विर्भिष्य दृष्ट्वात् । महामखेष्वर्द्वि-
रसो दीप्तिमत्सु महामते ! । महायतीति विख्याता सप्तमी
कथ्यते सुता । यान्तु दृष्ट्वा मगवतीं जनः कुञ्जकुञ्जायते ।
एकान्धेति तामाहुः कुञ्जमद्विरस सुताम् । २१७ अ०
पृष्ट्वात्सोऽद्विरसो भार्याऽमूढा यमस्त्रिणी । आनीन्
साऽजन्मयत् पुत्रान् वडेकाद्यापि पुत्रिकासु । आकृति-
धेव वसत्राग्नेर्द्विषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्दृष्ट्वात्सु पुत्र-
संयुताम महामते । वाद्विस्तोऽस्येव वस्येष्वामरमेधेऽपजः
पपुः । दीप्तो ज्वाहरनेकामैरग्निरेषोऽप्य वीर्यवान् ।
संदोरप्रतिभा भार्याऽस्याऽजन्मयत् धर्मजः । । अग्निस्तस्य
सुतो दीप्तिमत्सुः कन्याश्च सुमताः मधमेभाज्यभागेन पूज्यते
सोऽग्निरेभरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र एष्यते
सोऽस्येव सवेन दृष्ट्वात्सु च सुधीयतम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्द्वितीयाः संयुतः सुतः । तिस्रः कन्या
भवन्वज्रा जारां च भरतः पति । भरतस्तु सुतस्तस्य
मरुतोका च पुत्रिषा । भरतो भरतस्यजानेः पावकस्तु
प्रजापतेः । कृष्णान्तपे कश्चित्कथा भरतस्यस्यः । भर-

हाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिच्छदा । माहुराज्येन
तस्येकां सोमस्यैव द्विजा. यमै. । इविवा सो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । यममूर्त्याध्वान कुन्.रेताः स
उच्यते । सख्यां जनयन् सिद्धिं भातुं भातिः सभा-
वृषोत् । आग्नेयं सामयन्निष्प्राधाने ह्येव स्रवते । यस्तु
न चर्यते नित्यं यमसा वञ्च सा श्रिया । अग्निर्भिष्य-
पमो नाम दृष्टिर्वीं क्षीति केवलम् । विपादा कलुषैर्भुक्तो
विपुद्भवाश्चिषा फलन् । विपापोऽग्नि सुतस्तस्य सत्यः
समयधर्मज्ञत् । अक्रोयतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतिम् । अग्नि. सं निष्कृतिर्नाम शोभयन्मभिसे-
वित । अतुक्कजानि येनेह वेदमार्ता स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्र स्वनी नाम पावकः स रुजस्तारः । यस्तु पित्रस्य
जगतो बुद्धिमात्रस्य तिष्ठति । तं माहुराध्यात्मविदो
विश्वजिज्ञासपावकम् । अन्तरग्नि. कृतो यस्तु भुक्तं पचति
देहिनाम् । स जघ्ने विश्वभुह्नाम सर्वलोकेषु भारत ।
महाचारी यतात्मा च सततं विपुलमताः । माहुरा-
पूजयन्नेत्रं पाकयज्ञेषु पावकम् । पविता गीतभी नाम
मदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कर्मण्यि सर्वाणि
क्रियन्ते धर्मं कर्तुमि । यत्तन्निः पितृस्यसो योऽसौ
परमदारुणः । ऊर्ध्वभागोर्ध्वभाक् नाम कवि. प्राचान्द्रित-
स्तु य. । उदग्धारं हविष्यस्य ऋहे नित्यं मदीवते ।
तत स्त्रिष्टं भवेदाज्यं स्त्रिष्टत् परम कृत । य
प्रमानेषु भूतेषु मनुर्भवति पावक । क्रुद्धस्य तरसा जघ्ने
मनुरनी चाप पुत्रिका । साहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कचन
पतत्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावक । संहर्षा-
वारयन् क्रोधं धर्मो सग्वी रये स्थित समवे नाययेच्छतु
मयोथो नाम पावक । उक्तो नाम महाभाग । त्रिभि-
रुच्यैरभिष्टुत । महावाचम्वजनयत् सभाचारं हि सं
विदुः । २१८ अ०

काश्यपो ह्यस्य वाचिष्ठः माहुरा माहुराज्ये । अग्निरा-
द्विरस्यैव अवनदिष्टास्यवर्कः । अचरत्तु च तपस्वीत्रं
सुमार्थं कुरुवाचिष्ठम् । सुमार्थं लभेय धर्मिणं जमसा
जम्भसा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पशुभिस्तौदा
स्य । जघ्ने तस्यो महाविष्णुानु पशुवर्कः प्रभावतः ।
समिहोऽग्निः पिरकास बाहू सूर्यामिभौ तथा । तद्दृष्ट्वा
च सुवर्षामि दृष्ट्वा जघ्ने च भारत ! । पशुवर्कं च तपसा
स्तस्यै पशुभिर्जगैः । पादुजन्मः सुतो देवः पशुवर्क-

करस्तु स' । दग् वषेसहस्राणि तपस्तप्ता मङ्गातपाः ।
 जनयत् पापकं चोरं पितृणां स प्रजाः सृजत् । इह-
 इधनरं मूर्ध्नी वक्राहा तरसा हरी । शिवं भाभ्यां बवा-
 हिन्द्र वाङ्मानी माणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदासी च
 विन्दाभूतानि चैव ह । एतान् इष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
 मसृजत् सुतान् । इहङ्गपस्य प्रथिधिः कथयस्य मह-
 न्तरः । भाहुरङ्गिरसो धीरः उलो वसूँस्य सीमर ।
 माणस्य चातुदासस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान्
 यज्ञतमसाभ्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । सुमीममतिभीमश्च
 भीम भीमबलाबलम् । एतान् यज्ञतमः पञ्च देवानां
 ऋष्टजत्तप । सुमितं मितवन्सञ्च मितन्नं मितवर्षमम्
 मितवर्षाण्यमितेतान् देवान्मसृजत्तपः । सुरप्रवीरं
 वीरञ्च सुरेशं सुरवसूँसम् । सुराणामपि हनार पञ्चैतान्
 सृजत्तपः । त्रिविधं संश्रिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्
 प्रथक् । सृष्ट्यन्त्राल चिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ।
 तेवामिष्टं इन्द्रोऽने ते निवृन्ति च महृद्वि । स्रष्टव्या
 ह्यव्याहानां निवृन्तये हरन्ति च । द्यां महिर्वीं तदा-
 दान् जुष्यैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्
 चाग्निः स्थितो भवेत् । चिताम्नेरुहृहृद्वाच्यं पकाभ्या
 तत् प्रवर्त्तितम् । मन्त्रैः प्रथमिता ह्येते मष्टं सृष्ट्यन्ति
 यज्ञियम् । इहउकचस्तपसैव उच्चो भूमिसपाश्रित ।
 अग्निहोत्रे कूयमाने पृथिव्यां सङ्गिरिज्यते । रथनरथ
 तपस उच्चोऽग्नि परिपद्यते । मितविन्दाय वै तस्यै
 ह्निरध्वर्यवो विदु । सुष्टे परमप्रीत सह उच्चैर्महा-
 वगाः । ११८ अ०
 गुहमिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावक । अग्नि उष्टि-
 भतिर्नाम तप्त उष्टि प्रयश्छति । भरत्येव प्रजा सर्वा-
 क्षतो भरत उच्यते । अग्निर्यस्य शिवो नाम यज्ञिपूर्वा-
 परस्य स' । इ आत्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिव ।
 तपसस्तु फल इष्ट्वा सव्यवृद्धं तपो महत् । उद्धतं कामो
 मतिमान् उच्चो जघे सुन्दर । अद्वा चैवोद्भयो जघे
 सोऽग्निर्मूर्तेषु चक्षते । अग्निश्चापि मत्तनाम प्राजापत्य-
 नकारकत् । शम्भुमग्निवध माहुर्ब्राह्मणा नेदपारगा ।
 आनवन्म द्विजाः माहुर्द्विभग्निं मङ्गाप्रभम् । ऊर्ण-
 स्वरान् ह्यव्याहान् सुवर्षेसदृशप्रभान् । ततस्तपो ह्यज्जनयत्
 पञ्च अष्टसुतानिह । प्रथान्तोऽग्निर्महाभाग । परित्थान्तो
 गवाम्मतिः । असुरान् जनयन् चोरान्मूर्त्याँचैव प्रथ-
 न्निभान् । तपसश्च मष्टं उच्चैर्भातुच्चापङ्गिराः सृजत् ।

गृहङ्गातुत्त त माहुर्ब्राह्मणा नेदपारगा । मानोर्भार्या
 सुप्रजा त इहङ्गावा त सूर्यजा । अस्त्रजेतान् पट् उच्चान्
 ऋणु तेषां प्रजापिधम् । दुर्भेसानान् भूतानामसृज
 यः सन्मयश्छति । तमग्निं वसुदं माहुः प्रथमं भाततः
 सुतम् । यः प्रथान्तेषु भूतेषु मन्वुर्भवति दाक्ष्य ।
 अग्निः स मन्वुमाह्वान द्वितीयो भाततः सुतः । द्यौं च
 पौर्षमासे च यस्त्रेह ह्निरश्छति । विष्णुर्नामिह योऽग्निस्तु
 हृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सङ्घित यस्य ह्निर-
 रापययं कृतम् । अग्निरापययो नाम भागोरेवान्मवस्तु
 सः । चाहृष्मास्त्रेषु नित्यानां ह्निरिवां यो निरप्यहः ।
 चतुर्भिः सङ्घित उच्चैर्भागोरेवान्मवस्तु सः । निशा त्वज-
 नयत् कथामग्नीपोमावुभौ तथा । मानोरेवामङ्गाभ्यां
 सुपुत्रे पञ्च पावकान् । पूज्यते ह्निरिवाप्येव चाहृष्मास्त्रेषु
 पावकः । परमव्यसङ्घितः श्रीमानग्निर्द्विभानरस्तु सः ।
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपद्यते । सोऽग्नि-
 र्द्विभयतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुत । तत स्त्रिष्टं
 भवेदाव्यं स्त्रिष्टकत् परमस्तु स । कन्या सा रोहिणी
 नाम ह्निरप्यकशियो सुता । कर्मण्याऽसौ भवौ भाभ्यां
 स वङ्गि स प्रजापति । माणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्त
 यति देहिनान् । तस्य सङ्घिहितो नाम यद्धरूपस्य
 साधन । शुक्रकृष्णगतिर्होषो यो विभर्त्ति सुताश्चमम् ।
 अकल्पयः कल्पपापां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु स । कपिलं
 परमर्षिञ्च यस्माहुयेतय सदा । अग्नि स कपिषो नाम
 साहृष्टयोगप्रवर्त्तक । अथ यश्छन्ति भूतानां येन भूतानि
 नित्यदा । कर्मस्त्रिह विचित्रेषु सोऽप्यणोर्षाङ्गिश्छति ।
 इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्नि-
 होलस्य इष्टस्य मायचित्तार्थसुखणान् । ससृष्टेदुर्यदा-
 ऽन्योऽन्यं कथयिद्वासुभाऽनय' । इष्टिरष्टाकपाठेन कार्या
 वै शुचयेऽनये । दक्षिणाग्निर्यदा ह्यभ्यां सृष्टजेत तदा
 किल । इष्टिरष्टाकपाठेन कार्या वै वीतयेऽनये ।
 यदाग्नयो हि सृष्ट्येयुर्निभेयस्या द्वाग्निना । इष्टिरष्टा-
 कपाठेन कार्या त उचयेऽनये । अग्नि रजस्रता वै
 स्त्री ससृष्टेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपाठेन कार्या
 दस्युमतेऽनये । ऋत न्यूयेत यो जीवः परेयुः पयवो
 यदा । इष्टिरष्टाकपाठेन कार्या सुवसतेऽनये । आर्तो न
 जुष्टयाद्ग्नि विरात् यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपाठेन
 कार्या स्यादुत्तरानये । दग्धं पौर्षमावञ्च यस्य तिवेत्
 भतिष्ठितम् । इष्टिरष्टाकपाठेन कार्या रतिरतेऽनये ।

स्रतिकाऽग्निर्यदा चाग्निं संसृष्टेदग्निष्टोत्रिकम् । इष्टि-
रहाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये । २२० अध्या०
आपस्य इच्छिता भाव्यां सृष्टस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्ता षाजनयत् पावकं परम् । भूतानाञ्चापि सर्वेषां
यं प्राहु पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्त्सति सान्वयेषु
द्विजातिषु । सृष्टाञ्चैव भूताना सर्वेषामिह य पतिः ।
भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
मर्त्यहृत्पतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हृद्यमस्य लोकस्य पावक । अपा गर्भो महाभाग, सन्व-
भुम्यो महाद्भुत । भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतं क्रतुत्रेष्टो भरस्य त । स वज्रि प्रथमो नित्यं
देवैरन्विष्यते प्रभुः । आद्यान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्थं
भयात् । देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गभाषा यथादियम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरधर्षाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हृद्यं,
त्यमहं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वर्षं प्रियमेतत्
कुर्वन् मे । प्रोष्य चाग्निरधर्षाणमन्यं देयं ततोऽगमत् ।
मत्स्यान्तस्य सनाधरक्षुं श्रुत्स्नानग्निरब्रवीत् । मध्या वै
विवधैर्भावैर्विष्यथ शरीरिणाम् । अथर्षाण तथा चापि
हृद्यवाष्टोऽब्रवीदथ । अतुनीयमानो हि भ्य देव-
वाक्यादि तेन स । नैच्छद्दोढुं हवि सर्वं शरीरञ्चापि
सोऽत्वजत् । स तच्छरीरं सन्प्रज्वय प्रविवेश धरान्ता ।
भूमिं सृष्टाऽसृजद्वातान् पृथक् पृथगतोव हि । पूयात्
त गन्ध तेलज अस्थिभ्यो देवदाह च । श्लेष्मणः स्फटिक
तस्य पित्तान्मारकतं तथा । यज्ञत् क्षुण्णायसं तस्य त्विभि-
रेण प्रभुः प्रजाः । मखाससाभ्रपटलं शिराजास्तानि
विद्रुमम् । शरीराद्विविधाशान्ये घातत्रोऽस्याभवत्पृप ! एवं
त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । भृग्वहिरादिभि-
र्भुयःक्षपसोत्यापितस्तदा । भृगु जल्प्यात् तेलस्यो तपसा-
प्रायित शिखी । दृष्ट्वा अर्धं भयाञ्चापि प्रविवेश महा-
र्षवम् तस्मिन्ने जगद्गीतमधर्षाणमघात्रितम् ॥ अर्षं वा
काष्ठरैवैनमधर्षाणं शरादयः । अधर्षां त्वसृजद्वोका-
भात्मनाडोक्ष पावकम् । मिथता सर्वभूतानासृजमाय महा-
र्षवम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमधवस्था । आहूतः
सर्वभूतानां हृद्यं वहति सर्वदा । एवं त्वज्जयद्विष्णुप्राण
त्रेदोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भूममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽप
हरसती । गङ्गा च यतःकन्या च सरयुर्गङ्गासह्या

चर्मण्यती सती चैव भेध्या भेधातिथिस्तदा । ताम्रावती
बेलवती नद्यस्त्रिसोऽप्य कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । त्रेशोपवेष्ठा भीमा च वडवा चैव भारत ॥
भारती सप्रयोगा च कानेरी सुर्पुरा तथा । तत्रनेषा
कृष्णवेष्ठा कपिला शोषा एव च । एता नद्यस्तु धिष्णुप्राणां
मातरो याः प्रकीर्त्सिता । अद्भुतस्य प्रिया भाव्या तस्य पुञ्चो
विभरसि । यावन् पावका प्रोक्ता सोमास्तावन् एव त ॥
अत्रैवाप्यन्ये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजा । अत्रि-
पुत्रान् सृष्टुकामास्तानेवात्मन्वधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मण
कायाच्चिह्नरनि हुताशनं एवमेते महात्मान कीर्त्सिता-
स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यथोत्पन्ना श्रीमन्तस्त्रिभरा-
पहाः । अद्भुतस्य त्रिमाहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्सितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेय प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा नि सृत्
कायात् ज्योतिष्टोमकतृथ्या । इवैष वशः सुमहानग्नीना
कीर्त्सितो मया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हृद्यं वहति
देहिनाम् । मा० व० मार्क० २२१ अध्या० ।
सास्य देवतेति—ठक् च्यान्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि०
अग्निना उष्टं साम ठक् । च्यान्नेयं साम । आग्नेयी ऋक्
त्रि० । अग्नये हितं ठक् । च्याग्नेयसौषधम् त्रि० ।
लौकिकप्रयोगानुसारेण “अङ्गेर्नक्षोपसेति” स्त्रीणादिकस्तत्रेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रदत्तिर्निमित्तभेदोपयोगिन्यो वाक्येन बर्षेण व्युत्पत्तयो-
दर्शिता । यथा “अथातोऽतुक्तमिध्यामोऽग्निं पूनीस्थानसं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निं कक्षादपथीर्भवत्यप यज्ञेषु प्र-
थोयतेऽङ्गं नयति स नममानोऽकोपमो भवतीति स्त्रीला-
ठीविर्नक्षोपयति न च्छेह्यति त्रिभ्य वाख्यातेभ्यो जायत
इति” शारपूर्णादितादृक्ताद्गधाद्वा नीतात् सख्येतेरकार-
मादत्ते गकारभमङ्गेर्वा दहतेर्वा नी परस्तस्यैवा भवतीति
अग्निमीठे इति” । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां ब्रह्मणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपद
पियत्रेण ब्रह्मव्यवभाकाराद्भूतमतोऽतुक्तमेण वक्ष्याम । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निं प्रथमं व्याख्यास्यते । कफाम्-
प्रदत्तिर्निमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
पथीरित्यादिकस्तत्रम् । देशसेनामचे स्वयं नयतीत्य-
पथी । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रदत्तिर्निमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । “अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति” । एत-
देवाभिमेत्य बर्षेचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति । “अग्नि-

भोगिभिरङ्गुते । रक्षोभिश्च पिपाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च ऋगद्विजैः ॥ सा तत्र स्रष्टुवा
 नत्वा यैश्चपृष्ठं स्रष्टुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं
 सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां सहा-
 क्कनाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥
 दिव्यं रूपमचन्वाथाः कर्तुं न शक्तिं तथा । तस्य्राक्ष्यप-
 म्रभानेन मर्हंशुभ्रूपणेन च ॥ षट्कालस्तत्र निक्षिप्तमग्ने-
 रेतः क्रुद्धतम् ॥ तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाह्वया
 तदा ॥ तत् क्षुद्रं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् ।
 अग्निभिः पूजितं स्वप्नमनयत् स्वान्दतां ततः । षट्शिरा
 द्विगुणभोत्वो द्वादश्याक्षिभुजकसः । एकयोवैकजठरं
 कृमारः समपद्यत ॥ नन० सा० ष० २२१ अध्यायः
 अग्निजुमारत्वेऽपि तस्य वद्वज्जुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव
 “ततो ब्रह्मा सृष्टासेनं प्रजापतिरथात्रवीत् । अग्निगच्छ
 महादेवं पितरं त्विपराईनम् ॥ वद्वेषाग्निं समाविश्य
 स्वाहाभाविस्य बोधया । द्वितीयं सर्व्वलोकानां जातस्तम
 पराजित ॥ उभायोन्वाह्य वद्वेष्य शुक्रं सिक्तं महात्मना
 अग्निं निरौ निपतितं निक्षिप्त्वा निक्षिक्तं ततः ॥ समभूतं
 कोहितोदे त्वं शुक्रयोगमवापतत् । स्वर्ग्यं रश्मिषु चाप्यन्य
 दन्यत्रैवापतद्भुवि । आसक्तमन्यहृद्योऽपि तदेवं पञ्चधापतत् ॥
 इति २२४ अध्याये । अग्निमतनयाग्निघृतादयोऽप्यत्र ।
 अग्निकेतुः पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन
 तन्निष्ठीभूतत्वम् गगने उड्यमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।
 अग्निकोणः पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्नरालादिक्
 इत० । अग्निदेवत्वे पूर्व्वदक्षिणवोर्मध्ये दिग्भागे ।
 “इन्द्रोर्वाङ्गं पिष्टपतिर्नैक्षितोवद्वेषोमरुत् । कुवेरैर्य-
 पतवः पूर्य्यदोनां दिशां क्रमात्” इत्युक्तेः तस्य पूर्व्वदक्षिण-
 दिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्ने-
 वाचका अपि अत्रैव । “प्रतिपत् नभसो पूर्व्वे रासरुद्रौ च
 पावके” इति उक्तीने “यत्रे कुशाये भयमिति” च अग्नि-
 कोणपरतया पावकादिग्रन्थः प्रयुक्तः ।
 अग्निगर्भः पु० अग्निरिव आरको गर्भोऽस्य । अग्निजारउष्णे ।
 अग्निर्गर्भोऽस्य । सर्व्वकालमथौ (आतसि) तस्य स्वर्ग्य-
 किरणवन्मथौत् अग्न्युत्पापकलात्पावकम् । अग्निमन्वन
 काउष्पारको च । अग्निः स्थितो गर्भोऽस्याः । यमी-
 चतायाम् स्त्री । “अग्निगर्भां यमीमिषेति” रघुः । यमप्रा
 गर्भोऽग्निस्त्विति कथा सा० आहुता० प० ८५ अध्याये
 “वद्वेष्य रेतःप्रसक्तमग्नौ निप्रतितश्च यत् तत्तेजोऽग्निर्गर्भ-

भूतं द्वितीयमग्निव पावकम् । यद्यर्थं देवयत्नीं गङ्गायां
 अनयिष्यतीति” ब्रह्मवाक्यागन्तरं कार्त्तिकेयोत्पत्त्यर्थमग्नि-
 माणस्य कुतश्चित् कारणेन गुप्तस्याग्नेः “नष्टमात्मनि बन्धीनं
 नाधिलग्नमुर्हुतायममित्यनेन” देवैस्वस्रानामासादने उक्ते
 मानास्थानेऽन्वेषणात् परिशेषे यमीगर्भे प्राप्रिब्रह्मा, यथा
 “अन्वत्यान्निर्गतोवङ्गिः यमीगर्भस्यपाविषदिनि” । यमीगर्भे-
 चास्य स्थितिं नययतः शुक्रस्य जिह्वापरिदन्तिरूपयापदान-
 स्रष्टुवा देवैस्वस्रै परान् दत्त्वा यमीगर्भे ब्रह्मरश्मिषु त
 इत्युक्त्वा च “इत्युक्त्वा तं यमीगर्भे ब्रह्ममासश्च देवताः तदे
 वायतनं चक्रुः सुख्यं सर्व्वक्रियास्वपि । ततः प्रभृति
 पाग्निः स यमीगर्भेषु वस्यते । उत्पादने तद्योपायमग्नि-
 जग्मुश्च मानवा” इति ।
 अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः प्रथिव्यां स्त्री । षड्भुजा
 गङ्गायामासिङ्गगर्भस्य धारयित्तमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरी
 गङ्गाया निक्षेपणशक्तं तत्रैव । “सा षड्भुजा वार्य्यमाथा
 देवैरपि सरिदरा । सस्रत्सर्व्वं तं नभं मेरी गिरिवदे
 तदेति, उक्त्वा “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव रश्मिभिः
 यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्या पर्व्वतेषु च तत् सर्व्वं काञ्चनो
 भूतं समन्तात् प्रुस्रदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी स्थाता
 सस्रमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गात्रेयः पावकोद्भव-
 दिव्यं शरवणं प्राप्य वद्वेषेऽद्भुतदर्शनं इति सा० आहुत०
 ८५ अ० । अतएव श्रुतौ “यथाग्निगर्भो प्रथिवी यथा
 द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” इत्युक्तिम् । अग्निरिव गर्भोऽग्निगर्भो-
 ऽस्या । अग्निदीप्रायां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।
 अग्निगृहं न० अग्निकार्याधि ऋहं शा० त० । होमार्थं
 ऋहे इत० । श्रौतस्मार्त्ताग्निहत्याधारे ऋहे न । अग्न्य-
 गारादयोऽप्यत्र । “वसंस्रुतयोऽग्निरिवग्निप्रभारे” इति रघु ।
 अग्निग्रन्थः पु० अग्निप्रतिपादकं ग्रन्थः शा० त० । अग्नि
 होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे “अग्निपन्वपर्य्यन्मधीते”
 सि० कौ० अग्निपन्वः अग्निप्रतिपादकः पन्व इति
 तत्त्वबो० । एवमेव स्रुतसंस्काराबाहकम् ।
 अग्निघृतं न० अग्न्युद्दीपनं इतं सा० त० । वैद्यकोक्ते इत-
 मेदे यथा चक्रदत्तः ।
 “पिपपक्षीपिपक्षीमूत्रं विलको क्वसिपिपक्षी । द्विषुचव्या-
 ऽजमोदा च पञ्चैव चवथानि च ॥ इी क्षारी इदुषा चैव
 दद्यादर्भमथोऽग्निताम् । दधिकान्निष्कपृक्ताग्निं चोद्दमाता-
 समानि च । आर्द्रं सरसं प्रस्यं घृतमस्यं विपाचनेदिति ।
 एतदग्निघृतं नाम सन्दाग्नीनां प्रयस्यते इति” ॥

“भङ्गातलसहस्राणि जलद्रोणे विपाचयेत् । अष्टभागादधे-
पञ्च कपायमवतारयेत् । घृतप्रस्यं समादाय कस्मानोमानि
दापयेत् । व्यूषण पिप्पलीमूख पित्तको हृत्पिप्पली ॥
हृक्कुचव्याजमोदा च पञ्चैव खण्डानि च । द्वी चारी
हृवपा चैव दद्याद्द्विपलोन्मिताम् ॥ दधिकाम्बिककृत्तानि
खेहृमात्रासमानि च । आर्द्रं कं सरसञ्चैव शोभाञ्जनरस-
नया ॥ तत् सप्तमेकत कृत्वा यनैर्मुहग्निना पचेत् ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नेनां प्रयस्यते” इति च ।

अग्निचयन पु० अग्निशीयते आधीयते अग्नेन चि-करणे ल्युट्
इत० । अग्निप्राधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् इत० ।
अग्निप्राधाने न० ।

अग्निचित् लि० अग्निं चितवान् चि-भूताये क्तिप् । मन्त्र-
पूर्वककृतावज्ञस्यापने अग्निहोत्रिणि । भावे क्तिप् ।
अग्न्याधाने ।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेचित्या चि-भावे कृप् लि० स्त्रीत्वम् ।
अग्निचयने अग्निप्राधाने “उपविष्टेदग्निपुच्छस्य साग्निचि-
त्यायामिति” गृह्यन् । “चित्वाग्निचित्” चेति पा० ।

अग्निचित्वत् लि० अग्निचित् अग्निचयनमस्यङ्किन् मत्तम्
मस्य व० तान्त्वान् न पदत्वम् । अग्निचयनयुक्तेषु यज्ञेषु
“अध्वरेध्वनिचित्वत्सिति” भट्टिः स्त्रियां ङीप् ।

अग्निज पु० अग्नये अग्न्युद्गीमनाय जायते सेवनात् प्रभवति
जन उ ४ त० । अग्निजारदृष्टे । अग्नेर्जायते जन-इ
५ त० । सूर्ये न० । कार्त्तिकेदे पु० । तत्कयाऽग्नि-
कुमारगन्धे द्रष्टव्या । अग्निजातमाले लि० “अग्निजा-
औषधिया महीनामिति श्रुति” “अग्नीशरस्य भङ्गाना न
भय विद्युदग्निजमिति” काशीखण्डः ।

अग्निजन्मन् पु० अग्नेर्जन्माऽस्य ५ त० । कार्त्तिकेदे तद्दिवरणम्
अग्निज्ज्जारगन्धेऽनुसन्धेवम् । सूर्ये न० ।

अग्निजार पु० जारवति जृ-चिञ्-कृत् रि अण् अग्निरिव
कारः । सनामस्वाते दृष्टे, औषधभेदे च । रस सत्ये
अग्निजातोयत् ।

अग्निजिह्व लि० अग्निर्जिह्वासादसाधनं यद्य । अग्निदृष्टे
द्वे “वे अग्निजिह्वा उत वा यजता” श्रुतिः अग्निरेव
जिह्वाऽस्य । वराहमूर्तिभारणकावे विष्णोर्वराहकृमे
“अग्निजिह्वो दर्भरोनेति वराहकृपवर्णेन विष्णुः । इत० ।
अग्निजिह्वायां स्त्री वा च सप्तविधा तासां नामानि यथा
“कराक्षी श्रुतिनी श्वेता खोहित्ता भीलखोहित्ता सुवर्णां
मङ्गरागा च जिह्वाः सप्त विभावधोरिति” कथं तासा-

मग्निदृष्टे स्थितिकाञ्च अग्निगन्धे तदुध्याने दर्शितम् अग्ने-
र्जिह्वेव जिह्वाऽस्याः न० । साङ्गरीदृष्टे स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेष्वालेव जिह्वाऽस्याः । गजपि-
पलीदृष्टे । (विपलाङ्गवा) इत० । अग्निजिह्वायाम् ।
अग्निजत् लि० अग्निना तप्यते तप-क्तिप् । अग्निना तपस्या-
कारके “पराधीरास एतन्मर्यास भद्रजानय । अग्निजपो
यथा सपेति, श्रुति ।

अग्निजपस् लि० अग्निभिः समुत्सस्यस्वर्यसहितवत्तर्दिकस्य
पावकैस्तप्यते तप-असुन् ३ त० । “दोष्णे पञ्चाग्निमध्यस्य”
इति श्रुत्युक्ततीव्रतपस्याकारके । तपतीति तप्या अग्निरिव
तप्या । अग्निदृष्टयोष्णस्वर्यवति । “वदा बसन्त-
पीयतोऽसुं भेद्दृष्टतिरग्निजपोभिरकैरिति” श्रुति ।

अग्निजेजम् लि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्निजस्यतेजस्ते
पदार्थे “अग्निजोकेऽग्निजेजस, इति काशी० । “विष्णोः
क्रमोऽसि सप्तमहा प्रथिमोऽश्रितो अग्निजेजा इति”
श्रुतिः । इत० । अग्ने ङोऽसि न० ।

अग्नित्रय न० त्रयवयव त्रयं त्रि-अयट् इत० । यथा-
विधानेन कृताधाने अग्नित्रये । पितादीन्यपक्रमन्
“एतएव त्रयोऽलोका एतएव त्रयोऽग्नेय । पिता
गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्नि, आश्वार्य आष्विनीय
इति” विष्णुक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याष्विनीयवर्जित्वयत्कृमे
पितादौ च । अथ वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्रयीत्यथत् ।

अग्निद लि० अग्निं गृह्णादौ दाहार्थं ददाति दा-क ।
गृह्णादौ दाहार्थं वज्रिदायके आततायिभेदे “अग्निदोग-
रद्वैव यज्ञमा । आपह । श्वेतदारामहारी च वसेते
आततायिन इति” इति ।

अग्निदग्ध लि० अग्निना अग्न्येष्टिविधानेन दग्ध दह-
कर्मणि क्त । यास्त्वविधानेन संख्युताग्निना कृतदाह्ये “अग्नि-
दग्धाश्च ये श्रीवा वेऽप्यदग्धाः जुषे ममेति, मात्र पु० ।
अग्निना कृतदाह्ये पदायमाले लि० । “अग्निदग्धाविभौ-
मसाविति” रामा० ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमयते अग्नया दम-यिञ्-करणे
ल्युट् इत० ङीप् । कष्टकारिकातः कुङ्गे-कष्टका-
दृते शुष्कस्यकुङ्गफलवति (गन्धियारी) इति स्वाते
क्षुपभेदे ।

अग्निदाह स्त्री अग्निं विधानेन ददाति दा-इच् । अन्त्येष्टि-
विधानेन दाहकारके “यथाग्निदावाप्रेतस्य पियत्स दद्यात्
सएव हि” इति इति । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निदीपनं त्रि० अग्निं जठरस्थानलं दीपयति दीप-णित्-
ल्यु इत० । जठरानलोदीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।
अग्निदीपना स्त्री अग्निजठरानलोदीपः सेवनात् यस्याः ।
उद्योतिष्मतीलतायाम् ।

अग्निद्रुतं पु० अग्निद्रुत इव यस्मिन् यस्य वाऽऽवाहकत्वात् ।
अग्निप्राधानानन्तरमाहूतदेवके यथादौ, “यसं ह “यज्ञो गच्छ-
त्यग्निद्रुतो अर हत” इति वेदं तत्राहूते देवे च अतएव
यज्ञे अग्ने द्रुतं तस्यमग्निस्थापने मन्त्रे “अग्निं द्रुतं उरोदधे
इति, ‘अग्निं द्रुतं दृषीमहे इति’ च श्रुतावुक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निदेवोऽस्याः । कृत्स्निकातारायाम् “अग्नि-
यमदहनयशिकमलजन्मूलशब्ददितिजीवफणितर इति”
उद्योतिये अग्निन्यादीनां क्रमयोऽस्यादिदेवतात्वकथनात्
तत्कामात् कृत्स्निकाया अग्निदेवत्वम् ।

अग्निध् पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्विप्
नि० आलोप० इत० । अग्निप्राधानकर्त्तृणि । “अच्छर्युं
वा मधुपाणिं सुहस्तमग्निधं वा घृतदक्ष टमूनसमिति” वेद ।
अग्निधानं न० अग्निविधिना धीयतेऽग्निध् धा-आधारे ल्युट्
इत० । अग्निहोत्रगृहे “पदं क्षणुते अग्निधाने” इति
वेद । [तारावज्जितारकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्रं न० इत० । अग्निदेवत्वे कृत्स्निकानक्षत्रे अग्नि-
अग्निनयनं न० अग्नेर्नयनं मन्त्रविधिना संस्कार नी-भाये
ल्युट् इत० । अग्निसंस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने
इत० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारहणे ।

अग्निनिर्वास अग्ने जठरानलखेष्वे दीपको निर्वासोऽस्य ।
अग्निनेत्रं पु० अग्निनेत्रा हृतहविर्प्रपियिता यस्य अच् समा० ।
देवतामात्रे । “हृद्यं यजति देवामामिति” श्रुती हि तस्य
देवेभ्यो हृद्यवाहकत्वसक्तम् । इत० । अग्निनयने न० ।

अग्निपदं न० इत० । अग्निप्राधानस्थाने अग्निबोधकपदे च ।
तत्र दीयते इत्यर्थे ल्युटादित्वात् अण्डि अग्निपदम् ।
अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्ने परिक्रिया परिचर्या परि-+कृ-
मात्रे ष इत० । अग्निचर्यायां होमादिकरण्ये । [पर्वतभेदे ।

अग्निपर्वतं पु० अग्निसाधनं पर्वतं । अतः अग्निशब्दात्के
अग्निपुच्छं पु० न० अग्नेरेन्द्रप्राधानस्थानस्य पुच्छ इव ।
आहिताग्निस्थानात् पृथभागे । “दक्षिणत आहृषीवस्योप-
विशेदग्निपुच्छस्य अग्निचित्वायामिति” ऋक्स्यम् ।

अग्निपुराणं न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रबो-
धेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽहमे वज्रिनोक्ते
इराण्यभेदे तद्विवरणं यथा ।

“आग्नेयमष्टमं श्रुतमिति” भागवते । “परमग्निपुराणञ्च
हविरं परिकीर्तितम् । चतुर्ह्यस्य सङ्ख्याणि परं पञ्चमता-
धिकम्” इति ब्रह्मवैवर्ते । तत्राभिधेयसंक्षेपः । भग-
वतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा,
सुरादिभक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम्, क्रय-
सार्जनाविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनादिनिर्माणप्रकारः,
शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रति-
ष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, द्वीपवर्णनम्
उर्ध्वाधोलोकवर्णना, उद्योतियक्रसरूपम् । शुक्लजयोपाय-
पट्कर्मविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः, कुञ्जकार्त्तविविधिः,
कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्यधर्मः, आहूतलक्षणम्, यज्ञ-
वैदिकस्मार्त्तकर्मण्यो, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-
व्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहा
रन्भादि, नरकरुण्यम्, दानव्रतम्, माहीचक्रम्, सन्ध्या-
विधिः, गायत्र्यर्घ्यं, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्मः,
राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभयजुनादि, मण्डलादि, रण-
दीक्षाविधिः, श्रीरामनति, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यव-
हारविधिः, देवासुरयोयुद्धम्, सायुर्वेदः, गणादिचिकित्सा,
पूजामकार । शान्तिविधिः, ऋन्दःशास्त्रम्, शाहित्य,
शिष्टाशुशासनम्, सृष्ट्यादिमलयवर्णने, शरीररूपं,
नरकरुण्यम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥
एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तारस्तत्रैव इष्टव्यः ॥

अग्निप्रणयनं न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्वकं संस्कारः
प्र+नी-भाये ल्युट् इत० । शास्त्रोक्तविधानेन
वज्रसंस्कारभेदे “दक्षिणत आहृषीवोऽपस्यिवस्यग्नेः
सौमिकायामुत्तरवेद्यां नयनं यदक्षि तदेतदग्निप्रणयन-
मिति” ऋक्स्यम् ।

अग्निप्रस्कन्दनं न० इत० । अग्निप्राधानमग्निकार्त्तव्यहोमा-
करण्ये “प्रजास्य औवनं प्राप्य विमशियन्वमो ! तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरकृष्णभावेनं भविष्यसीति, स्वपुत्रमृतं प्रति
ययातिवाक्यम् नृ भार० आदि प० ।

अग्निप्रसारं पु० अग्निं प्रसारति स्रु-अच् अग्नेर्वा प्रसारः ।
(वक्त्रकीर्ति) असाते वज्रप्रत्यापके प्रसारस्यर्थे ।

अग्निबाहुं पु० अग्नेर्बाहुविरि दीर्घशिवत्वात् । धूमै ।
अग्निभं न० अग्निरिव भाति भा-क् । स्वर्थे अग्निदृष्ट्यवर्थात्वा-
त्तस्य तत्वात् । वज्रदृष्ट्यवर्षपदार्थे त्रि० । न० नक्षत्रं
इत० । अग्निदेवत्वे कृत्स्निकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्विप् । क्रास्तिं केवे अग्निभूमा

अग्नेः त्वद्भक्त्या । अग्निमन्त्रे त्रि० । सर्वे न०
ब्रह्मानः । अग्निमवाद्योऽप्यत् ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूति तेजस्वित्यादेश्च्यमस्य ।
बौधभेदे इत० । पावकविभूत्या तद्वीर्ये च स्त्री । इ० ।
वज्ररश्मये त्रि० ।

अग्निभाजस् त्रि० अग्निरिव भाजते भाज-प्रसृज् । वज्र-
दक्षदीप्तिपुत्रे । 'अग्निभाजसोविद्युतो गर्भस्य इति' वेद ।
अग्निमणि पु० अग्नेरत्यापकोमणिः शा० त० । सूर्यादि-
तेजसश्च्यसम्भवात् अग्न्युत्पापके सूर्यकालाभिधे मयी
(आतपी) (चक्रमकीति) श्याते प्रसारे च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादक्ष्यस्य मत्प । यथाविधानेनाहि-
तान्निके सान्निके द्विजे "दारासन्नि" विनि क्षिय प्रवसे-
दनग्निमान् द्विज" इति श्रुति ।

अग्निमथ् पु० अग्नि मयाति अरणिद्वयवर्षणेन मिपपादयति
मन्त्र-क्षिप् मशोप । अग्निप्राधानार्थमरणिद्वयवर्षणेन
वज्ररश्म्यादके याज्ञिके । करणे क्षिप् । अग्निमन्त्रसाधने
मन्त्रे, अरणिकाष्ठे च त्रि० ।

अग्निमन्त्र पु० अग्निमन्त्रेऽग्नेन मन्त्र-करणं वज्र । गणि-
कारोवशे (गणियारि) तत्कृष्टयोर्वर्षणे हि आगु
वज्ररश्मिभाव्यते । तन्मन्त्रसाधने मन्त्रे च । करणे ल्युट्
इत० । अग्निमन्त्रनोऽप्युक्तार्थे त्रि० स्त्रिया स्त्रीप् ।

अग्निमान्द्र न० अग्नेर्जठरान्नस्य मान्द्र पाचनकुशलता ।
धातुवैषम्येण जठरान्नस्य पाचनयक्तिराह्वये "अग्नी-
अरस भक्तानां न विद्युदग्निज भयम् अग्निमान्द्रभय
नैवेति" काशीसूत्र । अग्निमान्द्रेऽर्जोर्षता स्यात्
तत्तात्पर्यमोजनं कार्यं यथा । 'सुकुष्ठं हुरजोर्षेऽग्नि भेज्ज-
मशोपकस्येत् इति चक्र० । तत्कारण्यक्तम् । अग्नेर्षीतय्य
मानस्य पिरिक्तस्य चतुस्ताम् । निरुदस्य च सायाग्निमन्दे
भवति देहिन् । सोऽग्नेरस्यपुत्रस्युत्पत्तिः प्रथास्यति ।
अत्योमहदुर्भिक्षमिच्छादितोऽग्निरिन्वने । स्यात्स-
र्वेषुमिच्छात्पुत्रस्युत्पत्तिर्विद्यते । काठैरशुभिरत्यं च सन्धु-
चित इवान्नः ॥ अतदोपमसाधने सदाहारविधि श्रुतं
इति सुश्रुते ।

अग्निमारुति अग्निश्च मन्त्रश्च तदोरपत्वं वाङ्मादेराकति
गन्तादित् ततो वद्विः देवताह्वये च आगत् नाधिता
'इहवाविति' इत् "देवताह्वने च" इति द्विपदवद्वौ प्र०
पूर्वपदस्य सुस । अग्नये सुनी तस्य च कल्पान्दे
ताभ्यामभिरत्तुस्येया ।

अग्निमुख पु० अग्निर्ष्वभिषय यस्य । देवे । कुतश्च्यं हि देवै-
रग्निरुपसृष्टद्वारेणैवागते । "हृद्यं पशुति देवानामिति"
श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । "अग्निश्चा वै देवा" इति
"अग्निश्च प्रथमं देवतानादिति च" श्रुति । अग्निर्ष्वे-
ऽप्येऽस्य । देवे, "अग्निरप्ये प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वज्रे
रेव देवानामप्योत्पत्तेस्तथात्वम् । तथा आग्नेर्देवैश्चतस्रस्तदा
दित्यश्च तथाऽग्निमन्दे निरुक्तव्याख्याने अग्नेर्देवाभ्ये प्राक्
दर्शितम् अग्निधिकमग्निहोत्रमन्दे वक्ष्यते । अग्निर्ष्वे
प्रधानसुपासो यस्य । अग्निहोत्रिष्वि द्विजे । अग्नि दाहक-
त्वात् प्रापाग्निर्ष्वे यस्य । विभ्रे "वाग्वज्रा वै विभ्रा" इति
श्रुतौ तेषां वाग्वज्रलक्षणत्वात् अग्निश्चतस्रम् । अग्निरिव
स्पर्शात् दुःकदायकं सुखमप्यस्य । भद्रातकष्टे (भेडा)
त्रिजकष्टे च । तद्विपर्ययसंज्ञेन हि देहे चतोरुपत्तेः सव्यो-
क्षयात्वम् । अग्ने जठरान्नस्य सुखं हारम् । वैद्य-
कोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुमागो भवेदेको वषा
च दिगुष्णा भवेत् । पिप्पली त्रिगुष्णा चैव अङ्गैरे
चतुर्षु षम् ॥ यमामिका पञ्चगुष्णा बहगुष्णा च हरीतकी ।
धिलक सप्तगुष्पितं वृषश्चाष्टगुष्णं भवेत् ॥ एतद्वातहर
चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नकृत् । पिबेद्भूषा मस्तुना वा सुरया
कोष्णवारिषा ॥ सोदावर्षं मजीर्यश्च श्लेहान्नस्यदरन्वा
अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विष वा येन भक्षितम् ॥ अर्षो-
हर दीपनश्च श्लेष्मणं गुल्मनाशनम् । कांशं त्रावं निङ्ग-
न्यागु तस्यै यच्छभायनम् ॥ चूर्णमग्निश्च नाम न
कश्चित् प्रतिहन्यते" इति चक्ररत्न ।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव सुखमप्यस्यः गौरादित्वात्
स्त्री । (भेडा) भद्रातकष्टे, वाङ्मिकाष्टे (विषवाङ्मिका)
अग्निरेव सुखं सुखत्वेन कल्पितं वक्षाः गौरा० । गायत्री-
मन्त्रे । "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीस्यै
जपेत् । गायत्र्याग्निश्चो यक्षात्काटुत्याम् वा जपेदिति"
गोमिः । तस्याच "सोऽपामयत यत्तं अग्नेवेति च उच्यत-
एव तिष्ठतमन्त्रत त गायत्री मन्दोऽग्नेश्चतान्मिहेवता
त्राङ्गशोभतुभोवन्नरुदभक्त्यात् त्रिपत् जोमानां सुख,
गायत्री अन्वशामिहेवानमिति" श्रुतौ । अग्निना चतस्रं प्रजा-
पतिश्चतस्रः जतयात् तयात्वम् । अक्षिं च पसे । अग्नेरिव
सुखं प्रजापतिश्च सुखं श्रुतं प्रजापतिश्च इति विषयः ।
गौरा० । गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीमन्दे वक्ष्यते । विभ्रे
प्र० । अग्निरिव उत्तमं मुखं वक्षाः गो० स्त्री । पाच-
यासायाम् स्त्री अग्निश्च समाद्यो वक्ष्य अग्निप्रभृतौ देवे त्रि० ।

अग्निरक्षणा न० अग्नि रक्ष्यतेऽनेनात् वा रक्ष-ल्युट् ।
राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्नि-
होत्रमन्त्रे च । भाने ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरक्षस् पु० अग्निरिव रक्ष्यते दीप्यते रन्ञ् अस्तु नलोपः ।
रक्षार्थे इन्द्रगोपनामककोटे । ईत० । अग्निवीर्ये,
सर्पे च न० ।

अग्निरक्षस्य त्रि० अग्ने रक्षस् तदुपासनाद्यज्ञजातमत्त ।
अनलोपसनाबोधके शास्त्रे अग्निकले ।

अग्निरक्षा स्त्री अग्निरिव रोहति रक्ष-क । भासादन्यां
तदङ्कुरस्य वज्रितल्यवर्षतयोत्पन्नत्वात् तघात्वमस्याः ।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्षोऽस्य, अग्निरिव रक्ष्यते
ऽसौ रूप-कर्मणि अच् वा । वज्रितल्यवर्षे अग्निसदृश-
मान्ये च ईत० । अग्नेर्वर्षे अग्निशब्दोक्तौ वज्रध्वेयरूपे
च न० ।

अग्निरेतस् न० ईत० । अग्निशुक्ले, तज्जातत्वात् सुवर्षे च
तत्कथा च प्रस्तास्यद्रुशुक्रस्य अग्निर्लकान्तस्यग्निना देवता
प्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तथा च बोढुमसमर्थया "सस-
त्यसञ्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यग्नेन" मेरौ पातने कृते
तस्य तेजसैव मेरुस्यं सञ्जं वस्तु सुवर्षीकृतं यथोक्तमात-
यासनिक्के प० भा० । "तेजसा तस्य गर्भस्य मास्तरस्येव
रश्मिभि यद्द्रव्यं परिसंस्ष्टं पृथिव्यां पञ्च तेषु च ।
तत् सञ्जं काञ्चनीभृतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत" इति । अग्ने च
"तज्जात् सुवर्षे माङ्गल्यं रत्नामासत्तमोत्तमम् । सहजं
कार्तिकेयस्य वज्रस्तेज परं मतमिति" ८६ अध्याये ।

अग्निश्लोक पु० ईत० । अग्न्यधिष्ठिते मेरुशृङ्गाध.स्यो भुवन-
भेदे । स च । 'सद्रज्जाञ्चनमयं शिखरत्वं च मेरोर्षरारि-
कपुरारिपुराशि तेषु । तेषामधःप्रतमसञ्जसनात्काना राक्षो
ऽन्नुपानिसशमीशपुराणि चासौ" इति सि० सि० गीताध्याये
दर्शितः । अथमेव पक्षः शुक्तियुक्तः । पुराणेषु अन्-
रीक्षएव तस्य स्थितिश्चा । काशीखण्डे, विमान-
यानेन गच्छता शिवशर्मणा पृष्ठाभ्यां विष्णुद्रुताभ्यां
अर्कशोकादूर्ध्वं मरुत्परीवर्षनोत्तर तद्दक्षिणस्याम् अग्नि-
शोको वर्धितः यथा

'एतस्या दक्षिणे भागे येयं पूर्ट् इत्येते शुभा । इमामर्षि-
धर्मो पश्च वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्ता
जे वसन्तल सुप्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्युर्ये दृढसत्ता
जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्यसम्पन्नास्ते सर्वत्राग्नितेजसः ।
अग्निहोत्ररताविप्रास्तयाग्निप्रज्ञावारिणः । पञ्चाग्नि-

व्रतितो ये वै तेऽग्निश्लोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापहृत्स्यै
यस्त्रिभ्यमारान् प्रयच्छति । कुर्यादानीष्टिका वापि स
वसेदग्निसन्धिषी । अनाथस्याग्निसंस्कारं यं कुर्याद्वा
दयान्वितः । अयक्तं प्रेरयेदद्यान् सौऽग्निश्लोके महीयते ।
अठराग्निविष्ट्रैः योदद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नेये
स पुण्यात्मा वज्रश्लोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्करवस्तूनि
यज्ञार्थं द्रविषन्तु वा । यथायथा मद्दद्याद्यो ह्यज्ञिं प्रत्सवं
वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां मिःश्रेयसकर परः ।
शुक्रदेवो व्रतं तीर्थं सर्वमग्नेर्विमिश्रितम् । अपावनाग्नि
सर्वाणि वज्रिसंमर्गतः क्वचित् । पावनाग्नि भवन्त्येव
तज्जात् स पायक इतः । अपि वेदं विदित्वा यस्यज्ञा
वै जातवेदसम् । अस्यत्व न धाति रतिं ब्राह्मणो न स
वेदविद् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षाद्विधितो ह्यग्न्यशुशुषि ।
मांसयासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां भो मासपेयिकाम् ।
तेजसी शाम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्वी
हन्तो पालयन्ती विमैनां किं विलोक्यते । चित्तभासु
रय साक्षाद्भेजं लिभुवनेषित् । अम्वन्मोमये श्लोके
विमैनह् प्रकाशकः । धूपमदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैश्चैवम् ।
एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्वे द्विविद्वौकस" इति ।

अग्निवत् त्रि० अग्निरक्ष्यस्य अग्नि-+मत्तप् वेदे मस्य व ।
साग्निश्लोके विमे, "यपुर्ययस्तु चररग्निवा इव" इति वेदः ।
तुल्यार्थे वति । अग्निहस्त्यक्रियायादौ अथ० ।

अग्निवधू स्त्री ईत० । स्वाहायाम् दत्तकन्यायाम् । अग्नायीशब्दे
विवरणं दृष्टव्यम् ।

अग्निवर्षस् त्रि० अग्नेर्वर्ष इव वर्षो दीप्तिरस्य । अग्नि-
हस्त्यदीप्तिमति, "अग्नेर्नाग्निवर्षसा" इति मार० ।
ईत० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्षक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्षक' दध-+शित्-
शुम् । अठराग्न्युहीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्षे त्रि० अग्नेर्वर्षे इव वर्षो रूपं यस्य । अग्निहस्त्य-
वर्षे, "ब्राह्मणस्तु सुरा पीत्वा अग्निवर्षो सुरां पिबेदिति"
श्रुतिः । सूर्यवर्षे ऋषिभेदे पु० तत्कथा रघौ १६५० ।
ईत० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये त्रि० ।

अग्निवस्त्रम् पु० अग्नेर्वस्त्रम् सुखेन दाह्यतात् । साष्टके ।
अग्निवासस न० अग्निरिव शुद्धं मासो वस्त्रम् । अग्निहस्त्य-
शब्दे वस्त्रे । इव० । ताडवस्त्रवति त्रि० ।

अग्निवाह पु० अग्नि वाहयति गमयति अतुप्रापयति वा वाहेः
अण् । हागे, धूमे च । वज्रपाहकमात्रे त्रि० ।

अग्निवाहन न० इत०। आगे, "रक्षां जटाधरं वज्रं कारयेद्ब्रह्म-
वाससम् । अवालामालाकुचं सौम्यं दिनेत्रं प्रसन्नुधा-
रिणम् । चतुर्बाहुं चतुर्हन्तं देवेशं वायुधारिणम् ।
चतुर्भिस्सङ्गैर्युक्तो वायुधिष्ठे रथे स्थितम्" इति पुराणे
आगवाहनत्वसक्तम् ।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोत्रिणि
शान्तिने । अग्निरहस्यं वेत्तीति विद्-क्विप् । अग्नि-
रहस्यशास्त्रामिन्ने पु० ।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दु रिय । विस्फुलिङ्गे अग्निवक्त्रे ।
अग्निवीज न० इत० । अग्नेर्वीजे तद्वेत्तो जातत्वात् उपचारात्
स्वर्णे । "रुद्रतेजःससङ्गतं हेम वीजं विभावरोरिति" स्वर्ण-
दानमन्त्र । तत्कृष्या अग्निरेत एव्दे इष्टव्या । तन्वोक्ते
रकारवशे "अग्निवीजं ससङ्घृत्य ससङ्घट्टसमन्वितमिति"
तन्त्रम् ।

अग्निवीर्य्य न० अग्नेर्वीर्य्यम् । वज्ररेतसि, तत्पराक्रमे च । तद्दी-
र्य्यातत्वाद् उपचारात् स्वर्णे । न० । अग्निहस्त्यपरक्रमवति त्रि०

अग्निशरण न० इत० । अग्न्याधानमष्टे अग्निहोत्रमष्टे ।
अग्निशर्मन् त्रि० अग्निरिव श्ण्याति तीव्रशोपत्वात् शृ-सनिन् ।
तीव्रशोपान्ति । अग्निभेदे पु० । वाङ्मादि० इति आग्नि-
शर्मि तदप्रत्यये । नडादि० फक् । आग्निशर्म्यायष
तद्वोत्पापत्ये ।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला मृहम् । अग्न्याधानस्थाने
अस्य वा मणुसकत्वम् । "हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां
सदनम्" इति वेद ।

अग्निशिख पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य ।
कुङ्कुमपद्मे, कुसुमपद्मे, अग्निहस्त्यशिखे-आङ्गुलीहृत्ते च ।
अग्निहस्त्यजटावति त्रि० । अग्निशिखेव शिखाऽपमस्य ।
आङ्गुलिवाहणे स्त्री (विषलाङ्गुला) अग्निहस्त्यापमाने
त्रि० "वाचैरग्निशिखैरिवेति" पुरा० । स्वर्णे कुसुमपद्मे
च न० । इत० । अग्निष्वाहायां स्त्री "परैरग्निशिखोपमै
रिति, भार० । [होमे ।

अग्निशुश्रूषा स्त्री इत० । वज्रः विधानेन सेवोपयोगिनि
अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरमपं यस्य । कुङ्कुमपद्मे,
कुसुमपद्मे, आङ्गुलीहृत्ते च । अग्निहस्त्यापमति त्रि० ।

अग्निष्टुत् पु० अग्निं स्तुत्योऽस्य स्तु-आधारे क्विप् पत्वम् ।
अग्निष्टोमस्य विद्वत्तिसूते एकाहृषाध्वे यागभेदे ।
हामसहितभाध्वे संशयपूर्वकं तत्र कर्मान्तरमिति सायणा-
चार्य्येण निर्णीतम् यथा । "उक्षाग्निष्टुतमेतस्य वारव-

नीय-साम हि । रेवतीष्वृत्तु क्वेति श्रुतं पशु-
फलाप्रये । रेवत्यादिगुण्य कर्मं पृथग्वा पूर्ववद् गुणः ।
रेवती-वारवनीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रद० । सामो-
ऽस्य फल-कर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य-मिच्छता । तेनोक्त-
गुण्य-संयुक्तमच्यत् कर्मोच्यते फले" ॥ "त्रिष्टदग्निष्टोमस्य
वायव्यास ऋक्षु एकावशाग्निष्टोम-साम कृत्वा ब्रह्म-
वर्षस-कामो यजेत"-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते—"एतस्यैव
रेवतीषु वारवनीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-कामो ह्येतेन
यजेत" इति । "असायमर्थः । प्रकृतौ तृतीयसवने
आभवे-यवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते,
तेन च साम्ना अग्निष्टोमयागस्य समाम्यसामत्वाद् अग्नि-
ष्टोम सामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ "यज्ञायज्ञीयो वा अग्नये"
इत्याद्याग्ने योष्वृत्तु गीयते अस्मिन्स्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्षस-
कामेन वायव्यासृक्षु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविवैक
विंश-सोम-युक्तम् । पशुकामस्य तु "रेवतीर्न सघमादे"
इत्यादिषु रेवतीष्वृत्तु "वारवनीय" साम गायेदिति,
तत्र रेवतीनामृषां वारवनीयनामकेन साक्षा यः सम्बन्ध
सोऽयं पशु-फलायाग्निष्टुति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-
परामर्शकैतच्छब्देनान्य-व्यावर्त्तकैर्नैवकारेण चाग्निष्टुतः
समर्थमापत्वात् यथा पूर्वोक्तकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृता-
ग्निहोत्रे दधि-गुण्योविहितं तद्वत्, इति प्राप्ते, त्रुष-
विषमो दृष्टान्तः, दध्नोहोम-जनकत्व न शास्त्रेण बोध-
नीयं तस्य शोकोतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः
एकएव शास्त्रबोधः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु
रेवत्युगाधारकवारवनीय-साधोऽग्निष्टुत्-कर्म साधनत्वं फल
साधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैक बोध्यत्वाद् दुर्बारावाक्य-भेदः
तेन पशुफलक यथोक्तगुण्य-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधी-
यते । एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमान-कर्मान्तर-विषयतया
योजनीयौ इति" । "यजेत वाचमेधेन स्वर्जिता मोसवेन
वा, अग्निजिह्विजिह्वानां वा त्रिष्टदग्निष्टुतापि वा"
इति ऋति ।

अग्निष्टुभु पु० अग्निस्तुभ्यतेऽस्य क्विप् पत्वम् । यज्ञभेदे ।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः शोमः स्तुतिवाचनं त्वचससदावो-
ऽवसानेऽस्य । यागविशेषे स च यागं तापङ्गुमहा-
ब्राह्मणे पशुध्याये "प्रजापतिरकामयत बहु स्वां प्रजा-
वेयेति स एतमग्निष्टोमसङ्कृतं" इत्युपक्रम्य "इव वाव
यज्ञोयदग्निष्टोम" इति "एकस्मा अम्यो यज्ञं कामासा-
न्विष्यते सर्वेभ्योऽग्निष्टोम" इति चाग्निष्टोमं स्तुत्या "द्वादश

सोत्राण्यग्निष्टोम" इत्यादिना समप्रपञ्चं दर्शितम् । अग्निष्टोम शब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्येण दर्शिता यथा "यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामान्नेत्यासुत्पन्नेन आग्नेष्टोमसाम्ना समाम्ने रन्निष्टोम इति नाम एवम्प्रमिति" । तद्विधानपरिपाटी च बौधायनीये ज्ञेयवस्त्राभिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या । ताण्ड्ये यथाध्याये च "अग्निष्टोमे द्वादश सोत्राणि द्वादश शक्लाणी"त्युक्त्वा अष्टमाध्यायपर्यन्तं यानि सोत्राणि शक्लाणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत एवावगन्तव्यानि तेषां स्रष्टपादि तस्रष्ट्रद्वार्ये वक्ष्यते तत्र अमरीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु सोत्रमिति तयोर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टुष्टामके यज्ञे च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुष्ट्रद्वे । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः षष्ठः । अग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककल्पे ।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अथसान्ने विहितं साम गानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीय-सवने विहिते "यज्ञायज्ञीय" इत्यस्यामान्नेत्यासुत्पन्ने गीय-मान्ने सामवेदे "प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भव-पक्वमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वाद्दग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा० भा० । "ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीय स्तुवन्ति ब्रह्मण्येव रसे यज्ञ प्रतिष्ठापयन्तीति" ताण्ड्यब्राह्मणम् तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।

अग्निष्ठ पु० अग्नेः स्यात्प्रसृति स्या-क षत्वम् । षड्गौ स्थिति योऽग्ये लौहस्ये षटाहादिपाले ।

अग्निस्तस्कार पु० अग्निना स्कारः मन्त्रपूर्वकदाह । विधानेन अग्निस्तदाहृते । "अनाथस्याग्निस्तस्कारं य कुर्याद्वा दयान्वित" इति काशी० ।

अग्निस्तद्वाग्नि लि० अग्निदिव स्तद्वाग्ने काय-दीप्तौ अच् । अग्निस्तद्वाग्ने तत्तुल्यतेजस्ये च ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निदिव स्तम्भमिति सम्+भू-अच् । अर-ष्वङ्गुष्ठम्भे । ५२० स्तम्भे न० । अग्निस्तम्भूतमात्मे लि० ।

अग्निस्तहाय पु० अग्निना सह अयति अय-अच् ३२० । वायो, धूमश्च । अग्निस्तहायधूमवद्वर्णयत्त्वात् योषुगति-त्वाच्च वनक्रोपते च ।

अग्निस्तार्क्षिक लि० अग्निःसार्क्षी यत्न ऋप् । षड्भिं सार्क्षीकत्वं कृते ऋक्षे णि । "सख्यं क्षात्पान्निस्तार्क्षिकमिति" रामा० ।

अग्निस्तार न० अग्नी सारो यस्य अत्यन्तान्तोत्सापनेऽपि सारांशादह्नात् । रसाञ्जने इत० । षड्भिं सारे तु अक्षी ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अग्नेन । अग्नि-दाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, अग्निष्टोमश्च । इत० । अग्ने-दाहशक्तिमतिरोधे पु० ।

अग्निष्वा(स्व)त्त पु० य० व० अग्निः (आह्वीयविप्रकर-रुशनत्वात् सुहु आसत् यज्ञं येषां आ-दा-क्त षत्वमिति बह्व्य । मरीचिपुत्रे पितृगणविशेषे । "अग्निष्वा(स्वा)त्ता-र्क्षिपदः आह्वया आह्वयपास्तयेति" मनुः । तैत्ति-रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा "अग्निष्वासा-न्तमतो हवामहे । मराशंसि शोमपीथं य आशुः । ते नो अर्धन्तः सुहवा भवन्तु । यज्ञो भवन्तु द्विपदे यं चतुष्पदे" इति "अग्निष्वासा अग्निष्वात्त-नामका पितरः पितृविशेषाः । ते च आह्वयासुप्रगतपितृ-यज्ञब्राह्मणे स्यष्टमभिहितः, "ये वा अयज्वानो गृह्णन्ते धिन स्वे पितरोऽग्निष्वासा" इति । मनुज्यजन्मन्यग्निष्टोमादिया-गमत्वात् आर्क्षिकमग्निष्वा सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः । तानग्निष्वासान्" इति तद्वाग्ये माधवाचार्यः ।

अग्निष्टुत् पु० अग्निं छतवान् छ-किप् इत० । छताग्नि-ह्वने अग्निहोदिणि ।

अग्निहोत्र न० अग्नेः ह्ययतेऽत् छ-त् ४२० । मन्त्रक-रणमङ्गिस्थापनपूर्वकतद्देष्टव्यकहोमे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात् हविषि, षड्गौ पु० । काञ्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्नि-होत्रशब्दनिश्चयविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे "सोऽग्नि-रविभेत् आहुतिभिर्वैतमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुन माविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायसेति सोऽब्रवीत् किं भागधेयमभिजानिष्य इति तस्यभेदेदं ह्ययाता इत्य-ब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्निहोत्रम्" इति सुरा प्रजापतेस्तथाप्यं हृष्टा पलायनादुपरतोऽग्निं प्रजापतेस्व-पक्रमप्रागत एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन्नग्नौ पूर्वोक्तं घृतं स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थेन पुनश्चमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अन्वादीनसृजत । ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं स्तस्थितम् । तदानोमन्निर्भोतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः पुनः पुनराहुतिभिरेव मा प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति । तास्ताहुतीर्देवा एव गृह्णन्ति । तथाऽङ्गारहितं सेवितं न यज्ञोमीति विचार्य पूर्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजा-पतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायसेति पुनः पुनरग्निमब्रवीत् सचाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं सुधितः सेवितं न यज्ञोमि भागो भेऽपेक्षितः । किं भागमभिलप्साह-

उत्पत्त्यं इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-
 होतृगतं हविस्तुभ्यमेव दूताता इति भागं दत्तवान् ।
 ततोऽग्निहोतृहविःसकृत्पं भागधेवमभिरक्ष्णानिदत्तपत्न ।
 तस्मादग्नेये होतृ होमोऽग्निं कर्मन्वोति बहुश्रीहिव्यु-
 त्पत्त्या अग्निहोतृमिति कर्मनाम । अग्नये होतृमिति
 तत्पुत्रव्युत्पत्त्या हविर्नाम इति तद्भाष्यम् । तस्मात्तत्र तल्ले-
 षोक्तः “तद्व्युत्पत्त्यामादात्सोऽग्नीवीत् । का ह्योमीः । अमयोर्वि
 नावेतदिति होऽग्निरग्नीवीत् । कथं नो होऽव्यतीति ।
 शबमेव तर्भं जुहुवन् प्रातर्भङ्गमिच्छन्तीवीत् । तस्मा-
 दग्नेये शबं दूते स्रज्वां प्रातः” इति । तद्विद्वत्पथं
 प्रजापतिना दूतमानं दृष्ट्वा वा होमीरिच्छेवमादित्यो निवार
 नामास । हेतुश्चैवमवोचत् । होऽवमग्निर्वशाहं तयो-
 रभवीरावबोरेतद्विधिं, न लेखयान्तेः इति । तदानी-
 लभवीर्मानस्यवस्था जाता । अग्निना दृष्ट्वा वा काष्ठभेदेन
 व्यवस्था तासुवाच । तस्मादग्नेये शबं जुहुवात्, स्रज्वां
 प्रातर्जुं हुवात्” इति तद्भाष्यम् ।
 तत्र नित्यं कामप्रश्नं “यापञ्चीमान्वाहोतं जुहोतीति” नृत्वा
 नित्यं “उपवृद्धिचरित्वा मासमेकमग्निहोतं जुहोतीति”
 नृत्वा च कामप्रश्नं विधानसकृत् । अस्य दन्तुर्वेदोक्तत्वेऽपि
 सर्वमेदितिः कर्त्तव्यता “ब्रह्मभ्रातं स्रज्वाश्यां पार-
 क्यमविरोधि च विद्विज्जिज्ञादतुष्टेवमग्निहोतृत्वादि कस्मे-
 वदिति” इत्येवमपि वात्ता ० । “अग्निहोतं जयोवेदा
 सिदच्छो मन्वाभारचम् । बुद्धिपीडयज्ञीनामं जीवि-
 नेति इहृषतिरिति” शार्ङ्गकमतम् ।
 अग्निहोतृ इवनी स्त्री अग्निहोतोऽग्निः हविर्वा दूयतेऽनया हु-
 करणे स्युट् ईत ० । अग्निहोतृहविर्पृथ्व्याश्चि ।
 अग्निहोतृउत्तु इ० अग्निहोतृमग्निं जुहोति कष्ट-किपु
 ईत ० । जताग्निहोतृ “यत्र सृष्ट्वा दृक्तामग्निहोतृ
 हुतां नल लोके” इति, श्रुतिः ।
 अग्निहोतृमिन् इ० अग्निहोतृ+मत्वर्थे णि । अग्निस्थापन-
 पूर्वकं प्रातरादिशब्दे अग्निहोतृहोमकर्त्तृ रिं शान्तिने ।
 अग्नीधु इ० इत्येते इत्य-भावे ङिप् ईत ० । अग्न्युहोपने
 “अग्नीधः ऋषे इत् भवेति” वात्ता ० वा ० ।
 ऋषाभे ऋषि अग्नीधः । ऋषिं रि ङिप् । अग्निप्रा
 धानकर्त्तृ रि ।
 अग्नीध्र इ० अग्निं आदधाति ध-क दीर्घः । वज्रप्राधान-
 कारणे वज्रापरयजमाने अतिसूते । अग्निं धारयत्यथै
 वज्रादाने वज्रं क दीर्घः । अग्निजले होसादो इ० ।

अग्नीन्द्र इ० द्वि० इत्य० इन्द्रपरत्वात् । एतन्नामकबो
 रेकहविर्भोजोर्देवयोः ।
 अग्नीन्धन लि० अग्निरिच्छतेऽनेन इत्य-स्युट् ईत ० ।
 मन्मभेदे । स्थिरां टिप्त्वात् ङीप् । भावे स्युटि । अग्नि
 कथ्ये न ० । [संज्ञितस्थाने ।
 अग्नीथ लि० अग्नेरदूरमवं स्थानादि-उत्तरां ० इ । वज्र-
 अग्नीवरुण इ० द्वि० इत्य० ईत् । एतदोरेकहविर्भोजो-
 देवयोः ।
 अग्नीषोम इ० द्वि० इत्य० ईत् मत्वच् । एतन्नामकबोरेक
 हविर्भोजोर्देवयोः । “अग्नीषोमीवं मयुसाकभेतेति” श्रुतिः ।
 अग्नीषोमप्रत्ययनी स्त्री अग्नीषोमी प्रचीयेते संज्ञियेते
 अन्वा अल वा प्र+नी-वरुणे आधारे वा स्युट् ङीप् ।
 तयोः स्रज्वादिशब्दाश्चि पालयाश्च । भावे स्युट् । तयोः
 स्रज्वादे न ० ।
 अग्नीषोमीथ लि० अग्नीषोमी देवते अल इ । तद्देवताके
 मन्नादौ मन्वाकृत्पपालादिसंस्कृते हविर्भेदे च “अग्निषो-
 मीवनेवाद्यकपाहं निर्भपतीति” “बोऽग्नीषोमीमयस
 मयोरत्रातीति” च श्रुतिः ।
 अग्निप्रगार न० अग्नेः अग्निहोतृसंभिविज्ञेरेगारं ईत ० ।
 अग्निहोतृमृष्टे “वसं चतुर्थोऽग्निरिवाम्निप्रगारे” इति रघुः ।
 अग्निमृष्टादयोप्यल ।
 अग्निप्राधान न० अग्नेराधानम् आ-धाम्-स्युट् ईत ० ।
 वेदमन्त्रद्वारा वज्रिस्थापने । उवहु० । अग्निहोतृवागे ।
 अग्निप्राधेय इ० अग्निराधेवो वेन । अग्निहोतृमिचि शान्तिने
 द्विजे तद्व्यकारच “पृथ्यमेवाद्धीताग्निमित्युपक्रम्य वात्ता-
 यनसंज्ञिताया दर्शितः कल्पयन्ते च विचारो इत्यथ्य” ।
 अग्निप्राधेय इ० अग्नेराधवः आ+धी-आधारे अच् ईत ० ।
 वेदमन्त्रद्वारा वज्रिस्थापनबोम्ने मृष्टे, तदाधारे-कृष्टे,
 स्थिष्टे च ।
 अग्निप्राहित इ० अग्निराहितो वेन आ+धाम्-कर्मणि ङ, वा
 परनिपातः । अग्निहोतृमिचि शान्तिने द्विजे ।
 अग्निप्रात्पात इ० अग्निना दिव्यामनेन क्त उत्पातः (अग्नि-
 स्रजकोपइवः) उत्+प्रत-वम् ईत ० । आकाशस्थानच
 विकारस्त्वितोपइने, उत्पातादाद्यस्रज्वाभे, धूमनेऽत-
 विकारे च । ए च नामच उत्पातः उत्प्रादिश्चः पञ्च
 विध विध्योक्ताग्निविद्युत्काराभेदात् । तेषां उच्य-
 यादिक फलसहितम् इहृष्टसंज्ञितावाक्यं ११ ज० वनी
 “दिवि भुक्त्युपमफवातीं पतवां कृपाणि अग्निं शान्तिः ।

धिष्णोत्कायमिदुसारा इति पञ्चधा भिन्ना ।
 उक्ता पक्षेण फल तद्विष्णुग्राहनिस्त्रिभिः पक्षैः ।
 विद्युद्विष्णोमि पक्षमिहाहसारा विपाचयति ॥ तारा
 फलपादकरो फलाधदानो प्रकीर्तिता धिष्णुग्रा । 'तिस्रु-
 सम्पूर्णफला विद्युद्वोत्कायनिषेति ॥ अयनिः सनेन
 भङ्गता गगजाश्वरगाश्वमेधसतरूपशुभु । निपतति विदा-
 रयन्तो धरातल' चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्त्वयत्वास' जनयन्ती
 तटतटसना सहसा । कुटिलविद्याया निपतति जीवे-
 न्वनराशिषु च्छिता ॥ धिष्णुग्रा जगात्सुक्ता धनूधि
 दय दृश्यतेऽन्तराभिधिकम् । च्छिताद्धारनिकाया द्वी
 हस्तौ या प्रमायेन ॥ तारा हस्त' दीर्घां युक्ता ताम्नाञ्च-
 तन्तु रूपा वा । तिर्यगधशोर्जं वा याति विद्युत्पुत्र-
 मानेन । उक्ता शिरसि विद्याया निपतन्ती वर्धते प्रत-
 तु उक्ता । दीर्घां भवति च उरुपा भेदा बह्वनी भवन्त्यस्या ।
 प्रेतमहृरणखरकरमनक्रकपिदंष्ट्रिजात्रसृग्गामा । गो-
 धाहिधूमरूपा पापा या चोभयशिरस्ता ॥ ध्वजकप-
 करिगिरिकमथेऽनुसुरगसन्तप्ररजतहंसामा । श्रोत्रसव-
 च्छयद्वसन्निरूपाः शिवसुभिलाः ॥ अमरमध्याह्निको
 निपतन्त्यो राजराट्रनायाय । बभ्रुमती गगनोपरि विभ्र-
 बमास्त्राति लोकस्य ॥ संसृगती चन्द्राङ्गी तद्विद्यता वा
 बभ्रुकल्पा च । परचक्रागमनपध-दुर्मिहाट्टिमज्जननी
 पीरेतरस्रस्रकापसव्यकरं दिवाकरदिमाश्रो । उक्ता
 शुभदा प्रतो दिवाकरविनि सृता यात' ॥ युक्ता रक्षा
 योता लक्ष्णा चोक्ता द्विजादिवर्षाभा । प्रपयथैतान्
 हन्युमूर्धोर'पार्श्व' उक्तास्या' ॥ उभरदिगादिपतिता विमा-
 दीभामनिपदा रक्षा । अङ्गी च्छिगाखण्डा नीचोपगता
 च तद्भुसै ॥ श्यामा वास्तुनीलाऽसृग्मद्दहनासितभक्तनिमा
 रक्षा । सन्ध्यादिनजा वक्राटखिता च परागमभवाव ॥
 मखलपक्षपाते तद्भुक्तीनां क्षवाय निर्दिष्टा । उदये प्रती
 रवीन्दू पीरेतरद्वन्द्वेऽस्ते वा ॥ भाग्यादिल्लधनिषामुषे-
 बुक्ताहतेषु युपतीभाम् । विमखलियपीडा प्रयानिसविशु
 हेनेषु ॥ भुवशौम्रेषु न्याप्यास्येषु सदाक्षेषु चौराणाम् ।
 शिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च कृते ॥ कर्मन्वेता'
 पतिता देवप्रतिभास राजराट्रमभम् । यन्त्रोपरि न्यपतीना
 अक्षेषु तद्वसाभिनां पीडाम् ॥ व्याशापक्षोपघाते तद्दे-
 श्यानां खडे क्विरतानाम् । चैतनरी कर्मतिता सत्कृति-
 तीर्षां करोतु रक्षा ॥ द्वारि उरस्य उरस्यमयेन्द्रकीडे जभ
 खबीऽभिहितः । तद्भावतने विमान् विनिहृम्याप्रोमिनी

गोत्रे ॥ अस्तेऽस्कोटितवादितातीतुक्रुटसना भवन्ति वदा ।
 उक्ता निपातसमने भवाय राष्ट्रस्य सन्धस्य ॥ यस्माद्द्वि-
 तिमति खेऽनुवक्रो दृक्काकतिः सा नृपतेर्भवाव । या
 चोहृते तन्तुष्टेन खस्या या वा भङ्गेन्द्रजजतस्यरूपा ॥
 श्रेत्रिन' प्रतोपगा तिर्यगा नृपाङ्गना । हन्त्रधोमुखी
 नृपान् ब्राह्मणानयोर्द्वैगा ॥ वरिष्ठस्यरूपिणी लोकसङ्ख्या
 वहा । संपवत् प्रसर्पिणी बोधितामनिपदा ॥ हन्ति
 भवत्सहा पुर जलवत् पुरोहितम् । पंयुसुभवत् स्थिता
 राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यासस्रकरोपमा विस्तुलिङ्गाभिनी ।
 खण्डयोऽथ वा गता ससना च पापदा ॥ सुरपतिवाप-
 प्रतिभा राज्ञं नभसि विञ्जीना जलदान् हन्ति । यम-
 विञ्जीमा कुटिलं याता न भवति यस्ता विनिष्टा वा ॥
 धमिभवति यत पुरं वलं वा भवति भयं तत एव
 पार्थिवस्य । निपतति च यवा दिया प्रदोप्रा
 जयति रिपूनशिरास्यया प्रयात' ॥ तत्कारण-
 स्रक्तं नर्गसङ्घितायाम् "अतिलोभादसत्वाहा नासि-
 क्याहायधर्मतः । नरापचाराच्चियतसुपसर्ग' प्रवर्त्तते ।
 ततोऽपराधाच्चियतमपवर्जन्ति देवता' । ताः स्रजन्धुता-
 सांस्तु दिव्यनामसमिजान् । त एव त्रिविधा लोके
 उत्पताता देवनिर्मिता । निचरन्ति विनाशाय रूपं लंबो-
 धयन्ति च" इति । अनिष्टस्रकल्पभेदाद्दृष्टव्यं च्छिता-
 वाक्ये प्राक् दर्शिता । तद्वक्ष्यं काश्चपेन सामान्यत उक्तम्
 "दृष्टव्यं च्छिताया रक्तगीतशिशोऽप्यवहा । पी-
 वेव प्रमायेन उक्ता नामाविधा कृतेति" ।

अनुपुत्रार इ० कार्ने प्राधनापधवार' करविभन्वनेन उक्ता-
 पुनम् । करविहयधर्षणेनानलोत्पादने । तत्प्रकारस्य
 "अत्रत्ये स' यमोर्गर्भ' प्रयसोर्वीरिमुद्भव' । तस्य सा प्राङ्-
 मुखी याथा वेदीपी योर्द्वैगापि वा ॥ करविस्तकरो मोक्षा
 तन्मन्वेवोत्तरारवि' । सारवहारवह्नमोविही च प्रम-
 स्यते ॥ संस्रक्तमूत्रो च यमगाः स यमोर्गर्भ' उच्यते ।
 च्छिगां गगमीगर्मादुद्धरेद्विचिन्वितः ॥ च्छिगि' वतिरक्रुड-
 दैव्यं बह्वपि पार्थिवम् । चत्वार उच्यन्ते मानकस्थोः
 परिकीर्तितम् ॥ अटाकुल' ममन्व स्यात्तं स्याद्वाद्-
 याङ्गुसम् । शोविही द्वादशैव स्यादेतन्मन्वमन्वम् ॥
 धनूदाहुसमानन्तु यत्र यत्नोपदिश्यते । तत्र तत्र दृष्ट-
 यन्तं पन्थिभिर्मितुयात् सदा ॥ गोवासैः सचर्षमिन्त्रै-
 हस्तममवात्सकम् । आभममाच' नेतं स्यात् प्रमयकोन
 पावक ॥ मूर्धादिचर्षयन्त्रयसि कन्यरा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमात्रायेतानि द्वाङ्गुष्ठं वल उच्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं
 हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं श्रुतम् । एकाङ्गुष्ठा कटिचोद्या हौ
 वसिष्ठौ च शुक्राकम् ॥ अरु जङ्घे च पादी च चतुस्र्येकै
 र्यथाक्रमम् । अरण्यवयवाद्यैते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिता ॥
 यत्तद्गृह्यमिति प्रोक्तं देवयोनित्तु सोच्यते । अस्या यो
 जायते वसिष्ठ स कल्याणघट्टयते ॥ अन्येषु ये तु मर्त्यानि
 ते रोगभयमाप्नुयुः । प्रथमे मन्यन्ते तेषु नियमो नोत्तरेषु
 च ॥ उत्तरारण्यनिष्यस्रं प्रमन्यं सर्वदा भवेत् । योनि-
 सङ्करदोषेण शुच्यते ह्यन्यमन्यसत् ॥ आर्द्रां सद्युधिरा
 चैव घर्णाङ्गी पाटिता तथा । न हिता यजमानानामर-
 णिषोत्तरारणि ॥ परिधायाऽङ्गत्वं वास प्राद्वत्य च यथा-
 विधि । बिभ्र्यात् प्राष्ठमुखो यन्ममाष्टता वक्ष्यमाणया ॥
 चतुर्ध्रुप्रमन्याय गाढं कृत्वा विचक्षणः । कृत्वोत्तराया
 मरणि तद्द्रुध्रुपरि न्यसेत् ॥ चत्वारः कौलकापस्यामोवि-
 लोमुद्गगकाम् । विष्टभाद्धारयेद् यन्त्र निष्कम्भं प्रयत
 युचि ” इति ब्राह्मणं १० ॥

अग्र्युपस्थान न० अन्निरुपस्थीयतेऽनेन उप-स्था ह्युट् ईत० ।
 वज्रैरुपासनमन्त्रे । स्त्रियां ङीप् । भावे ह्युट् ईत० ।
 वज्रैरुपासने न० ।

अग्र न० अङ्ग-रङ्गलोपः । उपरिभागे, शेषभागे, आत्मन्वे
 पूर्वभागे, उत्कर्षे समूहे च । प्रधाने, अधिके,
 प्रथमे च लि० । तत्र पूर्वभागे अपकायः “अधा-
 पङ्घो बहुवीर्यताङ्गुशक्ति” कुमा० । अहो “शङ्काधि
 यस्यापसरोरुहाय इति” कु० । आत्मन्वे, “भक्तमेका-
 गुणासीनमिति” मनुः प्रधाने “अधापमहिषो रात्र” इति
 प्रथमे अपकायशेषेऽतिरिति । उरोऽर्थे, अपसर । शेषभागे,
 “हृत्प्रापङ्घेषु हृत्प्राङ्गुरेविति” रघु । “स्रत्यपेण न
 दातव्यं विना युद्धेन दोषमेति” “बाहापयतभागस्य यतधा
 बलितस्य चेति” “आरापमात्रोत्तरपरोऽपि दृष्ट इति”
 च श्रुति । अधिके “अधापयथाशक्तिनेति” ऋद्धे, “कौ-
 लावापसमासीनमिति” तन्त्रम् उत्कर्षे, अगादन् रोहतीति
 ता० त्रा० अग्रसुत्कर्षमिति साधवाचार्य्य अधिके
 “दापं सर्वयवमिति” रामा० अक्षरूपमलपरिभाषे
 (ज्योतिषोक्तस्य अक्षरूपमलस्य परिभाषार्थेऽभेदे)
 च । अक्षरूपसाधनायां विद्वान्निरीरोमयुक्तायाम्
 अक्षरूपकर्मणं गुणितयां सकोट्या हृतायां क्रान्ति-
 च्छाया स्त्री । “क्रान्तिव्यक्ते कर्मगुणे विभक्ते कोट्या
 भुजेनाप्रमितापना स्यात्” इति सि० पि० ।

“क्रान्तिव्या व्यञ्जुतिकर्षेण युचिता हि स्वाका
 एकत्वं सकोट्या मक्ता सती अप्या भवतीति” प्रमिता० ।
 “रेखा मान्यपरा साध्या विभुवङ्गापगा तथा । इष्टकावा-
 विषयतोमध्यमपाभिधीयते” इति सूर्यसिद्धान्तपरिभाषिते-
 ऽर्थे च स्त्री । विद्वत्सैतत् रङ्गनायेन जया “अधायापानार्ध-
 माह । तस्मिंश्चरुस्ते पूर्वपररेखात् उत्तरभागे विभुवङ्गा-
 पगात्तभागप्रदेशस्याक्षमाङ्गुलान्तरितोत्कर्षः । मान्यपरा रेखा
 पूर्वपररेखात्कारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेषु अयेष्ट-
 कायाक्षरेखामूलान्तरेषु कार्य्या । अन्तरमित्च्छावाविभु-
 वतोरेष्टकायाक्षरेखाक्षभापररेखयोरेष्टकाः । मध्यं चत्त-
 रक्षेऽङ्गुलात्मकमन्तराद्यं सर्वतस्तुल्यम् । अप्या कर्णहस्तायो-
 च्यते । अलोपपत्तिः । भुजस्य कर्णहस्ताया पक्षमा-
 संस्कारेणाया उक्ता तद्वक्षिणगोत्रे पक्षभाधिकोत्तरभुजसङ्गानेन
 पक्षभोनी भुजोऽप्येति, प्राच्यपररुत्ताङ्गुत्तरभागेऽक्षभापररेखा
 भुजमध्ये भवतीति इयो रेखयोरन्तरमया पक्षभोभुज-
 रूपा । एवमत्तरगोत्र उत्तरभुजस्य पक्षमास्यात्वाङ्गुलोन-
 पक्षभागेति पक्षमारेखा प्राच्यपररुत्ताङ्गुत्तरभागस्या भुज-
 रेखातोऽभ्यपान्तरेषोत्तरदिशीति इयो रेखयोरन्तरं भुजो-
 नपक्षमाद्युत्कर्षहस्ताया । एव दक्षिणभुजस्य पक्षभोना-
 पत्वात् पक्षमायुतोऽप्येति प्राच्यपररुत्ताङ्गुजापापक्षभाप्रा-
 रेखयो क्रमेण याम्रोत्तरत्वात् तयोरन्तराल पक्षमाभुजैक्य-
 रूपमया पक्षमायाः यङ्गुलत्वात्कल्पत्वात् सदीत्तरत्वं आवा-
 सम्भवाद्युक्तम्” इति । “अपयद्वस्रावयववर्षभेदेश-
 परत्वे हस्तापं तद्वत्परत्वे अपयद्वस्र” इति ज्योतिषम्
 नामनेन, “हस्तापयद्वस्रायोयु च्युचिर्भोर्भेदादिति” ।
 अपय-भवाद्यर्थे यत् । अपय । च अपिदम् । कुयापिद
 छ । कुयापीयः । इवार्थे याश्चादि० च अपयः ॥ अपयः
 अपिभेदस्तत्रोत्पत्त्ये नहादि० क्तु । आयावः ।
 तत्तदर्थेयु । [वत् कर्त्त० । देहपूर्वभागे ।

अग्रकाय १० अपय काय अववत्तावद्विनोरेभेदात् अपयस-
 अग्रग लि० अप्ये गच्छतीति गश्-ङ् ७त० । इतोर्गामिनि ।
 अग्रगण्य लि० अप्ये गच्छते गश्-यत् ७त० । अपयचनीने,
 प्रधाने च ।

अग्रगामिन् लि० अप्ये गच्छति गश्-ञिनि ७त० । इतो-
 गामिनि । “प्रवोऽप्यगामिनीति” पा० । अत्रात्रव-
 निर्देशात् अपयगामिनेत्यादौ न शस्यम् । स्त्रियां ङीप् ।
 अग्रज १० अप्ये उत्तरात् जायते जन-ङ् । अपयाने
 व्येष्टभ्यातरि “जगादापे गजाप्रजम्” इति भाष ।

ज्येष्ठमग्न्यां स्त्री । वर्षेषु मध्ये अयजनात्वात्
विभे । [३० । जज्ञायमाणे ।

अग्रजज्ञा स्त्री अथा जज्ञा अययवायविनोरभेदात् क०
अग्रजन्मन् पु० अये जन्म यस्य जन-मनन् व्यधि० वहु० ।
ज्येष्ठभातरि, विभे च । अयजनात्मात्रे त्रि० । अयात्
प्रधानाङ्गात् सुखात् जन्मास्य व्य० व० । ब्रह्मणो हस्रोत्-
पक्षे विभे, तस्य तनुसुखोत्पत्तिश्च तारुण्यमङ्गाब्राह्मणे
उक्ता यथा “सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स सुखत एव
त्रिष्टतमसृजत त गायत्रोच्छन्दोऽन्यसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणो मनुष्यो वसन् ऋतुस्तस्मान्निष्ठत् स्तोत्रानां सुखं,
गायत्री चन्दसाम्, अग्निर्देवतामां, ब्राह्मणो मनुष्याणां,
वसन् ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो सुखेन वीर्यं हुरोति
सुखतो हि सृष्ट” इति । व्याख्यातश्चैतत् भाष्ये “सः
प्रजापतिरकामयत् किमिति” ? सर्वं साधकं यज्ञं सृजे येति
स एतमग्निदोममपश्यत् तमाहुरदित्युक्तस्यैवेदं विवरण स
प्रजापति सुखत आत्मनो सुखादेव त्रिष्टतमाष्टत्ति-
त्वसाध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं त्रिष्टतमनु पचाङ्गायात्रो-
च्छन्द गायत्रं नाम छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽ-
सृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु य-
न्नास्यथ ऋतुसृज्यत यस्माद्यदेते सुखतएव सृष्टा तस्मादेते
त्रिष्टदादयः ससजातेयानां मध्ये सुखा अमवन् त्रिष्टदा-
दीनां सुखानां मध्ये ब्राह्मणस्य सुखत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोका-
सिद्धं दर्शयति तस्मान्मुसृष्टत्वेन सुखात्वात् ब्राह्मणो सुखे-
जेदामोमपि वीर्यं साध्यायमवचनादिनैयामोष्ट साधयति
तस्मादिदं विदुषोति हि यस्माद्ब्राह्मणो सुखतः सृष्ट-
नाकादिष्वयं । एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि सुखेन वीर्यं-
हुरोति सुखसाध्येन साध्यायमवचनादिनैयामोष्ट साधयति
इत्यर्थः” इति । “ब्राह्मणोऽसृष्टमासीति” उपसृक्तम् अत
एव विमस्य सुखजातत्वेन सुखसाध्यसाध्यायाभ्यसने एव
वीर्यं भवतीत्युक्तम् अतएव मनुना “वेदमेव सदाभ्यसे” दित्यु-
क्तम् हारीतसंहितायां “षट् कर्माणि, मितान्याहुर्ब्राह्म-
णस्य सदात्मनः । तैरेव सतत यस्तु वसं येद् सुखमेधते
अध्यापनं आध्ययनं वाकनं वजनं तथा । दानं प्रति
पश्येति षट् कर्माणीति चोच्यते” इति “वेदश्चैव सदाभ्यसेत्
शुभो देवे समर्हित, धर्माशक्तं तथा पायं ब्राह्मणैः शुभ-
भानसैः वेदश्च पठितव्यश्च श्रोतव्यश्च दिवानिपि
नु तिहीनाय विमाय सृतिहीने तथैव च दानं भोक्षन
मन्थनं वृक्षं पुत्रविनाशनम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेद

शास्त्रं पठेत्, द्विज इति” च । “सत्यप्रधाना वमा” सृष्टि
भारतोक्ते विमस्य सत्वप्रधानतया “ब्राह्मणस्यन्त्रियविशं
शूद्राणाञ्च परन्तप ! । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै-
रुच्यै । शनोदमरूपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञान
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति” गीताया
सात्विकधर्माएवास्य स्वाभाविका इत्युक्तम् । विष्टतश्चैतत्
श्रीधर स्वामिना “तत् ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह
यम इति, यमश्चित्तोपरमः (माहुरविपयास्त्रिषसं नम्) दमो-
वाष्ट्रेन्द्रियोपरम (स्वस्वविपयास्त्रिषसं नम्) तपः पूर्वोक्तं
(सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाहुरभाभ्यन्तरश्च । क्षान्ति
(शीतोष्णादिद्वन्द्वसङ्घिष्युता) क्षान्तिवद् अवक्रता (वाहुरा-
भ्यन्तरयोः कापद्याभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभव-
आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् यमादि
ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्मेति” । “सुखजातादयोमत्त
अये प्रथम जन्म यस्य । चतुस्रं च ब्रह्मणि, “यो वै ब्रह्मणं
विदधाति पूर्व यथाज्ञे प्रहिष्योति वेदमिति” “हिरण्य
गर्भं समवर्त्तताये” इति च श्रुतौ परब्रह्मसफायात् तस्य
प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना “सोऽभिध्याय
शरीरात् स्वात् सिद्धुर्षुमहुषा प्रजा । अप एव ससर्जादौ
तासु बीजमवाञ्जलत् । तदप्यहमभवज्जैमं सृष्ट्वांशुसमप्रमन्
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोषापितामह” इत्यनेनोक्तं ।
अग्रजात पु० अये जातः जन्-क्त ७त० । ज्येष्ठभातरि,
विभे च । ज्येष्ठमग्न्या स्त्री । पूर्वजातमात्रे त्रि० ।
अग्रजाति पु० अया अथ जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विभे ।
अग्रजिज्ञा स्त्री अथा जिज्ञा अयसृक्तवत् क० । जिज्ञायमाणे ।
अग्रणी त्रि० अये भीयतेऽसौ स्त्री-क्तिप् ७त० णत्वम् । प्रभौ
अग्रे च । अयं नयति देवेभ्य इति । वज्जो पु० यथा-
चास्यापणीतं तथाविद्यद्ये गिरुक्तव्याख्यायाउक्तम् ।
अग्रतस् अय० अये अयाद्वा अय-तसिस् । पूर्व्यष्टौ, पूर्व-
भागावधिक्ते च । [अयपगामिनि । स्त्रिया ङीप् ।
अग्रतः सुव त्रि० अयत सरति गच्छति सृ-ट ७त० ।
अग्रदानिन् पु० अये दानं उद्देश्येणैकाग्र्यस्य अयदान-+इति
प्रतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिपाहृषि “अयदानीति”
ख्याते विभे । “लोभी विमस्य यूप्राणामये दानं
सृहीतवान् । पश्यन्ति लदानानामयदानीं बभूव स”
इति श्रुत० ।
अग्रदानीय पु० अये दानमर्हति च । अयदानिविभे ।
अग्रनख पु० अयो नखे, अयसृक्तवत् क० । त्रंभाये ।

अप्रमासिका स्त्री अपा नासिका अपहसवत् न० ।
नासिकापमाने ।

अप्रमिद्वयं पु० नासि पन्निर्वक्षपन्निः संघारवन्वपन्निर्वाऽस ।
निर्पन्निवे सङ्गच्छे जैनभेदे वास्तुत्वे च "भिदते
सुदवन्नि" रिन्वेन तत्र संघारवन्निन्वन्त्यलोकेत्याथा
तम् । पन्निन्वत्वे ति० ।

अप्रपत्नी स्त्री अप्ये पत्नी बन्धाः जातित्वात् स्त्रीय् ।
(आन्तुभेति) क्वाते ङवे ।

अप्रपुत्रा स्त्री अप्ये पुत्रा । प्रापनिष्पुत्रायाम् । "अप्ये-
पुत्रानिश्च स्त्रित्वा ऋहावेमाजिति" डरा० ।

अप्रप्राण पु० मन्वते इति भावः एकदेशः भज-वञ्
अप्यः पूर्वः भावः कर्म० । आह्लादी प्रथमहृत्वा देवे
'ह्रस्वे अप्यवनिः शेषमाने च । यथा प्ररापमानः ।

अप्रभुक् ति० अप्ये देवपितादिभ्योऽस्या भुक्त्वे भुज-
क्षिप् ७त० । ङीदरित्ते ।

अप्रभु इ० अप्ये भवति क्तव्यते भू-क्षिप् ७त० । पूर्वजाते
ऋष्यात्तरि विभे च ऋषभमिन्ना स्त्री । पूर्वजाते ति० ।

अप्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानक्षिप्त्याम् । "अथापमहिषी
राघ" इति ।

अप्रमांसं न० अप्यं प्रधानं मन्वतेन मन्वते मन्-स, दीर्घः
कर्म० । ह्रदवस्ये पश्चात्कारे (फुत्वा) इति नामन्वे मांसे ।
केचित् स्युष्वापमांसमेक मानेत्वाद् । (अप्यमांस) इति
प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अप्रमुखं न० अप्यं सखम् अप्यहसवत् कर्म० । स्याप्ये ।

अप्रयत्नं न० अप्यमबनात् उत्तरायत्नात् क्तव्यत् मञ्० तत्विधा
नकाडोऽस्य अच् । मार्गे मासि साम्निषकत्तं ज्येनवघण्टेदि-
ह्ये वचभेदे । निरन्मिकत्तं ज्ये नवाचसाद्ये च । "कृता-
पवचस्यैव धान्याजात द्विलोचभेति" वज्र्यांश्चे अति ।
"कृतापवचस्यैवमकृतनवघण्टेदिषाहं नवावीप्य साम्नि-
कनिरन्विरपरिति" आहृतत्वे रयुमन्वः ।

अप्रयानं न० अप्ये दानं वक्ष वा-स्यट् संघालेऽप्यचलम् ।
इरोनामिनि चैन्वे । अप्यनामिभात्वे ति० ।

अप्रयाधिन् ति० अप्ये वाक्यति या-चिनि ७त० । इरो-
नामिनि "हृत्वा च ते रचिदिरक्यमपवावीति" षोड्ढे च ।

अप्रवीधिन् इ० अप्ये स्त्रित्वा कुप्यति कुष-चिनि ७त० ।
वैश्यानामप्ये स्त्रित्वा ङीदरि । [चिड्ढीति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अप्रशीहिता स्त्री अप्यनुपरिमाणं ङीदितं बन्धाः न० ।
अप्रवीक्ष इ० अप्यं याचाप्यं ङीदकलादर्कं वक्ष । विद्याप-

तवकच्छहृदे (कवच) इतिप्रसिद्धे वाक्यजाते कुरकट-
कादिरथे ।

अप्रसन्धानी स्त्री अप्ये फलोत्पत्तेः प्राक् क्तवीयते प्रा-
तेऽववा चायैः वसू+धा-करणे क्युट् स्त्रीय् । यमपञ्चि-
नायाम् । वत्त हि प्राचिवर्गस्य मान्प्रवीयक्यांश्चकारेच
युभायुमक्षयकं वक्तं चिक्वते वा यमपञ्चिना । केचित्
यमपङ्किते वा कव्यते । अप्यसन्धानकारिणि ति० ।

अप्रसन्ध्या स्त्री अप्यं सन्ध्यायाः, "वर्गोऽप्येकदेशः काववाचिना
कमस्यते, रज्जुत्वे एक०त० । सन्ध्यापूर्वस्यने । अप्या
पूर्वा सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् "कर्मन्तूना-
सपरि टादिनं रज्जवत्तपचन्वैति" वज्रुमहो ।

अप्रसर ति० अप्ये सरति नक्षति ह्र-उ ७त० । अप्य-
नामिनि । "बुद्धायापसरोऽभवदिति" क्षिर्वा स्त्रीय् ।

अप्रसारा स्त्री अप्य श्रीर्भावः शारोऽस्याः । यत्तन्मन्व-
विद्यायां मङ्ग्याम् । अन्नात् अग्नमारभ्य शारोऽस्य ।
बन्धादी ङु० ।

अप्रह इ० पयः परियप्यः न०त० । परियप्याभावे । बहु० ।
परियप्यन्त्ये सन्धाविप्रभृती, ज्ञानन्त्ये ति० ।

अप्रहर ति० अप्ये क्षिपते दीयतेऽसौ अप्य-ह्र-अच् । अप्य-
देये वस्तुनि, भागाये पु० अप्य-ह्र-कत् रि अच् । अप्यहा-
रिणि ति० "प्राप्यहरः कुमारः" इति ।

अप्रहृत् इ० अप्ययासौ हृत्कथेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म० ।
हृत्कथापमाने "अथापहृत्ते सङ्गृहीकताकुवाजिति" कु० ।

अप्रहायणं पु० अप्य चेतः हावनोर्गोहिरत्त क्तव्यम् ।
मार्गेशीर्षे मासि । तत्र च "मासानां मार्गशीर्षोऽङ्गीति"
मीतायां भगवद्विभूतिरूपलोकेः चेतधान्यवत्त्वाच्च तथात्वम् ।
अप्रहायणोष्टि स्त्री अप्या प्रायमिकी हायनमिमिन्ना इति ।
नवत्रस्येटी दानभेदे ।

अप्रहार इ० अप्य प्रथम क्षिपते उत्पद्यस्येत्साडुहृतं स्वाप्यते
ह्र-कर्मणि चञ् । सेनोत्पद्यस्येत्साडुहृतं प्राङ्गुषो
हेयेन स्वाप्ये धान्यादौ सुबहुवादाहृतप्रक्षारित्ये देवे
सेनादौ, पामभेदे च "स कश्चिदप्यहारे बाहो नामैव-
क्षेति" दशकु० । अप्यं इरति-अच् । अप्यहारके ति० ।

अप्राधि न० अप्यञ् तद्विधे भेत्तं चेति ह्रस्वगुणिनो-
रभेदात् कर्म० । साङ्गवत्तान् नाप्यका० । नेलाप्ये
अप्याङ्गे "अप्याङ्गा वीचकाचसु तिर्बगुष्वातरत्ननी-
दिति राभा० ।

अप्राधीकं न० अप्यञ् तदनीकं चेति, ह्रस्वगुणिनोरभेदात्

कर्म० षत्वम् । अग्नायिवैच्ये । “अपाणीकं रघुव्याघ्रो
राजसानां वमञ्जत इति” रामा० ।
अवायणीय न० अयं अेषमयनं ज्ञानं तत्र साधु ऋ ।
बौद्धान्तमसिद्धे प्रवादभेदे “उत्पादपूर्वमवायणीयमथ
वीर्यं ता प्रवाद स्यात् इति” हेमचन्द्रः ।
अवावलेहित न० अयं मथमभाग उद्धथावलेहितमास्वादितं
यस्य । आद्याद्यर्थमस्तुताद्वाद्भागसङ्ख्यास्वादानेन आङ्
दानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुष्टे अज्ञादौ “द्विःखिन्नं
परिदन्वच्च तथैवापावलेहितमिति” आङ्गवच्ये ब्रह्मपुरा-
णम् “अवावलेहितं आद्याद्योपकल्पितं सङ्गदपभुक्ताय-
भागमिति” रघु० ।
अवासन न० अयमधीदिदानात् पूर्व्यं कल्पितमासनम् ।
आद्याद्यमौजनार्थं अर्घदानादितोऽप्ये कल्पिते विमस्योपवेश-
नार्थं आसने “मामग्रासनतोऽवक्षतमयशमिति” सुह्रा० ।
अवाह्य लि० अह-यत्व-न० त० । अह्णायोग्ये शिवनिर्मा-
त्यादौ प्रतिप्रहायोग्ये तिलाश्वादौ च । “अपाह्य
शिवनिर्मात्यं पत्नं पुष्यं फलजलमिति” पुरा० । “ब्राह्मण
प्रतिगृह्णीयाद्यर्थं साधुतस्तथा । अव्यञ्जमपि सातङ्ग-
तिललोहं च यज्जयेत् । कृष्णाजिनह्यग्राहो न भूय-
पुरोमवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्यत षटस्य
च । नरकाङ्ग निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा” । तथा
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्त्रेय तिरिष्यति । आहारादु-
यदुगृहीतन्तु तत् कथं ? वै तिरिष्यति” । “एतदादिद्रव्या-
दानं गृहोत्तरोपजनकम्” इति रघु० । “अवाचिताकृतं
ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मण । अन्यत्र कुलटापयणपतितेभ्यो
द्विपस्तथेति” मनु । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् ।
शौचादौ कर्मणि अतुपादेयस्यक्तिकायाम् स्त्री । “अन्नजले
देवगृहे वत्सीके मृषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च
अपाह्या पञ्च षट्त्तिका” इति स्मृति । अविचारणीये
लि० “अपाह्यस्त्वनिवेदित” इति स्मृति । आवेदन-
कालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचार-
णीयः इति तदर्थं ।
अग्निल पु० अयो भवः अय-+ङिभच् । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे,
उत्तमे च लि० । “वीराणामग्निभो भूत्वा युयुधे पार्थिवै
सहेति” पुरा० ।
अग्निय पु० अयो भवः अय-+ष । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे,
उत्तमे, अयज्जातमात्रे च लि० । “सन्ध्या अग्निं यम-
न्तीति ता० ब्रा० ।

अधीय पु० अयो भवः अय-+ङ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्त-
मे च लि० । “अधीयभागं ददतेऽस्य दैत्या” इति वेदः ।
अग्रु (ग्रु) स्त्री अग्नि-ऋ मलोपः वा ऊङ् । नद्यामभूत्याश्च ।
निरुक्तो तद्दाम्नोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । “जनीयन्नोन्वयुव”
इति वेदः ।
अग्नेग लि० अयो गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्नेगा लि० अयो गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अग्नेग लि० अयो गच्छतीति गम-ङ् अलुक् स० । पुरो-
गामिनि सेवके ।
अग्नेदिधिषु (घु) पु० दिधिं धैर्यं स्यति निरस्यति, सो-ऋ
पत्वम् दिधिषूः द्विरूटा पुनर्भूयोपित् अयो गयनीया दिधि-
पूर्वस्य अलुक् स० कथभावः ष्ट० धा ह्रस्वः । पुनर्भूयियाह्वा-
रिणि । मागनूदज्येष्ठमगिन्याः मागूदकनिष्ठमगिन्यां स्त्री ।
“ज्येष्ठायां यदानूदायां कन्यायासहृतेऽनुजा । सा चामे-
दिधिषुश्चैया पूर्वा ह्र दिधिषूः श्रुतेति, मनुः एतत्पक्षे
च अयो ज्येष्ठाविवाहात् पूर्व्यं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकाला
सङ्गनरूपधैर्यं शोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।
अग्नेदिधिषूपति पु० इत० । अमूदज्येष्ठाया मगिन्याम्
सत्यां कनिष्ठायामगिन्या षोडशरि “यथापेदिधिषूपति-
रिति” ऋतिः ।
अग्नेपा लि० अयो स्थित्वा पाति पा-क्तिप् अलुक् स० ।
पुरतो भूत्वा पास्तके “अयो पा ष्टभवो मन्दसाना” इति वेदः ।
अग्नेपू लि० अयो कृत्वा पूयते पू-क्तिप् अलुक् स० । पुर
पवित्कारके “सोमस्य राशो भक्षयन्ति तेनाप्ये शुव” इति वेदः ।
अग्नेवग वनस्याय-राज० पूर्व्यं अलुक् स० षत्वम्, नि०
एदन्त्वम् । वनायभागे । [गामिन । स्त्रिया ङीप् ।
अग्नेसर लि० अयो सरति सृ-ट्-अलुक् स० । पुरो-
अग्नेसरिक लि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अयो सरे अय
गती मरुत ठन् । पुरोगामि-सेवके ।
अग्नीपहरणीय लि० अयस्यपश्रियते यस्मै उप-+ङ्-सम्प्रदाने
अनीयर् । आद्याद्यर्थस्यकल्पितमग्राह्यदेरयो दानोद्देश्यं
वास्तुदेवादौ । अयो उपश्रियते कर्मणि अनीयर् । मथम-
दानार्हे इत्ये । [इत्यते त्वग्न्या बुधोति” गीता ।
अग्नेय पु० अयो जातः यत् । ज्येष्ठे भ्रातरि । श्रेष्ठे लि०
अय इदिव गती आदि० आत्त० सक० षेट् । अङ्गते ।
आत्तिट् । मि-अङ्गि अयुन् अङ्ग ।
अग्नेयपकरणे अदनापुरा० उभय० अङ्ग० । अययति-ते ।
आजिषत् त । अय-अयम् अयः ।

अथ न० पुरा० अथ-भावे अथ । पाप्मे "हरत्वं अस्ति
 हेतुरेवम्" इति भावः । कर्तृदि अथ । पापकारके त्रि०
 "अथाहुर्दिन्द्रवारानो मोषं पापं । व जीवतीति" अन्ता
 अथं हेतुत्वेनाप्यस्य व्यथा० अथ । व्यसने इ से वन० तयोः
 पापजन्यतात्पर्यम् । तत्र व्यसने "कश्चित् अगोचाननया
 प्रकृतितरिति" इत्यु । "अनया अस्मत्प्रेति" अङ्गिनाथः ।
 "न बर्हमेदधाहानीति" "अथाहेतु निवृत्तेषु उक्ताताः
 ज्ञतमङ्गदा इति" व कृति अथस्य व्यसनस्य इत्यवियोग-
 रूपस्य तत्त्वव्युत्पत्तयः अथ वा अङ्गिनि यथाह इति तदर्थ ।
 दुःखे, "अप्यनु तन्मोषेन नास्मानमवबुध्यते इति" दुःखीने-
 र्नेत्वर्थे "द्वाहुजनवसूतं पुराणमजर पिदुर्दिति" भावः ।
 अथ० अथ इति अथे एतत्प्रकारेण यथाहोतिष्ठा, इत्यस्य
 उ द्वाहुत्वेऽपि न दुःखकार्यः आनन्दसक्यत्वादिति,
 तन्नात्यर्थं "अथर्थादि विरुद्धतात्पर्यं न बभूवर्थादि
 इति भा० । अथानि अथनामोऽर्थः । पूतनावकाशरयो-
 र्थातिरि अङ्गरेदे इ० । "अथचरितमिवावनायन
 मिति" श्लेष । एतत्प्रकारेण वावनायनस्ये इत्या ।

अथस्यत् त्रि० अथं पापं अतः करोति अ-अथरि ताप्ती-
 कादिषु वा द्विपु इत० । पापकारिणि, अतःपापयोषे च ।

अथन त्रि० न०त० । निविडताविरहपैमिस्त्राहुते ।

अथनाशन त्रि० अथं नाशयति नय-अथ-स्यु । पाप-
 नाशके अथनाशो "अनेत् वनायनायनमिति" इति ।
 अथनाशोप । अथनाशरभेटस्य नायनः । श्रीकण्ठे,
 व हि अजगरकृषेव जिर्णवर्णं तं इतवान् तत्कथा
 भानवते "अथावननाभ्यमन्यद्वाहुरकोषं उक्ताहोद-
 नीसुवाचमः । निरत्नं यदलनिजजीवितेषुमि पीता-
 न्दतैरप्यमरै मतीप्सते । दृष्टार्थकान् कण्ठप्रानवाहुरः
 कथाहमिदः व वकीवकाशुल । अयन्त मे सोदरनायक
 सयोर्बोद्धमेन सवक इनिथ्ये। एते यदकृतुच्छुटोकितायाः
 अताकादा नववमा अजौहव । प्राप्ते गते बर्हसु आनुचिन्ता
 मजाववः प्रावभटतोहि सयते । इति व्यरसाजगर इहइउ०
 व अोजनावाभनवाहिदीवइम् । इत्याहुग आप्रउहानन तदा
 यत्र अथेन नुवनाचवा अः" ॥ इत्यम् अथनामनेऽहरे
 स्थिते तदुदरे नोदुववत्सुषपावेनु गतेषु स्वयमपि इति प्रविश्य
 अन्तर्गत् अदेइवइनेन तं इतवान् इत्यंशुम् । "तच्छुत्वा-
 भनवान् अथवत्सुषवः शर्भवत्सुषम् । पूर्णोचिदीर्षो-
 दाभानं तरसा वइधे गते । ततोऽतिकायस्य निरुह-
 नागिणोपुदोर्षट्टेर्भु मतिस्वतकात । मूर्खोत्तरे मवनी-

निरुहोर्षुर्नृनिर्मिद्य निरुहोर्षुर्नृनिर्मिद्यः" इति । "अथ-
 चरितमिवावनायनमिति" श्लेष ।

अथभोजिन् त्रि० अथं पापकथं भुङ्क्ते भुङ्-अथि इत० ।
 हेरपिलितियुद्गु गाभावेन सार्धपापके । "अथं व नेरह
 भुङ्क्ते यः पचन्त्याहकार्यात्" इति विष्णुः । "भुङ्क्ते
 ते त्वं पापा ये पचन्त्याहकार्यात्" इति नीता ।

अथमर्षण न० अथ पापं अथते उत्पद्यते इति नायनेन
 कर्माहमतात् एवमृतेनेन अथ-स्युट इत० । उत्पद्य-
 पावनायापं अथे अन्तर्भेदे तत्र इमुदादिनेत्यादि, अतश्च
 अतश्चेत्यादि आपोऽिहेत्यादि अत्रह । तत्र अन्तर्भेदे
 अथम् तत्फलस्योक्तं आहुषवर्षणे । अथा "बीधा-
 दनः "अतश्च अतश्चाद्यवर्षणम् तिरुत्तर्भेदे अथम्
 सर्वकात् पापात् अत्रकते" । योगिवाच्यवत्सुः "इत्या
 सोकानिर्मास्योर्षु हि त्रिः पदेद्वमर्षणम् । यथावमेधा-
 वभ्यमेव तन्मृतरजरीत्" इति । हारीत "पातकोपया-
 तन्मृहापातकानामेवतमृष्टिपातेऽयमर्षणमेव अपेत्" इति ।
 उहृदिष्णु "यथावमेधः ऋतारत् सर्वपापापनोदन ।
 तयावमर्षं अत्र सर्वपापमवापनम्" इति । योगिवाच्य-
 वत्सुः "आनमन्दैवतीमन्मैर्मांजनं प्राथवदमः । अथ-
 मर्षं च अत्रोत अथमेधावभ्यमम्" इति । यद् "अथवि-
 मन्तः प्राधान् उयस्य तिराहतावमर्षं अत्रोत आवात्
 तास्वमर्षंयात् परमन्तर्भेदे" इति । गौतमः
 "अन्तर्भेदेऽयमर्षं तिरावर्षेदनु सर्वपापेभ्यो उच्यते" इति ।
 अथि "अपि चापुत्र निरुज्जिता त्रिः पदेद्वमर्षणम् ।
 स्यावमेधावभ्यम तयेतन्मृतरजरीत्" इति । वयिठः "अपि
 चापुत्र निरुज्जान त्रि पदेद्वमर्षणम् । यथावमेधा-
 वभ्यं ताहय मृतरजरीत्" इति । आथस्य "अपि
 चापुत्र निरुज्जिता त्रिः पदेद्वमर्षणम्" । अथाव-
 मेधमृष्टो हि मृत्सादृयमाह तत्" इति । बीभावन
 "तिरात चापुपववन् तिराभ्युपयस्य । प्राधान्युनि
 र्थयस्य त्रिः पदेद्वमर्षणम् । "अथावमेधावभ्य-
 मेव तन्मृतरजरीत्" इति । योगिवाच्यवत्सुः "तद्गुं
 कोपवरीद् वस्तु तिराभ्युपयस्य । उच्यते पातकैः
 सर्वैः अथा तिरावमर्षणम्" इति । रक्षे इहअहः
 "मातर भगिनी गत्या माहससवार स्रुतां वकी वना-
 भ्यासु अगमप्रागमनं कला अथमर्षणम् अन्तर्भेदे तिरा-
 वर्यं एतकात् पापात् पूतो भवतीति" । तथा "सुवत्सुनमन
 कला अथमर्षणमन्तर्भेदे तिरावर्षं एतकात् पापात् पूतो

भवतीति" । अत्र पापगौरवमाकलय्य संयतेन भास्येकं यावत्
जलमवगाह्यापमर्षणसूक्तं तिरावत्यं ज्ञातव्यम् । तथा च
रघुयुग्मं "महापातककर्तार्यत्वारच विरोधत । अग्निं
प्रनिष्पद्य शुश्रूणि ज्ञात्वा वाध इति क्रतौ । रघुस्यकरणे चैव
मासमभ्यस्य पौरुषम् । अघमर्षणञ्च वा सूक्तं शुध्वेज्ञान-
र्जते स्थित" इति । छद्दाम् "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा मावीं
वा उदीचीं वा दिग्घमनिष्कम्य प्रभूतेनेश्वनेनाग्निं मज्जा-
स्त्राघमर्षणं चादसहस्रभावन्यं जुहुयात् तस्मात् प्राप्तात् पूतो
भवतीति" । हारोतय "अन्तर्जले तिरावत्यं मुच्यते
ब्रह्महत्यायेति" । छद्दामस्य "अकार्यकरणे चैव अम-
ष्यस्य च मद्ये । अघमर्षणसूक्तेन पीत्वाप शुध्यते नर" ।
बधिर "मनसा पापं कृत्वा अघमर्षणं जमेत्" इति ।
छद्दामस्य "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् ।
तिरावत्यं विभुश्च स्यात् अत्रागास्यमर्षणम्" इति ।
तापसीमिति तापसीम् अघमिन्त्यर्थः यद्विद्विषतौ
"ब्रह्महा तिरावतोपिपितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं तिरावत्स-
नेत्" इति । याज्ञवल्क्यः तिरावतोपिपितोऽजता
ब्रह्महा त्वमर्षणम् । अन्तर्जले विभुद्वेषु दत्त्वा गान्धु-
पयस्विनीम्" इति । प्रकाशविषये धौधायनः "तीर्थं गत्वा
तत शुचिरात्मा उदकान्ते स्पर्शित्वा उदृत्य सकृच्छिन्नवाससा
बहुत् पूर्वेन पाणिना आदित्याभिमुखः अघमर्षणमध्याय-
मधीयीत इति" ।
महङ्गम्यासं कृत्वा धामहृत्ते जलं त्रिभय दक्षिणहस्तेन
जलमाच्छाद्य ह य र ल व इति तिरमिमन्त्यं मूलस-
ञ्चरन् गलितोदकविन्दुं भिक्षतसदृश्या समधा मूर्धानमभ्युक्ष्य
शेषजल दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा ब्रह्महत्या
देहान् पापं प्रकास्य क्षण्यर्थं तच्छंसं ध्यात्वा पिङ्गलया
विरेष्य पुरः कल्पितवज्रशिखायां फट्ति मन्त्रे च पाप-
सुस्पृशे रूपं तच्छल निःक्षिपेदित्यमर्षणम् इति तन्त्र-
धारे तान्त्रिकामर्षणसूक्तम् तत्प्रमाणं ह तलैवापगम्यम् ।
अघमार लि० अघ भारयति अ-णिच्-अच् उप० ।
पापमाघके देवादी, "यमोऽप्युत्पमारो निर्धत" इति वेद ।
अघसुद् लि० अघ रोदिति स्वरुम्भासमतया यस्मात् रुद-
अपादाने क्तिप् इत० । पापानोदनहेतौ, पापनामने
मन्त्रे । "मा त्वावरुदो रुदन्" इति वेद । अघं व्यसने
रोदिति न तत्प्रमतीकाराय घटत रुद-कर्त्तरि क्तिप् ।
रोदनेनैव व्यसनीकारके तत्प्रतीकारार्थमुच्यते लि० ।

अघर्म उ० न०त० । उद्यविरोधितीति तद्वति लि० । "अघर्म
काल" इति वाद० ।
अघल लि० अघं ज्ञाति स्पृहाति नाशयतीति ला-क । पापा-
पनोदके । "कृत्योर्घे अघलाद्रूता" इति वेद ।
अघवत् लि० अघमस्यस्य सत्त्वं मस्य च । पापवति सम्बो-
धने अघो-अघवत् । "अघोयजेति" सुगन्धोघम् ।
अघविष उ० अघं व्यसनकारि-विषं यस्य । र्घे ।
अघसप्त उ० अघमनिष्टं संसति इच्छति संस-अच्
उपस० । अघिष्टसंपादके चौरि "अपाशसंसुदतामराति
मिति" वेदः । भावे अच् इत० । व्यसनसूचने उ० ।
अघसंसिन् लि० अघं संसति सूचयति संस-णिनि इत० ।
व्यसनसूचके "व्यसनासंसाकर्त्तरि "वचः क्रूरं मयोक्त-
मवसंसिनेति । क्षिवा ङीप् ।
अघायु लि० अघ पापं परव्यसनं वा कर्तुमिच्छति अघ-
क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनविहीर्षके च ।
"त्वा हका अघायवोविदन्" इति यजु० । परस्याघं
कर्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अघमायाति आ-या उ
इत० । हिंसानिरते । "बधोऽघायुमासिति" ता० ब्रा० ।
अघायुस् लि० अघ पापसाधनमायुरस्य । सर्वविस्वाद्यु पाप-
कारके "अघायुरिन्द्रियारामोमोषं पाप्येति" गीता ।
अघारिन् लि० अघं व्यसनसूचति अ-णिनि । व्यसनयुक्ते
क्षिवा ङीप् । "अघारिषीविकेशोऽदत्य" इति वेदः ।
अघासुर उ० कर्म० । अघुरभेदे अघनाशनयन्त्रे तत्प्रथा ।
अघाह उ० अघस्य व्यसनस्याह अघसमा० । व्यसनदिने
स्यौषदिने "अघाहं नैव बर्हयेदिति" "अघाहेषु निष्ठेषु
सुधाताः कतमकृता । स्यौषप्राहिमस्यप्रत्न इति"
च इति ।
अघोर लि० न घोरः मयानत्र । भयानकमिच्छे सौम्यरूपे ।
"या ते रुद्र! शिवा तनूरघोरा पापकासिनी" इति वेद ।
"अघोरा सौम्या अतएव पापकासिनी शिवा च इति"
वेददीपः । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिमयानके लि० ।
रुद्रमूर्तिभेदे उ० । "ईशानाघोरनामानौ, धामशेवनातः
परम् । घटोऽजात इति प्रोक्तः क्रमयोऽर्षणकर्मपीति
उरा० । अघोरः शिव उपास्यते भास्वस्याम् अ-
घोर-अच् । माद्रक्याप्यर्ष्यां ङी । "माद्रे भास्व-
विते पक्षे श्वाघोराप्या चतर्दयी । तस्याभारोहितः श्वाधु-
र्नयोऽवपुर्णं भुवमिति" उरा० ।
अघीष उ० नास्ति भोवोऽस्याह वा । बर्होत्पादाने बाह्य

प्रयत्नभेदे तत्रयत्नशुक्लेषु वर्णेषु च । ते च वर्णाः "सर्वा यथाः स्य + क् + षौ विगर्गः भर एव च । एते आगासु- मदाना अगोपायेत्युक्ताः वेदितायाः । विवरणं मग्नत- यन्दापरत्वे एतौपते इत्यम् । यन्द्गम्ये त्रि० ।

अधोपवत् त्रि० अपोपः सर्वोपारण्यभ्रमयय अरुच्य मय्य मस्य य० । "सर्वा यथाः-स्य+क्+षौ विगर्गः यरण्येत्युक्तेषु वर्णेषु ।

अत्र उ० न हन्ति खटिकर्त्तव्यात् न+हन-यत् गिपातनात् साधु । मजापतो । न हन्त्ये स्त्रीहत्याया , "अध्यास क्षियं प्राकुक्षियम्योनिगतामपीति" निबद्धत्वात् कर्मणि त्रि० । हननकर्त्तव्यायायां श्रिया गति स्त्री ।

अत्रा "गवां पतिरत्नम्" इति वेद । "पति गो अत्रा- नामिति" वेदः "गाव प्राश्रयनप्रा इति" च वेद ।

अत्रेय त्रि० न प्राहं यक्वः अर्हं वा प्रा-यक्वाद्यर्थे यत् न० त० । प्राप्ताहं दुर्गन्धे यस्तुमात्रे, मद्ये न० । "मदिरा- प्राथमालेखं प्राप्तायादेव हीयते" इति स्मृतौ मदास्य प्राथ- निषेधात् तस्य तयात्वम् ।

अह (नृच) सख्याकरणे चिद्युक्तकरणे अदानपुरादि० उभ० सक० सेट् । अह्वय-ति ते प्यास्त्रिभ-न्-त । अह्व- पयति ते इति केषित् । "प्रेयांगमाह्वयदसी ग विधी बहह्व" इत्युक्त । "युक्त वेत्तुहापयत्यपीति" काम- धेतु । अप् अह । ऋ अहितः ल्युट् अह्वनम् अह्वन् अह्व ।

अह्व उ० न० अह्व-करणे, कर्त्तरि वा अप् । विज्ञे "रतिवत्- यपदाहो चापमास्य कण्ठे" इति कुमा० । कण्ठे, "यको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरण्वि- बाह्व" इति कुमा० । इत्युक्त्वाद्भेदे तद्वत्तय यथा "मत्यन्तेष्वपरितो रसभावसत्त्वत्त । भवेदगूढपदार्थं क्षुद्रस्यैकसंयुतः ॥ विश्विद्यावानरैकार्यं किञ्चित्सखन- विन्दुकः । युक्तो न बह्वमि कार्यैर्धोसङ्घतिमान् न च ॥ नामाविधानसयुक्तो नातिप्रचुरपदवान् । आवश्यकानां कार्यान्वामविरोधादिनिश्चितः ॥ मानेकदिमनिर्वर्त्य कथया सम्बन्धोजितः । आसन्ननायक पालैर्यु तस्त्रिचरैरक्षया ॥ दूराङ्गान् बभो युद्ध राज्जदेयादिप्लवः । विवाहो भोजन यापोत्सर्गो मृत्नूरतनया ॥ दनाप्येव्य नखलेद्यमन्यदु म्रीहा- करश्च यत् । शयनाभरणानादि भगवाद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुष्ठेधने चैभिर्बर्जितो नातिविचर । देकोपरि जनादीनामनात्यवधिनामपि ॥ मत्यक्षचित्परितैर्युक्तो

भावरसोद्भवैः । अनानिष्काननिश्चितपत्तोऽह्व इति कीर्त्तित " इति सा० । इत्युक्त्वाय कपकभेदे च उ० । यथा "नाटकमय प्रकृत्य भाष्यव्यायोगधमकारदिमा । ईहा- म्गादुवीच्यः मह्यममिति रूपवाचि दग" इति विभक्त्य "उगृह्णतिक्काह्व एकाह्वोनेताः व्याहृता भवा । रकोऽत कश्चणः स्वायो बह्वधोपरिदेवितम् ॥ प्रास्तामितिहत्तसु क्षिर्नुद्वा मपद्येत् । भाषयन् अन्दिहत्ताद्वास्त्रिन् उयपराजयो ॥ शुद्धं भाषा कर्त्तव्यं निर्वेदयचन वक्त" । इति उचितम् "रमस्य केषित् नाटकायान-पात्यह्वपरिष्के- दार्थम् उल्लृट्कामामानम्" आह । अथे त "उत्क्रान्ता पिबोमरूपा खटियतेति उगृह्णतिक्काह्व" इति सा० । पय ते, गमीये, शुद्धमप्ये, देहे, अपराधे, स्वाने, चित्तयुद्धे परस्परामन्ये पित्रो य उ० । क्रोडे उ० न० "अन्य- गारोक्तनीयमह्वगिति" कुमा० । "अह्वे निधाव तं बान् पुनः संस्कारमर्हतीति" कृति । "पुनरह्वान्ययो भगमि ते" इति कुमा० । "प्रेमस्योपकण्ठे गुहुरह्वभायो रदा- वरीरग्यु धिराववयेति" माभ । "अह्वं गमीयम् उल्लृट्" इति मत्तिनाय । एकत्वादिसखानोपकरेखासिध्वेये- "अह्वयुतिः किल सङ्घित्तायेति" सीता० । नव- सख्यायास्तु उ० ।

अह्वतन्त्र म० अह्वानामेकादिपराङ्गानस्यारोधकरेखासिध्वेयार्थ प्रतिपादकम् तन्त्र यास्त्वम् । अह्वयास्त्रे अह्वान्याह्वरूपे, पाटीगणितयीजगणित्यादी ।

अह्वति उ० अह्व-गतौ अति कुत्वम् । वाते । पूजनार्थात् कर्मणि अति । मङ्गाणि, अग्नी, अग्निहोत्रिणि च । गनारि त्रि० क्षियाम् वा ङीप् अह्वती च ।

अह्वधारण न० इत० । विप्रधारणे तत्रसद्भादिबैष्णवविष्णुधारणे च । ध-विष् भावे शुच् । अह्वधारणात्त स्त्री ।

अह्वन न० अह्व-करणे ल्युट् । अह्वनसाधनद्रव्ये गदा(गनीति) मसिद्धे । भावे ल्युट् । विष्णुकरणात्ते न० । "अन्यत्वाद्मल- च्छुभ्यां वाङ्मिर्भवेने" इति ऋति । अह्वन् त्रिभ्रुवादि- चिप्रकरणासिति प्रा० रपु० । भावे शुच् । अह्वनात्त स्त्री ।

अह्वपादम्रत न० म्रतोदे ।

अह्वपालि स्त्री पा-पालि इत० वा ङीप् । क्रोडमान्ने । अह्वेन पात्रयतीति पात्रि-इ इत० । उपमातरि (धारणा) इति म्चिञ्चायाम् । अह्वस्य पात्रिय । आत्रिञ्जे ।

अह्वपाली स्त्री अह्वपात्रि-ङीप् । अह्वपात्रियन्दार्थे वेदि- कास्थगन्धद्रव्ये च ।

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनैव पातनहेतरत्न । लीला-
वत्प्रकृते एकाद्याङ्कानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके,
तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे "स्थानान्तमेका-
दिचयावधत्त" संख्याविभेदे नियतेः स्युरङ्कै । भक्तोऽङ्क-
मित्याङ्कसमासनिम्न स्थानेषु युक्तौभितिसंयुति' स्यादिति" ।
यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयो
स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च सख्यैक्यमिति
केति १ च घृष्टे अनेनैव प्रकरणेन १२, २२, एतौ द्वौ भेदौ
येकाङ्कमितिः" १२ इत्यत्र च तन्मानेनैव भवति । "न
गुणो न हरो न कतिर्न घनः घृष्टस्तथापि दुष्टानाम् ।
गर्भितगणकमङ्कना स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशोऽपिन्निति"
लीलावती ।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्संख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्कयो-
रुत्पत्ते । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कबन्ध पु० अङ्कस्य बन्धः । क्रोडबन्धे । यथा पर्यङ्कबन्ध ।

अङ्कलोच पु० अङ्केन लोच्यतेऽसौ लोच-ण्यत् ७त० ।
चिञ्चोऽङ्कणे ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोप-
वियोजनम् । इष्टसंख्यातः कस्याश्चित् संख्याया वियोजने
यथा नवाङ्कसंख्यात पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने षट्-
संख्याऽपगम्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कसु न० अङ्क-अङ्कनं कृतम् । चिञ्जे, शरीरे च ।
"पथामङ्कास्यन्यापनीफलदिति" वेदः ।

अङ्कस म० अङ्कोऽपिर्मात्रं अच् । चिञ्जयुक्ते । "श्येनस्येव
प्रकृतोऽङ्कसं परीति" यजुः । अङ्कसं वस्तुमाप्रपदिफमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्का यतपत्तादिचिञ्जानि यजुः । जजे
"आपो वै अङ्काङ्का" ऋन्द" इति, अङ्काङ्कं ऋन्द इति च
श्रुतिः । [कारैरङ्कित मेववाङ्कनमिति" वङ्गिध्यानम् ।

अङ्कित लि० अङ्क-क्त । चिञ्जयुक्तीकते, "स्वाहास्वधावपट्-
अङ्किन् लि० अङ्क आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क-
इति । अङ्केनालिङ्ग वादनीये ऋदङ्गादिवाद्यभेदे, क्रोड-
विशिष्टे च । "पाशायामङ्किनो ये चरन्तीति" वेद ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिञ्जानां समूहः सखादि० इति डीप् ।
चिञ्जसंवाते । अस्मार्थे इति डीप् । अङ्कयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । बीजादभिनवोत्पन्ने, अस्ति-
कासङ्गित्य जाते ढण्डकादौ "हमर्गायहृदेष ढण्डपुरे-
चित्" रघुः । जजे, योमोत्पन्निगणमर्गात् रुचिरे,
कोमि च सङ्कृते च "भूताङ्कुरासादवपायकरु" इति कुमा० ।

अङ्कुरक पु० अङ्कुरते ढण्डादिना सञ्जीयतेऽसौ अङ्क-पुरच् तत
क । पञ्चादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्कुरित लि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राये
लौहास्त्रभेदे (डाडय) इति ख्याते । "तिरोगतं शाङ्कुर-
सदहन् पिर" इति भाषः । "सन्निवेश्य कुशावल्यां रिपु-
भागाङ्कुरं कुशमिति" रघुः । प्रतिबन्धे च "निरङ्कुरा
कथय इति" मङ्गिनाथ पञ्चा० फक् । आङ्कुरायन
अङ्कुरसिद्धस्थाने लि० ।

अङ्कुरग्रह पु० गृह्णातीति अङ्क-अच् इत् । अङ्कुरधारिणि
निपादिनि । "अन्नेऽस्कासोऽवमताङ्कुरग्रह" इति भाष ।

अङ्कुरदुर्जर पु० दुःखेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल्
सुख अङ्कुरेण-दुर्जरः इत० । उदान्तहस्तिनि ।

अङ्कुरधारिन् पु० अङ्कुर धारयति धारि-णिनि । हस्ति
पालके ।

अङ्कुरमुद्रा स्त्री अङ्कुराकारा मुद्रा । "अञ्जीव मध्यमा
छत्वा तममध्यपर्व मूलत । तर्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा
मुद्राऽङ्कुरसंज्ञितेति" तन्मोक्षे तीर्थावाहनाद्यर्थ कल्पिते
अङ्कुरसन्निवेश रूपेमुद्राभेदे ।

अङ्कुरी स्त्री अङ्कुर चित्तनागरोधमोपाय विवेक अस्त्रस्या-
अच् गौ० । जनीयदेवीभेदे । [ढण्डकादौ ।

अङ्कुर पु० अङ्क-खर्जूरादित्वात् करच् । अभिनवोत्पन्ने
अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राये
लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाडय) ।

अङ्कोट (ठ) (ल) पु० अङ्कुरते लक्ष्यते कीलाकारकरुटौ । अङ्क-
ओट (ओठ) (ओल) वा । पीतवर्णकारे गन्धयुक्तपुष्पे
दीर्घकरुटकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते षष्ठे ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+खार्थे-क । आकोड इति ख्याते षष्ठे ।

अङ्कोलिका स्त्री षड-अच् नि० संप्रसारणे-उल अङ्गाय तदा-
नाय उल खार्थेक । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विपभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः ईत० । अङ्कोटवृक्षजाते
अङ्कोलिका स्त्री । घृ० साधु । अङ्कोठषष्ठे ।

अङ्कुर पु० अङ्के क्रोडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधु
अङ्क-उरच् वा । "साङ्कं तालत्रयायाम षडहं शाङ्कुरं जानमः ।
हरीतक्याद्यतियं सादङ्कुरोऽङ्के ष हि वाद्यते इत्यङ्कुरे"
क्रोडे स्थापनपूर्वकं वादनीये ऋदङ्गादौ । अङ्कुरीये लि० ।
अङ्क चिञ्जयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मक सेट् ।
अङ्कुर-ति ते आङ्गिर-वृ त । भवान्तरे अङ्कुरयति ते ।

अङ्ग न० अम-गत्यादी वा०गन् । चित्ते (अङ्गजः कामः)

“हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति” देहे “हृत्केन स्यार्थं तदङ्गमिन्द्र” इति कृमा० । अङ्गमयस्य चेदावदन्यावयविरूपावयविविवाचितेऽपि तदवयवेऽपि हृत्पादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामग्रात् तेषाञ्च मलङ्कयन्तेनापि व्यवहारः । तत्राङ्गमयस्य देहार्थत्वे तदोयस्यस्यं तदवयवभेदाच्च सुप्तो दर्शिता । यथा “शुक्रयौणितं गर्भायस्यमात्रप्रकृतिविकार-समूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते तच्च चेतनान्वसितं वातुविभ-जति, तेन एव पचति, व्यापं छेदवन्ति, प्रविनी सङ्ख्याकाय विपर्ययति । एवं विवर्धितः स यदा हस्तपादलिङ्गाम्बाण्यकूर्णमितम्बादिभिरङ्गैरभेतकदा शरीर-मिति सद्यः सभते तच्च वङ्गं याथावत्तद्यो, मध्यं पञ्चमं, यमं गिर इति ।

“अतःपरं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्रकोदरदृष्टगामि-सखाटमासाधियुक्तवस्त्रपीवा इत्येता एकैकाः । कर्ष-नेलमासाभ्यङ्गासगयुक्तकामनममपार्थस्त्रिगलान्त-वाङ्क-प्रभृतयो हे हे, विंशतिरङ्गस्यः । स्रोतांसि च वक्ष्य-माण्यानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः । तस्य पुनः सङ्ग्रा-नम् । त्वच कला धातवो मला दोषा यक्तुशीलानी फुफ्फुस उदरको हृदयमायया अन्त्राणि तुको स्रोतांसि अण्डरा जाडानि कूर्चा रज्ज्वः सेवन्यः सङ्गाताः सिमन्ता अस्त्रीनि सन्तय स्यायवः पेशो मस्राणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ।

त्वच सप्त । कला सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिरायतानि । पञ्च पेयीयतानि । नव स्यायुयतानि । त्रीण्यभ्ययतानि । द्वे द्योत्तरे सन्धि-यते । सप्तोत्तरं सन्धयतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । तत्रो दोषाः, त्रयो मलाः । नव स्रोतांशोति समास इति” ॥

अववने “शेषाङ्गनिष्कांशविधी विधाद्वरित” कृमा० । अपाङ्ग इति ।

उपाये, “सर्वं कार्यं शरीरेषु सङ्गाङ्गस्यैव पञ्चमिति” “मन्त्रो यो धरत्वाधीरः सखाङ्गैः संघटैरपीति” च भाषः । प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, “फलवत्सङ्घाधवफलं तदङ्गमिति” भीमांसा । “प्रधानस्याङ्गिना यत् सङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याङ्गियायान्विति” सृष्टि । “हृत्पञ्चरथपादात् सेनाङ्गं स्यात्संघटयमिति” इत्योधने अथ० । “त्वमङ्गं वक्ष्सा पतिरङ्गि-तकस” इति नैपथम् । अङ्गमस्यस्य अच् । अङ्गवति

“वेनाङ्गविकार इति” पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थं अन्तिके च लि० । अन्नादिखने न० “आधाधीय एतेषु बुधगुरुकविभिः सयुतो वीक्षितो वेति” जातकस । देगभेदे पु० । तस्य विवरणम् आधाधिपयन्ते । “अङ्गेषु वङ्गेषु असेषु योऽन्ना” इति “अङ्गवङ्गस्येवेति” च ज्योति-वम् अङ्गनां राजा आङ्गः वङ्गर्षे अङ्गाः । अङ्गदेये भव-अण् । आङ्गः । वङ्गर्षे अङ्गाः । अङ्गेन देहेन निर्दत्त-ठक् । आङ्गिकः । अङ्गदेयस्तद्वाङ्गानो वा मङ्गिरस्य अण् आङ्गः । अङ्गखेदम् अङ्गीव । “यथात् प्रथयविधि-कादादि एतन्नेऽङ्गमिति” पाणिनिपरिभाषिते प्रत्ययावधि-भूते यन्भेदे, “इव वीक्षं बुद्धिघटां घोऽङ्गादिति” पा० । अङ्गादागतम् अण् । आङ्गं अङ्गमितिसे कार्ये “कस्यां-दाङ्गं वक्षीव इति” परिभा० । उपकरणानि च यथा-अवसङ्गानि दिङ्मालमलोच्यते । तत् “सामग्रमात्रसङ्घत्-कोनो राष्ट्रं दुर्भं वसानि च राज्याङ्गागीष्ट्रानि” “सामग्र-मात्रो हर राष्ट्रं सोपदस्यो सङ्घत्तया । सप्त प्रकृतयो चैत्रताः सप्ताङ्गं राज्ञश्चतुर्ये” इत्यङ्गानि राज्याङ्गानि । द्यादौ च मवाजादीनि, वैदिककर्त्तव्याश्च तत्सृष्टिवा-कलायाः तत्सङ्घस्यापि वाङ्गानि “वाङ्गादि वैदिककर्त्तव्य-फलवश्याभाव इति” भीमा० । वेदस्य व्याकरण्यादीनि अङ्गानि, “यिथा कस्यो व्याकरणं निरक्तं इत्युक्तमिति” । ज्योतिषामयनस्य वेदाङ्गानि भवेन च इति” । एतेषाञ्च कथथादिकमप्ये वक्ष्यते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा-दङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ “त्राङ्गयेन निष्कारणं वङ्गङ्गं हर-स्योमेदोध्येतव्यं” इत्यङ्गम् यिथायां तेना वेदार्थज्ञानोपयो-गित्वा दङ्गत्वं दर्शितम् यथा “अन्द् पादौ च वेदस्य हृत्सौ कस्योऽय पद्यते । ज्योतिषाम-यनं चतुर्निरक्तं ज्ञानस्यचरते । यिथा त्रायं च वेदस्य बुद्धं व्याकरणं च तस्माद् सङ्गमधीत्यैव त्रयस्योन्ने महीयते इति” अतो वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा एतेषां पञ्चानां वेदाङ्ग-त्वम् । “हे विद्यो वेदितव्ये” इत्यप्रक्रमं “पराधामरा च तत्रामरा कश्चेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद यिथा कस्यो व्याकरणं निरक्तं अन्तो ज्योतिषमिति सा परा यथाहर-मधिगम्यते” इति श्रुतौ व्याकरण्यादीनामपरविद्यात्वेन कीर्त्तनं “तेषाञ्च साधनमूतधर्मैरेतत्वात् वङ्गङ्गवितानां धर्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति” भाष्ये उक्तम् । आयु-र्वेदादीनामुपभेदत्वं आवादीनासप्राक्तत्वं यथा च तेषां तस्यात् तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते ।

तदा ज्योतिषशास्त्राणि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात्
 त्रिविधानि यद्योक्तं वराहसंहितायाम् । “ज्योतिषशास्त्र-
 मनेकमेदं विषयं स्वरूपतया विहितम् तस्मात्स्त्रीप-
 नदस्य नाम सुनिभिः सद्गोचरे विहितम् । अन्वे-
 ऽन्वितं गणितेन या पद्मगतिस्तन्नामिधानस्वर्गो होराज्यो-
 ऽङ्गविशेषश्च कथितं स्वरूपज्ञोयोऽपरः” इति ।

परपतिजयपर्यायान्तं परिधान्याद्गानि समासेनोक्त्वा
 तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

“सूर्यक्राण्डि चक्राणि भूवलानि वलानि च । ज्योतिष
 मङ्गलञ्चैव पञ्चान्यात्र वृक्षमूत्रम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु याम्यु-
 क्रानि सरोटये । विंशतिः सूर्यक्राण्डि तन्नामानि वरा-
 मूत्रम् ॥ मातावर्षो पञ्चोत्तमो राशिर्भूः प्रियङ्गुयोगकौ ।
 हाट्यान्तोद्भवश्चक्रं वर्षायनर्त्तमासकम् ॥ पञ्चाङ्गं नाडिकं
 चक्रनिघण्टुयोगकम् ॥ तत्कावेन्दुफलद्वारासन्देहो-
 ऽङ्गवन्तया ॥ (इति सूर्यक्रानामाणि) । पूज्यसङ्केषु याज्ञेसु
 मया ज्ञातानि यानि च चतुरपीतिचक्राणि तेषां
 नामानि वृक्षमूत्रम् ॥ एकापीतिपद्मचक्रं यतपत्वं नवा-
 यकम् । अर्धं विंशत्यं चक्रं कूर्मपञ्चविधात्मकम् ॥
 मूर्द्धं नगरं चतुर्गृहकूर्मं च पञ्चकम् । पञ्चकं पञ्चो
 याञ्च राहुकालानन्विधाः । सूर्यकालानन्विधाः चन्द्र-
 कालानन्विधाः । घोरकालानन्विधाः गूढकालानन्विधाः
 वलम् ॥ राशिचक्रं समायोगे चक्रं कालानन्विधाः ।
 सप्तचक्रं सप्त श्रेयं सप्त कालानन्विधाः च ॥ त्रिविधं च
 मत्त त्रिधा चैव शुभमन्त्रम् । शुभमन्त्रं द्विधा प्रोक्तं राशि-
 नक्षत्रसम्बन्धम् । प्रसारचक्रमेधास्यैः प्रभेदैस्तु चरन्विधा ।
 भूचरं ज्योतिषं, पान्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् । काष्ठचक्रं
 मणिद्वयं सूर्याक्षं चन्द्रजलवा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं
 स्थानस्थान्युत्पत्तिकम् । अक्षयचक्रं द्विधा चैव कतिवास्थान
 भादिकम् । कोटचक्राटकं प्रोक्तं चतुरकारदिभेदतः ।
 गजमर्दं रत्नं सूर्यं कुलं चन्द्रं हरीन्वहः । शीरिं शिरां
 परस्मिन्मन्त्रिणां गार्ग्यविकम् ॥ चन्द्रकोद्भवचक्रं पञ्च-
 रेखेन्दुभास्करम् । त्रिविधं मानिकचक्रं विजयं स्येदतो-
 रचम ॥ अक्षयचक्रं शीरोत्तमं चक्रं चन्द्रादिचक्रम् ।
 चक्रं वावचरञ्चैव स्थानचक्रं तद्वै च ॥ एतानि सर्व-
 चक्राणि जगतां दुष्टं समापरीत् । ज्येदिह न चन्द्रे हो
 चक्रद्वयेऽपि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । कोटचक्रं
 चक्रं चतुर्विधं चक्रोद्भिदः । तत्र तु द्वे चक्रं चैव भूचक्रं विज-
 यार्थिनाम् । तेषां नामान्यत्रं स्येत्सादानां तद्गुणवत्ते

चतुरपीतिचक्रानां चन्द्रेण जयी रथे ॥ उट्टी जालन्धरी
 पूषां कामकीर्तकीरका । शिलिन्दी च भद्रामारी हेत-
 पाही च बंधला । इन्द्रकालानन्विधाः काली कानरेण
 निरामया । जयचन्द्रोर्महालक्ष्मीर्जया विजयभरणी ॥
 बाली योगेश्वरी चण्डी जानुवन्धककर्तरी । शार्ङ्गो
 विंशती तन्मोक्षमाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा यज्ञी
 धूम्राया वराहिका । त्रिपुराया मन्मथी धर्माष्टताष्टा-
 ऽक्षया जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरी काली नरहारी वला ।
 खेचरी भूचरी गुह्या हादमी विष्टकेला । तैन्नोन्व-
 विजया धीरी काली वृक्षायरा । रौद्री च यशुमातङ्गी
 अभेद्या दहनी मता ॥ बडमला बर्गभूमौ कपाली पाण्डि-
 नला । चन्द्रोर्मिन्मभूमौ च यद्भूराशुभगतया ॥ राक्ष-
 काया ज्योतिषी सूरभूमिर्द्विधा मता । इन्द्रोर्मिन्मभूमौ
 राहुचाटविधत्तया ॥ चन्द्रः सप्तविधं सूर्यः सप्तविधं योगिनी
 त्रिधा । काष्ठचक्रान्निभेदेषु त्रिविधं चतुरजम् ॥
 इमानि भूचक्रान्यात्र जगतां यः प्रविशेत्प्रथे । अथ्यस्य
 मय्यन्ति मेवा वातकृता यथा ॥ (इति भूचक्रानि) । यतो
 समाधिसे नाम्नि सूर्यचक्रं च भूचक्रं । स्थानसेना पक्षे यज्ञी-
 बलविधानसंयुते । अथ चैव चापभेदे च दुःखाद्यो दुर्जये-
 रिपी । जयोपायमहं वक्ष्ये कनकयन्त्रादिकं वलम् ॥
 रत्नाभिषेचनं दीक्षा रथार्था रथकल्पम् । दीरपट्टं रथेपट्टं
 जयपट्टं वल्यम् ॥ मेघलाक्ष्मणं ग्यासं सुप्रारक्षां च कट्ट-
 चम् । श्रीवर्तिकाश्च प्रख्यापुटिकां च कपर्दिकां ॥
 योगेश्वरितयज्ञाणि वसुधैव कुटुम्बकम् । यज्ञवेपांश्च
 विविधान् वाचानामिच्छन्वन्तम् ॥ यमलक्ष्मणस्य
 चक्रमन्त्राचारम् ॥ कारणं मोक्षं सप्तविधे मोक्षान्
 वलम् ॥ पञ्चाकारिचक्रं यन्मन्त्रविद्याविनायम् । यानिच
 निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनायनम् ॥ वसाम्येतानि यो ज्ञाता
 र्थदानं कुरते च यः । अथाध्यक्षस्य गैराज्ञि यत्तु को पि
 अक्षीतसे ॥ (वसुधैव कुटुम्बकम्) । गलितं व्यङ्ग्यारक्ष्यं होरा-
 दानं परिष्कृतम् । त्रिस्तम्बं ज्योतिषं वक्ष्ये जयपर्यायं
 सरोटये ॥ चैवराजवनं चैव पञ्चाङ्गं त्रिविधं च यम् ॥
 चन्द्राक्षयचक्रानि वक्ष्ये यथावति ॥ नतोत्तममाग-
 भावचक्रप्रवाचनम् । पञ्चाङ्गं चन्द्रं वक्ष्ये राशिभाष्यमा-
 नितम् ॥ राशिचक्रामभेदेषु चैवरायां तद्वै च । भूषां
 जन्मफलं वक्ष्ये अष्टादश्याचक्रम् ॥ यमलक्ष्मणोर्गार्ग्यं
 पञ्चाङ्गं श्रीवर्तिकाचक्रम् । पञ्चाङ्गं चन्द्रं चैव ताषा-
 ऽक्षयचक्रम् ॥ तत्राष्टानं पञ्चाङ्गं चन्द्रं चैव यतो

फलम् । अह्नवर्गाद्यैश्च तस्माद्दिनफलं वदेत् ॥ ताजि-
काञ्जकलनस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । पर्वमासटिवालग्न-
दशान्तफलनत ॥ छायांनूपत्तिं त्रिधा पक्षे विद्यमथ्ये
दिनेष्टकम् । टिनमानं टिनं भुक्तस्यदयं घटीषु च
सिद्ध्यायातिपक्षे च दुष्टमासप्रविशति । सन्नेटयान्-
सदेवीयान् तेभ्योलग्नस्य साधनम् । सनमाननया होरा-
द्रेष्काय सप्रमायकम् । नयाय हादय त्रिगम् उदये
सप्रसाधनम् ॥ तिथे प्रकरणे वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् ।
योगाख्य करणाख्यञ्च गुहूत्तान् सक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रतारा-
नलक्षैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथि-
वारक्षेयोगजान् ॥ सिद्धं संवत्तकक्षेत्रं तथा वारशुभा-
शुभम् । अत्रमन्त्रिटिन वक्ष्ये ततो योगन्विपुष्करम् ॥
यमघट्ट धर्मदंष्ट्रा क्रकृत्वागलपातकान् । कुमारनक्षत्र
दृष्टं श्रुतातिश्रुतयोगिनीम् । पारश्रुमनया कालं काल-
नेनां परिस्फुटम् । काठहोरादयामशु कृत्कहृष्टकहृष्टम् ॥
फलं अह्नस्य भिन्नास्य वक्ष्येभार्गवयो फलम् । दयां चान-
हृशं स्थूलां वक्रातिचारयो फलम् ॥ पीडास्यामानि
खेटानां अह्नस्यसां तथैव च । भावफल सन्धिकसं वता-
नेधसुपयहान् ॥ गोमयकपहोहो गहोवर गोचरव्यधम् ।
विवाहञ्च प्रतिगञ्च दीक्षायात्प्रायेणम् ॥ मास्तुदीपो-
र्द्धविन्यासं कालविंशोपकांक्षाया । जलयोगार्थकाख्यञ्च
वर्षमासादनाहंस्तम् । तिथ्यादिपञ्चक शेटञ्चन्द्रनक्षत्र
सम्भवम् । अयस्मान्घट्टसिद्धिं शोचिन्तां वदाम्यहम् ॥
अह्नसन्दादि सर्वाणि कालपञ्चानि याणि च । दुष्ट-
रिचान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शालिकम् ॥ ज्योतिरङ्गभिद
सर्वं ये जामनि मनोमिष्य । दीपवत्ताञ्जिजामीयाकोहा-
म्भकारमायने” इति ॥

गर्गसंहितायां तु षड्विंशतिसप्तस्य अङ्गानि उपा-
ङ्गानि अस्वारिगदिति ज्योतिरङ्गानि च षट्त्रिंशदङ्गानि
यथा “यथैव वेदस्याङ्गानि बहुङ्गानि मनोमिषि । षट् षट्-
स्रथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा” इत्युपक्रमेण गणितज्ञान-
पूर्वकं तज्ज्ञानभावस्यकमिहोक्ता तद्विभागा दर्शिता यथा
“तस्मात् ऋतुसमधीत्याप्ये वेदाङ्ग साधसाधनम् । ज्योति-
षामयनाङ्गानि षट् षट्त्रिंशत् पठेत् । येषामप्ये कर्मगुणौ
चन्द्रस्ये स्वमन्तरम् । नष्टात्केन्द्रेभ्ये चैव द्विवर्गं प्रथम
सूत । राक्षी दृष्टस्यतौ शुक्रे, धुक्केतौ शनैवरे ।
अङ्गारके बुधेर्के च चारानटौ ततः पठेत् । अक्रोधन-
न्तरं अक्र मृगश्रक तथैव च । अचक्रं पातचक्रं च

चक्राङ्गेषु षट्त्रिंशदयम् । वास्तुविद्याद्वयिद्या च वायुसानी
तथैव च । ज्योतिषात्रस्तु विद्यैता दृष्टगमेमता शुभा ।
स्यातीयोग तयायादोहोरागयोगमेव वा । एतान् ऋतुस्रान्
त्रिजानीयान् भयोगान् वै विधेयत । रहस्य चेतोहाङ्गानि
पञ्चार्थगतिरीरिता । अतर्क्यं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह
नामत । अनुपूर्वाह्विधानेन अस्वारिगदिति नामत ।
पक्षयोगो अह्नस्य अह्नस्यद्वयतया । ऋतुस्रं अह्ने-
शराणस्य अह्नपाकास्तथैव च । विषयाश्चानिवर्त्तयं सेना-
द्वयस्यैव च । अयुर्चिह्नोपनिबहुपहारप्रयान्तय ।
तद्विनिर्दिष्टे तत्राकोगोद्भवन्तोपधारयेत् । सर्वभूतहित-
तथैव तथा पुष्पनतां विदुः । उपानहोस्रया ज्योतिषस्य-
ज्योतिषस्यैव च । ऋतुस्रोभुवनकोयस्य गर्भाधानादिकं तथा
निर्घातो भूमिकम्पय परिवेषास्तथैव च । अह्नस्य-
भाया सन्त्येव तयोत्काशोपधारयेत् । सावसरस्तया युक्तं
मास्तापां देयकोभनेत् । मन्वानस्य तु विद्येयं बह्वं यत्
मन वदेत् । अह्न षट्त्रिंशत्तमेतु सवत्सरसदाङ्गमिति” ।
एतञ्च गणितादित्यय प्रथमाङ्गत्वात् सन्त्येव षट् अन्त्यानि
तु अग्रधानान्यङ्गानोति कश्चित् सद्येपत उक्तानि, कश्चित्
विचारत इति विधेय । गर्गोक्तविभागामिप्रायेणैव मुद्गा-
रायसे “द्वयपरिचमोर्द्धञ्च षट् षट्त्रे ज्योतिषे” इति
सहधारथाक्यम् । एतत्सहृतायां तु गर्गोक्ताश्वेन प्राययो-
ङ्गानि प्रदर्शितामि तेप सहरपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।
इत्युक्त्वाये मुसप्रतिगर्भविमर्षोपसङ्घटितरूपसन्निपञ्चकस्य
षट् षट्त्रिंशदानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे “उपशेषे परिकर-
परिन्यासो विलोभनं । युक्तिं प्राप्तिं समाधानं विधानं परि-
भाषना ॥ उक्तेदं करणं भेदं एतान्यङ्गानि वै सुखे” इति
सुखस्य १२) “विलासं परिषर्पञ्च विधूतं तापसं तथा । नर्म
नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः । विरोधश्च प्रतिमुखे तथा
स्यात् पर्यापासनम् । इयं बहुसुपन्यासो वर्यस्य हार इत्यर्थः”
(इति प्रतिमुखस्य १२) । “अभताहरणं मार्गो ह्युपोदाहरणं
क्रमः । सपह्यासुभानस्य प्रार्थनाक्षिप्रिरेव च । लोटका-
धिवसोहोमा गर्भे स्युर्विद्वस्यताया (इति गर्भस्य १२) । “अप-
वाटोऽप्य सन्धेदो व्यसयायो ह्यो द्युति । यत्किं प्रसङ्ग
सेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्रतोचनो विमर्षो ह्यादादान
छादश्च तथा (इति विमर्षस्य १२) । “सन्निर्विभोधो यवर्न
निर्णयं परिभाषणम् । कति प्रमादं ध्यानन्दं समयो-
ऽप्युपगृह्णन्म् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यस्य हार एव
च । प्रयक्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामत” (उप-

ईदृशस्य । ४) ॥ अत एव विधिं हेतुतदङ्गं मोक्षमनो-
पिभिः । कुर्यादनिवृत्ते तस्य सन्धावपि निवेशनम् ।
रसानुगुणता वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । हेपरिच्छेदे
अङ्गकर्म्मन् न० अङ्गस्य कर्म मर्दानुत्वेपनादि परिकर्म ।
मर्दानादिदेहसंस्कारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह उ० अङ्गस्य रोगादिना ग्रह ईत० । देहवेदनायाम् ।
अङ्गज उ० अङ्गात् जायते जन-ह । पुत्रे इहिति स्त्री ।
“अङ्गादङ्ग सम्भवति पुत्रवद्दुहित्वा नृणामिति” सृति ।
देहजातमात्रे त्रि० । रुधिरं न० । रोगे पु० । लोभि
न० । “तयोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजमिति” भार० । अङ्ग-
जन्मादयोऽप्युक्ताथे । अङ्गं मनः तस्मात् जाने कामे पु० ।

अङ्गज्वर उ० अङ्गमङ्गम् अधिहृत्य ज्वर० । राज्यक्षारोगे ।
“निरवोचमह यच्छ अङ्गज्वरमिति” वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अग्नि-गतौ अङ्गते षट्हादि सृष्ट्य गम्यते अत्र
ल्युट् ट् वा णत्वम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति
ख्याते स्थाने “अजनि प्रहुरपाङ्गनिजाङ्गणधमिकणोऽपीति”
मैषधम् । दन्त्रगान्त्यमपि । “प्रकटाङ्गनोपभोगायख-
ण्डितपरितेति” काद० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री
चेति तदर्थ । कारणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति उ० अङ्गति वात्यनेन अग्नि-करणे अति । वाहने
स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्गते गम्यते सेवादिना
कर्म्मणि अति । मङ्गाणि, अग्नौ च । फर्त्तरि अति ।
अग्निहोत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क । (ताड, वानु)
इति प्रसिद्धे बाहुमूपणे । बालिपुत्रे-वामरे पु० ।
सष किञ्चिन्व्याधिपस्य वातराजस्य बाखिनस्तारागर्भज-
पुत्रसञ्चरितं रामायणे चन्द्ररसकाण्डयोर्विस्तीर्णम् ।
अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० । दक्षिणदिग्गजकरिण्यां स्त्रीतेरुक्ते ।
अङ्ग ददाति समर्पयति दा-क । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि०
योपिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रशस्तमङ्गमिति अस्याः षङ्-+न । अङ्गसौम्यवत्यां
योपिति, योपिन्मात्रे च, “अङ्गना वामगस्य स्यात्” इति
हैमोक्ते वामनदिग्गजयोपिति च ।

अङ्गनाप्रिय उ० प्री-क ईत० । अगोकष्टे तत्पुष्पेण हि
स्त्रियं साङ्गं भूयन्तीति लोकविप्रम् । योपित्प्रियमात्रे
त्वं त्रि० । दक्षिणदिग्गजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्व्यूह अङ्गदस्य क्षेत्रस्य निर्व्यूह इव । क्षेत्रगीर्ष्वे
शूद्राकारेऽभ्यगारे ।

अङ्गन्यास उ० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्र-
विशेषस्य उच्चारणपूर्वकं करस्यर्धेन कर्त्तव्ये तन्त्रोक्ते न्यास-
भेदे “अङ्गन्यासं करन्यासं वीजन्यासनाथैव चेति” तन्त्रम् ।
अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग-पाल-इ ।
आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि-एतुच् ईत० ।
(धाइ मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-
कारके त्रि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्धये प्रायश्चित्तम् ।
अथौचेषु पञ्चशूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्यं “दशाष्टासु
परं समग्रं विप्रोऽधीयीत धर्मवत् । “दानञ्च विधिवद्देह
मशुभात्तारकं हि तदिति” श्रुत्युक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू उ० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू-किप् । पुत्रे,
मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि० । “हिरण्यगर्भा-
ङ्गमुवं छनि हरि” इति भाष । भारदस्य तन्त्रमनोजातत्वात्
ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भूः । कृताङ्गन्यासे
त्रि० । “ब्रह्माङ्गमूर्त्त्याणि योजितास्तेति” कुमा० ।

अङ्गमन्त्र उ० अङ्गेषु हृदयादिषु पट्टं न्यासो मन्त्रः ।
तन्त्रोक्ते पञ्चदीर्घमात्रि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्द्द उ० अङ्गं मर्द्दयति संवाहयति मृद-णिच् अच् ईत० ।
देहसवाहके-सेवके । अङ्गमर्द्दनकारके त्रि० । मावे
घञ् । देहमर्द्दने पु० ।

अङ्गमर्द्दक उ० अङ्गं मर्द्दयति मृद-णिच्-एतुच् ईत० ।
देहसवाहके-सेवके । देहमर्द्दनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्द्दिन् उ० अङ्गं मर्द्दयति मृद-णिच्-णिनि ईत० ।
अङ्गमर्द्दके सेवके । अङ्गमर्द्दनकारके त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ उ० अङ्गीभूत प्रधानयज्ञोपकरणभूतः यज्ञः । “नव-
पङ्कसं कृत्वा ततः कर्म्म समाचरेदि”त्युक्ते कर्म्म-
मालाङ्गे मृहयागादौ, द्याव्यङ्गे समिदुयागादौ च ते च
“समिधो यजति, तमूनपातं यजति, इडो यजति, वर्हि-
र्यजति, साहाकारं यजति, इत्येव पञ्चविधा । एतेषाञ्च
सङ्गदसुष्ठानैश्च तन्त्रन्यायेन प्रधानयागागामान्मेवादीना-
सुपकारितेति श्रीसांखा । अङ्गन्यागादयोऽप्यत्र । “अङ्गा
न्यायाङ्गीदमिन्त प्रधानमिति” भट्टि ।

अङ्गरत्न न० पु० अङ्गेऽवयवे रत्नं रत्नज-रत्न ७त० । कश्चिन्व-
देगजाते रत्नवर्णचूर्णवति (शुद्धारीचमा) इति वाचिजेनु
वैद्येषु च प्रसिद्धे प्रथमभेदे । ईव० रत्नाङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्षतेऽनया रक्ष-करणे ल्युट्, ईङ् ३ ङीप् ।

लौहजालमये अङ्गरजसाधने वर्णभेदे अङ्गरजणसाधन-
 मात्वे त्रि० । भावे ह्युट् । देहत्राये न० ।
 अङ्गराग पु० अङ्ग रव्यतेऽनेन रज्ज-करणे यञ् । अङ्गसेपने
 कुङ्कुमादी । भावे घञ् । अङ्गस्य विसेपने पु० ।
 अङ्गराज पु० अङ्गाना जनपदाना राजा अघ्न समा० ।
 अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृश्या ।
 अङ्गच्छपाद्योऽप्यत्र ।
 अङ्गराज पु० अङ्गे पु तन्नामकदेशेयु राजते राज-क्तिप् ७त० ।
 अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्वे च ।
 अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह-क्तिप् ७त० । देहने कोमके-
 यादी । “विङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति” भाषः ।
 अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप-करणे घञ् ईत० ।
 अङ्गरागद्रव्ये । भावे घञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यनुसेपने ।
 अङ्गव न० अङ्गे स्वावयने वाति अन्वर्भवति अतिशोषणात् सङ्कु-
 चिताङ्गमिव भवति वा-ठ ७त० । शुष्कफले ।
 अङ्गविकल त्रि० अङ्गेन विकल । देहव्याकुलतायुक्ते ।
 अङ्गविकृति पु० वि-रु-क्तिन् अङ्गस्य विकृतिशालनादि
 र्थेष्वात् ५त० । (रुग्गोभाडा) इति ख्याते व्यपकाररोगे ।
 ईत० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।
 अङ्गविच्छेप पु० नि-क्षिप-घञ् अङ्गस्य विच्छेप शान्तन यत्न
 न० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनरूपे ष्टोत्ते ।
 तद्देशादि यथा । “देहुरुच्या प्रतीतो यस्त्वालमान-
 समाश्रय । सविखासोऽङ्गविसेपोऽत्यमित्यभिधीयते ।
 ताण्डुलञ्च तथा लास्य द्विविध न्यस्यचरते । मेमलि-
 र्बद्धरूपञ्च ताण्डुलं द्विविध मतम् । अङ्गविच्छेप
 बाङ्गस्य तथाभिनयश्चन्यग । यत्न सा मेवल्लस्य
 देशीति नाम लोकात् । श्वेदन भेदन यत्न बहुरुपा सखा-
 षली । ताण्डुल बहुरुपान्त् दाक्षणात् गलमूर्द्धत ।
 कुरित यौवतश्चेति लास्यं द्विविधसचरते । यत्नाभिनय-
 भाषाद्ये रसेराज्ञेपचुम्बनैः । नायिकानायकौ रङ्गे न्यत्-
 तस्युरित हि तत् । मधुरं बहुलोलाभिर्गङ्गीभिर्गल न्यत्यते
 वशीकरणविद्याभं तल्लास्य योवत मतम् । गेयाडुचित्तते
 नाश्र वाद्याडुचित्तते सय । सयतालसमारञ्ज ततोऽत्य प्रव-
 र्त्तते इति सङ्गीतदामोदर । भावे घञ् । अङ्गचालने ।
 अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या
 ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे ।
 मन्त्रकाले अङ्गानां देहापयवानां चेष्टादिना शुभाशुभमौषधे
 आतिरङ्गे शास्त्रे च । सा च विद्या ह्यह्वरं हिताया दर्शिता

यथा “अथाङ्गान्पूर्वोक्तमष्टपणपादं च दयना भुञ्जी
 हस्तौ गण्डौ कषणलनपाङ्कुष्ठमपि यत् । सयङ्ग कक्षास-
 न्यवण्युदघन्वीति उपमे, स्त्रियां भूमासास्त्रावलिक्कटिह-
 सेष्वाङ्कुलिषयम् ॥ जिह्वा योवा पिण्डिके पाणिं शुभ्रं
 जङ्घे नाभि कर्णपातो हकाटी । वक्त्रं पृष्ठं
 जलुनान्यस्यापार्श्वं हृत्तास्त्रो मेहगोरस्त्रिक च ॥
 नपुसकास्य च गिरो लडाटम् आत्राद्यस्यैर-
 परैश्चरेण । सिद्धिर्भवेच्छात नपुसकेर्नी रुद्रस्यतै-
 भेगलतैश्च पूत्रै ॥ स ए वा चालिते वापि पादा-
 ङ्कुष्ठेऽक्षिरुग् भवेत् । अङ्गुल्या दुर्हितः शोक गिरो-
 धत्ते ष्टपादभयम् ॥ विप्रयोगस्यसि सगातत कर्पटा
 हृतिरनघदा भवेत् । स्यात्प्रियाप्रिरमिच्छर कर्पटे
 पृच्छतश्चरणपादयोजित ॥ पादाङ्कुष्ठेन विलिखेदुभूमिं
 चेतोत्यचिन्तया । हस्तेन पादौ कण्डुवैत्तस्य दासीमया
 च सा ॥ तालमूर्जपटदर्यनेऽङ्गुक् चिन्त्येत्कषत्रवास्त्रिमन्त्र-
 गम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजावक वक्त्रं च समवेष्ट
 वन्धनम् ॥ पिण्डीमरिचपण्डितवारिदौप्रकुष्ठवसनाम्
 जीरकैः । गन्धमासिधयश्चमया वदेत् पृच्छतस्वगर्भे
 चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषपीडितसर्वाङ्घ्र्युतार्थभान्धनवा-
 नाम् । द्विघ्न पटपदचित्तीनां विनायतः कीर्त्तिर्तदृष्टे ॥
 न्ययोधमधूकतिन्दु कजम्बूझाश्वनटरिजातिफले । धनकन-
 कपुरुषसोहाशुकरुयोडुगपरागिरपि करणे ॥ भाष्यपरि-
 पूर्णपातं कुम्भं पूर्णं कुटुम्बहृत्कारौ । गजगोशुना
 सुरीष धनयुवाति सुहृदिनाशकरम् ॥ पशुहृत्तमहिषपङ्कज-
 रजतव्याघ्रं लभेते सन्दृष्टे । अविधनमिवसनमस्यस्य
 कौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा हङ्गत्रावकसपरिजाद्
 दर्शने नृभिर्विहितः । मित्तद्युतार्थभवा गणिकानृपसूति-
 कार्थकता ॥ शाक्योपाध्यायाहृतनिर्यन्त्रिनिमित्तनिगमकै-
 यकैः । चौरसपुत्रिबलिनां दासयोधामस्यसन्धानाम् ॥
 तापसे यौष्टिके दृष्टे मोहितः पशुपासनम् । हृष्टं
 पृच्छकस्य स्यादुच्छ्रितसौ विपन्नता ॥ इच्छामि प्रदु-
 मण पश्यात्सार्थं समादिशेयुक्ते । समोगकुटुम्बोत्था सामै-
 श्वर्योहता चिन्ता ॥ निर्दिशेति गदिते जवाध्वगा,
 प्रत्यवेष्ट्य सस चिन्तित वत् । आशु सर्वजनमध्यगं तया
 दृश्यतामिति च ननुचौरजा ॥ अन्तस्येऽङ्गे स्वजन
 उदितो वाङ्मूत्रे बाह्य एव पादाङ्कुष्वाङ्गसिकलनया
 दासदासीजन स्यात् । जङ्घे प्रेष्यो भवति भगिनी
 भाहितो ह्युत्सभायां गायत्र्यङ्कुष्वाङ्गसिधयहातस्यर्गे

उत्तकथ्ये ॥ मातरं जठरे, भूर्द्धिं गुरुं, दक्षिणवामकौ ।
 बाहू भ्राताप तप्तन्नी सृष्टृषं चौरमादिभ्ये ॥ अन्नरङ्ग-
 भवसुख्य वाहृगस्यर्षेणं यदि करोति प्रच्छकः । श्लेष्मूल-
 यज्ञतस्यजज्ञधः पातयेत्करतलस्यवस्तु चेत् ॥ अशमयना-
 मिताङ्गपरिमोटनतोऽप्यथवा, जनष्टतरिक्तभाण्डमवलोक्य च
 चौरजनम् । हृतपतितच्छताकृतविमष्टविभगगतोष्मपित-
 न्दताद्यामिष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यस्तु
 सर्वं त्रुपास्थिपिपादिकै सह ऋतिकरं षोडशतानां सभं
 हृदितस्तुते । अययवमपि सृष्टान्तःस्थं हृदं सरदाहरेद्
 चतित्वहु तदा भुक्तासं संस्थितः सुहितो वदेत् ॥ सलाट-
 स्यर्षेणाश्लूकदर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःसर्गात् पटि-
 कासं धीयास्यर्षे च वावकम् ॥ कुञ्जिक्वजठरजातुस्यर्षे
 मापाः पयस्त्रिक्वयवाग्वः । आस्तादयतचौष्टी लिहतो
 मधुर रसं ज्ञेयम् ॥ विसृक्के स्फोटयोञ्जिह्वामन्त्रे वक्त्रं
 विकूपयेत् । कटुतिक्कपायोष्णं हिक्केत्, धीवेञ्च भैन्ववे ॥
 श्लेष्मत्याने शुष्कतिक्कं तद्व्यं, श्रुत्वा मन्त्र्यादं मेष्ट्य वा
 मर्षमिन्नम् । भ्रूगयष्टौषस्यर्षेने शाकुभ तद् भुक्तं तेने-
 लुक्तमेतन्मिसम् ॥ मूर्धगलकेयष्टुचक्षुक्कणजङ्घ वस्त्रि
 च सृष्ट्वा । गजमहिषमेघनूकरगोशशम्भुगमाससयुग्मुक्तम् ॥
 दृष्टे श्रुतेऽप्यशक्नुने गोधामस्त्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भश्या-
 गमस्य च मिपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रभे ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाख्ये
 दृष्टेऽहमिते उरःस्थिते सृष्टे । तज्जन्म भवति पानाञ्च-
 स्रम्पकस्यर्षेने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूदरं वाङ्गुलिं वा
 श्लूष्ट्वा प्रच्छेर्भमिन्ना तदा स्यात् । मध्याभ्याद्यैर्हैभरत्न-
 प्रभासैरपस्यैर्षां साष्टधात्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करणे
 स्याद् उष्टमिस्रवशात्सुदास । कर्मति तच्छठरं यदि
 पीठो तृपीङ्गनतः करणे च करेऽपि । ध्यायाया दक्षिणिहारे
 सृष्टे मावीसरं वदेत् । वामे हौ कर्षा एवं सा द्विच-
 त्तर्षः श्रुतिस्तने ॥ वेणुमूले त्रीन् सुतान् कन्यके हे
 कथं पत्नान् पञ्च हस्तौ त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं
 बाहुपूर्वा पादाङ्गुष्ठे मार्षियुग्नेऽपि कन्याम् ॥ धव्या-
 म्भ्योरुसंशर्षे स्तते कन्यासुतद्वयम् । सृष्टे ललाटमध्यान्ते
 चतस्रितनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकणगशुक्लहृददा
 मधम् । धव्यापसव्यस्कन्धस्य हस्तौ चिबुबनालकम् ॥
 उर कुचं दक्षिणमप्यस्य हृत् पार्श्वमेव जठरं कटिच ।
 स्त्रिक् पाशुसन्ध्यै रुधुग च लामू जङ्घे च पदाविति कश्चि-
 कादौ ॥ इति निगदितमेतद्भात्रसंशर्षेणलक्ष प्रकटमभि-
 मन्नास्यै श्रीष्यत्र शास्त्राणि समग्रक् । विपुलमदिरुदारो

वेसि यः सर्वमेतन्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽपौ सदैव ॥
 इति हृत्संश्रितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्या-
 ङ्गविद्या चेति” गगं । अङ्गविद्याया व्याख्यानो षण्य
 मठगयना० अण् । अङ्गविद्यास्तद्व्याख्यानषण्ये ।

अङ्गविधि शु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् ।
 गुणविध्यपरपर्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिवोधकवाक्यं विधि । स च प्रमाणान्तरै-
 प्राप्स्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ”
 इत्युक्ते । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्मणि इष्टसाधनता-
 कार्यतादिवोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रदृष्टिजनकप्रतीतिजन-
 कत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत् त्वं प्राप्स्यैव कर्मणो-
 ऽनुवादेन तस्य इत्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते
 सोऽयमङ्गविधिः सच स्वपिपये प्राथमिकप्रदृष्टिजनकप्रतीति-
 जनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्मणो-
 ऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्स्यग्निहोत्रस्य गुण-
 विधानाय प्रदत्तं दधा जुहोतीति वाक्यं प्राप्स्यग्नि-
 होत्रानुवादेन दधिकरणत्वमालं बोधयत् दधि इष्ट
 साधनताबोधनेन तत्र प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं
 गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहा-
 र्याणि । तच्चाङ्गं कश्चित् कालं कश्चित् इत्थं कश्चित्
 देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं “काम्नासिद्धिर्हितं
 नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो-
 भवेदिति” भट्टे । विद्वत्तच्चैतत् रघुमन्दनेन प्रमाणान्तरा-
 रुचिर्हितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विपर्ययीभवति प्राथमिकी
 शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेवे विधेये
 कर्मणि तिय्यादिगुण इति” ।

अङ्गवैकृतं न० विद्वत्तस्य भावः विद्वत्त-अण् अङ्गेन अङ्ग-
 वेद्यया वैकृतं हृदयभायो प्राप्यते यत् नहु० । आकार
 इति ख्यातायाम्-हृदयगतभावानेदिकेनेत्याम् । ईत० ।
 अङ्गस्य विकारे न० ।

अङ्गवैगुण्यं न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् ।
 प्रधानरुग्नाङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्बोधिनिगारणार्थं
 विध्युच्चारण कर्त्तव्यतया विहितं “यदमाङ्गं कृतं कर्म
 ज्ञानता वाप्यज्ञानता साङ्गं भयत् तत् सर्वं हरेर्नामाहु-
 कीर्त्तनादिति” सूत्रितः । अतएव आङ्गादिपञ्चतो कर्मान्ते
 यत् किञ्चिदन्नवैगुण्यं जातं तद्दोषप्रथमनाय विष्युक्करूपमभं
 करिष्ये इत्यभिज्ञापवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुभ्रातेऽनया इति शुभ-करणे क्तिन् इत० ।
 आनादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।
 अङ्गसूत्रं न० अन्व-असन् कृतञ्च । पक्षिणि इत्युष्पलदत्तः ।
 अङ्गसंस्कार उ० अङ्गं सस्त्रियतेऽनेन समु-क-करणे घञ्
 छट् । देहशोधनादिसंस्कारकारणे ज्ञाने गोधूससूया-
 दिनाङ्गसर्दने च । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य संस्कारे
 विशेषमादौ । अङ्गं सस्त्रोति समु-क-कर्षणि चण्
 इत० । देहसंस्कारके भरमाले ति० ।
 अङ्गसंस्त्रिया स्त्री इत० । अङ्गसंस्कारे ।
 अङ्गस्यार्थ उ० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः अर्थसद्योगता ।
 इतरकर्त्तृकस्यार्थयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्यार्थनिषेधे
 “चतुर्थेऽङ्गनि कर्त्तव्यमस्त्रियस्ययनं द्विजैः । ततः
 सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्यार्थो विधीयते” इति दक्षस्मृतौ चतुर्थ-
 दिवसे अशौचिदेहस्य अर्थयोग्यताविधानात् चतुर्थदिवसे
 देहस्यार्थयोग्यता । एतच्च “यावन्नोत्तमसंश्लेष”मित्याद्युक्त-
 व्यतिरिक्तविषय महायुञ्जिपाते पुत्रादिभिन्नविषयश्च
 तत्रात्राशुःस्थलवन्दे वक्षते ।
 अङ्गहार उ० अङ्गं छियते चाख्यतेऽल ह-आधारे घञ् इत० ।
 पञ्चुल्यादिगिन्धासभेदेन ऋत्वे । तत्राङ्गविशेषपण्डे दर्शि-
 तम् । भावे घञ् इत० । अङ्गस्य हरणमात्रे उ० ।
 अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्मण्य हानिः
 प्रधानकर्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथासम्पादनेऽसम्पादने च ।
 “देवाहुः अमात् प्रमादाद्देहङ्गहानिः प्रजायते ।
 अरणादेव तद्विष्यो संपूर्णं सादिति त्रुतिरिति” उरा० ।
 अङ्गहारि उ० अङ्गानि छियन्ते अत्र ह-भा० णि । अङ्ग-
 हारार्थे स्थले रङ्गभूमी ।
 अङ्गहीन ति० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्ग-
 करणमून्ये कर्मणि “अङ्गहीन क्रियाहीन विधिहीनश्च
 यद् भवेत् । सर्वं सर्वं पूर्णतामेतद् भास्करस्य प्रसादतः”
 इति श्रुतिः । “अङ्गहीनो दसेद्राष्ट्र मन्त्रहीनस्तु अति-
 अजम् । यजमानमदक्षिण्यो नास्ति यज्ञसेवो रिउ” इति
 उरा० । विक्रमे, विद्वदेहे च ति० । अङ्गेन देहेन हीनः
 रहितः । भावे उ० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्ग हीन
 उच्योचितप्रमाणादस्य अस्य । हसपादाद्यवयवस्य ययो-
 चितपरिमाणाभावयुक्ते ति० । “धाम्यकौरोऽङ्गहीनत्वमा-
 त्तिरेक्यश्च मित्रक इति” मनुः । वा परनिपातेऽङ्गीनाङ्गो-
 ऽवलाभे । अङ्गस्य हीनतावां कारणसत्तां सुभ्रुते ।
 “द्विहृदवाञ्च भारी दौहृदिनीषाचक्षते । दौहृदविमान-

मात् हुञ् श्रुषिं खञ्जं जडं यामन विक्रताक्षमनसं वा
 नारी सुत जनयति । तस्मात् सा यदादिच्छेत्तस्यै दाप-
 येत् । सध्वदीहृदा हि योर्येवन् चिरायुपञ्च पुत्रं मज-
 यति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियांधास्तु यानुयान् सा भोक्तु-
 मिच्छति गर्भिणी । गर्भांषाधभयात्तस्मान् भिषगाङ्गत्वं
 दापयेत् । सा प्राप्रदीहृदा पुत्रं जनयेत् शुभान्वितम् ।
 अलस्यदीहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु केव-
 न्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्त्वार्चि-
 क्षाक्षिंक्षपि क्षधेन्द्रिये” इति ॥
 अङ्गाङ्गिभावः उ० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौचस-
 ष्यभावे उपकार्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति
 प्रयाजादीनामङ्गत्व, प्रयाजदोष्य प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।
 “अङ्गाङ्गिभायमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्वय” इति च मीमा० ।
 अङ्गाधिप उ० अङ्गस्य देयभेदस्य अधिपः । अङ्गदेयाधिभे
 प्रसिद्धतया कथं तस्य तद्वाङ्मप्राप्तिः भारते आ० ।
 “यद्यय फाल्गुनो युञ्जे माराशा योषुभिच्छति । तस्मादेवो-
 ऽङ्गविषये मया राब्देऽभिपिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन् क्षणे कथं सत्ताजनुसुमैषटैः । काञ्चनै
 काञ्चने पोठे मन्त्रविदुर्भिर्भहारथ । अग्निविज्ञोऽङ्गराज्ये
 स श्रिया युक्तो महाबल इति सच देयः मगधदेशस्यगिरि-
 मजात्सच्चिकट पूर्वस्था दिशि स्थितः । समापञ्च णि
 मगधदेशवर्णने गिरिमजसुपवर्ण्य “अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानस्य
 महाबला । गौतमान्मममथ्येत् रमन्ते च सराजुनेति”
 अङ्गवङ्गन्तपाथा सच्चिकटत्वमुक्तम् । भूमिप्राच्यदिग्विजये च
 “विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानम्ययाङ्गुली ॥ दण्डश्च
 दण्डधारश्च विजित्य पृथिवीपतीन् ॥ तैरेव संहित सर्व-
 गिरिमजसुपाश्रवत् । जारासन्धि सान्त्वयित्वा करे च
 विनिवेश्य ह । तैरेव संहित सर्वैः कथंमथ्यद्रवङ्गुली ॥
 स कम्पयन्निव महीं बलेन चतरङ्गिणा । युयुधे पाण्डव-
 येठ कथेनामिलपातिना ॥ स कथं युधि निर्विजित्य वये
 कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राक्ष. पर्वत-
 पासिनः ॥ अथ मोदागिरी चैव राजानं वधवत्तरम् ।
 पाण्डवो वाहुवीर्येण निजघान महाबुधे इति” ॥ एवञ्च
 गिरिमजसुत् पूर्वमोदागिरीः पश्चात् स देयः । इहृत्-
 संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेयां स्थितिश्चत्ता । तथा
 “अग्नेयां दिशि शोथस मलिङ्गवृत्तोपवङ्गजउराङ्गा” इति ।
 अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तवगस्य अधिप । अङ्गाधिभे उ० ।
 “अङ्गाधिभे वसति सर्वं विभूतिसम्पदिति” ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ईत० । अङ्गदेशाधिमे कर्षे खनाधिमे च
“अङ्गाधीयं खगेहे बुधगुरुदक्षविभिः संयुक्तं” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वराद्योऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदग्धे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निशून्ये वा (आङ्कार) इति प्रसिद्धे काठश्रवणे । “एत-
ज्जम्बभाना नारी तन्नाङ्गारसमः पुमानिति” “श्वलदङ्गार-
वक्षसमिति” “अङ्गारे गतघोतेऽपि मालिन्यं नैव
नञ्चतीति” । “उद्यो दङ्गति आङ्गार” शीत कृष्यायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्योऽग्निर्दियो-
ऽङ्गारा” इति आ०त्रा० । “अङ्गारे भुङ्गवष्जने” इति
श्रुतिः । “अङ्गिरा अङ्गार” इति यजु० । “येऽस्याङ्गार
आर्षस्ते ऽङ्गिरसोऽभवन्मिति” ऐत० ब्रा० । भौमपक्षे पु०
रक्तवर्णे न० तद्वति ति० । पाया०यत् अङ्गार्या स्त्री तत्तङ्गे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+कार्ये कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्त्याश्चेति” पुरा० । “अष्टावङ्गारके तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारके कुमारञ्च बुधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्य
चारो यथा

“कथुदयर्जाङ्गकं करोति नवमाससप्तमर्षेषु । तद्वक्रमुष्ण
सुदने पीडाकरमग्निवासिनाम् ॥ हादयदशमैकादशमन्त-
नाहकितं कुजोऽन्युच्छसम् । द्रूपयति रसातुदये करोति
रोगानष्टति च ॥ व्याल त्रयोदशर्षाश्चतुर्दशाहा विपच्यते
ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालस्रोत्रेभ्यः करोति पीडां सुभिर्घं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदश्यात् षोडश्याच्च विनिष्टचे
तत्कार्णं सुखरोग समयं च सुभिन्नमावहति ॥ अक्षिस्रस्रं
सप्तदशादष्टादश्यात् ऽपि वा तदनु वक्रे । दस्युगणेभ्यः
पीडां करोत्यष्टतिं सयस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्यमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदेवते भौम । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि
कोक्ताक्षिपीडयति ॥ अश्वयोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्धाभि-
पिक्तपीडाकत् । यस्मिन्नृषेभ्युदितस्तद्दिग्ब्यूहान् जनान्
हन्ति ॥ मध्येन यदि मघाना गतःगत सोऽहितं करोति
ततः । पाण्डुरो मृपो विनश्यति यस्त्रीद्योगङ्गयमष्टति ॥
भिन्वा मघां विशाखा भिन्दन् भौम, करोति दुर्भिक्षम् ।
अरकं करोति घोरं यदि भिन्वा रोहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् मङ्गीजोऽधेष्टदिनियुक्तत् ।
घुमायन् सयिक्तो वा विनिहन्त्यात् पारियात्रस्थान् ॥
प्राजापत्ये अश्वणे मूले तिस्रूपुत्तरास्र शाक्रे च । विचरन्
वननिवहानाद्युपघातकर अमातनयः ॥ चारोदया
प्रशस्ता अश्वणमघादिन्मूलहस्तेषु । एकपदाश्वविशाखा-

प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विद्युत्विमलमूर्त्तिः किंशुकाशोक
वर्णः स्फुटरुचिरमयूसस्रप्रतामप्रभामः । विचरति यदि
भागं चोत्तर मेदिनीजः शुभलक्ष्मणपानां हार्त्तिदश्च
प्रजानाम् ॥” इति दृष्टत्संहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि अङ्गमध्यध्याये तत्रै योक्तं यथा
“शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाच पश्चिमाधस्याः ।
निर्विन्वरा वेत्तवती सिमा गोदावरी वेण ॥ मन्दा-
किनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमासतोपारा । उत्तर
पाण्डुरमहेन्द्राद्रिपिन्व्रमलयोपगामोक्ता ॥ इविडविदेहा
भ्यासस्रकभासापरकौङ्कणाः समन्त्रशकाः । कुन्तलकेरल-
दण्डकसानिपुरश्चेत्सस्रुरजाः ॥ नाविकाभोगर्धन-
विराटविन्वराद्रिपार्श्वेना देशः । ये च पिबन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीमलिसम् ॥ नागरक्षपिकरपरत-
ङ्कताशभाजीपियस्त्रवात्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधक-
नृशसायसिप्रानाम् ॥ नरपतिकुमारकुङ्गरदाभिभक्तिभा-
भिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्य-
तीक्ष्णानाम् ॥ क्रीशभवनाग्निहोत्रिकधात्याकरयाक्यभिषु-
चौराणाम् । यटदीर्घपैरवङ्गायिना च वसुधासुतोऽधिपतिः”
इति । अङ्गारमिय इत्यर्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुण्डकटके,
(भीमराज) इति ख्याते-रङ्गराजकटके च पु० । अस्यार्थे
कन् । विस्कुलिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारकुङ्गाये न० ।
“दूयां चात्वा हरिद्रे द्वे मङ्गिषा सेन्द्रवारुणो । दृहती सैन्धवं
कुवं राक्षा माषी यतापरो । आरनालाटकेनैव तैलप्रस्यं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम स्यञ्ज्वरविनाशनमिति”
चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विश्वयार्थमङ्गारकारके ।

अङ्गारकारिन् ति० अङ्गार करोति छ-णिनि । काठ दुग्ध्वा
अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रिय मणि । प्रवासे तस्य
च रक्तवर्षत्वात् तत्प्रियत्वं “माणिक्यं भास्करे
देयं चन्द्रे हस्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्या” इत्यादिना
तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्षं कुष्ठमिव कन् । हितावलीनाम-
कौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे
खुट् डीप् । (आठठा) इति ख्याते अङ्गाराभान-
पात्त्राम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकायत्नैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (श्वलदग्निव्याप्तकाठश्रवणेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्-क्त ३त० । (कवाव)
इति प्रसिद्धे-पक्षमांसाटौ ।

अद्भारपर्यं न० अद्भारमिद पयमस्य । यमभेदे । अद्भारपयं
 अच् । तत्सामिनि चित्तरपगन्धस्यं पु० । भारते
 चैत्ररये प० । चित्तरपगन्धस्यं अर्जुनादीन् प्रति उक्तिः ।
 “आरासिधत मा मन्त्रं सधीपद्यसधत । कपाम्नां
 नाभिजानोत प्राप्तां भागीरथीजलम् । अद्भारपर्यं
 गन्धस्यं विस्र मां सवनाययम् । अहं भानी तदोमुप
 कुभेरस्य प्रियः सप्ता । अद्भारपर्यंमिदयेवं ख्यात चेष्टं यमं
 चनेति” । [ख्यातपात्वे ।

अद्भारपात्री स्त्री ६१० अद्भारधान्याम् (आड्टा) इति
 अद्भारमुप्य पु० अद्भारमिद खोहितर्यं उप्यं यस्य न० ।
 (जियासुति) इति ख्याते इद्भुदीष्टे ।

अद्भारमञ्जरी स्त्री अद्भारा रत्नपर्या मञ्जरी न० समासान्-
 क्तमभावात्तुषात्वे संज्ञात्वात् । (करमुखा) इति ख्याते
 रत्नकरञ्जष्टे ।

अद्भारयमी स्त्री अद्भारा इव रत्नफलत्वात् रत्नायमी कर्म० ।
 रत्नपर्यफलपत्याम् (कुं च) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जावतायां
 करञ्जष्टे च । सार्धं कम् । अद्भारवद्विका तत्रैव ।

अद्भारवेणु पु० अद्भारवर्णवेणु । यमभेदे । तच्छाते ठक् अतय-
 तादि० द्विपदद्विः । अद्भारवैणुक, तच्छाते त्रि० ।

अद्भारशकटी स्त्री यज्ञोति षोडुं शकटम्, पत्स गकटं,
 यकटी, पद्मादिवत् अत्यायं षोडुं अद्भारस्य यकटीर्दंत० ।
 (आड्टा) (धुमासोति) च प्रसिद्धे अद्भाराधारे पात्रभेदे ।

अद्भारावक्षेपण न० अद्भारमपक्षिप्यरेजेन करणे ख्युट् ।
 अद्भारक्षेपणसाधने पात्वे । भावे ख्युट् । अद्भारक्षेपणे ।

अद्भारि स्त्री अद्भार+भत्यर्थे ठन् प्रयोदरादित्वात् कठोप ।
 अद्भाराधारे (आड्टा) इति प्रसिद्धे पात्रभेदे ।

अद्भारिका स्त्री अद्भार विद्यतेऽस्या अद्भार+भत्यर्थे ठन्
 टाप् । (आड्टा) इति ख्याते अद्भारपात्वे ।

अद्भारिणी स्त्री अद्भार+भत्यर्थे इति । अद्भारधानिकायाम्
 (आड्टा इति) ख्याते पात्वे । अद्भारवति त्रि० ।

अद्भारित पु० अद्भारमिवाचरतीति अद्भार+क्षिप्ततः कर्त्तरि
 क्त । पनागकलिकायाम् । अद्भार करोतीत्यर्थे चिनि
 कर्मणि क्त, अद्भार+तारका० इतच् वा । दग्धप्राप्ते
 कागदौ त्रि० । [अद्भारप्रकृतिसूते कागदौ ।

अद्भारीय त्रि० अद्भारेभ्य यतानि प्रकृतिरूपार्थे अद्भार+ञ् ।
 अद्भिका स्त्री अद्भुम् आच्छादयति अद्भ+इनि-सार्धं कन्
 स्त्रिया टाप् । (आड्टा) इति प्रसिद्धे कञ्कुषष्टे ।

अद्भिन् त्रि० अद्भ+इनि । अवयवविगिष्टे, देहवति च ।

“वेनाद्भुविकार इति” सूत्रस्य “वेनाद्भेन विकृतेनाद्भिने-
 विकार इति” इतिः । अद्भिन् नाद्भवाधेन इत्यादिपि
 कदाचनेति” भीमा० । प्रधाने, “एकण्य भवेदङ्गी गृह्णरो
 मोर एव वेति” “वे रसधर्माद्भिने धर्माः गीत्यादय इवा-
 त्मन इति” च साहि० ।

अद्भिरसु पु० अद्भिति अग्नि-गती असि रश्मि । अद्भुषोमानस-
 पुत्रे एतान्गव्याते सनिभेदे । भारते वन० मार्क०
 “अद्भुषो माप्यः पुत्रा विदिता भएवर्द्धवः मतीचि-
 रत्नप्रज्ञीं पुनस्यः पुत्रश्च क्रुतः” इति
 “त्वमग्ने प्रथमोऽद्भिराग्निर्वेदनामिति” श्रुती अग्ने-
 रद्भिरस्वस्रं तत्कदा भारते वन० मार्क० ।

“यदा क्रुद्धो हुतपद्भुषाम्भु” वन गतः ॥ तदा च भग-
 वानग्नि स्रवधेवाद्भिराभयत् । इत्यापद्य प्रभया नागय
 स्त्रिमिरासि च । पुत्राद्भिरा मङ्गावाहो ! चकार तप उत्त-
 मम् । आश्रमस्थो महाभागो ह्यवशाद् विग्रेययत् ।
 तथा स भूत्वा ह्य तदा जगत् सर्वं व्यक्रामयत् ॥ तपय-
 सु हुतभुक् सन्नम्रकास तेजसा । श्यां ग्लानश्च तेजसो
 न स चिह्नित् प्रजिघ्रशत् ॥ अथ सच्चिन्मयामास
 भगवान् ह्यवशाद्भु । अन्वोऽग्निर्दिष्ट लोत्राना अद्भुषा
 संप्रकल्पित ॥ अग्निर्दं विप्रमष्ट हि तप्यमानस्य मे
 तप । कथमग्नि पुनरह भवेदमिति चिन्त्य स ।
 अयस्यदग्निवह्नोकासापयन्न महासनिम् ॥ सोऽपार्य-
 अग्नेर्भीतकासुषाच तदाद्भिरा । गीममेव भवसाग्निस्व
 पुनर्लोकाभावन । विप्रतथासि लोकेषु त्रिषु सस्थान-
 चारिषु ॥ त्वमग्निं प्रथमं सृष्टो वद्भुषा तिमिरापह ।
 सस्थान प्रतिपद्यश शीघ्रमेव तमोतुद । ॥ अग्निरुषाच ।
 नष्टकीर्तिरह लोके भवान् जातो हुतायन । भयन्-
 मेव प्रास्थानि पावक न तु मा जना ॥ निक्षिपामह-
 मग्निस्व त्वमग्निं प्रथमो भव । भविष्यामि द्वितीयोऽहं
 प्राजापत्यक एव च ॥ अद्भिरा उवाच । कुह उपय
 प्रवाहर्भं भवाग्निस्त्रिमिरापहः । मासु रेप ! कुहसाग्ने ।
 प्रब्रह्मं सुकर्मकृवा । मार्कण्डेय उवाच । तच्छ्रुत्वाद्भिरसो
 वाक्यं आतवेदासायाकरोत् । राजन् दृक्कृतिर्मान
 तस्याम्भिरवः सुत इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रस्यं येन येन रूपेण च आविर्भाव-
 कायोक्तमग्निगन्दे । अग्नी च । “यिषो भव प्राजापत्यो
 मातृभोभ्यामद्भिरः इति य० अद्भिरोभि अग्निभि
 सम्भादितत्वात् अद्भुषीष्वाहा अद्भिरा अग्निरूप

हे अङ्गिरः । अग्निरूपेति" वेददीप । अङ्गिरसः गोला-
पत्यम् शिवा० अष् । अङ्गिरसः बहुषु लुक् ।
अङ्गिरसस्तप्तोत्पापत्वे न० व० । "सर्वे सान्ता अदन्ता-
स्यु" इत्युक्ते ष्ट० सप्तोमे अङ्गिरस्यदोऽप्यत्,
"येनानवग्वे अङ्गिरे" इति वेद । सन्त्विविष्णुहारीत
याज्ञवल्क्यप्रोथनोऽङ्गिरा इति याज्ञप्र० "एवं त्यक्त्वा शरीरं
ह परमे तपसि स्थितः । शृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तप-
साप्यायितस्तदेति" भार० ।

अङ्गिरस्वत् षु० अङ्गिरा अग्नि सहायत्वेन विद्यतेऽस्य महत्
मस्य व० शान्तत्वात् न पदत्वम् । वायौ "यमाय त्वाङ्गिर-
स्वते पितृमाते स्वाहेति" यजुः । "अङ्गिरोयुक्ताय वाता-
येति" वेददीप ।

अङ्गीकार षु० अनङ्गम् असोपकरण्यचस्वकीयम् अङ्गं क्रियते
अङ्ग + ङि + क - घञ् । स्वीकारे अयुपगमे । "अङ्गीकार
दृशोर्मङ्गोमङ्गीभवत् मन्मथ" इति "नवाङ्गी कुरङ्गीदुगङ्गी-
करोत्विति" जगन्नाथ । 'अङ्गीकुर्वन् स्वमाहात्म्य श्च
जज्वाल पायक" इति पुरा० ।

अङ्गीकृत त्रि० अङ्गीति चूतनं तत्पूर्वकात् क्व० क्त ।
स्वीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्तो"तिचौरपद्मा-
शिका । "नाङ्गीकृतसृष्टजन्तोति" नीतिवा० ।

अङ्गु षु० अग्नि-उन् । पाणौ हस्ते "अङ्गुष्ठः" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रत्वयोरेकत्र अरण्यात्
रत्वम् । (आङ्गुल) इति मसिद्धायाम् हस्तपादशाखायाम्
वा ङीप् । अत्रैवार्थे "अङ्गुरीवोरगच्छतेति" रघु० ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरी मयम् अङ्गुरि + छ वासमूलादित्वात्
वा सत्त्वाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) मसिद्धे ।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय + स्वार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गु-
टीति) स्वाते भूषणभेदे ।

अङ्गुलं षु० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आंगुल) इति
स्वातायाम् । वात्स्यायनमनौष । "यकोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-
रिति" भास्कराचार्योक्ते अष्टयमोदरपरिमाणेऽन० । अङ्गौ
पाणौ ङीयते वा ङ । अङ्गुष्ठे न० । "समन्नादङ्गुलोत्सुधेधं
हस्तामालं त स्यण्डुलमिति" पुरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल)
इति स्वातायाम् । अङ्गुलि पन्थिभेदस्य छेदेयेत् मथमे
पहे" इति ऋति (हात गुडा) इति स्वाते गजकर्ण-
काष्ठयो, गजगुण्डाप्ये च । षु स्तमपि "संघताघरोऽमङ्गु-
लिनेति" यजुः ।

अङ्गुलितीरण न० अङ्गुलिः तोरणमिव कृतम् । अन्-
नादिद्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितिलके ।

अङ्गुलित्व न० अङ्गुलि त्रायते त्रै-क ईत० । (शामा-
टीति) मसिद्धे च्याकर्षणकृतस्वेदधारणार्थम् अङ्गुलियत्वे
चर्मणि "वङ्गुगोधाङ्गुलित्वे" इति भट्टि० ।

अङ्गुलिवाण अङ्गुलिस्त्रायतेऽग्नेन त्रै-क ईत० । (शामाटीति)
मसिद्धे च्याकर्षणकृतस्वेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिवत्वे चर्मणि ।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलिः सुदं राति रा-क ईत० ।
धारयित्तर्नामाक्षरसद्धारसहिते (आङ्गुटीति) मसिद्धे अङ्गुली-
भूषणे । "उपहितऋतिरङ्गुलिमुद्रयेति" यजुः ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटन मर्दनं यत् न० । अङ्गुलि-
हयमर्दनजाते (हडि) इति मसिद्धे यद्धे ।

अङ्गुलिघङ्गा स्त्री अङ्गुली सङ्गो यस्याः पत्यम् ७व० । (याच)
इति मसिद्धे अङ्गुलिघण्टेपकारके यवागुह्ये ।

अङ्गुलिसन्ना स्त्री अङ्गुल्या सन्ना संघ्नेतज्ञापनद् । अङ्गु-
लिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्मणि देये सङ्घोतविशेषे "सुस्वार्पितैका-
ङ्गुलिसंघ्नयेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्द्रेष षु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते
सम् + दिश-भावे षञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिसन्नीटन न० अङ्गुल्यो स्नीटन ताडन यत् ७व० ।
(हडि) इति मसिद्धे अङ्गुलिहयमर्दनजाते यद्धे ईत० ।
अङ्गुलिसन्नीटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि + वा ङीप् । अङ्गुलिगङ्गायै "च्युतमपि
लक्ष्यपद यदङ्गुलीत्विति" यजुः । "तर्जयदङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीना पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्त-
स्थानामङ्गुलीना समुदाये ताश्च अङ्गुलतर्जनीमध्यसामानामिका
कनिष्ठाः ।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभाव । (आगुटीति)
मसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "नव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनमिति"
यजुः । इवार्थे कन् । तत्तुल्यपरिणाङ्गवत्त्वात्त्वं न० ।

अङ्गुलीसम्भूत षु० अङ्गुल्या सम्भूतं ७त० । नखे ।
अङ्गुलीसम्भूतमात्रे त्रि० ।

अङ्गुल्यादि षु० ईव० । पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्यय-
निमित्ते यद्गणयस्रूहे । सच गण "अङ्गुलि मरुज वञ्चु
वल्गु मण्डर मण्डल यस्कुली हरि कपि मुनिरुह सल
उदन्त्रत् गोपी उरष् कुलिश इति । अङ्गुलीय + कन्
अङ्गुलीयकमित्यादि ।

अङ्गुष्ठ षु० अङ्गुली पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्या-क ७त०

निलसलिलव्योभतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः स्वगन्धैव
वियति नियत तिष्ठतीहास्य एष्टे निष्ठ विश्वं च शश्वत्सद-
नुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वत पर्वतारामपाम-
चैत्यचयैश्चित्त । कदम्बकुसुमप्रन्धिः जेसरप्रकरैरिव ।
यथोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुति जे,
कठिनत्वमश्मनि । मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो
विचित्रा वत वस्तुगन्तय । आकृष्टगन्तिच मही तथा यत्
स्वस्यं गुरु स्वाभिमुख स्वगन्ध्या । व्याकृष्यते तत्पततीव भाति
समे समन्तात् क्व ? पतत्विय खे” इति । आर्यभट्टमते तु
अस्यासलत्वेऽपि अचलाः पर्वता सन्त्यत अख्यर्थेऽधि ।
अचलवत्त्वात् स्वकृत्वातो वहिर्गमनाभावाद्वा अचल-
त्वम् । तेन च तस्यासलत्वं दृष्टान्तिधयोक्त तच्च विस्तरतो
भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्रि० “तस्मान्मसचलोभ-
वेति” कलसस्यापनमन्त्र । “तस्मान्मस गच्छे भित्त्य लक्ष्मि !
त्वमचला भवेति” पुरा० । “समाधावचला बुद्धिरिति,
गोता, अचला भक्तिरीश्वरे” इति पुरा० । न चलति
स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थायुत्वात् तथात्वम् ।
ब्रह्मणि न० । “निष्कलं निष्क्रिय शान्तमिति” श्रुत्या अस्य
सर्वक्रियायून्यत्वोक्तोरचलत्वम् । आत्मनि पु० “नित्यः
सर्वगत स्थायुरचलोऽय सनातन” इति गोता ।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा
हि हिमाचलेन मेनाद्यासुत्यादिता । तत्कथा च “मसूति-
रभवत्तस्य मेनाया कन्यका सुतेति” शिवपुराणे प्रपञ्चेन
दर्शिता । तन्मूलं कुमारो चोक्तम् ‘अथावमानेन पितृ प्रयुक्ता
दत्तस्य कन्या भवपूर्वपत्नी । सती सती योगविष्टदृष्टेहा
तां जन्मने शैलवधू प्रमेदे । सा भूधराणामधिभेन
तस्या समाधिमत्यासुदपादि भव्येति” इति अचलसुता-
दयोप्यत् ।

अचलकीला स्त्री अचला कीला इव यस्या । प्रथिव्याम् ।
अचलस्य सुमेरो कील इव, अचलः कीलइवाव-
ष्टम्भकत्वाद्वा । किष्कम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु० । ते च
सुमेरुसुपवर्ग्य, “विष्कम्भशैला खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धयैसो
विपुल सुपार्श्व इति” सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां स्वरू-
पादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन-हृत्० ।
पार्वत्यां, वत्कथा पूर्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातमात्रे
त्रि० अचलजातादयोऽप्यत् ।

अचलत्विष् पु० अचला ब्रह्मप्रसादननेनापि भास्विन्यानपगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तिर्यस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति
त्रि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्ती स्त्री ।

अचलद्विष् पु० अचलेभ्यं द्वेष्टि द्विष-क्विप् ४८० । इन्द्रे
तवप्राचलपक्षच्छेदकत्वात्तथात्वं तत्कथा गोलमिच्छन्ते
वक्ष्यते । अचलरिधादयोऽप्यत् पु० । पर्वतजाते त्रि० ।
अचलपति पु० इत्० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं
तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राट् पु० शौकभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् सभा० । हिमाचले
“शैलानां हिमवन्त च मदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वाणा-
मधिपतिं चक्षे पितरथं विधिरिति” ब्रह्मपुराणे तस्या-
चलराजत्वसुक्तम् अचलाधिपादयोप्यत् ।

अचापल न० चपलस्य भावः ध्वञ् न० त० । चाञ्चल्यविरोधि-
स्थिरतायाम् । व० । चाञ्चल्यधूम्ये स्थिरे त्रि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भाव ध्वञ् न० त० । चाञ्चल्य
विरोधिस्थिरतायाम् व० । व० । चाञ्चल्यधूम्ये त्रि० ।

अचिक्रण त्रि० न चिक्रणः । चिक्रणताविरोधिदृष्टत्ववति ।

अचित्त त्रि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना
रहिते “अचित्तहृस्तिषेनोऽगिति” अचित्ताददेयकात्वा
ट्ठगिति” च पा० । स्यावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्वं
किन्तु पिशित्चेतनाराहित्यमेनेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्रि० चिन्तयितुं अतुमापकहेत्वभावेन तर्क-
यित्तमशक्यः चिति-यक्यार्थे कर्मणि अनीयर् न० त० ।
अतुमापकहेत्वभावेन तर्कयित्तमशक्ये । “अचिन्तनीय
स्तु तव प्रभाव इति” रघु० । तदर्थं यत् । अचिन्त्योऽ-
भ्युक्तार्थे त्रि० “अचिन्त्याव्यक्तरूपाय त्रिगुणाय गुण्यात्मने
समस्तजगदाधारभूर्त्तये ब्रह्मणे नमः” इति सूत्र्यं० ।

अचिन्तित त्रि० न चिन्तितः । पूर्वशब्दादिकारणानु-
शास्त्रानादिक्रमन्तरेण अतर्किते “विधेर्नियोगादेतन्ने
अचिन्तितसुपस्थितमिति” पुरा० ।

अचिर न० न धिरम् । अत्यकाशे, अत्यकालस्थायिनि
वस्तुमात्रे त्रि० । “अचिरेणैव कालेन वंशमायो भवेद्दु-
भुवमिति पुरा० । अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।
अचिरत्विष् स्त्री अचिरा अत्यकालस्थायिनी त्विट् कान्ति-
रस्याः । विद्युति । अत्यकालकान्तियुक्ते त्रि० ।

अचिरद्युति स्त्री अचिरा अत्यकालस्थायिनी द्युतिर्यस्या ।
विद्युति । अत्यकालस्थायिद्युतिमति त्रि० । कर्म० ।
अत्यकालस्थायिन्या कान्ती स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अपचिरस्यायिनो प्रभा यस्या । विद्युति । "अप्युता दिव" स्यात्पु रियाचिरप्रभेति" भाट्ट । अत्यक्वात्स्यायिप्रभायति त्रि० । कर्म० । अचिरायां दीप्तौ स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अपचिरा अत्यक्वात्स्यायिनो भा यस्या । विद्युति । अत्यक्वात्स्यायिदीप्तिमति त्रि० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिर रोचिर्भस्या । विद्युति । अचिर-कान्तिमति त्रि० । कर्म० । अचिरकान्ती न० ।

अचिरस्य अव्य० अचिरस्येत्त्वव्ययेन न० त० । सत्यकावे ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अणवोऽस्याः । विद्युति । "अचि-रांशुसमप्रभेति" घटा० । अत्यक्वात्स्यायिकिरणवति त्रि० । कर्म० । अचिरकिरणे ष० । [सत्ये च ।

अचिरात् अव्य० अचिरत् अततीति क्विप् । शीघ्रे, अपि-अचिराभा स्त्री अचिरा आमा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । सत्यकावे शीघ्रे च ।

अचिरैण अव्य० चिरैवेत्त्वव्ययस्य न० त० । अत्यकावे शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्टु) त्रि० अच-गती वा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनशीले । "त्वष्टा दधञ्चुमिन्द्रावष्ट्वेऽपाकोऽचिष्णु(ष्टु)रिति" यजु० अचि(ष्टु)ष्णु सर्वगत इति नेददोष ।

अचेतन त्रि० चेतना ज्ञानम् न० व० । चेतनान्तर्ये । चित-स्तु न० त० । ज्ञानविशिष्टमिच्छे । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-याकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचैतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं ज्ञानं चित्तस्यैव धर्मं "ज्ञानः संकल्लो विचिकित्सा अज्ञाऽ-अज्ञा इतिरदृष्टिर्द्विधीर्भीरित्वे तत् सर्वं मन एवेति" श्रुतौ तस्य चित्तधर्मत्वावगमात् । द्वितीयं तदुज्ज्वलितचैतन्यमात्म-धर्मं । प्रकायरूपचैतन्यस्य सर्वदा स्थितावपि वृत्तिसह-कारेणैव तद्गताज्ञाननिवारणे चैतन्य सत्त्वज्जलति मान्यया अतएव "बुद्धिवृत्तिचिदाभावी ह्यवेतौ व्यावृत्तौ षट्म् । तत्राज्ञानं धिया मध्येदाभासात् षटः षट्परेत्" इत्युक्तमिति नेदान्तिन । सांख्यास्तु विषयोरपेक्षा वृत्तियतौ प्रति-विम्बति तेनैव विषयवभावात् "तन्निर्दिष्टे स्मारे समष्टा वस्तुवृत्तयः । इमाकाः प्रतिविम्बन्ति वरवीम तट-द्रुमा" इति भण्यन्ते । वैवाचिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्ध यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्वामीयज्ञानचैतन्यवृत्तरीचकम् । तादृशवृत्तौ तत्स्वामीयज्ञाने च व्याकरणेन वजोमादय कारणाणि । आभ्यन्तरवृत्तादिविषयवृत्तौ मनःकरणम्, इन्द्रियाणि तु स्वसंगहृत्विषयवृत्तौ कारणाणि, "इन्द्रि-

यार्थसिद्धयोर्त्यत्र ज्ञानं प्रत्यक्षमिति" गौतमकृते "प्रति-विषयाध्यवसाय इति" सांख्यकृते च तथैव स्वस्यविषयेष्वि-न्द्रियाणां चापेक्षता उक्ता । तच्च तत्तच्छब्दापरं दर्शयि-ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे वृत्तादी मन इव, याच्चेत्तु यद्वा-दिषु श्रोत्रादीनि अस्वाधारणकारणानि । मनस्तु याच्चेत्तु सर्वत्र स्वाधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रि-यान्तर्ये एवाचेतनगन्तव्यं प्रवृत्तं । अतएवोक्तां "सिन्द्रियं चेतनं इव्य निरिन्द्रियमचेतनमिति" । एवञ्च वृत्तादीना-मपि अन्तःकरणविशेषमस्त्वेष । अत्यया वृत्तदुःशातमनो न स्यात् । तेन हि साकृन्मातृसादि सुभोगार्थमेव पापेनैव स्यापरतमाप्ति । अतएव "महापातकानान् शोरान् नरकान् प्राप्य दास्यान् । कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापात-किनन्निह" इत्युपक्रमम् "अथगुणमन्वतात्सञ्च क्रमयो गुरुतल्यग" इति याज्ञपत्येन चेतनस्यैव पापवशेप-भोगार्थं वृत्तादिरूपेण जन्मोक्तम् "शरीरजै कर्मदोषैर्घाति-स्यावरतां नर" इति च सामान्यतः शारीरवशात्पात् वृत्तादिरूपस्यावरजन्म तेनैवोक्तमतस्यैव इत्युभोगार्थमेव वृत्तादिरूपत्वमाप्ती इन्द्रियाभावे कथं हार ते तु अमृतम-नेयुरित्ववश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्त्वमस्यैव । अतएव यद्यु शरीरान्तर गच्छति, यासां चिच्छापि चेतनसंयोगात् पुनः प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ "अथ जीवो जां जघाति वा शयति" इत्युक्तम् । तेन तेनां जीवसंबन्धेऽप्येव किन्तु विशिष्टचेतनान्तर्यत्वादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति भेदः । पदार्थादर्थे "देहवृत्तविधौ श्रेयो जन्तोश्चतुर्पत्ति-भेदत । उज्ज्वल उज्ज्वलोऽप्योत्पद्यतेऽस्तु जरायुज" इति स्यावरणां देहवृत्तस्य उक्तम् । "चेतनाधिवृत्ते भोगायवग-निष्ठापमन्यथा पृतिभावप्रसङ्ग" इति सांख्ये च चेतन-सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोना-यतनदेहवृत्तेश्चि सर्वेन्द्रियस्यानगोलाकारेभावात् न दर्श-नादि किन्तु स्वापमत्त्वेषु भावजप्रत्यक्ष च भवन्ते च अतएव आनन्दादिखरतरकिरणस्यै तेषां गुणता, शोषधि-विशेषजन्मादिसम्बन्धे च तद्गुणानाम् वृत्तफलोत्पत्ति । अत एव तेना हीन्द्रियत्वेन व्यवहार" वयोक्तम् "वृत्ते-न्द्रिया मनुष्याद्या सर्पाद्याश्चरिन्द्रिया" । शीन्द्रियाः कसिकीटाद्या हीन्द्रिया वृत्तजातय" इति । मनसो विद्यामानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्यानाभावात् न सत्त्व-मवबोधः । श्रुते हि हृदयस्यानघपवर्ण्यं "तद्दृश्य विशिष्टचेतनाश्रयमित्युक्तम्" तेन तेना विशिष्टचेतनाश्रय-

हृदयस्थानयून्यत्वात् विशिष्टचेतनावस्थं नास्ति सुख-
 दुःखातुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः
 तेनैव स्वस्वकर्माफलानुरूपदुःखातुभवात् स्वस्वकर्माफलभाक्-
 त्वम् इति सुस्थितम् । चेतनाशून्ये पदार्थभावे त्रि० ।
 "अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति" सा०का० ।
 तत्तद्विशेषज्ञानशून्ये च । "तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विल-
 पन्तमचेतनमिति पुरा० । अत्र दुःखातुभवत्वेन
 तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः
 विवेकज्ञानशून्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्वापि । "अहङ्कारव्यये
 सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतनं" इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-
 यच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यमुपपत्त्यै सुप्तौ
 अशच्छेद्याहङ्काररूपमनसो ज्ञात्वा कथमवच्छेदकत्वं
 स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येव परा । अन्यथा "शरीरस्य न
 चैतन्यं स्वप्ने व्यभिचारत" इत्युक्ते देहे सदा
 चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुप्तौ तथात्वकथननर्थकं स्यात् ।
 सुप्तौवपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापारराहित्येन
 ज्ञात्वोपचारं किन्तु व्यात्मनि तदापि चैतन्यमस्येव ।
 "आनन्दमुक् चेतोमुखं प्राज्ञं" इति श्रुते सुखमहमस्वाप्तं न
 किञ्चिदवेदितामिति" सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
 तुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
 च्छेदकत्वमस्येवेति विशेषः । विस्मरस्तु सुप्तमिदं वक्ष्यते ।
 अचेतम् त्रि० न चेतति चित्त-अस्तु न० त० । चेतनाशून्ये
 अचेतने घटादौ, तत्तद्विशेषज्ञानरहिते च । "गतसञ्जम-
 चेतसमिति" पुरा० । नास्ति चेतोऽस्य । चित्तरहिते त्रि० ।
 अचेतानं त्रि० चित्त-ज्ञानश्च येदे न ह्युक् न० त० ।
 चैतन्यरहिते "अचेतानस्य मा पयो वि द्रुच्य इति" वेद ।
 अचेष्ट त्रि० नास्ति चेष्टा यस्य । चेष्टारहिते । चेष्टा च "आत्म-
 जन्या भवेद्विच्छा इच्छाजन्या भवेत् कति । कतिजन्या भवे-
 च्छेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया" इत्युक्ते यत्र साध्या क्रिया-
 जनकव्यापाररूपा । चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्माविशेषं न
 तदनधिष्ठिते तथा च यस्मिन् देहे व्यात्मनो यत्रो भवति
 तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यम-
 रूपेव । मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतः क्रिया सम्भवति
 किन्तु शुद्धद्रव्याद्याघातनोदनादिगैय प्रिया भवति
 ना यथा । तथा च इक्ष्वादिवाचनदर्शनात् तत्कारणी-
 भूतनोदनादिक्रमसुभीयते तच्च नोदनम् व्याप्तकण्टकमेश
 अन्यस्यानुपलब्धे । अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते ।
 अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भाव । चेष्टाराहित्ये ।

अचैतन्यं त्रि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य । चैतन्य-
 शून्ये । "अचैतन्यमिदं विश्वं देवं चैतन्यमेव यदिति" ।
 न० त० । चैतन्यभिन्ने न० ।
 अच्छ अच्य० न च्छति दृष्टिं सम्मुखत्वात् खो-क न० त० ।
 व्याभिमुख्ये । "अच्छा नृपचा अचरत् पविते इति" वेद ।
 "अच्छ गत्यर्थदेविति" सूत्रे "अच्छगत्य अच्योद्य इत्यु-
 दाहृत्य व्याभिमुखं गत्वा व्याभिमुखसङ्घाति" व्याकृतम्
 सि० की० ।
 अच्छ त्रि० न छति वटिम्, खो-क न० त० । स्वच्छे निर्मले ।
 निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्तर-
 पर्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।
 "स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति काव्यप्र० । स्फटिके
 पु० । न ह्यति भक्षयति नायितसत्त्वं छा-भक्षणे क
 न० त० । भङ्गके पु० । अच्छभङ्गक इत्येक नामेत्यन्ये ।
 अच्छन्दस् त्रि० नास्ति अध्येत्येन छन्दोवेदोऽस्य तुक् ।
 वेदाध्ययनशून्ये अत्रुपनीते बालके, सर्वथा तच्छून्ये
 शूद्रादौ च । नास्ति छन्दो ह्यज्ञातुसारी, परिमितमात्रा-
 चरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७३० तुक् । छन्दःशून्ये
 गद्यात्मके, सूखे के वा गन्दसमूहे । नास्ति छन्दोभिप्रायो
 यस्य व० तुक् । अभिप्रायशून्ये । वा कपि । अछ-
 न्दस्कोऽप्युक्तायेपु ।
 अच्छावाक पु० अछं निर्मलम् अच्छ व्याभिमुख्येन वा वक्त्रे
 यसति वच-कर्त्तरि सद्वायां अच् (निपातस्य चेत) दीर्घ ।
 शंसनकर्त्तरि होतसङ्कारिण सोमयागसम्बन्धिनि अर्चत्वम्
 भेदे । अ च आश्रयायनेन दर्शित । "प्रागपि सोमेनैके,
 इत्युपक्रमः, "तस्यर्त्विज, चत्वारिंशुपुरुषा, तस्य तस्योत्तरे
 तय, होता, सत्वावरुणोऽच्छावाकोपावस्तुत्, अध्वर्युः प्रति-
 प्रस्थिता नेष्टोद्येता, नष्टा, ज्ञान्वाष्वाच्छ स्यान्नीध्र पोता,
 उक्ताता, प्रसोता प्रतिहृतां सुमङ्गलय इति, एतेऽहीनैकाहृयै-
 जयन्ति, एत एवाहितानय इदमथमयत्ता नृहपतिसप्रदया
 दीक्षित्वा सभायागर्नोक्तमुखा सत्वायवासते" इति । "अस्या-
 यमर्घ्यं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा पचाहा तयजमानः पुरस्ताहा
 सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्नोहोतातेति चत्वारः
 प्रत्विजो मुख्या ते च प्रत्येकं त्रिभि त्रिभिः पुरुषैश्चेता
 व्यक्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे तय पुरुषा भवन्ति, त एते
 होतादिनामका पोडशर्त्विजो हिरात्वादिभिरहीनसङ्क-
 रग्निहोतादिभिरैकाहसङ्कर्त्तार्यजयन्ति । एतएव होतादव
 पोडशर्त्विज स्वयमयाहितानयः प्रथमयज्ञेनाग्निमे-

नेष्टा अक्षपतिसंज्ञेन वप्रदक्षसंज्ञापर्येषेण वक्षिता इदं-
याहादिवत्परिषं दीक्षित्वा सप्तसम्बन्धिनीऽग्नीनेकत स्याप-
मिता तत्प्रधानाः सन्नाप्युपतिष्ठेयुः इति" भाष्यम् ।

"वदच्छावाकमनुबन्धिते इति" ता० ब्रा० । अश्वावाक
मन्वेऽप्यत ए । अश्वावाकीवम् तन्वन्वुक्ते चक्षुभेदे, तत्र
चक्षुम् अश्वावाक ! वदसेत्युक्तेऽश्वा वी अग्निमवस इति
इक्षमन्वाप्तेत्यादिना" दर्शितम् । अश्वावाकस्यैवम् यत् ।
अश्वावाक्या । अश्वावाकत्विक-पाश्वावाक्यणि । "एवा
होला वदच्छावाक्या" इति ता० ब्रा० । "अश्वा-
वाक्या अश्वावाकसम्बन्धिनी होलायंघनरूपा क्रियेति"
तद्भाष्यम् ।

अच्छा वाकसामन् न० अश्वावाकेन नेवंशाम । "व एक इहि-
द्वत इति वनेनेने वामभेदे एतस्यैव नामान्तरसङ्घीय
मिति" "उच्यते चोदंघीयश्चान्तः प्रतिवामे इति"
तावत्प्रा० ब्रा० । "तैः कर्तुं प्रप्राप्तम भवति, उदंघीय-
वच्छावाक्यामिति, "व एक इहिद्वते इति" वने नेयं
शाम उदंघीयनेते वामनी इति" तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न० अश्वावाकस्य क्वचित्भेदेस्य कर्म भाषो
वा "होलाय" इति च । यंघनरूपे अश्वावाककर्मणि,
तद्भाष्ये च ।

अच्छिद्रं लि० न चिद्रं तत्तत्कार्येषु प्रमादादिना स्ववचन, रन्त्रं
वा यत् । प्रमादादिना स्ववचनरहिते । "अच्छिद्रेषु
विचेतव्या देयाः सगिरिकन्दरा" इति रा० । "यश्चिद्रं
तपश्चिद्रं यश्चिद्रं पूजने मम अश्चिद्रमस्तु तत्सर्वमिति"
"अश्चिद्रं तु भवतेतत् सर्वेषाञ्च विषय नः" इति च
पुरा० । "तत्तथा क्रियतां राजन् यथाश्चिद्रं क्रतुर्भवे-
दिति" भार० । रन्त्ररहिते च ।

अच्छिद्रं लि० चिद्र-भावे क्त न० व० । अखण्डरहिते, छेदन
रहिते, वन्ते च "वसुधारां प्रकुर्वीत अच्छिद्रं इतधारयेति"
पुरा० । कर्मणि क्त न० त० । चिद्रमिदं लि० ।

अच्छिद्रपत्रं पु० अच्छिद्रं वन्तं पत्रमस्य । माण्डोक्तकथने
वन्तपत्रं कुण्डलपत्राणे च । अच्छिद्रपत्रादयोऽप्यत ।

अच्छिद्रिकं लि० छेदनं नाङ्गितं ठन् । छेदनामर्हं ।

अच्छेद्यं लि० न छेत्तुमर्हति चिद्र-अर्थायै कर्मणि यत् ।
छेदनामर्हं । आत्मनि पु० "अच्छेद्योऽयमदाहुरोऽयमल्ले-
द्योऽयोय एव चेति" गीता । आत्मनश्च अकथयवामावात्
अकथयवर्धोकरवदुपच्छेदनामर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छोद न० अक्षं निर्मलसुदकं यस्य उदादेयः । हिमालय

मदेयस्ये कादम्बरीप्रसिद्धे शरोवरभेदे । "आह्लादनं इदं,
अच्छोद नाम शरो दृष्टमानिति" काद० । नदीभेदे स्त्री ।
अग्निव्याप्तादीन् प्रकम्य, "एतेषां वानवी कथ्या अच्छोदा
नाम निम्नगा" इति पुरा० ।

अच्युत पु० सत्पुत्रसामर्थ्याच्च अच्युतो न अच्यते न अच्यविते
वा अच्यु-आवसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेवरे
"वास्तवं विषमच्युतमिति" युतिः । "यश्चात्र अच्युत-
पूर्वोऽहमच्युतस्येन कर्मणोति" भगद्वाक्यम् । "तेन अच्युतत्वात्
रूपप्रवृत्तिमित्येने" श्वानन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे
"प्रथमच्युतलीलात्प्राप्तुं शक्त्या जातिघातिनीति" इन्द्रोमङ्गरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभटा लीला च । ब्रह्मभान-
विकाररहिते च "अच्युतः प्रथित माच" इति सङ्क-
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च "गर्हकूर्त्त-
रिवाच्युतस्यितिरमणोयेति" काद० । अच्युतस्य विष्यो
स्थिति अच्युता अच्युत्वा च स्थितिरिति तदर्थं । चक्ष-
रहिते अक्षटे स्थिरे लि० । "अक्षितमसि अच्युतमशीति"
भेदः । इन्द्रयसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० ज्ञेयमश्नु । न
च्योतति अरति अच्युत-क न० त० । अरयन्त्ये लि० ।
अच्युताग्रजं पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अपज-
इत० । वसुदेवे । वासुदेवाज्जन्मकावे वसुदेवस्य ततो-
ऽपजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कथ्यपाञ्चन्यकावे च आदि-
त्यामप्योत्पत्त्यात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
पजलं सङ्घर्षण्यन्दे इन्द्रावरजयन्दे च वन्द्यते ।

अच्युताग्रजं पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अग्रजः । ज्ञानपुत्रे
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० १० स्तब्धे ।
अच्युतात्मजं पु० इत० कामदेवे । स हि वृश्चिख्या कृष्णात्
अच्युतावासं पु० अच्युतेन व्योथतेऽल आ-वस-आधारे वञ्
इत० । अत्रत्यष्टये । "अत्रत्य सर्वदशापामि" लुक्तो-
क्तस्य ततोपस्यत्प्राप्तदावास्तवम् । [अच्युतिश्रुत्ये लि० ।

अच्युति स्त्री अच्यु-क्तिन् न० त० । अरथाभावे । वक्त० ।
अञ्ज पती शेषणे च आदि० पर० सक० सेट् । अजति ।
अवैयीत्-आजोत् । ङप् अजिता-नेता । वञ् ।
आज । "अजनि वञ्ज सदान्यच्छ" इति वेदः ।

अञ्ज दीप्तौ इदित् पुरादि० उभय० सेट् वक्त० । अञ्जवति
ते । आञ्जित् त ।

अञ्ज पु० न जायते जन उ न० त० । ईश्वरे, "न जातो न
जनिष्यते" इति युते "न हि जातो न जायेऽह न
जनिष्ये कदापन । घेत्यं सर्वभूताना तस्मादहमज अत "

इति भार० । अत्रे च “अजोनित्यं शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इति गीता । “जहात्येनां भुक्तमोगामजोऽन्य इति” श्रुतिः । स हि खोपाधिभूत बुद्धिनिवृत्तर्म्मिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिवृत्तर्त्त्वादिक-भात्मन्यभिमन्यमान जीव इति व्यनष्टियते “न जायते म्रियते वा कदाञ्चित् नाय भूत्वा भविता वा न भूय” इति गीतायां तस्य अन्नादिग्रहणत्वसक्तं तच्च “जायते अस्ति वर्द्धते विपरिचमते अपचोयते नश्यतोति” यास्कोक्तपह्भाव-विकाराणासुप्रसक्तत्वभाद्यन्वयो अन्नाद्यरूपविकारयो रभा-वकथनेन तदन्-पातिनामपि सन्द-प्रपतितन्यायेन यद्गुणा-पयस्यभावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपो-पाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाध्यम् । बहव इति साङ्ख्यादयः “अन्नादिव्यवस्थात् पुरुषवृत्त्वमिति” पुरुष-स्थोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि “उपाधिर्भेदो न तु तद्वानिति” सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपहितसैक्येन न भेदः, विगिष्ट-स्यानतिरिक्ततया न अन्नादिव्यवस्थेति पुरुषवृत्त्वमङ्गी-चक्रुः कर्त्तृत्वादिक बुद्धिगतमपि खोपाहितचैतन्ये एव प्रतिविम्बति तेन तद्विविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, “चिदवसानोभोग इति” सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत् बुद्धिव्यक्तयन्तावन एव पुरुषा खोपाधिभूतं अन्नादिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्रयुक्त सुख-दुःखादिकभात्मोत्पन्नेन अभिमन्यमानाः भोक्ता इति व्य-नष्टियन्ते अतएवोक्तम् “बुद्धेर्भोग इवात्मनोति” । “काम-संकल्पो चिकित्सा अहोऽहो इतिरहतिस्त्रीर्षीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः ज्ञानादिदृष्टीना मनोजन्यत्वात् मनोधर्म्मत्वम् साख्यवेदान्तिनोस्तुत्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गी-कारेऽपि खोपाधिबुद्धिप्रविष्टागदेह एव विशेषसयोगात् तत्रैव आत्मत्वामिमान मान्यदेहेषु, तेषा स्वभोगार्थं खोपाधिबुद्धिगतकर्म्मरश्मत्वाभावात् । एष सुखदुःखानुस-न्धानमपि खोपाधिगतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्वा-नेनापरस्तातुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यभेदान्तोस्तुत्यम् । विगिष्टस्यानतिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्धिसवाट । नैया-यिकधर्मैविकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्माः जीवाद्य बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवाना-मेव धर्म्मः, तेषां विभुत्वेऽपि स्वावधारव्यदेहेष्वेव सयोग-विशेषः स एव अन्ना, तद्वियोगश्च सरणमित्येव विशेषः न तु क्ततो अन्नामाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अज-

त्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतसरणायजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्पन्नोऽवराडित्यतस्तच्च “एतस्यैव विस्फुलिङ्गाव्युत्पन्नोति” श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् “भाला पश्यतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीव स विज्ञेय” इत्युक्तेषु जीवस्याणुत्वम् अपुण्येऽपि तेषा सर्व-देहगतसुखाद्यनुसन्धान गुणद्वारेण, यथा नृहैकदेशस्थित कस्तूरीप्रभृतिमुगन्धिद्रव्यं सौरभेण सर्वं नृहमासोदयति एव हृदयस्य विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कर्त्तुं शब्दादीन् विषयाणावभासयत् सर्वव्याधीत्युच्यते न तु स्वरूपतः “अणोरणीयान् महतो महीयानिति” श्रुते स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयो सम्भवपरतायामेव तात्-पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारयुधत्वाभावात् न गौणमतो-ऽत अजशब्दो भाक्त एव इत्युरोचक्रुः । चार्शकमते तु ध्यात्मनो नाजत्व देहाकारपरिणतभतचतुष्टयस्यैव तेषा मते जीवत्वात् तद्विषयं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व-संविदनुसूनत्वात् अन्नान्तरभाविन अपयर्गरूपफलान्तेः स्वीकाराच्च नित्यत्व, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । “सत्यं रजस्तम इति त्रितये गुणार्त्तयुक्तं पर-पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यन्तये हरिर्विर्हृत्तरेति संज्ञा” इत्य-क्तेच ईश्वरस्यैव खोपाधिमायागतसत्त्वरजश्चाद्युपाधिभि-जन्मस्थितिमाशनरूपकार्यकारणार्थमायाविभापात् अजस्वरू-पाननतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । साख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये साख्यावस्थापक्षसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । “अजा-मेकां लोहितयुक्तकण्ठवर्णां सरूपां महीं प्रजा सृज-मानामिति” श्रुतिः । सत्यादिगुणानुसारेण श्रेतादिरूप-युक्तवृत्तकार्यसृष्ट्याञ्च तस्या नानावर्णत्वमिति सांख्या । वेदान्तिनस्तु एता श्रुति तेजोऽवन्नरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि “हलाहमिमास्त्रियो देवता अनेन जीवेना-त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” तेजोऽवन्नाभि-मानिनीस्त्रियो देवता अनुप्रविश्येत्युक्तेः प्रक्रान्तेजोऽ-वन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितदिरूपाणि तन्म-रणशेषे उक्तानि “यत्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्चरूपं तदपां, तत् रूपं तदन्नस्येति” । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहित-दिरूपाणामेवैव श्रुती मन्त्रभिन्नानात् अजाशब्देन तेजोऽ-वन्नरूपप्रकृतैर्यहणमिति” तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

गच्छेन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजो-
वद्भाभिमानिदेवताया स्त्री । अजायच्छोक्ता मानागुण्या
सन्त्यस्य अच् । आगे तस्य मानावर्षत्वात्तथात्वम् । आग्यां
स्त्री जातिलेऽपि अजादित्वात् टाप् । “अजागलस्तन-
च्छाग्रेति” ज्योतिषम् । हादग्धा विभक्तस्य राशिचक्रस्य
भेषरूपे प्रथमे राशौ “जीवाकिंमातृजेच्छ्रानां जेत्याणि
स्युरजादयस्त्रिति” ज्योतिषम् तस्य भेषरूपलेऽपि भेषस्य
अजतल्याजाधिष्ठितरूपाभ्यां तत्त्वम् । भेषे च अजेन ब्रह्मणा
दक्षयज्ञभङ्गसमये भेषरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजा-
धिष्ठितरूपवत्त्वात् भेषस्य उपचारात् अजत्वम् । माशिक-
धातो पु० । जमनश्चान्ये गगनादौ त्रि० । आत् विष्णो-
र्जायते इति । चन्द्रे काणे, च पु० । “चन्द्रमा मनसो
जात इति” श्रुतौ विष्णोर्भनोजन्यस्याश्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥
कामस्य वासुदेवात् रक्षिण्यां जातस्य भागयते मसिञ्जम्
दगरयपितरि रघुराजपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे सूर्य-
र्षभे ऋषभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपत्रयणो मूर्च्छ-
जातत्वात् यथोक्तं रघौ “ब्राह्मणे मूर्च्छते किल तस्य देवी
कुमारकल्पे सुपुत्रे कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव
नाम्ना तमात्मजन्मानमजचकारेति” तस्मिन्निदं तत्रैव
पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते दृष्टव्यम् । आगतव्याकारवत्त्वात्
स्यौपधिविशेषे स्त्री । तद्वच्चण “अजास्तनाभकन्दा त
सञ्जीरा क्षुपक्षुपिणी । अजा महौपधी श्रेया शङ्खकुन्दे-
न्दुपाखरुदेति” वैद्यकम् । अग्निभेदे पु० । गर्ग० यञ् ।
आच्यं तदपत्ये । बङ्गपु लुक् । अजा । नडा० फक् ।
आजायनः तद्गोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्वनिर्द्देशे
तदन्तपादस्य नान्यलोप । अजपाद स्त्रियान्तु कुम्भप०
छोप, अन्तलोप मदादेशश्च । अजपदोति भेद । एका-
दशरुद्रमध्ये प्रथमे रुद्रे पु० । तद्विवरणम् अजैकपादगच्छे
दृश्यम् ।

अजकार्षे पु० अजस्य कर्षे इव पर्यं यस्य । आगतव्य
लम्बायमानपत्ययुक्ते (वाल) इति ख्याते एषे मरिचकृष्णे
च । ईत० आगकर्षे । [कै-क । (वाल) इति ख्याते एषे ।
अजकार्षे कं पु० अजकर्षे इव कायति पत्यद्वारा प्रकायते
अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति
त्रिपुरासुरवधद्वारानेन धा-+करणे क ईत० । शिव-
धनुषि । शिवो हि अजेनैव धनुषा त्रिपुरासुरस्य वधेन
विष्णुं ब्रह्मण्य च प्रीयितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम्
अजकौ अयतीति । अजकावमपत्य । “धनुष्यजगव

युग्यमजकावमजोक्तवमिति” गन्दार्थेव । अजक आग वाति
प्रोष्याति या-क । (वायु इति) ख्याते धर्वरीदृष्टे पु० ।
तद्वच्चणे तस्य प्रोत्थाधिक्यात्तथात्वम् ।
अजका स्त्री अजस्य विकार अवयवः गलस्तन पुरीष वा
कन् । अजागलस्ये स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।
अजकाजात पु० ५ त० । अजकेन जातः । “अजापुरीप्रगतिसो
रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छलात् । विदार्य
कण्ठं मचयोऽभ्युपैति त चाजकाजातमिति व्यवसेदिति”
वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।
अजकाव न० अजका अजागलस्तन इव वाति प्रकायते
वा-क । अजागलस्तनाकारकाठावयवयुक्ते सैत्रावरुणे
यज्ञीयपात्रभेदे, “अजकाव दुर्हशीक तिरोदधे” इति
भेद । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकायते
वा-क । अजकाजातास्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।
अजकीर न० अजाया कीरं ईत० पु वद्भाव । आगोस्तन्य-
दुग्धे “अजकीरेण पाषयेदिति” वैद्यकम् ।
अजग न० अज विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-त । शिवधनुषि ।
अजेन ब्रह्मणा गमते गीयते वा कर्म्मणि गम-ड-गै-क
वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अज आगयश्चाङ्गत्वेन
वह गच्छति गम-ड । वज्ञौ पु० । मन्त्रा-स्वार्थे अण् आज-
गमपि शिवधनुषि “स्थापोर्धतुष्याजगमित्यमरमाला ।
अजगन्त्या स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्या । (वनजोयान)
इति ख्यातायां वनयामान्याम् अजमोदायाम् ।
अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः व० कप्,
कापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्ध अक्षयस्य ठन्
वा । (वायु इति) मसिद्धे धर्वरीयाक्ते ।
अजगन्धिनी स्त्री अजस्य भेषस्य गन्धो लेश एकरुद्रेश
दृष्टमिति यायत् सोऽस्या फलाकारोपास्योति अजगन्ध-
इति डीप् । (गाहरगिङ्गा) इति मसिद्धे अजगन्धिदृष्टे ।
अजगर पु० अजं आग गिरति गिरति गृ-अच् । दृष्टवर्षे ।
अजगर अगस्ययापात् दृष्टवर्षेभावापन्न नहुषमधिष्ठित
कतो पत्य अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च
पत्यपर्वणि आजगरोपास्थानरूपम् ।
अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकावे-
ऽस्यास्ति अजग-अक्षयर्षे व । शिवधनुषि “शिवोऽप्यजगव
चाप विधुम्बन् तरसा रणे” इति उरा० । [शिवधनुषि ।
अजगाव पु० अजग विष्णुमवति अय-अण् उप० ष० ।
अजघन्य त्रि० न जघन्य अघन न० ३० । अघमभिद्धे

अष्टे च । “यथा च द्वाटयोऽग्निष्णु रजघन्वो जघन्वज”
इति भार० ।

अजजीविक दि० अजएष क्रयविक्रयादिभ्या पालनादिना
या जीविका जीवनीयायोऽस्य । आगक्रयविक्रयादिना
जीविकायति ।

अजटा स्त्री नास्ति जटा गिफा यस्या । (मुं० अमठा)
इति प्रसिद्धे गिफारहिते षष्ठभेदे । ट० । अजडाचल
अजडा स्त्री अजटयति स्वर्गमात्रादङ्गमर्द्धं नार्धं चालयति
अजङ्ग-णित्-तत- अच् । (आङ्गुमीति) प्रसिद्धे षष्ठे-
जटमिद्धे जाङ्गविरोधिषाश्चल्यति लि० ।

अजथ्या स्त्री अजाना समूह अज+यन् स्त्रीत्वात् टाप् ।
अजसमूहे । तद्वन्नानायथीत्वात् खण्डयुधिकायाञ्च ।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्या ५०० गीरा०
डोप् । ब्रह्मदण्डीषु ब्रह्मणो यद्गार्धदण्डस्य तदीयकारणेन
करणात्तपालम् ।

अजदेवता पु० इत० । आगाधिदेवे वज्री “रौद्री धेनुर्विनि-
र्दिष्टा आग्नये लक्ष्मणे” इति श्रु० विष्णुध० ।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि । आक्रोशमाने
अन्नाभावे । “तस्याजननिरेवास्तु जननीक्रेयकारिणीति”
माध । वा ङीप् अजमनीत्ययत् । अर्थाभावे अव्ययी० ।
जनन्यायभावे अव्य० ।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत् । जन्मनिवृत्तौ मोक्षे “तस्मात्
धयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मरीरु” इति
रघु । ईत० । अन्मरहिते लि० ।

अजन्म स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्मते जन-णित्-यत् न०त० ।
शुभाशुभरूपके देवकते भूकम्पादापुत्याते । जन्मभिद्धे लि० ।

अजप पु० अजपति भिन्दार्थे नञ्, जप-अच् । कुपाठके
अजं पति रक्षति पा-क इत० । आगपालके लि० ।

अजयति पु० ईत० । आगच्छे, मेपरायिणी मङ्गले च ।

अजपथ पु० अजस्य तत्परणयोग्य पन्था अजेन ब्रह्मणा
निर्मित पन्था वा अजपमा० । आगपरणयोग्यपथे
गगनस्थे पदाकारे सेतौ च (यमनाठा) आयापथे ।

अजपथ्य लि० अजपथ इव देवपथा० इयार्थे यत् । सङ्कीर्णपथे
मगमन्तव्ये च । [रङ्गभेदे ।

अजपद् पु० अजस्य पद् परणोऽग्नौ । अजैकपात्राणके
अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जप्या अमयतोश्चारितत्वात् अ-
कर्म्मणि अच् । आगमनासदो परिहर्गमनागममाभ्याम्
अचरनिष्पादनस्ये जपे, व च इत०, होहमित्वाकारस्यै,

तदाकारमन्त्रे च । “उद्धासैरेव निन्दासंज्ञम इत्यत्रादयन्
तस्मात् प्राणश्च हृदाश्च आत्माकारेण अस्ति । नाभि-
रुद्धस्य निन्दायात् श्रुत्यापे व्यस्ति । परिहर्गम
भवेत् प्राणं पद् मया नाडिका मता । परिहर्गमन्तोर-
तम् जपस्य आक्रमोगत । एकशितहाह्वय पट्टाता-
धिकमीश्वरि । जपति प्रत्यङ्गं प्राणो मान्दानन्दमयो
परात् । विना जपेन देवेभिः । उपो भवति कन्विण ।
अजमेय तत प्रोक्ता भवपागमिदन्तनीति” तन्त्रम् ।

अजपाद् पु० अजस्य पाद् इव पादोऽस्य हस्ता० न अन्या
कारलोप । इत०भेदे तद्देयताकत्वात् पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे
च । पाञ्चज्येन त सन्नासे अजपादपि उक्तार्थे पु० ।

अजपाल लि० अजान् आगान् पालयति पा+णित्-अण्
इत० । आगपालके ।

अजवन्तु पु० अजस्य वन्तुरिव मूर्खत्वात् । अजन्तुत्वमन्दुहौ ।
“सिलाधी नाम कानीना अजवन्तु पिता तवेति” ।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्म्मणि यञ् ईत० ।
(वावु इति) प्रसिद्धे वर्षरोद्ये तत्पत्त चि प्रजे-
रतिप्रोतितो भव्यते ।

अजमार पु० अजं मारयति विक्रयार्थं मृ-णित्-अण् उप० ।
(कपाद्) इति अजमासविक्रयोपजीने, तत्प्रधानदेशे च ।
भवादी कुर्वा० अय । आजमार्थसहभवादी लि० ।

अजमीठ पु० अजोमीठ यद्ये सिक्तं यत् य० । (आजमीर)
प्रसिद्धे देशे । राजनि अण् । आजमीठ तद्देशाधिपे
प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे ।

अजमुप पु० अजस्य मेपस्य सुखमेव सुखत्वेन कल्पितगस्य ।
दृष्टे मजापतौ, तस्य हि शिष्येभ्ये सुखेन शिवनिन्दाकरणात्
दृष्टयद्ये शिवाद्या वीरभद्रेण तस्योत्पादने सते यदात्
शिवमसादने पुनरुत्पादनाय वीरभद्रे निचोजिते अजसुखे-
नैव तन्मुख कल्पितं तच्च काशीस्थले विद्यते यथा । “वीर-
भद्रोऽपि तत् सर्वं सर्वोक्ता प्रतिपद्य च । शिवा दसस्य
यदन यथापूर्वमकल्पयत् । इन्द्र ये हि निन्दन्ति ते
मूका पश्यते भुम् ततो मेपसुखं दृष्ट वीरभद्रोऽव्यक्त्य
यदिति” ।

अजमोद स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गत्यो यस्या अज
मोदयति आनन्दयति मोदि-अण् वा । अजमपत्त्या,
यनयमान्याम् यकानीमात्रे च ।

अजम्बु पु० नास्ति जम्बो दन्तोऽयं य० । भेदे सूत्र्ये च ।
दन्तान्धे लि० । अजातदन्ते अरस्ताभेदे च ।

अजय पु० वीरभूमिनगरसन्निधाने (अजय) इति नामके नद-
विशेषे इति कल्पद्रुम । तन्मूल ऋग्यं संस्कृतशास्त्रे तत्र
दस्य कुलायतनुत्वे षन् । अजेन हागेन याति या-क ३त० ।
हागवाहने व्यग्नी पु० । जि-अच् न०त० । जयामात्रे
“सामाहामो जया अयाविति”गीता । व० । जयगुण्ये लि० ।
अव्ययी० । जयामात्रे व्यध्य० । नास्ति जयो भादकाले-
नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम्
विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य लि० जि-शक्यार्थे यत् न०त० । जेतुमशक्ये दुर्जये
यत्नौ पण्ये च । “दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिज्ये” इति
भार० । “तत्राजय्य जिगाय तान्” इति सुग्ध० ।

अजरा लि० नास्ति जराऽस्याः । (हतकुमारी) इति प्रसिद्धे
वृक्षे तस्य जराभावात्तत्त्वम् । अव्ययीमान्ने अच् समा० अज-
रसम् जरामात्रे व्यध्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां
पद्भूभावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्द्धते इति तिष्ठणामेव
टशाना सद्भावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां “विपरिणमते अपक्षीयते
नश्यतीति” तिष्ठणामभावादजरत्वम् । जराशून्ये लि० ।

“अजरामरत्वं प्राप्नो विद्यामर्थांश्च चिन्तयेदिति”गीता० ।
गच्छणजातौ स्त्री । “सा सत्मा साऽजरामरेति पुरा० । न
जीर्यति क्षीयते जृ-अच् न० त० । परब्रह्मणि न० ।
हृद्द्वारकनामहृद्भेदे पु० । ऋहृगोधिकायाम् स्त्री ।

अजर्य न० न जीर्यति न-जृ-कर्त्तरि यत् । सौहाहं “तेन
सङ्गतमर्थेण रामाजय्यं कुरु द्रुतमिति” मङ्गिः ।

अजसम्बन्धन न० अज इव सम्बन्धते ऋहृत्ते लक्ष्यवर्षत्वात् कर्म्मणि
ल्युट् । क्षोतोऽङ्गने ।

अजलोमन् पु० अजस्य क्षोमेव क्षोम (सञ्जरी) यस्य
व० । (शुकघिम्बो) इति ख्याते अजलोमवन्मञ्जरीविशेषे
हृद्भेदे । या ङाप् वा ङीप् च । अजलोमा-अजलोमी
केल्लक्ष्य स्त्री । [जविनीभिर्विहयन्] इति वेद ।

अजवस् पु० जु-अच् न०त० । वेगशून्ये । “अजवसो
अजवसि स्त्री अजस्य वृक्षारिव वृक्षारस्य । ऋभिभेदे ।
ऋद्या० अपत्यार्थे ढम् । आजवस्तेयः तदपत्ये पु० स्त्री ।
स्त्रियाम् आजवस्तेयी । यस्कादिपाठात् षड्भु लुक् ।
अजवस्तय तदपत्येपु ।

अजवाह पु० अज वाहयति यत्र आधारे षञ् ईत० ।
देशभेदे । कच्छादि० भवाद्यर्थे अण् । आजवाह तद्देश
जातादौ लि० ।

अजवीधी स्त्री अजेन ब्रह्मणा निर्मितना वीधी पदं शा०त० ।

गगनसेतुरूपे (यमनाला) इति ख्याते आयापथे । वामा-
रभ्य अगस्त्यस्थानपर्यन्तं पितृव्यानपथ । “पितृयानोऽज-
वीध्याय यदगस्त्यस्य चान्तरमिति” पुरा० ।

अजशुद्धी स्त्री अजस्य भेषस्य शृङ्गमिव फलमस्या व० ।
(गाङ्गुलशुद्धा) इति प्रसिद्धे भेषशृङ्गद्वयफलवत्यां भेष-
शृङ्गायाम् ।

अजसुन्द न० अजस्य सुन्दमिव सुन्दमस्मिन् तद्वनगरवासिना-
मित्यर्थात् सुट् । नगरभेदे । “अजसुन्दं नाम नगर-
मिति” सि०कौ० ।

अजस्र न० न-जस र । सन्तते विच्छेदरहिते । तथामृतका-
लस्यायिनि वस्तुभावे लि० । “अजस्रमात्रावितवृक्षकीयु-
ष्येति” भाष० “अजस्रदीक्षाप्रयतस्य सङ्गुरोरिति” रघु ।

अजहृत्स्वार्था स्त्री न अहृत् स्वार्थोयाम् हा-यह
न०व० । स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकाया लक्षणा-
याम् । यथा श्वेतो धावतोऽन्नादौ श्वेतगुणपरित्यागेन
तद्वति लक्षणा । “अहृत्स्वार्थाअहृत्स्वार्थे द्वे इतीं ते पुन-
स्त्रिधा” इति हरि ।

अजहृत्स्त्रिङ्ग पु० न अहृत् लिङ्ग यम् हा-यह न०व० ।
नियतलिङ्गके विशेष्यस्यान्वयलिङ्गकत्येऽपि स्वलिङ्गात्वागेन
स्त्रिङ्गपदे विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य
विशेष्यात्पारिलिङ्गत्वनिवन्त्येऽपि अस्य न तथा नियमः ।
यथा वेद त्रुतिर्वा प्रमाणम् । [जुषीति] ख्याते हृष्ये ।

अजहृ स्त्री न अहृति गूकान् । हा-य न०त० । (खाल्-
अजागर पु० जागरयति जागर न जागरो यस्मात् ५६० ।
संयनेन निद्राराहित्यकारके “यद्भेष्याऽन्यस्मिन् जागरण-
कर्त्तृत्वं नास्ति” तादृशे (भीमराज) इति ख्याते ऋहृत्त्वाजे ।
“ऋहृत्त्वाजं सुजागर” इति रमसवाक्यात् तस्यात्मन-
निद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन हागेन वीयते गन्धोत्कटत्वात्
त्यज्यते अज-इन् वीमावाभावः ईत० । सर्वभक्षेणापि
हागेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे
जीरके हृष्ये । काकोडुम्बरिकाहृष्ये च (मैमारा) ।

अजाजीव पु० अजेन तद्वृक्षणमपोषणादिना तत्क्रयविक्रया-
दिना वा आजीवति आ-जीव-अच् ३त० । हाग
पासके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविति च ।

अजातकलुद् पु० न जात कलुद्भसङ्गुट यस्य न-व०
कलुद्भयद्वयान्याकारलोप । अर्धकलुदि अत्यवयवस्के
गवादिबन्धे ।

अजातदन्त लि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा ।
दन्तजननशून्ये, अथस्याभेदे च । “अजातदन्ता ये केचिद् ये
च गर्भे प्रपीडिता” इति वायुपुरा० । “अजातदन्तरथे
पिलोरेकाहमिष्यते” इति शु० क्रूमपुरा० । तत्कालत्र
श्रया ऋषासाभ्यन्तरमिति शुद्धितन्त्रे सपञ्चं निरूपितम् ।
पञ्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः
(आदाता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विवर्षो-
त्तरकालपर्यन्तः ।

अजातपत्र लि० न जातौ उड्डयनसामर्थ्ययुक्तौ पक्षावस्य ।
अहङ्गिचपत्रके पक्षिणि । “अजातपक्षाः शकुना इषावभु-
रिदि मार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अत्राहभोजी-
त्यादिवत् शत्रो व्यवहितेन शत्रुशब्दभाव्यात् अथसर्प-
समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । शुषिधरे राजनि । “न
हेष्टि यञ्जममतस्त्वमजातशत्रु, इति” वेणी० । एवमजा-
तारिरपि तत्रैव । “इत्न जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिष्ये-
ति” भाषः । [यून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च लि० ।

अजाति स्त्री जन-क्लिन् न०त० । अतृत्पत्तौ । न० । जाति-
अजादनी स्त्री अजैकृष्याद्यतेऽसौ अन्येन दुःखस्यर्गत्वेऽपि
अजैराद्यते इति अद-कर्माणि ख्युट् इत० । उरा-
लभा इति (विचिति) इति च प्रसिद्धे सर्मनेन दुःखदायके
दृष्टभेदे ।

अजादि पु० इत० । ङीष्वाधकटावनिमित्ते पाणिप्लुक्ते
शब्दसमूहे स च गण । गृहका, क्रीकला, घटका,
अश्वा भूपिका, बाहा, होडा, वृषा, पाका,
मन्दा विद्याता, पूर्वोपहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्त्राजि-
नशणपिण्डेभ्यः फलात्) । (सदृच्कारुहप्रान्तगतैकेभ्यः
उप्यात्) । (भूलाञ्ज) (श्रुद्रा चामहत्-पूर्वा जातिः)
व्येष्टा कनिष्ठा मध्यसा (उयोगेऽपि) क्रुञ्चा चण्डिहा
देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य न० जायाया निहादेय ।
अजानिक लि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आनो जीवनम्
अस्यस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्मा भावो वा
उरोहिता० यक् । आजानिक्यम् तत्कर्माणि तद्भावे
च न० ।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थान प्राप-
णीय आरोगी येन अज-विक्षेपे अप-वीभावामाव आ-
नी-कर्माणि यत् ततः ३३० । ब्रह्मशब्दप्रद्वारप्रतिरोधेऽपि

निर्भयेन यथास्थानमारोहियः प्रायके अश्वे, उत्तमाश्वे च
निर्भये लि० ।

अजान्ती स्त्री अजस्रान्त्वमिव अन्त्रं तदाकारवती मञ्जरी
अस्या गौ० ङीप् । नीलवृद्धायाम् (नीलवोना) ।

अजापक्क न० “आगशब्दसमूलखोरैर्देहा च साधितं सर्पि ।
सत्कारं यच्छहरं कायश्चासौपशान्तये परममिति” चक्र-
दत्तोक्ते द्रुतभेदे न० । [उप० । अजपालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक लि० अजान् आपालयति आ-पा-णिच् बहुच्
अजि लि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिगीष्णे । पदाजि ।
भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियं वा ङीप् ।

अजित लि० न०त० । जितमिदं पराजितमिदं । जिघातो-
र्दिकर्मकात्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेयादौ चास्य
मदृच्छिः एकस्य कर्मणोऽविवक्षायापम्यस्य विवक्षाया तत्रैव
कर्माणि क्त० । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्जितशत्रावेव तथा च
“गौषे कर्माणि इहारादे”रित्युक्तेः गौषकर्मण्येवामि-
धाननियमात् तस्यैव जयकर्मतायां क्लेशमिघातं योम्व-
त्वम् । “न च तेऽस्यजितं किञ्चिदिति उरा०, नास्येषा-
मजितो देय” इत्यादौ गौषकर्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त
देयादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोगजसमास इति भेदः ।
रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजश्चादि, आवरणेन अज-इन्च्
न व्यादेशः । कर्माणि, चर्मादितत्वादेव रजश्चादीनां न
देहप्रवेश इत्यतश्चर्मणोरलोविक्षेपसाधनत्वात्तथात्वम् । “वे-
द्याजिनकुशोत्तरमिति” स्मृति । “येनेनाजिनेन ब्राह्मण-
मिति” ऋह्यम् । “गजाजिनं शोषितयिन्दुर्वर्षि चेति”
“अथाजिनापादघर इति” च कुमा० । अदूरभवादापर्यं
लया० ऋण् । आजिनीय तददूरभवादादौ लि० ।

अजिनपत्रा(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्मेव सुक्षिप्तं
पत्रं पत्रो यस्याः न० । (चामुचिका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे
गौ० ङीप् (त्री) तत्तार्थं । ततः स्वार्थे ङे ष्टुत्वे टापि-
पत्रिकापि तत्तार्थं ।

अजिमफला स्त्री अजिनं चर्मेविकारत्वात् मञ्जरा इव फलं
यस्याः अजिनपूर्वकल्पेन जातिलक्ष्यं षीप बाधित्वा अजा०
टाप् । (टिपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले दृष्टभेदे ।

अजिर न० अज-किरन् वीभावामाव । (उटान) इति श्वाते
चत्सरे । शीघ्रगन्तरी लि० । “श्येना अजिरा इति”
ता० ब्रा० “अजिरा क्षिप्रगमनशीला इति” भाष्यम् अत
एव क्षिप्रनाम्नि निरुक्ते अजिरिर्क्षित पठितम् शीघ्रनेगव-

स्वात् मद्यां स्त्री । निरुक्तं च अजिरेति न ऋ-नाम्नि पठितम्
अपिभेदे उ० तदपत्यम् गुग्गा० टक् । अजिरेयः तद-
पत्य उ० स्त्री । उत्करा० छ । अजिरीय तत्सम्-
न्विनि लि० ।

अजिरादि ऋ० पाणिनिना संज्ञायां मत्वपि दीर्घविधौ
पर्युदक्ते गल्गमूषे सप्त गण अजिर, सदिर, उनिन,
हृष, कारण्डय, चक्रपाक इति । अजिरयती । तद्विधे
स अमरायतीति ।

अजिह्व लि० हा-मन् द्विस्वालोपी तत न० त० । मरुते
'अजिह्वामगठा गुग्गा जोमेद्मग्ल्णजीविकामिति' उरा० ।

अजिह्व ग उ० अजिह्व शरत् लघ्वति गम-ड । पाणे ।
'वेगद्विरजिह्वैरिति' । सरत्गामिनि लि० । 'मजेहि-
गमजिह्वग' इति ।

अजिह्व उ० जि-वन् ऊक् च जिह्वा रसना सा नासि यस्य
ऋ० । भेके । तेषां जिह्वागुण्यत्वसक्त भारते प्यातु० ।

'उवाच देवान् मरुड्को रसातलतलोत्थितः । रसातलतले
देवा । वसव्यग्निरिति प्रभो ।। सन्नापादिषु सम्प्राप्तः पायक
प्रमयादहम् । स संघप्तो जले देवा । भगवान् हृद्यवाहन ।
अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्नापिता यवम् । तस्य दर्श-
नमिष्ट वो यदि देवा ! विभावसो । तत्रैनमधिगच्छध्व
कार्यं वो यदि वज्रिना । गमत्रतां साधयिष्यामो वय ह्यग्नि-
भयान् सुरा ।। एतावदक्ता मरुड्कस्तरितो जलभाविभ्यत् ।
ऊतापनस्तु बुधे मरुड्कस्य च पैशुनम् । यथाप स
तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै । त वै संसृज्य यामेन
मरुड्क त्वरितो यदी । अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मान-
नमदर्शयत् । देवास्तनुपहृष्टकुर्मरुड्काना भृगूक्षम ।।
यस्यच्छृणु महानाहो ! गदतो मम सर्वग । अग्निशापाद-
जिह्वापि रश्चानवश्चिक्ता । सरस्वतीं मञ्जुविषा यूय-
ञ्चोश्चारयिष्यथ । विलवासगतांसव निराहारानचेतस ।
गतास्तनपि सशुष्कान् भूमि सन्वारयिष्यति । तमोपना-
यामपि वै निशाया विवरिष्यथ इति' । जिह्वागुण्ये लि० ।

अजीर्णव्य अञ्जा यस्तेपयेन क ब्रह्मण्य पाति प्रीपाति वा-क ।
धिपधतुषि । [व्याजीगर्त्तसदपत्ये उ स्त्री ।

अजीगर्त्त अञ्जै गननाय गर्त्तमस्य । सर्पे । वाङ्मा० इञ् ।

अजीर्ण न० ज-मावे क्त न०त० । जटरानसमान्येन भुक्ता-
न्नादेरपाके, न०७३० । रोगभेदे । 'भवेदजीर्णं प्रति
यस्य यद्वा स्त्रिगधस्य जनोर्वचिनोऽज्ज्वाले । पूर्व्यं सशु-
स्त्रीमभयासयद्वा सप्राश्य भुञ्जीत हितं हि पथ्यमिति'

चक्र० । "अजीर्णे भेषजं पारि जीर्णे पारि वतप्रटमिति"
वैद्यकम् । कर्त्तरि क्त जीर्णोऽहम् । तद्विधे लि० ।

अजीव लि० नासि जीवी जीवन् या यस्य । जीवरहिते
पटादौ, स्त्रे, जन्तुभावे च ।

अजीवनि स्त्री न-जीव-अनि । व्याकुशमाने जीवनाभावे
गिन्दितजीवने च "अजीवनिस्तय भ्यात्" इति सुश्र० ।

'तस्य भूयाटजीवनिरिति' ।

अजुर लि० अज-जुरच् व्यभाव । वेगशीघ्रे बलपति "अयक-
क्षिणं एवम यथालुस्मिति" वेद ।

अज्येय लि० जेष्टमगत्रे जि-यत् न०त० । जयायोग्ये । अजे-
यास्ये एते न० । "पिनेष्टुपतमजेयास्यमिति" वैद्यकम् ।

अजैकपाद (द्) उ० अजस्य अजस्य एक पाद इव पादो
यस्य उपमा०य० न पादस्यन्त्याकारलोप । रुद्रविशेषे,
तद्देवताके पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाञ्चदेन समासे
अजैकपादपि तत्प्राये । "पीरभद्रप १ यमुप २ गिरीगच ३
महायया । "अजैकपाद (४) हिमेष १ पिनाकी ७
पापराजित ७ । भुवनाभीदरयैव ८ कपाली ९ ९
विद्याभ्यते । स्थाणु १० भर्गय ११ मगवान् रुद्रास्तेका-
दय इत्ता" इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे ।
अन्यत्र तु अजैकपादाहिर्बुधा ३ विरुपाक्ष ४ देवत ५ ।
हरप ६ मण्डरुपय ७ । तत्रानुपय ८ चुरेय ९ । रुद्रा
एकादश मोक्ता जयन् १० पापराजित ११ इत्येवं
तदुभेदा । एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते । तेन अज
इति नामान्तर एकपादिति च नामान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।
'तेन अजनामा महारुद्रम्' इत्यादि अजस्य ध्यानम् ।
'एकपादाभिषो विप्रेत्यादि' एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते

अञ्जुका स्त्री अर्जयति या सा अर्ज-ऊक्, ष्ट० रकारस
जयम् । श्रेष्ठायाम् । नाञ्ज एवास्य प्रयोग नान्यत्र ।

अञ्जुमटा स्त्री अजति दोष क्षिपति अञ्-किप् ऋटति
सङ्गम्यते ऋट-अच् तत कर्म० ष्ट० कृत्यवोभावाभावा ।
(भुंर व्यामला) इति प्रक्षिप्ते ष्टे ।

अञ्जुमल न० अञ्जति किप् अङ् क्वलति विलिखति इङ-अच्
कर्म० ष्ट० न कृत्यम् । अञ्मदिमये मतियोधायुषमति-
रोधने (टाव) इति ख्याते फलके ।

अञ्जु लि० न जानाति हा-क न०त० । सामगुन्ये चैतन्य-
शून्ये, निरोपज्ञानगुन्ये, मूर्खे, वेदान्तिमतसिद्धाज्ञान-
रूपपदार्थमिति च । तैर्हि अङ्कमत्र इत्यनुभवस्य अज्ञानविष-
यस्य स्त्रीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावा किन्तु पदार्थान्तर

तज्ञाज्ञानमन्वे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञं प्रकर्षेणाञ्च सुपु
 म्प्रवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् ।
 अचेतने, जडे, “पक्षविष्टद्विनिमित्तं क्षीरस्य यथा
 मृत्तितरस्येति” सांख्यकाः । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।
 अज्ञातं वि० न ज्ञातं । ज्ञानाविषयोभूते पदार्थे । “अज्ञात-
 कुलशोखस्य वासोदीयो न कस्यचित्” इति हितोप० ।
 अज्ञानं न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे
 “तत्ताज्ञानं धिया नश्येदिति” वेदान्तिमतसिद्धे पदा-
 धान्तरे च “अज्ञानेनाद्यतं ज्ञानं तेन सुहृन्नि जन्तव”
 इति गीता । “अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाङ्गनमलाकथेति,
 गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः ।
 पदार्थान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न ज्ञानामि
 अहमज्ञ इत्यादिविशिष्टानुभवः सार्धसौकिकः स च ज्ञाना-
 भवविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तत्र युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषण
 ज्ञानस्य हेतुतायाः सर्वथादिशिष्ठतया व्याकथन्मि कज्ञा-
 नाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटक-
 ज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञान पूर्वममेचितम् आत्मनि
 तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथद्वारं ज्ञानाभावविशिष्ट
 बुद्धिं स्यात् यस्मिन् धर्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभाव-
 ज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधि-
 तायाः सर्वमप्यतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामान्य-
 न्याभाव उत तत्प्रागभाव अथ तदुध्वंसो वा तत्र विषयो
 भवति, नाद्य पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावात्तुभवासम्भवेन
 प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्य-
 धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव
 विषयता वाच्यता सा च न सम्भवति सामान्याकारेण
 ज्ञानाभावघट्टेव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्त्वपि पुरुषे
 तादृशप्रतीति स्यात् अथे जनियमानानन्तज्ञानप्राग-
 भावानामात्मनि सत्त्वेऽपि नेपाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगि-
 कत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । भान्त्यः
 प्रागभावरतीत्या तद्युक्तिं प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तत्तादृशात्तुभवस्य
 विषयत्वार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तत्वज्ञानं कल्पनीयम् ।
 तज्ञानुमानेनैव । अतुमानश्चेत्युक्तं प्रजेयविवरणोपन्यासे ।
 विषादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयादरक
 सविषयकवस्तुपूर्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्व-
 कारे प्रथमोत्पन्नमदीपमभावदिति । यथा अन्वकारे
 प्रथमोत्पन्ना मदीपमभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमो-
 रूपपदार्थपूर्विका एव ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाभ्यात् स्ववि-

षयस्य घटादेरावरकं अस्त्वित् पदार्थं समानविषयकं नियतम्
 पूर्वममेचिते । उत्पन्ने च ज्ञाने मदीपमभया तत्र इव
 तद्विवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारण्याय स्वप्राग-
 भावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि
 सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्याज्ञानं शुक्तौ
 रजतादिकमिव अज्ञापि प्रपञ्चसत्त्वाटयति । अतएव तद्भाव-
 रूपं भावस्यैव भावपदार्थोपदानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु
 अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपदानत्वव्या-
 घातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकानाध्यत्वरूपम्
 सत्य तत्त्वज्ञानेन बाधत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद-
 सत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसदुभयानिर्व-
 चनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदा-
 र्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य
 हे शक्ती आवरणं विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्ववि-
 षयमाद्योति (विषयत्वसंप्राप्त्यर्थं करोति) सा आवरण-
 यक्तिः या तु स्वकार्यबुद्धिरस्या इन्द्रियादिद्वारा
 विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिवारणयक्तिं नाश-
 यति सा विक्षेपयक्तिः यथोक्तं “बुद्धिचित्चिदाभासो ज्ञानेती
 व्याभुतो घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः
 स्फुरेदिति” । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्ति-
 माद्यस्य स्वयत्त्वैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य
 तद्वत्तावरणयक्तिं नाशयति एवं अज्ञाविषयकाज्ञानं स्वय-
 त्त्यैव अज्ञापि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकार-
 बुद्धिचित्तरूपा विक्षेपयक्तिः तद्वत्तावरणयक्तिं निवारयतीति
 दृष्टान्तसारणीयं कल्पना । अधिकनाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति-
 विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्रि० ।
 अज्ञानं स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनाज्ञया अज-
 करणे सनिनु न वीभावः । गवि, इति निरुक्तकारः ।
 अज्ञति पु० न० अन्व-गती कर्त्तरि अति । वाची, गन्तरि त्रि० ।
 अञ्जल पु० अज्ञति मान्तम् अन्व-अलम् । वक्ष्यन्ते
 “क्षीणाञ्चसमिव पीनस्त्रजवभायाः कुलीनायाः” इति
 “भूसौ दम्पा यदमिह सगाधेहि चेलाञ्चयेऽस्मिन्निति
 च उद्गृहः । मान्तभागे “दृगञ्चैः पश्यति केवलं मना-
 गिति” उद्गृहः ।
 अञ्चितं त्रि० अन्व-ज्ञ । पूजिते, आहुञ्चिते च । “अपि-
 खञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति” नैष० । “अञ्चितव्यपवाद इति”
 भट्टि । “अञ्चितः शूलपाणिरिति” पुरा० । अचिते च
 “अर्द्धाञ्चिता सत्वरस्यिताया” इति रघुः ।

अक्षज न० अक्षतेनेन अक्षज-करणे ह्युट् । अक्षजे ।
 “अपि अक्षजमक्षजमक्षजान्क्षितमिति” नैप० । “भ्रं
 प्रसाधनं क्षानं दन्तधावनमक्षजम् । पूर्वाह्वयव कक्षीति”
 क्षतिः । “विशेषनं दक्षिणमक्षनेन उभाप्येति” रघुः ।
 अक्षजविशेषाच्च ह्यनुते दर्शिता यथा
 “अत्वार एते शोभाः क्षुभयोरक्षने हिताः । कुम्भ-
 काशोकयाशाअप्रियङ्गुनक्षितोत्पत्तैः ॥ उर्ध्वं हरेणुकाश्याङ्गा-
 पय्यामवकचंयुतैः । सर्पिर्भुयुतैश्चूर्णं वेणुनाद्यामवस्तिरः ॥
 अक्षवेद् द्वारपि भिन्नं पित्तञ्च विभाविती । आबलम्बू-
 ज्ञं प्रथं तद्रसेन हरेणुकाम् । पिद्वा शौद्राण्यंयुक्तां
 प्रबोध्यमय वाक्षजम् । नखिगोत्पलकिञ्जल्कगौरिकैर्गोय-
 ज्जसैः ॥ शुद्धिकाक्षजमेतद्वा दिनरात्र्यन्वयोर्हितम् ।
 रसाक्षजरवशौद्रताशौयस्पर्शैर्गिरिकम् ॥ गोयकद्रसयुक्तं
 पिशोपहतदृष्टे । शीत शीवीरक्तं वापि पिद्वाय रस-
 भोषितम् ॥ कूर्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्दौहितेन वा ।
 चूर्णाक्षजमिदं निम्बं प्रयोष्य पित्तमानये ॥ काशरी-
 उपमधुकदाशौषोधुरसाक्षनैः । सशौद्रमक्षजनन्दक्षितंनेता-
 मने वदा ॥ शीतोष्ण संस्वधं क्षणां रेणुकाश्यापि मेय-
 येत् । अजमूलेषु ता वर्त्तय चषदात्र्यगक्षने हिता ॥
 कालातुसारिवां क्षणां नागर मधुक तथा । ताली-
 यपलं चण्डे गात्रेयञ्च यक्षसे ॥ इताका वर्त्तय' पिद्वा-
 चायागुक्तां सुषावहा । मन शिलाभयाव्योषमलाका-
 लातुसारिवा ॥ सफेना वर्त्तय पिटास्कागशीरसम-
 न्विता । गोमूलपित्तमदिरायकृदाश्लीरसे पचेत् ॥
 शुद्राक्षनं रसे चान्यद्युक्तस्त्रैफलेऽपि वा । गोमूलाज्या-
 चवमखपिम्पलीशौद्रकटफलम् ॥ संस्वरोपहितं युक्ष्या-
 क्षिहितं वेणुगङ्गरे । मेदोयकद्रुतच्छाग पिम्पल्य
 संस्वव मधु । रसामलकश्चापि पक्ष सम्रद्धिनधापयेत् ।
 कोये अदिरनिम्बाप्ये तद्वत्शुद्राक्षजं हितम् ॥ हरेणुमग-
 धालास्त्रिमज्जंसायकद्रन्वितम् । यक्षसेनाक्षनं वा श्लेष्म-
 महतदृष्टे ॥ विपाच्य गोधायकद्रैर्वापटितं सुपूरितं
 बानधिकाभिरत्रिना । निषेवितं तस्यकद्रक्षनेन निहन्ति
 नक्षान्भयसंशयं चक्षुः ॥ तथा यक्षशागभवं चूतापने
 विपाच्य सम्रन्मगधासमन्वितम् । प्रयोजितं पूर्वापदा-
 त्रसंशय जनेत् क्षपान्त्रं शरदक्षनमृणाम् ॥ शीघ्रा
 यक्षशाप्यमप्येते उभे प्ररुक्ष्य शूल्ये घृततैलसयुतम् । ते
 शार्पपक्षे ह्यसमात्तेऽक्षनं नक्षान्मन्वाद्येव हृतं प्रयोजिते ।
 नदीजशिखीकटुकान्यथाक्षनमन गिला द्वे च निषे यक्ष-

इषे । अ चन्द्रेणं टुटिकाय बाक्षनं प्रयस्यते च दिवसेष-
 मक्षताम्” इति ॥ शीवीरे, रसाक्षने च । अक्षजवर्षोऽस्यस्य ।
 अर्थ० अक्ष् । ज्येष्ठदिगाजे पु० उत्तरदिगाजकोषिति
 ज्येष्ठिर्कोषिति मानस्यांश्च स्त्री । “अक्षनागर्भसम्भूतो वायु-
 उन्नो महाबल इति” तन्त्रम् । भावे ह्युट् । मित्रीकरणे,
 शेषने अक्षिकरणे भाषित्ये च न० “निरक्षनं दिव्यसपैति
 साम्यमिति” निरवयं निरक्षनमिति” च युति । अक्ष-
 णिष्-युच् । यम्यलक्ष्यार्थातिरिक्तार्थबोधके आलङ्कारि-
 कोक्ते अक्षनादिति रूपे यन्द्यक्तिभेदे स्त्री० “कन्यावधी-
 कृत् व्यापटितरक्षनेति” काव्यप्रकाश । तत एव भावे ह्युट्
 तत्त्वार्थे न० ।
 अक्षनकीशी स्त्री अक्षनमिव केयो दद्याः पु० । ज्ये-
 षंस्वारके हृष्टविलासिनीनामके पन्थइष्ये । नृत्तयोनाद्
 ज्येष्ठरातीव क्षणता स्यात् ।
 अक्षनशलाका स्त्री अक्षनसाधन शलाका । अक्षन दानार्थे
 यासाकायाम् “शानाक्षनयलाकथेति” उरुतिः ।
 अक्षनागिरि पु० अक्षमवर्षो गिरिः किरुका० दीर्घः । नील-
 पर्वते तद्विरण्य नीलगिरियन्दे ।
 अक्षनाद्रि पु० अक्षनमिव क्षणः अद्रिः । नीलपर्वते “अक्ष-
 नाद्रिनिभं श्यामामिति” कालीध्यानम् ।
 अक्षनाधिका स्त्री अक्षनादधिका क्षणत्यान् पु० । (आज-
 नाद्र) इति ख्याते कीटभेदे ।
 अक्षनावती स्त्री अक्षनं विद्यतेऽस्यत्र अधिकक्षणावर्षतात्
 अक्षन+महत्त्वत्त् दीर्घ । रंयानकोषण्य हस्तिन्याम् ।
 कालाक्षनइषे पु० ।
 अक्षनिका स्त्री अक्षनवर्षोऽस्यस्य उन् क्वपि पूर्वा-
 कारस्य इत्यम् । (आजनाद्र) इति मसिद्धे अक्षनाथ्ये
 कीटभेदे । अक्षेना शार्प्ये कृत् । प्रतीकदिगाजक्षियाम् ।
 उरोहि०यक् । आक्षनिकाम् तद्भावे न० ।
 अक्षनी स्त्री अक्षयते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अक्षज-कर्माणि
 ह्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यत्तलिप्तायाम् स्त्रियाम् । करणे
 ह्युट् । कटुकाष्टके, कालाक्ष महजे च । “अक्षगीदाश्कायमय-
 क्षस्य शैलावरुण” इति याज्ञिकाः न्याय्यावां स्त्रियाश्च ।
 अक्षलि पु० अक्षज-अलि । संयुतकरपुटे, “अवस्थाक्षधि-
 पुटपेयमिति वेणी० । “स्थानसूत्रमाक्षलिरिति” उदयनः
 कुङ्कुवपरिमाणेषु अक्षक्षिपरिमितइष्ये च “प्रकीर्षः उप्याणां
 इरिवरपयोर्दक्षलिरयमिति” वेणी० । [चालमूपिकायाम् ।
 अक्षलिका स्त्री अक्षधिरिव कायति मन्वायते कै-क टाप ।

अञ्जसु न० अन्नक्ति मन्त्रति मिश्रयति वाग्नेन अन्जु-गतौ
मिश्रये च अञ्जु । नेगे, वषे, औषिष्णे च । “अञ्जस
उपसंस्थानमिति” वासिष्कार्त्ततीयायाः अञ्जु । अञ्जिवा-
जतम् । “अञ्जं सप्तमपञ्चमुराप” इति वेदः ।

अञ्जसु लि० अन्ज-असच् । सरले अञ्जके ।
अञ्जसा अव्य० अन्ज-भाने अच् अञ्जे गतिं विवस्व वा सरति
सो-ना-सा । विवस्वाद्यने, यैप्रये, वापाय्ये च । “रवोऽ-
ञ्जसा मासता रज” इति वेदः ।

अञ्जि उ० अञ्जतेऽनेन अन्ज-करणे इत् । तिलकादौ चिञ्जे
“अनवेऽनोक्तते रोहिताञ्जिनवानिति” य० रोहितो
रक्तोऽञ्जिषितकोऽस्येति वेददीपः । “तच्च दन्नाञ्जने इति”
भवदेने वेदमन्त्रः । [(शु)च् । छये] ।

अञ्जिष्ठ(ष्णु) उ० अन्नक्ति क्षामामिर्विञ्चत् । अन्ज-इठ-
अञ्जी स्त्री० अञ्जि+ना ङीप् । मेघवयन्ते, मङ्गले च ।

अञ्जीर उ० अन्ज-वा० ईरन् (मियार) इति स्याते ष्ये ।

अट गतौ आदि० इक० पर० सेट् । अटति आठीत् ।
“भो मडो भिक्षामटति” सि०कौ । परि+परितो अमये
पर्यटन् ।

अट गतौ इदिव् आ० आत्-सक० सेट् । आट्यते आट्यिष्ट ।

अटनि(नी) स्त्री अटति और्ध्वेभ्य् अट-अनि वा ङीप् ।
भतरणे गुषारोपचस्थाने ।

अटर(रु)ष उ० अटति अमति अट-अच् तं रोपति हिगक्षि
रप-क, अट्टे. अट्टिर्वा ऋयते न दुज्वते रूप-क वा ।
(वाचक) इति स्याते ङ्ये ।

अटवि (वी) स्त्री अटलि वरने वयसि यत्न अट-अवि वा
ङीप् । वने । विन्व्यादपीति वा० विन्व्यामिदिसिदिष्ट
प्रसिद्धमम् । “बान्दारप्रदेयेम्वटयीषु चेति” रामा० ।

अटा स्त्री अट-वा० अट् । पर्यटने ।

अटास्या स्त्री अट-यच्-भाने च स्त्रीत्वात् टाप् । परि-
अमचे, इवानमने च । वरुचुषि । अटाटापत्न ।

अट्ट अतिक्रमे वषे च आदि० आत्-सक० सेट् । अट्टते ।
आट्टिष्ट । होपधोऽर्धं तेन आट्टिषति आट्टिष्टत् । क्विप्
अट् । दोषमख ठ आट्टिषति अट्टिष्टत् क्विप् अट् ।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० इक० सेट् । अट्टवति ते ।
आट्टिष्टत् ।

अट्ट उ० अट्टवति अनादरेऽन्यथा अट्ट-आकारे यम् ।
मासादक्षोपरिच्छे, प्राचीरोपरिच्छेऽन्यथे, य यत्न स्थिता
दि नरा अन्वान् हीनतया नाश्रियन्ते, वकिन्नु वयव

अन्योत्कर्षेऽनादरः । उच्ये अये च लि० अये “अट्टप्रवा
जनपदाः शिवन्प्रवाचयन्मया” इति भार० “अट्टमन्त्रं यत्नं
विक्रयं वेधाभिति” नीलकण्ठः शुभे च न० । औषधस्ये
मासादे च ष० “घृषाधवलाहृषेति” षाद० । “ददृषे
नगरी सङ्गा वाङ्माकारतोरयेति” रामा० । अट्टमन्त्रे
मासादक्षणादि वक्ष्यते ।

अट्टट्ट अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टमकारः अट्टस्य गुणवाचितया
प्रकारे द्वित्वम् यकनुष्वादि० पररूपम् । अलुञ्जे,
“अट्टट्ट हासमयिषं शिवदूती चकार हेति” चवडी
अट्टन न० अट्टतेऽनाश्रियते रिपुनेन अट्ट-करणे ष्युट् ।
चक्राकारफलकाद्ये । भाने ष्युट् । अनादरे न० ।

अट्टस्थली स्त्री अट्टमघाना स्थली या०ठ० । मासादमघाने
देशभेदे भूभा० बुञ् । आट्टस्थलकः तद्देशभाने लि० ।

अट्टहास उ० अट्टेनातिमयेन हासः हस-यम् इत् ।
उञ्हासे ।

अट्टहासक उ० अट्टहास इव कावति कै-क । कुम्भे तस्य
गुम्भप्रपत्तात् उञ्हासतस्थलम् । [उञ्हासिनि लि० ।

अट्टहासिन् उ० अट्टहासैर्हसति हस-ङिनि । यिने ।

अट्टाट्ट-उ० अट्टवत् न पररूपम् । अलुञ्जे सर्वोत्कर्षे अना-
दराधिक्ये ।

अट्टासक उ० अट्ट इव मासादम्वर्षमिव अटति पर्वाप्तौ
भवति अल-अच् । मासादोपरिच्छे ऋषे । सार्धे कन् ।
यत्नार्थे “गोपुराट्टलक्ष्यते कर्मप्रकारयोमनामिति” रा० ।

अट्टासिका स्त्री अट्टाव+सार्धे कन् । इष्टकादिनिर्भिते
राजम्वरे ।

अट्टासिकाकार उ० अट्टासिकां करोति रचयति क-अच्
उप० । (राज) मासादकारके “इष्टटायां च इष्टानां
चित्तकारस्य नीर्वातः । भवेदट्टासिकाकारः पतितो
कारदोषत” इत्युक्ते सर्वोर्ध्वजातिभेदे ।

अट्ट गतौ आदि० पर० सक० सेट् । अटति । आठीत् ।

अट गतौ इदिव् आ० आदि० एक० सेट् । अट्यते ।
आट्यिष्ट ।

अट अद्यने आदि० पर० सक० सेट् । अटति आठीत् ।

अट व्यभिक्तौ आदि० पर० अक० सेट् । वेद एवाश्रय प्रवीतः ।
अट्थोति । आठीत् ।

अट्ट अभिवोने, वसाधाने च आदि० पर० सक० सेट् । अट्टति ।
आट्टीत् । होपधोऽर्धम् अट्टिषति आट्टिष्टत् । क्विप्
अट् । होपधवत् ठ आट्टिषति आट्टिष्टत् अट् ।

खात् अणुत् यत् चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति च तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणुशब्दस्य शुक्लादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च । तत्र सूक्ष्मापरत्वेन सप्तपदीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्यात्वत्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव “अनणुषु दशमाशोऽणुष्वथैकादशायं” इति लीला० । श्रुती च “अणोरणोयानिति” निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या स्यादणुलक्षणेति” भाषा० । तत्र नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवाभावात् “अनित्या च भवेदत्या सैवावयवयोगिनीति” भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेभैरानित्यत्वकथनात् परमाणोरुदाभावेनैव नित्यत्वं भङ्गोक्तमिति नैयायिका । वेदान्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उल्लिखितरीचक्रुः । यथा च एतन्मतयो युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भपादशब्दे वक्ष्यते । सूक्ष्माथेमाहित्वेन अणुवृद्धिरित्यादौ, अणुर्जीव इत्यादौ च उच्येयत्वेन तत्रैतस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च अणुत्वपरिमाणरूपगुणभादाय तद्व्यवहारं प्रवृत्तिः तेन तत्र त्रि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अखी । “अणुप्रोमात्वाविनाशिन्यो दशाहानाञ्च या श्रुता इति मनु० । “अस्य लसनणु इत्यादि” श्रुति अत्र नञ्त्त्पुरुष समासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवर्तिरु इन्द्रतत्पुरुषयो रिति” पाणिन्युक्तौ परवर्तिरुत्वेन अणुशब्दस्यैव नपुसकत्वमित्यवसीयते । अधिक परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुप्रकारे त्रि० अणुप्रकारः अणु-स्यूला० कन् । अणुप्रकारे स्वार्थं कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये ङ० ।

अणुत्व न० अणोर्भावे । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्मं ङ० अणुः सूक्ष्मो दुर्विज्ञेयो धर्मः । “दुर्विज्ञे धर्मो नहि सुबोधोऽणुरेव धर्म इति” उरा० ।

अणुभा स्त्री अखी सूक्ष्मा भा दीर्घिस्यत्रा ष० । विद्युति ।

अणुमात्रं त्रि० अणुः परिमाणस्य अणु-+मात्रन् । अत्यपरिमाणे “स अणुमात्रेषु न सवध्यते” इति शारीरकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मा रेवती तारेव । दन्तिष्ठे ।

अणुवीक्षणं न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट् । सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् । सूक्ष्मपदार्थावोचने न० ।

अणुत्रीहि ङ० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अण्ड न० असन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अम-ड टवर्गादि-

त्वेऽपि डस्य नैक्यम् । उच्येऽवयवभेदे सुक्ते पक्षिदिम्बे, “तदण्डमभवद्भैम सहस्राशुसमप्रभसिति” मनु । “ब्रह्माण्डभाण्डोदरधामप्रदिति” वीर० । वीर्ये च । स्वार्थं कन् । तत्रैव । अस्मिन् कुक्कुटादीनां ङ० । कुक्कुटाण्डम् ।

अण्डकटाहं न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजातलतकर्मपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्डगोलके । “तद्ब्रह्माण्डकटाहसुपटतट” इति सि० षि० गो० ।

अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये ङ० यस्या जातित्वात् ङीप् । नीलपुष्पाण्ये ।

अण्डकोष(श) ङ० अण्डस्य सुष्यस्य कोष(श) इवावरकत्वात् । अण्डाकारे धर्माद्येते ङ० चिद्भेदे ।

अण्डज ङ० अण्डात् हिम्वात् जायते जन-ङ । अण्डजाते पक्षिणि, सर्पे, सतस्ये, (कांकलास) इति ख्याते ङकलासे च । अण्डजातमाले त्रि० । मृगनाभिकसूर्यान्तु स्त्री “अण्डजास्तु पक्षिण सर्पा नका मत्या कक्षपा” इत्यादयः सर्वे एवाण्डजातत्वात् “अण्डजाः । तेषामुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा “अण्डतो वर्त्तुलीभूताच्छुक्रयोणितस्युतात् कालेन भिन्नात् पूर्याता निर्गच्छन् प्रकमिष्यतीति” । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।

अण्डालु ङ० अण्डः अण्डस्य अण्ड+आलुच् । हिम्बविशिष्टे मत्स्ये ।

अण्डोर ङ० अण्डः पुमवयवभेदः अस्यास्तीति अण्ड-ईरन् । विशिष्टसामर्थ्यवति पुरूपे, समर्थे च ।

अत वन्धने इदित् भा० पर० सक० सेट् । अन्तति । आनीत् “समन्तति कपोत इव गतधिमिति” वेद ।

अत वन्धने भादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।

अत प्रापणे, सातस्ये, गतौ च भादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् । अत अतत । इन् (पदाति) “अतिथिरभ्यतति गृहानु प्रति” इति वेद ।

अत अत्यं अत-क्विप् । आस्यत् । अर्थादि० । अङ्गतम् ।

अतक ङ० अतति सतत गच्छति अत-कन् । पथिके ।

अतट ङ० तद्यते आहृत्यतेऽन्मसा इति तटं जलाघातस्यानतन्नास्ति यत्र न० । (थाङ्गरीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थानशब्दे, “मनोरथानामतटप्रपाताः” इति । पर्वतादुक्स्थाने, भूमेरधोभागे च ।

अतथोचितं त्रि० न तथारूपसहितं यत्र । यत्र यद्रूपसहितं तद्विरोधिरुपापद्ये ।

अतद्गुण ङ० “तद्गुणस्यैव ह्येतौ सत्यमतद्गुण इति”

दर्शयोज्जे अर्थात्कारभेदे, "इत्थं सान्द्रैश्च रागेश्च भवेऽपि
 हृदये मम । गुचमौर । निमखोऽपि क्वं ? नाम न रज्ज-
 वीति । आत्मातिरक्तहृदयबंधन्यात् उचितमपि रक्तमं
 न निम्नमिति हेतुवद्भवेऽपि तद्गुणानुसंधारणात्कालम् ।
 अतद्गुणसविज्ञान उ० न तस्य शुचीभूतस्य समग्रं ज्ञानं
 वात् । याद्विक्रोक्ते ब्रह्मसौहृदभेदे । यथा सत्यकर्ष-
 नादावेत्यादौ शुचीभूतकर्षादेरपि भर्षिद्वारा आननने, म्भ-
 कया इष्टसुसुप्तमानवेत्यादौ शुचीभूतस्य सुसुप्तस्य मान-
 ननेऽभयः इत्यतः सत्यकर्षद्रव्यादिसाद्गुणसंविज्ञानः
 दृष्टसुसुप्त इत्यादिषु अतद्गुणसंविज्ञानं ब्रह्मसौहृदिति
 भेदः । एवमुदाहरणान्तराणि प्रेमानि ।

अतन्म त्रि० न तन्मं कारच तदधीना विवक्षा वा यद्यत् । कार-
 चानधीने विवक्षामुच्ये च । "सुसुप्तसुसुप्तमन्मिति"
 विद्वान्ब्रह्मो० । [निष्कारहिते, अनवच्छे च ।

अतन्म त्रि० नास्ति तन्मा निष्ठा, तत्सुदृश्यम् आलस्यं वा अस्य ।
 अतन्मिदं त्रि० तन्मा आताऽद्यत् तार० इतत् न०त० ।
 अजातनिष्ठे अनवच्छे च "अतन्मिता वा सवमेव इष्ट-
 कान्" इति कुमा० ।

अतन्मतनु(नू) त्रि० न तन्मा पयोप्रतादिना तत्तुरवत् । पयो-
 प्रतादिना देहकार्यं कारके । दीर्घान्तपाठोपलम्ब "विश्रतो-
 ऽतन्मतनूर्ध्वं तदात्" इति ता० ब्रा० । न तन्मा तन्मस्यया तत्त-
 रवत् । तन्मस्यवा अकृतचित्तो त्रि० "नातन्मतसुरिति" सुति
 अतन्मतस्यैव वैश्वदेव्याऽप्युच्यते । [निर्हेतुके, तर्कहीने च ।

अतर्क त्रि० तर्कतेऽनेन तर्कसर्कहेतुः स नास्ति यद्यत् ।
 अतर्कित त्रि० न तर्कितम् । तर्कहेतुव्यापारानुसन्धानेन कृता-
 दागते, अतर्कितमित्ये च । "अतर्कितसुपस्थितमिति" पुरा० ।

अतस्त न० अस्य भूतवत्तस्य तसं प्रभो० इदमोऽप्यम् ।
 अतस्ततालमध्ये प्रथमवच्छेदे भूमेरुधोभागे । तद्धोकाश्च घन,
 अतस्त, नित्त, सुतस्त, तत्तातस्त, कृतातस्त, इवातस्त, मातात-
 स्तस्यका अथोपस्थितमिति तेषां निनेयस्थानञ्च "साद्ग-
 द्धान्दर्शयमानबोऽसौ पातातसोका" प्रथिमीप्रुष्टानीति"
 वि०पि गो० उक्तम् । निनेयस्तस्य अन्ते बध्मते । तस्युच्ये
 त्रि० नास्ति तसः प्रतिष्ठा यस्य । अतस्तिष्ठे त्रि० । [गभेरे ।

अतस्तस्य त्रि० न तस्य सृष्ट्यते बर्षस्य किन् । अगाधे ।
 अतस्त अन्व० इदम्-न-तसिच । एतदेतदकार्षे "अथातो ब्रह्म
 जिज्ञासेति" इत्ये अत-यन्तो हेतुर्ष इति भाष्यम् । "अथातो
 बर्षसिज्ञासेति" जै० । "अतस्तराचर निश्चिति" कुमा० ।

अतस्त उ० अत-नतो अन्व० वाते । सातत्कारणात् अत
 अन्व०, आत्मनि । शौरादित्यात् स्त्रीणि अतसी । (तिव, भसिना) इति अताते इत्ये स्त्री । "तस्मात्तसीसुप्तसमान-
 मास" इति भाषः । "अतसीसुप्तसमानेति" इनांभाने
 अतसी यच्च इति आसौऽज्ञेः यच्चइत्ये च । तत्सुप्तजाते
 सौमवच्छे न० ।

अति अव्य० अत-र । पूजावाप्तु, उत्कर्षे, अतिक्रमणे,
 च । समामोह्यतिरिच्यते "तेषु शार्दीं तथाचतीति"
 चण्डी० । तत्सुप्तपूजापदस्य अतिक्रमात् "अत्ताद्वः
 क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयेति" वा० । अतिरागी कतित्री । उद्-
 कर्षार्थे कुनतिमाद्वचेति वभाचे अतिभननतिवच्छमिति ।
 "विक्रमातिक्रमानुद्विष्टमाश्रितियेवतीति" गद्यरजोक्तोच
 विक्रमादिसु तस्य, विक्रमे अतिरवः, (रथाधिकविक्रमवान्)
 अतिक्रमे, अतिमति (मुक्तविक्रमः) अन्व० अतिमहनम्
 (मुञ्चेरविमयः) अन्वे अतितमम् (अयतमम्) अतिमवे अति-
 वेगः (अतिववितो वेगः) एवमन्व० अमुदाहारादि ।
 अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजावाप्तु बर्षमप-
 चमोयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्तातिक्रमे राजानमति,
 पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्वमात्रात् बलम् ।

अतिकथ त्रि० अतिक्रान्तः कथाम् । कथनावीम्ये, अन्व०
 मद्ये च । [भाषये च ।

अतिकथा स्त्री अन्व० कथा । अन्व० कथार्थे, अर्ध-
 अतिकन्दक उ० अतिरिक्तः कन्द् यद्यत् क्प । इति कन्द्गा-
 मये इत्ये । [आत्मनाकर्षके च ।

अतिकर्ष त्रि० अन्व० कर्षति ह्य-भ्यु । अन्व० तदापदावये,
 अतिक्रम त्रि० अतिक्रान्तः कथाम् तदाहरणमाद्वय्ये अन्व०-
 सुवारेण प्रवृत्तत्वात् अन्व० त० । कथाप्रकारस्य अन्व०
 यथेकव्याप्यते इदानीं अन्व० ।

अतिक्राय त्रि० अन्व० क्रायोऽद्यत् । विकटदेहे, रावणपत्ने
 रावणभेदे उ० तत्कथा ब्रह्माकारे "बुकोप स महातेजा
 मङ्गदत्तपरो विभु अतिक्रायो महावीर्य इत्युपक्रम्य" आच
 यथे महातेजा रामाय रावणातुलः । दयपीथी महातेजा-
 राजा वैश्रवणात्मजः । तस्य सुतो ह्यसौ शीरो रावण-
 प्रतिभोरुचे इति" तस्य शान्त्ये विभीषणेन निवेदिते
 ब्रह्मण्येन सङ् तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्चिह्ने
 इति "तदातिक्रायस्य शिरो जहारेति" रामा० ब्रह्मा० ।

अतिक्रुज्ज त्रि० अति-क्रुज्ज-व-क्रिज् । अतिबोमये ।
 अतिक्रुज्ज न० अतिक्रान्तं कृज्ज प्रजापतं तदधिकुड च०

शाध्यत्वात् “अत्यादयः क्रान्नाद्यर्थे द्वितीययेति” व० ।
 द्वादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे “एकैकं चासमन्त्री-
 यात् तत्रह्राणि त्रीणि पूर्व्ववत् । तत्रहृञ्चोपवसेदन्त्य
 सतिहृञ् चरन् द्विजः इति” मनु० । “तत्रह्राणि त्रीणि
 कवाहानि पूर्व्ववत् प्रातः सायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति”
 रघुनन्दन । प्रजापत्ये हि “तत्रहृं प्रातस्वयं सार्यं, तत्रहृ-
 मद्याद्याचितमिति” मनुनैव प्रातः कात्यादौ भक्षणसक्तं
 पूर्व्ववदित्यनेन तद्वर्त्मान्तिदेशः । अथ पुत्रिद्वल-
 मपि “अतिहृञ् पर्व्वहृञ् सौमत्रः हृञ्चातिहृञ्क”
 इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिदेशात् । “अवगुर्यं चरेत्
 हृञ्कमतिहृञ्क” निपातने इति” मनु० । अतिशयितं हृञ्कं
 प्रा० स० । अतिक्रमे । तद्वति त्वि० ।

अतिहात त्वि० मर्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्यादातिक्रमेण
 कृते पदार्थे “सर्व्वत्वातिकृतं खोके व्यसनायोपकल्पते”
 इति पुरा० ।

अतिहाति स्त्री अति+ह-क्तिन् । मर्यादातिक्रमेण करणे ।
 अस्मा०स० । एजुरत्नाकरोक्ते “तथातिकृतिरुत्कृतिरिति”
 पञ्चविंशत्यक्षरपादके वर्य्यहृञ्भेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य व० । वृञ्कृष्टे ।

अतिक्रम पु० अति+क्रम-घञ् ह्रस्व । उल्लङ्घने । अति-
 क्रान्तं क्रममिति अत्या०स० । लङ्घितक्रमे त्वि० । इर्+
 अति+क्रम-कर्मणि खल् । उ खेनातिक्रमणीये त्वि० ।
 “कालो हि डुरतिक्रम” इति “समावो डुरतिक्रम” इति
 च पुरा० । भावे ख्युट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० ।
 भावे-क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्वार्ये स्त्री ।

अतिक्रुद्ध पु० प्रा०स० । “अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदधापि
 वा । अतिक्रुद्ध स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्मसु इति”
 तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिक्रोपान्ति त्वि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा०स० । “क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा” इति ज्योति-
 षपरिभाषिते” पद्मगत्यापद्धे भौमशक्तिरूपक्रूरपद्धे ।
 अत्यन्तक्रूरे त्वि० । “त्रिंशदशरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिन्द्य-
 दधापि वा । अतिक्रूर स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्मसु”
 इति तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या०स० “अतिगण्डः सुकृष्णं चेति” ज्यो-
 तिषपरिभाषिते विष्णुभाषि घटे योगे । “गण्डातिगण्डयो-
 र्नाडीपञ्चकं परिवर्ज्जयेदिति” ज्यो० अतिहृञ्गण्डो गण्डो गण्ड ।
 हृञ्गण्डे पु० । प्रा० स० । अतिहृञ्गण्डवति त्वि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य व० । वस्मकृष्टे ।

अतिशयितगन्धवति त्वि० । [याम् राजनिघ० ।
 अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच् । पुत्रदाहवता
 अतिगर्वित त्वि० अत्यन्तं गर्वितः । अत्यन्तगर्व्वयुक्ते अत्यभि-
 मानिनि गर्वश्च आत्मनि असतो गुणादेरुत्कर्त्तव्यमिमान-
 तस्यात्मन्त्यमन्यस्मिन् अपकर्षं ज्ञानपूर्व्वकत्वम् ।

अतिगज त्वि० अतिक्रान्तो गा बुद्ध्या पचस्मा० । अत्यन्तमूर्खं
 अतिक्रान्तं गा वाचस् । वाक्पृथ्वीते अवर्येनीये च त्वि० ।

अतिगङ्गर त्वि० अतिक्रान्तो गङ्गर दुर्बोधत्वेन प्रवेशायोम्वत्वात्
 घत्या० स० । दुर्बोधे अतिगङ्गेने ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुणः । अतिशयविनयदाक्षि-
 ण्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने त्वि० ।
 अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा०स० । उत्कृष्टगुणवति त्वि० ।

अतिगुरु पु० अतिशयितो गुरुः पूज्यतमत्वात् प्रा०स० ।
 “त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माता चार्थश्चेति”
 विष्णुक्ते पितादौ । अत्यन्तगुरुत्ववति पारदादौ द्रव्ये त्वि० ।
 स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्वी । [पर्यायम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहा मध्यावकाशेन । एत्रि-
 अतिग्रह त्वि० अतिशयितं यज्ञो ज्ञानं, स्वस्वकार्य्यस्य यज्ञं
 वा येषाम् । स्वस्वविषयप्राहृकेषु नेत्रादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु,
 आदानादिस्वस्वकार्य्यकारकेषु वागादिषु कर्मोन्निषेपु च ।
 अतिक्रान्तो यज्ञम् । अत्यन्तदुर्बोधे त्वि० । अतिशयितो
 यज्ञो ज्ञानम् । सर्व्वं या समग्रज्ञाने पु० । अतिपृहणा-
 दयोऽप्युक्तायेषु । [सम्भिद्धे सुखावस्थाभेदे ।

अतिघ्नौ स्त्री अतिशयेन हन्ति उ खं हन-टक् । उ खा-
 अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थानं सरोऽन्तरं चरति गच्छति
 चर-अच् । पञ्चम्याम्, तत्तुल्याकारवत्त्वात् स्थलपञ्चम्या,
 पञ्चधारिण्यां लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिण्य त्वि० ।

अतिचारः पु० अतिक्रम्य स्वस्वभोगकालसुल्लक्ष्यं चारः राज्य-
 न्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तरा-
 शिषु भोगकालसुल्लक्ष्यं राज्यन्तरगमने । अतिचारश्च पञ्च-
 गतिशब्दे वक्ष्यमाणेन “रविर्वासं निशानाथं सपाददिवस-
 हय”मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोक्तत्वेन पञ्चाशां अतिशीघ्र-
 गतया अल्पकाशेनैव आक्रान्तराशिषुपमुच्छं राज्यन्तरगम-
 नम् । तच्च विक्रमेण पञ्चगतिशब्दे वक्ष्यते । “यदाति-
 चारः सुरराजमन्त्रीति” “अतिचार गते जीवे” इति
 “गोऽलालि कुम्भे तरगोऽतिचारम” इति च ज्योतिषम् ।
 गुरोरतिचारे कालाशुद्धिश्च अकालपण्डे दर्शिता । अति-
 क्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् द्वि० अति+चर-चिन् । पूर्वोक्तातिपारयति पद्ये । “अतिपारी यदा जीव” इति ज्योतिषम् । अतिक्रम्य अतिगयेन वा गन्तुमात्रे द्वि० ।

अतिच्छन्न पु० अतिक्रान्त्यन्वयम् श्लेषाकारेण अत्या०स० । (अतिया) इति प्रसिद्धे स्थलहण्यभिधेये, (तालमासना) इति प्रसिद्धे जलहण्यभिधेये । सार्ये कन् । अति-च्छन्नकोऽप्यत्रार्थे, छत्राकारपत्रपुष्पयति (छत्रपा) इति प्रसिद्धे शाकभिधेये ह स्तो । शेरसागिमते एत्या इत्येव नाम । छत्रातिक्रमकारिण द्वि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । छत्रातिक्रमे अथ्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्त्यन्वयं एसात्तुसारिष्यं विन्द्यास-भेदम् आया०स० । उक्तपाठिच्छन्दोऽतिक्रमेण विन्द्योऽन्वय-विन्द्यासभिधेये “माजापत्या अच्छन्दस” इति “अच्छन्दस गसतीति” च भेदः । छन्दो वेदोऽभिधायो वा । तदति क्रान्तिरि वेदोक्तकर्म्मार्हणे, अतिक्रान्ताभिधायो च द्वि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगती हादद्यात्तरपादाभिका-चराधिक्यान् अत्या०स० । तयोदद्यात्तरपादादके छन्दोभिधेये । जगती भवनमतिक्रान्तवति द्वि० । पुं सि स्त्रीने च तुस्तान् ।

अतिजष द्वि० अतिशयितो जपोयस्य ष० । अतिशययति द्रुतगामिन च । प्रा०स० । अतिशययितवेने पु० । “सगरसनतिसन्तरणेच्छया प्रथलित्तातिजयेन” इत्युद्धट ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निहाराह्वय यस्य ष० । नीलवके पक्षिषि तस्य सर्वदा जागरुक्त्वात्तत्रम् । निहाराह्वययति द्वि० । [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीन न० अतिक्रान्तं डीन गतिभेद अत्या०स० । पक्षिणाम् अतित(मा)राम् अव्य० अति+तर(स)प् घ्राण । अत्यन्ते “वेगवानतितरामायाति चेन्मासुत” इत्युद्धट ।

अतितार द्वि० अतिशयितस्तार । सुक्तादेरतिशययुद्धौ “अति-तारहारेति” कादम्ब० । अत्युच्चगच्छे पु० तद्वति द्वि० ।

अतितीक्ष्ण द्वि० अतिशयेन तीक्ष्ण कटुरसो यस्य ष० । मरीचादौ (सजना) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अति-तिम्भे पु० । तद्वति द्वि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत-इतिन् । अन्ध-जोगेन आगन्तुके ष्टहागते, “एकरालं हि निवसन् इति-वित्रांशुणः कृत । अगित्वास्त स्थितिर्यथासक्तादतिथि-इत्यथे” । मैकपाभीक्ष्णतिथि विप्र साकृत्कर्म तथेति विष्णु ष० । तस्य च वैश्वदेववधेः प्रागेव पूज्यता परत आह्वारदानमालं यद्योक्तं मनुना “वैश्वदेवे तु तिष्ठंते

यद्यन्वोऽतिथिराजन्ते तस्मात्प्रथं यथागच्छि प्रत्यर्थादिति” किन्तु तस्याप्यतिथितमेव यद्योक्तं “प्रियो वा यदि द्वेष्यो भूत्वा पक्षिष्ठत एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ने विप्रः सो-ऽतिथिरिष्यते” इति षट्पत्या । अतिथिप्रतीक्षणञ्च सङ्गता-रथभागपय्यं नाम । “आच्युय च तत कुर्वान् प्राप्नो ह्यारायणोक्तम् भूक्तस्यैव भागमुद्धोद्धोऽतिथिर्भवेत्” इति भार्गवः । विषये च तस्य इन्द्रियेषु सर्वगमात्काले एव चेत्सि स्थितिनोत्तरकालमिति गतिरनुभूयते । “प्रथम पथि शोचनातिथिमिति” नैप० ।

अतिथिपूजा स्त्री इत० । ष्टहृत्कर्त्तव्यपद्धयज्ञानार्गते अथशरूपेऽतिथिपूजने अतिथिमत्कारादयोऽप्यत्र ।

अतिदान न० अतिशयित दानम् प्रा० ष० । अत्युत्कट-दाने “अतिदाने मत्तर्षण” इति शीति० ।

अतिदिष्ट द्वि० अति+टिग-क्त । अतिदेशविषये यथा “मलतिवत् पिलति कर्त्तव्येति” वाच्येन प्रकृतीभूतदर्श-यागादेरद्रकाव्यांषि प्रयाजादौनि विकृती पश्चादिवा-नेऽतिदिष्टान्ने । अतिदेशोनाम इतरधर्मस्य इतरकित्नु प्रयोगाय आदेश इति शोभांश्यां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-अर्त्तरि यत् । रक्तपित्तके (सासचित्ता) इति ख्याते छन्दे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तोद्देशान् अत्या०स० । सर्वदेवत्रये रुद्रे “द्रावणाज्ञातिदेव इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य सविषयसङ्गस्य अन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा कल्पे कर्मणि वा षञ् । “अन्यत्रैव प्रथोताया कृत्याया धर्मसंज्ञते । अन्यत्र कार्यत-माप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्मणो यस्मात्सु-समानेषु कर्मणः । धर्मप्रभेयो देन स्यादतिदेशः स उच्यते” इत्यधिकरणमावाहृतामियुक्तशक्योक्ते अन्यत्र-प्राप्तेऽप्यधर्मं तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा “प्रकृतिवत् पिलति कर्त्तव्येत्यादि” स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्राति-देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशः च । एतस्य उदाहरणादिक्रमाकरे ज्ञेयम् । अतिदेशश्च प्रायेण इववदादिशादृशवाचकगच्छेन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अथञ्च वैदिककर्मणोव व्याक-रणादिशास्त्रे, शौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा “इत्य-दिष, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः” “कर्मणा कर्मवत्तुल्य-क्रिय” इत्यादौ, उपदितादौ च कार्यातिदेशः, स्थिति-त्वादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्वायइत्यादौ संप्राति-

देय इत्येवं प्रकारा अतिदेयाः सन्ति । खोके च नोसदुधो-
 गवयः स्यादौ रूपतिदेय इत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे
 अस्यातिदेयवाक्यस्य करणत्व सङ्कारिभाषोनेत्यादि तस्य-
 आसङ्कारैरङ्गीकृतम् अतिदेयेन निर्दिष्टम् ठक् । अति-
 देयिकं लि० । "अतिदेशिकविधिरनित्य" इति परिभाषा ।
 अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनयुक्तं प्रा० व० धनुषोऽनङ् ।
 उत्कृष्टधनयुक्तो योषे । धन्वा मरु अत्या० व० । मरुस्य-
 चातिक्रमकारिणि लि० ।
 अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादश्यात्पादिकां धृति-
 मेकाक्षराधिक्यात् अत्या० व० । अनविशयत्वरपादके
 अन्धोभेदे । धृतिर्धैर्यं धन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि लि० ।
 अतिनु (नौ) लि० अतिक्रान्तो नावम् अत्या० व० स्त्रीमे ह्रस्वः ।
 नौकातिक्रमकारिणि । पुं वि स्त्रियां च अतिनौ ।
 अतिनिद्र अथ० निद्रा सम्भृति न युञ्जते अथ्ययो० ।
 निद्राया अयोग्यत्वात् । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या० व० ।
 अतिक्रान्तान्निद्रे निद्रारहिते लि० । अतिप्रविता निद्रा-
 ऽस्य । दीर्घनिद्रे लि० । प्रा० व० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।
 अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अति-
 क्रमे । "काळातिपत्तौ द्विगुणानिति" अति० । पद-
 क्तिन् पत्तिर्निपत्तिः अत्या० व० । अतिपत्तौ स्त्री ।
 "ठिङ्निमित्ते ऋट् क्रियातिपत्तायिति" पा० ।
 क्रियातिपत्तिः क्रियाया अतिपत्तिरिति धृतिः । पत्तिं
 सेनापतिक्रान्ते लि० ।
 अतिपत्र पु० अतिरिक्तं दृष्टव्यमस्य । ऋषिकण्डदृष्टे ।
 अतिप(य)थिन् पु० अतिप्रयत्नः सुन्दरः पन्था प्रा० व० धते-
 पूजार्थत्वात् न वमा० । सत्पथे । अतीतपथे तु वमा० ।
 अतिपद लि० अतिक्रान्तः पदं चरन्म् । धर्षणसात्तुषारिपादा-
 तिक्रान्ते "अतिपदा नायसौ अतिपदा जगतीति" ।
 अतिपद्म लि० अति+पद-क्त । अतिक्रान्ते । "तथातिपद्म-
 यिसुसंस्कारायेति" सङ्घर्षे लि० ।
 अतिपरोक्ष लि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । प्रत्यये, तद्विषये च ।
 अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत-वञ् ।
 "अतिक्रमे न वेत् आयातिपातः" इति शकु० ।
 अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टेनाभ्यन्तं पातकं अत्या०
 व० । इत्यां भावस्तु बाहुविक्रममनस्ये, स्त्रीषाम् उत्त-
 पिद्व्यप्युरनमनस्ये पातकविषये । "भाह्वगमन, इन्द्रि-
 गमनं, च्चुषामननश्चेतिपातकानीति" "अतिपातकि-
 तस्येते प्रविषेयुर्द्धं तापमभिति" "एतेमहत्प्रमाय-

चित्ता अतिपातकिनः पर्यायेण कस्यं पच्यन्ते" इति
 च विष्णु व० । "सद्योऽग्निप्रनेयनतिपातकिन" इति
 हारीतः । "अथ नरकासुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसत्तीर्णानां
 सातुष्ये सक्षयानि कुण्डतिपातकीति" विष्णु व० । पातक-
 मतिक्रान्तवति पुण्यशोके लि० ।
 अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽङ्गिन् काले अति+प्र+गै-ञ् ।
 अत्यन्तमातःकाले । "नातिप्रगे नातिशय न निगीये न
 चोपसीति" अति० ।
 अतिप्रमाण लि० अतिक्रान्तं प्रमाणम् अत्या० व० । प्रमा-
 णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणसंज्ञितं ततोऽधिकप्रमाणवति ।
 प्रा० व० । अत्यन्तप्रमाणे दृष्टव्यप्रमाणे न० ।
 अतिप्रदृष्ट लि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रदृष्टम् । प्रमाणाति-
 रेकेण दृष्टिमति । अतिप्रदृष्टि च द्वादर्शकस्य तीराद्यति-
 क्रमेण, अक्षिप्रादेः सङ्घर्षव्यतामूढतया पर्यादाद्यतिक्रमेण
 यीर्याधिक्येन वा दृष्टिः "तस्यातिप्रदृष्टस्य भाङ्गेषाम् प्रति
 अनादर" इति । "अतिप्रदृष्टं प्रक्षितास्रदृष्टिभिरिति" रघुः ।
 अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य पर्यादां प्रश्नः । भर्वादातिक्रमेण
 प्रश्ने सङ्घट्टे आतेऽपि पुनर्निश्चायायाम् । यथा दृष्ट-
 दारण्यके याज्ञवल्क्ये प्रति वासाक्यतिप्रश्नं तत्र जङ्गली-
 मांसायाम् तेन ज्ञातायामपि दद्यातिप्रश्नकरणात् तस्य
 सुखदपतनं सूर्यवदात् जातमिति दृष्टदाराख्येऽनुशब्देवम् ।
 अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सृज-क्तिन् । अत्यन्तप्रसक्तौ,
 प्रसक्तमतिक्रम्याभ्यस्त सम्बन्धे अतिप्रसक्ते च । अत्येव अत्य-
 सम्बन्धः प्रसक्तं, अत्यन्ते तत्सम्बन्धोऽतिप्रसक्तः । "अति-
 प्रसक्त्यभापादकेति" जगदीश ।
 अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सृज-वञ् । अतिप्रसङ्गिप्रसङ्गे ।
 प्रसङ्गमतिक्रान्तवति लि० । [सम्भूति च ।
 अतिप्रसिद्ध लि० अति+प्र+सिध-क्त । अतिविख्याते
 अतिप्रौढा स्त्री प्रकथेण उद्भूतेऽत मीड विवाङ्कावः प्रा० व०
 अतिप्रविता वा प्रौढा दृष्टियुक्ता । विवाङ्कोऽन्वकायायाम्
 अतिप्रदृष्टिनुक्तावाच्च जिह्वायां स्त्रीषाम् इववर्ग-
 नीतकाव एव अतिप्रौढावः । "अतिप्रौढा च वा
 नारीति" अति० अतिप्रदृष्टे लि० ।
 अतिर्वत्स लि० अतिप्रवितं वत्सवत्साः पु० व० । अत्यन्तवत्साभि
 कायां पीतवत्सां (निष्ठियावा) इति वत्सायां वत्सायां,
 विद्यासिते च रामाय दत्ते अत्यविद्याभेदे च स्त्री । यथा
 "दृष्ट्वाह इ एमे विद्ये पूजामतिवत्सां तत्रा । न ते नपी
 जरा वाम्यां प्रविता ताङ्गवैश्वम् । न च सुतं प्रमत्तं

वा धर्मशिल्पिनि नैर्ज्ञेताः । न च ते यदुयो राम । नीच्ये-
 चान्यो भविष्यति । अदेवमरणागेषु लोकेषु हि सुमा-
 स्तिव । न हीभाम्ने, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिपुतिपीरुषे ॥
 नोसरे प्रतिपत्तव्ये त्वसुख्यो वा भविष्यति । एतद्विद्यादय
 प्राप्य ययवाभ्ययमाश्चरि ॥ ब्रह्माभितवर्ता चैव ज्ञान-
 विज्ञानभातरौ । सुस्तिपाशे च ते राम । नारुधं पीडयि-
 ष्यतः ॥ अयस्य दुर्गकालारपदेष्वटवीषु च । शारतां
 त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च रायव । ॥ पितामहपुते हेरते
 विद्ये चायुर्ब्रह्मवहे । पात्रं त्वमसि काकृतस्य । विद्ययोर्प-
 ह्येऽनयोः ॥ सभाजैर्गुणैर्दिष्टैः कर्मैर्लभ्यैश्चैर्दतः ।
 भूयसां गुणोत्कर्षमते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं
 अदृष्ट्वा माञ्जिः प्रपतः स्थितः । प्रतिजपाह ते विद्ये
 विज्ञानिमात्वा तपोधनादिति ॥ अतिमयितं ब्रह्म मा-
 षं । अत्यन्ते बले, बामय्ये, सैष्ये च न । अतिरिक्तं ब्रह्म-
 ब्रह्म । अत्यन्तबलमुक्ते त्रिं । “अत्यन्तविषयो रामो सद्य-
 च्च महाब्रह्म” इति रामाः । अतिरूपे च भारते अति-
 रयविषययव, “एव इतिब्रह्मोमत” इति भीष्मेषु भूरियः
 प्रमुक्तत्वात् ब्रह्मार्थत्वात् तस्य तथात्वम् ।

अतिबासा स्त्री अतिक्रान्तो बालं वास्यायस्याम् । द्विपर्यय-
 स्त्रायाम् “वर्षमात्रा त्रिबासा स्यादतिमात्रा द्विपर्ययोक्ति”
 अष्टाकायाम् गवि “अतिप्रज्ञामतिक्रामतिक्रान्ता च रोगि-
 षाम् इत्या चरेदिति” अति । अत्यन्तवाचे त्रिं ।
अतिब्रह्म चर्च्यं पुं अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्यम् अत्या० षं ।
 स्त्रीब्रह्मचारिणि ब्रह्मचर्यत्यागिनि ।
अतिभार पुं अत्यन्तोभार सुखत्वम् सन्नार्थ्यकरणे क्षमता-
 विषेणे वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः
 समर्थाभिमिति” अतिमये “वा सुकृकण्ड व्यसनातिभा-
 रात् चक्रन्द विगना क्रुरीय भूय” इति रघु । वेगे च ।
अतिभारग पुं अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-ठ ३२० ।
 अदे अत्रते गर्हमादृवस्त्राजाते अत्रमेदे ।
अतिभी स्त्री अतिबिभेक्षसा दर्शनात् अति+भी-क्रिप् । यज्व-
 ञ्वाभावाम् । तदर्थे हि लोकानामतिभीतिर्लौकिकिहा ।
अतिभूमि स्त्री अतिमयिता भूमिर्भय्यादा प्रा० षं । अति-
 मयांदावाम्, चाधिक्ये च । “प्राय मन्त्रमदादतिभूमिं
 इव ब्रह्मनमराः पुरतस्तेति” भाव । अतिक्रमेऽध्ययो ।
 मयांदातिक्रमेऽध्य० । भूमिं मयांदां वाऽतिक्रान्ते त्रिं ।
अतिभोजन न० अत्यन्तं मयांदाभितक्रमप्र भोजनम् । यस्य
 वायत् भोजनमुचितं तदतिक्रमेच भोजने ।

अतिमङ्गल्य पुं अतिमङ्गलाय इति मङ्गल्य अतिमङ्गल्य+यत् ।
 विस्तरह्ये । प्रा० षं । अतिमङ्गल्यइते त्रिं ।
अतिमर्यादा अर्थः । अतिक्रमे अर्थयोः । मयांदातिक्रमे ।
 अतिक्रान्तो मर्यादाम् अत्या० षं । मयांदाभित-
 क्रान्तवति । यस्य बहूनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते
 निर्भय्यादे त्रिं ।
अतिमात्र त्रिं अतिक्रान्तो मात्रामात्रं अत्या० षं । अति-
 गद्यते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिमयिता मात्रा
 प्रमाप्यस्य । मृगायें त्रिं । “युनिप्रनैस्त्रामतिमात्रकर्त्त-
 र्ताभिति” इत्या० । अतिक्रान्तोमात्रां प्रमाप्यम् अत्या०
 षं । इहगृप्रमाये त्रिं । [इतिरौघ्ये] ।
अतिमात्रशस्त्र अर्थः अतिमात्र+शस्त्रं । अतिप्रमात्रशस्त्र-
 अतिमान पुं अत्यन्त मानः अतिमान । अतिप्रताभिमाने
 “अतिमाने च कौरव” इति पायन्य । अतिक्रान्तोमानं
 प्रमणाम् अत्या० षं । प्रमाप्यधिके त्रिं ।
अतिमानुष त्रिं अतिक्रान्तो मानुषचित्तम् अत्या० षं ।
 मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्मादी । “कर्म्म तस्यातिमानुष-
 मिति” इत्या० । तथाभूते इपादौ च ।
अतिमित न० अत्यन्तं परममित्यम् । अत्यन्तवाच्ये “जन्मस्यदु-
 विपत् क्षेमं प्रत्यरि साधकोपध मित परममित्युक्ति”
 व्योतिपोक्ते अस्या जन्मकारापधि नवमाष्टादशसप्रविधा-
 त्तके परममित्यारुके च ।
अतिमुक्त त्रिं अतिमयेन मुक्त विदेहकैवल्यं गत अति+
 मुच-कर्त्तरि क्त । निर्याप्यमुक्तिमिति । अतिक्रान्तो मुक्तं
 गौभ्रगात् अत्या० षं । माधवीवताया, तिनिष्-
 ह्ये च पुं ।
अतिमुक्तक त्रिं अतिमुक्त+सार्थं क्तु । निर्वाच्यमुक्तिमिति
 अतिमयितमुक्ते च । उपा भावे क्त अतिमयेन मुक्तं बन्ध-
 हीनता यस्य कप् । तिन्दुकह्ये, ताहह्ये च पुं ।
अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्ति । विदेहकैवल्ये तत्प्रज्ञाना-
 नन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विभोष्ये इति” अति-
 दर्शिते शरीरत्यागे, अतिमोहादयोभलायें पुं ।
अतिमृत्यु पुं अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या० षं । लोके “तमेव
 विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाम्ब पन्था विद्यते” इति अतिः ।
 आहदादिभिः शरीरसंभन्धोहि जन्म, तद्वियोगव मरणम्
 तदभिसानिभोभीष्य । वति च ज्ञाने तन्मूढाज्ञाने निहते
 तन्नेतकशरीरसंभन्धादिक् तन्नुदाहरे पटदाहवत् साय निवर्षते
 अत एव ज्ञानवतो देहादिसम्बन्धं अतिनिर्वास ‘अशरीर

वाच सन् प्रियामिये न श्रूयत इति" । तथा च देहसंबन्धा-
भावे कथं मरणसम्भवः । "न जायते म्रियते वा कयञ्चि-
दिति" गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात् । "न तस्य
माषाहृतुक्रामन्नि ह्रैव समवलीबन्ने" इति श्रुत्या तत्त्व-
ज्ञानिनः प्राणोत्क्रमणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्यु-
रिति वेदान्तिसिद्धान्तः । अन्वयमते तु एतद्देहात् प्राणोत्-
क्रान्तावपि न पुनर्देहसम्बन्धोत्तरं पुनर्मरणमिति तद्वाहित्य-
नेव मोक्ष इति भेदः । अतएवोक्तं श्रुत्या "मृत्युमुखात्
प्रसृज्यते" इति तेन पुनर्मृत्युकारणोभूतादृष्टस्य एव ज्ञानेन
जन्मते "प्राणाग्निः सर्वकर्माप्सोति" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मा-
रिक्तकर्मावयवैव ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्मतत्वात् विदु-
षव एतद्देहान्नादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्ध-
फलकतया न तस्य नाय इति । अधिकमाकरे इष्टव्यम् ।
अतिमैथुन न० अत्यन्तं संपातमतिक्रम्य मैथुनं स्त्रीसङ्गमः ।
अत्यल्पतिक्रमेषु स्त्रीसङ्गमे । "अतिमैथुनादमैथुनाहेति"
अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धं यस्याः व० । नव-
मस्त्रिकावाप्तम् । अत्यन्तामोदवति त्वि० ।
अतिरक्त त्वि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अतुरागयुक्तो वा ।
अतिबोधितवर्षे, अत्यन्तातुरतो च । अत्यन्तरक्तवर्षे उ० ।
अतिरथ उ० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या०स० । "अभि-
तान् बोधनेद्वयस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु च" इत्युक्तवचने
योधविशेषे । "ये रथा रथिबीषाक्ष । तथैवातिरथाश्च
मे" इत्युपक्रम्य "मतवर्णा इतिरथ" इति "सङ्गराजो
महेष्वास गस्थो मेऽतिरथो मत" इत्यादिना बहुयो-
ऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथासंस्थाने दर्शिता ।
रथातिक्रमकारके त्वि० । [स्थितायां भूर्वासतायाम् ।
अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः व० । (राज्ञा) इति
अतिराज त्वि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् सभा० । अतिक्रान्त-
रूपे । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच् । पूज्यरूपतौ ।
अतिराजन् उ० अतिशयितः पूजितो राजा "न पूजनादिति
अतिराज उ० अतिशयिता राज्ञिः ततः अस्त्वर्थे अच् । एक-
राजवाच्ये यातभेदे । च च नवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं
वाच्यप्रमाणात् । "प्रजापतिर्वा इहमय आसीत् षोडशाम-
वत वृक्ष आ प्रजावेधेति एतत्सतिराजमपश्यन्समाहृ-
त्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति" गवामयनसलसुपक्रमम्,
"नवाय सलस पूजोक्तान्यहानि क्रमेण विधास्यन् अति-
राजसंस्थम् प्रथमं विधास्यन्नेति" भाष्ये अतएविकां दत्त्वा
आस्तातं वमा "च एवं नामयमानः प्रजापतिः सञ्जु-

पायत्सेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति" । तच्च
स्तुतिपूर्वकं विधित्वाच्चाह । "यदेपोऽतिरात्रो च एवा-
होरात्रे एव प्रजनयन्तीति" "एव प्रजापतिना दृष्टोऽति-
रात्रः गवामयनस्य प्रथमसङ्घर्षवतीति यत् तेन सत्त्वान्त-
तिवन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्पाद्यन्ति
स्वाग्निने कुर्वन्तीति" भाष्यन् । इत्युपक्रम्य चतुर्थाध्याय-
प्रथमखण्डपर्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रयज्ञादीस्तुक्तानि ।
"अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति" श्रुत्यन्तरम् । षोडशी पात्रभेदः ।
अतिरि न० अतिक्रान्तं राय क्षीयत्वात् छुस्तः । धनातिक्रान्तो
कुशादौ । ततोयाद्यपि तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकै-
कमेव रूपं, न संयुक्तावः तस्य रगन्ताङ्गत्वाभावात् । उंसि,
स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरायादित्यादि ।
अतिरिक्त त्वि० अति+रिच्-क्त । अतिशयिते, चेष्टे, भिन्ने,
शून्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र
भेदे "अतिरिक्तमयापि यद्भवेदिति" भाषा० "न दृष्टमिति
व्यतिरिक्तेति" कुमा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽ-
धिकत्वे "हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति" श्रुतिः ।
अतिरुच् उ० रोचते इति रुक् स्त्रीणामरुचयेः अतिक्रान्तो
रुचम् अत्या०स० । जातुदेये । अतिक्रान्तकान्तिके त्वि० ।
प्रा०स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।
अतिरुच त्वि० अतिशयित रुच्य प्रा०स० । अत्यन्तरुच्ये
स्त्रे ह्रस्वन् च । तथाभूते कङ्कुकोद्भवादिधान्ये उ० । अति-
क्रान्तोरुचम् । अतिशयित्तिर्गर्भे त्वि० ।
अतिरूप उ० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते परमेश्वरे ।
"अयम् अस्मद्मूर्धनरूपमव्ययमिति" श्रुत्या तस्य रूपहीनता-
प्रतिपादनात्तथात्वम् । शुक्लादिरूपहीने वाय्वादौ त्वि० ।
अतिशयितं रूपम् प्रा०स० । सुन्दररूपे न० । "अति-
रूपवती कन्या" ।
अतिरेक उ० अति+रिच्-घञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये,
आधिक्ये च । "संपूर्णमेतयोर्धैयमतिरेके परेऽह्नोति"
तिथित० । [प्रा०वं० । अत्यन्तरोगयुक्ते त्वि० ।
अतिरोग उ० अतिशयितो रोगः प्रा०स० । अयरोगे
अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।
अतिरोमश्च उ० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अस्यर्थे च ।
नगजाते ज्ञाने, दृष्टान्तरे च । अत्यन्तरोमादौ त्वि० ।
अतिरोहित त्वि० न तिरोहितः । प्रकाशिते स्फुटेश्च
"अतिरोहितार्थमन्यदिति" प्रमिता० । अव्यवहिते च ।

अतिसोमय इ० अतिरोमयत् । वनजाते जागे इहृद्धानरे
 च । अतिसोमयुक्ते लि० । नीलवुङ्गायां स्त्री ।
 अतिवक्रु लि० अति+वच-ठच् । पापदूरे, वाचोवृद्धिदष्टे च ।
 अतिवक्रु इ० मा० व० "अतिवक्रा मगाष्टके" इति अतिविभोक्ते
 सूर्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्वगतिविपरीतपञ्चाङ्गति-
 याखिनि भौसादियङ्पञ्चके । अत्रलजुटिडे लि० ।
 अतिवयसु लि० अतिक्रान्तो मयः आसक्ततावस्थां, वयसं
 यच्छिषं वा । प्राप्रवाङ्के, अतिक्रान्तपञ्चाङ्गि च ।
 अतिवर्षाअमिन् इ० अतिक्रान्तो वर्षान्नामिष्य च अत्ता०
 व० । आङ्गाद्यादिर्षभिन्ने ऋण्यय्याद्यान्मिभिन्ने च
 "यो वेदान्तमहावाक्यप्रवयेनैव केवलम् आत्मानमीश्वरं
 वेद सोऽतिवर्षाअमि भवे"दित्याद्युक्तवचने एक्यात्मप्राभिनि
 अतिवर्त्तन इ० अति+वृत्-शुट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दृष्टं
 वर्त्तने कर्त्तरि ल्यु । यागघाट्यादेः, दण्डाभावमसोजके
 छिद्यनस्यादिदृश्यके मरुता "यागस्य चैव यादव याग-
 स्नामिन एव च द्यातिवर्त्तनाभ्याः छरित्युपक्रम्य, छिद्यनस्यै
 भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिपक्षगतते अक्षयणे च यागस्य चक्रमङ्गे
 तथैव च । अेदने चैव यन्नायां यन्मराऽऽप्तोस्यैव च ।
 आक्रोशे चाभ्यपैहीति न दृष्टं मरुत्सीदिति" दृष्टाभाव-
 कारणादि द्य दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्ता० व० । अतीत-
 जीवनीपाये लि० ।
 अतिवर्त्तिन् लि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत्-मिनि । अति-
 [खिनि, अयने च ।
 अतिवर्त्तुल इ० अतिवर्त्तितः वर्त्तुलः । (वाटुष्ठाककार) इति
 अस्मिन् वर्त्तुलकारणे कवाये । अत्यन्तवर्त्तुले लि० ।
 अतिवाद इ० अति+वाद-वम् । अत्युक्ती, "अतिवादत्वा
 ये च" इति घ्राणम् । "अतिवादं संवत्सतिवादेन"
 इति वेदः । छरीरपाक्ष्ये, अप्रियवाक्ये च ।
 अतिवादिन् लि० सर्वानतीत्य नदतीति अति+वद-चिनि ।
 सर्वानतिक्रम्य नदन्तीति, सर्वमतवच्छनेन अतन्तव्यव-
 स्थापके च । "विज्ञानम् विद्वान् भवते नातिवादीति"नुतिः ।
 अतिवाह इ० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापचम् ७त० ।
 ऐहिकभोगसाधनादृष्टयवे च्छम्भूतमालासङ्घितश्चक्ष्मण्यरी-
 रावच्छिद्यजीवस्य देहान्मरादिर्ध्वोनाम नवने, अतिवापने
 च । अतिवाहे नियुक्तः ठक् । आतिवाहिकः तल-
 नियुक्ते लि० ।
 अतिवाहक इ० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्मरं प्रापयति
 अति+वह-शुट् । ईश्वरानियोजिते अर्चिराद्यभिमानि-

देवभेदे । तथाहि "अर्चिभोहा, अत्र आपूर्त्यमाद्यपद्यम्,
 आपूर्त्यमाद्यपद्यात् वान् वस्यासान् उदृच्छेति तान्
 वासान्, भाषेभ्यः संवत्सरं, उवत्सरादादित्यनादिनाञ्च-
 न्ममम् चन्मनयो विद्युत्, तत्पुत्रयोऽज्ञानवः इत्यं
 ऋक् नमवतीति" न्तुतो माक्ययेमे अमानवपुत्रस्य
 ऋक्भोक्प्रामकत्वान्तुतेः तत्पूर्वाभाषि अर्चिरादीनां
 चेतनत्वमिति "आतिवाहिकाकाङ्क्षादिति" छले निर्धो
 तम् । "अग्निर्धोतिरहः युक्तः वस्यासा उवत्सराद्य-
 मिति" गीताभ्यास्तावाञ्च अर्चिरादवकादमिमानिभ्यो
 देवता"इति श्रीधरस्वामिभिरभुक्तम् युक्तञ्च अट्टलिवेन्द्रिवा-
 दिवक्ष्मण्यरीरस्य स्वानान्तरनयनं चेतनकर्त्तकं विनाऽऽ-
 भङ्गमित्यतः कदाचिं तस्य स्वानान्तरनयनविद्यवे कसितचेत-
 नानाशेषे प्रेरकत्वमिति । अन्यत्र, "पञ्चप्राचमनोबुद्धिदे-
 न्द्रिवचमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्वं दृष्ट्याञ्च भोगसाधनं"
 निष्कृतस्य भोगसाधनस्य निषेधस्य च्छम्भयरीरस्य तदवच्छिन्न-
 जीवस्य च स्वानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विना न कल्पयतीति
 तदान्नयभूतं भूतपञ्चकं च कल्पते यद्योक्तं मरुता "अ-
 क्षरीभालाविनाशित्यो दशाहानात्त याः अत्ता । तामिः
 वार्त्तम्"इत्युक्तम् शरीरवच्छले च "तदन्तरमतिपसौ रइति
 चम्बरिवक्त इति" भूतमालोपटव्यस्यैव संशरवच्छलं
 संख्ये च "चिलं यथाश्रयमृते स्वास्यादिभ्यो विना
 यथा अत्ताया । तद्विना विषये भं तिष्ठति निराश्रयं
 चिक्कमिति, संशरति निरुपभोगं भावैरतिवासितं चिक्कमिति"
 चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणमन्दे विषयेषु
 भवते । अति+वह-चिच् श्वुच् अतिवाहकारके,
 अतिवापके च लि० ।
 अतिवाहिक लि० अतिवाहः अस्वस्य ठन् । अतिवाह-
 योम्ये अतिवाहयन्दोक्ते च्छम्भयरीरे । [क्रमिते च ।
 अतिवाहित लि० अति+वह-चिच्-क्त । यापिते, अति-
 अतिवाह्य लि० अति+वह-चिच् कर्म्मचि-यत् । अतिवाह
 योम्ये आसादौ । [अतिकरावे लि० ।
 अतिविकट इ० अतिमयेन विकटः । उट्टङ्गिति ।
 अतिविधा स्त्री अतिक्रान्ता विवम् अत्ता० व० । (सातदृच्)
 इति अस्मात्तायाम् अतायाम् ।
 "लिविधाऽतिविधा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुचा । रक्षरीर्त्नं
 विपाकेषु निर्निधेव शुष्पाचिकेति" नैद्यकम् । विनातिक्रम-
 कारके लि० । [क्रान्ते "तद्युक्तमितिष्ठमिति" माट० ।
 अतिवृत्त लि० अतिक्रम्य वर्त्तते इत-क्त । अतिवर्त्तिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत्-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-
जीविका तामतिक्रान्ते लि० ।

अतिवृद्ध लि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धियुक्ते, अतिजरति
च । तथादिचर्षणसमर्थाया गधि स्त्री । “अतिवृद्धामति-
लयामिति” इति “अतिवृद्धाम् वृद्धेनासमर्थामिति”
रघु० । “अत एतं समारभ्य वावहर्षसहस्रकम् । अति-
वृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रेषु वर्जित इति तन्मोक्षे
मन्त्रभेदे उ० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष्ट-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शशोपघात-
कोपद्रवरूपे “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शशमा’ सूधिका’
सगाइत्याद्युक्ते” इतिभेदे “निरोतिभावं गमितेऽति-
वृष्टय” इति नैष० ।

अतिवेध उ० अत्यन्तोवेध सम्पर्कः । “अरुणोदधवेध” स्यात्
घातं घटिकाइयम् । अतिवेधोद्विषटिका प्रभासन्दर्शना
इने” इतिअमृत्युक्ते एकादश्या’ द्यमीसम्पर्कभेदे, “वाह्वधानं
व्रतं योगे, महावेधे तु राक्षसम् । जन्मासुरस्यातिवेध”
इति नृसिंहै० अन्धासुरस्य फलदायकं न तु कर्तुं
फलदम् तेन भिन्दाश्रयणात् सा एकादश्या वैधोपास्येति ।

अतिवेगित लि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इति च । जाता-
धिक्रमे “भौमादबोऽत्यमूर्त्तित्वाच्छ्रीमन्दोऽसंशयैः देवतै-
रपक्रम्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः” इति सूत्र्ये० ।

अतिवेल लि० अतिक्रान्तोभ्रंशं मर्यादान् कूलं वा अत्या०स० ।
अतिशयिते, निर्मयादे, समुद्रादिक्रान्तिक्रमकारके च ।
अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिबोद्धु लि० अति+बुद्ध-ठप् । अतिबुद्धनकर्त्तरि प्रापके
“अग्निर्वै पद्योऽतिबोद्धा स एतामतिवृत्तीति” अतिः ।
स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-ण्विच्-ल्युट् षटा० षुभः ।
अत्यन्तपीडने, “सपत्न्यिष्पलादतिव्यथने” इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडयायास् ।

अतिव्यथ लि० अतिशयितोव्यथ । अपरिमितव्यथे यस्य
सावान् व्यथयित्ततोऽधिक्रम्यथे व्यथनियमश्च, “पादेन
तस्य पारक्यं कृत्यात् सञ्चयमात्मवान् । अङ्गेन चात्मभरखं
नित्यमैमित्तिकं तथा पादाङ्गुलिं न सर्वस्य मूलभतं विवर्द्धयेत्
हृत्पाराभतः उ सामर्थं साफल्यमृच्छतीति” भाक० उ० ।

“अतिव्यथात् ससकालात् क्रियेदर्थपरिहयादिति” भीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यज्ञाविशिष्य व्याप्ति-
व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यसेवालक्ष्यस्यापि व्यापने)।

तथा च यत् यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यथापि तस्य सम्बन्धे
प्रसङ्गे अतिव्याप्तिः । यथा वृथिव्याः गन्धी लक्ष्यं तत्रैव
तस्य स्थितिरुचिता तस्य वाख्यादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः ।
यथा वा धूमे पङ्केर्व्यापकता न तु जले, तत्र प्रसङ्गौ
अतिव्याप्तिः । एवञ्च वृथिव्या रूपवत्त्वं लक्ष्यम् जला-
दावतिव्यापनम् । “परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्तिव्याप्ति-
दोषवारथायेति” सिद्धा० कौ० ।

अतिशक्करी उ० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-
दशाक्षरपादके वृत्तभेदे “शक्करी सातिपूर्णा स्यादिति, वृत्त० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्मासाधन सामर्थ्यम्
देवजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिक-
वोर्ये च “स वीर्यमतिशक्तिभागि” ल्यप् । अतिक्रान्त-
शक्तिम् अत्या०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके लि० ।
अतिशयिता शक्तिर्यस्य च० । अतिशयबलवति लि० ।
अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय उ० अति+शीङ्-ञच् । आधिक्ये, अतिरेके च ।
अतिक्रान्तः शयं हस्तम् अत्या०स० । हस्तातिक्रमकारके
लि० । अतिशय+अस्त्वर्थे अच् । अतिशयवति । “अति-
शयययासिनेति” काद० । द्वारे व्यापारे च “चिरध्वस्तं
फलायालं न कर्मातिशयं पिबे” ल्युट्यन ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-
शयार्थे । अतिक्रान्त शयनम् अत्या०स० ।

अतिशयित लि० अति+शीङ्-ञच् । अधिके, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् लि० अति+शी-ङ्नि । अतिशयान्ति स्त्रिया
ङीप् । “इदसत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाचप्रादिति” काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्मिर्भेदोऽयत् । अलङ्कार-
शास्त्रप्रसिद्धे (सा० १० परि०) “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याति-
शयोक्तिर्भेदव्यतिरेकेऽप्यभेद सम्बन्धेऽसम्बन्धसाहित्यार्थी ।
पौषोपर्यात्ययः कार्यहेत्वो सा पञ्चधा मते” ल्युक्लक्षणे
अर्थालङ्कारभेदे यथा “विज्ञेयं खादिव बह्ममौन”मित्यत्र
चेतनगत मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतश्चान्यदिति द्वयोर्भेदे-
ऽपि अभेदः । “अन्यदेवाङ्गलावयमन्या सौरभसम्पद”
इत्यत्र लायख्यादेरभेदेऽपि अन्यशब्देन भेद इति “अस्या
सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो तु ? कान्निप्रद” इत्यादौ
ज्ञोके “वेदाभ्यासजङ्घ कथं तु ? विषयव्यापकौतूहलौ
निर्मातुं प्रमत्ते”दित्यादिना विधातुं सृष्टृत्वसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धः । “यदि स्यात्कण्डले सक्तमिन्दोरिन्दोवरहयम्
तदोपमीयते तस्या वदनं चारुञ्जीवनमिति” यदि शब्दवला-

दाहृत्सम्भायनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्ययः । “सममेव
 एवाकृन्त इव हिरदगामिना तेन सिन्धुस्यन पित्तसिन्धु-
 श्चार्त्तिसन्धुस्य”मित्यत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्याभावात् ।
 अतिशायन न० अति+शीङ्-स्युट् “अतिशायने इत्”मित्यादि-
 छलनिर्देशात् लि० दीर्घ । आधिक्ये, प्रकर्षे च । “भूम-
 निन्दाप्रशसायां नित्ययोगेऽतिशयने इति” कारिका ।
 अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा०स० । अत्यन्तशीतल-
 क्षये । तद्विशिष्टे लि० ।
 अतिशेषे ष० अतिशयिते कर्मणि घञ् । स्वस्वावशिष्टे, “स हि
 सादित्वातिशेषान् ज्ञायाया आजहारेति” । [श्रेष्ठे च ।
 अतिशीतन लि० अति+शुभ-स्यु । अत्यन्तशोभाश्रिते,
 अतिशब्द लि० अतिक्रान्तं श्रानं वशेन मच्च समा० । वरा
 हादौ । सेवायां स्त्री, सेवाया कुकुरवत् पराधीनवृत्तित्वात्
 तथात्पम् । अतएव मनुना “न श्लक्ष्णा कदाचनेति”
 सेवाया कुकुरवृत्तित्वात् न नियेष कृतः ।
 अतिश्वन् ष० अतिशयित रुन्दर आ अते पूजार्थत्वात् न
 समा० । उत्तमकक्षुरे तददूरदेशादौ पक्षा० फञ् ।
 आतिश्रायन तददूरदेशादौ लि० ।
 अतिष्ठा लि० अतीत्य सर्वान् शिवति स्था-क्रिप्-फलम् ।
 सर्वतोति । “अतिष्ठा वा एषा रुन्दसां यदतिष्णन्दा
 अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति” इ०उ० ।
 अतिसञ्चय ष० अतीत्य व्यापयककृत्यं सञ्चयः । मधुमदिका-
 दोनामिष स्वपरयञ्चनेनातिशालसञ्चये ।
 अतिसन्ध लि० अतिक्रान्तं सन्धां सन्धानं स्यादां वा अत्या०
 स० । सन्धानवर्जिते, अतिक्रान्तमर्थ्यादे च ।
 अतिसन्धेय लि० अतिक्रान्तेन सन्धेयं अतिसन्धेयं सयो-
 ग्योवा । कष्टानुसन्धेये, कष्टेन सयोगनीये च ।
 अतिसन्धेयान् स्त्री अत्यासन्धा सन्ध्या यस्या न०स० । पूर्वदि-
 शीयरात्रियोगदण्डादिपरदिनसूर्योदयपर्यन्तः, सूर्योदयात्
 पूर्वोत्तरदण्डात्कक्ष काल सन्ध्या । तस्या आसन्धे काले ।
 “नातिसन्ध्यासमीपत” इति ऋतिः ।
 अतिसर लि० अतीत्य स्रगतिस्त्रस्रु सरति अति+स्र-घञ्
 अतिशारिणि, अपसरते च यौ “अस्रावतिसरांस्रकारेति
 अतिसर्गं ष० अति+स्रज-घञ् । दाने । “स्रष्टुर्धराति-
 सर्गात्तु मया तस्य इरात्मन्” इति रघुः । सर्गं स्रष्टिमति
 क्रान्तिरि, नित्ये, उक्ते च लि० । अतिस्रज्जते यथेष्टं कर्म
 क्रियतेऽनेन । कामचारानुशायाम् यथेष्टं क्रियतामित्या-
 द्यमित्यापरूपायाम् “विधिमिसन्ध्यासन्ध्याधीष्टमैध्याति-

सर्गेति” पा० । अतिसर्गं कामचारानुश्रुति इति ।
 अतिसर्जेन न० अति+स्रज-स्युट् । दाने, मधे, विप्रसन्धे,
 अतिशयदाने च । “अस्रजानातिसर्जनादिति” कुमा० ।
 अतिसर्वं लि० अतिक्रान्तं सर्वान् अत्या०स० । गौपत्यान्
 सर्वनामता । सर्वातिगे सर्वातीते । “अतिसर्वात् सर्वा-
 येति” सुश्रु० ।
 अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात्
 अत्या० स० । “गोमूत्रगोमयक्षीरदधिषर्मा कुशोदकान्ते-
 काह द्वितीयसप्तमसेत् सान्तपनम्, तत्राभ्यर्चयतिशान्त-
 पनमिति” विष्णुक्ते व्रतभेदे ।
 अतिसान्ध्या स्त्री अत्यन्तं शान्तं मधुनाऽस्याः । मधुमदि-
 यतायाम् । प्रा०स० । अत्यन्तसादृश्ये न० ।
 अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य न०स० । शक-
 कालसमीपे काले “नातिप्रगे नातिसायमिति” ऋतिः ।
 अति(ती)सार ष० अतिसारवति मत्स्य इवीकृत्य अति+
 स्र-णिच्-घञ् वा अते दीर्घ । रोगभेदे उदाराम्बे ।
 तस्य निदानादि सञ्चुते उक्तं यथा “युर्वतिस्त्रिगुणो-
 ष्यद्रूपस्य सातिशीतत्वं । विरहाध्ययनाजीर्णविमर्शामि
 भोजनैः । स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मित्यायुक्तैर्विभर्ष्यैः ।
 शोकाद्दुष्टान्मुमद्यातिमानं सात्त्विकुपर्ययैः । जलाभिरन-
 षैर्वैगविधार्तैः कृमिदोषतः । नृणां भवत्वतीसारो रक्षण
 तस्य पश्यते । (तस्य सप्रान्ति) ‘समाभ्यायां धातुरन्ति’
 प्रहङ् शकृन्तिनो वायुनाथः प्रथुञ् । सरत्यतीवतिसारां
 तमाञ्जव्यांभिं घोर्दं मद्भिधं त वदन्ति । एकैकश्च, ३
 सर्वथसापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५धन् आमेन ६ कोक्तः ॥
 (तस्य पूर्व रूपम्) ऋत्नाभिपायुर्द्रुक्चितोद-गालावसादा-
 मिससक्षिरोधा । विट्शङ्क आध्यानमथाऽविपाको भविष्यतः
 सस्य पुःसरापि । (वायुज) अत्राविट् सक्तमूतोऽन्ध-
 ज्जुली सन्नापान सङ्कशुभ्रजङ्कः । सर्वोत्सङ्कलस्यस्य
 सफेन रुणं श्याबं शान्तिश्च आस्तेन । (पिच्छज) दुर्गोष्ण
 वेगवन्धांसतोयमश्न मिद्धं स्त्रिज्जदेहोऽतितीष्णम् । पिचा-
 लीय नीलमाक्षीकृतं वा तृष्णा मूर्च्छा दाहपाकज्व-
 रास्त्योः (कफजः) तन्द्रानिद्रागौरवोत्क्रेयसादी वेगायङ्गी
 स्रष्टवित्कोऽपि भूयः । शुक्लं सान्द्रं ज्ञेयथा ज्ञेययुक्तं
 भक्तद्वेषी निस्स्रज् स्रष्टोमा ॥ (तिदोषजः) तन्द्रासुक्तं
 शोफमादास्ययोपी वर्षं कृत्यांश्चवर्षं त्वर्षात् । सञ्जीवित्
 सर्वेच्छिन्नोपपत्तिः कञ्चुयाय वासुद्वेष्टवसाध्यः ॥ (योकाज)
 तैस्सैर्भावैः शोचतोऽत्यायनस्य वाप्यो वेगः यत्किमातिष्य-

जनो । कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-
 क्षात्काकनलोप्रकाशम् ॥ वक्षोमिश्रं नि पुरीषं सगन्धं
 निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात् । शोकोत्पन्नो दुश्चि-
 कित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कट एव प्रदिष्ट ॥
 (आमज) आमाजीर्णं प्रदुताः क्षोभयन् कोष्ठं दोषाः
 सम्प्रदृष्टाः समक्तम् । नानावर्णं नैकम् सारयन्ति
 लच्छाप्सन्तो पथमेनं वदन्ति ॥

अति(तो)सारकिन् त्रि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अति-
 सार+इनि कुक्-च् । अतिसाररे,गत्रति । [अतिसाररे,ने ।

अतिसारिन् पु० अत्यन्त सारयति मलम् अति+इ-णिनि ।

अतिसृज्य त्रि० अति+इज-क्यप् । त्याज्ये, सर्जनीये च ।

अतिसृष्ट त्रि० अति+इज-क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभमस्य व० । अत्यन्तसौरभ-
 वति आन्त्रे । सौरभान्त्रिते वस्तुमात्रे त्रि० । प्रा०ष० ।

अत्यन्तसुरमिगन्धे न० । [माचररेदिति] स्मृति ।

अतिसौहित्य न० प्रा०ष० । अत्यन्तसौहित्य-
 अतिसुति स्त्री अति+सु-क्तिन् अतेः पूजार्थत्वाद्भुवर्गस्य

वाधाच्च मत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।

अतिस्पर्श त्रि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वक्षोश्चारणप्रयत्नभेदं दासं

वा । जिह्वापादेः सम्पूर्णसर्षाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण

उच्यते यद्वरत्नात्मके वणे स्वरवणे च "अचोऽसृष्टा यण-

स्त्रीपद्मे मसृष्टाः श्लक्ष्ण्येति" शिखायां तेषां स्वारण्येऽस्य

पत्स्पर्शयोः रक्तसंघातम् । दानहीने हृदये अधमे च ।

"अतिस्पर्शो र्वरता च रेके" इति । प्रा०ष० । अत्यन्तस्पर्शे ।

अतिस्फिर त्रि० प्रा०ष० । अत्यन्तस्फूर्त्तियाञ्जिनि, अतिउत्थे च ।

अतिहसित न० अति+हस-क्त । उच्चहसे । घञ् । अति-

हसोऽप्यत्र पु० । [अति+हस+णि-अतिहसति ।

अतिहसिन् नामधातुः हसति निरसति हसिनाऽतिक्रामति वा

अतीच्छा त्रि० न०त० । तोच्छात्प्रविरोधिच्छुऽत्ववति । विप-

युद्धलोहुरूपतोऽणमर्द्धार्थमिच्छे न० ।

अतीत त्रि० अति+इण-क्त । अतिक्रान्ते, भूतकाले च । तद्वृत्तौ
 आरम्भपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे त्रि० । अतीतस्य वक्ष-
 मानध्वं समप्रतियोगो । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-

वर्षमानध्वं समप्रतियोगित्वम् । स च काष्ठो द्विविध

अद्यतन अमद्यतनस्य अद्यतनस्तु अतीतायाः रात्रेः

पश्चाद्भवे, आगामिन्या पूर्वार्द्धेन च सहित काल । तत्र

द्विचिह्नं स प्रतियोगो अद्यतनातीतः तद्विरक्त अमद्यतन ।

तत्रानद्यतने भूते लङ् (अपचसु) "अमद्यतने लङिति"

सूत्रात् तस्यैव वक्षुरपारोक्ष्यविक्षायां लिट् (पपाच)

"परोक्षानद्यतने लिङिति" सूत्रात् । भूतसामान्ये लुङ् ।

अपचोत् । अणव्दादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः । काष्ठस्तु

क्रियान्वयो सर्वत्र, "क्रियाभेदाय काष्ठस्त्विति" ह्यर्थुक्ते ।

अतीतत्वादिक्रान्त सर्वत्र प्रयोगकालसादार्यैव व्यवह्रियते

इत्यादिकमाकरे इत्यम् । अतीतकाले, "श्रीतेऽतीते वक्षम-

भयनमिति" "काष्ठातीता हया मन्थ्येति" "संवत्सरे

व्यर्तते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अलमती-

तवार्त्तयेत्यादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणै अत्या० । इन्द्रगुणातिगे

विश्वो इन्द्रातिगमात्रे त्रि० "अतीन्द्रमतिरुद्रं च मयत-

श्चित परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय त्रि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तद्विषयत्वात् अत्या०

स० । इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, "नेत्रयोः तनासिक्कारसमा-

त्वक्चेतांसीन्द्रियाणि तैर्षात्समयक्ये विषये । "ज्ञानं यच्चि-

र्विकल्पारख्यं तदतीन्द्रियमित्यते" भाषा० "यस्यत् इन्द्रमती-

न्द्रियमिति" गोता । ईश्वरे च तस्य तथात्वम् वाह्ये-

न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवात्तु इन्द्रियं" इति श्रुतौ

ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्यते । "यन्मनसा न मन्तते"

इत्यादिकं तु अगुणमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव

"विशुद्धचेतसा मनमिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-

न्तिमते ज्ञानं द्विविधं उत्तररूपं तदवच्छिन्नमनोवृत्ति-

प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र वाहेन्द्रियाणां रूपादिवेषे

पाहकत्वमोचरस्य रूपादेरभावेन वाहेन्द्रिययोग्यत्वामात्रेऽपि

मनोवृत्तिविषयत्वमस्यैव अतिसूक्ष्मत्वाच्च वागुणमनोविषय-

त्वमित्येव भेदः । किन्तु मनोवृत्तिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न

चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तं

"फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रलङ्घिर्निरालसतन् । ब्रह्मण्यज्ञान-

भाषाय वृत्तिव्याप्तिरमेक्षितेति" । अन्यथा विषयगताज्ञान-

निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोवृत्ते कारणतया तदभावे

कथकार ? तद्वताज्ञाननिवृत्ति स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं

तज्जन्यवृत्त्ये च्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम् ।

अतीव अर्थ० अथेव-इव अवधारणे प्रा०ष० । अथ-

हृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च । अतीव विषये" इति

भार० । "अतीव सुप्रकाराङ्गीति" । "उच्चैरि-

शामते चेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुलना इभ्योऽप्यतायासस्यौ । तिस्रकण्ठे

तुल्यारहिते त्रि० । "रामस्वतुल्यविक्रम" इति रामा० ।

प्रतुस्य लि० न तस्य । असदृगे असमाने “अतुस्यमहसा-
साङ्गि रामेण सम विपह” इति भट्टि ।
अतुप लि० नास्ति तपोऽस्य । अवघातादिना निस्तुयीकते
धान्यादी “अतुपानिष यशान् कल्पेति” ।
अतुहिनरगि पु० न तद्विन अहिम उष्यो रश्मिरस्य ।
उष्णरसौ सूर्ये । न०त० । उष्णरसौ पु० ।
अतुतुजि पु० न+तज-कि द्वित्यदीर्घे । अदातरि । “अत-
तजि चित् तद्वजिरगिअदिति” षट्+तजिदांतेति भा० ।
अतूत्त लि० न त्वर्थते वृत्ति विषायाम् ऋ ईदिष्पादिट् न ।
अहिंसिते । “अतूत्तैः राजा अत्र इच्छसान इति ऋ० ।
अतूत्त अहिंसित इति भा० ।
अतृणाद् लि० न तृणमन्ति अद्-अण्-उप० न०त० ।
तृणाभक्षके दुग्धमात्रपोष्ये गवादिबन्धुषु । “अय वत्सं
जातमाहुरतृणादमिति” वेदः । [मनश्चै पर्वते ।
अतृदित् पु० न तृद्यते मध्यते तद्-किलच् न०त० । इन्-
अतृप्ति स्त्री तृप्ति सन्तोषः अभाषार्थे-न०त० । तृप्यमाने
न० । तृप्तिरहिते, असन्तोषिणि, सोलुपे च लि० ।
अतेजस् न० न तेज विरोधे न०त० । तेजोविरोधिनि तमसि
श्यायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वा न रूप् । तेजोरहिते लि०
कपि । अतितेजस्त्रोऽप्यल लि० ।
अतृक् पु० अतति सतत विद्यतिम् अत-कन कित्त्वम् ।
शरीरावयवे “सारीर्णातृक् व्युत वसानेति” ज्ञात । अतति
सतत गच्छति । पान्थे लि० ।
अत्तवे अद्य० अद्-तृपथे तवेड् । अत्तुमित्थये “हृदियेऽत्तवे
इति” यजु० । “अत्तवे हृदिर्भक्षितमिति” वेददीप ।
अत्ता स्त्री अतति सततं सन्नधाति अत-तक् इडभावः । भातरि,
स्त्रिया-अत्ताश्च । सार्थे के कापि अत इत्ये । अत्तिकाप्यत् ।
अत्ति लि० अत्यते सर्वदा सन्ध्याते कर्माणि क्तिन् । भातरि,
ओठमगिन्यां, स्त्रिया-अत्ताश्च । सार्थे कन् । तत्सार्थे ।
अत्तु पु० अद्-तृच् । परनेश्वरे, “असा अरावरपहणादिति”
शारीरकस्तत्रम् तस्य अत्तुत्तश्च “यस्य अत्तु च चात्तुओमे
भवत ओदने अत्तुयैषोपसेचमिति” श्रुतौ सर्वम-
णकल्पेनोक्ते । अधिकमदितिगच्छे वक्ष्यते भक्ष्यकर्मभावे
लि० स्त्रिया स्त्रीपु । “अरत्तितारमत्तारं कर्म विद्या-
दधोगतिमिति” भार० ।
अत्त न० अतति जयपराजयावल अत-न० । युञ्जे । निच्०
अत्तु पु० अत-तृ । भावौ । सततगन्तारि । पथिके लि० । उष्या०
अत्य लि० अतति शीघ्र गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगेऽन्ते,

“अयोऽस्यत्वोऽसि भयोसीति” ताऽत्रा० । “अतुमत्वं न
वाजिनमिति” वेदः ।
अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोममधिकफलदत्तात्
अत्या०ष० । “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्य बोद्धव्यो राज-
मेयोऽतिरात्रोऽग्निष्टोम इति” नवामयमसस्ययसभेदे ।
अत्यद्भुग् पु० अतिक्रान्तोऽद्भुग् तत्पुद्गलमनादुन्ययथेऽ प्रवृत्त-
त्ताम् अत्या०ष० । अद्भुग्याभातानादरेच अथेकं प्रवृत्ते
उत्कृष्टे दुर्दाने गजे । [अद्भुत्तिपरिभाषाधिके ।
अत्यङ्गल लि० अतिक्रान्तोऽङ्गलिं तत्परिभाषाम् अच् समा० ।
अत्यध्व लि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०ष० अच् समा० ।
अतिक्रान्तपथे प्रा०ष० । अत पूजनाद्यैलाङ्ग समा० ।
अत्यध्वन् । सुपथि उ० ।
अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०ष० । अतिशये ।
तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० ।
परिच्छेदातिक्रमे नायातिक्रमे च अव्य० । “कि वा तमा-
स्यन्तवियोगदु खे” इति रघु० । “अस्यन्तङ्गिभोचरानिहा इति”
कुमा० । “सुसप्तम्यन्तमश्रुते” इति गीता । “शरीरस्य
गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमनरमिति” च उरा० । “अत्यन्ते
भवः ठक् आत्मनिक । अत्यन्तभवे पस्तुनि लि० । नायाति
क्रान्ते लि० “अस्यन्त निर्जगद्योभेति” पञ्चदश्या ।
अत्यन्तकोपन लि० अत्यन्त भयं कुपति अति+कूप-स्यु ।
अयकोपाग्निते अतिकोपयुते ।
अत्यन्तगामिन् लि० अत्यन्तम् अन्तात्ययं अति+अन्त-
आत्यये अव्ययीमात्र तद्व्यक्ति मम-कर्त्तरि षिनि । आत्म-
निके अतिशयगमनयोधे च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।
अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्ति । स्वप्रतियोगि-
जातीयप्रागभाषासमानाधिकरण्ये ध्वंसे । अस्यां अत्यां
स्वप्रतियोगिजातीयस्याप्यस्य उपरत्यन्तिर्भवेत् तादृशी
निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्ति “अय त्रिभिषद् अत्यन्तनिवृत्ति-
रत्यन्तपुत्रपाथ इति” सांख्यसूत्रेषु । सा च भोवावस्थाया-
भेद, मोक्षे हि विभेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कालस्य इ कारे
सुतरां समूलसंछेद इति तत्र न इतदुःखोत्पादः अतस्तत्र
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।
अत्यन्तसयोग पु० अत्यन्तेन शाकल्येन संयोग स नञ्
व्याप्तिरिति यावत् अत्यन्तसाममतिक्रान्त संयोगो वा ।
सन्तसम्बन्धे, व्याप्ती च । “काशाध्वनोरत्यन्तसयोग”
इति पा० । [इत्ये राजनि० ।
अत्यन्तसुकुमार पु० अत्यन्त सुकुमार इति । (काङ्क्षी) कङ्क्षी

अत्यन्ताभाव उ० अत्यन्तः अन्तमतिक्रान्तः नित्यः अभावः
 कर्म० । नास्तीति वाक्याभिप्रायमाने नाशप्रागभावमिदं
 संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतत्वे घटाभावः प्रतीयते
 स च भूतत्वे घटोनास्ति इति वाक्येन अभिप्रायते
 सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवायि
 देयसत्त्वनियमात् भूतत्वादेशे तदभावात् । नाशप्राग-
 भावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकात्वे तयोरसत्त्वात् ।
 नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाशत्वात् ध्वंसस्य
 च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभाव-
 त्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि
 प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यये योग्याह-
 पत्त्वहेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ
 तदुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावायोः सत्त्वं
 विरुद्धम् एकस्मिन्निपि दृष्टे कपिसंयोगात्तदयोरेवच्छेद-
 भेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्निपि भूतत्वेऽवच्छेद-
 भेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयोः
 कासरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च
 प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणान्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धक-
 सङ्गावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभाव-
 यच्चे वक्ष्यते । “प्रागभावस्यथाऽसोऽप्यत्यान्ताभाव एव
 चेति” भाषा० ।

अत्यन्तिका त्रि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अति-
 ययितगमनकारिणि । अतिशयितमनिकं निकटं प्रा०
 म० । अतिनिकटे न० । तद्भूतौ त्रि० । नाहैवात्यन्तिके
 नोदूरे तत् स्थापयेदिति । अत्या० स० । अतिक्रान्तसामीप्ये
 दूरे न० । तद्भूतौ त्रि० ।

अत्यन्तीन त्रि० अन्तस्यात्यय अत्यन्तस् अत्यये व्ययी०
 अत्यन्त गामी अत्यन्त+ष । अतिशयितगतिशोले ।
 “संज्ञी परस्परौणा स्वमत्यन्तीनत्वसन्नयेति” भट्टि ।

अत्यन्त उ० अतिशयितोऽश्वोरसः फलपत्रादौ यस्य न० ।
 (तेदन्न) इति प्रसिद्धे तित्तिङ्गीदृष्टे । अत्यन्ताश्वरसवति वस्तु-
 माले त्रि० । वनवीजपूरे (टावादेवु) इति प्रसिद्धे दृष्टे
 स्त्री । अश्वरसस्य जलपाद्युक्तं सन्तुते यथा “यो दन्त-
 हर्षेणत्यादयति सुखसाव जनयति अज्ञाञ्चोत्पादयति
 सोऽश्व इति” अस्तौ जरणः प्राशनं पवननिप्रहृष्यो-
 ऽनुलोमनः कोष्ठविदाही धृष्ट शीतः क्षेदेन प्राययो
 हृद्यश्चेति स एव गुणोऽप्येक एवात्यर्थसपसेव्यमानो दन्त-
 हर्षजननसंमीलनरोसवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्त्या-

पादयति तथा अतामिहृतदशेदपमनशूखरुग्णप्रभुताऽ-
 वभूतितविसर्पितच्छिन्नमिहविहोत्यिदादीनि प्राचयत्वाग्नेय-
 सभावात् परिदहति कण्ठघरो हृदयश्चेति” । अश्व-
 द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा ।
 दाहिभामसकसाहसुक्ताकातक-कपित्यकरमर्दधरकोशमाची-
 नामसकतिनिङ्गीककोशाश्वभयपारावतवेतफसलुषाम्भेत-
 सदन्तयठदभितकुरापात्तसौरीरकसुबोदकधान्याश्वप्रभृतीनि
 समासेनामुवर्ग इति ।

अत्यन्तपक्षी स्त्री अत्यन्तं पक्षं यस्याः जातित्वात् स्त्रीप् ।
 अत्यन्तपक्षयुक्ते वनवीजपूरे (टावादेवु) इति ख्याते दृष्टे ।

अत्यय उ० अति+इण्+अच् । अतिक्रमे, अमाने, विनाये,
 दोषे, कष्टे, अतिक्रमण गमने, कार्यस्यावश्यकत्वाभावे
 च । “प्राथात्यये च सप्राप्ते योऽत्रमसि यतस्ततः । न स
 पापेन क्षियते पद्मपत्रमिवाभसति” अृति । “सुरस्य
 धारा निशिता डुरत्ययेति” उरा० अत्यर्थं कालातिक्रमं
 न सृष्टे उक्त्वात्ययिकः । विश्वामित्रे कार्ये ति० ।

“आत्ययिकेषु कार्येषु शय्य एवाधिवासवेदिति” उराणम् ।
 अत्यर्थं न० अतिक्रान्तमर्थमहत्सुखसङ्घं अत्या० स० । अतिशये ।
 तद्वति त्रि० । अत्यये अव्ययी० । अर्थाभावे अव्य० ।
 अत्यल्प त्रि० अतिशयितोऽत्यः प्रा० स० । अत्यन्तात्ये
 अल्पतरे च । [कृत्यादिति]

अत्ययान न० अतिशयितमयनम् । अतिशोजने “नचैवात्ययन
 अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टि” भोक्तृसाक्षरपादिका दृष्टिसेका-
 क्षराधिक्यात् अत्या० स० । सप्तदशाक्षरपादके चन्द्रोमेदे ।

अत्याकार उ० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+
 कृ-षञ् । तिरस्कारे । “प्राणात्याकारसद्वेतेष्विति” पा०
 अतिशयित आकारो भूर्ति प्रा० स० । इहृदुदेहे उ० ।
 अतिशयित आकारो यस्य च० । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अत्याग उ० न त्यागः अभावायै न० त० । त्यागाभावे “उमे-
 त्यातिक्रमे दोषानुत्तरत्यागदर्शनादिति” अृति ।

अत्यागिन् त्रि० व्यज-षिणुन् सम्प्रदायै नञ् त० । कर्मफल-
 मनुष्यानेन कर्माद्युपायिनि, त्यागिभिश्चै च ।

अत्याचार उ० अत्युक्त आचारः प्रा० स० । अत्युक्तिगच्छये ।
 अतिक्रमे अव्ययी० । अपारार्तिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्य न० न त्याज्यं शक्यम् शक्यार्थं शय्य न कृतम् ।
 त्यागाशक्ये त्यागानर्हं च ।

अत्यादान त्रि० अतिक्रान्तस्य आदानम् । आदानातिक्रान्ते
 अतिशयितमादानम् प्रा० स० । अत्यादाने ।

अत्याधान न० अति+आ+धा-ल्युट् । अतिक्रमणे, स्वस्व-
भाले, उपरिस्थापने च । अत्यन्ते अव्ययी० । आग्रयाधा-
नातिक्रमे अव्य० । अतिक्रम्य ज्येष्ठमाधानम् । ज्येष्ठा-
तिक्रमे च आग्रयाधाने न० ।

अत्याय उ० अति+अय-अच् । अतिक्रमे, “मजाहृ तिस्रो
“आत्मायमीयुरिति” श्रुतिः । अतिक्रान्तघाते लि० ।
प्रा०स० । अतिशयिते घाते उ० ।

अत्यायु न० अति+आ+या-ङ् । वसियपालभेदे ।
“मूर्धास्त्रायाडु पालमसीति” ता० “अत्यायुनाभाभिधेयमिति”
भाष्यम् । [विस्वास्वतिशये अतिप्रसिद्धौ च ।

अत्याहृदि स्त्री अति+आ+हृ-क्तिन् । आरोग्यहृत्प्रतिशये ।

अत्यास उ० अतिशयेन समन्तात् अहति पर्याप्नोति अति+
आ+अह-अच् । (आहचिता) इति ख्याते रक्तचित्तक-
दृष्टे, तस्य आत्मस्यकायेन समन्तात् व्यापनात् तन्मम् ।

अत्यासा स्त्री प्रा०स० । अपूरण्योयधनाद्रिष्टण्यायास् । अत्या०
स० । आशातिक्रान्ते लि० ।

अत्याश्रम लि० अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्मान् अत्या०
स० । सर्वाश्रमत्वागनि पञ्चमाश्रमिणि सन्धासिनि ।
अत्याश्रान्तिन् इत्यथल । अतिशयित आश्रमः प्रा०स० ।
उक्तमाश्रमे संन्यासे उ० ।

अत्याहित न० अत्यन्तमाधोयते तन्निवारणार्थं मनो दीयते
ऽस्मिन् आ+धा-आधारे क्त । अत्यन्तभोतौ, प्राणहानि-
यङ्गाकरे अर्थे च । “किमत्वात्याहितमिति” नाटकम् ।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्ति अति+वच-
क्तिन् । अतिशयोक्तौ, अन्यायोक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा
आरोपितशुष्येण क्षयने । “अत्युक्तौ न यदि प्रकुप्यसि
शुभावादश्च नो मन्यसे” इत्युद्धट् ।

अत्युक्ता(क्या) स्त्री उक्ता(क्या) एकाक्षरपादिका उचित
ताम् अतिक्रान्ता अत्या०स० । द्व्यक्षरपादके ऊन्दोभेदे ।
अत्युक्त्वस्तु उक्त्वनामकसामभेदातिक्रान्तरि लि० ।

अत्युच्छ्रित लि० अत्यन्तच्छ्रित । अत्यन्तोद्धते उद्धते
परमधीमापद्ये ।

अत्युक्तट् लि० अत्यन्त उक्तटः । अत्यन्तोर्धे । “अत्युक्तटः
पापपुण्यैरिहैव कलमश्रुते” इति घटा० ।

अत्युक्तुष्ट लि० अत्यन्तसक्तुष्टः । परधीमापञ्चोत्कर्षयुते ।

अत्युमशा अव्य० अर्थादिगणोक्ते अशुकरथयस्ये हिषामा-
द्योतकोऽनमित्यन्ते अत्यन्तयाजल । मण्यरत्ने ष अय न इत्यते
नण्यपाठे ष दुस्यते इति विनेत्यम् ।

अत्युह उ० अतिशयेन अहते यद्वायते अति+अह-अच् ।
कालकच्छे (छेओ) इति मसिन्ने दास्ये पक्षिणि । अति-
शयेन अहस्तर्क प्रा०स० । अतिशयितवितर्के । (मील)
इति ख्यातोपधी नीलिकायां स्त्री । अत्यन्तेऽव्ययी० ।
पितृकामाये अव्य० ।

अत्र अव्य० अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्-वा सप्तम्य-
इत् प्रकृतेरुभवावच । अस्मिन् एतस्मिन् वेत्तये । “बोऽत्र
भूमिवलये जनान् सधेति” भाषः । न ज्ञायते ज्ञेनापि
त्रै-या० कर्मणि क् । अत्यन्त्याण्योम्ये अस्मिन्ने “प्राचः
अपिणोः प्रथममत्वमाप्नोतीति” यच्च न ज्ञायते ज्ञेनचिदन्
अत्र प्राप्नोत्यर्थः ।

अत्रप लि० नास्ति तया यस्य । निर्दोष्ये ।

अत्रभवत् लि० अयमित्यर्थे अत्र “अन्येभ्योऽपीति” प्रथमार्थे
तस्य ततः कर्म० । पूज्ये, “अत्रभवत्तन्ममरातिप्रमि-
लायुक्” इति भार० ।

अत्रस्त लि० न तस्य । त्वासरहिते त्वासीपाधिरहिते च
“सुयोगात्मानमत्तस्य” इति रघु । त्वासीपाधिमनरोचेत्यर्थः
अस्तिनाथ । [त्वास्त्वन्त्ये लि० ।

अत्रास उ० न त्वास अभावात् न०त० । त्वासाभावे न०ब० ।

अत्रि(त्ति) उ० अद-त्तिन् “मरोचिरत्त्रिंशत्सौ उल्लङ्घ-
उल्लङ्घ कृद्घः । अल्लङ्घोमानसा उल्ला वयिष्येति सप्त ते
इत्युक्ते सप्तमिमध्ये सुनिभेदे । “अग्निरतिं घर्मे उल्लङ्घन
इति श्रुति” । अत्र पक्षे वा तसोपे अत्रिरित्यपि ।
त्रिभिन्ने त्रि० बहुवचनान्तः । प्यस्य उंशरद्विधि
ताराहमेणापि स्थिति इहत्सहितायासक्ता यथा
“एकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सङ्कासेव ।
नाथयतोष च दिव्यं कौबेरी सप्तभिर्भ्रजिभिः । भ्रुव-
नायकोपदेशाद्गरीरनीवीत्तरा अमङ्गिष । यंशरनहं
तेषां कथयिष्ये उल्लङ्घनतात् ॥ आसन्मवाह्य सुनयः यासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । पञ्चद्विकपञ्चद्विभुवः एककाह-
स्तस्य राक्षस ॥ एकैकस्मिन्ने यत यत ते चरन्ति वर्या-
णाम् । प्रायुत्तरतयैते सद्योदयन्ते सहाध्वीकाः ॥ पूर्वं
भागे भगवान् मरोचिरपरि स्मितो वयिणोऽकात् । तस्या-
ङ्गिरासतोऽग्निसस्यासङ्घः उल्लङ्घय ॥ उल्लङ्घः क्रुतरिति
भगवानासङ्घात्कमेण पूर्वाद्या । तत्र वयिष्ठं सुनिवर-
सुपायिताहम्वीरी साध्वी ॥ उरुकायनिभूषाद्यैर्हता
विवर्णा विरश्मयो सुखाः । इत्यु स् स् वरं विउषाः
स्रिग्भाय तद्वृष्टैः” इति ॥ अत्रैवर्गांश्च तत्त्वैरीता यथा

“अत्रे कान्दारमवा” इति । अधिकं सप्तमिं शब्देदृश्यम् ।
 अद-तिनि । अत्रोत्थयत् उष्णादि० ।

अत्रिजात उ० अत्रेनेत्वात् जात० जन-क्त ५ त० । अन्दे,
 अन्दोहि प्रजासर्गधि तपस्यतोऽत्रेनेत्वात् जातोयथा ।
 “पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञे त्रिभगवान्दपि । ब्रह्मणो
 कामसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधत्सतः । तत्रात्रि सर्व-
 भूतानां तस्यौ स्वतनयैर्हत । कर्मणा मनसा वाचा शुभा-
 स्येव चचार सः । अहिंसा सर्वभूतेषु धर्मात्मा यचित-
 त्तः । काष्ठकुण्डाग्निसाभूत ऊर्ध्ववाङ्मूर्त्तौ ह्यदुतिः । अह-
 स्तरं नाम तपो येन तप्तं महत् उरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
 दिव्याभीति ह नः श्रुतम् । तत्रोद्धरेतसस्तस्य स्थितस्या-
 निमिपस्य ह । सोमत्वं तत्रुराग्रेदे सहासस्वस्य भारत ।
 ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भवितान्मन । नेत्राभ्यां
 वारि सुस्राव दग्धा द्योतयन् दिवः । तं गर्भविधिना
 हृष्टा दग् देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ता
 समयकुनुवन् । स ताभ्यः सहस्रैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभा-
 न्वितः । पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ।
 यदा न धारये यज्ञास्तस्य गर्भस्य ता दिवः । तत-
 स्ताभिः सहस्रांशु निपतात वसुध्वराभू । पतितं सोम-
 मालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास
 लोकानां हितकामप्रया । स हि वेदमयस्तात ! धर्मात्मा
 सत्वसङ्करः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि न
 श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः उच्येऽत्रे परमात्मनि ।
 तद्दुर्बलं ह्येष उच्यते मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे ।
 अत्रिदृग्ज उ० अत्रेर्दृशोनेत्वाज्जायते जन-क्त ५ त० । अन्दे
 अत्रिनेत्रजादयोऽप्यत्र । तद्विदितिरत्रिजशब्दे दृश्यम् ।
 अत्रिभारहाजिका स्त्री अत्रिभारहाजवंपयोः सैद्युनम्
 “इन्द्राहुन् वैरसैद्युनयोरिति” युन् “वैरसैद्युनकादिवु” सित्व-
 मरोक्तेः स्त्रीत्वम् । तद्वंजजातयोः स्त्रीपुंसयोर्मैद्युने ।
 अत्रिसंहिता स्त्री अत्रे संहिता अतः । वर्षाप्रमा-
 चारादिबोधके अत्रिप्रथोते धर्मयाज्ञभेदे ।
 अत्ररा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न० त० । त्वराभावे
 “त्रीणि अत्रे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति” अतः ।
 अत्रसदृक उ० नास्ति त्वरति सटिभन्धनस्थानं बस । सटि-
 बन्धनस्थानान्तर्ये ऋङ्गाकारे यस्मिन्प्रातभेदे चमठे ।
 अथ अथ्य० पु०-अर्थ-क्त ५ त० रत्नोपः । सयमे, चारम्भे
 आगन्तव्ये, मन्त्रे, विकल्पे, प्रकरणे, सप्तम्ये पञ्चान्तरे च ।
 मङ्गलं स नासावर्चः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्ययं श्रुत्या

मङ्गलसाधनं भवति । “ओङ्कारसाधयद्ब्रह्म हावेतो ब्रह्मणः
 उरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तेन माङ्गलिकानुमा” यित्युक्ते
 अथ्येन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शारीरकभाष्ये
 “अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्ययद् श्रुत्या मङ्गलमारपयती” त्युक्तम् ।
 तत्र “अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ” साधनसंज्ञकस्यामन्-
 त्वार्थे “अथ प्रजानामधिप” इत्यादौ चामन्तर्ये, “अथ
 योगातुशासन” मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे “शब्दोमित्य अथा
 नित्य” इत्यादौ संशये, सययश्च एकधर्मिकं कोटिद्वयज्ञानं
 तत्र कौशुपस्यापनस्य संशयचेतत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दा-
 र्थता विकल्पश्च संशयविशेष एव । “अथ यद्वीपि भोक्तु-
 मित्यादौ” मन्त्रे, “अथ शब्दातुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थ-
 तयोपादानमर्थस्तु अधिकार एव “अथ सत्पणमयश्चमेव
 जनोस्ति” वेणुप्राम्, “अथ चैत्त्वमिदं धर्मं संपाद्य न
 करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पञ्चान्तरे, अथातोर्धमं व्याख्या-
 स्याम इत्यादौ कात्स्त्रे, “भीमोऽथास्युज” इत्यादौ
 सप्तम्ये, स्वरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अथ्य० अथ-कायते० कथतेर्वा वा० ङिभि । स्त्रीकारे ।
 स्त्रीकारश्चेह नादान, किन्तु अन्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वे-
 नाभ्युपमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वमस्य शब्दस्य, यथा
 कस्यचित् “इत्य षत्तमिति” मन्त्रे अथकिमित्यादिना षट्-
 षत्तुन यथाष्टत्त्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वण उ० अथर्वा तदुक्तविद्याऽप्यस्य ज्ञात्त्वात् अच् ५ त०
 न टिलोपः । शिवे, त्रिकाण्ड० ।

अथर्वणि उ० अथर्वणि तदुक्तयान्यादौ कृयलः वा० इस्
 सिप्त्वेन भवाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्माभिधौ
 ब्राह्मणे पुरोहिते च मेदिनिः ।

अथर्वेन् उ० अथ-रथ-यनिप् यक्० । अथर्वेणामकसुविशेषे,
 स च कल्पमेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठ पुत्रः यथोक्तं
 सण्डके । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संवभूवे” सुपक्रमम्
 ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिगमधर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्
 “अनेकेषु ब्रह्मण्ये षट्प्रकारेपु अन्यतमस्य षट्प्रकारस्य
 सृष्टे अयमथर्वा षट्” इति भाष्यम् । “अथर्वणे या प्रवदेत
 ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गरे इति” अथर्ववेत्युक्ते अथर्वशब्दो-
 ऽदन्तोऽपि “सर्वे मान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्ते” ५ त०
 नलोपः । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदवेदे उ० । ततः
 तद्देदाधीते वा ठक् अथर्वणिकः, अथर्वणा षट् साम
 अथ्य व्याथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते इतठको लुक् ।
 अथर्वणः । तत्प्रोक्ताभ्यायिप्रश्नतियर्थे ।

अथर्वविद् पु० अथर्ववेदं तद्गतां कर्मा वा वेत्ति विद्-क्रिप् ।
अथर्ववेदस्य "गन्तो देशीरभीष्टय" इत्यादिकस्य, तद्विहित-
भिषारादिकर्म्मण्य वेत्तिर मयिष्ठादी । "गुरुणाऽथर्वविदा-
कृतक्रिय" इति रघु ।

अथर्ववेद पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विहितं "अथर्वस्य नव शाखा,
पैप्लादा शौनकी दामोदा शौत्रा ब्रह्मदा पराशीनकी
देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं ह्यदृशैव महृष्टाणि
तस्य पञ्च कल्या भवन्ति कल्ये कल्ये पञ्च गतानि भवन्ति
मन्त्रकल्यो, विधानकल्यः संहिताविधिकल्यः, अभिषार-
कल्यः, यानिकल्ययेति" चरण्यब्रह्मोक्ता । तस्याध्ययन-
प्रचारभेदादि विष्णुपुराणोऽभिहितं यथा

"अथर्वानामयो वक्ष्ये संहितानां सप्तस्यम् । अथर्ववेद स
हृदि सुमन्तरमितद्युति ॥ शिष्यमध्यापयामास कपन्व
सोऽपि तद् द्विधा । क्त्वा त देवदर्शय तथा पय्याय
दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु भौष्ठो ब्रह्मवर्चिस्तथा ।
शौक्लायनि पिप्लादादस्तथान्यो हृदि वत्तम ! ॥ पय्यायामि
त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज । संहिताः । जाजलि-
कुसुदादिषु ष्टीत्य शौनकी द्विज । शौनकस्तु द्विधा
क्त्वा ददावेकान्तं बभूवे । द्वितीयं संहिता प्रादात्
सैन्धवायनसंज्ञिते ॥ सैन्धवसुल्लोकेगाम्या भिक्षा वेदा
द्विधा पुन । मन्त्रकल्यो वेदानां संहितानां तथैव च ॥
चतुर्थः स्यादङ्गिरस यानिकल्यय पञ्चम । श्रेष्ठास्तथ-
र्वशाभेते संहितानां हि कल्पका इति" ॥ एतस्य उपनिषदः
एकत्रिंशत् तासां नामानि यथा मन्त्रः १ सुण्डकं २
भारुडक्यम् ३ अथर्वगिर ४ अथर्वशिक्षा ५ उहृञ्जा-
वालि ६ अश्विहतापनी ७ नारदपरिम्राजक ८ सोता ९
शरभ १० नारायण ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३
शाण्डिल्य १४ परमहंसपरिम्राजक १५ अन्नपूर्णा १६
सूर्यात्म १७ माशुपतम् १८ मरजङ्ग १९ त्रिपुरा-
तापनी २० देवी २१ भावना २२ अम्भ २३ जावालि २४
गणपति २५ महावाक्यम् २६ गोपाञ्चतापनी २७
कृष्णतापनी २८ हृद्यमीव २९ दत्तात्रेयः ३० गरुड ३१
एताश्च प्रायश ब्रह्मविद्यातटङ्गोपासनाप्रतिपादिका
सुक्तिको ।

अथर्वशिखा स्त्री अथर्वशः वेदस्य शिखेव ब्रह्मविद्या-
मतिपादकत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तद्देवीये ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके
उपनिषद्भेदे । [त्रेष्ठत्वात् स्वनामस्थाने अथर्वीपरिनिषद्भेदे ।
अथर्वशिरसु न० अथर्वण शिरस्य ब्रह्मविद्यामतिपादकतया

अथर्वीङ्गिरस पु० अथर्वी चाङ्गिरस्य नि० अङ् । एतयोर्मुन्यो ।
उपचारात् तद्दृष्टमन्त्रादिभेदे च "अथर्वीङ्गिरसं भीष्मरुद्रं
देव्यपराजितेति" तन्न । "अथर्वानां पितर देवबन्धुं भार्गवमं
पितृसुतं सुवानम् ॥ वरुमं वसुं मनसा चिन्नेत प्रथो
योषस्तमिहेह भुव इति" । "अङ्गिरसो न पितरो नदन्वा
अथर्वान्यो अङ्गव शौम्यासः । तेषां यव सुभतो अश्विनाना-
मपि मद्भे शौमनसे स्याम । अङ्गिरोभिर्भयैरानुह्रीह वन
यैरुपरिहृ भादयस्य । विवस्वन्त ऊवे वः पिता तेऽङ्गिन्
यङ्गिष्या नियद्य ॥ इमं यम प्रकत्सा हि रोङ्गाङ्गिरोभि
संविदानः । आ त्वा मन्त्राः अविगस्ता वदन्त्वेना राजन्
हृदिमे भादयस्य ॥ इतएत उदाहृन् दिवसृष्टाणा-
रुहन् । प्रमुञ्ज्यो ववा मवा यामङ्गिरसो बभुरिति"
इत्यङ्ग । अथ० १८, १९, २०, २१, [वेदादित्युक्ते] बुधे ।

अथर्वीधिपु पु० ईत० । "शामवेदाधिपो भीमः शशिकोऽथर्व-
अथर्वी स्त्री न-पुर्वे अथ० पु० उद्योप नो० उद्यु । अङ्-
सिक्तायाम् "याभिर्विष्यन्तं धनसामयर्म्ममिति" वेदः ।
अथवा अव्य० अथेति वायते अथ-वा-का । प्रश्नान्तरे "अथ
वा कृतवाग्द्वारे इति" "अथवा मृदु वस्तु हृदिसि-
मिति" च रघु । "अथवा वेदमन्त्रविरहामतिबोनि-
नेति" भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ-डो ष्टपो० रलोपः । अथबन्धुर्धे चार-
न्मादौ । "अथाघो संयये स्यातामधिकारे च मङ्गवे विक-
ल्पानन्तर मन्त्रकात्स्नरान्मससङ्घवे इत्युक्ते" अथबन्धुर्धे ।
अद् बन्धने भा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्वति आन्दीर् ।
अद् भक्षणे च अदा० पर० सक० अन्दिट् । अन्ति अथ-
सत् जघास अथा अत्यति । सनि जिघत्सति । क्त-बोदनात्
अथसु अन्त्यत् जग्धुम् चञ् वस -आदः क्तिन् लङिष ।
"योऽन्नमन्ति यतस्तत" इति कृतिः । "अत्ता चराचर-
पहृणादिति" शा० छ० । "विमदन्ति अङ्गा" इति ।
अद्द्रे पु० नास्ति दंद्वा द्यमसाधनदन्तविशेषः बस्य । नावा-
शीदन्ते षर्णे । प्रधानदन्तरहिते लि० ।

अद्दत्त लि० विरोधार्थे न० त० । दक्षत्वविरोधिभाव्यपति ।
अद्दक्षिण लि० दक्षिणोऽङ्गुलश्च कुयस्य विरोधार्थे न० त० ।
दक्षिणत्वविरुद्धनैपुण्यप्रतिकूलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति
दक्षिणा कर्म्मसमाप्ता देया यत्न । दक्षिणान्त्रम्बे नञादौ ।
दक्षिणादात्मस्य निस्तत्वं दक्षिणायन्दे बन्धते "इतमन्न-
दक्षिणमिति" ।

अद्दग्ध लि० यास्तयिधिनानिना न दग्धः । यास्तयिधिना-

ऽज्ञताभिषंकारे । “अग्निदग्धाश्च मे जीवा वेऽप्यदग्धाः कुर्वन्ममेति” आह्वयनः । दग्धमिति लि० ।

अदृष्टान् लि० न दृश्यमानं इति यत् । दृश्यमानं “अदृष्टान् दृश्यमानं रात्रौ दृश्यमानं वा दृश्यमानं दृश्यमानं” याज्ञ० । “अपि आता सुतोऽर्थो वा अशुरोमातसोऽपि वा नादृष्टान् नाम रात्रोऽस्ति धर्मात् प्रचक्षितः सत्तादिति” मत्तः । अत्रादौ कर्मविशेषे दृश्यः तदभावश्च उक्तोऽस्तस्यैवः तत्र वेदिदृष्ट्या संसृष्टान्ते । “अग्निर्हृत्पादा गां सृतां हृत्तान् देवपशून्क्षया । सपातान् वा विपातान् न दृष्टान् मत्तरप्रोत्” । मानवाश्चदृष्ट्याभावे प्रवोजसृष्टम् अति वर्त्तनपदे, श्वेते देवमावरणविशेषसत्त्वात् तदकारणे दृष्ट्याभावो मत्तुमोक्तः यथा “तत्तापरिपतं भान्यं विहंसुः पश्यो वदि न तत्र प्रचरेद्दृष्टं अपतिः पशुरक्षिणामिति” “महीशोत्सृष्टपश्यः सृतिक्वागन्तुवाद्यः पातोयेमाञ्च ते शोच्या देवराजपरिपुता” इति “अदृष्ट्या हृत्क्षानोऽन्वाच प्रजापाता इति अत्रात् । अदृष्ट्याः क्षाप-कुण्डलाश्च इत्यमः जतस्यश्च इति” अत्रुतिः ।

अदत्ता श्री दा-क्त न०त० । परिषयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । “अदत्तायां कृतावान्तु तत्राङ्गुभ्यन्नि बान्धवा” इति अत्रुति अदत्तमात्रे लि० । अप्रामाण्ये न०त० । अदत्तन्तु भवन्मोक्षेत्याद्यभिहितस्यच्ये दानाभासेनापिने दृश्यापि प्रत्याङ्गुं शोभ्ये लि० । तत्रोक्तं नारदेन यथा “अदत्तन्तु भवन्मोक्षयोगेनरुजान्ति” । तद्योत्कोष परीक्षाव्यत्यासश्चलयोगतः । बाह्यमूर्धास्तन्मार्तमत्तो-अद्यापवर्जितम् । अर्त्ता ममेदृष्टमिति प्रतिष्ठाभेच्छया च यत् । अपात्ते पातमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते । अहंत्तं स्वादिप्रदानाददत्तमिति यत् अतमिति” । अस्यापिः अत्रेन वन्द्याङ्गादिभ्यो दत्तम् । शोभेन यत्नादिवैद-निर्वातनादाव्यक्तं दत्तम् । उभ्रविज्ञानतादिनिमित्त-शोकादिभ्यो दत्तम् । उत्कोषेन आर्त्तप्रतिवन्द्यमिरा-वार्त्तमिहितेभ्यो दत्तम् । परिष्कारेणोपहासेन दत्तम् । यथाः अहमन्वयकै ददात्तयोऽपि तत्रै ददा-तीति दानव्यात्वात् । अहमोगतः अतदानमभिसन्ध्याय सङ्कथिति परिभाष्य ददाति । बाधेनाप्राप्तशोकापयस्थेन नृदेन, शोभनेदानमिच्छेन अक्षतन्त्रे च ददात्तादिना, आर्त्तेन रोमाभिभूतेन, भक्तेन भदनीवप्रसन्नेन, उक्ता-शेन, वातिबाधुन्मादप्येन वा अपवर्जितं दत्तम् । तया-म्वं नदीयभिदं धर्मं वदित्यतीति प्रतिष्ठाभेच्छया दत्तम् ।

अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । दत्तं वरि-ध्यामीति धन सन्ध्या द्यूतादौ विनियुज्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणोदत्तात् । आर्त्तदत्तसादत्तव' धर्मं कार्यव्यतिरिक्तपिपयम् । “सस्ते-नात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा त् अते दाय्यस्तुत्ततो गाल संयय” इति आत्मावनकरणात् । तयेदमपरं संक्षिप्यार्थवचनं सर्वविनादसाधारणम् । “योगा-धमनविक्रीतं योगदानप्रतिपद्यम् । यस्य पाप्मुपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनो-पाधिविशेषेणाधिविक्रयदानमतिपद्माः कृताश्चदुपाधिविशेषे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः एतः शोकात्-प्रकारमप्यदत्तं सृष्ट्वाति, यथादेवं प्रदच्छति, तद्वी-र्दण्डो नारदेनोक्तः । “सृष्ट्वात्तदत्तं यो शोभात् नवा-देयं प्रयच्छति । अदेयदायको दृष्ट्यासादाऽदत्तमवीक्षु-क” इति । मिताररा० ।

अदत्तादायिन् लि० अदत्तमादत्ते आ-दा-चिनि इत० । अदत्तस्य पाह्वके “अदत्तादायिनो हृत्तात् विद्यते नाङ्गुणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा क्लेशकर्मैव च” इति अत्रुतिः ।

अदत्त लि० अद-वा० अत्तन् । अदनीये “अदत्तया दवते वार्याप्तीति” अ० ५, ४८, १, अदत्तया, अदनीयामीति भा० । अदत्तान् लि० अदत्तमिति अदत्त-अनु-क-क-अदत्तान् । अदोगते, स्त्रियाम् अदत्तीषो अर्त्तवनामस्यानाद्याचि त् अद-द्वीषः शब्दादि । अस्य दत्तवा मत्वोत्तरे अदत्तान् अद-द्वयत् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त उ० नास्ति दन्तोऽस्य । पूरुष्ये आदिशब्दे वा अत्-तत्त्वं । “यद्यप्यदन्तः पूरा पेटमन्ति वदा अदन्ति” अन्दोगप० । तस्यादन्तात् च दृश्यप्रमत्तमने वीरमरेच कृता यथा भागवते ४ अ० ३० । “पूष्यो ह्युपातवह्लान् कालिङ्गस्य यथा वद” । अत्रमाने गरिमचि शोका-वर्त्तवन् दत्त” इति । अतएव तस्यादन्तमा पिटवश्चुक्-त्वं तदपि तत्तैवीरुम् प्रकृपवाहितेन विभेन यथात् दत्तादि-वरदानवचने “पूरा त् यजमानस्य इतिर्विहित पिटनु-गिति” अत्रापि “मपिदमागोऽदन्तो इति तं देशे-अध्यमासिति” अदन्तवत्तेन पिटवमागित्तत्तम् । दत्तहीने, अजातदन्ते च लि० । “वेद्यदन्ताः कुर्वन्ममेति” वायु० । अर्त्ता दत्तजननकाहस्तु यस्याह एव सुवित्तस्ये निर्वृतिः पशुनात् “वर्षमाता त् वाचा स्वाद-

तिवासा द्विवारिणी । अतः परन्तु वा गौः स्यात्तद्व्यो
दन्तजन्मनीति" अङ्गिरोवचने द्विवर्षोत्तरकाळे गवां दन्-
जन्मकथन परामात्रोपलक्ष्यम् अत्रैव काले (आदाता)
इति खोत्रे प्रसिद्धिः सा च गवाभिव भङ्गिवाद्यादीनामपि
तथैव । अत् अन्ते यस्य न० । अकारान्तगर्दे उ० ।

अदब्धं हनुम-क्त न०त० । अङ्गिसिन्ते "अदब्धेभि पायुमि
माङ्गुप्रसामिति" अ० १, २५२, अदब्धैरङ्गिसिन्तेरिति भा० ।
"अदब्दाद्युर्भाजमानोद्येव" इति वेद ।

अदब्धायु उ० अदब्धेन अङ्गिनेन आयौति आ-या-ङ्-
इत० । अङ्गिसायुक्ते "अग्नेऽदब्धायो अयीतमेति यजु०
अदब्धायो । अङ्गिसिन्ते । यजमान इति वेददीपः ।

अदभं लि० न दभ्यते कर्मणि वा०क । अङ्गिसे "तादृधन्नापठ
युक्ताय देवावदभा" इति अ० ५, ८६, ५ अदभौ अङ्गिष्यौ
इति भा० ।

अदभ्रं लि० दग्भ-रक् दभ्रमस्यं न०त० । अन्त्ये "अदभ्र-
दभ्रमधियय स ष्यसीमिति" भारविः ।

अदभ्रं उ० अभावाद्ये न०त० । दम्नाभावे । नास्ति-
दम्नो यस्य । दम्भरङ्गिते लि० । "अदम्भं घठतां हीन
कर्म जुष्याद्वसोषुप" इति उपरा० ।

अदभ्यं लि० न दभ्यतेऽसौ । अदभनीये । नवामेकवर्षपर्यन्त
कालेऽदभ्यता "पादयाप्राप्तये देय इति" स्मृति अप्राप्तक-
अप्राप्तदभ्यावस्य इति" एषु० तेन "एकवर्षे गवि कृते
सञ्चपादो विधीयते" इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्यन्तकाल
एव वत्सनामदभ्यत्वं प्रतीयते ।

अदर्शनं न० न दर्शनम् अभावाद्ये न०त० । दर्शनाभावे
खोत्रे, विनाये च "खोत्रेऽदर्शनमिति" पा० । नास्ति दर्शनं
यस्या न० । दर्शनाविपन्ने इष्टिभ्यो च लि० ।

अदत्तं उ० दत्त्यते भिद्यते इति दत्तं पत्वं दत्त-कर्मणि घञ्
न०क० । दत्तभ्यो (ङिजल) इति ष्याते घञे । पत्तभ्यो
दत्तभावे लि० । इतज्जुमार्यां स्त्री । दत्तः अदत्त ।
तच्छ्रुते लि० ।

अदत्तं लि० न दत्सते उत्पत्त्यतेऽङ्गुर्ध्वित इदन्त्या निर्द्धार-
णाय प्रोवर्त्तन्ते वाङ्गुर्ध्वितः सन्नाति नाप्रोवर्त्तन्ति ।
न-दत्-क्तिम् । अप्रोवर्त्तन्ति परोषे ज्ञाते वस्तुनि ।
सर्वनामता । "अस्य विद्या रसनापनसंज्ञीति" नैव-
भम् । परखोत्रे "नचासल फलप्रद इति" उपरा० ।
"इदमस्तु अङ्गिषु सन्नीपतरवर्त्तं चैतदोक्ष्यम् । अद-
सस्तु विप्रसृष्टं तदिति परोषे विजानीयादित्युक्ते" विप्र-

कृते एवास्य प्रयोगः । यच्छ्रुत्याकाङ्क्षिततच्छ्रुत्याप्रयोगेऽस्य
तदर्थबोधकता । यथा "आमन्वयति ते नेत्रे वोऽधुनासौ
समागत इत्यादौ" । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदं यद्व्यददः-
यद्व्यद्व्यद्व्यार्थमभिधत्ते इत्युक्तम्" यच्छ्रुत्यं तु निकट-
स्थितत्वे तच्छ्रुत्यापि प्रसिद्धपारमार्थितेति वदता च तेन
तच्छ्रुत्येव इदमदः यद्व्योरपि प्रसिद्धार्थकता तत्रैवोक्ता ।
यथा "करवाचकराबदो वृषायो युधि योऽसौ निजया-
क्तुं नैकमहः । यदि भूपतिना च तत्र कार्ये" इत्यादौ
प्रसिद्धार्थकता । अन्यथा च इत्यनेन पुनश्चात्प्राप्तये अतएव
दर्शयता "आमन्वयति ते नेत्रे योऽसौ सुभु । समागत"
इति पद्ये यच्छ्रुत्यं अङ्गिषु तया तच्छ्रुत्यार्थकतयाप्यङ्गु
आमन्वयति ते नेत्रे वोऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठ परि-
वर्त्तितः । यच्छ्रुते नामाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छ्रुत्यार्थमिधा-
नित्वं किन्तु प्रसिद्धार्थमिधायकता यथा "असौ मन्वुषित-
चारकेशर इत्यादौ" नाम तच्छ्रुत्यार्थप्रतीतिरिति काव्य
प्रकाशे उक्तम् । तथा च यच्छ्रुते नामाकाङ्क्षितत्वे एव
यच्छ्रुत्यावङ्गिषु तयोपात्तत्वाद् यद्व्यं तच्छ्रुत्यार्थकता
नामन्वयेति उच्यते । "अदोऽसुपदेये इति" छलनिर्द्धार
असुपदेये अदः गतिवशा तेन अदः कत्यादः इतमित्यादौ
गतित्वेन समासे ख्यम् । वरं प्रति उपदेये तु अद कत्वा
अद इव इत्यादौ न गतित्वम् । अस्य गतिवशात्वे
नामन्वयत्वमपि । तेनाव्ययपूर्वकतया ख्यम् स्वर्थस्तु
अदः यद्व्येव ।

अदादं लि० न०त० । दादभिक्षे "अदाता वंशदोषेयेति"
उपरा० । "अदाता सुखस्त्रागो धन सस्यस्य गच्छ-
तीति" गीति० । स्त्रियां ङीप् ।

अदानं न० न दानमभावाद्ये न०त० । दानाभावे । नास्ति-
दानं त्यागोपदमखं वा यस्य । दानभ्यो लि० ।
मदजसभ्यो गजे उ० । "अदा दानपारखीषः यद्यएव
करीचर । अदानं पीनकायस्तु निन्त्यतएव नर्हम्" इति ।

अदान्तं लि० न०त० । इन्द्रियदमनाकारके अविनीये च
"अदान्तो निवयासक्त" इति उपरा० ।

अदाभ्यं लि० दत्तं एव नञोपोपधादहो न०त० ।
अङ्गिसे । "वत्से सोमादाभं नाम जाम्ब्वीति न० ७, २, ३
खोम । ते तदीयमङ्गिसिन्ते जाम्ब्वि जागरण्योऽमिति
वेददीपः ।

अदाथं लि० नास्ति दायो वेदाम् । दायानर्हंपतितत्वात्तादौ ।
"अदायाच स्त्रियोपता" इति ऋतिः ।

अदायाद लि० दायं मिलादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते
 अद-अच् इत्० न०त० । सम्बन्धिधनायाह्नके पतिततादि
 सपिण्डभेदे । “अदायादाश्च परिणपितमालादिभिः स्त्रिय,
 “अदायाश्च स्त्रियोमताः” इति श्रुतेः । हादगविधान्
 पुनाठक्का “कानोनश्च स्रहोठश्च क्रोतः पौनभैवस्तथा ।
 स्रयंदत्तश्च यौत्रश्च पददायादवाञ्छया इति मनुक्ता
 कानोनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानाह्ना अपि ह्योवा-
 दयोऽदायादा इत्यवसरे पाथ्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिक लि० दायमर्हन्ति दाय-ठक्-न०त० । दाय्याद-
 ग्न्ये “अदायिकं राजगामीति” श्रुतिः दाययाह-
 कर्त्तृणादिग्न्यं तदर्थः ।

अदाया लि० न दग्धुमर्हति दह-अहार्थे षयत् न०त० ।
 याज्ञोक्तविधिना अग्निबंशकारानर्हे पतिततादी ते च श्रुतो
 दर्शिता यथा । “अह्निद्विभक्त्या अविधवर्त्तित्त्या
 जसे” । आदरात् परिहर्षय्यः कुर्वन् श्रीकां श्रुतस्तु य ।
 नागानां विप्रिय कुर्वन् दग्धवाप्य विद्युता । निम्नश्रुतः
 स्रय राश्या चौर्यदोषेषु कुर्वन् च । परदारान् रमन्तश्च
 द्वेषात्पतिभिर्हताः । अथमानेषु संबीर्यशास्त्रावा-
 द्यैश्च विपद्यन्ते । अथा तैर्निहता ये तु पाण्ड्याद्यादीन्
 समाश्रिता । नराग्निविपदासैव पापण्ड्याः क्रूरबुद्धयः ।
 क्रोधात् प्राय विषं वज्रं यत्कृत्वा जन्तुं जन्तुम् । गिरिपुत्र-
 मप्रातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुमिद्व्यजोविनश्चैव स्रगा-
 लकारकारिणः । सुखेभगाश्च ये केचिन् ह्योवप्राया नपु-
 सकाः । अह्निद्वयहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हता । महा-
 पातकिनोश्चैव पतिततास्ते मकीर्षिताः । पतितानां न
 दाहः स्यान्नान्तेरिर्नास्तिश्चञ्चयः । नचाश्रुपातः
 पिण्डं वा कार्यं आह्नादिकं क्वचित् । एतानि पतितानाश्च
 यः करोति विमोहित । तत्रैव अहयेनैव तस्य शुद्धिर्न-
 चाम्यथा” इति । दग्धुमयक्ये निरयवत्त्वात् परमात्मनि ।
 “नैनं शिन्वन्ति यस्मादि नैनं दहति पावक” इत्युपक्रम
 “अच्छेद्योऽयमदाहरोऽयमच्छेद्योऽयोध्ययव चेति” गोतायां
 तत्रादाह्रतोक्तेषोपात्मम् ।

अदिति स्त्री न दीयते अण्ड्यते इहृत्त्वात् दी-क्तिच् न०त० ।
 दाढं जेजुं नयोम्यानां प्रथिव्याम् “चतुरदित्तावसमिति”
 ता०भा० “अदितो प्रथिव्यामिति” भाष्यम् । याचि
 निवृत्त० । दितिर्देहजमाता विरोधार्थं न०त० । तद्विरो-
 धिभ्यां देवमातरि” प्रकृतिरे मङ्गलमाणा दक्षकन्यास्त्रयोदश ।
 अदितिर्दितिर्देह, काशा दनासु सिद्धिका तथा । क्रोधा

प्राधा च विश्वा च विनता कर्षणा छनिः । कद्रुश्च
 मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यैव भारतेति” भारतम् आदिप० ।
 एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव “दक्षस्व-
 जायताकुण्डाह्निष्ठाङ्गवाग्निः ब्रह्मण्यं प्रथिवीपाल ।
 यान्तात्मा सुमहातपा । वामादजायताकुण्डाङ्गायां तस्य
 महात्मनः । तस्यां पञ्चायतं कन्याः स एवाजन्तयत् प्रभु ।
 ददौ च दय धर्माय सप्रविंशतिमिन्द्रे । दिव्येन
 विधिना देव ! कश्यपाय त्रयोदशेति” अदितिरदीना-
 देवमातेति निरु० । तदेवताके पुनर्वसुजन्त्रे ।
 अस्ति प्राणजातम् अद-इतिच् । सर्वनामके मृथौ,
 पमनेश्वरे च पु० । “स यद्यदेवाश्च जत तत्तदसुमप्रियत
 सर्वं वा अस्मोति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्वैतस्यासा भवति
 सर्वभस्याप्तं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे”ति
 बृ०उ० दिति अण्ड्यन्तम् । तच्छ्रुत्ये अक्षणे ।
 “अभियासि यस्मिन्नास्तिदितरितीति” यजु० “अदितिर-
 अक्षितेति” वेददीपः ।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन-इ । देने । “हादयैवादिने-
 प्रज्ञाः यक्रसृष्ट्याः नराधिप । । तेनामवरजो विष्णुर्यत्न
 लोकाः प्रतिष्ठिता इति” भारतम् हादय आदित्याः यक्रादयः
 यक्रसृष्ट्याश्च देवाद्येत्यर्थः ।

अदितिजन्दन पु० इत्० । देने अदितिद्यतादयोऽप्यत्न ।

अदीन लि० दी-क्त न०त० । अथातरे कातर्यरहिते ।

अदुष्ट लि० न०त० । अलुक्कडरदृष्टसाधनतारूपदोपरहिते । “अदुष्टा
 सन्तता धारा” इति श्रुतिः “इष्टानि च इष्टयन्ते वक्ष्यन्ते ।
 अदूर न० न०त० । दूरत्वविरोधिसामीप्ये “अदूरे जगदम्बाया
 यारदीयो महोत्सव” इति पुरा० । तद्वति लि० ।
 “परस्परान्निषादस्यमदूरोन्मिषवर्त्तसिति” रघुः ।

अदूषित लि० न०त० । दूषितभिन्ने अलुक्के दोषानर्हे इत्य-
 भेदे च । दूषितश्च अस्मृश्रस्यस्यैवत्वेन, पर्युषितत्वेन, विरस-
 त्वेन, दोषजनकादृष्टविषयेष्वेवत्वेन च अस्मादी इष्टत्वेन
 कीर्तितम् तस्यैव कश्चिद्विषये प्रतिप्रसव, श्रुतावुक्तसादृश्य-
 पदार्थत्वाद्भूतितम् । दूषितविवरणं इष्टयन्ते वक्ष्यते ।

अदृष्ट लि० नास्ति दृक् दृष्टिरस । अन्ये चतुरिन्द्रियन्त्ये ।
 न पश्यति दृग्-कर्त्तरि क्तिप् न०त० । अदर्शने लि० ।

अदृश्य लि० न०त० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शना-
 नर्हे, परमेश्वरे च । “यत्तददृश्यमभिन्ने ममपाहृ-
 तिति” श्रुति ।

अदृष्ट न० दृग्-क्त न०त० । पृथ्याउप्यङ्गमे भाष्ये,

अदृष्टपूर्वं त्रि० न पूर्वं दृष्टः सङ्गं सुमेति स० परनि० ।
 पूर्वंमदृष्टे । “अदृष्टपूर्वं हृदितोऽपि दृष्टेति” गीता ।
 अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्ये वा न०त० ।
 क्रूरदृष्टी, सरोपवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । व० । दृष्टि-
 शून्ये त्रि० ।

अदेय त्रि० न०त० । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यश्च
 पुत्रादि-“सं क्रुदुम्बाविरोधेन देय दारुतादृते नान्ये
 सति सर्वस्य यज्ञान्यस्य प्रतिश्रुतमिति” याज्ञ० “अन्वा-
 हित याचितकभाधि साधारणश्च यत् । निक्षेपः
 पुत्रदाराश्च सर्वस्वज्ञान्त्रे सति । घापत्स्वपि च कटासु
 वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याङ्कराचार्या यज्ञान्यस्य
 प्रतिश्रुतम्” इत्येव ऋत्तिनिषिद्धदाने वस्तुनि “योऽदत्तं
 प्रतिश्रुत्वाति यज्ञादेय प्रयच्छतीति” तदादानमपि धृतौ
 निषिद्धम् । “मद्यामदेयमपेयमपाहृमिति” ऋति ।

अदेवत्व त्रि० न देवान् त्नायते ग्रीष्णाति अनेन त्रै-करणे क ।
 देवग्रीष्णनासाधने अन्नादौ “अदेवत्वाद्राधस” इति श्रुति ।
 अदेवमाह क उ० न०त० । देवमाहकदेयभिन्ने नदीदृष्टान्
 सम्पन्नग्रीहिपालितदेये । “वितन्वति क्षेममदेवमाहका”
 इति भार० । [“अयज्जानमदेवश्रुमिति” ऋ० ५, ६, ११ ।

अदेवद्यु त्रि० न देव याति प्राप्नोति या-जु । देवाप्रापके ।
 अदेश उ० न०त० । गर्हितदेये अयोम्यदेये च । “नादेये तर्पण
 कुर्यात् न सन्ध्या नापि पूजामिति” ऋति । “स्त्रिय
 ऋशेददेयेय” इति ऋति । गर्हितदेशाच्च सृती दर्शिता
 केचित् संश्लेषान्ने । “वास्तवैर्यवस्था स यस्मिन् देये
 न वर्त्तते । तं चोदेयं जानीयादायांर्वर्त्त तत परम्”
 इति विष्णु० । “आनर्त्तकाङ्गमगभाः सुराद्राः दक्षिणापथः ।
 तपा च सिन्धु शीवीरा एते सङ्कीर्णयोमय इति” पङ्गवा स
 कुर्वते पाप च कलिङ्गान् प्रपद्यते । अत्रको निष्कृतिस्तस्य
 प्राङ्मुखानरं हृदिरिति” बौधा० । “अङ्गवङ्गच्छिङ्गाश्च तीर्थ-
 यालां विना व्रजन् । प्रायश्चित्त मङ्गवीतेति” ऋतिः ।
 इददेशेऽपि केचित् आहृतर्पणादौ विधेयतोषर्वा यथा
 “रुक् क्षमियुतं क्षिप्तं सङ्कीर्णानिदृगन्विकम् । देय त्वनिद-
 यन्श्च वर्जयेत् आङ्गकर्त्तणीति” । “न च्छेच्छविमये आङ्ग
 कथ्यान् च्छेत्तु तथा नेष्टकाचरिते पितृन् तर्पयेदिति”
 यङ्गलिखितौ । “परकीयगृष्टे यस्तु पितृन् संतर्पयेदादि ।
 तदुभूमिस्त्राभिनस्तस्य हरन्ति पितरो वलादिति” एवमन्ये-
 ऽपि गर्हत्रत्वयोजनाः ऋत्याद्युक्ता वेदितव्या । “अदेय-
 काये यहान-तहानं तामसं विड” इति गीता ।

अदेव न० दैवं वैश्वदेविकत्राङ्गं तस्माच्च यत् । वैश्वदेविकत्राङ्ग-
 शून्ये नित्यत्राङ्गे । तस्य पार्वणोत्कर्षव्यतया वैश्वदेव
 त्राङ्गप्राप्तौ “अदैविकन्तु तत् कार्यमिति” ऋतौ पर्युदासा
 ज्ञात्वा वैश्वदेविकम् धिकं नित्यत्राङ्गयद्दे वष्यते । अदैविकम-
 प्यत् । दैव भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च त्रि० ।

अदोष उ० दोषः ऋत्युक्तदृष्टसाधनत्वम् अभावार्ये न०त० ।
 ऋत्युक्तदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न० व० । दोषशून्ये त्रि० ।
 अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयो “तददोषौ शब्दार्थौ
 सगुणावमलङ्कती पुनः कापीति” काव्यम० । “अदोषं
 गुणवत् काव्यमिति” सरस्वतीक० ।

अद्ग न० अद्यते देवै अद-कर्म्मणि गन् । पुरोडाये उच्च्वद० ।
 अद्गा अव्य० अद्यते अत् तं सन्तं गमनं घानं वा दधाति
 क्तिप् । याथार्थ्यं, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये
 च । “अद्गा त्रियं पालितसङ्गारावेति” रघु । “यस्य
 स्यादद्गा न विविकित्प्रस्राप्तीति श्रुतिः । अयं स्वरादि,
 चादिश्च तेमोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्गा-
 क्त्येत्यादौ समासे स्यात् ।

अद्भुत न० अततोत्तत् अव्ययमाकस्मिकार्ये तथा भाति भा-हु
 तच् । आकस्मिके उत्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नव-
 रसान्तर्गतविशयस्याधिभावके रसभेदे यथोक्तम् “अद्भुतो
 विशयस्यायिभावो गन्धर्वदैवतः ॥ पीतवर्णो वस्तु
 लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणाना तस्य महिमा
 भवेदुद्दीपनं पुन ॥ सन्धः स्तेदोऽय रोमाङ्गगङ्गदस्वरस-
 च्चरमा । तथा नेत्रविकासाद्या अतुभाया प्रकीर्त्तिता ॥
 त्रितर्कावेगसम्भान्निहृपाद्या व्यभिचारिणः इति” । यथा
 “दोर्हृङ्गाश्चित्तपन्द्रयेस्वरधत्तुर्हृङ्गावभङ्गोद्यतपङ्कारध्वनिरा-
 र्यबाहुररितप्रस्तावनाश्चिह्नितम् । इराकूपर्यं स्रक्तपाससंपुट-
 मिलद्भ्रमङ्गाण्डमारुडोदरआमत्रुत्पिण्डितचण्डिका कथ-
 महे ? नाद्यापि वित्रामप्रति” इति ॥ तद्वति त्रि० ।
 “कम्पाद्यद्भुतसम्प्राप्ते इति” ज्योति० । अद्भुतस्वरूपविभा-
 गादि “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतवचनम् प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापद-
 प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति” ज्योतिपतत्त्वे आर्धवण
 वाक्ये । “आपज्जानाय भूमप्रादीना पूर्वं स्वभावप्रच्यवः
 देवकर्त्तृकोऽद्भुत इति रघु० । तेषां त्रैविध्यादि अग्न्युत्पात
 शब्दे उक्तम् । “उदयति अ तद्भुतमानिभिरिति”
 नैप० । “तमद्भुतं बालकमन्वजेक्ष्यमिति” शग० ।
 अद्भुतस्वन उ० अद्भुत स्वनो यस्य व० । मन्त्रादेवे । कर्म्म० ।
 आश्चर्यशब्दे । व० । तथा भूतशब्दप्रति त्रि० ।

अद्रिनि पु० अद्रि सर्वाङ्ग अद्र-ममिन् । प्यनौ ।
 अद्रिर लि० अद्र-कर्त्तरि क्त्वाच् । भक्षणीये ।
 अद्रि अक्ष्म० अक्षिपद्रुनि इदम्यन्त्रस्य निपातः सप्तम्यर्थे ।
 अक्षिपन् दिवसे । "लण्य । तदीयपदपङ्कजपिङ्गलान्ते
 अद्याव मे विद्यत मानसराजहृष इत्युल्लट । अद्यात्वे
 इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्भूतावपि अस्या बोधकता ।
 तेनाधाराद्यतेऽपि अस्या समासान्तरपटकता "अद्यादिन
 मारुथ्य इति" "अद्याप्रभत्यङ्गताङ्गोति" कुमारः । एवञ्च
 वर्तमाने कावे वर्त्तमानकावचरत्तौ च इतिः "अद्यावधि
 भवद्गो भिक्षोऽहमिति" वेणी० ।
 अद्यातन लि० अद्य भव अद्य+तु तडागमच । अद्यभवे
 यस्तुमात्वे । क्षियामद्यातनी । अद्यातनच व्यतीतो भविष्य-
 ज्ञेति द्विधा । तत्र अद्यातनभूते लुङ् अयाचोत् । अद्यातन-
 भविष्यति लृट् । पञ्चाति । अद्यतनभूते तु लङ्-अपचत्
 अद्यतने भविष्यति लृट् पङ्गा । [इत्तित्वे वर्त्तमानत्वे ।
 अद्यात्वं न० अद्य तद्भूतेर्भाव अद्य+त्वं । एतद्दिन मघ-
 अद्याञ्जीना स्त्री अद्य ऋ परदिने या मघोप्यते अद्य-इत्+ञ्
 टिठोप । आसन्नप्रसवाया मीडगर्भमिष्यताम् । "अद्य-
 शोनावष्टब्धे" इति पा० ।
 अद्रव्य पु० अमावास्या न० त० । इवाभावे । न० व० । इव-
 अन्वये लि० "अद्रव्य मूर्त्तिमत् स्वार्ङ्गं माषिष्यमविकारज-
 मिति" महाभाष्य० ।
 अद्रव्य न० अमावास्या न० त० । अमयस्यद्रव्ये अयोग्यपदार्थे
 "नाद्रव्ये निश्चिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति"
 अद्रि पु० अद्र-क्रिन् । पर्वते, तद्वयमे प्रसारे पावषि ।
 एते, सूर्ये, मेघे, परिमाष्यमेरे च तद्भेदश्च परिमाष्यन्ते
 वक्ष्यते तत्र पावषि, अद्रिपुत, मेघे 'अद्रिमाता, पर्वते,
 इक्षितरमतकल्प्यामशिरादाय दोर्ध्यामिति" कुमा० ।
 अद्रिकर्षी स्त्री अद्रि अद्रिनामिका गिरिर्षीकर्मिका
 तत्रात् कर्षं कर्षयत्य उच्चात् स पत्नं यत्राः गौरादि-
 त्वात् ङीष् । नाकर्मिकाकर्षयत्युच्चात्पत्न्यायां
 अपराजितात्तत्रात् ।
 अद्रिकीला स्त्री अद्रयः कुलाचला पर्वता कीला यद्भव
 इव यत्रा न० । इतिष्याम् । अद्रैः उपमेरी कोष्ठ इव
 वा । विष्णु अयमर्थे पु० । तद्विवरश्च अचरणीयायन्ते
 इष्याम् ।
 अद्रिज न० अद्रौ जायते जन-इ उत० । (यिवाजद्र) इति
 जनमप्रसङ्गे तद्भेदर्थे । (नेर) इति प्रसङ्गे उपधाता-

विति केषिच् । पार्थिव्यां स्त्री । पर्वतभवमात्वे लि० ।
 ईं हृसीष्टवे स्त्री राजनि० । अद्रिजातादयोऽप्युक्ताद्यैव
 पर्वतजाते दवानसे, सूर्यजे हृषे, रूपे आत्मनि च पु० ।
 अद्रितनया स्त्री ईत० । पार्थिव्यां तद्विदति अचरतकन्या
 गन्दे इष्टव्या अद्रिजातादयोऽप्यत्र । "अद्रिजातासमाग-
 मोत्क" इति कुमा० ।
 अद्रिदिप् पु० अद्रिभ्य इष्टि द्विच-क्विप् । इन्द्रे । तस्य
 तद्भेदतः गोतमिच्छन्ते द्रव्यम् ।
 अद्रिदुग्ध पु० अद्रिमिपावभिर्दुग्धं अभिषुत इत० । पावामि-
 पुते सोमे, "तिरो रोम पवते अद्रिदुग्ध" इति ऋ० ।
 ८, ८७, ११, "अद्रिदुग्धः पावामिषुत" इति भा० ।
 अद्रिद्वीणि स्त्री अद्रैर्द्वीणिश्चरि । पर्वतभवनयाम् "अद्रि-
 क्रोपीरनपसारमार्गा" इति दय० ।
 अद्रिपति पु० ईत० । द्विमाचले तद्विवरश्च अचरराजयन्ते ।
 अद्रिवर्षम् लि० अद्रैर्वर्षं इव वर्षोऽस्य । अद्रिसारे
 अतिकठिने "पीडुवं दीरदितरिष्वङ्गा" इति
 ऋ० १०, ६१, १ ।
 अद्रिवुष्ण पु० उपमा० न० । अतिकठिने । "अय निधि
 सरमे अद्रिवुष्म इति" ऋ० १०, १०८, ७, ।
 अद्रिभिद् पु० अद्रिं भिनक्ति भिद्-क्विप् इत० । इन्द्रे ।
 गोतमिच्छन्ते तद्भेदेन विवरश्चम् ।
 अद्रिभू स्त्री अद्रायपि भवति भू-क्विप् उत० । अपराजिता
 कतावाम् तस्याः पर्वतेऽपतिकठोरकर्मिके जायमानत्वा-
 त्तयात्तम् । पार्थिव्यां स्त्री । पर्वतजातमात्वे लि० ।
 अद्रिमाष्ट पु० अद्रिमैत्रक्षत्वात् भिमोते मा-इत् । मेघजलनि-
 क्तातरि 'सर्वित् कोयं दिवो अद्रिमातरमिति' ऋ० ८, ८६, १ ।
 अद्रिराज पु० अद्रौर्षा राजा टप्समा० । द्विमाचले ।
 अद्रिभु राजतेक्विप् अद्रिराकुपि अत्रैव पु० । विषय-
 मचराराजयन्ते ।
 अद्रिपुत पु० अद्रिमि पावमिः पुत अभिषुतः इत० पत्वम् ।
 पावामिषुते सोमे । "अधूतो अद्रिपुतोर्द्विभोति" ऋ०
 ८, ७१, ४ अद्रिपुत पावमिर्भविषुत इति भाष्यम् ।
 अद्रिसहत पु० अद्रिमि संहतम् अभिषुतम् । पावामिषुते
 सोमे "सवारो अद्रिसंहताविति" ऋ० ८, ८८, ६,
 अद्रिरिव सहत कठिन । अतिकठिने लि० ।
 अद्रिसार पु० अद्रैः सार इव । सोमे । अद्रैरिव सारोऽस्य
 अतिकठिने लि० ।
 अद्रिसारमय लि० अद्रिसारात्मक । अत्मनकठिने ।

अद्रीक्ष्यं अद्रीष्याम् अद्रीषीं इयः इतः। द्विभाचले, गिबे च।
अद्भुतं लि० अद्भुत-कनिष् न०त०। श्रीहार्कर्त्तिर-“ता
वां समग्रगद्भुतयोषमिति” अ० १, ७०, २, “हे अद्भुतज्ञाणा
अद्भोघाराविति” भाष्यम्।

अद्रीष्य लि० अद्भु-घञ् वेदे घत्वम् न०त०। द्रोहरहिते “त्वं
हेहि सङ्घसिन्धं रयि नोऽद्भोघेष्येति” अ० २, १२, ६, “अद्भो
घेष द्रोहरहितेनेति” भा०। न०त०। द्रोहाभावे पु०।

अद्रीष्यावित लि० अद्रीष-अपितो येन। अद्भोहरचक्रे।
“कचुत घूर्णं इष्य सखायोऽद्भोघावित” इति वेदः।

अद्भोह पु० अभावाथे न०त०। द्रोहाभावे “अद्भोहोनाभि-
मानितेति” “अद्भोहः सर्वभूतानामिति” च उरा०।

अद्भय न० न हयम्। द्विभाभावे। नास्ति हयं हित्यं तज्ज्ञान
वा यस्य। सर्वात्मतया आत्मज्ञे ब्रह्मात्मैक्यज्ञे, अद्भेदे च।
“अर्थतोऽप्यहयानन्दमतीतहैतमानत” इति वे०सा०। ब्रह्मा
हयं पश्यत इति अद्भयं विद्यानाभेद पदार्थानामस्यस्य
पादकत्वम् अस्त्वर्थे अच्। बौद्धभेदे ते हि “सत्तोपाल-
अभिनयमादभेदो भोक्तृत्वयोरित्यनेन” पदार्थानासंविद-
भिन्नत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धयत्वे दृश्यम्।

अद्भयवादिन् पु० अद्भयं वदति सर्वमेव वस्तु चित्तरूपं
नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद-ण्विति। अद्भैत-
वादिनि वैदान्तिके, वाह्यार्थभावेन ज्ञानात्मक एव वस्तु
स्वीकृति बौद्धे च।

अद्भयस् लि० नास्ति हयं हित्वमस्य व० योगविभागात्
असिच् समा०। हित्वरहिते। “सखा सुयेवो अद्भया इति”
अ० १, १८७, २, “अद्भया हयरहित” इति भाष्यम्।

अद्भयानन्द पु० नास्ति हयं हित्वं भेदः तज्ज्ञान वा
यस्य यत्न वा तादृश आनन्दः। ब्रह्मरूपानन्दे अद्भैता-
नन्दे। “अर्थतोऽप्यहयानन्दमतीतहैतमानत इति” वे०सा०।

अद्भयाविन् लि० अद्भयमस्यर्थे विनि अन्दसि दीर्घं देव-
पितृयानरूपमार्गहयरहिते। “उत्सस्य पायः पदम-
हयाविन” इति अ० १, ४ १५६, २, अद्भयाविन मार्ग-
हयरहितेति भाष्यम्।

अद्भयु लि० इय द्विप्रकारोऽस्यस्य वा० उ न०त०। हि-
प्रकाररूपकाप्यन्त्ये अन्तर्वाह्यैकरूपे “उप हयुसादयुञ्च
वसव इति” अ० ८, १८, १५।

अद्भार न० गिन्दितं हारम्। प्रवेशानर्हे सुप्रहारे “अद्भारेण
प्रवेशनमिति” “अद्भारेण न चातोयादुपामं वा वेष्ट
वा उरामिति” च उरा०। नास्ति हारमस्य व०।

प्रवेशायोग्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च लि०।
अद्वितीय लि० द्विधा इतं भेदं नतम् हीतम् तस्य भावः हैतं
तद्भासि यस्य व०। सजातीयभिदेन्द्रन्ये केवले परमा-
त्मनि। वस्त्वद्वितीयमिति भा० “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति”
श्रुतिः। “अत एकम्, एव, अद्वितीयमिति” पदव्येष
ब्रह्मणि भेदलयराहित्यसङ्गम्। तथाहि भेदस्तावत् विधा
स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति। इत्यादीना
स्वावयवशाखादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्तरस्य
भेदः सजातीयभेदः, घटस्य पटादितो भेदः विजातीयभेदः।
ब्रह्मण्यस्य “तदनन्यत्वमारम्भणयत्नादिभ्य” इति सूत्रेण
स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः। घटादेव्यन्-
हारिकसम्बन्धेन पारमार्थिकसम्बन्धतो ब्रह्मणः विजातीय-
त्वेऽपि ततोऽभेदएव तद्विज्ञस्याभावात् “सर्वं अस्त्वित
ब्रह्मेति” श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्त्वन्तराभावादेव तद्भेद
सिद्धएवेत्यादिकमाकरे दृश्यम्। द्वितीयग्रन्थे, असङ्घपरं लि०।

अद्विषेण्य लि० हेष्टुं शीलमस्य, द्विष-एष्यन्-किस्र न०त०।
प्रियरूपे, “मयोभुरद्विषेण्य सखेति” अ० १, १८७, २,
अद्विषेण्य अद्विष्यरसः प्रियरस इति भाष्यम्।

अद्वेष पु० न द्वेष अभावाथे न०त०। द्वेषाभावे। व०।
द्वेषरहिते लि०। “अद्वेषो हस्तयोर्दधे” इति अ० १
२४, ४, “अद्वेष द्वेषरहित नास्ति द्वेषोऽस्येति” भाष्यम्।
एतेन अद्वेष-यत्वे यतन्मन्त्रस्योदाहरणत्वे नोपन्यास
केपाश्वित् भाष्यादर्शमूलकः।

अद्वेषस् लि० द्विष-असृन् ग०त०। द्वेषान्त्रये द्वेषकर्त्तरि
“अद्वेषो मरुतो गात्रमेतनेति” अ० ५, ८७, ८, “अद्वेष-
अद्वेष” इति भाष्यम्।

अद्वैत न० द्विधा इतम् हीतं तस्य भावः हैतं भेद अभावाथे
न०त०। अद्भेदे, “अद्वैत सुष्टु खयोरुत्तयणं सखांस्व-
स्यासु यदिति” उच्यरचरितम्। नास्ति हैतं भेदो यत्नः।
भेदरहिते लि० ब्रह्मणि ग०। “अद्वैततत्त्व एव सत्य-
तरेऽपि लोक” इति नैपथ्यम्।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरित्।
स्वनामस्थाने वेदान्तप्रकरणभेदे इत०। तत्सिद्धौ स्त्री।

अध अव्य० अथ वेदे “सुपासुसुगित्यादिना” वर्षव्याख्यम्। अथ-
यत्पार्थे “अथा निवृत्त उत्तर” इति अ० ४, १८, ६, अथा
“अथानन्तरमिति” भा०। अथापीयस्य पोपेयेति व०
१२, ८, अर्थेति अव्ययम् अथाथे “निपातस्य चेति” पा०
दीर्घ इति वेददीपः।

अधःकाथ पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिणः । नाभेरधः-
प्रदेशे नेत्यनुवृत्तौ "केगाज्ञीविमधःकाय संसृशन् धरणीम-
पीति" स्मृतं । "अधःकायं नीभेरध प्रदेशमिति" रघु० ।

अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अध तस्य कारः । न्यूनीकरणे,
तिरस्कारे, अधरोकरणे च ।

अध क्षिप्र क्षि० अधोस्रखेन क्षिप्रम् क्षिप-क्तं भाक० त० । अधो-
स्रखतया स्थापिते न्यञ्चिते न्यञ्जीकृते, अधस्ताद्विहिते च ।

अध पुष्पी स्त्री अधोस्रख इयं यस्याः (अनलमूल) गोलि-
ह्वायाम् अगकपुष्पाम् (भाटुर्) इति ख्याते ह्रस्वे इत्यन्ये ।

अधः (धशू)ग्रथ्या स्त्री अधोवर्तिनी यस्या वा सत्यम् । खडा-
वर्जनेन भूमिशय्यायाम् "अधोवर्त्यं मङ्गलवर्त्यमधःयथां
गुरोर्हितम् । आ समावर्तमात् कुर्यादिति" मनु० ।

अधन लि० नासि धनमस्य । धगहीने दरिद्रे स्नातन्परिचिते
च । "अधनो हि धन लब्ध्वा लक्षणम् मन्यते जगदिति"
नीति० । "भार्या उल्लसं दासश्च त्वय एवाधना स्मृता ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्तैते तस्य तद्वनमिति" मनु० ।
"स्नातन्त्यराहित्यपरमिति" दायभागः ।

अधम लि० अध-अन-धादेशः । कृत्सिति, हीने च । "सर्वत्र
द्विविधा भेदा उत्तमाधममध्यमा" इति । "अधमसमवरिष्ठा
न्यर्ककेन्द्रादिषंस्थे यथिनि विनयवित्तज्ञानधीनैरुपाणा-
मिति" ज्योतिषोक्ते मूणां वित्तज्ञानादिषु अधमस्यसूचके
रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे ।

अधमशृतक पु० कर्म० । "उत्तमस्त्वायुधीयोऽल मध्यमस्तु
क्षपीवल् । अधमो भारवाही स्यादित्येव त्रिविधो भूत
इति" श्रुत्युक्ते, मञ्चविषयसूचकमध्ये शृतकभेदे ।

अधमर्ष लि० कषण अधमर्षदेयस् तत् अधमं शोध्य यस्य व० ।
अधमर्षदेयर्षशोषके (खातक) इति प्रसिधे ष्यण्फहीतरि ।

अधमर्षिकं लि० अधममन्त्रमवश्यदेयं दाहत्वेनाश्रयस्य ठन् ।
अधमर्षशब्दार्थे । "पहीता च क्रमाद्वायो धनिनामधम-
र्षिक" इति याज्ञ० । "वैश्वदेवोऽथैरर्षं स प्राङ्मुयाडुत्तम-
र्षिकः । तैश्वरपायैः संवत्स्रं दापयेदधमर्षिकमिति" मनु० ।
अस्यर्थे इति । अधमर्षीत्यस्यैव लि० स्त्रियां स्त्रीम् ।

अधमाङ्ग न० अधमम् अङ्गम् कर्म० । करणे । तस्य सर्वा-
ङ्गमेवया अधरस्यात्वात् अधमत्वम् ।

अधमार्त्त न० अधममर्त्तम् । नाभेरधोभागे । ततः मवादी
यत् । अधमार्त्तम् तद्ववादी, तद्वध्वन्निधि च लि० ।

अधर पु० न प्रियते हृष्ट-अच् न० सं० । (नेट) इति ख्याते
ऊङ्, नीचे वा धोडे । "पिपथि रतिसर्वस्वमधरमिति"

युक्त० । "निर्द्धरागोऽधर" इति शा० दर्प० । "उमा-
सुखे विष्वफलाधोरोधे" इति कुमा० । "अधर
सक्तु विष्वनामक फलनाभ्यामिति भयमन्यम् । लभ-
तेऽधरविष्कृत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वददिति" नैप० ।

धरण धरः व० । तत्सम्बन्धेरहिते हीने, पू० । तले,
नीचे च अधरान्दरे स्त्रीषिङ्गभेदे पु० न० । हीनवादिनि
लि० । अयं सर्वनामकार्यभाक् । तत्रायं विशेषः
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञाया-
मिति (पा० ग०) । इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्य सर्वनामता-
व्यवस्था च स्नाभिधेयापेक्षोऽवधिभियमः । अवधित्वञ्च दैयिक
कालिकञ्च तत्र "पूर्वापरादिग्रन्थानां केयाञ्चित् प्रविभागत ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तदैयकालयोरित्य" मियुक्तोक्तेः

केयाञ्चिदेव उभयावधिसंनयन म सर्वेषाम्, तथाहि पूर्वा-
परावरपरोत्तरग्रन्था सुख्यष्टन्ना दिक्कालयोर्वर्त्तने तदव-
च्छिन्नदेयप्राभादौ च । तत्र पूर्वस्या दिशि वसति, पूर्व-
स्यादिषु आगत पूर्वदिक्सम्बन्धात् पूर्वा वापी । एव
पूर्वस्मिन् माघे वसति पूर्वस्यात् मासाद्विष्टः । तत्काल-
सम्बन्धात् पूर्वो गुरुः पूर्वस्मिन् गुरोरागतः पूर्वस्यात्
प्रासादादागत इत्यादि । एवम् अपरावरपरग्रन्थस्यस्यापि
"ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धे देयदक्षिणत्वेन इति भेदः ।
अपरदेशसम्बन्धादपरो याम अधरो वा । अपरदिग्न् अध-
रस्मिन् वा पर्वते वसति । सन्निधौ विप्रकर्षे च सर्वांश्च
दिक्षु हस्तोऽथ अपदेय । न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थं
बोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्भिकटानिकटयो
परावरदिव्यपदेयप्रवृत्ते । एतच्छब्दापेक्षया सुख्यष्टन्त्या
वक्ष्यमाणकारिकायां देयग्रहणम् सार्धक अन्यस्य तु
स्वतो देयदक्षिणत्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देयवत् साधो-
ऽप्याश्रय । तेन परं अपर अधरो वा काशः ।
अतएव परकालसम्बन्धात् धरः मासिभिः अपरकाल-
सम्बन्धादपर कैयटादिरिति । दक्षिणाधरयब्दो ह्य दिशि
दिग्बन्धिषु पर्वतादौ च वर्त्तते न ह्य कारे, नापि
साक्षाद्विच्छेदे इति भेदः । दक्षिणस्या वसति, दक्षिणे
पर्वते वा वसति, अपरस्या दिशि वसति अपरदिक्सम्ब-
न्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति । तेन "स्वस्वज्ञातिपने-
ऽनाम्नि काशदिग्देयदक्षिणतयः । पूर्व्यापरावरपरापराच
दक्षिणोत्तरौ" इति गणरत्ने सर्वेषां काशादिदक्षिणत्वोक्तापि
दक्षिणाधरयोस्तु न कालदक्षिणत्वमिति वेनेन स्तजतव्याप्याग-
रूपे गणरत्नभेदोदो स्थिरीकृतम् । दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिग्घ्न भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे
 वक्ष्यते । सर्वनाम्नां ह्यस्ती पुंवङ्गात्वात् अधरस्या भवः अधर
 तन इत्यादि अधरस्या वर्त्तते अधरदक्षि अधरा अधरस्या
 अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।
 अधरतस् अय्य० अधर-तसिच् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेह्यस्ती
 अधरत्तात् अय्य० अधर+अस्नाति ष्ट० । अधरत इत्यर्थे ।
 "पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति" ध० १०, १६, १८,
 अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्तादातिशयात् ।
 अधररसे । [रतइत्यर्थे]
 अधरस्तात् अय्य० अधर+सप्तम्याद्यर्थे अस्नाति । अध-
 अधराच् त्रि० अधरा दक्षिणा दिग्मञ्चति क्तिप् । दक्षिण
 दिग्गन्तरि । "ग्राह् वा उदह् वाऽधराह् वा प्रघ्नायीतामि-
 नद्वाच इति छा० ७० । स्त्रियामधराचीति । सा च
 दक्षिणस्या दिशि च ।
 अधराचीन त्रि० अधराचि भवः अधराच्+ख । अधःप्रदेश-
 भवे । "अधराचीनमक्षणोदपामप" इति ऋ० २, १७, ५,
 अधराच्य त्रि० अधरच्यां भवः यत् । दक्षिणदिग्भवे अधो-
 दिग्भवे च । "अरसं प्राचश्च विषमरसं यदुदीचश्च
 अर्थैकमधराचश्चमिति" वेदः ।
 अधरात् अय्य० अधर+अय्यर्थे आति । अधरतइत्य-
 स्तार्थे । "पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति" ध० ६, ६, ६,
 अधरात् दक्षिणत इत्यर्थे ।
 अधरीण त्रि० अधरे भवः अधर+ख । अधरभवे ।
 अधरेण अय्य० अधरस्मिन् देये, दिशि वा अधर+
 एनप् । प्रथमासप्तमीह्यस्ती आसन्ने नीचे देशादौ, सन्नि-
 कृतदक्षिणदिशि च । [सप्तमचारत् । अधरदिग्भवे ।
 अधरेद्युस् अय्य० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालदक्षि-
 अधरोत्तर न० अधरञ्च उत्तरञ्च समा० ह्य० । म्यूनाधिक्यवति
 निमोक्षते । "अथात् काल उरोऽग्रांश्चावलिहृत्प्राङ्गविक्षया
 ख्याय्यं च न स्यात् कश्चिच्चिद् प्रवर्त्ततावरोत्तर-
 मिति" मह० ।
 अधर्मं ष्ट० म्रियतेऽनेन ह-मनिन् विरोधे म०त० । कर्मवि-
 रोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्म अन्ये पापे तद्धेतुभूतप्राणिवि-
 षादौ च । "नोदनालक्षणेऽर्थोऽधर्म" इति छत्रकारेण
 निषेधलक्षणेऽनर्थोऽधर्म इति तद्व्युत्पत्तौ च क्वचित्सु दल
 वेदप्रतिपाद्योऽर्थोऽधर्म, तद्विषेधप्रतिपाद्योऽनर्थः अधर्मः ।
 स च निषिद्धकर्मधीन पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च
 अनिष्टसाधनम् । तत्सम्पत्तिस्तु "विहितस्यानतुवाना-

च्चिन्दितस्य च सेवनात् अनियन्त्राञ्चेन्द्रियाणाम् नर
 पतनमृच्छतीति" । "शरीरञ्च कर्मदोषैर्याति स्या
 चरता नर" इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणामाशुविनाशिनानां
 कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि
 तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत्
 कल्पते अतः 'चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना' अदृष्ट-
 यन्त्रे दर्शितयुक्तेषु पापसम्पत्साधनम् । "अधर्मेऽधते
 तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सप्तान् जयति
 समूलस्तु विमश्यतीति" मह० । "अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मां
 स्तृजाम्पृहमिति" गीता । अधर्मभेदात् गतिविशेषोक्ते-
 साधर्मसत्त्वम् यथा
 "कर्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्नुपाश्रुते । वेग देन तु
 भावेन कर्मण्या पुरुषो गतिम् । प्रयाति परुषा घोरां तप्ते
 वक्ष्याम्यत परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोह-
 समन्वितः । पतितान् प्रतिगृह्णाथ खरयोनी प्रजायते ।
 खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो मृतो
 बलीवर्हः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्हो मृतश्चापि जायते
 ब्रह्मराक्षसः । ब्रह्मराक्षसः मासास्त्रिंशत्ततो जायेत ब्राह्मणः ।
 पतितः याज्यात्वा तु कृमियोनी प्रजायते । तत्र जीवति
 वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । कृमिमायाद्विषुक्तस्तु ततो
 जायेत गर्हभः । गर्हभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि
 यूक्तरः । कुण्ड पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
 या वर्षमेक भवति ततो जायेत मानवः । उपाध्यायस्य
 य पाप शिष्य कुर्याद्वुर्विमान् । स जीव इह संसारां-
 स्त्रीनाभ्रोति न स शयः । प्राक् न्वा भवति राजेन्द्र । ततः
 क्रव्यात्त खरः । ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत
 ब्राह्मणः । मनसाऽपि शुरोर्भार्या य शिष्यो याति पाप-
 कृत् । स उप्यान् प्रैति संसारानधर्मणेह चेतसा ।
 श्रयोनी तु स सम्भूतस्त्रीषि वर्षाणि जीवति । तत्रापि
 निधनं प्राप्तं कृमियोनी प्रजायते । कृमिभावमनुप्राप्तो
 वर्षमेकन्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनी
 प्रजायते । यदि पुत्रधनं शिष्यं गुरुर्हृग्यादकारणे ।
 आत्मन कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं
 मातरञ्चैव यस्तु पुत्रोऽवसन्त्येते । सोऽपि राजन् ! मृतो
 जन्तु पूर्वं जायेत गर्हभः । गर्हभत्पन्तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि
 जीवति । संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्रस्य
 मातापितरौ वस्य रुष्टायुर्भार्यापि । युर्व्यं म्रियतेऽनतः सोऽपि
 मृतो जायेत गर्हभः । खरो जीवति मासांस्तु दश या

य च तदर्थम् । विहासः एष भासास्तु ततो जायेत मानवः ।
 मातापितरामाकुण्डल सारिकः सम्भजायते । ताडयित्वा ह
 तानेव जायते कच्छपोऽपि । कच्छपो द्य वर्षाणि त्रीणि
 वर्षाणि गच्छत् । ध्यालो भूत्या च ऋणासांसतो जायेत
 मातृवः । भर्तृमिण्डुपान्नु यो राजद्विष्टानि सेवते ।
 सोऽपि मोहसमापद्यो ऋतो जायेत मानवः । वानरो
 द्य वर्षाणि पञ्च वर्षाणि भूपिकः । आऽथ भूत्याऽथ
 ब्रह्मासांसतो जायेत मातृवः । आसापहर्ता ह नरो
 यमस्य विषयं गतः । संसाराणां यतं गत्वा कर्मियोनी
 प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि द्य पञ्च च भारतः ।
 दुष्कृतस्य कथं कृत्वा ततो जायेत मातृवः । अक्षयको
 भरवापि ऋतो जायेत मार्द्रकः । विन्नायहर्ता च नरो
 भीमो जायेत दुर्घतिः । भूत्या भीमोऽपि वर्षाणि ऋतो
 जायेत भारतः । इगस्तु पत्नरो मासांसतम्भागः प्रजा-
 यते । आगस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः । कीट
 प्रजायते अन्तुसतो जायेत मातृवः । धान्यानु यर्वांसिहानु
 भावानु कुक्ष्यानु वर्षाण्यानु । कलायानव सद्वाच गोधू
 वानतवीक्षया । यक्षस्यान्यस्य हर्ता च मोहाञ्जन्तुरवे-
 तनः । स जायते सफाराजः । भूपिको निरपत्नयः । तत्र
 प्रेक्ष्य महाराजः । ऋतो जायेत भूकरः । भूकरो मातृमातृसु
 रोगेष चिन्तते ऋपः । आ ततो जायते मूढः कर्मणा
 तेन पार्थिवः । भूत्या आ पञ्च वर्षाणि ततो जायेत
 मानवः । परदारानिर्मण्ड कृत्वा जायेत वै इकः । आ
 ऋगासतो ऋतो व्याधः कृहो वरुसाधा । आतृमार्यान्तु
 पायात्मा यो धर्मयति जोडितः । सुखोद्विषयमाप्नोति
 सोऽपि संवत्सरं ऋपः । अविमार्यां सुरोमार्यां
 राजमार्यान्तरेण च । धर्मयित्वा ह कामाय ऋतो जायेत
 भूकरः । भूकरः पञ्च वर्षाणि द्य वर्षाणि वै इकः ।
 विहासः पञ्च वर्षाणि द्य वर्षाणि कुक्षुटः । पिपीलिकस्तु
 मासांसतीन् कीटः पराक्रासमेद ह । यताभासाद्य
 यधारातु कर्मियोनी प्रजायते । तत्र जीवति मासांसु
 कर्मियोनी पत्नृष्य । ततोऽधर्मसांसं कृत्वा पुनर्जायते
 मानवः । उपस्थिते विवाहे ह यद्ये दानेऽयदा विभो । ।
 मोहात्करोति यो विह्व स ऋतो जायते कर्मिः ।
 कर्मिर्जीवति वर्षाणि द्य पञ्च च भारतः । अक्षयस्य कथं
 कृत्वा ततो जायेत मानवः । भूतं दृष्ट्वा ह यः कन्यां
 द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् । ऋतो जन्तुः
 कर्मियोनी प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि ऋतोऽपि

युधिष्ठिरः । अधर्मासङ्गये सङ्गसतो जायेत मातृवः ।
 देवकार्यं कृत्वा ह पितृकार्यं यथापि वा । कर्मिणां च
 यथाऽनु वै ऋतो जायेत वायवः । वायवः यतवर्षाणि
 ततो जायेत कुक्षुटः । जायते व्यासकृत्वापि मासं तत्रास्तु
 मातृवः । ऋषेणं पितृसमञ्चापि आतरं योऽवस्यते ।
 सोऽपि ऋषुसुपागम्य क्रौञ्चयोनी प्रजायते । क्रौञ्चो
 जीवति मासांसु द्य ह्यै सप्त पञ्च च । ततो निधन-
 मापद्यो मातृवत्सुपायुते । हवतो त्रह्मर्षी गत्वा
 कर्मियोनी प्रजायते । ततः सप्ताभ्य निधनं जायते
 भूकर पुनः । भूकरो मातृमातृसु रोगेष चिन्तते ऋपः ।
 आ ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिवः । आ भूत्या
 कृतकम्माऽपी जायते मातृवसातः । तत्रापत्यं ससुत्याद्य
 ऋतो जायेत भूपिकः । जतमस्तु ऋतो राजन् ! यमस्य
 विषय गतः । यमस्य पुत्रैः कुर्वन्मिध माप्नोति दाह-
 णम् । दण्डं ससुद्वरं अरुभगिनकुम्भश्च दाहणम् ।
 अघिपत्नवर्नं घोरं बाहुकां कृतयावमबीभू । यताशान्यास
 यज्ञीः स यमस्य विषय गतः । आतनां प्राप्य तलोपा-
 सतो वध्यति भारतः । ततो कृतः कृतमः स तलोपै-
 र्भरतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य कर्मियोनी प्रजायते ।
 कर्मिर्भवति वर्षाणि द्य पञ्च च भारतः । ततो गर्भं
 समासाद्य अत्रैव चिन्तते यिष्टुः । ततो गर्भयतै
 जन्तुर्धर्मिः सम्भपद्यते । संसारांय वदन् गत्वा
 ततस्त्रियं प्रजायते । ततो दुःखमनुप्राप्य वक्ष्यवर्षणया-
 निह । अयमर्भवसंयुक्तसतः कूर्मः प्रजायते । दधि
 कृत्वा वक्यापि भवो भस्मानसंस्कृतानु । नीरयित्वा ह
 दुर्व्युद्धिर्मघुर्दुःखः प्रजायते । फल वा भूकरं कृत्वा
 अमूप वा पिपीलिकाः । नीरयित्वा ह निम्बावं जायते
 कृत्वागोलकः । पायसं नीरयित्वा ह तिस्रित्वमभायते ।
 कृत्वा पिचमयं पूयं कुम्भोलूक प्रजायते । अयो कृत्वा
 ह दुर्व्युद्धिर्वायवी जायते नरः । कांस्यं कृत्वा ह दुर्भु-
 द्विर्हारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः
 संप्रजायते । कृत्वा ह काञ्चनं भास्व कर्मियोनी
 प्रजायते । भ्रूषी नीरयित्वा ह ककरत्न स गच्छति ।
 लौगिकस्तु ततो कृत्वा नरो जायेत वरु कः । अंशुक
 नीरयित्वा ह युक्ती जायेत मानवः । नीरयित्वा उडु-
 टन्तु ऋतो ईशः प्रजायते । क्रौञ्चः कार्पोसिकं कृत्वा
 ऋतो जायेत मानवः । नीरयित्वा नरः यद्वै त्वाविक-
 र्त्वं भारतः । धीमञ्च पक्षसादाय यवी जन्तुः प्रजायते

वर्षान् हृत्वा तु पुरुषो ऋतो जायेत वर्धिष्य' । हृत्वा
रक्षानि वस्त्राणि जायते जीवजीवक । वर्षाकादींस्तथा
गन्धार्थोरयित्वेह मानव । हृच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् ।
सोमपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च
च । अधर्मस्य चयं कृत्वा ततो जायेत मानव ।
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोर-
यते तैर्लं नरो मोहसमन्वित । सोऽपि राजन् । ऋतो जन्तु-
सैलपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा सशस्त्रं
पुरुषाधम । अर्थाधीं यदि वा वैरो स ऋतो जायते
श्वरः । श्वरो जीवति वर्षे हे ततः शस्त्रेण
बध्यते । स ऋतो ऋगयोनी तु गित्योद्विग्नोऽभिजायत ।
ऋगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हृतो
ऋगस्ततो भीमः सोऽपि जालेन बध्यते । मासे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापदं सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी
वर्षाणि पञ्च च । तत्रस्तु निधनं प्राप्य कालपर्याय-
नोदितः । अधर्मस्य चयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ।
स्त्रियं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बह्वक्षेत्रान्
गमासाद्य संसाराखैव विंशतिम् । ततः पश्चात्सहाराज ।
कनियोगौ प्रजायते । कनिर्विशतिवर्षाणि भूत्वा जायते
मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु सत्तिका जायते नरः ।
सत्तिकासङ्घवग्नो बहून् मासान् भवत्युत । ततः पाप-
ण्यं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो
सोमस्य सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसंनिभमयनं चोर-
यन्तः । स जायते वस्तुसमो दारुणो भूपिको महान् ।
दशान् वै मानुषं गित्यं पापात्मा स प्रजायते । घृतं हृत्वा
तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसयो हृत्वा
काको जायते दुर्भेत् । खरणं चोरयित्वा तु चौरि-
काकः प्रजायते । विश्वासेन तु गित्तिप्रं यो वै निष्ठीति
मानवः । स गतायुर्नरस्ताडकं मत्स्ययोनी प्रजायते ।
मत्स्ययोनिमनुप्राप्य ऋतो जायेत मानवः । मानुषत्व-
मनुप्राप्य क्षीणायुषोपपद्यते । पापानि तु नरा कृत्वा तिर्यग्
जायते भारत । । न चात्मनः प्रमाणेन धर्मं जानन्ति
किञ्चन । ये पापानि नरा कृत्वा निरस्यन्ति त्रैतः सदा ।
सुखं सुखमायुक्ता व्याधितास्ते मयन्युत । अस्वभावा
प्रजायन्ते खेच्छा अपि न सुखं । नरा पापसमाचारा
सोममोहसमन्विता । यज्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति
ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च मयन्युत । स्त्रियो-
ऽप्येतेन कल्लेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेपासेव जन्तूना

भार्यात्वमुपयान्ति ता । परस्वहरणे दोषाः सर्वे एव
प्रकीर्त्तिताः । एतद् वैश्यालेषु कथितं ते मयाऽनघ । ।
अपरान् मत्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत । । एतन्मया
महाराज ! ब्रह्मणो वदत पुरा । श्वरधीणां तु मध्येष्ट-
श्चापि यथातथम् । मयाऽपि तन्न कावृत्तेऽत्र यथावदनुवर्णि-
तम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज । धर्मैः कुरु मनः सदा हृ० वं० ।
“महापातकजान् घोरान्तरकान् माय्य दारुणान् । कर्मण-
यात् प्रजायन्ते महापातकमस्त्रिह । ऋगन्मूकरोद्राणां
ब्रह्महा योगिन्ऋच्छति । श्वरपुङ्गवेषणां श्वरापो भाल
संशयः । कमिकीटपतङ्गानां स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तण-
गुल्मसतासश्च क्रमशोयुक्तस्यग” इति । “श्वरुकरश्वरो-
द्राणां गोऽजाविन्मृगपक्षिणाम् । अण्डालपुङ्गवानाश्च ब्रह्म-
हा योगिन्ऋच्छति । कमिकीटपतङ्गानां विष्टभुजाश्चैव पक्षि-
णाम् । हिंसाणाश्चैव सत्वानां श्वरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ।
सूताहिसरटानाश्च तिरयां चाम्बुचारिणाम् । हिंसा
णाश्च पिशाचानां स्तेनोविप्रः सहस्रशः । तणगुल्मसतानां
च क्रव्यादां दृष्टिणांमपि । क्रूरकर्मकृताश्चैव शतशोयुक्त-
स्यग” इति । “ब्रह्महा जयरोगी स्यात् श्वरापः श्वावदन्तकः ।
हेमहारी च कुनखी दुर्भर्मा गुरुतल्पग । यो येन संव-
त्सलेपां स तस्मिन्नेऽभिजायते । अश्वहर्ता मयावी स्यान्मूको-
वागपहारकः । धान्यमिन्द्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः ‘पूति-
नासिक’ । तैलहृत्सैलपायी स्यात् पूतिवह्नुस्तु प्लवकः ।
यद्य तदा परद्रव्यमपहृत्य मवाह्वर । अथयं याति
तिर्यङ्गक्षुब्धो चैवाहृतं हविरिति” । “परस्य योषित
हृत्वा ब्रह्मसमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे
भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नाप-
हारकः । पलयाकं गिखी हृत्वा, गन्धान् हृच्छुन्दरि
शुभान् । मणिसक्ताप्रबालानि हृत्वा लोभेन मानव ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृष्विति” । “भूपिको
धान्यहारी, स्वाद्युयानसुद्र, कपि फलम् । जलं ज्वं, पय
काको, गृहकारी द्रुपस्वरम् । मधु दशः, प्लवं गृहो,
गा क्रोधा, ऽग्निं वकच्छया । श्वित्री वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चीरी
खण्डहारकः । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकाराह यथा तथैव प्राणिजातय” इति । “द्रव्यस्था-
पक्षियमाणस्य यादृशाः प्रकारस्ताडशा एव प्राणिजातय
स्तेयकर्मण्यपहृत्सारी भवन्ति यथा कास्यहारी हस
इति । अथवा यत्फलसाधनद्रव्यमपहरति तत्साधन-
विक्रयो यथा पञ्जुतामश्वहारक इति” मिता० । “ब्रह्महा

कुंभी, तैजसापहारी गण्डलो, देवग्राहणाक्रोगकः खलति, गैरदानिदापुन्यत्ती, गुरुप्रतिघ्नानापहारी, गोक्षयाञ्चो, धर्मपत्नीं चक्षान्यत मष्टत गद्द्वेषी प्राणिविषेप, कुण्डलायी भगभक्तो, देव-ग्राहण-म्यापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापारो च काष्ण, स्त्रीपत्योपलोयी पण्ड, कौमार-दारत्यागी दुर्भगो, मिर्दकायी पातगुल्मी, अथस्यभयको-गण्डमाली, प्राण्णीगामी मिथीजी, क्रूरकर्मां यामनो, वस्त्रापहारी पत्न, गन्यापहारी क्षपणक, गद्दगुह्य-पहारी, कपालो दोषापहारी कौगिको, मित्तधुक् क्षयी, मातापितोराक्रोगक खल्लन" इति अष्टतपागुल्मयो, छड्छुड्ड संलग्नवाक् जलोदरो, दारत्यागी कूटकाक्षी-क्षीपदी, उच्छूनजम्भाशरयो, विवाहयिप्रकर्ता द्विघोष, अवगुरणः क्षिप्रहस्तो, माह्नोऽन्व, क्षुपागामी, पात-क्षपण, चतुपये विखल्विसर्जने भूखल्लो, कन्याद्रूपक पण्ड, ईर्ष्यालुर्भगक, पितोर्विद्वदानोऽपहारी, न्यासा-पहार्यनपत्तो, रत्नापहार्यत्यन्तदरिद्रोविद्याविक्रयो उरु-वृगः, वेदविक्रयो क्षीपी, मण्डयाजकोजलह्व, अयाव्यया-जकोवराह, अग्निमन्त्रतमोजी वायस, मिर्दकमोजी वानर, यतस्ततोऽग्रन्माजार्, कक्षपनदङ्गनात्सद्योत, दारकाधार्योसखविगन्धिः, पर्युपितभोजी क्षभि, अदत्तादा-थो यलीवर्दी, मत्सरी भ्रमर, अन्नुप्रुत्पादी मण्डलकृष्टी, शूद्राचार्य श्रपाक, गोहृतां सर्प, स्त्रीहापहारी क्षयी, अज्ञापहार्य जीर्णी, ज्ञानापहारी मूर्ख, चण्डाचोऽक-सीगमनेऽजगर, प्रप्रजितागमने मरुपिशाच, शूद्रागमने दीर्घकीट, सवर्णाभिगामी दरिद्र, जनहारी मत्स्य, क्षीरहारी बलाका, वार्धुपिकोऽन्नपीन, अतिक्रियविक्रयो गृध्र, राजमहिषीगामी नपुंसक, राजाक्रोयकोर्दभ, गोगामी मण्डक, अनध्यायाध्ययने शृगाल, परद्रव्याप-हारी परप्रेष्य, मत्स्यभधेर्गर्भायी" इत्येव नानाश्रुति वचनैः। गतिविषेपो विताचारायां दर्शितस्तेन तत्कालप-र्यन्तस्यायिताऽधर्मस्येति गमप्रते। य० अग्निचसमा० अधर्मा । पुण्यरूपधर्मशून्ये त्वि० । नास्ति निवृत्त धर्मो यस्य अग्निचसमा० अधर्मा । क्षीणपुण्ये त्वि० "तारकावर्ष-निवाधर्मयिनागपिगुणमिति" काद० । गुणाद्यपरपर्याय अधर्मसाद्रुचिते ब्रह्मणि न० ।

अधर्मचारिन् त्वि० न धर्मं चरति अतुतिवति चर+णिनि इत० म०त० । धर्मकृत्यामनुशयिनि, पापातुशयिनि च क्षियां ङीप् ।

अधर्ममय त्वि० अधर्मेण प्रचुर प्राचुर्याये मयट् । पाप-मचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिण । अधर्मात्मन् त्वि० अधर्मप्रधान आत्मा यस्य । प्राधान्येन अधर्मास्तिकाद्य पु० आर्हतमतविद्वेषु जीवादिपञ्चकास्तिकायेषु मध्ये स्त्रितिस्यभावेक पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे इत्यम् । [ङीप् । अधर्मिन् त्वि० अधर्मः पापमस्य इति । पापवति स्त्रिया अधर्मिष्ठ त्वि० अतिगयेन अधर्मो रवन् मत्वाट्टिषोप । अधपापपुञ्जे । अधर्मा त्वि० न धर्माय इति यत् । पापापादके, "मञ्जाना त तयो धर्मग्रां हावाधर्मां श्रुताविहेति" मत् । अधवा श्लो न विद्यमानो भवो भर्ता यस्या । श्रुतभर्तृकाया विधवायाम् स्त्रियाम् । [भागनारि त्वि० । अधश्चर पु० अध स्त्रित्या चरति अच् । चोरे, अधो-अधश्चौर पु० अधोभागे स्त्रित्या चोरयति चुर-अच् सार्थे अच् । सन्धि क्त्या चौर्यकारके । (सिन्धियाञ्) । अधश्चिरस् न० अधोवर्ति चिरः सस्य मत्स्य वा । अयाह्मसके । अधस् अथ० अधर+असि अधरमन्स्याने अधादेश्य । पातासे, अधस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्धपयात् प्रथमा-पञ्चमीसप्रत्ययो उच्येया । तत्र प्रथमार्थे अधोऽस्य, पञ्च-मार्थे अधोवसात् पतति, सप्रमार्थे अधोऽवृत्ते येति इत्यादि । "अध कथञ्चिद्भूमिभागमिति" कुमा० । "पतत्यधोपाम विहारि सर्वत, इति मीप । अधस्तन त्वि० अधोभव अधस्त+शु हट् च । अधोभवे स्त्रिया ङीप् । "एवमागामियागीयस्यकालादधस्तन स्वकालादुत्तरो गौण काल पूर्वस्य कर्मस्य इति" श्रुति । "अधस्तनः पूर्वतन हस्तवच्छास्त्रेषु व्यवहार" इति म्याया-दिति" रघुमन्दनोक्ते पूर्वतनेऽपि । अधस्तारा(मा)म् अथ० अतिगयेन अध, तर(म)प् आस । अथनाधरे । इत्ये त् मासु । अधस्तरोदेश्यत्वादि । अधस्तात् अथ० अधर+अस्त्राति अधादेशः । अध गद्दार्थे । अथश्च प्रथमापञ्चमीसप्रमार्थे एव "धर्मेण गमनमूर्ध्व गमनमधस्ताद् भवत्यधमेयेति" ३३ शाङ्गुका० । अधस्यदम् न० अधोवृत्ति पदं वा सत्वम् । निमृपदे । अधामार्गेव पु० न धीयते अधा तादृश मार्गं वाति वा-क । अधामार्गं इति क्षीरसायी । अधार्मिक त्वि० धर्मं चरति आसेवते ठक् विरोधार्थे न०त० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्यो धर्मी स एव । यथा गुणकर्म-
जातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं,
तत्राधिकक्षैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डादेर्घटादीनामधि-
करणत्वम् षट्कादेर्घटादीनां, न तु वैपरीत्वे । द्रव्यादिषु
गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा मतभेदेन अधिकर-
णत्वं न तु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्यम् ।
क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्ति । पूर्वोत्तरमीमांसायास्त-
प्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्त
निर्णयात्मकपञ्चाशोभोधकाक्यसमुदाये न्याये । तथा हि
“विषयोविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तयोत्तर निर्णयश्चेति”सिद्धान्त
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” मीमांसा । तत्र विचा-
रार्थं वाक्यं विषय, तस्यार्थविषये विषय इदमित्यं
न वेति विवक्ष्यः । तत्र सन्दिग्धप्रमाणयोः पक्षयो अस्त्ये
युक्तिप्रदर्शनमात्रं पूर्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्ता युक्तिं खण्ड-
यित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनमात्रम् सिद्धान्तः । तत्तद्येत्यादिभि-
न्नापेन सिद्धान्तसिद्धयर्थोपसंहरकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति
यथा “स्वाध्यायोऽध्येतव्यं” इत्यादिवाक्यं विचारार्थत्वेन
विषयः । अत्राध्ययनमन्तरपक्षमत्रात्मन् ? अर्थपक्षपर्यन्ता-
ध्ययन ? वेति सशय । तत्र अक्षरपक्षमत्रात्मन्मध्ययनमिति
पूर्वपक्ष । अर्थज्ञानसहितक्षरपक्षमिति सिद्धान्त । तेन
विधिवाक्यस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय
इत्य तत् प्रतिपादकावयवपञ्चात्मकोन्यायोऽन्तावसीयते । एव-
मन्यदप्युदाहार्यम् । उत्तरमीमांसायामपि एतानि यथा-
यथ योज्यानि विशेषरूपेण वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा
यथोक्त माधवाचार्येण । “तत्रैकैकमधिकरणं पञ्चावयवं
विषय सन्दिग्धं सङ्गति पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा
इति” सङ्गतिश्च “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्रिधा । यस्माद्विषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुद्धता मित्यनेन
सङ्गतिर्लक्षिष्य तेनैव दर्शितं तद्विपर्ययं सङ्गतिशब्दे
वक्ष्यते । तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सिति प्रथमाधिकरणम् “अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्मा-
ध्यासानिष्कम्पात् । असन्दिग्धाकृतत्वाभ्यां न विचार तद-
ङ्गिति । अध्यासोऽङ्गबुद्धिविज्ञोऽवज्ञं ब्रह्म श्रुतीरितम्
सन्दिग्धानुक्तभावाच्च विचार्यं ब्रह्म वेदत” इति माधव ।
व्याख्यातश्च तत् स्तेनैव यथा “आत्मा वा अरे इदृष्यः
अप्रेतव्य” इत्यत्र आत्मदर्शनं मत्तच्छिद्ध्यं तत्साधनत्वेन
अवयव विधीयते । अवयवं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निर्णेतुमनुकूलोन्नायविचारः । तदेतद्विचारविधायक

वाक्यं विषय । न चायं विषय श्लोकयोर्न संवृत्तः,
सन्दिग्धसंप्रहेणैवाध्यात् तत् संप्रहेप्रतीतिः ब्रह्मविचारान्तर-
न्यायनिर्णयात्मकयास्तमनारम्भणीयमारम्भणीय वेति स-
न्दिग्ध । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्दिग्धेवोक्तमेवम् ।
तत्रानारम्भमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात् ।
सदिग्धं हि विचारविषयो भवति ब्रह्म त्वसन्दिग्धं तथा हि
तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिग्धे त ? आत्माकारेण ? वा, नाद्यः
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति”वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात् ।
न द्वितीयः अङ्गप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात् । अध्यासात्-
विषयत्वेन ध्यान्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिष्क-
म्पात् । ततः प्रकाशवद्विज्ञानस्वभावयोरुदात्तयोर्देहात्मनो-
युक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासो न निरूपयितुं शक्यते ।
तस्माद्ब्रह्मान्ताभ्यां श्रुत्यङ्गप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यावद्विधत्वाच्च
विचारस्य विषयोऽस्ति । नापि प्रयोजनं मश्याम ।
उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि सङ्गदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न
विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्ष ।
अतोऽप्येते । शास्त्रमनारम्भणीयं विषयप्रयोजनसङ्गात्
श्रुत्यङ्गप्रत्यययो रन्दिग्धं ब्रह्मात्मवस्तु । “अयमात्मा ब्रह्मेति”
श्रुतिरसङ्गा ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति । अङ्गमत्तव्यत्वाद्यङ्गं
बुद्धिर्देहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं षट्कृति, अध्यासस्य-
दुर्निरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् सदिग्धं वस्तु विषय तद्वि-
चयेन सङ्गिलक्षणं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदनुभवेन च सिद्धम् ।
तस्माद्देदान्तवाक्यविचारसुखेन ब्रह्मणो विचारार्थत्वात्त्वास्त-
मनारम्भणीयमिति सिद्धम् इति । अमेदान्तविषयपदार्थबोधक-
त्वव्यवसिक्तकपदब्दे च । “समानाधिकरणसत्पुरुषः कर्म-
धारय” इति पा० । समानाधिकरणः अमेदान्तविषयपदार्थ-
बोधकत्वव्यवसिक्तकपदवटितसत्पुरुष कर्मधारय इत्यर्थः
“तादृशपदवटितसत्त्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरण्यब्रह्मज्ञो हि
पीतमन्वर यश्चेति वाक्ये पीताम्बर इत्यादि । अमेदान्तवि-
षयपदार्थबोधकमिदमपदवटितसत्त्वे व्यधिकरण्यब्रह्मज्ञोऽस्तिरिति यथा
पञ्च नामो यस्येति वाक्ये पञ्चनाम । श्रुतौक्तेषु हातिश-
क्तमयुक्तिषु तन्मयुक्तिभेदे च तन्मयुक्तिपद्वे तद्विपर्ययम् ।
अधिकरणविचारः ४० अधिकरणस्य विचारः अन्यथाकरण
वि-चर वन् ईत० । द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संस्वा-
न्तरकरणे, विचारो नाम यदेकमनेन क्रियते अनेनैकं
क्रियते इति । एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्च
तत्कस्य वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संस्वाना
विचारः । “अधिकरणविचारे चेति” पा० ।

अधिकरणिक पु० अधिकरणम् धर्माधिकरणम् आश्रयतया-
ऽन्वयस्य ठन् । विचारकरणाय धर्माधिकरणमसहमे
नियुक्ते प्राङ्निवाकादौ । तत्र नियुक्तः ठक् । आधिकर-
णिकोऽप्यल पु० ।

अधिकर्म(न्) अव्य० कर्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी० वा अच्समा० ।
कर्माधिकृत्येत्यर्थे । अधिकं कर्म प्रा०स० । अधिक-
कर्मणि । न०ब० । अधिककर्मयुक्ते लि० ।

अधिकर्मकार लि० अधिक् कर्म तत्करोति क-आतुलो-
भ्यादौ ट । शुश्रूषकभेदे दासभेदे । क्तिप् अधिकर्म-
कदप्यल लि० ।

अधिकर्मकृत लि० अधिकं कर्म अधिकं तत् कृतं येन निष्ठा-
नस्य परनि० । "सर्वेऽधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तपो-
परि । सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय" इति ऋग्युक्ते शुश्रूषकभेदे ।

अधिकर्मिक पु० अधिकृत्य हृद् कर्मणोऽलम् अधिकर्म-ठन् ।
हृद्वाध्यत्वे, हृदस्यभणित्वात् शुक्लादानकर्मणि नियुक्तं ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । बर्मेधरैर्योर्वैर्हृदयमध्ये यर्म-
दाश्चार्धं बह्वपङ्क्तिदौ । ब० । अधिकाङ्गवति लि० ।
"अजाविषातने चैव अधिकाङ्गं प्रजावते" इति शाता० ।

अधिकार पु० अधि+क-वञ् । आरम्भे, यद्येदं क्रयविक्रया
दिकर्तृत्वसम्पादके स्वाभित्ते, "अधिकारः फले स्वामप्रमधि-
कारो प्रभुर्भवेदिति" श्रीसांख्योक्ते विहितकर्मफलस्वामित्वे,
विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा वाजनादिकर्मणि ब्राह्म-
थादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कथादौ, शूद्रस्य
द्विजसेवायाम्, "नैमित्तिकोऽय प्रायश्चित्ताधिकार" इति
मिताक्षरा । स्वामित्वे-"सर्वे सुरधिकारिण" इति स्मृति ।
तत्र च वैदिकादिकर्मेषु कर्तव्यताज्ञानाधीनप्रदत्तहेतुरधि-
कारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य माध्य-
यनादिवधिकार यथोक्तं "नियेकादिः प्रजापान्तो यस्य वेदो-
दितो विधि । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नान्यस्यैव कदाचनेति"
मनुभा । न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकार यागा-
दावप्यनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयस्मृत्यभाष्यादौ । "चात-
र्वर्ण्यसंविषेयाम्" इत्याशङ्क्य "निर्होमाहा तयाणां स्याद-
ग्न्याधेये हृत्कर्मणः क्रतुषु ब्राह्मणेषु तिरित्वात्नेय" इति ।
"वाग्भट्टः पक्षं व्यावर्त्तयति, "तयाणाम्" अधिकारः
कात् कृत ? आग्न्याधेये निर्देशात् आग्न्याधेये तयाणां
निर्होमो भवति, "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, योश्चे
राजस्यः, शरदि वैश्याः" इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति
इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।

तस्मात् "व्यग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्येवमादियु
शूद्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य
सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमन्वात्, आहवनीयादयो
न शूद्रस्य, अधिधानात्, संस्कारमद्वत्वाच्च आहवनीया-
दीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादियु शूद्रः इत्या-
त्नेयः मन्यते एष" इति भा० । तथा कर्मप्रतिपादक सर्वगास्त्र
विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरस्त्रां न वा
देवादीनां यथोक्तं तन्नैव "फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकार स्यात्" इत्याशङ्क्य "कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः
कात्स्न्येनैव गम्यते" इति सू० "वाग्भट्टः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कश्च
तर्हि ? य समर्थः क्वत्तं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम् । न
चैते, शक्यन्ति तिर्यागादयः क्वत्तं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्,
तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते
कर्तुम्, सोऽभ्युपाय स्यात् ? इति । न देवानां, देवता-
न्तराभावात् न हि घातानसु उदिश्य त्याग सम्भवति,
त्याग एवापी न स्यात्, न षट्पीणाम्, अपार्थेयाभावात्
न श्मवादयो श्मवादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां
सामर्थ्यं मत्स्यम् । "अपि च तिर्यक्षो न कालान्तर-
फलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । "ननु च
उक्तं, कालान्तरफलार्थिन तिरस्य पश्यामः, शुन
श्लेष्मांश्चतर्ह्यश्याम् अष्टममत्रा च उपवसत" इति उपपत्ते
न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति । "कथं अथ गम्यते ?
वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः, "इदं
कर्म कृत्वा, इदं फलमस्यत्वात् प्राप्नोति इति" न चैते वेद-
मधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, माध्यमेभ्यः अवगच्छन्ति,
तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविदासः कथम् अच्युति-
हेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं
तद्वर्त्तयाम् उपवास ? उपपत्ते, रोगात् अक्षिरे-
याम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? उपपत्ते
नियतकाला अपि रोगो भवति यथा तृतीयकाशार्थं का-
श्चेति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकार इति । न च
तिरस्त्रां इत्यपरिमहः, न हि एते इत्थं श्लेष्मया उप-
शुश्रूषा दृश्यन्ते, तस्मात् अनोशाना धनस्य । यस्तु, देव-
स्यापी हस्तिपामः इति, उपचारमार्त्तं तत् । तस्मात्
अपि न तिरस्याम् अधिकारः इति । यानि एव-
र्त्तिहानि, "देवा वै सल्लासत" इत्येवमादीनि, अर्घ्यवादा-
से विधिप्ररोचनार्थाः । विद्यते हि विधिरन्धः तेन सर्वेषु,

न-च विधेर्विधिनेक्यवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् ।
 स्तुतिस्तु वा, इत्य नाम सत्त्वाणि आसितव्यानि, यत्
 कृतकत्वा अपि आसते देवा, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्च,
 अचेतना अपि वनस्पतय, किमङ्ग पुनर्विहासो मनुष्या”
 इति भा० । अङ्गविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार
 इति “तदुपर्यपि वादरायण. सम्भवात्” इति शा० छलेण
 व्यवस्थापित, व्याख्यातश्चेत्तु शाङ्कराचार्य्येण यथा “वाङ्-
 मनुष्यान्धिकारोऽत आहं न त मनुष्यान्नेवेतीह अङ्गविद्याने
 नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणासुपरिष्ठात् ये देवादयस्त्वन
 अधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्य्यो मन्यते
 क्स्यात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामव्यर्थितत्वाद्यधि-
 कारकारणम् । तत्कार्यत्वं तावत् सोऽपि वय देवादीना-
 मपि, सम्भवति विकारविषयमित्युक्त्यालोचनान्दिनिशि-
 तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेति-
 हासपुराणलोकेभ्यो विप्रहृयत्त्वाद्यावगमात् । नच तेपा
 कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेषूपामधिकारो
 निर्वर्त्तितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वय-
 प्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषा विद्यायहृणार्थं अङ्ग-
 न्यर्थादि दर्शयति “एकगतं ह वै षडोऽपि भववान् प्रजापतौ
 अङ्गचर्य्यस्वास” “अगुर्वै वास्त्रिर्वर्णं पितरस्तपससाद
 अधीहि भगवो ! अङ्गोऽस्यादि” । यदपि कर्मस्वनधिकारकारण-
 सक्तम्, न देवाना, देवतान्तराभावात् । न अयोषामा-
 र्थेयान्तराभावादिति । न तद्विद्यास्त्रि न हीन्द्रादीना
 विद्यास्त्रिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति
 न च अगवादीनां अगवादिसमोक्ततया । तस्माद्देवादीना-
 मपि विद्यास्त्रधिकारः केन वाय्यते ? इति” । ततश्च
 विद्वन् कर्मफलार्थित्व-तसत्कर्मकरणसमर्थत्वापर्युद्देशत्वात्
 अधिकारप्रयोजकानीति सिद्धम् तत्रापि विधानेन सर्व-
 कर्मत्वाग्रूपे सद्ग्रासे विमलैषाधिकार इति सर्ववादि-
 सन्नतम् द्विजभाषाध्यामधिकार इति केपाश्चिन्नतम् ।
 अधिकारकरे दृश्यम् । कश्चिन्नाधिकृतस्याधिकार ।
 अथा दर्शाद्यधिकृतस्य प्रयोजान्द्विधिकारः “प्रधा-
 नाधिकारो अङ्गाधिकारो भवतीति” श्यायात् । “ताम्बू-
 लाधिकारो दत्त इति” इति० । “हृताधिकारो
 मक्षिनामिति” इतिः । कर्मणि घञ् । “कर्त्तव्ये
 स्वाधिकारे प्रसक्त” इति मेव० । प्रकरणे, व्याकरण-
 शास्त्रे पूर्वसूत्रोपास्यदादेरुत्तरत्वं सूत्रेषु अतुवर्त्तने ।
 अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति” सि०कौ० ।

तत्राधिकारस्य प्रत्ययादिकर्माद्यर्षस्तरोत्तररुत्वेयु पूर्व-
 सूत्रोपास्यदस्यातुवर्त्तनम् । यथा “प्रत्यय, परस्य
 इति सूत्रोपास्यप्रत्ययपरयद्वयो आ पञ्चमाध्यायसमाप्ते
 सव्यत्वं सूत्रेषु अतुवर्त्तनम् । स चाधिकार त्रिविध
 “विंहावसोक्तितं चैव मण्डूकसुतमेव च । गङ्गाप्रवाहव-
 ज्ञापि अधिकारस्त्रिधा मत” इत्युक्तमेदत्वात् ।
 तदुदाहरणतु व्याकरणोपगमम् । नियोज्यतया विप्रयी-
 करणे, “सर्वाधिकार शास्त्रमिति” जै० सू० । तदभिप्रायेण
 “वाड मनुष्यान्धिकारोऽत आहं”मिति मनुष्याधिकार
 त्वाच्छास्त्रोक्ति” च य०भा० । सर्वमधिकरोति कर्मव्युप-
 पदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्वादित्यत्रापि
अधिकारविधि पु० अधिकारे फलसाध्ये विधिर्विधानम् ।
 मीमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्तृताप्राप्तके विधौ
 यथा स्वर्गकाशो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गका-
 मोति प्राप्नोते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधि अधिकार
 यथा “राजा राजसूयेन यजेतेति” तत्र राजसूये रात्र
 एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनात्स तयास्य स्वसकर्मणि
 नियोगे च ।
अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तत् । विद्वन्-
 फलार्थित्वकर्मकरणशक्तिमत्त्वापर्युद्देशत्वात्प्रयोज्ये अधिकारे
 “भार्यापुत्रविहीनस्य-नास्ति यज्ञोऽधिकारितेति” कृति ।
 भावार्थे त्व । अधिकारित्वस्य ध्वलैवार्थे न० ।
अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+क-णिनि । स्वामिनि
 विहितकर्मफलभोक्तृरि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियो-
 जिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्थियां
 ङीप् । वेदान्तमतसिद्धे अतुवन्वचतदयमध्ये अतुवन्वभेदे वेदा-
 न्तसारे वेदान्ताशास्त्रोचनहेतुभूतातुवन्वचतदयमिरूपसाय
 “अधिकारोऽत विधिवदधोतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगता-
 स्त्रिभेदाद्यः इह जन्मनि जन्मान्ते वा कामप्रतिषिद्ध-
 वर्जनपुरस्सर नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनातुगानेन
 निर्गतमिच्छितकल्याणतया नितान्निर्मलस्थान साधन-
 चतुष्टयसम्पन्नः प्रभाते”सुक्तम् । स चाधिकारो उत्तममध्य-
 माधमभेदेन त्रिविध “अधिकारिणैर्विभ्यास नियम” इति
 “अधिकारिभेदात् नियम” इति च शास्त्रसूत्रार्था तयोक्तेः ।
 तत्र उत्तमाधिकारिण विधानेन विहितसर्वकर्मत्वागपूर्वक
 निराकारअङ्गप्रदानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहित-
 वस्त्रादि कर्मकरणपूर्वक सोपाधिअङ्गोपासने, अध-
 मस्य तु वर्णाश्रमविहितकर्म विधानपूर्वक साकारअङ्गोपा-

सने "ये सन्दाक्तो त्व सञ्जने ब्रह्मणोरूपकल्पने" इत्युक्ते ।
 अतएवोक्तम् "मशान्त्वचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय
 यथोक्तकारिणे-प्रदेयमेतत् सततं ह्यसृजवे" इति । अत्र
 यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कर्णाश्रमविहितं
 कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं भा० सूत्रकृताऽपि "विहितत्वादाश्रम
 कर्मापि" इत्युक्तम् गोवायामपि "आरुरुक्षोर्नैयोगः कर्म
 कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव यम कारणमुच्यते"
 इत्यनेन आरुरुक्षो यथोक्तकर्माधिकार उक्तः "कषाये
 कर्माभिः पक्वे ततो ज्ञान प्रजायते" इत्यनेन कषायशब्द-
 वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । "हे ब्रह्मणी
 वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति" अुतावर्षाधिकारिभेदात्
 भिराकरसोपाधिकृतो ह्योर्ब्रह्मणोर्षेद्यतोक्ता । गोता-
 यासपि "लोकैर्ऽखन् द्विविधा निघा पुरा प्रोक्ता मया-
 नघ ! ज्ञानयोगेन साङ्गाना, कर्मयोगेन योगिनामिति"
 अधिकादिभेदात् ज्ञानकर्माणोरधिकार इत्युक्तम् ।
 "समृक् सताधन कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेषु
 भदा पार्थ ! कामम् कामान्वितेन चेति" भवि० पु० ।
 "अधिकारिणाऽर्धना विदुषा समर्धेनेति" रघु० तेन
 विदुषं तसत्कर्मजन्मफलार्थित्वम् तत्कर्मकरणयोर्म्यत्वम्
 अपर्युद्दासत्तच्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थि-
 त्वञ्च सति कामे एव, ह्यसृजुत्वे तु न फलार्थित्वावश्यकतेति
 भेदः । शार्करुद्देयपुराणे रुषिवाक्येन "पितृन्मस्ये दिदि
 ये च भूर्त्ताः स्वधामुज कामप्रफलाभिसञ्चै । प्रदानशक्ता
 सकलेक्षितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंक्षितेक्षिति" अनेन
 फलार्थिन प्रति तत्तत्फलदात्वत्, तदनर्थिनं ह्यसृजु प्रति
 मुक्तिदात्वमिति स्पष्टमुक्तम् एव देवतागामप्यधिकारिभेदेन
 फलदात्वम् । अनभिसंहितेषु अहृदिषु फलेष्वित्यर्थः ।
 प्यधिकारोऽस्त्यस्य इति । स्वामित्वमिति "सर्वे सुरधि-
 कारिण" इति स्मृति स्त्रियां ङोप् । "कृतात्त देवी
 वचनाधिकारिणोति मय० ।

अधिकार्थवचन न० अधिकार्थस्य स्तुतिनिन्द्याभ्यामारोपि-
 तस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थादे,
 निन्द्यर्थादे च । यथा वातच्छेद्यं त्वणमित्यत्र दुर्बलत्वेन
 निन्दा, काकपेया मदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुति गम्यते
 "कृत्यैरधिकार्थवचने" इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिक काम । अत्यन्ताभिलाषे । न० । तद्वति
 त्रि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकत्वर्थेत्यर्थे अव्य० ।

अधिकच्छ्र पु० अधिक कच्छ्र कष्टं साधनतयाऽस्त्यस्य अश् ।

"दिल्लैरामसकैर्वापि कपित्यैरथवा शुभैः । मासेन लोके
 ऽधिकच्छ्र कथ्यते द्विजसत्तमैः" इति (यक्षुस०) उक्ते मास-
 साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्रि० ।
 अधिक्षत पु० अधि+क्ष-क्त । धायव्यायाद्यवेक्षते, व्यध्यषे
 कर्मजन्यफलसम्यग्निनि नियुक्ते, स्वामित्वमिति च त्रि० ।
 "सङ्गीपतीना पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकक्षतामधि-
 श्रीरिति" रघुः ।

अधिकक्षति स्त्री अधि+क्ष-क्तिन् । अधिफारे । [आरोहणे ।
 अधिकाम पु० अधि+काम-भावे घञ् अमन्तत्वात्तु द्विदि ।
 अधिचित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्तिप्-त्सक् च । परि-
 कथ्ये, तत्कारिणि च । "विशामासामयानामधिकक्षितम्
 च० १० ६२, २४ ।

अधिकिप्त त्रि० अधि+क्षिप-क्त । स्थापिते, निन्दिते, कृता-
 धिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिच्येय पु० अधि+क्षिप-भावे घञ् । तिरस्कारे, स्थापने
 प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि० अधि+गम कर्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । "अधिगत
 विधिवत् यदपासयदिति" रघु "अधिगतसकलकृताकृता-
 पकमिति" काद० । अधिगतास्त्रिभेदार्थं" इति ने० षा० ।

अधिगम पु० अधि+गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्ते, स्वीकारे च ।
 "अभ्यात्मयोगाधिगमेनेति" गीता । मिथ्यादे प्राप्ते
 च । "स्वामी ऋक्युक्त्यसंविभागपरिपङ्गाधिगमेक्षिति"
 गीत० । "अधिगमो मिथ्यादे माप्तिरिति" मित० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० भेदे अच् समा० ।
 गवोत्वर्थे "स्त्रादीयो यदधिगव क्षीरमिति" भेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० ष० । अतिवदितविमत्यादि-
 गुणे । न० । तद्वति त्रि० । "वाञ्छा मोषा वरमधिगुणे
 नाधमे लक्षकामा" इति नीति० । गुणे-विभक्त्यर्थे
 अव्ययी० । गुणमधिकत्येत्वर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो
 येन । ज्ञाधिगुणे धतुमि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्वे तस्य
 द्विजिह्वत्वञ्च अमृतास्त्रादायया कुयविशेषनात् । यथोक्तं
 भा० षा० प० । "यत्तदमृतञ्चापि स्थापितं कुयवत्सक ।
 तद्विज्ञाय कृत सर्पाः प्रतिमायास्ततश्च तत् । सोमस्यान-
 मिदञ्चेति दर्भीक्षे खिच्छिच्छदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा
 सर्पाणां तेन कर्माणा । अत्रवशात्तदसर्पाहर्मासोऽव पवि-
 त्रिय । एवं तदमृतं तेन कृतमाकृतमेव च । द्विजिह्वाश्च
 कृताः सर्पां गरुडेन महात्मना" इति ।

अधिजिज्ञिका स्त्री जिज्ञेव इवार्थे कन् अधिहृदा जिज्ञिका वा । (आख्जिभ) उपजिज्ञायाम् ।

अधिज्य न० अध्याहृदा व्या यत् प्रा०ब०, अधिगतं ज्यां वा अत्या०स० । आरोग्यपतयुक्ते धतुषि "त्वयि चाधिज्यकार्मुके" इति शत० ।

अधिज्योतिषि अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच् समा० । सूर्यतारकादिज्योतीष्यधिकृत्येत्यर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यकन् । पर्वतस्योपरिभूमौ । "आहृदं स्पृशमधित्यजेति" सि०को० । "स्याणु तपस्यन्तमधित्यकायामिति" कुमा० । "अधित्यकायामिव धातुमयामिति" रघु० ।

अधिदन्त पु० अध्याहृदो दन्तम् अत्या०स० । दन्तोपरि जातदन्ते (गजदाँव) । प्रा०ब० । तद्वति लि० । दन्ते विभक्त्यर्थे अव्ययी० । दन्तमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिहृतो देवः येन गुष्पातिशयाद् प्रा०ब० । सर्वदेवाधिपे परमेश्वरे । देने विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिदेवं मय उञ्च । अतुशतिका० द्विपददृष्टि । आधिदैविक देवैभ्यो जाते दुःखादौ लि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता या०त० । अधिष्ठात्रा देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठात्वञ्च सन्निधान-मालेप तत्सत्यदार्याना तत्तत्कर्मैश्च नियन्तृत्वरूपम् । तच्च साक्षात् परमेश्वरस्यैव यद्योक्तम् इ०उ० अन्तर्यामि ब्राह्मणे । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, य पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीर, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत ॥ योऽणु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो, यमापो न विदुर्यस्यापः शरीर, योऽपोऽन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृतः । योऽनौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो अमग्निर्न वेद, यस्याग्नि शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नरिचादन्तरो, अमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्ष शरीर योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यो पायो तिष्ठन्वायोरन्तरो, यं वायुर्न वेद, यस्य वायु शरीरं, यो वायुमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो, व द्यौर्न वेद, यस्य द्यौ शरीर, यो दिवमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृतः । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्य शरीर, य आदित्यमन्तरो, यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्गोऽन्तरो, य दिशो न विदुर्यस्य दिग्,

शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यसन्द्रतारके तिष्ठन्चन्द्रतारकादन्तरो, यच्चन्द्रतारक न वेद, यस्य चन्द्रतारक शरीर, यसन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाश शरीर, य आकाशमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृतः । यस्तमसि तिष्ठन्सामोऽन्तरो, यं तमो न वेद, यस्य तमःशरीर, यस्तमोऽन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यस्तेजसि तिष्ठन्तेजसोऽन्तरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजःशरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् च सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेष्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, य सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् च प्राये तिष्ठन्प्राणादन्तरो, य प्राणो न वेद, यस्य प्राण शरीरं, य प्राणमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यो पाप्मि तिष्ठन्पापोऽन्तरो, य पाह्न् न वेद, यस्य पाक् शरीर, यो पापमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यक्ष्णुपि तिष्ठन्क्षुषोऽन्तरो, य क्षुषुर्न वेद, यस्य क्षुःशरीरं, यक्ष्णुरन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । य श्रोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रादन्तरो, य श्रोत्र न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीर, य श्रोत्रमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो, य मनो न वेद, यस्य मन शरीर यो मनोऽन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृत । यस्तृचि तिष्ठन्तृचोऽन्तरो, य तृचन् न वेद, यस्य तृक् शरीर, यस्तृचमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृतः । यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो, य विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञान शरीरं, यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृतः । यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो, य रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीर, यो रेतोऽन्तरो यमयत्येव त आत्मानन्यामप्रकृतोऽहो इष्टा,ऽश्रुत श्रोता,ऽसतो मन्ना,ऽविज्ञातो विज्ञाता, नाभ्योऽतोऽसि इष्टा, नाभ्यतोऽसि श्रोता, नाभ्यतोऽसि मन्ना, नाभ्यतोऽसि विज्ञातैव त आत्मानन्यामप्रकृतोऽतोऽन्यदासम्" इति । तस्यैवाय-विशेषेणाधिभूतानां दिग्वाद्यभिमानिदेवानाभिन्दित्र्याधिष्ठा-त्त्व यथा "वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका द्यम् । दिग्वाताकीर्षतेतोऽश्विनस्त्रीन्द्रोमेन्द्रमिलका" इति शार० । "शक्तिसामर्थ्याद्विदितपरमेश्वरादुत्पन्नत्वेनाहङ्कारस्य तद-

तृपन्नदेवानाञ्च वैकारिकत्वमिति" राघवभट्टेन व्याख्या-
तम् । "वैकारिका दिगाद्याश्च चन्द्रैर्णैकादश स्मृता ।
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्तैः परिकीर्त्तिता" इति तद्भूता-
भियुक्तोक्तिः । तथा च श्रोत्रस्य दिक्, त्वचो वात,
नेत्रस्य अर्क, रसनाया वरुणः, घ्राणस्य अश्विनी,
वागिन्द्रियस्य वज्रि, हस्तस्य इन्द्र, पादस्य उभेन्द्र,
पायो मित्र, उपस्थस्य (क) प्रजापतिः, मनसं चन्द्र,
इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः । "इश्वरं
भास्करे विद्यादुमा विद्यान्निशाकरे । स्तान्दमङ्गा-
रके विद्याद्बुधे नारायण विदुः । गुरी वेदनिघ विद्याव्
शुक्रे शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यम विद्याद्वाहोः कालं तथैव
च । चित्रगुप्तोऽधिप केतोःरित्येते षड्देवताः" इति (मत्स्य-
पुरा०) उक्ता षड्हाणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च
प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवस्थित्यन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे
दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवताशब्देन । "आदित्याभिमुखः सर्वे
साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपुरा० । "शशाङ्कमूर्त्तैरधिदेव-
ताकतिरिति" भट्टि । चन्द्राधिदेवता उमा ।

अधिदेवत न० अधिष्ठातृ देवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे
"शिवधिदेवतं ध्यायेत् यज्ञप्रत्यधिदेवतमिति" "विचिन्त्यो
माधिदेवत"मिति च विष्णुपुरा० । देवते विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । देवतमधिष्ठातृत्वर्थे अव्य० । "अथाधिदेवतम्
आदित्यो वा" इति छन्दो० उ० । "इत्यधिदेवतमिति
ह० उ०" । अधिदेवतमप्यत्र अव्य० । "अधिदेव किञ्च-
च्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथ प्रा०स० । अश्वरे । "तत्रा-
धिनाथमधिष्ठातृ दिवस्तथासाविति" नैष० ।

अधिनाथ पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधाररूपध्वान्यनयनद्वारा
तत्तत्स्थानं हियतेऽसौ अधिनी-वञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा-क । प्रभौ ईश्वरे ।
"अथ प्रजानामधिप प्रभाते" इति रघु । "अथ
कुक्ष्यामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिक पति, अधि+पा-डति वा । ईश्वरे
स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूताणामधिपतिरिति"
श्रुति । "सर्व्वेऽध्याधिपतिर्हि स" इति मनु । "ततो
भुजङ्गाधिपतेः कृपायैरिति" कुमा० । मत्स्यन्तत्याव्
भावादौ यक् आधिपत्वम् । अत्यन्तैश्वर्ये न० । "शैला-
धिपत्यं स्वयमन्वतिवदिति" कुमा० । सम्पूर्णपदत्वत्
स्त्रिया ङीप् नञान्तादेशः । "विदन्मिनीं दिशामधिप-

लीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" दीप ।

अधिपा त्रि० अधिपाति अधि+पा क्तिप् अधिपतौ, अधि-
पालके च "स्वयं दशमस्य अधिपा उच्यन्तेऽभि" छ० ७, ८८, २ ।

अधिपु(पू)रुष पु० अधिक उक्तम् पु(पू)रुष प्रा०स० ।
परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिष्ठातृ-
त्वर्थे अव्य० । [वञ्जप्रजाया स्त्री ।

अधिप्रज त्रि० अधिका प्रजा यस्य । वञ्जप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।

अधिभू पु० अभिमवति स्वामीभवति स्वाम्यर्थेऽत्राधि० अधि+
भू-क्तिप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिष्ठातृ-
त्वर्थे "अधिभूतं किञ्चिद्यत" इत्यर्जुनप्रश्ने "अधिभूतं क्षरो-
भाव" इति भगवद्भक्तारम् इति गीता । "भूतं प्राणि-
मात्ममधिष्ठातृ भवतीत्यधिभूतमच्यते" इति श्रीधर ।
अधिभूत भव अतृपतिकाम् द्विपददृष्टि आधिभौतिकम् ।
भूतान्यधिष्ठातृ जाते उ खादौ त्रि० ।

अधिभोजन ग० अतिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्त-
भोजने । भोजनं निरुक्ते धननामस्य पठितम् अधिकं धनं
मूल्यं यद्यत्र । अतिमूल्यत्वर्थे वस्तुनि त्रि० । "दश
वस्त्राधिभोजना इति छ० ६, ४७, २१ अधिभोजना अधिकं
धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्य पु० अधिकं मन्यतेऽनेन अधि+मन्य-करणे वञ् ।
"उत्पाद्यत इवात्यर्थे नेत्रं निर्भयते तथा । शिरसोऽङ्गि
तु तं विद्यादधिमन्य स्वलक्ष्यै" इत्युक्ते अरशिकाठ-
मन्यभावव्यवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र । "विश्वोर्णं ऋदु वञ्जल
यक्षत्रप्रकारं श्यावं वा तदधिमांसजाम् विद्यादिति" वैद्यकोक्ते
रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र व० कप् । "ह्रनूये
यक्षिमे दन्ते मङ्गाशोयो मङ्गारुज । कालास्त्रायी कफकतो
विज्ञेय सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते इन्नरोगविशेषे ।

अधिमात्र त्रि० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाणमस्य मात्राच्
वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तं शुक्लप्रतिपदादि-
दर्शान्तसन्धौ मास प्रा०स० । मखमासे "असंक्रान्त-
मासोऽधिमासो निरुक्त" इति श्रुत्युक्ते रविशंक्रान्तिवर्जितो
मासोऽधिमासः । तथा हि "नीमादिस्थो रविर्व्यवहारम्भ-
प्रथमे क्षणे । ते चैवाद्या" इत्युक्ते दिशाभीनस्य रवौ यस्य
चान्द्रमासस्याङ्गत्वं चैत्र, एवं मेघस्वरवारञ्चो नैशास्य

यायाइस्र मासाः प्रथक् सूर्यमासैर्विहीनारस्तु कल्पेऽथवा
 तेऽधिमासाः इति” । इत्यर्थेऽधिमासानयनं तर्कवोक्तं यथा
 “कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः ।
 अदह्रमं (१०) गुणितस्त्रिधिसंयुतं प्रथगतोऽधिकमाससमा-
 हतात् (१५६३३०००००) ॥ रविदिना (१५५५२००-
 ००००००) प्रगताधिकमासकैः कृतदिनैः संहितो द्युगणो
 विधोः” इति । अत्र वासना कल्पगताद्वा हादयगुणिता
 रविमासा जातास्तौ चैलादिगतचान्द्रत्स्यैः सौरैरेव युता-
 स्त्रिंशद्गुणा इत्येवमासप्रतिपदादिगतवितथितस्यैः सौरैरेव
 दिनैर्युताः एवमेव सौरा जातास्तौ च प्रथक् स्थितेभ्योऽधि-
 मासानयनं तैराधिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा
 अन्वये तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः । तं दिनी-
 कृतैः प्रथक् स्थितः सौराङ्गणसंहितसाम्प्रो भवति यतः
 सौरवाग्दान्तरमधिमासदिनान्येव” इति । सूर्यसिद्धान्तेऽप्यु-
 क्तम् । “भवन्ति यथिनो मासा सूर्येन्दु भगणान्तरम् । रवि-
 मासोनितास्तौ तु येषाः सूर्याधिमासकाः” इति ॥ सूर्यचन्द्र-
 भगणयोरन्तरं चन्द्रस्य सावा भवन्ति ते चाङ्गमासा रविमासो
 निताः सन्तः येषां अथशिष्टा ये चाङ्गमासास्तौऽधिकमासा एव
 भवन्ति मान्ये । अनेन चाङ्गत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् ।
 अत्रोपपत्तिः । त्रिंशत्सिद्ध्यात्मकस्य रवीन्दु युतिफालरूप-
 दशान्तावधेसाङ्गस्य, हादयरागिमितेन सूर्येभन्तरेणैव सिद्धि-
 कथमव्यथा दशान्ते जातस्य चन्द्रोपग्रहयोः सूर्येभ्योर्योगस्य
 पुनर्दशान्ते सम्भवः । हादयराग्यन्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो
 भगणान्तरेण चाङ्गो मासः सिद्धः । सौरमासामेक्षया
 यदन्तरेण चाङ्गमासानामधिकस्य त एवाधिमासा इति ।
अधियज्ञः उ० अधिष्ठतोयज्ञो यस्मात् प्रा०ष० । परमेश्वरे ।
 “अधियज्ञः कथं? कोऽन्ते” अर्जुन प्रश्ने । “अधियज्ञोऽहने
 बाल देहे देहभ्रष्टा वरः” इति भगवदुत्तरम् गीतायाम् ।
 “अतामिन् देहेऽन्त्यामित्ते न स्थितोऽहमधियज्ञ यथा-
 दिकर्मात्मवर्षकसात्फलदाता चेति” श्रीधरः । यथा च
 तस्य सर्वान्त्यामित्ते तथा अधिदेवतागन्देऽन्त्यामि-
 त्त्राण्ये परकाङ्क्षितम् । यत्रे विम० अव्ययी० । यथा-
 अधिष्ठतेत्यर्थे अव्य० । अधियज्ञं मङ्गल जपेदिति मनुः,
 वाने विम० अव्ययी० । अधियागमयुक्तार्थे अव्य० । अधिकः
 अधिकाङ्गयागः प्रा०ष० । अधिकाङ्गे यागे उ० ।
अधियोगः उ० अधिक्तोयोगः प्रा०ष० । ज्योतिषप्रसिद्ध
 यातिकमुभयोगे । य च गणमसमयसङ्गमे-तस्माद्वा पतये,
 प्रसूमे, स्रामे, नवमे, दशमे, वा अत्यतमस्थाने मुषजीव-

भागदाणा मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्या भवति । “दोने
 दोसमथाधियोगमने क्षेमं विपूणा वध इति” उच्यते ।
अधियोधः उ० आधिक्येन युध्यति अधि+युध-अच् ।
 अतियोजरि । विभ० अव्ययी० । योधे इत्यर्थे अव्य० ।
अधिरथः अध्याहृतः रथ रथिनम् अन्त्या०ष० । अतिरथे ।
 कर्णपतिरि उ० । “विनेथाधिरथोरङ्गं यद्विप्राणो ह्ययन्नि-
 वेति” भा० आदि० । तस्यापत्यम् इज् । आधिरथिः
 कर्णं उ० । कर्णपर्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य ।
अधिराजः उ० अधिराजते अधि+राज-क्विप् । साम्राज्यमिति,
 ऋषे, सम्मन्त्रण्ये च “प्रायोपविष्टो गङ्गायामनाहत्याधिराट्
 न्नियमिति” भाग० । अधिक्रयोभान्विते त्रि० ।
अधिराजः उ० अधिको राजा टच् समा० । अधीश्वरे वाष्वा
 स्यवति, ऋषे च । “शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्या-
 विति” “हिमालयोगाम नगाधिराज” इति च कुमा० ।
अधिराज्यः न० अधिकं राज्यं प्रा०ष० । साम्राज्ये ।
 “अत्यन्त्यान् प्रथिषीपालान् प्रथिव्यामधिराज्यभागिति” ।
अधिराजः न० अधिष्ठतं राष्ट्रमत्वं प्रा०ष० । राज्ये । विभ०
 अव्ययी० । राष्ट्रमधिकृत्येभ्यश्चै अव्य० ।
अधिरुक्ता त्रि० अधिगतं रूपमाभरणं येन प्रा०ष० । अधि
 गतसुवर्णाभरणे मानवे । अधिरुक्ता विनीयते” इति ऋ०
 ८, ४६, ३३, अधिरुक्ता अधिकरुक्ताभरणेति” भाष्यम् ।
अधिरुक्ता त्रि० अधि+रुक्-कर्त्तरि-क्त । उपरिमाने आरो-
 हणकक्षेत्रे, अतिवृद्धिमिति च । [यथेमारोपिते ।
अधिरोपितः त्रि० अधि+रुह-णिच्-उक् ढर्मणि क्त । अति-
अधिरोहणः न० अधि+रुह भावे-ल्युट् । उपर्यारोहणे ।
 घञ् । अधिरोहोऽप्यत्वं उ० ।
अधिरोहणी स्त्री अधिरुह्यतेऽगत्या अधि+रुह-करणे
 ल्युट् । (मद्) इति, (सिद्धि) इति च प्रसिद्धे दासवंशादि-
 निमित्ते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानवन्दे । अधिरोहः
 साधनत्वे नाख्यस्याः इति । अधिरोहणीत्यप्यत्वं इति
 यन्दकल्पद्रुम तन्मूलं इत्यम् । रायसकुटादिभिः स्युटैव-
 गात्पदपाधनास्तास इत्यन्यता ।
अधिलोकः अव्य० लोके विम० अव्ययी० । लोके इत्यर्थे ।
अधिवक्तुः त्रि० अधि+वच-तच् । पक्षपातेन वक्तारि ।
 “विश्राद्धेऽधिवक्ता” इति ऋ० १, १००, १०, अधि-
 पक्षा पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा० । स्त्रियां ल्यप् ।
अधिवचनः न० अधि+वच-ल्युट् । पक्षपातेन कथने ।
 “अधिकवचनं पक्षपातेन वचनं” इति साधवाचार्यः ।

अधिवस्त्र लि० अध्याहृत वस्त्र वेग प्रा० ष० । उपरिनिहित वस्त्रे । “वस्त्रेभिराहतोऽधिवस्त्रा बहुरिवेति” ऋ० ८, २, ६, १२, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाक पु० अधि+वच-घञ् । पक्षपातेन वचने । “तमिन्वनेषु हितेष्वधिवाकाय हुरनि” इति ऋ० ८, १५, ५, “अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति” भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे-घञ् । निवासे “श्री-कैटभारिहृदयैककृताधिवासेति” देवीमा० । अधि+वास घुरभीकरणे भावे घञ् । सौरभे “कङ्कान्निक्त्यावज्ञान-वासलम्बाधिवासयेति” माघ “अधिवाससृष्टयेव मारुत” इति रघुः । अधिवासयति देयता अनेन अधि+वस-षिच्-करणे घञ् । यत्प्राग्भूयर्ध्वदिशे देवतास्थापनादि-कर्मणि । “अधिवास- परेऽङ्गीतेति” छूतिः “मध्यरात्रेऽधि-वासवेदिति” अथल्लोकेषु पूर्वैद्युर्मध्यरात्रे कर्त्तव्यता । “आत्मयिज्ञेषु कार्येषु सद्यथाधिवासये” दित्युक्ते यांगदिनेऽपि कश्चित् कर्त्तव्यता । गन्धमाख्यायां सञ्कारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस-षिच्-ल्युट् । यागपूर्वदिने देवतास्थापानपूर्वक-पूजनादिकर्मभेदे । अधिवासते घुरभीक्रियते अधि+वास घुरभीकरणी भावे ल्युट् । गन्धमाख्यादिभि घुरभीकरणरूप-सञ्कारभेदे तद्द्वयापि च “मङ्गी गन्ध यिजा धान्य दूर्घा उष्यं फल दधि । घृतं सस्त्रिकसिन्दूर यक्षकज्जलरोपना । विहायं काञ्चन रोम्य तावधामरदर्पणम् । दीप प्रय-स्त्रिपालञ्च विद्येयमधिवासने” इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि । “शव यष्टान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति” पुरा० ।

अधिवासित लि० अधि+वास-घुरभीकरणे कर्मणि क्त । घुरभीकृते गन्धमाख्यादिभि कृतसञ्कारे । अधि+वास-निवासे षिच्-कर्मणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वह-षिच्-ल्युट् । उपरि प्रापये वाहने, च । विभ० अव्ययी० । वाहन यानमधिकृत्ये-त्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत-भेदेने ल्युट् । अत्यन्त-भेदेने “आगाहन विद्यासमयो अधिविकर्त्तनमिति” ऋ० १०, ८५, ५५ ।

अधिविद्युः अव्य० विद्यायां विभङ्ग० अव्ययी० । विद्यामधि-कृत्येत्यर्थे । “अधिविद्युः प्रहायते इति” वाक्यपदीयम् ।

अधिविद्या स्त्री अधि+विद्-छाभे कर्मणि क्त । कृताधि-वेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम्

“अधिविद्या त्वया नारी निर्गच्छेदुपिता गृहादिति” मनु । अधिविद्यस्त्रियै देयमाधिभेदिक सममिति” वाच० ।

अधिवेत्तु पु० अधि+विद्-छाभे कर्त्तरि ढच् । विवाहोत्तर-विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे-पिभङ्ग० अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे । अधि+विद्-भाभे घञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदन न० अधि+विद्-छाभे भाभे ल्युट् । विवाहोपरि-विवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि ठक् । आधिभेदिकम् अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्र लब्धे च धनादौ लि० ।

“अधिविद्यस्त्रियै देयमाधिभेदिक सममिति” वाच० ।

“आधिभेदिकायां च स्त्रीधनपरिचीर्त्तितमिति” श्रुति । अधिवेदनकालनिमित्ते तु मत्कृतवक्तृविवाहवादे विस्तर-लक्ष्णे ततएवावसेये ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद्-छाभे कर्मणि-अनीयर् । यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्य तावद्भ्यां स्त्रियाम् । कर्मणि यत् । अधिवेद्याप्यत्र स्त्री । “बभ्याहनेऽधिभेद्यान्ते” इति मठ ।

[ल्युट् । पाचने ।

अधिअपण न० अधि+त्रा-पाठे षिच्-उक्-तुलस्य भाभे अधिअय पु० अधि+श्री-पाठे भाभे षच् । चूड्यासपरिस्था-

पनरूपे विक्रित्तच्छेत्तभूते व्यापारे, पाठे ।

अधिअयण न० अधि उपरि अयण पाकाय स्थापन श्रीज्-भाभे ल्युट् । चूड्या उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाठे च । अधिश्रीयते मच्छतेऽल, आधारे ल्युट् ङीप् । चूड्याम्

(आका) इति, (चूडा), इति च स्थानाभ्याम् स्त्री ।

अधिअयणीय लि० अधिअयणाय पाकाय हितम् क्त । पाक-साधनपाठे । अधिअयितमर्हति अधि+श्री-पाठे अर्हति कर्मणि अनीयर् । पाकाह्ये वस्तुनि लि० ।

अधिअयितवै अव्य० अधि+श्री-पाठे वेदे कृत्वाद्ये तवै । पचनोये “गौरेव उग्धमधिअयितवै ब्रूयादिति” वेदः ।

अधिश्री लि० अधिका श्रीयस्य । अधिकयोर्भाभित्ते अधिक-सम्पत्तिमति च “इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिअय” इति कुमा०

“समादिदेशाधिकृतानमधिशीरिति” रघुः ।

अधिधवण न० अधिधूयते शीम यत् अधि+धू-भूमिभवे व्यापारे ल्युट् । शोमामिधवसाधनकर्त्तादिपाठे । “अन्ध-निव प्रवाभिधवणे” इति वेदः । भाभे ल्युट् । अधिधवे ।

अधिधवण्या लि० अधिधवणाय हितम् गृत् । अधिधवसाधने कर्त्तव्ये । “यत् हाविष अयनाधिधवण्या कृता” इति ऋ०

१, २८, २ अधिधवण्या उभे अधिधवणकृतने इति भा०

अधिष्ठातृ लि० अधि+स्था-इत् वत्वम् । अध्यात्ते, नियमित-
 कार्यविशेषाकरणेन कृताकृतानेकत्वे, नियन्त्रि च ।
 “आत्मेन्द्रियाद्यनिष्ठातेति” भाषा० । अधिदेने च ।
 “इन्द्रियाध्यामधिष्ठातृदेवाको परिधीयते” इति पुरा० । ते
 च अधिदेयतायाम् उच्यते; सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव
 तदपि तन्मैदानमभिमानात्प्रथमेन दर्शितम् । “तत्सामिध्या-
 अधिष्ठातृत्वं मन्त्रिदिति” शांख्यसू० । अथायस्कान्तमयोः
 सावित्रिभामाले च ब्रह्मनिष्कर्षकत्वं न सङ्ख्यादिना तथै-
 नादिद्वयवत्त्वं संयोनमाले च प्रकृतेर्मङ्गलत्वरूपेण परिणम-
 नम् । इदमेव च बोधाधिक्यस्युत्पत्तिर्भवति । तथाचोक्तम् ।
 “निरिच्छे संस्थिते रत्ने जवा बोद्धः प्रवर्त्तते । यथा-
 माले च देवस्य तथा चेवं जगज्जनिः । अत आत्मनि
 बर्त्तत्वमकर्त्तृत्वं च सत्यितम् । “निरिच्छत्वाद्ब्रह्मसत्तांसी
 कर्त्ता ब्रह्मिभामालतः” इति वा०भा० । द्वितीयां स्त्रीम् ।
 अधिष्ठानम् न० अधि+स्था-स्युट् । नियमितकार्यविशेषाकरणेन
 सावित्रिभामाले च निवमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे
 आदीपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याङ्गमधिष्ठानं
 जवा तथाऽध्यासयन्नेव कर्त्तते । अधिकरणे स्युटि । पुरे
 आभारमाले, आभारे च । “तदधिष्ठानान्त्रयदेहे
 तद्वाद इति” वा०सू० । “तस्य चिह्नस्य तदधिष्ठानमाश्रयो
 ब्रह्मणाचरन्तवत्त्वं तस्मात्प्रये वाट्कौचिके देहे इति
 भाष्यम् । करणे स्युटि । अन्ते, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च
 हि महत्तदुदकत्वादिबन्धनः । अधिष्ठानञ्च नियन्त्रित्वं
 संबोधनं वाच्ये । “संज्ञतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य-
 वादधिष्ठानादिति” “एतच्च सुबयोऽस्ति अधिष्ठानात्
 त्रिगुणात्मकानामधिधीयमानत्वात् यद्यत् सुबहुःसमोऽज्ञातकं
 तत् सर्वं परेषाधिधीयमानं तदं जवात्वादि यन्मादिभिः,
 सुबहुःसमोऽज्ञातकत्वे दंनुस्यादि, तस्मादेतदपि परेषाधिष्ठात-
 र्त्वम् । च च परस्मैयुक्त्वादन्य आत्मेति” शां०कौ० । भावे
 स्युट् । अधिभामाले । “अन्तःप्रधानं कुर्वति” आवाहन-
 नन्धः । “भोक्तुरधिष्ठानाङ्गोनामतनमिच्छासम्यथा पूति-
 भावप्रसङ्गात्” इति शांख्यसू० । “भोक्तुः प्राचक्ष्णाधिष्ठातात्
 आभारदेव भोनाजतस्य शरीरस्य निष्ठायां भवति ।
 अन्धकारात्प्राचक्ष्णाभारभावेऽङ्गयोऽधिक्योः पूतिभावप्रसङ्गात्
 अतदेवदिव्यत्वम् । तथाच एवञ्चकारादिआभारविशेषैः
 प्राचो देहस्य निमित्तकारणं भावकत्वादिति भाव इति भा० ।
 ननु प्राचिनः निष्ठापारस्यधिष्ठाने प्रबोजनाभाव इति
 ज्ञानात् । “अन्तःप्रधानं आत्माधिष्ठितिकान्त्रात्” इति वा०

सू० । “देहनिष्ठायां आभाररूपमधिष्ठानं सावित्रिभामाले-
 कान्त्वात् अत्रेणा नास्ति किन्तु प्राचक्ष्णरूपमभ्यासद्वारा यथा
 रात्रः पुरनिष्ठायां इत्यर्थः । तथा च प्राचक्ष्णाधिष्ठातृत्वं
 साक्षात्, प्ररूपस्यधिष्ठातृत्वं प्राचक्ष्णयोनमालेयेति चिह्नम् ।
 कुशावादीनां घटादिनिष्ठायां चैवमेवम् । विशेषस्त्वयं तत्र
 चेतनस्य सुबुद्ध्यादेवासुपयोनोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं कर्तृत्वा-
 दिति । यद्यपि प्राचक्ष्णाधिष्ठातादेव देहनिष्ठायां तथापि
 प्राचक्ष्णद्वारा प्राचक्ष्णयोनोऽप्यपेक्ष्यते सुबुद्ध्यादेव प्राचक्ष्ण
 देह-
 निष्ठायादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० ।
 अधिधीयते कर्म्मणि स्युट् । अधिष्ठिते इन्द्रिभामालेण
 नियन्त्रिते । “इन्द्रियाधि मनी बुद्धिरसाधिष्ठान-
 सच्यते” इति गीता ।
 अधिष्ठित लि० अधि+स्था-कर्म्मणि क्त । अध्युषिते “विबोध्य
 इद्वोचमधिष्ठितं त्वयेति” कुभा० । सङ्घिभामाले च निबो-
 जिते “इश्वराधिष्ठाताः सर्वे स्वं स्वं कार्यं हि कुर्वते
 इति पुरा० ।
 अधिहरि कव्य० हरो, विभ० कव्यवी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे
 अधीकारेण पु० अधि+ह-कञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अधि-
 कारपदार्थे “सर्वाकारेणधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्”
 इत्युपपातकगणनायां घटः । “स्वागतं सागधीकारा-
 निति” कुभा० ।
 अधीत न० अधि+इत्-भावे क्त । अध्ययने, कर्म्मणि क्त ।
 कृताध्ययने कर्म्मणे च लि० “इपदीपदनधीतविद्ययेति”
 कुस० । “अधीतवेदेदाङ्गत्वेनेति” वे०शा० ।
 अधीति स्त्री अधि+इत् अध्ययने क्तिन् । अध्ययने “अधी-
 तिवोधायरणप्रचारयैदिति” जैप० । अधि+इत्-अरण्ये
 क्तिन् । अरण्ये “नू ते पूर्वस्य यधो अधीतौ ततोये”
 इति ष० २, ४, ८, “अधीतौ अरण्ये” इति भाष्यम् ।
 अधीतिन् लि० अधीतमनेन अधीत+इत् । कृताध्ययने ।
 “तद्युत्तरासङ्गतोमधीतिनीमिति” कुभा० । एतदित्य-
 न्तयोने च कर्म्मणि प्रपत्नी वेदेऽधीतोऽत्वादि किन्तु कर्म्म-
 विवक्षया प्रथमं भावे एव क्तं पचात् कर्म्मणा योन-
 कृतपूर्वी कृतमित्यन्तेव । यद्योक्तं हरिणा । “अकर्म्मकाले
 कल्पेव ज्ञाने सावाभिधाविनि । पचात् क्रियावता कर्म्म-
 योनो भवति कर्म्मयेति” । विहारः सत्कृतकरवायां इत्यम् ।
 अधीन लि० अधिगतमिनं प्रमुम् अन्त्या०ष० । आबन्धे । निष्ठा-
 धीन इत्यादौ तु विसे अधि-इति वाक्ये धनात्वे अध्युत्तर-
 पदात् च । “क तु सां त्वधीनजीवितामिति” कुभा० ।

“टाराधीनस्तथा स्वर्गं पितृणांमात्मनश्च” इति मतुः ।
 “इस्त्राक्षुणां उरामेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धय” इति रघुः ।
 अधीर ति० धीर धैर्यान्वितः न०त० । चञ्चले, “कान्त्या
 धरमणिम् अधरमाशुचुखेति” द्रमक० । कातरे, रोगा-
 दिनाकुलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री ।
 तल्लक्षणं नायिकायञ्चे षष्पते
 अधीवास अधि+पञ्च आच्छादने करणे घञ् । सर्वत आव-
 रके महाकञ्चुके यस्मभेदे । “अधीवासं परिसृष्ट्योष्णीपं
 संवेद्य निवीते” इति कात्या० १५,५,१३, उपरि सर्वतः
 संछाद्यतेऽनेनेत्यधीवासं महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या ।
 “अधीवासेन प्रच्छाद्यतीति” कात्या० २०,६,१५, “उप-
 रिटाशवरक वासोऽधीवास” इति वेददीप ।
 अधीश ति० अधिक ईशः प्रा०स० । सर्वभौसे अधिपती च ।
 “अङ्गाधीय स्वोच्छे धुधगुरुकविभि सयुत” इति जात० ।
 अधीश्वर ति० अधिक ईश्वर प्रा०स० । स्त्रिया ङीप् ।
 राजनि “अधिगत्वं जगत्पधीश्वरादिति” मैत्र० । प्रभौ च ।
 अधीष्ट न० अधि+दिश+इप्-भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे,
 “विधिनिमन्त्रणमन्त्रणाधीष्टसप्रप्रार्थनेषु लिङ्गिति” पा०
 ‘अधीष्ट सत्कारपूर्वकव्यापार’ इति सि०कौ० ।
 कर्म णि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते ति० ।
 अधुना अव्य० अधिन्नु काले इदमगच्छस्य न० । संप्रती-
 त्यर्थे “प्रमदानामधुना” विदुस्वनेति कृमा० । अधुना
 भवार्थे ङञ् । आधुनिक इटानीन्तने ति० । [स्त्रिया ङीप् ।
 अधुनातन ति० अधुना+भवार्थे ङुल् तट् च । इटानीन्तने
 अधुर नास्ति धू विन्ना भारो वा यस्य अक्षसमा० । भारन्त्ये
 विन्नाम्भूत्ये च, न०त० । अधू-अभारे अचिन्ते च ।
 अये तु भाषेपमा० । अधूरयः इति ।
 अधूमकं पु० नास्ति धूमो यत् कप् । धूमग्नये ज्वलदग्नौ ।
 अधृतं पु० न हृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न हृते पर-
 भेक्षरे, नृतौ “स भवगव । कस्मिन् प्रतिष्ठित ?” इति प्रश्ने
 “स्ते महिम्नी” सुत्तरम् तेनाभ्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य
 तथात्वम् । “अधृतः स्वधृत स्वास्य इति विष्णु ऋषिः ।
 अधृति स्त्री धृतिधारणं धैर्यं वा अभावार्थे न०त० ।
 धारणाभावे, धैर्याभावे, च ।
 अधृष्ट ति० धृष्ट-निर्लेज्जत्ये क्त न०त० । लज्जागोष्ठे ।
 धृष्ट-अभिभवे क्त न०त० । अनभिभूते “यत्नं नां-
 मित्वावरुणाधृष्टमिति ष्ट० ६,६७,२, अधृष्टमनभिभूत-
 मिति भा० । अङ्घ्रिसिते च । “दृतासोवसवोऽधृष्टा” इति

॥ ६,५०,४, “अधृष्टा अङ्घ्रिसिता” इति भा० ।
 अधृष्ट्य ति० न धृष्ट्य न०त० । अनभिभवमोये “अधृष्ट्यधा-
 भिगमस्य यादोरत्रैरिवाश्वव” इति रघुः । धृष्ट-निर्लेज्जत्ये
 भावे क्वप् तन्नास्ति यस्य । अप्रगभने, लज्जागोष्ठे च ति० ।
 अधेतु स्त्री न०त० । दोहनम्भूत्यायां गवि । “अधेतुं दक्षा
 सार्धमिति” ऋ० १,११७,२०, “अधेतुम् अङ्गोर्धो-
 मिति” भा० । [यून्ये ति० ।
 अधैर्यं न० अभावार्थे न०त० । धैर्याभावे । न० । धैर्य-
 अधीश्वर ति० अधः अक्षय, अधस्तात् अक्षति अत्रुते वा
 अक्ष-अक्ष, अय-स वा नेदे अतोऽगोपाभावः । अधरस्ताद्
 व्यापणे । “अधोऽक्षया सिन्धवः स्तोत्रामिरिति” ऋ० ३
 ६३,६, “यदायः अक्षयाधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेह
 गम्यन्ते” इति भा० । [अधोदेश्य । परिधानवस्त्रे ।
 अधोऽशुकं न० अधरमशुकम् अधर+प्रथमार्थे अक्षि अधरस्य
 अधोऽक्ष न० अधरमर्त्तं यत् मार्गे अधर+प्रथमार्थे अक्षि व० ।
 हविर्धानाक्षाधोमार्गे । “दक्षिणस्याश्च प्राञ्चो निष्क्राम-
 तोति” का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण
 प्राङ्मुखा निःसरन्तीति” वेददीपः ।
 अधोऽक्षजं पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन-ङ ५त० ।
 अक्षजं मत्तलज्ञानम् अधर आहकत्वाभावाद्दीन यस्य
 अधर-प्रथमार्थे अक्षि अधोदेश्य । इन्द्रियायोभ्ये, “अधो
 न क्षीयते जात यस्मात्तथादधोऽक्षज” इत्युक्तलक्षणे, वा
 विष्णौ । “व्याप्नो वायुरधोऽक्षज” इति विष्णुसह० ।
 “दौरक्ष प्रथिषी पाधस्तायोर्धोऽक्षादजायत । मध्ये वैराज-
 ह्येण ततोऽधोक्षजइत्येते” इति भाष्ये तथा च अखण्ड-
 कपालद्वयमध्ये विराड्दृश्येण जातत्वादस्य तथात्वम् ।
 अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तनेन मत्तकप्रवाङ्घ्रिते अक्षगणे
 जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा । तर्तवार्थे ।
 अधोगति स्त्री अधरश्चिन् अधस्तात् नरकादी गतिः
 नरकादिगमने “साधकानां तधोगतिरिति” तन्त्र० ।
 नरकस्य च पापकृत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम्
 “क्षीरे च सर्वे नरकाः सदस्या” इति (सि०यितो०)
 क्षीरस्थाने एव नरकरिपतिरक्ता क्षीरस्थिति च । “साद्-
 दकान्तर्ब्रह्मणोऽसौ पाताललोकाः प्रथिवीपुटानी”त्यनेन
 पातालसङ्घट्टे तर्तवोक्ता । अतो नरकानामधःस्थस्य, मू-
 गोसगच्छे विपर्ययं पश्यम् । “जघन्यगुण्डस्तास्तु अधोग-
 च्छान्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधो-
 गतित्यस्य पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च “भूशा-

नामधोगतिरिति" काद०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य व० ।
नरकगामिनि त्रि० "अनपेक्षितमर्यादं नास्तिक विप्रलुप्तकम्
अरक्षितारमत्तारं न्यप विद्यादधोगतिमिति" मनु० ८, २६,
४१, अधोगति नरकगामिनिसिति कुल्लूकभट्ट० ।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अध गच्छति गम-णिनि ।
नरकगामिनि, अधोभागे-गन्तुं च । स्त्रियां ङीप् ।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टेव तदाकारफल-
वत्त्वात् । अपामार्गे रत्नमाला ।

अधोजानु न० अधर जानुन प्रथमार्थे असि । जानुनोऽधरे
ब्राह्मणादीनां प्रभाषविशेषमभिधाय "सर्वेषां बाधोजानु
इति का० २१ ४, १८, "बा विल्याथे सर्वेषां जानुनोरध-
स्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या ।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पाथे कन्
। अधोऽधरा जिह्विका कर्म० । (आलजिभ) इति ख्याता-
याम् तालुस्थजिह्विकायाम् ।

अधोदार न० अधरं दार अधर+प्रथमार्थे असि । काठ-
मयहारस्याधरकाष्ठे (गोवराट्) ।

अधोदिग् स्त्री अधरा दिग् अधर+प्रथमार्थे असि कर्म० ।
दक्षिणस्यां दिशि । अस्या अधरत्वञ्चोदकशब्दे वक्ष्यते ।

अधोदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अध दृष्टिरस्य । योगाभ्यास-
समये नासिकाप्रमाददर्शनबुक्ते, तत्प्रकारस्तु "क्लिञ्चित्
प्रकाशस्मितोऽपतारैर्भ्रं विक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरवि-
स्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्मीकृतप्राणमधोमयूखैरिति" कुमारे
"करणान्यर्वाङ्गपृथग्य स्याणुधन्निश्चलात्मक" । आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासायन्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि
"सम्यग्ज्ञानासिकाय" स्मित्यादिना" दर्शितः । अधो-
दर्शनयुक्तमाले त्रि० । "अधोदृष्टिर्लक्षितक" इति मनु०
४, १६६ । कर्म० । अधस्यदृष्टौ स्त्री ।

अधोऽधस् अधर+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपाधोदेये
"नवानधोधोदृष्टत" मयोधरानिति" भाष० ।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य अरमन्दिरस्य उपहास-
सन्निवन्दान्दस० । स्त्रीणामधोभागस्योपहासने । "यद्वं
विद्वानधोपहासं चरत्यासा, स्त्रीणां सुकृतं दृष्ट्वा" इति
६० उप० । दृष्ट्वा अवर्णयतीति भाष्यम् ।

अधोभक्त न० अधर भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे असि
५त० । भक्तभोजमान्ते पीयमानजले ।

अधोभाग अधरोभाग अधर+प्रथमार्थे असि कर्म० । अधर-
भागे "पूर्वभागो गुरु पुंसामधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधीभुवन न० अधरमध भुवनम् चोम् । सप्तसु पाता-
लेषु । तत्स्थानञ्च "भूमिरङ्गं चारसिन्धोऽदक्षस्यं जम्बुद्वीप
प्राङ्गराचार्यव्याख्या अङ्गैऽन्यस्मिन् द्वीपपट्टकस्य याये
चारस्योराद्यन्वुधीना निवेश ॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-
सिन्धुश्च तस्मादन्ततमस्मत्तरश्मिः श्रीश्च यस्माद्भवत् । सङ्घि-
तचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च
यत् ॥ दध्नी घतस्थेचुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य
चान्य" । स्वादूदकान्तर्बर्हयानलोऽसौ पाताललोका
पृथिवीपुटानीति सि० सि० ॥ अधिक भूगोलशब्दे वक्ष्यते ।

अधीमुख त्रि० अधो मुखं यस्य व० । ज्योतिष-
शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका
च विशाखा भरणी तथा । सषा पूर्वार्थं चैव अधोमुख-
गणः सृष्ट" इति । गोजिह्वाख्यदृष्टे (अमन्मूल)
अवाङ्मुखे स्त्रिया वा ङीप् । "स्तम्बद्विरधोमुख" इति
"अधोमुखैर्हृद्मुखैस्य पतिभि" इति रघु० । सुद्रा-
भेदे च तत्स्वरूपं सुद्राशब्दे वक्ष्यते ।

अधीराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्त इदितर्प-
कत्वात् तस्य रामत्वम् । अधोभागे शुक्लवर्णे "व्याश्विनाव-
धोरामाविति" य० २ ४, १; "अधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णा-
वजाविति" वेददीप । [अधीभुवनशब्दे विवरणम् ।

अधीलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म० । भूमेरध स्यपाताले ।
अधोवर्चस् त्रि० अधोगामि वर्चः ज्योतिर्यस्य । अयाचीन-
ज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण ! मन्त्रनीत्यधोवर्चस"

इति वेद ।

अधोवायु पु० अधोगामो वायु शा० त० । अपानवायौ
पदंशब्दकारके वाते "अधोवायुसत्त्वमे प्रहासेऽन्तभोपणे"
इत्युपक्रमस्य "कर्म कुर्वन्नुपसृष्टे"दित्युक्तं स्यूतौ ।

अध्यच्च त्रि० अधिगतोऽद्य व्यवहारम् अत्या० स० । न्यपस्य अत्य-
धारणादिव्यवहारैष्वधिकते । अध्यच्छोति व्याप्नोति अधि+
अच्-अच् । व्यापके । अधिगत मूलतया व्यचर्भिन्त्यम्
अत्या० स० । प्रत्यक्षज्ञाने । अर्थं व्यादित्वात् अधि । तद्वि-
षये त्रि० । "इव्याध्यक्षे त्वचोयोगो ममसा ज्ञानकारण-
मिति" भाषा० । "सेनापतिवलाध्यक्षाविति" मनु । अधि-
वातरि सन्निधिमात्रेण नियन्त्रि च "नयाध्यक्षेण प्रकृतिः
स्रयते सधराधरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-
रोपितास्त्वयेति" कुमा० क्षीरिकाष्टके पु० शब्दार्थव ।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे-विभ० अव्ययी० । अक्षरमधिकृत्येत्यर्थे ।
अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे शानीये

“कृतमोऽध्यर्ह” ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, “योऽयं पवत” इत्युक्त्वा तत्र पवत इत्यनेन वायुशक्त । “तदाऋयंदयमेकएव पवते अथ कथमध्यर्ह” ? इति । वायोरैकत्वेन अध्यर्ह-यन्दाद्यस्य सार्द्धत्वस्यासम्भवे पुनराश्रिते “यदस्मिन् इद सर्व-मध्याध्वीत् तेनाध्यर्ह” इत्युच्यते तेन अधिकद्विविधत्वात् वायोरध्यर्हत्वात् तथात्वम् अधि+अध-लङ् अध्याध्वीत् ।
 अध्यवसाय पु० अधि+अव-सो-घञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स आत्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यवादयः । “उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां दृष्टौ सत्यां बुद्धे रजस्तमोऽग्निमन्ने सतियः सत्त्वसमुद्भेदः सोऽयमध्यव-साय इति दृष्टिरिति सांख्ययते” इति सांख्यतत्त्वकौस्तुभो-परिभाषितकल्पणः, “कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः विद्-साध्यात् प्राप्रर्चतन्त्याया बुद्धे परिणाम सोऽयमध्य-वसाय” इत्युक्तकल्पणो वा निश्चयः । “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां०का० । उक्त्वाहे च । उक्त्वाह्वय कर्मसु सुचरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित लि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् ।
 जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् लि० अधि+अव-सो-बिनि । उक्त्वाह्वान्विते अध्यवहनन न० अधि-उपरि अवहननम् । पूर्वावघातेन विदुषीकरणेऽपि पुनरवघाते । तेन च “मोहीनवह-न्तीति” निश्चयपाठनम् ।

अध्ययन न० अधिकमयनम् । “बाजीर्ये मुञ्चते बहु तद-ध्ययनसम्पत्ते” इति सुत्रतोक्ते अजीर्येऽपि अधिकायने । “वधोक्तैः प्रकोपयैर्बिह्वशाध्ययनस्त्रीप्रसङ्गेत्वादि” उच्यते ।

अध्यस्त लि० अधि+अव-कर्मणि क्त । कृताध्यासे आरो-पिते, अध्यासहाये वक्ष्यते तद्विषये निश्चयान्ते यदाह । गुप्तौ रजतमध्यकान् प्रज्ञाच्च जगदध्यकानित्वादि ।

अध्यात्म अर्थ० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं ज्ञेयं ज्ञान् वाऽधिकतश्च उच्यते । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ज्ञान् वाऽधिकतश्चैवेति । तत्र देहाधिकारे “अध्यात्ममिति” इ० उ० अधिदेवतायाम् देहस्य, तत्र मायाहाधिकारे च जलज-नित्यसम्पत् । ज्ञेयहाधिकारे “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” । “अध्यात्मरतिरासीनो निराकाङ्क्षो निरामिष” इति महः । “आत्मानं ज्ञानाधिकारोति” इति उ० । “अरामरन्ध्रानोपाव-सात्प्राप्तित्वात् अतस्मिन्ने । ते ज्ञान् तद्विदुः कर्त्तव्यमध्यात्मं कर्म चाधिकारमिति” गीता । “ते जनाः परं ज्ञान् कर्त्तव्यमध्यात्मञ्च विदुः वे तद् मामर्थं देहादिभ्यति-

रिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति” श्रीध० । “अक्षरं परमं ब्रह्म सभावोऽध्यात्मसुच्यते” इति गीता । “सस्यैव ब्रह्मण्य एवांगतवा जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहम-धिकतश्च भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मयन्देमोच्यते” इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽयस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् “अध्यात्मविद्या विद्याना वादः प्रवदतामहमिति” गीता सा च विद्या न्याय वैशेषिकमते देहभित्तत्वेन, सांख्यदिमते प्रकृतिभित्त-त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभित्तत्वेनेति भेदः । सर्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्व-ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशे-षिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकतश्च उदयनाचार्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रक-रणं, परमात्मानमधिकतश्च च कुम्भमाङ्गलिनानामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायीरूपं कपिलसुनिना, तन्मूलकमीश्वर-कण्ठेन च सांख्यकारिका सप्रति निरमायिवत, वाच-स्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽवसेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रधिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । “मयि कर्माणि स-र्वाणि संन्यास्याध्यात्मचेतसेति” गीता । “अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या” । अध्यात्मं जात. उच्य । अत्ययतिका० द्विपद-द्विविः । अध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च उ-खादौ लि० ।

अध्यात्मदृष्ट लि० अध्यात्मं पश्यति दृश्य-किन् । आत्मज्ञे-विषयव्यागोनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं ज्ञेयं ज्ञानमधिकतश्च योग । विषयेभ्यः प्रतिबंधित्वं चेतसश्चात्मनि समवधाने । “अध्यात्म-योगाधिगमेनेति” ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकतश्च कृतं रामस्यायनं ज्ञान । बाह्यभीतिप्रचीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रस-ङ्गतो रामचरितप्रायके ज्ञानामस्वाते पन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-स्वरूपादि प्रतिपादकपन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इह् णिच्-खल्, ष् । अध्यापनकारयितरि, उपाध्याये च । “अतकाध्यापकोयसु अतकाध्यापितकमेति” मह । अस्य अकान्तयेऽपि यान-कादिगणे पाठात् ऋषीवशासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति । अध्यापकप द्विविधः आचार्य उपाध्यायप यथोक्तं निष्पन्ना "यत्कर्मण्येवात्तमन्तरेण यथाप्येवमध्यापनेनासाधारण्यं विद्यात् । यन्मेवं कृष्येनाध्यापयेत्तदेव वा तदुपाध्यायमिति" ।

अध्यापनं न० अधि+रट्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् । "याजमाध्यापनं तमेति" मत्तु । "यादापनञ्च त्रिविधं धर्माधिष्ठककारणम् युद्धनाकारणमिति त्रिविधं परिकीर्तितमिति" इतिरौतमञ्जितोक्तं शिवादिधर्मध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा "मापरोक्षित याजयेत् आध्यापयेत् मोपनयेत् । योऽधर्मेषां यथाधर्मेषु प्रवृत्तिं तयो-रन्यतरं प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ धर्मोर्षो यत् न श्रुतात् युद्धमा वाधिं तद्विधा । तत्त विद्या न परम्या शुभ वीजनिरोधरे । विद्याश्च वै ब्राह्मण्यमाजगाम गोपाय मा नेवधिस्तोऽहमपि । अथयथायाजनेऽयताय न मां मूया वीर्यवतो तथा श्राम् । यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधा-विभं नक्षेत्र्योपपद्यन् । यत्ते न द्रुष्टोऽपि कृतमांष माह तपे मां मूया विधिपाय नक्षत्रं इति" ॥ युधि उ स्तीत्यात् टापि, अध्यापना तपिप्रेषाये स्ती ।

अध्यापितं लि० अधि-रट्-णिच् कर्मणि क्त । पाठिते "अध्यापितयोगनाशापि मोतिमिति" इति ।

अध्याप्यं लि० अधि रट्-णिच्-कर्मणि यत् । पाठनीये अध्यापयित्तमर्षे षाले "सङ्गाहलिततोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रिय" इति मनुनाध्यपनीयार्थता दर्शिता ।

अध्याप्यं उ० अधि+रट्-यञ् । अध्यापने, कर्मणि यज । वेदादियास्यस्य एकाहं कविपयसमाप्रियोतके विनामस्थाने अशविषे, "सर्गोवर्गं परिच्छेदोहाताध्यायाह्वयस्यहाः । उच्छ्वासं परिवर्त्तय पटलं कारुण्येयं च । स्थानं प्रकरण-ञ्चैव पर्वोद्धावाश्लोकानि च । उराशादी परिच्छेदा पानेके परिकीर्त्तितं" इत्युक्तान्यतमप्रकारे च "संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्यायं प्राग्व विरमेद्य त्त मध्ये कदाचन । इति विरामे मध्ये तु अध्यायादि पुनः पठेदिति" म० सू० 'साध्यायोऽध्येतव्यं' इति श्रुति ।

अध्याप्युठं लि० अधि+आ+रट् कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । व्याक्रान्ते, अध्याप्युठ्यकर्त्तरि उपरिटात् अरोह्यकर्त्तरि, समाहृते, अधिके च ।

अध्याप्योप उ० अधि+आ+रट्-णिच्-पान्नादेयः यञ् अत-सिन् तद्धुङ्गारोपः निव्याघ्राम् किञ्चिदधिष्ठानमधिष्ठत्य तादृशारोपः अध्याप्योपः यथा अथर्वभूतां रज्जुं मधिष्ठत्य

मपारोपं तद्यं यजगद्गुणे यद्गुणि जगद्गुणारोपः । तादृशे निव्याघ्राने । "म एव वीजाङ्गुरादिददिविद्याकृतं समार आत्मनि प्रियाकारककथाध्यारोपकृतोऽनादिरमन्" इति उ० उ० भाष्यम् ।

अध्याप्योपणं न० अधि+रट्-णिच्-पान्नादेयः ल्युट् । अति-गदेभारोपणे चान्दादेशपने ।

अध्याप्योप उ० अधि+आ+रट्-यञ् । अध्यापने कथा-नामाशये । नाधारे यञ् । तदाधारदेशे ।

अध्याप्युक्तिकं न० अध्याप्युक्तं पिदष्टहात् प्रसृष्टकागमनं तत्काले लभ्यम् अधि+आ+रट्-ल्युट् तत् कथार्ये ठनु । "यत् पुनर्मन्ते नारो मीयमाना हि पटेकात् । अध्याप्युक्तिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति" इत्युक्तं लक्षणे पिदष्टहात् अहं उभयगमनकाले तेभ्य प्राप्ते स्त्रीधने । "अध्याप्युक्तिकाङ्किकं स्त्रीधनं पश्चिधं कृतमिति" श्रुति ।

अध्याप्युक्तं उ० अधि+रट्-कौमे यञ् । निव्याघ्राने "आह कोऽयमध्यापो ? नामेति प्रश्ने "अतिशयं परत पूर्वदृष्टव्यमास" इति या० भाष्यम् । अतः कृपनिव रूप-मस्य संस्कारप्रभवत्वात् । परत अन्यसिन् सभिन्ने स्वाभा-यति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वोद्भवस्तत्सावभासो ज्ञानम् । यथा शुकौ रजतभिक्षायां पूर्वदृष्टस्य रजतसाभेदज्ञानम्, साभावयति च स्फटिके पूर्वोद्भवस्य शोभितरूपस्य वा ज्ञानम् । तथाभूते निव्याघ्रज्ञाने । तत्र बाध्यासे अधि-गानगुह्यादौ इन्द्रियसंप्रयोगे कल्पयित्वा विषयेकपेया-ज्ञानात् सामान्याकारेण इदंत्वाद्दृष्टेः च ज्ञानं, वादृ-यज्ञानम्, आरौप्यमायस्य संस्कारचेति कारुण्यव इति च तसिन् चारुचक्रादिदोषविषयेषु अधिष्ठानविषये-ज्ञानं प्रतिशय्य, रजतादिसंस्कारे शोभोऽभिते तत्त्वानिर्बन्धनीयं रजतादिकं युक्त्याद्यज्ञानेभोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जन्तते तत्र आविद्यकरजताद्यत्तुपत्तौ इदं रजतं परमात्मिण्यद्यु-भवात्तुपत्तिं न च अरूपेण तस्योपपत्तिं अरुण्य विषया-प्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तदुपपत्त्यर्थं । नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता वाचात्परोमीत्परभवस्य वाचात्कारविषयत्वात् अथवात्तुपत्तौनादीनामपि अलौकिकप्रत्यक्षत्वापत्ते तत्पूर्वं नियतं तत्तज्ज्ञानस्वावस्थानेन विशिष्टालौकिकप्रत्यक्षपत्तेर्निवृत्त्यात् अतः तत्तदुपप-त्त्याय प्रवर्त्तकस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनाय अति-वैचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञाने तत्त्वविधाने उ-पद्यते इति कल्प्यप्रत्यक्षे हि विषयसन्निकर्षे कारुण्येण कृपः

देगान्तरस्वरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कथ्यते । अतएव श्रुतौ “यत्नं ह्येतन्निव भवति तदितर इतरत्वं पश्यतीति” “अथ रयान् रथयोगान् पथः सूजते” इति च जागरे ह्येतस्य इवशब्देन मित्यात्वं सूचितम् । स्वप्ने च रथादे सप्तं सृष्टिरुक्ता । तथाच ब्रह्मणि जगदादे- रनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्ति । इयांस्तु विशेष रजतादे स्वप्नरथादेश प्रतीतिरुक्तकालत्वं, त्रियदादेस्तु व्य- ष्टारिकत्वम् । “देहात्ममययो यदत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिक तद्देहेन्द्रे प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्ते व्यथ हारकावे त्रियदादिप्रनेयाणा सत्यत्वं, “परमार्थदृष्ट्या तु मित्यात्मिति” “अन्यदात्तमित्यादि”श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मित्यात्वावगमात् । अधिकाकारे दृश्यम् । अध्यासन न० अधि+धास-उपवेशे ल्युट् । निवासे । शिभ० अथ्ययो० । ध्यासने इत्यर्थे अथ्य० । अध्यासित त्रि० अधि+धास आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिधिते । ‘धेन्या तदध्यासितकान्तराप्तेति’ रघु० । अध्याहार ए० अध्याहृत्यते ज्ञानायासुखान्धीयते अधि+ धा+हृ-घञ् । ध्याकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे, तर्के, अपूर्वोत्प्रेक्षणे च । ऊहस्य हृषभ् इत्यच् तर्क- स्वरूप च तर्कशब्दे षण्यते । [क्त । अधिधिते स्थानादौ । अधुपित त्रि० अधि+धस-आधारस्य कर्मसंज्ञया कर्मणि अधुप्यु त्रि० अधिगतसङ्घं वाहनत्वेन अत्या०स० । उद्गवाहन- युक्ते शकटादौ । (उठगाडि) । अधुठ त्रि० अधि उपरि ऊट । अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते । “तस्मादध्यधुठं धाम गीयते” इति आ० उप० । अथमवलम्ब्यैव साधो गीयमानतया अध्यधुट- त्वम् । अधिकादधिक्युक्ते, सम्बन्धे च । कृतसामर्थिकाया प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तादृश्या स्त्रियाम् स्त्री । अधुधी स्त्री अधिकमधुधोयस्या अन्वृत्तं डीम् च । सृष्ट्या- पीनायां धेन्याम् “अधुधीं ह्येतै प्रयच्छतीति” श्रुति अवधधुधीमिष्युमु सृष्ट्यर्थ इति का० १,८,८ । अधुतथ्य त्रि० अधि-इड कर्मणि क्त । पाथे “खाध्यायो- ऽध्येतव इति” श्रुति । पाथीये तथ्य । अध्येतमहे ‘त्रोत- व्यमिह अत्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति” श्रुति । अध्येषण न० अधि-इप-मेरुषे ल्युट् । सत्कारपूर्वकमाधा- यांदिः मेरुषे, प्रथमसंज्ञामात्रे च । शुचि टाप् तद्विज्ञेवाधे स्त्री । अधिका एषया मार्चना । अधिकापार्थने स्त्री ।

अधि त्रि० न-ह-कि । अधते । न+धय-ङि, अष्टये । अधिगू त्रि० अधि+गम-कू-ङिङ् कडादेशो वा । अधत- गमने । “यदधिगावोऽधिगू इदाचिदङ्गो अश्विना” इति ऋ० ८,२२, ११, “अधिगावोऽधतगमना अधिगू- अधतगमनार्थित” भा० । अधिज त्रि० अधिमधतमध्वं वा जनयति जन-अन्भू त- ग्यर्थे, ड । अधतजगके अध्वजगके च । “इति चिन्म- न्युमधिज इति ऋ० ५, ७ । “अधिज अधतमन्ये अग्निव्यतिरिक्तं अध्वं वा जनयिता” इति भा० । अधुध त्रि० न०त० । अग्निधिते, चञ्चले, अस्थिरे च । “योधुवाणि परित्यज्य अधुवाणि मिषेवते । धुवाणि तस्य नश्यन्ति अधुध नष्टमेव हि” इति हितो० । अधुध ए० “योधे स्वस्वस्त्रोदाहृमकायो रक्ताज्जय सोऽधुयो रुग्ध्वराट् इति” श्रुतौ विद्वत्तरादिजे ज्वरकारके योधरोगभेदे । अध्वग ए० अध्वतु+गम-ड । पथिके, अध्वगमनप्रकारश्च विष्णुसंहितायास्तु । यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिके साधुम्, न ह्यसै, न द्विपङ्क्ति, नाति- प्रत्युपम्, नातिवायम्, न सन्धयोः, न मध्याङ्गे, न सर्वाङ्गितपानीयम्, नातिहर्णम्, न राक्षी, न सन्त व्याधितार्थोऽहने, न होमाङ्ग, न रोगिभ न दोनै, न गोभि, नार्दानै, ययसोदकैर्वाज्ञानाना- मदस्यात्मन सुच्युष्णापनोदने न कुर्यात् । न चतुष्पथ- मधितिष्ठेत्, न राक्षी ह्यन्मूलम्, न शून्यालय, न लणम्, न पशूना बन्धनागारम्, न केतपकपाकास्यि- भस्याङ्गारान्, न कार्पासास्यि । चतुष्पथं प्रदक्षिणी- कुर्यात् देवताञ्च । प्रज्ञाताथ यनसतीन्, अग्निवाङ्मण- गणिकापूर्णं कुमादर्थं चतुष्पथजपताकाश्वी ह्यजयमानमन्त्रा- वर्त्ताथ, तावदन्वाभरान्निगगाजगोदधिधीरमधुमिद्वार्थं काय, वीणाचन्द्रनायुषर्षी गोमयपुष्पमाकगोरोपनादूर्वाभरो हाय, उष्णीपासङ्कारमणिकगकरजतवस्त्रासमयाभामिमाथ भङ्गारोद्गतोर्गराव्युषर्षीपुष्पपुष्पमारीमीमांथ दृष्ट्वा प्राया- दिति । मसोन्मथयज्ञान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत मान्निविद्विक्तुष्ट- मलिनयसनजटिलशामनांथ, कपायिप्रमजितमालिनांथ, तैलगुह्युष्पगोमयेन्वन्लण्युष्पपलाशभस्त्राङ्गारांथ, लय- षण्डीवापवनपुष्पकार्पांवरव्युनिगुह्युष्पसालेगांथ, वीणाच- न्द्रमार्द्रं कामोष्णीपालद्वारण्युष्पारो प्रस्थानहासेऽभिपन्द्ये- दिति । देवमाङ्गपुष्पशुदीक्षितानां द्यायां नाम्नामेत्,

निष्कृतवान्परिचरितुंस्वामीदेवानि वा । न वस्यतन्मो
 र्कङ्कवेत् । प्रवर्षति न भावन्, न प्रवा नदीं तरेत् ।
 न देवताभ्यं पित्रभ्यश्च कामं प्रदाय, न बाहुभ्याम्,
 न भिक्षुदां भावा । न कञ्चनपिठितेत् । न कूपमवलो-
 कयेत्, न कङ्कवेत् । इदमारिष्टपञ्चातस्त्रीरोगिपरचक्रि-
 चाम् पन्थादेवो ऋषकोर्वा भान्वाः स्नातश्च भूपतेरिति ।
 “ब्रह्मणस्तत्रस्नातस्तत्रप्रविशाधराध्वनिति” कुमा० ।
 सूर्ये, उग्र, च । पविनाशकमाले त्रि० । गङ्गायां
 स्त्री अचतरे इ० ।

अध्वगत् त्रि० अध्वानं गच्छति क्रिप् । पवित्रे ।
 अध्वगभोग्य इ० अध्वनेन पतिवैश्वानार् अथजलभ्यमसत्वात्
 भोन्वः ११० । (आनङ्गा) इति प्रविष्टे स्नात्वातदङ्घ्रे ।
 अनावासेन तत्पञ्चस्य भोन्व्यात्तस्य तयात्सम् ।
 अध्वजा स्त्री अध्वनि जायते अज-उ ७१० । (शोभा) इति
 स्नाते सर्वप्रसूतीङ्घ्रे ।

अध्वन् इ० अति बलम् अद्-अनिप् धादेवः । पवि, “अपि
 कङ्कितवधुर्नं दुग्धं न दुधोपमः” इति रघुः । अध्वान-
 नद्यान्विकारकस्य इति कु० । “नैकोऽध्वानगच्छेदिति विष्णु
 उ० । आवासे इ० निरङ्गकारः । अध्विस्तुराटोङ्घ्रे च ।
 सर्वमवकलात् वाये, हिंसे च । अद्यते अरुहयो मन्वाते-
 ऽनेनेति करणे कनिप् । अजवरे । प्रा०ब० । उपवर्न-
 पूर्नादृक्त्वना० । अघ्न-द्वारः (उपघः) प्रा०ब० । अदादेयः
 अदृषा । अजववश्च वेदेषु यावाऽपि अवा “एवविश्वभू-
 नुञ्जन्त्वेदवयो विद्” । अङ्काभा धानवेदो यजुदेव-
 यताध्वनिति ।

अध्वमीन त्रि० अध्वानमर्थं गच्छति अध्वन्+च । पवित्रे ।
 पविनमनश्चने ।

अध्वन्य त्रि० अध्वानमर्थं गच्छति अध्वन्+यत् । पवित्रे ।
 पवि क्षिप्रमनश्चने शीघ्रनामिति । “क्षिप्रं ततोऽध्वन्य-
 त्वरुणावीति” मङ्गिः ।

अध्वपति त्रि० ७१० । वार्जपादके । अर्जे इ० दिव्ये पवि
 कामां अजनात् दानी च “न दानामिति” विष्णु मा गमन
 निर्रेषात् अर्जेण तत्पादकालम् “अध्वानमध्वपते । मवा
 तिर कश्चि भेऽस्मिन् देववाने पचीति यजु० । “अध्वपते ।
 वार्जपादकपदे” इति वेददीपः ।

अध्वर इ० अध्वानं वृत्तमर्थं इति रा+च । मघे । “अध्वरे-
 ऽभिध्रिमां पातेति” मङ्गिः । “तमध्वरे विचजिति त्रितीय
 निति” रघुः । आवासे निरङ्गकारः । अटवसमभ्ये द्विती-

वसवो च । न अध्वरति कुटिका न भङ्गति ध्रु-अच् न०त० ।
 अकुटिषे च । दैव्या होतारा उर्ध्वमध्वरं न इति २७,१८
 “एव वसवमतामध्वरं न” इति यजु० । २७,१७ अध्वरं
 “अकुटिषं यास्योक्तमिति” वेददीपः । आवाधाने त्रि०
 गङ्गा० फल् । अध्वरतावचः ।

अध्वरकर्मन् न० अध्वरयण कर्म । अघ्नकर्ममिति ।
 अध्वरमीमासा स्त्री अध्वरस्य वसस्य कर्ममताप्राणाव
 भीमांसा विचारः । अग्निवीरयोक्ते “अवातो धर्मजिप्राये-
 त्वादि धर्ममीमांसास्ये मास्ये ।

अध्वरथ इ० अध्वरं रथो वसु न० । पविमघे दूते ।
 अध्वने इतिः पञ्चीतो रथो वसु न० । पविनमनोपबुद्धे
 रथे । अघ्नविपटोरवस्थावत् श्रीडार्ध, देवनामार्धः
 विनवार्धं पविनमनार्धः गन्वीरवचेति भेदात् पञ्चविधः ।
 इति हेमचन्द्र ।

अध्वर्यु इ० अध्वरमिच्छति अध्वर+न्यच्-बुच् मतोऽन्वा-
 कारकोपः । यजुर्वेदेषु होमकारिणि अतिवि ।
 “निर्मिथीते क्रियावक्त्रैरध्वर्युर्विश्व वसु” इति शा०भा० ।
 होमवाने होदयस्य अध्वर्यु वसुर्मु मधानेन मध्ये अति-
 ङ्गेदे तद्विवरचम् अन्वावाकयन्ते इत्यम् । “होता मघमं
 संवति तमध्वर्यु प्रोत्साहयतीति” वि०श्वी० । “त्वम-
 ध्वर्युवत होतावि पूर्वाः प्रयासापोता जतुषा हरोऽहित”
 इति ऋ० १,२,४,३ । योपधात्वात् क्तिवां न ङीप् ।
 अध्वर्योर्मात्रं कर्म उग्र० अच् अध्वर्युवम् तद्वावाहो न० ।

अध्वर्यस्य इ० अध्वनि यस्यानिवापतीति क्रिप्+अच् । पवि-
 चानां पादवस्वाटो यस्यापहेवकारणे (आपाद) इति स्नाते
 अवाभागङ्घ्रे ।

अध्वर्यन् त्रि० ध्वनुव-मनिन् क्विप् न०त० । अध्वरइते
 “अध्वर्यमिः पविमि आजट्टव” इति ऋ० २,२४,५,
 अध्वर्यमिः अध्वरइतरिति मा० अध्वर्यमोऽद्विभक्ति
 ऋ० १०४० ।

अध्वरति इ० अध्वानमति अत र इत० । पवित्रे । अवा
 निचवमवति अनेति दीपदो वान्तः । शीघ्रानि निरङ्ग० ।
 अध्वान्तव्रातस्य इ० अध्वान्तस्य वार्जमीमासाः पालव इव ।
 शीमावङ्घ्रे । इत० । वार्जमीमारिषी इ० ।

अध्वारय न० अध्वनि अघ्नं मतिः । आत्मावाम् “अ-
 ध्वारयन् पङ्कारवर्धं वीरेच मानेन वदाध-
 वस्ये” इति विष्णुच० इरा० । “अध्वारयनमध्वनमं वानेति
 प्रावदिति” रघु० ।

अनं जीवने यदा०पर० अक०सेट् । अनिति आनीत् । वञ्
 आनः, अञ्चन, स्युट् अचनम् । आनयति अभिनपति ।
 किप् अन् "सर्" खल्लिदं मङ्गलं त्वज्जानिति विद्मे च-
 नेदना ष्ट० ४१०, २, अगा प्राणेनेति भा० आ०उप०
 'यद्यपि आकाश आनन्दो न स्यात् कोऽप्येवमन्यात् ?
 क० प्राण्यात् ? इति श्रुतिः "प्राणिवस्तुन मानार्थमिति"
 भट्टिः । प्राद्युपसर्गतोविशेषमस्येता । प्र+प्रागती, प्राण-
 अप+अधोगतो अपान, उद्+उर्द्धगतो उदान, वि+
 आ+विष्वन्गतो व्यानः, सम्+समन्तागतो समानः । "यद्
 प्राणिति स प्राण यदपानिति सोऽपानः" इति श्रुति ।
 जीवन च प्राणधारणं तेन धार्यर्थद्वितीकर्मकत्यादकर्मक
 बस्य संयोगात् देहनिष्प्राणमित्युक्तमपिपठानगच्छे । उप-
 सगेनिष्प्राणत् इत्यन्तरेऽप्यस्य ण्यत् प्राण ।

अनं जीवने दिवा० आन०अक० सेट् । अच्यते आनिए ।

अनं पु० आ+नी-वा०उष्ट० आनी हुस्व० अन-वा० अच्
 वा । आनयने प्राणने च "प्राणोऽपानो व्यान उदान
 समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति" ष्ट०उप० । "अथ प्राण
 उच्यते । प्राणो सुखनासिकसञ्चार्याहृदयवृत्ति । प्रण
 यगात् प्राणः । अपनयनाश्रुतपुरीपादेरपानोऽधोवृत्ति धा-
 नाभिस्थान । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यान. प्राणापानयो
 रन्वितीर्थरत्नकर्माहृदय । उदान उत्करोर्द्धगमनादिहेतुरा-
 पादतलमस्यकस्याम उर्द्धवृत्ति । समानः सम नयनाहङ्गस्य
 पीतस्य च कोऽस्यानोऽप्यप्राणा । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणा
 सामान्यभूता सामान्यदेहेहेतुसामान्यवृत्तिनी वृत्तिरेव ययोक्त
 प्रणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति" भा० । प्राणे च "स
 होवाच किं मेऽहं भविष्यतीति" यत्किञ्चिदिदना इत्य
 आ यजुमिभ्य इति होवुसहा एतद्वत्साधुमनो ह वै नाम
 प्रत्यक्षमिति आ०उ० "स होवाच एष्य प्राण, किं मेऽहं
 भविष्यतीति" इत्यप्राणं प्रचारमिव कस्यावित्या वागादीन्
 प्रतिवहृन्निव कल्पवली श्रुतिराह । वदिदं लोकोऽप्यजातं
 सर्वमसिद्धमा इत्यप्या इमिः सह, आ यजुमिभ्यः एह यजु-
 निभिः सर्वं प्राणिनां यदहं तत्तवार्थमिति होवुर्वागदय
 इति । माचहः सर्वमप्यं प्राणोऽन्ता सर्वेऽष्टाक्षरेण प्रतिपत्तये
 कस्यिताऽऽविवादाऽऽप्राणास्य सेन श्रुतिरूपेण्यह । तदं एत-
 यत्किञ्चिद्वोके प्राणिविरत्नयते अतस्य प्राणस्य तदवृत्तम् भा०
 अमंश्रुति० नासि संयोदायपक्षपाधिकारोऽस्य । संयोगवि-
 कारिणि अमुक्ते ह्योपतितादौ । ते च "सर्वे दि भर्तृशुक्ता
 भागिनो इत्यमर्हेनि इत्यमर्हेण इत्यादि नतिपादयति

स्वोऽपि तदभागं पुवीतेति" व्यापः । "सर्वाजोव्यगुञ्जवा-
 चार्हं स्यात् पैतके घने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया वे
 तेषां तदभिधीयते । उत्तसर्वाधमर्षेभ्यः पितरं ज्ञायते
 सुत । अतस्तद्विपरीतेन नासि तेन प्रयोजनम् ।
 तथा गवा कि क्रियते वा न घेर्न गर्भिणी । कोऽर्च
 पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः । यास्त-
 गीर्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः । आचारहीन पुत्रस्तु
 भूतोऽचारसस्तु स इति वृह० 'आहादे पुत्रमर्कृतया
 महाफलश्रुतेस्तृकर्मवेतनं धनसम्पत्तिव्यतल्लदङ्गवर्तः
 कुतो वेतन ? मिति दा०भा० । अतएवाह सतः । 'सर्व-
 एव विकर्मस्या भार्हेन्नि भागरो धनम्" । तथा "अनंशो
 ह्योवपतितो जात्यन्वधरो तथा । उक्ततल्लङ्गकाश्च ये न
 केचिद्विरिन्द्रियाः इति । 'पतितस्तत्सुत ह्योयः पञ्चरु-
 त्तको जडः । अन्येऽधिकृत्यरोगार्तो भर्तृव्याक्ते निर-
 यका" इति कात्या० । देवः 'इति पितरि न ह्योवपुत्र-
 त्तजडान्नकाः । पतित पतितापत्य लिङ्गी दायार्थभागिनः ।
 तेषा पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवत्त्वं प्रदीयते । तत्सुता पित-
 दायार्थं लभेरन् दौषवर्जिता" इति । मीधायन ।
 'अतोतव्यवहारान् प्राणाऽऽदानैर्विभ्युः, अन्यजडह्योव-
 व्यसनिव्याधितादींश्चार्कर्मणः पतिततत्त्वात्तवर्जम् इति" ।
 "पितृद्विद् पतितः पण्डो यय स्यादौपपातिकः ।
 औरषा अपि नैतेऽगं लभेरन् सेदजा' कुत ?
 इति" भार० "अक्रमोदागुतस्यैव सगोत्रादयस्तु जायते ।
 मप्रज्यावधितस्यैव न रिक्त्यं तेषु चार्हेति । अक्रमोदा-
 त्तस्तृक्षुधी सर्वर्थे यदा पितृ । अस्यपर्वप्रसूतस्य
 क्रमोदायाच यो भवेत् । प्रतिशोमप्रसूतोयस्तस्याः पुत्रो न
 रिक्त्यमाक् । प्राणाऽऽदानमात्रं तु देय तद्वन्नुभिर्भतम्
 यन्मूनामथभाये तु पितर इव्यं तदाश्रुयात् । स्वपितरं
 तद्वनं प्राप्तं दापनीया न वाच्यता इति कात्या० । एवं
 दर्शिता । अथ अवयव । तच्छूयै निरत्यये आका-
 यादौ, परमेसुरे च । [यस्यः । अदृष्टान् अदाधर ।
 अनंश्रुमत्फलता स्त्री न अंशुनत् मोचकाभ्यन्तरस्तात् फल
 अनश्रु इ० अदृष्टान् । अधमे, कुतविते च ।
 अनंश्रु ति० न अच्योति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक्ष-किप्
 न०त० । अन्ये अच्युतिन्द्रियशूयै । "प्रतिशोचः स्या व्यन-
 तवहेति" ष्ट०२, १४, ७, "पूर्वमन्त्र अथुना वसुधा-
 मात् व्यसतेति मा० ।
 अनंश्रु ति० नासि अथ अकं नेनादिकर्मिन्द्रिय वादस्य इ० ।

वक्रगुण्ये, वक्रुरादीन्त्रियगुण्ये च । “अपानघासो बधिरा
अहासत” इति ऋ० ६, ७१, ६, अमहासश्चर्षुर्जिताः
इति भा० भेदे सौम्याम इति यत् अमहास इति ।
रूपसिद्धि ।

अनक्षर न० अप्रयत्नात्प्रकारेण यत् न० । सङ्घस्यप्रत्यये
दोषोद्घोषकभाको, अत्राप्ये निन्दावचने, (गात्रि) इति
प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न र्नाम अक्षराणि प्रेयतेनाक्षर ।
अक्षरघान्त्र्ये मूर्धे ति० ।

अनक्षि पु० अप्रयत्नं सन्दर्शितं न०त० । मन्त्रेणे । न० ।
पञ्चमाक्षान्तः । तत्र अक्षर इत्येव । तद्वति । श्रिवां ङोप् ।

अनगार ति० नास्ति अगारमस्य । ऋह्रन्त्ये । अनिकेतने ।
प्रसजिते, हत्यादौ च पु० ।

अनग्न ति० न गन । अदिगव्यरे आच्छद्वर्तत च “यज्ञोम-
वसना अनगना” इति ऋ० १, १, ६, । “४ होयाच कि मे
वासो भविष्यतीत्याप इति होयुक्ताग्नाहा एतर्दाग्यन्तः पुर-
स्ताञ्चोपरिटाञ्चाह्नि परिदधति सन्धुको यथा वासो भवत्य-
मग्नो ह भवतीति ङा० उ० । “तस्मात्प्रायश्च वास आप-
स्तम्बाहा एतर्दाग्यन्तो भोक्षमाणा भुङ्क्षन्तश्च प्राङ्गणा
विहांस एतत्कुर्वन्ति । कि अङ्गिर्वांसस्यानोयाभि पुरस्ता-
ङ्गोजनान्पृथ्व्यं उपरिटाञ्च भोजनाद्भुङ्क्षन् परिदधति परिधानं
कुर्वन्ति स्रव्यस्य प्राणस्य सन्धुको जम्भमपीसो वासो-
भवति । वाससो स्रव्यैव भवतीत्यर्थ । अमग्नो भवति ।
वाससो सन्धुक्त्वैवार्थसिद्धिर्वागमनता इत्यनग्नो ह
भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्नि औत आर्त्तो वाऽस्य । औतेन
आर्त्तेन वा विधिना अमाहिताग्नी ऋह्रन्त्ये, सर्वाद्या
अग्निन्त्ये, प्रसजिते च । “अमग्निरनिकेतय सनिर्भू-
फलाशन” इति मत्तु । न०त० । अग्निभिन्ने पु० ।
‘अनगनापिथ शुष्को धो न तच्छ्वलति कर्हिषिदिति’ इति ।
७३० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनगनावुत्तरभेदिम्,
कात्या० १६, ७, ११, ‘अमग्नौ अग्निरहिते अमग्नि
चिद्ये यज्ञे, उत्तरभेदिं प्रतिगच्छतीति” तद्वाक्या ।

अनग्निता न अग्नि लायते रक्षति असम०स० । अनिरक्ष-
णाकरे पापिष्ठे “अमग्निता अभ्यमन्त ह्यदौ ऋ० १, १, ८६,
१, ‘अनग्निताः पापिन्य ह्यस्यः प्रजा” इति भा० ।

अनग्निदग्ध ति० न अग्निना दग्धः अस०स० । प्रज्ञायानकर्त्तृषि
अग्निस्त्वारहीने “ये अग्निदग्धा ये अग्निदग्धा मध्ये
दिव” इति ऋ० १०, १५, २४, “अनग्निदग्धा प्रज्ञायान-

कर्त्तृ न प्राप्ता” इति भा० । विमार्त्तां पित्रभेदे “अग्निदग्धा-
नग्निदग्धान् काव्यान् वरिष्यदक्षया अग्निध्वजांश्च सौम्यांश्च
विमार्त्तामेव निर्देयेदिति” मत्तुः । वरिष्या अदग्धे च ।

अनघ ति० नास्ति अघं पाप इ च अमन कालुष्य वा०वस्य ।
पापन्त्ये, दुःखहीने, अमनन्त्ये, मत्तन्त्ये, सञ्जे च ।
विन्धौ पु० “अनघो विजयो जेतोति” वि० सङ्० । “स
आत्माऽपहृतपापमेत्यादि” नृगौ तस्य पापराहित्योक्तेश्चा-
त्मम् । तत्र दुःखन्त्ये, “दयालुमनससृष्टमिति” भावः ।
दोषरहिते “अगाधव्यामवा गुणा” इत्यमरः । अमनरहिते
“कश्चित् ऋगीनाममवा मरुतिः ? इति” रघु ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकारे, चित्ते च ।
कर्म्ये पु० । अङ्गगुण्यभावे ति० । तदाकाशस्य निर-
वयवत्वात्, व्यावर्त्तयेपिकनये चित्तस्याप्युत्तेन च निरवयवा-
त्तयात्वम् । कामस्य हरनेत्येव दग्धाङ्गत्वात् अङ्गत्वम् ।
तत्कथा च शिवपुराणे ‘कामोवतुषि सयोज्य उष्माश्च
तदा हने । पार्वतीसन्मुखे स्थाप्यो मोक्षकामो व्यव-
स्थित । हरस्तु धैर्यभावात्त्वा किमेतदिति चिन्तयन् ।
ददर्श एतत् कामं पुष्पवाचधनुर्धरम् । विद्वद्वसन्तोक्ष-
स्याथ हतौयनयनान् हने । स्फुरन्नुद्विर्गन्तिस्तु पयात्
भदनोपरि । क्रोध स हर हे देव ! इति यावत् वर्दान
खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावद्ग्रीचकार तम्” इति ॥
“त्वमनङ्ग कथमसता रतिरिति” “तनुतां दुःखमनङ्ग !
मोक्षतीति” च कुमा० । अङ्गसुपकरणे न०त० । अङ्ग-
भिन्ने । न० व० । तन्त्ये ति० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अङ्गने न क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् ।
“अटावर्त्ते गा ह्यभ्यस्ता यस्या सानङ्गक्रीडेत्युक्ति”
(हत्त०) उक्ते मालाप्रत्तभेदे च ।

अनङ्गलेख्य पु० अङ्गस्य तद्गङ्गको लेख । कामव्यङ्गकलेषु ।
“अङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण सप्तगुरुनिवेशवति द्युलकभेदे, अन्दी-
विशेषे । अथा “हृद्युर्ह क्रमेण यत् बभूवे सुधीमिरि-
च्छवा स द्युलकस्तनङ्गशेखर” अतः” इति अन्दी० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ईत० । मित्रे तस्य तद्देहमस्मीकरणाद्यप्यम् ।
अनच्छे ति० न अच्छः निर्मलः न०त० । ससुपे, कामसज्ञे च ।

अनञ्जन न० न अञ्जते चिप्यते अनुज-कर्त्तृषि स्फुटं न०त० ।
नि सवन्ने, आकारे, परमज्ञाश्च च । “निरञ्जनं कामसुपैति
दिव्यमिति” नृत्या तस्य सम्पन्नराहित्योक्तेश्चात्मम् ।
अञ्जन दोषरहिते नारायणे सु० । तयामनवन्तुपाने

ति० । कञ्जलशून्ये ति० । “नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकि-
तेति” सा०द० ।

अनडुञ्जिङ्गा स्त्री अनडुहोजिङ्गेव । गोजिङ्गायाम् (अन-
न्तमूल) । तस्या गोजिङ्गाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अन शकट वहतीति नि० । (एङ्) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि ङीप् अनडुह्, अनडाह्तीति च ।
कस्यादि० क । अतुडुत्क अनडुदासन्नदेशादौ ति० ।
ऋपिभेदे । तन्नोत्पापत्वे गर्गा० यञ् । आनुडुह्, तद-
पत्ये पु० स्त्री ।

अनणु पु० न अणु । स्थूलघान्ये “अनणुपु दशमांशोऽणुष्वयै-
कादशाय” लोला० । अणुभिन्ने स्थूषे ति० स्त्रियां ङीप् ।
अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्घनीये ।
अनतिक्रमणीय ति० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अतुल-
अनतिङ्गुत ति० सर्वाणि अतिक्रम्य न भवति अति-भू-ङुतच्
न०त०ष्ट० । सर्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । “ब्रह्मा त
इन्द्र । गिर्वण क्रियन्ते अनतिक्रुता” इति ष्ट० ८, ६१, ३,
अनतिक्रुता सर्वातिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि
यथार्थभूतानीति” भा० ।

अनतिप्रश्नर ति० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अति-
प्रश्नानर्हे वस्तुनि । “सहोवाच गार्गी । मातिप्राची मा
ते मूर्धा व्यपप्रदन्तिप्रश्नां वै देवतामतिष्टच्छसीति” ष० ८०
अनतिरिक्त ति० न० । अधिके । “न्यायोक्ते खानधिकरण-
हसिभिन्ने च “अनतिरिक्तपत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति” गटा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावाथै
न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च
हेमचन्द्रे दर्शिता यथा “सस्कारवक्ष्यमौदार्यसुपचार
परोतता । मेघगाम्भीर्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-
णत्वसुपनीतरागत्व” च महार्थता । अव्याहृतत्वं
स्त्रित्वं सशयानामसम्भव । निराकृतान्योत्तरत्वं ऋदय
ङ्गमिताऽपि च । मिथ साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तस्य
निश्चता । अप्रकीर्णप्रसूतत्वमसंज्ञाध्यान्यनिन्दिता ।
आभिजात्यमतिङ्गिधमधुरत्वं प्रशस्यता । अमर्षवेधि
तौदार्यं धर्माधर्मतिविद्धता । कारकाद्यविपर्यासोविभ्र-
मादिविशुक्ता चित्ररूपमङ्गुल्यं तद्यानतिविलम्बिता
अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्यप्रधानता वर्ष-
पद्वाक्यविचिन्ता । अव्युत्थितिरच्छेदित्वस्यञ्चतिगञ्च
वाग्गुणा” इति ।

अनङ्गा अव्य० न अङ्गा । अनिद्यये “अनङ्गा घैतद्यादि-

माङ्गोकामतीति” वेद० । नङ्-क न०त० । अपरिवर्द्धे ति० ।

अनङ्गापुरुष न अङ्गा स्वकार्ये निययो यस्य तादृश पुरुष ।
देवपितृकाव्यविसृष्टे । “अनङ्गापुरुषमीक्षते” इति का०
। ६, ३, १३, “अनङ्गापुरुषं देवपितृकाव्ये विसृष्टमध्य-
मिति” वेददीप ।

अनद्य पु० न अद्य मध्यम् अप्राशस्ये न०त० । गौर-
शर्पणे राजनिघ० । मध्यभिन्ने ति० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतन । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति
च काले “अनद्यतने लडि”ति “अनद्यतने लुडिति” च
पा० । अनद्यतने भूते लड अपचत्, अनद्यतने भविष्यति
लुट् पङ्गेति “परोक्षानद्यतने लडिति” पा० पपाच ।
तत्कालपत्तौ ति० । अद्यतनश्च “अतीतायारात्रे पद्या-
ङ्गेन, आगामिन्या रात्रे पूर्वोङ्गेन सङ्घतोद्विषोऽद्यतन”
इति सि०कौ० तद्विज्ञं काल ।

अनधिकार पु० न अधिकार अमावाथै न०त० । अधि-
काराभावे । व० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र
यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् ति० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत ति० न अधिकृत । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत ति० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, प्राप्तभिन्ने च
अनधिगताधाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणात्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित ति० न अधिष्ठित । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन ति० न अधीन परस्य । स्वाधीने । सत्तायाम्
कन् । कौटतत्त्वे । स हि कुश्या वसन् न कस्यचित् अधीन

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे “मनो-
ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्” इति भाषा०
द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति आन्यत्रमहत्त्वस्य कारणत्वेन मनसश्च “अधौ-
गपदाज्ञानानामा तस्याणुत्वमिहेष्यते इत्युक्ते अणुत्वेन
ज्ञानादिप्रकारक अज्ञानामोत्याद्याकार ज्ञानं प्रत्यक्ष न
स्यात् ज्ञानान्यत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावात्तदिति
तदायय । व० । अध्यक्षरहिते ति० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावाथै न०त० । अध्याय
नाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे षञ् ।
अध्ययनाय निषिद्धे “चातुर्मास्यद्वितीयादौ अतिपूजान-
ध्यायकाले “अष्टकासु च समानौ गयने बोधने हरे ।
अनध्याय प्रकृषी” तेषांदाङ्के काले, “निर्घाते भूमिचलने”
इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालात् षट् तौ

दक्षिणतः यथा "मोक्षोच्चैश्च हितोऽयासाः प्रेतपक्षे गते त्रयाः । या तु फोलागरे याते चैत्रापस्याः परेऽपि या । चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्सिधौ । परास्वेता खनध्याय उपायैः परिकर्त्तित" इति राजमार्त्तश्लो । "चैत्रमस्याहितोऽयायां तिसृष्वेवाटकाश्च च मार्गे च फाल्गुने चैत्र आभादे कर्त्तिते तथा । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्त्तयेदिति" भुजवल् । "मन्वादी च युगादी च गिष्यान्नाध्यापयेद्बुध" । निर्णयान्ते "रात्री याम-हयादध्याक् सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः च तु विद्येयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्री नवम्यु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोष च तु विद्येये वेदाध्ययनगर्हित" इति ॥ निर्णयसिद्धौ प्रजापतिः । "मघे च हादयो चैत्र अर्द्धरात्रो-ननाडिका । प्रदोषे खनधीयते तृतीया नवनाडिका" ॥ दृढगर्ग । "स्मृतियुक्ताननध्यायान् सप्तमीश्च त्रयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्त्तयेत्" इति । अथध्या-यास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्र नित्या । "आ-भादे फाल्गुने ष्ये ये या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास-द्वितीयासा प्रवदन्ति महर्षयः" । गर्गोऽपि ॥ "कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाभादेकर्त्तिते । शुक्लपक्षे द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्" इति । "एतायुगादयः प्रोक्ताः स्वाध्यायं वर्जयेद्बुध" इति उग्र० । गौतमः । "चातुर्मास्यद्वितीयायु, मन्वादिषु युगादिषु । एटकाश्च च सप्तमानी ययने बोधने हरे । अथध्याय प्रकृषीत तथा सोपपदाश्च चेति" । सोप-पदास्तु । "सिंता ष्येये द्वितीया च आर्त्तिते दशमी तथा । चतुर्थी हादयो भाषे एता सोपपदाः कृता इति" गर्गोक्ता । दृढगर्गः "पक्षद्वये चतुर्दशोऽरक्षीद्वितीये तथा । पक्षा-दावपि पक्षान्ते त्रह्ण नाधीयते नरैः ॥ एतमी हन्त्युपा-ध्याय शिष्य हन्ति चतुर्दशी । अमासस्योभयं हन्ति प्रतिपत् पाठमात्रत" इति । मनुः नैमित्तिकानध्यायानाह क । "सन्ध्यागर्जितमिर्षातभूकम्बोस्त्राभिपातने । त्रतमन्वं न कुर्वीत" इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ "उत्कायामन्नुत्-पाते च सर्वासां विद्यानामाकाशितमिति" ॥ अत्यन्तरे ॥ "विद्युद्गर्जितघटीनां रुद्रिपातोयदा भवेत् । अथध्यायं प्रकृषीतित्यादि" । "त्रतेऽङ्ग-पूर्वसन्ध्यायां कारिदो यदि गच्छति । तद्धिं स्यादनध्याय त्रत तत्र विवर्त्तयेत्" । "हाय सन्ध्याकानिते, प्रात सन्ध्याकानिते अहोरात्रौ, विद्युत्पर-रात्रावपि विद्युति, मङ्गलापररात्रादिति गौत० । अतितरत्रावन्ध्याम् "काशघटी च तत्कालमकाशे च

तिरात्रकम् । अतिमात्रायवा दृष्टिर्नाधीयते दिनत्रयम् । अत्रराधर्षमारभ्य प्रोद्युक्तैश्च भास्कर । यावन्नरति चैतायदकालं सुनयो विदु ॥ तथा च वराहः । मार्ग-न्मासात् प्रवर्त्तित सुनयोव्यासवास्वोऽङ्गिर्गार्थैश्च यावत् प्रव-र्षणविधौ नेतिकाल वदन्ति । नाडीजङ्घः उरयुक्त्वादि प्राङ् घटेरकाशौ भाषावेतावयुमफलदौ पौषमासौ न गोपाः" । तत्राकालघटी पशुमर्त्यचरणाद्विवातामेव दोषो-नाम्यया उक्तञ्च उक्तं चिन्तामसौ "यदि मास्यु चतुर्षु पौषमासादिषु मनेदकाशघटि । पशुमर्त्यचरणाद्विवातां यावद्गुपा नहि तावददोष" इति । तत्र दिनसंख्यायुक्ता तस्यैप । एकैकमह प्रोक्त द्वितीयेन तिरात्रकम् । तृतीये-न तु सप्ताह् द्यरात्रमत परमिति, पौषे दिनत्रय वर्त्त-माये च न दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकन्त चैत्रे तु षट्का-हय" मित्यावय्यककार्यवचयम् । "अथध्यायस्य पूर्वेषु कस्य चैवापरेऽङ्गिनि । त्रतमन्वं विवर्त्तयेत् विद्यारम्भ न कार-येत्, इति नैमित्तिकानध्याय । मनुःपि निन्नादानध्या-वाह क । "इमांसिन्नामव्यायानभोमानो विवर्त्तयेत् । अथप्रापनश्च कुर्वाणं शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥ सर्वस्व-ऽनिधे रात्रौ दिवा धांयुसभूक्ने । एतोर्वांसनध्यावावध-यसा प्रवृत्ते । विद्युत्कानितवर्षेणु महोत्कानाश्च सुप्ने । आकाशिकमनध्यायमेतेषु मनुःरमवीत् । एतांस्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुम्भूताग्निम् । तदा विद्यादानध्यावमन्वतौ चाभर्दयेने । निर्वाते भूमिचरने ज्योतिषाश्चोपसर्जने । एतानाकाशिकान् विद्यादानध्यावाकृतावपि । प्रादुम्भूते-ष्वग्निषु तु विद्युत्कानितनिसने । उज्योति स्यादनध्याय-येपे रात्रौ यथा दिवा । निन्नाध्यामएव श्राद्धपात्रेणु नगरेषु च । धर्मनैपुण्यकामानां पूतगन्धे च हर्षदा । अन्तर्गतध्वे पात्रे दृष्टव्यं च सन्निधौ । अथप्रायो-रुदमाने समवाये जनस्य च । उदके मधुरात्मे च विष्णुस्य विवर्त्तने । उच्छिष्ट आहुतस्य चैव मनसापि न चिन्तयेत् । मतिस्त्वेत् द्विजो विद्यानेकोऽद्विष्टः केत-नम् । तद्गृह न कीर्त्तयेद्गुण्य रात्रौ राहोश्च सुतके । यावदेकाहद्विष्टस्य नन्दो जेवश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्गुण्य न कीर्त्तयेत् । यवानः प्रीङ्गपादश्च कला-चैवाययकृषिकाम् । नाधीवीतानि च अग्ना कृतकाश्या-मेव च । नीहारे वाचपन्दे च सन्ध्याबोरेव चोमबोः । अमावास्याचतुर्दशीः पौषमास्यटकाश्च क । अमा-यास्यरा शुभ इति शिष्य हन्ति चतुर्दशी । त्रह्णाटका

पौर्यन्सासौ तस्मान्ताः परित्यजेत् । पांशुवर्षे दिवां दाष्टे
 जोमाद्युपिरुते तथा । अखरोष्ट्रे च रुवति षड्ज्ञौ च न
 पठेद् द्विजः । नाधीयीत इत्युक्तं यामान्ते गोत्रजेऽपि
 वा । वसिष्ठा मीधुनं वास आद्विकं प्रतिगृह्य च ।
 प्राण्य वा यदि वा प्राण्य यत्किञ्चिच्छ्राद्धिक भवेत् । तदा-
 ष्मभ्यामनधराय पाण्यासत्रो हि द्विज स्मृतः । चौरै-
 र्दप्लुते यामे संभमे चापिनकारिते । व्याकालिकमनधरायं
 विद्यात् सर्वाङ्गतेषु च । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिराल
 क्षयं स्मृतम् । अष्टकात् त्वहोरात्रमृत्वन्नासु च रात्रिषु ।
 नाधीयीताश्चमारुदो न उक्त, न च हस्तिनम् । न नाव,
 न खर, नोष्ट्रं, नेरिण्यस्यो, न यानग । न विवादे, न
 कलहे, न सेनायां, न सद्गरे । न भुक्तभाले, नाजीर्णे, न
 वसित्या, न सक्तके । अतिथिश्चानुश्राय, मारुते वाति
 वा भृशम् । खिरे च सुते गात्राच्छ्लेषे च परि-
 क्षते । सामभ्यनाष्टग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेद-
 स्याधीत्य वायन्भारण्यकमधीत्य च" इति । याज्ञवल्क्यसु ।
 "त्प्राहं प्रोत्पन्नधरायः शिष्यत्विग्नानुवन्तुषु । उपाकर्म्मणि,
 चोत्सर्गे, क्षयाश्चोत्सिये मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घात
 भूकम्भोत्सानिपातने । समाम्य वेद द्युनिशमारण्यकम-
 धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टस्यां राज्ञस्तकके ।
 चतुसन्धिषु मुञ्जा वा आद्विकं प्रतिगृह्य च । पशु-
 मरुत्कनकुलभाजारिश्चाहिमूपिकै । कृतेऽन्तरे त्वहो-
 रात्रं, शक्रपाते, तयोच्छ्रये । शक्रोद्युर्गर्भोत्सुकसाम-
 वाणार्त्तनिस्सने । अन्नेध्ययवन्द्वाङ्मन्यइत्ययानपतितान्तिके ।
 देयेऽशुचावात्मनि च विद्युत्सूक्तनितसञ्चये । मुञ्जार्-
 पाणिरन्धोऽन्तरर्वात्रात्वेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिवां दाष्टे
 सन्ध्यानीहारमीतिषु । धावत पूतिगन्धे च शिष्टे च
 मृहमागते । खरोद्रयानहृत्प्रश्रनौहरेरिणरोहृष्ये । सप्त-
 त्रिंशदधरायानेतास्त्रात्कालिकानु विडः" इति । वसिष्ठः ।
 "तस्यानध्यायाः सन्ध्यास्तमिते सुकाले यवे दियाकीर्त्तौ
 नगरेषु काम गोमयपर्युषिते परिसिञ्चिते वा इत्ययानान्ते
 ययनस्य आद्विकस्य । मानवश्चाल श्लोकदाहरन्ति ।
 फलाभ्यापस्त्रिस्तान् भक्ष्यमथान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रति-
 गृह्याम्यनधराय पाण्यासत्रा, ब्राह्मणा स्मृता इति ॥
 धावत पूतिगन्धिप्रसृतेरिणहृत्तमारुदस्य, नावि, सेनायाश्च,
 मुञ्जा पार्श्वे, वाण्यवन्दे, चतुर्दश्यामभावासायासष्टमरा-
 मष्टकात् प्रसारितपादोपस्थसत्रोपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथु-
 कम्पेताया वाससा मिथुनध्वपेतेनानिर्घृते न यामान्ते-

वर्द्धितस्य, सूत्रितस्योच्चरितस्य, यजुषाश्च सायं गच्छे,
 वाजीर्णे निर्घातभूमी च न चन्द्रसूत्र्योपरारोपु, दिह्-
 नादपर्वतनादकम्भप्रयातेषु पञ्चखरिपरपाशुवर्षेष्वाकालिकम् ।
 उक्ताषिद्युत्सृष्ट्योतिपमपत्त्वाकालिकं वा । आचार्ये च
 प्रोते त्रिरात्रमाचार्येऽलशिष्यभार्यास्त्रहोरात्रम् । षड्विग-
 योमिसस्त्रेषु च" इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध-
 यनं वर्जयेच्च प्रयत्नत । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राज्ञ-
 स्तकम् । उक्तापातं महीकम्भमथौचं यामविश्रवम् । इन्द्र-
 प्रयाग सुरतं घनसंघातनिस्सनम् । वाद्यकोलाहलं युद्ध-
 मनध्याय विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नाच्च
 च वेगत" इति । "यद्दिममहं क्रियते तद्दिनमनध्याय"
 इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन
 सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोसवादौ चानध्याय ।
 "महानवम्यां द्वादश्या भरण्यामपि पर्वसु । तथाक्षय-
 त्ततीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः" । माघमासे तु सप्तम्या
 रथास्यायाश्च वर्जयेदिति" हारीत । एव नानाश्रुत्युक्तो-
 धेषु च येन सर्वसंप्रहृष्टधाचरणीयम् ।

अनन न० अन-भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च "प्रागननवान्
 प्राण्य" इत्यादि वे०सा० ।

अननुगतं त्रि० न अतुगतः । अतुगतमिदं अतुगतस्य त्वया-
 कारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेद यथा पट इति बुद्धौ घटत्वम्
 एवं पटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् ।
 अननुगतञ्च तत्सद्व्यक्तत्वादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीयमावात् ।
 अप्रहृष्टते, अनधीने च ।

अननुगमं पु० न अतुगमः अभावात् न०त० । अतुगमामाये
 अतुगमस्य त्वस्यप्रतीतिप्रयोजकवर्ष्मातुसरणम् एतस्य
 स्यायादिदर्शनेषु भूत्प्रयोगः ।

अनन्तं पु० नास्ति व्यन्तः गुणानां यस्य व० । "गन्धर्वाश्चरस-
 सिद्धाः किञ्चरोरगचारणा । नान्तं गुणानां जानन्ति तेना-
 नन्तोऽयस्यप्रते" इत्युक्तास्तस्ये विष्णौ, अनन्तः । "संसार-
 मङ्गलसङ्घे मग्नान् समभ्युत्कर वासुदेवः" इति भविष्य-
 पुरा० । "विष्णुर्हीरोऽनन्त" इति विष्णुस० । मेघे । बभ्रुयोर्पि
 कलादपरिच्छिन्ने शेषभागे, तदवतारे बभ्रुसङ्घे च । व्यन्तः
 परिच्छेदः देशतः कासत वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन्
 परब्रह्मणि न० "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुतिः ।
 "न व्यापित्वाहं यतोऽन्नो नित्यत्वाच्चापि कासत । न वस्तु-
 तोऽपि सर्वात्मप्रादान्त्यं ब्रह्मणि तिधा । देवकाशान्य-
 पस्तूनां कश्चित्त्वाश्च मायया । न देवादिस्ततोऽन्नोऽस्ति

ब्रह्मज्ञानं ततः स्फुटमिति" पञ्चदशो । आकाशे च ।
बहुविस्तरश्चिन्दि वारश्चे पु० । अयधिगून्ये, इयत्ता-
गून्ये यस्तुभावे, सकृदे च त्रि० "अनन्तरत्नप्रभवस्य
यस्येति" कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री अनन्तरा विष्णोराधानार्था चतुर्दशो ।
भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तचित् अनन्तानि भूतानि जितयान् जि-क्तिप् । सर्वभूत-
जयिनि यास्येदेवे । "सृष्टिप्रदन्नजिदिति" विष्णुसू० ।
अनन्तान् चित्तदोषान् जयति । जिनभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत् पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि
करोति कृ-क्तिप् । लैनभेदे । वस्तुतोर्धगन्तरि त्रि० ।

अनन्तद्वितीया स्त्री "नभस्ये याय वंगार्ये मार्गशीर्षेऽथवा
पुन । शुक्रपञ्चदशतीयाया"मित्युपक्रमस्य पञ्चपुराणे तप्त-
दन्यतमतिथिपु व्रतविशेषमभिधाय "उक्तानन्तद्वितीयाया रुता-
नन्दफलप्रदा"इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमासवैशाखा
न्यतममासीयशुक्लद्वितीयायाम् रोमा० इत० । [परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्याणि यस्य । इन्द्रे
अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इय । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे
दीव्यति दिव-अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । स्नानमस्थाने मूलप्रधाने
दृष्टभेदे ।

अनन्तर त्रि० नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यत् । अन्वयवहिते,
व्यवधानञ्च द्विविधं दैगिकं कालिकञ्च । तत्र दैगिके "पिप-
यानन्तरो राजा शत्रु"रित्यमर । "एष ब्रह्मापिंदियो वै
आर्यावर्त्तादनन्तर" इति मनु । कालिके । "तदिदं
क्रियतामनन्तर भयता बन्धुजनप्रयोजनमिति" कुमा० ।
"पितृनन्तरहत्तरकोशलामिति"रघु । कालिकमपि द्विविधं
पूर्वापरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतसक्तोदारणे
"अनन्तरोदीरितसंस्नानाजावित्याल"पूर्वकालावधिकृतम् ।
मध्यगून्ये, अवकाशगून्ये, अवधिगून्ये च । "तदेतद्ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमिति" स यथा "संश्लेषमोऽन-
न्तरोऽवाह्य" इति च इ० उ० । अन्वयवहितकाले । "पुराय-
पत्तापगमादनन्तरं-उत्तेव सञ्चमनोऽपल्लवा" इति रघु ।
तत्र व्याप्नो द्वितीया । तत्कालकृतसमहन्क्रिया-
विशेषणतया क्लीबत्वादि । एयमन्वय एवञ्च एतस्य क्लीबो
क्लिरवाचीनानां प्राभादिकी । एतेन अनन्तरस्याभाव आमा
शार्थेऽध्ययीभाव इत्याशयेन मान्त्वकल्पनमपि तत्तदुदा-
हरणेषु अनन्तयादुपेक्षमेव । उक्तोदाहरणेषु "अथास्य

गोदानविधेरनन्तरमिति" "अनन्तरं भर्तृरुपस्थितो-
दयेति" चरयी "योगाध्यानिरनन्तरमित्यादी" च व्य-
धानाभाषार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्यथ
तस्य देगकालादिषोषकत्वाभावेन व्याप्तर्ये द्वितीयाया अन्वय
स्य । अतः नञ्श्रीहृत्पठान् कालभोपकृतया उक्तोदा-
हरणादिषु व्याप्तर्ये द्वितीयेति बोध्यम् । म० त० । अनन्तर-
भिन्ने त्रि० तस्य अपरि सध्वनामता । अनन्तरे भय
गहा० ष । अनन्तरीय अविश्वम्भवे त्रि० ।

अनन्तरज पु० स्त्री अनन्तरस्या अनन्तरवर्षाया जायते
• जन-ठ पुंयद्वाव । क्रमोदाजे पुत्रादौ । अनन्तर जात ।
छ्येने कनिष्ठे च भातरि । तथामृतमगिन्या स्त्री ।
अनन्तरय पु० अनन्तरयति दूरीकरोति अनन्तर-इत्यर्थे षि भावे
आच् अनन्तरय दूरीकरणम् अभावाच्च म० त० ।
अपरित्यागे । "यदुक्तो यज्ञक्रतोरनन्तरयायेति" ऋ० ४, १,
६, "अनन्तरयाय अपरित्यागायेति" भा० ।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अनन्तराय प्रतिबन्धको यस्य । मिथ-
प्रतिबन्धके निर्विघ्ने "ताएतानवाननन्तरायमन्व,हेति" इ० उ० ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपशून्यस्य राशि ।
बीजगणितोक्ते शून्यभागहाराद्यर्थे परिकल्पिते राशि ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपान्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ
"अनन्तरूपोऽनन्तश्रोत्रिति" वि० ष० । "इन्द्रोमायाभि
पुररूपरयत" इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।
अनन्तर्गभिन् अन्तर्गर्भोऽस्य अस्वर्थे इति म० त० । अन-
र्गर्भगून्ये पवित्रार्थे कुये । "अनन्तर्गर्भेण साय कौय हिद-
लमेव वेति" आ० तत्त्वे इन्द्रो० प० । अन्तर्गर्भेणमन्-
र्गर्भगून्ये"मिति रघुनन्दन ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन धूमिहारा । शुधि-
धिरयज्ञे "अनन्तविजय नाम कुन्तोऽस्योयुधिधिर" इति
गीता ।

अनन्तवीर्य्य पु० । न० । जैमभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतमुपासनाद्यर्थम् ईत० । भाद्र-
शुक्लचतुर्दश्यां कर्त्तव्ये स्नानमस्थाने व्रते । "अनन्तव्रतेतत्रि
सर्वपापहर शुभम्" इत्युपक्रमस्य "तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि
भाद्रपदे भवेदिति" भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य । परमेश्वरे
"परास्य शक्तिर्विधेयं श्रूयते" इति श्रुतौ तस्य बहुशक्ति-
श्रवणात् तथात्वम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहुनि शीर्षाणि यस्याः ।

वास्तुकिपत्न्याम् । वास्तुकी परमेश्वरे च पु० “सहस्रशोपां
पुरम्” इति श्रुत्या तस्य षड्शोर्षोक्तोक्तपातम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्य ।
परमेश्वरे “परास्य शक्तिर्विविधैश्च श्रूयते इति” श्रुत्या
तस्य षड्शक्तिप्रतिपादनात्तपातम् ।

अनन्ता श्रो नास्ति अन्नोऽस्य । य० । विद्यत्यायामोपधौ
(अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पावत्याम्, श्रुचिव्याम्,
दुरातभायां, दूर्वायां, हरितक्या, प्यामलव्याम्, गृहूष्याम्,
अग्निमन्त्ररुचे, अग्निविष्ठाश्रुते, श्यामलतायाम्, पिपपल्यां,
नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवीपधौ च ।

अनन्तय न० अनन्तस्येदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द ति० न मन्द्यति नन्द-णिच्-अच् न०त० । अान-
न्द्यतिष्ठभिन्ने” अमन्दा, नाम ते लोका इति कठ०ष० ।

अनन्त न० न०त० । अदनीयभिन्ने । “न किञ्चिदनघं
भवति या शब्ध-प्या गङ्गनिभ्य” इति ञा०उ० ।

अनन्य ति० न अन्य-सर्वमा० । अन्यभिन्ने स्वामिन् ‘अनस्य-
रतिरासीम” इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरुत्त-
रागोऽस्येति तदर्धः । नास्ति अन्यो अथ उपास्यत्वेन
विषयत्वेन वा । अन्यासेवके “अनन्यापिन्यन्नोमामिति”
अनन्यविषये च । “पुरम् स पर-पार्थे । भग्या
स्यस्तनन्ययेति” च गीता । अस्य मज उत्तरत पदा-
न्तरस्ये अक्षरमर्थमाशान्ययणात् तदर्धेनैवान्यः । यथा
“अनन्यदिति सयितारमैश्वर्यादी” अन्यत्वं दृष्टभाषस्य,
अनन्यचेता इत्यादी अन्यत्वं चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम
इत्यादी अन्यत्वं कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्वं ।

अनन्यगतिके ति० नास्ति अन्या गतिरस्य कम् । अन्यो-
पायरहिते तन्मात्राश्रये च । “अनन्यगतिके जने विगत-
पातके चातके” इत्युद्धटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यदप्यात् सर्वपस्तुभेदानां तदात्मकत्वात्
अनन्यो विष्णु तस्मात् ज्ञायते जन-उ०त० । कामदेवे ।
तस्य कृष्णात् रुचिग्रहणां जन्नेति भाग० । १० मस्क० “तस्याञ्च
नादयोसवस्यां गतायां जनस्यानन्यजेनेति” दशज० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यदप्यात् सर्वात्मकत्वात् तादृशोदेवः ।
परमेश्वरे विष्णौ “सर्वदेवमयोहरितित्युक्तोक्तपातम् ।

अनन्यपूर्वा स्त्री न अन्य-पूर्वा यस्याः सा अन्यपूर्वा न भवति ।
अन्याभुक्ताया स्त्रियाम् “मनुमष्टतिभिर्मान्दूर्भुक्ता यद्यपि
राजभिः । तथायनन्यपूर्वैश्च तस्मिन्नाधीहृद्यन्वरेति” रघु ।

अनन्तभाज् ति० न प्रन्यस्य अन्या वा भजते भज-णिच् अच्०

स० पुंशब्दापः । अन्यस्यान्यस्या या सेवनाकारिणि ।
“भजते सामनन्यभागिति” गीता “अनन्यभाजं प्रति-
शामुञ्जीति” कुमा० ।

अनन्यदृत्ति ति० न अन्या विभिन्ना एकस्या एत्तिर्भनोदृत्ति-
रस्य । एकतानचित्ते । न अन्या एत्तिर्जीवनीपायोऽस्य ।
एकमात्रजीवने ति० ।

अनन्यसाधारण ति० न अन्यस्यान्यधर्मस्य साधारण सदृशः ।
अन्यधर्मासदृशे “अनन्यसाधारणमेव कर्मेति” कुमा० ।

अनन्यय ति नास्ति अन्ययो यत् य० । अन्ययग्न्ये ।
शान्दबोधे परस्पर संसर्गग्न्ये अन्यययान्ययगर्भे पश्यते
अर्थात्कारभेदे पु० । तद्वक्षणं यथा “उपमानोपमेयस्ये
एकस्यैव स्वनन्य” इति सा०द० । “राक्षीवमिदं राजीयं
जहं जलमिपाजनी”त्यादौ च अनन्ययान् तदलङ्कारत्वं
तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानापाशकत्वेन
तस्य बोधने नियते तद्विस्तार्ये सति तद्वतभूयोधर्मवच्य
रूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्व-
स्मिन्प्रभवेनापाततोऽनन्यय एव तात्पर्येण तु इतरसा-
दृश्याभावपरत्वलक्षणयान्ययसाध्या च राजीय राजीये-
तरादृशमिति बोधान्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एव “राम-
रावणयोर्गुहं रामरावणयोरेवे” इत्यादि ।

अनप ति० न सति प्याधिक्येनापो यत् नञ्पूर्वकत्वेऽपि
वञ्जोष्ठी अच्षमा० । स्वत्यजधे पङ्कनादौ ।

अनपकर्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावार्थे न०त० ।
त्यागाभावोपलक्षिते दत्तस्य आदाने “दत्तस्यानपकर्म्म
चेति” मनु अपकर्म्म अपाले पात्रमुद्या क्रोधादिना वा
दत्तस्यानपकर्म्म, पुनर्पश्यम् । “वृत्तस्थापकर्म्म चेति”
श्रुतिः । अनपकर्म्म अपाकरणाभाव अशोधनमित्यर्थः ।
अनपक्रियामयत्वं स्त्री । अपाकरणाभावे । “अशानाम-
नपक्रियेति” श्रुतिः ।

अनपच्युत ति० अप+च्यु-भावे क्त न०ष० । विभासरहिते
“सर्वं सुषुप्त्वनपच्युतमिति” षट्० ४, १७, ४, अनप-
च्युतं विभासरहितमिति” भा० ।

अनपत्य ति० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यश्रुत्ये । न
हितमपत्यानामिति, पतय पतनाय हितं पत+
यत् या न०त० ततः न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च
“गुयोत नो अनपत्यानीति षट्० २, ५४, १८, अनपत्यानि
अपत्यानां उच्चाप्यामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं
तदन्यानि पतनकारणानीति” भाष्यम् ।

अनपत्रप लि० नास्ति अपत्रपा अन्वयेतुका लक्षा यस्य ।
अन्वयेतुकलक्षाहीने ।

अनपभ्रश पु० न अपभ्रशः न०त० । अपभ्रंशमिदं
व्याकरणप्रतिपादासंस्कारवति साधुशब्दे “अनभ्रंशता-
नादिर्यद्वाभ्युदयोन्वयता । व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जाति
कापीह साधुतेति” हरि ।

अनपाकर्म्मन् न० अपाकर्म्म अपाकरणम् अभावाद्यै न०त० ।
अपाकरणाभावे च्छणादेरगोषने ।

अनपायिन् लि० न अपैति अप-इण-णिनि न०त० । नि-
चये स्थिरे “अनपायिनि संश्रयद्भुभे गजभग्ने इति” कुमा० ।

अनपाट्टत् लि० अपावर्त्तनमपाट्टत् अप+आ+इत-भावे क्तिप्
न०ब० । पुनराट्टन्तिशून्ये । “इत्या सूजानाह अपपाट्ट-
दर्थमिति ऋ० ई, २, ५, “अनपाट्टत् अपपाट्टत् अपावर्त्तनम्
पुनरागमनं न भवतीति” भा० ।

अनपिहित लि० न अपिहितमावरणं भावे त्त तन्नास्ति
यस्य । आवरणशून्ये । “एष वामपिहितस्तस्यैव तदपिधानं
यच्छिखेति ब्रा० “अनपिहित आवरणशून्य” इति रघु० ।

अनपेक्ष लि० न अपेक्षते अतृभ्यते अच् न०त० । अपेक्षा-
शून्ये अनतृरोधिनि । “अतृभ्य मसदापेक्षामपेक्षो
यथासखमिति” रामा० ।

अनपेत लि० न अपेत वहिर्गतं अपगतो वा । अहर्हिर्गते
अपेतमिदं अतृगते । “धर्मपथ्यर्थन्यायादात्मपेते” इति पा०
“वर्णादानपेतम् अर्थमित्यादि” सि०कौ० ।

अनप्त लि० न आप्त वेदे ष्ट० ष्टस्वः । आप्तमिदं । “अनप्त-
मसु दुष्टरमिति” ऋ० ८, १६, २, “अनप्तं यलुभिरनाप्त-
मिति” भा० ।

अनप्तस् लि० नास्ति अप्तो रूपं यस्य । रूपहीने “अप्ताया
अनप्त इति” ऋ० २, ३, ८, “अनप्तसः कर्म्महीना”
इति माथ्योक्तोः कर्म्महीने च ।

अनप्ता ष्ट० (बग्नाह) “रविदर्जा हादयगैरनपेति” दीपिकोक्तोः
योगभेदे “रश्मीषं सुशान्तिं प्रभुं श्वातियुक्तमन-
प्तायामिति” दीपिका ।

अनभिष्ट लि० न अभिज्ञानाति । अचे ज्ञानशून्ये ।

अनभिधेय न० न अभिधेयः । अवाच्ये ।

अनभिभव पु० न अभिभवः अभावाद्यै न०त० । अभिभवा-
भावे पराजयाभावे ।

अनभिभवनीय लि० न अभिभवनीयः । अपराजये ।

अनभिभूत लि० न अभिभूतः । अपराभूते ।

अनभिमत लि० न अभिमतः । असम्भते, विभते च ।

अनभिस्त्रातवर्ष लि० अभि+स्त्रा-तन् न अभिस्त्रात-
वीथोवर्ष्ये यस्य । दीथमाने । “सो अपां नपादनभि-
स्त्रातवर्ष” इति ऋ० २, २५, १३ अनभिस्त्रातवर्षः दीथमान
इति भा० । शिवा० अण् । अनभिस्त्रातः तदपत्त्रे ष्ट० ष्टी ।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न०त० । अभिलाषा-
भावे । न०ब० । अभिलाषशून्ये लि० ।

अनभिव्यक्त लि० न अभिव्यक्त न०त० । अपरिस्फुटे ।

अनभिश्वा लि० अभि+श्व-व-क्त न०त० । अनिन्दिते ।
“परास्वानभिश्वा दिव्या” इति ऋ० ८, ८८, ७, “अन-
भिश्वा अनिन्दिता” इति भा० । परिवदापक्षे च ।

अनभिश्वात्र लि० अभिश्चिन्ति गिन्दासर्हति अभिश्चिन्तिः
न०त० । अनिन्दनीये प्रयत्ने निरुक्तकारः ।

अनभिसहित लि० न अभिसहितः न०त० । अभि-
चिन्विना फलोद्देशेन अकृते “विच्छिन्विता येनभिसहिते-
चित्ति” इति० ।

अनभिहित लि० न अभिहितः । अतृते प्रत्ययादिना
उक्तार्थमिदं “अनभिहिते इति पा० अस्य उपकादिगणे
पाठात् तत्कार्यम् । [वातशृङ्गगमनामिति] का०द० ।

अनभीष्ट लि० न अभीष्ट । अभीष्टमिदं “अनभीष्टदक्षिण-
अनभ्यावृत्ति स्त्री न अभ्यावृत्तिः अभ्यासः अभावाद्यै न०
त० । अभ्यासाभावे । “अनागनभ्यावृत्त्या वा कामं
चाख्यत यः अभीष्ट” भाष० ।

अनभ्यासमित्य लि० न अभ्यासे निकटे इत्त्वं इण्-कर्म्मणि
यच् ष्टम् । दूरतः परिहर्त्तव्ये षि० कौ० ।

अनमित्त लि० नास्ति अमित्तोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चत्त्रे
आत्मने अनमित्तं यथोपतिरिति” अर्थ० १२, १,
ऋषभेदे ष्ट० ।

अनमीष लि० अमीषः रोगः न०ब० । रोगहीने “अनमीषा
इपस्कारदिति” ऋ० २, १६२, १८, अनमीषा “रोग-
वर्जितानि इषोऽप्यानीति” भा० “प्रदानमीषस्य सुश्रिय”
इति ता० ब्रा० । “अरोगोऽमीषस्तद्विहितस्येति” भा० ।

अनन्वर पु० नास्ति अन्वरं कच्छसहितं यस्य । कौशभेदेऽप्ये उक्त-
कच्छतया तथात्मन् दिग्मन्तरयद्देशस्य विवरणम् । नन्वे लि० ।

अनन्य पु० अन्य सुभावही विविक्तादयः न०त० । अराम-
दैवे । नयोद्युते दक्षिणावर्त्तनेन शाराणामिष्टस्यान-
नयनं विरोधे न०त० । (इगहीति) श्वाते द्यूतभेदे
शाराणा वामावर्त्तनामीष्टस्याननयने ष्ट० । नयोनीतिः

अनन्य पु० अन्य सुभावही विविक्तादयः न०त० । अराम-
दैवे । नयोद्युते दक्षिणावर्त्तनेन शाराणामिष्टस्यान-
नयनं विरोधे न०त० । (इगहीति) श्वाते द्यूतभेदे
शाराणा वामावर्त्तनामीष्टस्याननयने ष्ट० । नयोनीतिः

नी-अच् न०त० । मयाभावे अनोती दुर्भये, उष्टे, कर्मणि च । “विजानतोऽपि ह्यनयस्यरौहतेति” भार० । न० ७७० । अपादि “जीवेदेतेन राजन्यः सर्वोपामनय गत इति” मनुः । “सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मण-स्वनय गतः” इति मनुः “अनयमापदमिति” कुल्लू० । ६७० । नयहीने लि० । [स हि रावणेन परिभूतो ऋत । अनरण्ये उ० सूर्यवश्ये ऋषभेदे तत्कथा रामा० उक्तराकाण्डे अनर्काभ्युदिते उ० न ईपत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन् । ईप-दर्कोदयकाले । “अनर्काभ्युदिते काले माघे क्षणवत्तर्दधी-इति” यमः “माघे मासि रटन्याप किञ्चिदभ्युदिते रवी” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ् ईपदर्घता ।

अनर्गल लि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धक यद्यपि अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकग्रन्थे “तरङ्गसत्सृष्टमनर्गलं पुनरिति” रघु० । अनर्घ लि० अर्घो मूल्यं न०ब० । अमूल्ये । [नाटकभेदे । अनर्घराघव न० राघवचरितख्यापके सरारिमित्ररचिते अनर्घ्ये लि० न अर्घ्यं पूज्यो यस्य, यस्माद्वा । अन्यपूज्यग्रन्थे अत्यन्तपूजनीये च “अनर्घ्यमघैष तमद्रिनाथ” इति कुमा० । अनर्घ्यं उ० अर्थं प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनर्घे । “एकैकमयनर्घाय किञ्च तत्र चतुष्टयमिति” हितो० । “नोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति छत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति मद्राज्ञा सूचिते नरकादिसाधनत्वादनिरष्टेताव-धर्मो च । “दाढर्भवत्यनर्घाय परत्वादाहरेव चेति” मनु० । ४० । अभीष्टरहिते विष्णौ उ० आप्तकामत्वात्सप्तमम् । अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य इ० कम् । अर्थ-रहितमात्रे लि० ।

अनर्घक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्रायस्ये न०ब० कप्समा० । सप्तदायार्थग्रन्थे प्रलामे, असम्भवे वाक्ये च । अर्थे लि० । “धिगिद जीवितं लोके किञ्च ? सार्धमनर्घकमिति” । अनर्थलुप्त लि० इष्टेनार्थेन अलुप्त असम०ष० । दृष्टार्थे-नालुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या० ६, १०, २० । अनर्थान्तर त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०त० ततः न० त० । अभेदे, एकार्थे ।

अनर्व लि० अ-व अर्धः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यद्यपि । अर्थिस्थे “खिनाभि चक्रमजरमनर्वमिति” १, १६४, २, “अनर्वमर्थिचमिति” भा० ।

अनर्वन् लि० अर्ध-हिंसाया कनिन् “अर्धा भ्रातृव्य” इति श्रुतेः अर्धा सप्तत्र न० त० । शत्रुभिश्चे । “जनो-ऽनर्वाणं तं परितः” इति १, १२६, ५, “अनर्वाणमहे-

व्यमिति” भा० । अर्धा अर्धः । तच्छून्ये लि० । न त्वादेर । अनर्विंशु लि० अनर्वा शकटेन विद्यति प्राप्नोति विश-क्तिप् इत० अहृरा० रु, ऋ-कर्मणि विच् अर गन्तव्यं प्रति विद्यति विश-क्तिप् वा न०त० । शकटेन काष्ठाद्या-हरणाय धनप्रवेशिनि, गन्तव्य स्थलं गन्तुमशक्ते च । “अनू द्युमसनर्विंशे पक्षिणे तुरार्येति” ऋ० १, १२१, ७ अनर्घराति लि० अनर्घाय अपादिषाय रातिर्दानं यद्यपि । अपादिषे दातरि “अनर्घरातिं वसुदासपसुह्योति” ऋ० ८ ६६, ४, अनर्घरातिमनस्त्रीलदानमस्त्रील पापमिति निरुक्त० अनर्ह न अर्हः । अयोग्ये । “नानु ह्यव्यकव्ययोर्विप्राननर्हानु मत्तुरनवीदिति” मनु० ।

अनल उ० नास्ति अल पर्यामिर्षस्य बद्धदाहृदहनेऽपि तत्रे-रभावात् न०ब० । बद्धौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनलः” इति नैपथम् अनलः नलाभावोवच्छिन्न अतुपकल्प-दभावार्थे न०त० । अत्रयीभावसिद्धत्वे क्षीयता स्यात् । “कचे नलोऽयमिति त प्रति चित्तमेक मूर्तेऽस्य चान्य-दनलोऽयमितीदमीयमिति” “आवर्ज्जनं तस्य ते ननु साऽनु नामग्राहं मयानलसदीरितमेतदल” इति “सैपाननं सङ्गरागभरादिति” च नैपथम् “वयोभि खाटयन्त्यन्ते प्रक्षिपन्त्यनलेऽसु, वेति” ऋति० । जटरानलस्य पित्तजात-त्वात् देहस्ये पित्तघातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसु, भेदिनि तच्च “धरोभुष सोमनामा तथाऽपोऽथिनलोनन” इति वसुभेदशोधकवचने नल इत्यत्रानल इत्यकारप्रत्येयशब्दान्ये-व क्त किन्तु वद्धना स्वरूपख्यापके विष्णुपश्मौत्तरवचन “सुधाचमालिके दक्षे वामे शक्तिरपालभृत् सव्योर्जादि-क्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः सृतः” इति नलनामस्यैव प्रतीतेर्मूलएव वसुभेद इत्यवधेयम् । अनलदैवतत्वात् इत्तिका-नलत्वे “अनलविधिशताख्येति च्योति० । (चिता) इति ख्याते विलके ह्ये, उ० । तस्य सर्वत पर्याप्तत्वेऽपि पर्याप्तेः सोमाभावात्सप्तमम्, (भेला) इति ख्याते भङ्गातके ह्ये च । अन-कलच् । पटिवर्षमध्ये पञ्चाशत्सख्याते वषे पटिवर्षगणननामभेदादि वर्षशब्दे यज्यते । पित-देवभेदे ‘कव्यवालोऽनल सोमः समसैपार्थ्यभा तथा अग्निष्वात्ता वरिषद सोमपा पितदेवता’ इति वायु उ० । अनान् प्रायान् लाति न्यात्प्रत्येय अनल जीव । तदूपेण सर्वान्तर्धामितया स्थिते विष्णौ णल-गन्धे वन्दे वा न नलति न बध्यते वा अच् । गन्धग्रन्थे परमेष्ठरे विष्णौ “अगन्धस्य शर्म रस” इति “तथा रथं नित्यमगन्धवञ्चेति”

च न्रुतेस्तस्य गन्धन्वन्वत्यात् तयात्वम् । अत पक्षांशौ
अच् न०त० । अपय्यांशे अपरिमिते परमेन्द्रे “पवन-
पावनोऽनश्च” इति पि०सह० । भाष्यज्ञता च उक्तव्युत्-
पत्तिः विश्वुविषयत्वे दर्शिता ।

अनलदीपन लि० अनलं जठरानलं पित्तभातवर्द्धनेन दीप-
यति वर्द्धयति दीप-खिच्-ल्यु । जठरानलदीपके
“मधुरो मधुर पाके दीपनोऽनलदीपन इति” “द्वीग-
न्व्यात् प्रतिकोष्ठम्” शीघ्रप्राञ्चानलदीपन” इति च
सुश्रुतोक्ते इत्यभेदे । [नामिकावां लतायाम् ।

अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभवे प्रभा यस्य व० । ज्योतिष्मती-
अनलप्रिया स्त्री इत० । साहाय्यायां दक्षकन्यायाम्
वर्ज्जपत्याम् ।

अनसि पु० अनिति अन्-अच् अनः अक्षरित्वं व०
यक० । वकटके तनुपुष्पस्य बद्धमधुमत्त्वेन तनुमधुभिर्भ्रम-
राणां जीवनधारणासपायत्वम् ।

अनल्प लि० न अल्प । प्रचुरे भूयिषे । [श्रुत्ये लि० ।

अनवकाश पु० न०त० । अवकाशभावे । व० । अवकाश
अनवगीत लि० अव+गै-क्त न०त० । अनिन्त्रिते ।

अनवग्रह लि० नास्ति अवग्रहो यस्य । प्रतिबन्धशून्ये “अव-
ग्रहमव्येजनवपहृपहेति” नैव० । त०त० । उटिप्रति-
बन्धाभावे ।

अनवद्य लि० न अवद्यं निन्द्यम् । निन्द्यभिन्ने दीपशून्ये च
“अनवद्यत्थाईनो अङ्गानिति” नैव० । “अनवद्यवि-
द्योद्गोतेनेति” दावभा० । “अनवद्योरिशादा” इति
अ०६,६६,१०, “अनवद्योगर्हार्हित” इति भा० ।
“अग्नि यद्गमनवद्यं युवानमिति” अ० १,७१,८ ।

अनवधान त० न अवधीयते मनः सयुज्यते कर्त्तव्यकर्म्मणि
वधावस्थित प्रसङ्गे तेनेन अव+धा-करणे स्युट् अवधानम्
चित्तवृत्तिभेदः अभ्यासे न०त० । अवधानभावे मतः-
सयोगविशेषाभावे प्रसादे, न०व० । तद्वति लि० ।

अनवधानता स्त्री अवधान नास्ति यस्य तस्य भावः ।
प्रसादे । कर्त्तव्योक्तसंबन्धतायोधेन ततोनिष्ठि, अकर्त्तव्ये
कर्त्तव्यतायोधेन तत्र प्रवृत्तिश्च प्रसादः । “कर्त्तव्याकरण
यत्नाकर्त्तव्यस्यापवा क्रिया । उप्यति द्वितयं तत्र प्रमा-
दोऽनवधानतेति” ।

अनवष्टरणा लि० अव+ष्टच् सपत्ने क्त इडभावादि आन्दसम्
न०त० । अवशमूले । “अनवष्टरणा वितता वसानमिति”
अ० १,१५२,४ ।

अनवज्जव पु० अव+ज्-अच् न वचादेय न०त० । अप-
वादर्शिते “विजेव कदिन्द्र इवानवज्जवोऽस्माकमिति”
अ० १०,८४,५ ।

अनवञ्च लि० न भ्रूयते वा०ड । अवभंशशून्ये “प्रस्वभ्रदेष्ट्या
अनवभरापह” इति अ० १,१६६,७ । “अनवभरापह
अनवभ्रदृष्टविरादिधना” इति भा० ।

अनवस लि० न अवस । शून्यताहीने श्रेते “सुधर्मानवनां
समामिति” रघुः ।

अनवर लि० न अवरः । अवरभिन्ने श्रेते अजगन्धे “सोऽ-
यमिन्द्रादनवरो वासुदेवश्च भारतेति भार० ।

अनवरत लि० अव+रत्+भावे क्त अवरतम् विरागः तद्वाक्य
यस्य व० । निरकरे विद्यामशून्ये ।

अनवराष्ट्र्य लि० अवरकिन्तु अर्हे भव यत् न०त० ।
उक्तृष्टे श्रेते च शीर्षेभाने स्वापनीयतयाश्च तत्त्वम् ।

अनवसम्ब लि० नास्ति अवसम्बो यत्न । आसम्बहीने ।
‘न पर यद्यि पक्षपातितोऽनसम्बे किञ्च? माहशेऽपि
सेति’ नैव० ।

अनवसोभन न अवसुज्यते उमान् नेन अव+सुप-स्युट् घृ०
पक्ष म । गर्भसंस्कारभेदे । “उपनिषदि गर्भसम्बन उप-
वनमनवतोमनश्चेति” आ० ४० ।

अनवस लि० अव-प्रीयतादौ अवश् अवसः भोजनं प्रीति-
करत्वात् न०व० । पथ्यायनहीने “अनवसो अनमोयु”
इति अ०६,६६,७, “अनवस पथ्यायनरहित” इति भा० ।

अनवसर लि० अवसर उचित काळ नास्ति यस्य व० ।
उचितकाळविहीने । “अतर्क्यैश्वर्ये त्वजनवसरड् स्वा-
हृतधिव इति अहि० स्त्री० । न०त० । अवसरामावे ।

अनवसित लि० अवसित समाप्तो निश्चितो वा न०त० ।
अनिश्चिते अवसाम्ने च । “अनवसिताम्बो भृगो सुपरत्वे-
इति (उक्त०) उक्ते अन्तोभेदे स्त्री ।

अनवस्कर लि० अवस्त्विते शोध्यते अव-ङ्-अच् उटा-
गमः अवस्करो मक्ष् व नास्ति यस्य व० । नवहीने ।

अनवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् अवस्त्वितिः न०त० । अव-
स्थामावे, तर्कदीपविशेषे उपपाद्यस्य समर्थताय उपपाद-
कस्यानुसरत्वं तर्कं ज्ञत् तर्के उपपाद्योपपादकत्वोर्विनास्ति
नास्ति तादृशतर्कस्यानवस्थादीप तत्र च तर्को न पाद्यः ।
अधिकं तर्कयत्वे वक्ष्यते ‘प्रामाणिकी अनवस्था न
दोषावेति’ जन० । नास्ति अवस्था यस्य । अवस्त्विति-
शून्ये लि० । “अयरीर घरीरेव अनवस्त्ववस्त्विति” ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे ।
 व० । वायौ पु० । अक्षयमात्रे लि० ।
 अनवस्थित लि० न अवस्थित । अक्षये, अस्थिरे "द्वितास-
 नवस्थितं अस्मिन्" कुमा० । व्यभिचारवति च । "चत-
 र्थांस्तपि वर्णाणां नारीर्हृत्मानवस्थिता" इति मनु अन
 वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुङ्कु० । व्यभिचारिण्याश्च
 प्रत्नौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थात
 मन्त्रे च "प्रस्थित तमनवस्थितं प्रिया" इति रघुः अनेव-
 स्थितम् अवस्थातमन्त्रमिति" मङ्गल० । [नाभावे ।
 अनवस्थिति न० न अवस्थितिः । अभावाद्ये न०त० । अवस्था-
 अनवहृत् लि० अव+हृ-कौटिल्ये अच् न०त० । अकु-
 टिले हरेले "सचेते अनवहृत्परिति" अ० २,४१,६ ।
 "अनवहृत्परिकुटिलमिति" भा० ।
 अनवाप्त लि० न अवाप्तः । अप्राप्ते "नामवाप्तमप्राप्त्यं त्रिषु
 लोकेषु किञ्चनेति" गीता ।
 अनवाय लि० अव+वृच् अच् अवायः अवयवः न०व० ।
 निरवयवे "अनवायं किमोदिने" इति अ० ७,१०४,२ ।
 अनवेद्यक लि० न अवेद्यकः न०त० । पर्यालोचना
 हीने सदसद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।
 अनवेक्षा स्त्री न अपेक्षा अपेक्षा अभावाद्ये न०न० ।
 अनशन अय-ल्युट् न०त० । भक्षणाभावे, उपवासे, स च
 गोजनविषयनिवृत्तिरूपं व्रतभेदं अहोरात्रभोजनाभाव
 एव तस्य प्रयोगोपाहिता । तेन यत्किञ्चित्कण्ये अमो-
 जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । त्रिरात्रादिपदसमभिव्य-
 हारे तु भोजनाभावसात्पर्येति भेदः । न०व० ।
 भोजनशून्ये लि० ।
 अनश्वर लि० न नश्वरः । नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, मिले च ।
 अनस् न० अनिति च्च्ञावते अन-असन् । शकटे "दूरा-
 दनसा रथेन" ऋ० २,३२,१० । अनिति जीवत्यनेन करणे
 ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च सातरि स्त्री ।
 उत्तरपदस्य अव्ययी० शरदा० टच्समा० । अध्वनसम्
 तत्पुश्चेषेऽपि सहायां जातौ च टच्समा० । उपानसं
 नहानसम् अनोऽत्र भक्त्यात्मन् । "अपोपा अनस" इति
 अ० ३,२०,१० ।
 अनसुय लि० नास्ति अक्षया नस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये
 "नहावाननसुयचेति" गीता "अक्षयानोऽनसुयचेति" मनु ।
 अनसुयक न असुयकः । अक्षयाशून्ये "यथा तथा हि
 कृत्स्नातिरुत्तमसुयक" इति मनु ।

अनसुधा स्त्री अक्ष-कषुद्रादित्वात् यक्-भावे अच् अक्षया
 गुणेषु दोषारोपः अभावाद्ये न०त० । "न सुधान् सुधि-
 मोहनि क्षीति चान्यसुधानपि । न हृषीक्षान्यदोषांश्च
 साऽनसुधा प्रकीर्त्तते" लुक्लक्षण्ये अक्षयाभावे । "एकमेव तु
 शुद्धस्य प्रभु कर्म समादिद्यत् । एतेषामेव वर्णाणां शुभू-
 पासनसुयवेति" "यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनामसुय-
 येति" च मनुः । अलिङ्गनिपत्यां च यजुन्महासह-
 चरीभेदे यजु० ।
 अनसुयु लि० अक्ष-उपतापे कण्हा० यक् उ न०त० ।
 अक्षयाशून्ये "इदमु ते सुहृत्तमं प्रवक्ष्यास्यमनसुयवे"
 इतिगीता ।
 अनसुमित लि० न अक्षमितः गतः आसम०स० । अक्षमप्राप्ते ।
 अनस्य पु० नास्ति अस्सि यस्य भा० अक्षमा० । अस्थि-
 वर्जिते अवयवे "पुरस्तादनस्य जहूरवरभाष" इति अ०
 ८,१,३४, अस्सि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-
 मण्डिषे प्रधाने, ईश्वरभाषायाश्च "यदनस्या विभक्तिं" अ०
 १,१६४,४, "अनस्या निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तभाषा-
 वेति" भा० । समासान्ताभावे अनस्य । अस्थिशून्ये लि० ।
 अनसुत् लि० अनः शकटमक्षयस्य मतम् मस्य स.
 सानत्याश्च पदत्वम् । शकटयुक्ते 'अनखन्त अत्र ऐवन्त
 पञ्चा' अ० १,१२६,५ ।
 अनहङ्कार पु० न अहङ्कार अभावाद्ये न०त० । अहङ्कारा-
 भावे । व० । तच्छून्ये लि० अहङ्कारसाहङ्कारयुक्ते वक्ष्यते ।
 अनहङ्कारिन् लि० अहमिति गर्वं करोति अहम्+ङ्
 णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।
 अनहङ्गत लि० अहमिति कृतमहङ्कार, भावे ऋ न०व० ।
 अहङ्कारशून्ये "सुदु वाप्यनहङ्गत" इति मनु ।
 अनहङ्गति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अह-
 ङ्कारभावे न०व० । अहङ्कारशून्ये लि० ।
 अनहवादिनि लि० अहमिति गर्वेषु न वदति वद-णिनि,
 गर्वरहिते "सुक्तसङ्गोऽनहवादीति" गीता ।
 अनाकार लि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आका-
 शादी, ईश्वरे च ।
 अनाकाल पु० आ सम्यक् यज्ञादिसस्यःकालः आकाल
 न०त० । यज्ञादिसस्यकालभङ्गे दुर्मिथे काले ।
 अनाकुल लि० न आकुल न०त० । अव्ययः, एकापे-
 स्थिरे, असङ्घीर्षवाक्ये च ।
 अनाकृत न० नेत्यनेन कृत नाकृत निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते "न वक्ता जरथा अनाकृत" इति ऋ०
१, १४१, ७, "अनाकृतं अनिवारितं" इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री व्याक्रमितप्रयोग्या स्रष्ट कण्ठकाएतत्वात्
आ+क्रम-क्त न०त० । कण्ठकारिण्ये । व्याक्रान्तभिन्ने त्रि० ।
अनाचारित न० न आचारित अपकृतः । अनप-
कृते । "अनाचारितपूर्व्यौय" इति कात्यास० । "अनाचा-
रितोऽनपकृत" इति प्रा०विवेकः ।

अनागतं त्रि० न आगतं सत्यगच्छति स्वर्गमेनेन नाग अधर्म-
न०ध० । पापरहिते "मित्तोमो अत्वादितिरनागान्" ऋ०
१०, १२, ६, "अनागान् अपापान्" इति भा० ।

अनागतं त्रि० न आगतं । भविष्यत्कालवृत्तौ, "हेय इ ख-
मनागतमिति पा०६०० आगतभिन्ने च "अनागतात्सवे"
त्यमरः । "तामङ्गयस् भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति" हितो०
"अनागतादिखिन्नेन न स्यादनुमितिस्त्वदेति" भाषा० ।

अनागतविधादं त्रि० अनागतस्य भविष्यत् अनिष्टस्य
विधाता प्रतिविधानकर्त्ता । आगामिदु खस्य सिद्धद्वारात्त-
मानेन तन्निवारणोपायात्तुष्टात्तरि "अनागतविधाता च
प्रत्युत्पन्नमितिस्तथा । हावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्योविन-
श्यतीति" हितो० ।

अनागतावाध अनागतं आवाध इ खम् । भाषिस्वैह-
कादिदु खे । यदाचरणेन भाविदु खानुत्पादस्तादृश्या उपायाः
सुश्रुते दर्शिता यथा "अघातोऽनागतावाधप्रतिषेधनीय
व्याख्यास्याम" ल्युप्रक्रम्य । "उत्पायोत्पाय सतत स्वस्व-
नारोग्यमिच्छता । धीमता यदनुषेय तत् सर्वं सम्प-
पश्यते । तत्रादौ दन्तपवनं हादयाङ्गुलमायतम् ।
कामिष्ठिकापरिणाहृष्टज्वप्रथितभक्षणम् । चयुम्स्यन्वि य-
ज्ञापि मलयं यस्तमूमिजम् । अवेष्ट्यत्तं च दोषञ्च रस
पीर्यञ्च योजयेत् ॥ कपाय मधुरं तिक्ता कटुकं प्रात-
रुत्थितं । निम्बस्य तिक्तके अथ, कपाये खदिर-
स्तथा ॥ मधुको मधुरे श्रेष्ठ, करञ्ज कटुके तथा ।
सौहृद्योपनिषदाङ्गं सततं धैर्येण च ॥ चूर्णेन तेजो-
बत्यास दन्तान्निव्यं विषोषयेत्, । एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना
मूर्चकेन च । दन्तयोधनचूर्णेन दन्तसंशान्द्यबाधयन् ॥
तद्दौर्गन्ध्योपदेष्टौ षट् श्रेष्ठाणं चापकर्षति । वैशद्यमस्त्रामि-
रुचिं शौमनस्य करोति च ॥ न स्यादङ्गुलमायतस्वोऽजिह्वा-
रोगसंश्रुते । अयास्यपात्रे शाले च कासश्चिकित्साभीयु च ॥
उर्ध्वघो जीर्णमज्ज्य मूर्च्छांसौ मदीपिडितं । शिरीर-
गार्त्तसृपितः श्रान्तः पानकमापितः ॥ अर्हिती कर्ण-

शूली च दन्तरोगी च मानव, । जिह्वानिलोत्सर्जनं रौषं
सौषण्यं वार्त्तमेव च ॥ तन्मलापहरं यस्तं मृदुं रुष्णं
दयाङ्गुलम् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्योपनाशहरं सुखम् ॥
दन्तदाह्यं कर रूच्यं श्लेहगुणसूक्ष्मधारणम् । शीरदन्तकपा-
यैर्ज्ञां शीरेण च विमिश्रितं ॥ निक्षोदककपायेण तद्यै-
वामसकस्य वा । प्रसालवेन्मुषं नेत्रे स्वस्यः शीतोदकेन
वा ॥ निक्षोकां सुखयोपञ्च पिडुकां व्यङ्गमेव च । रक्त-
पिसकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत्, ॥ सुखं लघु
निरीक्षितं हृदं पश्यति चक्षुषा, । सत श्रोतोऽङ्गन श्रेणं
विशुद्धं विन्दुसम्भवम् ॥ दाहकण्डू मसन्नञ्च हृदिच्छेदरजा-
पहम्, । अश्लेषोरुपावहञ्चैव सङ्गते मारुतातपो ॥ न नेत्र-
रोगा जायन्ते तस्मादङ्गनमाचरेत् । भुक्तवान् शिरसा
स्नातः श्रान्तश्चर्द्धनवाहनेः ॥ रात्रौ आगरितश्चापि
नास्त्राज्ज्वरित एव च, । कर्पूरजातिकक्षीरसखङ्गकटुका-
ह्वयैः ॥ सचूर्णपूगैः सङ्गितं पत्र तास्यूषजं शुभम् ।
सुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिशौठवकारकम् ॥ हृत्तदन्तस्वरमस-
जिह्वेन्द्रियविषोषघ्नम् । प्रसेकयमन हृद्यं गलाभय-
विनाशकम् । प्रयत्नं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।
रक्तपित्तघतक्षीणहृत्प्यामूर्च्छांपरीतिनाम् ॥ रुषदुर्ध्वलम-
त्ताना न हितं चासुर्योपिष्णाम्, । शिरोरोगास्तथा
रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केशाना माहूर्ध्वं दैर्घ्यं
वञ्चत्यं क्षिप्रवृक्ष्यताम् । करोति शिरससृष्टिं सुखक-
मपि चाननम् ॥ सन्तर्पणं चेन्द्रियार्थां शिरसः प्रति-
पूरयम् । मधूकं शीरगुक्ता च सरलं देवदारु च । सुइक
पञ्चनामानं सप्तभागानि सङ्गरेत् । तेषां कल्ककपा-
याभ्यां चक्रतैल विपाचयेत् ॥ सरैव शीतल जलोर्भूर्भि
तैल प्रदापयेत्, । केशमसाधनी केश्या रजोऽजन्तुसथा-
पहा, ॥ हृत्तमन्याशिर कर्णगुल्लं कर्णपूरकम्, । अश्लेषो
माहूर्ध्वकर कफपातनिरोधन ॥ धातुनां सुष्टिजननो
रुजावर्षवसप्रदः, । शिकः अमनोऽनिलतुङ्गनसन्निप्रसा-
धक ॥ शतानिदग्धामिहृतविष्टानां शलापह ।
जलविक्तस्य मूर्ध्ने अथा सूक्ष्माहुरासरोः ॥ तथा धातु-
विष्टिर्हि श्लेष्मिक्तस्य जायते । शिराश्लेष्मोममूर्ध्निध-
नीमिष तर्पयन् ॥ शरीरवहमाधत्ते मुक्तं श्लेष्मोऽपनाहने ।
तत्र प्रकृतिषात्पुंदिग्दोषविचारवित् ॥ तैलं घृतं वा
मतिकान् शुभ्रादाभ्यङ्गसेकयोः । श्लेष्मं शामदोषेभु न कष-
ञ्चन योजयेत् ॥ तद्वचस्वर्जनीश्रीं च नाभ्यङ्ग्यौ कष-
ञ्चन । तथापिरिक्तो वानस्य निष्क्री नच मानव ॥

पूर्वयोः कच्छता व्याधोरसाध्यत्यमथापिवा । शेषाणां तदहः प्रोक्ता अपिमान्वाद्यादयोगदा ॥ सन्तर्पणसमुत्थाना रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुख देह विन्दद्भीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा । अमकृमपिपासोष्णशीतादीनां सह्युता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्त्रीत्यापकर्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मत्स्यं मर्दयन्त्यरयो भयात् । नचैनं सहस्राक्षस्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामस्तु सुगात्रस्य पद्भ्यामुद्वृत्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहे सुद्रुह्यगा इव । पयोरुपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥ व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरहमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदापथ्योबलिनां क्षिप्रमभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां प्रथमतः श्रुतः ॥ सर्व्वैर्भृत्यैश्चरहं सुम्भिरात्महितैः पिभिः । बलस्याङ्गेन कर्त्तव्यो व्यायामो ह्यन्यतोऽन्यथा ॥ हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्वृत्तार्थं सञ्चयन् ॥ यद्योवत्शरीराणि देयकालाद्यनानि च । समीक्ष्य कुर्यात् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ अथसृष्ट्यारुचिच्छर्दिरेकपिचभ्रमकृमा । कासयोपक्वराद्यासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ - रक्तपिच्छी कृम शोषो श्वासकासकृताद्वरः । भुक्त्यान् स्त्रीषु च स्त्रीषो धमार्त्तं च विवर्जयेत् ॥ उद्वर्त्तनं वातहर कफमेदोविलापनम् । स्थिरीकरणमक्नाना त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ गिरासुषाविकृत्तं त्वक्स्वप्नाग्नेश्च तेजनम् । उद्वर्त्तयोत्सादनाभ्यां जायेयातामसशयम् ॥ उत्सादनाद्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमदसु । प्रहर्षसौभाग्यमृजासाधवादिगुणास्त्वितम् ॥ उद्वर्त्तयन्तु विज्ञेयं कश्चूकीटानिलापहम् । अर्थोः सज्जनयत्याशु फेनकं स्त्रीर्षलाभे कश्चूकीटानिलकृत्स्नान्मन्त्ररोगापहश्च सः । तेजनं त्वगतस्याग्नेः गिरासुषाविरचनम् ॥ उद्वर्त्तयन्तिवटिकया कश्चूकीटविनाशनम् । मिहादाहममहं स्नेदकश्चूलापहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेयं सर्व्वैर्भ्रियविधोभनम् । तन्त्रपापोपयमनं तद्विदं पुंस्तस्मै नम् ॥ रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णैश्च गिरसः स्नानमहितसुषुप्तः सदा ॥ शीतेन गिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति

निर्दिशेत् । श्लेष्मासुतकोमे तु प्राप्ता व्याधिवलावकम् ॥ कामसुषुप्तं गिर स्नानं भैवर्द्धार्थं समाचरेत् । अतिशीतान्मुशीते च श्लेष्मासुतकोपनम् ॥ अत्युष्णसुषुप्तकाठे च पित्तशोषितवर्द्धनम् । तन्नातिशारज्वरितकर्णयुष्माग्निशक्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् । सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोवसुवर्द्धनम् ॥ स्नेददौर्गन्धवैष्यंश्रमसमस्तुलेपनम् । स्नानं येषां निविद्धन्तु तेषामप्यतुलेपनम् । रजोममथ मौजस्यं सौभाग्यकरसुत्तम् । सुमनोऽस्तररत्नानां धारणं शीतिवर्द्धनम् ॥ सुशालेपाद्दं चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् । अथ्यकृपिडकं कान्तं भवत्यभ्युज्ज्वलितम् ॥ पञ्चसं विषदं कान्तममलोष्णसमण्डलम् । नेत्रमज्जनसंयोगाङ्गपेक्षाभसतारकम् । यमसं स्वर्गमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविभाषां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ आहारं शोषणं चक्षुःमलज्जहेहारकः । व्यायुस्तेजःसत्सुसाहृत्सुलोऽग्निविवर्द्धनः ॥ पादप्रक्षालनं पादमलरोगप्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं हृद्यं रजोमं शीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखसुषुप्तः अमसुप्तितुः । पादत्वङ्कटुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥ पादरोगहरं हृद्यं रजोमं शीतिवर्द्धनम् । सुसुप्तपारमौजस्यं सदा पादप्रधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुःपोरुपघातकत् । पादाभ्यामनुपानङ्गा सदा चक्रमणं नृप्याम् ॥ पापोपयमनं केचनस्वरोसापमार्जनम् । हर्षलाघवसौभाग्यकरसुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाणधारं मृजावर्णतेजोमलविवर्द्धनम् । पवित्रं केष्टसुषुप्तोष वातातपरजोऽपहम् ॥ वर्षानिस्तरजोवर्द्धनशीतादीनां निवारणम् ॥ वरुणं चक्षुष्यमौजस्यं शहरं स्वप्रधारणम् ॥ शूनः शरीरुपव्यासविपांश्विभ्यो भयापहम् । अमस्वजनदोषस्यविरे च प्रशस्यते ॥ सत्योत्साहनस्यैर्धर्मैर्धैर्यैर्विवर्द्धनम् । अमस्वजनकरश्चापि भयस्यं दण्डधारणम् ॥ आस्था वर्णकरसौस्वसौकुमार्यं करी तुष्ठा । अध्वा वर्णकरस्यौस्वसौकुमार्यं विनाशनः । अस्वध्वा विपरीतोऽस्वाप्तरादीर्विस्वतत्र सः । यस्तु चक्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वर्द्धनेधाम्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ अमानिस्तर हृद्यं वृष्टिनिद्राहृतिप्रदम् । सुखं यथासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ श्याकज्वलनमौजस्यं मलिकादीनपोहति । शोषदाहममलेदमूर्च्छामो व्यजनानिष्ठः । शीतिनिद्राकरं हृद्यं मलवातप्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं चम् ।

प्रवातं रोष्यवैश्वर्यं स्वम्भकहाहृपक्तिरुत् । खेदमूर्च्छां-
 पिपासाह्नमप्रजातमतोऽन्यथा, ॥ सुख वातं प्रसेवेत योष्णे-
 शरदि भानव । निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च
 सर्वदा, । आतप पिपाटस्थानिखेदमूर्च्छांश्चमास्तकत्, ।
 दाहवैश्वर्यकारी च छाया चैतानपोहति, । अग्निर्वात-
 कफस्तम्भशीतनेपथुनायन । आमाभिध्यन्दरणो रक्त-
 पित्तप्रदूषण, । सुटिर्वर्षमखोत्साहमग्निदीप्तिमत्तन्नि-
 ताम् । करोति धातुसायञ्च निद्राकाष्ठे निषेधिता, ।

तलादित एव नीचनशरोमुष्णा शुचिना शुक्रवाससा लघू-
 ष्णीषच्छलीपानत्केन दण्डपाणिना काष्ठे हितमितमधुरपू-
 र्णाभिभाषिणा बभ्रुभूतेन भूतानान्त, शुद्धजातमतेन सुस-
 हायेनानन्यमनसा खलुपचरितव्य, तदपि न रात्रौ न
 क्लेशास्त्यक्त्यक्तासतवभखोत्करकपालाकारामेध्यस्यामव-
 लिभूमिषु, न विषमेन्द्रकोष्ठचतुष्पथभ्राष्ट्रासपरिष्ठात्, ।
 न रात्रिद्विपश्चर्यैश्वर्यान्वतानि वदेत् न देवब्राह्मण-
 पितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रहिटोष्मसपतितकुङ्कुमीषाकारा-
 तुपासीत । हृत्पर्वतप्रपातविषमववमीकदुदयाजिकुङ्कराद्य-
 धिरोहृष्यानि परिहरेत् पूर्णमदोषसहाविदितपस्त्वस्रश्चक्रू-
 पात्रतरणानि, भिक्षुश्वान्यागारश्श्वानविजकारयववास-
 न्निसंभ्रमव्यासभुञ्ज-कीटसेवापामापातकलहयस्त्रसन्निपा-
 ताग्निसंभ्रमव्याससरीरुपश्लिस्त्रसन्निर्धाय ॥ साग्निगो-
 गुरुब्राह्मणप्रेङ्गादभ्यत्यन्तरेणाभियायात् । न यवमनु-
 यायात् । देवगोब्राह्मणवैश्वर्यध्वजरोगपतितपापकारि-
 खाञ्च छाया नाक्रमेत् । मास्त गच्छन्तुद्यन्त वादित्य
 वीक्षेत । गान्धयन्तीं परशस्य वा चरन्तीं परस्यै न कर्ष-
 विदाश्चक्षीत, न चोल्कापातेन्द्रधनूंषि । साग्निं सुखेनोप-
 धमेत् । नापो भूमि वा पाष्पिपादेनाभिहन्त्यात् ॥ न
 वेगान् चारयेत् । न वज्रवैर्गान् प्यासनगरदेवतायतनश्श्वान
 चतुष्पथसन्निवाग्यपर्यधसन्निहातातुत्सुञ्जस्रप्रकाय च वाय्व-
 न्निसखिल्लसोमार्केगोशुद्धप्रतिष्ठसम् ॥ न भूमि विलि-
 खेत् । नाश्लवतसुखं सदसि जूष्णोद्धारश्चासण्यचतुत्-
 खजेत् । न पर्यङ्गिकावदम्भमादप्रसारणानि शुक्रसन्धिधौ
 तुष्णीत् । न बाह्वर्क्यनाशाकोतोदयतविवरास्थमिकुष्पी-
 यात् । न बीजयेत् क्षेमसुखनस्रवस्त्रगात्राणि । न गाल-
 नखवक्त्रादिदिक्षु कुर्वात् । न काष्ठकोटल्लादीनिभिहन्त्या-
 द्विस्त्राहा । न प्रतिवातातप सेवेत । न भुक्तमालोऽग्नि
 सपासीत, नोत्कटुकस्तडेत् । नात्यक्तावासनमध्यासीत ।
 न योषां निषमं चारयेत् । न विषमकाय क्रियां भजेत्

भुञ्जीत वा । न प्रततनीचेत विषेवाष्प्रीतिभास्तर-
 स्रस्त्रस्रध्वानानि । न भारं यिरसा वहेत् । न स्रप्र-
 जागरणययनासनचक्रमथयानवाहनप्रभानमनस्रुत्सुवनप्रत
 रणहास्यभाव्यव्यायव्यावासादीनुचितानम्यतिसेवेत ॥ उ
 चितादप्यहितान् क्रमयो विरेभेत् हितमनुचितमभासेवेत
 क्रमयो न चैकान्तत पाटङ्गीनात् ॥ नावाक्यिरा ययीत ।
 न भिक्षुपाले नाश्लिषुटेनाप पिषेत् । काष्ठे हितमित-
 स्त्रिभ्रमधुरप्रायमाहार वैद्यमत्सेवितमश्रीवात् । याम-
 गणगणिकापणिकयत्सुगठपतितभोजनानि परिहरेत्
 शंपाय्यपि चानिच्छुप्रसगन्वत्सर्गयन्दमानसाभ्यन्याम्ये-
 गुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि सन्निवाहोप-
 हतानि, । नाप्रक्षालितपाष्पिपादो भुञ्जीत मूलोद्धार-
 पीडितो न सग्न्ययोगीपाश्रितो नातीतकाष्ठे ह्रीनमति-
 मालञ्जेति न भुञ्जीतोद्भूतकेशम् ॥ गोदके पश्येदात्मान,
 न मन् प्रविषेच्छसत् । न नक्त दधि भुञ्जीत न वाय्वत-
 यर्करम् ॥ नास्रस्यूप नाश्लिङ्गं नोष्णैर्नामलक्षैर्विना ।
 अन्यथा लघ्वीसर्पोदि जनयेत् । दूतमद्यातिसेमाप्रतिभू-
 वाश्लिलसमाह्वानगोठीवादिनाणि न सेवेत । अजम्बली-
 यानशौ कनकमतीतवासासि न चान्यैर्हृतानि चारयेत् ।
 ब्राह्मणमग्नि गाञ्च नोच्छिष्ट सृशेत् ॥ भवन्ति चाल ॥
 सुखमात्र समासेन सद्भुत्तस्यैतदीरितम् । आरोग्यमाशुरर्यो
 वा नासद्भि प्राप्यते न्दभि ॥ यकिन् यकिन्मृतौ ये वे
 दोषा कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रक्षास्ते ते
 विजानता ॥ वर्षासु न पिषेत्तय पिषेच्छरदि मातृया ।
 वर्षासु चतुरो वासाग्नात्वावडदक पिषेत् ॥ उष्ण ह्रींभे
 वसन्ते च काम योष्णे ह शीतलम् । हेमन्ते च वसन्ते च
 शीध्वरिष्टौ पिषेत्त ॥ श्वतशीत पिषेत् योष्णे प्रावट-
 काष्ठे रसं पिषेत् । यूयं वर्षति तस्यान्ते प्रविषेच्छीतसं
 कासम् ॥ सस्य एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमताहग ।
 स्त्रेह् संस्त्रवचुर्येन पिपपलीभिच संशुतम् ॥ पिषेद्गिनविश्र-
 द्धयं न च वेगात्पिचारयेत् । अग्निदीप्तिकर नृणां रोगाणां
 यमन प्रति ॥ प्रावटशरद्वसन्तेषु सव्यक् स्त्रेहादिमाचरेत् ।
 कने प्रच्छर्दन, पिसि विरेको, वल्लिररणे ॥ यस्ते त्रिष्वपि
 सदा व्यायामो दोषनाशनः । भुक्त विरुद्धसम्भ्रसं व्याया-
 नाञ्च प्रकुप्यति ॥ उत्सर्गमैथुनाहारपोषणे स्नात्तु तन्मना ।
 नेच्छेद्दोगमयात्मास्र पीडा वा फायमानसीम् ॥ अति-
 श्लेीसप्रयोगाञ्च रक्षेदात्मानमात्मनाम् । शुद्धकासज्वरदाह-
 काश्यापाष्कामयव्या ॥ अतिव्ययायाज्जान्ये रोगावा-

क्षेपकादयः । आसुभ्रान्तो मन्दजरा यदुर्वर्णोऽन्विता ॥
स्विरोपवितमासाय भवन्ति स्त्रीषु संयता । त्रिभिस्त्रिभि-
रहोभिर्हि संभोयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वैर्बृहस्पु धर्मेषु पक्षा-
त्पकाद् ब्रजेत् बुधः । रजस्रतामकोभाञ्च मलिनानम्रिया
तथा ॥ वर्षष्टका वयोष्टका तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
होमाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषमन्विताम् ॥ सगोत्रां
गुरूपत्नीञ्च तथा मज्जितामपि । सन्ध्यापूर्वस्वगम्याञ्च
नोमेयात् प्रमदां नरः ॥ गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्य-
न्दिनेषु च । लज्जासमावहे देवो विद्वतेऽगुह्य एव च ॥
क्षुधितो व्यावितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च भामव । वातविष्णुत-
वेगो च पिपासुरतिदुर्बलः ॥ तिर्यग्योनावयोनी च प्रा-
श्नाप्रविधारणम् । दुष्टयोनी विषर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥
रेतस्र्यातिमालन्तु मूर्च्छावरणमेव च । स्थितावुत्तानग्रयने
विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रोडायामपि मेधावी हितार्थी
परिवर्जयेत् । रजस्रता प्राप्रवतो नरस्यानियतात्मनः ॥
दृष्ट्यायुसोजसां हानिरधर्मस्य ततो भवेत् । सिद्धिनीं गुरु-
पत्नीञ्च सगोत्रामथ पूर्वसु ॥ इडाञ्च सन्ध्ययोऽपि गच्छतो
जीवितक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्भ्राजितायां बल-
क्षयः ॥ होमाङ्गीं मलिना द्वेष्या काम मन्ध्यामसंघते ।
देवोऽगुह्ये च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधित
क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तपितोऽपच । स्थितस्य हानि
शुक्रस्य वायोः क्षोपञ्च विन्दति ॥ व्यतिप्रसङ्गाङ्गवति योष
शुक्रक्षयावहः । व्याधितस्य रजा मूत्रा मूत्रमूर्च्छा च
जायते । प्रत्यूपसर्द्धरात्रे च वातपित्तैः प्रकुप्यते ॥ तिर्य-
ग्योनावयोनी च दुष्टयोनी तथैव च । उपदंशस्तथा वायो
क्षोप शुक्रस्य च क्षयः ॥ उच्चारिते मूर्ध्नि च रेतसश्च
विधारणे । उत्ताने च भवेच्छोषः शुक्राश्रय्यास्तु सम्भवः ॥
सर्वं परिहरेत्तष्पादेतल्लोकहये हितम् । शुक्रं क्षोपस्थित
मोहाच्च सन्ध्याय कथञ्चन । वयोरूपगुणोपेतां तस्यगोत्रा
गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलक-
ताम् ॥ सेवेत प्रमदा दुह्या पाजीकरण्ट हितः । भक्ष्या
स्यर्करा क्षीर ससित, रस एव च ॥ स्नान सव्यजन स्वप्नो
व्यपायान्ते हितानि तु इति । एतेषामन्यथाचारणे
यथायथ इ खान्युत्पचन्ते ।

अनागतात्तवा स्त्री स्त्रीऽप्यविकारायनम् आर्क्षयन् न आगत-
मार्क्षवं यस्याः । स्त्रीधर्मगून्याया नन्निकाया कन्यायाम् ।
अनागन्धिः वि० न आगन्धित आघ्रातः । अनाघ्राते,
'सर्वदोषानागन्धित प्रतिवचनमाहेति' उ० उ० भा० ।

अनागमं पु० नास्ति आगमः स्वतःहेतु क्रयादियत् । स्वत-
हेतुक्रयादिगून्ये "अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्व्ययता-
न्यपीति" इति व्यधिकमागमयन्दे वक्षते ।

अनागसु वि० नास्ति आगोऽपराध पापं वा यस्य । अप-
राधगून्ये पापगून्ये च "आपेत्ताप्याय वः यस्तं न प्रहर्षु-
मनागपीति" यजु० । "अनागसे यसति बालचापल-
मिति" शैप० । "अनागसः तसदिति ह्यपोत ऋ०
४,२६,२, "अनागसं पापरहितमिति" भा० । "तवा-
नागसो अदितये स्नात" ऋ० १,२४,२५, "अनागस-
अपराधरहिता स्यामेति" भा० ।

अनाचारः पु० अपरायस्येऽभावे वा न० त० । कदाचारे,
आचाराभावे च । 'सर्वदेवेष्वनाचारः पविताम्बू-
षवंप्रमिति' इति । 'अनाचारोद्विविध विहितस्यात-
थानाभाव निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारयन्दे
वक्ष्यमाणा भावाभावरूपा शास्त्रे कर्त्तव्यतया वे विहि-
तास्तेषामनुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धयन्दे वक्ष्य-
माणां कर्त्तव्यतया शास्त्रे दानि उक्तानि तेषा-
मनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्रात्रं विज्ञेयः कल देवे पर-
स्वराप्रसिद्ध योऽनाचारः स, अत्यदोषाशयकः यथोक्तं
माधवीये बौधायनेन "पञ्चधा विप्रविप्रसिद्धेऽपि
उषाविक्रयो, अतुपनीतेन भार्गव्या च बहूः भोजनम्,
पर्युपितभोजनम्, मातृसपिण्डमङ्गुलिहरिचयनम्,
तद्योत्तरतः सीधुपानसुभ्रतोद्विर्भयहारः" इत्यादिक-
मभिधाय "इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्कृति देयमाभाख्या-
दिति" । "इतरोदाक्षिणात् इतरस्मिन्, उत्तरदेये
मातृससृतादिसम्बन्ध कुर्वन् दुष्कृति न सदेये, तथा इतर
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देये सीधुपानादिक कुर्वन्
दुष्कृति न सदेये कुतः देयमाभाख्यात् देयनिबन्धनता-
दाधारप्रमायस्येति" माधव । देवकः "वस्मिन् देये म
आचार न्यायवदः सुकल्पितः । स तस्मिन् कर्त्तव्यो
न तु देयान्ते स्मृतः इति । यस्मिन् देये सुरे पामे
द्विविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मोऽर्थं धर्मं न
विचानवेदिति" । "देयात्तपितः कुलधर्ममप्य" स्वलाति-
धर्मं न हि सत्यजेऽपि" स्मृत्यन्तरं बहूस्तपिरपि "पर-
स्वराभिधानानाचारात् देयविशेषेष्वाह च । "उदङ्गुत्ते
दाक्षिणात्तैर्मातृससृता सुता द्विजैः । मनुशादाश्च नराः
पूर्वैः व्यभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरे मद्यपाचैव
सृष्ट्या नृपां रजस्रता इति" एवमन्येऽप्यनाचारा

देवभेदे परम्परागताः तत्तत्कृतिक्रमा वेद्याः । न० ।
आचारङ्गोने लि० ।

अनाज्ञात लि० न आघात । अन्त्याज्ञानाभिपयोभूते
“आज्ञातं यदानाज्ञात यज्ञस्य क्रियते भिय” इति यजु० ।

अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्या-
भावे, आवायां च । अनातपविशेषितमिति वैदिकम्
आवायाशुष्कमिति तदर्घ । न० । आतपशून्ये लि० ।

अनाह्वर लि० न आह्वरः । आह्वरमिदं स्वस्ये अरोगे च
“यद्देवाः यन्मैशरथं यद्भङ्गं यदनाह्वरमिति” ऋ० ८, ४७, १०,
‘भेजे धर्ममनाह्वर’ इति रघु० ।

अनात्मक लि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत् कप् । अणिक
विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्मप्रवादे हि
चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु अणिकविज्ञाने-
नैव सर्वव्यापकद्विद्विरित्यत परामिसतात्मशून्यत्वम् जगत ।
विस्तर अणिकविज्ञानमन्त्रे इत्य ।

अनात्मज्ञ लि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा-क
अव०ष० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे
स्वपरिचिन्नाशून्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्राग्व्ये भेदार्ये च न०त० ।
‘अप्राप्त प्राप्यते योऽयमत्मानं त्यज्यतेऽयथा । जानीया-
त्तमनात्मानं बुद्धानं वपुरादिकम्’ इत्येष प्रतिपादिते
आत्मभिज्ञे अपकटात्मनि देहादौ ‘अनात्मनि देहादौ
आत्मेति वा बुद्धिं साऽविवेचति ने०प्र० । ‘देवाश्च
अह्वराश्च उभयवशानात्मान’ इति श्रुति “अनात्मन्यात्म-
बुद्धिर्यां साऽविद्या परिकीर्त्तितेति” पुरा० ।

अनात्मवत् लि० आत्मान्तःकरणं ब्रह्मत्वनास्त्रस्य सत्तप मस्य
व न०त० । अजितेन्द्रिये । “अनात्मवन्तःपशुवदुभुजते ये
ऽप्रमादत” इति श्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+यत् आत्मन् यरीर
न०न० । अयरीरे “एतद्विद्ययाग्नेःनात्मोऽग्निरुक्तं इति
तै०त्रा० ‘अनात्मो अयरीरे’ इति भा० ।

अनाथ लि० नास्ति नाथः प्रसुरस्य । प्रमुञ्चोने “किं आता
सदादनाथमिति” ऋ० १०, १०, ११, । विरूपन्तमनाथ-
वदिति भार० ।

अनाह्वर पु० आह्वर गौरवचेष्टका ब्रह्मनाम विरोधे न०
त० । परिभने, तिरस्कारे अह्वरावाम् च तेषामाह्वरविरो-
धित्वात्तत्त्वम् । “युञ्जेतु रागो अह्वरेभ्रमाह्वर” नीति० ।
न० । आह्वरशून्ये लि० ।

अनादि पु० आदि कारणम् पूर्वकावो वा स नास्ति यस्य
परमेश्वरे । नास्ति आदि प्राथमिकोयस्मात् ५न० ।
‘हिरण्यगर्भे’ पु० तस्य च “हिरण्यगर्भे समवर्त्ततामे”
इति श्रुतौ खटे प्रयुत्पशुत्रनेःश्यात्वम् । आदिशून्ये
लि० । “जगदादिरनादिस्त्विति” कुमा० । “अनादि-
निधनं ब्रह्म यद्गतत्वं प्रचक्षते” इति इति । “अना-
दिनिधना देवी वायुत्खटा स्वयम्भुवेति” पुरा० ।
“अनादिभूर्भुव इति” विष्णु ४० । “अनादित्वात्
निर्गुणत्वादिति” गीता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्यं तद्विज्ञं । कार्यभिन्ने ।

अनादिष्ट लि० न आदिष्ट विशेषरूपेण उपदिष्ट । विशेष-
रूपेणाकथिते “अस्य पापस्य, इदं प्रावचिन्तं” मित्वादि-
रूपेण विशेषतोऽभिर्दिष्टे प्रायश्चित्ते “उपपातकयुक्तानाम-
नादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रक्ष्ये च” इति विद्वांसि ।

अनादृत न० आहृतम् आह्वर भावे क्त अभावार्थं न०त० ।
आह्वरभावे अह्वरायाम् । कर्मणि क्त न०त० । आहृत-
मिदं अह्वराते तिरस्कृते च लि० ।

अनादेय न० न आदेय । श्रुत्यादिषु निषिद्धतया आदाना-
नर्हे वस्तुनि “अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति”
मठः । अप्रतिपाद्ये च अप्रतिपाद्यप्रत्ययश्चि च अप्रति-
पाद्यप्रत्यये वक्ष्यन्ते । [“मन्त्रानादेये गायत्रीति” अति ।

अनादेश पु० न आदेश अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।

अनाद्य लि० न आद्य भक्ष्यम् । अमद्ये श्रुतिनिषिद्धतया
भक्ष्यपानर्हे । ‘एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रताना विविधो-
विधिरिति” “ज्ञानाज्ञानगतं कृतं ह्यस्तुतानाद्यभक्ष्ये”
इति च मठ । अनाद्यानि च अमद्यप्रत्यये दर्शयिष्यन्ते ।
आद्यशून्ये अनादौ लि० ।

अनाधार लि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये “अन्यात्
नित्यब्रह्मेथ आश्रितत्वमिच्छेत्” (भाषा०) उक्ते आश्रयमते
नित्यब्रह्मसात्त्वे, आश्रयशून्यत्वाच्च युक्तमनाधारत्वम् “अन्व
रान्तष्टते” रित्यादि शा० इत्येष अन्वरपर्यानामां सर्वेषा-
माधारत्वमीश्वरस्येति नाम्नादौ अनाधारत्व किन्तु ब्रह्मण्य
एवमिति वेदान्त ।

अनाष्टप् लि० आ+ष्टप-क्त न०त० । अनभिभूते आधर्ष-
शरङ्गिते “देवतीरनाष्टप सिवासव” इति अर्ष० ६, २, २ ।

अनाष्टष्ट लि० न आष्टष्टः पराभूत । अपरिभूते “नही न
आयस्यानाष्टष्ट” इति ऋ० ७, १५, १४, । वार्षमना
ष्टष्टं रक्षिणा, ऋ० ८, २२, १८ ।

अनाष्टय लि० आ+ष्टप-कर्मणि कप् न आष्टयः न०त० ।
अनभिमवनीये “अनाष्टय एषमं त्वन्मिन्द्रमिति” अ० ४,
१८, १०, “तव देवैरनाष्टयमिति” रामा० ।

अनामुद लि० अतददाति अतु+दा-क न०त० ष्ट० दीर्घ ।
समानदाहयूये अतस्यदातरि । “अनामुदो एषभोदो-
धत” इति ऋ० २, २१, ४, “प्रमूतधनदानेन अन्यः समानो
दाता नास्तीति” भा० ।

अनापि लि० आप्यते आप-कर्मणि इन् आपिराप्तो
बन्धुच न०ब० । आप्नयूये । “अनापिरक्षा असजात्या-
मतिरिति” अ० १०, १६, ६, “अनापिरबन्धुरिति” भा०
‘अथाहव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र’ इति अ० ८, २१, १२ ।

अनाप्त लि० आप्नो नन्नु यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च, न०त० ।
बन्धुभिन्ने, आप्नो, “वस्थानाप्तः सूर्यस्यैव ऋ० १, १००, २,
“अनाप्तः परैरप्राप्तः” इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने
“बुग्यस्या प्राज्ज्केनाप्ते सर्वे दग्ङ्गा यत यतमिति” मनु ।

अनाभयिन् लि० आभिभेति आ+भी-उणा० इति न०त० ।
स्यगभीतभिन्ने । “अनाभयिन्नरिमा ते” अ० ८, २, १, १ ।

अनाभू लि० आभिमुखेन भवति आभूः स्रोता न०त० ।
स्रोतभिन्ने आमिमुख्याप्राप्ते च । “इन्द्रः अथयसनाभुव”
इति अ० १, ५१, ६, १ ।

अनामन् न० अमनमन अमं जीषनस् अमयति रुजति अम-
कनिन् । अघोरोगे । नास्ति नामास्य नामश्रुत्ये भवमासे
पु० तस्य वैदिककर्मनिर्हृतयाजनामत्वात्तत्त्वम् । नाम-
श्रुत्ये लि० अनामिकायामपि पु० शब्दत्वा० । स्वार्थे
कन् । तत्त्वार्थे ।

अनामय पु० अम-घञ् आसं ताप यात्यनेन या-क आ-
मयो रोग न०त० । रोगामासे चारोग्ये । “ब्राह्मणं
कुयलं ष्ट्येत् क्षात्रमन्वमनामयमिति” मनुः । न० ५५० ।
वाङ्मथ्यन्तरपोद्धानिवारके विष्णौ पु० “पुण्यकीर्त्तिरना-
मय” इति विश्वु पु० । रोगश्रुत्ये लि० । “जम्भ-
नन्धविनिर्मुक्ता पद गच्छन्त्यनामयमिति” गीता ।

अनामयिन्, अम-णिच्-ञा० इत्तुव् न०त० । व्ययकभिन्ने
“हृत्ताभ्यामनामयित्वभ्यामिति” अ० १०, १३७, ७, ।

अनामा स्त्री ब्रह्मण शिरस्येदनसाधनतया पक्ष्णायोग्यत्वात्
नास्ति नाम पक्ष्णयोग्य यथा, नास्ति अङ्गुष्ठतर्जन्यादि-
वत् विशेषनामास्य पा मनन्त्वात् डाप् । स्वामप्रसिद्धायां
मध्यमाकनिष्ठयोः मध्यगायामङ्गुष्ठाम् । स्वार्थे कन् । अना-
निकाषत् । तथा हि पिबेन ब्रह्मशिरच्छिन्नमिति उराषे

प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्तजातीयता अतएव तस्या
पवित्तीकरणार्थं यथादौ पवित्तनामककुम्भधारण तत्र क्रियते ।
“अनामिकाष्टता दर्भां चैत्रकानामिकयापि पा, हाभ्यामना-
मिकाभ्यां तु धार्यै दर्भपवित्तके” इति छन्दो० प० ।

अनामृषा लि० आमृषाति हिनक्ति आ+मृष-क न०ब० ।
हिसकरहिते । “अनामृषः कुषिदादस्य अ० १, २११, १ ।
अनायत्त लि० न आयत्त । अयथे अनधीने । “एतावच्छान्-
साकस्य यदनायत्तदृत्तितेति” हितो० ।

अनायन न० न आयन चालनम् यत् । एकान्ते हेम० एका-
नानायनमित्येकं नापेति केचित् ।

अनायास पु० आ-यस घञ् अल्पार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे,
अल्पप्रयासे, अक्षेये च । “शरीरं पीद्यते येन शुभेना-
यशुभेन वा । अत्यन्तं तन्न कुधीत अनायासः स उच्यते”
अलि० । घ० । प्रयत्नश्रुत्ये लि० । “मनायेऽकृत्स्नि-
नायासे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति” यज्ञ० ।

अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृत न०त० ।
अल्पायासेन साध्ये पाथ्ये काथे ।

अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुर-
हितकरे अतिभोजनादी । “अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यद्वा-
तिभोजनम्” इति “नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते
यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपसेपनमिति” च मनु । “तत्र
प्रथमदिवसे अतमत्वा भूयुगमनमनायुष्यं पुंसामिति”
हनुतम् एवमन्यान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने
स्थाने दर्शितानि । तत्र एव तानि बोध्यानि ।

अनारत न० आ+रम-क्त आरत पिरति अत्यन्ताभावे न०त० ।
बन्तते, अविरामे अविच्छेदे च । “अनारतं तेन पदेषु
बन्धिता” इति भार० । ब० । तद्वति लि० ।

अनारभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि-
कृत्येत्वर्थे । “अनारभ्याधीतत्वादिति” सीमासा । न आरभ्य
न०त० । आरभ्यभिन्ने लि० । अनारभ्यत्वादिति का०
१, ८, ३, “अशयमारभ्यस्योऽर्थ” इति व्याख्या । “अमारभ्य-
त्वाच्चेति” इति कात्या० २०, ८, २६, । “तस्मादनारभ्योऽय-
सर्थ” इति व्याख्या ।

अनारभ्याधीत लि० न आरभ्य किञ्चित् अधोत । किञ्चि-
दनधिकृत्य अधीते, येषा मन्वाणा कर्मविशेषे विनियोगो
नोक्तस्तदा मन्वाणामनाराभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनि-
योग इति सीमासाया स्थिरीकृतम् । “सामान्येन तु विनि-
योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष” इति अ० भा० माधवः ।

अनारम्भ ए० न आरम्भः अभावाद्यै न०त० । आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे । 'न कर्मणासनारम्भाद्भक्त्यै सुखोऽद्भुते इति' गीता ।

अनारोग्य न० न आरोग्यम् । 'आरोग्याभावे । नास्ति आरोग्यं यस्मात् ५३० । आरोग्याभावे 'अनारोग्य मनायुष्यमस्म्यै चातिभोजनमिति' मनु ।

अनार्ज्व ए० अनर्ज्वः अर्ज्वः सरलता स्वास्थ्यं वा न० ७३० । रोगे । अभावाद्यै अर्थव्यो । अजुत्याभावे अर्थः । ६३० । कुटिषे लि० ।

अनार्त्तव लि० फलरस प्राप्त अर्त्तव्यं न०त० । स्रक्कालरूपे-अती-अनुत्पन्ने कृष्णमादी । फलतो स्त्रीकृष्णमखेटम् विकारमन् अर्त्तव तन्नास्ति यस्या । अट्टरजस्त्राया स्त्रिया स्त्री ।

अनार्य्ये ए० न आर्य्ये न०त० । आर्य्यभिन्ने अस्वरिते । 'अनार्य्य इति सामार्या इति' रामा० । न० ७३० । आर्यानाश्रये देये ।

अनार्य्यत न० । न आर्य्यो यत्र देये तत्र आर्य्यवर्त्तादिभिन्ने हीपान्तरादी भवः अनार्य्य-कन् । अग्रस्काठे ।

अनार्य्यज न० । अनार्य्ये देये जायते जन-उ । अनार्य्यदेशजाते अग्रस्काठे । तद्देशजातमात्रे लि० ।

अनार्य्यतिक्त ए० अनार्य्यमियत्तिक्तः याक० त० । (चिरान्त) इति श्वाते भूमिभ्ये षष्ठे ।

अनार्य्य लि० अर्धजुष्टत्वादिर्णवे-दक्षालोक्त आर्षं न०त० । अर्धदिके वेदाप्रयुक्ते । 'संयुक्तो याकल्यस्येतावभावे' इति मा० । 'अनार्य्ये अर्धदिके' इति सि०कौ० । अर्धिणा षट्स् अर्ध आर्षम् न०त० । अर्धिणाऽऽष्टे । 'अर्धि-ओरनार्य्योर्गुरुपोत्तमयोऽिति' मा० । 'अनार्य्यो कि? वाग्निर्धिति' सि०कौ० ।

अनालोचि(डि)त लि० न आलोचि (डि) तः । अविनेचिते । 'अनालोचितकार्य्यस्य वाग्नाशं वाग्निनो ह्येति' भावः अग्निर्लोचितेति वा पाठः ।

अनाविल लि० न आविल । प्रसन्ने अक्षौ कालुष्यरहिते । अनाविद्ध लि० न आविद्धः । अबाधिते । 'अनाविद्धया तन्वा त्वाजव' अ० ६, ७५, १ ।

अनालुप्त लि० न आलुप्तः अलुप्तः । अयुनर्गते प्रथमगते च । 'मलभासेऽथमारुह्यं तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति' स्मृतिः । अनारुत्ति स्त्री न आरुत्तिः पुनर्गमनम् । अय्यासामाने, आगमनाभावे च 'अनारुत्ति यद्वादिति' मा० ६० ।

'तत्र माप्रविनेकस्यानारुत्तित' वा०सू० । न० । तद्वति लि० ।

अनारुत्ति स्त्री आ+रुत्-क्तिन् 'अभावाद्यै न० त० । 'अतिहरिमाहृष्टि' यक्षभाभूषिका अगा । प्रत्यासन्नाथ राजानः पठेते रंतय कृता' इत्युक्ते रितिभेदे 'द्वादय-वाधिप्रयामनाहृष्ट्यामिति' हितो० ।

अनाशक ए० आ सत्यक्यथेच्छम् आशः अयनम् आ+अग पञ्चन०ष०कप् नश्यति नय-अणुत् न०त०वा । यथेच्छभोग-गुन्ये, अयनद्वरे च 'तमेत न्नाहृष्ट्या विविदिमन्नि वेदात-यचनेन यज्ञेन तपसाऽनायकनेनेति' ऋति । फलकामना-शून्यत्वेन, भोगाय फलजनकत्वात् तादृशकर्मच भोगेन जयाभावाच्च तथात्वम् ।

अनाशकायन न नश्यति अनायक आत्मा तस्यायन प्राप्नु-माय । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्यभेदे, 'अथ बदनाय-कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव इत्याह्ना न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणातुविन्दते' इति शा०उ० ।

अनाशस्त लि० आ+अग्ध स्तुतो-क्त न०त० । अस्तुते । 'अनाशस्त इवाश्वि' अ० १, २६, १ ।

अनाशिन् लि० न नश्यति नय-अग्नि, कर्मफलमद्भुते अय-अग्नि वा न०त० । अयनद्वरे आत्मनि, रंन्दरे च, 'अनाशिनोऽप्रमेयस्येति' गीता 'अन्योऽनप्रमिषाक-शीति' श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावात्तथात्वम् । नायरहिते लि० 'नश्यतो विनिपातेनाविनिपाते त्वनाशिनौ' मनु ।

अनाशु लि० नय-उष्-अय-व्याप्तौ कर्मणि उष् वा न०त० । विनायरहिते, अय्यागे च । 'अन्यन् विद्ये अनायव' इति अ० १, ११६, ६, 'अनायव विनायरहिताः अय्यासा वा इति मा० । न आशु शीघ्र न०त० । अिम-भिन्ने । 'अविमे चिह्नोदयदनायनेति अ० ६, ४५, २, 'अनायुना अचिप्रममनेनेति' मा० ।

अनाश्रमिन् ए० न आश्रमी न०त० । अश्रमस्वाद्याश्रमयुक्ते 'अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु अश्रमेऽपि दिज' इति अतिः ।

अनाश्रय लि० नास्ति आश्रयो यस्य । आश्रयनरहिते ।

अनाश्रयस् लि० अश्र-भोजने कृत् लि० । भोगयुक्ते 'उमेक्ति-ननाश्राननूचानश्चेति' मा० 'इतर्जयद्वेतेरनाश्रय' इति भारवि ।

अनाश्रयस् ए० अभावाद्यै न०त० । आश्रयामाने विश्वाशा-भावे 'प्रत्यक्षपूर्वकत्वादतुभानश्च सर्वज्ञानाश्रयप्रशङ्गा-दिति' इ०उ० मा० ।

अनास् त्रि० आस्यते निरास्यते धीवनमनेन आ+अस-क्षेमे
 करणे क्तिप् आ+ स्य नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-
 व्यापारयञ्जरहिते । “अनासोदसूरम्बण” इति ष० ५, २६,
 १०, “अनासः आस्यरहितानि तद्वापारशून्यानीति” भा० ।
 अनासिका त्रि० नास्ति नासिकाऽस्य । भागनासिके विद्यत
 नासिके च ।

अनास्या स्त्री आ+स्या-ञङ् आस्या आदरेः अभावायै
 न० त० । अनादरे । “स्त्री पुमानित्यनास्यैषा षष्ठं हि
 महितं सतामिति” कुमा० । “अनास्यया स्त्रुनकरप्रधा-
 रिणीमिति” नैष० । न० ष० । आदररहिते त्रि० ।

अनास्थान त्रि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था-आधारे व्युट्
 आस्थानोभूप्रदेशः न० त० । आस्थानायोग्ये जलादी ।
 “अनारम्भये तदवीरयेधामनास्थाने” इति ऋ० १, २१६, ५ ।
 आस्थानं धमा । तच्छून्ये च ।

अनास्त्राव आ+क्षु-वेदे घञ् न० ष० । क्लेशरहिते । लोके तु
 अप् अनास्त्रव इति । “तेषामसि स्वसप्तमसमास्त्रावमरोग्य-
 मिति अथ० २, २, २ ।

अनाहृ ष० नहृ-घञ् न० ष० । मन्दादिबन्धाभावोपलक्षिते-
 पङ्कषीरोगे ।

अनाहत न० आ-हृ-भावे क्त आहत छेदो भोगो वा न०
 व० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रयास्त्रे
 मसिद्धे हृदयस्थिते सुपुम्षामध्यस्थे हृदयदक्षपद्मे “घट्टो
 ब्रह्ममय, घट्टोऽनाहतो यत्र हृदये अनाहृतास्य तत्
 पद्मं छनिमि परिकीर्तितमित्युक्तलक्षणे । नामिस्यं माणपूरं
 चक्रं वर्षयित्वा “तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्मं हृदयदादित्यसन्निभम् ।
 कादिठान्नाक्षरैरक्षेपलैश्च समधिशितम् । तन्मध्ये वाण
 विक्रान्तं सूर्यायुतसमप्रमम् । आनन्दसदं तत्सु पुरुषाधि-
 शित परमिति” तन्त्रधारे उक्तम् । अस्मिन् पक्षे च घाहृ-
 तभावातः कण्ठताल्लाद्यभिवात तन्नास्ति साधनत्वेनास्य
 तादृश घट्ट-अस्यासि अर्थ आदित्यात् अन् । अना-
 हृतपद्मेन च पराः पश्यन्ती, मध्यमा, बैशरीतिमसि-
 हानां वागहृतीनां मध्ये मध्यमा वाक् ऋच्यते तस्याच
 हृदयपद्मे कण्ठादिस्यानमनाहृत्तैर्वील्लज्जलादनाहृतत्वम्
 अधिकं मध्यमात्रेण वक्ष्यते । व० । व्याघातरहिते
 वस्तुमाने त्रि० ।

अनाहार ष० न आहारः अभावायै न० त० । भोजनाभावे
 “अनाहारेषात्मानं तव हारि व्यापारदधिधामोति”
 हितो । “अनाहारेष देहिन्” इति उरा० ।

अनाहार्यं त्रि० आहार्यं छत्विम० आहरणीयं च न० त० ।
 अकृतिमे स्वाभाविके, आहरणीयमिन्ने च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्वेन । विधिना अकृता-
 न्नप्राधाने निराग्नौ द्विजभेदे । “दोऽनाहिताग्निः यत-
 गुरयच्चातुसहस्रयु” इति मत्तु । ‘अनाहिताग्निश्रुतेष्वेति’
 कात्या० ४, १, २६, “अनाहिताग्नेरपि पितृव्यपितृव्यः
 श्रूयते” इति तद्वास्या सा च श्रुतिस्त्वंव दर्शिता “अ-
 न्यनाहिताग्निना कार्यं इति” “यदि स दर्शाङ्गं स्यात्
 अनाहिताग्नेर्दर्शपौर्णमासाभावाच्च श्रूयेतेति” तद्यास्या ।

अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य व० ।
 नियतनिवासशून्ये परिप्राजके । “अग्निरनिकेतः स्यात्पुनि
 भूक्षफलायन” इति “अग्निरनिकेतः स्यादुपायपन्नार्थ
 मान्त्रयेदिति” च मत्तु “अनिकेतः स्थिरमतिरितिः” गीता
 अनिकेतनोऽप्युक्तायै ।

अनित्तु न० न इत्तुः साहस्ये, अप्राशस्ये वा न० त० ।
 इत्तुसहस्रे शुद्धितौ (नटा) इति ध्याते कायभेदे ।

अनिगीर्षं त्रि० न निगीर्षः । अगपङ्क्तभेदे, “विषयस्यानि-
 गीर्षस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिज्ञत् सारोपा स्यादिति” वा० द० ।
 (अनिगीर्षस्य) अगपङ्क्तभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य
 आरोपमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपान्नयस्य तादात्म्यभेद-
 क्षत्प्रतीतिज्ञत् तद्बोधसाधन एति० सारोपा लक्षणेति
 तदर्थं यथा अन्व श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणधानश्वोऽन-
 पङ्क्तभेदे सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-
 तस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावायै न० त० । इच्छामावे
 “स्फुटामनिच्छां विषरीतसत्सुक्ष्मासिति नैष० । “षरेत्
 सान्नपत्रं लच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मत्तु ।

अनित्य त्रि० न नित्य । मन्त्रे, जन्मे च । “नित्याऽनित्या च
 च सा हेभा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्वा-
 स्यादिति” भाषा० । “यदि निव्यनित्येन निर्मलं मन्त्रवा-
 हिना । ययः कावेन श्रय्येतेति” हितो० “रजस्रलमनित्यञ्च
 भूतावापमिभं त्जयेदिति” मत्तु । अस्त्यरे “अजिज्ञोविक्रानो
 वञ्चात् हृदये शुध्यमानयोः । पराजयश्च संपाप्ते तन्नाहृशुभं
 विवर्जयेदिति” मत्तु । कृतास्तवप्रसङ्गं नित्यं विरोधे न० त० ।
 कृतास्तवप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके “धमाकान्तविधेरनित्यत्वमिति”
 पा० भा० । यावदाश्रयमवस्थानायोभ्ये, “वर्षे चानित्ये” इति
 भा० । अव्यवस्थिते, (वावदाश्रयमदनवस्थिते) “इह खलु
 इत्थं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे क्रमे, वे रसादवसे

पक्षे न अनि, निर्यात्वात् नित्यं इत्यम् अनिद्या गुणा
 यथा कल्पादिप्रविभागाः, एष एव समाचरणयो व्याप-
 च्छरस्येति वा भवतीति" उप्युक्तम् अतएव "गते निरि-
 गतेऽपैति प्रपगजातिषु एवगते । आधेयपाक्रियाजय-
 षोऽस्तनप्रतिपुष" इति शुक्लश्लोके गुणानागुत्पयद-
 विभागोक्तिः । यदातनमिदं काशे च । "अनिद्यं हि गिति
 यंयासकादतिदिरुच्यते" इति मनुः । अनिद्यानिर्यात्
 व्याप्तौ, काशाधिकारणे वा द्वितीया न मामाभ्ययत्तमसा तथापि
 प्रभाषाभावात् । यदाकाशवृत्तिपरतोऽपि चातृपस्यापकाध्य-
 क्रियाविशेषकालेन चक्षारोरतिमन्दिरावधोऽ्यादिरु द्विती-
 येति बोध्यम् । नित्यम् मानमभ्ययम् न०त० । केचित् ।
 अनिद्रा स्त्री न निद्रा समासार्थे न०त० । निद्रामाने "बृहस्प-
 लीत्यामनिद्रा काभ" इति उप्युक्तम् । निद्राराशिले च रोग-
 विभेद एव कारणम् । नासि निद्रा यत् । निद्रारहिते
 व्याधस्वरहिते त्रि० "अनिद्रो बहुकोराय तपोवमरस
 तासिति "मला नित्यमनिद्रैव यथासम्भित्तिता"
 इति च रामा० । "अनिद्रैव यमसमेनेति" तदर्शः ।
 अनिन्दित त्रि० न निन्दित । निन्दारहिते प्रथमे
 "अनिन्दितं स्त्रीरिषाहैरनिन्द्या भवति प्रजेति" मनुः ।
 अनिन्द्र त्रि० न इन्द्रोयाज्योयत् । इन्द्रोपाणनाम्ये "नाम
 निन्द्रा लघ्वरघ्नुरुपा इ० ५,२,३, "अनिन्द्रा इन्द्र
 मयलन" इति भाष्यम् ।
 अनिवद्यु त्रि० न निवद्यु । अगायसे, "अनायतो अनिवद्यु"
 इति अ० ४,१३,५ । यथाभिधे च ।
 अनिवाध त्रि० नासि निवाध यथाधा यम् । यथाधरहिते
 "उरी मरुं अनिवाधे ययं" इति अ० २,१,११, अनि-
 वाधे अथवाधे इति भा० ।
 अनिश्चत त्रि० न निश्चत न०त० । अश्चते "भुवमनिश्चत-
 वेजेति" भा० । "वेलायश्चवा" इति मन्त्रि० ।
 अनिश्चष्ट त्रि० नि+अश्चुय ऋ त्रि० न०त० । अवाधिते ।
 अनिश्चष्टतविधिर्न्योअसा "अ० २,२५,४, अनिश्चष्ट-
 तविधिः अवाधितवच" इति भा० ।
 अनिमक पु० अन्-जीवने यद्दे च भावे वा० इत्यनु
 "अनिमः जीवन् तिन कायति प्रकायते कै-क । भेके ।
 तस्य मरणेऽपि पुनरुज्जीवनात्तयात्सम् । कौकिले, भ्रमरे
 च,तयो मभ्ररयत्नेन प्रकायमानत्वात्तयात्सम् । अनिमाव
 जीवनाय क जलं यत् । पक्ष्मैयरे । अनिमाय कं सुख
 यथात् । मधुके (मौल) इत्ये वेदिनि ।

अनिमान त्रि० नि+मा-भावे क्युट् न०त० । मरिच्छे-
 रहिते 'म नो मरुं अनिमानो भुवयेत्युः अ० १,२०,११
 "अनिमानः अपरिच्छिन्न" इति भा० ।
 अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे
 "अनातर, आनि आनि न क्यूटेनिमित्तत" इति मनुः
 न०त० । कारणाभावे त्रि० ।
 अनिमिषु त्रि० नि+निष-भावे क्तिप् च नासि वत् ।
 अन्मूये दर्शने 'इमे दिवो अनिमिषा' इति अ० ७,
 १०,७, "निषः क्यूटेरनिषा" इति अ० १,१८,१,
 अनिमिषा निमित्तरहितेनेति भा० ।
 अनिमि(नि)ष ङ० नासि निमि(नि)ष षुः अन्मूय वत् निष
 षम् कृटादि० न सुख, निष-भादि षम्-या, । षु-
 सान्मूययो देने "इरेण नास्यद्वैचताज्ज्योमे निमिष
 निजलकृषे वेति" नैत्रेण इत्यानां निमिषाव्यतलकृषम्
 "अस्यजो अनिमिषा" इति २,२७,८ इत्यन्मूये अनि-
 मिष एवोर इति च अ० १,२०,१, । मत्स्ये च ।
 निमिषो इतिमतिवत्कृषाज्ज्यो विन्दो च । 'नैमिषानि-
 मिषवेने' इति भाग० 'अनिमिष षिषु अक्षुप्रारितान्
 तस्य वेने इति योयः । न निमिषति वदतीति नि+निष
 -क न०त० । मङ्गाशाठे । क्रियायुक्त्ये वस्तुभावे त्रि० । अन्-
 मूये त्रि० । "यत्कामाङ्गामिनेवर्हासिमिरिति" रुप ।
 अनियत त्रि० न निवतः । नियमेनैवकृषयुक्त्ये, अनियते
 अन्त्यायिनि "एत्यादयोऽनियते रसे सुर्धमिषारिष्य"
 इति शा० ६० । नियतकारवाद्यनमेधे च "रिष्ट त्रिविध
 सनयोऽनियतमनियत योगजज्ञेति" श्रुतिः । अनि-
 यन्वते च । [उच्यते च ।
 अनियन्वित त्रि० नि+यन्व षु० ऋ न०त० । अनियमिते
 अनियम पु० न निवतः अभावात् न०त० । नियमा
 भावे । "पञ्चम सपु सर्वल सप्तम द्विचतस्रकोः । गते पादे
 युद षोय येयेमनिवसोमत" इति अन्तो० ।
 अनिरा स्त्री नासि इरा अन्नं यस्याः ५३० । अतिप्रच्छादी
 इती । "अक्षुय निष्ठा अनिरा" इति यजु० ११,४७,
 अनिराः अतिप्रच्छाद्या इति वेददीपः । न ईर-
 विद्य यवते ईर-क इ० सुख न०त० । प्रेरविद्य-
 मयम्ये । "अपला अक्षुयनिरा" इति अ० ८,४८,११,
 "अनिरा प्रेरविद्यमयम्या" इति भा० । ७४० । अक्षरहिते
 दारिद्रे च "युयुषमकदनिरामनीवामिति" अ० ७,७१,२,
 "अनिरामकदारिद्र्यमिति" भा० ।

अग्निराकरणं न निराकरणभावायै न०त० । निवा-
रभावाये "अग्निराकरणात् कर्तुं स्यात्कर्तृत्वो-
चित-
मिति" हरिः ।

अग्निरुक्तं लि० निष्कान्त उक्तमवयवार्थं निर्वचनमवयवार्थो
वेन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्व-
चनशून्ये "एतस्मिन्महेश्वरेणामोऽग्निरुक्ते" इति ऐत० ।
निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्केन दूयितं यथा "अथ
निर्वचनम् तदेतु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन
गुणेनाश्रितौ स्यातां, तथा शानि निर्वचन्यादधानश्रितेऽर्धे-
ऽप्रादेशिके विकारेऽर्धनित्यः परीक्ष्येत केनचिद्वृत्तिसामा-
न्वोनाविद्यमाने सामान्येऽप्यस्वरवर्णसामान्याच्चिर्भूयात्
नत्वे न निर्वचन्याच्च संस्कारमाश्रित्वेति विषयवयो हि
वृत्तयो भवन्ति । यद्यर्थं विभक्तौ संनमयेत्प्रत्ययसमिति
धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यसौनिष्ठस्त्रियानेष्वादिषोभो
भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति,
अथाप्युपधाहोपो भवति जग्मस्तर्जग्नुरिति, अथाप्युपधा-
विकारो भवति राजा दग्धीति, अथापि ध्वर्णलोपो लृच इति, अथ
प्यादिविपर्ययो भवति ज्योतिर्धनो विन्दुर्धाद्य इति अथा-
प्यादान्तविपर्ययो भवति लोको रज्जु चिकतास्तर्जु इति
अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति" इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययानये-
त्तयैव सप्तदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम्
अ० भा० माधवेन यथा "प्रकृतिप्रत्ययार्थमपेक्ष्य
विशिष्टकार्यबोधकं पदं निरुक्तमिति" । अग्निर्देहे "अग्नि-
रुक्तामातःसवनं प्रथमं" इति कात्या० २२,५,७, "अग्नि-
रुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथमं" इति तद्व्याख्या ।

अग्निरुद्धं पु० न केनापि युजेन निरुद्धं निरुद्ध-
काम०त० । कामदेवपुत्रे, उषामतो, वासुदेवसङ्घर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्य
ब्रह्मव्यूहस्य परमेस्वरस्य कथमप्यनिषेधस्य अख्यन्तलस्य
चेतसोऽधिष्ठातरि अग्निरुद्धाख्ये ख्ये च अग्निरुद्धं सुरा-
नन्द" इति विश्व० स० । "न केनापि प्राहुर्भावेण निरु-
ध्यते" इति भा० "अग्निरुद्धोऽप्रतिरथ" इति विश्व० स० ।
"वदतुं व्यूहेष्वग्निरुद्धं" इति भा० "संक्षर्यणोवासुदेव-
प्रद्युम्नानिरुद्धः । व्यूहब्रह्मविधो श्रेयः स्रष्टुं सम्पूर्णं
अद्भुतमिति" रामा० दर्श० । विवरणं रामात्तजगन्दे-
वपश्यते । अग्निरुद्धे लि० ।

अग्निरुद्धपथं न० न निरुद्धः पन्था वत् न० । ध्याकारे तल
हि कक्षापि गतिरुपमाभावः । रुद्धवर्त्मनिष्ठे लि० ।

अग्निरुद्धभाविनी स्त्री ईद० । उषायां वाणकत्यायां तस्या-
स्तृपत्नीभवनकथा च उषापतियब्दे दृश्या ।

अग्निर्ज्ञातं लि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते,
अग्निश्चिते च "क्रिया हि अग्निर्ज्ञातकाशादिक्रियायाः
परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति" प्रौ० मनो० । अग्नि-
र्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षणं प्रतीक्षेति कठ० उ०भा० । प्राप्तं हि
यथा स्वरूपं ज्ञातं यद्यते नाम्नाप्रमित्यतोऽप्राप्तस्याग्नि-
र्ज्ञातत्वम् । [धारभावाये ।

अग्निर्णयं न निर्वयं अभावे न०त० । निश्चयाभावे अत-
अग्निर्दग्धं लि० न निर्गतानि दग्धं दिनानि यस्य उष्णमा० ।
अनपगतदशाद्ये । "उषाञ्च कृत्तिकाञ्च पर्याचान्तमग्नि-
र्दग्धमिति" अग्निर्दग्धं प्रेताश्चमिति, "तावत् स्यादग्नि-
र्विमो यावत्तत् स्यादग्निर्दग्धमिति" "विगतं तु विदेशस्थं
वृष्टणुयाद्यो ह्यग्निर्दग्धमिति" "अग्निर्दग्धायाः गो क्षीरमौड-
मेकपक्षं तथेति च" मनु० । अग्निर्दग्धाहमप्यत्र लि० ।
"अग्निर्दग्धाहं गा कृतामिति" मनु० ।

अग्निर्देष्टुं लि० न निर्देष्टुं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देष्टुम-
शक्यम् निर्+दिप्-शक्यार्थे यत् न०त० । निर्दिष्टे
निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन "इदं
तदिति" निर्देशायोग्यत्वात्तत्त्वम् । "यत्तत् सूक्ष्मनिर्देश्य-
मिति" श्रुति । "ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुण-
वृत्तय" इति भाग० १०म श्रुत्य० । अग्निर्देष्टव्यं
त्रीमानिति विश्व० स० । "इदं तदिति निर्देष्टुं यन्न शक्यते
परस्मै, स्वयं वेदात्यादिति" माध्यम् । [चिते ।

अग्निर्ह्यारितं लि० न निर्ह्यारितं । अथवारितमिच्छे अग्नि-
अग्निर्मात्स्या स्त्री निर्-मल-यत् न०त० । दृक्कानामकौ
यधौ शब्दरत्ना० ।

अग्निर्वचनीयं पु० निर्वचनं निरुक्ति लक्षणादिना ज्ञापनम् ।
एवंरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वासत्त्वाभ्या-
मेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च
न० । "अज्ञानञ्च सदसद्ग्राहनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं
ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति" वे०सा० ।

अग्निर्वचनीयसर्वस्वं न० अग्निर्वचनीयं सर्वस्वं यस्य ।
श्रीहर्षप्रणीते अणुलक्षणलघुवाद्यापरमार्थानि पन्थमेदे
तल हि सर्वेषां पदार्थानामिदन्तया निर्वक्तुमशक्यता
व्यगस्यता ।

अग्निर्दृति स्त्री न निर्दृतिः स्वाच्छन्दप्रमभावायै न०त० ।
स्वाच्छन्द्याभावे तद्द्रुमीमलक्षिते दारिद्र्ये च "अग्निर्दृति-

निगावरोमम ऋक्षानरात्तं गते" सुद्रुटः । ४० । तद्वति ति० ।
 अग्निर्दे पु० न निर्वेदः अभावात् न०त० । निर्वेदाभावे
 वेदाग्नाभावे ऋक्षराये, अतमोत्रे च "अग्निर्वेदः त्रियोमूल-
 मनिर्वेदमयं यजुषम् "अग्निर्वेदो हि सतां सशर्वेण्युवर्षते"
 इति रामा० ।

अग्निः पु० अग्निस्तमेन दन-रमश्च । पादो, तैमैर कर्षेण
 माप्यपारवासायम् । "तद्वत्तच्छु" चरन् विप्रो जगद्योर-
 वताःनिसामु" इति सोमाग्न्युधीनिवेद्याणां विद्याम्यशोयैमम
 वेति मयुः । "ह सत्या दीप रवाग्निनाहृत" इति कमा० ।
 अग्निश्च कायाकृतेन अङ्गणा विमदुत्पाद्य तद्गुणविनेन
 ततोऽर्गायत उवादिताः इत्यभेदः "तस्मादेतकाद्वा व्यापन
 काश्यामः संभूतः आकाशात् वायुः वायोऽग्निस्त्विति
 कृतिः, ह च साभाविश्वोऽप्यग्निर्गन्धेगाग्नायुपयामु
 त्पित उत्यसायामु यत्तुयुवर्षण । यथोक्तं पशुदमतां
 "वादा मन्वेकदेयसा यथा तमैकदेयम् । विद्युत्, तज्जा
 येकदेयगतो वायु मन्वेदित । योऽप्यग्निर्गन्धेगाग्निो वायु
 चक्षो इमे मतः । तयः अमावात् सन्नायायोर्मा
 ने तेषु वायुगा । वायुश्चोति सद्गाय, सतोचादी
 दृष्टकृते । निहास्यस्यो मायायाः सभायो वियतोऽध्वनि-
 रिति 'पुराचोक्तं तारतम्यं दामो भूतपञ्चके" इति च ।
 तटाविष्टेनैव अङ्गणा अङ्गित्वादिद इति वेदान्तिमतम्
 मन्वेद्यमते सत् स्पर्शतन्नाताडुत्यय । यथैपिचकने तु स्पर्शं,
 सत्या, परिमाण, प्रयत्नसवोगर्भभागपरत्वापरत्वेग-
 गुलकोऽग्निश्च ईश्वरादेव आत्तवगाडुत्पद्यते इति भेद
 स च स्पृश स्रग्मश्च । तत् स्पृश सप्रविध सप्रस्तन्या-
 च्छित यथोक्तं सिद्धान्तगिरमणो 'भूमायुरावह इह पव-
 कृषादूर्ध्वं स्यादुहृषादत्त सवृषसप्रकय । पन्थाकातो-
 ऽपि सुवह परिपुर्वकोऽकादृवाह्य परामह इमे पवना
 मविद्धा । भूमेर्विहृद्वां दयोजगानि भूमायुत्ताम्बुदवि-
 शुदायाम् । तद्गुर्ध्वं नो यः प्रवहः ह नित्य प्रस्रग्गति-
 काश्च ह मध्यवस्था । मजलकया चचरं समेतो यका-
 दतकोन सपाहृतोऽम्बुम् । मयङ्करः खेचरचक्रयुक्तो अमत्य-
 लल' मन्वकान्तिवेन इति" । भूमावो विद्युदादय उत्ययाने
 इत्युक्तम् तेषां स्रग्पादि तद्गोकायासक्तं श्रीपतिवाक्येन ।
 "निर्वातोऽस्मात्प्रस्रग्गतिर्विद्युदनाः ज्वायोः संदश्याने अम-
 नरपरीवेपपूर्वं तवात्यम्" इति । तत्त विद्युत् । "हजश्च-
 कभिमध्ये वाङ्मोऽग्निः स्वितोऽकाद् सञ्चितभरनिमन्ना-
 ह्रस्वित्वा भूमायाः । निवति पवनमोठाः कर्षतसा द्रवन्ति

शुभःशिविरयतमा विद्युत्काम्बुविद्धा" । चरका ।
 "उद्धतेः पाण्डुभिर्भूतैः प्रवत्तयमोऽद्यात् । मेघमस्रुममा-
 मोतमोनिव्यपरिवर्तितः । निवृथाकमविन्दुर्वापिहृत्तमावो
 भवेदिह । इन्द्रादिपतन्त्येते द्रव्ये च वन, इतो" । विद्यु-
 त्पातप्रभवम् । "अथकादेद्युत्तं त्रेज पादिरादिभविनि-
 तम् । वाय्वावृधमटापाने मदिहृत्तादुक्तयो । वाय्वेकान्
 पतति मायो इत्युक्तं प्राय कर्षणे । दत्त प्राद्वि नैवेति
 पांशवः पदरति हि । तम् तेषा पादिरं चार्थं नैजकं,
 तत्तुत्पितः । यतो निर्मलटाई च भूमिर्नैरुभूयते" ।
 इत्युक्तम् । "सूर्यक विविधतां परनेन विविहृताः
 चरा माभे । विद्यति यत्तु संश्यामा सं द्यममे तदिहृ-
 यत्तु" । परिवेष । "संश्रुता रवीणोः विद्या परनेन
 मत्तुशीभूता । वातावपांशुमदक्षाम्भे व्योम्नि परिवेष" ।
 उक्त्वा । "वाता गतिर्दिर्भवेद्विद्येन गत्याकाकारवा
 यवत्तुवेचरतोऽतिदूरे । तिग्लि या अग्निद्यतोऽतदवह
 तात्तुपत्तादधो हि निवन्ति तदाग्नितासा । योर्वायु-
 जलमयासायनात् स्फुरन्ति तायावृधपरहमावतकधि-
 संद्या । पूर्वोनिर्भेदिमितभारपुण्यतेऽक चारा पतन्ति
 गृह्णन्तिद्वारदेन" । प्यय एव स्र्कृति । "सर्वाणे निर्जया
 मेषा वायुना विरलीतता । ईश्वरामात्रयेणाम् पतन्ति
 वयुधातभे । भूमावयवस्र्कृती स्याद्याने गिरयो द्रुमाः ।
 रामारामादयको ह उन्तर्लीयुयोभिता । भूमायुना विथो-
 पांस्तु तिथोयाने मन्वकाठे । तद्गु मङ्कतिधेनुमङ्कितो-
 चोरमागक्तम्" । सध्याराग । "भूस्त्वितं रजोभूमैर्दि-
 गन्धोमि सस्वितं । सूर्यास्तिकरैर्निर्जटावत्तमव-
 भासते । विरसाययव सस्तु यदुदृष्टेर्व्यवधादकम् । तेना-
 भूमरूपीभूत दृश्यते यकथापवत् । सध्याराग स विद्येवो
 दिनादौ च दिमात्ये । राकायां तु नियापक्ते तथैन्दु-
 करोद्यमे" इति । तदधिष्ठाहृदेहोत्पत्तिर्मन्वन्तभेदेन
 वामनपुराणादौ दर्शिता यथा "उत्सृज्य उवाच । प्रविश
 जठर एषोदैत्यमातः उल्दः । द्रव्यैर्हृषुष वाक
 कटिन्यकाकट मङ्कत् ॥ तेनैव तर्भे दितिकं वज्जेव यत-
 प्रवेया । चिच्छेद सप्तथा जङ्गम् । च चरोद सुमिसरम् ।
 यक्रोऽपि प्राह वा मृह । ब्रह्मेति सवर्षरम् । इत्येवस्र्कृता
 चैकैक भूविच्छेद सप्तथा ॥ ति जाता मरतो नाम
 देवादिस्थाः यतक्रतोः । मातरेवापचारेच यथोर्व्युत्-
 क्रताः इति ॥ "यदमी भवता प्रोक्ता मरतोदिति सप्तथा" ।
 इत्तु केन पूर्वमाश्रुत्तं यै मन्वन्तार्थे च व्यतारिति" तारद-

मन्त्रे पुलस्त्योक्ति । “श्रूयताम् पूर्वमरुतामृतमिति कथयामि
ते । स्वायम्भुवं समारम्भ यावन्मन्त्रान्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भु-
वस्य पुलस्त्योऽभ्युत्थानो नाम प्रियव्रत । तस्यासीत् सवनो
नाम पुलस्त्यैर्लोक्यपूजित ॥ सस्रुत्पपाताय स कामधारी
समं महिष्या वसुमानपुत्रा । राम तन्प्रा सृष्ट काम-
धारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः स-
मनुज्जाता पपु पुष्करसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य
अन्यमानासदास्यतम् ॥ पीतमालेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रो-
भङ्गवेन च । ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाता पत्यस्त्रप-
स्त्रिणाम् ॥ सुपुत्र सप्त तनयास्ते रुद्रन्तोऽथ भैरवम् ।
तेषा रुद्रितशब्देन सर्वमापूरित जगत् ॥ अथाजगाम
भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामह । समभ्येत्याब्रवीद्बालान्
सा रुद्रध्व सहाबला । मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं
वियञ्चरा । इत्येवसृष्टा देवेषु ब्रह्मा लोकपितामह ॥
तामादाय वियञ्चारी मारुतानादिदेव ज । ते चासन्
मरुतयाद्या मनो स्वायम्भुवान्तरे ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो
वक्ष्यामि शृणु नारद । स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत्
ऋतध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्चिः प्रतिमा सुने ।।
तपोऽयं ते गता शैल महाभेरुं नमश्चराः ॥ आरा-
धयन्तो ब्राह्मण पदमैन्द्रमधेषुष । ततो विपश्चिन्नामा स
सृष्ट्वाचो भवात्तरः ॥ घृतनामसुरोऽख्यं प्राह
मारद । याव्यावित् । यथा हि तपसो विभ्रं तेषा भवति
सुन्दरि ! । तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा ।
इत्येवसृष्टा शक्रेण घृतना रूपयालिनी ॥ तत्राजगाम
स्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः । आश्रमस्यापिदूरे तु नदी-
मन्दोद्वाहिनी ॥ तस्यां स्नातु समायाता सर्वेष्व सृष्टो-
दरा । सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी स्ववतीर्णा महानदीम् ॥
दहशुक्ते ऋषाः स्नातुं ततश्चतुभिरे सुने ।। तेषाञ्च
प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलधारिणी ॥ शङ्खिनी
स्याहस्रस्यस्य महाराष्ट्रस्य वल्लभा । ते वै विनिवृत्तपयो
जम्बूराज्यन्त पतङ्कम् ॥ अधो वल्लतिये काशे सा
प्राची शङ्करुपिणी । सस्रुता महालालैर्भतुस्वभवेन
शान्तिनो ॥ स ता दृष्ट्वा महाराष्ट्रिणीं स्ववस्थां मत्स्य-
जीवन । निषेदयामास तदा ऋतध्वजसुतेषु वै ॥ तथा-
भ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्वा स्वम-
न्दिरं सर्वे पुरव्याप्तां सस्रुत्सृजन् ॥ ततः क्रमाच्छङ्खिनी-
षा सुपुत्रे सप्त वै यिच्छन् । जातमालेषु पुत्रेषु मोक्ष-
भावमाप्तुं सा । अमालपितृका बाला जलमध्य

विचारिण । स्तन्यार्थिनो वै रुद्रुरथाभ्यागात् पिता-
मह ॥ सा रुद्रध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्रका ।।
यूय देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवसृष्टा-
थादाय सर्वास्तान् देवतान् प्रति । नियोज्य च मरु-
न्मार्गे वैराजभवनं गत ॥ एवमासद्य मरुतो मनो
स्वारोचिषान्तरे । औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व
तपोधन । ॥ औत्तमस्यान्ववाये च राजासीद्विपधाधिप ।
यपुष्पानिति विख्यातो वपुषा भास्वरूपस्य ॥ तस्य पुत्रो
गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तप-
स्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥ तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्य-
सुता शुभा । तपश्चरण्युक्तस्य बभूव परिचारिका ॥ तेजो-
युक्ता सुचार्वङ्गी दृष्टा सप्तार्चिर्भवेत् । ता तथा चारु
सर्वाङ्गी दृष्ट्वाय तपसा कथाम् । पप्रच्छुस्तपसो हेतु-
न्तस्यास्तुर्दुरेव च । साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्या वै
तप क्रिया ॥ ते चासौ वरदा ब्रह्मन् । जाता सप्त मह-
र्षयः । ब्रह्मध्व तनया सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयो
गुणसयुक्ता महर्षीणा प्रसादतः । इत्येवसृष्टा जम्बूके
सर्व एव महर्षयः ॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्यो
नगर निजम् । ततो वल्लतिये काशे सा राज्ञी महिषी
प्रिया ॥ अथाप गर्भं तन्मङ्गी तस्मात् ऋषिसत्तमात् ।
गुर्विष्यामद्य भार्यायां समारासी नराधिप ॥ सा चाप्या-
रोढुमिच्छन्तो भर्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदा-
मालेर्न तथापि व्यतिष्ठत् ॥ त समालिङ्ग भर्तारं चिताया-
मारोह सा । ततोऽग्निसध्यात् सलिषे मांसमेष्यत-
न्मुने ! ॥ साम्भसा सुश्रयतिने संसिक्ता सप्तधाऽभवत् ।
तेऽजायन्नाथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनो ॥ तामसस्या-
न्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि
गीतमृत्यकलिप्रिय ! ॥ तामसस्य मनो पुत्र ऋतध्वज
इति श्रुतः । स पुत्रार्थी कुहावाग्नी स्वमासं रुधिरं
तथा ॥ असीनि रोम क्रैपांश्च स्नायुमञ्जायकहृषम् ।
शुक्र च विलसो राजा सुवार्थी चेति नः श्रुतम् ॥
सप्तार्चिर्भध्वान् ततः शुक्रपातादनन्तरम् । सा मा क्षिप-
स्तेत्यवरत् शब्दः सोऽपि ऋपो ऋत् ॥ ततस्तस्याऽनुतवह्रात्
सप्त तपोजसोपसा । शिष्य समजायन्त ते रुद्रन्तश्च
तद्गुने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ष्य भगवान् पद्मसम्भव ।
समागम्य निवार्याय स ऋगे मरुतः सुवान् ॥ ते त्यास-
न्मरुतो ब्रह्मं स्तामसे देवतागणा । येऽभवन्वैवते तांश्च
शृणुष्व त्वं तपोधन । ॥ रैवतस्यान्ववाये तु राजासीद्विध-

जिह्वी । रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासीत् एत
 किल ॥ स समाराध्य तपसा भास्वरं तेजसं जिधिम् ।
 अपाप कन्यां सुरति तां प्रष्टह्य गृह्य ययी ॥ तस्यां
 पितृगृहे ब्रह्मन् । वसत्याश्च पिता सृग । सापि उ स-
 परोताङ्गी सा तनु क्षत्र्यसुदता ॥ ततश्चा यारयामासु
 र्द्वय मम मानसा । तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्व एव
 तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तद्दु श्य प्रख्यात्यानिं विवेय ह ।
 ते चापश्यन्त भ्रमयन्तश्चित्ता भावितास्तथा ॥ तां सृतां
 सुपयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति यादिन । प्रजगमुष्वर्षकमाश्रयि
 सप्तानायन् दारका ॥ ते च भ्रात्रा विना भूता रुचु-
 ष्टान् पितामह ॥ निशरयित्वा कृतवान् लोफनाथो मरु-
 त्त्यानु ॥ देवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽसौ तपोधन । ॥ श्रुत्वा
 कीर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनो ॥ आसीन्प्राङ्गीति
 विस्वातो तपस्वी सत्यशक् शुचिः । सप्तवारस्रते तीर्थे सो-
 ऽतप्यत महत्तपः ॥ विज्ञाय तस्य तपसो देवाः सन्निपद्यन्
 मधुम् । सा चाथेत्य नर्दातीर लोभयामास भायिनी ॥ ततो-
 ऽस्य प्राच्यायच्छुक् सप्तवारस्रते जघे । तां सैवाप्यगपन्मूढा
 सुनिष्माङ्गनिकी वधुम् ॥ गच्छालक्केऽतिमूढे । तं पाप-
 स्यास्य फल महत् ॥ विध्वंसयिष्यति ह्ययो भयतीं वस-
 ससदि ॥ एव यत्ना ऋषि श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्र-
 मम् । खरस्रतोश्च सप्तम्य सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते
 तवोक्ता मरुत सरा यथा जाता वियद्ग्राप्तिकरा मरुये । ।
 वेवा युते जन्मनि प्रापहानिर्भवेच्च धर्माभ्युदयो महार्यै ॥
 अत परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽनीनु पितृन् यद्गन्तु । आसहो
 निवहृत्सैव जहृह सवहृस्तथा । विवह प्रवहृत्सैव परि-
 वाहृत्सथैव च । अन्तरीक्षे च वाष्ट्रे ते पृथङ्मार्गविचा-
 रिण ॥ महेन्द्रमविभक्ताङ्गा मरुत सप्त कीर्त्तिता ।
 सूर्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युत पावक ऋत ॥ निर्भय्य
 पञ्चमानोऽग्निस्त्वय प्रोक्ता इमेऽस्तय । अन्तीर्णं पुत्र-
 पौत्राश्च चत्वारिंशत्सथैव द्व । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः
 सप्त सप्तका इति ॥ तेषा मामानुक्तानि यद्भिपुराणे यदा
 'एकज्योतिश्च द्विज्योतिश्चिज्योतिश्चिज्योतिश्चोतिरेय च । एक-
 यक्तो द्वियक्तश्च त्रियक्तश्च सहायक ॥ इन्द्रश्च गत्य-
 दस्य ततः पतिसकृत्पर ॥ मितश्च सम्मितश्चैव सुमि-
 तश्च महामल ॥ अतजित् सत्यजिज्ञैव सुपेय सेमजि-
 ज्ञया । अन्निमित्तोऽग्निमित्तश्च सुमिन्तोऽपरजितः ॥
 अतश्च अतवाह्य धर्ता च धरूपो म्रुव । विधारणो नाम
 तया देवदेवो महामल ॥ इहस्रयाप्यस्य एते दय

मिताग्नि । अग्निम प्रष्टह्य स मरुत महायत्रा ॥ धाता
 दुर्गोपितिर्भूमिस्तभियुक्तस्तपात् सृष्ट । अग्निर्गुणरत्नाम्बोऽप
 यास कामो जयो विराट् । इत्येकोनाच पञ्चायकृत
 पूर्वमभया इति ॥ एवञ्च अग्निस्तस्य अगमज्ञागद्वेदवत्त्वेन
 सप्तभेदवत्त्वेन च गणदेवतासु च्यञ्चामिहाभिवाता दिग्-
 पातभेद तस्य च गन्धवतीनामिका पुरी भेरो गृह्णेवहृ-
 गुवेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्वोदिदिग्भेदेन वृष्टमभेदेन च
 शुभाशुभस्यकालसुक्तं "पूर्व" पूर्वसप्तदशोपिचिखरप्रस्ता-
 नाधूर्णितयन्द्रकीर्त्तयुसटामिषातकलितो वायुर्ग्रदाकावत ।
 मैकानस्थितनीलभेषपटलां गारद्यसर्षधितां वासलोत्कट-
 ससमण्डिततला विद्यामदा भेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायु-
 र्मैल्ययिखरास्फालनमदु इवत्वन्वियोगे मृगवति पतन्ने
 प्रवसति । तदा मिस्रोहीमा ष्वकनयिखरासिङ्गिततसा
 सगात्रोमोच्छासैर्धरति पद्यथा मन्मनिकरम् ॥ तासीपत्त-
 सतापितामतरुभिः शास्त्राभ्यागाधर्तवन् युगेऽस्मिन् इवति
 ध्वनन् सप्तदशो वायुर्ग्रदा दाक्षिणः । सर्वोद्योगसप्तदशता
 गजवसाक्षाद्दुर्धर्षिताः क्रोनाया इव गन्धर्वकिष्कि-
 न्युञ्जन्ति मेघास्तदा ॥ सृष्ट्वांलौचवलीलवद्गनिचयान्
 व्याधूर्णयन्तु सागरे मानोरक्षमये इवत्वविरतो वायुर्ग्रदा
 नैर्धत । कुसुम्याधतमातुपास्यिककलप्रसारभारस्तदा
 मत्ता प्रेतवधूरिवोपचपला भूमिस्तदा स्रक्षते ॥ यदा
 रेणुतुपाते प्रयिकटसटाटोपचपलः प्रभात पद्याधै दिन-
 करकरापातसमये । तदा सस्रोमेता प्रवरन्दरावद्भवमरा
 धरा स्थाने स्थानेवविरतवसाभासरुधिरा ॥ आपाटीपर्व-
 काठे यदि किरणपतेरसकाळोपपत्तौ वायव्यो दृष्टवेग
 इवति धनरिपु पद्मगादानुकारी । आनीयाद्धारिधारा-
 प्रसदितस्रदितां स्रक्तमस्रक्तककयुतां सस्रोह्लासैकचिञ्जां सुम-
 न्डलतया भाग्यसेनामिवोर्वीम् । मेरुपक्षमरीचिमरुत्स्रुतले
 पौष्पावसाने रवौ वायानोदित्कृत्स्नगन्धसुरनिर्वायुर्ग्रदा
 कोत्तर । विद्युद्भ्रान्तिवमस्रकालिकलनामसास्तदा तोयदा
 उक्तता इव नटपन्द्रकिरणां गा पूरयन्त्यम्बुभिः ॥
 रोगानो यदि शीतलोऽभरगर्भं ससेव्यमानो भवेत् उष्णा-
 गागुरुपरिजातसुरनिर्वायुः प्रचखञ्जनिः । आपूर्णो-
 दञ्जयीवना वद्यमतो सम्मत्स्रस्त्याङ्गला धर्मिण मष्टतारजो
 ऋपतयो रक्षन्ति वर्यांस्तदा" इति इहत्स्रसहितायाम् ॥
 अथ वेदाकोक्ता दिग्भववायुगुणा । "प्रागवातो मधुरः कारो
 ब्रह्मिन्मन्धकरो शुचः । मेरुस्य गौरवौष्णानि करोत्वस्त्रोप-
 भीम् च ॥ भन्नोत्पिपत्सताटोपु रागत्रययुदाहकम् । सवि-

पातञ्जलस्य त्वग्दीपाद्यो विपक्वमोन् ॥ कोपयेदामवातञ्च
 वनसवातकारणम्, ॥ दाक्षिण्यो भास्तो वल्यश्चक्षुष्य' शस्य-
 वातक । मधुरश्चास्वदाही च कृपायानुरसो लघु ॥ रक्त-
 पित्तप्रथमनो न च भास्तकोपन । गण्डूपादादिकीटानां
 जनक प्राणकारक, ॥ पाश्चिमीऽग्निवर्षुर्वर्षवत्तारोग्यविव-
 र्जन । कृपाय शोषण' स्वर्धो रोचनो विषदो लघु ॥
 अर्षां लघुत्ववैशद्यौ वैमस्यकारक । सर्व' द्रव्येष्वभिव्यक्त-
 प्रभावरसवोर्यक्त ॥ अणुसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोधयत्वा-
 यत्, ॥ औत्तरो भास्तः क्षिण्णो रुद्धर्षु एव च ।
 कृपायानुरस' शीत' सर्वदोषप्रकोप(ण')नः ॥ क्षीणसत
 विषान्तांना हितोदाहृतवापह' । शीताधिक सनीहार
 स विद्युत्क्षमयित्नुमान्, ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिना
 नैकदोषकृत् । सर्व'निन्दको हन्ता हत्वोत्पातपुर सर'"
 इति ॥ तात्वादिव्यजनवायुगुणा' । मूर्च्छादाहृतवासेद-
 अमज्ञो व्यजनानिष्ठ' । तात्तदन्मयो वातस्त्रिदोषशमनो
 लघु । वंशव्यजनजो वातो हृद्योऽप्यो वातपित्तदः ।
 वातव्यजनमौजसं भक्षिकादीन् व्यपोहति ॥ आयूरा
 वस्तवा वैवा वाता दोषत्रयापह'" इति ।

स्त्रयस्तु वायु शरीरस्य प्राणादिभेदेन दशविधः दश-
 विधकार्यं करणात् । यथोक्तम् वैद्यके
 "प्राणोऽपान' समानयोदानव्यानौ च वायव ।
 नाग कूर्मश्च कर्करो देवदत्तो धनञ्जय ॥ प्राणस्तु
 प्रथमो वायुर्नराणामधिपः प्रभु । नित्यमात्रापयेत्
 सर्वान् प्राणिनासरसि स्थित' ॥ निःश्वसोच्छ्वासकश्चैव
 प्राणो जीवं समान्रित' । प्रसारकुञ्चनो वायु प्रकाशो
 धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिना प्राण-
 धारक' । प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राण' प्रकी-
 र्त्तित' । प्राणो हि भगवान् ईश' प्राणो विष्णु पितृ-
 नह' । प्राणेन धार्यते लोकः सर्व' प्राणमय जगत् ॥
 इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिषो हृदि । नष्टे न
 वश्यते सर्व' तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत्, ॥ रक्तुपद्मो कथा
 श्येनो गतोऽप्याकथ्यते पुन' । शुष्वहस्तया जीव' प्राणा-
 पानेन कथ्यते, ॥ अपानयस्तथाहारं मनुजानां यतोऽ-
 धम । शुक्रमूलव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्त्तित', ॥ पीत
 भक्षितमात्रात रक्तं पित्तकफाभिधान् । समं नयति
 गात्रेषु समानो नाभ भास्त ॥ समानोऽग्निरुभोपस्य
 कोष्ठे च वाति सर्वत' । अक्ष' मृच्छाति पचति विरेचयति
 सञ्चति ॥ सन्द्यत्वधर पक्ता नेत्रगात्रप्रकोप(न')ण' ।

उद्देजयति मर्माणि उद'भो नाम भास्तः ॥ व्यानो-
 विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(न')ण' । प्रीतेर्विना-
 शकृदाय वाह्निकोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । "शिरसी नासिकापान्दुटान-
 स्थानमुच्यते । नाभे पादतल यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
 शरीरव्यापको व्यान प्राण' सकलनायक । उद्दारे नाग
 इत्युक्त कूर्मशेनोत्तने स्थित ॥ कर्कर' क्षुधिते चैव देवदत्तो
 विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो भेद्रे रुद्रस्वामि न सञ्चति ॥
 भूतावाग्निस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहो-
 च्छ्वासनि श्वासचेटा धातुगति समा । - सगो मीक्षे
 गतिमता वायो कर्माधिकारजम्" इति सुश्रमोष ॥
 प्राणादयश्च पञ्चस्त्रयमूत्रजोयुषेभ्य' समस्तेभ्य उत्पद्यन्ते
 इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न
 पदार्थान्तरमिति साख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे इत्यम् ।

उदानादीनां कर्मविशेषा उक्ता यथा "उदानो नाम
 यैरूर्ध्वमुपैति पवनोत्तम' । तेन भापितगीतादिमर्दन्ति-
 कुपितस्तु स ॥ ऊर्ध्वजलगतान् रोगान् विदधाति
 विशेषत' ॥ यो वायु' प्राणनामासौ हृत्स गच्छति
 देहहृत् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्त प्राणायाम्यलम्बते ।
 प्रायश' कुरुते इष्टो हिक्याद्यासादिकान् गदान् ॥
 व्यामपक्वाशयश्च समानो वज्रिषगत' । सोऽन्न पचति
 तज्जाय विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स इष्टो वज्रि-
 मान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपान
 काले कर्षति धाययम् ॥ समीरण शक्रन्मृगशुक्रगर्भार्त्तवा-
 न्यध । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरां यस्त्रिगुदाश्रयन् ॥
 शुक्रदोषप्रमेहाश्च व्यानापानप्रकोपजान् । उरुदेहचरते
 व्यानो रसस्यूहो यत ॥ खेदासृक्स्त्रावणश्चापि पञ्चधा
 वेद्यत्यपि । गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिका ॥
 प्राय' सर्वा' क्रियास्तस्मिन् प्रतिवद्धा शरीरिणाम् ।
 प्रखन्दन चोद्धहन पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति
 पञ्चैताश्चेष्टा प्रोक्ता नभस्तत । क्रुद्ध स कुरुते रोगान्
 प्रायश' सर्वदेहान् ॥ युगपत् कुपिता एते देह
 भिन्दुरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणदिकसुक्तं वैद्यके
 "व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात्
 वेगानाञ्च विधारणादतिशुच शैत्यादतितासत । रुशला
 रकृपायतिक्तकृकैरेभि' प्रकोपं व्रजेत् वायुर्गौरिधरागमे
 परिण्यते शान्तेऽपराह्णेऽपि च" ॥ विरतवायुसञ्चयन् ।

“आभानसाम्भारोष्णस्फुटमयिमघनसोभकम्पमतोदाः कण्ठ-
 ध्वंसानसादो अमकजिलपन अशश्रुलप्रभेदाः । पारुष्यं
 कर्षणादो विपमपरिणतिम्य सट्टिप्रमोहा विस्पन्दोदृष्ट-
 नादिग्लपनममयन ताडनं पोडनञ्च ॥ नामोच्चाभौ
 विषादो भ्रमपरिवदन जृम्भण रोमहर्षो विषेपाश्लेपगोप-
 मङ्गणरूपिरता ह्येदन मेदनञ्च । पण्यं श्यामोऽरुणो
 वा तडङ्गपि च महती सापविश्लेपगङ्गा निद्यात्
 कर्ष्मायदमूनि प्रक्षुपितपवनने स्यात् कपायो रसय” ॥ किञ्च
 “वदनविरसता स्याद्वर्षव कर्कशत्वं भवति मधुपि कार्द्वं
 शक्तिनिद्रानिद्रतिः । त्वचि च परपता स्यात् स्याञ्च
 वैपयमग्नेरिति पवनविकारे लक्षण प्रोक्तमेतत्” ॥ तत्-
 प्रथममकारणम् यथा । “रूक्षं यीतो लघु रूक्षप्रयवो-
 ऽय त्रिगद रारः । विपरीतगुणैर्द्वैर्मांरुत सम-
 शस्यति” ॥ “स्निग्धोष्णस्त्रिरुष्ययस्यन्तयणसाहस्रतंला-
 तपक्षानाम्यञ्जनवस्त्रिमाससदिरासशान्दोन्मर्दं । स्निग्ध-
 खेदमिरुहृणोपयमनः स्त्रीहोपनाहादिकं पानाहार-
 विहारभेजमिदं वातं प्रशान्तं नयेत्” ॥ अतभेदेन
 विहारदिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रगमाद्युक्तं यथा “पीभे
 रुञ्चीयते वायुः प्राष्टकाशे प्रक्षुप्यति । प्रायेणोपशमं
 याति स्वयमेव समीरण ॥ शरत्काशे षष्ठने च पित्त
 प्राष्टहृती कफ । षयकोपयमान्दोषान् विहारहाहार
 सेवने ॥ समानैयान्त्यकाशेऽपि विपरीतैर्विपर्ययः” इति ॥
 नरपतिजयचर्योक्तमिलचक्रानु चक्रयञ्जे यष्टते । घना
 षतचक्रस्यवायुमग्नलविपरण तन्धोक्तं षट्चक्रयञ्जे
 हश्यम् । तद्देवताके स्वातिमन्त्रे, अष्टवस्तुमध्ये पञ्चमे वसौ
 च । “परोध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिशो मल ।
 प्रत्यूपय प्रमासय वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता” इति विष्णुसम्मौ०
 पुरा० । विष्णो, तस्य प्राणात्मना सर्वदेधुधारणात् तथात्वम्
 “अहः सर्वर्त्तको वक्रिरनिशे, धरणीधर” इति विष्णु०
 ष० । शरीरस्ये धातुभेदे च । तस्य विवरणसक्तप्रायम् ।
 “पित्तं पक्वः कफः पङ्गुः पङ्गवो मलघातयः । वायुना
 यत् नोयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥ वायुरायुर्बलं वायु-
 र्वायुर्बता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुत्वायुः
 प्रकीर्त्तितः ॥ वाङ्मयल्लक्षचक्रेयु यथा राजा प्रशस्यते ।
 तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकं परो विभुरिति” वैद्यकम् ॥
 दोषघातमलादीनां नेता शीघ्रं समीरणः ॥ रजोगुणमयः
 सूक्ष्मो रुक्षगीतो लघुश्चल ॥ उन्मत्तोऽपि आसचेष्टा-
 नेगप्रवर्त्तने । सत्यग्लावा च धातुनासिन्द्रिवाणाञ्च पाठवै ॥

अनुदृष्टात्वविकृतो हृदयेन्द्रियविकृतश्च । सरो हृदयो-
 ग्राही संयोगादुभयार्थकत् । दाहकृतेजसा युक्तं शतकत्
 सोमसंश्रयात् ॥ विभागकरणाद्वायु प्रधानं दोषहृत्पक्षै ।
 पदागयकटीरुक्चत्रोत्सास्त्रिकर्षनेन्द्रियम् ॥ स्वामं वातस्य
 तदापि पकाशमं विरोधत” इति ।
 अनिलान्नक पु० अनिल वातरोग इति हनु+क ततः संसारं
 कन् । (पयडा) इति स्वाने दृष्टे तत्कलसं हि वात-
 नायकत्वम् ।
 अनिलसख पु० अनिलस्य वायो सखा टच् । वज्रो । अनिल
 वग्धादयोऽप्यत्र “मया त्रिमासानिखनग्धित” ज्योति० ।
 अनिलान्नक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन-
 करोतीति अनल+णिच्+शुल् । (जीयापति) इति
 ख्याते दृष्टे ।
 अनिलामय पु० अनिलगत आमय याक०त० । वातरोगे ।
 अनिवर्त्तिन् लि० न निपर्त्तते नि-इत-बिनि न०त० ।
 कार्यान्मगता अनिदृष्टे। संपामेयनिवर्त्तिनामिति” रामा०
 न निपर्त्तते कुतश्चेत् अल्पप्रयत्निकृत्यात् ईश्वरे, विष्णौ च पु०
 सयामादनियर्त्तितासथात्वम् “अनिवर्त्ती निदृष्टाक्रेति”
 विष्णुसहस्रनाम ।
 अनिविश्रमान लि० न निविशमान । निवेशनरूपस्ति-
 शून्ये सर्वदा गन्तरि, “पुनाना यत् मन्त्रानि विश्रमाभा”
 इति ऋ० ७, ४९, १, अनिविश्रमाया सर्वदा गच्छन्व इति
 भाष्यम् ।
 अनिश लि० मिया तद्देहकलेनोपचारात् चेष्टाविनाय वा
 नास्ति यस्य व० । अनिरते, निरन्तरे, सदाभवे वस्तुनि,
 रात्रिवर्त्तते च । “तदुभयोरेनिय हि विरोधिता कथ-
 मही समता मम तापने” इत्युल्लटः ।
 अनिशम् न निघेतेऽल नि+शी-वा० उह न०त० । वातले
 खरादेराकृतिगण्यत्वेन तस्य तत्र पाठ इति प्रौ०ष० ।
 अनिशशस्तु लि० निर्+शन्+क न०त० । अनिश्चिरे ‘न
 वोऽतीहपामानिःयसा” इति ऋ० ४, १४, ११, “अनिशका
 अनिन्दिता” इति भा० ।
 अनिष्ट लि० इय-क विरोधे न०त० । इत्यस्य उच्चार-
 विरोधनि प्रतिशुद्धवेदनीये इ षे, तन्नाशने-पापे,
 विपादौ, अपकारे च । “इष्टमाशादिनाप्तेः कश्-
 च्चास्थो रसोभवेदिति वा०द० । “ध्यायन्निदं तत्सर्वं
 पाणिप्राहस्य चेतसेति” “एकं यदाप्यनिदं दु वक्तं” इति
 अनिष्ट वा ध्यानिदं तु तं चर्म्म न विचारवेदिति” मन-

सामिद्विन्नमिति" च मनु । नागवहाया स्त्री ।
यज-क्त न०त० । अस्ततयागे देवादौ ।

अनिष्टिन् त्रि० न इदमनेन यज-भावे क्त ततः इति
न०त० । अस्ततयागमिन् । "अनिष्टिनोवाजपेयेन" इति
कात्या० १५१,२ ।

अनिष्यत् न० नि ष्टतं पत्वं पक्षोऽत्र तादृशं न भवति ।
अनिष्टतपक्षकयरेण वेधनादौ । "विशाखा वा स्तोत्र-
हस्तित वा विध्यन्त्यनिष्यत्तमिति" कात्या० ११,२,१२,
"अनिष्यत्तमित्यनि ष्टतपत्वं विध्यन्ति ऋतिया" इति
तद्वशाखा ।

अनीकउ०न० अनित्यमेव अन्-ईकन् अर्द्धर्थादि । सैन्ये, तस्य
हि जीवन्मरुत्कत्वम् । न नोयते अपसार्यतेऽस्मात् ।
नी-क्लिप् न० कप् ह्रस्वाभावः । युञ्जे, ततोऽह प्रायोमरणा-
क्षयनराडिति । "रथेषु वोऽनीकेष्वर्ध्विभ्रय" इति अ० ८,२०,
१२ अनीकेषु सेनासुखेष्विति भा० । "दृष्टा तु पाण्डुवानीकं
व्यंङ् इय्योषनक्षदिति" गोता सुखे, तस्य प्राणवायुनि सा-
रवहारत्वात् तथात्वम् "अग्नेरनीकमपञ्चाविवेशापासिति"
यजु० ८,२३, "अनीकं सुखमिति" वेददीप ।

अनीकस्य त्रि० अनीके युञ्जे तिष्ठति स्या-क । युञ्जते सैन्ये ।

अनीकिनो स्त्री अनोकाणां सच अनोक युञ्जं प्रयोजनतया
अप्यस्या वा अनोक+इति । सेनासंघे हस्त्यादिसंख्या
विशेषबद्धा सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते "एको
रथो गजसैको मराः पञ्च पदातय । त्वयश्च त्वर-
गास्तज्जं पश्चिरित्यभिधीयते ॥ पश्चिन्त त्रिगुणामेता-
माञ्च सेनासुखं बुधा । त्रीणि सेनासुखान्येको गुह्य
इत्यभिधीयते ॥ त्वयो गुह्यमा गणो नाम वाहिनी तु
गणाश्चर । अतस्त्रिस्तसु वाहिन्यं प्रतनेति विच-
क्षणैः ॥ अमूस्तु प्रतनास्त्रिस्तस्त्रिस्तस्त्रिस्तनीकिनीति" ।
ततश्च इति २१८७ । तथा २१८७ । अत्राः
ई५ई१ । पदातय १०६११ सप्तदिता २१८०० ।

अनीक उ० नास्ति ईषो नियन्ता यस्य व० । सर्वनियन्तरि
विन्धौ, सामिन्मूय्ये त्रि० । न०त० । ईश्वरमिन्ने
"भजेरन् भार्दकं रिक्कयमनीशास्ते हि जीवितोरिति" मनु ।
अस्ततन्ने, "एकोऽनीकः सर्वतेति" व्यास श्रुतिः ।
ईश्व-भावे अड् न०त० । दीनभावे स्त्री "निमूगोऽनी-
यवा घोचतीति" सु०उ० । दीनभावोऽनीयेति भा० ।

अनीश्वर न० न ईश्वरः नियन्ता यत् । नियन्मूय्ये साखा-
दिकते जगति "जगदाश्वरनीश्वरमिति" गोता ईश्वरस्य

न भवति असम०उ० । ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने "ध्यानेनानी-
श्वरान् गुणामिति" मनु । नियन्मूय्ये, सामिन्मूय्ये च ।

अनीह त्रि० ईह-भावे अड् न०व० । सृष्टामूय्ये, मिथेये च ।
अनु धव्य० अन्-उ । "अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपा-

ज्ञावानुभवसाध्याभिस्तुल्यविसर्गसङ्क्षणेऽपि" गणरत्नोक्तेषु
अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति । अध्ययने धम्मघोते,
अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुमेव वर्धति, पञ्चाङ्गनि
तदनु, अनुबन्धने, अनुयेते अनुषयः, साम्ये, अनुकरोति,
आभिस्तुल्ये अनुमातरं वत्सोधावति, ह्रीने अनु इरिं सुराः
विसर्गे (प्रदक्षप्रतिबन्धे) अनुजानीते, सङ्क्षणे अनु वन-
भयनिर्गतः" । "अनुर्लक्षणे" इति "हनीयार्थे" इति
(सङ्क्षणे) "ह्रीने" इति, सङ्क्षणेऽनुष्ठानाख्यानभाग
वीक्षासु प्रतिपर्यन्तव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र
सङ्क्षणे, जपमनुप्रावर्षत् । "सैवमतजपोपलक्षितसु वर्षणम्"
सि०कौ० सङ्क्षणे नदीमनु ध्वंसिता सेना, "नद्या सह
संभवा सेना" सि०कौ० ह्रीने, इरिमनु सुरा इरेहीना
इत्यर्थः, सङ्क्षणे उक्तमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च उक्तप्रका-
शेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् उक्तो लक्षणमिति प्रौ०मने० ।
(इत्यम्भूत) कश्चित् प्रकार प्राप्तः व्याख्यायते अनेन, इत्य-
म्भूताख्यान प्रकारविशेषनिरूपक तस्मिन्ने, यथा भक्तो हरि-
मनु, इरेरित्यम्भूतः, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थः । भागे भागो-
ऽस्यास्ति अर्थव्याप्यत् भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मी,
हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः । वीक्षायां, विषयभूताया,
इत्वं उक्तमनु सिद्धति, यावद्दुष्प्रव्यापक सेक । इयांस्तु
भेदः अन्यत्वाद्यद् तत्तदर्थस्य द्योतक चत्वं इति विचनेनैव
व्याप्तिवोधनात् अनोक्तविषयत्वमात्मत्वं । पाणिमुक्तेष्वे-
वार्थेष्वस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया अयुपसर्गसंज्ञयोर्नाधमात् न पत्यादि
न वा अनुव्यवसदित्वादौ गतिर्गतावित्वादिना निषातः ।
"अनुयत् समया इति" "यस्य चायाम इति च" (पा०)
उक्ते सामीप्ये, अनुवचनमयनिर्गत इति वचनसमीप गत इत्यर्थः
आयामे, अनुवग्न वाराण्यी, गङ्गादूर्ध्वसदृशदूर्ध्वोपलक्षिता
वाराणसीत्यर्थः तित्यसमासः योग्यत्वे च । अनुवपम् ।
"रूपादियोग्यमिति" सि०कौ०, अनुवकमम् । क्रमानतिक्रमे
आलापि तित्यसमासः० एतेषामुदाहरणानि शास्त्रान्तरेषु
इत्यानि दिग्भातसदाहृत्यते । तत्र पञ्चादर्थे "तदनु
ननु कयासौ कृष्टि यातोऽध्वरुष्येति" सीषा० । "तदनु
स्वयं मदर्पितमिति" कुमा० अथै "कुमारसमजोऽनु-

जात" इति रघु । "रक्षा च सागङ्गमतुप्रयात" इति कुमा० अनुष्ठाने, "शैलाधिपतां स्वयमस्मतिष्ठदिति" कुमा० साहस्ये, "अनुगर्जितसन्दिग्धा" इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जनमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्य-समासः । तथैव सोऽभूदन्वयो "राजा प्रकृतिरङ्गनादिति" रघुः । तत्र अन्वयः अनुगतोऽर्थो यथेति प्रा० क० वा अ-नित्यसमास उत्तरपटञ्चोपो वा इति तत्र अनुगताद्यर्थोऽपि भेदः । एवमेव अनूप इत्याटावपि । उपासने च "अन्वा-सितमरुन्मत्येति" रघुः "पथादुपवेगनपूर्वकसेवायां घातो-लेनपायासुतद्योतकः । एवम् एतद्योगे वसते आधारस्य कर्मता अनुवसति पामं देवदत्त "मधुरामनूयेति" सु० बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यातुव्यस्य तन्नतुक्रियासहयतत्त-क्रियाया गृहणाद्योतकत्वं तत्र ध्यादक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितोत्पादौ मातुरोदनसहगरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य मातुः कर्मत्वमेवमन्यत । कर्मणि तिङाद्युक्ते द्वे प्रथमा ।

अनुक लि० अनुकामयते अनु+कामतर्यर्थे कनु । कासुके "अनुकामिकाभीकाः कमयितेति" पा० "वाचमनुकामा-कनोऽकुस्तेति" कौ० प्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु-कम-क्तिप् । वितर्के । चादे-रादिष्ठतिगणत्वात् अस्सा चादिगणे पाठ इति मौ० मनो० । अनुकम्पक लि० अनुकम्पते दयते अनु-कम्प-णुल् । दया-कारके । "सर्वभूतानुकम्पक" इति मनु० ।

अनुकम्पन लि० अनु+कम्प-युच् । दयायोगे । "सर्वभूतानु-कम्पन" इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प-अड् । दयायाम्, दयया हि उ सङ्घेतुकान्यकम्प दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयाया-स्तथासम् धतएवातुकम्पघातोत्तरुतोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्वककम्पतेसदृश्य-परत्वात्येके धात्वर्थदृष्टोतकर्मकलेन तत्राकर्मकत्वमिति भेदः । "तेवाभेवातुकम्पार्थं प्रदेय प्रीतिपूर्वकमिति" अतिः । "भूतानुकम्पा तव वेदियं गौरिति" रघुः । किञ्चिन्नसने च ।

अनुकम्प्य लि० अनुकम्पमर्हति अनुकम्प+यच् । तरस्विनि वेगवति । अनुकम्प्यते अहार्थे यत् । दयाज्ञे लि० । "दुहितरमहकम्प्यामत्रिरादाय दोषार्थमिति" कुमा० ।

अनुकरण न० साहस्ये अनु+क-ल्युट् । सङ्घक्रियादिकरणे । तत्र गुणक्रियावयवादिभिः सङ्घीकरणम् । अनुक्रियतेऽ-नेनेति करणे ल्युट् । सङ्घीकरणसाधने । यथा पटखान्-

प्रभृतिगङ्गाः आभ्यङ्गगङ्गातुकरत्वात् । "अभ्यङ्गस्यातु-करणस्यात इती" इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) उ० अनुकल्पते स्वसंबन्धेन चक्रेषु अनु+कप-षञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । गान्धी-ऽभ्यङ्गार्थे । भावे ल्युट् । पूर्ववाक्योपात्तपदादेशत्तरत्वा-न्वयार्थमाकर्षणे, आकर्षकभावे च न० ।

अनुकल्प उ० कल्पयते विधीयते इति कप-लिच्-अच् कल्पे विहितः हीनः कल्पे सृष्टकल्पादधम प्रा० ष० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । "एव वै प्रथमः कल्पः प्रदाने कल्पकल्पयोः । अनुकल्पस्वर्यं श्रेय" इति । "प्रमूः प्रथम-कल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते" इति च मनुः "समर्थं प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" इति ऋतिः । "भाष्याः कार्याः सजातोयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्वरितिसृष्टस्यः कल्पसातोऽनुक-ल्पस्तु चतस्रोमाह्वयस्येत्यादि" पैठीगणि ऋतिः । अनुकल्पस्य सृष्ट्यङ्गव्यद्याभावे सृष्टसङ्घव्यानरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा "यथाद्यभावे गोधूमाः सध्याद्यभावे शुद्धादयः । एवं उपवासासामर्थ्यं नत्तं" इति व्याहृतिः अतिपूर्वभेदितव्यम् । अनुगत कल्प वेदान्तभेदम् अत्या० ष० । अत्यानुगते यन्ने अनुकल्पप्रतिपादकपन्थे च तद्देशेऽपि उक्त्वादि० उक्त् । आत-कल्पिक अनुकल्पपन्थेऽपि लि० ।

अनुकाम उ० अनुरूप काम प्रा० ष० । येभ्यामिहापे । सङ्घं कामस्य साहस्यार्थे काममनतिक्रम्य याथाव्ये वा व्यथ्योः । कामसाहस्ये यथाकामे च अव्य० । अनु-काम तर्पयेयामिति अ० १, १७, २, "अनुकामं परा दा इति" अ० ८, ४८, ८, "अनुकामं यथाकाममिति" भा० । अनुकामयते अनु+काम-अच् । अतिकामके लि० ।

अनुकामीन लि० कामस्य अभिहापस्य सङ्घमनुकाम साहस्ये-ऽव्ययी० तत् गच्छतीत्यर्थे च । यथेष्टमनयोगे । "अनु-कामीनतां त्यजेति" मट्टि । [विवरणमनुकरणव्यदेऽभ्यम् अनुकार उ० अनु-क-षञ् । गुणक्रियादिभिः सङ्घीकरणे । अनुकारिन् लि० अनुकरोति अनु+क-ञिनि द्विर्वा ङीप् । गुणक्रियादिभिः सङ्घीकारके । "अनुकारिणि पूर्वेषां युक्त्वरूपमिदं तव" इति रामा० ।

अनुकार्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+क-कर्मणि अहार्थे वा ल्युट् । अनुकरणीये सङ्घीकरणार्थे पश्चात्करणीये च । "य पश्चात् पूर्वकार्याणि कुर्यादन्वयिभोऽङ्गतः पूर्वं चैवातु-कार्याणीति" रामा० ।

अनुकाल अव्य० कासस्य योभ्यम् याथाव्ये अव्ययी० । काल-

योग्यत्वे । 'भोजनाच्छादनं दद्यादहोरात्रं विशेषतः' इति ।
 अनुकीर्तनं न० अतु+कृत-विच्-स्युट् क्रीत्तदिच् । कथने
 "वाङ्मं भवति तत् सर्वं हृदोर्नासात्कीर्तनादिति" इति ।
 अनुकूलं लि० कूलभावरत्वं खेहेनातुभव इति यावत् अतु-
 गतस्य क्त्वा० ष० । सङ्घट्टे, सङ्घट्टे, सपक्षपीतिनि,
 'नारोचामतुकूलभावरसि चेच्छानापीति" का० प्र० ।
 "अतुकूलवतीश्रोऽपि सर्गङ्गुमविभूषीरिति" कुमा०
 अतुकूलयति अतुकूलं करोतीति नामधाठ । दन्तीहणे
 स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे "अतुकूल एक-
 रति"रित्युक्ते नायकभेदे "एकस्याभेद नाविकायासास-
 क्तोऽतुकूलनायक" इति तदर्शः यथा "अस्माकं सखि ।
 वासपी न हचिरे, यैवेयक नोक्कसं, नो वक्ता
 नतिवदतं, न हसिं, नैवासि कचिच्छद । किन्त्व-
 श्येऽपि अना वदन्ति सुभनोऽप्यस्याः प्रियो म्यान्वतो वटि'
 निक्षिपतीति विनयनियता मन्वामहे दुःस्थितम्" इति ।
 "अतुकूलं प्रातिपदस्यमातुकूल्याहवन्ति चेत्" इति (सा०
 ६०) इत्युक्तेऽप्योत्तरभेदे न० । यथा "कुपितासि यदा
 तन्वि ! निधाय करजघतम् । नधान भुजपायाभ्यां कण्ठ-
 मस्य इदं तदा ।" "सर्वेषामात्मत्वेनातुकूले परमेष्ठरे
 पु० "अतुकूलं यतापत्तइति"विशुक्० । सर्वेषामात्मत्वाद्नु-
 कूलं न हि सखिन् प्रतिपूज्य सयमाचरतीति" भा० ।
 अनुकृति स्त्री अतु+कृ-क्तिन् । "अतुकरणे । ओमित्येतद
 तुकृतिश्चैव वा" इति श्रुतिः ।
 अनुकृष्ट अतु+कृष्ट-कर्मणि क्त । कृताकर्षणे, अतुर्नर्तते च ।
 अनुकृतं लि० न उक्तं । अनभिहिते अकथिते उक्तस्य प्रायेण
 तिङ्कृतसहितसमासैः "तल तिङा हृदि" सेच्यते, कृता चैत्वेण
 गत, तद्धितेन, यतेन क्रीत यत् । यत्न, समासेन,
 आच्छेदो वानरोयमिति वाक्ये आच्छेदवामरो वत् । सर्वत्र
 कर्मण्य उक्तत्वात् प्रातिपदिकाच्चै प्रवना । तैश्चकृमिषे ल
 घामं नकर्त्त, घाम गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ "अनभि
 हिते" इति द्वितीयाद्येन एवमन्वकारकेऽमुदाहृत्यम्
 "अतुक्तस्यसङ्घट्टकार" इति रघु० अनिबोधिते च "अवा-
 षट्कौऽपि सङ्घाव एव इति" कुमा० ।
 अनुकृष्य लि० नासि उच्यं कोत् नञ । स्रोतश्रवणे "किं
 यामनिष्ठा-कृष्यवत्तुक्त्वा" इति न० १, २, ३, "अतुक्त्वाः
 अस्तुतव" इति ना० ।
 अनुक्रमं लि० अतुगतः क्रमम् अत्वा० ष० । अतुगतक्रमे
 क्रमात्तुङ्गिति, अतुक्रमश्च नकोत्तरं यत्न पाठः नरत्वं

वा उचितं तदन्तिक्रमेण तस्यानुमानरूपा परपाटी ।
 "मचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा" इति रघु० । क्रमश्च स्यात्
 तत्संख्युपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथाचै
 अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।
 अनुक्रमणिका स्त्री अतुक्रम्यते यद्योत्तरं परिपाद्या आर-
 भ्यतेऽनया अतु+क्रम-करणे स्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् स्वाये
 कनि तुस्तः । अतुक्रमज्ञापके, धन्याद्यंभेदे उक्तस्य
 वक्तव्यस्य वार्थसङ्गस्य अन्यगेषे, कचिदादौ वा संप्रा-
 ह्णके पुराणादेरंगविशेषे । स्वार्थे कामावेऽनुक्रमणीत्यपि,
 तत्रैव । तत्र आदौ यथा "भारतस्येतिहासस्य श्रूयता
 पर्वसंप्रह-पम्बानुक्रमणी पूर्वं द्वितीयः पर्वसंप्रह" भार०
 आदि० । अन्ते यथा 'अतुक्रमणिकाध्यायं तथा माहा-
 त्मप्रसक्तमिति" कथीष्य० । एवमन्वत् इत्यसु ।
 अनुक्री पु० अतुक्रियते अतु+कृ-उणा० वा० ई किञ्च ।
 साद्यस्त्राक्रमभेदे, "पट् साद्यस्त्रा इत्युपक्रम्य "हीनस्यातुक्री."'
 इति कात्या० १२, २, १६, उक्तम् "अतुक्रीर्नाम साद्यस्त्र-
 क्रतुः स हीनस्य भवतीति" तद्व्याख्या ।
 अनुक्रीभ पु० अतुक्रोशत्यनेन अतु+क्रुश-आह्वाने रोदने च
 घञ् । दयायाम् । परदृ.श्च प्रहृष्टेच्छास्त्रपदयया हि पर-
 क्रोशं दृष्ट्वा तदह रोदन क्रियते इति तस्यास्तयात्वम् ।
 अतुगत क्रोशं गतिस० । प्राप्नोत्याध्वके लि० ।
 अनुक्षणं न० वीक्षायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षण्ये अन्ववर्ते,
 अतुगतं क्षणम् अत्वा० ष० । अजस्रक्षणौ लि० ।
 अनुगं लि० अतुगच्छति अतु+गम-ङ । पश्चात्तामिति, "गोत्र-
 रिक्छातुग पिरश्च व्यपैति ददत् सधेति" छिद् नवा-
 रयेत् सर्वं अशुकरस्यतुगमिति" "प्रमदाद्युत्पथ नेत्रं
 कामक्रोधवशात्तुगमिति" च मत्त । सङ्घट्टे, आतुलोप्यं
 गते, सेवके च । "तदुभूतनायातुग । नाहंसि त्वमिति" रघु० ।
 अनुगङ्गं अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामि
 त्थर्थे । परिच्छा० अत्र । आतुगङ्गम् अतुगङ्गम्भवे लि० ।
 अनुगतं लि० अतु+गम-क्त । पश्चाद्गते, सङ्घट्टे, आतुलोप्यं
 गते, वायान्धधर्मपरहृद्येन संसृष्टीतेऽपिच विमेषे, अधीने
 च । "आगच्छद्यत् काङ्क्षन् सर्गाच्च सप्तपत्यतः विना-
 नवरकोटीभिर्देवैरनुगतवशादेति" रामा० ।
 अनुगति स्त्री अतु+गम-क्तिन् । अतुगमने, पश्चाद्गती, "नरस्य
 चतरङ्गस्य नावकातुगतिर्भय" इति "गतातुगतिकन्वाच" ।
 अनुगमं पु० अतु+गम-घञ् इच्छभावः । पश्चाद्गमने, "सङ्घटे-
 र्धातोर्धातुगमादिति" या०भा० । सङ्घातीयोवने, सामा-

अधमोऽथ सर्वेषां विशेषरूपाणां संपद्ये च । "तन्मन्त्रशा-
ननुगमो न दोषयेति" टाय० नीलण । आनुलोम्य-
करणे, "अनौ त्वनुगमान्ति" इति ऋतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट् । पचात्रमने । "अवातु-
गमनायोश्च स्नानमात्रेण शुध्यतीति" ऋतिः भर्तृगतीर-
नुगमभमञ्चं करिष्यामीति शु०त० रघु० ।

अनुगव न० गोःशय आयागः 'यस्य आयाग' इति नभाये
नि०अच् । नवायागतस्यायागमुतो गकटादौ ।

अनुगवीन लि० गोः पचात् पर्याप्तं वा गच्छति अतुग-ञ ।
गो पचाद्गामिनि गोपाद्ये । "अनुग्वसगामीति" (पा०)
उक्ते पर्याप्तनन्तरि च ।

अनुगादिन् लि० अतुगदति अतु+नद-ञिनि । अतुवादये
'किवां ङीप् । अतुगाद्येव कात्वे, "अतुगादिनञ् च'
पा० ठक् आतुगादिञ् तदर्थे ।

अनुगामिन् लि० अतुगञ्चति अतु+नन-ञिनि । पचात्रनन्दि,
हृष्वरे च । किवां ङीप् । "इद्वा कियविवावालीं
आङ्गुलीमनुगामिनीमिति" रामा० ।

अनुगुण लि० अतुगुचो गुणो यस्य । अतुगुणे, अतुगते, अतु
इये च । "अहंतं हृष्वदुःखयोरनुगुणं कर्मास्वस्वाद्य
वदिति" उत्तरच० । अतुगुणः गुण उपचरत्यम् । योग्योप-
चरत्वे "रवानुगुणताभेतीति" सा०ट० । उद्यगुणचतुक्ते लि० ।
'कान्तारतापसाविह्वं संश्रानुगुणो मताविति" सुहृतम् ।
अतुगतं गुणं तन्मोक्षं वा गुणानुरक्ते लि० तन्मोयुक्त-
गोवायां स्त्री "उत्कृष्टितस्य हृदयानुगुणा वयस्येति"
अनुगुणा वीद्येति तदर्थे । गुण्ये विभक्त्यर्थे, गुणमनतिक्रम्य
वा कस्यचि० । गुण्ये इत्यर्थे, गुणानतिक्रमे च । तद्गो-
धरुपम्बवधीते वचनादि० ठक् । आतुगुणिकसदर्थ्ये-
वदि, तद्देश्चि च लि० ।

अनुगुप्त लि० अनु+गुप्-क्त । आच्छादिने । "अनुगुप्ता अप
काकृत्येति" गोमिथः "अनुगुप्ता आच्छादिता" इति रघु० ।

अनुगृहीत लि० अतुप्यह-क्त । एगातुप्ये ।

अनुप दि० न इयः । शान्तसभाये असमर्थे, अनुपते च ।
"अनमनुयो अथ याति रत्नमिति" ऋ०७, १८, ३, "अनुप
असमर्थे" इति भा० 'अनुपाद्यश्च इत्यङ् न् ऋ० ८, १, १, ३,
अनुपा अनुपदुर्गा इति (भा०) उक्तेः अनुपदुर्गा च ।

अनुपह उ० अनु+पह-ञप् । अमीहवन्नादनेच्छात्मे प्रसादे,
आतुगुण्ये, अनिर्दिनवारचपूर्वकैश्चाधनेच्छाहृष्यामानभु-
पयोः । विद्युपोऽत्र तनि, साधनामनुपाहपूर्वकं हि नम् ।

गुरण दानमाभावाभतुप्यत्र उदाहृतं इत्युक्तवचने इदि-
डादिपोचने च । "नियन्तातुप्ये वक्तुः प्रभृतिश्चिधि-
यते" इति तन्मम् । "अनुपहं संकरचक्रकमिति"
कुमा० । "पादार्पणानुपहपूतवृत्तिति" रघुः । यज्ञो
यज्ञं सय्यादिपद्यो वा अतुगतकाम् नति च० । यज्ञानुगते
सूर्यादिपज्ञानुगे च लि० ।

अनुपाद्य लि० अनु+पद्य-णत् । अनुपद्यार्थे "अदि तेऽह-
मनुपाद्यो वदि अरति ने गुफामिति" "अर्वाणानुपाद्यो
देवतानामसंनव" इति च रामा० ।

अनुपार लि० अनुपारति अनु+पार-ट किवां ङीप् अच् वा
किवां टाप् । अह्वरे, पचाद्गामिनि, दावादी, "प्रताव
तेनातुपरेव धेनोरिति" "अन्वेद्युपात्तातुपरेण भावमिति
च" रघुः । अतुगतपार दूत गतिश्च० । दूताहने लि० ।
सेवके च, "गन्धर्वां शुक्रबावसा विदुषातुपराह मे" इति
मठः "अपारि च प्रताम्यतुपरेणामिति" सो०त्रा०
'अह्वरगो मन्वेत्तातुपरा इवेति "शौचिनिहीतातुपरे-
त्येति" भङ्गुः । 'पाशान्नी वातुपरेणः प्रतेन प्रतेन" इति
वात्ता० २०, १, १२, एतद्ग्राह्यायां वक्तव्यः अतुपरीयञ्-
प्रयोगकाल इत्यर्थः पाशागली दावतुली ।

अनुपारक लि० अनुपारति अनु+पार-ल्युट् । अनुपारकदि,
सेवके च । तस्य धर्म्यन् अच् । आनुपारिकम् सेवकधर्म्यं
कार्यं लि० ।

अनुचित लि० न-उचित । व्यपरिचिते, अनुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति-ल्युट् । अनुचरत्वे वततचिन्ता-
याम् "हादये अनुभावे च धेपरीत्यानुचिन्तनमिति ज्योतिः० ।
अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति-ञ । वततचिन्तायाम् ।

अनुच लि० न उच्च विरोधे न०त० । उच्चताविरोधि-
निमूलवति । अतिबोक्ते पहाणां नीचस्थाने च । भाषि
स्यानामि उच्चगच्छे वक्ष्यन्ते ।

अनुच्छिष्ट लि० अनु+च्छि-क्त सं०त० । अन्वर्तमर्थे
आह्वार्यश्चस्य भुक्तावधिच्छिष्टं तद्विधे ।

अनुज लि० अतु पचान् जायते अनु+जन्-ङ । पचाच्छान्ति
तद्गोदरे प्यातरि । तादृशीं भविष्यां स्त्री । एषा-
धिकं हरेण्येऽत्रः इत्योऽन्वयं वतोऽनुज" इति अनुः ।
"अवाट वातुजः मान" इति रघुः "अरिनेषा-
तुजेऽनुजे" इति मठः ।

अनुजन्मन् उ० अतु अन्म वस । हृद्गोदरे अनिह्यन्तारि ।
"अननाय । तवातुजकामामिति" भाट्टिनि ।

अनुजात लि० अतु+जन्-क्त । पद्याज्जातमात्रे, “दन्जाते-
तुजाते च कृतबुद्धे च सस्यते” इति मञ्जु । अनुजाते
दन्जन्मान्तरं सस्यत इति” कुङ्कुः “आतप्तमानुजाताऽहं
मुञ्चन् भक्तमिदं शुभम्” इति अति । “असौ कुमार-
स्वामिजोनुजात” इति रघु । अमन्तरजातत्वात् उच्चस्य
तथात्मम् ।

अनुजावर लि० अनुजादभ्यवर । अत्यन्तमिच्छते । “एता-
भेषानुजावराय कुर्यादिति” ता० ब्रा० । अनु पद्याज्जायते
इत्यनुजः कनीयान् सहि निक्षेपः तस्यादभ्यवरो निक्षेप
इति भा० । वेदे न ऊभावः लोके तु अनुजावरखै ।

अनुजीविन् लि० अनुजीवितमान्त्रयित् शोचकस्य अतु+जीव-
यिनि । सेवके, यात्रिते च । [षोमे सेव्ये ।

अनुजीव्य लि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव-ख्यत् । आन्-
अनुज्ञा स्त्री अतु+ज्ञा-अङ् । स्वर्गप्रदत्तस्यान्यस्य प्रदक्ष्य-
निवातकारणेन प्रवर्तनारूपायासतुमती । “गुरोरनुज्ञामधि-
मस्य मातः” ! इति रघु । “तद्वा एतदनुज्ञास्वरं यद्वि-
क्रियमानुजामात्मोमित्येव तदाहेति” श्रुति ।

अनुज्ञात लि० अतु+ज्ञा-क्त । ज्ञातुप्रो यज्ञं करणायतुष्ठा
ज्ञता तच्चिन् जने ।

अनुज्येष्ठ लि० अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा० ष० । ज्येष्ठानुगते ।
ज्येष्ठमनतिक्रम्य याद्यार्थे अव्ययी० । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठमनति-
क्रमे च अव्य० । [रार्थे देवे शुक्लादी, आतरे ।

अनुतर न० अनुतीर्थतेऽनेन अतु-तृ-करणे अप् । नदीपा-
अनुतर्ष न० अनुतर्ष्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्माच्च वा षञ् ।
हरापानपाने, मद्ये च । भावे षञ् । मद्यपाने, अभिषाये,
पानेष्वावाह । “सोपचारसपशाननिवारं हातुतर्षमदुत-
र्षपदेनेति” भाषः ।

अनुताप इ० अतु+तप-घञ् । इदमनुचितं कृतमिति सङ्गत-
वस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे । “स्नापनेना-
नुतापेन” इति मञ्जु । “वसाः करिष्मामि दृढानुताप-
मिति” कुमा० ।

अनुतिल लि० अनुगतमिच्छन् अन्त्या० ष० । तिलातुगते ज्येष्ठादी,
तिष्ठे पिबन्त्यर्थे अव्ययी० । तत्र मन्ः परितुष्ठादि० अत्र ।
आतुतिस्यः तिष्ठपने लि० ।

अनुतूलन न० त्वेनातुक्णाति दृष्ट्याद्यर्थं त्वेनातुक्डुयति
अतु+तूल+अतुक्कोषधे चिच्-भावे ल्युट् । त्वेन दृष्ट्या-
पारेतदृष्टने ।

अनुत्क लि० न० त० । अनुत्कृतमिच्छे क्ले ।

अनुत्कर्ष इ० न अनुत्कर्षः अमाने न० त० । उत्कर्षामाने
न० । उत्कर्षयन्त्ये लि० ।

अनुत्त लि० न+ उल्-क्त नक्षत्रनिषत्तातुत्तेत्यादिना नि० ।
अक्रिञ्चे “इन्द्र त्वभ्यमिद्विषोऽनुत्तमिति” अ० १, ८०, ७,
सुद-क्त न० त० । अनुत्ते अप्प्रेरिते । “अनुत्तमाते मधव-
द्विति” अ० १, १६५ ६, “अनुत्तमप्रेरितमिति” भा० ।
अनुत्तम न० न उत्तमोयत्तात् । अत्युत्कृष्टे । “काङ्कन् गति-
मनुत्तमामिति, “इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चातुत्तमं सुख-
मिति” “ययोऽपिन् लोके - प्राप्नोति प्रेत्य चातुत्तमं
सुखमिति” व मनु ।

अनुत्तर लि० उत्तरउत्तम न० ५ ष० । अत्यन्तश्रेते । ६ न० ।
उत्तरयाकरहिते “भवत्यवशा च भवत्युत्तरादिति” नैष० ।
न० त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तदुपिरोधिण्यां दक्षिणस्यां
दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपठते लि० । न उत्तरति
अतति उद्+तृ-अप न० त० । स्थिरे लि० ।

अनुत्तान लि० न उत्तान पिरोधे न० त० । उत्तानभिन्ने
अयताने अवाहमुच्छे ।

अनुत्तरङ्ग लि० उद्गतस्तरङ्गो धीचिन्नाश्चल्यं वा अणात् प्रा०
३० न० त० । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च “अपामिवाधार-
मनुत्तरङ्गमिति” पुषा० । शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अमाने न० त० । उत्पत्त्यमाने
“अयं वैचिद्रपात्तस्य इरितस्य प्रषणते । अमृत्युसिं
तया चान्ते प्रत्यवावस्य मन्ते” श्रुति ।

अनुत्पत्तिक लि० नासि उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादन्त्ये ।

अनुत्पन्न लि० न उत्पन्न न० त० । उत्पन्नभिन्ने अजन्त्ये ।

अनुत्पाद इ० न उत्पाद उत्पत्ति अमायाद्ये न० त० ।
उत्पन्नमाने । न० । उत्पत्तिर्यन्त्ये लि० ।

अनुत्साद इ० न उत्साद अववादनम् माने न० त० । अत्र
सादामाने उच्छेदामाने । न० ष० । उच्छेदयन्त्ये लि० ।

अनुत्साह इ० न उत्साह अमाने न० ष० । उत्साहामाने
न० । उत्साहयन्त्ये लि० ।

अनुत्सिक्त लि० न उत्सिक्त गर्वितः । अगर्बिते नवेयन्त्ये ।

अनुत्सुक लि० न० त० । अनुत्सुक-भिन्ने उत्सुक्यायन्त्ये ।

अनुत्सूल लि० उत्सूलानः सूत्रम् अन्त्या० ष० न० त० ।
सूत्रातुगते “अनुत्सूलपदस्याशा सदृष्टिः सञ्चिन्त्यनेति”
भाषः । सूत्रं पाणिनीयसूत्रं नीतिग्राह्यदेति विवेक ।

अनुद् लि० न नुदति नुद-क न० त० । प्रेरकभिन्ने अनु-
ददाति दस्यं ददाति अनु+दा क । दस्यरूपदादि,

एतस्य उदाहरणम् प्रागुक्तो अमानुदयन्दे दृश्यम् ।
 अनुदकं त्रि० नास्ति उदकं यत् । “उदकमूये मरुदेशादौ
 अस्मार्थे न०त० । अत्यजसे पल्लवाटौ “उदकमतीरनु-
 दकाय या” इति अ००,५,१,४; उदकदानविशेषमूये
 आश्रभेदे “पुरोडाशमात्रा अनुदका” इति कात्या० १०,
 ५,११, । “अनुदकाः प्रत्यनेजमपरिषेचनादि वर्जिता”
 इति तद्विख्या ।

अनुदय न उदकमपमस्य । मृदौ अतीच्छे उन्नतापभिन्ने च
 नास्ति उदपोयस्मात् ५५० । अत्यजसे त्रि० ।

अनुदरं त्रि० न उदरं यस्यास्मार्थे न०ष० । पयोदरयाञ्चिनि
 कयोदरे, “अनुदरा कर्मणि सि०कौ० स्त्रिया णप् ।

अनुदर्शनं अनु+दृग्-ल्युट् । अनुचिन्ने, ‘जन्ममृत्युजराव्याधि
 इ खदोषानुदर्शन’मिति गीता ।

अनुदात्तं न० न उदात्तं विरोधे न०त० । उदात्तस्वरभिन्ने
 नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराह् त्रिविधाः उदात्त
 अनुदात्तं स्वरितं इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचै-
 रनुदात्तः” “समाहारः स्वरितः” इति च पा० । तालादिषु,
 समागेषु स्थानेपूर्वभागे निष्पद्योऽनुदात्तं, तत्रैव नीचभागे
 निष्पद्योऽच् अनुदात्तं । “तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वमिति”
 पा० । यस्यादितोऽर्द्धस्वदात्तमन्यमनुदात्तं तादृशं स्वर
 स्वरित इति “अनुदात्तं पदमेकवर्जं मिति” अर्थात् निघात
 नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिषु स्वरवर्षस्यैव न तु
 व्यङ्ग्यमाना, यद्योक्तम् शिष्यायाम् “उदात्तानुदात्तश्च
 स्वरितश्च स्वरास्त्रयं ह्रस्वोदीर्घं झुतयेति कावतो नियम-
 स्वचोति” । “प्रथमत्रैरितोऽव्ययैर्दोषभागे प्रतिहतोऽच्
 निष्पादयति च उदात्तः । एवमधोनिष्पद्योऽनुदात्त इति”
 शब्देन्दु० । “उदात्तानुदात्तस्वरिताणां षड्विकर्षं ऐक
 ह्रस्वम्” इति आश्र० गृह्यम् ।

अनुदारं न० न उदार । अतिदाहभिन्ने, अमहति च ।
 नास्ति उदारो यस्मात् ५५० । अतिमात्रं दातरि, अति
 महति च । अनुगतो दारान् आत्मा०ष० । दारानुगते ।
 “वञ्चिन् प्रवीदधि पुनः स मयसुदारोऽनुदारश्चेति का०
 प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापातवो विरोधः । उदारत्वा-
 तुमतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदितं ष० उदृ+इत्+इत् ईषदर्थे न० ७५० । किरणमालेषु
 ईषदुदितस्त्र्ये प्रविरचतारके काठे । “उदितेऽनुदिते
 चैवेति अनुः न०त० । उदितभिन्ने लि० । वद-क
 न०त० । अक्षयिते लि० ।

अनुदिनं अद्य० वीक्षात् अद्यमी० । प्रतिदिने “पारावत-
 चतु शिष्याश्चमात्रभोगी कानी मनेदनुदिनं वद कोऽत्र
 चेत” रिभ्युङ्कट । अनुदिनशाब्दोपपत्तः ।

अनुदृष्टि स्त्री अनुगता अनुकूटा वा दृष्टि प्रा०ष० । अनु-
 गतदृष्टौ, अनुकूटदृष्टौ च । न० । तथादृष्टमिति लि० ।
 तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कस्यास्या०ठक् इत्ठक् । आनु-
 दृष्टिनेयं तदपत्ये षष्ठी० । आनुदृष्टे षं षोऽपत्यम् शुभा०
 ठक् । आनुदृष्टेयं तदपत्ये षं षष्ठी० ।

अनुदेशं ष० अनु+दिश-नञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च
 “यथासंस्थानमुदेशं समागामिति” पा० । अनुदिश्यते
 कर्मणि यञ् । उपदेशे “अनुदेशाद्यां पुरोडाशेत्वादि”
 कात्या० १८,६,१५ ।

अनुद्देशं ष० न उद्देशं अभावार्थे न०त० । उद्देशामने ।
 अनुद्धतं त्रि० न उद्धतं विरोधे न०त० । विगदवृत्ते ।

अनुद्वारणं न० न उद्वारणम् अभावार्थे न०त० । उद्वाराभावे
 अनुद्वारं ष० न उद्वारं अभावार्थे न०त० । उद्वारामने ।

अनुद्वारं न० न उद्वारं अभावार्थे न०त० । उद्वारामने ।
 न उद्वारं विभाव्यविशेषस्योत्थापनं यत् । विशोद्धारण्ये
 विभागे त्रि० । “अनुद्वारोविभागः स्यादिति ऋतिः ।
 अनुद्धतं त्रि० न उद्धतस्योत्थापितम् । अनुत्थापिते “यवोऽनु-
 द्धृतवारश्चेति” इतिविशेषे ऋतिः ।

अनुद्धटं त्रि० न उद्धटं विरोधे न०त० । अपरुधे ऋदौ ।

अनुद्यमं ष० न उद्यमं अभावे न०त० । उद्यमामने । न०
 ष० । उद्यममूये लि० ।

अनुद्युतं न० अनु+दिश-क । द्यूतस्य पश्चात् पुनैद्युते । तद-
 धिस्तत्र हतपत्न्यतबोक्तमनुद्युतपर्वं समापर्वणि इत्यम् ।

अनुद्योगं ष० न उद्योगः अभावे, न०त० । उद्योगामने
 ष० । उद्यममूये लि० ।

अनुद्भुतं त्रि० अनु+द्भु-क । अनुगतं “धनुर्धरं राजसुभै-
 रनुद्भुतमिति रघुः “अनुद्भुतं संयति जेन खेवर्धं वल्ल
 बलुः प्रथमश्च नीमतामिति” भाष । “अर्द्धमात्रं हृत
 प्रवेवं हृतार्द्धं श्यामनुद्भुतमित्युक्ते” भाष्याचठमंभाष्याकाठे भाष-
 भेदे न० । [न०त० । तच्छूये लि० ।

अनुद्वाहं ष० न उद्वाहः अभावार्थे न०त० । विवाहामने
 अनुद्भिन्नं त्रि० न उद्भिन्नः विरोधे न०त० । उद्भिन्नभिन्ने
 आत्माङ्गवचिषे ।

अनुद्देशं ष० न उद्देशः अभावार्थे न०त० । उद्देशामने
 न०ष० । तच्छूये लि० “अनुद्देशं वाक्यं यथा
 आभावार्थं अतमिति” नीति० ।

अनुभावन न० अनु+धाव-ल्युट् । पचायमने, तत्पनिचया-
यातुसरथे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्-अङ् । शुभासुचिन्तने, अनुपद्ये,
अनुध्यान न० अनु+ध्-ल्युट् । अनुसन्धाने “या न
प्रीतिर्विहपाथ । त्वदनुध्यानसम्भवेति” कुमा० ।

अनुध्याय पु० अनु+ध्-कर्त्तरि षञ् । अनुचिन्तने शुभासु-
चिन्तने । “बाह्यसाधकस्य वा तदनुध्यायमनसैति”
मा०त० वृत्तिः ।

अनुध्येय लि० अनु+ध्-कर्मणि यत् । अनुपाद्ये यदीय-
शुभासुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । “अनुद्ध्युरनुध्येय साधि-
ध्याः प्रतिभागतैरिति” रघुः ।

अनुनय पु० अनु+नी+अङ् । विनये, प्रविपाते, प्रार्थने,
शाक्त्यने च । “कथं नु ? प्रक्योऽनुनयोमङ्घ्र्यैर्विश्वाचना-
दन्वयवसिमीनामिति” रघुः । [अनुरूपपद्ये ।

अनुनाद पु० अनु+नादः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ प्रतियच्छे
अनुनादिन् लि० अनु+नदति अनु+नद-खिणि । प्रतियुक्त
यच्छकारके “नन्दीरेषानुनादिनेति” रामा० ।

अनुनायिका स्त्री अनुनता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम्
“बन्धो मन्त्रजिता दासी प्रेष्या धात्रेयिका तथा । अन्वय
यित्सकारिण्यो विज्ञेया ऋतुनायिका” इत्युक्तदास्यादौ ।

अनुनाय पु० अनु+नय-षञ् । अनुसरणे । अदूरदेशादावर्थे
सहायादि० एव आनुनायस्य तददूरदेशादौ लि० ।

अनुनासिक लि० अनुगतो नासिकाम् अन्ता०स० । नासिक
या सृष्ट् ससस्थानेनोच्चार्यमात्रेण वर्णभेदेण । ते च
“अमोऽनुनासिकान् स्त्री” इति यिज्ञात्रां दर्शिता षकार-
रकारभ्रिजाः अम्प्रत्यहरानर्गता वर्णाः । “सुखनासिका-
वचनोऽनुनासिक” इति पाणिन्युक्तेषुपां तत्तत्स्थान
सहितनासिकबोधार्थमाशङ्क्यासत्त्वम् “उपदेशेऽजनुनासिक”
इति पा० । अम्प्रत्याहारमध्ये रमिन्ना यवन्ताः निर-
नुनासिकाः साहनासिकाश्च तत्तानुनासिकस्थाने उत्पन्नय-
वन्तानेव आनुनासिकत्वम् “बन्धोऽनुनासिको निरनुनासिक
आनुनासिकः । अमोऽनुनासिकोऽन तत्स्थाने आनुनासिक”
इतिभिरुक्तोक्तेः । अवा वच्यन्ते विहासिष्यति, सञ्चरः
अन्वे निरनुनासिकाः । वेत्यनुक्तौ “अमोऽनुनासिकानु-
नासिक” इति पाणि युक्तेरप्रत्यहारा एवाचोऽनुनासिकाः ।

अनुनीत लि० अनु+नी-ङ् । कृतानुनये यस्य शाक्त्यमार्थं
भिनवादिषं क्रियते तस्मिन् । “ब आनुनीतोऽपि अर्धं
पुनोवेति” भारद्वाजः ।

अनुनेय लि० अनु+नी-कर्मणि यत् । अनुनयकरणात्, अनु-
नेतं योग्ये च ।

अनुपकार पु० न उपकार' अभावार्थे न०त० । उपकारा-
भावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रिया ङीप् ।

अनुपकारिन् लि० न उपकारो विरोधे न०त० । अपकारिणि
अनुपक्षित लि० उप+क्षि-क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपक्षीणे । “सुवीर्यं वर्धितमनुपक्षितम् ऋ०
१,११,७ अनुपक्षितम् “अनुपक्षीणमिति” भा० । कौबे
ठ अनुपक्षीणः लि० ।

अनुपठित न० अनु+पठ-भावे क्त । शुद्धस्यपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इटादि० इति । अनुपठितौ कृता-
नुपाठे लि० स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न० अनु+पत-ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुकूप-
अनुपति अव्य० पत्युः सामीप्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
“अनुपति पत्नीरत्तर उत्तर” इति कात्या० १२,२,१६,
दीयाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्ग्राह्या ।

अनुपथ पु० अनुकूलः पत्या अच् समा० । अनुकूलमार्गे
“अनस्यया अनुपथा” इति ऋ० ५,५२,१०, अनुपथा-
अनुकूलमार्गा” इति मा० । पथ समीपे पथि वा अव्ययी० ।
पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिस्रवा० अ ।
आनुपथ्यम् पथिमवादी लि० ।

अनुपद न० अनुकूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुकूप-
स्थाने “आधिपामनुपदमिति” “अर्धानुपदमाधिष” इति च
रघु । पदस्य पश्चात् अव्ययी० । पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चा-
हरणे च । भवादौ परिस्रवा० अ । आनुपद्य तत्र भवादौ
लि० । सुप्रतिष्ठन्तं पदं तत्सहयं प्रत्यमधीते वेत्ति वा
उक्त्या० ठक् । आनुपदिक् तदध्येर्त्तरि तद्देशे च लि० ।

अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिनं ज्ञभ्यते अनु+पद्-ङिप् ।
प्रतिदिनसभ्येऽङ्के । “अनुपदस्यानुपदे त्वा” य० १५,८,
“प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदसमिति” वेददीप ।

अनुपदिक् लि० अनुपदमस्यस्य गन्तृत्वेन ठञ् । पश्चाद्गते
अनुपदिन् अनुपदमनेना अनुपद+इति । अनुपदम् अन्नेटि
(अन्नेपचकर्त्तरि) “अनुपद्यन्नेटिति” पा० “अनुपद्यानुपदी
रामो जगाम गजविक्रम” इति अट्टिः ।

अनुपदिष्ट, लि० उप+दिष्ट-क्त न०त० । उपदेशाकर्त्तृभिः ।
अनुपदीना स्त्री अनु पदस्य आयापयत्ययापः आयापे-
ज्यवी० अनुपदं ब्रह्मेत्यर्थे च । पाददस्यावाभवत्तां पाद-
वहायो पाङ्कथायाम् (भोज) इत्यादि अनातामाम् ।

अनुपधि लि० नास्ति उपधिव्यञ्जं यत् । निम्नपठे सरस-
व्यवहारे । [ज्ञानसत्त्वज्ञानाधीनज्ञानाविषयीभूते लि० ।
अनुपनीत पु० न उपनीत न०त० । अकृतोपनयनसंस्कारे
अनुपन्यास लि० न उपन्यास अभावे न०त० । उपन्यासा-
भावे कथनाभावे । न०ब० । कथनसूत्र्येवामात्कथनसूत्र्ये लि० ।
अनुपपत्ति स्त्री उप+पद-क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न०त० ।
सुख्यभावे, असङ्गतौ च । 'तात्पर्यानुपपत्तित' इति
भाषा० । उपपत्तिश्च न्यासादिमते व्यतिरेकव्याप्तिप्रदाना-
धीनानुमितिः" आपादकज्ञानाधीना आपाद्यमित्ययत्तुपा
ऽनुभूतिर्वा । यथा पीभोदेवदसो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते
दिवाऽभोजिनः पीनस्य रात्रिभोजन विनासुपपन्नमिति"
अभोक्तु, पीनत्वासम्भवेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि
पीनस्य भोजनव्याप्यतया पीनत्वाभावस्य च रात्रिभोजि-
त्वाभावव्याप्यतानिश्चयेन पीनत्वे न रात्रिभोजनमनुमीयते
सा चातुर्मिति अर्थापत्तित्वेन व्यञ्जितयते इति नैया-
यिकाः । मीमांसकवेदान्तिभिस्तु कल्पयामि अर्थापया-
मोर्त विवक्षणात्तुभवात् अतुमितिभिर्नैव सेति स्त्रीक्रि-
यते । अधिकमर्थापत्तिषड्दे षड्यते ।
अनुपपन्न लि० उप+पद-क्त न०त० । उपपत्तिशून्ये ।
अनुपवाध लि० नास्ति उपवाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रति-
बन्धशून्ये ।
अनुपम लि० नास्ति उपमा यस्य । अतस्ये अन्यसोत्रशरहिते
अत्युत्कृष्टे 'बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं ममेति रा० ।
शुद्धदिग्गजयोषिति स्त्रीत्वमर । सुप्रतीकदिग्गजस्त्रियं
स्त्रीति मेदिनि ।
अनुपमेय लि० केमापि न उपमीयतेऽसौ उप+भि-कर्मणि
यत् न०त० । अन्यैरतस्ये, अन्यसाहस्यरहिते ।
अनुपयुक्तं न उपयुक्तम् उचित भुक्त वा न०त० । ससुचित-
भिन्ने अमतरूपे भुक्तभिन्ने च ।
अनुपयोग पु० न उपयोग आतुक्त्युत् भोजन वा न०त० ।
आनुकूल्याभावे, भोजनाभावे च । न०य० । आतुक्त्य-
शून्ये भोजनशून्ये च लि० । [रागनिवृत्तिशून्ये ।
अनुपरत लि० उपरत निवृत्त न०त० । अतिवृत्ते विषय-
अनुपरति स्त्री न उपरति विषयरागः अभावे न०त० ।
विषयरागाभावे । [प्रेषाज्ञाते अतिक्रान्ते ।
अनुपलक्षित लि० न उपलक्षितः विशेषेण ज्ञातः । विमे-
अनुपलक्षि स्त्री न उदलक्षि अभावे न०त० । साभा-
भावे प्रत्यक्षाद्यभावे च । गत अनुपलक्षि न केवल

इन्द्रियादिशक्तिवर्गाभावनात्वे, किन्तु तत्संज्ञिकवर्गेऽपि
कारणान्तरादपि भवति यद्योक्तं सांख्यसूत्रे । "सौख्यप्रा-
प्तदुःखव्यतिरिति" । तदेव कारिकायां विद्वत्सु 'व्यति-
दूरात् शमीप्यादिन्द्रियातात्मनोऽनवस्थानात् । सौख्यप्रा-
प्तदुःखानादिभवात् समानामिहारादिति "नास्ति वदो-
ऽनुपलक्षोऽपि" । योऽप्यनुपलक्षिणस्य अभावज्ञान-
सामर्थी । तद्विवरणं बोध्यानुपलक्षिणस्ये इत्यम् ।
अनुपवीत पु० न उपवीत ननुपलक्षित । विधिना जातमस्य ।
अनुपनीते मानवके । उपवीतरूपयस्यस्यशून्ये च ।
अनुपशम पु० न उपशम शान्ति निवृत्तिर्वा अभावे त०त० ।
शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।
अनुपसंहारिन् पु० न्यायमते परिभाषिते दुष्टहेतुविधेये । च
च अन्ये व्यतिरेके च हटान्तरात्तत्वेन दुष्टहेतु ।
यथा सर्वमनिस्य प्रमेयत्वादिदित्युमाने सर्वस्यापि पक्षेन
अन्ये हटान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके हटान्, सर्वस्यापि
प्रमेयतया तदभावस्य कलाप्यसिद्धे । "तथैवानुपसंहारी
ज्ञेयत्वान्वयिपक्षक" इति । "आद्य साधारणसुखाद-
न्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैवान्तिको
मत" इति च भाषा० सत्तावस्थान्तु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वा-
दित्यादिकं तदुदाहरणत्वेनोपपन्नं "ज्ञेयत्वान्वयिपक्षक
इत्यस्य च ज्ञेयत्वान्वयिसाध्यक इत्येतत् परतया व्याख्यातञ्च ।
यथा "ज्ञेयत्वान्वयिधर्माविकल्पपक्षक इत्यर्थे । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादिद्विदौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामान्याधिकारव्य-
पक्षस्यतान्तराभावाच्चातुर्मितिः इदन्तु न सत्यम् । पर्यैक-
देये षडसङ्घारापहेऽपि अन्तरभावान् अस्तु वा सङ्घ-
चारपक्षस्तावतापि पक्षे अज्ञानरूपविधिरेव न द-
हेत्वाभासत्वं तस्य, तयापि ज्ञेयत्वान्वयिसाध्यकत्वं तन्वमि-
त्तुक्तम् । उपसंहाराकारके लि० ।
अनुपसेचन लि० नास्ति उपसेचन व्यञ्जन यत् । दध्यादि-
व्यञ्जनसूत्र्ये अस्मि "स नसदस्यस्य मङ्गलान् विद्यादि"
स्तुपक्षस्य 'नास्य इति नूनाच्चातुपसेचन" इति उक्तम्,
अथ० १२, १, ४ ।
अनुपस्कृत लि० उप+कृ-प्रतिबन्धे कृ षट् न०त० । अकृत-
पाकादिशंस्कारे अपिक्रान्ते च "सन्वत्क्रान्तिय धीमो सर्वां
सन्नातुपस्कृतमिति" मनुः अस्तुपस्कृतं पाकांश्चकाररहित-
मिति राहु० । "अविकृतमिति" तु ह् । अपरिष्कृतं
"अजमप्रमयस्यैव राकृतस्नातुपस्कृतमिति" मनुः । इट-
प्रवोजनान्मदे, "ब्राह्मणार्थे गपार्थेवा देशत्वानोऽतुपस्कृत"

इति मनु "दृष्टप्रयोजनानमेव" इति कुङ्कु० । अनिन्दिते च "एवोऽनुपकृत प्रोक्त" इति मनु अनुपकृत अनि-
 र्हित इति कुङ्कु० । [भावे न० व० । तच्छब्दे त्रि० ।
 अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न० त० । उपस्थाना-
 अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्य । अकारण्ये । प्रथ-
 मानुपदानुपस्थाप्यत्वादिति जन० । [भावे, कृत्यभावे च ।
 अनुपस्थिति क्तो न उपस्थिति अभावे न० त० । उपस्थित-
 अनुपहृत न० न उपहृत भोगच्छेदादिना । सदृशे नमे
 अमुक्ते वक्ते "अनुपहृतमतिधवलमिति" काट० । उपघात
 शून्ये त्रि० । [रचनाविधिविस्तार उपाकरणं तद्विहिते ।
 अनुपाकृत त्रि० उप-धा-क-क न० त० । मन्वैर्यज्ञे प्रयो-
 अनुपाते उ० अनुरूप त्वैराधिकेन पात । पाटी, गणितोक्तेन
 त्वैराधिकेन युक्तसंख्यापाते । "पुरानरं चेद्विदुषुषर स्यात्
 तद्विदुषुषे पलवैस्तदा किम् ? । पक्षाधिकैरित्यनुपात-
 युक्त्या युक्तं निरुक्त परिधे प्रमाणम्" सि० शि० ॥ "निरु-
 देयः सदेगाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा खस
 क्षिक्कादिपुवदृष्टं नतम् तदोरनरेऽद्याथा । ते च
 निरुदेयजापसारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अत कश्चि-
 श्वित्पुरेऽद्याथा श्रुत्या तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन्
 पुरे ज्ञेयाः । ततस्तेषामनरार्थं पुरानरयोजनैवानुपात ।
 यदानरार्थं पुरानरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चकार्यं ६६०
 किमिति कलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि० । तदा-
 नयनञ्च 'प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यानयो अ,
 कलमन्यजाति भाष्ये, तद्विच्छाकृतमादाहृत स्यां दिव्युक्त
 त्वैराधिकतोक्ता अनरयोजनसंख्याद्वेन राशिककसंख्या-
 ६६० ऽहो शुचिते पुरानरयोजनान्नेन विभक्ते सखं
 परिधिमानसंख्या । पञ्चात्पतने च । अनुगतः पात
 राऽरूपपरुभेदम् । पातपहानुगते । अनु+पत-विच्
 षष्ठञ् । पथादुपातविलेख्ये अख्य० । किन्तु कर्त्तव्यपदेन
 बहु "अपैवाख्यवेनेति" पा० त्रित्यसंवाचः "सतातुपात
 कुसुमान्यदृष्टादिति" भट्टि ।
 अनुपातक न० अनुपातयति मरकं गमयति पत-विच्-
 षुम् पातकं मङ्गलत्वादि तत्सदृशम् मा० ष० । मङ्ग-
 लत्वादिमहापातकसंयोगे वेदिनिन्दादिजन्म पापविशेषे
 तानि च पञ्चत्रिंशत्प्रकारैरेतद्भ्रमत्वेन तावत्संख्या-
 तानि अत्रैतत् सादृश्ये तेन पतनैरेतन्महापातकत्वरूपत्वा-
 दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विन्दुना
 दर्शितानि यथा 'यागस्यस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च,

रजसलायाद्यान्वैक्याद्यातिगोत्रायाचाविज्ञातस्य गर्भस्य
 गरुणागतस्य च घातन मङ्गलत्वाद्यसमानोति, कौटसाध्यं
 सुहृद्द्वय एतौ सुरापानसमौ । ज्ञाहृत्स्य भूयपहरणं
 निक्षेपापहरणं सुवर्षस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातृल-
 ङ्गुरव्यपपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृव्यसु-
 नाहृत्सुखसुगमनञ्च श्रोत्रियविर्यगुदाध्यायमितपत्यभि-
 गमनञ्च खसु सख्या सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमार्या
 अन्धजाया रजसलाया शरणागताया प्रयजिताया
 निजिप्रायाश्च ॥ अनुपातकिनस्तेते महापातकिनो यथा
 अयमेधेन शुशान्ति तीर्थानुसरणेन वा इति" ॥ मरकागखभि
 धाय "एतेष्वङ्गनप्रायाश्चिन्ता अतिपातकिन पथायेव कल्प
 पच्यन्ते, मन्वन्तर तु महापातकिन, अनुपातकिनस्य, उप-
 पातकिनस्यतुयुगमिति विष्णु० ष० । तथा च महापातक
 सऽन्येतानि पातकानि । अन्यान्दिपि मनुना सविष्य
 दर्शितानि यथा "अमृतञ्च ससुत्कर्षे राजगामि च रैगु
 नम् । गुरोयान्तीकनिर्व्वन्ध ममानि मङ्गलत्वाया ॥
 मङ्गलज्जता वेदिनिन्दा कौटसाध्यं सुहृद्द्वय । गर्हित-
 नाद्ययोर्जाग्ध सुरापानसमानि पट् ॥ मित्रेपत्यापहरण
 मराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रभण्डोनाञ्च स्वयस्तेयकम
 सृतम् ॥ रेत सेकः खयोनेपु कुमारोषन्यजासु च ।
 सख्यु पुत्रस्य च स्त्रीपु गुरुतल्पसम विदुरिति" ॥
 अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमक्षयस्य इति त्रि-या डीप ।
 अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्तेते महापातकिनस्त्वा" मट्० ।
 अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम-गिञि
 अतुगामिनि ।
 अनुपान न० अनु भेपजेन सह पथादा पीयते कर्षिणि स्युट् ।
 औषधेन सह, तत्पथादा पेदे मधुगुडादी । पानस्य
 लक्षस्य समीपे अख्ययो० । जलसामीप्ये अख्य० ।
 अनुपाटुत्त त्रि० न उपाटुत्तः । अपरराटुत्ते ।
 अनुपुष्य उ० अनुगत पुष्यं तद्विहागम् अन्धा० ष० ।
 यरटुत्ते तस्य पुष्येणैव प्रकायासथायम् ।
 अनुपूर्व त्रि० अनुगत पूर्व परिपाटी गतिक० । यथाक्रमप्राप्ते
 यथाहान्यनुपूर्व भवति मट्० १०, १८, ५ "यथावदनुपूर्वम्"
 इति दर्शानामनुपूर्वम्" इति च मट् । अनुपूर्व+
 यश् । अनुपूर्वम् । "हस्तानुपूर्व्ये च न गतिदोषे"
 इति कुमा० "ततोऽनुपूर्वायतहस्तमाकुटिति" भारवि
 पूर्वमनुगती नोऽप्राकाराविति मट् ०, अनुगतः पूर्वम् ।
 पञ्चादुगामिनि त्रि० । आग्नेयः प्रयतो दक्षिणपारश्वी-

उत्पूर्णा इतरे, कात्या० ८,८,२६ "इतरे दश पयवः
 क्षमन्वारणा एव अनुपूर्णा अनुगामिनो भवेयुरिति" व्या०
 निकटप्रमाणे च "अनुपूर्णा इतरे" कात्या० ८,८,२०,
 "अनुपूर्णा निकटा इत्युगच्छन्ति यत्र च प्रमाणेन
 निकटत्वम् । अतश्च दक्षिणस्य षड्विंशत्युक्तं तत उत्तरस्य
 तदमेक्षया हीनप्रमाणात् तदमेक्षया तत उत्तरस्य, तदमे-
 क्षया तदुत्तरस्येवमेकादयो यूप सर्वतो निकटो यथा
 भवति तथा कर्त्तव्यमिति" व्याख्या । अनुपूर्व+भावादौ
 व्यञ् । आनुपूर्व्ये तद्धाने चित्वात् चादौवत् वा स्त्री
 "साजत्यञ्च समानात्पूर्व्योक्तत्वेनेति" जग० । वेदे ष्ट०
 पूर्वपदस्य । अनुपूर्व्यो आनुपूर्व्ये स्त्री । "वर्षिष्ठ-
 रयमः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेवामिति" कात्या० १६,१,६,
 "अनुपूर्व्या द्विव्यासया रयनया" इति व्याख्या ।

अनुष्टुप्प्रति० अनुष्टुप् बध्यते अनुष्टुप्+यत् । ष्टममध्ये बध्यपा-
 यादौ "अनुष्टुप्प्रामायस्य पायवोरिति" कात्या० १६,८,५ ।

अनुपेतं द्वि० न उपेत । उपगतभिन्ने । उपगतमञ्च उपनय-
 नाद्यं गुरुधनोपगतमञ्च, तच्छूये च । न स्त्री जुहुयादानु-
 पेत" इति सृष्टिः "अनुपेत अनुपनीत" इति रघु० ।
 "य ममजन्तमनुपेतमपेतकामिति" भाग० अत्रापि गुरुस्य
 विश्वत्पेन कृत्यासाभ्यामाभवेन अनुपनीततयैव ममञ्चोक्तिः ।

अनुप्रदानं न० अनुप्रदीयते वर्णविशेषरूपता आधीयते अनेन
 अन्+प्र+दा-कारणे व्युट् । षष्ठोत्पादनवाङ्मयत्वमेदे
 "एते आनात्प्रदाना अधीवाच मिष्टवन्ते" इति सि० षो० ।
 आस अनुप्रदानं वाङ्मयत्रो वेवामिति तत्त्वयो० ।
 "अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविन्ययान् । जायते
 वक्ष्यैवेत्य परिभाषाञ्च" पञ्चमादिति" यिष्वा ।

अनुप्रवचनं न० अनुप्रवचोच्चारितात्प्रवचनम् ।
 गुरुच्चारितात्प्रवचने । तत्प्रवचोपजनस्य च । अनुप्रवचनी-
 च तत्रामृत ध्ययनप्रयोजनशुक्ते लि० ।

अनुप्रवचनादि पु० ईत० । पाणिन्युक्ते "तदस्य प्रयोजननि-
 त्तये विहितप्रत्ययनिमित्ते प्रकृतिभूते शब्दसमूहे । अनु-
 प्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संनेयन, अनुप्रनेयन,
 अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, अनुवाहण, प्रारम्भश्च,
 प्रारम्भश्च, आरोहण ।

अनुप्रवेष्ट इ० अनु+प्र+विष्+भावे वञ् । अन् रूपप्रवेष्टे
 "उपोप इति इतिद्वन्द्वोपधितेरनुप्रवेष्टादिव वाच्यम्" इति रघुः ।
 अभावस्वावाङ्मयार्थयोः एकरास्यस्वित्तत्वेन
 स्वर्त्तनश्चादादःस्वित्तत्वाच्चाच्चाङ्मयान्तौ स्वर्त्तनश्चे-

रिन्दौ प्रवेष्टः तदुत्तरश्च क्रमश्चः प्रवेष्टाचिक्वम् "वस्वित्तनवे
 ययिनि रवेदीधित्तयोर्भक्तितासोमैवम् । अयमिति दर्प-
 षोदरनिहिता एव भक्तिरस्मान्मरिति" इहत्त्व० । अथा
 च तस्याभस्यत्वं तथा इत्युच्यते वक्ष्यते । तथाहि वावृ-
 यावञ् च्छब्दात् चन्द्रमा पूर्वं नक्षति तावन्तावदेव अन्व-
 धानात्तदुपे च्छब्दरश्मिश्च क्रमश्च प्रवेष्टः ।

अनुप्रास इ० अनुगतः रसाद्यत्तुयुक् प्रकटपाशं वर्धन्वाशं
 समवर्त्तरचना समवर्त्तोच्चारण वा नतिश्च० । अन्वहार-
 प्रसिद्धे अन्वर्त्तयेऽपि समवर्त्तानां अन्वर्त्तनादपि "अनु-
 प्रासः यन्त्रास्यं वैवर्त्तयेऽपि अन्वर्त्त यत् (वा० ६०) उक्ते
 यन्त्रावहारभेदे । अ च मञ्चपा ते च षोदाहरणतया
 दर्पणे यथा "वेको व्यञ्जनसङ्घस्य सक्तं चान्मभनेकथा" ।
 वेक्येकानुप्रास । अनेकधेति सारूपत क्रमत्व । रव-
 सर इत्यादिक्रमभेदेन वादस्य नाश्यावहारस्य विषय ।
 यथा "आदाव यकुसुमज्जानन्वीकुर्मन् वदे मदे धन-
 रान् । अयमेति मन्दमन्दं जानेरीवारिवापन वचन" ।
 अत्र गजानन्वीति बहुवचोः, जानेरीवारीत्वं बहुवो ।
 पावनः पवन इति वञ्जना व्यञ्जनानां वञ्जनादिति ।
 वेको विदग्ध तत्प्रबोधात्तदेव वेकानुप्रास । "अने-
 कस्यैकधा वाच्यमसक्तत्वात्तदेकधा । एकस्य वञ्जयेव
 एतन्ननुप्रास उच्यते" । एवञ्च सारूपत एव न तु
 क्रमतोऽपि । अनेकधा सारूपत क्रमत्व । सक्तयोग्यपि-
 यन्त्रादप्युक्तदपि । अथा "उच्चार्यत्वात्तदुपेक्ष्यमभुपव्या-
 धृत्युत्ताङ्गुलीकृत्तौकिसकावलीकृतकलैर्द्वोर्त्तवर्त्तवरा ।
 नीयन्ते पथिकैः क्व क्वमनि ध्यानवधानकप्रप्राप्त-
 प्राप्यसमासभागमरसोच्चारैरनी वावरा" । अत्र रवो-
 ज्जासैरनी इति रसयोरैक्यैव चान्वम् । न तु तेनैव क्रमे-
 णापि । द्वितीये पादे तु क्वयोरसक्तत्वेनैव क्रमेण
 च । प्रथमे एकस्य तकारस्य सक्तत् । रवविषयव्यापारवती
 वर्धरचना दत्तिकादनुगतत्वेन प्रकषेण अन्वहारत्प्रप्रास ।
 "उच्चार्यत्वात्तदुपेक्ष्यत्वात्तान्ताङ्गुलीकृतकलैर्द्वोर्त्तवर्त्तवरा ।
 सैव युक्तत्वात् उच्यते" । अथा "इया दन्व मनसिर्त्तं
 जोवमिति इयैव याः । विदुपाचस्य अविनीताः सुतो
 वामन्तोपना" । अत्र 'जोवमस्तीति' 'वा इति'
 "अविनीरिति" अत्र उच्चार्यत्वात्तदुपेक्ष्यत्वात्तान्ताङ्गुलीकृतकलैर्द्वोर्त्तवर्त्तवरा ।
 एव दन्ववर्त्तवराणां ताङ्गुलीकृतकलैर्द्वोर्त्तवर्त्तवरा ।
 एव च उच्चार्यत्वात्तदुपेक्ष्यत्वात्तान्ताङ्गुलीकृतकलैर्द्वोर्त्तवर्त्तवरा ।
 "अङ्गन वेदापावसं वहाद्येन करेण तु । आचर्यतेऽन्व-

योऽहत्वादन्यानु प्राप्त एव तत्” ॥ “यथावस्थिति” यथा
 सम्भवसन् सारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च
 प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोक्तव्यः । पादान्तगो यथा
 “क्षेत्रं काशस्तदकविकाशं कायं प्रकटितकरमविलासं ।
 चतुर्दशवराटककल्पं त्वजति न चेत् कामसगन्धम्” ॥
 पदान्तगो यथा । “मन्दं हसन् पुत्रकं वहन् इत्यादि ।
 “शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । साटातुप्रास
 इत्युक्तोऽतुप्रासः पञ्चधा ततः” इति । यथा “अरे-
 राजीवमयने ! मयने किं निमोक्षिते ? । पक्ष निजित-
 कन्दं कन्दर्पवशम प्रियम् ॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि
 सुख्यतरस्य प्रातिपदिकाशब्दोऽपि र्भिरूपस्याभिधायित्वाङ्गा-
 टातुप्रासत्वमेव । “मयने तस्मैव मयने” अत्र द्वितीय
 मयमशब्दो भाग्यवसादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण
 निधायः । वैधा वा । “यस्य न सविधे दयिता द्वादहन-
 स्तुहिनदीधितिसस्य । यस्य च सविधे दयिता द्वादहन-
 स्तुहिनदीधितिसस्य” ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् ।
 एष च प्रायेण साटजनप्रिवत्वाङ्गाटातुप्रास” इति ।

अनुसुव पु० अनु-सु-अच् । सहाये, अनुचरे, दाषे च ।
 “सातुसुवः प्रभुरपि सहायदाशरामिति” रघु ।

अनुबन्ध इ० अनु+बन्ध-यथायथं भाषादौ बन् । बन्धने,
 इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, “अनुबन्धादिकं वद्वा सर्वं
 कार्यं यथाक्रममिति” इति । “अनुबन्धं पौन पुन्येना-
 भिनियेय” इति रघु० । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-
 विषयप्रयोजकत्वान्नेय, “अनुबन्धोनामविषयप्रयोजनाधिका-
 रित्वम्” इति “अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदौयैरेवातुबन्ध-
 स्तद्वसादिरेति च” वेदा० सा० “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतं
 श्रोता प्रवर्त्तते । यन्वादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धं स प्रयो-
 जन” इत्युक्ते विषयप्रयोजनादोनामारम्भप्रयोजकत्वात्
 तद्भेदत्वम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबन्धते अनेनेति करणे
 चञ् । सुखानुयायिनि अग्रधाने, बालकादौ प्रकृत-
 स्थानुवर्त्तने, संबन्धे, वातपित्तादिदोषाणामग्रधाने,
 प्रकृतिप्रत्ययागमारेधानां विकल्प्यागमगुणेषु शब्दादिकार्य-
 विशेषार्थमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अत्रयुमाणतया
 चरे इत्संज्ञतया कृतलोपे वर्णादौ, “पदानिह्विड्विक-
 रणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्मोच्चारणमात्रेण सप्तमलानु-
 बन्धत इति” कविकल्पद्रुमः । फलवाधने पुन पुनरत-
 ठानाम्यासे, “अनुबन्ध परिचाय देशकालौ च तस्यत ।
 चरामपराधी आलोक्य दण्डं दण्डेऽपु पातयेदिति”

मनुः । बन्धेऽपि भेदिनि । आरम्भे, बन्धरत्ना० । अनु-
 सरथे “शान्तचरोऽपि शोध्य स्यादनुबन्धमयाक्षर इति”
 सुश्रुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) “सातुबन्धा कथं
 न स्युः सम्बन्धो मे निरापद” इति रघुः । अनुबन्धते
 अनुबन्धते कर्मणि घञ् । यथाङ्गाविनि शुभाशुभे ।
 “अनुबन्धं ज्ञयं हिंसामनपेष्णं च पौरुषम्” इति गीता
 यथासम्बन्धे च । “यद्यपि सातुबन्धे च सुखं मोहनमा-
 त्मन” इति गीता ।

अनुबन्धिन् त्रि० अनुबन्धाति अनु+बन्ध-णिनि । सङ्घरे,
 अनुगते, अनुरोधिनि, व्यापके च । स्त्रिया ङीप् ।
 “गुणा गुणातुबन्धित्यात्तस्य सप्रसवा इव” इति रघु ।
 “अथच मूलान्यतुसन्तानि कर्मातुबन्धीनि मनुष्यलोके”
 इति गीता । “सूक्ष्मातुबन्धो सूक्ष्मस्य सुगन्धो रोचनो
 बद्धरिति” “भेद कषायैः सलु रोग एष सुदुस्तरौ वर्ष-
 गणानुबन्धी” इति च सुश्रुतम् ।

अनुबन्धी स्त्री अनुबन्धतेऽतिशयेन व्याप्रियतेऽनया अनु-
 बन्ध-घञ् गौरा० ङीप् । हिकारोगे, लक्षणायाञ्च ।

अनुबन्ध्य त्रि० बधार्थं बन्धोऽनुबन्ध-अनु+बन्ध-कर्मणि खल् ।
 बधार्थं बध्ये गवादी । “नानुबन्ध्यावधोऽपि वा । तद्यो-
 च्चारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते” इति इति ।

अनुबोध इ० अनु+बुध-बिभृ-घञ् । पूर्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धो-
 हीपनाथं पुनर्मर्दाभादौ, पश्चाद्बोधे च ।

अनुब्राह्मणं न० ब्राह्मणं बन्धेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । ब्राह्मण
 सदृशे चन्धे । तदधीते वेद वा इति । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-
 सदृशयन्याध्यायिनि, तद्भेत्तरि च त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

अनुभव पु० अनु+भू-अच् । इतिभित्ते ज्ञाने । विषयानु-
 रूपमवनाञ्च बुद्धिचक्षुरनुभवत्वम् । “इतिसाहच्यमितरत्नं
 पात० इत्ये, विषयातुरूपत्वं चित्तहृत्तरमिहितम् ।
 तथाहि यथा पय प्रणात्यां चेत्यादिकं प्राप्य चक्षुरसाद्या
 कारणे परिष्मते एवमेव इन्द्रियादिप्रणास्याऽन्त करणं
 परिष्मत्तत्त्व विषयाकारेण परिष्मते तादृशपरिष्म-
 रूपदृश्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य
 विषयरूपानुरूपमवनात् अनुभवत्वम् । इतौ तु विषय-
 सन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्विषये ज्ञाने
 एवास्य प्रयोगोपाधिता इति साख्यवेदान्तमतम् । अनु-
 भवस्य प्रत्यक्षाणुमानोपमाशाब्दभेदेन चतस्रो विधाः इति
 नैयायिकादयः । वेदान्तिनो भीमासकाश्च अर्थापच्यनुप-
 लब्धिरूपमधिकं तद्भेदद्वयस्यररीचक्रः । वैशेषिका सौगताश्च

प्रत्यक्षानुभवात्प्रमेय अनुभवद्वयं स्वीयतुः अथो वां शब्दोपा-
सनयोः स्वरूपं । परिचादयः प्रत्यक्षानुभवात्प्रमा-
येति भेदत्वयोमन्वीचक्रुः । चाप्यंकाः प्रत्यक्षमात्रमिति
भेदः । "अनुभवं वचसा वदति सुखपीति" नैष० ।

अनुभाव उ० अनुभावयति उद्बोधयत्यनेन अनु+भू-विष्-
करणे-पञ् । कोपदण्डादिजाते रागां तेलोविशेषे ।
सामर्थ्ये च । कर्त्तरि षच् । अलङ्कारमात्रप्रतिज्ञे रस-
व्यञ्जके "भावं समोगतं याद्यात् सगत व्यञ्जयानि मे ।
तेऽनुभावा" इति ख्याता, इत्युक्तवच्ये भ्रूमद्रादी ।
"विभावानुभावेन व्यक्त सञ्चारिणा तपोति" सा०ट० ।
अनुभावस्य सञ्चारभेदादिकुच्यता दर्शये । "उद्बुद्ध
कारणे सं संर्द्धिर्भावं प्रकाशयन् । लोके य
कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाययो । यः सन् लोके
सोतादिष्वन्नादिभि सं संराजस्यमोदोपनकारैर्वाभा-
देरनश्चुद्ध रत्यादिक वक्षिः प्रकाशयन् कार्यं मिल्यन्ते य
काव्यनाययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसाविव्याह ।
"उक्ता स्त्रीषामवह्वारा अङ्गजाय सामयजाः । तद्रूपाः
सात्त्विका भावास्तथा चेष्टा परा अर्थि" ॥ तद्रूपा अनु-
भावस्वरूपा । तत्र च यो यस्य रसस्यानुभाव स तत्स्वरूप-
वर्त्तने तत्र तत्र दर्शित । तत्र सात्त्विका । "विकाराः
सत्त्वसम्भूता सात्त्विका परिकीर्त्तिता" । सत्त्व नाम
स्वात्मविश्रान्तप्रकाशवादी रूपनाऽऽन्तरो धर्मः । "सत्त्व
मादोद्भवत्वात्ते भिन्ना अयम् अनुभावतः" ॥ गोत्रलोचर्हृत्वादेन
इति शेषः । के ते इत्याह । सत्त्वः सेदोऽय रोमाञ्चः
सत्त्वस्योऽय वेपथुः । वैश्वर्त्तमन्त्र प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः
श्रुता ॥ तत्र । सत्त्वस्येष्टाप्रतीघातो मयहर्षामया-
दिभि । वपुर्ल्लोहसः सेदो रतियन्मन्त्रादिभि ॥
हर्षाद्गु तभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । अदर्शमद-
पीछाद्यैर्बैस्यर्थ गद्गद विद्रुः ॥ रागाद्येष्टमादिभ्यः कम्पो
गालस्य वेपथुः । पियादमदरोपाद्यैर्बैश्वर्त्तमन्त्र विपर्यता ॥
अथ तेलोद्भव वारि क्रोधदुःखप्रहर्षलम् । प्रलय सुख-
दुःखाभ्यां चेष्टाप्रान्निराकृतिः इति" ॥ "अनुभावविशेषे-
वास्तु सेनापरिगतैव" रघु । तेलसि च । शुक्रभिरभि-
निविष्ट लोकापाठानुभावेरिति" रघुः । साहस्ये, "जाने
नो रससाक्रान्तावनु भावपरक्रामी इति" रघुः ।

अनुभावक ति० अनु भावयति बोधयति अनु+भू-विष्-
शुक् । बोधके "यत्पदेन विना यस्यानुभावकता सनेत्
आकाङ्क्षेति" भाषा० । "वेन पदेन विना यत्पदस्यानया-

अनुभावकत्वं तेन कश्च नस्याकाङ्क्षेति" विद्यालक्षणावली ।

अनुभाविन् ति० अनुभवति अनु+भू-विष्णि । चाद्यात्-
काराटिकारणे । "अनुभावो न च कश्चित् कुर्वति वाञ्छं
विषादिनामिति" मनुः । अनुपचात् भवति । यथाकाले
कनिषादी । "अनुभाविनां परिवापमिति" भाष० अस्ति ।
अनुपचाद्भवतीति अनुभाविन कनिषा इति रत्नाकर
'सायौचमनुभवतीति अनुभवकारका' इति शु०त०रघु० ।

अनुभाषणा न० अनु वक्षति भावचम् । कश्चभाषणे ।
अनुभून्तीत्यनु+भू-क्रिप् । अनुभवत्ये चानभेदे "अवभासा
वर्षानुभूति" इ०उप० । "वचं चानमनसं नक्षेति"
शुक्ला प्रकृषोचानरूपत्वात् वचं चानरूपत्वम् ।

अनुभूत ति० अनु+भू-कर्त्तरि ङ । अनुभवविशेषोभूते
पदायं अनु+भू-कर्त्तरि ङ । यथाकाले ति० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू-क्रिप् । अनुभवे तद्विरचननुभववद्वे
दृश्यम् । "अनुभूतिवदर्थिषा प्रत्यक्षमनुभूतिविशेषो-
मितिगाङ्क्षे" इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाश उ० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तप्रवचनस्य प्रका-
शार्थं भाषणात्प्रायः प्रतीते उपनिषत्कार्यप्रकाशके प्रकृत्यभेदे

अनुमत ति० अनु+मत-ङ् । अतएव इदं क्लिबतामिति
प्रोक्षादुत्पाद्येमनुशाते । अनुभूतिदत्ते च "अनुमतं इदं वा
येतिद शुक्र पातकमिति" वेद्यो० । "शुक्रवानुमतः काला
समाहृतो यथापिधि" इति मनु । "अनुमतिर्वादानुमतो
ऋषावेति" च रघु । "उभयातुमत चाधीति" अस्ति ।

अनुमति स्त्री अनु+मत-क्रिप् । अनुप्रभावात् । "अनुमत्ता
अपेयादिति" अस्ति । अनुमन्यते अवाहीनत्वोपि
पूर्विकमिहितयागादिबन्धवायातुघावते ऽस्याम् अन्विकरये
क्रिप् । कलाहोत्रवन्द्यार्थां शुद्धवर्तदशोभतपूर्विकमातिथौ ।
अनुमतो राजेति देवपत्न्यामिति नैषज्ञाः पीर्यमासाविति
यापिका या पूर्वा पीर्यमासी सानुमतिर्वोचरा वा राजेति
विश्रायते ॥ अनुमतिरनुमननात् । "अनुमतिराकाशिनो-
वासीनुद्भवदरव" इति का० । ८, ६, २१, कुङ्कु "चैवातुमसि
च प्रजापतय एव वेति" मनु ।

अनुमन्तृ ति० अनु+मत-ङ् । अतएव इदं क्लिबतामिति
प्रवक्ष्याम्यसोत्वाहवर्त्तनार्थमनुशास्येति । "अनुमत्ता
विश्रिता नियन्ता क्रयविक्रयीति" मनुः "उपद्रुतातुमना
च भर्ता भोक्ता पक्षेच" इति गीता । "अनुमत्ता अनु-
मोदयितैव सप्रथिभालेवातुपाहक" इति श्रीधरः ।

अनुमन्त्रण उ० अनु मन्त्रोच्चारणात् पचात् मन्त्रचम् मन्त्रेच

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्वके यानादिषु संस्कार-
भेदे "प्रयाजातुमन्त्रमिति" कात्या० १,१,२ ।

अनुमरणं न० अतु+ञ्-स्युट् । भर्त्सरि ऋते तद्देहाप्राप्तौ
तत्प्रादुक्कादिपक्षेण प्रथमत्घतारोक्षणेन स्त्रीणां देहत्यागे ।
"मन्त्रांतुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधा । कामात्
क्रोधात् भयाद्वापि सर्वाः पूताः भवन्ति ताः" इति ऋतिः
अनुपूर्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्मकत्वम्
अतएव "भवता मातुःकृतापि लभ्यते" इति रघौ कर्मणि
ज्ञप्रयोगः । अतुमरणं च भर्त्सुः देशान्तरादिमरणे देहाद्य-
ज्ञाने एव "देशान्तरे ऋते पत्न्यौ साध्वी तत्प्रादुक्काद्यम् ।
निधायोरसि संयुक्ता प्रविशेज्जातवेदसमिति" ऋतिः । तत्र
कृत्यादीनामेवाधिकारो न विमाया, यद्योगम् । "पृथक्-
वित्तं समाचर्य न विमा गन्तुमर्हतीति" शु०त०ऋतौ ।

अनुमा स्त्री अतु+मा-ञ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्तधूमा-
दिद्विधिविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा "पर्वतो वज्रिमा-
नित्यादि" तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयः-
सङ्घारदर्शनात् धूमत्ववज्रितसामान्यवर्षेण सकलवज्रि-
धूमादिव्याप्तिनिश्चयः अतन्तरं देशान्तरं गतवतो वज्रप्रथिन-
पर्वतादौ धूमदर्शने ऋति तत्र वज्रिव्याप्तिस्तितिर्जायते
एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिञ्चारकताया नियमेन, धूम-
दर्शनात् धूमगताया वज्रेव्याप्तेः अरण्यसम्भवात् । तत-
क्ताद्यधूमवान् अयं पर्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र
वज्रिमानयमिति निश्चिनोति सोऽय निश्चयः अनुमितिरूप
अनुभवभेदे इति । तत्र च धूमादिद्विधज्ञानमेव करणं
नत ज्ञायमानसिद्धं करणमिति नव्यमैयायिकसिद्धान्तः
प्राचीनमते ज्ञायमानसिद्धमेवेति भेदः "अनुमायां
ज्ञायमानं सिद्धं त्वं करणं न हीति" भाषा० । "सोऽय
नियन्त्रितार्थत्वात् प्रत्यक्षं न जातुमेति" श०श०प० ।

अनुमादं लि० अतु+मा-त् । अनुमानकर्त्तरि "नहि करिणि
इष्टे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुमातार" इति वाचस्पति ।
अनुमानं न० अतु-सि-मा-वा भावादौ स्युट् । व्याप्यस्य
ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वज्रिधूमस्य व्यापक इति
धूमस्य व्याप इत्येवं तयोः भूयः सङ्घारं पाकस्यानादौ
इहा पश्चात् पर्वतादौ उद्भूयमानसिद्धस्य धूमस्य दर्शने
तत्र वज्रिरेणोति निश्चीयते । करणे स्युटि । तद्देहभूते
धूमादौ । "तज्ज्ञानमानं त्विवधिमिति" चिन्तामणिः ।
ऋतेरेव स्वतः प्रमागर्ष्यं, यत्र ऋतिः साक्षात् न न्यूयते
तत्र ऋतिवाक्यात् ऋतिवाक्यमनुमीयते इति अनुमतभाषणं

ऋतिवाक्यमनुमतभाषणमनुमीयते इति भीमांसका ।
"विरोधे त्वमयेक्ष्मसति ह्यनुमानमिति जै०मू० । इयं
ऋतिः वेदमूलिका व्याप्तवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः
इति । "इष्टमनुमानमाप्तवचनञ् सर्वप्रमाणासिद्धत्वादिति
सा०का० । "अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति" सांख्य०सू०
"प्रत्यक्षपरिकलितमर्थमनुमानेन बुभुत्वन्ते" इति वाच०
"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनु० ।
"एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति"
चिन्ता० "ज्ञानमानं रसादीनामिति सा०द० "सपरिकर
मनुमानं निरूप्येति" चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानचिन्तामणिः पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-
स्यानुमानतत्त्वप्रापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-
मितिरूपपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्या-
प्तिनिरूपणम् ततोव्याप्तिप्रज्ञेयोपायनिरूपणम् ततो व्याप्ति-
प्राप्तकृतकानिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कार
वासामनुमनसत्त्वरूपणम्" ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया
सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थ-
सुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्युद्गमपक्षानिरूपणम् परा-
र्थातुमानस्य पञ्चावयवव्यायसाध्यतया तद्विरूपणम् । अनु-
मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिप्रज्ञेयविशिष्टज्ञानात्मकस्य)
स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततोहेतुत्वविधयः (केवलान्वय
केवलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो
वर्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरू-
पणम् तत्तादौ सासान्यतोहेत्वाभासलक्षणम् ततः सव्य-
भिचारस्य, साधारणस्य, व्यसाधारणस्य, अतुल्यस्य, हारिण-
व्यसिद्धेय क्रमस्य, ततो भाषस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्यन्त
सपरिकरमनुमानं ज्ञेयतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन
हेतुरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनसङ्कलनेन योऽनुशपटार्थ
तत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदु खनिष्ठस्वरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पटा-
योः तत्रत्या स्वभषेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणेर्दोषितिरिव ।
रघुमाथिरोमिषिदतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।
अनुमार्गं अव्य० मार्गं विभक्त्यर्थे यापार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
मार्गं इत्यर्थे, मार्गात्तु रूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । "अनु-
मार्गागतायाश्चेति" काद० ।
अनुमाष अव्य० मापे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । मापे इत्यर्थे ।
परिच्छा० अत्र । आनुमाप्यः तद्वत्तादौ लि० ।
अनुमास अव्य० वीष्मार्थे अव्ययी० । प्रतिमापे, अतुमापे

भरः उम् । आनुमादिकः प्रतिभासभरे "पिष्टान्वाहार्थं च
नाइं कुञ्जीन्मासुतमासिकम्" इति मनुः ।

अनुमित लि० अतु+भि-कर्मणि क्त । ज्ञातुमाने अतु-
मानविषयोभूते । "अनुमितोऽपि हि बाष्पनिरोधपाटु
अभिचचार न तापकरोऽनघ" इति मेघ० ।

अनुमिति स्त्री अतु-मा-क्तिन् । अतुमाने व्याप्तिविगि-
एस पक्षधर्माद्यानामोने अतुमभरे "अ पक्षकाल इति-
लघानादनुमितिर्भवेदिति" भाषा० । अनुमितिश्च द्विविधा
स्वायां परार्थां च तत्र हेतौ व्याप्तिविद्ये इति तस्य च पक्षे
इतितप्रानात् उपदेयपदार्थपङ्क्तय प्रसर्तिका वातु-
मितिः वा स्मार्था । विरदमानं प्रति कश्चित्पदार्थं वाध-
वितं मन्थस्याद्यपक्षधनेन प्रतिज्ञाहेतुदाहृत्कोपनयन-
नितननरूपपञ्चासवन्त्याववाध्या परार्थां ।

अनुमित्वा स्त्री अतु+भि-उन्-भावे च । अतुमात-
निष्कावाम् विधाधविधायाम् । अतुमित्वायां हि सिद्धि-
कल्पे अतुमितिर्देति तदभावे वाध्यवत्ताविषय्यरूपसिद्धि
कल्पे नातुमितिः । तत्राद्य विषयेः कामाधिपकरत्येन सिद्धि-
कल्पेऽपि अरुद्धेदारुद्धेनातुमितिर्भवेत्येव न तत्रातुमि-
त्वायेवा तथा च अरुद्धेदारुद्धेन सिद्धिरेव अरुद्धेदारुद्धे-
देन कामानाधिकरत्येन वातुमितिं प्रतिवर्भाति एवञ्च तन्नेव
रुद्धामेवेति । अतएव वाचस्पतिना "प्रकृतपरिचलितम-
ध्यर्धमनुमानेन बुभुत्सुने तर्करसिद्धा" इत्युक्तम् ।

अनुमृत लि० अतु पचात् योकादिना अतु । योकादिना
अतस्य पचात् अते । अतु+अ-कर्मणि क्त । यस्य पचात्
सिद्धते तन्नित् "भवता नातुमृताऽपि मध्यते" इति रघु० ।

अनुमेय लि० अतुभोयतेऽर्थौ अतु+भि-कर्मणि यत् । अतु-
मित्वाहे, अतुमातु योम्ने "यतावता नन्वतुमेययोभीति"
कुमा० । "मवातुमेवाः प्रारम्भा सस्कारा" मात्रना
इव" इति रघुः ।

अनुमीद् घ० अतु+उद्-विच्-अञ् । प्रकृतकर्मणि महसि-
विधाताकरवेनाम्यप्रोत्काङ्गातुल्यव्यापारे । तत्रा मत् कर्तं
तन्नेःतुमतिमाशुभिषापम्यज्ञे । भावे स्थुट् । तन्नेवाचं न० ।

अनुमीदित लि० अतु+उद्-विच्-कर्मणि क्त । ज्ञातुमोदने
स्नातुमतलशापनेन प्रोत्काङ्गिते "भवता बहुव्यसितं तन्ने
शाञ्जतुमोदितम् । प्रार्थमानोऽर्चना यत् इत्यर्थे नैव
विधातितः । दानकालेऽपवा तृणी स्थित, शोऽर्चोऽतु-
मोदित इति (मा०वि०) उक्तेऽर्थे च ।

अनुमय अय्य० अने विमलार्थे अय्ययी० । अने इत्यर्थे । परि-

उक्ता० भवादी अय । आनुमयम् तन्मने पदार्थे लि० ।

अनुयाज घ० अतु+यज-अञ् पचात्पचात् कुत्याकारः ।
दर्यपोर्धमाप्राप्तेषु प्रयाजादिषु पञ्चदश आनेषु । "वज्रति-
तु ये यजामहे नातुयाजेषु" इति ऋतिः । "प्रयाजाके अतु-
याजांश्च विद्यामिति" ऋ० १०,११,१२, अतुयाजाह-
मन्त्रयम् वा० १,१२,१३ ।

अनुयात लि० अतु या-अर्त्तित् ऋः । पचात्पचात्, वृद्धमर्त्ति
च कर्मणि, अयस्य पचाद्गम्यते तादर्थे जने ।

अनुयात्र अय्य० आत्मायां विमलार्थे पचादर्थे वा अय्ययी० ।
आत्मायाभिर्लक्ष्ये, आत्मादाः पचात्प्राये च । अतुयता
अतुय्योक्तता यात्रा नेन प्रा०च० । अतुयात्रित् ।
'अतुभोगस्य मे राजन् । अने अन्नेन जीरताः । वि चार्थं
ननुवातेदेति" रामा० अतुयता यात्रा प्रा०च० । पचाद्-
यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमसौत्थर्त्तं उष् । आनुयात्रिभः
अनुचरे वीरजे लि० ।

अनुयात्रिक लि० अतुयात्रा पचाद् यात्रा अतुयनयन-
काल उन् । पचाद्गम्यति अतुचरे "वज्रिनेवातुयात्रिभ-
वर्गान् तदा वदेति" यजु० ।

अनुयायिन् लि० अतुयाति पचाद् गच्छति अतु+या-विनि
क्षिप्यां ङीप् । पचाद्गम्यति, वीरजे, अतुचरे "त्ययेधि
येषोऽप्यतुयायिर्बर्मा" इति रघु सट्ये, उक्त्वात्तुगम्यति
यिपी च ।

अनुयुक्त लि० अतु+युज्-ऊ । जिघाक्षिते पदार्थे । जतप्रभे,
य प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिघाक्षार्थं प्रश्नं सिद्धते
तत्कथं । "अ चानुयुक्तो व्याचष्टामिति अतुयनवाद्यम् ।

अनुयुग अय्य० युगे विभ० अय्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र
भवः परिउक्ता० अत्र । आनुयुग्य अतुयुगभवे लि० ।

अनुयुष्प अय्य० युष्मे विभ० अय्ययी० । "युष्प इत्यर्थे ।
तत्र भवः परिउक्ता० अत्र । आनुयुष्पः युष्पभवे लि० ।

अनुयुक्ता लि० अतु+युज्-ऊक् क्षिपां ङीप् । प्रश्नपार्थे ।
भतवाध्यापके च ।

अनुयुगी घ० अतुयुज्यते कर्मनाय निजुज्यते अतु+युज्-
अञ् । प्रश्ने । इति हि प्रश्ने, घृह् कर्मनाय प्रसर्तते ।
"निस्यद्गातुयोगे वेति" या० । अतुयुष्मात् युजेः प्रश्ना-
र्त्तकता । तेन "तत्रा विवहेति तन्मन्त्रज्ञ" इति रघु
प्रकार्यकृतया निर्हेयः ।

अनुयुगीगतात् घ० अतुयुगं प्रश्नविषयकं भवति जत
वेदने क्तिप् । आचार्ये । अ-क्तिप् । उक्त्वात् लि० ।

अनुयोगिन् त्रि० अनु+युज्-घिनुष् । मन्त्रकारके ।
 अनुद्योय्य त्रि० अनु+युज्-घिनुष्ते "अनु+युज्-प्रप्रद्योय्ये
 व्यायस्यकार्ये वा गद्यम् । प्रन्त्राह्ये व्यायस्यनियोज्ये, त्वया कथ-
 मित्य क्तमित्याक्षेपेण क्तप्रन्त्रे, आशाकारके, दाषादी च
 "वासवानुयोञ्चो दुष्प्रन्त्रं प्रपमति" गण० ।

अनुरक्त त्रि० अनु+रनुज्-क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगत, रक्तं
 रागम् अत्या०स० । भाप्ररक्तपर्ये ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रनुज्-क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरक्तकं त्रि० अनुरक्तयति अनुरक्तं करोति अनु+रनुज्-
 क्तिष्-णुष् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जन म० अनु+रनुज्-ञिष्-भाभे स्तुट् । अनुरागयुक्त
 रूपे "विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्मानन्दमिति" रामा० ।
 कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जने त्रि० ।

अनुरञ्जित त्रि० अनु+रनुज्-ञिष्-कर्मणि क्त । यस्य अनु-
 राग इत तञ्जित्, अनुरक्तोहते जने ।

अनुरागान् अनु+रनुज्-स्तुट् । षष्ठादिपञ्चमप्रतिष्वन्यात्मके
 गद्सन्ताने व्यञ्जनरूपपञ्चमप्रतिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरत त्रि० अनु+रनुज्-कर्त्तरि क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रनुज्-भाभे क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरस त्रि० अनुगतो रसम् । माधुर्यादिरसानुगते "भूमिजं
 गुरु नातिवातसं भूमितसासानुसह" इति "मधुरानुरसं
 हृद्यं मन्वानरसं लघु । गार्वाक्षु मधुरं क्षाम्य कवयानुरस
 हिममिति" च सुदतम् ।

अनुरहस त्रि० अनुगतं रहः अत्या०स० अहसमा० ।
 निर्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रनुज्+अञ् । ध्वयन्प्रोती, स्त्री हे च ।
 अनुरूपो रागः प्रा०स० । अतुरूपरागे । "अनुरागत्रयमपि
 स्त्रीरनयोरिति" भाष "प्रकादस्तु शब्दं सादनुरागजं"
 इत्यमरः । "प्रियानुरागस्य मनः ससृजतेरिति" रघु ।
 अनुगतो रगं गतिस० । प्राप्रसौहित्रवर्षे त्रि० ।

अनुरागिन् त्रि० अनु+रनुज्-घिनुष् कृतम् । अनुराग-
 युक्ते क्षिप्तं ङोप् । "वेष्ट्याश्चाननुरागिणीमिति" सा०द०

अनुरात्रि अर्ध० रात्री विभ० अर्धयो० अहसमा० । रात्रा-
 विषय्ये, प्रतिरात्रे च । "तस्मात् अत्रानुरात्र पत्याविच्छते"
 इति ऋति । अनुगतो रात्रिम् । रात्रप्रगते त्रि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधां विगाख्याम् अत्या०स० ।
 सप्रतिघतिभाविनक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशमागात्मके नक्ष-
 त्रभेदे "देवत्युत्पत्तोहिषीश्वगणितोमूल्यानुराधामधेति"

ज्योति० । "राधे विगाखे सुहृवापुत्राधाख्येऽसु नक्षत्रेऽपि
 ऋतिः । "विशिखगुणरसेन्द्रियामलशशिपिपयगुणर्तुप हृदयसु-
 पक्षाः । विषयैरुत्पन्नभूतार्थवाग्निरुद्राश्चिरुत्तुहृना । भूत-
 यतपद्मसयो ह्वालिं गञ्जेति तारकामामम् । प्रमगोऽद्विन्या-
 दीनां फासकाराप्रभाषेण । नक्षत्रजसहाचे फलमञ्जना-
 रक्तमितिः सदसत् । दिवसेर्ष्वरस्य नागो व्याधेरन्यस्य वा
 याच्य "इति ष० उक्तोऽसाः षष्ठकारात्मकतम् । अत्रिय-
 मत्तुहृनकमनजगशिग्रुलभददितिजीवपाणिपितरः । योम्य
 र्यमदिनहृत्पदृषमगप्रतिनिमित्ताय । यको निर्भगतिस्तोय
 विधे देवा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहर्बुध्न्य पूषा
 सेतोऽपरा भानाम्" इति षष्ठसुहृत्सहितोक्तोक्त्या मित्त्रदेय-
 ताकृतम् । तस्य च योगतारा "उद्येऽश्वपणमैत्राणा वाह-
 न्यस्य मध्यमा" इति कुर्यादि० उक्तैर्मध्यमा तारा ।
 तत्र भय अणो लुक् "लुक्त्तद्विगतुकीति" पा० स्त्रीपत्यस्य
 लुक् । अनुराघस्यजाते त्रि० । नक्षत्रेण युक्त काल
 इत्यस्यस्तु लुप् "लुपि युक्तपद्विगतुयनमिति" पा० अनु-
 राधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाष्ठे तत सप्तम्यर्थे ततोयेति
 भेदः । ष० दीर्घः । अनुराधाप्यत ।

अनुरुद्ध-त्रि अनु+रुध्-कर्मणि क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् त्रि० अनु+रुध्-क्तिष् । अनुरोद्धरि अप्येगके । कर्मणि
 क्तिष्ि भेदे उपसर्गदीर्घे । अनुरुद्धे । "आशित्पुष्पांस्वपरा
 अनुरुद्धः" १,२,५,५, "अनुरुद्ध अनुरुद्धमिति" भा० ।

अनुरूप अर्ध० रूपस्य सादर्ये योग्यत्वे वा अर्धयो० ।
 रूपस्य सादर्ये, योग्यतायाञ्च । पर्यं व्याख्यायि । तद्वति
 त्रि० । "अथानुरूपमभिनिवेशतोपियेति" गुमा० ।
 "सत्वात्तुल्यता सदर्शस्य यद्वा भवति भारत" गीता ।
 हादगाहमाध्ये यागे वक्षिष्यममनगतानां त्वयापार्णं त्वचानां
 मध्ये मध्यमे त्वये । "स्तोत्रियानुरूपौ हवी भवत उप-
 चरन्तस्तुवा भवन्ति तत्र उत्सव पर्यांस" इति ता०त्रा० ।
 प्राकृतानां वक्षिष्यममनगताना त्वयापार्णं त्वचानां स्तोत्रिय,
 अनु रूपं, पर्यामियेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध्-अञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्ट-
 सम्पादनेच्छायाञ्च । "मि नस्यानुरोधेन द्विविधं षट्त्रयस-
 नमिति" "गानुरोधोऽक्षयध्याये" इति च मनु ।

अनुरोधिन् त्रि० अनु+रुध्-णिनि । अपेक्षके । स्त्रिया ङोप् ।
 "पतिप्रतामा समयानुरोधिनोति" रामा० । [भोमये ।

अनुलोप पु० अनुशील्यार्थं धारधार लयते ङप-अञ् । सुहृ-
 अनुल्लिप्त त्रि० अनु+ल्लिप-क्त । गन्वादिना क्तादुल्लेमे

दक्षा जुहोतीति वाक्येन उग्ररतुवादेन दधिकरणकत-
 भावं तत्र विधेयम् । तत्र होमस्यानुवाद एवमन्यात्पापूह्यम्
 अनुवादः पूर्वस्थिति का० ४, १, १८, “य इच्छेत्पुन्येन वाक्येन
 पौर्णमास्यामवावस्यायां वा विक्रतोनामनुष्ठानमुच्यते तच्च
 प्रकृतितः प्राप्तमेव अतः कारणात् य इच्छेत्तनुवाद इति
 तद्भा० । अनुवादश्च विविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवाद
 गुणानुवादश्चेति । तत्र सदेव सौख्येदमप आसीदित्यादौ भूता-
 र्थानुवादः । “वायुर्वैशिपिवा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवाद ।
 वायुर्थं अतः आगनाक्षमतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवताया
 स्तुत्यर्थेत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम् । अग्निहोत्र जुहोतीति
 प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रथमं दक्षा जुहो-
 तीत्यादि गुणानुवाद । एवमन्याम्यप्युदाहार्याणि । अनु-
 चक्षकचने । “क उच्यते श्लोकगुणानुवादात् उमान् विर-
 च्येत विना पशुप्लादिति” भाग० “सिद्धोपदेशे च “अनुवादे
 चरणानामिति” पा० । “सिद्धोपदेशे” इति सि०की० ।

अनुवादक ति० अनुवदति अनु+वद-ख्यत् । अनुवादकारके
 अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् ति० अनुवदति अनु+वद-णिनि । अनुवादका-
 रके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिनि च क्लियां ङीप् ।

अनुवाय ति० अनु+वद-यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्च-
 दिधानार्थमनुकीर्षनीये । “अनुवाद्यमनुक्रीव न विधेयसदो-
 रयेदिति दक्षा तथा च । पर्वतो वक्रमानित्येव प्रयोक्तव्य न
 वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकै वाक्यगतविधेया
 विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा “न्यङ्कारो ह्यय
 मेव मे यदरय ” इति वाक्ये अयमेव न्यङ्कार इति प्रयोक्तव्ये
 तद्वैपरीत्येन प्रयोगानुयायत्वम् । अतएव “द्विहरादैच्”
 इति पा० सूत्रे आदैच् द्विसप्त स्यादित्यर्थके दृष्टेविधेय-
 त्वेन पूर्वनिर्देशावस्थानेऽपि द्विसप्तस्य सङ्गलार्थत्वेन
 प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा “पूर्वोच्चारित” सञ्ज्ञी
 परोच्चारित इत्येवादिषु “एतदेकमाचार्यस्य सङ्गलार्थं
 आख्याताम् । भाङ्गलिक आचार्यो महत्-शास्त्रीषस्य सङ्गलार्थं
 द्विसप्तस्यैवादिः प्रयुक्ते । सङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयत्ने
 शीरद्वयवाचि च भवन्त्यानुष्ठानसुखाणि च अध्येतारश्च
 द्विसप्तज्ञा तथा स्मृतिरत्नेन” । “भाङ्गलिको सङ्गल-
 प्रयोजनः । महतोऽर्थतः एकेन सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्री
 चक्षेत्तुम् । सङ्गलादीनीत्यादिना सप्रयोजनं श्रोत-
 प्रयोजनसञ्ज्ञोक्तम् । प्रयत्ने विद्वृत्तानि भवन्ति तेन समाप्ति-
 र्पादिति” भा० उद्यो० ।

अनुवासन न० अनु+वास-शौरभ्ये ल्युट् । भूपादिभिः सुर-
 भीकरणे, वैदौकोक्ते स्नेहाद्यै चिकित्कर्म्मणि च । “द्विधा
 वक्ति परिज्ञेयो निरुच्छानुवासनम् । कपायाद्यैर्निरुह
 स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्” इति वैद्यकम् । अनुवसति,
 अनुवासर दीयते वा ष्ट० । सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये ष्ट० ।
 तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवक्तिविकल्पोऽनुवा-
 सन पादावकटः । अनुवसन्नपि न दुध्यत्यनुदिवसं वा
 दीयत इत्यनुवासनम् । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्राप-
 कटोऽपरिहार्यो मात्रावक्तिरिति” । “निरुहः योधनो
 सेष्ठी स्नेहनो दृक्शो भत । निरुहयोधितान् मार्गान्
 सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु नाङ्गीष्विव
 नहृल्लभम् । सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवन” ।
 तस्यादि शुद्धदेहस्य स्नेहवक्तिविधीयत” इति । “तलो-
 क्पादभययोक्तपिपासारोचकाजीर्णाशपाण्डु रोगभ्रममदमूर्च्छा
 च्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्तौल्यश्वासकासकण्ठगोपयोक्तोपमृद-
 चतक्षीणचक्षुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्नानुत्सङ्गा बाधदृष्टौ
 च वातरोगाद्भते क्षीणा नाहपास्या नास्यापयितव्या उदरी
 च प्रमेहोच कुष्ठो स्थूलस्य मानय । असाध्यता विकाराणां
 स्यादेपामनुवासनात्” इति च सुश्रुतम् । अजादिपिस्त-
 चर्म्मपनवस्त्रादिनिर्मितेन (पिचकारोति) प्रसिद्धयन्त्रेण
 धातुवैपस्यटोपनागाय चिह्नहारेण योनिहारेण वा दीय-
 मानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धि ।
 अधिक वक्तिकर्म्मगच्छे वक्ष्यते । अनुवासनं प्रयोजनस्य
 अनुप्रवच० इ । अनुवासनीय अनुवासनश्चेती ति० ।

अनुवासित ति० अनु+वास-क्त । सुरभीक्षते, वक्तिकर्म्मणा
 चिकित्सिते च ।

अनुवास्य ति० अनु+वास-कर्म्मणि यत् । सुरभीकार्ये वक्ति-
 कर्म्मणा चिकित्स्ये च । “अवश्यं स्यापनीयाश्च नाह-
 वास्या कथञ्चनेति” सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् ति० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा-णिनि ।
 पद्यादिधायिनि, अनुगते च । “गुणानां तद्व्ययव्यति-
 रेकानुविधायित्वमिति” सा० द० ।

अनुविद्ध ति० अनु+व्यध-क्त । सच्छेदे । “न सोऽस्ति
 मलयो खोके यः यद्वोहगमादते । अनुविद्ध इवार्यो हि
 सर्वं शब्देन भासते” इति वावग्र० । “जीटातुर्विहरत्ना-
 दिवाधारत्वेन काव्यता । इच्छेत्पि मता यत् रसाद्यहगण
 स्फुट” इति सा० द० । [वावन्त्यामिति” भा० भो० ष० ।
 अनुविन्ध्य ष्ट० अवनितेयोये ऋपतिभेदे “विन्ध्यात्तुविन्ध्या-

पञ्चमप्राङ्मासप्रज्ञाङ्गमासिकम् । वीजायोवाह्यरत्नस्त्री
 दोहप्रपुषां परीक्षणम् । वीजं व्रीह्यादिवीजम् । अयो
 कौहम् । पाह्यो वलीवर्हादि । रत्नं सक्ताप्रवासादि ।
 स्त्रीं दासी । दोहं महिष्यादि । सुमान् दास । एषां
 वीजादीनां यथाक्रमेण दद्याद्वादिक् । परीक्षाकालो
 विज्ञेय । परीक्षमाणे च वीजादौ यद्यस्यगुण्णाऽनु-
 शयो भवति तदा दद्याद्वाभ्यन्तर एव क्रयनिर्दिष्टम् । न
 पुनरुद्धमिस्तुपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनःवचनम् । “क्रीत्वा
 विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽनर्दयाहात्
 तद्दृश्यं दद्याद्वाद्ददोत वेति” । तदुक्तलोहादिव्यति-
 रिक्तोपभोगादिविनश्वरदृश्येनयानशयनासनादिविषयम् ।
 सर्वज्ञैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् एतन् परीक्षितम्
 एतन् प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रीते न प्रत्य-
 र्पणीयम् तदुक्तम् । “क्रीता प्रत्य परीक्षिते प्राक् स्वय
 युषदोपतः । परीक्ष्यामिसतं क्रीतं विक्रीतर्न भवेत् पुन-
 रिति” मितम् । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा
 कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वमुक्त्वा यः पश्चात्ताप सोऽनुशय
 इति बोध्यम् । “भुक्तकर्माणोऽप्येषे च “कृतात्ययेऽनुशय-
 वान् दृष्टव्यतिथ्यां यथेतमनेयमिति” शा० सू० स्वर्गार्थ-
 कर्माणो भुक्तफलसाधयेप- कश्चिदनुशयो नाम भाण्डान्त-
 सारिज्ञे हषम् यथा हि स्त्री हमाखं पिरिच्यमानं न सर्वा-
 त्मना विरिच्यते भाण्डान्तसाधयेव कश्चित् स्त्री हषेपोऽवतिष्ठते
 तथातुशयोऽपीति” भा० । “तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुति
 सा हि सातुशयानामेवावरोह दर्शयति यथा “तद्य इह
 रमणीयचरणा अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्योरन्
 ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह
 कपूयचरणा अभ्यासोह यत्ते कपूयां योनिमापद्योरन् श्र-
 योनिं वा शूकरयोनिं चारुण्डालयोनिं वेति” । चरणयद्दे
 नानुशयः (शेषः) सूच्यते । दृष्टसाय जन्मनैव प्राणुञ्जाव-
 चरूपउपभोगः प्रविमल्यमान आकस्मिकत्वावभावात् अत-
 शयसङ्गाव स्रवति अशुद्ध्यमत्प्रयायवोः सुकृतदुष्कृतहेत-
 कत्वस्य साधान्यतः शास्त्रेषावगमितत्वादिति च या० भा० ।
 अनुशयाना स्त्री अतु+शीङ्-गानच् । परकीयनायिकाभेदे ।
 तद्विवरणं नायिकाशब्दे हस्यम् । अतुतापकर्त्तरि लि० ।
 अनुशयिन् इ० अतु+शीङ्-इति । यावत्कर्मस्य चन्द्रलोके
 स्थित्वा साप्येषे एव कर्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमि-
 लोके जन्मपहण्यायाम्कुं प्रदत्ते जीने । ‘यो यो ह्यङ्गमन्ति
 अतुशयिभि’ तदंशेन भावितत्वात् सङ्गतत्वाच्च सङ्घट-

रेतःसिगिति” छा० भा० । तस्य रेत सिगाकृत्या पूष्व-
 सन्मूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगा-
 कृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते लि० । उरुपस्य
 अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेरुयागः श्रुतावप्युक्तः ।
 “अनामेका लोहितशक्लकण्ठा बह्वीः प्रजाः सृजमाना
 स्वरूपा । अजोह्येको जुपमाणोऽनुशयेते जरात्येना भुक्त-
 भोगमजोऽन्य इति “य सपद्य जहात्यनामनुशयी सुप्त
 कुलायं यथेति” भाग० ।
 अनुशयी स्त्री अनुशयते पश्चात्तापतेऽस्याम् । अतु+शीङ्-
 अधिकरणे अच् गौरा० ङीप् । पादरोगभेदे, ‘हरेदनु-
 शयी’ वैद्यः क्रियया श्लेष्मिद्विधेरिति” भावमकाश ।
 अनुशर इ० अनुश्रव्याति अतु+शृ-कर्त्तरि-अच् । राक्षसे ।
 अनुशासनम् अ० अनुशियते याथार्थ्येन निरूपयते अतु+शास-
 भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च ।
 “अथे देये प्रतिघाते पञ्चस्रं शतमर्हति । अयज्जुते तद्वि-
 युषं तन्मनोरनुशासनमिति” मत्त अतुशासनविरोधादिति
 दृष्टा । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा “अथ
 यद्दत्तशासनम्” । “अतुशियन्नेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य
 बोध्यन्नेनेनेति करणल्युङ्गन्तवा शास्त्रपदेन सामानाधि-
 करण्यमिति भाष्यमदीपोह्योत । “अथयद्दत्तशासनं
 नाम शास्त्रसिद्धितं वेदितव्यमिति भाष्यम्” । “अथ योगा-
 नुशासनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशियतेऽनेन तादृशं
 शास्त्रसिद्धितमिति तदर्थं उभयत्र अथयद्दत्तशास्त्रादार्थं
 तात्तथात्वम् “नामसिद्धानुशासनमित्यमरः” अतुशासन
 पर्मनिरूपण प्रयोजनमस्य ठक् अतुशासनिकम् । महा-
 भारतान्तर्गतानुशासनपर्यषि ।
 अनुशासित् लि० अतुशास्त्रि याथार्थ्येन कर्त्तव्यसपदिशति
 अतु+शास-ठच् । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रिया ङीप् ।
 शौणा० हन् । अतुशास्त्रापि तत्रार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।
 अनुशासिन् लि० अतु+शास-णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्ड
 यितरि च ‘एपस्ते मातृशासी राजेति” विक्र० ।
 अनुशिक्षि लि० अतु+शास-सर्गश्चि क्त । दातानुशासने, यस्य
 हितोपदेश क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।
 अनुशीत अव्य० शीते पिभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परि-
 सृष्टा० भवादौ ज्ञ । आतुशीत्यं तद्ग्यादौ लि० ।
 अनुशीलनम् अ० अतुशयं शीलनं प्रा० ष० । सतताभ्यासे
 यानुसंध्यापरणे “यानुश्लेष्येन छान्दानुशीलनं शक्तिरस-
 केति” भक्तिरसा० छान्दस्य तद्गुणकीर्तनस्यैतुशीलनं तदर्थं ।

द्वितीयमनुष्टुभिति" च कात्या० सञ्ज्ञानुक्र० "शुचिमनु-
ष्णिष्ठा प्राथममनुष्टुभेति" यजु० ।

अनुष्टु त्रि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था-क पत्वम् । अनु-
क्रमेण स्यात्तरि 'हिता विश्वा अनुष्टा प्रथमेपु जिह्वते
इति क्र० १,५४,१०, अनुष्टा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति
भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठान् त्रि० अनु+स्था-हृच् स्त्रिया ङीप् । विधानकर्त्तरि
'शास्त्रं देयित फलमनुष्ठान्तीति' न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था-भावे ल्युट् पत्वम् । विहितकर्मा-
दिकरणे । अलञ्जलाभादिक्रमविधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात्
सुरभार्थप्रयोजनम् । अस्मिन् नित्यमनुष्ठानं सस्यक् क्रूर्यादत-
न्वित" इति मनुस्मृत्युक्त्वात् "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" शकु० ।

अनुष्ठित त्रि० अनु+स्था-कर्मणि क्त । विधानेन कृते
धर्मकार्यादौ "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति"
भा० व० प० ।

अनुष्टु अन्व० अनु+स्था-ङ् । सस्यगित्यर्थे "पार्थिवानाम्भूतन्
प्रासासहिदधावनुष्टु इति क्र० १,६५,२, अनुष्टु इत्येतद-
व्ययं सस्यकस्मानार्थं सुष्ठु यथेति भा० ।

अनुष्ठेय त्रि० अनु+स्था-कर्मणि यत् । विधेये । "अस्माभि-
र्बनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व० प० ।

अनुष्ण त्रि० न उष्ण न० त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे
'अनुष्णामिरफेनाभिरङ्गिस्त्रोद्येन धर्मविदिति' मनु ।
न उष्ण विरोधे न० त० । अलसे । अलसो हि
शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्मणि
अङ् इव भयति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-
करणेण अङ् इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णाह-
स्यात् । अल कारियर्थे कनि अनुष्णाकोऽपि । उत्सले
न० । उष्णभिन्ने शीतले स्वर्गे पु० 'अनुष्णाशीतपाकज'
इति भाषा० । अनुष्णा स्वर्गश्च पृथिवीसमीरणयो,
तयोरौष्ण्योपलब्धस्तु तेजस्योगवियेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णाशु पु० अनुष्णा शीतला गाव किरणा अस्य । चन्द्रे
अनुष्णाकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णावस्त्रिका स्त्री अनुष्णा शीतला वस्त्रिक इवार्थे कनि
टापि अत इत्त्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसवत्सर अन्व० सवत्सरे विभक्त० वीषायां वा अव्ययो० ।
वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ्, अनुसवत्सरा०
उभयपदद्वयि । आनुसवत्सरिकः प्रतिवर्षभवे त्रि० ।

अनुसवरश्च न० अनु+सम्+ष्ट-ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने ।

अनुसवरणाय हितम् ठञ् अनुसवत्सरा० द्विपदद्वयि ।
आनुसवरणिक तद्ववादौ त्रि० ।

अनुसहित त्रि० अनु+सम्+धा-कर्मणि क्त । कृतानुसन्धाने
यस्य ज्ञानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहिताया
विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । 'अर्थेके प्राहुर-
नुसहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्तति । अविच्छेदधारायाम्
"अनुसन्ततिपातिन पटुत्वमिति" भाष ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्-ल्युट् । अन्वेषणे, चिन्तने च
अनुसन्धेय त्रि० अनु+सम्+धा कर्मणि अङ्गार्थे वा यत् ।
अनुसन्धानं योग्ये, अनुसन्धानाद्ये च ।

अनुसर त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ-ट् स्त्रियां
ङीप् । अनुचरे, सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ-ल्युट् । अनुगमने, सहायकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (सामस्य)
पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमात्रभेराङ्गिति का० २५, १२,
२६, एनं चरादाभिभूत दीक्षितं सर्व्वं अस्तिजः सवनान्तेषु
सुशेष्टुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाङ्गे इत्यर्थे
तत्रभद पारिसुखा० ज्य । आनुसाय्य' तत्रभवे त्रि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ-षञ् । अनुसरथे, "धर्मशास्त्रानु-
सारेण क्रोधलोभविषाजितं" इति या० ऋति' । "कृतानु-
सारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति" मनु ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ+णिच्-युच् सारणा अनुगत्य सारणा
चाक्षना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने
हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सारणाहेत्वत्वम् "तस्मात्
पलायमानानां क्रूर्यान्नात्यनुसारणाम्" भा० शा० प० ।

अनुसारिन् त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ-णिनि ।
अनुगन्तरि । "क्षणसारे ददक्षन्नुस्त्वयि चाधिष्णकार्मुके ।
स्रगाहसारिण सास्त्रान् पश्यामीव पिनाकिन" इति यजु० ।
"यदा यदा सतां ज्ञानिवेदमार्गाहसारिणामिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+सृ-क्यप् । यजुन्तसासहचरी-
भेदे यजु० । अनुसूयत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ-क्तिन् । अनुसरथे । अनुसरति कुशा-
न्तर कर्त्तरि सञ्चार्या क्तिच् । कुशटायां स्त्रियां, स्त्री ।
तस्याः अपत्यं मतानरे कल्याणसाहिं ठक् इत् इत् च ।
आनुसृतिमेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज-क्तिन् । अनुसृजने । कर्त्तरि सञ्चार्या

क्लिप् । मय्यनुपन्नमतौ स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम्
कल्याण्यादि० ठक् इनङ् ष । आनुसृष्टिनेय तदपत्ये
प० स्त्री० ।

अनुसेविन् त्रि० अतुसण्य सेवते अतु+सेव-णिनि स्त्रियां
ह्रीप् । सतसेविनि "मूरकम्पातुसेविनीमिति" रामा० ।

अनुस्तरण त्रि० अतुस्तोर्यते अतु+स्तृ-करणे ल्युट् । आच्छा-
दने षम्पादौ स्त्रियां ह्रीप् । "अतुस्तरणया षपास्तृच्छिदा
शिरोष्ठस मच्छादयेदिति" ता० भा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां
स्त्री । "अतुस्तरणो गामजां वैकवर्षीं कृष्णामेके सव्ये वाहौ
वसुति" श्रुति । "सेय गौ कृत दीक्षितमनुकृतत्वाद्भिसित-
त्वात्सातुस्तरण्यीत्युच्यते" इति तन्निश्चयमाह्वयम् । अतु-
तोर्यते वैतरणी नदी धनया अतु+स्तृ-करणे ल्युट् ष्ट०
छट् । वैतरणीनद्युत्सारिकायां गपि स्त्री । "तच्छात्
प्रुषपाय प्रुषपात्तरणी क्रियते इति" श्रुति ।

अनुसृति स्त्री अतु+सृ-क्लिप् । अतु सृपचिन्ने आसम्ब-
धयतया चिन्ने "अतुसृतेर्वादरिचिति" शा० सू० । प्रादेश-
मात्रत्वेन धवम् (परमेस्वर) अप्रादेशमातोऽप्यनु स्तरणीय
प्रादेशमात्रमत्ययवक्ष्याय । एवमनुसृतिनिमित्ता परमेस्वरे
प्रादेशपालश्रुतिरिति वादरिचाराचार्योमन्दते इति भा० ।
"प्रादेशमातोऽङ्गपरतोऽपि हृष्ट इत्यादौ श्रुत्यौ प्रादेशमात्र-
चवपमनुसृत्यर्थमित्त्वत् तत्तात्पर्यम् ।

अनुस्यन् त्रि० अतु+सिब-क्त षट् । स्यिते, सतसंबन्धे च ।
"स्यन्स्यवद् सञ्जातस्युतेति" ति० त० रघुनन्दन ।
अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+ङ्-वञ् । अतुसन्माने
"अतुसमाहरतोत्पत्त्यानुसम्बन्धे" इति भाष्ये व्याख्याना-
त्तथात्तम् ।

अनुस्वार पु० सू-क्ष्म उदात्तादिसत्वत्त्वात् साराः स्वरवर्षा-
एव सारा अतुगत सारान् आत्मा० ष० । साराश्रयेष
उच्चार्यमाणे विन्दुरेखया व्यञ्जमानेऽनुमासिन्ने वर्षाभेदे ।
"अतुस्वारो विसर्गश्चेत्यपक्रम्य "आश्रयस्थानमागिन"
इत्युक्तेष्वस्य तत्तात्पर्यम् । सातुस्वारो विसर्गो च दीर्घवैव
गुर्वर्णवद् इन्दोम० । "अतुस्वारो विसर्गश्च +क०पौ
चापि पराश्रितौ । अयोगवाङ्मा विस्रेया आश्रयस्थान-
मागिन" इति शिवा ।

अनुहरण न० अतु+हृ-ल्युट् । देशभाषाषेटादिना सद्यो-
हरणे, साहस्यषम्पाविकरणे च ।

अनुहार पु० अतु+हृ-वञ् । अनुकरणे पयाहरणे च ।
अनुहार्य त्रि० अतु+हृ-ल्यट् । सद्योकार्ये ।

अनुहृत त्रि० अनु+हृ-क्त । अनुहृते सद्योकरते ।

अनुह्रीड त्रि० ह्रीडे विभक्त० अव्ययी० । ह्रीडे इत्यर्थे ।
तत्र भवादौ ठक् अनुश्रुतिषा० द्विपदद्विदि । आनुह्रीडि-
क० । ह्रीडमने त्रि० ।

अनुक पु० अनु+उच-समाने क नि० कृतम् । गतलक्ष्मि ।
उच्यते ष० । वङ्गाधारे पृष्ठास्थिभेदे पु० । वङ्ग
योष्योऽव्ययति मांसयोर्नामकस्य नापरसक्यमोरिति" मत०
१,८,१,२७, भाष्यहता तथैव व्याख्यातम् । जनन-
साधने यस्मिन्ने इत्कोपधायकपातभेदे न० । "अनुष्मानव-
मध्यमानुके" इति बाल्या० १६,७,२२ । अनुष्मो न इत्का
गण तासां मध्यमानुके उपधेया इति । "एका च"
बाल्या० १६,७,२१ । याचकेटका साम्यनूक एव । "अभितो
युग्माः २४, अनुकममितो युग्मा अर्द्धाधिकवा इति तद्भा० ।
"साध्यमनूक वङ्गादिति" इत्यस्य द्वितीये प्रुषवषण्यभेदे न० ।

अनुकाश पु० अनु+काय-वञ् उप० दीर्घ । अक्षरनदेङ्गा-
दिप्रणामे "प्रकाशेनान्तरमनूकायेष वाङ्गमिति" य० २१,२
"अनुकाशेनाक्षरनदेङ्गकान्तेति" वेददीपः ।

अनुचान पु० अनु+च-कान नि० । शिक्षादिबहुवचनहित-
वेदाध्ययनकारिणि, वेदार्थानुवचनसमर्थे च । "इदमनुचानु-
चानाः प्रीतिकष्टकितत्वच" इति कुमा० । "इह इदमनुचानु-
चानेत्येव तदर्थमितिवर्षे स्यान् वेदानधीश्व सङ्गमना अनु-
चानमानी इत्येव एयाव" आ० उप० । "वाचाविज्ञानु-
चानमना आशेति" आ० उप० ।

अनूच्य त्रि० अनुच्यते अनु+च-क्यप् । अनुवाच्ये वाच्ये
"पयादरय्येऽनूच्यमिति" "विश्वेनारय्येऽनूच्यमिति", च
आ० १८,४२०,२४ ।

अनूठ त्रि० अनु+वृ-क्त । अविवाहिते । "परिनेतागुणोऽनूठे
व्येठे दारपरिपहा"दित्तरम । स्त्रियां ह्रीप् ।

अनूति स्त्री वे-क्लिन् अभावे न० त० । नमनाभावे । "अनूती
अनूती हिराप्रिःबला" इति ष० ६,२८,६ । "अनूता
अनागमनेनेति" भा० ।

अनूदित त्रि० अनु+वद-क्त । ननु तस्मात्तर्कभाषान्तरानु-
वादः कृत, तन्ननु पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अञ्० अतु+वद-ल्यप् । अनुवाद इत्येवार्थे । अतु+
वद-क्यप् । अनुच्ये अनुवादार्थे ।

अनून त्रि० न च न० त० । परिपूष्ये, समये, अङ्गीने च ।
"अनूपराजस्य शुभैरनुनामिति" रुपः । नूनं निश्चितं न०
त० । अनिश्चिते । सार्थे नूनं तल्लेख्ये ।

अनूप लि० अनुगता आपो यत्न ७३० अक्षमास० अतउत्त्वम् ।
 जलप्राये स्थाने । “यकटः शक्तिनी गात्रो जालमसन्दन
 वनम् । अनूपं पयसो राजा दुर्भिक्षे नव एत्तय” इति
 आङ्गि० त० जामलेयः । तत्स्यवे सर्वदावासिनि मङ्गिषे
 पु० । “बहुम्बुर्बहुद्वयस्य वातस्य धामयान्वितः । देभो-
 ऽनूप इति ख्यात” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे
 देवभेदे पु० । “अनूपराजस्य शुचैरनूनामिति” रघुः ।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देये जायते जन-७ ७त० ।
 (आदा) इति आते आर्द्धके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्साधा-
 त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे लि० ।

अनूप्य लि० अनूपदेये भवः वत् । अनुगतजलदेयभवे “यस्य
 आपो धन्वन्ताः समनः सन्वन्तूया” इति ज्ञानमन्त्रः ।

अनूपवन्ध्य लि० असु+अन्-एत्यत् उपस० दीर्घ । वधार्थं वन्ध-
 नीत्रे वञ्चित्रे पयो, “वधामनून्वन्ध्यामारुभेत” इति यत०
 १, ४, ४, १४, “अनुवन्ध्यवेदेति” आश्व० । [याजार्थे ।

अनूपघाज पु० अनु+यज वञ् उपसर्गस्य वा दीर्घ । अनु-
 अनूप इ पु० न स अन् वस व० । सूर्यसारथी विमताज्येष्ठ
 पुत्रे आरुचे । तस्य अपूर्णे एव गर्भे माता अण्डस्य स्योऽ-
 भादूरप्रथमजन्मविकसत्त्वम् तत्कृपा भा० आदिप० । यथा
 “ततः पुत्रार्थिनी देवी श्रोत्रिता च तपस्विनी । अण्डं
 विभेद विमता ततः पुत्रमपश्यत । पूर्वाह्णं कायसम्पन्न-
 मितरेणामकायता । स पुत्रः क्रोधसंख्यः यथापैनासिति
 ऋतिः । मोऽहमेवं कृती मातङ्गया सोभपरीतया ।
 शरीरेवासमयोच तच्छाहासी मविष्मिषि । पञ्चवर्षेयतान्यस्या
 यया विष्मिषे सह । एव च त्वां सुतो मातर्दासी-
 त्वाक्रोचविष्मिति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभे
 दनात् । न वरिष्मस्यनङ्ग दा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् ।
 प्रतिपाकचितव्यसने जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं
 वरुभीष्टन्वा पञ्चवर्षयतात्परः । एवं यत्वा ततः पुत्रो
 विमतामनरोचमः । अक्षयो ह्यस्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये
 वदा । आदित्यरश्मिभ्याम् सारस्य समकस्यदिति” । गत
 तिरशोवमनून्वहारवेरिति” भावः । [तत्कृपाऽनुपदसक्ता ।

अनूपसारधि पु० अनूपः सारधिः रथनिवन्ता यस्य । अर्थे
 अनूराध लि० अनु+राध-वञ् उपस० दी० । अनूराधनीये
 “इन्द्रं वरुमनूराधं हवामहे” इति अथ० १८, १५, २ ।

अनूपच पु० नासि अभ्यस्तना अन् नञ् अच् समासान्तः ।
 अन्वय्ये अनूपनीते वाचके । “अन्वयवङ्गवावधेत्ये-
 नेति” वि० कौ० । “अवा वासोऽमहं दानं तवा विप्रोऽन्वयो

ऽफलः” मनुः । “अन्वयः अन्वधीयान इति” कुङ्कु० ।
 “अन्वयो माण्यक इति” रुग्धबोधम् । समासान्विधे-
 नित्यत्वात् कश्चित् न अच् । “तेन सहस्रं हि सहस्राणा-
 मन्वयां यत्न भुङ्क्ते इति” “तथान्वये हविर्दत्त्वा न दाता
 सभते फलमिति” च मनुः । समासान्तपक्षे अन्वये इति
 विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अन्वयेती-
 त्युक्ते “अन्वक् सभेति” सि० कौ० । अन्वभावपक्षे विमा-
 यया कप् । अन्वकृक्ः अन्वगून्वे लि० ।

अनृजु लि० न अजु । यठे वक्त्रे कुटिले च । “न पाणिपाट
 पपञ्चो न नेत्रपपञ्चोऽनृजुः” इति मनुः । “वा भातुरप्ये
 अन्वजोर्ध्वमिति” अ० ४, ३, ११ । “अनात् पामावन्व-
 ऋजू व्ययार्थस्यौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा श्रिया
 ऋजुदारिद्र्यगोकेदेति” सङ्कर्त्तवि० । अजुसर्गांगामी पूर्व-
 गतिः, अन्वजुः वक्त्री पथाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनृण लि० न अणं यस्य । अण्यगून्वे । अण्यञ् अवश्यदेयम्
 तच्च उत्तमर्थाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं
 शोध्यं तदशोधने “अणानामनपक्रियेत्युक्ते रूपपातकं भवति ।
 अवश्यशोध्यत्वेन तत्सङ्ग्रहम् वेदाध्ययनादिकमपि अन्व-
 यत्वेन व्यवह्रियते “जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्भ्र-
 ऋणी भवति स्नाध्यायेन अण्यिभ्यः, यस्तेन देवेभ्यः प्रजया
 पितृभ्यः” इति ऋतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना अन्व्यादीना-
 म् अण्यशोधने अन्वयो भवतीति अन्व्यादी मसिद्धम् । एवञ्च
 “अण्यानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोषे भिभेययेदिति” अण्य-
 गून्वस्यैव मोक्षाधिकारः । अतएव मनुना “दशस्रज्यकं धर्मे-
 मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संयच्छेऽ-
 न्वयो द्विज” इति अन्वणस्यैव सन्यासोऽभिहितः । “ज्येष्ठेन
 जातमात्रेण पुत्रो भवति मामव । पितृशामन्वयैव न
 तच्छात् सर्वमर्हतीति” मनुः । “एव वा अन्वयः च पुत्रोति”
 ऋतिः । कृतोपकारस्य मत्स्य उपकारोऽपि अन्वत्वेन स्वीक्रि-
 यते । तदभिप्रायेणैव “प्राणैर्दमरघमीतेरन्वयः कश्चवर्षिभि
 रिति” रघौ वर्षितम् ।

अनृणिम् लि० न अणो ऋियां ङीप् । अण्यभिधे “दिवस्या-
 धमे भागे प्राक्तं पञ्चति यो नरः । अन्वयो चाप्रभातो च
 स वरिष्वरः । मोदते, इति भा० व० प० । “एकमन्वयं
 वसु युवः शिष्ये निवेदेयत् । पृथिव्यां नासि तद्दृष्ट्यं
 बहून्वा सोऽन्वयो मनेदिति” पु० ।

अनृत न० न अन्तम् । सत्वभिधे मिथ्याभूते । “यद्वाहमभिदु-
 श्रोह यद्वा येन उतामृतमिति” अ० १, २१, २२ । “प्रियञ्च

माष्टतं नृयादेव धर्मः समाप्तः" इति मनुना निव्याभूतं प्रियवामासमि निषिद्धं तत्र शाश्वतभामप्यस्मातीर्षामन्याता यथा "यावतो मान्यवान् यस्मिन् इति शास्त्रोऽयं वद-
 दिति" "एषामन्यते ये न्याये नः शास्त्रमन्यते वदेदिति" च
 मनुः । "ये च पादद्वयं लोका मङ्गापातकित्वां तदा ।
 अग्निटाकाञ्च ये लोकाः ये न श्नीषाकपातिकाः । स
 तान् कर्मानवाप्नोति यः शास्त्रमनृतं वदेदिति" या० ।
 "गृहि शास्त्रिन् । यथातथ्य एव्यन्ते वितरसाः । तत्र
 वाग्युपदीर्घैश्चयुत्पन्नानि पतन्ति च । मनी उपहः कपाची
 च भिद्यन्ते सुतुपिपातित । एव्यमनुष्ये मन्वेद् यस्तु
 शास्त्रमृतं वदेत् । पञ्च कन्यामृते इति द्य इति मवा-
 मृते । यतमदाभृते इति, कश्चन पुत्रपात्रेः । धर्म० ४० ।
 कपिद्विषये तदपवाद । "इतिर्नां किं वधो यत् तत्र शास्त्र-
 म्यतं वदेदिति" या० । "प्राणाहारे सर्वधर्मापहारे विप्रस्य
 पात्रे कृत्यतं वदेत् । पित्राहारे एतिसंभ्रयोगे पञ्चाव्यता-
 न्यासुरपातकानि भा० ४० प० । कपिद्विषये न० ३० ।
 अष्टतमं किं अनेने प्रसूतं कर्तुं कर्मकर्मकरते "कुम्भा अतु
 तकाचैव तिम्ये ज,यन्ति भारत" । भा० भी० ५० ।
 अष्टतमादिन् किं अतु तं वदति वद-पानि । निव्यावादिनि
 अनृतं पु० न अतु वसादिताञ्च । सान्ययोग्यधर्मसुभिन्ने कावे
 "तटा विद्यादमध्यायमन्यतो चाभर्द्गने" इति मनु ।
 नास्ति प्रयुः क्तोऽप्यविकासो यस्मिन् कावे । क्तोऽप्य
 विकारान्ये कावे पु० । "अन्यताष्टतकावे च मन्व-
 संस्कारजत् प्रतिरिति" मनु ।
 अष्टमसं किं न नृमृगं विरोधे न० १० । अहिंसे दयावौ ।
 तस्य भाव उपदि० एष्वप्यानृमृगम्, माह्वणा० एष्व प्यानृ-
 गंसञ्च दययाम् ।
 अनेकं किं न एक एकभिन्नतया उत्सर्गतं बहुवचनानता ।
 बहुसंख्यकेषु । "अनेकानि सफुराणि कीमारयज्ञचारिणा"
 मिति मनुः । "पतन्यनेके जलधेरिर्बोर्भयः" इति माघः
 "अनेके सेवने भवदधिकगोर्षोणनिवहानिति" श्यामा-
 क्तोऽयम् । एकमन्वस्य सर्वनामत्वेन न अतत्पुरुषे तद्भिन्न-
 पाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्वनामकार्यं तेन
 अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकाने त्वादि । एवञ्च एक-
 मन्वस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकमन्वस्य बहुसंख्यावाच-
 कत्वेऽपि न समाहारः । तेन अनेकराजान्यरथान् बहुषु-
 मिति किरा० समाहारे अनेकराजान्यरथाचीति स्यात् ।
 "यत्तानेकविधमानर्थं तत्र स्वामत एतन्वैष्वीय इति"

परिभा० सि० ३० । "अनेकपितृकाशान्तु पितृतो भाग-
 कल्पयेति" याज्ञ० । "अनेकवाद्दरपद्मनेलमिति"
 'अनेकजन्मपिब्रह्मता' इति परां गतिमिति" च गीता
 नास्ति यत्रः "द्वैकयोर्द्वैवर्षमैवधने" इति मनु एवम
 यनेति बहुग्रीहो अनेकमनस्य एवमवचनान्तापीयते ।
 "अनेकमन्वपदादे" इति पा० ४० । "आवागनेसं
 किं यथा पटादिषु द्रव्यमभवेत् "तमाहोऽप्यनेकवेति"
 याज्ञ० । "अनेकमापित विद्वमिति" सा० वा० । "एवो-
 न्यादे" प्रथमे च प्रथमे वेदने तया । आधारे
 मृदुसेत्से मृदुयादाञ्च प्रमुच्यते" इत्युक्तेऽप्येव एवमन्वस्य
 इतोः तदुक्तादिभवे ति० । तत्र च ईश्वरान्ये एव
 बहुवचनान्तामन्व यनेनेनेति मनी० । उत्तरादि०
 मवाचै च । अनेकीयः एवमे ति० । माने प्रा० मन् ।
 अनेकं बहुते न० ।
 अनेकजं पु० अनेकवार जायते जन-इ इती ईश्वराय-
 कश्च एजयते । द्विवार जाते पक्षिचि, तस्य गर्भोऽहोर्भा
 जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजायादनेकजत्वम् । एत० ।
 बहुभ्यो जाते ति० ।
 अनेकधा कर्म० अनेकप्रकारे भाव् । बहुप्रकारे "अनेकधा
 कृता सुता कश्चिर्मिये उरातनेरिति" इति । "तद्वैक्यं
 जगत् कृतुञ्चं प्रतिभक्तमनेकधेति" गीता ।
 अनेकपु पु० अनेकाभ्या उपयुक्ताभ्यां पितृति पा-च । द्विपे
 इतिनि । "माभवनपापोऽप्यनेकानेकपयुद्धनायः" द० ३० ।
 अनेकमूर्त्तिं पु० अनेका लोकाणामनुपपादय अचतारेषु नाता-
 विधा मूर्त्तयोऽस्य । परमेश्वरे "अनेकमूर्त्तिरभ्यक्त" इति
 विष्णुसह० ।
 अनेकरूपं पु० अनेकानि रूपागदस्य । बहुरूपे परमेश्वरे
 "रूप रूप प्रतिरूपो भवति" श्रुतौ तस्यं बहुरूप-
 त्योक्तेसाघातम् । नाभाविधरूपद्रुक्तात्ते पटादी ति० ।
 अनेकलीचनं पु० अनेकानि लोचनानि यस्य । इन्द्रे, परमे-
 श्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपादिति" श्रुतौ अनेकवाद्दर-
 वल्लनेलमिति" गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्रत्वोक्तेसाघातम्
 अनेकवर्णसमीकरणं न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसह्यबा-
 नेकरायः समीक्रियन्ते ज्ञातसंख्यकसमतया क्रियन्ते जत् ।
 बीजभेदे यद्योक्त भास्करवीजगणिते "अज्ञानेकवर्णसमीकरण
 योजम् । तत्र ह्येन सर्वैश्चालयम् ।" "आद्यं वर्णं शोध-
 येदन्यपलादन्यान् रूपागदन्त्यतयाद्यभक्ते । पञ्चेऽन्यैकैसाद्य
 वर्णोऽन्यतिः स्यादर्थसंक्षयोऽन्यितीर्णां बहुते ॥ समीकत-

च्छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्षोन्मितय प्रसाध्या । अन्यो-
न्मितौ कुट्टविधेरुणाप्नो ते भाज्यतद्भाजकवर्षमाने ॥ अन्ये-
ऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्षोन्मितानभिष्ट परिकल्प्य
साध्यम् । विखोमकोत्यापनतोऽन्यवर्षमानानि भिन्नं यदि
मानमेवम् ॥ भूय कार्यं कुट्टको ऽतान्यवर्षं तेनोत्थायो-
त्यापयेद्ग्रास्तमाभात् ॥ “इदमनेकवर्षसमीकरणे षीजं यतो-
दाहरणे द्वित्वादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषां यावत्ता-
वदादयो वर्षाः भानेषु कल्पग्रास्तत् पूर्वार्थायै कल्पिता
यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक,
चित्तक, कपिलक, पिप्पलक, धूसक, पाटलक, शवलक,
श्यामलक, मेघका, इत्यादि । अथ वा कादन्यक्षराणि
अव्यक्तानां सप्ता असङ्करार्थं कल्प्या । अतः प्राग्वदुद्देश-
कालापवर्द्धिषु कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्यौ पक्षा वा
समा कार्यौ । ततः सूत्रावतारोऽयं तयो समयोरनेकत्वात्
पक्षादंतरपक्षस्याद्य वर्षं शोधयेत्तदन्यवर्षान् रूपाणि च
इतरपक्षाच्छोधयेत्तत आद्यवर्षशेषेणैतरपक्षे भक्ते भाजक-
वर्षोन्मिते । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययो साग्यमस्ति तयोरेवं
कृते सति अन्या उन्मितय सु । ततस्तादृशान्तिषु एकवर्षो-
न्मितयो यदनेकषा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो समौ
कृतच्छेदगमेनादां वर्षं शोधयेदित्यादिनान्यवर्षोन्मितय
सु । एवं यावत्सम्पन्नस्ततोऽन्योन्मितौ भाज्यवर्षं योऽङ्क
स भाज्यराशिः, यो भाजके स भाजकः, रूपाणि क्षेपः,
अतः कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्षमानं, या
लक्षिकतद्भाजकवर्षमानं, तयोर्मानयोर्द्विभाजकमाच्छादितेन
वर्षेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्या । ततः स्वस्वमानेन सक्षेपेण
पूर्ववर्षोन्मितौ वर्षावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यद्वध्यते तत्
पूर्ववर्षस्य मानम् । एव विखोमकोत्यापनतोऽन्यवर्षमा-
नानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्वादशो वर्षा
भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि क्वा स्वस्वमानै-
स्तानुत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कुट्टक कार्यं । अथ यदि विखो-
मकोत्यापने क्रियमाणे पूर्ववर्षोन्मितौ तन्मितिभिन्ना
उच्यते तदा कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेपः स
भाज्यवर्षमानं तेनान्यवर्षमानेषु त वर्षस्युत्थाप्य पूर्वोन्मि-
तिषु विखोमकोत्यापनप्रकारेणान्यवर्षमानानि साध्यानि ।
इह यस्य वर्षस्य यन्मानभागतं व्यक्तमव्यक्तं, व्यक्ताव्यक्त
वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्गेन गुणने कृते तद्वर्षाक्षरस्य निर-
सनस्युत्थापनस्युच्यते” तद्वादस्या । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।
अनेकविधं त्वि० अनेका विधा प्रकारा यत् । बहुप्रकारे

“यत्नानेकविधमान्यर्थं तत् स्थानत आन्तर्यं बलीय”
इति परि० ।

अनेकशब्द अर्थः अनेक+वीक्षार्थे कारके शब्दः । अनेकवारार्थे
“अनेकयो निर्वृत्तिराजकस्त्वभिहित” भट्टः ।

अनेकाय त्वि० न एकाय । अन्यदृष्टये एकायताभ्युच्ये
अनेकान्तं त्वि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत् ।
अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ
उ० । “अनेकान्तो विरुद्धाथयिद्ध” प्रतिपक्षित ।
कालान्ययापदिष्ट्य हेत्वाभासात् पक्षधेति” भाषा० ।
सच त्रिविधं “आद्य साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो
मतः । तथैवानुपसहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः” इति
भाषा० । एकान्तोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० ण । एकान्तं न० त०
अनैकान्तोऽथत् क्वचित् “भाषायाम् अनैकान्तो विरुद्ध
श्लेषे” पाठः । तथा च साधारणादितितयान्यान्यत्व-
मनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् उ० अस्ति नास्ति वेत्तेकान्तं न वदति
वद-णिन् इत० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकाय-
वादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थं त्वि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नाकार्थं
शब्दे । यथा गवाद्दय अत्तादयश्च । ‘अनेकार्थस्य शब्दस्य
संयोगाद्यैर्नियन्वति । एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुव्यञ्जना सामिधा
अयेति” सा० द० । अयमायय ‘सयोगस्य विभागस्य साह-
चर्यं विरोधिता । अर्थ प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य
सन्निधि । सामर्थ्यमौचित्यौ देशः काकाद्युक्ति स्वभावक ।
शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषणप्रतिहेतवः” इति ह्युक्तेरनेकार्थ-
शब्दानां सर्वत्र शक्ती समानावा सत्यां, संयोगाद्यैरंतरार्थ-
बोधप्रतिरोधनेन विशेषार्थे एव सार्वार्थ्ये । तद्विज्ञानार्थस्य तु
व्यञ्जनया बोध इत्यलङ्कारिकाणा मतम् । तथाच सयो-
गादय शक्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धका । व्यञ्जना
प्रज्ञा तदुपस्थापने तु न । ‘अनेकार्थशब्देभ्य सर्वेषामर्थाना-
मविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि सयोगादय अन्यगकविपव-
शाब्दबोधमात्र प्रतिबध्नुन्ति नतु व्यञ्जप्रविपयमिति” रस-
गङ्गाधर । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यताच्छेद-
कलाधवलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र सयोगादय
अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिबध्नुन्ति । तथाच संयोगादय सति
तात्पर्ये, तद्विपयोभूतार्थविपयसृष्टि तज्जन्यान्यवुद्भि वा प्र
प्रतिबध्नुन्ति किन्तु तादृपर्यभात्वोच्चायका इत्यत्र व्यञ्जना-
प्रतिबध्नुन्ति स्वीच्युरिति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

इति वक्ष्ये वा । अनेकावलीजनवति लि० “अनेकावलीभि-
योगे च यापत्संघाभवेदानी” इति कृतिः । कर्म० ।
वक्तृप्रयोगने पु० न० ५० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रित एत० । वैगेषिकनये
संयोगादिषु, सामान्ये च । “सयोगच विभागच संख्या हि-
त्वादिवाक्याया । हिदचकृत्वादयथाइदेतेऽनेकान्त्रिता गुणा”
इति भाषा० “निश्चये एति अनेकसवयेतत्प जातित्वमिति”
छान्दा० । एकस्या एव व्यक्तेर्नामात्मकित्वात्तस्य प्रयो-
गोपाधिता । भवन्ति च संयोगादय सामान्य च तथा ।
रूपादेर्नामात्मकित्वात् सवयेऽपि नैकत्वमेवेति न तस्य तथा-
त्वमिति भेदः ।

अनेकजत् न० न एकजत् । सर्वदेकरूपे त्रयसि । “अनेकदेकं
धनसो जनीय” इति ईशोप० । “एकं कल्पन समाय-
प्रयुक्तिकहिऽर्जित सर्वदा एकरूपमिति” भा० । कल्पन-
श्रुत्ये लि० द्विययां लीप ।

अनेकमूक लि० एकसो बधिरसो मूको वाक्यप्रतिरहितश्च नास्ति
नञ्चात् ५ न० । (काशा, शोभा) इति श्यते श्रवणवचन-
यक्तिरहिते, यथे च । [प्रगणे प्रधाने निरुक्तकारः ।

अनेक्य लि० निदि कृत्यने क्यप् लि० नञोपगुणौ न०त० ।

अनेकस् लि० नास्ति व्यसनसधर्मो वा वश्य । व्यसनपापादि
रहिते “राजा भयत्सनेनास्तु सन्धने च समासद” इति
अन०त० नत्वादिसृष्टः । “अनेको धोमश्तो याम”
इति अ० ६, ६, ७ । “अनेक पापरहितं यथा भवतीति”
भाष्यम् “तानेना नमसा हर” इति ७, ८, ६, ७ । “अनेका
अपाप” इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नी-मनित् न०त० । प्रगण्ये निरुक्तकारः ।

अनेहस् पु० न इत्यते हन-असि प्रकृतेरेहादेय । कासे ।
सो अणत् । अनेका “कालोद्दिष्टोऽप्यनेहापी” अमरः ।
न इत्यते कर्मणि अशि । अदिशगीये लि० । “यन्मुच
सम्भवेवा अनेकसमिति” अ० १, ४, ०, ६ । “अनेकसं जेना-
आङ्गिहामिति” भा० । “पापिनोवयम् यजामहे सुप्रतूर्ति-
भनेकसम्” अ० १, ४, ०, ४ । “यथा नोऽखे क्षयाय धिषणे
अनेकः” अ० ६, ५, १ ।

अनेकाद्य न० एकापस्य भावः व्यञ् अभावे न०त० । ऐका-
प्यभावे । न०ब० । ऐकाप्यश्रुत्ये लि० । “आचाराया-
सनेकाप्य सुवैपासपउक्त्यादिति” भाग० ।

अनेकान्त पु० अनेकान्तरार्थं । तत्रैव व्युत्पत्तिर्द्विर्गता “अने-
कान्तो विरुद्धचेति” भाषा० पाठान्तरम् ।

अनेकान्तिक पु० एकान्तं निरुक्त व्याप्नोति एकान्त+टक्
एकान्तो नियमो व्याप्तरूपस्य ठञ् कान्ते अच् वा न०त० ।
अनेकान्तार्थं अनेकान्तार्थेऽधिकं इत्यम् “लिखान्ता-
न्तिको मत” भाषा० । ऐकान्तिको निरुक्तरूपस्य लि०

अनेक्य न० न ऐक्यम् अभावे न०त० । ऐक्याभावे ।

अनेतिह्य लि० न येतिह्य इति । परस्परान्तरवर्षतिह्य
प्रमाद्यगुण्ये । “अभागतमैतिह्यं अथ त्रय्यापनश्चित” ?
भा० शा० ५० ।

अ(आ)नैपुण्य न० अनिपुणस्य भावः अच् आद्याचो
वा इति । अनिपुणत्वे । अम् अ(आ)नैपुण्यस्य अच् न० ।

अ(आ)नैश्रय्यं न० अनिश्रयस्य भावः आद्याचो वा इति ।
अनिश्रयत्वे अशीनत्वे । नास्ति ऐश्रयं अच् । अनेश्रयं
ऐश्रयगुण्ये लि० ।

अनो अय्यं न+नो-डो । अभावात् । “अभावे, नश्यतो
नापो” अमरे अनो इत्येव नामेति नीलकण्ठः । अन्ते ट च
इति, नो इति, च कित्वा नामद्वयमिच्छात् ।

अनीकह्य पु० अनस्य सकटव्याकं नति इति प्रतिरोधं करोति
हन-इ ईत० । एषे । “इत्याकूचं इति पुन्यमनो-
कहानामिति” अनीकह्यकमित्युपसर्गश्चीति च” रघुः ।
“उद्यन्तसुदुतमनोवहजासभ्ये इति” भाषः ।

अनीदन लि० नास्ति शोदनरूप मन्त्रं इति । “असवर्जमनुजे
यते । “नक्त इविष्यासमनोदं वा” इति कृतिः ।

अनीदृत लि० न शोदितस्यार्थं कृतः शोदु+त-क्त न०त० ।
शोदितोऽशरुपाभावेन कृते । “त्रास्य च प्रचवं कुर्वा-
दादान्ते च सर्वदा । सवर्जमोदृतं पूर्वं परकाञ्च नियी-
र्यति” मनु । शोमिति शोकारे तथा कृतम् ।
अनीकृते लि० ।

अनुच व्यक्ती पु० उभ० सक० सेट् । अच्यवति-ते आङ्गिचट्-
त कर्मणि अच्युरते । विजमाने अच्यते इति भेद
“पूर्वार्त् पूर्वसदच्यते” इति कृतिः ।

अनुचु गतो अचिवत् ८२ पु० इत्यम् ।

अनुज गतो कान्तो अच्ये व्यक्ती च रथा० वर्तमाने क्त
अदित् वेद पर० । अच्यति । विधि परस्मैपदे निष्कणित् ।
आङ्गीत्-आनञ् । अङ्गिता-अङ्गा । अङ्गिचति-अङ्गुरति ।
क्त च्यक्त । कित् अक्तिः । क्ता-अङ्गा अङ्गिता । वि+प्रका-
यने । अच्यति व्यच्यते “अच्यति काञ्चित्तनेऽपि नीच्यता-
मिति” भाष । अच् व्यङ्गः । खल्व् अच्यत् । “अच्यत्-
उत्तम काञ्चित्मिति” । अच् । अच्यवति श्युट् । अच्-

भम् । “अन्यार्थधीकृत् व्याष्टतिरह्नम्” का०प्र० ।
कर्त्तरि ल्यु । व्यङ्गना एकत्रार्थेभ्यधीहेत्वर्थ्यङ्गना सामिधा-
प्रयेति” सा०द० ।

अन्तं न० अम-तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । शेषे उ०न० ।
भाये, सीमायां, निश्चये, शोभावयवे च उ० । निकटे,
मनोहरे च लि० । तत्र स्वरूपे ‘सदुल्लतानलतानलमलो-
कयदिति’ भाषः । भाषे “पतलविरत वारि नृत्यन्ति
घिसिनो सुदा । “अद्य कान्त कतान्तो वा इ सस्थानं
करिष्यतीति” उद्धट० । “वैरस्थानं करिष्यति” रामा० ।
सीमाया ‘धमान्तपर्यन्तसमेत्त ससृष्टमिति” नैष० । “छेद-
कान्तात् स्त्रिग्वोऽस्तुगन्तव्य” इति इति । सीमाऽवधिः
स च दैयिक काविकय । तत्र दैयिक उक्तोदाहरणे
काविकस्तु । “पदान्ते निष्फला यात्रा भासान्ते मरण
धुवमिति” ज्योति० । “दशमहान्ते पुनः क्रियेति” सृति-
शेषसीमायाम् “असृष्टं वमान्ताह्नितवहारिणमिति”
भाषः । “दिग्ने न्यूनने मद्मस्त्रिनगराणां करटिन”
इति भासिनो० । “गङ्गाप्रपातान्तविरूढमप्यसिति” रघु ।
शेषावयवे “नेदान्तसद्दीक्षते” इति नेदान्त इत्यादि ।
नियये । “उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमिति”
गीता । उभयो. सदसतोर्लियर्थ । निकटे अन्तपाल’ ।
अभावे शुद्धान्त’ । शेषे नियान्त’ ।

न्तःकरण न० इ-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्थंकरणं, कर्म०,
तदृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इत०
वा । ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-
पदानिष्कल्पमाने इन्द्रिये । तज्ज्ञान करणम् वेदान्तिमते
चतुर्विधम् । “मनो बुद्धिरहङ्कारचित्तं करणमान्त-
रम् । शययो निययो गर्भः करणं निपया रमे”
इत्युक्तकार्थभेदात् । अन्यत्र व्यक्तसकम् “यदा त सकल-
विकल्पकाल्य तदा भवेत्तन्मन इत्यभिप्लवम् । साबुद्धि
संघ च यदा त भेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अत-
सन्मानरूपं तज्ज्ञानं परिकीर्त्तितम् । अहङ्कल्यात्महत्त्वा
त तदहङ्कारतां गतमिति” । एतदनुसारेणैव गारादायासकम्
“अन्त करणमात्मन । मनोबुद्धिरहङ्कारचित्तञ्चेति प्रकी-
र्त्तितमिति” । तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादन करण-
त्वम् । तत्साधकमनुमानञ्चेत्यम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं
सपाहञ्चेन्द्रियसामेवं प्रत्यक्षत्वात् रूपदिप्रत्यक्षवत् ।
नच बहुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादित्याभावा-
दिकन्त करणसिद्धिरिति नैयायिकादयः । साध्यादयस्तु

महत्तत्त्वापरपर्यायमेवान्तःकरणमस्तीत्युक्तम् । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यो मूलेभ्यश्चाहङ्काररूपइव्यसिद्धिचक्षा “तेना-
न्तःकरणस्येति” सा०सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च
भाष्ये एव प्रयोगादिक दर्शितम् । “अहङ्कारइत्वं निश्चय-
दृत्तिमदुद्भवोपादानकं निश्चयकार्यइव्यत्वात् यन्मैवं
तन्मैव यथा पुरुषादिरिति । अत्मात्म्यं तर्कं, सर्वोऽपि
लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पथादभिमत्यते
अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव ।
तत्राहङ्कारइव्यकारणाकाङ्क्षाया इच्छोः कार्यकारणभावेन
तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो साधवाम् कल्पयते कार-
णस्य दृत्तितामेन कार्यदृत्तिताभस्यैतुर्षर्गिकत्वादिति ।
यद्यपि अन्त करणमेक तथापि वंशपर्णसिखावान्तरभेद-
सान्प्रित्यान्त करणत्वये क्रमः, कार्यकारणभावस्योक्तः योगो-
पयोगिदृत्तिस्मृतिपरिभाषातुसारादिति भगवत्यम् । तदुक्तं
वागिष्टे । “अहमयोर्दयो योऽयं विज्ञात्मा वेदान्तक ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥ एतस्मात्
प्रथमोद्भिन्नादहङ्कारोऽस्मिन्वाक्यति । निश्चयात्मा निराकारो
बुद्धिरित्यभिधीयते । अस्य दुष्टमिधानस्य याहुरस्य प्रपी-
यता । सङ्कल्परूपिणी तस्याचित्तचेतोमनोमिधा” इति ।
अहमयोर्दोऽन्त करणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाहुर
न्यायेनैकस्यैवागतःकरणदृष्टस्य दृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यव-
स्थामेदाः क्रमिकास्त्रिविधा परिणामा उक्ता इति ।
साङ्गुमास्त्रे च चिन्नादृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धिमेवान्तर्भावः ।
अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्ध्यापगतर्भावः” इति ॥ कारिकाया-
मपि “अन्त करणं त्रिविधं दशधा वाह्य तयस्य विप-
याख्यमिति” त्रैविध्यचक्षा “ज्ञान करणा बुद्धिः सर्वं विषय-
मपगाहते यस्मात्, तस्मान्निश्चिदं करणं द्वारि, द्वारापि शेषा-
णीति” तन्नयस्यैव प्राधान्यसकम् । एवञ्च पुरुषस्य
सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं सुखमधिष्ठातृत्वञ्च
अन्त करणस्यैव व्योक्तम् “अन्त करणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-
ह्यौहवदधिष्ठातृत्वम्” सा०सू० ॥ “अन्त करणस्यानुप-
रितमधिष्ठातृत्व सङ्ख्यादिद्वारकं प्रत्येतव्यम् । नचधि-
ष्ठातृत्वं घटादिवद्वेतनस्य न कुतश्च तत्राह । औह-
वत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्त करणं हि तत्प्रतीहव-
ञ्चेतनोज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतत्वाधि-
ष्ठातृत्व घटादिव्याप्तसहपमद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं चैतन्येना-
गत करणस्योज्ज्वलने चिते. सङ्गितमग्निवदेव स्यादिति
चेत्तु मिलोज्ज्वलतचैतन्यसंदोगविशेषमात्रस्य संयोगियेव

अन्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्य वागतःकरणोष्णचक्ररूपत्वात् । न तु चैतन्यमगतःकरणे संक्रामति येन सङ्गता स्यात् ॥ अग्नेरपि हि प्रकाशादिकं न लोके संक्रामति, किन्त्वग्नि-सयोगविशेष एव लोकेऽयोष्णचक्रमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्त्यानेव परिणामव्यवहारादिति । अथ च सयोगविशेषोऽगतःकरणस्यैव सन्तोद्रेकस्यैव परिणामाद्भवतीति फल-बलात् कल्पयते उपर्यस्यापरिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्त-कविशेषसम्भवादिति । अथमेव च सयोगविशेषो बुद्ध्या-त्मनोरन्योऽन्यप्रतिबिम्बने हेतुदिति" सा० प्र० भा० । अन्न करणस्य च दृश्यविक्रधा "गान्ताघोराक्षयामूढा भवसो दृश्यविक्रधा । वैराग्य ज्ञानिनरौदार्यमित्याद्या गान्तादृश्य । दृष्ट्या ह्येहोरागलोभापित्याद्या घोरदृश्य । समोहोभयमित्याद्या कथिता मूढदृश्य " इति तास्त्रेण दृष्टियु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्न-करणदृष्टौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् । गान्तादोनाभेन धातियक्त्वाद्दृश्येण व्यवहारः । ताश्च दृश्यं "क्रमयोऽक्रमयश्च दृश्य इति सां० सू० उक्तेः गुणपदपि भवन्तीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अयौपद्याज्ज्ञानानां" मिलुक्ते क्रमिकत्वमेवाङ्गीकृतम् । तन्ज्ञान करणमणु-परिमाणमिति नैयायिकादयः । यामहे हकार्यकारित्वात् ज्ञानावगाहे एवदैव सर्वदेहगतमैत्याद्युपलब्धेर्मध्यपरिमाण-मिति सांख्यादयः । तेषां च घटस्य चन्द्रवत्सुखय-द्वाराच्युता अधिवातादोदेवा इति ।

अन्तःकुटिल इ० अन्नमध्ये कुटिल । वक्राकारमध्यायव-वति यद्धे । वक्रान्न करणे त्रि० ।

अन्तःकृमि इ० अन्नरम्यन्नरे कृमिर्वस्य । (गुटि) इति ख्याते कृमिकोवफले । मध्यस्थकृमियुक्ते फलादौ त्रि० ।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्नःकोटरे अन्धन्तरे उपमं यस्या ज्ञातित्वात् ङीप् । अन्न कोटरपुष्पवत्या नीचबुद्ध्यायाम् ।

अन्तःपदवी स्त्री ७३० । सुषुम्णामध्यागते पथि ।

अन्तःपशु इ० अन्न पाममध्ये पशवो यत् । पाममध्ये पशुस्थितिकावे प्राङ्गे, सावाङ्गे च "अन्न पशौ पशु-कामस्य साव प्रात" कात्या० ४, १५, १४ । "अन्न-पशौ कावे पाममध्ये पशवो यन्नित्वात्, साय पशुम् पाममध्येभ्यु आगतेभ्यु, प्रातश्च पामादिति ङित्त्विति" तद्व्या० ।

अन्तःपात इ० अन्नमध्ये पततीति पत-कर्त्तरि ष । सन्धि-स्थाने । भावे षञ् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् त्रि० अन्नपतति पत-ङिति इत० । मध्य-प्रविष्टे । क्षियां ङीप् ।

अन्तःपात्य इ० अन्नमध्ये पात्यते पत-ङिङ्-आधारे यत् । मध्ये पातनाधारे देगे "अन्न पूर्वमेव यूपं परीत्यानः-पात्यदेगे स्यापयतीति" कात्या० ११, १, २२, "स्वापित-गवानां पतये स्वध्याते इव्य गतमधिकं वा दत्त्वा यूपान् पूर्व्यादिपि परीत्यान पात्यदेगे स्यापयेदिति" वेददीप ।

अन्तःपुर न० अन्नरम्यन्नरं पुर गृह्णन् । (अन्द्र) इति प्रसिद्धे राज्ञा स्त्रीणां स्थानयोश्च गृहे । "क्षितयमिदम-पूर्वं दृष्टमन्नं पुरे ते" इत्युक्ते "व्यायम्याग्रुत्त मध्याङ्गे भोक्तुमन्नं पुर विधेत् इति" भुक्तयान् विद्वेदेभ्यः स्त्रीभिरन्नं पुरे सृष्टेति । "अन्नं पुरप्रचारश्च प्रविधीनाश्च चेत्तमिति" च मनु । तत्र स्थितत्वात् राजमहि-क्षायामपि । "दाक्षिन्येन ददाति वाचसृचितामन्नःपुरेभ्यो यदेति" ऋक्० । पुर्यद्दसमासे खाच स्त्रीत्वात् ङीप् । अन्नःपुरीत्यपि स्त्री ।

अन्तःपुरचर इ० अन्नं पुरे चरति चर-ट ७३० । राजान्-पुरचारिचि कस्यकादौ । अन्नं पुरस्त्विक्रियाम् स्त्री ङीप् ।

अन्तःपुरसहाय इ० अन्नं पुरे सहायः । राजान्नःपुर-सहसरे विद्वेदकादौ ।

अन्तःपुराध्यक्ष इ० इत० । 'दृढः कुसोदरतः यत्तः पितृ-पैतामह' शृचि । राजान्नं पुराध्यक्षो विनीतश्च तत्रेभ्यो" इति तरपत्युक्तस्येऽन्नं पुराधिहते । अन्त्येऽपि पञ्च तवाः "पञ्चापरे वामतको जगम्यः कुजोऽपरो मण्डलकोऽव-सानी । पूर्वोक्तमपानुपरा भवन्ति सङ्कीर्णकशा म्बुक्तदक्षै-क्षान् ॥ सम्पूर्णाङ्गो वामनो (१) मग्नदृष्टः किञ्चिद्वीर-मेध्यकवान्तरेषु । स्थानो राज्ञो ह्येव सद्गानुजीवी स्त्रीतो दाता वासुदेवस्य भक्तः ॥ मासव्यसेवी तु जगन्नामा जगद्धेन्दुतल्लयवत्तं सृष्टन्ति । शुक्रेश चार विद्युत्-कविश्च रुद्रश्चैवि स्थूलकटाङ्गुलीकः ॥ क्रूरो भनी स्तू-मति मतीतस्वायश्चैवि स्यात् परिहासयीकः । उरोऽंघ्रि-हन्तेष्वसिधक्तिपायपरचपाङ्गश्च जगन्नामा (२) । कुजो (१) नाम्नाय च शुक्रो हृद्रथस्तात् क्षीय किञ्चित्पूर्वकाने मतश्च । ह्वासेवी नासिकोऽर्थरूपेती विद्यान् गूरुः स्वभक्तः स्यात् कतश्च ॥ कलास्रभिष्टः क्लृप्तमिवश्च प्रभूतभक्त्यः प्रमदा-जितश्च । सम्पूज्य लोकं मल्लहात्मकत्वात् कुजोऽवसक्तः सततोद्यमश्च ॥ मण्डलकनामधेको ४ रुचकात्परोऽभिषार-वित् कुमरः । कत्यावैतासादिभु कर्मसु विद्यासु वातुरतः ॥

हृदाकारः खरकूलमूर्धज' यत्तु नाशने कुशल । द्विजदेव-
यज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान् ॥ सामीति (५) य-
सोऽतिविरूपदेह' यथातुगासी खलु दुर्भगश्च । दावा मङ्गा-
रक्षसमाप्तकार्यो गुणै यथस्यैव भवेत् समान" एहत्-
संहितोक्तसंज्ञादिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक लि० अन्तःपुरे नियुक्तं ठक् सञ्जापूर्वकविधे-
रनिष्ठावाच्यद्विः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुकादौ "अन्तः-
प्रार्थनामन्त पुरिकाभ्यो निवेदयेति" चण्डको० ।

अन्तःपुष्य म० अन्तर्गतं पुष्यं स्त्रीरज । हादशवर्षादूर्ध्वमभ्य-
न्तरजाते स्त्रीणा रजसि । "वर्षद्वादशकादूर्ध्वं यदि पुष्यं
वर्हिर्नहि । अन्तःपुष्य भवत्येव मणसोऽध्वरादिवत्" ।
इति काश्यपसंहिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्तिनी प्रकृति' राज्याङ्गम् । राज्ञां
सच्चिद्रूपप्रकृतौ अमात्यादौ । "अन्तःप्रकृतिकोपन' हि
राज्ञां महदुच्यतेनमिति" नीति० । [आत्मातुसन्धानपरे ।

अन्तःप्रज्ञ लि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविपरिययो प्रज्ञा यस्य ।
अन्तःप्रविष्ट लि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अभ्यन्तरगते च । "अन्तःप्रविष्टकर्षणपञ्चमप्रतिविम्बे-
नेति" काद० ॥

अन्तःशरीर म० अन्तःस्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च "पञ्च-
मांशमनोयुद्धिदशेन्द्रियसमान्तम् । अर्धपञ्चीकृतभूतोत्थ
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधन'मित्युक्तं सप्तदशायुर्वं भोगसाधनं
सूक्ष्ममङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहादयोऽभ्युक्तार्थयोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेहे म० । [३ खदायके ।

अन्तःशब्द म० अन्तःकरणस्य शब्दमिदं पीडकत्वात् । मनसो
अन्तःसंज्ञ लि० अन्तःस्थान्तरवर्तिनी कथनायोग्यत्वात् व्यम-
कास्ता संज्ञा चेतना यस्य । उच्यते । ते च महना
द्वैता यथा "उल्लिख्ता स्यावराः सर्वे बीजकाचरुपरो-
हिणः । ओषध्यः फलपाकान्ताः बहूप्यमफलोपगाः ।
अस्यथाः फलवन्तोये ते वनस्तयः कृत्वाः । उष्णिणः
फलिमस्यैव उच्यन्तःसूभयतः कृताः । शुक्लं गुलुं तं विविधं
तथैव तथजातयः । बीजकाचरुहाराणोव प्रतानाः बहव
एव च । तमसा बहुरूपेण वेदिताः कर्महेतुना । अन्तः-
संज्ञाभवन्ते ते सुखदुःखसम्प्लिता" इति ।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गते सत्त्वं प्राची शारो वा
ब्रह्माः ब्रह्म वा इव० । गर्भिय्यां स्त्रियाम् । अन्तःशारे लि० ।

अन्तःसुख लि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव सुखं यस्य ।
आत्मातुसन्धानमात्रसुखे वाह्यसुखमन्ये । "योऽन्तः-
सुखोऽन्तरात्मान इति" गीता । [भद्रसाविष्णि हृस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तःस्वेदो मदस्यन्दन मदजल यस्य इव० ।
अन्तःक पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्-शुभ् ।

मृत्यौ "व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्त्व-
कमिति" भार० पु० । देहिनां स्वस्वकर्मात्सारेण विनाशनाय
इन्द्रनियुक्तो यमाख्ये देवभेदे "अग्निप्रभावाग्निं नान्तको-
ऽपि प्रभुः महर्षुं किञ्चिदनुहिता" इति रघुः । विनाश-
कमाले लि० "क्रोधान्स्वस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति" वेणी० । परमेद्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां
प्रलये महर्षुं स्वात्पत्वात्सु, 'महोदधिययोऽन्तक' इति
मिष्णुसह० ।

अन्तःकार लि० अन्तं नाशं करोति क-ट उप० स० । नाश-
कारके । "अहमन्तकरो नूनं ध्यानस्यैव दिवाकर" इति
भट्टिः । स्त्रिया ङीप् ।

अन्तःकरण लि० अन्तः करोति मन्था० ल्यु । नाशकारके ।
"द्वैतं समाह्वयञ्चैव राजा राद्राद्विवाशयेत् । राज्यान्त-
करणावेतौ द्वौ दोषौ शृण्वीक्षितामिति" महः । भावे
ल्युट् । नाशने म० ।

अन्तःकर्म्मन् म० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म उत्पाद-
नम् । नाशने । "यो अन्तकर्म्मिण इति पा० धातु० । स्यते-
नांशनार्थत्वात् सकर्मकत्वम् तेन "राशव । स्य शरीरैरैर्वां
रावणमाहवे" इत्यादौ धारणस्य कर्मता स्येति स्यतेर्घोटी
मध्यसैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे "अवासाशीञ्च
वैयासकीमित्यादि ।

अन्तःकारिन् लि० अन्तं करोति क-णिनि ईत० । अन्त-
कारके विनाशके । स्त्रियां ङीप् । ल्युत् । अन्तकारको-
ऽप्युक्ताये लि० । [अज्ञ निर्वासकच्छतीति" गीता ।

अन्तःकालं पु० ईत० । मृत्युकाले, "स्वित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि
अन्तकृत् लि० अन्तं करोति क-क्तिप् ईत० । विनाशके ।

अन्तःग लि० अन्तं गच्छति गम-उ उप० स० । क्वाब्जान्त-
गामिनि, निरवशेषकारके, धारगामिनि, च "यत्रेन
भोजयेच्छात्रे महर्षुं वेदपारगम् । यास्यान्तगमयाध्वयै
रन्द्योगं च समाप्तकमिति" महः । [गामिनि ।

अन्तःचर लि० अन्ते शोभावन्ती चरति चर-ट । कार्यादिशेष-
अन्ततस् अव्य० अन्त+चार्वविभक्तिरक्षसि । अन्तेत अन्ते
अन्तादित्याद्यर्थे । तत्र तृतीयार्थे । "वैश्वोऽग्निः प्राविता-

भिस्व ऋश् ऋष्टामिरन्त" इति मत् । "गुधेत स्त्री च ऋश्च सक्तस्वृष्टामिरन्त" इति या० । सप्तम्ये "सह द्यावापृथिव्योश्च तथा सिद्धकतेऽन्त" इति मत्तुः । "अन्त उपसृष्ट्य गुञ्चिरिति गोभि० । अन्त अन्तावच्छेदे इत्यर्थे "तामन्ततोऽपक्रुत्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे । अमेद्यायां, सम्भावनायाञ्च । अययने, शासने च विश्व० । अन्तात् लि० अन्तिक+तमम् "तादेवेति" भेदे तिक्रयच्छोपः । अन्तिक्रतमे अत्यन्तिकटस्थिते । शिक्षा अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, "तन्नुपा अन्तसो भवेति" ऋ० ६,४६,१०, । भाष्यज्ञतोऽज्ञार्थतयैव व्याख्यातम् । अन्तपाल लि० पु० अन्तं समीपदेशं द्वार पालयति । द्वार-प्राथे । "सुद्युम्नस्वल्पपाथेभ्यः श्रुत्या लिखितमागतमिति" भा० या० प० । अन्तरु अन्त-कारन् सङ्कागमश्च । मध्ये, "अन्त याज्ञा वङ्घ्रिंयां सभायां वैष्णवा मता" इति तन्त्रम् । "अन्त-र्विज्ञानि भेषजा" ऋ० १,२२,२० "अपस्वन्तरुत्तमस्यु" इति ऋ० १,२२,१८, "न इन्द्रश्चि गतान्द्यास्यान् दन्तान्तरधिष्ठितमिति" मत्तु "प्रतिमलजलधेरन्तरी-र्वायभाष्य" इति "अन्तुष्वांलावलीदेति" च तेषी० । सर्वमध्यस्थे परमेष्ठरे देहमध्यस्थे जीने च अन्त प्रपञ्चः अन्तुष्वांतिरित्यादि । चित्तं "अन्तर्गता मदनवज्रियिषा-वलो येत्युद्गत 'अन्तर्गत प्राणभृतां हि वेदेति" रघु० । प्राप्ते, स्तोकारे च । अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभाव । अन्तर्जबधि अन्तर्गृहमित्यत्यादि अव्य० । अन्तर न० अन्तं इति ददाति रा-क । अवकाये, अवधौ, परिधानायुक्ते अन्तर्हाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विषये, तादर्थ्ये, बिभ्रे, आत्मोये, विनाशे, वङ्घ्रिर्थे, व्यवधाने, मध्ये, सहये च । आसप्ते लि० । "ह्रस्वायुज-चिदन्तरम् ऋ० १,१०,८, अन्तर ह्रस्व आसप्तं कुश्" भा० "यादुन्तरौ निवद्वाव" ऋ० १,२१,१६, "अन्तरः समीप-वर्त्तीति" भा० "न मत्परो नान्तर इति" ऋ० २,४१,८, "अन्तरः समीपवर्त्तीति" भा० निकटस्थे "यतोऽङ्गीतो गो अन्तर इति" ८,१८,१८, अन्तरः अन्तिके पक्षपात इति भा० । अन्तरवति दूरीकरोति अन्तर-विश्व-मन्त्रं । अम-कारणे । अन्तर्गते लि० । "सुदो अन्तन्तरम्" ऋ० १,१०,१५ "अन्तरमन्तर्गतमिति" भा० । इ० उप० अन्तर्गामित्राङ्गणे अन्तर्गते वङ्घ्रिः प्रमुक्त वङ्घ्रि (१६०) पुष्टे इत्यम् । "यो अन्तरोजितवहो मनुष्यात् ऋ० ६,६,४, अन्तरः

अन्तन्तरवर्त्तीति भा० । "पुतोऽङ्गीतोऽन्तरोवाविदुत्तम् ऋ० १,४४,१२, "अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान" इति भा० । अवकाये, "अन्तान्तरान्तरमन्त्र-व्यम्" कुमा० । "तन्तान्तरे जहुरत्तं कटाक्षेः" भाष्यः । मध्ये, "दिशोपसृक्तो च इहङ्गुजान्तरमिति" रघुः । "आवयोऽन्तरे जाताः पर्वताः वरितो कुमा" इति रामा० । व्यवधाने गिरिकां व्यवधाय च । "मङ्गलान्तर-यत् तद्देवान्तरस्यते इ० मत्तुः । "निरन्तराभ्यन्तरवात-हृत्वि" कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थे । "एका-न्तरे आतुषोऽप्यादिति" मत्तुः । भेदे "सैव विशि-नदि पुन प्रधानपुरूपान्तरं स्रष्टमिति" सा० भा० । "यरीरस्य गुणामाञ्च दूरमव्यन्तमन्तरमिति" ऋतो० । "यदन्तर सर्वपर्यैतराजयोर्दन्तरं वावसर्वैतयवो-रिति" रामा० । व्यसने । "महरेदन्तरे रिपुम्" । वङ्घ्रिर्थे "अन्तरे च पुतात् वाश्वलावावावा" इति । उप-संख्याने (उत्तरीयवस्त्रे) अन्तर परिदधाति । सहये, "स्वाने-ऽन्तरतम" इति पा० अन्तरयस्त्रस्य इरीभिन्ने एव विशेषे सर्वनामकार्यम् "सुमेधसामन्तरं" इति सि० कौ०, सु० भो० । पुयान्तु न, अन्तरायै नगर्थे । तत्रापि वङ्घ्रिर्थे उपसंख्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यवाहिलात् मजादेवान्तरयस्त्रस्य सजातीयभिन्ने वृत्तिः यद्स्वाभावात् "राजान्तरं राजसुतो निनायेति" रघु । अन्यो राजा मयू० "राजान्तरमिति" मल्लिना० "देवान्तरस्यते पत्नी साध्वी तत्पादुवाहव-मिति" सृति "स्वमेव मूर्त्तान्तरमट्मूर्त्तिरिति "अर्चोऽय-मर्धान्तरभाव्य एव" इति च कुमा० । अन्तरस्य भाव त्राङ्गा० व्यञ्ज् । आन्तर्यं साहय्ये न० "वलानेकविध-सान्तर्यं तत् स्यान्त आन्तर्यं महीय" इति परि० सि० कौ० । अन्तरे भव अन्त आन्तरः तद्वने लि० । "मन्त्र-आन्तरो भाव इति" सा० द० । "अन्त करवमान्तर-मिति" वेदा० व्यवकलने (वियोजने) "कुञ्जादु मया स्यान्तकमन्तरं वेति" लोहा० । अन्तरग्नि इ० अन्तर्वर्त्ती अग्नि । जठराम्बे "दीपान्तरग्निः परिपुत्रकोष्ठ" इति "यास्यान्ति वाजं चिरमन्तरमेवेति" "इच्छामिवातभवयोक्तृतेऽन्तरग्नौ" इति च सुशतम् । आग्नेर्मध्ये अन्त० । अग्निमध्ये अन्त० । अन्तरङ्ग इ० अन्तर सहायकं बस । आत्मप्रिये, "समीप-गोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीति" सा० उप० भा० । "चरन्मिति-पुरेऽङ्गीस्त्रकण्ठवनेन सपिति सुशमिदानीमन्तरङ्गः

कुरद् " इति । वहिरद्गमास्तीयनिमित्तसमुदायमध्ये
अन्तर्भूतानि अद्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते
परमित्यवहिरद्गमाधके निमित्तकार्यभेदे, तद्गोधकगाम्भे ।
यथा यामणिनी कुले इत्यादी "इकोऽधीति" पा०) नित्यप्राप्तं
सुम आभित्वा "ह्रस्वो न पुंसके" इति पा० ह्रस्व । पूर्व
इते तं सुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च
सुमरूपकार्यं प्रत्ययस्यान्तरूप निमित्तसमेषुते इति तद्वहिरद्ग
ह्रस्वसु प्रकृतिमात्रसामेयत्वात् अन्तरद्ग इति तस्य वहिरद्ग
निमित्तकार्यसामेयकत्वे योजम् । "परनित्यान्तरद्गापवादा-
नासुत्तरोत्तरं सखीय इति" "असिद्ध वहिरद्गमन्तरद्ग" इति
च परि० सि० को० । एतन्मूलिकैः "वहिरद्गविधिभ्यस्तु
अन्तरद्गविधिर्बलीति" कारिका । अन्त आसन्नमद्ग कर्म० ।
आराडुपकारके न० यथा मन्त्रसाक्षात्कारे अत्रणमनन
निदिध्यासनानि, सप्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि
अन्तरद्गाणि । यमादयस्तु पञ्च वहिरद्गाणि । तथा हि
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयइत्यष्टौ
सप्रज्ञातसमाधेरद्गानि तत्र यमादय वहिरद्गाणि, प्रति-
बन्धकस्य चित्तकायप्राणेश्चन्द्रियमलस्य नियन्त्रेण परम्परया
उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधे समान-
विषयतया साक्षात्संस्कारकत्वादनतरद्गाणीति अत एव
धारणादितयमभिधाय "तयमन्तरद्ग पूर्वोभ्य" इति
पात० सूत्रे धारणादितयस्यान्तरद्गत्युक्तम् । धारणादि-
संस्कारादितसच्छब्दे वक्ष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्वा-
ण्येव वहिरद्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम् ।

अन्तरचक्रं न० अन्तर मध्यवर्ति चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देह-
स्वप्नपुण्यामध्यस्थेषु मुखाभारादिषु पटुषु पद्माकारचक्रेषु ।
विषरणे पटुचक्रगन्दे दृश्यम् । ईत० । आत्मोयसंज्ञे न० ।
अन्तरज्ञं त्रि० अन्तर भेद विशेषे जानाति ज्ञा-क ईत० ।
विशेषज्ञे "मान्तरज्ञा त्रियो जात प्रियरासां न भूयते"
इति कारि० ।

अन्तरणं न० अन्तर अर्शित करोति अन्तर+णिच्-भावे
स्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधाने, "हिरित्तरणे प्राक्
प्रधानेष्वाया" इति कात्या० २५५, १५, "यदि नाम
हिरित्तरितं न ष्टोतमेः, प्राक् प्रधानेष्वाया ष्टत्या
अन्तराहरेत् हिरियोऽन्तरणं बहुमास्ये एकस्यापहृण-
मिति" तद्व्या० ।

अन्तरतमं त्रि० अतिगवेन अन्तर सदृश, अत्यन्तसदृशे
"स्थानेऽन्तरतम" इति पा० । शाट्यस्य "तस्यासप्रयत्न-

मिति पा० त्रयोपासं स्थानादिकास्यन् यथा क्त्वा
रादीनां हकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नयत्नेन सास्यन् पञ्च
सकारस्य अकारे । आत्मोयतमे च ।

अन्तरतस्य अव्य० सप्तम्यर्थे तसि । मध्ये इत्यादर्थे । अण-
मन्तरत इत्या रायण वाक्यमन्वर्वात् इति रामा० ।

अन्तरदृग् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तर्गते परमात्मानुसन्ध,
यिनि । अन्तर भेद पश्यति दृग्-क्तिप् ईत० । शिभेत्ने त्रि० ।
अन्तरदेशे पु० कर्म० । मध्यदेशे तद्विवरणे मध्यदेशगन्दे दृश्यम्
अन्तरप्राप्सुषु पु० अन्तर मध्यवर्ती पुरुष वा टीर्ष ।
अन्तयामिनि परसेदरे । 'मन्तये च पापकृते "न कश्चित्
पश्यतीति न' । तास्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वर्गदानर-
पुरुष' इति मनु ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मन कल्पिनोपचारेण घञा-
याम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यामिगच्छे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्णमाहृषिहृष्य प्रभृत्
प्र+भू-ञच् ५त० । सङ्कीर्णवर्णैर्भूवर्णविसृताटी । अन्तर
प्रभवाच्च द्विविधा अनुलोमजा, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कट-
वर्णात् अपकटवर्णाया स्त्रिया जाता सृष्ट्वाऽसृष्टादय
अनुलोमजा, अपकटवर्णात् उक्तवर्णाया स्त्रिया जात-
प्रतिलोमजा सृतादय । 'भगवन् ! सर्ववर्णांसा ष्ट्या-
वदनुपूर्व्यग । अन्तरप्रभवानांश्च भस्माद्रो पञ्चमर्हन्ति
मनु । एतेषां भिन्नवर्णजातत्वात् अन्तरनामस्यैव
मनुष्या हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजाश्च उक्त्वा "न-
न्तरनामस्तु माहृटोपात् प्रचक्षते इत्युक्तम् । अधिक पर्ण-
सद्वरगच्छे वक्ष्यते ।

अन्तरथ पु० अन्तरेभ्यो अय मनसम् इण-अच् । मध्यगती
व्यवधाने । ल्युङ्गन्मथत् न० । अन्तर दाति या ङ ।
देहमध्यस्थविज्ञगते त्रि० ।

अन्तरशाचिन् पु० अन्तरे गते शी+णिनि । विस्मये
जीवे । तस्य तत्र प्रतिविरुद्धमेण स्थितत्वात्तथास्यम् ।

अन्तरस्य पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्या-क ७त० ।
देहमध्यस्थविज्ञगते जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्-हा । निकटे, मध्ये, विमर्शे
च । तत्र मध्ये 'अन्तरा पतिते पिरुडे सन्नेहे वा पुन-
ईरेदिति' वा० । "अन्तरा सृत्सृत्के" इति स्युति ।
"पशुमण्डूकमाज्ज्वाऽपसर्पकृष्टादिभिः अन्तरा गमने,
विद्यादन्ध्यायमर्हन्निगमिति मनु । 'सोऽस्तिनिग-
तैर्वाऽन्तरा शक्यं शब्दा इति रूप । 'अन्तरे षीज-

सत्सृष्टमन्त्रैव विनश्यति" इति मनुः । इयोर्मध्ये "अन्न-
रान्तरेण युक्ते" पा० उक्ते एतत्सम्बन्धपदात् द्वितीया ।
अन्नरा त्वा मा हरिरिति सि० की० । वर्जने निकटे च
भेटिनि । [अन्नरान्नरात्तेति" सा० ६० ।

अन्तरात्मन् पु० कर्म० । जीवात्मनि । "तद्यपि न हरिणाचीं
अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्या । गर्भवत्या
स्त्रियाम् ।

अन्तराय त्रि० अन्तर व्यवधानमयते अय-अय् । व्यव-
धानकारके । "अय्य ते वाक्पातपथवर्तिनं कृष्णसार-
स्यानरायौ तपस्विनौ संष्टौ" यजु० । पिप्पे च
"त्वमन्नरायो भवसि च्युतो विधिरिति" रघु । "वेदी
न वेद् वेपथुरन्नराय" इति सा० ६० । "समाध्यन्नरा
याच स्यादय वेदान्तसारे दर्शिता यथा ।
"अस्याङ्गिनोनिर्विकल्पकस्य सयविद्योपकथावरसासाद-
लक्षणासत्वारोविज्ञा सम्भवति । सयव्यावदस्यलक्ष्यस्व-
वत्स्वनेन चित्तहृत्तेभिर्ज्ञा । अखण्डवस्वन्नवस्वन्नेन
चित्तहृत्तेरन्यापलम्भं विक्षेप । सवविद्योपकथाभावेऽपि
चित्तहृत्ते रागादिवासनया क्षत्रीभावादखण्डवस्वन्नवस्वन्न
कथाय । अखण्डवस्वन्नवस्वन्नेनापि चित्तहृत्ते सवि-
कल्याणन्दास्वादम रसास्वाद, समाधारन्मासमये सवि-
कल्याणन्दास्वादन वा । अनेन विज्ञचतुष्टयेन रक्षितं
चित्तं निश्चांतटीपवद्वल सद्खण्डचैतन्यमात्ममवतिष्ठते
यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तम् । "हृत्ते
सर्वोचयेत् चित्तं विक्षिप्तं यमवेत्पुन । सववाय विजा-
नीयात् यमप्राप्तं न पावयेत् । नासाद्वेष्टस तन्न नि सद्म
प्रसूया मनेत्" इति । योगशास्त्रोक्ता प्रथमपुरुषसाक्षात्-
कारात् प्राग्भाव प्रातिभादय सिद्धय विवेकसाक्षात्कार-
स्योपसर्गापरपर्याया अन्नराया ययोक्त पातल्लक्षस्त्रे "तत
प्रातिभन्दावश्वेदनादर्शास्वादात्तां ज्ञायन्ते" इत्यनेन
प्रातिभादिशिरीरुक्ता "ते समाधावपसर्गां स्युत्याने सिद्धय
इति" अयमर्थः । योगजगत्कृष्णान्तुष्टहीतेन मनोमाले च
सर्वगोचरज्ञान प्रातिभसिद्धि । दिव्याना यन्स्वर्गैरूप-
रसगन्धानां पृथक्चे योगजघर्षांतुष्टहीतानि अयथादीनि
यथाक्रम समर्थाणि यदा भवन्ति तदा आवश्वेदनादर्शास्वा-
दात्तांस्वा सिद्धय । तथा च दिव्यशब्दपृथक्चे यदा
योगिन अवप समर्थं भवति तदा आवश्वमिति सघ्रा
एव दिव्यस्वर्गपृथक्समर्थां तक् वेदनासघ्रा, दिव्यरूपपृथक्चे
समर्थं नेत्र दर्शयन्तम् । दिव्यरसास्वादे समर्था रसना

आसादसंघा, दिव्यमन्त्रपृथक्चे समर्थं प्राच वातांसंघा ।
ते प्रातिभादय नि त्रेयसफले समाधौ तस्य भोगिन
स्युत्यानसमये योगविरामकावे ज्ञायमाना उच्यन्तां
भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तातुमेष्टेति उपदेशप्रबोजनम्
नहृत्प्राप्तसाक्षात्कार विना सिद्धिकोस्यापि कृतक्यता
भवतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाध्वनरेऽतिव्यञ्जानात्
आत्मनि आरभते प्रोक्तुति आन्तरम कर्षति चम् । आ-
न्तामिरते । "वेदान्त-सुखोऽन्नराराम" इति नीता ।

अन्तराल न० अन्तर व्यवधानशीलाभाराति व्यञ्जति आन्तर-
क रस जलम् । मध्ये अन्तरे । "ततोप यमन्तु
विद्वन्नानरात्ता" इति भट्टि । "वधूमनेत्रोऽष्टदिनानरात्" इति
सुष्ट० दिव्यनामान्नरात्ते" पा० । इद्वीर्षवर्षे च ।
"वर्षाणां सानरात्तानां च सदाचार उच्यते" मनु ।
तद्वर्तिनि त्रि० सार्धे ऋषि आन्तरात्ममथल न० ।

अन्तरालदिक् स्त्री अन्तरावा दिक् । दिशो मध्यानां
विदिशि ऐशान्मादी कोषे ।

अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्था वेदि वा स्त्रीम् ।
मजयोर्युध्यमानबोर्धस्वादां अस्वबवेद्याम् । "अवनी-
रन्तरावेदी भस्वराचवोरिव" रघु । अन्तरेति पृथक्पद-
मिति मन्त्रि० । "वधूहे चान्तरावेद्यामिति" त्रिका० ।

अन्तरिक्ष न० अन्नः स्वर्गप्रथिम्योर्मध्ये ईक्षते ईक्ष-कर्षति
यज्, अन्नं अक्षाच्च अक्ष नर शुभे० यथे हस्त नक्षत्रस्य
रित्य वा । यक्षिमेवसङ्कारबोम्ये भूकोक्षसर्गमध्वर्षिनि
आकाशप्रदेशे । "पृथिवी हिङ्गारोऽन्नरिषं प्रकाश" इति
जा० उप० । "अन्नरिषमतासैव हनीन् देवांश्च इति" मनु ।
"तिर्यक् चान्तरिक्ष व्यपौहृत्वमिति" अथ० । "अदितिर्दौरदितिरन्नरिषमिति" अ० १, ८६, १० ।
"अदितिरदीना अक्षय्यगीवा वा पृथिवी देव-
माता वा सैव द्यौर्दितनयोको नाकः ततश्च सैवान्तरिक्षम्
अन्नरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्षणाच्च व्योमेति" ना० ।
"विश्वामासा अन्नरिषमिति" अ० १, १२, १२ । अन्नरिष-
मन्नरिषान्न द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्षेणानमाकाशं विश्वं
सर्वमिति" ना० । "दिवश्च पृथिवी चान्तरिषमयो क्षरिति"
सम्व्यामन्त्रः । ततश्च द्यावापृथिवीमध्वस्वाकाससैव
भुवर्कोक्षरूपस्यान्नरिषलम् । "वाद्द्यावन्नरिषलस्य चर्षो-
मिति" अ० १४, १ । अन्नरिषलस्य भुवर्कोक्षस्य चर्षो-
मिति" वेददीपः । अन्न चन्तरीक्षस्य । अक्षयान्तरीक्ष-

मिदन्तिः सुतो । “बोऽन्तरे नाकाय आसीदन्तरीक्षमभव-
दीर्घं हि तन्नाम तत पुरान्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति”
तन्नादन्तरीक्षमिति” ।

अन्तरिक्षप्राप्तिः अन्तरिक्षं प्राप्तिं पूरवति प्रा-पूरये
विच् । अन्तरिक्षपूरके “अन्तरिक्षप्रां तविधीभिरावृतमिति”
अ० १, १५, २ । “अन्तरिक्षं युञ्जोक्तं सतेजसा प्राप्तिं पूर-
वतीति” विच्, मा० ।

अन्तरिक्षपुत्रः अन्तरिक्षं प्रवते पुत्रं नती किप् । अन्-
तरिक्षपरे “अन्तरिक्षपुत्रिणोदकाभिरिति” अ० १, ११६, १ ।

अन्तरिक्षसदृशः अन्तरिक्षे शीदति सञ्चरति सद-नवी
किप् । आकाशपरिधि । “इसं युचिपदसदृशदन्तरिक्ष-
वदिति अ० ४, ४०, ५ । “अन्तरिक्षसदृ अन्तरिक्षसञ्च-
रति” मा० ।

अन्तरिक्षसयः अन्तरिक्षे सयम् सदनं सद-भावे
वत् । अन्तरिक्षसदने । “उपरि सयं वा एव जवति यो
जयत्तन्तरिक्षसयमिति” कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्षयः अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे ।
“पवतामन्तरिक्षया इति अ० ८, १६, ५ ।

अन्तरिक्षितः अन्तरिक्ष-इच्छ-कर्षरि क्त २त० । अन्तर्गते
अन्तरं व्यवधानं करोतीति चिचि कर्षाच्चि क्त । व्यवधानो
नते, व्यवधारणते, तिरस्कृते आच्छादिते, “द्विरेफठन्द्वा-
रितं करोत्कृरिति” किरा० । अपसरिते, “कुर्यात्
वशास्त्रानवमन्तरं भेति” श्रीशास्त्रानवमन्तरमन्त्रस्य विवोजने
प्रवोनात् क्तप्रकृतिक्रतवा विवोजिते च ।

अन्तरिक्षिच्छ न० कर्षे० । अन्त-करणे ।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत्कर्षम् । [इके आकाशात्पतितवक्षे
अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात्पतितं जलम् या० त० । दिव्यो-
अन्तरीष पु० अन्तर्मध्ये कता आपोऽस्य न० अन्-समा० आत-
रिचम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-
जलत्वात्तत्त्वात् इवांसु भेदं चतर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य
अन्तरीपत्वम् इवोर्द्विर्गोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयो-
र्भेदः । आकाशिनोक्तत्वात् “द्वीपोऽस्ति यामन्तरीष-
निष्ठापि चास्ति यामित्यस्य अन्तरे इति तेनायं पुं-
स्त्री० इति कैचिच् ।

अन्तरीक्ष न० अन्तरे भवं मङ्गादित्यात् इ । “नामी धृतञ्च
वक्षसाच्छादयति आनुमी । अन्तरीयं प्रयच्छं तद्-
चिच्छसप्रवानामो” रित्वेवंकक्षणे परिधाने वक्षे । भवाद्यर्थे
पूवा० दुञ् । अन्तरीक्षकः तद्गने त्रि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इच्-विच् । मध्ये । “आमन्देऽवा-
न्तरेऽन्तरा, अन्तरेच च मध्ये स्थित्यमर” ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इच्-ए टवर्गादित्येऽपि चस्य नेष्वम् ।
विनाये, मध्यार्थे च । तत्र विनाये “अन्तरेणाक्षिं ब्रह्मा
सञ्चस्य प्रसादनमिति” रामायणम् । मध्ये “अन्तरेच
वै योनि गर्भः सञ्चरति” कौ० ब्रा० । “अन्तरेणापां तुषम्
इति” सृतिः । तत्र विनाये, द्वितीयाद्यतीये पर्यायेषु,
“श्रीर्गोत्रेण विना सन्धुनान्तरेणाप्युतं तुषमिति” सु० बो० ।
उभयोर्मध्ये ऽर्थे द्वितीया “अन्तरेणाङ्गवनीय गार्ङ्गपत्न्येति”
कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गच्छु त्रि० अन्तर्मध्ये गच्छति निरर्थकः । योयाप्रदेवे
जातस्य नक्षत्रासपिच्छस्य गच्छोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्-
प्रिच्छे । “किमनेनान्तर्गच्छेति सर्वदर्शन सं० । “अन्-
र्गच्छु निरर्थकमिति” भेदिनि ।

अन्तर्गते त्रि० अन्त-अन्तकरणे गतः । अन्त करणस्ये देहस्ये च
“अन्तर्गतं प्राचभृतां हि वेद” इति रघु । “येवामन्तर्गतं
पापं जनानां पुस्त्यकर्माश्चामिति” पुरा० । “अन्तर्गता सदन-
वस्त्रियिच्छावक्षी वा सा बाध्यते किमिह चन्दनचञ्चिते-
नेति” उद्भट० । अभ्यन्तरस्ये च “अन्तर्गतये पाप्मे ह-
तस्य च सविधाविति” । “जेजवत्पिकाण्ये ष्टहृत्ते-
ऽन्तर्गतं मन” इति च मनुः । अन्तर्गतफलारम्भा
शस्यानामिव सम्भट्” इति रघु ।

अन्तर्गर्भे त्रि० अन्तरव्यन्तरस्यो गर्भोऽस्य । अभ्यन्तरस्य गर्भयुक्ते ।
“कुर्यात् समावमयोर्चाप्यावन्नन्तर्गर्भमिति” कात्या० २, १,
११ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी० । गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भिन् त्रि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्त्वस्य इति । मध्यस्य-
गर्भयुक्ते । “अन्तर्गर्भिषं साय” कौय द्विदलमेव वेति”
पवितस्यस्ये कात्यायन सृति ।

अन्तर्गृह्ण न० अन्त-स्य ष्टहृम् । वाराणसीस्ये सप्तापरवर्षमिति
स्यानविधेये “अन्यस्थाने कृत पाप वाराणस्यां विन-
श्यति । वाराणस्यां कृतं पाप पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ।
पञ्चक्रोश्या कृतं पापमनन्तरे विनश्यति” ॥ काशीमा०
अन्तर्गृह्णमप्यत्र “अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिच्यस्यति
वाराणस्यां कृतं पापं अन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं
यैशाब्दिकरकावृत्तमिति” “देवो विरजसः पीठादन्तर्गृहं विनेय
हेति” च काशी० । मध्यस्य ष्टहे च । ष्टहृस्य मध्यम्
अव्ययी० । ष्टहृस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्गृह्ण पु० अन्तर्गृह्यते क्रोडीभयत्तस्मिन् अन्तर्+गृह्ण-अच्

नि० घादेग षत्वम् । द्वारमतिक्रम्य स्थिते सायकामे देगे
 "तस्मिन्नन्वर्षणे पश्यन् प्रघणे सौधघट्टम" इति भट्टि ।
 अन्नजैठर अथ० जठरस्य मध्यम् अव्ययं । जठरस्य
 मध्ये, उपचारान् तन्म्यकोष्ठे म० ।
 अन्नजौत त्रि० अन्नदेशमध्ये जात । देहाभ्यन्तरभाते ।
 अन्नजान् अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये
 'अन्नजानु शुचौ देग उपविष्ट उदहस्य । प्राह वा
 माह्येण तोर्धेन द्विजो निम्यस्यसृष्टेदिति" या० "जानु-
 नोर्मध्ये हस्तौ जल्पति" रपु० ।
 अन्नज्योतिस् न० अन्नगत ज्योति प्रकाशकत्वात् चैतन्यम् ।
 सर्वानर्यामिनि परमस्वरूपचैतन्ये तस्य सर्वानर्यामित्वा-
 च्छयात् ।
 अन्नज्वलन न० अन्तः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते
 देहान्तरादे । अन्तःस्थो ज्वलन । जठरान्ते पु० ।
 अन्नर्द्धन न० अन्नर्द्धयते आधायते मादकताऽनेन दध-
 करणे व्युत् । किपुप्रभृतौ मद्यबीजे ।
 अन्नर्द्धशा स्त्री अन्नगतं दशा व्याधिपल्लवाहः । ज्योतिपोतो
 महादशानर्गते पहाणां स्वाधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च
 नानाविधा ताव दशमब्दे वष्यन्ते । तत्राद्योत्तरोयदशा-
 यामन्नर्द्धशाभिधीयते वद्रे च तस्या एव मचचित्तत्वम् ।
 "पट्सूर्यस्य दशा ज्ञेया शशिमोदय पञ्च च । अष्टमङ्गा-
 रके ज्ञेया बुधे सप्तम्य स्रता । गमैथरे दय प्रोक्ता
 गुरोरेकोमविशति । राहोहोदय वर्षाणि भृगोरथेक-
 विशति रिक्षुपक्रम्य सत्याचार्य" "कृत्तिकादित्ये सूर्य
 सोमो रौद्रघट्टये । मघादित्ये भौमो बुधो हस्त-
 चहृष्टये ॥ अमुराधालये सौरिर्गुरुःपूर्वाचहृष्टये ।
 धनिशान्तिरये राहः शेषे शुक्र प्रकीर्तितः ॥ सूर्योप-
 ज्ञयभौमाकिंदशातिकदृदा शृणाम् । गुरुसप्तम्यक्राणां
 यथेक्षितफलप्रदा" ॥ अन्नर्द्धशाज्ञान यथा । 'सद-
 शाभिर्द्धां हत्वा नवभिर्मागमाहरेत् । स्रवा मासास्तु
 तच्छेषं पूरयित्वा तु श्लिंशता । अह्नैहृत्वा दिनं लभ्य
 तच्छेषे पटिपूरिते । नवभिश्च हृते स्रवा ज्ञेया दण्डा-
 क्कान्तरे । रवे षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्निजाः ।
 चन्द्रस्य दय मासाश्च दिग्दिन पञ्चमासकाः । कुजस्य,
 श्रव्य रुद्रास्तु मासा दिग्दशकाः, शनेः । अष्टमासाद्यु विंशत्य
 गुरोर्धर्मोद्युविशतिः । राहोर्माघाटक ज्ञेय भृगोर्वर्षस्तु
 मासकौ एव पहाणामन्वेषामहोरात्रैवान्तरादय । यद्दृपह-
 खान्तरे यस्तु यत्संख्यकासमाप्तवान् । तद्व्यस्य खान्तरे

तस्मै स दद्यादिति निययः । खान्तरे पहाण्ये स्वार्थं स्वार्थेन
 पूरयेत् सदा इति" ज्यो० त० । श्लिंशतीये तु । अथ
 कुराजोषुभुकेगुपुर्ष्यां पञ्चादितो भात् क्रमशस्त्रिवारम् । माग
 रसागानगदनिपन्त्रकलाह्वचन्द्रादिसाश्लिषिगा" इत्युक्ते
 कृत्तिकादिक्रमेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षां
 महादशा । यथा कृत्तिकायां जातौ रवे षट् वर्षा, रोहि-
 ण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षा, श्रगे, कुजस्य ७ वर्षा,
 आर्द्रायां राहो १८ वर्षा, पुनर्वसु जीवस्य
 १६ वर्षा, पुष्ये जातौ शनेः १६ वर्षा, अश्लेषायां बुधस्य
 १७ वर्षा, मघायां ज्येते ७ वर्षा, पूर्वफाल्गुन्यां
 जातस्य शुक्रस्य २० वर्षा, एतत्तत्तत्फाल्गुन्यादिषु नवसु
 उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं पञ्चादि-
 वर्षा । तदन्नर्द्धशा तु "सदशाभिर्द्धां हत्वा नवभिर्माग-
 माहरेदिति" विषये । ततश्च उभयोर्दशयोरुत्तमाते-
 नानर्द्धशामानस्येयम् यथा यदि १०८ वर्षैः ६
 वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण तैराग्निनेन
 तत्तन्मानम् एव १२० वर्षैः यदि ६ वर्षा तदा ६ वर्षैः
 किमित्यादिक्रमेण तैराग्निनेन तत्तन्मानसिद्धि । एवं
 योगिन्यादिदशायामपि अन्नर्द्धशामानस्येयम् ।
 अन्नर्द्धशाहं अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहा-
 भ्यन्तरे "अन्नर्द्धशाहे स्याताश्चेत् पुनर्भरषजन्मनी" इति
 मनु दशाहपद सखजात्युक्तागौचटिनपरम् ।
 अन्नर्द्धहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्य-
 न्तरादे । अन्नस्य दहन । जठरान्ते पु० ।
 अन्नर्द्धाह पु० अन्नमध्ये दाह । देहाभ्यन्तरभाते ।
 अन्नर्द्धुष्ट त्रि० अन्नं अन्नकरणे दुष्ट । दुष्टान् करणे ।
 अन्नर्द्धार न० अन्नगतं हारम् । अह्नमध्यस्थे गुणहारे । जाह-
 हारे क्षीरस्वामी (सिद्धुकी) हारे गवरः ।
 अन्नर्द्धा स्त्री अन्नरुग्धा स्त्रियां भावेऽह । अन्नर्द्धाने तिरो-
 धाने "अन्नर्द्धाद्युपयगुरुत्पत्तावसोपु" इति माघः ।
 अन्नर्द्धान न० अन्नरुग्धा-व्युत् । तिरोधाने इत्यपदार्थस्य
 दर्शनायोम्यस्थाने स्थितौ, हत्यादीनां शरीरस्थाने च ।
 "अन्नर्द्धान गते रामेइति" रामायणम् ।
 अन्नर्द्धि पु० अन्नरुग्धा-कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्न-
 धाने च "अन्नर्द्धौ वेनादर्शनमिच्छति" पा० ।
 अन्नर्द्धनगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये
 अन्नस्य नगरम् कर्म० । अन्नपुरे । "दशाननानर्द्धनर्द्ध-
 ददयति" रामा० ।

वाक्यं जुहुवात् । ततो सूत्रान्ते) । “अन्तर्निर्णय-
 निरिच्छनएभमाने मायाञ्चकारपरिपन्थिनि सविद्वन्तो ।
 कश्चिद्विद्वत्तमरोचिर्विद्यायमसौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-
 यिवासमानम् । इत्यन्तर्यजनं काला साक्षाद्महापदो भवेत् ।
 न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तोभवेद्दुष्कृतम्” । “अवसन्न
 वागोच्चारिणामिव । अघान्तःपञ्चमकारमजनप्रकारः ॥
 तदुक्तं कुशाक्षेने अन्तर्यजने” । “सुरा यत्किं यिषोमांसं
 तद्भोक्ता भैरव स्वयम् । तयोरेक्यस्यस्युपमे” आनन्दोमोक्ष
 उच्यते । आनन्दं ब्रह्मरूपं तस्य इत्ये व्यवस्थितम् ।
 तस्याभिसङ्गक इत्यं वीगिभिस्तेन पीयते । सिद्धत्वव-
 विधेयतः बद्धरूपमग्नेदतः । पीठस्यागानि चागस्य महा
 पद्मान प्रजेत् । आभूषाधारमात्रङ्करञ्च गत्वा पुनः पुन ।
 विज्ञान्द्रुणस्योयत्रिसामरस्यमहोदयः । व्योमपङ्कजनि-
 च्चन्द्रसुधापानरतो नर । मधुपानमिदं देवि । चेतरेण्य-
 पानकम् । पुण्यापुष्यं पशुं हत्या घानसङ्ग्रेन योगवित् ।
 परे ह्ययं नरोच्चैत पशायीति निगद्यते । मानसादिन्द्रि-
 गणं संयम्यात्मनि योजयेत् । मांसायी स इवेहेवि । इतरे
 प्राप्तिघातका । यिवयस्यात्मनिपुनसयोगानन्दनिर्भरा ।
 ललाको मैद्युनं तस्यादितरे स्त्रीनिषेवका” इति त० सा०
 “अन्त पूजां विधायैव माह्यपूजां समाचरेदिति” तन्त्रम् ।
 अन्तर्यामि उ० अन्तर्यामी यस्मात् । यद्गुरोरे सामापरास्ते
 पातभेदे । “तितुम सारं सारारन्याम ‘अन्तर्या-
 मात् पञ्चदश’ इति यजु० ११,५५ सारत्वात् सामोऽन्त-
 र्याम यद्गुरो निरमिषीतेति” इतिरिति वेददीप ।
 तत्र अत्रिय पातभेदः । “सुहृदा स्त्र्याद्यान्त्यामनत-
 मन्त्रवेदिति” इति “उत्तरे पातयोजनमित्युपक्रम्य”
 अरोत्तरपूर्वार्धे” उपांशन्तर्यामयो” कत्वा० ८,१,३,
 अरस्य उत्तरपूर्वार्धे ईशानकोणे, उपांशन्तर्यामयोः पातयो
 योजिवति वादयतीति या” तद्ग्रा० ।
 अन्तर्यामिन् उ० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य वसयति स्वसकर्मैश्च
 इन्द्रिन्द्रादिनि जीव वा व्यापारयति यम+अच्-अनि ।
 “अन्तराविश्य भूतानि यो विभक्त्याऽकरोत्तमि । अन्तर्वाभी-
 नरः ताक्षात् मने” इत्युक्ते ईश्वरे “अन्तरेण वसयती-
 षादि” इहदारस्यकालार्थमिन्द्राङ्गोक्तोक्तस्य तत्वात्सम् ।
 काकरोत्तमि निजस्वापारे प्राणादिपञ्चभिरिन्द्रम् ।
 वायो च तस्य सर्वमाश्चिद् अभावावायुरूपेण स्थितत्वा-
 त्तापम् । अन्तर्मतवसुसातति लि० ।

अन्तर्यामिपाञ्च न० अन्तर्वाचिन ईश्वरस्य शपकम्

त्राङ्ग्यं मन्त्रेतरनेदभानः । उहृदास्यकालार्थे अन्तर्वा-
 चिन ईश्वरस्य शपके त्राङ्ग्ये । तत्र १२० उटे दर्शितम् ।
 अन्तर्लोम न० अन्तर्गतमाच्छाद्य” शोम अच् वना० ।
 आच्छाद्यो शोमि ।
 अन्तर्वैशिक लि० अन्तर्वैशे राशामाभ्यन्तर्ये विमुक्त-
 नियुक्ताथे उक्त्वं चं प्रापूर्वकविधेरनिजत्वात् इति, अन्त-
 र्वैश नियोज्यतवाऽप्यस्य उक्त्वा वा । राशामन्तःपुरे रश्-
 चार्थं विमुक्ते कुञ्जवागादी ।
 अन्तर्वैशण अच्य० वनस्य मध्यम् अन्तम् । वनमध्ये इत्यर्थे ।
 अन्तर्वैश्वी अन्तर्यस्य गर्भं इति वाक्ये “अन्तर्वैश्वीतवतो-
 नुंगिति” पा० अन्तं यद्व्याधिभरस्यगतिपधामतवाऽसि-
 चामागाधिभरस्याभावात् अप्राप्ती मत्पुं अडुवपत्ने
 मस्य वः तुक् च । गर्भमन्त्रात् किंवात् । “तस्यामेवाह
 याभिन्यामन्तर्वैश्वी प्रजावती सुतावस्तुत इत्यत्राविति”
 रघुः । अन्तं यद्वस्य तत्स्यस्यस्यवा अन्तर्वैश्वी मत्पुं मस्य
 व । अन्तःस्वपदार्थवति लि० । “पुननन्तर्वा स्वरिः
 पयसानिति” अच्य० ८,४,१ ।
 अन्तर्वैशि उ० अन्तःस्थित एव वाचवति अन्तर्वैश्वी कारवति
 मन्त्र-यन्दे इन् अन्तं अन्तम् । (उत्तर) इतिस्वाव-
 श्योद्धारयन्दस्य कारके अन्तर्वैश्वीमन्त्रे रोमभेदे ।
 अन्तर्वैशिन् लि० अन्तं मध्ये वर्तते इत-अनि । मध्य-
 वशिनि । “अन्तर्वैशिर्नो विभक्तिमाश्रमेति” लि० कौ० ।
 अन्तर्वा लि० अन्तः अन्तर्यभावम् अन्तं करुं वा वाति वञ्चति
 अन्तर्वैशिर्न वा-गतिमन्त्रयोः विच् । उत्तरवादिन् ।
 अन्तर्वैशिण लि० अन्तर्गता अन्तं करुं स्थिता वाक्कावाक्या-
 क्तिवा वाचो वस्य व० समाधानविधेरनिजत्वात् अच्
 सुस्य च । वसुश्यास्वाक्याभिधे पश्चिते ।
 अन्तर्वैश्वत् लि० अन्तर्वा सुतादिरन्तर्वैश्वी मत्पुं मस्य व ।
 सुतादिमति “अन्तर्वैश्वत् श्व दधे” इति अ० १,४०,७,
 “अन्तर्वैश्वत् अन्तःस्थितसुतादिमत्वात् वसुशुचोभेदे श्वं
 अहमिति” भा० ।
 अन्तर्वैश्वी लि० अन्तर्गतं वाचपम् । वाङ्माप्रकाशिते वञ्च-
 पवाप्राप्ते रोदनमन्त्रलक्षणे । व० । तद्युक्त्यर्थे
 लि० । “अन्तर्वैश्वीतवतोभने” इति ।
 अन्तर्वैशिण उ० अन्तर्भूत्वा विनाहः । मध्यप्रदेशे । सुत् ।
 अन्तर्वैशिणममाल न० ऐव० ।
 अन्तर्वैशि उ० अन्तर्गता वेदित्वं हेमे । ब्रह्मवर्षहेमे, व च
 देय आ प्रयातात् इतिदीपकानो मन्त्रावस्यमन्त्रोर्भवेत् ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । “अपणस्य पचादुपविशत्यन्तर्वेदि वा कात्वा० २,५,११, “अन्तर्वेदि वेद्या करिष्यमाष्याया, प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति” तद्वा० “अन्यदन्तर्वेदि” कात्या० १२,२,२ । अन्तर्वेदि विहितं कर्म ठन् । अन्तर्वेदिकम् अन्तर्वेदि-विहिते इत्यादौ कर्मणि “नित्यमैष्टिकपौर्णिकमिति” मनुष्यवने ऐष्टिकमन्तर्वेदिकमिति” बृह० ।

अन्तर्वेदी स्त्री वृषिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रवागपर्यन्ते यशस्यतीति ब्रह्मवर्त्ते इति च ख्याते देशे अन्तर्वेदिशकं त्रि० अन्तर्वेदे अन्त उरे नियुक्तं ठक् सच्चा पूर्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धि । अन्त पररजषाय नियुक्ते कञ्चुकादौ । अन्तर्वेदिशकादयोऽप्यन ।

अन्तर्हृत्य अव्य० अन्तर+हन-रूपम् । मध्ये हृत्वत्यर्थे “अन्तरपरिपहे” पा० अपरिपह एवास् गतित्वेन समास परिपहे द्व न, “अन्तर्हृत्वा गतः इत परिपहेति” सि०कौ० । [तद्वति त्रि० ।

अन्तर्हृत्स उ० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहासे इत० । अन्तर्हितं त्रि० अन्तर+धा-क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । “अन्तर्हित्यर्थ” इति सि०कौ० ।

अन्तवत् त्रि० अन्नो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य मत्तप् मस्य वः । अवस्थानशब्दे “अन्तवन्न इमे देहा नित्यसोक्ता शरीरिण्य” इति गीता । परिच्छेदबुक्ते षीभावति च । “स हैतानन्तवत् उपासोऽन्तवत्, स लोकां नृ जयतीति” वृ० उ० । “अन्तवत्ः परिच्छिन्नानिति” भा० । स्त्रिया ङीप् ।

अन्त(न्तो)वासिन् उ० अन्ते समीपे वस्तुं शीघ्रमस्य वस-षिणि शप्तया वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रिया ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [समीपायाम्, नाशसभवे च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्था वेदाऽवधि कालो वा इत० । शेष-अन्तशय्या स्त्री शयन शय्या शीघ्र-भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे ईत० । शरषार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्देहत्वात् श्रमणाने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्व-सादृश्यात् कर्म० । शरषे ।

अन्तसद् उ० अन्ते निकटे सीदति सद्-क्लिप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । “तदुपासते गुरुभिवान्तसद्” इति किरा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तससलिल म० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले “गङ्गाया अन्तससलिलवाहित्वाच्च दोष” इति रघु० । कृत्वाभापपणे अन्त,सलिलसमथल । अन्तर्गतं सलिलं यस्या ।

अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्त सलिलसम-गाहेतेति” इति । [तामे च ।

अन्तस्ताप उ० अन्त स्थितः तापः । चित्ततामे, देहमध्य-अन्त(न्ते)स्था उ० अन्त स्वर्गोन्नयोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था-क्लिप् । यरजवागक्षेपु वर्णेषु ते हि कादिभावमानस्वर्गानां शयसहृद्योऽप्यणसमध्यस्थाः । वा विमर्गलोमेऽन्तस्था अपि । “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च सयुतम् । औरस्यं त वि-जानीयात् कण्ठप्राञ्जरसयुतमिति” पा०शि० । स्या-क । अन्त स्योऽप्यल मध्यस्थितभावे त्रि० । भवादौ गङ्गा० छ । अन्त स्यीय मध्यस्थसभवे त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च इ० राज० वा परनिपात । आद्यन्तयो । “अन्तादिवञ्चेति” पा० ।

अन्तानल उ० अन्तस्य प्रलयस्थानसोवद्भिः । प्रलयानले, अन्येष्टिकर्माङ्गवद्भौ च ।

अन्तार उ० अन्तं धनपर्यन्तदेशस्य इति अ-अण् उप० । “अधिष्ठातारमन्तारं यन्मूर्तां पुरुषं विदुरिति” भारतीके पशुपालके । [बाबुलादादौ तस्य यामान्तस्थत्वात्तथात्वम् । अन्तावशाधिन् उ० अन्ते पर्यन्तदेशेऽवगते अव+शो-षिणि । अन्तावसाधिन् उ० मखकेयानामन्तसमवातं केसुं शीघ्रस्य अव+शो-षिणि युक् च । नापिते । अन्ते दृक्के वयसि अवस्यति निश्चिनोति तपसम् । सुनिभेदे । “अन्ताय स्वतो-पार्थं जन्तुनायाय अवस्यति । प्राणिविहसके बाबुलादादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते संबध्यते अन्त-इ । मटाभिनयन-काले तदङ्गौ अन्तमगिन्याम् । स्वार्थे के टापि अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० “सुगन्धप्रमीतवदुमेयतरन्ति मात्तो-रिति” भाग० “यो नो अन्तेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदोऽस्य” इति ऋ० १,७६,११, “अन्ति अन्तिके” भा० । “नही तु वो मरुतो अन्त्यके” ऋ० १,१६७,६ । अस्या सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेषु अव्ययीभावे । तप्तदर्थसामीप्ये ‘दृक्-ष्यावन्तिदेवगिति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिकं त्रि० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्त-वञ्ज हो-स्यास्तीति मत्वर्थीवः ठन् । सामीप्यवति । “विमान्तिके पितृन् ध्यायन्निति” “शमैः पिण्डान्तिके पुनरिति” “वसे-युष म्दृङ्गान्तिके” इति च मनुः । “तामन्तिकन्यस्ववलि-मदीपामिति” रघु । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । बृहद्राम् न० । ओषधिभेदे-स्त्री । अन्तं शेषसमीपं व्याप्नोति अन्त+कन् । पर्यन्तव्यापके त्रि० । “वेद्यन्तिको ब्राह्म-

षस्य दण्डः कार्यं प्रमाणात् । ललाटसंज्ञितो राज्ञः
स्यासु नासान्तिको विग्रह इति “पटत्रिंशदाष्टिक
वर्षं युरौ वैभेदिकं म्रमम् । तदर्द्धिकं पादिकं वा चण्डपा-
निकमेव वेति” च मनु । “जनान्ते स्याज्जनान्तिक-
मिति” सा०६० ।

अन्तिक्रान्तम् लि० अतिशयेनान्तिक अतिशयाने तमपु ।
अन्त्यासन्नं वेदे तु “तादृशेति” तिकलोमे अन्तमोऽप्युक्ताये ।
अन्तिकान्त्रय पु० अन्तिक समीपम् आश्रयते आ+प्रो-अच् ।
निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च ।

अन्तितस् अय्य० अन्तिक+तसिल् कलोप अन्तिशब्दाद्वा
तसिल् । अन्तिके इत्यर्थे “निकटं न्नन्यनितीनदूरादिति”
श्र० २,२७,१२, “अन्तित अन्तिकदिति” भा० ।

अन्तिम लि० अन्ते भव अन्त+डिमच् । अन्तभवे, चरमे च ।
“अजातशत्रुमूर्खाना वरमाद्यौ नञान्तिम । सज्जदोप-
करावाद्यान्तिमश्च पदे पदे” हितो० ।

अन्तिवाम लि० अन्ति-अन्तिके वामं वमनीयं वममस्य ।
निकटस्थाने “अन्तिवामा दूरे” इति श्र० ७,७७,४ ।
“अन्ति अषदन्तिके वामं वम यस्या सान्तिवामेति” भा० ।

अन्तेवसत् पु० अन्ते निकटे विद्यापहृणाय वसति वस-शब्द
७त० अलक्षमा० । शिष्ये अन्ते शब्दस्य पृथक्स्थितावपि
तत्समभिव्याहारभावेण तदर्थता । “वसन्निवान्ते विन-
येन जिष्णु” किरा० ।

अन्तेवासिन् पु० अन्ते निकटे विद्यापहृणाय वसति वस-
पिनि ७त० अलक्षमा० । शिष्ये “वामान्तेवासिनोर्वापि
न त्वन्यत इति स्थितिरिति” मनु “कलापिवैशम्पाय-
नान्तेवासिभ्यश्चेति” “आचार्योपसर्जनान्त्वान्तेवासीति” च
पा० । “वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासीति” दण्ड० ।
वामादेरन्तेवासिनि चाण्डालादौ लि० ।

अन्तोदात्तम् म० अन्ते उदात्त स्वरो यस्य । अन्तोदात्तस्वर-
युक्ते पदे “पश्चिमयो सर्वनामस्थाने” पा०६७त्वे “सर्व-
नामस्थाने किम् ? ष्योतिष्गत पयो रक्षेति उदात्त-
निवृत्तिस्वरेशान्तोदात्तं पदमिति” सि०कौ० । अन्ते अन्ता
पथने उदात्त । यादृशसप्तदायस्य अन्त उदात्त तादृशे
सप्तदावे “कर्मात्ततो मजोऽन्त उदात्त” इत्यधिकारे विहिते
अन्तोदात्तसरे, कार्यं पाठ इत्यादि । “घातोः” पा०
अन्तोदात्त । “गोपाद्यतश्च” इति सि०कौ० । “फिपो-
ऽन्त उदात्त” इत्यधिकारे शान्तमवाचार्यप्रणीतसूत्रै
प्रातिपदिकस्थान्त उदात्त, । तानि च सूत्राणि सि०कौ०

उत्तरार्द्धे १५१, पृष्ठादौ उपान्तानि । बाह्यसूत्रोत्पात्तानि
प्रातिपदिकानामन्तोदात्तता बोध्या ।

अन्तः लि० अन्ते पर्यन्ते वसतीति अन्त+यत् । चाण्डाले ।
“अन्त्यादपि वरधर्म स्त्रीरत्न दुष्कुशादपीति” मनु ।
“अन्ययण्डाल” इति कुसु० । श्लेष्के, चण्डालान्य-
स्थियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो
ज्ञानान् सार्यं तु गच्छति” नरसिंहचनदीनाम्नी शान्त्रपर्वत-
नामिकामिति” “शान्त्रो न विकलेन्द्रिय” इति च
मनु । “अन्त्रयण्डालादिरिति” “मत्तलपृष्ठनदीश्लेष्क-
पर्वतनामिकामिति” च कुसु० । श्लेष्कानां सर्वाप-
कर्षानभवत्तात्तथात्वम् । अवसामभवे, “जायावै पूर्व-
मारिण्यै दम्पानीनन्त्रकर्मापीति” मनु “शामाभोजेभ्यन्त्र
एव सामर्थ्यात्” कात्या० २,४,१०, “असह्युपीड भगवन् ।
अष्टमन्त्रमवेष्टि मे” इति “विसर्ज्य तदन्त्रमण्डनमिति”
च रघु “क्रियतां कथमन्त्रमण्डनमिति” कुमा० । अव-
सानञ्च दैशिक कालिकञ्च उक्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्
अन्त्याय परिक्षेदाय हित मत् । परिक्षेदकारके
वैशेषिकोक्ते विशेषपदार्थे “अन्तरी नित्यद्व्यष्टित्तिर्विशेषः
परिक्षीर्त्सित” इति भाषा० प्रत्यये परमाणूनां गगनादी-
नाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्यैव परिक्षेद-
करत्वमिति तस्यान्यत्वम् । सहायाम् स्त्री । अन्तिमे
वस्तुनि लि० । यथा मत्तलाणां मध्ये रेवती, राशीनां
मध्ये मीन, वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि । सस्याभेदे
न० “जलधिधान्य मध्य परार्द्धमिति दण्डयोत्तरा संख्ये”ति
भास्कराचार्योक्ते परार्द्धमतभागे । गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य
वामस्थिताद्दे “स्थायोऽन्यवर्गो द्वियुथान्त्रनिज” इति
श्रीला० । लग्नावधिहादशराशौ पु० चष्टेऽष्टमेऽन्त्रे भुवि-
चेन्विष्टेय इति शील० ता० । “त्रिकोशाष्टक्युक्तान्त्रपहा-
यदत् फल तथा इति ऋषोति० । अन्तेभ्य दिगा० यत् ।
शिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनायां त्रिज्ज्यायाम्
स्त्री । यथा “क्षितिज्ययैर्ब द्युयुष्य सा क्षितिचरज्य-
यैर्ब द्वियुथोऽपि शान्त्रका” । “द्युज्यैव क्षितिज्ययो-
त्तरगोष्ठे युता, यास्ये रक्षिता क्षितिर्भवति । एव त्रिज्या
चरजीवया युतोनान्त्रा स्यात् । अन्तोपपत्ति । अल
गोष्ठेऽहोरात्रलक्षितजसपातयोर्बद्धं वत् तदुदयास्त-
फलम् । एवमकण्डलसपातयोर्बद्धं तदहोरात्रलक्षसम्य-
फलम् । तदुदयास्तफलबोरनर सर्वत्र पुष्पा । अथ
यास्योत्तरलक्षसपातयोर्बद्धं तत् तन्निव तस्य व्यासफलम् ।

नवीर्वाहकृतयोर्बि संपातकाद्यादुपरितम अरुह दुग्धा ।
 कोऽन्तरगोचेऽधःस्थया कुञ्जवा युता यावत् किवते ताव-
 द्दिगर्भे, कौटद्याकाकृतयोर्नर स्यात् । दक्षिणे तु कुञ्जया
 हीना । यतस्ततोदयाकाकृत्यादधः कुञ्जा । यदकौ-
 दवाकाकृतयोर्नरं वा च कृतिरुच्यते । एवमन्त्रापि ।
 कलाहोरात्रइत्यध्यासार्थं त्रिज्याहस्त्यैरङ्गैरङ्गते तावत्
 त्रिज्याहस्तं भवति । तैरङ्गैर्विभक्तं कुञ्जा गण्यते
 तावत्त्रिज्याहस्ता भवति । अथ चरञ्जवा त्रिज्या युतो-
 वाऽन्त्रासंज्ञा भवति । नक्षत्राणां चोत्तमसंस्थानभेदः ।
 किन्त्वहानां शुभशुभतात् केचन सञ्जाज्ञतो भेद इत्युप-
 दक्षम्” प्रथिताः ।

अमृतकर्मणं न० अन्ते नाथे भवं कर्म । अन्तेऽष्टक्रियायाम् ।
 ‘जातानि पूर्वकारिण्यै दन्वाग्नीमन्त्रकर्मणि” “श्राव्यानां
 वाजनं कथा परेवासन्त्रकर्म च अभिचारमर्चनञ्च त्रिभि-
 र्मन्त्रैर्भूषोक्ति” इति “जातकर्मन्त्रकर्मणि नवमन्त्रा-
 त्तयै चेत” च मनु । “तमेनं नृतमितोऽज्ञादुपामात्
 अग्ने” इति छा० उप० अग्नयेऽन्त्र्यर्चनविजोहरति
 पुञ्जा वात्प्रकर्मणि” इति छा० उप० भा० ।

अमृतज पु० स्त्री० अन्त्रः सन् जायते जन-उ । गूरे तस्य
 वक्ष्ये मध्ये शेषभवात्तवात्सम् । “वेन केनचिदङ्गेन हिंसाज्ञे-
 ष्ट्रे वमन्त्रज” इति मनु । “अन्त्रज गूरे” इति कुञ्ज० ।
 शेषजातमात्रे त्रि० । अन्त्रयास्यजान् एव जायते जन-
 उ । रजकादिषु सप्तषु जातिषु पु० स्त्री० “रजकशर्मकारण
 नटो वरुह च । कौवर्त्तभेदमिन्द्राच सप्तैते अन्त्रजा
 नृताः” इति संहिते । “न गूरेराग्रे निवसेदियधिल्ल
 नोपस्तेऽन्त्रजंर्चभिरिति” ‘सहस्रं स्वन्त्रजक्रियाभिति”
 च मनु ।

अन्त्रजन्मन् पु० स्त्री० अन्त्र जन्म यस्य । गूरे, “प्रतिपहस्तु
 क्रियते गूदादधन्त्रजन्मन्” इति मनु । शेषजातमात्रे त्रि० ।
 अन्त्रजाति पु० स्त्री० अन्त्रा जातिवस्य । गूरे । “शरीरजं
 कर्मदोषैर्व्याति स्यावरतां नर । नाचिके पक्षिभ्यगतां
 मानसैरन्त्रजातिताभिति” मनु । चण्डालादौ च ।
 ‘अन्त्रजातिरविज्ञातो निवेशसास वेऽग्नीति” आय० ।

अन्त्रभ न० कर्म० । मोनरायो, रेवतीमन्त्रे च तयो. रायि
 चण्डालान्ते स्थितत्वात्तवात्सम् ।

अन्त्रयोनि पु० स्त्री० अन्त्रा कोभिरुत्पत्तिर्यस्य । गूरे,
 चण्डालादौ च गूदाच वस्तः गूदायामन्त्राणामन्त्र-
 योनि” इति मनु ।

अन्त्रवर्षी पु० स्त्री० कर्म० । गूरे । पटवाक्यादरवजानम्नि-
 चरे पु० । [पुष्टेऽस्य विवरणम् ।

अन्त्यानुप्रास पु० कर्म० । यन्त्राहकारकमे सप्तपासभेदे (१०८
 अन्त्यावसायिन् पु० स्त्री० “निपादस्त्री तु चण्डालात् पुत्र
 मन्त्रावसायिनम् । इत्ययानगोचरं स्रते” इति मन्त्रे
 निपादक्रियां चण्डालजाते (हरदाफराठ) इति ज्ञाते
 सङ्कीर्णार्थे स्त्रियां ङीप् । “चण्डाल” अपभ्रंशता स्रतो
 वेदेहकलाया । भागवायोगवौ चैव स्रतेऽन्त्यावसायिन
 इत्यङ्गिरसोक्तवाच्यत्वादिषु च । “अन्त्यावसायिनामन्न
 मन्त्रोयाद्यस्तु कामत” इति अङ्गिर इतिः ।

अन्त्याश्रम पुंन० कर्म० । अश्रयान्तमे भिक्षुरूपधेयान्तमे ।
 अन्त्याश्रमिन् पु० अन्त्रान्तमोऽस्त्वस इति । अश्रयान्तमश्रमे ।
 अन्त्याऽङ्गति स्त्री कर्म० । अन्त्रेऽपी शान्तिवस्य नृतस्य
 देहसंस्कारके यज्ञभेदे “अन्त्राङ्गति” इति श्रुति
 इति मङ्गिः ।

अन्त्युति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा जतिः एतन्मृत् अथ-किञ्च
 कस्योप । आषट्कारके “अहमन्त्रूतिमयोभुवनिति”
 म० १, १२८, १ ।

अन्त्येष्टि स्त्री अन्तेभवा इतिः । शान्तिवस्य नृतस्य देह-
 संस्कारार्थमिष्टिभेदे गत्समत्वात् गिरन्तेर्दाहमात्रसंस्कारे
 च । ‘पतितानां न दाह स्यात् ज्ञान्त्रेऽर्चिर्नास्तिचण्डव’
 इति शु० त० स्रति ।

अन्त्र न० अन्त्रते देहो बध्यतेऽनेन अति-बन्धने कारणे इन् ।
 देहबन्धने-“उक्ता सर्वाङ्कयो व्यामा पुषामन्त्राणि
 स्तरिभि अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीषामन्त्राणि निर्द्देशेत् ।
 इति वैश्वकोक्तपरिभाषयति नाङ्गीभेदे । “सर्द्धित्वा व्यामान्य-
 न्त्राणि पुंसः स्त्रीषामर्द्धव्यामहीनानि” सुश्रुतम् । ‘निये-
 दन्त्रविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्” “जस्यान्त्रमर्द्धपठे-
 पिभिरिति” सुश्रुतम् ।

अन्त्रकूज पु० अन्त्रस्य कूज यद्भेद । अन्त्रविकूजने पका-
 यवस्योऽन्त्रकूजं नृस नाभौ करोति नेति” सुश्रुतम् ।

अन्त्रपाचक अन्त्रस्य” दोष पाचयति । त्वचिहारे निर्व्यास-
 विषे औषधिभेदे “स्यावरसुक्रमस्यै द्विषिधं विषसञ्जते”
 इत्युपक्रम्य । “दशमिष्ठानसाद्यन्तु द्वितीयं पीडयान्त्रमिति
 स्वभिधाय “सूक्ष्मं पलं पक्षं पुषप त्वक् क्षीर शार एव च
 त्रिधासाः धातपचैव कन्द्य द्रव्यं स्रत” इति विवेकतः
 स्यावरस स्यामसुक्ता “अन्त्रपाचककर्त्तरीयसीरीयचकर-
 चाटक रश्मनन्दनवाटकानि सप्त त्वक्चारनिर्व्यासविषाया-

श्रुति" २५२ छ० श्रुत्ये उक्तम् । विवरण विषयत्वे दृश्यम् ।
 अन्धमास ग० 'आन्धिक छिद्रमागैष धीत निर्मलधा-
 रिषा । तस्य गणहानु सविधाय वेसयार (वेसम) गुतानु
 पचेत् । निगार पिरभोद्धारमन्त्रमांससदाहृतमिति
 र्वेद्यकोक्ते पक्षासांभेदे आन्धिके ।

अन्धदृष्टि उ० अन्धनिमित्ता छद्मि । सुष्ठुतोक्ते रोगभेदे
 स च रोग. सु० २८६ छ० श्रुत्ये दर्शितो यथा
 पातपित्तश्रेयसोपित्तभेदो मूलान्धनिमित्ता सप्त द्वय ।
 तासां मूलान्धनिमित्ते द्वयो पातसमये केवलस्यपित्त-
 श्रेयस्यतम. । अध. प्रकृतितोऽन्यतमो हि दोष फल-
 कोषवाङ्मोरभिप्रपद्य धमनो फलकोषयोर्द्वि जन-
 यति तां द्विभित्ताचक्षते ॥ तासां भविष्यतीनां पूर्वस्यपि
 वक्षिकटीस्यभेदेऽपि वेदना मारुतनिग्रह. फलकोषयोफ-
 शेति तन्नामिसपरिपूर्णां वक्षिमिषातता पर्यामनिमित्ता-
 गिरुज पातद्विभाचक्षते, पक्षोदुस्वरसङ्घाया प्वर-
 दाहोपपत्ती चासु ससत्यानपाकां पित्तद्वि, कठिनामत्य-
 वेदना शीता कण्डूमतीं श्लेष्मद्वि, कण्ठकोटाहतां पित्त-
 द्विद्विघ्नां, रक्तद्वि श्लेष्मद्विघ्नां कण्डूमतीभत्यवेदनां ताव-
 फलप्रकाशां भेदोद्विम् । मूलसम्भारणयोसस्य मूलद्वि
 भवति सा गच्छतोऽन्वुपर्णा इतिरिव क्षुभ्यति मूलकच्छ
 वेदनां छपपयो श्यधुं कोषयोधापादयति तां मूलद्वि
 विद्यात् ॥ भारहरणवसवद्विपहृष्टप्रपतनादिभिरायास-
 विशेषैर्वायुरतिप्रद्व प्रकृतितय स्थूलान्धस्येतरस्य चैकदेय
 हियुष्मादायाधोगत्वा वङ्गश्वसिपेस्य यन्विरूपेण
 स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्दरेण फलकोष प्रविश्य
 उन्कयोफमापादयत्वाभ्रातो वक्षिरियातत प्रदीर्घ योफो
 भवति सद्यद्भवयोर्द्वितयोद्विषति । विम्लस्य पुनराप-
 मति तामन्धद्विससाध्यामित्याचक्षते" इति । 'वष्मासात्त-
 पयुर्व्येतमन्धद्वि व्यपोहति" सुष्ठुतम् ।

अन्धिका स्त्री अदि+मन्धने स्तुन् । नाञ्चोत्ती अवेध-
 भगम्यामित्यमरटोकायां नीनकरु ।

अन्धु स्त्री अन्धते मध्यतेऽनेन अदि+भ्र । निगडे स्तोपाद-
 भ्रपणभेदे च । स्वायं कम् 'केऽप्य इति" सुसुः । अन्दु-
 कोऽप्यस्य "स्वाधिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो छिद्रवचनातिक्रमस्य
 देवताशब्दादौ दर्शनात् उंसुम् ।

अ(आ) न्दोल दोलने अद० बु० उभ० सक० शेट् ।
 अ(आ)न्दोलयति-ते आन्दुदोलत्-त । श्लुट् । अ(आ)न्दो-
 लनम् "किन्वासाभरविन्दुसन्दरभ्यां श्राक्साभरान्दोल-

नादि" श्लुट् । अ(आ)न्दोलित । चुरादेराकृतिगणस्य -
 नायसुत्प्रेक्षित स च दीर्घादि । 'आन्दोलत् न दोलने'
 इति कथिकस्यद्रुमोक्ते सुखान् इत्यन्ये तन्मूलं श्रुयम् ।
 अन्ध इतिविवथते अद० बु० उभ० धात्वर्थगृहीतकर्त्तृकला-
 द्कर्म्मक शेट् । अन्धयति-ते आन्दिधत्-त । अन्धवन्
 अन्धितः । "कनकश्वगतप्यान्धितधियेति" सा० द० ।
 इतिरत्न नेत्रेन्द्रिय मन्त्रय विनेकज्ञानश्च तद्विधातात्रवला
 कर्त्तृत्वम् ।

अन्ध ति० अन्ध-अच् । नेत्रद्वयान्द्रे एकचक्षुर्द्विने द्व नास
 प्रयोग अतुपहृतनेत्रान्द्रे च तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्ध
 द्विविध जन्मान्वा, उत्पत्ती नेत्रद्वयवामपि रोगादिना
 उपहृतनेत्रद्वयस्य उभयतैव तत्प्रयोगात् । "अङ्गुमान्-
 वधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च बन्धाः क्षुरिति" च मनु ।
 "इहैवाप्तो द्व सा लोके नौरन्ध्वैरैकनेत्रज्ञानीति" "अनन्धौ
 श्लोषपतिती ज्ञानान्धवधिरौ" तथेति अन्धान्दरम् "अन्धो-
 गगन न पश्यतीति" श्रु० गदा० "द्वयोऽन्धा इतिरेव
 मञ्जुवगत" इति सा० द० । चक्षु वक्षेऽपि आलोकादि
 सञ्चारिकारिषान्तरामानेन इतिराङ्गेष्वपि अन्ध प्रवोत ।
 यथा "दिवान्वा प्रायिन केचिज्ज्ञानान्ध्यासाया परे ।
 केचिद्विवा तथा रालौ प्रायिनस्तुस्यदृश्य" इति देवो० ।
 तत्र मेचकानां दर्शने आलोकाभावस्यैव सञ्चारितवा
 तेपा दिवान्धत्वम् । कपोतादीनां तं सूर्यालोकाभावे-
 ऽपि दीपाद्यालोकान्तरसङ्गाने रात्रावन्धता । मनुष्याणां
 दिवा सूर्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र
 इतिमत्त्वाद्धान्धत्वम् । विनेकज्ञानशून्ये "क्रोधास्यसस
 तस्य स्ववनिहृ भवितेति" वेणो० "नैवान्धत्त मदान्धविन्दूर-
 धटेति" गङ्गाश्लोसम् । "अरात्रा गाङ्गाश्लोका सम-
 रतकोविदेति" सा० द० "अज्ञानतिमिरान्धस्येति" शुभ-
 नति । परित्नाजकभेदे, तस्य "वचक्षुरचक्षुरिव वकर्त्त
 अकर्त्त इवे"त्वादि श्रुत्या वाक्त्रवस्तुदर्शनशून्यत्वचक्षुःशून्य-
 त्वोत्तोरन्धत्वम् अतएव "तिष्ठतोऽज्ञकर्त्तोरपि अस्य चक्षुर्न दूर-
 गम् । पदव्यदां भुव सङ्गा, परित्नाजन् लभ्यते" इत्यनेन
 तस्यान्धत्व परिभाषितम् । नष्टश्रवणामावाभोपयोगितया
 अज्ञोतिपरिभाषिते राशिभेदे च । 'नेत्रो द्वयो अज्ञेन्द्रश्च
 दिवान्वा परिकीर्त्सिताः । अत्रुक्कर्त्तकान्याच रात्रावन्धाः
 प्रकीर्त्सिता" इति तथा च जेनादिषु दिवा नष्टश्रवण
 क्षामः तत्र पक्षीद्वयोरस्य दिवावन्धत्वात् । निषुनादिषु तं
 रात्रौ नष्टश्रवणस्य क्षाम तत्र पक्षीद्वयोरस्य रात्रावन्धत्वात्

अन्यत्र नष्टस्य न साभ इत्येतत्परतया तत्त्वान्वयम्
भाक्तम् । अन्वयतीत्यन्वयम् अन्ध-चु० प्रेरणे णिच्-अच्,
अन्ध-करणे अच् या । तमसि अन्धकारे “अन्ध तमसो
प्रविशन्ति ये के धात्वह्नोजना इति” श्रुति । यद्यपि
ज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च “आसीदित्
तमोभूतमिति” मनौ “तमसाहृततच्चेनेति” “तमसै
वाहृत तत्त्व नानुपश्यति सूक्ष्मीरिति” च पुराणे तम-
शब्देनाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न० भेदि० ।
तस्य मनुष्याणामन्धकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये
उन्नीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्धक पु० अन्ध-एवुत् । दैत्यभेदे स च दैत्य दितौ
कश्यपादुत्पन्न तस्य वरेण महादेवैरवध्यतामापेदे यथोक्त
हरिवंशे १४५ अ० “दितिरुवाच हृतपुत्राऽसि भगवन् ।
देवैर्धर्मभृताम्बर ।। अवध्य पुत्रमिच्छामि देवैरमित-
विक्रमम् । कश्यप उवाच । अवध्यसो सुती देवि ।
दात्रायपि । भवेदिति । देवानां सशयो नात् कश्चित्
कमललोचने ।। देवदेवमृते रुद्र तस्य न प्रभवाम्यहम् ।
आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्व्वथा । अन्वालभत
ता देवीं कश्यप सत्यवागव । अद्भुत्योदरदेगे त्वा सा पुत्रं
सुपुत्रे ततः । सहस्रबाहुं कौरव्य । सहस्रशिरस तथा ।
द्विसहस्रेक्षणाक्षैव तावच्चरणमेव च । स ब्रजल्यन्ववद्यास्मान्-
न्वोऽपि हि भारत । तमन्वकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र
निवासिन । अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्व्वान् बाधति
भारत ।। हरत्यपि च रत्नानि सर्व्वीय्यात्मवलाभ्यात् ।
बाधयत्यात्मवीर्य्येण निगृह्णाश्रुरसा गणान् । स्ववेश्मन्तू-
र्ज्जितोऽत्यर्धे सर्व्वलोकमयद्भर । परदारापहरण पर-
रत्नविहोपनम् । चकार सततं मोहादन्धक पापनिन्दय ”
इति “निशितविश्रुत्सदारितान्वकमहाशर इति” काट० ।
अन्ध एव अन्धक स्वार्थे कन् । सुनिभेदे स च दृष्ट-
स्तिष्ठेऽभ्यात् उतय्यात् समतायामुत्पन्न दृष्टस्ति-
थापादन्वत्वमापेदे । तस्य जात्यन्वत्वात् दीर्घतमा इति
नामान्तरं तत्कथा भा० आ० प० १०४ अ० “उत-
य्यस्य यधीयास्तु पुरोधस्त्रिदिवीकसाम् । दृष्टस्तिर्दृ-
ष्टचेजा समतामन्वपद्यत ॥ उवाच समता तन्तु देवर
वटताम्बरम् ॥ अन्तर्वती त्वह् क्वात्रा म्भेभारस्यता-
मिति । अयञ्च मे महाभाग । कुञ्जावेव दृष्टस्यते ।।
औतय्यो येदमत्यापि पङ्कज प्रत्यधीयत ॥ अमोघरोतास्त-
श्चापि द्वयोर्नास्त्वत्त सन्धव” । तथादेव गतेऽप्य त्वमुपार-

मितमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तया सत्यक् दृष्टस्तिरुदारधी ।
कासात्मान तदात्मानं न शशाक नियन्वितम् ॥ स नभृ
तत कामी तथा सार्द्धसकामया । उत्सृजन्त त् त रेत
स गर्भस्योऽभ्यभापत ॥ भोक्तात । मा गम काम द्वयोर्ना-
स्तोह सन्धव” । अत्यावकाशो भगवन् । पूर्णञ्चाहमिहा-
गत । अमोघरोताय भवान्न पीडा कर्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव
त् तद्वाक्य गर्भस्यस्य दृष्टस्ति । जगाम मैथुनायैव समता
चारुलोचनाम् ॥ शूद्रोत्सर्गं ततो ब्रुवा तस्या गर्भगतो
सुनि । पद्मामरीधयन्मार्गं शुकस्य च दृष्टस्यते ॥ स्थान-
मप्राप्तमथ तद्रेत प्रतिहतन्नटा । पपात सहसा भूमी
तत क्रुद्धो दृष्टस्ति ॥ तद्दृष्टा पतित शुक शशाप स
रूपान्वित । उतय्ययुत्त गर्भस्यं निर्भृतस्य भगवान्दपि ॥
यन्मा त्यमीदृशे वाके सर्व्वभूतेऽस्मि ते सति । एवमात्य वच-
स्तथासमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापा-
दपिरजायत । दृष्टस्यतेर्दृष्टकीर्त्तेर्दृष्टस्तिरिवीजसा ॥
जात्यन्वोवेदयित् प्राज्ञ पत्नीं लेभे स विद्याया । तरुणी
रूपसम्भवा प्रहेषो नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जन
यामास गौतमादीन् महायथा” इति । यादवभेदे च
“सात्त्वतान् सत्त्वसम्भवात् कौगल्या सुपुत्रे सुतान् ।
भजिन भजमानश्च दिव्य देवाहध न्यपम् । अन्धकश्च
महाबाहुं दृष्टिञ्च युजन्दनम् । तेषां विसर्गात्सत्यारो
विस्तरेणैह तान् शृणु । अन्धकात् काश्यपुर्दृष्टिता चतुरो-
ऽलभतात्मजान् । कुकुर भजमागश्च शम यन्वत्सर्षपिणम्” ।
इति हरिवंशे १२ अ० । “दूत संप्रेषयामास दृष्टान्धक-
निवेशनम्, ततो दृष्टान्धका कथामिति” हरिवंश ।

अन्धकारिणु पु० ईत० । महादेवे तस्य तन्नागकत्वात्तथात्वम्
यथा हरिवंशे १४६ अ० “सुमोच भगवाञ्छूल प्रदीपान्नि
समप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्धकोरसि उर्ध्वरम् ।
भक्षसाञ्जाकरोद्ग्रीडमन्धक साधुकरुणमिति” अन्धकदन्ध-
दयोऽप्यत्र । अन्धकस्यान्धकारस्य रिपुरपहारकत्वात् ।
सूर्य्ये, चन्द्रे, वज्रौ, च पु० ।

अन्धकवर्त पु० अन्धक इव वृत्तते एत-अच् । पर्वतभेदे
गहा० छ । अन्धकवर्तीयसङ्घवे ति० ।

अन्धकार पु० न० अन्ध करोति क्-अण् उप० स० । तमसि
तञ्च तेजोद्भवसामान्याभायरूपमिति नैयायिका । नील
तमोधावतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् धावनादिक्रिया-
वञ्च इव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्र चाक्षुपप्रत्यक्षे सङ्-
कारित्वेऽपि तत्रत्यक्षे मेघकप्रत्यक्षइव न सहकारिता

बस्तुसाभाष्यादिति भेद इति भीमांसकादय । 'दिवा-
कराद्भूति यो शुद्धाद्य खीन दिवाभीतमिमान्स्कारमिति"
कुमा० "सुष्ठु हि दु खान्यनुभूय योभते घनान्स्कारेणिव
दोपदर्शनमिति" ऋक्ष० 'अथान्स्कार गिरिगङ्गराणा-
मिति" रघु । अन्स्कारस्य दृष्टिविघातकत्वं सत्प्राणमेव
तेषामेवालोकासङ्कारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनान्तु तद-
भावेऽपि दृष्टे रूदयात् । तस्य आलोकस्वरूपसङ्कारिविघटने-
नास्य दृष्टिरोधकत्वमवसेयम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-
न्तिवर्तसिद्धे अज्ञाने च । [रान्स्कारे ।

अन्स्कारमय त्रि० अन्स्कार+माचुर्थे मयट् । प्रचु-
अन्स्कारि उ० अन्स्कार तदाख्यसाधरस्यारि इत० । यिने
अन्स्कारिपुण्ड्रे ऽस्य विदति ।

अन्स्कासुहृत् उ० अन्स्कार्य अस्त्वं ऋरति हृ-क्लिप् त्रुक्
च, अन्स्कारसाधरस्य अस्त्वं हृत् रिपुर्वा इत० । महादेवे ।

अन्स्कारूप उ० अन्स्वयतोत्यन्व स चासौ कूप । सान्स्कारे
कूपे । अन्व कूपो यत्न ७४० । नरकभेदे यथा
"यस्मिन् ह्यै मूतानामीश्वरकल्पितदृष्टीनामविचित्रपरव्य-
धाना स्वयं पुरुषोपकल्पितदृष्टिर्विचित्रपरव्यव्यव्या-
भाचरति स परत्वान्स्कारूपे तदग्निद्रोहेण निपतति । तत्र-
चूयसौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुभ्यः पक्षिभ्योः सृष्टेर्भयकयूकसत्-
कल्पसत्त्विकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्त्रैश्च सर्वतोऽभि-
द्रुह्यमाणस्तमसि विहृतमिन्द्रानिर्दृष्टितरलव्यावस्थान परि-
क्रामति यथा कुयरीरे जीव इति भाग० ५५० ।
अन्वस्य दृष्ट्यभावस्य कूप इव । मोहे । सङ्घि सर्वदृष्ट-
भावसाकार इति तस्य तथात्वम् । [अन्स्कारप्राधाने ।

अन्वद्वन्द्वेण न० अन्व क्रियतेऽनेन च्च्यर्थे क-करणे स्युन् ।
अन्वतमस न० अन्वयति अन्व+अच ताव्यति अनेनेति
नम-करणे-असि कर्म० अच् समासान् । निविहान्स्व-
कारे, तदुक्तं नरकभेदे च ।

अन्वतामस न० तम एक तामस प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अन्वयतीति
अन्व कर्म० । निविहान्स्वकारे ।

अन्वतामिस्र न० तमिन्ना तमकति तमिन्वैव तामिस्रम् अन्व-
यतीत्यन्वस् कर्म । निविहान्स्वकारे । अन्वम् अन्स्कारक
नामिन्न यत्न ७४० । नरकविशेषे पु० न० । "तामिस्रमन्वता-
मिस्र महारः, रवरीरवौ नरक कालस्रत्तस्रु नृमनरकमेव-
चेत्यादिना मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये
नरके तत्स्वरूपम् । "यस्तु परविक्षापत्यक्षत्रायत्त-
वइरति च हि ऋणमन्वो दमपुत्रैरनिमदानके

आमिस्रे नरके बलाक्षिपात्तते ॥ अन्नशमाग्निपत्र
दण्डताडनघनजर्जाटिभिर्घातनाभिर्घातमानो जन्तुर्बल
कप्रसक्तमासादितएकद्वैव मूर्च्छासुपयाति तामिस्रगादे ॥
एवमेव अन्वतामिस्रे । यस्तु "वर्षासा पुरुष दारादीनुप-
युक्ते यत्न यरीरो निपात्वमानो यातनाम्नो वेदमवा
नरकमतिर्नदृष्टय भवति यथा वनश्चरतिर्दृष्टयामान्म-
क्षासादन्वतामिस्र तत्तपदिग्नि इति भाग० ५५० ॥
सांख्यशास्त्र प्रसिद्धे भयविशेषविषयज्ञेऽभिविद्ये पु० ।
तामिस्रोऽटादयथा तथा भवत्वन्वतामिस्र इति शा० का० ।
"अभिविद्यं यस्मात्स टिव्याटिव्यश्चन्द्रविभवत्वेन दृष्टिद-
यकत्वात् अस्मिमादादृष्टिर्धैर्यविषयत्वाच्चाटादयथा । तथा
हि देवा सलुचिमाटिकमदृष्टिधर्मैश्चर्षमासाद्य दम
गन्दादीन् भुञ्जाना 'गन्दादयो भोग्यासुपयासाक्षात्-
मादयोऽस्माकं असुरादिभिर्मांस उपचानिषतेति विश्वति
तदिदं भयमभिविद्येयोऽन्वतामिस्रोऽटादयविषयत्वादाटादय-
धेति" शा० की० । वेदान्तिवर्तसिद्धे "देहे नेते अहमेव
नतोऽक्षीलेव" इत्ये अज्ञाने च ।

अन्वत्वं न० अन्वस्य भाव । नेत्रघाते अक्षुव सपाङ्गावाभयै
"एकादयेन्द्रवर्षा" इत्यादि शा० का० (४६) व्याख्याने
कीस्रयाम् "बाधियं कुशिताम्बलजडताऽजिमता तथा ।
मुक्ता कीस्रपङ्कजलक्ष्म्योदावर्षमन्दा इत्यादिना श्रीला-
दीना क्रमेण इन्द्रियाणां घातोदर्यति ।

अन्वपूतना स्त्री १८४ सत्यतोक्ते नाशयङ्भेदे "अन्वपूत
प्रथम अन्वपूतकार एव च यजुना देवता चैव पूतना चान्-
पूतने" लुङ्गिह्ये । "योहेति क्षममतिवारकासहिष्कार्दोर्षि-
र्ज्वरसङ्घताभिरर्द्धमान इवर्षा सततमधगयोऽभुगन्विक
मूर्ध्वरभिवजोऽन्वपूतनार्त्तमिति" तद्वचस्रकम् ।

अन्वमूर्धिका स्त्री अन्व दृष्ट्यभाव सृणाति स्र-सुन् दीर्घ ।
देवतादृष्ट्ये तत्सेवेने हि अक्षुग्रत्ता भवतीति वैदाकप्रसिद्धम् ।
अन्वमूर्धिविष्णु लि० अन्वोऽन्वोभवति मू-अन्वर्थे विष्णुर् ।
अन्वोभवितरि ।

अन्वमूर्धावृक लि० अन्व अन्वर्थे भू-सुबन् । अन्वोभवितरि
अन्वम् न० अद्यते अद-असुन् तुम् धव । योदने-
अन्वताम्बरोदया । हिजातियेवेव वदेतदन्ववा" किरा०
'विपानं शुक्रमन्वस इति" बलु० १८,७५ ।

अन्वाहि उ० अन्वोऽङ्घ्रिरिव । (कुचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।
अन्ववर्द्धन् उ० अन्व सूर्यमकाशरहितत्वात्प्रकारं धर्म
यत्न । भायो सप्तमे स्तब्धे । 'नरदिन्द्र वरभभ' कान-

ज्ञोमानुषोतिपा. देवोविशोऽन्ववर्त्मा च स्वम् सप्रम व्या
भुवादिति" पुरा० ।

अन्वातमस न० कर्म० अन्वोऽपीति दीर्घ । निविडान्व-
कारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्विका स्त्री अन्वयति अन्व-प्रेरणे णिच् खुल् । द्यूत-
क्रोडायाम् तथा हि जनः अन्वइव विवेकयून्य क्रियते ।
सर्पस्याञ्च तस्याद्यान्वसेपनात् दृष्टिचय वैद्यकप्रसिद्धः ।

अन्धु पु० अन्व-क्त । कूपे । कूपतस्यच्छिद्रवत्त्वात् पुं चिञ्चे च ।
“भाकूपान्निपादपायुस्तुसंज्ञान्याहुर्मनीपिय” इति शा०
ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा० चि० ।

अन्धुस पु० अन्व-उलच् । शिरोषष्ठ्ये । तत्पुपुपर्दर्यनात्
वियोगिनामन्वत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध पु० अन्व-रन् । देशभेदे स च देशः । “जगन्नाथाद्द्वै-
भागादवाक् श्रीचमरात्तकात् तावदन्नाभिधोदेश इत्युक्तः” ॥
वैद्वेहेन कारावरस्य स्त्रियास्तुपादिते अन्वयभेदे च ।
व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यनेन अन-नन्, अद्यते इति अद-क्त वा
“अन्नास इति” पा० निर्देशात् अन्नार्थतया न जग्धिः ।
ओदने, खिद्यन्ने, “यस्यं क्षेत्रगत प्रोक्तं सत्तप धान्य-
तुच्यते । आम त्व विसृप्तं ज्ञेयं खिद्यन्मद्यदाहृतम्” इति वसि०
श्रु० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
त्वम् । तन्नामाद्येऽपि अन्नयन्दप्रयोगे “आमाद्यं हरये
दत्त्वा पक्तं कृत्वाथ खादयेत् । षट्दर्भसहस्राणि विठ्याया
जायते क्षमिरिति” पुराणे “धाण्डालाद्यं भुञ्ज्या त्त्रिरात्र
सप्तपसेत् सिद्धं भुञ्ज्या पराक” इति विष्णुस्मृतौ, आदित्या-
ज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्न ततः प्रजा” इति मानवे च तत्र प्रयो-
गात् “खिद्यन्मद्यदाहृतमिति वशिष्ठीस्तिस्तु परिभाषार्था
न त्व तन्नात्स्यैवाद्यतावोघनार्था । अतएव “अन्नमात्रित्व
मापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे” इत्यादिनिषेधे आमाद्य-
भक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि “अन्नानि
विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे” । इत्युपक्रमस्य अष्टादश-
विधानि धान्यान्यभिधाव “अन्नवर्ज्यमते देवि । एतान्येष
विवर्ज्ये” इत्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्यं नृते तेषां वर्ज्यनी-
यत्वामिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्ययन्दे वक्ष्यन्ते
“अन्नमयितं तेषां विधीयते तस्य यः स्वविद्योषात्सत्परीषं
यन्मध्यमस्तन्मास योऽण्डिष्ठस्तन्न” इति श्रुत्या “अन्नमयं
हि सोम्य भग इति” श्रुत्यन्तरोक्त समसोऽन्नमयत्वं यत्
समर्थितं तत् सर्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । ततश्च “राजाद्यं

तेज आदत्ते” इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । ‘शूरेषु
दासगोपालकुलमिताईषीरिणः । भोव्यान्नाः नापितस्यैव
यथात्मान निवेदये” इत्यादावपि दासादेर्भोव्यान्नाप्रति-
प्रसव अष्टादशाद्यविषयएव दासादयश्च सकीर्षुजातिभेदा
पराशरोक्ता नेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
“गोरयं तिलसक्तुं च तिलपिययाक्रमेव च । अपूपान् भक्ष-
येत् शूद्राद्यन्नान्यत् पयसाद्यतमिति” संवर्त्तवचनन्तु आपाद
शूद्राद्यन्नित्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । “कन्दुपक्ता तैलपक्ता
पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्राद्यभुजा भोव्यानि मनु-
व्रथोदिति” हारीतवचने अयूद्राद्यभुजा मिति विशेषणा-
त्तथावगते एयमेव प्रा० विस० । ‘अन्नं हि भूतानां त्रेहं
तप्यात् सर्वोपधस्यते” इति श्रुतौ अन्नस्य सर्वोपधिरूप-
त्वोक्तेः सर्वेषां ग्रीह्याद्योपधीनामन्नत्वं व्यक्तसक्तं “प्रथिव्या
ओपधय ओपधियोऽन्नमिति” श्रुतौ च ओपधिनभावस्य
अन्नत्वसक्तम् “अद्यतेऽदन्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते”
इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । प्रथिव्या, तस्याश्च अन्न-
हेतुत्वादन्नशब्दाच्च्यता । “अन्नोऽन्नमिति श्रुते” “यत्
कण्यं रूपं तदन्नस्येति” छा० उप० श्रुतेषु । अत एव
भाष्यकृता “हृन्नाहमिमास्तिष्ठो देवता” इति श्रुतौ इदमा
तेजोवन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके
च निरुक्तं तस्य च “दृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति” मनुना
अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्ते
उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् “आपोमय प्राण” इत्युक्त्वा
तत्समर्थनाय “आपः पीतास्तेषां विधीयन्ते तासा
यः स्वविद्योषात्सन्मूलं योमध्यम तन्नोहितं योऽण्डिष्ठ
स प्राण इति छान्दोग्येऽपि प्राणहेतुत्वसक्तम् । तथा
“घोडगकलो वा असौ एरुप” इत्युपक्रम्य “पञ्चदशाहानि
भायीः काममय पित्रापामयः प्राणो न पिबितो विच्छेत्-
स्यते” इति तत्रैव जलपानामावे प्राणविच्छेद उक्तः ।
प्राणानन्दहेतुत्वाहा अन्नस्य तथात्वम् यथा “आपो वा
अन्नाद्भूयसस्तन्माद्यदा दृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणा
अन्न कषीयो मविष्यतीति अथ यदा सुष्ठुद्विर्भवति आन-
न्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं नञ् भविष्यतीति छा० उप० ।
सूर्ये पु० सि० कौ० तस्य अन्नहेतुदृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् “आ-
दित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्न ततः प्रजा” इति मनुना तत्रेह-
त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० “स्त्रियोऽन्नं
पयवोऽन्नश्च विद्योऽन्नश्च महीक्षितामिति” मनुः । भक्ष-
द्वये च “प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकृत्ययत् । स्यावदं

जङ्गमक्षेत्रं सर्वं प्राप्य भोजनमिति" मनुना जङ्गम-
स्थापनमोक्तं ।

अन्नक्रियं न० ६३० । अन्नपाकगच्छे तदाभावे अन्नमभेदे ।

अन्नकोष्ठं पु० अन्नस्य मोक्षार्थं देः सस्य कोशमिदं अन्वये कर्तुं ।
(२८) इति स्नाते धान्यादेः स्थापनमोक्तं ।

अन्नदत्तं लि० अन्नं ददाति दा-क । अन्नदातारि "चारि-
त्वात्प्रमात्रेति सुप्रमत्तमन्नदत्त" इति मनुः । अन्नपूर्णाग-
देभ्योभेदे स्त्री तन्पूर्णादि अन्नदाकस्यस्योऽन्वयम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पानितो दास । अन्नदासनाभेन
माप्रदासते भक्त्यागं (पेटभाता) अन्नस्य दासमते च,
'अन्नस्य पुरयो दास' इति भारते पुरस्य अन्नदेताभे
दासमोक्तं ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिषेधादित्यत टोषः पाप-
विशेषं भाग्यवैषम्यं वा । अमलनामलजानिते अन्नाद्या
अपतिपरजानिते च पापहेतोर् अन्नस्य भोजनतथाशुभं न्यक्तं
च टोषभेदे "आसन्नादन्नदोषाश्च सन्नु निम्नां जित्प्राप्ति"
मनुः । अमलनामलजानि द्विविधाभिः कस्यादौ निवृत्ततया
उक्तानि, तानि च अमलनामले यन्मने । वैद्यके रोग-
निदानतया उक्तानि च, तानि भाग्यवैषम्यस्यादन्नदारा
रोगनिदानतया वैद्यके प्रणिहानि यथा मन्वाने शुभ-
सादीनि ।

अन्नपाक पु० ईत० । अन्नस्य मोक्षार्थं भोजनदहनस्य
विक्रियतुङ्गनामपाररूपे पचने, भुक्तादीस्य जठरान्नेन रस-
रक्षादिरूपान्तरापादने च तत्र औक्कपाकं अन्नपु परि-
स्थापनपूर्व्यां घनापनादिसौकरिणम् । जाठरपाको यथा
पदाद्यादौ योगार्थं । "आद्युष्य भुक्तमाहारं च वायु
कुरुते द्विधा समविश्याममध्यन्तं पृथक् किञ्च पृथक् जलम् ।
अग्नेर्हृत् जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्थाप्य सद्य
प्राप्य स्थित्वान्नि धमते गर्भे । वायुना भ्रायमानो-
ग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सम-
न्नात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्कं पृथक् किञ्च
पृथक् जलम् । रसेन तेन ता माद्धी प्राणः पूरयते पुनः ।
मत्तवैयानि समुखांस्तान् देहं समन्ततः । रसं च माद्धी-
सम्यस्य यतीरे चोद्यन्ना भृशम् । पच्यते पच्यमाणस्तु भवेत्
पाकहयं पुनः । चम्पानिद्यं समन्नात् रुधिरश्च प्रजायते"
इति त्र्यगदिवातपाकसु ८६ पृष्ठे उक्तं ।

अन्नपानं न० अन्नस्य अन्वयवार्थ्यमात्रस्य पानसंगभोगः ।
यावददनीयादिमन्थे, "अथातोऽन्नपानविविधाध्याय व्या-

स्थापनाम्" इति प्रतिपाद्यते "अन्नाद्यितपीतकांश्चकादि-
तस्य नामादन्नात्प्रयोगेति" इत्यने उक्तत्वात् अन्वयवार्थ
पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यदा । देवभेदे 'अन्नपूर्णे' इत्यादि । यद्
प्राप्यमन्त्रे । अन्नपूर्णाद्यन्वयार्थं भिक्षाभेदे इति पारमर्शोति,
गङ्गाचार्यम् । यथा च काशीचरार्थार्थं काशीचरत्वे
एतन्नाभूदिति चर्कम् ।

अन्नपूर्णोत्तरी स्त्री भैरवभेदे, तन्नामारेण्यत्वात् विरक्तम् । अन्न-
पूर्णादागपि "भिक्षां देहि कृपावतीकनकरी माता-
पूर्णेऽर्पयति" यद्वाचार्यम् ।

अन्नप्राशनं "न० प्रकृतं विधानेन प्रथमभाग्यं प्राप्तं इत० ।
पञ्चात्ममागादी मानकारेविधानेन प्रथममन्नभोजने ।
अन्नेऽन्नमाग्नं भाषि उद्येत् अन्नं पुष्टे" इति मनुः ।
"ततोऽन्नप्राशनं घटे भाषि चार्च्यं यथाविधि । "अन्ने
नाम्यं कर्त्तव्यं गृहेत् अन्नं पुष्टे" इति कृष्णनरम् । यद्
इति अन्नकस्य इति उच्यते । तन्नामं विधेयं कर्म-
चिन्तामयी । "अन्नस्य प्राशनं चार्च्यं भाषि चोद्येत्
पुष्टे शोण्यान्तं पशुमे भाषि चान्ने प्रजयी" इति ।
तत्र विकृतित्यादि यथा

"घटे भाषि विधाकृते शुभकृते रिहतेरे वा तिसौ लीला-
दित्यसितेन्दुजीरदिपसे पसे च हृष्येतेरे । प्राजेवादिनि
पीत्युष्येऽन्नपुर्णादिपट्टकोत्तरैराम्येवापतिपरंप्राभं च नि-
तरामपाटिमद्यं शुभं इति, मुञ्ज० भी० । प्राजेवाद्यव
रोक्षण्यादय ४२, ७, ८, २७, १, २२, २२, ११, १४, १४,
१६, १७, १८, १२, २१, २६, १, २०, १०, । तदाचतकि-
तानि नचत्वाच्च तत्र । विहितानि । तत्र मूर्च्छानि ।
"द्वादशीसप्तमीमन्दारिकापु पशुपर्युष्ट । नवनावुर्वावोह-
न्यात् यिन्मनामममममम् । कर्मणि० । "नेत्रं चर्चयत
वर्जये" दित्युक्तेनेत्रनेत्रेवापि तत्र वर्जयता ।

अन्नभक्तं लि० अन्नाद्यं भक्तं दातः । अन्ननाशनदानेन प्रतिपा-
दिते दासभेदे भक्त्यादेः विरतिरस्य दासभन्दे इत्या ।

अन्नमयं पु० अन्नस्य विचारः अन्न-विचारार्थं मन्त्रः । अन्न-
रीरे । अन्नमयरीरस्य अन्नविचारत्वाद् अन्नमयत्वम् अन्नमयरीरम्,
'पितृभुक्तावजाहीर्यात्कालोऽग्रे नैव वर्द्धते, देहं शोऽन्नमयो-
भाक्ता प्राक् चोर्ध्वं तदभायत इति' इत्युक्तिः । "यदा एव
पुरयोऽन्नरस" इति श्रुती अन्नरसलोकेवास्य अन्नमय-
त्वम् । "अन्नाद्देहं देतश्च पुरवः" इति श्रुतौ च देहस्याप-
मयत्वे प्रजादीर्घयति ॥ अन्नविकृतिमाने लि० । "अन्नमयं

हि सीत्य । मन्" इति श्रुति विपरणं कोशगदे । अन्न-
प्रकृत्यन्तेऽस्मिन् "तत् क्षतवचने" पा० मयट् । अन्न-
प्रचुरे यत्तादौ "अन्नमयोयस" इति सि० कौ० ।

अन्नमल न० पु० अन्नस्य मल किट्ट । निम्सारितरसभागभेदे
(सिटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "यर्चस्तः मल" इति सि०
कौ० । सुरायाश्च "सुरा वै मलमन्नाना पुरीष मलरुच्यते ।
तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्वस्य न सुरा पिबेदिति"
मा० वि० स्मृतिः ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारायः स्वादो वा । भुक्तस्य अन्नस्य
सारायै "सवा व्ययं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुति अपथ्यै
सक सभङ्गे व्याधिरन्नरसे यद्येति" वै० । रसस्तु जठरा-
नवेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारायः । अन्नपाकशब्दे
तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वादो च ।

अन्नधिकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितादिषु सप्तसु
धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-
वेवास्तु मयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्ले रा० नि० ।
शुक्लोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-
न्यम् । अत एव "अन्नादेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस
उत्पत्तिर्दीर्घता सा च परस्परयैव ।

अन्नाद लि० अन्नमकुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-
भोजनसामर्थ्यावति दोषान्नी । "अन्नवानन्नादोभवति य
एवं विद्वानिति षा० उप० । "अन्नादः दोषाग्निरिति"
शा० भा० । "त्विपिमानर्षधितमान् यशस्वी ब्रह्मवर्षस्य-
न्नाद" इति कात्या० ३, २, ५ । अन्नभक्षके लि० "टिह-
धाणजित्यादि" पा० स्मृतौ व्यादान्योक्तद्वितसाहचर्यात्
तद्विताप्यन्नादेव ङीप् अन्यतोऽन, तेमात् स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् लि० अन्नमपत्ति अद-णिनि इत० । अन्नभक्षके । "भक्षेण
वर्त्तयेच्चित्यं नैकाद्यादौ भवेद्भ्रतीति" मत् स्त्रिया ङीप् ।

अन्नाद्य न० अक्षरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अक्षरूपभक्ष्ये । "अग्नि-
सन्नादमन्नाद्यायादधे" य० ३, ५ । अक्षमाद्य यस्य । अक्ष-
प्रवृत्तौ लि० "अन्नाद्याय व्यूहस्य सोमोराजा यमागमदिति"
दन्नाधायनमन्त्रः । "अपाद्येभोदक्षेण वा" इति मत् ।

अन्नायुस् लि० अक्षमायुर्जीवमसाधनमस्य । अन्नजीवने "स
एषोऽन्नरा स होवद्वायुराधायुर्वा एष यद्वायुरिति" ऐ०
उप० । अमायुरन्नमन्यमायुरन्नजीवक इत्यर्थः ।

अन्नावृध लि० अथ वद्धतेऽनेन एध-करणे क्तिप् ईत० पूर्व-
पददीर्घः । अन्नवृद्धे । "अत उवा पितृभ्यतोऽजनिनी-
रसावधं प्रतिपरन्प्रैरिति ष्ट० १०, १, ४, ।

अन्नाद्येन न० अन्नस्य विधानेन आद्येनम् । अन्नप्राप्त्यर्थे ।
अन्य लि० अन्न-अन्नप्रादि० य । भिक्षे, सद्ये च ।

"उत्थित हृद्येऽन्यच्छ फवन्नेभ्यो न किञ्चनेति" रघु ।
"शरीरेण सम नाथं सर्वमन्यद्भि मश्चति" हितो० ।
"अन्यदुष्कृद्गुणं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्तितमिति" भाष-
धन्यास्त्रागुणरत्नरोहणभुवोघन्यास्त्रदन्त्यैव सेति" सा० द०

सद्ये अन्योक्ति सद्यस्येऽस्य सर्वनामता । "नाम्ये
सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रतिरुतमिति" या० । "व्याप्ति-
साध्यवदम्यस्मिन्निति" भाषा० । 'हृत्तद्वन्नेपा या शत-
क्रतोरिति ष्ट० ८, १, १४, अन्यस्मिन् यूप्, निदधाति
रेत इति ष्ट० ३, ५, १७ । इत्येऽन्यस्य न तत्कार्यम्,
'साध्यन्यानां सखिद्विषे" इति सु० बो० जसि त वा
साध्यन्ते-साध्यन्ता । तस्येदमित्यर्थे ष्ट डक् । अन्यदीय ।

अन्यकारुक् प्र० अन्यत् करोति क्त-उण् स्वार्थे कन् कारुक् ।
पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारुके लि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव खव्यापराक्षम चित्तं कर्म० ।
विषयालोचनसमर्थे चित्ते । ईत० । अन्यमनस्ते लि० ।

अन्यत् अय्य० । अन्न-वा० यति । अन्यार्थे । "द्वै-
दत्तोगच्छति अन्यञ्च यद्दत्त" इति गण० मही०
खरादिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम लि० अन्य+इतमइति, सङ्घबोधम् । बहूनां मध्ये
निर्द्धारिते एकस्मिन् । न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकभेदवति तच्च तद्विज्ञत्वे सति तद्विज्ञत्वे सति तद्विज्ञ-
भिन्नत्वम् । यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-
त्वभेदो पटपटगृहेष्वेव, तद्विज्ञेषु सर्वत्र तत्त्वभेदस-
पत्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्न
पटार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-
ज्ञावन्तएव भेदाः स्यादृश्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-
वच्यमेवान्यतमशब्दार्थः । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अय्युत्पत्तौ
प्रतिपदिके इति" कैयटः । तेनाम्यतमस्य न सर्वनामका-
र्यम् "किवसदोनिर्द्धारणे इति" पा० कियञ्चङ्गोऽन्यत
इतरादिविधानभाषाद् उतमान्तात्वं अतोऽय्युत्पत्तत्वं ।
इति भा० प्र० उ० । अतएव सर्वनामसंज्ञाद्वारे इतरइत-
मान्तयोश्चङ्गोऽपि अन्नतरशब्दस्य प्रथमपक्षम् ।

"कस्मादिषट्कान्यतगतं नारकत्वमिति" शारदाम्भरी
"अथ प्रवृत्तयोऽन्यतमो हि दोष" इति सुश्रुतम् ।

अन्यतर लि० अन्य+इतर उ० बो० । इदोर्मध्ये निर्द्धारिते
एकस्मिन् । न्यायमते भेदद्वयादिष्वन्यप्रतियोगिताकभेदवति

भाव कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पञ्चभावे ज्ञाने यत्पञ्चभावविज्ञानम् ॥ अनक प्रति पूर्ववर्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमयापि यद्भवेन्नियतावश्यक-पूर्वभावेन ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वाटिकमाटि-मम् । घटादौ, दण्डरूपमिदं द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ ततोयन्तु भवेद् व्योम कुलालजमकोऽपर । पञ्चमो रास-भादि स्यादेतेष्ववश्यकत्वस्यो” इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थे पु० अन्योऽर्थे कर्म० दुक् । भिन्नार्थे । इत० इत० वा अनर्थार्थ अन्यस्यायेन वाऽर्थे पु० । अन्य अर्थोयस्य अन्यार्थ भिन्नार्थके त्रि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति” अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काष्ठे दा । अन्यस्मिन् काष्ठे इत्यर्थे

“अन्यदा भूषण पु सा जमा लक्षोव योपितामिति” माध०

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा इक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-साया इत० । अन्यस्य वाच्छायासु अन्यसाभाषये ।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशी इक् । अन्याशीर्षादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ईत० ईत० वा । अन्या-शीरित्येव । अन्यास्य अन्येन वाऽन्यास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्या स्त्री अन्यस्मिन् व्यास्या इक् । अन्यस्मिन् व्यास्यासु अन्यस्यास्या इत० । अन्यास्येत्येव अन्यस्यास्यायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थित इक् । अन्यरूपास्थिते इत० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गृहा० इक् च । अन्यसम्बन्धिनि अन्यदत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुक इक् । अन्य-विषयोत्सुकिते । अन्येन उत्सुक इत० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या कति इक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य कति ईत० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् राग इक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा राग इत० ईत० वा । अन्यराग इत्येव अन्याकरणे अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया नाटभिन्नया पुष्टः सर्वमाप्तौ हस्यौ पुंस्त्राव । कोकिले “अन्यपुष्टा प्रतिकूलगन्दा ओद्वर्षितस्त्रीरिव तास्यमानेति” वृषा० । “बलिपुष्ट-बुद्धादिवान्यपुष्टैरिति” माध० ।

अन्यपूर्वा स्त्री अन्यः पूर्वो वस्याः । पूर्वपतिभरणादौ

पद्यात् कृततद्भिन्नपत्तिकाया पुनर्भूक्तियाम् । अन्यपूर्वा च भद्रविधा यद्योक्तं मारदेन ‘परपूर्वा स्त्रियस्तन्वा-सुप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूक्तिविधा तासा स्त्रीरिणी तु चतुर्विधा । कन्यैवाक्षतयोभिर्या पाण्ड्यहृष-द्रूपिता । पुनर्भू-प्रथमा प्रोक्ता पुन सस्कारकर्मणा । देवधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यर्था सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता” (उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) ।

“असत्सु देवरेषु स्त्री मान्द्वैर्या प्रदीयते । सवर्षाय सपि-रुहाय सा ततोया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता या पत्यायेव तु जीवति । कामार्धमान्द्वैतन्वग्रथमा स्त्रीरिणी तु सा । कौमारस्मृतिस्तुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुष श्रिता । पुन पत्युर्गृह यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । नृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्तर कामात्सा ततोया प्रकीर्त्तिता । प्राप्तौ देवाङ्गनप्रोता क्षुत्पिपासाहरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधा कात्यायनेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवा कन्या वर्जनीयाः पुला-धमा । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्नि परिगता या च पुनर्भूप्रमथा च या । इत्येता कायस्मिनेनोक्ता दर्शनि वृक्षपग्निवत्” इति । अन्यपूर्वार्थेदेनञ्च युगान्तरविषय-मिति माधवाचार्यादय “नष्टे नृते प्रव्रजिते ह्येवै वा पक्तिपतौ । पञ्चसापत्सु नारीणा पतिरन्योऽभिर्धयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थाप्रमात् । कश्चियुगेऽपि तत्कर्त्तव्येतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र इत्ता-मले तत्तद्व्यन्ये एवावगन्त्ये । अन्यस्वामिकमालेऽपि “मत्प्रभृतिभिर्मान्द्वैर्भुक्ता यद्यपि राजभि । तदाभ्यन्य-पूर्वैव तस्मिन्नासीत् वस्तुन्वरेति रघु । तत अर्थआदित्वाट्-अन्या पूर्वा यस्य वा । तत्परिणेतारि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यारूपभवने अन्यरूप-विषयभावे च । मा० प्यञ् । अन्यभाव्य तद्भावे म० ।

अन्यसृत् पुंस्त्री० अन्यया भियते नृ-कर्मणि क्त्प् । कोकिले । अन्यसृत् पु स्त्री० अन्यया नृत् । पुष्ट । कोकिले । ‘कलमन्-नृतासु भाषितमिति’ रघु । अन्यपुष्टमाले त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वपात्रविषयपरि-हारेण उत्कण्ठया व्याकुलोभावेन अन्यत्वास्तचित्ते । वा क्त् । अन्यमनस्त्रोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

अन्यमादण्ड पु० अन्यस्या मातृजायते जंन उ ५१० पुं वदु ।

१. अत्रे कातरि "असदृष्टमपि च दृशात् सदृष्टो नान्य-
माहज" इति याज्ञ० तादृशभगिनया स्त्री ।

अन्यलिङ्ग पु० अन्यस्य स्वगिणोप्यस्य निङ्गमिञ् लिङ्गमस्य ।
विशेष्यलिङ्गात्कारिलिङ्गके शब्दे । १। कृ० । अन्यलिङ्ग-
कोऽप्युक्तायै "देया मग्नान्यलिङ्गका" इति मग्न ।

अन्यवर्ण पु स्त्री अन्यो वर्गं यस्य । सविजातीयवर्णे
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रिय कृत्तियस्य वैश्यजातिरित्यादि ।

अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा इति वट-
एणि । हीनप्रतिज्ञे वादिनि-प्रतिज्ञादिभ्यश्च । 'अन्यथादो
क्रियाहेपो नोपस्याची निरुतर । आहृत मपलायो च
हीन पञ्चविधः सृष्टः' इति नारदसंहिता ।

अन्यविवर्द्धित पु स्त्री० अन्यथा समाहृतिभ्रया विवर्द्धितः
पुङ्ग्व् । कोक्तिरे । परवर्द्धितमात्रे त्रि० ।

अन्यव्रत त्रि० अन्यत् वैदिकाङ्गिन्न व्रत कर्म यस्य । कृति-
भृति-विहितव्यतिरिक्तकर्मकारके अक्षरादौ यथेष्टाचारि-
मानुषे च । 'अपहेपो अपहृरोऽन्यव्रतस्य षट्० ५, २०२,
४ कर्मां द्युरभि नो दमन्तुरन्यव्रतोऽमानुषः षट्०
१०, २२, ८, ।

अन्यशास्त्रे पु० अन्या स्वाध्यः यभिन्ना शास्त्रा वेदभागभेदो यस्य ।
स्वाध्यायवेदशास्त्राभिन्नशास्त्राध्यायिनि "अन्यशास्त्रोद्भवो-
दत्तो ष्टहीतसोपनायित" इति दत्तक० च० सृति ।
श-कृ० । अन्यशास्त्रकोऽप्युक्तायै । स्वशास्त्रासत्सृष्ट्य
अन्यशास्त्राभ्येतेरि च । स्वार्थे कन् । शास्त्रारण्ये ।

अन्यसाधारण त्रि० अन्येन साधारणः । अन्येन सदृशे,
'अथ प्रसिद्धं यगसे हि सुसामनन्यसाधारणमेव कर्मोति"
४० अन्यस्य साधारणवति स्वपरस्वत्वात्सदीभूते साधारणे
विज्ञादौ ।

अन्यादृश त्रि० अन्य इर पश्यति अन्य+दृग्- "कर्त्तरि
दृन्" पा० उक्ते कर्मकर्त्तरि क्स्, कर्मणि सक्
इति सु० बो० । अन्यादृशे । किन् । अन्यादृगप्यत्
स्त्रिया ङीप् । कञ् । अन्यादृशस्त्रायां "इमे नूभमीतया
अन्यादृशा" इति आ० उ०प० । स्त्रिया ङीप् ।

अन्याय पु० न्यायो विचार, सङ्कति औचित्य, प्रतिज्ञादिपञ्चक-
प्रतिपादकशास्त्रस्य अभावायै न०त० । विचाराभावे
सङ्कत्यभावे, अनौचित्ये, मञ्जाङ्गन्यायभावे च न्यायशब्दायै
त्वधिकं पश्यते । न०ब० । विचारान्ये, औचित्यान्ये,
असङ्कते, प्रतिज्ञादिपञ्चकशास्त्रान्ये च त्रि० । "अन्या-
येनापि त यान्त येऽनुयान्ति समासद" इति सृति ।

"अन्यायेनापि यमुक्त बह्वन्यव्यगतानि चेति" नारदसं० ।
अन्याय्य त्रि० न न्याय्य । न्यायादनपेतभिन्ने अतुचिते ।
अन्यार्थे पु० अन्योऽर्थे वा दुर्गभावे । भिन्नार्थे । अन्योर्थ-
व्यभिधेयं प्रयोजन वास्य । भिन्नाभिधेयवाचके, शब्दे
भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च त्रि० ।

अन्यून त्रि० न न्यूनम् । हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च । "अन्य-
नानतिरिक्तवृत्तत्वमवच्छेदकत्वमिति" न्यायप्रकरणम् ।

अन्यनाधिक त्रि० न न्यून भाष्यधिकम् । समानभावप्राप्ते
न्यूनधिकतारहिते ।

अन्यनानतिरिक्त त्रि० अन्यून अहीन अनतिरिक्त
नाधिक विशेषणयोरप्येकस्य विशेष्यताविश्लेषा क० ।

समाने । "अन्यनातिरिक्तज्ञातीं योषित शौच्यदर्शना-
मिति" सृति । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तत्वमिति न्या० प्र० ।

अन्येद्युक्त् त्रि० अन्येद्यु अन्यस्मिन्नहनि भव कन् उदु
पधत्वात् पत्यम् । अन्यदिवसभने । "अन्येद्युक्त्सहो-
रात्रादेककाल प्रवर्त्तते इति" सुश्रुतम् ।

अन्येद्युस अव्य० अन्यस्मिन्नहनि अन्य+एद्युस् । अन्यदिवसे
इत्यर्थे 'परेद्यव्यद्य पूर्वैद्युरन्येद्युसापि चिन्तयन्निति"
मट्टि "अन्येद्युरात्मातृषरस्य भावमिति" रघुः ।

अन्योढा स्त्री अन्येन ऊढा । परकीयनायिकायाम् "यात्रादि-
निरताऽन्योढा कुचटा गलिततल्पमिति" सा० द० ।

अन्योदर्य्य पु० अन्यस्मिन् समाहृतिभेदे उदरे गर्भे भव
उदर+यत् । एकपितृके भित्तमाहृके वैमात्रेये आतरि ।
"अन्योदर्य्यस्तु संवृष्टी नान्योदर्य्यधिग्न हरेरिति याज्ञ०
सृति । तथामगिन्यां स्त्री । अन्योदरजातमात्रे त्रि०
अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्याने आहउन्नादीनामपि
अन्योदर्य्यपदार्थतया दायधिकार उक्त ।

अन्योन्य त्रि० अन्य+कर्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकर्त्तृभे)
द्वित्वम् पूर्वपदे सुच । परस्परार्थे । "अन्योन्यसत्प्रीङ्गव
उत्पलाभ्यः स्तनद्वयं पाशुषु तथा प्रहृष्टमिति" "अन्योन्य
ससक्तसङ्घृष्टियामम्" "अन्योन्यसंस्पर्शनिमीक्षितायौ"
इति "अन्योन्यकोटानि विशेषनानिमीति" च कुशा०
कृतद्वित्वस्यापि सर्वनामता तेनान्योन्यस्यै इत्यादि ।
"अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्येति" शारी० भा० ।
"तानेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिवितौ" इति इ० उ० अन्यो-
न्यस्या एवैतच्छ्रिया प्रतिवित्तमाय इति कौ० प्रा०
"अन्योन्यप्रसभयोरैकक्रियायां करणं घतनि" लुक्प्रथमस्यै
थर्वात्सङ्कारभेदे न० । "तया वा योजते तन्मी तथा

त्वमपि शोभसे । रजन्या शोभते चन्द्रसन्द्रेणामि व
यामिनी" सा०६० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मित् अन्योन्यतादात्म्या-
ध्यास आरोप । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे
यथा अन्त करणे चेतनाध्यास, चेतने वा अन्त करण
तादात्म्याध्यास "जलव्योम्ना घटाकायो यथा सर्गस्तिरो-
हित । तथा जीवे च कूटस्य सौन्द्योन्याध्यास उच्यते"
इति उक्ता ।

अन्योन्याभाव पु० अन्योन्यस्मित् अन्योन्यस्य अभाव ।
भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति,
मरुगोभावस्तु नैव, घटे भूतलस्याभावेऽपि मूतले घटस्य
कटाघत् सत्त्वसंभवेन सदाभावाभावात् । "अभावस्तु द्विधा
सहर्गाभ्योन्याभावभेदत" इति भाषा० तादात्म्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति सूक्ता० ।
तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रय, इति तु नव्या ।

अन्योन्याश्रय त्रि० अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्चि-ञच् ।
परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविषये पु० । स च एकस्य
ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथातस्य ज्ञानादि
जननायेतरस्य ज्ञानापेक्षेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽ-
नित प्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्ती, उत्पत्तौ, स्थितौ च
साहचर्या तत्र ज्ञप्ती 'घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्तज्ञान-
विषय स्यात् तदैतद्घटमिदं स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य
स्वज्ञानजन्यत्वेनानित' प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात्
स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तत्कानकज्ञानविषयाद्भेद-
रूपमनितश्च सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनित ।
उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यं स्यात्
तदैतद्घटमिदं स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ
एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याद्भेदनियतया
एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनित प्रसङ्गः । स्थितौ यथा
घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्ति स्यात् तदा तथात्वेनोप-
लभ्येत न च तथा उपलभ्येत तथात्वे च घटस्य घट-
वृत्तित्वापत्तिरनित प्रसज्येत । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव
प्राथम्योऽनितप्रसङ्गः । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वपक्षसापेक्षपक्ष-
सापेक्षपक्षकत्वमत्रोत्पत्त्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यपचिद्यते ।
अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति
कार्तव्यम् । यवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तद्घटपत्तौ,
तत्स्थितौ च लक्षणा तदान्तर्यं अन्योन्याश्रय इति
त्रितयसाधारणः विपक्षः ।

अन्वत् त्रि० अतुगतमक्षमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे, अतुपदे,
अतुगते च । अक्ष्ण ममीपम् अव्ययी० टश्चमा० ।
चक्षुर्निकटे अव्य० ।

अन्वग्भाव पु० अन्वूचोभावः । पर्याप्तान्त्ये, व्यातुगत्ये ।

अन्वच् त्रि० अन्व+अन्वृच-कित् । अनुगामिनि, स्त्रियां
डोप् । 'समानवन्तू अन्वृते अन्वृची' भा० १, १११, २,
अन्वृचो अन्वृचन्त्याविति भा० । "तस्मादिमे अन्वृच्य
तीर्थं च" श० ब्रा० । पयुष्मन्त्वाक् कात्या० ६, ५, ६ ।
अनु पद्यादञ्चतीति तद्गा० । अतुपदे न० अव्य०
असरः । "अन्वययौ मध्यमलोकात्परस्परं" रघु अतुपदे
यथापितृर्थं खरादेराकृतिगणत्वेन तद्वर्णय अतुमाने
अव्य० प्रो० मनी० ।

अन्वन् त्रि० अन्-ञन्प् । अतुगन्तरि । "अन्वसि रात्रि-
त्येति" ता० ब्रा० स्त्रियां डोप् । भाष्यकृता तु अतुपूर्वा-
दानेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अन्व+वा-कृष्टं रूपसिद्धिः ।
स्त्रिया टाप् ।

अन्वय पु० अद्+इण्-भावे षच् । सन्तौ, अतुगतौ,
'जन्माद्यस्य यतोऽन्ययादिति' भाग० । षत्तौ, व्यातुक्स्थे,
पौर्ण्ये-कारणस्यातुसरणे, कार्यं सत्तापादकस्वसत्तास्य
कारणस्य कार्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तायत्कार्यसम्बन्धे,
च । कर्त्तरि षच् । षणे तस्य पूर्व्युपरुपदेहावयवानुगमना-
त्तथात्वम् । 'तदन्वये शुद्धिमति मूलत शुद्धिमत्तर'
इति "रघूणांमन्वय पक्षे" इति 'तस्यान्वये भूपतिरेप
जात' इति "अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयचैरिति" च रघुः
पदानां, खोपस्याथपदार्थानां वा परस्परसंबन्धे । "तात्-
पर्याख्या वृत्तिमाह पदार्थान्वयवोधने" इति सा०६०
"परस्परनिरपेक्षापेक्षकस्मिन्नन्य समञ्जस्य" इति सि०
को० । 'सुस्थार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये" इति
सा०६० । तद्वत्त्वे तत्सम्बन्धे, 'गुणानां तदन्वयव्यतिरेका-
त्तुविधायित्वादिति" सा०६० । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि
अच् । प्रत्यक्षे, 'स्यात् साहस त्वन्वयवत् प्रसभं कर्त्तव्यं यत्
कृतम् । निरन्वयं भवेत् सोयमिति" मत् । अतुगततात्वे
त्रि० । "का त्वमेकाकिनी भीरु । निरन्वयजने वने" इति
भट्टि अतुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्वयवोध पु० एकपदार्थे धर्मिणि अपरपदार्थस्य अन्वयं
सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, युध-णिव्-अण् उप०
स० । शब्दज्ञानजन्ये शाब्दबोधरूपातुभवभेदे । स च बोधः
न प्रत्यक्षं नामतुमेति नैयायिकाः । किन्तु ततोविषय-
व्य-

कारणकथाद्विज्ञ इति यथोक्त प्रकाशिकायाम् ।
 'गच्छे यदि स्वार्थानुभवे भवेत्तेतुस्तर्हि प्रात्यक्षिकएवीप-
 नादिके तत्र माहाङ्गात्पयोग, नद्विज्ञे चेदानुमानिक
 यत्र न च तत्र सदाः। माहाङ्गादिभोमात्रेण, व्याप्तिभोष-
 स्यात्प्राधिकस्यापेक्षणाटित्यागद्वापमेतुमन्यबोधनासकमनु-
 भवान्तर दर्शयति । साकाङ्गार्ज्योषोऽस्तटर्थात्यय
 गोषर । दोऽय नियन्विताद्यन्त्र प्रत्यक्षं न वानुसा" ।
 शास्त्रधिय प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्य प्रति शास्त्र-
 सामपत्रा' प्रतिबन्धकत्वापन्धवान्, शास्त्रान्यप्रत्यक्षत्वाद्य-
 पक्षिन्न प्रति तस्यास्तथात्वमेव्य शास्त्रधिय प्रत्यक्षादिभि-
 द्दत्वकल्पमायामेव साधमाज्ञ । लिङ्गजन्यत्वेमान्यय-
 बुद्धेरनुमितत्वसिद्धापनायत्वा गाढान्यानुमित्या तत्सा-
 मपत्रा प्रतिबन्धकत्व वाच्यमतो लिङ्गजन्यमेव शास्त्र-
 धिय खण्डयति । "योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा गच्छनिष्ठाऽनु-
 भाविका । प्रत्येक या भित्तित्वा या नैते लिङ्गमसिद्धित " ।
 गशादासक्तित्वादेरनुभवाय न तावदक्षित्यवाधपिरहृहृषं
 सिद्धं वाधनियम भावेमान्यथासिद्धस्य योग्यतानिययस्या-
 नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकससर्गानुमानस्यावश्य
 बुद्धित्वे घट कर्मत्वमित्यादिस्वल्कीयस्यापि तस्य तथात्वा-
 पाताज्ञ । योग्यताया सशयस्यत्वेऽप्यन्ययबुद्धेरानुभविक्-
 त्वात् । गशादासक्तित्वादेरन्यबोधानुक्तानुपूर्वीपर्यवसिता
 त्याकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमक्षित्वाद्यन्वयबोध साधयेत्
 तत्र गशासक्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावच्य न तद-
 न्वयस्यानुभाषकप्रसिद्धेरित्यादि" ।
 अन्वचिन् त्रि० अन्वेति अतु-इण्-णिनि । शास्त्रबोधोपयोगि
 सवन्भवति अतुगते च अन्यय पशादि अस्वस्य इति ।
 प्रायुक्तान्वययति क्लियता छीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्ति-
 युक्ते हेतौ पु० "केवलान्वयी" ।
 अन्वर्थे त्रि० अतुगतोऽर्थम् अत्या०स० । अर्थातुगते व्युत्पत्ति-
 युक्ते शब्दे "तथैव सोऽभूदन्वर्थ राजा प्रकृतिरङ्गनादिति"
 रघुः ।
 अन्ववसर्गे पु० अतु+अव+सृज-घञ् अतुगतोऽवसर्गेभि-
 ष्कारुपमकारम्, अत्या०स०, अतु रूप स्वेच्छातु रूपतया
 अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अतु+अव+
 सृज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येव रूपायामतुप्रायाम्
 कामाचारानुष्ठाने, 'अपि पदार्थसंभवात्मानवसर्गाङ्गी-
 ससृज्येषु" पा० अपि सिद्ध अपि स्तुहि इत्यादी यथेष्ट
 कृत्या इत्याद्यर्थोऽपिना व्योच्यते न तु कृत्यापि अतु-

शया प्रतिरोध द्विवते इति तस्य तथात्वम् ।
 अन्ववाय पु० अन्ववायते उत्पन्नानुसन्धयते अतु+अव+
 अय-घञ्, इण्-अच् वा अतुन्वेति अतुगच्छति देहा-
 पययम् अतु+अव+इण्-कर्मरि अच् वा । वगे, सन्ताने च ।
 अन्वयव्यतिरेकिन् त्रि० अन्वयव्यतिरेको स्तोऽभ्य इति ।
 साध्यसाधके हेतुविगोपे, यथा मङ्गिषाधने धूमः । स हि
 वङ्गिमति मङ्गानसादी, यङ्गुभाववति जसादी च भावा-
 भावाभ्यां यङ्गेरन्ययव्याप्ते व्यतिरेकव्याप्तेच तथेति
 न्प्रायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्ययव्याप्तिव्यतिरेको व्यति-
 रेकव्याप्तिस्तौ विद्योते अस्य इति । अन्वयव्याप्तिमति
 व्यतिरेकव्याप्तिमति च हेतौ । यथा वङ्गौ साध्ये धूमस्य
 अन्ययव्यतिरेकव्याप्तिप्रकृतम् । तत्र च धूमसन्ने वङ्ग
 सत्त्वरूपाण्यव्याप्तिः वङ्गव्यतिरेके च धूमाभाव' व्यतिरेक-
 व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिप्रसक्त्यातुतथात्वम् ।
 अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिर्यापनं नियततया
 स्थिति इत० । यत्र धूमस्तत्र वङ्गिरत्येव रूपाया व्याप्तिौ ।
 अन्वयेन तस्य सन्नेन व्याप्ति इतरान्यस्य साध्यस्यान्वय'
 व्यापकता । यथा धूमसन्नेन वङ्गिसत्ता इत्यतौधूमसन्नेन
 वङ्गेव्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ।
 अन्वयागत त्रि० अन्वयात् वषपरम्पराया आगत ।
 दायप्राप्ते घनादौ "श्रुत गीर्थं तप कृत्वागिग्ययाक्ता-
 न्वयागतम् धन सप्तविध शुद्धमिति" मार० ।
 अन्ववेदा स्त्री अतु+अव+इण्-अच् । अपेक्षायामनुपेधे ।
 अन्वष्टका स्त्री अतुगतोऽष्टकात् । आङ्गकाङ्गभेदे ष च अण-
 ङायस्था ऊर्ध्वं तिस्रः कृष्णाष्टक्यः अष्टका, तदुत्तरवर्षि-
 न्प्रसिद्ध कृष्णवस्य तद्रूप । ताव साग्निकस्य मातादि-
 आङ्गकाव । तथाहि 'अष्टका योर्द्विभाषणायथाक-
 मिलाष्टमीति" गोभि० । "पितृदानाय मूढे सुष्टकाक्षिस
 एव च कृष्णपणे वरिठाचेति" ऋगु० । आङ्गकाव-
 गृहेऽत तावतस इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिविरयोषत-
 स्तान्परपक्षाषाभट्टमीषटका" इति । "एकसां चतस्रु नैति"
 विकल्पान्नवात् सामर्थ्यभेदेन एकसां तिस्रु चतस्रु वा
 अष्टकात्राङ्गम् अन्वष्टकात्राङ्ग च कार्यमिति गच्छते । तत्र
 पराकल्पस्वाधीपाकाद्यङ्गजातसङ्गा "अपरेक्षुरान्प्रकथमिति"
 चत्वे च तदुत्तरवर्षिकृष्णवस्योत्त तद्विहितम् तत्र मातादि-
 भ्योऽपि देवम् "पितृभ्यश्च कृत्वा मन्ववर्जम् स्त्रीभ्यश्च वरा-
 चाममिति" तत्रैवोक्ते मनुनाऽपि "पितृ चैवाष्टकाक्षर्षोऽङ्ग-
 मन्वष्टकाक्ष" चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकाक्षे स्वपरम्, अन्वका-

पक्षे "स्त्रिया पुत्रत्" इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपिता-
महीसहितपित्नादिपरम् । एवञ्च आश्रयानुगतगृहेषु मनुवचने
च पित्नादेरपि देवतात्वश्रवणात् मातृदिमातृदेवत्व रघु-
मन्दनोक्त चिन्त्य वस्तुतः शास्त्रिभेदेन सप्तलोकपितृश्राद्ध
मातृदिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था । "पित्नादि-
त्विकपत्न्यो भोज्या मातृः प्रति द्विजा । स्त्रीणामेव तु
तदाश्रान्मातृश्राद्धमिहोच्यते" शकृद्वचनन्तु तासां दृष्टक-
श्राद्धविधानार्थम् । एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साम्निकमालेण
कर्त्तव्यम् । तथा च विष्णुः । "अन्वष्टकाषट्कावदग्नौ
कृत्वा मातेः पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्व्ववदुमाह्ना-
शानु भोजयित्वा" इति । अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्नि-
पश्य तद्वियमार्थम् । न चाग्नौकरणहोमे विप्रपाश्यादे
श्विघानादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविध्यु-
क्तसाधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विद्यमानविहितधारेण
बाधात् । न वा लौकिकाग्नौ होमः "न पैत्रयज्ञियो
होमो लौकिकाग्नौ विधीयते" इति मनुवचनेन निये-
धात् । श्राद्धचिन्तामयावयवम् । आ० त० रघुमन्दनः ।

अन्वष्टमदिश अव्य० अष्टमीं दिशमनुसङ्गोक्त्या अव्ययी०
अचसमा० । पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमामिसृष्टीकृतदिग्-
भागे । स च वायुकोण तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वाभापत्त-
दक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तयात्वम् "अरथे समित्-
पाणि संन्यासुपास्ते निष्ठं वाग्वत उत्तरामिसृष्टोऽन्वष्टम-
दिशमानसत्तदर्शनादिति" आ० त० सायणा० षट्० । अन्वष्टम-
दिशमिति उभयदिगष्टमभागमिति रघु० । [प्रत्यङ्मत्वर्थे ।

अन्वष्ट अव्य० अष्टि अष्टि बोधार्थेऽव्ययी० अष्ट समा० ।

अन्वास्थान न० अतु+आ+स्था-स्तुट् । तात्पर्यावधारणार्थं
व्याख्याने तत्प्रतिपादने च "वस्तुस्थान क्रियान्वा-
स्थान चेति" आत्मस्वरूपान्वास्थानपरत्विति च ष० उ० भा०

अन्वाचक्षुः पु० प्रधानस्य पयादन्य आचीयते बोध्यते यत्र
अतु+आ+चि+अच् । उद्देश्यसिञ्चातुद्देश्यसिञ्चार्थोपदेशे ।
यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येत्साञ्चानय, अत्र भिक्षाया-
मेव उद्देशः । न नवानवने, तत्सिञ्चर गवानवनमनुद्विष्ट-
नमि बाध्यतया निर्द्दिष्टम् । "वात्साचये समाहारे" इत्य-
जटः । "वाचं इव इति" पा० कृत्वे "सप्तत्रयात्वाचये-
तरेतरजोनसमाहारायायी" इति षि० कौ० ।

अन्वाजे अव्य० अतु-आजयत्वनेन अतु+आ+जि-जे । दुर्ब-
कस्य बन्धाधाने । बसस्य हि जयहेतव्यं प्रविष्टम् । सप्तत्यन्त-
प्रतिष्ठाकोऽजम् । "उपाजे अन्वाजे इति" पा० वा उप-

पदसमासे अन्वाजेऽन्वाजेत्यादौ ल्यप् । पक्षे अन्वानेऽन्वा ।
अन्वादेशे पु० अतु+आ+दिग्-घञ् । पूर्व्वोपात्तस्य किञ्चित्-
कार्यान्तर विधातुं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरण-
सधीत नृपायमेनं प्रयाठयेति नृपायपाटनार्थं पुनरुपदेशः ।
कथितकथने, अनुवादाय च । "इदमोऽन्वादेशेऽनुवादात्तं"
इति पा० ।

अन्वाधान न० वङ्गिस्थापनस्य पश्चात् आधानम् । आहित
वङ्गी-हयो तिष्ठणां वा समिधामाधाने । स्याच्छ्रुत्वादि-
करणानन्तरम् "तदभ्युष्माग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परि-
समुद्देशेति" आ० षट्० कृत्वे हि अन्वाधानोत्तरं तदाधान-
छक्तम् । "अग्नान्वाधानमध्वर्युर्व्यजमानो" वेति कात्या०
२, १, २' ।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अतु+आ+धा-कि ।
स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्वाधाने
तद्विषये धने च "अर्धमार्गणकार्येषु" अग्नश्चिन्नु वचना-
न्वम । दद्यात्स्वमिति योदत्त स इहान्वाधिरुच्यते इति"
कात्या० ष० । सन्त आधि । सन्तमानसव्याधायाम् ।

अन्वाधिय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दक्षम् । अतु+
आ+धा-यत् । विवाहात् परम् पित्नादिभिः स्त्रीभ्यो
टत्तधने स्त्रीधनभेदे "विवाहात् परतोयत्तु लब्धं भर्तृकुञ्जात्
द्विधा अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं वस्तुलात्तथेति ना० ष० ।
"वस्तुदत्तं तथा शुक्लमन्वाधेयकमेव च । अप्रजायामतीताया
मात्रवास्तदवाभ्युरिति" या० ।

अन्वायतन अव्य० आयातनस्य मध्यम् अव्य० । षट्मध्ये
इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या० ष० । षट्हातुगते त्रि० ।

अन्वायत्त त्रि० अतु+यत्-क्त । अतुगते "प्रकीर्त । या देयता
प्रस्तावमन्वायत्ता ताश्चेदविद्वानिति" "वसवोऽन्वायत्ता" इति
च छा० उप० ।

अन्वारब्ध त्रि० अतु+आ+सभ-कसेरि क्त लस्य र ।
कृतस्यर्थे "विष्णोः कर्माथीति वाचयति यूपमन्वारब्ध-
मिति" का० ६, २, १२, "अन्वारब्धं अतुवन्मिति" वेद-
दोषः । कर्माणि क्त । पश्चाद्भागे-स्युटे, पश्चात्तन्ने च ।
"अन्वारब्धेन सखेन पापिना टक्षिणेन तु इति" आ० त०
या० । "अन्वारब्धेन पश्चात्तन्नेति" रघु० । "हाभ्यां
पत्नीभ्यामन्वारब्धं" इति भौ० छ० ।

अन्वारभ्य त्रि० अच् आसभ्यः लस्य रः । अहसृष्टे ।

अन्वारम्भ न० पश्चात् व्यासम्भः लस्य रः । स्वर्थे अतु-
पूर्व्वकसर्भाहे स्वार्थत्वम् । "अनवाहमन्वारमाभहे"

श्रीते तत्कर्त्तरि च "अनुपदसन्नेष्ट" पा०। इट्पक्षे अन्वे-
पिताम्बत् । उभययत स्त्रियां ङीप् ।

अपू स्त्री ष० ष० । आप-किप् ह्रस्वय । जडे । "प्रत्त जलं
द्व्यञ्जन्मन्त्रिकेऽपान्" मट्टि । "अङ्गिरेव पारयिष्या नैत्वि-
कान्ते भुजिक्त्रियेति" ऋति अन्वेराप, अङ्गोदभिति
युति "अपएव ससर्काटौ तासु योजनवास्तुजटिति"
मनु । समासान्ते अच् समासान्ते । "बह्वपानि तडानि
मारसाः समुपामते" इत्युद्धट । कृतसमासान्तस्य उपसर्ग
द्वान्-परस्य आतदन्त्यम् । समीप प्रेपम् हीप-अन्वरीपम् ।
अनुपूर्वात्तु देगे वाच्चे ऊत् । अन्वोदेश-अन्त्यत्वात्त्वोपो-
ग्राम इत्यादि । एजायकसुपूर्वात् न अच् । स्वास्मि
नगराणि । अपा विकार-मयट् । अस्मय, वा अयञ् ।
आयम् । स्वार्थे षात्० यञ् । आय्य जडे न० ।

अपू अच् न पाति पा-ङ । वियोगे, विक्रतो, विपरोते,
निदर्शने, आनन्दे, वर्द्धने, चौर्ये च । "अप-वियोग
विक्रति-विपरोत-निदर्शनानन्द-वर्द्धन-चौर्य-वारणेपु" इति
ग० ष० । वियोगे "अपयाति"सत्ये निविगतेऽपैतीति" पा०
भा० । "भीत्या रामादपासरत् ? । विक्रतो, अपकृत अप-
चय" विपरीते, अपगच्छ "तएव शक्तिवैकल्याप्रमादात्सता-
दिभिः । अन्वयोक्त्वारिताः शब्दा अपगच्छा इतीरिता"
इति ह्युक्तेः साधुगन्धाना वैपरीत्येनोक्त्वारण्येवापगच्छ-
त्यस्य परिभाषितत्वात्स्य विपरीतगच्छत्यम् । निदर्शने निदेये
अपदिशति । आनन्दे अपहसति वर्द्धने "अपपरो वर्द्धने"
इति पा० उक्ते कर्मप्रवचनोयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी । अप
तिगतान्तु दृष्टोदेव । चौर्ये अपहरति । वारणे अपवर्त्तयति
"समेन केनापवर्त्तयति" सीला० । अपकर्षे अपकर्षम् ।
अध प्रदेगे, च अपाठ अपान । अधे गतिसानित्यर्थ ।

अपकर्षन् न० अपकृतं कर्म मा० ष० । दुष्टाचरणे । अपा-
करणे च "अणस्यानपकर्षे वेति" दत्तस्यानपकर्षे वेति
ऋति प्रा० ष० । दुष्टाचरणवति ति० । स्त्रियां वा ङीप् ।

अपकर्त्तु ति० अप+ह-हृच् स्त्रिया ङीप् । अपकारकारके ।
अपकर्षे पु० अप+ह-भावे षञ् । उचितधर्मापेक्षातो ह्येन-
तायां, "तत्त प्रथिव्यादीनामभ्योन्यासुप्रवेष्टत इति-
भरसोऽन्यात्कर्षापकर्षे वेति" यथा हि वरुणां पञ्चा-
नासुत्कर्षापकर्षहेतवे सयोगविशेषेवेति" च सुश्रुते "उत्-
कर्षेणापकर्षे मनुष्येषु जन्तु इति" मनु । "उत्-
कर्षापकर्षविहीनोमध्य, सि० ङी० । अकर्षव्यवसाय-
दुष्कृतकारके, इत्यतपदानामपवर्षात् पूर्वघन्ते आकर्षे

आकर्षणमात्रे च । अपकर्मते कर्त्तव्यं षञ् । अकारक-
मूर्त्ते कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसंश्लेषणम् । तथा च "हृष्यं
चाहं भासिभासि अपवर्षात्प्रकृतं प्रति । हादगाहेन वा
कुर्यादेकाहे हादगायवेति" ऋती मरुतोत्तर अताहे भासि
भासि कर्त्तव्याना ऋहाहनिमित्तकभासिकादीना हादगाहेषु
एकाहेषु च कर्त्तव्यान्तेः सर्वापकर्षः । तथाऽपकर्षे च
हेतव एकपुत्रत्यादय । 'आगन्यात् कुलधर्मात्त्वां पुत्रस्य
चायुष क्षयात् । अस्थिते च मरीरस्य हादगाहे प्रयस्यते
इति" ऋत्युक्ता । तत्र पाशान्ध्याना कुलधर्मात् हाद-
गाह एव कर्त्तव्यताया कुलपरम्पराधार । वहीदानान्तु
एकपुत्रस्यैव चायुष क्षयसम्भावनायामिति भेदः । अयमेव
सर्वापकर्ष, आवश्यकद्वारान्धकारे तु न सर्वापकर्षः ।
किन्तु पयाह्वाविनाशेषापर्यन्त इति भेदः । एवं नवम-
भासादिष्वपकर्षे न सर्वापकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षका ति० अपकर्षति अप+ह-कर्त्तरि षुल् । अप-
कर्षकारके "रसस्थानपकर्षकते तेषा दोषत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते" इति 'दोषात्तस्यापकर्षका' इति च सा० द० ।

अपकर्षण ति० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि षु । अप-
हारके "नवालि सद्य तेन किञ्चित्स्त्रीत्यापकर्षमिति"
"वर्षाया पञ्चविन्दुताहृषाः क्षेणापकर्षया" इति सुश्रु०
भावे षुट् । आकर्षणे न० । "अपस्य ह्यस्यते प्राचै-
र्विगन्धोविनशिवति । इति कामाविगन्धिना तस्य अस्या-
पकर्षणे" रामा० ।

अपकाम ति० अपगत कामो यस्य तत्र यस्याहा प्रा० ष० ।
अपगतकामे वा उत्तरपदसोपाभावे अपगतकामोऽभ्युक्ताये
"अपकामं स्यन्माना अवीवरत बोद्धितमिति" अथ०
२।२.२. कामस्यान्वयः अन्वये अव्ययी० । कामात्त्वे
अन्व० "गत्रोरकाम इत्येति धन्वेति" ष० ६, ७५, २,
'अपकामं कामस्यापयमिति" भा० ।

अपकार पु० अप+ह-भावे षञ् । अनिष्टसम्पादने तद्धेतो
श्रीहे च "श्रीहेऽपकार इति" सि० ङी० । 'उपकर्त्तारिका
सन्धिर्न मित्ते पापकारिका । उपकारापकारौ हि अन्व
तस्यभेदवोरिति" भाषः । 'अपकारोऽनिष्टघने' सुक्ते-
निष्टं भूयादि । चिन्ते च "ततो आतास्त्रिभा बोरा
मानारूपा महाविद्याः अपकाराव वर्त्तन्ते इति सुश्रुत" ।

अपकारगिरु स्त्री अपकारेण हेरेण गीर्यते नृ-क्रिप् ।
मर्त्तवराधे । 'मर्त्तं न तपकारणी, इत्यमर ।

अपकारिन् ति० अप+ह-कर्त्तरि षिनि । अपकारकारके,

अनिष्टपिनाके' द्रोघरि च । "उपक्रुर्त्तिया सन्धिर्न
मितेष्णापकारिणेति" भाष्ये स्त्रीयेष्वपि तान् गिष्यान्मान-
मानपकारिण" इति भट्ट ।

अपकृतं ति० अप+कृ-कर्त्तरि क्त । यथाजिह्व लत
तस्मिन् लतद्रोघे "किं भयमपकृतं तस्येति" । भाष्ये क्त ।
अपकारे न० । 'मित्यन्तं यैगापकृते द्विगिभोविषयः कृतं"
इति भट्ट । [द्रोघे च ।

अपकृति स्त्री अप+कृ-भावे क्तिन् । अपकारे, अनिष्टपिनाके,
अपकृत्य न० अपकृत लक्ष्यम् ण०स० । अपकृतकर्त्तरि ।
अप+कृ-भावे क्यप् । अपकारे न० । भाष्ये शिवा
क्यप् । अपकृत्या अपकारे स्त्री ।

अपकृत्यु ति० अप+कृ-क्त । अधमे, हीने, सहायान् पूर्व-
काष्ठे लते, परस्त्रादन्वयार्थं पूर्वस्ये चाल्ले, पाल्लेभावे
च "सोश्वापलला भगव्यं, प्राट्-उपेयानि मद्गुहा"
इति स्वर्णशिवान् ।

अपक्ति स्त्री न पक्ति यभावाद्ये न०त० । पाकामाये ।
अपक्रम पु० अप+क्रम-भावे क्यप् । अपयाने । अपक्रमा-
डङ्गैर्भावेतद्विभवाद्यकार' यत० ग्रा० ४,२,११ ।

अपक्रम्यते यक्तात् अपदाने क्यप् । अपदानावधिस्थाने
"विक्षिपत्येव विक्षेप चन्द्रादीनामपक्रमादिति" सू०सि० ।
"अपक्रमात् क्रान्तिप्रकल्पस्यटपहभोगम्यानादिति" रङ्ग-
नाथ । अपगत क्रम परिपाटी यक्तात् प्रा०स० । क्रम-
विहीने अक्रमे ति० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-
क्रमोऽप्युक्ताद्ये ति० । क्रमस्याय्य व्ययी० । क्रमाद्ये
अव्य० । क्ति नेट्कृतात् वा टडि । अपक्रामोऽप्युक्ताद्ये ।
"वस्त्रसाभिकान्याऽपक्रामाय" इति ऐ० ग्रा० ।

अपक्रमण ति० अप+क्रम-भावे ल्युट् । अपयाने पलायने
च । "अपक्रमणमेवाद्य सर्वकारैरङ्क उच्ये" इति रामा० ।
'पुरसाक्षात्पक्रमणमध्यतैवास्मिच्छतेति' यत० ग्रा० ।

अपक्रमिन् ति० अप+क्रम-कर्त्तरि णिनि नेट्कामन्त्वात्
वा क्तुस । अपयानकर्त्तरि "तानेवैतदनपक्रमिष्योऽङ्कृतं"
यत० ग्रा० इहो अपक्रामीत्वपि क्षिया स्त्रीप् ।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ-भावे क्तिर्या य । द्रोघे, अपकारे
च । चतुर्थीपायवाच्ये त् रिपो सान्त्वपक्रियेति" भाष्ये ।
'अक्रान्तेतमहा विरोधिनी' भाष्ये च पुनरभूतपक्रिया-
मिति" किरा० ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुव-क्यप् । निन्दने । 'उपक्रोशोऽप्यत् ।
भाष्ये क्युट् । अपक्रोशममल न० ।

अपकृतं ति० न पक्तः । अपरिचयते अपक्रयोमी अपरिचयतोमी
यथा योगाभ्यास उचितः तदाभ्यासकृत्ः इत्यर्थः । भाष्ये
तद्वदुपकृतादी च । "अपकृतेन वक्षितव्यं फलमूलादि-
नापि वेति" क्तिरिः ।

अपक्ष ति० नाक्षि पक्षो गच्छ् यत् । पक्षशून्ये लक्ष्यम-
गतिशून्ये च । पक्ष गच्छाव । तच्छून्ये ।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पात आनुकूल्यम् अना-
याचे न० त० । पक्षपाताभावे सहायताऽकरके ।
'अपक्षपातात् पक्षस्य सहायानिति नियम इति" भौति० ।

अपक्षपातिन् ति० पक्षे सहायतायां पतति पत-ञिनि
०त० ततः न०त० । पक्षपातिमिच्छे यथापदिदिग् ।

अपक्षेपण न० अप+क्षेप-ल्युट् । अपक्षेपणयोग्येती
क्रियाविषये, अप पातने च । अपक्षेपणमभावाद्ये । उत्-
क्षेपण तदापक्षेपणमात्रकृतं तथा प्रसारणञ्च गमनं कर्त्त-
यतेतिनि पञ्च वेति' भाष्ये । अपक्षेपणमिति वा पाठः ।

अपगण्ट पु० गच्छेद्व्यो वैपरीत्यादिभेदापगच्छेत्त मा०स० ।
अतिवाचे अपगच्छ इति हैम० । अपगच्छक्ये
विरल्ये इत्यम् । [भाष्ये क्यप् । तत्रार्थे पु० ।

अपगतं ति० अप+गम-कर्त्तरि क्त । अपवाते पञ्चान्विते च ।

अपगम पु० अप+गम-भावे क्यप् न इडिः । अपवाने अप-
करथे । "निद्रापगमश्चेत्तस्यो विरोधश्चेत्तानाम्" इति
हा०द० । 'उत्तरापगममादनन्तरं इति च कश्चिन्नमोऽ-
पगमेति" रघु ।

अपगर् पु० अप+गिन्दार्थे नृ-भावे क्यप् । निन्दने । "अन्व-
दन्वैदीत्युपक्रम्य 'अभिगारापगरो' काला० १२,२,२,
'अपगरोनिन्देति" तद्व्या० ।

अपगा स्त्री अपगच्छति नियन्दते अप+गम-ड । अप-
गामात् नद्याम् । अपयानकर्त्तरि ति० ।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी-उद्यमने कश्चिद् एव
आञ्च वा । उद्यम्येत्वर्थे "अस्यपगारम् अस्ववगोर वेति"
सि०को० ।

अपगोह पु० अप+गुह-क्यप् । तिरोधाने मोपने च । 'अ
विहानमगोह क्वीनामादिर्भवति" अ० २,११,७,
'अपगोह तिरोभावमिति' भाष्यम् ।

अपघ्नन पु० अपहृन्त्यते बङ्गत्वं कर्त्वं काला विदुष्यते अप+हन-
क्यप् कनादेश । शरीरे, इच्छाद्यवबने च । शरीरादि हि
सुखयोग्योनाय प्रथमं बङ्गत्वं तत्तत्कर्त्वं निम्नाद्य भोगाद-
अने पुनर्विदुष्यते इति तस्य तत्रालम् । देहादे' बङ्गत्वं

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । “परार्थं संज्ञ्य कारित्वादिति” पात० । इतरसाहित्येभ्योऽर्थक्रियाकारित्वं संज्ञ्यकारिता, संज्ञनञ्च आरम्भकसंयोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं (स्वैतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संज्ञतत्वात् यथावनादिवद्विज्ञानुमानोपयोगः । अतएव साख्यसूत्रे “संज्ञतपरार्थत्वादिति” संज्ञन्तृसिद्धिरुक्ता । संज्ञतानां देहादीनां स्वैतरस्य भोगादिकफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघात सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः । “संज्ञोनाञ्च विमानान्ना” इत्युक्ते सयोगभेदरूपसंज्ञनस्यावश्यं विद्योनालत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेण आरम्भकत्वोपनायेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यविवीकनवत्त्वात् तत्रात्वम् अतएव “अन्तवन्त इमे देहा निवृत्तौक्ता” यदीरिच” इति गोतायामारम्भकसंयोगनाय पूर्वपरस्परवियोगेन नाय उक्तः । “सौहोहृत्तमनस्तन्वा ऋषितापवर्गनां स्त्रिवमिति” भट्टिः । अपगतोपनोमेधो वक्तात् प्रा०ब० वा मतस्योप । मेघावरणशून्ये त्रि० वा मतस्योपामाने अपगतवर्गोऽयुक्ताये । [सरणे च ।

अपघात उ० अप-हन-भावे घञ् । अपकटहनने उल्लेखक-अपघातक उ० अपहन्ति अप+हन-खुष् । विनाशके ।

“जिज्ञासा तद्रपघातके ज्ञेयौ” सा०का० पाठान्तरम् ।

अपघातिन् त्रि० अप+हन-कर्त्तरि णिनि । अपहनन-कर्त्तरि ऋिवां ङीप् ।

अपस उ० न पत्तुं यत्त पच-“अपकावयत्ताविति” पा० ।

अच् । पक्तुमयत्ते । “अपच पक्तुमयत्त” इति सि०कौ० ।

अपचय उ० अप+चि भावे अच् । हानौ, अपहरणे, व्यये च ।

अपचरित न० अपकटं चरितं प्रा०ष० । अपकटचरिते सदोपाचरये, “आहोसित् प्रसवो समापचरितैर्विदम्भितो वीरधामिति” शङ्कः ।

अपचार उ० अप+चर-भावे षञ् । अहिताचरणे अपच्यसेवने “कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रिय । असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते कावे नदो यथेति” भाष । “अपचार अपचारः अपच्यतेति” मडि० । “योनिपदोपाञ्च भवन्ति चित्रे पक्षीपदंया विविधापचारैरिति” वैद्य० । वैपरी-त्वादिश्लेषदोषे “नापचारमयमम् ऋषित् क्रिया” इति भाषः । “अपचारं कोपविषयविपर्याहादिदोषमिति” मडि० । विभाषे च “नृणाञ्चरे विध्यपचारदोष” इति चिरा० । “अपचारः ऋषीचोपदोष” इति मडि० ।

“सहापचारे नापप्रतिनिधाविति” श्रीभाषा । अपकर्म्मणि च “गृह्णानाऽपचार सा बन्धुपक्षभयात्तदा” भा०आ० प० १११ अ० ।

अपचारिन् त्रि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि षिष्ण् । अप-कर्म्मकरणशीले क्रिया ङीष् । “पत्यौ भार्यापचारिणीति” मत्तु । “भार्या अपचारिणी व्यभिचारिणी कारपति क्षमभाषे भर्त्सरि पापं संज्ञेयतीति” कुञ्जकभट्ट ।

अपचिकीर्षी स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+ञ-सन्-भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्त्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेच्छावति ।

अपचिकौर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः, अप+ञ-सन्-ञ । अप-

अपचित् त्रि० अप+चि-क्विप् । अपचयकारके । “इतस्ता” सर्वावश्यन्तु बाधका अपचितामिव” अथ० ६, २५, १ ।

अपचित त्रि० अपचायते आनन्देन पूज्यते चाय-पूजमादौ क्त्वायतेचिः अपचयत्स्थानन्दपूर्वकत्वम् । आनन्देन पूजिते । पूजितो हि आनन्दपूर्वकं पूज्यते । अप+चि-क्त्वा । मातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययते च । “तत्प्रापचितवला प्राणिनोभवन्ति” सुश्रुतः ।

अपचिति स्त्री० अप+चाय-क्त्वायतेचिः । पूजायाम् “विहितार्पचितिर्भेदीभृता” इति भाष० । अप+चि-क्त्वा । अपचये होनतायाम्, अपचयव्यवहारविकारभेदे च ।

अपची स्त्री अपकटं पच्यतेऽपी पच-कर्म्मकर्त्तरि अच् अमागन्त्ये न०त० गौ० ङीप् । गण्डमाषोपरिजाते रोगभेदे “अथातोऽपच्यत्पच्यर्वुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम” इत्युपक्रमस्य ‘अनन्यवर्षैरुपचीयमानं चयप्रकर्षाटपची-वदन्ति कण्डूयनान्तेऽत्यरजा प्रमिधाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये” इति सुश्रुते तद्वक्षणमुक्तम् । “ते अन्ययो केचिदनाप्रपाका स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । काला-तुल्यं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति” यै० “नाह्नीं कफानिलकृतामपचीं व्रणाचेति” अपची गण्ड-मालां च पचणीं योधमेव वेति” च सुश्रुत । [यमाणे ।

अपचीयमान त्रि० अप+चि-कर्म्मकर्त्तरि गामच् । अपची-अपच्छाय उ० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वसि मा०ब० वा मतस्योपच । देवे देहच्छायाऽन्यत्वात्तेषामपच्छायात्सम् । अतएव “भजन्तु रूपं क्रियदस्य देवाःच्छाया मलस्थाश्च तथापि नैपाम् । इतीत्यन्तोव तथा निरैस्त्रि सा (कादा) नैवधे नत्यमरेषु तेषु” इति नैवधे देवानां आयारादिसं-लक्षणत्वेन वर्त्तन्ते । अपगतकाली त्रि० ।

अपच्यव उ० अप+च्यच्-ततो भावे अच् । अपचरये विगमने

“यत्र नार्थमप्ययश्चप्यवश्च गिषते” इति अ० १, २८, १
‘अपप्यस्य शाखायानिर्गममिति’ भा० । अप-प्यु-शरणे,
अप । अपशरणे । [प्रति ५ ।

अपच्युत लि० अप+प्यु-कर्त्तरि क्त । अपव्ययमाप्ते नप्राये-
अपजगुंराण लि० अप+गु-यङ् सङ्-ताप्तीत्ये चागम् ।
प्यात्सादनादिभोवनशेषे “जिगर्त्सिमिन्द्रो अपजगुंराण”
इति अ० १, २८, ४ ।

अपञ्चीकृत लि० अपञ्चात्मक पञ्चात्मकः कृतः न०त० ।
पञ्चात्मकतामनासादिते स्त्रप्रभूते, पञ्चीकारमकारस्तु पञ्ची-
करणयद्दे वक्ष्यते “पञ्चमाणमनोबुद्धिगेन्द्रयसममितम्
अपञ्चीकृतमूलं स्त्रस्त्राङ्गं भोगसाधनमिति” वेदा०प० ।

अपजय पु० अप+जि-भावे षष् । पराजये ।

अपटान्तर लि० पटेन तिरस्तरियया अन्तरमत्त न०त० ।
अव्यवहिते, आसन्ने, संघत्ते च । अपदान्तरमित्यप्यत्रैतार्थे ।

अपट्टी स्त्री अपत्य पटः पटो न०त० । (कानात्) इति ख्याते
काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे च च “द्व्याधोऽध्विनागुसञ्चार-
ार्थं पठभेद” इति मल्लिनाथ ।

अपट्टीक लि० नास्ति पट्टी यस्य कप् । प्रावरणपट्टाभ्ये,
अपगता टीकाव्याख्यापत्न्योयस्य । टीकाज्ञानशून्ये, “अप
टीकोलङ्घोमाघे श्यं जाशोऽन ताद्यते” इत्युद्धट ।

अपट्टीक्षेप पु० अपश्चा काण्डपटस्य क्षेपः । प्रावरण-
पटक्षेपे । नाथे हि प्रावरणपटे अन्तराक्षिप्ते एव पात्र-
प्रवेगोऽभिनयसम्प्रदायसजस्रस्र्त् प्रात्रेष यत्र काण्डपट
स्य क्षिप्त्वा प्रविश्यते तेन चाक्षिप्तत्वं तत्प्रवेगस्य
गम्यते । एतन्मयोगस्य भूर्यो नाटकेषु ।

अपट्टु लि० पट्टुर्दृश न०त० । रोगिणि, दक्षतराङ्गिते,
कार्याक्षिप्ते, दक्षताविरोधिमन्त्ये च । भावे तु अपट्टुत्यम् ।
अपाटवे । तच्च । अपट्टुताप्यत्रैव त्वान्त न०तञ्जन स्त्री ।
गुणवचनत्वात् इमनिष् । अपट्टमा तत्रैव पु० ।

अपण्डु लि० न पश्य विक्रये अत्राप्ये न०त० । फल्त्यादि-
निषिद्धविक्रये पदार्थे । प्रायश्चित्तसहितानि अपण्डुानि
च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि यथा
विष्णुः । कण्वरक्षरक्षरत्रगुङ्गन्वमधुरसोर्षाविक्रयी त्रि-
रालसपपसेत् । रक्षः सिन्दूरकृच्छ्रभादि । एतत् सङ्ग-
विक्रये पैठीनसिः । “तथाऽविक्रयोर्षि ब्राह्मणस्य स्वयं
पकात्त मधुरसौर दधि एतस्यदकं सर्व्यगन्धोऽाकारकवासी
गुडसैतं पाण्डुपत्रनासेकशापाः क्रेशिन । सर्वे चार-
थ्याः पयसोविद्यापूर्वैमित्त गावः शङ्खयोर्षां चेत विक्र-

येष तेपामेकैकिकिन् प्राजापत्यसुरेत्” । तथान्यत्र “देवि-
मधूष्कपिदसर्पिःपकात्तितकृषोररसविपतिसान्धोही-
कौपेयासोवाचारसलक्षयविक्रये प्राजापत्यसुरेत् । एत-
न्नाभ्यासविषय तत्र धेतुरेका दातव्या । हारीत ।
“ शाखासत्रयमांसतैवसौरदधिदतकगन्धचर्मरक्षराससा-
मेकतमविक्रये चान्द्रायणम्” तथा यातातपः । “आमसांस
पुरासोमलाकाशस्यसर्पिर्षाम् । विक्रये सर्वपण्यानां द्विज-
चान्द्रायणसुरेत्” । एतन्नाम्यन्नाभ्यासे चान्द्रायणे चार-
धेनव । मविष्यपुराणे । “गुङ्गं तिलाक्षया नीचीं जेयगोभू-
मकथकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽपाञ्च सङ्घं सान्नापनसुरेत्” ।
एतद्धारणयाभ्यासे सान्नपने धेतव्यम् । हारीत “अयो-
र्क्षितेऽश्वेयारिण्याञ्च धेत्वनहुदय्ययस्वविक्रये तत्रसङ्घ-
विधिः । हिङ्गुगुग्गुनुरससर्जरसकुरितासमनःशिलाहृन्
गैरिक्तुशारवणमणिमौक्तिकप्रवाहदलनस्यगुक्तियद्भवेत्तुवै-
ष्यभ्रण्ययविक्रये च । आरामतङ्गागोदपानप्रस्फुरिणी
पुंससङ्घट्टविक्रयेषु त्रिपयसस्त्रायथ शयी चतुर्थकाशभुक्
सवत्सरेण पूतोभवतीति” । आरामादिनिश्चितविक्रये
हेतुतदित्तमप्रदीप । तथा “हीनोन्मानमापनसङ्कर
सङ्घट्टविक्रये च” । अत्र च कामाकामसङ्घट्टासाभेदया-
वैपस्यदोष समर्धनीय । हीनमानोन्मानमापनतडादेना
हुरसङ्घट्टैर्यत्र इव्यस्याद्रव्येण । विष्णु “माषिभूषणसोम
विक्रयी तत्रसङ्घट्टु सुव्यात् । अन्नौषधिप्रव्यमूलसर्वविद-
तपकापांसकेगमआस्थिगोरसपिण्याकतित्तैवविक्रयी प्रा-
जापत्यम्” । विदल पाचितवशादिनिर्मित । तथा “क्षेत्र
जतमधुसिद्धसङ्घट्टुविक्रयगुमीयककण्यसोही दुम्बरसङ्घट्टुगपा-
त्यविक्रयी महासान्नपनम्” । क्षेत्रा चर्मविकार वरुहेति
यस्य पर्यायः । महासान्नपने धेतव्यम्, सुमन्तु “देवर्षि-
सोमचैतत्रासापत्यसुपोदपानदाराकना विक्रये कङ्क-
हयम् । एततिलतेरक्षरक्षयपकादाना प्राजापत्यसुरेत् ।
गोविक्रयमिन्द्रामाह यमः । “गर्गं विक्रयकारो च नवि
रोमाण्य याति त । तावद्द्वैसङ्घट्टाच्च गर्गा गोदे क्रमि-
र्भवेत् ॥ यच्च मत्तमोक्तं वद्य पतति मांसेन शाखाया स्वयमेव
च । तत्रक्षेत्रे गृहीभवति ब्राह्मणः सौरविक्रवीति, तत्रि-
न्द्यातिगयार्थम् । गौतम । “पयसः हिंसायोगे” आचार्यः
यत्र विक्रीताः सन्तः पयसोऽङ्गुलमे तत्र तेभारुअपयस्यसम् ।
यानि चान्यानि गुरुरतप्रायश्चित्तसोपपन्नयनानि तानि
वस्तुतःकाशाभ्यासे समुद्गात्रिन् गुरुरस्य तत्तन्नापदि दोषा-
भावमाह पराशरः । “अथवा मधु मद्यं वा दधि तन्नं इति

पद । न दुष्येत् यूद्धजातीना कुर्यात् सर्वेषु विक्रयम् ॥
 कालिकापुराणे । “विक्रय सर्ववस्तूना कुर्वन् यूद्धो न दोष-
 भाक् ॥ मधुचर्मसुरा लार्जा लज्जा मांसञ्च पञ्चमम्” । एत-
 दध्यापदि, दोषापवादमाह गौतम । “विनिमयस्तु रसानां
 रसं पयूनाञ्च लवणजतास्ययोस्तिष्ठानाञ्च समेनामेन पक्रस्य
 संयत्नये” । पयूना समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेष
 परिवर्त्तौ न तु द्रव्यान्तरेण । पक्राद्रस्य चाभेन तण्डुला-
 दिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः । अत्र समयद्वादत्यद्रव्यपरि-
 वर्त्ते न नियमः । मनु ‘रसारसैर्विमातव्या नत्वेव लवण
 रसैः । घृणाञ्चान्नाद्वेन तिलधान्येन तत्त्वमाः” ॥ वधिष्ठ
 “रसारसै समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वेव लवण रसैः
 तिलतण्डु उपक्राद्द्विद्यामनुष्य च विहिता परिवर्त्तकेन” ।
 नारदः । “अयक्रौ भेषजस्याद्यं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्य-
 वयस्त विक्रयोस्तिष्ठा धान्येन तत्त्वमा” ॥ एतेन ‘काम-
 स्तृपाद्य कृष्यासु स्वयमेव कर्षे बल । विक्रीणीत तिलान्
 शुद्धान् धर्माद्यंमधिरस्यतानिति’ मनुवचनम् तिल-
 विनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रकं पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्र कम् ।
 वातरोगभेदे “वायुरुद्धं व्रजेत् स्थानान् कुपितो हृदय
 शिरः । सञ्चौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नभयेञ्च स । नि-
 भीलिताक्षो निषे दस्तश्चाक्षो वापि कूजति । निरुच्छासो-
 ऽय वा कच्छादच्छस्य मल्लेतेन । स्वस्य स्वाडुदये सुक्ते
 आद्यते च प्रसुह्यति । कफान्वितेन वातेन श्लेय एपो-
 ऽपतन्त्रक इति” सुश्रुते २५५ अ० तद्वन्नपसक्तम् ।
 “अपतन्त्रकातरं नापतर्पयेदिति” सुश्रुतः ।

अपतर्पणं न० अप-+तप-भावे ल्युट् । रोगादौ-उपवासे,
 तस्यभावे च । “अपगतं तर्पणं यस्य वा गतलोप
 तपणशून्ये त्रि० “क्रियाभिवक्तिर्वेत् ल्युट्मपतर्पण
 युक्ताभिरिति” सुश्रुतः ।

अपतानकं पु० अपक्रम्य अन्तरान्तरा तद्वृत्ते तन कर्त्तर-ल्युट् ।
 वातरोगभेदे “यदाह घमनी सर्वा कुपितोऽभ्येति मारुतः ।
 तदाक्षिपत्याशुसङ्गुमुह्रदैहं सङ्घरः । सङ्घुं कृत्वाद्योषादा-
 क्षेपक इति सूत्र । सोऽपतानकसंज्ञोय मातयत्यन्तान्तरैति
 सुश्रुते आक्षेपकमातरोगक्षैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा”
 सु० २५४ अ० अत्रा “अभिघातनिमित्तञ्च योणित्ताभिस्त्रिंशच्च
 य । गर्भपातनिमित्तञ्च स सिध्यत्यपतानक” इति तत्रैव
 तस्यासाध्यगोक्ता “अमुक्कता पोतमश्नुदधिमरिचवचायुक्ता-
 मत्रतानकं हन्ति तैश्चसर्पिर्बसाद्यौद्राणि चेति” सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्या “विभाषा सपूर्वमेति”
 पा० वा म डेप् च । पतिरहितयां स्त्रियाम् । पत्ने
 अपतितरित्यपि कपि तु अपतिकेयेव तत्रैवार्थे ।

अपत्नीकं पु० नास्ति सच्चिकर्षे कर्मयोग्या, नृत्या वा पत्नी यस्य
 कम् । अर्षाच्चिकटपत्नीके, कर्मयोग्यपत्नीके, नृतपत्नीके
 च । “अपत्नीकस्याह्वनीये तच्छ्रापिण” कात्या० २.५.
 १८ । ‘अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना अर्षाच्चिकट-
 पत्नीकस्य तच्छ्रापिण आह्वनीयश्रापिण आह्वनीये हवि-
 श्रपणं कुर्वन्तो यजमानस्य “आह्वनीये आन्वमधिश्चयती”
 त्यक्ते । आह्वनीयश्रापिणोऽपि सच्चिकृताया पत्न्यां गार्ह-
 पत्य एवाव्यमधिश्चयति, शास्त्रान्तरे चैवं श्रूयते “यस्य व्रणेऽ-
 ह्वनि पत्न्यनालंभुक्ती (रजस्वला) स्थात्ताननपरुध्य यजे-
 तेति” । केचित् अपत्नीको नृतपत्नीक इत्याहुः तस्या-
 भ्येकाकिन एवाधानं श्रूयते आश्रयनायनब्राह्मणे, “पत्या
 नृतायामग्निभिर्दग्धःया पुनर्विधाहासम्भावे आत्मार्षमग्नरा-
 धानमाहापस्तस्व दर्शपौर्णमासाप्रयणार्थं, श्रेयाणि कर्म्मणि
 न भवन्तीति” तथा त्रिकाण्डे मण्डन ‘तस्माच्चर्मै-
 कदेयेन दग्धव्या पूर्वमारिणो पत्नी ज्येष्ठेतरा यापि
 यज्ञपार्श्वे निरूपितम्” ॥ कात्यायन (कर्मप्रदीपे) ‘नृता-
 यामपि भार्याया वैदिकान्नीर्वाहं त्वजेत् । उपाधिनापि
 तत्कर्म यावज्जीव समापयेदिति” । तद्व्या० (उपाधिना
 स्वर्गादितत्प्रतिभून्त्यो) । नास्ति पत्नी सच्चिकृता यस्य कम् ।
 पत्नीसाहित्यरहिते । ‘पितृयज्ञसुपक्रम्य” । “अपत्नीक”
 कात्या० ५.७५ । “पितृयज्ञो भवति दोषस्तथैकाकिनो यज-
 मानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य । अतोऽत्र पत्या प्रति-
 षेधात्” पत्नीं समुह्येति प्रैपस्याभावः । आन्व्यायेत्यर्थं
 त्वाव्यसंस्कारत्वाद्ध्वयुं करोतीति” तद्व्या० ।

अपत्यं न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत-वा करणे यत् न० त० ।
 उल्लङ्घितरूपे सृष्टाने । “नासुतस्य लोकोऽस्तीति श्रुते
 सुत्वाभावे स्वर्गादिलोकात्सृत्पत्ते” श्रुतेण लोकान् जयति
 पौत्रेणानन्त्यमश्रुते व्यथ सुतस्य पौत्रेण प्रभस्याश्रीति पिष्टप-
 मिति” या० सूत्रेण तदुत्पादने स्वर्गलोकसाभोक्ते
 “पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्वायते सुत । तस्मात्
 सुत” इति सूत्र्या नरकनिस्तारकत्वस्य नृतेषु सुतादीना
 पतनाहेतत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतत्वात्
 अपत्यत्वम् । अतएव “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति” पा०
 सूत्रे पौत्रादीनामपत्यशब्दगम्यतोक्ता । पौत्रादीनां तु-
 गोत्रसंज्ञापीति विशेषः । “अपत्यं पितरेश स्यात् तत

प्राचामपेति चेति" सि० कौ० का० । "अपत्नेरिव नीवार-
भागवेद्योषितैर्गैरिति" रघु । "सोऽपत्यत्वात्सुपाद्येति"
"अपत्यलाभात् वा तु स्त्रीति, "अपत्यं भर्तृशुभ्रूषेति"
च मत् ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तवेहं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भ-
दायके शोभविशेषे गर्भदायिनिदादौ च । अपत्यदावि-
नात्वे मन्वादौ त्रि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तद्विसारणस्य तद्वत्तत्वे
पन्वा अच् समा० । पुत्रनिःसारणद्वारे स्त्रीणां शुक्र-
स्थानगदे "स यदा विगुण्याल्लसपीडोऽपत्यपथमनेकधा-
प्रतिपद्यते इति" स्त्रीष्वान्तु विद्यतिरधिका, दय तासां
जनयोरैककस्मिन् पञ्च पञ्च, बीजने तासां परिहृद्दि ।
अपत्यपथे षतस्र इति" । "तिर्य्यगागतस्य परिचक्षेत्र तिर
शोनस्य पान्शं दूढं मूर्धसुत्तिय गर्भमपत्यपथ प्रत्यार्ज्वमानी-
यापहरेत् पान्शं पल्लशिरसमसंप्रपीडा अह्वेत्तुस्मिन् गिरो-
ऽपत्यपथमानीयापहरेदिति" च सुश्रुतः ।

अपत्यञ्च स्त्री अपत्यं यत् गर्भमेदनेन नायक यस्याः । कर्क-
शाम् वा हि गर्भेऽपत्यजनने तद्विःसाहस्यसमये गर्भस्कोट-
नाम्नियते इति" लोकासिद्धे "सनायाय कर्कटी गर्भं घस
इत्युक्तेषु तयात्वम् ! ईत० । अपत्यनायके, कर्कटे
सर्पे च ।

अपत्यसाच् पु स्त्री० अपत्ये सचते संबध्यते सच-नेदे-तिव ।
अपत्यसमनेते । "अपत्यसाच श्रुत्यं ररायाम्" ऋ० १,
११०,२२ ।

अपत्र पु० गार्क्षि पत्रं दल मञ्जीवास्य । बंशकरीरे (कोद)
अहुरे च तद्वस्यायां तयोः पत्रञ्चन्यतयोमुपचेसायात्वम् ।
गच्छितपत्रे हृष्टे, गलितपत्रे विहृष्टे च ।

अपत्रप त्रि० अपगता त्रया सञ्जा यस्मात् प्रा० ष० वा
गतलोप । सञ्जाहीने घोषाभावे अपगतत्रयोऽप्युक्ताये ।

अपत्रपा स्त्री अपरम् अमेष्ण त्रया, अप+त्रप-भावे स्त्रियाम्
च वा । अन्यद्देहकलञ्जायाम् सञ्जालात्वे च । "अपत्रपा
चेतसि च म्येषधिति" नैषधम् । [सञ्जाशीले ।

अपत्रपिष्णु त्रि० अप+त्रप-शीलाये इत्युच् । सभावतो
अपय न० न पन्वाः अप्राशक्ये न०त० । "अपय" पु० न०
पा० । "विभाषेति" पा० वा अच् समा० । अपत्रपथे
निम्नितपथे कृपथे । "वमागने राजपथे हि पिच्छे
क्वचिद्भुवैरपथेन गम्यते" इति नै० । "को वा न पद-
मपथेऽर्थात्त मया" इति प्रबोध० । "अचैतदपथमिवैति

यदेतादिगमिति" यत० त्रा० । गार्क्षि पन्वा सुन्दरमागो
यत् न० अच् समा० । सुन्दरपथमृग्ये पामादौ त्रि० ।
पयोऽभाय अज्ययो० अच् समा० । सामांभावे अज्य० ।
अपयिन् पु० न पन्वाः अप्राशक्ये न०त० वा अज्यभावे ।
अपत्रपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनादिनियमाव नीत्सु क्ताकाराव
वा हितम् यत् न०त० । वैद्यकोक्तसुखं कृत्वा, अन्ते
भोजनादौ अङ्गिताकारे च "अकार्यं कार्यसङ्घायमपथ्य
पथ्यमश्नेतम्" रामा० । "संतापयन्ति किमपथ्यभुञ्जं
न रोगा" इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा
"अथातो हितान्हितोयमथ्याय व्याख्यासाव । बहवोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्थनेन हेतुना न किञ्चिद्दृग्ज-
मेकान्तेन हितमङ्गित वास्योति" केचिदाचार्या ज्वरते
तत्तु न सम्बन्ध् । इह अस्तु यथाद् इत्यादि सभावतः
संयोगतश्चान्नाङ्गितान्येकान्नाङ्गितानि हितान्हितानि
च भवन्ति । तत्रैकान्नाङ्गितानि जातिशाम्भ्रात् सङ्घ-
घतदुग्धौदनप्रभृतीनि । एकान्नाङ्गितानि दृक्मपचन-
भारपादिषु मष्टान्नाङ्गितकारविषादीनि । सबोनादव-
राणि विषहृत्स्यानि भवन्ति । हितान्हितानि तु बहवोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्थतः सर्वप्राणिसामसमाहारार्थं
यर्ग उपदिश्यते । तद्यथा रक्तयातिर्षट्ककृत्कृत्कृ-
न्दृक्पाण्डुकोपीतकप्रमोदककाकाकायनकपुष्पककर्ममयकुभा-
हृतसुगन्धककलमनीशारकोद्रोहालकश्यामाकमोषुमेषुबहा-
दय । एषाहरिषकुपुष्पकमात्रकात्रदङ्गाकरासककर
कपोतलावतिस्तिरकामिञ्जलवत्तीरवर्षिंकादीनां मांसानि ।
सङ्घनसुप्रमकुष्ठकलासमहूरमङ्गुल्याचकहरेस्त्राठकीकतीना ।
चिल्लीवास्तूकसुनिवसुकजीवनीतस्तुकीयकमंसुक्ष्मपथ्यः ।
गव्यं हत संश्ववदाङ्गिभामसकमिष्वेव यमं सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतम । तथा जङ्गलवर्षा-निवातमवनो-
ष्योदकनिशासप्रव्यावासासंज्ञानतः पथ्यतमाः । एकान-
ङ्गितान्येकान्नाङ्गितानि प्रायुषदिष्टानि । हितान्हितानि
तु यथावोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति । सबोनादव-
राणि विषहृत्स्यानि भवन्ति । तद्यथा । बह्वीकलकन-
करीरास्त्रफलवणकुष्ठपिण्डावकादधितैश्चिरोक्षिपिष्टु-
शाकाजाविकसांसमद्यजान्वचिचिचिमसत्सगोधावराहांश्च
नैकथ्यमश्रीवात् पथया ।

रोग सात्प्रश्न देयश्च काष्ठ देहश्च बुद्धिमान् । अनेत्या-
न्यादिदान् भावान् रोगहन्तं प्रबोधनेव । अस्वाकर-

बाहुल्याद्भोगादीनां व्यवस्थितम् । इत्थं नेच्छन्ति भिषज
 ऋच्छन्ति स्वस्वरक्षणे । इयोरन्यतरादाने वदन्ति विपद्गण-
 योः । दुग्धस्यैकान्तहिततां विपमेकान्ततोऽहितम् ॥ एवं
 युक्तरसाद्येषु इत्येषु सखिलादिषु । एकान्तहितता विधि
 वत् । सुशुत । नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि सयोगादहितानि वक्ष्याम ॥ न च
 विरुद्धधान्यैर्ध्वंसामधुपयोगुह्यमापैर्जां व्यास्यानूपोदकपिथि-
 तादीनि चाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्या रोहिणीयाकं
 जातं याकं मान्नीयात् । बलाकां वारुणीकुलमापाभ्याम् ।
 काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाडोभङ्गयाकं कुटुदधीनि
 च नैकधम् । मधु षोणोदकानुपामं पित्तं वा मासणि ।
 सुरारुगरपायसाय नैकधम् । सौवीरकेण सह तिल-
 यक्षुजीम् । मत्स्यैः सहेशुविकारान् । गुडेन काकमाचीं,
 मधुना मूलकं, गुडेन वाराह, मधुना च सह विरुद्धम् ।
 क्षीरेण मूलकम् । आम्बनाम्बश्वाविष्कूरसगोधास्य सर्वांध-
 मत्स्यान्विशेषेण चिल्लिचिमं पयसा । कदलीफलं ताल-
 फलेन, पयसा, दध्ना, तक्षणे वा । लज्जुफलं पयसा, दध्ना,
 भावस्त्रमेन वा मधुना, हतेन च प्राक् पयस पयसोऽन्ते वा ।

अतः कर्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्पपतैल-
 भृशान्नाद्यात् । कपिल्लमयूरलावतिचिरीगोधास्यैरण्ड-
 दावेन्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यमाजने
 दशरात्रपर्युपितं सर्पिर्भृशु चोष्णैरुष्णे वा । मत्स्यपरि-
 पचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिल-
 कत्कसिद्धसुपोदिकायाकम् । नारिकेलेन वराहवसापरि-
 ष्टां बलाकासु । भासमद्भारयूख्यं मान्नीयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मधुसुजी मधुसर्पिणी
 मानतस्तुल्ये मान्नीयात् । स्त्रीहौ मधुस्त्रीहौ जलस्त्रीहौ
 वा विशेषादान्तरोदकानुपामौ ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वयानि रसतो वीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
 वक्ष्याम । तत्र मधुरास्त्री रसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवण्यौ च
 मधुरकटुकी च सर्वत । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुर-
 कषायौ चाक्षलवण्यौ रसत । अमूकटुकी रसविपाकाभ्यामसु-
 तिक्रावमूकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकी रसविपाकाभ्यां
 लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्वत । कटुतिक्तौ रसवी-
 र्याभ्यां कटुकषायौ तिरूकषायौ च रसत । तरतमयोग-
 युक्ताश्च भावानतिरुद्धान्तिसिग्धान्त्युष्णान्तिसीतान्त्योष-
 सादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चाल ॥

विरुद्धान्येवभादीनि रसवीर्यविपाकत । ताभ्येकान्ता-

हितान्येव श्रेयं विद्याद्विताहितम् ॥ व्याधिभिन्निद्रवदीर्घत्व
 मरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जामोऽनात्मवा-
 च्छर ॥ यत्किञ्चिद्दोषसत्त्वेभ्य भुक्तं कायाय निर्हरेत् ।
 रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धान्मानु
 रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वसनं शसनं वापि पूर्व
 वा हितसेवनम् ॥ सात्मप्रतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तृ-
 णस्य च । क्षिग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितयं भवेत् ॥
 व्यायामशोभो भलवान् शिशुश्च क्षिग्धोऽग्निमांसापि मङ्गा-
 यनश्च । आत्रोति रोगाश्च विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्प-
 तया च जन्तु । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्वं समधुर क्षिग्धो लवणश्चैव भारत ।
 गुरुविदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥ क्षतानां विप-
 लुष्टानां वलिनं श्लेष्मलाय ये । तेषामेव विशेषेण
 सदा रोगविवर्द्धन ॥ वातलानां प्रशस्तश्च आन्तानां
 कफशोषिण्याम् । तेषामेव विशेषेण श्लेष्मलोदविवर्द्धन ॥
 मधुरश्चाविदाहो च कषायान्तरशोखु । दक्षिणो भारत-
 त्रेवक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वात-
 प्रकोपणः ॥ विषदो हृष्यरूपं स्वरः क्षेप्यलपापहः ।
 पश्चिमो भारतस्त्रीहृष्यः कफमेदोविशोबन्धः । मद्यं प्राणै-
 च्चकरः शोषणस्तु शरीरिण्याम् ॥ उत्तरो भारत-
 क्षिग्धो शृङ्गभृश एव च । कषायान्तरसः शीतो दोषा-
 णामप्रकोपणः । तस्माच्च प्रकृतिस्थानां केदमो बलवर्द्धनः ।
 क्षीणलवणविपाकानां विशेषेण तु पूजितः ॥ इति पृ० १, २० ।

अपद् त्रि० न पद्यते ज्ञायते पद-कर्मणि क्तिप् न० त० ।
 अत्रेये । “गायत्रस्त्रैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
 द्यपदसि न पद्यसे” इति यत० ब्रा० १४, ८, १५, १० ।
 नास्ति पादोऽस्या पादोऽन्यलोपः कुम्भ० ङीप् पाद-
 पञ्च । पादन्पूर्वायां स्त्रियाम् । षुंश्चि तु अन्यलोपो “न
 ङीप् । अपाट् । “आपादपीर्वा गूहमान” इति ऋ० ४,
 १, ११ । “अपादहृत्तोऽष्टतनु यदिन्द्रमिति” ऋ० १, २२, ७ ।
 “अथ यदपात् समभवत्तस्मादहिरिति” यत० ब्रा० ।
 “अपादपाणिर्भवनोपहीतेति” श्रुति ।

अपद् न० न पदम् अप्रागस्ये न० त० । अपलटस्थाने
 सुप्रिच्छन्भिन्ने य नापदं गास्त्रे प्रयुञ्जीतेति वृत्ता ।

अपदानं न० अपदायति परिगृह्यति येन कर्मणा अप+दैप-
 शोधने करणे ल्युट् । परिगृह्णापरणे येन कर्मणा सर्वं
 परिगृह्यत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि । [सञ्चिते, संसृते च ।

अपदान्तरं त्रि० न पदान्तरं व्यवधानं यत् । अस्म्यवहिते,

अपदिश व्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिश+अव्ययी० । दिशो-
र्मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते । दिक्शब्देन
समासे तु शरदा० टच् इति भेद ।

अपदिष्ट लि० अप+दिश-कर्मणि क्त । कथिते प्रयुक्ते ।

“कालात्ययामदिष्टश्चेत्सामासाच्च पञ्चधेति” भाषा० ।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ् । लक्ष्मि, स्वरूपाच्छादनरूपे,
छवे, निमित्ते स्थाने च । “रक्षापदेशान्दुर्निहोमधेनो
रिति” रघु । “न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा द्रुतं चरे-
दिति” । “मध्यमोच्चापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः” ।
“शौच्यकर्मणापदेशेनेति” “सास्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूप-
रुमन्यते । अपदेशैश्च सन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्पत्य इति” च
मनु । उपदेशे च । “दीक्षाया अपदेशात्” कात्या० २२,
१२२ । अपदेश उपदेश इत्यर्थः । अपकरोदेश प्रा०
ब० वा कृष्टपदलोप । अपकृष्टदेशे, अर्चितस्थाने च ।

अपदिश्य लि० अप+दिश-कर्मणि यत् । ह्येन कथनीये ।
अपदेशे अनुधितस्थाने भव टिगा० यत् । अनुधितस्थान
भङ्गे लि० । “अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्वपथावतीति”
मनु । यत् यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत् स्थाने दानस्यानु-
धितत्वात् तथाप्यम् ।

अपट्टव्य न० अपकृष्ट द्रव्यम् प्रा०ब० वा कृष्टभागलोप ।
अपकृष्टद्रव्ये “अद्रूपितानां द्रव्याणां द्रूपणे भेदने तथेति”
मानक व्याख्यायाम् “अपद्रव्यमदानेन द्रूपणे” इति कृष्णक ।
अपहार न० अपकृष्ट हार प्रा०ब० वा कृष्टलोप । अपकृष्ट-
हारे “निर्ययासुरपहारैरिति” सुश्रुत ।

अपघा स्त्री अप+घारणे घा-भावे स्त्रियाम् अड । घारणार्थं
निरोधे, “गा उदाजदपघा बलस्य” इति घ० १, १२, १ ।
“अपघाअपघायाः निरोधादिति” भा० ।

अपध्यान न० अपकृष्ट ध्यानम् प्रा०ब० । अग्निदधिनने ।
वैपरीत्यचिन्तने च ।

अपध्वस पु० अप+ध्वनुस-भावे घञ् । नाशे, यस्य यथारूप-
मुचितं तत् प्रच्यवे च । “पथामपध्वसेनैतिन्द्र” इति
अथ० १, २५ ।

अपध्वसजा पु स्त्री अपध्वस्यतेऽनेन अपध्वस यथानां भिन्न-
रूपतारुनादकं सङ्घरक्षणाच्छायते जन-ड ५त० ।
भिन्नशर्कणमजाते करणादौ सङ्घीर्णवर्णे । “शूद्राणां तु
रुध्मणां च सर्वेऽपध्वसजा सृता” इति मनु “ये हिजा-
नारूपसदा ये चापध्वसजा सृता” इति च मनु । तेषां
चित्तो समवर्णत्वाप्राप्ते, स्वरूपमध्यमेन जातत्वात् तथाप्यम् ।

अपध्वंसिन् लि० अपध्वसयति अप+ध्वनुस-णिच्-णिनि ।
नाशके । “सर्वेणसामपध्वंसि जप्यं स्यादध्वस्येति” मनु
अपध्वस्त लि० अप+ध्वनुस-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते अप-
वर्णिते च ।

अपध्वान्त न० अपकृष्ट ध्वान्त ध्वनितम् ध्वन-क्त नेदे नि०
स्वनाथेऽपि इडभाष । भिन्नकांक्षस्वरसमे यन्त्रे “यक्षस्ते-
रपध्वान्तमिति” छा०उप० । वार्ध्वात् तदपध्वान्त
भिन्नकांक्षस्वरसममिति” भा० ।

अपनय पु० अप+नो-अच् । दूरीकरणे स्थानान्तरणने च ।
“अपनयो याऽडष्टत्वादिति” कात्या० २५, ६, २ । “तस्य
तण्डुलापनयो यचनादिति” कात्या० २५, ४, २ । “अप-
नयते दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव “अविनयमपनय
विष्णोः” इति शङ्कराचार्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम् ।
अपकरो नयो वैपरीत्ये प्रा०ब० वा । निन्दितनीतो दुष्ट-
नीतो च । अपकारे “तत् सपत्नापगवत्स्वरवातुशय-
स्तुरेति” माष ।

अपनयन न० अप+नो-ल्युट् । दूरीकरणे, अख्येने च ।
अपनीयतेऽनेन अप+नो-करणे ल्युट् । अपकारसाधने ।
अपगतं मयन यस्य । नेतृहीने लि० ।

अपनस लि० अपगता नासिका यस्य प्रा०ब० महादेशच ।
अपगतनासिके । “असि कौशेयसद्वयस्य चकारापनस
सुखमिति” भट्ट । [शारिते च ।

अपनीत लि० अप+नो-क्त । अख्येने, दूरीकरणे, अप-
अपनुक्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन् । ख्येने दूरीकरणे । “परि-
जनन्रमापनुक्त्यै” इति छा०उप० । “पापामपनुक्तये
इति” “शुरुतस्यापनुक्तये” इति च मनु ।

अपनुद लि० अप+नुद-क् । दूरीकरणे, अख्येने, शोधने च ।
अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ् । अख्येने, दूरीकरणे, अप-
धारणे च । “तस्यापनोदाय फलमहन्तामिति” रघु ।

“मङ्गलस्यापनोदाय मितभुङ्गनिवतेभ्यः” इति मनु ।
अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट् । अपधारणे अख्येने च “एनसां
स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षेऽपनोदनमिति” मनु । कर्त्तरि
ल्यु । दूरीकरणे लि० । “यथाश्वमेधं ऋतुराट् सर्वपाया
पनोदन । तथाऽध्वस्येण जप्यं सर्वपायापनोदनम्” इति ।

“पराकोनास लक्ष्मोऽयं सर्वपायापनोदन” इति च मनु ।
अपनु लि० पत-क्त नि०ब०त० । अपतिते । “आयवोऽपनु-
द्वस्येति” यजु० ६, २४ । न पतं पतितं दृष्टं यद्येति”
नेददोपः । पतत इत्यत्र हि पतत्यदस्य पतितार्थत्वात् इट्म् ।

अपपाठ पु० अपकृष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः ससुचितः ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे “द्वादशापपाठा अस्य जाता इति” सि०कौ० ।

अपपात्र लि० अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डाली तेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्वं तत्रास्वीर्भोजना-
नर्हत्वात्तेषां तथात्वम् “चण्डालश्चपदानान्तु नहिर्ष्यामान् प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्ष्यन्त्या इति” मनुः ।

अपवर्हिष् त्रि० अपगतं घर्हिष्यत् प्रा०ष० वा गतलोपः । घर्हिष्हीमरहिते “सोऽपवर्हिषी हावत्तयाजौ” इति श्रुतिः । “अपवर्हिष्यत्तरः प्रयाजान् यजति” । शत० ब्रा० । अपवर्हिष इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभय त्रि० अपगतंभय यस्य प्रा०ष० वा गतलोपः । गतभये भीतिभूत्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्ताये त्रि० । अपभर्तुं पु० अपकृष्टोभर्ता प्रा०ष० । अपकृष्टभर्त्तरि अपभी त्रि० अपगता भीरस्य प्रा०ष० वा गतलोपः । भीति-
युत्ये अपभोतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूतिः प्रा०ष० । “अपहृष्टविभूती
“यसमी पुरोदधिरे ब्रह्माणमपभूतये” इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु० अप+भ्रन्श-घञ् । अपभ्ररणे अधःपतने “अत्या-
रुद्धिर्भवति महतामप्यभ्रंशनिष्ठा” यज्ञ० । “अपभ्रंशति
स्वभावात् प्रच्यवते” अप+भ्रन्श-कर्त्तरि अच् । साधु-
यद्स्य शक्तिपेक्षस्यप्रयुक्तान्यथाश्चारण्युक्ते अपयद्दे । “त
एव शक्तिपेक्षस्यप्रमादात्सतादिभिः । अन्यथोच्चारिता
यद्वा अपयद्वा इतीरिता” इति हरिणा साधुयद्दाना-
सेवान्यथोच्चारणेऽपयद्दतोक्तैः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-
त्वम् । “अपभ्रंशतानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति” हरि ।
“आभौरादिगिरः काव्येषपभ्रंशगिरः श्रुताः । यास्तेषु
संश्रुतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति” दण्डि ।

अपम त्रि० अपकृष्ट भोयते अप+ मा-वा० क । अपकृष्ट-
तया ज्ञाते “भगोऽनायोश्चदिविताऽपमस्य चित्” । ऋ० १०,
१६,१ । “अपमस्य जात्यतिनिरुष्टस्य” भा० । अप-
कृष्यभूगोवाडुपरि भोयते । भूग्रेहानाष्वादिताम्रिणभाने
ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगण्येतिर्येषेष्वावास् क्रान्ती
यथा । “नाडिकाभ्रच्छेदात् तिर्यग्जापमः, क्रान्तिवशा
वधिः क्रान्तिवशाच्छरः । विषेपहृत्तावधिक्षिर्धेवं स्फुटो
नाडिकाभ्रच्छेदात्करावेऽपम” इति सि०धि० । “क्रान्तिवसे
यत् स्फुटपङ्कसामं तस्य नाडीहृत्तात् तिर्यग्नरम् अपमः
क्रान्तिः । अप विमण्डले यत् पङ्कसामं तस्य क्रान्ति-

हृत्तात् यत् तिर्यग्नरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च
नाडीहृत्तात् यत् तिर्यग्नरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः
पङ्कस्य उत्तरतो यास्यदिशं यास्यान्नात् तदत्त सौम्यदिग्-
भागम् । प्रभि० ‘परिपरतां गगनसदां चलनं किञ्चि-
द्भवेदपमः’ इति । सि०धि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धतुराकृतिश्लेषस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ता-
ख्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिव्यायञ्चे दृश्यम् ।

अपमण्डलं न० अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा०त० ।
सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा “पङ्कस्य गोले
कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितमिति”
“क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्पेति” प्रभिता० । “एव
भगोलः कथितः क्षेत्रगोलोऽयमेव विक्षेपः । अत्राप-
मण्डले वा सूत्राधारैव यस्य तस्मैवेति” सि०धि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृद-घञ् । विमर्द्दने “हृद्यङ्गिस्त्रिकरीषाभ्या-
मपमर्द्दः क्तोमङ्गामिति” रामा० ।

अपमान पु० अपकृष्टं भोयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्युट् ।
धमादरे “अपमानं पुरस्तत्त्वं स्वकार्यं साधयेन्नर” इति
नीतिः । “मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्वा रिपक्षयो”
रिति” गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगतिः
पुरा० अपकृष्टोमानो यस्मात् अप+मन-करणे घञ् वा ।
अनादरे पु० । नापमानं प्रयोक्तव्यं कासक्षेपकृतं कृषि-
दिति” रामा० । “अथापमानेन पितृ प्रयुक्तेति” कुमा० ।

अपमानित त्रि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-
मानं इत तस्मिन् कृतापमाने अनादरे । [सितवर्त्तनि ।
अपमार्गं पु० अपकृष्टो मार्गं प्रा०ष० वा कृष्टलोपः । कुम्-
अपमार्जने न० अप+मृज-भावे ल्युट् इति । संशोधने ।
“कास्यापमार्जेनमसोमधुरं सैम्भव नतमिति” सुश्रुतः अध-
स्तानुमार्जने च । अपमार्जेनप्रोक्षिताभ्यामपमृष्ट इति
कात्या० ६, १०, ४ । “अपमार्जेन पङ्कपालश्चादारभ्याध-
स्तादपमार्जेनमिति” तद्व्या० ।

अपमित त्रि० अप-मा-क्त । अवज्ञाते अनादरे ।

अपमित्यकं न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य मङ्गुरते कम् । अखे
अपसुखं न० अपगतं परामृतं सुखम् प्रा०त० । पराहसे वदने
प्रा०ष० गतलोपः । पराहस्यवदनमिति पदार्थे त्रि० ।

अपमूर्द्धं त्रि० अपगतो मूर्द्धा यस्य । गिरःमूर्ध्वे कवच्ये ।

अपमृत्यु पु० अपकृष्टः इष्टहेतुजन्मत्वेन मृत्युर्भरणम् ।
विषोद्वन्नाटिहेतुके मृत्यौ । “अपमृत्युहेतवश्च युद्धिपत्ने
क्रौञ्चं दर्शिता यथा

“इह्निदंदिग्विष्वान्निवभ्रिस्त्रिया जलैः । आदरात् परि-
 कर्ष्य कुर्वन् श्रोत्रं कृतस्तु यः । नागानां विप्रिय
 कुर्वन् दग्धशाय्य विद्युता । निस्सृष्टोत् स्वयंराज्ञा चौर्य-
 दोषेष कल्पित् । परदारान् रमन्त्य हेमास्तत्परमिर्हता ।
 असमानैश्च सङ्घोरैश्चाखण्डाद्यैश्च विपद्भ्यम् । क्षया तैर्नि-
 हतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समाश्रिता । गवाग्निविपदा-
 श्वेव पाण्डुराः क्रूरमुद्भवः । क्रोधात् प्रायं विषं वक्रिं गच्छ-
 च्छन्नं जहम् । गिरिद्वक्षप्रपातश्च ये कुर्वन्ति मराधमा” इति ।
 अपमृषित लि० न० अप+मृष-ङ् वाक्ये वाक्ये लि० । क्षान्ते
 वाक्ये । अम्यल अपमृषमिस्त्रेव सोढे क्षान्ते परामृषटे च ।
 अपयशस् न० अपकृष्टे यशः । “ययोविपरीतायामकीर्त्तौ
 ‘अपययो यस्यासि किं स्य्युना” इतिनीतिः । अपगतं
 यशो यस्य । कीर्त्तयूय्ये लि० । [अकीर्त्तिहेतौ ।
 अपयशस्कर लि० न यशस्कर ङ-हेतौ ट विरोधे न० ।
 अपयान न० अप+या-भावे ल्यट् । अपक्रथ्य पहावने “अप-
 यानेऽपि न भवान् समर्थो लभुविक्रय” इति रामा० ।
 अपर न० न पूर्यते यतः घृ-अपादाने, अप् । गजस्य पचा-
 ङ्गाणे । “ब्रह्मपराधि परितो भिगढान्यत्वावीदिति” भाष० ।
 परितो ब्रह्मः अपरः पश्चिमपादोयेरिति सङ्गि० । न
 घृणाति सन्तोषयति घृ-अच् । यत्नौ, भिक्षे लि० । “अन्ये
 हतधुने धर्मास्तेतावां ह्यापरेऽपरे” इति मत्तु “तमा सप्तद्रा-
 दपरे परे ऋपा” नेष० पश्चिमायां दिशि स्त्री “अपर-
 दिग्वास्त्रेति” भाष परकाष्ठट्टौ लि० । “पूर्व्या
 सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाशे चापरां चिरमिति” मत्तु ।
 पचाङ्गत्तौ लि० “पूर्व्यापरां तोयनिधौ वगाह्य” कुमा० ।
 ऋग्नेदादिविद्याया स्त्री । “द्वे विद्ये विदितव्ये इति
 ऋक् ऋग्विदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्पापरा
 ऋग्नेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद यिष्या कल्लो
 व्याकरश्च निरुक्तं ऋन्दो ऋतोतिषमिति” ऋ० भा०
 घृता श्रुतिः । अस्य च काष्ठदेयादिनियमे सर्व्वनाम-
 कार्थम् । तत्र “पूर्व्यादिभ्यो नवभ्यो वा इति” पा० वा तत्-
 ऋभे । अपरत्वञ्च दैयिकं काष्ठिकं च द्विविधं, तत्र सामेक्षया
 उद्वाचचविप्रकृतत्वम् दैयिकमपरत्वम् सामेक्षयाधिक-
 सूत्र्यं ऋग्द्वयत्वं काष्ठिकम् । उक्तोदाहृतौ दैयिकम्
 काष्ठिकम् । “अपर भवतो जन्म पर जन्म विवसत”
 इति गीता । अस्यदेश्यत्तुभ्ये व्याप्ते लि० “सामान्यं
 द्विविधं प्रोक्तं परत्वापरत्वे च । व्यापकत्वात् परापि
 क्षात्, व्याप्यत्वात्परपि च” भाषा० । इत्यात्वादेः

षट्पाद्यमेक्षया अधिकदेश्यत्तुत्वात् परत्वं सन्नादेश्या-
 अत्यदेश्यत्तुत्वात् अपरत्वमिति शङ्काः । “इत्यत्यादिक
 जातिस्तु परापरतयोच्यते” इति भाषा० । “स्वायम्भुवस्य
 च मनो पृथ्व्या मनवोऽपरे” इति अपरकामिका
 भिन्ना वा इत्यर्थः । निष्कटे । “भूमिरापोऽनक्तो वायु सं
 मनोभुङ्क्तेरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरदृष्या
 अपरेषामितस्त्वया प्रकृतिं विद्धि मे परामिति” गीता । तत्र
 भूम्यादीनामितरपदाद्यं कृतित्येऽपि अङ्गत्वात् संज्ञकत्वात् कारि-
 त्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रकृति-
 मत्त्वाच्च निष्कटत्वम् । जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम् ।
 उत्तरकाष्ठिकत्वात् तद्विकारत्वञ्चैव कार्ये “तदेतद्-
 ब्रह्माऽपूर्व्वमनपरमन्तमिति” इह० उप० । नास्ति अपरं
 कार्यं यस्येति भा० । वस्तुतः स्वरूपमप्यवाभावेन ब्रूटस्वरूप
 न कार्यकारित्वमत एव “न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकाश्च
 सृजति मनु अज्ञानेनाहतं ज्ञान तेन सृष्ट्वन्नि जलव
 इति” गीतायाम् तस्याकर्तृत्वसङ्गं कर्तृत्वम् अप्राप्तोप-
 हितेश्चरस्येति न विरोधः । सप्तदाविन शेषभागे “अपर-
 रात् अपराङ्गः एकदेश्य ष० । अस्य पूर्व्वपदत्वस्य
 पचादेश्य पचाङ्गम् न० येपार्थे । अपरकिन् भव द्विमत्
 पश्चिमः येपभवे । मयसापञ्चम्यादिदेश्यकाष्ठिके रपर-
 यत्वात् प्रथमाद्यर्थे ष्यति । पचात् । अधिकमप+यत्वे
 इह्यम् । अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचिन-
 षिदादि तद्धिते उत्तरपदस्यैव द्विविधः अपरपाञ्चालक इत्यादि ।
 अपरक्त लि० अपगतो रक्त योषितो यक्षात् । अपगतरक्त-
 वर्णं अप+रञ्ज-ङ् । विरक्ते अतुरागयूय्ये च लि० ।
 अपरज घ० अपरकिन् काशे जायते जन-ङ ७त० ।
 इहमेदे “नमः पूर्व्वजाय चापरजाय” वेति यजु०
 १६, ३२ ।
 अपरति स्त्री अप+रस-भावे क्तिन् । अवरितौ । [काशे वा ।
 अपरत्र अत्व० अपरकिन् काशादौ । अपरकिन् देहे
 अपरत्व न० अपरस्य भाव त्व । अपरभावे तच्च संश्लेषिकोक्तौ
 शुच्यभेदः । तदपि द्विविधं दैयिकं काष्ठिकञ्च तस्य रूपमपर-
 यत्वे उक्तम् । तत्र च आर्यमयेक्षानुद्विविधेयः तस्य
 सामान्य परत्वापरत्वयोर्नायः । “संश्लेष विमानच
 परत्वञ्चापरत्वकमिति” “परापरत्वयोश्चेत्तरेका निता दिङ्-
 ष्यते” इति च भाषा० । तत्र दैयिचापरत्वं अत्य-
 सूत्र्यसंयोगज्ञानजन्यं, काष्ठिकं तु अस्य पूर्व्वपरित्यक्त-
 ज्ञानजन्यमिति भेदः । काष्ठिके काचोत्प्रेदः दैयिके तु

दिगिति भेदः । 'परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविध परिकीर्तितम् ।
दैयिक कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैयिकम् ॥ परत्वं
सूर्यसयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्वमुद्धित
स्यादितोरितम् ॥ तयोः समावायो तु दिक्सयोगस्तदाश्रये ।
दिशाकरपरिस्फन्दपूर्वोत्पन्नत्वमुद्धितम् ॥ परत्वमपरत्वन्तु तद-
नन्तरमुद्धितम् । अत्र त्वसामवायो स्यात् सयोग काल-
पिण्डयो ॥ अमेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्वेपासदाहृतः
इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अथ० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामा-
न्यन्तराले इति" पा० सूत्रे वाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात्
अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्द्धृते कोणे । तद्-
गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः ।

अपरपक्ष पु० अपरः शेष पक्षः । कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य
दृष्टिह्वासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रगुरुप्रतिपद्यौष वपरिन्ध-
यान् गुरुस्य पूर्वत्वम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम् । "पूर्वपक्षो
देवानामपरपक्ष पितृणामिति" स्मृतिः । "यथा चैवा-
ऽपरपक्ष पूर्वपक्षाद्विशिष्यते" इति मनुः "अथ आह-
ममावास्यायां पितृणा दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपर-
पक्षस्तेति" स्मृतिः "अथशुक्लपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपर-
पक्षत्वव्यवहारः । "अमावास्यास्यतोयसापरपक्षस्यतस्तथा ।
तस्य पार्श्वसुद्विष्टं सुनिभि पञ्चपात्रकर्मिति" स्मृतिः
कश्चित् प्रेतपक्षत्वेष पाठः । "तृणादिपक्षधीत्यङ्गा
प्रदशोतिसुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेपु
राशिषु ॥ पङ्कविशेषे भक्षयो भागे द्वाविंशोऽनिमित्तस्य च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि
कन्याया याम्यहानि तु षोडश । क्रतुभिस्तानि तस्यानि
पितृणा दत्तमन्त्रयम्" इति सूर्यसिद्धान्तोक्ते पङ्कशोति-
सुखावशिष्टानां षोडशाना दिनानां आह्नप्रथमकालत्वाद्-
परपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मान् तादृश पक्षः ।
तायाचक्षयप्रत्यक्षत्वेन अत्यन्तकृत्वास्तथात्वम् । पञ्चादशा-
क्षयैव पक्षत्वैऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात्
पक्षत्वम् तेषां सौरत्वैऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति
भेदः । विकल्पमानयो पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च ।

अपररात्रे पु० अपर रात्रे एकदे०त० अर्धसमा० । रात्रि-
शेषे "अपररात्रे सायदोहमिति" कात्या० ७, ४, ३०,
"अपररात्रतम्" सि०कौ० ।

अपरव पु० अपक्षदोरव प्रा०त० । अक्षीर्त्तौ अपयगति ।

अपरवक्तो न० 'अयुजि मरुता गुरु समे नृजमपरवक्तमिद

ततोऽरौ" इति उत्तरताकरोक्ते अर्द्धसमे सात्वाह्नसभेदे
"वदन्यपरवक्ताख्यं वैतालीय विपश्चितः । पुष्पिताभामिधं
केचिदीपच्छन्दोऽसक तथेति ए०र० । अपरवक्ता
स्त्रियामिति केचिदाह ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातकलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा
'इष्टानुष्वाविकविषयविहृष्टस्य यमीकारसन्न वैराग्य-
मिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसद्वाज्ञतत्त्वं तत्र
रागादीनां चित्तस्थानां फषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां
पाकाय प्रयत्नो यतमानसन्न वैराग्य ततः पक्षानां केषा-
ञ्चित्कपायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसन्न
वैराग्यं, ततः पक्षानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तकाऽभक्तानां मन-
स्यौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसन्न वैराग्यम्, स्त्रियोद्ध-
पानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरुञ्चारणसन्न अथ' अव्ययस्य
सोऽनुश्रवो वेद तदुक्तेष्वानुष्वाविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु
मर्त्तरेषु च विनाशपरितापसातिगयत्वात्स्वयादिदोषाणांम-
भ्यासेन साक्षात्काराद्विहृष्टस्योपेक्षादुद्धि वंशीकारसन्नं
वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि
असंप्रज्ञातसमाधेस्तु घट्टिरद्वाणि" इति पा० ए० ।

अपरस्पर न० अपरस्य परस्य क्रियासातत्ये द्वित्वं सुच । क्रिया-
सातत्ये । क्रियावता सातत्ये तु त्रि० । अपरास्वरा उभासः,
योपितो वा गच्छन्ति अपरस्वराणि कुलानि यानि ।
सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । "अपरस्वरा सार्या
गच्छन्ति" सि०कौ० ।

अपरहेमन त्रि० अपरहेमन्ने भवः अपरहेमन्त-भवाद्ये अण्
तलोपः उत्तरपददृष्टिः । हेमन्तशेषभये । एवं पूर्वहे-
मन हेमन्तपूर्वभवे त्रि० ।

अपरा स्त्री अपस्त्य राति गृह्णाति जन्म यस्या रा-अपा-
दाने वा०ड । जरायौ ततोऽपयामादेव गर्भाद्विस्मरणा-
ज्जन्नेति तस्यास्तथात्वम् । अधिकमपरयच्छे इत्यम् ।

अपराग पु० अप-र-नृज-पञ्च मलोपकृत्वे । अमनुरागे वि-
रागे "अनुरागापरागौ च प्रचार मयङ्लस्य चेति" मनु ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्नौ,
"अन्तरेषापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४, १३, १२,
"अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्वा० । अग्नि-
माग्नी अन्त्येष्टिकर्माङ्गवज्जी पु० एषव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यङ्गे काव्य-
भेदे । "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य० प्र० । अपरस्य
रसादे वाक्याधीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अथ च

रथनोक्तयोः पीमक्षनविमर्द्दन । नाभ्युजघनस्यशी नीवी-
विर्द्धसन कर इति" । अत्र ष्टकारस्य कर्षणाङ्गत्वा-
त्तथात्वम् वाच्याङ्गव्यङ्ग्यं तत्र दृश्यम् ।

अपराहमुखं त्रि० न पराहस्य न०त० । अमि-
ष्टसे कर्त्तव्यकर्म्मणोऽसोदतया ततोमिष्टसिर्त्तारिङ्गने" क्रिया
डोप् ।

अपराह् त्रि० न पराहति परावर्त्तते परा+अह-किन्
न०त० । अमिष्टसे पराहस्यमिने त्रिया डोप् ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न०त० । शिवे, विष्णौ,
तदो ज्ञेयापराजितत्वात्तथात्वम् अर्धभेदे च । परा-
जितमिधे त्रि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तीष्टसे,
असनष्टसे, यङ्गिनीष्टसे, हृद्यपाष्टसे असनप्रग्यांस्, शिथान्यां
दिगि "अपराजितां वास्याव ब्रजेद्द्विमजिह्वाम्" इति
मनु "अपराजितामैशानो दिशमिति" कुल्लू० । षट्-
ईशाकारपादके "ननरसवर्गं खरैरपराजितेति" इ०र०
एकै अन्तोभेदे, दुर्गायां देव्या "अपर्णां चापराजितेति"
दुर्गास्तोत्रम् "नासि पराजितं शतो पराजयो यस्या
५ त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदाष्टदुर्गामूर्त्ति-
भेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्या अवश्यतयायामपराहृये
सन्ध्यायां वा पूज्या यथा हेमाद्री प्रतखण्डे "आश्विनशुक्ल-
षष्ठसप्तम्य" "दशम्या च नरै सत्यक् पूजनीवाऽपरा-
जिता । ओमाधं विजयाधेशु पृथ्वीकृतिविधना नरै ।
नवमीशेषशुक्लायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजय
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी" स्कान्दम् । "आश्विने शुक्लपक्षे
त दशम्यां पूजयेत्तरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजन-
श्चापराजितमिति" निरुयसिन्धौ स्कान्दम् । "उदये दशमी
क्लिप्तम् सप्तम्यैकादशौ यदि, नवम्यै यदा काले सा तिथि-
र्विजयाभिधेति" हेमाद्री काश्यप । "कालेऽपराहृये" इति
निरुयसिन्धु । तस्याच अपराहृपपूजता हेमाद्री दर्शिता
ततएव तदशयन्तव्यम् । "नाधयोव्याधयश्चस भवन्ति न
पराजय त्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयश्च सदा भवति"
तत्पूजाया फलत्वेन अपराजयस्योक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वाम् विजयहेतुत्वाच्च
अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव "पूजनश्चापराजित"
त्रिलुक्तम् अपराजितामधिकृत्यैतत्तत्त्वात् पूजनस्यापराजित-
त्वत् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्री प्रतखण्डे अपराजित-
टशमीप्रकरणे दृश्य । योगिनीभेदे तत्संस्पृध्यामयन्दे
व्यस्यते । अ विष्णु परालित तस्यवर्णतया यया ।

विष्णुक्रान्तायां स्वनामस्वातायां वतायां च स्त्री । अविर्द्ध
विजयदशम्यां वस्यते ।

अपराह् त्रि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । अपराधिन,
सोचितकार्याकारणे, खलुहिते च "निषिद्धादपराधेयो-
र्धातुव्यस्येव वलितमिति" भाष भावे क्त । अपराधे ।
अपराहृप्रपत्क पु० अपराहो वस्यान् श्रुत प्रपत्को
वाच्यो यस्य । वस्यान्याहिसावने वातुन्ने ।

अपराहृ त्रि० अप+राध-हृच् । अपराधकर्त्तरि क्तोविद-
कार्याकारणे स्त्रियां डोप् ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । सोचितकार्ये आनरि
'कमपराधवत्वं मम परम्यस्येति" शा०द० । दृष्टवोव्य
कर्म्मकरणे । "यथाऽपराधदण्डनामिति" रघुः । देवविषये
अपराधच शास्त्रविध्युक्तत्वेन, निषिद्धदेवनेन च जाह-
डुरितविषये । तत्र निगमे इति शब्द अपराधा इति
यथा 'वानैर्वा पादुकेर्वापि नमनं जनवदुस्ये । देवोत्थ-
वादसेवा च अपराधमन्वदपतः ॥ अन्धेदे वाचिनाऽसौ
भगवद्दृशनादिकम् । एकहृत्प्रथमच उरवाद्प्रदक्षिणम् ॥
पादमसारुचं चाप्ये तथा पर्यह्वयन्मम् । शवनं नवर्षं
वापि मित्याभापयन्नेव च ॥ उच्चैर्भावा विधोजसो
रोदनामि च विपहः । निष्कृतपद्मो चैव ननु च
क्रूरभावसम् ॥ कम्बलावरण चैव परनिन्दा परस्युति ।
अस्तीडभाष्य चैव अधोगायविमोक्षसम् । मत्तो नीचो-
पचारच अग्निनेदितभक्षसम् । तत्तत्काखोद्भवानासु कडा-
दीमामनर्षसम् । विनियुक्तावधिस्य प्रदानं अह्वना-
दिके । प्रवीकषासनं चैव परेषामनिवादनम् । हरी
शौनं निजस्तोत्र देवतानिन्दनं तथा । अपराधासुधा
विष्णोर्दालिभत् परकीर्त्तता इति" । आङ्गिकने
त वाराहमूलका अन्वविधा इतिभत् दर्शिता तथा ।
"भगवद्भक्तानां अलिखितासुभोजनम् । अग्निनिर्दिने
दन्नाधानमसत्त्वा विष्णोरुपसर्पसम् २ मैत्रुवं जला
ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पसम् ३ अतं नर अह्नाऽस्नात्वा
विष्णुकर्म्मकरसम् ४ रजसुकां श्रुत्वा विष्णुस्यप्रने-
नम् ५ मानव यत्र अह्नाऽस्नात्वा विष्णुस्यविभावनसा-
नम् ६ विष्णु स्युयतं पातुवास्तुप्रबोम ७ विष्णो-
कर्म्म कुर्वत पुरीनयागः ८ विष्णुयास्त्रनगाटव शास्त्रा-
नरप्रयसा ९ अतिसन्निवं वासः परिधाव विष्णुस्यार्था-
चरसम् १० अग्निधानेनाचस्य विष्णोरुपसर्पसम् ११
विष्णोरपराध इत्वा विष्णोरुपसर्पसम् १२ श्रुत्वा विष्णु-

अर्घनम् १३ निविद्धपुण्ये विष्णुर्धनम् १४ रक्तं वासः परिभाष विष्णोरुपसर्षणम् १५ अन्वकारे दीपेन विना विष्णोः अर्घनम् १६ कथ्यवस्तु परिभाष विष्णोः कर्मावरणम् १७ वाससोद्वतवास परिभाष विष्णोः कर्मावरणम् १८ विष्णवे ऊर्ध्वरोष्मिष्टदानम् १९ वराहमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्षणम् २० हंसलासपादसरा रिषींश्च भुक्त्वा विष्णोरुपसर्षणम् २१ दीपं सूद्रा हस्तम- प्रक्षाल्य विष्णो अर्घनं कर्माकरणं वा २२ उग्रयानं गत्या- ऽज्ञात्वा विष्णुपसर्षणम् २३ धियाक भुक्त्वा विष्णोरुप- सर्षणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्य- काज्जाव पीत्वा सूद्रा वा विष्णुस्यप्रवेशनम् २६ पर- कीर्तयामुचिना वस्त्रेषु परिहितेन विष्णुकर्मावरणम् २७ विष्णवे नवासमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुण्ये अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानह्वावरुद्रं विष्णु- प्लानप्रवेशनम् ३० भेरिगन्धेन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णं वति विष्णु अर्घनम् ३२ इति" एतदुपलक्षणम् "अपराधकृत्वापि, अपराधयतानि चेति" मन्त्रसिद्धात् "अह्न्यह्नि जोमन्थीं गीताध्यायन्तु संपठेत् । हातिय- दपराधेस्तु अह्न्यह्नि सन्त्यते" इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय ति० अपराधं वार्ति या-ह । अपराधप्राप्ते । प्राण० भावे कर्माणि च व्यञ् आपराधय्य तस्य भावे तनु- कर्माणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् ति० अप+राध-णिनि । कृतागसि अपराध

अपरान्त पु० 'अपरस्या' पश्चिमाया अन्त सीमा- भूतोदेशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिष सीमाभूतत्वात्तथात्वम् च च देशः कृतम इति तावच्चिषीयते "तस्यानोक्तैर्वि- सर्षङ्गरपरान्तज्योत्सते रामास्त्रीस्वारितोऽप्यासीत् बभ्रुवन् इत्यर्थेव इति" रघु । तेनास्य सङ्गप्रसृतं वद्विषयत्वम् । 'अवकाय विहोदन्तान् रामाया- भविष्यो ददौ । अपरान्तमङ्गीपावध्याजेन रघवे कर्- मिति" रघुः तेनास्त्रीवद्विषयत्व च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघो "लिङ्गदमेव तलोच्चं जयसाम्भं चकार स" इति लिङ्गद- र्शकसर्षणम् लिङ्गदुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । "पारसीका- जतो जेदमिन्नमरुतो ज्ञेय पारसीकदेशात् पूर्व्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशश्च पाशात्पुत्रस्य पाशाचैररु- वाचमैरिति" तेषां पाशात्पुत्रस्य तत्रैव पश्यमान् । उक्त- र्शङ्कितवाञ्च "नव भारतयमे" मध्यात् प्रागादिविभा- जितादेशा" इत्युपक्रम्य "अपरस्तां मयिमान् मेपवान्

वमौघ सुरार्पणोऽस्तगिरि । अपरान्तयान्तिवर्षेह्यप्रश- स्ताङ्किकोद्वया" इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थल- उक्तम् तत्र च सुरस्ता नाम नदी । "सुरस्तामारुतोऽर्धमिति" रघो तत्र तस्यावर्षणान् तद्वान्तरदेशे केरल । "भयोत्- ष्टवभिभूपाया तत्र केरलयोपितामिति" रघौ तथा वर्ण- नात् । अमपदवाचित्वात् तद्विज्ञातोलुकि तद्देशभवे तदा- जनि च ० व० । 'उन्मूर्द्धान सच्चिपत्यापराकर्तिति" माघ ।

अपरार्क पु० सृष्टिसम्पन्नभेदे । अपरार्क पु० न परार्कम् । परार्कभिन्ने । अपरमर्कमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चादेये पश्चार्कमित्येव ।

अपरावर्तिन् ति० न परावर्तते परा+वृत्-णिनि न०त० ।

अपराहृण्ये कार्यं समाप्तिमकत्याग्निवर्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराहृण्य पु० अपरमङ्ग एक०त० टच् अङ्गादेशः । दिनशेष- भागे स च द्विधा विभक्तस्य, तिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेष- भागः । 'पूर्व्वं दिनं मनुष्याणामपराहृण्य, पितृणामिति' ऋतौ द्विधा विभजनान् 'पूर्व्वं हृण्येवं देवाना मध्यन्दिन मनु- ष्याणामपराहृण्य' पितृणामिति ऋतौ तिधा विभजनान् तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्कम्, तिधा विभक्तस्य ततोऽर्धं च अप- राहृण्य । "ययास्त सविता याति पितरस्तासुपाशते । तियं तेभ्योऽपराहृण्यो हि स्वय टक्तं स्वयभुनेति" सृष्टि । "तथा आहस्य पूर्व्वं हृणादपराहृण्यो विधि- यते" मनु । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्मयोग्येतराप्रवेश्याऽपरत्वात् तथात्वम् । अग्नि- मविषुहर्त्तस्य तु राक्षस्येलात्वेन कर्मानर्हत्वात् कर्मयोग्य- शेषभागत्याभावाच्चापराहृण्यत्वम् । तथा च "प्रातः कालो- सुहृत्तां स्त्रीन् सद्गन्तावदेशे त । मध्याह्निसुहृत्तां स्यादप- राहृण्यस्तस्यथा । सायाह्निसुहृत्तां स्यात् तत्र न कारयेत् । रात्रसो नाम सा नेला गर्हिता सर्वकर्मास्ति" त्रिषुसुहृत्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थभागे कर्माहं पराहृण्यत्वेन परिभाषयाप्तयात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परत, हृत्त्यांस्तात् प्राक्काशोऽपराहृण्यत्वेन व्यवह्रियते इति" भेद । ततः भवार्थे वा पुन अप- राहृण्यकः तद्भवे ति० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराहृण्यक । तद्भवे ति० । आदे र्वापराहृण्यक" इति धृतिः । स्त्रियां ङीप् । "पार्षये पितृकृत्ये च तियिर्पाहृण्य- राहृण्यकीति" सृष्टि । अपराहृतन ति० अपराहृण्ये भव सुहृ दट् च । अपराहृण्य-

भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । “पकाशेधादिना” पा० सप्तम्या वा व्युत्पत्तिं व्यपराङ्गणेतमोऽप्युक्ताथै त्रि० । [अदृते च । अपरिक्लृप्तं त्रि० न परिक्लृप्तं न०त० । अज्ञाते, धट्टे, अपरिक्लृप्तं त्रि० नास्ति परिक्रम उद्योगोयस्य । अनुद्युक्ते । “जानन्नपि च किं कृत्योदगन्तुयादिक्रम इति” षट्ति । परितः क्रमः क्रमम् अभावात् न०त० । परितः क्रम आभावे पु० । परिगम क्रमम् न० त० । क्रमापरिगते अपरपाटीके त्रि० ।

अपरिक्लिष्ट त्रि० क्लिग भावे क्रम परिक्लिष्टं क्लेयोयत् । अनायाससाध्ये । कर्त्सरि क्रम०त० । क्लेगद्युक्तभिन्ने त्रि० ।

अपरिगत त्रि० न०त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीत त्रि० न०त० । अस्तीकते, धट्टहोते, अज्ञाते च

अपरिपह पु० अभावे न०त० । परिपहभावे, पातङ्गलोके यमभेदे च यथा “अहिषाद्यत्यास्येयमङ्गुल्यपरिपह यमा” “सू० तदापरिपहो नाम देह्यात्मानिर्वाहकतिरिक्तभोगशाधनधनाद्यनङ्गोकारः । तस्य फलमपि तस्यै दर्शितम् यथा “अपरिपहस्यै” जन्मकृष्णाद्यभोग” अपरिपह-योस्य तत्स्यै” इति किञ्च जन्म किप्रकारक, किञ्चैतर्क, किफलकम्, किमयमानमिति शरीरस्यापि परिपहविरोधिनी जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिपहत्वाविषेपात्कथं तत्परिपहो न स्यादिति जिज्ञासायम्यभावात् । ततः कार्यकरणसम्बन्धात् पुरुषस्याज्ञस्य जन्म देयनरतिर्य-फलप्रकारम् । क्लेयकर्मश्रेष्ठं, इ खैकफलकम्, पुरुषतत्त्वावसानमित्याचार्यादागमतस्य निश्चय्य अदेह सन्नपरिपह-यस्य परमा काष्ठामनुभवतोत्पत्तिः” इति तदु० । “लोभस्य पुरतः केशी ? सत्यान्ते यापरिपह” इति प्र०च० । नास्ति देह्यात्मानिर्वाहकव्यतिरिक्तस्य परिपहः सपहो यस्य । परिपहकं “निराशोरपरिपह” इति गीता । तस्य च कौपीनादिपरिपहण्डेऽपि तस्य शरीरयात्मानिर्वाहकत्वात् अतिः “कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोभै विभृयाद्यतिः । योगसम्भारभेदाद्य दृष्ट्वाणोयान् प्रादुर्भवेति” षट्ती तत्परिपहविधाभात् । [पूर्वसंज्ञाते च ।

अपरिचित त्रि० परि+चि-क्रम०त० । अनुशीलितभिन्ने, अपरिच्छद त्रि० न परिच्छदोयस्य अप्रायस्ये न०व० । अपकष्टवस्त्राद्युपभारणशक्ते दृष्टिरे ।

अपरिच्छन्न त्रि० परिच्छन्न परिच्छृत. न०त० । अपरि-युक्ते, मार्त्तानशुद्धादिरहिते ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्न । इत्यचारहिते नि सी-

मनि कूटस्थे चैतन्यात्तन्ने त्रयसि “तदेतदृमङ्गापूर्वमनपर-मननमिति इ०उ०शुक्ला तस्यानराङ्गिषोक्तेः शवात्तद् इत्यन्तारहितभावे त्रि० “जगत्प्रय्याप्तेत्याद्” भाग-व्याख्यायामपय्याप्त अपरिच्छन्न” इति वद्वि० ।

अपरिच्छेद पु० अभावात् न० । परिच्छेदाभावे इत्यन्ता-भावे । न०व० । इत्यन्ताशून्ये त्रि० । [तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिज्ञान न० अभावे न०त० । तत्त्वविशवाभावे । न०व० । अपरिणत त्रि० परि+नम-क्रम०त० । अपरिपके । यस्य यथा परिष्वाभ उचितसदात्ममप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च ।

अपरिणय पु० परिष्करो विवाहः अभावे न०त० । विवाहाभावे । [होने कौमार्यस्वातुके ।

अपरिणीत त्रि० परि+नी-क्रम०त० । विवाहसंस्कार-अपरितीष पु० अभावे न०त० । शन्तीभाभावे ।

अपरिपक्त त्रि० न०त० । परिपकभिन्ने यस्य यथा परिष्कति-रचिता तत्कारुण्यतामप्राप्ते, “यथा अपरिपकवोनीति” ।

विकृतिप्राप्तिशून्ये भावे तद्व्युत्पत्त्यादी च । अपरिमाण न० अभावे न०त० । परिमाणाभावे इवकारा-हिते न०व० । तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिमित त्रि० न०त० । इत्यन्ताशून्ये परिमाणाशून्ये । अपरिमिद्य त्रि० परिमादं योम्य न०त० । परिमाद-मयोग्ये इत्यन्तारहिते ।

अपरिस्नान पु० न परिस्नायति कर्त्सरि क्रम । रत्नवर्णे (आयत्ता) ख्याते महासहाय्ये रा०नि० । तस्य नञ्मर्द्दने-ऽपि स्नानिराहित्यात् तयात्वम् । स्नानिवर्जिते त्रि० ।

अपरिविष्ट त्रि० परि+विप-कर्म्मषि क्रम०त० । वेदनशून्ये अव्याप्ते । “कर्ज्यन्त्या अपरिविष्टमासमिति” ऋ० २, ११, ८ । अपरिविष्टं मन्त्रादिभिरव्याप्तमिति” भा० । विष्टमाहाराद्युपपङ्कत न०त० । परिनेत्रशून्ये भोज-परिभार्यमनुपपङ्किते त्रि० ।

अपरिवृत त्रि० न परिष्ठत । अनाच्छादिते । परितोरेषन-रहिते अनादृते सेलादौ “तन्नापरिवृत यस्य विहिंसु प्रथमोयदीति” मनुः श्लोकाद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितं “इति तत्र प्रजुष्वीत यासद्भोगावलोकेनेत् किञ्चिन्न वारमेष्ट संभ्रमूकरसुखात्तुगमिति” तेन तादृशच्छिद्भोगावरोक्ष्ये-ऽपि अपरिवृतत्वम् अर्थस्युष्टे, च “मङ्गोभिरपरोदृतेषा वसति प्रवेताः” ऋ० २, १०, २, अपरोदृतेषाश्चुष्टे इति भा० वेदे दीर्घः । [राहित्ये । न०व० । इत्यन्ताशून्ये त्रि० ।

अपरिशेष पु० अभावे न०त० । परिशेषाभावे इवता-

अपरिष्कार पु० अभावे न०त० । सार्ज्जनादिगोधनसंस्काराभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिष्टि स्त्री अप+अपरोक्षे रिप-हिंसायाम् क्तिन् । पूजायाम् हेन० । पूजायाश्च हिंसाहेतुकहेतुशून्यत्वात् तथात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न०त० । इयत्ताभावे समाप्तभावे च । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० । [न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिसर पु० अभावे न०त० । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च अपरिहरणीय त्रि० न परिहर्तुं शक्यते ह-शक्याद्यर्थे कर्मणि अमोयर् । परिहर्तुमशक्ये, परिहर्तुमयोग्ये च ।

अपरिहार्यं त्रि० न परिहर्तुमर्हति शक्यते वा ह-प्यत् । परिहर्तुमयोग्ये, परिहर्तुमशक्ये च ।

अपरीक्षित त्रि० न०त० । रूपवर्षपरिमाणादिना यथार्थ तत्त्वानुसन्धानशून्ये "एतन्नापरीक्षितक्रयविषयमिति" मितान्तरा परीक्षिते तु "परीक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति" तद्वृत्ता सृष्टिः ।

अपरीत त्रि० न०त० । परितोऽव्याप्ते अन्भिगते च "यवसाऽपरीता" इति ऋ० १, १००, २, "अपरीता, अपरैरन्भिगता" इति भा० । अपरिगते, अपर्याप्ते च "अपरीत न्ततो यव" इति ऋ० ८, २४, ६, "अपरीतम् यत्नुभिरपरिगतमव्याप्नमिति वा" भा० ।

अपत्तु त्रि० अपगता रुट् यस्य । विगतक्रोधे "अपरुपापरुपाचरमीरितेति" रघु ।

अपरूप न० अप आनन्दे आश्रये वा प्रा० ष० । आश्रय्यरूपे आनन्दहेतुमशक्यरूपे च । "ततोऽपरूप जायते तस्मादव्येयदेनस इति" अथ० १२, ४, ६, अपरुपरूपे च ।

प्रा० ष० । तद्वति त्रि० ।

अपरेद्युस् अव्य० अपरस्मिन् अहनि एद्युस् । अपरदिने इत्यर्थे "पूर्वोद्युरपरेद्युर्वा आङ्कर्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति सृष्टिः ।

अपरोक्ष अव्य० न परोक्षम् इन्द्रियासन्निकरम् । प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्ने ज्ञाने "सम्भावनादिनिरासे तु विचारविपाकात्तेनैव प्रमाद्येग जमितं ज्ञान मतिपन्धाभावात् फलं जनयदपरोक्षमित्युच्यते" इति छद्वा० । फलं ज्ञाततामिति भाङ्गाः चित्तबुद्धेः प्रतिबिम्बमिति सांख्या बुद्धौ चित्तः प्रतिबिम्बमिति वेदान्तिनः । संसारम् विषयताविषये वेति तार्किकादयः । तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयं च मध्यते ततो विषयालोचनारूपं विनिर्विकल्पकस्यामीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्ध-

नायात् चित्तप्रतिबिम्बरूप फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयो संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्युच्यते ।

सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तद्विषयकारेण परिणाभे जाते ततश्चेतनाशक्तौ बुद्धेः प्रतिबिम्बरूपं फल-सत्त्वपद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारोत्पत्त्यः बुद्धिदत्तौ तु गौण इति मन्यन्ते । "युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहरदपरोक्षा-दते" सां० सू० । मद्भाषस्तु अज्ञानरूपादरणाभावात् सर्वदा प्रत्यागमानत्वात् नेन्द्रियादिषन्निकर्षोत्पत्तेरिति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् "यत् साक्षादपरोक्षादुत्पद्यते" श्रुति अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्थोऽवश्यर्थे अच् । तद्विषये त्रि० ।

अपरीक्षादुभृति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अन्तुभृतिर्यथात् । वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म० । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

अपरोध पु० अप+रुध-भावे घञ् । "बाधने अभिप्रयाय-सम्पिपुष्वन्ति देगानपरोधेन" कात्या० २४, २, २१ ।

अपर्या स्त्री नास्ति पर्याम्यपि दृष्टिसाधनानि यस्याः । शैलराजदृष्टितरि उभाया सा हि शिवप्राप्तरर्थं व्रतकाले पर्याम्यपि लक्ष्मणी ययोक्ता कुमारे "स्वयं विभीषेद्रुमपर्य-दृष्टिता परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः । तदप्यपाकीर्ष्य मत् प्रियवदाम् वदन्यपर्यामिति ता सुराविट्" इति "चतुर्थे त्यक्तपर्यां च अपर्याख्यामवाप सेति" शि० पु० ।

अपर्तु त्रि० अपगत कर्तव्यस्य । वसन्ताद्युत्तुविगमयुक्ते । "यत् विजायते यमिन्यपर्तुरिति" अथ० २, २८, १, अपगत-षष्ठे स्त्रोऽप्यं यस्याः । निदृष्टरजस्तायां स्त्रियां स्त्री ।

अपर्यन्त त्रि० नास्ति पर्यन्तोमर्थादा यस्य । नि सोमनि इत्यन्तारहिते "तदन्त्यमपर्यन्तं दुर्जय वानर बलम्" रा० ।

अपर्याप्त त्रि० परि+आप-क्त न०त० । असमर्थे, असम्पूर्ण, स्वकार्याक्षमे च "परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्तमसंस्कृतम् य प्रयच्छति विमेष्यस्तद्व्यवस्थितवतीति" अपर्याप्त स्वकार्याक्षममिति शु०त० रघु० । अपरिच्छिन्ने इत्यन्तारहिते "अगम्यपर्याप्तसंस्कृतमनुजेति" बाध "अपर्याप्त अपरिच्छिन्न" इति मद्भि० ।

अपर्याप्ति स्त्री न पर्याप्तिः अभावाद्यर्थे न०त० । अपरिच्छिन्ने असमर्थे च । "सुखं श्राद्धं सासिमासि अपर्याप्ताहृतं प्रतीति" सृष्टिः । न०ब० । परिच्छेदशून्ये त्रि० ।

अपर्याय पु० न पर्याय परिपटी अभावे न०त० । परुसा-भावे । न०ब० । क्तमशून्ये त्रि० ।

अपर्वणित लि० न पर्युषितः । अभिनये ह्योमने उप्यादौ ।

“अपर्वणितमिच्छैः प्रोक्षितैस्तुष्यतिरिति” नर० पु० ।

अपर्वण्डुण्ड उ० अपर्वां दण्ड इव । रामतथास्वपरभेदे तस्ये
तरवरक्षेव पन्थिमुक्त्वाभावात्तत्वात् ।

अपर्वण् लि० नासि पर्य पन्थिः पन्थमकरवपरिच्छेदो वा
वस्य । पन्थिभूत्ये दृश्यादौ विच्छेदभूत्ये पन्थादौ च । वा
वद् । अपर्वणोऽप्यत्र लि० । “बदपक्षिक स्यात् प्रहस्यमिति”
वत० ब्रा० । “विच्छेदभूत्यमिति” ना० ।

अपसल न० अपक्रमनिवर्त्तयति इत्युपात्त्वात् सा-वा० आ-
भारे क । कोहके वद्० मा० । तद्वन्वने हि अपक्रमनि-
वृत्तेकावात्तम् । नासि पक्षं भावं वस्य । भावभूत्ये लि० ।

अपसाप उ० अप+अप-वञ् । सतोऽप्यवत्त्वेन कश्चनहमे
अपञ्जे, “न च प्रहस्यतिहसापवायः कर्तुं यक्यते
इति” अप+आनभ्ये ह्यप्यन्वयेन अप-वत्ये वञ् । छेजे
भेदिनिः । छेजेभेदान्भावात्तत्वात् ।

अपसाधिका स्त्री वन दृक्षायां पयाने स्तुप् साधिका
वकीवेव दक्षा अप वैपरीक्षे प्रा० व० । अपसाधेच्छा-
दायां दृक्षायापसिधयवाववावाम् हेम० । ज्ञायां अप-
साधेति पाठकस्य प्रामादिक वस्येतिच्छायाभावात् ।

अपसाधिवि लि० अप+अपकर्वे वन-ताच्छीत्यादौ वितुष् ।
अनुचितवमादिदृष्ट्याधी । स्त्रियां ङीप् ।

अपसाधुक लि० अप+अनुचितत्वात् अपकर्वे वन-ताच्छी-
त्यादौ वा० उक्तम् । अनुचितवमादिदृष्ट्याधी ।

अपसूलन न० न वस्तुसूचन योधनम् अभ्याने न० त० ।
ज्ञानवाक्यभ्रारवंबोनादिना योधनाभावे । “यदिद
ज्ञातवशः निहितमपसूलनकृतं भवतीति यत० ब्रा० ।
“अपसूलनकृतः कारदृश्यंबोनादिनाऽभौतमिति” भा० ।
“अज्ञानवर्षेवमाहात् करणे नञ्भावात् इति भेदः । तथा
च-रजसाधौवमिति । तदर्थः । कर्मकावे रजसभौतवश
विरिचानकः अती निवेधात् स्योक्तम् ।

अपसृत् लि० अपः कर्मः तदकस्य नदपु वेदे सस्य षोषः । कर्म-
वृत्ते । “अपमानपवांश्वरेड् षीदृश” अप० । ८, ३, २ ।

अपसव न० अपसव कसितत्वात् सस्यलाञ्छनम् प्रा० त० ।
अपवने कसितवने हेम० । [अनन्वये वास्ये ।

अपसवक न० अप+अवते अप+इ-ज्ञा० वंश्यायां वुत् ।

अपसवस न० अप+इ-भावे ऋद् । अनारवणे, आव-
रथापाकरणे च ।

अपसर्ग उ० अपसृजते वंशारोऽस्य अप+इज-वञ्कुलम् । षीजे ।

“अपमोपवर्गोर्णानामानलि ननीविष” इति कुतुभा० ।

“उःचजम्प्रसृष्टिदोषमिच्छाज्ञानाहासुतरोत्तराहावाद्मन्-
रापावाद्पवर्ग” इति “अचलनापावराज्ञापवर्गः”

इति च न्यावसू० । अपवर्गप्रकारस्तु षोडशमे वक्षते ।
भावे वञ् । दाने, ज्ञाने च “सुदेवभ्येद इवापवर्ग” विरा० ।

अपसृजते विरज्यते वञ्जात् अपादाने वञ् । यद्यप्राप्तौ तत्रे
तन्ने कर्मोपमायने च “अपवर्गे हतीवेति” वा० । “अपवर्गे
हतीवेति भवतः भावित्तेरपीति” नैपथम् “उदन्पवर्गं
सुषेव सञ्ज्यादिति” ता० ब्रा० । “ज्ञाना नते भाव्य
इवापवर्गमिति” विरा० “अपवर्गे समान्प्रिमिति” वृद्धिः ।

अपवर्जन न० अप+इज-स्तुट् । दानादावपवर्गो । “वटा-
पवर्जमिति” जित्ताहारा ।

अपवर्जित लि० अप+वर्ज-ञ् । परिहृते, लक्ष्णे, दृष्टे च ।

अपवर्त्तन न० अप+वृत्-ञिच्-स्तुट् । वरिवर्त्तने, वकीवरणे
अह्वयास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकमीशमयोरेव दृक्काह्वयेच
केनचिद्भेदेन विभाजने । “कमेन केनापवर्त्तति” षीष्वा० ।

अपवृत्ते च “न ज्ञातोऽस्ति द्विवन्दाश्च न च दादाव-
वर्त्तममिति” नत् । भावे च् अपवर्त्तोऽप्यत्र उ० ।

अपवाद उ० अप+वद-भावे वञ् । निन्दावाग् अपकीर्णौ
“किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन दास्य” “प्रकाश च इति
तस्मिन्पवादो भवेन्नम” इति च रामा० । निन्दावादे
“अपवादमातमपुद्गानमिति” कां० सू० “अपवादः निन्दा-
वाद” भा० । कुतुहितवादे तत्रैव “अपवादः कुतुहितवाद”
इति ध्यास्यान्तरम् । अपोद्यते सामान्यवाक्यं कवि-
यात् वङ्गोप्यतेऽनेन करणे वञ् । विषयेवाक्ये । वशि
स्त्वियत्र परिहृत्य सामान्यवाक्यं विषयान्ते अत्रसाव
वतीति तस्य वङ्गोचक भवति यथा “मा हिंसात् वर्मोन्मू-
नीति” सुतौ हिंसाविषयेषु चर्चभूतविषयवाक्येऽपि “वाक्यं
चेतमात्रभेदेति” यास्य वाक्यञ्जानाहिंसाविषयवाक्येन विरो-
धात् स्वविषयात् वङ्गोचकत् तस्यैतदविषयवतां अपसा-
पयति “अपवादेरिषोत्तमोः कृतञ्चात्तत्र परैरिति” कुतारः
“परमिज्ञानरज्जापवादानासुतरोत्तरं वकीव” इति “अपवा-
दोयद्यन्यत्र परितार्थक्यं नृत्तरेव वाभ्यते” इति च ज्ञा०
परि० । “अपिदपवादिष्वनेऽप्युत्तमोऽभिनिविषते” इति
मा० भा० । अपोद्यते अपवाङ्गते निन्दाभूतवनेव अप+
वद-करणे वञ् । नेदानमताविष्ये निन्दाभूतवदार्थविवा-
चार्यस्यपदेभेदे । च च दञ्जुविषयस्य निन्दाभूतवर्षक
दञ्जुमातवत् वस्तुभूतमज्ञावो विवर्त्तस्य मपवादेः वञ्-

भूतव्यपतोपदेश । “अध्यारोपामवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनि-
 श्व, इति वेदा० प्र० । भावे वञ् । विन्वासे, प्रथमे च ।
 करणे वञ् । वाचनसाधने वस्तुभावे । कर्माणि वञ् ।
 कुतश्चित्वाद्ये “अधुकरैरपवादकरैरिव” भावः । “अपवाद
 क्तवञ्चमाय वञ्चटादि कुत्सितवाद्यमिति” सङ्घि० । भावे
 वञ् । आदेशे “ततोऽपवादेन मताकिनीपतेरिति” किरा० ।
 “अपवादेन आदेशेनेति” सङ्घि० । निरासने च ।

अपवादक लि० अपवाद्यर्थ सविभवात्, वदति यास्मान्तरम्
 अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् ।
 अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् ।

अपवादिन् लि० अप+वद-चिन् । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां
 अपवारण लि० अपवारयति आच्छादयति अप+उ-चिच्
 नञ्या० ख्यु । अपवादात् । भावे ख्युट् । अपवादात् ।
 अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् ।

अपवारित लि० अप+उ-चिच्-कर्त्तरि क्त । आच्छादिते
 अपवापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अपवादात्, न० ।
 “तद्भेदमवारितम् । एहस्युत्त वदन्त्यस्य पराहत्तत्र प्रकाशते”
 इति । आ० दे० । उक्ते पराहत्तत्रान्वयस्य एहस्यकथने न० ।
 “परिहत्तत्रान्वयस्य एहस्यकथनेमवारितमिति तदर्धे” ।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अपवादात् ।
 अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् । अपवादात् ।

अपवाचक पु० अप+उ-वे० । उक्तम् । प्रकृते ।
 अपवाच्ये लि० अप+उ-चिच्-ख्यु । अपवादात् ।
 “निपताञ्जरेकान्तमपवाच्योन्तरा कंशेति” सा० दे० ।

अपवास पु० अप+वस-कृत् । स्थितिः । अपवासे “अप-
 वासे नञ्साधामपवासे उच्यते” भावः २,७,७ ।
 अपवाह पु० अप+वाह-कृत् । स्थानान्तरणवचनम् । परत-
 स्थानादपवाह्ये स्थानान्तरणप्रापणे । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
 जनपद परदेशापवाहेन । सदेशमिन्द्रवभनेन वा निवे-
 शयेदिति” कौटिल्यः । “भोना वट गिति नवरवयरयतिवु-
 तमपवाहास्त्वमिति” उ० र० उक्ते वञ्च उच्यते ।

अपवाहन न० अप+वह-चिच्-ख्युट् । परदेशस्थजनाना
 सदेशप्रापणे “सराह वद्वेद्वाजा । परदेशापवाहनादिति”
 इति० । [वह-चिच्-ख्युट् । अपवाच्येत्स्येत्स्य० ।

अपवाह्य लि० अप+वह-कर्त्तरि ख्युट् । दूरीकार्ये । अप+

अपविन्न लि० अपगतो विन्नो वञ्चात् । विन्नश्च “वत्
 क्रतुनामपविन्नमाय व” इति एवु ।

अपवित्र पु० न पवित्रः जनशौचादिः । अज्ञतशौचादौ,
 “अपवित्र पवित्रो वा सर्वान्वस्तां गतोऽपि वा यः करेत्
 उच्छेदीकाशं च बाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति” इति० ।

अपविद्म लि० अप+विद्म-क्त । त्क्ते “अपविद्मदोवाङ्-
 मन्त्याश्च एव कुम्” इति कु० । “सोऽपविद्मस्तथा एहस्य-
 निर्भेदमयादिति” दशकु० । प्रत्याख्याते, निरक्ते च ‘एवोविप्र
 कृतावास्यामपविद्मशुचानिव’ एवुः “मातापितृभ्यास्तत्सह
 तयोरन्यतरेषु वा । वं इत्वं प्रतिष्ठीषीयादपविद्म च उच्यते”
 इति नगूक्ते इादयस्तत्त्वान्गते इत्तभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विदोषे प्रा० त० । विद्याविरोधिभ्यां
 नेदानादिप्रविद्यायामविद्यायाम् “तत्त्वस्य संवित्तिरिवाप-
 विद्यामिति” किरा० । अपकृता विद्या । वौद्वाद्यात्म-
 विद्यायाम् । [राज० नि० । अपगतविचभावे लि० ।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं वस्याः । निर्विषहृत्त्वभेदे
 अपवृत्त लि० अपवर्त्तते अप+उत्-कर्त्तरि क्त । वामाप्ते,
 “अपवृत्ते कर्त्तव्यं यामदेव्यनामं शान्त्यर्थमिति” गोमिड ।
 “अपवृत्ते वामाप्ते” संस्कारतत्त्वे रुद्रनन्दन ।

अपवेध पु० अपकृत् । अस्थानकृतत्वात् वेध प्रा० त० । मञ्ची-
 नामस्थानकृते, वेधने “मञ्चीनामपवेधे च दृष्ट उक्तम-
 काहवम् इति” मठ ।

अपव्यय पु० अपकृत् । शास्त्रादिन्यादास्तद्वृत्त्यास्थाने कृतत्वात्
 व्यय प्रा० त० । व्युत्पत्त्यादावस्थाने कृते व्युत्पत्तेः । अपगतः
 व्यय लयोऽस्य । अविनश्यते लि० ।

अपव्ययमा लि० अप+वि+व्य-मानच् । अपवाप
 कृत्वात् । “अपव्ययमानकृत् कारणेन विभावितम् । दाप-
 वेदनिष्कार्थं दृष्टयेत्तच्च यज्ञित इति” मठ । अपव्यय-
 मानमपकृपन्तमिति दि० त० रघु० । अपव्ययकृत् लि० ।

अपव्रत लि० अपगतः व्रतं श्रौतादि कर्त्तव्यं यज्ञः । अपगत
 विहितकर्त्तव्यं “अतुद्रताय रन्ववधपव्रतानिति” अ० १, १, १,
 ८, अपव्रतान् “अपगतकर्त्तव्यं” इति भा० । “गूढ सूच्यं
 तमसाऽपव्रतेन” अ० ५, ४, १, १, अपगतव्रतमस्य । नष्टव्रते,
 ष्टहीतव्रतत्वानिति लि० । प्रा० त० । अपकृते व्रते न० ।

अपव्रह्म लि० अपगता श्रद्धासा मा० व० । निःश्रद्धे श्रद्धारहिते ।
 अपव्रह्म लि० अप+वद-कर्त्तरि अच् । नीचे इति खिच् ।
 तच्च सुदृष्टात्कृतिततया दन्त्यमभ्यमिति बह्व० ।

अपव्रह्म इ० अपवैपरीत्ये प्रा० त० । शक्तिवैकल्यापमा-

दादिना साधुगण्डस्यान्यथोच्चारणसाध्ये अपभ्रंशगण्डे "त एव शक्तिवैकल्यप्रमादाससतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः यन्दा अपभ्रंशा इतीरिता" इति हरिः "अन्धो ह्येव नाम यदपभ्रंश" इति श्रुतिः ।

अपभ्रंशव्य लि० पयने हितः यत्, विरोधे न०त० । पशु-
द्विविधातके "अपभ्रंशव्येव स वा ईश्वरा" इति ता० ब्रा०
"अपभ्रंशव्येव पशूना द्विविधपातिनी" भा० ।

अपभ्रंशु पु० न पशु अमाशस्ये न०त० । गोऽन्यमित्ये पयी ।
"अपभ्रंशो वा अन्ये गोऽन्येभ्य इति" "अपभ्रंश्या एव
यदारयोर्नैतस्य होतव्यमिति" च गत० ब्रा० । नास्ति पशु-
र्यस्य । पशुश्रुत्ये "अपजना अपशुर्भविष्यति" । गत० ब्रा० ।

अपभ्रंशुच् लि० अपगता शुक् शोकोयस्य प्रा०य० । अपगत
शोके । सर्वदाऽपेतघोके आत्मनि पु० । "क उत्तम-
सोकगुणानुपादान् उमान् विरज्येत विनाऽपशुगुणादिति,
भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगुणैतिव्याख्यातम् तस्य
हननञ्च यथायथेनाद्यान "योऽन्यथा सनामात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते किं तेन न हत पाप ? शीरेणात्मापहारिण्येति"
मनुना आत्मनोऽन्यथा रूपज्ञानेनैव स्वात्महन्त्येति । "अन्व
तमस्ते प्रविशन्ति ये केचात्महन्तोजना" इति श्रुतिभाष्येऽपि
तथैवात्माज्ञाने आत्महन्तस्युक्तम् । अपशोकादयोऽप्यत्र लि० ।

अपश्चिम लि० न पश्चिम विरोधे न०त० । अपश्चिमे "कस्यप्य
महाभागस्तेपामासोदपश्चिम" इति रामा० नास्ति पश्चिम
शेषभेदायस्य । शेषश्रुत्ये, इयत्ताश्रुत्ये च "अपश्चिमानिमां
कृतामापद प्राप्तवत्यहमिति" रामा० ।

अपश्य लि० इय-वेदे वा०य न०त० । अइतरि अदर्शके
"अन्वा अपश्या न दमन्नभिक्ष्या" इति ऋ० १, २४८, ५,
"अपश्या अइतर" इति भा० लोके तु अदर्शित्वेव ।

अपश्रय पु० अप+श्रि-अच् । उपाश्रमे "सामासाद उद्-
मीयोऽपश्रय" अथ० १५, २, ८, ।

अपश्री लि० अपगता श्रीर्यस्यात् श्री शोभादि । शोभादिहीने ।

अपश्लिष्ट लि० अप+श्लिष-क्त । श्लेषश्रुत्ये, ससगंहीने,
वियुक्ते च । [अपक्रय्य स्यातरि लि० ।

अपष्ठ न० अप+स्था-क अस्वा० षत्वम् । अङ्गुशाये ह्ये० ।

अपष्ठु अव्य० अप+स्था-उपासादि० षत्वम् । निर्होषे, शोभने,
विपरीते, च । "अपष्ठु पठत पाद्यमधिगोष्ठि शठस्य ते"
इति नैष० । प्रतिशूषे, विरुद्धार्थे च लि० । काले पु० ।

अपष्टुर(लं) लि० अप+स्था-कुरच् वा षत्वम् । प्रतिशूषे
ह्ये० । विपरीते लि० ।

अपस न० थाप-अणुन् ह्रस्व । कर्मणि निच्० । तदति च ।

"अपसा सन्तु नेमे" ष० १, ५४, ८, अपः कर्म तद्वन्तो-
नेति भा० "ग्लास्ताऽकलान्नपसोऽतन्वत" ता० ब्रा० ।

"अटप्यनीरपसोयन्त्यन्था" ष० ७, ७१, २ "अपसा कर्म-
युक्ता" इति भा० । प्राप्ते लि० । "पथ्याम कर्मापसा
मनेन ष० १, २१, ८, "अपसा प्राप्तेनेति" भा० ।

अपसद् लि० अपकृत् इय मीदति सद्-अच् । अद्यमे, नीचे
च । "रेरे सन्त्रियापसदा ।" इति वेणो० । "विप्रस्य लिङ्गु
वर्णेषु अपतेर्वर्णयोर्द्वयो । वैग्रस्य वस्यै चकञ्चान् बदेतेऽप-
सदा षट्ता इति" मनुक्ते अतुल्योपस्यस्त्रीजाते
वस्यै षड्वारभेदे मूर्द्धावसिक्तादौ पुंस्त्री० । "वे द्विजा-
नामपसदा ये चापध्व सजा षट्ता" इति मनु ।

अपसम अव्य० समाया अन्त्य अव्ययी० । वस्तराश्वे
तिष्ठस्तद्गुणपाठाद्भूतस्य समासान्तरषट्कता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्वात्
स्त्वम् अपादाने अच् । प्रतिपहृक्रयादौ । "निरन्वोऽ-
मपसर प्राप्त स्यात्पौरुषादिप्रमिति" मनु । "अपसरः
प्रतिपहृक्रयादि" कुङ्कुभट्टः ।

अपसरण्य न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने "इतोऽव
सरणमेव श्रेय इति" भाटकम् "अपसरण्यतो ह वा अये इवा
जयन्तोऽजयन्" इति "दिवमेवाये अघेदमन्तारिणमघेतोऽनप-
सरणात् सपत्नाननुदल इति च गत० ब्रा० १, ६, १११ ।

अपसर्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्वागे, वर्जने च ।
घञ् । अपसर्गोऽप्युक्ताथे० ।

अपसर्पे पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । सुप्रचरे ।
"सर्पाधिराजोरुमुजोऽपसर्प मप्रच्छ भद्र विजितारिभद्रः"
रघु । "तयंशसर्पभृतया तत्र षड्हाण्डशेषमचोरयावः"
इति दण्डु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण्य न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने घृष्टतो

अपसर्ज लि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यताप्राप्ते ।
"यथाबालं पुरस्कृत्य यत्रोपवीतानि अपसर्जानि कृत्वा
तीर्थमवतीर्येति" शु०त० बौधा० । "अपसर्जानि अप
सर्व्यानीति शुद्धितप्ये रघुनन्दम् ।

अपसर्जवि अव्य० अप+सल-वा० अवि । तर्जन्त्यङ्गु-
मध्यस्थानरूपे पितृतीर्थे, "तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसर्जवि
अपसव्य वा तेन पितृभ्योनिदधाति" शु०त० षड्ग्रम् ।
"सव्येनैव पाणिना षड्वतन्तु" षट्हीत्वा अपसर्जवि पूर्वस्यां
कर्षां पिण्डे निदध्यादिति" गोभिल ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा०त० । १ देहदक्षिण-
भागे "तर्ज्ज्वन्यङ्गुयद्योरन्तरा अपसव्यि अपसव्य वेति"
३ गृहप्रपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं सव्यतया भूमौ-
पातितत्वात् सव्य यत् । भूमौ पातनेन भग्नप्रायशमाह्ने
अप वैपरीत्ये स्त्र-भावे यत् सव्य गति । विपरीते त्रि० ।
"अपसव्य ततः कृत्वा पितृणामाप्रदक्षिणमिति" याज्ञ० ।
"देवकर्म्मनिन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्नोतिप्रायश्चित्तानिरासाया-
प्रदक्षिणव्यापार" इति आ०त० २६० । आभ्युदयिके हि
"निपातो न हि सव्यस्य जातुनोविद्यते कचिदिति" आ०
त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितशामजानकरणाभावः । अतएव
'नात्रापसव्यकरणं न पैत्र तीर्थमिष्यते' इत्यादिना अप
सव्यकरणविषेधः स्त्रपपद्यः । पितृतीर्थञ्च "यत्प्रातृक्तो-
विषेपस्तु दक्षिणस्तत्र गच्छते इति" सूत्रे । दक्षिणहस्त
एव । "प्राचोनाथोतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पितृ-
मानिधनात् काव्यं विधिवद्भूमिपाणिना" इति मनु ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणेऽपह्णिकरणे,
२ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत् १० ।

अपसारित त्रि० अप+सृ-णिच्-क्त । १ उत्सारिते > दूरीकृते च

अपसिद्धान्तं पु० अपक्रान्त सिद्धान्तत् निरा०त० । १ स्त्रीकृत-
सिद्धान्तात् स्वलनरूपे टोपभेदे, "सिद्धान्तमन्युपेत्यामिध-
मात् कथामरहोऽनसिद्धान्त इति" गो० सू० । सिद्धान्त
क्रिञ्चिच्छास्त्रकारान्युपगतमर्चनन्युपेत्य स्त्रीकृतानियमात्
तद्धियमोऽङ्गमात् कथयां प्रसङ्ग स्त्रीकृतसिद्धान्तप्रचरो-
ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाह षट्पिण्डात्मन्यु-
पेत्य ऋषाशामारश्वायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-
स्येति दूषणे वादिनाङ्गविते प्रतिशब्दी यदा तद्दोषो-
च्चारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि सद्यत्तिसमभ्युपेति तदा सत्-
कार्यं वादिषां स्वमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-
मातिक्त्वात् स्त्रीकृतसिद्धान्तमप्यवस्थापो दोषो भवति
स एव अपसिद्धान्त एवमन्योऽप्युदाहार्यः । शितखण्डादिन
बौद्धनेदाप नापसिद्धान्त दोषमङ्गीकृतुं तेषां कस्यचित्
सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण
प्राया०स० । १ इतिनसे ।

अपस्तर पु० अप+सृ-अप् रधाङ्गे नि० हट् । १ चक्रभिन्ने
रधारभक्ते अवयवभेदे । "अपस्तरोरधाङ्गमिति" पा० ।
"हृत्तरञ्च रयस्यासीदासुकिर्भुजोऽसुतमः । अपस्तरमधिघाने
हिमशान् विश्वपर्वत" इति भा०क०प० उक्तेः शीपमपि ।

अपस्नात त्रि० अपसृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातः । १ स्नातसिद्धिश्च
स्नाते जने । २ स्नातसंस्काराय स्वापिते स्नते ऽ स्त्री० स्त्री०

अपस्नान त्रि० अपक्रान्त स्नामात् निरा०स० ।
। स्नातवशिष्टे जने "उद्धर्त्तममपस्नान धिष्णुत्वेरक्तमेव च ।
स्नेहनिष्कृतशान्तानि नाधितिउत्सु कामत" इति मनु ।

अपस्य त्रि० अपगतः स्वयोगद्वयरोयतः । १ गूढकरान्ये ।
"गूढविद्येव मोभाति राजनीतिरपस्येति" साचः । गूढ-
विद्यापक्षेऽपस्यमातङ्गलभाष्यस्य नयाङ्गकः तद्वन्त्येत्यर्थः ।

अपस्सार पु० अप+सारयति स्वारणं विलोपयति अप+सृ-
णिच्-कर्त्तरि अच् अपगत स्सार स्वारणयतो वा । १ रोग-
भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा "सृष्टिर्भूतार्थविज्ञानमपच
परिवर्जने अपस्सार इति प्रोक्तस्तोऽयं व्याधिरनजत् ॥
मिथ्यादियोगेन्द्रियाथकर्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमतिना-
हारविहारकृपितैर्मलैः । वेगनिग्रहणीलागामाङ्गिताशुचि-
भोजिनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वाम् ॥
तथा कामभयोद्देगक्रोधयोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहृते
सुंसासपस्मारोऽभिजायते ॥ स ज्ञावहेपु स्रोत सु दोषव्याप्तेषु
मानव । रजस्तम परीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा । विजिपनु
हस्तगदौ च विजिह्वन् विक्षोषन । टनानु घाटनु वमनु
फेन विहृताजः पतेत् क्षितौ ॥ अत्यकालान्तरञ्चापि पुन
स ज्ञा लभेत स । सोऽपस्सार इति प्रोक्त स च दृष्टयत्तुर्विधः ॥
वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थं सञ्चिपातत । हृत्कम्प्य नून्यता
स्वेदो ध्यानं सूर्क्षा प्रमदता ॥ निशानाशय तपिस्तु भविष्यति
भवन्त्यथ । वेपमानो दयेह्नानु दसनु फेन वमत्रपि ॥
यो ब्रूयाद्विहृत सत्य क्षण मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाम स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्क ॥ हट्टापास्वेदसूर्क्षा-
त्तोऽध्वनन्नहानि विहृत । यो ब्रूयाद्विहृतं सत्य पीत
मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाम स्यात्पित्तभय
उच्यते । शतहृत्तासनिद्रात्तं पतनु भूमौ वमनु कफम् ॥
यो ब्रूयाद्विहृत सत्य शुक्ल मामनुधावति । ततो मे चित्त-
नाम स्यात्सोऽपस्मार कफात्कः । हृदि तोदस्रुहुत्स्वेद-
स्त्रिष्वप्येतेषु संख्यया । प्रलापः क्रूजभं श्लेष्म प्रत्येकस्तु
भवेदिह ॥ सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
अनिमित्तागमाद्दशाधर्गमनादहतेऽपि च । आगमाज्ञाप्य-
स्सार पदन्त्यस्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणा क्षण-
कत्वात्तथैव च । आगमाद्दशरूप्याञ्च स तु निर्बल्यते दुधे ।
वर्षन्त्यपि यथा देवे भूमौ योजानि कामिचत् ॥ गरदि
प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसङ्ग्रह । स्वायिन केचित्त्वेन

काठेनाभिप्रवर्द्धिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्नि-
वर्गताः । अपस्मारो मङ्गाव्याधिक्षमाहोपज एव तु" इति ॥

'धूसैः'ऽपस्मारोऽग्नौ व्यादिति" याता० कर्म० । "अपसा-
राद्दिरोगाणां प्वराटानां विशेषत इति" षट्कुक्षोलम् ।

अपस्मारिन् लि० अपस्माग्+अस्म्यर्थे इति । १ अपस्मारोऽग्नौ ।
स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य लि० अपसि कर्मणि साधुः अपस्य+यत् । १ साधुकर्मणा-
रिषि "अनाहता अपस्योवसाना" इति "यजु० १०.७,
अपस्याः अपसि कर्मणि साध्याः" वे० दी० । "अपरेण खव-
भाहस्येत्वापस्याः । पञ्च पञ्चानूक्तास्त्रेणपामिति" का० १७,
ई, २, अपस्यास्तत्संज्ञका इहकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्युति लि० अपः कर्म इत्यति अपस्य+क्यच्-उ । १ कर्मोऽप्यौ
"निर यदी घनम्यय पञ्चामाता अपस्यव" इति ऋ० ८, १४, २

अपह लि० अप+हन्-कामे लोपतपसोः" पा० उ । १ अपघात-
कर्त्तरि । लोपापहः पुलः तमोऽपह कर्त्तव्यः । योगविभागा-
दयत्नापि "सुपरोक्षितमवाद्यमद्यान्मूर्धेर्षिपापहैरिति" मठः

अपहत लि० अप+हन्-कामे । १ विनाशिते "जोऽवनाह्राऽ-
पहतपामेति" न्युतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन्-कामे । १ नाशने । "न ह वैशयरी
रस्य सत प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" आ० उ० ।

अपहर लि० अप+ह-कर्त्तरि षच् । १ अपहरणकर्त्तरि "भृ-
भवेद्भवभयापहर ऋकोक्ते" इति हेमा० भवि० पु० ।

अपहरण न० अप+ह-क्यप् । १ लोभे साधारणस्य परकीयस्य वा
धनादिर्भवेत् । "श्रीताद्व्यापहरणे यस्यान्नामोवभस्य चेति"
'निक्षेपस्यापहरणं नराहरणतस्य चेति" "अन्नभोज्याप-
हरणे यानगयासनस्य च" इति च मठः । लोभस्यपञ्च ऋतौ
दर्शित यथा "उपायैर्विनिर्घेरेषां कञ्चित्पापकर्मणम् सुप्रमत्त
प्रमत्तस्य लोभमाकुर्वन्नीचिष" इति नार० । "सात् साहसं
लभ्ययवत् प्रथम कर्म यत् कृतम् । निरन्तरं भवेत् लोभं कला-
पञ्च मते च अदिति" मठः । "अन्वयवद् इत्यरुहिराजा-
ध्यजादिशमलं प्रथमं वशावटस्त्रेण यत् परधनहरणा-
दिक क्रियते तत् साहसं, लोभस्तु तद्विषयकं निरन्तरं इत्य-
स्याव्याख्यसमञ्च वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते अन्व-
यान्वयमपि क्त्वा न भवेत् कृतमिति भवात् निज्जुने तदपि
लोभमिति" मिताक्षरा । तत्र साधारणस्य परकीयस्य वा
हरणम् "सामान्यइत्यप्रथमहरणात् साहसं ऋतमिति"
भाष० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा इत्ये कस्य
हेतुभूतवैश्विककर्ममतिपदादिष्वनन्तरेण / सापादानं

हरणम् तदेव वक्ष्यन्मन्त्रं वा कृतमिति भेद इति मिताक्षरादि-
मतम् दावभागमते तु साधारणइत्यस्य नामहरणं परमात्म
कामपदइत्यस्यैवामहरणमिति ततोऽस्तेरिति विशेषः । २ वशा-
दपकर्मणे च । "निर्विखोऽतिममलेन दाव्यापहरणेन चेति"
देवी ना० ।

अपहरणीय लि० अपहर्तुमर्हति अप+ह-अनीयर् ।
१ अपहरणयोग्ये ताभि वक्तुमि च ऋतौ दर्शितानि ।
"द्विजोऽभ्यगः शीघ्रवर्तिर्हानिषु हे च मूषके । आददान
परधेनाह दक्षं दातमर्हति" मठ । "अपहणीयुगोपम
वशानां ह्यप्रमाययो । अविनिर्घेर्पङ्कितव्या सुष्टरेका पक्षि
स्वितैरिति" "तलेन वज्रमे भक्ते भक्तानि पयनकता ।
अन्नकानविधानेन हर्षस्यं ह्रीनकनीच इति" चमठः ।
"द्विजकर्मैः इत्यादि कर्मतः सादाहरेदिति" भाष० ।
"नोऽन्वयं तत्रमेर्षादि वशात् वेदीहनसतीनां इत्यादि
सादाहीत फलानि चेति" गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्तृ लि० अप+ह-हच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारणे ।
"निक्षेपस्यापहर्तार तत्समं दापयेद्भवमिति" मठः । इति
तु मकोक्तेःसादिना पा० षड्नीमिषेभात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहर्ता पु० अपहारणार्थं इत्यः । १ नवहर्ते अपहारणा-
दोद्यतः इत्योयस्य । २ मठहर्तेन अपहारिते लि० ।

अपहर्तित लि० हर्तेन अपहार्यते अप+हन्+विच्-
कर्मणि क्त । १ नवहर्तादिना निरक्षे अपहारिते ।

अपहार पु० अप+ह-क्यप् । १ लोभेऽपहरणे, २ अपनयने ।
"कर्मणादापहारेण भूमिनी मे विक्रियतेति" दाना० साम्ब-
तुपकारिभनम्ये "नापहार क्षमः कुर्वुः पतिरिक्त्वात्
कचकृतेति" ऋति । "अपहारच धनस्वाम्यतुपयोगे भव-
तीति" दावभाग । ४ अपचने, ५ हानौ, ६ वक्तुपने च ।

अपहारक लि० अप+ह-क्यप् । १ लोभेऽपहारे २ अपहारण
कर्त्तरि ३ वक्तुपने ४ स्वाम्यतुपकारिभनम्ये च । "जावामहार-
कान् पक्षिषु" इति द्वितो० । अपहारकभेदाच्च महता दर्शिताः
"द्विभिर्भाषाकारान् विद्यात् परद्व्यापहारकान् । प्रका-
शांवाप्रकाशां च चारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवक्षुकाक्षेर्षा
मानामप्योपकीयिनः । प्रकाशवक्षुकाक्षेर्षे कोमाटविका-
द्वः । उत्कोचकाक्षीपभिक्षानक्षुकाः क्षितवाकवा । मङ्गला-
देवदत्ताच्च मद्राचैर्षविक्षेः वक्षु । अक्षम्यवक्षुकारिचक्षुर्षव मङ्गा-
लाक्षिकक्षुकाः । विक्षेपचारवृक्षाच्च विद्युक्ताः पयन-
कीयिनः । यवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांक्षेपक्षु-
कान् । "निगूढचारिचक्षुःस्वाम्यतुपकारिभनम्ये" इति ।

अपहारिन् त्रि० अप+हृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अपहृर्त्सृदि
 २ अपनायके च "इन्द्रियाणां विवरतां विवयेष्वपहारिषु" इति
 भट्ट "क्षेत्रदारामहारी च पञ्चेते ह्यज्ञाततायिन" इति भट्ट
 अपहास पु० अप+हृ-ञञ् । १ अकारवहास्ये जेभञ् ।
 अपह्वय पु० अप+हृ-अप् । १ सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथन-
 रूपेऽपलाभे । अपह्वय इतिवचः गन्त- अर्थतोया "मित्यै-
 तदिति गन्त, नाभिजानाम्यह, तत्र तदा न मन स्थिति-
 रित्येवमर्थतोऽपह्वय इति । २ प्रेम्ण च ।

अपह्वृत त्रि० अप+हृ-क्त । १ कतापहारे वस्तुनि वस्य चौर्ये
 कतं वस्त्रिन्, २ स्थानान्तर नीते, ३ अपसारिते च ।

अपह्वृति स्त्री अप+हृ-तिन् । १ अपह्ववे "प्रकृतं प्रतिबिध्यान्व-
 स्थापनं स्यादपह्वृतिरिति" सा०द० उक्ते २ अर्थात्कारभेदे
 च । सा च द्विधा अपह्वृत्पूर्वक अन्वारोप, अन्वारोप-
 पूर्वक अपह्वृत्य यथा "नेद नभोमण्डलमन्वुरायिर्नैताय
 तारा नपफेनमङ्गाः । नायं यथी कुण्डलितः फणीम्ब्रो
 नासी कलङ्कः ययितो ह्यरारिः" ॥ "एतद्विभाति चरमा-
 चलचूडुमुसि इण्डोरपिण्डरुचिपीतमरीचिन्विम्बम् । उ-
 ष्णालितस्यरजनीं मदभानलस्य धूम दधत्कटलाऽश्रनकैत-
 नेन" ॥ "विराजते व्योमत्रयु पयोधिभारामयाकाल च
 फेनमङ्गा" । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।
 "गोपनीयं कमव्यर्थ द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि लोभेषा-
 न्यया वाऽन्यपथेत् साप्यह्वृति" सा०द० तत्र लोभेष
 यथा ॥ "काले शरिषराणामपतितया नैव यन्वते स्यात्सम् ।
 उत्काशितासि तरले । न हि न हि र्त्सि ख । मिच्छित्तः
 पन्था" ॥ अत्रापतितयेत्यत्र पति यिनेत्युक्त्वा पतनाभावेने-
 त्यन्यथाकृतम् । अलोभेषेण यथा । "इह पुरोऽनिलकम्पित-
 विपद्वा मिलति काज वनस्यतेना कता । करविर्भि
 सखि कान्तरतोत्सवं । न हि चनानमरोतिरुदाहृता" इति ॥

अपह्वृवान त्रि० अप+हृ-यानच् । १ चोरयति २ अपनयति
 ३ संशोपयति च "अपह्वृवानस्य जनवा यज्ञिजासिति" नैव०

अपह्वृयमान त्रि० अप+हृ-कर्माच्च यानच् । १ अपनीव-
 शाने २ स्थानान्तरमपसार्यमाणे ३ चौर्यभाषे च ।

अपह्वयमाण त्रि० अप+हृ-कर्माच्च यानच् । १ चौर्य-
 भाषे । २ अपाकृष्यमाणे च ।

अपांशय पु० ईत० अलुक् स० । १ नेत्रे । अशुजलधरत्वा-
 त्तथात्वम् "अपांशये वस्तुनि, त्वांसादयामि "वस्तु वां
 अपांशय इति" इति यजुर्वेददीप । पदद्वयमित्येके ।
 अपांश्वीतिस् न० ईत० अलुक् स० । १ विद्युत्सता हि अशु

क्षियन्ति "अपांश्वीतिपि विद्युति त्वां सादयामि"
 "विद्युद्वा अपांश्वीतिरिति" इति वे०दी० पदद्वयमित्येके
 अपांनपात् पु० न पातयति पत-णिच्-क्त्वा न०त० "न
 आश्विनपादिदा०" पा० प्रकृतिभाव अलुक् स० । १ अत्र
 देवताभेदे । "अपोनपात् अपानपाश्च देवतेति" सि०कौ० ।
 "अपोनपाते अपानपातेऽस्तुमूहीति" प्रैष्यः ।

अपांनिघ्न(घ्नी)य त्रि० अपानपात् देवताऽस्य च, छ वा ।
 १ अपानपाद्देवताके हविरादौ ।

अपांनाय पु० ईत० अलुक् स० । १ ससृष्टे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे कि ईत०
 अलुक् स० । १ ससृष्टे, २ विष्णौ च "अपांनिधिरविद्यानम-
 प्रमसः प्रतिष्ठित इति" विष्णुसह० । "सरितामस्य शगर"
 इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वक्ष्ये च ।

अपांपति पु० पा-इति ईत० अलुक् स० । १ ससृष्टे,
 अपांपाथस् न० पाथः सार ईत० अलुक् स० । १ अत्रे
 तस्य छट्प्रभवत्वात्तथात्वम् "छट्प्रभं तत प्रजेति"
 गीतायां तथोक्ते । "अपांपाथसि अत्रे त्वां सादयामि"
 "अथ वा अपांपाथ" इति इति वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ईत० वा अलुक् स० । १ आग्नी, तस्य जलहेत-
 त्वात् तत्पित्तत्वम् "आकाशाद्वायुर्हार्दयोरग्निरग्नेराथ"
 इति" इतौ तस्य तथात्वावगते । वा लुकि अप्पिसमप्यत् ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मल ईत० अलुक् स० । १ शिकतासु,
 तासां मलमलरूपत्वात्तथात्वम् "अपांपुरीषे सितकासु त्वां
 सादयामि "शिकता वा अपां पुरीषमिति इति" वेददी०

अपांपीनि स्त्री ईत० अलुक् स० । १ ससृष्टे "अपांपीनी
 ससृष्टे" इति वेददी० "ससृष्टेऽपि अपांपीनिरिति" गत०
 त्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांपु(सु)ला स्त्री पांश(स)वीष्यभिषारदोषा सन्ति
 वस्याः सिधा० लृच् पाशु(सु)ला सूरिणी न०त० ।
 १ पतिप्रतायां स्त्रियाम् "अपां(सु)शुशानां धुरि कीर्त्तनी-
 वेति" रघु ।

अपांसदन न० अलुक् स० । १ दिवि "दिवि ह्यप सदा
 इति" गत० त्रा० । भिन्न पदमित्येके ।

अपांसधस्य पु० ईत० अलुक् स० । १ अन्तरिके "अपांसधस्ये
 अन्तरिके" वेददी० "अन्तरिके वा अपांसधस्यमिति"
 गत० त्रा० । भिन्न पदमित्येके ।

अपांसधिस् न० ईत० अलुक् स० । १ श्रोत्रे "अपांसधिनि
 श्रोत्रे" वेददी० । "श्रोत्रे वा अपांसधिरिति" गत० त्रा० ।

अपाकृतात् अव्य० अपाची अपाची प्रतीची वा वा० तातिल्
 १ अशाच्या २ प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता
 दभि अ० ७, १०४, १०८ । अपाकृतात् प्रतीच्या इति भा० ।
 अपाच न० अपगतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अव्या० स० ।
 १ इन्द्रियसन्निकर्षणे प्रत्यक्षे २ तद्विषये लि० त्रिका० ।
 अपाक्लिये लि० सङ्घि सङ्घ भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ङक्
 न० त० । १ सङ्घि सङ्घ एकपङ्क्तौ भोजनानर्हं स्तेनपति-
 तादौ । अत्र अजि अपाङ्क्त्य इत्यपि । ते ष मनी दर्शिता
 यथा "ये स्तेनपतितक्लीबा ये च मास्तिकष्टतयः । तान्
 इव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मरुतमयीत् ॥ जटिल चानधीयान
 दुर्बल कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगास्तांश्च आद्वे न
 भोजयेत् ॥ षिकित्कान् देवलकान् मासविक्रयिणस्तथा ।
 विषयेन च जीवन्तोवर्ध्यां सुर्हव्यकव्ययो ।
 प्रेष्यो यामस्य राष्ट्रस्य कुनखी स्यावदन्तक । प्रतिरोद्धा
 गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुपिस्तथा ॥ यच्छो च पशुपालश्च
 परिवेत्ता निराहति । अह्नाद्विट् परिवित्तश्च गणाभ्यन्तर
 एव च ॥ कुर्मलवोऽवकोर्षी च हृपलीपतिरेव च ।
 पौमर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ श्वतकाध्या
 मको यस्य श्वतकाध्यापितस्तथा । गूद्रियथो गुरुश्चैव वाग्-
 दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापितोर्गुरो-
 र्नाथा । ब्राह्मैर्यैर्नैश्च सम्बन्धे सयोग पतितैर्गंत ॥ अगार-
 दाही गरद कुण्डाग्री सोमविक्रयी । सधुद्रयायी वन्दी
 च तैलिक कूटकारक ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो
 मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिगस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
 मनु शराणां कर्ता च यथाग्नेदिधिमूपति । पितृभृगुद्युत्-
 टत्तिय उलाचार्यस्तथैव च ॥ भ्रासरी गण्डभासी च श्वित्व-
 थो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽभय पश्यां । सुर्वेदनिन्दक एव
 च ॥ इक्षिपोऽश्वोऽष्टमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां
 पोपको यश्च युक्ताचार्यस्तथैव च ॥ श्रोतसां भेदको यश्च तेपा
 च पोपथे रतः । श्वस्रमेशको दूतो ह्यारोपक एव च ॥
 श्वकोही श्येनजीवी च कन्याद्रुपक एव च । चिंशो हृपल
 टत्तिय गणानां चैव याजक ॥ आचारहीनः क्लीवश्च
 मित्यं याधनकस्तथा । छपिजीवी स्तं पदी च सङ्घिर्निन्दित
 एव च ॥ औरभिको मार्गृपिक परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्हृरकश्चैव वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिता-
 पारानपाङ्केयान् द्विजायमान् । द्विजातिप्रयरोविहात-
 भयल विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्वनधीयानस्तुःशान्तिरिव धार्यति ।
 तस्मै इव्य न दातव्यं न हि भयमि हूयते ॥ अपाङ्क्य-

दाने यो दातुर्भवत्युद्धं फलोदयः । दैने इविवि पित्रे
 वा तत्रवप्यास्यपेत ॥ अग्रतैर्यद्द्विर्भुक्तं परिवेत्तादिभि-
 स्तथा । अपाङ्केदैर्यदस्यैश्च तद्दे रक्षासि भुङ्क्ते" इति ॥
 अपाङ्क्य लि० न पङ्क्तिमर्हति अग्र न० त० । १ अपाङ्क्ये ।
 "अपाङ्क्यदाने योदावरिति" मत् ।
 अपाङ्क्य पु० अपाङ्क्यति तिर्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्क-
 यञ् । १ नेत्रप्रान्ते, "अजनि पशुरपाङ्गमिजाङ्गणभ्रमिकथे-
 ऽपि तदीक्षणखङ्कन" इति नैप० २ तिलके च । अपगतमङ्गं
 यस्य प्रा० व० । २ अङ्कहीने लि० स्त्रियां ङीप् ।
 अपाङ्क्य क पु० अपकष्टमङ्ग यस्य वा कप् । (अपाङ्क्य इति ख्याते
 अपामार्गे । स्वार्थे कञ् । १ नेत्रान्ते पु० । २ अपगताङ्के लि० ।
 अपाङ्क्यदर्शनं न० अपाङ्क्ये न नेत्रान्ते दर्शनं इत० । १ कटाक्षे
 अपाङ्क्यनेत्रं न० अपाङ्क्यं देय व्याप्य नेत्रम् । १ दीर्घनेत्रे ।
 अपाङ्क्य लि० अपाङ्क्यति अप+अनुच-किप् । १ अपगमनकर्त्तरि
 २ अपकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । वा च २ दक्षिणस्यां
 दिशि, ४ प्रतीच्याभिति वेदभाष्ये साधव । "प्राक्ता-
 दपाक्तादधरादिति अ० ७, १०४, १०८ "अपाक्तात् प्रतीच्या"
 इति तेन व्याख्यातात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-
 पाङ्क्यदस्य प्रतीच्या लक्षणैव न तत्रयक्तिरिति त्र युक्तम् ।
 अपाचीन लि० अपाच्यां दक्षिणस्या मयः ख । १ दक्षिण-
 दिग्भवे २ अग्रभागभावे च । "योऽग्रपाचीने तमसि भदन्ती-
 रिति" इ० ७, ६, ४, "अपाचीने अग्रकायभावे" भा० ।
 अपाच्य लि० अपाच्यां भवः "दुमागित्या०" पा० यत् । १ द-
 क्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये चैव च नीच्यातां राजानो ये
 अपाच्यानामिति" ऐत० ब्रा० ।
 अपाटव न० पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत् ।
 १ रोगे । न० त० । २ पटुताभावे "अपाटवाद्याग्रीवादीर्थादि
 विन्न मजायते" इति स्मृतिः । इव० । १ पटुताभ्रुत्ये लि०
 अपात्त लि० अप+आ+दा-क्त । १ प्राप्ते । "अङ्कोवाच विद्या-
 यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" इ० ७ । "अपात्तं प्राप्-
 मिति" भा० ।
 अपात्त न० पात्तं आङ्गमोजनदानादियोग्यं न० त० । १ विद्यादि-
 हीनेऽनाचारे, २ दामादियोग्यताहीने कुपान्ते, जटादौ च ।
 दानादिपात्तञ्च पात्तयद्वे दर्शयिष्यते । "अदेयकाचे यद्वा-
 नमपात्तेभ्यश्च दीयते । अथएकगमपश्चात् तत्तामससदाष्टत-
 मिति" गीता "अपात्तेषु च यद्दत्त तत् सर्वं विफलं मने-
 दिति" इति "अपात्ते पात्तमित्युक्ते कार्ये वा चर्चसंघते"
 इति मिताक्षरायां नारद ।

अपात्रीकरण न० अपात्वं, आह्वयभोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन ।
 १ निन्दितप्रतिपक्षादिजनिते 'निन्दितेभ्यो धनादान वा-
 णिष्णं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणे चोयमसत्यस्य च भाषणं'
 मिति अनूक्ते पापभेदे २ तत्रैतद्भूते निन्दितधनादानादौ च ।
 अपाद् लि० नास्ति पादोऽस्य अन्त्यलोप समा० । पादशून्ये
 "अपादपापिर्जनोपहीतेति" इति ।

अपादान न० अपगमाच्च-आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा-
 ल्युट् । "भुवमपायेऽपादानमिति" १ व्याकरणपरिभाषि
 कारकभेदे । यद्योक्तं हरिषा "अपामे यदुदासीनं च ल वा
 यदि वाऽचलम् । भुवमेगतदाने गच्छत्पादानमुच्यते" पत
 तोभुव एवाशो यच्चादश्चात् पततत्वसौ । तस्याप्यत्रस्य पतने
 कुशादि भुवमुच्यते । भेषान्तरक्रियामेषत्वमवधित्वप्रथक् प्रथक् ।
 भेषयो स्वक्रियामेष कर्तृत्वञ्च प्रथक् प्रथक्" इति तच्चापा-
 दान त्रिविधम् । "निर्दिष्टविषय किञ्चिदुपात्तविषय तथा ।
 अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते" इति ह्ययुक्ते ।
 निर्दिष्ट भूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्वपेक्षितभूयमाण-
 क्रियमित्यर्थं यथा वृक्षात् पत्र पततीत्यादौ, अपादानविषयी
 भूत पतन हि तत्र भूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीत
 भाल्नन्तारार्थप्रतीकभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या
 स्वविषयक्रियानटितभूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थं यथा भेषात्
 विद्योतते विद्युदिवादी नि सरणपूर्वकविद्योतनार्थविद्योत-
 तिबोले भेषादेकदेकदेशे वि सरण्येऽपादानत्वम् । अपेक्षित-
 क्रिञ्चं तृतीयं यथा कुतो भयमिति मन्त्रवाक्ये, पाटलिपुत्रा-
 दिस्तत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षित-
 गत्वादिक्रियामेषत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । "अपा-
 दाने पञ्चमोति पा० ।

अपान उ० अपानयति अपसारयति भूत्वादि अप+आ+नी-
 ष्ट अपसारयति अपोऽमिति गच्छति वा अप+अन-यत् वा
 १ भूत्वादेरपो नयनशीले, गुह्यदेशस्ते, "अधीनयन-
 त्पानस्तु आहारश्च गृह्या पुन' तिल्युक्तवक्ष्ये "मूलगुह्य-
 वक्षोवायुरपान इति कीर्त्तने" इत्युक्तवक्ष्ये च वायौ ।
 "प्राणोऽपानम्यानसमान इत्येतेषु सः प्राण" इति ए०
 "अपानयनात् मूलपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिर्वायु नामि-
 स्थानि" इति भा० "अथ योऽस्य प्रत्यङ् गुप्ति सोऽ-
 पान" इति आ० उ० । "अथ योऽस्य प्रत्यङ् गुप्ति पश्चि-
 दिक्ष्यो वायुविशेषः स मूलपुरीषाद्यन्वधोऽमितीत्यपान"
 इति भा० "यद्वा प्राणिति स प्राण यदपानिति सोऽ-
 पान इति" आ० उ० । "यद्वा पृथ्वः प्राणिति

सुखनासिकाभ्यां वायु' वृद्धिर्निस्सारयति स प्राणाश्चो
 वायुर्वायुवृत्तिविशेष यदपानित्वपश्यमिति ताभ्यामेव सुख-
 नासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायु सोऽपानोऽपानास्ता
 वृत्तिरिति"भा० । पदार्थादग्रे व पूर्वोक्तैव निरुक्तिर्द्विधा
 यथा अपानयत्वपानोऽयमाहार च मर्षार्पितम् । "युक्त
 मूर्त्तं तद्योत्सर्गमपानस्येन सारत् । इन्द्रोपमभावायः
 सभ्याजसदसिधुभिः ॥ स च भेदे च पायो च अखण्डश्च
 जावुषु । जङ्घोदरे कृकाश्याञ्च नामिमूले च तिष्ठती" ति
 योगार्थव । "प्राणपानान्तरे देवी वाग्देवित्वा प्रति-
 ष्ठीति" महा० भा० "प्राणपानौ समी कृत्वा नावा-
 भ्यन्तरधारणा" इति गीता । अप+अन-भावे ङ् । २ अ-
 धानाक्रियायाम् वृद्धिर्नताया ३ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेगने इ०
 "प्रजाभ्योऽपानार्थेति" ता० ब्रा० । "अपान वृद्धिर्नतावा-
 प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेगनमपानन तेन हि वायु शरीरे जीवते
 अपानेन, यत "प्राणो न पराभवतीति" नृत्तन्तरमिति
 ता० भा० । आधारे ङ् ४ गुह्यस्थाने इ० ।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट् । १ अपाननेन, सुखनासि-
 काभ्या वृद्धिर्निस्सारिप्राणवायोक्तः अभ्यामेव सान्नाभ्यामन्तरा-
 कर्षणे २ मूलपुरीषादेरधीनयने च अपानयन्ते ता० ब्रा० उदा०
 अपानन्तरतमसु इ० अपगतमान्तर तमो बन्ध । वेदाद्यप्रकाशके
 देवसुतभेदे । "अपानन्तरतमा नाम जातो देवस्य वै कुत ।
 इत्यत्र तेन वेदार्थाद्येन सत्येन मोक्षयेति" हरिव० २६१ अ०
 अपाप लि० नास्ति पापपापकारणं वा यस्य । १ पापजनना-
 चारयुष्ये" २ तिष्ठामि च "इय दायरेवे" गीता सुव्रता
 नृसुषारिषी । अपापा हि त्वा त्वजेति" राम० ।
 अपामार्ग इ० अपकञ्चते व्याभिरनेन ङ्ङ-कृत्ये ङ्ङ कृत-
 दीर्घा । (आपाङ्) इति । अपाते वृत्ते । अपामार्गः तत्रा
 वयं सन्त्यं तदपङ्कजमुहे" अथ० ४, १८, ७ । "अपामार्गं
 व्योमधीनां सर्वसामेक इहयतीति" अथ० ४, १७, ८, ७ ।
 अपामार्गश्चार्तेल न० "कर्षणादे कर्षण्ये ङ्ङ कृत्येन पूर्यम्
 नादशधिर्ययो' कुर्वात् कर्षयुक्तोऽपानम अपामार्गश्चार्-
 जस्यं कृतकत्वेन साधितम् तिलजमपकृति कर्षणाद्
 वाधिर्यज्ञापि पूर्यत" इति चक्रदत्तोक्ते १ तैत्तभेदे ।
 अपामार्गतेल न० "अथजे अथमासाद्य कर्षण्यो ङ्ङयो
 विधि । पाने नस्ये च कर्षि स्वाहातत्रैर्भुर्दे शमम् ।
 कर्मिजे व्योमनक्ताङ्गशिपुवीजं च नावनम् । अजामलसुत
 नस्य कर्मिजे कर्मिजत् परम् । अपामार्गफलम्योम-
 नियाश्चारकरामठं । वनिङ्ग मृतं मूले तैत्त वस

तमिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते । तन्निघ्नतैलभेदे ।
अपाय उ० अप+इण्-अच् । । विज्ञेयजनकक्रियायाम् "ध्रुव-
मपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विज्ञेयजनकक्रिया-
यामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० ।
२ नाये ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण-ञिनि । । अपाययुक्ते २ वियो-
निनि २ मन्त्रे च "मातासर्पास्तु कौन्तेय ! यीतोष्ण-
सुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यस्त्रांसितिश्रुत्वा भार-
तेति" गीता । "अमपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ना पत-
नाय वञ्चरोति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं वक्ष्ये । । पारश्रुत्ये २ इ खेनोत्तार्ये
१ दीर्घमर्यादे । "महीमपारां वदने सदस्येति" अ० १, १०, ६
४ अनाये "अनारपार ऊर्ध्वे अन्तं दृश्यते" अ० १, १,
१४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अ-
पारे" अ० १, ४२, ४६ । "इमे विदिन्द्र । रोदसी अपारे इति
अ० १, १०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते
"मही अपारे रजसी" अ० ६, ६८, १ । "अपारे सोमा-
रहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महीमा वृद्धयरण"
इति अ० ५, ८७, ६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे
यारमिच्छन् संसाराखर्वरोधस्येति" महाभा० । "तदपार,
मर्षख्येय वानराणां महद्वहम्" रामा० । ८ अतुत्तार्ये
"रावणस्य महायत्नुरपार प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्या
यारमपारश्च प्रजानि विजयेष्विति" भा० क० प० १६ अ० ।
९ नयादेरर्वाकूपारे न० । १० प्रथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्षि न० अप+अर्ह-क्तनि०न । । आश्रये सप्तीमे निरु० ।
२ सप्तीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थे त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । । निरर्थके २ व्यर्थे ३ नि-
व्यये जने "सर्वमेतदपार्थते क्षिप्रं तो संप्रसादयेति" वनप०
२ १४ अ० । ४ अधिधेयश्रुत्ये, "अपार्थबहु सद्दीर्घं भायते"
इति सन्तुतम् । वा ऋप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदस्य-
दिब्रूयुर्धर्माधि तदपार्थकमिति" मनुः । तच्च योग्यतासस्रा-
काङ्क्षामूर्त्यं वार्क्यायुक्तं गीतनेन "पौर्वापर्याये नादप्रति-
बन्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्यं आर्यकारणभायस्येत्या-
योःगादसम्भवात् यान्द्वोपजनकाकाङ्क्षाप्रानाद्यसम्भवात्
अप्रतिबन्धः असम्बन्धोऽर्थे प्रयोजनं यान्द्वोपधरूपं यत् ।
तथाचामिमतनवार्थमेधातुब्रूवाकाङ्क्षादिगुण्यबोधजनकत्वं
तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पालः पालको यस्य । । पालकश्रुत्ये प

आदी । २ ब्रह्मवादिन्यासतिसुतायां स्त्री । "अपावा-
मिन्द्र । यिय्यः पूह्यजशोरिति" अ० ८, ६, १७ । अ-
पालामेतद्गामिकामतिसुतां ब्रह्मवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब उ० अपकल्याणस्वते अप+आ-लम्बवम् । । यकट-
पथाङ्गागे "तत पथात् परिक्रम्य अपालम्बमभिमथ्याहेति"
यत० या० १, १, ४, १२, "अपालम्बं यकटस्य पथाङ्गाग-
मिति" भा० । [पतित्वा सुगृह्णे, २ व्ययाकारणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत्-ल्युट् । । उल्लुगृह्णे भूयादी
अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृ-क्त । । अनावृत्ते २ उद्घाटिते
३ अपसारितावरणे च "यद्व्याघ्रया चोपपन्नं सर्गद्वारमपा-
वृत्तम् । सुखिनः अतियाः पार्थ । लभन्ते युद्धभीदयमिति"
गीता । "अहो अपावृत्तं द्वारमापदानयमेव मे" रामा०
४ घावृत्ते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति भेदिनिः ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । । आवरणनिवारणे उद्घ-
घाटने २ आवरणपसारणे च । "स ज्ञे रजयन्-
पावृत्तिमिति" अ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत्-क्त । । अन्तरिते २ परावृत्ते,
३ निवृत्ते च "प्रतिपहादपावृत्तं सन्तुष्टो येन ज्ञेनवि-
दिति" महा०भा० "कथं दृष्ट्यान्वपावृत्तां परंरिव इतां
चमृमिति" रामा० । [एत्तो च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत्-क्तिन् । । उद्घर्त्तने २ नि-
अपाश्रय उ० अप+आ+श्रि-अच् । । मध्ये "पर्यङ्क्ष्यापाश्रये"
इति ऋद० । २ अङ्गशावरणे चन्द्रातपादी हेम०
अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था-क् व्यम्बा० घत्वम् । । अपास्थिते
"गम्याद्विषं निरवचं प्राङ्मनादुत पर्युधेः । अपाठाच्छुक्ल-
दिति" अथ० ४, ६, ५ ।

अपासङ्ग उ० अप+आ+सङ्ग-वञ् कृत्वम् । । त्रये इयुषौ ।
अपासन न० अप+अस-ल्युट् । । कारणे वधे २ अपसेपथे,
३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+ञिच्-क्त । । अपसारिते ।

अपासृत त्रि० अप+आ+सृ-क्त । । दूरीभूते २ प्रसायिते ।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । । क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते
४ अपसारिते च "ससुक्कृतविक्षमा गतिरपास्तस्य
मतिरिति" मात० "निरस्तागन्धीर्व्यमपास्तप्रयत्नमिति"
माध । [पाश्यामश्वाणि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । । निरस्तेत्यर्थे । "किमिह-
अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गती क्षिप् न तम् ।

अपत्यकरणायोद्यमरूपाया, १ गन्तुर्कर्ममाविष्कर्तुंमत्युक्ति-
रूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्द्यायां, ४ प्रत्ये,
५ सप्तज्ञाने, ६ अत्यपदार्थे, ७ कामचारात्प्रयायाम्, ८
अवधारणे, ९ पुनरर्थे च । क्रियायोगेऽप्य उपसर्गसंज्ञा
“अपिः पदार्थसम्भारनात्यवसर्गसंज्ञासप्तज्ञानेषु इति”
या० उक्तायेषु कर्मप्रवचनीयधत्ता तदर्थेषु न तु उपसर्ग-
त्वम् तेन न चत्वादि तत्र ‘पदार्थे स’पिषो, पि ष्यात् ।
अनुपसर्गात्वात् यः । सम्भारनायां निष् तस्मा एव
विषयभूते भवने कर्तृदीर्घान्तमुक्तस्त्रीसंभ्यं द्योतयत्पि-
यञ्ः श्लादित्यनेन सम्भ्रान्ते अपिमे इति एतेन तु
अपिगज्जबन्धेन गम्यमानस्य विन्दोत्पद्यबावयविभाषसम्भ्रान्ते ।
इत्यनेनपिगज्जस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु
नेह प्रवर्तते अपिषो विन्दुना योगो न अपिनेत्युक्त-
त्वात्” वि०की० सम्भ्रान्ते अपि सुयार्थिष्णुम् सम्भ्रान्तं
यत्तुर्कर्ममाविष्कर्तुंमत्युक्ति । अत्यवसर्गं कामचारात्प्रया
अपि स्तुति । गङ्गायाम् धिग्देवदत्तमपि सुयादुपसम् ।
सप्तज्ञाने अपि सिद्ध अपि स्तुति । गणरत्ने तु “सम्भ्र-
गङ्गागोर्ध्वंतिभूषासप्तज्ञानेऽपिस्तुति तेन तैऽपि अपिगज्जार्थाः
तत्र १० सम्भ्रान्ते योजनमसि, गङ्गायाम् अपि पापिन् ।
११ आगोवर्धे भद्रमपि, १२ मृती मरुपमपि, १३ भूषा-
याम् अपि महप्रतिहारम्, सप्तज्ञाने तदपोस्तुदाङ्गतये ।
सप्तज्ञाने ‘अप्यमसिद्ध यगसे हि पुमानिति’ कुमा० । प्रत्ये
“अपि प्रसन्नै न महर्षिणा त्वमिति”रप्य अस्य क्रियायोग-
भेदे अकारसोपो वा “पदि भागुत्तरेऽप्यमवायोःरुपसर्गयो”
दित्युक्ते । अपिधानं पिधान अपिनिद्धः पिनिद्ध इति
“पित्तत्वं शार्ङ्गे कश्च पिनिहरेति” भट्टि ।
अपिकञ्च अय्य० कञ्चे पिभक्तये च अय्ययो० । कञ्चप्रदेशे इत्यर्थे
“द्वीपायां बद्धो अपिकञ्च आसनि” पर० ४, ४०, ४ ।
अपिकञ्च्य लि० अपिकञ्च सञ्चानम् यत् । कञ्चप्रदेशेन संधान
भूते प्रवर्त्यविद्यारूपे रक्षत्ये । ‘त्वाष्ट्रं यद्दत्तापरेऽपिकञ्चे पान्’
पर० १, १७, २२ । ‘अपिकञ्च्य द्विजस्य यज्ञशिरस कञ्च-
प्रदेशेन संधानभूत प्रवर्त्यविद्यास्यं रक्षत्यमिति’भा० ।
अपिकर्ष्यं न०अपिनतः कर्ष्यम् अस्मा० ष० । १ षमीपे । २ तद-
र्षिनि लि० । ‘तु ते अपिकर्ष्ये आचये ऋ० ६, ४८, १६, ६,
‘अपिकर्ष्ये कर्ष्यवमीपगते षमीपे स्थिता इति भा० ।
अपिगीर्षी लि० अपि+गृ-त्त । १ कथिते २ पार्श्वेति
३ स्तुते च । [१ प्रतिषाद्ये १]
अपिशु(या)ह्य लि० अपि+यह-नेदे-क्यप् शोके एत्ये ।

अपिच अय्य० इ० । १ विद्योक्तं पदद्वयमिति वदन् ।
अपिच्छिद्य लि० न०त० । १ पिच्छावितोर्षनि गादे
२ अपिच्छिद्ये च । ‘प्रमेहिषो यदा मूलकनाविष्कर्षिच्छ-
मिति’ निदा० ।
अपिज लि० अपि अमु जायते जन-इ कसुपुङ्गवा० नेदे
कसुपुङ्गवैकानम् । । ऋते मासि तस्य जलक्रीडारतिवाचन
नात्तयात्तम् । “मन्वाद्य आङ्गापिकाय साङ्गे ति” यजु०
। ८, २८ । “अमुजायते इत्यपिज जलक्रीडारतनाजल्ले
इति” वेददीपः ।
अपित् स्त्री अपि इतीतता यसाः नेदे न जम् । । जलरङ्गितायां
नद्याम् “अपिताः पिपतं धिक्” ऋ० ७, ८२, १ “अवितो-
जलरङ्गिता नदीरति” अ० “अस्य मते अतितनित्तोऽपिद-
जुयोऽपिदमित” इति तद्भूता द्युति ।
अपितु अय्य० अपि+तु+इ० । १ यदर्थे लिङ्गा० । २ द्विजु
इत्यर्थे भूमियोगः ।
अपित्व न० अपित्वरतेऽङ्के अपि+त्वर-वा० इ । १ शाने
भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरने इति तस्य
तथात्वम् । “तस्यामपिपमीया ते” इति मत० प्रा० ।
अपित्विन् लि० अपित्व भागोऽप्याङि इति क्षिवां ङीप् ।
१ भागवति एवागो । ‘तस्मिन् देवता अपित्विन्तो-
मस्यने” इति मत० प्रा० ।
अपिधान न० अपि+धा-स्तुट् । १ आच्छादने । बरु
स्तुट् । २ तत्सञ्चने लि० । ‘आच्छातापिधानमधि साङ्गेति’
भोजनान्त जलपानमन्त्र “राध्यमागस्वीदनस्य द्यौर-
पिधानमिति” अय० ११, २, १ । साधने आच्छादनतोप-
चारान्तायामाधिकरणम् । अप्येत्तो वा लोपे पिधानमन्त्र
“द्विषीते पात्र द्यौ पिधानमिति” आङ्गमन्त्र “तस्य
तद्धार यदमागासा पन्डमा एवहारपिधान” यत० प्रा० ।
अपिधि पु० अपिधीयते ह्यपिपर्यन्तं दीयते अपि+धा-ङि ।
१ ह्यपिपर्यन्तदत्ते । ‘प्रियौ अपिधी वनिषीट” ऋ०
१, १२७, ७, “अपधीन् ह्यपिपर्यन्तं दत्तानिति” भा० ।
अपिनञ्च लि० अपि+नञ्-त्त । १ परिहिते, अतोवाचोपे
पिन्ञ्चय तदार्थे ।
अपिप्राण लि० अपि+प्र+थन-अच् क्षिवां गौ० ङीप् ।
१ सर्वदा चेतमाने “यजला अपिप्राणो च हृदो च भूवा”
इति ऋ० । १, १८६, ११ । “अपिप्राणो सर्वदा चेतवि-
त्तीति” भा० ।
अपिप्रत लि० अपि. सघर्णे संखटं मतं, कर्म, भोजनं वा वच ।

। दावाद्येनाविमह्ने २ संखटधने ३ गोलजे ४ संखटभोजने च । “अपिप्रताद्यान्तरमन्ने यजमानमिति” का० ८, ६, २६ । “अपिप्रतास उच्यन्ते तेषां यजमानमते अपित्वमक्ति दावाद्येनाविमह्ना इति” पिब्रभूतिः “अपिप्रता गोलजा इति कर्मभा० “अपिः संसर्गे संखटं व्रतं कर्मवेपाकिति अपि-प्रता अपिमह्ना दावादाः तेजोऽनेनापि कप्यादि कर्म कृत सर्वे उपजीवन्तीति इतिस्वामी, “व्रतं भोजनं यजमानेन वक्ष माप्रभोजनाः अनुवर्णाः” इति माधवः ।

अपिह्वर लि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी० वा० अन् सभा० । १ कर्मरीतुसमने प्रदोषभावे, “अपिह्वमपिगर्वदे” इति का० १, ६, ७, । “अपिगर्वदे गर्वरीसुखे” इति भा० ।

अपिह्वल पु० अपिह्वते अपि+ह्व-अन् । १ उमिभेदे तसा-पहम् इत् । अपिह्वतिः । मान्द्रिभेदे । “इन्द्रवन्द्रः कायकतुष्ठापिह्वी याकटावमः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजव-न्वद्रादिमान्द्रिका” अ०क० “उष्वापिह्वे” इति पा० ।

अपिहित लि० अपि+भा-त् । १ आवृते “दन्धेनाभुरपि-हित” इति श्रुतिः । अतोऽपि पिहितोऽप्यल “मुजङ्गपि-हितहारमिति” रघुः ।

अपीच्य लि० अपिच्यते शौन्ध्यांजीवते अपि+च्यु-उ अतो-लोप उपसर्गदीर्घः न०त० । १ अतिसुन्दरे “अपीच्य-दर्शनं शौभ्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति” इह० “अपीच्यनेयं द्विभुजं शीत्याकारं सुदर्शनमिति” जमनूर्त्तिउक्तम्, अपि+अनुच-क्विप् अच्यत् तल बाधु बन् अच्यतेरतोऽपि पूर्य दीर्घः । २ कान्तहिते । “वदाविदेदपीच्य देवासां अस्ति इन्द्रतमिति” का० ८, ४७, १६, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० १ सुहे १ “मसानां वसुधावाभपीच्यम्” का० ८, २६, ६, “अपीच्य सुहृमिति” भा० ।

अपिञ्ज लि० अपि+जव-क्विप्-ऊठ् । १ प्रेरके । “उपसा-नक्ता जमतामपीञ्जवा” का० २, ११, ५ । “अपिञ्जवा प्रेरयित्वा” इति नेदे उवङ् भा० ।

अपीत लि० अपि+इव-त् । १ विषयप्राप्ते विन्धीने, “शौच्य । तदा सप्यसोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्व-पितीत्याचक्षते सं ह्यपीतोभवतीति” या०भा० धृता श्रुतिः । भावे क्त । १ विक्रमे २ अपगमने न० । पीतवर्षभिन्ने इ० तद्वति लि० । पीतं पानकर्म २ तद्विभे लि० ।

अपीति स्त्री अपि+इव-त्किन् । १ विक्रमे २ अपगमे ३ प्रवने च । “अपीती तद्वत्प्रवक्ताइवमञ्जसम्” या०क० । आघारे किन् । ४ वपाये । “पुरा मत् परस्मिन्वो अ-

पीतेकामश्रिवः” इति का० १, १२१, १० । “अपीतेः संयामादिति” भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वात् सोमते कल्पते सो कर्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसयज्जे । अपुंस् पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके लीये । “उमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्रियौ वा स्त्रीष्वेऽस्ये च विपर्यय इति” मनुः ।

अपुंस्त्रा स्त्री नास्ति पुमान् बह्नाः अरःप्रभतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । “नापुंसकासीति नि मतिरिति भट्टिः । अपुंस्त्रा स्त्री नास्ति पुंश्चमयं यस्याः । १ पिब्ररुक्तेने पि-यपाठ्ये । २ पुंश्चकोने लि० । [२ पुण्यशून्ये लि० । अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० । अपुण्यकृत् लि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । तास्त्रीष्वे क्विप् । १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । “अस्त्रियश्चैव दृष्टस्योवैश्वः श्रुत्तश्चैव च । यः पिबेत् कपिलासीरं न ततोऽन्योऽन्यपुण्यकृत्” आप० श्रुतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रोवस्य । १ अजातपुत्रे २ अतपुत्रे च । “अपुत्रेष्वेव कर्त्तव्यं पुत्रप्रतिनिधिः सदेति” श्रुतिः “नापु-तस्य लोकोऽस्ति” श्रुतिः । “अपुत्रा मयनं भर्तुः पात्र-वन्ती व्रते स्थितेति” इह०कत० । “अपुत्रस्यैव या कन्या सैव-पिब्रप्रदा भवेदिति” श्रुतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्र-परमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रलोऽपुत्रार्थे । अपुनर् अव्य० न पुनः न०त० । पुनर्वारभिन्ने सकर्त्तव्ये “अनातुक्तव्यमपुनचकार” का० १०, ६८, १० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्ति संसारगतियेतः ५ न० । निर्वाणसुक्ती “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेस्तथात्मसु । ईब० । पुनर्गमनशून्ये लि० । अर्धाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति सवारं भजतेऽस्मिन् भू-आघारे अप् । १ मोक्षे । करण्ये अप् न०त० । २ पुनर्भवाभाव हेतो तत्त्वज्ञाने अपभावाये न०त० । पुनश्चतुष्पत्त्यभावे पु० १ प्रथमने निवारण्ये, “रोगाप्यामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यद्येति” वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनश्चतुष्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति सते ।

अपुराण लि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिन्ने नवीने । अपुष्ट लि० पुन-कर्त्तव्यं क्त न०त० । १ अकृतपौत्र्ये यस्त पुष्टिर्न कृता तस्मिन् । अपुष्टता स्त्री अउटस भावः तद् । अउटइष्टमप्याभ्यव्याकृता-

जीवकटा' इत्यादिना सा० द० उक्ते आभ्ये प्रकृतान्धो-
 न्याकारितस्ये अपदेोमभेदे । यथा "विश्वोक्त्य विनते
 श्योन्नि विधु गुञ्च रूपं प्रिये "इत्यत्र इततगञ्जो भाग-
 त्याग मति न विश्विदुपतुञ्चते इति तस्य तत्प्रोवातुपकारि-
 त्यात्प्राप्तम् अपुटम् भावः त । अपुटतमभ्यस न० ।
 'अपुटत सुत्यासुपकारितमिति' सा० द० ।

अपुप्य अस्म० पुमस्यामासः अस्म्यथो० पुमाभावे । "तंरुपमात्
 वनमिति" रित्तमरः अपुमादिदत्त पञ्चम्या नाम्भावाः ।
 अपुप्यफनद् पु० अपुमं पुमाभावेऽपि फनं ददाति दा-क ।
 । पुमं विना फनदे पनधे तथाभूते उडुमरादी च ।
 उपचारात् २ अडेऽवकनदातति अर्तति ति० ।

अपूजा श्चो अभावाद् न० त० । १ पूजामात्रे २ आद्राभावे
 ३ सम्प्रदायाभावे ४ वृत्तितपूजायात् ५ अविधानेनाचने च ।
 अपूजित ति० न० त० । १ पूजितभिन्ने २ अनागते ३ अत्रागते च
 अपूत ति० न० त० । १ परिवर्तिते २ अरुषो "अपूतो वा
 एयोऽभेधो यद्व" इति गत० त्रा० "यवायूत इव
 मन्तेत" आत्मा० २१, ४, २६ । ३ संक्ष रङ्गिने प्राप्ते च
 "एतैरपूतैर्विधिरदापयति च अर्द्धिचदिति" मत्त ।

अपूप पु० न पूयते विगोर्षति पू-प न० त० । १ मोधूमादिभूदु-
 पितकेऽपुतोऽप्ये ह्विर्भेदे "अपूप देव पतरत्नमन्त्रे" अ०
 १०, ४५, ६ । "अपूपं पुतोऽप्यमिति भा० । "एवाजगदर्थ्यां
 पायसापूपमेव सेत" मत्त । मासुर्षे मयट् । अपूपमयं
 पर्व अपूपमयो यत्तः । अपुपाय कृतम् "विभाषा
 ह्विरपुपादिभ्य" पा० यत् । अपूपम् "ह च" पा० अपू
 पोय च पिटकङ्किते वरगोधूमपूमादी । तत् पञ्चमस्य
 ठक् । आपूपिक । अपूपविकेतरि ति० ।

अपूपादि पु० इव० । पापिच्युतो कृताचै लयतोः प्रकृति
 भूते यञ्चमूहे । ष च गण्य । 'अपूप तत्तुळ, अमूप,
 अम्योप, अमोप, अम्येव, इपुक्, ओदन, छप, पूप,
 द्विक्, मदीप, छसळ, षट्क, कर्णवेष्टक ।

अपूपाटका श्चो अपूपसाधनाटका । रोष्या अर्द्धे १ लघ्या-
 टव्यां २ तल विहिते आत्रे च ।

अपूरणी श्चो न पूर्यते सर्वतः अष्टकादततया डुरादीह-
 लान् पूर-कर्मणि अ्युट् ङीप् न० त० । गाह्मिडिडभे ।
 करणे ह्युट् । संस्कारपूरणार्थकमत्रयनिसे च ।

अपूर्य ति० न पूर्यस् । अने । 'अपूर्यमेनेन यतकृतपनः
 त्तं कृतमिति' रघुः । भावे क् । पूर्याभावे 'वार-
 त्तुळुअमपूर्ये अपविलोत" आ० ४, १, ५, ७, अपूर्ये

यथा मतेन चरणा आख्याः पूर्य न भवतीति तथा
 अप्रतिनेति" तद्व्या० । [पूर्य इष्टं तन्वावाप्राप्ते ।
 अपूर्येकान् ति० न पूर्ये' आबोदक । अक् अन्वावे
 अपूर्ये ति० न पूर्ये इष्टम् । १ अविहिते २ आह्वये "अप-
 र्णमि मरुत्तार्थं मर्मभेदात्तुकारि जितवर्मिदमपूर्यं
 इष्टममाःपूरे ते" इति 'अपूर्ये' इत्यने वडिः
 आभिनन्दाः आनमवृत्ते । दूटोदइतोवाङ्ग आदि वान्तु
 यीतम्" इति च उडुटः । पूर्येः पूर्येर्षो न० त० ।
 १ हेतुपूर्ये ति० न० त० । २ पूर्ववाकादिभिन्ने ति० ।
 पूर्वमन्त्रकादिदे गवाकवावित्ते सर्वनामतवा वतो नमनात्-
 उच्येति अस् सर्वनामतवातेन तन्वायंम् अपूर्ये अपू-
 र्येकं अहलोभुवा इती उववाव "सोनात्पूर्व-
 वचने" इति पा० ५, पटनङ्कविष्टम् । "तदेतद् अङ्गापूर्वमन-
 परवमनारवपाटकराङ्गमिति" मत्त० त्रा० । ३ प्रनावात्प्रा-
 प्राप्ते 'उपकर्मोपकारावभ्यासोऽपूर्यता कर्तविति' वेदा०
 सा० ७ रैभिनविद्विषयाजन्वो आनात्प्रभाविभोः उच्युः-
 च्योऽपूर्यभूयोः पुष्टपापयो न० । आटविद्वन् अपूर्य-
 विद्विष्टयो वा पाच ॥ ७ टुटे ट्या । अनेवाभोवजेतवादी
 विहा कि यागादी एटवाधमत्तं बोधते इति नैवाविवाः
 आर्यतेनापूर्वं बोधते इति प्राभाकरादन्वये । ततोभव-
 मतेऽपि, आगुनिनादिन आह्वानारभाविक्कजनमते
 कडकमयवर्षनस्यायिष्यापारजनकपं प्रवोजकमिति वया
 कि अम्यङ्कितपूर्वस्यायिन एव आरचनेन वागस
 आह्वानारभाविर्गस च मध्ये व्यापाररूपमपूर्वं प्रवृत्तते
 वाह्यादाधनस्य वागस स्तर्नवाधनता व्यापारमन्तरेवाठ-
 पद्यमाना स्तर्गनिवाङ्क व्यापारमपूर्वं कस्यवतीति । तथा-
 पूर्वमे किञ्च अथ या तस्मै व्यापारत्वनिहायवद्
 यद्वपिनामशो निर्वीतं वया "तवापि अथ इव
 व्यापारोऽस्तु तव अङ्गापनिक्कपह्वादि आरचयत्वात्
 तस्यानन्तरेऽपि अभावात् वावधेः कडकनकत्वम् ।
 यत् अथोहेतुत्वात् तत्प्रागभायोऽपीति चेत् न इत्य-
 ध्वञ्जन्वदभि, निव्याधोध्वञ्जसाध्वञ्जो च अविचारात् ।
 प्रतिबन्धकाभावात्तेन हेतुत्वे, तथाभावात् अहीनातुपपत्तिः
 अथ तेनैव समाधातयेति चेत् अथै इति तद्व्यापारत्वे-
 चानं विनातुपपत्तेः अङ्गापारत्वकस्यमया शालेरिति नैवं
 प्रतियोगिध्वञ्जयोरेकलाजनकत्वात् न कि निवन्ततोऽप्ये
 इति अङ्गवति तत्तल आरचम् न च संवर्गाभावात्तेन हेतुत्वे
 तथेति वाच्य अविचाराभावेन तद्व्यापि प्रवोजकत्वात् ।

अथ यद्वाद्यागकारयता, व्यापारं विना तदनुपपत्ते
 न च तद्वन्वर्धस्य कारव्यक्त्यनन्वित्युभयमपि जनकम्
 कल्पतु त्वं मानाभावात् तथेति वाच्यं यच्च कस्य यागजन्य-
 स्संगे प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्प-
 नात् । अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य
 देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवता-
 विरहेण तदभावात् । न च तत्रापि तत्प्रीति, तस्य
 तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् साधनेन कर्तृगतव्यापार-
 कल्पनाच्च ननु नाय नियम, पुत्रगतप्राज्ञादिना पितरि,
 पित्रगतजातेऽपि पुत्रे चाऽऽद्योत्पत्तेश्च अथ तत्रापि
 चर्तव्येवाऽऽहं, विहितक्रियाया यागक्षेप कर्तृगतादृष्ट
 जनकत्वात् । न च सुक्ते पुत्रे तदऽऽहनामात् पितरि-
 स्सर्गं स्यादिति वाच्यम् अऽऽहस्य फलनाश्रयतया पितरि
 स्वर्गभावेनाऽऽहनामात् स्वर्गत्तियागजन्यादृष्टस्य सुक्ति-
 विरोधित्वात् न तु पित्रगतमऽऽहं जन्यते सुक्ते पितरि
 दोषाभावेन योगिनामिदं विहितक्रियाया, पित्रादृष्ट-
 जनकत्वात् तदाप्येव साङ्गमपि आऽऽदिकं नि फल
 स्यादिति तद्विधेयप्रामाण्यापत्तिं पुत्रगतदृष्टेन च सुक्त-
 पितरि सुस्योत्पत्तौ न विरोध योगिनामिदं सुस्योत्पत्तौ
 दोषस्याहेतुत्वात् अथ पित्रस्य पित्रपुत्रजन्यमिति
 पितरि न पुत्रं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फल
 ममङ्गात् । पित्रस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पित्रपुत्रहेतु-
 रिति पुत्रक्रियापि तद्वन्वर्धेति चेत् एवं पित्रक्रिया-
 पित्रपुत्रजन्येति न त विना पितरि पुत्रं, पुत्रक्रिया च
 पुत्रपुत्रजन्येति पुत्रे पुत्रं, पित्रस्वर्गकामनाजन्यपुत्रयत्वेन
 पित्रस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुत्रं पित्रवृत्तिं तत्पुत्रहेतुत्वात् न च
 पुत्रवृत्ति, तत्पुत्रहेतुत्वादिति न, तत्पुत्रं न पित्र-
 वृत्तिं तत्पुत्रजन्यपुत्रयत्वात् पुत्रवृत्तिं वा तत्पुत्रजन्य
 पुत्रयत्वात् तत्पुत्रपुत्रयत्वं तस्यात् पित्रस्वर्गकामनाजन्य
 पुत्रयत्वेन पित्रस्वर्गहेतुतेति पुत्रएव तत्पुत्रयमिति, सर्व
 स्वर्गोपपादकं पुत्रयत्वे स्वर्गोपपादे कल्पते प्रथमोपस्थिति-
 कत्वेन कावशात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च ।
 न च स्वर्गहेतुकामनायत्वे, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्तार, वा,
 विवक्ष्योपस्थितिकत्वात् गौरवात् परस्वयया स्वर्गोपपा-
 दकत्वाच्च यदि च पुत्रगतपुत्रेन सुक्तस्य यदोराद्युत्पत्तिः
 सुक्तं वा स्यात्, तदा साक्षाद्विषयत्वात्साभिधानादि पुत्र-
 क्रियाजन्यत्वात् 'स विद्यायां कर्ममूर्त्तापिब्रह्मि कश्च
 मयेति' इत्यादिबोधितं नरकभाजितादि सुक्तस्य विषयं स्यात्

तथा च पुत्रगततयाविषयत्वात् न कश्चिन्नोपार्थो नरक-
 चर्त्यादिद्वि खेनात्मनमवसाददेत् "इतिनात्मनिष्कृष्टरतीति"
 "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिविरोधश्च तथा च सुक्तस्य सुस्य-
 दु च यदोरादिषु भवति, त्वमदर्शनम्। सुक्ते च पितरि साक्षा-
 दिना दोषाभावादेव साङ्गस्युत्पत्ते न चैवं साङ्गस्याङ्गस्यापि
 नित्यफलत्वम् अद्योत्पत्तौ स्वल्पसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्.
 यथा विज्ञहेतुद्विरित्युच्ये न कर्तं मङ्गलं न पापध्वंसं जन-
 यति स्वरूपसतं पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि
 व्यधिकरणव्यापारोभविष्यतीति । उच्यते विहितक्रियाया
 कर्तृगतव्यापारद्वारा कारान्तरे फल जन्यत इत्युक्तं स च
 चलयता साधकेनापोदते प्रवृत्ते च साधकं नास्ति यथा यास्व-
 देयित फलमनुवातरीत्युक्तं सुतकृतमवाप्राहस्य पित्रस्वर्गं
 प्रति, पित्रगतजातेऽपि पुत्रपूतत्वादर्शनं प्रति हेतुत्वस्य साक्षेण
 व, घनात् नन्वयनियमएव पितर्यत्तजातेऽपि परस्मैरासम्ब-
 न्धेन कर्तृगतमेव फल, न हि यस्य कस्यापि पितरिपुत्रे
 वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयो तथा च स्वपितृगतत्व स्वर्गभाग
 पितृफलं परस्मैरासम्बन्धं फलेन पुत्रस्य, एव पूतत्वादिर्कं
 पित्रगतमेव । न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्स्वयमेव
 येति वाच्यं यामपशुभूमिहरण्यादीनां परस्मैरया कर्तृ-
 गतत्वमिति व्यभिचारात् न हि यामादय कर्तारसाक्षात्-
 चबद्धा । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामिदबोधने यास्तस्योत्-
 र्गो न तु फलस्य कर्तृगामितायोधने यत्तु स्वर्गभागपितृ-
 फलं न फलं तत्कामनाया अधिकादिविशेषणत्वाभावात्
 'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुते स्वतय तदा कामनाया प्रवृत्तौ
 फलकामनाविरहेण प्रयोगोद्भवगुण्यात् फलाभावात्सद्व ।
 किञ्च स्वर्गभागपितृफलं विषयं तत्र विषये तत्पितृफलं
 न काम्यम् न वा फलं, विज्ञाप्यात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु
 विशेषणं पितृगतं स्वर्ग इति एव फलमिति' तद्य न हि
 स्वर्गभागपितृफलं फलम् अपि तु स्वर्गेण सम एतस्य
 परस्मैरासम्बन्धस्य तदुत्पत्तिमिति । उच्यते परस्मैरासम्बन्धेन
 यदि पुत्रगतय पित्रस्वर्गस्य, तदा संसृष्टमयत्वेन तत्-
 पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात् । समन्तं याम्नेष बध्दत
 इति चेत् तदा स्वर्गभागपितृफलमपि न तथा, याम्नेष
 बोधितत्वाभावात् यामादिपुत्रहरण्यःदीनाञ्च विज्ञप्तेन
 न चाप्यत किन्तु तद्विषयकं स्यात् काव्य फलमपि
 काव्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन
 फलस्य साक्षात्स्वयमेव नियत एव तत्स्वयमेव दधे
 कामनात् । तदात् यदागमेव यास्वदेयिणं फलम्

राधनमीहते । उभते च ततः कामान् सयैव विहि-
 तान् हि तान् इति । विहितकाम्यास्तुपपत्त्यादयोऽपि
 दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीन्परस्य न प्रसज्यन्ते" इति ।
 एतेन "नमस्तु कर्मभ्योविभिरपि न मेभ्यः प्रभवतोत्पत्तिस्तु
 प्राणादिकोऽप्यस्यैव एवञ्च ईश्वराधिकृतकर्मभ्य एव तत्तत्-
 कर्तव्यत्वमिति सुस्पष्टम् । कर्मव्यामाशुविनाशिनामपि कृष्ण-
 र्णमेवैव अकारणेऽन्तःकरणे सन्नात् "सोयन्ते चास्य कर्माणि"
 इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्मापूर्वस्वीकारे इव तत्र तज्जन्म
 लक्षणेति भेदः । अतएव "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणोत्पादो ह्य-
 च्छावस्याग्निः ज्ञानादेव ज्ञयः, स्युःशावस्यामज्ञानान्तु आशु-
 नायात्" इति वेदान्तिमते युक्तिरुच्यते । "आत्मान्तर-
 नामात्मान्तर-कारणत्वादिति" वै० सू० । "आत्मान्तरस्य गुणानां
 पुण्यपापानामात्मान्तर-कारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः ।
 "याश्चदेवितं फलमनुवातरोति" जै० सू० । "आत्मान्तर-
 यो दुःखदुःखगुणौ तयोरेकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव
 भर्त्साधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अस्यथा
 येन यागहिंसादिर्न न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृत-
 हानिरहताभ्यामनस्य प्रसज्येतेति" एतच्च सामान्ययाज्ञं विधे-
 नवास्त्रेवापीद्यते तेन मिदवज्ञादेः सुखप्रतत्वादिहेतुत्वमिति"
 वै० सू० । उपस्कारः । तज्जापूर्वं त्रिविधं प्रधानापूर्व-
 मज्ञापूर्वं कश्चिन्नापूर्वं चेति शीमांसकाः । तत्र दर्शपूर्ण-
 मासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यज्ञान्या-
 पूर्वमज्ञापूर्वं, तदत्रान्तरक्रियाकृतजन्मपूर्वं कश्चिन्नापूर्वं तच्च
 श्रीह्रिमोक्षध्यायुक्त्यादिजन्मं द्रव्यनिष्ठमिति शीमांसका
 तज्जन्मसंस्कारविशेष एव कश्चिन्नापूर्वतया व्यवहित्यते
 स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः । विश्वरस्तु कुसुमाङ्कुरी
 १ स्तान्ने उच्यते । कश्चिन्नापूर्वं परमापूर्वं जनयित्वा
 नस्यति । अज्ञापूर्वं परमापूर्वं विशेषेणाधीयते इति
 भेदः तथा च अज्ञापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलजन-
 यति तद्विहीनस्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे
 देशात् यक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्त्व अल्प-
 फलत्वमेवेति सिद्धान्तः । शेषसाङ्गापूर्वार्थां तु न फल
 जनकत्वम् प्रधानाभिन्ने फलभावात् । अतएव "प्रधानस्या
 क्रिया यत्त साङ्गा तत् क्रियते पुन । अप्रधानाक्रियायान्तु
 नादृशितं च तत्क्रियेति" अन्तोगपरिधिषु तथा व्यव-
 स्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाशं तत्त्वज्ञानमाश्रय
 कर्मनाशाजस्यार्थादिनाशश्च । "गामुक्तं सीयते कर्म
 कस्यकोटिशतैरपि अवश्यमेव मोक्षस्य कृत कर्म शुभाशुभ-

मिति" "कर्मणाश्चैव सर्वेषां भोगादेव ज्ञयोभवेदिति" च
 याश्चात् "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भक्षयान् कुर्वते-
 ऽर्जुनेति" गीतावाक्यात् । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्मा-
 तिरिक्तकर्माख्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगा-
 देव ज्ञय इत्यहपदं वक्ष्यते । परमापूर्वं च निम्नकर्मणि
 परज्जापूर्वत्वेन शीमांसकैः व्यवहित्यते हन्यामन्वनस्य
 किञ्चित् फलाजनकत्वात् । अर्थवादीपस्यापितत्र श्लोकादि
 प्राप्तिरूपफलजनकत्वात् न तत्तापूर्वस्य फलाजनकत्वेन
 परज्जत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणी यत्तार्थ-
 वादिकं फलं न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्व
 गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम् । "न कलञ्जं
 भक्षयेदित्थादि निषेधस्यापि परज्जापूर्वजनकत्वमिति शीमां-
 सकाः । तत्रापि प्रत्ययाभावरूपफलसाङ्गीकारात् परज्जत्व-
 मिति तत्त्वज्ञानप्रतिभक्तभावात्वेन तस्यापीदत्त्वादिति
 नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्ववद्वाच्यत्वे हेतुमिनिना
 दर्शितः । "प्रत्यक्षमितिर्न विद्यमानोपलब्धमत्वात्"
 इत्येष व्याख्यातश्चैतत् अतएव ११६ श्लोके तत्र
 पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्ववद्वाच्यतेति । वेदान्तिमस्तु
 कर्मण्यः कृष्णावस्था, फलस्य पूर्वावस्था वाऽपूर्वमिति शीमांस-
 कान्तुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मस्यै कश्चिद्विशेषोऽभि-
 धीयते । "तदधिगमे उत्तरपूर्वावयोरज्ञे विनाशौ तद्व-
 पदेयात्" या० सू० भाष्ये "अपेक्षानी ज्ञानविद्या-
 फलं प्रति चिन्ता प्रजायते ज्ञानाधिगमे सति तद्विपरीत-
 फलं इरितं सीयते न वा सीयत इति संशयः किन्तावत्
 प्राप्तं फलहेतुत्वात् कर्मण्यः फलमदत्त्वा न सन्नाभ्यते
 ज्ञयः । फलदायिनी इत्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि
 तदन्तरेषु फलोपभोगसुपच्छेदेन, श्रुतिः कदर्विता स्यात् ।
 अरन्ति च "नहि कर्म सीयत" इति । कल्पेन इति
 प्रावचित्तोपदेशो निरर्थकः प्राप्नोति । नैव दोषः प्राव-
 चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्न हेत्वादिवात् । अथ च प्राव-
 चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषस्यपार्थता
 नत्वेन ज्ञानविद्याविधानमसक्तिः । नन्वनभ्युपगम्यमाने
 ज्ञानविद कर्मण्ये, तत्फलसाधयशमोक्षव्यात्वादिनिष्कर्षः
 स्यात् । नैस्तुच्यते । देशकालनित्तमिदोषोक्तः कर्मफल
 वस्तुविध्यति । तस्मात् ज्ञानविद्याधिगमे इरितनिष्ठसिद्धिर्नैवं
 प्राप्ते ज्ञमः । तदधिगमे ज्ञानाधिगमे सत्सुतरपूर्वावयोर-
 ज्ञे विनाशौ भवत उत्तरस्याज्ञेन पूर्वस्य विनाशः ।
 कश्चात् ? तद्वपदेयात् । तथा हि ज्ञानविद्यामक्रियावां

सम्भाव्यमानसम्बन्धागामिनो इरितगानभिगम्ब्यं विदुमो-
 व्यपदिशति श्रुती "यथा पुष्कल्पकाग व्यापो म स्तिव्यन एव-
 सेर्वादि पापं कर्म न स्तिव्यत" इति । तथा विनागमपि
 पूर्वोपचितस्य इरितस्य व्यपदिशति "तद् यत्तदीकातूनमग्नी
 मोत प्रदूयेतैव हाव्य शर्बे पापान प्रदूयन्" इति ।
 व्ययमपर कर्मण्यव्यपदेशो भवति । "भिपुते कृदयपत्पि-
 ष्टिपुने गवेषगयाः । श्रीयन्ते चाव्य कर्माणि तांश्चान् एते-
 परावरे" इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः सायकस्य-
 मायां ग्राहकदमि स्यादिति । भूप टोम' न हि यय
 कर्मण्य फलटायिमी गतिमरजागोमहे त्रियत एव गा, गा
 तु विशादिना कारवानरेण प्रतिबभूत इति यदाम । गति-
 सद्भावमात्रे च ग्राह्य व्यापिते न ततिबन्धाभावेऽपि । "न
 हि कर्म श्रीयते" इत्येतदपि अररगमोर्गुसर्गिक न भोगादने
 कर्म श्रीयते तदसंत्वादिदि इष्यत एव मायावशात्तात्मा तस्य
 कृत्य । "सर्व पापान्नरति तरति म्रकृत्वां योऽहमेभेन
 यजते य उ पैममेव वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य । यपूक्त
 नैमित्तिकादि मायपित्तानि क्षपयिष्यन्तीति गदस्यु दोष-
 सयोगेन मोक्षमानानामेषां दोषनिश्रुतिफलान्तरस्य-
 मानुपपत्ते । यत् पुनरुक्त न प्रायपित्तबहुपण्ये, हेगेन
 विद्याविधानमस्तं त्वत् मूम' । सुगुणाद्य तावद्द्विद्याद्य विद्यत
 एव विधान तासु च प्रायमेवे ऐश्वर्यत्पानि पापनिवृत्तिय
 विद्यापत उच्यते । तदापि यदाकारण मास्तंस्तत
 पापप्रहाणपरमैश्वर्यमात्रिस्तासां फलमित निधीयते ।
 निर्गुणायान्तु विद्याया यद्यपि विधान नामि तथ म्य
 कर्तात्मबोधत् कर्मप्रदाहसिद्धि । यत्तप इति पागामिपु-
 कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते म्रह्मविदिति दर्शयति ।
 अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि निव्यापानात् कर्तृत्व प्रतिपेद इय
 तथापि विद्यावामय्यांनिव्यापाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रसी-
 यन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीत
 हि त्रिष्वपि कावेष्कर्तृत्वाभोक्तृत्वरूप म्रह्माहमस्मि नेत
 पूर्वसपि कर्ता भोक्ता वाहमास नेदानीं" नापि भविष्यति
 काल इति म्रह्मविदयगच्छति । एवमेव च भोक्ष उपपद्यते
 अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तातां कर्मणां लयाभावे मोक्षाभाव
 स्यात् । न च देयकालनिमित्तापेक्षोभेसः कर्मफल
 यद्भवितमर्हति अस्मिन् यमसद्भात् परेवास्तानुपपत्तेश्च
 ज्ञानफलस्य । तस्माद्म्रह्माधिगमे इरितश्रय इति स्थितम् ॥
 "इतरस्यायेवमसक्षेपः पाते ह" या० सू० ॥ "पूर्वोक्तसधि
 कल्पे बन्धहेतोरेवसाक्षेपविनायी ज्ञाननिमित्ती यास्त-

व्यपदेशात्सृष्टिपती चक्षुः पुनः शास्त्रीयत्वात्कार्त्तदेव
 ज्ञानेन विरोध इत्यामह्य तदिराकरणात् पूर्वोक्तिकरम-
 स्यादातिदेश क्रियते । इतरस्यापि इत्यस्य कर्मस्य एवमवद-
 मंशे बोधिनागप ज्ञानवती भवतः । कुतः ? तस्यापि कफह-
 र्पेक्षये ज्ञानफलप्रतिबन्धनप्रसङ्गात् "उभे उ ईवं
 एतेन तरतीत्यादि" श्रुतिषु च इत्कृतस्य सुकृतस्यापि प्रका-
 गव्यपदेशात् अकर्तात्मबोधनिमित्तस्य कर्मण्यस्य सुकृत
 इत्कृतयोस्तुत्पत्त्यात् । "श्रीयन्ते चाव्य कर्माणि इति चाऽ
 पितेमश्रुते । यदापि श्रेयमेव पापमयलः पद्यते
 तदापि तेषैव पुण्यमस्याकर्मितमिति इत्यस्य ज्ञानायेद्यया
 निवृत्तपक्षत्वात् । अस्ति च श्रुती पुन्येऽपि पापमयलः "नेन
 श्रुतमदीराये मनेत तरत" इत्यस्य मङ्ग दुष्कृतेन सुकृतनच
 नरस्य "सर्वे पापानोऽतोनिर्गर्जन" इत्यश्रियेपेदेव प्रतते
 पापमयलप्रत्ये गात् । पाते स्थिति । युगन्तोऽवधारणार्थे ।
 एवं भक्ताधर्मयोर्बन्धहेतोर्विद्यावामय्यादक्षेपविनाशविने-
 रयस्य भावितो विदुषः गरीरपाते स्रक्तिरन्वधारवति
 "यकारमकथ्ये एव य पूर्व" तदर्थे गा० सू० ।
 "पूर्वयोरेषिकल्पयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशो-
 ऽप्यधारित स किमविगेपेकारजकार्त्तदोष भवत्युक्त विने
 पेपामारम्यकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र" उभे उ ईवं एतेन
 तरतीत्येवमा"द"श्रुतिष्वविगेपयत्वाद्दविगेपेवैवैव एव इत्येवं
 माप्रे प्रत्याह अकारमकथ्ये एव स्थिति । अप्रवृत्ति-
 फले एव पूर्वजन्मान्तरसृष्टिते अक्षिपि च अकर्मि प्राक् च
 ज्ञानोत्पत्ते सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाविनमात् क्षेपेते
 न त्वारव्यकार्ये शानिभुक्तफले, बाध्यामेतद्दुष्कृतानायतन
 जग्न निर्मितम् । कुत एतत् ? "तस्य तावदेव चिर वावस्य
 पिमोक्षइति शरीरपाताविकल्पणात् क्षेममाप्रे । इतरथा
 हि ज्ञानादगोपकर्मक्षेपे इति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञान
 माप्यज्ञानान्तरेण क्षेममश्रुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाच-
 क्षीत । ननु वस्तुवत्तेनैवायमकर्तात्मबोधः कर्माणि क्षप-
 वन्तु कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिद्विषयेते न हि
 समाने ह्यग्निभोजसम्बन्धे केवाहिकृद्देजयाज्ञः क्षीयते ज्ञेया-
 क्षिप क्षीयते इति शक्यमस्तीकसुमिति । उच्यते । न
 तावदनात्रित्यारव्यकार्यकर्माण्य ज्ञानोत्पत्तिक्षपयते
 कान्त्रिते च तस्मिन् कृष्णाक्षकवत् प्रवृत्तनेमस्यान्तरावे
 प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपादनम् । अकर्तात्म-
 बोधोऽपि हि निव्यापानबाधनेन कर्मायुक्तिरिति ।
 बाधितमपि निव्यापान द्विबन्धज्ञानवत् अकारवमात्

कञ्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैदात्त विवदितव्यं
 ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं धियते न धियते वा
 इति । कथं हेतुकस्य स्वकृत्यप्रत्यय ब्रह्मवेदन देह-
 धारणश्चापरेण प्रतिषेधुं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च
 म्यितप्रसङ्गवर्णनार्थे नैतदेव भिद्यते । तस्माद्नारब्ध-
 कार्ययोरेव श्रुततद्गुणतयोर्विद्यासामर्थ्यात् षय इति भा० ।

अपूर्वता स्त्री अपूर्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भाव तस् । प्रमा-
 खानरागम्यत्वे "उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता फलम्
 अर्थशादोपपत्तिस्य हेतुसात्पर्यान्निर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्याव-
 धारणहेतुभेदे च यथा अन्वये "तन्वीपमिपदं वेदेति
 ब्रह्मणो भगवान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्वपति स्त्री न पूर्वं पतिर्यस्याः । कुमार्याम् । "अपूर्व-
 पति कुमारोमिति" सि० कौ० ।

अपूर्वेवाद् पु० अपूर्वमपिकृत्य वाद् तस्यमुभुत्वो कथा ।
 गङ्गेयोपाध्यायकृते शब्दविनामपयन्तर्गते पन्थभेदे ।

अपूर्वं विधि पु० अपूर्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम्
 विधा-कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनोये शब्द-
 विगेषे । यथा स्वर्गज्ञानो यजेतेति लिङादियुक्तं पाकां
 प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा ।
 अपूर्वविधिरपि चतुर्विध कर्मविधिः गुणविधि विनि-
 योगविधिः प्रयोगविधियेति । तत्र अग्निहोत्र जुहोति
 इत्यदौ यागरूपे कर्मणि दृष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्य-
 ताया भावनाया या मतभेदेन बोधनात् कर्मविधित्वम् ।
 द्रव्यदेशतादिविधायकविधिगुणविधि । यथा दध्ना
 जुहोत्यादिशान्तं मासस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूप-
 द्रव्यादेर्विधानम् । "ऐन्द्रा गार्हपत्यसपतिवत् इत्यादि
 ऐन्द्रा क्वः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोग-
 विधि । एवं ज्ञाना एव कुर्यादित्यादि प्रयोगप्रापकोविधि
 प्रयोगविधिः । यथा अपोद्ये स्त्रायदित्यादि "उपसङ्गि-
 रित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयस्य विधि-
 विधिरिति भेद ।

अपूर्वं ति० न पूर्वमर्हति यम् न० त० । पूर्वानर्हे "सं-
 नो वायवेणामपूर्वः सोमानामिति" अ० १, ११७, ६ ।

अप्रक्त ति० प्रप-क्त न० त० । १ अथशब्दे "अप्रक्त एकाल्
 इति भाषि युक्ते वर्णान्तराद्युक्ते २ एकवर्त्ते "नेरप्रक्तस्य पा०
 अप्रवक्त अर्थ० न प्रवक्तुः । सङ्गयोगे पूर्वपरदीरेकादेश
 रूपे सङ्गुपभवेने प्रवक्तुसाहित्यमप्रवृत्साहित्यस्येति सा-
 हित्यं द्विविधमिति इत्या ।

अपेक्षणीय ति० अप+ईक्ष-कर्मणि अनौयत् । १ अतुरो-
 हव्ये अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाल्ये च "आत्मा यत्रेन
 रक्षोरणगिरसि पुनः सोऽपि नामेक्षणीय" इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष-भाषेच्य । १ आकाङ्क्षाया, सा च मान्द-
 बोधजनिका "यत्पदेन विना यस्यातुभावकता भवेदित्युक्ता
 तत्पदे पदवचनरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायमोर्णसिनेष्यते
 "सापेक्षे प्राद्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्ष
 तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्" यथा प्रकीर इत्युक्ताप्यति
 षट्शस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न क्त । "सापेक्ष-
 त्वेऽपि गमकत्वात् समास" इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरु-
 कुक्षसमित्यादौ समास इति भेट । १ प्रयोजकत्वे तच्च
 ज्ञाने स्थितौ उल्लस्यौ वा इतरस्यातुरोधित्वम् ज्ञान-
 नादिकार्ये च यस्य यतपदाधीनरक्षानाद्यतुरोप तस्य
 तदपेक्षा । अथएव तर्कपन्थे जगदीशेन "स्वामेक्षायादक
 प्रसङ्ग आत्मात्रय अपेक्षा च प्रप्रावृत्तौ स्थितौ च
 पाश्चेत्यभिधाय एतदृषटज्ञान यदोतदृष्टज्ञानजन्य स्यादे-
 तदृष्टज्ञानभिन्न स्यादिति ज्ञप्ती । घटोऽथ यद्येतदृष्टजनक
 स्यात् एतदृष्टभिन्न स्यादिति उल्लस्यौ, अयं घट यद्येतदृष्ट-
 ष्टसि स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च" सापेक्षा-
 भेदित्ये उदाहृतम् । अमतिदूरे च "अपेक्षा पात्र साक्षात्-
 परस्परसाधारणो पाश्चे"त्युक्तम् । तेन साक्षात् परस्परया
 वा स्वज्ञानादिप्रयोजकत्वमेवेति निष्कर्ष । स्वप्रवृत्तपेक्षा
 अहसापेक्षप्रवृत्तमन्योन्याश्रयत्वस्यम् । ३ अतुरोपे
 'सत्यामपि तप सिद्धी नियमापेक्षया सुनि" रघु ।
 ४ सृष्ट्याञ्च "ससुगोत्रेषु कामेषु निरपेक्ष परिव्रजेदिति"
 "अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षोऽनिरामिप इति" च मरुः ।
 "निरपेक्षः विगतसृष्ट इति" सुब्रह्मकभट्ट ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अने-
 कैकत्वपिपयिष्यां "अनेकैकत्वबुद्ध्यां सापेक्षाबुद्धिरप्यते
 भाषा० परिभाषितायाम् मुहूर्त्त ।

अपेक्षाबुद्धिज ति० अपेक्षाबुद्धिर्ज्ञानो जायते जन-ठ १ त० ।
 न्यायोक्ते द्विवादिपरार्थान्ते संख्याभेदे । "द्विवाद्यः परा-
 र्थान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्याप्रा एते त्व
 परिकीर्त्तितः अपेक्षाबुद्धिजायाञ्च नाश्रयेषां प्रकीर्त्तित"
 इति भाषा० । अत्रायमभिपन्थिः । यद्यपि द्विवादि
 समवायः प्रत्येक घटादावपि तद्यपि एकोदाविति ज्ञाना-
 भावात् एको न द्विवादिज्ञानाच्च द्विवादिभां दर्शयित्स्वरूपः
 द्विवात् एवम्योऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्याप्तिकत्वमेव च

प्रत्येकं षटादौ न द्वित्यादि । तादृशसम्बन्धश्च अपेक्षाबुद्धि-
 चापेक्षणेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथाज्ञानम् ।
 तत्र प्रथमम् अयमेकं अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धि-
 क्षतोद्वित्योत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वनिर्विकल्पकं ततोद्वित्व-
 प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनायाञ्च ततोद्वित्वनायः इति । यद्यपि
 कोऽप्यभिप्रेयते गुणानां क्षीणरवर्त्तित्वात्प्रत्यक्षेण ज्ञानमा-
 त्तस्य द्वित्वस्यावित्य तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेरुत्पत्त्य-
 स्यादित्यं क्षीणियते अन्वया निर्विकल्पकत्वात् अपेक्षा-
 बुद्धिनाये द्वित्वस्य नायः प्रसज्येत न च द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं
 विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्यकावृत्तितयैश्च
 कारकत्वोपपत्त्यात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षेभावेक्षानुबुद्धिनायकं
 नान्यदिति वक्ष्यते । कात्यायने द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-
 पेक्षाबुद्धिनायात् द्वित्वादिनायइति वक्ष्यतेइति वि०स० ।
 अपेक्षितं ति० अप+ईत्-कर्मणि क्त । १ अपेक्षाविषय
 भूते २ आकाङ्क्षिते च । 'अपेक्षितक्रियञ्चेति लिधा-
 ऽपादानमिष्यत' इति इति ।
 अपेक्षित् ति० अप+ईत्-णिनि क्तियां ङीप् । अपेक्षावति
 स्वकार्यजननादौ इतरूपयोजकतातुदोषिणि च ।
 अपेक्ष्य ति० अप+ईत्-कर्मणि यत् । अपेक्षयोरे । भावे
 स्यप् । अनुबध्योत्पत्तौ अन्व० "क्षिप्तपेक्ष्य फलं पयोधरान्
 ध्वजत प्रार्थयते ष्टगाधिप" इति किरा० ।
 अपेतं ति० अप+ईत्-कर्मणि क्त । १ अपगते ष्यस्वते ।
 'य प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकल्पमिति' भाग० १पृष्ठायिते च ।
 अपेतरासञ्ची ह्ये अपेत राजस इव पातक यस्या गौ०ङीप् ।
 दृक्क्षाम् राजनि० । तस्या राजसत्त्वस्यापापादिहरणा-
 क्षयात्त्वम् । "दुष्कां दहति पापानि धातो ह्यरति
 पातकम् । हरितको हरेद्रोग दृक्सी हरते त्वयम्"
 आ०त० स्वान्दोत्तेक्षसा पापादिहारित्वम् ।
 अपेयं ति० पा अर्हाद्यर्थे यत् न०त० । १ अती निषिद्धपाने
 अद्यादौ "भयमदेयममेयमनिपाहरमिति" ति०त०७य०
 एवमन्वानि अपेयानि अती प्रसिद्धानि यथा "यज्जं ध-
 ववचं नीरं यञ्च विञ्चयितं पयः । अनिर्हृशाकागोः क्षीरं
 पीत्वा चाम्पूकचं चरेदिति" आ० त० अति । "अपः
 सुराभाजनस्ता अयमाख्ये स्थितास्तथा पशुराजं पिबेत्
 पीत्वा बहुपुष्पीवतं पय" इति भट्टः । "गुणोच्छ्रिताः
 स्थिता इरापो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्वेन
 त्र्यङ्गं क्षीरेण वर्त्तनेदिति" यमः । "स्थियोच्छ्रिताः स्थिता
 आयो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि० यद्दुः

"अद्रोच्छ्रिता स्थिता इरापो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः ।
 कुयमूकविपक्वेन त्र्यङ्गं क्षीरेण वर्त्तनेदिति इरातोः "गुणा
 र्त्तं च भास्वरे च रेतोमूलविदूषिते । जलक्षीरादिक पीत्वा
 तत्रैकं च भास्वरेत्" बभ्रुवौ० । "चण्डाकूपभास्वरेषु
 यस्त्वज्ञानाच्छ्रितं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्त्त-
 न्यं विधीयते । चरेत् ध्यानयनं विप्र प्राजापत्यस्य
 भूमिपः । तदर्थं च चरेद्द्विज पाद अरुह्य निर्हियेत्"
 व्याप० । "चण्डाकपरिमृष्टो बोधरज्ञानाच्छ्रितं पिबेत् ।
 तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन गत्त्वय" इति व्याप० ।
 'यस्तु चण्डाकसकृष्टं पिबेत् किञ्चिदज्ञानतः च षड् बाल-
 पनं कच्छ चरेत्सुहृद्यर्थात्मनः' कश्चिन्ना । 'किञ्चिदिति
 जलक्षीरादिकमिति" प्रा०वि० । आसमांशदौ न दोषः ।
 "आसं मांसं इत क्षीरं क्षौद्राच्च फलसम्भवाः । अन्व-
 भास्वस्थिता दुष्टानिपक्षान्ताः शुचयः अताः" यमः
 "अन्वजैः खानिताः कृपाकाङ्क्षानि तथैव च । एषु खान्ता च
 पीत्वा च पशुगम्येन शुध्यति" व्याप० । जलानुराकाशे च
 तदप्यापदि पाठं यक्यते "अन्वजैः खानिते भूमे शैतो
 मायादिभे तथा तत्र खान्ता च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न
 विद्यते इति दृष्टयाता० । "इदमन्वन्तापद्विभक्ति" प्रा०
 वि० । "भास्वस्थिता अमोक्षानामपः पीत्वा पयोदधि ।
 त्राह्मणो क्षत्रियो वैश्य अरुह्येवोपसर्पति जङ्गलार्थे-
 पशवस्य याज्यवर्त्तस्य निपकृति" परा० । उपसर्पति उपसर्पेत्
 पायश्चित्तमिति शेष तदेवाह जङ्गलार्थेमेति । "यदि
 विप्र प्रसादेन अरुह्येव पिबेत् स्यम् । उपोष्य विल-
 पक्षान्ता पक्षापस्य कुपस्य च । एतेषां च पीत्वा तेन
 शुद्धिमवाप्नुयात्" याता० । आत्मापवादः । "नवभास्वरेषु
 पानीय विट् अरुह्येव जन्मनाम् । पेयं तदाहृत्विभाषां पयो-
 दधि तथैव च" आवा० । "इतं तैल पय क्षीरं तथैवैवुरवो
 युष्टः । अरुभास्वस्थितं तद्वं तथा मधु न दुष्यति" याता० ।
 षटादीनामाकरभास्वस्थितानां न दोषः" यद्दुः । "पीता-
 वपेयित पीत्वा पानीयं त्राह्मण्य कश्चित् । निरालं च त्रं
 कुम्भीहामकृत्वेन वा पुनः" यद्दुः । "यामेन वेववेनेति"
 प्रा०वि० । "प्रपानरथ्ये षटके च भूमे श्लोकं जलं कोष-
 नतास्तथापि । अतेऽपि अरासदेयमाकरायइतो भूमि-
 नताः पिबेता" इति यमः । प्रपानस्य, कूपजलाहरण-
 षटस्यजलं श्लोकी शकपालविशेषः तज्जलं, काङ्गादि
 कोषगतं जलञ्च अरासत्वेऽप्येवम् "आपदि च तदेव
 जलं भूमिगतं ज्ञात्वा वतः बालान्दरेषोऽहं भवति" इति

प्रा०वि०। एतद्विषये एष । द्रोण्याभायस्युक्तायां ऊर्ध्वे प्राव-
र्त्तके तथा । ग्रामपपाजलस्यैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति
सधुहारीत । तदपि भूमिगतं तस्यैव मेय पूर्ववचनकथाव्य-
त्यात् । “प्रावर्त्तके सेषके ऊर्ध्वे अघाते” प्रा०वि०। “कूपे
विन्ध्यसंस्पृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तम । त्रिरालेण विशुध्यते”
अत्रिरा । “जलाशये तथा न्येयु स्यादरेपु महीतले । कूपवत्
कथिता शुद्धि महत्सु च न दूषणमिति” विष्णुः । “महत्-
स्वयणुविशुद्धया तीर्थसमीपतोयमहृणवर्जनमिति” प्रा०
वि० । यथे त्तं देवसेन । “तत्राचोभ्यतङ्गागानि नदीषोपीः
सरांसि च कफलाशुविशुक्तानि तीर्थत परिशर्जयेदिति” ।
“सूतपञ्चमखात् कूपादत्यन्तोपहृताङ्गोदकं पीत्वा ब्राह्मण्य-
स्त्रिरालसुपवसेदित्यादि” विष्णु “अत्यन्तोपहृतात् अमे-
ध्यादिनेति” प्रा०वि० । “यस्य कूपत् पिवेत तोयं ब्राह्मण-
श्वदूषितात् उपवासलय कल्पेत्वादि” लघुहृत् । “क्रिप्तो
भिन्नः श्वश्र्वैश्च कूपस्यो यदि दृश्यते । पय पीत्वा त्रिरालेण
द्व्यादि” देवस । “पीतशेष पिवेत विप्रैर्विप्रः स्यादन्यथा
पशुरिति भवि०पु० । “श्लेष्मोपानहविन्मूलं स्त्रीरजो मद्य-
मेव च । एभिः संदूषिते कूपे तेयं पीत्वा कथं विधिः ।
एकं द्रष्टुं त्र्यहस्यैव द्विजातीना विप्रोधनमिति” अत्रि ।
अत्रापवादमाह स एव “गोदोहने चर्मपुटे च तोय यन्त्रा-
करे कारुणित्यिहसे । स्त्रीवासस्युत्तरितानि यान्य-
प्रत्यश्लेषानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदेशे
सेवानिषेधे भवनस्य दाहे । आरव्यस्येपु महीत्वयेपु
तद्यैव दोषा न विकल्पनीयाः । शुचि गोदप्रिल्लतोय प्र-
लतिस्यं महीगतम् । चर्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रो-
द्धृत जलमिति” । प्रागुक्तवचनजातैः चर्मभाण्डस्थित
यन्त्रोद्धृतयोरमेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृत
यन्त्रोद्धृतस्य शनतधारयोद्धृतस्य एतन्नयं यदि महीगत
गोदप्रिकर प्रकृतिस्यमविकृत च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम्
महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अत्र्या-
वर्त्तकतया गोदप्रिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्व-
मेव प्रकृते विवक्षितम् । तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्य-
यधेय प्रागुक्तवचनेन व्यापकतस्यैव भूमिगतं जत्वा तत चकृत्य
पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तर्ह्येह सोयम् । एतच्च स्वभा-
वतः मेयजलस्यैव-चर्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम्
न तु अपेयस्येच्छादिखानिततोयस्यापि मेयताविधा-
नार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हरिणयोदकस्यैव अन्न-
स्यैव सामान्यग्राह्यनिषिद्धापेयजलस्य शुश्रूषतापरं स्वभावत

मेयस्यैव चर्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतस्यैव
चर्मसामञ्जस्ये विधियुक्त्यभावात् अन्यथात्वात् एतेन
द्रवार्थान्तरस्येच्छाजनितस्पर्शजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्ध-
ताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य स्त्रेच्छाविनाजलस्यैव स्वभा-
वतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गद्गाजलस्य च सन्निहृष्टत्वादाप-
द्विषयत्वाभावात् प्रकृतस्वविशेषणाच्च तस्य रुक्कारविशेषेण
विकारविशेषवत्त्वादेतदहचनस्यापि तदाप्रदत्तेः । किञ्च
“विशित्वा तद् दृश्ये यस्मिन्नने प्रजायते सङ्घोषेन विधेय
शरीरानन्तु स्वभावत ” इति ब्रह्मपुराणेन यमेध्यस्यैवत्येन
शुद्धतादादेर्भोजननिषेधात् स्त्रेच्छामेध्यादिस्पर्शवचनेन शङ्क
तस्यास्य जलादेरपेयतेति गम्यते । शशिसूर्य्यकिरणासृष्ट-
तया च तस्य व्यापकजलतया बद्धकोत्तदोषाधायकत्वेनापि
ऽपेयता । “अपि चखलभारण्डस्य तच्छल पावन महत्”
इत्युक्तेस्तत्त्वत्वाते गद्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावत
शुद्धतेति तु न यद्वा “सर्वत्र पावनी गद्गा त्रिपु स्थानेषु दुष्यति
स्त्रेच्छस्यैव सुराभाण्डे मेधादिजलमित्यत्रे” इति वचनात्
तस्य मेधादिजलस्यैव गद्गायान्नेच्छादिस्पर्शस्य प्रत्यक्ष-
दर्शनाच्च स्वभावत शुद्धत्वाभावात् । धाराया प्रतिप्रसवमाह
बैधायन “अदृष्टा सन्ता धारा वातोद्धृताश्च रेणव । व्या-
करा शुचय सर्वे वर्ज्यित्वा सुराकरमिति” काठे नवोदक
शुद्ध न पातव्यन्तु तत्राहम् । अत्राद्ये तु दृष्टाहं स्यात्
पीत्वा नाद्यादर्जनिधमिति” आ०त०सूति । “ज्ञानमाच-
मन टान देवतामित्तरर्षणम् । अश्रीदकर्म सुवीत तथा मेधा-
द्विनिःसृते” । व्याचमननिषेधात् पानादे सुतरां नि-
षेधे । “यव्यह्य आवणादि सर्वां नद्यो रजखलाः । तासु
ज्ञानादिक वर्ज्य वर्ज्यित्वा सुरापगाम् इति” ऊन्दो०प० ।
“यै हत सर्वभक्ष्योऽग्निस्त्वमेयश्च महोदधिरिति” मनुः । ये
विप्रैः “अन्यथा हि हरुश्रेष्ठ । देवयोनिरपापतिः । कु-
शाश्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति भा०ब०प०
सर्गनिषेधात् पाननिषेधे । “अनिर्द्दयाया गो क्षीरनीड्रमै
यफ तथा । आविक सन्निक्षीर विषत्सायाश्च गो पयः ।
आरण्यानाञ्च सर्वेषा ऋगाणा सहिषं विना । स्त्री-
क्षीरस्यैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि” मनु । “गो क्षीर-
निर्द्दयायाः सूतके अजामहीयोय नित्यमपेयमौष्णैक-
यफञ्च सन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेता ” अत्रि० । “व-
र्ज्येद्गोरवत्सायाः पयसेवान्यवत्सया । आरण्यानाञ्च
सर्वेषा वर्ज्यित्वा तु माहृषमिति” यम । “सर्वेषां द्वि-
क्षनीना क्षीरं वर्ज्यमजायर्ज्यमिति” यद्वा “गोजामहीयोवर्ज्यं

सर्वपयावि यान्यनिर्देयाश्च तान्यपि सन्निभोऽस्मिन्दिनीविव-
 त्वायमस्त्रुत्तोर धामेव्यभुजय" विष्णु । पीत्वोषधसेदित्यु-
 दृष्टिः । सन्निभो ह्यपमाक्रान्ता स्यन्दिनी नित्य प्रसवत्पय -
 स्तना । अनेव्यभुज मद्यादिभक्षणश्च साया । यमस्त्रुवत्स-
 युग्म" प्रफ़ता—“हस्तवत्सा- मिनदिन्तं रासभस्य पयो वर्जये-
 दिति" ह्यारीत । तत्ताजार्थं र दयाहादवाक् निपिद्वस्
 ऊर्द्धं तत् मेय सर्ववषमसामदस्यात् "गोम्रात यज्ञुनोऽस्त्रिष्ट
 पदास्त्रुष्टश्च कामतः । सन्निव्यनिर्द्गावत्सगोपय परिवर्ज-
 येत् याज्ञु । "कीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकारायने पुन
 सप्ररात्वं इत कुर्यादित्यादि" या० । "उद्धीकीरमातुपी-
 कीरपाने पुनरूपनयमं तम्लच्छुद्धेत्यादि" याता० ।
 "उद्धनक्षे ह्यत्रिषयनपिन्याकमधितप्रभृतीनि चात्तयोर्याणि
 नाप्नीयात्" गौत० । उद्धतक्षे च, कीरादि विषयनं हतमल
 पिन्याक खड्धि मधित तक्रादि आत्तवोर्याणि गृहीत-
 शाराणि ॥ आत्तवोर्यपदज्ञात्यन्तोद्धतक्षे ह्यपर मधित-
 पदं च उदकप्रायतक्रपरश्च । "क्षत्रियश्चैव दृत्तस्यो
 वैश्याः शूद्रोऽथ वा पुन । य पिबेत् कपिष्ठाकीरं न ततो-
 ऽन्योऽप्युपगृह्यत्" आप० । "नापिल य पिबेच्छूद्रो
 भरकेष विपश्यते" इति । अत्रुते त्व भातदोषविशेषजनक-
 तयाकानिचिदपेयास्तुक्रानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽ-
 मेयशब्दे २२६, २७, एष्टे उक्तानि । तत्र विशेष कथित्
 प्रदर्शयते "वर्षाजले गाद्वेयत्सामुद्रत्वपरं क्षणसङ्घा
 "पूर्यान्त्ये सिक्न्युक्ते च सामुद्रमिति विद्यात्तन्नोपादेय-
 मित्युक्तम् कीटभूतपुरीषाण्यवकथप्रदूषितम् । तृणपर्यो-
 स्करदुत कलुष विषयंयुतम् योऽपगृह्येत वर्षासु पिबेदापि नव
 जलम् । स वाह्याभ्यन्तरात् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव त्व
 तत्र वत् सैवासापद्मक्षपपद्मप्रभृतिभिरनच्छन्न यशिसृष्ट्यकिरपै-
 र्नामिजुष्टं नन्ववर्षरकोपष्टेष्टश्च त्प्रापवमिति विद्यात् । तस्य
 सर्वरूपपरसगन्धपौर्यविपाका दोषा षट् सम्भवन्ति । व्यापच
 वर्जयेद्वित्यं तोय यदप्यमार्जवम् । दोषसङ्कमनं ह्येत-
 साददोताह्रितम् तत् । "व्यापचं सञ्चित यस्तु पिब-
 तीहाप्रसाधितम् । श्वद्युं पाण्डुरोगश्च स्वगदोषमविपाक-
 ताम् । यासकासप्रतिश्यायद्रुह्युन्मोदराणि च ।
 अन्धान् वा दिवमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति"
 नदोपिशेवजसस दोषकोचनेनामेयता च तन्नोक्ता "पूर्वाभि-
 सञ्चारु न प्रसलने शुद्धेदसातादिति । सङ्ग्राममवा
 कुच जनयन्ति, निरव्यप्रमना कुचं पाण्डुरोगश्च, सञ्चय
 प्रमना कृपीन्, महेन्द्रप्रमया क्षीपटोदराणि, हिसवत्स-

भवाः ह्युगन्धयुग्मशरीरोगक्षीपदगलनशुद्धान्, प्राश्या-
 पन्या अपरापन्यासायांशुपजनयन्ति, इति "वातवृद्धकं
 विस्त्रं खण्ण सर्वदोषकदिति । अनेकदोषमाम्पुं गर्भ-
 भिष्यन्दि गर्हितमिति" च । रोगभेदे शीतजलक्षयामेवतासुता,
 "पार्श्वशूले प्रतिश्याये, वातरोगे गलपक्षे, आध्माते क्षिपिते
 क्रीडे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । ह्यिक्वाभं खे ह्यपीते च शीतान्
 परिवर्जयेदिति" । तक्रसापेयता रोगभेदे तन्नोक्ता "तत्र नैव
 क्षते दद्यान्नोष्णकाशे न दुर्मले । न मूर्च्छाभ्यमदापेय न
 रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकाशेऽस्मिन्मान्ये च कफोत्सेषाम-
 नेषु चेति" । इत्यान्तरसंयोगादपेयता अपय्यशब्दे २२६, २७,
 एष्टे दर्शिता । विशेषस्तेषः । "एषोदकातुपानम् खे हा-
 नामध यस्यते, ऋते मज्जातकक्षे हात् खे हात्तौरकात्तघेति"
 रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जहादीनामपेयता भङ्गा
 तत्रैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न प्रिवेच्छासका-
 साक्षी रोगे चाप्यूर्ध्वजलुगे । क्षतोरक्त प्रसिक्ती च वस कोप-
 हत खरः । पीलाऽक्ष्मभाष्याध्ययनगेवसप्राप्त शीघ्रनेत् ।
 प्रदुष्यामाशयं तत्र तस्य कच्छोरसि स्थित । मन्दास्मिदा-
 ख्वादीनामयान् जननेत् नङ्गमिति" अत्रुते । [अदशे
 अप्रेशस त्रि० विरोधे न०त० । मेयजलविरोधिभान्यशुद्धे
 अप्रैहिकटा स्त्री अपेहि अपगच्छ कटः । इत्युच्यते मसां
 क्रियायासु मयू०स० । कटसम्बोधनफापगतिनिदेशक्रिया-
 विशेषे । एवं मयू० समासे । अपेहिह्रितीवा, अपेहि-
 प्रथमा, अपेहिक्वाण्डिजा अपेहिक्वागता एतेऽपि शब्दाः
 दत्तत्वम्बोधनकागमनक्रियानिदेशे ।
 अपैशुन न० अभावे न०त० । १ पैशुन्याभावे न०व० ।
 २ पैशुन्यस्युर्ध्वे त्रि० अपैशुन्यस्युक्तात् न० तद्वति त्रि०
 अपैशुण्ड त्रि० अपसि कर्मणि गण्डः आकाशः । विषवाङ्गे
 "विकसाङ्गं हि सर्वत्र भस्मिन्कार्येषु वर्जयेदिति" इतिः च
 हि वैषकर्मसु त्याज्य । २ व्यतिभीदो सोऽपि हि कर्मभावे
 त्याज्यः । अपसि अगण्डः अवीर इति वा तत्र
 कर्मणि अवीरत्यात्तयात्सेम् । अपोजकमिव भङ्गिद्रुक्तात्
 गण्ड एकदेशोऽस्य । ३ त्रिभस्त्रुते मध्यभागे वलीनामेव
 तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्मणि त्याज्यः
 गण्ड अपटुत्वात् पोगण्डः शिशु न०त० । पोतण्डः
 पञ्चमादन्दादवाक् च दग्मन्तद्रव्ये पञ्चान्दे वावे ।
 पोतण्डमिन्द्रशिरोदेव तथात्वात् । "वाच कामोद्धवात्
 वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्दुत्" इति भारद्वाजोपनिषत्-
 भिस्त्रे ५ बोद्धयवर्षातीतववक्त्रे च "अजकृषेदपोतण्डो

विभवे चास्य भुञ्जते भस्म तद्ग्राहकारेण भोक्ता तदुद्भव्य-
 नर्हति" कात्या०। [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्] स० द०।
 अपोठ लि० अप-वह-क्त। १ निरस्ते त्यक्ते २ "कल्पनापोठन-
 अपोठक लि० अपगतसदक सुस्तिष्ठत्वात् यत्। १ अप-
 विटोदके "तमूह्युर्नीभिरात्मन्तीभिरन्तरिणमुद्गिरयोद-
 काभिः ऋ० १, ११ ई, २। अपनर्त्तं फलेपूदक यस्या उक्त-
 उक्तत्वात् स्त्रियामत इत्थं वा। इत्थपक्षेऽपोदिकापि
 (घट) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकरत्वात्तथात्वम्। अप-
 नटसदक यस्यात् ५४०। जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्र
 अपोदकं विभ तप्त यतास्त्रप्रभवम् अय० ५, ११, १।
 अपोनमि (मूरी) य लि० अपोनपात् देयताऽस्य घ-ख या
 नि०। अपोनपाद्देवताके हविरादौ। [मयट्। जलमये।
 अपोमय लि० अपः जल तदात्मक तद्विकारत्वात् अपसु+
 अपोह उ० अप+उह गत्यादौ वा० भावे क। १ त्यागे
 २ अतद्ग्राहसौ तन्निस्य व्याहृतेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-
 त्त्थात्वम्। "तद्ग्राहपोहो वा घञ्कार्थं" इति काव्यप्र०
 "अपोहः अतद्ग्राहसि रिति" महेन्द्र । ऊहलार्क अपः
 विपरीत्ये प्रा० ष०। अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के
 ष च "सुश्रूपा श्रवण षेव पक्ष्यं धारणा तथा। ऊहो-
 ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुण्या इति हेमचन्द्रोक्तः
 बुद्धियुक्तभेदः। "स्यमूहापोहासमर्थं" इति पा० भा०।
 भावे लुट्। अपोहनमप्यत्र न०। "मत्त सृतिज्ञान-
 मपोहनञ्चेति" गीता।
 अपोहनीय लि० अप-ऊह-अनोयर्। अपरकृततर्कनिर-
 सनेन तर्कशीले, "अत्यिगपोहनीयास्तय" कात्या०
 २२, ६ २।
 अपोह्य लि० अप-उह गत्यादौ कर्मणि खलत्। अपगमनीये
 "त्वाञ्छे एतर्त्तैरपोहं स्यादेनोहिवाससद्भवम्" मत्त
 अप+वह-ल्यप्। दूरीकाले त्वर्थे अच्य०।
 अपोह्य लि० नास्ति पौह्यमस्य। विक्रममन्त्रये। अभावे
 न०त०। पौह्यभावे न०।
 अप्चर लि० अप्चरति चर-ट्। १ ऊहचरे जन्तो
 स्त्रिवां ङीप् "लीप्याद्यान्यात्रितालोपां अगमसां चयाप्-
 चराः" इति मत्तः लीषि ङीष्।
 अमु न० आभ्यते भोगाय जीवेन-आप-ठन् सुखच। १ शरीरे
 २ स्रक्कल्पवोमे च। "अजाप्रवे द्वितीये वाभाकृतिं कु-
 ष्ठीति यत० मा० १, ६, १८, अमुः स्रक्कल्पः वीमः भा०।
 अमुर् उ० अह्नः ऊहदानाय हतोर्ति तर-नेगे क्विप्। ऊह-

दायके रन्ध्रे तस्य शिवनायकत्वेन तत्प्रैरकतया ऊहदा-
 -हत्वात्तथात्वम् "यज्ञेन गातुमपुरो विविहरे ऋ० २, २१, ५,
 "अपुर अपा प्रेरकादिन्द्रात्" भा०। २ तद्वायकेऽनवादौ च
 तत्वाग्नादेः "अग्नी प्राक्ताकृतिः सन्ध्यादित्यस्यपतिष्ठते
 आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मन्त्रोः अलप्रेरकत्वम्।
 अप्तुर्त्य न० अपुरो भावः वा० नेदे यत्। "ऊहप्रेर-
 कत्वे लोके तु यम् आपुर्व्यमित्थेन। "इन्द्राग्नी। तदि-
 षाणि वां सधस्थानि पर्यासि च दुवोरपुर्व्यं हितम्
 १२, ८, अपुर्व्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा० युवोर्युवयोर्इन्द्राग्नी
 अप्तोर्यामि उ० अप्तोर्देहस्य यापकत्वाद्याम इय अलु० ष०।
 अग्निदीमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं कुर्वीतीति"
 इत्या अग्निदीमस्य देहव्यापकत्वात्तथात्वम्। "घो-
 ऽप्तोर्यामिण्य यजेत" कात्या० ८, ११ १०, "वहुत्तरे अत्यग्नि-
 दीम उक्थ्यः पौडगी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः
 कात्या० १०, ६, २ ई, १।
 अप्त्य लि० अप्ति देहे भय यत् नेदे टिषोप।
 १ अपत्ते निह० २ देहकर्माणि स्थिते च "पूष्णे अर्हं रजसो
 अप्तस्य" ऋ० १, १२ ४, ५ "अप्तस्य कर्मणि स्थितस्येति" भा०
 अप्तःस्य लि० अप्तसि कर्मणि तिष्ठति अधिभूतत्वात् स्या क
 ७त०। १ कर्मण्यधिभूते "संयात्रःस्थो अपसेव" ऋ० ६,
 ६७, १। "अप्तस्य कर्मण्यधिभूत" भा०।
 अप्तराज उ० अप्तसा कर्मणा राजा प्रेरकत्वात् टच् समा०
 नेदे ष्ट० सद्योपः। कर्मप्रेरके। "युवं ह्यप्तराजावधी-
 दतम् ऋ० १० १२२७।
 अप्तवान उ० अप्तसा कर्मणा वान गति सङ्गतिरस्य। अशुर्वश्ये,
 अप्तिभेदे, "यमप्रवानो अग्नौ विरुचु ऋ० ४, ७, १, अप-
 वान अशुसम्बन्धी कश्चिदपिः, भा०। "अथैव अशुवदप्र-
 वानवदाहने अग्निं ससृष्टसम्" ऋ० ८, १०२, ४, अस्यैव
 पत्नादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्तानां भार्गवव्यवनाप्रवानौर्व-
 जामदग्न्याः" इति "भार्गवीर्वजामदग्न्याः" इति वा
 "भार्गवव्यवनाप्रवानाः" इति वा "वेदानां पञ्च, भार्गवव्य-
 वनाप्रवानौर्ववेदाः" इति गोत्रप्रवरा०। वत्तानामाप्रुपतः
 प्रवरत्कल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वात्तथैवम्। अप्तसि आ-
 दानकर्मणे वानमस्य ष्ट० सद्योपः। बाह्वी निह०।
 अप्तसु लि० आप-अत्तन् उट् सुखच। १ कर्मणि निह०।
 "क्रियातो विभागः विभागात् -धूर्ध्वदेमस्ययोगनायस्तत
 उत्तरदेमस्ययोग" इत्युक्तेः सयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु
 चक्रे भरुमत्र ऋ० १, ११ १, ६। "अप्त, कर्म" भा०।

वा० अकर्मण्यं वागपि कर्तुं नृत् । हृत्प्रव । २ प्राप्त्रणे,
"यश्चिन्मत्र उपधी वृत्त" अ० १, ११२, ३० । "अप्रः
प्राप्त्यम्" भा ।

अप्रस्वत् ति० अ०-०-अप्पदे मगप् मण वा क्षिदां कौ, ह् ।
कर्मयुगे । "अप्रःप्राप्-प्राप्ति" अ० १, ११३, ६ ।
"अप्रसतीपु वनना'टनन्दीपिताद्यु" भा० ।

अप्र्यति पु० अप्रां पांत. दंत० । १ वरदे २ वृत्तरे च । "इन्द्रान-
कापपतीम्बुध्याः घातुनेभ्यो वनिं ङरेत्" इति "वितापपको-
र्वमस्य च" इति च मनु ।

अप्र्यित न० अप्रां पित्तिव च ङेऽत्याम् । १ अतो "अन्वेदाय"
इति ङतो अन्वेजंकेऽत्यातोके साध्यात् ।

अप्र्य ति० अयाभिदम्भतु शाधु संशतं वा यत् । १ अतसंशते
'अप्येवो राजायाकाभियते" अ० ८, ८६, ७५ । "अय-
अप्यु संशतः" भा० अतस्यम्यिनि "त्यदाङ्कितमध्यमद्यु
भागम्" अ० ३, २८, ७ । "अयमयां कर्मस्थितम्" भा० ।
२ कर्मणि साधो 'अ ई अगो अयोवर्गु' इय" अ० १,
१४५ । "अय्या कर्मणि साधुः" भा० अम्भु योग्य वेदे
यत् तुल्ये । ४ प्राप्नु योग्ये 'योग्यम्यदनिमित्तम्" अ०
> २८, ८ । "अयम्भु याम्भु" गीम्यम्" भा० ।

अप्र्यय पु० अप्र+इण-भावे अय् । १ "अप्रगमने २ नागे २
वित्तये च "साययादिति या० सू० भगव्यायो कि भूतानां
श्रुती विचारगोमया" मोता । अर्षस्यत्वात् अपादाने
अय् । पक्षयुष्मसन्धियु "पक्षयुष्मानि पराभिरप्येभु"
कात्या० १०, ६, ३, "अय्येवेषु पक्षयुष्मानि" वेदटी० ।

अप्रकट ति० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने
गुप्ते । "प्रकटाऽप्रकटा चेति लीला सेयं ङरेद्विधा म० पु०

अप्रकृत्य पु० न प्रकृत्य अभावे न०त० । १ अलनाभावे न०
व० । २ अलनहीने ति० "अप्रकृत्यो दुरावर्ष" इति पुरा० ।
अप्रकर्षे पु० न प्रकृदे विरोधे न०त० । १ अयकर्षे न०व० ।
२ प्रकर्षशून्ये ति० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकण्ड काण्ड अन्वोऽस्य । १ अन्वशून्ये
अश्रुतीप्रभृतिहृषे । न०त० । २ प्रकाण्डभिन्ने असे ति०

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे
गोपने "अप्रकाशकने श्रेष्ठः स्वामिनश्चापर्यवर्षादिति"
मा०त०भा० । न०व० । "प्रकाशशून्ये ति० "प्रकाशांशामका-
यां च तस्मिन् दिविधान् विदुः" महः । अप्रकाशचौराद्य
अपहर्षुण्ये मनुष्ठाः १५४ ष्टेऽस्याः । "प्रकाशयाप्रका-
यच लीलाकोक इवापक" इति रघु ।

अप्रकाशं ति० प्र+आश-विच अर्षादे कर्मणि वत् ।
। प्रकाशविद्यमनर्षे मोक्षे "आशकाशमिदं युक्तं न
रेवं यथा अर्षावत्" तन्मम् । १ विमोक्षो मोक्षे
अन्वर्षादिनर्षे च तद् । "अकर्म मनुनं मन्वो अय-
श्चिद्वत् वृत्तम् । आधुर्भवापमानं श्यो न प्रकाशानि
वर्षया" का० व० ।

अप्रकृत ति० न प्रकृत प्रकालः वयाचो वा । १ अमत्राने
२ अमत्रार्थे च । प्रकृतिः सभायोऽप्यस्य कर्म० आ० अय्
न०त० । भदादिना २ अभावाङ्गिने । "तामच वद्याप्रकृतो दरा-
तीति पु०त० ङारो० "अप्रकृतो भवादिनात्" रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृति । प्रकृतिभिन्ने कार्यकारणभिन्ने
वाच्यमर्षिणे इत्ये "न प्रकृतिर्न विकृति इत्ये" इति
वा० वा० उक्तेऽस्य प्रकृतिभिन्नात्प्राप्तम् २ व्याचरोक्ते
प्रत्ययनिमित्तकप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिभ्यः, भीर्वाठकोत्रावां
२ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः सभायः न०
व० । ४ तत्कृत्ये ति० वा कृप् । अप्रकृतिशोऽप्यत् ।

अप्रकृतिस्य ति० प्रकृतौ सभावे न तिष्ठति रोगवदादिना
तत्रवृत्ति स्या-अ ३त० न०त० । रोगमयादिना सभा-
वाच्यते ।

अप्रकृतं ति० न प्रकृतं विरोधे न०त० । निरूपे कपकर्वयुक्ते
अप्रकृतं ति० प्र+कृप्-क्त न०त० । कृत्यभिन्ने वदुचित
तद्विन्ने "अदिजां वेकोऽप्रकृत्यप्याकाभिते कात्या० ६० २
अप्रचित ति० प्र+चि-भावे क्त "अप्रचये" या० उक्ते
भावकर्मकोच अयदर्घतया तद्विन्ने दीर्घविधानात् भावस्य
च अयदर्घतया न दीर्घे तेन न मत्वम् नाक्षि प्रचिर्न
प्रचयो यस्य । प्रचयरहिते "अप्रचित बहु विभक्ति" अ०
१, ५५, ८ । [अदुत्तरति ।

अप्रखर ति० न प्रखर विरोधे न०त० । १ लोहसखविरोधि
अप्रगुण ति० न प्रकृतो गुण उपकरण कार्यवामर्थ्यं वा यस्य ।
। ध्यावृत्ते न०त० । २ अतुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतम् न० न प्रचेतति प्र+चित-अतुम् न०त० । अत्राने
"कदाविधात्प्रचेताः" अ० १, १२०, १ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजस्यैव प्र+जन-इ न०त० ।
उलादिजननाभावेन अजते । १ अन्वे "आत्मा नै जायते
उल" इति ङते उलजनने आत्मजननात् तन्मन्वस्य
तथात्वम् । "आत्मजानप्रजः कथित् कियेत् प्रजेत वेति"
अतिः "अप्रजस्त्रीभर्तुं मर्तुंजाङ्गादिभु चतुर्थीती" वा० ।
२ उलरहितानां क्षिवां स्त्री "अप्रजायतीतावां वाजवा-

अप्रतिम लि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये “अनुपमे-
“त्वामप्रतिमकर्मात्मप्रतिदम्भमाह्वये” इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् लि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूप यस्य ।
स्त्रिंशत् ङीप् । १ अतुल्ये । प्रतियोगी अभावस्यस्त्री
न०त० । २ अभावसम्बन्धिमिद्रे । “अथ वा हेतुमन्विष्ट-
विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरेकाधिकरय्य व्याप्ति
रुच्यते” भाषा० । यस्याभाव स एव प्रतियोगीति वृद्धा ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथ० प्रतियोगी यस्य । १ मति-
बोधन्ये । नास्ति प्रतिरथ तुल्य अङ्गार्थत्वेनास्य । २ यात्वा
मङ्गलार्थे सामभेदे । “एव सोऽप्रतिरथोऽय य स वृहस्पति-
रिति” “ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथ जपति” इति च शत० ब्रा०

अप्रतिरथ लि० न प्रतिकूलो रथ प्रतिरथ स नास्ति यत्र ।
सभेदं ब्रुव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनन्युच्ये
भोजे । “अप्रतिरथं विश्वितवर्षेभ्यो गमिन्निता ह्यभि-
र्भवति” मिता० ।

अप्रतिरूप लि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असद्वये ।
अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरोभूता कथा
ब्रह्मा । उत्तरवाक्यरहितयां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्यं लि० न प्रतिरुद्धं वीर्यं यस्य । अन्वैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध लि० न प्रतिषिद्धम् । अर्निषिद्धे “अप्रतिषिद्धमनु-
मत भवतीति” न्याय सोवर्षुराजतौम्बरसङ्गमणिमय-
पात्वात्मान्यवसेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति” आ०त० गोमिल
“अप्रतिषिद्धानि कदलीयत्सगादीनि” रघु० ।

अप्रतिष्कृत लि० प्रति+क्षु-क्त न०त० भेदे पत्वम् ।
१ अप्रतिशब्दिते “स वीरो अप्रतिष्कृत” अ० ७, ३२, ६,
“अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा” भा० २ अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १ अन्याधारन्युच्ये
स्वधामप्रतिष्ठिते प्रज्ञप्ति । “स भगव” कश्चिन् प्रति-
ष्ठितः स्वे महिष्मोति” श्रुतेः स्यात्स्याध्याधारन्युच्यत्वात्तथात्वम् ।
२ सन्नात्रये ३ निष्कृते । “सोमयिष्मयिष्ये विष्ठा भिषजे पू-
होषितम् । नष्टं देवकृते दक्षमप्रतिष्ठ तं यार्हुं पौ” मनु
३ प्रथंशान्युच्ये च लि० । अभावे न०त० । ५ प्रथंशामावे
स्त्री । अप्रतिष्ठितमप्यत्र । स च विश्वी पु० । “अपा-
निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित” इति विश्वु सृष्ट० ।

अप्रतिसिध्य लि० न प्रतीता सख्या यस्य उत्तरपदलोप ।
कर्मकेक अयमेक इत्याकारापेक्षावृद्धभावेन १ मत्वक-
संख्यायद्वाभावाद्दतुपलव्यसंख्याको बस्तुनि । प्रतिषख्या
बुद्धिविषेः । अभावे न०त० । २ विषेपबुद्धभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिषंख्यया बुद्ध्या निरोधः ।
१ बौद्धविषेपकल्पिते अनुद्धिपूर्वके भावविनाशे । तद्विषेप
बौद्धयद्दे वस्तुते । सोऽयम् प्रतिषंख्यानिरोध “प्रति-
संख्याऽप्रतिषंख्यानिरोधाप्राम्निरधिच्छेदात्” भा० सू० प्रभा-
ख्यात । “अपि च वैनाशिका कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं
त्वयादन्यत् सञ्ज्ञत क्षणिकञ्चेति” तदपि त्वयं प्रति-
संख्याऽप्रतिषंख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याशङ्कते । त्वदमपि-
चैतदवस्तु अभावमात्र निरुपास्थमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्वक
किल विनाशोभावानां प्रतिषंख्यानिरोधोनाम भाव्यते
तद्विपरीतोऽप्रतिषंख्यानिरोध व्यापारणाभावमात्रभा-
काशमिति प्रतिषंख्याऽप्रतिषंख्यानिरोधयोः प्राप्तिरसम्भ
इत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिषंख्याऽप्रति-
संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ
वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवत, सर्वेष्वपि सन्तानेषु
(ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान
विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो
निरुपास्थोविनाश सम्भवति सर्वस्ववस्थासु प्रत्यभिज्ञावृत्तेन-
अन्यथाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थासु क्वचिदुदृष्टे
नान्यथाविच्छेदेन अन्यत्वापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-
कल्पितस्य निरोधइयस्यासुपपत्तिरिति” यद्भरभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत लि० न०त० । अतुल्ये कते दातव्यत्वेनास्त्रीकृते ।

अप्रतिहत लि० न प्रतिहतोऽभिभूत प्रतिरुद्धो वा न०त० ।
अन्वैरनिरोधे च । [२ निरवयवे प्रज्ञप्ति न० ।

अप्रतीक लि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे
अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया काञ्चयापनम् अभावे
न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्यजननाय इतरापेक्षया
काञ्चयापनाभावे २ इतरापेक्षया स्वरितकरणे । न०ब० ।
३ प्रतीक्षान्युच्ये “अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति” यत० ब्रा० ।

अप्रतीति लि० प्रति+इत्-क्त प्रतीत० परिज्ञातः प्रतिगतश्च न०
त० । १ प्रतिगतमिद्रे “सहस्रवां वाजिनमप्रतीतम्
अ० १, ११७, ६, । “अप्रतीत यत्पुमिरप्रतिगतम्” भा०
“मरुत्वतो अप्रतीतस्य” अ० ५, ४२, ६, “अप्रतीतस्या”
प्रतिगतस्य भा० २ अपरिज्ञाते “देवेभिर्विश्रुतो अप्रतीत”
अ० ३, ४६, २, “अप्रतीतः एतापदस्य सामर्थ्यमित्य-
परिच्छिद्यमानः” भा० ३ अपवाचयिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे “न स्योऽः प्रतीत्य-
प्रतीतिभ्याम्” वां० सू० ।

अप्रतीक्ष लि० प्रति+दा-क्त प्रतीक्षं प्रतिदत्तं न०त० ।

अप्रमित लि० न प्रमित न०त० । १ अपरिचिते २ अरुपलक्षणे च ।
 अप्रमीय लि० प्र+मा-बा० कर्मणि य०न०त० । अप्रमेये ।
 "गजराजिसुखा वाऽप्रमीया प्रमीयन्ते" श्रुतिः ।
 अप्रसूर लि० प्र+मूर्च्छा-क्तिप् प्रमू मूर्च्छा अर्थे कृष्णादि०र
 न त० । १ मूर्च्छा युक्तमित्रे समूर्च्छते । "ते हि वसो वस
 वानास्ते अप्रसूरा महीभिः ऋ० १,६०,२, 'अप्रसूरा
 अमूर्च्छिताः" भा० ।
 अप्रसृष्ट लि० प्र+सृष्ट-क्त न०त० । १ असोदे अक्षान्ते ।
 प्र+सृष्ट-क्त न०त० । २ अष्टे ३ सप्तोष्णते प्र+सृष्ट
 -क्त न०त० । ४ अष्टान्ते च ।
 अप्रसृष्ट्य लि० न प्रसृष्ट्य प्र+सृष्ट-क्त्वाप् न०त० । १ बाधित-
 मयत्ने । "सुदानं तदेकृणो अप्रसृष्ट्यम्" ऋ० ६,२०,७ ।
 "अप्रसृष्ट्यं केनाप्यबाध्यम्" भा० ।
 अप्रमेय लि० प्रमाहं प्राह परिच्छेत्तुं वा योग्य न०त०
 १ अपरिच्छेद्ये २ वज्रस्य कशेरुव्यति ३ इदमिथमिति
 निश्चेदमयत्ने "त्वमेकोहृत्स्य सर्वस्य विधानस्य स्वय-
 म्भुव । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्प्रभु" मनु ।
 "स्वयभयोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कृष्ण० । 'अय-
 कश्चाप्रमेयश्च वेदशास्त्रमिति स्थिति" मनु । ४ अक्षणि
 न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमाहमशक्यत्वात् । वेदान्ति-
 मते हि प्रमाणाणि षट् प्रलक्षानुमानशब्दोपमाभाषा-
 पत्तियोग्यानुपलक्षितेदात् तत्र परब्रह्मण्य न प्रत्यक्षप्रमाण-
 चतुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दसर्वमरूपमव्यय
 तथाऽरसं निश्चयगन्धश्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्य-
 भावस्योक्ते । नापि अतुमानगम्यता व्याप्तिरिह्यादाभावात्
 "असङ्कोऽयं पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गम्यमोक्ते
 नायुरमानगम्यता निर्वृत्तकालेन, तद्विज्ञाने सति तद्गत-
 भूयोर्धर्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्त्वाभावात् । न
 धार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिदस्तु विना अतुपपद्यमानस्यैवा-
 र्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्विज्ञानवत्त्वात् तत्र तदसम्भ-
 वात् । न्यायमते च अर्थापत्तेर्धर्तितरेकव्याप्तिहेतुत्वानु-
 मानेष्वन्तर्भावेषु तद्विज्ञानस्य तत्त्वाभावात् । योग्यानुलक्षे-
 चाभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मण्य सदात्मकत्वेनाभाव
 रूपाभावात् । नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र
 शब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते
 येन वागयुद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदस्योक्तं"
 इति श्रुत्याऽस्य वाग्विषयत्वं निराकृतम् । न च अक्षयया
 तद्बोध, अक्षयसम्बन्धरूपशक्त्याया निश्चयान्ते तद्विज्ञ-

प्रसृष्टे । अतएव "ब्रह्मन् । ब्रह्मण्यनिर्देशे निर्गुणे
 गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति ? श्रुतयः साक्षात् सदसतः
 परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरतान्मध्यत्वमस्यो-
 क्तम् । न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं विद्धि ? कथं वा
 "तन्वीपनिपदं पुरुषं वेदेति" श्रुतौ "शास्त्रयोनिर्वादि" श्रु-
 तां सृष्टे च तस्य उपनिपद्देत्यस्यैव संगच्छताम् ?
 शास्त्रजनितपुरुषेण तस्य विषय, करणात् तथात्सङ्गते । तथा
 च शास्त्रजन्यान् करणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्न-
 चैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्र-
 कर्तृनिर्वाक्यताम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय एतद्व्याप्तिरिति-
 तिति" फलसि प्रतिविम्बति बुद्धिस्तौ फल विदाभासस्तद्ग्रा-
 प्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीना तदाकारबुद्धिदृष्टि
 प्रतिफलितेन विदाभासेनैव प्रकाशयता, न तथा, ब्रह्मण्य स्व-
 काशतया तस्य इतराप्रकाशत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाशयता न तु
 तत्रान्यापेक्षास्ति । परन्तु साक्षात्प्रमाणाय बुद्धिदृष्टेरेव्या-
 भावं सा च शब्दजनितेति उपनिपद्देयता इत्यस्य श्रुति-
 सामञ्जस्यम् । वाच्यपत्तिमते तु शब्दादपि अक्षयत्वाकारा
 काचित् दशमस्तमसीत्यादिषु मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वा-
 दस्य शास्त्रवेद्यता । "मनसैवातुष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य
 मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्वं ज्ञान मोक्षस्य
 साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्तारे च शास्त्राभि-
 क्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता । न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्व-
 हानि । असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अशब्द-
 मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्यात् । मनो-
 विषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभि-
 प्रायेण, तदवच्छिन्नविदाभासविषयत्वाभावात्प्राप्रमेयता
 "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इति श्रुतेस्तार्थ-
 त्वात् । जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनु-
 मानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकालेन उपनिप-
 द्देद्यतोक्तिः । तदुक्तं मननादिना श्रुतिवाक्यतत्पर्याव-
 धारणेनाक्षयब्रह्मकारा विचिदृष्टिरुदेति इति न काश्चि-
 दनुपपत्तिः । नैयायिकादिमते तु तदक्षयणस्य परिमात्र-
 मयत्त्वात् दुष्टागमावेद्यात्वाच्च अप्रमेयत्वमिति । प्र+मि+क्षेपे
 यन् न०त० । अपरिच्छेपे "यदाश्रीपं पाहुदेवावर्जुभौ
 तो तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्" भा० आ० प० ।
 अप्रयत्न उ० प्रकृतो यत्न प्रयत्न प्रयास अभावे न०त० १
 १ प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे । न०ब० । २ प्रयासशून्ये लि० ।
 "अप्रयत्नः सुखार्थेण ब्रह्मचारी धराशय" मनु ।

अप्रयुत त्रि० प्र+यु-मिथ्यणे अमिथ्यणे च ङा न०त० । १ अ-
 पृथग्भूततया युते ० पृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुत्वन् त्रि० प्र+पु पृथग्भावे ङानिप् न०त० । अपृथग्-
 भूते "प्रभू भिदभदस्त्रैरप्रयुत्वभिः" ष० ६, ४८, १०,
 "अप्रयुत्वभिरपृथग्भूतैः" भा० ।

अप्रलम्ब न० प्र+लम्ब-घञ् अभावे न०त० । १ विलम्बा
 भावे शोघे ० तद्वति त्रि० हलायुध ।

अप्रवृत्तिन् त्रि० न प्रवर्त्तित् शीलमस्य ताच्छीत्ये इति ।
 १ प्रवृत्तिशीलशून्ये २ सन्नाते ३ शिक्खेदरहिते स्त्रियां छीप्
 ४ क्तुच्छि चो "सैतद्विन् संवदिष्ठा अमयत्तीति"
 ष० उ० । "अथ याव स योऽयमनर्ह दयाकायस्तदेतत्
 पूर्वमप्रवर्त्ति अयवर्त्तिनी अत्रयं सभते य एषं वेद" इति
 छा० उ० । "अप्रवृत्ति अतुच्छिच्छिधर्मकमिति" भा० ।

अप्रवीत त्रि० प्र+वी-प्रजननादिपु ङा न०त० । १ अजाते ।
 गर्भधारणेन गतसारभिज्ञायां ० अकारितायां च स्त्रिया
 स्त्री । "दक्षिणेन द्वारं सोमकयणी तिष्ठत्य-
 दक्षिणा व्यङ्गाऽप्रवीतेति" कात्या० ७, ६, १४, "अप्रवीता
 षी गतिजननभान्यादिपु अत्र प्रजननाद्ये प्रगच्छात् षाक्य-
 शेषाश्च प्रजाता हि गतसारान् भवति नोपभोगमात्रेण ।
 तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति ह्यरिस्तासी । अकारितेति कर्त्तृभा०
 २ अथातयाभाया स्त्रियासु "सा स्यादप्रवीता यागवा एषा
 निदानेन यत् सङ्घो अजातयास्त्री वा इय पागयात-
 यास्त्री अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति" यत् ० मा०
 ५ अतुण्यते त्रि० "यदप्रवीता दधते ह गर्भसु" ष०
 ४, ७, ६, "अप्रवीता अतुपगता" भा० । [निष्ठत्ते ।

अप्रवृत्त त्रि० न प्रवृत्त विरोधे न०त० । प्रवृत्तिमङ्गिचे
 अप्रवेद त्रि० नास्ति प्रवेदः छाभोयस्य । १ उर्लभे ।
 "अत्रसू अप्रवेदे इति माह कस्याश्च न तत्रसू प्रलासीर्मांत
 इदं पुटं कश्चन प्रविदतेत्येवादाह" गत० मा० "नास्ति
 प्रवेद प्रलाभः यदो उर्लभे" इति भा० ।

अप्रयस्त त्रि० न प्रयस्तम् विरोधे न०त० । १ प्रयस्तमिच्छे
 अपकले २ उडे "अप्रयस्तश्च लत्यासु सावसाहीत भैवभुक्"
 मत् । ३ निन्दिते च "अप्रयस्त मिथि ज्ञानं राहो-
 रन्यत्र दर्शमादिति" परा० । ४ लोषे "पान्ति सित्तावरु-
 षाववद्याश्चयत ईसयमोअप्रयस्तान्" ष० १, १, ६७, ८,
 "अप्रयस्तान् लोषान्" भा० । यवत्पदाद्यस्य यत्
 उचितत्वम् ततोऽन्यन्ते अस्य प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्त त्रि० न प्रसक्त अभिनिवेशयुक्ता, सञ्ज्ञो वा ।

१ अभिनिवेशशून्ये, ध्यायहरहिते २ प्रसक्तरहिते च अप-
 यक्तनिषेधातुपक्षेऽरिति भीमासा । ३ असञ्ज्ञे ।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न०त० । प्रसक्ताभावे न० व० ।
 प्रसङ्गशून्ये त्रि० प्रसङ्गिराद्यङ् प्राप्तिव ।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न०त० । १ सञ्ज्ञानाभावे । न० व० । २ श-
 व्दशून्ये त्रि० । प्रसङ्ग उत्तराभिधाने शङ्कतिभेद-

अभावे न०त० । ३ सङ्गत्वभावे । न० व० । ४ तन्मूले त्रि०
 "अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतं अत्रा न जायते" इत्याः ।

अप्रसन्न त्रि० न०त० । १ प्रसादशून्ये २ असञ्ज्ञे ३ चित्त
 प्रसादशून्ये ४ स्फूर्तिहीने ५ अयसुटे च ।

अप्रसाद्य त्रि० न प्रसाद्यित् योग्यम् । १ प्रसादवित्त
 योग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाह पु० न प्रसङ्गतेऽभिभूयते प्र+सङ्-कर्म्मणि षञ् ।
 १ अविद्यादिना अविभिभूयमाने "प्रसादने, कविमति
 चर्म्मणि स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाह" ङा० उ० ।

"न प्रसङ्गते नाभिभूयते स्याद्यनिष्टसुप्रदर्शनेन" भा० ।

अप्रसिद्ध त्रि० न०त० । १ अनिष्यसे २ अविख्याते च "अथ
 प्रसिद्ध अयसे हि पु साभिति" लुभा० ।

अप्रसृत त्रि० न प्रसृत । १ विस्तारशून्ये प्रसरशून्ये ।

अप्रस्तुत त्रि० न प्रस्तुत । १ अनिष्यसे २ कार्यसाधनायात्-
 युक्ते ३ अयप्रदाने ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशसा स्त्री सा० द० उक्ते अर्थात्कारभेदे तद्वत्त्ववादि
 "क्षुचिद्विद्येव सामान्यात् १, सामान्य वा विज्ञेयत २ ।
 कार्याच्चिमिच्छं ३ कार्यञ्च ४ ज्ञेतेरव समान् समम् ५ ।
 अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेन्नस्यते पञ्चधा तत । अप्रस्तुतप्रशसा
 स्यात्" । "पादाहृत यदुत्थाय मूर्च्छाभसधरोऽस्ति । सत्त्वादे-
 वापमानेऽपि देहिनसङ्घार रज" । अत्तासदपेक्षया रजो-
 ऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । "सगिबं
 यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हृन्नि आसु? ।
 विपमयस्यत कश्चिद्भवेदस्यतं वा विवमीचरेऽप्यवा" । अने-
 च्छरेऽप्यवा कश्चिदहितकारिषोऽपि हितकारित्वं, हितका-
 रिषोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः ।
 एवञ्चालामप्रस्तुतप्रशसामूखोऽर्थात्तरव्यासः । इदानीं प्रसिद्ध-
 भेव वस्तु प्रतिविगवत्येनोपादीयते । इह तु विवाहवत्तरो-
 न्दतविपीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गावः । "रन्वर्त्तिम इवा-
 कुनेन, जडिता इद्विर्द्वीगोषामिव, प्रत्यागाश्चिभेव विदुष-
 दस्य श्यामेव चेतममा । कार्कश्यं कसदा च बोधिसत्त्वपूज्ये-
 ष्विव भरतुत् सीतायाः पुरतश्च हन्त शक्तिनां वृत्ती सनर्हेषे

ननु ॥ अत्र संभाव्यमानेभ्य इत्यादिगताञ्जलिप्रत्यादिभ्यः कार्येभ्यो वदनादिगतवीन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुत कारणं प्रतीयते । “गच्छामीति मयोक्त्या ऋग्गया नि श्वाससुष्ठे-
 किञ्च त्वह्ना तिर्यगवेक्ष्य धाम्यकलुषेषैकेन मा वक्षुषा ।
 अद्य मेम मद् धीतं प्रियसखीहृन्दे त्वया वध्यतामित्यं
 खेह्विवर्जितो ऋग्शिषु सोत्प्रासमाभाषितः ॥” अत्र
 कल्पविदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् । तस्यैऽप्रस्तुते
 तुल्याभिधाने च त्रिधा ह्येषमला सादृश्यमात्रमूला च ।
 ह्येषमूलापि समासोक्तिवद्विधेयमत्राल्लेपे, ह्येषमद्विधे-
 यस्यापि ह्येषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ “सङ्कार
 सदाभोदो वसन्तश्रीसन्वित । समञ्जलरुचिः श्रीमान्
 प्रभूतोक्तिकानुलः” ॥ अत्र विशेषमात्रह्येषयादप्रस्तु-
 तात् सङ्कारात् कस्याचित् प्रस्तुतस्य भायकस्य प्रतीतिः
 “उत्सवादिपि प्रपिचलेऽदि यद्यधोऽपि यायादादि प्रणयनेन
 महानपि स्यात् । अथुजरेत्तदपि विश्वसितीदशीत्य
 केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥ अत्र पुरुषोत्तम-
 पदेन विशेष्येणापि ह्येषेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव
 बोध्यते । तेन वर्त्यनीयः कश्चित्पुरुष प्रतीयते । सादृश्य-
 मात्रमूला यथा । “एकः कपोतपोत यतश्च श्येना
 कुधाभिधावन्ति । अस्वरमाद्यतिगूयं हरि हरि शरण
 विधेः करुणा” ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चिन् प्रस्तुतः
 प्रतीयते । इव कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा
 “धन्या खलु वने वाता कङ्कारसर्गशीतला । रामसि-
 न्दीवरश्यामम् ये स्मृगन्त्यनिवारिता” ॥ अत्र वाता
 “धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य
 सन्भावसम्भोभयरूपतया त्विप्रकारेणम् । तत्र सम्भवे
 उत्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । “कोकिलोऽहं
 भवान् काकः समान कालिमावयोः । अन्यरं कथयि-
 ष्यन्ति काकलीकोविदा सुम्” ॥ अत्र काककोकिलयो-
 र्भाकोशक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भयि । उभय-
 रूपत्वे यथा । “अन्तस्त्रिंशति भूयासि कष्टका बहवो
 बहिः । कथं कमन्नालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥
 अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिद् धारोपणम् विना कमननालान्त-
 ञ्जिह्वाभ्याम् मुखभङ्गुरीकरणे हेतवमसम्भयि अन्येपान्त
 सन्भावोक्तमयरूपतयम् ।

अप्रहृत् लि० न प्रहृत्ये च प्र+हृन्-क्त न०त० । व्युत्प्ले
 (विच) इति स्त्राते अतएतमूयादौ । “रूपद्वीत नव श्रेतं
 बर्द्धं न न्वाचितम् निरुद्धकायाचित्वाप्रहृतं वासउच्यते”

इति विधा० पा० उक्तो वासोभेदे व्यहृतमिति पाठान्तरम् ।
 अप्रहृन् लि० न प्रहृन्ति प्र+हृन्-क्तिप् न०त० स्त्रियां ङीप् ।
 ‘कार्यानाशके तदनुप्राहृक्ते’ ‘त्यमेको अप्रहृणं ष्ट्योपे यव-
 साम्पतिम्” ऋ० ई, ७४, ४। “अप्रहृणमनुप्राहृकमिति” भा० ।
 अप्राहृत लि० प्रहृतेरागतम् अण् प्राहृतम् न०त० ।
 १ प्रहृतिकार्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रहृतेः स्वभापस्य
 अयम् अण् न०त० । २ स्वभावसम्बन्धिभिन्ने अष्टामास्ये
 सतुष्यादौ च । [अधने ।
 अप्राद्य लि० न प्राद्यः प्रधान विरोधे न०त० । श्रेष्ठभिन्ने
 अप्राण लि० नास्ति देहादुक्तान्तात् प्राणो यस्य । ष्टते
 यथे । सर्वथा प्राणान्तर्ये ईश्वरे पु० अप्राणोऽहृमनो
 बुद्धिरिति” श्रुतिः ।
 अप्राप्त लि० न प्राप्त प्रमाणात्तरागतः । १ प्रमाणात्तरागतगते
 “अप्राप्तप्रापकोविधिरिति” “अप्राप्ते तु विधीयन्ते बह-
 वोऽप्येक्यत्नतः” इति च भीमांसा । २ अगागते च ।
 अप्राप्तकाल लि० न प्राप्तः कायोऽस्य । अप्राप्तसमये ।
 “अययपविपय्यासवचनमप्राप्तकालमिति” गौ० सू० उक्तं
 २ सभासोभयानोऽहृदिना व्यत्यसाभिधानरूपे वादिदोषभेदे
 च । मतिघातेतदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि
 वादसमय । तेषां व्युत्क्रमकपने वादिनो नियमः ।
 अप्राप्तप्रापक पु० अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-
 षिच्-स्सुन् ईत० । प्रमाणात्तरानगतस्य यागादीना-
 मिष्टसाधनत्वस्य क्षतिसाध्यत्वस्य वा बोधके सिद्धादौ षट् ।
 तथा च प्राथमिकप्रतिजिजनरुप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम्
 भवति च स्वर्गकासोयजेतेत्यादौ सिद्धयुक्तं वाक्यं, यागे
 दृष्टसाधनतां क्षतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा ।
 अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य तत स्वार्ये कन् देवकवत्
 उत्तरपदलोपः । २ अप्राप्तदस्यावस्थे यत्से “पादद्याप्राप्तके
 देय” ष्टतिः “अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे” इति रघु० ।
 अप्राप्तव्यवहार लि० न प्राप्त व्यवहारयोश्च कासोऽस्य ।
 “अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् पौड्रमपर्पक” इति दस्योक्ते
 अपूर्णपोड्रमवर्षवयस्के वाक्ते “गर्भस्थैः सतथोऽप्ये काए
 मात् पत्तराच्छि शुः । वाक् वा पौड्रशार्दवाक् यौगय्यश्च
 निगद्यते । परतोव्याहारश्चः सतन्त्रः पितराद्यते इति”
 मारदः । “अप्राप्तव्यवहारार्थां धनं व्ययविवर्जितम् ।
 असेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोपितानां तथैव च” कात्या० ष्टतिः ।
 अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रयत्नकासोऽस्याः ष्ट० उत्तरपद
 ङीमः । अप्राप्तविवाहप्रयत्नकालार्थां कुमाज्जम् ।

“उत्कृष्टायाभिरुपाय वराय सङ्गाय च । अप्राप्तामपि ता कस्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि” मनुः “अप्राप्ताम् अप्राप्त विवाहप्रयत्नात्साम्” उ० ग० रघुमन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न० त० । १ साभाभावे “तदप्राप्ति-महादुःखविद्योनायेपमातका” का० प्र० २ प्रमाणान्तरतो-ज्ञानाभावे “त्रिधिरत्यन्तमप्राप्ती नियमः पाक्षिके सतीति” मीमां० ३ असम्भवे “प्रतिसंस्थाप्रतिसंस्थागिरीधामप्राप्ति-रिति” शा० सू० । “अप्राप्तिरसम्भव” इति भा० । ४ अतुपपत्तौ च “सद्यद्यज्ञेऽपि तदप्राप्ति” शा० सू० । सद्यद्याप्राप्तिः सद्यद्यभावात्तुपपत्तिः भा० । न० ब० । ५ सामान्ये लि० ।

अप्राप्ताधिक लि० प्रमाणेन सिद्ध, प्रमाणं वेद वा ठञ् न० त० । १ प्रमाणासिद्धे २ प्रमाणमभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । “अप्राप्ताधिक्यमनवस्थेति” सां० भा० ।

अप्राप्ताण्य न० अभावे न० त० । ४ यद्यार्थबोधकत्वाभावे “अप्राप्ताण्य कथयति सदा मन्दस्त्रनोर्विद्योगः” पदा० अप्राप्ताण्यहेतुकात्तुषानाभावे च “अननुत्तमलक्षणमप्रा-माण्याम्” सां० सू० ।

अप्राप्ति लि० प्रकथेण अत्यन्ते हिंस्रतेऽसौ प्र+अम-णिच्-कर्मणि इन् न० त० । अहिंसिते, “अप्राप्तिसत्योमभवन्” । ऋ० ८, ६०, ४, “अप्राप्तिसत्यः अहिंसितसत्यः” भा० ।

अप्रायु लि० प्र+इण-उण् न० त० । अयन्नरि, “असन्नमा-युवोरक्षितारो दिवेदिवे” ऋ० १, ८६, १, “अप्रायुव अप्रायव अगच्छन् वेदे तन्वादित्वाद्बुद्ध” भा० ।

अप्रायुस लि० न प्रकृत मगत वाऽऽयुष्यस्य । १ प्रकृत्यायुर्भिन्ने २ गतायुर्भिन्ने च । “नक्त्य उदर्यतरोदिवातरादप्रायुप ऋ० १, १२७, ५ ।

अप्रिय न० विरोधे न० त० । प्रियभिन्ने इत्भिन्ने स्वभा-तोहिष्ठे इ खे “न इ वे सगरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-हृतिरस्ति” श्रुतिः “तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये” इति मनुः । २ तत्त्वाधने वचनादौ लि० “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” “पाणिपाङ्गस्य चाध्वी स्त्री नाचरोत् किञ्चिदप्रियम्” इति च मनुः । (विद्धि) ष्ट्रीमस्ये स्त्री शब्द र० । प्रिव हेतुत्वाभावात्सामान्यत्वम् । [लक्षणाक्यप्रयोक्तारि

अप्रियवद् लि० विरोधे न० त० । कटुवाक्यवादिनि उद्भे-अप्रियवादिन् लि० अप्रिय वदति वद-ञ्चिनि इत० स्त्रियां ङीप् । कटुवाक्यवादिनि उद्भेजकवाक्यकथने “माता

वस्य गृहे नास्ति भाव्यां चाप्रिववादिनीति” भाष्यकः । अप्रीति स्त्री अभावे न० त० । १ स्त्रीभाभावे, २ दुःखे, “प्रोत्प्रोतिविषादाः प्रभायप्रवृत्तिनिवमार्थाः” इति सां० का० । “प्रोतिः सुखं प्रोत्प्राप्तकः सत्त्वयुष”, अप्रीति-र्द्धमप्रोत्प्राप्तकोरजोगुष्” इति सां० त० कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्वा० ष० न० त० । तद्व्यासम्, अप्रेतराक्षसीयन्त्रे २५ ४ ४ ४ विचार । अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न० त० । स्त्री विरोधिनि द्वेभे । अप्रीड् लि० न प्रीड न० त० । १ प्रमद्वे २ अपटी च ।

अपू लि० आप-वा० व पु० तुलः । प्राप्ते “अनीनां चित्तं प्रतिबोभयन्ती गृह्यायन्नाम्यप्येपरेहि” ऋ० १०, १०३, १२, “हरिमाच तेऽङ्गेभ्योऽपामन्तरोदरात्” अथ० ६, ८, ६

अपु लि० अपः सतीति सन-ड । १ अपरां विवेकगुणीभूते रक्षे “दृष्टिष्याः सुतोवमसोनाम” य० १४, ४ । “असोनामापं सारभूतो रक्ष” इति वेददी० । आप इव निर्मलतया सत्यते संबध्यते सन-वा० ङ । २ रूपे निरु० ।

अपुर पति पु० ईत० । १ इन्द्रे अपुरापतिरप्यत् ।

अपुरम् स्त्री न० व० अद्भ्य सरन्ति उद्भञ्चन्ति स्य-असन् । सप्तत्रिंशद्भ्युतायां स्वर्गेश्यायाम् “असु निर्मथनादेव रवात्त-आहरस्त्रियः । उत्प्रेक्ष्यमत्तजन्त्रे । तस्मादपुरसो ऽभवन्” इत्युक्तेऽसां तथात्वम् । “एकापुर प्राथितयोर्विवाद” रघु “आराधितोऽज्ञा मत्तुरपुरोभिषक्ते प्रजा साः स-निनेयचिञ्जा” इति साध । तासां च नास्तीकर्म उक्तिः । तास्य प्रधानतया हादय वज्रिपुराणे दर्शिता “उर्वशी मेनका रम्भा मिथिलेशो ह्यरुन्मुषा विश्वाची च हताची च पञ्चचूडा तिष्ठोत्तमा भातवत्यवता रम्या हादशाहरव गुभा” इति गणभेदनामाध्याये । अल गुभा इति विशेषणान् अस्या अपि । तास्य “उर्वशी मेनका रम्भा हताची उल्लिङ्गास्तस्या सुक्नेषो मद्भुचोना च महारुन्नतीति च” इति सा० पु० “अदितिर्दिदित काला दनाडुः सिङ्गिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता अपिषा सुनिः । कद्रुच मत्तजम्भा । दक्षकन्याः सुबोद्भ्य” इति कश्यपपत्नीरभिषाय । “इत्येते देवगन्तव्याः प्राधेवाः परिकीर्त्तिताः” इति मन्वर्ववशमभिषाय च “इत् त्त्तुर्वा वंश विदितं उपरुच्छयम् प्रभाः सुत लक्ष्मणागरेव देवर्षित उग । असम्भवा मिथिलेशो विश्वसुप्रवा-तिष्ठो-त्तमा । अस्या रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्तोरमाः । शिमिनी च सुभाकृच सुरता सुरवा तन्मा । अग्निना चाग्निप्राकृच”

इत्युक्तम् मा० व्या० प० । एतासाञ्च चतुर्दशोत्पत्ति
 स्थानानि क दस्युर्थां वर्णितानि "यथा विभुघसङ्गम्यपरसो
 नाम कस्यकाः संनोति तासां चतुर्दश कुलाणि एकं भगवतः
 कमलयोनेर्भनसः सप्तपञ्चम्, अन्यद्देभ्यः सम्भूतम्, अन्य-
 दग्नेरङ्गुतम् अन्यत् भवनात् मरुतम्, अन्यदन्तताम्य-
 मानाद्व्यितम्, अन्यज्जलात्जातम्, अन्यदर्शकिरण्येभ्यो
 निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निव्यतितम्, अन्यद्भूमेर-
 ङ्गुतम्, अन्यत् सोदामनोभ्य प्रष्टम्, अन्यत्सृष्ट्या निर्भि-
 तम्, अपरं मकरकेतना सप्तपादितम्, अन्यत् दक्षस्य
 प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिटा
 च बभूवुः, ताभ्या गन्धर्वैः सह कुसुद्वयं जातम्
 यत्रभेतान्येकत्र चतुर्दश कुलाणि" एतन्मूलं तु विस्तरभया-
 न्नोक्तम् । २ दिग् ३ उपदिग् च तयोर्जलहेतुत्वात्तथा-
 त्वम् "सृष्टिकास्यत्वा च क्रतुसाक्षरसाविति" य०
 १५, १५, "सृष्टिकास्यत्वा क्रतुस्यत्वा चाक्षरसी दिग्-
 उपदिग्मे परिवारिके" इति वेददी० । "अक्षरसाविति
 दिग् च उपदिग् आह" इति साध्यात् । "भेनका
 वै अक्षराह्णोति" भाष्यप्रयोगात् अक्षरसाविति इति
 निर्देशाच्च नित्यवस्तुवचनान्तेश्चुत्सर्गः क्वचिदेकवचनान्ताऽपि

अक्षरस्योर्थं लि० ईत० । १ तीर्थभेदे ।

अक्षरा स्त्री अक्षं रूपमस्यसाः प्राग्यस्ये कुङ्गा० र । दिव्य-
 रूपवत्या स्वर्गस्यायाम् "उद्भिन्दती संजयन्तीमक्षराम्"
 अ० ४, २८, १ ।

अक्षरायमांगा स्त्री अक्षरस इमाक्षरति देहसौन्दर्यादिना
 अक्षरस+कण्-सङ्घोपः कर्त्तरि शानच् । अक्षरसुख्य
 सौन्दर्यवत्यां स्त्रियाम् ।

असुव लि० अक्षं जलरसं वाति हिमस्त्रि वा-क३त० । जलर-
 स्युभ्ये सङ्घे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम् । "ये असुव-
 मर्षवः चित्वाधससो रोरासन्नाम्" अ० १०, ६५, २ ।

असुव्य पु० असुमवः "अपोयोनियन्तासुवः" वासि०
 सप्तम्या अलुक्, यञ् । जलभवे ।

असुत् लि० असु अपसावने तेजवि सक्ति सपति सवक्ति
 ७त० । १ इमे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च ।
 "वीर्यां गिरोऽसुवाप्तो अर्देवर्षं नृन् बभूवुः इरिते-
 भिरसुभिः" अ० १, ४६, २, "जामेव पत्न्य उयती सुवासा
 उवा इमेव निरिषीते असुः" अ० १, १२४, ७ ।

असुति लि० अपोजलानि सगतिं ददाति सम-पिट् । जल-
 दातरि "आवाहं इष्टं इतनाहं तमिं त्रामांशमिति"

अ० १, ६१, २१, "असां जलानां दातारम्" मा० ।
 "भवस्य देवमादनो विवर्षणिरसाः" अ० ६, ८४ ।

असु लि० नासि सु रूपम् (निरक्तोक्तम्) यस्य । रूपरहिते
 "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा भासवः परि" अ० ७, ४, ६,
 अक्षव रूपरहिता." मा० । अमासस्ये न० व० ।
 अमासस्ये असुरे, "असु जितः" असु जिक्त्वे ष्यम् ।
 अप्सुचित् लि० असु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निव-
 रति-वि-क्तिप् अलुक्च० । अन्तरिक्षवाणि देवादौ
 "ये देवासो दिव्येकादयस्य पृथिव्यामेकादयस्य असु-
 धितो महिर्कादयस्य अ० १, १६, ११, य० १८, ६, च
 "तद्देहत्वात् तासुस्वप्नम् असु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निव-
 रन्तीति" मा० । [डीप् । जलधारे ।

असुसुचर लि० असु चरतीति चर-ट अलुक्चमा० स्त्रियां
 अप्सुज लि० असु जये तद्देवौ अन्तरिक्षे वा जावते जन-ड
 अलुक्च० । १ जलजाते २ अन्तरिक्षजाते "यदग्ने । दिविजा
 असुसुजाः" इति अ० ८, ४२, २८, "असुजा अन्तरिक्ष-
 जाता" इति मा० ।

असुसुजा पु० असु-जायते जन+पिट् अलुक्च० । अक्ष-
 "असृतानाम्यतो यज्ञोर्देभ्योऽणुञ्च गर्भतः । बान्धो-
 हयानासत्पत्तिं सप्तधा परिकीर्षिता" इत्युक्तेष्वस्य नाभ-
 जातत्वात्तथात्वम् "संगितो असुसुजा ब्रह्मा सोम
 पुरोगवः" य० २२, १४, "असुजा अक्ष" इति वेददी० ।
 २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् "असुयो-
 निर्वा अश्वोऽसुजा वेतस" इति शत० मा० । २ जलजात-
 मात्वे लि० ।

असुसुजित् लि० असुन् असुरान् जयति जि-क्तिप्
 अलुक्चमा० । अन्तरिक्षस्यासुरजेतरि "सुवारः युत्रपक्षम
 समसुजितः" अ० ८, १२, २, "असुजितः अन्तरिक्षवर्ष-
 मानानामसुराणां जेतारः" मा० ।

असुसुमत् लि० असु आपः जलानि इत्यस्य "अपोयोजि-
 वन्तासुवः" वासि० सप्तम्या सतुप् असुसुव० च ।
 १ जलसंश्लेषे आपारब्धत्वात् । "असुसुवन्तापारब्धनाभा-
 विति" सि० कौ० । २ यद्येदं जलस्यपरि च "न हासु
 गौतमसुमान् भवति, जा० उप० । मरुस्यलोपवर्ष यद्येधो-
 दवधान् भवतीति" आनन्दगिरिः ।

असुसुयोग पु० ७त० अलुक्चमा० । कटेणु पोने । "असुसुवे
 'योगावासुयोगैर्गैरुमलुभि'" अ० १, ४, ६ ।

असुसुयोनि लि० असु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्चमा० ।

अवसने २ अत्रे उ० "असु योनिर्वाञ्छा" इति शत०
त्रा० । अवसनेन असु जायन्ते उक्तम् ।

अप्सुषट् लि० असु जले कारणेन घीदति घट्-क्षिप्
वेदे वत्वम् । जलस्ये अन्तो "चन्द्रमणि चन्द्ररथ हरिप्रतं
बैश्वानरमसुपदम्" अ० ६, २, ५ ।

अप्सुषोम उ० असु अङ्गि सोम इव पवित्रत्वात् "सुपा सु"
या० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे वत्वम् । जलपूर्णे चमस-
भेदे "असुषोमागम चमसात्वात्वात्वे अङ्गिः पूर्णा"
इति ता०त्रा० द्राह्यायण्युक्तम् । "पूर्णपात्रान् सम-
वृण्वन्ति यानेकेऽसुषोमा इत्याचक्षते" शत० त्रा० ।

अप्सुसंज्ञित उ० अङ्गिः संज्ञित वि०व्य० अलुक्समा०
जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे "विष्णो क्रमेऽसि
सपत्नमसुसंज्ञितो वच्यतेजाः" अथ० १०, ५, २३, १ ।

अफलि लि० नास्ति फलं उग्रप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य ।
इत्यथे फलकावे फलान्यथे (राहुदण्डे) २ धर्मकार्येषुष्ठादि-
न्यथे इतिवत्त्वे च । "यथा बीजोऽफलः स्त्रीषु यथा
गीर्णवि चाफला । यथा चासोऽफल दानं तथा विप्रोऽश्व-
भोऽफल इति" मनुः । अफला दानमाह सप्तः "धूर्त्वे वन्दिनि
मन्त्रे च कुर्वेथे क्षितये मठे चाटचारणदासेषु दत्त भवति
निष्फलमिति" हारीतः । "अथासद्द्रव्यदानमस्त्वर्थं दत्त्वा
परितप्यते तर्ह्यदानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति यज्ञ
तन्मात्रं परिक्रिष्टं यज्ञ सोपध ददाति अन्यत्रावितमस्य
ब्रह्मापात्राय ददाति अविष्टदानं क्षवति यज्ञ दत्त्वा
प्रकीर्त्तये अयदानं यज्ञान्त्रयया ददाति क्रोधाद्वाक्षसं
मन्त्राक्रुष्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं
यज्ञान्त्रातं ददाति वायुजानीते सुमुखीस्तामसं यज्ञाप्रकृतो
ददाति" । "एतैर्दानोपसर्गैरुपकृष्टं दानमप्रयत्नमस्त्वर्ग-
भवयस्यमभुवफल भवत्यस्यफलं वारु० (फाट) । ४ भावुकृष्टे
उ० तस्य फलान्यत्वात्तयात्वम् । नास्ति फलमिव दृष्यावस्य ।
५ इत्ये । च हि गौतमयापात् दृष्यन्त्योमेपदृष्यसावीरु
अपोक्षं रामायणे "निम्बं उग्रफलोमेतैः पादपैरुपयोभिते । स
वेह तय आतिवदृष्ट्यासहितो हनिः । सत्सरसहस्राणि
बहुनि द्युनस्यन् ॥ तस्यान्तरं विदित्वाय कामार्थीस्त्रिदि-
वेन्नरः । हनिवेशधरो भूत्वा सोऽहस्यामिदमन्वीरु ॥
अतःकावः प्रतीक्षोऽपि न प्रतोषे सुमध्यमे । संगमं योम-
निच्छानि दृष्टुमोचि । सह त्वया । हनिवेशधर यत्नं सा
ज्ञात्वापि परंतप । मतिं चकार इमेधा देवराजकृष्ट-
सात्" इत्युपक्रम ॥ "जोऽपि इदं देवेन्द्र हनिवेशधर

हनिः ॥ दुर्धनं वृक्षसंपन्नो रोषाद्भवन्नवीरु । मम
रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्धने । ॥ अमर्तव्यमिद
यथासत्तयात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवसत्तस्य सरोमेव
महात्मना ॥ येतदुर्धम्यौ भूमौ सहस्राक्षस्य रावव ।
व्यधित स तदा चासीदुतौजा विफलीकृत ॥ भर्षित-
क्षमसोप्येव कस्यस्य चापि सोऽविगत" इत्युक्ता । "गौतम
क्रोभयत्वात् सुरकार्यं विकर्षुषा ॥ अफलोऽह कृतस्तेन
क्रोधात् सा च निराकृता । यापदोषेच तेनास
तपोविन्न कृतो मया ॥ तन्नां सुरगणाः सर्वे बर्षिषाः
सचारणाः । सुरकार्यार्थमफल सफलं कर्तुमर्हन् ॥ यतस्त
तोर्धेचः शुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । जपु पित्रमवान्
वामपमिदं तत्त समागतान् ॥ एव मेवः सहस्राः यज्ञा-
द्वमपीकृतः । अस्यसौ इत्यौ चिन्त्वा महेन्द्राव प्रवृत्त
अफलस्तु कृतो मेवः परां दृष्टिपृष्यति । भवताहपवोतेन
तस्यास्य सुमहत् फलम् ॥ तन्नाम्बेवस्य इत्यौ चिन्त्वेनौ
दाहमर्हते । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाव पितामहाः ॥
श्रुत्वाचाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्तम मेव-
इत्यथाविन्द्रायोपददुक्तदा । तत प्रभृति कावुत्स्य । वितरः
फल्यभोजिन । अफलं मुहुते मेव सफलं न मुहुते ॥
इन्द्रस्य मेपदृष्यस्तत प्रभृति रावव । गौतमस्य प्रभावेन
मनुवाचिततेजस "रामा० ॥ ईमेपे च तस्य इत्यथेन
यक्रुष्टपयकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्या जाति-
त्येऽपि "फलाञ्ज" इति पा० ग० अजादित्वात् दाप् ।
७ दतःकामार्थांस्व दमस्यालक्याञ्च स्त्री तयोः क्रुष्टान्त्व-
त्वात्तयात्वम् । फल प्रयोजनम् एतच्छब्दे लि० । "अन्वया
ते वर्त्तमानस्याधर्मोभवतत्यफला च विद्या" उक्त० ।
"यथा मण्ड इत्यादि" मनु ।

अफलाकाङ्क्षिन् लि० न फल कर्मफलमाकाङ्क्षते आनकाङ्क्ष-
यिनि ईत० न०त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षान्त्ये
"अफलाकाङ्क्षिमिर्यस क्रियते ब्रह्मवादिभिः" नीता ।
अफलित लि० फल जातमस्य तारका० इत्यच् न०त० ।
फलितमिदं नव्ये अफले इत्ये ।
अफलाङ्गु लि० विरोधे न०त० । फल्युभिन्ने घारे ।
अफुल्ल लि० न०त० । फुल्लभिन्ने सुजुचिते ।
अफिन लि० नास्ति फेन यस्य । १ फेनान्त्ये इगधादी । निन्विर्
फेनं निर्यासोऽस्य (आफिच्) स्वाते अङ्गिमेने तस्य
निर्यासस्य मल्लक्षणेन प्राथम्यायनात् निन्दितफेनत्वम् ।
अव यन्ते इदिस आदि० आत्म० सक० चिद् । प्रवृत्ते

आम्बिष्ट अम्वा अम्वाक्षा अम्बिका अम्बरम् अम्बु' ।

अवद्धृ लि० बन्ध-क्त न० त० । १ अस्मिन्ने २ अन्वयबोधयोः ग्यता-
श्रुत्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा "यावज्जीवमहं मौनी
ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्धासीदपुत्रश्च
पितामहः" इत्यादि वाक्यम् । २ वक्ष्यमिच्छे हक्ते च ।

अवद्धृमुख लि० न वक्ष्येच्छवादिदतया अप्रतिबद्ध सख-
मासक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि
"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति"
मत्तुनाऽप्रियवचनकयनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-
वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अवध पु० न बधस्ताडन देहे आघातः प्राणवियोजनं वा
अभावे न० त० । ताडनाभावे । "शियथिष्टिरवधेनाशक्नौ
वेणुदलेनेति" मित्ता० कृति । १ प्राणवियोजनाभावे च ।

अवधा स्त्री न बध्यतेऽस्यते ख्येन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि
क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्ये भूमिखण्डे । न, बाध्यते आयाध्यते
वा, अवाधा आयाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च "त्रिभुजे भुजयो-
र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा कृतो लक्षणा । द्विःस्था भूरुनयुता
दक्षिताऽबाधे तयो स्थातामिति" लीला० । "दशसप्तदशप्रभौ
भुजौ त्रिभुजे यत्र नवमसा मही । अवधे यद् अन्वक्त
तथा गणित गाणितिकाशु तत्र मे" इति लीला०
अयधोऽेयक ।

अवध्य लि० बधमर्हति यत् न० त० । १ बधानर्हे प्राणवियोग
फलकध्यापारो हिसाल वध । "अवध्याञ्च स्त्रियं प्राङ्-
स्तियं ग्योनिगतामपि" कृतिः । २ वधदण्डानर्हे ब्राह्मणे
च "बधः सर्वस्वहरणं पुराङ्घ्रिर्वासनाङ्कने । तदङ्कच्छेद
इत्युक्तौ दण्ड उक्तमसाहसः । अवधेपेण सर्वेषामेप-
दण्डविधि कृत । यथाहते ब्राह्मणस्य न वध ब्राह्मणो-
र्हति" मित्ता० कृतिः । "उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ
पादौ च यञ्चमौ । चलुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च
दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्थायन्भुवोऽमवीत् त्रिषु वर्षेषु
यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोऽमजेदिति" मत्तु० बन्ध-बा०
क्यप् । २ अययोग्यवाक्ये षे० से० च ।

अवन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय-
मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कम् । १ आधिन्यन्धे ऋणादाने ।
"अशीतिभागोदृष्टिं स्यान्नासिमाधि सन्धके । वर्ष्-
क्रमाच्छत द्वित्रिचतःपञ्चकमन्यथा" या० "अन्यथा मन्धक-
रहिते" मिवा० "दद्युर्वा स्रक्ततां उद्धिं सर्वं सर्वांश्च
जातिषु" या० व्याख्यायान् "ब्राह्मणादयोवर्षां अवन्धके

स बन्धके वा स्रक्ततां उद्धिं सर्वांश्च जातिषु दद्यु" विद्या० ।
अस्य पा० उपकादिगणपाठात् "उपकादिभ्योऽप्यतरस्यामइत्ये
च" पा० ऋत्वेण गोलप्रत्ययस्य मञ्जुत्वे लुग्विधानात् कश्चि-
चित् २ गोलप्रवर्त्तके ऋपावपि अस्य ऋदिः ।

अवन्धुर लि० न० त० । १ उद्धतामृतमिच्छे २ योभनभिधे
२ विधुरवन्धुरवन्धुरमैक्षतेति" माघः ।

अवन्ध्य लि० बन्धय अफल । १ सफले, "अबन्ध्यं दिवर्षं कुर्यात्
दानाध्ययनकर्म्मभिः" कृतिः । २ अफलभिधे फलकावे फल-
युक्ते ह्ये उ० ।

अवल न० न बलं सामर्थ्यं सत्कर्षोवाऽभावे न० त० । १ बलाभावे
"प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्" कृति ।
"गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्धबलाबलम्" मत्तु ।
बलसत्कर्षमवलमहत्कर्षम्" इति कुल्लू० । नास्ति बलं
यस्य । २ बलहीने दुर्बले लि० "पञ्चवर्गोऽधेनो नो न हर्ष-
स्थानसाम्प्रितः अवलोऽय लनदर्शोति पी० ता० । अवल-
सङ्कलायिनो क्सात्तज्जनोऽद्रुमपीडितः खगान्" मेघ० ।
३ नाय्यां स्त्री "भुजलता जलतामबलाजनः" रघु० । "हृदये
वहसि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अवला त्वं
यदि मन्थे के बलवन्तो न जानीम" इत्युद्धृष्टः । ५ ब० ।
४ वरुणह्ये उ० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य ह्योभावे ।

अवलमिन् पु० बलस्य भावः क्सात्तच् विरोधे न० त० ।

अवाध पु० अभावे न० त० । १ आभाभावे २ प्रतिबन्धाभावे ।
नास्ति बाधो यस्य । २ बाधशून्ये लि० । बाधश्च असत्त्वं
स चाहमापकहेतौ दोषभेद वङ्गभाववद्दुष्टत्वं हि बाध
दोष यत्सत्त्वेऽस्तुमितिः प्रतिबन्धः तस्य हेतुद्रूपकत्वमिति
नैया० । नास्ति बाधा पीडायस्य । ४ पीडान्शून्ये लि० ।
अवाधक लि० न० त० । १ बाधकभिधे अह्युण्ये । नास्ति ।
बाधो यस्य वा कम् । २ बाधशून्ये लि० ।

अवाधित लि० न बाधित । बाधितभिधे अयार्थे "अवा-
धिताऽह्यीतमिययत् प्रमात्यमिति" छद्मा० । तद्वति
तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तद्व तदभाववति तत्प्रकारक-
ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-
शून्यत्वेन ज्ञानस्य यथावार्थं तावद्यज्ञानविषयत्वात् विष-
यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अवाध्य लि० न बाध्यते अपोद्यते बाध-यत् न० त० ।
अवाल लि० न० त० । १ बालभिधे पूर्वैर्बन्धादी२तरूपे च ।
अविन्धन उ० व्याप एव इत्यनरुहीपनसाधनस्य । बाङ्-
वास्तौ "अविन्धनं बङ्गमसी जिमर्त्ति" इङ्गः ।

अबुधु लि० बुध-कर्केरि कर्मणि वा ल०त०। । बोधामानये
२ बोधामानये च । [सचितं २ तथाज्ञानामाने ।

अबुधुि स्त्री अमाने न०त०। । ज्ञानामाने यस्य यद्रूपेण ज्ञान-
अबुधुिपूर्वक लि० अबुद्धिः पूर्वा यस्य । ययार्थबुद्धिपूर्वक-
मिधे । 'अबुद्धिपूर्वक इगने प्रतार्द्धसपकस्येयम्' सति यदि
गां गवयबुद्ध्या हनि, गवयं वा गोभ्रान्त्या हनि, सर्वया-
ऽबुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थज्ञानाराधादिना इगनेऽपि
तथात्वम् । इयं गीरिमां इन्मीत्युदेयेनैव इगने बुद्धि-
पूर्वकत्वम् । [२ अत्यज्ञाने च ।

अबुधु उ० विरोधे अप्राप्तये वा ल०त०। । बुधमिधे मूर्खे
अबु(बो)धु लि० बुध मा० वेदे क्यप् लोके ष गत्यत् ।
शातमयक्येऽर्थे 'अबुध्यमबुध्यमान सुप्रभाषमिन्द्रम्' अ०
४, १८, १, 'अबुध्यं दुर्विचयेमिति' भा० ।

अबुधु न० नास्ति बुधं मूलमस्य । । मूलशून्ये अन्तरिधे
'अबुधे राजा वरुणो वलस्योर्ध्वम्' अ० १, २४, ७, 'अबुधे
मूलशून्ये अन्तरिधे' भा० । २ मूलशून्यमाने करकादी लि०।
अबोधु उ० अमाने न०त० । । बोधामाने अज्ञाने 'निसर्ग-
उर्ध्वोपमबोधविल्लासः' किरा०। न०ब०। २ बोधरहिते लि०।
अबोधुगम्य लि० बोधेन गम्य विपयीकार्यं न०त० ।
ज्ञानेनाविबधीकार्यं शातमयक्ये ।

अब्ज न० असु जायते जम-उ ७त०। । पद्मे, २ यक्षे उ न० ।
२ निचुल्लहणे तस्य अक्षप्रायभवत्वात् तथात्वम् । चन्द्रे
५ धन्वन्तरी च उ० तयोः संमुद्रजातत्वात् तथात्वम् 'प्रस-
न्नात्मा ससृपन्नः सोमः शीतांशुश्चण्डल' इति 'धन्वन्ति-
स्ततोदेव ! वपुष्माहृदतिष्ठत' इति च भा० अ० ५० ।
चन्द्रनामकत्वात् इकपूर्वे उ०। 'अर्धुदमजं खर्वनिखर्वमहा-
पद्मं यद्भवत्त आदिति' लोकावत्युक्तं दयार्धुदसंज्ञायां ७ मत-
कोटिसंज्ञायां ऽतसृसंज्ञेये च न० । ६ जलजातमाने लि०
'स्वस्रजः पक्षिषोऽज्ञाव' इति 'अजेषु चैव रत्नेषु
चर्मेभ्यश्जमयेषु च' इति रामा०।

अब्जकारिका स्त्री अजस्र कारिका कर्त्तारभवेत् इत्युक्त्वा
इत्यम् । पद्ममध्यस्थवर्षिकारयोः पद्मावयवभेदे पद्मकारिका-
दयोऽप्यत्र ।

अब्जज उ० अजात् विष्णोर्नामिकमत्वात् जायते जम-उ ।
चतुर्मुखे त्र्यम्बि तस्य विष्णुनामिकमजजातत्वात्तत्वात्
'पद्मां कूर्मानि प्रलवान् लोकाश्चर्षमम्रवः ५ त्र्यम्बो अना-
वर्द्धितं बहुभ्यन्त्रिज्जन्ति' । इत्युपक्रम्य 'तत्रास्त्रिकोपा-
लोके इविभी इदिरिभुवः । अणुं क्तेभ्युं निमित्तं सोदते

वैश पावकिः पद्मं नाभ्युन्नव चैवं सप्तपादितर्कतः ।
सहस्रपर्यं विरजो भास्करामं इदिरस्रजम् । अत्र बोध-
विदां श्रेष्ठ सर्वभूतमनोमयम् । सटारं सर्वमूलां त्र्यम्बं
सर्वतोऽस्रजम् । तस्मिन् इदिरस्रजे पद्मे बहुव्रीजनविकृते ।
इति सप्तपादितवानित्वाकार्थः अततिदूरे च 'बलं
उभूकरमध्यस्य' वितोऽपीवचतुर्मुख' । आनां न गचने-
गोहादास्ये त्वं विगतज्वरः । एहप्राववोर्बहुपुत्रं प्रवक्त-
कमलोद्भव । इति तेन तस्य विष्णुनामिकमजस्र तं
तदुभूत्पक्ष इरि०पी०प०। 'क्षरायी सांभगे बीभे (मुभे)
खनस्ये वा भृगोः हते । जीने वाऽजजवोमोऽजं बाटः
यत्तु विनायकदिति' श्लोतिभोक्ते २ बालावोगभेदे च ।

अब्जधान्धव उ० अज्ञानां बान्धव इव प्रकाशकत्वात् ।
कमलप्रकाशके सूर्ये तस्योदये हि कमलं विकसते इति
कविस्मदायप्रसिद्धि । एवं कमलबान्धवोऽप्यत्र ।

अब्जभोग उ० अजस्र यद्भवत्त भोगः अथययव भोगोवक्त ।
यद्भवत्तवत्तस्यावयवे वराटके । मुञ्चते मुज-कर्षि
यत्त भोगः भोज्यम् । अजस्र भोज्याये पद्मजन्ते सावृते
तस्य लोकेर्मुञ्चमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगोऽप्यत्र ।
अब्जयोनि उ० अजं विष्णुनामिकमजं बोधित्वात्तत्वात्
यस्य । चतुर्मुखे त्र्यम्बि । विरारोऽजजयन्दे इत्यम् ।

अब्जवाहन उ० अजस्र चन्द्रस्य वाहनं चारत्तं येन 'अजं'
यद्भवत्त इव युञ्जं वाहनं इव रूप यस्य वा । । चन्द्रलोको
यिने । अजं कमल वाहनमिवाभारो वस्ता' । २ पद्मा-
धमस्यायां लक्ष्म्याम् 'पद्मासनस्तां ध्यायेत्त त्रिय तं लोका
भातरमिति' तद्वाग्ने उक्ते तस्या अजवाहनत्वम् कमलादि
वाहनत्वात् । [उ० ६०। तस्य जन्मावधिप्राप्तयेन तथात्वम् ।

अब्जस् न० आस्यते जन्मतः आप-असृन् लुट्-सृष्व । क्ते
अब्जस्थित उ० । अजे विष्णुनामिकमजे स्थितः स्ना-व ।
चतुर्मुखे त्र्यम्बि 'स नामिकमजे विष्णोः स्थितो त्र्यम्बो
प्रजापतिः देवो अविबमजजयन्दे इत्यम् ।

अब्जहस्त उ० अजं पद्म इत्ये यस्य । सूर्ये 'पद्मावनं
पद्महस्तम्' इति तद्वाग्नोक्तेऽप्यत्र ।

अब्जलि स्त्री अज्जात् विष्णोर्नामिकमत्वात् जायते जम-उ ।
'असामुक्त्वेरिह लोकी' अ० ७, १४, १६, 'अजानजजात-
महिम्' भा० ।

अब्जिनी स्त्री अजानां समूह अजं+नि-लोप् । पद्मसमूहे ।
अजानां देवः पुष्करा० इति । २ पद्मस्रजत्वात् च ।
अब्जिनीपति उ अजिन्याः सङ्घस्युक्तं इति उक्तेऽप्यत्र ।

अब्दपु ० अब्दं पाति पा-क । १ वर्षाधिमे तदानयनप्रकारस्य
 वि० वि० दक्षितः यथा "अधोऽधिक्षिधा कल्पयाताब्दश्चात्
 कराभ्यां, कतैः, पावकैः, संयुष्याञ्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं
 स्याद्दिनाद्यं तदन्त्याशितं भास्वरादब्दपः स्यात्"
 अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविपथे सावनाद्याः प्राक्
 प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । १० । २२ । १० एतदष्टभिः
 सवर्षितं कार्यम् । ततोऽनुपात । यद्यद्यभिर्षरेताव-
 हिनाद्यं तदा कल्पगतैः क्षिप्रिति । फलं दिनाद्यम् ।
 तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताद्ध्युतं सदब्दपतिः
 स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चपञ्चधिकमतस्ये
 भ्रमभिर्भक्तो एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणान्दस्यथा तस्मिन्
 टिगाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततटेऽर्कोद्योऽम्पति ।
 यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।
 वाजिज्ञोक्तौ २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारस्य जन्मलग्न-
 पतिर्षरेलगाधिपतिमुन्महाधिपतिरिति राधिपतीनां दिवा-
 स्रय्याक्रान्तराधिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराधिपतेषां पञ्चा-
 धिकारिणां मध्ये द्वादशवर्षीवलेन पञ्चवर्षीवलेन वेपेठः
 लम्बद्वयीं वर्षाधिपति । मलसास्ये द्वादशतिरेकात्, तत्रापि
 सास्ये द्वादशमासे च सप्तद्वेदरः वर्षाधिपः । "अब्दपत्रस्य
 विचारणेयम्" गो० ता० । अब्दपत्यादयोऽप्यत ।

अब्दसार पु० अब्दस्य सप्तधायाः सारं भूत्तभिर्यास । कर्पूरे तस्य
 सप्तमृषारजालान्तरास्यम् प्रसारमेघसारादयोऽप्यत ।

अब्दवाहन पु० अब्दोमेघोवाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् वि० अपां दानमब्दि दा० वा० भावे किं ईत०
 ततः अल्पयै मस्य । जलदानवति "अब्दिमातृदधिमान्"
 अ० ५, ३२, १४, "अपांदानवान् मेघ" इति भा० ।

अब्दुर्गं अङ्गिरेदितं दुर्गं या० त० । सर्वतोमेदितेनोदके-
 नोपलक्षितं दुर्गं (गङ्गा) "घनदुर्गं मञ्जोदुर्गमब्दुर्गं वार्षमेघ
 च । कर्दुर्गं गिरिदुर्गं वा समान्त्रिय वसेत् पुरम्" मत् ।

अब्देवत वि० आपोदेवतास्यस्य । जलदेवताके मन्त्रभेदे
 "उदिभृषा वा वषेण वषेणाब्देवतेन च" मत्तः "स्नातमब्दे-
 वतेर्षमैर्मांजं प्रायश्चयम्" इति वा० । च च मन्त्रः
 "आपोहि वा मयोभुव" इत्यादिस्तुतस्तुतः । य०
 ११, ५०, ५१, ५२ । २ जलदेवताके पूर्वोपादानकाले च ।

अब्धि पु० आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा-स्याधारे किं चय० स० ।
 १ सरोवरे २ सप्तद्वे च स च जम्बूद्वीपपूर्वापरारविर्क्षिता
 भेदेन चतुर्विधः यथोक्तं भागवते "तत्र चतुर्धा यिमच्छमाना
 चतुर्भिर्नामिष्वर्हादियमभियन्दन्ती मदनदीपतिनेवाभि-

निविशति, शीताक्षकनन्दावकुरुर्भेद्रेति । शीता ट मङ्गव-
 नात् जेयराचवादिशब्देभ्योऽधोऽध प्रसवन्ती वज्र-
 सादनमूर्द्धस्य पतित्वाकरेण भङ्गाद्यं नभं प्राच्यां दिशि चार
 सप्तद्विभिमिवयति । एवं काश्यपश्चिचराधिपतन्ती इव
 उपरतवेगा केस्रमाक्षमिववत्सु प्रतीच्यां दिशि चरित्पतिं
 प्रविशति । भङ्गा शीतरतोमेरुयिचरतो निपतिता निरि
 गिलरात्रिरिगिचरमतिहाय इन्द्रवतः इन्द्रादवसेत्समाना
 उत्तरांस्तु कुक्षनमित उद्रेच्यां दिशि खण्णार्थं प्रविशति ।
 तथैवाक्षकनन्दा दक्षिणेन मङ्गसदनाङ्गनि निरिङ्गुडानि
 अतिक्रम्य जेमकूटं हिमकूटान्वतितरमचरं ईशाकुन्ती नरद-
 मभिर्षवे दक्षिणस्यां दिशि खण्णक्षमिमिमिप्रविशति" इति
 एव तत्संख्यातस्य सस्याचतः संख्यावेचनताऽस्य । "सप्त
 पञ्चदशवर्षात्सप्तमद्विपदुर्गमित्ता ई ४२२ ई २५५ इरो-
 र्भैता" "साष्टान्द्वी (४८०) ऽष्टाक्षगजेवुदिमिप्रविशाम्बवा
 ४८८ १०५८५८, इति च वि० वि० । सप्तद्वीपान्तरात्सप्त
 खण्णादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं वि० वि० "पूर्वे
 चारिन्वो रुदकस्यं जम्बूद्वीपं प्राञ्जराचार्षवन्ती ।
 अर्धेऽन्वस्मिन् द्वीपपट्कस्य वास्ये चारुवीरादन्वुशीर्षी
 निभेयः । खण्णजलधिदादौ दुग्धचिन्नुच तकादखण
 न्तरादिज्ञा श्रोत्रयकाङ्गभूत् । मङ्गितचरचयम् पञ्चजला
 दिदेवैरसति सकलवाधो वासुदेवस यत् । द्रवो धल्ले
 क्षुरस्य तस्मान्मदास्य च सादुजलस्य चान्त । साद्रु
 द्वाकान्तर्बडमान्तोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटाणि" ।
 तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तराक्षयितिसूक्ष्मम् अम्बदीपाब्दे इत्यम्
 तेन तत्संख्यातस्य सप्तसंख्येकः खण्णस्य क्षयित् प्रवृत्तिः
 अतएव सप्तद्वीमेत्यर्थे अब्दिद्वीमेति प्रयुक्तम् । "वदरः
 सप्त वाम्बुधीन्" वाग्भटाखड्कार ।

अब्धिकफ पु० अब्धेः सप्तद्वस्य कफ इव । सप्तद्वेभे ।

अब्धिज ०० अब्धौ जायते जन-उ ७त० । १ चन्द्रे २ मङ्गे
 ३ सप्तद्वजातमाने ति० ४ चन्द्रार्द्रं क्षी । ५ अश्विनीपुष्या
 रवोः वि० व० । एतेषाञ्च सप्तद्वजातलासुपातम् ।

अब्धिद्वीपा स्त्री अब्धिसंख्याता खण्णादिचतुस्रस्यता द्वीपा
 कस्याः । जम्बूप्रभृतिचतुस्रद्वीपानाम् पृथिव्याम् । "नार्थ
 ततः यादुमन्मलकोर्धं क्रौञ्चं च मोमेदकपुष्करे च । श्वो-
 र्द्वयोरन्तरमेकमेकं सप्तद्वयोर्द्वीपसदाङ्गरत्न" वि० वि० ।

अब्धिजगरी स्त्री अब्धौ तत्समीपे जगरी । द्वारवाक्यं तस्याः
 सप्तद्विचक्रत्वात् सप्तद्वीपस्यैव रचितमाद्यं तत्रोक्तम्
 यथा "इव द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्जिता नवा प्रविशति

पुत्री रत्ना यद्गच्छेनामरावती" लुपकस्य "यदीच्छेत् सागरः
 विचिद्रुत्सदुमिह तोयराट् । ततः स्नायतलक्षण्या पुत्री
 सात् पुत्रोत्तम । एतच्छ्रुत्वात् । जण्युः प्रागेव कतनिचयः ।
 सागरं हरितां नायसुवाच वदतांवरः । ससृष्ट । दृष्ट च
 हे च योजनानि असाशये । प्रतिवृत्तियतामःत्ता यद्यपि
 भवि मान्यता । अथकाये त्वया दत्ते पुत्रीयं भामकं
 वक्षम् । पर्याप्तविषय'रामा समर्थ' विपश्चित्ति ततः
 कण्यस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपति । स माहतेन योगेन
 उवाचसर्कं जलाययम्" । इति हरिवचः ।

अश्विनवनीतक पु० अश्वमेवतीतमिव कायति प्रकाशते कै-क ।
 चन्द्रे-ग०र० तस्य क्षीरसारहस्यत्वात् तथात्वम् ।

अश्विमेव पु० ईत० । ससृष्टमेने ।

अश्विमण्डूक्षी स्त्री अश्विं मण्डयति मण्ड-ऊक गौरा०
 ङोम् ईत० । सक्तासाधने युक्तौ ।

अश्विशय पु० अश्वौ गते शो-अव् ७त० । ससृष्टस्यवटपत्रयस्या-
 वाम् अश्वौ वा यथायां मायिनि विन्धौ । ससृष्टमलय-
 सपकस्य "ततस्तं माहृतं चौरं सयश्मूर्तजाधिप ।
 आदिःपद्माशयोदेवः पीला सपिति भारत । तस्मिन्नेवायंने
 बोदे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पद्मामि तस्मिन्
 कश्चिदसृष्टये । न्यमोर्षं सुमहान्त वै विषासं प्रथिवीपते ।
 याथायां तस्य हस्यस्य विस्तीर्खायां नराधिप । पर्यङ्के
 प्रथिवीपास । विजय सुमहान्तम् । कथं त्वयं शिशुः गेते
 ङोके नायसुपागते भा०व० भाक०प० । ८८२ देवी-
 माहात्म्ये च "एकार्ष्येनेऽश्विशयने योगनिद्रासुपागत" इत्य-
 श्विशयनससृष्टम् ।

अश्वरिभि पु० अश्वौ स्थितोऽग्निः । वहुवान्ने तत्कथा श्वीर्व-
 यन्दे हस्या । अश्विदहनादयोऽप्यल ।

अश्वभय पु० अपो भययति मल्ल-अण् उप०व० । । सर्पभेदे
 २ ऊलमात्राकारे ति० । "अश्वभयो वायुभयश्च उपवास
 परकत" इति उवा० ।

अश्वभ्रं न० अपोविमर्त्सि च अश्व-गतौ अच् वा वा हित्यम् ।
 । भेदे "अ(श्व)भ्रंवापि विस्वाधसुमाङ्गुकेति" वाच्यः ।
 २ भेदनामायां सहायासु, (आम) ३ धातुभेदे च । भेद-
 तस्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ४ भेदाधारे आकाये न० ।

अश्वभ्रं(भ्रं)लिङ् पु० अश्वं(श्वं) वेदि स्मृत्यति लिङ्-अण्य
 सन् च । उच्चयिष्यते "अश्वं लिङ्गायं रविमार्गमङ्गुमिति"
 मङ्गिः । "अश्वं लिङ्गानि लिङ्गिणे नवपञ्चदानीति भाष्य" ।

अश्वभ्रं(भ्रं)क इ० अश्वं(श्वं)मिव कश्चित् राजते कै-क ।

(आम) धातुभेदे । भेदतस्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।
 अश्वभ्रं(भ्रं)ङ्गुप ति० अ(श्वं)भ्रं भेदं कश्चित् शोचति
 कश्च-अण् सन् च । । वायी । २ आसुते ति० ।

अश्वभ्रं(भ्रं)पुण्य न० अश्वभ्रं(भ्रं)स्य पुण्यमिव शुभत्वात् आर्ष-
 त्वाच्च । । जणे । अश्वभ्रं(भ्रं)मिव पुण्यमस्य न० । २ नेतव-
 हते पु० । [रिरावते गजे तस्य भेदनायत्वात्तथात्वम् ।

अश्वभ्रं(भ्रं)मातङ्ग पु० अश्वभ्रा(भ्रा)धिपः मातङ्गः या०त० ।
 अश्वभ्रं(भ्रं)सु स्त्री अश्वभ्रे(भ्रे) अश्वभ्रा(भ्रा)धिपे रिरावते माति
 मा-हु । रिरावतस्य योषिति पूर्वमदिमवक्षिभ्याम् ।

अश्वभ्रं(भ्रं)सुवल्गभ पु० अश्वभ्रं(भ्रं)मोः वल्गमः इत० । रिरावते
 गजे । अश्वभ्रं(भ्रं)-सुपत्यादयोऽप्यल ।

अश्वभ्रं(भ्रं)रोहम् पु० अश्वभ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति इह-
 अश्वम् । वैदूर्यमणौ तस्य हि भेषयन्दाडङ्ग इति प्रसिद्धम्
 "विदूरभूमिर्भवनेषयन्दाडङ्गिचया रत्न यलकयेव" कु०वर्षितम्
 अश्वभ्रौ(भ्रौ)त्य न० अ(श्व)भ्रात् तद्विषयं पाडङ्गिति उद्गु-
 स्था-क । । वच् २ विद्युदग्नी पु० अ(श्व)भ्रमादयो-
 ऽप्यल । [नौकामलापकर्षणे काठमये कुहाणे ।

अश्वभ्रिं(भ्रिं) स्त्री अश्व गतौ इन् वा हित्यम् । काठकुहाणे
 अश्विभ्रं(भ्रिं)य ति० अश्वभ्रे(भ्रे)भव य । भेवभने ।

अश्वभ्र्यर्षय न० विरोधे न०त० । १ अश्वभ्र्यर्षयविरोपिनि
 स्त्रीर्षभोगादौ अश्वभ्र्यर्षयं च स्त्रीकरण्यादि तत्र अश्वभ्र्यर्षयन्दे
 वक्ष्यते । न०व० । २ अश्वभ्र्यर्षयर्षयते ति० ।

अश्वभ्र्यण्य न० अश्वभ्र्यि अश्वभ्र्योपितकर्मणि अहिंसादौ वाचु
 यत् विरोधे न०त० । । अश्वभ्र्यण्यवायी २ हिंसादौ तथा-
 त्वेन मोदनविषये श्वचने च तथा हि "अयं च भय" इति
 कथने हि न हिंसते । हिंसा च अश्वभ्र्यण्यि न वाचुः
 इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण भाशुक्तावेव प्रयुज्यते
 "भो अश्वभ्र्यण्यमश्वभ्र्यण्यं वर्त्तते" नाटकम् । अश्विदन्त्यापि
 "अथैतं योगनन्दस्य व्याहिना क्रन्दितं उवाः । अश्वभ्र्यण्य-
 मन्तरक्रान्तजीवो योगस्थितोद्विज" इत्युक्त्यासाधारः ।

अश्वभ्र्यण्य पु० अश्वभ्र्यणे न०त० । । अश्वभ्र्यण्ये "अश्वभ्र-
 यण्येदान शिशुषं अश्वभ्र्यण्ये" इति उवा० । अश्वभ्र्यण्य
 षट् ऋतौ दर्शिताः । "अश्वभ्र्यण्यस्तु षट् प्रोक्ता अश्विणा
 वत्सवादिना । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः जययिक्करी
 तृतीयो बड्याव्य साङ्गुवर्षी चामयाजक । पञ्चमस्तु
 इतस्तेषां चामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु च पूर्वी
 षादिनां चैव पश्चिमात् । नोपाधीन द्विजः कन्यां च
 षणोऽश्वभ्र्यण्यः कृतः" आ०व०याता० एतन्मन्त्रेपि अश्व-

हावेदितव्याः । * ब्राह्मणवर्षे ऋतियादी भृद्देवपादी च "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अतमज्जा च युज्या यावदध्ययनं गुरोः" मनु । भेदे म०त० १ ब्राह्मणभिर्देवपादी च "भेदे ब्राह्मणोऽनुभृत्तुमर्हति धर्मिधमाहर उप त्या नेष्ये" इति षा०उ० ।

अभूक्तं न० न युजे जतम् । । कथमाय प्रतिरोधके घनिहीने अन्वूक्ते "अमूक्तमाह नहं उटम् इति श्रुति ।

अध्विक्तं त्रि० अर्पां चिद्रं बोधनसामर्थ्यं यत् । जनक्षपार्थं प्रकाशसामर्थ्यं यत् पठिते ११,५० ५१,५२ अर्पांश्चिद्रा इत्यादिके षडे षट्ठंते गन्त्रे "कस्य नूनमियादि" पक्ष-दशज्ञातके च तस्य च० । मरुते चतुर्धिसु स्तम्भम् ।

अभक्तं त्रि० भज-सेवाया विभागे च कर्त्तरि कर्मणि या क्त न०त० । । असेवके । "भक्तमभक्तमभोव्यन्" इति प्र० १, १२७,५ । २ अष्टकस्ते च । [हीने त्रि० ।

अभक्ति स्त्री अभवे न०त० । । भक्ताभावे । न०व० । २ भक्ति-अभक्ष्यं न० अभवे न०त० । । भक्षणाभावे २ भक्षणमिच्छो च । "पोषेमासन्नमाधे च मूलकानामभक्षणमिति" म०त० ।

अभक्ष्यं त्रि० भक्तिमयोग्यं मृत्तः निमित्तित्वात् । । मृत्त-निमित्तभवे लघुनादो व्यभक्ष्यत्वं च पत्तुस्वभावतः, काल-क्षत, देवादिनिमित्तत्वं च, प्रव्यान्तर्येण कृतं, स्व-निविशेपक्षेण, च यथासाक्षात्सिद्धिर्नादिदोषकृतम्, पात्रविशेषमाकादि-क्षतम्, व्यभिचारिविशेषकृतं चैति तत्तुपाधिजनम्, तस्य केना-श्चित् नञादिना केनाश्चित् तत्तुपक्षे प्राव-स्यतोपदेना भक्ष्यत्वं मृत् यादाद्युक्तम् । अपचत्राण च श्रुत्यादी दर्शितामि "न कलञ्ज भक्षयेन्न लघुन न पलायु मिति श्रुति "लघुन षट्कम चैव पलायु क्वकानि च अभक्ष्याणि द्विजातीनामध्याप्रभवानि च" मनु ।

। क्वकानि अत्राका अमेभ्यप्रभवानि विवादिजातानि । पलायु सङ्घ यत् तं गन्धर्षेरशादिभिः । अभोव्यं तदु-भवेत् सर्वमिति "लघुनादिषु ये त्वस्या गन्धर्षेरशादिभि । अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्" इति च देव० । "लघुनपलायु-स्य लघुनकरं चिकिपाकं तृष्णोभयवे द्वादशरात्र पयः पिबेत्" गृह्य "सोहितान् एक्षानियासान् इत्यनप्रभवांस्रया । येसु गव्यस्य मेयुष प्रवलेभ विवर्क्येत्" मनु येसु बहुवारफल गोसम्बन्धि मेयुष भवत्प्रकृताया गो अग्निषयेणात् कठिनीभूत क्षीरम् । "इयाजपरसयाष पायसापूपमेव च अतुपाकतमासानि देवाद्यापि हवींश्चि च" मनु । इया देवतायासु हेमेष्यात्सार्थं यत् पच्यते वत् । "तिसत-

यसुसर्पकः जयरः षोडशभिः" इति षा० १० उक्तः जयरः, चंयावः इतक्षीरगुङ्गुलीभूमिभूमिभूमि विरु कभेदः । अतुपाकतानि मन्त्रैरचं कतपयुनासानि । देव-ज्ञानि देवायं कस्तितानि प्राक् षोमात् मासानि । "इयामासञ्च नाश्रीयात् पितृदेवादिर्जितम्" इतिः "न तदश्रीयाद्यद्देवपितृमनुष्याद्यं च युज्यात्" गृह्य । "इया मांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं ब्राह्मणैश्चि चानवा भव-यत् युजिमं प्राजापत्यं सभाचरेत्" बान० । अत्राय पाद "भक्ष्यद्वयि मांसानि येवकीजी न इत्यति औषधान-मयज्ञो वा नियोगात् न चकारणात्" देवत्, "रोगी नियुक्तो-विधिना कृतं विप्रमते तथा । मासमद्यात्तद्वैवा परिचंसा मकीर्त्तित" इह० । मनुदपि "क्रीत्या स्य वायुत्पाद्य वरो पक्षमेव वा अर्चयित्वा पिष्टुन् देवान् खादन्नां च न इत्यति" अन्यत्र दोषमाह च एव "अतोऽन्वया तं बोऽश्रीयात् विधिं हित्वा विमाचयत् । यावन्ति पशुरीमाश्च तावत् प्राप्नोति साग्ययम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्नाहं ब्राह्मणाणाञ्च काःस्यया यथाविधि नियुक्तान् प्राप्यानामेव आत्मने इति च मनु । नक्ष्यकास्यया तं चकृदेव भक्ष्यम् "भक्षयेत् प्रोक्षितं मासं सकृद् ब्राह्मणकान्वया देवे नियुक्तं आदे वा निवसे व विवर्गयेदिति" यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिषि-सकल्य च च प्रतभेद । "मांसं नाश्रीयात् तदुभयं चात्सर येति" षा० उप० इत्यादि च । अतएव विहित मांसपिबर्जने एव मनुना फलाधिप्य दर्शितम् "बोवक्यं वृज्जे गान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेषु-छापमत्यन्तमश्रुते । यथायति यत्तु कृते धृति वा वावि यत् च । तदवाभोययत्नेन वो हिनस्ति न किङ्कन" इति पर्षे वषेऽचमेधेन यो यजेत यत समाः । मांसानि च न खादेद्वयस्यो पुण्यफलं समम् । फलपूर्वाभने भेक्ष्यैर्भूम्युजानासु भोजने न तत् फलमवाप्नोति यथाव परिवर्जनात्" । अतएव मनुना न मांसमद्ये दोषो न मद्ये न च मद्युने प्रवृत्तिरेवा भूताना निषिक्तस्तु महाकवा इत्यनिमित्तमांसवर्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसमद्ये न टोपइत्यादिकं तं देवादिकक्षादो अतुपाकतानादि-दोषाभावरपरम् न तं निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषाभा-परं तस्य स्वेनैव उट्त्वाभिधानात् तथा च कोत् विहितमांसमद्ये "श्रीत्यामय्यां चरां पिबेदिति" इत्युक्ते मद्यापाने, "न कासु न परिहरेत्तदप्रतमिन्नादि" इत्युक्ते मद्युने च न दोष । तेपामेव त्वागे अङ्गाफलम् । अत

इत् "कुर्वात् इतिपद्युं सजे कुर्वात् पिटपद्युं तथे" लनेन
 इति सजे (धधादिफलकामनावासु) पिटपद्युं च संस्यो-
 दवेदिति तेनेषीकृतम् अधिकपिटपद्युयन्ते वच्यते । रौगिणा
 मक्षणेऽपि विशेषः "ब्राह्मणानुचवा मक्षुसक्तं मांसञ्च
 रोजिमि । मातापिहृथ्यां संभुक्तं येष वा ब्रह्मचारिणाः
 पुनः प्रयान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मण्ड० ।
 "अनन्यागमने चैव सद्यगोमांसमक्षणे शुद्धं चान्द्रायणं
 कुर्वात् वरायः "नामन् कुर्वात्तौ च सर्वान् पञ्चमखा-
 काणाः क्रम्यादकुष्ठं पायस्यं मूत्रां सवत्सरं व्रतम्" यज्ञः ।
 पञ्चमखाच यद्युदिमिधा । "ययकं ययुकी गोधा सङ्गी
 कुर्वेच वक्ष्यते । मक्षुान् पञ्चमखेष्वुक्तिरिति मन्त्रो ।
 "विदुराहपासकुष्ठुटनरगोमांसमक्षणेऽपि सपेक्षे द्विजानां
 प्रावचित्तान्ते भूयः संस्कार कुर्वात्" विष्णुः "इत् मद्रू
 च काकोरं काक वा अहरोटकम् । मत्स्यादांच तथा मत्-
 स्यान् वखाकां पुकसारिके । चक्रार्कं सुवं कौवं मयूक
 भुजगं तथा । सावनेकं व्रतं कुर्वात् भूयश्च तत्र मन्त्रेदिति
 यज्ञः । मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहिता-
 वाद्यौ नियुक्तौ दैवपैतवोः" मत्तना तस्य विधानात् । "क-
 विङ्गहंसमहु चक्रवाकरञ्जुनाससारसदासूक्ष्मपुकसारिका भास-
 चावकावकाकाकोकिलस्यस्ररीटायने तिरातसपवसेत्"
 विष्णुः । "चाचांच रक्तपादांच शीनं वल्लूरमेव च मत्स्यास्तु
 कापतो जग्ना घोपवाचस्यमहं वसेत्" मत् । सूना बध्य-
 स्यात् तत्र भवत् शीनम् वल्लूरं शुष्कमांसम् । "क्रम्यादान्
 यत्नीन् सर्वान् टिट्टिमञ्च विवर्जयेत् कक्षविङ्गं सुवं
 हवं चक्राह पासङ्कुटम् सारवं रञ्जुनासञ्च दासूह
 पुकसारिके । प्रतदान् जवापादांच क्रौञ्चांच मक्ष
 विश्चिरान् । निमज्जतय मत्स्यादान् शीनं वल्लूरमेव च
 वक्ष्येव वलाकाञ्च काकोरं अहरोटकम् मत्स्यादान् वि-
 वराहं च मत्स्यानेव च सर्वयः" इति मत् । मत्स्यभेदे दैवा-
 दावशादमाह मत्तः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्य-
 कष्यवोः । राजीवर्षिहृष्टण्डांच सशस्कांचैव सर्वयः"
 "अमस्यं मक्षेयजामहिमोक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चमखमस-
 वराहमांसानि" चेति विष्णुः । "मक्षुकर्कटयस्यु-
 च्छयुक्कपईकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन
 पृथ्वति" हारो० "कमिकीटपिपोत्तिकाजम्बीकापतङ्गा-
 स्त्रिप्रायने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिराले च प्रयतो-
 भवेत्" हारो० जेयमक्षिकारुधिरप्रायने आसमांसकमि-
 मक्षे रक्षुपक्रम "तिरातोपवाचं व्रतमायनञ्च कुर्वात्"

वह्वि० । "मक्षुप्रामाण्यममांसवधिरप्रायने तु पञ्च-
 मख्यम्" हारो० । "मक्षुकेगधिरप्रायने वयः क्षानं वत-
 कुत्रहिरण्योदकप्रायणञ्च" बुधः "अजाविकमक्षिक्रमणासु
 वांसमक्षे जेवधिरप्रायने च बुद्धिपूर्णे तिरातम्"
 दौषा० मक्षुमांसवक्ष्यापि कश्चित् यै निविहता "पृथमांसं
 गर्धयत्यां शुष्कमांसमजापि वा । भूमेरन्मर्तं ज्ञत्वा
 अद्रिषामाहितं च वत् । यत् मांसवद्वीर्यं प्रकजाच
 च मक्षयेत् । प्रमादमक्षितैरेभिर्भजे वासं वसेद्दह-
 ज० पु० । अजीवं पिटपचनमायुत् तत्र एकम् । अजि-
 विशेषे सर्वधावावाममक्षुता "न मक्षु इतिना मांसं
 कदाचित्तु सुमूर्धवा" ज० पु० । अक्षेप्यन्तु सर्वथा
 मांसनिमधमाह भागवतम् "जे त्वह नै वृहदाः
 पुरवमेधन यजन्ते वाच स्त्रियो अप्यन्तु आदनि तांच
 ताच ते पयव इह नै निहता वमसदने कक्षवन्तो रक्षो-
 गणाः सौमिका इव स्रधितनावदायावृक् पिबन्ति" इति ।
 कार्तिकेदौ तु शर्षवा मांसादिनिषेधः । "न मत्स्यं मक्ष-
 नेकांसं न कौशं नाग्यदेव हि । अयथाको जायते राजन् ।
 कार्तिके मांसमक्षत्" आ० त० ना० पु० । "श्रीह-
 दन्तु विशेषेण शुद्धपथं नराधिप । वर्जयेत् सर्वमांसानि
 धर्मक्षल विधीयते । एकादस्यादिह तथा तासु पञ्चसु
 रालिभु" इत्युपक्रम्य वर्जितव्या तथा हिंसा मांसमक्षमेव च
 ब्रह्मण्ड० । "निष्वावान् राजमासांच शुभे देने जनार्दने नो
 भक्षयति राजेन्द्र । अयथासादधिकोहि वः । कार्तिके तु
 विशेषेण राजमासांच वर्जयेत् । निष्वावान् संनिगाहूँ च ।
 वावदाहृतनारको । कदम्बानि पटोकाणि हलाकपङ्कितानि
 च । न त्यजन् कार्तिके मासे वावद्वत्तनारको ।
 यतानि मलयेश्वरतु सुभे देने जनार्दने । यतजम्बार्जितं
 शुखं दहते नालं शयः" अ० त० ब्रह्मण्ड० । निष्वावः जेत
 प्रिम्बी । कदम्बानि कदम्बफलागोठि कक्षमीति वा क० त०
 रहु० । तिथिविषये च चाकादीनममक्षुता "श्रीतेरुमांस-
 चभोगी पर्वसेतेषु भानव विष्णुमभोजनं नाम नरकं प्रति-
 पद्यते" इति वि० ह० । "वक्षुदभी पञ्चदशी उने पक्षे
 चतुर्थी । अत्र अक्षिहितं पाव तैवे मांसिभते कुटे"
 इतिः "मसक्रुद्धातराषाञ्च न मुञ्जीत वदाचन ।
 जेयमीटावपचवपदा स्पृष्टञ्च कामत । मूत्रजावैक्षितं
 चैव संसृष्टञ्चासुदकयया । पतत्रिकापक्षीचञ्च शुभा संसृष्ट-
 नेव च । गवा पात्रसुपात्रात् शुद्धञ्च विशेषतः ।
 गवासं गणिकावञ्च विदुषा च लुपुक्षितम् । सेनमाव-

नयोरेव तन्मोक्षार्थविकल्पः च । दीक्षितस्य चर्कस्य
 बहस्य निगडस्य च । अभिगस्यस्य वनस्य उच्यते
 दाम्भिकस्य च । चिकित्सकस्य ऋगयोः क्रूरस्योन्मिदभो-
 जिनः । उपार्थं छतिकास्य उच्यते चानमनिर्हृयम् ।
 युक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोन्मिदं तदेव च । अपरिचितं
 इयामाहमवोरायाय योजितः । द्विषदश्च मगर्भस्य
 पतितास्यमसुतम् । पिशुनाश्रितिनोश्चान् मद्रविकवि-
 चसया । यैश्चैवतस्ययास्यं कतमस्यस्यनेव च । कर्णा-
 रस्य निवाद्स्य रत्नावतारस्य च । सुवर्णकर्मणोश्च
 यत्कविकवियचसया चवतां योश्चैवनाश्च चैवनिर्लेकस्य
 च । रजस्यस्य अर्थस्य यस्य शोमपतिर्द्वे । अश्वनि मे
 शोमपतिं स्तोजितामाह चर्षयः । अनिर्हृयश्च प्रेता-
 क्षमददित्यनेव च । राजाश्च तेज आदत्ते शूद्राश्च मस्य
 चर्षवम् । आनुः सुवर्णकाराश्च चयश्चान्मोक्षार्थिनः ।
 कारकाश्च मजा इति चर्ष निर्वेकस्य च । मन्वाश्च मचि-
 काश्च च चोश्चैवः परिकल्पति । पुत्रं चिकित्सकसाश्च
 उच्यतेस्तद्विन्द्रियम् । विद्या चर्षविकसाश्च चकविक
 विचोमस्यम् । भुक्त्वा चान्यतमस्यास्यमन्वाश्चपथं त्पश्यम् ।
 नान्ना भुक्त्वा चरेत् सार्धं देतोविषयस्यनेव च । नाद्यात् शू-
 द्रस्य पक्षाश्च विद्यामश्रादिभोजिनः । आददीताममेवासाद्
 इत्यानेकरात्मिकम्” मत् । ‘श्रेयसीटावपञ्च श्रेयसीटैः
 वड पञ्चम् । पुष्टार्थं ‘श्रेयोकारः’ इत्युक्त्वा चनादो वदस्य
 दीयते तत् । गत्याश्च मद्रमिमित्वा चोश्चैव क्रियते तत् ।
 दीक्षितस्य दीक्षोश्चवागमनरत्ना चक्षुषमात्रेः अक्षय-
 मस्यम् । बहस्य रत्नादिना । निगडस्य अर्थं आ०
 काच् निगडपतः निगडस्यैवत्यर्थः । छतिकाश्च छतिका-
 मन्वाश्चतद्विषयं च पक्षं तत्पुत्रवर्णैरपि न भवत्यम् । पर्या-
 चान्तम् एकपक्षिस्तोभु मनुष्य भुक्तानेषु यदि कश्चिदाचमनं
 करोति तदा तत्पक्षस्युपविष्टानां तदक्षमभवत्यम् ।
 अनिर्हृयं जननाशोचिनोऽस्य तेनानिर्हृयाश्च प्रेताश्च-
 निज्जनेन न पीनश्चत्यम् । ‘सूतके च वदा विमो मद्राचारी
 विवेकतः । विवेकं पाशोमनघानात् वनश्रीवात्
 कृतेत-या । पाशोमपाने कृषीति पञ्चगव्यस्य मस्यस्यम्
 त्तिरासं भोजने भोक्तुम्” मद्रः । एतन्नोमवाशोचपरम्
 युक्तं यन्मधुरं चाक्षमसादृशतां मतमन्वाश्चान्यन्वाश्चताम् ।
 युक्तेषुदधि तन्कांतश्च भवत्यम्” दधि युक्तेषु भोक्तव्यं चर्ष-
 दधिचक्षुषमिति” मन्वाः । तदपि युक्तादिद्वयमिन्द्रिये-
 ऽन्यस्यनेव “युक्तादिद्वयं युक्तं मन्वाः” चर्षुषितं इति ।

तदेव यावन्नादीनि मन्वादिचरिताम्यनि” मन्वाः ।
 “युक्तेषु चरिताम्यं च तथा पर्युषितं दधि जीर्णतन्मवेवश्च
 मद्रसादश्च चैनचित् । प्रमादमद्रितैरेभिर्दने मद्रप्रतं चरेत्”
 इत्येव “वन्नोभयमन्वां मन्वादिवाचं चैवार्थं चक्षुषामर्ष
 वर्जयित्वा पर्युषितं प्राश्यामश्चैत् तथा दधिचर्षं चर्षुष्यामि”
 विष्णुः । “श्रेयसानि च युक्तानि तथा चर्षुषितानि च ।
 अजीवपक्ष भुक्त्वा च त्तिरासं च प्रती मधेत् मद्रः । युक्तवा
 च्युक्तमभेद । “अमृपाय चरन्वाच धाना चरकश्चक्षुः ।
 याक नांमनपपञ्च सुपं चरन्नेव च । मगान् पावश्चैव
 यज्ञान्वाश्च श्रेयश्चैवतम् चर्षं पर्युषितं भवेत् युक्तं च चरिचर्ष-
 दिति वत् । “अधिकारि भवेत्येवमन्वाश्च तद्विचारतत्”
 पर्युषितं रासप्रसृष्टिचर्षु चैवार्थं चैवभक्ष्यं चचाश्च मद्रः ।
 चर्षुषितं चैवचर्षुक्तं मन्वां भोक्तव्यमर्षितम् तत्पर्युषित-
 मन्वाश्च चर्षु येवश्च चर्षुवेदिति” ‘चिद्वस्तितमन्वाश्च
 सुक्षोश्चान्मपि द्विजैः । वरगोभूतस्य चर्षं चववाश्चैवविचि-
 नेति” च अनर्षितं मिन्द्याधरोक्तम् । अनोरावा नि च-
 मन्वाया पतिपुत्रश्रीमया” इत्यन्विष्यास्य पितृमन्वाश्चैव
 दोषः । मगर्भस्य मगरिणोमन्वाश्चमिदस्यास्यम्” मन्वाश्चपते
 यतोः पिशुनाश्रितिनोश्चैविति” म० पु० ईश्वरक्यात् । अन्वाश्च
 चर्षुषुचर्षितम् । “इत्यात्पेयो मन्वानाश्च च चर्षुषुचः चर्षु”
 इति आ० पु० उक्तं तैत्तरीः । तन्वावचं चर्षुषुचैवतम्,
 निवाद् प्रतिशोमजवर्षान्मद्रभेद । रत्नावतारस्यः मद्रस्यने
 गीतवाद्यादिना तद्विष्णुपतायां मद्रुः । येचः चर्षुषुचैवपा-
 त्यादवर्षा चवान् चक्षुषुचैव चर्षुषुचैवचर्षु ।
 शौक्षिचादवच तत्तद्विष्णुभाजो द्विजाः चान्यमानां पुत्र-
 प्रायचित्तमवचात् प्रा० वि० । शूद्राश्च शूद्रस्ये न मद्रम् ।
 “शूद्रवेदमि विमेषोप ना चर्षुषुवा इति । निहत्ते न न
 भोक्तव्यं शूद्राश्च तदपि परतम्” । “निहत्तेन शूद्राश्चाग्नि-
 हत्तेनेति” आ० त० र० । “नवा वतपतातो च्छ्रावः युधिं
 बालि नदीं नताः । शूद्रादिमस्येवमन्वाश्च प्रविष्टं च वदा युधिं
 कलि । तेन सस्युक्तगतस्यैव युक्तं तद्व्युक्तमस्य शूद्रा-
 क्षमिति भेदः । “च शूद्रश्च समाश्रतो भोजनं कुरते
 द्विज । चरापीति च विष्टेवः चर्षुषुचैवचर्षुचत । च
 शूद्रेश्चाभ्युत्प्रात कुर्वाहा भोजनं द्विजः । चरापीति
 च विष्टेवः चर्षुषुचैवचर्षुचत” इत्य० ना० । “शू-
 द्राश्चनेन च भुक्तेन उदरस्येन चो चत । चर्षु चरन्-
 चर्षुश्च शूद्रस्यं वाऽभिगच्छति । “शूद्राश्च माशुषुमुक्त्वा
 चवा रत्नावतारिचः । चिचिचक्षुश्च क्रूरश्च ववा जीवप-

जीविन । चण्डालाच्च भूमिपाशमजजीव्यश्चजीविनाम् ।
 यौष्टिकश्च प्रतिपासं भुक्त्वा भावशरी भवेदिति' यद्वा ।
 मृदास्याऽपि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतावाह सुमन्तः गोरसञ्चैव
 यद्भू' च तैलं पियत्काशमेव च । अपूपान् भक्षयेत् मृदात् यन्मन्यत्
 ययहा हतम् । कन्दुपक्व तैलपक्वं पायसं दधि यद्भवः एतान्य-
 मृदासुभुजं भोज्यानि कहरजरीदिति' हारीत' । 'एतके
 चैव यैस्त्वेषे वेष्पुचस्मौमजीविनि । एतेषां बस्तु भुङ्गीत द्विज्या-
 म्नायथं चरेत् आष० । अन्यजासं यदा भुङ्क्ते मृदो भोहात्
 कदाचन एकालोचितोभूत्वा दाग दत्त्वा विगुध्यति' संवत्स'
 "अभिषक्तपतितपौनर्भवश्च भूहपुत्रस्यपुत्रिभिरुकारतैलिक-
 चाक्रिञ्चजिह्ववर्षकारतैलकयण्डुप्रवायकवन्धकगणिका
 षानि च न भोज्यानि यौष्टिकव्याधिमिवादर्जक वरुड-
 शैवसंघर्षकारा अभोज्याद्या अप्रतिपाह्याच" सुम० ।
 "इतितानां मृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिमृक्त्वा च मासोपवासं
 कुर्यात्" इह० । "चाण्डालपतितान्भोजनेऽतत पुन-
 रपनयनम्" वशि० । "पतितद्रव्यामादाय भुङ्क्ते च प्राण्यः
 क्षयिन् । क्त्वा तस्य ससङ्गं यतिकृत्वा चरेद्द्विज" उग्र० ।
 "चण्डालचाक्रिञ्चलोहकारपाण्डिकाभोजने तिरालस-
 पयैत्" हारीत' । चाक्रिको हवादिचक्रेषु तैलनिष्पादनहसि' ।
 चाक्रिकः देवघण्टावाद्क । 'ध्वजिचक्रिकीरोटिवाहु' वि-
 कासभोजने पञ्चरालम्' हारीत' । ध्वजी यौष्टिकहसिः
 यद्विष् यित्सीपजीवी । क्रीटीटी बन्धिग्भेद' । "भगवत्ति-
 तु' चक्षीनेस्यान्नभोजने वप्ररालम् उच्यतेतगरदतस्कराव-
 भोजने दमरालम् प्रजितगण्योद्दिष्टन्नभोजने दमराल'
 वाप्यर्वांसवीरवकारव्याधिततत्कासभोजने तमलम्
 प्राण्यहसिन्नबभबज्योपवातहस्यन्नभोजने च सहीखासभो-
 जने च अरुक्तावसाहरीभधिकवासभोजने च" हारी० ।
 भनरसिर्भेद्युनगुल्केन बस हसिः नरदो विषदाता
 व्याधिजनकौषधदाता च "इतरि दे स्वभोज्याद्यापोवा-
 न्नं विगर्हितम् अजाविने भाङ्गिने कूटे च उपकोपती
 इतेषां भोजनं क्त्वा हादवाहं पय' पिबेत्" मनुः । शकवि-
 षोऽजाविष्ठां इतिमान् । चाङ्गिचिः मङ्गिचैश्च इतिमान् ।
 कूटः अन्धमनसि अन्धवशीलादिहृषकपटव्यरहारी
 'बन्धा त इवशीतोया उपशी च कृतप्रजा । अपरा इव-
 शी चैवा कुमारी या एवसबा" । उग्र० उक्त्वा तस्याः
 मृदायास पतिः विष्णुः । "नयमभिकाशेनगामकाजानि
 भुक्त्वा सप्रालं पदसा वसेत् तच्छ्रावणं चर्चकृत्तुच वाहु-
 विषकदर्यस्य दीक्षितवह्निनङ्गाभिसप्तानाञ्च उ'चशीदा-

भिन्नचित्तकलुषकद्रोच्छिष्टभोजिनाञ्च क्षवीराक्षी-
 सुवर्षकारसंघर्षपतितानाञ्च पियुमाहृतवादिनाञ्च घर्ष-
 शोमविक्रियिष्यञ्च यैस्त्वपुत्रस्यवायकतमरजकानाञ्च कर्ष-
 कारनिवाद्दर्जावतारिष्येयस्त्रयिक्रियिष्याञ्च श्वजीवि-
 यौष्टिकतैलिकचेलनिर्सेजकानाञ्च श्रुण्णावेष्टितसुदका
 संसृष्टं पतलिष्णावशीहं शुभा संसृष्ट गवा घातञ्च
 कामतः पदासृष्टमवशातञ्च मत्स्युद्गातराणाञ्च व्यनर्चितं
 इथा चांसञ्च । यत् नान्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथा-
 विधि । इथायावः परिश्रेयः तस्य नाद्यात् कथञ्चन ।
 इथायाकस्य भुङ्क्त्वाः प्रायश्चित्तं चरेत्" । "नवं कपरपूपादि
 पायस सघुसर्पिणी चण्डालेन शुभा वापि हटं हविर-
 यन्नियम् । विङ्गावादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यन्न
 हिरण्योदकस्यार्थेदिति" याता० । हिरण्योदकस्यार्थ-
 खेवात्रस्य, तापनादे' इतादीना शुद्धिकरतमाह इयस्य
 "तापनं हततैलानां ज्ञापनं गोरसस्य च अन्यन्मा भुङ्-
 गेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभि । चान्द्र कच्छ तदर्थं वा'
 उग्रना' । "कापालिकासभोक्तृणां तज्जारीगामिनां तथा ।
 ज्ञानात् कच्छाद्दसिष्टम्" आप० । "अन्याववायिनामन्न-
 मन्नीयादास्तु कामतः । पियुचान्द्रायणं कुर्यादिति"
 अङ्गि० । "चण्डालपतितानीनासुच्छिष्टस्य च भक्षये ।
 द्विजः शुभ्येत् पराकेष" अङ्गि० । "अमेध्यपतित
 चाण्डालपुक्कयरणस्यसाऽवधूतकण्डिकासुच्छिष्टानि
 भुक्त्वा कच्छ्राचरेत्" यद्वाः । अमेध्यं मद्यामाण्डविल्लू ल-
 रेतस्यादि । पुक्कय क्षत्रियाया मृदाज्जातः पतिशोभकः
 बर्षसङ्कर' । कृषिः स्वभापत पाण्डिकवः । "चाण्डाल-
 पतितामेध्यकृष्णैः कुठिना तथा उदक्यासृतिभि स्सृष्टं
 भुक्त्वा मासं वने पसेदिति" म०पु० । "अस्य्रादि-
 दूषितासञ्च भुङ्क्त्वास्तु यदा भवेत् स्नात्वाकर्मचरित्वा ह
 हतं प्रायस्य विगुध्यति" म०पु० पतितदिस्सर्षे अकत-
 प्नानाममवमातस्यामस्युता "सङ्गापातकिससर्गे स्ना-
 भिव विधीयते ससृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तमलम् सभाचरेत्
 ज्ञानार्हको यदा स्नाममलत्वात्प्राति वै द्विज । अङ्गो
 शालीवितः स्नात पञ्चगव्येन शुभ्यति" पठ० । "क्षेत्रीटा-
 यपसञ्च स्त्रीभि' स्सृष्टं तथैव च । सोदक्यामृद्वसंसृष्टं
 पञ्चगव्येन शुभ्यति" ज्ञान० । स्त्री भिक्षजातिस्त्री । क्षय-
 कीटावुपपन्नस्य प्रोक्षणादिकं क्त्वा मस्युर्भव । 'वाग्र-
 कुतं ज्ञेयपतङ्गकीटैरुदयया या पतितैश्च हटम् । असात-
 मृदुमस्यहिरण्यदीयै, संसृष्टमन्नं पठराह लोक्ष्णम्"

यम' चण्डालपतितामेधैः कुण्डैः कुटिना तथा ।
 अक्षमस्रतिकीटक्याकौलेयकटुस्रभिः । रट या केग-
 कीटाक्तं स्रङ्गमकनकासुभि गृहमद्यात् स्रङ्गैश्च प्रभूत
 व्युत्तेव च स्रङ्गपु० । कौलेयक कुकर कटुस्यी कुण्डादि
 प्राणभेद तस्यस्रङ्गकटुस्वयन्वात् । व्युत् पर्युपितस् । एतच्च
 चरतरमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य त्वय्येतव' प्रा० वि०
 "विशुद्धमपि चाहार सच्चिकाकमिजन्तभि । केयसोम-
 नक्षैर्वापि दूषित परिशर्जयेत्" देव० । तन्नात्रसुद्धं
 शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि । 'अधिलीनं तथा चैव
 विहीन अपणेन त' याता० 'नाश्रोत्रियतते यज्ञे याम-
 याजिष्ठते तथा । स्त्रिया लीभेन च ऋते भुङ्गीत ब्राह्मणः
 क्वचित् । अस्त्रीलभेत्तु साधुना यत्र जुह्वयमी हवि प्र-
 तीपमेतद्देवाना तस्मात्सत् परिशर्जयेदिति' मनु । 'अथो
 योऽनधीतपेटः तेन ऋतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । यामयाजी
 यामजमानां आहृत्पजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमसख्य
 यनकर्ता च स च होता यत्र यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् ।
 आहृत्विशेषात्सामभक्ष्यता "चान्द्रायणं नवत्रात्रे पराको-
 भासिके मत' । पञ्चत्रात्रेऽतिरुद्धः स्यात् पाण्सासे
 कच्छ्रएव च । आहृत्के कच्छ्रपाद' स्यादेकाह उन्तराहृत्के
 अह्नि० । पञ्चत्रात्रेऽतिरुद्धः स्यात् । नवत्रात्रेऽमेकादगाह्रा-
 दित्राहम् । हस्तदिदत्त द्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । "हस्तदत्ताय
 ये स्नेहा लवण व्यङ्गमानि च दातार नोपतिथेन्तु भोक्ता
 भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्मान्नान्तरित देय पर्येनाथ त्वणेन
 वा । प्रदद्यान्न तं हस्तेन नायसेन कदाचन । व्यायसेन
 त पालेण यदन्नन्तु मदीयते । भोक्ता विवाहसम-
 भुङ्क्ते दाता च नरक जनेत्" भवि० पु० । "सात्त्विक
 फाणित याक गोरस लवणं एतम् । हस्तदत्तानि भुङ्क्ता
 च भोक्ता सान्नपनश्चरेत्" यम । "एतेन पाणिना
 दत्तं शूद्रादन्न न भक्षयेत् । एत तैरुच्च लवण पानीय
 पायस तथा" ऋति । "वाग्दृष्ट भागदृष्टश्च भाजने
 भावदूषिते भुङ्क्ताश्च ब्राह्मण पद्यात् विरात् त व्रती
 भवेत्" शङ्खः । शूद्राणां भाजने भुङ्क्ता भुङ्क्ता वा भिन्न-
 भाजने । अहोरात्रोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति'
 शब० । भिन्नभाजनं चास्तिपर "भिन्नकांसे त योऽ-
 त्रीवादश्च स्त्रात्वा जपन् द्विज० । गायत्र्यष्टसहस्रं त
 एकमङ्गलतः शुचि" बौधा० कांस्थेन विशेषणत् ।
 आपोयनाकच्छेभोजनस्य निषेधात् तदन्नवता द्रव्यमात्रस्या
 भक्ष्यता । "आपोयानमज्जया त भुङ्क्ते योऽनापदि द्विज ।

भुङ्गानय यदा म्रूयात् गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्" । अनाचानस्य
 द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "अनाचानः पिबेद्यस्तु मन्त्रवेदापि
 किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं त जप्य क्त्वा विशुध्यति ।
 आचामेक्ष्मण्ये नित्य सक्ता तास्त्व लवणं यम् दन्तवर्जं फल-
 मूले भुङ्क्ते चै तथैव च । तास्त्व लवणं च नोष्णिकी-
 भवति द्विजः" जावा० । "कपायकटुतास्त्व लवणं च नोष्णिकी-
 भवेत् । मधुपर्के च सोमे च नोष्णिकी मन्तरवती"
 लघुश्री० अनाचानं कपायकटुतास्त्व लवणं च नोष्णिकी-
 सक्त्वा मन्त्रयित्वा दुग्धमधुना रिकेजलसादिकञ्च सकृत् पीत्वा
 यद्योऽस्रसहस्राष्टमां गायत्रीं जपेत् प्रा० वि० । यद्यो-
 पधीतरहितानामभ्रमात्रस्याभक्ष्यता । "यिना यद्योपधीतेन
 भुङ्क्ते त ब्राह्मणो यदिति । स्नान क्त्वा जपं क्त्वा उप-
 यासेन शुध्यति" लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता ।
 ऋत्वारित्तुमादींश्च फलक देवमूलकान् । विषकृतदूषितान्
 मास्य कच्छ्र त पादतयरेत् स्रङ्गकटेऽर्द्धमेव स्यात् शब० ।
 ऋदादेरभक्ष्यता । "अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च मन्त्रलवणं
 तथा । ऋत्तिकाभक्षणञ्चैव तस्यं गोसासमद्यैः भवि० पु० ।
 अत्रापवाद । सैन्धव लवणञ्चैव यच्च सास्रिक मनेत्
 पयित्ते परमे हेतुते प्रत्यक्षे अपि नित्यम्" वायुपु० ।
 "भुङ्क्ता त क्षारलवण विरात् त वने पसेत्" यम ।
 'ऋत्तोऽप्राप्तने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धि आ० त० रघु० ।
 "नेकोमिदाश्चमयोयात् वञ्चयित्वा स्रष्टी सतान् ।
 दारान् चत्वातिथो सैव तयासम्बन्धिवन्वान् इत्युपक्रम्य
 'लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्रास्यते नरः" यम ।
 'पयोऽनुद्धृतसारश्च मन्त्रवेदधि नो निधि दिवसे नवनीत-
 श्वेति" "सर्वे तिलमय नाद्यात् साय शम्भाभिलाषिभि"
 इति । "नाग्रीयात् सभ्ययोर्द्वयो" इति च का० ख० ।
 "नातिशीह्रित्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीषे
 नवोपसि" मनु न दध्युद्धृतसारश्च मन्त्रवेदधि नो निधि ।
 नाद्यादाहृत्ति रात्रियु" कायो० ख० "आह क्त्वा परत्रात्रे
 योऽग्रीयात् ज्ञानवर्धित । दाह आहृत्फल नास्ति भोक्ता
 किल्बिषभुग् भवेत्" यत् मेचितयिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षि-
 णासख सोपानात्कच यदुभुङ्क्ते तत्रै रक्षांसि भुङ्क्ते, इति
 का० ख० । "यो ऋहीत्वा विपद्गामिन् ऋहस्य इव मन्वते ।
 अन्न तस्य न भोक्तव्य इयापाको हि स ऋत" का० ख० ।
 "पक्षे वा यदि मासे यस्यगेहेऽस्ति न द्विज । भुङ्क्ता इराकन
 सस्य चरेन्नान्द्रायणं व्रतम्" का० ख० "अथाहारं विव-
 र्तिर्मात्स्य पत्र उष्यं फल जलम्" ति० त० पु० । "वातभाना-

पियावाय राजसा क्रूररूपिष्य । इरनि रसमद्यस्य
 मरुत्मेन विवर्जितम् का०ख०। नोत्सङ्गे भाजनं क्त्वा नो
 पागौ नैव कर्षटे । नासने न च यथाया भुञ्जीत न मना-
 दित " का०ख०" । "नारिकेलोटकं कस्येतामपात्रे गुड-
 स्तया । रुगातन्त्र्य भवेदेतत् तन्त्रे गध्य एत विनेति
 द्या०त०पुरा०। "वर्जनीयं सटा माघे मूलकं मदिरासम-
 मिति" ब्र०पु०। सटा विप्रैरिति विधानपा० पाठ ।
 "वटप्रसोदुम्बरनीपटपिथ्यमातुलघ्नानि न भक्षयेत्"
 ह्यारो० टपित्य रूपित्य । कालान्दोऽपि द्रव्यानर
 निषेध "यामिषं चक्राकाक्षु योसुद्धे च रवेहिने सप्रजन्म
 भवेत् कधी टरिद्रयोपजायते । स्तीर्तलमामसभोगी
 पर्वश्वेतेषु वै पमान् । विषपत्रभोजनं नाम नरकं प्रति-
 पद्यते" वि०पु० । अथ तिरियिषोपे द्रव्यविशेषाभक्ष्यता-
 माह मृतौ "कुप्राण्डे चार्थकान् स्यात् एहत्यां न
 ग्नेरुदरिम् । बह्मणत् पटोषे स्यात् धनहानिस्तु मूलके ।
 कलङ्गी जायते पिन्ने तिर्यङ्गयोनिष निरुक्ते । तापे
 गरीरनाग स्याद्गारिकेके च चर्षता । तस्थी गोमासहत्या
 स्यात् कनस्यो गोवधासिका । शिन्धी पापकरो प्रोक्ता
 प्तिका ब्रह्मपातिका । वार्ताकी सुतहानि स्याद्द्विररोगी
 च सापके । मरुपापकर मास प्रतिपटादिषु वर्जयेत्" पट-
 ख०। तत्र मप्रत्यामेव ताननिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् ।
 अथ 'तान् येताञ्च वार्ताकीं न स्वादेहैण्यथो नरः' इत्य-
 नेन तामसपि श्रेत निषेध साहचर्येण श्रेतानुद्गात् ।
 अन्नात् वर्जुलाक रा वार्ताकीं कन्दसन्निभाम्" ति०त०
 पु० यदपि 'रुसुमा मालिकागाक हन्नाक प्तिकान्तया ।
 भनयन् पतितन् स्यादपि वेदान्तगोद्विज' इत्युगनसा
 सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्रेतहन्नाकरम् । तत्र
 नानिकाद्वेतफलम् । प्तिका हादश्यामधिकदोषाय
 नृद्विषयिकाया इति ति०त०रपु० ।
 कृष्णार्क १० हृत्तीफलन्तु १२मवण रव्यं ३तिवाम् तया
 ५ तत्र ६ चामलक ७दिव प्रवसता ८गोपि ९ कपासान्नकम्
 १०। ११ निष्पावाय १० मरुत्कारिकाफलमघो ११ हन्नाक संघं
 १२ मधु दत् १५ स्त्रीगमन क्रमात् प्रतिपटादिष्वेषमा-
 पोद्धग । नि०वि०सु०दोषि० । योपि नारिकेलम् कपाक
 कलाव् अन्नक पटोत्तम् । '१ कृष्णार्क' २ हृत्ती ३
 सार ४ मूलकं ५ पनस ६ फलम् । ७ भाली ८ बिरः
 ९ कपालार्क १० । ११ मस १२ चर्म १३ तिकानि च
 १४ दुरकस्योद्गमासेवा १५ प्रतिपदादिषु वर्जयेत् नि०

वि०भूपाठः । नखं शिन्धी चर्म मरुत्कारिका । "उच्छि-
 दस्याद्रमात्रस्यामजप्रता "उच्छिष्टमशुभोभोव्यं सो-
 ष्छिष्टमशुभोभोव्यं" गाता० । गुरु पितादि । 'पित-
 ष्वेष्टस्य च भ्रातृच्छिष्टं भोज्यम्', व्याप० मातापितृभ्यां
 समुक्तं श्रेयं वा ब्रह्मचारिणं" ब्र०पु० । स्वसुच्छिष्टन्तु
 यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्तेत्वममाजने एवं वैषसत माह भुङ्क्ता
 चान्द्रायणं चरेत्" चतुर्थापिमतम् । "नाग्रीयात्
 भार्यया साङ्गे नाग्रीयादुत्कटासने" मन्ना स्थिया सफ
 भोजननिषेधेऽपि अश्वनि ब्राह्मण्या स्थिया सफ भोज्यु-
 न्नयते । "ब्राह्मण्या श्रितया साङ्गे क्वचिद्भुञ्जीत चाश्वनि ।
 अधोवर्णस्थिया साङ्गे भुङ्क्ता चान्द्रायणं चरेत्" ब्र०पु० ।
 एतद्विषय एव "ब्राह्मण्या वा रुक्मागो वादुच्छिष्टं न कर्तव्यम् ।
 न तत्र दोष मन्थने" अङ्गिरा । पिङ्गान्नाद्युच्छिष्टस्याभ-
 क्ष्यता । "विडालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा यत्र नस्य च ।
 केगकीटापन्नञ्च पिबेत् ब्रह्महृवर्षिनाम्" मनु । "दूषितं
 केगकीटेषु भाज्यैर्भूषिकैस्तथा । सज्जिकाभयकपेव विरातिषु
 विशुध्यति । दृकाकगोभिश्च्छिष्टभक्षणे तु दिनत्रयम्" मनु
 अलापवाद । "देवज्ञेयया विशोक्षेपु यन्नेषु प्रकृतेषु च
 काकैः अभिय संस्पृष्टमद्य तत्र विशिञ्जयेत् । तनादमन्न-
 मक्षत्त श्रेयं संस्कारमर्हति" यम । संस्कारप "घनार्ता
 प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । सस्पृगांस्तु भवे-
 च्छुद्धिरपां प्राहृष्टं तस्य च जागस्य सुखसस्पृष्टं गुचि श्वेव कि
 तद्भवेत्" यम । "परिश्वापदजगधस्य रसस्याद्यस्य भयस ।
 संस्काररहितस्यापि भोजने पाटलच्छुद्धम्" विष्णु । कुम्-
 सितनृदाटिपत्किभोजननिषेधाकदाचनमात्रसाभक्ष्यता "यस्तु
 पत्किपु भुञ्जीत कुत्सितागा विशेषत अहोरात्रोपित स्यास्या
 पञ्चगव्येन शुध्यति" अङ्गि० । "यमाङ्गे यमाङ्गेषु भवेगने-
 न कुत्सितासु । जनादिना पत्किभेदमन्नरेवेलाघारः
 प्रा०वि० । "ब्राह्मण क्षत्रियपद्भ्यामपिग्दानस्य गन् यदा
 भुङ्क्तेतदा नक्तमाचरेत् । वैश्यापद्भ्यामेकरात्र शूद्रपद्भ्या तत्र
 माचरेत्" पिष्णु । अनिन्दितपरिष्कृष्यपि सफभोजने एकस्यो-
 स्थाने तद्वस्यसामप्रता 'एकपद्भ्यापिष्टानां विप्राणा सफ-
 भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्र शेषमन्नं न भोजयेत् ।
 कोहान् भुङ्क्ते तु यः पद्भ्यामच्छिष्टं मज्जभोजने । प्राय-
 चित्तं चरेद्विप दृक् सान्नपत्रं तदा" गङ्गु । काव्यविशेषे
 इत्यमात्रस्य अमजप्रता । "सूर्ययज्ञे तु नाग्रीयात् पूर्व
 यामवदवयम् । चन्द्रयज्ञे तु यामास्तीन् शालयुद्धादरेर्विना'
 दृक्०गी० । "पहृक्त्तु भवेदिन्दो प्रथमादिषु दाकत भुञ्जी-

तापसनात् यन्मिं प्रथमे प्रथमादृषः" भा० पु० । अथि ऊर्द्धम् ।
 "यस्योदये सति विधेर्नासुर्वैजममाचरेत्" पशु० । "अस-
 त्तयोरस्तागयोरस्या एवा परे इति" ध्यात् । "अहोरात्रं न
 भोजनं चन्द्रार्थं न च" गार्गी एवा तु भोजन्यं चान
 काला तत परम् विष्णु० १०१ । "मध्याह्ने यदा रात्र्यर्धसते
 यमिभास्वरी । तत्रानेऽ भुञ्जेत् रात्र्यापि कदाचन"
 गर्ग । माय शध्यायां सत्ये पक्षास्ते, पूर्वार्धे रात्रौ
 च न भोजन्यं प्रातः सध्यायां च त्रे पक्षास्ते पूर्वरात्र्या-
 परेऽर्धे च न भोजन्यमित्यर्थं नि० नि० । बभूवुः-
 तरेऽर्धेनेत्युक्तेऽपि विभेत् । "सायाह्ने पक्ष्यं चेत्
 स्यादपराह्णे न भोजनम् । उपराह्णे, न मध्याह्ने,
 मध्याह्ने न तु मन्त्रे । भुञ्जेत् सगवे चेत् स्वात्पूर्व्यं भोजन
 क्रियेत्" भा० पु० उक्तः । एतन्न वाखादिपयमिति नि०
 सि० । "सर्वेषामेष पशूनां सतक रात्र्दर्शने स्नाया कर्माणि
 कर्त्तव्यं गृहमन्त्रं विवर्जयेत्" हेमा० पट्टि० । "नवत्याह्नेपु
 यच्छिष्टं प्रक्षुप्युपितस्यत् । र्धमं तदुदृष्टामेति" सृते
 पासकाये पक्षाद्वादेरभ्याता । अथापवादः । "आरात्रं
 पयसाक दधि स्नेहाद्यपचितम् । मयिकस्तीदक चैव न दुष्ये
 द्राक्ष्णके" मेधा० । "अन्नं पकमिह स्वायं चानं सवसं
 पचे । सारितमात्माकाटि तिलदर्भेन दुष्यति" सृति
 १ पु सवनाद्यद्यस्याभक्ष्यता । "याजकाश्च नवत्याहं संपचे
 चैव भोजनम् । स्त्रीणां प्रथमगर्भे च मुक्ता चान्द्रायण चरेत् ।
 ब्रह्मीदने च सोमे च सीमन्तोद्यने तथा । जातत्राह्णे
 नवत्याह्णे भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत्" आप० । संपचे स्त्रीणा
 मेव व्यभिचारादिदोषार्थमायश्चित्तं संपचेः ब्रह्मीदने
 व्यापीवसयशाद्रकर्मविशेषे प्रा० वि० । "जन्मप्रभृति सख्तादे
 बालस्याद्यस्य भोजने । असंपिच्यते भोजन्यं इत्ययानान्ते
 विशेषतः" अङ्ग० । "निर्दोषे शुद्धोमे च प्राह्णामकर-
 णात् तथा । चरेत् स्नानपत्रं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि"
 व्यासः । भोजनकायेः मूत्राद्युत्सर्गेऽसमात्स्यमक्ष्यता ।
 "मूत्रोष्णारसस्यसर्गे भोक्ष्यात् भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत् । तिरात्रं
 कुर्वीत" याता० । भोजनकाये सतकाद्ययोश्च मन्त्रमा-
 प्याद्यस्यामक्ष्यता "यदा भोजनकाये तु अंगुष्ठमिवति द्विज ।
 भूमौ नि स्थि तं पास स्नात्वा विमोषिषुध्यति । मद्ययत्ना
 तु तं पासमहोरात्रेषु शुध्यति अशिला सर्वमेवासं
 तिरात्रेषु विषुध्यति" याता० । "अमुषि सतकादिनेति"
 प्रा० वि० । तैसाभ्यङ्गादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्याद्य
 मात्स्यमक्ष्यता । "सत्यपे द्विजः स्नाने भुञ्जीताय पिबे-

तया । गायत्र्यष्टकसङ्गं तु जपेत् स्नात्वा समाहित "दं० ।
 स्नाने तैसाभ्यङ्गादीनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा० वि० ।
 भोजीपक्षपादिनामे इत्यमात्स्यमक्ष्यता । "नीचीपक्षं
 परिषाय मुक्त्वा स्नानार्हकक्षया । तिरात्रं तु द्रत कुर्वीत"
 गङ्गा । "सोऽह्नात् प्रथमं कषा । अतुपाकृतमांसाणि विद्-
 जानि क्वचानि च दद्यात्परसयावपायसापूजसमुक्षीरिति"
 या० । विद्जानि अमेधोऽन्नानि । अमेध्य देगोद्भवानानु
 न दुष्टता "अमेध्येषु तु मे दृष्टा उप्ता इत्यकक्षोपना
 तेषाश्चैव मद्रूपानि पत्रपुत्रफलाणि चेति" बौधा० उक्ते ।
 अतिव्यादिजमुद्भवतु इहस्यस्यान्नमात्स्यमक्ष्यता देव-
 तातिभूतेषु भूतैश्च श्यागतेषु च । अमन्त्रतु च वेऽग्नि तथा
 पितृनिपिषु । उदाहृत्यनिर्वासमुज सृषीसखासु
 ते । जायन्ते गिरिवर्णाश्च" इति भार्क० पु० । "असतम्यं पितृन्
 देवादाद्यादक्ष नय क्वचिन् । पक्षाहं चापि नो सासन्ति
 का० च० । मध्येष्वपि देवायानि वेदितममक्ष्यमेव "अनिवेद्य
 न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिक च वत् । अन्न विष्ण
 प्रयोमूर्त्तं, यद्विष्णोरनिवेदितम्" व्या० त० पु० । "तेर्द-
 सानमदादेभ्यो यो मुद्दे स्तेन एव स" गीता
 ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्याथि । "मासिकाद्यन् वेऽग्नीयादहना-
 वसंकोद्विज । स तीर्थ्यहास्तुपवसेदु मत् । "अताहं
 सधुर्मांससु नैवाश्रीत मवी क्षचित् । तिरालोपोषितः सस्य-
 पादिवेका कजे वसेत्" देवह । "सृतिकाद्य नवत्याह मासि-
 काद्य तथैव च । मन्त्राचारी च योऽश्रीवात् सधुर्मांसं चक्षुज
 प्राजापत्यं तु हत्यादौ भोजीश्रीमेन शुध्यति" सव० । माह च
 यिष्टमन्त्रांशपरम् "ब्रह्मचारी चेन्मधुर्मांसमश्रीयात् यिष्ट-
 भोजनीयः, अक्षुः द्वादयरात्रश्चरित्वा व्रतयेवं समापयेत्"
 वशि० उक्ते । अथापवादः "च चेत् व्यश्रीवत कामं गुरो-
 र्दृष्टिद भैवर्वाधिं सर्वं प्राश्रीयात् वेनेच्छसेन चिकित्सेत्
 स यदोक्षगद स्यादादिव्यसपतिस्ते" बौधा० । अन्नं मात्स्य-
 विशेषे इत्यमात्स्यमक्ष्यता । "आमिषस्य तु नो भास्ते
 पक्षमश्रीत उन्नतः (ब्रह्मचारी) । कुयमूर्त्तपक्षेन मन्त्रं
 क्षीरेण वर्त्तयेत्" लघुचारीत ।
 सर्वापरीपवादः । "जातमातः शिशुकार्यावददौ वनाः"
 सृता । मन्त्रामक्ष्ये तु नो दुष्येद्यावदेवपनीयते" का० च०
 एवमन्याव्यपि सृती निमिद्धानि दृष्टव्यानि वैद्यकोक्तदोषा-
 दपि कानिचिदभक्ष्याथि तानि चाप्यय्यन्दे २२ इष्टे प्राव-
 षोर्दधिंताणि विशेषतः कानिचित् प्रदर्शने "बर्जयेत्
 पयसा" सिद्धं मत्स्यमक्ष्यमक्ष्यम् । बर्जयेत्

कथा ब्रह्ममर्जां ज्ञानात्वात् । मासं मूलकसंविद्धं घृतेन
 मधुमांसके । मत्स्वानि क्षुरिकारेण चौरस्येण वारिणा
 पुनश्चोक्तञ्चान्नं इतं कांसे दयाहिकम् । दक्षा तन्नेष
 पवथा तावस्यापि फलेन च । विरोधाच्च भुञ्जीत मति-
 मानु कदलीफलम् । विद्वान्नायनजानु रोगान् मतिहन्ति
 विरोधनम् पवनं यवनं वारिं पूर्णं वा हितभोजनम्
 याव्येताव्यतया वापि 'दीप्तान्नेस्तद्व्यस्ये च' क्षिप्रव्याया
 नवविना विद्वं वितयं भवेत् । अष्टद्वारदोषास्तु
 जायन्ते पापिनामिह' आश्रितकतन्ने वैदकम् ।

अभङ्ग उ० न० त० । १ भवाभावे २ पञ्चायनाभावे च न० य० ।
 'भङ्गरहिते' ति० । २ अभङ्गास्ये "पुनश्चिन्धा समङ्गोऽप्या-
 भङ्गस्तदुभयात्मक" इति सा० द० उक्ते श्लोके शब्दा-
 न्नाहारभेदे उ० । यथा "पावात् च स्वयमन्वकव्यकरस्तां
 चर्तदोषाध्व" । अन्वकेष्वतामङ्ग श्लो ॥

अभङ्गु र ति० न भङ्गु र । भङ्गु रभिन्ने स्थिरे "अभङ्गु रतु-
 त्तिवां नवविता यतैर्विद्युताम्" रसगङ्गाधरः ।

अभङ्गु न० विरोधे न० त० । सुखभिन्ने उ० खे १ न० य० ।
 २ नङ्गु रभिन्ने अभङ्गु ले च २ तत्वापने ४ तदाश्रये च ति० ।

अभय न० अभावे न० त० । १ भयाभावे । "प्रदद्यात्
 परिहारांश्च स्थापयेदभयानि" च" मत् । "अभयं वै
 जनक । प्राप्नोऽस्मिति" श्रुतिः । "प्रहर्षं च निवृत्तिश्च
 काञ्चीकाव्ये भयाभये" गीता इत० । २ भयशून्ये ति० । न
 भयमस्मात् ५३० । ३ परमात्मनि, ४ तज्ज्ञाने च । ५ हरि-
 तश्याम् इदुर्गामूर्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न०
 ८ वरपरिपुङ्गुशून्ये, शास्त्रोपदिष्टे चैव सन्देहेनात्तुगतारि
 ९ आत्मनि उ० । "उत्सृज्यते कोपेपुषुर्भवेत्" गुरुभांगवौ ।
 अभयानिभयोगोऽयं भयङ्गरविनाशन" इति "यत्प्रै क्रादशग-
 न्द्रोभातुर्वा प्रबल शुभः" । अभयोनम वोगोऽयमभिभूत
 विनाशकृदिति" च उच्येतिश्लोके १० वातिकयोगभेदे उ० ।
 न भवं यस्मात् ५२० । माभैवीरित्युक्ता ११ उच्येति
 दक्षिणक्षत्रप्रसारभेदे "अभयं वरदं चैव दक्षिणेऽधती-
 ऋजात्" श्यानाध्यायम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयज्ञतृ ति० अभयं त्राणं करोति ज-क्षिप् ईत० ।
 १ त्राणकसीरि । न भयज्ञत् विरोधे न० त० । भयङ्गरभिन्ने
 २ शोभे । अभयकारकादयोऽमुक्तार्थे । [श्रीस्ये ।
 अभयङ्गर ति० न भयङ्गरः विरोधे न० त० । भयङ्गरभिन्ने
 'अभयङ्गु तृ स्त्री द्विव० अभयं कृत्तः क्षिप् वेदे' उ० छम् ।
 श्यानाध्यायः श्यानाध्यायव्यापित्युपक्रम्य "ऊरु गव्यूती

अभयङ्गुताविति 'ऊरु गव्यूती' ते अभये सामित्यतदाह'
 यत० त्रा० ।

अभयजात उ० अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये शुक्तिभेदे
 तस्यापत्यं यज् । अभयजात्यः तदपत्ये उ स्त्री० स्त्रियां स्त्रीप्
 यज्ञोपच अभयजाती । सुवि ब्रह्ममु सुक् । अभय-
 जाता । युनि अभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम उ० अभयाय स्वयोधमयाभाषाय डिण्डिमः
 स्वस्यमोक्षाङ्गार्थं- वादनं, वे-रणदकादौ पायभेदे ।
 अभयद ति० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य-
 रक्षति दा-क ईत० । मा भैवीरित्यादिवचनसङ्गा मीत-
 २ त्राणकसीरि "लातमलभयदाहति" किरा० अभयप्रदयो-
 ऽप्यत । "यानश्याप्रदोमार्थान्नेत्र्यसमभयप्रद २ विष्णु० ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राण्ये त्रातेन देया दक्षिणा ।
 त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । "मभूदक फलं मूल-
 सेषांश्चभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि याहृत्प्राणि" सा० ख०
 'सर्वत प्रतिदक्षीयान्मध्वयाभयदक्षिणाम्' मत् । अभयं
 दक्षिणेव देयत्वात् । अभयरूपदेये "रात्रौ दानं न शंसन्ति
 विना चाभयदक्षिणाम्" मत्स्य उ० । अभयदक्षिणास-
 भयदानम् रघु० । [यदे विवरणम् ।

अभयसुद्रा स्त्री अभयार्था सुद्रा । तन्त्रोक्ते सुद्राभेदे सुद्रा-
 अभययाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थं मा भैवी-
 रित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य उ० अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते
 मोदकभेदे । स च 'अभया पिप्पलीमूल मरिच नागरं
 तथा ॥ त्यक्तपत्रपिप्पलीसुखविडङ्गामलकानि च । कर्ष्यः
 प्रत्येकमेवान्तु दन्त्या कर्षयन्तथा ॥ पटकर्षाच्च सितायास्तु
 द्विपक्षं लिहते भवेत् । सर्वं सुचूर्षितं कृत्वा मधुना मोदकं
 कृतम् ॥ सादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चातपिनेच्छम् ।
 तावद्दिरिच्यते जन्तुर्यावदुष्यं न सेवते ॥ अभयाद्योमोद-
 कोऽयम्" चक्रदत्तोक्तः ।

अभय उ० भव उत्पत्ति' अभावे न० त० । १ भवाभावे जन्मा-
 भावे "मत्त एव भवाभवी" गीता ।-२ विनाये "भवाय
 सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्" रामा० । ७३० ।
 ३ शोभे "गामुसभयमभिव्याहसि वा" किरा० यिवभिन्ने उ०
 अभय उ० न भव्यम् अभायस्ये न० त० । १-अभयशून्ये,
 २ उदभाये च न० य० । ३ दुर्भाव्यवति ति० । "उपगतम-
 वधीरयन्त्वभयाः" किरा० ।

अभाग उ० न-भागः अभावे न० त० । १ भागाभावे ।

भागव एकदेशः दायदद्याङ्गप्रधानाङ्ग ७७० । तन्मध्ये पूर्वो
निर्दाये च त्रि० । "यो ज्ञेयो विनिकृषीत सोभाङ्गात्तु यवी-
यस । मोऽज्येऽः व्याटभागव नियमव्यस राजभिः" मतः
"यं भागिन निर्मजन्त्यय यमभागं निर्मजन्ति" त्रत० ब्रा० ।

अभागिन् त्रि० न भागो ह्यियां ठोप् । अधिकारानर्हं
स्त्रीपतितादो । २ भागोभाष्यम् । तन्मध्ये च । "यमात्मानं
नविद्युरभागिन" इति ऋट ठ० ।

अभाग्य न० अभापक्ष्ये न०त० । १ उटभाष्ये । न०ब० ।
२ उटभाष्यवति त्रि० । [गुण्यटोरभाजनम्] का०प्र० ।

अभाजन न० न०त० । अभाधारे 'दीधीवेदीसमः कश्चिद्
अभाय्ये' ष० नाञ्जि भाष्यां तत्सम्यञ्चो वा यस्य । भाष्यांहीने
२ यास्तनिपिङ्गभाष्यांसम्बन्धे नैपिङ्गननुचारिप्रभती च ।

"अतितद्वाननार्थीयं कृपिसंज्ञानु" रूपस्य च उ०न०
पा०प० । 'अभाष्यांनु गास्त्रनिपिङ्गभाष्यांसम्यञ्चानु' रघु०

अभाव उ० न भावः । भावभिन्ने सन्नेन प्रतीत्यनर्हं वैशेषिकोक्ते
सप्रसपदाये भावभिन्नत्वमभावत्वमिति बह्वः । भावभेदा-

न्यरूपत्वस्य तद्वत्त्वस्य अभावविशेषवदितत्वेन अन्योन्या-
न्यदोषयत्कतया अभापत्यसम्बन्धोपाधिरिति नव्याः ।

अभावस्य भावाभावसाधारणाभ्य घटाभावस्य पटे पटा-
भावदो च सत्त्वात् न च भायातिरिक्त कथित् पदार्थ

इत्याधुनिका वैशेषिका भैयायिकाय उररीचक्रुः । स्तव-
कता तु "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां

साधर्म्यवैधर्म्यादीनां तत्त्वज्ञानादिश्रेयसम्" इति पठेव
पदार्था कथ्यत उक्ता । अत एव "नवय पट्पदार्थादिन"

इति सांख्यसूत्रे पट्पदार्थीसोकारक्षेपां सूचित ।
आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यथातुपपत्त्या पदार्था

न्तरमभावं कल्पयन्ति । प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरूपस्य
रूपत्वमङ्गीचक्रुः । तेषामयमाशयः "सामाधीना भेदसिद्धि-

रित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम्
न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसङ्घ-

र्क्याभावात् तदयोम्यत्वात् न च इन्द्रियसमुक्तविशेषवता
तत्सङ्घर्षः भूतवादी चतुरादिसङ्घर्षवत्त्वेऽपि तत्

स्वरूपविशेषवत्तया अभावसंज्ञत्वात् अन्यथा घटाभाव
प्रत्यक्षवाचे पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्बलत्वात् भूतवादि-

स्वरूपस्यातुगमात् तस्यै सङ्घर्षरूपे विशेषवता
सम्यङ्गे विनिर्गमनाभावेन नियामकत्वाभावात् । अथ

ज्ञानसङ्घर्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवभावस्य प्रत्यक्षमिति
कल्पनादिसं नियम इति चेत् ज्ञानसङ्घर्षणया घटादेरुपपन्ने

तद्विषयबुद्धेरुदयप्रसङ्गात् विगिष्टबुद्धौ विशेषज्ञानसं-
ज्ञेयत्वेन तज्ज्ञानसामय्या समवभावात् अथ अभाव-

ज्ञानसामय्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्विषय इति चेत् अभाप-
बोधसामय्या अपनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात्

इन्द्रियसङ्घर्षविशेषवत्तत्त्वस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतवादि-
स्वरूपत्वानतिरिक्तः भूतवादिस्वरूपस्य घटादिद्वयनयावेन

प्रतिबन्धकत्वाद्योगात् अन्यथा भूतवादी घटापि घटादे-
ज्ञानसङ्घर्षणया विगिष्टज्ञानस्यातुपपत्त्यापत्तेः "अभाववृद्धिश्च

विगिष्टवैशिष्ट्यावगाहिवोधमन्यादीं नातिशये" इति दो-
षितिकडुक्तेरादी प्रतिबोधिज्ञानस्यामेवितत्वेन अभावाधि

प्रतिबोधिज्ञानवत् धर्मज्ञेये तज्ज्ञानस्य दुष्परिहारत्वात् ।
एतेन बोध्यानुपसम्बन्धकत्वे ज्ञेयत्वस्येऽपि न निवार ।

घटादीनामिव घटादेरपि बोध्यतया तदुपसम्बन्धभावस्य
सत्त्वेन सर्वेषां बोध्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । नास्तुमान

तत्त्व प्रमाणं, तत्त्व व्याप्तिनिवृत्तादेरभावात् । तस्यैवाज्ञाने
तद्व्याप्ततायहासम्भवाच्च किञ्चित्तिरिक्ताभाववादिभिः भूतत्वे

"घटोनास्तीति प्रतीतिः कश्चिन्वा प्रतीतित्वात् वस्तु-
ज्ञान तत्तत् कश्चिदयत्वं जया घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रबोधः

स्वीकार्यं । तत्त्व तदनुमानेन कश्चिदयत्कत्वविद्वावपि अवि-
करणस्वरूपेदेव तद्विषयकत्वसमन्वेन उद्देश्यासिद्धे

नापि कल्पणास्तुसिद्धि अभावस्य निर्भक्तुमयत्कतया
तद्वत्त्वस्यैवाभावात् । तथा हि अभाववत्त्वस्य व्युत्-

पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वमभावस्य
रक्षणवाच्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रव-

दोषवद्विकृतत्वेन दुर्ज्ञेयम् । किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभाव-
रक्षणत्वे भावरूपविशेषज्ञानान्न्यकावे घटोनास्तीति

प्रत्ययानुपपत्ति विगिष्टबुद्धेरविशेषज्ञानाधीनत्वात्, अभावो
न भाव इति शक्त्यात् शब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यता-

वच्छेदकविधेयबोदैक्ये घटोऽवट" इत्यादाविव शब्दबोधा-
भावस्य सर्वसम्बन्धत्वात् । एतेन अभावत्वम् समयाक

ज्ञानमाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिबोधिगतावस्था-
भाववत्त्वमित्युक्तावपि न निवारः तथापि अभावो न

भाव इति शब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानवाचे घटोना-
स्तीति प्रत्यक्षस्यातुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहारः

त्वाच्च । घटाभावभावादेर्भेदरूपतवाऽङ्गीकारेण तत्त्व सम-
वायेन वस्तुवत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावभावादेः

भाव इति बुद्धेरतुपपत्त्यापत्तेः । अथ अभाववत्त्वमभावत्वमिति-
रिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वमभावमित्यत्यादि किञ्च स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अस्मिन् परिधिर्नैति मतम् तत्र द्रुष्यते
 कीऽयम् रूपसम्बन्ध ? किं स्वरूपमेव संयम् ? स्वरूपस्य वा
 सम्बन्ध ? तत्राद्ये यदि अधिकरणरूपस्यैव सम्बन्धत्वम्
 आदत्त तर्हि अभावस्याधिकरणरूपत्वेन, स्वरूप
 श्रमाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारान् ।
 अन्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्ध ? यदि अधिकरणस्य
 तदा जितं प्रामाण्यैः अन्यस्य तदा विधेऽप-
 सिद्धान्तापत्ते भूतत्वे तदाधारतात्पत्तेश्च । अस्मिन्
 पाधरपि अभाववत् प्रमाणसामेक्षतया तद्गीतताद-
 वस्थान् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धे सर्वसम्मतत्वात्
 अस्ति प्रमाणे कथं तद्विधिः ? किञ्च अस्मिन्पाधरपि
 भवन्ति कारणतादात्रपि सन्नेनाभावेतरभेदासाधकतया तद्व-
 क्षणत्वायोगः सिद्धभिन्नास्मिन्पाधरपिस्वीकारे च तस्यापि
 सन्नेनाभावेतया तस्य च निर्बन्धसमवयवतया न तस्याभाव-
 क्षणत्वं । न च नञ्पदप्रकृत्यात्वेदकतया तद्विधि
 तदाह अभावस्य अधिकरणरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव
 नञ्पदप्रकृत्यात्वेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभाववत्तया
 अस्मिन्पाधरे तदाहकल्पने लापयन् इति वाच्यम् कस्य-
 योवादिमानित्वाद्गौ गुरुधर्मोऽपि यवतावच्छेदकत्वस्वीका-
 रान् अन्यथा घटः कस्य योवादिमानित्वादि वाक्यान् शब्द-
 योधादुपपत्तिः । उच्यते च सर्वं गुरुधर्मोऽपि यवताव-
 च्छेदकत्वम् । अथ शब्दस्य अभावे प्रामाण्यमिति चेत्
 मन्त्रवेदास्य च व्याप्यत्वादेरपि, अतिरिक्ततया कस्य नापत्ते
 अत्राप्यशब्दस्य प्रामाण्यमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्-
 रत्वे आप्रसक्त्याभावात् भवता स्वरूपताऽपि अभावस्य
 घटपदार्थान्तरिकतया काण्यवृत्ते अभावपदमात्र-
 प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणरूपत्वात्पेक्षोपलक्ष्यतात् ।
 एवमतिरिक्ताभावकल्पसमये निरन्तेऽपि स्वपदोपलक्ष-
 मित्यं चतुः । अभावस्याधाररूपत्वे भूतत्वे घटोत्पत्ती-
 न्यादाधिकरणताप्रतीति कथं कल्पतामिति चेत्
 परेषामिह अस्त्यभावात्स्य निरन्तेऽपि घटस्यै घटाभाव-
 द्युत्पत्त्यादे तत्तत्कालीनभूतत्वादिस्वरूपेण निदानकतावत्
 तत्तत्कालीनभूतस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तदाप्रती-
 तिस्वरूपतात् तत्कालीनभूतस्वरूपस्य घटाद्यवच्छेदकत्व-
 सम्बन्धरूपताया तस्य च, भूतत्वे स्वरूपमित्यादिपदार्थता-
 द्यते । एतेनाभावसम्बन्धस्यैव स्वरूपतामेवैव एकाभाव-
 च्छेदे कु.प.सिद्धताया इत्यतया च, कस्य तद्वत्त्वस्य
 च सर्वसादृश्यतया अधिकृत्यकल्पनात् । भवतामत्र

इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयाऽप्यः कल्पते
 अतो नाधिककल्पना । घटो न घट इत्यादी घटमित्येष
 तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदगन्तार्थकत्वं घटादात्म्या-
 नुपहितस्य तादात्म्यस्यापि कल्पे घटादिस्वरूपे भेदे
 तादृशसम्बन्धे वा घटादेः प्रतियोगितयाऽप्ये सर्वसाम-
 स्तम् । अतएव "न सोऽस्ति प्रत्ययोऽस्ति यत्तत्तत् न
 भावते" इत्युक्ते सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभिप्रेत्युक्तिः ।
 भवतामत्राभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः भवतेऽपि तथा ।
 वायादी रूपस्याभावस्यानुपपत्त्याद्यनुपपत्तिरिच्छेदं न च तत्र
 एतदं किञ्चित् प्रमाणसामेक्षेण तद्विधीकारणमिति ।
 अभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः भवतेऽपि तदा । सोऽयम-
 भाव योऽहं शून्यतया व्याक्यायतदा निरावच्छेदतया निर-
 वाच्यतया च व्यभिच्यते तत्र तत्रतावसरे वदति । "अ-
 भावो वा तदर्थोऽस्तु मायस्य हि तदायय" इति इतिः ।
 "नाभाववत्पक्षेः यां० ० । "भावो विद्यते भावो
 नाभावो विद्यते घट" इति गीता । यथा च अभावस्य
 भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिपक्षे वदति । अत्रादिमते, अ-
 चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योऽन्वयाभावश्चेति भेदात्
 संसर्गावयव च्छस्रागभावस्य अभावभेदात् त्रिविधः ।
 "अभावस्य द्विधा संसर्गाभ्योऽन्वयाभावभेदतः । प्रागभावकथा
 च्छस्राग्यज्जानावयव च । एव त्रिविधमापन्नः संसर्गाभाव
 इत्येते" इति भाषा० । प्रागभावस्य उत्पत्तेः प्राक्
 कारणस्य कल्पनाया, उत्पत्तिराविर्भाव, अस्तित्वोभाव
 इति साध्यादय । २. मरुत्वे, मरुत्वे सादृश्यादभ्यु-
 रेषस्य जीवस्य शिवांग, पूर्वसंयोगनामो वा, मावसायो-
 रत्कर्मणं वा बोध्यम् । भावः अस्मिन्कारिकोऽस्त्विति-
 स्यादिति २ तच्छब्दे त्रि० । अन्तरः भावः अस्मिन्कार-
 पर्याय अन्तरात् । इतद्गीते त्रि० । अन्तरात् देव-
 विपदो भक्ति इत्यादिविषयः देवः, पञ्चादिविषयः प्रमेति
 भेदः । नोमांशवाद्युक्ते अभावस्याप्ये २ बोध्यानुपपत्ति-
 रूपे प्रमादे ० अस्त्ये, अस्तिमानत्वे च । नास्ति
 भाव इति इति । अस्मिन्कारिके त्रि० । [तत्रावयव च ।
 अभावनीय त्रि० न० ० ।] अस्मिन्कारिके २ एतदादि-
 अभावस्यपत्ति श्री अभावस्य सिद्ध्याभूतस्य कल्पितः ।
 सिद्ध्याभूतघटावच्छेदे अभावे वना मुक्तिर्वाक्यं एत-
 द्वात् इति च एतः सिद्ध्याभूतस्यैव कालं नोपपत्त्यादिरिति ।
 अभावस्य न० अभावे न० ० । भावस्याभावेऽपीति ।
 अस्मिन्कारिके न नास्ति भा-वा० कि ।] अस्मिन्कारिके न नास्ति

द्योतने, २ आभिसृष्टे, १ अभिसाये, ४ बोधायाम्, ५ अत्रये, ६ बलसाधे । ७ धर्मये दुर्गा । "अभि पूजा-
 भंसाधे आबोम्भामित्तसहीक्यवचनाहारसाध्यावेनु" गद्य
 एलोके उपजादौ च तत् पूजायाम् अभिवन्द्ये अभिवाद-
 यते । धर्माद्ये अभिगुह्यः अभिनिर्णय । इत्यायाम् अभि-
 वाहः अभिह । बोधे माधुर्म्यम् तत्र अभिजातः "प्रज-
 खितावाभिमज्जतवाचि" कुमा० । आभिसृष्टे अभिसृष्टम्
 आभ्यन्त्रि यवनाः पतन्ति "अभिचैदं प्रतिघाष्ट" माघः
 बौद्धे अभिरूपम् । वचने, अभिधानम् "साक्षात्सङ्केतित
 बोधैर्नभिधने च वाचक" इति शाब्द० प्र० । आहारे
 आभ्यवहारः । आध्याये अभ्यस्यति "वेदाभ्यासे वदारत"
 अतिः । आध्याय इत्युपसर्गस्यम् अन्वस्यापि यौन उच्य
 पालेऽस्य प्रवृत्तिः "अभ्यस्यन्ति तटापातं निर्जितैरा-
 वतानज" कु० । एतस्य च तत्पर्यद्योतकतामात्रं समभि-
 ध्यवृत्तवद्भ्योः तत्तदर्थे लक्ष्येति विद्वान्" अस्य क्रिया-
 बोधे उपवर्तता "बोधोत्पत्त्यावच्छेदेषु तन्मर्मप्रवचनोयता ।
 इत्युच्यतमि सिद्धति । इतिमभि वसंते । भक्तोइतिमभि,
 अग्निमभि यवभा पतन्तिइत्याहुदाहार्थम् यद्वपरत्वेऽ०
 "अभिरत्नागे" पा० ।

अभिक्रि० अभिक्रामयते अभि+कृन् । १ अतुक्रामिकामोकाः
 कर्मितेति" पा० नि० । काशके 'शोऽधिकारमभिक्र कुलो-
 चितं वाचन स्यमवर्त्तयत्' 'समा" रघु ।
 अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्-भावे अ । अभिसाये
 "श्रीतामिकाङ्क्षा सञ्चितकृता च" सुशु० ।
 अभिकाङ्क्षित लि० अभि+काङ्-कर्मणि ऋ । अभि-
 कर्मिते । [स्त्रिया ङीप् ।
 अभिकाङ्क्षिन् लि० अभि+काङ्-घञि । अभिसायवति
 अभिक्राम लि० अभिक्रामयते अभि+कृन्-चिच् अच् । १ काम-
 वधाने "दाचे त्नामभिक्रामाह तस्मात् इत् च मम प्रियम्"
 भा० आ० प० । भावे यच् । अभिसायेऽ० "मनसाप्यभि-
 कामक इत्येतेन युधिष्ठिर । भा० ब० प० अभिक्रामादागत
 ठम् आभिसामिहः अभिसावात् प्राप्ते लि० चिबं ङीप् ।
 "सुचेवाहमर्षेभुः समसैराभिसामिकै" भा० शा० प० ।
 अभिक्रम षु० अभि+कृन्-भावे यच् अट्टि । १ आरभ्ये,
 २ आरौह्ये, ३ बुद्धाय, यत्सुंभुजयाने च । कर्मणि
 यच् । ३ आरभ्ये "नेहाभिक्रमनापोऽर्जक प्रत्यववायो न
 विद्यते" नीता । आचारे यच् । ५ युजे ।
 अभिक्रत्वन् लि० अभि+कृन्-कृत्वाच् क्रियां ङीप् वनो रच ।

आभिसृष्टेन कारिचि । "अपेर्यं रात्रम् अन्तपोऽन्तभि-
 कल्पराः अय० २,८,२ ।
 अभिक्रुप्त लि० अभि+कृन्-कृत् रोहः । १ वच्ये २ निवते
 ३ अभिप्रकागते च "बुद्धा मनोवा मनवाभिक्रुप्तान्
 एतद्विदु" कठ उप० ।
 अभिक्रतु षु० आभिसृष्टेन कृत्युर्भुवनं वक्ष । वचयति ।
 "अधामवह्मिताभिक्रुत्नाम्" अ० ३,२४,१० । "अभि-
 कृत्याम् वधीयवाम्" भा० ।
 अभिक्रान्ति स्त्री अभि+कृन्-क्रिन् । १ अभिक्रमे २ उपक्रमे
 'यत्तस्याभिक्रान्तिरन्यक्रममात्र' नृतिः ।
 अभिक्रान्तिन् लि० अभिक्रान्तमेव इटादि० इति । उप-
 क्रमकर्त्तरि "व एवामभ्यवने अभिक्रान्ततया" नृतिः ।
 अभिक्रामम् अर्थम् अभि+कृन्-बोधाभीष्टप्रयोः अच् ।
 आक्रम, आरभ्य, आभिसृष्टेन गत्वर्थे । पूर्व्यं पूर्व्य-
 सेवाभिक्रामम्" कात्या० ३,२,२१ [२निन्त्यावाम् ।
 अभिक्रोश षु० अभि+क्रुय-भावे यच् । १ आक्रोशे
 अभिक्रोशक लि० अभि+क्रुय-कृत् । १ निन्द्ये २ अपवादने च
 अभिसृत्तु लि० अभि+सृट्-कृत् क्रियां ङीप् । चिबके
 "अभिसृत्तुस्त्वावतो वक्षता" अ० ७,१०,१८ । "अभिसृत्तु
 रभिसृत्तकस्य" भा० ।
 अभिसद लि० अभि+सद-इशायाम् अच् । इशये ।
 "अभिसदामर्थ्यमायम्" अ० ६,५,१ । अभिसदां
 इशक आन्वसत्यात् आच्यम् ।
 अभिस्रया स्त्री अभि+स्रया-अच् । १ अभिधाने, २ बोधार्थं
 "कायभिक्ष्या तयोरासीत् प्रजतो दुहनेगयो रघु ।
 २ कीर्त्तौ ४ अभितः स्रयाती, ५ साहाय्ये "अन्वा अपस्या-
 नदमस्रिख्याम्" अ० १,१४,८५ "अभिस्रयामिति"
 स्रयति साहाय्य वा" भा० । कर्त्तरि ङिप् । ६ अभितो
 गन्तरि" ७ प्रसिद्धे च "अभिस्रया भासा इहता दुपुङ्गवि"
 अ० ८,२,१५ "अभिस्रया अभिस्रय गच्छन्प्राऽभित प्रवि-
 ह्वा वा भासा" भा० धातोरातोऽयोयात्" रूपम् ।
 ८ प्रसायां ङिच् ।
 अभिस्रयाट् लि० अभि+स्रया-कृत् क्रियां ङीप् । १ कर्त्तके
 अभिगन्तरि ३ अभिस्रयति च । "आपरिभिस्रयातामर्जिता
 बोध्यागाम्" अ० ४ १७,१० "अभिस्रयातामिहृदा" भा० ।
 अभिगत लि० अभि+गन्-कृत् । १ आसृष्ट्येन प्राप्ते २ वीरिते
 ३ आभिसृष्टेन गते च ।
 अभिगत्य लि० अभि+गन्-सम् । अभिगत्ये ङिच् च

“सन्त. सदाभिगन्तव्या यदि बोपदिशन्ति ते” वधि० ।

अभिगन्तृ त्रि० अभि+गम-लृच् द्विवां ङीप् । युवार्थम्
आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च ।
“क्षत्र वरुणोऽभिगन्तैश्च ब्रह्म” यत्० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+अभिमुख्ये आनुकूल्येन गम-घञ् । आभि-
मुख्येन गमने “तवाहते नभिगमेन हस्तम्” रघु आनु-
कूल्येन गमने “स्रष्ट्या क्रियमाणे त यत्नावश्यक्रिया
कवित् । नोद्यते नियम सोऽत्र कृतायभिगमो यथेति”
मीमांसा । भाषे ल्युट् । अभिगमन् तत्रैव न० । “ज्येष्ठाभि-
गमनात् पूष्य तेनाप्यनभिनन्दिता रघु । “पापकनु-
ष्यते पापात्तृतीर्थाभिगमनेन च” सृति ।

अभिगम्य त्रि० अभिगन्तुं गम्यते सौम्याकारत्वात् । आभि-
मुख्येन गन्तुं गम्ये “अद्यप्रवृत्ति भूतानामभिगम्योऽस्मि
शुभये” कुमा० । “सोऽभिगम्यथ पूष्यथ कर्त्तव्यय प्रदक्षिणम्
रामा० । “अष्टष्यथाभिगम्यथ यादोरत्रैरिवार्षथ” रघु ।
अभि+गम-ल्यप् । आभिमुख्येन गमने ल्ये व्य० “मनु-
मेकापमासीनमभिगम्य महर्षय” इति मनु ।

अभिगर पु० अभि+गु-स्तौ चप् । १ अभित् क्तने ।
“अनुदुप् तेऽभिगरम्” इति वज्र० ८, ४७ ।

अभिगामिन् त्रि० अभिगच्छति अभि+गम-ष्विनि अभि-
गन्तरि । “स्रष्टृकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरत सदा”
मनु । “राजपत्यभिगामी च दग्धव्याक्ते कटाग्निना” वा०

अभिगोत त्रि० आनुकूल्येन गीत । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते
२ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्-क्तिन् । १ अभिरक्षणे “तदुन्नज-
नेवेताभिगुप्ता आसादयति” य० ब्रा० ।

अभिगूत्त(ए) त्रि० अभि+गु-क्त नेदे नत्वाभाव । १ उक्ते
“इष्ट वीतमभिर्गूत्तम्” यजु० २५, २७, “अभिगूत्तं
ये यजामहे इत्थमिगूत्तोरिक्तम्” वे० दी० बौद्धे त अभि-
नूत्तं इत्येव अभ्युद्यते त्रि० ।

अभिगूर्ति स्त्री अभि+घातत्वे गुर-क्तिन् । सततसङ्कले “तेपा-
मभिगूर्तिर्न इत्यत” अ० १, १६२, ६ । “अभिगूर्तिं सद्गुण
सर्वथा करणीयमिति बुद्धि” भा० २ अभित उद्यमे च
“उतोतेपामभिगूर्तिर्न इत्यत” अ० १, १६२, १२, “अभि-
गूर्ति” उद्यम भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताङ्गुली ।

अभिगृहोतयाणि त्रि० आनुकूल्यार्थं गृह्यतेः पाण्डुर्येन ।

अभिगेष्य त्रि० अभि+गेष-लृच् । अभितो गायके “यदेसवा
अभिगेष्यारन्ति” श्रुतिः ।

अभिगोतृ त्रि० अभितो गोपायति अभि+गुप-लृच् द्विवां
ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस-क्त । १ आक्रान्ते शकवलीकृते च
अभिग्रह पु० अभि+ग्रह-अप् । (बुट्) इति स्याते प्रकाय
हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे
च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत न० । [१ घर्षणे, २ महने च ।

अभिघ्न ग न० अभि+घ्न-भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन
अभिघात पु० अभि+घ्न-भावे घञ् । १ नि येमहने समू-
लनायने “दुःखत्रयाभिघाताच्छिघ्रासा तदभिघातके हेतौ”
सां० का० । २ ताडने । “तडाभिघातादिश्च सन्नपङ्के”
कुमा० । अभिघ्न्यतेऽर्थं फलाय उद्दिशार्थे वा० चञ् ।

द्रव्यानरक्रियया उत्सादितद्रव्यानरसयोगे, वैशेषि-
कोक्ते गच्छेती, सयोगिनीर्भयोविभागजनकक्रिया-
हेतौ च २ संयोगभेदे । यद्योक्तं “नोदनाभिघातात्
संयुक्तसयोगात् प्रथिव्यां कर्म” इति वै० सू० । “च संयोग
गच्छन्निमित्तकारण, उच्छान्तं कर्म संयोगिनोः परस्पर-
विभागहेतुश्च भवति स सयोगविशेषोऽभिघात नोदनं त
तद्विलक्षणं संयोग” । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पद्मा-
ख्यायां प्रथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघातात् कर्म
जायते तत्र पङ्क-समवायिकारणम् नोदनाभिघातो यथा
यथमववायिकारणम् सुखत्वमेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि
संयुक्तसयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्यते चटा
दावपि, तत्समकाशमेव कर्मदर्शनादिति” य० उपस्कार ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्तो कर्म, तथा हस्तसंयोगात्
सुखे, अभिघातजे सुखे कर्मणि अतिरेकादकारणं हस्त-
संयोग” वै० सू० तथात्मसयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघाता-
नुभवसंयोगात् हस्तो कर्म “आत्मजन्वा भवेदित्या इच्छा-
जन्वा भवेत् इति, इतिजन्वा भवेत्तेषा चेटाजन्वा भवेत्
क्रिये”त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्तो समवायि-
कारणं कर्म, तस्य च कर्मण्य प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायि-
कारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसयोगासमवायि
कारणिका च क्रियैव चेटा । तथा उत्प्रेषणवदात्मयोगात्
सुखे उत्प्रेषणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्ते-
न हस्तेन चो सुखस्य संयोग स तत्समवायिकारणम् सुखं
समवायिकारणमिति । उदुम्बकानिहतस्य सुखस्य कर्म-
उदुम्पतन जायते तत्र कारणमाह । सुखदात्री उत्पतन
कर्मणि अभिघात एव हेतु, न त हस्तसंयोग. तस्य त प्रति
कारणत्वेनान्यवाचिज्ञानात् तदुत्पत्तिरेकेऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्रव्यसयोगेनैव उत्पत्तमदर्शनात्
यथा भूषाटो हस्तेभ वेगक्षिप्रलोटादेर्हस्ययोगं विनाऽपि
उत्पत्तिर्दृश्यते, त उत्पत्तमे अभिघात एव अस्मन्मायि-
कारणम् "अभिघातात् सुपले संयोगात्कस्ते कर्म" वै० सू०
अभिघातात् अभिघातजमितसंस्कारजनितात् हस्तसुपले-
संयोगात् हस्ते उत्पत्तं कर्म तत्र सुपलसंयोगोऽस्ममायि-
कारणम् । तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनित संयोग गच्छेत् ।
'ततोय स्यात् फर्मजोऽपि द्विधं परिकीर्तित अभि-
घातो नोदनञ्च गच्छेत्परिहादिभ । गच्छेत्तर्हि तीय
स्यादिति" "गच्छेत्तर्हि तृतीय गच्छेत्तर्हि तृतीय
"कण्ठसंयोगादिजन्यावस्थांस्ते कादयोमता" इति च भाषा०
अतएवोक्तम् "कण्ठतात्वाद्यभिघातजन्य गच्छेत्" इति
हर्षे । गिह्यायाम्युक्तम् "आत्मा युद्धा समेत्यार्थान्
मनोयुक्ते विषयया । मन कामाग्निमाह्वानि स मेरयति
मारुतम् । सो दीर्घो मूर्ध्ना भिहतो यत्तमायव्य मारुत-
पर्यान् जनयते इति । स उदीर्घः सन्धि पादपूर्णाथ ।
गच्छेत्तर्हि तीव्रवेगेन काशादताङ्गसंयोगे गच्छेत्तजन्यते
इति लौके प्रसिद्धि । हृत्तादी प्रयत्नतरयायुसंयोगाच्च-
गच्छेत्त ध्वन्यात्मक एव । गच्छेत्तवेगेन क्रियया संयोगे
नोदनरूपे न गच्छेत् इति तस्य गच्छेत्तस्युक्तम् अधिक
नोदनगच्छेत्त वक्ष्यते । "अभिघातोऽप्यस्य अर्ग० व्यच् ।
अभिघातयुक्ते लि० "अभिघातं स्यात् पूर्व वेदहित्वादि-
वर्षांशेत् । नयवर्गाणा नयतो धरणीचन्द्रािरामाया" इति
केरलोक्ते वर्षाभेदे न० गच्छेत्कल्पद्रुम ।

अभिघातक लि० अभि+ङ्-ण्युत् । १ गतौ रिपौ २ अभि-
घातसंयोगकरके ३ समूलनाशके च । "तदभिघातके
हेतौ" सा० का० । [इत् । रिपौ ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि-ङ्-स्वार्थे णिच्-
अभिघातिन् लि० अभि+ङ्-णिच्-स्त्रिया ङीप् । १ गतौ
२ नागके ३ अभिघातसंयोगकारके च ।

अभिघार पु० अभिघार्यते समन्तादग्नौ सिध्यते अभि+घ-
क्षरणे णिच्-भावे षञ् । अग्नौ समन्तात् घटादे १ सिचने
२ घनादिप्रकारभेदे च । "हृदमिहितोभावे द्रव्यवत्
प्रकाशते" इत्युक्ते अभिघार्यमाणे घटादी च निरु० ।

अभिघारण न० अभिघारणम् सहादिभि विधिना
सेचनम् । अभि+घ-णिच्-भावे ल्युट् । घटादे संस्कार-
भेदे "एत् जुलाभिघारणम् प्रयाया हविष उपभृतश्"
कात्या० १, ३, ६, "पद्मप्रयाजङ्घोमानन्तर यजतिस्थानादेः

वेदे पथादागत्य उपविश्य जुहुष्येनैव प्रयाजगेषेच प्रयाया
धीवस्याज्यस्य हविष आज्यस्याज्यस्यपरोडागमोश्च
उपभृत उपभृत्संम्यस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति
उपयोगक्रमेण अज्यस्य हवि सस्कार प्रयाजयेत्प्रतिपत्ति
हृदीपीति द्वितीयाद्युतेः हविष सस्कार्यत्वावगमात् अत
सन्निहितानि सर्वाणि हवीनि शेषेणाभिघारणीयानि कर्त्तव्ये
अभिघारण अभि-च-ल्युत् । १ सर्वतोविषयके कर्मतुगवे
"वेदाहं तस्य भेषज योऽपुष्टुरभिघारणम्" अय० ६, १२७, २,
विष्वधीयावतीरागा अभिघारणादिव अय० ६, ३, १ ।

अभिचर लि० अभितः अभिघृष्टेनादकूलार्थं चरति
चर-ट । १ अद्ये २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप् ।
अभिचरण न० अभि+चर-ल्युट् । १ यत्प्रयाया विहित-
श्येनयागादी ।

अभिचरणीय लि० अभिचरणमर्हति क । १ अभिघारहे
वैरिणि "त त्वटा हतप्रतोऽभ्यचरन् सोऽभिचरणीयम-
मेन्द्रम् सोममाहरत्" गत० ब्रा० ।

अभिचार पु० अभि-आभिघृष्टेन क्लृप्ताजननाशे चार-
अभि+चर-भावे षञ् । १ गतुवर्षोत्पादकजत्याजनके मूल-
कर्मणि "श्येनेनाभिचरन् यजेतेति" विहिते श्येनया-
गादी । "अभिचारेन सञ्ज्ञेनु कर्त्तव्यो द्विगतोदमः"
"अभिचारमहीनञ्च त्रिभि ऊर्ध्वैर्व्यपोहति" इति च मनु०
"अभिचारक्रियाकुरैकप्रकृतय पुरोधस" काट० । अभि-
चाराय हित स प्रयोजनमस्य वा उक्तं । आभिचारिक ।
१ तत्सहितकर्मादी २ तत्सत्यमन्त्रादी च लि० स्त्रियां ङीप् ।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधन कल्पोरहस्यज्ञापकयन्त्र ।
१ अथर्ववेदान्तगते पन्थभेदे अथर्ववेदगच्छे विवरणम् ।
अभिचारिन् लि० अभिचरति अभि+चर-णिच्-स्त्रियां
ङीप् । १ अभिचारकर्त्तरि "ये त्वा ज्ञाया सेभरे विदूषा
अभिचारिण" अय० १०, १, ६ ।

अभिच्छाय लि० अभिगतम्भावात् आत्मा० ह०, अभिघृष्टी-
भूता ज्ञाया यस्य वा । १ ज्ञायामाप्ते २ ज्ञायामिष्यमाप्ते
च । ज्ञायाया अभिघृष्टम् अव्ययी० । १ ज्ञायामिष्यस्यै
अव्य० । "यो मामिच्छावमत्येभि मां चान्त्सं चान्तरा"
अव्य० १२, १, ५७ ।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आचारे-पञ् अट् ।
१ कुले, "न परिचय रति माभिजनकोहते" काट० ।
"वयस कर्मणोऽर्द्धस्य नृत्तस्याभिजनस्य च वेदशागुर्द्वि-
शाख्यमाचरन् निचरेदिह" मनु । २ जनकभू

अभिमत' पितादेना जनो जन्मनम् । ३ पिता-
 टिभिरध्यापिते स्थाने "अभिजनप" पा० "अभिजनो-
 नाम यत् पूर्वैर्यतम्" भाष्यम् । अभिमतो जन, श्रेष्ठान्
 प्रा०स० । ४ नञ्श्लेषे अभि+जन-भावे यञ् । उल्लस-
 स्थानजनतया पृथग्भिमतोत्पत्तौ "स्युक्तेनाभिजनेनेट सर्व
 वं माह्वणो, हति" मनु ग्रहणुषोद्धवमेनाभिजनेन श्रेष्ठ-
 तया" कृष्ण० । अभिजायते सत्पुरुषो भवति येन करणे
 यञ् । ईकात्तौ "यावत् कौर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष
 उच्यते" इत्युक्तेः कौर्त्तैव सफलजनप्राप्त्या लयात्पम् ।
 अभिजनादागतः अण् । आभिजनः घंघसवन्वादागते,
 त्रि० "तां पार्श्वतोऽभ्यभिजनेन नाह्ना" कु० ।

अभिजात त्रि० अभिमतं प्रयत्नं जातं जन्म यस्य ।
 । कुर्त्तने, "जन्मस्येनाभिजातेन चरः शौर्ययता कुगाः"
 "भिद्वानस्त्रैर्मोहभाजोऽभिजातान्" च रघु । २ पण्डिते,
 श्लेषे "न श्लेष्ठितव्यं यत्तादी स्त्रीषु नाप्राक्तं पदेत् ।
 महीर्हे नाभिजातेषु नाममुद्गेषु संस्कृतम्" इडा ।
 ४ मनोहरे । "प्रजल्पितायामभिजातवाचि" कु० । अभि-
 जातस्य भाष श्रुत् । आभिजात्यं कौलोच्येन० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रयत्ना जातिः जननं प्रा०स० । प्रयत्नय-

अभिजित् त्रि० अभिसखीभूय जयति गतून् अभि+जि-किप् ।

। अभिसखीभूय कृत्प्रयत्न । अभितो जयत्यनेन करणे
 किप् । १० सर्वतो जयपाधने "अभिजिता तेजसा तेजोजित्य"
 य० । ५, ७, "सर्वजयहेतुना तेजसा यन्नेन" वेददी० ।
 'अभिजित्ति युक्तधावेन्द्राय" ता० प्रा० "अभिजित्
 सर्वजयहेतुरसि" भा० । अभिजयति जडां प स्थित्या
 अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि किप् । "अभिजिज्ञास नक्षत्र-
 सुपरिदे दापादानामधक्षाच्छ्रोषायाः" इत्युक्ते ३ मन्त्रभेदे
 इतरनक्षत्राणां स्रक्शामात्रस्थितेस्तस्य च जडां प स्थित्या
 इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्पम् । अतएव भागवते "नक्षत्राणि
 मेहं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सदाभि-
 जिताऽर्थायति" इत्युक्तम् । नक्षत्रपक्षस्य अश्विन्यादि-
 घनविशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि इत्युक्ते-
 राशाढोपरिश्रवणाध स्थाने अभिजिज्ञासक मन्त्रपक्षता-
 नमर्त्तमपि कर्मविषये फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ श्रीह
 तम् यथा" सप्त सप्त विविधेषु रेखासिद्धिगूढमप
 कृत्तिकादिभ्यम् । ऐच्छेदेभिजिता सप्तमिन् चैकटेण
 कगमनेन विध्यते । ईशस्य चतुर्थ्यामे अश्विनादी लिपि
 काचतपुके च । अभिजित् तत्स्ये चेदे विद्येया रोहिणी

विद्या । अहश्चेदेकरेखास्यो वेधः सप्तगताकक" इति
 दीपिका ततय आपाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावापि
 जनविंगकृतात्मकत्व कर्मविशेषार्थं कल्पितम् तद अह-
 स्थित्या सप्तगताकादिबधवगात् विवाहादौ वर्धता
 अभिजित्प्रदायकत्वात् । इतो स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति
 स्थाननापनादी अतएव सूर्यसिद्धान्ते "आप्यस्यैवाभिजित्
 प्रान्ते नैदान्ते अथपन्थिसिद्धिरुक्त ध्याख्यातस्यैतत् पक्ष-
 नाथेन आयस्य पूर्वापाढाया अथस्थाने, धनुरायौ विशति-
 कसोनसप्तविंशतिभागे २३, ४० अभिजिद्योगतारा" इति
 एवञ्च दीपिकोक्ता जनविशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था
 अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव दृष्टत्संज्ञिताया-
 सधाविशंशतिनक्षत्राधीश्वरा उक्ताः "अश्विनमुदहमकमसल-
 शशिशुलसृष्टदितिजीवर्त्तपितर । योन्ययमदिमकृत्पट्ट-
 पयनशक्राग्निमिदाश ॥ शक्रो निर्गतस्तोय पिद्वे मल्ला
 हरिर्वसुर्वरुण । अजपादोर्हर्षुध्रु पृथा चेते श्वरा
 भानाम्" ॥ तथा चाभिजितो मल्लाधीश्वर । अभिजयति
 इतरश्राद्धकालान् पाशस्येन, आभिसुख्येन पथिमाव-
 स्थितां उाया जयति प्राग्वर्त्तिर्भी करोति वा
 किप् । पश्चिमवर्त्तिष्वायाया' पूर्ववर्त्तिष्कस्य्याटके
 पञ्चदश्याविभक्तदिनस्याटके कुतपाप्तये आङ्गप्रगस्ते
 ३ चहर्त्ते । "अपराह्ण्ये त्व समाम्ने अभिजित्प्रोहिणो-
 दये । यदत्र दीयते जलोकादक्षयसदाहृतमिति मत्० ५०
 उक्तेः श्लेष्टेतरामेभ्याः स्वयफलदाहत्वात्तथात्पम् । "पुतप-
 मप्रमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् प्रायश्चिनमसोपे वा" स्युते-
 "आरभ्य कुतपे आङ्ग कुर्यादरोहिणं बुध" इत्युक्तेः च
 तदूर्ध्वैर्त्तस्यारम्भकालतया प्रयत्नत्वाच्च तथात्पम् । अभि-
 जयति गतून् गमनेनात्र आधारे" किप् । "मध्य
 व्योमप्रयाते -स्फुरदनक्षत्रिभे केहरे चार्कपिच्ये प्राया
 साध्वीय फान्ता मचलति पुरुषे यत्र तत्पाटलग्ना । तावत्
 शौरेर्न दृष्टि कुजस्तमशुभ नत्र श्रवस्य योग सस्त्री-
 मारोग्यसम्पत्सिद्धिमप्य सुवर्ती तत्र गन्ता एभेत" इति
 ज्योतिषोक्ते ४ यात्रासम्भेदे च । यद्यपि "सर्वेभ्यन्
 विधुपापयुद्धतत्तुषवर्त्तं विगाहोर्ध्वतीत्तुम व' रक्षादिना
 दिनाऽपूर्य्यापरव्यपटीत्तुं साकक-२० मल्लस्य सर्वत्र
 पञ्कता तथापि यात्राया विगिप्याभिधानात्तदपगत ।
 "तत प्रभाते विमसे सुपूर्वेभिजिति मः" रामा० ।
 अग्निष्टोमयागाङ्गे गशागयनिङ्गे ५ याम्भेदे अभिजि-
 द्गिनष्टोम" इति कात्या० । अग्निष्टोमपङ्कटादिभि-

जिदन्तर तत्सक्तक गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्-
 सरसाधे गवामयने षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम्
 ता०भाष्ये 'तत्र पठे मास्यादी लयोऽभिज्ञवा' वङ्गशाः
 काथ्यः तत्र एकः पृष्ठाः पङ्क्तं ततोऽभिजिदेकमङ्कः'
 इति । अभिजिन्मूक्तस्य च किञ्चिद्भूतदिनाङ्कप्रपत्तेः तत्-
 मान्यात् गवामयनिकदिनाधिकपञ्चमासस्य किञ्चिद्भूतदे-
 पदिषसाङ्कितस्यनयास्याभिजिच्छब्दवाच्यता ६ तद्विषयकस्य
 ७ अतिरात्रयागात्री च उपचारात् अतएव ताश्चतुर्भाष्ये
 "पठे मासि त्रिंशत्तन्मासान् एकं पृष्ठं च इत्याऽभिजिदुत्पदेवः"
 इत्युक्तम् विवरणं गवामयनगण्डे दृश्यम् । 'अभिजिदति-
 रात्र' इति यत० ब्रा० । "अतिरात्रस्य अभिजिज्ञापके
 दिने काथ्यं" इति भा० ।

अभिजित पु० अभिज्ञायादन्त्यान् संज्ञायामाथोच्चारं देवरा-
 तादिवत् क्तृ० । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि सङ्क्षेपे "अर्द्धं त्वभिजिते
 योगे निगाया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि
 गर्भभोज यथासुखम्" । सङ्क्षेपेऽभिजिते प्राप्ते शार्ङ्गरात्रे
 विभूषिते देवप्रयजनयद्गुण्यु यथोदा तान् कन्यकाम्
 'पुण्यु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि-भावे क्तिन् । अभिजने "एषां
 लोकानामभिजित्यं" यत० ब्रा० ।

अभिज्ञा लि० अभिज्ञानानि अभि+ज्ञा-क । १ निपुणे,
 २ पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने "अन्वयादितरतयार्थेऽभिज्ञ
 खराट्" भाग० । अभिज्ञानेऽप्येदपातानां क्रियन्ते
 मन्दनद्रुमाः कुमा० "गङ्गस्नानाभिज्ञतया निवृत्ताः" रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि-ज्ञा-अङ् । १ प्रथमसप्तमे ज्ञाने ।
 २ सञ्चारसङ्कते इन्द्रियसंज्ञकर्मजन्वे प्रत्यभिज्ञाकृते
 ज्ञाने च ।

अभिज्ञात लि० अभिज्ञायतेऽथ अभि+ज्ञा-कर्मणि क्त ।
 कालान्तरे पुन ह्यज्ञा जातेन सोयमित्याकारणज्ञानेन
 विषयीकृते पूर्वदृष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान म० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा-करणे ख्युट् ।
 सोऽयमिति ज्ञानसाधने षिक्ते । "षिक्कभूतं त्वभिज्ञानं
 त्वमङ्गे कर्तुमर्हसि" "उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत"
 इति च रामा० । भावे ख्युट् । तदिदमित्याकारणे २ ज्ञाने
 च । तच्च सञ्चारसङ्कतं पुरोवर्तिनि इन्द्रियसंज्ञकर्मजन्वं
 प्रत्यक्षविषयस्य स्मृतिविकल्पश्च ज्ञानम् । "तदभिज्ञान
 हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना" रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्मणि ख्युट् तथा

भूतां यजुलक्षामभिज्ञकृतास्त्वयिका "तदधिकृत्य इति
 पन्ने" पा० अङ् आर्षायायिकादां तस्य वा सुपि व्यक्ति-
 वचनतेति स्त्रीत्वम् । काशिदासकृतौ दुष्यन्तेन गात्रवर्षव-
 पिना जतोपयमां कस्यकस्यां यजुलक्षामभिज्ञकृते नाट-
 कभेदे तस्याश्च दुर्गासंवापान् प्रथमं दुर्गस्नेहानभिज्ञानात्
 पश्चाच्च श्वदत्तातुरीयकस्यपामिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात्
 तामभिज्ञास्त्वयिकाकृपत्ताजाटकस्य तथात्वम् । "काशि-
 दासस्य सर्वस्वमभिज्ञानयजुलक्षता" सुब्रह्मणे अभिज्ञान-
 यजुलक्षत् न० । "भनेगामिज्ञानयजुलक्षणेति" यजु० ।
 अभिज्ञु लि० अभिगते अभिज्ञस्त्वेन स्थापिते जादृमी येन भेदे
 वा० पु० । अभिज्ञस्त्वेनावस्थापितजातयुक्ते । "संजा-
 नाना उपसोदक्षभिद्यु" ऋ० १, ७२, ५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे-तरप् आह । अभिज्ञस्त्वा-
 तिस्ये २ यने यनेराभिज्ञस्त्वे च "अभितराह वै जयन्
 क्षामति तस्मादभितरामभितराभेव क्रामेत्" यत० ब्रा० ।
 "अभितराम् उ वै त्रलोत्पलमक्षमिषुषं कसु, अन्नावपि-
 ईशदीपत् सुरक्षादाक्रामेदिति" भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिच् । वामीष्ये, अभिज्ञस्त्वे,
 उभयतोऽर्थे शीघ्रतायाश्च । एतदोषे द्वितीया "अभिज्ञव-
 तस्यै काथ्यां धिक्पुप्यार्थीद्विषु लिषु । द्वितीयाभेदितान्नेषु तत्रा-
 न्वत्वापि दृश्यते" इत्युक्ते । "अत्रान्ययाक्षीदमितः प्रधान-
 मिति" भङ्गि "अभितस्का प्रयासुतः स्नेहेन परितस्करे"
 किरा० "कामकोषं विद्युक्ताना यतीनां यतचेतसाम् । अभि-
 तोत्रङ्गनिर्वाणमिति" गीता १३।३३स्ये च । "यथैभिध्याश्च"
 पा० "सर्वैर्मवार्थाभ्यामेव वा० उक्तेः सर्वैर्मवार्थ-
 योरेवाश्च वाधता ।

अभिताप पु० अभि+तप-बञ् । भयं रुनापे ।

अभितास पु० भयं तावत् प्रा० ष० । १ अत्रान्तताव-
 वस्ये २ तद्विति लि० "रासश्चमभितास्मात् प्रहयाश्चव-
 ल्बिमम्" रघु ।

अभितोसुख लि० अभितः सुखमस्य । १ सर्वदिक्कुले ।
 अभिदर्शनं न० अभिज्ञस्त्वेन दर्शनम् अभि+दर्श-भावे ख्युट् ।
 अभिज्ञस्त्वेन दर्शने, "यामभाते द्विताभङ्गे, परेतामभि-
 दर्शने" मत्तः । [स्मृती च ।

अभिद्रु स्त्री अभि+द्रु-अङ् । १ पश्यायने, २ अभिध्यावाम्
 अभिदि(धि)षु लि० अभि+दृष्-कम् उ भेदे नदस्य ष ।
 १ अभिभवेनेऽप्यवति "विज्ञा इदको अभिदिषुः" इति ऋ०
 २, २२, १२ । "अभिदिषु अभिभवेनेऽप्यवती द्वाभ्यश्च" भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु-ल्युट् । १ वेगेन गमने ।
 अर्प । अभिद्रवोयुक्ताथै पु० ।
 अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुहति अभि+द्रुह् क्तिप् । १ अपकारके
 अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह्-घञ् । १ आक्रोशे, २ अनिदधन्तने,
 ३ अपकारे च । 'नामजातियक्तेमानभिद्रोहेश्च कुर्वतः' ।
 मत् 'भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परभोमत' का०ख०
 अभिधर्षणं न० अभिसुख्येन धर्षणम् । १ निष्पीडने २ व्यास्ता-
 लने ३ भूतादेराभेगे च । कर्त्तरि ल्यु । ४ रात्वसे पु० ।
 अभिधा स्त्री अभि+धाञ्-भावे अह् । १ कथने, २ गद्-
 निधे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च । अभिधीयतेऽनेनेति
 करणे अह् । २ वाचकपद्ये भट्टमते फलजनकव्या-
 पाररूपाया गद्निभाया ४ भावनायाञ्च । अभिधा च
 सङ्केतितार्थस्य बोधिका गद्निधा शक्तिरिति व्यासङ्कारिका
 'वाच्योऽर्थोऽभिधया बोधो लक्ष्णो लक्षणया मत ॥
 व्यङ्ग्योऽव्यङ्गनया ताः सुस्तत्र गद्स्य गक्तय' ता अभि-
 धादाः । "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादयिमाऽभिधा"
 सा०द० । भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारोभूता विधि
 समवेता भावनापरनाकाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या
 एव ज्ञान प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा
 च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपासत्प्रत्यासत्तया वा व्याख्यात-
 सामान्यशक्तिबलसभ्या कतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषे-
 षण्णतयाऽनेति प्रकृत्यर्थोऽपि विधयितया व्यापारे विशेषणं
 तथा च यागविषयकमात्रनाजन्यव्यापारान् पुरुष इत्य-
 न्यबोधः नचैतादृशमुपायपि प्रयोजनाज्ञाने कृत प्रवृत्तिः
 प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति
 वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापार-
 निवेदसाधनत्वस्यान्यप्रयोजकरूपतया बोध्यतात्वेन बो-
 ध्यताबलादेव व्यापारे तद्भावात् । अत्र विधित एव
 स्वर्गादिसाधनत्वपहञ्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे व्याख्यातार्थे-
 ऽनेति प्रवृत्तिसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम् । न चैव
 न्यायमताविशेषः इदसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्य
 क्रियामत साधनत्व न विध्यर्थे अपि तु प्रवृत्तिगतमिति
 विशेषात् अभिधाभ्युपसानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च
 न चैवं तादृशमभिधायां सामाभाव इति वाच्य विधि प्र-
 वृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्त्वनु-
 शानादेव तत्सिद्धे भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वान्नासिद्धिः । न
 च प्रवृत्तिजनकगरीरे अभिचार, तस्य गरीर प्राक्संयोगो-
 पादाभत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारण प्रवृत्तिसामान्ये

अभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तत्रेतिवात् ज्ञान-
 वत् प्रवृत्तारवपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमस्यस्यो-
 पाधिरूपं स्वरूप वेत्यन्यदेतत् । मन्वस्वभिधा तथापि तद्विर्न
 प्रवृत्तिहेतु प्रवृत्तिसामान्ये तस्य अभिचारात् प्रत्यक्षादिना
 इदसाधनत्वपहञ्चैऽपि प्रवृत्ते, नापि,यागादिविषयिकाया,
 यागज्ञाति स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोपि प्रवृत्ते । नापि
 विधिसामान्यायां, तज्जन्यतामच्छेदकस्यैव दुष्यरिचयात् । नापि
 जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न
 विधिसामान्यतावच्छेदकाख्यस्योपाध्यवच्छेदेनैव तद्वेत्तत्वात् न
 च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधि-
 जन्यभावनाज्ञानस्यैव विषयणशक्तिमन्वयेन तादृशप्रवृत्तिवि-
 शेषे हेतुत्वादित्याह । तामेतामभिधारूपभावनां प्रभा-
 करान मन्यन्ते । एव हि तस्यानिरासस्यै कृत "अभि-
 धासंकल्प्याऽपूर्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्य-
 प्रवृत्ते असत्यपि प्रवृत्तेषु किन्तु कार्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तक-
 मिति तथा हि ज्ञानस्य कर्तृ जनयितव्यायां चिकीर्षा-
 तिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्ये कृतियलस्योहेत्यन्तरा-
 भावात् । चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्य-
 क्रियाविषयज्ञेच्छा पार्क कृत्या साधयापीति तदनुभवात्
 सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधी-
 साध्यत्वमित्यमात्"इति । यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधि-
 गद्देवच्यते । सा चाभिधायिकाः कुलार्थे कस्येति व्याकरणा-
 दितोच्चायते तदुक्तमभिशुक्तं "शक्तिपहं व्याकरणोपमानात्
 कोपाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विधतेर्धदन्ति
 साद्विध्यत सिद्धपदस्य इत्वा" इति व्याख्यायेदमुदाहृतम-
 आभि गद्दार्थरत्ने । यथा "तत्र सर्वेषां शब्दना प्रथमतो
 व्यवहारादेव प्राथम्यः शक्तिपहः । तथा हि ज्ञेयवित् एव
 व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् प्रवृत्तन् व्युत्पन्नो
 गवानयने प्रवर्त्तते । तच्च एतदर्थमेव तत्प्रवृत्तिमनुभाय व्युत्-
 पित्तुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथात्पपन्त्या तद्वेत्तुभूत-
 कर्त्तव्यतादिज्ञानार्दकं तत्वात्सिद्धतेऽनुभितुते चापरकार-
 णानुपस्थितेः श्रुतस्यैव रुद्धितवाक्यस्य तद्विजनकत्वम् । ततश्च
 वाक्यस्य तद्विजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमपसीयते इत्यतो व्यव-
 हारस्यैव शक्तिपाहकत्वमित्येवमपसीयते शास्त्रकारे । पद्याच्च
 पदानामन्यद्व्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिपहः तथा हि पुनश्च
 ना वधान घटसाधयेत्यादिवाक्यत्रयणे नियोज्यस्य
 पूर्वमिच्छया विशेषकार्यं प्रवृत्तिदर्शनेन गथादिपद-
 अत्रयसत्ये तत्कार्यकरस्य तदभावे च तत्कार्या-

कल्पनिश्चयमन्तिरेकाभ्यां तत्राप्युपयोगी विवेकान्तरात् ।
 तत्राभ्यामिति उच्यते । आकारमपि तथा, तत्रि कर्माणि
 द्विर्भेदादिना द्वितीयोपासामर्तविभेदे प्रयोगनिवृत्तय
 महत्त द्वितीयोपासामर्तमप्यत्रमत्त न तथा हि प्रयोगेभ
 द्वितीयो गान्ता न कालाटो, कर्माणि द्विर्भेदा गान्ता न
 ततोमये द्विभिमियमपरतया परम माभ्य भिषय
 तटतकमयो, उपपत्तुत्कमे तर्गदम् तमभ्यान्तामां तत्रा-
 टनेभेत्तु नोप्या गतिपरममयत् । तदुक्तं भाष्यकारं
 'सुपां कर्माटयोःपयो गेत्ता चैतत्ता तित्ताम् । प्रविह्वा-
 नितमकात् नितम तन्तेषु चेत' । उपपत्तमपि तत्रि
 पाहृत्तम् । यथा गोमटयो गता इत्युत्प्रेषकात् नृत्त-
 योपासाम्पुत्प्रेषकात् तत्रममादतन्मर्त गोमटयत्प्रेषदमे
 उपदिष्ट वाच्य परतप हेत्त् विषयो तदपटशाल्य,
 इति भवति मतिरेतुत्प्रेषकात्प्रेषदमेतन्मत्त मत्तपट-
 गतिपाहृत्तम् । तत्र च व्याकरणोपासामप्रसक्ते
 मत्तमित्यथाप्योपनिवृत्तविषये एव व्याकरणेन, इति-
 विषये च कोषकोपयोपासामात् तन्मै नत्त तत्रा-
 यम् । कोषोपि अन्तमेसुं मत्तमित्यथादिवि-
 भाग कोषादिषु पटजातामां इतिप्रामाय प्रसक्त-
 मामो मत्तुत्प्रेषादिगन्तामां मत्तितममयत् । व्या-
 वाच्यमपि तथा, व्याकरणेदिगतिर्भेदेवचानेऽपि
 यथादेवाभ्यन्तात्प्रेषमे तत्राप्यन्तामां तदपटमे, मत्त-
 पाहृत् । व्याकरणेत्तु दर्शितं । वाच्यमेयोऽपि तदुत्प्रे हेत्त
 यथा सर्गकामोयज्जतेत्यादौ नृत्तसर्गपदस्य अर्थविशेषमा-
 नतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय महत्तेन 'यद्य दु तेन
 न भिष न च परमममत्तम् । अन्तियापोपनीत च तत्-
 तुत्त माःपदात्तदर्शित' वाच्यमेवजाहृत्पेन दु पास-
 भिषत्तादिमति सुपाविभेदे एव सर्गपदस्य मत्तित्पहृत् ।
 व्याख्यानत्पदा टीकादिपदाभिधेया विभित्तिरपि तच्छ-
 ज्जनां तत्तदर्थेयं मत्तित् पाहृत्तयति यथा पञ्चतिपदस्य
 पास करोतीति व्याख्या पासकर्त्तव्येभमन्त्यापि ।
 मत्तित्पदसामानाधिकरत्यमपि तदुत्प्रे हेत्तः । पिका-
 दिगन्तार्थमविदुपासपदेमाय महत्तेन सङ्कारतरौ
 सुधुरं रोति पिक इति वाक्येन प्रत्येकयथा चातमत्तित्क-
 पदोपस्थापितार्थे सुधुरमन्तकारत्वे पिकपदस्य मत्तित्-
 पाहृत् । एव कोपादापि 'सन्तुल्यासङ्गता कन्यां यो
 ददाति स कूटद' इत्यादौ मत्तित्पदोपस्थापितार्थे सकार
 पूर्व्याकारकृतकन्यादातरि कूटदपदस्य मत्तित्पहृत् । अत

च प्रगल्भपदादिभ्यं नाम अर्थविभेदे विहितमतिप्रयत्-
 तामानाधिकरणम् सामानाधिकरणस्य अर्थोपार्थेभेदे-
 तान्मदयोपपत्तयम् । ईदाहरतमेत्तं व्याख्यातप्रदमानार्थ-
 योत्प्रेभेदेभ्यास्तदन्तीकारे । अतोसुधुरं रोति कन्यां ददा-
 गोः/दातासात्तातानात् प्रदमानतासामानाधिकरणत्वं सुमभयेत् ।
 अतएव च भाष्ये "मत्तः तत्रमामकारप्रदमानसामानाधि-
 करणे" इति सुमे अन्तमामसामानाधिकरणत्वे इति निर्द्वा-
 त्तव्यं मत्तः प्रदमानसामानाधिकरणत्वंतदपदिष्टसुधुरादि-
 तस्य "कारणे सामानाधिकरणत्वं इत्याहुपासामन्तस्य व्या-
 धिनः सामानाधिकरणत्वेव्यादिना" मत्तं व्यामित्यन्त-
 सामानाधिकरणत्वं प्रदमानसामानाधिकरणम् । एतेन तदान कूटद-
 कृत इत्यादि तदपटत्तमपि परेषामकारेदनेवेति ।
 अभिधानं न । अभि+धा-भानेत्तुत् । । कपने । कले
 भ्युत् । नामनि, मत्तार्थमतिताटके निप्रसृत्तोपादिना-
 महे चन्ने च । तथा च मत्तार्थामर्थविभेदे मत्तित्पाहृत्क
 कोपादिभेदे अभिधानमन्तयत्तम् तत्रामादिर्नामा
 कोपादिहृत् । तत्र च प्रमेव सकार्तासकारां प्रयत्त
 मत्तानां कश्चिद्वातादीनामपि मत्तानां सव उपदिष्ट-
 तेषां मत्तित्पाहृत्कपस्य अभिधाम्ये दर्शितम् ।
 अभिधानो अथोपनिधीयते अभिधुत्तेन धीयते कश्चेनामदा
 अभि+धा-कले इत्तुत् । । एत्तौ तथा हि कश्च-
 नेन कश्चमाभिसुत्थेन स्वायते । "इत्यामत्तभृत्पदनामत्तस्य
 इत्यभिमिषामोमाटके" इति तै. ब्रा. । 'अभिधानो
 रमतामिति' भा. "तस्या इत्योत्तुत्तं कामोद्गायत्तुमि-
 धान्मन्तुत्त" अट. ८. १०. १२ । "भूमोद्गीभिरभि-
 धानोभिर्हिता भवन्ति" कात्या. १. ० ।
 अभिधामूना अथोपनिधीयते । व्याख्यातिकोत्ते व्यङ्ग-
 कामेदे । अभिधाम्यथायत्तं अभिधातुत्तयामूना मन्तस्य
 व्यङ्गमा द्विधा कनेकार्थस्य मन्तस्य अयोगार्थ-
 नियमिते एवकार्थेन्यथोहेत्तव्येहेत्तना सामिधाम्यया"
 व्याख्यानद्विप्रयोपादय । उक्तं हि 'संयोगो विप्र
 योगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरश्च विद्व मन्त-
 स्यान्त्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचित्ये देय कातोव्यङ्गिः
 सत्तादयः । मन्तार्थस्यानवच्छेदे विषयस्त्वितिहेतवः" इति
 यथा सप्तहृत्कको हृत् " इत्यत यद्वाच्यसंयोगेन हृदि-
 मन्तोपिपुमेशाभिपत्ते । अयद्वाच्यको हृदिः इति वियो-
 नेन तमेव । भीमाकुन्तौ इति अकुन्त पाथं । कर्वाकुन्तौ
 इति कर्त्तुः हृतपत्त । स्यात्तु पन्दे इति स्यात्तुः शिप

सर्वं जानाति देव इति देवोभवान् । कृपितोमकरध्वजः
इति मकरध्वज काम ।, देव पुरारि इति, पुरारि
शिव । मघना मत्त पिक इति मधुर्वसन् । पाह वोद-
यितासुखमिति साम्मुख्यम् । विभाति गगने चन्द्र इति
चन्द्र यथो । मिथि चित्रभात इति चित्रभानुर्वज्जि ।
भाति रघाङ्गम् इति मधुसूक्तव्यख्या रघाङ्ग चक्रम् ।
खरसु नेदे एव विशेषप्रतीकत्वं न काव्यादौ तस्य
विषयोऽतोमोदाहृत इति, यथा । दुर्गाकृतविषयहो
ममसिज सम्प्रोक्तयस्त्रेजसा प्रोद्यद्वाजकलो म्दहोतगरिमा
विश्ववृतो भोगिमि । मन्त्रोपशक्तेशपो गिरिगुरौ गादां
रुचि धारयन् गामाक्रम्य विभूतिपिमूषिततनू राजत्युमा
ह्वयः । अत्र प्रकरयेनाभिधया उभावल्लभयद्दोषोभानानी
महादेवो तद्बल्लभभातुदेवन्तपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव
मोदीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते" सा० ६० ।

अभिधायक लि० अभि+धा-खुल् । वाचकशब्दे 'चिह्नान्तरा
अभिधायकस्य नित्यस्त्रोत्वमिति का० छत्ति २ तत्तच्छब्दो-
च्चारणे च ।

अभिधायिन् लि० अभिधत्तेकययति अभि+धा-णिनि क्लिया
ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तारि । "त्व सुग्वाधि । विभैव
कञ्चुलिकया धत्ते मनोहरिणीं सस्त्रोमित्यभिधायिनि प्रिय
तमे तद्दोष्टिकां संख्येतीति "अमरुगतकम् वाचकशब्दे च
"प्रत्यक्षादिप्रमासिद्ध विरुद्धार्थाभिधायिन वेदान्ता यदि-
यास्त्राणि बोद्धे किमपराध्यते इति ।

अभिधायक लि० अभिसुष्येन धावति अभि+धाव-खुल् ।
आभिसुष्येन वेगेन गन्तारि [यिभुमिष्वायां विवक्षायाम् ।
अभिधाता स्त्री अभिधातृमिष्वा अभि+धा-सन्-ष् । कथ-
अभिष्टणु लि० अभि+ष्टव-ष् । अत्यन्तधर्षके । "तष्ठाट्ट-
त्रष्ठाण पन्त्रमभिष्टणु तम" यत० ब्रा० ।

अभिधेय लि० अभिधेयते अभिधातृक्या बोध्यते अभि+
धा-कर्मणि वत् । याच्यार्थे सङ्केतपति शब्दार्थे । आवि-
ष्कारातिशयोक्तिधेयवत् प्रतीयते" सा० ६० "अभिधेया
विनामृतप्रतीतिर्लक्ष्योच्यते का० प्र० अन्यप्रतिपाद्ये च"
"इतिप्रयोजनमभिधेयसम्बन्धा" इति सुगधबोधम् "एते-
नाभिधेयश्च दर्शितम् सा० ६० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्या-यच् । १ परधनस्वाजिह्वीयाया,
२ लिष्टकाया, ३ विषयप्राथेयनायां ४ चिन्तने, च । अभि-
ध्यायतेचिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् "सोऽभिधाय शरीरात्
स्वात् सिष्टञ्चुर्विषया प्रजा इति" मनुना आबोधने

अभिध्यायते प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । "अभिधोप
देयाश्च" या० छ० ।

अभिध्यातव्य लि० अभि+ध्या-तव्य । सततचीन्तनोये ।
"य पुनरेत त्रिभावे षौमित्यक्षरेण पर पुरुषमभिध्यायीतेति"
शुद्धा "परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते" या० भा० ।
अभिध्यान न० अधि+ध्या-भावे ल्युट् । १ अभिध्यायद्वाथे
२ अभिध्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽ-
विच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्नाम । "तदभिध्यानादेव-
तस्मिन्नात्" या० छ० ।

अभिनन्द लि० अभितो नद् वद् अभि+नद्-क्ल । सर्वतो
भवे "यथा सौम्य । पुरुषमभिनन्दान्त्वमिति" छा० ७०
"अभिनन्दानं ब्रह्मात्मम्" भा० "परिरम्भश्चि ततिल्लला-
नामभिनन्दा रसमानसारसेन" भाष ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द-घञ् । १ सन्तोषे, २ प्रतिपाद्यगुण-
कथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४ अत्यल्लेखे च "योनि-
रर्चिर्यदन्त करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विष्कुचिद्गा
जा० ७० "अभिनन्दा सुखलला" भा० । अभि-
नन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-क्वच् । ५ सन्तोषके
ई प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च लि० । अभितो नन्दत्यत्र
आधारे षञ् । अत्रस्य स्वकलत्वादि गुणप्रशंसनप्रवर्त्तक-
स्वान्निभेदे । तत्र हि ष सुखायते । अभितोनन्द । आ-
७नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिभते । नैयायिकादिभते
तु अभितोनन्द इव आभावे यत्र ७३० । परमात्मनि,
सर्वदुःखशून्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि
भारादिवाहकानाम् अह सुखी संयत् इति प्रतीते
दुःखाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा
दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे ।
- णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थे २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु ।
१ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थे ३ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च
लि० । ईश्वरभेदे पु० ।

अभिनन्दनीय लि० अभिनन्दते प्रशंसते अभि+नन्द-णिच्
कर्मणि अमोत् । १ प्रशंसनीये २ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।
अभिनन्दित लि० अभि+नन्द-णिच्-क्ल । १ प्रशंसिते २ अतु-
मोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् लि० अभिनन्दति षिनि । १ सन्तोषिणि ।
अभिनन्दति षिनि । २ अतुमोदनेन प्रोत्साहके ।
ह्रियासमवर्त्त ङीप् ।

सोऽस्य च द्यविधोमहासोऽ' । तामिसोऽटाटयथा
 तथा भवत्यन्वतामिस' ॥ अन्वतामिस' अभिनिवेश-
 स्थास तयेत्यनेनाटादगधेह्यहप्यते । देवा अल्लप्ति-
 पादिह्यनटविधमैश्वर्यमासाद्य द्य यद्वादीन् भुङ्क्षाना-
 यद्वाद्योभोग्यास्तदुपायावाणिमाद्योऽकारमसुरादिभिर्मा
 अ उपधानिपतेषि विभ्यति । तदिद भयमभिनिवेशो-
 ऽन्वतामिसोऽटादगधिवयित्यात् अटादगधेत' सा०शौ० ।
 ० घासक्तौ च 'व्यथातुरूपाभिनिवेशतोपिषा' कुमा० ।
 अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश-ञिनि स्त्रियां ङीप् ।
 १ आपहवति २ अतुरागवति च ।
 अभिनिष्कारिन् त्रि० अभि+निष्+क-ञिनि स्त्रियां ङीप् ।
 अभितोनिःशेषेण कारिण्य "कृताकृतो वस्त्रिभोऽभिनिष्-
 कारिण्यः प्रजाम्" अथ० १०, १, ११ ।
 अभिनिष्क्रम पु० अभि+निष्+क्रम-ञञ् । अभिनिष्क्रमेण
 निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।
 अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निष्+क्रम-कृत्तरि क्त । अभि-
 अभिनिष्ठान पु० अभि+स्तन-ञञ् यद्बसंश्रायां बलम् ।
 १ विवर्जनीये । "नाम चाद्यै दद्युर्वैपवदाद्यन्तस्यमभिनिष्ठा-
 नान्तम्" अङ्गसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च यद्बमात्रे तु न
 बलम् । अभिनिष्ठान इत्येव । [निर्गमे ।
 अभिनिष्पतन न० अभि+निष्+पत-ल्युट् । अभिनिष्पत्येन
 अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निष्+पद-क्रिन् । १ सम्पत्तौ
 सिद्धौ यस्य यथास्यस्यचितं तथारूपेण तस्य भवने
 ० अत्पत्तौ च ।
 अभिनिष्पन्न त्रि० अभि+निष्+पद-क्त । १ सम्पत्ते २ सिद्धे च ।
 अभिनीत त्रि० अभिनीयते अ अभि+नी क्त । न्याये, १ युक्ते
 "अभिनीततर वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिर" भा०शा०प० ।
 ० भूषते २ अतिशङ्कते ३ पूजते ४ क्रोधने, यस्यामिनय-
 ङ्गाद्यट्बत्वे चेदादिभि क्तकारिन् ६ आभिमुख्येन
 ० प्रापिते च "मितार्चमभिनीतस्तम्" रामा० ।
 अभिनीति स्त्री धान्कृष्णार्वा युक्ति । १ प्रियवाक्यादियुक्त-
 युक्तौ । "वाक्पूर्वमभिनीतिहेतुम्" ब्रह्मा० । २ अभिनीतः
 प्राप्ये च रूपाहेर्देहादिना १ अतुबत्वे च । नीतेराभि-
 चक्षन् अय्यदो० । ३ नीत्याभिमुखे अय्य० ।
 अभिनेतय त्रि० अभि+नी-कर्मणि तय्य । हेहादिदिना
 १ अतुकार्ये आभिमुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तय्य ।
 आरम्भः आभिनेते च० । [रतुवरकर्मणि ङटादी ।
 अभिनेत त्रि० अभि+नी-ञञ् स्त्रियां ङीप् । नाटके हेहादे ।

अभिनेय त्रि० अभि+नी-कर्मणि यत् । १ हेहादिदिना
 १ अतुकार्ये आभिमुख्येन २ प्रापणीये च ।
 अभिन्न त्रि० न भिन्न । १ एकरूपताप्राप्ते २ अर्पदक्षिते ३ अवि-
 दारिते च "भूयोभूयोरयिमिदस्य पश्यवर्षमिच्छे सिद्धे"
 अ० ई, २८, २ "अभिन्ने गतुभिरभेदे" भा० । "न भिन्ना
 कथामपदध्यात् आर्क्यति वा एषा या भिद्यते" इत्युपक्रम्य
 "नाभिन्नां परास्तेदिति" यत० प्रा० । ४ अभिन्ने इदं, 'अभि-
 न्नेन चरेत्' कात्या० २६, ७, ४८ 'अभिन्नेन हृतेन' कर्क०
 अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विदञ्चित पुट यस्य । नवपङ्कजे
 "दूर्ध्वायशाङ्करङ्गात्तगमिन्नपुटोत्तरान्" रघु ।
 अभिन्यास पु० अभिन्यस्यते अन्तःस्य ऊष्णा वद्विष्कारयेन
 अभि+नि-अस-करणे षञ् । अवरस्यस्य, 'असन्
 निवर्तित' येते प्रवापोपद्रवायुत । तमभिन्त्यासमित्याङ्ग-
 हृतौजसमथापरे' सुश्रुतौक्ते अवरभेदे "नद्रास्य तमभि-
 न्यासं क्षीयमेनं हृतौजसमिति" सुश्रुत ।
 अभिपत्ति स्त्री अभि+पद-क्रिन् । निष्पत्तौ ।
 अभिपन्न त्रि० अभि+पद-क्त । १ अपराधवति, २ आपहते,
 ३ स्वीकृते, ४ आभिमुख्येन गते च ।
 अभिपित्त न० अभि+पा-भावे क्तिन् । १ अभिपतने २ आग-
 मनकावे "पित्तं जगदभिपित्ये मनीषा" य० २२, २४, 'अभि-
 पित्ये अभिपतने आगमनकावे' वेददी० । ३ अभिमतप्राप्तौ
 "सुदक्षमिहाभिपित्यम् करते स्थान" अ० ४, १६, १,
 "अभिपित्यमभिमतप्राप्तिसु" भा० । ४ अभिमत प्राप्तौ
 "तस्येदिन्द्रो अभिपित्येषु रप्यति" अ० १, ८२, ६,
 'अभिपित्येषु अभिप्राप्तिसु' भा० पुष्पाभिपित्यं करते
 सुहोपत अ० १०, ४०, २, "इमाद्येव अचमभिमेत्य
 "अ सिद्धान्तौ भयथ कृ दिवा क्वाभिप्राप्तिं पुष्प" इति
 यास्तेन अभिप्राप्तिपरत्पमस्य सृषितम् । कर्मणि क्तिन् ।
 १ अभिपतनीये, "नोविश्र जगदभिपित्ये मनीषा" १ ८६, १,
 'अभिपित्ये अभिपतनीये' भा० ६ अभिगन्त्ये, "अभिपि-
 र्भिपित्ये सजोषा" अ० १, १८६, ६, "अभिपित्ये
 अभिगन्त्ये" भा० ७ अभिप्राप्ते "मन्वयोपाद् यनेदभिपित्यं
 जगाम" अ० ७, १८, ६, "इयादिक्ते अभिपित्य परा-
 रण्य" अ० ८२, २१, अभिपित्ये अभिप्राप्ते भा० ।
 ८ आसक्त्यावे "असीवा अभिपित्ये अज्ञाम्" अ०
 ० १, १२६ २ 'अभिपित्यमन्वयोपाद् यनेदभिपित्यं' भा०
 ८ अभिप्राप्त्यावे "अभिपित्ये भवते प्राक्" अ० १, १८६, ७,
 "अभिपित्ये अभिप्राप्त्यावे" भा० ।

अभिपुष्य पु० अभित पुमस्य । । सर्वतः पुमवति ष्ठे ।
 अभिपूरण न० आध्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा०स० ।
 आध्यासेन सर्वतः पूरणे "अभिप्रयाध्यासेनाभिपूरणम्"
 कात्या० २४, २, ११, १,
 अभिप्रज्ञा स्त्री अभित सतत प्रज्ञा यिनसम् । सततचिन्तने
 "तमघनामापिपासे अत्रूतामाध्याभिप्रज्ञाजोहि" ऐ०भा०
 अभिप्रज्ञाजोहि चिन्तयेति व्याख्यानस्यार्थाद्यर्थत्वम् ।
 अभिप्रणयन न० अभित सर्वत प्रणयन संस्कार ।
 वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।
 अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वत वेदविधिना संकृते
 ब्रह्मादौ "जज्वाह लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे
 वज्ररभिमन्वीतः" भट्टि ।
 अभिप्रसुर् स्त्री अभिमसूँति आकृतिदानेन वज्ररनया ।
 । अभि+ग+सूँति करणे क्प् । जुङ्गाम् ।
 अभिप्रवर्त्तन न० अभित प्रवर्त्तनम् । । सर्वत प्रवृत्तौ । सर्वतः
 प्रवर्त्तनस्येति च "त्यक्खादौरोमहूर्त्तव स्वेदस्याभिप्रवर्त्त-
 नम्" सुश्रुतः ।
 अभिप्रातर् अर्थ० आत्मनं प्रात । । अतिप्रसूये "अथाभि-
 प्रातरेय स्याद्योपाकारताज्जमिति" यत० ब्रा० ।
 अभिप्राप्ति स्त्री आभिसख्येन प्राप्ति प्रा०स० । । आभि-
 सख्येन प्राप्तौ अभिपित्तयष्टे उटाहृत निरुक्तवाक्यम् ।
 अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । । आयाये । "तेषां
 खलमभिप्रायसुपलभ्य ष्टयक् ष्टयक् सतु । "सर्वानभिप्राय-
 कृतान् भाव्यालमस कौरव भा० उ० प० अभिप्रति कर्त्तरि
 पचा० अच् । । अभिगामिनि "स्वरितञित आत्मनेपठ
 कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले" पा० कर्त्तृभिगामिनीति व्याख्या-
 कार मण्डितास्य एतत्सूत्र कर्त्तुं हेतुकतापरतया
 व्यख्यातम् तत्रापुत्रेण ३५० ष्टे दर्शितम् । अभिप्रेयते
 पुरुषार्थकं ह्यभि आभिसख्येन प्रत्ययेऽभिप्रैति जगटात्पुन
 वा कर्मणि आधारे वा अच् । श्विष्यौ "अभिप्राय
 प्रियाङ्गोःङ्" इति वि० षड्० ।
 अभिप्रीति स्त्री अभिप्रीयति अभि+प्री-क्प् । । सर्वतसर्पके
 "तथ्यं वाता अभिप्रियक्षुय सर्वलि सिन्धवः" अ० ८, ११, १
 अभिप्रेत लि० अभि+प्र+इण-क्त । । अभिप्रेतिते "अभिप्रे
 तार्थविद्विर्भङ्गहम् "नामाव स भवेत् काव्यमभिप्रेतार्थ-
 विद्वे" भवि० षु० ।
 अभिप्रेत्य अर्थ० अभि+प्र+इण-स्यप् । । उद्दिश्येत्यर्थे ।
 "वदभिप्रेत आत्मवर्त्तव्यस्येति" व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेषु, लि० अभि+प्र+आप-सन्-उ । प्राप्ति क्तौ
 "महासन्मभिप्रेषुर्गुणलक्षणप्रकटकः" "सिद्धं स्थानमभि-
 प्रेषु" इति च सतु ।
 अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेद । । जवा-
 दिना सर्वत निचनरूपे वैधे संस्कारे ।
 अभिप्रव पु० अभिप्रवने स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्रु-गती
 अच् । । प्राजापये आदित्ये । "अथादित्याय आङ्गिर
 स्य उभये प्राजापत्या अथर्वेन वय पूर्वे स्वर्गं लोकमेवाभो-
 वयं पूर्वं इति । आदित्यायतर्हि लौकिकतर्हिः ष्टुर्भ-
 वुभि क्षामभिः स्वर्गं लोकमभ्युपवन्त तस्मादाभिप्रवाः
 आदित्या" यत० ब्रा० । बर्षाभ्ये गवामवने प्रलेखमाहीव-
 चतर्भियतिदिग्सेतु चतुर्बटकात्मने चतुर्षु बटकेषु विशेष
 गवामयनयन्दे वक्ष्यते । "अभिप्रव बटुङ्कः बटुङ्कानि
 भवन्त्यभिप्रव" इति यत० ब्रा० । "अभिप्रव पूर्वं पुरस्ताद्भि-
 वत् उपयन्ति चतर्भियेन महाप्रतमभिप्रवेन परमभिप्रव-
 मिति" च यत० ब्रा० । १५ षड्ङ्वाभ्ये क्षोमादिपाठपाठनके
 गवामयनाङ्गयागभेदे च । ४ उपसृजे-उपसृजे षड्ङ्वात्
 प्रवने च । अभिप्रवे विहित उक् । आभिप्रविक उक्-
 पदुष्टेपु विहिते सामादौ । [विज्ञे च ।
 अभिप्रुत लि० अभि+प्रुत-क्त । । सर्वतोव्याप्ते । अभित
 अभिभङ्ग लि० अभितोमङ्गोयस्यात् । । भङ्गहेतौ "अभिभुवे-
 ऽभिभङ्गाय वन्ते" अ० १०, १, १, अभितोर्भङ्ग । २ सर्वतो-
 भङ्गे षु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३ भङ्गयोः षे लि० ।
 अभिभवन पु० अभि+भू-अयत् । पराजये, तिरस्क रे
 अनादरे, च । "रघोरभिभवाग्निं सुकुभे द्विपता मन
 रघु "अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभु । इत
 पितृष्टे" कु० "अधर्मानिभवाङ्गैव प्रदुष्यन्ति कुर्वाक्य
 गीता । रोगादिना गात्रादिजङ्गीभावे "एवमिह
 हयिकपटैर्विद्वि स्थान गमामगमो न स । न स्यत न चापि
 नष्ट न रोगशान्तिर्नैवाभिभव" इत् पञ्चाशिका ।
 अभिभवन न० अभि+भू-अयत् । । अभिभवे रोगादिना-
 ज्ञानरौधे "अरया चाभिभवन् आधिभियोपपीडनम्" ननु
 अभिभा स्त्री अभि+भा-अयत् । । अभिभवे "ना सा चाधि-
 दमिमा विचाराविद्वत्" अ० १, ४२, १ । "अभिमा अभि-
 भवः" भा० ।
 अभिभार लि० अभिभृगार्थे अतिशयितो भारो यस्य ।
 अतिभावात्प्रियते "सुदुष्यति तद्व्यमभिभार करोति तेन
 वक्ष्येथाभिभारेषेना लोकात् प्रभिनसि" यत० ब्रा० ।

अभिभायक ति० अभि+भू-ङुच् । अभिनयकर्त्तरि
१ तिरस्कारके १ पराजेत्रि १ लज्जोभावाकारके च ।

अभिभायिन् ति० अभिमवति अभि+भू-क्तिः क्तिष्वां
ङीप् । तिरस्कारके २ पराजेत्रि "वर्षातिरिक्तकारके
वर्षितोऽभिभायिका" रघु । २४ । अभिभवितायक ।

अभिभायुक ति० अभि+भू-ङुच् । तिरस्कारके २ परा-
जेत्रि १ लज्जोभावाकारके च । [कृष्णेन कदने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा० ङ० । आभि-
अभिभाषिन् ति० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष-ञिनि
ञिष्वां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिषि । "प्रसन्नसुखरागं
तं फलपूर्वाभिभाषिष्यम्" रघु ।

अभिभूति ति० अभिमवति अभि+भू-क्तिः । अभिभायके
२ तिरस्कारके "अभिभूते अभिमद्राय वयते" अ० २, २१,
२, "अभिभूते अभिभविते" भा० ।

अभिभूति ति० अभि+भू-ङुच् । किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये,
२ पराभूते, ३ ज्ञाने च । "हृष्यरेषाभिभूत" इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू-क्तिः । पराभवे २ अघञायाम्
अभिभवति कर्त्तरि क्तिष् । १ अभिभावके ति० । "नायतैश्च
बन्धुभ्यो अभिभूतैः साहा" कात्या० २१, २ । "यस्य पूर्वो
दोर्मस्यतमभिभूति सुष्यात्" अ० ४, २१, १ । अभिभूति
अभिभावकं वल्म्" भा० । अत संख्याभिभूत आभर"
अ० १, ५, २, २ । "अभिभूते, यतूषामभिभवति" भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू-भावे 'भुवो भावे' पा० ङाप् ।
अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राड्म्" अथ० १८, २०, २ ।
अभि+भू-ङुच् । तिरस्कारके षष्ठी ।

अभिभूयन् ति० अभि+भू-ङुनिप् क्तिष्वां ङीप् रघु ।
अभिभायके "समर्जयसिमा ऋङ् षपञ्जोरभिभूयते" अ०
१०, १५, ८ ।

अभिगत ति० अभि+गन् कर्मणि ङ । अभिमानविषयीभूते
नभेदविद्विषयाकारमित्याद्यामविषये २ कर्त्तते २ कर्त्तते
१ कर्मणि ङ "अभिगततपस्वस्यो वाच उक्त्वा वाङ्"
भट्टि । भावे ङ । ५ अभिमाने निव्याजाने न० ।

अभिगति स्त्री अभि+गन्-ङिन् । अभिमाने, निव्या-
जाने २ कर्त्तरे, ३ कर्त्ताने, ४ अभिजाते च ।

अभिगन्तु ति० अभिगच्छे' धनो यस् । कर्मण्यप्यप्यप्ये ।
धना- नङ् षष्ठीपर्य अभिगन्तते । "आभि नाभि-
वनायेत होषा स्तापुसोऽपि मे" भट्टि ।

अभिगन्तव्य ति० अभि+गन्-कर्मणि ङ । ज्ञाने 'न वा

स्त्वभिगन्तव्या यस्या भक्तं न रञ्जति" इरा० । अभि-
मानेन विपयोर्कर्मणि च ।

अभिमन्तु ति० अभि+मन्-ङुच् क्तिष्वां ङीप् । अभिमानिन
"मन्मथाय हृद्गतमभिमन्तारमीश्वरम्" मनु० । २४ आन-
कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोऽस्य अर्थः अभि+मन्-तोऽनु । अभिमन्तुमभिमानेन
विषयीकर्त्तुमिच्छे "एष नै इन्द्रियोऽग्निः सहेनमीश्वर
उपल सपशुमभिमन्तोः" यत० ज्ञा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र-भावे षष् । "मन्त्रयज्ञायज्ञेय
मन्त्राद्येन संकरेत् । शेषिणं तन्मन्त्रा भूना स्वादेतदसु-
मन्त्रवत् एतदेवाभिमन्त्रय्य नक्षत्रं वीज्याधिकम्" श्रीमां-
कोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेशपादिस्कारभेदे । त्यट् । अभिमन्त्र-
णमयत् न० "अभिमन्त्रयधेयो वा विशेषोपदेगात्" कात्या०
६, १, १८, "अभिमन्त्रयत्तरं" कात्या० ८, ८, २ ।

अभिमन्त्र्य अर्थः अभि+मन्त्र+ङुच् । अभिमन्त्रणं लक्ष्येण
अभि(धि)मन्त्र्य पु० अभि(धि)मन्त्राति नेत्सम् । "इहैतैरभिष्य-
न्दैरराणामभिद्यायताम् । तावन्स्वभि(धि)मन्त्र्याः स्युर्मयने
तोत्रवेदने" इति माधवोक्ते । नेत्ररोगभेदे भावे षष् ।
२ भयमन्त्रने । अत्रयो० । मन्त्रदण्डसाभिमुख्येऽप्य० ।

अभिमन्त्यु पु० कश्चिच्छब्दमद्रागर्भजाते व्यञ्जुमपुत्रे । ष ष
युवे षष्भि महारथे परिरेण इत । तत्कथा । "एत-
त्कुह महेमास । राधेय । यदि गम्यसे । सपैन विमुषी-
कृत्य पद्यात् प्रकृत्य कुह । सपुत्रयो न गकोऽयमपि
जेठ सुराहरं । विरय विमुषकश्च कुहमं नं यदीप्समि
तदाचार्यस्य युवा कर्त्तुं वैकर्त्तकस्तान् । अस्तौ षष्-
कुहास एतत्कैरुपाश्चनत् । तस्याद्यानधीज्ञोऽजो गौतम
पार्श्वदारयो । येवास्तु विद्वन्मयाग यरवर्तेयाश्चरन् ।
सत्तमावाञ्चाराचामे विरयं वस्सुहारायाः । गत्तर्तेकस्या
वाञ्चनेकमवाश्चरन् । ष विद्वन्मया विरयः स धर्ममनु-
पावदन् । अङ्गमर्मधरः श्रीमातुत्पतात विद्यायता ।
आर्गे ष वीरिचिचार्थेय साधनेन वदेन च । आर्जुनिर्मय-
वरद्वयोश्चि अथ नं परिराश्चय । मन्त्रेव निरतयेच भावि-
रित्कर्त्तृदय । विद्वन्मया मनेपामा मन्त्रे विद्यार्त्तन० ।
तस्य होमोऽश्चिचकुली अर्ग मन्त्रमन्त्रकम् । सुत्रेच
नृपातेऽवाच्यरमाथः मन्त्रयित् । राधेयो निजिर्त्तयोर्-
मन्त्रमन्त्रं चोत्तमम् । आर्जुनिर्मयेऽप्यर्त्तु होमार्त्तं ज्ञान्
इतः इतिम् । आर्जुनिर्मयेऽप्यर्त्तु होमार्त्तं ज्ञान्
इति 'विदेता अच्यर्त्तुमो हीमन् यरवरेता । ष

विनिहतो राजन् एको ब्रह्मिणिराहूने" मा० श्लो० प० ।
 अभिसर पु० आभिमुख्येन चियतेऽत्र अभि+ञ्च् आधारे ऋप् ।
 १ शुद्धे । करणे ऋप् । २ मये, अभिचियते यस्मात् अपादाने
 ऋप् । ३ मारणव्यापारे वधे ४ बधने च अभिमुखी-
 भूय चियते कर्त्तरि ऋप् । ५ स्वर्ग्ये ई धनायवा
 प्राचिनरपेक्षतया हस्तिनं व्याप्तं नाऽभियोज्यते च ।
 अभिसर्द् पु० अभि+ञ्च्-भावे ष्टु । १ चूर्णीकरणे २ निष्पी-
 डने च । आधारे ष्टु । ३ शुद्धे, ४ मये च । कर्त्तरि
 ऋप् । ५ मर्दनकर्त्तरि लि० ।

अभिसर्द् न न० अभि+ञ्च्-भावे ष्टु । १ आरम्भक-
 योगनायनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीडने च ।

अभिसर्ग(र्ष) पु० अभि+ञ्च्(ग) भावे ष्टु । १ स्वर्गे धर्मके
 च "परामिष्येण तवास्ति च करमिति" कुमा० ।
 "हतामिष्या(र्षा)मनुमन्वसानं हतां त्वया माम हनि-
 विमाम्य" यजु० । "परदारामिष्ये(र्षे)नु प्रहृत्तान् मृनु
 नहोपति" मनु ।

अभिसर्ग(र्ष)क लि० अभि+ञ्च्(ग) ष्टुप् । १ स्वर्गकर्त्तरि
 २ धर्मशक्तं च "न दुष्टं कविद्वयासीत् परदारामि-
 मर्यक" रामा० ।

अभिसर्ग(र्ष)ण न० अभि+ञ्च्(ग)-भावे ष्टु । १ स्वर्गे
 "नीवीक्षनमावरणसकृपिषेयाभिसर्गम् (र्षणम्)" या० ।
 "वः पुनः परनादीपरिधानपन्निप्रदेशेयुक्तमावरणधन-
 कूर्ङ्कवादिस्पर्शनं साभिवाच इवाचरति" मिता० । "घदो-
 ऽभिसर्गम् (र्षणम्) कात्या० ६, ८, १६, "दूषीं पित्रना-
 दीनां करणामिसर्गन(र्षण)सकृपधूपप्रदहनोद्धरणव-
 सेचमामि" कात्या० २६, १, २७ धर्मके च "परदारामि-
 म(र्ष)र्षणम्" इति ।

अभिमाति लि० अभि+भेच् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम् । वातके ।
 "विष्णोः क्रमोऽभिमातिहा" बजु० १२, ५, "अभिमाति
 वातक" वेददी० १ २ ग्लौ पु० हेम० । "अग्नेः बहस
 घृतामा अभिमातीरपास्य" व० ६, २७, अभिमातिः यलु-
 ष्यते स्त्रीत्वमार्पम् अभिमातीन् यलून्" वेददी० ।

अभिमातिन् पु० अभिमातनेन अभि+भेच्-भावे क्त
 वेदे ष्ट० न इत्त्वम् इटा० ष्टु । ग्लौ । "बाधते
 विश्वमभिमातिनम्" ऋ० १, ८५, २ "अभिमातिनम्
 यलुम्" मा० ।

अभिमातिषाह् लि० अभिमातिं रिप् रहते बह्-बि-
 वेदे षत्त्वम् । रिपुजयिनि "तहीरासो अभिमातिषाह्"

ऋ० ६, ७, २, "अभिमातिषाह् यलूषामभिमातिरः" मा०
 अभिमातिषाह् लि० अभिमातिं रिप् रहते बह्-बि-
 उप० ष० वेदे षत्त्वम् । रिपुजयिनि । "अभिमाति-
 षाहो गनेषः सहमान उज्जित्" अथ० ५, २०, ११ ।

अभिमान पु० अभि+भन-ञ्च् । १ आत्मन्युक्तवर्तारोपे,
 २ मित्यागच्छे-बहादिदमे, ३ प्रचये, ४ हिषाम् ।
 ५ गर्वमात्रे "सकल्योनेरभिमानमूत्तम्" कुमा० ईसकृप-
 चाने । "अनात्सस चाभिमानसामप्यात्" कात्या० ६, ५, १२
 "अनात्सस अनात्तरसस चरसस्यैव सोमस सोमाभि-
 मानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोवमिति बुद्धि-
 रनात्तरसे अनभियुते एष सोमे नामिभुते" बर्क० ।
 ७ मित्याचाने "अभिमानैर्न मानोने जातिदोषे चैव मङ्गलम्"
 मा० या० प० । उल्लाहादिसहस्रद्वेषाधारस्याभि-
 मानत" सा० द० । मित्याचानञ्च तदभाव-ति यत्-
 प्रकारकं ज्ञानं तथा देष्टे आत्मत्वबुद्धि आत्मनि च अचरतो-
 ऽप्युक्त्यस्य ज्ञानम् । युक्तिषावां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पा-
 चित्वाभिमान इत्यादि । अभिमानशास्त्रयम इति वैशेषिका-
 दय । अत्र करणधर्म इति यातञ्जहादवो वेदान्तिनश्च ।
 तत्र विपर्ययज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्म नवीकृत्तज्ञानम्
 अहङ्कारस्य इतिभेद । अहङ्काराभिमानइतिक्रमनः-
 करणश्रव्यम्" सां० प्र० भा० । अभिमानोऽहङ्कार सा० सू०
 "अभिमानोऽहङ्कारश्चात् द्विविधः प्रवर्तते धर्मः" वा० का०
 अभिमानोऽहङ्कारः यत् अस्वाद्योचितं, मतञ्च तन्नाहमधि-
 कृतं यक्तः अस्वस्वस्य, सद्वो यथासी विषया, सत्तो-
 नान्योऽज्ञाधिकृतः क्वचिदप्यतोऽङ्गमपीति श्लो० अभिमान
 कोऽसाधारणप्रापारत्वाद् अहङ्कारः तद्वपञ्जीव्यं हि बुद्धि-
 रण्यवसति चर्षवप्रभेतक्येति" त० शौ० । अन्त-
 षरञ्च इतिभेदात् त्रिविधमिति शाङ्खादयः" "मनो-
 बुद्धिरहङ्कारश्च अस्वस्वस्यम् । सर्वतो निश्चयोर्धर्म-
 अस्वम् विषया इमे" इति चर्षवप्रभेतक्येन चर्षवप्रिं
 वेदान्तिन स्त्रीचक्रुः । "न हि धनिनो व्यङ्ग्यस्य धनाभि-
 मानिनो धनापकारनिमित्तं दुःखं इष्टमिति तस्यैव
 प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापकारनिमित्तं
 दुःखं भवति । न हि कुण्डलिनं कुण्डलित्वामि-
 माननिमित्तं दुःखं इष्टमिति तस्यैव कुण्डलविमुक्तस्य
 कुण्डलित्वामिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं दुःखं
 भवति" या० मा० । अभितोमानः । अहङ्काररसामत्या-
 भेदे । "विप्रसम्भोऽत्र सम्भोग इत्येव द्विविधो मतः च

च पूर्वदानमानप्रवासात्मकचतुर्धा स्यात् । मानः कोपः
 च त इधा प्रकरोष्योसुसुव्वः इयोः प्रकथयमानः स्यात्
 प्रमोदे सुमङ्गल्यि" सा० ८० । अभिर्कं मानयत्ये । एवैर-
 निवातने, "अभिमानधनस्यगतरे" किरा० । अभिमानेन
 निर्दिष्टं ठक् । अभिमानिक अभिमानसाध्ये लि० ।

अभिमानित लि० अभिमानोर्गर्भोजातोऽस्य इतच् । जात-
 गच्छे । जाताभिमाने अभि+मन+भिच्-आधारे क्त ।
 १ अभिमानसाधने मैद्युने चरते नः ।

अभिमानिन् लि० अभि+मन-जिनि स्त्रियां ङीप् । गर्भ-
 सुक्ते २ प्रकथयकोपादिशुक्ते च षोडशस्य मनोः इत्त्वभेदे ङु० ।
 "तरङ्गभोर्हर्षप्रथ तरसात्तुप एव च अभिमानो प्रवीणव
 जिगुः संक्रन्दनसाया । तेजस्योसुवसुवैव षोडशस्यैते मनो-
 सुताः, इ० ब० । ४ भिख्याज्ञानशुक्ते लि० । "अभिमानिव्यप-
 देयस्य विषेवाःतुगतम्याम्" सा० १४० । "यतोभिमानि-
 व्यपदेश एव । अदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यचेतना
 देवता बद्वसंबदनादिभु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यप-
 दिक्षन्ते" सा० भा० ।

अभिमानुक्त लि० अभि+मन-वा० उक्त्वा । अभिमानयोश्च
 अभिमानच प्रायुक्तः बाधितं यत्ते च । "अनक्ता एवस्यु-
 रभिमानुक्तोऽहः पञ्चनुत्स्यात् यदज्ञात्" यत० ब्रा० ।
 'अभिमानुं बाधितं यत्त स्यात्" भा० ।

अभिमाय लि० अभिगतोभावावपिद्याम् अस्या० ष० । इति
 कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्त-
 व्येषु मोक्षः इति तद्व्रतत्वात्कृत्त्वत् ।

अभिमि(मि)ष्ट्या लि० अभि+मिह-वा० वेदे क्यप् ङीष्
 यत् । अस्याभिमुख मेहनं मलमूलत्वाग क्रियते तस्मिन्
 'अत्र मेध्यन् भवति तत् कण्विवाचाया ङीष्' वा किञ्चि-
 द्दोषहन्तीय ते अचिवा तनूरिति इव वै प्रचिची देवय
 जनी वा दीक्षितेन नाभिमिष्ट्या" यत० ब्रा० ।

अभिमुख लि० अभिगतोसुखम् अत्वा० ष० । इत्युक्ततां
 मते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रकृताच द्विषीकसः" कुमा० ।
 "वानराभिमुखोऽनञ्छब्दे अचिवाःरदः" रामा० । "निष्ठा
 चिरेण भवनाभिमुखीभवत्" । सुखयदस्य साङ्गपरत्वे
 क्षिवां वा ङीष् । अभिमुखीप्रतिभा असाङ्गपरत्वे
 टावेव अभिमुखा वाचा । अभिनतं सुखं बल । तत्त-
 ल्वात्करवाच २ प्रेरितसुखे चरते । "प्रातः प्रवाचाभिमुखा
 च तच्च" "हरः प्रवेद्याभिमुखो बभूव" इति च रघुः ।
 "सुबोज पाकाभिमुखैः भर्तुर्विज्ञापनात्मकैः" कु० । सुख

मभिमुखीकृत्य अव्य० । १ आभिमुख्ये अव्य० । "कर्मै ददा-
 ल्मभिमुखं सयि माधमाये" अमरयतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन
 अभिमुख+भि-ङ-करये स्युट् । व्याकारण्योक्ते सम्बो-
 धने । मते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रौता अभिमुखी
 भवति इति तस्य तथात्वम् । "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं
 सम्बोधनं विदु । प्राप्ताभिमुख्यः पुश्चः क्रियासु विनि-
 युजते" इति इत्युक्तदिया अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषय-
 बोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभि-
 मुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तयात्वम् ।

अभिमुखीभाव ङ० अत्रभिमुखस्य अभिमुखतवा भावः । । आ-
 भिमुख्ये २ आख्यासुखतायासु २ तत्तत्क्रियोदये च ।
 अभिमुख्य लि० अभि+मुख-ङ-वा क्त । । स्युटे २ धर्षिते
 इभिक्षिते ङङ्ङुट् च । ङङ-क्त । कतमार्जने लि० ।
 अभिमेयक लि० अभि+मिच-ङुत् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्य-
 भेदे । स्त्रियां ङ टापि अत इत्त्वम् । "सर्वप्रिया एवा वाच
 यदभिमेयिका सर्वे कामाः अन्वयेषु सर्वया वाचा सर्वान्
 कामानाप्रवाम" यत० ब्रा० ।

अभिन्नात लि० अभि+न्ना-तन् । सर्वतोन्माने । न० त० ।
 अत्रभिन्नात तस्यापत्यम् । पिवा० अच् । आत्रभिन्नात-
 अत्रभिन्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+वाच+स्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।
 अभियाति ङ० अभिमुखं शुद्धार्थं याति या-क्तिच् । । रिषी
 भावे क्तन् । २ युद्धार्थं अभिगमने ङी । [इति । यत्तौ ।
 अभियातिन् ङ० अभियातमनेन अभि+वा-भाने क्त इटा०
 अभियाट ङ० अभिमुखं याति शुद्धार्थम् अभि+या-ङ् ।
 १ यत्तौ, २ अभिमुखगन्तुमाने लि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियाचिन् लि० अभिमुखं याति वा-जिनि । अभिमुख-
 नलरि । "राजाभिवाचिनां तेषां तरेषाम्भूद्वज्जम्" रघु ।
 अभियुक्त लि० अभि+युज-क्त । । परे रङ्गे, २ आरक्तं व्यव-
 हारविषये इतिवादिनि च । "अभियुक्तोऽभियोगस्य
 अदि कुर्वाद्यप्रवम्" नार० । "अभियुक्तन् नाज्येन मोक्षं
 विप्रकतं नवेदति" वा० । ४ पराक्रान्ते "नागाभियुक्त
 इव युक्तमङ्गो महेभः" भावः । ५ आग्ने इत्यतमे ।

अभियुक्(ज)न् लि० अभि+युज-ङुनिप् वेदे ङु० कृतम् ।
 अभिबोद्धरि "स एतेन रवीतमोऽस्मान्नेनाभियुक्तना" अ०
 ६, ४५ १५ ङीष्ते त अभियुक्ता । स्त्रियां ङीप् वनोरच ।
 अभियुक् लि० अभिमुखं युजति अभि+युज-क्तिच् । अभि-

योक्तारि "आभिर्विद्या अभिभुजो विपुली" अ० ६:२५,२ ।
अभिधोक्तव्य त्रि० अभि+युज-तव्य । निषेधे "न स राजा-
भियोक्तव्य स्वकं संसाधयन् धनम्" मनु । व्यवहारे अं
प्रति अभियोगः कर्तुं शक्यते ० तानिन् प्रतिवादिन
आभिषय १ योजनीये च ।

अभिधोक्तृ त्रि० अभि+युज-तव् । व्यवहारे-अपराध-
योजनकर्त्तरि वादिनि, स्त्रियां ङीप् "अभियोक्ता दिग्ने
इत्ये करणं वायुद्वेयेत्" । "अभियोक्ता न चेत् द्रव्यान्ध्यो-
दण्डप्रस भर्त्सतः" इति च मनु ० युद्धार्थमाक्रान्ति च ।

अभियोग पु० अभि+युज-यञ् । अन्वयगतस्य निजधर्मव्य-
वसाय १ विज्ञापने, (नास्ति) अभियोगो द्विविधः "अभि-
योगस्तु विद्येयः यद्वातत्प्राभियोगत । यद्वाऽऽस्तान्तु स-
गत् तत्त्वं होदाभिदर्शनात्" नारदीये । "अभियोग-
पनिष्ठीयं ननं प्रत्यभियोजयेत्" या० १ युद्धार्थमाक्रमे,
४ प्रपद्ये, ५ उद्योगे, ६ आपद्ये "सन् स्वयं परहितेन
कृताभियोगाः भीतिः ० अत्रपक्षीपर्याक्रमणे, "संप्रापद-
प्राप्तपराभियोगम्" कुमा० ८ अथनिषेधे "नयाभियोग
मनस प्रसाद् संप्रापयस्वात्मगुणेन कामम्" रामा०
६ अत्रपक्षीपर्यायान्तोषे । "कुमित वनमोचराभियोगा-
दिनि" किरा० ।

अभियोगिन् त्रि० अभि+युज-यितुण् । अभियोगकर्त्तरि
वादिनि "मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्यात् विवादात् द्विगुणं
दमम्" या० । २ व्याक्रमकर्त्तरि, ३ आपद्युक्ते, ४ अभि-
निषेधे, ५ योजनकर्त्तरि च ।

अभियोजन न० अय योजनम् । योजितस्य दाढीयं पुनर्यो-
जने "अभियोजन नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति" भाष० ।

अभिरक्षण न० अभितो रक्षणम् । मन्त्रादिना सर्वत अत
सर्वपादिविषेधै यातधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्वतो
रक्षणे चामाने थ । अभिरक्षाप्यत्र स्त्री । "प्रयान्तार्थ
द्विगतोऽभिरक्षया" किरा० ।

अभिरक्षित त्रि० अभितोरक्षित । सर्वतोरक्षिते ।

अभिरक्षित्व त्रि० अभितोरक्षति ङच् स्त्रियां ङीप् । सर्वतो
रक्षके 'वर्षानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षता" मनु

अभिरत त्रि० अभिससतया भय वा रतः । १ अस्मान्वासने
० अभिससतया रते च ।

अभिरति स्त्री अभितो रति प्रा० ष० । आसतो "न जग-
याभिरतिर्भुदोदरम्" रघु । [मनोरमे ।

अभिरत्य त्रि० अभिरतते अयं रततेऽत्र आचारे यत् ।

अभिराज् त्रि० अभितो राजते अभि+राज+क्रिप् । १ अ-
भिरादीभिर्गोषे २ अर्थाचारे च ।

अभिराज् त्रि० अभि+राज-क्त । क्विते ।

अभिराम पु० अभिरस्यतेऽस्मिन् रम+आधारे षञ् । १ सुन्दरे
२ मिते, ३ मनोहरे च । "श्रीलामिरामा अस्वनी
रवतेमिषमोक्षुर्षे" "श्रीलामिरामध्वनिना रथेन" यक्षा
त्मगेहे नयनाभिराम" इति च रघुः पौवानकृाभिराम
सुन्दरतपतति सन्ने दत्तऽदिः यत् । "राम इत्थमि-
रामेष वपुषा तस्य मोदित" रघु ।

अभिरुचि पु० अया आत्मना रचिं प्रा० ष० । आत्मनश्चो

अभिरूप त्रि० अभिरूपयति र्षं स्वात्मकं करोति षु० ङप्-
अच् । १ मिते, २ विनीये च । अभिरूपयति निरूप-
यति । १ पश्चते । उत्कृष्ट रूपं यस्य । ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे
च । ६ मनोहरे त्रि० । "उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सह
याम च" मनुः । "अभिरूपगुणभूविद्या परिपत्" यज्ञ०
७ अत्ररूपे त्रि० । "काममनभिरूपमस्या वयसो वत्सवम्"
यज्ञ० । अभिरूपस्य भाव मनोघ्ना ० बुद्ध्याभि-
रूपकम् अथ आभिरूपश्च सौन्दर्यादी न० । "अर्ष-
कस्य तपोयोगादर्शमस्यातिशयानात् । आभिरूपाश्च
विश्वाना देव साक्षिभ्यश्चरति" ति० त० पु० ।

अभिलक्ष्य त्रि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष्ण यत् ।
१ उद्देश्ये । लक्ष्यस्य शरयस्सामिभिरुक्ष्यम् अव्ययी० । २ शर-
व्याभिरुक्ष्ये अव्य० । "शब्द प्रतिगजने शुरमिभिरुक्ष्यम-
पातयम्" रघु । ल्यप् । ३ लक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिलाङ्घन न० अभि+लघि-भावे ल्युट् । उल्लङ्घने । "लया-
चानेव भूतानां सागरस्याभिलङ्घने" रामा० ।

अभिलषणीय त्रि० अभि+लष-कर्मणि ल्यनीयर् । काव्ये ।
एष्ये । तव्य । अभिलषितवरोऽप्यत्र त्रि० ।

अभिलषित त्रि० अभि+लष-कर्मणि णि क्त । १ इदं अभि-
साधविषये । भावे क्त । २ अभिलषाये इच्छायाम् न० ।

अभिलाप पु० अभिसस्यते मनःसंकल्पोऽनेन । १ मन् संक-
ल्पानेदके अहमिद करिष्ये इत्यादिक्रमे वाक्ये "काव्ये हि
कामाभिलापसहितकुपयजयतिस्वागारूप सङ्कल्प काव्ये
इति प्रा० त० प्रक्रमाधिकरणम् । २ आत्मीयज्ञानाकारो-
क्षेपिवाक्ये च यथा भूतस्य चटामावमदिति ज्ञानानेदक
चटोनास्तीति वाक्य यथा च अयं चट इति ज्ञानोत्तर-
मनुष्यवसायात्मकज्ञानस्यानेदक चटमहं ज्ञानमीति वाक्यम्
"न निर्भिर्षकं ज्ञानं तस्य प्याहकमिष्यते तयाऽभिलाप-

ससर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानमेत्यानां हि वचन-
प्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा० द० । कथने च "तद-
भावाभिलाषाश्च" सा० सू० ।

अभिलाष उ० अभि+लू-घञ् । जेदने ।

अभिलाष(स) उ० अभि+लप(स)-घञ् । १ इच्छायां, २ लोभे
च । अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम् ।
"अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघु "मातृपामतृज-
व्याप्त । साभिलाषा ह्यतान् प्रति" देवीमा० । "न खलु
सत्यमेव शक्नन्त्यायां ममाभिलाष" यजु० ।

अभिलाषक त्रि० अभि+लप-खलु । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लप-णिनि स्त्रियां ङीप् । अभि-
लापशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदंशेन
गुणाभिलाषिणी" इति च रघु "असंशयं क्षत्रपरिपह
क्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः" यजु० ।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लप-उकञ् । अभिलाषगीले,
"जयमत्त भवाच्चनभरातिष्वभिलाषुक" किरा० ।

अभिवदन न० अभिरातृकूल्ये अतृकूल वटन कथनम् ।
१ आतृकूल्यार्थकथने अभिवादाने । वदनस्य हृत्प्रस्था-
भिष्टव्यम् अय्ययो० । २ हृत्प्रस्थाभिष्टव्ये अय्य० ।

अभिवन्दन न० अभित सर्वतोऽभिष्टवे वा वन्दनम् ।
१ सर्वतोऽनतिकरणे २ अभिष्टवप्रणामे च । "उभयोरेवभि-
रसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा० ।

अभिवयस् त्रि० अभिमत् अथ वयोऽस्य प्रा० व० । प्रकृष्ट-
वयस्के "तीमस्याभिवयसो अस्य पाहि" षट्० १०, १६०, १ ।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिष्टव्येन वर्त्तते अभि+वृत्-णिनि
स्त्रियां ङीप् । १ अभिष्टवे वर्त्तमाने "कल्पन्ता च रणा-
र्थाय ऋत्युकाशाभिवर्त्तिन्" रामा० ।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षक । १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष-णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् त्रि० आभिष्टव्येन वाति गच्छति वा-यत् स्त्रिया
ङीप् । १ अतृषदे, २ "अभिवानभिभूयै रूपम्" शत० ब्रा० ।

अभिवाद उ० अभि+वृ० वद-भावे अच् । १ अभितः प्रणामे-
"प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति
"नाममधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनु

अभिवादक त्रि० अभि+वृ० वद-खलु । १ आभिष्टव्येन
नतिकारके । "आयुमान् भव सौम्येति वाच्योविप्रोऽभि-
वादक (ने) मनु ।

अभिवादन न० अभिष्टव्योत्तरणाय वादनं वदनम् वृ०-वद-
ल्युट्, अभिष्टव्यं वाद्यते आधीरनेन वद-णिच्-ल्युट्
वा । १ नामपहृणपूर्वकनतौ २ पादपहृणेन वाचा वा नतौ ।
तत् प्रकारो यथा "जह्वं प्राणाह्युत्तुक्रामन्ति यून् स्यविर
आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥
अभिवादनशीलस्य नित्यं हृद्भोषसेयिनः । चत्वारि संवर्द्धने
आयुर्विद्या यथो बलम् ॥ अभिवादात् पर विप्रो ज्यायास-
मभिवाटयन् । अथौ नामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्त्तयेत् ॥
नाममधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राज्ञोऽह-
मिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वोक्तयैष च ॥ भो शब्दं कीर्त्तयेदने
स्वस्य नाम्नोऽभिवाटने । नाम्नां स्वरूपभावोहि भोभाव
कृत्पिभिः कृतः ॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो-
ऽभिवादक (ने) । अकारसास्य नाम्नोऽने वाच्यः पूर्वा-
त्तरल्लुतः ॥ यो न वेत्यभिवादस्य विप्र प्रत्यभिवादमन् ।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा ऋद्धकथैष स ॥ ब्राह्मण
शुश्रूषुः प्रच्छेत् क्षत्रवन्नुमनामयम् । वैश्व क्षेम समागम्य
ऋद्धमारोग्यमेव च ॥ अथाच्यो दीक्षितो नाम्ना यधीयानपि
यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥
परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनिता । तां ब्रूया-
द्भवतीत्येवं सुभगे । भगिनीति च ॥ मातृलांस्य पितृव्यांश्च
श्वशुरान्द्विजो गुरुन् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय
यनीयस ॥ मातृष्वसा मातृलानो ऋद्धूरथ पितृष्वसा ।
सपून्या गुरुपत्न्यत्, समास्ता गुरुभार्यया ॥ आतृभार्य्यो-
पसयाह्ना सवर्णाहन्यहन्यपि । विप्रोप्य हृत्प्रसंवाह्या
ज्ञातिसम्बन्धिव्योपित ॥ पितृभगिन्या मातृश्च ज्यायस्याश्च
स्वसर्थपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्या गरीयसी ॥
दद्याद्वाश्वरं पौरसस्य पञ्चाब्दाश्च कलाश्रुताम् । तत्रद्व-
पूर्वकं योत्रियाणा स्वल्पेनापि स्वयोनियु । ब्राह्मण दश-
वर्षेन्त शतवर्षेन्त भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयाद्-
ब्राह्मणस्तु तयो पिता ॥ वित्तं वन्नुर्वय कर्म विद्या
भवति पञ्चमी । एतानि नाम्यस्थानानि गरीयो यदुदुद-
त्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्षेषु भूयासि गुणवन्ति च । यत्
स्यु सोऽत्र मामार्हः ऋद्धोऽपि दशमीं गतः ॥ चक्रिणो
दशमीस्यस्य रोगिणो भारिणः स्त्रिया । ज्ञातकस्य च
राक्षस्य पन्था देयो परस्य च ॥ तेपान्तु सप्तमेतानां काश्चौ
ज्ञातकपार्थिवौ । राजज्ञातकयोश्चैव ज्ञातको ऋषमानभाक्
इति मनु "राजत्विकश्चोत्रियां धर्मप्रतिषेधुपाध्यायपितृव्य
मातामहमातृलश्चश्वशुरान्द्वेषश्चाहसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्य

एतेषां वयसोः । माह्व्यता पिह्व्यता ज्येष्ठा सता च । अरु-
 पिह्व्यमाह्व्यतां जनीयसां प्रसूयानभेवाभिवादनम् ।
 होनवस्तां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं च पादोपसंस्-
 र्शनम् । गुरुपत्नीनां गालोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपाद-
 प्रसासनं न कुर्व्यात्" विष्णुः । "पादोपसंस्पर्शनं गुरुसमवायेऽ-
 न्यहम् । अभिगम्य ह विप्रोप्य मांतापितृतदुदभूनां पूर्वजानां
 विद्यागुरुषां तत्तद्गुणान् सन्निपाते परस्य । नाम प्रोच्या
 हनवसिभवादीऽस्तसमवाये स्त्रीषु योगेऽभिवादनोऽनिय-
 मभेदे न विप्रोप्य स्त्रीष्वाममाहपितृव्यभार्याभगिनीनां,
 नोपसंस्पर्श भ्रातृभार्याणां च द्वाप । अतिसूयुर-
 पिह्व्यमाह्व्यतानानु यरीयसां प्रसूयानमभवाद्याप्तयाम्य
 पूर्जाः पौरोऽश्रीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्नसमेनावरोऽप्यार्यः
 शूद्रेष्व नाम चास्य वर्जयेद्वाचचाजपः प्रेष्योभोभवदिति
 वयसः समानेऽङ्गि जातोदयवर्षद्वयः पौरः पञ्चभि
 क्कामरः श्रोत्रियचारणस्त्रिभिः राजन्योवेष्यः कर्मविद्या-
 ङ्गीनोदीक्षितस्य प्राक्कुर्यात् । विस्रबन्धुर्कर्मजातिविद्याय-
 चां वि मात्यानि परवयोर्वापि श्रुतनु सर्वयोगरीयस्तन्मू-
 ल्तादभिस्य श्रुतेः" गौत० । अनभिवाद्याय "समिदायुदकुम्भ-
 पुष्पावहसोनाभिवादयेद्यज्ञाभ्येवंयुक्तमिति" । बौधायन ।
 "अपयज्ञजह्वस्यञ्च समित्पुष्पयुक्तयान्तान् दन्तकावह्य भस्सञ्च
 वहन्त नामिवादयेदिति" लघुहारीतः । अथ्यत्नापि ।
 "समित्पुष्पयुक्तयान्यन्वु-श्चदन्नाप्ततपाणक । अप होमञ्च
 कुर्वाणोनामिवादो द्विजो भवेदिति" च ।

अभिवाद्य लि० अभिवादवित्तुसर्हं वत् । १ अभिवादनाहं
 अभिवाद्यावाभिवादनमन्दे उक्ता । "गुरुपत्नी तु मुवतिर्ना-
 भिवाद्येह पादयोः" मत् । ख्यप् । २ अभिप्रथयेत्सथेऽख्य० ।

अभिवान्य लि० अभि+वन-संभक्तौ कर्मांश्च ख्यत् । संभ-
 जनीरे । "अभिवान्यवत्वावा प्रजुडवात्" श्रुति ।

अभिवासस् ख्य० वाहस उपरि ख्ययो० । परिहित-
 वक्षस्त्रोपरिभावे" ह वा अभिवाहः सनहृति" यत० ब्रा० ।
 "परिहितस वक्षस उपरि" भा० ।

अभिवाह्य अभि+वाह-ख्यत् । १ अभितो वहनीरे । भावे
 ख्यत् । २ वहने च० "ह्यव्यव्यामिवाहृत्राय सर्वस्यास च
 सुहने" इति मत्तः ।

अभिविधि इ० अभितो विधिर्धोमिः । १ व्याप्तौ, सार्वादायां
 हि अवधिभूतं विद्वाज तत्कालार्थांश्चः अभिविधौ तु अवधि
 वदिते कार्वाण्य इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् "सर्वा
 दाभिविधिवद्भेदे कार्वाणितत्वादाभिविधेर्धमिभ्यमि युक्तैः ।

"आह् सर्वादाभिविधोः" पा० । "अभिविधौ वाव
 इहणु" पा० "सर्वादावामभिविधौ क्रियायोनेवदर्शयोः । न
 आकार स डित् प्रोक्त" इ० बो० ।

अभिविमान इ० परमात्मनि, "यस्त्वेनं प्रादेश्यमात्मभिविमान
 वैदानरसपास्ते" इति आ० उ० । एतस्य निरुक्तिः वा०
 भाष्ये दृशिता । प्रत्यगात्मतया सर्वे प्राणभिरभिविमीयत
 इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मतात्,
 विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमीते वा
 सर्वे अगत्कारणत्वादिभिविमान " इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-क्तिन् । अभिगमने "कर्तव्यो नो
 तस्याभिवृत्त्यै" ता० ब्रा० "अभिवृत्त्यै अभिगमनाज" वा०

अभिव्यक्त लि० अभि+वि+व्यञ्ज-कर्मांश्च क्त । अभिव्यक्तियुक्ते
 २ संख्यादिभ-सिद्धार्थैर्भावयुक्ते "तत्र देवमभिव्यक्त्य पौरुषम्,
 पौर्णदेहिक्तम् इ० अभिव्यक्त्यापिभूत फलदानोक्तुक्तम्" रघु०

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि+व्यञ्ज-क्तिन् । १ प्रकाशे ख्य-
 रूपेण स्थितस्य ("कारणात्मना स्थितस्य) कारकस्य २ कार्य-
 रूपेणाविभागे । साङ्ख्यपातङ्गुहादिभते हि उत्पत्तेः
 प्राक् कार्यं सत् कारणावगापारेण यज्जते यजोक्तम् ।
 संख्यस्थिते । "त्रिविधविरोधापत्ते च" । "अथ सर्वं
 कार्यं त्रिविधं सर्ववादिस्मिद्धमतीतमनागतं वर्तमानमिति ।
 तत्र यदि कार्यं सदा सञ्च्यते तदा त्रिविधत्वात्पपत्ति ।
 व्यतीतादिक्ाले घटाद्यभावेन घटादेरतोतादिभर्त्कलात्प-
 पत्ते सदसतो सम्बन्धात्पपत्ते । किञ्च प्रतियोगित्वस्य
 प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषवादावस्य्यात् । अभावमात्रस्य रूपत्वे
 घटाद्यभावे घटाद्यभाव स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावे-
 व्यपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
 मात्रत्वमसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येयभावविशेषक इति
 चेन्न अथत प्रतियोगिन प्रागभावादिषु विशेषकत्वा
 सम्भवादिति । तस्मान्निव्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त-
 मानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्तमानो
 घटो भविव्यदिति प्रत्ययानां तु स्वरूपतौचित्यात् । न
 त्येकस्य भावविषयत्वस्य चोच्चाभावाविवचनत्वमिति । ते एवा-
 तीतानागतत्वे अवस्थे भ्रं संप्रामभावप्रपञ्चार जननत-
 ददतिरिक्ताभाववदे प्रमाणाभावादिति एवमात्मनाभावा-
 न्योन्याभावावप्यधिकरणरूपत्वात् । न चैवं प्रतियोगि-
 त्वात्कालेऽप्यधिकरणरूपत्वात्पामादात्मनाभावप्रत्ययमसङ्ग
 इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमिति हेये तद्व्यवस्थाभावा
 ङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्तुवोदेव

सामयिकत्वात्तन्मावत्सम्भवात् । तस्मात्प्राक्प्रवृत्तान्तेऽभावो-
 ऽतिरिक्त किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्तो-
 त्वादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूप-
 मेव कल्पते साधवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवा-
 दिति" प्र० भा० ॥ "नासदुत्पादोऽदृष्टदृष्टवत्" सू० ॥ नरदृष्ट-
 त्वस्य सासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थे ॥ "उपादाननिय-
 मात्" सू० ॥ अद्येव घट उत्पद्यते तन्तुल्लेखे पट इत्येव
 कार्योत्पादानकारण प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति
 उपत्ते प्राक् कार्योत्पादायां हि न कोऽपि कारणे विशेषो-
 ऽस्ति येन किञ्चिदेवाचलं जनयेत्तदिति । विशेषोद्गी-
 कारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽ-
 स्माभि कार्यस्थानागतावस्थेत्युच्यते इति । एतेन यह्ये-
 पिका प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामक कल्पयान्त तद-
 व्यपास्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने साधवात् ।
 भावानां दृष्टपादन्यामपेक्षत्वात् । किञ्चाभावेऽपि स्वतो
 विशेषे भावत्वापत्ति । प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ता-
 काले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ
 नियामकत्व युक्तमिति ॥ "यत्तस्य शक्यकरणात्" सू० ॥ कार्य-
 शक्तिमन्त्यमेवोपादानकारणत्वम् । अन्यस्य दुर्वचत्वात् साध-
 वात् । सा यत्किं कार्यस्थानागतावस्थैवैत्यत यत्तस्य शक्य-
 कार्यकरणादासत उत्पाद इत्यर्थे ॥ "कारणभावाच्च" सू०
 उत्पत्ते प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदं श्रूयते तस्माच्च
 सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थे । कार्यस्यासत्ते हि
 सदसत्तोरभेदात्तुपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां
 कारणाभेदे च श्रुतयः । "तद्वेद तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव
 सौख्येदमय आसीत् । ज्ञानैवेदमय आसीत् । व्याप एवे-
 दमय आसुरित्याद्या ॥ "न भावे भावयोगश्चेत्" सू० ॥
 नन्वेव कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्-
 पत्तिप्रयोगे न सम्भवति अतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारा-
 दिति चेदित्यर्थे ॥ "नाभिव्यक्तिनिवृत्तौ व्यवहाराव्यव-
 हारो" सू० ॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्योभिव्यक्ति-
 निमित्तकौ । अभिव्यक्ति उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभा-
 वाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न तदसत सत्तयेत्यर्थे ।
 अभिव्यक्तिश्च न ज्ञान किन्तु वर्त्तमानावस्था । कारणव्या-
 पारोऽपि कार्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
 सतस्य कार्यस्य कारणव्यापारोऽभिव्यक्तिमाल लोकेऽपि
 दृश्यते । यथा शिखामध्यस्थप्रतिमाया जैह्विकव्यापारेणा-
 भिव्यक्तिमालं तिस्रस्तैसस्य च मिथोऽङ्गनेन, धान्यस्थतरु-

सस्य चावघातेनेति । तदुक्तं वागिष्ठे । "सुखच्छावत्स्यया
 चक्रपद्मरेखाः शिखोदरे । यथा स्थिताश्वितेरन्वस्येवं
 जगदावली" ॥ एतेषामिवास्माकमभ्यनागतावस्थाया प्रागभा-
 वावस्था अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमभ्यस्तोत्पत्त
 किं प्रमाणं ? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्ता-
 यामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । नैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वा-
 न्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोश्चमयोरेव सत्त्वसिद्धे प्रत्यक्ष-
 सामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्त्तमान-
 स्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्ते । तस्माद्विद्यामौल्येर्गिकप्राभा-
 योनासति घाघके योगिप्रत्यक्षेणातीतसत्त्वस्तीति सिद्धमिति
 योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिसृष्टीतिहासादिक
 प्रमाणं योगशक्तिं प्रपञ्चितमिति । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं
 सती वाऽसती वा । आद्ये कारणव्यापारान् प्रागपि कार्य-
 स्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्ति कारणव्यापारश्च
 विफल । अन्ये चाभिव्यक्त्यावेव सत्कार्यसिद्धान्तमिति ।
 असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते ।
 कारणव्यापारान् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनो-
 क्तविकल्पानवकाशाद्दृष्टवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया
 प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिदृश्ये च कारणव्यापारोपेक्षणात् ।
 अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्यासत्ते । नन्वेकदा
 सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् ।
 नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां
 दुर्वचमिति । नैवम् । अत्रस्थानामेव परस्परभावत्वात्वा-
 दिति ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तकार्यमभिव्यक्तेरप्यभि व्यक्ति-
 रेष्टव्येत्यत आह । "पारस्पर्यतोऽन्वेषणा वीजाङ्कुरवत्" सू० ॥
 पारस्पर्यत परस्पररूपेणैवमभिव्यक्तेरनुधावन कर्त्तव्यम्
 वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या व्यदोपत्वादित्यर्थे । वीजा-
 ङ्कुराभ्यां चाल्पमेव विशेषो यद्वीजाङ्कुरस्यैव क्रमिकपरस्पर-
 यानवस्था, चाभिव्यक्तौ चैककालीनपरस्परयेति । प्रामाण्य-
 कत्वन्तु तस्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमव-
 स्थामिर्विनाशित्वं चेति पातङ्कमभाष्ये वदद्भिव्यक्त्यसदेवैरपीव-
 मनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । "उत्पत्तिवद्वाङ्कुरोऽवः"
 सू० ॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्ति स्वरूपमेव वैशेषिकादिभि-
 रसदुत्पादानादिभिरित्यते साधवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्ते-
 रप्यभिव्यक्ति स्वरूपमेवैद्यथा साधवात् । अत उत्पत्तिवि-
 चाभिव्यक्त्यापि नामवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेर-
 भिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारान् प्राक् तस्या सत्त्वानु-
 त्पत्त्या सत्कार्यवादात्तिरिति चेत् । अस्मिन् पक्षे सत

एताभिप्रक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभि-
प्रक्तेषामिवप्रत्ययभावेन तस्या प्रागसप्तपि नासत्कार्य-
वात्त्वापत्तिः । नन्वेव महदादीनामेव प्रागसप्तमित्यतः
किमभिव्यक्त्याख्यवस्याकल्पमेनेति चेत् । तत्रेदं तर्ह्यप्र-
कृतभाषीदित्यादि श्रुतिभिरवप्रक्तावस्थाया सतामेव का-
र्त्तव्यं सिद्धे तथाप्यभिव्यक्ते प्रागभावादिस्वीकारा-
पत्तिरिति चेत् । तिसृणामनागतादावस्थानामन्योऽन्यस्या-
भावरूपतयोक्तत्वात् तादृशभाषनिवृत्तय एव च कारण-
व्यापारसाफलप्रादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादि-
नामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैश्च्यमानौ प्रागभाव-
ध्वसौ सत्कार्यवादिभि कार्यस्थानागतातीतावस्थे भावरूपे
प्रोच्येते । वर्त्तमानताख्यु चामिवप्रत्ययस्या घटाद्भूति-
रिक्तेति घटादेवस्यात्ववशत्पानुभववादिति । अन्यत् त्व सर्व
समानम् । अतो नास्यसास्वधिकप्रयत्नकाय इति सा०
प्र०भा० । “अत सिद्ध प्राक् कार्योत्पत्ते कारणसङ्गात ।
कार्यस्य चाभिव्यक्तिरिदंत्वात् अभिव्यक्ते कार्यस्य च
सङ्गात प्रागुत्पत्ते सिद्ध । कथम् ? अभिव्यक्तिरिदं
त्वात् । अभिव्यक्तिरिदं प्रत्येक्यभिव्यक्तिय साक्षाद्विज्ञाना-
वन्मनसप्राप्ति । यदि लोके प्राहत तमव्यादिना
घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञान
विषयत्व प्राप्तवत् प्राक् सङ्गात न व्यभिचरति । तथेद-
मपि अगत प्रागुत्पत्तेरित्ववगच्छाम न हि आविद्या-
मानो घट उदितेऽप्यादित्य उपसभ्यते” इ०भा० ।
३ अन्यथा स्यितस्य अन्यरूपेण प्रकारे “अभिव्यक्ते-
रित्याश्रय” शा०सू० । अतिमात्रस्यापि परमे-
श्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्त स्यात् अभिव्यञ्चते
किञ्च प्रादेशपरिमास्य परमेश्वर उपासकाना कृते, प्रादेशेषु
वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणामिव्यञ्चते तत
परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिभिरवप्रक्तेरुपपद्यत इत्या-
श्रय आचार्योमन्यते” इति भा० ।

अभिव्यञ्जक लि० अभिव्यञ्जयति प्रकाशयति अभि+वि+
ञ्जन्-षिच्-सुब् । प्रकाशके आसङ्कारिकमसिद्ध-
व्यञ्जनया हत्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ यद्गार्थौ
“गुणाभिव्यञ्जकयद्गार्थवत्त्वापि रसामिव्यञ्जकत्वेन उप-
चारत” इति च सा०द० ।

अभिव्यापक लि० अभि+वि+आप-शुब् । अभितोव्यापके
सर्वावयवापच्छेदेन व्यापके यथा घटादेराकाशसंयोगः, कपि
सयोगादिस्तु नैव तस्य स्वाधिरूपे एव एव सूत्रावच्छेदेना-

सत्त्वात् । वैयाकरणोक्तौ सर्वथा व्यापकतावति आधारभेदे
“अपिच्छे विक्री वैपयिकोऽभिव्यापकश्चाधारस्त्रिधा”
वि०कौ० । यथा सर्व्वञ्चिन् ब्रह्मास्त ।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-भावे क्तिन् । । अभितो-
व्याप्ती सर्वावयवापच्छेदेन व्याप्ती । व्याप्तिगच्छे विश्वरः ।
अभिव्याप्य लि० अभि+वि+आप-कर्मणि खल् । । सर्वावयव-
च्छेदेन । वप्राप्ये । ल्यप् २ सर्वतो वप्राप्येत्यर्थे अव्य० ।
‘अभिव्यप्याकार्यमपवर्ग’ इति सुश्रु० ।

अभिव्याहार उ० अभि+वि+आ+ह-वञ् । । प्रयसोक्तौ
२ अभित कथने वप्राहुपसर्गऽङ्गस्य हरते कथनार्थत्वादिभि-
योगात्तस्यैव सम्यक्त्वार्थता । अतएव “कृच वा वदुर्वा
साम वाऽभिवप्राहरतीति” शत०ब्रा० “नामिवप्राहरनेत्
ब्रह्म स्वधानिनयनाइते” मनौ च तथार्थे एव अभिव्या-
हरते प्रयोग । सप्तसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य इति ।
अभिवृद्ध उ० अभि+वृग्-गती घञ् । अभिगमने यासां तिस्र
पञ्चायतोभिवृद्धैरपायव” ष० १, १, १, ३ । अविबृद्धैरभि-
गमने वृद्धतिर्गतिर्कर्मणि” भा० ।

अभिप्रसन न० आभिसलेन प्रसनमाक्रोशवचन वातोव्याप-
वादय । समसमाक्रोशरूपे पारुष्यकथने । अर्थे ‘शौर’
इत्यादिना २ भिव्यापवादे च “यत ब्राह्मणमाक्रुशे” ल्युप-
क्रस्य “पञ्चायद्ब्राह्मणे दण्ड्य चतियस्याभिशसने इति
वाक्पारुष्ये “अभिप्रसनप्रवेगात्तयोस्तुस्यार्थत्वम् “सभा-
यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो मदेत्” या० वप्राख्यावां
सभाःर्याभिप्रसनमिति विज्ञानेश्वरेषोक्तम् । ३ आभि-
सस्येन कथनमात्रे च “यत स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु भिव्या-
भिप्रसने” इति याज्ञ० ।

अभिप्रसिन् लि० अभि+प्रस-णिनि । । समसमाक्रोशके
२ अपवादावाक्यप्रयोक्तारि च “भिव्याभिगमिषो दोषो हि
गुणोऽप्यतवादिन” इति या० ।

अभिप्रह्ना स्त्री अभि+प्रह्-भावे अ । । सर्वथा शङ्कने २ शय्ये
३ भ्रमे च । “उपेशुभो कल्पसताभिप्रह्नुया” किरा० “कल्प-
सताभिप्रह्नुया कल्पसताभ्रमेच” मञ्जि० । शय्यस्य
स्याणुर्वांनरोवेति उभयकोटिप्राणरूपत्वेऽपि तदीयाव-
द्यार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकेटिविषयकत्वात्
तयात्वम् । अयञ्च भिव्याभूतकोटिभेदावगाहते इति
विशेष । कर्त्तरि अच । २ संभते शङ्कते लि० ।

अभिप्रह्नुति लि० अभि+प्रह्-क्त । । सन्दिग्धे २ भ्रान्ते च ।

अभिप्रसृति लि० अभि+प्रसृ-क्त । इदं तेऽपि भूयादित्येव रूपस्य

गुरुविमाद्यभिषापस्य उद्देशे । “न नाम पदेषु कुर्यात् जनकस्य गुरोस्तथा । भार्याया अभिषपस्य कपणस्य विषे पत” इति पुरा० । [२समसकथिते च ।
अभिषद्भि त्रि० आभिषुखेण शब्दित । समसमाहूते **अभिषस** त्रि० अभि+गन्स-क्विप् । अभिषंसनकर्त्तरि “यदा-यंता निःशसाभिषसा” ऋ० १०, १६४, २ ।
अभिषस्त त्रि० अभि+गन्स-क्त । अयं परस्विय गच्छतोत्या-दिभ्य निव्यानाक्येन सैषुनविषयकदोषारोपो यस्मिन् जने कृतः तस्मिन् । “अभिषस्तो मृदा कच्छ चरेदान्नेय मेव वा” या० । “नियस्य प्रयतो वाचमभिषस्तास्तु वर्जयेत्” ऋति० । अभि+गस वधे क्त । २ हिंसिते २ आक्रान्ते च त्रि० । “आह्वरामभिषस्ता वा चौरव्याघ्रादिभिभये” मनु । “अभि-गस्तामाक्रान्तामिति” प्रा०त० २५० । उभयत भावे-क्त ४ आक्रोशे, ५ अयवाद्कथने ६ हिंसने ७ अभिषापे च न० । “एवञ्चैव नरत्रेड रक्ष्या एव द्विजातयः । शाप-राघामपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् अभिषस्तमपि हेप्रां कपायोत विषाम्भते” । भा०शा०प० ।
अभिषस्तक त्रि० अभिषक्ते अभिषापे भव क्त । वैद्यकोक्ते अभिषापकञ्चरादौ “इत्ता ये देवद्रोहाभिषक्ता वा अथर्व-कता उपसर्गकताश्च” सुश्रुत ।
अभिषस्ति स्त्री अभि+गन्स-क्विप् । ? अभिषापे “उरुष्या षो अभिषक्ते सोम” ऋ० १, ६१, १५ । अभि-गस्तेरभिषापरूपाञ्जिन्दात्” भा० । २ अयवादे “इमा मित्याभिषास्तश्च कृण्वस्य समदाहृताम्” इ० व० । अभि+गस वधे भावे क्तिन् । २ हिंसाया ‘तिति-ज्जने अभिषक्ति जमानाम्” ऋ० १, २०, १ । “अभिषक्ति हिंसाम्” भा० । गस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन् । ४ हिंसा-हेतो, “पुरा तस्या अभिषक्तेरधीहि” ऋ० १, ७१, १० । “अभिषक्ते हिंसाहेतो” भा० । आभिषुखेन शक्तिर्या-चनम् । ५ प्रार्थनायाम् । [गार्हे च
अभिषस्त्य त्रि० अभिषक्तिमर्हति यत् । १ हिंसाहेत्याक्रो-
अभि(भी)शाप पु० अभि+गप-घञ् वा दीर्घः । १ मित्या-पवाद्कथने २ धारोपितदोषकथने ३ अमिष्टं ते भूया-दित्वाक्रोशे च “वेद मित्याभिषापान्तं न स्पृशन्ति कदाचन” इ० व० ।
अभिषिरोय त्रि० यिरवोभिषुखमयं यस्य । १ ऊर्ध्व मूला-शोथे “शोथधे । त्रायसैनमिति सप्त दर्भमिडलीर्दक्षि-णस्यां कण्डुशिकायामभिषिरोया उपदमिषाति” गो० ।

अभिषिरोयाः ऊर्ध्वमूलाशोया० स०त०रघुनन्दन ।
अभिषोक्त पु० अभिलक्ष्य शोक्तः । कश्चिदभिलक्षणीकृत्य कृते शोक्ते । शुच-ल्युट् । अभिषोचनमप्यत्र न० ।
अभिआ(अ)व पु० अभि+अ-अप् वेदे घञ् । अभित अथये “अत दिवे तदवोचं पृथिव्यापभिभ्यायाय” श्रुति ।
अभिष्वैत्य त्रि० अभित श्वैत्य शुद्धचारित्र्यादस्य । शुद्धचरिते “अदक्षिणमयस्मानमभिष्वैत्येति व्याहृदन्” भा०श्री०प०
अभिषङ्ग पु० अत्रि+गन्स-घञ् । १ पराभवे, २ अक्रोशे, ३ शपथे, ४ व्यसने च “अभिषङ्गकर्म विजिज्ञिषानिति” रघु । “तीव्राभिषङ्गप्रभवेण षत्तिम्” हुमा० । “आताभिषङ्गो षपतिर्निषङ्गात्” “ततोऽभिषङ्गानिषविषिञ्चा” “विमोट-यिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्” इति च रघु “नवाभिषङ्गा मृतनडु धामिति” मल्लि० । ५ आसक्तौ “सुञ्जरिति वनवि-भ्रमाभिषङ्गात्” माघ. ईंभूताद्यायेथे अभिषाताभिषङ्गा-भ्यामभिचाराभिषापत ” माधवमिदानम् ।
अभिषव पु० अभि+स-अप् । १ यज्ञाङ्गक्षाने, २ निष्पीडने, ३ सुतोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमसतापाने, ५ तत्कण्डने च “अङ्गादात्मप्रवृत्ति त्रिपर्यायानभिषयान् करोति” कात्या० १०, १, ४ । “निर्यात्य राजानमभिषुङ्गन्ति व्याख्यातोऽभि-षव” इति कर्क० । “आप्यायमाभिषयाश्चदाभ्येषु च” कात्या० ७, ६, २८ । सर्वजित् महामृत सवत्सरदोक्ष सप्ताहाभिषव-स्त्रिंश उपसद कात्या० “सवत्सरादूर्ध्व सप्ताहेऽतीतेऽभि-षव स्रत्या” कर्क० । ६ स्नाने । “सोपपवासाभिषवैर्मुनी-नाम्” किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु० सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम् । आधारे अप् । ८ यज्ञे ।
अभिषवण न० अभि+स-ल्युट् । अभिषवणव्यार्थे स्नानमात्रे “पशरसा हरित्वाणिनिभ स वहेत् कृतजनानोऽभिषवणेन जटाः” किरा० करणे ल्युट् स्त्रिया ङोप् । अभिषव-साधने “शूर्धं पवितं त्रया अजीपाभिषवनीराप ” अथ० ।
अभिषह्य त्रि० अभित सहर । १ सोढुं शक्ये । ल्यप् । २ प्रसह्येत्यर्थे अय्य० “अभिषह्य त्र व कन्यां कुर्याद्दुर्षेण मानव” । मनु ।
अभिषाच् त्रि० अभि+सच-ण्व-स्वाये णिच्-क्विप् वा । १ आभिषुखेन सम्बन्धु समर्थे २ अभिभाषके च “वसो अभिषाचक्रव्यान्” ऋ० ६, ६३, ६ ।
अभि(भी)पाह त्रि० अभि+सह-ण्वि णिच्-क्विप् वा पत्यम् वा दीर्घ । १ यत्कुञ्चिदि २ सहनशीले च ।
अभिषिक्त त्रि० अभि+सिच-क्त । १ कृताभिषेके राजादौ

“कन्दर्प परिष्कृतमननोराज्याभिविक्तम्” वा०६० ।
 “दीक्षितेज्जभिःत्रेपु व्रततीर्थपरेषु च” परा० । “सिनापत्वेन
 देवानामभिविक्तो गृहस्तदा” भा० व० प० २ स्मृते च ।
 अभिविक्तो निर्दत्तम् सङ्ख्या० अथ । आभिविक्तः
 अभिविक्तानिर्दत्ते रूपे पु० । [सोमादौ च श्वाङ्गिके न० ।
 अभिपुत लि० अभि+सु-क्त । १ निम्पोङ्गिते २ कतामिपवे
 अभिपेक्त् लि० अभि+सिच-घञ् । १ विधिना यान्त्वर्धे, सेचने,
 २ अधिकांशमायर्थे स्त्रामे, यथा “अद्याभियेक रुपसंयोजेती”
 रघुः । मन्त्रादिना गिरसि जलप्रक्षेपमानेषु २ मार्जने ।
 ४ स्त्रामेनात्वे च । “कतामिपेकां कृतजातवेदसम्” पा० ।
 “निष्यन्दिमीरनिकरेण कतामिपेका” माच “तत्तामिपेकं
 जवांषो गोसङ्घप्रफनं जम्भेत्” । “तत्तामिपेकं कुष्णीत पित्र-
 देवार्चने” रतः “तत्तामिपेकं कुष्णीत नागतोर्षे नराधिप ।
 भा० व० प० । ५ फर्षान्ते यान्त्यर्थे स्त्रामे च । “सुरास्त्रान-
 भिमिष्यन्त इत्यादिमन्त्रैस्त्रामे तच्च मत्कृततडादादानादिप-
 वृत्तौ २० ६ प्रुठे इत्यम् । ६ प्रतिष्ठादौ देवादेः स्त्रामे च ।
 करणे घञ् । ७ जले ।

अभिधेक्त् लि० अभि+धेच-ठञ् । अभिधेक्त्तिरिद्विर्वा ङीप् ।
 अभिधेक्त् लि० अभिधेक्त्तुमर्हति अभि+धेच-यत्तु क्तवम् ।
 अभिधेकयोम्ये “अभिधेक्याभिविद्यत समानुबन् इत्याह
 राजपुत्रान्” कात्या० २०, २, १० “युद्धमन्त्रैश्चां समानु-
 बन्त पद्माभियेकयोम्या भविष्यथ” बर्षे० ।

अभिधेचन न० अभि+धेच-भाने ख्युट् । अभिधेचयद्वाप्ये
 अभिधेचने हितम् ठञ् । आभिधेचनिकम् । अभिधेक
 इत्यमन्त्रादौ लि० । करणे ख्युट् । अभिधेकइत्ये न० ।
 अभिधेचनीय लि० अभि+धेच-कर्त्तव्यि कर्त्तव्यम् । अभि-
 धेचनिकेहे “ये वा एतस्योद्वचं गमिष्यन्ति राङ्” ते भवि-
 ष्यति राजानो अभिधेचनीयाः” यत० ब्रा० । शाब्दार्थे च ।
 २ अभिधेकइत्ये लि० “पुरोडाशसिद्धिकृतोऽभिधेचनीव-
 वत्” कात्या० १८, ६, १५, “राजसूयस्त्रामर्नतामिधेचनीव
 सोमस्येव” बर्षे० “अभिधेचनीवेष्वा” यत० ब्रा० ।

अभिधेचन न० सङ्घे इनेन सेना तदाभिरुचं याति यत्नोः
 अभि+सेना+धिच्-ख्युट् पत्वम् । युद्धार्थं यत्नोर्भिरुच
 सेनया सङ्घे जिनोयोर्गमने ।

अभिष्टन पु० अभि+ष्टन-अप् पत्वम् । सिङ्गनादे “अभि-
 ष्टने ते आङ्गिषो यत् स्या” ङ० १, ८० १४, “अभिष्टने
 सिङ्गनादे” भा० ।

अभि(भी)ष्टि लि० अभि+यञ्-इत् वा क्तिन् वेदे पु० एका० ।

१ “अभिवद्ये ‘नङ्गा अभिष्टिरोजवा व० २२, २५, कभी-
 ष्यते इत्यभिवद्यः वे० दी० । २ अभिष्ठापे, आवाह-
 भिष्टकदवसे वासङ्गुप” ङ० २०, ४८ अभिष्टमभिष्ठापं
 करोतीत्यभिष्टकत् ‘मनोरथप्रदः’ इति वेददी० ।

अभिष्टुत लि० अभि+सु-क्त । १ वर्धिते, २ स्तुते, च ।

अभि(स्य)व्यन्द् पु० अभि+स्यन्द्-भाने षञ् कामाधि
 कर्त्तरि वा वत्वम् । १ अतिष्ठत्तौ २ स्वये ३ जवादिच-
 रणे च । कर्त्तरि षञ् । ४ कर्त्तव्ये । ‘स्त्रांभिव्यन्द्
 मनमिति’ कृमा० । “भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं
 परदेयापवाङ्मनेन सदेयाभिव्यन्द्मनेन वा निवेद्येदि-
 ति” कौटि० । आधारे षञ् । ५ जेत्तुरोङ्गितौ । “प्रायेच
 बर्षे नयनामवाचो भवन्त्यभिव्यन्द्निमित्तमूढाः” । तथा-
 दभिव्यन्त्सदीर्घाभाच्युपापदेदाद्यु ह्रिताय धीमान्” उचु० ।
 च्याभितप्रस्य जलप्रनेयाहूरेणषात् सप्रविपर्ययाच्च ।
 ओदाङ्गोभूमनिवेष्टयाच्च ह्यैर्विचाराहमनातिभोगात्
 इवात्तवाकाङ्क्षामि सेविताच्च विस्मृतातक्रमनिपङ्गाच्च
 प्रवृत्तसंरोदनयोक्कोपाधिकोभिषातादतिमद्यपानात् ।
 तथा कर्त्तनाच्च विपर्ययेण स्त्रेयाभिषातादतिमद्युमाच्च ।
 वायपङ्गात् स्रष्टानिरीयषाच्च नेले विकारान् जनवलि
 होवाः । च च चतुर्विधं यथा । वातात् पिशात्
 कफाङ्गादाभिव्यन्त्सदाविधं । प्रायेच जायते बोरः सर्वे
 नेतामयाकरः । उचु० ।

अभिव्यन्दनगर न० अभिव्यन्देन प्रधाननगरातिष्ठत्या तद्-
 तिवासेन कृतं नगरम् । यास्मानगरे अभिव्यन्दनमन्-
 त्रित्वपि पाठः । रत्नं रतिस्त्रान ईत० । तत्पार्थे ।

अभिव्य(स्य)न्दिन् लि० अभिव्यन्दते अभि+स्यन्द्-धिनि
 अप्राधिक्कर्त्तरि वा वत्वम् ? सर्वतः कुते । ‘पयोऽभि-
 व्यन्दिं युष्मिं प्रायय परिकीर्तितम्’ उचु० ।

अभिव्यङ्ग पु० अभि+स्यन्-अञ् । १ उक्त्युदारे २ अनाक-
 न्यङ्गुदौ च “अवर्त्तनमिष्यङ्ग एतदादृष्ट्यादिषु” मीमा
 अभिसंरञ्च लि० अभि+सम्+रञ्-क्त । १ कुहे । [निष्पन्ने च
 अभिसंरुष्टि ङी अभि+सम्+रञ्-क्तम् । १ अयवदारे अभि-
 अभिसंरथ च० अमितः संरथः । १ सर्वत आचने ‘बहि
 कुष्णात् भवानेव विवेऽस्मिन्नभिसंरथम्’ रामा० ।

अभिसंसार अय्य० सवारस्यामित्तस्यम् अय्यमी० । संहा-
 राभिरुच्ये । अभि+सम्+रञ्-वीद्यायां षत्त्वम् । अभिना-
 वोद्याद्योतनात् न हितम् । अभिसंसारम् अभिनस्याभि-
 नलोत्तरे । “मङ्गानामभिषासंसारं दिव्यसंसारः” ङ० ब्रा०

अभिसहित त्रि० अभि+सम्+धा-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त ।
 १ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धि-
 कर्त्तरि च "विशक्तिदायेऽनभिर्हितेषु" इतिशब्दः ।
 अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप-णिच्-
 करणे षञ् । १ अभिशामे । तप-भावे षञ् । २ अभित
 सन्तापे । तप-आधारे । षञ् । ३ युजे ।
 अभिसन्धक त्रि० अभि+सम्+धा-क-सार्धे क्तु । १ पर-
 गुणासङ्घनेन आक्षेपके, "वैडालव्रतिकोशेयोहिष्क सर्वाभि-
 सन्धक मनुः" । "अभिसन्धक परगुणासङ्घनेन सर्वाक्षेपक
 इति" कुल्लू० । [२ फलोद्देशे ३ षञ्चने च ।
 अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा-भावे षञ् । १ अभिसन्धौ
 अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा-ल्युट् । १ परवञ्चने ।
 "परामिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्" रघु । "परा-
 मिसन्धानपरामन्त्रण" काद० २ फलोद्देशे ३ अभि-
 सन्धौ च । "फलाभिसन्धानपरा न योगिनः" उरा० ।
 अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे षञ् । १ अभिसन्धौ
 फलाद्युद्देशे । ल्यप् । २ फलाद्युद्देश्येत्यर्थे ष्वय्य० । "अभि-
 सन्धाय तु फल दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता ।
 अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा-भावे क्ति । १ फलाद्युद्देशे ।
 "क्षर्गाभिसन्धि सुकृत वञ्चनानि च भेदिरे" कुमा० ।
 "सधामुजः काम्यफलाभिसन्धौ" इतिशब्दः ।
 अभिसन्धित त्रि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतच् ।
 १ जातमिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।
 अभिसम्पत्ति त्रि० अभि+सम्+पद-क्रिन् । १ अभित स-
 म्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवेन, "चित्तस्याङ्घ्रनीयाभिसम्पत्ते"
 कात्या० १८, ६, ३५ । "आङ्घ्रनीय एव चित्वाभिसम्पत्ति
 श्रवणात् "यो वाव चित्तोऽग्निर्निधोयते तामेनेत्काशेव
 सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत" इतिश्रुतिः एकवारं चित्तस्यो-
 परि निधानेनाङ्घ्रनीयाम्नेरेव सर्वदा चित्तात्मकता-
 सम्पत्ता" कर्क० ।
 अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा०स० । १ अधि-क-
 सम्पत्तौ । अभिसम्पत्त संख्या सम्पद् । तत्सत्संख्यादिसाम्येन
 सम्पत्तायास् "ताम्युभयान्येकविंशति सम्पद्यन्ते द्वादश
 भासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोकाः अथाथादित्य एकविंश
 एतामभिसम्पदम्" शत० ब्रा० । "यैषा सम्पत्तासम्पत्तिसामभि-
 लक्ष्य भवति" भा० । सम्पदमभिसम्पत्त ष्वय्ययी० टच् समा० ।
 अभिसम्पदम् सम्पदमभिसम्पत्तीऽक्षेप्यर्थे ष्वय्य० ।
 अभिसम्पत्त पु० अभि+सम्+पद-आधारे षञ् । १ युजे ।

भावे षञ् । २ पतने । करणे षञ् । ३ अभिषामे
 शोकमसिद्धिः ।
 अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध-षञ् । १ अभितः सम्बन्धे
 "इत्याशां कर्मसंयोगे गुणात्मनाभिसम्बन्ध" "फलाधिष्ठा
 तु साभित्वे माभि" जै०सू० "बैजकादभिसम्बन्धादत्त-
 द्बन्धादधं त्वाहम्" मनु २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये
 च पदानामन्वयस्य पदार्थायन्वयोभ्यत्वएव ।
 अभिसर त्रि० अभित सरति स्त+ट स्तिर्वा ङीप् । १ सहाये,
 २ असुवरे । "तथैवाभिसराक्षोपा श्वक्तात्ताभो जये धृता"
 भा०उ०प० । "अथ साभिसर यरैररस्त्रो" भाष ।
 अभिसरण न० अभि+सृ-ल्युट् । १ अभिगमने २ नायक-
 योरेकतरेण रागेण सङ्घेतस्थानगमने च । [१ उत्सृष्टे च
 अभिसर्ज्जन न० अभि+सृज्-भावे षञ् । १ दाने, २ वधे
 अभिसाय ष्वय्य० आभिसख्ये ष्वय्ययी० । सायाङ्गाभिसख्ये ।
 "त्रितोदयाद्रेरभिसायसङ्कर्षुपुरञ्चन्द्रमसोऽभिरामतान्"
 भाषः ।
 अभिसार पु० अभि+सृ-आधारादौ षञ् । १ युजे, २ साहाये,
 ३ साधने, ४ स्त्रिया सुंशो वा समो, गार्थं निर्वर्जन-
 सङ्घेतस्थानगमने च । "आरब्धे रभसाश्रया प्रियसखि ।
 प्रीडानिसारोत्सवे" । अभिसारप्रकारश्च । "स्येवु गालेषु
 संशोना मूकीकृतविभूषणा" । अथगुणहनसंघोता कुल्ल-
 जाऽभिसरेद्यदि । विचिन्वोष्मत्तेशा तु वल्लभपुरनि-
 स्सना प्रमोदक्षेपवदना स्यादश्याऽभिसरेद्यदि । मदस्य-
 क्षितसंज्ञाया विभ्रमोत्पुङ्गलोचना । आविर्गत-
 सञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि । सौलं वाटी भग्नेद्या-
 लयो द्रुतीमिह वनम् । मास्यस्य इत्ययानञ्च नद्यादीनां तटी
 तथा एव क्षताभिसाराणां उपलोकां विनोदने, स्थानान्यथौ
 तथा ध्वान्च्छेषेषु कृषिदान्ये" इति सा०द० । कर्त्तरि
 षञ् । असुवरे पु० "अभिसारेण सर्वेषु ततोयुद्धमवर्त्तत"
 भा०उ०प० ।
 अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान् सङ्घेत-
 स्थानं अभि+सृ-णिच्-ना ण्वुल् । १ "अभिसारयते कान्"
 या मन्त्रधवयंषदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि
 सारिका" सा०द० उक्ते नायिकाभेदे "अनभिज्ञासा-
 भिसाणां दुर्हिनेष्वभिसारिका" कुमा० "यः सञ्चरेत्समूद-
 मिसारिकायाम्" रघु ।
 अभिसारिन् त्रि० अभिसरति षण्णि । १ आभिमुख्येन गन्तारि
 २ असुवरे च स्त्रियां ङीप् । "वठ" लिट्पुं ङीप् भपदा

ही न जागती यदाः ना जागते जगती, तँ दुये त्रिदुप् ।
वैरागी जागती चाभिपारिणी" अत्र० अ० उक्ते
वेदिकशब्दभेदे स्त्री तथा वैरागी ही पादो ही व
पादो जागती चाभिपारिणीति तदर्थ ।

अभिखट इ० अभि+खट-क । १ इते, २ उग्रुटे, ३ मूले च
अभिलख् न० अ-भाने-इत्-ए" अभित एः धारण्य गच्छे वा
यत् । अभित वारगुक्ते चोत्पेदे" अभिपरा निष्ठा मा
अवस्था" अ० २, ३, ५ अभिपरा वा एतः गच्छन् वा यत्
तेन कोते च" भा० । "कोत्वे भेदिं नयति चक्षणा येन
विद्या अभिपरा" अ० ८, ८०, १३ "अभिपरा अभिपरादेन
कोत्तेन" भा० । [एतदा इवेति अभिपरे" इति ।

अभिलख् इ० अभि+ख-खप् । अभिमाधेयुन तैरेते 'स्वात
अभिहित त्रि० अभि+इ-क । अभिपराजसो गवति । "वो-
दोषोर्ध्वमभिहितो वृक्षाण्यथा सादत" गिरा । ३ ता
कृते "परस्येवाभिहित्वा विनेडः" इ० । १ पुचिते च ।
"अथोपकाराभिहितो कृतो" श्रीभा० ।

अभिहरण न० अभि+हृ-हृत् । १ चाभिहृषाकरणे "कार्मु-
आभिहरणाम भंदिन" इत्युः । २ विहाहादौ यीतकृदाने च ।

अभिहृष इ० अभि+हृ-हृप् संभारणश्च ।
आभिहृषेणान्नाह्वाने छ-अप् । १ कर्मतोक्त्रोमे ।

अभिहृष्विदि० अभि+हृष-यत् । उपहृषणोमे 'यस्यो मदीय
केषोपिद्वेगो येनाभिहृष्यं प्रथम लघोपि" अथ० ६, १०, १,
खप् । २ उपहृष्येणोमे अथ० ।

अभिहार इ० अभि+हृ-हृत् । १ अर्पणकोषेया अभिगत्याक-
नके, २ स्यात्कोषे, ३ अभिवोगे, ४ अर्पादिपारणे
५ अक्षरेणैर्दे नेशने च । "अतिदूरात् सामीप्यादि-
न्द्रिययता ज्ञानोपम्यानात् । औष्ण्यहाह्वयभागादभिभवत्
समानाभिहाराच्च" अ० का० । "समानाभिहारात् तोय-
दपिच्छानुदपिन्दुन्नु लज्जामये न पश्यति" भा० कौ० ।

अभिहित त्रि० अभि+अ-क । १ अभिपया एस्या योषिते
२ उक्ते ("अभिहिते प्रपण" भा०) अभिधानञ्च मायेषु तिङ्
लक्षितेषामर्थे क्वचिद्व्ययेन । तस्यैतत्संख्याया अभिहितत्वे
कर्तृकर्मबोरेभिहितत्वमिति नैयायिकाः अतः च धामं
नश्यति चैत, यामो गम्यते चैवेणोयादौ कर्तृकर्मगत-
संख्याया आख्यातेनाभिधानसत्त्वात् प्रथमोपपत्तिः ।
तथाचास्यातासंघस्यान्येन कर्तृकर्मणोः अभिहित-
त्वम् । नैयायिकमतो कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेना-
भिधानमिति भेदः । "अनभिहिते" पा० अनभिहिते

एतन्निश्चये असीदो द्वितोयादि "इति प्रविश्याभिहित
द्विगन्तना" इ० अथान् वयस्येकतवा शोभे कर्मिच अ ।
वयसः द्वे गतये न तथाः कर्मिवाहुकता । शोभेकर्मणोः प्रकीर्ते
यु गतः कर्मणोरेवनादेवकता । "वाहुदेवनाभिहिते वाको
तेन सहात्मना" भा० उ० प० ।

अभिहितान्यय अभिहितानामन्यय । अभिवाहका(सका)उप
आभिपिन, मासकांती परस्परार्थेभ्ये । तथा हि अभिवाहका
पदात्तोऽनेने द्विधा प्रकार । अभिवादिभानम् अभिहितान-
न्यय तत्र भो, सहाका एतमाह "गर्भेण यजमानं अहवा-
रादेन मन्त्रं सुशक्तिर्मह्यते इतरोपादानं मद्भुक्तु-
वदने, मताम् । तथा हि मदीकव्यय वायोवाहकाजनत
गणोऽपमृशतिगुपकममानो वाक् । प्रेक्षावदाव्योवाहक
प्रयोगमजिज्ञासायां । तदन्वयव्यतिरेकात्तुविधाविवाहुप-
त्यितागम् प्रयोक्त्वहमप्यतिरेक प्रयोगमवधारयति न
धाकित्वात् पूर्वकारण्यं चकारतीति तदाव्यय प्रह-
स्यतुपुम कार्यात्पामेव कस्यचित् सप्रवृत्तौ वाच्येन
कार्यमात्रमन् प्रेक्षावधारणात् तथा च प्रेक्षात् प्रवृत्ति
कारितापानाभोना प्रवृत्तित्वात् मदीवप्रवृत्तिरिदमनुमीयते
तत्र एतदपानानात्प्रवृत्तितेः मद्भुक्तोपस्थितेकस्यैव कार्या-
पानप्रोत्तमवधार्ये तस्यैव शक्ति कस्यचित् पदाव्याप्यव्यति-
रेकायां सिद्धाकारण्यपदानां कार्या, मततत्पदेषु शक्ति
रुपानि प्रथमं मद्भुक्तोहामान्यश्चतुरोधात् । तत्र च पदं
कार्यान्वितप्रानमृश पदावतिदिति वाच्यमनोऽपगत सार्ध
विशेष -र नाधिगत च च उक्तव्यतिरेक उच्यतेपदेयादिभिरव
गम्यते । अतः प्रवृत्तिपरापामेव यद्द्वानां प्रवृत्तित्वात्पान-
कतम् तस्य क्वचित् वाक्यात् क्वचित्परम्परा कार्यान्वितम्
तत्र वाक्यात् यजेत पदमानयेत्यादौ वाक्ये । विशिष्टोभूता-
र्चवादादौ तु परम्परया । कार्यान्वय इति सर्वम्
भेदे कार्यान्वितसार्धोभयकता सहापानपराधान्त
कार्यान्वितकार्दनां पदार्थावधारण्येव सर्वमस्य अहवार
न तु सर्वार्थेणैव, तथा च व्यपकारैरेवोपाकृतिरेवराशित-
प्राने अत्यलपङ्कात् तत्रैव शक्तिर्मह्यते उपस्थित-
त्वात् मयाप्ये तस्याम जेलभावात् । न तु पदार्कमाने
यत्किपय व्यपकारात्सामानुपस्थिते उपादानानात्तद-
यन्निश्चयनरकस्येन मानाभावात् । एतच्च इतरान्वितसार्ध
प्रानगम्येन प्रानं पद सार्वाव्यवहारभावात्कमिति वाक्यार्थे
एव गत्याऽभिधीयते "इत्यन्वितानिभानवादिन" । अभि-
हितान्ययवादिनस्तु नैवादिवाद्येवोपासकमायय । इतरा-

मितपदार्थज्ञानोपस्थितौ प्रदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशेष्यज्ञानस्य विशेष्यविष-
यत्वनिवृत्तादिति तत्रैव यत्किं कल्पते तत्रैव वा नत्व-
ऽन्यथापि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते यत्किं
पक्षोऽपि तस्य त्याग आकाङ्क्षाद्योम्यतादिअभ्यत्वप्रति-
सन्धानात् अन्यत्वत्वस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथम गृहीतत्वमा-
त्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च षट्पङ्क्तत्वेन ज्ञात पदं सार्थ-
श्चरणाकाराकाङ्क्षादिषट्कारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन
सह सार्थस्यान्वयमनुभावयति सन्नावादिअन्यथात्वान्वयज्ञानो
दयात् किं तत्र शक्या, अन्यथात्वशक्यापि अन्यविशेष-
ज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभि-
रन्यविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमि-
तरान्वितसार्थबोधकत्वेऽन्वयत्वात्कार्यबोधकत्वज्ञानात् । न
चेकमेव पदमन्विताभिधायकमितरसु अन्यप्रतियोगिकार-
कमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमायनिष्-
यात् । किञ्च किमप्यत्रयोरेवान्ये यत्किं ? उत यत्रयो ?
आद्ये यस्य कस्यापि अन्यबोधकत्वापत्तेरितिप्रसङ्गः स्यात्
तथा च यत्रयान्वयाभिधायकत्व वाच्यं एव च यत्रयो यत्रय-
न्ये च द्विवा यत्किं कल्पमीयेति गौरवम् । अथ अन्यय-
तात्पर्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसम्भतम् तात्-
पर्यनिर्वाहिका च एत्ति सा च न गौषो न वा लक्षणेति
अगत्या यत्किं सोकार्येति चेत् एत्ति विनापि तात्पर्य-
निर्वाहात् किं हस्या, पदानासङ्गक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भ-
वात् अन्यथा यत्रैव तात्पर्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणे-
च्छेदः स्यात् । अथ षट्मानयेत्वादी प्रत्येकमन्ये सत्येव
विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे
विशेषे सा स्वादिस्यतस्तत्र यत्किरिति वेद्यकारकेषु क्रियायाः
क्रियया च कारकस्य सामान्यत आद्येमात् इष्टे फले
तदीवरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव यत्किं
न पदार्थान्वयस्ये तत्रात् पदज्ञानं करणं पदार्थकरणं
व्यापार आकाङ्क्षादिषट्कारणम् कारितपदार्थान्वयाह-
शवः प्रवृत्तिम् ।

अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिन् । अभिसृष्टेनाङ्गाने ।
अभिहृत् ति० अभि+हृ-कर्म्मणि घृति वेदे ष्ट० न गुण ।
अभिसृष्टेन च्चिमाषे । “इरितादभिहृत शंसादधा-
दभिहृतः” ष्ट० १, १२८, ५ “अभिहृत अभिसृष्टेन
चिमाषान्” भा० ।
अभिहृत् ति० अभि+हृ-विष् । १ कुटिलगन्तरि “नाभि-

हृरे पदं निदधाति अत्यने” अथ० ३, ७६, १ अभि+हृ-
कर्म्मणि षष् । अभिहृत् उपहृरे गन्त्वदेयादौ ।
अभिहृत् ति० हृ कौटिल्ये कर्म्मरि अति ष्ट० । अभिसृष्टेन
कुटिल कुर्म्मति “निजितोरभिहृत्तामरि” ष्ट० १, १८८, ६,
“अभिहृतामभिसृष्टेन कुटिलं कुर्म्मताम्” भा० ।
अभिहृति स्त्री अभि+हृ-क्तिष् वेदे ष्ट० । कुटिलत्वमाने ।
“यतमुजमिसमभिहृतेरपाते” ष्ट० १, १६६, ८ “अभि-
हृते कुटिलस्वभावात्” भा० ।
अभी ति० नास्ति भीर्यस्य । भयान्न्ये । कप् । अभीकोऽथत्व
अभीक ति० अभि+कन् “अतुक्तामिक्तामीका कसवित्ता” पा०
नि० । १ कामयमाने “मेदस्विनः सुरमणोपगतानभीकान्”
भाष । २ क्रूरे २ चतुष्टके च । अभिसृष्टेन कावति
प्रकाशते दीर्घ । ३ समीमे “प्रतद्भावयो वदन्त्वह्पानभीके”
ष्ट० १, ११८, ५, “अभीके गृहसमीमे” भा० । ४ अभि+
इष्+कक् । ५ अभिगते ति० “वामसु वदतामभीके” ष्ट०
७, ८६, १, “अभीके अभिगते” भा० । ६ क्वी ७ स्वाभिनि च ति० ।
अभीच्छा ति० अभि+च्छु-तेजने बा० ष्ट० दीर्घं अभि-
गतं चपं वा ष्ट० । १ हन्ते २ अग्रे च । ३ क्रिया-
पौन पुन्ये” न० । “महारण्यमनभीच्छोपसेवितम्”
रामा० । अभीच्छस्य भावः षष् । अभीच्छसु हन्तमाने
“नित्यवीक्षायो” पा० “आभीच्छवे” इति ति० कौ० ।
अभीच्छाम् चव्य० अभि+च्छु-ना० ष्टसु ष्ट० दीर्घं । पौन-
पुन्ये सरादि । “अभीच्छमभुषुतयाऽतिदुर्गमम्”, भाष० ।
अभीत ति० अभि+इष्-क्त न० त० । १ अभिगते । न भीतः
विरोधे न० त० । २ भीतमिमे उत्साहान्विते ति० ।
अभीति स्त्री अभाये न० त० । १ भवाभावे २ तद्द्वानर्पावाम्
अभयसद्भावाच्च । “परशुष्टपराभीतिहृत्प्रसङ्गम्” शिव-
ध्यानम् । ईत० । २ भीतिशून्ये ति० । अभि+इष्-
क्तिन् । अभिगमने ४ “अभीतिमर्थे” इति ष्ट० ७, ११, ६ ।
“अभीतिमभिगमनम्” भा० । कर्म्मणि क्तिन् । ५ समीमे ।
अभीपत् ति० अभि+पत्-क्तिष् दीर्घं । अभिगमनकर्म्मरि ।
“अभीपतोऽष्टिभिसर्पयन्तन् ष्ट० १, १६४, १२, “अभी-
पतोऽभिगमनवत्” भा० । [अचिते ।
अभीषित ति० अभि+आप+घन-क्त । १ अभीष्टे वामि-
अभीष्ति ति० अभि+आप+घन-उ । अभिसृष्टेन ।
अभीम ति० विरोधे न० त० । १ भयानकमिमे सौम्ये ।
अभीमान ष्ट० अभि+मन-क्तिष् वा दीर्घं । अभीमानयन्दात्
अभीर ष्ट० अभिष्ठील्यय ईरवति गाः अभि+ईर क् ।

गोपे जातिराचकादमयत्वेन तत शिवां टीप् ।

अभीरु(मु) ति० न०त० । १ भीरु(मु)भिषे युद्धादासुगृषाहा-
निते । "स्वामे युजे च कृगमानभीरुनविकाटिचः" मनुः
"ते वायोमत इन्द्रियो अभीरवः" अ० १, ८०, ६ । २ वटु-
कर्मरे ष० "अभीरुर्देवो भीरुर्भूतपोयोगिनीपति" मनु-
कथा ०त० । युद्धव्याने न० । मतमूल्या श्री अमहुचित-
पत्रतासुवातम् । वा ऊह् । अभीरु यतमन्वाम् ।
"शमीरुमिदिविन्धूपवृत्कोमीरपप्रर्षः" छन्दः ।

अभीरुण अभि+र-वा०उनञ् दीर्घः । १ अभिरुणे 'दश-
मिद्रीकायन्तं यद् गेमे अभीरुणम्" इति ।

अभीरुपत्री स्तो न भीरुणि अशंकिततयात् पत्राप्यनाः
जातो ङीप् । मतमूल्याम् । [१ तदिति । ति०

अभीरु न० अभि+र-वा०उनञ् दीर्घः । १ कटे २ भयानके
अभीरुण ष० अभि+रुप-भावे षञ् दीर्घः । अभिरुणकपन-
रूपे षञ् । "आकायाय प्रहापाशमीरुपपप षे"
व्यद० ११, ८, २५ षप् षपन भावे ऋप् ततोह्रस्वः । तेन
नपनाशायप्रहापाशमीरुपावताट इह उहाः । अभी-
रुपापमप् इति षञ्कस्यं भ्रमवित्प्रितम् ।

अभीवर्ग ष० अभि+रुज-आभारे षञ् । अभिरुजने
"अह् राट्टस्याभीवर्गे निजोभूयासुहसम्" अथ० १, १, ०० ।

अभीवर्ष ष० अभिवर्षने गच्छन्ति सर्गमनेन अभि+रुज-वरुणे
षञ् । १ त्रुणामनि तत्र "उट्टुञ्जतोयाइमिदसां जोना
वृत्तत्राङ्गुवाअधिनकतितमिदस्य एष्टुस्रोतम्" । अभी-
वर्षोत्रुणवान भवति अभीवर्षेण वै देवा धर्मं बोधनभ-
वर्षन्ति यदाभवर्षन्ति तदमीवर्षो त्रुणवान भवति सर्गस्य
बोधस्याभिवर्ष्य' ता०त्रा० । "अभिइत्तिधाधनत्वाद्य
शान्तीभीवर्षेणैवा निष्पन्ना"भा० । "तदभीवर्षस्याभीवर्ष-
त्वमिति सांख्यायनकः । एतदभोवर्षाण्य साम पूर्व्विचिन्
पक्षि विद्यमानानामभिर्भिकानामत्रा खरवासां च साध्य-
न्दिने सपने यजमानान्वाग्देन त्रुणवा एष्टुस्रोततया
कर्मवर्षु, तथा उत्तरिचिन् पक्षि "इन्द्रकठञ्ज आभरे" म्ये
एव प्रगाथ त्रुणवानानयः कर्मवर्षः । तत्रैव च तस्मिन्
प्रगाथे अन्यदन्वत्याम त्रुणवा एष्टुस्रोतार्थं कर्मव्यम्
इति" ता०त्रा० भा० । २ षवत्षरे । "अभीवर्षः
सविद्यः" यजु० १४, २१ । अभिवर्ष्यते आभर्षत
इत्यभीवर्षं सामाहतिरूपं च विद्य कोमः वहा अभि-
वर्षयत्यावर्षयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्षः षवत्षरः
"उपवर्षस्य षवत्षरुणे षञ्कमिति" पा० दीर्घः ।

हादगमानसुगृषाहावृत्तवर्षनिवृत्तवृत्तवा वृत्तः
वृत्तियः । य एव वृत्तियकोमः तस्यवृत्तयोवर्षः
'षवत्षरो वा अभीवर्षः इति षवत्षरो षि सर्वाणि
भूतान्प्रवर्षति" इति वे०दी० । अभीवर्षेणैवादिहे षञ्
"अनेन वाटयमावृत्तवृत्तयोर्षं वाचयति" आश०
४० । ३ अभिइत्तिधाधने वृत्तिरेव च । "अभीवर्षेण
इतिवा देवेन्द्रो अभिगइते" अ० १०, १०४, १ ।

अभीरु ष० अभि+रुज-उञ् ष० अत एतन्म । १ वाहो
"अभीरुयोअनुवते कर्मणि" निर० । ३ अत्ररुजो ।
'भिरा वतनु मेवोरतो अत्रा व सर्वा सुवर्षमा अयो-
तव" अ० १, १८, १०, १ । २ किरवे 'मपुत्रताविष्ण-
निर्भरभीरुभिः" भाव "सुवर्षभिः सर्वभारयो-
रुभि" अ० १, ४४, ४, अभीरुभिः रतिरुभिः" भा० ।
३ "अत्रुजो च अभीरुयोऽनुवते" अ० भा० उक्तेः ।

अभीरुमत् ष० अभीरवः किरवा पाङ्कस्येन वन्वस
नवत् । षञ् "इतिव चिनुरभीरुमानिय" भावः ।

अभीरुज ष० अभि+रुज-वञ् दीर्घः । अभिवर्षवत्षरे ।
अभीरु ष० अभि+रुव+उ । १ किरवे (सामान) इति आते
२ मपये, ३ वामे, ४ अत्रुवाणे च । सर्वे बोधवारा नृ-
त्यानतवा मेठुः बोधवेदोस्तु तान्मानमयोम" षञ् ।

अभीरु ति० अभि+रुव-ऊ । १ वाञ्छिते, २ दन्तिते, ३ वृद्धे
च 'आतव एवमभीरुवृत्तियञ्" भावः । "आकायन-
चिनाधारमायवेऽभीरुवृत्तये" वे०वा० ।

अभुक्त ति० भुज-कर्मणि ऋ न०त० । १ 'अभुक्ते अत्रादो
२ अतभोगे उल्कादो च । "नाभुक्त जीवते कर्म कल-
कोटियतैरपि" उता० । भोगच भोजनीयत्वाहात्
कर्मततएकदुःसातमवच । भुक्तं भोजनं भावे ऋ
अर्था० अच् न०त० । २ भुक्तवृत्तये "भुक्ताङ्गुवा
पीता नाव इति अर्थ आदाच" पा०भाष्यम् । सुवर्षेणैव
कर्त्तरि ऋ इत्युक्तम् । "अभुक्तौ इतिचिर्वाञ्जु" अतिः
'अभुक्त्य दिना निहा पावाचमपि जीर्यति" वैद्य० ।

अभुक्तमूल न० "भुजप्रोत्त्वरौच्यभावां तदपमानाह नद-
नराचम् । अभुक्तमूल महरप्रमाच अजेत् इत तमभवां
सुताह" इति मार० । 'अवेदाने षट्के षे च नृवाद्य
षटिकाइवम् । अभुक्तमूलनिष्ठाः कर्त्तव्यं तत्र विवर्षवेत्"
वद्यि० अवेदान्यषटिकार्थं नृवादी षटिकार्थवम् ।
तवोरसर्गता नाङ्गी इत्यभुक्तमूलस्यते" इति टह०प०
उक्ते अवेदानमूलस्ययोरायनषटिकापियेने ।

अभुञ्ज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज-क्तिप् न०त० । अभक्षके । "नभ
 आश्वो किमभुग्वदामि" ऋ० १०, ६५, ११ ।
 अभूत त्रि० न भूत् । भूतशब्दाद्यभिन्ने । "अभूतमासव्य
 विरुड्भोहितम्" माघ । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च
 अभूततद्भाव ए० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविभूतस्य तेन
 रूपेण भावः । य कश्चित्पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन
 रूपेण तस्याविभागे । यथा ऋत्विक्ता षटीभवति । "ह्रस्व-
 क्षियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च" पा० "अभूततद्भावे इति
 पक्षव्यम्" षा० । [त्वाभिमाने ।
 अभूताभिनिवेश ए० अभूतेऽस्येऽभिनिवेशः । अस्यै सत्य-
 अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे "तस्य ह न देवाय
 नामूया ईशते" यत० ब्रा० । "अभूत्यै अभवनाय" भा०
 २ सम्पत्त्यभावे "ध्वजाद्यापि व्यथीर्यन् न मरतामान-
 भूतये" भा०श०प० । न०ब० । भूतिश्रुत्ये त्रि० ।
 अभूमन् ए० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने सत्ये ।
 अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रमे अविषये "अभूद्भूमि-
 प्रतिपञ्चजन्मना भिवाभिति" माघः "अभूमिरियमपन-
 यस्" शकु० "नाभूद्भूमिः करशायकानाम्" नैष० । "सखलु
 मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कार" इति शकु० ।
 अप्रायस्ये न०त० । अप्रयस्तभूमौ । न०ब० । भूमिश्रुत्ये त्रि० ।
 अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ
 २ अप्रयस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । "अभूमिज नव-
 द्वापि न धान्यं गुणवत् कृतमिति" ह्युत० ।
 अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने सत्ये ।
 अभूयित त्रि० विरोधे न०त० । भूयितभिन्ने अपरिष्कृते
 अभूत त्रि० न भूत । १ अप्राप्तवेतने । गोस्त्राव्यहमते भूत्य
 सा स्यात् पाठोऽभूते भूति" मत्तु २ अणुषे च ।
 अभूश त्रि० न०त० । १ अशभिन्ने सन्ने सत्ये ।
 अभेद् ए० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये "गतयोरभेद-
 मिति सैन्ययोस्तयो" माघ "अभेद् शिवरामयो" पुरा०
 "रसयोर्द्वयोर्द्वैव जययोर्द्वयोरपि । शसयोर्द्वयोर्द्वान्ते
 सविषर्गाविषर्गयो । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्प-
 नम्" आश्वारिक्ताः "गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि" इति
 सांख्यदय । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादा-
 त्त्रमिति ष षाङ्ग्रादय । तादात्म्यश्च तत्सम्बन्धितस-
 साकस्य तेन गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्य
 गुणक्रिययोर्द्व्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरि-
 भाषावाम् सत्यैक्ये मिथोभेदसादात्म्यमित्युक्तं इत्यगुण-

योर्निधोभेदसत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धितसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।
 अभेद्य त्रि० भेसु' यद्यते भिद-यकार्ये यदत् न०त० ।
 १ भेसुमयक्ये "अभेद्यकवच' दधे" भा०श्री०प० । २ हीरके
 न० तस्य केनापि धातुना भेसुमयक्यत्वात् तथात्वम् ।
 अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् षट्त्वादिनिष्क्रियत्वात् ।
 अभक्ष्ये । तन्नाभक्ष्यगच्छे २७४ ष्टे दर्शितम् ।
 अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०
 अभोग ए० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगश्रुत्ये
 अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे
 "स्नातकप्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्र-
 मत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मत्तुः । भोजनाभावश्च
 भोजनविषयकनिष्ठसिरिति शीमासका भोजनात्मनाभाव
 इति नैयायिका अत्यन्ताभवस्य शैमिकजन्मत्वाङ्गी-
 काराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने
 कश्चिद्भागभावेन रोगेण वा, कश्चिच्च शास्त्रादितो भोजने
 बलपदनिष्ठाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानात्तद-
 येन, यथा न कचङ्गं भक्षयेदित्यादौ । कश्चिच्च व्रतरूपे
 भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिष्ठसि-
 द्धन्त्याभावो वेत्त्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधि-
 यद्वयोर्द्वैश्व । "अजीर्णं भोजनं येषां जीर्णं येषामभो-
 जनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव" इति
 वैद० । न०ब० । २ भोजनश्रुत्ये त्रि० ।
 अभोज्य त्रि० न भोक्तु यक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्
 स्वामिनि उपचारात् "अभोक्त्वानान्तु भुक्त्वाभिति" मत्तु
 अभक्ष्यगच्छे २७४ ष्टे विवरणम् ।
 अभोज्यान् त्रि० न भोज्यमन्न यस्य कृतिनिषिद्धत्वात् ।
 अभक्ष्यासस्वामिनि ते च अभक्ष्यगच्छे २७४ ष्टे उक्ता ।
 'य एतेऽन्ये स्वभोज्यान्नाः क्रमश्च परिकीर्त्सिता" मत्तु ।
 अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नामसजलादौ विर-
 रणं जलशब्दे "अभौममन्त्रोविष्कृजन्ति मेघा" इति पुरा०
 अभ्यक्त त्रि० अभि+अनुज-क्त । १ जततैवाद्यभ्यक्ते २ अभि-
 तोक्तिं च ।
 अभ्यय त्रि० अभिसहस्रमय' यस्य । आसन्नं निकटे ।
 अभ्यङ्ग ए० अभि+अनुज-अङ् क्तवम् । तैवादिमर्हन्ने ।
 "मूर्ध्नि दस यदा तैसं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । क्षीतोभिस्त-
 र्भयेत् बाह्व् अभ्यङ्गः स उदाहृतः" "तैसमस्यं यदाङ्गेषु
 न च स्याद्वाङ्गतर्भसम् । सकार्त्विक्त्वयोऽभ्यङ्गोमसकादौ
 प्रकीर्त्सितः" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । "तैवाभ्य-

इतिशेषे तु तिस्रस्तैर्न निबिध्यते । “अतैर्न कार्पयं तैर्न
 वत् तैर्न उभयशब्दितम् । अउटं पकृतैश्च ज्ञानाभ्यङ्गेषु
 नित्यम्” इति च ति०त० वृत्तिः । “अभ्यङ्गनेपय्य
 नचकार” कुमा० । “अभ्यङ्गनञ्जन्झाङ्गोऽपान-
 च्चत्तकार्पयति” मठः । “अभ्यङ्गमाचरेद्विष्यं सजरा-
 चनवातइम्” । “मिरःप्रपचपादेभु त विगेषेव शोच
 जेत्” वैद्य० ।

अभ्यङ्गन न० अभि+अनुज-भावे ल्युट् । अभ्यङ्गयन्दाद्यै
 “भोजनाभ्यङ्गनाह्वानात् उदवत् कुरते तिस्रैः” मठ ।
 “ताञ्छ्वाभ्यङ्गं चैव कास्प्याले च भोजनम् । यतिर्न
 त्रङ्गाचारी च विषया च विवर्जयेत्” यु०त० प्रपेताः ।
 वरये ल्युट् । २नेत्रादौ ङञ्जडादिदाने । १ तत्सुभाभने
 इत्ये । अभि+अनुज-ञिच् ल्युट् । अभ्यङ्गनवाचन-
 व्यापारे “अभ्यङ्गं स्नापनञ्च गालोत्सस्नमेव च । गुरु-
 पत्न्या न कार्याचि” मठः ।

अभ्यङ्गनीय लि० अभि+अनुज-कर्मणि अगोयर् । १अत-
 शेषे चन्द्रनादौ २ मङ्गीने तैश्चतादौ च “एतदभ्यङ्ग-
 नीयं इतमिति” दुर्गास्ववपूजापद्धति” ।

अभ्यधिक लि० अथमधिक प्रा० ष० । उत्कटतमे । “अथ वै न
 चैः” इति ङ० ङ० भाष्ये षेः । प्रयकतमः अभ्यधिकइति
 व्याख्यानात् तथात्वम् । “न त्यस्तमोऽप्यभ्यधिकं कुतोऽन्य
 गोता । २ अधिकपरिभाष्ये “धाव्यं दयम्य कुम्भेभ्योऽर-
 तोऽभ्यधिकं वचः” “तथा धरिम (पठ) सेयानां गताद-
 व्याधिके वच” इति । “पञ्चपलतस्तभ्यधिके इत-
 ष्चेदमभ्ययते” इति च मठः ।

अभ्यध्व अभ्य० अध्वनोऽभिष्वभम् अव्ययी० अच्षमा० ।
 जार्गाभिष्वभे “संस्थितेऽध्वर्तुराहुयनीयसमीपे स्थित्वाऽ-
 भ्यध्व मय्यां प्राशति” कात्या० २४,५,१५, “अभ्यध्व
 जार्गाभिष्वभम्” कर्कः । “वयोरभ्यध्वे उत यद्दे चित्”
 “अव० ४,२८,२” इतीयावप्रत्योर्नङ्ङलम्” पा०वा नाम्

अभ्यध्व इ० अभि+अच+अच् इ० । तिष्ठकल्के । (अचि)
 अभ्यतुष्टा क्ती० अभि+अतु+चा+अच् । अतुष्टावाम् इदं
 इव इत्यादिना प्रवर्तने “जताभ्यतुष्टा सुष्टवा गरीयवा”
 कुमा० “पयो वधितेन जताभ्यतुष्टः” रघुः ।

अभ्यतुष्टात लि० अभि+अतु+चा-क्त । इद इव इत्या-
 द्युक्ता निबोधिते आभिष्वभेनाह्वयते ।

अभ्यतुष्टाम् न० अभि+अतु+चा-भावे ल्युट् । १ अतुष्टा-
 वाम् इदं इव इत्याद्युक्ता निबोधनभेदे । “धरहाजाभ्य-

तुष्टामाशितकूटस दर्यमम्” राजा० । [२ प्रकाशिते च
 अभ्यनुक्त लि० अभि+अतु+अच-क्त । १ आभियुक्तो न अन्त-
 र्भ्यन्तर न० अभिगतमन्तरम् । १ अन्तराद्ये, मध्य-
 स्थाने । “नवोटजाभ्यन्तरसमृतातनवम्” कुमा० । “प्रदीपः
 श्वेदमादसे दययाभ्यन्तरस्थया” “यमीनित्राभ्यन्तरबीन-
 यावकास्” इति च रघुः । “त्रङ्गादिट्परिविहित्त चवा-
 भ्यन्तर एव च” मठ । २ उभयोर्मध्ये १ अन्तःकरणे च ।
 अभ्यन्तरे भव, अच् आभ्यन्तरम् । अन्तःकरणे लि०
 “शौचन्त द्विविधं प्रोक्तं बाह्याभ्यन्तरं तथा । अन्तःबाह्यां
 चतुर्न वाह्यं भावयुद्धिसदान्तरम् । अशौचादि चरं
 वाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्” दण्डः ।

अभ्यन्तराराम लि० अभ्यन्तरे तर्काभ्यन्तरे परमात्मनि आर-
 मति कर्त्तरि षञ् । आकारामे आत्मने योगिनि “आत्मनश्च
 इन्द्रियेभ्यः परा इन्द्र्यां इन्द्रियेभ्यश्च पर मनः । मनश्च
 परा बुद्धिर्बुद्धेरारामा मङ्गान् परः । मङ्गः परममङ्गलम-
 ङ्गाम् पुरुषः पर” इति गीतावाक्येन अन्तर्वागिन्द्राङ्गणेन
 १२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्व्वाभ्यन्तरवर्त्तितम् ।

अभ्यमन न० अभित असनम् अभ-गत्यादौ भावे ल्युट् ।
 १ अभिगमने । यु० अभ-ल्युट् अमनत्वात् सुख ।
 २ । रोगे, करये ल्युट् । १तनुसाधने अहितसेवने च ।
 अभ्यमित लि० अभि+अनु+अथ-कर्मिञ् क्त । १ इग्ने
 २ पीडिते च । वा नि० । अभ्यान्तोऽप्यलैव “वृद्धमितेन
 चाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकै” भा० श्रो०प० ।

अभ्यमित अव्य० अभितस्वामिसुखम् अव्ययी० । अभितस
 यत्नोराभिष्वभे । अभितमर्षगामोन्वये “अह गामोन्वधि-
 कारे “अभ्यमित्वाच् च पा० ४ अभ्यमित्वाव चात् अयती
 अभ्यमित्वाच् अभ्यमित्वा । कामय्येन यत्नोरभितस्वनाभिन
 कीरे इ० । “मारोषोऽतुमवस्त्वासादभ्यमित्तोभवामि ते”
 “उद्योगमभ्यमित्वावोवयेत् त्वञ्च सन्तु” इति च मङ्गिः ।

अभ्यमिन् लि० अभि+अनु+रोगे-अम-कर्त्तरि अम-
 नत्वात् सुख चिनि । १ रोगवृत्ते २ आभिष्वभेन पीडिते ।
 अभ्यथ इ० अभितः कर्त्तव्यः अयः निवृत्तवः इव-अच ।
 १ अद्यावने “आदित्याभ्यन्तेऽङ्गतावानभि” कात्या० ८,
 ८,११ “वपाङ्गोमात् पूर्वमादित्याकामने” कर्कः । २ अद्यवने
 च “तमोऽभ्यन्ते सार्थं जुहुयात्” कात्या० ४,११,११
 तमसोऽन्वकारस्याभ्यन्तेऽपगमे” कर्कः ।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च-ल्युट् । १ समनात्पूजने
 २ आभिष्वभ्यां पूजने च । “नित्यं ज्ञात्वा युधिः

कुर्यादित्युपक्रमे "देवताभ्यर्चनञ्चैव" मनु । भावे अ ।
अभ्यर्चायत् स्त्री ।

अभ्यर्च्ये त्रि० अभि+अर्च-कर्मणि ग्यत् । १ अभित' पूज-
नीये 'देवाग्नय सदाभ्यर्च्याग्दहस्यैस्तु विशेषत' पु० ।
ल्यप् । २ अभिसुखेन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० "देवान्
पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मासं न दोषभाक्" मनु ।
अभ्यर्णे त्रि० अभि+अर्ह-कर्मणि ङ् अभिदूर्ध्वे इडभावे नि०
नत्वम् । समीपे । "कालोऽभ्यर्णञ्जलागम कुशलिनो-
वत्सस्य वार्त्तापि न" सा०द० । "अभ्यर्णमागस्तमस्तृ-
गङ्गि" रघु । "कृष्णार्णवाभ्यर्णश्चरैकहस" प्रतप्रसभ्यर्ण-
तया विवस्वता" इति च साध ।

अभ्यर्धना स्त्री अन्+अर्ध-भावे युच् । अभिसुखेन प्रार्थने
"अभ्यर्धनामद्भयेन साधुर्माध्यस्यामिदं ऽभ्यवत्स्वतेऽर्धे"
कमा० । भावे ल्युट् । तल्लेव न० । [अभिसुखं याचनीये ।
अभ्यर्धनीय त्रि० अभि+अर्ध-गौणे कर्मणि अनीयर् ।
अभ्यर्धित त्रि० अभि+अर्ध-गौणे कर्मणि ङ् । १ प्रार्थिते
"अथकाय किलोदत्वान् रामायाभ्यर्धितो ददौ" रघु ।
गौणकर्मण्यपिपद्याया सुख्ये ङ् । २ प्रार्थनाकर्मणि ।

अभ्यर्थ्ये त्रि० अभि+अर्ध-ग्यत् । प्रार्थनीये । "कार्येषु
चैककार्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वन्विषा" रघु । ल्यप् ।
अभिसुख याचयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्यर्हित त्रि० अभि+अर्ह ङ् । भ्रशपोडिते ।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच् । १ पूजायाम् २ अभि-
सुखमर्चायाञ्च । भावे ल्युट् । तल्लेव न० ।

अभ्यर्हणीय त्रि० अभि+अर्ह-अनीयर् । पूजनीये । "शा-
रङ्गो मन्दपासेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनु ।

अभ्यर्हित त्रि० अभि+अर्ह-कर्मणि ङ् । १ पूज्ये २ उचिते च ।

अभ्यवर्षण न० अभि+अव+र्ष-भावे ल्युट् । शल्याद्युद्दारे ।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द-घञ् । १ श्लोराक्रमे,
२ निर्बलीकरणाय यत्किं, क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्य-
वसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च ।
ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमत्यन्तार्थे न० ।

अभ्यवहरण न० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोजने ।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+ह-घञ् । भोजने । "अत्यात्रा-
भ्यवहारेण" मनु ।

अभ्यवहार्य त्रि० अभि+अव+ह-ल्युट् । भोक्तृयोग्ये । "सर्व
लोदरिकस्याभ्यवहार्यमेव" विक्र० । 'खर विरदभ्यवहार्यम्' पा० म०

अभ्यवहत त्रि० अभि+अव+ह-ङ् । भक्षिते ।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण-ल्युट् । अभिसुखेनापयाने
"यत्त शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्नि स्थात्तदुपगृहेत यद्यु
अभ्यवायनाय" शत० ब्रा० ।

अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट् । १ अभ्यासे २ पौन पुन्ये नैक-
क्रियाकरणे ३ पुन पुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-
दयित्तमर्हसि" रघु । "स्वाध्यायाभ्यसन चैव वास्तव्य तप
उच्यते" गीता "अनस्यसनशीलस्य विद्येव तनुता गता" रामा०
"वेदस्वीकरण पूर्वं विचारोऽभ्यसन जप" दक्ष ।

अभ्यसनीय त्रि० अभि+अस-व्यावश्यकार्थे अनीयर् । अ-
भ्याभ्यासयोग्ये वेदादी ।

अभ्यस्यक त्रि० अभि+अस-उपतापे कण्ड्वा० यक् षड् लु
व्यत्यन्तास्त्वयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिना गुणेषु दोषारोपके ।
"भामात्मपरदेहेपु प्रद्विपन्नोऽभ्यस्यका" गीता ।

अभ्यस्यया स्त्री अभि+अस-उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्य-
यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप् । गुणेषु दोषारोपणे ।
"केनाभ्यस्यया पदकाङ्क्षिणा ते" कमा० "रूपेषु बेशेषु
च साभ्यस्यया" "शक्राभ्यस्यया विनिवृत्तये च" "नून तेपा-
मभ्यस्ययापरोऽभूत्" इति च रघु ।

अभ्यस्त त्रि० अभि+अस-ङ् । पौन पुन्ये नैकजातीयक्रिया
कर्मणि पुन पुनरावर्त्तिते । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने
विपर्ययिष्णामिति" रघु । २ 'उभे अभ्यस्तम्' पा०
उक्तयो क्तद्वित्वयोरुभयो धातुभागयो । 'नाभ्य-
स्ताच्छत' "अभ्यस्तस्य च" पा० ।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस-ल्यप् । पुन पुनरावर्त्त्येत्यर्थे ।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे ङ् । १ मिथ्या-
भियोगे । (मिथ्यानाल्लिख) कर्मणि ङ् । २ दक्षिते त्रि० ।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या-ल्युट् । १ मिथ्याभियोगे,
"शत मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च ।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+ङ् । मिथ्यामीणे ष्टह गते-
ऽतिथौ "सर्व्वलाभ्यागतो गुरु" पुरा० । २ वस्तुखागत-
मात्रे त्रि० । "अभ्यजातोऽभ्यागतत्त्वं तर्थाकान्" भाषः ।

अभ्यागम आभिसुख्येनागम्यतेऽत एव अभि+आ+गम-घप् ।
१ युक्ते कर्मणि चप् । २ अन्तिके । करणे चप् ।
३ विरोधे । भावे चप् । ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते
६ अभिसुखगमने "किं वा मद्भ्यागमकारण ज्ञे" रघु ।

अभ्यागमन न० अभि+आ+गम-ल्युट् । १ आभिसुख्ये
भोक्तृमने २ अभ्युत्थाने च ।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्गतकर्मणि व्यापृत उन् ।

१ गृहृष्टिपुत्राटिपोपयेपु व्याप्ते स्तेनैव व्यापुषे ।

अभ्याघात पु० अभि+घा+घम-घञ् । १ आघाते २ ताडने च । करणे घञ् । २ आघातोपदेगे । “अभ्याघातेपु मध्य-स्यान् गिय्याञ्चौरानिप हुताम्” मत्तु “अभ्याघातेपु चौर्यो-पदेगेपु” शुक्ल० ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+घा+घम-ताच्छील्ये घितुण् । ऋसागोषे । “अभ्याघातिभिरानिघ्नघातके परिरा-टिभि” भट्टि ।

अभ्याचार पु० अभि+घा+घर-घञ् । आभिमुख्येनाकरणे । “अवारयन् वरणेन देशाद्यभ्याचारमसुराणाम्” अथ० १०, २, २

अभ्याजाय पु० अभि+घा+जा-घञ् । अभिज्ञाने पृथ्वी-घातस्य तथास्वरूपेण चाने “तन्निन् दक्षिणा दधाति त्वरपी मिथुनी दद्यादित्यभ्याज्ञायमेदमय” इति यत० ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+घा+तन-घञ् । अत्यन्तसन्नतो ।

अभ्यात्त पु० अभि+घा+थत+घातले कर्त्तरि क्त वेदे नि० । १ सर्व्वस्यापके परमेष्ठरे । “सर्व्वमिदमभ्यासोऽवाक्यमादर” छा० उप० । “सर्व्वमिद जगदभ्यात्त अभिव्याप्तः घततेः व्यात्यर्थस्य कर्त्तरि णिष्ठा” भा० । अभि+घा-दा-क्त । २ आभिमुख्येन गृह्णीते त्रि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+घा+दा-ल्युट् । १ आभिमुख्येनादाने, अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना वज्रादेराधाने “यानिघ्नस्य परिदधात्प्रभ्याधानाय” यत० ब्रा० । [अभ्यसितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+घस-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीडिते अभ्यापत्ति स्त्रो अभि+घा-पद-क्तिन् । अभिसृष्टागमने । अभ्यानर्द् अभि+घा+नर्द-आधारे घञ् । १ रणे । भाने घञ् । २ निष्पीडने ।

अभ्यायसेन्य त्रि० अभि+घा+यस-कर्मणि वा० सेन्य । अभितो नियन्त्रये । “वसतोऽभ्यायसेन्या भवतं भनीविभि” ऋ० १, १४, १, “अभ्यायसेन्यौ अभितोनियन्त्रयौ” भा० ।

अभ्यारम्भ पु० अभि+घा+रभ-घञ् षम् । प्रथमारम्भे अभ्याकूठ त्रि० अभि+घा+रुह-क्त । अथमाकूठे पृष्ठे “तेनैव क्षत्रमनभ्याकूटम्” यत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+घा+रुह-घञ् । १ अभिसुखारोहणे । आभिमुख्येनारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २ मन्त्र-जपभेदे “नविदमभ्यारोपजपविधिशेषोऽर्षवाद्” इति ऋ० भा० । “अथानु वा यतोऽभ्यारोहाद्भवति” यत० ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+घा+रुह-अनीयद् । अभि

मुख्येनारोहणीये । यत्तु । अभ्यारोहणोऽप्यत ।

अभ्यावर्त्त त्रि० अभि+घा+वृत्त-घञ् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने “प्रजा वै बर्हीरेतः आब्ध तत्पुनजास्तेवैतत् रेत विन्ध्यते तेन रेतसा विज्ञोनेमाः प्रजा पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते” यत० ब्रा० । भाने घञ् । २ अगमावृत्तौ पु० । अभि+घा+वृत्त-णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीने सोत्पादौ त्रि० । “अद्विधाः पवमाना लिहदभ्यावर्त्तं पतुपत्वारिगाः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अटा-चत्वारिगा पवमानास्त्यविंशमभ्यावर्त्तम्” यत० ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० अभ्यमावर्त्तते अभि+घा+वृत्त-चिन् । १ सन्त वर्त्तमाने । २ वेदमसिद्धे अथमानराजपुत्रे पु० । “ग्रेयोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय गिञ्जन्” ऋ० ६, २७, ८ । “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति” ऋ० ६, २७, ८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+घा+वृत्त-उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त । आभिमुख्येन आनीते होमयेषुभ्ये । “वातोऽभ्यावृत्त” य० १, ५८ । “अभ्यावृत्तः होमयेषोभूत” वे० दी० १ पुनः पुनरभ्यर्त्ते त्रि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+घा+वृत्त-क्तिन् । यौनःपुन्येनाभ्यासे “सख्वाया क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्तसृष्ट्वा” पा० । “मना-गमभ्यावृत्त्या वा काम आस्यत् य क्षमी” माघ ।

अभ्याश पु० आभिमुख्येनाभ्यते व्याप्यतेऽनेन अन्व-आप्तौ करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिमुखव्यापनात्तथा-त्तम् । २ क्षिमे तस्याव्यवहितकारेण व्यापनात्तथात्तम् । “यत्तदेवं विद्वान् साधु क्षान्तेत्युपास्ते अभ्याशोह भदेन साधयोधर्म्मा अभ्यागच्छेयुः” छा० उ० । “अभ्याश क्षिप्रम्” भा० “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापयोरनु” य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापयोरनु” छा० उ० ।

अभ्यास पु० आभिमुख्येनाभ्यते क्षिपते अह-हने कर्मणि षञ् । १ निकटे । “भूतवटिरिवाभ्यासि कथौ वरभृतोऽकुर्वी” कुमा० । अभवेर्वाशिथले । २ पुनः पुनरुत्पन्नोने यौनःपुन्येन करणे । “अमङ्गलाभ्यासरति विचिन्त्य तमिति” कुमा० । “अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छामु” धनञ्जय । “अभ्या-सेन च कौन्त्य । वैराग्येण च गृह्यते” । “अभ्यासे-ऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमोभव” २ “अभ्यासयोगपुत्रात्मा ततो याति परां गतिम्” इति च गीता ४ भेदादेरावृत्तौ च अभ्यासस्य पञ्चधा । “नेदस्तीकरण पूर्णं विषारोऽभ्य-सनं जप । तद्भानञ्चैव शिष्येभ्योनेदाभ्यासो हि ब्रह्मधा”

दृष्टः । ३ पन्वतात्पर्यशापके पीनः पुन्येन कथमरूपे
 विज्ञानेदे "उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता फलम् ।
 आर्षशादोपपत्ती च हेतुज्ञात्पर्यनिर्णये इति" उक्तः यथा
 आन्दीप्ते वधप्रपाठके "तन्वमसि श्वेतकेतो । इत्यस्य
 नवज्ञानं साध्यासः । ५ एकस्मिन्नावध्याने देवादी इतरतः
 समाहृत मनसः स्थापने च । कर्मणि घञ् । देव्याकारणो-
 क्तयो द्विरुक्तभावापन्नयोः शास्त्रभागयोः । "स्यादिव
 आध्यासिन आध्यासस्य" पा० ।

अध्यासयोग उ० अध्यासेन सततातु योऽनेन योगः । सततं क-
 विवचिन्मनेन जाते समासौ । "अध्यासयोगेन ततो मासि-
 च्छामु" धनञ्जय । "अध्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति
 परी मतिमिति" च गीता ।

अध्यासादन न० अभि+आ+उद-णिव् ल्युट् । १ गस्त्यायै
 यतो निर्बद्धताकरणे, २ यतोः सम्मुखगमने ३ समीप-
 स्थापने च ।

अध्याहार उ० अभि+आ+ह-घञ् । १ अभिहारार्थे २ सम-
 श्चरणे ३ आभिसंस्थेन आनयने च । "अस्मिन्नुद्देशेऽ-
 वानरदेशे कर्तुं चात्पा ततोऽध्याहार कुर्वन्ति" शत० ब्रा०

अध्याहित लि० अभि+आ+धा-कर्मणि क्त । १ आभि-
 संस्थेन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे षड्भौ ।

अभ्युक्त लि० आभिसंस्थेनोक्तः । १ समसंज्ञते २ प्रकाशिते च
 अभ्युक्षणा न० अभि+उक्ष-सिचने ल्युट् । "उक्षानेनैव हस्तेन
 प्रोक्षणं परिकीर्तितम् । न्यञ्जताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरस्त्रावोषणं
 कृतम्" सत्युक्ते अवतानपाणिना सेच्याभिसंस्थेन, सिचने
 २ सिचनमात्रे "परस्त्राभ्युक्षणतत्पराणासु" रघु अभ्यु-
 क्षणं च ज्ञानकार्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेष ।

अभ्युक्षणादि च इत्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युचित-
 इत्याचामेव यामाहृत्वात् । स च संस्कार अहदविशेष-
 रूपः इत्यनिष्ठ इति बीमासका तेषामयमाशय ।
 दो अहृतमहर्षितया क्रियते स तद्विषयफलजनकव्या-
 पारजनक इति नियमेन ग्रीह्यादिगतवशातातुल-
 यस्मिन्नुपकारार्जितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणा-
 दीनां जनतावशातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च
 प्रोक्षिता एव ग्रीह्यादिवोऽवशातादौ कल्पन्ते प्रोक्ष-
 णादिसम्बः शास्त्रात्प्रोक्षणावशातजनकोऽप्यपारो ग्री-
 ह्यादिविषय एव कल्पते" इति । शैवायिकास्तु "संस्कारः
 उच्यतेऽहः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः" कुसुमा० उक्तः ।
 प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽहः उच्यते इतिः एव स्त्रीक्रि-

यते प्रतिग्रीह्यादि नामाद्यक्रियकल्पनापेक्षया एकस्यैवाह-
 ष्यात्मनिवस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य चाधवेन कल्पनात् याश्च-
 देयित फलमनुष्वातरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तव्येन प्रधान-
 फलवत्तत्तद्वान्तराहदस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा
 अन्यगताहदं च अन्यगतप्रधानापूर्वजनने वैयधिकरगत्यात्
 अतिप्रसङ्गः स्यात् ग्रीह्यादेशे च सर्वैरुपसाधारणोऽपि नि-
 श्चयकत्वात् अन्यथा अहृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि उच-
 परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्ववत्त्वापत्तेः । यो यदुगत-
 फलाधीतयेत्यादिनियमस्य शत्रुनिष्ठघधाद्युद्देशेन क्रियमाणे
 श्येनयागादौ व्यभिचाराद्यर्थसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवध-
 फलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्याहदविशेषस्य कल्प-
 नावश्यम्भावात् अन्यथा तत्कर्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्या-
 नर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्मणश्च उपपातकतथ्ये मन्त्रादिभि-
 र्गणनात् तस्य पापजलकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युचित लि० अभि+उक्ष-क्त । कृताभ्युक्षणे यत्पतातादौ

अभ्युक्ष्य लि० अभि+उक्ष-अर्हाथे ल्यप् । अभ्युक्षणाहं ।
 ल्यप् । अवतानपाणिना सिद्धोत्थर्थे अव्य० "असन्त्यै नम-
 वधं च्छ्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२, ६, १३ ।
 तेनोदकेनात्मन पूजनीपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति" त० सा० ।

अभ्युक्षय उ० अभि+उद+वि-अच् । १ हृत्तौ । "अभ्युक्षयस्तु
 चक्ष्णी" किरा० २, १६ सङ्गिनायोक्ते २ सञ्ज्ञामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्-स्था-ल्युट् । १ आदरेणासनादित
 उद्याने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उद्यानमात्रे,
 ५ उद्यमे, ६ उद्गमे च । "नवाभ्युत्थानदर्शिन्योमनन्द-
 सप्रजा प्रजा" रघु "अभ्युत्थानमधमस्य तदात्मानं सृजा-
 स्यहम्" गीता । [कर्त्तरि स्त्रिया ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् लि० अभि+उद+स्था-णिनि । अभ्युत्थान
 अभ्युत्थित लि० अभि+उद-स्था-क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभि-
 वादे सम्मानार्थमासनादित उल्लिखिते । २ अभिसंस्थेनोद्गते च
 "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीमाश्रमोन्मृष्टानु" रघु ।

अभ्युत्थेय लि० अभि+उद+स्था-उपसृष्टत्वात् कर्मणि
 यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उद्यान
 क्रियते तस्मिन् । "अभ्युत्थेयस्यापि" कात्या० २२, ५, २७
 गुह्यद्विरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति" कर्क० ।

अभ्युत्थत न० अभि+उत्+पत-ल्युट् । आभिसंस्थेनोत्प-
 तने "अलक्षिताभ्युत्थतनो न्येष प्रसह्य सिंङः" रघु ।

अभ्युदय उ० अभि+उत्+उद-अच् । १ अभीष्टकार्याणां प्राह-
 षानि, २ हृत्तौ, 'मनो हि लोकाभ्युदयाय तादयाम्' रघु ।

अध । तल्लहिते गोधूमकषायादी । अपूपादिगणपाठात्
 नि० अभ्येपयन्तोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि ख्यतौ उक्तार्थे ।
 अभ्युह् अभि+उह-घञ् । स्वबुद्धिमात्रकल्पिते तर्के "नेपा
 तर्केण मतिरापनेमेति" कठ उ० भाष्ये 'स्वबुद्ध्याभ्युहनेन
 केवलेन तर्कभाष्य इति' उक्तम् ।
 अभ्युहनीय लि० अभित० उहनीयः । स्वबुद्ध्या तर्कणीये ।
 अभ्युह्य लि० अभित उह्य । स्वबुद्धिमात्रेण तर्कणीये ।
 ख्यम् । १ अभितसर्कविलेत्येष्टे अयम् ।
 अभ्र अती आदि० पर० अक० सेट् । अभ्रति आभ्रोत् स्नानभ्र
 अभ्रम् "तेष्वसौ दन्वन्तकारिर्बनेष्वानभ्र निर्भयः" भट्टिः ।
 अभ्र न० अभ्र-अच् । १ भेदे २ सुस्रक्ते ३ आकाशे च अभ्र-
 यन्तेऽधिकं इत्यम् । "तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्र-
 दर्शने" मनु "अभ्रं लिहाप्यं रविमार्गभङ्गम्" भट्टिः ।
 "वर्षास्त्रयेण ऋषमभ्रवनादिशब्दो" रघु० कुब्जादिगण-
 पाठात् तद्गामके अग्निभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वादि० ख्य ।
 अभ्र तदपत्ये पुं स्त्री । अभ्रनिवाचरति कण्ड अभ्रायते ।
 अभ्रक न० पु० अभ्र-कृन् । कचित् पुं स्तमप्यस्य । (आव)-
 धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजात ययोकम् रसेश्वरदर्शने
 शिववाक्यम् । "अभ्रकस्य वीजन्त भम वीजन्त पारद
 अमयोर्भेदनं देवि ऋक्षुदारिद्र्यनाशनम्" । जारिताभ्रस्यैव
 पारदभेलनद्वारा ऋत्युभाशकत्वमस्तस्य आरणविधिर्दर्शित
 चक्रदत्ते । "छणाभ्रकमनेकवपुर्व्व आस्यञ्चै कपातक
 क्त्वा । काठमयोदूक्षलके पूर्य्यं सपलेम कुर्वीत ॥
 भूबो इयदि च पितृ वासः सूक्ष्मावकाशतल्लग्नितम् ।
 मण्डकूपर्यिकायाः प्रचुररसे स्थापयेच्चिदिनम् ॥ उन्नत्य
 तद्द्राद्य पिंप्याङ्गैर्मन्त्रिकधान्यभक्तस्यम् । अषोदात्य-
 न्नास्तस्वस्त्रजलेन प्रयत्नेन । मण्डकूपर्यिकाया पूर्य्यं
 सुरसेनालोठन कुर्यात् । स्यात्प्राक पुटनं चाद्यैरपि
 भङ्गराजाद्यै ॥ ताडादिपत्रमध्ये क्त्वा पिरण्डं निधाय
 भस्मान्नी । तावद्द्वेषे यावल्लीनोऽग्निर्हस्यते सुचिरम् ॥
 निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदुत्त ।
 पिशा ह्वा वस्त्रे पूर्य्यं निचन्द्रकं कुर्यात्" इति ।
 अभ्रंलिह लि० अभ्रं गगनं लेदि स्मृयति अभ्रं+लिह-
 अच् घम् । गगनस्यरिणि अत्युक्ते "मासादंमभ्रंलिहमा-
 सरोह" रघु "अभ्रं लिहाप्यं रविमार्गभङ्गमिति" भट्टिः ।
 अभ्रद्वेष लि० अभ्रं गगनं कपति पीडयति उन्नत्यात् अभ्र+
 कष-अ घम् । अत्युक्ते । "आदावाभ्रकं प्रायान्कलयं
 फलवादिनम्" भट्टिः ।

अभ्रजा लि० अभ्रात् नेघात् जायते जम-विट् ५ त० । नेघ-
 जाते "यो अभ्रजा घातजा यद्य शुभ्रीवनस्ततोन्सृषचता
 पर्व्वतांस, अघ० १, १२, २ जम-उ । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे लि०
 अभ्रनाग पु० ईत० १ येरावते गर्जे ।
 अभ्रपथ पु० ईत० अघ् सभा० । विमाने गगनसार्गे ।
 अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राङ्गपथे तस्य
 क्त्वायात्कालेन नीलवर्ष्यतया पिशाचतल्लयम् ।
 अभ्रम पु० भ्रमोभ्रमणं भिय्याप्तानञ्च अभावे न० त० । १ भ्रमा-
 भावे । न० व० । २ भ्रान्तिशून्ये लि० । [जटाभास्याम् ।
 अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिज जटाया मासमस्य गौ० ङीप् ।
 अभ्रमाला स्त्री ईत० । नेघसमूहे । [किंन लिप्राया स्त्रियाञ्च ।
 अभ्रलिप्री स्त्री ईत० ङीप् । १ अल्पाभ्रैर्लिप्राया दिवि २ अल्पसुक्त-
 अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्भेधेर्दृश्यते कर्मणि घञ् । १ भेधे सिच्यमाने
 'दिव्यानकीशसो अभ्रवर्षा' ऋ० ६, ८८, ६ । अभ्रवर्षा
 अभ्रैर्दृष्यमाणा भा० । भावे घञ् । २ भेधवर्षणे ।
 अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण शून्येन पाटो वेदन यस्या गौ०
 ङीप् । अन्नातकण्ठे । तस्या पत्रशून्यकाले शून्याहृतत्वेन
 प्रतीतेस्तथात्वम् ।
 अभ्राज लि० न आजते भ्राज-अच् न० त० । १ दीप्ति
 शीलभिन्ने २ सामगानविशेषद्वष्टरि षट्पिभेदे पु० । तेन दृष्टं
 साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तञ्च "परिस्थानो
 गरिषा इत्यस्यान्टचि गीयमान साम" ता० ब्रा० भा० ।
 तदपि ऊहगाने ईप्र० दर्शितम् । तस्य च पाठयिनयोग
 ता० ब्रा० उक्त यथा "भ्राजाभ्राजे पवमानसुखे भवत"
 इति गवामयने विषुवन्नामाष्टे तत् पाठ्यम् ।
 अभ्राट(का) पु स्त्री नास्ति भ्राता यस्य वेदे न कप् लोके ल षप् ।
 भ्राटशून्ये । "अभ्रातेष पु स एति प्रतीचो" ऋ० १, २२, २,
 कषभावे स्त्रिया ङीप् । "नाम्नात्वीहपयच्छेत्" ऋ० । कपि
 ल अभ्राटका तत्पार्थे "अभ्राटका प्रदास्यामि त्वभ्यं
 कन्यामलङ्कताम्" मनु ।
 अभ्राटव्य लि० नास्ति भ्राटव्य शत्रु र्यस्य । शत्रुरहिते
 "अभ्राटव्योभ्राटव्यहा भषति य एवं विद्वान्" शत० ब्रा०
 अभ्रान्त लि० विरोधे न० त० । १ भ्रान्तभिन्ने वयार्थज्ञानयुक्ते
 २ भ्रमणशून्ये स्थिते च ।
 अभ्रान्ति स्त्री अभावे न० त० । १ मिथ्यानाभावे २ भ्रमणाभावे
 च । न० व० । २ मिथ्याज्ञानशून्ये ३ भ्रमणशून्ये च लि० ।
 अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । प्रतारवरशून्ये आकाश-
 मातावकाशे ।

अभावकाङ्क्षिन् त्रि० अभावकाञ्चोस्त्वस्य इति । गगनमात्माव-
कागवति निरावरणे । आर्घ्ये क्वन् । तत्रैव "पीप्ते
पञ्चतपास्तु स्वाहर्षास्त्रभावाग्निकः" मनुः ।

अभि स्त्री अभ्रति मत्त यस्मात् अभ्र गती अपादाने इन् ।
१ नौकामलवर्षणार्थे काठमये कुहाटे २ कुहालभाले च ।
'अनति भेषजमित्युपक्रम्य । 'हिरण्ययोभिरभ्रिभिर्गिरी-
यास्तपसानुयु' अय० १०, ४, १४ । वा ङीप् । अष्ठीत्ययत्

अभ्रित त्रि० अभ्र भेषोजातमस्य तार० इत्त् । जातभेषे
अस्वरादी "ददर्श काठे दिवसभितामिव" रघुः ।

अभ्रिय त्रि० अभ्रे भेषे भवः च । १ भेषोज्जने, २ सप्तकभने,
३ गगनभने च । 'अभ्रिया न द्युतवन्तो वृष्टयः ऋ० २,
३४, २, । 'वदभ्रियां वाचसुदीरयति ऋ० १, १६८, ८, ।

अभ्रिष्ठ पु० अभ्र-वहने घञ् न० त० । १ न्याये, उच्यते ।
२ बहमश्रुत्ये त्रि० ।

अभ्रु त्रि० भू-प्राप्ती क्वन् इङ्ग न० त० । सकृति निङ्ग० । 'यज्ञ
ते विश्वानिरयच्चिद्भ्या' इति ऋ० १, ६३, १ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीडने सक० । अमयति-
ति आभिमत् त । "यस्या उदरमाभयत्" ऋ० १०८६, ८
वा च न किञ्चनममत्" अय० ६, २७, २ । अमितः-
आन चआदौ इति अम-आम-अमी-आमी ।

अम गती भोजने आदि० सक० शब्दे च अक० सेट् प० । अमति
आमीन् । "किञ्चरपत्त्रिगन्धमध्यमीपि" १०, ८६, ८
वेदे यपोस्तुकि ईट् । अमत अमति अमनिस ।

अम पु० अम-रोगे घञ् । १ रोगे "अम-गती अच् । प्राये
वर्षदागतिमप्यातस्य तयात्सम् । "बाग्वी शार्भया सा
चामधेति वृ० उ० "अमो नामासि अमा हि सर्व्य-
मिदम् आ० उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सह-
गच्छति । सेपके "याहि राजेवामर्षा" इमेन य० १२,
६ । "अमवान् सेवकान्" वेदी० ४ अपकृफलादी न०
शब्दर० । प्राणसेवत्वात् ५ इत्ये "सिनेव खट्वां दधाति"
ऋ० १, ६६, ४, अमं वदम् भा० ।

अम अय्य० पु० अम-कृप् सरादि० । १ असे २ वीप्रतावाञ्च
असङ्गत्त ४० नासि मङ्गलं प्रोजन यतः । शरच्छब्दे । ई० ।
कुशच्छब्दे त्रि० । न० त० । मङ्गलभित्रे । अमङ्गलञ्च
मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलञ्च अमित्रे तार्थविभिन्नकामिस्तुक्त
कथं तद्विरोधि अमित्रे तार्थविभिः । तथा च अमिष्ट
इ आवाप्रियकृत्वं मङ्गलञ्च जेतोर्विनाशकवपाठार्थं
कथयन् अमिष्टप्राप्तिसाधनसाधनकृत्वं । अमङ्गल

शासनं च द्विविधं कौशिकमकौशिकञ्च । कौशिकविष्ट-
वियोगादि । अकौशिकञ्च अमिष्टस्य चत्वात् अमिष्ट-
शासनम् न तु कारकम् "गोचरे वा विद्यन्ते वा वे
पश्चारिष्टस्य वाः इत्युक्तेः "उत्पातेन चापिते वेति
पार्श्विकोक्तेः । अकौशिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान-
रिक्तञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलस्य-
कानि विक्रानि च ज्ञानिचित् साधारणानि कानिचिन्ना-
साधारणानि नेत्रसन्धादीनि तत्र साधारणानि कतिचित्
संश्लेष्य दर्शयन्ते यथा भा० मी० प० । "तत्रेभानि नि-
मित्तानि भयावाद्योपसङ्घने । श्येना अत्राच आकाश
कङ्काच संकृता वक्षीः । संपतन्ति नगापेन चमपावांश्च
कुर्वन्ते ॥ अभ्ययञ्च प्रपश्यन्ति सुवभानन्दिनो द्विजाः ।
कृष्णादा मन्वसिभ्यन्ति सांवाणि मज्जवाणिनाम् ॥
निर्हृयञ्चाभिवायन्तो भैरवा भवनेदिनः । कङ्का'
प्रवानि मध्येन दक्षिणामभितो दिवम् । उभे पूर्वा-
परे सन्ध्ये नित्तं पश्यन्ति भारत । । उदवाञ्चने कर्ष्यं
कवर्ष्यं परिवारितम् । श्वेतकोहितपर्यन्ताः कृष्णपीवाः
सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिचाः शम्बी मातृवन्मवावदन् ॥
अश्विनाकौन्दुमचलं निर्ध्विषेपदिनस्यम् । अहोरात्रं
मया वृष्टं तद्गवाय मविध्यति । अश्वत्थः प्रमवा इतिनः
पौर्षमासीञ्च कार्त्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदभ्यवर्षश्च पञ्चपर्व
नमस्तवे ॥ सख्यन्ति निहता पीरा भूमिमाह्वल पायिषाः ।
राजानो राजपुत्राश्च शूरा परिववाङ्कवः ॥ अमरीचे
वराहस्य वृषदशस्य चोभयोः । प्रषाद सुभ्यतो राजौ रीरं
नित्य प्रलक्ष्ये ॥ देवताप्रतिपाद्यैव प्रकल्पन्ते कृत्स्नि च ।
वमन्ति हृधिरञ्चास्यै स्त्रियानि प्रपतन्ति च । अनाहता
दुन्दुभय प्रणदन्ति विद्यापते । अयुक्ताश्च प्रवर्षन्ते अस्त्रि-
याणां सङ्कारवाः ॥ कौकिला यतपुत्राश्च चाना प्राणाः
शुकाक्षया । शारसाश्च मयूराश्च वाचो लक्ष्मि दाक्ष्याः ॥
शङ्खीतशस्ताः शीयन्ति वर्षीषी वाजिपुत्राः । अचरोदने
प्रवृक्षन्ते यतयः यक्षमज्जा ॥ उभे सन्ध्ये प्रवासेते
दियां दाक्षमन्त्रिते । पर्यन्तः पाण्डुरर्षी च वाचवर्षी च
भारत । ॥ वा चैव विद्युता राज्ञोऽसौशोभो वाचुष्यता
अरन्त्यतो तयाश्चैव मण्डः एतत् इतः । रोहिणीं पीड-
यन्नेव स्थितो राजन् । शनैश्चरः । आह्वत् चञ्चल वीरस्य
मविध्यति मङ्गलञ्च ॥ अमन्थे च मङ्गाघोरः अमितः
शूयते जनः । मङ्गलानाञ्च वदतां निपतन्मन्त्रिन्वराः ॥
परा मोघ प्रजायन्ते रजन्ते कार्त्तिके इतः । अता-

तैव पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिरण्यो राज-
 पुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादा पक्षिणश्चापि
 सहायान्ति परस्परम् ॥ त्रिपिपाणाश्चतुर्भेदा पञ्चपादा
 द्विभेदना । द्विपीपांश्च द्विपुष्काश्च दृष्टिः पशवोऽ-
 शिवा ॥ जायन्ते विष्टतास्याश्च व्याहरन्तोऽश्विवा गिर ।
 त्रिपदा शिखिनस्तास्पर्शाश्चतुर्द्वा विपाणिनः ॥ तथैवान्याश्च
 दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूराश्च
 जनयन्त्य पुरे तव ॥ गोवत्स बहवा स्रते च्वा ष्टगाल
 महीपते । कुक्कुटान् करभायैव शुकाश्चाशुभवादिनः ॥
 स्त्रिय काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यका । जात-
 मात्त्राय नृत्यन्ति गायन्ति प्रसहन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य
 कुटुम्बाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेद्यन्तो
 महद्भयम् । प्रतिमाशालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिता-
 धान्योन्यमभिधापन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमप-
 नृदन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि दृष्ट्वेपु जायन्ते
 कुसुमादि च । विश्वगवाताश्च धान्युपा रजो नाप्युपशास्यति ।
 व्यभीक्ष्णं कम्पते भूमिरके राक्षरुपैति च । श्रेतो पद्म-
 स्तथा चित्वा समतिक्रम्य तिष्ठति । व्यभावं हि विशेषेण
 कुक्षुपां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्गहाघोर पुष्यञ्चाक्रम्य
 तिष्ठति । सेनयोरशिव घोरं करिष्यति महापद्मः ॥ मघा-
 स्तङ्गारको वक्रः श्रवणे च दृष्टसति । भाग्यं(मघाम्)नक्ष-
 त्रमाक्रम्य स्वर्गपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्र प्रौढपदे पूर्वै समा-
 कृष्टत्र विरोचते । उत्तरे त्व परिक्रम्य सर्हित सप्तदीक्षते ॥
 श्रेतो पद्मः प्रज्वलित सधूम इव पावक । येन्द्र तेजसि
 नक्षत्र ज्जेठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ भ्रुव प्रज्वलितं घोरमपसव्य
 प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीडयत उभौ च शशिभास्करौ ॥
 चित्वास्त्रात्यन्तरे चैव धिष्ठित पर्युपो पद्मः । वक्रानुवक्रं
 कृत्वा च श्रवणं पावकप्रमः । ब्रह्मराशि समाष्टय लोहि-
 ताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्वस्यपरिच्छेदा प्रथिमो सस्यमा-
 लिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालय ॥
 प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्त्रायत्तमिदं जगत् । ता गावः
 प्रक्षुता वत्सैः शोणित प्रक्षरन्त्युत ॥ निषेकराशिपचापात्
 सङ्गगाञ्च ज्वलिनो ष्टयम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि सं-
 ग्रामं सप्तपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भास शस्त्राणा-
 सुदकस्य च । कृत्वानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान्
 क्रय ॥ पृथ्वी शोणिततावन्तां ध्वजोडुपसमाकुला । कुरुणा
 वैशसे राजन्ः माखलैः सह भारत ॥ दिक्षु प्रज्वलितता-
 स्त्राश्च व्याहरन्ति नृत्यन्ति । व्यथाहितं दर्शयन्तो वेद्यन्ति

महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
 रौद्र नदति सरस्वः शोणित ऊर्ध्वयन्त्रिव ॥ शस्त्राणि चैव
 राजेन्द्र । प्रज्वलन्तीव सप्रति । सप्तशीर्षासुदाराणा सम-
 वच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनो च मघौ प्रज्वलि-
 तावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ दृष्टतिशनेश्वरौ ॥ चन्द्रा-
 दित्यावुभौ यस्त्रावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपूर्वाणि पद्म
 यातौ प्रजासद्यमिच्छत ॥ अशोभिता दिश सर्वा पा-
 शुपयै समन्तत । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति
 शोणितम् ॥ हस्तिका पीड्यते तीक्ष्णैर्नक्षत्रैः प्रथिवीपते ॥
 व्यभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिता । विपमं जन-
 यन्त्येते आक्रन्दजनन महत् ॥ त्रिपु क्षत्रेषु सर्वेषु मज्ज-
 तेषु विशास्यते । गृध्र सपतते दीर्घ जनयन् भयसुसप्तम् ॥
 चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वा च पीडयिष्ये । इमान्
 नाभिजानामि भूतपूर्वा त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्यावुभौ
 यस्त्रायेकमासे त्रयोदशीम् । अपूर्वाणि महावेतौ प्रजा-
 सद्ययिष्यत । शोणितैर्श्वस्तस्पर्शांश्चतुष्पास्तत्र राजसा ।
 प्रतिस्त्रोतोवक्रा नद्य सरित शोणितोदका । प्रेमाय-
 माना कूपाश्च कूर्द्धन्ति दृष्टभा इव ॥ पतन्त्युक्ताः सनि-
 र्घाता शक्राशनिमप्रभाः । अद्य चैव निशा व्युष्टास-
 दये भासुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च बह्वीभिश्चल्लाभि
 सर्वतो दिशम् । अन्योन्यमवमृष्यन्तिस्तत्र शोक्तं महर्षिभिः ।
 भूमिपालसहस्राणा भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलास-
 मन्द्राभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरे । सहस्रयो महाशब्दा
 शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः
 सागरा प्रथक् । वेलासुदत्तं यन्तीव क्षीमयन्तो वसुन्वराम् ।
 दृष्टानुन्मथ्य धान्युपा वाता शर्करार्कषण ॥ व्यभग्नाः
 सुमहावार्तरश्मोभिः समाहृता । दृष्टा पतन्ति चैत्राश्च
 पासेपु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्स्विन्दुतो
 द्विजैः । वामार्शिर्दृष्टगन्धश्च छन्दु चै दारुणं स्वमम् ॥
 स्वर्गा गन्ना रसाश्चैव विपरीता महीपते । धूम ध्वजाः
 प्रसृजन्ति कम्पमाना सुकुमुकुः ॥ सुस्रन्त्यङ्गारवर्षश्च भेर्यश्च
 पटहासया ॥ शिखराणा सङ्घट्टामासुरपरिटात् समन्तत ।
 वायसाश्च स्वन्त्युप वाम मण्डलमाश्रिता । पक्षापकेतित
 सुभ्रश्च वावाश्रन्ते वयासि च ॥ निक्षीयन्ते ध्वजायेपु क्ष-
 याय प्रथिवीक्षिताम् ॥ घ्नायन्तः प्रकिरन्तश्च व्यासा नेप-
 थुसंयुता । दीनास्तुरङ्गमा सर्वे वारणा सलिलान्नया इति
 असाधारणाणि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा 'सुक्तत्रेयो
 विद्वन्मासां रुदतीश्च दिगम्बराः । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

मपरं विधायामपि । ह्यपद्रुष्टं योनिदुष्टं व्याधितासुं
 कृष्टिमीम् । पतिपुत्रगिणीमाञ्च ङाकिर्षीं पुंयजोगदो ।
 कुम्भकार गेहकार व्याध शर्षोपजोविमम् । कुशेनमतिरुणा
 द्वा मनं कापायवाविमम् । अद्रुविक्रियिष्यद्वैव कम्पायि
 यिषं तथा । पितां उद्युगर्भं भय निर्व्यापारामेव च ।
 शर्षुतनरं शर्ष गोधाञ्च गगक विमम् । आङ्गपालञ्च
 पिण्डञ्च मोटकं मानरं तथा । देवत ह्यवाञ्च अद्रु-
 आङ्गापभोजिगम् । अशापयाचं अशवाञ्च काम-
 याञ्चकम् । कुम्भपुत्रिकासुं च यवदाचनकारिणम् ।
 अन्यद्रुग्भ भग्नद्रुग्भ तैल स्यणमस्य च । कापाम कल्पपं
 युष् क्युदं गन्द्रकारिणम् । द्वादिनेन गृहाञ्च कुर्वन्
 भैरवं रवम् । कपर्कञ्च क्षीरञ्च विपकेयं नय मलम् ।
 कनकञ्च विलापञ्च विहापकारिणं जगम् । अमद्रुग्भ वदनञ्च
 क्टन गोककारिणम् । निव्यासाविमदातारं क्षीरञ्च नर-
 प,तिनम् । उपजोपतिपुत्रञ्च उपरुक्षीदनभोजिगम् ।
 देवतागुरुविप्राया वस्तुविहापकारिणम् । द्वापकारिण
 ट्युं विषक ट्टक सनम् । पितृमाट्टिकरुञ्च द्विजा-
 यशविपातिनम् । सव्यञ्च हतञ्च स्याप्यापकारिणं
 जनम् । विप्रद्रोए मिलद्रोए सत विद्यासपातकम् । गुरु-
 देवद्विजानाञ्च मिन्दुक प्नाद्रपातकम् । जोवासां घातक-
 ञ्चैव स्याद्रुहीमञ्च निर्हयम् । मतोपशमहोच दोषाहोच
 नपु सकम् । गन्धितव्याधिगाञ्च क्षाप यधिरमेव च ।
 उक्तञ्च द्विद्रुद्रुञ्च सुरामत्त चरां तथा । विप्र यमन
 रुधिर सङ्घिं गर्हं तथा । मूल उरोप चोष्णञ्च कन्धि-
 न चकपातिनम् । भञ्जकापात रक्तदृष्टिं पात्याञ्च हृत्त-
 पातनम् । एकञ्च अकटं म्ध श्येन कञ्च भङ्गुकम् ।
 पायञ्च शुभ्रकृष्णञ्च पायस गन्धकं तथा । अयदानिमाञ्च
 गञ्च वन्धमन्धोपजोविमम् । वैदञ्च रक्तप्रयञ्चैवैवध त्रप-
 सेव च । कुवात्तां स्तनगताञ्च विमगापञ्च दाख्यम् ।
 दुर्गम्भवात दु गन्ड राजा संप्राप पत्नीं । मनय कुत्सितं
 प्राण क्षुभितच मिरनरम् । वामाङ्गस्यन्ध्रं देहव्यरो रात्रो
 चमूव ह् । तथापि राजा नि गह् दर्मदर्भमङ्गलम् इति
 मङ्गलं पुं नि० निव्यमन्याम्यपि साधारणासाधारणानि निमि-
 शानान्युद्येयानि "अमद्रुत्वाभ्यासरति विविन्त्य तम्" कुमा०
 अमद्रुत्वं लि० अमद्रुत्वाय हित यत् । अमद्रुत्तसाधने "अम-
 द्रुत्स्य गीर्षं तव भवत नामैकमसिचम्" उप्यदत्त ।
 अमण्ड लि० नास्ति मण्डो भक्तावयिष्टं भूवा वा यस्य ।
 १ मण्डहोने भक्तादौ २ भूपणहोने च ।

अमत्त पु० अम-रागादौ पतत् । । अमत्तौ २कावे श्रोते च ।
 ४रेयो उष्णक० । मन-क न०त० । १ अमत्तमिषे
 लि० । "यथामत तज्ज मत्तमिति श्रुतिः । ईश्वराते च ।
 अमति पु० अम-अति । । कावे उवा० । २ अम्टे मेदि०
 शब्दे श्री मिन्द० वेदे ग रूपे एव अथ प्रयोग "हिरण्य-
 योममतिं यामगिथेत्" "स्युं पृथ्वीममतिं सुजात"
 अ० ३, १८, १, २ अमति रूपमिति भा० व्याजस्युरेवमति
 दर्शिता" १, ६, ८, ९ । दुष्टे लि० गन्द्रार्थ० । मनन मति-
 यभावे न०त० । ३ प्राणाभावे यथाचक्षुषाधाने । "अमत्त-
 तापि पट्टजग्धा तिरातमिति" मत्त "कृष्णसु चतः
 गुण्याहोषे बुद्धिपूर्वके अमत्या ग इय कृष्यादिति श्रुति
 ५ अमगमापुष्टी च स्त्री न०त० । ६ प्राणहोने लि० ।
 अमतीयन् लि० अमतिरप्रगणा बुद्धि तथा वदते वन-क्षिप्
 दोर्षः । अमगमापुष्टियुक्ते । "न मे सोताममतोवान दुर्हित
 स्तात्" अ० ८, १९, २६ । "अमतोवा अमगमापुष्टिमान्" भा०
 अमत्र न० अमत्यस्यमत्त अम-भोजने आधारे कतन् ।
 १ भोजनपाते । "अय सोमयपुष्टोऽमत्रे परिदिष्यते"
 अ० ५, "आगत वधन चैव गत्यामत्तं वनरुत्तु ।
 आत्मनसु शुचीनि सुर्न परेमा वदाचन" श्रुति ।
 अम-रोगे अतन् । २ गतूयामभिभावे । "सङ्घा कमलो
 वजने" अ० २, ३६, ४ । "अमत्त गतूयामभिभविता" भा०
 अम-गती कर्त्तारि अतन् । ३ गमनगोषे लि० । "सरि-
 रमलो परसे रणाय १, ६, १, ९ । "अमत्त युवादिषु तम-
 नकुपय" भा० ४ श्वे च "गम्भीरेष न अक्षयामन-
 त्विन्" ६, २४, ९ "अमत्त वल तदन् । भा० ।
 अमत्त लि० न०त० । । मत्तमिषे सादकद्रव्यादिभिरविकृत
 विषे २सावधाने अमत्ते च । [२ अमत्तहे मन्त्रस्ये लि०।
 अमत्सर पु० अभावे न०त० । । अमत्सरुभहेपामने । न०त० ।
 अमनसु लि० नास्ति कार्यं अम मनो यस्य । । काञ्चैवममनो
 होने बालादौ "यथा बाला अमनस प्राथन" आ० ७० ।
 २ मनोवृत्तिहोने योगिनि च । सर्वथा मन अमत्ते श्परा-
 त्तिन पु० "अप्रापो ह्यमना शुभ्र" श्रुति । वा कृप् ।
 ४ अमत्यमस्ते ५ अमत्तस्ये ईश्वरिण्यहोतमनस्के च ईश्वर-
 पन्थमेदे पु० ।
 अमनि स्त्री अमति गच्छत्यत अम-दानि । पयि ।
 अमनुष्य पु० अमाश्वये न०त० । । मत्तयोचितकर्त्तव्यस्ये
 जातिमात्रमत्तये २ मत्तयमिषे गन्धर्वादी च "अक्षयवत्वरम-
 मत्तयापामवभावाद्" कात्या० १, ६, १७ । अक्षयवत्वर-

मलम् अमनुप्राया मनुप्राभिद्राना गन्धर्वादीनां समवात्
 सहस्रायुषं भवति मनुप्राणां त तदसम्भवात्” कर्कः ।
 अमनोगत लि० न० ननोगत० । अमभिप्रेते २ मनसाऽचि-
 न्तिते । [अष्टश्रुति = अमभिप्रेते च
 अमनीनीत लि० न० मनसा नीत गृहीत । १ मनोवृक्षा
 अमनीयोग पु० गनसो योग विषयेषु सावधानतया संयो-
 जनम् अभावे न० त० । अशधानाभावे तत्त्वनिर्णा-
 यक्रमनोवृक्षभावे । न० ब० । तच्छून्ये लि० ।
 अमनीहर लि० विरोधे न० त० । रथ्यभिधे कृत्तिते ।
 अमन्तु लि० मन्तुर्मन्ता मन-तनु न० त० । अघ्रातरि
 “अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्वामत” अ० १०, २२, ८
 १ मन्तुरपराध न० व० । २ तच्छून्ये लि० ।
 अमत्त लि० नास्ति मन्त्र पायो यत् कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये
 कर्मादी “साय त्यसस्य सिद्धस्य ण्यमन्त्र त्वलिं हरेत्”
 मनु नास्ति मन्त्र मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये
 “अम्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् प्रतिपद्ये
 देय” “निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्वियोऽन्यतमितोरिता”
 इति च मनु । या कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत् “अमन्त्रक
 त् अद्रस्य स्वयंकर्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य अद्रस्य
 विमोमन्त्रेषु गृह्यते” इति च स्मृति । [सृष्टे च ।
 अमन्द लि० विरोधे न० त० । १ मन्दभिधे पटौ २ उत्-
 अमम लि० नास्ति ममेत्यभिमानः गेहादिपु यस्य । गृह-
 पुत्रादिपु मनेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममस्यैव इक्षुमूल-
 निकेतनः” मनु । २ मित्रविशेषे पु० । अममकारादयोऽस्य
 अमर पु० अ-वषाद्यद् न० त० । बहुकालस्यायितया
 अक्षुहीने देवे, “तत्पामरालयमरालमरालकेषी” नै०
 “धृषाण रत्नानि हरामराहना” भाष । त्रिय्युत्तराणि
 क्रमगः सुवङ्गमनरामरा” मनु अष्टगार्हिकमये
 २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिममरर्जनेन्द्रा जय-
 न्यहादिशाब्दिका” इति कविक० । स च काश्चल्ययुक्त-
 लिङ्गातुयासमकोपकर्षा विक्रमादिस्वभाषदमवरत्न-
 मध्ये, अममत्त “धर्मेनरिः क्षपयकोऽमरसिंहयद्दुवेताल-
 भट्टपटकरकाशिदासा । स्वामीवराहमिहिरोन्वपते
 धमाया रत्नानि वै मरुचिर्नव विक्रमस्य” यद्गु धृषाग्
 मरुचिर्नवपिरंयुदतो जिष्णुस्त्रिभोवनहृती षट्कर्मरास्य ।
 अन्येऽपि क्वचि बरवोऽमरसिंहपुत्रां यथेह विक्रम-
 म्पस्य धमासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदा० । ३ क्षुही-
 हरे, स हि विद्मोऽपि एन एन प्रतोऽस्ति, कृष्ण

न कियते । ४ पारदे तस्य पञ्चादौ बहुतापने-
 ऽपि न ध्वंस । अयादाने वा अप् । तत्रैव तस्य खेवने
 हि अत्युराहितम् रक्षितदर्शनयत्ने वक्ष्यते । ५ अस्मि-
 ससुद्धे च स हि बहुकाल भूमौ स्थितोपि न जीर्यति ।
 ६०६ ई मरुत्पुत्र्ये लि० । “अजराभरयत् प्राप्नो विद्या-
 मर्षाय विनयेत्” इति० “उत्पादयति सावित्वा सा
 निन्दा साऽजराऽमरा” मनु ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोऽप्येव
 नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिभ्रगणिर पुष्यमैत्राश्रि-
 मानि पौष्णादित्ते जगुरिह दुधा देवसप्तानि भानि’
 क्लृप्तानि० अधिक गण्यमन्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते
 ८ मरुत्पुत्रभेदे पु० । “मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत्
 घृतान् अग्निवक्षुर्हविर्ज्योति सावित्वा मितमेव च ।
 अमर यरष्टिस्तु सद्यस्य मङ्गाभुजम्” इत्यादि हरिब०
 ९ गृह्याम् १० दूर्वायां । ११ वारुणीहरे १२ मङ्गा-
 निशीहरे १३ एतकुमार्याम् १४ क्षुहीहरे च स्त्री ।
 एतासां खेदनेऽपि एन मरुत्त्वान् यथायथ दूर्भरत्याश्च
 तथात्वम् । न कियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ
 स्त्री । तद्वर्षणा खेदनेमैव जठरानलदाहनिर्बोरणात् मरण-
 निवारकत्वात् तथात्वम् । १६ नामाभिलाषायाम् राजनि०
 १७ स्युषायां मरुत्वं सनिवारकत्वात्तथा । अमरा. सन्त्य-
 स्याम् अर्थ आ० अच् । १८ इन्द्रपुत्र्याममरायत्नां स्त्री
 अमरकोप पु० अमरेण हत क्षोभः । अमरसिंहकते
 लिङ्गातुयासनाख्ये त्रिकायल्लोकके अभिधानभेदे ।
 अमररज पु० अमर दुर्मर एव जायते जन-ठ । इच्छदिरे
 कालस्तन्दाख्ये छदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।
 अमरदारु पु० न० । अमराणा म्रिय दारु । देवदारुहरे ।
 अमरहिज पु० अमरपूजक हिज याक० त० । देवते (पूजा
 रीति) स्थाने विभे ।
 अमरपति पु० ई० त० । देवराजे इन्द्रे अमरमन्त्रादयोऽप्यत्रार्थे
 अमरपुष्पक पु० अमरमविशेषेऽपि उम यस्य । १ कल्पखे २ इक्षु-
 गन्धर्वां स्त्री । ३ काशतले पु० रत्नमा० ।
 अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशेषेऽपि उषमस्या जातित्यात् षीद् ।
 अमरपुष्प्याम् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकायत्त ।
 अमरप्रभु पु० ई० त० । विष्णो तस्य स्वर्णैवरात्तया । २ गङ्गे च
 अमररत्न न० अमर एव शुद्धं रत्नम् । स्वटिके कपो ।
 अमरराज पु० ई० त० । टक् षमा० । देवराजे इन्द्रे ।
 अमरलोक पु० ई० त० । १ अमरे । अमराकाशित्व मोक्षो भुवनं
 बस । २ मारुदेवलोके शक्तिभे लि० । “तेषां सम्बन्ध-

मानो गच्छत्यमरलोकाताम्" मत् ।
 अमरवल्लो स्त्री अमरा लच्छेदनेऽपि न क्रियमाणा वल्ली ।
 आकाशपङ्क्त्याम् (आकाशकलता) अमरकलतादयोऽप्यत्र ।
 अमरसरित् स्त्री ईत० । मन्दान्क्रियां गङ्गायाम् ।
 अमराङ्गना स्त्री ईत० । "अक्षरं च 'सुभाष रत्नानि इराम-
 राङ्गना" भाषः ।
 अमराङ्गि पु० ईत० । सुमेरो । तत्स्थानञ्च । "सङ्गा कुमध्ये
 यमकोटिरस्या प्राक्पश्चिमे रोमरूपसप्तञ्च । अधस्तत
 सिद्धपर सुमेरु सौम्येऽथ यास्ये नडुवागलक्ष । इह हि
 मेरुगिरि किञ्च मध्यग कनकरत्नमयस्त्रिदशाक्षय दृष्टि-
 यञ्जम्बुकुपद्मकल्पिकेति च पुराविद इत्यमरार्थयम्" सि०
 गि० । अधिक मेरुगन्दे भूगोलगन्दे च दृश्यम् ।
 अमराधिप पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमराधीयादयोऽप्यत्र
 अमरापगा स्त्री ईत० । गङ्गायाम् । [नैप० ।
 अमरासय पु० ईत० । स्वर्गे "तत्त्वामरासयमरासमरालकेयी"
 अमरावती स्त्री अमराविद्यन्तेऽस्यां मत्स्य मत्स्य व दीर्घ ।
 इन्द्रनगर्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था "सङ्गलकाञ्चन-
 मय विपरलयञ्च मेरो पुरारिकपुरारिपुरारिषि तेषु ।
 तेषामधः यतमसम्बलदान्तकानां रघोऽम्बुपानिलगयीय-
 पुरारिषि चाष्टौ" सि० गि० । एतदर्थेन भा० ष० प० ७ अध्याये
 काशो० ष० १० अध्याये च दृश्यम् । "सकम्पमेन्द्रत-
 पातितागला निमीलताक्षीव मियाऽमरावती" का० प्र० ।
 अमरिष्णु लि० षट्-पा० इच्छुच् न० त० । मरुतशीलभिडे
 "अनादरा अजरास्यामरिष्णु" ऋ० १०, ६४, ११ ।
 अमरु पु० अमरयतकप्यन्कारणे कविभेदे "कविरमर
 कविरमर कविशैरोमयूरक" इत्युद्धृत ।
 अमरेश पु० ईत० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्ताभे
 "अयममरेशदिगोसुच सुधांयु" सा० द० ।
 अमर्त्ति लि० षट्-तच् न० त० । मरुतधर्मगुण्ये "मृमृषामि च अत-
 मानो अमर्त्त" ऋ० ५, २१, ६, "अमर्त्त अमरुधर्म्मा" भा०
 अमर्त्य लि० ऋतिसमर्त्तित यत् न० त० । मरुतगुण्ये "अन्ने
 विषस्तदुपसथित राधो अमर्त्य" ऋ० १, ४४, १, "अ-
 मर्त्य ! मरुत्परिहित" भा० "उत्कृत्तानवायो समकासमेव
 अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्" रघु ।
 अमर्त्यभुवन न० अमर्त्याना देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।
 अमर्त्यादि लि० नास्ति अर्थाटा सीमा सम्मानो वा यत् ।
 १ सीमारहिते २ सम्मानरहिते च ।
 अमर्ष पु० षट्-घाञ्चो वञ्चि विरोधे न० त० । अमर्षिद्वे

कोपे । "अमर्षगुण्येन सनत्त उक्त्या न जातहाहेन न
 विहिषादर" विरा० वानेव शान्तवतवा निज्जु "रघु
 हर्षासर्षभवोहेनैर्विबुद्ध व च मे विवः" नीता ।
 अमर्षेण लि० षट्-घञ्च न० त० । १ अमर्षे २ क्रोधने, च ।
 "इदि सतो गोत्रमिदात्मर्षे" रघुः । अमर्षोऽन्य-
 स्यायो विगार्ह कावलक्ष्यम्" । अमर्षेण सप्त जेद्वनवत्तः
 अत्रियोरुचे भा० षा० प० । वाने षुट् । क्रोधे न० ।
 अमर्षित लि० षट्-क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे "अक्षं
 मादुश्चकारोप नाराजचमर्षित" भा० षादिप० ।
 अमर्षिन् लि० षट्-क्विप् न० त० । क्रुद्धे क्विप् षोप् ।
 अमर्षन् न० अमर्षकश्च । १ चातुर्वाह्ये २ आश्विने च नास्ति
 मल वक्ष्य । शनिर्षे, दोषरहिते लि० "रघुचक्षानव
 पञ्चमसीलया" भाष "सविष्णाक्षरवीजवानवपदेर्वास्ति-
 लीलावतीम्" "अमरकमरारायेक्ष्ण" ऋषिर्वाग्भवे" षोडा०
 अमर्षात्तम् पु० अमर्ष रानादिरोपरहितत्वात् शुभ आका-
 शान्तकरत्न वक्ष्य । निहत्तरानादौ क्रीडनि । [शनिर्षे च
 अमर्ष पु० अमर्ष-मतिरोगादौ अमर्ष । १ षोडे २ रोमे
 अमर्षिन लि० विरोधे न० त० । १ आश्विनगुण्ये शनिर्षे च
 गुणममर्षिनं भवेवाहं न च क्रीडितम्" भाष० ।
 अमर्षुण लि० विरोधे न० त० । विक्रयनिष्ठे, रघे ।
 अमा अम्य० न+मा-आ । १ चर्षाणे, कनैवान चर्षताः" ऋ०
 २, २६, २ । "अमा चर्ष भा०" । अनावसा । शनिघटे च ।
 न माति परिच्छिनति सकोदकविशेषम् मा-चच० त० ।
 सख्ये कलाव्यापकतवा स्थितार्ता चर्षस्य षोडश्यां १ कलावाम्
 स्त्री "अमा षोडशमनेन देवि । प्रोक्ता चर्षाकला संसिता
 परमा भावा देहिनां देह्यारिषी अवादिषीर्कलाकलावा
 एव अग्निव कला । तिष्यकलाः अनास्माताः षोडशैव
 परानने ।" इति षट्० प्रमा० ष० । आस्ताव चैतत् माच-
 माधवीने "चर्षामावा आधारधक्त्रिक्ला देहिनां देह्यारिषी
 सा चर्षमव्युत्सस्य षोडशमनेन चरिजिता चर्षदेह्यारिषी
 अमानाक्षी चर्षाकलेति प्रोक्ता अयोद्वरहिता निक्ता
 तिष्यकलेतिव इतरा चैव पञ्चदश कला द्विचक्षुष्यारो
 पयोगिन्य अयोद्वरवत्त पञ्चदश तिष्यो भवतीति तिष्य
 षोडशैव एवञ्चाल सामान्यविशेषत्वेन तिष्यैव च अक्षरं
 भवति । तत् वेवम् अनेतुक्ता अयोद्वरवर्जिता मुवा
 षोडशैव कला तद्युक्त वाचस्तिष्यवाच्यम् । वाच्यव-
 यिषा द्विष्यनीयेता चक्षुष्य कलाकाणि विविध-
 कासविधानास्तिष्यविशेष" इति । अक्षरं तिष्यत्वे वक्षते

पूर्वाभिरवाचंषोद्दीप्त्या, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न
 बोधते इत्यनेन विपरतम् । ५ अभावस्यायां त्रिषो व स्त्री ।
 “अभार्षवाते अन्वत् यदि स्यात्” “अद्यमा रतिवारिष”
 इति च प्रा० त० घृ० । “अमायां तु अदा सोम-व्योषधीः
 प्रतिपद्यते” इति सोमो० । न बोधतेऽसौ मा-कर्षणि
 क्षिप् । ६ आत्मनि पु० । ७ मानश्रुत्ये लि० । ८ वृद्धे
 अन्व० निव० । “कामधरताममा भूते” अ० २, ३८, ६ ।
 “अमा अङ्गमिति” भा० । अन्वते मन्वते चन्द्रलोकात्
 अत्र अथ-आचारे-वज वा ऋष । ९ अङ्गोके । “अमा-
 तोवदतोवि आन्तरिकादमायुत” अ० ५, ५०, ५८ । “अमातः
 अवाञ्चोकात्” भा० । तत्र वाचतुषस्यातस्यपित्वा “लोथे
 इत्ये भर्षाञ्चोर्षं विमन्नीति” श्रुतो चन्द्रलोकादेव इह
 लोकात्मनासत्वात् । [दुर्ध्वजः ।
 अमांश्च लि० नास्ति मांश्च वक्ष्य । १ दुर्ध्वजे । मांसहीनो हि
 अमात्तु पु० अमा सङ्घ वसति त्वत् । मन्त्रिषि । तस्य दण्ड
 नीतो राजसङ्घरत्नात्मकत्वात् । “पुरोहितमात्यस्युप
 बोधा” मङ्गि । “अमात्यपुत्रैः सययोभिरन्वित ” रघु ।
 “अमात्ते इच्छ आबस” इति मनुः “अमात्यव्यङ्गना राज्ञां
 द्वाभौ वल्लुसङ्किताः” माघः । अमात्यसङ्घसङ्गं
 चेना० विष्णुध० पु० । ‘सर्वं इच्छणसङ्घस्यो मन्त्री
 राजसभा भवेत् । माङ्गलो वेदतत्त्वज्ञोविनोत प्रिय-
 दर्शन’ । अलङ्कारे अङ्गात्मा च स्वाभिभक्त प्रियवदः ।
 इह अलङ्कारः प्रोक्तां नीति जानाति सर्वत । राग-
 द्वेषे च वः कार्यं न च हन्ति महीक्षित । लोकाप-
 वादाङ्गाकार्ये भयं वक्ष्य न विद्यते । क्लेशसस्तु धर्मोत्सा
 विजितात्मा जितेन्द्रियः । नृदमन्त्रशास्त्रदक्ष प्राज्ञो
 मङ्गलमप्रिब । इक्षिताकारतत्त्वज्ञ अङ्गापोहृषिया-
 रदः । शूरश्च ज्ञातविद्युच्च न मानो न च मन्त्ररी ।
 चारप्रचारकृषकः प्रश्निविमाप्य आत्मवान् । पाङ्गुश्रुत्य-
 विधितत्त्वज्ञ उपायज्ञसङ्घसया । वेसा विधाता कार्याणां
 नैव कान्तीतिवातन । समयज्ञश्च काळज्ञो भत्यानाञ्च शुच-
 प्रिब । ज्ञानामङ्गलानां च कर्मधामन्वेक्षिता । यथा
 इवमर्जाणां पुष्टवाणां भियोजक । कर्ता परोक्षे कार्याणि
 चोपराने अन्तःसह । तन्नातत्त्ववेदिता च कर्मणो गुरुवाच-
 वम् । मनुमिलविभानज्ञो विम्ले चैव तत्त्वपितृ स राज्ञः ।
 सर्वकार्याणि कुर्वीतुष्टयुक्तोऽहङ् । विदितानि तथा कुर्वीत
 ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य ज्ञत्वा कार्याणि
 भार्गव ! अचिदैवापि विवेकं स मन्त्री स्वधिगच्छति । कुर्वते

यस्तु कार्याणि विदितानि महीषते भेदो न तस्य भवति
 कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च
 तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्याद्विदुला च
 चक्षुर्थिगण दीप्तं भुवर्नलयेऽपि” इति ।
 अमात्र पु० नास्ति मात्वा परिच्छिन्नित्येस्य । १ इयत्ताश्रुत्ये पर-
 मात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । इह तत्परिमाणकल्पनेन २ परि-
 छेदश्रुत्ये गगनादौ च लि० । अमात् त्वा धिषण्य तविषे
 अ० १, १०२, ७, “अमात् मात्वया इयत्तया रक्षितम्” भा० ।
 अमानना स्त्री अभावे न० त० । आद्राभावे न० व० । आद-
 रश्रुत्ये लि० । [मनःकष्टदायके दु खे ।
 अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न० त० ।
 अमा(म)मासी स्त्री अमा सङ्घ सूर्येण माः मासो वा चन्द्रमा
 यस्यां गौरा० ङीप् । अभावस्यायाम् ।
 अमाथ लि० नास्ति माया यस्य । १ षटश्रुत्ये २ अविद्याश्रुत्ये
 ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्ताश्रुत्ये लि० ।
 अमानिन् लि० न मन्यतेऽमिमस्यते मन-एणि न० त० ।
 अभिमानश्रुत्ये “अमानित्वमदम्भित्वम्” गीता ।
 अमार्जित लि० ऋज-ज्ञ विरोधे न० त० । अपरिप्लुते ।
 अमा(वा)वसी स्त्री अमा सङ्घ वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप्
 घञ् वा नि० गौरा० ङीप् । अमावास्यायाम् ।
 अमाव(वा)स्या अमा सङ्घ वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् मि० । कृष्ण-
 पचीयपञ्चदशीतिथी । तथा हि अथ प्रदेशवर्ती
 योषणासो चन्द्रः, ऊर्ध्वप्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यः ।
 तयोगेतिपियेपात् यत्काले चन्द्रमखलमन्यूनमनति-
 रित्त सत् सूर्यमखलस्याधोभागे व्यश्रितम् भवति
 तदा सूर्यरश्मिभि साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमखलसमी-
 पदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटो-
 पलक्षित काल अभावस्येति निष्कर्ष । “सूर्याचन्द्रमसो
 य परो विप्रकर्षे सा पौर्णमासी र्था पर सन्निकर्षे
 साऽभावस्येति” गोभि० “अभावस्या गुरु हन्ति शिष्य
 हन्ति चतुर्दशी” मनु । अमावास्यायां भव वा कुन् अमा-
 वासकः अच् अभावस्य । तत्र भवे लि० । “य आगारे
 ऋगयन्ने प्रतिश्रोत्रोऽभावस्ये” अथ० ३६, १ ।
 अभावस्तु पु० चायुपुत्रे अविषदे “अभावस्यमिति स्यात-
 मायोः पुत्रं यशस्सिगम्” अ० व० ।
 अमित लि० न मितः । १ अपरिच्छिन्ने इयत्ताश्रुत्ये “अमितस्य
 हि दातार भर्तारं का न पूजयेत्” ? रामा० । २ अज्ञाते च ।
 अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्तद. पाद-

अमृद्यपुत्र पु० इत० नि० अलुङ् । प्रख्यातव्ये कुलीने तस्य भावः मनोना० पुञ् आसद्यकम् । कौलीन्ये न० ।

अ(प्र)सुष्यायण पु० अक्षय्य अमत्यम् फ (फञ्) अलुङ् । विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अक्षय्यापत्ने च ।

अमृद्वत् लि० अक्षय्येव दर्शनमस्य अदृष्ट+इय-स्य आति उत्पन्नमत्वे । अदृष्टार्थसदृशे । कञ् । अमृद्वय' किञ् अमृद्वत् कृतम् । उक्तार्थे । कञ् प्रत्यये स्त्रियां ङीप् "अमृद्वशी तत्कवित्त्वं इति" नै० ।

अमूर स्त्री अमूः मूक्षाभावः कुञ्जा० अक्षय्यधेर । मूढनिम्ने मोहशून्ये "संज्ञान्त खैदेवैरमूरा" ष० । ई० ४, "याश्चक्षु मूढा वयं सोऽमूढस्तमसि इति" मूढ-यद्वत्स्य रूपमाह तत्र ष्ट० साधुत्वम् ।

अमूर्त्ते लि० न०त० । मूर्त्तिनिम्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरिभावे "चित्तिच्छेदं तथा तेन पन्नोभन एव च । परापरात्मसूक्तत्वक्रियादेगाश्रया अमो" भाषा० "मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिभाष्यव्यभिक्ति" सि० छान्दा० तद्गीने गगनादौ । "हे वाव तद्गुणो ह्ये मूर्त्तश्चामूर्त्तमेव च" यत० ब्रा० ।

अमूर्त्तगुण पु० इत० । वैशेषिकीके अमूर्त्ताकायादेर्गुणविशेषे "धर्माधर्मौ भावना च यदोभुद्यादयोऽपि च एते-ऽमूर्त्तगुणा सखे" भाषा० ।

अमूर्त्ति लि० नास्ति मूर्त्तिरस्य । अवयवशून्ये गगनादौ श्रवण्यौ पु० "अमूर्त्तिरममोऽभिनय" विष्णु पु० "मूर्त्तिधेनरूप धारणसमर्थ चराचरवस्तु च तद्भासि यस्य" भा० ।

अमूर्त्तिमत् लि० न०त० । मूर्त्तिमद्विन्ने गगनादौ श्रवण्यौ पु० "दोममूर्त्तिरमूर्त्तिमान्" वि० ष० ।

अमूर्त्त लि० नास्ति मूर्त्त यस्य । आदिकारणशून्ये "मूर्त्तमूक्षाभावादमूर्त्तम्" शा० सू० । "त्रयोविद्यतत्त्वाना मूर्त्तस्युपादानं प्रधानं अमूर्त्तं मूर्त्तशून्यं अममस्यापत्त्या तत्र मूर्त्तान्तरासम्भारत्" प्र० भ० । "इयं वा इदं जीवनं मूर्त्ति चैवामूर्त्तश्च तदुभयं देवाना यन्मृत्या उपजीवन्ति पयसोऽमूर्त्ता ओषधोमूर्त्तित्वं" यत० ब्रा० । मूर्त्ति च अमूर्त्तश्चात्राद्य प्रतिष्ठितम्" यत० ब्रा० । २ मूर्त्त-इत्यादियुक्ता तच्छून्ये लि० मूर्त्तास्य" । पा० अजादि दाम् । षा च २ अग्निगियत्तदुभे । षप् । अमूर्त्तको-ऽस्तुक्ताये मूर्त्तपत्न्ये-अदृष्टे च "एतद्भवमममूर्त्तकम्" मूर्त्तकोकप्रसिद्धिः ।

अमृत्त लि० अज-योधासङ्कारयोः वेदे न पत्वम् न०त० । अव्ययिते अनिर्विहते "अमृत्तेन कश्चता वाचया" भ०

अ० ६, ६६, ५ लोके तु अमृष्टः । तत्रार्थे धातुनाम-नेकर्थात् २ अङ्गिते । "रथोवाजा अमृत्तयो अ-मृत्तः" ष० ७, २७, १ । "अमृत्त अङ्गित" भा० ।

अमृत्तणाल स० सादृश्ये न०त० । मृत्तणालसदृशे वीरणमूले ।

अमृत्त लि० न मृत्तः । मरणशून्ये जीविते "अमृत्ते जारज-कुण्ड" अमर "अपाम सोममृत्ता अमृम" इति श्रुति मरणश्चात्र "आभूतमंशुवस्थानममृत्तत्वं हि भाष्यते इति"

विष्णु पु० उक्तम् महाकल्याणस्थायित्व, देशानामपि तथैवा-मृत्तत्वम् "कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमात्मनायात्"

या० सू० कार्यमङ्गणा सङ्घ सखेपां लयाभिधानात् । न मृत्त मरणं यस्मात् । २ पौयूषे तत्सेवने हि अमृत्तत्वं भारतादौ प्रसिद्धम् । तत्र प्रथमं पृथूपदिष्टे देवैरिन्द्र वत्सं कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्वा इन्द्रम् प्रधाञ्च दुर्वास-

यापात् सद्यमर्थं गतम् ततो देवाद्यैः सद्ये मथिते पुनश्चममिति पौराणिकी कथासुख्येया "देवाद्यैरमृत्त-मस्तुनिधिर्ममने" किरा० न वै देवा अमृत्तिं पिबन्ति एतदेवामृत्तं इदं त्वयि" चा० ७० । "अमृत्तदीधितिरेव विदर्भजे । भजसि तापमस्तुयकिमशुभि । यद् भयन्ति मृता सखि । चन्द्रिका इति" नैषधम् । ३ जले तस्य प्राणहेतत्वात् अमृत्तत्वम् । "अक्षमय हि सौम्य । मम आपोमय प्राणः" इत्युक्तस्य दोषशकल सौम्य ।

पुरुष पञ्चदशाहानि माथी काममप पिबापोमय प्राणो न पिबतो विच्छेत्सुते" शा० ७० । जलपानाभावे प्राणविच्छेदौक्ते तत्पाने च प्राणहेतु जलस्य मरणाहेत-त्वम् । "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा" अमृतापिधानमसि स्वाहेति" आपोमयमन्त्र । ४ एते तस्य, "व्यायुवै एत" मित्युक्ते रायुर्जगत्त्वात् मरणाहेतत्वात्तथात्वम् । "अमृत्त नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति । शोभेय मन्दरक्षु-धनुमितामोघिवर्षिणा" भाष । ५ पारदे तस्य च रसा-यनादिना पाने "अमृत्तस्य वीजन्तु मम वीजन्तु पारद-अनयोमैलेन देवि । स्युदारीद्विप्रनायनम्" इत्युक्ते बह-काञ्जजीवनहेतत्वात् तथात्वम् रसेश्वरनर्शने विवरणम् ।

इयं यद्ये इव्ये 'यज्ञयोनेऽमृत्त मृत्त'मित्युक्तेऽप्यात्वम् । ७ अवाचिते वस्तुनि "मृत्त स्याद्वाचित भैक्ष्यममृत्त स्याद्-दवाचितम्" मन्त्रोक्तस्य मरणरूपमापमानहेतयापमशून्य-त्वात् तत्वात्वम् । "मृत्तामृताभ्या जीवित"मत् । ऽदुग्धे, तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतत्वात् तत्वात्वम् । ६ अग्ने "अमृ-मूर्त्त हि जीवन"मित्युक्तेऽप्यात्वम् । न जियते जीवते । १० स्वर्णे ।

"अमृतो सुवर्षमन्वीयमिति" मा० उक्तेषां च वज्रो
 ब्रह्मतापनेऽपि अर्चान्मत्यासत्तयात् अतएव तस्य तैजसत्वं
 "सर्वं तैजसमत्यलान्मन्मनामिऽपि अनाम्यात्वादिमृतमानेन"
 सि० सु० साधितम् । एतदभिप्रायेणैव "अमृतं वै हिरेण्य-
 मित्युक्तम्" इति ० ११ भगवो यद्रथ्यमाते, तस्याद्यवसत्तया-
 त्त्वम् १२ स्थादुद्रथ्ये अमृततत्त्वत्वात् । १३ तत्साधने
 इत्येति । "आदित्यो वै देवमधुं इत्यादि मधुविद्यायाम् 'ता एवा-
 स्यात्तमधुनाद्य'" मा० उ० पञ्चम्य पाठ । १४ इत्येवममृत-
 वदाह्लादकत्वात् तयात्त्वम् १५ विषे १६ वत्समाभे विषे
 तयो वैद्यकोक्तदिशा योभने अमरत्वेऽस्त्वत्तया । अतएव
 'विवसममृतं कश्चिद्भवेदिति" इति १७ मोक्षे "विद्याया-
 मृतममृते" इति श्रुति श्रुति श्रुत्यन्वयात्तया "अमृत-
 स्तैव सिद्धिरिति" श्रुतिः 'यं नित्ये चामृतम् च"
 अमरः । १८ अमृततत्त्वस्य आनन्दरत्वात्तया । "अमृत
 वासभाधितमिति" इति ० । "आप्यायितोऽसौ वष-
 नामृतेन उद्धृतः" । अमृतमथ्यस्य स्थामितेन मधुका-
 ल्पेन वा अर्थ० अथ् । १९ धम्मसदो वद्वि वसुधमय-
 नसमये अमृत विम्बुद्वित इति पुराणे प्रसिद्धम् ।
 २० देवे तद्गुणत्वेन तयात्त्वम् । देवानाह्लात्तदर्थनेनैव सप्र-
 त्तम् 'न वै देवा अन्नानि पिबन्ति एतद्देवाहृतं वदा ह्यथ
 नीति" मा० उ० उक्तेः "रथेनामृतं मर्त्येषु" व० १२, ४०
 अमृतं देवादिकमिति" वे० दो० । न सियते एव कर्षरि क्त ।
 २१ पाराहीकन्दे ३' तस्य ब्रह्मणो देनेऽपि पुन प्रकृष्टत्वात्तया
 २२ वनसुक्ते च तस्य शोभयितया फलपाकान्तलेऽपि सिद्ध
 प्रकृष्टत्वात्तयात्त्वम् । २३ शुद्ध्याम् । २४ इन्द्रवारुण्यौ
 २५ ज्योतिष्मत्साम् २६ गोरसदुग्धायाम् २७ अतिविषायां
 २८ रक्तविवृति २९ दूर्वांसाम् ३० आमसक्यां ३१ इरी-
 तक्यां ३२ तस्यसां ३३ पिप्पल्या ३४ स्यूलमांस-
 इरीतक्याश्च स्त्री । एतासां अथावच रोगनिवारकत्वेन
 तयात्त्वम् । अमृतेन वृद्धीत्पक्षत्वात् अमृततत्त्वत्वात्सादव-
 न्त्वात् ३५ सुरायां स्त्री । ३६ सुवर्षरश्मिभेदे स्त्री "तासां
 वतानि चत्वारि राज्ञीनां वृष्टिवर्जने । यतलय
 हिमोन्नतेऽतान्नमन्त्रंश्च वर्जने । आनन्द्याश्च हि मेधाश्च
 मृतनाः मृतना इति । पठं पतं इतिवाहाः । वामांसा
 अमृता क्षिप्रः" इति ० आदवः । तासां ह्यामृतस्य जलस्य
 हावित्वात्तया । 'शौरीमिरिव नाह्वीमिरुत्तयाभिर-
 ऋवः" इति ० । ३७ अमृतमृते विद्यो इ० "अमृतः प्राचतः
 स्याद्युः" वि० व० । नासि कृतं नरुं नृणां ।

३८ अमरमरत्वपदे ति० । "इन्द्रियकोन्निवमिदं मयोऽ-
 मृतमधु" यजु० १९, ७२, ७३, ७४, ७५ । "अमृतममरा
 मृतुप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततत्त्वम् ने० स्त्री । "मन्वा
 भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेशोश्च जवा बुधे । यमबोगा सुरी
 रिक्ता पूर्वां सन्देऽमृताह्वा । "आदित्यभौमबोर्भद्रा
 भद्रा शुक्रगयाह्वा" जवा शो ह्वाटु सुरी रिक्ता पूर्वां
 आमृता शुभेति" इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिषिवार-
 योगरूपे योगभेदे "भुवगुह्यकरमृता, पौष्पाभार्वरिभारे
 हरिदुगविधियुक्ते मत्सुनीभारुक्ते । दिवकरुत्तरज्ञौ
 यवरोनायभारे । सुवदुगमहवातोपान्तवीच्यानि बौधे ।
 दृङ्गविधियतास्यामैलभ सौम्यभारे । अरुदितिभद्रा
 मैलभं जीवभारे । भगदुगमयुनवोविष्णुमैले विवाहे ।
 अवनकमहयोनी शौरिवादेऽमृतामि" राज मा० उक्ते
 आदित्यह्वा शुभप्रथुक्ता बुधाशुभाभा अनुरोहिणी च ।
 शोमे च विष्णु कुजरेयो च शुक्राग्निनी चामृतमोमवर्णाः ।
 उक्ते च ४० वारमश्वत्थयोगे योनभेदे 'वदि विद्यमयी-
 पाती दिनवायुधुमं मवेत् । इत्यतेऽभुतयोगेन भास्कर-
 रेव तमो जवा" ज्योति० । ४१ मज्जिणि न० ।
 अमृतगति स्त्री वदि द्यमं शुभ विहितं विविचनित सुव
 विहितम् । अमृतगतिः फलकथिता दक्षमतिश्च मय ।
 कथिता" इत्युक्तस्यैव अन्वयेभेदे ।
 अमृतगमं पु० अमृतं तद्गुणं नमोऽभ्यसरे मय । १ जीवे तस्य
 त्रय्यात्मकत्वात् तद्गुणा चान्तर्भावितत्वात् तदमःस्मितत्वात्
 तयात्त्वम् । "यो न जीवोऽपि न मृतो देवानाममृतमर्तोऽपि
 सत्र" अथ० ६, ४६, १ "सद्यदम् सो न तदा वषषी
 भवतीति" श्रुतेः सुसुष्यत्वात् सवसानवर्गमभावेन
 तन्मृतत्वा जीवस्य तद्गुणरूपत्वात् तयात्त्वम् अर्धं
 उपप्राप्यन्दे इत्यम् अमृतस्य जीवस्य नभ आभात् । २ मज्जिणि
 अमृतजटा स्त्री अमृतमिव स्थादुर्जटा मया । जटांसांसां
 अमृततल न० अमृतसामरस्य भाव त । ३ मोक्षे । "आने
 नैवे अमृतत्वमागच्छ" इति "कश्चिद्वीर प्रव्रजान्मानवैश्चदा-
 द्रुत्तचसुरमृतत्वनिष्कम्" क० उ० । "अमृतत्वममरचधर्मत्वम्
 भा० "अहिंसा च भूतानाममृतत्वात् वस्यते" इति बह्वः
 "आमृतं ह्यवस्मानममृतत्वं हि प्राचते" इति विष्णु० इ०
 उक्ते २ मज्जिण्यस्यापस्त्राविते च ।
 अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुभावा तपारस्य तरङ्गिणी
 नदीव । ज्योत्स्नायां राज० वि० ।
 अमृततिलका स्त्री नमःपयोभरत्पिता कुङ्कमिपित्तवर्ध-

कुरा । षष्ठ्युद्देश्युगलका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्त-
 लक्षणे दशाक्षरपादके वर्षष्टसभेदे "स्वरितगतिश्च नजन-
 नैरित्युक्तस्वरितगतिश्चणान्त्वान्त्वात् तस्या एव नामान्तरम् ।
अमृतदीधिति पु० अमृतमिमांसायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे
 "अमृतदीधितिरेव विदर्भजे भलसि तापमस्य" मै० ।
अमृतद्युति पु० अमृतमिमांसायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।
अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ति । अमृतसन्तौ ।
 "सरससरस्यलसमवसितिः सुशुभम् । अखिलसमपरसुपरि-
 गतमिति क्लितपदयुक्ता तद्व्यसमृतधारा" इ०२० उक्ते-
 षुः पदचतुर्दशपदके २ इन्दोभेदे । उपरिगतम् "सुषुपादोऽप-
 त्तिर्वर्षे परेऽस्मान्मकरास्यैः क्रमाद्दृजा" इत्याद्युक्तलक्षणम्
 ईत० । २ सुधासन्तौ च । [उपनिषद्व्ये विवरणम् ।
अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कथयजुर्वेदानागता
अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य गावीष । कर्पूर-
 नालिकाभेदे पद्मभेदे यच् ०२० ।
अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति अक्षुरेभ्य पा-रक्षणे क ।
 १ विष्णौ सङ्घि अमृतमन्त्रसमने अमृतेर्ह्ययमाशममृत
 मोहिनीरूपं पधाय तान् पञ्चयित्वा देवेभ्योदानात् तत्
 पादक इति भागवती कथा । "सोमपोऽमृतपः सोम" इति
 वि०च० । अमृतं पिबति पा पाने क । २ देवे तद्वर्जनेन
 तत्प्रत्याप्तत्वावित्यम् अमृतयच् इत्यम् । ३ अमृतस्य लस-
 ध्वादिपातरि लि० । 'भुवसमृतपनामपाञ्चयासावधरमसुं
 मधुपक्षराजिहीते' भाष० ।
अमृतपञ्च पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पञ्च क्षयाकारित्यात् ।
 १ वक्त्रे "अमृतौ सुपर्शमपीचम्" या० उक्ते सर्वदाहक-
 क्षापि वक्त्रे न सुपर्शनायकत्वमित्यतस्तस्य स्पर्शपक्षत्वम् ।
 "तस्येतावच्छतपक्षी यावेतावमितोऽग्नी" इति शत० ब्रा०
 अमृतं स्पर्शमिव पीतौ पक्षावस्य । १ सप्तवर्षपक्षे स्थेनभेदे
 "हिरण्यपञ्च - यजुभोभुरव्युममृतं वै हिरण्यमृतपञ्च
 यजुम" शत० ब्रा० ।
अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम् । (भाषपातीति)
 १ अवनप्रसिद्धेऽचिफले "अमृतफलं सप्तु वष्य सुष्टाड ली-
 न्मृदुरेहीवान् । देशेषु सुष्ठानां बड्डसं तद्व्यथते लैकं
 भा० प्र० । ई० ब० । २ आमलक्याम् ३ श्राक्षायाञ्च स्त्री
 ३ मटोसे ५ पारावतवृक्षे च पु० ।
अमृतवन्धु पु० अमृतस्य बन्धु एकस्यानोत्पत्तिकत्वात् सहो-
 दर । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्त्रसमने सस्रान् उतपन्नात्
 तयात् । "ततः सतस्रहस्तायुर्मथ्यमानासु धागरात्

अमृतात्मा सस्रत्पद्मः सोम शीतांशुः कृष्णम्" इति भा० ब्रा०
 प० । अमृतस्य बन्धुरिव व्याहृत्यात् । २ देवमाते "तं देवा
 अन्वजानन्त भद्रा अमृतवन्धव" ऋ० १०, ७२, ५ ।
अमृतभस्मातकी स्त्री "सुपक्रमभस्मातफलानि सस्यक् द्विवा विदा
 र्याडकसंभ्रतानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेभ्य-
 पनीय तेन ॥ पुन पक्षेत् क्षीरचतुर्गुणेन दृतांशुयुक्तेन वन
 यथा स्यात् । सितोपला पोडशमि पक्षेस्तु विभिन्ना स-
 स्थाय्य टिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रा ज-
 येद् गुदोद्यानखिलान् विकारान् । क्वान् सुनीलान् घन-
 कुञ्चितापान् सुपर्शवटिं सुकुमारताञ्च ॥ जवं ह्यानाञ्च
 मतङ्गजं बलं, खर मयूरस्य कृताशुदीप्तिम् । स्त्रीवज्रभक्त
 लभते प्रजाञ्च नीरोगमद्द्विगुतानि चायुः ॥ न चाक्षपाने
 परिहार्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मयुने च । प्रयोगकाशे
 सकलाभयानां राजा ह्ययं सर्वरसाज्जगाम् ॥ भस्मताकी
 शुद्धिरिह प्राणिषा चूर्शुगुण्डनात् । दृताञ्चतुर्गुणं क्षीर
 दृतास्य प्रस्य इत्यते" चक्रदसोक्ते इतभेदे ।
अमृतभुञ्जु पु० अमृतं भुञ्जे इहा भोगस्य हृदिमन्त्रुते भुज-
 क्तिप् ईत० । देवे "न वै देवा अन्नं पिबन्ति एतदेवामृत
 इहा तप्यन्तीति" छा० उ० उक्ते दर्शनमात्रेण भोजनहृदि-
 मन्वासाघातम् । अमृतम् अयाचित यज्ञगिष्ठां वा भुञ्जे ।
 २ यं प्रशिष्टाञ्चभोक्तरि ३ अयाचितान्चभोक्तरि च लि० ।
अमृतयोग पु० अमृतास्थोयोगः । अमृतिपौक्ते । तिथि-
 वारादियोगभेदे च अमृतयच् उक्तं ।
अमृतरस पु० अमृतं रस इव आसाद्यम् । अमृतकूपे
 आसाद्ये "विष्णानेन विमर्द्दनेऽमृतरसप्रसृन्मध्वीकम्" इति
 कुमा० । अमृतस्य रस सारः । २ सुधारसे "सिक्ता इवामृ-
 तरसेन सुष्ठुर्जगाम्" भाष । अमृतं मोक्ष रस इव यस्य ।
 ३ परमात्मनि "स एष वैश्ववधनोऽमृतरस इति" श्रुति
 अमृतस्येव रस आसादोऽस्याः । ४ कर्मसाक्षात्कारं
 (अन्दरसा) प्रसिद्धे ५ पद्मभेदे च स्त्री । सा च
 "तृतीयभागस्यखेन मिश्रितं मदिपिष्टकम् । शुभ्रमीवर्द्धि-
 युतं मर्द्दवेहृदमाणिना । एव सस्रद्वितं क्वा स्यापयेद्-
 जनोमितम् । ततोऽन्यश्चिन्नहृदि स चिजितं निस्स्रचैर्निर्लैः
 विधाय पूषकं तेन तन्विकायां दृते पक्षेत् । ततोऽमृतरसा
 जाता वातसुष्ठुवर्द्धिनी" इति भा० प्र० उक्ताः ।
अमृतसंज्ञा स्त्री अमृतासता । १ शुक्लध्याम् (अमरसता)
 इति २ श्वाताया सतायाञ्च ।
अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुसरस्य । १ चन्द्रे च हि कथ-

पक्षे वज्रगादिभि कलानामेकैक्य भक्त्येऽपि पुन यद्यधि-
 पृष्ठपामृतेनाप्यायते । यथोक्तं कालमाधयोमे सोमोत्पत्ति-
 वाक्येन 'प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीया पिबते रवि । त्रिंशे
 देवास्तत्रेयान्तु चतुर्थी सत्सिद्धाधिप । पञ्चमीं तु वषट्कार
 वतीं पिबति वासव । सप्तमीं च योऽदिव्या अष्टमीमजयक-
 पात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यम प्राञ्जाति १ कलास । दशमीं
 पिबते वायु पिबत्येकादशीसुभा । द्वादशीं पितर सर्वे
 सम प्राञ्जलि भागव । त्रयोदशीं घनाध्यक्ष कुबेर
 पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पराशरि पञ्चदशीं प्रजापति ।
 निष्पतश्च कलाशेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका-
 या तु सा त्वपो विद्यते तदा । अमाया तु सदा सोम
 ओषधी प्रतिपद्यते । तमोषधिगत गाव पिबन्त्य भुगतश्च
 यत् । तत्तुषोरममृत भूत्वा मन्त्रभूत द्विजातिभि । ऊत-
 मग्निम् यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलाष्टद्वि
 पौर्णमास्यां तु पूर्णता' इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे
 सूर्यमखण्डे प्रवेष्ट एव लक्ष्मणापि तत्तद्विषये चन्द्रकला-
 भक्षणावत् वज्रगादीना तद्विद्विद्ये तत्परत्व सोमोत्पत्तिवाक्यस्य
 देवानाम् अक्षदादीनामिव भोजनस्वादिहे तद्विमात्राधायक-
 त्येन तद्भोग्यत्वम् "न वै देवा अमृन्ति पिबन्ति एतर्द्वामृतं
 दद्यात्तद्वि" छा० उ० उक्तैरुपावगम्यते इत्यविरोध ।
 अमृतसररूपे विष्णौ "अमृतद्रायोऽमृतवपु" विष्णुस० ।
 अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलुञ्ज) ।
 अमृतवाकं लि० अमृतमिव वाक्ये वचन यस्य । ? अमृतसत्य
 वचने "अमृतवाका वयसां सा क्षिप्रयेन जनयति" यन० आ०
 अमृतसभवा स्त्री अमृतेन सम्भवति सम् भू+अच् ।
 गुडूच्याम् (गुलुञ्ज) ।
 अमृतसथाव न० अमृतमिव स्याद् संथावम् । पक्वावभेदे ।
 "पवेत् हतोत्तमे तप्ते म्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो भरि-
 वधूषेन अखण्डपूर्णावपूर्यितम् । कुर्यात् कर्पूरचक्रुत् सवाव
 ममृतोपमम् । सयावममृतस्याद् पिसत्रे अभुर अतमिति
 भा० प्र० ।
 अमृतसार उ० अमृतस इग्धस्य सारः । एते । चक्रदत्तोक्ते
 अय पाकभेदे यथा 'सोऽस्य पाकमधुना नागार्जुनयिष्ट-
 मभिदस ॥ सोऽहारकूटताम्रकटाक्षे इष्टमृषवे प्रणय्य
 यिषम् । तद्व पनेद्वषट्कः काठिन्नेन वज्रिना मृदुना ॥
 निक्षिप्य त्रिफलाजलस्यदित यस्तत् घृतञ्च इग्धञ्च । सचास्य
 सोऽहमया दश्यां सन्न सत्सत्वात् । मृदुमध्यहरमायै पाक-
 क्षिपिषोऽस्त वस्यते उ शाब् । पिबन्तीरसोऽमृतप्रकृतीनां

मध्यमस्य सम ॥ अथकृदर्विषोऽहं सुषुप्तु खखलनवोनि
 मृदु मध्यम् । उन्मिहतर्द्वि खर परिभाषन्ते केचिदा-
 वार्या ॥ अन्ये विज्ञेनदर्शीप्रलेपमाशुकराकृति भुवते ।
 मृदुमध्यमर्द्धपूर्णे सिक्तापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ लिपिषोऽपि
 पाक ईडक् सर्वेषा गुणस्यदेव न तु विफलः । प्रकृतिविषे
 सूक्ष्मो गुणदोषो जनयतीत्यत्यम् ॥ विद्याय पाकमेव
 प्रागयतार्थं क्षितौ क्षणान् कियत । विद्यास्य तत्र लोके
 त्रिफलादे प्रथिमेऽर्धम् ॥ यदि कर्पूरप्राग्भिर्भवति ततो
 विगलिते यदुण्यते । सुखीकृतमत्तु रूप क्षिपेत् वा न यदि
 तज्जाभ ॥ पक्व तदस्यसार सुचिररुचिसिन्धुना विरुच्यते ।
 गोदोहनदिभाखले सोऽहभागदाभावे सति स्वात्मम् ।
 यदि तु परित्युतिहेतोर्धृतमोक्षेताधिक ततोऽन्यत्किन् ।
 भाखले निधाय रसेद्वायुपवोगो हृत्नेन महान् । अवशि
 विरुचीभूते स्नेहस्तिस्रहतेन सख्याय । एतत्ततो गुणो-
 चरमित्यत्रा स्नेहनीय तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणाव-
 रोऽस्यैव शंसति । केवलमपीदमयित जनयत्यवरो गुणान्
 कियत ॥ अमृतसार " चक्र० द० ।
 अमृतसारज उ० अमृतादिव स्यादो सारत् जायते
 जन-ठ ५ त० । गुडुं रा० नि० ।
 अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाश्रयण सृते सू-क्ष्मम् । चन्द्रे ।
 अमृतान् देवान् सृते । देवमातरि स्त्री ।
 अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । चर्च नववि
 अथ । तस्यामृतमधने ससद्रादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । सुटा
 देवी समुत्पन्ना हरगः पाण्डुरस्तावा" भा० आ० प० ।
 तज्जातोऽवात् चोटकमाले राजनि० ।
 अमृतसखा स्त्री० अमृतमिव सखति कु-पचाद्यच् । ? इद-
 नीसतायाम् । भावे अप् ईत० । २ अमृतनिजन्ने उ० ।
 अमृताशु उ० अमृतमिवाशुवकः अशु रसः । चन्द्रे ।
 अमृताशुद्धि उ० अमृताशुचन्द्रसोऽहो नकार् । विष्णौ
 "अमृताशुद्धो भात" वि० उ० । ५ त० चन्द्रोद्भवे लि० ।
 अमृतान्धस् उ० अमृतमन्त्रोऽन्धमिव दर्शनात् तद्विभरणस्य ।
 अमृतायने देवे तेनाममृतायनञ्च दर्शनमाले च 'न वै देवा
 अमृन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दद्यात्तद्वि" सृते । तेषां
 तत्पानकथा "तत्तदाऽमृत देवो विष्णुरादाय बीर्जवान् ।
 अहार दाननेन्द्रेभ्यो नरेषु सङ्घित प्रभुः । ततो देवेषा
 सर्वे पपुस्तदमृत समम्" भा० आ० प० ।
 अमृताफल न० अमृतावा फलम् । पटीहे इत्यादि ।
 अमृताघमानं लि० अमृतमिवावरति अमृत+अच् धानच् ।

अमृतत्वस्ये 'उत्तिष्ठ वसोत्वमृतायमानम् वसोनिशय्येति' रघु ।
 अमृताश पु० अमृतममरणं अवाभावमनुते अय-व्याप्तौ अण् ।
 विष्णौ "अमृताशोऽमृतवसु" विष्णु० स० अमृतं सुधा-
 मन्नाति अय-भोजने अश् । २ देवे । [अ गच्छे विवरणम्
 अमृताशन पु० अमृतमन्नाति अय-भोजने स्यु । देवे अमृता
 अमृताश्म त्रि० न धियते मृ-तन् म० त० औत नित्य कर्म०
 टच् सभा० । प्रक्षरभेदे जीविप्रक्षरखण्डभेदे ।
 अमृताष्टक पु० अमृताप्रमृतीभामष्टकं यत् । गूढबीन्द्रयवारि-
 टपटोर्षकटुका तथा नागरं चन्दनं मुक्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम्
 'अमृताष्टक इत्येव पित्तक्षेपण्यरापह' चक्रदत्तोक्ते
 कषायभेदे ।
 अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषयेशसङ्गो यत् । नीलवर्णे त्वय-
 भेदे हेम० तस्य विपत्तस्त्वनीलवर्षत्वात् तथात्वम् ।
 अमृतासु त्रि० अमृता अनन्तरा असवो यस्य । अनन्तरप्राये
 बडकात्तजीविनि । "आबभूवामृतासुर्वर्धमान सुजन्मा"
 "उतामृतासुर्वर्तयमि" इति च अथ० ५, १, १, ७ ।
 अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातृदासनिवारणार्थं
 स्वर्गात् भूषोर्कं नयति आ+हृ-स्युट् । गरुडे तत्-
 कवा भा० आदि प० ३३ अ० । "तान् कृत्वा
 पतगत्रेण" सर्वास्तुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽ-
 मृतस्सार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ आहरणानं महाज्वाह-
 मर्षिभिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्निव तीक्ष्णं चण्डवायुस-
 मोरितम् ॥ ततो नवत्वा नवतीर्णुस्त्राणा कृत्वा महात्मा
 गरुडक्षरस्त्री । नदो समापीय सुसंज्ञतसैः सुशीघ्रमागम्य
 पुनर्ज्ज्वेन ॥ अजन्ममग्निं तमभित्तापम समाक्षरत् पत्न-
 रथो नदीमि । तत प्रपत्ते वपुःस्यदस्यं प्रवेष्टु कामोऽग्नि-
 मभिप्रयास्य ॥ जाम्बूनदमवो मूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः ।
 प्रविशेव बडात् पथी वारिवेग इवाश्वम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य-
 न्तमपश्यद्मृतानिभे । परिभ्रमन्मनिग तीक्ष्णवारमयस्य
 यम् ॥ ज्ज्वलनार्कप्रमं बोरं जेदं सोमहारिणाम् । बोर-
 ऋषं तमत्तर्ष यन्त्र देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स हृद्वैव
 पर्यवर्तत क्षेपः । आरान्तेरेषाभ्यपतत् सक्षिप्यः ह्यं क्षेपेन
 ह ॥ अधरक्रस्य वैवाह दीपानससमद्युतो । विद्युज्जिह्वौ
 महाबोर्षी दीप्रासौ दीप्रबोचनौ । चक्षुर्विधौ महाधोरौ
 नित्यं क्रुद्धौ तरस्त्रिनौ । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्गं भुजगो-
 त्तमौ । सदा संरक्तनयनौ सदा चाग्निमेवैवौ । तवोरे-
 बोऽपि बं पश्येत् स तर्षं मज्जसाङ्गनेत् ॥ तवोचंभूनि रजवा
 सुपर्षः बहवाऽऽहसोत् । ताभ्यामहृदरूपोऽग्नौ वरंतेः

समताडयत् ॥ तयोरङ्गे समाम्ब्य वैततयोऽन्तरीक्षग ।
 अस्त्रिनन्तरसा मध्ये सोममथद्रवत्तत ॥ ससुत्पाद्यामृतं
 तत्र वैततेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्मसुन्मथ्य
 वीर्यवान् ॥ अघोत्तैवामृतं पक्षी परिगृह्णाद्यु नि सृत' ।
 अगच्छदपरिन्तान् आवायार्थकप्रभा वत ॥ टच् । अमृता-
 हर्त्ता तत्रैव । 'काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता' ध्वजपूजामन्त्र ।
 अमृताङ्ग न० अमृतमाह्वयते सङ्गते त्वल्यस्वादफलेन आ-
 ङ्गे-क (वाराकानदेश) जाते लघुविल्वाकृतौ (नासपाति)
 नामके रुचिकते हृत्ते । अमृतफलपदे विवरणम् ।
 अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शो-अच् अलुक् स० ।
 विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।
 अमृतीत्पन्न न० अमृत विपन्नित उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात् ।
 खर्परीहृत्ते राजनि० । [प० । सक्षिकाया राजनि० ।
 अमृतीत्पन्ना स्त्री अमृतनिव स्वाङ्ग मधु उत्पन्नं यस्या
 अमृतीङ्गव न० अमृतं विपन्नित नीलवर्णतया उद्भवति उद्-
 भू-अच् । खर्परीहृत्ते (हृते) त्वयभेदे । अमृत मृत्युङ्गयं
 शिवसङ्गवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । विल्लहृत्ते । 'अमृ
 तोद्भव श्रीष्टज्' गङ्गरस्य सदा प्रिय" तद्गानमन्त्र ।
 अमृत्यु पु० अभावे न० । १ मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्थस्मात् ।
 २ मृत्युहेतुभिन्ने त्रि० । 'स्वमानवे त्रयोऽमृत्यु धुघत' ऋ० ६,
 ४८, १२ "अमृत्यु अमरणहेतु त्रयोऽमृत्यु" मा० । मृत्युर्भि-
 नागो नास्यस्य । ३ विनाशमृत्युये विष्णौ "अमृत्यु सर्व्य-
 हक् सिंह" विष्णुसहस्रनाम ।
 अमृध्र त्रि० मृध्र उन्दने वा० रक् न० त० । केनाप्यङ्गिसे । 'मृध्रं
 मिहोनपातममृध्रम्" ऋ० १, १७, ११, "अमृध्रं केना-
 ङ्गिसे" भा० । [स्यतिस्रथैव पुरुषोऽमृधा" यत० ब्रा० ।
 अमृषा अय्य० न० त० । मित्याभिन्ने सत्ये । "यथा रथो वन
 अमेधस् त्रि० नास्ति मेधा धारणाधती बुद्धिर्द्वयस्य आसिचुत्समा० ।
 अमृषात्वेण विष्कारिणि धारणाभ्युत्थितमिति सूत्रे ।
 अमेध्य त्रि० न मेध्यम् पवित्रन् विरोधे न० त० । अपपित्ते ।
 "अमेध्यादपि, काञ्चनम्" "नामेध्य मक्षिपेदग्नौ" इति
 अमेध्यमभवापि च" इति च सत् । ० पुरीषे न० ।
 अमेनि त्रि० मि-नि-न० त० । परिच्छेदाभावे । "मेन्या मेनि-
 रस्यमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मान्मध्यधारयन्ति" अथ० ५, ६, ६ ।
 अमेय त्रि० न मेय । १ परिच्छेत्तुमग्नये २ सातमग्नये च
 "अमेयो मितलोक्तस्त्वदनर्थः प्रार्थनापह" रघु ३ "दृपाक-
 पिरमेयात्मा" विष्णुस० ।
 अम्रीष त्रि० मीषो निष्फलः न० त० । १ सफले, २ अय्यर्थे च ।

“अमोघासु पतन्ते ए धर्मपोतेन सन्नर” भा० या० प० ।
 ‘वदमोघमथामन्नरुप्तं गीजमज । त्वया कुमा० धनुष्यमोघ
 समधस सायकम्’ “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षात्त-
 पदमाश्रयम्” इति च रघुः । १ नदभेदे पु० । ४ पटोल-
 तायां, हरितक्या ५ मिडङ्गे च स्त्री । ६ विष्णौ पु० ‘अमोघः
 पुण्डरीकाक्षः’ विष्णु ४० “सत्यकाम सत्यसद्वल्य” इति
 श्रुते अकितधसद्वल्यत्वात्तस्य तयात्वम् ।

अमोत न० अमा सक जगत् व्ये-क्त । अ-च्छिन्नदग्धस्त्रयुग्मे
 ‘अमोतं वासो दद्याद्द्वारग्यमपि दक्षिणां’ अथ० ६ ५, १४

अस्य गता श्वादि० पर० सक० सेट् । अस्यति आस्वीत्
 अ-नस्य अस्या आस्वादिक्वा आस्विका व्ययमिदित् शब्दे इत्येके ।
 अस्य क न० अस्यति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं गच्छति
 अस्य-रनुत् । १ नेत्रे । अस्यते छेदनेोपपद्यते घञ्
 स्वार्थे क । २ पितरि ।

अस्य र न० अवि-गच्छे घञ् अस्य शब्दसं राति धत्ते रा-क
 ईत० । १ गच्छात्यये आकाशे २ मर्मरगच्छत्युत्ते वस्त्रे, सनाम
 ख्याते ३ गन्धर्व्ये ४ अश्वक्रधातो च । ‘अङ्गुयाकरायाङ्गुल्या
 तावतर्जयताम्बरे’ इति रघु ‘घीतदुङ्गुलवस्त्रधधसाम्बर
 इति काद० ‘आकाशसास्यं दधुरम्बराणि’ माघ० संवि-
 श्वुरम्बरयिकाधि वसूसत्त्वम्’ माघ । २ अन्तिके निरु० ।

अस्य (रि)रीष पु० न० अस्यते पच्यतेऽत आस्य-अरिप नि०
 या दीर्घः । (भाजनाशोला) इति ख्याते भर्जयपात्रे ।
 आस्यरीपमपि । ‘वैश्वङ्गुलास्यरीपमहानसाहा’ कात्या०
 ४, ७, १६, । ‘अग्निमाह्वय गार्हपत्यागारे निर्भय्याभ्या-
 दधीतेति शेषः वैश्वङ्गुलाश्च लौकिकोऽग्निर्हुतोऽपि चो वा
 याङ्गु न तु परिगृहीत व्यावस्य्यादिः । अथवा आस्य-
 रीपान् भाङ्गात् कन्दुकगृह्यात् महानसाहेति कर्क० ।
 दीर्घदुङ्गुल २ विष्णौ, ३ यिने, ४ भास्करे ५ मालके
 आम्नातकटण्डले, ७ मरुभेदे, ८ अस्तुतामे । ९ सूर्य-
 यशस्वभेदे पु० स च । “मगीरयसुतो राजा श्रुत
 इत्यभिविश्रुत । भाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-
 धार्मिक । आस्यरीपस्तु, नाभागिं शिन्वुहीपमिताऽ-
 भवत्” इति हरिवंशकः सूर्यवंशमगीरयपौत्रः ।
 “आस्यरीपः शुक्रप्रोक्तं कित्य भागवत शृणु । परा०
 ७० । ‘भगवान् आस्यरीपश्च ब्राह्मणस्थानमितीजसे
 भा० आठ० प० । “सुर्यस्योकोऽस्यरीपश्च सुर्यस्योको
 युधिष्ठिर” इति प्रातःकरणीयवेमु पुरा० ।

अस्यरीकसु पु० आस्यरभोकोयश्च । देवेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि

मेरो सर्वतः उक्त्यादाकदाद्येक्षयाम्बरपाहितम् । तेन
 आकागस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षति । “विद्विष्यते
 मौलिभिरम्बरीकसाम्” कुमा० ।

अस्य र आभरये कश्चु० । अस्यर्थति ।

अस्यष्ट पु० अस्यव्य विकित्तकवन्द्याय तद्व्यख्यापनार्थं तिष्ठते-
 ऽभिप्रैति स्था-क पत्यम् । विकित्तके “विप्रात् वैश्व-
 फन्वया जाते ऽसुहृीर्यवर्षेः, “ब्राह्मणाद्वैश्वकन्यायामम्ब-
 रोमाम जायते भतु “सजातिजानन्तरजा षट्पता
 द्विजधर्मिषु” इति मनूक्ते “द्विजातीनां सभानजाती-
 यासु जाता तेषादुलोभ्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-
 यार्यश्रयोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विज
 धर्मिषु उपनेया ताननन्तरजनाश्च इति यदुक्तं तत्
 तास्कातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्याचिदुक्तं स्यात्
 अत एवा द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति” कुङ्कु० उक्तेषु
 आम्बवादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्ताना सं-
 स्कारबोधेन अष्टसम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां
 शुश्रूषणमेवसम्बवादीनामपि” इति रघु० वे तु ब्राह्म-
 दोपप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोम्भता भवत्येव
 “येना पितादयोऽप्यनुपनीतास्तेभामापसम्बोक्तम्” यस्य पिता
 पितामहावनुपनीतौ स्यातान्स्य सप्ततरं त्रैविद्य-
 कम्, ब्रह्मचर्यं यस्य प्रपितामहादीनां नातुस्यत्येते उप-
 नयनन्स्य द्वादशवार्षिकं त्रैविद्यकम्, ब्रह्मचर्यमिति” मित्ता०
 उक्तेः । “सूतानामश्वसारथ्यसम्बवाणा विकित्त्वितम्”
 मनूक्ता तेषा वृत्ति । २ देवभेदे, ३ हस्तिपके च । ४ युधि-
 कायां स्त्री । स्वार्थे कनि तुक्ते अत इत्ये । अस्यठिका-
 प्यत्वं (वामनहृटीति) प्रसिद्धायां ५ ब्राह्मीसतायाश्च ।
 अस्यष्टकी स्त्री अस्यठं कायति आदागार्धमाह्वयति, कै-क
 गौरा० ङीष् । १ (पटासु) इति स्नातावां ऽशतायां
 पाठायाम् ।

अस्यष्टा स्त्री अस्यते यद्भूते आम्बा तावथी बती तिष्ठति स्वा-
 क आम्बा० बतम् । (आम्बाङ्गा) इति स्नातावाम् षष्ठा-
 स्वावाम् (पटासु) इति द्विमगिरिप्रसिद्धायां ऽपाठावाम् ।
 २ चाङ्गेर्याम् । ३ वृषिकायाश्च । ४ चाङ्गायां कन् अत इत्ये ।
 अस्यठिका । (वामन् हृटी) ४ ब्राह्मीसतायाम् ।

अस्या स्त्री अस्यते छेदनेोपगम्यते आस्य-कर्त्तृषि वञ् ।
 ऽसातरि, लोके सम्बोधने तदर्थं तुल्यः । “कृताञ्जलिस्त
 यदम् । सत्वात्” रघु । वेदे तु “आम्बेऽप्यासेऽम्बि
 पूर्येति” या० निर्देशात् न तुल्यः । “आम्बे ! आम्बिने

अम्बुलिङ्गे । न मानयति कश्चन य० २३, १८ । नाशोक्ता-
 वधि तत्रैव, २ अम्बुवासतायां, ३ काशीराजकन्यायाञ्च ।
 'अयात्रौषं महानहो तिस्र कन्याः स्वयम्परा ।
 रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा । अम्बां
 चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकांमिति । राजानश्च
 समाहृताः पृथिव्यां भरतर्षभ । 'अम्बा ज्येष्ठामवत्तासा-
 मम्बिका त्वय मध्यमा । अम्बालिका च राजेन्द्र ।
 राजकन्या कनीयसी इत्युपक्रम्य । अम्बाया उपा-
 ख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ० प० अम्बोख्याने ।
 "मया भीमपतिः पूर्वं मनसा हि हत पतिः इत्यन्वि
 बोक्ते "अनुजघ्ने तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपते सुताम् ।
 अम्बिकांम्बालिङ्गे भाखे" प्रादात् प्रीत्या यथीयसे । भीष्मो
 विचित्रवीर्य्यं विधिदृष्टेन कर्मणा" भा० आ० प० ।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्द जाति भेदे वा-क । मातरि ।
 अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे ङे लुप्ते अत इत्यम् ।
 मातरि, १ पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां
 विचित्रवीर्य्यस्य भार्यायाम् ।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन् । १ मातरि २ दुर्गायाम् "आयी-
 मिरेधयामाह" पुर० । पाकाभिरम्बिकाम्" कुमा० । काशी-
 राजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्याया हत-
 राण्यस्य २ मातरि ।

अम्बिकापति पु० ईत० । शिभे । [१ गणेशे २ धृतराष्ट्रे च ।
 अम्बिकापति पु० अम्बिकाया अपत्यम् ड (ठक्) वा ।
 अम्बु न० अम्बि शब्दे-उण् । १ सम्भावधिके चतुर्थस्थाने २ (वासा)
 इति स्थातावाभोधौ ३ जले "गाङ्गमम्बु-सितमम्बु-
 वासुन कञ्जसाभसपयत्त मञ्जत" का० प्र० । "छातेतराम्बु-
 ष्टा" का० प्र० "विश्रासाय विहङ्गानामालवालाम्बु-
 पादिनाम् । "तो सरांसि रसंरुद्धिरम्बुभि" इति च रघु ।
 "कलं कतकपुत्रस्य यद्यम्बुप्रसादनम्" मतः । तच्च जलम्
 रवतस्नात्नाडतृपन्नो भूतविषेण इति वांश्याः पञ्चीकतेभ्य
 एव चक्षुभ्यो भूतेभ्य स्युद्धतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः
 जलभूतार्थमाहुस्तदात् जलस्यव्यवहारः "वैशेष्यास्तद्वाद"
 वा० चर्मात् । तस्य च रूपरवर्णमयत्वा विषेणुषाः
 'बोवोवावतिवर्षां च य तावद्गुण' इति मतुना
 भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्मुखाभिधानात् "शब्दस्यैव
 रूपरथौ बविवक्ष्य गुणा अमी" भा० आ० प० उक्तं च
 "जले शुक्लपूषन्निः । शीतस्पर्शः सुकूपं रवेो माघुर्य-
 शीरितम्" पञ्चद० । "अम्बेराप" इति ऋतेऽस्त्याग्निप्रभव-

पन् यथोक्तं 'तस्मैज ऐकत बद्ध स्यां प्रजायेनेति
 तदपोऽसृजत तस्मादाद्य क्व च योर्चात खेटने पृथक्कोजश्च
 एय तदध्यापो जायन्ते" छा० उ० । "तेज इति प्रसिद्धं
 लोके दग्धुपकृमकायक रोहितश्चेति तत्सृष्ट तेज ऐकत ।
 तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैवतेत्यर्थ । बद्ध स्यां गजायेयेति
 पूर्व्ववत्तदपोऽसृजत । व्यापो द्रवाः स्निग्धा सृन्दियः
 शुक्लायेति प्रसिद्धं बोके । यस्मान्नेजस, कार्यभृता व्याप-
 तास्मादाद्य क्व च देगे काले वा योर्चात सन्नम्यते खेटने
 प्रसिद्यति वा पृथक्कोजस एय तदापोऽधिजायन्ते । ता
 व्याप ऐकन्नेति पूर्व्ववद्देव व्याकारसंस्थितं सदैवतेत्यर्थ.
 भा० । "तासां त्रिष्टयं त्रिष्टयमेकैकां करयार्थाति 'मेय
 देवतेमास्तिन्नो देवता अनेनैव जीनेनात्मनातुमविश्य मानरूपे
 व्याकरोत्" छा० उ० ॥ "मेय तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वा-
 त्मावस्थे वीजभूते व्याकृते नामरूपे व्याकरवापीति
 तासाञ्च तिसृणां देवतानामामेकैका त्रिष्टय करवाणि एकै-
 कस्याः त्रिष्टकरणे एकैकस्यां प्राधाम्यं इयोर्हयोर्गुणभा-
 योऽन्यथा हि रक्षणा इवैकमेव त्रिष्टकरणं स्यात् न
 तु तिसृणां पृथक् त्रिष्टकरणमिति । एवं हि तेजोऽवसानं
 पृथङ्नामप्रत्ययलाभ स्यात्तेज इदम्" इमा व्यापः, अऽसमिद-
 मिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यावहारस्य
 प्रसिद्धिं प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेय देवतेमा-
 स्तिन्नो देवता अनेनैव यथोक्तैर्नैव जीनेन सूर्यविव्यवदन्
 प्रविश्य वैराज पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमत-
 प्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोद्दशैनामायमिदं-
 रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिष्टय त्रिष्ट-
 यमेकैकामकरोत्कृतयती देवता" भा० । "अङ्गि सोम्य । ऋद्धेन
 तेजो मूलमन्विच्छ" छा० उ० 'अङ्गिः शुद्धेन तेजो मूल
 कार्येण कारणम् अन्विच्छ 'तेजो वा अङ्गो भूयस्तदा एत-
 हायुषपट्टङ्गाकागममितपति तदाहृन्निशेषति नितपति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽद्याप
 सृजते तदेतद्गुह्यंभिश्च तिरसीभिश्च विदुःकिमिहास्तदाद्य-
 रन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते अजयति वर्षिष्यति वा इति
 तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽद्यापः सृजते तेज उपास्तेति"
 छा० उ० । "तेजो याऽङ्गो भूयः, तेजसोऽपकार-
 त्वात् । अयमपकारणत्वमित्वाद् । अस्माद्भूयोनिर्गोणकाला-
 सदा एतस्ते जीवायुमाष्टङ्गावदभ्य स्नात्तमा निश्चलीकृत्य
 वायुमाकाशमभिध्यायुवत्तपति वदा, तदाहृन्निश्चिन्ताः अभि-
 शेषति सन्नपति क्षाम्बेन जगन्ति तपति देवानतो वर्षि-

प्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं इष्टवतः
 कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्वभात्मान-
 सङ्गतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्युत्पत्त्याहूयो-
 ऽङ्गप्रसंगः । किञ्चाप्युत्पदेतसेज एव क्षणयित्वा रूपेण
 वर्धयेत्तर्भवति । कथं ऊर्जाभिर्बोर्द्धगाभिर्विद्युत्क्षिप्तारक्षीभिश्च
 तिर्यग्गतामिश्च मङ्गाच्छादाः क्षणवमशब्दाश्चरन्ति । तन्ना-
 सत्सर्गनादाऽऽर्जोकिंका विद्योतते क्षणयति वर्धयति वा
 इत्याद्युक्त्वाथमतस्तेज उपास्तेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः ।
 तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्य परमाणुरूपमनित्यं ह्यणु-
 कादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रिय-
 विषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः
 श्रुत्यादिप्रसिद्धं इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्र-
 व्यञ्जकत्वात् तस्य जलौयत्वम् । ह्यणुकादिकसारभ्य हिम
 करकसिन्धुपर्यन्तं विषय उपाभोग्यत्वात् । अग्निं संस्था-
 परिमितिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानौयत्वे वेगः शुक्-
 लं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्यैते चतस्रं रसमान्यविशेषगुणाः
 यथोक्तं “सर्थादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च इवत्यकम् । रूपं रस-
 क्षमा स्नेहो वारिययैते चतस्रं रसैः । वर्णांशुस्कोरसस्पर्शा । जले
 मधुरयतीतसौ । स्नेहस्तत्र इवत्वं स सासिद्धिकमुदाहृतम्” ।
 नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रिय रसनं
 सिन्धुहिमादिविषयो मतं भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य
 उपाधिभेदेन सृज्यते गुणदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा
 “पानोयमानरीक्षमनिर्देश्यरसमस्मृतं जीवनं तर्पणं धारण-
 माश्वासजनन अमलं क्षमपिपासामतमूर्च्छातिन्द्रान्द्रा-
 दाहप्रशमनमेकान्त पथ्यतमस्य तदेवायनौ पतितमन्यतम
 रससुपलभते स्थानविशेषान्द्रोनिटसरसाङ्गावगोपीकूपचुगटी
 प्रस्रवणोद्भिद्भिकिरकेदारपत्नसादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति ।
 तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लैष्वपनिप्रदेशेषु
 मधुराश्चलवणकटुतिक्तकषयाणि यथासङ्गसुदकानि सम्य-
 वन्तीत्येके भाषन्ते तच्च न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीनामन्यो-
 ष्यात्तुप्रवेगहतः सक्षिप्तारसो भवत्युत्कर्षापरकर्मणं तत्र सगुण
 भूयिष्यायां भूषावन्नं स्ववणञ्च । अन्वगुणभूयिष्यायां
 मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्याया कटुस तिक्तञ्च । वायुगुण-
 भूयिष्यायां कषावञ्च । धाकागुणभूयिष्यायाभव्यञ्चरस-
 मव्यक्तं ह्यशाशयमित्यतस्तत्राथानमव्यक्तंरसत्वात् तन्मिय-
 मान्तीच्छादाभे । तत्रान्तीक्ष चतस्रर्विधम् । तद्यथा ।
 धार कार तौपार ह्वमिति । तेषां धार प्रधानं लघु-

त्वात्तत्पुनर्द्विविधं नाङ्गं सासङ्गं चेति । तत्र गात्रभाज-
 जुजे भावि प्रायशो वर्धति तत्रोद्भयोरपि परीक्ष्य कृषीति
 यास्योदनपिच्छमजुधितमविदग्धं रजतभाजनीपङ्कितं
 वर्धति देहे वक्षिणकृषीति च यदि सुकूर्सं स्थितस्साहय एव
 भवति तदा गात्रं पततोत्पन्नमनन्तं वर्याम्यत्वे विकृत्येदे
 च सासङ्गमिति विद्यावत्त तदुपादेवम् । सासङ्गमप्यात्र
 जुजे भावि ष्ट्वीतं गात्रं पुन प्रधानं तदुपाददीताश्रयुजे
 भावि, शुचिशुक्लविततपटंकरेयश्च्युतमथ वा इष्यतश्चपरिष्कृत
 मन्वैर्वा शुचिभिर्भाजनेर्देहीत सौवर्णे राशते अणस्ये वा
 पाले निदध्यात्तत्सर्वत्राक्षमपुङ्गीत तस्यासामे भौमम् ।
 तत्राकाशगुणवत्तत्तत्पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । कौपं
 गार्देवं वारसं ताडुगं प्राक्वचमौद्भिदं चोष्णमिति तत्र
 वर्षास्नानरीक्षमौद्भिदं वा सेनेतमङ्गागुणत्वात् शरदि सर्वं
 प्रसङ्गत्वात् जेमने वारस ताडुगं वा, वसन्ते कौपं प्राक्व-
 वण वा पीयोपुत्रं प्राडभि चोष्णमनवमनमिष्टं सर्व-
 ष्वेति ; कोटभूतपुरीमावृणवकोधप्रदूषितम् । अणवर्षोत्-
 करतुतं लघुम विपसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि
 नव जलम् । स वाङ्गाभ्यन्तरान् रोगान् प्राशुयात्क्षिप्र-
 जेव त् ॥ तत्र यत् शैवालपद्महृष्टहृष्टपद्मपद्मप्रभृतिभिरव-
 ष्टम् शशिकर्ष्यकिरवाभिसैर्नाभिजुटं गन्धर्वरसोपसृष्टञ्च
 तद्वापयन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य सर्वं रूपं रसगन्धवीर्यविपाक-
 दोषा षट् सन्भवन्ति । तत्र शरता पैच्छित्यमौष्ण्य
 दन्तपाहिता च सर्षदोषा । पद्मसिकताशैवालवत्त-
 वर्धता रूपदोषा । व्यक्तवृता रसदोष । अविष्टगन्धता
 गन्धदोष । यदुपयुक्तं तस्यागौरयन्मुक्तकफप्रसेकानाया-
 दयति स वीर्यदोष । यदुपयुक्तं विराद्विपच्यते विष्टकाति
 वा स विपाकदोष इति । त एते व्यान्तीक्षे न सन्ति ॥
 व्यापघ्नानामन्निक्तपन स्रव्यातमप्रतापन तन्नावःपिष्ट-
 सिकतासोप्राणां वा निर्व्यापणं प्रसादनञ्च कर्षेभ्य नाग-
 चम्पकौत्सपाटलासुव्यप्रभृतिभिर्वाधिपाशनमिति ॥ सौवर्णे
 राजते तावो कास्ये मक्षिमये तथा । सुव्यापतंश भौमे वा
 सुगन्धि सखितं पिबेत् ॥ व्यापघ्नं वर्जयेत्तत्रं तोयं वहाय-
 नासंभम् । दोषसङ्गमं चैत्रसद्गाददेताहितम् तत् ॥ व्यापघ्नं
 सखितं यस्तु पिबतीहामघादितम् । अयद्युं पाश्चुरोगञ्च
 तद्गदोषमविपाकताम् ॥ आसकाशमतिश्यावश्चशुक्लौद-
 राश्व च । अत्यान्ता विषमान् रोगान् प्राशुयात् क्षिप्रमेव
 च । तत्र क्लम क्लमप्रसादनाभि भवन्ति । तद्यथा ।
 अतकगोभेदकविषयान्निर्वाणमूत्रवशाश्च उक्तामपिचेति ।

पञ्च निक्षेपयानि भवन्ति । तद्यथा । फलसकं तत्राटकं
 उदकस्य उदकस्यैव शिष्यश्चेति । यत्र शीतीकर-
 यानि भवन्ति प्रवातस्यापनसुदकप्रक्षेपणं यदिकाभ्यामण
 अवननं वक्षोहरणं वासुकाप्रक्षेपणं शिष्यावलम्बनश्चेति
 अम्बुकाणं पु० ईत० । शीकरे जलविन्दो स्त्रीत्वमे । [व ।
 अम्बुकाण्डक पु० अम्बुन' अष्टकमिव । १ कुम्भीरे, २ मृदाके
 अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस । कुम्भीरे ।
 अम्बुकीर पु० अम्बुनि शीयः शानर इव । (गुग्गु) इति
 स्वाते शिशुमारो जलमनुमेरे ।

अम्बु कुम्भी पु० अम्बुनि कुम्भी इव । शिशुमारो (गुग्गु) हेम० ।
 अम्बुकिरर पु० अम्बुजातः शेषरोऽस्य । शोकाकृष्टे रत्नमा० ।
 अम्बुचर ति० अम्बुनि चरति चर-ट ७त० । जलचरे
 हंसादी क्षियां ङीप् । [स्वाते शैवाणे ।

अम्बु चामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेनोयाला) इति
 अम्बुचारिन् ति० अम्बुनि चरति चर-णिनि ७त० ।
 जलचरे हंसादी क्षियां ङीप् । "हूताहिसरटानाञ्च
 तिरवां चाम्बुचारिणाम्" मठ' ।

अम्बु ज न० अम्बुनि जायते जन+ङ । १ पद्मे २ सारसपक्षिणि ।
 ३ चन्द्रे ४ कर्पूरे ५ हिंस इति स्वाते ह्ये च पु० ।
 ईशब्दे पु० न० । ७ वज्रे च । वज्रस्य जलदप्रभवत्वात्तथा-
 त्वम् । "चापं पायाम्बुज सरसिजान्याहुयं पुष्पवाणमिति"-
 ऽभुवनेश्वरोध्याने अम्बुजं पद्मं नतं यद्वसिति तन्म-
 चारोक्तैः अस्य यद्ववाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बु जगन् न० अम्बुनो जगत्स्य जगोत्तरपदत्वाद्गधि-
 करको बलश्रीहि । १ पद्मे २ सारसविहङ्गे ३ शब्दे पु० च ।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्या' । १ लक्ष्म्याम् ।
 २ जलोद्भवे ति० । [वासु अच् । शैवाणे (सेनोयाला) ।

अम्बुतास पु० अम्बुनि तासकति प्रतिविवति च० तख-प्रतिवा-
 अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा-क । १ मेघे, "नवाम्बुदृष्ट्या-
 नवपुत्रं निक्षत" भाष' । "नवाम्बुदानीकमुकुत्तकाण्डने"
 "सतसुतं वक्षिनिवाङ्गिरम्बुदः" इति च रघुः ।
 २ लक्ष्मणे च ।

अम्बुधर पु० अम्बुनि धरति धृ-अच् । १ मेघे "सरत्प्र-
 दाम्बुधरोवरोधः" रघुः "अशनेरज्जतस्य वीमनेर्व-
 त्तिनवाम्बुधराय वीमनः" कुमा० । २ लक्ष्मणे च ।

अम्बुधि पु० अम्बुनि धीत्वन्तेऽस्य वा-आधारे कि । १ लक्ष्मणे ।
 "रत्नावलीरम्बुकिराववम्बु" भाषः २ उदकाधारे घटादौ
 अम्बुधिर्घटः चि० ङी० । ३ चण्डः संस्त्वामिते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररस प्रसूते प्र+छ-
 अच् । १ छतकुमार्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बूनि निधोयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा-आधारे
 कि । ससृष्टे । "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्मममन्थे" किरा० ।
 'ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते" भाष ।

अम्बुप पु अम्बूनि पाति पिबति वा पा-रुचणे-पाने वा क ।
 १ जलेश्वरे वरुणे "रथोऽम्बुपानिलशमीशपुराणि चादौ'
 सि० णि० । २ ससृष्टे च ३ जलपायिनि ति० ।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बूनि पत्रे यस्या' । उद्घटादृष्टे । अम्बु-
 युक्तं पत्रमस्या गौरा० ङोप् । अम्बुपत्रेत्यम्यत्र ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद-णिच्-अण्
 उप० ष० । कतककण्डूचे (निर्माख्ये) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्-ल्यु
 ईत० । कतकतफले "फल कतककण्डूस्य यद्यम्बुप्रसादनम्"
 मठ । जलप्रसादकारके ति० तानि ३३० पृष्ठे दृश्यानि ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु विभर्ति-भृ-क्विप् ईत० । १ मेघे
 २ लक्ष्मणे ३ ससृष्टे च । ४ जलाधारमाले ति० ।

अम्बुमत् ति० अम्बूनि वाङ्मल्येन सन्त्यमिन् । १ बह्लुके देगादौ
 क्षियां ङीप् । वा च २ नदीभेदे । "ततोऽम्बुमत्या धर्मस्य'
 सुतीर्थश्चाप्यनुत्तमम् भा० व० प० ।

अम्बुमात्रज पु० अम्बुमाले अल्पजले जायते जन-ङ
 ७त० । शम्बूके, (शासुक) हेम० । [२ लक्ष्मणे च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बूनि मुञ्चति मुच-क्विप् ईत० । १ मेघे
 अम्बुर पु० अम्ब-वा० चरन् । द्वाराथ काष्ठे (गोवराट) हेम० ।

अम्बुराशि पु० अम्बूना राशयो यत् । ससृष्टे । "नैतद्व-
 भोमखल्लमम्बुराशि" सा० द० "अभूतपूर्वा रुचमम्बु-
 राशे" भाषः "चापं दधजज्वलनमौर्धमिवाम्बुराशि" रघु ।

अम्बुरुह न० अम्बुनि रोहति रुह-क्विप् ७त० । १ पद्मे
 "विहृत्परैरम्बुरुहां रजोभि" भाष' । २ सारसविहङ्गे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि-रोहति रुह-क ७त० । १ पद्मे ।
 "ब्रह्मयाम्बुरुहं दिव्य गोष्टुं नाम पर्यतम्" । "नटी
 गोदावरी चैव प्रसवाम्बुरुहां तत" इति च रामा० ।

अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्या' अर्थ० अच् । स्वल पक्षिणां स्त्री
 अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निकटदेशोवा इति ।
 १ पद्मपद्मे २ पद्मलतायाञ्च । [रुहे च ।

अम्बुरोहिन् न० अम्बुनि रोहति रुह-णिनि । १ पद्मे २ वा-
 अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्षणं वाचयति स्रवयति दध-णिच्-अण्
 उप० ष० ङीप् । आर्द्राद्यापादस्यरपिकाक्षिकमूनी "आर्द्राद्यादि

विद्यास्थानं' रविचारेण वर्धति" इत्युक्तेः साक्षा दृष्टिस्तूपकत्वम् । तत्काले हि भूमेरन्तर्गतरीयोयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् । यद्योक्तम् "रजोयुक्च्छाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवी" ज्योतिः । सिधुनराशिर्हि ऋगशिर येपाङ्गोर्त्रापादवत्तूपक पुनर्धनुपादत्वयात्मक । तत्र सृगशिरसि भुक्ते यदा आ-
 द्राया' प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती भवति तच्च सिधुने ६।८० चत्वारिंशत्कलाधिकपङ्कगा-
 नतोत्य आर्द्राद्यपादापधि यावत्सिद्धतिं तावत् । यद्योक्तं राजमा० । "रवी रौद्राद्यपादस्ये भूमेः सजायते रज" इत्युपक्रम्य । "चत्वारिंशत्पिप्लिक षड्भागपुतोरविर्यदा भवति । तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवसंपादे स्थितो यावत् । द्विग्भागमन्य लिप्रोगणितेन भवति रविर्यदा षाप्त" इति । तत्र प वक्ष्यामि "न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥
 कृत्वानां वाङ्मनश्चैव धीजानां वपनं तथा" राजमा० । "तस्या पाठोवीजप्रापोनाङ्घ्रिमीर्दुग्धपातन" ज्यो० । यदा ईर्षं कवादाय भामोर्मन्त्रधामिता । पुनस्तत्सोममा-
 दाय यजनं त्रिंशत् त्र्यजेत् । कास्यं नैमित्तिकं चैव यात्रां भक्तप्रियां तथा । ऋतुमत्या न कुर्वीत पूर्व्वसङ्कल्पिता-
 दते । न कुर्वीत खननं भूमेः सूक्ष्मेषुणापि गङ्गारि । मनुष्य स्र० । "यतिनोव्रतितनयैव विधया च द्विजस्रथा ।
 अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्त्येत् । स्वपाक पर-
 पाक वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्तव्यं षड्कालाक्षमय ऋतम्" विष्णुरहस्यम् ।

अम्बुवासिन् त्रि० अम्बुप्रधाने देगे वसति वष-णिनि ङीप् ।
 १ पाटलाष्टके । २ जलवाचिमात्रे त्रि० । [पाटलाष्टके ।
 अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देगे वासो यस्या गौरा० ङीप् ।
 अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह-व्यण् उप० स० ।
 १ जलधरे मेघे । "व्याजेन यस्यार्वाहुरम्बुवाह यत्नोऽज्ज-
 ताभिर्मुहुदम्बुवाहैः" "इलपरपरिधामश्यामलैरम्बु-
 वाहैः" इति च माच । २ छन्दोके । षिण अम्बुपाङ्कभयल ।
 अम्बुवाहिन् त्रि० अम्बूनि वहति चारयति वह-णिनि
 ईत० । १ जलधारके त्रि० २ मेघे ३ छन्दे च पु० ।
 अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति
 वह-णिनि ईत० ङीप् । १ लोकाजलसेचनार्थं काष्ठनिर्मिते
 धालभेदे २ जलवाहिकायां किंवाह ।
 अम्बुविहार पु० ३०७० । जलकोड्यायाम् घनरथादौ "न पुरम्बु-
 विहारहिमं श्विना" माच । [भ्रूट्टक्यायां एतकुमार्याम् ।
 अम्बुविस्तवा स्त्री अम्बूनि विस्तवति वि+सु-अच् । पलान्त-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः याच० त० । जलमेतसे ।
 अम्बुशिरौपिका स्त्री अम्बु शिरिषः अस्यार्थे कन् ङीत्वम्
 जलशिरिषे । [जौक] इति स्वातायां जलोकावात् ।
 अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बुनि सर्पति वृष-णिनि ३त० ।
 अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि विष्यन्ते नीकातः अयमा विष-
 करणे ल्युट् ईत० ङोप् । नीकादेर्जलसेचनीपाने ।
 अम्बूकृतं न० अयम्बु अम्बु कृतं अम्बु ज्ञेयात्मकम्बु उप-
 चारात्सद्युक्तं ततः सि+क-क्त । निशोवन्वृक्ते वचसि ।
 अम्बू पु० अचि-यष्टे क्क नि० न इट् । १ अम्बरसे २ तद्वति त्रि० ।
 अम्भ ध्वनी आ० आ० अक० सेट् । अम्भते आम्भिष्ट
 आनम्भे आनभे अयम्बु इदित्थेके तेन आनम्भे इत्येव । अम्भः
 अम्भसु न० आम्भते आप-अणुन् "उटके उम्भौ चेति"
 उणा० अम्भ-यन्दे अणुन् वा । १ जले "सिञ्चनान्तरं
 प्राप्तं कोऽम्भसा परिचिञ्चति" ? । "तिश्रोतवः बलत-
 चारसम्भ" इति च माचः । "परिचिञ्चान्तरं उल्लेखे
 सर्पता" किरा० । "अयमयम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतोचते"
 कुमा० "अम्भेऽम्भ पतनसमये" इति मेघ० । २ देवे,
 जलसेतव्यात् तथालम्बु ३ पिष्टलोके, तेषां जलवत्-
 चन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्भयदेहत्वाच्च तत्त्वम् । ४ गुरुभे "वेत्त
 सौम्य" यथा पञ्चम्याभाङ्गतावापः पुरुषवचनो भवति"
 का० उ० उणो । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथालम्बुपञ्चाग्निविदा-
 पन्दे प्रपञ्च । ५ अचरे, सुबे देवस्यर्द्धया शन्द्रावमानता-
 च्चया । "तानि ह वा एतानि चत्वार्यम्भानि देवा मनुष्या'
 पितरोऽसुरा" इति श्रुति । ईवास्तनामोभौ । ज्योति-
 भोक्ते ऽलगनाच्चतयस्थाने । योगशास्त्रोक्ताश्च नवविष-
 त्तुष्टिपु मध्ये प्रकृत्याख्याया उन्वाध्यात्मिकतुष्टौ च । तथा
 "आध्यात्मिकचतस्रं प्रकृत्युपादानकाष्ठभाम्बुत्वा" वाङ्गा
 विषयोपरभात् पञ्च, नव तुष्टयोऽभिपत्ता वा० का० । "प्रक-
 तिव्यतिरिक्तचात्कासीति प्रतिपद्य ततोऽहं नवचतस्रमा-
 दिना विनेकशाक्ताकाराय त्वसदुपदेशतुष्टौ को न प्रवर्तते
 तस्य चतस्रं आध्यात्मिकवस्तुत्वोभयानि प्रकतिव्यतिरिक्तात्का-
 ममधिकत्व यथासास्तुष्टयकादाध्यात्मिकत्वः, काकाः,
 इत्यत आह प्रकृत्युपादानकाष्ठभाम्बुत्वाः प्रकृताहिरास्ता
 वासां ताक्ष्योक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या दृष्टिर्नैवा कस्यचिद्-
 पदेशः "विनेकशाक्ताकारोहि प्रकतिपरिचयभेदः तच्च
 प्रकतिरेव करोतीति क्त तै ध्यानाभ्यासेन, तत्कार्यवेदा-
 स वत्तेति" । सेयुपदेशेऽप्यस्य चिञ्चस्य प्रकृतौ दृष्टिः प्रक-
 त्याख्या दृष्टिः अम्भ इत्युच्यते" त० नी० । अहं प्रकृति-

गन्त्रवाच्यत्वे चेतस्त्रद्वारास्थाने दर्शितोऽस्माभिः यथा
“अथाथ तदरेभ्यश्च इय प्रसन्नपात् उपदेशरूपगच्छहेत-
कत्वाच्च अम्भन्वम् अभि-गच्छे इति धातोरसुव्रन्तस्य
शब्दहेतुकरूपार्थासुगमात्” । द्वावाष्टाष्टव्यो द्वि० व०
निर० । [रा०नि० ।

अम्भ (अम्भस्) मार न० अम्भसा सारं वा सत्वम् । सुक्ताया
अम्भ (अम्भस्) सृ पु० अम्भासि सृते सृ-किप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।
अम्भसानिधि पु० ईस० अलुक् स० । ससृष्टे “गिखाभिरा-
सृष्ट इवाम्भसा निधिः” भाष० ।

अम्भृगु पु० भ्रूण-शब्दे यद् लुक् अच् वेदे नि० । इमहति निर० ।
२ भयङ्करशब्दकारके “पिशङ्गमृष्टिमम्भृणं पिशाचिम्” ष०
१, १२२, ५, “भयङ्करशब्दायमानमतिप्रदं वेति” भा० ।
“कुम्भीभ्यामम्भृणौ सृते” य० १६, २७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन-ह ७त० । १ पद्मे
“गिरा सुखाम्भोजमियं युयोज” नैप० । “वह्नाम्भोज
सरस्वधिवर्षति सदा योण्येवाधरश्च” का० प्र० । २ सारसे
३ चन्द्रे “पिबन्ति तन्मुक्ताम्भोजच्युत हरिकथास्तमिति”
भाग० । चन्द्रादेवास्तच्युति सम्भव ४ कपूर्वे च पु० ।
५ गङ्गे पु० न० । ईजज्जजातमात्रे त्रि० ।

अम्भोज (ख) षण्ड न० अम्भोजाना हम्भू (ख) षण्डव् । पद्म-
समूहे “कुशदवनसुपत्ति श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्” भाष० ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधि-
करणोऽपि साधु वामन । अतर्मुखे हरिनाभिपद्मजे
मङ्गलि अञ्जलगच्छे विवरणम् । “अम्भोजजन्मजानिस्त-
दन्नरगतो यत्नानितो यत्नपान्” भाग० अम्भोजजन्मनं
हरिगण्यगर्भस्य जनिस्तुपत्तिर्यत्नान् तथाविधो विष्णु रित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोज हरिनाभिपद्म योनिः उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । विधातरि । अञ्जलगच्छे विवरणम् ।
“सदनसुपगतोऽह पृथ्वाम्भोजयोनेरिति” प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+अमूङ्घञे, तद्वति देये वा पुस्तरा०
इति । १ पद्मसमूहे, २ सतारूपे पद्मः सदेये च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा-क । १ मेघे, २ सक्तकेष ।
३ खलदानकर्त्तरि त्रि० । [० सुक्तके १ ससृष्टे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति हृज्-धारणे अच् । १ मेघे ।
अम्भोधि पु० अम्भासि धीयन्ते दत्त धा-आधारे कि ।
ससृष्टे । “सम्भूयाग्भोधिभ्येति सङ्गानद्या नगापगा” ।

“अम्भोधरोधसि पृथुमतिमाकृतागेति” “अम्भोधिर्विकथित
वारिजातगोऽसौ” इति च भाष० ।

अम्भोधिवक्षभ पु० इत० । प्रवासे राजनि० ।

अम्भोनिधि, पु० अम्भासि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि ।
[ससृष्टे] । “मैनाकमम्भोनिधिवक्षस्यस्” कु० “अम्भो-
निधिर्वहति दुर्वहबाड्वाग्निम्” चौ० प० । [ससृष्टे] ।

अम्भोराशि च० अम्भसा राशिरिय एकलोपचितत्वात् ।
अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह-क । १ पद्मे २ सारसे च
३ जलजातमात्रे त्रि० “हेमाम्भोरुहयस्याना तद्वाप्यो
धाम साम्रतम्” कुमा० ।

अम्भय त्रि० अपा विकारादि अय्+मयट् । १ जलविकारे २ जल-
प्रसुरे च “सौरीभिरिव नाडीभिरस्तथाख्याभिरम्भय” रघु ।
“नह्रस्मयाभि तीर्थानि न देवा ष्टक्खिलाभया” भाग० ।

अम्भ पु० अमति सौरभेण दूर गच्छति अम-रन् । आम्भयस्ते ।
फलपत्रादौ न० । एव प्राय सर्वत्र हृस्ववाचक्षेपु ।

अम्भ्रा(स्ता)न पु० अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ व्यतति
व्याप्नोति व्यत-अण् वा रस्य सत्वम् । (धामन्डा)
आम्नातकटक्षे । सार्धे कन् अम्ना(म्ना)तकोऽपि ।

अम्भ्र न० अम-ह । (पोल) १ तक्रो । (टक्र) रसभेदे पु० ।
२ तद्वति त्रि० “कृत्स्नव्यप्यात्पुष्पातीच्छरुञ्जविदाङ्गिन”
गीता । अम्भ्रमद्व्याप्यि च ससृष्टे दर्शितानि यथा ।
दाङ्गिमासलकमातुलुद्राचातक कपित्थकमर्दं वदरकीलमाषो-
नामलकतिन्निदीककोशास्त्रमव्यपारायतवेत्तफललक्षुकासृवेत-
सदनयठदधितक्रसुरागुक्तसौवीरकातयोदसघान्याम्भ्रमभृतीनि
समासेनाम्भोवर्गं” ।

अम्भ्रक पु० अलोऽह व्यत्यये कन् । (मान्दार) लक्षुषण्डे ।
अम्भ्रकाण्ड न० अम्भ्र कारुण्ड यस्य । लवण्यहणे राक्षसि० ।

अम्भ्रकेशर पु० अम्भ्रं कोशरोऽस्य । वीजपूरे (गोङ्गानेवु) ।
अम्भ्रचूड पु० अम्भ्रा चूडा गिखाऽस्य । अम्भ्रयाके ।

अम्भ्रजस्वीर पु० अम्भ्रो जस्वीरः । (गोङ्गानेवु) जस्वीरहणे ।
अम्भ्रनाचक पु० अम्भ्रं रसं मयति गो-स्तु च । अम्भ्रवेतसे ।

अम्भ्रनिशा स्त्री अम्भ्रसे नि येषेण ग्रेते शीङ् ङ । गठीहृत्से
“प्रस्तपञ्चफल त्रि० “क्षीरं च दाङ्गिमञ्चैश्च यथास्तं
क्षुक्रिका तथा । अम्भ्रवेतसमित्येतद्वृषपञ्चफलं फलम्”
जस्वीर नागरद्रुहं तथाम्भ्रवेतसं पुम । तिलिङ्गीकं वीज-
पूरमम्भ्रपञ्चफलं फलमिति चोक्ते फलपञ्चके ।

अम्भ्रपत्र पु० अम्भ्रं पत्रं यस्य । अयम्भ्रनकटक्षे ।
अम्भ्रपत्री स्त्री अम्भ्रं पत्रं यस्याः ङोप् । पत्राधीसतयाम् ।
अम्भ्रपत्रास पु० अम्भ्रं पत्रं कर्ष० । (मान्दार) लक्षुषण्डे ।
अम्भ्रपित्त त्रि० अम्भ्राय पिपसु । रोगभेदे क्लृप्त भुङ्क्ते

वसुमात्रं पित्तदोषेणाश्रयसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
अश्रुपूर न० अश्रुनेन अश्रुत्वेन पूर्यते पूर-कर्मणि वच्
६३० । हृद्यान्ने (तेल्ल) राजनि० ।

अश्रुफल उ० अश्रु फल यस्य । (तेल्ल) इति ख्याते हृद्यान्ने ।
अश्रुबन्ध्या स्त्री बन्ध-कर्मणि एत्यत् । अश्रुबन्धने कन्दभेदे ।
अश्रुभेदन उ० अश्रुर्वाधे भिद्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् । अश्रुभेदसे
अश्रुरस उ० अश्रुो रस । अश्रुे रसे । २तद्वति लि० ।
अश्रुर्ह्रा स्त्री अश्राय रोहति रुह-क । मासवज्जनागवत्प्राम्
अश्रुलोनि(षि)का स्त्री अश्रु रसं लाति स्त्रहाति अश्रुव.

तमूनयति अत्युपाह्वत्वाद् स्त्रीनयति जन-यञ् लुट् प्र०
अश्रुम् । (आमरुह) इति ख्याते लताभेदे । अश्रुनीष्यत् ।
अश्रुवती स्त्री अश्रुो रसो विद्यतेऽस्या अश्रु+रसा० मत्प्र
मस्यत्वम् । (आमरुह) ख्याते लताभेदे ।

अश्रुवर्ग उ० अश्रुरसप्रधानानां वर्ग । सुशुतोक्ते अश्रुरस-
प्रधानद्रव्ये । तत्र अश्रुगन्धे ३३३ एवे ह्यसम् ।

अश्रुवल्ली स्त्री अश्रुरसवती वल्लो । त्रिपर्यिकानामकन्दभेदे
अश्रुवाटिका स्त्री अश्रुस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली
भेदे । पित्तरक्तप्रकीपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।

अश्रुवास्तूक उ० अश्रुरसाश्रित्वो वास्तूक याकभेद । (सुक-
पावक) इति ख्याते चुके ।

अश्रुबीज न० अश्रुस्य बीज कारकम् । (तेल्ल) हृद्यान्ने ।
अश्रुट्टन न० अश्रुत्वेनोदधे यस्य । (तेल्ल) हृद्यान्ने
अश्रुवेतस उ० अश्रुवेतस इय नभश्च । (सुका) ख्याते चुके
अश्रुशाक उ० अश्रु याको यस्य । (सुका) इति । ख्याते
चुके । २ अश्रुप्रधाने याकाश्चे उ० ।

अश्रुसार उ० अश्रुोरसएव सार प्रधानं यस्य । । चुके
२निम्बुके, ३हिल्लाखे च । ४ काश्चिके न० । [ख्याते हृद्ये
अश्रुहरिद्रा स्त्री अश्रुत्वेनाश्रिता हरिद्रा । (आमरुह) इति ।
अश्रा स्त्री अश्रुो विद्यतेऽस्यो अश्रु आद्याच् । तिलिष्याम् ।

अश्राङ्ग उ० अश्रुम् अङ्गुशाकारमयं यस्य । चुके ।
अश्रातकी उ० न श्रावति श्रौ-तन् न० त० । अश्रुभेदसे ।
अश्रादन उ० अश्रुते अद-कर्मणि ल्युट् कर्म० । कुट्टकहृद्ये ।

अश्रान उ० श्रौ-क्त न० त० । आश्रा इति ख्याते अश्रा-
वहाहृद्ये । २ अश्रानमिषे लि० । "अश्रानपङ्कजां पाषां
धिरसुरासि चापराम्" श्वे० । ३ पङ्के न० । [ख्याम् ।

अश्रानिनी स्त्री अश्रानानां पश्यानां समूहः इति । पश्रि-
अश्रिका स्त्री अश्रुव श्रावे कन् । १ तिलिष्याम् । अश्राश्रीके-
अश्रि श्रा च २ पश्यातीत्यस्यां ३ श्रेताश्रिकायां ४ सुश्रा-

श्रिकायाश्च राजनि० । अश्रोष्णत् लङ्गारे वा ठन् ।
१ अश्रोङ्गारे भेदि० ।

अश्रिकावटक उ० अश्रिकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अश्रु
वङ्गी) इति ख्याते वटकभेदे तथा "अश्रिकां श्लेदित्वा द
जलेन सह मर्हयेत् । तस्मिन्ने कतवन्तारे वटकान् नञ्जवेत्
पुन । अश्रिकावटकास्ते तु अश्रुप्रदीपना" भा० प्र० ।
अश्री स्त्री अश्रु+गी० ङीप् । चाङ्गेर्नाम् (आनरुह) ।
अश्रीटक उ० अश्रुम् उठं पत्तं यस्य । (अश्रुहृद्ये) इति
आश्रुनकहृद्ये ।

अश्रीङ्गार उ० अश्रुस्य उङ्गार । अश्रुत्वेनोदधे उङ्गारे ।

अश्रु गतो भा० आ० सक० सेट् । अश्रुते आश्रित अश्राश्रुत्
अश्राश्रात् अश्राश्रुके । अश्रु परस्मैपदित्वमिव "अश्रु
सुदयति सुश्राभङ्गन पश्रिनीनामित्युङ्गटः "शुभोदवन्
दोषितस्युपपाठ वजु० १६ ६६ । "उदयति विगतो-
र्द्धरश्मि" भाष० ।

अश्रु उ० एति सुश्रमनेन इश्र-वरणे अश्रु । १ प्राङ्गणे सुश्र-
कर्मणि, २ शुभदावके-टैने 'श्रु सुप्रभूहप्रत्यन्त' शुभपरि-
रयान्वित" रघु "तत्र भर्माः श्रुदोदबोष्णव" मै०
३ विधाने च । अश्रुते अश्रमनेन । ४ अश्रुवङ्गणे एषाश्रुहृद्ये
श्रुतसाधने ५ पायके च "अश्राश्रौ पश्याश्रान् श्राश्राश्रापयति
अश्रिभूरस्येतास्ते पश्रु दिग् अश्रुनाश्रित्वेन वा अश्राननि-
भूयन्तुक्कश्चिरेण हि सर्वानश्रानभिमवति" इति व्रत० ब्रा० ।
"अश्रा नाम कर्षकाः सुवर्षिर्निर्दिता, विभीतकशादि
शौवर्षाणि वा । ते श्राशा श्रुतकाश्चे निवपनीवाः । तेषां
चतुर्षामङ्गानां कतवन्तारा पश्यानां अश्रिश्च तथा च
श्राश्रान्तरे श्रोमसस्यावां कतादिभ्यश्चकार" इतिः "श्रै
वै चत्वार श्रोमाः कत तत्" अश्रु वे पश्रु अश्रिः
इति" यदा पश्याश्रा उप्ताना भवन्ति तदा श्रि-
दोर्षयोभयति पश्रुसु लोकाश्रुपाठ जन एव अश्रितीकश्र-
तोऽश्रुम् । अश्रुवद्व अश्रुवापी" इति भा० । अश्रुहृ-
द्वि ६ पायकमाने च । "अश्रा कतार विजितश्रा-
भरेवा अश्रयति" आ० उ० "कतो नाम अश्रुश्रु
समने प्रसिद्धचतुर्हृद्ये च यदा अश्रि श्रुते प्रहृत्तानां,
तस्मै विजिताय तदर्शितारे श्रिहृद्ये काश्चा अश्रुवेवाः
लेवाहापरकश्चिनामानः अश्रि वङ्गुच्छने अश्रुवर्षिनि
चतुर्हृद्ये कताश्चे श्रिहृद्ये काश्चाना विद्यमानत्वादन्यथाश्रुति
भा० । "श्रुतस्य समनः श्रुतेतस्युपानवसयो वा नेन
श्रुतविद्यायां जीवते श्रोऽश्रुश्च अश्रिज्ञानोऽनवश्रुत्वाः च

ष चत्वरङ्गोभाग चत्वारोऽङ्गापिज्ञान्यस्मिन्निति व्युत्पत्ते
 तस्मै, कृतनामभृते, यदा द्यूते प्रहत्तानां मध्ये
 स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामभृते विजिताय अध-
 रेया संयन्तीति सम्बन्ध तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति
 अधरेयान् व्याकरोति त्वेतेति । अथस्य यस्मिन् भागे
 त्वयोऽङ्गाः स त्वेतानामाय यत् त्वं द्वावङ्गौ स द्वापर-
 नासाय । यत् एकोऽङ्ग स कश्चिनामाय इति । तादर्थ्ये-
 नेतराङ्गानामन्तर्भावसक्तं व्यक्तो करोति चत्वरङ्ग इति तदन्त-
 र्भवति तस्मिन् कृताये त्वेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति सङ्घासंख्या-
 यामवान्तरसंख्यानर्थां प्रसिद्ध इति” आनन्दगिरि ।
 यन्नि शाराः यस्मिन् इण-आधारे अच् । द्यूते सर्व-
 शारगन्तये ऽस्यलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते
 अच् । ऽग्निरिति लि० । षिदया आ नाम ष० ई, ई, ई, ५ ।
अयःपान न० अय इधीभूत तत्रलौक्य पीयतेऽत्र स्युट् । नर-
 कभेदे यथा भाग० ५ स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम्
 षीचिरय पानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सचेत्तकं तत्रैषोक्तं यस्मिन्
 वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीयसत्कलत्रं वा घृताः
 प्रतस्यो वा पिबति प्रमादत तेषा निरयं भित्तानासुरसि
 पदाक्रस्य वज्रिना इवमाण काष्णायसं निपिञ्चन्ति” इति ।
अय शूल म० अय एव शूलम् उपतापकम् । १ तोत्रे उपतापे,
 २ लौक्यतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयशूलमप्यत्र ।
अयञ्ज लि० नास्ति यच्छा रोगोयस्य वेदे नि० अच् समा० ।
 १ नीरोगे रोगशून्ये “यथा न० सर्वमिच्छागदयसम सुमना
 असत” यजु० १६, ४ अयसम नीरोगम् वेददी० । ५ व० ।
 २ उपद्रवासाधने “तयास्मान्निश्चतस्त्वमयसमयापरिभुज”
 यजु० १६, ११, “अयसमया निरुपद्रवा” वेददी० ।
अयञ्ज लि० नास्ति यज्ञो यस्य । अकृतवस्य । “पनीं अयस्य
 अष्टधा अयसान्” ऋ० ७, ६, ३ ।
अयज्ञिय लि० न यज्ञाय हितः अय-अ न० त० । १ अयस्य कर्मणि
 दातृमनस्यैऽभाषादौ “अयसिवा वै मापा” इति यज्ञकाशे-
 ऽनुवायेऽपश्ये च अयस्यवागवचने म० म० २ यस्य कर्तु-
 मर्हं अयस्यतेऽनुपनीतादौ “अयसिया वै गर्भास्तेत
 नृणां यजुषा यसिय करोति” यत० ब्रा० ।
अयस्यु लि० अय-वा० उ लि० सुट्० न० त० । १ यदृभिन्ने
 २ यस्यविधातके च “शाससामिन्द्र सत्यमयस्युं शससते ।”
 ऋ० १, १२१, ४ “यस्ये दयस्योर्विभाजातिभोजनम्”
 ऋ० २, २६, १ ।
अयस्यन् पु० विधिनेष्टवाङ्ग इत्या न० त० । अकृतयज्ञे ।

‘अयञ्जानमदक्षिण्यमभिश्रयेति व्याहरन्’ भा० श्लो० प०
 पोङ्गुधा पाठ । “योऽभाङ्गिताग्निः शतगुरयञ्जा च
 सहस्रगु ” “अयञ्जमान्तु यद्विक्तमासुरं वै तदुच्यते” मनु ।
अयत लि० न यस्यते यम-ङ्ग न० त० । १ अकृतयमे अकृते
 म्प्रियनिपचे । यतते यत-अच् न० त० । २ यत्प्रयुज्ये ।
अयत्न पु० अभावे न० त० । १ यत्नाभावे आयासाभावे “तद-
 यात्रोत्पद्यते न यो हिनस्ति न कश्चन” मनु । न० व० ।
 २ प्रयासशून्ये लि० “तद्योषवारवाणामामयत्नपटवास-
 ताम्” रघुः ।
अयत्नवत् लि० न यत्नवान् । १ यत्प्रयुज्ये “तेन त्वल्यम्
 क्रिया वेदति” “तत्र तस्योपितं” पा० वा वति । २ यत्प्र-
 युज्यतुल्यक्रियादौ इत्यत्प्रयुज्यस्य समाने च अव्य० ।
अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न० त० । यस्य यथा पिषाभ-
 सुचितं १ यथा करणाभावे २ अचरुचितकरणे ३ मित्याभूते च
 नास्ति तथा योग्यत्वं यत् । ४ अयोग्ये ५ अथत्वे च
 लि० । “तस्मा अयथं कर्पदेतत्” ऋ० १०, १८, १५
 अयथमयत्ने न लीक्षया” भा० ।
अयथातथ लि० यथा योग्य तथा न भवति “यथातथयथा-
 पुरथोरिति” पा० निहैशान् नि० स० । १ अयथायै यत्
 यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । “दैवे कर्मणि
 पित्रे च तद्वच्छ्रयथातथम्” मनु । यत् कर्म
 यदर्थं क्रियते तत्र साधयति कृष्ण० तस्य भाव अच् वा
 पूर्वपदद्विः आयातय्यम् अयाथातथश्च तद्भावे न० ।
अयथार्थ लि० विरोधे न० त० । यथार्थमिद्रे मित्याभूते
 यथा अयथार्थानुभव । स च तदभाववति तत्प्रकारक
 ज्ञान तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपकृतकज्ञानभेदात् ।
 तेषा सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्यात्तथात्वम् ।
अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्थायै वति । अननु-
 रूपे यथोचितमिद्रे । [२ स्वत्ये लि० ।
अयथेष्ट अव्य० न० त० । १ इच्छातुल्याभावे । अयं आद्यच्
अयन न० अय-भावे स्युट् । १ गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्,
 उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्यस्य चन्द्रस्य च २ गतौ, तथा हि
 द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्याद्धिभक्त्यावधिभिधुनपर्यन्तम्
 राशिषट्क क्रमेण उत्तरायनत तत्र स्थितोऽर्कचन्द्रो वा
 स्वगत्यां प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्यग्गत्या
 उत्तरायनमिच्छामति, एव कर्कटावधिधनु पर्यन्तं राशिषट्क
 क्रमेण दक्षिणायनत तत्र स्थितोऽर्कचन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षि-
 षामेवाभिच्छामति सेय गतिरयनशब्देन व्योतिषे अव्य-

क्षुद्यते तत्र अर्थव्यायन कीरे पट्टिभिर्भेदेकं भवतीति
 च तत्रैव परिचयम् । "अथाविष्णुपटीमहयोगय" इत्युक्ते
 १ अथयनाख्यर्थकान्ती सा हि परिभाषिकायनगन्ताया ।
 नभोमण्डले प्रकाशितेन पदाङ्गत्वा यथास्वभावात् रागि
 चक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशतिपर्यन्त
 प्राक् पदाश्च गतिर्भवति । क्रान्तिव्यापकस्य अष्टमाणा-
 धिक ६६ । ८ पट्टिपरिचयैरेकैकमगमगोत्य प्राक्, पदाद्वा
 चलतीति १८०० अष्टदशमगमवै सप्तविंशतिपर्यन्त
 प्राक् गत्वा पुन पदात्, पदाङ्गत्वा च पुन प्रागपठन्ते ।
 यदा चैव रागिचक्रव्यायनस्याग प्राक् गच्छति तदा रागि
 चक्रनिर्दिष्टमेवाटिस्थानात् उक्तकालभेदेनेकैकायातिक्रमेण
 क्रमम प्राचि, माकरे, माकरे, वा स्थाने रम्याटि-
 पचाणं प्रभापुङ्गसञ्चार । यदा तु पदाद्वनच्यते तदा
 निर्दिष्टमेवाटिस्थानात् तथैव परे, परतरे, परतमे, च स्थाने
 पत्रपा प्रभापुङ्गसञ्चार इति भेद । इदानीञ्च परिभा-
 यन तेन रागिस्थानात् पदादेव अङ्गप्रभापुङ्गसञ्चार ।
 तथा च ज्योतिषोक्तगणितरीत्या भोगान्तात् पदादेकत्रिंशति
 एवेदानीं विषुवादिमंक्रान्तिर्भवति एवं विश्वुपदाद्योनामपि
 तत्सदृश एव अङ्गप्रभापुङ्गसञ्चार । अथञ्चायनानुसारेण अङ्ग-
 प्रभापुङ्गसञ्चारस्वीकार टिनमानविशेषस्य सवनपरिमात्रस्य
 ज्ञायापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति विद्वान्ते प्रविद्धम् ।
 कल्पे स्फुटि । ४ उक्तायनप्रानसाधने गात्रे, ज्योति-
 षामयनसूत्रेति" ५ संस्थानिनेशविशेषरूपव्युत्क्रमवेधमागं च
 "अयनेषु न सञ्चेषु यथाभागमवस्थिता" इति गीता ।
 व्याधारे स्फुट । ईपधि, ७२रे, ८थाश्रये, ९स्थाने, "ता
 यदव्यायनं पूर्वमिति" मनु । प्रागुक्तरागिचक्रस्य क्रान्तिवृत्ता-
 रम्भस्थानविशेषे १० अंशगदी च "तदासे सायनाकक्षेति"
 लोकाकण्ड । तथा हि भोगान्तो हि युगादी अयनायप्रचय-
 स्थान तत प्रागात्वा कियदशमपर्यन्तचलनेन परावृत्त पदाङ्गत्वा
 पूर्वरागे कियदशपर्यन्तं गत्वा पुन प्रागात्वा प्राधानिक-
 चलनस्थानप्राप्ती अयनसंकीर्षणयो भगवो भवति इत्येव
 स्थिते तद्गणपूरणकासादिप्रापनाय किञ्चिदभिधीयते । अर्थ-
 विद्वान्ते । "तिगत्यतो युगे भानां चक्रं प्राक् परिवच्यते ।
 उक्त्याङ्गदिर्भेदाद्भुगशाब्दादवस्थते । तद्वोक्त्रिणा दशांशं
 विज्ञेया अयनाभिधा । तत्संस्कृतादुपहात् क्रान्तिच्छाया-
 चरदसादिकम्" इति । "शाना चक्र राशीना इत्तं क्रान्ति-
 वृत्त स्वस्वविशेषमितशलाकाप्रप्तोतनक्षत्रगणैर्युक्तमित्यर्थे । युगे
 मङ्गायुगे प्राक् पूर्वविभागे त्रिषुत्तचक्रियत्सङ्का ज्ञानः

विंगतयः षट्शतमित्यर्थः । परिवच्यते भुवाधारनोच-
 स्थानात् तद्दृशमन्वते । अत्र परिवच्यत इत्यनेन अचक्र-
 पूर्णभ्रमशाभाय उक्तोऽव्यया अङ्गभगवप्रचङ्गेन अभाषि-
 कार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्दृशमन्वतेऽन्वया परा-
 ट्ठं यथास्मितं भवतीत्यागतं तथापि सत्त्वानात् तथैव
 परिमतोऽव्ययस्य इति सूचितम् । यच्च अचक्रं परि-
 च्यत ईश्वरेऽव्यया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चरति तत परा-
 ट्ठय यथास्मितं भवति ततोऽपि तद्भागं क्रमेण पूर्वतश्च-
 रति ततोऽपि पराट्ठय यथावस्थानस्मितमित्येको विनाशयो
 भगवत् । तेन प्रागिद्व्युपलक्षणम् । परिभाषनव्यनायुक्तिसु
 संवादकाये तदभावात् । अत्र लि'चतुस्तत् इति पाठ
 प्रासादिक' । "युगे षट्शतकालो हि अचक्रं प्राग्निच-
 र्यते" इति बोधविद्वान्निरोभात् । "तत् पचाञ्चरिचं
 चक्रमिति" मङ्गलविद्वानोक्तेः । अङ्गैश्चात् तदुपहात् षट्-
 शतयुगिताद् भूदिर्भयुगोचर्यैवावगदिर्भेदात् कचं अन-
 षादिक प्राप्यते तस्य भगवत्सागेन राश्यादिकस्य भुज कार्त्त-
 षाद्गाप्रंगा दशभिर्भजेनाप्रभावादिगुचिता अवनर्ष-
 चक्रा ज्ञेया । भुजायादिगुचिता दशमहा अवनव-
 नागा इति तात्पर्यात् । तत्संस्कृतात् तैरयनार्थैश्चक्र-
 पूर्णापरचलनपयाद्युतङ्गीनाद्भुत्वात् पूर्णापरचक्रचलनाय-
 गमम्वयनपक्षस्य ब्रह्मनर्गताननर्गतत्वमेव क्रान्तिच्छा-
 याचरदसादिकं साध्यम् । न केवहात्, विषेभोक्तेः । आवा
 वल्लभाया चरदश चर पूर्णाधिकारोक्तम् । आदिशब्दा-
 दयनचलनमायनइत्तं चकृद्गते । अयपि तत्संस्कृताद्
 पहात् क्रान्तिरित्येव अक्षय्यमन्वेवात्म तदुपजीवत्वाद्
 पक्ष' व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्त्वा केवचक्रानिष्ठाभावात्
 तत्संस्कृतपहात् क्रान्ति साध्या । पदावन्तरोपजीवत्वात्
 क्रान्ते साधनं तु केवचक्रादिकस्य चरचक्रं क्रान्तिगतं
 तत्संस्कृतात् धाञ्चमिति सूचकं ज्ञायाचरदसादिकचक्रम् ।
 ईश्वरेऽव्यया क्रान्तिवृत्तं स्वार्थं परिचयतः सप्तविंशत्यै
 क्रमोपरितैश्चित तत पराट्ठय सत्त्वान आनन्व तत्त्वा-
 नात् पूर्वत' सप्तविंशत्यैश्चितम् । तथा च अक्षादिभूत-
 क्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्बन्धात्क्रान्तिवृत्तप्रदेशो रेखावच-
 प्रागानीतपक्षभोगावधिक्य सत्त्वानात् पूर्वपरत वा
 क्रान्तिवृत्तमागं गतः । विषुवद्वृत्ते तु तद्भागस्य वा परिचय-
 भाग पूर्वभागे वा गतः । स्याते तद्दृशतयोर्बोध्यो-
 रानन्वभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्वसम्बन्धप्रदेशे तु तयो-
 र्वास्योत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिवृत्तपदातो अवाचितपक्षयो-

नात् क्रान्तिरप्युक्तेति सम्पातावधिकपङ्कभोगात् क्रान्तियुक्ता
 तत्र सम्पातावधिकपङ्कभोगाद्यर्थं पूर्वसम्पातावधिक
 पूर्वाधिकारोक्तो पङ्कभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्वसम्पाता-
 न्निगतक्रान्तिरसप्रदेशयोरनरन्तराभिरयनाशास्त्रीः पूर्वसम्पा-
 तप्रदेशस्य पूर्वपञ्चभावस्यानक्रमेण युतङ्गीनो भवति ।
 क्रान्त्युपजीव्याः पदाद्या अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति
 तस्याधनमपि तत्संस्कृतपङ्कात् । अथायनंयथा न तु पट-
 यतभनचेभ्यः पूर्वाभुपातरौत्साङ्गेष्वुत्पङ्कभोगो भगणा-
 दिव्रजाल नतभगवन्मिद परपूर्वमभक्रावसम्भवं गतम् ।
 वर्त्तमानं त्वारम्भे पञ्चभावसम्भवात्प्रायिपटक्रान्तर्गते राश्या-
 दिक्के पञ्चभावसम्भवनननर्गते पुर्ववसम्भनम् । तत्रापि
 विभाजनतामनर्गतत्वक्रमेण चक्रनं परावर्त्तनमिति भुज.
 शाधितकतो नवत्वंयैर्दि सप्रविंयतिभागास्तदा भुजायै
 क्रिमित्यनुपातेन युष्वहरो नवभिरपवर्त्य भुजायास्त्रिगुणिता
 दगभक्ता इति सर्वसुपपन्नम् रङ्ग०”॥ “स्फुटं दृक्त्वयता
 गच्छेदवने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चक्षितं ह्रीदं क्षायार्कात्
 करवागते । अन्नरांशैरपाहृत्य पथाच्छेपैस्तयाधिके” रङ्ग०
 सि० । “अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ
 चक्षितं चक्रदृक्त्वयतां इतिगोचरतां स्फुटमनायस गच्छेत् ।
 तत्र प्रत्यक्षतश्चाङ्गिन् गम्यन्नरं दृश्यत इत्यर्थ । तथा च
 स्रष्टादिकाते देवतीयोगतारासङ्घावधिमेपतृसाद्यो कर्क-
 मकराद्योर्विषुवायनप्रदेशेदिदाभीमन्वत् तस्यरूपे प्रत्यक्षे इति
 क्रान्तिरसं चक्षितमन्वया तदनुपपत्तेरिति भाव । ननु
 पूर्वतोऽपरत वा चक्षितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह ।
 प्रागिति । क्षायार्काद्यदिने सूर्यस्यायनदिक्परावर्त्तनसद्वये
 प्राग्परस्तरस्यात् वा तस्मिन् दिनेऽप्याङ्गिन् दिने वा मध्या-
 न्नकावातो वक्ष्यमाचमकारेष सूर्ये साध्यस्तत्सादित्यर्थ ।
 करवागते प्रायुक्तप्रकारेवातोत् स्रष्ट सूर्यस्तस्मिद्वित्यर्थ ।
 न्धने इति अन्नरांशैः सूर्ययोरनरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिरसं
 प्राक् पूर्ववङ्गने चक्षितमिति शेषम् । अथ यद्यधिके सति
 शेषैः सूर्ययोरनरन्तरांशैश्चक्रमाहृत्य परिहृत्य पञ्चात् पञ्चमा-
 भिरसं तथा चक्षितमिति शेषम् । अलोपपत्तिः । क्षायार्को
 वक्ष्यमाचमकारेष सूर्यो वर्त्तमानसम्पाताङ्गिनितागतस्य
 देवतीतारासङ्घावधितोऽतस्त्वोरनरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्ति
 इत्यस्य पूर्ववङ्गने स्थितागतत्वाकार्योऽधिको
 भवति पञ्चमवङ्गने तु न्यूनो भवतीति सर्वसुपपन्नम्” ।
 रङ्गनाथः । एवमवदनस्य प्रकृतस्थानात् चक्रने
 स्थिते चौरानमे “त्रिंशत्सुपपन्नयोः भाग” मिलुक्तोः

सोमसिद्धान्ते “युगे पट्शतकत्वो हि भचक्रं प्राक्
 विह्वल्यते” इत्युक्तेच ४३२०००० वर्षमिते युगे घट्शत-
 र्धिभाजिते लब्धं ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो
 भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादित प्रथमं
 भीनान्नात् सेपसप्तविंशतिपर्यन्तं प्राक् गत्वा तत-
 परिहृत्य भीनशेषपर्यन्त सप्तविंशत्यैरागत्य ततोऽपि
 पञ्चादुगत्या सप्तविंशत्यै भीनचतुर्थ्याशपर्यन्तमागत्य पराहृत्य
 प्रागत्या सुनः सप्तविंशत्यैः भीनशेषपर्यन्तं धावति इत्येव
 चतुर्भिः सप्तविंशत्यैः अटोत्तरयतांशैः प्राग्पञ्चाङ्गितभेदेन
 एकोऽयनभगणोभवति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८
 अथाः तदा एकांशे क्रिमित्यनुपातेन ६६ । अष्ट-
 माशाधिकपट्पट्टिष्वैरेकैकांशायनचक्रनम् इति प्रतिभाति
 ततश्च यदि ६६ । ८वर्षादिभि ६०कलात्मकोऽंशस्तदा एक-
 वषेण क्रिमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्थानचक्रन-
 मायाति अत्र प्रागित्युक्तेः स्रष्टादी युगादौ च प्रथम
 प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीं ननाशेषपम्या-
 पत्ते । तथा हि ४३२०००० युगे यदि घट्शतानि
 अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे क्रिमित्यनुपातेन
 २४० भगणा १२६६००० त्रेतायुगे १८० भगणा
 ८६४००० द्वापरे १२० भगणा इत्येव त्रियुगे ५४०
 भगणा गता इदानीं कलिदुगस्य वर्षागता ४६७३ यदि
 ७२०० वर्षेषु १०८ अशात्मकोभगणस्तदा ४६७३ वर्षेषु
 क्रिमिति त्रैराशिके ७४ अंशा २५ कला ४४ विकला
 लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावद्शा-
 द्यो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पञ्चादुगत्या भग-
 षारम्भस्तदा भीनान्नात् चतुर्थ्यांश यावत् पञ्चादुगत्या परा-
 हृत्य भीनपर्यन्तगमने ५४ अंशाः गता तत प्रागत्या सेव-
 सप्तविंशत्यैर्गैतिस्त्रीकारे इदानीं सेपस्य २०।१५।४४ अय-
 नायादिः स्यात् । न च तत् क्षायादिसवादि प्रथमं प्रागति-
 स्त्रीकारे तु प्रागत्या प्रथमं भीनान्नात् सेपस्य सप्तविंशत्य
 शपर्यन्तं गत्वा पञ्चादुगत्या सप्तविंशत्यैः भीनान्तगमने
 ५४ अथा गताः ततः पञ्चादुगत्या भीनस्य एते २०।१५।४४
 अशादयोगतास्तथा च पञ्चादुगत्या भीनस्य नवमांशे
 इदानीमयनांशादिरिति सर्वज्ञोतिर्वित्सुसप्रदायः ।
 अतएव एतदयनाशमादायैव पक्ष्णष्पादिकं पक्ष्णं
 साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदानीं ननाः ज्योति-
 र्विदां शिरोमणय सर्वगणकावतंशाः पञ्चतोत्तमा श्रीम-
 न्नोवाशुदेवशास्त्रिणः अयनचक्रनस्य राहुराशेन सर्वथा

विशोभगतितयायनभगणम् यदुदीचक्रु तत्र विरोधादिकं
 मदीयय्यते तदुदा विहङ्गिणस्य प्रमादोऽप्रमादो वा-
 पगन्तव्यः । तथा हि आदादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं
 ५४ विक्रताः इदानीं पचाद्यनस्यानचलनं च सर्वज्योति
 र्वित्प्रसिद्धम् । तत्र केरु पचाइत्याऽयनस्यानचलनेन
 भवत्कस्यभ्रमणोकारे । यदि ५४ विक्रताभिः एको वर्षोदा
 १२८६००० विक्रतात्मकभक्तभ्रमणे कति वर्षा इत्यनु-
 पातेन २४००० वर्षेको भगणो भवति यदि २४०००
 वर्षैः एकोभगणः तदा ४१२००० वर्षात्मके महायुगे कति
 भगणा भवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणा भवन्ति ।
 ततश्च शीरोमसिद्धान्तोक्तपट्टगतसंप्रयाविरोधः इदानीं
 भोगनर्षये अयनस्यानविरोधः । तथा हि तन्मते राशि-
 चक्रस्य केवलं विशोभगतियायनभगणोकारेण प्रागुक्तदिमा
 २४००० वर्षेको भगणः तदा १०२८००० वर्षात्मके
 कृतयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः । १०८६०००
 वर्षात्मकमेतायाम् ५४,८६४००० हापरे १६ इत्येव
 त्रियुगे १६२ भगणाः गता इदानीं कते ४८७२
 गतान्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विक्रताभिरैको
 वर्षोदा ४८७२ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४१५,४४
 अथाद्योगता इत्यायाति तन्मते च भोगान्तात् सर्वथा
 पचाद्युगया भगणपरण्योकारेण भोगान्तात् ७४१५,४४
 फगादित पूर्वमयनस्यामापत्तिं तथा च भोगान्तात्
 तावद्भिरगैः पूर्वमं मकरस्य पञ्चदश्याये अयनार्थादि
 स्यात् । न च तथाप्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्भिदां
 केपाञ्चित् समस्तम् अतोऽयनस्यानेन केरुविशोभगत्या
 भवत्कस्य भ्रमणोक्तिं साकृष्टमेव । किञ्च अतिविरलनक्षत्रासु
 सवाटनीये प्रागतिषे पचाद्युगतये वा आपेक्षान विना
 निरुत्यासम्भव अत शीराद्यागमोक्त प्रागगतिवमना-
 हस्य प्रथम पचाइतिस्तीकार केरुपचाइतिस्तीकार
 अयनचलनस्य तद्गणसंख्यातो विषमकल्पनश्चावांगुह्यां
 आगसविरोधात् वचनमालेष न प्रहाय प्रभवति ।
 किञ्च शीरागमाद्युक्तं प्रागगतिवमनाहस्य केवलं
 पचाद्युगतित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारोपक्रमं
 तिव्यादिसाधनायायनार्थादिविकोपकञ्च । एतेन दंड-
 शिखया अपि ज्योतिर्विस्तारः सृष्टिकावस्य षट्सहस्र-
 कासमालपरिमितमादिनीऽपि पराक्षाः । तैरपि प्रतिवर्षं
 ५४ विक्रताः अयनार्थभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतच
 षट्सहस्रवर्षेकोभगणभोगः तथा च दैर्घ्ये ८ वर्षादिभिर्द्विदि एको-

ऽंगः पचाइति तदा तदुक्तसृष्टिकावे ६००० अनाम-
 तुपाते ८०००००० अनायाति तेन भोगान्तात् ८००००००
 पचाइत्या धतुःगेयागोऽयनारम्भः स्यात् तदेतदुदविह-
 तादपेक्षमेव भोगानं विहाय अन्यत्र कालिप्रकारम्भान-
 नतचलनकल्पने न विनिगमसमाप्ति इति विक्रान्तोक्त्योति
 विद्वान्तमसङ्गतमेव तैरपि तदवधिमानिप्रकारम्भान्चलन
 स्वीकारात् । इदानीं च अथायनानुसारेण भोगान्तात्
 २०।१५।४४ तन्तातुपाते प्रायेण ११००० वर्षां आयातितमं
 सृष्टिकल्पनम् नैव सम्भाति कीदृशम् । ८०२१ कावस्य ततो-
 ऽधिकत्वेन तत्पूर्वम् सृष्टे रचिततात् । उभर्भगणान्ताकारे
 तु २४००० वर्षांशतोऽवका सुप्तेन २२१५ वर्षाः सृष्टि-
 काळाः अन्ततः स्युः तावतिथेव कावे सर्वव्यवहारनिगादी
 म्पित्तसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादर्ययोग्यमेव । मान्
 दर्शितसरस्वी प्राचीनसम्प्रतिरपि यथा । 'मृगबंक्रान्तिः
 पूर्वम् पचात्तारादिमान्ते । प्रतिवर्षं षट्सहस्रमान
 क्रमेण तु । पट्सहस्रतरानेकदिनं स्यादवनं रवेः । एव
 चतःपञ्चदिनादयनारम्भम् क्रमात् । स्युक्रमेव च इतत्
 स्यादुदग्यायन रवेर्भुवम् । कर्षिकक्रमेण तद्दक्षिणोदक्षिणान-
 नम् । अयनार्गक्रमेणैव विपुशारम्भश्च तथा । रविर्ब्रह्मनि-
 तोमेवमथयोरभित पुनः' तिथिः००० । अथिबमयन-
 संक्रान्तियन्दे वक्षते । एति सूर्योदक्षिणासुतरां
 पाऽत्र आधारे स्युट् । पूर्वोऽहोरात्रा सूर्योत्तर-
 दक्षिणागत्यापारे १।कावे तथा च । 'तपसापसौ विदि-
 रावत मधुप माधवश्च वासन्तिकावतः । एतश्च
 शुचिश्च श्रीश्रावतः' अथैतदुक्तरावश्च देवानां दिन मभश्च
 नमस्यश्च वापिकावतः इत्येव ऊर्जश्च शारदावत सहाश्च
 सङ्कस्यश्च सैमनिकावतः अथैतदुक्षिणायनं देवानां राति'
 इति श्रुती 'अग्निर्ज्योतिः इत्युक्तः पश्चात्ता उक्तरावश्चम्
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोऽपि । भूनीराति
 स्यात्तः पयसासादक्षिणायनमिति' भीतावाश्च पश्चात्ता-
 नाभेव अयनत्वेनाभिधानात् । १२ अथनाभिनादिदेवेषु
 "आतिवाहिकाकाङ्क्षिणात्" मा००० । अर्चिःरादीनां
 तदभिमानदेवतापरत्त्वव्यवस्थापनात् । 'तेऽपिर्वर्षाभिव्ययने
 अर्चिःकोऽङ्कः अङ्क आपूर्वमावपञ्चम् आपूर्वमावपञ्चात्
 वासुदच्छेति तान्मासान् मासेभ्यः संवत्सरानिगुणकस्य
 च एतान् ब्रह्म गमवतीति' मा००० । श्रुती ब्रह्म-
 गमविहत्योक्तैः तेषां चेतनपरत्त्वोचितम् । "अवते नाति
 अनेन अतन्नेव सूर्योदक्षिणायाश्चताराणां नैति

अहत्तयमयमं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमागीयोः समामनन्ति । “यान् पण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् पण्मासात्तदङ्गादित्य एतीति” तथा छन्दोगा अधीयते । “यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासास्तामिति” तैत्तिरोयाः क्रतु षड्ग्राह्ये पठन्ति “तस्मादादित्यः पण्मासान् दक्षिणेनेति षड् उत्तरेणैति” एषादित्यगतिसुपजीव्यायनमिज्यन्ते सौर-मेवैतत् अत एव विष्णुधर्मसूत्रे सौरमानमधिकृत्योक्तम् “अहत्तयं चायनं स्यादिति” वेदेषु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति “मार्गमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पित काष्ठः पण्मासात्मकसुत्तरायण उद्येवमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं उच्यते; यास्मादीनां मृग्य त्रैतन्मार्गकर्मसु-दाने तु मकरककटसक्रान्त्यादिक एशायनद्वयकाष्ठ इति यथोक्तमिति षड्तिभ्यामवगन्त्वन्व्यम् उत्तरायणस्य यागकर्मा-ङ्गस्य कक्षा अधीयते “उद्गयन व्यापूर्यमाणे पक्षे पुग्याहे द्वादशाहसुपसहती भूसेत्यादि” । चौलादीनामुत्तरायणकर्त्त-व्यता षड्ग्राह्यतिषु प्रसिद्धा । सत्यव्रतस्य देवताप्रतिष्ठादीना-मुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनपेधावाह “देवतारामवा-प्यादिप्रतिष्ठादोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणामिमुखे कुर्वन् न तत्-फलमवाप्नुयादिति” उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् “मात-भैरववाराह्वारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति” कालमाधवीये माधव । “सौरेण द्युनिशोर्षमं षड्शीतिसुखानिच । अयनं विपुषञ्चैप संक्रान्तेः पुण्यकालता” । सू० सि० उक्ते अयन सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । क्रान्तिउत्तारम्भस्थान-चलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनायातुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटा-नयनमयमसंक्रान्तिगच्छे वक्ष्यते । “संक्रान्तिषु यथा कालस्यदीर्घेऽयने तथा” का० भा० षड्तिः । एति सन्ध्विमनेन करणे व्युत् । १२ सप्तविधेये यथा गवामयनम् तद्विपर्ययं गवामयनगच्छे । अयनेन निर्बन्तम् अयनस्येद पा षड् । आयनम् अयनसाध्ये अग्रनसस्वन्निच च लि० । “युवावनांमोडुपकोटिमिच्छिनी जिनांशमीर्ष्यां शुण्ठिता विभाजिता । युजीववा कृष्णफलस्य कार्मुकसु भवेच्छ-याहायनदिग्ब्रह्मवावनमिति” आयनं ब्रह्ममस्फुटेषुष्णं सक्तुषुं युगसभाजितं इतम् । पूर्वपूर्वैष्टतिभिर्दृष्टान्वितव्यव-धोदयवृदायना कथाः “आस्फुटेषुष्वनाशविस्तु वा

पदिहृत् फलकला स्युरायना” इति च सि० शि० । अयने भव ठञ् । आयनिकु अयनभवे त्रि० स्त्रिया ङीप् । अयनकाल पु० अयधार काल । अयनाशाधारे कासे अयन(च)वलन न० इत० । अयनाशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने । अयनज पु० अयनात् राश्यानां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन-ड । अयनांशजाते मासादौ । अयनभाग पु० अयनज्ञापको भाग । अयनाशे । अयनमास पु० अयनकृत मास । अयनायातुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थे कल्पिते मासे । अयनसंक्रम पु० अयनायातुसारेण संक्रम । मेपादिषु राशिषु अयनाशानसारेण सहाया प्रभापुङ्गसञ्चारे अयनसंक्रान्तिगच्छे विवरणम् । अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिसकस्य पश्चात्, प्राग्वा-गत्या कृता संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुङ्गस सञ्चारः स्फु-क्तम-क्तिन् । चलसंक्रान्ती, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-चला अधला चेति भेदात् मध्यानुपद वक्ष्यते मेपादि-भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-चक्रस्य दोषायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्द्दिष्टमेपादि-स्थानात् पश्चात् पूर्वं वा राश्यान्तरे मण्डलगतं विनापि सहाया प्रभापुङ्गमात्रसंचार चलसंक्रान्ति-अनियतस्थानतया चलत्यात् । निर्द्दिष्टराशिस्थानेषु सहाया मण्डलसञ्चार अवलसंक्रान्ति राशिसंक्रान्ति-रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थानएव जायमानत्वाद-चलत्यम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोष चलसंक्रान्त्या तु बहुषो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि सहायाभाक्रान्तराशितो राश्यान्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्या च । षट्कर्मासंख्यतो मध्यसहो यदा राश्यान्तरं संक्रा-मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्यटीकृत-संस्कारो षडो राश्यान्तरं गच्छति सा स्यट्संक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्यटीकरणार्थत्वादेव तज्जन्तिसंक्रान्तेः स्यटीकार एवोपयोगात् लोकपास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु “गुरोर्भध्यसंक्रान्तिहीनोयसान्द्रवत्सर । अधिसंस्तरजसिन्तु कारयेव सत्रयम् । वर्जनीया प्रय-त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनस्यैव केभ्यास्तद्विभासकम्” इति कालमाधवीयष्टतष्टतेः मध्य-संक्रान्तेरपि अधिपत्तुरोपवीगिता तदन्यत्र तु तस्या-

भोपयोगः इति अदर्थक्रान्तेरेव शोभनाद्योपयोगः । अद-
 र्थक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांगा निरयनाया चेति भेदात्
 यदा सिद्धान्तगणनायायनांगसम्बन्धतो यद्दोराग्नान्तर गच्छति
 सा सायनांगा संक्रान्ति । यदा तु अयनांगसम्बन्ध-
 रहित राग्नान्तरं गच्छति सा निरयनाया संक्रान्ति-
 इत्युच्यते । संक्रान्तिषु "तुष्टे सङ्घसभागीयः स क्रान्तेर-
 विषंक्रम" इत्युक्तस्युक्तकालरूपा एतच्च क्रियेयं काल इति
 मन्त्रे उच्यते तु संक्रान्त्युक्तकालसाध्यस्युक्तकाल इति
 भेदः । तादृशस्युक्तकालस्य संक्रान्तिगणनायैति संक्रान्तिषुष्टे
 बल्यमाणदानाद्याङ्गत्वासम्बन्धेन "सप्त्याभावे प्रतिनिधि-
 यास्त्यादि" इति श्यायेन शीघ्रकालस्याप्यदर्शयता स्नाना-
 द्याङ्गत्वाभ्युपासुपपत्त्या च तथा कल्पते अस्याद्युक्तकाल-
 मियेव एव तदङ्गत्वेन कल्पते यद्योक्तं कालमाधये
 स्नानदानाद्याङ्गभूते संक्रान्तिकाष्ठे सप्त्युक्तस्यासम्बन्धक-
 ल्पत्वादर्शय्य यथाह देवतः "संक्रान्तिसमयः सप्त्योऽनुष्ठेयः
 विहितेकथं । तद्योगादस्यधोर्द्ध्वं त्रिगणाद्यः पवित्रता" इति
 देवस्यवधानराशिद्येनाभ्यन्तसंज्ञितयोः पूर्वोत्तराशयो-
 र्मध्ये सूर्ये पूर्वराशि परिरुज्य यावता कासेनोत्तरराशि
 प्रविशति स कालः योगादिति विना मांमदद्या दुर्लभ्य
 अतोऽनुष्ठाने सप्त्यसंक्रान्तिकाष्ठपक्षपासंभवात् संक्रान्तिसम्ब-
 न्धिनी पूर्वोत्तरकाली यद्गीतयो संक्रान्ते पूर्वोत्तरयोरेके-
 कश्चि क्रियेयुष्टिका प्रयत्ना इति सामान्यत उक्तमिति" । तत्र
 अथलसंक्रान्ते रिव अथसंक्रान्ते रपि प्रयत्नकालतास्त्रि यद्योक्तं
 तत्रैव मेवादिषंक्रान्तयो यगिन्दिने भवन्ति तस्मादिदानीत्
 पूर्वैभ्य एकादयदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेवायनमेव ह्यभाय
 नमित्येव तस्मान्नाहितम्भवति तस्मात्ते तफिष्यने स्नानादिषु
 प्रयत्नकालमाह जावामि "संक्रान्तिषु यथा फाल्गुनीये-
 ऽप्ययने तथा । अयने विद्यति पूर्वा मकरे विद्यति परेति
 मकरव्यतिरिक्तं कादृशसंक्रान्तिसम्बन्धियनेषु तसत्सं-
 क्रान्तिषु प्रयत्नकालोऽवगन्तव्य मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिनि त्व-
 यने संक्रान्तिषुषण्य, तथाया मकरभिन्ने प्राचीना विंशति-
 बटिका प्रयत्ना मकरसंक्रान्ती तु पाशास्या विंशतिषटिका
 इत्युच्यते" । न केवलमादिदत्तस्य संक्रान्तियने प्रयत्नकाल
 किन्तु सर्वेषामपि पक्षाणां मकरराशिसंक्रमे प्रयत्नकालो
 भवति इत्थं विधेयरेरेव राशिसंक्रमे प्रयत्नकाल अ-
 ननसंक्रमे तु अस्त्रादीनामपि काष्ठविधेये प्रयत्नता यथाह
 तत्रैव उच्यते "मकरराशोरविषंक्रमे स्युर्वाक्
 परकाष्ठसम्बन्धाद्यः प्रयत्नकालोऽस्त्रिपरासर्वेषु ता एवैव

नाङ्गी प्रतिभिः शुभोक्ता । नाद्यातकः कयमा कुजक ।
 बुध्या तिक्र पकविष्युक्ताः । अर्धार्धमाद्यः पक्षप्र-
 दुक्ता पुरोपगत मपसाव शुके । दिनागमाद्य पक्षप्र-
 युक्ताः यमैवरथाभिहितः सुप्रयदाः । आद्यममध्ये अमकोम-
 दान पूर्वप्रभाप्रोति सुरेणुधामिति" । अथमर्ध आदिमक
 रागिनसंक्रमने अर्धाक् परतव बोद्धम बटिकाः प्रयत्नक
 तथा अर्धमापि बटिका पक्षानि च तयोर्द्वारांश्च परतव-
 सुगन्धकाष्ठ । एवं मकरस्य अतमो बटिकाः पक्षमेव च
 प्रयत्नकाष्ठः तथा बुधस्य तिमो बटिकाश्चतुर्दश पक्षानि च
 प्रयत्नकाष्ठः इत्युच्यतेरपि माह्विचतमो बटिकाः अत्र पक्षापि
 च प्रयत्नकाष्ठः । शुभस्य अतमो बटिकाः पक्षमेव सुप्रयत्नकाष्ठः
 यमैवरस्य द्वितीतिबटिकाः पक्षानि च अत्र प्रयत्नकाष्ठः ।
 पौषपक्षारायां तु अमिनिचतमनेन एतत्तमसुप्रयत्नकाम् ।
 मेवायनादिषु संक्रान्तिसुष्टीकर्तव्य इत्युक्तमिति "तथा-
 यनांगा सारसाक्षताय अर्धार्धगता विहृतादिनादि । मेवा-
 टित प्राक् चमसंक्रमाः सुष्टौने जपादौ बह्वुप्रयत्नकाष्ठे" ।
 यदा राशिसंक्रमा बहुप्रयत्नकाष्ठाया चमसंक्रमा अर्धोति
 शोतनाय तथागच्छ । अयनांगाः बद्धा सुष्टा अदवा
 सुष्टगत्या विहृता तस्मादिदानीं दिनपटीपक्षे अर्धा
 कत्या मेवादिहादगरागिषंक्रमसकालात् प्राक् चमसंक्रमाचम
 संक्रान्त्य चमसंक्रमदाने प्राक्पक्षेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ
 जप्याद्वहोमादौ बहुप्रयत्नकाष्ठा भवन्ति तदुक्तं ब्रह्मविद्वान्ने
 चमसंक्रमसुष्टमासे सक्रमोय स संक्रम अजागत्काल एव
 रागिसंक्रान्तिरुच्यते" इत्युक्तं "अथनांगसंक्रमतोभाटोर्ध्वे-
 चराति सर्वदा अथस्या रागिसंक्रान्तिस्तुस्य काष्ठविधित्तो ।
 स्नानदानजप्याद्वहोमादिकर्मणि यत् कृत अथसंक्रा-
 नावग्य प्रयोऽनुते" इति रत्नमासायाम् "दावह्विरैरे-
 यमच्युति स्नात्तद्गोयकासेन दिवाकरस्य । अच्युति भवेद्विषुव-
 टादिकाना रक्ष्यमेतत्प्रतिनिधि मदिदमिति" अथनांगा-
 नयनस्य अयनयन्ते दर्शितम् । तस्मात्स्यादिनानेषु अर्धोर्ध्वे
 तेज प्रयत्नस्यारचसंक्रमोमकरसंक्रमस्यैव राशिसंक्रम
 इतिविचयविवेक तद्यथा रथ्यानां प्राक् पक्षाः शोभनामक
 दीपस्यापेदीपप्रभा यकिनुप्रदेये गच्छति तत्रिष्वेव प्रदेये
 कथालरेष दीपोऽपि गच्छति एव सर्वेषामपि पक्षाणां
 अथसंक्रमा इत्युच्यते । नन्वेव अथसंक्रमस्य कथामे तेनेव
 मानेन ब्रह्माङ्गकथना स्यात् इति चेत् न अथिसंक्रान्तिसंक्रमो
 विषवादात् तथाहि अर्धार्धकालात्तत्रतद्विचयनस्यैव
 अथ्याकाष्ठे प्रथमसुष्टोऽस्त्रिपरासर्वेषु ता एवैव

मदि अयनांशगोधनमन्तरेणैव सूर्यस्य तत्तद्भाग्यघटक-
 मक्षत्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २० ३५,
 ४४ एतद्गणितं पूर्वं रवेर्भासादीं गत्यावश्यकत्वात् तस्य
 च तद्घटकनक्षत्रस्थितेऽतथार्हं गनक्षत्रस्य सन्ध्याया
 प्रथमोदयापर्यन्तं च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने
 इदानीमभापूर्णिमादयो दृश्यन्ते तत पूर्वं २०, ३५, ४४
 सूर्यचन्द्रयोरेकरागिस्थत्वेन अभावस्थापितस्यतः पञ्च-
 दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नथैतत् प्रत्यक्षसंवादीति ।
 अयनांशगोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्वं प्रत्यक्ष
 संवादि । किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याधि-
 मानत्वव्यवहारप्रसङ्ग सफ्रान्निहययुतस्य तस्य क्षयसासत्त्वव्यव-
 हारप्रसङ्गश्च । एवं च बहुविधत्वात् चलसक्रान्ते मुख्यत्वेऽपि
 तेनैव मासवर्षगणमादिगणना न कार्या प्राग्प्रदर्शितसुलस्य
 वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाकोन, “दिनरात्रि
 प्रमाणाणां निर्णयो न भसक्रमात्” अत सकलकर्माणि”
 इति सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च पञ्चकर्माविशेषे, सन-
 ज्ञानादिकर्मास्त्रेष तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहार
 अन्यथा तत्तद्दिशेषोपादान व्यर्थं स्यात् । एकान्तेन राशि-
 संक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसक्रान्तिवत् पुण्य-
 कामताभिधानानुपपत्ति तथा च यथा मासपत्रारणासनेक-
 विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां प्वाह्यता एव चलस्थिरस-
 क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि प्वाह्यता । किञ्च सायन-
 संक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे चनेके विसंवादा पीयूष
 धाराया दर्शिता । तेऽप्यत्रोपदर्शयन्ते । सायनगणनया
 त्वयोग्येऽपि काष्ठे अह कदाचिदेकनक्षत्रास्तरे नक्षत्रयोर-
 न्तरे योपलभ्येत सूर्यचन्द्रयोस्तु तेजोवृद्धत्वावस्यततेजः
 परिभवाच्च नक्षत्रसंनिधानुपलभ्यते यद्यपि । तथापि
 कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलभ्योऽभ्यत एव गोचरादिविषयक
 दुष्फलानि एकराशिस्यतपहयोगफलानि च विरुद्धेरन्
 पक्षपादिविरुपादय । तस्मात्निरयनगणनयैव सर्वेऽपि व्यव-
 हारो युक्तं यन्तु अजागलक्षनरुभेत्यादि प्रागुक्तवचनम्
 “पुण्यस्य राशिसक्रान्तेः क्वेदिदाहर्षनीषिष्य नैतन्मम मत-
 मित्यादिविषयवाक्यश्च तत् पक्षसक्रान्ते स्तुतिपरम् “न
 निन्दानिन्दनीय निन्दति किन्तु विधेय स्तौतीति” न्यायात्
 अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणाया राशिर्षक्रान्ति-
 पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विभवापत्ते “दिनपति
 संक्रमात् प्राक् भोऽह्य मासस्तु पुण्यकायः सः । परत
 भोऽह्य मास ज्ञानदानकार्यैः प्विति” वयिहस्यैव वच-

नान्तरेण विरोध स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-
 विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-
 चित्यं तादृशवचनानाम् ।

अयनांशज पु० अयनस्य अंशं तज्ज । प्राथमिकक्रान्ति
 छत्तारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे “अयनांशजमासान्ते
 व्युत्क्रमेणादितो बुधे” ज्यो० तत्त्व० ।

अथव पु० अत्योयवस्तुत्सुयोवा । १।परीषजे क्षमिभेदे क्षमिभन्दे
 विवरणम् नास्ति यव यक्षसाधन यत्न । अद्भुतया
 यवक्षीने तिस्रसाधने २।पितृहत्यादौ । युमित्रणे कर्त्तारि अथ
 न० त० । ३।असम्भवे गतौ ४।विचन्द्रयोर्वियोजके लष्ण-
 पत्ते च “अयनांशमाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवाच्यपरपक्षा
 वा अयवाप्तो हीदं सर्वं युवते चायुवते” इति यतत्रा० ।

अथवस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्यौ यत्न यु-असन्
 न० त० । अर्द्धमासे पत्ते । “सजुरद्धो अयवोमि” यजु०
 १२७४ “यवासायवासाहर्षमासाद्योच्यन्ते वे०र्दी० ।

अथशस् विरोधे न० त० । ययोर्विरोधिनि अपवादे । अययो-
 “महदाप्नोति नरकस्यैव गच्छति” मनु । “सभाषलोवेत्य
 यय प्रष्टुष्टम्” रघु । न० ब० । कीर्त्तिश्रुत्ये त्रि० वा क्
 अयगस्तु तत्रैव ।

अथशस्कर त्रि० अयय करोति ल-तास्त्रीत्यादौ ट
 स्त्रिया ङीप् । अपवादकरे ।

अथशस्य न० ययसे हितम् यत् ययस्यम् विरोधे न० त० ।
 अपवादकरे “पैशुन्यान्वतालसाययस्यानि हित्वा” मृग० ।

अथशूर्ष न० ईत० । “गह्रस्य हरकस्य सुगुणक भावयेदिति ।
 नि काथेन विहङ्गाना चूर्षं प्रथममन्तु तत् । अयशूर्षान्-
 न्यनेनैव विधिना यीजयेद्भिषक्” मृग्यतोक्ते लौहचूर्ष-
 षटितौषधभेदे ।

अथसु न० एति चलति अयस्कान्तसाध्निध्यात् इण-अचन् ।
 लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसाध्निध्यात्तण-
 नासघात्यम् । “सुहृदयोऽहृदय प्रतिगर्जताम्” “अधितप्र-
 कयोऽपि माह्वे भजते क्वै कथा गरीरिणाम्” इति च रघु
 “ताभ्याय कांस्यरत्नानां त्रिपुष्पं सीसकस्य च” अथ कांस्य-
 पलाशाश्च हादयाहमपासता” इति च मनु । अयसः पाकादि
 अमृतसारशब्दे ३२६ पृष्ठे दृश्यम् । अधिषं लौहशब्दे
 वक्ष्यते । उपचारात् २।अयोनिक्रान्ते गस्तादावपि । “तेजो-
 ज्यसो न धाराम् ३०६, ३१, अयस अयोमवस्य प-
 रकादेधीराम्” भा० । हिरण्यस्योऽयो अयुपादा ३०
 १, १६३, ६।माये अचन् । १।गमने न० । ज्योतिरकारि इति

भाऽयसे षट्० १, २, ३ "अयसे गमनाय" भा० अयसा-
निर्म्मन्म अण । आयसम् लौहमये कठाहादी अयसो-
विकार अण् व्यायस । लौहविकारे 'अयस्कान्तनायसम्'
रघु "आयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ ष्टे दर्शितम् ।
मयट् अयोमय । वेदे तु अयसयादि० नि० अयस्यय ।
लौहविकारे त्रि० स्त्रियां ङोप् । चतरथ्या ऋण् ।
आयसीय अयस्यश्चिकुष्टेगादी त्रि० स्त्रियां ङोप् ।
एति यत्प्रस्थानम् इण अस्तुन् । १५३ श्रौ पु० ।
"अयाथाग्नेऽथनभिगस्ययाय सत्यसिन्धमया असि ।
अयानो यत्त षहासया नोऽनेह भेषजम्" यजु० ।
४ हिरण्ये निरु० "रखोहा विचपणिरभियोनि-
मयोहतम् अथ्यनूपतायोहतम् ऋ० ६, १, २, ८०,
"अय इति हिरण्यनामेति भा० "हिरण्यपाणि प्रति-
दोपमास्तान् अयोहनुर्यजते इति ऋ० ६, ७१, १,
अयोहनुर्हिरण्ययहनु" भा० ।

अयस्कसा पु० न० । अयोविकार कसं पात्र सत्वम् ।
लौहनिर्म्मन्ते पानपात्रे ।

अयस्कृषीं स्त्री अय इय कर्मांशस्य गो० ङोप् । लौह-
तल्यकठिनकर्षयुक्ताया स्त्रियाम् ।

अयस्कान्तं पु० अयस्य काल रमणीयं कल्पादि-
त्वात् सत्वम् । (कान्तिलोह) इति ख्याते । लौहभेदे ।
अयसा काल इष्ट सन्निधिमालेणार्ककर्षत्वात् । सन्निधि-
मालेण लौहाकर्षके (सुम्बक) इति ख्याते २ प्रस्तरभेदे ।
"गभोर्यतध्वमाकृष्टु मयस्कान्तेन लौहवत्" कुमा० "स चकर्ष
परस्मात्तदयस्कान्तमिवायसम्" रघु । अयस्कान्तेनाकर्ष-
णोययल्यापनयनार्थं ३ यत्तस्यचिकृषामेदे यथोक्तं मुश्रुते
"अनुचोममनत्रममकरोमनत्यप्रणस्रमयस्कान्तेन" ।

अयस्काम त्रि० अय कामयते कस-अण् उप० ष० सत्वम् ।
लौहभिर्माधयि । [सत्वम्] लौहकारे (काभार) ।

अयस्कार त्रि० अयोविकारं करोति क्त-अण् उप० ष०

अयस्कृषं पु० अयोविकारः कृष्य सत्वम् । लौहमये घटे ।

अयस्कृषा स्त्री अय संहिता क्रया शाक० त० सत्वम् ।
लौहसहितक्रुपायाम् ।

अयस्कृति स्त्री अयसा कृति चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । चन्द्र-
तोक्ते महाकुष्ठचिकित्साभेदे 'अय अर्द्धमयस्कृतीर्षवप्रासः ।
तीक्ष्णलौहपत्राणि तन्नूनि खयखर्वमदिग्भानि गोमयान्नि-
प्रवप्तानि त्रिफलाशाकसारान्दिग्भायेण निर्वापयेत् लौहय-
सारांस्तत सदिराङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि सूक्ष्म-

पूर्णानि कारयेद्वाद्यतान्त्वपरिष्ठावितानि ततो यथावर्षं
भात्रा सर्पिर्मधुधा मसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णै यथाव्याध्य-
नस्यमस्यण्माहारं कर्षाति । तृतासपयुक्त्वा कुष्ठमेहभेद
शययुपाण्डुरोगोन्मादापकारानपहृत्य वर्षगत जीवति
तृताया तृताया वर्षगतयुक्तोत्कर्ष । एतेन सर्वलौहैष्य-
स्ततो व्याख्याता ।

अयस्यण पु० अयोनिर्म्मन्तं स्युण वा विसर्गलोप । लौह-
मये १ गृहस्युणे ६५० । तथाविधगृहस्युण्युक्ते ० गृहस्ये ।
"अयस्युण्युगृहपतीनां वै" गतत्रा० अयस्युणा गृहपतव-
सोपरामितं तेषाम् ह्येनद्रव्यकत्वादाक्षेप भा० । ७३ ।
२ अयोमयात्वे रयादी त्रि० । "अुडावयस्युण्युष्टिता
सूर्यास्य" ऋ० ५, ६, २, ८, अयस्युणमयोमयाद् गतं
रघ वेति भा० । ४ षट्पभेदे पु० तस्य गोलम् अण्
आयस्युण तस्य षड्पु लुक् । अयस्युणा । गौ०
पाटात् ङोप् अयस्युणी ।

अयस्यात्वं न० अयोमय पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्यय त्रि० अयोविकारः अयस्यमयट् वेदे नि० भत्वम्
स्त्रियां ङोप् । अयोमये लौहमये "अचुरा एषु लोकेषु
पुरयक्रिरेऽयस्य मेगाभिं लोके रजतामन्तरोहे हरिर्बो
दिवि" गतत्रा० । "भूम्या अवयस्यपात्रं अथ० ४, २७, ८,
गतमृष्टिरयस्यो अथ० ४, २७, ८, अन्द्शीति प्राचिकं
तेन लोकेऽपि 'परिभ्रमन्मनिग' तीक्ष्णधारमयकवम्"
भा० व्या० प० "तत गति गृहीत्वा तु रूक्मदण्डमयस्योम्
भा० द्रो० प० ।

अयस्ययादि पु० इत० "अयस्ययादीनि अन्दिषि" पा० उक्ते
भत्यादिकाव्यार्थे निपाताद्भेदे अहतिगणभेदे ।

अयाचितं न० यावत्त न० त० । १ अयस्युताख्येष्टौ "अनृतं
स्यादयाचितं सिति मत्त । २ अयस्युते त्रि० । "अया-
चितोपस्थितमम्बु केवलम्" "अयाचितान्कृतं पाङ्गमपि
दुप्लुतकर्मण" ऋति "याचेद्दहादिपाठात् गोषे
कर्माणि" ऋ । यस्य सक्राये न याच्यते २ तस्मिन् जने च ।

अयाज्य त्रि० न याजयित्तमर्हं यज-णिच् कर्माणि यत् न० त० ।
पतितानी ऋतिनिर्म्मन्त्राजने । तेष ऋतो दर्शिता वषा
देशत "पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सर नर निर्म्मन्त
खेन सोऽन्ते खयस्य पतितो भवेत् । याजन बीजवचन
साध्याय सहभोजनम् । कला शय पतत्वेन पतितेन
न सयय" । बोधा० "संवत्सरेण पतितं पतितेन न
सयय याजनाध्यापनाद्वीनात् सद्यो न शयनाधनात्" ।

मनुषिणू । “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याज-
नाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनायनात्” मैठोनसि-
‘संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजना-
ध्यापनाद्यौनात् लोकशयनासनात्” । पतितानभि-
धावाह समन्त । “यस्य तैर्यौनिसौप्तौषाणां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्यायैतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इत्यात् कुर्यात् द्वादशवार्षिकसि-
त्यर्थं सौखं मुखसाध्यमध्यापनं स्त्रोव च्छुषसाध्यं याजन-
मित्यर्थं अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्य-
वगम्यते मा०वि० । हारोत । “संवत्सरेण पतति
पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशयैकभोज-
नात्” इत्यस्यति । “प्रायश्चित्ते तु सयोगे याजनाध्याप-
नादिना । एकत्वात्तन्वयाभिः प्रायश्चित्ताहं माचरेत्” ।
“याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा-
ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपात तेनै-
याज्ञानकृतेन वारहयाध्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते
संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते घत्सराज्ञेनेति
व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवस्यचने
पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्यस्य जानन्निति
पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्या-
पनादिकमाह देवक । “आचार्याद्भ्रतन्वयमशुभ्रपा-
दिमिस्त्वयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारात्पयप्रक्रम-
समामर्थं भक्तिशीलशुभ्रूपोपनताय शिष्याय प्रदानमध्या-
पनं, पशुकोराज्यपुरोडाशसौप्तौषधिवचप्रभृतिभिः खदिर
पलाशाश्वत्थान्यप्रोषोडम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिं शुक्ल-
वोदूखलघुपल्लुकुठारस्त्रिलत्वूपदारुधर्मदर्मपावपविलभाज-
नादिभिर्द्रव्योपकरणैः प्रोत्सर्गाहोतध्वर्युत्रह्लादिभि-
श्चत्विग्भिः कास्यनैमित्तिकाणां पलादिपूर्वकाणां यथोक्त-
दक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं
व्याख्यातम्” । तथा च ज्योतिषोभादियज्ञानां याजनं
गुरु, पूर्वोक्तिकर्मणा याजनं लघु । कौर्मम्
“याजनं योनिसम्बन्धं तद्यथाध्यापनं द्विजः । ज्ञत्वा सद्यः
पतेज्जानन् सङ्गभोजनमेव च” । यम । “अथत्पति-
पहीतारक्षधैपायाज्ययाजकाः । नक्षत्रैर्जीव्यते यस्य
सोऽन्वकारं प्रपद्यते” । मज्जिठ । अहधामस्य-
भोक्तव्यश्चौरस्य च विशेषतः । न त्वेव बह्व्याज्यस्य यथो-
पनयते बह्वन्” । बोधायन । “बहुप्रतिपाद्य
वाऽप्रतिगुह्ययाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिपाद्यस्य वा

प्रतिगुह्यं अनाशमस्य वाऽप्रमथित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्” ।
वशिष्ठः । “एतेनैव गर्हित्वाध्यापकयाजकाव्याख्याता” दक्षि-
णात्यागाच्च प्रतामयन्तीति विज्ञायते” “एतन्मूद्रेतरस्यो-
पपातफादिगर्हितस्य प्रश्नमहायज्ञयाजनादिविषयमिति
घर्म्मप्रदोप” मा०वि० । तत्रैव श्रुद्रपुरोहितयाजकाध्याप-
काद्यनुष्ठसौ यम । “एतेपामेव सर्वेषां प्रत्यापत्तन्तु
भार्गताम् । भैक्षान्नघृणयुञ्जानो द्विजसान्द्रायणश्चरेत् ।
फलं नागद्वे तोये प्रपयेदभिभाषितम् अर्थीतुसर्गेण
यन्त्राले तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । अघारणसमर्थं
रुद्रा पिबेहं श्लघुपञ्चलाम् । तस्योपमयमं ज्ञत्वा व्य-
हृत्यस्तदा भवेत्” इति । फलं लब्धं धनं नागशुदे गज-
सज्जनयोग्यशुदे अविभाषितम् अमुक्तम् । यन्त्राले प्रताने ।
अथाज्ययाजनं न० अथाज्यस्य याजनम् । अथाज्यस्य
पतितादेयोजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेनुन्नम-
याज्यशब्दे । “अथाज्ययाजनैश्चैव मास्त्रिकेन च कर्मणाम्
कुक्षान्यायु पिनश्यन्ति याभिः हीनानि मन्वत” मनु ।
अथाज्यसयाज्यं न० सम्+यज-णच्-भावे यत् ईत० ।
अथाज्यस्य पतितादेयोजने ‘सेवायाज्यसंयाज्यपारदा-
र्यात्मविक्रय” इति मनु ।
अथातयाम् पु० न याते,याम समयोऽस्य । १अपर्युषिते
२अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च । “अन्दास्येवैतत्
पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति-न वा अत्र स्ववते
न शसन्ति तच्छन्दास्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि
करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते” इति शत० ब्रा० ।
“अन्दास्ययातयामानि” भाग० । “अयातयामानि विगत-
दोषाणि” ओधर ।
अथातु पु० भीमो भीमसेनवत् यादव्यातुधानं न०त० ।
१राजसभिन्ने २व्यहृसके च योमायात्वं यादवधानेत्याह
हृ० ७,१०४,१६, अयातमराजसम् भा० । “हृयाभि
देवां अयातुरने । हृ० ७,१४,८ अयात अहिसकाः भा० ।
अथायातय्यं न०त० । मित्यात्वे । अयातयथशब्दे सिद्धिः ।
अथानं न० न यानं चलनं यस्य । १श्रमावे निश्चिं यथा
जवे शैत्यं अग्नेरुष्णता न हि नत् कदापि चलतीति तस्य
तथात्यम् अभावे न०त० । २गमनाभावे । यानं गमनं
वाहनञ्च न०त० । ३यानश्रुत्ये त्रि० ।
अथानथ पु० द्युते सर्वं शारगन्त्वथेपसोभान्ते शीर्यस्थाने
व्युत्पत्तिविवरणम् मत्कृतसरलायाम् यथा चानोयन्ते
शारा अस्मिन् इत्यामय” अयेन दक्षिणवर्त्तनापसव्य-

गमनेनामयः अयानयः शीर्षस्थानम् । तत् नेयः स ।
 यत्तविशेषे हि चतस्रोपीथय प्रत्येकं द्वादशकोशोपेताः
 शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककिरायेन पञ्चदशगो
 पाङ्गाः स्वशामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यन्तमारभ्यान्निमकोष्ठ-
 रूपशीर्षस्थानरूपमयानय दक्षिणापत्तंभापसव्यागत्या भव्ये-
 ऽपि शारा नेया अतस्तौ अयानयोना इत्युच्यन्ते तन्नायं
 प्रकारः "सप्तहायस्य शारस्य परीनाक्रम्यते पदम् ।
 असप्तहायस्तु शारेण परकीयेण हृष्यते इत्युक्तदिशाव-
 सेयः । परं परकीयैः नाक्रम्यते द्वादिमारान्त्रित-
 कोष्ठ नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरो-
 धात् । असप्तहायस्तु हृष्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः
 "अतुपदसव्यायानय" इत्या भक्षयति नेयेयु" पा० "अया-
 नय स्थानविशेष तं नेयः अयानयोनः शार" सि० कौ ।
 अयागुडु लि० अयमत्राति नागयति अय-उ-ईत० । शुभा-
 वक्ष्यविधियोपके यातुधानभेदे "श्वसलाः यक्षधूमला उरुगुडा
 वे च भट्मदाः कुम्भसपका अयागव । तानसा
 नक्ष्णस्यतेः प्रतीबोधेन नागय" अय० ८, ई, १५ ।
 अयास्य लि० यस-ण्यच्-यकार्ये यत् न०त०- । १ उपस्यप-
 यित्तमशक्ये "अयुजो अयमोन्मिरेकं कटोरयास्य" अ०
 ८, ई२, २, "अयास्य उपस्यपयित्तमशक्यः" भा० । यास
 प्रयत्नस्तुसाध्य यत् न०त० । २ युद्धरूपसाधने साध-
 यित्तमशक्ये श्लौ। आस्यादयते निर्गच्छति अच् ष्ट० पदस्य-
 त्वाय । ३ शस्त्रेण निर्गमनदृष्टिके प्राशवायौ उपचारात्
 ४ तदुपासके अङ्गिरसि अग्निभेदे । "अयास्य सवमाने-
 निरके" अ० १, ई२, ७, "अयास्य यास प्रयत्न
 तत्साधो यास्य न यासोऽयासः । युद्धरूपैः प्रयत्नै
 साधयित्तमशक्य इत्यर्थे यद्वा अयास्य पञ्चदशति-
 र्भुक्ष्य प्राप्यः । स ह्यस्यान्मुखादयते गच्छति निष्-
 क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते ।
 तथा च ऋग्दीर्गैरान्नातम् "त ह्यायास्य उन्नोघसपा-
 साङ्गके एतस एवायासं मन्यन्ते आस्याद्यदयते
 तेनेति" । अथवा अयमास्ये श्लेषे वर्धते इत्ययासः तथा
 च बालसनेवकम् "ते होषु क तु सोऽभूद्योन इत्य-
 मवक्त्रेण्यमास्यान्निरितोति" । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्य" भा० ।
 अयि अय्य० इच्-इत् । १ प्रजे, २ अहनये, ३ शबोधने,
 ४ अहुराणे च "अयि सधति देहि दर्शनम्" "अवि
 जीवितनाच । जीवधि" इति च जुमा० । "अवि
 ज्ञानीने देमिक्स्य धार्धवाहस्य अङ्गम्" अ० ।

अयुक्तुद्दृष्टं अयुक्ताः वपु वपु कदा अस् । वपुक्ते
 इत्थे तस्य हि प्रत्येकपदने वपु वपु यस्यानि विद्यन्ते ।
 "वपुदयुक्त्तदयुक्त्तमय्यवः" भाषः । अयुक्तात्तादयोऽप्यत् ।
 अयुक्त लि० युज-क्त न०त० । विनयान्तरावहृतया कर्त्तव्येन-
 नवक्षिते, २ अयुक्षिते, ३ आपदृष्टते ४ अयुक्षिते च
 "अयुक्त प्राज्ञतकाव्यः षष्ठो नैकतिशोऽवह जीता"
 अयुक्ता अविहित इति आ०त० रघु० । 'नवायुक्तस्य
 भावना' गीता ५ अनेत्ये "अयुक्तस्य प्रियत पर वद"
 जुमा० । अयुक्तं वपु कर्त्तव्येनोपयोग्यवर्त्तम् ।
 ईश्वरिषे "अयुक्त आनवादेण मये वक्तोनिवभते इति
 गीता" "अयुक्तः यद्विर्षसः" न०त० रघु० । युक्तिवुक्तं
 युक्तम् न०त०० युक्तिवुक्तं लि० । "अयुक्त वदित् प्रोक्तम्"
 इति दुर्गादाव् दक्षनिबोधिते च । "अयुक्तपारप्राचयिः
 नीति० ।
 अयुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १ युक्तभावे । न०व० ।
 २ युक्तिवुक्त्ये ३ श्लोकमनुक्त्ये च लि० ।
 अयुग न०त० । युक्तभिन्ने (विजोङ्) विभवे । "युगपदयुग-
 प्रिस्तुस्वसंस्तेर्बुधैः" भाषः अयुगनेत त्रिनेत अयु-
 नेषु पञ्चय १ अयुगवाद्दोऽप्यत् । न०व० । २ युगवुक्त्ये
 लि० । ३ भगवत्युगे रपादौ
 अयुगपद् अय्य० न०त० । युगपङ्क्तिं क्रमिकप्रदने ।
 अयुगु स्त्री एति वन्त्यत्वम् इच्-उत् अयुनीवते नै-इ ।
 कावचस्थानां स्थियाम् । "अयुगु कावचस्थाना ना ज्ञान
 तां न विवाहनेत्" आत्मा० अ०तः ।
 अयुग्म न० न०त० । युक्तभिन्ने (विजोङ्) विभवे ।
 अथा सव्यावामेकलिपञ्चप्रादवः । न०व० । २ तत् संस्वा-
 न्तिने लि० । "अयोन्निश्चोममनुक्तनेत" इति जुमा० ।
 अयुग्मयत् पञ्चपाव । अयुग्मच्छद सप्तच्छदः अयुग्म-
 वाङ् सप्ताङ् । "अयुक्ते विषवा मारी" उ०त० षु० "युग्मात्
 पलाजावन्ते अयोऽयुग्मात् रालिभु" मतः । "द्वादशरात्रिषु
 विषममर्षस्त्वान्पितेषु मेवमिदुमर्षिहृदवापतः कुम्भेषु" श्लोके
 प्रथमद्वीत्यचरचरयोः ।
 अयुग्मनेत षु० अयुग्मानि नेताप्यस्य । त्रिनेते मङ्गदेने
 "अयोन्निश्चोममनुक्तनेत" जु० । अयुग्मवोचमादवोऽप्यत् ।
 अयुग्मच्छद षु० अयुक्ताः वपु वपु कदा अस् । वपुक्ते
 (प्रातिम्) इत्थे अयुक्तात्तादवोऽप्यत् ।
 अयुग्मवाङ् षु० अयुक्ताः वपु वाङ् अस् । वपुने कर्त्तव्ये ।
 अयुक्तात्तादवोऽप्यत् ।

अथुमग्नरं पु० अथुमा० पञ्च शरा अस्मि । पञ्चवाणे कामदेवे
 अथुमनापादयोऽप्यत्र । वाष्पपञ्चकं च पञ्चवाणमथे वक्ष्यते ।
 अथुज्ज् त्रि० न युज्यते सजातोवेन, युज-क्विन् न०त० ।
 अथुम्मे (विजोड्) विभमे "अथुजि मयुगरेफतो यकारो
 युजि नजरगाथ सुप्रिताद्या" "अथुग्दानं स्त्रीषाम्"
 गोमि० । "अथुक् अथुम्माकरम्" सं०त० रघु० "अथुत्तु
 त्पिहृन् सध्वान्" मनु० । "अथुदुक्कदगुच्छसुगन्धय"
 भाष ।

अथुत त्रि० न युत संयुक्त सम्बन्धो वा । असंयुक्ते २थसम्बन्धे च
 २दशसहस्रसंख्यायाम् न० 'सूर्याश्विसंख्याया द्वितिसागरैर-
 युताहते' सू०वि० । स विज्ञेय पर धर्मोनादाना-
 सदितोऽयुतै" मनु० । ४तत्संख्यासिते च ।

अथुतनायिन् पु० अथुतं पुरुषमेधानामयुत नीतवान् जि-
 भूते षिनि । पुरुषश्चे महाभौमपुत्रे राजभेदे । "पूरोस्तु
 भार्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय" इत्युपक्रम्य
 "महाभौमः अथु प्रासेनजितोसपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे
 अथुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुत-
 नायित्वम्" भा० आ०प० ।

अथुतशस् अथु० अथुतमयुतम् वीक्षाधै कारकात् शस ।
 अथुतमयुतमित्यर्थे ।

अथुतसिद्ध त्रि० युत पृथग्भूत सन् सिद्धो न भवति न०त० ।
 कारकपासादेरपृथग्भूततवा सिद्धे । कार्येद्रव्ये घटादी
 तथामूते वैशेषिकोक्तेद्रव्यान्विते २गुणे शक्यं च तदेत
 दयुतसिद्धत्वं कार्येद्रव्यगुणकार्त्तव्यं वेदान्तिभिर्गोत्रीक्रि-
 यते यथा या०भा० । गुणकार्त्तव्यदीनां कारकद्रव्या-
 त्मकतां व्यपस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम्
 'गुणाणां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणवोरयुतसिद्धत्वादिति
 बध्युष्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमप्यगुन्देयत्वं वा स्यात्
 अपृथक्कार्त्तत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्वथापि
 नोपपद्यते । अपृथग्गुन्देयत्वे तावत् स्थाभ्युपनभोविद्युष्येत
 कथं तन्वारब्धो हि पटस्तन्द्देशोऽभ्युपगम्यते नत पटदेश
 पटस्य तु गुणा गुह्यत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न
 तन्द्देशाः तथाचाहुः । "द्रव्याणि द्रव्यान्तरभारमन्ते
 गुणाश्च गुणान्तरमिति" तन्नवो हि कारकद्रव्याणि कार्येद्रव्य
 पटभारमन्ते तन्मगताश्च गुणाः गुह्यत्वादयः कार्येद्रव्ये पटे
 गुह्यत्वादि गुणान्तरभारमन्ते इति हि तेऽभ्युपगम्यन्ति ।
 सोऽभ्युपगमोद्रव्यगुणवोरपृथक्गुन्देयत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्यते ।
 अथापृथक्कार्त्तत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सम्बन्धवोरपि

गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभाव-
 त्मे स्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरपत्तभेद सम्भवति तस्य
 तादात्म्ये नैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयो सम्बन्ध सं-
 योग अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोऽप्येव । तेन
 प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्ते अथान्य-
 तरामेव एवायमभ्युपगम स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कार-
 णेन सम्बन्ध समवाय इति" एवमपि प्राक्सिद्धस्यालम्ब्यात्म-
 कस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धोभोपपद्यते इत्यायत्तत्वात्
 सम्बन्धस्य । सिद्ध भूत्वा सम्बन्धेन इति चेत् प्राकारण-
 सम्बन्धान् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध-
 भावात् कार्यकारणयो संयोगविभागौ न विद्यते इतीदमक्तं
 दुर्लभं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्येद्रव्यस्य
 विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरै सम्बन्ध संयोग एवाभ्युपगम्यते
 न समवाय एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्ध संयोग एव-
 स्यात् समवाय । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य
 सम्बन्धव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धि
 यद्द्रव्यव्यतिरेकेण संयोगसमवाययद्द्रव्ययदर्शना-
 त्तयोरस्तित्वमिति चेत् एकत्वेऽपि स्वरूपमाहुरूपपक्षे-
 याऽनेकयद्द्रव्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देशदत्तोलोके
 स्वरूपं सम्बन्धिरूपज्ञापेक्ष्यानेकयद्द्रव्ययद्भागमवर्तत मनु-
 ष्योन्नाङ्गण ओलिवोवदान्मोबासो युवा स्वविरः पितरि-
 पुत्र पौत्रोभ्राताजाभातेति । तथा चैकापि सती रेखा-
 स्थानान्यत्वे न निवेश्यमानैकदेशगतसहस्रादिशब्दप्रत्य-
 यभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरैव सम्बन्धयद्द्रव्यव्यतिरे-
 केण संयोगसमवाययद्द्रव्ययदर्शित्वं न व्यतिरेकत्वस्यस्त्वित्त्वे-
 नेऽनुपलब्धिलक्षणप्राप्त्यानुपलब्धेरभावोवस्तन्तरस्य । नापि
 सम्बन्धविषयत्वे सम्बन्धयद्द्रव्यययो सततभावपसङ्ग-
 स्वरूपमाहुरूपपक्षेयन्मुक्तोसरत्यात् । तथैवाऽप्येकात्मनसा-
 मप्रदेशत्वाच्च संयोग सम्भवति प्रदेशगतो द्रव्यस्य प्रदेशगता
 द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिता प्रदेशाव्यक्तात्मनसा-
 मविध्यन्तीतिचेत्तत्र अविद्यमानार्थस्य कल्पनाया स्यादर्थिसिद्धि
 प्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानोविरुद्धोऽविरुद्धोवार्थे कल्पनीयो-
 नातोऽधिकइति नियमहेत्यभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्
 प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकं कल्पितेभ्य पदभ्योऽर्थे-
 भ्योऽभ्यधिकाः शतं सहस्रं वार्धान कल्पयितव्या इति निवा-
 रकोऽहेतरसि । तस्याद्यत्तं यच्चै यदाहोचते तत्तत् सिध्येत् ।
 कन्निद्रयास्तु प्राणिनां दुःखवहुत्वं ससार एवमा मूर्धिति क-
 सवेत् अन्वोवाव्यसनी सक्तानामपि पुनरुत्पत्ति कल्पयेत्

कस्योर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् इभ्यामप्युभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य इत्युक्त्वाकारणेन च सत्तेषां तत्पत्ति
नङ्गाकारस्य प्रथिव्यादीनाञ्च जतुकाद्यन्तु सन्नेषोऽस्ति ।
कार्यकारणद्वययोरान्त्रिताश्रयभावोऽन्यथा भोपपद्यते इत्यव-
श्यकत्वात् । समवायइति चेन्न इतरैतराश्रयत्वात् । कार्यकार-
णयोर्हि भेदसिद्धापाश्रयिताश्रयभावसिद्धिरान्त्रिताश्रयभाव
सिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिं कुण्डलवदरवदितरैतराश्रयता स्यात् ।
न हि कार्यकारणयोर्भेदं आश्रयिताश्रयभावो वा वेदान्तवा-
दिभिरश्रुपगन्त्यते कारणस्यैव सस्याममात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावत्तोद्विष पदस्यैव या तावद्भिरवयवैर्वा सावयवस्यो
स्य सावयवत्वादनित्यायेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो-
भाध्येत । यांस्तं दिग्भेदेभेदिनोऽप्यवयवान् कस्यसि
तस्य सम परमाणव इति चेन्न स्युः स्रष्टुमत्कारतस्यप्रभेणा
परप्रकारत्वेन नाशोपपत्तेः । यथा प्रथिमी इत्युक्त्वाद्यपेक्षया
स्युः स्रष्टुमा वस्तुभूतापि विनश्यति तत एवम स्रष्टुमत्कारं प्रथि-
व्येकजातीयकं विनश्यति ततोऽङ्गुलं तथा परमाणवोऽपि
प्रथिव्येकजातीयकत्वाद्दिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीतिवेत्नाय दोषः यतोऽतः काठिन्यविषयनवदपि
विनाशोपपत्तिसर्वोपास । यथा हि इतद्युवर्णादीनामपिम
अदमानावयवत्वानामथग्निर्भययोगात् इयभायापत्तयः काठिन्य-
विनाशोभवति एव परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या-
विनाशोभवति । तथा कार्यान्तोऽपि नावयववयवसयो-
गेनैव केषेन भवति घोरतलादीनामन्तरेणाप्यवयव
सयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् । ६० च०
भा० सत्कार्यव्यवस्थापनोद्देशे 'दिनिष्ठत्वात् सस्वभस्यायुत-
सिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसि-
द्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता
वा स्यात् न भावाभावयोर्वा तशात् सदेव कार्यं प्रायुत्प-
त्तेरिति सिद्धम् । "युतसिद्धयोरव्युत्पद्योर्निश्चययोगे
प्रथक्सिद्धिरमेव्यते अयुतसिद्धागा परस्परपरिहारेण प्रती-
खनर्हासां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽप्रथक्सिद्धाभायो
न दोषभावइतीति यद्वते अयुतेति' धामन्दगिरि ।
'इभ्यान्त्रेष्वपि गुणेषु' सा०५, ३८, वाख्यायां मन्निनाथ
इभ्यान्त्रेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् इव्यसमवेतत्वाच्च इव्याधी
नवसाकेषु वत्सपीति ।

अयुतसिद्धिं स्त्री यु-स्मिन्त्रेषु क्त युत प्रथमगुरुपेक्ष स्थित
तथाभूतदोः सिद्धिः अमाने न०त० । प्रथमभाषेना-

सिद्धौ । यथा अवयवावयवनिर्णो, इत्युच्यते, इत्य
क्रिययोक्तयासिद्धिं ते हि सस्वकारणे अष्टमभूततवा
सिद्धा । अतएवोक्तं "युतसिद्धाभावात् कार्यकारणवो,
सयोगविभागी न यद्योते' वै०रु० । "ससम्बन्धयोर्बिद्य-
मानत्वम् प्रथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिजादभावसम्ब-
यभाववनिर्णो" इति उप०इति । अदभाषयः 'वटपटा-
दयो हि प्रथमभूततवा सिद्धा आश्रयान्त्रयिभाव इमने ।
कार्यकारणयोस्तु न प्रथक्स्थितियेन तथा स्यात्' इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते किम् दीर्घः
उ०प०स० । यदुवश्ये न्यभेदे । 'अयुताजित् सङ्साजित्
गताजिदप दासक उपवाङ्मत्सङ्गुर्वा भजमानाजिज
सिरे' इति०प० । [ति० ।

अयुद्ध न० अमाने न०त० । १युद्धामाने न०त० । २युद्धन्त्रे
अयुज्जित् न योतिशु-वा०क० । असङ्घटे "अनुव-
भायैव राष्ट्र भवति" ऐत०ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न०त० । इहे-सिवा स्त्रीम् ।
अयुष्य ति० न युषे साधु यत् न०त० । युषाभाषेने निम्ब-
जम्बोरादो एके "इत्था द्विविधा यूप्या अन्वेषाव पत्राव-
सदिरिविद्धादयो यूप्या निम्बजम्बोरादयस्त्वयूपा"
यजु०वेद०दी० ।

अये व्यञ् ० इप्-एच् । १कोमे, २विषादे ३संभवे, ४स्त्री,
५अनुद्धौ च । "अये दक्षिणेन सुष्मपटिकाभावात् एव
अयुते" शकु० । 'अये गौरीमाव । लिपुर्इत् । वयो ।
त्रिनयन" । सा०ट० ।

अयोग पु० युज्-वञ् अमाने न०त० । १भोनाभाषे, अमा-
शक्ये न०त० । अतोतिपोक्ते तिथिवारादोनां इत् २योमे
"अयोग सिद्धियोगस्य हानेती भवतोयदि । अयोगोऽस्मते
तत् सिद्धियोग प्रवर्त्तते" इति राजभा० । "अयोगे सुबोले
ऽपि चेत् स्यात्सदान्मयोगं निश्चयैव सिद्धिं ततोति ।
परे सन्मगुज्जा कुयोगादिनामं दिनाङ्गोत्तरं विदि-पूर्वञ्च
यस्यम्" "यत् सग्न विना किञ्चित् क्रियते शुभसंप्रकम्
तत् तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्" इति च उद्-
वि० । न०० । ३विषुदे, ४इत्ते, ५कठिनोद्वे सुभतोक्ते
वमनापशमनीये ईरोगभेदे च । "बलाभान् इदवपपकृत्वा
मुक्तां दाह्य अथति तमवोगमित्याचक्षते तमाय वसने-
दिति" । "अयोगाङ्गास्तु वक्ष्यामि व्यापदः अचिचित्त्विताः ।
अतुष्योऽप्योमघो स्त्रीनो वक्ष्यामि तत्रोजितः विद्वान्-
भान्त्रैश्च तमवोगं प्रवर्त्तते" इति च उद्भवः ।

अयोगव पु० अथ इव कठिना गौर्वाणो यस्य नि० अच् ।
 अयोग दुष्टयोग वाति वा-क या । “अद्रादयोगव क्षत्ता
 चारुलालयाधमोन्ध्याम् । वैश्वराज्यविप्रासु जायन्ते वर्ध-
 सहरा इति मनूक्ते अद्रात् वैश्याया ज्ञाते प्रतिलोभजे
 सद्दीर्घवर्णे । “मसाधनोपचारज्ञमदास दासजीवनम्
 चैरिन्द्र वायुराष्टतिं सूते दसुरयोगवे, मनुः । अयो-
 गवस्त्रायम् अण् । आयोगव तज्जातिसम्बन्धिनि
 त्रि० स्त्रिया ङीप् । “भवन्त्यायोगवीधेते जातिहीना
 पृथक् त्वय” मनु ।

अयोगवाह पु० अन्तरसामान्यास्त्रयेषु “अद्रुण्य” इत्यादिषु
 षष्ठदेशसु नास्ति योगः पाठादिरूप सन्नो येषा ते
 तथापि वाहयन्ति पत्वण्णादिकार्यादिक निष्पादयन्ति
 वाहेः अच् कर्मभा० । “अनुस्वारो विसर्गस्य+कूपौ
 चैव परान्शितौ । अयोगवाहाविज्ञेया” इति शिखाक-
 दुपट्टिषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ङ) पु० गुल. गोलाकार. अयसा निर्मितोगुल ।
 (गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम् । वा लस्य ङ ।

अयोगू पु० अयोलोहपिष्कार गच्छति कर्तृत्वेन गम-ला०
 ङ् । अयोगान्तरि अयस्कारे “पाशने लीयमाक्रियाया
 अयोगमिति” । पुरुषमेधे यजु० ३०५ ‘अयोगूमयो-
 गन्तारम् । मेद दो० ।

अयोग्य त्रि० न०त० । १योग्यभिन्ने अन्तरे २अनुचिते च ।

अयोग्य न० अयोऽप्ये सुखे यस्य । सुखे तस्य सुखे लौहा-
 वस्थित्या तथात्वम् ।

अयोधन पु० अयासि ह्यन्यन्तेऽनेन हन-अप घादेश्य नि०।
 (हाहङीति) ख्याते लौहसुहारे । “अयोधनेनाय
 इवामितप्रम्” ॥ रघु ।

अयोजाल न० अयोविकार जालम् । १लौहमे जाते अय
 इव दुर्भेद्य जाल मायाऽस्य । २दुर्भेद्यकपटे अहरादौ त्रि०
 “अयोजाला अहुरा मायिनोऽयस्वयै” अथ० १, १६, ६६ ।

अयोदंष्ट्रा त्रि० अयोमयी दंष्ट्रा शलाकधारा अस्य । लौह-
 मयधारे रपादौ । “मशान् हि रग्यवक्रानयोदंष्ट्रान् विधा-
 यतो वराहम्” अ० १, ८८, ६६, “दंष्ट्रा चक्रधारा” भा० ।

अयोदत् त्रि० अयद्रव कठिनो दन्तो यस्य स प्रायां दत्ता-
 श्ये । लोहवत्कठिनदन्त्युक्ते राक्षसादौ स्त्रिया ङीप् ।

अयोध त्रि० योद्धमयस्य युध-एतत् न०त० । योद्धुमयस्ये
 “अटाचक्रा नवधारा देवानां पूरयोध्या” अथ० १०,
 २, ११, द्रुपुर्द्धमयस्ये राधाध्यां ली धा क अरयू

तीरसन्निवृत्ता स्यनादौ मोक्षदा च । “अयोध्या मधुरा
 माया काशी काञ्ची अयन्तिका । पुरी हारवती चैव
 सप्तता मोक्षदायिका ” पुरा० “फलसुपहितयोभां
 त्स्त्रमायादयोध्याम्” भट्टि ।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्त्वदृष्टान्तवर्षेणस्य
 काण्डम् । रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्षेणान्तर्गते अन्त्ये ।

अयोनि स्त्री न०त० । १योनिभिन्नस्थाने । “अमानपीपु
 पुरूपे लडक्यायामयोनिषु । रेत सित्ता जले चैव कृच्छ्र
 सानपन चरेत्” मनु । नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थान
 यस्य । २अजन्मे नित्ये । “जगद्योनिरयोनिस्तम्” कु० ।

अयोनि क त्रि० न आम्नाता योनिरस्य क्प् । अमान्नात
 योनिकेषु च ह्यरूपयज्ञपात्वाद्देी “नायोनिक्तेषु” कात्या०
 ६, ५, २३, अयोनिक्तेषु यत् “एष ते योनि ” इत्यस्याम्नात
 न भवति तत्र “एष ते योनि ” इत्यनेनासादन भवति “अर्धे
 श्विति वात्स्योऽविशेषात्” कात्या० ६, ५, २७ “सर्वेषाम्नात
 योनिकेषु अमान्नातयोनिक्तेषु च अर्धेषु परिभार्जनानन्तरम्
 एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव” कर्क० ।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन-ङ । योनितोऽनुत्पन्ने-
 शुक्रशोषितसन्निपातात्तत्पन्ने जरायुजमिन्ने कर्मिदंशादौ
 तथाहि “शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च” वै० सू० ।
 तत्र पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिव शरीरं द्विविधं
 योनिजमयोनिजञ्चेति आत्यैतजसत्रायवीयशरीराणां
 वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशो-
 षितसन्निपातानमेवत्वात् । अयोनिजञ्च देवानाम्शरी-
 णाञ्च श्रूयते हि “ब्रह्मणो मानसामन्यादय ” इति । कारण-
 मन्तरेण कथं कार्यमिति चेत् योने शरीरत्वावच्छे-
 देनाकारणत्वात् कृत्तजकर्मिसयकारादिशरीरे व्यभिचारान्
 संस्थानविशेषवचस्य चासिद्धे देवर्षिशरीरामेवत्वात्सादादि-
 शरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजम-
 यज्जन्तु, जरायुज मातृपयशुभृगाणां, गर्भाशयस्य जरायु-
 स्यात् पल्लिशरीरुपाणामण्डज परित सर्पणशीलत्वात्
 सर्पकीटमत्स्यप्रादयोऽपि शरीररूपा एव यद्यपि दृष्टादयोऽपि
 शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्व-
 मन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेदज-प्रयोग-वीज-
 जातोयानुचयानुपूलोपगम-प्रतिकूलोपगमादय सम्भवन्ति
 दृष्टिदत्तमग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, प्यागमो-
 ऽप्यस्ति । “नक्षत्रातीरसम्भूता सरसाच्छुभपादपा ।
 नर्मदाकोयसंश्रयात् ते यान्ति परमा गविम्” ।

“अज्ञाने जायते ह्य कङ्कटभ्रादिसेवित”, इत्यादिषु तथापि वेदावत्त्वमिन्द्रियवश्वच्च नोद्दिदा स्फुटतरमते न शरीरव्यवहारः ७-६०॥ ह्यजाटीनामयोनिजशरीरसत्त्वे प्रमाणान्तरमस्ति “शरीरजे कर्मदोषैर्यति स्यापरतां भरः” मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावमाप्तिरुक्ता । “गुरु तद्भृत्यं ह्यहृत्य विभं निर्जित्य वाटनः । अज्ञाने जायते ह्यः कङ्कटभ्रादिसेवित” इत्यादि वचनेन । अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह । “अनियतदिग्देगपूर्वकत्वात्” वै० सू० । “धर्मविशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियतदिग्देया परामण्यधोधर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वकत्वात् अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म विना कथं ब्रह्मासमवायिकारण सयोगमन्तरेण ब्रह्मोत्पत्तिरत आह । अतएवदात्मसयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा सम्युत परमाणवो ह्यणुकादिक्रमेण अयोनिज देवर्षिणा शरीरमारभन्ते इत्यर्थे, उपलक्षणञ्चैतत् धर्मविशेषाच्च सुद्रजनभूमिप्रजानां यातनामयाभि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् देवर्षिणांमयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह । समाख्या अन्यथा संज्ञा त्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु संज्ञायाख्यादित्यात् प्रसिद्धा तथाहि दुर्वास प्रभृतयो मानवा “अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा” इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह । सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञायते धस्य-योनिज शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ वा याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा क्ता स्यादिति भावः उपसंहरति । “सन्ययोनिजा ” “वेदलिङ्गाच्च वै० सू०” शरीरविशेषा इति शेष उपसंज्ञतेऽतिदाचार्यं प्रमाणान्तरमाह । वेदो मन्त्रः स च लिङ्गप्रते ज्ञायतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिज शरीर प्रतिपद्यते इत्यर्थे । तथाहि ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपोऽतस्त प्रजा सृजेयमिति स सृजतो ब्राह्मणमसृजत् बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्वम् पङ्ग्रां ऋद्धम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य स्रष्टमासीत् बाहू राजन्यः कृत ऊरू तदस्य यद्वैश्वं पङ्ग्रा ऋद्धोऽजायत” इत्यादिः, एव योनिजमयोनिजञ्च पार्श्वशरीरसंज्ञम्, आर्यं तैजसं वावरीयञ्चायोनिजमेव “ब्रह्मणो मानवा मन्वादय” इति उप० इतिः । “किन्तु देहमयोनिजमिति” भाषा० आ० ७० तद्भाष्ये च त्रैविध्यसंज्ञायां “तेषां चक्षुषा भूतानां

श्रीर्येव बीजानि भवन्त्यावृण्व जीवजसृष्टिर्भवति” आ० ७० “तेषां जीवाविष्टानां चक्षुषु पञ्चादीनां भूतानामे-षामिति प्रत्यक्षमिहैशाद्य तैजःप्रभृतीनां तेषां लिङ्गत्वरस्य यक्षसाक्षात्वादिति लिङ्गत्वरस्ये प्रत्यक्षमिहैशाद्यपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तैजःप्रभृतिषु इमांशिकोदेवता इति । तथात्तेषां चक्षुषां भूतानां पशुपत्तिस्वाभरादीनां श्रीर्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । आनि तानीत्युच्यन्ते । आसृजजगत्काळात् आसृजजनेवावृण्वं पञ्चादि । पक्षिर्षादिभ्यो हि पक्षिर्षादयो जायमाना दृश्यन्ते । ते च पक्षिणा बीजम् । सर्पं सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदम्बराकाळात् तज्जातीयानां बीजनिर्गमः भा० । २ अयोनिजदेहवति नरादौ च त्रि० “राजवाज तनवा-मयोनिजाम्” रघु श्विणौ पु० । “वाचस्वतिरयोनिज” इति वि० सू० ।

अयोमय त्रि० विकारे मज्जं विषयां जीम् । शौचविचारे अस्त्रयज्ञादौ । “निःशेषोऽयोमय यदुर्लभं वास्ये दया-कुल” गुरुतत्परिभाष्यैर्नक्षत्रे सप्तादयोमये” इति च अनु० ।

अयोमल न० अयसो मलमिव । (शौचगू) इतिस्मृते शौचमले तत्किञ्चे “यतान्द्रुचसं किञ्च मध्यमासीति-वार्तिकम्” अधम पञ्चवर्षीयं ततो ह्येन विशेषणम् यज्ञोह यद्गुण्य प्रोक्तं तत्किञ्च चापि तद्गुणमिति” राजनि० ।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं वक्षः । १ बाहूबादौ भूमि भूमिगयांयैव इति काठमयोसुषुम् २ अयसोहृद्युके त्रि० भेत्स्यल्ल “कुम्भमयोसुलेन” रघु । अय इव कठिन सुखं यस्य । ३ शौचस्यकठिनसुखे विहगादौ “अयोसुखा सुपी-सुखाः अयोविहतिसुखा पिशाची कृष्यादौ वातरुच्ये अय० ११, १०, २ । “ज्ञानो भोवत्तानां अयोसुखानि वयांसि जले ऋषपत्तिष्वाच्च सङ्गाः भा० ब्रा० प० । ४ असुरभेदे पु० । “शङ्खकोर्षे विरावच गवेरो इन्मुमिषावा अयोसुखः यन्मरुच अपिषोवामनसता वरिवं०। अयःसुखं सुखमाद्यं यस्य । सुपर्णादिभातो “अयोसुखेच गिषुव” पर्वतो भाद्रमिर्युत इति हरिवं० तत्र भा० कुम्भादि० च । अयोसुखीयः तद्गवे त्रि० ।

अयोरस पु० ईत० । शौचसुखे । तावमानाशौचात् वरु पृथग् भवति तस्मिन् “बर्षाशोरवाग्रपूर्व” ररा सङ्ख्ये वाशि० १५, ५, ५, “अयोरसं शौचविज्ञानः

७५, १८ "अरणीरमसाणः" इति भा० । उडु चिते
 "ना भूम निष्ठा इवेन्द्र । अरणा इव" ऋ०८, १, ११,
 "अरणा अरमसाणाः दुःखिनः" भा० ।

अरणि उ० अर-अनि । 'सूत्र्ये' गणियारीति' ख्याते उडुचे ।
 अरति प्रापयत्यनिम् । अग्निमन्वन्मकावे हि० ।
 स्त्रियां ङीप् । "जाते उडुः अरणि सधिलेति" अति
 "आत्मानसरणिं कृत्वा" उरा० "अग्नुः प्रारण्ये ६३४
 विवरणम् "अरणीसहितं मन्व ब्राह्मणस्य तपस्विन ।
 अरस्य धर्मसाणस्य विषाण्ये समञ्जत" भा० ४०५० ।
 "ततः पुनर्भूतानः पाणिं वेगस्य दक्षिणम् । अरणी-
 निव संस्था मन्वन्वृत्तमन्व" इति हरिवं० । "पराय-
 रकुलोद्भूतः शुक्रो नाम महातपाः । भविष्यति युगे
 तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां संभूतो
 विधूमोऽग्निरिव अखन्" हरिवं० । अरणीमधिलय
 ङीतोपन्व० ङक् । आरण्येयम् भारतवनमख्यानगते अरणी-
 हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक उ० अरण्ये अग्निमन्वन्मकावय साधु ङ् ।
 अग्निमन्वन्मकावयने अग्निमन्वन्मकावये ।

अरणीकेतु उ० अरणी केतुरस्य । अग्निमन्वन्मकावये राजनि० ।

अरणीसुत उ० इत० । शुक्रभेदे "स सखा परम देवाहरं
 सत्यतोऽसुत" । अरणीसहिते अरुह्य मन्वन्पानिचिकी-
 र्वया । अथ रूप परं राजन् विन्वतीं खेन
 तेजसा । एताधीनामा अरुसमपश्यद्गवाग्दधि । अरु-
 ररुस एषा सहसा जानमोहित । अथपद्ग-
 वानु व्याघो वने तस्मिन् युधिष्ठिर । । सा च एषा
 तदा व्यास कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज ।
 एताधी अरुपागमत् । स तामरुस एषा रूपेणान्येन
 संभ्रताम् । शरीरजेनातुगत र्वर्षगात्प्रातिगेन ह । स ह
 धैर्येण महता निरुह्यणुन् हृच्छय सुनि । न यथाक निय-
 म्नुन्त व्यास प्रविष्टत मन । भावित्याज्ञैव भावस्य एताच्या
 वपुषा हृत । यत्प्राक्षिण्यस्तस्य सुनेरग्निचिकीर्षया ।
 अरण्यानेन अरुहा तस्य शुकमवापतत् । सोऽविश्वेन
 भगवा तथैव द्विज शप्तम । अरणीं समगृह्य ब्रह्मर्षिस्तम्यां
 जज्ञे शुकी नृप । शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुकी जज्ञे
 महातपा । परमर्षिर्भूयायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथा-
 ऽधरे समिद्धोऽग्निर्भाति हृद्यद्यदावहन् । तथा रूपः शुकी
 जज्ञे प्रबलद्विन तेजसा" भा० ४०५० ।

अरण्य उ० न० अर्थति येने प्रयस्यत् ऋ-अन्व । ?वने,

अर्द्धर्षिदि । "माता यस्य अरु गान्ति भाव्यां चामि-
 यमादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं अवारुणं तथा
 अरुम्" चाणक्य । "सावित्रीमन्मयीतीत गत्वारण्यं अना-
 हितः । अरु गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः"
 मत् । "अरुस्यस्य यदा पश्येद्वृषीपण्डितमात्मन । अपत्यस्यैव
 सामर्थ्यं तदारण्यं समापयेत्" मत्तुना अन्ते ववसेव
 अरण्यवासविधानात्तस्य तथात्मम् । स्वार्थं कर्तुं तत्रैव ।
 "य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः" भा० ४०५० ।
 अरुत्तस्यैव उ० । अरुत्तारुदि० अरुत्तारुत्तं च ।
 अरण्यीयः अरण्यसंनिहृतदेयादौ त्रि० । अरण्येऽग्नेवः
 युञ् । आरण्यक वनपाद्ये अतुवाकभेदे "आरुत्तकमपीत्
 च" मत्तु । अरण्यमधिकृत्य कृतः पन्थः आरण्यम्
 रामायणान्तर्गतारण्यकारुडे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या
 पामादापत्तुत्तैः सखात्पम् । [पन्थभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनस्यैव गान्ते
 अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापाव) इति
 ख्याताया वनकार्पासीम् ।

अरण्यकुलित्यिका स्त्री अरण्यस्य कुलित्यिका । (वनकुलित्यिका)
 ख्यातायाम् वनकुलित्यिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ उ० इत० । वनकुसुम्भे ।

अरण्यगज उ० अरण्यस्यो गज । इहान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्मणि ल्युट् । सामनेदानगते
 अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्या पत्न्याक
 अरण्यचटक उ० इत० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेण निष्फला इन्द्रभावात् ।
 निष्फलभूषणे । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपञ्चि-
 मिराजोवधते अरण्ये ह लोकाभावेन दर्शकामायात् दर्शनेन
 प्रीतिजनिका न भवतीति तस्या यथा निष्फला शोभा
 यमस्यसापि तथा, अतएव "स्त्रीणां प्रियासोक्तप्रती-
 ङि वेद्य" इति कुमा० व्याख्यमयां महिनायेन "अथवा
 अरण्यचन्द्रिका स्थादित्युक्तम्" ।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर-ट ७त० वा
 अलुक्त्वा० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन-ड उप० सं० । वनजाते ।

अरण्यजार्दक न० अरण्ये जायते जन-ड कर्त्त० ।
 (वन आदा) इति ख्याते वनार्दके ।

अरण्याराणि अरण्यसंज्ञको राजिः । "मकरादिमार्गैर्बिही
 वर्या दिवसेऽजरभो वेति" ज्योतिषोक्ते सिंहादिरागी ।
 अरण्य(प्रो)रहित न० अरण्ये रहितं रोदनम् सप्रम्या
 या अलुक् । मानुषपायकारकप्रोहयुष्ये निष्फले
 १ रोदने २ तस्युष्ये निष्फले वस्तुभावे च । घोषे हि
 रोदने तपोऽनघास्तुपायोदयानुभिः क्रियते अरण्ये
 रोदने तु न कश्चिन् तत्र गमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।
 अरण्यवायस पु० ईत० । (दांडकाक) इति श्रुति श्लोकात् ।
 अरण्यवास पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।
 अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये वसति वस-सिनि । वनवासिनि
 १ घृष्टाटी "एते किमनितरेष्वप्यारण्यवासिन्" इति
 मत्त० । अर्यां कोप् । का च २ अरण्यपशुभिः तायां
 राजनि० । [वाक्ये ।
 अरण्यवासीक पु० ईत० । (वनवेतो) इति श्रुति वन-
 अरण्यगानि पु० अरण्यमवः गानि० । वनभने नीपाराटी ।
 अरण्यपुत्रकर पु० अरण्यस्य पुत्रः । वनपराहे । [अरण्ये ।
 अरण्यशूरगा पु० मा०त० । वनभने (शूल) इति श्रुति
 अरण्यशून् पु० अरण्ये शूयं शून् । एके ।
 अरण्यपंथी स्त्री अरण्यवाय गन्तु पंथी । ऊर्ध्वगुरुपठ्याम् ।
 "ऊर्ध्वे वासि सिते पथे पथी यादरण्यप्रिता । व्यजनेक-
 कतासंज्ञामटनि विदिने क्रिय" इति राजमा० ।
 अरण्यार्थक पु० अरण्यरक्षणार्थी अर्थकः । वनेषु लोकरक्ष-
 णार्थं राजनिवृत्ते सैन्यपरिभेदे ।
 अरण्यानी स्त्री महदरण्य नि० ङीप् न्यानुक् च । महा-
 रण्ये । "यथारण्यान्धासुत्सायत" मत० मा० ।
 अरण्यार्थन न० अरण्येऽयम वानप्रस्थधर्मसाठियावरणस-
 ष्यस्य अर्थः । "यद् अरण्यायमनित्याचक्षते मन्त्रवर्त्य
 मेव तदिति" श्रुत्युक्ते मन्त्रपथे । "तदरय यद्वार्ष्णीवावित्या-
 दिना तत्रैव ध्युत्पत्तिर्दर्थिता ।
 अरण्येतिमक पु० सप्रम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।
 अरण्येऽनूष्य त्रि० अरण्ये अणूष्य नियतपाशोमन्त्रो यस्य
 अलुक् समा० । अरण्यमालपाशमन्त्रेण सञ्जते पुरा-
 णायादौ "पञ्चादरण्येऽनूष्यम्" १८, ४, २० । "अरण्येऽ-
 नूष्या वक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूष्य" इति
 कर्क० । ७त० अलुक् । १ अरण्येऽनूष्ये (पाशे)
 वक्तव्येदे पु० । स च "उपव भीमशेष्ठादिमन्त्रं कश्चि
 निवतनरथे पथते" इति कर्क० । "वागेवारण्येऽनूष्या-
 षोऽरण्येऽनूष्यो भवति" ता० मा० । "अरण्येऽनूष्यः कश्चि-

दनुवाक तेन सूयमानोऽपि पुरोडाशोऽवग्रेऽनूष्यो भवति"
 भा० । अयमेव पन्थः श्रेयान् कर्कसते बहुशुक्रा
 अरण्ये सप्रम्या नुक् न अणूक् अणुक्नुमास्य तत्पुत्रं
 कश्चिन्नात् अत उपचारात् तत्समन्वयापक्षस्य युक्तम्
 "शोऽनूष्योऽणूक् प्राक् एतस्य प्रजापतेः शोऽरण्येऽनूष्यो
 भवति" मत० मा० ।
 अरण्यौकस् पु० अरण्ये विभागेनशोकोयस्य । १ घृष्टाटी २ वान-
 प्रस्थे 'वैश्वस्यमम तापदीयमपि श्रेष्ठादरण्यौकस' । अर०
 अरति त्रि० न रति । अन्तरुक्ते रविरते च । [त्रि० ।
 अरतचप पु० अरता विरता मया यस्य । १ कुक्ते २ शक्याहीने
 अरति पु० अ-कति । श्लो० । रज-क्रिन् न०त० ।
 १ अरन्वितचक्रतायाम्, २ रागामाने, "सुख कथाव-
 मरतिगौर्यं कच्छरदुषो" छुत्त । ४ रतिविरदे,
 ५ उद्वेगे, "सामोऽरन्वितमभेन चेतसो यागवस्थितिः
 अरतिषा" रत्नेपथे ई इदृशियोगाक्रमणोऽन्वितमभे
 ७ अश्लोके "अघरति हि शक्तिगो" इति ।
 विरा० अरते ८ नायकदामभेदे च इति । "इहमन-
 वरसङ्ख्याजागरः क्षयताऽरतिः । हासासोऽनादम् श्रु-
 ष्ठा रम्यनङ्गदया दग्" मन्त्रि० । का च विषयविशेषं
 श्लोके । न० न० । एरागहीने त्रि० ।
 अरद्वि पु० अ-कति रति वरुचिक्कर स गानि यत् ।
 १ विष्णुतन्त्रिने २ अरिचिक्करे, २ अकोपिभारस्य कनिष्ठाङ्गि-
 पर्यन्तपरिमाणे । अतस्तत् प्रमाणे भातम् । तत्परिमिते
 त्रि० । "अरद्विमात्रान्तरिते देये" मन्त्रे । "तासुत्त-
 तोऽग्नेर्नदपाश्वरद्विमाते" अष्टाङ्ग० । "अरद्विमात्र
 क्षुपका पत्र ईरङ्गुससम्भित" छुत्त० । १ कपोतौ
 (पुनो) वाकोरवयवे । "भीष्मो धनुष्पातुपजागरति"
 भट्टिः । "अवनेनाहवमीयमरुतो सधत्" मत० मा० ।
 ४ वाहो वाक्चर्य अरन्नि वाक्चला शीर्षे क्रियते" मत०
 मा० । वा कम् । अरतिशोऽनूष्यात् ।
 अरथि पु० अकति रतिना सङ्ग उरुमूर्तिम् अ-रतिन्
 वारथि न०त० । वारथिमित्रे । "अरथनवविध-
 मजत्यरथोः" अ० ई, ईई, ७, रथिः वारथि न रवि-
 अरथिः" आ० दीर्घ. भा० । [२ भग्दने इवे च
 अरथ पु० न जातोरदोयस्य । अजातदत्तास्ये शब्दे
 अरथु त्रि० राध-हिंसे, कर्षाच्च रन् ह्रस्वव न०त० । वदु-
 "मिरहिंसे उपसप्तस्य तवसंघनीवोरमरस्य रमवरोमरु-
 क० ई, १८, ४, राध-विही रन् ह्रस्वः भा० ।

२ सन्धे च "ता ह त्वद्विचरिष्यदरप्रसुपे त्वा" अ० ६, ६३,
३. अरप्रसु सन्धेत् मा० ।

अरन्तु क न० कुरुतेत्वान्तगतसमन्तपञ्चकसीमामूते स्थानभेदे ।
"नरन्तुकारन्तुकयोर्दन्तर रामसुहानाञ्च सचकुक्ष्य च ।
एतन् कुरुतेत्वसमन्तपञ्चकम्" इति भा० व० प० ।

अरन्धन न० अभावे न० त० । पाकाभावे च च सिङ्ग-
सक्रान्ती कन्यासक्रान्ती च विधेय "कर्कात्तमद्यान्
सिंहाको सिंहादं सिङ्गकन्ययो" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तौ
तस्मिन् पर्युपितान्न भोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।
अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्र यस्य । निविद्धे छिद्ररहिते
अरपस् त्रि० नास्ति रपोडरित यस्य । पापन्ध्रन्वे "शयोर-
रपोडघातन" अ० १०, १५, ४, "तदप्ते शंयोररपोडघा-
तन" अ० १०, ३७, ११ ।

अरम् अव्य० अञ्-अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे
० गी, प्रतायाञ्च । अरहृ, तगच्छे अरहृ, तिगच्छे च उदा० ।
३ अल्यधैश्च । "तथा अर गमाव" य० ११, ५२ अरमिषे
स्तशामहे मील्लक्ष्णे अरंगमाय जगमये" अ० ८, ४६, १७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽल आधारे षञ् । अधमे ।
अरमति स्त्री अरात्वर्था पर्याप्ता वा मति । १ पर्याप्तबुद्धौ
>दोषी च । "स्यादधमे अरमतिर्वक्ष्युः" अ० ७, २४, २१ ।
"उप सैनमरमतिर्वक्ष्यु" आ० उ० ।

अरर त्रि० अ-अरन् । १ कषाटे । "सरभसमरराणि
द्रागपाहन्त्य" धीर० च० । २ अविधाने ३ षशकोपे विन्ध
४ अविभेदे पु० । गर्गा० यन् । आरर्य्यकटपत्ये पुं स्त्री०

अररि प० न० अ-अरति अरन् । कषाटे ।
अररिन्द न० रा-कि द्विष ररिदांता नास्यन्धोरररस्य पिपा
षोपयस्य अररि पिपाषोपयसं ददाति दा-स्य ह्यम् । जवे
त्रि० । "अघारयदररिन्दानि स्रक्तस" अ० ११, २६, १० ।
भाष्ये प्रागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यहा-
अररिरितयेतय गमन' औषादिकोऽरिप्रत्यय ।
अतोऽस्तुपसर्गे क' प्रपोदरादित्वादिभ्रितरूपस्वरसिद्धि ।
तद्दतीत्यररिन्दान्युदकानि चेदाप्रदाभीत्यर्थ । 'आपो-
मया प्राणा' इति श्रुते । यहा ररिदांन न विद्यते
तादृशं दानमितरररुतमु तदररि अन्यैरदेव' जो
कोपकारि भोग' ददतीत्यर्थः" इति ।

अररिवस् त्रि० रा-कृषु ररिवान् न० त० । अदातरि ।
"योत्रो अन्ने अररिवा अघायुररावीः" अ० १, १४७, ४ ।
अररु पु० अ-अर । १ यत्रौ सि० कौ० । २ यद्युधे उल्लङ्घद०

३ गमनस्वभावे त्रि० अररं, अरर मन्त्र परिदृष्टि मन्त्र
अ० १, १०६, ३, 'अररं गमनस्वभावम्' भा० ।

अररुस् पु० अ-अररु । अरररु रति' इत्सं खान्तिमिति
भाष्य । उपद्रवकर्तुमागते यत्रौ 'मा न' यस्य अररुदो
धूर्त्ति' अ० १, १८, ३, । "अररुप उपद्रव्यं कर्तुमधत्-
समीपे प्राप्रस्य मलुरुपय मनुष्यस्य' भा० ।

अररे अव्य० अर ग्रीष्म राति रा-क्ते । ग्रीष्मं मलुत्तर
लाभेच्छया हते अतिव्यग्रतया संबोधने । तच्च गीच प्रत्येय
अरत्तु पु० अर लाति ला-कु-अ अर कपिलका० रस्य ल
वा । (शोना) श्योनाकृष्टे । "अरनुत्सुकप्रियङ्गु च मधुकं
दाडिमाङ्गुरान् । अवाप्य पिहा दधनि यवाग् साधयेद्-
द्रवम्" सुश्रु० । स्याथै कन् "तत्रैव । कपोतबद्धारलुको
वरुण पारिभद्रक" इति सुश्रु० ।

अरव पु० अभावे न० त० । १ रवाभावे प्रतिषेधार्थक यद्भाभावे
न० व० । २ तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानोव पत्न्यायाणि विन्दते विद-
य । पद्मे "सरसोयुरविन्दाना वीचिविलोभशीतलम्
एषुः" "रविन्दधानेऽथरविन्दधाने" भाव "राणेण त्रिय-
मरविन्दत करार्य" भाव २ शारसपक्षिणि ३ शीलोत्-
पठे, ४ रक्तकमठे ५ तास्ये च । [भाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नामौ यस्य अच् समा० । पद्म-
अरविन्दाच्च त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य पञ्च
समा० स्त्रिया ङीप् । १ पद्मसदृशगनेत्वे २ पण्डरीकाक्षे
विष्णौ पु० । "पद्मानामोऽरविन्दाच्च" विष्णु सृष्ट० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सज्जलददेशादि इति ङीप् ।
१ पद्मशक्ते देगे २ पद्मजलतायाञ्च । तेषा सद्य इति । ३
पद्मसन्धे ।

अरगम् त्रि० नास्ति ररिदरस्य वेदे वा० अविष्यमा० ।
प्रपहरञ्जुररहिते रयादौ "अररुसामो येऽरा अयुक्ता"
अ० ६, ६, ७, २० । "अररुसामो रञ्जुररहिता." भा० ।

अरस पु० अभावे न० त० । १ आस्तादामावे । रस्यते
आस्ताद्यते कर्षणि अच् । आस्तायं मधुरादि न० त० ।
२ मधुरादिरसमिन्ने ३ अग्रकण्ठसे । न० व० । ४ रसशून्ये
त्रि० "अघञ्मसस्यर्मरूपमध्यय तथाऽरसं नित्यमगन्धवञ्च
अत्" श्रुतिः ५ अघारे त्रि० । "दृष्टिकस्यारसं विद-
मरस दृष्टिकः ते विपम्" अ० १, १६१, १६, "अरसम-
कारमिति भा०" । रस वेत्ति अच् न० त० । रसप्रमिन्ने ।
"किमस्यानाम सादरसपुत्रपागादरमरैः" वैप० ।

अरसिक लि० रसं मत्त रस+उन् न०त० । रसानभिधे
 'अरसिकेपु रसस्य निवेदनं गिरसि वा लिङ्' इत्युद्धृतः ।
 अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागामात्रे रङ्गनाभावे च
 न०प० । २ रागशून्ये लि० । 'तमङ्गमरागमहत्त्वम्' वेणो०
 अरागिन् लि० न रागो न०त० । विरक्तौ स्त्रिया ङीप् ।
 अराजक लि० नास्ति राजा यत् कप् । राजशून्ये
 रेयादौ 'अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्वतो पिकृते
 भयात्' मनुः । [दराजन्मप्रकृतित " मनु ।
 अराजन्त्य पु० न०त० । अत्रियभिधे "राज्ञो न धनमस्यच्छे-
 अराजिन् लि० राजा अधिष्ठात्येनाप्यस्य मोहा० इति
 न०त० । १ राजानधिष्ठिते "मि पर्वता अराजिन"
 अ० १,७,२१ । अराजिनः राणा जेनचिन्साभिना
 ऽनधिष्ठिता " भा० । न राजते राज-इति । २ दीप्रिशून्ये
 लि० स्त्रियासप्तम्यतो ङीप् ।
 अराजीव पु० अरम् अक्रान् तन्साधनम् प्याजीवति
 आ+ जीव अन् उप०स० । १ रयकारे । राजीवं पद्मम्
 न०प० । २ पद्मशून्ये जलादौ लि० ।
 अराति पु० न राति ददाति एष रा+क्तिच् न०त० । १ गतौ ।
 "देगः सोऽयमरातिगोश्चित्तजलेर्यकिन्नु द्राः पूरिता"
 वेणो० अरिगच्छे विटति । ज्योतिषोक्तौ २ षष्ठ्याने ।
 "आरतिव्रणयो षष्ठे अष्टमे षट्युरन्वयो" इत्युक्तेः षष्ठ्याने
 अरिहृतगुभागुभचिन्नीयत्वात्तथात्वम् कामादिष्वान्तर-
 रिपुषु ४ पठ्ठस्यायां कामादीनामान्तरिपूर्णां संख्या-
 षास्यात् । ५ अभिगमनशीले च "सा धान्ययोर्विषुपाभरा-
 तय" अ० ७,८,५,५ । "विश्वान्नौ अरातोः अ०
 ८,७,२, अरातो अभिगमनशीला यत्नोवा भा०
 भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानाभावे ङी
 "मा मो अरातिरीगत" अ० २,७,२ । 'अरातिरदानम्
 यत्पूर्वा वेदे शतौ अरातिशब्द ङी" भा० । अरातिरिया-
 चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्वच् अरातीयति ।
 यदुत्स्यमचरति तदिच्छति यत्तर्था । "य उक्त्वा यजमने
 यारातीवति" यत० प्रा० । योऽक्षयमरातीयात्" यजु०
 ११, ८० । [अथ० १०,६,१ ।
 अरातीयु लि० अरातिरिय आचरति अराति+क्वच्-उ ।
 यदुत्स्यसाधारण्ये "अरातीयोर्भाट्यस्य डृङ्ङि"
 अरातीवन् लि० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थोऽयौवनिम्
 पूर्वपददीर्घ्य । यदुत्स्यसाधारण्ये । "अवापुरराती-
 वा मर्षयति इनेन" अ० १,१७,४ ।

अराधस् लि० राध० धनमाम निह० । तत्रास्ति बल ।
 धनरहिते 'कदानर्त्तमराधस्' अ० १,८,८, "अराध-
 मम् राधसा धनेन रक्षितम्" भा० 'पदा मर्षो राधयो
 निबाधसं' अ० ८,६,१,२ "अराधसं धनहीनम् यथाश्च" भा० ।
 अराय लि० नास्ति राधनं यत् वेदे मर्षना० । १ धनशून्ये
 स्त्रियां ङीप् । "अपमृत्वा वा यातुभानामप यन्वा अरायः"
 अथ० ४,१,८ रा+भावे यच् राभोवशादौदानम् न०प० ।
 २ तच्छून्ये लि० । "नारायाणो न ज्यहृत्" अ० ८,६,१११ ।
 "अरायाः अधमा अङ्गिविष्वा वा" भा० "अरावेज्यो-
 जिपत्सुभ्य इमं मे परिरजत" अथ० ८,२,२० ।
 अराल पु० अ-विच् अरमाहाति आ+हा-ञ । १ बर्ज-
 रसे २ मत्तक्षिति । ३ कुटिले लि० । "तत्तामराधव-
 राधमरालवेगो" नैव० "मिन्वा निराश्रामद्रावकेषा"
 रपुः "नोवृत्तात्कीवमराधपञ्चम" कुमा० । ४ वेद्यावां ङी
 अरावन् लि० रा-वनिम् न०त० । अदातरि । "अराया
 चन मर्षं" अ० ८,८,४, 'पाङ्गि धूर्त्तरावच्, अ० १,१६,
 १५ स्त्रियां ङीप् वनोरच् । अरापरी ।
 अरि पु० अ-इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, बद्धे, श्वित्वादिरे,
 ४ कामक्रोधलोभमोहमदभात्सयैषु षट्ठ, तत्त्वस्याशास्यात्
 ५ पठ्ठस्यायां, ६ ज्योतिषमभिधे सन्भावधिके षष्ठ्याने
 ७ ईश्वरे च । तत्र गतौ "दूरात्प्रगमितारिभि" 'मिजि-
 तारिपुरः पुरः" रपु । "नारीशामतृत्वमाचरति चेत्-
 जानासि" का० प्र० "अरिक्करिक्करार्थम्" लोहा० । "नारि
 नमित्रं य विद्यात्त आह्वेभोजनेत् द्विजम्" मनुः । अत्रे
 "गटारिष्णु ग यद्गृह्णु" विष्णुध्यानम् । कामादौ
 "हतारिपद्भुवर्गजयेन" किरा० । ईश्वरे अरिधाम् यत्वे
 उ० विट्कारि अरिन्दे । 'सितासितौ चन्द्रमथो न कश्चि
 बुधः शयो सौम्यसितौ रवीन्दु । रवीन्दुमौषा रमितस्तनिना'
 इति ज्योतिषोक्तौषु रवादीनां ८ पृष्ठमन्त्रदिपु । बभा
 रने शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शयी, शुरोः बुधशु
 शुक्रस्य रविचन्द्रौ" यने० रविचन्द्रमौषा । "मौषस्त्रितेऽरि-
 गेह्येऽथ पराजिते वा जीने अनी ज्ञतविधौ कृतिवर्त्तनी"
 ज्योति० एते च नैवर्गिका अरयः तात्काङ्गिकास्तु "वर्त्तव्येद-
 विसान्प्रविनायस्या पराचरम् । तत्काङ्गित्वास्तुवत्स
 कैचिदुक्तोऽन्यथा रिपु" ज्योतिषोक्ते तत्काङ्गे तत्तत्राविस-
 पहापेक्षया २,१,४,१०,११,१२ स्थानभिधे १,५,६,
 ७,८,९ स्थानेषु स्थिता यद्वाः तथाहि कर्मभावे वे यद्वा
 यत् राशौ तिष्ठन्ति तेषां वदयेद्यथा १,५,६,७,८,९, स्थान

स्या पहासो तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव पहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिगत्व नैसर्गिकसमायेत् रिपवः, इति भेद । यद्योक्तं हितसपरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ता अधिहितहितमध्यास्ते ऽपि तत्कालमित्यै । रिपुसमसङ्घदा-
 ख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्या यत्तुमिच्छित्तनीया इतिराजमा० । निसर्गसमाय “बुध कुजेज्यास्फुजिदर्कपुत्रा गुकार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दा । यनि, कुजेज्यौ, सुरराज-
 मन्त्रो रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्यु” इत्युक्ता । यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रगनय । कुजस्य शुक्रगनी, बुधस्य कुजगुरुगनयः । गुरो यनि, शुक्रस्य कुजगुरु गने गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरि-
 पवचेत् रिपव इति अथगन्तव्यम् । एतेषां मलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अधिमित्यगृहे २२।३० कला मलम् मित्-
 गृहे १५ कला, समगृहे १।१४ कला यत्तु गृहे ०।३ कलाः अधिगत्य गृहे ३।४ कलामलम् । मूलं जातकादौ दृश्यम् । नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्यं भाले इति भेद । एतच्च जातोक्तपहादिवलज्ञानोपयोगि । ताजके तु “दृष्टिः स्यान्नमपञ्चमे मलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोमा (४५ कला) ऽश्लिलकार्यसाधनकरी मलापकाख्योच्यते । शुभस्नेहकरी तृतीयभवने कार्यस्य संसिद्धिदा तत्र शोना कथिता (४० कला) तृतीयभवने पङ्कभागदृष्टिर्भवे (१० कला) । दृष्टि पादमिता (१५ कला) चतुर्थदशमे शुभारिभावा सृताऽन्योच्यं सप्रसभे तथैकभवने प्रत्यक्षवैरा-
 खिजा” (६० कला) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्य-
 न्निवृत्तया (३,५,८,११) सुहृत्, रिपुदश्या (१,४,७,१०) यत्तु । समस्वन्यया २,६,८,१०, इति मील० उक्तदिशा तात्-
 कालिकमित्रादि । तेन सामेक्षया १,४,७,१०, स्या मस्या पहा रिपव । तत्र “स्वसाधिकारोक्तमल सुहृद्भे पादोनसङ्घं समभेऽरिभेऽङ्घ्रि” मील० । राहो-
 निसर्गरिपवस्तु “सूर्यं शशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता ज्ञेया । तत्कालिकास्तु प्रागुक्तादिया ज्ञेयाः केतोस्तु “शुक्रगनो विपक्षौ” इत्युक्तौ ज्ञेयो । जातके व-
 स्थाने “षष्ठे च क्षतविद्विषौ” इत्युक्तौ चिज्जनीयो । ताजके तु “रिपौ मातृलभान्द्रारिचतुष्पाद्वन्मोत्रणा” इति मील० ताजकोक्ता चिज्जनीया । ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे । तथाहि षोडशकोशात्मके सिद्धादिचक्रु चतुषस्र कोषा-
 दिचक्रुमेष सिद्ध, साध्य सुसिद्ध अरिरिति संज्ञा । तत्रापि तेषु चतु कोशात्मकेषु मल्लेखं चतुर्थ कोषमपि अरिसंज्ञं तथा

च पञ्चमकोषं सप्रमकोषं त्रयोदशकोषं एकादशकोषम् द्वा-
 दशं पञ्चदश कोषं षोडशं चेति सप्रमकरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञ-
 कथात् तत्रस्ववर्णा अप्यरिसंज्ञा । षोडशकोषस्ववर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षर यत् तिष्ठति तस्यैवादिख प्रकल्प्य दक्षिणाव-
 र्त्तेन सर्व्वत् चतुर्षु चतुःकोशात्मकेषु गणना तथा च प्रथमा-
 दिकोषस्थाक्षरादिको मन्त्र सिद्धादिनाममाक् । यथा आ-
 द्यकोषचतुष्टये प्रथमे ऽसिद्धसिद्ध २ द्वितीये सिद्धसाध्य । तृतीये ऽसिद्धसुसिद्ध ४ चतुर्थे सिद्धारि । द्वितीयकोषच-
 तुष्टये आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्य । तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारि । तृतीयकोषचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्ध द्वितीये सुसिद्धसाध्य । तृतीये सुसिद्ध-
 सुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारि । चतुर्थकोषचतुष्टये आद्ये अरिसिद्ध । द्वितीये अरिसाध्य तृतीये अरि-
 सुसिद्ध चतुर्थे अरिरिति गणना । एतच्च प्रदर्शन-
 सात्वसक्तम् किन्तु सर्व्वत् यत्तु कोषे साधकनामाक्षर तदारभ्यैय गणना तथाच साधकनामाक्षर यत् तिष्ठति तत्कोषस्यैवादिखं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं यत् तिष्ठति तत्पर्यन्तगणनाया सिद्धादिषोडशसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रातुसारेण प्रथमादिसंज्ञा सा-
 धकनामाक्षरादिकल्पनयैव । तत्र सिद्धादिचक्रस्यकोषानां प्रथमादिसख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रगृहे तन्मूलं दृश्यम् । “अरिमन्त्र न गृह्णीयादिति” तन्त्रम् । राशौ विषयानन्तरस्तेऽगृह्यतौ । स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदि-
 मूत यद्योक्तं माष २,८१ श्लोकव्याख्यायां भक्ति० । “अरि-
 मित्तमरेमित्तं मित्तमित्तमतः परम् । अरिमित्तस्य मित्तञ्च विजिगीषो सुस्वरा” पञ्चेति शेष “पार्श्विपा-
 हस्ततः पश्चादाक्रन्दानन्तरम् । आशारावनयोश्चैव विजि-
 गीषोस्तु गृह्यत” पार्श्विपाहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेष एयं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशम
 अरेश विजिगीषोय मध्यमो भूयनन्तर । अतुष्ये संहृतयो समर्थोव्यक्तयोर्भेदे । मण्डलाङ्घ्रिरेतेपासदासीनो मलाधिकः” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सङ्घं हृदय इति । अरये साधु तस्यै हितं वा यत् । अराय्य तत्र साध्यादौ लि० “असौ यो अघरादुगृहस्तत्र सन्वराय्य” अथ० २,१४,१, १० प्रेरके लि० अरिपुतगृहे उदा० ।
 अरिक्थभाज् लि० रिक्थ पितादिदाय न भजते मल-रिष अथ० ४० । दाय्यापाङ्घ्रिणि अर्थे लीवपतितादौ अर्थ-
 गृहे १४३ पृष्ठेऽस्य विवरणम् ।

अरिगूर्त्त(र्षा) पु० अरये तद्धनमाय गूर्त्तः उद्युक्तः गुरी
उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्पम् । गङ्गुवधायोद्युक्ते "पर्यटारि
गूर्त्त अरि अ० १, १८६, २ लोके व अरिगूर्त्त इत्येव ।

अरिता स्त्री अरेभाय तल् । यत्ननायामनिदृशम्पादने ।

अरित् पु० अ-अन्भूतगयर्थे ङच् वेदे इट् । नाविके
कर्णधारे इत्यन्ति वाचमरितेव नामस्" अ० ६, ६५, २,
२ ४२, १, लोके व नेट् अन्तां गन्तारि स्त्रिया ङीप् ।

अरिच न० अश्चत्यनेन अ-इत् । (हासि इति श्वाते
?नौकाचालनकावे ? "लोहैररित् शरणीरिवाभित " माघ
"नौर्ह वा एषा खर्या यद्दृष्टिप्रथमान तस्या पर्यत्यज एव
मन्त्राधारित्वाय" शत० ब्रा० । २ गमनसाधने वाहमादौ च
"अरित् वा दिवस्पु" अ० १, ४६, ८, "अरित् गमन-
साधन नौरूपम्" भा० । "गतारित्वां माय-
मातस्त्रिषासम्" अ० १, १६५, "गतारित्वां मङ्गरित्वां
यं काष्ठं पाशं तोर्द्धर्जलाकोठने सति मौ गीष्" गच्छति
तान्यरित्वाणि" भा० । अरित पायादितस्त्रायते लै-क ।
पायादितो शरत्के लि० । "दयारितो मनुष्य स्वर्ग"
अ० २, १८, १, "दयारित् अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्य-
रित्वा यद्वा दयशस्त्राकापहायस्य" भा० । काश्या०
४ज्जिठी । तत्सम्बन्धिनि ध्यारत्तिक तद्गयादौ च लि०
जिठ स्त्रियां ङीप् ।

अरिटान्त पु० अरिटान्तोयेन निष्ठानत्वात् विषेयस्यापि
परतिपात । यदुदये क्षिप्रियभेदे । 'रामे भार समा-
सम्ब, युयुधाने च वीर्यवान् । अक्रूरे विष्टयौ चापि
गदे च हतवर्मेणि । चक्रदेने सुदेने च शरये च
महाभये । निदृशयत्नौ विद्वान्ते मङ्गकारे विदूरये ।
उपसेनात्मजे कङ्के यतद्युक्ते च केयव । राजाधिदेने
मदरे प्रसेने पितके तथा । अरिदाने दृष्ट्वा गे अफल्के
सात्यको ट्टयो । इत्यान्वकेपु चोन्त्यु सत्येपु । मधुकूदन ।
गुरुमासस्य त भार ययौ हारवती प्रति" इति हरिव० ।

अरिधायस् लि० अरिभिरीश्वरै धार्यते धा-अघञ् ङ० युट्
च । ईश्वरधार्ये । "अष्टावरिधाययोगा" अ० १, १२६,
५, अरिधायस "अरिभिरीश्वरै धार्यमाण" भा० ।

अरिन्दन लि० अरीन् यत्नून् नन्दयति तोषयति नन्द-
धिच्-ल्यु उप० ष० । यत्नून्तोषके अकतेन्द्रियजने व्यस-
नासक्ते ।

अरिन्दम लि० अरीन् यत्नून् कामादीन् वा दास्यति दम-
नति दम-अन्भूतस्यर्थे ङच् सप्त उप० ष० । पराभि-

भावके । यत्नून्तापके अजितकामादौ च । काश्या० ४ज्जिठी
ध्यारिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि लि० वजि द्विजां ङि च ।
अरिप्र लि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तद्धारिण यस्य । पाप
रहिते 'अरिप्र वतङ्गनाम" अ० ८, ८, ६, 'रिप्रमिति
पापनाम" भा० । "त वो वय गुणिरिप्रमद्य" ।
अ० ७, ४७, १, "अरिप्र पापरहितम्" भा० ।

अरिमर्द्द पु० अरि रोगरूप यत्नून् अर्थात् अर्द-अच्
उ० ष० । कासमर्द्द एके । २ यत्नून्तापके लि० ।

अरिमर्दन लि० अरि अर्थात् अर्द-ल्यु-उप० ष० । । यत्नू-
तापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे अफल्के पुत्रे यदुवक्ष्ये
क्षिप्रियभेदे "अफल्क काशिराजस्य पुतां भायार्थ-
विन्दत । गान्दिनी नाम तस्यार्थे गा सदा प्रददौ
पिता । तस्यां जप्ते मङ्गाबाहु" श्रुतवानिति विद्युत ।
अक्रूरस्य मङ्गाभागो यस्या विपुलदक्षिण । उपमदु-
गुप्तया मद्गुप्त दर्यारिमर्दन । अरिप्रमिप्रसोमेण यत्नू-
न्नोऽधारिमर्दन । धर्मप्रम्यतिधर्मां च मधुमेजानक-
क्षया आवाहामितिपाशौ च सुन्दरी च वराङ्गना" हरिव० ।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कस्ययति यज-धिच्-सग्
सम् उ० ष० । यत्नून्तापके अक्रूरसोदरे यदुवक्ष्ये क्षिप्रियभेदे
अरिमर्दनमन्त्रे विष्टति ।

अरिभेद पु० अरेर्षिट्सादिरस्येव भेद शार मन्दोऽस्य ।
(गुदयावावसा) । अरिभेदे । अरिरेव भेद्यति कृष्-
णत्वात् अल्ल सिद्धति मिद-अच् । २ विट्सादरे ।
सप्तया क्नु । शक्तिभेदे तद्भवनायाम् "वाङ्मना
पिष्टित् पुष्पो वञ्चोटीऽरिभेदक" सुशु० ।

अरिला स्त्री 'बोङ्गयक्ते विवासिनि । अर्द्धस प्रतिपदमन्ते
यमकविलासिनि । अरिला नाम पत्रोधरधारिणि ।
येषु नियतसुहृद्यधारिणि" इत्युक्तवक्ष्ये माताहसभेदे ।

अरिष पु० न इत्यन्ति मल यस्मात् अ-किप् न० त० ।
। अपातभासजे रोगभेदे । न रिष्यति किञ्चद्यते रिच-क
न० त० । २ अविच्छिन्नधारार्यर्थे न० ।

अरिषड्ष्टक न० षट् च षटो च इ० ततः परिभाषार्थे
क्नु षड्ष्टकम् अरिस्वामिकं षड्ष्टक वाक० त० ।
विवाहे वर्जनीये योगविषये, तथाहि दम्पत्यो परस्पर-
राश्यापेक्षया परस्परस रायेः षड्ष्टकमन्ते वा अयुर्भं
तयो राश्याभित्तस्वामिकत्वे पुनर्भ दोष यत्नून्तापिक-
स्येतीव दोषः । यचोक्त 'अरिः अरिर्दुर्द्वारिणा कथा
मेवेव सङ्ग अयस्तुवता । अर्द्धिपटौ इववडुपी

दक्षिणमिधुने अरिविधौ । यदि कन्याष्टमे
 भर्तुर्भर्तुं पठे च कन्यका । पट्टकं विजानीयान्
 वर्जितं त्रिदशरिपि” ज्यो०त० । तत्र प्रतिप्रसव ।
 “सौख्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराप-
 ट्ठसु सुमित्तमित्तसु पट्टकेऽपि सम्भवादि । पट्टकाष्टे नपञ्चमे
 व्ययधने योगे च उ योगिनी मोत्यायु सुखद्विष्टुष्टजननं
 काय्यां विवाहं शुभम्” भुज०भी० । अत्यन्तापह्नये
 व्यास । “मैत्रादियोगेऽपि पट्टकादौ ताराविपतप्रत्य
 रिमैधनाख्या । कर्त्या विवाहे पुरुषोद्धतां हि प्रीतिः
 परा जन्मसु तारकासु” । तत्रदानघक्तम् तत्रैव ।
 पट्टके गोमित्तं प्रदेयमिति” ।

अरिपङ्कवर्ग उ० पश्चा वर्गः ससदायः पट्टवर्ग अरिणां
 कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यरूपाणामन्त यत्पूर्णां घट्टवर्ग
 देवीभागवतवत् विन्धुभागवतपञ्च शपेक्षत्येऽपि गमकतया
 स० । कामादिपु पट्टखान्तरेपु रिपुपु “क्षतारिपट्टवर्गजयेन”
 किरा० ।

अरिपण्य त्रि० न रिपति हिमस्ति रिप हिंसायाम् अन्यक्
 न०त० । अहिंसके “शानेव नो अरिपयया तनूनाम्”
 ऋ०२,२६,४, “अरिपययावहिंसको शानो” भा० ।

अरिष्ट उ० रिप-हिंसायां फर्त्तारि-क्त न०त० । १।शुभे
 २।निम्बे । “सपेपरिष्टपत्न्यायां सर्पिषा लवणेन च “मृषि
 रक्षायां सुश्रुत । “सुमनायाश्च पत्न्याणि पटोलारिष्टयोस्त-
 र्थेति” विद्वधिचिकित्साया सुश्रुत । २ लङ्कानिकटवर्षिप-
 र्वतभेदे ४काके ५कङ्के (रोडा) इति ख्याते ईफेनिलफलक-
 ष्ठे । “अरिष्टकस्त्रिदोषप्रोपहजिह्वर्भपातन” वैद्य० ।
 ७।कण्ठाङ्गतेऽसुरभेदे । “यत्र शालूञ्च सैन्द्रञ्च कस द्विविदमेव च
 अरिष्टं हृपम केपि पूतनां दैत्यदारिकाम् । जाग कुवलयया
 पीडं चानूरं सृष्टिक तथा । दैत्यान् मातृपदेऽस्थान्
 हृदयाभास वीर्यवान्” हरिव० । ८।शुभे । ९।तत्रे ।
 १०।सूक्तिकाट्टे । “अरिष्टय्यां परितोविस्पर्षिणा” रघुः
 तत्करणप्रकारस्तु “नयमे मासि सूक्तिकागारमेनां प्रवेशयेत्
 प्रथमस्तथादौ तत्रारिष्टं त्रिभुवनमवैश्वानुश्राणां चेत-
 रक्तपीतकण्ठेषु भूमिप्रदेशेषु विन्धुस्तन्वयोधतितन्दृक्भङ्गातक-
 सर्वपद्वर्गनिर्मितं यथागारं यथासंख्यं तन्मयपय्यङ्गसपदि-
 प्रमिति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽपहृक्ता-
 यत चतुर्दक्षिणत एवामङ्गलसम्भवं विधेयम्” सुश्रु० ।
 तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्वपौष्टे स स्नातोवस्त्रवीरपि ।
 सुमर्वसौ । पुण्ड्रकधनिगच्छतरास च । नैने त्वादे

तथाश्चन्यां सूक्तिकागारमावेशेत्” नि० सि० तारा
 उक्ता । एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव
 प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्घृत्या वास्तुभूमौ-
 कार्यम् “वारुण्या भोजनमट्टं नैर्घृत्या सूक्तिकाट्टं”
 वशिष्ठोक्ते “दशाह सूक्तिकागारमायुषेऽपि विशेषत ।
 वङ्गिना तित्न्दु कालाते पूर्णकर्मैः प्रदीपकैः । सुपलेन तथा
 द्वारि वर्णकैश्चित्तेन च” विष्णु० पु० १ । अरिष्टसूक्तके उत्-
 पाते भूमिकर्मादा अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इतिज्यो०
 १२।अरिष्टस्थानस्थेपु रव्यादिपट्टेषु । १३।पानेमारिष्टकारके
 मद्ये । “रक्तारिष्टं शोपिताजीश्वं शेषम्” भाषः । “अरिष्टं
 क्षुद्र पाकेन सर्वतस्तु गुणाधिकम् । अरिष्टस्य गुणा श्रेया
 वीजद्रव्यगुणैः समा” वैद्य० । मद्ये पुस्तमपि भावप्र० ।
 नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५३० । १४।सरणचिह्ने । “रोगिणो
 मरत्य यथादयस्य भावि लक्ष्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्यात्
 रिष्टमप्यभिधीयत” इति सुरा० । न०त० । १५।शुभे न०
 ५५० । १६।शुभदायके पिधाने १७।अविनाशिन च त्रि० ।
 १८।वलिपुत्रे दैत्यभेदे उ० “अरिष्टो वलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽय
 यिल्लायुध” हरिव० (कटकी) ख्यातायां १९।कटुकार्या
 २०।कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दत्तुश्चैव अरिष्टा
 सुरसा खशा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र । तास्त्वपत्या-
 नि से श्दपु अरिष्टा ह्य महासत्वान् गन्धर्वानमितौजस”
 हरिव० रिष्टं हिंसा विरोधे न०त० । २१।सुखे-
 नावस्थाने न० “मन्त्रेऽथो अरिष्टतातये” ता०म्रा० ।
 “अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा० ।
 स्वार्थे कन् । निम्बादौ ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम-सुनि०
 आदन्नादेश । अहिंसितगमने । “अरिष्टगातु सङ्घोता-
 सङ्घोभरि” ऋ० ५,४४,२, “अरिष्टगातुःरिहित-
 गमन” भा० ।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः भेदे अरिष्ट+तातिल् । सुख-
 करणे जीवातने न मृत्यवेऽयोऽरिष्टतातये ऋ० १०,६०,
 ८, “श्रीमदीरक्षा अरिष्टतातये” यजु० । शोके ह ताय-
 क्षिन् । अरिष्टंविस्तारे “तद्विभवता निष्प्रायिममरिष्ट-
 तातिभायाक्वहे” वीरच० । क्वचिद्देऽपि तथा अरिष्ट-
 यन्त्रे इत्यम् ।

अरिष्टदुष्टधी त्रि० अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा
 धीरस्य । आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमती
 अरिष्टनेमि उ० ईत० कश्यपपुत्रे विनताकाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

वारिष्णेमिष गच्छुष मङ्गलम् । अरुषवाऽरुषीषे
 विनताया सुताः स्युताः ॥ अरि० २० तीर्त्करे जिनभेदे च ।
 अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न० त० ।
 हिंसाभावे । "पोषं रयीषामरिष्टिं तन्नाम् ॥ १,
 २१, ६, । अरिष्टिमहिषाम्" भा० ।

अरिष्टुत लि० अरिभिः मेरयिहभिः स्तुत वेदे भत्वम् ।
 मेरयिहभिः स्तुते मयस्ये "रासते विश्वमूर्षी अरिष्टुतः
 ॥ ० ८, १, २२ । लोके तु न भत्वम् । [स्वातरि ।

अरिष्ठ लि० अरये तिष्ठते स्या-क वेदे भत्वम् । यत्प्रनामाय
 अरिह लि० अरोन् हन्ति हन-ड । यत्प्रनामाये "हरिहयो-
 ऽरिहयोगविवक्षणे" रघु "पीरने ऋषभेदे" अवासीनो-
 ऽपि वैदेभीमपराहृषयेने मर्थ्यदा नाम तस्यामस्य जप्ते
 अरिहः, अरिह लक्ष्मणाहृषयेने" भा० आ० प० ।

अरीठ लि० न रोठः लीठः न आस्तादितः सस्य रः । अना-
 स्तादिते । अरुवेदे तु ढस्य लृङ् अरील्हः इत्वे च ।
 "अरील्हं वत्सम्" अ० ४, १८, १० । अरील्हं यत्प्र-
 भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २ अर्थे च ।

अरीहृण पु० अरि हन्ति हन-अच् पूर्वदीर्घः । ऋषभेदे
 अरीहृणेन निर्हंसम् वुञ् । अरीहृणकम् । चत्वरण्याम्
 उत्करा० च । अरीहृणीय तत्सन्निहृष्टदेशादौ लि० ।

अरीहृणादि पु० अरीहृण आदिर्यस्य । निर्हंसार्थे विहित-
 वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते यद्समूहे । स च गण
 अरीहृण, द्रुषण, द्रुहृण भगल, उलन्द, किरण,
 सापरायण, क्रीडायण, औड्रायण, तैगर्तायन, मैलायण
 भासायण, वैभतायन । गौमतायन, सौमतायन ।
 सौसायन, घौमतायन, सौमायन, ऐन्द्रायण, । कौन्द्रायण
 आढायन, याविष्ठस्यायन, रायसीय, विपय, विपाय ।
 उदुदण्ड, उदञ्चन, आण्डवीरण, वीरण, कयलसूत्र,
 जाम्बवत शिशपा, रैवत, विलू, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर
 जम्बु अदिर सुयर्मन्, दसह, भलन्दन, खण्डु, कनल
 वप्रदस, अरीहृणादिः ।

अइ चिका अइचि मर्मेस्थानान्यधिकतम जाता ठन् पु०,
 चम् । सुद्ररोगभेदे । "ससाटेन चतस्रवारिंशत्सुद्ररोगा भ-
 वन्ति ॥ तदाथा अजगद्विधा सवप्रख्याञ्जासजी विद्यता ।
 कश्चापिवा बहुमीकमिन्द्रवहा पनसिका पाषाणगर्भो जात
 गर्भः सहा विस्कोठकोऽग्निरोहिणी चिप्यु क्तमचोऽस्तुययी
 विदारिका चर्करासुन्द मासा निचर्चि का रकषा पाद्दा-
 रिक्ता अदरनससिम्बुसुप्तौ दाहचकोऽइ चिका पठितं मख-

रिक्ता यौवनपिठका पद्मिनीकच्छको जटमन्त्रिष्यससर्ष
 कील्लिलकासको म्यच्छं व्यक्तः परिवर्त्तिषाऽपपाटिका
 निरुत्पकय निरुत्पगुदोऽहियुतनं वनचक्षुर्गुदुक्षंभयेति" ॥
 अइचि बहुवक्त्राणि बहुक्षेदाणि नृर्हानि । मकाहृण
 क्षमिकोपेन शृषां विद्याद्वंशिकाम्" "अइ चिकाहृते
 रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा' इति च सुश्रुत ।

अइगुण लि० गुण्यः विरोधे न० त० । सस्ते रोगान्मु
 "इजदरुणं विवचस्य सातम्" अ० ६, १६, २ ।

अइच् लि० नास्ति इत् कान्तिर्यस्य । प्रकाशहीने मञ्जीवने
 "अयं रोचयदरुचोऽचानोऽयम्" अ० ६, १६, ४ ।

अइचि पु० न अचिर्यत् । सत्यमभिसामे भोजनादोम्बता
 सम्पादके रोगभेदे । न अचिः सन्तोषः न० त० । २ सन्तो-
 षाभावे 'इत्यरुचेराह' अगदीय । पूर्वोद्भावितदोषस्य
 शिथिलत्वशक्त्या सन्तोषाभावादित्यर्थः । भोजनादौ
 २ अमिषाभाभावे च "सन्निपातस्यश्वासकार्याङ्गान् अचिप्र-
 तत्" "शाङ्खिर्विक्रिणे कफपित्तकोपो दाहोऽइचिर्गौरवम-
 गिनसाद" इति च सुश्रुतः ।

अइज लि० नास्ति इत् रोगो यस्य । रोगान्मु २ अतस्य-
 रोगे च "कोऽइत् कोऽइत् कोऽइत् " इति मन्त्रे" इतभुन-
 मितभुगयाकभुक् सोऽइगित्यङ्गटः "अइत् सय्यामचतो
 महाश्च मर्षोऽत्यतश्चापि विवर्त्तनीय' सुश्रुतः ।

अइज पु० न इजति इज-क । (सिदास) इति ख्याते । उभे ।
 नास्ति इजा यस्मात् ५ च० । २ रोगाभावसाधने लि०
 "विषेभ्य खुलु सर्वेभ्य कर्षिकामरुजा स्थिराम्" सुश्रुत ।
 २ दानवभेदे पु० दानवगणनाया हरि० "अतुहादौ हरि
 ह्योवराह सहारोऽइज" । ईत० । ३ रोगान्मुभ्ये नीरोगे
 च लि० । "अपाककठिनः स्थूलोऽप्यिष्यतीमवोऽइज" उ-
 श्रुत । "अइज वा हृतं मृगमलं क्षिप्रं स्रवत्सि" सुश्रु० ।

अइण पु० अ-उन्नन् । १ सूत्र्ये, २ सूत्र्यसारयो, १ गुह्ये, ४ च-
 ख्यारोगे ५ भि० यद्दे, ईदानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८ पुत्रान-
 पठे । ९ अय्यकारोगे १० क्षण्यमिचतररुक्ते च
 ११ तद्वति लि० । १२ कुष्ठुमे, १३ विगदूरे च न० ।
 १४ मञ्जिष्ठायाम् १५ श्लामाकायाम्, १६ अतिविषाणाम्
 १७ नदीभेदे १८ इदम् उष्णवाच्च स्त्री । १९ तिष्ठतावा
 भेदि० २० इन्द्रवोऽइशाम् २१ शुक्रावा राजनि० २२ सुवल्-
 तिक्तायाम् च स्त्री । तल्लक्ष्मणौ विभावरी मय्यश्वाभ कस्यते
 क्षमा० "यावत् प्रतापनिबिदारुभते न मातुरश्चान तावद्-
 रणेन तमोनिरसम्" रघुः । "तार्क्ष्यचारिहृनेविष वरुष

महाबल अरुणसा रणिवैव विनतायाः सुता कृता हरिः ।
 'अरुणोगरुडम्भाता जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषा
 साध्यानामधिपः कृतः' हरिवं० । "तदुत्पत्त्यादिकथा अनू-
 रणन्दे" १६१ उक्ता । सूत्र्ये "सञ्ज्यते सरिर्जररुणा-
 शुभिसै" रघु "रागेण बालारुणकोमलेन" कुमा० । वरुं
 तद्वति च "जयनान्यरुणानि धूर्णयन्" कुमा० "अरुणपुत्राणि
 फाल्गुनानि" यत० ब्रा० । "दधत् स ध्यारुणव्योमस्फुरत्ता-
 रानुकारिणो" भाष । हादद्यादित्यमध्ये भाषमासाधिपे
 २३ आदित्यभेदे "अरुणो माघमासे वै" आदित्यहृदयम्
 विवरणमादित्यग्रहे । २४ देयभेदे पु० । धूमादि० युञ् ।
 आरुणक तद्भवे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा
 पु० धुञ् आरग्यम् न० । तत् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम्
 न० । रक्तादिवर्णे । अपत्ये इञ् । आरुणि जटायो सूत्र्य-
 पुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनो सुप्तोये ऋषिभेदे च । आश्वि-
 नो कुमारयो द्वि० व० यज्ञनाया तपत्या च स्त्री गुणवचनात्
 ऋगा० अमृततृणाभे कण्ड अरुणायते अरुणायमानः ।
 गौरा० ङीप् । २५ अरुणवर्णाया गवि स्त्री । "अरुणो गाव
 उपवासमिति" निरुक्तीकायाम् २६ ऊषायामपि स्त्री ।
 २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य आरुणजलत्वात्तथात्वम्
 'सरास्येतेष्वरुणञ्च भानवः महाहृदः श्वेतजलं यथाक्र-
 मात्' वि० षि० । "एतेषु मन्दरादिविष्कम्भर्गैषु"
 शुङ्गुह्नुमसिन्द्रादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कृष्णसर्पवत् नित्यकम्पभा० । रक्तोत्पले
 अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमास । रक्तदूर्वाभेदे,
 "यद्यदारास विन्देयु अरुणदूर्वा अभिपुणुयात् एव वै
 सोमस्य न्यक्तो यदरुणदूर्वा तस्मादरुणदूर्वा अभिपुणु-
 यात् यदारुणदूर्वा न विन्देयु" यत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस प्रिया । सूर्यभार्यायाम्
 ? सप्तायाम् २ आयायाञ्च अरुणभार्यादयोऽप्यत्र
 "तस्य भार्याऽभवत् देयो सप्त त्पात्री विवस्वतः"
 इति । "असहन्ती तु ता आयां सर्वस्य निष्पिने ततः" आया-
 मयीं तु सा सप्त, तस्यान्वायासस्ययिता । प्राञ्जलि प्रणता
 भूया आया सप्तान् नरेन्द्र । उवाच कि मया कार्यं कथ-
 यस्य शुचिक्रिते । स्थिताञ्च तव सिद्धे शोधि मां वर-
 षिणि । सप्तोवाच । अहं बाह्यानि मद्गते स्ममेव भयन
 पिठः । त्वयेह भवने मद्गत्र वस्तव्यं निर्वारया । इमौ
 च बाह्यो मद्गत्र कन्या चेयं समभ्यमा । समव्यासो न चाश्वे-
 बनिद भगवते कश्चित् । आयोवाच । आकचपदृषा हेमि ।

आ गापाञ्चैव कर्षिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ
 देवि । यथेच्छया" इति हरिवं० । १ प्रधाकन्याभेदे च ।
 "सुप्तोऽसौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिता" । अतुवन्धा
 मनुकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुरागं सुभगाञ्चैव" हरिवं०
 अरुणवर्षा पुत्रादि प्रियमस्य । ४ रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूत्र्ये पु०
 ५ तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे त्रि० ।

अरुणपुसु त्रि० अरुण सु रूपं (निर०) यस्य । रक्तवर्णरूपे
 "अतावतीमरुणसु विभातीम्" ऋ०५, ८०, १, "अरुण-
 शुभरुणरूपाम्" भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि० ।
 अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १ पारावतपक्षिषि
 अरुणसारथि पु० अरुण गरुडापजः सारथिरस्य । सूत्र्ये
 विवरणमनूयन्ते ।

अरुणात्मज पु० ईत० । १ जटायौ पक्षिषि । २ सूर्यपुत्रे मन्दे
 ३ सावर्णे मनो ४ कर्णे ५ सुप्तोये ६ यमे च ७ अश्वि-
 नो कुमारयो द्वि० व० ८ यमनयां तपत्या च स्त्री ।
 "तीक्ष्णपत्यानि कौरव्य । संचाया तपतावरः" आदित्यो
 जनयामास कन्यां हौ च प्रजापती । स च वैवस्वत पूर्व्यं आह-
 देव प्रजापति । यस्य यमना चैव यमनौ संभूयतु" ।
 सप्तयां हौ सुतो सुता चेति तीक्ष्णपत्यानि । "द्वितीयाया
 तु संचाया संचेयमिति चिन्तयत् । आदित्यो जनयामास
 पुत्रमात्मसम तथा । पूर्व्यजस्य मनोज्ञातः । सद्योऽयमिति
 प्रभुः । मधुरोषाभघृष्टाञ्चा सावर्णे इति बोध्यते । द्विती-
 याया सुतस्तस्या स विज्ञेय यमवरः" इति सावर्णे
 यनिय एतौ हौ सुतौ, संचाया आयास्यायां द्वितीवावां
 सर्वस्य जातो हरिवं० । वडुवारुपपरिगया सप्तवाञ्च
 अश्विनीकुमारी जातौ यथा तत्रैव । "वडुवारुपमास्त्राय
 वने चरति गार्हपे । स तथारुपमास्त्राय स्त्रां भार्यां शुभ-
 लीलयया । दर्शय योगमास्थाय स्त्रां भार्यां वडुवां ततः ।
 अष्टया सर्वभूताना तपसा नियमेन च । बडुवावपुषा राज-
 चरन्तीमकुतोमयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तं शुभं सम-
 भाववत् । सैषुमाव विचेत्नीं, परपुष्पमङ्गया । सा
 तस्मिन्वमङ्गुलं नासिकाया विवस्वतः । देवी तस्यामजा-
 वेतामश्विनी निषजायते । मासत्यवैव दसस्य ऋती हार्वि-
 नाविति" । तपतीपद्ये तदुत्पत्तिं कर्त्तुमिति
 यथा "एवसक्ता वडुविषं शास्त्रपूर्व्यं विवस्वता । वा
 त नैवद्वारो ह्य कन्याऽङ्गमिति भारत । ।
 वन्पुत्रमयाङ्गीता सञ्जया च ययसिनी । तामर्षि-
 पुनरेवेदमत्रवीङ्गरत्तमम् । मत्प्रसादात् तेषां भवि-

ता दोष इत्युत । एवमज्ञा स भगवान् कुनिराजसुता
 तदा । प्रकाशकसी तपस सन्धुय तया सङ् । तत्र वीरः
 समभवत् कर्णं यश्चभृता परः । आसक्तकवच श्रीमान्दे-
 वगर्भं त्रियाङ्गित । सङ्ग कवच विभूत् जण्डली
 द्योतितानमः । अजायत सुत कर्णं सर्वलोकेषु विद्युत ” ।
 भा०आ०प० । सुप्रीवोत्पत्ति सुप्रीवगन्दे ह्यज्ञा ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुज । गरुडे तस्य ततोऽनुजात-
 कथानुरूगन्दे ह्यज्ञा । [रोह रणे हरिः ” हरिव० ।
 अरुणावरज पु० ईत० । गरुडे “अरुणावरज श्रीमानार-
 अरुणित त्रि० अरुण क्रियते अ अरुण+कृत्यर्थे षिच्-कर्मणि
 क्त, तारकादि० इतच् वा । रक्तवर्णीकते रजातसोहित-
 यर्थे च । “क्षान्नागरागारुणितश्च कन्दुकात्” कुमा० ।

अरुणोदक न० अरुणसुदक यस्य । ? सरोवरभेदे । उदकस्य वा
 उदादेये अरुणोदमप्यत्र । तत्र सरः मन्दरगिरिरूपविष्क-
 म्भपर्वतस्यस्य वि०पु० । रनदीभेदे स्त्री सा च “मन्दरोत्सप्त
 यकादयस्यतयोजनोसुप्तदेवचूतगिरिसीगिरिसीश्वरस्युखानि
 फलान्यस्यतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशेष्यभाष्यानामति
 मधुरसुरमिहगन्धिवहलारूपरसोर्देगारुणोदा नाम नदी
 मन्दरगिरिसिखरान्निपतन्ती पूर्वेषेलाहृतसपञ्जावयति”
 इति भागवतोक्तस्यस्य ।

अरुणोदय पु० अरुणस्यार्कस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । “चतस्रो
 घटिका प्रातररुणोदय उच्यन्ते” इत्युक्ते सूर्योदयात्
 प्रापि अस्तदेशलात्कके काठे ।

अरुणोदयविज्ञा स्त्री अरुणोदयकाले विज्ञा । अरुणोदयकाले
 दयस्या विज्ञायामेकादश्याम् । “दयमीशेषसंयुक्ता यदि
 स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्द्वैतैकादयीमवम्”
 हेमा० मति०पु० । “अरुणोदयविज्ञा त्र द्वादश्यां पारणा
 क्षामेऽपि वैष्णवैर्नोपास्या” ए०त० रघुनन्दन ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं
 सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । “सूर्यपक्षे तस्या हि शुक्ला
 माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्या स्नान महाफलम् ।
 माघे मासि चित्ते पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दयात् स्ना-
 नार्चनानाम्यामासुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला
 माघस्य सप्तमी । गङ्गाया यदि लभेत सूर्ययज्ञयतैः
 सभेति” ति०त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपल । (बुनीति) स्थाने पद्मरागे ।
 अरुन्तुद त्रि० अरु वि अर्थायि तदति तद-अण् छम् च ।
 कर्मप्रोक्तके इःअदायके “अरुन्तुदनिवानाक्षं नववहस्य

दन्निनः” इति रघु “आरुन्तुदः सादासोऽपि न परशोह-
 कर्मकत्” मत् ।

अरुन्धती स्त्री न रन्धती । ? रोधनाकारिकायां शिवात्
 र वसिष्ठपत्न्याम् संप्रालादभ्युत्पन्न “अन्नासितनर-
 न्धव्या साहयेव इपरिभुजम्” रघु “आयोषधन्धती तत्र
 व्यापार कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तय विद्विर्भासे बह-
 रन्धती” इति च कुमा० । सा च कर्हमप्रजापतेराश्रुता-
 सुत्यद्रा भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षि-
 स्थाने स्थिता । र तत्रामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितित्थानञ्च
 “प्रायुनरतचैते सदीदयने ससाध्वीका” । पूर्वो भावे भ-
 वान् मरोचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽश्वात् । तस्मात्त्रिरासतो-
 ऽतिशयस्यारुण पुत्रस्यच । पुत्रश्च ऋत्वरिति मनुमानावद्या-
 तुक्षमेव पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं सुनिवरसुपान्नितारन्धती
 साध्वी” ए०स० । विवाहकाले सैव पत्न्यै यथा दस्यते
 “अरन्धतीञ्च रन्धाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सप्तर्षि
 निकटवर्तिनीं सूर्यां तारामरन्धतीं रन्धाहमस्मीति
 मालमन्त्रेषु पश्येत्” वं०त०रघु० । अरन्धती वधा
 यत्नौ असुररक्षा एवमेव तं सवि इत्यभिप्रायेण तद्वर्धनम् ।
 आसदन्धत्ववच तां न पश्यन्ति वदोक्तम् उच्यते । “न
 पश्यति सनक्षत्रां यस्तु देवीमरन्धतीम्” भ्रुवमाकाशगङ्गा
 च त वदन्ति गतासुभे” इत्युक्त्याहमे धर्मस्य पत्नीभेदे ।
 “ददौ सद्य चर्माय” इत्युपक्रम्य “तासां नामानि मे ऋतु”
 इति शौक्ता । “अरन्धती वसुधामो लज्जा मातृर्भरतती ।
 सङ्ख्या च सुकृत्वा च साध्या विद्या च भारत ।।
 धर्मपत्न्यो दय लेता इति” “पृथिवीविभवं सर्वमरन्धता-
 मजायत च” हरिव० । १. जिज्ञावाञ्च “अरन्धती भ्रुवर्धने
 विण्णोस्त्रीश्चि मदानि च । आसन्नसुसुगो पश्येत्तद्वं वाह-
 मण्डलम्” इत्युक्ता तत्रारन्धतादिवन्दानां पारिभाषिकत्वं
 दर्शितं यथा “अरन्धती भवेत्किञ्चा भ्रुवोनावापुच्यते
 विण्णो मदानि अज्जम्भं जेनेऽसौ वाहमण्डलम्”
 आशौचशु० । [वसिष्ठे सुगौ

अरुन्धतीजानि पु० अरन्धती जाया वल्ल निह् वसा० ।
 अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरन्धतादर्शनमिव दर्शन वल्ल तत्
 सूचको न्यायः । प्रथमस्य सुदर्शनेन सूक्ष्मदर्शनेन चानि
 “यथाऽरन्धती दिदर्शविपु तत्समीपस्थां सूर्यां
 तारामसूर्यां प्रथममरन्धतींति याह्वित्वा तां प्रजास्वाम
 पयाद्दुःखतीमेव याह्वति” या०मा० ।

अरुन्धतीनाथ पु० ईत० । वसिष्ठे सुगौ तत्पत्न्यादवोऽपत्त ।

मूर्च्छां सतद् भवति पितृकते तयैव । कश्चिद् युक्तवक्त्र-
 संस्तरसादत्तम् । द्वैष्ट्यात्मके मधुरभास्यमरोचके ह ।
 सर्व्यात्मके पवनपितृकता मूर्च्छां रूपाण्यथास हृदये
 सद्यदीरयन्ति । सरागमोक्षभयविप्रतचेतसस्तु चिन्ताकते
 भवति सोऽमुचिदर्गनाम्" इति । "युष्मान् शोकोदरं
 काशं हृषीसकमरोचकम्" इति सुश्रुत । [अन्ये लि० ।
 अरोद्ध न० अभावे न०त० । १रोधाभावे । न० । २कन्द-
 अरोधन न० अभावे न०त० । १रोधाभावे ३आवरणाभावे
 ३गतिरोधके व्यापारे । न०व० । ४तच्छून्ये लि० ।
 अरोध्य लि० न रोध्यः । रोहुमगक्ये । [अन्ये लि० ।
 अरोपण न० अभावे न०त० । १रोपणाभावे न०च० । २रोप-
 अरोप पु० अभावे न०त० । १क्रोधाभावे ॥ न०व० । २क्रोध-
 अन्ये लि० ।
 अरौद्र लि० न रौद्र विरोधे न०त० । १भोषणमित्रे सौम्याकृतौ
 २ रागहेपादिभ्यो विष्णौ पु० । "अरौद्रः कुण्डलो
 वक्रो" विष्णुष० "कर्म रौद्र, रागय रौद्र, क्रोपय रौद्र,
 त्वय यस्य नास्ति अप्याप्तसर्वकामत्वेन हे परागादेरभावा-
 दित्यरौद्र" भा० ।
 अर्कं तापे, सुती च सुरा० उम० सक० सेट् । अर्कवति ते
 आर्कित् त । अर्कयामास अर्कित अर्कयित्तम् ।
 अर्कं पु० अर्च-कर्मणि चञ् कल्पम् । १सूर्यो, २इन्द्रे, ३ताम्बे,
 ४स्फटिके, ५विष्णौ, ६पञ्चिहते, (आकन्द), इति ख्याते ७हृत्ते,
 (आरस) इति ख्याते ऽकाशविषये च । ८अर्चनीये लि० ।
 "आ सूर्यो न भातुमङ्गिरके" भा० ६, ५, ६ "अर्कं
 अर्चनीये" भा० "अङ्गादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्कः"
 भा० १०जेठे" पु० । अथवा ११अर्काधिपे वारे
 १२सप्तमीतिथौ १३अक्षरफल्गुमीनजले १४द्वादशसंख्या
 याञ्च तत्र विष्णौ । "अर्को धानसम ऋद्धी" वि०सृ०
 अर्कहृत्ते "अर्कः पद्माय खदिर इति विष्णुष० । सूर्यो
 "अर्काद्विनिःसृत प्राचीं यद्यास्यहृत् ययौ" सूर्यसि०
 "सपत्नोर्दक्षोसिपाम्" भाष "सू, ए" जगतपूज्यमयुज्ज
 तार्कः" भाषः इन्द्रे अर्कसोदरभन्दे उदा० । अर्कस्यापत्नम्
 इज् । आर्कः सूर्यपत्ने यमादौ, यमुनायां, तपत्याञ्च स्त्री
 अरुचात्मजभन्दे विवृतिः ।
 अर्ककला स्त्री इत० । शारदातिबन्धे सूर्यस्य उपास्यत्वेनोक्तौ
 द्वादशसंख्याके पीतवर्णे चादिद्वान्तवर्णभक्ति कलाभेदे ।
 ताव १"तपिनी २तापिनी ३धूम्रा ४मरोचि ५ज्वलाभिनी
 ६वर्चि । ७सुपुष्पा दधोमदा ८द्विधा ९०बोधिनी

११वारिणी १२क्षमा । आद्याच वसुदाः शीथौ शान्ता
 आ द्वादशेतिताः" "वराभयकरा ध्येवा जेतपीताश्चा
 क्रमाम्" शार० ति० ।
 अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्कविरच" कान्तोऽतुभूवो यस्या" कम-
 क्त । (हृदहृद्विद्या) इति ख्याते १हृत्ते ईव० । २सूर्यप्रि-
 यायाम् ३सप्रायां आयायाञ्च अरुचमियाभन्दे विवृति ।
 अर्कक्षेत्र न० इत०, "कुजगुणवुधेनर्कसौम्यशुक्रावमीभु-
 याम् । अर्काभिभातुजेष्वाणां सेनाधि सुरजादय" १
 ज्योतिषोक्ते सूर्यसामिके चिह्नराशौ ।
 अर्कचन्दन पु० अर्कस्य मिय चन्दनं शाक०त० । रक्तचन्दने
 अर्कज पु० अर्काज्जायते जन-इ ५त० । १यमादौ
 २तपत्यां ३यसुमावां च स्त्री ४अभिमीकुमारयो
 द्वि०व० । ५सुपीने ईर्कस्य च । अरुचात्मजभन्दे विवृति ।
 अर्कतनय पु० इत० । राधापुते १ कर्णे २यमादौ च ।
 अरुचात्मजभन्दे विवृति ।
 अर्कदुग्ध न० अर्कस्य हृत्स्य दुग्धमिव निर्यास । अर्कहृत्-
 निर्यासि जेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।
 अर्कनयन पु० अर्कनयनं यस्य । विराट्पुत्रये । "सूर्याचन्द्र-
 मचावग्निर्यस्य नेलाधि जग्निरे" पुरा० अनन्तवाङ्
 यगिसूर्यनेलम्" गीता अर्कहृद उर्द्वयं नयनमस्य ।
 २इहृगक्षोचने लि० ।
 अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अतुक्कयति नम-षिच्
 कनि । रक्तार्के हृत्ते ।
 अर्कपत्न पु० अर्के सूर्यस्य तीक्ष्ण पत्नं यस्य । १अर्कहृत्ते ।
 अर्कपत्नोऽप्यत्र । २सुनन्दायाम् ३अर्कमूलायां स्त्री । ईत० ।
 ४अर्कहृत्स्य पत्ने न० "स कदाचिदऽर्कपत्नायमभयत्
 सुधासं तैर्मन्त्रितैरर्कपत्नैः" भा०आ०प० "देवराजो
 मया हृत्ते वारियारुचमज्जके । साद्वत्सर्कपत्नाधि"
 विद०सु० । "सप्त पदरपत्नाधि सप्तार्कपत्नाधि च धिरसि
 निधावेति, माघसप्तसां ज्ञाने ज०त० रचु० ।
 अर्कपथं लि० अर्के इय रक्तं पथमस्य । १अन्द्रे । ईत०
 २अर्कहृत्स्य पत्ने न० । [वर्षपा० । (आकन्द) ३इक्ष्मभेदे ।
 अर्कपादप पु० अर्कः अर्कहृत्स्य तीक्ष्णः पादपः । १निम्बे ।
 अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कहृत्स्य उप्यमिव उप्यमसा
 जातित्वात् स्त्रीप । २कटुभिनीहृत्ते । वा षप् । अत इत्ये
 अर्कसुभिन्नात् ।
 अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । ईत० ।
 १सूर्यप्रियावां, २सप्रादौ अरुचप्रियाभन्दे विवृतिः ।

अर्कवस्तु पु० अर्कस्य वस्तुत्वरि । १। नीतमे चर्चवस्थे नौदभेदे । तस्य तत्कृत्वोत्पन्नत्वात्कृत्वन्वितम् । अर्कस्य वस्तुत्वरि प्रकाशयत्वात् । २। पञ्चे । अर्कवान्त्वोऽप्युपवत् ।

अर्कभं न० अर्काक्रान्त भं नक्षत्रं या० त० । १। सूर्याक्रान्ते नक्षत्रे ईत० । तत्सामिके शशिंहरायी शउत्तरफल्-नीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (ऊङ्ङुङुङिवा) इति स्वातायां कृतावात् । तत्किरन्वसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्कस्य सर्पाणां दुष्प्रसङ्गं भूषं यस्याः । (इमेर-मूक) इति स्वातायां कृतावात् ।

अर्कस्य पु० अर्कस्य रूप उच्यते रस्य च । अग्निभेदे विदा० अञ् । अर्कस्युत् । तदपत्ये पुं स्त्री० । शिवायं ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णस्युत्पत्त्यात् । ररूप्यत्वेन अर्कस्यस्युत्पत्ते वस्तुकण्ठे । व० । २। पञ्चे ।

अर्कविवाह पु० अर्कस्यस्य चन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः । तृतीयविवाहसिद्धार्थमर्कस्य चन्यात्कल्पनेन विहिते विवाहभेदे । “चतुर्थीदिविवाहार्थं तृतीयेऽर्के सप्तदशेत् । “आदिश्रद्धिविधि वापि हस्तार्थे वा शनैर्यदे । शुभे दिने वा पूर्णान्ते कुर्यादर्कविवाहकम्” कथ्य० । “तृतीये स्त्रीविवाहे तं संप्राप्ते पुरुषस्य तः । अर्के विवाहं वक्ष्यामि शौन-कोऽहं विधानतः” शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपादि-जाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्ये ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य दृक्स्थेय वेधोऽल । तालीशयमे दृष्टे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम् । माषशुक्रसप्रन्यादौ कर्त्तव्ये अर्कांराधनार्थे । व्रते । अर्कस्येव व्रतम् नियमः । “सहस्रशुक्रसुत्सृष्टुमादसे हि रवान् रवि” द्रुत्सुत्तोर्यया रविषा शोकदृष्टयं रसस्य पङ्कभेवं प्रजापाकनार्थमेव राक्षा प्रजाभ्यो यन् करस्य पङ्कं क्रियते तादृशे “अष्टौ माषान् वषादिश्रद्धोवं स्मृत्वाति रश्मिभिः । तथा हरेत् कर रात्रान्निवृत्तकर्मव्रतं हि तदिति” मन्त्रे रात्र शकरादानभेदे ।

अर्कसुनु पु० ईत० । १। वने २। शनैर्यदे ३। पृथीने ४। कर्णे ५। प्राङ्गदेने ई। अश्विनोक्तमारवोः द्वि० व० । ७। यद्यथावां पतपत्वाच्च स्त्री अर्कवीर्ये पु० अर्कस्य इन्द्रस्य वीर्ये प्रवोपकारकत्वात् ।

शिरावते इतिनि २। अर्कस्यो उर्ईमं च ।

अर्कहिता स्त्री ईत० । १। अर्कभक्तायां (ऊङ्ङुङुङिवा) कृतायाम् २। अर्कस्य हिताये ति० ।

अर्कभूमि पु० अर्कस्य अतुगतः, अग्ना । अर्कभूमि मणौ, व हि अर्कस्य रश्मिबंधकां उज्ज्वलति ततस्तस्मात्कर्त्तव्य-

त्वम् । अर्कस्य रक्तं अग्ना । (चुनी) २। अरुषोपये । अर्किन् ति० अर्कप्रतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽ

स्यासि इति । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । “दृष्टिन्द्रमर्केभिर-र्किण” अ० १, ७, १, ‘अर्किण अर्चनहेतुमन्त्रोमेता’ भाः

“गायन्ति त्वा गायत्रियोऽर्चन्यर्कमर्किणः । अ० १, १०, १, । अर्कोऽर्चनमस्तस्य इति । २। अर्चनयुक्ते ति० ।

‘वन्दस्व मावतं गणं त्वेषम् अपनस्युर्भर्किषम्’ अ० १, २८, १५ । अर्किषम् अर्चनोमेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्क इन्द्रस्य शङ्खच्छेते यत् । अमावा-स्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्याचन्द्रमसोरैकराश्वेकावच्छेदेन

उपर्यधोभावेन स्थिति ज्योतिषप्रसिद्धा ‘सूर्याचन्द्रमसोर्य परः सच्चिर्ब्रह्मः साऽमावासेति” गोमिथेन तस्यास्तथा-

विषयकीर्त्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्केपल पु० अर्कस्यातुगतउपलः । १। अर्ककान्तमणौ (चुनी) अर्केऽर्च-कर्म्मणि यत् कृत्वम् । १। अर्चनीये ।

अर्कस्यायम् यत् । अर्क्यं अर्कमन्त्रिनि । “स एव वा-क्यं एव तपति तस्यैतद्वचं क्यमेव चन्द्रमार्क्यम्” यत० ब्रा० ।

अर्गसि स्त्रीन० अर्जन-कवचं न्यङ्गा० कृत्वम् । १। कपाटमध्यस्थे-

रोधके १। काठादिदण्डे, “यवमन्त्रेन्द्रु तपातितार्गवा निमोक्षिताक्षीव भियाऽमरावती” का० प्र० । “उरार्गलादी-

र्धभुजा बुभोज” रघु, “अथानपोद्गर्गलमध्यगारमिति” रघु । सप्रथीक्षीतस्यादी पाथे २। क्षीतविशेषे “अर्गला

कीलकं चादौ पठित्वा कवच पठेत् । जमेत् सप्रथती पचात्” मत्स्यसूत्रम् । ३। कण्ठे, ४। कपाटे च न०

५। क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीप् स्वार्थे कन् । अर्गसि काय-तार्थे । ६। विष्कम्भमाले रोधकमाले स्त्रीने० ॥ वार्थर्गला-भङ्ग इव प्रदत्त” रघु । अतुगतनयमार्गानर्गलां उर्जयस्य” माघ । [दृष्टे

अर्गवध पु० आरगवध पु० । आरगवधे (सिंधासि) अर्गव मूल्ये भादि० पर० सक० सेट् । अर्गति आर्गीत् ।

आनर्ग । अर्गः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-वम् । ऋवस्तुपङ्कार्थं देवे स्य्यकृपे रजतादिद्रव्यकृपे १। मूल्ये । “कृषीति चैपं प्रत्यक्षमर्घं सस्यापनं ऋपः” “कुर्युर्दधं यथापण्यमिति” च मत्

अर्घ-करणे षञ् अर्घ्कादिस्मात् कृत्वम् । २। पूजोपचारे कृत्वाकृतादौ । सामगौरय सवकार क्षीवदिकृत्प्र प्रयो-

क्तव्यः अर्घ्यः पु विष्णोर्निर्यकारच । अर्घाव देयम् वत् । अर्घ्यम् पूजार्थं देवे जहादौ अर्घ्यज्याश्चि च “आपः क्षीरं

कृत्वापञ्च दधि सर्पिः सतश्चुष्टम् । अबः सिद्धार्थकयैव
 अटाङ्गोऽपः प्रकीर्तितः काशीकण्डम् । "तन्मर्त्यमर्त्यादि-
 क्वादिपूष्व" माधः "अर्ध्यमर्ध्यमिति वादिनं अप
 सोऽननेष्य भरतापको यतः" अर्धोत्पदमाधिप-
 मिति" च रघु । [पूञ्जतमे महादेने ।

अर्धोऽशु उ० अर्धोऽस्मिन्न इति देयत्वेन तेन ईश । सर्वदेनेषु
 अर्धं त्रि० अर्धंते पूज्यते अर्ध-एत्यत्-व्यङ्गा० कृतम्-
 अर्धमर्हति अर्ध +यत् वा । १ पूजनीये "तमर्धमर्ध्यादिक
 यादिपूष्व माध" । अर्धाय देय यत् । २ पूजार्थं देये
 जबादो । "तामर्ध्यामर्धमादाय दूरात् प्रस्युद्ययौ गि-
 रिः" कुमा० । "अनर्धमर्धेऽथ तमर्धमाध" कुमा० ।
 अर्धं मूष्यमधिकमर्हति यत् । श्वरुत्कारतपोवनश्चोङ्गे
 मधुनि न० तस्य मूष्यमूष्यत्वात्तात्पर्यम् ।

अर्धं पूजायाम् उभ० भादि० सक० सेट् । अर्धति ते आर्धित्
 आर्धित् । आनर्ध-र्धे "पितृभ्यः पाठकास्तुभ्यो" मनु० ।
 "एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणोमित्यमर्धति" मनु० ।
 "रत्नउद्योपकारेण आद्यामानर्धं पादयो" रघु
 "इन्द्रिमाञ्जोऽहस्तुधाधिपानाम्" 'समीहे मर्धुमानर्धे
 तेन वाचाऽखिष्य बलम्" । "आर्धित् द्विजातीन् पर-
 मर्धं पिन्दान्" "मानुर्चुर्यं जगदर्धनीयम्" "विप्रामर्ध-
 क्षथा स्तुवन्" इति च मङ्गिः आर्धः अर्धक अर्धित
 अर्धितवान् अर्धितम् अर्धित्वा ।

अर्धं पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्धयति ते आर्धि-
 यत् न । अर्धयाभास "दूरस्थमार्धयेदेनम् मनु० ।
 "स्वर्गोक्तसामर्धितमर्धयित्वा" कुमा० ।

अर्धकं त्रि० अर्धति अर्ध-यत् लु । पूजके "ब्रह्मचारीव्रती च
 स्याद्गुरुदेवद्विजाधर्क" मनु स्त्रिया टाप् अत इत्त्वम् ।

अर्धन्ति त्रि० अर्ध-वेदे वा० अति । अर्धनीये । "अर्धत्तयो
 धुनयो न वीरा" अ० ई, ई, १० । "अर्धत्तयः
 अर्धनीया" भा० ।

अर्धत्तय त्रि० अर्ध-भावे-अति अर्धत्तिसमर्धनमर्हति यत् ।
 पूजनीये । "अर्धत्तयोमवा ऋधः" अ० ई, २४, १ ।
 "अर्धत्तयः अर्धनीयः" भा० ।

अर्धत्त न० अर्ध-भावे-युट् । पूजने । "अरिष्टं नायनेत्
 वरुं पश्चिमद्वाराधनम्" उ० । ["निरतः उ० ।

अर्धना स्त्री उ० अर्ध-उच् । पूजायाम् । "देवार्धनाकां
 अर्धनीय त्रि० अर्ध-अनीवर् । पूजनीये । "मानुर्चुर्यं
 जगदर्धनीयम्" मङ्गि ।

अर्धा स्त्री अर्ध-आघारे अच् । प्रतिभायाम् "आमिह-
 मेष चार्धाया देवः साक्षिष्यश्चकति" ति० त० उ० ।
 "देवान्नामपत क्षया ब्राह्मणानां विद्येत" आ० त० ।
 भावेऽच् । २ पूजायाम् "लोकः पश्यमानवत्सर्धर्धर्धै"
 ब्राह्मणं भुनक्त्यर्धया च दानेन चोद्धया दयया च" ।
 यत० ब्रा० ।

अर्धि स्त्री अर्ध-रन् । वज्रप्रादिगिण्यायाम् । "यस्या ह्यनो
 अर्धय प्रतिभङ्गा अहसत" अ० १, ४८, १२, "तव
 अतोर्ध अर्धय" अ० ८, ४४, १७ ।

अर्धितं त्रि० अर्ध-क्त । पूजिते "स्वर्गोक्तसामर्धितमर्धयित्वा"
 कुमा० २ विष्णो उ० "अर्धिशानर्धितः कुम्भ" वि० उ० ।
 "सर्वलोकार्धितैर्मात्रादिभिरर्धितः" भा० ।

अर्धिरादिमार्ग उ० अर्धिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो
 मार्ग । देवयाने पथि उत्तरमार्गे । "तेऽर्धिममि-
 सन्धयन्ति अर्धिवोऽहः, अत्र आपूर्यमाणपक्षसु, आपू-
 र्यमाणपक्षात् यान् बहुदृष्टेति मासांस्तान्, मासेभ्यः
 सवत्सर, सवत्सराद् आदित्सम्, आदित्साञ्चमव,
 चन्द्रमसो विद्युत, तत्पुरुषोऽमानवः स यनाञ् ब्रह्म
 गमयत्येव देवयानः पन्थाः" आ० उ० । "आतिवाहिका-
 स्तद्विज्ञात्" शा० छत्ने तेवां तदभिमानिदेवतापर-
 तेत्युक्तम् "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल मयसा उत्तरावचन्
 तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना" गीता ।

अर्धिव(म)त् त्रि० अपिरेष्यस्य मत्प वेदे मस्य व ।
 दीप्तिशुक्ते । "उद्यन्नलमर्धिवत्" अ० ७, ८, १, २,
 "यत्ते पवित्तमर्धिवदने" अ० ६, ६७, २४ । षोके ष
 अर्धिमान् । स्त्रिया ङीप् ।

अर्धिरमत उ० अर्धिविद्यतेऽस्य मत्प । १ छत्ने, २ वज्रौ
 श्वपदेवभेदे च "अर्धिष्ठास्तुम्भुश्चैव भोरिच वदतावत्" ।
 नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विता" हरिव० ४ दीप्ते
 त्रि० । स्त्रिया ङीप् । सा च ५ अग्निउत्थाम् । इन्द्र-
 लोकहपवर्धे "एतस्यादक्षिणे भागे वेध इत्येत पू शुभा ।
 इमामर्धि श्वती पश्च वीतकोलपरीं शुभाम्" काशीक०
 विवरणमग्निशोकमन्त्रे । ५ विष्णो उ० अर्धितमये उदा० ।

अर्धिसु न० अर्ध-रधि । १ वज्रप्रादेः त्रिधावां "मदधि-
 वाधिं आजेन" "मदधिवाधिं हविरज्जिरादे" "काशी-
 दासज्ञनिवाणमदीपाग्निं रिनोवधि" इति च रघुः २ मन्त्रे
 श्वज्यौ च उ० "तेऽर्धिममिसन्धयन्ति अर्धिवोऽहः" आ०
 उ० "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल" इति गीतावाक्ये च वाक्य-

त्वात् अर्जितत्वं यत् । ० दोषिनात्वे न० 'प्रशमादर्जिषा-
नेतदनुद्गोर्षसुरायुधम्' कमा० ।

अर्ज्यं त्रि० ऋष-स्तुतौ एतन् न कत्वम् चु० अर्च-यत् वा ।
पूजनीये मानस्युर्च्यं जगदज्ञनीयम्' भट्टि ।

अर्ज प्रतियत्ने आदि० पर० सक० सेट् । अर्जति, आर्ज्यंत्
आनर्जं अर्जकं अर्जितं अर्जितवान् अर्जित्वा उपाच्यं
अर्जन् । "अर्जकोद्गंशमाहारेत् । दाय० षट्० "न तत्पुत्रै-
र्भजेत्सार्द्धमकाम स्वयमर्जितम्" मत् । "आनर्जु-
र्भुञ्जोऽस्तापि" भट्टि ।

अर्ज्यं स स्कारे सुरा० उभ० सक० सेट् । अर्ज्ययति ते आर्जि-
जत् त । "अनुपपन्नं पितृद्रव्यं अमेष यदुपाच्येत्"
ऋतिः । "परस्वाम्यर्जयद्धारो रन्यदीया पराभ्ययन्"
भट्टि । अर्ज्ययितुम् अर्ज्ययित्वा ।

अर्ज्यं क पु० अर्ज्ययति रञ्जुम् अर्ज्य-रञ्जुत् । (वावुद्) इति
ख्याते षष्ठी, तस्य क्तन्तुना हि रञ्जुभिर्मीयते । अर्ज्यन-
कर्त्तरि त्रि० । "अर्ज्यकोद्गंशमाहारेत्" ऋतिः ।

अर्जनं न० अर्ज-ल्युट् । १ सम्पादने स्वामित्वसम्पादके
२ व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च "सप्त विंशतिगमाः धर्माः
दायोलाभ क्रयोजय । विभाग सप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह
एव च" ऋत्युक्ता "स्वामी, रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेपु
त्राङ्घ्राणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-
शूद्रयो" गो० उक्ताश्च रिक्थादय साधारणा सर्वं
वर्षेण । तत्राप्रतिबन्धोदायो रिक्थं यथा पित्रादिष्वने उलादे ।
अप्रतिबन्धोदायो विभागो यथा पत्नीप्रभृते । लब्धं प्रति-
ग्रहं याङ्घ्राणस्य तदसाधारणं "याजनाध्यापनप्रतिग्रहै-
त्राङ्घ्राणो धनममर्जयेदिति" श्रुत्या त्राङ्घ्राणकर्त्तृकार्जनस्य
याजनादिदण्डकालमियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज
यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृतिः तस्य वैश्यस्य क्षत्रि-
गोरक्षादिदण्डम् शूद्रस्य शूद्र्या वेतनं चेति तयो-
रसाधारणम् । एवञ्च मत्तना "सूतानामश्वसारथ्यम्"
इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्ट-
यद्धाभिधेयम्"मिता० शूद्रवत् वर्षसदुरा इति ऋते 'शूद्रा-
णान्तु सधर्माण्य सर्वोपध्वसजा सृताः" मनुस्मृतौ च तेषां
शूद्रधर्मातिदेशोक्तत्वात् । तत्राकर्ज्यं पुरुषार्थं न यद्यार्थं तेन
यदास्य वर्षस्योचितं तदतिरेकेणार्ज्यतेनापि धनेन क्रतु-
विधिं पुरुषस्य पर नियमातिक्रमे दोष इति जैमि-
नीये त्रिप्राप्तत्वे स्थितम् । मितासराहता तस्य वायमर्ष
एवं विद्वत् । "यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रतुयत्वं तदा-

नियमार्जितेनेव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-
तिक्रमदोष इति पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-
र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमादोष इति नियमातिक्र-
मार्जितस्यापि स्वत्वमद्वीकृतम् अन्यथा क्रतुमिद्व्यभावात् ।
नचैतावता धैर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्यव्यम् ।
लोकै तत्रतत्र स्वत्वमसिद्धिभावात् व्यवहारविषं
वादाश्च इति । एवञ्च प्रतिपत्त्याद्युपायक स्वत्वं लौकिकमेव
अतएव "सप्त विंशतिगमाधर्माः" इत्यनेन तेषां धर्महेतुत्व-
मात्रेण न तु भृतिप्रभृतीनां तत्राज्ञानां स्वत्वाहेतुत्वम-
पि "अर्जयितव्यापारोऽर्जनमिति" दायमा० । "अर्जं
स्वत्वं नापादयतीति" मिता० । "कणियाद्यर्जनं यिलम्"
मत् । "अर्धानामर्जने इ अमिति" नीति० अर्जधातो
प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-
नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जेन पु० अर्ज्य-उत्तनु । स्वनामख्याते षष्ठी, "सोऽङ्ग्या-
द्धिः सृतं कृष्णं कर्ममाणं जदूखलम् । यमलाभ्या
महत्ताभ्यामर्ज्युनाभ्या निवारित । मध्यान्निश्चक्राम
तयो गिरु कर्मसुदूखलम् । तस्य कर्मतो वहं तिर्य-
न्गतसुदूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्ज्युनाभ्याश्च कर्म
स । तावर्ज्युनौ कृष्णमाणौ तेन बालेन वत्ससा ।
समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै" इति हरिवं० ।
"कदम्बसर्जानुनोपकृतकी" ऋतु० । २ मध्यमपाण्डवे
शुद्धपरितत्वानुमध्यमपाण्डवस्यार्ज्युनत्वम् । "पृथिव्यां
षट्स्वलायां वसोभि दुर्लभं धम । करोमि कर्म
शुद्धञ्च तेन मामर्ज्युनं विदु" भा० वि० प० उत्तर
प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डवो
क्षेत्रे कुन्त्या यज्ञेण जनित "एवमुक्त्वा तत यक्र-
भाजुहाव ययस्त्रिणी क्षयाजगाम देवेन्द्रो जनयाभास आर्जु-
नम् । जातमात्रे कृषारे तु बाणुवाचाशरीरिणी । महान्-
गम्भीरनिर्घोषा नमोनादयतीव ह । शृङ्खलां सर्वमूतानां
तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुलीनाभाभ्य विष्टदृष्टवावेदं
युचिच्छ्रिताम् । कार्त्तवीर्य्यं समं कुनि । यिवत्स्वपराक्रमः ।
एष यक्र इवाजयो ययस्ते प्रथयिष्यति । अदिन्वा विष्णुना
प्रीतिर्यथाऽभूद्भिर्वाहता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ष-
यिष्यति तेऽर्जुन" । भा० षष्ठा० प० । "पादं कर्षुर्धवाव
मार्गण्यपान् यानर्ज्युनं सदृशे" खोला० १३६ इत्यादिषु
कार्त्तवीर्य्ये, 'एतस्मिन्नेव काठे तु कृतवीर्य्यकृतो वयो ।

अर्जुनो नाम तेजसो ऋतियो हैहयाधिप । दत्तात्रेय-
 मसादेन राजा बाहुसहस्रान् । चक्रवर्ती महातेजा
 विप्राधामान्मेधिके । ददौ च पृथिवीं वसुधैवा
 स्वव-
 पर्वताम्” । हरिवं० ३५२, ५५३, “दत्तात्रेयावा-
 भित्त्वा” । ईदृशे ७३३ । दशमस्कन्धे लि० ।
 “अहं च ह्यणमर्जुनं च” अ० ६, ६, १, “अर्जुनं
 शौरेण तेजसा युद्धार्थम्” भा० । “कृष्णा कृपाय्यर्जुना
 वि वो मदे विद्वा” अ० १०, २१, २ “हे अग्ने । त्व
 कृष्णा कृपाय्यर्जुना अर्जुनानि श्रेतवर्षानि” भा०
 “पियङ्गमीक्षीयुजमर्जुनश्चरिम्” भाव । (आजनि)
 इति ऋताते एनेत्ररोगभेदे” “एकोव शयश्चिरोपमस्तु
 विन्दुः शुक्रस्यो भवति तद्वर्जुनं बद्धि” भाव । एकस्या-
 भादरेकस्मिन् १० पुत्रे मेदि० ११ इन्द्रे “अर्जुनोर्षे
 इन्द्रोयदस्य युद्धे नाम” शत० ब्रा० । अर्जुनस्यापत्वम्
 इत् । अर्जुनि आभिमन्यौ ।

अर्जुनध्वज पु० ६३० । हनुमति । विवरण कपिध्वजध्वजे ।
 अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुन श्रेत पाक फलादि यस्या
 ङीप् । श्रेतपाक्या षताभेदे हरितक्यादिवात् फले
 जातस्याबोधुप् ङुपि प्रकृतिव्यक्तिवचने । अर्जुनपाकी
 तत्फले स्त्री । [३३ शिवा गवि, ३३ कृत्स्न्याञ्च ।

अर्जुनी स्त्री गौरा० ङीप् । १ जवावां, २ वाहुदावा, गद्याम्
 अर्जुनीपम पु० अर्जुनं खगमखात इत् उपमा यस्य ।

(सियुन) इति ऋताते १ गार्हपत्ये, २ महायज्ञाद्यद्ये च ।

अर्थ पु० अ-न । अकारादौ १५३ “मन्त्रार्थोपसृतीरितः”
 तन्त्रम् । २ गमनसंज्ञाने लि० । “अथोरपो अगम-
 यार्था” अ० १, १७४, २ “अर्थाः अरवस्तमावा”
 भा० “अ चिदर्थं सप्रथ” अ० ५, २२, ८ “अर्थं गन्तारम्”
 भा० । ३ जठे न० “अग्ने । दिवो अर्थमन्त्रा” अ० २, २२,
 २ । “अर्थमन्त्र” भा० । अर्थं जठमन्त्रस्यार्थो अच् ।
 ४ गद्याम् स्त्री । “वर्षान्नामनिवाता अर्था” अ० ५, ४९,
 १४ । “अर्थाः गद्याः, भा० । अभि+अर्ह-कृ इङ्गभावादि ।
 अभ्यर्त्सम् । नि+अर्त्सम् वि+अर्त्सम् सम्+अर्त्सम्
 अभ्यासादौ न० तद्धित्ति लि० । “काठोभ्यर्त्सं जडागम”
 इति वा० ८० । “न्यायेवाभ्यर्थ्यचरैकहृषः” भाव ।

अर्थवत् पु० अर्थसि सन्तस्मिन् अर्थस्य च बोधः । १ सप्तरे ।
 “वादीरत्नं विवासेव” इव “कृष्णार्थं पाम्बर्च्यचरैकहृष”
 भाव २ उदकपुत्रे लि० “तव सप्तशदर्थमात्” सन्ध्यामन्त्र
 “तिरः सप्तशदर्थम्” अ० ७, १६, ७ । “अर्थवत्सदृश-

युक्तम्” भा० । अर्थोऽपि दाहनेनाप्यस्य मत्स्य
 शब्दोप । जठदातरि ३३३ अत्रे च “आदिनाप्यायते
 इति” गीतोक्ते अर्थस्य पञ्चान्यायित्वात् यत्रक्त
 जठदाहत्वात्तथात्वम् । “वभातरत्सो अर्थसाः” अ०
 २, ५१, २ “यतकृतमर्थं चाशिवं नरम्” २, २, ५१, २,
 अर्थस्य पञ्चान्यायित्वात्तद्वचनम्” भा० । ५५ जठे च ।
 “अजयकपादनमिदरत्सुवम्” अ० १०, ६६, ११ । “अ-
 शोके, यतादेवता अष्टा अश्विनमहत्सुवम्” २० ब्रा० ।
 अस्य सप्तशदार्थवत्त्वेन शौरार्थवः जठार्थवः सवत्सुव
 इत्यादौ आभारतापालबोध ।

अर्थवज पु० अर्थवात् जावते जन-इ इत० । १ सप्तरे
 रत्नमा० । २ सप्तश्रजातमात्रे लि० । अर्थवजातादबोध्यत् ।
 अर्थवमन्दिर पु० अर्थव मन्दिरमित्यस्य । वच्चे ।
 अर्थवीङ्गव पु० उङ्गवत्त्वात् उद+भू-अपादाने अच् अर्थव
 उङ्गवोऽस्य । १ अग्निजारद्वये २ चन्द्रे च ३ अर्द्धते न० ।
 ४ त्रियां स्त्री ।

अर्थस्य न० अर्थसि अ-अर्त्सु उदके तट् चेति, तट् ।
 जठे । “अर्थस्य नर्थं नथमन्यथास्य” भाव । “अर्त्सु-
 नपिभ्योऽर्थेवा” अ० ६, १००, १२ । [लि० ।

अर्थस्य पु० अर्थोऽप्यस्य अर्थः अच् । १ सप्तरे २ जठवति
 अर्थस्यत् पु० अर्थोऽपि सन्तस्मिन् मत्स्य मत्स्य व १ सप्तरे
 २ जठवति लि० ।

अर्थोऽपि पु० अर्थोऽपि ददाति दा-क । १ भेदे २ सप्तरे
 त जठदातरि लि० । [२ जठोङ्गवत्त्वात् लि० ।

अर्थोऽपि पु० अर्थसि जठे भवति भू-अच् ७३० । १ यज्ञे
 अ(आ)र्त्सिगस्य पु० आर्त्सिगस्य गतति नञ्-अच् प्रथो० वा
 तुच् । नोऽर्त्सिगस्यार्त्सिगस्य । तुष्ठाभावे आर्त्सिगस्य ।

अर्थिनं न० अत-स्युट् पठे इत्यन्तात् । निन्त्यात् ।
 अर्थिनी स्त्री अर्ह-ङिन् । १ शीघ्रायात् । अर्थेङिन् । २ सप्तको-
 ष्यात् । “नाहं वाच्यति नो निद्रास्यैर्त्सिगिनीडित”
 सुश्रुतः ।

अर्थिका स्त्री । अत-स्युट् । नाञ्चोक्तौ अर्थेऽपि अर्त्सिगस्य ।
 अर्थिक लि० अत-वा० उच्चम् । अर्थिके । “अर्त्सिगस्य-
 अर्थिकाह मन्त्रापि इतर्त्सिगस्य अर्त्सिगस्य” शत० ब्रा० ।

अर्थि वाचने अर्त्सु० अर्त्सु० अर्त्सु० अर्त्सु० । अर्थवने आर्त्सिगस्य ।
 अर्थिवाचात् । अर्थिः अर्थो अर्थितः अर्थः अर्थेनोत्र अर्थ-
 विदम् अर्थवम् अर्थना । अर्थजित्वा अर्थवित्वा
 ‘सुराः सन्त्यर्त्सिगस्य अर्त्सु०’ इत्या० । “अर्थकार्यं विद्यो-

दद्यान् रामायाम्यर्थितो ददौ" रघुः "अग्लोपित्वं स्वानिवचयं
चादनस्य प्रयोजनम् यत्नं येते न विद्येते तत्राग्लोपविक-
ल्पनम् । तद्व्यादन्यदोर्ध्वं पुक्त्वेत्यापयत्वपि" कामधेनुक्तेः
पुक्-दोर्ध्वं अर्थापयते । समुत्समर्थने समसर्थयते सम-
र्थनश्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम् । कुपीडने कदादेग, कदर्थयते ।
अभि+आभिस्त्येन प्रार्थने अर्थनीयः । "अभ्यर्थनामङ्ग-
भयेन साधुः" कुमा० । प्रति+प्रतिक्रवाचरणे प्रत्यर्थी ।
"प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधे" कुमा० ।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मादौ ययाययस् अच् । १ अर्थधेये २ शब्द-
शक्त्या बोधे पदार्थे च "तद्देवो गार्ध्यायमलङ्कृती पुनः
कामि" का० प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थ स्त्रिविध-
पाथ्यो लक्ष्योप्यङ्गश्चेति भेदात् । "अर्थोपाच्यश्च
कृत्वाच व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः । वाच्योऽर्थोऽभिधया
बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः । व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः
सुप्तिस्त्रयं गच्छस्य गन्तय" सा० द० । ताश्च तत्तच्छब्दे
व्यञ्जने । अन्यमते "तात्पर्याख्या हस्तिमाहः पदा-
र्थान्वयबोधने । तात्पर्यार्थं तदर्थश्च वाक्यं तद्वोधकं-
चरे" । इति तात्पर्यं प्रतिपाद्योऽप्यपर अर्थभेदः । स च
अभिहितान्वयशब्दे विद्यते । शब्दे । तस्य सर्वैरर्थनीय-
त्वात्तथास्वम् "अजराभरवत् प्राज्ञोविद्यामर्थाय चिन्तयेत्"
"अर्थस्योपाकर्णेन ह्येकगतोऽपि परिच्छेपे" नीति० । सवार्थ-
स्त्रिविधं शुक्लं शबलं कृष्णश्चेति भेदात् यथा
"अथ गृह्यान्मिषस्त्रिविधोऽर्थो भवति । शुक्लं शबलोऽ-
धितश्चेति । शुक्लार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासाद-
यति । यच्छबलेन तस्मानुत्थम्, यत्कृष्णेन तस्मिन्कृतम् ॥
अदन्त्युपार्जितं सर्वं सर्वेषां शुक्लम् । अनन्तरच्छत्युपात्तं
शबलम् । अनन्तरितच्छत्युपात्तं कृष्णम् । क्रमागतं प्रीतिदायम्
प्राप्तं च भवत्ययं । अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्लं
प्रकीर्तितम् । उत्कृष्टोद्युक्तसंप्राप्तमविक्रयस्य विक्रये ।
कृतोपकारादाप्तं शबलं समुदाहृतम् ॥ पार्थिवं कदात्तुषी-
र्षाभिं प्रतिष्ठापकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं
उदाहृतम् ॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किसिद्धं कुरुते नरः ।
तथाविधमप्राप्नोति स फलं मेत्य चेह च" विष्णु० सू० ॥ ४ प्रयो-
जने इति । प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः । तद्गौशस्यस्यमे-
देन द्विविधं वत्त अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् कृष्णं
जवा कृष्ण इच्छाभावाच्च तदोच्छ्वाया अन्येच्छानधीनत्वात् ।
वाचात् परस्परं वा तत्साधनं तु गौशं तत्र सुप्तदःशा-
नाभेच्छेव इच्छोदत्वात् गौशत्वम् । प्रयोजनञ्च यद्यपि

मानाविषयं तथापि शास्त्रकारैः माषान्येन धर्माधि-
कामभोज्यरूपाणि चत्वार्येवाङ्गोक्तानि तत्रैव सर्वं प्रयो-
जनानामन्तर्भावत् । तेषां चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषे-
ष्वेव्यभाष्यत्वात् । सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं त्रिविधं
पुरुषार्थमाह पुरुषस्य प्रयोजनसिद्धयै प्रकृते प्रवर्तमानम् ।
एवं चत्वारिधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते
तेषु मध्ये लोच्येव परमपुरुषार्थं "अथ त्रिविधं शा-
स्त्रान्निष्ठत्तरत्नपुरुषार्थं" सा० सू० । "इह सुखं
धर्माधिकामभोज्याश्चेषु चत्वारिधेपुरुषार्थेषु लोच्येव परम-
पुरुषार्थं" वे० प० । इच्छात्पन्ननिष्ठत्तत्तत्प्रयोजनस्य
अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम् । धर्माधिकामास्तु
तत्साधनानि तत्रापि धर्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य
साधनमित्यवान्तरभेदः "इच्छाकूप्यां इरापेऽर्थे तदधीनाहि
सिद्धय" रघु । "ज्ञातार्थोऽज्ञातस्य चोत्तं श्रोता प्रव-
र्तते" इत्यत्रार्थं पदेनाभिधेयप्रयो जनयोर्षड्वयम् "कस्या-
र्थकामौषद पीड्यामि" "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म-
एव मनीषिणः" रघु । ५ निमित्ते "अतोऽर्थान्न प्रमा-
द्यन्ति प्रमदाद्य विषसितं" महः अर्थात्तेतोः कुङ्कु०
"अर्थोऽयमर्थान्तरत्व एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्-
रमिति" मङ्गि० । निमित्तञ्च कारणत्वेऽयस्य तत्र
निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमासो विगोच्यनिम्नता चेति"
वार्त्तिकोक्ते नित्यत्तर्थासमासः । द्विजार्थं पयः । द्विजार्थं
यवाग्नं । यूपार्थं दारुः । भाष्यकृतास्तु यूपार्थं दारु इत्यादौ
वङ्गोत्तरपि साधुः स्तरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च
वह्यं श्वरा मदर्थे त्यक्तजीविता" गीता "मदर्थमपि कर्मोपि
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्" गीता "मदर्थसन्दे गमृणाह-
मन्दरः" नैप० । "परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन्"
"तस्माद्दुर्मं सहायार्थं" इति च महः । कर्मोपि-अच् ।
द्विविधे गद्वादौ । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता"
"इन्द्रियेभ्यः पराहृष्यां हृष्येभ्यश्च परं मनः" क० उ० ।
७ जो यवस्तुनि "इन्द्रियार्थं सन्निकर्षोत्पसं ज्ञानं प्रत्यक्षम्"
गी० सू० । अत्रार्थः घटादिवस्तुमादम् । राश उपाने
८ तन्वावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा० उवस्तुसमासे
यथार्थम् । १० निवर्त्तनीये समकार्यो धूमः । उद्योतिभोक्ते
११ उग्नार्थपद्वितीयमपने १२ प्रकारे । भावे अच् १३ अभिवाये
१४ प्रार्थने च कर्मोपि यत् १५ अर्थ नीये विष्णो पु०
"अर्थोऽर्थो महाकोपः" वि० स० "सुसुप्ततवा सर्व-
रथ्यं इत्यर्थः । भा० १ ईक्षते । अर्थाव साधुः अर्था-

दमतेतो वा यत् अर्थ्यम् । अर्थादनमते अर्थसाधने च त्वि० । “अर्थ्यामर्थमतिवर्धम्” रघुः । “वागीशं वाग्भिर-
र्याभि” कुमा० ।

अर्थकार त्वि० अर्थं करोति ज-हेत्यादी ट । अर्थं हेतु
कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । अर्थकरो दण्डनीत्यादिविद्या ।

अर्थकृत् न० अर्थं विषये कृत्स्नम् । अर्थस्य प्रयोजनस्य कृत्स्न-
तायाम् कृत्साध्यात् एष तस्य तधात्वम् ।

अर्थकृत् त्वि० अर्थं करोति-ज-क्तिप् । अर्थकारके ।

अर्थक्रम पु० ईत० क्रमनिर्णयाय न्युतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणीये
प्रयोजनातुष्टारिक्रमे यथा पाठक्रममनादित्याग्निहोतृसाध-
नतया यथागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोतरूपप्रयोजनादेः
यथागूसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं श्रीसा० यत्न प्रयोजन-
वशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रम । यथा अग्निहोतृ
जुहोति यथागू पञ्चतीत्यग्निहोतृहोतृमयवाग्गूपाकयो । यथा-
स्या वक्रोमसाधनवशेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमत-
धीयते । स चाय पाठक्रमाद्वलवान् । यथापाठं
हृत्तुष्टाने क्रमस्य प्रयोजनवशेऽष्टाष्टात्वं स्यात् । नहि
होतृमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्ट
प्रयोजनसिद्धयेनार्थं क्रमवाधेन पाठक्रमस्य तादिक्रियेत” ।

अर्थगत त्वि० अर्थं गत । अर्थनिष्ठे अर्थान्यथे अलङ्का-
रोक्ते २दोषभेदे पु० अर्थदोषस्य विवरणम् ।
गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि० । श्रुताथे त्वि० ।

अर्थगौरव न० ईत० स्वस्यशब्दापि अर्थस्य गौरवम् ।
“भारवेरथ गौरवम्” उद्भट ।

अर्थज्ञ त्वि० अर्थं ज्ञानि ताच्छ्रीत्यादौ ट स्त्रियां ङीप् ।
अर्थनामके “व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसार्थं ज्ञी च
सर्वदा” मनुः ।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्त्रावापादीनां चिन्ता । राज्याङ्ग
तन्त्रावापादीनां चिन्तने । “मन्त्री सादृशं चिन्तायाभ-
यार्थं तन्त्रावपादय” सा० द० । अर्थचिन्तनमथत्वं न०
“मन्त्री स्वस्रोभयञ्चापि ससा तस्यार्थचिन्तने” इति ।
सा० द० अन्यमतम् । [अर्थोऽज्ञातोऽस्य । २जातधने त्वि० ।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् ईत० । अर्थसमूहे ।

अर्थज्ञ त्वि० अर्थं ज्ञानाति ज्ञा-क्त । प्रयोजनानामिष्टे ।

अर्थतत्त्व अर्थं +तत्त्वम् । अर्थार्थदिव्यत्वे २ अर्थार्थसारेणे-
त्यर्थे १ वस्तुसमावादिशब्दे च । “अर्थतोऽप्यहया-
नन्दानतीवर्द्धतमानतः” ने० सा० ।

अर्थद त्वि० अर्थानां धनानि ददाति दा-क्त । अर्थदरे धन-

दानेन तोषणेऽप्याप्ये शशियभेदे पु० । “आचार्यपुत्रं
गुप्त्रपुत्रानदीधार्मिकं युधि । आप्तः यत्कोऽर्षद
काधुरध्याया दय धर्मतः” इति मनुः । शकुवेरे पु० ।

अर्थदृष्टा न० अर्थानां द्रूपणं नाशनम् । क्रोधजव्यसनमध्ये
अतिशयेनासत्कर्मणि विनियोगेन कष्टदायके धन-
नाशनरूपे व्यसनभेदे । ‘पैशुन्यं साहचं श्रेष्ठैर्योऽस्यार्थं
द्रूपणम् । वाग्दण्डजञ्च पारय्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक
इति “दण्डस्य पातनञ्चैव पाकृपाश्चार्थं द्रूपणे ।
क्रोधजोऽपि गण्ये विद्यात् कष्टमेतन्निक्रमं शदेति च” मनुः ।
“अर्थं द्रूपयञ्च धनानामपहारः देयानामदानञ्चेति”
म० त० रघुमन्दनः । [साधु” कु०

अर्थिना स्त्री अर्थ-पुत्र । याचने । “अभ्यर्थना भङ्गमयेन
अर्थपति पु० अर्थानां पति ईत० । १ ऋषे, । “अर्थ्या-
मर्थपतिर्व्याचम्” सनैषधस्यार्थपते उतायासु” “किञ्चि-
दिहस्यार्थपतिर्वभाषे” । “वल्गिस्तदमर्थं पतिञ्च मम्” इति
च रघु । शकुवेरे च ।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृति कारणम् ।
प्रयोजनहेतौ । ‘श्रीज विन्दु पताका च प्रकरो कार्यमेव
च । अर्थप्रकृतय पञ्च ज्ञात्या योक्त्या यथाविधि”
सा० द० उक्ते नाटकाङ्के २ कार्यश्रीजरूपपञ्चके च ।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनना प्रयोग नियोग ।
करणदानादिदृष्टौ अर्थदानमाणिष्यादिरूपे धनद्वय-
र्थके व्यवहारे । अर्थान्तरावापादय ईत० । २ यथायर्थं
तन्त्रावापादार्थिनियोगे च । “अर्थप्रयोगकुशल” इति
अमात्यलक्षणम् ।

अर्थप्राप्त पु० अर्थं त० वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्यवशतः
प्राप्त । वाचकशब्दात्प्राप्तयेऽपि तात्पर्यवशात्प्राप्ते
“अर्थं प्राप्तं एवात्मज्ञानविधेरेव वस्रोपवीतादिपरिहारागो च
विधातव्यः” इ० उ० भा० ।

अर्थवन्त् पु० अर्थं विषयैः शब्दादिभिर्वन्त् । जीवस्य शब्दा-
दिभिः श्रोतसम्बन्धरूपे वन्त् २ धनकृतवन्त् च ।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावविहर्त्यापार उत्-
पादना । भङ्गमदोह्यायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां
स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येव-
रूपायाम् । भावना च हिषा शब्दी आर्था च विवरणं
भावनाशब्दे ।

अर्थमर्थ्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्थ्यादा इतरव्यवहारे च हा-
नदीसमपधानम् । सामदीसमपधाने, सामदीसमपधाने हि

कार्योत्पत्तिरर्थप्राप्तेति तदुत्पादस्वार्थमर्थ्यादाधीनत्वम् ।
 अर्थमात्रं न० अर्थ एव मयूर० अर्थधारणाद्यर्थमात्रमन्वे-
 न नित्यम् ० । १ अर्थधारितेऽर्थे । " भोजनाच्छादनाभ्यधिकं
 स्वस्वमर्थमात्रं न सम्पद्यते " इति ए० भा० । अर्थार्थमात्रा
 शब्देन ईत० । २ अर्थधारणात् स्तो एहृत्कार्ये च मात्रा-
 शब्देन । ईत० । ३ धनवाहक्ये । कथं मयास्तेऽर्थमात्राह-
 र्त्तव्या" महती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्रि० अर्थोऽस्त्यस्य अर्थनिवृत्त मत्तपु मस्यव । १ अर्थ-
 युक्ते २ सार्थके " अर्थवदवाह्यरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् " पा० ।
 ३ प्रयोजनयुक्ते ३ फलयुक्ते च " अर्थसव्य उपेतस्तेदाहिता-
 ग्न्याहृताधिवत् । या० सू० " विष्णुत्वोत्सर्गगुणार्थं ऋदा-
 द्यादेयमर्थवत् " मनु ४ अर्थसन्नितधनवति त्रि० । अर्थवृत्ते
 त्व इति अर्थोऽस्त्वैव । स च व्यवहारे वादिनि
 रूढ " ततोऽर्थो लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् "
 या० सू० । स्त्रियासुभयत् ङीप् । ५ पुरुषे पु० राजनि० ।
 अर्थमर्हति अर्थेन त्वत्स्य क्रिया, अर्थे इव वा वति । ईअर्थाहे
 ७ अर्थेत्त्वस्यक्रियायासु ऽअर्थसदृशे आश्रये च अर्थव्य० ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः
 वद-करणे षञ् । १ प्रशंसनीयगुणवाचके, २ निन्दनीयदोष-
 वाचके च शब्दविशेषे । भावे षञि । इतल्लक्षणे । अवि-
 धया गौरवा या एत्या मूलमर्थे वदन् स्वाध्यायविध्यापादित
 प्रयोजनयसु लोभाय विधिभाकाङ्गमर्थवादः" अर्थवादेन हि
 क्वचिद्विचित्रावसोदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयित्तुसम्भ-
 ते । सच षत्तर्विध " स्तुतिर्निन्दा परकृति उराकल्प इत्यर्थ-
 वाद " गौ० च्छलोक्ते । तत्र स्तुति साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-
 र्थक वाक्यं यथा " सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य
 व्याप्नोः सर्वस्य जित्यै सर्वमेतैमाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि " ।
 अग्निपसाधनताद्वारा विध्यर्थवर्त्तक वाक्यम् निन्दा । यथा
 " एष वाव प्रथमोयज्ञागा यज्ञज्योतिष्टोम य एतेनानिहा
 अन्येन यजते स गस्ते पततोत्यादि " । पुरुषविशेषनिवृत्तया
 कथं परकृति परक्रिया, यथा " वपासैवाप्येऽभिधारयन्ति
 अथ प्रथदाक्चं तदुह चरकाध्यर्थवः प्रपदाक्चमेवाप्येऽभिधार-
 यन्त्यग्नेः प्राणा प्रपदाक्चमित्यभिधत्तीत्यादि " ऐहिकप्रमात्र-
 चरिततया कीर्त्तन उराकल्प । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-
 षरूपा सामसहिताभावे साधवाचक्ये च दर्शिता यथा
 ' हेतुनिर्वचन निन्दा प्रशंसा संशयो विधि ' । परकृति
 उराकल्पोवावधारणकल्पना" इति " तेन इत्तं क्रियत " इति
 चेट. " एतद्भोदचित्तमिति " निर्वचनम् । " अमेध्या वै

भाषा" इति निन्दा " वायुवैश्वेपिठेति " प्रशंसा " तदुक्त्यचि-
 कित्तन् जुह्वानीमाहोपामिति संशय ' यजमानेन सक्त्वा-
 ता औदुम्बरी भवतीति " विधि " भाषानेव महत् पचते " इति
 परकृतिः " उरा ब्राह्मणा अभ्ये " इति उराकल्प । " याव-
 तोऽशान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणाश्चतुष्पामाहाह्रिषे
 दिति " विशेषायधारणकल्पनेत्युदाहृत च तत्रैव । लौगा-
 च्छिणा तत्रैव विध्यमुक्तम् " अर्थवादस्य त्रिविधं गुणवादोऽनु-
 यादोभूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ " गुणवादो विरोधे स्यादनु-
 यादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मत " ॥
 गुणवादश्च " यथा सिंहेो भाषणक " इत्यादौ भाषणके
 सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्वत्प्रशंसाभेदो बोध्यते तेन समर्थ-
 त्यादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवाद
 अन्ये त्व " यजमानः रूक्षर " इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-
 वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवाद यथा " यज्ञि-
 र्हिमस्य भेषजं, " भूमिरावपन महत् सूर्यस्नापकर "
 इत्याह । तद्वानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभय-
 भिन्नं भूतं सिद्धार्थे वदतीति भूतार्थवाद इति । अयञ्चानेक-
 विध कश्चिदुक्त, स्तुत्यर्थ वाद फलार्थ वाद सिद्धार्थ वाद
 निन्दार्थ वाद परकृति उराकल्प मन्त्रयेति । तत्र स्तु-
 त्यर्थ वादो यथा ' वायुवैश्वेपिठे देवता " इत्यादि । फलार्थ वादो
 यथा " तरति ऋत्सु तरति मद्गृह्यत्या योऽन्यमेधेन यजेते-
 त्यादि " । " प्रतितिष्ठन्ति ह वै ययता रात्रीरुपयन्तीत्यादि " च
 यद्यप्येतस्य परकृतानेव पर्यासावन तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽ
 नभिधानात्ताद्रूपेण प्रथमगुणवत् ॥ सिद्धार्थवादो यथा ।
 " यज्ञ दुःखेन संभिन्नं न च यस्तसमन्तरम् ॥ अविभापोप-
 नोत यत् तत् सुखं स्व पदासदमित्यादि " ॥ निन्दार्थ वादो
 यथा " अन्नन्नमन्त्रे प्रविशन्ति ये के आत्महृनोजया " इत्यादि ॥
 परकृतिः परकल्पविधानं परक्रियोक्ति । एवञ्च लौगाचि-
 भास्करोक्तस्य " विरोधेमानुवाद स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य
 त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थ वादस्यैवाधानरभेदेन तस्य सप्तविध-
 र्थमिति भेदः । इत्यन्यतात्पर्यावधारणार्थे लिङ्गपटका-
 न्तर्गते लिङ्गभेदे च । " उपक्रमोपसंहारावध्यासोऽपूर्वता
 फलम् । अर्थवादोपमत्तो च चेतुस्तात्पर्यानिर्णये इति
 ने० सा० यथा " उत तमादेशमप्राप्तो " येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्या-
 दिनाऽद्वितीयवस्तुन प्रयसनम् " इ० उ० मा० उक्तम् ।
 अर्थविज्ञान न० ईत० गुणवाद्यद्विधाशुक्लभीगुणान्तर्गते
 शुचभेदे हे० ।
 अर्थविद् त्रि० अर्थ कार्यं वेत्ति विद्-क्रिप् । कार्यामिचे

सत्त्वेन स्वरूपाभाव प्रकृतोऽप्यज्ञोऽयं येमासिद्धीत्येहाभावे
 बहिर्भावे न हेतुः स्यात् । न च स्वरूपाभावेन वा सत्त्वम-
 यङ्ग्यते येन सत्त्वमेवातुपपद्यमानमात्मन सत्ता बहिर्वय-
 स्वापयेत् तदाहि चैतस्य स्वरूपाभावेन सत्त्वमात्रं
 वा विरुध्यते, स्वरूपस्य वा ? न तावदात्म कचन
 सत्त्वस्यास्ति विरोधो स्वरूपाभावेन, मिश्रविषयत्वात् ।
 देयसामान्येन स्वरूपियेपाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समान-
 विषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य स्वरू-
 पत्वस्य पाक्षिकतया सांग्रहिकेन स्वरूपत्वेन प्रतिक्षेपा-
 तोगात् । नापि प्रमाणनिश्चितोऽस्वरूपाभावः पाक्षिकस्य
 स्वरूपस्य प्रतिक्षेपान् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेपं, सांग-
 र्हायिकत्वं यापनेतुमर्हतीति युक्ता स्वरूपाभावेन चैतान्भावेन
 स्वरूपस्य विरुद्धत्वात् प्रतिक्षेप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य
 तत्त्वौदासीन्यात् । तस्मात् स्वरूपाभावेन सिद्धेन
 सतो बहिर्भावोऽस्तुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरु-
 द्धयो प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया स्वविरोधापादनमर्थापत्ते-
 र्विषयइति पराक्षस्य अर्थान्निवृत्तान्निवृत्तयोर्विरोधाभावात् ।
 उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरवसेमातुमानेऽन्तर्भावमीया-
 न्तीति सां क्रौ० । व्याख्यातश्चेतदस्माभिसृष्टीकाया यथा
 “व्यापकस्य देयविशेषेऽस्त्यतावपि देयान्तरे सत्त्वमवगम्यते
 इत्याह व्यापक सत्त्वित्यादि । सन् सत्त्वान्नय । व्यापक
 सत्त्वव्यापकः, तदा च । सन् सत्त्वो बहिर्वाह्य स्वरूपस्ति-
 यत्वात्स्यरोरवदित्यतुमानादेवार्थापत्ति विषय-विशिष्टरिति
 भाव । सत्त्वान्नयस्य सतः पक्षीकरणत्वात् सत्त्वसत्त्व-
 योच विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्ध कथं स्वरूपसत्त्वद्वयो
 हेतुस्तिष्ठेत् तदाच सत्त्वपाक्षिहेतुना कथं बहि सत्त्व-
 रूपसाध्यविशिष्टरिति व्यायङ्ग्य समाधत्ते न च चैतस्ये-
 त्यादिना । स्वरूपाभाव स्वरूपासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम् ।
 नतु स्वरूपसत्त्ववत कथं सत्त्वान्नयता सत्त्वासत्त्व-
 योर्विरोधित्वात्तया चात्रयासिद्धिरित्यायङ्ग्य समाधत्ते न
 च स्वरूपाभावेनैति स्वरूपासत्त्वेत्यर्थ । स्वरूपासत्त्वस्य स्वरू-
 पस्य प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थ-
 वित्तं विरुद्धयति तदाहि चैतस्येति । नतु सत्त्वान्नय-
 सामान्यमाक्षिपत् देयसामान्यमेवाक्षिपति देयसामान्यमाक्षि-
 प्त्वात् च तेन तत्कथ्यवर्तिशोऽस्वरूपदेयस्यापि सत्त्वोपात्
 स्वरूपापि पाक्षिकसत्त्वभावेन तेन बहि स्वरूपासत्त्वस्य विरो-
 धित्वात् पुनः सत्त्वपाक्षिद्धिरित्यायङ्ग्य देयसामान्येनेति
 चात्रिभवाचेनेत्यादिस्मात्तथा सामान्यदेयासत्त्वेनैव विवेकदेय-

सामान्येपरति भाव । परिहरिति नेति । पाक्षिकतया
 पक्षे प्राप्ततया । सांग्रहिकेन सत्त्वमापत्तेन । “सामान्यविषयं
 सत्त्वमात्रं “स्वरूपविषयं न नेति” सत्त्वमात्रसत्त्वमेन-
 स्वरूपसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धक-
 त्वात्तौचित्यात् । प्रमाणनिश्चितस्य प्राक्पाक्षिकस्य स्वरूपा-
 सत्त्वस्य स्वरूपसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं
 प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाद्येति । अस्य चैतस्य ।
 प्रतिक्षेपान् प्रतिरुद्धन् । प्रतिक्षेपुं प्रतिरोधुमर्हतीत्य-
 येत्याम । सांग्रहिकत्वं सत्त्वमापत्तयम् । एतस्य
 च सत्त्वमात्रस्येत्यादि । अपनेतुमपवारयितुम् । विषय-
 विषये एव विरोधित्वमित्युपसङ्हरति युक्तमित्यादिना
 यथावता प्रबन्धेन व्यवस्थापिष्यमर्थं निमग्नयन्नाह तन्ना-
 दिति । स्वरूपसत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणं सत्त्व-
 मात्रमेतयोर्विषयविषये व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् सत्त्व-
 नेयनमित्युपसङ्घातं फल तत् निरस्यति एतेनेति । सत्त्व-
 मात्रहेतुनेत्यर्थं पराक्षमित्युपेक्षास्यान्वय । विरोधा-
 भावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं चोत्तरयति अर्थान्निवृत्त्यादि
 स्वरूपासत्त्वसत्त्वस्य प्रत्यक्षविषयः, स्वरूपान्नयसत्त्वसत्त्वमत्त-
 मानविषय इत्येकविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरो-
 धस्यैव तत्त्वसत्त्वभावात् स्वार्थापत्त्या किं समाधास्यते इति
 भावः । श्रुत्यालङ्कारभेदे “दृश्यापूषिकयान्वाधार्गमोऽर्था-
 पत्तिरिच्छते” सां० द० । ‘भूषिकेभ्य दृश्ये भवित’
 इत्यनेन तत्त्वसत्त्वविरतमपूपमसत्त्वमर्थादायातं भवति इत्येव
 न्यायो दृश्यापूषिका । अत्र च कश्चित् प्राकरचिका-
 दर्थापत्त्यापत्तिव्यवहार्यस्यायतन कश्चिदप्राकरचिकार्थात्
 प्राकरचिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणे ।
 “हारोऽयं हरिवासीर्वा सुष्ठिति सननस्ये । कृत्वाभावव-
 स्त्वेयं के वय करकिहाराः । विषयाप सत्त्वान्नयं सत्त्वजा-
 मन्नयत्वात् धीरताम् । अस्तिप्रमयोऽपि भार्गव भवते वैव
 कथा शरीरिणाम्” । “यदकीर्तितमर्थादापद्यते चार्था-
 पत्तिः” इति सुष्ठुतोक्तेऽतन्मयुक्तिभेदे च ।
 अर्थिके पु० अर्थयते इत्यर्थो याचक इतिवार्था क्व ।
 निष्ठागतस्वरूपादेर्वागर्थं निरुक्ते स्तुतिपाठकादौ ।
 अर्थित लि० अर्थ-गौषे कर्त्तव्यं च । याचिते यत् सत्त्वमात्रं
 याच्यते च तर्कितम् । “अवकारं विदोदन्नात् रामावा-
 अर्थितोददौ” इत्यु० । तस्यानिवादात् इत्ये कर्त्तव्यं च ।
 याचनकर्त्तव्यं यदाचैव नदस्य कश्चित् समीपे वाच्यते
 तर्कितम् । कश्चिन्वाचकत्वं भूयः तत् । श्वात्त्वार्थाकी ।

द्विरिति तस्य तपात्तम् । समस्यण्डवाचिते न० ।
 "अर्धं नसुंघकम्" वा० छत्रे तट्टीकोः । ५समीमे अर्धदेय-
 मन्दे चदा० समासवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धार्धः
 अर्धकायम् अर्धपिपपसी अचित् पत्नीसमास "एतच्छता-
 र्द्धमावस्य त्वं सोम्यविजयी भवेत्" तन्त्रम् । एतत्
 पूर्वकनौयद्वान्ततत्पुत्रमात् अर्ध अर्धनामम् कात्यायंस्तु
 वा अर्धसारम् अर्धसारो । अण्डमालवाचित्ये षठी
 समास । "क्रोधार्धं प्रकृतिप्रच्छरेण गत्वा" २७ ।
 अययवावयविभोर्भेदात् कश्चित् धर्मिपरता । अर्धप्रते
 बर्धप्रते अर्ध-विर्ध-कर्म्मणि अर्ध् । ई अण्डिते
 लि० लसि अर्धः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽर्धे कृते ।
 अर्धे कृतं लि० अर्धं कृतम् । अस्मभ्युक्तते यस्य यथा करणे
 अ(आ)र्धकौड विक लि० अर्धकुडयपरिमाणार्हति उञ् उच्चार
 पदस्य द्विर्पूर्वस्य वा । अर्धकुडयपरिमाणार्हे स्त्रियां ङीप् ।
 अर्धखारी स्त्री अर्धं छायां एक०त० वा अर्ध् । खारोपरि
 माणार्धमि । अर्ध वा अर्ध् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।
 अर्धगङ्गा स्त्री अर्धं गङ्गाया एकदेशित० । खानादो गङ्गाङ्गा-
 नादेर्द्विभक्तदायिन्यां कानेरीनद्याम् ।
 अर्धगर्भं लि० अर्धं वत्सरस्यार्धे मागांदो पीपादो वा मृग्याण्डस्यार्धे
 गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयसदकं यस्य । अर्धरश्मिभेदे ते
 हि मागांदो पीपादो च भूमिस्थम् उदकमालय्य गर्भरूपेण
 गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् "तासां यतानि
 चत्वारि रस्मीना इष्टिसर्जने इत्यादिना १२४ पृष्ठ
 दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये यतत्वधेयं गर्भधारण
 स्रोक्तोक्षयात्तम् गर्भधारणकालश्च ४० व० उक्तम् यथा ।
 "मार्गेश्वर शुक्लपत्रप्रतिपत्प्रथमति क्षपाकरेऽप्याटाम् । पूर्वा
 वा सप्तमगते गर्भाणां लक्ष्ये त्रयेम् । यत्रक्षलसप्तमगते गर्भं
 चन्द्रे भवेत् स चन्द्रमात् । पञ्चमगते दिनघते तत्रैव
 प्रसवमायाति । सितपक्षमया कश्ये, शुद्धे क्षणा द्युह-
 न्मवा रात्रौ । नक्षत्रमभवायाहनि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्या-
 वाम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भमन्दफला पीनगुलजाताश्च ।
 पीनक्षत्रापक्षे च निर्दिष्टेऽप्यक्षयस्य सितम् । माघशितोद्भवा
 गर्भाः प्रायश्चित्तान्ये प्रकृतिवायानि । माघस्य कृष्णपक्षेण
 निर्दिष्टेऽप्यप्यपदगुलम् । माघ्युनयुष्टवसुधमा भाद्रपदस्या
 विते विनिर्दिष्टाः । तत्रैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ते तेऽन्यत्रगुल्ले ।
 चैत्रवितपक्षजाताः कृष्णपक्षगुलस्य वारिदा गर्भाः ।
 चैत्रवितपक्षभूताः चार्त्तिकगुल्लेऽभिवर्धन्ति" इति ।
 "ब्रह्मार्धं गन्तुं भुवनस्य देता" अ० १, १६४, १६६ । 'वत्-

सरसार्धं गर्भस्थानीयसदकं भारमाणाः" भा० । [कारभेदे
 अर्धं गुच्छं ५० । अर्धं चन्द्रस्य गुच्छं । अर्धं गतिवृत्तिके
 अर्धं गुच्छा स्त्री अर्धं गुच्छायाः । गुच्छायास्तुत्यार्धपरिमाणे
 "तस्या यथाभ्या कथितात् गुच्छा" ङीष्वा० उक्तेः अ-
 ह्यार्धे एकयत्नमे तत्परिमाणे । तदर्थेति ङञ् । उत्तर-
 पदस्य एहि पूर्वस्य वा । अ(आ)र्धं गौडिकं तत्परि-
 माणार्हे लि० । स्त्रियां ङीप् ।
 अर्धचन्द्र ५० अर्धं चन्द्रस्य एक०त० । १चन्द्रस्यार्धे, तदाकारे-
 २नक्षत्रते, ३गणहृत्ते, ४पाण्यभेदे, "रावपिन कृता षीता-
 अर्धचन्द्रार्धमास्तरा" महाभा० । "सार्धं चन्द्रं विभर्त्ति
 यः" कृमा० । "अर्धचन्द्रस्यैवर्षेयिच्छेदं च द्दोषोत्तमम्"
 एतुः "शृगासा सर्वे गणेश्वरं चन्द्रं दत्त्वा निष्सारिताः" ।
 "तद्दीयतां द्वागेतस्यार्धचन्द्रं" इति च यञ् ०त० । गङ्-
 हस्तस्तु तज्जन्त्यद्गुडविस्काररूपा हस्तवर्धनेयविधेय-
 छद्रा । (नेसोडीति) ख्यातायां ५ त्रिष्टिति स्त्रीषां इतिवच-
 भेदे च । स्त्री । सार्धं कन् । तुल्ये अठरत्ने । अर्धच-
 न्द्रिका १कृष्णोत्तमतायां २विलपण्याञ्च ।
 अर्धचन्द्रक ५० अर्धं चन्द्र इव कायति कै-ङ् । १मयूर-
 पिच्छस्यार्धचन्द्राकारे पदार्थे ।
 अर्धचन्द्राकृति ५० अर्धं चन्द्रस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गणहृत्ते
 तज्जन्त्यद्गुडविस्काररूपे गणे हस्तवर्धनेयविधेये ।
 अर्धचौलकं न० अर्धं चौलस्य एकदेशे त० सत्रायां कन् ।
 (काञ्चुकीति) ख्याते कुर्भांसकृत्स्ने ।
 अर्धजरतीय ५० अर्धं जरतीय इवायं कन् । अर्धेऽर्धत्स्ये
 न्यायभेदे स च अर्धं कुक्कुशाः पाकाय अर्धं प्रसवाय यथा न
 प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्यमन्यभागस्यान्यपरत्वं न
 युक्तमित्येव परं न्याय । "न च जानीमो विषयसन्ध्याया
 मिषान्नाटोऽवस्थानमर्धजरतीयकौशलयम्" ४० उ० भा० ।
 यथा न जागर्त्ति न क्षपितीति विषयसन्ध्यायिति अन्-
 राधेऽवस्थान इषटं यथा चार्धं कुक्कुशा पाकार्धमर्धञ्च
 प्रसवायेति कौशलय नोपलभ्यते" आ० गि० । जरत्वा एव
 पाकः युक्त्यास्तु प्रसवार्थस्य नत्वेकस्या एव द्विविधकार्धं
 करत्नमित्यर्थः । 'तृष्ययोरि' प्राभाषी नो मन्मत्तितचननोः
 प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्धजरतीबोव्यायो न० युक्तः
 कल्पविद्यम्" वा० मा० ।
 अर्धजाञ्जवी स्त्री अर्धं गङ्गावत् । कानेरी नद्याम् ।
 अर्धतिक्त अर्धं अस्मभ्युक्तसिक्तः । नेपावन्ति । [कृष्णे वाधे ।
 अर्धदिन अर्धं दिनस्य । दिनस्य तस्याऽर्धे चार्धवत्तच्छूर्णा

अर्द्ध देव इ० अर्द्ध समीपे तदानीं देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने ।
 "अर्द्धं च इत्तद्वर्त्तमाने" "इत्तद्वर्त्तमानं ददयुर्द्वैतम्" अ०
 १, १३, ८, ९ । "अर्द्धदेवं देवानामर्द्धं समीपे वर्त्तमानम्" भा०
 अ(आ)र्द्ध द्रौणिक लि० अर्द्धश्रीचमर्द्धति ठञ् । उत्तरपदस्य ङङिः
 पूर्वस्य वा । अर्द्धश्रीचपरिभाषाहं वस्तुनि क्षियां ङीप् ।
 अर्द्धभार न० अर्द्धं भाराऽस्य । उच्यते विंशतिशतमध्ये
 ब्रह्मभेदे "विंशति" शक्याणि । तद्यथा । मन्त्रशा-
 पकपत्रवृद्धिपत्रनक्षत्रवृद्धिकोत्पन्नपत्रकार्द्धधारस्त्रीसुख
 कुम्भपलाटीसुखधरातीरुचान्तर्द्ध अत्रिपूर्वकठारिकाश्रीहिष्-
 चारानेतवपत्रवृद्धिबदनायच्छेवस्य" इति । "वृद्धिपत्रनक्ष-
 त्रवृद्धिकोत्पन्नपत्रकार्द्धधारानि भेदेने भेदेने च" सुशु० ।
 अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमित' स्थान' यस्य तादृशो नारा
 यणो बल "प्रवाङ्मन्त्रि" क्त्वा वावङ्मन्त्रवृद्धयम् । अत्र
 नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन" इत्युक्ते गङ्गायाः
 प्रवाङ्मन्त्रिपत्रवृद्धयत्तुके नारायणस्वामिके स्थाने ।
 अर्द्धनारीश्वर इ० अर्द्धाङ्गे वा नारी तस्या ईश्वरः । हर-
 श्रीरूपे त्रिवर्त्तुर्भेदे तद्रूपादि ध्यानगन्दे वक्ष्यते ।
 अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अर्द्धं समा० । नौकायास्तुत्याये ।
 अर्द्धनिशा ङी अर्द्धं निशाया' एकदेशित० । अर्द्धरात्रे ।
 अर्द्धपथ इ० अर्द्धं पथस्य । 'वराटकानां दृग्बद्ध्यं यत् सा
 काश्चिन्ना ताव पथवृत्तस्य' इत्युक्तपथस्याहं काश्चिन्नाद्वये ।
 अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथ अर्द्धं समा० । मार्गस्य तस्याये प्रदेशे ।
 अर्द्धपाञ्चालिक इ० अर्द्धपञ्चाले भव टण् उत्तरपदवृद्धि ।
 अर्द्धपञ्चालदेश्यभने ।
 अ(आ)र्द्धपादिक लि० अर्द्धपादः तच्छेदमर्द्धति ठञ् । पूर्व-
 पदस्य वा ङङिः । अर्द्धपादच्छेदाहं । "गोपु व्राज्ज्याष-
 स्वाह हरिकायाव भेदेने । पशुना हरणे चैव दण्ड
 कार्योऽर्द्धपादिक" मनुः अर्द्धपद मर्द्धति ठञ् उत्तर-
 पदस्य ङङि पूर्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रमाणाहं उभयत्र
 क्षियां ङीप् । [पोते (तिसिरीति) स्थाने पक्षिणि ।
 अर्द्धपारावत इ० अर्द्धेन अर्द्धेन पारावत इव । चित्रकण्ठक ।
 अर्द्धपुलायित न० "यतार्द्धाङ्गमादूर्ध्वमर्द्धपुलायितवल्गुगते ।
 उच्यते अस्यास्यस्यस्य नतिर्द्धपुलायितमिति" परिभाषिते
 अर्द्धनतिभेदे ।
 अ(आ)र्द्धप्रस्थिक लि० अर्द्धप्रस्थमर्द्धति ठञ् "वातः" पा० नोत्तर
 पदस्य ङङि पूर्वस्य ठ वा । अर्द्धप्रस्थप्रमाणाहं क्षियां ङीप् ।
 अर्द्धभाग इ० अर्द्धं भागस्य । भागस्याहं "तदर्द्धभागेन
 लभक अर्द्धितम्" जुना० । अर्द्धभानमर्द्धति ठञ् वा पूर्व

पदवृद्धिः । अ(आ)र्द्धभागिक । अर्द्धभागाहं लि० "जातो-
 ऽपि दास्यां अर्द्धेण कामतोऽर्द्धाहरेभयेत् । ष्टते पितरि
 कुर्युश्च भ्रातरस्वर्द्धभागिकम्" या० ङङि ।
 अर्द्धभाज् लि० भज्-णि उप० ष० । अर्द्धां गृहरे "निधीना
 तपुराणां च धातूनामेव च क्षितौ । "अर्द्धभापक्ष्या-
 राजा भूसिरधिपतिर्हं स" मनुः ।
 अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत् । "आहृरर्द्धभ्रम' नाम
 श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते गव्यासद्वारभेदे
 यथा "स स त्व र ति दे नि त्व
 स द रा म र्ण मा पि नि ।
 त्व रा धि क क र्णं ना दे
 र स क त्व म क र्णं ति" किरा०
 अग्निपुराणे त्व "गोमूर्त्तिकार्द्धभ्रमके" इति कान्ततया-
 पठित्या "पादार्षाद्यैश्चर्द्धभिश्च कुर्याद्विन्यासनेतयो । न्यस्यता
 मिह वस्य नामधोष भ्रमभागिण्याम् । अधोष स्वितवर्णाका-
 माचतर्द्धपद नयेत् । तर्द्धपादं त्रयेद्वृद्धे पादार्षात्प्रति-
 खोभ्यत" इति तल्लक्षणसम्पत् । अयमर्थः तित्य गता' पञ्च-
 रेखाः अर्द्धगताश्च नव रेखाश्चेत्या एव द्वानि' यत् कौठाम
 भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिभ्यश्च एकैककोठगां कौकाशरका-
 यत्वार' पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्टके चेष्या' एव सेषने
 द्वानि' गृह्यां एकैककोठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादाङ्गता
 व्याद्याश्चत्वारोवर्णा क्रमशोऽधोवर्त्तनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु
 यथा भवन्ति यथा च तस्यापरार्द्धगताश्चत्वारो वर्णा अग्नि-
 मादिपङ्क्तिषु उर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्यकोठगा भवन्ति तथा वर्णा
 श्लोके निवेश्या । एवं द्वितीयपादार्षगा व्याद्याश्चत्वारो
 वर्णा अधोऽध क्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोठगाः
 अपरार्द्धघटकाश्चत्वारश्च वर्णा अर्द्धोर्द्धक्रमेण अग्निमादि-
 पङ्क्तिषु सप्तमकोठगा । तृतीयपादार्षगाः व्याद्याश्चत्वारो
 वर्णा प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽध क्रमेण तृतीयकोठगा उत्तर-
 रार्द्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च अर्द्धोर्द्धक्रमेण अग्निमादिषु षड-
 कोठगा चतुर्थपादार्षगा व्याद्याश्चत्वारोवर्णाः अधोष -
 क्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोठगा उत्तरार्द्धगता
 श्चत्वारो वर्णाश्च अर्द्धोर्द्धक्रमेण अग्निमादिषु पञ्चमकोठगा
 यथा भवेयुष्वाया वस्य विन्यासो विधेयः । एव सति यथा
 प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वार. पादा. पठितं गव्यने एवसुक्त-
 प्रकारेण अधोष क्रमेण च प्रथमादिकोठगवर्षां प्रहृषेन एवं
 अग्निमादिषु, अर्द्धोर्द्धक्रमेण अग्निमादिषु षड्कोठगा
 उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोठगवर्षां प्रहृषेन

व्यन्तिमादिपु उपान्तिमकोष्ठगवस्वसृष्टेन च उक्तदिया
 पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति । सर्वतीभस्वेवास्व सर्वती
 उत्तुलीमविलोमपाठाण्मनेन अर्धभ्रमतम् प्ययञ्च पन्व'
 अस्तुष्टुप्यन्दस्वेव गान्धल अन्दसीति ज्ञेयम् । एवम्
 "पभीक्ष्मतिकेनेहो भोतानन्दस्य भागवे। कनत्सकामसेनाके
 मन्दकाममकमस्यति" गाण्प्रोक्तेऽपि ज्ञेयः ।

अर्द्धमाणावक पु० अर्धमापावकस्य । द्वादशसतिके द्वारभेदे भाष्य-
 पक्षकारस्यवर्द्धिं यतिकलितकलापस्यार्धभागतयास्य तथात्नम् ।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धमात्रायाः । विवर्धपन्द्राकारव्यञ्जायां
 श्रद्धास्वपायाम् वाचि शतधाप्यायां देव्याञ्च । "अर्धमात्रा
 स्थिता नित्यं यातृप्यायां विद्येपतः" देवीमा० "प्यकारो
 भगवान् ब्रह्मा उदारो विष्णुश्च्यते भकारो भगवान्
 इन्द्रोऽप्यर्धमात्रा महेदरी । असरोत्तरभावेनाप्युक्तमत्र
 कृतं भुधं । अतः सर्वेषु गान्धेपु देवीगर्ध्वीसमा
 कृता" देवीपुरा० । अर्धमात्रा उच्चारणकाशोऽस्य ।
 इहद्वयं त्रि० "व्यञ्जन चार्धमात्रक"मित्युक्तेषात्सम् ।

अर्द्धमास पु० अर्धमासस्य एकदे०त० । पञ्चदश्याहातके मास
 स्यादर्थमे पक्षात्के कावे "दगेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन
 चैव हि"भतः "पञ्चदश या अर्धमासस्य रात्रयः" इति
 यत०भा० । "तच्चिंयता भवेन्नाव" इत्युक्तेर्मासस्य त्रिग
 त्तिय्यात्कतया तदर्धस्य पञ्चदश्यात् "चेरएत्तेलं वा मास-
 मर्धमासं वा पाययेत्" सुश्रुत ।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धयामस्य प्रहरस्य । दिनरात्रयो अष्टमा
 विभक्ते कावे यामहिनमाम रात्रिमामं वा तस्याष्टमापि-
 भागे य कावच्छिन्नम् । तस्यैव वारवेलाकाखवेलासत्रा
 तस्य च वारविशेषेषु वर्द्धता ज्योतिषोक्ता । "लतसुनि
 यमग्रमङ्गलचुम्भास्वरदिद्यामाहे" । मभवति वारवेला न
 शुभा शुभकार्यकरणाय" । ज्यो०त० तथाच रवी सप्त-
 र्धोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः । कुजे द्वितीयः,
 बुधे पञ्चमः, शुरी अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनी षष्ठः
 वारवेला । "कावस्य वेला रवित मरालिकाभानठागा-
 ष्यवयो गलेन्दू दिने, निशायामृदनेनेलनगेपुरामा
 विधुदन्तिनौ च" ज्यो० त० । यथा दिने रवी पञ्चमः
 काखवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः,
 शुरी सप्तमः, भृगौ षष्ठः, शनी अष्टमः आद्याच ॥ रात्री
 इषी षष्ठः काखवेला । एवं चन्द्रे षष्ठः । कुजे द्वितीयः ।
 बुधे सप्तमः, शुरी पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनी आद्या
 अष्टमश्च काखवेला ॥ एवं दिने वारवेलाकाखवेलाद्वयवमा-

वेगेन द्वयीर्वर्ज्यता यद्योक्त "रवी वर्यं चत'पञ्च क्षीमे षष्ठ
 द्वय तथा । कुजे षष्ठ' द्वितीयश्च बुधे वाप्यद्वितीयकम् । शुरी
 सप्ताष्टकश्चैव त्रिषत्यादि च भार्गवे । शमवाद्यं च षष्ठ
 अष्टमं परियर्जयेत्" ॥ एवञ्च रात्री न वारवेला विष्णु
 काखवेले । तद्दोषोऽप्युक्तं "यातायां मरुत् कावे (काव-
 वेलायाम्) वैधव्य पापिपरीङ्गने । त्रते ब्रह्मवप' मोक्त
 सर्वं अर्थं ततस्त्रयेत्" ज्यो०त० । दिनविद्येने तदोद्यविद्ये-
 योऽपि ज्यो०त० उक्त । "वारवेदाद्वयामेभु रात्र्युक्तोः
 पञ्च पद् क्रमात् । अधिपाःसुर्धैकास्तत्र ययाकांके भवन्ति
 हि । रवीज्येन्दुभ्युत्पन्नागमिचरवयो मियि । रविशुक्र-
 रात्रीशयनीज्यज्जलमास्तराः । दिने तद्वराः परेद्येवम्"
 अयमर्थं यस्मिन् दिवसे यो वारये अथ प्रथमवामाहार्ध-
 धिप । ततो द्वितीयेस्तु रात्री वारयेगमिचयया पञ्चमः,
 पुनस्तदमेचयया पञ्चमस्ततीयेग एवं क्रमेण ज्ञेयं । दिने
 त वारये एव आद्याधिपः द्वितीयेस्तु वारयेगमिचयया
 यष्टस्तदमेचयया पुन षष्ठस्ततीयेश्च इत्येवंक्रमेण ज्ञेयं ॥
 एतच्च पताकीनेधे पापस्तमिचस्य रिष्टसूचकताविषेचना-
 र्धम् अत्यन्त शुभकर्मासं वर्ज्यार्थम् ।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्त्यस्य अर्धरथ रथी अर्द्ध' अर्धसंपूर्णरथः ।
 अर्धसंपूर्ण रथिमि । "सया ते दयितो नित्य य एय रथ
 कर्कयः । उत्साहयति राजंस्तं विपद्ये पायुष्मै' सृष्ट ।
 एय विकल्पनो नीव कथोवैकर्कयस्तव । मन्वी नेता च
 वन्मुच मामो चात्वनसन्धित । एव नैव रथ कथो न
 चायतिरथो रथे । विद्युक्त कवचेनैव सृष्टेन विचेतनः ।
 कुवडुकाभ्याश्च दिव्याभ्यां विद्युक्त सतत वृषी । अग्निगा-
 यायाञ्च रामस्य माङ्गणस्य च भाषणात् । करणानां
 वियोगाञ्च तेन मेऽर्द्धरथोमतः । नैव फाल्गुनभाषाया
 पुनर्जीविन् विमोक्षते । ततोऽत्रयोत् पुनर्द्वै'ष्यः सर्व्यग्रस्य
 भृता वर' । अथमेतत् यथायत् त्व न भिय्याऽऽक्षि कदाचन ।
 रथेरथेऽभिमामो च विहस्यद्यापि हश्यते । वृषी कर्षः
 प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मत" इति भा० उ०प० ।

अर्द्धराले अर्द्धराले अर्धसंभवा० । राले सुखाद्भागे वाम-
 हयपूर्विकावे "अर्द्धराले त्वसम्पूर्णे दिवा पुश्यमशान्तम्,"
 "अर्द्धराले व्यतीते ह विज्ञेयं चापरेऽहनि" "सम्पूर्णे
 चार्द्धराले चेति" च देवी पु० । "कलाभ्यामर्द्धराले त
 यदि संक्रमणं भवेत्" गर्ग । "अर्द्धराले कलाधिमये
 यदा संक्रमते रविः" । "अर्द्धराले त संपूर्णे यदा संक्रमते
 रविः भु०भी० । "पूर्णे चेद्वर्द्धराले त रवि संक्रमणं भवेत्"

च शत' वेल्युपक्रम्य 'अर्बुदं चन्यर्बुदञ्च इति यजु० १७, ३।
 ४ पर्वतभेदे ५ अक्षरभेदे च पु० । 'महानं चिदर्बुदं
 निरुक्ती पदा' अ० १, ५, १, ४, ईकाश्रयेये सर्पभेदे पु० पञ्च-
 भेऽहनीत्युपऽस्य 'अर्बुद काश्रयेयो राजेत्वाह तस्य
 सर्पाविश' इति शत० मा०। अम्बूनि ददाति दा-क भेदे
 मस्य र० । ७ भेदे 'न्यर्बुदं वाठधानो अगुः अ० २, ११,
 २०, 'अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो भेषः' भा० अर्बुदाकारत्वात्
 गर्भस्य ऽमांसपिण्डभेदे 'यदि पिण्ड उमान्, स्त्री
 चेत्प्रेयो, नपुं सकेऽर्बुदमिति' सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे
 न० 'प्रथमे मासि संक्षोभमती वातविमूर्च्छित० । मास्यर्बुदं
 द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युत' या० स्मृ० 'द्वितीये तु
 मासि अर्बुदमीपत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति' मित्ता० ।
 अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+किप् इत् । सर्व्वव्यापके
 ईगाने । 'अर्बुदिर्मास योदेवईगानश्च न्यर्बुदि' । याभ्या-
 मन्तरिषमाठतमियं च प्रथिमी मही' अथ० ११, ६, ४ ।
 अर्भ पु० अ-भ १ मालके । २ अत्ये च । 'मासादीपते न महो-
 विभाती । अ० १, १२४, ६, 'अर्भात् अत्वात्' भा० ।
 'इन्द्रमर्भे हवामहे' अ० १, ७, ५ । अर्भे खल्लेऽपि धने
 निमित्तमूते' भा० । 'यूयं महेन एनसोयूयमर्भात्'
 अ० ८, ४७, ८, 'अर्भात् अत्वात् एनस' भा० ।
 अर्भक पु० अर्भएव स्तार्थं कन् । १ बालके, 'महद्गो नमो
 अर्भक्यो नमोयुयस्यः' अ० १, २७, १२ । 'हजमप्युचितनिद्र
 मर्मकम्' भाष 'अर्भकोन कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं
 रयम्' अ० ८, ६८, १५ । २ मूर्खे च ३ शये, ४ अत्ये,
 'नमो नमोमहद्गोऽर्भक्यो नमोय' यजु० १६, २६ ।
 त्रि० 'अर्भकौत्स्त्रासत्तपदेयाञ्च' या० स्मृ० । अर्भकमत्स्यम्
 भा० 'यथा सर्वगतमपि सद्व्योम स्त्रीपीयायाद्यमेक्षयाऽर्भ-
 कौक' एवं ऋषयोऽपि अर्भकौकस्त्वम्' भा० ५ सद्ये च त्रि०
 अर्भग त्रि० अर्भमत्स्यं गायति गै शब्दे च । बालके । 'यावर्भ-
 गाय विमटाय' अ० १, ११६, १ ।
 अर्भन् न० अ-भन् । चिरन्तनयामनगरादौ 'अर्भे वावर्णे इत्
 त्रच्' पा० शुभ्राभे कृक्कुटाभे अर्भं किम् इहदस्मि इत्
 त्रच् किम् कृक्कुटाभे अमहज्रवमित्येव । महानवा-
 र्भम् । नेत्ररोगभेदे पु० न० । स च पञ्चविध, प्रसार्यर्भ-
 युक्ताम् रक्ताभेमांसार्भेऽप्यर्भेदेत् । तल्लक्षणं गान्ता-
 र्भशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु गान्ततया पठितम् । अर्थ्यते
 गम्यते कर्मणि भन् । १ गन्तव्यदेशे । कुम्भिते कन् । अर्भकः
 अरबीये कुम्भितस्थाने ४ अज्ञानादौ 'वैश्वानके अर्भके

महारण्यस्ये अर्भके' अ० १, १२३, २ । 'अर्भके
 इत्यानादौ' भा० ।
 अर्भगा पु० अ-भा० भन् । वैद्यकोक्ते श्लेषपरिभाषे ।
 अर्भन् न० अ-भन् । नेत्ररोगभेदे 'प्रसारिण्युक्ततजाधि
 मांसस्यार्भकं प्राः अक्षु पञ्च रोगाः । स्रग् युक्तिका चाक्षुः
 पिठकौ च जालं सिराया पिण्डकार्भ्याः स्रग्' । रोगा ब्रह्मा
 स्यधितेन साङ्गभेकादशाश्लोः अक्षु युक्तभागे । प्रसारि
 ष्यधितमिहार्भं युक्तभागे विक्षीर्यं ततुहधिरप्रमं
 सनीलम् । युक्तास्य अद् कथयन्ति युक्तभागे सञ्चेतं
 समसिह वक्षते चिरेण । यन्मांसं प्रचयस्यैति युक्तभागे
 मन्नामं तदुपदिशन्ति क्षोहिताम् । विक्षीर्यं अद् वक्षं
 यत्प्रकारं श्यावं वा तदधिकमांसजार्भं विद्यात् ।
 युक्ते यत् पिण्डितस्यैति इतिभेति, इति सुश्रु० ।
 अर्भे यज्जालवह्नापि तदप्युक्तात्संख्यितम् । अर्भे
 चाल्यन्दिधिनिभक्षीरं रक्तमथापि वा । खेद्यमेव तदभ-
 स्यात् कृष्णमयल्लगञ्च यत्' । अर्भवन्मण्डलाप्येष वडि-
 शेनावलम्बिना । अर्भ्याणि पिठकां ह्यस्यान्निराजालानि
 तेन वै' इति च सुश्रु० ।
 अर्थ्य त्रि० अ-र्थ् । १ स्वामिनि २ वैश्ये पुं स्त्री । स्त्रियां टाप् ।
 अर्थ्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । मत्स्यान्तु ङीप् ।
 अर्थ्या । वैश्यपत्न्यास् तत्र आनुक् ङीप् चार्थ्यापीत्यपि
 'अर्थ्यः स्वामिवैश्ययो' पा० 'अर्थ्यस्त्रियाभ्यां वा' वार्त्ति० ।
 अर्थ्यापी अर्थ्या स्वामिनी वैश्या वा पुंथीगे तु ङीप् सि०
 कौ० । २ अर्थे त्रि० । 'प्र तप्ते अद्य विपिपिठ नामार्थ-
 यः ७, १००, ५, 'सुभ्रमर्थ्यमोजनं विमर्षि' ८, १, २४,
 अर्थ्यते पूज्यते वा० यत् । ४ पूजनीये । 'तृष्णाडु-
 दस्यादर्या' अ० १, १२३, १ । 'अर्थ्या अरबीया
 पूजनीया' भा० ।
 अर्थ्यं भन् पु० अर्थ्य अर्थे निनीते मा-भन् । १ अर्थ्ये,
 तद्देवताके २ उत्तरप्रभृद्युगीनचाले, ३ अर्थ्ये, ४ पिठ्या
 राजनि 'पिटृषामर्थ्यं वा चास्मि' गीता । हादया-
 दित्यमध्ये ५ आदित्यभेदे च । 'धातोर्यथा च मित्तच
 वरुणोऽर्भुर्गस्तया । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो-
 दयसः सृष्ट' । ततस्त्वष्टा ततो विश्वरुजवन्योज
 धन्वन्' इति विष्णु ष० पु० एत एव कथ्यपाददित्वां
 जाताः । भारते तु 'अदित्यां हादयादित्याः सस्यता
 भुवनैश्चरा । ये राजसामतस्तासे कीर्त्तयिष्यामि
 भारतः । घोता मितोऽर्भमा यद् वरुणस्त्वशुरेव च ।

भगोविवसान् पूषा च सयिता द्यमः सृष्टः एकादय
 क्षवा त्वा हादपोविष्णुश्च्यते । कस्यभेदाचामभेद
 इत्यविरोधः । तद्रूपसु ध्यानयन्दे वक्ष्यते । “यथा
 नरोऽयं मन्मथः क्वचिन्नः” अ० ५५४, ८ ।
 “अर्थं मूढे स्मरति तदेनमस्य सर्वस्यार्थमस्य करोति
 व्रत० ब्रा० ।

अर्थमिकं पु० अतुकम्पितः दत्तः अर्थमदत्तः अतुकम्पायाम्
 ठन् “शेवहसुपरिविद्यालववर्षार्थमादीनां ततोयात्”
 पा० अन्वलोप । अतुकम्पिते अर्थमदत्ते ।

अर्थस्य पु० अर्थमेव स्मरति नेदे वत् । सूत्र्ये “अर्थस्य
 वरुचनित्वात् सासत्वाय वा सदमिहातरं वा” अ० ५, ८५, ७ ।

अर्थेन पु० अ-वनिप् । १। नोटने, २। इन्द्रे, ३। गोकर्षपरिमाणे
 च । सिद्धामर्षतो वा च ४। वडवाया ५। कृष्टिन्यामपि ।
 अस्य सुभित्ते तादेय अर्थेनौ अर्थत । “स्योक्तप्रपञ्च-
 मर्षतां राजा” वाच सौ त अर्था इत्येव लोकरव
 तादेय इति भाष्यम् नेदे त अर्थाचौ इत्येव । ४। गमनशीले
 लि० सिद्धां लोप् वनोरच । अर्थेरी ।

अर्थीकं लि० अवरमकति गच्छति अक-वक्रगती अप्
 ट् अवरस्यार्षदेय । समीपे “वस्रासत्वा पराके अर्थाके
 अस्ति भेवजम्” अ० ८, २, १५ “अर्थाके समीपे” भा० ।

अर्वाकृत्काल पु० अर्वाक अवरः काठः । अवरकाठे तत्रभव
 ठञ् न इति अर्वाकृत्कालिक अवरकाठमने लि० “तान्य
 वाकृत्कालितया निष्कालान्यन्वतामि च” मत्तुः ।

अर्वाकृत्सीतस् पु० अर्वाक अघोनामि सीतोरेतोयस्य ।
 ऊर्ध्वरोतोमिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्विस पु० अर्वाक विरमस्य । चमसे । “अर्वाग्विसच-
 न्न अर्वाग्विसचिन् यपोमिहितम्” । यत० ब्रा० ।

अर्वाक् अव्य० अवेर कासे देये वा अञ्चति अगच्-किन्
 प्रणे० अर्वादेय । १। पचात्कासे २। मध्यकासे “अर्वाग्वि-
 म्भो वषेभ्यः” भुज० ४। तत्कासवर्तिनि लि० “वे केचि-
 द्वादासीत् लोकाः” अ० ८० । “अथ वा दीवतामर्वाङ्-
 छनिता अर्वाग्विनी” विरा० सिद्धां लोप् अर्वाची “उर्ध्वी-
 द्वा” अर्वाचीच पराचीचोपदधाति” यत ब्रा० । १। विपर्यये
 अर्वाङ्-अचि तस्य सुक । ४। अवरकासादौ ५। मध्येष अव्य० ।
 ततोमर्वाचै सुक् ट्ट् च अर्वाकृतम् । तद्वने लि० सिद्ध्यां
 लोप् । [गभे] वस्य । पर्जन्ये मेवे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक अम्यन्तरे अर्वाचीम वषु ट्टिहेतुदकं
 अर्वाचीम लि० अर्वाग्वव च । अवरकाठमने । “अर्वाचीम

सुते मनो घावा लघोत्” अ० १, ८४, ३, “मदूर्ध्वं
 प्रथिव्या अर्वाचीमननरीचात्” यत ब्रा० ।

अर्वावत् लि० अवरकाठोऽस्त्वस्य मत्तु पृ० अर्वामेव दीर्घः
 मस्य व । अर्वाचीने । “अर्वावता । न आगच्छि परावतव”
 अ० ३, ४०, ८, । “अर्वावत अर्वाचीनात्” भा० ।

अर्वावसु पु० देवानां होहविषये “इदमहमर्वावतो सदने
 सीदामीति” अर्वावसुतां देवानां होता तस्यैव सदने
 सीदति” यत० ब्रा० “अर्वाक् वषु धनमस्य प्रयो” भा० ।

अर्थ्युक् पु० अर्थ-हिसने वा० उक्तम् । आटविन्ने दक्षिणदेय
 स्येनृपभेदे ते च सहदेवेन जिता “सचोना अर्वाचाचैव
 राजानव महाध्वजाः । तांज्ञानाटिविज्ञान् सव्यान्
 अजयत् पाण्डु नन्दनः” भा० ४, ५० । सहदेवदिग्मिजये ।

अर्थं लि० अर्थ+अच् । अस्तीति पापिणे “अनर्थरालियन्दे
 १५१ प्रुठे उदा० । २। अर्थोरोगे न० ।

अर्थी आदि पु० अर्थ्यादिवेनाम् । अर्थमर्थे अच् प्रत्ययनिमित्त
 भूते “अर्थे आदिव्योऽप्” पाणिनिनुक्ते यम्समूहे । सच गब
 अर्थस् उचस् टन्-चत्तर पठित, जटा बाटा अच, कईम
 अच, अच, (स्वाङ्गादीनात्) (वर्षात्) आकतिनचोऽवम् ।

अर्थी(र्षी)स न० अ-असन् शृट् (सृट् दन्नादिरिच्यन्ते) ।
 बलिवाकारे शुद्धस्यरोमभेदे यथा सृष्टत “वड-
 शांसि भवन्ति वातमित्तकफयोचितसञ्चिपाते सृष्टजानि
 वेति । तत्रानात्मवता यथोक्तं मन्मथोपस्यैव इत्याध्ययन-
 स्त्रीप्रसङ्गोत्कटुकासनप्रययानवेगविषादवादिभिर्बिभेयै प्रकृ
 पिता दोषा एकयो द्विभः समक्याः योचितवहिता वा
 यथोक्तं प्रकृता प्रधानधमनीरुत्प्रपयाऽघोमत्वा सुदमा-
 नस्य प्रदुम्ब वशीभ्रासपरोहान् जनवन्ति विषेपतोमन्दा-
 न्नेसवा ट्चकाठीपचोऽवकादिभिः शीतोदकवशात्-
 नाहा कन्दा परिहृदिनासाद्यन्ति तान्यशोषीत्वाचक्षते ।
 तत्र स्युक्ताप्रतिवहमर्ष पञ्चाकुल सुदमात्कृत्किन् वचव-
 सिक्तोऽध्यर्वाङ्कृत्कालभूताः प्रवाक्सी विरक्तः नो वरवर्षी
 वेति । चत्तरकुत्वायता अर्वाचित्तेकाकुत्कोच्छ्रिता । महा-
 वसंनिमासापि उपयुं परि संसिता । नजतासुनिमासापि
 वसंतः सञ्चकोच्छ्रिताः । रोमास्तेभ्यो नवाभ्यर्धे मुटौषः
 परिचोच्छ्रिताः । प्रवसा त सुदीगादङ्कृत्काले । तेभान्
 भविष्यतां पूर्वहृषाचि, अन्ने न चहा लन्नात्मकिरलीवा
 सृष्टिचदमगाटोप काश्चिद्वारात्कृत्कालमन्मथोच नववुरन्-
 कृत्काल सुदपरिकर्षनमायत्ता पाण्डुरोगपक्षी दोषयो-
 मच वाचवाचौ भ्रमसन्ना निद्रे निवदौर्ध्वस्य । जाते-

श्रेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति । तत्र सार्वतात्म-
 रिगुम्भारुचवर्षानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पसिद्धिकेरो-
 नाडीस्रुचस्रुचोष्णकालीनि च भवन्ति । तैरुपहतः सगूलं
 संहृतसपनेभ्यते कटीष्टवपाश्च मेदद्रुदनाभिप्रदेशेषु चास्य
 वेदना गुम्भाग्रीवाङ्घ्रिदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव
 भवन्ति, क्षणत्वनक्षनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
 भवति । पित्तान्नीचाप्याणि तनूनि विषुर्पीणि पीतावभासानि
 यक्ष्मकाशानि शुक्लजिह्वासस्थानानि यवमध्यानि जलौ-
 कोरुक्लसदृशानि मल्लिघानि च भवन्ति तैरुपहतः सरुधिर-
 मतिसार्यते च्वरदाहपिपासासुष्काशोपद्रवा भवन्ति,
 पीतत्वहनक्षनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो भवति ।
 क्लेशजानि श्रेतानि महामूलानि स्थिराणि वृक्षानि
 क्षिण्णानि पाण्डूनि कटीरपनसास्थिगोक्षनाकाराणि न
 भिद्यन्ते न क्षवन्ति कण्डूवस्तुखानि च भवन्ति तैरुपहतः
 सश्लेष्मायसनस्य मासधावनप्रकाशमतिसार्यते शोफयीत
 च्वरारोचकापिपासाशिरोगीरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव
 भवन्ति, शुक्लत्वहनक्षनयनदशनवदनमूलपुरीषश्च पुरुषो
 भवति ॥ रक्तजानि न्यपीधप्ररोहविद्रुमकाकपनिकाफलसदृ-
 शानि पित्तस्रुचवर्षानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि
 भवन्ति तदार्यर्थं दुष्टमनस्यमसूक् स्रुचसा विरुजन्ति तस्यैवा-
 तिप्रष्टत्तौ शोखितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सक्षिपातजानि
 सर्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ स्रुजानि दुष्टशोषितशुक्रनिमि-
 त्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्य विषेपतसाल
 इदर्थेनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्हस्थानि
 तैरुपहतः क्षयोऽल्यभुक् शिराबन्तगात्रोऽल्यमजःक्षीण
 रैता क्षामसर क्षोषमोऽत्याग्निप्रोणशिरोग्निश्रवण-
 रोगवान् सततमन्द्रकुजाटोपहृदयोपसेपारोचकप्रभृतिभि-
 पोद्यते ॥ "अर्थं व्याद्या महारोगा अतिपापाङ्गवन्ति
 हि" । गाता० स्रु० । प्रपो० स्रुपो० । अर्थमथल न० ।
 अर्थस त्रि० अर्थश्-अर्थवै० । द्रविकाकारगुह्यव्याधियुते ।
 "द्वोनक्रिय निरुपचमं निरुन्दोरोमयार्थमम्" मनु० ।
 अर्थसान त्रि० अर्थ-असानश् स्रु० च । बाधके हिंसके "अव
 प्रियमर्थसानस्य" अ० २, २० ६ "अर्थसानस्य बाधमानस्य" भा०
 न्यर्थसानाभावाति अ० १० १ २०, ८ २ मन्वेहासरे "इन्द्र-
 स्रुव्यस्य रश्मिर्न्यर्थसानसोवति ८, १२६, "अर्थसानं
 बाधमानं मन्वेहास्यनस्य" भा० । [ङीप् ।
 अर्थिन् त्रि० अर्थमथलस्य इति । अर्थो रोगयुक्ते स्त्रियां
 अर्थोऽपि उ० अर्थो इति इत-इ । (कोव) । अरुचे, २ भद्रातके

च । अमनुष्यकृत्तृकार्योऽहमकारकमात्रे त्रि० " अर्थोऽभि-
 कारभ सूत्र भातुपन्तु विषापहम् "यज्ञाभ्यदयि त्रिभ-
 मर्थोऽभिमुष्टमूलपुरीषश्च तदुपसेवेत" प्रति च सुश्रुत ।
 स्त्रियां ङीप् । सा च तालमूल्याम् संदि०
 अर्थोऽहित उ० अर्थसि हितः सेवनेन तन्नायकत्वात् ७त० ।
 १ भद्रातके । २ अर्थो रोगहितकारकमात्रे त्रि० अहित
 इति ऋदे । ३ तत्ताहितकरे त्रि० ।
 अर्थेण न० अर्थ-गतौ भावे ल्युट् । १ गमने करणे ल्युट् ।
 २ गमनसाधने स्त्रियां ङीप् । "थाः क्षीमान विरुजन्ति
 मूर्धानं प्रत्यर्षयो अथ० ६, १८, १३ ।
 अर्ह योग्यत्वे भा० पर० अक० सेट् । अर्हति व्यार्हति ध्यानर्ह
 लोके, वेदे तु ध्यानर्ह । प्राप्तिर्योग्यतार्थे गतौ च सक० ।
 अर्हीं अर्हितः अर्हितम् अर्हित्या अर्हयिषु अर्हन्
 "द्विवायव्यहान्यर्हसि सोढु मर्हन्" । रघुः । "युरोगुरौ सदि-
 हिते गुरुवन्नाममर्हति" मनु । "दण्डमर्हति मायकम्
 मनु" । स तथाङ्गधुमर्हति" श्रुतिः । "तथापि स्य महा-
 बाहो नैनं शोचिस्तमर्हसि" गीता । क्वचिदस्यात्मनेपदि-
 त्वम् व्यत्ययेन । "मखिलं नाहर्से प्राज्ञ । दातृभेषां हि
 लौकिकम्" "रावणो मर्हति पूजाम्" इति च रामायणम् ।
 अर्ह पूजने चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्हयति ते आर्जिहृत् त ।
 "राजाजिहृत्त" मधुपर्कपाणि भट्टिः । अर्हयिनास ।
 अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । "स्रग्विषं तस्य-
 माभीनमर्हयेत् प्रथमं गवा" मनु । पूजनं च स्तुतिमति-
 प्रभृतिभि सखाननम् । अभि+आभिस्त्येन सखानने ।
 "अभ्यर्हितश्च" का० वार्त्ति० ।
 अर्ह उ० अर्हते सु० अर्ह-कर्त्तृणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिरारुध्ये
 १ अर्हरे २ यक्ते च । ३ पूजनीये त्रि० "अर्हानभोजयन्
 विप्रो दण्डमर्हति मायकम्" मनु ४ विष्णो उ० । "अभि
 प्राय प्रियाहोऽर्ह" विष्णुस० । "पूजास्तुतिगणकारा-
 दिभिः पूजनीय इत्यर्ह" भा० । भावे षच् । पूजने ।
 अर्हति आ० अर्ह-कर्त्तरि षच् । ईयोस्ये त्रि० ।
 "तस्मादाहो वयं हन्तुं धार्त्तं राज्ञाम् स्वयान्ववान्" गीता ।
 'अर्होऽसि कपिराज्यस्य त्रियं मोक्षु मनुचमाम्" रामा० ।
 "नियुक्तायामपि पुमान् नाथी जातोऽविधानतः । नैवाहः
 पैठकं रिक्त्यं पतितोत्पादितो हि सः" मनुः आर्षत्वात्
 कर्त्तृणि न वधी "पूजाहोविरुद्धम" गीताजान्तु "कर्त्त-
 यत्" अथ् उभ० ष० । भावे षच् । ७ गतौ ङीप्
 घातनामनेकार्यत्वात् इत्यत्रबन्धोऽप्यत्र अर्ह-कर्त्तृणि षच्

६००० "महाहर्म्यापरिवर्तनम्भूतैः" कुमा० "महानहो
मूलानुशासादयो गन्वा" इति लक्ष्मि० ।

अर्थश्च न० अर्थ-भावे ल्युट् । १पूजने । "विश्ववर्गपरिचक्षिता-
ईशम्" रघु अर्थेतेऽनेनकरणे ल्युट् । सम्मानसाधने
इत्ये । "अर्थश्च तत् कुमारीचामानृगस्याय केवकम्" मठ
भावे कृष् । "अर्थश्चा पूजायां स्त्री । 'अर्थचामर्हते चक्रु-
र्त्तमबोनवचक्षुने" रघुः पूजेदेविरपुरर्हषां हरिः" भावः ।

अर्थशीय लि० पु० अर्थ-कर्मणि अनीवर । १पूजनीये ।
अर्थेतेऽनेन करणे अनीवर अर्थेये वासु ङ वा । पूजा-
साधनइत्ये "अर्थेषीवगनातुमन्त्रये विनियोगः" भवदेवः ।

अर्थेत् लि० 'अर्थ' प्रयंसावां कर्मणि यत् । ४पुञ्ये 'अर्थे
चामर्हते चक्रु' द्विमास्वङ्गाभ्यर्हधि शोडुमर्हन्" इति च
रघुः "सर्वज्ञो जितरागादिदोषसंबोधोऽपूजितः । यया-
स्वितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेष्ठिनः" इत्युक्तस्यैव अंन-
देने पु० । तन्मत् सर्वं दर्शनसंप्रदात् संदृश्यते ।

"ननु न चक्षित् उरवविशेषः सर्वं सपदनेदनीयः प्रभाष्यप-
क्षितिनध्यासे सङ्गावपाङ्कस्य प्रमाद्यपञ्चकस्य तन्नाहप-
क्षन्नात् तवाचोक्तं वीतातितैः "सर्वं चोदश्यते तावमे-
दानोमन्त्रादिभिः । इदो न चैकदेवोऽस्ति किञ्च वा
नोऽनुभाषनेत् । न चागमविधिः कश्चिन्नित्यस्यैव च-
बोधकः । न च तन्नायवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥

न चाहवदितं शक्यः पूर्वमन्यैरनोधित ॥ अनादे
रानमस्यार्थो न च सर्वं च आदिमान् । क्वचिन्नेष
त्वबन्धेन च कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व-
चोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्पनेन कथं सिद्धिरन्यो-
न्माचयतसबोः ॥ सर्वं चोक्ततया वाक्य सत्य तेन
तदक्षिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूखान्तरादते ॥

असर्वं सप्रचीतासु वचमान् लुखवर्जितात् । सर्वं सप्रवग-
चान्तसङ्गावयोक्तं न जानतु ॥ सर्वं सप्रहयं किञ्चिद्यदि
पश्येन चक्षुति । उपमानेन सर्वं च जानीयाम ततो
वयम् । उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचर ।
अन्वया नोपपद्यते शब्दस्य यदि नामवदित्वादि" ॥

अत्र प्रतिविधीयते बद्धशब्दायि सङ्गावपाङ्कस्य प्रमाद्यपञ्च-
कस्य तन्नाहपक्षन्नादिति तदुक्तं तत्सङ्गावनेदकस्यतुगा-
नादेः सङ्गावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थवा-
चात्कारी तद्ब्रह्मसमावले इति प्रचीयप्रतिबन्धप्रत्ययत्यात्
ननु ब्रह्मसमावले इति प्रचीयप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्-
वाचात्कारि तथा अपगतवतिभिरादिप्रतिबन्ध बोधनविधानं

रूपवाचकादि । तद्ब्रह्मसमावले इति प्रचीयप्रतिबन्ध-
प्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तच्चात् सकलपदार्थवाचात्कारीति ।
तावदपेयायं पदसमावलेतमात्मन सिद्धे चोदनावचादि-

चिन्तार्थानामात् नामान्ययातुपपन्ना इत्यं नैवान्नात्मकं
सत्त्वादिति व्याप्तिपानोत्पत्तेः । चोदना हि भूतं भवत्
भविष्यन्त सृष्टम् व्यपहित विमलतन्निष्पेजातोयवचनसंभव-
मयतीत्येव जातीयकैरध्वरमीमांसासुहृदिभिर्विधितिषेवविचा-

रण्यानिबन्धनं सकलार्थविषयकप्रधानं प्रतिपद्यमानै सकला
र्थपदसमावलेकस्यत्वात्तन्नेऽभ्युपगतम् । न चास्मिन्नार्थ-
प्रतिबन्धकारणप्रत्ययाहपक्षिः सत्यगदर्थमादित्तत्त्वस्य
स्यनवरूपप्रत्ययहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनवा
पुनरन्येऽपि सुश्रीपइवा विद्म्याः । नन्वावरूपप्रत्ययवशाद्-

येननिबन्धं विधानं विषय सत्यप्रत्ययं प्रभवतीत्युक्तं तदुक्तं
तस्य सर्वं चोदनादिसकलानवरूपस्यैवासम्भवादिति चेत्तत्र
अनादिसकलस्यैवादिभेदः सर्वं चोदनादिसकलः सकलत्वादि-
तरसकलत्वं ब्रह्ममेवैवा च सकल्यपदेशेः तद्भक्तिं चास्मात्-
भावं स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः सिद्धादिस्वार्थपरम्-

राया कर्तृत्वेन तस्मिन्नि तथाहि सिद्धादिभं सर्वकं
कार्यत्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यस्यैवादिभेदः ।
न च सावयवत्वेन तस्याधनमित्यभिधातव्यं चोदादिदं
विकल्पजातमवतरति । सावयवत्वं समवेतद्रव्यत्वं,
किमवयवसयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवत्वत्वत्वं

समवेतद्रव्यत्वम् समवेतवस्तुद्विविधत्वत्वं वा । न
प्रथमं, आकाशादावनेकान्त्यात् । न द्वितीयं साधा-
न्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयं साध्याविशिष्टत्वात् ।
न चतुर्थं विकल्पयुगसार्गस्य हृगत्वात् समवायसम्बन्ध-
वत्त्वे सति द्रव्यत्व समवेतद्रव्यत्वम्, अस्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं

वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभि-
चारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भ-
वात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यथाकार्येषु समवायकार-
णभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैत-
दभाष्यि वस्तुतस्तु समवाय एव न समक्षि प्रमाचामावात् ।

नापि पञ्चमः आत्मादिनामैकान्त्यात्स सावयववस्तुद्विविध-
त्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयव
वार्थसम्बन्धेन सावयववस्तुद्विविधवत्त्वसोपचारिकनिष्पेद्य
निरवयवत्वे व्यापित्यविरोधात् परमाचुवत् । किञ्च
क्षिमेक कर्ता साध्यते कि वा सतन्म प्रथमे प्रावादादौ
व्यभिचारः स्यपत्वादीनां ब्रह्मना उरवाचां तत्र कर्तृत्वो-

पल्लवाटनेर्भय सकल जगज्जननोत्पत्तिरवैर्यथ्यञ्च । तदुक्तं
 योतरागस्तुतौ 'कसार्ति मित्यो जगत' स चैक'
 स सर्वग सन् स्वयम् स सत्य । इमाः कुहेया
 कुविद्वन्ना. स्युस्तेषां न येपामनुशासकस्त्वमिति" ॥
 अन्यत्रापि । "कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
 हृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्ग' । कार्यं किमत्र
 भवतापि च तत्रकाद्यैराह्वय च त्रिभुवन पुरुषं करोतीति'
 तस्मात् मागुक्तकारणत्रितयवत्त्वादावरणप्रक्षये सार्धं
 युक्तम् । न चास्योपदेष्टनराभावात् सम्यग्दर्शनादित्ति-
 यानुपपत्तिरिति मणनीय पूर्ववत्प्रणीतागमप्रभवत्वाद्-
 स्याद्योपार्थज्ञानस्य । न चान्योऽन्यथादिदोप आगम
 सर्वपरम्पराया वीजाहुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यत्रम् ।
 रत्नत्रयपदभेदनीयतया प्रसिद्ध सम्यग्दर्शनादित्ति-
 मर्हत्प्रवचनसङ्गहपरे परमागमसारे प्रकृतम् "सम्यग्दर्शन-
 ज्ञानचारित्र्याणि मोक्षमार्गं" इति । विद्वत्तु यो गदेवेन
 "येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यस्यितस्तेन रूपेणाहता प्रतिपा-
 दिते तत्त्वार्थे विपरोतामिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं अज्ञानं
 सम्यग्दर्शन तथा च तत्त्वार्थस्त्वम्, "तत्त्वार्थे अज्ञान सम्यग्-
 दर्शनमिति" । अस्यदपि "रुविजि नोक्ततत्त्वेषु सम्यक् अज्ञा-
 नस्यते । जायते तन्निर्गणं गुरोरधिगमेन भेति" ॥
 "परोपदेशनिर्मेकमात्मस्वरूपं निवर्णं" व्याख्यामादिहूप-
 परोपदेशजनित ज्ञानमधिगम । येन स्वभावेन जीवाद्य
 पदार्था व्यवस्थिता तेन स्वभावेन मोक्षसंयदरहितत्वेना-
 यगम' सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् "यथावस्थिततत्त्वानां संज्ञे-
 पाहिस्त्रेण वा । योऽवबोधस्तत्त्वाङ्क सम्यग्ज्ञान मनी-
 यित्वा" इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिसनःपर्याय-
 केवलभेदेन । तदुक्तम् "मतिश्रुतावधिसन पर्यायकेरलानि
 ज्ञानमिति" । अथार्थे ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रिय-
 मनसो पुरस्कृत्य व्याष्टत सन् यथार्थं अनुते सा मतिः ।
 ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं सत्' ज्ञानं श्रुतम् ।
 अथसम्यग्दर्शनादिगणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अथच्छिन्न
 विषय ज्ञानमवधि । र्थान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे
 सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञान मन
 पर्याय । तप क्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
 ज्ञानमन्वज्ञानावसंस्मृष्टं केरलम् । तस्मादां परोक्ष प्रत्यक्ष
 मन्यन् । तदुक्तम् "विज्ञान स्तराभावि प्रमाथं बाधवर्जितम्
 मत्त इत्थं परोक्षश्च द्विधा भेदुर्विनिश्चयादिति" ॥ ध्यानगणि-

कभेदस्तु सर्पस्तरस्तत्तैवागमेऽवगन्तव्य । संस्तरकर्मोच्छि-
 चावुद्यतस्य अक्षयानस्य ज्ञानवत्' पापगमनकारणक्रिया-
 निवृत्तिः सम्यक् चारित्र्यम् । तदेतत् समपञ्चसक्तमर्हता
 "सर्वथाऽवद्ययोगाना त्यागचारित्र्यस्यते । कीर्त्तितं
 तद्विहादिप्रतभेदेन पञ्चधा । अजिंसासूत्रताक्षेय-
 मङ्गलार्थापरिपक्षा ॥ न यत्तमाद्योगेन जीवित-
 व्यपरोपणम् । चराणा स्वयराण्याश्च तद्विंशतं
 मतम् ॥ प्रियं पथ्यवचस्यं सूत्र्यतमत्स्यते । तस-
 थ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमद-
 त्तस्यास्तेयव्रतसदीरितम् । बाह्याः प्राणान्द्रणामथौ
 हरता त हता हिते ॥ दिव्यौदरिकासाया कता-
 तुमतकारित । मनोवाक्क यतस्यागो ब्रह्माष्टादशधा
 मतम् ॥ सर्वाभावेषु सूक्ष्माद्याख्याग स्यादपर्यह ॥
 यदसत्स्वपि जायेत सूक्ष्माया चित्तविश्रय ॥ भावनाभि-
 भावितानि पञ्चमि पञ्चधा क्रमात् । महामतानि लोकास्य
 साधयन्त्यव्ययं पदमिति" ॥ भावनापञ्चकप्रसङ्गनञ्च प्रकृतितम्
 "हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्भिरन्तरम् । आलोच्य भाव-
 येनापि भावयेत् सूत्र्यत व्रत'मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्-
 दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मिलितानि मोक्षकारण न प्रत्लेक
 यथा रसायनज्ञान अज्ञानाचरणानि सन्भूय रसायनफल
 साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र सचेपतस्तवञ्जीवाजीवास्थे
 हं तस्येत्त. वत्त बोधात्मको जीवः अवोधात्मकस्त्वजीव ।
 तदुक्तं पद्ममन्दिना "चिद्विदुहे परे तस्ये विवेकस्तद्विवेचनम् ।
 उपादेयसुपादेय हेय हेयञ्च कुर्वन्त' ॥ हेय हि कर्त-
 रागादि तत् कार्यमविकेकिम । उपादेय परं ज्योतिरुम-
 योगैकलक्षणमिति" ॥ सङ्गजचिद्रूपपरिपत्ति स्त्रीद्वार्याण्यस्य
 ज्ञानदर्शने उपयोग स परस्परप्रदेशात्तु प्रदेशमन्वात् कर्म-
 णैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारण भवति । सकल-
 जीवसाधारण चैतन्यसुपशमनक्षयोपशमवशादीमशमिका-
 क्षयात्मकक्षयोपशमिकमात्रेण कर्मोदयवशात् कषुपान्या-
 कारेण च परिणतजीवमर्यादयोजीवविषयायां स्वरूपं भवति
 वदशोचद्वावकार्य. "चौपशमिकक्षाधिकौ भावौ मिथ्यय
 जीवस्य सन्धमीदयिकुपाचार्यामिकी वेति" । अतदयमा-
 प्राप्तिरूपे कर्मण्य उपशमे सति जीवस्थोत्पद्यमानो भाव-
 यौपशमिक यथा पद्धे कलुपतां कुर्वन्ति कतकादि इव्य-
 वस्त्रत्वाद्दध पतिते जलस्य स्रष्टया । कर्मण्य क्षयोपशमे
 सति जायमानो भाव द्वादिक यथा मोक्ष । उभयात्म-

भावो भिन्न यथा लक्षणादिसंश्रुता । कर्मोद्देशे सति भवन्
 भाव श्रौतयिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्ष । सङ्गो भाव
 शेतनत्वादिः पारिषानिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भव
 भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति ह्यत्रार्थः ।
 तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने 'ज्ञानाद् भिक्षो नषामिक्षो भिक्षा-
 भिन्न कथञ्चन । ज्ञान पूर्वापरीभूत सोऽयमात्मेति कीर्तित'
 इति । ननु भेदाभेदयो परस्परपरिहारेणावस्थानादन्य-
 तरसंबन्धात्तत्राह भव्यात्मकायमुक्तमिति चेत्तदुक्तं वाधे
 प्रमाणाभावात् अतुपलक्ष्मो हि वाधकं प्रमाण न सोऽस्ति
 समक्षेण तत्पुनरेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्ध
 त्यादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजोययोरपर प्रपञ्चमाश्रयति
 जीवाकायधर्माधर्मपुत्राकाशिकायमेदान् । एतेषु पञ्चसु
 तस्येव काशतययस्यन्वितया स्थितिव्यपदेशे अनेकप्रदेशत्वेन
 शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः सत्पारिणो-
 चकाश्च । भवाद् भवान्तरमाप्तिमन्त सत्पारिणः । ते च
 द्विविधाः समनस्ता धमनस्ताश्च तत्र संक्षिप्त समनस्ता ।
 विशाक्रियाकलापपञ्चरूपया सज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्ता ।
 ते सामनस्ता द्विविधाः त्रसस्यावरभेदान् तत्र हीन्द्रियादयः
 यज्ञेगण्डोक्तप्रभृतयस्तर्वाधिकास्तथा प्रथिव्यग्नेजोवायु-
 वनस्पतय स्यावरा । तत्र मार्गगतधृतिः प्रथिवो
 रपकादि प्रथिवीकाय प्रथिवीकायत्वेन येन ऋहीता स
 प्रथिवीकायकः प्रथिवी कायत्वेन यो प्रहीष्यति न प्रथि-
 वीजीव । एवमवादिपुमि भेदवत्प्रत्यय योज्यम् । तत्र
 प्रथिव्यादिकायत्वेन ऋहीतवन्नो प्रहीष्यन्तश्च स्यावरा
 ऋहृन्ते न प्रथिव्यादिप्रथिवीकायादय तेषां जीवत्वात् ।
 ते च स्यावराः स्रग्भेकेन्द्रियाय । भवान्तरमाप्तिविधुरा सज्ञाः
 धर्माधर्माकाशास्त्रिकायास्ते एकत्वयात्तनो निष्क्रियाय
 द्रव्यस्य देशान्तरमाप्तिप्रियव । तत्र धर्माधर्मौ प्रविष्टौ
 आहोकेनाविच्छिन्ने गभसि लीकाकायपदनेदमीये सर्वज्ञाय-
 स्थितिगतिस्थित्युपपन्नो धर्माधर्मयो रूपकार अतएव
 धर्माधर्माकाय मष्टयत्तुपेयः अधर्मास्त्रिकाय स्थित्युत्तमेय
 अन्वयस्तुप्रदेशमध्यैऽन्वयस्य वस्तुन मनेयोऽधिकाङ्कः तदाकाय-
 ज्ञत्वम् । स्रग्भेकसर्ववन्तः पुत्रका ते च द्विविधा अध्वन
 स्तन्वाश्च भोक्तुमयक्या व्यणव हणकादय स्रज्वाः ।
 तत्र हणकादिस्तन्वभेदादेषादिरूपव्यति अस्यादिसवातात्
 हणकादिरूपव्यति कृषिभेदसघाताभ्यां स्तन्वोत्पत्तिः ।
 अत एव प्रयन्ति गच्छन्तीति उक्तवा । काशस्थानेक-

पदेगत्याभावेनास्त्रिकायत्वाभावेऽपि इत्यलक्षितं तद्व्य-
 षयोगात् तदुक्तं शुच्यपयोवद्व्यभिहित । इत्यानवा
 निर्गुणाः शुषा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिवाक्यान्व-
 रूपाः उक्तस्य रूपत्वादिवाक्यान्वसमावाः धर्माधर्मा-
 कायकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवनाङ्कदेहादि
 सामान्यानि शुषा । तस्य इत्यस्योक्तस्यैव भवनत्वात्
 तद्भाय परिषामः पर्यायः इति पर्याया वचा "जीवस्य
 घटादिज्ञानसुखेपादवः उक्तस्य अतुपिच्छघटादवः
 धर्मादीना गत्यादिविगेवा' अतएव नट् इत्यापीति
 प्रसिद्धिः । केषम सप्त तन्वामीति वर्धयन्ति तदाह जीवा-
 जीवास्त्ववन्वसंवरनिर्गरोवाकाशसुमीति' । तत्र जीवा-
 जीवो निरूपितो व्यास्यो निरूप्यते शौदारिकादिकावादि
 चलनद्वारेणात्मन्यलनं योगपदनेदमीवमाश्रव' जना वधि-
 क्षावगाङ्कहारं नद्याक्षरं कारत्वादायव इति निगद्यते
 तथा योगप्रमादिकवा कर्मात्त्वतीति च योग आहवः ।
 यथा श्रद्धं वस्तु वनन्नाहा भोतं रेवुजातसपादत्ते तथा
 कषायजकार्श आत्मा योगमीत कर्म्म स्रग्भेदेयैर्हृत्वाति
 यथा वा निष्प्रायःपिच्छे कसे क्षिप्ते अन्वः सनन्ताह-
 ष्टहृणाति तथा कषायोऽसो जीवो योगमीतं कर्म्म सनन्ता-
 दादत्ते । अपति चिन्त्यात्मानं कुमतिप्रापचादिति
 कषाय कोषो मानो मावा जीवव । च द्विविधः शुभाशुभ-
 भेदान् तत्राङ्कसादि शुभः काययोम वल्लनितकृतभाव-
 षादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदाक्षरभेदप्रमेदकार्तं
 कायवाक्ष्णःकर्म्मयोग च आत्मनः शुभः पुत्रवस्तु, कायुभः
 पापस्येत्वादिना स्रजस्रग्भेदे स्रवरन्मनभावि । अपरे-
 त्वेव केनिरे आक्षरवति पुत्रव विषयेऽन्वियमप्रवृत्तिरा-
 क्षव, इन्द्रियद्वारा हि पौषवं जीवित्तिववान् शुभश्रुया-
 दिज्ञानरूपेव परिचयत इति । निव्यादर्शनाविरतिप्रमा-
 दकषायवासाद्योगवयाज्ञाया स्रग्भेकेऽन्वियमनाङ्कानन-
 न्तान्तरदेशानां पुत्रवानां कर्म्मवन्वयोऽन्वियमनादानसुपत्ते-
 र्ण यत् करोति च वन्वः । तदुक्तं "इक्ष्वाजत्वाज्जीवः
 कर्म्म भावयोऽन्वान् पुत्रवाभादत्ते च वन्व" इति । तत्र
 कषायपञ्चस्य स्रग्भेदेत्पञ्चस्यार्थम् । वन्वैतेतून् पवाठ
 वाषकार्यः "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायां वन्वैतेतवः"
 इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्माद्यात् परोपदेशमपेक्षं
 तन्वाश्रयानं नैसर्गिकमेकम् अपर परोपदेशजम् । प्रथि-
 व्यादिषट्कापादायकं त्रिद्विन्द्याःसंजनमश्च अविरतिः ।

मोक्षय नवतन्वातीति"। सद्गुरो मष्टसा वयसुपरता। अ।
 अल सर्वत्र सप्रमङ्गिनयास्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः
 "सादक्षि साक्षाक्षि साटाक्षि च नाक्षि च। सादक्ष्य
 सादक्षि चावक्ष्य साक्षाक्षि चावक्ष्यः सादक्षि च
 नाक्षि चावक्ष्य इति"। तत्सर्वं मननधीयः प्रमपीपदत्
 "तद्विधानविषयायां सादक्षीति गतिर्भवेत् । साक्षाक्षीति
 प्रयोगः साक्षाक्षिपेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाच्यायां
 प्रयोगः सद्यदायभाक् । युगपत्सद्विषयायां सादद्याचमय-
 क्ति ॥ आद्योवाच्यविषयायां पद्यमो भङ्ग इत्यते ।
 अन्योवाच्याविषयायां पद्योभङ्गससङ्गवः । सद्यज्ञेन युक्तस्य
 सप्रमो भङ्ग उच्यते इति"। साच्छब्दं सल्लय निपात
 तिष्ठन्प्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतक । यथोक्तम् "वाक्येऽने-
 कान्तद्योति गम्य प्रति विग्रेषणम्।साक्षिपातोऽर्थयोगित्वात्ति-
 ष्टन्प्रतिरूपक" इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतक व्याख्य-
 न्दोऽय सात्तदा सादक्षीति वाक्ये सात्पदमनर्थक सात्
 अनेकान्तद्योतकत्वे त्व सादक्षि कथञ्चिदक्षीति सात्
 सात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो उच्यते इति
 नानर्थक्यम् । तदाह "साहाद सर्वथैकान्तत्यागात्
 कि द्रुततद्विधे । सप्रमङ्गिनयापेक्षो ज्ञेयादेयविशेषादिति"।
 यदि वस्तुस्थेकान्त सर्वथा सर्वत्र सर्वान्तान्त्योति
 न उपादित्वालिङ्गासाध्या क्वचित् कदा केनचित् प्रयत्नेन
 निवर्त्तते वा प्रामाण्यपीयत्यज्ञेयानुपपत्ते च । अनेका
 न्तपक्षे त्व कथञ्चित् केनचित् सत्त्वेन ज्ञानोपादाने प्रेक्षा-
 वतासुपपद्यते । किञ्च वस्तुनः सत्त्व स्वभाव व्यसत्त्वं
 वेत्यादि प्रदव्य न तावदक्षिण वस्तुन स्वभाव इति समक्ष
 घटोऽस्तीत्यनयो पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति
 प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्नापि योज्यम् । यथोक्तम् "घटोऽ
 स्तीति न वक्ष्य" सन्नेव हि यतो घटः । नास्तीत्यपि न
 वक्ष्य विरोधात् सदसत्त्वयोरित्यादि" तस्मादित्यं वक्ष्य
 सदसत्सदसदनिर्वचनीयवाद्भेदेन प्रतिवादिनघटविधाः
 पुनरप्यनिर्वचनीयमतेनाभिहितानि सदसदादिमतातीति
 त्रिविधा. तान् प्रति कि वस्तुस्तीत्यादिपर्यायतुयोगे कथञ्चि-
 द्दस्तीत्यादिप्रतिषेधसम्भवेन ते वादिनः सर्वे निर्विस्था
 सन्तः तन्वीमासत इति सम्पूर्णाधिनिश्चायिन साहादम-
 ङ्गीकुर्वन्तकाल तत्र मिलय इति सर्वस्यपपन्नम् । यदने-
 चदाचार्यः साहादमङ्गीयाम्। "अनेकान्तात्मक वस्तु गोचरः
 सर्वसंविदाम् । एकदेशविधिदोऽर्थो न यस्य विषयो

सतः ॥ न्यायानामेकनिष्ठानां मष्टती द्रुतवर्त्तनि ।
 सम्पूर्णाधिनिश्चायि साहास्त द्रुतस्यते" 'अन्यो-
 न्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्युपापरे सत्त्वरिष्य प्रयादा । नया-
 नयोगानविशेषादिच्छेदपक्षपाती समयज्ञयाहृत" इति ॥
 जिनदत्तसूरिणा जैन मतमित्यसङ्गम् । "ब्रह्मभोगोपभो-
 गानासुभयोर्दानलामयोः । अनारायक्षया निद्रा भीरुत्तानं
 जुगुप्सितम् । हिंसा रत्यरतो रागद्वेषो रतिरतिस्वर ।
 योको मिथ्याव्यभिचेऽटादप दोषा न यस्य च । जीनो
 देवोयुः सम्यक् तन्नुज्ञानोपदेयकः । ज्ञानदयनघातिता-
 श्यपवर्गस्य वर्त्तनि । साहादस्य प्रमाणे हे प्रत्यक्षमनुमापि
 च । नित्यानित्यात्मक सर्वं नव तत्तुनि सप्र वा ।
 जीवाजीवो पुण्यपापे चाक्षयः सवरोऽपि च । बन्धो निर्ज-
 रण सक्तिरेवां व्याख्याधुनीच्यते । चेतनालक्षणे जीवः
 सादजीवस्तदन्यक । सत्कर्मपुत्रताः पुण्यं पाप तस्य
 विपर्यय । आक्षयः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्विद्योजनम् ॥
 अटकर्मक्षयान्मोक्षोऽयान्तर्भावट कैश्चन । पुण्यस्य संक्षे
 पापस्याक्षये क्रियते पुन ॥ स्वामन्तवत्पक्षस्य लोकागू-
 षस्य चात्मन । क्षीणाटकर्मणोसक्तिर्पिण्यासक्तिर्जिनोदिता
 सरजोहरणा भैक्षभुजो बुद्धितमूर्द्धजाः । श्रेतास्वराः
 क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधव ॥ बुद्धिताः परिष्का-
 हस्ता पाप्मिपात्रा दिगस्वरा । ऊर्ध्वादिनोऽहरे दाहर्दि-
 तीयाः स्युर्जिनर्षयाः । भुङ्गे न केवल न स्त्री मोक्षमेति
 दिगस्वर । माङ्गुरेपासय भेदोमहान् श्रेतास्वरै सङ्गति" ॥
 अर्हन्त पु० अर्हन्त० भ । जैनदेवे अर्हति ।
 अर्हन्ती स्त्री अर्हति पूज्यस्य भाव यन्तु हसु डीप् यलोप ।
 पूज्यतायाम्-"श्रीत्वाह्नोचर्णगुर्य" सि०की० ।
 अर्हा स्त्री चु० अर्ह-अह् । पूजायाम् । शुचं क्लिनएव माधक
 अर्हितं लि० अर्ह-ह । पूजिते । "अर्थाह्नितञ्च" का०या०
 अर्ह्यं लि० चु० अर्ह-कर्मणि ख्यत् । १।मामु योग्ये श्लोठं
 योग्ये च । चु० अर्ह-यत् । २।पूजे ।
 अल भूषणे, वारणे, भ्रा० उभ०सक० पर्याप्तौ अक०
 सेट् । अकति ते आसीत् आसिष्ट ।
 अल न० अह-अच् । १।विक्रमउच्छ्वसे कण्टकाकारे पदाद्यै
 सेम० । २।हरिताले रत्नमा० ।
 अलक उ० अकति भूषयति हस्तम् अल-कृनु । १।कषाटस्ये
 लिङ्गाप्ये कुटिलकेशे, "कलकषोऽलकषोऽलकषाऽन्यया"भाष
 "ललाटिकाचन्दनधूसरालका" कुमा० "अस्युःलकने

एनो" "अलकेपु चमरेणुसू र्खप्रतिनिधीकृतः" इति च रघु ।
 "अङ्गलिप्रकुम्भे" च । लिपिकादित्यात् कापि नेत्रम् । अ-
 लका । अटवर्षाविधिद्वयवर्षयन्त्ययस्त्राया ३कन्याया ४कुवे
 रपर्याञ्च स्त्री । साच पुरी मेरुविश्वरोपरिस्थेति अग्नि-
 लोकेष्वदे दर्शितम् । तस्या स्वरूपमम् "समा वैश्वयो
 राजन् । गतयोजनमायता । विस्तीर्णं सप्ततिर्षव योऽ-
 नानि वितप्रभा । तपसा निर्वर्जिता राजन् । स्वयं वैश्वयोऽन
 सा । यद्यिप्रमा प्रावरणा कलासगिषरोपमा । गुह्य
 कैरुह्यमाना सा स्त्रे विपक्षेय शोभते । दिव्या हेममयै
 रङ्गैः । प्रासादैरुपयोभिता । मङ्गारजवती वित्ता दिव्यगन्वा
 मनोरमा । सितभ्रमिश्चराकारा श्लवसानेव दृश्यते ।
 दिव्या हेममयैरङ्गैर्निन्दुङ्गिरिव चित्रिता । तस्यां वैश्वयो
 राजा विचित्राभरणास्व" । स्त्रीसङ्घर्षैर्दत्त ओमनास्त्रे
 च्छलितकुयङ्कल । दिपाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसं-
 हते । दिव्यपादोपधाने च निपक्षु परमासने । मन्दाराणा
 मुदाराणा वनानि परिसोडयन् । सौमन्त्रिकवनानाञ्च
 गन्ध गन्धवहो वङ्गन् । मलिन्या खालकाख्याया
 मन्दनस्य वनस्य च । शीतोद्दयवंङ्गादी ययुसामुप-
 सेवते" भा०स०प० । गन्धपती नाम वायुपुरी वरु-
 यित्या काशो० स्त्र० "तत पर कुबेरस्य श्रीनलोपासका
 पुरीलुक्तम् । "अलकामतिवाङ्मय" कुमा० ।

अलकानन्दा स्त्री अलकति पर्याप्नोति कुन् अलका मन्दयतीति
 अच् नन्दा कर्म० । १गङ्गायाम् । "विष्णुपदी विष्णु-
 पटारु पतिता मेरी षट्शङ्कात् । विष्कम्भा-
 चलसहासर सङ्गता गता वियता । शीताख्या भङ्गाश्च
 उालकनन्दा च भारतं पर्यम्" सि०गि० । "तथैवालक-
 नन्दा दक्षिणेन मङ्गलदनाहङ्गुनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य
 हेमकूटहिमकूटान्यतिरमसरङ्गमा लुठन्ती भारतमभि वधे
 दक्षिणस्या दिशि लङ्गजलधिमभिप्रविशति" भा०५स्क० ।
 अलकानन्दति अच् । २कन्यायाम् । सा हि अलकैस्तुष्यति ।
 अलकप्रमा स्त्री अलका पर्याप्ता ममा यस्या । कुबेरपुर्या-
 मन्काख्ययाम् । [(पिवासाह) पीतवासस्ये ।
 अलकप्रिये ष० अलकान् प्रीयाति विष्कयोक्तोति प्री-क ।
 अलकाधिप ष० अलकाया अधिप' ईत० । कुबेरे । अल-
 केवरादयोऽप्यत्र । "आजिपदमराहवेपरी" रघु ।
 अलक ष० न रज्जोऽकात् ५६० रस लयम् । १साधारणे,
 सार्धे षन् । अलककोऽप्यत्र २तज्ञेती साध्यायाश्च ।
 "अलहाबाद्वा पदवीं तताम" कुमा०रङ्ग । "विरोचिष्-

तालककपाटलेन" कुमा०गोरचनालकककुम्भेनेति" तन्त्रम् ।
 अलक्षणा न० लक्षणमनुमापक सुचिह्न' न०त० । १अननुमा-
 पके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च । लक्षणञ्च इतरभेदानु-
 मापकं लिङ्गन् यथा पृथिव्यागन्धवप्यम् जलस्य स्नेह-
 वत्तम् । शुभसूचक विद्मविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणमद्वे
 यक्ष्यते । तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आषाराङ्गमक्षयसाधा-
 रोहृन्त्यलक्षणम्" मत् । नास्ति लक्षण अन्नुमापकोऽप्यभि-
 चारिहेतु अशुभसूचकहेतुय यस्य । २तद्वति ति० "आसी-
 दिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मत् । "छेयावष्टा
 भर्तुरलक्षणाङ्गम्" रघु । "अलक्षणा भवन्ति यद्वा मास्ति
 तदलक्षणमसन्नम्" गत० द्वा० । "निर्घृती क्षयास्तुप-
 यकान्तिस्तोऽक्षचेणा" कात्या० १७,२४,२३ ।

अलक्षित ति० लक्ष-क्त न०त० । १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते
 "अलक्षिताभ्युत्पन्नो म्येष" रघु' "यपुर्यिहपास
 मलक्षिता जनिः काव्य०प्र० । ३अक्षतचिह्ने च । "दक्षिणेन
 द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा" कात्या० ।
 ७,६,१४, "अलक्षिता अमङ्गिता" फर्क० ।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थं नञ् त० । लक्ष्मीविरुद्धायां निर्घृती
 "अलक्ष्मीति" ख्यातायाम् । "अलक्ष्मी कालकक्षी च"
 पुरा० "अलक्ष्मीरपक्रामति" मृच्यत ।

अलक्ष्य ति० न लक्ष्यते लक्ष-कर्मणि यत् न०त० । १अज्ञेये
 २दुर्ज्ञेये । "यपुर्यिहपासमलक्ष्यजन्मता" कुमा० । न लक्ष्या
 लक्षणया बोध्या । २लक्षणाबोध्भिन्ने "न पाच्यत्वादिकं
 तस्य" इत्यस्य व्याख्यानं 'आदिगव्यादलक्ष्यत्वादिकं' सा०ट० ।
 नास्ति लक्ष्यं व्याजोय्य । ४व्यालशून्ये ति० ।

अलगर्ह ष० सगति स्पृशति क्षिप् सग् अर्हयति अर्ह-अच्
 अल् स्पृग्न् सन् अर्हो न भवति । विषयन्मे जलव्यावे
 शृपो० धपम् अल पर्याप्नो म्भोति वा म्य-अच् वा ।
 अलगर्होऽप्यत्र । दर्शिकरणनाया सङ्गत "महाशिरा
 अलगर्ह व्याशोविष" इति । ७जलायुकाभेदे स्त्री । "अय
 जलायुका वक्षन्ते । जलमासापायुरिति जलायुका जल-
 मासामोक्ष इति जलौकष" । ता हादय तासां शमियाः
 पट तावत्य एव निर्दिमा" । तत्र शमिया ह्यस्या ह्यर्षु'रा
 अलगर्हो इन्द्रायुषा सासृशिका गोपन्द्वा चेति । "रोमया
 महापान्नां कृष्यकृष्यलगां" इति च मृच्य० ।

अलग्न ति० न हान' संक्षेप । लम्भिषे अक्षरहे "अलम्न-
 निव ह वै वाग्बदेदन्तो न स्यात्" इत०का० "अलम्न-
 निव वाग्बदेदन्तेन वक्ष्यांसंक्षेपम्" भा० । अलम्नित्यपाठ ।

भाष्यास्तुक्तेः । ज्योतिषोक्तेः प्रायाक्रान्तादिदृष्टस्तुक्ते न० ।
 असल्लु लि० न लुक्ः विरोधे न०त० । लुक्पूर्वमिधे । सुवर्षे
 याकारादौ श्चोरनस्तुक्ते वाचवन्त्ये । “अवनमववुपीव-
 रोदस्तुक्ते” भाषः २दोषे च “अवमुप्रसागितविद्योचमा-
 स्तुक्ते” भाषः । स्त्रियां वा ङीप् ।
 असल्लुक्त्वा न० अवसु+ल-भावे ल्लुट् । १भूषामाम् । कर्त्वे
 ल्लुट् । २वलयदी भूषणे । आवसुवोऽर्द्धनावसुवदन्त
 प्रथावनाम्यध्वर्वीरदोक्षितस” कात्या० ८, ६, २८, । न
 वावसुक्त्वा भर्त्सि क्तिहेतुवया पुनः” विषयभर्त्से परा० ।
 असल्लुक्त्वा लि० अवसु+ल-इत्सुक् । भूषणे मण्डनवदन्-
 योषे । “अवसुक्त्वावको च वदन्मर्थसुभो लिधा” अग्निपु० ।
 असल्लुक्त्वा लि० अवसु+ल-इत् । भूषणार्त्ति स्त्रियां ङीप् ।
 असल्लुक्त्वा लि० अवसु+ल-इत्सुक् । कर्मण्ये च । कर्मण्ये ।
 असल्लुक्त्वा न० अवसु+ल-भावे ल्लुट् । १भूषामाम् । कर्त्वे ल्लुट् ।
 २हावादी भूषणे, वाक्त्वविवयदोऽवुचप्रतिपादके १५प्ले,
 ३यन्मभूषणे-अनुप्रासादौ, ५यन्मभूषणे-उपमादौ च ।
 “यन्मभूषणेऽस्त्रिणा त्रे भर्त्साः योभातिप्रायिनः । रवादी
 सुप्रजर्वन्तोऽवसुक्त्वाऽपदादिवत्” वा०६० उक्तम् यन्म-
 षणो योभाकारित्वम् तद्वचसम् । ते च वद्वः यन्मिवा
 अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जात्यादय यन्मिष्ठा,
 उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तदाभासादय उभयनिष्ठा
 तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् यन्मिष्ठासु वद्ववलोपु
 केचित् तत्तत्तद्वे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्वेदा-
 कावत् वसावेनात्माभिधीयन्ते तत्र जात्यादयचतुर्विधयति
 यन्मवहारा वरसतीकच्छामरके इयिता यथा “त्रे व्युत्-
 वत्त्वादिना यन्मानवहर्त्सुमिक् चमाः । यन्मवहारासप्रासे
 षे वाजात्यादयोऽपुधे” । “जातिर्मतीरीतिवृत्तिष्वाया-
 सद्रोक्तिपुक्तयः । भर्त्सित्युष्मना खया पठितिर्यमकानि
 च । ज्ञेवातुप्रासचित्वाणि वाकोवाक्य प्रवेष्टिका । गूढमन्त्रो-
 त्तराभ्येवन्म्यप्रेष्वाभिमतय । चतुर्विधयतिर्युक्ता यन्म-
 वहाराजातव” । तेषां वद्वचादीनि क्रमेण यथा तत्र
 १जातिः “तत्र वद्वतमिष्ठादिभारतो जातिरिष्यते । वा
 लौचिष्ठादिभिर्वाचामवहाराव जायते वद्वतेनैव त्रे-
 ऽन्वाहः प्राकृतेनैव क्षेत्रम् । वाधारण्यदिभिर्केचित्
 क्षेत्रम् क्षेत्रभाववा । न क्षेत्रित्वार्थं यथादौ ङीप् नान्ना-
 ज्ञत वद्वे । वंकीषे नाभिजातेषु नामद्वेषु वद्वतम् ।
 देवताया वंकीषे प्राङ् प्राङ्गतं विद्वदादिवः । वैशाखायं
 विशाखाया वद्वं ङीमनापुधः । वद्वतेनैव वद्वं प्राङ्-

तेनैव वापरः । वद्वोरण्यवितं वद्विद्वन्मन्त्रेण जायते” ।
 तत्र जातिरपि बोधा वद्वोक्तं तत्रैव । “बुधा वाधारणी
 मिन्ना वद्वीर्षा रक्षणाभिन्ना । अयमभ्येति वाधावर्त्तजातिः
 बोधा गिनयते” इति जातिः ।
 २ गतिः । “नद्यं पद्यं च मित्रं च वाक्यं चत् वा
 गतिः ऋता । अर्थोचित्वादिभिः वाऽपि वानवहारा वद्वते ।
 वद्विद्वन्मन्त्रेण पद्येन वद्विद्वन्मन्त्रेण यक्यते । वद्विद्वेन च
 हाभ्यां वाऽप्येऽप्यं वद्वन लिभिः । इत्ता विद्वन्मिता वद्व्या
 वाच इतुतिवद्विन्मिता । इतुतमध्या च विद्वेका तथा वद्व-
 विद्वन्मिता । वा वद्वनां सुद्वयाश्च वाङ्मत्यास्तत्र
 मिन्मैः । नद्ये पद्ये च मित्रे च वद्व प्रकाशोऽपि
 जायते । तत्र इतुत च जातिश्च पद्यवाहरोऽपुधम् ।
 वद्ववाङ्मन्त्रं चेति विषयश्च प्रचक्षते” । “इतुतवद्वरं वद्व्यात
 जातिर्मात्मात्मा भवेदिति” इ०२० । “नद्यत्तुवद्विष्वाप्राप्तं
 पद्यमन्त्रोक्तिश्च द्विधा । द्विधैव नद्यपद्यादिभेदात्किञ्चनयो-
 ज्यते । वद्वितं मिदुरं चूकोभाविहं चेति बोऽपरः ।
 विधेयः वद्व गद्यसो रीतिवद्वोर्विचिष्यते” गतिः २ ।
 ३ रीतिः यथा “वैद्वर्ध्वादिनतः पन्था काव्ये वार्त्त
 इति ऋतः । रीट् मतामिति भातोश्च व्युत्पन्था रीति-
 र्द्व्यते । वैद्वर्ध्वा वाच पाञ्चाची गौडिवापनिष्ठा तथा ।
 वाटीया मानधी चेति बोधा रीतिर्निचयते । तत्राच-
 मावा नि येपक्के वादिदुग्धुगुम्भिता । विपञ्चीकारवोभावा
 वैद्वर्ध्वा रीतिरिष्यते” । दर्पणे च “भाषुर्वावद्वर्ध्वा रचना
 वद्वितास्त्रिका अद्वितिर्यद्वर्ध्वा वैद्वर्ध्वा रीतिरिष्यते”
 वद्विता । “वद्ववपञ्चपदाभोज कानिचिर्लिताम् ।
 मधुरं सुकमाराश्च पाञ्चाची वद्वो विद्व । वद्ववत्तुङ्ग-
 टपदाभोज कानिचिष्वात्निताम् गौडिचेति विज्ञाननि
 रीतिं रीतिविचक्षया । अन्तराचे च पाञ्चाचीवैद्वर्ध्वा
 यतिवद्वते । वानिष्ठावद्वर्ध्वाः स्याद् द्विर्वाक्चिद्वरेकावा ।
 वद्ववरीतिव्यामिन्ना वाटीवा इतिरिष्यते । पूर्वरीति
 रनिर्वाचे चवद्वरीतिषु जातधी” । रीतिः ३ ।
 ४ इतिः यथा । “वा विकायेऽव विधेये वंकोषे विजरे
 तथा । चेतसो वद्वं विली स्यात् वा इतिः कानिचिद्विधा ।
 कौचिष्वापरमो वैव भारते वान्मती परा । वद्ववद्व
 भटी चैव तथा वद्ववकीरिणी । सुसुवराचैवद्वर्ध्वा कौचिणी
 तात वद्वते । वाट मीद्वर्ध्वा इतिरिष्यते च वा ।
 कौचिणीवद्वर्ध्वा कौचिणी च भारते । मीद्वर्ध्वाव-
 वद्वीवद्वर्ध्वा वान्मती विद्वः । कौचिणीवद्वर्ध्वा वा वा

मध्यमकौथिकी । प्रौढार्थकोमसैर्बैर्भध्यमारभतीष्यते । ४

५ छाया । अग्न्योक्तीनामनुकृतिश्चाद्या सापीह
बहुविधा । लोकश्रेयार्थकोत्तमप्रौढामसोक्तिभेदतः” । ५

६ छद्म । “स्वामिप्रायस्य वाक्ये यद्ब्रह्मसामि निने-
दनम् । छद्मं तां छद्मदायित्वात् काव्यसद्भावविदो विदुः ।
वाचिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्त्येवमस्य च । सस्यस्यस्य
संज्ञक्या नोटा न्यासेन जायते” । मुद्रा ६

७ उक्ति । “विधिद्वारेण वा यत् निषेधेनाथ वा पुन ।
प्रतीयते विधेःसंघः शोक्तिरत्रामिधीयते । विधेरथ निषे-
धात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिषंख्याया
उपाधे सेह बहुविधा” । उक्ति ७

८ युक्ति । “अयुक्तमानस्य निधः यद्दस्यार्थस्य वा पुन ।
योजना क्रियते यावौ युक्तिरिच्छ्यते बुधं । पदं चैव
पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विधयोऽस्या प्रकरस्यं
प्रबन्धवामिधीयते । योगकारणपर्यायाद्वाङ्मिभावपरम्परा ।
पदयुक्तेर्निमित्तं सुनिश्चिता पदसिद्धे । विद्वद्गानां पदा-
र्यानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनानेह ता युक्तिं
पदार्थविषयां विदुः । गर्भं सह निगर्भश्च संवृत्तिः सम-
ञ्जसा । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमाद्य । वस्तुदा-
देरुपादानं क्रियाभ्याससस्ययौ । त्रिवाक्यमभिहारश्च वाक्या
र्थांन् वुक्ते निधः । यदनन्नेवैर्वादिपदार्थानाम्युपपत्तये ।
वाक्यं सेह प्रकरस्यविषया युक्तिरिच्छते प्रबन्धविषयाप्येवं
युक्तिरक्ता मनीषिभिः” । युक्ति ८

९ भषिति । “उक्तिप्रकारो भषिति सन्नेऽसम्भवे
च सा । विशेषसंज्ञायाय्यं कल्पनासु च कल्पते” । भषिति ९

१० शुभ्रणा । “वाक्ये यद्दार्थयो सत्यपचना शुभ्रणा
कृता । यद्दार्थसमपर्यायपदवाक्यकृता च सा” । शुभ्रणा १०

११ सप्या । “अप्येत्याहुः पदार्थानां घटना या पर-
स्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कृतचित् ।
अतिक्रान्तेन कृतापि यथापेवर्ष्यो कृपित् । कश्चित्
वाच्यार्थयोः कापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । सप्या ११

१२ पठिति । “काकुत्सरपदच्छेदेदोभिगमयकान्तिभिः
माठोयोऽर्थविशेषाय पठिति सेह बहुविधा” । पठिति १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थक्यरूपायां वाऽष्टसि-
र्वर्ष्यसङ्घटे । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तद्विगद्यते ।
तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्यात्मास्थानविभागव्यां
पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थाना-
न्नेषु प्रकल्पते । यदन्यमेवमप्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः ।

चतस्रिद्येकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्त
मध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः । अत्रयं बहुवचोर्वा भेदाः
संभेदयोऽनय सुकरा दुष्करासैव” अग्निपुराणे स ।
अनेकवर्णाष्टसिर्वा भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं वाच्यपेत
वाच्यपेतेति द्विधा मता । आनन्तर्वादिमेता स्यात् व्यपेता
व्यवधानतः । द्वैविध्येनानवो स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् ।
आदिपादादिमध्यान्तेषु द्विविधियोगतः । सर्वथा
पूर्वपूर्वेषु चेत्वादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्विविधपादा-
न्तत्पादासङ्गपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं
पादादिमध्यान्तगोचरम् । पादात्मयमकं चैव कोटीव-
यमके च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं
चक्रवाचं च संदययमकं तथा । पादादिमयमकं चैव तत्तु
मैत्रीयमेव च । दृष्ट्या यमकं त्रेहं तद्भेदानुसृतोऽपरे”
इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकसङ्गः “नादौ न मध्ये
गान्ते यत् चन्वौ वा चत् प्रकायते । अव्यपेतव्यपेतं तद-
स्थानयमकं विदुः । पादे शोभे च तत्मात्रं वादयन्वौ च
बध्यते । समेदे च वाच्यभेदे च स्वसूत्रं सूत्रमं च
स्वरिभिः” । अन्यदग्निपुराणादौ शोभम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः । “एकश्लेषे वाक्येन द्वयोःकारणवचनो ।
तन्नेश्च यत् च यद्द्वयैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृति-
प्रत्ययोत्थोद्भौ विभक्तिवचनान्भौ । पदभाषोद्भौ चेति
यद्द्वेषेण भवन्ति चट्” । १४ श्लेष

१५ अतुमासः । “आष्टसिर्वा स वर्णानां नाष्टिदूरा-
न्तरस्थिता । अष्टादशरेषु विद्विङ्गिरतुमास च दृश्यते”
“श्रुतिभिर्दृष्टिभिर्वर्णैः पदेर्नामभिश्चिन्तिभिः । आटानासक्ति-
भिश्चाय पटप्रकारः प्रकायते” तत्र अतुमासः
१७८४६ दृश्यते । स च त्रिविधः आम्बोनाम्ब उपनागर-
चेतिभेदात् । आम्बोऽपि चतुर्विधः मरुचोऽम्बुचो
वस्रोत्कटो वर्णात्तत्कटवेति भेदात् । इत्यादीनां सप्तशानि
तत्रैव । “सुहृदावर्त्मभानेषु य स्वर्गेषु वर्धते ।
काव्यव्यापो च सद्मो दृष्टिरिच्छामिधीयते । आर्शाटी
कौन्तली कौड्डी कौड्डी वानवाधिका । श्राविङ्गी वासुरी
मातृवी भागधी ताञ्चिन्तिका । कौड्डी यौड्डीति विद्विङ्गिः
सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र स्वर्गेषु अतुमासवती आर्शाटी एवं
स्वर्गेषु कौन्तली, टवर्गेषु कौड्डी, त्रवर्गेषु कौड्डी, पवर्गेषु
वानवाधिका, ववर्गेषु, श्राविङ्गी । यवर्गेषु वासुरी, द्वि-
वर्गात्तुमासवती मातृवी । इत्याद्यां गर्भितैश्चवर्णात्तुमासवती
भागधी । आन्वर्गेषुगिचवर्णात्तुमासवती ताञ्चिन्तिका ।

स्तु अर्थमात्रनिष्ठा । “शब्देभ्योऽयं पदार्थेभ्य उपमादि-
प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कश्चिन्ना सा उभयालङ्क्रिया भेषा ।
उपमा रूपक स्यात् स यथोक्तिरपङ्कति । समाधुक्तिः
समासोक्तिरुत्पेक्षाऽप्रस्तुतस्तुति । सहाय्ययोगितोलेभ्यः
ससङ्गोक्तिः ससङ्घय । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः
परिपङ्कति । दोषकक्रमपर्याया विषमरूपभाषिक
संस्कारिरिति निर्दिष्टासायत्तर्कितार्थुधै” इत्युक्त्वा तेषा
लक्षणानि समेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण
हृदादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिता
न सक्षेपतो गणितानि । अथाद्यालङ्कारा एकत्र संगृह्य
सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता
अपि क्रमानुरोधतः सर्वप्रशान् प्रदर्शयन्ते ।

१ अक्रमातिशयोक्ति “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहाय्ये हेतु
कार्ययो” च० । “आलिङ्गनि सस देव । ज्यं पराथ
शरास्तव” ।

२ अतद्गुण “सङ्गतातुगल्यनङ्गीकारमाङ्गरतद्गुणम्” च० । “चिरं
रागिण्य सञ्चिते निश्चितापि न रज्यसि” ।

३ अतिशयोक्ति १०५ एते लक्षणलक्षणेदाहरणा ।

४ अत्यन्तातिशयोक्ति “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रसक्ति-
जा” च० । “यास्यामीत्यदिते तन्वरा यलयोऽभवदूर्मिका” ।
अभिर्का बलयोऽभवदित्ययः कथयत्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्ति “अत्युक्तिरदुभुताऽतथ्ययौर्दोषायादिपक्षेणम्” च० ।
“त्वयि दातरि राजेन्द्र । याचका कल्पयास्मिन्” ॥ याचकानां
राजतोषनत्वात्तत्र कल्पयत्युक्तकथनमौदार्यं स्यात्पुनरुक्तिः ।

६ अधिकम् १२५ एते लक्षणलक्षणेदाहरणभेदा उक्ता ।

७ अमन्य १४६ एते लक्षणलक्षणेदाहरण ।

८ अनुकूलम् “अनुकूल प्रतिशुभमातुक्त्यानुवन्निचेत्” च० ।
“कुपिताऽसि यदि तस्यि । निधाय करजक्षतम् । वधान
भुजपाशाभ्या कण्ठमस्य हृत् तदा” ।

९ अनुगुण “माकुसुम्भ स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुण परसञ्चिते” च० ।
“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्” ।

१० अतुष्टा “दोषस्याभ्यर्थेनातुष्टा तत्रैव शुभदमनात्” च० ।
“मथ्येव जीर्णता यात् यत्तयेह हतं हरे । नर प्रद्यु-
कारार्थे विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

११ अतुमानम् “अतुमानन्तु विष्कित्या ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” च० । “यत् पतत्सबलाना दृष्टिनिशिता पतन्ति तत्र
शरा । तज्ज्ञापरोपितशरो धावत्यासां पुर करो मन्थे” ।
स०क० विशेष उक्त । यथा “सिद्धाद्यस्त्रिङ्गनोज्ञातमनु-

मानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् ।
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्” । तेषु यत्र कार-
णं दृष्टा कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अपिरलविलोलगल-
ज्जलकुटजाङ्गुलीनोपसुरभिवनवात” । अयमायातः काको
हन्त इता पथिकगेहिन्य” अत्र वर्षर्तौ, कारणभूतात्
कार्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्यं दृष्टा
कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “सामागमिष्यन्नूनं
पतितोऽसि पादयोस्तस्या । कथमन्यथा ललाटे याव-
कार्द्र तिलकपद्मरियम्” । अत्र कार्यभूतया यावकतिलक-
पङ्कजा कारण पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधमिदं
तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदान्मस्य शिखिखिड्युनो-
दृष्टे पुरस्तादचिरप्रवेव” । सेयं विद्युदिव दृष्टे प्रथमस-
पलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभाभेन भालत्यागसन
गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्योरुदात्तर-
णानि तत्र दृश्यानि ।

१२ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकार परस्परम्”
च० । “त्रियामा यशिना भाति यशो भाति त्रियामया” ।
स०क० भेद उक्तः । “अन्योन्यसोपकारोयस्तदन्योन्य

त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयसुभात्मकम् ।
अन्योन्यचूलिकाअन्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्याल-
ङ्कृतावन्तस्त्वयमेतद्विद्येते” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य
तस्यास्तनवभुरस्य सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्यो-
न्यशोभाजनाद्भव्य साधारणो भूषणभूषणभावः । प्रती-
यमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदात्तुपादाने । अन्योन्यचूलिका
अन्योन्यरूपपरिदृष्टि सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च
भवति । यथा “लोधनाघरकृताङ्गतरागा वासितानम
विशेषितवासा । वारुणो परगुणात्मगुणानां व्यत्यय
विनिमयश्च वितेने” । अत्र वारुण्या यदपररागोऽपहृत्य
चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्यय । यच्च शुष्कामोदवासित्या तया
स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिदृष्टिविनि-
मयाख्यामसङ्कारावत्त्वान्भूताविति दृष्टव्यम् ।

१३ अपङ्कवातिशयोक्ति “रूपकवातिशयोक्तिः स्यात् निमोर्थाध्य-
वसानतः । यदाऽपङ्कतिगर्भत्वम् सैव सापङ्कवा मता ।” च० ।
“त्वत्सङ्क्रिपु सुभा राक्षन् । भ्रान्ताः पश्यन्ति ता विधौ” ।

१४ अपङ्कति २४१ एते लक्षणलक्षणेदाहरणा । स०कण्ठा०
अन्यथोक्तम् । “अपङ्कतिरपङ्कत्य किञ्चिद्व्याप्यदर्श-
नम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते” तत्र
औपम्यवती यथा “न द्वैतकीना मिलसन्ति सूक्ष्मः प्रवा-

विनो हन्त हृषस्यय विधि । तद्द्विज्जतेयं न चकास्ति
 चञ्चला सुरः करव्योतिरिदं विजृम्भते तत्र जेतकीसूचीना
 विधिहासत प्रतीयमानवाहृष्ये न तद्विजृम्भतायाः करव्यो-
 तिवापश्रुतिः । यन्नीपस्या यथा “राजकन्यातुरक्त भा
 रोमोह्ने देन रत्नकाः । अथगण्डेयुराघ्रातमहो शीतानिल
 वनम्” मन्वात्र साहस्यमस्ति ।

- १५ अमस्तुतमयसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा ।
- १६ अभाव । “असत्ता या पदार्थानामभाव सोऽभिधीयते ।
 प्रागभावादिभेदेन स महू विष इहेष्यते । ष० क० प्रागभाव-
 ध्वंसः अत्यन्ताभाव मित्यापदार्थाभाव इतरेतराभाव अभा-
 वाभावाद्य तत्र ध्वंसो यथा “धतिरक्षमिता गतिशुता
 विरत गेयस्त्वनिश्चयव । गतमाभरणप्रयोजनं परिरन्त्य
 मयनीयमद्य भे” । इतरेतराभावो यथा । “कथौतुपद्य न
 चक्षुते न चक्षुः अयणोतुपद्यम् । इति जानमपि जनो
 मन्यते नेत्रदोर्धताम्” अस्त्याभाव यथा “प्रषीद
 सद्यो सुक्षेम चशिख । मान मनोगतम् । इटमात्रेऽपि ते
 तत्र रोपः सज्जुमायते” । सामर्थ्याभावो यथा । “भात-
 पीयु कथ वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः । न प्रमातरलक्ष्योति-
 रुदेति वसुधातत्ताम्” अन्योदाहरणानि तत्रैव दृश्यानि ।
- १७ अमिदाहेतु “अभेदेनामिदाहेतुहेतोर्हृदमता सह” । ष०
 “सप्तमीविहासो भवत कटाक्षनेक्षण प्रभो” ।
- १८ अर्थान्तरन्यास, ३७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षण ।
- १९ अर्थपत्तिः, ३७२ पृष्ठे उक्तलक्षणेदाहरणा । ष० कण्टा०
 “प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते । अर्थान्तरञ्च
 गमयत्यर्थपत्तिं धदन्ति ताम् । सर्वप्रमाणपूर्वत्वा
 देकयोऽनेकस्य सा । प्रत्यक्षपूर्व्यं केषादिभेदे’ पोद्वा नि-
 गद्यते । पूर्व्यपूर्विका यथा “निर्सेतुं यक्यमस्तीति
 मध्यं तप नितस्त्रिणि । छान्याथानुपपद्येव पयोधरमरसिते” ।
 अनुभापूर्विका यथा “तपोलपुत्रकेनास्याः सूचितो
 भदनञ्जरः । मनो निरन्तराधक्त सद्यःकथयति प्रिये’
 योऽयं कपोलपुत्रकेनातुमितो भदनञ्जरः स प्रिये मनसः
 निरन्तरासक्तिं विनातुपपद्यमानः अनुतरागं कलयतीत्यनु-
 मानपूर्विकाथार्थपत्ति एवामन्या उदाहार्या ।
- २० अल्पम् “अल्पन्तु सूत्रयादाधेयाद्यदाधरस्य सूत्रमता” ।
 “अपिमात्रोर्म्मिका तेऽद्य वरे जपयटायते” ।
- २१ अवस्था “द्विज्जानो न वेत् स्यातामवज्ञासकृतिष” सा न ।
 “सल्लभेधाम्बु लभते पान्य प्राप्यापि सागरम्” “सौमन्ति
 यदि पद्मानि का हानिरस्यततद्युते” ।

- २२ व्यसक्ति “विरुद्धभिन्नदेशत काय्यं हेतोरसकृतिः ।
 अन्त्यत्र कारणाधस्य ततोऽन्यत्र कृतिय याः । अन्यत्
 कर्तुं प्रष्टसौ च तद्द्विरुद्धकृतिय याः” ष० । क्रमेणोदा-
 हरणानि । “विष अलधरं पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना” ।
 “अपारिजातासु वसुधा चिचिर्षिन् द्यां तथाऽहत्या” २ ।
 अपगतमरिजात यस्या नास्ति पारिजातो यत्र इति
 च । “गोत्रोद्धारप्रष्टत्तोहि गोत्रोद्धारं पुराऽकरो ३ ।
 गोत्रा पृथी गोत्र पर्वतच ।
- २३ व्यसम्भव “असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम्” । ष०
 “कोवेद् गोपमिषक शैलमुत्पाटयिष्यति” ।
- २४ आक्षेप “आक्षेपः स्वयच्छक्त्य प्रतिषेधो विचारण्यात् १ ।
 निषेधाभासमाक्षेप बुधा ज्ञेयन मन्यते २ । आक्षेपोऽन्यो-
 पिधौ व्यक्तो निषेधे च तिरोहिते ३” । ष० “चन्द्र । संदर्भ-
 यात्मानमथवास्ति प्रियासुखम्” १ । “नाय दूति । तनो
 स्तापस्तस्याः काळामलोपम २” । “गच्छ गच्छसि चेत्
 कान्त । पन्थानं सन्तु ते शिवा । समापि अत्र तत्रैव
 भूयाद्यत्र गतो भवान्” ३
- २५ आगम “यदाप्रवचन तद्वि ज्ञेयभागमलक्षया । उत्तमं
 मध्यमं चाथ जघन्य चेति तत् त्रिधा” । ष० क० ततो-
 त्तम विधिरूप निषेधरूपञ्च । विधिरूप यथा “दम दानं
 दया शिल्पे” रित्वादी द्यास्यत दत्त दयध्वं इति विधि ।
 निषेधरूपं यथा “निवार्यतामात्रिः किमप्यय वतुः पुनर्विधुः
 स्फुरित्वोत्तरापर । न ज्ञेयस्यो महतोऽपभाषते
 शृणोति तस्मादपि य स पापमाक” । तत्राच महान्तो
 नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमर्थ्यादया निषेधरूप उप-
 देयः । तदेतदुभयमयवश्यानुष्ठेयत्वात्तत्तमम् । मध्यम-
 मपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्य यथा
 “कल्याणो वत गाथेय सौकिर्की प्रतिभाति भे । एति
 जीवन्मानन्दो नर वर्षशतार्दप” अत्र जीवन्त् पश्यति
 भद्रमित्थेर्षो निर्दिष्टवक्तृकतवा निर्दिष्टः तत्र जीवनाव
 यतितव्यमिति रूपभाष्यवचनम् । “अज्ञे वसति पिशाचो
 पिशुमहे दिनपतिर्भेदे वसः । विनास्ति पश्ये श्रीशिरति
 गौरी मधुकरतौ” तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिबोक्तप्रविह-
 भारस्यर्थ्यमैतिह्यम् । अत्र सर्ववाक्यानां निषेधपूर्ववसानान्
 व्यञ्ज न सेनेत, पिशुमहे न निन्देत, वटं न विन्यासु,
 पशु मूर्च्छि न विभूयात्, मधुकं न पदा स्यूयेत्” इति नि-
 षेधपूर्वव्यञ्जकप्रयोगः । जघन्यं हेभा काय्य निर्दिष्टं च ।
 तत्र निर्दिष्टविषयविधिर्यथा “वयं वास्ये वासावास्वि-

मनि यूनः, परिणतानयोच्छामो दृष्टा, परिणयविधान
स्थितिरियम् । त्वयारब्धं जना अपयित्तमकारण्डेन विधिना
न नो गोलि इति । कुचिदपि सतीलाच्छनमभूत्” तदे-
तन्निषेधरूपम् । निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशी “आशीनांभाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा” । दरुडी
“पाह्य व परम ज्योतिरयाद्दमनसगोचरम्” ।

२७ उत्तरम् “किञ्चिदाकृतसहितं यद्गुडोत्तरसत्तरम्” च० ।
“यत्नासी वेतसो पान्थ । तत्नासी सुतरा सरित्” ।

२८ उत्तमे चा “सम्भावना” स्युक्तप्रोक्षावस्तुहेतुज्ञवाः पुन । उक्ता
उक्तास्पदाद्याल सिद्धासिद्धास्यदे परे” । च० “धूमस्त्रोमं तम
यद्दे कोकीविरहलक्षणम्” “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि यर्पती-
षाङ्गन नम” “रत्नौ तवाडव्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाट
ध्रुवम्” । “तन्मुखाभेच्छया नून पद्मे वैरायते यथा” “मध्य कि
कुचयोर्हृत्वे बद्धं कनकदामिनि” “प्रायोऽन्जं त्वत्पदेनैक्यं
प्राप्तुं तोये तपस्यति” । दर्पणे तु अन्यथा विमल्य उदा-
हृतम् यथा “भवेत्सम्भावनामेवा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं यिविधा सता वाच्ये-
वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुन । जातिगुणः क्रिया
इव यदुत्तम्यं द्वयोरपि । तददृष्टापि प्रत्येक भावा-
भावाभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्यान्निमित्तस्य पुनश्च
ता । हातिं शदिषता यान्ति” । तत्र वाच्योत्प्रेक्षा-
वाद्यदाहरण दिङ्मात्रं यथा ॥ “जह कुरङ्गकडयश्च-
ञ्जलवेलाञ्जलोभाति । सपताक कनकमयोविजयसम्भ
स्मरखेव” ॥ अत्र विजयसम्भस्य जातिधाचकलाञ्जात्यु-
त्प्रेक्षा ॥ “ज्ञाने मौन क्षमा गङ्गा त्वागे ज्ञाषाविप-
र्यय । गुणा गुणाञ्जन्निवत्पात्तस्य सप्रसवा इव” ॥ अत्र
सप्रसवस्य गुण ॥ “गङ्गान्मसि सुरलाण । कृपाञ्चखव
नि स्वन । ज्ञातीवारिचधूर्गर्भपातनपातकी” ॥ अत्र
ज्ञातीति क्रिया ॥ “मुखमेषोदशोभाति पूर्णचन्द्र इवापर” ॥
अत्र चन्द्रइत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्बुद्ध्यम् । एते भाषाभि-
माने च । अभाषाभिमाने यथा ॥ “कपोलफलकावस्य कपठ
भिन्त्या तथाविधौ । अपश्यन्ताविधान्योन्यमीहृष्टां क्षामता
गतौ” ॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभाव । एवम-
न्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गान्मसीत्यादौ
ज्ञातीवेलुमेवाग्निमित्त पातकित्वं गुण । अपश्यन्ताविधे-
त्यादौ क्षामतागमनरूप निमित्तं क्रिया एवमन्यत् ।
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ॥ “तन्वद्ग्रा सनयुग्मे न सुखं न
प्रकटीकृतम् । शाराय गुणिने स्थानं नदत्तमिति

लज्जया” ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानो-
त्प्रेक्षा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्प्रेक्षाया योऽप्यु-
भेदेपु मध्ये विशेषमाह “तत्र वाच्याभिदा पुन ।
यिना इव्यं त्रिधा सर्वा स्वरूपफलहेतुगा”
ततोत्प्रेक्षेपु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये
ये वाच्योत्प्रेक्षयो पोडशभेदास्तेषु जात्यादीना त्वयाणा
ने द्वादशभेदास्तेषा मध्ये क स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेद-
तया पटुतिंशद्दे इव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति
चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्दे । अत्र स्वरूपो-
त्प्रेक्षा यथा पूर्वोदाहरणेषु “स्मरस्य विजयसम्भ” इति
सप्रसवा इवेत्यादय जातिगुणरूपाः । फलोत्प्रेक्षा यथा ॥
“रावणस्यापि रामास्तोभित्वा हृदयमायुग । विशेष भुव
माख्यातसुरगेभ्यश्च प्रियम्” ॥ अत्राख्यातमिति भूप्रवेशस्य
फलं क्रियारूपमत्प्रेक्षितम् ॥ हेतुत्प्रेक्षा यथा ॥ “सैपा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वाभ्रं मया नूपुरमेवमूर्ध्याम् । अदृश्यत
त्वञ्चरणारविन्दयिज्ञेपदु खादिय बद्धमौनम्” ॥ अत्र दुष्खरूपो-
गुणोत्प्रेक्ष्यत्वोत्प्रेक्षितं । एवमन्यत् । “उत्तुक्त्योर्निमित्तस्य
द्विधा तत्र स्वरूपगा” । तेषु चत्वारिंशत्प्रेक्षाकेषु भेदेषु
मध्ये ये स्वरूपगाया षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपा-
दानात्तुपादानाभ्या हातिंशद्दे इति मिलित्वा पटु पञ्चा-
शद्दे वाच्योत्प्रेक्षाया । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा
पूर्वोदाहृते ज्ञातीवेलुमेवाद्या निमित्तं पातकित्वस्योपात्तम् ।
अनुपादाने यथा “चन्द्रइवापर” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्या-
द्यतिशयोकोपात्तं । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपा-
दानमेव तथाहि विल्लेपदुष्खादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौ-
नत्वम्, आख्यातमिमेत्यत्र च भूप्रवेशस्योरनुपादाने अस्-
फुतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानाया षोडशभेदेषु
विशेषमाह “प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येक फलहेतुगा” ।
यथोदाहृते तन्वद्ग्राप्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतुत्प्रे-
क्षित अस्यापि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति
इवाद्यानुपादाने निमित्तस्य च कौर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमाह-
निश्चेतुसयक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाया न भवति धर्मप्रानर-
तादात्म्यनिवन्धनावाप्त्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्य-
तिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥ “अथ राजाऽपर पाक-
यासन इति” विशेषणभावे च रूपकस्य यथा “राजा माक्या
सन” इति तदेव हातिगमफारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ “उत्तु-
त्तुत्प्रेक्षा प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा” । ता उत्प्रेक्षा ।
उक्तौ यथा ॥ “जह कुरङ्गकडय” इति ॥ अतुक्तौ यथा

प्रभावत्याम् ॥ “इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता
 तिमिरपटलेन । घटितमिवाङ्गनपुञ्जं पूरितमिव ऋगमद-
 घोदे । ततमिव तमाखतस्मिन् तमिव मोक्षाशुक्लैर्भुवनम्, ॥
 अज्ञानेन घटितत्वादेरुत्क्षेपीयस्य विषयो व्याप्तत्व
 नोपाहं यथा वा ॥ “स्मिन्मतीव तमोऽङ्गानि वर्षद्वीवाङ्गन
 मभ” ॥ अत्र तमवोलेपस्य व्यापनरूपोविषयो नोपाह
 अज्ञानवर्षणस्य तम सपात, अन्वयोस्तु प्रेक्षानिमित्तञ्च
 तमवोऽतिवृद्धत्व सारावर्षणाय संयोगय यथासंज्ञम् ।
 केचित्तु अलेपनकर्तृ भूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वे नोत्प्रेक्षित
 व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नमोपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेने
 त्याङ् । “अलङ्कारान्तरोत्या सा वैधिल्यमपिकं भङ्गे”
 तत्र सापञ्चभोत्प्रेक्षा यथा । “अशुद्धयेन सुदयोऽ-
 तपायकधूमकलुषाभ्या । अप्राय मानमज्ञे विगलति
 लावण्यवारिपूर इव” । अपेक्षेतुगा यथा । सुक्तोत्-
 कर सङ्कटशुक्तिमध्याह्ननिर्गत, सारसञ्चोचनायाः । जानी
 महेऽस्या कसनीयकम्बुपोषाधियासाङ्गुषयत्त्वभाप” । अत्र
 शुषवषे ज्ञेय कम्बुपोषाधिवासादिनेति हेतुत्प्रेक्षाया
 हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् “मन्ये गङ्गे
 म्रुध प्रायोमूमन्तिलेवमादयः” । क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा
 यथा । ‘पारेजलं नोरनिधेरपश्यन्पुरारिराभीलमबाभ-
 राजीः । वनामलीरुतुकलिकासहस्रप्रतिघण्टोत्कूलितगैवा-
 लाभाः” । इत्यत्राभायन्दस्त्रोपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्य-
 वसाने तु जलघण्टीरे शैवालस्यितेः सभवात्तपवत्ते संभाव-
 नात्यानमित्युत्प्रेक्षा एव विरहवर्धने । “कैयूरायित-
 मङ्गदैरित्यत्र” “विकासिनीलोत्पलमिन्नकूर्खं ऋगायताभ्या
 कुटिल कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे
 “हृग्धा हृग्मधिषेत्यादौ” भ्रान्तानां वङ्गसादीनां विषयस्य चन्द्र
 कादेशानि नास्ति तदुपनिमन्वनस्य कविर्नैव ज्ञतत्वात् ।
 इह तु सभावनाकर्तुर्धिमयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः ।
 सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीति इह तूत्कटा
 संभाव्यभूतैका कोटि । अतिमयोक्तौ विषयिण्यः प्रतीतस्य
 पर्यवसानादवस्थता प्रतीयते इह त प्रतीतिकालएवेति
 भेदः । “रञ्जिता तु विविधास्तस्यैषा नामित तु गगन
 स्थगितं तु । पूरिता तु विषमेषु धरित्री सङ्गता तु कङ्क-
 भस्त्रिमिरेय” इत्यत्र तत्सर्वादौ तिमिराक्रान्ततारङ्गमादि
 रूपेण सन्दिह्यतइति सन्देहालङ्कारइति क्वेपिदाङ् ।
 तत्र एकविषये समानवृत्तयानेरुकोटिस्फुरणस्य सन्देह
 त्वात् इह तु तत्सर्वाद्विषाप्ते प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनगर्देर्निग

रथेन रङ्गनादेः स्फुरणञ्च । अन्वये त्वनिर्द्धाररूपविशेषतया
 नयत्वेनैककोस्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारइतिवदन्ति
 अ तदप्युक्त निगोर्खैस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्तु सन्मा
 वना तस्यायात् स्फुटतया सङ्गायात् तुयम्येन वेनगटवत्तस्या
 द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितु युक्ता अलमसुटसन्देहप्रकार-
 कल्पनया । “यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां विततते तदा
 पटे लोके शयकइति नो मां प्रति तथा । अहन्निन्दुं
 मन्ये तद्विरविराक्रान्ततस्योक्तलोललापातत्रवक्षिण्य
 कलङ्काङ्कितततुम्” इत्यत्र मन्येत्यन्वययोगेऽपि उक्तरूपायाः
 सम्भावनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रम्” नासावपञ्चभोत्प्रेक्षा ।
 २९ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्धनोदात्तस्यच्यते यद्वापि मस्तु-
 तस्याङ्गं मङ्गतां चरितं भवेत्” सा० ६० । ‘अधः कृताम्बोपर-
 मण्डलानां यस्यां यथाङ्गोपलङ्कित्तिमानाम् । ज्योत्स्ना निपा-
 तात् अरतां प्रयोभिः केलीवर्णं दृष्टिहरीकरोति” । “नाभि
 मभिज्ञाम्बु रङ्गासनेन ससूयमान प्रथमेन घाता । अलं
 युगानोषितदोगनिद्र सङ्कल्य लोकां पुत्रोऽधिषेते” ।
 ३० उपमा “सायं वाच्यमवैधर्मं वाक्यैकेषु उपमा द्वयो” सा० ६० ।
 रूपकादिषु सायस्य व्यङ्ग्यत्व व्यतिरेके च वैधर्म्यस्यास्युक्तिः
 उपमेयोपमाया वाक्यद्वयम् अतन्वये च एकस्यैव साय्यो-
 क्तिरित्यस्याभेदः । “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औप-
 स्यवाचि च । उपमेय औपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा
 साधारणोपमोर्णो द्वयोः सादृश्यहेतुर्गुणक्रियामनोसत्तादि,
 औपस्यवाचकनिवादि, उपमेयं सत्तादि, उपमान चन्द्रादि ।
 “इव पुन । त्रौती यथेयमायन्द्वा इत्थोर्षो वा वतिर्भदि ।
 आर्थी तस्यसमानादास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः” । यथेव-
 नादव शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्तस्योद्दिपदसाधारणा अपि
 श्रुतिमाला औपमानोपमेयगतसादृश्यलक्ष्यसम्बन्धं बोधव-
 न्तीति तत्सङ्गाने त्रौती उपमा । एव “तत्र तस्यैवेत्तमेन”
 इत्यर्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तस्यादवस्तु “कमलेन
 तस्यं हृत्तमित्वादी” उपमेय एव । “कमल हृत्तस्य तस्य”-
 मित्वादावुपमान एव “कमलं हृत्तस्य तस्य” मित्वादावुपमेयत्वोपि
 विश्रामन्तीति तत्सङ्गाने आर्थी । एवं “तेन तुल्यसामान्या-
 दिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । हे त्रौती आर्थी-
 च । उदाहरणम् “शौरमनमो रङ्गवन्तु सस्य कुम्भाविष सगौ
 पीनौ । इदव मद्यति वदन तव शरदिन्दुर्वेषा वाजे ॥” अत्र
 क्रमेण त्रिविधा त्रौती । “मधुरः सुभासदधर पङ्कवत्सो-
 ऽतिनेलव पाणिः । चकितभृगुबोचनार्थां वदमी वपजे
 च बोधने तसा” । “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

“पूर्णां पठेत् तत् । “सुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । त्रयाणां वातुपादाने श्रीत्याधीं सामि पूर्ववत् ० ॥ सा सुप्ता । तद्गोदमाह । “पूर्णापञ्चमोमे वा विना श्रीतीन्त तद्विते” । सा सुप्तापमा धर्मास्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत् तद्विते श्रीया असम्भवात् षट्प्रकारा । उदाहरणम् । “मुखमिन्दुर्धवा पाणिं पञ्चवेन सम प्रिये । वाच क्षुधा रवीरुक्ते विस्वतल्लो मनोऽश्नवत्” ॥ “आधारकर्म विहिते द्विविधे च क्वचि क्वचि । कर्म कर्त्रोर्थमुखि च स्वादेवं षड्धा पुनः” ॥ धर्मलोपे सुप्तेष्वप्युच्यते । क्रमेणोदाहरणम् । “अन्तःपुरीयसि रपेपु, सुतीयसि तं पौरं जगं, तव सदा रमण्यते श्रीः । इष्टः प्रियाभिरस्य तद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्त मुवि सञ्चारसि क्षितीय” ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारस्यदखस्य “सुतीयसीत्यत्र” ज्ञेहिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि लस्यादिविरहात् श्रीत्यादिविधेर्माधना नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेलोपे उदाहरन्ति तदयुक्तौ क्यडादेरपि तदर्थाविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यडादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्णास्ति प्रत्ययत्वेनास्यतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पनादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पनादीनामिवादिद्वयस्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वम्” इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं “प्रकृतिप्रत्ययौ स्वार्थबोधकाविति च” मतद्वयेऽपि कत्यादिक्यडादोः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः ‘वत्यादय इत्याद्यर्थेऽनुगिष्यक्ते क्यडादयस्त्वाचारार्थं इति” तदपि न । न खलु क्यडादय आचरमात्स्यार्था अपि तु सव्याचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दयप्रकारा सुप्ता । “उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” । उदाहरणम् । “तस्या मुखेन सद्यं रस्यं भास्ते न वा नयनतुल्याम्” । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वाद्दुपमानलोपः । अत्रैव च “मुखेन सद्यम्” इत्यत्र मुखं यद्येदमिति” नयनतुल्यामित्यत्र” “द्विगमेति” पाठे श्रीत्यपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदोः प्रत्येकं श्रीत्याधीत्वभेदेन यतुर्विवात्सम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । “औपम्यवाचिनो लोपे समासे चापि च द्विधा” । “वदनं चक्रगशावाच्याः सुप्ताकरमनोहरम्” “अर्द्धमिति श्रुतिपदस्य अक्षं विनदनुनहात्मनां पुरतः” ॥ अत्र “नर्द्धमतीक्ष्णं” औपम्यवाचिनः क्लिपो लोपः । न

चेह उपमेयस्यापि लोपः । “निन्दन्निति” अनेनैव निर्देशात् । “द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयो” । “तस्या मुखेनेत्यादौ” “रस्यमिति” स्थाने “लोके इति” पाठेऽनयोर्दाहरणम् । “क्लिप्तमासगता द्वेधा धर्मोपादि-विधोपने” । उदाहरणम् । “विधवति सुखाक्षमस्याः” । अत्र “विधवतीति” मनोहरत्वधर्मलोपः । केचिन्वत्यापि क्लिप्तमस्यलोपमाह । “सुखाक्षमिति” अत्र समासगा । “उपमेयस्य लोपे तु स्वादेका प्रत्यये क्वचि” । “अरातिविक्र-माक्षोक्किकस्वरविधोचनः । कपाशोदपदोर्हण्डः स सह-स्रायुधीयति” ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचर-तीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवा-चकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायु-धेन सह वर्त्तत इति सहस्रायुष स इयाचरतीति वाक्यात् सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धे विधेयस्य शब्दात्-पात्त्वादिहोपमेयलोप इति तत्र विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुयासमविरुद्धत्वात् । “धर्मोपमेयलोपेऽन्या” यथा “यसि प्रसरति भवत क्षीरोदीयन्ति सागराः सव्ये” । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारण-धर्मः शुकता च सुप्तौ । “विधोमे च समासगा” । यथा । “राजते शृगलोचना” । अत्र शृगल लोचने एव लक्षणे लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मो-पमानानां लोपः । “तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्रविंशतिर्य-ङ्गुप्रका” । पूर्णां षड्विधा सुप्ता चैकविंशतिविधेति भिद्यत्या सप्रविंशतिप्रकारोपमा । एषु लोपोभाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विधेयं प्रतिपाद्यते “एकलूपः क्वचित् क्वापि सिद्धं साधारण्ये गुण्य । भिद्ये विस्वात्तुविस्वत्वं शब्दमात्रेण वा सिद्धा” ॥ तत्र एकलूपे यथा “मधुरः सुधावदधरः” इत्यादि । विस्व-प्रतिविम्बो यथा । “भङ्गापवर्जितैरेषां पिरोमि-इत्यनुवैर्षेहीम् । तस्मात् परमाव्याप्तैः च क्षीरपटसैरिव” ॥ अत्र “सुप्तुक्षीरत्वस्य” “स्रपाव्याप्तैरिति” च इदानीमस्य-तिविम्बनम् । शब्दमात्रेण सिद्धत्वे यथा । “अरे” विधाय नयनं विकसितमिव नोत्सुतात् फयि वा । कथयामास जयाज्ञो मनोगतं निश्चिन्माहूतम्” ॥ अत्र एते एव खेरत्वविकसितत्वे प्रतिपन्नूपमावच्छब्देभ्यो निर्दिष्टे । “यकदेयपिपत्तिं सुपमावाच्यत्वगस्यते । भवेतां यत्र वाच्यस्य” यथा ॥ “गर्तारिवोत्पत्तिः प्रसूनुंक्षीरिव उरः प्रियः । पदे पदे दिमान्ति वा चक्रकैः क्षीरैरिव

अल नेत्रादीना उत्प्लादिषादृशं वाच्यं, सर श्रीणा-
 द्वाङ्गमासादृशं गत्यम् । “कथिता रघुनोपमा । यथो-
 क्तुमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता” ॥ “चन्द्रायते शुक्र-
 रूपायि हृषो हृषायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते
 अर्धहृत्वेन वारि वारोयते स्वच्छतया विहाय ” ॥ “मावो-
 पमा यदेकस्योपमान वक्तुं दृश्यते” । यथा । “वारिजेनेय
 सरसी शयिनेव निशोषिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन
 नोर्भवनो हरा” ॥ कृषिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं
 दृश्यते ॥ “हंसचन्द्र इवाभाति जलं व्योमतल यथा ।
 विमला कुष्ठदानोष तारका मरदागमे” ॥ “अस्य राशो
 गृहे मानि मूपानीता विभूतय । प्ररन्दरस्य भवने
 कल्पवृक्षभवा इव” ॥ अलोपमेयभूतविभूतिभि कल्पवृक्ष-
 वैभवा इमेति” उपमानभूता विभूतय आधिपत्य इति
 आक्षेपोपमा । अत्रैव “गृहे इत्यस्य” “भवने इत्यनेन
 प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देशोपमा इत्यादयश्च न उच्यता
 एव विधवैचित्र्यस्य सङ्ग्रहा चन्द्रैर्गन्तात्” सा०६० ।
 “प्रसङ्गे ररुरोधेन यः परस्परमर्थयो । भूयोऽवयव-
 सामान्ययोगः सेहोपमा मता” स० कण्ठा० ।

२१ उपमानम् । “सद्यत् सद्यश्चानुपमान द्विषेह तत् ।
 सादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्” । स० कण्ठा० तत्वात्सु-
 तार्थे यथा “सर्वमात्रप्रवणमवयवम् क्लमाह्वय वक्षसत्सङ्घाता
 द्विघटितदलत्खण्डमुच्चरुरोचि । एवं वेगात् कुचिभ-
 करोत् व्योम विद्युत्सहस्र भन्तुर्वज्रज्वलनकपियास्ते च
 रोपाङ्गहासा” ॥ अत्रनुभूते “तां रोरुष्णी विजानीहि
 ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहसारकाया य शकटाकार-
 भाषित” ॥

२२ उपमेयोपमा “पर्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता”
 दर्पणे । “कमलेन भक्तिर्भक्तिरिव कमला तदुरिव
 विभा विभेव ततः”

२३ उद्भास “एकस्य शुष्पदोवाभ्यासङ्घासोऽग्यस्य तौ यदि” ।
 च० । तत्र शुष्पे “अपि सां पावयेत् साधो ध्यात्वेतीच्छति
 जाग्रतो । दोषे, “काठिन्यं शुषयोर्दृष्टं वाक्छन्द्यः पाद-
 पद्मयोः । गिन्दन्ति विश्रधातार तद्वाटीधरियोपित” ।

२४ उल्लेख “कुचिर्नेदादुपहीट्वाणं विवयाथा तथा कुचित् ।
 एकस्थानेकधोक्तेषु यः स उल्लेख इत्यते” सा०६० “प्रिय
 इति गोपबधूभिः शिशुरिति हृदयैरयोप इति द्वैः ।
 नारायण इति सङ्गैर्ज्ञेयसाहि योगिर्भिर्द्वैः” ।
 “ताम्भील्लेखं ससरोऽसि गौरवेषासि परंत” ।

२५ अर्जसि “अर्जसि रुद्राङ्गारसु” इति अपकर्त्ताङ्गवकीति
 हृदि ते मा अ मूक्यसु । विस्तरेषु न मे सङ्ग-
 महत्तुं जातु वाक्छति एवमुक्ता परोयुक्ते निरुद्धोद-
 यासिना । पुषा नेवापि तज्ज्ञेयमूर्त्तौ स्त्रीत्वे
 वमादिकम्” इति च दण्डी ।

२६ एकावली पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन पर परम् ।
 स्याप्यतेऽपोहृते वाचा स्यात्तर्थावली द्विधा” ।
 सा०६० स्यापने । “सरोविकसिताम्बोजमम्बोजं चक्र-
 सङ्गतम् । चन्द्रायल सङ्गीताः सङ्गीत सङ्गीतदम्” ।
 वर्जने । “न तज्जलं यत्र सुषारपङ्कजं न पङ्कजं
 तद्यदस्मीमधत्पदम् । न पट्टपदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कथं
 न शुद्धित तत्र अङ्गार यत्नम्” ।

२७ कारकदीपकम् “क्रमिकैकगतानान्त शुभः कारकदीपकम्” ।
 च० अत्र कारक क्रिया कर्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात्
 “गच्छत्यागच्छति पुन पान्य मय्यति घृच्छति” ।

२८ कारकमात्रा “परंपर प्रति यदा पूर्वं पूर्वंस्य हेतुता ।
 तदा कारणमात्रा स्यात्” । सा०६० “सुत जतधियां
 सङ्गाजजायते, विनयः सुतात् । लोकातरागो
 विनयात् कि लोकातरागत” ॥

२९ काव्यविक्रमम् “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यविक्रमसदाङ्गतम्” ।
 सा०६० “जितोऽसि मन्द । कन्दर्प । सञ्चितेऽसि
 त्विचोचन” अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा ।
 “यत्स्वप्नेलसमामकान्तिर्षचित्ते भग्न तदिन्द्रीवर मेधे-
 ल्लरित प्रिये तव मुखच्छायातुकारो ययो । येऽपि
 त्वदुगमनात्कारिगतयस्ते राजहसा गतास्तुषादृश्य-
 विनोदमात्रमपि मेदैवेन न लभ्यते” । अत्र चतुर्थपादार्थे
 आद्यपादलयाथाना हेतुता ॥

३० काव्याथोपसि “कैवल्येनार्थसविहि काव्याथोपसिस्थिते” ।
 च० “स जितस्त्वन्मुखेनेन्दु का वार्त्ता सरसीरुहाम्” ।

३१ कैतवापञ्जुति “कैतवापञ्जुतिर्त्यक्ते व्याजाद्यैर्निश्चये पदैः” ।
 च० “निर्गान्ति अरनाराचा बाहाहकृपातकैतवात्” ।
 इयम् व्याजापञ्जुतिरित्यथे अपञ्जुतिमन्दे विव्रतिः ।

३२ गूढोक्तिः “गूढोक्तिरग्योद्देश्या गौर्यदन्ध प्रति गद्यते” । च०
 “हृषामेहि परस्त्रोदादायाति श्लेष्तरस्य” । जारोद्देशेन
 ह्य प्रसृति ।

३३ अपवातिमयोक्तिः अपवातिमयोक्तिश्चात् पौर्वापर्यव्यति-
 क्रम” । च० “अप्ये मानेगतः पसादतुनीता प्रियेव सा” ॥

३४ द्वेकापञ्जुति, “द्वेकापञ्जुतिरित्यस्य गद्वातस्य विज्ञप्ते” ।

- ७० "प्रजल्यन् सत्पदे लग्नः कालं किं न हि नूपुर" तद्गुण्य "तद्गुण्य" स्वगुणत्वागादन्यदीयगुण्यग्रह" ।
- ७१ "नयन् सत्पदं च त्वत्पददशनाशुभि" ॥
- ७२ त्वल्ययोगिता "वर्षानामितरेषां वा धर्मैश्च त्वल्ययोगिता" "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वरिणो वदनानि च" । सा त्रिधा । हिताहिते हितैस्तौल्यादमपरा त्वल्ययोगिता । "प्रदीयते पराभूतिर्मित्तं शात्रवयोस्तथा" । परा श्रेष्ठा भूतिरैश्वर्यं पराभूति परामवच "युषोत्कृष्टे समोक्त्यवधोऽन्या त्वल्ययोगिता" ७० । "लोकपालेयमः पाशो श्रोत्रं यक्रो भयानपि" । यमादिभिरुत्कृष्टै लोकपालत्वेन समोक्तितरत् ।
- ७३ दीपकम् "वदन्ति वसुधावसुधायां धर्मैश्च दीपकं शुभा" । ७० दर्पणे तु "अथ कारकमेकस्यादपेकासु क्रियासु चेतु" । सती च योषित् प्रकृतिश्च निचला सुमांसमध्येति भवान्तरेष्वपि अत्र अतुगमनरूपैकक्रियासम्बन्ध पाण्डुरायस्ययो ।
- ७४ दीपकाद्यत्ति "त्रिविधा दीपकाद्यत्तिर्भवेदाद्यत्तिहेतुः वस्तुमी वा स्वभावेन शक्तीर्वा हानिहेतुना । अकृतात्मीयकार्यं स्यादहेतुव्याहृतस्तु य" ७० क० । "न विरचितं ललाटतटमन्य करोभ्रजटी न परुपङ्कटतेन नृदुश्चित मन्तरितम् । न तत्र निशुम्भसंभ्रमशार्दपि दारुणया भगवति । शेटया कलुषतं वदनाम्बुजम्" । अत्र कालुष्यस्य कारणे सत्यपि तज्जनने यदसासर्थं तत्र त्वन्मुखात्सु वस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः । शक्तिहानितोयथा । "अनुरागशती सख्या दिवसश्च पुरश्चर । अहो देवगतिस्त्रिधा तथापि न समागम" ॥ अत्र टैशगत्या विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कृष्ठीकरणान् हेतुशक्तिहानिहेतुम् दीपकम् । पदपदार्थोभयाद्यत्तिभेदात्त्रै विध्युक्तं चन्द्रालोके । यथा । "वर्षत्यस्वदुमालेय वर्षत्येया च शर्वरी लम्बीलानि कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमा । भाद्यन्ति चातकास्तृप्ता भाद्यन्ति च शिखावला" ॥
- ७५ इष्टान्तः इष्टान्तस्तु सधर्मैः वस्तुनः प्रतिविम्बनम् । सा० द० स च साधर्म्यवैधर्म्यायां द्विधा । "तत्र साधर्म्ये अविदितं गुण्यपि सत्कधिणितः कर्णेण वसति मधुरधाराम् । अन्धधित परिसलापि हि हरति दृशं भालतीमासा, र वैवर्ष्ये । त्वयि इष्टे कुरहाप्याः अ सते सदन्यथा । इष्टान्तुदयभा जीन्दौ ग्लानिः कुम्भदसहते" ।
- ७६ निर्दना "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भयन् वापि कुम्भचित् । यत्र विम्बानुविम्बत् बोधयेत् सा निर्दर्शना" ॥ सा० द० अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना यथा । "कोऽत्र भूमिबलये

- जमान् सुभा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् । वेदयत्सिति-दिनेन भादुमानाससाद् चरसाचलं तत्र" ॥ अत्र रवेरीदृशार्थवेदेनक्रियाया कर्त्तृत्वेनाम्ययः सम्बन्धेन ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरसावलप्राप्तिरूपधर्मवक्ष्यात्, स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिना विपत्प्राप्तेषु विम्बप्रति-विर्भाव' बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिर्दर्शना त्वेकाक्यानेकवावृत्तत्वेन द्विविधा । तत्रैकवाक्यगा यथा । "कलयति कुमलयमासात्कलितं कुटिलं कटाक्ष-विशेषः । अधरं किसलयलोलांमाननमस्या कला-निधेर्विलासम्" ॥ अत्रान्यस्य धर्मं कथयत्यो यद्वृत्त्विति कटाक्षविशेषादीनां कुमलयमासादिगतकलितादीना कल-नसम्भवत् तल्लक्षितादिसदृशं कलितादिकमवगमयत् कटाक्षविशेषादेः कुमलयमासात्कलादेव विम्बप्रतिविम्बभाव' बोधयति यथा वा । "प्रयागे तत्र राजेन्द्र । भुक्त्वा वैरिभृ-गीदृश्याम् । राजहसगतिः पद्मप्रामाननेन शशियुति" ॥ अत्र पादाभ्यामसम्बन्धराजहंसगतेत्यागोऽनुपपन्न इति तयोक्तसम्बन्ध कल्पते, स चासम्भयन् राजहंसगति-मिश्र गति बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा । "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तप कर्त्तुं साधयित्" य इच्छति । भुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्धववस्यति" अत्र यत्तच्छब्दस्यनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनाम्ययोऽनुपपद्य-मानस्तादृशप्रपुत्ररूपः क्षमात्ससाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदेनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति ।
- ७७ निरुक्ति "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्" । "दृश्यैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरोविधो" । दोषाकरस्य-रात्रिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह ।
- ७८ निश्चय "अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्यापमं निश्चय पुन" । ७० "वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीपरे एतौ । इह सविधे सुगृहयो मधुकरः न सुधा परिभ्रास्य" ।
- ७९ निषेधाभास । आक्षेपभेद विध्याभासे ४० प्रष्टे विष्टति ।
- ८० परिकरः "लक्ष्मिर्विशेषणै साभिप्रायैः परिकरोमत" । ७० "सुचाराकुलितोत्तं सत्प्रापं हरतु व' शिव" ।
- ८१ परिकराहुर "साभिप्रायोविशेष्येत् भेदे परिकराहुर" । ७० "चतुर्षां पुरुषार्थाना दाता देवयतर्भुज" ॥
- ८२ परिणाम "विपयान्ततयारोष्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि । परिणामोभवेत्सुख्यात्सुखाधिकरपोद्विधा" । सा० द० "प्रकृतेनो पायनं दूरादागतस्य हतं मनः क्षमोभनोऽसाम्भवे-कृतोद्युते पणस्तया" अन्यत्र यथौपायने वरुणाभरण्यादिना

उपसृज्यते अत्र तत्र नायकसम्भावनं अतस्तथायनम् द्यूते च इदं तथा आक्षेपकपणनम् । अत्र प्रथमाह वैयधिकरण्येन द्वितीयाहैवामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिहृतिः “परिहृतिर्विभयः समन्यूनानिर्भवेत्” च० “दत्त्वा षटाजश्वरीं सा जपाह हृदयं भव । मयास्यै हृदयं दत्तं गृहीतो मदमन्त्रः” “पृथ्वीं सनेन शेपाहै न्यूनेन” “येन जर्जरकलेवरव्यात् क्रोतमिन्दु-किरणोच्चूलं यय” अन्वोन्यान्भाविनीति च० कण्ठा० ।

५८ प्ररिचंख्या “परिचंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम्” च० । “त्नेहजयः प्रदीपेषु न खान्तेषु नतभ्रुवाम्” ।

५९ पर्यंज्ञापञ्चुति “अन्यत्र तस्यारोपार्था पर्यंज्ञापञ्चुतिस्तु सा” च० । नाय सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः मयसीसुखम्” ।

६० पर्यायः “क्वचिदेकमेकस्मिन्नेकं चैकं कृमात् । भवति क्रियते वा चेसंदा पर्याय इत्यते ॥” सा० द० क्रमेण यथा । “स्थिताः क्षण पञ्चसु ताडिताधरा पयोधरोत्सेधनिपातधूर्णिताः । बलीषु तस्यां खल्लिता प्रपेदिरे क्रमेण नाभि प्रथमोदविन्द्वः” ॥ “विचरन्ति विद्याधिन्यो यत्र श्रोत्रिभरास्रवाः । एककाकगिवास्तत्र घावन्यरिपुरे तव” ॥ “विष्टरागादधरास्रिर्वर्षितस्तनाङ्गरागादरुणाञ्च कन्दुकात् । कुमाङ्गरादानपरिच्यताङ्कुलि क्ततोऽक्षस्त्राप्रणयो तथा करः” । “ययोरातोपितकारो हारसोऽरिवधुज्जै ॥ विधीयन्ते तयोः स्थूसा स्तनयोः र्मुविन्द्वः” ॥ एषु च क्वचिदाधार संज्ञतरूपोऽसंज्ञ तरूपय । क्वचिदाधेयमपि यथा “स्थिता क्षणमित्यत्र” उदयिन्द्वः पवसादावसंज्ञतरूप आधारे क्रमेणामयन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधेयभूता इकादय संज्ञतरूपारिपुरे क्रमेणामयन् ।

६१ पर्यायोक्तम् “पर्यायोक्तं यदा मञ्जा गत्यमेवाभिधीयते” सा० द० “स्रुष्टा छाया मन्वते यस्याः क्षेपसंभोगाश्रिता” । सानसं पारिजातस्य एष्योऽयस्य सैनिकैः” ।

६२ मिहितम् “मिहितं परस्मान्प्राप्तं साकृतचेष्टितम्” च० । “प्रिते ष्टकागते प्रातः कान्ता तल्लमकलयत्” । प्रिये ष्टकागते परनारिकया सह रात्रिवागरणेन प्रात शयन-सुचितमिति प्राप्ताया कान्त्या तल्लमकल्पनं साकृत चेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभास “आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनात् । पुनरुक्तवदाभास स भिन्नाकारगद्ग” सा० द० “भुजङ्ग कुण्डलो व्यक्त शयिशुभांशुशोतय । जगन्त्यपि सदापाया-दव्याहोतोरः पिदः” । अत्र भुजङ्गकुण्डलादियद्गाम्

आपातमात्रैष सर्पाद्यर्धतवा पौनरुक्त्याप्रतिभासनात् । पर्व-वसाने त्र भुजङ्गपुत्र कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्वार्थत्वम् । पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्ववसानम् । भुजङ्गकुण्डलो-तियद्गयो प्रथमस्यैव परिहृतिवस्तुत्वम् । इर शिव इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शयिशुभांशुपदयो द्वयोरपि । यद्परिहृतिवस्तुत्वात्प्राप्त्याभ्याम् अस्मिभयाहकारत्वम् । “भाति सदा न त्याग इति” अत्र त्र न इवोरपीति यद्वाहकारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्वरूपम् “पुन सगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपरुदाकृतम् । पूर्ववस्थातुष्टसिच विक्रते सति वस्तुनि” । च० “इरकच्छा-शुदीप्तोऽपि शेषसाद्ययसा सित” । “दीपे निर्वापितेऽम्बा-सीत् काञ्चीरत्नैर्भङ्गम्” ।

६५ प्रतिवस्तुपमा “प्रतिवस्तुपमा सा साहाय्यबोर्गन्धसाम्योः । एकोऽपि धर्मं सामान्यो जल निर्हिंस्यते प्रवक्” सा० द० “धन्यासि वैदर्भिः । शुभैरदारैर्वैवा समालम्बत नैवधोऽपि । इतं क्षुति वा शत्रु चन्द्रिकावा यदम्बिभ्युत्तरासी-करोति” । अत्र समाकर्षणमुत्तरासीकरवच्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्यानिरासाय भिन्नरूपतया निर्दिष्टा । इव साहाय्यापि इत्यते यथा । “विमल एव रविर्दिग्द यथी प्रकृतियोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहास-सङ्घोदरः सङ्गलक्ष्ण्डर एव हि वज्रज” । अत्र विम-लविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्यैश्च यथा । “वकीर्य एव चतराश्विन्क्रामागकर्षण” ॥

६६ प्रतिषेध “प्रतिषेध प्रसिद्धस्य निषेधस्यातुकीर्तनम्” । च० “न द्यूतमेतत् कृतवा ! क्रीडनं निशितैः यरैः” ।

६७ प्रतीपम् “प्रतीपमुपमानस्यामुपमेदत्वत्कल्पनम् । अन्वयो-मेयसामेन वस्य प्रसागादरचं तत् २ । वद्योपमानसामेन तयास्यसाधनादर १ । वस्योऽन्वयोपमादा क्वचिद्वि-धेयस्य तत् ४ । प्रतीपमुपमानस्य कैवर्त्यमपि कल्पते” १ च० “क्रमेण यथा । “त्वच्छोचनसमं पद्मम्” । “असं तपेयं ते यत्न । कान्त्या चन्द्रोमवाहयः” २ । “वः क्रीर्य दर्पणेऽम्बो । त्यक्तुल्या सनि हि स्थित” ३ । “मियावादीहि शुग्धाधि । तन्मुखाभं किष्ठाभुजम्” । ४ । ‘हट’ चेत् यदग तस्या कि पद्मेन किमिन्दुना” । ५ ।

६८ प्रत्यजम् । “प्रत्यजमञ्जलं ज्ञानं मानस चाभिधीयते । स्तानुमूतिसव चैयसुपधारेण कथ्यते” । च० कण्ठा० । तत्र युगपदेकयोवा तत्र युगपत् यथा । “ज्ञानकाम्यवदन-प्रतिविम्बे मग्ननाससङ्कारसङ्गन्धो । साडिनि मन्-

दितास्त्रिणि शीते निर्धवार मधुनीन्द्रियवर्गं” एकयो
 वथा। “मन्दमन्दविगलत्रपमीपञ्चयुक्लसितपङ्कदधत्वा।
 वीक्ष्यते च शनकैर्नधध्वा कामिनो मुखमधोमुखयेव”
 सुखादिविषय मानस यथा व्यसोकिविक्रयमविसृत्
 पूर्व्वष्टससङ्गतमूतगमयस्वरजकर्जं न। एकस्यत्तुटित
 सुघटितप्रमोदमानन्दसेकयवलत्वस्रपैति चेतः,।

६६ प्रत्यनीकम् “प्रत्यनीकं चलवत शलो पक्षे पराक्रम.” च०
 “जैलमेलातुगौ कर्णावत्पलाभ्यामधःकृतौ”।

७० प्रस्तुताङ्कुर “प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः”।
 च० कि षट्। सखां साखत्यां क्रेतक्या कण्टकस्यया”।

७१ प्रहर्षणम् “उत्कण्ठितार्थसिद्धिर्विभा यत् प्रहर्षणम्।
 वाञ्छितादधिकार्यस संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्२। यत्राड
 पायसिद्धार्यात् साक्षात्तामः फलस्य तत्” च०। क्रमेण
 “तामेव ध्यायते तस्मै विदुष्टा सैव दूतिका”।
 “दीपक्षदीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रवि” २ “निध्यङ्ग-
 नोमधीमूर्खं खनताऽऽसादितोभिधि”। ३।

७२ प्रेयः “प्रेयः मियतराख्यानम्” दण्डी “अथ या मम
 गोविन्द। जाता त्वयि षट्हागते। कालेनेया भवेत् प्रीतिसर्वच
 ममनात् पुनः। इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्त्राहयो-
 छति। भक्तिमालसमारोध्यः स प्रीतस्य ततो हरि”
 इदञ्च दर्पणकारादिभिरुक्तमपि काव्यादर्शादायुक्तम्।

७३ प्रौढोक्तिः “प्रौढोक्तिश्चर्कपहेतौ तत्रैतत्प्रकल्पनम्” च०।
 “कृपा. कलिन्दमातीरतमाचक्षोममेघका”।

७४ भावः। “अभिप्रायारुक्लस्ये त्व प्रवृत्तिर्भाव च्यते सोङ्गे-
 दोऽथ निरुद्धे दैर्घ्यकतयामितस्य स ह्येवं स्रष्टस्य मियते न
 हि भावात् कथञ्चन” तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यासद्विद्यमान
 सोङ्गेदो भावो ह्येवमित्युच्यते। “निरुद्धेदस्तु यो भाव
 व स्रष्टस्य निगद्यते। इन्नित्ताकारवप्यात् स स्रष्ट्यात्
 स्वाङ्गमिकान्तरमिति” सं० कण्ठा०। स भावः भूमिका-
 न्तरमवस्थान्तरम्। तत्र ह्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये
 स्रष्टस्य स्रष्टमाह्वारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् “अङ्गुतस्य पदाधैल भूतसाध भविष्यत। यत्
 प्रवृत्तानमोष्यत् तङ्गविक्रमुदाहृतम्” २। सा० द० तत्र
 भूतस्य “मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः यैर्नक-
 चुक्नुके इतो दिव्यो तौ सत्सकण्ठपौ”। भाविन
 “कासीदङ्गमत्तेति पर्याप्तमि तव लोचने। भाविमूप-
 चंभारां साक्षाद् कुर्वे तयाकतिसु”।

७६ भेदकातिशयोक्तिः “भेदकातिशयोक्तिः शब्द तस्यैधान्यत्व-

कल्पनम्” च०। “अन्यद्देवस्य गान्धीर्यमन्यद्दैर्यं च भूपते”।
 ७७ भ्रान्तापञ्चुतिः “अन्यस्य गङ्गया भ्रान्तापञ्चुतिः भ्रान्ति
 वारणे”। च० “तापं करोति सोत्कम्बं च्चरः किञ्चु?
 सखे। खरः”।
 ७८ भ्रान्तिमान् “साम्यादतिशंस्तुष्टिभ्रान्तिमान् प्रतिभो-
 त्यिता” सा० द० “मुग्धा दुग्धधिया गयां विदधते
 कुम्भानधो वल्लभाः कण्ठे कैरपगङ्गया कुपलयं कुर्वन्ति
 कान्ता अपि। कर्कन्दूलमुञ्चिभोति शशरी सुक्तप्रचा-
 शङ्गया सान्द्रा सन्द्रमसोम कस्य कुरुते पिसभ्रमं चन्द्रिका”
 प्रतिभेतिविशेषणात् खरससिद्धे शुक्तिकाया रजतभ्रमे न।
 साम्यादित्युक्ते “सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न
 सङ्गमस्तस्या। सङ्गे सैव तथैका त्रिमुयमपि तन्मयं
 विरहे” इत्यादौ त्रिभुवनवर्त्तियावद्वस्तुन साम्याभावाच्च
 भ्रान्तिमान्। अथ भ्रान्तिरित्यन्ये।
 ७९ भावादीपकम् “भावादीपकं पुन। धार्मिण्यामेकधर्मोण
 सखन्वोयत् यथोत्तरम्” सा० द०। “त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते
 धनुषासादिता शराः। शरैररिश्चिरस्तेन भूयया त्वं.
 त्वया यग” अत्रासादनक्रियाधर्मस्य यथोत्तरं सखन्वं।
 ८० मिथ्याध्यवसितिः “किञ्चिन्मिथ्याधैसिद्धार्थं मिथ्यार्थान्तर-
 कल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्भेदां वगयेत् सखज वदन्”। च०
 मिथ्यापङ्कतिस्तु अ्यपङ्कतिभेद।
 ८१ मीलितम् “मीलितं यदि साहचर्याङ्गेद एव न दृश्यते” च०
 “रसोनाखणि लज्जायाश्चरणे सङ्गजारणे”।
 ८२ छद्म “स्रष्ट्यार्थस्रचन मुद्रा प्रकृतार्थ परैः पदै”। च०
 “नितम्ब सुर्वी तरुणी हग्गुम्भविपुला च सा”।
 ८३ यथासख्यम् “यथासख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वय”
 च० यत्तु मिल विपत्ति च जय रङ्गय भङ्गय”। क्रम इत्यन्ये
 ८४ युक्ति “युक्ति पराभिसन्धान क्रियया मर्म्मगुप्तये” च०।
 “त्वामालिखन्ती ह्वान्यां धनु यौम करोऽलिखत्”।
 ८५ रत्नावली “क्रमिकप्रकृतार्थाना न्यास रत्नावली विदुः” च०।
 “चतुरास्यः पतिर्जन्मया सख्यैस्त्वं मञ्जीपते”। चत्वारि
 कात्यानि चतुरं निपुषमास्यमास्यव्यापारो वषम च यत्।
 ८६ रसवत्। “रसवद्रसमेगलम्” दण्डी “रसेन मेगस
 भाख्यानमित्यनुपङ्ग रसवत्। “स्तेति मेत्त सङ्गन्तं यया
 ने मरण मतम्। सैषा तन्वी मया लज्जा कथमलै वजस्रमि”
 त्वत्समर्धनञ्च तत्रैव “प्राक् प्रतिदर्शिता सेयं रति.
 ष्टङ्गारतां गता। रूपमाहस्ययोगेन तदिद रस-
 वद्वच। वाच्यसापास्यतायोनिर्माधुयै दर्शितोरसः।

इह तदरसायना रसवन्ता ष्टता गिराम्' । दखी ।
 ८७ रूपकम् 'रूपकं रूपितारोपान् विपने निरपञ्चने ।
 तत् परस्परितं चाङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा' । तत्र
 'यस्य कस्यचिदारोपः परारोपश्चकारणम् । प्रत्येकं क्षेत्रं
 भाषारूपहेति चतुर्विधम्' वा०द० । तत्र द्विष्टयम्
 निरन्वयं क्षेत्रपरस्परितं यथा । 'आह्वये जगदुद्भव-
 राजमखण्डराह्वये । श्रीरक्षिंह' मङ्गीपाठः । सप्तयस्तु
 तत्र भाषणे' । अत्र राजमखण्डत रूपसमूह एव चन्द्रविम्ब
 मियारोपो राजबाहोराजुत्वारोपे निमित्तम् । तदेव भाषा
 रूपं यथा । 'पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिरसोऽप्यः ।
 भूभदावखिदम्भोखिरिक्ता एव भवान् भुवि' ॥ अत्र पद्माया
 उदय एव पद्मानासदयः, सतामागतिरेव सदागमनं
 भूभतो राजान एव पर्यता इत्याद्यारोपो राक्षः
 सूर्यत्वारोपे निमित्तम् । अस्त्रिष्टयन्निरन्वयं क्षेत्रं यथा
 'पान्तु यो जलदध्यामा गार्ङ्गज्यापातकर्कशा ।
 त्रैलोक्यमखण्डपद्माश्रयात्वारो हरिवाहूनां' । अत्र
 त्रैलोक्यस्य मखण्डपत्वारोपो हरिवाहूनां जम्भत्वारोपे
 निमित्तम् । अस्त्रिष्टयाराक्ष्यं यथा । 'मनोजराजस्य
 सितातपत्रं श्रीखण्डचित्तं हरिदरुनाया । विराजति
 व्योमसर'सरोजं कर्पूरपूरप्रममिन्दुधिम्' अत्र मनो-
 जदेराजत्वारोपसम्बन्धस्य सितातपत्रत्वारोपे
 निमित्तम् । एषु च 'राजभुजादीनां राजुत्वारोपो
 राजमखण्डत्वारोपे निमित्तमिति' केचित् । 'अङ्गिनो
 यदि साङ्गस्य रूपं साङ्गमेव तत् । समस्तस्तुविष-
 यमेकदेशविवर्ति च' । तत्र 'आरोप्याषायेषां
 शब्दत्वे प्रथमं मतम्' । प्रथमं समस्तस्तुविषय, यथा ।
 'रावणावप्रहृष्टान्मिति वागन्तेन स । अमिष्य मरु-
 ष्टस्य' कथामिषस्तारोदधे' । अत्र कथस्य मेषत्वारोपे
 वागादीनामरुतत्वारोपितत्वम् । 'यत्र कस्यचिदार्यत्वमेक-
 देशविवर्ति तत्' । कस्यचिदारोप्यभाषणम् । यथा । 'बावय्य-
 मधुमिः पूर्वमास्यमस्या विवक्षरम् । लोकोचोचनरोसम्-
 कदम्बैः कैने प्रीयते' ॥ अत्र बावय्यादौ मध्वाद्यारोपः
 यान्तो सुखे पद्मात्वारोप आर्षः । न चेत्येकदेशविवर्ति-
 न्युपमा विवक्षरत्वमर्थत्वारोप्यभाषणे पद्मे सुख्यतया वर्त्तनात्
 सुखे चोपचरितत्वात् । 'निरङ्गं क्षेत्रस्यैव रूपं' तदपि
 द्विधा । भाषा क्षेत्ररूपत्वात् । तत्र भाषारूप निरङ्गं
 यथा । 'निम्नांशकौशवं घातचन्द्रिका लोकोपसुभासम् ।
 श्रीरामाङ्गमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा' ॥ क्षेत्रं यथा ।

'दासि जतामसि प्रयत्नचितः प्रमूषां पादप्रहार, इति
 उन्मरि । नाल दूये । उद्यत्कठोरपुष्टबाहुरवष्टबापैर्य-
 जिद्यते अडु पदं ननु वा अन्ना मे' ॥ 'तेनाटी रूपे
 मिदाः' । चिरत्नमैरजा इति घेषः । क्वचित् परस्परित-
 मन्मैकदेशविवर्ति यथा । 'अङ्गुः समाधीविद्वद्ः समिति
 विजयते मानवाखण्डस्य' । अन्तार्थः समाधा मङ्गी-
 त्वारोपः अङ्गुने शीविद्वत्त्वारोपे चेतः । अत्र भेदस्य
 पूर्ववन्माषारूपत्वेऽप्यदाहरणं सम्भम् । 'इत्यने क्वचिदा-
 रोप्याः द्विधाः साङ्गेऽपि रूपे' । तत्रैकदेशविवर्ति
 द्विष्ट यथा । 'कर्मपुटवमङ्गीभरत्नापौ गञ्जिततमःपटवा-
 युक्ते निषेस्य । विवक्षितकृष्टदेशं विवृत्तवयममरेय-
 दियो लक्षं लुधांगु' समस्तस्तुविषय यथा । अत्रैव
 'विषुम्भोत्वादी' 'बुधुम्भे हरिदरुवाहवमिन्दुनामनेन
 इति' पाठे । न चाल द्विष्टपरस्परितम् तत्र हि ।
 'भूभदावखिदम्भोखिरिक्तादी' राजादौ पर्यतत्वादिरूपं
 विना पर्यतोयस्य राजादेरम्भोखितादिरूपस्य सर्वैरेव
 शाब्दासम्भवादवगतम् । तर्हि अर्थं 'पद्मोदयदिनाधीश
 इत्यादौ' परस्परितं, राजादेः सूर्यादिनां शाब्दस्य
 तेजसितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि
 राजादेकोजसितादिहेतुकं उच्यते शाब्दं न त प्रकृते
 तद्विषयित पद्मोदयादेरेव इवो साधारणधर्मतया
 विवक्षितत्वात्, इह तु मङ्गीभरारे' सनादिना शाब्दस्य
 पोमोत्पन्नत्वादिना श्रव्यक्रमेणैति न द्विष्टपरस्परितम् ।
 क्वचित् समाधामानेऽपि रूपकं इत्यने । यथा । 'मुखं तव
 कुरङ्गासि । सरोजमिति नाम्बया' । क्वचिद्वैयधिकर-
 णेऽपि । यथा । 'विदधे मधुपत्रेषीमिह भूषतया
 विवि' । क्वचिद्वैयर्थेऽपि यथा । 'श्रीजन्यास्तुमरस्यलो
 सुचरितायेष्वद्युभिसिर्गुणज्योत्स्नाकणचतुर्दशै सर-
 तायोगश्चपुष्पच्छटा । यैरेवापि उरायया क्विषुगे
 राजावन्तो सेविता तेषां श्रुतिनि भक्तिमालङ्घने सेवा
 क्वित् कौयसम्' । अत्र च वेदाङ्गिरूपकत्वां यन्त्रैव-
 भूषत्वेऽपि रूपकनिर्घेयत्वादर्थाङ्कारमध्ये गणनम् । एवं
 वक्ष्यमाषाङ्कारेण बोध्यम् । 'अधिकारुपैर्येषां
 रूपकं अक्षरेव तत्' । तदेवाभिकारुपैर्येषां
 रूपकम् । यथा । 'इदं वक्ष्यं साक्षाद्विरहितकण्डू-
 ययधरः सुधाधाराधारविरचिन्त विन्मधरः । इमे
 नेमे रालिम्बिषमभिकपोमे कुवन्ने तदुर्वाविख्यानां जल-
 विरवनाहे लुचतरः' ॥ अत्रैवराजिन्नादिनाधिकम् ।

८८ रूपकान्तिप्रयोक्तिः “रूपकान्तिप्रयोक्तिः स्याद्विगीर्याध्यव-
सानतः” च० “पक्ष नीलोत्पलद्वन्द्वान्ति सरन्निघिताः शराः”
८९ उचितम् “प्रस्तुते वस्तुप्रवाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वस्तुनम्” ।
उचितं निर्गते नीरे सेतुमेवा चिकीर्षति च० ।
९० शेषः “शेष स्याद्दोषयुक्तयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्” । च० “अस्मि-
न्नेषु विद्वद्भेषु हन्त सञ्चन्दचारिवु । शुक्ल । पिङ्गरश्मस्यो
मधुराणां गिरां फलम्” ।—च० क० ठ सवत्सेनायसक्तः ।
९१ लोकोक्तिः “लोकप्रवादात्कृतिलोकोक्तिरिति” कथ्यते च० ।
“सङ्घस्य कतिचिन्नासान् मौखयित्वा विबोधने” ।
९२ विकल्पः “विकल्पस्तुल्यवचयोर्विरोधचातुरीयुता” च० ।
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु मङ्गीभुजः” ।
९३ विकल्परः “यस्मिन् विषयसामान्यविषयाः स विकल्परः” ।
च० “स न जिन्ये महान्तोहि दुर्जयाः बागराश्व” ।
९४ विचित्रम् “विचित्रं तद्विरुद्धस्य कतिरिदफलाय चेत् च० ।
“प्रथमत्युक्तिहेतोर्जीवनहेतोर्धिसञ्ज्ञति प्राणान् । दुःखीयति
सुखहेतोः क्रोमूढः सेवकादभ्यः” ।
९५ वितर्क “जहो वितर्कं सन्देहनिर्ख्यानरधिष्ठितः ।
हिधासी निख्यानान्निर्ख्यानन्व चोर्ष्यते । तत्प्राप्त
पान्यतत्प्राप्तपाती यच्चोभयात्मकः” च० कण्ठा० ।
तेषु निख्यानस्तत्प्राप्तपाती यथा । “मैनाक किमयं
रुषाहि गगने मन्मार्गमव्याहता यस्मिन्स्य कुत ? स
पञ्चपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि । तावर्षः सोऽपि सभं
निजेन विभुना जानाति मा रावणमा ज्ञातं स जटाशुरेण-
जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति” । स एवातत्प्राप्तपाती यथा ।
“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरमूञ्चन्द्रे तु कान्तिप्रदः शृङ्ग-
रैकनिधिः स्वयं तु सदनो मासोत्तु प्रवृत्पाकरः । वेदाभ्यासज
ः कथं तु विषयव्याहसकौतूहलस्यो निर्मातं प्रभवेत्
मनोरमसिद्धं रूपं सुराणो ह्यसि” चन्द्रादिष्वन्यत्रमेव
प्रज्जप्रतिना भवितव्यमित्तत्प्राप्तपाती निख्यानोवितर्कः ।
स एव उभयात्मा यथा “चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयो
र्भ्रूयोर्ज्ञेयं रचिता मनवा कृता ह । श्रीरत्नसुन्दर
परा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमहचिन्त्य वरुच तस्याः”
काल तत्प्राप्तत्प्राप्तपातित्वाद्भयात्मा निर्खयान्ते वितर्कः ।
अनिर्खयान्तो मिथ्याविषयो बया । “अद्रेः शृङ्गं हरति
पवनः किञ्चिदित्स्व मुष्णीभिर्दोष्त्रावचकितचकितं सुगम्
धिहाङ्गनाभिः” । स एवामिध्यारूपो यथा । “अय-
मसौ भगवान्तु पाञ्चदशः स्थितमयाङ्गुलिना यमि
मौलिना । समधिकरुपमेव न जिन्युना सिद्धिति वेग-

वयान्मुदे गणै” । स एव उभयात्मा यथा । माया स्वदेवा
मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं तु मे धीर्यं मथाहमस्य । गाण्डीव
शक्ता हि यथा शरा मे प्रराक्रमन्ते न शरा किराते” ।
९६ विधिः “सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्वलदृतिम्” च० ।
“पञ्चभोदञ्चने कासे कोकिलः कोकिलोऽभवत्” ।
९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिदस्य तु विषयेप्रतिपत्तये । निघे-
धाभास व्याचोपो वक्ष्यमाणोक्तगोविधा । अमिदस्य तथा-
र्थस्य विध्याभासः परोमत इति” सा० द० । उदाहरणं
तत्र ज्ञेयम् । व्याचोपभेद इत्यन्ये ।
९८ विनोक्तिः “विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रकृतं हीन-
सुच्यते । तच्चेत् किञ्चिद्विना रस्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते” ।
च० हीनत्वे “विद्या हृदयापि सावद्या विना विनय-
सम्पदम्” । रस्यत्वे “विना खलैर्विभालेषा राजेन्द्र !
भवत समा” । विनाधिगम्यतायामपि सा० द० । “निरर्थकं
जन्मगतं नखिन्या यथा न हृष्टं तुङ्गिनां गुविम्बम् । उत्पत्ति-
रिन्दोरपि निष्फलैव वृष्टा यिमिद्रा नखिनी न येन” ।
९९ विभावना “विभावना विनापि स्यात् कारण कार्यजन्म
चेत् ? हेतूनामसमपत्तये कार्योत्पत्तिश्च सा मताः । कार्योत्-
पत्तिस्मृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धकेश्चकारणात् कार्य
जन्म चतुर्थी स्याद्विभावनाः । विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्हृष्टा
काचिद्विभावनाः । कार्यात् कारणजन्मापि वृष्टा काचित्
विभावनाई” च० । क्रमेण यथा । “अपि साधारसाऽसिक्तं
रक्तं ते चरणद्वयम्” । “अस्मैरतीक्ष्णकठिनैर्जगच्छयति
मन्मथः” । २। “नरेन्द्रानेव ते राजन् दयत्वसिभुजङ्गमः” । ३।
नरेन्द्रोन्टपो गरुडविद्याभिज्ञस्य दयनप्रतिबन्धकगारुडविद्या
सन्निधानेऽपि दंशयोत्पत्तेस्मृतीया विभावना” “यद्वाही
णानिनादोऽयमुदति महददभुतम्” । ४। “शोताशुकिरणा-
स्तयो हन्त सन्नापयन्ति ताम्” । ५। “ययःपयोरागिरमूत्
करकल्पतरोसव” । ६। दर्पणे तु “विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उन्नातुक्तमिसित्त्वात् द्विधा सा
परिचीर्षिता” इति सञ्ज्ञयित्वा “विना कारणस्यपनिब-
ध्यमानोऽपि कार्योद्वं किञ्चिदन्वत् कारणमपेक्ष्यैव
भवितुं युक्तं तत्र कारणान्तरं काचिदुक्तं काचिदेति”
व्यवस्थाय उदाहृतम् “अनायासकण्ठं मध्यमयङ्गतरे
हयो । अमूपपमनोहारि मधुर्यसि सुभ्रुवः” । अत्र
बयोर्द्वयं मिसित्तुक्तम् “वसुर्माति नतभ्रुत इति पाठे
तदुक्तमिति भेदः ।
१०० विरोधः “जातिवत्तर्जिजात्वाद्यैर्गुणैश्चो गुणादिभक्तिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् इत्थं इत्येष वा मियः । विरु-
 मिवभासेत विरोधोऽसौ दयाकृतः । सा०६० क्रमेण यथा ।
 “तव विरुहे मलयमरुहावानसः शगिरुवोऽपि सोम्रासः ।
 हृदयमसिरुतमपि भिन्ने नक्षिनीदक्षमपि निदाधरविरसाः” ।
 “सन्ततस्रस्रस्राङ्गुत्तरगृह्णन्मूर्धनया ऋपती । हिल-
 पत्नीनां कठिनाः सति भवति कटाः सरोजसुकुमाराः” ।
 “अजस्य गृह्णतो जस्य निरीहस्य हतद्विष । स्वपतो
 जागृह्णस्य याथार्थ्यं भेद कस्तव ” । “ब्रह्मभोतुसङ्गसङ्गेन विना
 हरिणचक्षुषः । राक्षसिभिर्वापरोजाभिर्विषज्वालाकुसोऽ-
 भवत्” । “नयनयुगासेचनक मानसहृत्त्यापि दुष्प्रापम् । रूप-
 भिद मदिराध्या मदयति हृदय इतीति च भे” । “त्वहा-
 जिराजीत्यादि” “ब्रह्मभोतुसङ्गेनेत्यादि” श्लोके चतुर्थपादे
 “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे इत्यर्थो विरोध । अत्र
 “तव विरुह” इत्यादौ पवनादौनां बहुव्यक्तिवाचकत्वात्
 तिस्र्यन्तानां दावानशोष्णहृदयभेदनसूर्योर्जातिगुणक्रिया-
 इत्यर्थात्प्योऽप्य विरोधो स्रष्टत आभासते । विरुहेऽस्त्येन
 समाधानम् । अजस्येत्यादौ अजलादिगुणस्य जक्रपहंसा-
 दिक्रियाविरोध । भगवत प्रभावस्यातिशयितत्वानु
 समाधानम् । “त्वहाजीत्यादौ” “हरोऽपि मिरसा गङ्गां
 न धत्ते” इति विरोध । “त्वहाजीत्यादिकविप्रोढोऽप्या
 तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनाया कारणाभावे-
 नोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विरो-
 धोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्य इयो-
 रपि बाध्यत्वमिति भेद ।

१०१ विरोधाभासः । “आमासत्य विरोधस्य विरोधाभासइत्यते
 चन्द्रा० “अभिलजिनुभिलिजिदौजसा च यत् विचार
 इक्ष्वारहगम्यसं तं भैषधम् ।

१०२ विरुवोक्तिः “विरुवोक्तिः श्लेषगुणं कविनाविप्लवतं यदि”
 च० । “ह्रमाभेदि परजोलादिति शक्ति सङ्घनम्” ।

१०३ विषयः “यदाधेयमनाधारमेकज्ञानेकगोचरम् । किञ्चित्
 प्रशङ्कत कार्यमयस्यस्येतरस्य वा । कार्यस्याकारण
 दैर्घ्यादिवैकल्यमिषत्तः” । सा०६० क्रमेण यथा । “दिव-
 न्युपजातामानाकलस्युपगवा भेषाम् । एमयलि जगन्नि
 निरःकवमपि कवो न ते कथाः” । “ज्ञानने वरिडहेये
 तिदीक्षासपि कन्द्रे । मन्थन्यनकसङ्गाय त्वाभेकं रिपवः
 धरः” । “स्यद्विषी कचिव हवी मिम प्रिवयिष्मा कचिते
 कवाविधौ । कव्यापिचलेन क्वलुना हरता त्वां नद
 किं न के क्वतम् ?” ।

१०४ विरोधोक्तिः “सति हेतौ फलभाभोविरोधोक्तिः काथा हिवा”
 सा०६० । तथेयुक्तातुक्तिमिसत्त्वात् । तलोक्तिमिसत्ता
 यथा । “भिनोऽपि निरुक्तादा युवाभोऽपि न चञ्चसाः ।
 प्रभवोऽप्यप्रमत्ताको महामहिसयाहितः” अत्र महामहिस-
 याहितं निमित्तसङ्गम् । अत्रैव चतुर्थपादे “ब्रह्मन्तः
 सन्नि भूतसे” इति पाठे तत्तुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
 च अतुक्तिमिसत्त्वस्यैव भेद इति पृथग्भोक्तुम् यथा “स एव
 यज्ञो जयति जगन्नि कुमुमायुधः । हरतापि तत्तं ब्रह्म
 यन्मुना न हृत मसम्” । अत्र तत्तुक्त्वेऽपि महा
 हृत्त्वे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्या-
 विरुहसङ्गावस्थेनापि सा०६० ।

१०५ विषयम् । “गुणै क्रिये वा यत् स्यातां विरुहे हेतुकार्यदोः ।
 यहाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्घस्य च सम्भव । विरुपयो-
 सङ्घटनाया च तद्विषम मतम्” । सा०६० क्रमेण यथा । “बधः
 करणार्थमवाय चित्तं रयेरखे यस्य कपाणसेषा । तमा-
 खनीसा यरदिन्द्रपाण्डु दमस्तिशोकाभरत्वं प्रकृते” ।
 अत्र कारणरूपासिद्धतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुण-
 मारभन्ते” इति स्थितेर्विरुहा शुद्धयस्य उत्पत्तिः ।
 “आनन्दममन्दमिभ कुवलयदसलोचने । ददासि त्वम् । विर-
 हस्तयैव जनितश्चापयत्तितरां शरीर मे” । अत्रानन्द-
 जनकस्तीरूपकारणात्तामजनकमित्येदोत्पत्ति । “अयं
 इलाकरोऽम्बोधिरित्यसेवि धनायया । धन दूरेऽस्तु वद-
 नमपूरि चारवारिभि” । अत्र केवलं काङ्क्षितधननाभो
 माभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्दैनपूरणम् । “क वनं
 तस्यन्कभयुषं न्यपचक्ष्मी क महेन्द्रवन्दिता । नियत
 प्रतिकूलवर्त्तनेनोयत धातपरित चड स्रहम्” । अत्र
 पनराजन्त्रियोर्विरुपयो सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् “इत्यभाणविरुद्धार्थसमाप्तिच विषादनम्”
 च० । “दीपघटोपयेद्यावत्तावन्निसांथ एव स” ।

१०७ व्यतिरेकः “आधिक्यस्यमेयस्योपमानानुन्युनतायथा ।
 व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ मोक्षे च च लिधा । चतुर्विधोऽपि
 सान्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशवा
 क्तेनेऽपीति लिट्टया । प्रत्येकं स्यान्निश्चिताश्चला-
 रिंयदिधः पुनः” । सा०६० उपमेयशोपमानादाधिक्ये
 हेतुस्यमेयगतसकर्मकारणस्यमानमतं निकर्मकारणम् ।
 ययोर्ह्योरमुक्तानेकः” प्रत्येकं ससदावेन बाह्यौ
 लिभिध इति चतुर्विधेऽधिक्यस्योपमानोपमेयस्य निनेदं
 ग्रन्थेनाक्षेपेच चेति द्वादशकारणोऽपि चोपेऽपि-

ब्दादक्षेपेऽपि चतुर्विंशतिप्रकार । उपमानानुन्यूनता-
यामनयैव सङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारेति मित्त्वित्वाऽप्य-
स्वारिशत्रुकारो व्यतिरेक । उदाहरणम् । “अकलङ्कं
सुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा” । अत्रोपमेयगतमकलङ्क-
त्वसुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रति-
पादनाञ्च शाब्दसौपन्यम् । अत्रैव “न कलङ्क विधूपममिति”
पाठे आर्थम् “जयतीन्दु कलङ्कनमिति” पाठे तु इवादि-
तस्यादिपदविरहादाच्चिप्रम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्वान्ते षोप-
मानगतनिकर्षकारणात्तुक्तिः” इयोरनुक्तौ इयोरनुक्ति ।
श्लेषे यथा । “अतिगाढगुणायाम् नानावद्गुरा गुणा” ।
अत्र इवार्थे षतिरिति शाब्दसौपन्यम् उत्कर्षनिकर्षकारण-
योर्द्वयोरप्युक्ति । गुणशब्दं श्लेषः । अन्ये भेदाः पूर्व-
वद्गुरा । एतानि षोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहर-
णानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीण क्षीणो-
ऽपि शशो भूयोभूयोऽभिधृष्टे नित्यम् । विरम प्रसीद
सुन्दरि । यौवनमनिवर्त्तते यात त्व” ॥ “अत्रोपमेयभूतयौवना-
स्यैर्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विप-
र्यये वा व्यतिरेक इति” केपाश्चिन्नक्षणे “विपर्यये वेति
पदमनर्थकमिति” येत् केचिदाहु तन्न विचारसङ्गम् ।
तथा चत्राधिक्यन्यूनत्वे सन्धासन्धे एव विवक्षिते । अत्र
च चन्द्रामेक्षया यौवनस्यासन्धे स्फुटमेव । अस्तु धातो
दाहरणे कर्षश्चिह्नति । “ह्रस्वदादौ र्यशसा मया पुन-
र्हिषा ह्रसैर्दूतपथ सितीकत” ॥ इत्यादिषु का गति-
रिति सुष्ठु “न्यूनताय वेति” ।

१०८ व्याघातः “व्याघात स तु केनापि यस्तु येन यथा जतम्
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेन्यसदन्यथा । सौकर्येण च कार्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि” ॥ सा०६० “इया दग्ध मनसिज जीव-
यन्ति ह्यैव या” । “इहैव त्व तिष्ठ द्रु तमहमहोभि कतिपयैः
ससागन्ता कान्ते । ष्टुदरसि मन्थायाससङ्घना । ष्टुत्वं मे
चेदं सुभग ! भवता गन्तुसधिकम ष्टुदोषोदा यद्विरहकत-
मायासमरुचम्” ॥ अत्र विदेश जिगमिषुणा नायकेन नायि
काया ष्टुत्वं सङ्घमगमाभावेत्वे नोक्तं भानिकया त्व प्रत्युत
सङ्घमने ततोऽपि सौकर्येण तदेव चेततयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा “निन्दायानिन्दाया व्यक्तियर्वाजनिन्देति
ग्रीयते” ॥ “विधेः स निन्दोयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिर” ।
अत्र एकशिरोहृत्त्वमिधनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्ति ।

११० व्याजस्तुति “उक्ता व्याजस्तुति पुनः । निन्दास्तुतिभ्या
पान्थाभ्या गम्यत्ये स्तुतिनिन्दयोः” ॥ सा०६० । निन्दाया

स्तुतेर्गम्यत्ये व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुति-
स्तुत्या निन्दाया गम्यत्ये व्याजरूपा स्तुति । क्रमेण
यथा । “स्रगयुगस्रज्ञाभरणा कण्टककलित्ताङ्गयद्यो देव ।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाता” ॥
“व्याजस्तुतिश्च पयोद ! मयोदितेय यञ्जीवनाय
जगतस्तत्र जीवनानि । स्तोत्रन्त ते महदिद वन । धर्म्म-
राजसाहाय्यमर्षयसि यत् पथिकाश्चिह्नय” ॥

१११ व्याजाक्ति “व्याजोक्तिरन्येत्तन्मथा यदाकारस्य गोप-
नम्” ॥ “सखि ! पश्य ष्टहारासपरागैरसि धूसरा” ।

११२ शुद्धापङ्कतिः “शुद्धापङ्कतिरन्यस्यारोपाथे धर्म्मनिष्कव” ।
॥ च० “नायं सुधाशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।

११३ श्लेषः शब्दोऽलङ्कारः आर्थस्य शब्दरूपात् १८८ पृष्ठे
आर्थो यथा “शब्दः स्वभावादेकार्थे श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्”
सा०६० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्ग्राह्यच्छेदः ।
“सर्वदो माधव पायात् स यो गङ्गासरोरुधरत्” ।

११४ सन्दृष्टि “यद्येत् एवालङ्कारा परस्परविभिन्नता” । तदा
पृथगलङ्कारौ संसृष्टि सङ्करस्तथा” सा०६० “देव-
पायादपायात् सरेन्द्रीवरलोचन । संसारध्वान्तवि-
ध्व सचंस कसनिस्सदन” । अत्र पायात्पायादिति यमकम्
सरेन्द्रीवरेत्यादौ चातुप्राप इति शब्दालङ्कारयोः, संसार-
ध्वान्तेत्यत्र उपमा, इष इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः,
शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानुपमेयैवात्र ससर्गः ।

११५ सङ्करः “व्यङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीना तद्वदेकान्त्रयस्थित । सन्दि-
ग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविध पुन” सा०६० । तत्रा-
ङ्गाङ्गिभावे यथा । “आलक्षणेगणिलङ्कृ जगेन्द्रो गनिष्कोकप-
ट्टपरिवेष्टनयाम्बुराये । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्ट पादमूखे” ॥ अत्र निष्कोकपट्टाप-
ङ्गमेव मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कति । या च मन्दा-
किन्या वस्तुष्टनेन यत्पादमूखवेष्टन तत्रारणमूखवेष्टनमिति
श्लेषस्यत्यापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषस्य पादमूखवेष्टनमेव
चरणमूखवेष्टनमित्यतिशयोक्तैरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “मन्थ-
व्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया व्यङ्गम् । उत्प्रेक्षा
चाम्बुरागिमन्दाकिन्योर्नायकमायिकाव्यवहारं गमयतीति
समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । “अतुरागवती सन्ध्या दिव-
सस्रतुर सर । अहो दैवगतिश्चिन्ता तथापि न समा-
गम” ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो
यथा । “इदमाभाति गगने निन्दान सन्ततं तम ।
व्यमन्दनेयनानन्दकार संश्लेषमैन्दयम्” ॥ अत्र किं सुखस्य

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् इष्यं इष्येण वा भिद्य । विरु-
 मिष भासेत विरोधोऽसौ दयालतिः । सा० द० क्रमेण यथा ।
 “तत्र विरहे मलयमरुहापानसः शशिरवोऽपि शोणायः ।
 हृदयमसिहतमपि भिन्ने नक्षिभोदकमपि निदापरविरहाः” ।
 ‘सन्ततसुखसाधुत्वाद्भ्रुततरुदृक्कर्मपटनया नृपती । द्विज-
 पत्नीनां कठिना सति भवति काराः सरोजसुफुमाराः” ।
 “अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य कृतद्विषः । सपतो
 जागरुक्तस्य यापार्थ्य वेद कलावः” । “ब्रह्मभोतुसङ्गसङ्गेन विना
 हरिणचक्षुषः । राकाविभापरीजानिर्विषय्यासाङ्गसोऽ-
 भवत्” । “नयनयुगाद्येवमं मानसदृश्यापि दुष्पामसु । रूप-
 म्निद मदिवाष्मा मययति हृदय इति न मे” । “सद्वा-
 जिराजीत्यादि” “पद्मभोतुसङ्गेनेत्यादि” सौके चतुर्थपादे
 “मध्यन्दिनदिनाधिप” इति पाठे इष्ययोर्विरोधः । अत्र
 “तत्र विरह” इत्यादी पदानादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वात्जा-
 तियन्तानां दापानशब्दो हृदयभेदनसूच्यं जातिगुणक्रिया-
 द्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो एषत आभासते । विरहरेतुभयेन
 समाधानम् । अजस्येत्यादी अजलादिगुणस्य अरुपसङ्घा-
 दिक्रियाविरोध । भगवतः प्रभावस्तातिययितत्वात्
 समाधानम् । “सद्वाजीत्यादी” “हृदोऽपि मिरसा गन्नां
 न धत्ते” इति विरोध । “सद्वाजीत्यादिकविमोठोऽप्या
 तु समाधानम् । सप्तमन्यत् । विभाषनार्थां कारणाभावे-
 नोपनिबन्धमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विरो-
 धोक्तौ च कार्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्य द्वयो-
 रपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

- १०१ विरोधाभावः । “आभासस्य विरोधस्य विरोधाभासद्रव्यते
 चन्द्रा० “अमिलजिनुमिलिजदौजसा च यत् विचार
 हकुचारदगम्यवत्त” मेषधम् ।
- १०२ विहतोक्तिः “विहतोक्ति स्त्रेणुमं कविभाविवृत्तं यदि”
 च० । “हवापेहि परलोत्तदिति वक्ति सस्त्रचनम्” ।
- १०३ विरोधः “ब्रदाधेयमनाधारमेकस्त्वानेकगोचरम् । किञ्चित्
 प्रकुर्वत कार्यमयस्येतरस्य वा । कार्यस्याकारण
 दैर्घ्याद्विषेवस्तिविधकतः” । सा० द० क्रमेण यथा । “द्वि-
 वक्ष्युपवातानामाकल्पगुणगथा वेधाम् । एमयस्मि जगस्मि
 गिर कश्मपि कश्चो न ते यस्याः” । “सागने हरिदुद्देशे
 तिरीचाकपि कन्द्रे । मस्त्रन्मकसङ्गाय त्वाभेक्ष रिपवः
 हरः” । “अहिषी वचिनः सची सिध मिवयिष्वा उचिते
 क्कामिधी । कश्चाविषुसेन क्कतुना हरता त्वां नद
 किं न मे ह्रवम्” ।

- १०४ विरोधोक्तिः “सति हेतौ फलाभावो विरोधोक्तिरामा द्विषा”
 सा० द० । तपेयुक्तातुक्तिनिमित्तत्वात् । ततोऽन्निमित्तता
 यथा । “धनिभोऽपि निरुक्तादा युवानोऽपि न चक्षुसाः ।
 मभवोऽप्यप्रमत्तासो मङ्गामङ्गिमासिन” अत्र मङ्गामङ्गि-
 मासित निमित्तसङ्गम् । अत्रैव चतुर्थपादे “विबन्धः
 सन्नि भुतसे” इति पाठे त्वत्तुम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं
 च अतुक्तिनिमित्तमेव भेद इति पृथगुक्तम् यथा “ह एव
 यक्षोजयति जगन्नि पुणुमायुधः । हरतापि तत्तुं वक्त
 यम्भुना न हृत वक्तम्” । अत्र तनुहृदयेऽपि यथा
 हरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्याभावः कार्या-
 विरहसङ्गावच्छेगापि सा० द० ।
- १०५ विषमम् । “गुणै क्रिये या यत् स्यातां विरहे हेतुकार्ययोः ।
 ‘यहाऽऽरम्भस्य वैकस्यमनर्षस्य च सम्भवः । विरूपयो
 सङ्घटनाया च तद्विषमं मतम्” । सा० द० क्रमेण यथा । “वयः
 करुणार्थमवाय चित्तं रवेरवे जस्य लयापवेवा । तमा-
 कनीया मदिन्द्रपायुवु यमस्त्रिषोकाभरव प्रसृते” ।
 अत्र कारुण्यपरिहतायाः “कारुण्युषा हि कार्यगुण-
 मारमने” इति स्थितेर्विज्ञा गृह्ययत् उत्पत्ति ।
 “आनन्दमन्दमिषं पुनस्यदसखोचने । ददासि त्वम् । विर-
 हस्तयैव जनितवापयतितरां यरीर मे” । अत्रानन्द-
 जनकसोऽरुपकारणात्तापजनकविरोधोत्पत्ति । “अयं
 रत्नाकरोऽमोधिरेत्येव धनायया । धन दूरेऽसु बद्-
 नमपूरि कार्यादिभिः” । अत्र ज्ञेयस्य कश्चित्तमनसामो
 नाभूत् प्रसृत चारवोरिभिवंदनपूरणम् । “क वनं
 तद्वयस्कभूपय अपसस्त्री क मदेन्द्रवन्दिता । नियत
 प्रतिभूषयर्चिनोयत पाठपरित उड सङ्गम्” । अत्र
 यमराजश्रियोर्विरूपयो सङ्घटना ।
- १०६ विषादनम् “इयमाणविरहायसंमार्गिष विषादनम्”
 च० । “दीपघ्नीपयेद्यावत्तावन्निसांय एव च” ।
- १०७ व्यतिरेकः “आधिक्यसमयेयस्योपमानानुन्यूनतावना ।
 व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ भोक्ते स च तिषा । चतुर्विधोऽपि
 वास्यस्य शोभनाच्छन्तोऽर्घतः । आषोपाय हादवथा
 ज्ञेयेऽपीति त्तिरेकथा । प्रलेखं स्यान्निश्चिताहकत्वा-
 रियद्विषः पुनः” । सा० द० उपमेयस्योपमानादाधिक्यो
 हेतुस्यमेयगतसङ्कर्षकारणस्यसमानगतं निर्वर्षकारणम् ।
 तयोर्होऽप्युक्तानेकः” प्रलेखं सङ्घादेन पाठस्यौ
 त्विषि इति चतुर्विधोऽप्यधिक्युपमानोपमेयस्य निवेदनं
 यद्वेनाप्रेनाशेषे च चेति हादवमकारोऽपि ज्ञेयेऽपि च-

चन्द्रतयाध्यवसानादिति ययोक्तिः, उत इदमिति सुखं निर्दिष्टं चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति सुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिषम्बन्धात्सुखयोगिता, आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणस्याभ्यादप्रस्तुतस्य सुखस्य गम्यत्वात् समाधोक्तिः, यद्वा प्रस्तुतस्य सुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रयथा, यद्वा मन्त्रयोद्धीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्षनासुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिरिति बहूनामखङ्काराणां चन्द्रेहात् चन्द्रेहसङ्कर । यथा वा सुखचन्द्रं पर्यायोक्त्यत् किं सुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति चन्द्रेहः साधकभाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सङ्गाते एतन्नं चन्द्रेह । यथा "सुखचन्द्रं सुम्बति" इत्यत्र सुम्बनं सुखस्यातृकूलमित्युपमाया साधकम् । चन्द्रस्य तु मतिरूपमिति रूपकस्य बाधकम्, "सुखचन्द्रं प्रकाशते" इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको ह्यस्ये उपचरित्वेन सम्भवतीति शोभमासाधक । "राजनारायणं लक्ष्मीस्त्रासासिद्धिं निर्भरम्" । अत्र योषित आसिद्धनं नायकस्य सद्येनोषितमिति सङ्ख्यासिद्धनस्य राजन्यसम्भवाद्रूपमासाधक नारायणे सम्भवाद्रूपकम् । "एव वदानम्बुजमेवाभ्या भाति चञ्चललोचनम्" । अत्र वदाने लोचनस्य सम्भवाद्रूपमायाः साधकता, अम्बुजे आसम्भवाद्रूपकस्य बाधकता । एवं "चन्द्र वदानम्बुजम्" इत्यादौ साधारणधर्माप्रयोगे, "उपमितं व्यामादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति वचनाद्रूपमासाधो नं सम्भवतीति उपमाया बाधकं । एतच्चालं सयूरव्यंशकादित्वाद्रूपकमास एव । यथात्रयात्प्रवेयो यथा । "कटाक्षेयापीवत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा वदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहितार्थेपविषयः । सरोमाञ्चोदस्रत्क्षुण्णकस्य मनिभिः सवसनः परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोश्चहृदयः" ॥ अत्र "कटाक्षेयापीवत् क्षणमपि" इत्यत्र क्कटाक्षप्रासस्य "निरीक्षेत" इत्यत्र क्कारमादाव इत्यत्रप्रासस्य चैताप्रवेऽसुप्रवेय । एवं चालेवात्प्रासायोपस्वहृदययोः । यथा वा । "तुरवकारवकारवत्तं दयुरिति" अत्र रवकारवका इत्येके वकारवकार इत्येकमिति असकयो । १०६० ।

११६ चन्द्रेह "स्यत् फटतिभ्रान्तिसन्देहैश्चद्वातकृतितलयम्" च० "पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकस्य न निर्णयः" ॥
 ११७ समम् "सम स्यादात्तुख्येक्षणायाथ्यस्य वस्तुनः" ।
 ११८ "यथिनसुप्रगतेयं कौशरी मेघसक्त जलनिभिसुखं जङ्गुकन्याऽवतीर्षा" । आसुखस्य कारणा-

तुख्यं तदव्यासुख्यम् इत्पदार्थस्यावज्ञविज्ञिहेतुकत्वम् । "सुखमपि कार्यस्य कारणेन सम विदुः । विना यत्नेन । तत्त्विर्यदर्थं कर्तुमुद्यममिति" च० उक्तेः तदा कारणात्तुख्यसक्तम् कारणात्तुख्यं यथा "नीचप्रपत्ता लज्ज । जलजायासोपिचिता" । इतीयं यथा "सुतोवा-र्यसामोऽम् भूतेर्वात्कार्थिनः" ।

११९ समाधिः "समाधिः सुकरे कार्ये देवाइस्त्वराममात्" च० । "मानसस्यानिराकसुं पादयोर्मे प्रतिष्यतः । उपकारात् दिष्टोदसदीर्घं भगजितम्" । १०० कण्ठा० तु "समाधि मन्त्रधर्माश्चामन्यत्वारोपसं विदुः । निरुद्धोदोऽप्य सोऽदः स द्विषा परिपश्यते" इति ललितम् । उदाहरणं अस्मत् ।

११८ समाधोक्तिः "समाधोक्तिः समैर्वल कार्यं सिद्धिवियोगैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन" सा० ६० ॥ तत्र समे कार्ये च प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा । "आधूव यद्वसनमस्तुजलोचनाया वल्लोजयो वनकतुम्भविहास-माजोः । आसिद्धिं प्रममसङ्गमयेनमस्या धन्वस्तमेव मलयपक्षगन्धवाह" । अत्र मन्त्रवाहे इतकासुखव्यवहार-समारोपः । सिद्धसाधनेन यथा । "असमाप्रजिगोषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः । अनाक्रम्य जगत् जतुं नो सन्ध्यां मजते रविः" । अत्र उद्धोचिन्नत्वज्ञाने च रविषन्धयोर्नायकनायिकाव्यवहारः । विशेषणसम्बन्ध सिद्धतया साधारणलोभोपस्यगर्भत्वेन च लिना । तत्र सिद्धतया यथा । "विकसितसुखो रामासङ्गाद्भवति मिरादिति दिनकरकरसृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष दिग् सुरः । जलसुखोपायुः, आचो भयं कलुषान्तर" यवति हरितं हन प्रावेतर्षीं ठहिनद्युतिः" । अत्र सुखरामादि सिद्धता । अन्धुदाहार्थम् सा० ६० ।

१२० ससुख "ससुखोऽयमेकान्तं इति कार्यस्य साधने । अनेकपोतिकाभ्यासात्कारः स्यात् परोऽपि चेत् ॥ सुखौ क्रिने वा बुनपत् स्यातां तदा सुखक्रिने" सा० ६० । यथा "इहो धीरः धीरः । इहो जनन ते चन्दनममाभतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिषयो नोदावरोवारिभिः । मत्सङ्गं दक्षीह मे त्वमपि वेडुहासदागन्विषक्तोऽर्षं खनिनालको वनचरः किं वक्षते कोविदः" । अत्र दाहे एकसिद्धचन्दनमूष्यनाम्ने कारणे सत्यपि दाक्षिण्यदादीनां हेतुनरावात्तपादानम् । अत्र चर्चधामपि हेतुनां योमनत्वात् वद्योमः । अत्रैव चर्चधामे चर्च-दीनामयोमनानां मोनादवद्योमः । इदं वद्योमो यथा ।

“शशो दिवसधूसरो मन्त्रितयौवना कामिनो सरो विगत-
वारिजं सुखमनजरं स्वाकृते । प्रमुर्धनपरायणं सतत-
दुर्गतसम्पन्नो नृपाङ्गणगत खलो मनसि सप्र गल्यानिने” ॥
“अरवे च तद्विधि । मयने तव मन्त्रिनश्च प्रियस्य मुखम् ।
कृष्णानतश्च धासि । ते ज्वलितस्यास्थान्तरे अरज्वलन ” ॥
“अलायोऽहं गुणवोयौगपद्यं हितये क्रिययो । उभयो-
यौगपदो यथा । “कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपद्मे
रहसोदराश्च चक्षुः । पतितश्च महीपतीन्द्र । तेपा वडुपि
प्रसमुटभापदां कटाक्षैः । “धुनोति चासिं तनुते च
कीर्त्तिम्” इत्यादावैकाधिकरण्येऽप्येव दृश्यते ।

- १२१ सम्भवातिशयोक्तिः “सम्भवातिशयोक्ति स्यादयोगे योग
कस्यनम् । योगेऽप्ययोगसम्भवातिशयोक्तिरित्येते” २ य०
“सौधापाशि सुरस्यास्य सृग्रन्नि विधुमण्डलम्” ॥
“त्वयि दातरि राजेन्द्र । सद्रुमाद्वाहियामहे” ।
- १२२ सम्भवः “प्रभतकारणात्सोकात् स्यादेवमिति सम्भवः ।
स विधोः वा निषेधे वा द्वये वा नह्येऽपि वा” ४
स० ४० क्रमेण यथा “त्वयादाढं जलसुपनते गार्ङ्गि-
शोवर्ष्यचौरे न स्यात् सिन्धो पूथुरपि ततो दूर
भावात् प्रगाहः । प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ष्य
दृष्टीरेकं सक्तागुणमिव भव स्यूलमन्ध्रेन्मीलम्” । अत्र
उक्तस्येव दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वाद्य
विबिहसम्भवः अत्रैव पूर्वोक्ते सिन्धुप्रवाहस्य प्रपुत्र
निषेधरूपसम्भवस्य एवंविधनिषेधतद्द्वयानात्कसम्भवयो
रदाहरणेऽन्वये ।

- १२३ सम्भावनम् “सम्भावनं वदीदं स्यादित्यहोऽन्यस्य सिद्धये”
य० “यदि लिखोको गणनापरा स्यात्तस्या समाप्तिर्वदीद
नायुष स्यात् । पारेपराहं गणितं यदि स्याद् गयेद्यनि-
शेनगुणोऽपि स्यात्” ।
- १२४ सङ्कोक्तिः “सहार्धस्य अन्तरेकं यत्र स्यादापकं द्वयो । सा
सङ्कोक्तिर्भूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्” सा० ६० । अति-
शयोक्तिरन्वयान्नेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपर्याय-
विपर्ययवद्भावा च । अन्नेदाध्यवसायमूलापि ज्ञेय-
निमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम् । “सहार्धर-
द्वेनास्या वीवने रागभाक् प्रिय” अत्र रागपदे ज्ञेय ।
“सह कुसुदकदम्बैः कामसुहासयन्तः सह घगतिमि-
रौर्धैर्यसत्त्वाहरयन्त । सह मरसिजप्रण्डैः स्थान-
भाभीरयन्त प्रतिदिगमस्वतार्योऽश्वः सञ्चरन्ति” ॥ अत्रो-
क्तासादीनां सम्बन्धभेदादेव भेदो न तु द्विष्टतया ।

- १२५ सामान्यम् “सामान्यं प्रकृतस्थान्यतदात्म्यं सटथेयुं है” ।
य० “सङ्घिकाचितधम्मिक्काशारुचन्दनवर्चिता । अवि-
भाव्या सुषं यान्ति चन्द्रिकारुभिसारिका ।
- १२६ साम्यम् “द्वयोर्यत्रोक्तिवातुर्थादीपम्यार्थोऽवगम्यते । एप-
सारूपकाम्यत्वे साम्यमित्यामनान्ति तत् । तदानन्त्येव भेदाना
सख्यान तस्य उपकारम् । दृष्टान्तोक्ति प्रसङ्गोक्ति यतिवस्तूक्ति
रेव च । तत्रेवादेः प्रयोगेषु दृष्टान्तोक्तिं प्रयच्छते । दृष्टान-
देरप्रयोगेण प्रसङ्गोक्तिं मनोपिण्डः । वस्तु निश्चिद्रूपम्यस्य
न्यसनात् तत् सधर्मण । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्ति-
रुच्यते । तत्र क्रियाजातिगुणद्वययोगादिभेदकोः । साम्ये
पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्बिधीयते स० ६० ॥ तत्र क्रिया-
निमित्तम् “स्थितः स्थितासुखित प्रयाता निषेदुपीजास-
नबन्धधीरः । जलाभिधापी जलपाददाना ख्येदे तां
भूयतिरन्वगच्छत्” ॥ इदं पूर्वम् । उत्तर यथा ।
“रूपं तदोजसि तदेव वीर्यं तदेव मैसर्गिकसुदतत्वम् ।
न कारणात् स्वादिभेदे कुमार प्रवर्त्तितो दीप इव
प्रदीपात् । अन्यान्युदायार्थाणि ।
- १२७ सारः “उत्तरोत्तरसुत्कर्पो वस्तुन सार उच्यते” । य०
“सधुरं सधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वच ” ।
- १२८ सूक्ष्मम् “सलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थं आकारेणै द्वितेन वा । कयापि
सूच्यते मज्ञा यत्र सूक्ष्म तदुच्यते” । सा० ६० सूक्ष्मः सूक्ष्म-
मतिभिरसंलक्ष्य । तत्राकारेण यथा । “यत्तस्मान्द्विस्वेदविन्दु
प्रबन्धैर्दृष्टा भिन्नं पुद्गुम कापि फण्डे । पुद्गु तन्त्रो
व्यङ्ग्यन्ती वयस्या स्थित्या पाणौ खड्गशेखा किलेख”
अत्र कयाचित् कुद्गुमभेदेन सलक्षितं कस्यासित् उपपा-
यितं रतं पाणौ पुद्गुपचङ्खड्गशेखालिखनेन सूचितम् ।
इद्वितेन यथा । “सङ्केतकालमनसं विट ज्ञात्या विद-
ग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्म निमीलितम्” ॥
अत्र विटस्य भ्रूजेपादिभा लक्षितं सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशित ।
- १२९ लोकोक्तिः “लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्ति स्यादर्धान्तरगर्भिता” ।
य० “भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ।
- १३० अरण्यम् “सहयादभवाद्दृष्टमृगि अरण्यस्यते” । सा० ६०
“अरविन्दुमिदं वीक्ष्य खेलात्पङ्कनमङ्गुलम् । अरामि वदन
तस्याशारुचसुखलोचनम्” । स० कण्ठा० त भेदो-
दर्थितः । “सहयादृष्टिनादेरुभूतार्थवेदनम् । अरण्य
प्रत्यभिमानस्वप्नावि न तद्विह” । तत्र सहयस्यसुदर्शन
जन्य अरण्यसङ्कोदाहरणे । अदृष्टेत्तकं दया “सुनिसुताप्रपय-

श्रुतिरोधिना मम विमुक्तमिदं तमसा मनः । मनसिमेव सखे ।
 प्रहरिष्यता धनुषि चूतगरय निवेशितः" । अत्र कखस्रुता
 यल्लनखाप्रणयस्रुतिविरोधिना व्यज्ञानेन मम मनो
 विमुक्तमित्यदृष्टत स्मरणम् न सद्यश्चस्तुदर्शनजन्यम् । चिन्ता-
 जन्यम् यथा "पुरा यत्र स्रोतः पुत्रिमधुना तत्र सरितां
 विपर्यासं यातो चनविरक्तभावः क्षितिरुहाम् । अहो
 वटं काष्ठादपरमिव ज्ञात वनमिदं निवेशः शैलानां तदि-
 दमिति बुद्धिं जनयति, । अत्र प्रत्यक्षेण स्रोतस्तरुनादिषु
 चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं स्मरणम् आदिपक्षणात् पर-
 मयज्ञादपि यथा "दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृद-
 येन । स्रुतिकारिणा स्वया मे सुमरपि चित्रीकृता कान्ता" ।
 अत्र परंप्रवृत्तजन्यत्वात्साध्यात्मम् । प्रत्यभिज्ञान यथा "सर्षः
 मुरा परिचितो नियतं स एव सजीवनश्च मनसः परिमोह-
 नश्च" । अत्र य एव पूर्वोत्तमूतः स एवैव इति प्रत्यभिज्ञा
 स्मरणम् । स्मरणरूपं यथा । नागानन्दे "अद्य सखु सप्रो
 ज्ञानमिदं सैव प्रियतमा अत्र चन्द्रमलतागृहे चन्द्रकान्त-
 षण्णिसिद्धायासुपविष्टा प्रणयकुमिता किमपि सासुपसभ-
 मादेव रुदती मया वटा" जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे
 स्मरणस्य वर्णनम् । स्मरणप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वोत्तमूतसंस्कारजात-
 त्वात् स्मरणत्वम् ।

१११ स्मभावोक्तिः "नानावस्त्रं पदार्थानां रूपं साक्षाद्ब्रह्मस्यो ।
 स्मभावोक्तिश्च जातिष्वेत्याख्यासावहृतिर्भता" दृष्टी "तृणै-
 रातास्रुतिष्वै पदेषु रितकोमलैः । त्रिवर्णराजिभिः कच्छ-
 रेणै सङ्गु गिर" शुभा "। "कलकपितगर्भेण कच्छे नावृणिते-
 क्षयः । पारावत परिभ्रम्य रिररसुष्यति प्रियाम्" । "ब्रह्म
 मन्दरोमाञ्च" कुर्वन् मनसि निर्दृष्टिम् । नेत्रे षामील्य
 च्चेव प्रियासर्षं प्रवर्त्तते" । "कच्छेकास करस्येन कपाचे-
 नेन्दुषेखर । जटाभि स्निग्धतान्माभिराविरासीहृपध्वज" ।
 "जातिक्रियागुणद्रव्यसमावाख्यामसीवृणम् । शास्त्रेषुसैव
 साम्नाञ्च काव्येषुप्येतदीक्षितम्" । इय जातिरपि ।

११२ हेतु "हेतोर्हेतुमता साद्धं वर्धेन हेतुच्यते ॥ हेतु
 हेतुमतोर्वैक्यवर्धेन हेतुच्यते२, । "च० व्यसावदेति घीताशु
 मान्छेदेन सुभ्रुयाम्, १ । "छम्भोविलासोभवत कटाक्षा-
 नेक्षण प्रमो २ ।

११३ हेतुपञ्चुतिः "शुभा स एव पूर्वोत्तमूतः हेतुपञ्चुतिः ।"
 व० स एव चर्मेनिश्चन एव । "नेन्दुसोमो न निश्चर्कः
 सिन्धोरोष्णीऽयस्रियत" । अत्येऽलङ्काराव्योचानन्मूताः ।
 देह भूषणानि च गिरस्त्रादीनि तानि च भ्रामान्यादटी "गिरसं

स्रुतं हार" कृण्वल चाङ्गदं तथा । कखकण पल्यस्रुव मेस-
 वेत्येवा वरम्, । वरं प्रधानं तेन चप्रधानानि पादकटाका-
 दोन्यपि । तत्र भूषणद्रव्याणि "पद्मारागस्रवञ्च गोमेदो-
 विजयस्त्रया । छत्रा वैद्यून्नीवानि तथा मरुतादयः ।
 सुवर्णैनापि घटना सवैषास्रपद्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने
 न निश्चयः । प्रधानभूषण प्राय गिरसोर्हं विधीयते, ।
 अयु० "सुमदा मणयः शुभा इःसदा दोषसाधिनः" युक्ति
 क० नवासङ्कारधारणे विहितमस्त्यादि यथा "रेवत्यश्चि
 यनिष्ठास्र हृत्सादिस्रिप पञ्चस्र । शुक्राकुरुभाष्येयु वस्त्रास-
 हारधारणम्" ज्योति० अलापवाटः "सदाहे राजसम्माने
 नाङ्गणानाञ्च सम्मतौ । अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रासङ्कार-
 धारणम्" । ईनायकयोरङ्गादिभावभेदेपुते चयथा "वीने
 सत्वजासासामटापि यतिस्रस्यका । अस्रुत्ताराक्षल भावहाव-
 श्चैसाक्षयोऽङ्गाजा" । शोभा यान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्ध्वञ्च मग-
 ह्यता । औदार्यं धैर्यं भित्येते स्रुव स्युरयत्नजाः । शोभा
 विषासोविष्मिस्त्रिष्विष्योक्त किञ्चिकिञ्चितम् । मोहायित कुठ-
 मित विष्मोक्तञ्चित भद । विगत तपनं शौगध्यं विक्षेपश्च
 कुठहस्रम् । इति च किञ्चिकिञ्चित्वादादयस्रस्यकाः । सभा-
 वजाश्च भावाद्यादय पुंसां भवन्त्यपि" । पूर्वो भावादयो
 धैर्यान्वा इय भावकानामपि सम्भवान्ति किन्तु सर्वेष्वप्यमी
 नायिकात्रिता एव विद्विन्ति विशेषेण पुष्पानि" सा०द०
 चक्रा । यथा सखणानि तत्तच्छब्देपक्ष्यन्ते । ७अनयुदौ
 स्रुवकच्छे" ॥ ७रत्नाकारे गणभेदे च । [समर्थे घनादौ ।
 अलङ्कारि लि० अस्रुमायै" तङ्गरणाय । कुमारीभरष-
 अलङ्कृत लि० अस्रुमन्-ज-कर्मणि क्त् । मूषिते मखिते-।
 "अदोष गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्" सा०द०
 "स्रुतुतालङ्कृतां कन्यां योददाति स्रुतुद" इत्यमर ।
 अलङ्कृति स्त्री अस्रुमन्-ज-भावे क्तिन् । १ भूषणे करणे क्तिन् ।
 २ भूषणसाधने अलङ्कारमास्त्रोक्तैश्चपमाद्यलङ्कारे च' गद-
 दोषो यद्व्यार्थिवनलङ्कृती पुन कापि" काव्य० प्र० "यो
 विद्वान् मन्यते काव्यं यद्व्यार्थिवनलङ्कृती । अवी न
 मन्यते क्त्सादहृत्प्यमनलङ्कृती" चन्द्रा० ।

अलङ्कृति स्त्री अस्रुमन्-ज-भावे य । भूषणायाम् ।
 अलङ्कृति लि० अल पयांश्च गच्छति षिणि क्षियांढोप् ।
 गमनसमर्थे रिष्ट प्रति गन्तरि ।
 अलङ्कृतीय लि० न स्रुमनीय । अनति क्रमपीये । "स्रु-
 त्वनितरा नाश्री नेदं सिन्धावगाधता । अलङ्कृतीवता-
 हेतुसमर्थं तन्मनस्त्रिनि" भाष. ।

पयापाय विभेद इतिरागतः । न चैनसमकए सेम्, एणु
 पापि सुदीर्घयात् । न दग्गमानसु तथा कश्चिथा नित
 भादत । सुदीः प्रबोभगीगद्दी गमुपैणत एव्येणः । कर्णसु
 गेदना धैर्याद्गगुडा विनिग्यरुड ताम् । अकतायस्यय-
 यत् भारयासाग भागवम् । तदास्य इतिरेकाङ्कं परिष्कृतं
 रग्राहसः । तदाऽनुपगत नितको कलकश्चेदगतयोग ।
 अपोऽप्यनुचितामुगाः किगिदं निगतिरागा । कययस
 सयं तपता याथातथ्यविदं गम । तद्व कर्णकादपथ
 लमिप्य परिधत्तयम् । इदं रागभां वापि जगिं अङ्क-
 रणविधम् । अरुपादलोत्तर्द्धं अतिमिदिव संततम् ।
 रोमपिः कश्चिदङ्कामाके नाम भागत । न इदमाति
 रानिज जगिः प्राथानकाद्यजत् । तश्चिभैमाद्यजि निज-
 दादन्तनिवाभयम् । ततोऽनरीये इश्ये विश्वदः इराज-
 वान् । रासयो मोहितयोः कथ्याङ्को निववाचनः ।
 व रामं प्राहृत्तर्भूत्वा वभावे पूर्वमानसः । सति ते
 भद्रयार्हृत् । गमिप्यामि ययागतम् । मोचितो नरवा-
 द्यमाह्वयता मुनियत्तमः । भद्रश्च तेऽस्तु यद् त्वां प्रियं
 मे भवता जतम् । तमुपाव महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापयान् ।
 कस्त कथाश्च नरक प्रतिपद्यो मवीहि तत् । मोऽमयोद-
 ह्मासं प्राग्दयो नाम महाहर । उवा देवदुगे तात ।
 भगोस्तुख्यनया इव । मोऽहं भगोः सुदयितां भायां-
 ममहरं बवात् । महर्पैरभियामेन कश्चित्तोऽमत मुपि ।
 अत्रवीहि स नां क्रोधात्तप पूर्वपितामहः । मूलसेशा-
 यन पाप मिरयं मतिपत्सुषे । यापस्थानो भवेद्दुमझ
 त्रिखेव तमयासुषम् । भविता भार्गवाष्टामादिति माम-
 यवीदृष्टम् ।

अलपस् न० न रप पापम् न० त० रस स । अपामे पुष्ये ।
 अलवास् न० लयमावाति का-फ न० त० । उष्येकाथे
 इक्ष्मूथे इदादिलते जलाधारे नेटने साधेऽण् । आस-
 वासमयत्त ।

अलस ति० न लवति व्यागियते लस-धाच् । अमय्यकर्त्तव्येपु
 यतीरापाटवसभिनीय । लताप्रयासे, "इदुतरतनवोऽलसाः
 प्रदायाः" नाय अयुक्त प्राकत सव्य गठो नैकति-
 कोऽलसः । २ क्रियासन्दे च (पाठे इ) इपादरोगभेदे,
 ३ उषभेदे च पु० । इक्ष्मपदीलतायां स्त्री । पादरोगो यथा
 "क्षिप्रासुख्यन्तरी पादौ कण्डू दाहकजान्वितौ । इटकर्म
 संसर्गादलस च विनाय" पादौ विक्लारगणधेन सेपनं
 इक्ष्मसि इतिम्" इति च सुहवः । गर्गादिगणपाठात्

अपिभेदे ततः अपने यम् आकहाकाइपले चोहितः अन्नि
 युक् आकथ्यायनः । अकनस्य भावः अम् । आकसम् न० तम्
 पयवता स्त्री त्वा अकनयं न० । क्रियाकरवाच्य अपवत्ते ।
 अलसफ इ० न लसति अनेन लस करवे-वा० पुनु । १ रोगभेदे ।
 यथाह सुततः "अमोर्त्तानं विदधं विदधं च इदी-
 रितम् । विदध्यालसको तत्राह्वयेताम्" इत्युपमत्तं "विद-
 रानपुत्रेऽदधं" तावत्कथये" च कुजति । निरुदीनाय
 तोशपि कलापुदि भावति । वातवर्षीनिदीयथ लका
 यीं भवेत् । तत्राह्वनकाभाचे अमोर्त्तादी च लसत्" ।
 तत्रिदक्षिरपि अलस इतिता "प्रधाति भीर्षं माधकाः
 दादासी भ च वच्यते । आमाशयोऽलसीभूतसो न मोह-
 म्ना अन्तः" । अलस+आर्षं क्त् । २ लस च इत्यर्थे ति०
 गीशाते इ० न० । का-ल न० त० । (कोमान) इति अनाते
 (आहार) इति अनाते च अर्षेद्गुणकावे । "निर्वावा-
 तलावम्" कुजा० ।

अलाटण ति० अलमल्यं माह्वया आतर्दनाः अलम्+आ
 +रट नि० दस न लतोपच । आतर्दनीये । "अला-
 टपाषो विदपेभ सुटता" अ० १, १६६, ७, "अलाटपाव.
 यलमार्थे यत्प्रासातर्दना" भा० ।

अला(वु)व् स्त्री न लमते न+लवि-उ चिन् नतोपच इति ।
 (वाउ), इम्प्राम् । वा ऊडि । अलावूवात् । "अलावू
 पक्षुवाकारं वाताङ्गं कुन्दवृक्षिभाम् अति" ।

अलावुमय ति० अलावुं+यिकारे मवट् । सुवकावावुमिद
 विमिते पात्रे "यतिपात्राणि अहे सुदावकावुमवाणि च ।
 एविठे सुद्विरेतेषां गोवाहैवावर्षम्" वा० अति ।

अलावुकट न० अलावनां रजः अलावुं+रकोऽर्षे
 फटच् । टम्बीरजवि ।

अलाभ इ० न लाभः अभावे न० त० । । लाभान्ते "मावं
 नल अलु तवातिमहानलाभ" नैव० "उच्यते चने
 दावा लाभालाभौ जवाजवौ" गो० "अभावे चैव कथावाः
 ज्ञातव्यमतमाचरेत्" इति "अभावे न विनादी लाभावे,
 चैव न इर्षयेत्" मत् । न० व० । २ लाभपुत्रे ति० ।

अलाय्य ति० अ-आय्य-रस ल । । गमनशीले २ अलिख
 गलरि यत्नौ च । "अलाय्यस परगुर्ननाय" अ० ८, १०, १०,
 "अलाय्यस अगिमनशीलस मलो" भा० ।

अलार न० अराय्ये ते अ-अट् लुक् अच् रस ल ।
 कपाटे यत्परम् ।

अलस इ० न लसति अनेन लस-करवे चम् न० व० ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह उच्यते । “जिह्वागास्तु कण्ठ-
 कास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरेनास उपगिह्वासा च” इत्युक्त्वा
 “जिह्वागमिषेन स्फुटिता प्रजुप्ता धमेक वाक्य्यदन-
 प्रकाशा । पिप्पेन पीता परिदृश्यते च पिता धरत्तरपि
 कण्ठकौच । कफेन गुर्वीं पञ्जनाचिता च शीघोत्तैः ।
 शोण्यचिकण्ठकार्म । जिह्वातले यः श्वययः प्रगाढः ।
 शोण्यस्यस्य कफरक्तमूर्ति । जिह्वा ए ह स्तम्भयति
 प्रदृष्टे मूले तु जिह्वा गृह्येति पाकम्” ॥ च ह त्र्यसाध्यरोग
 यथोक्त तत्रैव । “असाध्या अपि वयन्ने रोगा ये यत
 यादथा” इत्युक्त्वा “जिह्वागते क्लृप्तान्मुनालव्येष्वुद् तथा”
 इत्युक्त्वा “असाध्या कीर्त्तितान्हेते रोगा नव दर्शव च”
 अलि पु० क्लृप्तान् इति, क्लृप्ति, अद्रिष्टे, वा समर्थो भवति
 अत्र-इत् । अत्र, “असाध्या गन्तरसाध्या” भाष ।
 “श्यानीभूताः कुशमपमूत्रेऽपीभाम्” “मज्जु, दमार्ति पट्टैर-
 लीनाम्” इति च भाषः “अलिपट्टीरनेकयस्तया” कुमा० ।
 २८६के, ३काते, ४कोकिले, ५दृष्टिकरायौ च स च
 हादयथा विमक्ताराशिक्रमस्याएनो भागः विशाखाद्यपादा-
 तरामाख्येणरूपः । ईश्वराया च ।

अलिक न० अत्यन्ते भूयते अत्र-कर्म्मणि इकन् । अत्राटे ।
 “असंख्यताकर्मोमलिकलेषाम्” काद० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुल व्याप्त । अत्राटके
 राजनि० । २भ्रमरइक्ष्वाग्रौ त्रि० “अलिकुलसङ्कुल कुशम
 निराकुल नवदक्षमालतमाले” जयदेव ।

अलिगर्भ पु० अलिरिव दृष्टिक इव गृह्णीति गृह-अण् ।
 (आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।

अलिगु पु० अलिरिव उ सहा गौर्वाणी अस् । गर्गादिगण
 पठिते अलिभेदे । ततः गोलै यञ् अलिगव्यः । तदपत्ये
 पुंस्त्री० स्त्रिया त लोहिता० षफ । अलिगवायनी ।

अलिङ्ग त्रि० नास्ति लिङ्ग स्थापकहेतुविद्वां वा यस्य । अत्र-
 मापकहेतुशून्ये २विद्वांशून्ये च । वेदान्तिमतसिद्धे परमा-
 त्मनि पु० । न०त० । लिङ्गभिन्ने ३ध्वनतुभापके तच्च संख्य-
 भते “हेतुमदमित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् ।
 सावयवं परतन्म्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्” सा०का०
 उक्तमव्यक्तम् । “यकार्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमा-
 श्रितमलिङ्गमवयवं स्वतन्म्रमव्यक्तमिति” सा०त०कौ० ।
 तच्च न कस्यापि लिङ्गम् कार्येण कारणात्मानमिह
 विवक्षितं तेन सङ्ख्यकारित्वेन परार्थतया तस्य उरुपात्त-
 न्नाकारेणैव न कतिरिति च तत्रात्सन्धेयम् “तदलिङ्ग-

मेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः” वै०शू० । “कर्म्म न तावत् सम-
 यायिकारणतया व्याकाशस्तुमापयांत कर्म्मण एकद्रव्यत्वात्
 एकमात्रमूर्त्तिसमवायिकारणत्वात्” वै०शू० उ० । ४६६-
 चिह्ने च । [भिन्ने द्रव्यवारिप्रभृती ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गो येषणः । अत्राटकेषुधादि-
 अलिजिह्वा स्त्री अलिन्निव द्युष्टा जिह्वा । जिह्वाभ्रमवायां सुह
 जिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत्र इकात् । तत्रैव ।

अलिङ्गर पु० अलनमल अत्र-इत् त जरयति अ-अण्
 दृष्टो० इम् । (जाला) इति ख्याते स्त्रण्ये असाध्यादे
 पातभेदे मणिके । “उदकानुपुपानीय यत्स्यं वैवस्वती
 मतुः । अत्र-रे प्राक्षिपत्तं चन्द्राशुसदृशप्रभम्” भा०व०प०४ ।

अलिदूर्वा स्त्री अतिरिवाकारेण दूर्वा । मालादूर्वाशाम् ।
 अलिन् पु० अत्र दृष्टिकपुच्छम्यकण्ठे चिद्यतेऽस्य इति,
 अत्र-इति वा । १दृष्टिके, २भ्रमरे च । “अलिन्निवागिनि
 माधवयोपिताम्” भाषः स्त्रियां ङीप् अलिगो “रमता-
 खिगो शिलीम्बे” भाषः ।

अलिन त्रि० अत्र-वा० इतन् । पर्याप्ते तपोभिरतिप्रदृष्टे ।
 अत्राटकेषुभासोभनान्नालिनासो लिधाषिनः” अ०
 ७।१८।७। “अलिनाः तपोभिरतिदृष्टाः” भा० ।

अलिन्द पु० अत्यन्ते भूयते अत्र+कर्म्मणि क्तिन् । १हार
 प्रकोष्ठे २ बहिर्हारवर्त्तनि चत्पराकारे प्रदेशे । “यस्या-
 मलिन्देषु न चक्रुरेव घृग्घाङ्गना गोमयगोमूष्णानि” भाषः
 २बहिर्हारभागमाले ३देयभेदे ४तद्देयतासिनि ५तद्वाजनि च
 न०व० । “अलिन्दा कालवायैव वरुहका करटा अया”
 भा० उ० प० । अत्राटकेषुभासोभनान्नालिनासो लिधाषिनः”
 गौरादिगणपाठात् स्त्रिया ङीष् । अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्तितवर्णेन लिप्यते लिप-वा० कर्म्मणि वुन् ।
 १कोकिले २शङ्के ३कुक्कुरे च मेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्भिर्भिक इव पतनत्वाः वा कयि अत्र
 इत्तुम् । दृष्टिकपलाख्यलतायाम् । अलिर्भय्यत्तम् ।

अलिप्रिय न० इत० । १कोकिले २रत्नोत्पले ३भ्रमर-
 प्रिये त्रि० ३पाटलादृष्टे राजनि० ।

अलिमक पु० अलिरिव मकते-मकक अच् पु० कलोप ।
 १भेके २कोकिले ३शङ्के ४मधूकदृष्टे ५पद्मकेयरे च मेदि० ।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+शिच् अण् । गणिकारीदृष्टे
 अलिम्यक पु० कुत्तितं लिप्यते यस्मै लिप-वा कर्म्मणि य
 न०त० स प्रायां कन् । १शङ्के २कोकिले ३मधूकदृष्टे ४भेके
 ५पद्मकेयरे च ।

च तस्य च्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ
 चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्माज्ञानेन सकलघटादिज्ञान
 सामान्यलक्षणाधीन घटादिज्ञाने न घटादिज्ञान
 ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञान च
 एतच्चयमलौकिकं प्रत्यक्ष तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं
 तस्य द्विषये साक्षात्करोमीति ग्राह्यवसायः किन्तु जाना-
 भीत्ये शत्रुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प लि० अल्प-प । १ कुट्टे, २ ईपदर्थे, ३ इच्छे, ४ मरणादौ ।
 "अथ यदल्प तन्मत्तम्" छा० उ० । साधे कन् अल्पकम-
 प्यत् । ५ यशसे उ० । अल्पपञ्च यस्य वस्तुन० यावती
 इयत्तां उचिता ततो न्यूनतमं तत्त्वं च परिमाणभेद अपे-
 क्षानुक्तिविशेषविषयत्वमपकर्षावायकधर्माविशेषो या तेन द्रव्य-
 गुणादिधर्मात् तस्य । तन्न जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति
 अत्या नदी अल्प ध्याम अल्प ज्ञानं अल्प पाकं अल्पो
 ऽवकाशः । "कृषाल्यविषया भाति" रघु । "अल्पप्रयोजन-
 क्तोरुत्तरप्रयासै" भाष० । "प्रमात्रेण स्वस्यान्वामिहः
 यौचं विधीयते" मनु० । अल्प गुणपरतापि "करणे च
 श्लोकात्सकृत्कृतियस्यासत्त्ववचनस्येति" पाणिन्युक्तेः
 अल्पानुसक्तः अल्पतया सुक्त इत्यर्थः । वीपसाधे यम् ।
 अल्पयः अल्प० । "पतिताप्रवक्षोरल्पय" पा० । अल्प
 संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिपादाने इवन् रियस्य च ।
 अल्पिष्ठः अल्पीवान् स्त्रियां ङोप् । "संख्याया अल्पी-
 यस्याः" वार्त्ति० अल्प प्रवतेर्पा कम् । कनिष्ठ कनीयान्
 "कनीयान् इवस्यत्स्येत्" इति "भ्राता ष्येष्ठः कनिष्ठो
 वा" इति । भावे इमनिष् अल्पिमा उ० अल्प अल्पान्
 उ० स्त्री तल अल्पता । स्त्रीत्व अल्पत्वं न० सुद्वपरिभाषे ।
 अल्पकेशी स्त्री अल्प केश इव पत्रमस्याः । भूतनेयोद्वे ।
 अल्पगन्धं न० अल्पो गन्धोवस्य । १ रक्तकैरवे । २ अल्पगन्धयुक्त
 माले लि० । एकान्तसम्बन्धे इच्छे चमा० । अल्पगन्धि
 कल्पे लि० ।

अल्पतनुं लि० अल्पा सुद्वपरिभाषा ततुः शरीरं यस्य । अल्पे,
 २ दुर्बले, ३ अल्पस्त्रियुक्ते च । पत्रके २ इच्छमाले च ।
 अल्पपत्रं उ० अल्पं पत्रं यस्य । १ सुद्वपत्रयुक्तवृक्षभेदे अल्प-
 अल्पपत्रं न० अल्पमसम्बन्धं पत्रम् । रक्तकपले रत्नमा० ।
 अल्पप्रमाणं उ० अल्पं प्रमाणमस्य वा कम् । (तरुलज)
 (अरुलज) वा इति । स्याते उच्ये । २ अल्पप्रमाणयुक्ते लि० ।
 अल्पमाणं उ० अल्प मायं, मायनक्रिया यस्मिन् । वर्षभेदे
 वसोकारणे अल्पप्राप्यवसोव्यापारस्यस्य । च च विधा-

यामक्त 'द्युग्न्वर्गयकगायणशास्त्रस्य स्रता' इति तथा च
 भर्गेऽनु प्रथमतः यपञ्चमवर्गः यमगा यमरलास अल्पासव ।
 कर्म० । २ तादृशवर्गोच्चारणवाह्यपयत्ने । वाह्यप्रयत्नान्तु
 एकादशभा "विचार सवारः श्वाशोनादो घोषोऽघोयोऽल्प-
 प्राणोमहाप्राण उदात्तोऽनुदात्त स्वरितस्येति" सि० कौ० ।
 अल्प प्राणं त एहेतुकं वक्ष्यमस्य । अल्पवले लि० । [याके]

अल्पमारिष उ० अल्प मारिष याक कर्म० । (मटिया'
 अल्पमेधस लि० अल्पा मेधाऽस्य अस्मिन् समान् । अल्पधार-
 णायुक्तवृद्धौ धारणा च इदं संस्कारः ।

अल्पपच लि० अल्प पचति पच-वा स्य हृच् उप० स० । भित्त-
 म्यवे आत्मस्मरौ रूपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविषयायाम् ।
 २ अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । सुद्रायां यस्यां यस्याकारे सुद्रहृत्चे ।
 अल्पसरस् न० अल्प सरः कर्म० । (डोवा) सुद्रजलागये ।
 अल्पाद्युस उ० अल्पमायु जीवकालो यस्य । १ कारे

पशुषु तस्यैवात्यायुषुकत्वात् तथात्वम् । २ अल्पजीवन
 काले लि० । "दुराचारोऽपि पुरुषो लोभे भवति
 निन्दितः । इ.सभागी च एतत्तं व्याधितोऽत्यायुरेव
 च" मनु० वा कप अत्यायुषुकोऽप्यत्र । कर्म० ।
 यस्य यावदायुश्चितं ततोऽल्पमिति । जीवनकाले २ प्यायुश्च
 जीवनकाल "यतायुर्वै पुरुष" इति कुते यत-
 यथावच्छिन्नजीवनकालोऽनराणां भावः । एवमन्येपा-
 षायुःपरिमाणमायु गच्छे वक्ष्यते । तन्न विशेषकालताया
 ज्योतिषोक्तपद्मयोगस्य सूत्रकता यथा जातकालद्वारे ।
 "आयुर्मूल जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवागा निर्जरायां
 सुधेव । ए स्याच्छुः पूर्वभाचार्यवर्षां स्यादायुर्योगजास्यं
 प्रवक्ष्ये । सन्नाधीयोऽतिवीर्ये यदि शुभपितृगैर्वीक्षितः
 केन्द्रयातैर्दत्ते ह्यग्युः सुदीर्यं गुणगर्णाङ्गतं त्रीयुतं
 मानवानाम् । वीर्या स्त्रीयास्यस्या जन्मिषु च रज-
 नोनायके स्त्रीयतङ्गे वीर्यादेरु सन्नाद्ये वपुषि च शरदां
 शिरायुर्नराणाम् । वीर्याः केन्द्रास्यस्यापुषि हर-
 युदौ सन्तोषा सुधीयोरायुर्युक्तं न एटं न च गगनगतैः
 सप्रतिर्वत्सरायाम् । याता भूषविभोषे शुभगगनचराः
 स्त्रीयतङ्गे तुरेत्ये सन्नाधीयोऽतिवीर्यो गगनस्यु ८० । समा-
 संख्यमायुर्नराणां । वीर्ये केन्द्रेऽतिवीर्ये यदि निधनपदं
 छेट्टीनं समा सुद्विंशत् वीर्योऽस्ति चैद्रगन-
 श्चिकरै संदुतोऽय एवमे वेत् । एतस्यै चानरेत्ये सुमि-
 नयन २७ मित सूर्यगो सन्तोषो वा यन्त्रोद्युते शुभदेहु-

गगनरसमितं ६० कोणगा सौम्यखेटा ॥ खेटे लग्ने
 सुरेज्ये यदि भवति तदा खाट ८० तस्य खेपे धर्माङ्गे-
 वाङ्गनाथे निधनभवनगे क्रूररुष्टेऽन्वुहस्ता २४ । खग्नाधी
 याटनाथी खयभवनगतौ सप्तविंशत् २७ विलग्ने क्रूरुज्यो
 चन्द्ररुष्टौ यदि निधनगतः कयनाखे द्विपद्या २२॥
 खग्नेन्दू क्रूरुङ्गीनी वपुषि सुरगुरी रन्वभ खेटङ्गीन केन्द्रे
 सौम्ये खर्षलाः ७० सितविषयगुरु स्याच्छत १०० केन्द्रे-
 गौ चेत् । वागीये कर्कलग्ने यतमिह भगजे केन्द्रेऽयार्क-
 रुङ्गी धर्माङ्गस्ये सुधर्माथी व्ययनभवनगे ज्ञायनागा यतं
 स्यात् । धीकेन्द्रायुर्भवस्या यदि खसखचरा नो
 गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काख्ये गुरी वा यतमद्य निधनं सौम्य
 रुष्ट यत स्यात् । खनादिन्दोर्न खेटा यदि निधन-
 गता धीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः खीयराथी शुभगगन-
 चरा परिदङ्गीङ्गोख्ये ॥ क्रोदखान्यार्हमङ्गं यदि सकल-
 खगा खोङ्गा चो निजाये गोस्ये पूर्ण च केन्द्रे
 सुरगुरुभृष्टुली खामगेऽङ्गे परायु । शुके नीचे तनुस्ये
 निधनपदगते सौम्यरुष्टे सुधर्माथी जीवः केन्द्रे यतं
 स्यादप तनुदृष्टपन्थिङ्ग प्रपकरुऽङ्गे ॥ वागीयोवीथ्युङ्गो
 नवभवनगा सर्वखेटा चतायुः कर्षेऽङ्गे चन्द्रजीवी
 सङ्गजरिपुभगे स्यात् कविद्यौ च केन्द्रे । केन्द्रे ख्यार्-
 मन्दायुरुनवलखगा वाक्षुपती खगनयाते व्यदस्थानेषु जेपा
 यरगज ८५ कलित स्यान्नराथा तदायु ॥ क्रूरा सौम्या-
 यथाता उपचयदृष्टगा २,६,१०,११, कातरा कण्टक
 १,४,७ १०स्या सौम्या व्योमार्कसङ्ग १२० यदि तपनगुञ्जी
 रन्वुगौ नो परायु । केन्द्रे खग्ने खलीवी नवसुतनिजये
 क्रूरुके १४,७१०, नो ख जाख्या सस्युर्ष्य पापखेटायदि गुरुल-
 गार्जीवभागे च सौम्या ॥ युष्मर्षीये गता वा व्ययधनदृष्टगाचे
 ख्युमा, योतभात सस्युर्ष्ये खगनयाथी यतमिह द्वि खणा-
 मिन्दिरामन्दिर स्यात् । खग्ने य सौम्ययुक्तो वपुषि च खयपो
 रन्वुगो नान्यरुष्टो वि शतु केन्द्रे खयेये खलयियुजि तथा खग्ने
 मिशदायु ॥ इन्द्राभापोक्लिमस्ये १,६,८,१२, तदह तनुपतौ
 निर्वखे पापदृष्टे दन्तुस्युं १२ ततोऽङ्गेऽशुगखगविषरेखगतो-
 ऽखान्निषखस्युः रिगकेकेन्द्रे सुरेज्ये शुचरिडुसङ्गे स्यात् स
 पापोऽङ्गनाथी रामाङ्ग् कर्कलग्ने कुलतद्विगकरो केन्द्ररन्वु
 धरुो न ॥ रामाङ्ग् २स्याङ्गयेथी वपुषि च निधन
 सौम्यङ्गीन खवेदा ४० खग्ने योरन्वुयातो वपुषि निधनपः
 ख्याधृषा वाखस्यस्युः ५ । मर्क तिग्मांशुमन्दौ सङ्गजरिपु-
 नदौ क्रूरुके १,६,७,१० रन्वुनाथः पारावाराख्यिगस्य ४४

तटतु शुभस्यगा सांगगाख्यिगदायु ॥ खग्नेगे सौम्यरुष्टे वदि
 शुभविङ्गगाथीर्यवन्खदानोन् यात सौम्ये गखेऽङ्गे शुभ
 सुमिगश्चित ७२ रन्वुर्गर्मध्यमासु । स्यान्नादङ्गि पादै
 रथ तपनसुते द्वाङ्गखग्न प्रयाते रिपुकेयोयायुरीख्यो वदि
 नखररिहं कङ्कपलाणसंख्यस्यु ५५ ॥ कर्काङ्गे वखलधामा
 खलविङ्गयुतः सुखरे खो दिखेन्द्रे वागीयोऽनखयाथी
 विरिखपवनशुक्ल ७५ स्यान्नाथर्षाखदस्यः । सौम्यः पीयूष
 धामानिमततुविषखे संस्थितोऽसी कवीख्यानककं सुख-
 राख ५० व्ययरिपुनिधने सूर्तिमयद्वयुक्त ॥ चन्द्राथे
 खगनाथो भुजगपरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा
 रन्वु नो देङ्गनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् वदि ६० रावु ।
 राथीयोऽखननाथो दिनमर्षसङ्कितो खखुगोवाखनेख्यो
 नो केन्द्रे वदिरायुर्खडुणि दिनकर गखुनोमान्वितचेत् ॥
 वागीयोऽहीनथीये व्ययतनजगते यामिनीये सङ्ख्या ७०
 र्भे सरे पराङ्ग्ः खलखगलयगे केन्द्रेवातेरयोति ८० ।
 क्रूरुं क्रूरुं यार्तः शुभभवनगतं सौम्यखेटे खनीख
 खग्नेये स्यात् परायु सुतभवनगतः खेटावुर्नराथाम् ॥
 खारङ्गखान्यभागे यदि वपुषि गते चादाभागे च केन्द्रे
 सौम्या खेटा यत स्यादख ८ सङ्ग १४खे ४स्यान्निरावु
 खमस्ता । खग्नात् प्राथेयधानो निधनखदनपोरिपु-
 केन्द्रेऽखविशत २८ केन्द्रे सौम्ययङ्गेने यदि खतिभखने
 नखिदाखे खरामा २० ॥ खीचे प्राथेयभानो यदि
 खलखचरो रन्वुगोरन्वु नेता केन्द्रेख्यो खगनयाथी निखख
 रङ्कित खान्धि २० तस्य वदायु । खोख्यैरापोक्लिमस्यै
 दिगमणिजविधू वैरिद्व्याखस्यौ तस्य कामाङ्गुये २२ स्या-
 टथ धनखयगौ रिपुगौ पापखेटौ ॥ खीनो खर्मानुना वा
 यदि खिमसङ्गाकायनाङ्ग् २० प्रमाथ केन्द्रेख्यौ ख्यु-
 मन्दो यदि वपुषि कुख सुखपवाङ्गुय २५ स्यात् ।
 शुकेख्यावङ्गयातौ तनयभवनगौ भातुपापावनायुर्गखेः
 खर्कलग्ने खलखगसङ्कितो खेक्षित स्यादनायुः ॥ वत्
 खम्भोक्त खोगजातखुराखेरेरापारागारपरप्रवायैः ।
 तस्यादायु खारसंयं खङ्गीला प्रसाखुख्युखभाखवे-
 दसु ॥ खखामखविनेकेन खमरागमवाविनासु । खमथोभिरिदं
 देख्यामाथुर्धर्मादियाखिनासु ॥
 “पापखिकोयकेन्द्रे सौम्या खटाखमव्ययगता । ख्युर्खौदने
 गखत खदा प्राथ्याख्यगति खन्तु” । ख्युर्खिरिदम् ।
 “खङ्गेऽखने च चन्द्र खवीमरखाय पापखरुष्ट । खटा-
 खिच शुभेऽखोवर्षे मिर्षिखदखेन” । चन्द्ररिदम् । “सुत

मदमनवान्यस्यनरन्वे खगुभयुतोसरणाय शीतरश्मिः ।
 भृगुसुतशयिपुत्रदेयपूर्वार्थेदि त्रलिभिर्न युतोऽयलोक्तितो-
 वा । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । “यूनचत्तरसंस्थे पाप-
 हयमध्ये शयिनि जातः । विलग्नं प्रयाति नियतं
 देवैरपि रक्षितो बालः” । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । “क्षीणे
 शयिनि विलगने पापं केन्द्रेषु सृष्ट्युसंस्थैर्वा । भवति
 विपत्तिरवश्यं जन्माधिपतेर्मतश्चैतत्” । क्षीणचन्द्ररिष्टम् ।
 “नागदगोः सिद्धः २ आती २२ पु० वषाः १ वि० ४ त्रयश्च
 २२ इति १८ नक्षत्रा २० । वभागिनः १ दिक् ० चेयजा
 द्यये तत्सुख्यान्वैर्विधौ व्यसः” । मेपादीनां त्रिंशत्श-
 विशेषस्यचन्द्ररिष्टम् । “भौमे विलगने शुभदैरवट पठे-
 ऽधमे वार्कसुतेन युक्त । सद्य शिशुं हन्ति वदेन्मूनीन्द्र-
 चरे वसारी न शुभेक्षितौ च” । त्रिविधभौमरिष्टम् ।
 “कर्मकामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविस्मन्नात् ।
 चन्द्रेण वृष्टमूर्त्तिर्वर्षेणवृष्टयेन मारयति” । बुधरिष्टम् ।
 “वृष्टमूर्त्तिर्भौमवृष्टमस्यः सूर्येन्दुभौमार्कजवृष्टमूर्त्तिः ।
 वर्षेस्त्रिभिरर्गवृष्टिहीनोऽहोकार्णव प्रापयति प्रसूतम्”
 वृष्टमूर्त्तिरिष्टम् । “रविशयिभवने शुक्रोद्वाद्यरिपुरन्व-
 गोऽगुभै वृष्टैः । वृष्टः करोति मरुत्तं चतुर्भिर्यैः किमिह
 विचिन्तम्” । शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात्
 यनैश्चरः पापपीडितोऽहमे । संयुक्तोभासेन वर्षाच्छुद्धस्तु
 मारयति” । त्रिविधशयिरिष्टम् । “राजस्यवृष्टयस्योभर-
 ग्यय पीडितोभवति पापैः । वर्षेर्द्विजिद्वयभिः षोडशभिः
 त्रिचिदाचार्याः । षट्त्रिंशद्द्विचिकोदवृष्टतस्यतिर्जीवितं
 हरति राज्ञः । पापैर्नरीचत्रभाषः सप्तमितैर्विधितं वर्षैः” ।
 राजरिष्टम् । “केतुव्येच्छिद्रुष्येऽभ्युदितकश्चिन् प्रसूयते
 जन्तु । रौद्रे वर्षसकृत् प्रायैः सस्यज्जते चाशु” ।
 केतुरिष्टम् । “जन्नेने द्वेक्षाया निगडाश्चिद्विहृत्प्रमपाय-
 चरसंज्ञा । मरुत्ताय स्ववर्षे क्रूरयुताः सपतिवृष्टाः” ।
 द्वेक्षारिष्टम् । “भौमकर्मकरोरन्वी वृष्टिब्रह्माद्यामध्यमौ ।
 वर्षाचत्वार एवैते द्वेक्षाया निगडाश्च ते । तृतामध्यान्व-
 सिहास कुम्भाद्याः पक्षिणः षडताः । वृषाद्यमकराद्यन्त्या
 द्वेक्षाया पापमारिष्टः” । अन्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिष्ट-
 म्गौ प्रसवकाष्ठे । अन्नमिनी मरुत्तकरी राशिमिनीवैदे-
 हर्षैः । जन्मपतिजन्मराश्याधिपः । अन्नाधिपजन्माधिपरिष्टम्
 “सौम्याः षष्ठाष्टमगा पापैर्षक्रोपनतैर्दृष्टा । भासेन सृष्टु-
 दास्ते यदि न शुभैस्तत्त सवृष्टाः” । सौम्यचन्द्ररिष्टम् ।
 “एकः पापोऽष्टमगः शतु सृष्टी शतु पीडितोवर्षात् । मार-

यति नरं प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि” । पापचन्द्ररिष्टम् ।
 “होराया सप्तमे सौरिर्द्विकस्य भास्कर । अस्मिन्
 योगे स योजातः सोऽत्याशुर्भवति प्रिये । शशुपदगते जीमे
 समसप्रगते शमी । हादगस्थोयदा भासुर्वर्षेक न जीयति ।
 “प्रतिपद्युसराभादा भवत्यामेव कृत्तिका । पूर्वार्धेनाष्टपदाट-
 स्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । हादश्याञ्च यदास्ते पा
 तयोदश्यां यदा मघा । एमिजातो न जीयेत यदि शक्र-
 समोभवेत्” । एवमन्धेऽपि अत्याशुर्योगा आकरे दंष्ट्रा ।
 मसुना स “अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य स पञ्जनात् ।
 व्याख्यादददोभाञ्च अन्तुर्बिप्रात्तु जिवांसति” इति अन्न-
 दोषादेरपि अत्याशुर्ज्ञतोक्ता । अन्नदोषय अन्नमन्त्रादि
 तन्नाभक्षयञ्चेऽन्नम् आचारस्य आचारयञ्चे वक्ष्यते ।
 अल्पाल्प ति० अल्पप्रकारः अतिपयेन वा अल्पः अल्प+
 प्रकारादौ द्विकृतिः । अल्पनास्ते पादादौ ‘फलं चाल्यात्मकं
 तस्य वर्कस्यार्कवयो भवेत्” ति० तं० षट्० ।
 अल्पिका स्त्री अस्या प्रमाणेन कर्तुः । १ उन्नमर्ष्याम् । अस्यार्थे
 कर्तु २ अल्पमात्रायाम् ।
 अल्पित ति० अल्पं क्रियते वा अल्प+कृतार्थे णिच्-कर्म-
 णि क्त । अल्पीकते “अभा न चक्रोऽस्तितकल्पपादपः” नै० ।
 अल्पिष्ठ ति० अतिपयेन अल्पः इवन् । अतिपयितास्ते ।
 अल्पीयस् ति० अतिपयेन अल्प इवसन् स्त्रियां ङीप् ।
 अतिपयितास्ते ।
 अल्पला स्त्री अल्पते इत्यच् क्तिप् अन्ते भूषाञ्चैवाति ष्टृष्वाति
 ला-क० त० । १ भातरि । अजतीति अच् पञ्चान्नं संतु
 वाति सञ्चान्ति ष्टृष्वाति जानाति वा ला-क ।
 २ सव्यं प्रायां सव्यं भक्षिवावां परनाम्नदेवतावान्तु वा च
 अथर्ववेदे अन्नास्तेत्यादिकृतो प्रविहा ।
 अथ रक्षणे, गतौ, सृष्टावां, तृप्ती, शोभावां, अवचे, व्याप्ती,
 आविर्भवे, प्रार्थने, प्रनेये, वृत्तावां, इष्टी, पश्ये, वधे,
 सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं षड्०
 व्यञ्० च भादि० षिट् पर० । अवपि आवीत् ।
 आव । अव्यात् । आविता । आवितः । अवन् । आविवः । “अ-
 ध्वमोगिरिसुता शयिभृतः प्रियतमा” उक्त्त० । “अरि-
 षुसुदयादवत्” नबोदय । “प्रविष्टीमिनमाविष्णु” । य०
 २२, २६, तत्र तर्पणे “न मामवति वहीपा रत्नहरपि
 मेदिनी” रघुः । रक्षणे “यदाविष सखीयतो यदाविष”
 ऋ० १, १२१, ५, “आविष रक्षि अन्वत् तपयसि” भा०
 गतौ च आनो “वर्हिः सदताविता” ७, ५६, ६, “अविता

प्रागच्छत् भा० भवत्ये च 'प्रोचदश्चो न ययसेऽविष्यन् यदा' ।
७, २, २, 'अविष्यन् भवत्यिष्यन्' "भा०, त्वविष्यन्नसेपु
तिष्ठति' १, ४, २, 'अविष्यन् भवत्यिष्यन्' भा० एषमन्या
येपूदाह्यर्थम् ।

अव अव्य० अय-अच् । १ निचये, २ व्याप्नो, ३ अनादरे, ४ असाकल्ये
५ आलम्बने, ६ शुद्धौ, ७ परिभवे, ८ नियोगे, ९ निम्नताया च ।
अयं चादि प्रादिषु "अथ क्षामान्नाल चरुञ्जीपदयव्याप्ति
पराभयातियोगेषु" गण० र० ज्ञाने अयगतोऽर्थः । अयज्ञाया-
मवजागति । आलम्बने आलम्ब्य यद्वि गच्छति शुद्धौ
अवदातम् । ईपदये अवहन्ति अत्यं हन्ति, व्याप्नो अव-
कीर्णम् । परिभवे अवहन्ति । अतियोगे अवघात इत्युदा-
हृतम् । अनादरे "अयजानासि मा यस्मात्" रघु अय-
मान । व्याप्नो अवकाश' अस्मदां व्याप्नो न सध्वेतः प्रवेश
इति तस्य व्याप्नर्थकता । अयगाहते । निचये अयस्ति
अयसाय अयधारयति । निम्नतायास अयममति अयतरति
अयत्रिपति अयार्पे नः इत्यादि । असाकल्य
सोपटर्थः । शोहीनयहन्ति अवघातय विद्रोपीकरणार्थं
एकदेशमात्रे घात न तु सर्वथायये इति असाकल्यद्योत-
कता पराभवे गतून् अवहन्ति पराभवतोऽर्थे नियोगे
अयकृप्ति "एवेचानिधोने" वा० अतियोगोऽमवकृप्ति
सि० कौ अयकल्यते । अयवातो सोप वगाह । "अवा-
टय क्रुटाद्यर्थे ततोयया" वा० उक्ते क्रोयार्थेऽपि अय-
क्रुट कौकिलया अयकोकिल ।

अवकट अय+कार्पे कटच् । १ अयगज्ज्थे अतिययिताधरे
तत स्वार्थे कत् तल्वय । [५० ।

अवज्ञप्ति अय+कार्प कर्त्तरि-क्त । १ विचलिते रघुभेदे
अवकर पु० अय+कृ-अप् । १ उपहृतौ "सोमानवकरगवाङ्गि"
गा० ब्रा० "अवकर उपदति भा० । २ सम्राज्ज्ञाटिनिम्ने

वृत्त्यादौ । "अवकरगोधनेन" ५, १२४, अनुव्या० कृत् ।
अवकर्षण म० अय+कृ-ल्युट् । बसपूर्वकार्पणै स्थाना-

नरनयमार्थे बलेनाकर्षणे ।

अवकलित लि० अय+कृ-क्त । १ इष्टे षाते इष्टहृति च
अवका स्त्री अय-पहणे क्रमसिपु कुन् क्षिपका० न इचम् ।
गैत्रावे "तत्रु करोत्यक्तासुपदधाति अवकाभि मच्छा
दयति आपोषा वा अवका" शत० ब्रा० "अरतिभाले ऽ-
पाटा दक्षिणेनायक्तासुपरिपाङ्ग" कात्या० १७, ४, २८
"अवकाश्च गैत्रावेपु कर्क० । "सङ्कुड्कावकावेतसमापावेणौ
ब्रह्मवर्षति" का० १, २, १०, ।

अवकाश पु० अय+काश-पञ् । अवस्थितियोग्यतासम्पादके
छात्रे, देगे च । तत्र कालिकोऽयकाग क्रियान्तरस्थितियो-
ग्यतासम्पादक स चावसर इत्युच्यते, "क्षयायकागे इति
सकृत्प्रम्" इति भट्टि । इव्यान्रस्थितिप्रवेशयोऽम्बता-
सम्पादको दैगिक स चायकाश इत्येव "अवकाशं किञ्चो-
टस्यानिति" रघु ।

अवकीर्णं लि० अय+कृ-क्त । १ व्याप्ते "अतृप्तुप्रकाराव-
कीर्णं कुमा० । २ शूर्पितेऽध्वजे च" भावे क्त । ३ "अवकीर्णत्वे,
अज्ञचर्य्यं प्रभङ्गे । अयकीर्णमिभित्त त ब्रह्महत्या-
व्रताघरेत्" । अद्रि० ।

अवकीर्णित् पु० अवकीर्णमनेन इष्टा० इति । ध्वजान्ते
ब्रह्मघारिणोयद्वृत्तसक्त स्त्रीसङ्गमादिवर्जन तस्य भ्र से-
ऽवकीर्णता । "अवकीर्णीं तु बाधेन गर्हभेन चतृष्ये ।
पाकयसविधानेन नैर्द्वं तं निय याजयेत्" अङ्गि० "कुयो-
लपोऽवकीर्णीं च हृषलीपतिरेव च" मनु अवकीर्णि-
लक्षणञ्च-"कामतोरेतस सेक व्रतस्यस्य द्विजन्मन ।
अतिमम व्रतस्याङ्गधर्मज्ञा ब्रह्मघादिन "अवकीर्णीं भवेद्-
गत्या ब्रह्मचारी तु योपितम् । गर्हभं परुमासभ्य नैर्द्वं तं
स विगुध्यति' या० षू० स्थिर्यं विनाऽपि रेतस ज्ञाने
व्रतलोपः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियसुपेयात् अरप्ये
चतृष्ये लौकिकेऽग्नी रचोदैवतं गर्हभं परुमासभेत
नैर्द्वं तं वा चरुं निर्धयेत् तत्र जुह्यात् कामाय साहा
कामकामाय साहा निर्धत्वे साहा रचोदैवताभ्यः
साहेति एतदेव रेतस प्रयत्नोत्सर्गे" इति वसिष्ठोक्तेः
तेन कामतोरेतस चतृषर्गेऽपि अवकीर्णितम् । अवकामतस्तु
नायकीर्णितं किन्तु प्रायश्चित्तात्मनं यद्योक्तं मनुना
'स्वप्ने सिद्धा ब्रह्मचारी द्विज शुक्रसकामत । सात्कार्क-
सर्वाविना ति पुनर्वागलक्षं जपेत्" ।

अवकुञ्चन न० अय+कुञ्च-ल्युट् । १ आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत्
स्वभावयथानामारम्भकसयोगेषु परस्परसवयवयानामारम्भ-
कसयोगोत्पादक वस्तुद्वयवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म
यतो भवति सङ्कुचति पद्म सङ्कुचति वस्त्र सङ्कुचति
चर्मोत प्रत्यय, तादृग कर्म" ई० सू० ७० । करणे ल्युट्
"अत ऊर्ध्वं सर्वभेदानाभवन्नि उपकस्य" "तोद्वभेदनसम्भ-
स्वप्रायकुञ्चनानुश्रिका भवन्तीति" शुद्रतोक्ते ऽरोगभेदे च ।
अवकीर्णित्वं अयकीर्णितो ब्रह्मन् प्रायश्चित्तम् । "अघातो-
ऽकार्षि प्रायश्चित्त व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी यथा
वकीर्णितं स चतृषर्कालसन्द भङ्ग्य चरेदेव पूतो भवतीति"

यातासपोक्ते "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् । तत्प्रधानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वसत्यस्यैककालिकम् । उपसृष्टं स्त्रियसवनमेनस स विशुध्यति" मनूक्ते अवकीर्त्तितसुप्रकृत्य "तत्र प्रायश्चित्तं सहाय्यादितिर्जुह्यात् ओद्धारपूर्विकाभिः । संवत्सर वा नक्त भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले नितभुग्गायत्रीं वत्सरातुगा जपेदिति" शकुलित्थितोक्ते च "अवकीर्त्तितमित्तन्तु ब्रह्महत्याप्रतश्चरेत् । खरचर्मवासा पण्डासां क्लृप्तानुसृच्येत किल्विपात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे । एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविशेषतो ज्ञेयः ।

अवकुटार लि० अव+स्वाद्ये अतिशये वा कुटारच् अत्यन्तनिन्नादौ । अवशब्दार्थे २ वैकृत्ये न० ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष्ट-क्त । । दूरीकृते २ अपसारिते, शक्तिप्रकारिते च । अवकृष्टं गृह्यायकरोदेवकर्षणमस्त्यस्य अर्थ० अच् । ४ गृह्यायकरमाजके दासभेदे पु० । "पणोदेयोऽवकृष्टस्य वहुत्कृष्टस्य वेतनम् । घाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिक" मनु । "अवकृष्टस्य गृह्यादिसमाजकोटकादिवाहादे कर्म करस्य कुल्लु०" ।

अवकृत्य लि० अव+कृत्य कर्मणि क्यप् । । श्वाकर्षणीये २ दूरीकार्ये अव+कृत्य स्वरप् । । श्वाकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकृप्ति स्त्री अव+कृप्त-क्त रोज् । सम्भावनायाम् "अनवकृप्ति प्रा सर्वयो" पा० । "अनवकृप्तिरसम्भावना" सि० कौ० । "क्वेव मोक्षसे अनवकृप्तिवैव" सि० कौ० ।

अवकेशिन् लि० अवच्युतं क सुखं यस्मात् प्रा० य० अवक फलान्वयतापीसितं शैलमस्य अवक+देश-णिनि । । अफले वृक्षे । अवसदाः जेया पिद्यन्ते अस्य इति । २ अत्यक्षेणयुक्ते । [लया कुट्टे ।

अवकेशिल लि० अवकृष्टः कौकिलया प्रा० स० । कौकिल-अवकृत्य लि० न वक्तव्य । । यस्तुममर्हे अस्त्रीलादौ वाक्ये २ निविद्धवचने श्मिय्याभूते च ।

अवक्तु लि० नास्ति वक्तुं यत् । सुश्रुतोक्ते शोणितदिनिस्सारण सुषुप्त्ये त्रयादौ "अन्तःपूयेष्वज्ञेषु तथैवोऽसुप्तवत्-स्वपि । नेत्रपर्तुगुदाभ्यासगाहोऽपज्ञाः सशोणिता" ।

अवक्तु लि० विरोधे न०त० । वक्रताविरोधनि सारस्वयुक्ते ।

अवकृत्तिन् लि० अव+कृत् चिति ए० । अवकर्षणशीले "अवकृत्तिण एषमं यथा कुरम्" अ० ८, १, २, अवकृत्तिणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवकृष्ट लि० अव+कृष्ट कर्त्तरि अच् । । नीचैः क्रन्दनशीले

"क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य० २२७ । भावे घञ् । नीचैः २ क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दममप्यत्र न० ।

अवक्राम पु० अव+क्रम-भावे घञ् । अवक्रमणे निस्त्रगतौ ।

अवक्रय पु० अवक्रोयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन अव+क्री-अच् । पाह्यस्य प्रतिरूपत्वेन देये । मूल्ये २ भाटके च भाटकश्च गृह्यवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं पाह्यमिति समयेन परायसीकरणम् करणेषु च । इतत् साधने द्रव्ये शुक्लादिस्थाने पणिग्भिर्नृपाय देधे (साहज) ४ करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम-क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट लि० अव+क्रुष्ट-कर्मणि क्त । कृताक्रोशे यक्षुष्टिस्य क्रोशः कृतस्त्रास्त्रिन् । "अवक्रुष्टः कौकिलया" सि० कौ० ।

अवक्रिन्न लि० अव+क्रिद-क्त । पाकादधस्तात् । क्रिप्ते (पचा) । कसादौ जलादिमा २ अत्यन्तार्हे च । पूर्व्यं पक्तं ततोऽवक्रिन्नं राज० पूर्व्यनि० । अवक्रिन्नपक्तम् ।

अवक्रोद पु० अव+क्रिद-भावे घञ् । पाकोत्तरं लोदे (पचा-हृद्योया) क्लेदश्च जलविशेषसयोगेन वस्तुनो नाशजनकः अवयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि-भावे अच् । द्रुत्तरं नागोन्मुखवस्थायां भावविधारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि-णिच्-भावे ल्युट् । अवक्षय साधने व्यापारभेदे । "ब्राह्मणा उन्मुखवक्षयणमक्रत" शत० ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त लि० अव+क्षिप्त-कर्मणि क्त । कृतावक्षेपे यस्तुनि

अवक्षीण लि० अव+क्षि-क्त । । अवक्षयमाप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे । भावे क्त । २ अवक्षये न० ।

अवक्षुत लि० अव+क्षु-क्त । उपरि-कृतक्षुते । यस्योपरि क्षुतं कृतं तस्मिन् । "द्विपदश्च गगर्थश्च पतिताक्षसदक्षुतम्" मनु ।

अवक्षेपण अव+क्षिप्त-भावे ल्युट् । अवसयोगानुसूत्रे क्रियाभेदे । "सुसलसवक्षिपासीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मस योगरूपपादसमवायिकारणाम् हृत्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशेषहृत्तनोदनादसमवायिकारणान् हृत्तसयुक्तसुसवेऽथ्यवक्षेपण कर्म दुग्पद्वा जायते" वी० सू० ७० । "उत्क्षेपणसवक्षेपणमाकुक्षुर्न प्रसारणं गमनमिति कर्माणि" वैश्व० । "उत्क्षेपण तथा-वक्षेपणमाकुक्षुर्न तथा । प्रसारणश्च गमण कर्माण्येतानि पञ्च च" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे ल्युट् छीप् । २ बलायामोधपो स्त्री ।

अवखात न० विघ्नः खातः । गभीरगच्छं ।

अवस्ताड पु० अवस्तातः निन्दितः खादः खाद्यम् भा० घ० ।
 निन्दितखाद्ये "नालायखाद्यो अस्ति वः" ऋ० १, ४६, ४
 "खाद्याटः खास्तातः खादः जुगुप्सितकृषिदिशेषः" भा०
 अवगणान् न० अव+गण-भावे ल्युट् । अवस्तायां २ निन्दने
 ३ तिरस्कारे ४ परिभवे च । [च ३ तिरस्कारे ४ पराभूते च ।
 अवगणित लि० अव+गण-कर्म्मणि क्त । अवस्ताते २ निन्दिते
 अवगण्ट पु० अव+गम+ङ् टकारस्य नेचम् । गच्छप्यत्रभेदे
 गच्छोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ट) ।
 अवगत लि० अव+गम-क्त । निम्नगते, ० ज्ञाते च । "तद्याका-
 पगतप्रज्ञात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्यं यस्य तु भवापूर्वं
 संसारित्यं नासायगतप्रज्ञात्मभाव" इति या० भा० ।
 अवगति स्त्री अव+गम-भावे क्तिन् । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने
 च "आगतियर्थ्यन्तं ज्ञानं अनुप्रत्ययशाखाया इत्याया कर्म्म-
 फलमिपत्यादि प्रायाः ज्ञानेन हि प्रभाषेनावनन्तमिदं
 ब्रह्म" "ब्रह्मायगतिर्हि पुरुषार्थं" ब्रह्मायगतिस्व-
 प्रतिज्ञातेति" च या० भा० । [उज्ज्व० ।
 अवगथ पु० अव+गा-कर्त्तरि य नि० क्तस्य । प्रातःस्नाते
 अवगदित लि० अव+गद-कर्म्मणि क्त । १ अवगाद्युक्ते २ निम्निते
 अवगम पु० अव+गम-भावे क्त । १ ज्ञाने २ निश्चयात्मकज्ञाने
 "प्रत्यशावगम धर्म्मो दुष्टेषु कर्त्तुमध्ययम्" नीता ।
 अवगाढ लि० अव+गाङ्-क्त । निविद्धे, २ अन्तःप्रविष्टे,
 ३ निम्नने । यस्मिन् अगगाद् क्तकास्मिन् ४ जहादौ
 ५ विपवभूते पदार्थे च । यथा घटज्ञानेन घटत्ववियुत्घटा-
 क्तगुर्घसर्गश्च अवगाद् । अथ वा अतोद्योमे वनादोऽप्युक्ताद्येषु
 अवगाह पु० अव+गाह-घञ् । १ ज्ञाने, २ अन्तःप्रवे-
 ३ ज्ञानेन वियोगीकरणे च । आधारे घञ् । ४ ज्ञान-
 स्थाने । वा अल्लोमे वगाहोप्यलार्थे । ख्युटि । अवगाहन
 मथल न० ।
 अवगाह्य लि० अव+गाह-कर्म्मणि क्त । १ अवगाहनार्हि-
 योम्ने जहादौ २ अन्तःप्रवेष्टे ३ विषयीकार्ये च ।
 अव+गाह-ल्यप् । ४ अवगाहन क्तलोकार्थे अर्थ्य० ।
 अवगीत लि० अव+गै-क्त । २ निम्नदिरे जनापवादरे ३ दुष्टे
 ३ गङ्गिते ३ दुष्टुर्दुष्टे भेदि० भावे क्त । ४ निम्नानाम्
 ४ लोहापवादरे च न० ।
 अवगुण पु० अव+गुण-क । होये । "परावगुणम् अव्य
 दोपसिति किरा० १ ३, ४८ । लोकाव्या० मन्त्रि० ।
 अवगुण्टन न० अव+गुण्ट-ल्युट् । शोचितां शिरःप्रावरण-
 क्रियायाम् । करणे ल्युट् । २ घञ्वायाच्चादने वञ्जे । "अव-

गुण्टनसंवीता कुञ्जकाभिसरेयार्हि" षा० द० "वण्डाल-
 सिमिरावगुण्टनपटवेषं विभक्ते विधुः" षा० द० ।
 पञ्जावगुण्टपटवण्डालकावाचः "माघ । ३ आम्ना-
 दममाले च क्तमिद्वगुण्टनं क्तमेति" तन्त्रम् ।
 अवगुण्टनसुद्रा स्त्री अवगुण्टनाव सुद्रा । "वयङ्कतकता
 छदिदीर्घाद्योऽस्यतर्जनी । अवगुण्टनसुद्रे वयमभितो अमिता
 मता" तन्त्रकारोक्ते सुद्राभेदे ।
 अवगुण्टिका स्त्री अवगुण्टवति काङ्क्षोति अव+गुण्ट-
 ल्युक् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्थम् । स्त्रीषां १ घञ्वा-
 नरचमाचाम्, २ अवनिकावाह । अव-गुण्ट-धात्वर्थे
 ल्युक् । ३ अवगुण्टनक्रियायाम् ।
 अवगुण्डित लि० अव+गुण्ट-क्त । १ कतावगुण्टने काङ्क्षते
 "रजनीतिमिरावगुण्डिते" वृषा० । २ चूर्णिते च ।
 अवगुम्फित लि० अव+गुम्फ-कर्म्मणि क्त । पचिते ।
 अवगुर्ग्य अव्य० अव+गुरी-उद्यमे क्तप् । वधार्थं दृक्कसद्य-
 म्भेत्तये "अवगुर्ग्यं चरेत् कच्छमवतकञ्च निपातने" मत्त ।
 अवगुह्य न० अव+घृह्-घञ् । व्याकरवधिद्वे प्रत्यङ्गसंज्ञके
 पदे । पाणिनीये प्रत्यङ्गमिति संज्ञा प्रतिषाध्यै त
 अवगुह्यमिति संज्ञा । यथावपङ्गः विशेषेण यङ् विच्छेद-
 वत्तेन भवति न अन्विष्यार्थं तत् पदं प्रत्यङ्गमवगुह्य-
 मिति च भवत्यते । यथा हरी एतौ इत्यादि ।
 अवगुरीरुण न० अव+गुर-उद्यमे ल्युट् । वधायास्त्राद्युद्यमे ।
 दृग्जनिपातनप्रायश्चित्तेन नालोकीकतया प्रसङ्गेन अवगुर-
 यनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धि" प्रा० वि० ।
 अवग्र(घा)ह पु० अव+घृह्-घ १ घञ् वा । १ टिडिलप्रतिबन्धे
 "घटिर्भवति सस्यानामवपङ्कविशोपिण्णम्" "राववावपङ्क-
 छान्मिति वागच्छतेन व" । नमोनमस्ययोर्द्विभवपङ्क-
 इवान्तरे" इति च रघुः २ अनाघटौ च "दृषेव सीतां तद्वपङ्क-
 चताम्" कुम० । ३ निपङ्के "स्यं विधाता सुदैत्यरक्षसा-
 भतुपङ्कवपङ्कयोर्दृक्कवा" माघः । व्याकरवोक्ते सन्धिरा-
 दिव्यकृमे ४ विच्छेदे "इन्द्रोऽपि विभौजा य० १०, २८
 पञ्च विभौजा इति प्राप्ते विभौजाभ्याम्बुद्भ्यसतएव पद-
 कादौ नावपङ्कं चकार" वेददी० । ५ प्रतिबन्धभावे "अव-
 स्यमल्लेषनवपङ्कपङ्का यथा दिवा धावति वेधसः स्रुङ्क" ने० ।
 ६ नजसपूङ्गे हारा० ७ गजजहाटे भेदि० । ८ अभावे
 तिक्का० अवपङ्कस्तु ट्गामे । [भेदि० ३ ज्ञाने च ।
 अवग्रहण न० अव+घृह्-भावे ल्युट् । १ प्रतिरोधे २ अनादरे
 अवघट्ट पु० अव+घट्ट-आधारे घञ् । भूमिरन्वुं छिन्ने तिक्का० ।

करणे घञ् । श्वरङ्गे (याता) मेवश्वयज्ञभेदे । भावे घञ् ।
श्वराक्षने षड्भुजाक्रियायाम् भावे ल्युट् । व्यवघटनं तत्त्वार्थे
न० । "प्रदेशस्य बहुभ्योऽवघटनादयोहि व्यधा" सुश्रुतः ।
युच् । तत्त्वार्थे स्त्री ।

अवघटित लि० अव+घट्-कर्मणि क्त । चाङिते ।
अवघर्षण न० अव+घर्ष-ल्युट् । अवःस्थापयित्वा श्वर्षणे सर्वतो
२ घर्षणे "दुर्ग्यासात् प्रणवत्तावघर्षणम्" सुश्रुत श्वार्जने
च महावघर्षणम् पात्तावघर्षणम्" सन्निवैः शुद्धिरेतेषां
गोत्राहैसावघर्षणाम्" या० सू० ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । श्वघनने तद्यजुहादेर्विस्तपी-
करणव्यापारे । अवघातश्च श्रौहिर्संस्कारार्थं व्यापारभेदः
तदकरणे यत्तासिद्धिः "श्रीहीन् प्रोक्षति श्रीहीनवहन्ति"
इत्यादौ प्रोक्षणदिजन्यः । कात्यायनरभाव्यघातजनको
व्यापारो श्रौहिर्निष्ठः कल्प्यते प्रोक्षिता श्रीह्य एवावघाताय
कल्प्यन्ते" कुचु० तथावावघातजन्यः संस्कारः श्रौहिर्निष्ठ
इति भीमांशकाः । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंश्च
एनेष्टः प्रोक्षण्याभ्युत्थादिषु" कुचु० उक्तेः पुनरप्यव संस्कारो
ऽदृष्टविषयो ज्ञयत इत्याहुः अवघातश्च धर्मिणि सत्येव
तदीयवित्तपीकरणरूपपरिस्वाररूपः श्वघननात्ते श्ताङ्गन-
भात्ते च "कर्णावघातैरपि ताद्यमाना दूरीकृताकरि-
वरेण" "अघरे दक्षदन्तावघाते" शा० ६० ।

अवघातिन् लि० अव+हन-णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।
अवघुष्ट लि० अव+घुष-क्त । घोरचवा प्रचारिते ।

अवघूर्सन न० अव+घूर्स्-अमचे भावे ल्यु । घूर्सतोअमचे ।
अवघोषित अव+घुष्ट-परिवर्त्ते क्त । घूर्सतोवेदिते सभ-
नाम् परिवर्त्ते । सह "बिबिक्त्वा प्रावादवघोषितवा स्तन-
गरमसुप्राप्य" भा० व० प० । कुच् । अवघोरवाचक स्त्री ।

अवघोषण न० अव+घुष-भावे ल्युट् । सर्वजनज्ञानाबोधैर्घोषणे
अवघ्राण न० अव+घ्रा-भावे ल्युट् । आघ्राणे "पिच्छपित्त-
यत्तवहानप्रभति प्राजवघ्राणात्" का० २०५११ "अवघ्रा-
णमितरेषु" का० २२,१०,४। इदं भोजनानुभवस्तवा घिष्टै-
रक्तम् । अतएव आघ्राणभोजनस्यावस्थाकतवा उपनास-
दिने तदवघ्राणमाम् विहितम् "आघ्राण पित्तधीवित-
विति" अतैस्तयापरचम् ।

अवघ्नण लि० अव+घ्न-ल्यु । निन्दितास्यानकर्त्तरि
"कुत्साभीष्ट्यायोरर्थे एतस्य तिष्ठ परत्वे अतुदात्तत्वम् ।

अवघ्नन न० न वघ्नं कुत्सायां न०त० । निन्द्याम् । अभावे
न०त० । २ कथनाभावे "प्रकृतौ वावघनात्" कात्या० ।

२०,७,२१, "अवघनेऽग्निघ्नोमः" । कात्या० २२,१,२ ।
न०व० । श्वघनन्युत्वे लि० "शकुन्तला साध्वसादवघना
तिष्ठति" । यजु० ।

अवघनीय लि० वक्तुमर्हं वच-अर्हाद्ये अमीयर् न०त० ।
शक्तुमर्हं अस्त्रीयादौ शब्दे "वादेध्ववचमीयेषु तदेव द्विगुण
भवेत्" मनुः । श्वघनीयं निन्द्यम् न०त० । २ निन्द्यभिधे लि०
अवघचय पु० अव+चि-घञ् । उष्यफलाद्यादाने । "ततः प्रवि-
यतः कुचुभावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ" यजु० ।

अवघाय पु० अव+चि "हस्तादाने वेरस्त्रेये" पा० अघोवापको
घञ् । हस्तेन उष्यफलाद्यादाने । "अविरतकुचुमा-
वघायस्त्रेदा" भाघः । अव+चि-णसङ् अवघायम् । अमी-
च्छमवचित्येत्तर्थे अव्य० ।

अवघारण लि० अव+घर-णिच्-ल्युट् । श्वघारणे सुश्रुतोक्ते
श्वघारपाकविधी च "विशेषक्रियावघारणाञ्च" "क्षेत्राणि
पह्यं जातीः पोष्यं सावघारणम्" "शुकदोषव्ययकर
यथासमवघारणम्" सुश्रुतः ।

अवघूर्ण(क) पु० अवघनता घूर्णार्थं यस्य वा ङीष् । श्वघजा-
घोषे वस्त्रे । "पिच्छावघूर्णकलनामिवोर" "पिच्छाव-
घूर्णमसुमावघामजगु" इति च भावः "अस्योश्च ङाव-
घूर्णस्थौ घूर्णाधोसुघूर्णयोरिति" हशा० उक्तेः श्वघजा-
घोषस्त्राङ्गे चामरादौ च ।

अवघूर्णन न० सुश्रुतोक्ते श्वघणोरभेदे । "तत्त वृक्षस्य पट्टि-
मकमा भवन्ति" इत्युपक्रम्य "सर्पिस्त्रैलं रसक्रियावघूर्णन-
प्रणघूर्णम्" इत्युक्त्वा "तेषु कपायो वृत्तिः कल्कः सर्पि-
स्त्रैलं रसक्रियावघूर्णनमिति शोधनरोपणामीति" ।
अव+घूर्स्-भावे ल्युट् । २पेपणे । घूर्स्त्रैलं वते अवघूर्स्-
यति अव+घूर्स्+अवघ्वंसाद्ये णिच्-भावे ल्युट् ।
२घूर्स्त्रैनेनावध्वसे ।

अवघूर्णित लि० अव+घूर्स्-पेपे कर्मणि क्त । श्वघिष्टे ।
अवघूर्स्त्रैयतेर्नामधातोः क्त २घूर्स्त्रैने नावध्वसे ।

अवघूर्णल न० अवघूर्णवत् विपह । ध्वजाध.स्ये श्वामरादौ
ध्वजाद्यङ्गे "द्विपसकरधारणस्यावघूर्णलचामरकलाप इयं
काद० । [चामरे त्रिका०

अवघूर्णलक न० अवघूर्णलिन इवार्थे कन् संज्ञायाम्वा कन् ।

अवच्छिन्न लि० अव+च्छिद-क्त । अवच्छेद' विशेषणोपा-
धिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अव-
च्छेदकतानिष्पिते च "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
समानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यद्य

बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कस्मिन्नपिणी । स्वयं भगवती काशी
 लण्यस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कण्यः काशीक-
 मोऽभवद् व्रजे” । भागवते १ स्क० त्त प्राधान्यतः अन्येऽप्यव-
 तरा उक्ताः यथा “कीलावतारात्तरतो देवतिर्यङ्मुरादिपु”
 इत्युपक्रम्य । “जगद्दे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभि ।
 सभृत योद्ध्यकलमादौ लोकसिद्धयया । यस्याम्बुधि
 ययानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिस्तुदास्युजादासी-
 दुब्रह्मा विश्वरूपापति । यस्यात्रयसंस्थानं कल्पितोबोक्-
 वित्तरः” । तद्वै भगवतीरूपं विग्रहं सत्यमूर्त्तितम् । पश्य-
 न्यदोरूपमदभ्रवक्षुपा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्र
 भूर्त्तश्रवणाक्षिनासिकु सहस्रसोपस्थस्यरुद्रखण्डोन्नतम् । एत-
 द्दानावताराणां निधानं योजनव्ययम् । यस्यांयायेन
 सृष्ट्यन्ते देवतिर्यङ्गणादयः । स एव प्रथमं देव कौमार
 सर्गमात्रित । चत्वार इत्थरब्रह्मा ब्रह्मचर्यमसिद्धतम् ।
 द्वितीयस्तु भवायास्य रसातलगतं महीम् । उच्चरिष्यन्नुपादत्त
 यज्ञेय ग्रीकरं वष २ । तृतीयस्तुविसर्गं वै देवपितृत्वमेत्यसः ।
 तन्त्र सात्यतमावष्ट नैपकर्मिन् कर्मणां यतः १ । त्रये धर्म-
 कलासर्गे नरनारायणाष्टौ । भूलालोपयसोमेतमकरोद्दु-
 रन्वप ४ । पञ्चम कपिलो नाम सिद्धेयः काशविष्णुतम् ।
 षोषावासुरवे सार्वं तन्वपामविनिर्हयम् । षष्ठमत्पत्य-
 त्य छत प्राप्नोऽस्तुत्यया । आत्मीक्षिकीमलक्याय प्रह्लादा-
 दिभ्यर्जितवान् । ततः सप्तमं आकृष्टां स्वर्गेशोऽभ्यजायत
 सतामादौ सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम् ७ । अष्टमे मेरु
 देव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दशमं यत्नं धीराणां सार्व-
 अमनमस्मृतम् । अत्रिमिर्याचितोभजे नवम पापिथ
 वष । इग्नेमामोषधीर्विप्राक्षेभ व स उद्यत्तमः ९ । रूपं स
 जगद्दे मात्स्य चाण्डुवान्तरसंज्ञमे । नाभ्यारोप्य महीमत्या-
 मपाह्वं वस्त्रत महम् १० । सुरासुराणासुदधि मधुता मन्द्रा-
 चक्षम् । दध्ने कमठक्षेपेण पृष्ट एकादशे विभु ११ । धान्-
 न्तर द्वादशमं त्रयोदशममेव च १२ । अपाययत् सुरा-
 नन्यान्मोहिन्याऽमोहयत् क्षिया १३ । चतुर्दशं मार-
 तिं कं विभ्रह्मैत्येन्द्रमूर्त्तितम् । ददार करजैरुदरानेरका कट-
 क्तद्यथा १४ । पञ्चदशं वामनक जलागादध्वर बले ।
 पदत्रयं वाचमान प्रत्यादिस्तुक्ष्मिपिष्टम् १५ । अथतारे
 बौद्धयमे पश्यन् धर्मशुक्रोत्पान् । त्रिसप्तत्यत् कुपितो
 निःशलाभकरोन्महीम् १६ । तत सप्तदशे जात सत्यवत्यां
 परावरात् । चक्रे नेदतरो शाखा दृष्टा प्रसोऽत्यमेधस १७ ।
 नरदेवत्वनापन्नः सुरकार्यं विकीर्षया । सप्तदशनिष्पादीनि

चक्रे धीर्याग्यतः परम् १८ । एकोनविंशे विंशति मे इन्द्रियु
 गाय जगन्नी । रामकल्याणिति भूयो भगवान्हरद्वरम्
 १९ । २० । ततः कशौ संप्रहते र्भोहाय सुरविमान् । मुहो-
 मान्नाजिनसुतः कीकटेनु भविष्मतिः २१ । अथासी मुगवन्त्या-
 यां दक्षुमायेषु राजसु । अनिता विष्णुवयसो नाम्ना कस्मि-
 ल्गत्पतिः २२ । अथताराङ्गुल्लेबा हरे सर्वनिर्धेहिजा ।
 यथा विदासिनः कुख्याः सरसः स्युः सहस्रकम् । अथयो
 भगवोदेवा मनुजला महोजव । कथाः सर्वे हरेरेव स
 प्रजापतनः स्यताः । एते चाभ्रवहाः पुत्रं लण्यस्तु भगवान्
 स्वयम् । इन्द्रादिभ्याकुल लोक मूढबलि युगे युगे” ।
 “कस्मिन् काळे च भगवान् निर्गसः कीटबोचभि । गान्ना-
 जेन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्” । इति मन्त्रे ।
 “तत तेषां ह्यपरह कश्चिरित्तेषु केचनः । गाना-
 वत्याभिषाकारो नामैव विभिनेज्यते” । इति यत्तुपठवांछ-
 र्जित्कोदकवाच्यत् । कल्याणिनोपवीताद्यान् विष्णु-
 हृद्यं कर्मण्यसुम् । मनुजान्स्तु तदा ज्ञाना निर्जिताः सुहृदः
 सनाः । यजन्ति तपसा देवं धमेन च दमेन च । हंसः
 सुपक्षो वैकुण्ठोवर्णोवोगेन्द्रोऽभवः । ईश्वरं प्रसवोऽ-
 ब्यक्त परमात्मेति गीयते । ते तावां रत्नवर्षोऽसौ षष्ठोऽ-
 स्तु मेखर । हिरण्यमेयस्यभक्तः कुक्कुवाद्युपचक्षुषः ।
 त तदा मनुजा देवं सर्वदेवमय हरिम् । बजन्ति पिद्यावा
 तस्या धर्मिण ब्रह्मादिनः । विष्णुर्ब्रह्मः पुत्रितमैः
 सर्वदेव उरुक्रमः । इवाकपिर्जनलक्ष उच्यते इतीर्षते ।
 ह्यपर भगवान् म्नाम धीतवावा निजायुधः । श्रीवत्वादि-
 भिरलोभ्यसद्यैरुपलक्षित । तं तदा इत्थं जनां महो-
 राजोपलक्ष्यम् । यजन्ति नेदतन्नाभ्या पर जिघासवो
 जप । नमसो वासुदेवाय नम सङ्कर्षणाय च । प्रद्यक्षाव
 निरुदाय तभ्य भगवते नमः । नारायणाय नमस्ते इत्थंवाच
 महोत्तमे । विष्वेन्द्राय विश्वाय सर्वभूतात्मने नमः । इति
 ह्यपर उर्वीधं स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । गाना तन्मविधानेन
 कथापि यथा श्रेणु । कण्यवर्यं त्रिपाऽकण्यं शाङ्गोपा-
 क्ताक्षपार्षदम् । यज्ञैः सकीर्त्तनप्रार्थयैजन्ति हि छनेघ-
 सः । ध्येयं सदापरिभ्रमममोदोद्दौ तीर्त्तसंर्दं विविदि-
 श्चिनुत शरय्यम् । मूर्त्तार्तिं हि प्रवृत्तयात्मनयाभिपोर्तं वन्दे
 महापुरुषम् । ते चरन्तारविन्दम् । भा० ११ स्कान्० ।
 अन्यत्र अथतारभेदस्तौ वीरः “हससकम्बददक्षुत-
 आत्मयोग दत्तः कुमार अथमोभगवान् पिता न ।
 विष्णुः शिवाय जगतां कश्चवाततीर्थकोनापुतामधुभिदा

श्रुतयोऽहयास्ये । गुप्तोऽप्ये मनुःरिषीषधयश्च मान्से
 क्रौडेऽहो दितिः उच्यतेऽन्तमस्य चाम् । कौर्मो धृतेऽद्रि-
 मृतोर्नाथने सृष्टे ग्राहप्रपन्नमिभराजगसुद्धार्त्तम् ।
 सस्तुन्वतो निपतितान् अनुसणानृषीयं गक्रञ्च उल्लसधतस्तमसि-
 प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिङ्गता अनाथा जम्भेऽसुरेण्ड
 मभवाय सता नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे-
 ङ्गत्वान्तरेषु भुवनान्यदधत् कलाभि । भूत्याय यामन इमामह-
 रद्वले ष्या याच्ञाच्छेन समदाददिते' सुतेभ्य । नि च-
 त्रियामसत गाक्ष तिस्रस्रकदीरामस्तु हृङ्गयङ्गलाययबाह-
 याग्नि । सोऽस्वि' मवन्व दयवक्त्रमहन् सलज्ज सीता-
 पतिर्जयति लोकमल्लकोक्ति । भूमिर्भरावतरणाय यदु-
 ष्वज्जन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि इपकराणि । वादे-
 विभाहयति यज्ञतोऽतदहान् शूद्रान् कलौ क्षिति
 भुजोऽयहृन्निद्यदने । एवविधानि जन्मानि कर्माणि च
 जगन्पते । भूरोपि भूरिययसोवर्षितानि महाभुज ।"
 सुरासुराद्यगापतारा भारते आदिपर्वणि दर्शिता यथा
 "इत्युक्त्वा स महर्षी देवो ब्रह्मा राजन्' विष्टुष्व ताम् । आदि
 देय तदा सव्दान् विभुधान् भूतकल्स्यम् । अस्या भूमिर्नि-
 सितुं भार भागै' प्रथक्प्रथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं पिरो-
 धायेति चात्रयोत् । तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसा
 गणान् । उवाच भगवान् सव्दानिदं वचनमर्धवत्' । इत्युप-
 क्रम्य "सैस्त्रैः यैः प्रसूयध्वं यथेष्ट' मानुषेषु च । अथ
 यक्रादय' सव्ये' श्रुत्वा सुरगुरोर्ध्वच । तयमय्यञ्च पय्यञ्च
 तस्य ते जगत्स्रसादा । अथ ते सव्योऽयं स्वर्गान् भूमिं
 दतक्षणा । मारायणममित्तम्' वैकुण्ठसपञ्चक्रसु । य-
 स चक्रगदापाणिः पीतवासा गितिप्रभ । पञ्चनाभ
 सुरारिज्ज घृणुसोऽङ्घ्रितेश्ण । मजापतिपतिहेव' सुर-
 नाथो महाबल । श्रीवत्साहो हृषीकेशः सव्यर्देवतपू-
 जित । त भुवः योधनायेन्द्र उवाच उरुपोत्तमम् । अथे-
 नावतरेत्सेव तथेत्याह च तं हरि" इत्युपक्रम्य च
 "अथ मारायणेनेत्वं चकार सह संविदम् । अरतसुं महर्षी
 स्वर्गादयत संहित सुरैः । आदिपत्र च स्वयं शक्र सव्य-
 नेव द्विवीकष । निजगाम पुंस्तस्मान्नुचयाक्षारायणस्य च ।
 तेऽमरारिपिनाशाय सव्यसोऽकृताय च । अतरेच क्रमे-
 षैश्च महर्षी स्वर्गाद्विवीकष । ततो नम्रार्थिषमेपु पाथे-
 र्थिर्जुवेषु च । जज्ञिरे राजगर्दूल तयाकाम द्विवीकन ।"
 इति सामान्यत उक्त्वा । "मानुषेषु मनुष्येन्द्रः सन्तता ये
 द्विवीकष । प्रथम दानवाश्च' तांको वक्ष्यामि सव्य' ।

विप्रश्चित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभ । जरासन्ध
 इति ख्यात स आसीन्मनुजर्षभ । दिते' उच्यस्तु
 यो राजन् । हिरण्यकशिपु सृष्ट । स जम्भे मानुषे
 लोके गिरुपालो मरुर्षभ । सृष्टाट इति विख्यात
 मन्हाटस्यानुजस्तु य । स गत्य इति विख्यातो जम्भे
 पाह्नीकपुत्र । अयुह्याटस्तु तेजस्वी योऽमत् ख्यातो
 लघम्यज । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेन्द्र ।
 यस्तु राजष्किर्निर्नाम दैतेयः परिकीर्तित । द्रुप इत्य-
 भिविख्यात स आसीद्भुवि पार्थिव । वास्तुको नाम
 यस्तोपामासीदहरसत्तम । भगदत्त इति ख्यात स जम्भे
 पुरुषर्षभ । अय शिरा अश्रुशिरा अय यद्भुय वीर्यवान् ।
 तथा गगनमूर्धा च वेगवायात् पञ्चम । पञ्चते जज्ञिरे
 राजन् वीर्यवन्तो महासुरा । केकेषु महात्मान पार्थिवर्ष-
 भसत्तमा । केकुमानिति विख्यातो यस्ततोऽप्यः प्रताप-
 वान् । अमितीजा इति ख्यातः सोऽपकर्मा नराधिप ।
 स्वर्मानुरिति विख्यात श्रीमान् यस्तु महासुर । उपसेन
 इति ख्यात उपकर्मा नराधिप । यस्तद्वरति विख्यात
 श्रीमानासीन्महासुर । अगोषो नाम राजाऽभून्महावी-
 र्योऽपराजित । तस्याद्वरजो यस्तु राजन्मन्वति-
 सृष्ट । दैतेयः सोऽभवद्वाजा हार्दिको मनुजर्षभ ।
 हयपर्वणिति विख्यात श्रीमान् यस्तु महासुर । दीर्घ मघ
 इति ख्यात प्रथिव्या सोऽभवत्पुत्र । अजकल्सवरो राजन् य
 आसीद्वृषपर्वण । स गाल इति विख्यात प्रथिव्यामभव-
 द्पुत्र । अश्वपीव इति ख्यात सत्ववान् यो महासुर ।
 रोचमान इति ख्यात प्रथिव्या सोऽभवत्पुत्रः । सुहसस्तु
 मतिमान् राजन् किं किं मानुय प्रकीर्तित । सुहृष्ट इति-
 ख्यात क्षितावासीत् पार्थिव । सुहृष्ट इति विख्यातो
 य आसीदसुरोत्तम । सेनाविन्दुरिति ख्यात स बभूव
 नराधिप । द्रुपुपोनाम यस्तोपामसुराणां वहाधिप ।
 नग्नजन्म राजासीद्भुवि विख्यातविक्रम । एकचक्र इति
 ख्यात आसीद्यस्तु महासुर । प्रतिविष्य इति ख्यातो बभूव
 मधित क्षिती । विष्णुपाक्षस्तु दैतेयविजयोषी महासुर ।
 विष्णुधर्मोति विख्यात क्षितावासीत् पार्थिव । हरस्तरि-
 ङ्गरो वीर आसीदो दानवोत्तम । सुवद इति विख्यातः
 श्रीमानासीत् पार्थिव । सुहृस्तु नहातेजा गन्तुपन्नय-
 इ । पाह्नीको नाम राजा स बभूव प्रथित क्षिती ।
 निबन्धसम्पन्नस्तु य आसीदसुरोत्तम । सुहृक्तेय इति
 ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिव । निबन्धस्रजित इत्ये

भवतीति" चिन्तामणि । अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेष' अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तद्विह्वलितत्वमवच्छिन्नत्व यथा दण्डादीना घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिक तस्य तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभाव-प्रतियोगिताया तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादि-कमवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम् । परिभाषादौ च अवच्छिन्नत्वमियत्ताकरणम् यथा श्रोणाव-च्छिन्नोद्गीहि श्रोणपरिमाणेन कृतपरिच्छेदोद्गीहिरित्यर्थ । सीमाकरणमप्यवच्छेदः । गृह्यावच्छिन्न आकाशः गृह्याकाश कर्षणशक्त्यवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि । एयमन्त-करणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः ।

अवच्छिन्नत्वाद् ए० अवच्छिन्नतया अनत्तत्वात्परिच्छिन्नतया जीवस्य वादोध्यवस्थापनम् । वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य अनत्तत्वात्परिच्छिन्नतया व्यवस्थापने मतभेदे । तथा हि तेषां मतवैधर्म्यं केचित् अनत्तत्वात्परिच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति प्रतिभेदिने केचित् तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति । तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बासम्भवेन प्रति-बिम्बस्य च सिध्यात्वेन जीवस्य सत्यत्वात्तुपपत्तेः बन्ध-मोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिबिम्बत्वाद् दूषयित्वाऽवच्छिन्नत्वाद् समर्थयाञ्चिदरे । यथा च नैयायि-कादीनामेकस्यापि भवसः कर्षणशक्त्यादिभेदेन उपाधि-कृतानात्मं न वस्तुकृतमेवमेकस्यापि चैतन्यास्यान्तःकरणो-पाधिभेदेनावच्छिन्नतया नामात्म तेषां "तदुत्पत्तिसार-त्वात्" शा० सू० "घटसंघत आकाशे नीयमाने यथा घटे । घटोनीयेत आकाशस्य ह्यस्तीवोमभोपम" इत्युक्तेषु जीवस्य न स्वयं गृहलोकपरलोकगाभिवमपि तु बुद्धिरुपाधि-भेदेन तथा व्यवहार अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्ति यन्निक्षुपाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावा-त्मकतया बन्ध, यत्न च तद्विह्वलितं न तत्र तथा, किन्तु मोक्ष । विस्तरस्त्वाकरे ।

अवच्छिन्नं न० । अव+च्छि-भाने क्त । १ अदृष्टादि-साथं कर्तुं तर्हि । कर्त्तृणि क्त । २ मिश्रिते लि० ।

अवच्छेद ए० अव+च्छि-भाने क्त । १ छेदने २ सीमाकरणे ३ विशेषकरणे ४ अवधारणे "गृह्यादीनामवच्छेदे विशेषवृत्ति-भेदतः" वाक्य प० १ इत्यन्ताकरणे ईश्याप्तौ च । अवच्छिद्यते-ऽनेन कारणे घञ् । इयत्ताकरणसाधने ७ एदेशे अवय-वादी । य क्विप् पदार्थं क्विचिटाधारे एकदेशे तिष्ठति तर्हि प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्ति

तस्याव्याप्यवृत्तित्वाया निरूपकोऽवयवादि । यथा ह्ये-धयदेशे कपिसयोगः मूलदेशे तदभाव' अतः कपि-संयोग अव्याप्यवृत्ति तादृशाव्याप्यवृत्तित्वाया नियाम-कश्च मूलादिप्रदेशे तत्तावच्छेदशब्देनाभिधीयते । तादृशा-वच्छेदश्च द्विविधः देश कालश्च । तत्र देशसन्ने काश-विशेषे तदभावात् काशएव तत्ताव्याप्यवृत्तित्वायानियामकः । यथा आत्मनि जाग्रदादौ ज्ञान सुषुप्तौ तदभाव । देशरूपस्तुक्त । अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामा-नाधिकरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धका इति शिरोमणि । अव-च्छेदाः यावन्त साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः ।

अवच्छेदकं लि० अवच्छिन्नति अव+च्छि-एषु ल् । १ छेदके २ इयत्ताकारके ३ सीमाकारके ४ अवधारणे ५ अव्याप्यवृत्ति-तानिरूपके च । अवच्छिन्नशब्दे विद्यति । "प्रतियोगितान-च्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणि । अवच्छेदकत्वं च अव-दके इव तदवच्छेदकेऽपि स्वीक्रियते यथा वज्रमनु पर्वत इति बुद्धौ वज्रप्रभावानु पर्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकं तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तत्ता-वच्छेदिका तथा च वज्रित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वत-त्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्चिज्ञानत्वावच्छिन्नं मति वज्रित्वाव-च्छिन्नप्रकारतानिरूपितताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासामानाधि-करणप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्चि निश्चय-त्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वमेव तत्तद्विषयताया अपि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व तथा तादृशतामत्स्येव तत्तद्विष-यताया अपि प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वम् । इत्यास्तुभेद घटुक्ते-रव्यमानजाते स्वरूपतोऽवच्छेदकत्व न तदवच्छेदकताया अव-च्छेदकमस्ति तेन घटप्रवृत्तमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रका-रतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथा च यथा घटनिष्ठ-प्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एव घटत्वनिष्ठप्रका-रतायानान्यदवच्छेदकमस्तस्यनिरच्छिन्नावच्छेदकता अतु-क्षिरव्यमानेत्युक्तेरुक्षिण्यमानजातेर्नैस्वरूपतोऽवच्छेदकत्वतेन घटत्ववृत्तानु देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छे-दकमस्तीति । अत्राप्यय विशेषः धर्मप्रदेशे भासमानः धर्म-विशेष्यतावच्छेदकः प्रकाराद्ये भासमानः प्रकारतावच्छेदक एव समर्थः । किन्तु प्रतियोग्यये भासमानधर्मस्य न प्रतिबो-गितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गाद्यनापादकस्यैव धर्मस्य तथात्वं यथा कम्बुघोषादिमात्तस्य इत्याद्यभावबुद्धौ घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "सम्भवति ह्यपी

धर्मं गुरौ तदभावात्" दीधित्युक्ते शक्यतावच्छेदकत्व
विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।
अवच्छेदकत्वनिश्चिन्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेद-
कतापदार्थनिर्णयिते अतमानछरणान्तर्गते अन्यभेदे ।
अवच्छेद्येति । अव+च्छिद-णत् । छेदनाहं २ अवधार्ये
विशेषणीये ३ अवच्छेदाहं च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या
घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।
अवजय पु० अव+जि-अच् । पराजये "येनेन्द्रस्त्रीकावजयाय
दृष्टम्" रघुः ।
अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा-अच् । अनादरे । आत्मन्यवज्ञां शिधि-
स्त्रीचकार" रघुः । "गल्पधर्मन्यतेर्देवेष्टावज्ञयो" दृष्टम् ।
"अविज्ञावज्ञेय परितपति नोश्चैरपि बुधम्" उद्भटः ।
अवज्ञाति लि० अव+ज्ञा क्त । अनादरे २ तिरस्कारे ३ कृतावमाने च
अवज्ञान न० अव+ज्ञा-भावे ल्युट् । अवमाने २ तिरस्कारे
३ अनादरे "इयितं तदवज्ञानात् विद्वि सर्गलभाक्तन" रघुः
अवज्ञो य लि० अव+ज्ञा-कर्मणि यत् । अनादरणीये २ तिरस्कार्ये
"विमा हि क्षत्रियात्मानोनावज्ञेया कदाचन" या० सूट् ।
अवट पु० अव+अटन् । १ गत्ते, २ रूपे । "रक्षसागतसत्त्वानामेप
धर्मं सनातन । अवटे ये निधीयन्ते" रामा० । "भूतौ-
दनो निवेद्यथ स्वन्वापस्मारिणोऽवटे" सुश्रु० "अवटे धव-
नयति" शत० ब्रा० । ३ देहस्थनिम्नस्थाने कण्ठमूलादौ
च "अवटश्चैयमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या० सूट् ।
"शरीरे य अवट कश्चिन्निम्नोदेश कण्ठमूलकक्षादि" मिता०
४ ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यन् आवद्य । अव-
टभवेति० । [आधारे ल्युट् । नरकभेदे नरकशब्दे विद्यति ।
अवटनिरोधन पु० अवटे गत्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध
अवटि स्त्री अव+अटि । १ गत्ते २ रूपे च वा ङीप् अवटीत्यपि ।
अवटीट लि० अवनता नासिका प्रा० स० मतार्थे नासाया
टीटादेश अर्थे आदित्याद्च् । (खंदा) नतनासिके जने ।
अवटु पु० अव+टीक-मितङ्गा० डु । १ गत्ते, २ उच्चभेदे, ३ रूपे च ।
४ प्रोषापसाङ्गागे, ५ प्रोषाया उच्चतभागे च स्त्री ४ देहस्थे
निम्नदेशे "अवटुश्चैयमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति
या० सूट् । पाठान्तरम् 'अवटावय हृन्वोश्च मष्टह्रोन्न-
मयेन्नरम्' सुश्रु० । न० त० ५ यटुमिन्ने पु० ।
अवटुज पु० अवटौ जायते जन-ड ७ त० । शिर स्वचरमकेगे
घाटास्थकेगे "रागवानवटुजेववहय" माघ ।
अवटीदा स्त्री न० त० अवटस्य कूपस्रोदकमिव उदकमस्या
उदादेश । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्क पु० अवगतौ डङ्क शब्दो यस्मात् । हृदस्थाने जटा०
अवडीन न० अव+डी-भावे क्त । अवरोहणरूपे पक्षिगतभेदे ।
अवट पु० अव+अटच् भेदे पु० टस्य त । अवटरूपे कूपादौ
निरु० "सिक्तमपतम्" षट् ० १, १२०, २ "अपतमवटमिति"
भा० "अवते न कोशम्" षट् ० ४, १७, १६ ।
अवतस पुं न० अव+तन्स-षञ् । १ कर्णपुरे, २ शिरोभूपाभेदे
च । "कर्णावतंसद्विगुणाक्षफलम्" "स्वयाहनक्षोभचलाव-
तसा" "गणा नामैरुप्रसवावतसा" इति च कुशा० ।
अवतसित लि० अव+तन्स-क्त । भूपिते "समदनमवतसिते-
ऽधिकर्षम्" माघः । वा अल्लोपे वतसितोप्यत्र ।
अवतमसु न० अवततं व्याप्तं तम प्रा० स० अच् समा० ।
व्याप्तान्कारे । "अवतमसभिदायै भाखताभ्युदतेन"
माघः ।
अवतरण अव+टृ-भावे ल्युट् । तोरादिप्रदेशात् १ जलाद्य-
वगाहाद्यर्थमवरोहणे । २ अन्यरूपेण प्रादुर्भावे 'अं गायत-
रणम्' भा० व्या० प० । वस्तुभात्वस्य स्वस्थानात् ३ अवरोहणे
(नामा) "स्तन्यावतरण्ये चैव ज्वरोटोपै प्रवर्त्तते । स्त्रीणा-
मपप्रजाताना स्तन्यावतरणे च य" सुश्रु० । अवतीर्यते
येन करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४ तोर्ये ।
अवतरणी स्त्री अवतरति पन्थोऽनयण अवहृ करणे ल्युट् ।
पन्थप्रस्तावार्थे प्रथमशुभोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास)
इत्याख्याया २ परिपाद्याञ्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाऽप्यत्र ।
अवतान पु० अव+तन-षञ् कर्मणि यञ् । १ सन्ताने
२ अधोमुखे ३ लताप्रतारवततामवतान-
शतैस्तया" रामा० ।
अवतार पु० अव+हृ करणे घञ् । १ तोर्ये, (पुष्करिण्यादे सोपा-
नपङ्गतौ) "रुद्धे गजेन सरित स्रुपाऽवतारे" माघः ।
भावे घञ् । २ प्रादुर्भावे "नवावतार कमलादिवोत्पलम्" सा
भूत् परीवादनवावतार" इति च रघुः । ३ देवानामयानेयवधेन
प्रादुर्भावे च । "अवताराहृस ख्येया" इत्युक्ते तेषां
वङ्गत्वेऽपि प्राधान्याद्द्वयैव विण्णोरवतारा शास्त्रप्रसिद्धा यथा
"मत्स्य क्रुम्भोर्वराहच नरसिंहोऽथ यामन । रामो रामश्च
रामश्च बुद्ध कल्की च ते दश" पुरा० छण्डमालाया त्व प्रकृते-
रेव एते अवतारा उक्ता 'प्रकृतिविष्णुरूपालं पुरुषश्च महे-
श्वर । एव प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्देश । क्षणरूपेण कालिका
स्यात् रामरूपा च तारिणी । वगला क्रुम्भभूर्त्ति' स्यात्
मीनो धृमावती भवेत् । छिन्नमस्ता नृसिंह' स्याद्दाराहृश्चैव
भैरवी । सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

राजमहाजम् । एवमथो मनुष्येन्द्रा बहुर्वेद्या दिवो
 ब्रह्मम् । अतिरे मरुदेयस्य पुत्रे युवविष्वना । गण-
 स्वधरनां यो वै मया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः
 शितौ जज्ञे नियोगाद्वाचसस्य च । तानि षोडश देवीनां
 ब्रह्मकांति नराधिप । बभूवुर्भानुषे शोके वासुदेवपरि-
 पन्नाः । त्रियास्तु भागः सङ्गमे रावधं प्रथिगेतसे ।
 भीष्मकस्य पुत्रे वाधो ब्रह्मणी नाम भामत । द्रोपदी
 तस्य सङ्गमे गधीभामादनिन्दिता । द्रुपदस्य पुत्रे कन्या
 वेदिमध्यादनिन्दिता । नातिहस्ता न मरुती भीमोत्प-
 न्मगुम्बिनी । पद्माथतापी सुशैली खसितास्त्रितमूर्त्तजा ।
 सर्वस्यस्यसम्पत्तां वैदूर्यमणिसहिभा । पद्मानां पुत्रपे-
 न्नाणां चित्तममपयो रक्षः । सिद्धिर्द्वैतच ये देव्यौ
 पद्मानाम्भारती त मे । कुन्ती भार्ग्वी च जज्ञाते मतिस्तु
 सुवशात्मजा । इति देवासुराणां ते गन्धर्वाश्चरणां तथा ।
 संभावतरथं राजन् । राक्षसानाञ्च कीर्तितम् । ये प्रथिव्यां
 ससुदमूता राजानो युवर्द्धभदा । महात्मानो यदूनाश्च ये
 जाता विपुत्रे कुत्रे इति । भा० व० प० रामावतारकथने ।
 'न स देवासुरैः यम्यो युधे जेत' विभावरो । विहित तत्र
 यत् कार्यं मभितस्तस्य निष्पद्ये । तर्द्धमवतीर्थोऽसौ मन्त्रि-
 योगाश्चतुर्भुज । विष्णु प्रहरता श्रेष्ठ स तत् कर्म
 करिष्यति । पितामहस्तत्रोपां ससिधी शक्रममवोत् ।
 सर्वदेवगणैः सार्द्धसम्भव त्वं महीतसे । विष्णो सहायान्-
 लोपु वानरीपु च सर्वथ । जमयध्वं सुतान् वीरान् काम
 रूपमस्तान्पितान् । ततो भागात्तभागेन देवगन्धर्वदानवा ।
 यवतर्त्तु मह्यं सर्वं मन्त्रयामासुररुद्रका । तेषां समर्थं
 गन्धर्वी इन्दुभी नाम भामत । यथास वरदो देवो गच्छ
 कार्द्वैरसिद्धये । पितामहवच श्रुत्वा गन्धर्वी इन्दुभी
 तत । मन्त्रदा मातृपे शोके कुञ्जा समभवत्तदा । यक्र-
 प्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमा । वानरैश्चरस्त्रीषु जगत्या
 मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्त्तन् पित्रुन् सर्वे ययसा च
 बलेन च । भेत्तारो निरिच्छन्नाणां शासताः सिस्रायुधाः ।
 यजुर्बहुजनाः सर्वे सर्वे पातिवशात्तथा । कामवीर्यवशात्सैव
 सर्वे युवविशारदाः । मागासुतसमप्राण्या पायुवेगसमा जने ।
 यत्ने च्चरनिशायाच केचिदाल यमौकसः" इति । एवमथो-
 चवताराः परावादी रोषाः ।
 अचवतरत्नेन रूपेण बरुचे यम् । मेन रूपेणविर्भूतस्तस्मिन्
 , वताः प्रता वसुधासु ।
 भवता भवतापभीतोऽहम्" इति ।

अवतारण न० अच+हृ-विच्-लुट् । भूतादीनामावेवनेन
 1। प्राडुभावे, (भूतनामान) २ अचरोपधे, ३ अन्वप्रसाधने
 च बरुचे लुट् स्त्री । अवतारणव्ययम् ।
 अवतारित लि० अच+हृ-विच्-क्त् । "अचरोपधे "अन्वा-
 नार्थाय विधेये स्तुभाद्भवतारिता" रघु ।
 अवतीर्थ लि० अच+हृ-कसँरिक्त् । 1। कतावगाङ्ने २ कताव-
 रोङ्गणे "कौन्तेरदिग्भानमयास्य मार्गमार्गस्यस्यार्थारिवाव-
 तीर्थ" भाष ३ अन्वकथेच प्राडुभावे च "तर्द्धमवती-
 र्थोऽसौ मन्त्रियोगाश्चतुर्भुज" भा० व० प० ।
 अवतूलन न० तूरेरवुभ्याति तूरेन 'हत्यायमवप्रवृयति
 अच+तूल+अचवङ्गनाथे विच्-भावे लुट् । तूरेन तूला-
 यावङ्गने । [स्त्रियाम् ।
 अवतीर्था स्त्री अवपतितं तोकमस्तां प्रा० व० । सवतुर्भावां
 अवत्त लि० अच+दी-अवङ्गने कर्त्तृचिक्त् । अङ्किते "तत्
 पयोत्तनं भवति यत् हृदवस्थापेऽवदति" यत० भा० ।
 अवतिन् लि० अचत्तमेन इटा० इति । इतकवङ्गने जने
 "विविधायजमानाचतुरवतिनः पद्मानात्तमेति" भाष० प०
 अवत्सार ष० अविभेदे सङ्घि "अवत्सारस्य सृष्टवान्"
 इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्तं ।
 अवदंष्ट्र पु० अचदव्यते पानरुन्वर्थम् अच+दन्-कर्मचि
 यञ् । मदापानादिप्रोत्साङ्गनसाधने अचवर्षवङ्गव्ये "अन्व-
 तमसासव पाववेदङ्गारन्व्यावदन्म्" सुशु० ।
 अवदरण न० अच+ह-भावेऽलुट् । विदारे "हृषययोपरदरणम्"
 "वेदनाप्राडुभावेऽवदरणम्" इति च सुशु० ।
 अवदाघ ष० अच+दङ् भावे यञ् अङ्गा० कृत्स च । विदाघे ।
 अवदात ष० अच+दङ्-क्त् । 1। शुभ्रे, २ पीते च वर्ये । ३ तद्वति
 ४ विद्युदे "अन्वकिन् जन्मनि च न कृतमवदातम्"
 काद० । ५ मनोषे च लि० ।
 अवदान न० अच+दी-लुट् । 1। अङ्गने, २ पराक्रमे ३ अति-
 क्रमे ४ युद्धिकारणे, च अचद्यति रोगमनेन बरुचे लुट् ।
 ५ वीरकर्मणे न० ।
 अवदारक लि० अचदारवति अच+ह-विच्-लुट् ।
 1। विदारके अचवगविभानकारणे । २ अङ्किते ष० ।
 अवदारण न० अच+हृ-विच्-भावे लुट् । १। विदारणे अच-
 वगविभाजने । बरुचे लुट् । २ अङ्किते । [विभाजिते ।
 अवदारित लि० अच+हृ-विच्-कर्त्तृचिक्त् । विदारिते
 अवदाह न० अचसाहितोदाहो नेन प्रा० व० । वीरच-
 न्ने तस्य धेयने हि तापनिवृत्तिर्दौके प्रविष्टा

अव+दृ-भावे षञ् । अवरादिहेतुके दाहे ।
 अवराहेट न० अवराहे अवरादिहेतुके देहतामे तन्निवारणाय
 इटम् । वीरणमूले उभारे (नेवार मूले) ।
 अवराहेटकापथ न० अवराहे तन्निवारणाय इटकापथ
 होपानमिव । वीरणमूले (सससस) ।
 अवदीर्ण लि० अव+ट्-त्त । इधीमते २विभक्ते च ।
 अवदीह ड० अव+ड्-इते अव+ड्-कर्मणि षञ् । इड्गे
 तिका० भावे षञ् । इदोङ्गे आकर्षणपूर्वकालःस्थित
 इवद्रव्यनिष्कारणरूपे व्यापारे ।
 अवद्य लि० वद-यत् न० त० । अवधने, २पापिनि, ३निन्द्ये,
 ४दोषे ५कथनायोग्ये च । "निरवद्यविद्योद्गीतेन द्योतित."
 दायभा० । "अवधमूलेनवद्योऽक्ति" भट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-ण्विच्-भावे स्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । अवधाने "तद्व
 देवेनावधातव्यम्" प्रबोधच० । कर्मणि तव्य । २अवधेये लि०
 अवधान न० अव+धा-स्युट् । मनोयोगविशेषे, यद्वयात्
 विषयान्तरतो मनोनिवर्तते । "अवधानपरे चकार वा
 प्रकथयान्त्विति विखोचने" कुमा० । "आवधानावधारय" त०
 अवधार ड० अव+ध-ण्विच्-भावे षञ् । निश्चये तदभावाप्रका-
 रकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने "तदभावाप्रकारा धोक्तत्-
 प्रकारा तु नियय" इति भाषा० । "सर्वत्र यदवधारणोच्यते
 च एतान्" सुत्र० ।
 अवधारण न० अव+ध-ण्विच्-स्युट् । इत्यन्तापरिच्छेदे,
 अवधित्यमेवेति विषयपरिच्छेदके २नियये च । संख्यादिना
 इत्यसाकरणे "यावदवधारणे" पा० । ४अन्यतोव्यावर्तने च ।
 अवधारणीय लि० अव+ध-ण्विच्-कर्मणि अनियत् । ईदृक्-
 तया निश्चेत्तं योग्ये । "विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्" रघु ।
 अवधारित लि० अव+ध-ण्विच्-क्त्वा यस्य संख्यारूपादिना
 नियय क्त १तस्मिन् अन्यतः क्तव्याष्टसिधुते २पदार्थे च ।
 अवधार्य लि० अव+ध-ण्विच्-कर्मणि यत् । निश्चेत्तं यक्ये
 इदमित्यमेवेति १नियये अव+ध-ण्विच्-त्वात् । २निश्चि-
 त्वेत्यर्थे षञ् ।
 अवधि ड० अव+धा-क्ति । १सीमायां, २काले "सर्वे निदा-
 वावधिना विच्छेदा" रघुः । "निदावावधिना निदाव-
 ककालेन" मल्लि० । ३चित्ताभिनिर्देशे च । अपादाने
 क्ति । ४अपादाने । "मेवान्तरक्रियापेक्षमवधितं" छण्ड-
 तयो," भर्तृ० आधारे क्ति । ५विषये गते । सीमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र "प्रवाहमधि" कत्या ।

यावद्भ्रमपतयमित्यादी" पूर्वा "सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा" प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता
 देयकत्वा बुद्धिकल्पिता च । पूर्वोक्ते दैयिकी । "पासा-
 वधि विमोक्षान्मित्यादौ" पूर्वा "पासकालं समा-
 रथ्य जपेन्मोक्षावधि प्रिये" इत्यादौ परा कालिकी "सखी-
 कर्षावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता" । अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयामेक्षया विभागाश्रयत्वन् । तच्च पञ्चम्याऽपि
 बोध्यते नद्यावन्मित्यादौ यमस्य नद्यापेक्षविभागाश्रयत्वात्
 तथात्वम् । एवं मासात् पूर्व षट् इत्यादौ मासतो-
 विभागाश्रयत्वात् षटादेशवधिकरम् तत्र अयमस्मात्
 पूर्वकाखवर्ती इत्यादौ कालिकम् अयमस्मात् पूर्वदेश
 वर्तीत्यादौ दैयिकं "माधुरा पाटलिपुत्रेभ्य आद्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । "स्वाभिधेयामेकोऽवधिनियमोऽव्यय-
 स्येति सि० कौ० 'सञ्चारोरतिमन्दिर'वधि सखीकर्षावधि
 व्याहृत हास्यस्यधरगङ्गावधि महासामोऽपि मौमावधि।
 चेत कान्तसमीहितवधि पदत्यासावधि मेक्षितसर्व सावधि
 नावधिसू गडया प्रेम्ण पर केवलमित्यादौ" दैयिक बुद्धि-
 कल्पिस्यावधित्वम् "अरयापावधिदां सरस्वतीम्" कुमा०
 इत्यत्र कालिकं "जनपदतदवधो" पा० इत्यत्र दैयिकम् ।
 अवधिमत् लि० अवधिरस्यस्य मत्तम् । अवधिविशिष्टे अवधि
 मन्वमेव पञ्चम्यर्थे इति नव्यनैयायिका तेन तस्य स्वरूप-
 सम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वय अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया मञ्-
 समभिव्याहारे च तेनासम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासमर्थस्य एतन्नियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगितावच्छेदकतयानन्वय एत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अर्थाधमस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्यसमन्वय स्वरूपसम्बन्धस्य
 एत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 नाधकामात्रात् "अतएव स्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधि-
 त्वमवधिमत्, या पञ्चम्या अर्थ इति प्रथमपक्षेऽस्वरस
 स्वरुपाय तस्यान्ते निषेय क्त । "उत्तरादिभ्य एनप्
 स्यादवध्ययधिमतो सामीधे" सि० कौ० ।
 अवधीयमान लि० अव+धा कर्मणि यामच् । यस्मिन्
 निषये चित्ताभिनिधेयः क्रियते तस्मिन् निषये ।
 अवधीर व्यपश्यात् अव+धुरा० उभय० सक० सेट् । अवधीर-
 यति ते आवधधीरत् त । अपेत्यस्योपगम्यते अवादिधीरत्
 त । अवधीरित, अवधीरी 'रसै, कथा यस्य सुधावधी-

राजमहाजसम् । एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽप्या दिवो
 कषाम् । अत्रिरे वरुदेयस्य पुत्रे कुक्षिवर्द्धना । गण
 स्वसुरमा यो वै मया राजन् मर्काचित । तस्य भागः
 स्थितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य च । तानि योद्धुं देवीनां
 महाकालि मरुधिषम् । बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरि-
 यङ्गाः । श्रियास्तु भागः सङ्गते रत्यर्थे प्रथिवीतले ।
 भीष्मकस्य पुत्रे बाधो बन्धकी नाम नामत । द्रोपदी
 तस्य सङ्गधे गर्वाभागादनिन्दिता । द्रुपदस्य पुत्रे कन्या
 वेदिमध्यादानिन्दिता । नातिष्ठसा न महती नीलोत्प-
 लसुगन्धिनी । पद्मायतापी सुशोषी स्वसिताञ्जितमूर्धजा ।
 सर्वलक्षणसम्पत्तां वैदूर्यमणिसद्भिभा । पञ्चानां पुरवे-
 न्मूषां चित्तप्रमथनी रक्षः । सिद्धिष्टेतिच ये देव्यौ
 पञ्चानाम्नातरी तु ते । कुन्ती माद्री च जघाते मतिस्तु
 सुवन्तात्मजा । इति देवासुराणांते गन्धर्वांसुरसां तथा ।
 अथावतरत् राजन् । राजसानाञ्च कीर्तितम् । ये प्रथिव्यां
 असद्रुभूता राजानो युद्धुर्भवाः । महात्मानो यदूनाश्च ये
 जाता विपुले कुले इति । भा० व० प० १ रामावतारकथने ।
 “न स देवासुरैः यम्यो युद्धे जेतुं विभावसोः । विहित तत्र
 यत् कार्यमभितस्तस्य निरपह । तदर्थमवतीर्थोऽसौ मत्सि-
 योगाञ्जतर्भुज । विष्णु प्रहरनां श्रेष्ठ स तत् कर्म
 करिष्यति । पितामहकृतस्तेषां सन्निधौ यक्षमययोत् ।
 सर्वैर्देवैर्गणै र्साङ्गिसम्भव त्वं महीतले । विष्णो महायान्त्र-
 क्षीयु वानरीपु च सर्वथा । जमयध्व सुतान् कीरान् काम
 रूपमलान्वितान् । ततो भागात्तभागेन देवगन्धर्वदानवा ।
 अवतर्तु महर्षे सर्वे मन्त्रयामासुरकुला । तेषां समजं
 गन्धर्वां दुन्दुभीं नाम नामत । यथास वरदो देवो गच्छ
 कार्यार्घसिद्धये । पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी
 तत । मन्त्रा मातृपे लोके कृत्वा समभवत्तदा । यक्ष-
 प्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमा । वानरक्षीधरस्त्रीषु जनया
 मासुरात्मजान् । तेऽन्ववर्तन् पितृन् पुत्रे यथास च
 बलेन च । भेत्तारो निरिच्छन्नाणां शास्त्रात्मशिक्षासुधाः ।
 यजुसंस्कृताः सर्वे सर्वे पातिव्रतास्तथा । कामवीर्यवलास्यै
 सर्वे युद्धविपारदाः । नागासुतसमप्राणा वायुवेगसमा जने ।
 मले अथनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः” इति । एवमन्ये-
 न्भवताराः परावादी प्रेयाः ।
 अवतरत्यनेन रूपेण बरये चम् । येन रूपेणाविर्भूतस्तस्मिन्
 ४रूपे “मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधासु ।
 परमेस्वर । परिपास्तो भवता भवतापभीतोऽङ्गम्” इत्यर ।

अवतारण न० अव+ट्-बिच्-स्तुट् । मूलादीनामानेभ्येन
 । प्राडुर्भावे, (भूतनामान) १ अवरोपणे, १ च्चन्द्रावने
 च बरये स्तुट् स्त्री । अवतारणत्वम् ।
 अवतारित लि० अव+ट्-बिच्-त् । “अवरोपिते ‘वना-
 नार्थाय विधये स्तुभादनकारिता” रघु ।
 अवतीर्थ लि० अव+ट्-बर्षादिक् । १ तारावाङ्मने १ कताव-
 रोहणे “कौनेरदिग्भानमवास्य शार्ङ्गनामस्त्रसुन्वाद्युत्तराव-
 तीर्थ” भावः १ च्चन्द्रावने प्राडुर्भावे च “तदर्थमवती-
 र्थोऽसौ मत्स्योगाञ्जतर्भुजः” भा० व० प० ।
 अवतूलान न० त्रुवेरवत्प्राति त्रुवेन त्रुवायमवतुवति
 अव+तूल+अवचङ्मनाये बिच्-भावे स्तुट् । त्रुवेन त्रुवा-
 पावचङ्मने । [स्त्रिवाम् ।
 अवतीर्त्ता स्त्री अवपतितं तोकनसा प्रा० व० । अवतुर्भावां
 अवत्त लि० अव+दो-सचङ्मने कर्त्तृबिक्त् । कश्चित् “तत्
 पयोत्पत्तं भवति यत् कुदवसापोऽवद्यति” यत० प्रा० ।
 अवसिन् लि० अवसमनेन इटा० इति । जतकवदने जने
 “विविधाजमानावद्वरवत्तनः पञ्चावत्तनश्चेति” भाव० प०
 अवत्सार उ० क्वभिभेदे बहि “अवत्सारस्य सृचवाम”
 इति ऋ० ५, ४४, १०, उक्त ।
 अवदंष्ट्र उ० अवदस्यते मानरन्ध्रस्य अव+दन्-बर्षादि
 चम् । मयापानादिप्रोत्साङ्गनसावने अष्टवर्षेऽष्टव्ये “अन्व-
 तमसासव” पायवेदङ्गारश्रुत्यावदंष्ट्रम्” सुत्र० ।
 अवदरण न० अव+इ-भावे स्तुट् । निदारे “दृष्यवोवरदरवम्”
 “नेदनाप्राडुर्भावेऽवदरवम्” इति च सुत्र० ।
 अवदाघ उ० अव+दङ् भावे च्च न्यङ्गा० ह्रस्व च । निदारे ।
 अवदात उ० अव+दै-क्त । १ शुभे, २ पीते च वस्त्रे । १ तद्वति
 ४ निगुडे “अन्यास्मिन् जन्मनि च न हतमवदातम्”
 काद० । ५ मनोषे च लि० ।
 अवदान न० अव+दो-स्तुट् । १ खरुदने, २ पराक्रमे १ शक्ति-
 क्रमे ४ शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन बरये स्तुट् ।
 ५ वीरवभूषे न० ।
 अवदारक लि० अवदारवति अव+इ-बिच्-स्तुट् ।
 १ निदारके अवववविभानकारणे । १ कर्मिले उ० ।
 अवदारण न० अव+इ-बिच्-भावे स्तुट् । १ निदारके अव-
 यवविभाजने । बरये स्तुट् । १ कर्मिले । [विभाजिते ।
 अवदारित लि० अव+इ-बिच्-कर्त्तृबिक्त् । निदारिते
 अवदाह न० अवसादितोदाहो वेन प्रा० व० । गीरव-
 न्मूषे तस्य शिवने हि तापनिवृत्तिर्द्वये प्रविद्धा

अव+दृ-भावे घञ् । २ अकारादिहेतुके दाहे ।
 अवदाहेष्ट न० अवदाहे अकारादिहेतुके देहतामे तन्निवारणाय
 इष्टम् । वीरणमूले उद्यरे (वेणार मूल) ।
 अवदाहेष्टकापय न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापयं
 होपानमिव । वीरणमूले (खसुखसु) ।
 अवदीर्ण लि० अव+ट्-त्त । १ इधीमते २ विभक्ते च ।
 अवदोह ष० अव+दृ-भावे कर्म्मणि घञ् । १ दुग्धे
 तिका० । भावे घञ् । २ दोहने आकर्षणपूर्वकान् स्थित
 इव प्रव्यनिष्कारणरूपे व्यापारे ।
 अवद्य लि० वद-यत् न० त० । १ अवधे, २ पापिन, ३ निन्द्ये,
 ४ दोषे ५ कथनायोम्ये च । “निरवद्यविद्योद्गीतेन द्योतितः”
 दायभा० । “अव्यमूकेऽनवदोऽस्ति” भट्टिः ।
 अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।
 अवधातव्य न० अव+धा-भावे-तव्य । १ अवधाने “तदत्र
 देवेनावधातव्यम्” प्रबोधच० । कर्म्म णि तव्य । २ अवधये लि०
 अवधान न० अव+धा-ल्युट् । मनोयोगविधये, यद्वायात्
 विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तने । “अवधानपरे चकार सा
 प्रकृत्यान्तोन्निवर्त्तिते विखोचने” कुमा० “सावधानावधारय” त०
 अवधार ष० अव+ध-णिच्-भावे अव् । निश्चये तदभावप्रकार-
 रकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने “तदभावप्रकारा घोस्तु-
 प्रकारा तु निश्चय” इति भाषा० । “सर्वत्र यदवधारणेन्दते
 स एकान्तः” सुशु० ।
 अवधारण न० अव+ध-णिच्-ल्युट् । १ इयत्तापरिच्छेदे,
 अवमित्यमेवेति विषयपरिच्छेदके २ निश्चये च । संख्यादिना
 ३ इयत्ताकरणे “यावदवधारणे” पा० । ४ अन्यतो व्यावर्त्तने च ।
 अवधारणीय लि० अव+ध-णिच्-कर्म्मणि अनोयर् । रैदृक्-
 तया निश्चेत्तं बोध्ये । “विष्णोर्वासात्मवधारणीयम्” रघु ।
 अवधारित लि० अव+ध-णिच्-त्त । यस्य संख्यारूपादिना
 निश्चय कृतः १ तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावर्त्तयुते २ पदार्थे च ।
 अवधार्य लि० अव+ध-णिच्-कर्म्मणि यत् । निश्चेत्तं यक्ते
 इदमित्यमेवेति १ नियमे अव+ध-णिच्-ल्यप् । २ निश्चि-
 त्येत्थे अव्य० ।
 अवधि ष० अव+धा-क्वि । १ सोमायां, २ काळे “सर्वे निदा-
 वाधधिना विच्छेदा” रघुः । “निदावाधधिना निदाव-
 क्काळेन” मड्डि० । ३ चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने
 क्वि । ४ अपादाने । “निवान्तरक्रियापेक्षमवधितं” छधक्
 तयो” भर्तृ० आधारे क्वि । ५ विद्ये गत्ते । सोमा
 च द्विविधा पूर्वा परा च तत्र “प्रवाङ्मवधि” कृत्वा

यावद्वृत्तवत्तयमित्यादौ” पूर्वा “सञ्चारोरतिमन्दिरा-
 वधीत्यादौ परा” प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता
 देयकता बुद्धिकल्पिता च । पूर्वोक्ते दैयिकी । “यासा-
 वधि विमोक्षानमित्यादौ” पूर्वा “यासकालं समा-
 रथ्य जपेन्मोक्षावधि प्रिये” इत्यादौ परा कालिकी “सखी-
 कस्यावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता” अवधित्वञ्च
 स्वाभिधेयामेक्षया विभागाश्रयत्वन् । तच्च पञ्चम्याऽपि
 बोध्यते मद्यावममित्यादौ यमस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात्
 तथात्वम् । एवं भासात् पूर्व घट इत्यादौ मासतो-
 विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तवधिक उम् तत्र अव्यमप्यात्
 पूर्वकासवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अव्यमप्यात् पूर्वदेश
 पत्नीत्यादौ दैयिक “माथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आद्यतरा
 इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । “स्वामिधेयामेक्षोऽवधिनियमोऽव्य-
 स्यति सि० कौ० ‘सञ्चारोरतिमन्दिरा’वधि सखीकस्यावधि
 व्याहृतं हास्यज्ञाधरपञ्चवधि महाभानोऽपि मौनावधि ।
 चेत कान्तसमीहितवधि पदत्यासावधि मेक्षितं सख्यं सावधि
 भावधिमृगडयां प्रेषण, परं केवलमित्यादौ” दैयिक बुद्धि
 कल्पिज्ञावधित्वम् “अरथापावधिदां सरस्वतीम्” कुमा०
 इत्यत्र कालिकं “जनपदतदवस्थो” पा० इत्यत्र दैयिकम् ।
 अवधिमत् लि० अवधिरूपस्य मत्प । अवधिविधिष्टे अवधि
 मत्त्वमेव पञ्चम्यर्थे इति नव्यनैयायिका तेन तस्य स्वरूप-
 समन्वेन इतरपदार्थेऽन्वय अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे
 तु निरूपकतासम्बन्धे नान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्-
 समभिव्याहारे च तेनासम्बन्धेनाभावात्त्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन
 निरूपकतासंसर्गस्य दृष्ट्यनयामकृतया तत्सम्बन्धस्य प्रति-
 योगितानवच्छेदकयामन्वय दृष्टिनियामकसम्बन्धस्यैव तथा-
 त्वात् । अवधिमत्त्वस्य तदर्धत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेना-
 न्यथात् नञ्समभिव्याहारे अव्ययसन्नाय स्वरूपसम्बन्धस्य
 दृष्टिनियामकृतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन
 वाधकाभावात् “अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधारेण अवधि-
 त्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अव्यय इति प्रथमपक्षेऽस्तरस
 सूत्रनाय तस्यान्ते निषेय कृतः । “उत्तरादिभ्य एनप्
 स्यादवध्यधिमत्तो, सामीधे” सि० कौ० ।
 अवधीचमान लि० अव+धा कर्म्मणि गामच् । यस्मिन्
 विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।
 अवधीर अवघायात् अवदं चुरा० उभय० सक० सेट् । अवधीर-
 यति ते आववधीरत् त । अव्येत्यस्योपरुगत्वे अवादिधीरत्
 त । अवधीरित, अवधीरी ‘रसैः कथा यस्य सुधावधी-

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेणे देवाधिप इति
 कृत । शरभो नाम यस्तेषां दैत्यानां महासुर । पौरवो
 नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तम । सुक्रयस्तु महावीर्यं
 श्रीमान् राजकृष्णासुर । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ
 जज्ञे महीपतिः । क्रयस्तु राजन् । राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
 महासुर । पार्वतीय इति ख्यातः काश्वनाचलसन्निभः ।
 द्वितीयः यत्नमस्तौ वामपुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
 वाह्मीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजन्त्रेणो चीके
 ताराधिपोषमः । चन्द्रशर्मोति विख्यातः कान्कोजाना नरा-
 धिपः । अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
 ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः । ऋतपा इति वि-
 ख्यातो यः आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपक विद्वितं नृप
 नृपसत्तमः । गविषस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
 क्रुमसेन इति ख्यातः प्रथिव्या सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
 विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विन्द इति विख्यातो
 बभूव प्रथिवीपतिः । सुपथं इति विख्यातस्तत्कादवरजस्तु
 यः । काश्वकीर्त्तिरिति ख्यातः प्रथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
 चन्द्रशर्मोति यस्तेषां कीर्त्तितः प्ररोऽसुरः । शुनको
 नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनायकस्तु चन्द्रस्तु यः
 आख्यातो महासुरः । जानकिर्त्तितः विख्यातः सोऽभवन्नर-
 जाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्यः स जज्ञो दानवर्षभः ।
 काशिराजः स विख्यातः प्रथिव्यां प्रथिवीपतेः ।
 पङ्कतः सुपुत्रे यस्तु सिङ्घिकाः कौन्दुमर्द्दन्म् । स
 क्राय इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
 नुवस्तु पुत्राणां चतुर्थी प्ररोऽसुरः । पिशरो नाम
 तेजस्वी वसुधामितो नृपः कृतः । द्वितीयो विष्णुराद्यस्तु
 नराधिपः ! महासुरः । धाण्डुराद्राधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्मासीदसुरोत्तमः ।
 योऽख्यमानस्तु क इत्येव बभूव नृप नराधिपः । इत इत्यभि-
 विख्यातो यस्तु राजकृष्णासुरः । मणिमात्राम राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः । श्लोपशर्मोति यस्तु बभूवावरजोऽ-
 सुरः । दग्ध इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
 श्लोपवर्द्धन इत्येव यस्तस्य परिकीर्त्तितः । टण्डुधर इति
 ख्यातः सोऽभवन्नरत्तुर्षभः । काशेवानानु ये पुत्रास्तौ पा-
 मटी नराधिपाः । जघिरे राजयार्हस्तु । गार्हस्तुसमवि-
 क्रमाः । मगधेषु जयश्लोकेणो वामासीत्तु पाधिपः । अष्टा-
 नाम्य वरुसेना काशेयानां महासुरः । द्वितीयस्तु ततश्चेपं
 श्रीमान् कुरिहयोपमः । कपरजिह्व इत्येव स बभूव नरा-

धिपः । द्वितीयस्तु महातेजा महाभायो महासुरः ।
 निपादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो
 यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । त्रैविमानिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पङ्कमस्त्ववसेनां प्ररोऽसुरः । महा-
 सुरः । महौजा इति विख्यातो बभूवै परन्तपः । वरस्तु
 मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः । अमीररिति विख्यातः
 क्षितौ राजर्षिसत्तमः । ससुरसेनस्तु नृपकोवाभेवाभवत्
 यात् । विद्युतः सागरानानायां क्षितौ धर्म्माथैतत्त्ववित् ।
 इङ्घामाष्टमस्तेषां काशेयानां नराधिपः । बभूव राजा
 धर्म्मात्मा सर्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन् । विख्यातो
 दानवानां महाबलः । पार्वतीय इति ख्यातः काश्वना
 चलसन्निभः । क्रयस्तु महावीर्यं श्रीमात्राकृष्णासुरः ।
 शूर्यास इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । अह-
 राशानु यः सूर्यः श्रीमाशैव महासुरः । दरदो नाम
 वाह्मीको वरः सर्वमहीक्षिताम् । गन्धः श्रीधवबो नाम
 यस्ते राजन् । प्रकीर्त्तितः । ततः सङ्गिरिषीराः क्षिताविह
 नराधिपाः । मद्रकः कर्त्तव्येष्टः सिद्धार्थः कीटकलमा ।
 सुनीरयः सुभाऊच महावीरोऽस्य वाह्मिकः । क्रवो विचित्र
 सुरयः श्रीमाक्षीस्य भूमिपः । चोरवाहासः कौरव्यः ।
 भूमिपालश्च नामतः । दन्तकथ नामासीद्दुर्जवर्षभः दान-
 वः । रक्तो च अपगार्हस्तो राजा स जनमेजयः ।
 व्यापाटोपायुवेगयः भूरिजेतास्यैव च । एकवर्ष्यः सुनि-
 तश्च वाटधानोऽस्य गोसुखः । काश्यपाय राजानः श्वे-
 धूर्त्तिस्तथैव च । सुतायुद्धश्चैव इक्ष्वाकुसुतस्यैव च ।
 सेमोऽप्यरीर्यं कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । मतिवाच
 मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विदुतः । गणालः श्लोपवयादेव राज-
 पगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
 र्महाबलः । काशनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
 स कस इति विख्यातः उपसेनसुतो बली । यस्मादी
 द्वेवको नाम देवराजसमद्युतिः । स नन्द्यर्षिपतिर्भुक्
 क्षितौ जज्ञे नराधिपः । इक्ष्वाकतेर्षः इक्ष्वाकतेर्षः इक्ष्वाक
 भारतः । अयात्तुशेषः ससुत्पन्नः भारद्वाजस्योविजम् ।
 धर्मिनः अपगार्हस्तः । यः सर्वार्थविदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
 र्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वरः । धनुर्देवः च वेदे च
 यः तः वेदविदो विदुः । गरिष्ठः बिलकम्पायः श्लोचः सङ्ग-
 वर्द्धनम् । महादेवान्काश्याश्च कामात् श्लोभाश्च भारतः ।
 एकत्रसुपपन्नानां जज्ञे सुरः परन्तपः । अत्रत्यानां महा-
 वीर्यं शत्रुप्रसङ्गवावहः । वीरः कनकपताकः क्षितावा-

श्रीवराधिपः । जप्तिरे वसन्स्वर्गौ गङ्गायां शान्तौ सुता ।
 वसिष्ठस्य च रामेन नियोगाहासवस्य च । तेषामवरजो
 भोज्यं कुक्ष्यामभवद्भरः । भतिमान्देविहाभो यत्प्रपञ्च-
 कसद्भरः । आमदन्नेत्रं रामेण सर्वास्त्रविदुषा वरः ।
 योऽनुध्यत महतेजा भार्गवेषु महात्मना । यस्तु रामन् ।
 कपोनाम ब्रह्मविरभवत् जितौ । ब्रह्माण्डं गण्डविधि
 सभूतमतिपौरुषम् । यज्ञनिर्मास यस्वासीश्राजा लोकै
 महारथः । इत्यत्र विद्वि त राजन् । सभूतमरिमर्द्दम् ।
 कात्किः सत्यवन्धव् वीर्योऽसौ प्रथितुसोद्वह । पश्चात् स
 जज्ञे मरता देवानामरिमर्द्दम् । कृपदधैव राजर्षिस्तत
 यवामवद्वधात् । मातुषे नृपः । लोकैः सिन्धु सर्वमस्त्रभृता-
 वरः । ततश्च क्रतवस्त्रांश्च विद्वि राजन् ॥ जनाधिपम् । तम-
 प्रतिमकस्त्रांश्च सन्निवर्षभसप्तमम् । मरुतान्तु गण्डविधि
 सङ्गातमरिमर्द्दम् । विराट् नाम राजान परराद्रप्रता-
 पनम् । अरिचायास्तु यः पुत्रो ह्यस इत्यमिच्युतः । स
 मन्वर्षपतिर्जज्ञे कुक्ष्यमधिपवर्द्धनम् । धतराद्र इति ख्यात
 जम्बूद्वीपयनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रचाञ्चसुर्नरा-
 धिपः । आतदेवाहमे कौपादस्य एव व्यजायत । तस्यै-
 वावरजो भ्राता महासम्पन्नो महाबलः । स पाण्डुरिति
 विख्यातः सत्यवन्धरत युधिः । अत्रेस्तु सुमहाभाग
 पुत्रः उन्नतवतावरम् । विदुर विद्वि त लोकै जात युधि-
 मतावरम् । कलेरगस्तु सङ्गमौ भुवि दुर्योधनो नृपः ।
 दुर्भुविर्द्दम् इति यैव कुक्ष्यामयथस्तरः । जगतो यस्तु सर्वस्य
 विद्विष्ट कश्चिपूरुषः । यः सर्व्या घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते । उद्दीपितं येन वैरं मृतान्तकरण महत् ।
 पौलस्त्या भ्रातरस्यास्य जप्तिरे मनुजेव्विह । यतं दुःशा-
 सनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसङ्घैव
 येनान्ये नानुकीर्त्तिता । दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भर-
 तर्षभम् । यस्यापुत्रो युयुत्सुस्य धासेराद्र यताधिकः ॥ इति ।
 "धर्मस्त्रायन्तु राजानं । विद्वि राजन् । युधिधिरम् । भीम-
 सेनन्तु पातस्य देवराजस्य चावर्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवायौ
 ह्यपेष्वाप्रतिभौ भुवि । नकुहः सङ्घदेवस्य सर्वभूतमनोहरौ ।
 जस्तु वज्रा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् । सोऽभि-
 मन्तु ह्यहोर्षिर् रजुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् ।
 सुरानुसोभोऽन्नोदिदम् । नाहं दद्यामिद्यं पुत्रं मम
 प्राचीर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेव न यत्कर्मतिवर्द्ध-
 दम् । सुरकार्यं हि नः कार्यमसुराणां स्तितौ वधः ।
 तत्र यास्वस्वयं वज्रां नच न्यास्यति वै धिरम् । येन्द्रि-

शैरस्तु भविता यस्य नारायणः सत्ता । सोऽर्जुनेत्यभि-
 विख्यातो पाण्डो पुत्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता
 पुत्रो वासो भुवि महारथः । ततः पौण्ड्र्य वर्षाश्च स्यास्य-
 त्यमरसप्तमाः ॥ अथ पौण्ड्र्यवर्षस्य स संपाभो भविष्यति ।
 यत्तया वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिच्छदनम् । नरनारा-
 यणाभ्यां तु स संपाभो विनाकृतः । चक्रव्यूहं समस्याय
 योधयिष्यन्ति वः सुराः । पितृखाच्छालवान् सव्यान् कार-
 यिष्यति मे सुतः । वाकः प्रविश्या च व्यूहमभेद्यं विच-
 रिष्यति । महारथानां वीराणां क्रदनञ्च करिष्यति ।
 सर्व्वेषामिव शत्रूणां चतुर्थायं नयिष्यति । दिनाह्नं
 महाबाहुः पेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत
 बहुयो रथे । दिनस्ये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यते ।
 एक वधकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं
 वधं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवच श्रुत्वा तथा-
 ऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्युचुः संहिताः सर्व्वे ताराधिपम-
 पूजयन् । एवं ते कथितं राजस्य जनः पितुः पितुः ।
 अन्नेर्भागन्त तं विद्वि धृष्टद्युम्न महारथम् । शिष्यस्त्रि-
 नमधोराजन् । स्वोर्ष्वं विद्वि राजसम् । श्रौपदेयाश्च मे मसु
 वभूवुर्भरतर्षभम् । । विश्वान्देवगणान् विद्वि सङ्गातान्
 भरतर्षभा । प्रतिविन्ध्यं सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः ।
 नाकुक्षिस्तु यतामोकः श्रुतसेनश्च वीर्यवान् । शूरो नाम
 यदुन्नेरो वसुदेवपिताऽभवत् ॥ सूर्यस्य कर्ष्णरूपेष्वावतारः
 यथा "प्रकाशकस्तां भगवास्तस्या गर्भं दधी तदा ।
 अजीजनत् सुतं चास्यां सर्व्वमस्त्रभृतां वरम् । सङ्ग-
 बलं सकवच देवगर्भत्रियाम्पितम् । दिवाकरसम दीप्रा
 चासुसर्वाह्नमपितम् । निगूहमाना जातं वै मन्व-
 पक्षमयात्तदा । उत्सुसर्ज्जं जज्ञे कुन्ती तद्गुमार यम-
 स्त्रिनम् । तसुत्सुष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महा-
 यया । राधाया कल्पयामास पुत्रं सोऽर्धधरिष्यदा ॥
 "पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति स्तितौ । ततो वैकर्त्तन
 कर्णं कर्मणा तेन सोऽभवत् । आसुक्तकर्मणो वीरो
 यस्तु जज्ञे महायया । स कर्ण इति विख्यातः पृथाया
 प्रथमः सुतः । स तु ह्यतसुष्टे वीरोवधे राजसत्तमः ।
 कर्णं मरुवरभ्रेष्ठं सर्व्वमस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य
 सचिबं मित्रं शत्रुविनाशमम् । दिवाकरस्य च विद्वि
 राजस्यमस्तुसमम् ॥ "यस्तु नारायणोनाम देवदेवः सना-
 तनः । तस्यायो मातुषेष्वासीद्वसुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांश्च
 नागस्य बलदेवो महाबलः । सनसुक्तभारं प्रद्युम्नं विद्वि-

लि० अय+मन-चिदि खियां जीप् । अय-
 ज्ञातरि २ अनादिक्रमाद्ये च "विड्भासपनतन्त्रेयोऽवपा-
 निनम्" बहुलम् । [२ अनादिक्रमाद्ये च ।
 अवमाननीय लि० अय+यु०-मन-अनीयर् । १ अयस्ये
 अवमान्य लि० अय+मन-अयत् । १ अयस्ये २ तिरस्कारे च
 शत्रुप्राप्त्याधिनेत्या नामान्या च कर्हिचित्" मनुः
 अय+उ०मन-अयत् । १ अयस्येत्यर्थे अव्य० ।
 अवमार्ज्जम न० अय+मज्ज-भावे स्युट् । १ मज्जावने करणे
 स्युट् । २ मनुष्याधने जहादौ "इमा ते वाजिस्रवमार्ज्जना
 नाम्" ऋ० १, १६२, ५, "अवमार्ज्जानि अङ्गप्रसादन-
 साधनान्मुदकानि" भा० ।
 अवमूर्धन् लि० अव+मूर्धा-स्य । अवमत्तमस्ये ।
 अवमूर्धेशय उ० अव+मूर्धा-सन् यैते यो-अच् । अधो
 स्रस्तया शायिनि मनुष्ये । "उत्तमशययादेवा अवमूर्धशया
 मनुष्या" इत्युक्ते । गर्भादौ तथाशयमाहा मरस्य तथात्वम्
 २ तथाभूतया शायिमाते लि० । [उन्धोचने ।
 अवमोचन न० अय+मुच-भावे स्युट् । अन्वराहित्ये
 अवमोचन न० अय+मुच-णिच्-स्युट् । (मोचडान) परि-
 वर्त्तनेनाम्यथापादनरूपे परिमोचने ।
 अवयजन न० अय+यज-गती करणे स्युट् । अयगमसाधने
 "देवकृतस्यैमसोऽवयजनमसि पिहकृतस्यैमसोऽवयजनमसि
 मनुष्यकृतस्यैमसोऽवयजनमस्यकृतस्यैमसोऽवयजनमसि
 यद्विना च नक्तं चैनचक्रम तस्यावयजनमसि यत् स्वपतय
 जापतयैनचक्रम तस्यावयजनमसि यद्विहाससायिहांसयै-
 नचक्रम तस्यावयजनमस्यैमसयमसोऽवयजनमसि" ताड्युक्ता०
 "अवयजनम् अयगमसाधनम्" भा० ।
 अवययन पु० अययूते कार्यद्रव्येषु संबध्यते अय+यु-कर्मण्य
 अय । १ इन्द्रात्मके इव्ये "यथा परमाणु इरणुकं इरणु-
 कद्रवरेषुमारमते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयवियर्थं नानि स-
 र्वाणि इन्द्र्याणि स्थापिततया अवयविरुद्र्यान्तरमारमने
 "इन्द्र्याणि इन्द्र्यान्तरमारमने गुण्वाच गुणान्तरम्" वै० सू०
 उक्तेः । अन्त्यावयविविभुद्र्यावि विहाय इन्द्र्याणां वजातो-
 वद्र्यान्तरात्प्रकृतं तदर्थः अन्त्यावयवो निरुद्रय्यं च न
 चर्त्तारम्भम् । आरम्भकद्रव्ये च इन्द्र्यान्तरस्य सप्तवावे-
 नाऽऽस्तिः । अयययम् । आरम्भकद्रव्यं उपादा-
 नकारत्तया वमशयिकारत्तया च अयययवते
 अधिपतयवयवियर्थे वध्यते "अनिता च तदग्या स्यात्
 अंशवयवोनिनी" भाषा० । अयययपरिमापनयम् अय-

वयवयवित् केचित् प्रतिभेदिरे तत्र सव्यक, घटादौ अयययव
 परिमापननेन तत्तातिव्याप्तेः किन्तु इन्द्र्यान्तरकद्रव्यत-
 नेवावयवत्वम् । अयययव्ये अय । २ देहे तस्यान्त्यावयवनि-
 तया इन्द्र्यान्तरात्प्रकृतत्वेन इतरद्रव्यसमवायान्तरत्वात्
 तन्नात्वम् इन्द्र्यादिभु देहावयवत्वासेपाकात्पासम् । ते च
 प्राधान्येन पञ्च सुश्लेष्टे दर्शिताः ०२ एषे अङ्गप्रस-
 उक्ताः । अङ्गप्रसङ्गानि च इन्द्र्यान्तरस्य मते एव उत्पद्यन्ते
 क्रमयो निवर्त्तमानानि इन्द्र्यान्ते यद्योक्तं सुश्लेष्टे "वर्त्तमान-
 ज्ञानि सुमयत् सन्धवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य अङ्ग-
 त्वाज्ञोपसम्भवे वंशाङ्कुरवत्तत्प्रसवस्य तद्यथा भूतस्ये
 परिपक्वे केशरमासास्त्रिसञ्ज्ञानः प्रसव्यं प्रस्यन्ते वाहप्रस-
 नाय, ताव्येप तव्ये गोपसम्भवे च्छुष्मतात् । तेन
 च्छुष्मतां केशरादीनां कावः प्रस्यन्तान् करोति यतैव
 वशाङ्कुरोर्गपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तावय्ये च्छुष्म-
 त्तेषु च्छुष्मपि शौचान्तात्तदुपसम्भवे । ताव्येप काव
 प्रसव्यात् प्रस्यन्तानि भवन्ति" । अधिकं गर्भयन्त्रे वध्यते ।
 "हृतीये तु मास्यङ्कुरिन्द्रियैश्च संशुक्ते भवतीत्याहुः त्रिस्र
 व्यङ्गाङ्गतापरा । ४ ससदायस्य एकदेशे "पदे न वसुर्विद्याने
 वसुर्विद्यवया न च" मनुर्हृदिः "क्ते माहोरातावयवाः" पा० ।
 "क्रियाहि नामेयमन्वनापरिदृष्टां पूर्वापरीभूतावयवा न
 यद्यते पियङ्गीभूता निर्दर्यवित्तम्" ऋ० भा० "गुणभूतैरव-
 यवै समृद्धं क्रमजनकनाम् । बुद्ध्या प्रकृत्यताभेद क्रियेति
 व्यपदिश्यते" वाक्यम् । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्ति का-
 दीनां मते परमाख्यादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु
 उक्तस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमतविरुधरा
 र्थात्तुमानसाधनेषु प्रकाव्येषु च । ते चायवया पञ्च
 र्तात बहुव तय इत्यर्थे । यथा प्रतिज्ञादेतदाहरण्योप-
 नयनिगमरूपाः पद्य, प्रतिज्ञादेतदाहरण्यरूपा देतदाहरण्यो
 पनययुपा वा मतभेदेन तत्राः । यथा चर्त्ततो वज्रिणात्, भूनात्,
 योयोधुसनात् स वज्रिमान् वया मङ्गानसम्, वज्रिण्यामोभूतो
 भूनावावाजम् तत्काहजिनात् । प्रतिज्ञादीनां चर्त्तवानि च
 तत्तच्छब्दे वध्यन्ते उच्यन्तारत् तत्प्रतिप्रतिपादके विनामवि-
 र्त्तते अतुमानस्येवार्त्तान्गते ६ पद्ये । ७ उपकरणमाले च ।
 अवयवित् लि० अयवयवः कारत्तलेनामस्य इति । अयवयवने
 इत्ये । अयवयवित् च कार्य इत्यत्वम् । तत्र नैयायिकादिभिरवयव-
 विवृतता उत्पद्यते परुरीकृतम् । तत्र सङ्गाः प्रमाचनमुप-
 जम् "मनु अयवयवित् किं धाम ? परमाणुपुञ्जैर्विषोपपत्तेः न
 च परमाणुनामतोन्द्रियत्वात् घटादेः प्रकृतं न शार्ददित वा-

पञ् । अथपठपके । "तत्र तुम्हात्तदवयवात्तत्
गतम्" गत०त्रा० ।

अथपातित्तु० अथ+पात-भावे षञ् । अथ+पातने । पात-
विच्-भावे षञ् । २पातने "गम्यावपाते गर्भेय पातने
"बोतभोदना" ता०षट् । आधादे वसा १तत् "अवपा-
तस्य हृदयते गते षपे मयादिना" इति गादरोक्ते गज-
वारत्वात् ३गतभेदे च "दोषागिनित्तुवपातवयवम्" एषु०
अथपात्र त्रि० अथर भोगवायोग्य पात्रं मया मय भोगमेव
पात्रे दुटेऽन्यथा भोगवायोग्यता भवति तादमे इति
तद्वेऽन्नादी जने । [अथपातित्तदटापे ।

अथपात्रित्तित्ति० अथापात्र+अट्टे टिच्-त् । भिद्योदबोतते
अथपाद ष० अथ+पद-चञ् । अथ+पतने "देवायै आदिष्वाः
सर्गाद्योकादीयादाह्निभिदु" ता०ना० ।

अथपात्रित्तित्ति० अथपात्रः समन्तात् पायोजातोऽन्यकार० एतच् ।
पात्रमहे "पस्यास्यैव किं बद्धेत्वा काकपापात्पात्रित्तम्" ए०
अथपीड त्रि० अथपीडयति अथ-पीड-चञ् । समन्तात् पीडने
"विक्रित्पात्रिणे षु० २नेगालेषु अथपीड दद्यात्" छडु०
"प्रतिमर्षीयपीडय नरा प्रथमम तथा । पिरोरिरेवम
येति नरा कर्म च पञ्चधा इति वक्रदत्तोक्ते १नामिवा-
विक्रित्पात्रे च । तद्वल्य गतैर्बोक्त यथा "अथपीड
दीयते यथाद्वपीडुकात्सु ष । योपन आत्मनश्च
स्याद्वपीडो द्विधा मत" इति ।

अथपीडन ष० अथ+पीड-विच् ल्युट् । निम्पीडने ।
छट्टोक्ते २पीडनदोषभेदे "कतिपीडितता मिदिसपीड-
तताभूयोभूयोपपीडनं काष्ठातिक्रम इति अवार पीडन-
दोषाः" । युच् । अथपीडना निम्पीडने स्त्री "अत्रा
वपीडनायाश्च मषयोचितयोस्तथा" छडु० । [तीर्हे च ।

अथपुत्र त्रि० अथ+पु-त् । समन्तात् शिक्ते । अथाभूते २अथ-
अथमन्थ ष० अथमन्थते आच्छाद्यते नेत्रवर्त्मनेन कटये चञ् ।
छट्टोक्ते नेत्रवर्त्मने । "छट्टोपा समक्षाप यदावर्त्म
अपात्रयाः । शिरा व्याप्यापतित्तने वर्त्मनाधिकमुर्चिता"
इत्युक्तम् "उत्सङ्गिन्यप कुम्भीका पोषिभ्यो वर्त्मशर्करा ।
तपार्यवर्त्म शुम्भार्यस्यैशाङ्गननामिका । वृक्ष" वर्त्म
यज्ञापि व्याधिवर्त्मवपन्वच" इत्यादीन्युक्ता "न सतं
कादयेदधि भवेत्तन्नाः स वर्त्मन" इति लघिते । रोगभेदे
वर्त्मवपन्वच इत्येक नामैऽप्युचितम् । भावे चञ् । समन्तात्
२वन्वने च । [मन्वे च ।

अथनाधा स्त्री अथ+माध-अ । १समन्तात् नाधायां २मति-

अथवाद्युक् षु० अथवो वाद्येन प्रा०ष० । छट्टोक्ते वाद्य
रोगभेदे यथा "अथवेम्वित्तोरग्य भोवित्ताधिकवपन्वच ।
शिराव्याप्य तत्तन्मो जनयत्तवाङ्गवम्" । [सातरि ।
अथमृद् त्रि० अथ+मृध-चञ्चि च । १पाते कर्त्तरि च ।
अथपीध षु० अथ+पुध-भावे चञ् । जारवे । "बो द अथा
पीधो गो मुगात् प्रव्योदयो" वत् । २प्रागवाप्ते च
"अथमृधामयत्तवाङ्गवम् नादि रजसात्तवापयोध"
एषु० "भावावपीधकृत्वा ट्दित्तेव रत्तो" एषु । प्रतिबुद्धे
नेत्रवर्त्मने च कोप इत्येते" वा०द० ।

अथपीधक षु० अथ+पुध-विच् ल्युट् । [अथे ।
अथाया निनामभ्रवाते २मृत्तिमाटकाटी च १कारवे त्रि० ।

अथपीधन ष० अथ+पुध-विच् ल्युट् । पात्रने । "बो वराया-
नश्चिद्रत्तुक्तान्कावयोधने" वत्तत्रि० ।

अथभस्त्रि त्रि० अथ+भस्त्र-अभ्यर्थादिभ । अथे २दत्ते च ।
अथभाषण ष० अथ+भाष-भट्ट । अथने "आवातात्त-
वक्रमृत्पात्रमावर्त्तकोवमादिचरो" वा०द० ।

अथभास षु० अथ+भास-भावे चञ् । १पाते २वभावे
अन्यथा अथकृतेषु प्रकाशकृते श्लिष्वापात्रे च ।

अथभासक त्रि० अथभासयति अथ+भास-विच् ल्युट् ।
१प्रकाशके अथभासकेकुरत्ये चैतथे न० । "वक्र भाषा
कर्ममिद विभाति इति वटादिक्कत तेजो जनह्वावच
तेऽविकम् । यद्वृत्तमि यथापी तत्रेजो विद्वि पात्रवम्"
गोतीकेषु तसु वर्त्मभाषवत्तम् ।

अथभासित त्रि० अथ+भास+विच्-चञ्चि च । प्रकाशिते ।
अथमृद्युषु० अथ+मृ-चदन् । छल्ययत्तवाप्ते श्लिष्वाये । वच
येवचञ्चि चकारमृते वटात्तै वात्ते २छाने च । "वापु च
वरत्तयात्" कात्या० २४, ६, २२, "वरत्तया वापुच
वृत्तात्" चर्त् "परिपाचैर्दुक्तेषु" "अवत्तुद्वत्ततः" कात्या०
२४, ६, २२, २४ "मृत्ति पात्रे वटायादी" चर्त् । अथवच-
छानविधिषु तैत्तरीयब्राह्मणे २चट्टे ६च० १चट्ट०
"यदेवा देवैरेकनाम्" इत्यादि "अपिद्वि जनकोवि
"वैत्तुवाचपथ्येने उक्त । "छातरत्तवपदे ततश्चवि"
पात्र "सर्वेभ्योऽमृष्यजातो वचनेषु विद्यन्ते" । "नवा-
ऽन्यमेधामभ्रुदापाद्या यद्विभापुवात्" । वा० ष्ट०
"भुव कोत्येन कुरातो मेधेनामृष्यादिषु" "मीमा-
न्वमेधामभ्रुदापुसुते" "आतरावभ्रुवाङ्गुतो वचि"
इति च एषुः ।

अथभ्रष्ट त्रि० अथवता नाशिका प्रा०ष० नारायै नाशिकाया-

भृशदेवः अस्वये च । अवमतासिद्धे (बादा) ।
 अवम ति० अव+मनच् । १रत्नके २पिष्टनवभेदे पु० “अव-
 नैक अर्धे काव्ये षोऽपिष्टमिभंसितस्य मधुमतो नारायंसस्य”
 ता०त्रा० “त्रिविधाः पितरः अवमाः अर्धाः काव्यायेति
 अनुसप्तमं नारायंसदेवताः । हे सोम ! अवमैः रत्नकैः
 यतसंघैः पिष्टभिः” भा० । अपादानेऽमच् । १पामे
 ४तद्वति ५कृत्सिते च लि० । अवोभवः अवसाद्भवः “अवोऽ-
 धवोर्लोपथेति” नः अन्यद्योयः । ईश्वधमे लि० “अनस-
 जानसजानमवमां पुरीम्” रघुः । “या त अक्षिरवमा या
 परमा” ऋ० ६, २५, १, “उतावमस्य पुद्वृत्त बोधि” ऋ० ६,
 २१, ५ “प्रकृतानां सावनानां चान्द्राणां चान्तरमवमानोच्यते
 सावनदिनेभ्यश्चान्द्राणां चापस्त्रिदधिकाले दिनक्षयाद्वा”
 इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न० । तदानयनप्रकारस्य
 सि० शि० “शशाङ्कनासो नितसावनेन ०, २८, १० लिं गृह्यताः
 चन्द्रदिनेस्तु चान्द्रे । रुद्रांशकोनाक्षिरर्धैः ६१, ५४, ३३
 नवाहः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्” । युगे चान्द्राणां
 सावनानां च यदन्तर तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे
 चान्द्रसावनान्तरं कदिनात्मकं गृह्यते । तत्र दिवस-
 मृत्युम् अष्टाविंशतिर्षटिकाः दश पानीयपखानि
 ०, २८, १० दृष्टमेकस्मिन् चान्द्रमासे लिं शसित्यात्मके
 कदिनात्मकमवसरत्नम् । यद्यनेन ०, २८, १० लिं गृ-
 ह्यनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा सपूर्णेनैकेनावमेन
 क्रियन्तीति त्रैराशिकेन लक्ष्यं रुद्रांशकोनाक्षिरर्धैः
 ६१, ५४, ३३ एक क्षयाहो भवति स च सावन एवं
 कल्पेऽपि अनुपातात् । ‘सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः’
 साधितानि चेत् । सावनेयस्तु चान्द्राणि तच्छेषे तद्व्या-
 सया” इति सि० शि० । कल्पेऽवसमप्राणश्च दर्शित तत्रैव ।
 “दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्नाः स्वशाशनाणाञ्चरुच्छिलेषुदम्ना”
 २५०८२५५०००० । अन्तर तरणियन्द्रचक्रञ्च यद्भवेत् स
 विधुमाससंचय । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूणितं चन्द्रमासभदिनै
 दिनक्षया ” “अथ चन्द्रचक्रदैनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन
 वर्ज्यते क्षयाद्वाः स्यु । अत्र यावमा । चन्द्रभगव्या
 रविभगवैरुनाचान्द्रनासा स्युः अतो विपर्ययाश्चान्द्रमासोना-
 चन्द्रभगव्या रविभगव्या भवन्ति तैरुना भवमा सावना
 दिवसा भवन्ति । चान्द्राणां क्षयाद्वा भवन्ति” प्रमिता० ।
 “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः अमृशति यत्र तद्भवत्यमप
 दिनम्” ज्योति० त०

अवमताङ्गुष्ठं पु० अवमतोङ्गुष्ठकदापातोयेन । इदानीं गजे।
 अवमति स्त्री अव-मन भावे क्लिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे
 ३तिरस्कारे च । [वमा तिथिः] ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।
 अवमतिथि स्त्री कर्म० । “स्युत्तस्तक्षिणस्यो गारे एकस्मिन्
 अवमदिन न० कर्म० । “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारी मल-
 तद्भवत्यमपदिनम्” ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।
 अवमन्तव्य ति० अव+मन-तव्य । १अवज्ञेये २अनादरार्थे-
 “बाहोऽपि नावमन्तव्यो महद्य इति भूमिपः” मनु ।
 अवमन्तु श्रि० अव+मन-तच् क्लियां ङोप् । १अवज्ञातरि-
 २तिरस्कारे च ।
 अवमन्य पु० अवमन्नाति अव+मन्य-यच् । सुश्रुतोक्ते पाणीस्ते
 उपद्रवक्षये १रोगभेदे “अतज्जु” नामस्त्रिके वक्ष्ये पास्त्रास
 पश्वान् । उतपाटकयोत्पटकः श्यावः कच्छयुतो
 ऋशम् । अवमन्य सकण्डूको मन्यको जम्बुकवापेति” ।
 “प्रलेपनमिदं दद्यात् पसिच्या यमन्यके” सुश्रु० । ततोक्ते मृष-
 दोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा “क्षिप्रवृद्धिमिक्षतामकन
 प्रवृत्तानां मूकदोषनिमित्ता दश चाटौ च व्याधयो जायन्ते
 तद्यथा सर्पिका अष्टीलिका पथितं कुम्भीका अक्षर्जा
 ऋदिन यम्पुडपिडका व्यसमन्य” इत्युपक्रम्य । “दीर्घा वङ्गश्च
 पिडका दीर्घान्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्यः कफाङ्गभ्या
 वेदनारोमहर्षेणत्” तत्रैव लक्षित । “अवमन्ये गते
 पाक भिन्ने तैल विधीयते” सुश्रु० । ३अवमन्यनकारके लि०
 अवमर्द् पु० अव+मर्द-वञ् । ४पोडने । ‘सच स्वमासाद्य
 रण्णावमर्द्सु’ रामा० २राज्याङ्गभेदे “अवमर्द् प्रतीचात
 क्षया चैव वलीयसाम्” इति भा० घा० राजधर्मे ।
 अवमर्ष पु० अव+मर्ष-वञ् । १द्यालोचनायाम्, “सुख प्रति-
 सुख गर्भोऽवमर्ष उपसंस्कृति । इति पञ्चास्य भेदाः स्यु”
 इत्युपक्रम्य “यत्र सुखफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।
 यापाद्यौ सान्तरायश्च सोऽवमर्ष” इति ऋतः सा०द०
 लक्षिते शनाटकस्य सन्ध्यंशभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।
 अवमान पु० अव+मन-भावे वञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च
 “अमृतस्यैव चाक्राङ्गे देयमानस्य सर्वदा” मनु ।
 अवमानना स्त्री अव+पुरा० मन-युच् । अवमानकरणे “तत्त्व-
 ज्ञानापदीपदिर्निर्घेदः स्वावमानना” सा०द० । भावे ष्यट् ।
 अवमाननं तत्रैव न० निर्घेदं स्वावमाननम्” हेमच० ।
 अवमानित लि० अव+पुरा० मन-क्त । १ज्ञतापमाने
 २कृतानादरे च विप्रकल्पा त्र सा चैवा जितावधवमा-
 निता” सा०द० ।

अवमत लि० अव+मन-क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कारे च ।

रिषी' नै० अनेत्वस्योपसर्गत्वे "इतीव धारामरधीर्व्येति
नैपध० धात्ववयवरूपत्वे तु अवधीरयित्येति भेद ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर-भावे युच् । १। अवधायां २तिरस्कारे
च "कृतवत्यसि नावधीरण्यामपरत्वेऽपि यदा धिर
भवि' रघुः 'अयं स यस्मात् प्रणयावधीरण्यामग्रहीया
करभोर । मन्वसे' यज्ञ० । भावे ल्युट् । तत्पार्थे न० ।

अवधीरित लि० अवधीर-कर्मणि क्त । १। अवधत्ते २तिरस्कारे ते च
अवधूत लि० अवधू-क्त । १। कर्मिणे 'पदमावधूतवसानान्त्यै-
कया' भाष "विदधेऽवधूतसुरसम्पदम्' भाष ।

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २उपनिषद्भेदे । १। अवभिभूते, ४। अव
र्षिते, "अवधूत' रक्तो अवधूता अरातय ' यत० ब्रा०
५। अवनादते च । "यो विसृज्यात्रमानु वर्यान् आत्मण्येव
स्थित एवान् । अतिवर्णांश्रभो योगी अवधूत स
उच्यते" इत्युक्तस्यैव यस्यांश्रमधर्मत्यागिनि इंसद्राशिनि
पु० । "अवरात्वात् परेणत्वात् धूतससारवचनात् ।

तत्त्वमस्यैव सत्त्वात्वाद्भवतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वर-
सान् प्रभुङ्क्ते कृतायनद्यापि हि सर्वमभक्षक । तथैव
योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च ग्रह" ।
इति च तन्निश्चितस्यैव एवमवधूतगीतयस्ये तल्लक्षण इत्यम् ।

अवधूतगीत न० २त०। भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे
बदन्त्ये प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा "अत्वा-
प्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् । अवधूतस्य सवाद
वदोरमिततेजसः । अवधूत द्विज कश्चिच्चरन्ममकृतोभयम् ।
कवि निरीक्ष्य तरुण यदु पमच्छ धर्मवत् । कुतो
बुद्धिरिय ब्रह्मवक्तुं सुविचारदा । यामासाद्य भयाङ्गोक्त
विद्वांसरति बालवत् । प्रायोधर्माधिकामेपु विवित्सायाञ्च
मानवा । हेतुनैव समीहन्ते आयुषा ययसा त्रिया । खलु
कस्य कविर्दस्य सुभगोमितभाषण । न कर्ता नेहसे कर्तुं
अङ्कोक्तसपियाववत् । जनेषु दहप्रसानेषु कामसोभद-
वाग्निना । न तप्यसेऽग्निना युक्तो गन्नाम्न स्यद्व ह्रिप ।
त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् । आत्मन्यान्न्दकारवम् । ब्रूहि
अर्धविहीनस्य भवत श्रेयसात्मनः" इति यदुश्चमेय
तल्लक्षणस्यैव । एव बुधना प्रष्ट स वदाह तदेव अवधूतगीतम् ।
तेन च "बलि मे बहुरोराजन् । सुरवोमुत्तुपान्निता ।
वतो बुद्धिपदादाव हस्योऽटानीह तान् भृशु । उचिषी
वायुराकाशमामोऽन्निवभ्रमा रविः । अपतोऽजगरः सिन्धुः
हतनोवभुक्तहृगज । मधुहाकरिषो मीनः पिङ्गुषा कुर-
रोर्भङ्गा । कुमारी ब्रह्मर्षर्ष अर्धनाम उपमेयम् ।

ततो मे सुरवो राजन् । बहोर्भितिरान्निताः । शिवाहर्षिण
भिरैतेपामन्वयिचमनुकमात्" इत्युपक्रम्य दिव्यादिभ्यश्च-
र्धिगतेर्यथा यत् शिञ्चित तदुत्सृष्टम् तद्विस्तरस्तु ६
नवमाध्यायसमाप्तिपर्यन्ते तल्लक्षणस्यैव ।

अवधूनन न० अवधू-धू-विच-तृक् ल्युट् । १। अवधूने । (आका)
इति ख्याते व्यापारे "पादस्पर्शस्तु रक्षांश्च दुष्कृतीनव-
धूननम्' भतु । २। चक्रित्साभेदे च "तल्लक्षणं नवा-
पीड' कृत्यांश्चाप्यवधूननम्" सप्त० । [ल्युट्] अवधूतने ।

अवधूतन न० धू-क्ति करोति अवधू-धू-क्ति-कर्मणि विच-भावे
अवधूत लि० अवधू-धू-अन्तर्भूतगर्थः कर्मणि क्त । १। अव-
धारिते निश्चिते "अनवधूताश्रमसंययविपयांसस्तु स' कश्चित्
पुरव' प्रति प्रवर्तमान" इति सा०को० । २। कृतान्तर्गते
३। विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४। स्थापिते च ।

अवधूय लि० अवधू-धू-कर्मणि क्तम् । १। अवधूयन्तीने २। तिर-
स्कारार्थे । ३। निश्चयेनाप्यर्थे "नियतं वक्तु रजसं अज्ञोऽन-
वधूयम्" इति "अनवधूयोहि भवत्वनवधूय" यत० ब्रा० ।
५। परामवधूयने च । अवधू-धू-ल्यप् । ईधर्चित्वेत्त्वे च अवधू-
अवधेय लि० अवधू-धू-यत् । १। निश्चये २। स्थापनेने वक्तु
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३। अज्ञेने "प्रतिपितृवित
मर्थं प्रातिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावङ्गिरात्मसदुभेद्येते" इति च
सा०को० । ४। ज्ञेये च । भावे यत् । ५। अवधाने न० ।

अवधूयन् लि० अवधू-धू-कर्मणि क्तम् । १। अवधूयन्तीने २। तिर-
स्कारार्थे । ३। निश्चयेनाप्यर्थे "नियतं वक्तु रजसं अज्ञोऽन-
वधूयम्" इति "अनवधूयोहि भवत्वनवधूय" यत० ब्रा० ।
५। परामवधूयने च । अवधू-धू-ल्यप् । ईधर्चित्वेत्त्वे च अवधू-
अवधेय लि० अवधू-धू-यत् । १। निश्चये २। स्थापनेने वक्तु
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३। अज्ञेने "प्रतिपितृवित
मर्थं प्रातिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावङ्गिरात्मसदुभेद्येते" इति च
सा०को० । ४। ज्ञेये च । भावे यत् । ५। अवधाने न० ।

अवधूयन् लि० अवधू-धू-कर्मणि क्तम् । १। अवधूयन्तीने २। तिर-
स्कारार्थे । ३। निश्चयेनाप्यर्थे "नियतं वक्तु रजसं अज्ञोऽन-
वधूयम्" इति "अनवधूयोहि भवत्वनवधूय" यत० ब्रा० ।
५। परामवधूयने च । अवधू-धू-ल्यप् । ईधर्चित्वेत्त्वे च अवधू-
अवधेय लि० अवधू-धू-यत् । १। निश्चये २। स्थापनेने वक्तु
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३। अज्ञेने "प्रतिपितृवित
मर्थं प्रातिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावङ्गिरात्मसदुभेद्येते" इति च
सा०को० । ४। ज्ञेये च । भावे यत् । ५। अवधाने न० ।

अवधूयन् लि० अवधू-धू-कर्मणि क्तम् । १। अवधूयन्तीने २। तिर-
स्कारार्थे । ३। निश्चयेनाप्यर्थे "नियतं वक्तु रजसं अज्ञोऽन-
वधूयम्" इति "अनवधूयोहि भवत्वनवधूय" यत० ब्रा० ।
५। परामवधूयने च । अवधू-धू-ल्यप् । ईधर्चित्वेत्त्वे च अवधू-
अवधेय लि० अवधू-धू-यत् । १। निश्चये २। स्थापनेने वक्तु
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३। अज्ञेने "प्रतिपितृवित
मर्थं प्रातिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावङ्गिरात्मसदुभेद्येते" इति च
सा०को० । ४। ज्ञेये च । भावे यत् । ५। अवधाने न० ।

अवधूयन् लि० अवधू-धू-कर्मणि क्तम् । १। अवधूयन्तीने २। तिर-
स्कारार्थे । ३। निश्चयेनाप्यर्थे "नियतं वक्तु रजसं अज्ञोऽन-
वधूयम्" इति "अनवधूयोहि भवत्वनवधूय" यत० ब्रा० ।
५। परामवधूयने च । अवधू-धू-ल्यप् । ईधर्चित्वेत्त्वे च अवधू-
अवधेय लि० अवधू-धू-यत् । १। निश्चये २। स्थापनेने वक्तु
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३। अज्ञेने "प्रतिपितृवित
मर्थं प्रातिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावङ्गिरात्मसदुभेद्येते" इति च
सा०को० । ४। ज्ञेये च । भावे यत् । ५। अवधाने न० ।

अवधूयन् लि० अवधू-धू-कर्मणि क्तम् । १। अवधूयन्तीने २। तिर-
स्कारार्थे । ३। निश्चयेनाप्यर्थे "नियतं वक्तु रजसं अज्ञोऽन-
वधूयम्" इति "अनवधूयोहि भवत्वनवधूय" यत० ब्रा० ।
५। परामवधूयने च । अवधू-धू-ल्यप् । ईधर्चित्वेत्त्वे च अवधू-
अवधेय लि० अवधू-धू-यत् । १। निश्चये २। स्थापनेने वक्तु
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३। अज्ञेने "प्रतिपितृवित
मर्थं प्रातिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावङ्गिरात्मसदुभेद्येते" इति च
सा०को० । ४। ज्ञेये च । भावे यत् । ५। अवधाने न० ।

अवधूयन् लि० अवधू-धू-कर्मणि क्तम् । १। अवधूयन्तीने २। तिर-
स्कारार्थे । ३। निश्चयेनाप्यर्थे "नियतं वक्तु रजसं अज्ञोऽन-
वधूयम्" इति "अनवधूयोहि भवत्वनवधूय" यत० ब्रा० ।
५। परामवधूयने च । अवधू-धू-ल्यप् । ईधर्चित्वेत्त्वे च अवधू-
अवधेय लि० अवधू-धू-यत् । १। निश्चये २। स्थापनेने वक्तु
चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३। अज्ञेने "प्रतिपितृवित
मर्थं प्रातिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति"
'अनवधेयवचनतया प्रेक्षावङ्गिरात्मसदुभेद्येते" इति च
सा०को० । ४। ज्ञेये च । भावे यत् । ५। अवधाने न० ।

अवमानिन् लि० अव+मन-चिनि स्त्रियां ऊीप् । अव-
घातरि १अवमात्रिमाद्ये च "पिबन्मासुपनतभेयोऽवमा-
निनम्" बहुलका । [१अवमादरधीने च ।

अवमाननीय लि० अव+पु०-मन-अनीयर् । १अवघने

अवमान्य लि० अव+मन-अयर् । १अवघने २तिरस्त्राभे च
घातघ्राभ्याधिभेसभ्या भावमान्या च कर्हिचित् बहुः
अव+तु०मन-अयर् । १अवघातेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मज्ज-भावे ल्युट् । १प्रघातने करणे
ल्युट् । २तृसाधने जसादी "इभा ते वाजिस्रवमार्जना
नाम्" ऋ० १, १६१, ५, "अवमार्जनाणि अङ्गप्रघातन-
घाभनान्युदकानि" भा० ।

अवमूर्धन् लि० अव+मूर्धा-स्य । अवमतसक्तने ।

अवमूर्धशय पु० अव+मूर्धा सन् येते यी-अच् । अथो
सुस्तया शायिनि मरुथे । "उत्तानशयादेवा अवमूर्धशया
मरुथ्याः" इत्युक्तो गर्भादो तथाशयमाहा मरुथ तथात्वम्
२तथाभूततया शायिमात्रे लि० । [उन्मोचने ।

अवमोचन न० अव+मोच-भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये

अवमोटन न० अव+मोट्-णिष्-ल्युट् । (मोचज्ञान) परि-
वर्तनेभान्यघापादनरूपे परिमोटने ।

अवयजन न० अव+यज-गती करणे ल्युट् । अयगमसाधने

" देवकृतस्यैगसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैगसोऽवयजनमसि
मत्तुप्यकृतस्यैगसोऽवयजनमस्यकृतकृतस्यैगसोऽवयजनमसि
यद्विना च नक्तं चैनसकलम तस्यावयजनमसि यत् स्तपतस्य
जापतस्यैगसकलम तस्यावयजनमसि यद्विद्वांसश्चाविद्वांसस्यै-
गसकलम तस्यावयजनमस्यैगसोऽवयजनमसि" ताण्ड्येभा०
"अवयजनम् अयगमसाधनम्" भा० ।

अवययव पु० अवययते कार्येद्रव्येण संबध्यते अव+यु-कमेण्य
अप । १इत्यारम्भके द्रव्ये "यथा परमाणु इरणुक इरणु-
कक्षररेणुमारभते इत्यादिद्रव्येण अत्यावयविपर्ययानि स-
ञ्चारिणि द्रव्याणि स्थापिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते
"द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुष्यान्तरम्" वै० सू०
उक्तेः । अन्त्यावयविविभुद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजाती-
यद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्त्यावयवी निष्पद्य च न
कक्षारिदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवाये-
नाऽवस्थित्वाऽवयवत्वम् । आरम्भकद्रव्यञ्च उपादा-
नकारवतया समवायिकारवतया च व्यवस्थितते
अधिकमवयविषय्ये बध्यते "अनिता च तदन्या स्यात्
संवावयववोगिनी" भाषा० । अवयवपरिमाणवचनम् अव-

वयवनिमित्तं केचित् प्रतिपेदिरे तत्र सत्यम्, घटादी अवयवस्य
परिमाणवचनेन तत्प्रातिपद्याप्तेः किंतु इत्यारम्भकद्रव्यत्व-
निवायवत्वम् । अथामिदं च अप् । २देहे तस्यान्त्यावयवि-
तया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायद्रव्यत्वात्
तथात्वम् ३इत्यादिभु देहावयवत्वात्तेषामन्त्यात्वम् । ते च
प्राधान्येन पञ्च सुष्ठे र्द्यिताः ०२ एषे अवयव्ये
उक्ताः । अङ्गप्रघातानि च स्रष्टव्यरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते
ऊनयो विवर्द्धमानानि इत्यन्ते यद्योक्तं सुष्ठेते 'सर्वाङ्गप्रघा-
तानि युगपत् सञ्जायन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य स्रष्टव्य-
त्वात्प्रघातव्यत्वे वंयाङ्कुरवत्तत्प्रसवश्च तथावा नृतफले
परिपक्वे केचरमासांस्त्रिमल्लानः प्रसव्य इत्यन्ते काठप्रम-
र्वात्, ताभ्येप तस्ये नोपस्यन्ते स्रष्टव्यत्वात् । तेषा
स्रष्टव्यत्वात् केचरादीनां काठः प्रस्यक्तानं करोति एतेनैव
वयाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तावयवे सर्वो-
क्तेषु वत्स्यपि शौचान्नात्तदुपस्यति । ताभ्येप काठ
प्रसव्यात् प्रस्यक्तानि भवन्ति" । अधिकं गर्भय्ये बध्यते ।
"इतीमे त वास्यङ्कुरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुः सिद्ध
व्याङ्गतापरा । ४सुष्ठेदावस्य एकदेशे "पदे न वस्यैविद्यन्ते
वस्यैष्ववयवा न च" मनुः हरिः "क्तेनाहीरात्तावयवाः" पा० ।
"क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिहृष्टा पूर्वोपरीभूतावयवा न
यद्यते पिण्डहीभूता निदर्शयितम्" ऋ०भा० "गुणभूतैरव-
यवं समूहं क्लमजन्मानम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति
व्यवदृश्यते" वाचस्प० । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्ति का-
दीनां सते परमाख्यादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणु
पुङ्गुस्यैव घटादिद्रुपतास्वीकारात् । न्यायादिमतसिद्धपरा
घातुमानसाधनेषु पृथाक्तेषु च । ते चायववाः पञ्च
इत नश्य त्व इत्यन्ते । यथा प्रतिघातेत्तदाहरणोप
नयनिगमरूपा पद्य, प्रतिघातेत्तदाहरणरूपाः ऐतदाहरणो
पनयरूपा वा भतभेदेन त्वय । यथा रम्येनो वज्रिभात्, भूभात्,
योयोधूमवान् स वज्रिभात् यथा अङ्गानसम्, वज्रिभ्यामोधूमो
धूमवांशवाम् तस्माद्द्विभात् । प्रतिघादीनां चक्षुषानि च
तत्तच्छब्दे वध्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके विनामचि-
हते अतुषानस्येष्टान्तर्गते ३धये । ७उपकरवामाने च ।

अवयविन् लि० अवयवः कारवायेनास्त्वस इति । अवयवजन्ते
द्रव्ये अवयवित्वं च कार्यं द्रव्यत्वम् । तत्र नैवातिदिभिरवयवा-
न्निवृत्तया उत्पद्यते इत्युरीकतत् । तत्र सक्ताः प्रमाणमनुपपन्-
त्तम् "ननु अवयविनि कि मानं ? परमाणुपुङ्गुरैवोपपन्नो न
च परमाणूनामतोन्द्रियत्वात् घटादेः प्रस्यक्तं न स्यादिति शा-

अपि प्रत्ययवयं प्रत्यक्षेण गृह्येत मच्चैवेवं नियतं गृह्यते ।
 प्रत्येक परिचमाप्तौ वावयविम कार्येणाधिकारात्मस्य चैक-
 त्वात् गृह्येणापि स्तनकार्यं कुर्यात् उरसा च पुष्टकार्यं , न
 चैव दृश्यते । प्रागुत्पत्तेषु कार्यसासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका
 निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिय नाम क्रिया सा सकर्तृ कैव
 भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका
 चेति विप्रतिपद्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घट-
 कर्तृका किन्तु ईग्न्यकर्तृकेति कस्या स्यात् तथा कपाला-
 दीनामस्तुत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत तथा च सति
 घट उत्पद्यते इत्युक्ते कृत्वालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं
 स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कृत्वालादय उत्-
 पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेषु । अथ स्वकारण-
 सत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरत्नत्वामभय कार्यस्येति चेत्
 कथमलम्बात्मक सम्बन्धेतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्ध
 सम्भवति न सददसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपास्य-
 त्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपद्यम् । सतां हि
 लोके क्लेशगृह्यादीना मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि
 बन्ध्यापुत्रो राजा भूय प्राक् पूर्ववर्माखोऽभियेकादित्येव
 जातीयत्वेन मर्यादाकरणेन निरुपास्यो बन्ध्यापुत्रो राजा
 भूय भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च बन्ध्या-
 पुत्र कारकव्यापाराद्दृष्टं भविष्यत् तत इदमभ्युपापनस्यत
 कार्याभावोऽपि कारकव्यापाराद्दृष्टं भविष्यतीति । वयन्त
 पश्चातो बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात्
 यथा बन्ध्यापुत्र कारकव्यापाराद्दृष्टं न भविष्यति एव
 कार्याभावोऽपि कारकव्यापाराद्दृष्टं न भविष्यतीति ।
 तन्नेत्र सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्
 सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते
 एव प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न
 कश्चिद्व्याप्रियते व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थ-
 वत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभाव कार्यस्येति । नैव दोषः
 यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापार-
 स्यार्थवत्त्वमनुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव
 अनात्मभूतस्थानारभ्यत्वादित्यभाषि । न च विशेषदर्शन-
 मालेण वस्तुन्यत्वं भवति न हि देवदत्त सक्रोचितहस्त-
 पादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्तुन्यत्वं गच्छति, स एवेति
 प्रत्यभिज्ञानात् । यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि
 पितादीना न वस्तुन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम
 भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरित्वात्तत्

तत् युक्तं नान्येति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकार-
 संस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि घटधाना-
 दीनां समानजातीयावयवान्तरौपचितानामङ्कुरादिभावेन
 दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामवयव-
 पथादर्शनमापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदं जन्मोच्छेदान-
 रितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतत्त्वापत्तिः तथा
 सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा
 बाल्ययौवनस्याविवेकपि भेदप्रसङ्गः पितादिव्यवहार-
 खोपप्रसङ्गश्च । एतेन ज्ञानभङ्गाद् प्रतिवर्तितव्यं । यस्य
 पुन प्रागुत्पत्तेरसत् कार्यं तस्य निर्दिष्टवयः कारकव्यापार
 स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्ते आकाशस्याह्वनप्रयो-
 जनखड्गाद्यनेकायुधप्रसङ्गित्वत् । समवायिकारणे व्यापार
 कारकव्यापारि स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारे-
 स्थान्यन्यत्तेरिति प्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशय
 कार्यं मिति चेन्न अतस्त्वाहं सत्कार्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरा-
 दीन्येव दध्यादिदृश्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्यास्थानि
 लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वक्ष्यतेनापि शक्यं
 कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यात् तेन तेन
 कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्तदवत् प्रतिपद्यते ।
 एव युक्ते कार्यस्य प्रागुत्पत्ते सत्त्वमन्यत्वञ्च कारणादव-
 गम्यते । गद्दान्तराञ्चैतदवगम्यते । पूर्वस्मिन्नेव अत्रापदेशिन
 गद्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यं सद्दप्रदेशी गद्द गद्दान्तर
 “सदेव सौम्येदम आसीदेकमेवाहितोयम्” इत्यादि । “तत्रेक
 आह्वरसदेवदमप आसीदिति” चासत्त्वमपत्तियं “कथमसत
 सञ्जायेत?” इत्यादिपि “सदेव सौम्येदमप आसीत्” इत्यवधार-
 यति । तत्रेदं गद्दान्त्वस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सम्बन्धमात्रेण
 कारणेन सामानाधिकरण्यास्य श्रुत्यभाषत्वात् सत्त्वानन्यत्वे
 प्रसिद्धत यद्दत्तं प्र । गुत्यत्तेरसत्कार्यं स्यात् पञ्चाङ्गोत्-
 पद्यमान कारणे समवेयात् तदन्त्यत्कारणत्वं स्यात् तत्र
 “येना श्रुतं श्रुतं भवतीत्य प्रतिज्ञा पीड्येत् सत्त्वानन्यत्वावगते-
 स्त्विद्य प्रतिज्ञा समर्थते” भा० । “पटवञ्च” भा० सू० ।
 यथा च सवेदितः पटो न व्यक्तं गृह्यते कि
 मय पटः किञ्चान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो
 यत् सवेदितः इत्वं स पट एवेति प्रसारणेनाभि-
 व्यक्ती गृह्यते यथा च संवेदनसमवे पट इति गृह्य-
 माणोऽपि न विविष्टायामविष्टारो गृह्यते स एव प्रसारण-
 समयेऽपि विविष्टायामविष्टारो गृह्यते न संवेदितरूपा-
 दय मित्रः पटः इति । एवं तन्वादिकारणावस्यं पटादि

कार्यमस्यः सन् तुरीयेमकुपिन्दादिकारकव्यापाराभि-
 व्यक्त स्पष्टं गृह्यते ॥ तत संवेदितपटप्रधारित-
 पटव्यायेनामन्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः" भा०। सं०कौ०
 कारणात् कार्यस्त्वान्यता दर्शिता यथा "कार्यस्य
 कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणाणि । न पटस्तन्तुभ्यो भि-
 द्यते तद्वर्तमानत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तस्य धर्मो न
 भवति यथा गौरस्य । धर्मश्च पटस्तन्तुना तस्मात्कार्यान्तरम् ।
 उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाद्ययोरुपादानो-
 पादेयभावः यथा घटपटयो उपादानोपादेयभावश्च तन्तु-
 पटयो । तथाद्यार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तु-
 पटयो सयोगामाप्नोभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो-
 ष्टो यथा वृषण्डपदयो अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्भि-
 स्ययो" नचेह संयोगामाप्नो तस्माद्यार्थान्तरत्वमिति ।
 इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्यापेक्षत्वात् ।
 इह यद्यथाह्लिङ्गं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते
 यथैकपत्रिकस्य स्रजिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽन्यतविशेषोऽ-
 धिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात् घटगुरुत्वस्य
 कार्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिधत्तन्तुश्च पट इति । ताव्ये-
 तान्यधीतास्यभेदसाधकानि । तदेवभेदे सिद्धे तन्तव-
 एव तेन तेन सत्यानभेदेन परिणताः पट, न तन्तु-
 भ्योऽर्थान्तरं पट । स्यात्तानि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थ-
 क्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाद्य नैकान्तिक भेदं साधयितुमर्हन्ति
 एकस्मिन्समि तच्चद्विषेधाविभाषितोभावाभ्यामेतेषामविरो-
 धात् । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मघटीरे निविशमानाभि-
 तिरोभवन्ति नि शरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गा-
 न्युपदाने प्रज्ज सन्ते वा एवमेकस्या भूदः सुवर्षस्य वा घट-
 सुकुटादयोविशेषो नि शरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते
 न पुनरसतास्तत्पाद सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्
 कण्वहंपायनः "नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते वतः"
 इति यथा कूर्मं स्थापयन्नेः सुकुञ्चिद्विधाविशेषो न भिन्नः
 एवं घटसुकुटादयोऽपि ऋतुसुवर्षादिभ्यो न भिन्नाः ।
 एवञ्चेत् तन्तु पटइति व्यपदेशो यथेह यने तिस्रका इत्यु-
 पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि
 नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वज्रिर्दाहक प्रकाशक
 पाचकयेति । नार्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतु तेषा-
 नेत्र समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येक
 विष्टयो वर्तु दर्शनसङ्गथासार्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविका-
 इहम सिद्धिग्रास्तु शिविकां वृहन्ति एवं तन्तव प्रत्येक

मावत्समकुर्वाणा अपि निश्चिताः चाविर्भूतपटभावाः
 प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् चाविर्भावं पटस्य चारव-
 व्यापारात् प्राक् सङ्गत्या अवर्षेत् प्राप्तं तर्हि पटवत्
 उत्पादनम् । अथ सन्, कतं तर्हि चारवव्यापारेण ।
 न हि वृत्ति कार्त्वे चारवव्यापारप्रयोजनं वक्ष्यामः ।
 चाविर्भावे चाविर्भावान्तरत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गः । वक्ष्या-
 दाविर्भूतपटभावास्तन्व किञ्चिन्ने इति रिक्तं यथः ।
 अथासङ्गुपद्यत एकतापि कते वेदवत्सङ्गुपत्तिः वती
 अवती वा वती चेत् कतं तर्हि चारवैः, अवती चेत्सत्ता
 अस्तुपत्तन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः घटाद्या-
 र्थान्तरम् अपि तु घटपटादौ तथापि वापङ्गुत्वं भवति
 पटइति तावद्गुत्वं भवत्युत्पद्यत इति न वाच्यं यौनसत्त्वात्
 विगम्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनायकोर्बुधमपेक्षत्वं
 विरोधात् । तस्मादिदं पटोत्पत्ति सकारवचनवाचो वा
 सकारवचनवाचनवाचो उभयवापि नोत्पद्यते अथ च
 तदर्थानि चारवानि व्यापार्यन्ते एवं वत एव घटादे-
 राविर्भावश्च कारणापेक्षेणुपपन्नम् । न च घटस्यैव
 चारवानां वच्यम्, तत्रूपस्याकिञ्चात्वात् किञ्चास्यन्वि-
 त्वाच्च कारकात्वात् अन्यथा चारवत्वाभावात् व्याख्या-
 तस्यैतदकाराभिवाङ्गीकारां यथा "तद्वर्तमानत्वात् तेषां
 तन्तुना धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्कत्वात् अकल्पनियतवत्ता-
 कत्वात्वा । तस्यैव नियतसङ्गात्तत्पदेषुप्रथमं एवऽन्य-
 चाप्तेः प्रथमात् अतिरेकव्याप्तिं दर्शयति ननु वतीभिद्यते
 इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावात् मिथस्या व्यापक
 भेदस्य निश्चयेभेदविद्विरिति भावः । पदे धर्मत्वव्य-
 षेत्तस्युपदर्शनात् उपपन्नरूपस्यावाङ्गनाह धर्मत्वेत्यादि ।
 धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्माद्यार्थान्तरमिति ।
 अन्योऽर्थं पदार्थः चार्थान्तरं सवृत्त्यवस्थादित्यान् वनासे
 क्षीयता । पट तन्तुभ्यो न भिन्नं पदार्थं किन्तु अभिन्न
 एवेत्यर्थः । उपादीयते कार्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते
 इत्युपादानम् कार्यस्त्वानामतावस्थाविशेषान्नरूपं चारव्यं
 तदान्त्रितसूक्ष्मावस्थापन्नं कार्यान्तरादेवं तद्भावात् कार्य-
 कारव्यविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यस्त्वानामतावस्था-
 न्नवत्त्वनेपोपादानकारकत्वम्, तच्च ज्ञानामतावस्थापन्नकार्य-
 रूपमेव अन्यस्य दुर्बलत्वात् अन्यथा कर्त्त एव सर्वकार्यजन-
 नाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च
 पटादिजननाय तन्तव न तु च्छादावः । न च प्राप्तभाव
 एव तस्य निश्चायकः, तस्य अभावमेव सतोपिषेचनत्वाभावात्

प्रतियोग्यपरत्वे तस्य तथात्वस्य ननु प्रतियोग्यवत्कृच्छ्रे
 ऽवभावात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसक्तौ न तेन सह
 प्रागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतत्वापत्तिका-
 र्यात्कालस्युपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः न तन्तुभ्यो भिन्न-
 इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्रारम्भभावादिति । संयोगश्च
 अप्राप्तिः विभाजनश्च तयोरभावात् । तथा च संयोगभावः
 विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न
 भिद्यते तत्संयोगान्नाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयो-
 र्संयोगोऽपि यथा चटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः
 सति तत्र तन्वभेदोऽप्युच्यते इत्युच्यते चेतीति विधेयपणे
 च व्यभिचाराभावात् । अप्राप्तिर्हेति विभागाद्येत्थं । तथा च
 संयोगान्नाश्रयत्वस्य विभागात्प्रत्यक्षपि अभेदसाधकत्व-
 मिति भावः । गुह्यत्वान्तरकायोपपत्त्यादिति । अयमाशयः ।
 अवनतानुपरिभावेनेव तद्गुह्यत्वेन स्थापित्याधिकं
 महत्परिभावेनैव गुह्यत्वम् जन्वते, गुह्यत्वञ्च स्वपतन इव
 स्त्रान्त्रितद्वन्दाद्वन्दादेरवतिविशेषे हेतुरिति नैयायिका-
 दिभिरभ्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा-
 तदाश्रितगुह्यत्वविशेषेण स्त्रान्त्रितद्वन्दाद्वन्दादेरवतिविशेषो-
 ऽत्र न हेतुत यथा एकपक्षिकस्योपेक्षया द्विपक्षिक-
 स्य हेतुस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुह्यत्वान्-
 तरप्रयुक्तस्त्रान्त्रितद्वन्दाद्वन्दाद्वन्दादेरवतिविशेषोपपत्त्यायोप्यत्वात्
 गुह्यत्वान्तरयुक्तस्योपेक्षितं तस्य गुह्यत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचार-
 वारणाय पक्ष्याद्योपेक्षादित्युक्तं तस्य च पृथक् तद्वन्दा-
 द्गुह्यारोपणोऽवनतान्तरस्य पक्ष्यसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न
 तथासम्भव इति अभिन्नत्वमित्यस्य विचारः । तन्तुगुह्यत्वस्य
 कार्यं स्त्रान्त्रितद्वन्दाद्वन्दादेरवतिविशेषस्तस्मात् कार्या-
 न्तरम् अवनतान्तरं न इत्यते न न हेतुते इत्यर्थः ।
 अतीतानि व्यतिरेकव्याप्तिप्रयुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यति-
 रेकव्याप्तिप्रयुक्तपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति
 बुद्धिविषयः अपदेवभाजश्चेति शेषः । फलितमाह न
 तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षित-
 त्वमायुक्ते स्तान्त्रितत्वादि । किंवा उत्पादनक्रिया,
 निरोधः प्रध्वंसकर्मोर्बुद्धि तथा च कार्यकारणबोरभेदे
 कार्यस्य कारणान्तरत्वेन सतः कश्चिदपक्षिणाश्रय-
 वत्त्वं इत्यर्थः । अपदेवः व्यवहारः कर्मक्रिया प्रयोजनो-
 त्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेद-
 पक्षानुपगमः । तथा च कार्यकारणबोरभेदे तन्तु-
 पट इति कथं भेदव्यपदेशः ? कथं वा प्रयोजनान्तरजन-

कता, ? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यहाम्
 प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्यत्वेन, तत्र नष्टत्वेन
 वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुपु पट इति व्यपदेशप्रयोजक-
 संज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्यभेदवत्त्वाच्च ।
 इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेद-
 साधनायालम्बित्वात्कार्यार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति ।
 ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तव्येव
 भेदव्यवहारो न वास्तवभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः । एवञ्च
 बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे
 इदं रजतमिति बोधात् 'व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि
 वास्तवत्वापत्ति' तथो अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न
 भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वज्रपादे' प्रकाशनपाचनादिरूप-
 नानाकार्याणां, पिष्टेनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्यस्य
 समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सम्या-
 दनस्य इत्येतात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधक-
 तेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव
 क्रमश्च उपपादयति एकस्मिन्नपीति । प्रध्वंसने नश्यन्ति ।
 क्रुर्मन्त इत्यनुभवं अस्मिन् पक्षे च क्रुर्मन्त इत्यर्थं सार्ध-
 विभक्तिक' सप्तम्यास्तसिन् । यथाहेति भगवद्गीताया-
 मिति शेषः । असतोऽसत्तन्त्रयस्य, भाव सत्तुम, सत
 सत्तन्त्रयस्य न च्यभाव अस्तुत्तुम् सतसतोरेकत्वं सनावेगा-
 भावादिति शेषः । व्यापादयति व्यतिरेकव्याप्ता साधयति
 तथा च प्रावरणादिक्रियाभेद कारणभेद विना
 अनुपपन्न इति व्यापक प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः
 निवर्त्तमान व्याप्य कारणभेदाभाव निवर्त्तयन् कार्यस्य
 कारणहेतुम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्त तदनूद्य-
 नञ्वा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचार दर्श-
 यति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभाव न
 कारणभेदाभावव्यापक एकस्मिन् वज्रपादौ नानाकार्य-
 दर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारोति भावः ।
 एवम् भेदसाधकहेतुपु दूषितेषु इदानीं व्याभिचारेः
 सत्त्वेषु विकल्पेन दूषयित्वं यद्गते स्यादेतदित्यादि ।
 कृतमित्यव्ययम् अलम्बक कारणव्यापारेणेति तृतीयान्ते
 नाश्रयि तथा च कारणव्यापारेणार्थं नास्ति तस्य
 सतस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पट-
 रूपेण ध्वयसिद्यन्ते इत्यपि बोध्यम् । यत्र समय-
 वादिभोक्तृत्वदोषश्च न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिबन्दि-
 रूपदूषणदानायाह अथासद्वृत्तपद्यत इत्यादि । उत्पत्तिः

आद्यात्सर्वत्रः स च सख्यपदं बन्धवियोगे न तु संभोग-
 नात्: सुखक्रिययादादशम्भात् तयोश्च उत्पत्ति-
 म्बन्धकारस्य सर्वविक्षयात् । प्रकृते सख्यपदं बन्धवियोगे च
 अनुयोगिसख्यपद एव सख्य उत्पत्तिः । पटरूप एव नाद्यं
 करणमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् अवस्थानात् तत्र कारण-
 व्यापारामेका भविष्यतीति गच्छते अघोस्यत्किरित्यादि ।
 द्रुमयति तथापीति । पटादिगन्धेन पटत्वविशिष्टस्यैव
 उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम्
 तद्वाच्यार्थसौक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् घटो पट
 इतिवत् न तत्र याञ्चोद इति भावः । पटादिगन्धस्य
 उत्पत्त्यर्थेवत्त्वे द्रुमवात्तरमथाह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं
 प्रयोक्तुं न चकम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटगन्धेन
 पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति
 चैवदा विनाशप्रतियोगितासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः ।
 अयोग्यत्वे चेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन्
 भविष्यति युगपदेकदा विरोधात् सङ्गान्नस्यमानात् । काष्ठा
 नरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति
 वर्तमानताप्रतीतिर्न विभिन्नकालता तयोरेति भावः । एव-
 म्पत्तेः पटसख्यपदाभावाद्यसम्भवात्तद्वा अन्वयपदासौका-
 रेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भवे एवेदाह तद्विदितं पटोत्-
 पत्तिरित्यादि- । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्पु-
 समवाय तत्संबन्धवियोगरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च
 सर्वदा विद्यमानत्वात् न तथा उत्पत्तिः । समवायस्य
 निवृत्त्यात् पटस्य कादाचित्कीत्पत्ति कथं स्यादित्यतः
 पदान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे
 विद्यमानतया च कारणे समवायस्याया च स्वसत्ता-
 कात्तिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्वसवत्पदा न कादा-
 चित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयपार्थि उत्पत्तेरुभय-
 रूपमध्येऽन्यतरूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति
 शेषः । सिद्धसख्यपत्तेऽपि सर्वजनानुभवसिद्धायाः कारण-
 व्यापारामेकाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि तृप्यत्वात्
 प्रतिबन्धित्वजनधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण
 सख्यरूपमना गच्छते न चेति । पटरूपस्य तन्पुत्ररूपत्वात्
 तेन सख्य कारणानां संबन्धेन कार्यस्य उत्पत्तिज्ञाया
 च तत्र अन्वयात् कारणव्यापारामेवेति न समानं
 द्रुमत्वमिति भावः । द्रुमवति रूपस्येति । रूपस्य भव-
 ष्कते सुखत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेच क्रियारूप-
 तावाः सर्वैरित्यभावात्कारणानां च क्रियावन्विते-

नेन कारणत्वाभ्युपगमात् । तन्पुत्रः पटत्पद्यते तस्माद्दिशु
 च तन्वादीनाहत्पत्तिकारणत्वप्रतीतेच नोत्पत्तेः पट-
 रूपसंबन्धरूपतेति भावः ।
 अथयान् पु० अथ+यान-त्सि । अपकटवाजके संबुद्धौ अववा ।
 अथयात् ति० अथ+या-त्सि । प्रकम् कर्त्तरि । “अदितिर्भ-
 वास्यपयाता इरस्य दैव्यस्य” अ० ८, ४८, २ । “अथवाता
 प्रथक्कर्त्ता” भा० ।
 अथयान न० अथ+या-त्सुट् । अथनती “इत् भोर्भूया अथ-
 वागमेवाम्” अ० १, १८५, ८, “एवा मायावाक्यवा-
 नमपगतम्” भा० ।
 अथयुन ति० वयुने प्रशा निर० न० व० । प्रशान्त्वन् ।
 “व दत्तमोऽथयुनम्” अ० २, २१, २ ।
 अथर पूजया अथ+प० व० सेट् । अथर्यति पूजयतीत्यर्थः ।
 अथर ति० इ-वा० अथ न० त० । अथरे, २ अथरे,
 २ कार्ये च । ३ पचाहर्त्सिन् ५ देगे ईशाते पु० उदिति स्त्री
 दत्तर्त्सिति ति० । अथिजङ्गावाः ६ पचाहर्त्सिने० । “दूरेण
 इतरं कर्म बुद्धियोगात्तन्मूलं” गो० अथ्य अथस्याभाविते
 सर्वनामकार्थम् अविच्छेदस्तु वा । “अथधान पदा
 विद्यामाददीतापरादिपि” मत्त अथरकादिति च । अथस्या
 च देयकता काष्ठकता बुद्धिकल्पिता च तत्र देयकता
 यद्वरं कौशाभ्याः । काष्ठकता यद्वरमापृषावण्या ।
 बुद्धिकल्पिता अथरादपीतिमानने । मासिनावर काशावर
 इत्यादी समसि विपृष्टवाच्ये च न सर्वनामकार्थं माहा-
 वराय इत्यादि च । “इवमात्वारस्यविउलभुपविष्य” अ०
 सू० । ५ त० । अथ्यनयेते ति० ।
 अथरज पु० अथरकिन् क्राते जायते जन-ठ । कनिष्ठोदरे
 भातरि, २ अथरे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जन्मजन्मात्
 तथात्वम् ३ कनिष्ठोदरमगिन्यां, ४ अथयाञ्च स्त्री टाप ।
 “अस्य चावरजं विद्धि धातर भां तु सख्यमथम्” राजा०
 “यदि स्त्री यदावरजः त्रेय किञ्चित् समाचरेत्” मत्त
 “विदर्भराजावरजा तयैवम्” । “रावणावरजा तत्र रावण
 मदनात्परा” इति च रतुः ५ पचाव्यातामते ति० । “आत्मभू-
 रजाश्चिह्नप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वमावदौ” भावः ।
 अथरत ति० अथ+रत-त्सि । विद्यात्ते अथरत वततम् ।
 अथरतम् अथ० अथर+तसिक् । अथरः अथरकिन् अथरका-
 दित्यर्थे । अथरतः एतन्वीयम् आगदाः, पठति वा ।
 अथरति स्त्री अथ+रत-त्सि । विरामे, २ निवृत्तौ च ।
 अथरवर्थे पु० कर्म० । अथरे ।

अवरवर्णं च पु० अवरवर्षं सन् जायते जन-ड । अत्रे
 “आ त दृष्टिनिपातेन स्वर्णनावरवर्षं ज” “ब्राह्मणान्
 वाधमानन्तु कामादवरवर्षं जम्” इति च मतं ।
 अवरव्रतं पु० अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य । श्रुत्ये
 २ अर्कद्वये च । अवरम् अघमं व्रतमस्य । शहीनव्रते त्रि० ।
 अवरशैलं पु० अवरः पश्चादुवर्त्तो शैलः । अस्ताचले ।
 अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा
 प्रञ्चमीसप्तमीदशैरवरवन्द्यस्यार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्,
 आगतं धसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।
 अवरहसं न० अवरतं रहं अघं समा० । अवरतते रहसि
 अवरार्द्धं न० कर्म० । अवरभागे “सकृत्कर्म पितृणाम-
 परार्द्धं देवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-
 ष्टह्य” यत० ब्रा० २ देहस्य पश्चाद्भागे च ।
 अवरार्द्धं त्रि० अवरार्द्धं भव यत् । शेषभागागमे । न
 वरत्वेन अर्थात्ते अघ-णिवृ-कर्मणि यत् । म्युने ।
 “नापरार्द्धं ततः कुर्यात् पूर्वपात्रमिति स्थिति” छन्दो०
 परि० । “अवरार्द्धं न्यूनम्” घ० त० रघु० “दशगवावरार्द्धं
 दक्षिणा” घा० ऋ० ।
 अवरोणं त्रि० अव+रिड-क्त । तिरस्जते । [नात्ये ।
 अवरोरीयस् त्रि० न वरोरीयान् न० त० स्त्रिया ङीप् । अव्य-
 अवसृग्ण त्रि० अव+रज-क्त । अभ्यन्ते शरोगाश्विते च ।
 अवसृङ्ग त्रि० अव+रुध-क्त । प्रतिरुद्धे अत्यंरसंलक्षिते श्यमे
 च “अस्ति कश्चिद्वाजस्रुतरुद्धवर्जम्” दशरु० इतर
 गमननिषेधेन रक्षितायां श्रद्धियां स्त्री । (राखमी) ।
 अवसृङ्गि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । अवरोधमे श्रुतिरोधे
 “इन्द्रियाणां वीर्याणाञ्चावरुद्धी” श्रुतिः ।
 अवसृङ्गं त्रि० अव+रुध-क्त । श्रुतपाठिते षष्ठादौ च ।
 अवरोधकं अवरोचयति रुजिहीन करोति अव+रुध-णिवृ-
 णवृत् । अवरोधके रोगभेदे “अहृगन्धिमुषं तत्र काम-
 नाशावरोधकं” सुश्रु० ।
 अवरोधं पु० अव+रुध-भावे घञ् । निरोधे “केनाय-
 माचं श्रोतोऽवरोधः” सुश्रु० बलादि० कर्तृप् वा ठनो
 वाधक इति अवरोधवान् अवरोधो अवरोधयुक्तं त्रि० ।
 कर्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्यायां श्योपिति, श्राज
 दारेषु च । “तत्र हूणावरोधानां मर्त्तुषु व्यक्तयिन्नामम् ।
 “कषत्तन्मालानमवरोधे महत्यपि” रघु आधारे घञ् ।
 ४ राजान्तं पुरे । “पश्चादवरोधे व्रतयोऽवरोधः” इति रघु ।

“निन्दे विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विश्वस्तवस्तमवरो-
 धधूपपात” माघ । ल्युट् । अवरोधन निरोधे न० ।
 अवरोधकं त्रि० अव+रुध-णवृत् । प्रतिरोधके श्यावरके
 च । “सुधन्वा वीर्यवाजाजा मिथिलामवरोधकं” रामा०
 धार्यत्वात् कर्मणि न घटी ।
 अवरोधायनं न० ईत० । अन्तःपुरे ।
 अवरोधिकं पु० अवरोधे तद्गुरुत्वाद्गौ नियुक्तः ठन् । राजा-
 न्तपुररक्षणार्थं नियुक्ते श्यावनादौ । अवरोधं स्थानं
 निवारत्येनाश्रय्य ठन् । “श्यावन्तःपुरस्थाया स्त्रिया स्त्री ।
 “ययुस्तुरङ्गाधिकरुहोऽवरोधिका” माघः ।
 अवरोधिन् त्रि० अव+रुध-णिवृत् स्त्रियां ङीप् ।
 श्रोधके श्यावरके च ।
 अवरोपणं न० अव+रुध-णिवृत्-प ल्युट् । उत्पाटने ।
 अवरोपितं त्रि० अव+रुध-णिवृत्-प-क्त । उत्पाटिते ।
 अवरोहं पु० अव+रुध-घञ् । अवतरणे, (नामा) ऊर्ध्व-
 देशान्निर्देशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां ष । तरोर्मूला-
 दपपर्यन्तमारूढायां श्युह्यादिस्तथायाम् । श्रुपादाने
 घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने
 सर्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिनां चन्द्रकोकादयरोह-
 प्रकारस्तावदुक्तं या० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्ये-
 ऽवतरयवान् दृष्टवृत्तिभ्यां यथेतमनेवञ्च” या० सू० ।
 ‘इटादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढानां
 ततः प्रत्यवरोहं आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्प्राप्तमपित्वा-
 ऽथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत”मित्यारभ्य यावत् “रम-
 णीयवरणात्राङ्गाणादियोनिभावमापद्यन्ते कूपयचरणा आ-
 दियोनिमिति” । तत्रेदं विषयार्थं किं निरुत्तयया भुक्तवृत्त
 कर्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् साहयया ? इति किं तावत्
 प्राप्तं निरुत्तयया इति । कुत ? यावत्सम्प्राप्तमिति विशेष-
 णात् । सम्प्राप्तशब्देनात्र कर्माण्य उच्यते सम्पत्त्यनेना-
 आहोकादसं शोक फलभोगमेति । यावत्सम्प्राप्तमपि-
 त्येति च कृतवृत्तस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । “तेषां यदा
 तत्पर्यर्थावैतौति” च श्रुत्यन्तरेषेभ एवाथेः प्रदर्शयति । स्यादे-
 तत् यावदुत्तमि श्लोक उपभोक्तव्य कर्म तावदुपभुक्त इति
 कल्पश्रुत्यानीति नैव कल्पचित्तं यद्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र
 परामर्शात् । “प्राप्त्यन्तं कर्मोपस्य यत् किञ्चे ह करोत्व-
 यत् । तज्जाहोकात् पुनरेत्यर्थं शोकाय कर्मणे” इति
 रूपाय श्रुतिर्व्यक्तिश्लेषविशेषपरामर्शेन कृतवृत्तैवैह कृतस्य
 कर्मोपस्यत्वं वदितं दर्शयति । अपि च प्रायणमनारब्धं-

फलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्य व्यभिव्यक्तानुपपत्ते । तत्राविशेषेण यद्युपायत फलसिद्धमारब्धफलस्य सर्वसाभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते भेदमिति फलमाधारण भवितुमर्हति न च विविधे प्रदोषपरिग्रही प्रदोऽभिव्यञ्जते, न पटइत्युपपद्यते । तत्रासिरत्तुगया अवरोहनीत्येव प्राप्ते मूमः “कतायमेत्युगयवामिति” । येन कर्म ह्यन्देन चन्द्रमसमाहृताः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन लयिते तेषां यदस्मयं यरीर चन्द्रमस्युपभोगावारब्ध तदुपभोगस्ययदुर्गमशोकाग्निर्घण्टात् प्रलीयते सविश्वविराजस्य कर्माद्भिमकरकाश्य इत्यभ्युगर्धिः उपकर्मादिश्च एतकार्ठिन्यम् । तत एतावत्ये कृत्येष्टादे कर्मणः फलोपभोगेनोपलभ्ये सति सातुगया एवेममय रोहन्ति । केन हेतुना? इत्युक्तमित्याभित्याह । तथाहि प्रवृत्ता श्रुति सातुगयानामवरोहं दर्शयति “तद्वय इह रमणीयवरणा आभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमा वषेरन् आश्रययोनि वा क्षत्रिययोनि वा वैश्यायोनि वा श्रयय इह कर्पूयवरणा आभ्यासो ह यत्ते कर्पूयां योनिमायदोरन् श्रयोनि वा शूकरयोनि वा वायुशालयोनि वेति” । अल्पमद्येनानेमातुगयः स्रव्यत इति प्रसिध्यति । इत्ययं जन्मनैव प्रतिप्रायश्चित्तवत्प्रत्युपभोग प्रविभक्तमानः आकस्मिकतयासम्भवात् अतुगयसङ्घातं स्रवयति व्यभ्युदयप्रत्युपाययो सुलतदु कृतयो हेतुत्वस्य सामान्यतयास्तेष्ववगमितत्वात् । अत्रितरपि वर्यां आश्रयमाय स्वकर्मनिष्ठा प्रेत्य कर्म फलमनुभूय तत शेषेण विविधदेशजातिकुलरूपाय श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन्त इति सातुगयानामेवारोहं दर्शयति । न सुभरत्तुगयी नामेति केचित्तावदाह स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चित्तुगयो नाम भास्वरातुषारिस्त्रेहवत् यथाहि स्त्रेहभास्य विरिच्यमान न सखात्मना विरिच्यते भास्वरातुगयाखेव कश्चित् स्त्रेहशेषेऽवतिष्ठते नथातुगयोऽपीति । ननु कार्यविरोधित्वादइत्यस्य न भुक्तफलस्यावशेषेणैवावस्थानं न्याय्यम् । गार्थं दोष न हि सखात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतीजामीमहे । ननु निरवशेषकर्मफलभोगाव वन्द्यमखलमाहृतम् । वाङ् तथापि स्वत्यक्तमार्थेणमात्रेण तत्रावस्थात्वं न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सखतैः सेवोपकरणैः राजकुलसुपसप्त चिरप्रवासार्थं परिशील्यकूपकरस्यः कृतपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थात्वं शक्नोति एव-

मत्तुगयसेवमात्रपरिषद्दो न चन्द्रमस्येवस्थात्वं गच्छोतीति । न चैतदुपपन्नमिदं हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषमातुषारिस्त्रेरुपपद्यते कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदुपपन्नं न अगफलस्य कर्मणोनिश्चिन्तय भुक्तफलस्य मविद्यतीति । तदेतद्वेगल स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव सगफलं निश्चलं जगयति स्वगच्छुतस्यापि कश्चित् पक्षेणं जगयतीति” न गदप्रमास्यकानामोहगी कल्याणकल्पते । स्त्रेहभास्ये त स्त्रेहसेगातुषारिस्त्रेहत्वात्तुपपद्यते । तथा सेवकसोपकरणसेगातुषारिस्त्रेहत्वेन न तिह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणोसेगातुषारिस्त्रेहत्वेनापि कल्याणितं शक्यते स्वर्गफलस्यगर्भपरिपोधात् । अथगच्छुतदेव विज्ञेयं न स्वर्गफलसेष्टादे कर्मणो भास्वरातुषारिस्त्रेहवदेकदेशोऽनुपपत्तमानोऽतुगय इति यदि हि येन सुकतेन कर्मणोऽष्टादिना स्वर्गमन्मभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽतुगयः कल्पेयत ततो रमणीययवैकोऽतुगय स्यात् विमरोति । तत्रेयमत्तुगयविभागश्रुतिरुपपद्यते “तद्वय इह रमणीयवरणा- अथ य इह कर्पूयवरणा इति” । तत्रादात्ताद्यक्त फले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टकर्मफलं कर्मान्तरजातं मत्तुगय तदन्तोऽवरोहन्ति । यद्व्यक्तं यत्किञ्चिद्विद्वि- शेषेण परामर्शात् सर्वसेहकृतस्य कर्मणः फलोपभोगान् प्राप्य निरतुगया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अतुगयसङ्घा- वस्थावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिहकृतमासुद्विकफलं कर्मा- रब्धभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन लपयित्वेति गम्यते । यद्व्यक्तं प्रायश्चमविविधत्वाद्मारब्धफलं कृतंमेव कर्माभि- व्यञ्जितं तत्र केनचित् कर्मणासुद्विकृतं फलमारब्धते केनचिद्विद्विष्यस्य विभागो न सम्भवतीति । तद्व्यत- यवसङ्घातप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायश्चममारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिप्रायव इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धहेतरस्य इत्युक्तंवातुपपत्तेऽतुपपत्तमात् प्रायश्चकासे इत्युक्तो भव- तीति यद्युच्यते” ततोवक्तव्यं यदैव हि प्राक्प्रायणादारब्ध- फलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य इत्युक्तंवातुपपत्तिरेव प्रायश्चकासेऽपि विद्विधफलस्यानेकस्य कर्मणः सुगपत्फल- रक्षामन्मवाहलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य इत्युक्तंवातुपप- त्तिरिति । ननुप्रमारब्धफलत्वसामान्ये जातान्तरोपभोगे- फलमन्मनेककर्मैकचित् प्रायश्चे सुगपदभिव्यक्तं शक्यं जाति- सारभतइति शक्यं वक्तुं प्रतिनिवतफलत्वविरोधात् । नापि- कस्याचित् कर्मणः प्रायश्चे अभिव्यञ्जितः कश्चिद्व्यक्त इति

यन्त्रं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । नहि प्राय-
 चिसादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणोऽनुच्छेद सम्भाव्यते ।
 सूत्रिरपि विरुद्धफलेन कर्मणा प्रतिपद्यन् कर्मन्तरस्य-
 चिरमप्यवस्थानं दर्शयति । “कदाचित् हुलत कर्म
 कृतस्यमिह तिष्ठति । पच्यमानस्य संघारे यापदुदुःखाहित
 च्यते” इत्येवंजातीयका । यदि च कृतस्यनारब्धफलं
 कर्म कश्चिन् प्रायशोऽभिव्यक्तं घटकां जातिमारभेत ततः
 सर्गनरकतिय्यं ग्योनिव्यधिकारानवगमात् धर्माधर्मावृत्-
 पृत्तौ निमित्ताभावाद्योत्तरा जातिरूपयद्येत अङ्गहत्या-
 दीनां कैकेयस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं कार्यमाण-
 स्यपद्यते । नच धर्माधर्मयोः स्वस्वरूपफलसाधनतादि
 समधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं यक्यं सम्भावयिष्यम् ।
 नच इष्टफलस्य कर्मणोः कारोर्वादेः प्रयाणमभिव्यक्तं
 सम्भवतीत्यप्राप्तिकापीव मावस्थामभिव्यक्तकालकल्पना ।
 प्रदीपोपस्थासोऽपि कर्मवशात्प्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः ।
 स्थूलसूक्ष्मरूपमभिव्यक्तिवच्छेद इष्टत्वं यथा हि प्रदीप-
 समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यक्तं न सूक्ष्मम्, एवं
 प्रायशं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्तवसरत्वे
 बलवतः कर्मणोर्घातसङ्गापयति न दुर्बलस्येति ।
 तस्मात् श्रुतिस्मृतिस्याविरोधादस्तिद्योयमशेषकर्मभिव्यक्तो-
 रभ्युपगमः । शेषकर्मसङ्गादेऽनिर्भोक्तप्रसङ्ग इत्ययमप्य
 स्थाने संभ्रम सस्यदर्शनादशेषकर्मज्ञयन्ते । तस्मात्
 स्थितमेतदतुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते सावरहन्तो यथेत-
 सनेवसावरोहन्तीति । यथेतमिति यथागतमित्यर्थः ।
 अनेवमिति तद्विपर्ययत्वेत्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाने-
 ऽध्वस्युपासयोरवरोहे सङ्कीर्षेणात् यथेतयद्वाच्च यथागत-
 मिति प्रतीयते । एतन्नाराद्यसकीर्षनादभ्रादिसंख्यानाच्च
 विपर्ययोऽपि प्रतीयते” भा० । अनतिदूरे च तलैव
 “स्वाभावप्राप्तिसरूपपत्ते” शा० सू० । “इष्टादिकारिण-
 चन्द्रमसमाश्चर्य तांस्तान् यावत्सम्भारसमिपत्वा तत सानु-
 यया सावरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकार परीक्ष्यते
 तन्नेवमवरोहश्रुतिर्भवति “अथैतमेवाध्वान पुनर्निपत्तन्ने
 जयेतनाकाशमायाहासुं वाकुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वा
 ऽध्वं भवति अध्वं भूत्वा प्रवर्षतीति” । तत्र संशय किमा-
 काशादिसरूपमेवावरोहणः ? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽकाशादि-
 शाब्दमिति ? तत्र प्राप्तत्वावदाकाशादिसरूपमेव प्रतिपद्यन्ते
 इति कुतः ? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात्
 श्रुतिबलव्यापिभवे च श्रुतिव्याप्या न लक्षणा, तथा च वायु-

भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत् स्वरूपोपपत्तामेव-
 कल्पन्ते तस्मादाकाशादिसरूपप्रतिपत्तिरित्येव प्राप्तं ब्रूमः
 आकाशादिसास्यं प्रतिपद्यन् इति । चन्द्रमण्डले यदन्वयं
 शरीररूपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रथममान
 स्वरूपमाकाशसमं भवति ततोवायोर्धर्ममेति ततो धूमा
 दिभिः ससृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतनाकाशाद्वाद्यमित्या-
 दिना । कुतः एतत् ? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते । नक्षत्र-
 न्यस्थान्यभावोऽसृज्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ
 च वाक्सादिप्रमेणावरोहोऽनोपपद्यते । विभुत्वाद्वाकाशे-
 न नित्यसवन्वाच्च तत्सादृश्यमत्तरेत्यस्तत्संबन्धो धोत ।
 श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयण न्यायमेव अत आकाशादि-
 त्वस्यत्वापत्तिरेवात्माकाशादि भाव इत्युपचर्यते” भा० । नाति-
 चिरेण विशेषात्” शा० सू० “तत्त्वाकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्-
 ग्रीहप्रादिप्रतिपत्तेर्भवति विशेषः किं दीर्घ कालं पूर्व-
 पूर्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्य गच्छन्ति ? उतात्ममत्त्व-
 मिति ? तत्रानियम, नियमकारिण, यास्वस्थाभावादित्येवं
 प्राप्तं इदमाह नातिचिरेणेति । अत्यमत्त्वकालमाकाशादि
 भानेनावस्थाय वर्षधारामि सहेमां भुवमापतन्ति । कुत
 एतत् ? विशेषदर्शनात् । तथा हि ग्रीहप्रादिभावापत्तेरनन्तरं
 विगमिष्टि “अतो वै खलु दुर्निप्रपततरमिति” । तकार एकः
 खान्दस्यां प्रक्रियायां सुप्तोमन्तव्य दुर्निप्रपततरं दुर्नि
 क्रमतरं दुःखतरमप्यादुग्रीहप्रादिभावाच्च. सरणसम्भवती-
 त्यर्थः । तदत्र दुःखनि प्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्वेषु सुख
 नि प्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषाया नि-
 प्रपतनस्य कालात्सत्त्वदीर्घत्वमिति तत्किञ्चयधौ शरी-
 रानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात् । तस्माद्ग्रीहप्रादिभावा-
 पत्तेः प्रागल्भ्येनैव काशेनावरोह स्यादिति भा० । “अन्या-
 धिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात्” सू० “तत्किञ्चेवावरोहे प्रवर्ष-
 ष्यामन्तरं पद्यते” इह ग्रीहयथाशोपधिवनस्यतयकिलमाया
 जायन्” इति । तत्र संशय किमप्यिष्टवधौ स्यापरजात्मा-
 पन्ना स्यावरसुखदुःखभाजोऽतुशयिनो भवन्ति ? आशोऽस्मिन्
 क्षेत्रज्ञानराधित्त्रेपु संक्षेपमात्र गच्छन्तीति ? किं तावत्
 प्राप्त स्यापरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽतुशयिनो भव
 न्तीति । कुतः एतत् ? जनेर्घृष्टार्थलोपपत्तेः स्यावर-
 भावस्य च श्रुतिस्वरूपभोगस्थानत्पप्रसङ्गेः पशुहिंसादि
 योगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः । तस्मान्-
 संक्षेपमेवेदमनुशयिनां ग्रीहप्रादिज्ञान आदि जन्मपत् ।
 यथा अयोनि वा शूकरयोनि वा चाख्वाद्ययोनि वेति

सुखमेवातुमयिनां आदिजन्म सुखदुःखान्तिरूपवति
 एतं श्रीहृद्गादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते मूमः । अथ्यौर्लोपैरधि-
 चितेषु श्रीहृद्गादिपुं सवर्गमात्ममनुष्ययिनः प्रतिपदानो न तत्-
 सुखदुःखभाषो भवन्ति पूर्ववत् । यथा वायुभूमादिभावोऽ-
 तुष्ययिमान्तत्संज्ञेपमात्ममेव श्रीहृद्गादिभावोऽपि स्यात्वे,
 सज्ञेपमात्मम् । एत एतत् ? तद्वदेवेष्टासाभिष्टापात् कोऽ-
 भिष्टापस्य तद्वद्भाष । कर्मेत्याचारनलोप संकोक्तं यथाऽ-
 कायादिषु न कश्चित् कर्मव्यापारं परामृशति एव
 श्रीहृद्गादिजन्मपि । तस्मात्तस्मात् सुखभाक्त्वं मनुष्ययिनाम्
 यत् तं सुखं सुखभाक्त्वंमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्या-
 पारं 'रमणीयं चरणाः कपयपरणा' इति च । अपि च
 सुखोऽस्तुययिनां श्रीहृद्गादिजन्मि श्रीहृद्गादिषु सुखमात्रेषु
 मज्जमानेषु पश्यमानेषु भक्ष्यमाद्येषु च तदभिमानि-
 नोऽस्तुययिनः प्रवक्ष्युः यो हि जीवेश्यस्तीरमभि-
 मन्वते स तस्मिन् पीच्छमाने प्रवर्ततेति प्रविशम् ।
 तत्र श्रीहृद्गादिभावोऽतःसिग्भावोऽस्तुययिनां नाभिलष्येन,
 अतः संसर्गमात्ममनुष्ययिनामन्यापिहितेषु श्रीहृद्गादिषु
 मवति । एतेन जनेषुस्थाप्येति प्रतिमूयाम् उपभोगस्यान-
 त्यस्य स्यात्परभावस्य । न च वयमुपभोगस्यानत्यं स्यात्परभा-
 यस्यावजानोमहे । भवत्यस्येतां जन्तुनामपुण्यसाधर्म्यं न
 स्यात्परभावउपगतानामेतदुपगतोऽस्यात्, चन्द्रमयं स्वरो-
 ह्नोऽस्तुययिनो न स्यात्परभावउपमुञ्जत इत्याचक्षमहे"भा० ।
 'अयमिति चैत्र गार्ह्यम्' छ० । 'यत् पुनरुक्तं पशु-
 हिवादियोगादुपगुहमाध्वरिक्तं कर्म तस्यानित्यमपि फल
 मवकस्यत इत्यतो सुखमेवास्तुययिनो श्रीहृद्गादिजन्मास्तु
 तत्र गौषो कस्यनाऽनधिकेति तत् परिचिद्यते ।
 न गार्ह्येऽत्रत्याजर्माधर्मविज्ञानस्य अय धर्मः अयमधर्म
 इति शान्दमेव विज्ञाने कारणम् अतोऽन्यथात्तयोरे
 नियतदेगकालनिमित्तपात्र । यस्मिन्देये काठे निमित्ते
 च योधर्मोऽस्तुययिते स एव देगकालनिमित्तान्तरेषु
 अवधौ भवति तेन न गार्ह्येऽतै धर्माधर्मविययंज्ञानं
 कश्चिदस्ति । गार्ह्ये हि शतुपपाद्यात्मकोऽतोऽतिधो-
 मोधर्म इत्यवधारितं स कदनस्य इति मन्वते धर्तुम् ।
 ननु "मा हिंसाम् सर्वाङ्गात्मात्माति" शास्त्रमेव भूतविषया
 हिंसामधर्म इत्यवगमयति" । वाटं उन्मृशन्तु सः ।
 अपगदः 'अजीयोकीय पशुमाकमेतेति' उत्सर्गापवादयोश्च
 अत्रस्तिगमिययस्य तस्माद्विपुत्र वैदिक कर्म घट्टंरु-
 तीयमानत्यादिन्यामानत्याश्च । तेन न तस्य प्रविश्यं

फलं जातिस्वावरत्नम् । नच आदिजन्मवदपि श्रीहृद्गादि-
 जन्म भवितुमर्हेति तत्रि कपयचरणाधिकृत्योऽप्यते नैवमिह
 वैशेषिक कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतयन्द्रस्यवात् स्वचित्ता-
 नामनुष्ययिनां श्रीहृद्गादिषुंज्ञेपमात्मं तद्भाव इत्युपचर्यते"
 भा० "रेतःसिग्योगोऽयं" छ० । "इतय श्रीहृद्गादि
 सज्ञेपमात्मं तद्भाव यत्कारण्यं श्रीहृद्गादिभावस्या-
 मन्मरमनुष्ययिना रेत सिग्भाव आन्नायते । 'योयोहृ-
 क्षमति योरेतः सिञ्चति तदुभय एव भवतीति' । न चात्र
 सुखोरेतं सिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्नोयीतनो-
 रेतःसिग्भवतीति कदमिवातुपचरिततद्भावमदामानादातु-
 गतोऽस्तुययो प्रतिपद्येत तन्नामस्यं रेत सिग्योग एव
 रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्त्य' । तद्वदुश्रीहृद्गादिभावोऽपि
 श्रीहृद्गादियोग एवेत्यविरोधं" भा० ॥ "योने यरीरम्"
 छ० ॥ "अथ रेत सिग्भावस्यानन्तरे योनौ चित्ते रेतसि
 योनेरधिपरोरमनुष्ययिनामनुष्यफलोपभोगायतनम् इत्या
 ह यास्त्रम् "तदुय इह रमणीयचरणा" इत्यादि ।
 तस्मादप्युपगम्यते नावरोहे श्रीहृद्गादिभावावसरे तच्छरोरेव
 सुखदुःखान्तिरं भवतीति । तस्मादुश्रीहृद्गादिषुंज्ञेपमात्म-
 मनुष्ययिनां तच्छन्नेति सिद्धम्"भा० । संप्रायां कर्चरि पन्
 'वटादितरो याशातो म्हावधि धनतारकेः यभेदे च ।
 "अवरोहगताकोणे वटमासाद्य तस्यह " रामा० ।
 ज्योतिषोक्ते दद्याभेदे स्त्री अयरोहगच्छे उटा० ।
 अवरोहणं न० अय+रह भावे ल्युट् । अवतरणे (नामा)
 "अमरोहणवरोहणमतः" कात्या० । १८।१।६ ।
 अवरोहशास्त्रिन् पु० अवरोहति द्विवीर्यं पुनः प्ररोहति
 अय+रह-अच् कर्म०, अवरोहति अधोगच्छति भूतमस्या
 ताडयो यासा कर्म० ततः बाहुले मत्सर्षीय इनिर्वा ।
 वटयज्ञे, तस्य जेदनेऽपि पुनः प्ररोह तस्य च याशातोऽपि
 बहूनि भूलाभ्यवतरन्तीति तस्य तयात्सम् १ च० । अयरो-
 हिषाकोऽप्यत् ।
 अवरोहिका स्त्री अवरोहति आत्मनमधोगच्छति अय+रह-
 क्तुष् टाप् कापि अतइत्यम् । अयगन्तावतावात् ।
 अवरोहितं पु० अवरोहोहितो वर्यः । अत्यन्तवर्षे अध्या-
 दि० अचोवाधक कर्तृपु । अवरोहितवान् अवसरत्तवर्षं युक्ते
 लि० द्विधा स्त्रीप ।
 अवरोहिन् वि० अय+रह-णिनि । । वटयज्ञे । २ अवतरण-
 फर्तृवाले लि० द्विधायां स्त्रीप । वा च ज्योतिषोक्ते इदद्याभेदे
 तथा हि दद्याभेदे वक्ष्यामाचस्य "आचं वृराजीयमुक्तेपुपुयी"

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण अन्तर्गतत्वावधितत्तद्व्याधिपानामनु-
 क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्यन्तानां क्रमेण
 यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहणे सूर्यादीनां या
 दशा आवरोहिणी । तथाहि “आग्नेयादि तिराहत्या तानि
 विंशोत्तरीयके” इत्युक्त्यादिना अन्तर्गतत्वावधारेण दशाधिपे
 आग्नेये तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां पञ्चाषा दशा ।
 तत्र यस्य सूर्यदशायां अन्तर्गतस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
 स चन्द्रादिदशायां अन्तर्गतस्य तदुत्तरारोहकसेषे कुजादि-
 दशा आरोहिणी एवं शुक्रान्तदशाः परिसमाप्य सूर्या-
 दीनां या दशा सैव आवरोहिणीति व्यपदिश्यते
 इति सध्यायविदः । अथ्ये ह्यस्यभोग्य कावस्याहं प्रथमभा-
 रोहिणी दशा येषाहं आवरोहिणीत्याहुः । साच पञ्चविंशे
 विशेषफलदा । यथेतेषु “उच्चाङ्गपञ्चमस्यस्य दशा स्याद-
 वरोहिणी । तस्यामल्पमवाप्नोति फलं ह्येयाप्युभं नर ।
 मितोच्चाङ्गगतस्यैषा नूनं मध्यमला भवेत् । सैवानिष्ट-
 फलानर्था भीचार्यं गगतस्य च । भीचार्यपञ्चमस्यस्य
 दशावरोहिणी मता । तस्यां शुभफलं येषमल्लोशादेव
 जायते । शत्रुभीचार्यगतस्यैषा किञ्चित्फलदाधमा ।
 मितोच्चाङ्गगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता” इति सामा-
 न्यतोऽभिधाय “दशाऽवरोहा दिननायकस्य क्रियाक्रिया-
 वित्तमष्टेष्टनाथम् । चौराग्निधीडा कलहं विरोध नरेश-
 कोपं कुशते विदेशम्” इति । “निशाकरस्याप्यवरोहकाले
 स्त्रीपुत्रमित्रास्वरसौख्यहानिम् । मनोविकार स्वजनैर्विरोध
 चौराग्निभूतैर्लयमेति कष्टम्” । च । “धरा सुतस्याप्यवरोहकाले
 स्यान्मार्थनार्थं कलिःकोपदुःखम् । विदेशवासं स्वजनैर्विरोध
 चौराग्निभूतैः सततं करोति” । च । “शशाङ्कसूक्तोऽवरोहिणी
 या दशा महत् कष्टतरं स दत्ते । विज्ञानहीनं पदरारसङ्ग-
 न्दपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्” । वु० । “देवेन्द्रपुत्रस्य दशाऽ-
 वरोहा करोति सौख्यं सज्जदेव भागम् । सज्जदुयय कान्ति-
 विशेषलाभ नरेश्वरसं सज्जदेव याति” । ए० । “भगो सुत-
 स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेष्टागमनं धनाग्निम् । स्त्रीपुत्र-
 बन्धुवार्त्तिमनोविकारम् भूमूढरोगं मदनासिंमेति” शु० ।
 “दिनेशसूक्तोऽवरोहकाले राक्षस्युक्तिं हारसुताभंगायम् ।
 आम्बल्यं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति युदाणिरोगम्”
 सर्वार्थिण० राक्षसेलोऽवरोहावरोहयोर्विशेषो भाष्य
 अवर्गं पु० अकारकस्यानिको वर्णं शा०त० । सुखदीर्घसुतो-
 दात्ताहदात्तखरिताहुनासिकामनुनासिकभेदेन अष्टादश-
 संज्ञकेषु (अ)वर्णेषु “अष्टत्यदाद्याना संज्ञा” सि०कौ० ।
 वर्ण्यतेऽनेन वर्णं प्रथमा विरोधे न०त० । प्रथमाविरो-
 धिनि २अपवादे । “सोदुं न तत्पूर्वमवर्णमीये” न
 चावदङ्गर्तुरवर्णं माथी” इति च रघु ।
 अवर्त्तन न० घट-ल्युट् अभावे न०त० । १वर्त्तनाभावे
 २अस्थितौ । वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
 न०ब० । ३जीविकाम्युत्थे त्रि० । [पदार्थे ।
 अवर्त्तमान त्रि० न०त० । १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च
 अवर्त्तमान त्रि० न वर्त्तमानः विरोधे न०त० । छत्रिभ्यो
 अविष्णौ । [म्युत्थे त्रि० ।
 अवर्षण न० अभावे न०त० । १वर्षणाभावे न०ब० । २वर्षण-
 अवलक्षणं पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष-घञ् । १श्वेतवर्णं अर्थ०
 आद्यच् । २तद्वति त्रि० । अतोऽलोपे वलक्षोऽभ्ययत् ।
 अवलम्बनं पु० अव+लम्ब-क्त नि० इहभाव लम्ब-क्त वा ।
 (भाजा) १देहमध्यभागे । २सम्बद्धनाम्ने त्रि० । “विषुल-
 तरोन्मुखलोचनावलम्बनम्” भाष ।
 अवलम्बिका स्त्री अव+लम्ब-तिकाङ् । गोधायाम् लृच् ।
 अवलम्बनं पु० अव+लम्बि-व्याधारे घञ् । १आश्रये भावे घञ् ।
 २इव्यान्तराश्रयणे । “साधलम्बगमना मृदुस्वना” रघु ।
 करणे घञ् । २अवलम्बसाधने दण्डादौ ।
 अवलम्बन न० अव+लम्बि-भावे ल्युट् । आलम्बने पतमा-
 दिनिवारणाय इव्यान्तराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्तुरमूत्र
 पतिष्यत करसङ्घस्रमपि” भाष० । “सङ्घ्रियते तत्रथमावल-
 म्बनम्” कुमा० । “प्रस्थानविक्षवगतेरवलम्बनाय” यज्ञ० ।
 व्याधारे ल्युट् । २आश्रये । करणे ल्युट् । आलम्ब-
 साधने ३दण्डादौ ।
 अवलम्बित त्रि० अव+लम्बि-कर्मणि क्त । १व्याप्यते २आल-
 म्बिते “अवलम्बितकर्षणपृक्छोकाक्षसीक रचयन्नवोचत”-
 नैषध० । २श्रीघ्ने न० ३तद्वति त्रि०जटा० । अव+लम्ब-
 कर्त्तरि क्त । ५अवतीर्थे ।
 अवलम्बित् त्रि० अव+लम्बि-णिनि । १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
 मवानपरघूर्यं पदायलम्बी” रघु । “स गोपतिं गन्दिभुजालम्बी”
 कुमा० । “अव धूमभिमतान्वाद्य दृषयास्तावत्तन्निगम्” रघु ।
 २अवतारके लक्ष्म्यानाम् अवधःपातिनि । “भगवति मरी-
 चिमाक्षिनि अन्नाचलच्छूडावत्तन्निगम्” काद० ।
 अवलिप्त त्रि० अव+लिपि-क्त । १गर्विते “न मूर्खैर्नावत्तिर्नैच

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण अन्तर्गतत्वावधितत्तद्व्याधिपानामनु-
 क्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्यन्तानां क्रमेण
 यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहणे सूर्यादीनां या
 दशा आवरोहिणी । तथाहि “आग्नेयादि तिराहत्या तानि
 विंशोत्तरीयके” इत्युक्त्यादिना अन्तर्गतत्वावधारेण दशाधिपे
 आग्नेये तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां पञ्चाषा दशा ।
 तत्र यस्य सूर्यदशायां अन्तर्गतस्य आरोहिण्येव दशा यस्य
 स चन्द्रादिदशायां अन्तर्गतस्य तदुत्तरारोहकसेषे कुजादि-
 दशा आरोहिणी एवं शुक्रान्तदशाः परिसमाप्य सूर्या-
 दीनां या दशा सैव आवरोहिणीति व्यपदिश्यते
 इति सध्यायविदः । अथ्ये ह्यस्यभोग्य कावस्याहं प्रथमभा-
 रोहिणी दशा येषाहं आवरोहिणीत्याहुः । साच पञ्चविंशे
 विशेषफलदा । यथेतेषु “उच्चाङ्गपञ्चमस्यस्य दशा स्याद-
 वरोहिणी । तस्यामल्पमवाप्नोति फलं ह्येयाप्युभं नर ।
 मितोच्चाङ्गगतस्यैषा नूनं मध्यमला भवेत् । सैवानिष्ट-
 फलानर्था भीचार्यं गगतस्य च । भीचार्यपञ्चमस्यस्य
 दशावरोहिणी मता । तस्यां शुभफलं येषमल्लोशादेव
 जायते । शत्रुभीचार्यगतस्यैषा किञ्चित्फलदाधमा ।
 मितोच्चाङ्गगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता” इति सामा-
 न्यतोऽभिधाय “दशाऽवरोहा दिननायकस्य क्रियाक्रिया-
 वित्तमष्टेष्टनाथम् । चौराग्निधीडा कलहं विरोध नरेश-
 कोपं कुशते विदेशम्” इति । “निशाकरस्याप्यवरोहकाले
 स्त्रीपुत्रमित्रास्वरसौख्यहानिम् । मनोविकार स्वजनैर्विरोध
 चौराग्निभूतैर्लयमेति कष्टम्” । च । “धरा सुतस्याप्यवरोहकाले
 स्यान्मार्थनार्थं कलिःकोपदुःखम् । विदेशवासं स्वजनैर्विरोध
 चौराग्निभूतैः सततं करोति” । च । “शशाङ्कसूक्तोऽवरोहिणी
 या दशा महत् कष्टतरं स दत्ते । विज्ञानहीनं पदरारसङ्ग-
 न्दपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्” । वु० । “देवेन्द्रपुत्रस्य दशाऽ-
 वरोहा करोति सौख्यं सज्जदेव भागम् । सज्जदुयय कान्ति-
 विशेषलाभ नरेश्वरसं सज्जदेव याति” । ए० । “भगो सुत-
 स्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेष्टागमनं धनाग्निम् । स्त्रीपुत्र-
 बन्धुवार्त्तिमनोविकारम् भूमूढरोगं मदनासिंमेति” शु० ।
 “दिनेशसूक्तोऽवरोहकाले राक्षस्युक्तिं हारसुताभंगायम् ।
 आम्बल्यं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति युदाणिरोगम्”
 सर्वार्थिण० राक्षसेलोऽवरोहावरोहयोर्विशेषो भाष्य
 अवर्गं पु० अकारकस्यानिको वर्णं शा०त० । सुखदीर्घसुतो-
 दात्ताहदात्तखरिताहुनासिकामनुनासिकभेदेन अष्टादश-
 संज्ञकेषु (अ)वर्णेषु “अष्टत्यदाद्याना संज्ञा” सि०कौ० ।
 वर्ण्यतेऽनेन वर्णं प्रथमा विरोधे न०त० । प्रथमाविरो-
 धिनि २अपवादे । “सोदुं न तत्पूर्वमवर्णमीये” न
 चावदङ्गर्तुरवर्णं माथी” इति च रघु ।
 अवर्त्तन न० घट-ल्युट् अभावे न०त० । १वर्त्तनाभावे
 २अस्थितौ । वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका
 न०ब० । ३जीविकाम्युत्थे त्रि० । [पदार्थे ।
 अवर्त्तमान त्रि० न०त० । १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च
 अवर्त्तमान त्रि० न वर्त्तमानः विरोधे न०त० । छत्रिभ्यो
 अविष्णौ । [म्युत्थे त्रि० ।
 अवर्षण न० अभावे न०त० । १वर्षणाभावे न०ब० । २वर्षण-
 अवलक्षणं पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष-घञ् । १श्वेतवर्णं अर्थ०
 आद्यच् । २तद्वति त्रि० । अतोऽलोपे वलक्षोऽभ्ययत् ।
 अवलम्बनं पु० अव+लम्ब-क्त नि० इहभाव लम्ब-क्त वा ।
 (भाजा) १देहमध्यभागे । २सम्बद्धनाम्ने त्रि० । “विषुल-
 तरोन्मुखलोचनावलम्बनम्” भाष ।
 अवलम्बिका स्त्री अव+लम्ब-तिकाङ् । गोधायाम् लृच् ।
 अवलम्बनं पु० अव+लम्बि-व्याधारे घञ् । १आश्रये भावे घञ् ।
 २इव्यान्तराश्रयणे । “साधलम्बगमना मृदुस्वना” रघु ।
 करणे घञ् । २अवलम्बसाधने दण्डादौ ।
 अवलम्बन न० अव+लम्बि-भावे ल्युट् । आलम्बने पतमा-
 दिनिवारणाय इव्यान्तराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्तुरमूत्र
 पतिष्यत करसङ्घस्रमपि” भाष० । “सङ्घ्रियते तत्रथमावल-
 म्बनम्” कुमा० । “प्रस्थानविक्षवगतेरवलम्बनाय” यज्ञ० ।
 व्याधारे ल्युट् । २आश्रये । करणे ल्युट् । आलम्ब-
 साधने ३दण्डादौ ।
 अवलम्बित त्रि० अव+लम्बि-कर्मणि क्त । १व्याप्यते २आल-
 म्बिते “अवलम्बितकर्षणपृक्छोकाक्षसीक रचयन्नवोचत”-
 नैषध० । २श्रीघ्ने न० ३तद्वति त्रि०जटा० । अव+लम्ब-
 कर्त्तरि क्त । ५अवतीर्थे ।
 अवलम्बित् त्रि० अव+लम्बि-णिनि । १आलम्बनकर्त्तरि “यस्या
 मवानपरघूर्यं पदायलम्बी” रघु । “स गोपतिं गन्दिभुजालम्बी”
 कुमा० । “अव धूमभिमतान्वाद्य दृषयास्तावत्तन्निगम्” रघु ।
 २अवतारके लक्ष्म्यानाम् अवधःपातिनि । “भगवति मरी-
 चिमाक्षिनि अन्नाचलच्छूडावत्तन्निगम्” काद० ।
 अवलिप्त त्रि० अव+लिपि-क्त । १गर्विते “न मूर्खैर्नावत्तिर्नैच

नान्तर्गतान्यावसायिभिः" मत् । १ कृतसेपने १ समनताम् लिप्ते च
 अवलीढ लि० अव+लिङ्-क्त । १ भक्षिते १ कतापवेष्टे १ जिह्वा-
 येणासादिते ४ व्याप्ते च "अक्षत्वासावलीढमतिपलजस-
 धेरन्तरीर्वायमाणाः" नेषी० । "पतन्निष्णावलीढश्च शुभा
 संसृष्टमेव च" मत्तः ।

अवलीला स्त्री अवरा लीला । १ अनायासे २ अनादरे च ।

अवलुञ्चन न० अव+लुञ्च-ल्युट् । १ ह्येदने २ उत्पाटने
 १ केयादेरन्वने ४ व्यपनयने "दूराद्गुञ्जी मण्डीवस्य
 वृत्तिरुदेऽवलुञ्चनम्" च । छन्दः० । [अंजितमन्वने च ।

अवलुञ्चित लि० अव+लुञ्च+क्त । उत्पाटिते व्यपनीते
 अवलुण्ठन न० अव+लुठि-भाने ल्युट् । भूमी पतित्या परि-
 वर्तने (कोटा) ।

अवलेख्य पु० अव+लिङ् भेदने भावे घञ् । व्यभेदने "बंगा
 पलेख्युक्ते मूले बाजापिके भिषक्" छन्दः० ।

अवलेप पु० अव+लिप्-भाने घञ् । १ गर्थे "प्रियतङ्गमेवम-
 वसेपमदा" भावः बलावसेपाद्भुनापि पूर्वयत्" भावः ।
 "येरावतमदापसेपकृमापारिजातशाखा" काद० । २ सेपने
 १ भूषणे ४ सम्बन्धे च ।

अवलेपन न० अव+लिप-भाने ल्युट् । १ विलेपे, २ क्लृपे,
 १ सम्बन्धे ४ गर्थे च । करणे ल्युट् । ५ चन्दनादौ ।

अवलेह्य पु० अव+लिङ्-घञ् । १ जिह्वायेणासादने । कर्माणि
 घञ् । २ तदासाद्ये व्यौषधादौ च । "अतोऽपचेहान्यह्याम
 अदिरासनमिवराजउच्चयालसाराकाये तत्सारपियुञ्चान्
 सत्स्यपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रव नातिसान्द्र
 मवतार्य तस्य पाणितरूपममातरागोमधुभिश्च" लिङ्ग्रा
 देव साक्षारादौ न्यपोधारवधादौ च सेहान्वारयेत्'
 इति छन्दः० । [द्ये सुधुप्रभृती द्रव्ये ।

अवलेह्य लि० अव+लिङ्-कर्मणि ण्यत् । जिह्वायेण सास्या-
 अवलीक पु० अव+लुक-लोक-वा घञ् । दर्शने चाक्षुषज्ञापे
 "उन्माद्भङ्गनयनसोक्षमाङ्गावलीककृत्" सा० द० ।

अवलीकन न० अव+लुक-लोक-वा ल्युट् । १ दर्शने, २ अत-
 न्वाने च । "न नमुद्वरवोक्षनक्षमा" दृग् । करणे
 ल्युट् । १ खाडोके, ४ नेले च । योगनिष्ठान्निविष्टैः
 पावनैरवलीकनेः" दृग् ।

अवलीकित लि० अव+लोक-कर्मणि णि क्तौ । १ दृष्टे । भावे क्तौ
 २ दर्शने न० । ततोऽक्षयवैऽक् १ मुञ्चभेदे पु० ।

अवलीकिन् लि० अव+लुक-लोक वा चिनि क्तिमां ङीप् ।
 वीचके दर्शके "तव प्रिय वज्रपुरावोकिण" कुमा० ।

अवलीप पु० अव+लुप-नञ् । १ क्लृपने १ नायने १ विबोधने
 "यदधयदपरायणोपकृतम्" भावः । [अतङ्गुणे ।

अवलीम पु० अवलङ् लोभ आतङ्गुल्यम् प्रा० त० अच् समा० ।

अवलङ्गुज पु० अवलङ्गीरगोभनाज्जायते जन-ड । १ शोभराजी-
 लतायाम् । (हाडच) २ असाधुजाते लि० ।

अववर्षण न० अव+वर्ष-भाने ल्युट् । कर्त्तव्यवर्षणे । "सत्र
 नदीतरणापयर्षणामेध्यदर्शनमयाद्येषु त सकृत्साहस्रव्यै-
 कार्यत्वात्" कात्या० १।०।११ । "तथा नदीं दृष्टिञ्च
 कर्त्तव्यमिवाभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुञ्जे न चावात्मरहितं
 नाप्येकं क्षोतः, नाम्नेकां वर्षधराम् तस्मात् सकृत्प्रयोगः
 तत्र नदीचन्द्ररूपे क्षोतसां भेदेऽपि नदीश्चैवादात्
 सकृत्काले अववर्षणे कार्त्तव्यत्वादेव" कर्क ।

अववाद पु० अव+वद-घञ् । १ निन्दायाम्, १ विवादे,
 २ व्यपशायाम्, ४ व्यपलम्बने च ।

अवश लि० नास्ति परमायसायं व्यञ् । १ असाधीने, २ कामादि-
 परवये, १ यराप्येने च । "अगृध्वाहृदिधिना सांभं
 प्रेक्ष तैरव्यतेऽप्यय" मत्तः । कार्यतेऽहृत्प्रवग कर्म्म हर्षं
 प्रकृतिजैर्गुणैः" "कार्यतेऽहृत्प्रवगोऽपि चन्" इति च गीता ।

अवशस् लि० अव+शन्स-क्तिप् । अवसादे व्यपघने "अव-
 यसा नि यसा यत् परागवो पारिम जापतो यत्स
 पत्न" अघ० ६।४५।२ ।

अवशान्तन न० अव+शद-णिच्-तङ् ल्युट् । १ नायने २ शीर्षिता
 करणे । "मांसानामवशातनं श्वयुष्टे गकोय" इति छन्दः०

अवशिरस् लि० अयनत शिरोऽस्य प्रा० ष० । अवाङ्मस्रके ।

अवश्रिय लि० अव+श्रि-क्त । १ अतिरिक्ते, २ परिश्रिये,
 १ अयिके च । "सुराकामयुत्तकत दयङ्गुलकायिष्टकम्"
 या० ऋ० "वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिन आभि
 षायवशिष्टं जलमिति रुप० ।

अवशीभूत लि० नं वशीभूत । अनायसे । अवशीकृतोऽप्यत्र ।

अवशीर्ष (क) लि० अवगतं शीर्षे यस्य वा ऋप् । १ अवाङ्मस्रके ।
 अवाकशीर्षांश्चे छन्दतोक्ते २ यथादोषभेदे पु० "अवाक्
 शीर्षे दीर्घन्मुञ्जीतागबहु चितदेहस्थिततादक्षिणपार्श्वमा
 यिन' प्रदानमिति सत्र यथादोषा" इति । ३ नेत्रोत्तरेभेदे
 नेत्रव्यापदोऽभिधाय "अतिपोऽङ्गितपद्मोवान् विधि चाथव-
 शीर्षके" इति छन्दः० ।

अवशीष पु० न० अव+श्रि-भाने घञ् । १ जतपदार्थस्य भेदे
 २ समामौ च "तोयावर्षेणैव हिमाभसम्" भट्टि कर्मणि
 घञ् । व्यपश्रिये ।

अवशीघ्र पु० अव+शुभ-भावे घञ् । अत्यन्तयोगे ।
 अवश्यं लि० न वश्यं । अनयत्ते । अनधीने २ इदानीं ।
 अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोप ।
 नियतकरणे अकरणाच्चिदसौ "अवश्यकरणञ्चाकरणाच्चि
 दृत्ति" प्रा०त० रघु० ।
 अवश्यपुत्र पु० अवश्य पुत्र । शाश्वतमशक्ये अवशीभूते पुत्रे ।
 तस्य माष मनोऽज्ञा० घुञ् । आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न० ।
 अवश्यम् अव्य० अव+श्य-डञ् । १ निश्चये २ अवशक्यनिवारणे च ।
 "अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा वैवाङ्गतं हृषिः" मरु
 "अवश्यन्माविश्यथे वै सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प० ।
 "लुम्पेदवश्यम कृत्ये तसूकाममनवीरपि" इत्युक्ते कृत्यान्ते
 मलोप अवश्यमाच्यम् । "अवश्यमव्येष्मनमपहृषा" नैष०
 अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्त्विलोपः आवश्यक ।
 अवश्यम्भवे लि० । "एतेष्वावश्यकस्त्वै" भाषा० ।
 अवश्या स्त्री अव+श्यै-क । १ कुञ्भटिकायाम् २ अनायत्तायां
 स्त्रियाश्च ।
 अवश्याय पु० अव+श्यै-ण । १ कुञ्भटिकायाम्, "अवश्याय-
 कणास्त्रायाश्चरुक्ताफलत्वपि" भट्टिः । २ अभिमाने च ।
 ए० हुस्व अवश्ययोऽपि कुञ्भटिकायाम् ।
 अवश्रयण न० अव+श्रि-ल्युट् । चूर्णीतोऽवश्रयणं स्थापने ।
 "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूत व्यापारकक्षापः
 पाकादिशब्दाच्च" सा०द० ।
 अवश्रब्ध लि० अव+श्रन्म-क्त पत्वम् । १ आश्रये, २ आक्रान्ते,
 ३ अवश्रम्भिते, "अपदक्षा यष्टि" सि०कौ० ४ प्रतिरुद्धे च ।
 अवश्रम्भ अव्य० अव+श्रम्भ ल्यप् पत्वम् । अवश्रम्भे श्रम्भे ।
 अवश्रम्भे पु० अव+श्रम्भ-पञ् पत्वम् । १ प्रारम्भे २ अमन्त्रतायाम्
 ३ आश्रम्भने । "अवश्रम्भकरं यापि भयन्न दण्डधारणम्" ।
 सुशु० कर्मणि घञ् । १ श्रम्भे, "रघोरश्रम्भमयेन पतिष्णा" रघुः
 "न पर्याप्तकावश्रम्भपादप्रधारणाभि गुरुसन्निधौ
 कृत्यात्" सुशुत ४ सुवर्षे च भावे ल्युट् । अवश्रम्भ-
 नम् । प्रारम्भे आश्रम्भने च न० । [स्नान इत्येव ।
 अवश्राण पु० अव+श्रम-पञ् पत्वम् । भोजने यन्त्रे अव-
 अवस् अव्य० अव+प्रथमाया पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे अस्ति
 अयादेग' । १ अवश्रम्भे २ पश्चादर्थे च । अवोरमर्णीयम्,
 व्यागतं, धरति वा । अव-भावे अस्ति । २ रज्ज्वे न० । कर्मणि
 अस्ति । २ यथापि ३ अश्रे ४ धने च न० । "मिलस्य वर्षणी
 धृतोऽजो देवस्य" य० ११, ६, २ "अवोरक्षणं द्युक्त्वा यजोऽश्व
 वा" वेददी० गमने च "आषां रथोनिशुत्यान् वधदयसे"

व० १, १२५, ४; "अवसे रज्ज्वाय गमनाय वा" भा० ।
 अवस पु० अव+वसच् । १ वृषे २ स्त्र्यै सि०कौ० ३ अर्कहृत्वे
 ४ पाथेयभेदे च "एतत्ते रुद्रायसं तेन" य० १, ६, १ "अवस
 शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे
 भोक्तव्यं अौदनविशेष उच्यते" वेददी० ।
 अवसक्तं लि० अव+सन्ज-क्त । १ सलग्ने । "अनुजातुष्यमवस-
 क्तोति" किरा० । भावे क्त । २ संसर्गे न० ।
 अवसक्त्यिका स्त्री अवसक्ते सकथिनी यथा कम् । १ पर्यङ्गबन्धे
 "शयान प्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्तिकाम्" मरुः "अहिना
 अवसक्त्यिकावन्त्रहेतुभूतेन" किरा० १२, २२, टी० मल्लि० ।
 अवसण्डिनी न० अव+सम्+डी-ङ् । विहगाद्य पतनरूपे गतिभेदे ।
 अवसथ पु० अव+सो-कथन् । १ मिलये, २ पामे च । अव-
 सति शास्त्रमत्र अव+सो कथन् । ३ श्वात्तमिलये मठे हेम० ।
 अवसथ्य पु० अवसथ+स्तार्थे यत् । अवसथ्यशब्दाद्यै ।
 अवसन्नं लि० अव+सद्-कर्त्तरि क्त । १ विषादमाप्ते २ विनाशो-
 म्भुक्ते "अवसन्नतापमतमिसन्नमात्" माष । ३ श्लकायां चमे च
 अवसर पु० अव+सृ-अच् । १ प्रस्राने, सिद्धासाभिदृत्तयेऽवस्य
 वक्तव्ये २ सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४ वत्सरे,
 मन्त्रभेदे, ५ वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकत्वे
 ईकालिकेऽवकाशे च । "यशश्च सिवायसरं सुरेभ्यः" कुमा०
 'अन्योन्यदर्शनमाप्नोविक्रमावसरं विरात्' रघुः "अवसर-
 मधिगम्य तं हरन्त्य" भाषा० ।
 अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत् । अर्चने तत्र हि
 काशे सर्वे आलयएव स्वीयते इति तस्य तथात्वम् ।
 अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 अवसर्ग पु० अव+सृज-घञ् । १ अग्रप्रतिबन्धे यद्येष्टं क्रियता-
 मिति २ कासचारात्तुज्ञाया "अवसर्गः कामचारात्तुज्ञा" सि०कौ० ।
 २ स्तन्त्रतायाश्च । [चरे ।
 अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम् । अव+सृप-अच् ।
 अवसर्पिन् लि० अव+सृप-णिनि । अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप् ।
 वा च वीक्षामां कल्पकाशे हेम० सच इयकोदि-
 कोदिसागरवर्षमितः ।
 अवसाद् पु० अव+सद्-अच् । १ भागे, २ विषादे, ३ श्लकायां कृत्य
 रूपेण सप्ततायाश्च । "विपदेति तावदवसादकरी" किरा०
 "वैद्यासनावसादो वा रोगो वा श्लादधोऽसः" अरावसादो
 घुर्गुरकं इति च सुशुत ।
 अवसादकं लि० अवसादगतं अव+सद्-बिच्-ल्युच्
 १ अवसन्नताकारके २ श्लेदकारके । "एष श्लेद-परिणतः"

मर्षकार्यावसादक" रामा० । ३कार्यावसादकसम्पादने च ।
 अवसादन न० अव+सद् षिच्-भावे ल्युट् । विनायने
 २कार्यावसादकसम्पादने सुश्रुतोक्ते ३मण्विकित्वाभेदे च
 "अपतर्पणमात्रेण" इत्युपक्रम्य "अपतर्पणसत्त्वादनमवसा
 दनम्" इत्यादिना पद्विरूपकमा दर्शिता "उत्सृष्टस्यदुर्मा-
 शाना मणानामवसादनम्" इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसान न० अव+सो-ल्युट् । विराभे, २समाप्ती, ३सीमायां,
 ४समापने ५स्यत्वी च । "न योपिह्नः प्रथग्दद्यादवसान
 दिमाहते" उ०त० सूतिः । "विराभोऽवसानम्" पा०
 "होभावसाने कृतत्वर्थमाद" हेमा०दा०स्य०पुरा० ।
 "दोहावसाने पुनरेव दोग्धीम्" "तच्छिष्याध्ययननिने-
 दितावसानाम्" । "दिनावसानोत्सृष्टकामवत्त्वाम्" इति
 च २६० "अज्ञारभ्योऽवसाने च पादौ आह्नौ गुरो
 सदा" भट्ट० । "दिवायज्ञानच्छायेय" यजु० अवस्यति स्वाप्य-
 तेऽस्मिन् "आघारे ल्युट् । इस्थाने । "अदाद्यमोऽवसानं
 प्रथिव्याः य० १५, ४५, "अवसानं स्थानमिति" वेददी० ।

अवसास न० अवसं साम अच् समा० । अधमसामनि
 अरख्यादौ अन्यकर्मणि च गेये सामनि ।

अवसाय पु० अव+सो-वञ् । १समाप्ती, २ये, ३नियये च ।
 ल्यप् । ४समाप्तेत्यर्थे ५निश्चियेत्यर्थे च अव्य० ।

अवसायक त्रि० अव+सो-ल्युट् । निश्चयकारके २समापके च ।
 अवसित त्रि० अव+सिच-क्त । कृतके २आहुते ३ज्ञाते च
 अवसित त्रि० अव+सो-क्त । १समाप्ते, "यचखयसिते तस्मिन्
 ससर्ज गिरमात्मभू" कुमा० "अवसित इति प्रसितं सदा"
 मङ्गि । २अज्ञे, ३ज्ञाते, ४परिकमे ५निश्चिते, च इमर्दि-
 तथान्येन० । अव-नेसि-क्त । ७संबद्धे त्रि० ।

अवसृष्ट त्रि० अव+सृज-क्त । १दत्ते २त्यक्ते ३नि सृते च ।
 अवसे अव्य० अव-तमर्थे अवसेन् । रक्षित्तमित्यर्थे । "आयाति-
 स्त्रोऽवस उप्" य० २०, ४७ ।

अवसेक पु० अव+सिच-भावे वञ् । समन्तात्सेचने । "अवसेको
 भवेद्वसोऽवसात् दोषान् विवर्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्र-
 वक्षिरोगभेदे च ।

अवसेकिस पु० अवसेकेन निर्हृत अवसेक+इमन् । वटकभेदे ।
 अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । १समन्तात्सेचने
 योषिताभोनिष्कारणे "योषितावसेचनोपाया जलौकः
 सुश्रु० रोगभेदे च तिरुकाहुमपलायां कार्यः कायोऽव-
 सेचने" सुश्रु० ।

अवसेय त्रि० अव+सो-कर्मणि यट् । निश्चये २समाप्ते च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द-आघारे वञ् । जिनीवृक्षां वैज्व
 निवेगस्थाने १गिरिरे। भावे वञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च
 अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द-ल्युट् । १सर्वाङ्गेवावसादने,
 २अवतरणे, ३आक्रमणे च ।

अवस्कर पु० अव+सृ-अप् सृट् । विद्यादिमणे । "वर्षेऽव-
 स्कर" पा० "कुत्सितं वर्षं वर्षस्करमस्रसृ" सि०कौ ।
 मलमात्रे च । "सृष्ट्वाराणुचिस्थानरव्यावस्करयोधनम्"
 मित०ना० वृ० । अस्मिन् मन्त्रे च वृ० सृट् इति भेद ।
 १अपादाने अप् । २गृह्णदेये उपस्थादौ । अवस्करे
 जातः पुनः । अवस्करक अवस्करमने त्रि० ।

अवस्क्रय त्रि० अव+सृ-अच् । हिंसके "अवस्क्रवं व्यधवरं
 हमीन् अव० २, ३१, ४ ।

अवस्तरण न० अव+सृ-भावे ल्युट् । विस्तारे । "अव-
 मयनावस्तरणे चायटवत्" कात्या०५, ५, १४ ।

अवस्तात् अव्य० अवरश्चिन् अवरश्चात् अवरमित्यर्थे अस्ता-
 ति अवादेय । अवरकावादौ । अयस्तात् रमणीयम्,
 आगत, वसति वा । "अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्" यत०ब्रा०

अवस्तार पु० अव+सृ-कर्मणि वञ् । (परदा) इति स्थातायां
 १जवमिकायाम्, २आक्षरणे च ।

अवस्तु न० कुत्सितार्थे म०त० । अपकृष्टे पदार्थे "अवस्तु-
 निर्भवपरि । कथं तु ते" कुमा० ।

अवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् । १काचकृतायां देहादेर्दयावाम्
 २अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः
 "जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपकीयते नश्यतीति"
 याश्चोक्तं षड्विधः । याश्चकारैस्त्रैर्देवेष्वयभेदादभो
 दर्शित । यथा "यथासंख्यमवस्थाभिराभियोगास्तु षड्विभि"
 अविद्याऽक्षितारागद्वेषाभिनियोगाभिप्रायेण योग्यास्ते
 पञ्चावस्था दर्शिता । साख्यमते कार्कायां कारणात्कृतत्वा
 चक्षमरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्ते माह् यावस्था
 प्रागभावस्थानीया सा अनागतवस्था, तत कारकव्यापारेण
 व्यक्ता अभिव्यक्त्यावस्था तत अवस्थानीया कारणवत्तव्या-
 तितोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तिमते जायत् सत्र-
 सुप्तिसृष्ट्या जीवव्यावस्था सोप्तावस्था वेति चतस्रोऽवस्था
 इत्यञ्च पा० वृ० "सृग्धेर्द्वै संव्यत्तिः" इत्यनेन तृणावस्थायाः
 सुप्तप्रायेवान्तर्भावो दर्शितः "कौमारं पञ्चकाङ्क्षान्वं
 पौगण्ड द्यमावधि । कैशोरमापसृष्टशात् यौवनं त तत
 परम् । आ योऽङ्गुमाङ्गनेद्वाहस्ररुपकात् उच्यते । इहस्तु सम-
 तेरह्वं वर्षीयान् नवते परम्" इति च इत्युक्ता अवस्था षट्

आपद्भ्रमपर्यन्तं' वाच्यम् आ त्रिंशद्विंशौमारम्। आ प-
 द्वायद्वर्षं यौवनम् ततजर्हं दृष्ट्वावसति नेद्यकोक्तासवसो-
 ऽवस्था । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा व्य-
 वस्थान्निवृत्त एवमन्यौवामपि वस्तूना तत्तत्क्षणभेदेमावस्था-
 भेदा उच्येया । सर्वेषां पदार्थानां कासादिकृतपरिष्कारा-
 न्तरत्वेऽवस्थोत्पद्यते यथा नायकयो 'अवस्थाद्वर्ष-
 माहापि मिथः सङ्हरागयो । दशाविशेषेभ्योऽप्राप्तौ-
 पूर्णराग स उच्यते' इत्युपक्रम्य "अभिलाषाचिन्ता
 स्मृतिगुणकथनोद्देशसंज्ञापाष । उन्मादोऽथ व्याधिर्जङ्गता
 स्मृतिरिति दशा कामदशा" सा० द० उक्ता कामदशा
 दशविधा । मञ्जिनाथेन तु "हृद्मन सङ्गसङ्ख्यौ जागर-
 णवताऽरति । ह्रीत्यानोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश"
 इत्यन्यविधा दश उक्ता । एष दैन्यावस्था-कारणव्यावस्था-
 योकावस्था-मदावस्थादयोपि "रसावस्थ परं भाव स्यायितां
 प्रतिपद्यते" "मवेदभिनयोऽयस्यास्तुकारः स चतुर्विधः"
 इति च सा० द० । "अनर्मेदावस्थद्वय द्विमेन्द्र" रघु० ।
 "अपवित्र पवित्रो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि" वा पुरा०
 "तस्मात् सर्वास्त्रास्याह मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः" रामा०
 शकाकारे च । "कुम्भकर्त्तुः कपीन्द्रेण तस्यावस्थ स्रष्ट
 षत" रघु० । [२स्यापने च ।
 अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-सुक् ल्युट् । ?निवेशने
 अवस्थापित त्रि० अव+स्था-णिच्-कर्मणि क्त । ?निवेशिते
 २स्यापिते च । [स्यापयित्वेत्सर्वेऽवस्था० ।
 अवस्थाप्य त्रि० अव+स्था-णिच्-सुक् यत् । निवेशनीये स्यप् ।
 अवस्थायिन् त्रि० अव+स्था-णिचि स्त्रियां ङीप् । अव-
 स्थितियुक्ते ।
 अवस्थित त्रि० अव+स्था-क्त । ?वर्त्तमाने स्थिते "अन्यामपि
 प्रकुर्वीति शशीन् प्रज्ञानवस्थितान्" "आधिचोपनिधिचैव"
 इत्युपक्रमे "दीर्घकालमवस्थितौ" इति च मतम् ।
 अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने
 अवस्थान्दन न० अव+स्थान्-स्युट् । अरणे गङ्गा० ह ।
 अवस्थान्दनीयः तद्गवादी त्रि० ।
 अवस्थु त्रि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन् । रक्षण्येका-
 युक्ते । "बभारिरेवस्युरधि इवस्त्रान्" ता० ब्रा० ।
 "ईशानामवस्थाने यविष्ठ" अ० २, ६, ६, "अवस्थाने स्वरक्ष-
 मिच्छमे" भा०" ।

अवस्वत् त्रि० अवस्व+सते क्तिप् । ?भ्रंसनशीले २संश्लिखते च ।
 अवस्वत् त्रि० अवोरक्षणमस्यस्य मतम् मस्य व० । रक्षणयुक्ते ।
 अवह त्रि० न वहति वह-यच् न० व० । नद्यादे स्रोत-
 न्युत्थे ?देये "सव्याहृतो व्रजान्यनवेक्षमाणा यत्तोदकमवहं
 भवति तत् प्राप्य सकृदन्वाग्यैक जलाङ्गलिसत्सृज्य नाम-
 गोत्रे ऋहोत्वोत्तीर्यान्त्यानि वासांसि परिधायेति" आश्व०
 ष० "अवह यत् देये गद्या. स्रोतो भास्ति तदिति"
 ष० त० रघु० । २ततोयस्केन्वस्ये वायुभेदे च पिष्टतिर्वायुशब्दे ।
 अवहति त्रि० अव+हन-कर्मणि क्त । व्यत्याघातेन वित्तपीकते
 अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते व्यत्याघातेन वित्तपी
 करणार्थे व्यापारे ।
 अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते घान्यादेः पित्त-
 पीकरणसम्पादके ?व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन योषितम्
 करणे ल्युट् । देहस्य योषितवक्षे स्थानभेदे २पुपसे च ।
 "वपावसावहनननाभि क्लोम यस्तत् जिह्वा" या० सू०
 "अवहनन पुपस" मिता० ।
 अवहरण न० अव+ह-ल्युट् । ?स्थानान्तरनयने सैन्यानां
 युद्धस्थानात् विधिरस्थाने २नयने च ।
 अवहस्त ष० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तघटे हेम० ।
 अवहार ष० अव+ह-कर्त्तरि ण । ?घोरे, २पाहननामके
 जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ?निमन्त्रितवि-
 प्रादिभ्यो इव्यहरणे । ?स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात्
 ?विधिरनयने च । "ततोऽवहारं सैन्यानां तव तेषाञ्च
 मारत !" भा० भो० प० । ईविरामे ?निष्टसौ च "क्रियता-
 सवहारोऽस्माद्युक्तादुन्माङ्गणसंघतात्" भा० आ० प० ।
 अवहारक त्रि० अव+ह-ण्वल् । ?स्थानान्तरनायके २निवा-
 रके ?युक्तात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर) ?जलजन्त-
 भेदे ष० ।
 अवहार्य त्रि० अव+ह-यत् । अवहरणीये ?स्थानान्तर नेये
 २अवह्यदेये । "आधिचोपनिधिचैव न कालात्ययमर्हति
 अवहार्यी भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" मतः "अव-
 हार्योऽभवेच्चैव सान्वय पट्पणो दम" मतः । २समाये च ।
 अवहारिका स्त्री अवहकति अवःस्थित्वा ऊर्हं स्पृशति
 अव+हल-विक्षेपे खल् टाप् अत इप्सम् । प्राचोरे
 हारावली । ["यज्ञापहावार्धमसत्कृतोऽसि" गीता ।
 अवहास ष० अव+हस-वल् । ?भट्टहासे २उपहासे च ।
 अवहास्य त्रि० अव+हस कर्मणि खल् । उपहासे
 अवहित त्रि० अव+धा-क्त । कृतावधाने धावधाने ।

श्रव(व)हित्या स्त्री न बहिःस्त्रिप्रति स्या-क इपो० । ऋद्धत-
 भात्रे । "मयगौरयलज्जादेर्हर्षायाकारगुप्तिरवहित्या, व्यापा
 रान्तरासन्नव्यपावभाषणाविशोकनादिकरो" सा०६०७३
 व्यभिचारिमाधमेदे । "एष यादिनि देवर्षी पार्श्वे पितरपोसुखी
 स्त्रीलाकमचपदाणि गणयामास पार्श्वती" कुमा० । अयं
 पर्ययमध्यस्तु न्याय । [अनादरे ।

श्रवहेल स्त्री न० अय+हेङ्-अह स्त्रिया, यजये कया डस्य स ।

श्रवहेलन अय+हेङ् अनादरे भार्ग्व्युट् डस्य स । अनादरे ।

श्रवहेलित लि० अय+हेङ्-कर्त्तृणि क डस्य छ । अयप्राति ।

श्रवङ्कर लि० अय+ङृ-अच् । कुटिबे । [प्रथिफायाम् ।

श्रवाकुपुष्पी अवाक् अधोष्ठस्य पुष्पमस्या । (शुभ्रका) यत-

श्रवाकुशाख पु० अवाची शाखाऽस्य । "ऊर्ध्वं मूलमथ शाख-

मश्र्वत्वं प्राङ्तरव्ययम् । अन्दासि यय पर्णानि यस्त वेद

स वेदवित् । अथचोर्ध्वं च प्रकृतास्तस्य शाखा गुणप्रददा

विषयप्रदाता । अथप मूलान्तुघनतानि कर्मानुबन्धीनि

मनुष्यलोके । न रूपमसेह तयोपलभ्यते मानोन चादिर्न

च समतिठा । अश्रत्यनेन सुविरुद्धमूलमसङ्गयस्तेषु

दृष्टेन विख्या । तत्पदं तत्परिमाणितव्यम्" गीतोक्ते

संसारदृष्टे । "ऊर्ध्वं उत्तरं चरारुद्राभ्यास्तुल्ये प्रयो-

क्तमोमूर्धं यस्य तम् । अथप्रति ततोऽर्वाचीना कार्यापा-

धयोहिरण्यगर्भादयोऽष्टहर्षने ते ह याश्चाहव गाश्चायस्य

तम् । पिनश्रत्वेन न श्रप्रभातपर्यन्तमपि स्यात्प्रतीति

विश्रासानर्हृत्वादयस्य प्राङ् । प्रवाहुरूपेणापिच्छेदादव्य-

यश्च । काः प्राङ् ? "ऊर्ध्वं मूलोऽर्वाकुशाखणोऽश्रत्य

सनातन" इत्याद्या श्रुतय । अन्दासि वेदायस्य पर्णानि

कर्माधर्म प्रतिपादमहारेषु आयास्थानीयै कर्मफलै

संसारदृष्टस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वमतिपादनात् पर्यस्या-

नीयावेदा । यस्मानेवमूलमश्र्वत्वं वेद स एव वेदार्थमित्

संसारप्रपञ्चदृष्टस्य मूलमीश्वरोऽर्वाकाद्यरुद्रा या शाखा-

स्थानीया रुच संसारदृष्टोऽपिनश्र प्रवाहुरूपेण नित्यः

वेदोक्तं कर्मभि सेव्यतामापाटितय इत्येतावानेव हि

वेदार्थः अत एव विद्वान् वेदपरिदिति श्रूयते । किञ्च अधोर्ध्वे ।

हिरण्यगर्भादय कार्यापाधयोर्जीवा शाखास्थानीयत्वे-

नोक्तासोऽनु च ये इन्द्रातिनस्तेऽथ पश्चादियोनियु प्रकृता-

विस्तार गता सुकृतिनयोर्ह देवादियोगिनियु प्रकृतास्तस्य

संसारदृष्टस्य शाखा । किञ्च गुणै सत्त्वादिप्रतिभिर्जलसे-

चनैरिव यथायथ प्रकृता दृष्टिं प्राप्ता । किञ्च विषयारूपा-

दय प्रभाताः पञ्चमस्थानीया यासां शाखापस्थानीयाभिरि-

न्द्रियप्रतिभि' सयुक्तत्वात् । किञ्च अधः, अगन्दादूर्ध्वं च
 मूलानि अतुघनतानि विरुद्धानि दृश्यं मूलमीश्वर एव
 इमानि त्वन्तराखानि मूलानि तत्तद्भोगवासनासक्त्यानि ।
 तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मात्तुबन्धीनि कर्म अतुबन्ध
 उत्तरभावि देषा तानि ऊर्ध्वोऽधोऽधोऽधो भुक्तभोगवासना
 भिरिह कर्मक्षये मनुष्यलोकराज्ञाना तत्तदतु रूपेषु कर्मसु
 प्रवृत्तिर्भवति तकिचेव हि कर्माधिकारोऽनाद्येषु लोकेषु
 यतोमनुष्यलोकरूपेण । किञ्च न रूपमिति । इह लघुवारे
 न्यते प्राणिभिरस्य संसारदृष्टस्य तथा ऊर्ध्वं मूलत्वादि
 प्रकारेण रूप नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमपर्यन्तत्वात् ।
 नचादिनादित्वात् । नच समतिठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति
 नोपलभ्यते । यस्मादेवमूलोऽय संसारदृष्टोऽदृष्टो
 इत्यर्थकरय तस्मादेन दृष्टेन वैराग्येण विख्या तत्प्रप्राणाव
 यतेतेत्याह अश्रत्यमेवमिति" श्रीधर ।

श्रवाकुशिरस् लि० अवाकशिरोऽस्य । अवनतमस्तके 'अवाक्-
 गिरसद्युत्पादम्' भट्टि ।

श्रवाकुश्रुति पु० नास्तिवाक् च श्रुतिय यस्य । वागिन्द्रियवशे
 न्द्रियश्रुत्ये एनेहमूके । (काशाशोषा ।)

श्रवाकिन् लि० उच्यतेऽभया वच-करणे घञ् वाक्, वागिन्द्रिय
 नास्ति यस्य इति न०त० । १ वागिन्द्रियश्रुत्ये परात्तानि ।
 "सर्वं हिन्दमभ्यात्तोऽपाक्यमादत्" का० उ० । (शोषा)रमूके च
 श्रवाप लि० अयनतमपमस्य । नक्षत्रसे ।

श्रवाङ्मुख लि० अवाङ् मुखमस्य । अधोष्ठसे । "अवाङ्
 मुखस्योपरि पुष्पदृष्टि" रघु ।

श्रवाङ् मनसगोचर पु० पाश्च मनस्य वाङ्मनसौ तयोर्गोचरो
 न भवति । वस्तुमयस्यो मत्तमयस्यो च निरुथे ब्रह्मिणि
 "यद्वाचानाम्युद्यते येन वागभ्युद्यते" यत्नमसा न भवते येन
 मनोऽतुमन्यते" इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेः
 त्वन् । तच्चन्येऽप्यवच्छिन्नैतन्त्याविषयत्वस्य तदविषयत्व
 तयोर्दृष्टिपिषयत्वस्य तस्मिन्निदत्त्वात् "कश्चन्यात्त-
 मेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मस्यज्ञानमात्राव
 दतिव्याप्तिरपेक्षिता" इत्युक्ते अतएव "मनसैवातुदृष्टव्य"
 "तन्वीयनिपद मेदेत्वादि" श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्क-
 "अस्यसुसंज्ञिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्" वे० सा० ।

श्रवाच् लि० अयाञ्चति अय+चान्-किप् । १ अधोष्ठजगते,
 "अवाकगिरसद्युत्पादम्" भट्टि । अदरे २ देगे, १ काठे
 च । ४ दक्षिणस्यां दिशि स्त्री लोपो । नास्ति वाक् यस्य
 इव० । ५ वाक्यरहिते लि० वागिन्द्रियश्रुत्ये ई ब्रह्मिणि

न० । “अथक्षुष्ममश्रीत्वममगोऽतेजस्तम्” शत० ब्रा०
पूर्वाये औ अवाञ्चौ अल अवाची इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे
प्रथमादीनां स्थानेऽस्माति तस्य लुक् । ७अवरकाळादायर्थे
अञ्च० । अञ्चतेर्गत्यर्थे नलोपः पूजार्थत्वे ह न गलोप ।
उच्यते प्रथस्यते वाक् स्तुति । षट्श्रुति च “इन्द्राव्यो-
ऽवहन्ते दवाच” ष्र० ४,२५,६, अवाचःस्तुति रक्षिताः
भा० भवादौ च । अवाचीमस्तुत्वादौ लि० । तिच्छमि-
भेक्षावाचीमविद्या”ता० ब्रा० “अवाचीमविद्या अवाङ्मुखा-
विद्या”भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तुत्वादौ लि० ।

अवाच्य न० षष्-एत्यत् न कृत्वम् न० त० । १डुवचने, “अवा-
च्यवादाय बहून् वदिष्यन्ति तवाह्विता” गीता २पचमा-
नह्ये, किन्दुनोये लि० १व्यकथनोये च “अवाच्यो दीक्षितो
मान्ना यवीशमपि योभवेत्” मनुः अवाच्य+भवार्थे यत् ।
४अवरकाळादी भवे लि० । ५अभिप्रायस्या बोधयित्तम
शक्ये च । “अवाच्यत्वादिक तस्य षट्श्रुत्य व्यङ्गनरूपणे”
भा० ८० । यद्यदिश्य कथ्यते इतन्निचे च ।

अवात लि० नास्ति वातो यत् । १यायुश्चन्द्रदेशे या-क्त न० त० ।
अन्यैः प्रतिगते च “अन्यत्रवातोऽस्तुत” ष्र० ६, १६, २० ।
वातव्यापारयोपस्थान्ये “न ऋष्यन्ते युवतयोऽवाता”
ष्र० ६, ६, ७ “अवाता” वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्य-
तया अशुष्का” भा० ।

अवाञ्चित लि० अव+अनुच-णिच्-क्त । आनमिने “हण-
वाञ्चया सुदरवाञ्चितान्” माघ । [देशे लिफा० ।

अवाच्यदेश न० अवाचि भव यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-
अवादिन् लि० षड-णिनि न० त० स्त्रिया डीप् । १अविरोधिनि
२अवदनशौचे वा [कादृष्टमेकमात्रफलं किल”भा० ८० प०

अवान लि० अव+अम-घञ् । गुणकफलादौ “अवानमशु-
अवान्तर लि० अवगतमन्तर मध्यम् प्रा० स० । १प्रधानान्त-
मातिनि अङ्गादौ, २सामान्यस्य विषये ३प्रसङ्गागते च “इय
फलश्रुति नि श्रेयसरपरमसुखार्थे साधनपरा भवति किन्तु
बहिर्मुखानां मोक्षविषयस्याऽवान्तर कर्मफलं कर्मसु रूच्यर्थतो-
त्पादममालम्” श्रीधर । यथा “पिब निबन्धं प्रदास्यामि सत्तु
ते अण्डलड्डुफान् । पिलं षडक्तं पिबति तिरुमयनिवा-
लक” उरा० । “तएतामवान्तरा टीक्षामप्रमृन्” शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिग् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्त-
राद्यदिशि देयान्यादिदिशि कोषे । “दिशो पार्श्वेऽ-
वान्तरदिग् पर्येष” ह० उ० ।

अवान्तराम् षष्प० अवान्तर+मा० आस । सर्वमध्यपातिनि ।

“तदेतमवान्तरामात्मानमुपप्लव्यते” इति शत० ब्रा० ।
अवापित लि० षष्-णिच्-क्त न० त० । यस्य वपन न कृतं
तादृशे आरोपिते १धान्यादौ २अश्चेदिते केषादौ च ।
अव+अप-णिच्-क्त-१मापिते च । “विपसां कुण्डलमा-
मवापिता” नैप० ।

अवाप्त लि० अव+आप-क्त । माप्ते । “मानवाप्तमवाप्तवत्”
विष्णु लोकेषु किञ्चन” गीता । [मवाप्तवत्” गीता ।

अवाप्तव्य लि० अव+आप-तवत् । माप्तेत् । “मानवाप्त-
अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । माप्ती । “तपः क्लिष्टं तद-
पाप्तिमाधनम्” कुमा० “इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्” सा० ८० ।

अवाप्य लि० अव+आप एत्यत् । १भाष्ये । “ज्येष्ठता च निवसंत
ज्येष्ठापायञ्च” यज्ञनम्” मनुः । न, पाप्य । २आरोप्ये
३अश्चेदौ केषे च अव+आप-त्यप् । ४भाष्येत्यर्थे अच्य० ।

अवाम् न० । न० त० । वामभिन्ने १दक्षिणे “अवामे वामाभे”
नैप० । वाम प्रतिकूलः चन्द्रो वा विरोधे न० त० ।
२व्यक्तकूले चन्द्ररभिन्ने ३अशोभने च लि० । [ष्र० १०, ४, २

अवाच्य उ० अव+इण् षञ् । अवयवे । “अनवायं किमीदिने”
अवार न० न वार्यते जलेन ह-कर्माणि षञ् । नद्यादेरवाक्-

तीरे । [भावे । न० च० । तच्छून्ये लि० ।

अवारण न० ह-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-
अवारणीय लि० न वारणीय वारयित्तमशक्य । वारयि-

त्तमशक्ये १रिपुप्रभृतौ २रोगादौ च । अवारणीयाश्च
रोगा मृशते दर्शिता यथा “अवातोऽवारणीयमध्यायं

व्याख्यास्याम । उपद्रवस्तु वे जुष्टा वृथाधयो यान्यवा-
र्यावाम् । रवायनाहिना वत्स । तान् श्दश्लेकमना

मम ॥ यातव्याधि प्रमेहश्च कुष्ठमयोभगन्दर । अश्वरो
मूट्गमश्च तथैवोदरमदमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव इधि-

कित्प्रा मङ्गागदा ॥ प्राऽमासक्षयश्चासत्प्याशोषवमि-
च्चरै ॥ सूक्ष्मातिस्फारिङ्काभि पुनश्चैतैरुपद्रुता ।

वर्जनीया विषयेषु भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूल सुप्तस्यं
भग्न कस्याध्यामनिर्घोहितम् । नरं रजार्त्तमन्तश्च वातव्या-

विर्धिनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाधिधमतिप्रसृतमेव वा ।
पिडकापीडितं गार्धं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिद्धं प्र-

क्षुताप्लव्ण रक्तनेत्रं शृतस्वरम् । पञ्चकर्मगुण्यतीतं कुष्ठं ह-
न्तीह कुष्ठमम् ॥ त्वष्टारोपकमृत्वास्तं मतिप्रसूतगोषितम् ।

शोफातिवारसयुक्तमशौव्याधिर्धिनाशयेत् ॥ वातमूलपुरी-
माणि क्रिनय, शुकनेय च । भगन्दरात् प्रह्वन्ति यस्य तं

परिवर्जयेत् ॥ मन्थगनाभितपयं रुद्रमूल रुगणितम् ।

अश्रुती क्षययत्नाय सिद्धतावर्तमानिता ॥ नर्मकोप-
 पराश्रयो भक्तस्यो बोधिसदतिः । इत्यायु क्षिय भू-
 नर्मे यद्योक्तायामुपद्रवाः । पार्श्वभङ्गासुविधेययोमातिघार-
 पोद्धितम् । विरक्तं पूर्यमाणञ्च वर्ज्येदुदरार्दितम् ।
 यस्याप्यति विषमेष येते निपतितोऽपि वा । शीतार्द्धितोऽ-
 न्नवपुत्रश्च प्वरेण क्षियते नरः ॥ यो कृष्टरोमा कृशाशो
 कृदि संघातशुभवान् । मित्य वज्रेण चोच्छसोश्च त अरुो
 इति मानवम् । शिक्षाशासपिपासासं भूदं विभ्रान्तलोच-
 नम् । सन्ततोऽस्त्रासनं क्षीणं नरं क्षययति जूरः ॥
 व्याविबाधं प्रताप्यन्न निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणयोषित-
 मांसञ्च नरं क्षययति जूरः ॥ आसन्नूकपिपासासं
 क्षीणं जूरनिपोद्धितम् । विशेषेण नरं उद्धमतीघारो
 विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमसहेदारमुद्गं आसनिपोद्धितम् ।
 लक्ष्म्ये च बह्व मेहन्तं यच्छा इन्लोह मानवम् ॥ आसन्नूष
 पिपासासविधेयपत्न्यमूढता । भवन्ति दुर्बलश्च शुभिम-
 नोभ्रत्युभेयतः ॥ आभ्रानं वद्वनिद्यन्दं अर्दिहक्काङ्क-
 नितम् । राजाशाससमाविष्टं विह्वविनाशयेष्वरम् । पाण्डु-
 दन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानव । पाण्डुसङ्घातदर्शी
 च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ क्षोद्धितं अर्देयेद्यश्च बह्वयो-
 क्षोद्धितेष्वः । रक्तागाञ्च दिमां इटा रक्तपिप्सी विनश्यति ॥
 अवाङ्मुसुल्लसूखो वा क्षीणमांसवधो नरः । जागरिप्यु-
 रसन्देहसन्नादेन विनश्यति ॥ बह्वयोऽपस्परन्त्य प्रक्षीणं
 चक्षितभ्रमन् । नेत्राभ्याञ्च विकृष्णायमपकारो विनाशयेत् ॥
 अवारपारः पुं अवारमर्वाक्षीरं पारश्चोत्तरतीरं चो यस्य
 अयं व्यादाय । उभयङ्गुलवति सस्रे ।
 अवारपारीश्व लि० अवारपारे गच्छति + श्व । पारगामिनि ।
 अवारिका स्त्री नासि वारि बल । घन्याके, तस्य अतिगुण-
 त्वेन जलशून्यतासत्वात् ॥
 अवारित लि० न वारितः । अनिदिधे "यामेषु सैश्वरकरो-
 द्गारितः" भाषः । [गनरि ।
 अवारीण लि० अवारं गच्छति च । नद्यादेरजांश्चपार
 अवार्यं लि० न वार्यः । अवारपीये । "उपद्रवैश्च वे जुष्टा-
 व्याधयो वास्यवार्यताम्" सुशु ।
 अवावटः पुं "द्वितीयेन ट व" पित्त सवर्षां प्रजायते ।
 अवावट इतिस्वातः नृद्वर्षां च जातितः "असुक्ते लक्ष-
 नोश्चकादी ।
 अवावन् लि० चोष्-अपसारणे क्वनिम् । अपसारके ।
 क्षिवां क्षीप् पगोरश्च । अवावरो ।

अवाससु लि० न वासोऽसु । १ वस्तरहिते नञ्जे शौहमेरे च ।
 अवासिन् लि० न वसति वस-चिनि न० त० । निवासशील
 भिक्षे । क्षियां क्षीप् ।
 अवास्तव न० न वास्तवम् । शक्तमिधे भिय्याभूते ।
 अवास्तु लि० न० त० । योदुमयको ।
 अवि पुं अय-रन् । १ अर्थे, २ अर्थे इत्ये, ३ अर्थे,
 "अहान्यपि सम्प्रदानि मोक्षाविधनधान्यतः" जिनबाह्युक्त
 वसावी घृष्टकृ दद्याद् विग्रहये" इति च असु ५ पर्वते,
 दैर्घ्यविकल्पके, ७ प्रमी च । टब्ज्यायां स्त्री वा क्षीप् ।
 आये कन् । अविश्रुतार्थे । भावादौ प्रयोहिता० यत् ।
 आविक्रयम् तद्भावादौ न० ।
 अविकटः पुं अवि+समूहे कटच् । १ मेवसंघाते । विकट उच्य
 न० त० । २ उपभिक्षे सौम्ये लि० ।
 अविकटोरण पुं अवि+कटे मेवसंघे देयः उरश्च मेव । नपाय
 गुल्फरूपेण देये मेवसंघातमध्ये मेवसंघे चरे ।
 अविकत्यन् लि न० त० । आवाश्रम्ये 'सन्तुटाश्च लपायुक्ता
 भवेसुरविकल्पना' रेवीपरा० ।
 अविकल लि० न विकल व्याकुलः । १ व्याकुलमिधे २ अवि+
 वादिनि च "कलमविकलताहं गायकैर्धोमहेतो" भाष
 "अधिकलोऽविसंवादी" मङ्गि० ।
 अविकारः पुं अभावे न० त० । विकाराभावे न० व० ।
 विकारशून्ये । विकारश्च परिष्णाममेद भावधर्मः ।
 अविकार्यं लि० न विकार्यं । १ विकार्यभिधे परिष्णामिगुणशून्ये
 "अविचार्योऽवस्यते" शीता । विकार्यश्च हेघा "प्रक्षु-
 ष्णैदमभूत किञ्चित् काठादिमक्षवत् । किञ्चिदुगुचानरोत्
 पत्या सुवर्णादिविकारवत्" इति वाक्यप० उक्तं पाण्डुसु
 याहयवस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्विधे २ पदार्थे परात्मनश्च
 वदुमवाभावात् सर्वप्राऽविकार्यत्वमेव ।
 अविकृत लि० न विकृत । परिष्णामिगुणशून्ये ।
 अविकृति स्त्री अभावे न० त० । १ विकाराभावे न० व० २ विकार
 शून्ये च । "शर्वाश्चोक्तायां भूषप्रजतो स्त्री "भूषप्रकृति
 रविकृतिः" वा० का० ।
 अविक्रिय लि० नासि विक्रिया बल । विकारशून्ये ।
 अविक्रीत लि० न विक्रीतः । विक्रीतत्वाऽपि कावविधेयवन्म्ये
 हुनः प्रत्याहर्षुं बन्धे इत्यभेदेतत्त्वात् नाचनियमो यथा "श्रीता
 विक्रीत वा किञ्चित् यस्ये हातुबन्धो भवेत् । सोऽनर्दसाहं
 वदुह्रमं दयाञ्चैवादीत वा" मनुः । श्रीताहयवकाववत्
 इत्यविधेये विक्रवाहयवकावविधेयोपाहारः । 'दयैकपदुह-

प्राङ्मासत्प्राङ्मासिक्तम् । वीजायोवाहुरत्नस्त्रीदोह्य
 पुंसां परोक्षम्” या० ऋ० । तथाच वीजे-व्रीह्यदौ
 पञ्चाहं, रत्ने-सक्ताप्रभावादी सप्ताह, स्त्रियां-दासां भासं,
 दोह्ये-गोमहिष्यादौ त्रयम्, पुंसि-दासे पञ्चदशह,
 व्याप्य परोक्ष कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अतुयवे प्रत्या-
 हृतं यज्यते इत्यत्रगम्यते एवञ्च मनुष्यजनमेतदतिरिक्तविषयम्
 एव विक्रयस्यातुयकालविशेषोद्भवविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेयं त्रि० विक्रेतममहं । सृत्तिनिषिद्धविक्रये चात्तासव-
 चादौ अपण्ययत्ने विवृतिः । “अविक्रेयस्य विक्रयः” सृति ।

अविस्तत विस्ततः नष्टः भोगादिना दुष्टोवा न० त० । १ अविनष्टे
 भोगादिना १ अदूषिते च । “विक्रेतः प्रतिदेयं तत्तत्फले
 वाञ्छप्रविस्ततम्” सृति ।

अविचिंत त्रि० नास्ति विशेषेण चिंतम् ज्योऽस्य भावे ऋ ।
 विशेषण्यन्त्ये “अविचिताव आयुषा सुवीरा ऋ० ७,
 १२२४ । वा दीर्घनखे । अविचीणः तत्रैव कर्त्तरि
 ऋ न० त० । अविचीण इत्येव ।

अविशिप त्रि० विषेमुं न यज्ञं क्षिप-क- । विषेमुमयज्ञे ।
 साधे कन् तत्रैव । [अजगन्वाष्ट्ये ।

अविगन्वा स्त्री अवेन्धागस्य गन्व इव गन्व सुधादावस्या ।
 अविगर्हितं त्रि० न० त० । १ अविनिन्दिते

अविगीत त्रि० न० त० । अविनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचार
 परम्पराप्राप्तत्वेनेति” सक्ता० । [२ उद्विग्नभिन्ने त्रि० १

अविग्न पु० विज-क्त न० त० । (करमवा) १ करमर्ककठ्ये ।
 अविग्रह त्रि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १ विशेषरूपेष्वाघाते

“अविग्रहा गतादिस्था यथा यामादिकर्मभिः” हरिः । न
 विग्रहो षष्ठिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २ व्याकरणोक्ते नित्यस-
 मासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३ निरवयवे परमेष्ठे पु०
 नास्ति भीर्मासकोक्ते ४ विषयान्तरं देवे च। ऋषिदेवानां विष-
 यवत्वं अस्ति तच्च यद्वापूर्यकं जै० सू० भाष्ये च दर्शितं
 यथा-“देवता वा प्रयोजनेदतिविषयज्ञो जनस्य तदर्थत्वात्” सू०
 “नैतदस्ति, -अन्त्यादयोऽप्रयोजकाः-इति, सर्वा देवताः
 सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? ।
 ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’, -भोजनं हि इदं देवतायाः,
 यानो नाम, भोष्यं इयं देवतायै प्रदीयते, सा भो-
 ष्यते-इति, देवतासंभदानको हि अयं यागः अयती,
 सभदानं च नाम कर्मणोऽपि दक्षिततमादभिमेवतरम्,
 असात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते इत्यर्थमेषी ।
 अपि च यानो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

गुणभूता वांके इत्युक्ते, तदेतत् ‘अतिथियत्’ इत्यर्थं, यथा
 यावत्किञ्चित् अतिथे परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्
 एवम् इदमपि-इति । आह, -“ननु एव भ्रुवता, विप-
 ह्यती देवतां भुङ्क्ते च-इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते,
 वादं, विपह्यती देवतां भुङ्क्ते च । कुतः ? । ऋतेः,
 उपचारात्, अन्यार्थदर्शनात्, -एवं हि अरन्ति, विपह-
 यती देवता-इति, सृतिश्च न प्रमाणम् । तथा विपह-
 यती देवताम् उपचरन्ति, -यसं दण्डहस्तभाषिषान्ति,
 कथयन्ति च, तथा वरुणं पायहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उप-
 चारादपि सृतेर्द्रिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं,
 विपह्यती देवतां दर्शयति, -“जगद्भ्राते दक्षिणम् इन्द्र ।
 हस्तम्”-इति, पुरुषविपहस्य हि दक्षिणं सव्यं हस्तो
 भवति । तथा “इमे षिव इन्द्र । रोदसी अपारे यत् संष्ट
 भा मधवन् ! कायिरिचि-इति, कायिर्मुष्टिः, सोऽपि
 पुरुषविपहस्य एव उपपद्यते । तथा, “सविषीवो ययोदरः
 सुवाञ्छरन्वसो मदे इन्द्रो हवाणि जिघ्रते” इति, योवा
 उदरं वाहू इति पुरुषविपहस्येन भवति । तस्मात् विप-
 ह्यती देवता इति । भङ्क्ते च । कथम् अवन्यते ? ।
 सृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनात्, एवं अरन्ति,
 भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जामाम्
 इव उपचरन्ति, यदस्य विविधान् उपचारात् उप-
 हरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जामाम् देवतां
 गमयति, -“अङ्गोन्द्र । पिब च प्रस्थितस्य-इति, तथा
 ऋ, “विश्वासनामि जटरेपु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा
 पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्” इति । आह, “न देवता
 भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत्” ।
 उच्यते, अन्नरसभोजिनो देवता मधुकारीवत् अपन्यते ।
 कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्न-
 रसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “आर्षपत्याञ्छ” सू० ।
 “यदि कस्यचित् अर्षस्य देवता देवता उपचरन्तीति च
 प्रसीदेत् ततः तदारोघनायम् इव देवतापूजा अग्निनिर्व-
 र्णेत, न च एतद्वयम् अपि क्षीयति इति, तत् उच्यते, अर्ष-
 पतिर्देवता इति । कथम् अवन्यते ? । ऋतेः, उपचारात्
 अन्यार्थदर्शनात्, एवं हि अरन्ति, कर्षांताम् ईदं
 देवता इति । तथा, देवतामो देवतास्य इत्युपचारात्
 सृतिं इत्ययति । तथा अन्यार्थवचनम् देवतां देवतां
 दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईये षष्ठिया इन्द्रो अपामिन्द्र
 इत् पर्वतातां, इन्द्रो वृषाम् इन्द्र इन्द्रो धिरात्ताम् इन्द्रः

हेमे योगे ह्ये इन्द्र' इति, तथा, "इयानम् अस्व
जगतः स्व ईयम् ईगानम् इन्द्र। तस्युपे" इति। तथा,
ऋत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छाम, एवं हि
अरन्ति, प्रसीदति देवता इति। तथा उपचरन्ति, प्रस-
क्षोऽस्य पशुपतिः, पुलोऽस्य जात, प्रसक्षोऽस्य वैश्वणो
धनम् अनेन लब्धम् इति। तथा अन्वार्धदर्शनं भवति,
आकृतिभिरिव कृतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता
इयमूर्जे नियच्छन्ति' इति' भा०। "ततश्च तेन सम्बन्ध"
इ०। "ततो" देवताया, तेन फलेन सम्बन्ध परचरि-
तर्भवति, यो देवताम् इत्यया परिचरति, त सा फलेन
सम्बधाति। कथम् एतत् अवगम्यते?। ऋत्युपचाराभ्यां
अरन्ति हि, देवता यद् फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण
ऋति द्रव्यति, पशुपति, अनेन उपचरित पुलोऽनेन लब्ध
इति। तथा अन्वार्धदर्शनम् इममेव अर्धं दर्शयति, "स,
इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुलोर्वाजम्भारते धना
व्यभि। देवानाम् य पितरमावि वासति अद्वासना
हविषा मन्त्रणस्वतिम्" इति तथा, "ह्यन्न एवैमत् इन्द्र-
प्रजया पशुभि तर्पयति' इति तस्मात् हविर्दानेन
शुष्पवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति
येन कर्मणा अग्निराराधित, तस्य फलस्य ईदं, तत्
कत्त्रे' प्रयच्छति, न तत् स्त्र्यं प्रदातुमर्हति,
वचमादेतत् अवगम्यते। क किं प्रयच्छति? इति
यथा अग्नी वचन, न तत् स्त्र्ये" भा०। "अपि वा
शब्दपूर्वत्वाद्यक्षकर्म प्रधानं स्यादुपुणाले देवताश्रुति"
इ०। "अपि वा इति पक्षो व्यावर्क्यते। न यैतदकि
यद्भक्त देवता प्रयोजिका' इति, "यक्षकर्म प्रधानं स्यात्"
यजतेर्जातम् अपूर्वम्। कुत?। "शब्दपूर्वत्वात्, यत्
हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति
इत्येतत् ज्ञान शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभि अवगम्यते,
शब्दश्च यजतिशाच्यात् फलम् आह, न देवताया'।
कथम् अवगम्यते?। दर्शपूर्णमाशयोः करणत्वेन निर्द्देश्य।
"दर्शपूर्णमाशाभ्यां स्वर्गकामो ब्रजेत" इति, तथा, "ज्योति-
होमेन स्वर्गकामो ब्रजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन
समभिम्याहारी न देवतायाः। "नतु इव्यदेवताक्रियं
यजत्वर्धः"। इत्यनेन, किन्तु "शुणत्वे देवताश्रुति",
इत्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्वर्धः, भूतभव्य-
श्च उपचारे च भूत मन्वाश्च उपदिश्यते, तस्मात् न देवता
प्रयोजिका। अथ यद्भक्त "कर्मश्च ईक्षितादिभिरेततरम्"

इति न अस्व अभिमेतताम् अपङ्गुमहे, तद्वितथव्येन
चतुर्थ्यां वा- संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिमेतता
अवगम्यते,। फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य। तस्य च
श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवताया'। तत्र यद्यपि
देवतार्थता यागस्य गम्यते। एवार्थतापि तेन न प्रतिवि-
ध्यते, फलं च पुरुषार्थं पुरुषार्था च भः प्रवृत्तिः, न च
असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ता मवर्त्तमानाहे,
या तु, सम्भदानस्य अभिमेतता सा फलवती यजे,
साधनत्वे सति उपपद्यते। यज्ञ, -यजिह्वेवतापूजा
सा पूज्यमानप्रधाना लोके अच्यते-इति, न लोका-
वत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं,
यत् हि फलवत् तत् प्रयोजक, तस्मात् यत्कर्म प्रयोज-
कम्। अपिच, एतस्मिन् पक्षे विपश्चवती देवता
भुङ्क्ते च-इति अव्यवसनीव भवति, न हि अविपश्चयै
अभुङ्क्तायै च दान भोजन वा सम्भति-इति"। यज्ञ
उक्तं ऋत्युपचाराभ्यां दर्शनैर्विपश्चवती, भुङ्क्ते च-
इति। तत्र, ऋतेर्मन्वार्थवाद्मूलत्वात्, -मन्त्रेभ्यश्च अर्प-
वादेभ्यश्च ऋतिमूल विद्यामन् उत्पद्यते-इति प्रत्यक्षम् अव-
गम्यते, ते च मन्वार्थवादा नैव पराः-इत्येतत् वक्ष्याम।
आह, 'यदि नैव परा न तर्हि मन्वार्थवाद्मूल तदि-
ज्ञानम्'-इति। उच्यते, -ये व्याख्येयनमात्वे च मन्वार्थ-
वादान् पश्यन्ति, तेपाम् तत् ऋतिमूलम् ये पुनर्निष्ठयन्तः
पश्यन्ति, तेपाम् तत् भाधितम्। अपि च कस्यचित् ऋति
मूल भवति। तस्मात् तत एव ऋति। उपचारोऽपि
ऋतिमूल एव। यत्तु अन्वार्धदर्शनम्, उक्तं- 'जगत्प्रधा ते
दक्षिणम् इन्द्र। ह्यस्तम्'-इति। नैतत् एवम्बर, -इन्द्रस्य
ह्यस्तो विद्यते-इति' य तस्य दक्षिणो ह्यस्तस्य यमगृहीत-
वन् इति। तस्मात् वात्र्यात् इन्द्रस्य ह्यस्तस्य ज्ञान प्रतीयते।
आह, 'यदि स्वसी नास्ति, परं ते ह्यस्तं गृहीतवन् -
इत्येव न अवकल्पते-इति ह्यस्तवशा अव्यवसीयते, -
अस्मिन् ह्यस्त, परं य गृहीतवन्तः'-इति। तत्र उपपद्यते
यद्यस्यस्य ह्यस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः-
इति प्रत्यक्षरीतेत्, तथायेतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत्
असम्बन्ध वा अवकल्पयितव्य, सुतिर्वा, तत्र नत्पक्षोऽपि
दृश्यम्। अथ एवम् उच्यते, -तस्य एतद्भवन्, यो गृहीत-
वान् तस्य ह्यस्तम्'-इति। उच्यते, नैतत् अव्यवसीयम्, आदि
मत्तादीयो नेदस्य प्रसज्येन, न च, गृहीतवान् आशोर्-
इत्युच्यते, प्रमाणाभावात्। 'एतद्भवात् एव वचनात् आशोर्'

फलप्राप्ते हस्तप्रहीता इति चेत् । तत्र, अथपार्थस्यापि उच्चारण सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूया' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विप्रह्वान् इन्द्र' इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आसन्नत्वं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनार्थं, तत्र सम्बुद्ध इत्यवगते अनुवचन न्यायम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रासादात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अउपकल्पनाया हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्ध इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देशार्थमेव । अविप्रह्व-पक्षेऽपि तत् निर्द्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितवि-भक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवताख्यं साधयित्तमं, यज्ञे तनादिषु सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपच-र्यमाणं सम्बुद्धिगच्छेन आमन्त्रयते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्देशेऽपि उच्यते, गृहोतवन्नो वयं तव हस्तं च्चदान्त्रया वयम् इत्यर्थं, अस्माभिः इन्द्रकर्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्यते । तथा "इमे द्यायापृथिव्यौ द्रुते अपारे यत् सगृह्णासि मधुवन्नहो ते पूजितो सृष्टिः, इति सन्नमिष सृष्टिः स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, 'इत् महान् काशि' अस्ति, किन्नाहि, यस्तप काशि', स महान् इति, अन्यार्थस्त्व काशिरस्ति इति, अन्य तव काशिरमहान् इति । "सता हि स्तुति उपप-द्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधि-कैरङ्गैर्नास्ति सयोग, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुति-र्भवति, यथा "गते यदन्ति यतवत् सहस्रवत् अभिकन्दन्ति हरितेभिरासभि । विद्मो यावाण्य सुकतः, सुसत्वया होतवित् पूषे' हरिरयमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं युजते सिन्धुराश्विभम्" इति । तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्था-पत्तिर्भवति एवमविधये देवतायाः । तथा, "तृविधोष इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, षोषावान् इन्द्रः इति, किन्नाहि याऽस्य षोषा, सा महती, षोषासत्त्वे नास्ति प्रमाणात् । न च, षोषास्तुति अर्थापत्तिः, अपरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्ते । अपि च, "इन्द्रो ह्यत्राणि जिहते" इत्येता-भ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दं सम्बुद्धौ न शक्नोति तृविधोवादिभिः सम्बन्धं यात, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तृविधोषावान् इन्द्रो वेदितव्यः ह्यत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति मिक्षेते, अभिज्ञं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तृविधोषादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सम्बुध्यते तृविधोषादि, 'अन्वसो मदे इन्द्रगो ह्यत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्ति, ह्यत्राणोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—वाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि नाहो' रोमशत्वम् अक्षुषोष पैङ्गल्यम् आह, न वाह्यसत्तामक्षिसत्ता च । यदपि अक्षिसत्ता वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते श्शेषते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्ता स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुत एतत् अवगम्यते? । चक्षुष्म-निर्द्देशात्, यदि प्रातिपदिकायाऽध्यवसीयते, तथा वाक्य-श्लिष्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् व्यन्यार्थदर्शनं पुरुषविधता देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि अत्युप-चारान्यार्थदर्शनैर्मुङ्क्ते—इति, तत् अविप्रह्वलेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुङ्क्तायै देवतायै प्रत्तं हवि-चीयेत । न च, मधुकरीयत् असुरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीयु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न मुङ्क्ते देवता इति । यदुक्तम् देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैवदोषः, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतोभूतं च । न च, असौ कस्य चित् अर्थस्य ईदं, अनीया कथं दास्यति ?—इति । यदुक्तं, अत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईयाना देवता-इत्यव-गम्यते—इति । तत्र, अत्रै' मन्त्रार्थवादमुक्तत्वात्-इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवतायो देवतेषुम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेत विनियोगमर्हति, तच्छस्य खं, न च पार्थं श्वेलं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणाम् ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, वत् लक्षम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईयाना देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईये'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षम् अनीयानां देवताम् उपलभ्य, आध्यवस्थातः,—मात्र एव शब्दः—इति । 'तत्र आह, +वचनप्रासादादेव अस्य ईयानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थात् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिमायादेव-इत्यध्यवस्थानः'—इति । तत्र,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्राय इत्यत्रगम्यते, स न गम्यो बाधितम् । चेऽपि देवताम् ईशाना मर्षयन्ति, तेऽपि न अपञ्जुषते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यया परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, य पराभिप्रायम् अत्ररुध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, पक्षेभ्यस्तत्त्वोपदेशात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादीऽपवादार्थ्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न पक्षप्रमाणाख्यात् ईशियते इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्भावति, या तदर्थं परिचर्यते । यदुक्तं, अत्र युपचारान्यायदर्शनैर्दृष्टाति प्रसीदति च इति । तत्र अत्र युपचारयोर्व्यक्तं यत् अस्यादर्शनं तस्मै प्रीता इपमूर्च्छं इति, तत्र, अस्यास्य विधेराम्नात् दक्षिणत सम्परिहर्त्तव्या इत्याह" तथा "अत्र एवमन् इन्द्रं प्रजया परुमिस्वर्षयति" इति अत्र ऐन्द्रस्य इयिपो विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति" भा० । "अतिथो तत्प्रधानत्वमभाव कर्मणि स्वास्य प्रीति-प्रधानत्वात्" सू० । "यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् अतिथयम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् अतिथ्ये हि तत् प्रीतिर्निधीयते अतिथि परिपरितय्य यया प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्यम् इति यदात् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् क्वचित् कारयितव्यम् इति इह त्व कर्मणि अभाव प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषयम् अतिथिना" शबरभाष्यम् । तदेतद्देवान्निभिर्त्तं मन्यते तैर्हि तेषां विपश्चर्यमङ्गीकृतं तथा च शङ्कापूर्वकं देवानां विपश्चर्यं या० सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा । "विरोधः कर्त्तव्यीति चेदनेकप्रतिपक्षेर्देवानात्" या० सू० । 'स्यादेतत् यदि विपश्चर्यत्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिका रोषस्येति विपश्चर्यत्वात्स्विकादिदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोदृश्यते न च सम्भवति । बहुषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानात्प्रपञ्चेरिति चेन्नयमस्ति विरोध कस्मात् ? अनेकप्रतिपक्षेः एकस्यापि देवात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपक्षे सम्भवति । कथमेतद्वगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि "कति देवाः" ? इत्युपक्रम्य "तयत् त्वी च यता च तयत् त्वी च सृष्टेति" निरुध्य" कतमे ते ? इत्यस्यां पृच्छया "सहिमान

एवैवाभेते तयत्स्मिं गत्येव देवा इति ज्ञपती नृतिरैकैकस्य देवात्मनो युगपदनेकस्वरूपतान्दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशत् गतोऽपि मङ्गाद्यन्तर्भावकमेव "कतमएको देव इति प्राच" इति प्राचैकस्वरूपतान्दर्शयानां दर्शयन्ती तस्मैकस्य प्राचस्य युगपदनेकस्वरूपतान्दर्शयति । तथा अत्रतिरपि "आत्मनो ई सृष्ट्यापि बहुभि भरतर्षम । इत्यादौगो वक्त प्राच तं च सर्वमैहीचरेत् । प्राप्नुयाद्विषवान् क्वचित् क्विदुपनयचरेत् । सर्विमेतु पुनस्तानि क्वीर्यरिभ्रनक्षानिव" इत्येवञ्च तीयका प्राप्तापिमाद्यैर्न्यासां योगिनामपि युगपदनेकगरोरयोग दर्शयति किमु बहुव्यमाजानविधानां देवानाम् । अनेकस्वरूपप्रतिपक्षेभ्यः केषां देवता बहुस्वरूपरात्मनः प्रविभक्तं बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैच न दृश्यतेऽन्तर्धानादिगङ्गियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपक्षेर्देवानादित्यस्यापरा व्याख्या । पिपश्चर्यतामपि कर्त्तव्यमावरोदनास्तेषां प्रतिपक्षेर्दृश्यते । क्वचिदेकोविपश्चर्यानेकत न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भेदकवद्विर्भेदोत्राङ्गुषो युगपद्गोच्यते । क्वचिच्चैको विपश्चर्यानेकत युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भेदकवद्विर्भेदोत्राङ्गुषो युगपद्गोच्यते तदादिहोद्देशपरित्यागात्स्वत्वाद्यागस्य विपश्चर्यतोमयेका देवतासिद्ध्यं बहुषु स्वत्वात् इव युगपत् परिव्यवस्थान्तीति विपश्चर्यत्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्त्तव्यं निरुध्यते" भा० । "यद् इति चेन्नात प्रमत्वात् प्रत्यक्षात्प्रमाणाभ्याम्" सू० । "वा नाम विपश्चर्यत्वे देवादीनामप्युपगमने क्वचिद्विरोध प्रसङ्गः, यद्दे त्व विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धभाषित्यागमेत्वादादिति वेदस्य प्राभाष्ये स्थापितम् । इदानींस्तु विपश्चर्यतो देवताऽभ्युपगम्यमाना यदायैर्त्तयै योगाद्युगपदनेककर्त्तव्यत्वेनीति इतीति भूङ्गीतं तथापि विपश्चर्योनाद्विद्वान्जननमरचरतो रिति निम्नस्य शब्दस्यानिर्गन्धेनाग्नित्वस्यै प्रतीकभावे यद्देवे त्वे यद्दे प्रमाण्यं स्थितं तस्य विरोध स्थादिति चेन्नयमप्यस्ति विरोध कस्मात् ? अत प्रमत्वात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिभूतं प्रभवति, न तु जन्माच्छब्द यत इति त्रयमभवत् जनतोऽवधारितं क्वचिद् यद्दे प्रभवत्त्वस्यैते ? अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोध यद्दे परिहृत ? यावता बहवोऽपि आदिस्वामिभ्यो देवाभवत् इत्येतेऽर्थां अनिन्ना एव, ननुपत्तिमत्त्वात् तद्विनिश्चये तदाचकारां वैदिकानां वक्ता-

दिग्दानाममित्यत्र' केन धार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देव-
दत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यमदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति ।
तस्माद्द्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दाद्यर्थसम्बन्धमित्यत्रदर्शनात् ।
न हि गवादिशब्दो नामुत्पत्तिमस्ये तदाकृतो नामयुत्पत्तिमन्तुं
स्यात् । इत्युक्तकर्मणां हि व्यक्तयद्योत्पदान्ते गततय ।
आकृतिमिद्य शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तीभिः व्यक्तीनामानन्त्यात्
सम्बन्धप्रवृत्त्यात्पपत्तेः । व्यक्तीपुत्पदानां स्यात्प्राकृतीनां
मित्यत्रान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्द्विरोधो दृश्यते । तथा
देवादिव्यक्तिप्रमवाभ्युपगमेऽपि आकृतिमित्यत्रान्न कश्चिदु-
पस्थादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु
देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विप्रवृत्त्याद्यावगमादवगन्तव्य ।
स्या नविशेषसम्बन्धनिमित्ताद्येन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादि-
शब्दवत् । ततश्च योयस्त्वत्पुत्रस्याममधितिष्ठति स च इन्द्रा-
दिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । नचेदं शब्द-
प्रभवत्त्वं ब्रह्मप्रभवत्त्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथ-
नर्हि ? स्थितिवाचकात्मना मित्यत्रशब्दे मित्यार्थसम्बन्धनि शब्द-
व्यवहारयोग्यार्थं व्यक्ति निरूपयित्वात् प्रभव इत्युच्यते भा० ।
“ज्योतिषि भावाच्च” सू० । “यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्या-
ममहोरात्राथ्या बन्धमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो
देवतायचना यद्वा प्रयुष्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्रयेशप्रसि-
द्धे च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विप्रवृत्तेण, चेत-
नतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते ऋदादि-
वदचेतनत्वावगमात् । यतेनाम्नादयो व्याख्याता । स्यादे-
तत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विप्रवृ-
त्त्याद्यावगमादयमदोष इति नेत्युच्यते । न तावन्नोको
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्यएव ह्यव्य-
भिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात्
प्रसिद्ध इत्युच्यते न चान्न प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ।
इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलत्वात्माका-
ङ्क्षते । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्सुस्त्यथां
सन्नो न पार्थगर्थेन देवादीनां विप्रवृत्त्यादिशब्दाने कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ता प्रयोगसम-
वायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते ।
तस्मादभासो देवादीनामधिकारस्य” भा० । “भावनु
वाद्रायणोऽस्ति हि” सू० । इत्यद् पूर्वपक्षं व्याप-
र्यति । वाद्रायणत्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवाना-
मपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामित्यासु
असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति श्रुत्यां ब्रह्मविद्यायां

सम्भव अर्थित्वाद्युत्पत्तिप्रतिषेधमेजितत्वात्वाधिकारस्य ।
न च कश्चिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भावतामधि-
कारोऽपीदोत । मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीना
सर्वेषु राजस्वत्यादिष्वधिकार सम्भवति तत्र योन्याय सोऽ-
त्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यासु प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं औत्त
देवाद्यधिकारस्य सूत्रक “तद्योयो देवानां प्रत्ययुध्यत स
एव तदभवत्” तथर्थापि मिति “ते ह्योषुर्हन्त तमात्मागमन्वि-
च्छामो यमन्विष्य सर्वान्च लोकागामोति सर्वान्च धामा-
निति” “इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा-
मित्यादि” च । आर्त्तमपि च गन्धर्व्यासु रफप्रसंवा-
दादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्च इति धत्त ब्रूम ।
ज्योतिरादिविषया अस्यादित्यादायो देवतावचना यद्वा-
चेतनावन्ममैश्वर्याद्युपेतं तं स देवतात्मानं समुपैर्यन्ति
मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् । अस्ति ईश्वर्ययो
गाहेवतानां ज्योतिरादात्मभिश्चावस्थात् यथेष्टं तं तं
विप्रहं यज्ञोक्तं सामर्थ्यम् । तथाहि ज्योते सुमङ्गला-
र्थवादे “मेषातिथि ह पाण्यायनमिन्द्रोभेयो भूत्वा
जहारेति” । अर्थेते च “आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्नीसुप-
जगाम स” इति । ऋदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपग-
म्यन्ते “ऋदमवीत्” व्यापोऽनुपन्” इत्यादिदर्शनात् । ज्योति-
रादिभूतघातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्व-
धिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम् ।
यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवाद्योरन्यार्थत्वाच्च देवताविप्रवृ-
त्तिप्रकाशनसामर्थ्यमिति । अत्र ब्रूम प्रत्ययाप्रत्ययौ हि
सङ्गावायवयोः कारणं गान्धार्यवसनन्यार्थत्वं वा ।
तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्यितं पथि पतितं ह्यर्पण्याद्यस्ती-
त्येव प्रतिपद्यते । अत्रापि विप्रस उपन्यास तत्र हि
ह्यर्पण्यादिपिपयं प्रत्यक्षं प्रष्टव्यमस्ति येन तदस्तित्वं प्रति-
पद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशकवाक्यभाये स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थ-
गर्थेन न ह्येत्तान्निविषया प्रष्टव्यं शक्याऽध्यवसाययिहम् ।
न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य प्रथक् प्रत्या-
यकत्वमस्ति यथा ‘न सुरा पिबेदिति नञ् भवति वाक्ये पट-
त्रयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुन
सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति ।
अत्रोच्यते । विप्रस उपन्यास युक्तं यत् सुरापाणप्रति-
षेधे पदान्वयस्यैकत्वादान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं” विध्युद्देशार्थ
वादयोस्त्वर्थवादस्यानि पदानि प्रष्टव्यं ह्येत्तान्निविषय-
मतिपदानन्तरं कैमर्थ्यं धरोम विधिश्चावकाशं प्रतिपद्यन्ते ।

श्रवाङ्गि 'वायव्य श्रोतमात्रमेत भूतिकाम' इत्यत्र विध्युद्देशवत्त्वेन वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्ध 'वायुर्वा' श्लेषिषा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनेपधायति स एवैव भूतिकामयतीति' इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम् । नञ् भवति वायुर्वाद्यान्त्रभेते श्लेषिषा देवता वा यत्रभेतेत्यादिवायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन स्वयान्तरमन्त्र्य प्रतिपद्य एषविशिष्ट देवत्वमिदं कर्म्मति विधिं स्तु वन्ति । तद्यत् योऽवान्तरयाकार्यं प्रमाणान्तरगोचरोभवति तत्र तदनुवादमर्थवाद प्रवर्त्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धत्वात् गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादे स्यात् आहोषित्वात् प्रमाणान्तराधिकोपाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणात्सिद्धमानार्थवादश्चाश्रयणोयो न गुणवादे । एतेन मन्त्रो व्याख्यात । अपि च विधिसिद्धेन्द्रादिदेवत्वानि हवींषि षोडशद्विंशतिभिन्नादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यऽनाहृदायै तस्यै तस्यै देवतायै हविं प्रदातुं शक्यते । श्रावयति च "यस्यै देवतायै हविं ष्टेहीत स्यात् ताभ्यायेत षपट्करिष्यसिति" । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूप सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र याउच्य मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपसमगतं न तत् वाटय शब्दप्रमाणत्वेन प्रत्याख्यातं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेषु सम्भवन्मन्त्रार्थाद्भूतत्वात् प्रभवति देवताविषयहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकनप्रत्यक्षमपि शिरन्तनामां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादायो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति कथ्यते । यस्तु मूखादिदानिनामानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहृत्तुं सामर्थ्याभिति स जगद्धैवित्प्रभृतिभेदेत् इदानीमिव च मान्यदापि सार्वभौम कृत्स्नयोऽहोति यथात् ततश्च राजसूयादिषोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वर्याश्रमाधर्म्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशस्त्रमनर्थं च कुर्यात् । तस्मात् समोक्तपदशास्त्रिन्तना देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहृतुरिति सिद्धयते । अपिच अरन्ति "साध्यायादृष्टदेवतासम्भयोग' इत्यादि योगोऽप्यपिमाद्यैर्न्यमाप्रफलकं कथ्यं भाषो न शक्यते शास्त्रमात्रेण प्रत्याख्यातम् । अतश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यायति "यद्युपेतोऽमिषत्वे समुत्थिते पञ्चात्मके योगयुषे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य ज्ञोगाग्निमयं शरीरमिति" । अपीषामपि मन्त्राद्वाच्य

दर्शनात् सामर्थ्ये नाहदीयेन शक्त्यर्थेनोपमात् युक्तम् । तस्मात् समुत्थितहासपुराणम् । शोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरासम्बन्धाध्यवसातं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विषयवत्त्वाद्यप्यम । ततश्चार्थित्यादिस्मभवाद्युपपन्नो देवादीनामपि प्रज्ञाविद्यासाधनधिकार । क्रमच्छब्दिदर्शनाभ्येतेभेनेपधायन्ते इति भा० । विषयहादिपदेन "विषयहोहविनां भोगेश्वर्यञ्च प्रसङ्गता । फलप्रदानमित्येतत् पञ्चक विषयहादिभिति" आन० नि० उक्तं पञ्चकं पाह्यं तत्र क्रमेण भोगेश्वर्याभ्ये पूर्वमथे दर्शितम् । शब्दचिन्तामन्त्रमपि देवानां विषयवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा "एव देवतादामपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ शोके प्रबोधनस्थानियमाहूनीचतयैव व्यवहाराच्चाधीत्यनध्यवसायेन शोकेन सहसायादाविन्द्रादिपदगच्छिपह प्रमात्रञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादिविधिसमभिव्याहृतोऽर्चवादयश्च समपदवत् । एव समपदे प्रवृत्त्यन्यथापपत्त्वा "तत्सुखं स पदास्वदमिति" इत्येवार्चवादादेव शक्तिपदं नदेह तमार्थवादः किन्तु "इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादिस्वावकत्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रसहस्राक्ष" इत्यादिप्रविष्टपदसामानाधिकरण्यात्प्रसुतितो बाधकं विना सहस्राक्षस्यैन्द्रादिपदव्याख्यायभारत्वात् प्रसिद्धपदसमन्वयत्वेन प्रतीयमानमर्थमर्थाधितमाटार्यं तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितश्रियेश्वराशुभेतसिहृष्टा हविष्यानेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारत्वापि च शिवाय मां देवादिद्यादौ देवतासप्रदानत्वस्युते, शिवादिहसहस्राक्षान् पर्यायत्वेन स्रुते ईशानपरिपद्ये च प्रमात्रत्वात् आराधितदेवताया वरदाहृत्स्रुते च बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचेतन्ये तत्प्रतीतिरेव दानव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीते सुखस्य तदुभयस्य चाशुतरविनाशित्यात् तज्जन्मसंस्कारस्यैव विषये फलाहेतुत्वात् फलाहेतुत्वाधिकतित्यापारा-मेक्षायां साधनेन कृतिजनानाचस्यैव व्यापारतत्त्वत्वात् नानायागेषु कदाह्वाने चैकदा कृत्स्नान् तद्गुह्यविधेय एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिभादापहृत्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन स्रुतेरिन्द्रादिपदेतएव । देवता चेतना नास्ति मानामावात् किन्तु देवतादेहितवदर्थ्येनपदनिर्दिष्टत्वं देवतात्वम् इन्द्रादेत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशक मन्त्रोऽग्निप्रणयनस्थानरम् अन्तरे इति निबन्धतो हविष्यागः न पर्यावान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविप्रदानः

इन्द्रनिवर्तिविज्ञानकः तत्सखपाजभक्तये सति तदु-
द्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मण्यायदानवदिति पाच्यम्
अप्रयोजकत्वात् तदर्धत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधिवाञ्छ
इन्द्रायसाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थी किन्तु साक्षादि
पद-योग उपपदविभक्तिरेव अन्यथा मम स्वस्तिस्वाहा-
सभेत्यादिस्वरूपवैयर्थ्यात् भवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थी विनापि इन्द्रो देवतेति
व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्ययाभ्युपगमादौ देवताद्वय
प्रवक्ष्यामि इन्द्र सखपाज इत्यर्थयादस्य "इन्द्रसुपा-
सीत" स्त्राटिविधिसमभिव्याहारेण ऐक्याक्यत्वोपास्यत्वात्
देवस्य नाददीतेत्यत्र देवस्य इत्यत्र शिष्टानां देश-
स्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्याग्नय
श्रुतिबोधितत्वेन तथास्वाग्नय फलप्रेतत्वात् । नच वीजा
कराणां देवतात्वात् तत्रैव शिष्टानां पदार्थात्किमपह इति
वाच्यम् वीजाकराणांचतुर्थ्यन्तत्वात्किंचमात् तदप्रतीतावपि
प्रकाशितगणितेयराद्युपेतस्य इत्यर्थ्यागेन तत्रैव
याज्ञिकानां व्यवहार । वीजाकराणां इत्यर्थ्यागि
त्वेनानुद्देश्यत्वात् शिष्टस्य प्रतिगन्त्य वीजाकराणां नानात्वा
दननुगमेन तसत्पदार्थात्किमपहस्याग्नयत्वाच्च नच कृत्तित्पदेन
शिष्टगरोराज्ञानमनुगतत्वेन तथापि न शक्तिश्च इति पाच्यम्-
वास्यादिना भिन्नगरोरेषु चैतत्त्ववच्छिन्नत्वजातेरउपविगे-
पोपस्थकीतत्वस्य चानुगतत्वात् ऋतपन्थस्य चेश्वरस्य न
देवतात्वम् । रीगानय तद्विज्ञ एव ।

अविज्ञ न० विज्ञ कार्यप्रतिबन्धकम् अभावे न०त० । १ विज्ञा-
भावे "अविज्ञमस्तु ते स्पेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्" रघुः
"अविज्ञमस्तु सावित्राः प्रदाने दुहितृणां" भा० व० प०
न० व० २ विज्ञान्म्ये लि० "अविज्ञ गच्छ पन्थानम्"
राभा० । अर्थाभावे अव्ययी० ३ विज्ञाभावे अव्य० ।

अविषक्षण लि० विरोधे न०त० । विषक्षणभिन्ने मन्दे अपटी
अविचार उ० विचार अभावे न०त० । १ विचारभावे
"अविचारेण कर्त्तव्यम्" इति न० व० । २ विचारान्म्ये
"अविचारपुरे देवे न प्रकाशति जीवति" इति० । अवीनां
चारो वल । शेषविचारव्योम्भे देवे न विगतचारो दूतो यस्य
न० व० । ३ चारवृत्ते लि० । [विदेकाभावेनाकते ।

अविचारित लि० न विचारितः । इदं कर्त्तव्यं न वेति
अविचास्य लि० न विचारः अन्यथा कार्यं । अन्यथाकार्यं-
भिन्ने स्थिररूपे । "अविचारस्वेतदुक्तं तद्यज्ञं धयता
वच." भा० व० प० ।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा० त० न० व० । विशेषे-
यतोज्ञानान्म्ये १ सञ्चारहिते न चर्चतन्म्ये । " यद्वाग्-
पदन्यविचेतनानि " ऋ० ८, १००, १० ।

अविच्छिन्न लि० न०त० । सन्तते । अविच्छिन्न तन्तधारा ।
अविच्छेद उ० न विच्छेद अभावे न०त० । १ विच्छेदाभावे
सन्ततो न०प० । २ विच्छेदान्म्ये सन्तते । विच्छेदो नाम
एकजातीयद्रव्यप्रगुणादीनामन्यजातीयेन प्रवधानम् ।

अविज्ञात लि० न०त० । १ विशेषेणान्नाते "अविज्ञातं तु यत्
क्रीतं क्रीता वा यद्वि वा सृजत" नाविज्ञाते जज्ञागये"
इति च सृजति अर्थनिसवन्म्ये लि० २ यदधोतमपिनात'
निगदेनैव पत्रते" इति वेदात् ।

अविज्ञात उ० विज्ञाता जीवस्तद्विज्ञानम् । १ परमेश्वरे जीवेन
हि व्याकृति कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञातत्वं कल्पितमिति
तद्वाक्येन वा च तेन उरुहीभूयते ईश्वरस्य ततो विलक्षण ।
"अविज्ञाता सखपाजु" विष्णुम० २ तत्तद्विषयज्ञातभिन्ने
लि० स्त्रिया डीप् ।

अविज्ञेय लि० न०त० । १ अर्थे २ इदन्त्या विज्ञातमशक्ये
परमेश्वरे उ० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृश्या
न विज्ञेयः ।

अविहीन न० न विहीनम् । पञ्चणामाभिसुस्थेन गमने
अवित लि० अश-क्त । रक्षिते पाक्षिते च ।

अवितथ न० पितथ मिथ्या विरोधे न०त० । सत्ये घचनादौ
"तद्वितथमवादीर्यन्म त्व प्रियेति" माघ "य व्याहृणो-
त्ववितथं ब्रह्मणा अथप्यायुभो" मनु २ तद्वति लि० ।
"अवितथा पितथा सखि । मा गिर." माघ ।

अवितर्क्य न० तर्कविह्वलमशक्य । तर्कयितमशक्ये १ श्रौतार्थे ।
"अचिन्त्या" खलु ये भाषा न तासकौण वाघयेत्" इत्युक्ते-
विपरीततर्कणावाध्यः श्रौतार्थे । २ तर्कमात्रेणावि-
ज्ञेये च ।

अवितारिन् लि० वितारो विगमोऽस्त्यस्य न०त० स्त्रिया
डीप् । अनपायिनि "सुमेधामवितारिणीम्" । ऋ० २८,
५, ६, । "अवितारिणीम् वितार विगमनमपाय अम-
पायिनीम्" भा० ।

अविह लि० अव-हृप् द्वियां डीप् । रक्षितरि "सखीयताम-
विता बोधि सखा" ऋ० ४, १७, १८, सा नो बोध्यवित्नी"
ऋ० ७, ६६, २ ।

अवित्त लि० न०त० । १ अविख्याते । न० व० । २ धनान्म्ये लि०
अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न०त० । लाभाभावे

“अहमन्वित्यान्वामदपि” छा० उ० । “अपिन्याऽन्वामेन”
भा० । २ ज्ञानाभावे च । न० ब० । ३ ज्ञानान्त्रये ४ ज्ञान-
ान्त्रये च त्रि० अन्वय्यो० । ५ ज्ञानाभावे ईक्षामाभावे च अन्व०
अन्वित्यञ्ज पु० न विशेषेण ल्यज्यते रसायनादिषु ल्यज्-कर्मणि
या० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविधुर त्रि० व्यध्-उरच् कित् तेन संप्रसारणम्
येदे न घस्य ध न० त० । अविद्युक्ते । “अमानता अविधुरा
षड्जीपिण” ष० १, ८७, १ । “अविधुरा विद्युक्ता सङ्घो-
भूता इति भा० लोके द्व अविधुरइत्येव ।

अविद्या स्त्री अयमे ह्यिता अवि+यन् । अजाहिताया यूथी
अविदुग्ध न० इत० । मेथोदुग्धे ।

अविदित त्रि० न विदितः । अज्ञाते । २ परमेत्यरे पु० “अन्यत्र
विदितादन्यत्वाविदितादन्यत्र कृताकृतादिति” श्रुति ।

अविदाह्नि त्रि० न पिदाही न० त० । १ अस्नापके
२ अदाहके च ।

अविदूर न० न० त० । १ समीमे अनतदूरे २ तद्वर्तिनि त्रि० ।

अविदूस न० अवेर्ङ्गघम् अवि+उग्धे दूसच् न पत्यम् । मेथोदुग्धे ।

अविद्वकषी स्त्री न विद्व अक्छद् पणेरूप कर्णोऽस्या० ।
पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न० त० । विद्याविरोधिनि । अ-
ज्ञाने २ ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभाव ।
साख्यादिभते ज्ञानप्रागभावापरपर्यायज्ञानानगतावास्या
सा च पञ्चभेदा “अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता सङ्घात्मन”
इति पुरा० पञ्च पर्व्याणि च “अविद्याऽविभक्तारागहेषामि-
निवेगा” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अ-
नित्याशुचिदुष्पापात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या”
पात० सू० । व्याख्यातञ्च तदुदृष्टौ यथा अविद्या
“अतश्चिन् तदुद्गृह्णित्वर्थं अमरा देवा इत्यनित्येषु
नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ
स्त्रीकामे शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन
“स्थानाहीजादुपपन्नान्निष्पन्दाच्चिघनादपि । कायमाधे-
शीचत्वात् षण्डित्वाह्नयुचि विदुरिति विषस्य त्रुपद्मं च नाद
रुदर स्थान, शुक्रयोषित्त वीजम्, अन्नपरिणामस्येष्णादि-
रुपपन्नः सर्वहारेर्मक्षामा क्षयण मिव्यन्द । निघनं सरणम् ।
तेन हि श्रोत्रियकायोप्यत्यन्ताशुचिर्भवति व्याधेयशौचत्व
क्षानाहृद्येपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदु खे
भोगे सुखत्वभ्रान्तिं घनात्मनि बुद्ध्यादावात्मख्याति
अविद्या तन्मविद्याविरोधिनीत्यर्थे । यद्यपि शक्तिरूपाद्य-

विद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमिति भाव”
इत्यमविद्याऽवष्टलेन नैयायिकैरङ्गीकृता “इत्येपा सङ्घ
कारियङ्गिरसमा भाया उरुमीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः
प्रबोधमयतोऽविद्येति यस्मोदिता” कुसु० “यस्ये मस्य सङ्घकारि
शक्तिः कारणम् एषा सङ्घकारिरूपा भाया अस्मत्त्वात्
सर्वकार्यामेवपीयत्वात् उरुजेयत्वसाहचर्यात् भाया-
पदेऽवष्टे सङ्घत्वात् । मूलत्वात् प्रकृतिं सैव, तन्मज्ञानप्रति-
बध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” इति दास ।
अपि कविज्ञानवादिमस्तु “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विप-
र्यासनिर्दर्शनः । साहचर्याहकसंविच्छिन्नभेदेवानिव लक्ष्यते”
इत्युक्तदिया अणिकविज्ञानमेवैकं तन्म बाह्य वस्तु नास्ति
तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्याया
सर्वं वस्तु कल्पितमित्याह । तदेतत् साख्ये निराकृतम् ।
यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्वायोगात्” सू० “अविद्या-
तोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगो अहंतायादिनां “तेषामपि-
द्याया अप्यभासत्वेन तया बन्वायोगात् न हि स्वाप्रवृत्त्या
बन्धनं वदम् । न च “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो
न च साधकः । न सुसुप्तं न वै सङ्घ इत्येपा परार्घता” इति
“बन्धमौखौ सुप्त उ खं मोहापत्तिश्च भायया । स्वप्ने यथा-
त्मन ख्याति संसृतिर्न द्व पास्तवी” इति श्रीकृते बन्धोऽप्यभासव
इति साख्यसु विज्ञानाहंतायवणोत्तर बन्धनिवृत्तये योगा-
भ्यासविरोधात् बन्धमिव्यायत्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वं
निययात् तदर्थं बद्धायाससाध्ययोगाद्ग्रातुषानासम्भवात्” भा०
“वस्तुत्वे सिद्धान्तज्ञानि” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं
स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगमत्स्याविद्यामृतत्वस्य ज्ञानि”
भा० । “विजातीयहंतापत्तिश्च” सू० । “विज्ञानविद्याया
वस्तुत्वे अणिकविज्ञानसन्तानाहिजातीयम् इति प्रसज्येत
तच्च भवतामिति च । सन्तानान् पातिव्यङ्गीनामानन्त्यात्
सजातीय इति मथ्यतएव तैरिस्त्राययेन विजातीयेति ।
नन्मविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादाविद्याया इव विजातीय-
हंतामिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकाशीनतया
वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेहत्वाभ्युपगमात् । वासना
द्व ज्ञानाहिजातीयेति भावः” भा० । “वासनूपा न सङ्घपा
भाया नैवोभयात्मिका । सद्सङ्घपानिर्वाह्या मिथ्याभूता
सनातनी” लुक्लिमत्तुत्वायइते “विरुद्धोभयरूपा चेत्” सू०
“विरुद्धं यदुभयं सद्सङ्घं तयो विरुद्धक्षयणं वा तद्गूपाविद्या
वक्तव्या अतो न तथा पारमार्थिकाहंतापत्तिश्च इति चेदित्यर्थः ।
प्राज्ञाप्यरूपसदसत्तयो, स्वमतसिद्धयोर्विरोधीनास्तीति

सूत्रनाम विरहेतिपदम्" भा० दूषयति । "न ताहक्-
पदार्थाप्रतीतेः" सू० । विरहधर्मवत्पदार्थस्याविवे-
रिक्तत्वे । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोनास्त्वन्व-
चेत्तत्र ज्ञानेन विद्यालयानन्तरं प्रारब्धभोगात्तत्पक्षिः
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणमात् । अन्वदादिमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकल्पादीनां बन्धहेतुत्वात्
जन्मास्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न भवति" भा० ।
पुनः गच्छते । "न वयं पदपदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्"
सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवत्त्वं वयं षट्षोडश्यादिनियत
पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्वि-
सृक्तयो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः" भा० परि-
हरति । "अनियतत्वेऽपि नायीकित्तस्य संपन्नोऽन्यथा वा
खोजुमसादिसमतम्" सू० । "पदार्थनियमोभास्तु तथापि
भावाभावविरोधेन युक्तिविरहस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संपन्नो
भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा वाक्या-
द्युक्तस्याप्ययीकित्तस्य संपन्नः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक
संक्षिप्तार्थे स्फुटं भासि युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरप्या-
न्तरसिद्धिरिति भावः" भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादिनिर-
सनेन वेदान्तिसंज्ञाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव
व्यवस्थापितम् । यथा "पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञा-
भासम्" सू० । "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मू-
लकारणत्वेऽप्येकचित्तविद्यादौ यत्र कुलचित्तत्वे द्वारे पर-
म्परयाः पर्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापारिष्वाभित्वात् ।
अतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूल-
कारणस्य सत्तामात्रमित्यर्थः" भा० ॥ नन्वेव चाविद्या स्थानीय
प्रकृतेर्मित्यत्वात्तत्पक्षेऽस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञानाभ्यासा-
च्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । "समानः प्रकृतेर्ज्ञ-
यो" सू० । "वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्र-
तिवादिनोरावयो समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रक-
तेरुत्पत्तिः श्रुयते एवमविद्याया अपि । "अविद्या पञ्चप-
र्वेषा प्रदुर्भूता सजात्मनः" इत्यादिशक्यं । अत एकस्या
अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्विज्ञेया । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषस्यो-
नादभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । "संयोगसङ्घो-
त्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति" कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुष-
योर्गौण्युत्पत्तिश्चरणात् । अविद्यायाश्च कापि गौण्युत्प-
त्त्यवस्थात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहकत्वेऽव-
वाक्यानामादिवाक्यवहारास्येत्यासीति । अविद्या च मित्या-
ज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे स्मृतमततो न नित्यत्व-

ज्ञानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव व्यायं
इत्यर्थः । "यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारणं
सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदत" इत्यादिवाक्यैः पुरुष-
स्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्यैव प्रकृते-
रपि गौण्युत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समान-
मिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मैवाविद्या
जननिमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् त्व ।
"अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्वप्रलयपरिचयम्" सर्वप्रलयनिर्मुक्तं
विद्या वै पञ्चविशकम्" इति भोषधर्मे प्रकृतिपुरुषयो-
रविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परि-
ष्वाभित्वेन हि पुरुषामेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्या-
विषयत्वसङ्गतम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणमेक्षया
भूतान्त कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वामेक्षया च स्वस्वकारण-
विद्येति । पुरुषस्य परिष्वाभित्वं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्यु-
पाधिकमेव कर्तृत्वादिच्छ्रुतिच्छ्रुत्योरुपासार्थमेवानुयते ।
अन्यथा "अस्य लक्षणस्य तु स्वमित्यादि" श्रुतिविरोधापत्तेरिति
सन्त्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्र-
कृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्"
"तस्मिंश्चात्मा मायया तन्निरुद्ध" इति पूर्वप्रकृतान्तमायायाः
प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु
गुणत्वयम् । एतन्नयो च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता" ॥
"बोद्धितश्चेतकण्ठेति तस्यास्ताहवङ्गप्रजा" इत्यादिसृति-
भ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतात्त-
पपत्ते । किञ्चाविद्याया इत्यस्य शब्दभावभेदो गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिसिद्धि पुरुषस्य निर्गणत्वादित्य ।
अथ इत्यगुणकर्मविषयत्वात्तस्माभिरविद्या वक्तव्येति चेत्
ताहक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा० । वेदान्तिनस्तु
ज्ञानविरोधि अज्ञानपरपर्याय पदार्थान्तरमविद्येति
स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ६३ एषे दर्शितम् ।
इत्यञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र
हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं
पाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । "मायोपाधिरय जीवः
अविद्योपाधिरोऽत्र" इत्युक्तेः "इन्द्रोभायाभिः पुरुष-
पदंयते" इतिश्रुतेश्च तद्यत्तम् । मायानाशु मूलाविद्या-
कार्यत्वात् अविद्यायश्वाक्यात्तदपि । अतएव अविद्योको
जीव इति तत्सत्त्वान्ने भाष्यकारादिभिश्चकम् । अस्मा-
न्त करणरूपाविद्योपाधी तत्त्वज्ञाने सत्त्वपक्षे तदीयैवाऽ-
विद्या निवर्तते नाप्यत्र इत्येककक्षौ न सर्वैकित्ति-

रिति वयमोच्यते । अधिनानादरे इत्यम् । वैश्वे-
 विद्यास्तु विषयं यस्य यथाज्ञानमविद्योऽन्तः । तत्कारणमदर्शन-
 पूर्वकमविद्या कथिता वै० सू० उपस्थले च यथा “इन्द्रि-
 यदोषात् वस्वरदोषाद्दिव्या” ॥ “अविद्येति सामान्य-
 वाच्यपि पदं विषयवे वर्तते प्रकृत्यात् संशयसंग्राम-
 भवसाधनासक्त्यात्, तत्रेन्द्रियदोषात्तदपि साक्षात्प्रभव-
 ज्ञानपाठनम्, वस्वरदोषोविषयादर्शनसाक्षित्य तदधीनं
 हि निष्ठाज्ञानं जायते” ॥ “तत्र दुष्टज्ञानम्” सू० ॥ तदि-
 ऽन्तर्भावपदं सर्वज्ञानमनागर्हकमविद्या पराक्यति”
 अविद्या, दुष्टज्ञान अविचारिज्ञानमतिज्ञानादितिज्ञान
 अविचारप्रकारावाच्यविषयादविचारकथिति यावत्,
 दोषश्च ज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वमपि, तेनैककोटिधत्वात् अपि
 संशयोदुष्ट एतानवधारणात्कालात्” तदनेन संशयो-
 विषयसंग्रामाध्यवसायानाञ्चक्षुर्बोध्युपसंग्रह” उप० ॥
 “विद्याविद्याहैविध्यात् संशयः” गो० सू० । नास्ति विद्या
 वाक्यादिज्ञानं यस्य । शब्दादिज्ञानान्मुख्ये लि० “अविद्यो
 वा अविद्यो वा ज्ञानाद्यो वासकी तत्” उप० ।
 “वैद्योऽविद्यात् नास्तीति दद्यादर्पं सतो धनात्”
 शा०भा० अति । “अविद्यानाम् सर्वेषां भोजानात्तद्विज्ञान-
 मनेत्” मतः” ।

अविहेष उ० अभावे विरोधे वा न० त० । विहेषभावे शब्द-
 रागे च । न० व० । श्विहेषान्मुख्ये अन्तुरागमुक्ते च लि०
 अविधवा स्त्री विरोधे न० त० । अथवादां प्रतिपत्त्यां स्त्रियाम्
 “इमा मारो विधवा उपजीः” अ० १०, १८ ।

अविधा स्त्री अभावे न० त० । प्रकाराभावे न० व० । प्रकारान्मुख्ये
 अविधान न० अभावे न० त० । विधानभावे शब्दकर्मव्यता
 कालाद्यभावे । “अविधानेन यत् कुर्यात् तत्सर्वं विफल-
 मनेत्” अतिः न० व० । श्विधानान्मुख्ये लि० ।

अविधि उ० अभावे न० त० । विधिभावे इति कर्मव्यता
 कालाद्यभावे न० व० । विधानान्मुख्ये लि० ।

अविन उ० अति वज्रम् अत्र-इत्यम् । अत्रार्थो उच्यते ।
 अविनय उ० अभावे न० त० । विनयाभावे । विरोधे न० त० ।
 इत्यने । “अविनयमपन विन्यो” बहुरा० “वज्रोऽविनया
 वधा रामानः अविनयः” “नेत्रो विनयोऽविनयात्तद्वर्षण-
 कार्थिः” इति च मतः न० व० । विनयान्मुख्ये लि० ।

अविनयः इति विरोधे न० व० । विनयविभेद विर-
 काविनि, शूद्रत्वे प्रत्येकदरे उ० ।

अविनाभाव उ० विना आचक्षते न भावः कतिः अत्र० व० ।

आपकस्वित्तुरीभित्तारूपानां व्याप्ति । शब्दव्याप्ये
 च “अविनाभावोऽन्तर्भावसाक्षित्य” वाच्यप्र० “अत्र शब्द-
 नाकारुणा न तावत् अविनाभाव” इति शब्दविना० ।
 अविनाभाविन् लि० न विना व्यापकम् भवति भू-विनि ।
 व्याप्ये “अत्र अविनाभावित्वात् आत्मा अत्रिराचक्षते”
 का० प्र० ।

अविनाभूत लि० न विना व्यापकत्वे भूत । व्याप्ये
 शब्दव्याप्ये च “अविधेवाविनाभूतप्रतीतिर्ब्रह्मणोच्यते”
 का० प्र० । [“अविनाशी वा अरे अयमात्मा” अतिः ।
 अविनाशिनं लि० न विनाशी स्त्रियं स्त्रीम् । अविनाशरे निम्ने
 अविनीत लि० न विनीत । विनयान्मुख्ये शूद्रत्वितक्रियादरत्ने
 शूद्रत्वे अन्तर्भावे च । “वदते विनीतमविनीतमादिभि”
 भाषः । ५ अविचिते च “मापिनीतं त्रेत्रुर्ब्रह्मं च कुडरी-
 पिपीडितै” मतः । ईश्वरदत्तां स्त्री ।

अविनीत उ० विनीय कालः अपटङ्ग न० व० । अपटङ्गान्मुख्ये
 “अविनीयसंभवविनाशिमन्त्रिभिः” भाषः ।
 अविनेय लि० न विनेयं मय्य । इदमे अत्रादौ ।
 अविनेय उ० राक्षसभेदे इति शब्दे विवरणम् ।
 अविपट अवीरानं विचार अविपटश्च । मेवविचारो ।
 अविपश्चित्त उ० विरोधे न० त० । विचारान्मुख्ये तात्पर्यज्ञान-
 न्मुख्ये श्विरोधे लि० च ।

अविपाक उ० विरोधे न० त० । फलरूपेण वि+पच अन् न० त० ।
 फलरूपेणापरिचते । धर्माधर्मौदौ । “विपाकञ्च आत्मा-
 युभोगा” इति पाठद्वये उक्तं तद्विषयापरिचयस्य
 फलरूपतयाऽनाविर्भाव विहितविहितकर्मोविधि-
 देयकारणियतत्वात् वदा कर्म यद्योयवा प्रतिवत् तदा
 तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते । विपाक अत्रादे
 पाक अभावे न० त० । अन्तर्भावे । पाकभावे शब्दोप-
 काविपाकौ ट अर्करोत् भवति च” नास्ति विपाको
 यत् । अविनाशयत्वे शूद्रोभेदे च “एतन्नवाच्यनेतेन
 आटव” न भवति अत्रोऽग्निराचक्षते इति नमोऽप्यस्या-
 शूद्रोऽविपाकवाच्यत्वात्प्रतिपाद न भवति” अन्तः ।

अविपाक लि० अवीन् पाकयति या-विच् अः उप० व० ।
 मेवपाकने ।
 अविपुस लि० विरोधे न० त० । विह्वलित्वात् अन् ।
 अविप्रकृत लि० विरोधे न० त० । अविप्रकृते ।
 अविप्रिय उ० अवीन् भेषान् प्रीत्याति प्री-च । शब्दावयवे
 विप्रियसंपकारः न० व० । शब्दव्याप्ये शब्दावयवे ।

अन्वयिणोऽप्येव दयमाणे "अन्वयिणोऽप्येव दय-
 मम्" आत्मा० १२, २, २१, । "अन्वयिणोऽप्येव दयमाणे
 दयममहर्षवति" कर्क० । "आन्वयिणोऽप्येव दयमाणे
 अन्वयिणोऽप्येव दयमाणे" आत्मा०
 न्नी० २, १२, १० । अन्वयिणोऽप्येव दयमाणे कर्क० चित् कर्क०
 मन्म० प्रथमं वा न विषयाच्च नास्त्वावच्छिन्नत्वार्थः कुतः ?
 यथादेतदहः व्यविद्यामिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्पर-
 कविबन्धनीयमेतस्मिन्नहोत्वविषयाच्चमिदमहर्षवति ।

अविवाद् पु० विरुद्धो वाद कथं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे
 १ न० त० । १, विरुद्धवादाभावे ऐक्यमन्वे २ अन्वयवहारे
 ३ विरोधाभावे च न० त० ४ तन्मन्वे लि० । [विवाहसंस्कारे ।
 अविवाहित लि० न० त० । विवाहितमिच्छे अन्वये अजात-
 अविवाहित लि० न० त० । १ एकौ भूते २ विवेकमन्वे ३ अन्वयो-
 न्यतादात्म्यापत्ते "तस्मात् पिण्डवदविकृतं च तदेव
 महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति" वेदान्तशा० ।

अविवेक पु० न विवेक. भेदकर्मणोश्च ज्ञानम् अभावे न० त० ।
 अन्वयोऽन्यतादात्म्यारोपहेतौ ? विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिका ।
 विरोधे न० २ अन्वयोऽन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने
 "तद्योगोऽप्यविवेकात्" सा० सू० । "अयञ्चाविवेकोऽप्यहो-
 ताससर्गकथमवज्ञानमविद्यास्तथाभिपिक्तं विपश्चितं" "ब-
 न्द्रोविपश्चित्" विपर्ययभेदाः पञ्च इत्यानामिच्छन्तद्वत्त्वात् "तस्य
 हेतुवियोगेति" योनिसूत्रेऽन्वयिद्याया एव पञ्चपर्ययत्वात्
 बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया च चानाज्ञान्यादास्त्वात्मन्युपगमएव
 ज्ञानतोऽल विषयोचितत्वात् । न पुनरविवेकोऽज्ञानाभावमात्रं
 विवेकप्रानभावो वा सूक्ष्मापि ब्रह्मापत्ते औपम्यसू-
 क्ष्मापि भाविविवेकस्य ज्ञानाभावेन घनोपम्योत्पत्तिद्वारा
 पुनर्ब्रह्मप्रकृताश्च । यथागामिच्छन्तद्वत्त्वात्तद्वत्त्वात्तुपपत्ते
 अभावस्य ध्वान्त्वदावकरत्वाभावात् । तथा इन्द्रियुत्पाव-
 कविनेकस्य श्रुतमात्रौ नोपपद्येवातामिति । अन्वयते च
 वाच्यतावच्छिन्नविनेकस्य संयोगात्सज्जन्तवत्त्वात् ततोव-
 दावरत्वात् इन्द्रियादादिब्रह्मसंयोगोपपद्यते । "तस्य हेतु-
 वियोगेति" पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्यावच्छेदावि-
 द्यावीज आस्तातम् ज्ञानस्य । संयोगोत्तरकाशीमन्त्रेण
 अयोगावच्छिन्नतादिति । अपि च "इदं प्रकृतिलो हि
 बुद्धि" इत्यादिशब्दोऽभिनिवादात्संयोगोऽयं प्रकृतिलो-
 त्त्वसंयोगहेतुतावनमन्ते । अत एव चाविद्या नामापोऽपि
 त्र विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति ज्ञानमात्रे व्यावर्धेः प्र-
 ज्ञानावच्छिन्नता । तथादविनेकाविद्ययोस्तु संयोगोपपत्तया-

ऽविनेकस्यापि ज्ञानविनेकत्वमिति सिद्धम् । अथ चाविने-
 कस्यावा संयोगात्सज्जन्तवत्त्वात् वाचात्, प्रतीतिरहितद्वारा,
 रामादिदृष्टद्वारा च भवति" सा० प्र० भा० । अविनेकमविद्या
 मन्वे इत्यम् । [श्रुत्ये ।

अविनेकस्य लि० न० त० । विनेकविनेके आत्माकार्यविनेकता
 अविनेकमिति "नेनतिः कान्तिकर्मा" निरु० वि० वि० न-
 त० । विनेकेऽभिज्ञे इत्यायोते । "जनसाऽविनेकं तमित्
 सखायम्" सू० ४, २४, ६, १ । "अविनेकमिच्छाविगमश्रुत्यम्" भा०
 अविनेकज्ञा ज्ञो विनेके च यद्वा अभावे न० त० । १ विनेकज्ञा-
 भावे । न० त० २ विद्यद्वारहिते लि० ।

अविज्ञेय इति लि० वि० अवि-कर्तारि क्त, विज्ञेय ज्ञाताऽस्य
 इतच् वा न० त० । १ विद्यद्वारहिते । "विद्विद्यदविज्ञेयं
 इति । २ अजातमन्वे च ।

अविज्ञेय लि० न विज्ञेया विज्ञेये कृत्यत् । अविज्ञेयपदवि-
 श्वेऽपि पुत्रे अतिवर्ति "मा ते अन्वुरविज्ञेयताविज्ञेयं"
 सू० १, १६, २, ० ।

अविशुद्ध लि० विरोधे न० त० । विपुत्रमिच्छे इत्ये ।

अविशुद्धि ज्ञो विरोधे न० त० । शुद्धिविरोधे दोषे "सह्य-
 विगृह्येयवातिप्रवृत्तं" सा० भा० । अविशुद्धिर्हिंसा-
 दोषवाधनता बभोक्तम् "अविशुद्धिः शोभादिवानस्य पशुनी-
 जादिवधवाधनता यथाह च भगवान् पञ्चविधाचार्यं
 "सत्यवदुर सपरिहार सप्रख्यममे" इति । असत्यवदुरः
 ज्ञोतिषोमादिजन्तव माधानापूर्वस्य सत्येन पशुहिंसा-
 दिजन्तवनेहेतुना अपूर्वेषु सह्ये । सपरिहारः किञ्चितापि
 प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्य । अथ प्रमादत प्रायश्चित्त-
 मपि नाचरित प्रधानकर्म्मविपाकसमये च पश्यते तथापि
 आवदवधनार्थं कृते तावत् सप्रख्यममे प्रख्यममेव सहि-
 त्तुतया सह पश्यते इति । अन्वये हि सुख्यस्य आरोपमीतस्य
 न संभामद्वाराद्विद्ययादिना कृत्यत्वात् पापमात्रोपपादितं
 तु अविज्ञेयत्वम् । न च "मा हिंसात् कर्म्मभूतामीति
 सामान्यभासं विनेकभासो च "अन्वोभोषीक पशुमात्रभेते-
 त्वनेन" बाधत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि
 बधीयवा दुर्बल बाधते । न चेहाति चित् विरोधः
 भिन्नविषयत्वात् । तथा हि "मा हिंसादिति" निषेधेन
 हिंसाया अन्वयेहेतुभाषो ज्ञायते न तत्कालवैलमपि "अ-
 न्नीभोषीकं पशुमात्रभेते" इत्यनेन तु पशुहिंसाया कालवैल-
 मन्ते न त्वन्वयेहेतुभाषवत्त्वात् इति वाक्यभेदप्रकृतात् न
 चानन्वयेहेतुत्वकृत्यत्वात्कालयोः कश्चिदपि विरोधः । हिंसा

इ पुरुषस्य दोषभावस्यति क्रतोश्चोपरिपरिष्पति "शा०कौ० ।
इति सांख्या मन्थने षोडशका नेदान्तिनश्च वैधर्हिंसाया
अनर्थहेतुत्व निराचक्रु तच्च शा० सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चे-
नोक्तम् तच्च ४४३ पृष्ठे उदाहृतम् ।

अविशेष यु० विशेषोभेदकधर्म अभावे न०त० । भेदक-
धर्माभावे "वायुमन्दादिविशेषविशेषाभ्याम्" शा० सू० ।
२ अभावे ऐक्ये च । न० व० । विशेषेण्युच्ये तल्ले लि० सांख्या-
दिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषेण्युच्ये न स्युः स-
भूतोपादानेषु ४४४ अमृतेषु । तानि च तन्नालादिषु
यच्छातीयेषु शान्तादिविशेषतय न तिष्ठति तच्छातीयाभां
यद्दर्शय्ये रूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्युः सा-
नामविशेषाणि । "तस्मिंसाणिस्तु तन्नालाक्षेण तन्ना-
त्वता कृता । न शान्तानामपि घोरान्ते न मूढासा-
विशेषिण्य" इति विश्वपुराणादिभ्यः । अस्यावमर्षं तेषु-
तेषु भूतेषु तन्नालादिषु तन्नोति कृत्वा धर्मधर्म्य भेदादुद्रव्या-
णामपि तन्नात्वता कृता । ते च पदार्थाः शान्तघोर-
मूढास्यं स्युः सगतयन्दादिविशेषेण्युच्ये एकरूपत्वात् ।
तथा च शान्तादिविशेषेण्युच्ये यन्दादिमन्थमेव भूताना
यन्दादितन्नात्वमित्यायव । अतोऽविशेषोऽविशेष-
संज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं
मोहात्मकम् । तन्नात्वाच्च च देवादिमात्रभोम्भत्वेन ज्ञेयस्य
सुखात्मकाभ्येव सुखाधिक्यादिति" शा० प्र० भा० । तन्नाला-
य्यविशेषा" शा० का० तत्त्वत्वे च प्रमाणं तन्नात्वयत्वे
दर्शयिष्यते । निम्नयोगे इति । अविशेषोऽपि तन्नात्वे ।

अविशेषज्ञ लि० विशेषं न आगति श्वा-क अयम० व० ।
विशेषानभिज्ञे भेदकधर्मानभिज्ञे ।

अविशेषित लि० न विशेषित भेदकधर्मत्वे । यस्य इतरस्यात्
विशेष्येन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे । [श्चक्षुष्टे च

अविश्रान्त लि० वि+श्रस-क्त न०त० । विश्रान्तरहिते २ सन्ते
अविश्रसनीय लि० वि+श्रस-अनीवर न०त० । विश्रासकर-

चायोम्ये । [सेदविश्रजे विश्रजे नातिविश्रजेतु" इति० ।
अविश्रस्त लि० न०त० । विश्रासयोम्यताहीने "न विश्र-

अविश्रस उ० अभावे न०त० । विश्रासाभावे न० व० ।
२ विश्रासानाधारे विश्रासायोम्ये पदार्थे च । [कारणे ।

अविश्रवासिन् लि० न विश्रसिति चिन्ति चिन्ति स्त्रीया विश्रासा-
अविश्रष्ट लि० विरोधे न०त० । विश्रिष्टभिन्ने सङ्गते ।

अविष उ० अवि-टिक्त्वात् । ससरे, २ नृपे च । टिक्त्वात् स्त्रीपुंश्चन्या
स्त्री । ४ रक्षकमात्रे लि० । नास्ति विषं बल । अविषन्युच्ये

लि० । "अपयोपधीरविषा वनामि" अ० १, २९, ५,
"अविषा विपरिहृता निरक्षकाणि वा वनामि" भा० ।
विश्रायाम् अतिविषयाम् (आतरन्) स्त्री टाप् ।

अविषक्त लि० न०त० । अयसङ्गते ।
अविषम लि० विरोधे न०त० । विश्रममिन्ने सने (जोड़)

२ सृष्टये २ सृष्टये च । [श्रिविषयन्युच्ये लि० ।
अविषय उ० न०त० । श्रिविषये २ अप्रतिपाद्ये । न० व० ।

अविषह्य लि० न विशेषेण्यसङ्ग न०त० । शोढुमयस्ये २ इतरैर
नभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, श्रपरिच्छेत्तुमयस्ये
च "सोमायामविषह्यायाम् भयं राजैव धर्मवित्" मनु० ।

अविष्टम् उ० अभावे न०त० । श्रान्तत्वाभावे । न० व० ।
२ श्रान्तत्वन्युच्ये लि० ।

अविष्ट लि० अतिशयेन अविता अविष्ट+इत्तु लृषोश्चोप ।
अतिशयेन रक्षणे । "यो अर्जुनो नृपस्यतिमविष्ट"
अ० ७, २८, ५ "अविष्टः अतिशयेन रक्षिता" भा० ।

अविद्या स्त्री अवि-गतौ इत्तुन् अविर्गितिश्चिति क्यच्-भावे
च । गमनेच्छायाम् । "अविद्यामनुमत" सविदः"
अ० २, ३८, ३, "अविद्यां गमनेच्छाम्" भा० ।

अविस् न० अवि-भावे इत्तुन् । इच्छये २ गतौ च ।
अविस्वादा उ० विस्वादा प्रमाणात्सुरवाभावः विरोधे

न०त० । प्रमाणात्सुरवे श्यापार्थविषयकत्वे ।
अविस्वादिन् लि० विरोधे न०त० । प्रमाणात्सुराविति

श्यापार्थ विषयके २ सफले पदार्थे च ।
अविस्तीठ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोदङ् न वत्त्वं । शेषी-

दुग्धे । न विषोड । २ ससोदं लि० ।
अविस्थल न० भारतीके पामभेदे । "अविस्थलं इकरत्नं"

माकन्दीं वारणावत्तम् । अविस्थलं गोविन्द । अविदेकं च
यच्चमन्" भा० ७० प० ।

अविस्थल न० विस्थलं नृतमात्रे पार्थावबोधकं सुखेन अवि-
चायोम्यच्च । वि+स्थल-क्त न०त० । अस्थलवाक्ये ।

अविस्मरण न० अभावे न०त० । विश्ररण्याभावे करवे
विकारश्चात्सुभूतपदार्थस्य काकरोगादि प्रवीक्य करवाभावः
सच अतुभूतविषयेषु भूतसंस्कारस्यापि प्रविधानादिकारणा-
नराभावात् अतुदृग्दृग्वा कृतिविषयकार्याजनने, रोगा-
दिना नाशने च भवति । तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रवि-
धानादिसङ्गतसंस्कारस्य करणजनकता रोगाद्यनभि-
भवनीयता च । यथाह गी० सू० । "प्रविधानमिच्छा-
दिप्रानाममपुण्यप्राप्त्याद्यु गपदकरत्नम्" । "प्रविधानं चिन्त-

नायु गुणुपति यायु विद्वत्तानं उहोभक्तु उहोभक्ता-
 नामानन्यदादिपद चानागुपततोयोजनोयं तस्य क्रमात्
 करण्ययम् अदि च दुग्मपदोपकारि तदा तावद्विषयकमेक
 करणमिष्य एव यथा पदलान्दादिनि मनाय्यन्
 कति "। प्रविधानादीनि च कृतिकारणानि तर्कैवेज्ञानि ।
 प्रविधानमिष्यन्त्यायाधनिद्रमजगताम्पर्यवद्वययाप्रत
 कम् अनामनाय्यदियोगेककार्या रोधातिगद्यमाप्रिय्यधान
 गुणदु मे प्राहे यदाचित्तमिदरागमन्नाधर्मात्मनिचे भः"
 "करणमिष्यत्तुवन्ति निमित्तमन्नायात् परं कृतस्य प्रत्येक
 मनेदेगा नय । प्रविधान मगतीवपयान्तरस्यारारणम्,
 निम्नमन्तपयोपनिषत्स्य यथा तन्नायेन पदियादिकरणम्,
 जयसु गुणारवात् एतद् यत्कृदि मोहोपस्य तद्यादि
 तास्ये मे प्रसुद्धोपस्ययाम अतिहायमेव तदुपस्थान ।
 यथासोऽन्तरंगकार उद्योपकमे गोहृति केनिगु निद्र
 भास्यं व्यापजन करण, स्यात् यथा कथिष्यतादि यर्जु-
 काटे, यास्यं देहाटे । पदयत्, स्तोकारकाम कस्तानि
 भासोऽयं तदेकतरेगायतरकरणम्, व्यायदाचित्तौ राजादि
 तदुपरिर्लगा परस्परकारकी, सन्तोयुगारग्यभागादि, गो-
 द्यमन्यायागु द्ययुत अन्तर्ग्यं मोक्षसाधनाताटे, दिव्यो
 गोयथा दाराटे, एककायां अन्नेवागिमभृतय परस्परकार-
 का । विरोधादिङ्गिमुत्पादिस्वतरेषामपरकरणम् । अतिगय
 मरकारउपनयनादिदाचार्यादिफारकः, मासिभगदिटीतारं
 कारयति, व्ययधाममापरण यथा सन्तुगाटे कोमादि । एत
 दु स्योरेक्यतरेषापरस्य ताभ्यां तन्मयोजकस्य वा करणम्,
 इच्छाहेपी यहियकगया गृहीतो तस्य स्यारकौ, भयं
 मरणादेर्भयणेतोष्यां कारकम्, अर्चित्यं दाव, यागादे
 क्रिया पायादे, रागात्मीते पुवादे करणं," धर्मा-
 यर्माभ्यां ज्ञानरातुभूतसुपदुःससाधनयो प्रागटभूत
 सफादेय परणमिति । तेषु च किञ्चित्, स्वरूपसत्किञ्च
 ज्ञातकृष्टोपक गिष्यव्युत्पादनाय नाय प्रपञ्च' इति ।
 कथादेम तु कृतिवाधारणकारणयुक्त यथा 'व्यात्मम-
 नको संयोगविशेषान् सकाराश्च कृति" इ० "उत्पद्यत
 इति श्रेय संयोगविशेषे प्रविधानादिसिद्धिधानम्, यत-
 प्यादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि कृतिर्विद्या-
 विशेषे उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह सकारादिति चकारेण
 व्यापारी पर्वानुभव' सुप्रज्ञोयते, अतुभववाद्याथर्वाया-
 यार्थप्रियमस्तुविभक्ते, रज्जु' भुजङ्गतयोपस्य पथायितस्य
 तयं कृतेः नच सतत कृतिप्रसङ्ग', सकारोद्धोधा-

धीनत्याग, तदुक्तं प्रयकारेणमाहः "विद्वदर्थेनेच्छात्करवा-
 द्यपेक्षादात्मनयोः संयोगविशेषान् पदभ्यावादात्पत्तव-
 लनितान् सकारादुत्पत्तात्पत्तेषु शेषानुभवकारणदे-
 प्ताहेगोहेतुतोविषया कृति" इति । आदि एतं
 पातजा १२३३ कति, योगिमन्त्रानामांभितं, पदार्द-
 पदेयान्ते तु प्रकरये तदुक्तं तद्यथा "व्याप्यादिविधात्-
 कास्त्वोपासनीतामागतयमानेपत्तेषु धर्मादिषु पन्थोप-
 निपदेषु वा विद्वदाद्यपेक्षादात्मनयोः संयोगादुत्पत्ति-
 यान् कृतिभं एतन्' यदुत्पद्यते तदापेम्" इति तत्र कदा-
 चिद्व्यौक्तिकानामपि भवति यदा कदापि पदति "श्री नि
 भाना गमेति कृतयं मे कथयतीति" उप०। संस्कारनाय
 कानि च रोगकान्तजनात्तादीनि । न०३० कृतिदुक्ते ति०
 अयिपृत्त ति० न०३० । विद्वत्तभिषे कृते ।
 अयिपृत्त्यं ति० "वृत्तं प्रेक्षाकर्मति" यावत् वि+इत्यं-कतृ
 न०३० । अतमिष्यति आदि "देमाविपृत्त्यं तक्तो"
 क० १, ६३, २। अयिपृत्त्यं न अतोत्तमिष्यति यत्तयं भा० ।
 अविहित ति० न यावदेव विहित न०३०। निविहेऽक्षतेष
 अविहित ति० वि+इ-त्-त्-उतत् किञ्च न०३० ।
 यकिंसे । "ताह सत्तमविपृत्तम्" क० १, ६३, २,
 "यविपृत्तमकिंसे" भा० ।
 अयिपृत्त ति० विरोधेन०३० । व्याकृष्टभिषे कृते ।
 अवी क्तो अमदात्मनं सक्तया कर-दं । अतुमत्याम् ।
 अवीकाश पु० वीकायः प्रकाय उपसर्गादीर्षः अभावे न०३० ।
 २ प्रकायाभावे । न०३०। २ प्रकायपृत्ते । [ननुत्ये ति० ।
 अवीलण न० अभावे न०३०। १ द्यनाभावे न०३० । २ दर्श-
 अवीद्यति ति० न०३० । ३ इटभिषे । भावे क्त अभावे न०
 ३० । २ वीष्याभावे न० ।
 अवीचि पु० नाकि वीच प्रकायः कृत्वात् । १ नरकमेदे
 तत्सकृप तत्कारणञ्च भागवते १२३० दर्शितं यथा
 "तामिषोन्वतामिष" इत्याद्युपस्य "अवीचिद्य फान-
 नित्यादिना अटाविशतिनरकान् विभज्य "यस्मिहात्तं
 वदति काश्चे, इव्यविमिषये, दाने वा कथयितु, स वै प्रेत्य
 मरके अवीचिसत्य गिरा निरवकाये वोजनयतोच्छ्रा-
 यात् गिरिसूहं सम्भात्यते । यत्तु जलमिष्य स्वसमप्रपृष्ट-
 मयभासते तदवीचिनां तिष्ठयोविषीर्वासाथयेती न
 क्रियमाषः पुनरातोपितो निपतति"-अवीचिमान् अवी-
 चिसयोऽप्यत् । २ तरङ्गपृत्त्ये जवाशये ति० ।
 अवीद्य ति० नाकि वीजस्य । वीजपृत्त्ये ३ कृष्णादी ।

२। कायां स्त्री। वीजानां धायके त्रि० “अधीजमपि जेतं क्षेत्रं
 स्थिच्छल भवेत्” मनुः । अत्रायस्ये न० त० । अङ्गु-
 रोत्पादनायासमर्थे त्वं ह्यायाणादौ २वीजे च । “अधीज-
 विक्रयो चैव धीजोत्कृष्टं तथैव च” मनुः । “अधीज
 प्ररोहासमर्थमिति” कुल्लू० । धीजं शुक्रं न० व० ।
 शुक्ररहिते ४होत्रे न० । “न मूलं फेनिलं यस्य पिषा चाष्टु
 निमज्जति । मेढुं चोन्मादशुक्राभ्या स ह्यीव इति कथ्यते”
 कृतेस्तस्य तथात्वम् । “उन्मात् पतितं ह्यीवमधीजं
 मापरो गिषम्” इति मनुः । ५। कारणान्युच्ये त्रि० देयोगोत्रे
 निर्वीजे चित्तप्रतिपरिणामनिरोधे पु० ।

अवीत न० अतुगमभेदे तद् द्योतं सा० शी० “तद् प्रथमं
 तावत्तद्विधिं वीतसवीतञ्च अन्ययसुखेन प्रयत्नमानं
 विधायक वीतम् व्यतिरेकसुखेन प्रयत्नमानं निषेध-
 कसवीतम्” व्याख्यातञ्च तदस्माभिः यथा “वीतं विशेषेण
 इत सङ्गतमन्यितम् अन्ययव्याप्तिहेतुकमित्यर्थं यद्वा विशेषेण
 इतं घातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिमित्यर्थं तद्विधमवीतम्
 व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिक्” वेद्यर्थः
 व्यतिरेकसुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्या-
 भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्यरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्य-
 र्थं । निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्वाभाव-
 वान् इति व्यतिरेकपक्षेण व्यापकस्य गन्वाभावस्य
 पृथिव्या-निषत्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्वाभावव्याप्यस्य
 निवारकम् । तथा च पृथिवी-पृथिवीतरभिन्ना गन्व-
 वस्तुादित्त्वतमानमवीतम्” ।

अवीर त्रि० वीर उलादिर्नांश वस् । उलादिभ्यश्चो । न० त०
 २वीर्यवङ्गिणे त्रि० । “पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता
 मनोविभिः” इति परिभाषिता स्त्री वीरा न० त० ।
 २पतिपुत्ररहितावां स्त्रियां स्त्री । “अजातपुत्रा विषवा
 साऽवीरा परिकीर्त्तितेति” ऋतिः । “मा त्वा वयं
 सङ्घसायववीराः” अ० ७, ४, ६, । “अवीराः उलादि-
 रहिता” भा० । “अवीरायाश्च योचितं” ऋतिः ।

अवृक त्रि० वृ-कृकृकः आवरकं न० व० । आवरकभ्यश्चो
 “ज्योतीनि जप्सस्रहकाणि” अ० १५५, ६, “वृकेश्वरकेषु
 रहितानि” भा० ।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जोविनोपायः अभावे न० त० । १। जोविनाभावे
 “आददीतामनेवा आदहत्वावेकरात्त्रिकम्” अष्टादशधितं
 हि स्त्री प्रदुभ्येत् स्थितिमत्यपि” अष्टादशधितं वीदधिमं
 भर्षं समाचरेत्” इति च मनुः । नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य ।

२। अव्ययमाने । “साध्याभावददृत्तितम्” साध्यपदव्यावृत्ति-
 त्यम्” इति च अतुषिन्ना० । न० व० । जीविकान्युच्ये त्रि०
 अष्टादशिकं न० नास्ति वृत्तिः यत् कम् । ऋणादौ वृत्तिः काम-
 रूपा (सुट) तद्वृत्तिः १। मूलधने । तच्च वृत्तौ दर्शितं यथा
 “मणं पैतामहं पैतं प्रतिभाव्यागतं सुत । समं दद्यात्
 ततस्ततो च न दद्यादिति निश्चयः” । “समं सवृत्ति
 कम्” “मण्यमात्रेयवत् पितृणां पुत्रिर्देयं विभाजितम् ।
 पैतामहं समं देवमदेयं तत्सुतस्य च” या० ऋ० । “समं
 यावत् सृष्टीतं तावदेयं न वृत्तिः” मिता० । “गोप्याधि-
 भोगे नो वृत्तिः शोपकारेऽप्य हापिते । नटो देयो विनष्टश्च
 देयराजलतादृते” या० ऋ० ।

अवृध त्रि० न वृद्धते वृध-क । वृध्निभ्यश्चो । अन्वभूतस्यर्थे
 वृध-क न० त० । अवर्द्धते । “पनीरश्चर्षा अर्द्धा अवर्षान्”
 अ० ७, ७, ९, “अवर्षान् स्तुतिभिरग्निमवर्षयतः” भा० ।

अवृष्टि स्त्री अभावे न० त० । १। वर्षणाभावे “अथ यदाऽवृष्टि-
 र्भवति बलीयानेव तर्ह्युपबोयस आदत्ते धर्म्याऽङ्गापः” ।
 यत् न० वा० । न० व० । वृष्टिभ्यश्चो वेधे पु० ।

अवृष्टत् त्रि० विरोधे न० त० । वृष्टिभ्यश्चो वृष्टे स्त्रियां स्त्री
 अवृष्टकं त्रि० अव+रृ-ल-ल्युक् । १। दर्शने २। पर्यालोचने
 ३। आयव्ययादिषु अध्येषे च ।

अवेक्षण न० अव+रृ-ल-ल्युट् । १। दर्शने, २। प्रतिजागरणे,
 ३। अपमाने च । “वर्षांशमावेक्षणजागरकः” रघु “मूषा-
 श्चामर्षं रचना वृथा विव्णवेषेण च” भा० ८० “पितृमन्त्रा-
 तुहारेण आत्मात्मने हृषेक्षणे” आ० त० ऋ०

अवेक्षणाय त्रि० अव+रृ-ल-अनीयत् १। दर्शने । “तपस्वि-
 षामान्यमवेक्षणीया” रघु । २। आलोचनीये च ।

अवेक्षा स्त्री अव+रृ-ल-भावे अ । अवेषणस्यार्थे ।

अवेक्षित त्रि० अव+रृ-ल-कर्मणि-क्त । १। वृष्टे २। पर्यालोचने च ।

अवेक्षित त्रि० अव+रृ-ल-ल्युक् स्त्रियां स्त्री । अवेषणस्यार्थे ।

अवेक्ष्य त्रि० अव+रृ-ल-कर्मणि-ल्यट् । १। पर्यालोचने २। वृष्टे च
 ल्यप् । ३। वृष्टेत्थं ४। पर्यालोच्येत्थं च ल्यप् ।

अवेदनाञ्च त्रि० वेदनां न जानाति दा-क अस० समा० ।

वेदनाभिन्ने “अवेदनाञ्चं कृत्विशयतानाम्” कुमा० ।

अवेदिः स्त्री वेदिवेदं अभावे न० त० । ज्ञानाभावे “न वेद-
 वेदिवेदो विवृष्टः” वृ० ष० । परिपुत्रतभूभिभ्यश्चो त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः । १। अज्ञेये । विद-ज्ञाने यस्य ।
 २। अज्ञेये ३। अविद्याद्वारा स्त्री “अभिचारेण ब्रह्मिना-
 मवेद्यावेदनेन च” मनुः । ४। गोवृक्षे पु० यन्व० ।

योगिकत्वादन्यस्मिन्नापि सूक्ष्मे दुर्बले प्रयुज्यते न चायं
 केचिच्चिद्रूपः । या तु प्रधानादिनां हृदि, वा तेषामेव
 परिभाषिकी सती न वेदार्थविरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते ।
 न च स्वमसाभ्यात् सभाभार्यप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभि-
 चाने । न ह्यत्रस्थानेनां प्रत्यक्षमोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति ।
 प्रकरणाविरूपणात् न परकस्मितं प्रधानं प्रतीयते शरीर-
 रूपकविरूपकान्दृष्टेः । शरीरं ह्यत्र रचरूपकविरूपकम-
 वप्रकृत्यन्तेन परिरुह्यते कृतः ? प्रकरणात् परिषेपतश्च ।
 तथाहि अन्तरातीतो पञ्चः आत्मशरीरादीनां रदि-
 रवादिरूपककृतिं दर्शयति । “आत्मानं रयिनं विद्धि
 शरीरं रयमेव तु । युञ्जित् सारचि विद्धि मनः प्रपञ्चमेव च ।
 इन्द्रियाणि हृवानाकुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मे-
 न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वाङ्गमनोविषयं” इति शेषे च “इन्द्रि-
 यादिभिरसंयतैः सधारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः पारल-
 हिस्यो परमं पदमभाजोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पार-
 म्यरम्भदमित्यस्याभाक्काङ्क्षायान्तेभ्यएव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः
 परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परम्भदं दर्शयति ।
 “इन्द्रियेभ्यः पराहृष्टां अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु
 परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् पर । महत् परमवप्रकृतमप्रकृतात्
 पुरुष पर । पुरुषाच्च पर किञ्चित् वा काठा वा परा-
 गतिरिति” । तत्र यएनेन्द्रियादयः पूर्वस्था रूपक
 कल्पनायामन्नादिभावेन प्रकृताः च एषेह परिष्टहृष्टान्ते
 प्रकृतप्रक्रियाऽपरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्
 पूर्वत्वे ह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया
 इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्हिंष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम्
 इन्द्रियाणाञ्च एतत् विषयाभामतिपङ्क्तमिति श्रुति-
 प्रसिद्धे । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वादिपये-
 न्द्रियवप्रवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिर्ह्येवाहृष्ट
 भोग्यजातं भोक्ताररुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान् पर य-
 चः आत्मानं विद्धीति रयित्वेनोपक्षिप्तः कृतः ? आत्म-
 शब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः ।
 महत्त्वज्ञास्य साभित्वाहुपपन्नम्” । “तदेवं पूर्ववाराखोच-
 नायां नाह्यत् परकस्मितस्य प्रधानस्यावकाशः” भा० ।
 “स्वमन्तु तदर्शत्वात्” सू० “उक्तमेतत्प्रकरणापरिषे-
 पाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदा-
 नीमाद्यहृष्टे कथमव्यक्तशब्दाहृतं शरीरस्य, याक्ता
 स्युक्त्वात् एतत्परमिदं शरीरं व्यक्तशब्दाहृतमव्यक्त-
 वप्रकृत्यन्ते इति अतःउत्तरसुच्यते “स्वमन्वित्” कारणा-

त्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्यावप्रकृत्यन्तेहृत्वात् ।
 यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमवप्रकृत्यन्तेमर्हति तथापि
 तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममवप्रकृत्यन्तेमर्हति प्रकृतियन्ते
 विकारे हृष्टः यथा “गोभिःश्रीणीतं मत्सरसिति” । तथाच
 श्रुति “तद्देवं तर्ह्यवप्रकृतमासीदिति” इदमेव वप्रकृतं नाम-
 रूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तवप्रकृतमामरूपं
 बीजवप्रकृत्यन्तेमवप्रकृत्यन्तेद्योग्यन्दर्ययति” भा० । परम-
 ब्रह्मपरत्वे “ये चाप्यन्तरमवप्रकृतं तेषां के योगवित्तमा”
 “क्लेगोऽधिकतरस्ते गमव्यक्तासक्तचेतसाम्” इति च गीता ।
 “योऽसावतीन्द्रियप्राहृष्टः सूक्ष्मोऽवप्रकृतः सनातनः”
 मनुः विष्णोः “अनेकमूर्त्तिरवप्रकृतः यतमूर्त्तिः सनातनः”
 इति विष्णुस० । अथप्रकाशिताये “तमेषेभ्यस्या-
 वप्रकृतवप्रवहाररूपचितमर्थं मनसा जप्ताहृ” काद०
 “ततः स्वयम्भूर्भगवानवप्रकृतं व्यञ्जयच्चिदम्” मनुः
 संख्याविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते । ० राशिमिदे तच्च
 बीजनाम्ना वप्रवर्णयते “उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धे रधि-
 श्रितं सत् पुरुषेण साख्या । वप्रकृतस्य हृष्टस्य तदेकबीज
 मवप्रकृतमीयं गणितस्य वन्दे । पूर्वप्रोक्तं वप्रकृतमवप्रकृतबीज
 प्रायमन्त्रानो विनाऽवप्रकृत्युक्ता” इत्युपक्रम्य “यावत्तावत्-
 काककोनीसकोऽन्यः वरुः पीतो लोहितस्यैतदाद्या ।
 अवप्रकृतानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यां कर्तुमा-
 चार्यं वरुं” बीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम्
 तत्रैव “यावत्तावत्स्वप्रमवप्रकृतायेमानं तस्मिन् कुर्वन्तो
 हृष्टमेव । तस्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नान्त्यज्ञा
 क्षिपत्वा वापि सद्गुण्य भक्त्वा । एकाऽव्यक्तं शोभयेदम्यप-
 चाद्रूपायन्यस्येतरस्याञ्च पक्षात् । शोभावप्रकृतोद्भेदरूपशेष
 वप्रकृतं मानं जायतेऽवप्रकृतायेः । अवप्रकृतानां ह्यरादि-
 कानामपीह यावत्तावद्ग्रादिभिन्नं हृष्टं वा । युक्तो न वा
 कल्पयेदात्मपुष्ट्या मानं कापि व्यक्तमेव विदित्वा । तत्र
 प्रथममेकवर्षसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्षसमीकरणं बीजम् ।
 यत्र वर्षस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गोद्विगतानां समो-
 करणं तन्नाध्यसाहृष्टम् । यत्र भावितस्य तदावितमिति
 बीजचतुष्टयं धन्द्याचार्या । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृष्ण-
 केन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽवप्रकृताशिक्षस्य मानं याव
 तावदेकं ह्यरादि वा प्रकृत्यन्ते शक्तिवप्रकृतायी उद्देशका-
 चापवत्सर्वत्रुणममजन्तैराशिकपञ्चराशिकपञ्चैकीकृतस्यैववप्र-
 वहारादिगणनेन कार्यम् । तथा कुर्वता ह्यौ पक्षौ प्रयत्ने-
 न समौ कार्यौ । यदाहाये समौ पक्षौ न सतः ।

तदैकतरे न्यूनं पक्षं किञ्चित्प्रमाणं ततः अत्रिकपक्षासा-
 वदेय विषयोध्य या न्यूनं पक्षं ज्ञेयचित्तसङ्गु ख्य वाधिकं पक्षं
 तावत्तैव भङ्गा समी कार्या । ततस्त्रयोरेकस्य पक्षस्यावप्रक्त
 अन्यपक्षस्यावप्रक्ताच्छोद्ध्रमम् अथप्रक्तवर्गादिकमपि । अन्यपक्षरू-
 पाणि इतरपक्षरूपेभ्य शोध्यानि । यदि कदाचन सन्ति तदा
 तावपि उक्तप्रकारेण शोध्या । ततोऽवप्रक्तराशिषेपेण रूप
 शेषे भङ्गे यद्भव्यते तदेकस्यावप्रक्तस्य मानं वप्रक्तं जायते ।
 तेन कस्यतोऽवप्रक्तराशिरुत्याम् ॥ यतोदाहरणे ह्यदा
 योऽवप्रक्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैवं यावत्तावत्प्रकत्स्य अन्ये-
 षां ह्यदादिभिर्रुष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरुक्तं युतं वा
 यावत्तावदेयं प्रकत्स्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्त्येपं
 वप्रक्तान्येव मानानि प्रकत्स्यानि । सर्वे विदित्येति यथा
 क्रिया निर्बुद्धिं तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामवप्रक्तानि
 व्यक्तानि वा कत्स्यप्रानीत्यर्थं । उदाहरणम् । एकस्य रूपं त्रियती
 षड्वा अथवा दशान्यथा त तस्य मूल्या । अथं तथा
 रूपयत च तस्य तो तस्यवित्तो च किमयमूल्यम् । वदा
 द्यमित्तस्य टल द्वियुक्तं तस्यवित्तोच्यदि वा द्वितीय ।
 अथाद्योधनेन त्रियुणोऽन्यतोवा प्रथक् द्व्यहमे वद वाजि-
 नीत्यम् । अथात्रमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
 वदेकं प्रकल्पितं या ? तत्र त्रैराशिकं यद्वैप्रकस्य यावत्ता
 वमूल्यं तदा पश्चा किमिति न्यास । १ । या १ । ६ ।
 फलमिच्छायुषं प्रमाणभक्तं तत्र पश्चात्तद्वामामूल्यं
 याईअत्र रूपयतत्रये प्रक्षिप्ते जातमादास्य धनं याईरु ३००
 एव दयानां मौल्यं या १० अत्र रूपयते चर्ण-
 गते प्रक्षिप्ते जात द्वितीयस्य धनं या १० रु १००
 एतौ समधनाविति पक्षौ स्वत एव समी जातौ समयोष
 नाद्यं न्यास या ६ रु ३००

या १० रु १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्वयपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तेऽ-
 न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषे या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्य
 पक्षरूपेभ्य शोधितेषु शेषं रु ४०० आव्यक्तराशिषेपेण
 वा ४ रूपशेषे रु ४०० उच्यते अन्वयेकस्य यावत्तावतो-
 जानं व्यक्तं १०० वद्योक्तान्शेदं मौल्यं तदा पक्षां
 किमिति त्रैराशिकेन सर्वे पक्षां मौल्ये ई०० रूपकयतलय-
 वृतेऽ०० जातमादास्य धनम् । एवं द्वितीयस्यापि ६०० । वीजग०
 एवमनेकवर्गादीनामप्युदाहरणादीनि तत्रैव दृश्यानि ।
 आव्यक्तमूलप्रभवं ४० आव्यक्तं प्रभानमविद्या वा मद्यम्
 प्रभवत्तन्नात् प्रभव, अपादाने अप् प्रभवोवसां संशारउषे ।

अव्यक्तराग उ० न वप्रक्तोऽत्यवप्रक्तोरागोऽव्यक्त्या । १६वप्रक्ते
 व्यक्त्ये वस्य २तद्वति ति० ।
 अव्यक्तनिद्रं न० अवप्रक्तस्य चिद्रमत्तमापकम् । वांस्वमत
 सिद्धे १महत्तत्त्वादी । अवप्रक्तं चिद्रमस्य । २अस्वत्चिद्रो
 रोगादी ति० । न वप्रक्तं दन्धाभावेन पुत्रं चिद्रमस्य ।
 पुत्राश्रमयुक्ते १संन्यासिनि उ० ।
 अव्यङ्ग स्त्री अनेरङ्गं षट्प्रभिवान्द्रमसा । १शुभशिव्याम् ।
 न विकलमङ्गमस्य ई०० । विकलाङ्गमिन्ने पूर्वे ति० ।
 अव्यङ्गाङ्गो स्त्री अवप्रक्तमविकलं वमूर्त्येभक्तं वसा ङीप् ।
 वमूर्त्याङ्गयुक्तायां स्थियाम् "अवप्रक्ताङ्गो वीजमानो
 हंसवारणगामिनीम्" । मत् ।
 अव्यञ्जन उ० नास्ति वप्रक्षरं शुभस्यस्यं षट्के वस्य । १शुभ-
 हीनपयौ, २शुभस्यस्यन्त्ये, ३चिद्रमन्त्ये च ति० ।
 अव्यपडा स्त्री न विगतमव्यक्तं वीजमसा । शुभशिव्याम् ।
 अव्यतिकार उ० अभावे न०त० । १सर्वगाभावे न००० ।
 २संसर्गान्त्ये ति० ।
 अव्यतिकीर्षं ति० वि+अति+कृ-क्त न०त० । अवकीर्षे
 "धारा प्रसादयित्तमवप्रतिकीर्षं रूपा" भाष ।
 अव्यथ उ० न वप्रयते पद्भ्या न सञ्चलति वप्रथयचलनयो
 प्यच् । १सर्पे । २वप्रथान्त्ये ति० । नास्ति वप्रथा वसा
 सेवनेन न००० । ३हरितक्याम् ४शुभप्राञ्च स्त्री ।
 अव्यथय उ० न वप्रययति गन्तारमहोशेन गन्तव्यस्थान-
 नयनात् वप्रथ-थिच्-ना०य वटा० सुस्य न०त० ।
 अत्रे निर० ।
 अव्यथा स्त्री अभावे न०त० । वप्रथामाने ।
 अव्यथि ति० वप्रथ-इन् न०त० । वप्रथान्त्ये अक्षिपे
 "सप्तस्रमवप्रथिर्जगन्मानु" अ०१, ११७, १५, । [न्त्ये च ।
 अव्यथिन् ति० न वप्रयते वप्रथ-इति न०त० । निर्भरे २वप्रथा-
 अव्यथिष न+वप्रथ-टिभच् । १स्रथे २स्रथे च ३भरायां
 ४राज्ञौ च स्त्री टिभत्तात् ङीप् ।
 अव्यथ्य ति० न+वप्रथ-ति० कर्त्तरि वत् । वप्रथान्त्ये ।
 अव्यपदेश्य ति० न व्यपदिश्यते अविद्यापवाक्येन वि+अप+
 दिय-यत् न०त० । १अवजितमयक्ये न्वावमते निर्बि-
 ल्यमे २प्राणे न० तद्वि अतोन्वयत्वेन अतुव्यवसावाविषय
 तथा अविषयिष्ठं न यजयते । "इन्द्रियाईषयिक्तोत्पर्क
 प्रानमपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्तत्र प्रत्यक्षम्"
 गौ०सू० । ज्ञात्वादिन्त्यतया । मिहृंसे २नञ्प्रथि न० ।
 अव्यपेक्षा स्त्री दिषेपेपापेसा व्यपेक्षा अभावे न००० ।

विशेषेणापेक्षाभावे समर्थस्वरूपाप्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावाधानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वमेव २ एकार्थीभावे च । "समर्थं पदविधि" पा० सूत्रे सामर्थ्ये द्विविधं व्यपेक्षा व्यपेक्षा च प्रपञ्चितमस्माभि सरलायाम् । तत्र स्वार्थपर्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिशयात् य परस्परं सम्बन्ध सा व्यपेक्षा । राज्ञ पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षाया यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञ पुरुषोऽन्वय राज्ञो देयदत्तस्य च पुरुष ऋद्धस्य राज्ञोऽन्वो धनञ्जोत्पाटि एत्तौ तु नैवम् एत्तीनामेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावाधानगाहेप्रकोपस्थितिजनकत्वम् । तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वय पुरुषाग्रे विशेषणतयोपस्थितस्य च नास्मादिशब्दस्त्वितराजादीनाम् । जनिताम्ययाश्च निराकाङ्क्षतया न देशदत्तादेः स्वामितया पुरुषाटावन्य इति द्रष्टव्यम् । देयदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देयदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्यय सम्बन्धस्तूपस्थित गुरुद्वारक एव पृथग् 'यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषा गुरुकुलादिना । समस्य भावयवाक्ते तु युच्यन्ते तद्वता सहेति" । यद्वा सम्बन्धिगच्छार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्वेन केपाश्चिन्तु सम्बन्धान्य तदुक्तं तेनैव" सम्बन्धिगच्छ सामेक्षो-नित्य सर्वं समस्यते । वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि एसावपि न हीयते" । अतएव वार्तिककृता "सविशेषणानां एत्तिर्द्ध एतस्य या विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सामान्यतो एत्तिसतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभि-शायम् "अगुरुकुलगुरुपुत्रादीना वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नजा पर्युदास-कृत । समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समानाधिकरणसमर्थवद्भवती" इत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्गात् अभिहितः । एतन्नु लक्षणेव प्राचा गायत्रा "सामेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो या कथञ्चन । सामेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् । मतियोगिपदादम्यत् यदम्यत् कारकादपि । एत्तिगच्छैकदेशस्य सम्बन्धो न नेष्यते" इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सामेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्ते प्रधानस्य एतस्य पस्याप्यविशेष्यस्य राज-पुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणामेक्षयामपि समासः । समासे चावयवगत्यै तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावा-दाभ्युपगमे सामेक्षत्वाद्दौ समासाभावादिर्ह पापनिद

कल्पम् तथान्यायधिककल्पना स्यादत् समुदायशक्ति-त्वनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां एत्तिप्रस्थाणा वचनेरेव साधने । स्वान्नाहृद्गीरव तस्मादेकार्थीभाव व्याश्रित । चकारादिनिधेयोऽथ वद्व्युत्तिभङ्गनम् । कर्त्तव्यं ते न्याय-सिद्ध त्वस्माकं तदिति स्थितमिति" तथाहि हस्तादिदिव्यह-वाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न । वचनेरेव तद्वि-पेध कल्पनीय । समुदायशक्तिपक्षे तु उक्ताधीनामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्य क्लृप्तं सच राजपदादुपस्थापितराजादे पुरुषे स्वस्वाभिभाव-सम्बन्धेनान्ये परित्यक्तः स्यात् । सम्बन्धलक्षणायास्तु किम-पराङ्गम् विशिष्टलक्षणया । प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थं प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तं सच प्राप्तानन्दादौ भवेद्येन ध्यानम्कर्त्तृकमाप्तिकर्त्तृत्वर्थबोवस्योभयसम्मतयेन कर्त्तृ-विहितज्ञानार्थस्य कर्त्तृविशेष्यतौचित्येन गच्छते तर्ह परीत्यात् ध्यानन्दसम्बन्धादिलक्षणोस्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त ध्यानन्दोयमिति विग्रहे ध्यानन्दादौ ध्यत्वन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय एत्तस्य न न विशेषणयोग इति पावनिककल्पकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिवद्विह्ववापत्तिरत समुदाये शक्ति" नास्ति व्यपेक्षा यस्य । १ अथनेहे त्रि० ।

अथमिचरित त्रि० वि+अभि+चर-क्त न० त० । १ अमिचार-म्युये हेतौ 'का प्राप्ति ? न तावदभिवरितत्वं तत्रि म साध्याभाववदृष्टित्यम्" अतुमानचिन्ता० यमिचारस्य द्विवि-ध अन्वयवमिचारोवप्रतिरेकप्रमिचारचेति भेदात् अन्वय-वमिचारोऽपि द्विधा । साध्याभाववृत्तित्वं स्वसमाना-धिकरणभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यां चेति भेदात् यथा धूमवान् वज्रे रित्यादौ धूमाभाववति तप्रायः पिरण्डे वज्रे रित्त-मन्थात्, वज्रप्रधिकरणे तप्रायः पिरण्डे धूमाभावस्य विद्यमान-तया तत्प्रतियोगिना सङ्ग समनाधिकरणत्वात् वज्रे उभ-यविषयमिचारः । साध्याभाववप्रापकोभूताभावाप्रतियो-गित्व वप्रतिरेकप्रमिचार यथा धूमवान् वज्रे रित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्रायः पिरण्डे सत्त्वेन वज्र-भावस्य च तत्रासत्त्वात् वज्रे न साध्याभाववप्रापकोभूताभाव-प्रतियोगित्वम् । इति तत्र उभयविषयमिचारः । २ अथचितार्थे च "व्यव्यमिचरितेभ्यः प्रसाधेभ्य" पा० भा० । अथमिचारिन् त्रि० वि+अभि+चर-क्ति न० त० । ३ नापि मतिरुच्येतेना १ निवारयित्तमयक्ये । न्यायमते २ साध्यसाधकप्रतिविधिचे हेतौ च । ३ अथचितविषये च

‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं’ ग्राममव्यपदेश्यमव्यभिचारोति
गो० छ० [अव्यभिचरितयच्चे विवृति ।

अव्यभिचार उ० अमाने न०त० । १प्रप्रभिचाराभावे २ नैयत्वरूपे
अव्यय उ० न० वि+इण्-अच् न०त० । सर्वास्तु विभक्तिषु
सर्ववचनेषु च एकरूपे १ यच्छब्दसिधम् विशेषे, यथासरा-
दयोत्पत्त्याः सर्वत्रैकरूपा २ यिने विभक्तौ च उ० । अद्या-
न्तरहिते षविकारान्मुख्ये लि० ५ परमप्लुषि न० । ‘सद्य’
तिषु लिङ्गेषु सर्वास्तु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यत्र त्रेति तदप्रययमिति’ इति । प्रवाहरूपेण ईसर्वदा-
स्थिते च ‘अश्वत्य प्राञ्जराव्ययम्’ गीता ‘मनसाय
वी० सूक्ष्मं सर्वभूतकदव्ययम्’ सूक्ष्माभ्यो मूर्च्छिभालाभ्य
स भवत्यव्ययादव्ययम्’ मत्तः ७ अव्ययफलदे च ‘भूराद्या
स्त्रिस्त एवैता सहव्याहृतयोऽव्यया । छन्दोग० ‘अव्यया
अव्ययफलदा षोडश’ इति आ०त० रघु० । ‘अव्यय
उरुष साक्षी’ विष्णुसं० । [भावे ।

अव्ययात्मन् लि० अव्यय आत्मा स्वभावो यस्य । अविनष्टरस-
अव्ययीभाव उ० अनव्ययमव्ययं भवत्त्वेन अव्यय+चि-भू-
करणे षञ् । प्राकरणसिद्धे समासविशेषे । तत्र हि उप-
कुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम्
‘अव्ययीभावश्चेति’ या० सूत्रे तथाभिधानात् । ‘इषो-
द्विपुरपि चाहं’ नित्य मद्दृष्टहेऽव्ययीभाव । तत्
उरुष कर्मधारय वेनाह स्तं ब्रह्मोहि’ उद्भूत ।

अव्ययं लि० न चर्ये । १ सफले २ सार्धे च ।

अव्ययस्त्रीक लि० विरोधे न०त० । १ प्रिये सख्ये च ‘इत्यं
गिर’ प्रियतमा इव सोऽव्ययस्त्रीका शुभ्रावं सूततनयस्य
तदाऽव्ययस्त्रीकाः’ भाष ।

अव्ययवधानं न० अमाने न०त० । १ व्ययवधानामाने नैकरूपे
‘यत् पदार्थस्य यत् पदार्थेनात्मनोऽमेक्षितस्य चोत्पन्नवधाने
नोपस्थितिः कारकम्’ आसत्तो सत्ता० । न०त० ।
२ प्रवधानान्मुख्ये अव्ययवधानञ्च द्विविधं देयगत कारकतच्च ।
पूर्वोत्तररथादौ कारिकं इवग्रान्तेरानावच्ये दैयिकम् ।

अव्ययवसाय उ० प्रवसायं निश्चयउद्यमश्च अमाने न०त० ।
१ निश्चयाभावेऽद्यमानामे च । न०त० । २ प्रवसानान्मुख्ये लि० ।
अव्ययवसायिन् लि० न प्रवसति वि+अव-सो-षिणि
न०त० । १ उद्यमानावपति अद्युद्यते २ निश्चयामावपति
निश्चयान्मुख्ये । ‘भुङ्ग्योऽव्ययवसायिनाम्’ गीता ।

अव्ययवसायिनी वि+अव+सा-सङ् अमाने विरोधे वा न०त० ।
‘इदं कर्तव्यमिदं नेति’ १ निश्चयभावे, २ प्राज्ञादिवि-

ज्ञायां प्रवस्थायाम् अविधौ च । ‘क्षिप्रप्रवस्थाञ्चक्षितोऽपि
केशवः’ भाषः । न०त० । २ मर्त्यादान्मुख्ये षविविहिते
५ स्थितिरहिते च लथे च लि० । ‘स्वकारविन्दन्निवमप्रवस्था-
मिति’ कुमारः ‘अव्ययत्वां सकारिषोम्’ मञ्जि० ।

अव्यवस्थित लि० वि+अव-स्था+ङ् न०त० । १ प्राज्ञादिमर्त्या-
दारहिते २ अनियतरूपे ‘अप्रवस्थितचित्तस्य प्रवादोऽपि
मयङ्करः’ नीति० १ चक्षुषे च ।

अव्यवहार्यं लि० वि+अव+हृ-ख्यत् न०त० । अवनारण-
भोजनादौ एकलावस्थानायाम्भे पतितादौ ‘कामतोऽप्रव-
हार्यस्तु वचनोद्दिह जायते’ इति । अत्रप्रवहार्यास्तु पाति-
तत्वेऽपि कारिका च स्तुतामुक्त्वा नेत्याशेषां स सर्गवियेभोऽपि नि-
यिम् । यथा ‘याजनं धीनि सन्धन् स्यान्ध्याव सहस्रीजनम् ।
कृता सद्य पतन्त्येते पतितेन न सद्य’ देवसं० ‘श्रवा-
गतवाकस्त्रीहंसकान् सपसेष ठ । श्रीसुत्रतानपि वदा
कृतज्ञसंहितानपि’ या० सूत्र० । स्त्रीषातकसान्प्रवहार्यत्वं च
हीनवर्षोपमुक्त्वा प्रतिरिक्तविषयम् ‘हीनवर्षोपमुक्त्वा वा
त्वात्वा चध्याऽपि वा भवेत्’ इह० सूत्रतो तस्मा चध्यातोऽहं
अत्र कृतप्रयविज्ञानामपि अव्यवहार्यतोऽहं चकृत-
प्रयविज्ञाना सुतरां तयात्वम् तच्च यद्वापूर्व्यं प्रा०त०
रघुनन्दनेन समर्थितं वया । ‘पापामाने अवनव्यवहा-
र्यता’ इति चेत् वा० सूत्रो वचनादिह जायते इत्युक्ते-
क्यात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुञ्चोत् नास्ति
वचनस्मातिभारः तथाहि पापस्य हे यज्ञो नरकोत्पादिका
प्रवहारविरोधिका च । तत्रैतदस्ति किमिदमेषोऽपि
प्रवहारविरोधिका मङ्गिरश्चेति अयोक्तृपापसत्त्वेन
‘नाह्लासिन् चोक्ते प्रत्वावसिर्विद्यते कथमन्य विहंसते’
इति प्रत्वावसिर्भोजनादौ वादिभ्यम्’ मितान्तरानात्
कामतो प्रवहार्य इत्येव पाठ तथैव तेन व्याख्यातं च
‘प्रावसिर्चैर्यत्नेनो जदप्रानकृतं भवेत् । कामतो अवहा-
र्यस्तु वचनादिह जायते’ वा० सूत्र० । ‘प्रावसिर्चैः वस्त-
माचैरप्रानाद्येनः पाप कृत तटपैति अपमञ्चति न
कामत कृतम्’ किन्तु तत्र प्रावसिर्चविधावकवचनवहा-
दिह चोक्ते प्रवहार्यो जायते इति’ समर्थितवाचनार्थं
आयद्वापूर्व्यं तत्रैव यथा ‘यत् कामकृते प्रावसिन्ता-
भावात् कथं प्रवहार्यत्वम् ? तदभावात् ‘अनमिहसिञ्जते-
ऽपरधे प्रावसिन्मिति’ वसिष्ठवचनात् ‘इहं विद्युद्भि
इदित प्रमायाकामतो द्विजम् । कामतोऽव्यवहार्ये
निष्कृतिर्न विधीयते’ इति अवनव्यवहार्यत्वम् । नतः ।

“व कामतो महापापं नरं कुर्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्ह्येता भगवन्निपतनाहते” इति । तथा “विहितं ब्रह्मामानां कामासङ्घट्टिगुणमभेदिति” च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु पशिवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुन कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् “इयं विदुः शिबदितेत्वादि” तदपीवमिति सर्वनामपरान्तद्वयाद्दर्शनार्थिकप्रतयर्थ्यादा एव “कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विरधीयते” इत्यनेन प्रतिषेधो, न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, नरचान्निकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तकर्त्तव्यं तर्हि पापक्षयोऽपि कश्चात् स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि ब्रह्महृद्यैतापि कथमभवति ? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्र तु “ब्रह्महृद्यैरापयुक्तस्य नारायणपितृवोनिषसम्बन्धावगमस्येननास्ति कनिन्दितं कर्माभ्याश्रितततात्मात्मपरिततत्वाग्निः पतिता पातकक्षयोऽन्वाचेति” गौतमीयं महापातकादौ व्यवहार्यत्वं विहितं तस्मिन् पतनोपे कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न प्रापयति इति । न च पापक्षयभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । हे हि पापस्य यज्ञो नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च तत्कृतयज्ञप्रविभागेऽपि व्यवहारविरोधिकायाः शक्तेर्विनाशोनानुपपन्नत्वात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नातुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् “अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहरेकेऽतिनिन्द्यादि” तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अतपनीये पुन कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । “अज्ञानकृतं कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति” मनुस्मृत्यात् । पतनीयेऽपि कर्मणि कामकृते नरचान्निकप्रायश्चित्ते कल्पमक्षयोभवत्येव ज्ञानान्तराभावात् । “भाष्यादिनु शोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कल्पस्य निर्वृत्तत्वात्प्रायश्चित्तकारणात्” इति ।

अथ ब्रह्मिन् लि० वि+अव+धा-क्त न०त० । वप्रवधानरहिते वाचात्संबन्धे । “विवाधविवाधिरुविधिरुषावप्रवहितोत्तरवचोत्पत्तिवाहमितिकभिन्नेति” दीधितिः ।

अथ ब्रह्मिन् लि० वि+अव+धा-क्त न०त० । अज्ञानतवप्रवहारे कथं ब्रह्महृदो न कृतः तस्मिन् भोगादिनां अशुद्धिते च अथ ब्रह्मिन् न० अभावे न०त० । ब्रह्मरत्नाभावे न०व० । वप्रवध-

न्युत्ते वप्रवधोनि च अज्ञानेन मरुता दर्शितानि यथा “दय कामससत्यानि तथापी क्रोधजानि च । वप्रवधानि डुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेपु प्रसक्तो हि वप्रवधेपु सङ्गीपति । विदुःकृतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेप्यात्मनैप तु ॥ अगयाचो दिवास्तत्रः परोवाद् स्त्रियोमटः । तीर्थलिकं पृथाथा च कामजो दयको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं शोह ईर्ष्यास्त्रयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजस्य पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽटकः ॥ इयोरभेतयोर्मूढं यं कर्त्तुं कथोविदुः । तं यत्नेन अवेक्षोभं तज्जायेतापुभो गणौ । पानमहाःस्त्रियसैव अगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्यासुतस्य कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि मथे विद्यात् कष्टमेतन्निकं सदा । वप्रवधस्य वर्गस्य सर्वत्रैवातुपपन्नैः । पूर्वपूर्वैश्चरत् विद्यावप्रवधमात्मवान्” ।

अथ सनिन् लि० न०त० स्त्रियां ङीप् । वप्रवधन्युत्ते अथ सनि लि० न वप्रवधः विलिप्तः विपर्ययः पृथग्भूतो वा । अथ विलिप्ते २ अविपर्यये २ समसो च । [अथ पादयोऽप्यत्र अथ्याकुस लि० न०त० । निराकुषे स्वच्छन्दे सत्ये ।

अथ्याकुस लि० वि+आ+ङ-क्त न०त० । वेदान्तमते अमकटी भूते ऽवीजरूपे जगत्कारयोऽज्ञाने २ संख्यादिमते प्रधाने च । “तद्देद तर्ह्यप्रप्राक्तमासीत्” इति । “सदेव सौम्येदमप्यमासीत्” छा० उ० भा० “इदं नामरूपाभ्यामवप्राक्ततम्” अथ्याजि पु० न० अभावे न०त० । अज्ञानभावे “इदं क्लिप्तावप्राजमनोहरं वपु” शकु० । अथ्याजसुन्दरीं ता विज्ञानेन लक्षितेन योजयता” भाषवि० । न०व० । २ तच्छून्ये लि० वप्राजस्य यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिष्पन्नेन इतररूपेण प्रकाशार्थं वप्रापारभेदः ।

अथ्यापक लि० न०त० । अथ्यापकमिधे २ परिच्छेदे च । वप्रापकस्य स्वाधिकरचनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्विज्ञप्ताहयाभावप्रतियोगो अथ्यापकः यथा भूमौ वज्जेरवप्रापकः तस्य वज्जप्रधिकररूपे तन्नाय पिच्छे वत्तमानस्याभावस्य प्रतिशोभित्वात् “अथ्यापकविद्यतान्द्रव्यत्वम्” सामा० गदा० ।

अथ्यापार पु० अभावे न०त० । अथ्यापारभावे न०व० । अथ्यापारान्द्रव्ये । अथ्यापारस्य करणजन्यः क्रियाया अथ्यापकितजनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने रश्मियवच्छिन्ने” इति इन्द्रियादुत्पन्नः प्रत्यक्षं जनकम् अथ्यापारो भवति एवं चिदि-क्रियायां दालच्छेद्यवयोगः । तथा यागादौ अहम् अतु-मितौ परामर्शं, यान्द्रव्योपे पदार्थकारणम् इत्यादि यथावध-

सूत्रम् । तथा "उत्पादना क्रियासि व्यापारः । व्यापारो-
भायना संनोत्पादना संरच क्रिया" इति ।

श्रव्यापिनुं क्रि० न व्याप्नोति वि-भाय सिदि न०त० क्रिया
कोप् । १। श्रव्यापके १परिच्छिन्ने च "केतमदनिश्रयस्यापि
शक्रियभाषित लिङ्गम्" सं०ध०धा०का०च । "अव्या-
पितं परिच्छिन्नतम्" सं०प्र०भा० ।

श्रव्याप्तं क्रि० न वग्राप्तः । १। वग्राप्तमिधे इत्यतया २परिच्छिन्ने च ।
श्रव्याप्ति स्त्री अभावे न०त० । १। वग्राप्तेभावे । वग्राप्ति च तदभाय
वदद्विहितम् वग्रापकसामानाधिकरत्यमनौपाधिकतं
आधेवतादिपत् वस्तुसमायविशेषोवा मतभेदेन प्रेषा ।
२। अन्वये सक्तवसाप्रष्टौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता
ववग्राप्तमायवग्राह" दीधिति ।

श्रव्याप्यं क्रि० वग्राप्तिविशेषोवग्राह्यः न०त० । वग्राप्तिविशेष
मिधे । वग्राप्तिवृत्त्ये यथा वद्विभूमस्य अथवाप्यः वक्रप्रधि-
कत्ये तन्नायाःपिण्डे धूमसाहसो तयात्वम् । वि+काय स्मृ
न०त० । २। अर्थावच्छेदमप्रायेण्ये अथ्य० ।

श्रव्याप्यवृत्ति क्रि० अथवाप्य सर्वथावच्छेदमप्राय वृत्तिर्यस्य ।
साधिकरत्ये अश्वविधेये कासभेदे वा अस्ति ते पदार्थे यथा
सयोगादिर्पटादिषु न सर्वदेगं वग्राप्य साधिकरत्ये
वृहदादी तिष्ठति । तथा आत्मनि ज्ञानादिक न सर्वदा
विष्ठति । अतः सयोगादीनां साधिकरत्ये एव अंश-
भेदे कासभेदे च अस्तन्वात्तदात्मम् । अथवाप्यवृत्तिनि-
नियामकस्य देग कालस्य तत्र देये सन्ने कचित् कासस्य
देगभेदस्य वा नियामकस्य कृत्वा कालसन्ने देगस्य इति
अथवाप्यवृत्तस्य सयोगविभागादयो दैगिका कालिकाय
नया आत्मनि पुद्गिगुसुद सेकाहेयतपध्माधर्मभावना-
स्तुवस्ताराः तेषां देहावच्छेदेन सन्नेऽपि घटाद्यवच्छेदे-
नावत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्वदाऽस्तन्वात् तयात्वम्
यत् अथस्य दैगिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्वादवस्तु
कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ये हि साधिकरत्ये एव उत्पत्तिकाये
प्रसवे च परमाणी न तिष्ठति । संयोगेन घटादयोऽपि
दैगिककालिकाव्याप्यवृत्तयः । "अव्याप्यवृत्ति वृत्तिनो
विशेषगुण इत्यते" भाषा० "अथवाप्यवृत्तिसाध्यकसङ्केता-
यिति" दीधितिः ।

श्रव्यावर्तकं सु० अभावे न०त० । १। व्यायानाभावे परिच्छिन
साधनवग्रापाराभावे २विधेयेषु विकाराभावे च न०च० ।
२। अन्वये क्रि० ।

श्रव्यावर्तकं क्रि० न वग्राप्तस्यति इतरेभ्यो निवारयति

वि+वा+इत-विच्-स्तु न०त० । १। अवाद्गतनिवारणे
२। इतरकाद्भेदाभावे २। अविशेषके च ।

श्रव्यावर्तनं न० वि+वा-इत-विच्-स्तुट् अभावे न०त० ।
इतरकाद्निवारणे न०च० । वग्राहसिन्धुत्वे क्रि० ।

श्रव्यावृत्तं क्रि० विधेयेषाङ्कतः प्रतिपद्यः न०त० । वग्रावत्-
पुन्ये वग्रावत्तच्च विरोधप्रतिषेधानेनाप्रवृत्तः २। अयति
वृत्ते च । "अथवाङ्कताद्यः वद्विभ" इरा० वग्राङ्कत
विश्याप्यं तद्विधे २। अन्वये वाक्ये न० ।

श्रव्यावृत्तस्य न० अथवृत्तस्य भावः तत् । १। वग्रावत्ताभावे हेन
चमूले २। आद्यगुणभेदे च ते च गुणाः इयाः "अव्यावृत्तमौ-
दायवृत्तपचारपटीतता । अश्वनिर्गोवमाप्लीं प्रतिपादविधा-
विता । दक्षिणत उपमोत्तानतं च नकार्यता । अवाङ्कत
स्य वृत्तस्य अंशयानामवन्धवः । निराकृताव्योत्तरत्वं वृद्-
वृत्तवितासि च । विच साकाङ्कताप्रकायोचितं तन्नि-
वृता । अथकोर्ष प्रकृतत्वसंज्ञाव्याप्यनिवृत्ता । आदि-
कालमतिश्रित्यधुत्तत्वं प्रमथता । अथमपेक्षितोदायं
धर्माधैरितिवृत्ता । आरकाद्यविषयाकोविश्रयादिविपु-
त्ताता । विनकालमनुत्तत्वं तथानतिविश्रयिता । अनेक
जातिवैचित्र्यानारोपितविशेषता । सन्नेप्रमानता सर्वपद
वाक्यमविविक्तता । अथुत्पितरसेदितव्यवृत्तिं ननु वा
न्युत्ता " ।

श्रव्युत्पन्नं क्रि० वि+उद्+पट्-ङ्ग न०त० । वृत्तदायवन्दसा-
ववयोऽर्थबोधकतायसिः पुःसुपसि तच्छून्ये अथववार्थवृत्त्ये
वन्दे, "उत्पादसोऽनुत्पन्ना मातिपदिकम्" पा० ।
२। अन्वावयवार्थमिधे अर्थकारणे च ।

श्रव्युत्पत्ति स्त्री वि+उद्+स्था-क्रिन् अभावे न०त० ।
उत्थानाभावे २। आद्यगुणभेदे च अथवाङ्कतत्ववन्दे विवृति ।

श्रव्यं क्रि० नास्ति प्रथोऽस्य । १। अथवृत्त्ये तत्रच अतादि
"तत्तादौ इत्यवयव हादयाङ्कुलनावतम् । अनिधि-
कापरीचाङ्कव्यपावतनत्रचम्" छत्र० २। जेतलोभेदे
"वत् वत्रचं युक्तनवात्रचं वा याकात्तवसावजवा
तत्रैव । अथार एतेऽभिहितता विवाराः अन्वावयाः
वयङ्कतः इतरकात्" इति विभक्त, तद्वयवामुक्त
छत्रते "विभं वदा भावविद्यतमदेये अन्वावयं नातिव्य-
वृत्तम् । विद्यावकीवावदवाङ्करीरि तदत्रचं चाव्यवयं
वद्वि" "अनेनापचदेऽनुक्तमत्रचं पुत्रकोपिणम्" छत्र० ।
अत्रतं क्रि० नास्ति अत्रं विहितनिवृत्तौ वस्य । आकाङ्क्षित
नियमवृत्त्ये "अत्रयानावयवनासां अतिनालोवकी-

विनाम्। नैपां प्रतिग्रहोदेयो नशिला तारवेष्कि-
नाम्” मत् ।

अत्रत्य त्रि० प्रताय हितम् यत् न०त० । अतःकाले-
अनाधरणीयेऽतकथमादौ “अत्रतं वा यत्राहुरति
तन्मय्या करोति अत्रम्” अत०ब्रा० ।

अश संज्ञती-प्रामो च स्वादि० व्यात्म० सक० वेत् । अश्रुते
व्याश्रित व्याट आनगे । अशिता-अष्टा अश्रुते-
अश्रिष्यते अश्रुषान अश्रि वप्रति समष्टि “अ
प्राष्टपेखैरिव चामयेऽद्” भट्टि “प्रतापकास्य
भानोश्च शुगपद्यानये टिग” रघु ।

अश भोजने क्रूरादि० पर०सक० सेट् । अश्राति आशीत् ।
आश । आशिता अश्रिष्यति । “तत्रह परञ्च नाश्रीयात्
प्राजापत्य चरन् द्विज, मनुः तदहं भक्ष्युपहृतम-
श्राप्ति प्रयतात्मन” गीता ।

अशक्तुन पु० न० अग्रामस्ये न०त० । दुर्द्धि मित्ते अनिष्टसूचके
काकादिदर्शने । अशक्तुनाथ द्विपिधा औत्पातिका साधर-
णा काकादिदर्शनादयोऽसाधारणा । अमङ्गलस्ये
३१७, १८ पृष्ठे विवरणम् “अपयाति सरोपया निरस्ते
कतक कामिनि शुक्ले ष्टगाष्ट्या । कलयन्निव सव्यपोऽ-
वतस्येऽयङ्गुनेन स्वस्थित” किलेतरण” भाष० । “सा-
हृष्य नैवाशक्तुनीमवेन्ने भाविप्रियावेटक एष हंस” भैष० ।

अशक्त त्रि० न०त० “समर्धमिन्ने १कार्यात्मने” २पूर्वोत्पन्न-
सगक्त नियत सद्ददादिस्त्रमप्यन्त्यम्” सा०का० ।

अशक्ति स्त्री अभाये न०त० । १सामर्थ्याभावे “अमेण तद-
शक्त्या या न गुणानामियत्तया” रघु । २अपाटने अस्व-
भतसिद्धे बुद्धे ३ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च “एष
प्रत्ययसर्गाविपर्ययोऽयशक्तिवृत्तिसिद्याख्य” इति सामान्यत
उक्त्या “पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्ययशक्ति चरणवैकल्यात् ।
अष्टाविशतिभेदा” इति । अशक्तीर्विमञ्ज “एकादशेन्द्रिय
बधाः सह बुद्धिबर्धेरशक्तिरहिष्टा। सप्तदश बधा बुद्धेर्विपर्य-
कान् वृत्तिसिद्धीनाम्” सा०का० “भाधिर्यं, कुटिताऽन्वत्वं,
अङ्गताऽजिघ्रता तथा । मूकता, कौश्ल्यपङ्गुत्वर्क्योदा-
वत्समन्दा” । यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां
बधा एतावत्येव तद्देहका बुद्धेरशक्तिं अन्व्यापारे
भवति । तथाचैकादशदेहकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते । हेतुहेतुमतोरभेदविषयया च सांभानाधि-
करणम् । तदेवमिन्द्रियबध्नादेव बुद्धेरशक्तिश्चा स्वरूप-
तोऽशक्तीराह सह बुद्धिबर्धेरिति । काव बुद्धे स्वरूपतोबधा

इत्यत आह सप्तदश बधा बुद्धे, कुत? विपर्ययात्तुष्टि-
सिद्धीनाम्, तदयोनयधेति तद्विपर्ययात्तुष्टिरूपणात्तदधा
भवति । एवं सिद्धयोऽष्टावति तद्विपर्ययात्तुष्टिरूपणात्
अष्टौ भवन्तीति” सा०कौ० दर्शिता । व्याख्यातश्चैतदप्या-
भि, “पूर्वाङ्गे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अष्टादशसंज्ञाङ्गे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियातुकूल्यादन्नेऽभिनिवेश इति
भेद । तत्र वाधिर्यं श्रोत्रगत शब्दग्रहणापाटवम् ।
दुःश्रितात्वगत स्पर्शग्रहणापाटवम् । अन्वत्वं नेत्रगत
रूपग्रहणापाटवम् । अङ्गता रसनागत रसग्रहणा-
पाटवम् । मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम् । कौश्ल्यं
हस्तगतमादानापाटवम् । पङ्गुत्व पाटगत चलना-
पाटवम् । क्लेशसुप्तस्यगत संश्रुनासामर्थ्यम् । उदावर्तः
अपानगतं विषोत्सर्गासामर्थ्यम् । मन्दा मनोगतं सुखा-
दियिषयग्रहणासामर्थ्यम् । एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनयेति एकादशेन्द्रियाणां बधा स्व-
कर्माद्यमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्देहकत्वात् बुद्धे स्वविपर्यय-
ग्रहणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि । ये बुद्धे सप्तदशभेदा उच्यन्ते तै सप्तदशभिः
सह मन्दिता एकादश भेदाः अष्टाविशतिभेदाः स्यु । तथा
च शक्तिरष्टाविशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति”

अशक्तुमी स्त्री अश्रुते यत्राप्रोति अश-अच् अशा श्नुन्वाति
जलमाष्टपोति श्नुनुम-वा०-ट् पृषो० षलोप टिच्चात्
ष्टोप् कर्म० । अत्यकावेन जलमप्रापके जलोपरिजाते
(पामा) इति ख्याते त्वणभेदे ।

अशक्त त्रि० न शक्यते शक-क्यप् न०त० । असाध्ये “अश-
क्यशक्त्यभिचारहेतुर्वापी न वेदा यदि सन्तु के त्व” भैष० ।
अशङ्का स्त्री अभावे न०त० । १समयाभावे २त्वाभावे च
न०त० । ३तच्छून्ये त्रि० ।

अशङ्कित त्रि० शक्ति-क्त न०त० । १अभीते २सन्देहरहिते च ।
अशत्रु पु० न शतयति शद-शत्रेण त्नु न०त० । १चन्द्रे
स्यत्त० । विरोधे न०त० । यत्तु भिन्ने २मिते च ।

अश्वन ० पु० अश्रुते व्याप्रोति अश-ल्यु । १पीतसालस्ये
दन्त्यमन्त्रोऽप्ययमन्त्रार्थे भावे ल्युट् । २व्याप्तौ, ३भोजने च
“होत्रभिर्हिरण्यं प्रोश्रं विप्राणां मर्त्यवासिना नित्यम्”
ति०त० षट् । कर्मणि ल्युट् । ३भीत्ये अश्वे न०
“शक्येऽयं नित्यमदाश्चैतदङ्गुल्ययम् । एषा ह्यप्येव
धृषीरेवै प्रतिनन्दे च सव्य य । पूजित ह्ययं नित्यं बध-
मूर्जे च यश्चति । अपूलितं च तद्गुक्तम्” मनुः । “एवं

तत्समवाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य यत्किञ्चिद्विधैश्च श्रूयते स्वाभा
 विक्री ज्ञानबलक्रिया-वेति” “अपाखिपादोजवनो यद्गीता
 पश्यत्यवतुः स इष्टयोत्कर्षः”। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति-
 नेसा तमाहुरप्युं पुरुषं महान्तमिति” च । ननु नास्ति
 तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणशानोच्चरादन्य संसारी । “नान्योऽ-
 तोऽस्ति इष्टेति विज्ञातेति” इत्ये तत्र किमिदं श्रूयते संसारिणः
 शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैव संसारेति । अत्रोच्यते सत्यं
 नेच्चरादन्य संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंभन्ध
 इष्यतएव षट्करकगिरिगुहाद्युपाधिसंभन्ध इव व्योम्नः,
 वत्कृतशब्दमत्यव्यवहारा लोकास्य इष्टाश्च, षट्च्छिद्रं
 करकच्छिद्रमित्वादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता आकाशे
 षटाकाशादिभेदमित्यादिदृष्टिं तथेहापि देहादि
 संघातोपाधिसंभन्धाविवेककृते चरसंसारिभेदमित्याहुः ।
 दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्मानमिन्नेयो-
 मियप्राबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारिणे देहाद्यपेक्ष-
 मोच्छित्त्यस्यपपन्नं संसारिण भा०। मोक्षस्यापि अनास्तविकं
 सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा “शरीरे पति-
 तेऽशरीरत्वं स्यात्त जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य
 मियप्राज्ञाननिमित्तत्वात् । नह्युक्तम शरीरात्माभि-
 मानसत्त्वं मियप्राज्ञानं सङ्गा अन्यतः सशरीरत्वं
 यत्वं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वा-
 दिति चावोचामः । तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीर-
 त्वमिति चेत् शरीरसंभन्धस्यासिद्धत्वात् धर्मा-
 धर्मयोरात्मकतत्वासिद्धेः । शरीरसंभन्धस्य धर्माधर्मयो-
 क्तकृतत्वस्य चेतरेतरान्यत्वमसङ्गात् । अन्वपरम्परै
 वैपाऽनादित्यकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृ-
 त्वानुपपत्तेः । सच्चिदिमात्रेण राजप्रभृतीनां इष्टं कर्तृ-
 त्वमिति चेत् धनदानाद्युपार्जितश्रुत्यसंभन्धत्वात् तेषां
 कर्तृत्वोपपत्तेः । नह्युक्तमनोधनदानादिवच्छरीरादिभि-
 स्सस्वाभिसंभन्धनिमित्तं किञ्चिच्छब्दं कल्पयितुम् मियप्रा-
 भिमानस्तु प्रत्यक्षं सम्भवहेतुं भा० भा० ।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भाव इति । शरीरसंभन्धराहित्ये
 २ भोजे च । यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं भा० भा० ।
 “अशरीरं वायुसन् प्रियाप्रिये न श्रूयत” इति प्रियाप्रिय
 स्येनप्रतिषेधाज्ञोदनासत्त्वस्यधर्माकार्यत्वं मोक्षास्यस्या-
 शरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि
 प्रियाप्रियस्येनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीरत्वमेव धर्म-
 कार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अशरीर

शरीरेषु अनवस्येव्यवस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं
 मत्वा धीरो न शोचति” “अप्राखीकृतमना शुभः अस-
 प्रोहृष्टं पुरुष” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवातुष्टेवफल
 विशयत्वं मोक्षास्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्” ।
 अयं भावः अभावस्याधिकरक्षानतिरेकेण शरीरसंभन्धा-
 भास्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति ।
 अशरीरिन् त्रि० न शरीरो । देहशून्ये ब्रह्मणि २ भीमांसकोक्ते
 देवमात्रे च । शरीरसञ्चारमित्येनास्यस्य इति न० त० ।
 शरीरेषानुशास्य आकाशगन्दे । उभयत्र स्थिया ङीप् ।
 “वागुवाचाशरीरिणी” भा० व्या० प० । [शून्ये त्रि० ।
 अशर्मन् न० विरोधे न० त० । १ यर्माभिज्ञे डु खे न० ब० । २ सुस्य
 अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः । श्रुतीकृते राजभि० ।
 २ यास्याशून्ये वृक्षमात्रे त्रि० ।
 अशान्तं त्रि० विरोधे न० त० । शान्तभिज्ञे शमहीने “नास्ति
 बुद्धिरयुक्तस्य-अशान्तस्य कृतं सुखम्” गोता । [त्रि० ।
 अशान्ति स्त्री व्यभावे न० त० । १ यमाभावे न० त० । २ यमशून्ये
 अशान्तं त्रि० न शास्यतः । अनित्ये व्यस्थिरे ।
 अशासनं त्रि० व्यभावे न० त० । १ शासनाभावे न० त० । २ शास-
 नशून्ये । [वेदादिविच्छेदे नास्ति कागमादी ।
 अशास्तं न० शास-करणे इन् शशास्ते वेदादि विरोधे न० त० ।
 अशास्तीयं त्रि० शास्ते विहितं च न० त० । शास्त्राविहिते
 निषिद्धे ।
 अशास्यं त्रि० शास-भा० यत् । शशित्तमशक्ये दुर्दान्ते ।
 अशिक्षितं त्रि० विरोधे न० त० । शिक्षाशून्ये गति-
 नैपुण्यशून्ये ह्यादी ।
 अशितं त्रि० अश-कर्मणि क्त । १ भक्षिते “आपयत तदशितं
 नयन्ते” “अन्नमशितं तेषां विधीयते” “तेजोऽशितं
 तेषां विधीयते” इति च ऋ० उ० । कर्त्तरि क्त । २ अश-
 नेन तन्ने आशितज्ञवीनः भावे “क्त” इत्यनेन न० ।
 अशित्रं पु० अश-सृष्टी इति । शरीरे । भोजनार्थात् कर्मणि
 इति । देवमन्त्रे शरी ।
 अशिक्षितं त्रि० विरोधे न० त० । शिष्यमिच्छे इडे ।
 अशिक्षदं त्रि० न शिष्यदं पदरोगभेदः भेदे पु० शसोपः न० ब० ।
 शिष्यदरोगशून्ये । “शिक्षा देवीरशिक्षदा भवन्तु सर्वा”
 ऋ० ७, ५०, ४ ।
 अशिमिदं त्रि० “शिमिर्भवकर्मा” निर० शिमिं हिंसा ददाति
 दा-क उ० प० उ० । अहिंसके “सर्वा नद्यो अशिमिदा
 भवन्तु” ऋ० ७, ५०, ४ ।

अशिर उ० अग्र-इरच् । शरक्षे २अग्नी तस्य सर्वं भद्रात्तात्पात्यम् २भास्करे ४वायी च तयोर्व्यापकत्वात्त-
थात्यम् ईशार्थ्यं स्त्री टाप् ।

अशिरस् उ० नास्ति शिरोऽस्य । १कवन्ने २अपश्रुत्ये लि० ।
अशिरस्स्नान न० ग शिरसा स्नानम् । शिरोमज्जनश्रुत्ये स्नाने ।
अशिव न० विरोधे न०त० । १मद्गलभिन्ने २तद्वति
लि० २उपे च ५५० । ४अमद्गलशब्दोक्ते तत्सूचके लि० ।
अशिशिषा स्त्री अशिशिमिष्या अग्र-सन्-भावे च । भोजने-
च्छायाम् "दृश्यते ह्युत्क्रान्ती प्राणस्याग्निशिषाऽतो व्याद
दातीति" छा०उ०भा० ।

अशिशु उ० विरोधे न०त० । १शिशुभिन्ने तरुणे "जातमात्र
शिशुक्षायद्यावददौ समा यय" इति अत्युक्तययोऽत्रिक्रान्ते
२नववर्षत्रयस्के च । नास्ति शिशुर्मस । २शिशुश्रुत्ये लि० ।
स्त्रियां ङीप् ङोक्ते, वेदेऽपि कश्चित् "आ धेनमोधनय-
न्नामशिशो" ऋ० २,५५,१६ । 'मो मा तुलागो-
शृष्टेभ्यो धेनवोऽग्नौ क्षनाभुजो अशिशो" ऋ० १,१२०,८ ।

अशिशु लि० न०त० । १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृत
तस्मिन् । शिष्टे चाधु विरोधे न०त० । २असाधौ
साधुत्वञ्च वेदार्थे विद्यासवत्त्वमिति दिनकरो इतद्भिन्ने
नास्तिक्ते ४पर्वसङ्करकार्त्तने व्यभिचारव्रतित् "अशिशुव्यवहारे
दाण्यं प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे ततोया" वार्त्ति० ।

अशिशु लि० अत्राति अग्र-अश् च्यतिश्रुत्येने इडन् । १भोक्तृ
तमे २अग्नी उ०तस्य सर्वभक्षकत्वात्तथात्यम् । "अशीत-
मेत्वशिषो ह्यग्नि" यत०ब्रा० ।

अशीत न० विरोधे न० त० । १उष्णस्वर्गे २तद्वति लि० ।
शीत हिमं तद्वाधा न०न० । हिमबाधान्श्रुत्ये लि०
"अशीताक्षरभोमाचे"नेति । [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र ।

अशीतकर उ० अशीत उष्णः करो यस्य । उष्णायौ सूच्ये
अशीतम उ० अत्राति अग्र-बा०इनि तसः तमप् वेदे दीर्घं ।
भोक्तृ तमे अग्नी "अशीतमेत्वशिषो ह्यग्नि" यत०ब्रा० ।

अशीति स्त्री दद्यामानवयव दयति दयत्वम् अष्टशुषिता
दयतिः नि०अशीत्यादेशे । अष्टशुषिते दयके (आयी)
१सख्याभेदे, २तत्त्वज्ञान्विते च । "अशीतिभागे इद्विः
स्यान्नासिमासि सप्तश्रुके" या०श्रु० । अर्वागृहादग्रवर्षि-
यादग्रोतेरुर्ध्वमेव च" इतिः अशीति परिभाषमस्य ठन् ।
अशीतिका" तत्परिमिते लि० ।

अशीर्षिक लि० नास्ति शीर्षा यस्य शीर्षादि० ठन् । अशीर्ष-
वति १मक्षकश्रुत्ये २अपश्रुत्ये च ।

अशील न० विरोधे न०त० । १इष्टमीले न०त० २शोचयुन्ने लि०
अशुश्च लि० नास्ति शुकस्य । शोचयुन्ने ।

अशुचि लि० विरोधे न०त० । १शोचयुन्ने २अपचिते
मूलादौ च । श्रिया ङीप् । "अशुच्योनेन ताकोन वेन
वैकारिक हि तत्" गङ्गाः । शुचितृकाशजीविना कर्मा-
धिकारिलेनाशुचेः पर्युदकात्तम् "अशुचिद्रम्याधि
च अशुचिगच्छे वक्ष्यते" त्रतानासपनाशानां प्राहादी-
नाश्च सक्तमे । करोति च शौरकर्म शोऽशुचिः
सर्वकर्मसु" इतिः "मिरातुप्रशुचिर्ममेत्" इति । अशु-
चित् च वैदिककर्मानर्हताप्रबोजकोधर्माश्रियेयः तत्र
कर्त्तृनिष्ठ इत्यनिष्ठश्च । श्रुतकर्मिणस्तु दुष्टद्रव्यसर्वगततत्र
कर्त्तृनिष्ठम् । इत्यनिष्ठस्तु वस्तुसमावहतम् "यथा सक्तमूल-
पुरीयास्य निर्गत इत्युचि इति । नारं शृङ्गा इ
सक्तेह सक्तेषु लक्षणविशेषादिनादि अत्युक्त तत्सर्वग-
युतद्रव्यानिष्ठश्च अधिकमशुचिगच्छे वक्ष्यते । शुचिः शुभः ।
तद्विषये शक्यवर्त्ते उ० ४तद्वति लि० श्रियां वा ङीप् ।
तस्य भाव अश् अशौचम् अशु च्यामीश्वम् । अशुचिमाने
न० "आशौच्यात् विप्रस्योते प्राङ्गान् सतिवाप्य च"
इतिः या पूर्वपददृष्टि अशौचमपि तत्रैव । अशुचौ
भव अशु वा पूर्वपददर्भ अ(आ)शौच्य तद्वने लि० ।

अशुद्ध लि० विरोधे न०त० । १शुद्धभिन्ने शदोमे २अपचिते च
दोषयानानाविध व्याकरणादिलक्षणानुसारिते शब्दस्य
दोष यास्त्वनिर्गतयाऽनुष्ठाने कर्माणां दोषः अथा
हिवादे मापजनकतया शदोपता । क्षानाद्यपनेबमवादेश
शदोपता विवरचमशुचिगच्छे । "सर्वतीर्थेषुपि क्षानोह्य-
शुद्धं पुनरेव च" इति यतश्च मनःशुद्धिप्रयश्चाववादः ।

अशुद्धि स्त्री अमाने न०त० । १शुद्धमाने दोषे न०त० ।
२शुद्धिगुण्ये डुटे । तलाशुद्धिस्तुप्रतिबोगतता शुचिच
निद्रुपिता हेमाश्री प्रा०ब० । तत शारांश । अशुद्धिर्नाम
कर्त्तृद्रव्यादेः अर्थनाशानर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धि
शदीयसस्कारापादिता तद्विद्वितिः । शुद्धितरण सक्त-
कर्मपियोगबोध्यत्वम् "श्रीतं आर्त्तं तथा कर्म कर्मस्य-
मधिकारिवा । शुचिना वापनेः शुद्धेः सत्वक् अज्ञानितेन
च" ब्रह्मा०उ०रा० उक्तेः । अतो यथात्र शुचिना शुचि-
भितरे इत्यैवाचरणीयम् । ते चोपे अपि शास्त्रेकतमे ।
नन्त किं यास्तेषु शोच्यव्यवहारप्रविष्टेः शुद्धप्रशुद्धोः,
अवहरत्तेव हि शोको अनुपवितमूलशरीरादिषु च इत्य-
नशुद्धमिति मन्वाचनानुपनीतमन्वञ्च शुद्धमिति, सक्तमर्ष

लोकव्यवहारः कश्चिदेव जुगुप्सितस्त्रयोपहृतएव द्रव्ये, न सर्वत्र । तत्रापि सामान्यतयासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालवस्थादिभेदज्ञतो, नवा शुद्धशुद्धितारतम्य विशेषज्ञतः । अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्धशुद्धोः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलसिद्धिमात्रित्वैव यागदानहोमादिषु श्रेयसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्यार्थपरेण धर्मशास्त्रेण शुद्धशुद्धिरूपस्य सिद्धान्तं स्यादिति ? श्रुतार्थापत्तेरिति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकार्थां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथातुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतयातनासाधनत्वान्यथातुपपत्त्या इतिपूर्वसिद्धिः । तथा मूलपुरीपादिसंस्मृष्टेन न व्यवहृत्तव्यम् मन्त्रालमप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु व्यवहृत्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्युत्थानामन्यथातुपपत्त्या इत्यादिगतशुद्धशुद्धिरूपसिद्धान्तकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्धशुद्धिसृष्टेर्नां सिद्धान्तवादापरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते अर्थभाष्यार्थांशुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्तनियमः कार्यार्थपरेणैव वेदेन भावप्रमिति "तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नाय" इति ध्यायेन सिद्धान्तार्थामपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्मविधायके प्रागुक्तान्मन्त्राण्येवमेव अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धे, अशुद्धे च पर्युदकतया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च मन्त्रालितेनैव व्यवहृत्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलकत्वान्ना । अतः शुद्धशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदन्तं "शुद्धशुद्धी ह्यहृष्टत्वादिज्ञायेति यथाश्रुति" तदेवं वसा शुक्तिमत्वादिभिरशुद्धिपचनैरशुद्धिर्गम्यते अत्रेवैव विद्युत्प्रतीक्षादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽहृष्टादिसृष्टिवत् वेदमूले एव शुद्धशुद्धिसृष्टी । शुद्धिपचनैश्चाशुद्धिराण्यप्यते शुद्धिर्न मूलाद्युपवातेनाशुद्धानां इत्याद्यां संस्काररूपा कर्तव्यतया विधीयते न पुनः श्रुतानाम्, न हि सुवर्णादयः भावा समानेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिपचनेरेत् । अथाहृष्टार्थं श्रीहिमोक्षपत्र प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिप्रापकं वचनं विरुध्यते अतः सिद्धं शुद्धशुद्धोः शास्त्राभ्यात्वम् । तत्र शुद्धिर्नाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा माहया

आभ्यन्तरा च । यथा "अथातः शीवाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्द्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम तद्यदहृष्टारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धपेषज्ञे होमघातेऽङ्गिरनिष्टपुरुषस्वर्गमे मोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृद्यशौचमनुत्तमता साधुता, कर्मशौचमगर्हितकर्मशुच्यता, शरीरशौचं सृष्टिरङ्गिषु, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुर्यवर्जनम्, मनसो मिथ्यासकल्यप्रतिषेध, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छुद्धैपर्युपासितम्" । "बाह्यं निक्षेपनिर्गमन शौचमर्हितमन्" इति च उच्यते । "अङ्गिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अर्हिंसया च भूतात्मा मन सत्येन शुध्यति" इति "कालोऽग्निर्मनस शुद्धिरुदकाद्युत्थेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां पङ्क्तिषु शौचमुच्यते । देश काल तथात्मानं प्रव्य प्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्था च परिज्ञाय यथाविधि । शौचञ्च कुशलो धर्मो धर्मोऽप्युः शौचमाचरेत्" इति च बोधाः "अनिज्ञानलक्षोमसूर्यकाञ्चनरजतभस्मतोयतान्", अजस्रखयालधिगोमयरजआद्यैः स्पर्शगुणैरिह संध्यता मयन्ति" हारीः "आत्मयाजिनं शरीरस्थाङ्गिर्द्विष्टञ्च, ज्ञानेन युक्ते, तपसा पापानां, सन्तानजानां मातृपैतृकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रप्रतोपवासादिभिः" शङ्खलिः "ज्ञान तपोऽग्निराहारो सृष्टयोर्यो पार्थुपाङ्गनम् वायु कर्माङ्ककाली च शुद्धिकर्तृणिदेहिनाम्" सर्वेषामेव शौचानामन्त्रशौचं परं सृष्टतम् । योऽन्ते शुचिर्हि स शुचिर्न सृष्टारि-शुचिः शुचिः । छान्द्या शुध्यन्ति विहासोदानेनाकार्यं कारिण । प्रच्छन्नपापाजयेन तपसा वेदवित्तमाः । शौध्यं शुध्यति ऋत्तोयर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदृष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अङ्गिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । मनुः "कालोऽग्नि कर्म सृष्टारि मनोज्ञानं तपो जलम् । मवाक्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्यकारिणां दामनम्" श्वेतशस्त्रे "अज्ञानात् विद्युद्धिः परमा मता" वा०शु० "सह्य शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्वभूतदया शौचमङ्गिस्तु पञ्चमं मतम्" यमः "गात्रं सृष्टमन्त्रा शुद्धेऽङ्गिर्न भूताङ्गसंज्ञात् । विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति । साध्यायेनाहतापेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन श्वेतवासेन दानेनेह परिश्रयः । परापवादान्प्रवर्ण परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौचं शौचमयो जिज्ञाशुद्धिरपैशुभम् । अत्रापिपचनस्यैव

युचितं पादद्वययोः । अथज्ञेयः परस्त्रीयां शारीरं
 शौचमिच्छते" इह० । "उच्छिद्योपनातेभ्युत्पन्नाच्छु चिर्वि-
 श्वुत्वं संकृच्छोक्तृच्छावस्य प्रयतोभवेत्" पैठी० "प्राधि-
 मान्य सर्वेषु च्छिद्रद्विष्य कारयेत् । अन्तन्तोपकृतानाञ्च
 शौचं नान्यत्" विष्णुः । "विष्णु लोत्सर्गसुश्रायं च्छायायां
 देवमर्षवत् । दैहिकानां मद्यानाञ्च - सुद्रिपु इदम
 अपि । यथा शुक्रमण्डलं मज्जा मूलविटं प्रायकर्षविट् ।
 ज्ञेयान्शु द्रुविकाभेदो द्वादशैते शब्दाः महाः" मनुः "तथा
 शरीरकोतोभ्यो नष्ट निष्कन्धविसवः । अन्नादीनां प्रदेयस्य
 स्वाद्युचिर्विशेषतः । प्रभूतायुज्यभेध्यानां अर्घनाञ्च
 युचिर्भवेत् । अग्राहकविषयांवात् सुताहु द्विपरिभ्रमात् ।
 उक्ता वाचनमाच्छुद्धिरन्तं च्छूनेन वा । अपविर्षं भसुर्ष्यं
 इटा वा अयुचिर्भवेत् । प्रसेपक्षेङ्गमज्जानामयुचौ चापक-
 र्ष्यम् । शौचस्यपविताच्छुद्धं दन्तोयोगेनयादिभिः । सेवे
 क्षेपे च मज्जे च अपकटे च दूरतः । पश्चादाचमनश्चैव
 शौचायं वक्ष्यते विधिः" देवतः । "दुष्टाभियन्तपतित
 तिर्यगभोवर्षोपकृतानां संशयान्नास्यसेदतोवपूजयो-
 चित्तमर्हिकाशानिगीवितरेषु कर्हमोच्छिद्रजस्यिस्स लूपरी-
 वादिभिर्वाङ्गशरीरोपघातिमिष्यपूतामिद्विच्छं द्विष्य भक्ष-
 गोभक्षौषधिमङ्गलाकारविधिप्रसुक्तं वाङ्गशरीरोपघातात् पू-
 तोभवति" शरीरतः । "चिताभूषसेवने सर्वे" वस्याः
 ज्ञानमाचरेत् । मैद्युने दुस्त्रे रधिरोपगतकण्ठे
 वमनविरकेयोष । इत्युक्तं वि धते च । शवं यव-
 सृष्टञ्च सृष्टा रजससावाहृष्टयुपांश । भक्ष्यवर्जं
 पञ्चमस्ययं तदस्ति वक्षेहृष्ट । सर्वेषुतेषु पूर्वं वक्षं
 नामघावितं विधेयात् । रजससा च्छर्षोऽङ्ग ज्ञानाच्छु-
 द्धति । रजससा हीनवर्षां रजससा सृष्टा न तावद्-
 शौचाद्यावत् शुद्धा । वनर्षावधिकवर्षां वा सृष्टा ज्ञात्या-
 ऽनीवात् । कुत्वा उभू भोजनाभ्यवने पोला ज्ञात्या
 निगीय वावः परिधान रथामाकृत्य मूलपुरीमे कृत्वा
 पञ्चमस्य वक्षेहृष्टि सृष्टा वाचयेत् । वाहृष्टाव-
 क्षेच्छदन्नावने च । भाषेधन्नात् प्रमाच्छु च कारिकै
 र्बैवेः शराभिर्षोपकृतोच्छतोर्षेकादङ्गं प्रधास्य शुभ्रति ।
 अन्तन्तोपकृतोच्छतोर्षेकादङ्गं प्रधास्य ज्ञानेन । यज्ञोपहत-
 कायोश्च ज्ञात्या पञ्चमस्येन । इयमच्छदोपकृतश्च । यथा
 शुक्रमण्डलं मज्जा मूलविटं च्छुनयाः । ज्ञेयान्शु द्रुविका
 भेदोद्वादशैते शब्दाः महाः । लोकी भाष्यो च पैठी च
 विष्णो वा विधिषा कृता । सर्वेषां तदा शब्दां न घातव्या

द्विजातिभिः । माधुकमैश्वरं टाङ्गं शौचं चाच्छूरेपामसे ।
 च्छुद्धीकारसमाधीके चैरेयं नारिकेलजम् । अनेध्यानि
 दयैतानि मद्यानि प्राक्कथस्य च । राजन्यस्यैव वैश्वस्य च्छुद्धैतानि
 न दुष्यतः "ज्ञानं तपोगिराहारोच्छुद्धमनोवायुपाङ्गनम् ।
 वायुःकर्णोर्कसाठी च सुद्रिकर्हृषि देहिनाम्" विष्णुः ।
 "जङ्गं नामोः करी च्छुद्धा यद्भृष्टपच्यते । तत्र
 ज्ञानमपस्तानुं वाक्येनैव युध्यति । रन्ध्रिर्धेनुपविष्टं
 स्वादुमेध यदि कर्हृषित् । सखेऽपि च्छुद्धमनं तत्र
 ज्ञानं वियोधनम्" अङ्गि० । "रथ्या कर्हृषतोयेन शीव-
 नाद्येन वा तथा । नामेच्छुद्धं नरः सृष्टा कथाः ज्ञानेन
 युध्यति" शब्दश्च "स कर्हृषेणु वर्षासु प्रविश्य पामचङ्करम् ।
 जङ्गाभ्यां च्छतिकालिसः मङ्गभ्यां च द्वियुषाः कृताः"
 यमः । "द्विवाकीर्षिहृदयार्वा च्छुत्तिकां पतित तथा ।
 यत्र तत्सृष्टिगञ्जं सृष्टा ज्ञानेन युध्यति । आचस्य
 प्रयतोनिष्कं जपेद्युचिर्दर्शनात् । शौचांशुजान्
 ययोत्साहं पावमानोश्च यज्ञितः । नार सृष्टास्ति
 वक्षेहृष्टात्वा विप्रोविशुभ्रति । आचस्यैव तं निःक्षेपं नं
 सृष्टा शीघ्रं वा रविम् । पान्तोविरकी कुत्वा च्छतप्राय-
 नमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वाश्च ज्ञानं मैद्युनिनः कृतम्"
 मनुः । मैद्युनिन ज्ञानकृती गर्भेश्वायामेव "अकृती
 त्व यदा गच्छेच्छौष मूलपुरीपवत्" यावातपोक्तोः ।
 "अजीशुंभ्यादिते वान्ते र्मस्युक्तं विधेयते । दुस्त्रे
 दुर्जनस्यै ज्ञानमायं विधीयते । शुना चैव अपाकेन
 कृतमिहृरकेण वा । सृष्टमास्तु कुर्वीत सेचनं प्रावनं
 कर्तुं" मनु "दुस्त्रप्रदर्शने चैव वान्ते वा कुटकर्षिषि ।
 मैद्युने कटभूमे च्छद्य ज्ञान विधीयते । पतितं स्रतिकान-
 मन्थं यत्र सृष्टा त्व कामत । ज्ञात्या श्वेत्तं कृत्वास्ति
 इत प्रायश्च विशुभ्रति । यवसृष्टय दिवाकीर्षि चितायूप
 रजसवाम् । सृष्टा प्रमादतोविप्रं ज्ञानं कृत्वा विमुभ्रति"
 इह० । उदक्यायुचिभिः ज्ञायान्त्" या० श्रु० । उदक्या-
 दिच्छुद्धं सृष्टः ज्ञायान्त् सेवा० । "चक्षुषं पतितं व्यङ्ग
 सक्तं यवमन्वजम् । स्रुक्तं स्रुतिकां नारीं रजसा
 च परिहृतान् । अङ्गुलुटवराङ्गं पाप्यान् संकृष्ट
 मानव । सर्वेषुं शयिरः ज्ञातः तदानीमेव युध्यति ।
 इहयाता० । "अपाकं पतितं व्यङ्गसक्तं यवहारकम् ।
 स्रुतकमिस्त्रादि घातातपवत्" परा० "अयुधान् कथमेरैतान
 शुद्धं यदा सृष्टेत् । विमुभ्रत्युपवासीन" "उपकृष्टा-
 युचिच्छुद्धं तदोयमपि मानवः । इक्षी पादो च तोयेन

मन्त्रावस्य शुध्यति" इति च देवत्वं । "सातुपास्त्रि
 वसाविषामार्चं वं मूर्त्तरेतसी । मञ्जान शोणितं वापि
 परस्व यदि संस्पृशेत् । स्नात्वा मन्त्रं चोपादीनाचस्य स
 शुचिर्भवेत् । तान्येव खानि संस्पृश्य पूतः स्यात् परिमार्ज्यं
 नात्" देव० । "सैत्यद्वयवितियूपस्यडाढः सोमधिक्रयी ।
 यतांस्तु प्राङ्मणः स्पृष्ट्वा सचेन्नोजसमाविशेत्" । परा० ।
 "अपस्मृत्कामे तद्द्वारकयानि संस्पृश्य देवीराप इत्यभि-
 मन्त्रितैर्जैः स्नातः पूतोभयत्वजीर्षवान्ते प्रसृष्ट-
 कर्म्मणि पशुदिवामैधुने च" हारोतः "अथ सास-
 र्थिकं व्याख्यास्यामः 'चण्डाक्षरशानकृतद्वारकरज-
 सलास्रतिकाः संस्पृश्याऽऽदितेऽस्मिन्ते स्तन्दित्वा चासु-
 ष्कन्दित्वास्तिन्दने कर्णं क्रोयने विद्याहरणे यूपसंस्पर्शने"
 इत्युपक्रम्य "सचेत् स्नात्वा पुनर्मागो जपेत्" कथ्य० । "श्रानं
 चपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं धामयाजकं यूपं
 विति चितिकाठं समद्यभाख्यं सत्स्रेहं सातुपास्त्रि
 यशस्यं रजस्रवां महापातकिन यवं स्पृष्ट्वा सचेत्त-
 वासा शम्भोऽवगाहृतीत्तीर्थाग्निस्तपस्पृशेत्" व्यव०
 "शुभा प्रातावसोदस्य नखैर्दिदक्षितस्य वा । अङ्गिं प्रचालनं
 प्रोक्तमग्निना चोपधूमनम्" याता० । अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु
 एकएव स इष्यति । तं स्पृष्ट्वा न इष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं
 विधि" इह्या० । "यस्य स्पर्शे व्याघ्रमनात् सोऽलाशुचि"
 हेमा० । "श्वराहृश्वरात्तुटान् इहगोमायुवानरान् ।
 काककुट्टमृगान् स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव० ।
 "भासवानरमार्जारिखरोट्टाणां शुभां तथा । श्वकराणाम-
 मेधस्य स्पर्शे स्नानं सचेत्कम्" व्यास "पण्डक कुकुट
 काकं श्वरगालयिवाहकान् । चितियूपस्ययानानि विड्-
 वराहृश्वराशुचीन् । व्यवकीर्त्तनमन्त्यं च स्पृष्ट्वा स्नानं
 विधीयते" हारो० । "अभोज्यस्त्रिकापरण्डमार्जारासुष-
 कुट्टान् । पतिताविह्वलण्डालं चतुहारास धर्म्मवित् ।
 संस्पृशन् शुध्यति स्नानात्" मार्क० पु० । "बौद्धान् पाशुपतान्
 जैनान् लौकायतिकर्मापसान् । विकर्म्मस्थान् हिजः स्पृष्ट्वा
 सचेन्नोजसमाविशेत् । कापालिकास्तु संस्पृश्य प्राणायामो-
 ऽधिको मतः" चट्टि० । "शैवान् पाशुपतान्
 स्पृष्ट्वा लौकायतिकर्मापसान् । विकर्म्मस्थान् हिजान्
 श्वरान् वसावा जसमाविशेत्" ब्रह्मा० पु० ।
 "शुश्रुषिष्टं हिजः स्पृष्ट्वा लक्ष्मिष्टं श्रुमेव च ।
 शुचिरश्वनाहृत्वं सचेत् स्नानमाचरेत्" ब्राह्म० । "स्पृष्ट्वा
 देवकं चैव वसावा जसमाविशेत्" संव० । "रजकयर्म्म

जस्रं च दास्यध्वजोपजीविनौ । निषेजकं शोणिकं च
 नटं शैलपकस्रया । सुखेभगस्रया च वापनिता सर्व-
 वर्षगा । चक्री ध्वजी घ्याधयाजी" इत्युपक्रम्य "एभिर्यद्भ्र
 संस्पृष्टं शिरोवर्जं हिजातिषु । तोयेन ज्ञातुं कृत्वा
 व्याचान्ताः प्रयता मताः" याता० । "उडु" नामैः करी-
 तज्ञा यदङ्गं स्पृशते खगः । स्नानं तत्र प्रावीत येषं
 प्रवाख्य शुध्यति" जा० । "नीली नीलीधिकारं च मा-
 त्वास्तीन्यपि हिजः । चण्डानपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं
 समाचरेत्" संव० । "स्पृष्ट्वा चण्डस्य निर्माल्यं समासा व्याजुत
 शुचिः" स्कन्द० पु० । "अथवा च चतुर्हृष्ट्यां दिवा पर्येषि
 मधुमन् । कृत्वा सचेत् स्नात्वा च वास्पीभिश्च मार्जयेत्"
 यास्यायनि । "रजस्रुपरते साञ्चो स्नानेन स्त्री रजस्रवा"
 अङ्गि० । "रजस्रवा चण्डैर्गङ्गा स्नानाच्छुद्धिमयामुयात्"
 यङ्गः । "शुद्धा भर्तुः चतुर्हृष्ट्यां स्नाता नारी रजस्रवा । दैने
 कर्म्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" अङ्गि० । "दोगेव
 यद्भ्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु मयर्त्तते । अशुच्योनेव तास्तेन
 येन वैकारिकं हि तत्" यङ्ग० । "अकारिणे यद्भ्रजेत् स्त्रीणाम्
 रक्तमाञ्जरीनीपिण्य । काष्ठे तु तद्भ्रजं प्रोक्तं तस्मात्तत्त्वं
 साऽशुचि" ब्राह्म० । एवमन्यान्यपि तद्वोधकात्पुत्रसन्धेया-
 नि । शुचितत्कालजीविन कर्म्मोधिकारित्येन शुद्धेः कर्त्तृ-
 विशेषणतया कर्म्मोद्भवमशुद्धेयं तदधिकारित्वाभावः एवं
 तयो कर्त्तृविशेषणतया कर्म्मोधिकाराज्ञानद्वये निरु-
 पिते । इदानीं द्रव्याणामपि कर्म्मोद्भवतया द्रव्य-
 गतशुद्धशुद्धी निरुध्येते तत्र कालरूपद्रव्याशुद्धि
 ३६८६ अकालगन्धे उक्तमाया । पर्युदत्तकासानां तु
 कर्मेनद्रत्वेषु नाशुदत्वम् । "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत"
 "वासुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्" रात्रसी
 नाम सा चेत्ता गर्हिता मर्द्धकर्मसु" इत्यादौ तत्तत्-
 कर्मणां तदितरकाशे कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषा-
 मशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्यावन्दनादे सन्ध्यारात्रयोः कर्त्त-
 व्यताविधायकं "प्रथमां तु समासीनीयावस्यारकद-
 र्गममित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्म्मोद्भवस्य यथेत्यां प्रथमे
 यामे तत् कुर्वीताविचारवच्चित्यादि" च यास्त
 शार्धकम् । अपरद्रव्यगते शुद्धशुद्धी तावदिदानीं निरु-
 ष्येते । तत्रादौ द्रव्यशुद्धशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते ।
 "शारीरैर्भक्षे सुराभिर्यथैर्धमहृतं तदत्यन्तोपहतम् । अत-
 न्तोपहतं सर्वलौक्यभाण्डमन्नीं प्रविष्टं शुध्येत्" अश्विन
 मय्यनयमङ्गं च सप्ररात्रं मङ्गोनिस्सनेन शुध्येत् दन्ता-

व्यभिच संतमयेन, टारव च्छामयश्च जप्यात् । अथान्त्रो-
 परतस्त प्रनालितस्य त्त्रिरधत् तत्तन्द्वात्" विष्णुः
 "अथान्त्रोपहृतामां चर्षते जहामामन्निना गीचं च्छण्मयच-
 र्मिणां त्वाग, तस्यात्तत्तरेटमिन्नेके धाम्ग त्त्रि जयासनां
 गीचमिद्याचायां, तस्मात् चर्षमावसामात्तावनाये
 गुह्नि" हारी० "तंजसामां वणपरंतोमूलपुरीपो-
 पकृतागामावर्षमसह्नेरुमं भक्षमा त्त्रिःसप्रसवः परिमार्जन
 सुद्रेडन वा" गङ्गुनि० "मूलपुरीपायुक्त्तृणपम्पूचामां
 तंजसामां पात्याणां पूर्वोक्तानामवगतमेन त्त्रि सप्रकृत्य
 परिमार्जनम्" "गीमार्णिक वासांदि तेपामसामे कापीमिका
 न्दोर्त्तकामि भवन्ति मूलपुरीपसोक्तिगरेत प्रभ्यन्वुरक्तानां
 गङ्गात्त्रि गङ्गाजम मासोददृग्णांइत्कलामां, वस्तनवत्
 ल्प्याज्जिगामात्" इति च पौधा० "मवां मूलपुरीपैव स्तेषु
 भिरगुणोत्तरे । ससृष्ट मैत्र शुध्नेत पुम प्राक्तेन च्छण्म-
 यम् । एतरेव यटा सृष्ट तान्मगीवर्ष राजतम् । शुध्ना-
 र्मिस्त पदादन्वधा केवसाधसा" गङ्गागिगकायसा
 "अलापुदाहपादाणां पेटलाणां तपैव च । अथान्त्रोपहृता-
 नाञ्च परिव्रागो विधीयते । अथ मूलपुरीपाभ्यां रेतसा
 रुधिरैव च । वेरु यदुपचुत्तेत इत प्रशान्तयेत्, तत् ।
 यद्यन्मसा न शुध्नेसु पक्षं गोपकृत दृष्टम् । ऐदम तस्य
 दाणो वा यन्नात्प्रपचन्त्यते । सृष्टिकाशारपातेन अगुत्र
 तत् परिव्रजत्" यम । "वस्त्रैर्दैनचमाद्ये गुह्नि प्रगातनं
 च्छतम् । अतिदुष्टस्य तस्मात् त्त्रिजोत्त्रिच्यत्तात्तदुद्भवे"
 दृष्ट० । "दूषित वर्जित दूष्यं कर्मण" चेति
 सिद्धिनाम् । चर्षविधममेधे च चर्षं ध्यात्तासुते पुम ।
 गुह्ययगुचिससृष्ट इधं दूषितगुच्यते । अमधमभोच्ययेयानि
 वर्जितानि हि पच्यति । न्यद्गु पतितचगुलासौ याम
 नृकरकुफटी । न्वा च मित्य विवर्ष्यां स्यु पङ्कते धर्मत
 समा । सम्रण च्छतकी स्तती मत्तोन्मत्ती रजसला ।
 स्तनन्वुरगुह्नि पञ्चांन्यटौ स्रकालत । स्वेदाशुविन्द्व
 फेगोनिरस्त नसरोम च । आह्वचर्म लमित्येदु दूष्यमाह
 हिजातयः । मातृपास्त्रिकमोविठारेतोमूलासैवानि
 च । कुषपः पूयमित्येतत् कर्कश चेषुदाहृतम् । दूषिते
 प्रोक्षितेनापि शुद्धिचक्षी विधानत । दूष्ये भार्ज्जन-
 सस्कारं कर्तव्ये चर्षया भवेत्" देवसः । अथभूमि शुद्ध-
 शुद्धुरपायादि । "प्रसूते गर्भिणी यत्त त्रियते यत्त
 मातृपः । चयत्तलैवपित यत्त यत्तोपन्यस्यते शवः ।
 विष्णुलौ चार्क्षिते यत्त कुणपोयत्त दृश्यते । एवं कश्चमय

भूमिषा भूरमेधेति कथ्यते । त्रिसोडशपदेषु भूमिषा
 यत्त भेदिनी । तस्यवा चर्षयेः जिज्ञा मानैवां कृष्यतां
 ज्ञेयत् । तस्यदनातगुजत्तृपपर्याश्रजोमसैः । भक्षपह
 तर्षेर्षापि प्रच्छदा सञ्जना भवेत् । पश्चात् वा चर्ष्यां
 वा भूरमेध्या विगुध्यति । दूष्याद्विधा त्रिषा वापि
 गोधृते सञ्जितैरुभा । दृष्टम् अतन भूमिषपठेपनमापने ।
 पर्जन्यवर्षेण चेति गीचं पञ्चविधं च्छतम्" देव० तस्मात्तनी-
 भूतक्रेद्वा "संमार्जनेनाङ्गनेन सेवेनोच्चिपनेन च । गवां च प-
 रिवासेन भूमि शुध्यति पञ्चमि" मत् । "अननात् पू-
 ष्याहाहाहोपमादभिषर्ष्यात् । गोभिराक्रमणात् काशाङ्गुनि
 शुध्यति सप्तमि" यम । "वनाया भूमिषपठान्ते उपलेवनम्
 सुपिरायाः कर्षणम् अाचक्ष्वाया मेधमाह्वत्त प्रच्छादनम्
 चर्षुभिः गोधृते भूमि गोभिराक्रमणात् सनमाह्वना-
 दभिषर्ष्यात् पञ्चमाहोपमात्" पौधा० "कर्षणस्यवेपन-
 सङ्घिदुल्लाप काशोटाह्व भूमे" गङ्गुनि० शुद्धिरिति येन ।
 "खननात् पूष्णाहाहाहोपमादभिषर्ष्यात् । गोभिराक-
 मणात् काशात् भूमिरेभ्यो विगुध्यति" हारी० । "मार्ज्जनीपा-
 ङ्गनैर्वेत्त प्रोक्षणेन च दृष्टकम् । मार्ज्जनेनाङ्गनेनापि सेवे-
 नोच्चिपनेन च । दाणेन च भुव रुद्धिर्वासेनाध्यय वा गवाम्"
 विष्णु "गीचर्मनात्तमविविन्दुर्गौ (भूमे) गोपयति
 पातित समूटमसमूटं वा यत्त सेपो नदृश्यते" पौधा०
 स्र्तां चर्ष्यादिशेषे काशभेदः । अशुद्रपतिततादान्वा स्र्ता-
 चेदृ हिजमन्दिरे । शौच तत्त प्रवच्यमानं मनुना भाषित
 यथा । दयराताच्छुनि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचि ।
 हाभ्यां त पतिते गेहे अन्ये मासपठदयात् । अथान्त्रे वर्ज-
 येदृनेहमित्येव मनुःप्रवीत्" ए० मनुः । अथान्त्य अपाक ।
 हिजस्य मरणे वेत्तविगुध्यति दिवत्तयात् । दिनैकेन नहि-
 भूमि रनिक्षेपप्रवेपनं" यम । यथोक्तकाशानन्तर कर्त्तव्यमाह
 सर्वसं गृह्यशुद्धि प्रपश्यामि अन्तःस्वमवदृष्टिते । प्रोत्साय्य
 अणस्य पात्त सिद्धमस्य तथैव च । गृह्यादपास्य तत्तुर्षवे
 गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याद्य जागेनाप्रापये-
 द्बुधः । त्राह्वयेर्षेणपूतैव चिद्वरयत्तयवारिभिः । चर्ष-
 मभ्युष्येदेहस्त ततः शुध्वात्यसंगयः । "दाश्वदस्त्रि
 भूम्योरावपन च भूमि" शौत० "मार्ज्जनाहो रज्जनां शुद्धि"
 क्षितेः शुद्धिस्त सप्तमिः" यत् । अगुत्रपमादः "त्राह्ववावसये
 भूमिदेवागारे तथैवच । सेध्या चैव सदा मन्ये मवां गोठे
 च वा भवेत्" यम । "रथ्याकर्मतोवानि नातः पन्थाच्छु-
 चानि च । स्यर्षमात्र प्रदुष्यन्ति पक्षेदरचितानि च" परा०

रय्याकर्मतोयानि स्मृष्टान्यन्येष वायसै । मरुताकेष
 गुभ्यन्ति पक्केष्टरचितानि च । तर्धमिद्य किं ध्यन्ति सूर्यसो
 मांशुमारुतैः” विष्णु । अथ सृष्टिकाशुद्धिः “व-
 ष्योकादुत्कराङ्गे पाञ्जलाक्षपविहस्यो । कतग्रीषावमि-
 टाश्च न पाहृता सप्त सृष्टिका । शुचिदेशे च सपाहृता
 गूर्कटाशुद्धिर्वर्जिता’ गता० । अथ पक्कादादिशुद्धिरुद्गु-
 पाया । “केगकीटक्षुतघात वायसोपहतश्च यत् ह्रीवाभि-
 गन्तपतितैः स्रतिकोदक्यमास्तिकै । द्रव्यं वा स्यादृष्टं
 त तस्य निप्लुतित्थ्यते। अथुष्णं किञ्चिद्द्रव्यं तद्गुञ्जीता
 पिशङ्कित । भक्षणा वापि सम्पश्यं सस्वर्ग्यं योलमुत्पेन च।
 सुपर्युरजताभ्या च भोज्यं घातमजेन वा’ । एत सपायसं
 घोर तर्धैक्षुरसो गुड । नृदभागुडस्थित तर्कं तथा मधु
 न इत्यति” गता० । “स्यक्केगकीटरोसनखाद्गुडरोपायि
 ट्टु । तद्दे गपिगुडाक्षुतद्व्याङ्गि रभ्युष्णं भक्षणापकाय्याभि
 वार्थं पुनरपि प्रोक्ष्य वाषा प्रगन्तम् अथ मूर्धुवः स्वरित्यपरि
 परिगोध्य च सुनरेवोपगुञ्जीत” वौषा० । ‘मस्त्र-
 रमापसंयुक्तं तथा पर्युपित च यत् । तनु प्रक्षालितं
 कथा भुञ्जीत इतिभिशारितम्” यम० । “मापाराजभा-
 याः” चेमा० । पर्युपितभोजनविधानमापहिययम्
 ‘गुक्कानि हि पिजोष्मानि न भुञ्जीत कदाचन । चालयि-
 त्वा त निदीपाश्यापङ्कगमते यदा” तस्यैव वचनान्-
 रात् “मल्लिकाकेगमज्ञेषु पतित यदि दृश्यते ।
 मृपिकस्य एतौष वा क्षुतं यज्ञावभूतितम् । भक्षणास्पृश्य
 वाश्रोत्यादभ्युष्णं सल्लेन वा” यम । क्षुतेनाक्रान्तमपक्षुतम्
 अवधनितं वस्त्रेण । “अवक्षुतं फाकपतद्गकीटैरुदक्यया
 वा पतितैश्च दृष्टन् । यज्ञातभक्षाम्युहिरण्यपागैः कस्यृष्ट-
 मत्तं मत्तराश्च भेष्यम्” यम । अस्यापवाद ‘मल्लिका मगका
 दगा गुणा सृष्टमपिपीलिका।प्यामिषामेधयेयो च मते कीटा
 निरुगेतः । यम “पक्षिजगृष गमाघातमवभूतमदक्षुतम् । दूषितं
 नेगकीटैश्च सृष्टुपक्षेपेण शुभ्रति” मत्तः । गोघातेऽप्ये
 तत्ता केगमपिपाकीटदूषिते। सल्लि भय सृष्टारि प्रक्षेप्यं
 विगुह्ये । अथ मल्लिका पितामल्लिका ‘केगकीटक्षुतनिधीवित
 यषोऽभिहत अशिरामात प्रोक्षित यश्च पर्युपितम् पुन
 िहृष्ट चमडादेनावेक्षितगभोज्यमप्रमत्तस्य हिरण्योद-
 कस्य वात्” शुभम् “आकरलाजा तद्व्यवहरणीयानां एते-
 नाभिमारितानां शुद्धिं पुन पचनमेव स्नेहानां, स्नेह
 पदसामां, संक्षतानामद्भि प्रोक्ष्यमतिद्ववासागुत्पवनम्,
 गुपकासाशुद्धतदोपायां संस्कारः परिहादितानां, दोषायां

ततस्याग” गङ्गुलि० । ‘परोक्षमत्तं संकृत्य अरुनाभि ध
 श्रित्याङ्गि मोक्षेत्तदन्नं पवितम्” आप० । “आमिदगन्धोप-
 ष्याप्यश्वषणदर्शन केगकीटपिपीलिकाभिरुदायोपघाते काञ्चन
 रजतवैदूर्यप्रवालगोवालाजिनदर्माणामेकतमेनाङ्गि स-
 सुष्टेन मन्त्रप्रोक्ष्य पर्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूत
 भवति वनक्षोपघाते ज्ञाह्यणमत्या तदन्तरमपनीय अजसव-
 ष्याय पूत भवति त्यागोरसमयानाम्” रारी० । सिद्ध
 इविषा महता श्वायसप्रभृत्युपहताना तद्देगपिगुडसुद्धं त्व
 “पवमानं सुवर्जनं” इत्यनुवाकेनाभ्युष्णं सपूदके पयो-
 विकारे च पात्नान्तरमयने शुद्धि एव तैलसर्पिणी, उच्छिष्ट
 रुसन्वारक्षेत्रे तूकेऽवधायोपयोजयेत्” वौषा० । उच्छिष्टरुस-
 न्वारक्षेत्रे उच्छिष्टसंस्पृष्टे” चेमा० । पयोदधिविकारादि
 शुचि पात्नान्तरे स्थितम् । पायनोत्पवनाभ्या च पर्यग्नि-
 करणेन च” लौगा० । “पवनं यस्त्रादिना गालनम्
 उत्पवनं दर्भपवित्त्वेण” श्रुतिहृष्टाप्रसव उत्पुनाभि इत्यनेन
 मन्त्रेण सम्करणम् । “आमसां एतं घोरं स्नेहाय फल-
 सम्भवा । ष्टेऽभ्यागुडस्थिता दुष्टा नियुक्तानां शुचय मरुता”
 यम “अपण एततैलानां ज्ञानं गोरसस्य च । भागुडा-
 नि ज्ञाययेदङ्गि शाकमूलफलाणि च । सिद्धमत्तं तथा
 सर्पिं जीरञ्च दधि पागु च । एतेपामवलीयाना तैजसी
 शुद्धिरिष्यते फाकमाज्जरिनकुलसर्पमूर्धुपक्षिभि
 । सस्रुत त्व यदाहृष्टममलिहृष्टं केनचित् । सुपर्यवर्षे
 ताक्षोष्णं गौर्यासं रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेमापि भोज्यं
 घातमजेन वा” गङ्गु० । तैलसी शुद्धि पर्यग्निकरणम् ।
 इय शुद्धि केगादिकं दूषकसुद्धं त्व काय्यां” चेमा० ।
 “एतदपिपयस्तक्राणासाकरस्थितानामदोषः” सु० । “आ-
 धारदोषे त्व नयेत् पात्नात् पात्नान्तर इयम् ।
 एतं तु पायसं घोरं तदैवैक्षुरसं गुडम्” द्रव-
 इत्यापि भूरीषि परिज्ञाय्यामि याम्भसा । यस्यानि
 शीघ्रयदैव गारुमूलफलाणि च । लह्या त दूषितं भाग
 मात्राव्याघ जठेन च । गङ्गा० पु० । “श्रोणादभ्यधिष्केसिद्ध
 मक्षुतपहतं न इत्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्यभि
 मन्त्रित सुपर्यासं क्षिमेत् पत्तस्य च दर्शयेदग्ने” । विष्णु ।
 “यत् श्रोणाधिकं चासं श्वाकैरुपपातितम् । न त्याज्यं
 तस्य शुद्धं ज्ञाहृष्टेभ्यो निवेदयेत् । अर्धव्यं वचनं तेषा-
 मक्षुतसुकारकगर्भपि” “श्रोणाधिकस्य शुद्धिन् धर्मागच्छेपु
 पश्यते । श्वाकैरुपपातितं तु श्रोणासं न विषर्जयेत् । शक
 सुद्धं तस्याय यच्च साकारितं मवेत् । एतद्वैदिकेनाभ्युष्ण

ज्वलनेन तु तापयेत् । विमार्षां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यं च
 तद्भवेत्” परा० । श्लेषान्मूत्रपरिभाषसाक्षस्य त्रयाद्यवलेह
 मन्त्रोपघातद्रूपितस्य त्वाग एव कर्त्तव्यः यथाह सयव ।
 “अनायसगनाद्यैस्तु जग्ममन्नं यदा भवेत् । श्लेहो वा
 गोरसोवापि तत्र शुक्ति कथं भवेत् ? । अत्र परित्स्वजेत्तत्र
 श्लेहस्य पापमेव तु । अत्रस्नानतया शुक्तिगौरसस्य विधी-
 यते । तस्मैव विषये देवस्य “अवलीढं त्रमाजार्घाहृत्
 कुकुटमूर्षिकैः । भोजने भोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्व्वत”
 ऋण्डालादिस्पृष्टस्य श्लेषाधिकस्यापि त्वागएव कार्य्य इत्याह
 “अण्डालेन शुना वापि इष्टमन्नमयस्रियम् । अ-
 ण्डालादिमिच्छिच्छैः स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयेत्” वसि-
 षः । तत्रापवादः देवश्लेष्या विषाद्येषु यज्ञेषु
 प्रकृतेषु च । काकैः अमित्रं संस्पृष्टमन्नं तन्न
 विवर्जयेत् । तस्मात्प्रमन्नसङ्गत्य शंषं सस्कारमर्हति”
 इत्याणा ज्ञाननेनैव इताना प्रोक्षणेन च । ज्ञानेन ह्यस्य
 स स्पृष्टं शुचि त्वेव हि तद्भवेत्” इह० “तीर्थे विषाद्ये यान्ता-
 खां स एवमे देवविज्ञने । नगरे एवमदाद्ये च स्पृष्टास्पृष्टि न
 दुष्यति । गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषुयन्त्रयो ।
 अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च”
 इह० “कन्दुपक्वानि तैलानि पायस दधि सक्तव ।
 एतान्यन्त्रसङ्गभुजोभोज्यानि मत्तुरन्नवीत्” शाता० ।
 इत्यविशेषे या शुक्तिरुक्ता सादान्तरसम्पादनाशक्तिरुपाया
 मापद्येव कार्या । अनापदि तु इष्टमन्न परित्स्वज्याज्ञानरं
 सपायम् यथोक्तं वायुशु० । “अन्नं पश्येदुरेते तु यदि वै
 हृष्यकव्ययो । उत्सो मय्यं प्रधानार्थं सस्कारस्वापदि श्रुतः”
 “हृषिवां संस्कारानान्तु सख्यमेव वि वर्जयन्तु । अतुमयुक्ता-
 निरङ्गिवां प्रोक्षणं तु विधीयते । सिद्धार्थकं कृण्वतिले कार्य्य
 पाप्यवकीरयम् । द्विजसूर्याग्निवस्तानां दर्शनं तु प्रयत्नतः”
 अण्डशु० । अथोदकशुद्धिशुद्धपाया । “उच्छिष्टं मलिनं क्लिप्तं
 यत्र विहातुलेपितम्” इत्युपक्रम्य “हृष्येन्दुरङ्गिजापतेन
 सास्तसपर्येनेन च । गर्वां मूलपुरीषेण शुभ्यन्त्याप इति
 स्थिति” इह० । “अतपस्त्रनखाद्यं कूपदात्मनोपकृतास-
 या । अप सक्तुरेत् सर्वां श्रेय शस्तेषु योधयेत्” वज्रि
 मन्त्रान्नम सत्वा कूपे पकोटकारिते । पञ्चमव्य न्यसेत् पचात्
 नपतोयससङ्गमे । जलशयेष्व्यात्सेषु स्थावरेषु सङ्गीतले ।
 कूपवत् कथिता शुक्ति सङ्घत्स च न दूषयन्तु” विष्णुः
 “रया कर्हमेत्सादिप्रायुक्तं ४८१।४० “मूर्षिस्यसृष्टं हृष्य
 नैहृष्यं दत्त नोर्भवेत् । अथ्यन्नः वेदमेधेन तद्भवेत् हि

शोधनम्” मापीकूपतडागेभ्य आपोपाह्रास्तु सर्व्व-
 यः । “पचात् पश्येदेभ्यन्तु पञ्चमव्येन शुभ्यति” परा०
 “अस्थिचर्माविकृता यत् त्रमाजार्घाहृत्सुभिकैः । दूषितं
 यद्भवेसोयम्” इत्युपक्रम्य “अस्थिचर्मावपतितं अरवानर
 म्पुकरैः । उद्धरेदुदकं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम् ।
 वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य वै कुम्भ
 यत पञ्चमव्येन शुभ्यति । अजिह्वपतडागेषु सदिग्धेषु
 विशेषतः । तेभ्योद्धृत्वा षट्पत पञ्चमव्येन शुभ्यति ।
 पादुकोपानद्विष्णुमूलं कूपे यदि निमज्जाति । षट्
 कुम्भान् ससङ्घृत्य पञ्चमव्येन शुभ्यति” परा० अथ
 नानाश्रव्यशुद्धाशुद्धी “अपाकोयत् स्पृष्टेदुदक्यं अथमव
 इवमेव वा । पक्वं वा भोज्यं कसूत् वा तत् सर्व्वं परिवर्जयेत्
 उच्छिष्टाशुचिभि स्पृष्टमन्नं शोध्यतेऽन्मवा” जगं वापि
 प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभि देव० । तैजसानां
 मणीमाञ्च सर्व्वस्याश्रमव्यस्य च । अन्ननाङ्गिर्मादा चैव
 शुक्तिरुक्ता मनीषिभिः । निरुषेण काञ्चन भास्वमङ्गिरेव
 विशुध्यति । अथमन्नमयस्रैव राशतज्ञानुपकृतम् ।
 अपामग्नेच संयोगाद्देवस्य च संभवी । तस्मात्तयोः
 स्वयोरन्यैव निर्णयो शुष्यस्यरः । ताव्याय कांसुरैतानां
 तपुण सीसकस्य च । शौच यथाहं कर्त्तव्यं चाराश्वोदक-
 वारिभिः । इवावाश्चैव सर्व्वेभ्यो शुक्तिरुत्प्लावनं श्रुतम् ।
 प्रोक्षणं संहृतामाञ्च दारवाथाञ्च तत्तत्तत्सं । माञ्च न यत्-
 पात्राणां पाणिना यत्तत्कर्म्मणि । अमसानां पहावाञ्च
 शुक्तिः प्रकाशनेन तु । चरुषा सुकसुपावाञ्च शुक्ति-
 य्णेन वारिषा । स्त्रान्मूर्षमकटानाञ्च सपलोहूकसस्य च ।
 अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रकाशनेन
 त्यत्यानामङ्गिः शौचं विधीयते । वेत्ताञ्चर्म्मवां शुक्तिरुत्प्ले-
 तानान्त्येव च । शाकसूक्तकलानाञ्च धान्यवक्त्रुद्विरिष्यते ॥
 कौशेयाविकयोदुपैः कृतपानामरिदकैः । श्रीकर्त्तुरगुपद्मानां
 शौचाणां गोरसर्व्वेषु ॥ शौमवक्त्रुद्वेष्टाणां मन्त्रिदन्मवस्य
 च । शुक्तिरिजानता कार्या गोदलेषोदकेन वा । प्रोक्ष-
 णानुष्यकावञ्च पलाशस्यैव शुभ्यति । माञ्च नोपाङ्गनैर्वैश्र
 पुन पात्रेण अण्ययम् । सर्व्वैर्म्मलैः पुरीषैर्म्मलैः शौचैः
 पूयशोधितैः । यावन्नापितमेध्याङ्गाहृत्कोषेषु च तत्कृतः ।
 तापम्कृद्धारि चादेय सर्व्वेषु इत्यशुक्तिनु” मनुः ।
 “उच्छिष्टं कुङ्कुमानां च जलां कर्पासकोलावा । प्रोक्षणादि
 तथा शुक्तिरिज्याह मनवान् जमः” यज्ञः “द्विजकाष्ठपधानानि
 शुष्यरुक्ताम्बराणि च । शोधयित्वापते किञ्चित् करेच नार्ज-

वेद्मः । पथाच्च वारिषा मोक्ष्य शुचीन्येवसदाहरेत् ।
 तोवाभावे परस्वर्गे भूसिसेवनेऽपि च । कुण्डिकाया प
 रिष्वागोदहनं वापदि कृतम्” देवतः । आमासपरिशोधने
 विशेषमाह हारीतः । “तस्य यन्मासपुष्टतं तस्मात्
 परित्यज्य येपस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । ‘पयसां दध्नां
 क्रीतानामवहननपयसैः, श्रोत्रियगोधूमानां वर्षणद-
 क्षनमेवायै’ शिन्धिधान्यानां कण्डनविस्तृणमप्रक्षालनैः
 फलीकृतानां वर्षणप्रक्षालेन पयसि ग्निकार्यैः शकृन्मूलफलानां
 भूस्थानप्रक्षालनप्रक्षालनैः द्रव्यकाण्डानां, सविधिविधानात्
 जज्ञहृषिषां अपयसैव स्त्रेहाना पुनः पाककृतलवणानां
 सुहृत्सदादिभिः स्पृष्टानां भूस्थानं तद्वत्कामानामादित्य-
 दर्शनाच्छीघ्रम् । हारीतः । “गवात्रातेषु कांक्षेषु अश्लो-
 षिष्टेषु वा पुनः । दशभिर्भक्षभिः शुद्धिं चका-
 कोपकृतेषु च” याताः । इष्टामिषस्तपतितित्यै-
 गधोयस्त्रोपकृतानामिच्छतुष्टौ “यामययमासमानि परि-
 हार्यापोत्सेवे मन्थने अवशकतायां भूसौ न्यस्ताना
 त्प्रधानां प्रक्षालनं न रक्षोपकृतानामभ्युत्थम् एषं
 सुद्रुमिषां महतां कावामासपवाते प्रक्षाल्या-
 वधोघ्नं दारुमयाषामुच्छिष्टसमन्वारध्वानामनुत्सेवनम्
 उच्छिष्टेषोपकृतानामेव तक्षणं मूलपुरीषलोहितरेतः
 प्रभृतिभिरुत्तर्नः कृष्णमयाकां पालायासुच्छिष्टसमन्वा
 रध्वानामप्रक्षालनम् उच्छिष्टेषोपकृतानां पुनर्दहनं
 मूलपुरीषलोहितरेतः प्रभृतिभिरुत्तर्गं” नौषाः ।
 शोचं बहस्रलोम्ना त मावताकेन्दुरिद्रुभिः । रेतः-
 श्लृष्टं यवश्लृष्टमाविकं मैव शुध्यति” अक्रिरा ।
 अघागुहप्रवाद् । नित्यमास्य शुचि स्त्रीणा यज्ञनि
 भक्षपातने । स्रवने तु शुचिर्वत्स आ श्रगयहृष्ये शुचि
 भतु “यत्सः प्रस्रवने मेध्य यज्ञनिः फलपातने । स्त्रियस
 रतिसर्वमे आ श्रगयहृष्ये शुचि” याताः । “अभिर्हृतस्य यस्यां-
 सं शुचि तन्महत्तमवीत् । क्रव्याद्भिश्च हृतस्त्रान्यै चण्डालाद्यैश्च
 दक्षुभिः” भतु “तथा मांसं च यज्जालकव्यादादिनिपाति
 तम्, याच्यः । शुचीति शेषः । “ब्रह्मताय ऋगा धन्याः
 धातितं तु श्रमेः फलम् । बाहैरतुपरिक्रान्तं स्त्रीभिरा-
 चारितञ्च यत् । प्रचारितञ्च यत् पयसं ये दोषा स्त्रीसुखेषु
 च । मयकैर्मक्षिकामिष निवीन कोपहन्यते । कितिस्था-
 श्वेव वाक्त्रापौ मनां त्रिभिराच या” । वसि० “रत्रिज्जग्नि-
 रजम्भावा गौरशो वसुधाऽनिलः । विद्रु योमशिकाः सशै
 वत्सः प्रस्रवने शुचिः । शारहृषाः शुचिः पयसं भैक्ष

योपिच्छुषं तथा” याच्यः । ‘आत्मगव्यासनं वक्षं
 जाया पातं कमण्डलु । शुचीन्वात्मन एतानि परे-
 धामशुचीनि तु” नौषाः । “स्त्रा माय्यां यिषुर्वक्षं
 स्वसुपवीतं कमण्डलु” । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु
 शुद्धपरस्य तु” यद्वा । “आत्मगव्यासनं वक्षं मेध्यं
 वाऽमलद्रूपितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्षं नित्यं मेध्यमिति
 स्थिति । आसनं ययन यानं स्त्रीसुखं कुतपं सुदम् । न
 दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु वनसं तथा । गौरशोविद्रुष
 ऋषाया मक्षिका यज्ञभ यत् । अजोहृषी रशे क्लृप्तं
 रजस्यश्चन्द्रसूर्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि घृतं
 पयः । सर्वाख्येतानि शुभानि स्युर्मेध्यानि नित्यम्”
 यमः । “शुचिरग्निः शुचिर्वासुः पवित्रा वे महिचराः । आपस्य
 शुचयो नित्यं पन्था सञ्चरणाच्छुचिः । आप शुभा भूमिगता
 शुचिर्नारी पतिव्रता । शुचिर्धर्मपरो राजा संतुष्टो
 ब्राह्मणः शुचि” यमः । “रजोमर्त्रायुरग्निश्च माकारश्च
 सदा शुचि” विष्णुः । “शुद्धं नदीगतं तोषं सर्वं एष
 तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पयस्यं शुद्धमन्वाजयोर्भु-
 खम् । सुखमेवं च गौ शुद्धा माकारश्चक्रमे शुचिः”
 यद्वाः । “अद्रुष्या सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।
 स्त्रियो दृष्ट्वाय वासाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । माकारा-
 रश्चैव दक्षीं च मास्तय सदा शुचि” पराः ।
 आकराः सोमपात्र च वाचा यज्ञ प्रयस्यते” उच्यः । शुचय
 इति शेषः । “अद्रुष्या सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।
 आकराः शुचयः सर्वैर्वर्जयित्वा सुराकरम्” नौषाः । “रेणव
 शुचयः सर्वे वायुना सहदीरिताः । अन्यत्र रासमाजाविश्व
 समूहनिवाससाम्” पेठी० “गवाश्चरथमागामां प्रमक्षारेष्ववः
 सदा । अमयक्षा समूहन्त्या आविरोसमवाससाम्” उच्यः ।
 “अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सुषिभः । न
 फलानां न चेषूप्यां नाकराणा न योषिताम्” याताः ।
 “शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्तं चेति ज्ञेयम् । मेध्यं
 च शुचिं शोके प्रक्षानां महत्तमवीत्” । तथा “नर्त्तानिर्मलं
 वापि शुचीति द्रव्यस्यते । योषितं तु यदाभ्येन तत्पूत-
 मभिधीयते । सयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां जतम् ।
 स्यावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति कृतम् । अभ्यद्रव्यै
 रद्रव्यं च स्वयमन्यानि योधयेत् । इत्यकव्येषु पूज्यं च-
 त्तत्पवित्तमिति कृतम् । अथ सर्वाणि धान्यानि इत्यान्या-
 भरण्यानि च । अथर्वमन्त्रजातीनि शुचीन्येतानि ज्ञेयम् ।
 वर्जितैः निश्चिद्ये द्रव्ये शुचिर्ज्ञा न वर्जते । तन्निश्चिद्ये

अन्वयमयमत्रतम् । न तस्य न्यून्या गय्या स्वादिनि च चेमा०
त्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अश्रुत लि० न श्रुतं पकम् । अपके पकभिन्ने । आनासादौ ।
अशेष लि० शी-वमिप् न०त० । छुसकरे । "व्येह दिद्यु-
द्विपामशेषा" क० ७।२४।११ ।

अशेष पु०अभावे न०त० । शेषाभावे । न०त० । २शेषशून्ये
शकले लि० "अशेषशेषोसोयं पापमश्राभि केवलम्"
उद्धृतः "कतोरशेषेण फलेन युज्यताम्" रघु "येन भूतान्य
शेषेण द्रव्यस्यातन्मथो मयि"गीता "तथापिपक्ताव दशेपमस्तु
स" कुमा० । "अशेषतोषोपहृता कनखडलो" भाष० ।

अशोक पु० नास्ति शोको यस्यात् ५३० । । स्वपामख्याते
दृष्टे, २वकुलदृष्टे च । २पारदे न० । ४कटुकदृष्टे स्त्री ।
इत० । ५शोकशून्ये लि० इविष्णी पु० "फलनामा भवा
शोक" "अशोक शोकनाशन" इति च विष्णुस० ।
"अशोकमर्थान्वितमामताशया गतान् शरणं गृह्यशोचि-
मोऽध्वगान् । अमम्यतायन्मिर्वैष पञ्चवै प्रतीपकामध्वल-
दक्षजासकम्" नैप० "सन्पूररवेण स्त्रीशरणेनाभि-
ताडनम् । दोहदं तदशोकस्य ततः पुष्पोक्तमभवेत्"
एतदनुसारेणैव कविभिश्चया यस्मिन्ने यथा "अस्मृत
मद्यः कुसुमान्यशोक शून्यात् प्रभत्येव सपञ्चवानि । पादेन
भाषैकत सुन्दरीणा ससर्गमाशिक्षितनूपुरणेन" कुमा०
मवकिसस्यरागेणाईपादेन वाक्ता श्रु रितमखरुचा द्वौ
हन्तुमर्हत्यनेन । व्यकुशमितमशोकं दोहदामेच्छया वा
प्रणमितशिरस या कान्तमाईपराधम्" "अनेन तनुमध्यया
सुखरनूपुराराविणा मवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भा-
वित । अशोक यदिति यद्य एव सुसुचैर्न सम्पत्समे
सुधा वदसि दोहदमिति" "सर्वाशोकलयाणां प्रथमं
स्रवितवमन्निविभशानाम् । निर्द्वैत्ते दोहदेऽस्मिन् संक्रा-
नानीव सुखलानि" इति च भानवि० । अयमशोक
नवपल्लिकान्तर्गत "कदली दाडिमी धाम्यं ररिद्रा
मामक कपु । विष्टोऽशोको जयन्ती च विष्टेया नव
प्रतिकाः" इ०त० । एतदधिगतौ शोकरहितौ "अशो-
कस्यै शोकरहितार्थे" इति इगोपूजापद्धतिः । अशो-
कश्च द्विविध इत्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन
तत्रो तप्राप्तम् । तत्र रक्ताशोकाभिभागेण "अशोकनि
धर्कितपद्मरागम्" कुमा० । "रक्ताशोकस्तमिषेयितपुष्पो-
विन्वाधराशक्तः" काठवि० पीताशोकरत्नं च नाम-
विद्याग्निभित्ते वतीयाद्दे तपोनीयापोकरत्ने दृश्यम् ।

'अशोकोहेनपुम्य यञ्जुतस्तान्पल्लवः । कहेदि' पिरुड-
पुम्य गन्वपुयो नटस्तथा । अशोक शीतल स्त्रिगो पाही
पर्यं कपायक । दोपापचीहपादाहकमिषोपविषास-
जित्' भा० प्र०पर्यायगुणादि । चान्त शोकाभाये तिका० ।
अशोकतीर्थं न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीचेतान्तर्गते
तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयगतीर्थमधिकृत्य "अशोकाख्यमिदं
तीर्थं गन्वकेशव एव वै । शोकाहारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गहार-
मिदं विदुः" । काशी० ।

अशोकतिरिक्त न० न शोको यत्र ताहयं तिरिक्तम् ।
हेमा० ब्र०ख०भविष्योक्तरोक्ते मतभेदे तत्काष्ठादिफल-
शोक्त "अशोकतिरिक्ताख्यं द्रव्यं शोकभयापहम् । तिरि-
क्तं तच्च कर्त्तव्यं प्रतं शोकविनाशनम्" इत्युपक्रम्य, नासि
मार्गशिरे चैव ज्ञेये भाद्रपदे तथा । शुरुपक्षे पञ्चदश्या
मेकभक्तं तु कारयेत्" इत्यादिना चारम्भकालसङ्ख्या
"अनेनैव विधानेन प्रतिमासं च पूजयेत् यावत् द्वादश
मासान् वै कृत्याडुद्यापनं तत" इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्या कर्म० । फाल्गुन-
पौर्णमासावधिषर्षपर्यान्त्याया हेमा० ब्र०ख० । विष्णुधर्मो-
क्तत्रताद्दे । पौर्णमासां तत्र प्रतिमास कर्त्तव्ये श्रुते च
यथा "अशोकपूर्णिमाभेतां शृणुष्वेकमना मम । उपोय
न नर शोक प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गु-
मामलपशस्य पौर्णमासा न्यपोत्तम" इत्युपक्रम्य विधा-
नसङ्ख्या "अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनाटय
उपोष्या न्यपते मासा" इत्युद्ध्या च "आषाढादिपु
मासेषु तद्वत् प्रोक्तं तथाञ्चुना । चतुर्थ्यन्तेषु च प्रोक्तं तथा
चै कान्तिकादिषु" इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहित इह-णिनि ।
कटकीति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विद्यति ।
अशोकपष्टो स्त्री कर्म० । त्रैलोक्यपत्रासु तत्र महीदेवीपूजन
विधाभाक्तयासम्, "कैले मासुविते पद्ये पठ्ना पठो मपू-
जयेत् । सुपाय सुखलाभास सुखनये तर्धय च"
उत्तरसागाख्यातम्यम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोकोऽह रीयगादस्ताम् । । कटुकायाम्
(कटकी) शुभा० उक्त्वाशोकेयलक्षणे लि० । २दैन्यशुक्त
पठ्नासु "शुते जाते तथा पठ्नां पठो द्वादशरुमिषी ।
वैशाखे चान्द्रीत्युपक्रम्य चैलेऽशोका मकीर्त्तता"
रह० पु० परिभाषिता ।

अशोकारि पु० अशोच दोषाभावन्यति कृ-इन् इत० ।

शोभाभावदायके कदम्यहमे यद्दृष० कदम्यगदे विवर्तितः ।
 अथौकाष्टमी स्त्री नास्ति योकोयस्याः कर्म० । चैत्रगुजा-
 टम्यां, वा हि अथोककलिकापानाद्गोकदायिका ।
 मथोकं हेमा० प्र० क० लिङ्गपुरा० । "अथोककलिका-
 चाष्टौ मे पिबन्ति पुनर्वशी । चैत्रे मासि चिताटम्यां न ते
 योक्तवन्नुयुः ।" कूर्म प्र० । चैत्रे मासि चिता-
 टम्यां बुधवारं पुनर्वशी । अथोककुसुमैश्चद्रमर्चयित्वा
 विधानतः । अथोकस्याट कलिका मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत् ।
 "योकं नैशाङ्गुयाकर्त्तः" अत्र बुधपुनर्वशीयोग प्रायश्चर्य
 हेमा० । "अथोककलिकापानमथोक्ततत्पूजनम्" शुक्ला
 टम्यां तु चैत्रस्य कृत्वा प्राप्नोति निर्द्वन्द्वितिमिति" लङ्के चैत्र
 शुक्लाटमीमांसास्य निमित्ततोक्तेः । मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्य ।
 अथौष्य लि० शुभ-कर्मणि यत्तु न० त० । योवनानर्हे यत्
 हिंस्य शुभ्यते तद्विभे । 'अथोष्यामन्मथोचस्त' प्रया
 वादाय भावसे" गीता ।
 अथोधन न० अभावे न० त० । १ योधनाभावे । न० व० ।
 २ योधनशून्ये लि० । योधनशून्यपुर्वेषादिना मलाद्यप-
 नवनम् अथोपे प्रतिदानञ्च तदमापोऽयोधनम् ।
 अथोधि त लि० न० त० । १ अथोधि त जहादिनाऽजत
 मलाद्यपनयने २ अकृतस्वादिप्रतिदाने च ।
 अथोभन लि० शुभ-कर्मि लि० न० त० । १ योभनमिद्रे
 कुर्विते । भावे श्युट् अभावे न० त० । २ यथेणभावे ।
 अथोष्य लि० शुभ-विच-प्यत्तु न० त० । योष्यतिममनये ।
 "अथोष्योवमदाष्टेराऽयमक्रेद्योऽथोष्य एव च" गीता ।
 अथौच न० शुभेर्मां योच न० त० । १ शुचिताभावे सृति-
 प्रसिद्धे, विहि-तकर्मनिषकारितसम्पादके २ अथर्थाविशेषे
 च । "जनने मरणे चैव त्रुहाथोचस्य भागिन" सृति ।
 "वमानं बहु चाथोचं पूज्यं चैव विमुच्यति । असमान
 द्वितीयेनेति" यमः । स्वार्थे अञ्च् आथोच्यमप्यत्र "आथो-
 च्चाहिप्रच्छेते" सृति । "अथोच द्विविधं काष्ठकृतं
 वस्तुसमायुक्तञ्च तत्र चाष्ठकृतं "शुभ्रः सृतकीर्त्वा-
 दिना" अथुद्वियद्वे ३८० पृष्ठे दर्शितम् तथाच ।
 अथिब्रह्मरचजननादिकत काष्ठविशेषेऽथोचम् काष्ठा-
 मन्त्रे च तन्नामः । तत्र चेतनमिच्छम् । बहुधा
 चाञ्च शुहितत्वाद्वा प्रपञ्चः । वक्तृनामथोचं स्वभा-
 मात् नवा मन्त्रमूलादेः, वक्तृवक्तृनादितरवस्तूना-
 नमथोचं शुभ्रभावः एवं तीर्त्वा चर्त्तनादिकतं चेत-
 नादेरथोचं नवा उच्यते च्छावादिस्त्रे एवमथौ

चिन्तामिच्छाम्यविशेषाद्यामाथ्यथोचम् शुभ्रभावः । अथ
 अथिब्रह्मरचमिच्छादिभेदेनाथोचकाष्ठविशेषो नवा "जनने
 मरणे च सप्तमपुत्रपर्यन्तं विप्रस्य दवाहः, अतिवक्त
 हादगाह, वैश्वस्य मन्त्रदयाह, गृहस्य भावः । इवमपुत्र
 पर्यन्तं सर्वपर्यन्तं त्रुहाहः अर्द्धमपुत्रपर्यन्तं यथिषी
 जन्मनामसृतिपर्यन्तमेकाहः ततः ज्ञाननामम् । अ-
 न्यायाः सापिच्छत्र लिपौचमम् । अथ विदेयस्याथोचम् ।
 अथोचकाष्ठाभ्यन्तरे विदेयस्यस्त्रीयौचनवके वेवाहैः शुद्धिः ।
 अथोचकाष्ठोत्तरनवके तु चातिजननाथोचं मास्त्रे ।
 पुत्रजनने तु अथेच्छानाम् शुद्धिः । तरवाधीने तु
 वरार्थिनरनवके त्रुहात् शुद्धिः । वदेच्छानादगा-
 हस्यस्यमिच्छाः । यथोत्तरनवके ज्ञानेन शुद्धिः
 सपिच्छानाम् । पुत्रादीनाम् आहमिच्छमर्त्तुमरणे
 यथोत्तरमेकाहेन शुद्धिः, द्वितीयेन च नवके सद्यः । संपूर्त्त-
 योचातिक्रमे त्रुहाथोचं न वाकाद्यथोचातिक्रमे अत्रुहा-
 योचातिक्रमे वा । अथ गर्भजायाथोचम् । गर्भजावे तु
 स्त्रीचामेव वस्यामाभ्यन्तरेऽथोचं तत्र कौबिके कर्मणि
 सायसमस्यदिनव्यापकं द्वितीयमासावधिमासवसंस्तदि-
 नाधिकैकदिनात् परं प्राङ्गुल्या वैदिककर्मणां विकारः अति-
 याया दिनहयात् वैश्यायादिनतयात् शुद्धिः । अत्रुहात् दिनवट्ट-
 कादिति हारकता प्रभृतय । सप्तमाटमसाहीजनमर्त्तपत्ने
 स्त्रीषां स पूर्वाथोचम् निरुण्यसपिच्छानामहोरात्र नयेत्
 अथसपिच्छाना तिरात्रम् तत्र जातस्य तद्दिनय मरणे
 ज्ञेये द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमासजातमाकलयत् ।
 अथ अथोचम् । कन्यायां जन्मप्रभृतिद्विवर्त्तित-
 न्तरमरणे सद्यः योच तद्दपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाह ।
 वाग्दानोत्तरविवाहपर्यन्तं मर्त्तुकुले पिहकुले च
 कन्याया आदिनजन्ममरणे सद्य योचम्, वा पूजादे-
 करालम्, वा प्रदानात्पिराल, स्यादिति विशेषः । दत्तक-
 न्याया पिहगृहे प्रवमरणयोः पित्तो यवमादिचर्त्तमर्त्त-
 न्यथोरपि तिरालं तन्नामिच्छमर्त्तुनां चामेकरालम् इत्यर्थे
 दधरात्रम् । अथ वाकाद्यथोचम् । नवमादिमासजातया-
 च्छायाथोचकाष्ठाभ्यन्तरमरणे मातापित्तोरस्युत्पन्नस्युत्
 तदेव जननाथोचं ज्ञातीनामथोचं नास्ति नवमादि-
 मासकृतजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्तादिअपिच्छानां
 जननाथोचं संपूर्त्तम् । पुत्रजन्मनि अथर्द्धमात् पूर्वं
 अथेच्छानं कृत्वा प्राङ्गुल्या च्छावादिस्त्रे इत्या वाकाद्य
 काष्ठमं इत्या उच्यते यस्मैत् । ततः पुनः अथेच्छानम् ।

अन्वयाद्यौषधेऽपि जातकर्म्ममयीपूजे कर्त्तव्ये । पुत्रज-
 न्मिभित्तकं दृष्टिश्चात्र नाङ्गीक्येदात् पूर्वम् अथोचान्ते
 वा कर्त्तव्यम् । पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजास्युक्तदशाहादित-
 परं लोकिहकम्पाधिकारः । पुत्रजनने तु वैदिककर्म्पाधि-
 कारोर्विशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं
 स्नानात् प्राङ्गणत्वात् । श्रद्धावास्तूभयत्नैव मासोत्तरं
 स्नानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे
 बोध्यम् । जननाद्यौषधोत्तरं पणसासाध्यन्तरमजात
 दन्मरये पित्तोरेकाहः । एवं निगुणस्योदरस्य, सपि-
 यङ्गानानु सद्यः । पणसासाध्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरये
 पित्तोस्त्राहः सपिण्डानामेकाहः पणसासोपरि द्विपर्यन्तं
 पित्तोस्त्राहः । सपिण्डानामकतपूङ्गे चते एकाहः कतपूङ्गे
 तत्राहः । द्विपर्यपरि सर्वेषामनुपनीतस्य मरये मासत्रया
 धिकवद्बुधैर्वायत् तत्राहः । पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानी-
 सपि दद्याहः । मासत्रयाधिकवद्बुधैर्वायपरि सर्वेषां दशा-
 हः । श्रद्धायां तु पणसासोपरि द्विपर्याभ्यन्तरे पञ्चाहः ।
 अत्रापि कतपूङ्गस्य द्वादशाहः । द्विपर्यपरि पङ्कवर्षाभ्य-
 न्तरे द्वादशाहः । अत्रापि दशात् कतोद्वाहेऽपि मासः ।
 पङ्कवर्षोपरि मासः । अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन
 “स्रतकादिपरिच्छेदोद्दिनमासावद्दपाक्षया । मध्यमपद्भुक्ति-
 च सावनेन प्रकीर्षिता” इति सूत्र्यं सिद्धान्तात् । अथासपि-
 यङ्गाद्यौषं शुद्ध मातामहमरये त्रिरात्रं भगिनीमासुजानी
 मासुत्पित्तवस्त्रमात्रवस्त्रगुणैर्जनामातामहीमरये पक्षिणी ।
 अश्रुश्रुयोर्भिन्नपामस्ययोर्मरयेऽहोरात्रम् । आचार्य-
 पत्नी पुत्रवोरुपाध्यायस्य मातृवैभालेयस्य श्यालकस्य सहा-
 ध्यायिन शिष्यस्य च मरयेऽहोरात्रं मातृवस्त्रोयपित्तव-
 स्त्रोयमासुत्पुत्रभागिनेयमरये पक्षिणी । पितामहभगिनीपु-
 त्रपितामहीभ्रातृतदुभगिनीपुत्ररूपपितृभान्वयत्यमरये पक्षि-
 णी । मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामही-
 भ्रातृपुत्ररूपमातृभान्वयत्यमरयेऽहोरात्रम् । एकपामवा-
 सिनोत्पन्नमरयेऽहोरात्रम् अौरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयो
 परपूर्वभाष्यां प्रसवमरययोश्च त्रिरात्रम् । सजातीयपुत्रपान्तर-
 संश्लेषोत्पन्नभाष्यां मरये त्रिरात्रम् । मातृवस्त्रपित्तवस्त्रमासु-
 त्रभगिनीपुत्राणां स्तृक्ष्यतामाचार्यस्य च मरये त्रिरा-
 त्रम् । अश्रुश्रुयोः सन्निधिमरये त्रिरात्रं अश्रुश्रुयो-
 रेकपामस्वित्तवोरुमरये पक्षिणी । प्रथममन्थेनोद्वा तेनैव
 जमितपुत्रा पुत्रवर्षैस्तेषामत्राश्रिता पदाक्षेनापि जमित
 पुत्रा तयोः पुत्रवोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्र-

पितृश्च त्रिरात्रं तत्सपिण्डासामेकरात्रं तथाविधपुत्रयो
 परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजास्युक्तमद्यौषम् । दौहित्यमरये
 पक्षिणी । पितृमातृमरये ऊद्गामा कन्यानां त्रिरात्रम् । यदि
 मातृवस्त्रप्रभृतीना दहनवहने करोति तदा त्रिरात्रम् ।
 मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः ।
 तसत्कासोत्तरश्रवणे तु माथीच किम्वाचारात् स्नानम् ।
 अथ मृत्युविशेषाद्यौषम् । शास्त्रानुमतमुद्दिपूर्वकाक्रघाति-
 नोनाद्यौषादि । शास्त्रानुमत्याऽन्यथादिदृष्टस्य प्रमादादन-
 शनाशनिवर्जितलोक्षदेशप्रपतनसंभामश्चिदंत्तं प्रसिद्ध्यात्
 विपद्यागडासचौरहतस्य त्रिरात्रम् । शृङ्गादिभिः क्रिया च
 श्रीङ्गां कुर्वन्तः प्रमादहतस्यापि नाथीवादि । नागविप्रिय-
 कारित्सेन उन्नतस्य मरणोद्देशेन मद्यतस्य विद्युद्गतस्य च ची-
 र्यादिदोषेण रात्रा हृतस्य च कलहं क्षया प्राण्डाकाव्यैर-
 समानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विपस्य वज्रेण टासुर्भर-
 णे पापशुभायाश्रितस्य च नित्य परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं
 प्रायोपिपवर्जितस्योत्पन्नमजलगिरिष्ठमपातैर्हतस्य च कर्मा-
 सास्यप्रादिमयपालनिर्मासुर्दिप्रादेश मनुष्यमथस्यामाधि का-
 रिणश्च कण्डदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंस्त्रुक्त्वांशुक्तमपुंसकस्य च
 ब्राह्मणविषयापराधकरणादिहतस्य च बुद्धिपूर्वकक्रमाङ्गण-
 हृतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतिताना न दाहादिक
 कार्यम् । तत्रैताना तत्रलक्ष्यद्वयं कुर्यात् । स्त्रुक्त्वास्तरा-
 दिभिर्युद्धे स्वास्यथं हृतस्य विप्रादेशोद्वादिकमस्येव । अक-
 तप्रायचित्तस्य गलत्कुटिनीन दाहादिक कार्यं मन्त्रेणा
 भिसुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च । गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा
 दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमद्यौषम् । शृपतिरहितयुद्धे
 लगुडादिहतस्य पराशुसुखहतस्य त्रिरात्रम् । गोविप्रपालने-
 ऽभिसुखपराशुसुखत्वाभ्यां हृतस्य सद्यस्त्रिरात्रे । गुरुपाते-
 तरचते सप्राहादूर्ध्वं मरये सम्पूर्णं, गुरुपाते तत्राहादूर्ध्वं
 च प्रकृताद्यौषम् । शुद्धिः तः । एतत्प्रमाणानि तत्रैवा तु
 सन्नेयानि । “मातृवहर्षसंघरा ” इत्युक्ते सूत्रायसिक्तास्वशादीना
 मनुलोमजानां शातदण्डांशुरेणाद्यौषम् प्रतिकोनजानां
 तु “श्रुष्टेण तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्रता ” इत्युक्ते
 अश्रुतुल्याद्यौषमिति रघुमन्दमादयः । व्यापारस्तु मातृ-
 तुल्यातया दृश्यते अतएव चण्डालादीना दशाहाद्यौषाचारः ।
 देवतामन्त्रादिदासुर्भरये त्रिरात्रम् । वेदाङ्गादि शास्त्रा-
 ध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरये एकाहः । “दृष्टीतो
 देवता मन्त्रः सावित्रीपङ्कथं हतम् । यस्मात्तस्य त्रिरात्रं स्यात्
 ब्रह्मविद्या मज्जोयतः” इति “उपनीयाध्यापकोयस्यस्यपि-

त्रिरात्रकम् । वेदेदाङ्गायास्त्राणां व्याख्यानं विहितं यतः ।
 ज्ञान प्रतिष्ठित वेन वेदाभ्यासोयतः कृतः । तस्मिन्कृते
 चैकरात्रं यदोऽपि तथैव" न मत्स्यस्मृतोः दत्तक
 उक्तस्य अर्हतादिकृते त्रिरात्रम् जनकश्रुतेऽग्नौवाभावः ।
 तत्राय विधेयः । सपिण्डदत्तकस्यापि त्रिरात्रं वाचनिकं
 तत्पुत्रादीनां तु संपूर्णं मिति । सपिण्डदत्तकस्य तत्पुत्रा
 षाञ्च त्रिरात्रमिति वक्ष्यः सपिण्डासपिण्डदत्तकतत्पुत्राणां
 त्रिरात्रमिति "भिन्नगोत्राः पुत्र्यकपिण्डाः पुत्र्यव्यगकराः
 भृताः । जनने मरणे चैव तत्राङ्गागौचस्य भातिनः" इत्युक्ते
 रिति उक्तकोर्मासादयः । यथातुगमनागौचम् । ब्राह्म-
 णयवस्यानुगमने ब्राह्मणस्य सचेत्स्नानान्निस्सर्गघृतमागमैः
 शुद्धिः । क्षत्रियस्यैकाहेन, वैश्यस्य द्वारेण, शूद्रस्य माषा-
 यामघतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः । प्रसादाङ्गूयवातुगमने
 जन्मावगाहाग्निस्सर्गघृतमागमैः शुद्धिः । यनाथब्राह्मणस्य
 धर्मदुद्ध्या दहनवहनयोः ज्ञानघृतमागमनाभ्यां घद्याः गौचम् ।
 सोमेन सजातीयदाहे स्तजाम्बुक्तागौचम् । असजातीय-
 यवस्य दहनवहनस्यैः यवजात्युक्तागौचम् । क्लेशाद-
 सन्निदाहकथिमस्य तद्दुग्दृशसि त्रिरात्रं तत्पुत्रादा-
 भोजने दयरात्रं तद्दुग्दृशसि तदज्ञाभोजने चाहोरात्रं
 विधेयवचनाभावे सन्निवनोमासुवादेरक्षेत्रेणपि अदाहे
 त्रिरात्रं चिताधूनेनेने सचेत्स्नानं ऋते शूद्रेऽस्त्रिसञ्च-
 यनकाचाभ्यन्तरे तद्दुग्दृशं गत्याऽनुपातने विप्रस्य त्रिरात्रम्
 गौचं, स्थानान्तरे विधेयवचनाभावेऽहोरात्रं तद्दुग्दृशं तद्दुर्घ-
 मासाभ्यन्तरेऽहोरात्रं सचेत्स्नानञ्च । सजातेर्दिवसेनैव
 क्षत्रियवैश्ययोर्द्वारेण ब्राह्मण्यः शुध्यति शूद्रस्य स्यं
 विनातुगमने सर्वत्र नक्तने । ऋतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सङ्घ-
 रोदनरहितविद्यापमानात् अहोरात्रेण । अस्त्रिसञ्चयन-
 कालस्य ब्राह्मणस्य चतुरस्रं शूद्रस्य द्वादशः । तत्राङ्गा-
 गौचे द्वितीयाङ् । मरणागौचे विप्रस्य सप्तर्षाहेऽसुश्रुता-
 निवृत्तिः । शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य स्रग्यागौचकावे
 त्रिभागकायेन अतिक्तागौचैः सचेत्स्नानेन जनने तु
 सपिण्डानां शूद्रस्यैव । पुत्रोत्पत्तौ ज्ञानात् पित्रः शूद्रस्यैव
 एव विनातुपामपि । एवं ऋतिकास्यैः पित्रवैभवात्पुत्राञ्च
 ऋतिकास्यैकाकाञ्च शूद्रस्यैव । अन्तेषां ज्ञानमालं कन्या
 पुत्रजनने मासद्वयं त्रिरात्रमङ्गाशूद्रस्यैव शूद्रावास्तु दश-
 रात्रमशूद्रस्यैव । अगौचकादादि विधेयं च प्रायोनिकस्य-
 चर्तुषां मतभेदोऽस्ते वाक्स्वयभक्तान् तत्र विहितम् अस-
 देयमचक्षितनिबन्धातुषादेव तदवसेनम् । अग्नीचे तु वर्षादि

विधेयादी दश पक्षा चारुतायां दशेषोक्ताः यथा
 "सद्य गौचं तथैकाङ्गाशूद्राश्चतुरस्रजया । प्रसुदय
 द्वादशाङ्गस्य पक्षोभासकचैव च । मरणात् तत्रा
 चान्यत् दश पक्षास्तु कृतम्" । तत्र मरणात् जननमर-
 षभिन्ननिमित्तम् । यथा "क्रियाङ्गीनस्य मूर्धस्य मङ्गारोमिष
 एव च । यथेष्टाचरुस्य कर्मरथान्नमयौचकम्" गु० उ०
 ऋतिः । "अस्नात्वा चाभ्यङ्गत्वा च अदन्त्याऽत्र क्षया द्विजः ।
 एवंविधस्य विप्रस्य सर्व्वदा कृतक भवेत्" दशः "कन्य
 मूर्ध्ना यस्य नेत्रे भायां स्यात्तस्य निम्ययः । अगौच
 सर्व्वकार्येषु देहे भवति सर्व्वदेति" नि० सि० ऋतिः "मर-
 षान्नपक्षस्तु निम्बार्धमादपरः "नामधारकविप्रस्य दशाङ्ग
 कृतकौ भवेदिति" माधववचनवचने नामधारकविप्रस्यापि
 दशाङ्गागौचविधानात्" नि० सि० । दाषादायीचे विधेयः
 तत्र दाषाः पञ्चदशधा दासघट्टे पञ्चमासाक्षेपु गर्भदासस्य
 सपिण्डान्तरजननमरुषयो स्नामिकार्ये घद्याः गौचं भक्त-
 दासस्य त्रिः "सद्य शूद्रो गर्भदासो भक्तदासश्चाङ्गा-
 षुचिः" नि० सि० ऋत्युक्ते कर्मकरदासानां विधेयः "मूर्ध्नाः
 कर्मकराः शूद्रा दासोदासकथेन च । ज्ञाने शरीरस्यारे
 ष्टङ्कर्मण्यदूपिताः" याता० उक्तः । दत्तदासदासादीनां
 तु, "दासी दासश्च सर्व्वेभ्यं यस्य वर्षस्य यो भवेत् । तद्वर्ष-
 स्य भवेच्छीचं दासा मासन्त कृतकम्" अङ्गि० "स्नामि-
 योचन दाषाद्याः शूद्र्या मासास्तु कर्मणः । योग्या सु
 मांसतोदासी कृतके शूद्र्यतामियात्" षट्त्रि० । दत्त-
 दाषादीनां सपिण्डमरुषादी स्नाम्यौचसमस्य कर्त्तव्या-
 दूर्ध्वम् अथपि मासाद्ययोचे स्नामिकार्ये शूद्र्यतेति इददत्त
 एवमन्तेवासिनामपि । "दासान्तेवासिभक्तकाः पिथ्या-
 र्थं कलवासिनः । स्नामिष्येन गौचं शुध्यन्ति ऋतसूतके"
 षट्त्रि० उक्तः । दाषादेः स्नामित्तुषमिष्यमरुषेऽगौचमाङ्
 विष्णु "पत्नीनां दासानामाहुकोस्ते स्नामित्तस्यमपौचं ऋते
 स्नामिग्यामीयम्" अश्वत्थोऽस्येनेऽनुक्ते प्रातिकोऽग्नीचा-
 भाव एव तस्य शास्त्रीवदासत्वामावात् "वर्त्तानामाहुकोस्ते च
 दास्यं न प्रतिबोसत" इति याज्ञ० ऋत्या प्रातिकोऽग्नेन
 दासत्वनिषेधात् । "सूतकानां परिच्छेद इत्यादि पू० सि०
 प्रायुक्तवचनात् शवभदिनस्यैव पाङ्गुता । मिताचराकता तु
 रानिं विभागां कलादाभानद्वे चेत् पूर्व्वदिनम्, कन्ये
 चेत् परदिनमिति आरुग्नाकावे विधेय उक्तः । प्राग्वैरात्रात्
 प्राग्वा पूर्व्वोदयात् पूर्व्वदिनमिति जतामरम् । एतेषु
 देयाचारतो भवस्या । अगौचमप्येऽपि तत्पुत्र-

मयौचम् । “अथ ब्राह्मणादीनामथौचे यः सलदेवा-
 समन्नाति तस्य तावदधीचम् यावत्सेपाम्” विष्णुः एतत्
 ज्ञानतः, अघाने तु “अनर्दधाहे भुञ्जाद्यं स्तकके सतकोऽपि
 वा तस्याधीचं भवेत्तावद्यावदन्न अजत्यथ “अङ्गिरसोक्तं-
 ज्ञेयम् “उभयत्र दशाहानि कुलस्याद्यं न भुञ्जत” इति
 वच । उभयत्र जननभरव्योः दशाहानोत्थयोचकासो-
 पलक्षणम् । पुत्रस्य स्तकगुक्तस्य सन्ध्यन्नमसकृत्यैर्न
 भोक्तव्यम् । सजुल्यानां न पुनर्दोषः “स्तकके तु
 कुलस्याद्यमदोषं भवतुत्रयोत्” इति तेनोक्तत्वात्
 अथ च निषेधोदाहभोक्तोरन्यतरणं जननभरणे ज्ञाते
 सति द्रष्टव्यः । “उभाभ्यामपरिज्ञाते स्तककं नैव दोषकत् ।
 एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषसंपावहेदिति षड्त्रिंश-
 त्तदर्शनात् । तथाविधाहादियु स्तककोत्पत्तेः प्राक्
 ब्राह्मणार्थं प्रथकस्तमसं भोक्तव्यमेव । “विवाहोत्सवयोपु
 त्यन्तरा स्तकस्तकके । पूर्वसङ्कल्पिताद्येषु न दोष परि-
 कीर्तित” इति उद्दिष्टतिस्मरणान् तथाऽपरोऽपि विधेयं
 पञ्चविंशतते दर्शितः । “विवाहोत्सवयोपु त्यन्तरास्त-
 क्तकके । परैरन्नं प्रदातव्यमभोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमै । भुञ्जा-
 न्तेषु तु विधेयु त्यन्तरा स्तकस्तकके । अन्येहोदकाधाना-
 मर्ते ते शुचयः स्मृता ”नि०सि० इति तथाऽगौचिपरिच-
 हत्वेऽपि केपु चित्द्रव्येपु दोषाभाय । यथाह मरौचि ।
 “सवणे मधुभासे च पुष्यमूलफलेषु च । शाककाश्रयणेषु
 टधिसर्पि पयसु च । तिलौषधोक्त्रिणे चैव पक्वापके
 स्वयद्यहं । पण्येषु चैव सर्वेषु नागौच स्तकस्तकके”
 इति । शाकस्यैव ज्ञातम् । अथान्नगुडमादि । स्वयद्यहं
 इति स्वयमेव स्वास्यतुज्ञातो गृह्णीयात् न तद्वस्तात् ।
 एतदप्यामाद्यविषयं सत्प्रवृत्तविषयञ्च । “अथसत्प्रवृ-
 त्तानामाममममगर्हितम् । भुञ्ज्या पक्वाद्यमेतेर्माति
 रातन्त पय विधेदिति” अङ्गिर आख्यात् । अथ पक्वगुडो-
 ऽभक्ष्यव्यतिरिक्तोदनादिविषयः । शयसंशर्गनिमित्तायो-
 चे तद्विरसा विधेयलक्ष । “अथौच यस्य संसर्गादापतेद्ग-
 र्गमेधिन । क्रियास्तस्यैव सुप्यन्ते गृह्णाणाञ्च न तद्वने-
 दिति” । तदथौचद्वेक गृह्णीधिन एव न पुनश्चद्गृह्ण-
 षाना मायोदीनान्तद्गृह्याणाञ्च भवेदित्यर्थः । एव-
 चेवातिक्रान्तायोचेऽपि । “ससर्गाद्यस्य चाधीचं यस्या-
 तिक्रान्तकालता । तदोयस्य पदार्थस्य नागौचं विद्यते
 क्वचित्” षड्त्रिंशं नि०सि० । कर्म्मविधेये कर्म्मरम्भे
 च तत्तत्कर्म्मणि अगौचामात्रः यथोक्तम् । “कारव शि-

त्यनो वैद्या दाधीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च
 शयःशौचाः प्रकीर्त्तिताः” मचेतसाः । लघुविष्णुना च “प्रतय-
 त्रविवाहेषु आङ्गे होमार्चने जपे । प्यारक्षे स्तकं न स्या-
 दनारक्षे तु स्तकम् । प्रादम्भोवरणं यत्र संकल्पो व्रत
 बन्धयोः । गान्दीयाञ्च विवाहादौ आङ्गे पाकपरिष्कृत्या”
 परणमिति षट्सिक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कपङ्कणोत्तर-
 भगौचामात्रः । “गृहोत्सवपुमर्कास्तु यजमानात्तु फातिज्ज ।
 पचादधीचं पतितं न भवेदिति नियमः” मङ्गलपुरा०
 उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिंशत्पुर्वीवर्गां तत्तत्कार्येषु
 अगौचामात्रपचनम् यथा “तत्तत्कार्येषु शक्तिवति-
 न्मपनृपपद्मीक्षितित्येकस्वदेयभ्रंशापत्स्यप्यनेकपुतिपठनभिप-
 क्कार्कगित्यप्रातराणाम् । सप्रात्येपु दानोपनयनयजन-
 आङ्गपुद्गमं तडाचूडातीर्थाङ्गायात्प्रातपरिणयनाच्च तृषवे-
 येतदेव” “तीर्थेति आकफिकतीर्थमाग्नी तदङ्गं आङ्ग-
 मगौचे कर्त्तव्यम् “विवाहपुद्गयत्रेषु यात्रायां तीर्थ-
 कर्म्मणि । न तत्र स्तक तदम् कर्म्म यथादि कारयेत्”
 वैठो० उक्तेः यात्रा रचयादादि । जपः सुस्वरपादि
 संकल्पितसोत्रपाठादिषु । प्रती संकल्पेन गृहोत्सवादिः
 “गृहोत्सवमस्यापि न स्यादम्यस्य कस्यचिदिति” आङ्गोक्ते
 “वरं प्राणान् परिव्रजेत् सुस्वनं गिरसोऽपि वा
 ब्रह्मभ्यर्च्य भौञ्ज्यं भगवन् तिस्रोचगम्” इत्युक्तमियमपतो
 देवपूजायामधिकारः । कृतमियमविषया “गिरविष्णुर्चनं दोषा
 यस्य चाग्निपरिचरः । श्रीतकर्म्मणि कुर्वीत स्नात रुद्रि-
 मपानुयात्” यमोक्तिः “जपो देशार्चनविधि कार्वादीशास्त्रि-
 तैर्गदै मासि पाप यतस्तेषां स्तककं वा यतात्मनाम्” सत्ता-
 वधी च । “अथ स्तकिकम् पूजा वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
 ज्ञात्वा निर्धन्यं नित्यञ्च मानस्या क्रियया हि वै । पाङ्ग-
 पूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्” शारदा । मानसजपे तु
 अकृतनियमस्यापि अगुचेरप्यधिकारः “अगुचिर्वा शुचिर्वापि
 गच्छन् तिष्ठ स्यात् स्वपन् । मन्त्रं कपरणोविद्वान् मनसैव
 समस्यसेत्” रामार्चनचन्द्रोक्तेः । “मानसमभ्युद्युपोति”
 वचनं तु पठनपाठनाधिपयम् । तारादिविषये तु व्याहृतमि-
 यमस्याप्यधिकारः “तारायास्यैव काल्याश्च त्रिपुराया विधेय-
 त । जनने भरणे चैव न स्येदुर्गुर्पार्चनम्” इति तन्मोक्तेः ।
 अथागौचे नियमा नि०सि०यास्तस्यैव “इति संस्युय गच्छे-
 गुर्गं च बालपुर सरा । विद्वद्भ्य निम्नपत्राणि नियता हारि
 वेष्टनः । आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।
 त्रिविधेषु समासभ्य लताप्रक्षानि पटं रत्नं ।” प्रवेशानादिक

कर्म प्रेतस्य अग्निनामपि" नि० सि० । 'श्रीतलक्ष्मणागनाभूमौ
 सपेयुक्तो घृणक्त्वितौ या० इदञ्चाद्योऽङ्ग । यथाशुद्धि
 तस्यै वैजवाप "शमीमालभन्ते "शमी मे पापं शमयत्विति"
 अज्ञानमालभन्ते "अज्ञो वै स्थिरोभूयाद्यसिति" अग्निम्-
 "अग्निर्न शमं यच्छत्विति" व्योमित्यन्तरा गामजघपस्पृ यन्
 शीत्वा लक्ष्म्यान्परोहोद्देकाक्षमलवणमेकरालं दिवा-
 भोक्तव्यं तिराल च कर्मोपरमणम्" श्रीताद्ययमसुपयासा-
 यक्तस्य । आश्रयानरतु "नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरस्ति-
 रात्रमन्तारलवण्याग्निः सुर्क्षादशरात्रं वेत्याह महाशुक्पु" ।
 अयज्ञो रत्राकरे क्षापस्तव "भार्या परमशुक्लंस्थाया पा-
 काजभोजनानि कुरीरन्" यदा ऋति परदिने तावत्काशमि-
 त्यर्थः । हृष्टसति "अधःशय्यासमा दीमा मलिना भोगव-
 र्जिताः । अकारखवणाद्वा सु लब्धश्रीतायनास्तथा" अन्त-
 रखवणशब्देऽकारखवणशब्दार्थ उक्त । भोगोऽन्यन्नताम्र ज्ञादिः
 "तैश्चाभ्यङ्गो बान्धवानाममङ्गलं वाहमश्नु यत् । तेन चाप्या-
 यते अन्तर्ध्वंशान्नि स्रवान्वावा मार्क० पुरा० वाक्यन्तु अ-
 न्यदिनपिययम् "अशौचान्ते तिस्रकल्मूकं ज्ञाता ऋह प्रविशे-
 शुचिति विष्णु क्लेः सपियजानामस्त्विस्रस्रयनादूर्ध्वं भोगोऽप्युक्त
 विष्णु० पु० । "शय्यासनोपभोगस्तु सपियजानामपीप्यते
 अस्थिस्रयनादूर्ध्वं संयोगस्तु न योपिताम्" तिस्रान् ददत
 पानीय दीपं ददत ज्ञापत । ज्ञातिभिः स्रह भोक्तव्य
 नेतत् प्रेतेषु दुर्लभम्" भारतम् । भोजन च दिव्यं । दिवा
 चैव च भोक्तव्यममांसं भतुजर्षमेत्यतोः प्रायुक्तवैजनापोक्ते च ।
 'श्रीत्या लक्ष्मा वा दिवाक्षमशुः" पारस्करतोक्तेषु अशौचमध्ये
 यज्ञेन भोजयेत् स्वगोलजानु" आदि पुरा० ज्ञातिभिः
 स्रह भोजनञ्च तृतीयादिदिनपरम् । प्रथमेऽङ्ग तृतीये
 च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः स्रह भोक्तव्यमिति" मरी-
 च्युक्तेः । "मांसायनं च मात्रोशु शयीरघ घृणक्त्वितौ"
 भतु । खवणश्रीरमाभापूपमांसानि प्रायसम् । वर्ज्ये-
 दाहूताद्ये पु मासुडङ्गाहरैर्विना" देवजानीयकारिः 'भतुस्य
 मांसानि न मन्थयेयुरा गदानात्" गौत० "अथरुक्षरे त्र-
 हसनञ्चन आदीरन्" वसिष्ठ अशौचे पोठादिनिषेधात्
 अपकाळे उपवेश्यं कटुस्तस्यः कार्यं "पाण्डु मन्थयेयु
 पखं घटेपु वा ऽङ्गीरन्" हारीतः । "उपवासो शुरी प्रेते
 पत्न्याः प्रलस चैरहि" मरीचि । अन्वदिने विशेष "यस्य
 यस्य त्र पखंश्च यदात् स्यात् पश्चिम त्वह । स तत्र ऋह-
 शुद्धिं च यस्तशुद्धिं करोत्वपि । यामाहृदिस्तोगत्या
 प्रेतस्य द्द वासवी । अन्वामासावितानाञ्च त्वज्ञा ज्ञान

करोत्वय्य" वाङ्मसु अत्र तिस्रकल्मादिज्ञानं प्रायुक्तम्
 अगोषाद्येपु सर्व्यदिनेपु वर्जनीयधर्म्यहस्त्वभाह गङ्ग "दानं
 यज्ञोहोम" साध्याय पितृकर्म च । प्रेतपितृक्रिया
 वर्ज्यमशौचे विनियर्त्तते" अत्र विशेषोपिताक्षराभाम्
 "अशुचितेन सकलश्रीतफार्सकर्मोधिकारनिहतौ प्र-
 क्तायां केपुचिदभ्यस्तज्ञानार्थं भाह । "वैतानीपासना" का-
 र्या क्रियाय श्रुतिचोदनात्" या० । वैतानीऽग्नीनां विद्या-
 र तत्र भवावैतामा ज्ञेनाग्निशाध्या अग्निहोतृदर्मपूर्व
 मास्याद्या क्रिया उच्यन्ते । प्रतिदिनसुपास्यत इत्युपासने
 ऋहोऽग्निहातभवाः श्रीपासनाः सायम्प्रातर्होमक्रिया उ-
 च्यन्ते । ता वैतानीपासना वैदिक्य क्रियाः कार्याः कथं
 वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात् । तथाहि । "यावज्जीव
 मग्निहोतृहृद्ययात्" इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोनादीनां चो-
 दना सदैव । तथा "अहंरह साहं कुर्वां द्वाऽमावे वेन-
 चिदा काटादिति" श्रुत्युपासनहोमोऽपि चोद्यते । अत्र
 च श्रीतलविशेषोपादानात् आर्षक्रियायां दानादी
 नामननुत्तमप्रकृत्यते । अतएव वैशाखादिनेऽहम् । "आर्ष
 कर्मपरिधागो राहोरन्व्यल स्रतके । श्रीते कर्मेषु त-
 क्काल ज्ञातं शुद्धिमवाश्रुयादिति" । श्रीतामाह कार्बला-
 मिधामास्रित्यनैमित्तिकानां करणम् । यवाह पैठीनशि ।
 "निस्त्वानि निवर्त्तेरेवैतानवर्जं याशाग्नौ चैक" इति ।
 निस्त्वानि निवर्त्तेरेव इत्यविशेषेयावश्यज्ञानां निस्त्वनैमि-
 त्तिकानास्रिष्टौ प्रसक्त्यायां वैतानवर्जसिद्धिनिर्लयसा-
 ध्यावश्यकानामर्थ्युदास । शाशाग्नौ चैक इति ऋह्याग्नी
 भवानाम्यावश्यकाना पाक्षिक पर्युदास उक्त । अतस्ते
 यशौच भाह्येव । आस्याना पुन शौचाभावादननुत्तमम् ।
 भतुनाप्यनेनैवामिप्रायेषोक्तम् । "प्रसूहेद्वाग्निमु क्रिया" इ-
 ति । अग्निमु क्रिया न प्रसूहेदित्समन्निशाध्यानामन्वम-
 हायश्रीदीनास्रिष्टति । अत एव सवर्त्तं । "होमलल
 प्रकुर्वीत शुष्काक्षेन फलेन वा । पञ्चयसविधानन्तु न
 कुर्वीतु ऋतुजन्मनोरिति" । वैश्वदेवस्य अग्निशाध्यात्वेऽपि
 वचनास्रिष्टतिः "यिप्रोदद्याहमाशित वैश्वदेवविर्त्तते" इति
 तेनैवोक्तात्वात् । "स्रतके कर्मथान्याग सन्त्यादीना विधी-
 यत" इतिवद्यपि सन्त्यायाभिष्टति श्रुते तयाप्यहृत्विप्रवे
 पादिकह्वार्यम् । "स्रतके सावित्वा चाङ्गलिभक्तिय प्रदक्षिण
 कत्या सूर्ये ध्यायसमस्तुवादि" पँठिमशिकरथात् । यद्य
 पि वैतानीपासना कार्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्ते-
 न कारवितव्यम् । "अन्य एतानि कुर्वीरिति" पैठीनशिकर-

धात् । दृष्टसतिनाभ्युक्तम् । “सूतके सूतके चैव अग्नी आ-
 क्तमोजने । मवासदिनिनिसेपु हावयेत् त्वहापयेत्” इति ।
 तथा आर्चत्वे ऽपि पितृपितृयज्ञश्रावणोक्तर्माश्रुज्जादिकथ
 निजोक्तोक्तार्थ एव । “सूतके तु सप्तमये आर्चत्वेर्मा-
 कथमभवेत् । पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारये-
 दिति” जातृकरणंकरथात् । यद्यपि साङ्गे कर्मयत्कृतृत्व-
 न्नयापि सद्रव्यत्यागात्कर्मभानं स्वयङ्कृत्यात् तस्या-
 नन्यनिप्रायत्वात् । अतएवोक्तम् । “श्रौते कर्मणि तत्कालं
 ज्ञात शुद्धिमयाप्रयादिति” । यतएव “दानस्यतिपहोहोम
 स्वाध्यायय निवर्त्तत” इति होमप्रतिषेधः । स कास्याभि-
 प्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः” इत्यन्वेन ।
 संध्यादीनामथपयादमाहापरार्कैषुलक्ष्य “संध्यामिष्टं चरुं
 होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन्
 गच्छेदधोद्विज । सूतके सूतके चैव सध्याकर्म समाचरेत् ।
 मनषीश्वारयेन्मन्त्रान् प्राणायामसूते द्विजः” । यत्तु चन्द्रिका-
 बांजावाच “संध्यां पञ्च महायज्ञान्भैत्यिकं सूतककर्म च ।
 तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुन क्रियेति” यज्ञ संवर्त
 “सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते” यज्ञ पिण्डु
 पुरा । “सर्वकालसंपासा त्व सन्ध्योः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र
 सूतकायौचिभ्रमाह्वरभीतितः” इति तत् सपूर्णसंध्यापरम्
 “अर्घ्यान्ना भानषी सन्ध्या कुशधारिविर्वर्जितेति” शुद्धिदिमे
 च्यवनोक्ते पंडोनसिस्तत्र मन्वीश्वारणमयाह “सूतके सावि-
 त्राज्ञा चिंमक्षिप्य ह्यर्थं ध्यायन्नमस्तु कृत्यात्” प्रयोगपरिजाते
 भरहाजोपि “सूतके सूतके कृत्यात् प्राणायामममन्त्रकम् । त-
 था भार्जनमन्त्रास्तु मनषीश्वार्यं भार्जयेत् । गायत्रीं सन्ध्यु-
 ज्ञार्यं स्वर्यायाद्यं निवेदयेत् । भार्जनं तु न वा कार्यसंपस्थानं
 न चैवहि” एव मितक्षरापरिजातादां अर्घ्यांचे संध्या-
 करणभेदसोक्तेः गौडानां तदनाचरणममाचार एव तस्य
 श्रौतत्वेन सूत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम् ।
 “महण्यादावयथीचापयादमाह व्यासः “आर्तिकर्मपरि-
 त्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति” सङ्गे “सूतके सूतके
 चैव न दोषो राहुर्यने । तावदेव भवेत्कुर्व्यावमुक्तिं न
 दृश्यते” प्रयोगपरिजाते “दृष्टसतिः “कन्याविपादसंक्रान्तौ
 सूतकं न कदाचन” । महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्मविशेषेऽ-
 गौषम् । “ज्ञानं चैव महादानं स्वाध्याय पाग्नितर्षणम् ।
 प्रयमाव्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने” हेमा० सूतः ।
 महागुरुवच साता पिता भर्ता च अतिगुरुपद्वेउक्ता । “प्रमी-
 चौ पितरौ यस्य देहस्तस्यागुचिर्भवेत् । नापि दैवं न वा पैतृया-

वत्पूर्णे न वत्सर” देशे पु० अग्नितर्षणं शक्योमादि, न
 स्वाधानं तस्य प्रथमाव्देऽपि विधानात् यथा “पितृ सपिण्डी
 करणं वार्षिकं सूतवाचरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्
 प्रागपि वत्सरात्” हेमा० उच्यते । अग्नितर्षणमित्यत्र अ-
 न्यतर्षणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आधानादीत्यादिपदेन आ-
 वश्यकं दृष्टिनिमित्तमित्यक्तर्माणोर्दृष्टम् । आदिकौसुद्यां देवी
 पु० “महातीर्थस्य गमनसुपवासप्रतानि च । सवत्सरे न कुर्वीत
 महागुरुनिपातने” एतदेकयाव्यतया प्रागुक्तवचने ज्ञानपदं
 कास्यतीर्थादिज्ञानपरम् महादानसाहचर्यात् ज्ञाध्यायपद
 अपि कास्यवेदपारायणपरम् “तथैव कास्यं यत् कर्म यत्-
 सरात् प्रथमाव्दे” सधुहा० वचनैकयाव्यत्वात् “महागुरु
 निपाते तु कास्यं किञ्चित् न चाचरेत् । आर्च्यं च
 मङ्गलार्थं च आह दैवयुतञ्च यत्” काशि० पु० “सपिण्डी
 कारणाद्गुरुं प्रेतः पार्षणभुग्भवेत् । दृष्टीद्युर्त्तयोम्यस्य ग-
 हस्यस्य सदा भवेत्” मत्स्य पु० । दृष्टीत्यनेन दृष्टिनिमित्तक
 सपिण्डमाभावे नाधिकारीत्वाद्यं गृहस्यस्य सदा भवेदित्यनेन
 गृहस्योचितमित्यपञ्चयज्ञे षडधिकारः । अतएव पितृभरणा-
 यौचोत्तरमेव वैश्वदेवआहं विहितम् । एव दृष्टिआहामावे
 वर्षपर्यन्तं तत्तत्कर्मण्यगौचमिति स्थिते “प्रेत कर्माण्य-
 नियत्यं चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । व्याचक्षुषं ततः पुंसि पञ्चमे
 शुभदं भवेदिति” उद्योतिपयाकं शुभदमित्युक्त्या शुद्धार्थं च-
 त्थार्थाङ्कत्तव्यत्राहोत्तरं प्रागुक्त्यमात्रपरमेव । एतज्जागीर्णं
 पर्वमध्ये आवश्यकदृष्टार्थसपिण्डनाभायएव । “अर्वाक् सवत्-
 सरात् दृष्टो पूर्णं सवत्सरेऽपि वा” इत्यादि सूतसुसारेण
 आवश्यकदृष्टिनिमित्तसपिण्डापरकथं तु कास्यादिकर्मकरण-
 योग्यता । अत्र विशेषमाह लौगाक्षि । “अन्ये पां प्रेतकर्माणि
 महागुरुनिपातने । कृत्यात् संवत्सरादर्वाक् आग्नेकं तु व-
 र्जयेत्” मतेकर्म दाहाद्यं कादमाहान् तत्प्रायश्चित्तसं-
 प्रतिबन्धकत्वात् “आव्य आहमगुहोऽपि कृत्यादेकादयेऽह-
 नीति मित्यं० सि० धृतसूते । तेन एक सपिण्डनं वार्षि-
 कादि च । एवं देवी० पु० वचनेऽपि पैतृपदं पार्षणसपिण्डम-
 वार्षिकपरम् । अत्रापवाद साधवीये अथ० “पत्न्याः पुत्रस्य
 तत्पुत्रभ्रातृभ्रातृजनयेषु च । सृपासलोय पितृस्य संघातसरु
 ददि । अर्वागव्दाह्नात्पितृपूर्वं सपिण्डमाचरेत्” लौगा०
 “पत्नीपुत्रस्यया पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकाश्चपि । पितरौ च
 वदेकान्नु चिरेरन् वाचरे तदा । आद्यमेकादये कृत्यात्
 त्रिपथे तु सपिण्डनम्” इदम् एकदिनभरश्चिबभवेव
 “महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं ववाविधि । कृत्यात् संवत्-

हराद्वान्नेकोहिद' न पार्थिवम्" इति धवकनिबन्ध-
 वाक्यात् । "माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्रस्तथा कुषा ।
 एषां ऋतौ परेन्द्राङ्गमन्यस्य न पुनः पितः" इति भद्रुवचनं
 भिन्नदिनमरणेऽपि पितृष्टंतावन्त्यस्य सपिण्डन न कार्यमेवा-
 भेव कार्यमित्येतत्परमिति नि० सि० । "पितर्युपरते पुलो-
 मात् आह्वाञ्चिर्चते । मातर्यपि च इत्याद्यां पितृन्नाह्वा-
 इते समाम्" भाष० इह० वचनानु वार्धिकन्नाहपरम्
 माह ऋते इत्याकर्ण मातरं पितरं च विना अन्यस्य-
 आह्वात् वार्धिकन्नाह्वात् समानं व्याख्य निवर्त्तते इत्यर्थे ।
 "अन्यन्नाहं पराहञ्च गन्धमात्यञ्च भैद्युनम् । पर्यन्तेद्गुरु-
 पाते तु यावत् पूर्यो न वत्सरः" देवकवचने अन्यपरदं
 भद्रुवचनोक्तमात्रादिभिन्नपरम् । अथमदञ्च खिनाहपरं "भि-
 शोऽस्त्री भक्तमन्वोऽङ्गमित्यपरोक्तौ "खिन्नममसदाहृतम्"
 इत्युक्ते च न तु परस्वामिकाभाजमात्रपरम् अहमन्वेन ह्यर्था
 परिभाषया च विद्वांसस्यैव अटिन्नपस्थापकत्वात्
 आमासस्य ब्रह्मार्थतया विद्वन्भेजोपस्थिते च । एवमे-
 वाचारः "विद्येवतः शिवापूर्वां प्रभोतपितृको
 नर । यावत् वत्सरपर्यन्तं मनसाऽपि न चिन्त्येत्"
 आह्निकापु० वाक्यं वार्धिकदुर्नामजाविषयं निम्नपूर्वायां
 कर्त्तव्यतायाः दशाहमध्येऽपि प्रायुक्तेः । "इवीरेव
 महागुर्वोरव्दमेकमयौवकम् । मान्योपामधिकामौचं स-
 जातिविहितत्वात् किञ्चेति" आह्निकौ० धतजात० वचनं तु रु-
 पविषयम् । स्त्रीणां भर्तृभैरुगुरुतायां सर्वसम्पत्तयेन
 तन्मरणे अधिकामौचस्योचितत्वात् अतएव 'महागुरुपिप-
 सिपु इत्यादिना सामान्यतो बह्ववचनस्यपात्तम् । "गयान्नाहं
 ऋतानां तु पूर्यो त्यदे प्रयस्यते" हेमा० भवि० पु० । तीर्थ-
 आह्न गयान्नाहम् आह्नमन्यञ्च पैतृकम् । अव्दमध्ये
 न कर्त्वीत महागुरुपिपसिपु लिख्य० गृह० पु० ।
 इदं उक्तार्थसपिण्डनाभावे । उक्तौ सपिण्डनापकर्त्तुं तु
 वर्षमध्येऽपि दर्शादिक कार्यमेव "पितृ सपिण्डनं कृत्वा
 कृत्यान्नासातुमासिकम्" छन्दोगम० वचनानु "सपिण्डो-
 करणादूर्ध्वं नर पार्थिव्यभुगभनेत्" मातृस्वात् "तत
 मध्दति वै प्रेत पितृसामान्यमभ्युते । विन्दते पितृषोक्तं
 च ततः आह्नं प्रवर्त्तते" इति हारीतवचनान्नेति श्रुत
 पाणि । "उह्वाह्योपमयन प्रथमेऽव्दे महीपते ।
 कृते सपिण्डनेऽप्यूर्ध्वं मस्युं चोद्धरणं त्वमेत् । तथापि
 कर्त्तुमिच्छन्ति लीढि चैतानि वै हताः । मासिकान्य
 वधिदानि चापक्रम्य परेत् पुनः" ब्रह्म वै० पु० । अन्ते दं

बोधं इति विना तुल्यार्थैकपुत्रत्वादिबन्धत' वर्षमध्ये
 सपिण्डनापकर्त्तुंऽपि पितृत्वप्राप्तिर्नर्थाकरा "कृते
 सपिण्डोकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेशं परि-
 त्तव्यं भोगदेशं प्रययते" विष्णु च० उक्तेः "कर्त्तव्यं संवत्-
 सारात् सपिण्डोकरणं कर्त्तव्यम् । प्रेतत्वमपि तस्मात्पि पित्रोक्त
 वत्सरं ऋप ।" इत्युक्तिः उक्ते च । तेन एतद्विषये महागुरुत्वा
 प्रेतत्ववचनेन विवाहोपनयनादौ देवपैत्रेण च मासिकारः
 उक्तिनिमित्ते सपिण्डने संवत्स्रमासापि प्रेतत्वविध-
 क्तितेन सर्वथाधिकारः । "कर्त्तव्यं संवत्सराहृष्टौ पूर्यो
 वत्सरेऽपिवा । ये सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेनां च
 उक्तवृत्तिना" माता० वाक्ये पूर्यो वत्सरेण इत्यारम्भ
 कालस्यापि प्रेतत्वविधोचनहेतुलोकेः तथात्वम् । नत
 सपिण्डोक्तता अतो न प्रेताः प्रेतपदमतिपाद्या विद्वत्
 प्रेतभावा इत्यर्थः । तत्र विद्येव । "अस्त्वित्येव गवाणाहं नाहं
 चापरपाचिकम् । प्रथमेऽव्देऽपि कर्त्वीत यदि स्नाह्निकिभानु
 हत" मदनपारिजातहृतवचनम् । "भक्तियानु भग्यास-
 नाह्नकारोति मदनपारिजाताह्नः । "भक्तियानुं तु लिख्यो-
 सेता उक्तम् तच्च गवाणाह्नादिपद्मैतौ अस्मादिर्दिष्टं तत-
 एवावगम्यम् । एवं हतामौचमपि सर्वं विद्येवानर्हेत्वर्त्तव्यो-
 जकम् । विवरणं अतामौचवन्दे" पक्ष्येऽर्वाचं पक्ष्य-
 यन्दे पञ्चते । रजसहामौचन्तु अगुद्विषन्दे उक्तमवम् ।
 'अपाटायामौचमौचैदि विज्ञं प्रजायते । तद्वैपे व्य-
 तीते तु तेनां नाह्न विधीयते" तिचि० त० ऋति ।
 अथौचसङ्घर अथौचयोः सङ्घर । जननमरणमौचयो
 मध्ये पुनर्जननामरणमौचयोः पातेन जनिते अथौच-
 विषये । तत्प्राचमेदो कथा जननाथौचमध्ये जनना-
 थौचान्तरपाते पूर्वार्थौचकावेन शुद्धि । पूर्वार्थौ-
 चान्त्यदिने पूर्वार्थौचान्तरपाते अन्तिकदिनोत्तरदिनद्वयेन
 शुद्धि । अन्तिकदिनोत्तरप्रभाते सूर्योद्दिवात् पूर्वं तत्-
 पाते सूर्योद्दिवापिदिनद्वयेण शुद्धि । एव मरणमौचैऽपि ।
 वर्द्धितदिनद्वयप्रभातान्तरे अथौचान्तरपाते पूर्वार्थौच
 शुद्धि । अथौचतितयान्त्यमेकदेव । तद्विहितोत्तरदिनद्वय
 तत्परदिने । अत्र दशमदिनतत्प्रभातयो पितृमाह्नमर्त्तुं
 मरणे तु न दिनद्वयत्वाच्छुद्धिं किन्तु स्वावधेयं बन्धुर्वा-
 थौचमिति । प्रातिजननाथौचमध्ये अशुभजनने पूर्वार्थौ
 पूर्वार्थे, मरणे परेष शुद्धि । एव प्रातिमरणमध्ये पितृमा-
 ह्नमर्त्तुं मरणे पूर्वार्थौ पूर्वार्थौचकावेन, मरणे पितृमाह्नमौच-
 कावेन शुद्धिः । अशुभजननाथौचान्तिकदिनप्रभातयो प्राति-

आयुधसुकोऽप्यत्र । 'दमोदकसिद्धि' कावपकायो वायुधसुकोः" वा० अतिः ।

अयमकेतु स्त्री अयमेव केतुरस्य । सुप्रपाशाभेदेदृष्टे । अयमगन्धा अयमन इव गन्धो लोपोऽस्याः । प्रग्नपखींखल-वावाभासन्धौ इतायाम् । 'विगासवायायसगन्धाप्रन्नि-पख्यंभ्यश्च' कात्या० २०,७,१७. "अयमगन्धा आ-सन्धिः प्रन्निपखींखलयेति" कर्क० । "न यत् नारायणगन्धां नाभ्यखलां न प्रन्निपखीं नाभ्यखलान्तिष्ठे कुर्वान्" यत० ब्रा० । [मरकतमसौ । राजनि० ।

अयमगर्भे पु० अयमेव कृतो गर्भोऽस्य । "पद्मा इति" श्वाते अयमगर्भे ज पु० अयमगर्भोऽजायते जन-ड ५ त० । मरकत-मसौ अयमदोनिरप्यत्र" राजनि० २ मरकते वक्षी पु० ।

अयमगुड पु० अयमनिर्मितो गुडः गोलाकारः पदार्थः । मरकतनिर्मिते (गुडो) प्रसिद्धे सुप्रवाधने अयमभेदे स्त्रीत्व-वपि "गुडान् भुगुणप्रसुगुडाः स्यूबाः कार्णायवी-जवा" भा० श्लो० ५० । भुगुणवीनिर्मिता अयमगुडाक्षदर्थः ।

अयमज पु० अयमन इति अज-ड । पाशाभेदेदृष्टे । अयमज न० अयमनो जायते जन-ड ५ त० । मरकजाते ऽयिषा जतनि, । अयमेव जायते जन-ड । श्लोके च ।

अयमजतु न० अयमनो जायते जन-तनुं डिच् । यिषाज-तुनि स्थापे कन् अयमजसक तस्यैव ।

अयमजाति स्त्री अयमनो जातिः सामान्यमस्य । "पाशा"श्व्याते मरकतमसौ । अयमन इव जातिरस्य । रत्नभावे अमर-रत्नानि च । "वज्र गारुडत पुष्परागो माषिक्यमेव च । इन्द्रभीक्ष्व गोमेदक्षया वैदूर्यमेव च । मौक्तिकं विद्रुमचेति रत्नाण्युक्तानि वै नव" भाव० प्र० । "सक्ताफल क्षीरक च वैदूर्यं चमूरागकम् । पुष्पराग च गोमेद नीलं गारु-डतं तथा । प्रवाहसुक्ताभ्येताति मरुतरत्नानि वै नव" विष्णु० । अत्र पुष्परागादीनां स्त्रीवताऽपि । अत्र चैवं मरुतरत्नैस्तोक्तेः तद्विज्ञानमपि रत्नत्वमप्येव नयोक्तं गारुडे "तेषु रक्षोविषय्याधिष्ठाकमन्यवहानि च । प्राडुर्भवन्ति रत्नानि तस्यैव विदुषानि च । वज्रं सक्ता मयव मरुतरागाः चमूरकताय प्रोक्ताः । अपि नेन्द्रभीक्ष-वस्यो वैदूर्याः पुष्परागाश्च । कर्षेतनकुर्वन्स्त्री रधि-राक्षसनिमित्तं कष्टिकम् । विद्रुमकचिच" ।

अयमदारव पु० अयमानं दारवति इ-चिच्-स्तु । पाशा-भेदेदे उहमाभाजे ।

अयमदियु ति० अतिरमेव शोतते वच्-डुच् वा० च विद्यु

आयुधसु अयम व्यापकं अयमनं वा दियु वच् । अयम-वायुधयुक्ते । "विद्युकाङ्करो नरो, अयमदियवः" ५,५०,१ । अयमदियुवो व्याघ्रावुषा अयमनयायुषा वा" भा० ।

अयमनु पु० अयते व्याप्नोति, संकल्पनेन वा कर्त्तरि कश्चे वा भगिन् । पाशाभे । "अथ यदसु संकरितमासीत् सोऽयम-प्रन्निरभवत्" यत० ब्रा० । "इयत्तकः कृपुष्पकसकं भिनकृ-यसना" अ० १११८,१११५ । "अधियन्निष्ठा कन्वि" इत्युक्ते नेदेकस्य भूरिप्रयोगः कृषित् लोकेऽपि "भारा-चक्षेपथीवायमनिभेवपतितानंखम्" एवुः । दमोदक-सिद्धि कावपकायो वायुधसुकोः" वा० "अयमानं इमदं मय्ये मय्ये कृपुष्पकसकम् । अन्वायाव तुतं मय्ये वच् माता न पयसति" जिनेन्द्रः । श्मेने निद० तस्मान्मर-व्यापकात्वात्तथात्वम् इभूमिभ्यापके पर्वते पु० । "अयमानं चिद्यो विमिडुः" अ० ४,१६,६ । "अयमानं पर्वतं मेघं वा" भा० । "अयमानं चिच्छवसा दियुतः" अ० ५,१०,४ । "अयमानं पर्वतम्" भा० । इव्यापके ति० अयमदियुगन्धे उदा० । त० व० उत्तरपदस्यः सप्तार्धां जातो च टचं समाधानं लभते । संज्ञायाम् पिष्वायमः जातो अमृतायस्य । निस्वसना० । अयमना सुखः अयमन । अयमादि० चत्तरर्थ्यां ङ । अयमकः । अयमादि० चत्तरर्थ्यां रः अयसर । उत्करा० चत्तरर्थ्यां छ । अयसीयः । तदर्कनीत्यर्थे अय । दि० टण् । आरिमकः । तत्र कुयश्च इत्यर्थे आकरीदि० कन् । अयमकः । अपत्ये गुष्पा० टक् । आरिमेय । अथा० मोला-पत्वे फञ् । आरिमायन । अयमनोविकारः अण् टिलोपः व्यायसः मयट् च अयममय स्त्रियां ङीप् । अवववाचै ङ न टिलोपः आयमन इत्येव ।

अयमन्त न० अयमनोऽन्तोऽत्र यक० पररूपम् । १ अयमे वेते, २ उहाराश्च । अयमानमन् । अयमनोऽप्यत्र ।

अयमन्तिका पु० न० अयमानमन्तयति अयम-विच्-रुक्-वच् ७ । अ-यमन्तिका २ दीपाभादेश्चादने, (आउक्)श्व्याते कश्चिमेवे च । "सक्ताभाभे ङ कर्त्तव्या कुशापमाकवस्यजे" नहुः । इच्छोऽटकहृष्टे, ५ अयमपत्वे ईकोविदारकहृष्टे च इ० ।

अयममय ति० अयमनोविकारः मयट् नेदे न मचीपः । पाशाभमने स्त्रियां ङीप् । "यतनमनकवीनं इरानिष्ठी आसत्" अ० ४,१०,१० । "लोके ङ अयमवः । "अयममममयचैव" इति नहुः । [मन्व्यने ।

अयमपुष्य न० अयमनः इत्यपि । विज्ञानद्वयि, जीवेने

अथमभाल न० अथमेव भाजवति चूर्षितं करोति । भज-ण्च
अच् घृषो० जस्य कत्वम् । द्रव्यचूर्षकारके (हामानदिक्षे)
इति स्नाते षीङ्पालभेदे मद्धचन्द्रिका ।

अथमभिद् घ० अथमानसद्भ्यश्च आचते । पाण्यभेदेके एसे ।
अ, अथमभिद् । अण् अथमभेद । खल् । अथम-
भेदकोऽप्यल घ० ।

अथमबोनि घ० अथमा बोनिरस्य । सरकतमयो ।

अथमर ति० अथम-अथरय्याम् रं । मथरसंभन्विमि ।

अथमरथ घ० अथमेन दुर्भेदे रघोऽस्य । मथमभेदे गर्गा०
वम् । अथमरथः । "अभिव्यक्तेरित्याथमरथः" गा० छ०

अथमरी षो अथमान राति रा-अ गौरा० डीप् । मूलकच्छ-
रोमे ष हि मूलधारान् प्रसारमिव कठिनमांसं देवयति
इति तस्य तवात्वम् । तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा ।

"अथातोऽथमरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ चतस्रोऽथमर्यो
भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शु-
क्रेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्याप्यकारिणः प्रकृपितः
श्लेष्मा मूलसम्पुक्तोऽसुप्रविश्य वस्तिम्, अथमरी जनयति तासां
पूर्वकृपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूलकच्छं वस्तिशितोस्य-
येकसां वेदना कच्छा अन्नावसादी पक्षगन्धित्व मूलस्येति ॥
यथासं वेदनावर्धं दुर्घं सान्द्रमथाविश्वम् । पूर्वकृपेऽस्यनः
कच्छान्मूलं कृञ्जति मानवः ॥ अथ जातासु नाभिवस्ति-
श्वनोमिहनेष्वन्यतमे मेहतोवेदना मूलधारान्द्र स-
धिरमूलता मूलविकिरणञ्च गोभेद प्रकाशमनाविचं वसि-
कतं विश्वजति धावनकच्छमन्नवनष्टेयानाध्वगमनैद्यास्य
वेदना भवति ॥ तत्र श्लेष्माथमरी श्लेष्मलममभयवहरतोऽ-
न्वर्धसुप्रविश्याथ परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुच्छमधिष्ठाय श्रोतो निर-
वृद्धि तस्य मूलप्रतिघाताद्दृश्यते मियते निस्तुद्यत इव
वस्तिर्नरुः शोतश्च भवति । अथमरी चात् श्रेता स्निग्धा
महती कुकुटारुप्रतीकाया मधुकुपुष्पसां वा भवति ता
श्लेष्मिकीमिति विद्यात् ॥ पित्तयुक्तसु श्लेष्मा सङ्घातसुप्रगम्य
बधोक्तां परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुच्छमधिष्ठाय श्रोतो निर-
वृद्धि तस्य मूलप्रतिघाताद्दृश्यते चूयते दह्यते पच्यत इव
वस्तिश्चशगतय भवति । अथमरी चात् सरक्ता पीतावभासा
कृष्णा भङ्गातकास्थिप्रतिभा मधुवर्णा वा भवति तां पैसिकी-
मिति विद्यात् ॥ वातयुक्तसु श्लेष्मा सङ्घातसुप्रगम्य यद्योक्तां
परिदृष्टिं प्राप्य वस्तिमुच्छमधिष्ठाय श्रोतो निरवृद्धि तस्य
मूलप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तवात्सर्धं पीछमानो
दन्तान् चादति नाभिं पीडयति मेदं मन्नाति पायुं स्यु-
ति विवर्द्धते विदहति वातमूलपुरीपाणि कच्छेण वास्य
मेहतो नि सरन्ति । अथमरी चात् श्यामा परुवा विपमा
थरा जदम्बुसुष्पकच्छकाचिता भवति तां वातिकीमिति वि-
द्यात् । प्रायेणैतास्त्रिसो ऽथमर्यो दिशस्त्रसमशमाध्यघनशीत-
स्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्यादिशेषेण बालानां भवन्ति । तेषा-
मेवात्यशक्तिकायत्वादनुपचितमांसत्याञ्च वक्षेः सुखस्यहृणा
हरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राथमरी शुक्रनिमित्ता भवति ।
मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमभिर्गच्छद्दिमार्गम-
मादनिखोऽभितः संवृष्टं मेददृष्टपण्योरन्तरे संहरति संहृत्स-
चोपशोपयति सा मूलमार्गमादृष्टोति मूलकच्छं वस्तिवेदनां
दृष्टपण्योश्च अथयुनापादयति पीडितमाले च तस्मिन्नेव प्रदे-
ये प्रविशयमापद्यति तां शुक्राथमरीमिति विद्यात् ॥ भवन्ति
चात् ॥ शर्करा सिक्तता नेहो भस्माख्योऽथमरिवैकतम् ॥
अथमर्या शर्करा श्रेया हस्यव्यङ्गमवेदना ॥ पथनेऽनुगुणे
सा ह निरेत्यस्या विशेषतः । सा भिन्नसूचित्वातेन शर्करेत्य-
भिधीयते ॥ हृत्पीडासकृत्थिसटमं कुक्षिमुनः सनेमथु ।
तथोर्हृगोऽनिलः कार्ष्ण्यं दौर्ध्वस्य पाण्डु गात्रता ॥ अ-
रोचकापिपाकौ ह शर्करात्तं भवन्ति च । मूलमार्गमदृष्टता
सा सक्ता कृत्याऽमदृशान् । दौर्ध्वस्य सदन कार्ष्ण्यं कुक्षि-
लमरोचकम् । पाण्डु त्यस्यवातस्य तस्या हृत्पीडनं यमिम् ॥
नाभिदृष्टकटीस्यकुदुदुवङ्गणशेषसाम् । एकद्वारस्तुत्यक्तो मध्ये
वस्तिरधोस्य ॥ अथात्ता इव रूपेण सिरास्त्रायुप्रिपह ।
वस्तिर्वास्तिशिरश्चैव पौरुषं दृष्टपणौ शुदम् ॥ एकसस्वन्विनो
हेते शुदास्थिविवरस्थिता । मूलाशयो मखाधार प्राणा-
यतनसुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाशो मूलवहास्तु या ॥
तर्पयन्ति सदा मूलं हरित सागर यथा ॥ सृच्छत्या-
द्योपलभ्यन्ते सुखान्यासा सहस्रय । नाडीभिरुपमीतस्य
मूलस्यामागयान्तरात् ॥ जायत स्वपतयैव स नि प्यन्देन
पूर्यते । व्यासृष्टात्सन्निवे न्यस्तः पार्श्वेभ्य पूर्यते भव ॥
घटो यथा तथा विद्धि वस्तिमूलेषु पूर्यते । एवमेव प्रने-
शेन वातः पित्तं कफोऽपि या ॥ मूलयुक्त उपस्ते ज्ञात् प्र-
विश्य कुरुतेऽथमरीम् । अथु स्रष्ट्यास्यपि यथा निविज्ञासु
नवे घटे ॥ कालान्तरेण पद्मं स्यादथमरीसम्भवसाया । सं-
न्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युत ॥ तद्दृष्ट्यास
वस्तिमुच्छमा संहन्ति सागिक्त । मारुते प्रणये वस्ती मूलं
सक्यम् मवसेते ॥ विकारा विविधायापि प्रतिहोमे भवन्ति
हि ॥ मूलाघातां प्रनेहाय शुक्रदोषास्तयैव च । मूलदोषाश्च
ये मेनिहस्तावेव भवन्ति हि" सुभ० "अथमरी" लप-

ति विवर्द्धते विदहति वातमूलपुरीपाणि कच्छेण वास्य
मेहतो नि सरन्ति । अथमरी चात् श्यामा परुवा विपमा
थरा जदम्बुसुष्पकच्छकाचिता भवति तां वातिकीमिति वि-
द्यात् । प्रायेणैतास्त्रिसो ऽथमर्यो दिशस्त्रसमशमाध्यघनशीत-
स्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्यादिशेषेण बालानां भवन्ति । तेषा-
मेवात्यशक्तिकायत्वादनुपचितमांसत्याञ्च वक्षेः सुखस्यहृणा
हरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राथमरी शुक्रनिमित्ता भवति ।
मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमभिर्गच्छद्दिमार्गम-
मादनिखोऽभितः संवृष्टं मेददृष्टपण्योरन्तरे संहरति संहृत्स-
चोपशोपयति सा मूलमार्गमादृष्टोति मूलकच्छं वस्तिवेदनां
दृष्टपण्योश्च अथयुनापादयति पीडितमाले च तस्मिन्नेव प्रदे-
ये प्रविशयमापद्यति तां शुक्राथमरीमिति विद्यात् ॥ भवन्ति
चात् ॥ शर्करा सिक्तता नेहो भस्माख्योऽथमरिवैकतम् ॥
अथमर्या शर्करा श्रेया हस्यव्यङ्गमवेदना ॥ पथनेऽनुगुणे
सा ह निरेत्यस्या विशेषतः । सा भिन्नसूचित्वातेन शर्करेत्य-
भिधीयते ॥ हृत्पीडासकृत्थिसटमं कुक्षिमुनः सनेमथु ।
तथोर्हृगोऽनिलः कार्ष्ण्यं दौर्ध्वस्य पाण्डु गात्रता ॥ अ-
रोचकापिपाकौ ह शर्करात्तं भवन्ति च । मूलमार्गमदृष्टता
सा सक्ता कृत्याऽमदृशान् । दौर्ध्वस्य सदन कार्ष्ण्यं कुक्षि-
लमरोचकम् । पाण्डु त्यस्यवातस्य तस्या हृत्पीडनं यमिम् ॥
नाभिदृष्टकटीस्यकुदुदुवङ्गणशेषसाम् । एकद्वारस्तुत्यक्तो मध्ये
वस्तिरधोस्य ॥ अथात्ता इव रूपेण सिरास्त्रायुप्रिपह ।
वस्तिर्वास्तिशिरश्चैव पौरुषं दृष्टपणौ शुदम् ॥ एकसस्वन्विनो
हेते शुदास्थिविवरस्थिता । मूलाशयो मखाधार प्राणा-
यतनसुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाशो मूलवहास्तु या ॥
तर्पयन्ति सदा मूलं हरित सागर यथा ॥ सृच्छत्या-
द्योपलभ्यन्ते सुखान्यासा सहस्रय । नाडीभिरुपमीतस्य
मूलस्यामागयान्तरात् ॥ जायत स्वपतयैव स नि प्यन्देन
पूर्यते । व्यासृष्टात्सन्निवे न्यस्तः पार्श्वेभ्य पूर्यते भव ॥
घटो यथा तथा विद्धि वस्तिमूलेषु पूर्यते । एवमेव प्रने-
शेन वातः पित्तं कफोऽपि या ॥ मूलयुक्त उपस्ते ज्ञात् प्र-
विश्य कुरुतेऽथमरीम् । अथु स्रष्ट्यास्यपि यथा निविज्ञासु
नवे घटे ॥ कालान्तरेण पद्मं स्यादथमरीसम्भवसाया । सं-
न्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युत ॥ तद्दृष्ट्यास
वस्तिमुच्छमा संहन्ति सागिक्त । मारुते प्रणये वस्ती मूलं
सक्यम् मवसेते ॥ विकारा विविधायापि प्रतिहोमे भवन्ति
हि ॥ मूलाघातां प्रनेहाय शुक्रदोषास्तयैव च । मूलदोषाश्च
ये मेनिहस्तावेव भवन्ति हि" सुभ० "अथमरी" लप-

यस्यासु विक्रतायकान्निताम्" सुष्ठु० । अयश्च महा
पापजलाश्वारोग । "उन्मादस्त्रग्दोषो राजयन्मा
शासोमधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽस्सरोत्यसौ महा-
रोगाः" सु० त० नार० ।

अश्रुरीश्रु उ० अश्रुरी मूलकच्छुं हन्ति हन-ट । वरुणहणे
अश्रुरीहर उ० अश्रुरी हरति ह-ट । (दिधान) देवघात्रे ।
अश्रुवत् त्रि० अश्रुमाऽश्रुत् महत् । पायाणभूयिष्ठे देये स्त्रियां
डोप् । तथाविधभूमेर्गुणाच्च । "तत्राश्रुवती स्थिरा शुधी-
श्यामा कृष्णा वा स्खलदृष्टयसप्राया शुष्मभूयिष्ठा ।
स्निग्धा शीतलासप्तोदका स्निग्धयस्यदृष्टणशोमलदृष्टमाया
गुह्याम्बुशुष्मभूयिष्ठा नागावर्णा लघ्वामपती परिवराल्य
पाण्डुदृष्टप्रदोहाग्निगुणभूयिष्ठा इति" सुष्ठुत् ।

अश्रुसार उ० न० अश्रुम सार इव । लौहे । "फलाडिक-
दर्भाश्रुसारचूर्णं कवारिणा" सुष्ठु० । "प्राणा स
स्वामश्रुसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वभी" सा० द० ।
ई० । तत्तुल्यकठिमे त्रि० ।

अश्रुसन्मन् न० हृन्त्यतेऽनेन हन-मनिन् हन्म थाशुधम्
व्यसनिर्मितं हन्म । लौहनिर्मिते आशुधे "अग्नि-
तस्त्रेभिर्युवमश्रुमहन्मभि" षट्० ७, १०४, ५ ।

अश्रुमादि उ० ईत० । चरुत्यां पाणिन्युक्तरप्रत्ययनिमित्ते
शब्दगणे स च गणः अश्रुमन्, युष्, ऊप, मोम, मद, दर्भ,
दन्द्, युद, अश्रु, जग, शिखा, कोट, पाम, कन्द, कान्द,
कुश, गङ्ग, युङ्, कुशुल, पीन, शुह ।

अश्रुमार्मि न० अश्रुमकारकमर्म । (पाचुरे) अश्रुरीरोगे ।
अश्रुमीर उ० न० अश्रुमास्वस्य ईरन् । (पाचुरे) अश्रुरीरोगे ।
अश्रुमीत्य न० अश्रुमन उत्तिगति उद्गु+स्था-क ५न० । शिखा-
जलनि राजनि० ।

अश्रु न० अश्रुते नेत्रम् अश्र-रक् । नेत्रजले "सखीभिरत्रोत्तर-
भोक्षिताभिमाम्" कुमा० । "नेत्राध्यामश्रुसुष्टुजन्"
रामा० । सुखा० अश्रुर्थे इति न महत् । अश्री अश्रु-
युक्ते त्रि० स्त्रियां डोप् ।

अश्रुहा स्त्री अश्रुमे न० त० । श्रुहाभावे विरोधे न० त० ।
अश्रुविरोधिनि २ चित्तवृत्तिभेदे । "कामः सकलोपिधि-
कित्वा अश्रुहा इति धृतिधृतिस्त्रीभिर्भिर्चित्तवृत्तं मन-
यव" श्रुतिः "अश्रुवया न यद्दत्तं तत्तामससदाहृतम्"
गीता । न० न० । श्रुहाश्रुत्ये त्रि० । [श्रुत्ये त्रि० ।

अश्रुवेद्य त्रि० न० त० । अश्रुानहे अश्रुसमीये । श्रुम-
अश्रुम उ० अश्रुमे न० त० । श्रुमाभावे अश्रुवासे न० न० ।

अश्रुवण न० अश्रुमे न० त० । श्रुवणाभावे न० न० । श्रुवण-
श्रुत्ये त्रि० श्रुतेन्द्रियश्रुत्ये वधिरे त्रि० ४४३ उ० ।
अश्रुभोजिन् त्रि० श्राहं न भुङ्क्ते भुज-णिनि अश्रुमे
स० । सति भोजने श्राहमेव यो भुङ्क्ते तस्मिन् । "अश्राह
भोजीत्यत्र सति भोजनेऽश्राहमेव भुङ्क्ते न श्राहमिति न
नियम तथावे व्रतलोपः स्यात्" दुर्गासिंहः प्रा० त० ।
अश्रुान्त १ त० अम-कर्त्तरि न० त० । श्रुान्तभिधे श्रुमश्रुत्ये
२ अश्रुवते २ क्रियाविशेषणत्वे न० । "अश्रुान्तश्रुतिपाठपूत-
रमनाविभूतभूरिधनेति नैव० । भावे क्त न० त० ।
४ अश्रुश्रुमे न० ।

अश्रुि स्त्री स्त्री अश्रुते संहृन्त्यतेऽनया अश्र-वद्गुणा० त्रि ।
श्रुहादे कोषे । आश्रीयते सघातार्थम् आ+श्री- "आशि
श्रीहनिभ्यां श्रुस्यच्" उपा० रन् स च ङित् । श्रुहादेरपभावे
उभयत्र वा डोप । "इत्यस्य श्रुत् कश्चिश्च कुरित्ताश्रीव-
लघ्यते" कुमा० पाजपेवयूप प्रकृत्य । "स वा अश्राश्रिभवति
तस्मादश्राश्रिभवति" गत० ब्रा० । चतुःपूर्वाटफ्यात् अश्र-
समा० चरुत् । "लृप्तोपचारं चरुत्तवेदीम्" कुमा०
योगविभागात् अन्यफादप्यच् । तेन तत्रत्य बहुश्रुमिन्नादि
"आयताश्रुत्तत्राश्रु तत्रत्या मण्डलिनस्तथा" गच्छलक्षणे
सुष्ठुत् । "इत्यन्तश्रुत्तपूर्वाणां नावाश्राणां प्रथक् प्रथक्"
लोलाः । समाशान्तविधेरनित्यत्वात् कश्चिदाच् । "तिरश्चिं
हन्ति चरुत्तत्ररुप षट्० १, २५, २१ । [कृप्] शोभाम्बुत्ये ।
अश्री(क) नास्ति श्रीर्यस्य नदीवामाभावात् न चरुत् तेन वा
अश्रीर त्रि० न श्री अश्री अश्रुर्थे र । १ कृत्तित्श्रीके
"अश्रीर इव जामाता" ऋ० ८, २, २० । "अश्रीर शुभे
हीन कृत्तित" भा० । २ अमश्रुत्वे च । "लघु चिदश्रीरम्"
षट्० ६, २८, ६ । "अश्रीरममश्रुत्तम्" भा० ।

अश्रु न० अश्रुते घ्राश्रीति नेत्रमदर्शनाय अश्र-श्रुन् । नेत्र-
जले "पपात भूमौ सह पैनिकाश्रुभिः" द्रुतयामास कैतयेयी
शोकोष्णे पार्थिवाश्रुभिः" "तमश्रु नेत्रावरणं प्रकृत्य"
इति च रघु । "श्लेष्माश्रु दूषिका श्लेद" मत् ।
अश्रु त्रि० न० त० । श्रुतभिधे अश्रुपाविषयीभूते "वेनाश्रुतं
श्रुत भवति येनामत्तं मत्तं भवति" इ० उ० न्यते श्रुतं श्राह
तज्ज्ञानं न० न० । श्राहज्ञानश्रुत्ये सूत्रे "भान" विद्या-
धनासफ्यात् स श्रुमेताश्रुतोऽपि सन्" दा० भा० षट्तिः ।
अश्रु ति स्त्री अश्रुमे न० त० । श्रुवणाभावे न० न० । श्रुवण-
श्रुत्ये त्रि० "अश्रुतिमेव तदर्थं गमयति" गत० ब्रा० ।
अश्रु पात उ० ईत० । नेत्रजलपाते क्रन्दने । "न आश्रुपातः

पिण्डो वा कार्यं आह्लादिकं शु०त० कृषित् नञ्जपुरा० ।
 अश्रुमुखं लि० अश्रुमुखं स्रग् यस्य । नेत्रजलजु तस्ये स्त्रियां
 डोप् । “पतिज्ञानाश्रुस्रो कधुकर्यी च क्रोशत
 अ० ११, ११, ७ । [स्त्रियां डोप् नेत्रजलजुक्ते ।
 अश्रुशालिन् लि० अश्रुणा शलते शल-णिनि २त० ।
 अश्रयस् लि० न अश्रयान् । हीमतरि । “अश्रयान् अश्रयि
 जाति गच्छत्या सप्तमादयुगात्” मनु । स्त्रियां डोप् ।
 अश्रौत लि० श्रुतौ विहितं विरोधे न०त० । श्रुतिविहित-
 विरुद्धे निषिद्धे नास्ति काचारादौ । श्रुतिविहितमिच्छे
 स्त्रिमात्रविहिते च ।
 अशाघा स्त्री अश्रावे न०त० । विकल्पनाभावे । अश्रागर्भाभावे
 न०त० । विकल्पनशून्ये गर्भशून्ये श्रिनीते लि० । [च ।
 अश्लिष्ट लि० न०त० । १ अश्लिष्टे २ अश्लिष्टे ३ अश्लिष्टे काव्ये
 अश्लीक लि० नास्ति श्रीर्षेस्य कप् रस्य छ । श्रीप्रतिबुद्धे
 श्रीनाशके । “अश्लीकमेतत् साधूनां यत् जुहुत्यमी
 हविः” मनु ।
 अश्लीक न० अश्रि जाति गच्छत्याति ला०फ रस्य छ, श्री-
 सिद्धादित्यात् छ या न०त० । १ अश्लीकदिग्भादके
 वाक्ये २ अश्रावभाषायाम् । “भास्कराश्लोकाश्लीक
 परिवादांश्च वर्जयेत्” या०श्रु० ३ काव्यदोषभेदे न०
 तच्च त्रिविधं यथा “दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलासुचिताया-
 प्रयुक्ता” सा०द० व्यश्लोत्वं श्लोकांशुभामङ्गलव्यङ्गक-
 त्यास्त्रिधा यथा “हृत्पारिविजये राजन् । साधनं सुमहत्तव”
 “प्रसवार शनैर्वायुः” । “विनाये तन्वि । ते सदा” ।
 “यत् साधनवायुविनाशयद्वा अश्लीकवाचकाः” सा०द० ।
 तत् साधनशब्दस्य शिश्नस्यापि वाचकतया श्लोकायाः,
 वायुशब्दस्यापामशुवाचकतया जुगुप्श्याया, विनाशशब्दस्य
 भरत्वाचकतयाऽमङ्गलस्य च द्योतकता । यथाक्रमं च प्रकृते
 चेतपवनविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीकव्यङ्गक-
 ताहुदाः । ४ निन्दाव्यङ्गके वाक्ये च “यमश्रुत्वाश्लीका वा
 श्लक्ष्णतीति” ता०श्रा० “अश्लीका निन्दारूपा वाक्” भा०
 न अश्रियं जाति ला-च । ५ अश्लीके लि० । “यैवमश्राव-
 श्लोकां वाग् यदति” ता०श्रा० “कश्लीकमश्रीकरम्” भा० ।
 अश्लेषा स्त्री न श्लिषति यत्नोत्पन्ने च शिगुना श्लिष-घञ् न०
 न० । सप्तविंशतिधा विभक्त्या शिष्यस्य नभमे नक्षत्रे तस्यत्त
 जातस्य शिष्योः पितादिभिरापसमाहं इयं नामावस्थाश्चेवाया-
 लियत्वे वक्ष्यमाणस्य स्रवकतया तस्या अज्ञे शालम् । तत्स्रव-
 पादि निरूपणाय चर्च्यताराणां स्वरूपं, स्रवविशेषं, योग-

ताराश्च प्रसङ्गादनाभिधीयन्ते यथाह श्रीपति । “इतरग-
 स्रवस्रवश्च २योनिरूपं ३चुराभं ४ यकटनिभमर्थेष्यो-
 त्तमाह्वेन ५तत्त्वम् । ईमणि ७गृह् ८शर ९चक्राभानि
 १०शाशोपमं च ११शयनसङ्घमन्यज्ञात् १२पर्यङ्गरूपम् ।
 १३हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसम १४ चान्यत् १५प्रबालोप-
 मम् विष्णुः तोरुष्वत् १६ईस्थित १७वलिनिभ स्थात्
 कुण्डलाभं १८परम् । क्रुध्यत्केयूरविक्रमेण स्रव १९शय्या
 समान २०परम् चान्यद्दन्तित्रिवाचयत् २१स्थितमत (अभि-
 जित्) शुद्धाटकव्यक्ति च । २२विक्रमामञ्च २३स्रदङ्ग-
 रूप २४हस्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् २५ । २६पर्यङ्गत्वं
 २७स्रजानुकारमित्येवमश्रादिभचक्ररूपम्” अताह्वातु-
 सारेणाश्रादोना रूपानि ज्ञेयानि । “वर्जित्ति कृत्विपुगुणेतु
 कताग्निभूतवाष्पानिनेत्रशरभूकुनगाम्भिरासां । रुद्राश्वि-
 रामशुषिषेदशतद्विगुणदना बुधैर्निगदिता क्रमशोभतासा” ।
 यथा तिताराश्रिनी भरणी च । षट्तरा-ऊत्तिका । पञ्च
 तारा रोहिणो । तितारा श्रुगिरा । एकतारा आर्द्रा,
 चतस्रारा पुनर्वसु तितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा
 मघा च तितारा पूर्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी
 पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च सप्ततारा
 विशाखा, तितारा अतुराधा ज्येष्ठा च । एकादशतारा
 मूला, चतस्रारा पूर्वाषाढा तितारा उत्तराषाढा, अश्रवणा
 चतस्रारा धनिष्ठा शततारा शतमिषा । द्वितारा
 पूर्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च हात्रियतारा रेवती” एषा
 योगतारा सूर्यसि० । “फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढ-
 योर्द्वयो । विशाखाश्रिनीसौम्याना योगतारोत्तरा” स्रुता
 एषास्रुतमज्ञताया प्रत्येक स्वतारासु मुख्या उत्तरा
 उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा । “पश्चिमोत्तर-
 तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योगतारा
 सा अविशयाश्च पश्चिमा” स्रु०सि० । हस्तमज्ञत्वं पञ्च-
 तारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसिन्धुवेयाकार ततो नैर्कृत्वादिग-
 यस्थिता पश्चिमायस्थितताराया उत्तरदिगाश्रितताराया
 द्वितीया पूर्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता
 सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारास्रुता पश्चिमाश्रिता
 तारा हस्तस्य योगतारा” धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिम-
 दिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रत्नना० । “ज्येष्ठा
 अश्रवणैवाणां वाहस्यत्यस्य मध्यमा । भरतयाम्नेवपित्याणा
 रेवत्याश्चैव दक्षिणा” स्रु०सि० “ज्येष्ठाश्रवणातुराधानां
 उष्यस्य च प्रत्येकं तारात्मयात्मकत्वात् मध्यमतारा योग-

तारा' इत्यादि । "रोहिण्यादिब्रह्मणां प्राप्तिं साधयिष्ये चैव हि । तथा प्रत्यक्षोपाणां स्पृष्ट्वा स्यात् योगतारका" इति । रोहिणीपुनर्वसुभ्रमणामसोपायाश्च प्रत्येक ज्ञातारसु पूर्वदिक्स्थिता तारा योगतारा । अथगिज्ञाना आर्द्राचिन्तास्त्रान्निजिच्छतारानां यदायोग्यं सताराद्य यात्मन् स्पृष्ट्वा सा योगतारा नक्षत्रममङ्गात् ब्रह्मादिनक्षत्राणामपि स्थितिस्यामसक्तं तत्रैव । "पूर्वस्यां ब्रह्मण्युदयाद्यं पञ्चभिः स्थित । प्रज्ञापतिर्षान्नि- ज्ञौ सौख्येऽस्त्रिगदंशके" इति । नक्षत्रद्वयस्या- नात् पूर्वभागे पञ्चभिरर्षैः उपानानिकटे एकरागिमप्रपि- यत्संघं प्रज्ञापतिस्तारात्मनो ब्रह्मा क्रान्तिष्टो स्थितः । यस्य विशेषमाह असाविति । असावै ब्रह्मा सौख्ये उत्तरस्यां अस्त्रिंशे स्थित इत्यर्थे इति । "अर्षावृषय पिता- याउत्तरेऽर्षेस्तु पञ्चभिः । इत्युक्त्वा किञ्चित्ततो भागैराप मङ्गमिच्छाद्योत्तरे" इति । "तियुपुनर्वसु इन्द्रे पा० इ० व्याख्यायां सरसायामश्रुभिर्यत् पुनर्वसोर्हि तारत्वसक्तं तन्मनोरमादिभूषणतया प्राप्तादिकमेव । एतस्यास्तारोप- नेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुष्टारात्कल्प उपयुज्य त्रितारात्क- ल्पं तेन ब्रह्मणे प्राप्ते हित्यविधायक सूत्रं सार्धकमिति इत्यस्य । 'पाद पुनर्वसोरन्त्य सुष्योऽस्त्रे पा च कर्कट' । ज्योति० मतत्वाधिपा उक्ता इत्युक्तं । "अद्वियम- टकन कमसजयमिन्द्रभद्रदितिजोऽपमपितरः । योस्य- र्यमदिनरूपवृषपमयमग्निभित्वा । यक्रोनिर्धति- स्तोय विप्रविरश्चो हरिर्वरुण । अजपादोर्षिर्भु- म्पा चेतीश्वरा भानाम्" । "चित्वाक्षे पाश्चात्तियियाखा भरणीपिते प्रगुक्तिका । नातिगस्ता प्रयाणेषु" ज्यो० त० अस्य स्त्रीशतमपि "अक्षे पश्चात्तियमपितरुविगासुसुक्ता पूर्व्यात्त्रयं गतमिपा च नशापुङ्गुनि" एतान्यधोसुस- गणानि फयितानि नित्य विद्याधर्मभूमिपमनेषु च भूमि- तानि" ज्यो० त० । तथा च नक्षत्रपरत्वे न० तारा- परत्वे स्त्रीत्वम् । एवं मृदाश्रयणादीनामपि द्विविद्वत्त्वम् । इय तीक्ष्णगण "तीक्ष्णोऽद्विद्वेन्दुशुक्र" ज्यो० त० नास्ति ज्ञेयो यस्य । अथसन्धे त्रि० स्ये च काव्ये नामार्थपरता च नास्ति यत् । अक्षेपुण्ड्र्ये काव्ये न० ।

अक्षेवाज ५० अक्षेपानक्षत्रे जायते जन-उ ईत० । केतु- यक्षे तस्याक्षेपाजातत्वात्तथाप्य अक्षेपाजातादयोऽप्यत् । अक्षेपाशान्ति स्त्रो अक्षेपाजनननिमित्ता गान्ति शाक० त० । अक्षेपाजननभिमित्तगान्ती । तत्र अक्षेपाजनने दोष-

माह" ज्यो० त० । "अश्विनीमन्वन्तानां नक्षत्राणाद्यादि नादिका । अन्त्याः पौष्णोरोमृताणां पञ्चैव नक्षत्राः जसुः" इत्येन्द्रयोर्दिशा गच्छन्निगा च पितृवर्षेणो । अन्त्याइने तथा शीघ्रे देवतीमुदगर्घयोः" अन्त्यारात्रिदिनामाने गच्छन्तीमोह्यं गिरु । आत्मानं मातरं तात विसं हनि यथाष्टमम् । सर्वेना नक्षत्रजातानां परित्वाप्ति विधीयते । तातेनादर्शनं मापि बाधत् वास्याविशो भवेत्" ज्यो० त० । म्नागामास्ये वरवातपर्वन् कृत्वा न पश्येत् गान्त्या सर्वत्र शुभम् । त्रिपञ्चाटिषडिनेषुकि टोमहाकुस्यार्धा वस्तुत सर्वरथेष्वेव दोषवित्ते- यदाह नारटः । "आद्यो पिता मागमुपैति मूलवदे द्वितीये जननी तृतीये । धन चतुर्थेऽप्य शुभोऽस्त गान्त्या सर्वत्र तन्म्याद्विमे वित्तोमम्" । सव्यादिनिशेकी- रधिकदोषायां । यदाह ज्योतिर्निबन्ध । "मूलादिपितृ- वरथे प्रथमे च मूल पौष्णोऽन्योश्च फणिय च तृतीयादे । भातः पितु स्वपुत्रोच कटोति नायं जातो वदा निपि- दिनेऽप्यच सव्ययोवां" । अन्त्यायां निशेः विधानपारि- जाते । "न याना हनि मूलक्षे पितर मातरं तथा । मूलजा श्वरु हनि व्यालजा च तद्व्रजाम् । महेन्द्र- जाऽप्यज हनि देवरन्त हिदेवजा । गान्तिवां उपवृक्षा- स्याञ्चेत्तर्हि दोषो न कथन" । हिदेवजा अश्विनीजाता तस्या अश्विनीरुतदेवताकालेन तयोच द्विवात् तपातम् । तन्वानिच "अक्षेपायास्तु जाताना गान्ति पक्षाभ्यत परम् जातस्य हादयाहे च गान्तिशुभं समाचरेत् । विभने पञ्च कुम्भास्तु इय पा तदय क्तित इत्यादिना मागवर्षं कृतोक्ता । सा च विधानपारिजाते अक्षेपागान्तिविधानप्रकरणे दृश्या । तत्फल च मन्त्रविद्वान्तु ज्ञेयम् अन्तो मया । "अक्षेपाक्षजजातस्य मातापितृवर्धनस्य च । आहृष्टाति- मूलस्याना दीपं सर्वं व्यपोहत् । योऽसौ यामोचरो देवो ह्यभिदेवो इहृक्षति । मात्तापितोः गिगोर्षं गच्छदीपं व्यपोहत् । पितरं सर्वभूतानां रक्षन्तु पितर वदा । सर्वनक्षत्रजातस्य विसं ज्ञातिं च बान्धवान् वि० पा० पुरा० ।

अक्ष ५० अक्षरुते व्याप्नोति मार्गसु अश-कृत् । योऽने "नक्षत्र- सुञ्चितनामरवाकमन्त्रम्" माध । "जितविश्वभवाणां यत्नाश्च विक्षयोनय" कुमा० । "अक्षताहास्योवर्षे वेदेभ्योऽप्यज्ञाञ्च गर्भत । वाचो जयानासुत्पत्तिः चतुषा परिकीर्तिताः प्रमुक्तेषु नामकृताद्युत्पत्तिस्थानम् ।

हमोत्पत्तिस्थानसंख्यासास्याच्च २सप्तसंख्यायाम् 'काष्ठतुल्यवपु-
 र्द्वेषो निध्याचारश्च निर्भयः । द्वादशाङ्गुलमेदस्य दरिद्रस्तु
 हयो मत' इत्युल्लक्षणपुरुषभेदे 'पश्चिमी यथै त्रया
 हये त्रया च हस्तनीति' रस० । अत्र प्रसङ्गात् अज्ञाना-
 मङ्गविभागविशेषसंचालनयादिकस्यच्यते जयदत्ततादश्च
 शास्त्रात् सारायः 'अतिप्रसिद्धा जिज्ञा तु तस्या' श्रुता
 भवेदध । ऊर्ध्वं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽर्धं दन्तपी-
 ठकम् । ततोदन्ताः सप्तद्विष्टा ऊर्ध्वं दन्ता भवन्त्यधः ।
 त्रिबुक्क चाधरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणं । त्रिबुक्कस्यो-
 परिष्ठात्तु अपरोष्ठः प्रकीर्तितः । त्रिबुक्कात्पार्श्वभागे
 तु हनुनांभाभिधीयते । स्रक्वहय विजानीयात् पञ्चपा-
 र्श्वमतं बुधः । उत्तरोष्ठं प्रयाणाख्यं तदूर्ध्वं प्रोथ उच्यते
 नासाच्छिद्रं तथा पार्श्वं प्रोथस्यैव व्यस्थिते । नासाच्छिद्राच्चि-
 मध्ये तु घोषाख्या ससदाहृता । घोषापार्श्वगतौ गण्डौ-
 क्षोरिके च ततःपरम् । नेत्रयोरुत्तरे भागे अश्रुपात उदाहृ-
 तः । कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधा । कनी-
 निक्राख्यो विज्ञेयो यद्य नासासमीपग । सितासितौ च
 तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत् । प्रच्छादन भवेद्वर्ण
 चाक्षिद्रमत परम् । तस्मादूर्ध्वं भ्रुवोर्लंखा ललाट च
 गडत्तरम् । ऊर्ध्वं ललाटदेशात्तु केशान् च तत अथ ।
 तत गिरी विजानीयात् त्रयादूर्ध्वगतं बुधः । गिर-
 पार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकुन्तलम् । अपाङ्गादुद्वद्गुले
 चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणं । शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षं
 ससदाहृतम् । विदोमर्म्म विदुश्चैव कर्णस्याध पङ्गुले ।
 घण्टाबन्धसमीपस्यो निगालः परिकीर्तितः । अधस्तले
 निगालस्य गलमाहूर्ध्वनीपिण । तत फण्टं विजानी-
 यादधोभागे नतं बुधः । श्रीवा लोकप्रसिद्धा तु
 तस्याधोपरि केशरः । श्रीवास्तन्वान्तरे चैव वाह प्राहूर्ध्व-
 नीपिण । वाहस्योपरि यस्तु स्यान्ताकसं कजुदं च तत् ।
 तत एषं विजानीयादासन एषमध्यगम् । अथैव कजुदस्यैव
 निबन्धः परिकीर्तितः । स्यातामसादधोधाहू तयोर्वाह्रे-
 पङ्गुले । मन्दिर पश्चिमोभाग कलापी जातनोऽप्यम ।
 जातनवाधरे भागे अङ्गा विद्याद्विचक्षणं । अङ्गापार्श्वं
 कलां विद्यात् सन्ध्य चैविकसन्नकम् । अथतः पालिहस्त
 स्यात् पयात्पूर्वं उदाहृत । किण्वस्तस्यैव मध्यस्योहृप्रधोभागे
 च कुटकी । खुरसन्धिं ततोविद्यादधोभागे तत खुरम् ।
 खुरस्य पार्श्वं पार्श्विः स्यादप्रभागे नसो भवेत् । खुरस्या-
 धस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्यगा । खुरमास विजानीयात्

क्षीरकाख्यं विचक्षणं । हृदयात्परतः कुक्षी पार्श्वं तथ
 विभागतः । जठर पार्श्वमध्यस्य तस्य नाभिश्च मध्यतः ।
 रोमराजीं ततो विद्यान्मूत्रकोशमतःपरम् । आ कक्षाः
 पश्चिमे भागे एतौ स्फिचौ च कीर्तितौ । पुच्छमूलं च
 वाहाना भावते पुच्छमूलतः । तस्याधः कीर्तितः पायु
 सीधनी च ततः परम् । सृक्कौ च कटिसन्धिं च
 ततोविद्यात्पर बुधः । अधस्तात्कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धि-
 रुदाहृतः । सन्धिनी फलसन्धेस्तु ऊरु पादाभिधायके ।
 ततः स्वरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत् । किणं
 चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये सुसंस्थितम् । ततः परं
 विजानीयात् कालकूर्चं च कुटिकम् । सुरान्तमङ्गं
 मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणं । अथैव अङ्गाहय चैव यक्षो
 ग्रीवागिरोमुखम् । पूर्वकायःसमुद्दिष्टः एष्टदेगस्तु मध्यम ।
 आ कटेः पश्चिमे भागे सुरान्तवापरं अहृतम् ।

तेषां लक्षणानि 'अथमैलक्षणैर्युक्ता हया न प्रहृणो-
 चितः' अतो लक्षणभेवादी तेषां षड्याभि देहजस ।
 ओठयोः स्रक्वणोश्चैव जिह्वाया दशनेषु च । पञ्चे तालुनि
 मासाया गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा । ललाटे मस्तके चैव केशे
 कर्णपुटे तथा । श्रीवायां केशरे चापि खान्धे षष्ठासि वाह्रुके ।
 अङ्गाया जातनोवाध कूर्चं पादे तथैव च । पार्श्वयो
 एषभागे च कुक्षी कक्षां सवालधौ । मेहने सुक्कयोश्चापि
 तथा चैवोरुकुहये । आधर्त्तं च खुरे पुच्छे गतौ घर्णे स्वरे
 तथा । महादोषे त्यजेताश्चस्त्रायाया गन्धसत्वयो ।
 प्रमाणस्यैव वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम् । शुभा-
 शुभविशेषाया तद्विद्याद्दु द्विसान्भिमक् । शालिहीत्वादि-
 भि सस्यक् त्रिकालत्रानकोषिदैः । आतामौ पूजिता-
 धीधौ बलिहीनौ मृदुत्वचौ । सुप्रोथोत्तरसस्यं च
 विपरीतं विवर्जयेत् । स्रक्वणोन्मृडता शस्ता जिह्वाया
 रक्तता तथा । अतथान्यद्वि दोषाय न त्वदीर्घां च सा शुभा ।
 घना स्निग्धा सुवहा च ससा दन्ताः सुयोभनाः । पटसंख्ये
 बन्धरे एते तेषु व्यङ्गनसंभव । आगत तद्गुणेषु च निर्मांसं
 प्रियदर्शनम् । हृषभ्य पूजितं यत्त विपरीतं विगर्हितम् । तालु-
 रक्तं प्रयस्तं च सुपुटे चैव नासिके । नातितनू ससौ गण्डौ
 वाहाना कीर्तितौ शुभौ । व्यत्यन्निर्गते चैव सुवज्जे नैव
 चाविले । प्रयस्ते वाजिनं नेत्रे मद्यामे मलतारके ।
 स्निग्धायते विशाले च त्रैष्टे मधुनिभाक्षिणी । कनक-
 प्रतिसकाशे शक्ते वाहस्य लोचने । सार्वर्त्तं च विशालं च
 अग्निम्न चैव वाजिनः । ललाटं पूजितं प्राहर्मुनयः शास्त्र-

कीर्तिदाः । गिर समं तथा एतन्मावर्त्तद्वयभूयितम् । जेगाथ
 नृदयस्यैव महवस्यैव पूजिताः । शज्जता कर्णयोस्यैव तीक्ष्णता
 तनुता तथा । अदीर्घरोमता चैव प्रश्ला विप्रकीर्तिता ।
 सुदन्ताद्भ्रितास्तैव चत्यां धीमां विदुर्भुधाः । जेगरथ
 जटाहीनो नृदयस्यैव प्रयसते । सुबद्धन दृष्टस्यैव स्तम्भो-
 याह्वय पूजित । वसः प्रगस्त विपुल निर्गत विपरं च
 तम् । अजुह्वसमी बाहू गूढं जातु प्रयसते । अयका
 माएहीना च याजिजङ्गा प्रयसते । सुमं नृतं सुवसं च
 समं चैव नतोन्नतम् । कूर्पमेवर्षिधं विद्यादुपान्विप्रणविप-
 र्जितम् । दृषमण्डिकायुक्ती वस्तुस सिट्ठसन्धिक ।
 सुर खरसुराकार प्रयस ससुटाहृतः । पार्श्वे चैव समे
 हस्ते ऊर्ध्वमांसोपगोभिते । अयिस्मि सुटतं च उदर
 चातिपूजितम् । मातिदीर्घं समं प्रुष किञ्चिच्च विनतं
 सुमम् । सुहता चैव पीना च कटिर्धन्या प्रकीर्त्तिता ।
 नृदुस्त्रिगुणायतैर्युक्तं बालै उच्छं प्रयसते । दयणी च सधौ
 हसौ र्दपल्लावावसोमयी । जण्यवर्णविहीनं तु तस्य मेहन-
 मिय्यते । अयुर्ध्वं पर चैव गोभन चोरकह्वयम् । पूर्व-
 जङ्घे च जङ्घादि सुतान् वापि पदिमम् । यासिहो-
 त्नादिभि प्रीक्तं सुमिभिः पूर्ववेदिभिः” ।

“यावर्त्तलक्षणम्” विधितस्तु शुभा प्रोक्ता षट्सप्तत्यशुभा ”
 सृता । उत्तरोष्ठमपाणस्याक्षत्रावर्त्ता शुभावाहा । सृफण्योय
 वा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा । त्रयसंवाय चत्वारो वाजिनो-
 र्यस्य रोमजा । द्वौ वा लघाटनी यस्य स तु धन्यतमः सृत ।
 यानुपूर्व्यां स्थिताधोर्ध्वं लघाटे रोमजाक्षयः । नि शेषो
 नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वाधेसाधनी । गिरःजेगान्-
 योर्मध्ये श्रुगोमामाभिधीयते । तत्तावर्त्तः स्थितोऽन्धस्य
 भर्तुर्ज्यविवर्द्धनः । षष्टाबन्धसमीपस्यो निगासः
 कीर्त्तितो बुधैः । तस्मिन्देवमपिर्नाम रोमजाः शुभकत
 सृतः । कर्णमूले तथा बाह्वो जेगान्ते सक्षजे तथा ।
 आवर्त्ता पूजिता निम्न विद्येपेण तु सक्षजे ।
 आवर्त्ता वस्य चत्वारो वाजिनो वससि स्थिताः । एका
 कथ्ये भवेत् षष्टं स धन्यः सर्वकामदः । रन्ध्रे चैव सदा
 भर्तुः शसितार्धप्रदोमता । उपरन्ध्रोद्भवस्यैव रोमजायाति
 पूजितः । शङ्खचक्रमदापद्मशुक्लिवज्जोपप्राच मे । विशेषेण
 शुभा प्रोक्ता रोमजा शुभदेयजा । अत ऊर्ध्वं प्रप-
 च्छामि रोमजानशुभाय यान् । भर्तुं ज्ञेयवहान् सर्वा-
 श्वनप्राणापहरकान् । नासिकासुटयोर्मध्ये प्रदेश
 पोच उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशान रोमजोऽहस्य

कीर्त्तितः । ऊर्ध्वस्यो नासिकाच्छिद्रात् स्नामिनः ज्ञेय-
 दायकः । गण्डजस्यैव भर्त्तारं हन्त्यावर्त्तो उरासदः ।
 अथुपात ससुट्टिः प्रदेशेषुषोरधः । तत्तावर्त्तो नवेद्भोमः
 स्नामिनः कुलनागनः । अपाहाद्भ्रुवुषु चैव प्रदेश
 गह्र उच्यते । तत्र भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजाः ।
 भ्रुवो देये ससुट्ट त आवर्त्तो नैव पूजितः । सुहृदिमोगकक्ष-
 श्याङ्गसुरपीरसादकः । हव्यां धीमां विरां विद्यानतावर्त्तस्तु
 कुत्सितः । कक्षयोश्चापि संपामे स्नामिनं चाशु वातवेत् ।
 चिबुकस्य समीपस्यो वामदक्षिणभागत । प्रदेशस्य चतुर्नाम
 तत्तावर्त्तो हि दाह्य । अथरोष्ठस्य चाभस्तु चिबुको हि
 प्रसिद्धकः । तस्मिन् पायो भवेत्तुर्ध्वं कर्षयोश्चापि रोमजा ।
 कण्ठस्याय निमासस्य मध्ये नाह्वय उच्यते । तत्तावर्त्तः
 स्थितः पापः षड्बन्धसन्निगतश्च यः । अथक्ष्माण्डकूयो-
 र्यैव यन्विः कूर्चं इति सृतः । तत्तावर्त्तः सृतो भर्तुं
 संपामे जोषितान्कतम् । कूर्चादटाहुक चोर्ध्वं पार्श्वयोः
 कृकता सृता । तत्र भर्तुं यदावाते जीवितान्नाह रोमजा ।
 कण्ठे दृषमण्येय सुव्यक्तसुषुषुषुषुते । वाजिनो यस्य तत्रस्य
 आवर्त्तस्तु विनाशकतम् । कण्ठस्य सुतोमगे समीपे वाह
 उच्यते । भर्तुं सुतसमेतस्य तस्मिन् नाशान रोमजा ।
 काकसे तु ह्यस्य श्यादावर्त्तो यस्य दाह्य । रथे इतः समं
 भर्त्ता हव्यादैः स विदुष्यते । क्रोडे चैवावने चापि हृदये
 चैव वाजिनः । आवर्त्ताः स्नामिणाताद भवन्ते ते न
 संशय । पार्श्वयोरोमजो यस्य च चाश्विनवति जयम् । सपथं
 चाशु भर्त्तारं नीहाराशु वयाम्बुजम् । कूर्चसाध प्रदेशस्तु
 कुट्टिय परिकीर्त्तितः । अथन्यक्षत्र वाहस्य जघन्यो जानु-
 जघ यः । नामिजोऽम्भजस्यैव त्रिभजस्य विद्येयतः ।
 पुच्छसूक्ष्मस्थितवापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तित । कुक्षौ
 ध्याधि, क्षयायेव रोमजा कुण्डिसभवाः । पाशुलि-
 त्रिभभ्यस्या नैव धन्या प्रकीर्त्तितः । श्लिषिजः कुजस्यैव
 यस्यावर्त्तो हि वाजिनः । लज्जावर्त्तं स विख्यातो भर्तुः
 सर्वाधेनायक । यतपादीति विख्यातस्तथा वै सुकुलोऽपरः ।
 आवर्त्तं चैव संघातः पाडुकपार्श्वपाडुकः । शुक्लसंवावर्त्तो-
 दस आवर्त्तं कीर्त्तितोऽपवा । वाजिदेहनतः तस्यह
 शुभाशुभनिवेदकः । यतपादीसमाकारं यतपादीति
 कीर्त्तित । जातोसुकुलसकागो सुकुल ससुटाहृत । आवर्त्तो
 भूमितो धासैः सघातो रोमपुङ्गवः । शुक्लस्य शुक्लित्तस्याने-
 रोमभिर्ध्वं क्लृप्तवर्णैः । एतेपामेव कीदस्तु अवधीद प्रकी-
 र्त्तितः । पाडुकः पाडुकाकारस्यायैवाश्वपाडुकः । वासै-

विशेषसंख्यानिर्दिष्टेतिवाग्निभिक्षम् । शास्त्रमार्गा-
 वृत्तरेख दद्या मोक्षं तपोधने एतेयामेव सर्वेषामावर्त्तानां
 विश्वकर्माः । रोम्णा तिलकृता संज्ञा वाजिलक्षणावे-
 द्विभिः । शुभाशुभी तु यत्न द्वौ तत्कौ न फलप्रदः ।
 एव चेन्ना दहेत्पुत्रं तेन टोयो न दुष्यति । अथ वा
 वाजिनो सख्याः ये चाद्वादिगुणाधिकाः । दम्वा
 पाह्याः क्रयेणैव इरावर्त्तस्तु काकूटी । श्रीहको रोमज-
 यंश्च रोचमानस्तथैव च । अद्वादी घेदली नाम राज-
 न्द्रगटा सदा । प्रयागे भावर्त्तं दिवाकृताटे च उतायनम् ।
 अरि वाजिनो देवो चन्द्रासुर्यौ च मूर्ध्नि । रन्ध्रे स्कन्द-
 धिमाक्षौ च उपरन्ध्रे हरीहरी । इत्येव पूजिताश्चे ते
 दशमन्वास्तु वाजिनः । अथैकेन विहीना ये भवेयुर-
 शुभावादाः ।

अथ पुण्ड्र लक्षणम् अथ जर्जुं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां
 लक्षणम् शुभम् । शुक्तिगङ्गाटामङ्गलङ्गवस्त्राङ्गुयोपमा ।
 गिरोललाटं यत्नं च पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः
 पूजितो नित्यं अङ्कुरैश्च यो भवेत् । पर्वतेन्दुपताकामा ये च
 ऋग्टामसद्भिः । ते सर्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफल-
 प्रदा । इति पुण्ड्राः समाख्याता पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
 अशुभार्थं च वक्ष्यामि ययायोगं समासतः । काककडुक-
 नभ्याङ्गुलसोमायुसद्भिः । अक्षिताः पीतका रक्षाः
 पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्यङ्गार्थं च विच्छिन्नाः गङ्गा-
 क्षापायशोभिताः । जिह्वाक्षणाधिकृष्णाणि भस्मवर्ण-
 निभानि च । शृङ्गाया दामदेहस्याः पुण्ड्रका न शुभप्रदा ।
 पुण्ड्रकाणि विमग्नानि भिन्नवर्णानि वाजिनः ।

अथ पुष्पलक्षणम् । 'प्रागतं वत्सरत्नस्य ये भवन्त्यन्वय-
 र्गकाः । विन्द्व पुष्पसंज्ञा वाहिताहित्यकारका । तेषां
 प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विपष्टं
 कोट्यं तेऽधुना । प्रयागे च ललाटे च कचे मूर्ध्नि कर्णयोः ।
 निगात्रे चैव जेगान्ते पुष्पं धन्यतमं स्रुतम् । स्कन्धे वक्षसि
 कचे च एषुकयोर्बाहुभ्यो मुखे । हृन्ने एष्टे च पाङ्गानां उर्यं
 सामिहितप्रदम् । नाभौ जेगे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि
 वाजिनः । उर्यं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सर्वादिनाऽप्यम् ।
 अथयस्मानि ह्येयानि सनिभिर्यानि याञ्जत । तानि सभान्
 प्रश्नानि पुष्पाद्यन्वानि दर्शयाम् । अथरोषे करे प्रोषे
 उक्तरोषे तदैव च । पीपायां गण्डयोर्ष्वेव यद्दयोष तथा
 भरोः । पीपायां चैव वाहे च स्रुक्षी स्त्रुक्के
 स्थितिः । शयो मोह्ये च पुष्पाणि निन्दितानीति निन्दय ।

रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्वत्र नेप्यते । शुभप्रदेशे
 सञ्जात भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिसारोग्यं
 विजय तथा । विद्यातुष्टुयं शुभं भर्तुः सुभयं विपर्ययम् ।
 सर्वाङ्गपुष्पितो वाही परित्याज्यो न संशयः ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरसत्त्विय यः पादां-
 क्षाप्रगारान् सृष्टिष्विव । उलं याति शुभं हृष्टो वाजी भद्र-
 गतिस्तु च । भूजिता ह्यपमातङ्गि ह्यमादूर्ध्वगामिनः । अतो-
 ऽन्यगतयो नेष्टा सर्वशुद्धतरुत्तमाः । संकीर्णां एकतोभ्रष्टा
 चक्रमौध विपरिजिता । अत्यूर्धा चैव वक्त्रा च वाजिनां निन्दिता
 गतिः । मोठशास्त्रीटिकाभिस्तु करणैस्तजान्भिः । यतं द्विगु-
 षितं गत्वा हस्तानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्त्वा वाजी
 धन्यस्तपोधनेः । दशहोत्रा भवन्त्येते मध्यमाधमगा ह्यया ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कीकाह इत्युक्तः कृष्णः
 सुग ह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कपायो रक्तकः स्रु-
 तः । पङ्कतासनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषव-
 र्णैः शिराहो गर्दभाभः स्रुहकः । नीलो नीलक एवाश्वः
 त्रिपूङ्गः कपिलः स्रुतः । गिलहः कपियो वाजी
 पाण्डु केषः सुयासधिः । हलाहृदिपलकचक्रिपलाहः
 श्वेतपीतकः । रंभतुपीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजा-
 तुकः । कृष्णा वाशे भवेद्रेष्ठा घृष्टंशातुगामिनो । अराहः
 कृष्णजातुस्तु मनाऽपाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरुहाणः स्रुतो
 वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकपायोत्यो वर्णजो
 यस्य दृश्यते । इकुलाहः स विख्यातो वर्णे वाहस्य देहजः ।
 पूर्वोक्तानां च वर्णानां सप्तपुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति
 परे भेदास्तान् प्रवीम्यसुपूर्वम् । कीकाह पुण्ड्रकी
 नास्रु कीकुरास्रु प्रकीर्त्तितः । सुराहः अरगाही च
 हरिकोहरिराहिकः । कलाहर्षैव मोलाहः गिराहः
 सिद्धराहकः । हुनाहः कुहुराहस्तु सराहः शुभरा-
 हकः । चापराहो जयेदशो शीकराहो न यः स्रुतः ।
 पुत्तोहो इरुणाहस्तु सुष्टके नैव कीर्त्तितः । त्रिपुहृन्नि-
 पुषाहः सुष्टके नैव कीर्त्तितः । त्रिपुहृन्निपुषाहः स्रुतः
 स्रुतः दो भवेत् ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य शौराणि
 पीतानि गालरोमाणि वाजिनः । स भर्तुः त्रिय-
 कायसो यस्य शुभगणितानि च । यस्तु प्रदाः शिताः
 सर्वे पुत्र्य इदं पुष्पं तथा । अर्द्धजहा शिता यस्य तं विद्या-
 दपमङ्गलम् । मभूता विदतास्तस्य प्रशसा सनिभिः स्रुता ।
 रक्तं पीतं कर्त्तव्यं च यथा पीतं पीतं यत् । मरुह

उक्तमानाश्च मध्यानां हीमानां चैव वाजिनाम् । अर्द्धवप्र-
 मङ्गलं तु त्रैषु दैर्घ्येण निर्दिशेत् । मङ्गलं च सप्तभिर्हीनं
 मध्यमं च विषयव्यम् । पञ्चदशप्रमाणस्तु जयन्त्य रुद्राङ्गुतम् ।
 द्वाविंशदङ्गुलं वज्रासतमानस्य कीर्तितम् । षट् वचं कर्तौ
 चैव सप्ततुल्यं समदिशेत् । अङ्गुलीद्वयहीनं तु सषादि मध्य-
 माधमम् । निर्दिशेन्नतिमान् चैव वाजिमास्त्रविधारदः । स-
 म्प्राङ्गुलं स्रुतं चैव उक्तमानस्य कीर्तितम् । षडङ्गुलं भवे-
 न्मध्यं जयन्त्ये चतुरङ्गुलम् । षोडशाङ्गुलदीर्घां तु जङ्गाम् चैवो-
 क्तमे ऋषे । चतुर्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला ।
 एवंविधं प्रमाणं तु निर्दिष्टं यास्तयास्त्रिभिः । अप्राङ्गात्
 पुच्छमस्य तु दैर्घ्येवायं प्रमाथयेत् । सूरान्तात् कर्तुं
 व्यापदूषमानेन बुद्धिमान् । वयोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा
 वा सूत्रकेषु च । परिषाहं तुरङ्गस्य मापयेन्नतिमान्मिषक् ।
 एवं प्रमाथेभागेन विभक्ताङ्गुलपूजित । अतो हीनाधिक्या-
 न्नाथ हरयो नैव पूजिताः” ।

आनर्थादिकं त्रियेपदति हेमा० प०ख० उच्यते० पराग्र-
 र्धङ्गिता । “आवर्त्तो बहिर्मुखेष्टसप्तमण्डलरोमा, दीर्घेष्टत्तार्द्ध-
 रोमा शक्ति । कमजमलर्धं स्रष्टत्तरोमसंवात, प्रफुल्लविकुच-
 रोम पुष्परमिति” । पुष्पं विशेषयति तत्रैव । “त्रैतं स्निग्ध-
 मन्धवर्षस्य प्रथमं त्रेतस्य मध्यं पीतं रज्ज्वरक्तं वा । यस्या-
 न्धवर्षं खडात्रे त्रेतं वायेत्युत्तरकर्षस्थानं वा पुष्पम्” ।

अथान्ध्यायुर्लक्षणम् “आयुर्लक्षणमन्ध्याममत्तजङ्गं मन्-
 व्यते । यात्रिहीनादिनिर्दिष्टं यथा पूर्वं तपोधनैः । स-
 र्धङ्गिताय त्रै वाह्या सुसुलकर्षीसाधैव च । सरनेतस-
 भवेपु म दीनादिरजीविनः । महाबोधा महाका-
 याये चात्रा पुष्पवक्षसः । तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धा-
 न्नाथैव ये षदा । कर्षाये पीडिते तेषां चिन्तुरामस्य
 दर्शनम् । प्रोक्षितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मत्तादिरजीविनः ।
 न चिन्करन्ति ये वाहं सपाषाड्य तुरङ्गमाः । न वा
 जिम्रन्ति ये चापि तैःपि दीर्घांशुषो जताः । कुटिकानां
 क्रिया तेषां दृश्यन्ते वाजिनां स्तुताः । प्रतिज्ञोतः पिब-
 न्यन्मो ये च ते दीर्घजीविनः । पञ्चवत्तद्व्याकारं जिह्वापं
 यदि वाजिनः । दन्ताथ मौञ्जिकाकारा ङिङ्गं तेषां च
 निर्मळम् । शीकारं च भवेद्येषां काङ्गुये चासमं पुनः ।
 मस्येद् पुमगम्यस्तु मन्वा वा दर्पणोपमाः । तेषां च दृ-
 रोमाश्च ते सर्वे चिरजीविनः । स्निग्धा मभीरदीर्घाश्च
 मोषगा यस्य वाजिनः । मगन्ति विपुला रेखास्तं विद्या-
 हीर्षजोविनम् । अथवा मरुत्प्रायस्य गृह्याङ्गुमानिमाः ।

युक्तिरज्वगदाकारा ध्वजपद्ममोपमाः । श्रीरुद्रसज्जि-
 कामासाः प्रोथरेखायिरायुषाम् । ऊर्ध्वं प्रोथोत्थिता
 रेखा यस्यमामेन धानता । तुसा वा यस्य वाङ्गस्य न
 चिरं तस्य जीवितम् । ऊर्ध्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य
 वाजिनः । तस्य मन्वु सप्तहिंरो दयसं गाम्य वत्तरम् ।
 त्र्यङ्गुला केदु दय द्वे च वर्षायां तस्य जीवितम् । त्रयो-
 दशाब्दं च जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले । तिर्यग्गे चोर्ध्वे
 स्याता द्वे रेखे चैव वाजिनः । प्रोथगे वाच वाङ्गस्य तस्य
 विद्याङ्गुतुर्हयं । दक्षिणेन च पार्श्वेन यं धेते सर्वदा
 हयः । षड्मन्वोऽस्यपूष्पं चिरं जीपति नो हयः ।
 विनतः पूर्वभागेन स्थूलजातुषयोहयः । मृनाशिकूटस-
 थाय सत्यायु स मकीर्तित । जातन्मह्यं वास्ये
 पतत्यधुदे ततोवके । चतुरो दयमान् विद्याङ्गुतुर्धे पतितो-
 त्यितान् । पञ्चमे पतितोङ्गुतान् षट् च दन्तान् मनोविषयः ।
 षडाब्देषु च वर्षेषु काशिकादिषुसङ्गवः । काशिका हरिष्यो
 गुक्ता लण्णा कावा समक्षिका । यङ्गा चैव क्रमेत्यान्ध-
 ववचः परिस्रष्टिका । वज्रान्ते काशिका रेखा लण्णा
 दन्तापसस्थिता । षडे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेन्
 क्रमात् । थापीता हरिषी त्रैवा काशिका स्थानमाश्रिता ।
 नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा । लण्णा चैव भवेच्छुक्ता
 दन्ते मूर्ध्नि ससङ्गमा । द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्याप-
 ङ्गुतुर्हयम् । शिता विद्वाधकाकारा काशेति परिकीर्त्तता ।
 पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदश्यादितः । मक्षिका मक्षि-
 काकारा भवेदष्टादश्यादिनु । विशम्भनेषु वर्षेषु वाजिनां
 दशमोङ्गवा । त्रयोविधावसानेषु एकविधादियु त्रिषु ।
 षड्हाकारा भवेच्छङ्गा प्रयुक्तस्थानमाश्रिता । विद्वा
 च चतुर्धं चैव तथा पातप चित्तः” । “अतिबद्धा
 मन्वावाच तनवचेति उच्यते । ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्ताचैव
 द्विवर्षमा । ईवश्च यिरठं चरुना भवेत् पतितोत्थिता ।
 षड्हाया विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिता । अङ्गुमाने
 विनापूर्वे व्यङ्गमानां न सन्धवः । पूर्वेषु अङ्गुमानेषु
 जावन्ते काशिकादयः । निम्नं लण्णं च दन्तापं कङ्कमित्थमि
 धीवते । पूर्वतां चास्य जानीमान् षडमभतिवत्तुधरे ।
 अङ्गुले काशिकाऽऽस्याति नैव चाद्यां विचारया । नियता
 काशिका रेखा सप्तपूर्वे दन्तमहाके । इयोर्मवति षडे दे
 चतुर्षां सप्तमे तथा । सङ्गमस्य वर्षेदु दन्तानां काशिका
 क्रमात् । काशियानुप्रमेयैश्च हरिन्त्यादिषु दुर्दिग्गान् । इो
 द्वौ वर्षे च जानीयाद्वाजिनं व्यङ्गमं प्रति” ।

देशभेदजात्यलक्ष्य "अश्वानां जम्बूदेशास्तु प्रवक्ष्याम्यनुप-
 र्जितः । उत्तमार्गा च मध्यानां ह्रीमार्गा चैव संमतान् ।
 उत्तमास्त्रधिका; भोक्तास्तथापारसिकाश्च ये । क्रोड्ढ्या-
 र्थैव ये वाहा एष्टया ये च कीर्षिता । छरीजाताश्च
 कीराश्च त्रुष्का माण्डवाश्च ये । पार्श्वता सैन्धवा मध्या
 क्षमा सारस्तता हवाः । संमत्तावाटकार्यैव जटा-
 देशोद्भवाश्च ये । अथमाष्टक्यैर्वाहं ये च प्राग्दक्षिणो
 ध्रुवाः । एतद्वीर्षाक्षितपीपाहुस्तकर्णा महाह्वया । महा-
 काया महोरस्ता निक्तासाक्षीर्धिका मता । अस्तन
 विमतं येषां निर्माद्य च सुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन
 सुखराश भवन्ति ते । अध्वन्याश्च महासाराः सपामे चैव
 पूजिताः । अपि यत्नहृताङ्गश्च नैव सुञ्चति शादिनम् ।
 पारधीकीर्षिकलात् क्रोड्ढ्याः किञ्चिद्भ्रूणकाः । स्थूलाः
 स्थूलशारीराश्च प्रस्थाने दीर्घष्टकाः । क्रोड्ढ्यदेशजाताना
 मध्यमार्गा च वाजिनाम् । नाधिकैः सद्य वज्रं
 दास्यन्ते निनिर्देशेत् । सुष्टजदेशतोष्णश्च स्वप्रमाणेन
 मध्यम । उद्भजातः सुष्टिष्ट किञ्चित्स्थूलो मन्नागज्य ।
 व्यतिस्य लोऽतितीक्ष्णश्च सुसुपीयोऽकक्षया । सुख्यकः
 कीर्षितो वाजी स्थूलवक्रसुष्ठश्च य । क्रोड्ढ्याकारदेशस्तु
 भवेन्नाण्डविभो ह्यय । शान्त्या चैव प्रमाणेन जेवल
 नैव तत्सम । सिद्धदेशोद्भयो वाजी एष्टजचारुकोरुः ।
 आननं चापि दीर्घं च तस्य एष्टं प्रकीर्षितम् । शान्त्या चैव
 जेवनापि रण्युरस्त्रयंमत । शादिभक्त्या च्याति-
 ताजिकादधिकक्षया । परिमण्डलदेशस्तु तीक्ष्णकर्यसुखा
 ह्वयाः । एष्टदेशोद्भवा हृष्टाक्षया सारस्तताश्च ये । लस्यकर्ण
 जटश्चैव आरुः परिकीर्षित । समाल क्षिप्तजातश्च
 पदा पदाह्वेषम । वसुलाश्चापि सुस्वाश्व टङ्का परि-
 कीर्षिताः । दाक्षिणात्यो भवेत्सुहृदो योऽथस्य सर्पवाजि-
 नाम् । जवहीना महाहृष्टा पूर्वदेशससुहृवाः । वाजिभृष्ट
 जानां च वेद्य विद्याद्विषयश्च" ।

अथान्तरां विप्रादिजाति "सास्येन जायते जाति
 अर्जातिरूपेण वाह्येत् । सास प्रदान दण्ड च त्रिविधं
 विनियोजयेत् । त्वासी सुखोदयाशुच विप्र स परिकी-
 र्षित । शूरश्च हटमन्युश्च क्षत्रियस्तुरग क्षतः ।
 पापिनः कल्यारुपाश्च दुष्टाः वैश्या मकीर्णताः । विद्यया
 विप्रमार्थैव शूद्राश्चण्डा उदाहृता । ब्राह्मणान् शक्तिदानेन
 शक्ता चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यान् दण्डेन शक्येन शूद्रान्
 दण्डेन वाह्येत्" ।

अथ भद्रजात्यादि जेमा० प० ७० । "युद्धेऽभ्यनि तयामौ च
 सम पीडां नियच्छति । योवा प्रकृति शीघ्रं च वेग केन विदा-
 सितः । धृतिं गच्छति सर्वत्र भद्रजातिस्तुरङ्गमः । मङ्गलो
 लक्ष्यैर्युक्ताः किञ्चित्चैव विगर्हितः । शीघ्रं च युद्धेति
 शिघ्रा च क्षिप्रं च प्रतिमुञ्चति । रात्रौ क्षयति न तदा-
 श्नुपविष्टस्तुरङ्गमः । तुरङ्गमार्था क्रोधीन वाजी वेर्षासुरेव
 च । आदौ शूरस्तत पश्यान्नीतलक्षपगच्छति । न केनापि
 प्रकारेण चिरं प्राचयते त य । एवमिषस्तु विष्टो जी
 मन्भजातिस्तुरङ्गम २ । रैर्षीं भीतक्षया त्वाही तवा सर्वत्र
 यद्वितः । मसार्थं गालं सकर्षं दिवा वा यदि वा तिमि ।
 सततं जातनिद्रोऽन्यान् वाधते च तुरङ्गमान् । न च
 वेत्ति प्रकाराश्चान्नि शीघ्रं च गच्छति । न च तद्वि
 समामोति शूद्रजातिस्तुरङ्गम २ । मित्रैर्गुणै स्थाति-
 आख्यस्तथैव बहवा युष्मैः ३ । भद्र अणेह्योऽयो जातिरे-
 वा त वाजिनाम् । मित्रोमित्राधिकोऽसोऽयुष्टदोर्षः समा-
 सत" । वर्षभेदेन अस्या अपि संज्ञाः याचिहोले दर्शिता
 विष्टरभयायोक्तास्ततएवावसेयाः ।

हृत्संज्ञितायां लक्ष्यादि समासेनोक्तम् "दीर्घपीवा-
 सिद्धुटस्त्रिकुट्टयष्टुकाभतास्योऽसिद्धः सुख्यलक्षेण-
 वाल सुयफगतिमुखो सुस्यकर्णोऽष्टकः । जङ्गा-
 जानूरुष्टः समसितदयनशास्त्रस्थानरूपो वाजी
 सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपते यन्तु नाशाय नितम् ।
 अन्तपातहृत्तुरग्यल्लक्षकप्रोयशुद्धकटिविजातनि । हन्त-
 नाभिकुट्टे तथा युदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः । ने प्रपा-
 णगल्लक्ष्यसंस्थिता एष्टमध्यमयोपरि स्थिता । ओष्ठ-
 सक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगोले ललाटसंज्ञिताः सुयोमना । तेषां
 प्रपाण यको ललाटक्षेयोश्च प्रभावर्षः । रज्योऽन्य-
 सुर्धनि वक्ष्यि वेति श्वतौ ही ह्री । बह्मिर्दले चिता-
 मेर्धमति ह्वयिगुणैः कवाहोर्द्विर्धैः सन्धैर्धैर्धैर्धैः
 पतितससदितैस्त्रयद्विष्टाद्दोऽश्वः । सन्धैर्धैर्धैर्धैः
 द्विकपरिगणितता काजिका पीतशुक्ला काचा माशीकशुक्ला-
 च्य चक्षनमतो दन्तपातं च विद्धि" । अत्राति सर्वम् अथ-
 कन् । श्वग्निविधे । अत्रुते अत्रोति । ३ व्यापके लि०
 अथपक्ष्येयदे उदाहरणम् । "विष्टोरनस वाजिनम्"
 ता० ना० । ५ यदुतस्याचलमस इतभेदेऽश्वमाक्ययदे
 विष्टति । गोलापत्वे अत्रा० फज् । आश्वानः
 तदुगोलापत्वे सुंक्षी० । चतुर्थ्यां कुष्टा०
 ठक् । आश्विक वाजिसिद्धकटयेदादौ लि० । अत्रेन

वदति पर्वा० उनु अश्विकः अश्वेन चारिषि ति०
 क्षियां जीप् । असायमन्व० असाते क । असात-
 कामिके अश्वे । कुत्सितोऽश्वः क । अश्वक० । कुत्सितेऽश्वे
 अश्व इव संज्ञायां कन् अश्वसद्वयसंज्ञायति पु० । अश्व
 इव प्रकृतिकतो कन् । अश्वप्रतिप्रती । अश्वानां समूहः
 अश्वस्य अश्वोयम् अश्वस्य घोटकसमूहे न० । एत-
 द्मन्त्र पादस्य अश्वोयि इत्यादि० नान्यलोपः अश्वस्य
 पदादव पादावस्य अश्वपाद इत्येव । जातित्वेऽपि अजा०
 क्षियां टाप् । अश्वो अश्वजातिक्षियाम् “अश्वे इव
 विहिते हासमाने” अ० २, २२, १ ।

अश्वकन्दो अश्वस्य मेद्रमिव कन्दोमूलमस्याः । अश्व-
 गन्वाण्यवस्ये । वा कप् अश्वकम्दिक्काप्यत् ।

अश्वकर्षणं पु० अश्वस्य कर्षणं पत्नमस्य । अश्वनामख्याति सात्
 इत्ये । “पूतिकान्कर्षणं गुणवि कालेयकर्षणे, सुशु० साधे
 कन् । अश्वकर्षणोऽप्यत् । ईत० । २ अश्वस्य कर्षे ।

अश्वधरज इ० अश्वस्य धरी च, अश्वो च धरत्य वा ताभ्यां
 जायते ध्वङ्गाव० । धरते घोटकभेदे । खराश्वजोऽप्यत् ।

अश्वधर इ० अश्वस्य सुदमिवाकृतिरस्य । (नखीति)ख्याति
 । नखइत्ये । २ अश्वजातयायाम् स्त्री ।

अश्वजिनी स्त्री अश्वस्य चं चञ्चं तत् सदृशाकारोऽप्यस्य इति
 जीप् । अश्विनीमणले तस्या श्रीपल्लव्या तरंगशीर्षा
 कारतावा अश्वोनायत्वे इत्० घृष्टे उक्तत्वात्तात्पर्यम् ।

अश्वजन्तु इ० देवसेनापतिभेदे “अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च
 पक्षिराट्” भा० आ० प० अश्वताहरणे देवगर्भदुष्टवर्षणे ।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेद्रमिव मूलमस्याः ।
 वराहकर्मवत्स्वपत्ने अनामस्याते सुदृष्टभेदे । “गन्धानो
 वाजिनामादिरश्वगन्धा इत्याह्वया । वराहकर्मिं वरदाश्वरो-
 हा कुठवातिभो । अश्वगन्धानिल्ले प्रापित्तयोथप्रयापहा ।
 बह्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिपिच्छला” भा० प०
 उक्तेः इत्यादिकगन्धानामिका इत्यनामिका च “यवा-
 श्वगन्धादष्टौ क्लिप्तसोहर्त नम् इति” । “यतापर्यश्व-
 गन्धाभ्यां वावस्ये रणजोवर्न” इति च सुशु० ।

अश्वगन्धातेल न० अश्वस्य तैले तैलेभेदे यथा ‘भङ्गातकटहरी-
 मन्त्रदादिमन्त्रकर्मकाधितं कुचते । लिङ्गं मर्दनविधिना-
 कटुतैलं वाजिस्त्रिभुजम् । अश्वकर्मस्यैवार्चितं इत्यगन्धा-
 मूलनिर्घण्टुमितम् । माह्विमिदं मङ्गीत गतनीलं
 मन्त्रमन्त्रमन्त्रे ॥ गोमदगाडोहर्तितं पूज्यं पश्चाद्देन
 र्वाश्विप्रम् । भवति इति अश्वस्य तैले लिङ्गं कठिनाङ्गनादयि-

तम् । अश्वगन्धावरीकुठमांसीसिंहीफलाभितम् । अश्व-
 गुणैः हृग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् । खनाहृक्कर्म-
 पालियर्जनं अश्वणादिदम्” ।

अश्वगीयुग न० अश्व+द्विवे गोयुगच् । अश्वयुग्मे ।
 अश्वग्रीष्ठ न० अश्वानां स्थानं पशुनामत्वात् स्थानार्थे गोष्ण् ।

अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालायत् ।
 अश्वग्रीव पु० अश्वस्य ग्रीवे ग्रीवाऽस्य । दानवभेदे “वत्सार्थि-
 हृनोः पुत्रा” इत्युपक्रम्य । “अश्वग्रीवश्च हृन्मन्त्रं तद्वृणुष्व
 महावत्” भा० आ० प० । स एवाश्वतारे रोचमान
 ष्टपतिरभूत् यथोक्तं तत्रैव । “अश्वग्रीव इति ख्यात-
 सत्यवान् यो महाधुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां
 सोऽभवत्सृपः” । २ विष्णोरप्यतारभेदे इत्यपीने अश्वगिर-
 यत्वे विद्वतिः । यदुष्यस्यविकस्य पुत्रभेदे अश्वग्राह-
 यत्वे विद्वतिः ।

अश्वघ्न पु० अश्वं हन्ति अमृतवृक्षत् कृत्वात् घ्न-टक् उप्०
 स० । करवीरे तस्य अश्वनायकतया तथात्वम् ।

अश्वचक्र न० ईत० । १ अश्वसमूहे २ अश्वकारे नरपतिजय
 चर्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रयत्वे । जायवतीतमयेन
 कृष्णात्मजेन हृते शश्वरदैत्यसेनापतिभेदे पु० “हृत्तोहरत्या-
 यतपीनवाहुरेतेन संख्ये निहृतोऽश्वचक्र । को नाम या-
 श्वस्य महारथस्य रणे समस्तं रथमभ्युदीयात्” भा० प० प० ।

अश्वचिकित्सक इ० अश्वानां चिकित्सक० । अश्वानां रोग-
 नियारकेऽयु वैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकतेऽश्व-
 शास्त्रे दृश्यं । [यदत्तकतेऽश्वशास्त्रे दृश्यं ।

अश्वचिकित्सा स्त्री ईत० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च अ-
 श्वचिकित्सेति न० ईत० । वाजिचेदिते २ शुभाशुभद्वयके यज्ञभेदे
 च तद्विद्वतिः इ० स० यथा” उत्सर्गात् शुभदमासनोपरिस्थं
 वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम् । सर्वाङ्गज्वलनमष्टिदं
 इत्यानां हे वधे, दहनकणाश्च धूमं वा । अन्नं पुरं नाथ-
 मुपैति चेद्रे कोयः क्षयं यात्युदरे प्रदीपे । पायी च उच्छे-
 च पराजय स्याद् वज्रोक्तमाङ्गज्वलने जयश्च । खन्नास
 नांसज्वलनं जयाय वन्नाय पादज्वलनं प्रदिष्टम् । सखाट-
 वसोऽक्षिभुजेषु धूमः परामवाद्य ज्वलनं जयाय । नासापुट-
 प्रोथयिरोऽश्रुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलनं जयाय । पाश्चाद्य-
 ताकासितकर्बुराणां निम्बं शुक्राभस्य सितस्य चेष्टम् ।
 मद्दपो यवसाध्मसां प्रपतनं खेदो निमित्ताह्विना अन्नो
 वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः । अश्वप्रश्च विरो-
 धिता निधि दिवा निद्रासध्यानता सादोऽधीष्टवता

विशेषतमिदं नेटं कृतं याजिनाम् । आरोहयन्-
 न्वाजिनां प्रवर्षादिदुतकं याजिनः । उपवाचुरादरुमस्य
 वा ऽविकलस्यैव विपन्नं योमना । क्रीडन्निष्ठमथाय
 ज्ञेयितं पीयया स्वकवा च घोशुखम् । क्षिप्रमधुमसु-
 नादिं कृत्तवु पाशवद्वदनेषु नाजिभिः । पूर्वोपालदधि-
 विमदेवता नमःऽम्पसमासुनादि वा । इव्यमिष्टमथ वापरं
 भवेत्त्रेयतां यदि समीपतो जवः । भक्ष्यपानसकिकाभि-
 नन्दिनः पत्सुरौपविबनन्दिनोऽववा । सव्यपार्श्वगतदृष्टो
 ऽथवा शक्तिशार्पकदास्तुरङ्गमाः । नानैष पादैरभि-
 ताङ्कवन्तो महीं प्रवाधाय भवन्ति भर्तुः । सन्ध्यासु
 हीमामवसोऽयन्तो ज्ञेयनि जेहन्सपराजयाव । अ-
 नोव ज्ञेयनि विरलि वाहानु निशारतास प्रपदनि
 बालाम् । रोमलजो हीनकररराव पांशुन् पयन्तस
 भयाव इटाः । ससुवद्विषयार्थमायिनः पदं ससुत्-
 क्षिय च दक्षिचं स्थिताः । जवाय येथेवपि वाङ्मेव्दिदं
 फलं जयावधममादिमेदुवुषः । आरोहति कितिपतो
 विनयोपपन्नो यालासुनोऽन्यद्वरनं प्रति ज्ञेयते च । वज्ञेष
 वा सूपति दक्षिणमात्रपार्श्वे योऽश्वः स भर्तुरचिरात्-
 प्रधिगोति कच्छोम् । सुसुर्मुक्तमूलपयत् कदोति न
 ताद्यमानोऽप्यतुकोमयावो । अकार्यभीतोऽश्वविबोचनस
 युमं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते ।

अश्वतरं पु० ततरश्चः अश्व+ततरत् डरच् । अश्वायामश्रेणोत्-
 दात्वेऽश्वत् तस्य तत्तत्साम्यपिहकत्वे । ऽगर्हणेनाश्यास
 त्पदे । अश्वरेऽश्वविभेदे २ वर्षभेदे च । जातित्येन क्षिया-
 सभयत्वा ङीप् । "आनश्रुतिः पीलावप्यः मत् यतामि नवां
 निवृत्तमश्वतरीरचः" इति आ० ७० । दृष्टेनोपपन्नं
 यत्सुमत्सुङ्गाति कोनर । स श्वसुसपस्यङ्गीयाहुगर्ममश्वतरी
 यथा मवृ । "बहुत्याद्यासधेयानि पक्षगानां तपोधन ।
 न कोर्त्तविभ्ये सर्वनां प्राधान्येन ह्यसे श्वसु । येन प्रथमतो-
 ज्ञातो वासुकिरुदनरत्तु" इत्युपक्रम्य "कच्छाश्वतरी चापि
 मानःकासीयकक्षवा" भा० आ० ५० । अथश्व वच्यकोत्ते-
 स्थितः" भा० ७० ५० । वरुषसभायर्थे "कच्छाश्वतरी
 नानी इतराद्रुषवाङ्की" १ नन्वऽभेदे । "तययैवादेशाव-
 बतोऽश्वो वा अश्वतरी वा नदयेत" यत० आ० ।

अश्वत्त्वं पु० न श्वितं श्वामिडिड्यादिवत् तिष्ठति स्वा-क
 पु० नि० । आनासस्वताते इजे, "बोधितुः मियुषोऽश्वत्त्वस्य
 यत्नोन्नामनः । मियुषोऽर्जुनः शीतः पिसुकेऽन्नथास-
 जित् । पुत्रसुवरकोऽश्वोवसोयोनिविबोधनः" भा० ५० ।

"अश्वतः सर्वद्वयाप्याम् गीता" तस्य विष्णुऽदित्येन
 सर्वानङ्गवनामकावत् अश्वत्योत्पत्तिः "पार्वतीशिवयो-
 र्द्वैः सुरतं कुर्वतोः विव । अग्निं त्राङ्गुषयेण
 मेष्य विमं कतं इरा । यथाप पार्वती कुवा सर्व-
 नेव द्विषीवतः" इत्युपक्रम्य "तस्मान्न सप्तधं यात् वृषं
 उद्यतमाश्रय" पार्वतीयापसङ्गा "तस्माद्भ्रातृभ्रातृणा
 मङ्गविष्णुमश्वेभराः । तस्मादिमो विष्णुमश्वेभरावुभौ
 वभुवदवैधिवटौ सनीश्वरा ।" । बोधिस्यं चार्किदिनं
 विनेव तस्युद्यतामापदस्योयोगात्" पञ्चपु० क्रिया०
 १६० । अध्या० ७३ । "तस्य यनिवारत्नात्ते अश्वता-
 कारचमसुक्तं तलैव १६१ अध्या० । अश्वभ्या उभेऽ-
 भगिन्या अश्वत्थ्या सङ् उहाकवस्य विवाहसङ्गा पत्न्या
 "यापदानमनं भन तावत् अश्वत्थमृते त्वं निनीद" इत्युक्तवा
 अश्वत्थ्या तलैव स्थितवा कच्छविभे कावे मतेऽपि पत्यु-
 रानमनननाकोन्य क्रन्ति, तच्छ्रुत्वा च हरत्या यनिव-
 भगिन्या नोदितो विष्णुऽज्जानतव तासुपाच यवा ।
 "अश्वत्थ्या सङ् ततो विष्णुऽज्जगात् कपवान्निवतः ।
 आश्राववक्रकृष्णो तासिदं वाक्पमवाश्रवीत् । अश्व-
 उद्यतावाद्यु वदाऽश्वत्थीः स्थिरा भव । समीपसम्भोऽश्वे
 आवाचको भवा कृतः । मन्वारे वदा ह्येनं अश्वीरत्ना
 नमिष्यति । अश्वत्थोऽश्वी भनेत्साकान्स्वारे विना किञ्च"
 एवञ्च अश्वत्थ्या सर्वदावावाद्यदिने तस्मात्सुस्यलं
 मन्वारे वदन्तोसमागमाञ्च अश्वत्थमिति सर्वादा कृत ।
 "अश्वत्थस्यो भगवान् विष्णुरेव न वयय । अश्वत्थो
 वटसङ्गत् पकायो मङ्गलपदङ् । दर्शनस्यर्गनादेव ते न
 पापकृताः कृता" तलैवोक्तम् अश्वत्थस्यैसु यनिवारे
 एव प्रायुक्तवचनात् । तस्य वैशाखे शिवनमर्थं पञ्चपु०
 क्रिया० ११ अध्या० । यथा "वैशाखे शिवनेत्रिण्य 'विष्णु-
 मन्वत्थस्यविष्णुम् । यदर्शनकलावाग्निजेतवे वैश्वीजनः ।
 नश्वरुप्रवासावेन कुर्वीत्योऽश्वत्थशिवनम् । शोऽपि
 काति पर स्वानं पिष्टुक्तः पापकोटिमि" तस्मिन्कवयकसु
 तलैव "अश्वत्थस्यं विमये" को वज्जाति विवादिभिः ।
 अश्वत्थस्यो भगवान् किं तस्यै न हि मन्वति" । तत्
 प्रथामफलं तलैव । "अश्वत्थद्रुमनाकोन्य प्रथमं कुरुते
 ह नः । आशुर्द्विभेसस्य तर्जने सर्ववन्पदः" । अत-
 यव इः अश्वत्थनादी "अश्वत्थस्यो भगवान् इः अश्वत्थववा-
 यु मे" इति अन्वेषे प्रथामोविहितः । "तस्यैव सर्वकर्म
 चरयप्रयथा तलैव । "वदाश्वत्थवे विम । धर्मकर्म विधी-

वते । नूनान्तिरिक्ता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने । ।
 तत्र तोषाणि कर्माणि तिस्रोतादीनि कानि वै । । तत्-
 पूजनफलं तत्रैव । “अथत्यपूजकोवस्तु एवमृत्पूजकः ।
 अथत्यहृपी भगवान् अथमेव वतो हरिः” ॥ तस्य तच्छा-
 खायाश्च श्लेढने निषेधः तत्रैव । “तद्विज्ञानात् द्विजश्रेष्ठ ।
 योऽन्यत्वं कृन्ति मृदधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म यत् कृत्वा
 च च शुध्यति । अथधोहृत्तराजोऽयं हरिर्मूर्तिः प्रकी-
 र्त्तित” । तस्मादन्वत्यहृन्तृषा ज्ञाता कोऽपि न विद्यते ।
 अथयथाऽमेका च स्यात्तामपि क्विन्ति नः । सकोटि
 ब्रह्महत्याः । फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यपि
 तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखा-
 श्लेढनमयप्राथम्येन निषिद्धं यथाप्यश्लेढने तु न दोषः
 यद्युद्दिष्टावसथापि किञ्चित्कालात् “अर्कं पत्तायश्वदिर’
 अपानामोऽयं पिप्पल’ इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिवो
 विधानात् । २ नन्दीहृत्कृपे अथ धमेदे च “नन्दीहृत्तोऽन्यत्यभे-
 द गरीहृी गजपादपः । स्वाकीयस्य जयतवः शीरी च स्याद्
 नक्षतः । नन्दीहृत्तो वसु’ साहसिकस्तुवरउष्णकः । मटु-
 पाकरसपाह्वीनिपितकभास्ततु” भा० प्र० । ३ गर्हभायश्च
 हृष्ये (केलियापिपुषु) तद्गुणवादि गर्हभायश्चयन्दे दृश्यम् ।
 ४ संसारकृषे तस्य विरस्यायित्वाभावत् तथात्वम् । “जर्ह-
 मूलमध शास्त्रमहत्तं प्राञ्जलव्ययम्” गीता तद्विवरणमध-
 शास्त्रयन्दे । अथ इव तिष्ठति स्या क प्र० ५ अश्विनो नक्षत्रे
 तस्याश्वीर्षीकारस्याश्वीर्षयन्दे उक्तत्वात्तथात्वम् । अथत्य-
 नक्षत्रेण युक्तं काठः इत्यथ तस्य संज्ञायाम् सुप् ।
 “अथयो मूर्धुर्तः” शि० कौ० । अथसंज्ञायान्तु अथत्य-
 नक्षः अथत्यो रात्री । अथत्यो काया० इत् ।
 अथत्यिहः उत्क० इ अथत्योवः तत्सद्विज्ञापदेयादी
 ति० । अथत्येन युक्ता पौर्णमासी अथ । तस्य पौर्ण-
 मास्यामपि ‘अथहायत्यथत्याट्ठक्’ पा० निर्देशात्
 नि० सुप् अथत्ययुक्ताया पौर्णमास्याम् । सुपि व्यक्ति
 पवनोक्तेः पुस्त्वम् । तत्र भव’ ठक् । अथत्यिक’ ।
 चान्द्राश्विनमासे ।

अथत्य्यामन् ए० अथत्येव स्याम वलमस्य अथत्येव तिष्ठति युक्ते
 स्थिरत्वात् स्या-क वा प्रयो० । भारतप्रसिद्धे द्रोणाचार्य्येण-
 पीष्ठने वीरे । “गीतमान्मिषुम जज्ञे शरसाभ्याश्चरदतः ।
 अथत्याम्नस्तु जननी ऊपरचैव महानक्षः । अथत्यामा ततो-
 जज्ञे द्रोणादेव महानक्षः” भा० आ० प० । तस्य नाम-
 निवक्तिरपि दर्शिता भा० आ० १२० अध्या० । यथा
 “मारद्वती ततोभार्या कपी द्रोणोऽन्यपिन्दत । अग्निहोत्रे
 च धमे च दमे च धततं रताम् । अथमद्गौतमी पुत्र-
 मन्वत्यामानमेव च । स जातमात्रो अथदद्याधैवोश्चैः-
 अथवाहृयः । तच्छ्रुत्वान्नाहृत मृतमन्तरीक्षस्यमजवीव् ।
 अथत्येवास्य यत् स्याम नदनः प्रदियो गतम् । अथत्या-
 मैव बालोऽयं तस्मात्तस्मा मविष्यति” “अथस्य स्या-
 न्नोऽकारः मार्ति० व्यकारः । अथत्यामः । भवार्थे तु तस्य
 सुप् अथत्यामा तद्भवे । २ भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्ये
 मासनेयेन्द्रवर्ष्मण २ गजभेदे तत्कथा च “मतिमान् अथसे
 युक्ताः केयवोऽर्जुनमजवीव् । नैव युक्तेन संपामे जेष्ठं शक्य-
 मथञ्जन । सधर्तुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि शमावर्षः ।
 न्यस्तयस्त्वस्तु संपामे शक्यो हृत् भवेन्मृष्टभिः । आस्ती-
 यतां जये योगो धर्मस्तुष्ट्यु पाण्डवाः । । यथा नः
 संयुगे सर्वान् हृन्त्याडु कृपाहृनः । अथत्याग्नि हृते
 नैव युध्येदिति मतिर्मम । तं हृतं संयुगे कश्चिदस्मीं संसृज
 मानव’ । एतन्नारोचयद्राजन् । कुन्तीपुत्री धनञ्जय ।
 अथ्ये त्वरोचयन् सर्वे कच्छ्रेण तु बुधधिरः । ततो भीमो
 महाबाहुरनीके स्ते महागजम् । जषाम गदया राज-
 सन्वत्यामानमित्युत । परममयनं घोर मासवस्येन्द्रवर्ष्मण ।
 भीमसेनस्तु सम्रोड उभेव श्रेणमाहृने । अथत्यामा हृत
 इति यन्दसञ्चैवकार सः । अथत्यामेति हि गजः ख्यातो
 नामाहृतोऽभवत् । ज्ञत्वा मनसि त भीमो मित्या व्या-
 हृतमाहृदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा श्रेणस्तत्परमप्रियम् ।
 मनसा सन्नगालोऽभूत् यथा सैकृतसम्भसि । शङ्कमान स
 तन्मिथ्या वीर्य्यैः स्तसुतस्य वै । हृतः स इति च श्रुत्वा
 नैव धैर्यादकम्पत” । “वन्द्युमानो व्यथित कुन्तीपुत्रं
 बुधधिरम् । अहृतं वा हृतं नेति परमच्छ सुतमात्मन’ ।
 स्थिरा बुद्धिर्हि श्रेणस्त न पाथो वष्यते ऽन्यतम् । जया-
 चामपि कोकानामैश्वर्य्यार्थे कवञ्चन । तस्मात्तं परि-प्रच्छ
 नाम्बं कश्चिद्द्विजवर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि पत्याया
 नास्मात्प्रभृति पाण्डवे । ततो निव्याण्डवात्सर्वीं कति-
 मन्तं युध्वम्पतिम् । श्रेणं प्रात्वा धर्मराजं गोविन्दो

अथत्यक प्र० अथत्यकत्फलम् तद्युक्तः बालोऽन्य-
 न्त्यकाल देवक्यम् वुन् । अथत्यकत्काले वैयावादी
 १ देवे कृषे । आर्वे, वन् । २ अथत्यहृषे ।
 अथत्यकुष प्र० अथत्यस्य पाकः पीत्वा० कृषत् । अथत्य-
 पाके कवादी । [अथत्ययन्दे विवृतिः ।
 अथत्यभेद इ० अथत्यस्य भेदोविशेषो वल । नन्दीहृत्ते

व्यपितोऽत्रवीत् । यद्यज्ञदिवसं शोषो युध्यते सन्धुमा-
 स्यित' । सत्त्वं प्रवीणि ते सेना विनाशं ससुपैष्यति ।
 च भवांस्त्राह नो द्रोणात् सत्याक्त्रायोऽन्वतं पुनः ।
 अन्वतं जीवितस्यार्थे वदत अन्वस्यतेऽन्वतेः । कामिनीषु
 विवाहेषु नशां भक्तौ तथैव च । प्राङ्गणाभ्युपपत्तौ च
 अन्वते नास्ति पातकम् । तयो' संवदतीरेवं भीमसेनो-
 ऽग्रवीदिदम् । श्वलैव' ते महाराज बधोपायं सङ्गात्मनः ।
 नाहमानस्य मे सेनां मास्यस्येन्द्रवर्ष्यः । अन्वत्यामेति
 विक्रान्तो भजः शक्रमजोपमः । निहतो युधि विक्रस्य
 ततोऽहं शोषमद्भुवम् । अन्वत्यामा हतो जगद्धिवर्त्त-
 काहवाहिति । नूनं नात्र स्यावाकाशेन मे पुरुषर्षभ ।
 स त्वं गोनिन्दाक्यानि मानयस्य उर्ध्वमिषः । द्रोणाय
 निहतं शंस राजन् । शारदतीसुतम् । त्वयोक्तो नैव युध्येत
 जाह्न राजन् द्विजर्षभः । सत्यवान् हि त्रिस्तोत्रेऽस्मिन्
 भवान् ख्यातो जनाधिप । । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृष्य-
 वाक्रप्रचोदितः । भावित्वाञ्च महाराज 'वक्तुं ससुपचक्रमे ।
 तमतथ्यभये भग्नो जये सक्तो युधिधिरः । अव्यक्तमश्वी-
 हाश्रयं हत कङ्कर इत्युत । तस्य पूर्व्वं रघः पृथ्वां
 चतुरङ्गुलसुतम् । बभूवैवन्तु तेभोक्ते तस्य पाहोऽस्म्यु य-
 न्महीम्' । 'अन्वत्यामा हत इति पृथाक्नुना सप्तसङ्गा
 सौदं रोषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा' इति
 वेधोर्षः । [चारिणि स्त्रियां ङीप् ।

अथत्यिक्तं लि० अन्वत्येन चरति पर्मा० षन् । अन्वत्यफलक
 अथत्यो स्त्री० कुशोऽन्वय' अत्यार्थे ङीप् । कुड्प्रिपपले
 सुसपले वनजाते अन्वत्याकारे कुड्प्रिपभेदे स्वार्थे कन
 अन्वत्यिकाऽप्यल ।

अथदंष्ट्रा स्त्री अन्वस्य दंष्ट्रेवाकारेण । गोक्षरदंष्ट्रे ।
 अथनयति पु० अन्व नयति अण्-उप० ष० । अन्वपालके ।
 अन्वस्य पु० अन्वस्य व्यापकस्य चर्मस्थान्तो यत् शक० । १ अ-
 यमे २ लेले ३ न्ते ४ सुद्धां च हेम० प्राणिविज्ञानास्या
 नत्वात्सस्यात्सात्स्यम् ।

अथपति पु० अन्व' माति पा-क । ऋयपालके । [अपभेदे च ।
 अथपति पु० ईत० । वाजिपालके रामायणप्रसिद्धे कैकेये
 अथपत्यादि पु० प्राग्दीवतीयेऽर्थे अन्वप्रत्ययनिमित्ते पाणिन्यु-
 क्ते यद्दसूहेहच गणः अन्वपति ज्ञानपति शतपति भ्रनपति
 गन्धपति स्थानपति अन्नपति वादपति, कुक्षपति अह्नपति
 धान्यपति घन्यपति बन्धुपति, चर्मपति सभामति प्राण-
 वति श्लेषपति, । अन्वपतम् मत्स्यलोम्भवादात् न खल' ।

अन्वपत्तिं लि० अन्वत्यां पत्ते' गमनं यत् । अन्वमननसुते
 १ रये अन्व' व्यापि पत्ते' पतनं यस्य । २ व्यापिगमने
 मेवे च । 'व्यापिद्युन्मङ्गिर्मरुतः स्वर्गे रथेभिर्वात कटि-
 मङ्गिरश्चपत्ते' " ऋ० १, ८८, ४ । यथा व्युत्पत्तिर्दर्यिता
 तथैव भाष्ये उक्ता । [शोपः । इयपादत्तस्वरत्ने ।

अथपाद लि० अन्वस्य पाद इव पादोऽस्य इच्छा० नान्त
 अथपाल पु० अन्वान् पातयति पा+णिच्-बन् अन् । षोड-
 करलके । खुल् । अन्वपालकोऽप्यलार्थे ।

अथपुच्छी स्त्री अन्वस्य पुच्छमिव क्षेत्रोऽस्य । वायव्योद्दिष्टे ।
 अथपेज पु० ऋपिभेदे । तेन प्रोक्तमधीवते शीनकादि०
 णिनि । अन्वपेजिनः तत्प्रोक्ताध्याविष् ४०५० ।

अथपेशस् लि० अन्वेन मेयोर्द्वयपक्षीर्षं निर० अस्य । अन्वे न
 द्वयणीये । 'गोखपासश्चेयसम्' ऋ० २, ५, ११ ।
 'अन्वमेयसमन्वेन निरूपणीयां रातिम्' भा० ।

अथवडव पु० अन्वय बडवा च । अन्ववडवकूपवमाद्यै
 न परवडिङ्गम् ।

अथवालि पु० अन्वस्य बाल क्षेत्र इव तदाकारउत्पत्त्यात् ।
 (क्राया) इति ख्याते । कागे । ईत० अन्वस्य २ क्षेत्रे च ।
 अथवाजि पु० यदुर्वंशचित्तकस्य उत्तमेदे । 'क्रोटीस्तु श्रु-
 राजेन्द्र । वंशसुसमयीरुपम् । यदोर्वंशभरस्याव'
 इत्युपक्रम्य । 'गान्धारी चैव माश्री च क्रोटीर्भाष्ये'
 बभूवत" इत्युक्त्वा "माश्री उत्तरी च जघाते सतौ-
 पृथाग्रन्धकावुभौ । जघाते तनयौ हृष्ये शफर-
 चित्तकस्या" इत्युक्त्वा शफरकथं यत्तद्वा च । चित्तकस्या-
 भवन् उत्तरी पृथुर्विपरुदेव च । अन्वपीनोऽन्वबाह्व
 सुपार्श्वकगवेषणौ । अरिष्टनेमिरश्च सुधर्मा धर्मवि-
 त्तया । सुभ्राह्मण्डनाह्वय अविष्टान्नवणे स्त्रियौ" इति ।
 १४, २५, अध्या० ।

अथमहिषिका अन्वमहिषयोर्वैरम् वृन् । अन्वमहिषयोर्वैरे ।
 अथमार पु० अन्व' मारयति ऋ-णिच् अण् । ऋपीदे
 खल् । अन्वमारकोप्यल ।

अथमुख पु० अन्वस्य सुखमिव सुखमस्य । अन्वाकारसुखे
 पुरुषाकारान्याङ्गे किञ्चरे । जातित्यात् स्त्रियां ङीप्' भिन्-
 नि मन्दां गतिमन्वस्य" कुमा० अन्वदनादयोऽप्यल ।

अथसेध पु० अन्व प्रधानतया मेध्यते हिष्यतेऽल मेध-हिंसने
 यत् । यत्तमेदे स च यत्० प्रा० । १२ काण्डे पञ्चमिर-
 ध्यायैरुक्तः । यजु० २४ अ० तदीययूपशुविशेषा विहितता
 यथा । तत्प्रायश्चित्तोपिदृष्टाते यजु० वे० ही० उक्तम् अ-

अग्नेधे एकविंशतिर्युपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्नि-
 वर्षज्ञः तत्र सप्तदश पशवोऽनियोजनीयाः अश्वः १
 तुपरः २ (ऋद्धोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि ऋद्धोत्पत्तिकालेऽपि
 गोभृगः गवय २ । ह्यौ चान्ये ४ एकादशावयवयुक्ती ।
 अग्निममन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गाव इति
 सप्तदश पशवो मध्यमयूपे वन्वनीया । इयोरेकादशावयवयुक्तौ
 मध्ये कृष्णयोवः, अश्वस्य रराटे प्ररस्तात् ललाटे हृत्परोध-
 स्तात् मेपी, अधोभागे शुक्रौ छागौ, बाह्योरश्वस्य पूर्वपादयो
 रेकैकः । अश्वस्य नाभ्या श्यामश्वेतकृष्णरोमाऽज्ज श्वेतः
 छागः दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्णः । बहुरोमपुष्पकौ
 छागौ पश्चात् पादयोरेकैकः । अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत्
 गर्भघातिनी, वामनः स्वर्णः पशु पुच्छे एवम् एका-
 दशानामश्ववयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशि
 नौ ह्यौ मध्ययूपे वन्वनीयौ अन्येषु एकैक इति भेदः
 पृथतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां शतत्रयसहस्रकानां
 पशूनां मध्ये पञ्चदश पशव एकैकयान् अश्वदयस्त्रय
 णते द्वादश च इत्येते पर्यङ्ग उच्यन्ते । अश्वानस्य शरीरं
 तन्वीफलवत् रज्ज्वा गुस्फनीयम् । ततः कृष्णयोव
 इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने सवह्ना रज्ज्वा
 वन्वनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोन्याः
 इतरेषु विंशती युपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेका-
 दशिनः इति षोडश इति भेदः” ।

अश्वदिपशुभेदाः देवसंहिता यजु अ० २४ उक्ता यथा
 ‘अश्वसूपतो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णयोव आग्नेयो
 रराटे । प्ररस्तात्प्ररस्ततो मेधवस्ताहृत्परोराश्विनावधोरा-
 शौ बाह्योः सौमापोष्ण, श्यामोनाभ्या, सौर्ययामौ श्वेतश्च
 कृष्णश्च, पार्श्वयोस्वाङ्गी लोमशसकृष्णौ, सकृष्णोर्वायव्यः
 श्वेतः पुष्करद्राय स्वपसाय, वेहद्वैव्योवामनः १ । रोहि-
 तोधूसरोहितः कर्णन्तुरोहितस्ते सौम्या, बभुररुणमभ्रु
 शुक्रवभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्वोऽन्यत शितिरन्वु समन्त
 शितिरन्वुस्ते सावित्राः, शितिमाहुरन्यत शितिमाहुः
 समन्तशितिमाहुस्ते वार्हस्रत्याः, प्रपती क्षुद्रप्रपती स्थूल
 प्रपती ता सैत्रावरुण्यः २ । शुक्रबाल सर्वशुक्रबालो
 मणिबालस्तश्विना, श्वेतः श्वेताद्योऽरुणस्ते रुद्राय
 पशुपतये, कर्णाद्यामा अश्वलिप्ता रौद्रानभोरूपाः, पार्श्व-
 ष्याः ३ । पृश्निस्तारश्वीमृश्निस्त्वर्ष्वः पृश्निस्ते मारुता,
 फल्गुर्लोहितोर्षी मलयी ताः सारस्वत्याः, ङीहाकर्ष्यः शुक्रा
 कर्षोऽद्यालोहकर्षश्चे त्वाङ्गाः, कृष्णयोवः शितिकर्षोऽ-

ह्विसकृष्णयेन्द्राग्नाः” कृष्णाश्विरत्याश्विनैर्वाङ्गाङ्गाउ-
 पत्याः ४ । शित्या वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्रयवयो वामे, ऽवि-
 चाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, पत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ५ ।
 कृष्णयोवा आग्नेयाः, शितिव्रवो वक्ष्मणां, रोहिता रुद्राणां,
 श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्श्व्याः ६ ।
 उन्नत श्वधमो वामनस्त ऐन्द्रवैश्यावाः, उन्नतः शितिमाहुः
 शितिप्रवृक्ष ऐन्द्रावार्हस्रत्याः, शुक्ररूपा वाजिनाः, क-
 ल्माया आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः ७ । एता ऐन्द्रा-
 ग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अजन्वाह आग्ना-
 वैश्यावा, वशा सैत्रावरुण्यो, अन्यत एन्वी सैत्रयः ८ । कृष्ण-
 योवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्या, श्वेता वावव्या, अविचाता
 अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतयो देवानां पत्नीभ्यः ९ । कृष्णा
 भीमाः, धूना आन्तरिक्षां, हृन्तो दिव्या, शवशा, वैद्युता
 सिद्धास्तारकाः १० । धूनां वसन्तायाऽभते, श्वेतान् पौष्णाय,
 कृष्णान् पर्षाभ्यो, रूपांश्चरदे, प्रपती हेमन्ताय, पिग्नांश्च
 शिराय ११ । त्रयवयो गायत्र्यै, पञ्चावयवस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो
 जगल्यै, त्रिषत्या अतुष्टुभे, त्र्यवयव उष्णिश्वे १२ । प्रष्टवाहो
 विराजे, उक्षाणो हृहृद्या, षड्रमा, ककुभे, ऽमञ्वाहः पशुह्यै,
 धेनवोऽतिच्छन्दसे १३ । कृष्णयोवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्या,
 उपध्वस्ताः सावित्रा, वत्सतयः सारस्वत्याः, श्यामाः
 पौष्णाः, प्रश्वयो मारुता, बहुरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावा-
 प्रथिवीयाः १४ । उक्ताः संवरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा
 वारुणाः, प्रश्वयो मारुताः, कायास्तूपराः १५ । अग्नेयेऽग्नी-
 कवते प्रथमजानाऽभते, मरुद्भ्यो सान्पनेभ्यः सवात्यान्,
 मरुद्भ्यो वृहमेधिय्यो वष्किहान्, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संक्ष-
 षान्, मरुद्भ्यः स्तवद्भ्योऽतुष्टुषट्पान् १६ । उक्ताः संवरा एता
 ऐन्द्राग्नाः, प्राश्नैर्वा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्ष्याः १७ ।
 धूना यभुनीकाया पितृणां सोमवर्षा, बभ्रवो धूमनीकायाः
 पितृणां बर्हस्पदा, कृष्णा बधुनीकायाः पितृणां मग्निष्वा-
 स्तानां, कृष्णाः प्रवन्त स्त्रियम्बकाः १८ । उक्ताः संवराः
 एता श्रुतासीरीयाः, श्वेता वावव्याः, श्वेताः सौर्या १९ ।
 एवं समाना युपा इत्यश्वद्व्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिक-
 शतत्रयमिताः प्रास्या पशवः सर्वे उक्ताः । आरण्यानाह १ ।
 “वसन्ताय कपिञ्जलानाऽभते, पौष्णाय कलविहान्, पर्षा
 भ्यास्तितिरा, श्वरदे वरिष्का, हेमन्ताय ककरा, च्छिराय
 विककरान् २० । सप्तदश शिशुमारानाऽभते, पर्जन्याय
 मरुद्भ्यो, नद्भ्यो मत्स्या, न्निताय कुशीपयान्, वरुणाय
 नाक्रान् २१ । सोमाय इंक्षानाऽभते, वावने बवाका

इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्, मित्राय महून्, वरुणाय चक्र-
याकान् २२ । आग्नेये कुट्टरनासभते, वनस्पतिभ्य
उलूका, माग्नीषोमाभ्यां चाभान्, अग्निभ्या भयूरान्,
मित्रावरुणाभ्यां कपोतान् २३ । सोमाय लभानासभते, त्वष्ट्रे
कौलीकान्, गोपदीर्घानां पत्नीभ्यः, फुलीका देवजामिभ्यो,
ऽग्नये षडृपतये पारुष्यान् २४ । आग्नेये पाराशगामान् भते,
रात्रौ सोषाम्, रक्षीरात्रयो सधिम्यो ऋत, मांसिभ्यो दा-
त्यीशान्, संवत्सराय महत उपर्णान् २५ । भूम्या आग्ना
लभते, ऽन्तरिक्षाय पाट्मान्, दिने कर्णान्, दिग्भ्यो मज्जमान्,
यभुक्तामवान्तरदिशाभ्यः २६ । पृथग्भ्य षड्भ्यां मान् भते,
रुद्रेभ्योरुहन्, आदित्येभ्योन्यहून्, वित्रेभ्यो देवेभ्य एत-
मान्, साधेभ्य कुलुद्धान् २७ । ईरानाय परस्मत् आलभते,
मित्राय गौरान्, वरुणाय मरुिपान्, हरुष्पतये गवया, चन्द्र
उष्ट्रान् २८ । प्रजापतये पुरुषान् रक्षिन् आलभते, वाचे
ऋषी, यक्षुषे मगका, षष्ठीताय भद्राः, २९ । प्रजापतये
च वायवे च गोमृगो, वरुणायारण्योमेषो, यमाय
क्षणो, मत्तप्यराजाय मर्कटः, यार्दलाय रोहिद्र, ऋषभाय
गमयी, क्षिप्रश्चेनाय वर्तिका, नीलङ्गो लमि, सप्तहाय
शिष्टुमारी, हिमयते हृषी ३० । मयुः प्राजापत्य, उलो
हृषिच्छो हृषट्गस्ते धाले, दिगा कङ्को, धुङ्गाग्नेयो
कसपिहो लोहितार्हिः पुष्करमादस्ते त्याद्रा, वाचे
क्रुञ्च ३१ । सोमाय कुलुद्ग, आरण्योऽजो मज्जः शका ते
पोष्णा, कोटा मायो, रिन्द्रस्य गौरमृग, पिहोन्त्यहुः कण्ट, ३२ ।
स्तेऽनुमत्यै, प्रतिशुक्रायै चक्रशक्रः ३३ । सीरी बलाका,
शार्गं स्रजय गयाण्डकसो मैत्रा, सरसत्यै, यारि पुरुष
याक्, त्रानिह्नोमी, यार्दलो हक एदाकुस्ते मन्यवे, सरसते
शुक्र पुरुषशक् ३३ । उपर्णं पार्जन्य, व्यातिर्वाङ्घो
दर्बिदा ते वायवे, वृहस्पतये वावस्पतये, यैङ्गराजो, ऽलज
आन्तरिक्षः, अनीमहूर्त्तसुक्ते मदीपतये, धावाष्टघिषीय'
कूर्म ३४ । पुरुषमृगयन्द्रमसो, गोधा कालका दार्यां पाटस्ते
वनस्पतीना, लक्षशकु धाविलो, हृषो वातस्य, माक्रो मकर
कुलीपयस्तेः, क्रुपारस्य, चिह्नं गङ्गाक ३५ । एगलङ्गो, मण्डूको
भूपिका तित्तिरिक्षे सर्पाणां, खोपाय आश्विन' । लण्यो
रात्र्या, ऋषो जल, सुषिलीका तद्वरजनागां, लक्षका
वैष्णवी ३६ । अन्वधामोऽर्धमावानाश्वश्लो मयूर सर्पणस्ते
गन्धर्वाणा, मपामुद्रो मासा, कश्यपो रोहिद्र कुण्डूणाधी
गोलक्षिका तेऽश्वरसां, षट्त्वयेऽसितः २।७ । वर्णां कूर् कर्त-
मा, मासु' कयो मान्वासुस्ते पितृष्णां, बलायाजगरो,

वह्मनां कपिद्रुहः, कपोत टरूक' गयसो निर्धर्लं
वरुणायारण्यो मेन' ३८ । त्रित आदित्याना, मुद्रो
हृषोवान् वाभींनसुक्ते मत्ता, आरण्याय ह्मरो, वरु रीद्र,
कमिः कुट्टरदीप्तीहृको वाजिनां, कामाज पिक् ३९ ।
अह्नो वैश्वदेवः, वा हण्यः कपों गर्दभकारुजुक्ते
रक्षसा, मिन्द्राय स्रकरः । सिंहो मास्त, लक्षनास
पिष्पका यजुनिक्ते गरव्यायै विश्वे वा देवानां दृभत' । ४० ।
एव पष्ट्रधिक गतद्वयमारुष्टा पगव वृहा । म-
भ्यमयूषे द्वौ एकादशिनौ अन्येषु एकैके एकादशिनः
इति एकपि गतियूषेषु द्वानि गतिरेकादशिन । अत सप्तवि-
गस्यधिकगतत्वयम् अत्राटि सौख्यंल द्वानि गतत्वा हृङ्ग मिलि-
ताम् सन् जनपञ्चागदधिकं गतत्वयम् । ता पाम्यापगत'
आरण्यास्तु २६० मिलिता ६०९ पययोऽश्वमेधे विहितताः
तदुक्तं ऋषि । "मट् गतानि त्रिभुज्जने पञ्चगामधमे-
ऽङ्गिनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवमिदाधिकानि च" । तेषु
पाम्या आश्वभ्या आरण्यदा बन्धनाम्नोष्वा न त द्विस्या
इति । एवञ्चात्ताश्वस्य प्रधान्यात् अश्वमेधत्वम् । अश्वत्त-
ण त' काशाम्नीधरशङ्गायः अर्णवर्षसुखो बडी । यस्य
माश्वानुभायव' इन्द्राकारौ सुयोमनौ । पुष्कं विदुत्प्रती-
कागसदर कुन्दसविभम् । पादाश्वैव इतिहृषां कर्षी
विन्दूरसदिनौ । अश्वदन्निनिभा जिह्वा बभुषी भा-
स्तरोपमे, विराजितो रोमराज्या शतुलोमविषोमया ।
पिचिलैर्धिपिधैर्षीं विलोऽजतविन्दुभि । ये वेगे वायु
तस्य स्यादुङ्ग' र्श्व' शवायया । यस्य गात्रोद्भवोन्वो
गन्धर्वमपि मोहयेत् । एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञियः पशु-
च्यते" वाशि' रा० । "गोवीरसमवर्षञ्च कुन्देन्दुश्चिमल्लिभ-
म् । पीतपुष्कं ग्यामकर्णं सर्वतो गतिमत्तमम् । श्यामं वापि
महोपाल । यज्ञेऽस्तिरुत्तरां विदुरिति' इरा० । यत्' ग्राह्ये
त "द्विरुपयवैपोऽश्व स्यात् लण्यसारङ्ग' प्रजापतेर्वा एयो-
ऽश्ण समभवत् द्विरुपं वा इद वल्लु शुक्र चैव लण्य' च तदेनं
खेन रूपेण समर्धयतीति । अथ होवाच शास्त्रयति
त्रिरूप एवैपोऽश्वः स्यात्तस्य लण्यः पूर्वार्धे शुक्रोऽपरार्धः
क्षत्तिकाङ्गिः परस्तात्तद्यत् लण्यः पूर्वार्धे भवति यदेवेदं
लण्यमक्षुण्णदस्य तदच यच्छुक्रोऽपरार्धे भवति यदेवेदं शुक्र-
मक्षुण्ण क्षदस्य तदच यत्क्षत्तिकाङ्गि' परस्तात्वा कनीनिका
व एव रूपसद्वृष्टोऽतो यत्तमोऽस्योपकल्पेत् मञ्जु रूपो वा
द्विरूपो वा त्रिरूपो वा क्षत्तिकाङ्गिकमासभेत जनेन त्वेव
सद्वृत्त स्यात्' । "क्षत्तिकाकारं क्षत्तिकाजिकरोहिणीयकटा

कारमङ्गिं पुण्यं सजाते यस्य भा० । लखामम् । का
 त्या० २० । ११२३ । 'नीलपौरुख्यकयुक्तगिति' कर्क० ।
 तस्योत्सर्जनं चोत्तरपूर्वदिशि । "पशुवदुत्सर्जनं निरटे
 ऽश्वगते" कात्या० २० । २ । १ । "पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग्
 लक्ष्यते निरटे निरमये दृश्यतया । अधर्युयजमानौ अ-
 श्वगते यतानामप्यश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्जनं कुरुत'
 क्रीडये निरटे अश्वस्य वयोव्यङ्गमानि एकैकं त्रीणि
 त्रीणि षष्ठाणि अतुवत्तने तानि निर्गताम्यादादिति
 निरटम् अतोतवत्तर्विशतिवर्षमित्यर्थः' कर्क० । तेन दृश्यतया
 स्कन्दमसामर्थ्यादाहिल्यं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य "बह-
 वाभ्यो वारणम्" "प्रज्ञेयाज्ञोदकात्" कात्या० २० । २ । १ ।
 २ । १ । वाक्येन बहवाभ्यो निवारणं, प्रज्ञेयात् यथेच्छाना-
 नाहोदकाञ्च निवारणम् विहितम् । अतएव "प्रजाते
 वायव्यम्" कात्या० २० । १ । २० । बहवायां रेतःस्कन्दने
 प्रजातइत्युच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः ।
 तस्य रत्नकाश्च यथाहपाः कर्तव्यास्तथाह यत० ब्रा० ।
 "तस्यैते पुरस्ताद्गच्छितार उपकृप्ता भवन्ति । राजपुत्रा
 कश्चिनः यतं राजान्या निपङ्क्ति यतं सूतपामण्या
 पुत्रा इपुपरीषण' यतं चालसन्तहीतृणां पुत्रा दक्षिण
 यतमश्वगत निरटं निरमणं यद्विश्वेनमपिस्तुय रत्ननि"
 अथधिकालमाह "तस्मात् पारिव्रजं पट्विंशतं दशाहा
 नावटे" इति यत० ब्रा० । सावनगणनया संवत्सरे गते
 दीक्षा । 'अध्यापदीव्या चरुभिः सावितम्" इत्यादिना
 "ऋतेवादर्शने च" इत्यन्तेन कात्या० २०, १, २० । प्रायश्चित्त-
 येषात्तस्मात् "अन्यस्य रथनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्" ऋते
 अश्वसादर्शने च" का० २०, ४, १ । अयनरागमसम्भवे च अ-
 न्यस्याश्वस्य रथनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंभवे अश्वोपकारकं
 सर्वं कर्म पुन करोति" कर्क० । अश्वमेधारभकाश्च ।
 "अटस्यां नवम्या चा फाल्गुनीशुक्लस्य" कात्या० २०, १, २,
 फाल्गुनशुक्लपक्षेऽटस्यां नवम्यां वा प्रारम्भ । "याऽसौ
 फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति" प्रकृत्य "तस्यै पुरस्तात्
 षड्द्वेषा सप्ताहे वा अत्रिज उपसमायन्तीति" यत०
 ब्रा० पीथे खेके" कात्या० २०, १, २, "ज्वैष्ठापाह-
 यो शुक्लाटम्या नवम्या वेद्येके" कर्क० । एकविंशतिपूपसन्नि-
 वेगमानादि यथा 'एकविंशतिर्पुपा सर्वं एकविंशत्य
 रत्नयोराक्नुहाखोऽग्निघो भवति पैतृदारवावभित',
 षड्द्वैत्वास्त्रय इत्यान्तय इत्यात्, षट् खादिरास्त्रय
 ऽवेत्वास्त्रय इत्यात्, षट् पावाशास्त्रय एवेत्वास्त्रय इत्यात्,

यत० ब्रा० । एतेषा नामनिर्वचन तत्रैव दृश्यम् ।
 अश्वमेधस्य ऋगिक नि द्वादश नामानि दर्शितानि य-
 त० ब्रा० ३ काण्डे । "एष वै प्रमूनीमयज्ञः १ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रभूत भवति । एष वै विभूर्नाम
 यज्ञः २ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वं मेव विभूतं भवति ।
 एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः ३ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व-
 मेव व्यष्ट भवति । एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः ४ । यत्नै-
 तेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव विष्टं भवति । एष वै व्याष्टि-
 तिर्नाम यज्ञः ५ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्याष्टं
 भवति । एष वा ऊर्जस्वनाम यज्ञः ६ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते
 सर्वं भेषोर्जस्वत्वति । एष वै पयस्वनाम यज्ञः ६ । यत्नैते
 न यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव पयस्वत्वति । एष वै इक्ष्ण
 वर्चसी नाम यज्ञः ८ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्त व्यात्राङ्गणे
 वर्चसी जायते । एष वाच्यतिव्याधिर्नाम यज्ञः ९ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्त धाराजन्धोऽतिव्याधिर्जायते । एष वै
 दीर्घो नाम यज्ञः १० । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्तऽव्यादीर्घा-
 रण्यं जायते । एष वै कृष्णिर्नाम यज्ञः ११ । यत्नैतेन
 यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव कृष्णं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम
 यज्ञः १२ । यत्नैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं
 भवति" । 'तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते' यत० ब्रा०
 'अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्रिभे' भा० अश्व० प० ।
 अश्वमेधे पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्थ० अच् । राजर्षिभेदे ।
 "यो मरुति प्रशोचत्यश्वमेधाय सूरये" ऋ० ५, २७, ४ ।
 अश्वमेधाय राजर्षये" भा० ।
 अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य जत० अन्य ठक् ठन् वा ।
 महाभारतान्तर्गते चतुर्दशे पर्वणि । "ततोऽश्वमेधिक पर्व
 सर्वपापप्रणाशनम्" "ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च तद्वर्ह-
 शम्" इति च भा० अश्व० प० ।
 अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः "अश्वमेधाच्छ च" पा० ७ ।
 अश्वमेधयोग्ये पशौ तद्वचणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम् । चात्
 ठन् । अश्वमेधिकोऽप्युक्ताये ।
 अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व-क्यच् "न इन्द्रस्युत्तरेति"
 पा० नेत्त्वदीर्घी भावे च । इयेष्वायाम् "अपुराश्वयोत
 रथया" ऋ० ८, ४६, १० । "अश्वया अश्वेच्छया" भा० ।
 अश्वयु ति० अश्वोऽस्त्यस्य धृच् । १ अश्वयुक्ते "गव्युरश्वयुरी-
 यते" ऋ० ११, १५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि० नेत्त्व
 दीर्घी उन् । २ अश्वोच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयु" ऋ०
 १, २१, १४ । 'अश्वयुरश्वानिच्छन्" भा० ।

अथयुज् स्त्री अथेन हयसुखाकारेण युज्यते गुज-क्रिप् ।
 १ अश्विनीनक्षत्रे तस्य तदाकारवमज्ञेपायज्ञे उक्तम् ।
 अथयुजि जातः अथ् तस्य वा लुक् । अथयुक् २ तम-
 यत्नजाते लि० लुगभावे आश्वयुज् क्रिया णीप् । अथेन
 हयाकारपता मत्तलेण युज्यते पीण्यं मास्यकिन् मासे
 आधारे क्रिप् । १ शान्द्रादिनभासे "अथयुक्लणपक्षस्य
 आश्व कर्ष्यादिनेदिने" कृतिः । अथेन नक्षत्रेण युक् पीण्य-
 मासी अथ्यस्य अर्ग० अथ् । अथयुजोऽथ्यत् रत्नमासा०
 अथयुजा युक्ता पीर्ष मास्यकिन् प्रगा० अथ् आश्वयुजोऽ-
 थ्यत् । कर्मणि क्रिप् । अथेन युक्ते ४ रयादौ । अथेन युन-
 क्ति रथम् कर्षरि क्रिप् । रयादौ ५ अथयोजके लि० ।
 "ययोष्टपो अथयुजः परित्यज्य" अ० भा० ५, ५४, २ ।

अथरत्नकं पु० अथ् रत्नति रत्न-ण्युक् । षोडशक.कके ।
 अथरत्न न० अथोरत्नमिव उपमि० ष० । उच्चैः अथसि
 तस्य हयश्रेष्ठत्वात्तयात्वम् "मय्यमानेऽभृते जातमगूरत्नम-
 तुत्तमन्" भा० आ० प० १७ अ० । हयरत्नादयोऽथ्यत्
 "हयरत्नमहारि व" कुमा० ।

अथरथ पु० अथयुक्तीरथ । १ अथयुक्ती रथे ।-गन्धमादन
 सञ्चिक्रवायाम् २ मद्यां स्त्री । 'मञ्चवस्त्रानि उप्राणि
 पात्यन्ते भरतर्षभ । । इत्यर्चं सर्वभूतानां नदीमन्दरथां
 प्रति" भा० व० प० १६० अ० ।

अथराज पु० अथानां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् । उच्चैः अथसि
 "यत्न जज्ञे महावीर्यं सोऽश्वराजो महाद्युति" भा०
 आ० प० १७ अ० । भगवद्भिर्मूर्तित्यादपि तस्य श्रेष्ठत्वम्
 "उच्चैः अथसमन्वामा विद्धि यामकृतोद्भवम्" गीता ।

अथरोधक पु० अथुं रुध्नि रुध-ण्युक् । करनीरे एत्ते ।

अथरोह पु० अथुं रोहति रुह-अण् उप० ष० । अथु-
 रोहे शादिनि ।

अथल लि० अथुं शाति छा-क इत् । १ हयपाहके कविभे-
 दे "अथ ह जगकस्य वैदेहस्य ह्रीतायुषो वभूव" इ० उ० ।
 तदप्येः याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिकाप्रति-
 पादके १ नाह्नप्ये च तच्च "अथ ह जगकस्येत्यारभ्य ततो ह्री
 तायुषो विरदाभिल्यन्तम्" इ० उ० । गोत्रापत्ते नडा० फक् ।
 आयुषायनः । तन्नोत्रापत्ते येन श्रौतस्त्रलंष्ट्रफल-
 स्य जवम् तस्मिन् ।

अथलक्ष्ण न० अथुानां शुभाशुभज्ञापकत्वं लक्ष्णत्वेनेन
 लक्ष-करणे ल्युट् इत् । अथुस्य शुभाशुभलक्षक
 चिह्नभेदे अथयन्दे तन्नोक्तम् ।

अथलक्षित न० अथरत्नाकरोक्ते लयोविंशत्यक्षरपादके
 षण्ण्डत्तभेदे "यदि ह नजी भजी भुजमभनाकादात्र
 लक्षित हरार्कयतिमत्" । इदमद्रितनवेति बन्धीम० ।
 अथलक्षान्ता स्त्री अथस्य लालेवाक्या । त्रह्णवर्षे हवाहृष-
 र्षर्षे जटाप० । अथलोमेति पाठान्तरम् । अथस्य लोमे
 वाक्यतिरस्य" तत् त्रियक् ।

अथयक्तु पु० अथस्य वक्तव्य वक्तव्यम् । १ अथुर्वच देव-
 योमिभेदे अथवदनहयसुखादयोऽथ्यत् । २ हययोमे विष्णु
 भूर्त्तिभेदे अथगिरि गण्डे विद्यति । तदुध्यानेन च तनुभूर्त्ति-
 रुक्ता तन्मसा० । "गरुड्यागङ्गाप्रममश्व वक्तु वक्तव्यवैराभारसौ-
 प्रदीप्रम् । रयाङ्गागङ्गास्रितभाङ्गयुक्" आतद्वन्यसकर
 भजाम" ।

अथवत् लि० अथोऽथ्यस्य मठम् कस्य व० । १ अथवुक्ते ।
 "टक्षामो गोमदश्चयत् सुपीर्यम्" अ० ८, ४६, ५ । मन्त्रे
 कश्चित् दीर्घं अयावान् । 'भोजनमन्त्रावन्तं गोमन्त्रमा-
 पशु मर" अ० १, ८१, ४ । अथे इव अथस्येव वा वर्तते ।
 २ हयमठगे अथ्य० । अथेन तस्यं क्रिया वर्तते । ३ हयलत
 क्रियाहस्यक्रियायाम् अथ्य० । अथमर्हति वर्तते । ४ हया-
 र्हे अथ्य० । [नोष्ट्रे शादिनि ।

अथवह पु० अथेन उह्यते वह-कर्मणि वा अथ् । हगे-
 अथ्वार पु० अथ वारयति वु० ष्ट-अण् उप० ष० ।
 हयमिवारके शादिनि "इत्वेन नियमस्यरक्षवारा"
 माप । ल्युक् । अथवारकः तत्रैव । ल्यु अथवारकोऽथ्यत् ।
 अथवारलक्षणादिकसुक्तमथ्वारको यथा "नाह्नवान् य-
 त्तिदानेन सान्ना र्थे त् सलियान् । वैश्व दण्डेन यन्देन
 अद्र दण्डेन वाहयेत् । मयूने वाहयेद्विप्रं कृत्स्नं प्रहरे
 गते । वैश्व सन्ध्यागते काषे अद्र रात्रौ च वाहयेत् ।
 सत्य च त्रिपिधं प्रोक्तसप्तसाधममध्यमम् । उत्तमं शोपया-
 मेन सान्ना दण्डेन मध्यमम् । यन्दाङ्गेन च दण्डेन वाहये
 दधमस्युध । सृजे निर्भेदे वाहे तैलदुग्धस्य रूपवान् ।
 शान्तिश्च द्विविधा प्रोक्ता बसदीपेत्यसम्भवा । त्रिषो दुर्बल-
 त्येन दुर्बलोऽपि ब्रजेन वा । ब्रजेनोपाधिकावांसं सत्यं
 ज्ञात्वा च वाहयेत् । सार्द्रां सुकठिना चैव पाषाणोदक-
 संयुताम् । तथकाष्ठमनायुक्ता रज्जुभूमिं त् यज्जीयेत् । समं
 च विपुसां चैव किञ्चित्पांशुसमन्विताम् । एकान्ते विजने
 रम्ये रज्जुभूमिं त् कारयेत् । स्यूजः क्रोधी च भूर्त्संघ
 चित्तोत्सुकचवासनः । अस्थाने दण्डपाती योवाजी तस्य
 च सिध्यति । प्रचलति वस्य कटिर्हृद्वाङ्गर्दण्डपात । न

तस्य वाहनं वाजी उक्तं वाजिवाहितम् । इडासनोऽथ
 तत्तन्मो जितसृष्टिर्निरासः । अघिरागी स्थिरयापि पठेते
 वाजिवाहकाः । चित्तं यो नैव जानाति हरगस्य समा-
 सतः । न वदन्ति ह्यासस्य दण्डपातेन ताडिता । क्षेपिते
 वसिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तिचिन्ते
 वा षट्सु दण्डं निपातयेत् । क्षेपिते ताडयेन्मूर्ध्नि जातुभ्यां
 वसिते तथा । क्रुते उरसि हन्तव्यो भ्रान्तिचिन्ते तथोदरे ।
 मोक्षं च ताडयेत्पश्चान्मुखे चोन्मार्गगामिनम् । प्रात्या दीपं
 च रूपं च स्थानेष्वेतेषु ताडयेत् । अस्यामताडितोवाजी
 यावज्जीवं न सिध्यति । भो अह्नाति च तद्दोषं यावज्जीव-
 त्ससौ ह्य । धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि सृष्टिभिर्याः प्रकीर्त्तिता ।
 प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया सुलका षटता । तृतीया पूर्ण-
 कण्ठी त्वच्यो त्वरिता षटता । पञ्चमी चैव या धारा
 निरासम्मा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव त्व या धारा न्यूनते
 न त्व हस्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का सुलका सता ।
 सुलपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु वा भवेत् । खेच्छया
 त्वरिता धारा ताडिता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा
 सगोत्रोन्नेषु गीयते । वसुधास्य संप्रवक्ष्यामि सृष्टिभिः परि-
 कीर्त्तिताः । उष्यन्ती च गोकर्णो त्वसोत्तुला त्वसा हया ।
 नागसखी सुप्रधारी दुष्टी च वृत्तानो । विश्विती चैक-
 हस्ती च शुभगा शोभना सता । इलेता हादय वसुगा
 सृष्टिभिः परिकीर्त्तिताः” “आष्टकर्ममध्ये त्व मनो
 लक्षति वाजिन” यन्नेस्तु वाहयेत्पूर्वम् पशुस्यं समादि-
 येत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुञ्जो नाप्यधोसुष्ठः ।
 न भवेत्सामनासस्तु ष भवेद्ववाहकः । स्थिरोऽथः
 स्थिरपादस्य त्रिकोश्रतस्थिरासनम् । दक्षिणादितरङ्गस्य
 चासने त्व हठः सदा । अश्ववाराः समाख्याताः शेषस्तु
 भयदायकाः । श्रीप्रादिवु न वस्यस्यस्यु त्रियु वाह-
 नम् । जेमन्तादिवु वस्यं सादिभिः यास्त्रवेदिभिः ।
 प्रतिपद्वु त्वयोदस्यां पञ्चभ्यां वा सिते दले । धृतिविज्ञा-
 तियोगेषु वासरे चन्द्रार्थयो । मूलरोहिणीहस्तेषु सुभे
 चैवोत्तरासु च । एवंविधे दिने वाही वाहान् संवाहयेत्
 शुभे । रत्नमूनी च रेपनं स्थापयेत् पूजनेसतः । सुवैधुर्पैः
 प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्त्वया । पकासैः पञ्चयन्त्रैश्च
 प्रातःपुषिस्तवावसा । रत्नाम्बरधरोभूत्वा रत्नसुप्रधरत्तया ।
 “एकविंशतिवारं च ततः पठ्यात्वेष्टवत् । श्रीयमेकं तमाह्वय
 ननेच्छासं नैः नैः । वसुधास्य चर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव
 च । विक्रमा सुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा ।

सखीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिनां क्रमात् ।
 नातिस्त्रुष नातिशयं न सखं नातिकर्मयम् । समासुक्त-
 ममाण्यु सखीनं कारयेद्दुग्धः । सखीनादिवु श्रीष्टे
 धारयेदुविक्रमादिवु । क्रमेणैव हरकणां कटानि संप्रयो-
 जयेत् । सखीनादौ त्व धारासु सदा सृष्टिचितो ह्यः ।
 तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेदुविक्रमादिभिः । यत-
 हस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिनं धा-
 दी सव्यं चैवापसव्यकम् । षण्डं चत्वरसं च नोमूलं चार्ध-
 चन्द्रकम् । नागपायं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् ।
 एवमन्येषु श्रीष्टेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । यद्यं वाहनेदु-
 वाहं तस्य कटं न जायते । दद्यात्त्रयमभीतस्य भीतस्यापि
 हरेद्भयम् । रक्षस्यं सादिनामेतद्वाहनेऽस्त्रिभेदितम् ।
 पूर्वोक्तेषु च देवेषु षट्सु शेषेषु ताडयेत् । न जात
 सादिनाभ्यास्त्रिनु काले दोषयतैरपि । दम्भमानस्य
 अशुभस्य यो दोषः सादिदोषतः । जायते ऽसौ निरा-
 कर्त्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं यास्यपिधानेन यः
 सादी वाहयेद्भयान् । हरयस्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फल-
 दायकाः । वाहनं यस्य दुष्टं च धूपशेषनभन्तकैः । तदहं
 संप्रवक्ष्यामि सृष्टिभिः कीर्त्तितं यथा । अस्थिमिर्दयनैश्च
 दृकाणां च यथा सुभै । विषमसिक्तादंश्रामिः घुमसंभ्र
 सृष्टिधा । एसायुक्तमदोषीरनागशेसरचन्दनैः । सर्वाका-
 तैलसयुक्तो धूपयेद्दुष्टवाजिनम् । विषमोहगदेषामिषं
 ज्यदधिचन्दनैः । नि.येयदोषनायाय धूपं अश्लो हि वाजि-
 नाम् । विश्विय गोमयैः प्रातर्दिशिथे सर्वमन्त्रिषु । अष्टवर्गं
 च नियमेण दुष्टाः सिध्यन्ति सृष्टिताः । आशीर्यं चन्दनं
 कौतीसिद्धार्थमरिचानि च । सन्ध्यां चक्रवाभूत् नोमूलं
 कर्णजं मलम् । सृष्टिगुणानि पिष्टानि कवावाः सव-
 चानि च । अश्लनं सर्वदुष्टानां देवं सर्वं च सर्वं च ।
 अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाचमधिगच्छति । कोपसोर्हं
 भयं त्वज्ञा वस्यः साहादिनोभयम्” ।

अश्ववाहं ष० अश्वं वाहवति वाहवति वक्षं-विक्षं-कक्षं ।
 अश्ववाहके सादिनि । स्रुक्षं । अश्ववाहकोऽभ्यत । स्रु-
 अश्ववाहनोऽप्यत ष० ।
 अश्वविक्रयिन् त्रि० अश्वं विक्रयेत् श्रीशसस्य विन्श्री-
 श्रीशार्थे इति ईत० । इक्षविक्रवाजीविकासुक्ते त्रिका० ।
 अश्वविद् ष० अश्वं ह्यहृदयं मेति विद्-क्षिप् ईत० । शैल-
 यतौ तस्याश्वहृदयतता वसिंता” भा० व० प० ७३ अक्षया० ।
 यथा “ऋतुपथं प्रति वाहकस्य मलसोक्तिः” वाहकस्य

वाचाय देहि विद्यामिमां भग । सतोऽपि पात्रहृदयं
 षट्हाण्यं पुरुपरिभ । । ऋतुपर्यंशतोराजा वाङ्मनं कार्य-
 गोदवाग् । ह्यज्ञानस्य सोभाश्च त तथेत्यमवीद्वचः ।
 यद्योक्तं त्वं षट्हाण्येदमक्षाणां हृदयं परम् । मिलेभोमे
 ऽम्बहृदयं त्वयि तिष्ठत वाङ्मनम् । । अथं विन्दते विद्-क्रिप् ।
 २ अथलक्ष्यारि ति० "परिणोद् अथमन्विदे गोमदि" ऋ०
 ८, ६१, १ । "अथविदे अथस्य लक्ष्यारि" भा० ।

अथस्येद्य ष० ६१० । षोडशपर्यंशके तद्विकृत्याप्रकारः ।
 जयदत्तकतेऽथमाशोऽवसेय ।

अथशुशुक्लं ष० ६१० । । अथवस्यमाशोऽवसे । अथस्य गदु-
 रिवा । २ दत्तप्रभेदे "वत्वारिंयद्गोः सुता स्याताः सर्वत्र
 भारत" । इत्युपक्रम्य "अथगिरा अथगिरा अथगद्गुच
 वीर्यवान्" भा० आ० प० ६० अध्या० ।

अथशाला स्त्री ६१० । ह्यस्याने मन्दुरायां वाजिमाशा-
 याम् तदुत्तरणविधिमाशमाशो । यथा "मातृदत्तप्रभे
 देमे वासुकाकावर्जिते । वितापैत्यविहीने च शालां
 कुर्वीति परिग्रहत् । सुगुप्ता सा च कर्त्तव्या इट-
 कीटाद्यसंयुता । विधारे स्वापयेद्देवं रेपलं मूजयेत्-
 सदा । कार्यं लिङ्गस्यविशोखां तासांस्त्या पिण्ड-
 का शुभा । शाखाप्रमाणदीर्घा च तस्यां वासं प्रकल्प-
 येत् । ही हस्तावुच्छ्रये तस्या मासं चैवं प्रकीर्त्तितम् ।
 कर्त्तुंभूकाण्डयत् च प्रान्तेऽस्याः स्वापयेत्कृष्टि" वासुका
 पूरितं कार्यं संसृजत चत्वर तथा । सुगुप्तमाय च वाहा-
 नां भवेत्सुदुःखमपाय च" "अथ० अथ० या० "दृष्टि ते
 षट्हा कोमागारमायुषागारमगुषायां हस्तिमाशाञ्च ऋषुः"
 भा० प० प० १८७ अ० ।

अथशालास्त्रं न० अथलक्षणादिपामकं शास्त्रम् । शास्त्रिहोत्रकते
 ह्यलक्षणादिपामके । शास्त्रे तन्मूलके जयदत्तकते २ शास्त्रे च ।

अथशिरस्त्रं न० ६१० । वाजिमन्त्रके । अथस्य शिरस्त्रं यिरोऽस्य ।
 २ दानवभेदे अथशिरस्त्रं विदति । "अथ शिरा अथगिरा
 अथः शिरस्य वीर्यवान् । तथागगनस्यैव वेगवांशाल
 पञ्चम" । पञ्चते अजिरे राजन् । वीर्यवन्तोमहासुराः ।
 कैकयेषु महासुराः पार्थिवैर्ममसप्तमाः" भा० आ० प०
 ६६ अध्या० । ३ अथशिरसि विष्णुमूर्त्तिभेदे, तावद्वर्त्तुर्भारण्य-
 चक्रम्" भा० आ० प० १४२ अध्या० । "तेऽहमिष्टा भगवता देवाः
 सर्धिमणाक्षपा । नमस्कृत्य भगवते जग्मुर्देवान् यये
 श्चिदान् । गतेषु त्रिदशैकसु द्रव्यैक पर्यवस्यतः ।
 दिवसुर्भगवन्समिन्वहतनौ स्थितम् । त देवो दर्शयामास

शाला ह्यगिरोमहम् । साह्यागर्त्तयन् वेदान् कण्डु-
 त्रिदण्डहम् । व्यास उवाच । ततोऽथगिरसं दृष्ट्वा त
 देवममितीजसम् । शोचकसीं प्रभुर्भूत्वा शोचानां
 हितकाम्यया । मूर्त्तां प्रथम्य वरद तस्यौ प्राङ्गुलिदण्डतः ।
 स परिप्लव्य देवेन वचन आवितसदा । श्रीभगवात्तुवाच ।
 शोचकार्यं गतो सर्वास्तं चित्तव यथाविधि । धाता
 तं सर्वं भूतानां त्वं प्रभुर्जगतो शुच । त्वयामेषितभातो-
 ऽहं धतिं प्राप्नुयास्याङ्गुला । यदा च सुरकार्येने
 अविचरन् भविष्यति । मादृभानं गमिष्यामि तदात्त-
 ज्ञानदीपकम् । यद्यच्छा ह्यगिराशालैरानलरधीयत" । "कप-
 र्दिने वराहाय एकद्वहाय धीमते । विवसतेऽथगिरसि-
 चतुर्भुक्तिभेदे सदा" इति च तलैव ।

अथशृगास्तिका स्त्री अथशृगास्तिकयोर्वेदं इत्यात् वेदे बुद् ।
 ह्यशृगास्तिकयोर्वेदे गदरत्ना० ।

अथशृङ्गा ति० अथशृङ्गयति आह्लादयति षदि-पिच् रक्
 १०० वेदे ष० षट् । इनेनाह्लादिकाया क्षिया "गोमथा
 अरिते अथशृङ्गाः" ऋ० ६, १५, ४ । "अथशृङ्गा
 अथशृङ्गादयन्दा" भा० ।

अथशृङ्गाय न० अथशृङ्गायते पदुगवत् । ह्यपटके ।

अथससि ति० अथ ससते ददाति-सन-इन् ६१० ।
 ह्यदायके । "यसोऽससिर्भक्ष" । यजु० ८, १२ ।
 अथससनादि० ।

अथससा ति० सन-विट-खा ६१० । ह्यदानरि । "गोपर्षिं
 धियमन्वसां वाजसासत" ऋ० ६, ५१, १० ।

अथससाद ष० अथ सादयति गमयति सद्-गती षिच्-
 क्ण् उप० ष० । सादिनि ।

अथससादिन् ष० अथो सीदति सद्-पिनि ०१० । सादिनि
 (षोडशयोवार) "प्रतिमहाराजमन्वसादी" रघु ।

अथससेन ष० १ जिनपिठभेदे २ अथभेदे यस्य पुत्र सनसुकुमारः
 कुक्षेत्रस्य सुभतो नदीसमीपवासिनि तल्लक्षणे २ नागभेदे
 च । 'तल्लक्षणाश्चसेनच निम्ब सातवराभुभौ । कुक्षेत्रे च
 वसतां नदीनिकुमतीमसु" भा० आ० प० १ अध्या० । "अथ-
 सेनोऽमवसल तल्लक्षस्य सुतो बली । स तीक्ष्णमकरोद्यत्त्रं
 मोषार्थे जातवेदस" । भा० आ० प० १० अध्या०

अथससेनसुपनन्दन ष० ०१० । सनसुकुमारः ।

अथसस्तान ति० श्रीभव अस्+शु-हट् च अस्तान् न० त० ।
 परदिनास्थायिनि कर्त्तमानदिनमात्तभवे । "अथस्तानविधा-
 नेन कर्त्तव्यं ननुः प्रतीत्" मनु स्त्रिया षीप् ।

प्रप्रवक्षानि क्व त्रि० श्वक्षमक्ष्यस्य मत्वर्थे ठनु न० त० ।
परदिनास्थाधिपने वर्त्तमानदिनपर्याप्तधनसञ्चयकारिणि
दृश्यभेदे “कुम्भक्षान्यक्षीवा स्यात् कुम्भीघान्यक एव
वा । त्र्यह्विकीवापि भवेदश्वक्षानिक एव वा” मनुः ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोमं स्तुतिरक्ष्यस्य मत्वर्थे छ ।
ह्यस्तुतियुक्ते छत्तभेदे तच्च छत्तम्” ऋ० १, १६२ ।
माभोमित इत्यादि हाविंशत्युचम् । २ तत्प्राथ्ये होमजाते
च । “अश्वस्य वाऽश्याखध्वस्य मेध उदक्रामसदश्वस्तोमीय
मभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आ-
श्वेन जुहोति । मेधोवा आश्वं मेधोऽश्वस्तोमीयं
मेधमेवास्मिंस्तन्मेधो दधात्याश्वेन जुहोत्येतद् देवामां
प्रियं धाम यदाश्वं प्रियेषैर्वान्वाक्त्वा समर्धयति ।
अश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्व-
स्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपदं पुरुषो द्विप्रतिष्ठसदेनं
प्रतिष्ठया समर्धयति तदाश्वः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होत-
व्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो
द्विपदा यदश्वस्तोमीयं कृत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्
पुरुष उपरिष्ठात् पशुमधिष्ठति षोडशश्वस्तोमीया
जुहोति” शत० ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ईत० । वाजिमाखायाम् “अश्वस्थानात्
गजस्थानात् पशुमात् वल्मीकात् हृदात्” विष्णुध० पुरा० ।
अश्वहनु पु० अश्वस्य हतरिष हतरस्य । “दानवभेदे हरिश्चाश्व
हतुश्चैव वीरौ तावथ हृद्धिमौ” हरिवं० २६ अध्या० ।
अश्वहन्तृ पु० अश्वं हन्ति हन-हत् ईत० । शक्रवीरे “वीर्यं
विद्वद्वाश्वहन्तोहरिरे हृहतीहयम्” सुश्रुत० । २ ह्य
नायके त्रि० ।

अश्वहृद्य पु० अश्वेन हिमोति गच्छति हि-कर्त्तरि अच् ।
अश्वेन गतिमति “प्रत्वर्हि रथानामश्वहृयो व रथानाम्”
ऋ० १०, २६, ५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि
अच् । अश्वव्याये । “अश्वान्यश्वहृयैरनिमित्तं नमोभिः
ऋ० ८, ६६, २ ।

अश्वहृद्य न० अश्वस्य हृद्यं नमोगतभावादि । हयामिहापे
शतदावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छन्दे उदा० ।

अश्वत्स पु० अश्वस्याश्वोव अच् समा० । देवसर्पपद्वये ।
अश्वत्सि उ० पाणिन्युक्ते शुभाशुभरूपकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे
ठञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे सच गणः अश्व, अश्वसन् गण,
जर्था उमा गङ्गा वर्षा वसु । गोत्रापत्ते २ फञ्प्रत्ययनिमित्ते
शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्वसन् गङ्गा, अश्वसि, विद,

उट, रोहिण्य, खर्जूर, खल्लार, पला, पिजूस भङ्गिष्ठ,
भङ्गिष्ठ, भङ्गित, भङ्गिष्ठ, प्रकट, रामोद, क्षान्त, काय,
तोष्ण, गोवाह्न अर्क, खर, स्फुट, चक्र, श्रविट, पविन्द,
पवित्त, गोभिन्, श्याम, धूम, धूम, पाग्मिन्, विश्वानर
कुट, शप (आत्मेये) । जन, जङ्, खङ्, पीष, अर्ह,
कित, विशम्भ, विशाख, गिरि, चपल, सुप, दासक, वैख
प्राच्य, धर्म, आनङ्गुष्ट, (इंघि)जात, अर्जुन, मष्टत,
सुमनस् दुर्भनस् मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्मेय (भरद्वाजे)
भरद्वाज, (आत्मेये) उत्स, आतव, कितव, मद्, धन्य, पाद,
शिव, शदिर अश्वत्सि ।

अश्वत्समघ त्रि० अश्वोमवं धनमस्य वेदे दीर्घः । “अश्वरूपधन
स्वामिनि ‘अश्वामघा गोमघा पा ह्रुवेम’ ऋ० ७, ०७१, १
अश्वत्सुर्वेद् उ० अश्वत्सायुर्वेदतेऽनेन विद-षिन् चञ् ।
हयायुर्जापके शास्त्रे तच्च शास्त्रिहोत्रेण सुश्रुतमा-
भानं स्वगतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदशजतञ्च अश्व-
यद्धे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारिः ईत० । मङ्गिपे ।
अश्वारूढ उ० अश्वश्चारुकोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।
अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह-अण् उप० स । ह्यवा-
हके, हयारोह्येन शयुक्कर्त्तरि च । अश्वस्तन्नेद्रमिवारो-
होमूलमस्य । श्वश्वगन्वायां स्त्री ।

अश्वभावतान पु० अश्वस्त्रेयावतानोऽस्य । छप्रिभेदे । विदा०
अपत्ये अच् । आश्वभावतानः तद्गोत्रापत्ये षड्पु गोप-
वना० न लुक् । आश्वभावतानां । [गन्वाह्ये ॥

अश्वभावरोहता पु० अश्वस्तन्नेद्रमिनावरोहति खलु । अश्व-
श्रिवन् पु० द्विव० अश्व्याः सन्ति ययो इति, अ-
श्विन्या नक्षत्रे भवौ “सन्निवेशाद्युत्तनक्षत्रेभ्यः पा०
अच् “नक्षत्रेभ्योवञ्छम्” पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य
लुक्, अश्व उत्पत्तिः स्यातत्वेनाश्वस्य इति वा ।
श्वर्गवैद्ययोः । “किमश्विनौ सोमरसं पिपासु” भट्टिः
“वासोदधन्द्रसाखोक्यमश्विषाखोक्यमश्वदः” मनुः । “त्वाङ्गी
त सपितृभार्या वधवारूपधारिणी । अक्षयत कदाभागा
वान्नीरोक्षेऽश्विनामुसौ” भा० व्या० प० । “या वां कथा मधु-
मत्वाश्विगा सुन्दतावती” यजु० ७, २ । अश्वस्तन्निष्ठावर्तः
अश्ववर्धे इति । “कपोलयोक्तयावर्तौ विद्योते वाञ्छि-
नोर्येदि । तामाश्विनामिति प्रोक्षी राज्यद्विकरी परौ”
इत्युक्तलक्षणयोः श्वययोश्च द्विव० । श्वययुक्तौ त्रि० ।
स्त्रियां ङीप् । “गोमा अग्नेऽविषा अश्वी” ऋ० ४, २, ५ ।

यावत् रघु० । पञ्चमावे स्थायीपाकेन कार्यं “अपि वा स्थायीपाकं कुर्वीतेति” गोभिल । एतद्विधानन्तु “स्थायीपाकं पशुस्थाने कुर्यात् यद्यातुकल्पिकम् । अपयेत्तं सवत्सायास्रहण्या गोः पयस्यत्” छन्दोग-परिशि० । अन्विति ओदनचरो पश्चात् । अत-एव । “पितर सृष्टयन्त्यदमदकासु मघासु च । तस्मा-द्द्यात् सदोदुयुक्तो विदत्सु ब्राह्मणेषु च” शाता० । तस्मादक्ष प्रधानं पूपादिकनूपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं, सदेति अत्रणात् । “अमावस्याएका दृष्टि कृष्णपक्षेऽ यनद्वयम्” । “पौषमाससप्त रोहिण्यामदकायामथापि वा’ या० सू० । अत्राय भेद हेमन्तशिथिरयोषत्सर्षामपर-पक्षाणामदमीषदका एकसां वा’ आश्व० सू० उक्तेः समर्षासमर्षभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णादमीषु एकस्या वा अदका कार्येति । आपहाययथा ऊर्ध्वं तिष्ठत्सदकासु” सूत-न्तरात्तत्वात् । अन्वदकायद्वे विदत्समेतत् । अदपरिमा-न्वमस्याः कन् । अजादिपाठा० टाप् पिटदैवत्ये इति अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेचम् । ४ अदमीतिथिभावे “अमावास्या शुक्लं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशौ । ब्रह्मादका पौर्णमासौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्” मनुः एतद्विज्ञाया स्त्रियामदिका अत इत्वम् ।

अदकाङ्ग पु० अदकमङ्ग-यस्य । नयपीठे तिका० तानि चाङ्गानि स्वाभ्यन्तरेण हृत्कोपराद्भद्रबलानि च । राज्या-ङ्गानि प्रकृतयः पौराणा अणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि अष्टकिकं लि० अदकाऽस्यस्य त्रीह्रा० ठन् । अदकायुक्ते अत्र वा इति अदकी । अत्रैवार्थे लि० स्त्रियां ङीप् । अदकाल्पस् अय्य० अदन्+क्रियाभ्यादृष्टौ लत्वच् । अदधा-भ्यादृत्तक्रियायाम् ।

अदकोण लि० अदकोणा अस्य । अदकोणयुक्तत्वे तन्नोक्ते २ यन्त्रभेदे च “विन्दुलिकोणवृत्तकोणदशरयुग्म-मिति” तन्त्रम् “२ कृष्णभेदे अदकोणमधैयान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्” हेमा० प्र० ख० शुक्लप्र० । [क्रीते ।

अदक्य लि० अदकेन क्रीतः गवा० यत् । अदसंस्थान्तिनेन अदगव न० अदानां गवा समाहारः योगवि० अच् । गवादके तद्युक्ते शकटे ह्य अदागवमित्येव । “अदागवं धर्मं हल-मिति” सूतः ।

अदगुण लि० अदभिर्गुण्यते गुण-धम्यासे कर्मणि क । अद-भिर्गुण्यते अदादृचे । “मिथ्यायादी च संस्थाने दायोऽदगु-प्रमत्ययम्” मनु । “ददाददगुण्यन्त्यर्थं तेषां ह्यस्तु केषव”

भा० व० प्र० ८२ अध्या० “ततसादगुण्यं पार्थ । प्रास्रसे धर्मसत्तमम्” ८५ अध्या० । अदौ गुणा यस्य अदविध-गुणयुक्ते ३ ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ता यथा अथा-ष्टावत्सगुणा दया सर्वभूतेषु चान्तिरनस्रया शौचमनायासो-मङ्गलमकार्पण्यमस्यृष्टेति । यस्मैते न चत्वारिंशत् संस्काराः न वाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः” । अदादृत्तो गुणोऽस्य दृष्टौ अदशब्दस्य तदादृत्तपरता । ४ अदादृत्तगुणके पदार्थे “अनाददृश्यं चूर्णं चूर्णाददृश्यं पय । पयसोऽदगुण्यं मांसं मासाददृश्यं दतम् । दताददृश्यं तैलं मर्दयेद्द त्वादेव” वैद्यकम् ।

अदगृहीत लि० अदकृतो गृहीतः दृष्टौ सुजर्षीलुप्त । अदवारगृहीते “रसमाज्यं मांसं पायसमिति संयुताद-गृहीत गृहीत्वा जुहुयात्” गोभि० अदगृहीत केवलमेव-शेनादवारान् गृहीतम्” सं० त० रघुमन्दन ।

अद(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अदाधिका चत्वारिंशत् शा० त० आत्वम् । (आटचक्षिभ) संख्यायां २ तत्संख्येये च । “अदचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत” इति मिताक्ष० गीत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अदौ गुणाश्च ब्राह्मण्य-हेतव्ये दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसंहिता अदचत्वारिंशदित्येके । ते च “गर्भाधानपुंसपनवीमनो-द्वयगजातकर्षनामकरणान्नाप्राशनपौडोपनयनम् । चत्वारि-वेदव्रतानि स्नान सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चाना यज्ञाना-मनुष्ठान देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणासेतेषांश्चादकान्कामा-र्ष्येणथाहृत्वावगत्यायहायणीचैत्रप्राश्वयुजीति सप्त माकयस्र-संस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावयययं चातुर्मा-स्यनिरुदपरुबन्धचौत्सामशीति चतुर्दशसंस्था अग्निष्टो-मोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशौ वाजमेयोऽतिरात्रोऽष्टो-र्याम इति सप्त सोमसस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्कारा । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्वभूतेषु चान्तिरनस्रया शौचम-नायासोमङ्गलमकार्पण्यमस्यृष्टेति यस्मैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नवाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं शालो-क्यञ्च गच्छति । यस्य ह्यस्य संस्काराणामेकदेशोऽथ-ष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं शालोक्यञ्च गच्छति अधिकां संस्कारयद्वे वक्ष्यते” गौ० संहिताया ह्य चत्वा-रिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराहर्षुत याठस्तु उक्तरीत्या समर्थितः ।

अदृतय लि० अदावयववा अस्य अदन्+तयप् । अदावयवे । “दिह्दाणजिति” पा० सू० त्वे तयपोपहृणात् स्त्रिया ङीप् ।

अष्टतयो । अथववमात्रे तयम् । अष्टसंख्यायां न० ।
 अष्टतारिणी स्त्री न०० कर्म० सप्तत्वात् द्विगुः ।
 "तारा चोपा मञ्जोपा च पञ्चा काशी सरस्वती । कामे-
 श्वरी च चाणक्या इत्यष्टौ तारिण्योमता" इत्युक्त्वा तारा-
 दिपु अष्टम् तारिणीरूपदेशीमूर्तिम् ।

अष्टत्रिका न० अष्टाष्टकं त्रिकम् । अष्टत्रिंशत्संख्यायां तत्-
 संख्याते च "पञ्चसाष्टिकाद्द्वादशं चाविकीर्षतमं भवेत्"
 मार्कण्डेय उ० । "अष्टत्रिकाश्चतुर्विंशतेः" न० त० २५० ।

अष्टत्वं न० अष्टमा भाव एव । अष्टसंख्यायाम् ।
 अष्टदण्ड उ० ईश० दानधमेदे "अष्टदंडपददंडो मेघनादी
 जलध्वज" हरि० २२६ अ० ।

अष्टदल न० अष्टौ दलानि यस्य । अष्टपलककमठे "सिद्धे-
 दददल पद्मं भूषणत्रिकभूषितम्" तन्त्रम् ।

अष्टदिग्ं स्त्री ष०० । कर्म० सप्तत्वात् द्विगु । पूर्वोन्नेय-
 दक्षिणैर्नैर्नैरुत्तमपिचवायथ्योत्तरेगोक्षपाठ अष्ट दिग्ं ।
 "इन्द्रादीन् लोकपालांश्च अष्टदिग्ं च पूजयेत्" तन्त्रम् ।

अष्टदिकरिणी स्त्री न०० अष्टदिग्ंश्चा करिण्य । "करिण्यो-
 ऽभ्रभुक्तिपलापिङ्गलात्तुपमा क्रमात् । तास्वकर्षीं शुभदली
 चाङ्गना चाङ्गनापतीत्युक्त्वा सुरावतादीना मियासु अष्टसु
 हस्तिभूषु इत्यमर ।

अष्टदिकपाल उ० अष्टौ दिग्ःपालयन्ति पा-ण्डि-अष्ट
 लप०स० । "इन्द्रान्निचमनिर्द्धतिररुणवायुसोमेमान रूपेषु
 अष्ट दिग्पालेषु ।

अष्टदिग्गज उ० ष०० अष्टदिग्ंश्चा गजा । "सेरावत
 उग्रहरीको वामनः कुसुदोऽङ्गम । युष्मदन्त सार्धभौमः
 सुमतीकच दिग्गजा' इत्युक्तेषु अष्टपु दिग्ंश्चैरावतादपु
 गजेषु एतत्संख्यामास्याङ्गजस्यस्यस्यार्थकत्वम् ।

अष्टद्रव्यं न० न०० कर्म० सप्तत्वात् द्विगु । "अथश्लो-
 कुस्वरस्रजान्यपोधसमिधसिद्धा' । निरुत्तमपायसाध्यानि
 इव्याग्यसौ विदुर्बुधा" इत्युक्तेषु होमसाधनेषु अष्टद्रव्येषु ।
 "तिस्राद्युक्ते जैः ऋषाणां स्युः देवाश्चतस्रः" तन्त्रशा० ।

अष्टधा अथ० अष्टान्प्रकारे धाच् । अष्टप्रकारे "मिस-
 प्रकृतिरष्टधा" गीता । "सुरदिपानामिव शासयोनि
 भित्रीऽष्टधा विपससार वंश" रघु ।

अष्टधातु उ० ष०० अष्टौ धातव कर्म० सप्तत्वात् द्विगु ।
 "स्रष्टं ह्यथश्च तास्वश्च रङ्गं यमदमेव च । शीघ्र लौह
 रसयेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तेषु अष्ट स्रष्टादिषु
 षष्ठ्यते तु रसयञ्जितं स्रष्टम धातवोऽभिहितं किन्तु रस-

निरूपणे "ततो रस इति प्रोक्तं न च भावदपि कृतः"
 इत्युक्तेरष्टधातुऽपि तस्याभियता "अष्टधातुमयमतिमा
 निर्माथे तु रसं विहाय पितृवस्य पश्यन्तु" आरकटं
 तथैव वेति" हेमा० भविष्योक्तेरिति भेदः ।

अष्टन् लि० न०० अग-व्याप्ती कान्त् तट् च । (आट्) ? "संख्या-
 भेदे इत्येकयोर्द्विषणैकषणने" पा० निर्द्देशेन संख्यायाचक-
 मालस्य संख्यापरत्वनिर्णयान् । एतत्संख्यान्विते च । "अष्टौ
 तान्मयतज्जानि आपोपूजं फल पयः । इतित्रांशुचकाव्या च
 गुरोर्वचनमौपधम्" ऋति "निन्द्रासप्तसप्त चाभ्यास
 क्षियोरालिपु पञ्जयेत्" मनुः "अष्टाना षोडशाना
 वपुधरयते षट्" । "अष्टाविमान् रुमासेन स्त्रीविद्यायाम्
 निबोधत" इति च मनु । टगर्विंशतियद्बो परत
 समासे आदनादेग अष्टाटय । अष्टाविंशति लिंशदादी
 वा अष्टलि मत् अष्टालि मत् अष्ट(टा) चत्वारिंशत् अष्ट(टा)
 पञ्चाशत् अष्ट(टा)पत्रिः अष्ट(टा)चत्वारिंशत् अष्टाशोति
 अष्ट(टा)नवति संख्याव्ययपूर्वकात् तत बह्व्रीहो षट् ।
 "निरटे अथयते" यत० प्रा० सप्तष्टानि अष्टानि ।

अष्टपाद्(द) उ० अष्टौ पादा अथ वा अन्यलोपः ।
 १ यरभे तच्छब्दे तल्लगणम् २ श्लूतायाश्च हेम० ।

अष्टपदिका स्त्री अष्ट दिग्ं पादा अस्या अन्यलोप ङीपि
 मङ्गापे सप्तया च न् षुस । (इष्टपदादि) सतायाम् ।
 कमभावे । अष्टपदीत्यथल स्त्री ।

अष्टपल न० अष्टौ पलानि परमाचमस्य अष्ट हिगोर्लुगनपत्ते'
 पा० तस्य लुप् "ऊभणतिफलाकृत्के यजुमाले शुङ्गात्
 पठे" । सर्पिणोऽष्टपल पक्का चात्तां मन्दागस पिनेत्"
 चक्रटसोक्ते एतभेदे" ।

अष्टपुष्पी स्त्री अष्टनां पुष्पाणां समाहारः । अनिर्णीत
 संज्ञकत्वात् द्विगु । पुष्पाष्टके "कदाचिर्दुर्व्यक्ताष्टपुष्पाया-
 गोत्याटितक्रोधेन' काद० अज्ञाताऽष्टपुष्पीति चन् । तल्लेव ।

अष्टभुजा स्त्री अष्टभुजा अस्या । देवी माहात्म्यस्य तृतीय-
 चरितदेवताया महासरस्वत्यां तन्मूर्त्तैर्ध्यानयन्दे विद्यतिः ।

अष्टम लि० अष्टानां पूरणः षट् मट् च । येन अष्टसंख्या पूर्वते
 तस्मिन् "पैशाचसाष्टभोऽभ्रम" "अष्टमं चायुष स्थानमष्ट-
 सादष्टम च यत् । तयोरपि व्ययस्थान मारकस्थानमन्वयते"
 ष्योतिः परा० "गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीति ब्राह्मणस्योपनायनम्"
 मरु स्थियां षीष् । "सौविदकत्वष्टमी" आश्र० सिद्धिहिन
 सन्नन्विनी अष्टमी आकृति "कर्म० । सा च चन्द्रस्याष्टम-
 कलाक्रियाकूटाधाररूपे तिथिभेदे" । "चतुर्दशष्टमी चैव

अमावस्या च पूर्णिमा पर्वाण्येतामि राजेन्द्र । रवि-
संक्रान्तिरेव च "अष्टम्या वसिदानेन पुत्रमायो भवेत्",
भुम्भु पुरा० । "अष्टम्याः शेषदशमे च नवम्या आद्य एव
च । अत्र या क्रियते पूजा विद्येया सा महाफला"
ति०त०पुरा० । "अपरपत्न्यामपमोष्यष्टका" आश्र० ।

अष्टमकालिक ति० अष्टमः कालः भोजनेऽस्त्वस्य ठन् ।
शार्ङ्गदिनत्रयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तारि-
वानप्रस्थभेदे "नक्तं चात्र" समश्रीयाद्दिवा वाङ्मत्य यज्ञितः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्यादाप्यष्टमकालिक" मनुः । "स-
न्निभिर्द्विरयन प्रोक्त विमार्णां मर्त्यशक्तिना नित्यम्" इत्युक्त्या
दिवसे वारह्यभोजनस्य विधानात् शार्ङ्गतिदिने सप्ताहार-
मतोक्त चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणितं मङ्गलम् शा०त० । "मृगराजो
ग्रयो नामः कश्यपो व्यंजन तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप
इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तेषु "लोकेऽस्मिन्नङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो
गोर्भुतायनः । हिरण्य सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम"
इत्युक्तेषु च अष्टम इत्येषु न०व० । अत्र कर्म० संज्ञा-
त्याह द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलघट न० अष्टमिद्वैर्मङ्गलार्थे एतम् । चन्द्रोदत्तोक्तो
घटभेदे "वशा कुव" तथा ब्रह्मी विद्वार्थकमथापि च ।
यात्रिवा सैन्धवश्चैव पिप्पलीघटमष्टमम् । मेघं घटमिदं
सिद्धं पातव्यं च दिने दिने । इदं घटति क्षिप्रमेघः कुमारो
सुखिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च
सातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पित्रातामष्टमङ्गलम् ।

अष्टमभाव प्र० अष्टमोभाव । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके
१ अष्टमस्थाने तन्वादिहादयभावमध्ये २ अष्टमे भावे च भावश्च
इष्टकालेऽङ्कशाविक्रमादिना सटीकतत्त्वमादिः । तदा-
नयन यथा "पूर्वं" न त स्याद्दिनरात्रिष्वष्टं दिवानियो-
रिष्टघटीविहीनम् । दिवानिभोरिष्टघटीषु शुभं द्युरात्रि
खलु त्परं नतं स्यात् । तत्काले सायनाह्नस्य भुक्त-
भोम्नांशुपंशुत्वात् । सोदयात् आग्निखलं यत् भुक्तं भोग्यं
रथेऽप्यजेत् । इष्टमाङ्कोपशेषश्च नतनस्यासिजोदयात् । शेष
अत्रोक्त भक्तमयुजेन चत्वारिकम् । अगुणशुभं हीनयुक्
तत्तुर्वनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं
पक्षीकतात् । पूर्वपक्षीकतादन्वत् प्राक्पक्षीकृतं भवेत् ।
अष्टमं अष्टमे जात्रा, त्रयो, अष्टमोत्तयः । पञ्चा-
शयुक् तमोऽन्वये पञ्चांशयोजनात् । तयः च
अष्टमोभावाः पञ्चांशयुक् एषात् । अपो तयः

पञ्चमं ते भार्गव युक्ताः परेऽपि षट्" नील०ता० । स्वसदेशो-
दयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु
मेपस्य २७८, टपस्य २६६, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३
सिंहस्य २६६, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, दक्षि-
कस्य २६६, घटुपः ३२३ ऋगस्य ३२३, कुम्भस्य २६६,
मीनस्य २७८, पलाशिन । एतदनुसारेण दशमराशेः लदय-
मान ऋहीत्वा दशमभावानयनम् "खेटे भावसमे पूर्ण
फल सन्निवसमे तु यम् । हीनेऽधिके द्विसन्निव्या भावे पूर्णा-
परे फलम्" नील०ता० । "भुक्तं भोग्यं खेटकालात्तु मध्येत्
त्रिंशन्निजा सोदयामं लषायम् । हीन युक्तं भास्करे तत्तत्तु-
स्यात् रात्रौ खनं भार्गवयुक्ताह्वेसु । खेटे सन्निव्यान्त स्ये
फलं तद्भाजं भवेत्" । नील०ता० । "अष्टमस्थाने च
चिन्त्याम्याह दीपिकायाम्" "रन्त्यायुर्द्वितीयोऽष्टमे" इति ।
ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्याम्याह । "ऋतौ चिरन्तमं
द्रव्यं अतिर्विचं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं ऋतिर्नाशः
परीवादो मनोव्यथा" एतानि साधारणानि चिन्त्यानि
विशेषतस्तत्र महयोगादिद्राव्युक्तं जनतके यथा । "आयु-
स्यानाधीश्वरः पापयुक्तः पठान्यस्य स्वसमायुक्तमोति ।
लग्नेशाठ्ठयेदतिस्वस्यमेव दीर्घायुष्य चाष्टमस्य करोति ।
निधनतनुषभेगाः केन्द्रकोषातिशामे १,२,४,५,७,९,
१०,११, दधति हि विपुलायुर्भारुजोऽत्र प्रशस्तः ।
पनफरचतुरस्रे मध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टाः प्रान्य-
पथे बलिष्ठाः । कमलकुचदम्बम् ऋत्युन्व्रान्तिमाख्ये विपदमय
धराजो द्विद्विषर्षोऽष्टमस्य" । धनलयमथ यच्छेच्छक्रतल्ये बुधो-
ऽयुदे क्षितिगुणदयस्य रोगभोगापचारी । अरिष्टोच्छ्राह
निर्यापोच्छ्रासयोरत्र चिन्तनम् । दैवविद्धिः सटा कार्यमष्टमे
भाषचिन्तने" जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योग-
विशेषात् फलसक्तम् यथा "भौमेऽवृद्धे क्रूरहते पत्न्या पातेऽव-
सोक्ति । अग्निमीरग्निमे क्रूरनष्टद्विपदमे ऋति । विपत्ति-
र्नरपाशोत्या रिपुवस्करतोभयम् । त्वय्यं मातृ पितृव्या
हा मातृवार्त्तिं हतोगुरु । लग्नेन्यहापतिसमापतयो
ऋतीयाश्चेदित्ययासिन इमे निधनप्रदाः स्यु । केत् पाक-
रिष्टमये ऋतिरेव तत्र साकं कुजे ऋपमय दिवसेऽवृद्धे ।
ह्ययं मूर्धरिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राज
गदाङ्गयं च रुगच्छ्कस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरहया
कुजस्य रुगच्छ्कगदोपादि नायस्यिते दग्धे वन्वृद्धी विद-
शतइति प्राङ्गुर्वुधे तादृशे । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ गुप्तं
ऋपमय इजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहृते पीडाकर

रक्षुर्नपादिषु यात', ३, ५, ६, ६, १०, ११, १२, देवगुरोर्विष-
यर्त्तु नवेयगतो, ५, ६, ६, ११, १२, १२, अथ सरारिगुरो समयावल्-
भास्करयात', ६, ७, १२, तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत्,
१, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ लगनष्टहान्त्रिकताद्गदगा-
दिषु यात, ३, ४, ६, १०, ११, १२ । रविरेखाः । ४८ । 'चन्द्र
शुभोऽर्कात्त्रिकालाद्दिदन्नावलायाशिवस्य', ३, ६, ७, ८, १०,
११, ततः स्वात्कुरामर्तुगवाशशिवस्य, १, ३, ६, ७, १०, ११,
क्षमाजादक्षिणक्षेपुपङ्क्तुगोदिगिषेध, २, ३, ५, ६, ६, १०, ११,
य चात् कुरामाश्विवाष्णागदन्नावलायाशिवस्यः, १, २, ४, ५,
७, ८, १०, ११, जीवात् कुडम्बे दशैवेमकाठाशिवस्यो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, अथ शुक्रान्निवेदेषु सप्तशयाशिवस्यः,
२, ४, ५, ७, ८, १०, ११, तीक्ष्णशुद्धेहोक्त्वाशमवायर्त्तुशम्भु-
स्थित, २, ५, ६, ११, उदवाह्वयवाहृत्कुकाठाशिवस्यः, ३, ६,
१०, ११, चन्द्ररेखाः । ४९ । 'शुभोऽर्कात्शुभो वज्रिवा-
णर्त्तुदिक् शम्भुगो, २, ५, ६, १०, ११, ज्येन्दुतोरासकाशेयग,
२, ६, ११, सतः स्वात् कुडम्बे दशैवदिक् शम्भुगः, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, स्वाश्विमानायउलाद्गुणेष्वङ्गद्वेपयातः ।
३, ५, ६, ११, ततोजीवतः कालकाठाशिवकौपयातो, ६,
१०, ११, १२, १२, अथ देवारिपूजादनेहोगजेमार्कस्य', ६, ८,
११, १२, ततः सूर्यउलात् कुवेदागनागपक्षयाशिवस्यो,
१, ४, ७, ८, ९, १०, ११, १२, अथ लग्नात् कुरामाहृदिक् शम्भु-
वातः । १, २, ६, १०, ११, कुजरेखाः ५० । शुभोऽर्कतः
शरर्त्तुगोशिवार्कगो, ५, ६, ६, ११, १२, १२, अथ चन्द्रतोहिने-
दकाशनागदिक् शम्भुरोपग' । २, ४, ६, ८, १०, ११, भूमि-
नात्कुडम्बेतागनागगोदशेयग, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, स-
तः सतः कुवज्रिपञ्चदशवादिशेयग', १, २, ५, ६, ६, १०,
११, १२, वाक्पतेरवाशशम्भुसूर्यगो, ६, ८, ११, १२, १२, अथ
शुक्रतः कुवाह्वयवेदेषु श्वानागगोशिवेयग' । २, ३, ४, ५, ८, ९,
११, पङ्क्तुः कुडम्बेतागनागादिपञ्चकस्थितो, १, २, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, लग्नतः क्षितिद्विनेदकाशनागदिक् शिवे-
यग' । १, २, ४, ६, ८, १०, ११, शुभरेखाः । ५१ । 'सुरराजशुभः
शुभदोरमित कुयमानलवेदमगादिकपञ्चगतो १, २, ३, ४, ७,
८, ९, १०, ११, १२, अथ विधोर्हि शराश्लगोशिवगो, २, ५, ७, ८,
११, षष्ठधातमयात् कुयसाश्विनगादशेयगतो, १, २, ४,
७, ८, १०, ११, १२, अथ शुभात् क्षितियुग्मलतेपुरसपहृदिगि-
रियोपग । १, २, ४, ५, ६, ६, १०, ११, सतः सतः कयसागल-
वारिभिषर्ष्वतनागदशेयगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०,
११, १२, अथ सितादुयसपञ्चरसपहृदिक् शिवगो २, ५, ६, ६,

१० ११, रविनन्दमतोदहनेपुरसार्कगत, ३, ५, ६, १२,
स्वथ लगनष्टहात् कुयसाश्विधरर्त्तुगपहृदिगिरियोप-
गत' । १, २, ४, ५, ६, ७, ८, १०, ११, शुभरेखाः,
५, ६, 'शुभः शुभोरेवर्गेजेयसूर्यगो ८, ११, १२, १२, अथ चन्द्र-
तः, क्षमादियञ्चकाशेयिवार्कगः, १, २, ३, ४, ५, ८,
९' ११, १२, कुजाश्विनेदकाशगोशिवार्कगो, ३, ४, ६,
८, ११, १२, १२, अथ बुधाश्विकाश्वरन्नुदशस्थित, ३,
६, ८, ११, १२, गुरो शराश्लरन्नुदशस्थित, सतः ५,
८, ९, १०, ११, स्वतः कुपञ्चकाश्वरन्नुदशस्थितोपगः । १,
२, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, यनेयुष्णाश्विपञ्चनाग-
गोदशेयगो, ३, ४, ५, ८, ९, १०, ११, १२, अथ लग्नतः कुप-
ञ्चकाशेयिवस्थित शुभः । १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११,
शुभरेखाः, ५१, 'शुभः पङ्क्तुर्कात् यमाश्वोधिर्शेला-
दिक् शम्भुग, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतोरासका-
शेयगत, २, ६, १२, क्षमाशुताहृदिवाणर्त्तुकाठाशिवार्कौ-
पगो, २, ५, ६, १०, ११, १२, अथ सतः कालदन्नाव-
लादिस्थित, ६, ८, ९, १०, ११, १२, जीवतोवाणकाशे-
यमार्कण्डयात, ५, ६, ११, १२, सतः सतः सतः सतः सतः सतः
शिवकौपयातः । ६, ११, १२, स्वतोवीतिहोर्त्तुकाशेयया-
त, ३, ५, ६, ११, सतः सतः सतः सतः सतः सतः सतः
क्षमाशुताहृदिवाणर्त्तुगो, ३, ५, ६, ८, ९, १०, ११, शनिरेखाः,
५२ । 'राहुः शुभोऽर्कात्शुभजवज्रवेदेषु रन्नुगो, २, ३, ४,
६, ८, ९, अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्ग १, २, ४, ५, ६, सतः
कुजाहृदिवाणाश्वरन्नुगो, ३, ५, ६, ८, ९, अथ बुधाश्व-
शिवलवज्रिवाणर्त्तुग, २, २, ३, ५, ८, सतः सतः सतः सतः
वाह्वेदाङ्ग १, २, ४, ६, ८, सतः शुक्रात् पञ्चवज्रि-
वाणर्त्तुग, २, ३, ५, ८, सतः सतः सतः सतः सतः सतः सतः
२, ५, ६, सतः सतः शशिवेदाश्वरन्नुगो, १, ४, ५, ६, ८,
अथ लग्नतः सतः सतः सतः सतः सतः सतः सतः सतः
राहुरेखाः, ५२ । सूर्योदेकद्विचत सप्तादशैकादशेषु, १,
२, ४, ७, ८, १० ११, शोभाश्विपञ्चदशैकादशेषु, ३,
६, १०, ११, शोभाश्विपञ्चदशैकादशेषु, ३, ५, ६,
११, शुभात् पञ्चदशैकादशेषु, ६, ८, ९, १०, ११, गुरो
पञ्चदशैकादशेषु, ५, ६, ११, १२, शुक्रात् पञ्चदशैकादश-
ेषु, ६, ११, १२, शनिश्विपञ्चदशैकादशेषु ३, ५, ८, १०,
११, लग्नतः सतः सतः सतः सतः सतः सतः सतः सतः
११, लग्नरेखाः ५३ । इति जिनादितमिष्ट' नेदमन्यहिने-
धादधिकफलविपाकं जम्भना तत्र दद्युः । उपधयगदह-

हिनः ॥ नान्तर्लोहितगव्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥
 पाशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि
 यतोऽग्नि पाचयेद्युर्ध्वं ग्रणम् । रुजश्च विविधा' कुर्यु-
 क्तखादेतान्विशोधयेत् । ततोऽग्रण ससुव्रस्य स्थापयित्वा य-
 चास्थितम् ॥ सीव्येत् स्त्रसमेण स्त्रलेण यत्कोनाप्रसन्नकस्य
 वा । शण्डकौमस्तत्राभ्या स्त्रायुा वातेन वा पुन । सू-
 र्वांगुष्ठीतानैर्वा सीव्येद्देह्नितक गनै ॥ सीव्येद्दोषणिका
 वापि सीव्येद्वा तन्नसेवनीम् । फलुपन्थिमथो वापि यथाथो
 गमथापि वा ॥ देशोऽल्पमासे सन्धौ च स्त्रधी हत्ताङ्गुलद्वयम् ।
 व्यायता त्रङ्गुला त्रङ्गना मांसले वापि पूजिता ॥ धनु-
 र्वक्रा ह्निता मर्मफलकोपोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधा
 स्त्रधोस्तोष्णुप्या' सुसमाहिता । 'कार्येन्मानते'पुष्प-
 हन्तापरिमण्डला । नातिदूरे निरुधे वा स्त्रधी
 कर्माणि पातयेत् । दूराङ्गुजो ग्रणौष्ठस्य सन्निधयेऽव-
 लक्षणम् । अथ क्षौमपिसुष्कञ्च सुसूतं प्रतिसारयेत् ।
 प्रियङ्ग्वङ्गनयश्चाङ्गलोधचूर्णे समन्तत' । शस्त्रकीफल
 चूर्णेर्वा क्षौमध्यामेन वा पुन' । ततो द्रव्य यथायोग
 बद्धावारिकमादिशेत् । एतदष्टविध कर्म समासेन
 प्रकीर्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्भुजे ब्रह्मणि
 चतुर्भुजस्य प्रतिमुख द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवणा-
 दयोऽप्यल ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संकृत अणु तस्य लुक् ।
 "अष्टन कपासे ह्यपि" वार्त्ति० च्यात् । अष्टसु कपालेषु
 संकृते पुराडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपाल पुराडाशो
 भवति" । "अष्टाकपाला मध्ये पुरोडाशा भवन्ति"
 इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टाक्षराणि यत्र पादे । १ अष्टाक्षरयुक्तपाटके
 अनुदञ्जातिके षण्णष्टमेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुति
 गायत्र्या षडक्षरषष्ठ्यादत्येऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपत्व
 सर्वत्र प्रसिद्धम् । २ ब्रह्मनामके सात्वाहृत्तविशेषे निपस-
 हते । 'पञ्चम सप्तु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयो ।
 गुरु षष्ठञ्च पादाना शेषेऽनियमोमत' । प्रयोगे प्रायिक
 माङ्ग केऽप्येतदङ्गलक्षणम् । लोकेऽनुष्ठुभिति ख्यातम्
 तस्याष्टाक्षरता कृता' छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासेनप्राणायामप्र-
 त्वाहारधारणाध्यानसमाधिहृदे योगशास्त्रोक्ते । योग
 विशेषे "यमनियमासेनप्राणायामप्रत्वाहारधारणाध्यान-

समाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । यमोनियम-
 सासनञ्च प्रजाणायामस्तत परम् । प्रत्वाहारोधारणा
 च ध्यान शार्ङ्गे समाधिना । अष्टाङ्गन्याङ्करेतानि
 योगिना योगसिद्धये इति' पुरा० । एतेषा लक्ष्य
 अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जातुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां
 पाणिभ्यामुरसा धिया । गिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामो-
 ऽष्टाङ्गैरित" इत्युक्तलक्षणे २ प्रणामे 'आप क्षीर
 कुशाप' च दधि सर्पि सतण्डुलम् । यव सिद्धा-
 र्थकस्यैव अष्टाङ्गोऽर्घ प्रकीर्तित" इत्यष्टव्यवर्तिते ३ पूजोप-
 करणेऽर्घे, "आप क्षीरं कुशापाणि एतं मधु तथा दधि ।
 रक्तामि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग
 एष वा अर्घे भानवे-परिकीर्तितः" काशीख० उक्ते ४ अष्ट-
 द्रव्यात्मके स्त्रयार्घे ५ शारीरफले च तस्य प्रत्येकपङ्कती
 अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । "ईशस्याद्याष्टाङ्गके आयु-
 र्वेदे यथा "तद्यथा शल्य शालाक्यं कायचिकित्सा
 भूतविद्या कौमारभ्यत्यमगदतन्त्र रसायनतन्त्र वाजीकरण-
 तन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमाप्त । तत्र १ शल्यं
 नाम विविधदण्डकाष्ठपापाण्यपाशुलोहलोटास्थिबालमस-
 पूयाश्चाथान्तर्गर्भशल्योद्धरणाय यन्त्रशस्त्रक्षारानिप्रणिधान
 त्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २ शालाक्य नाम ऊर्ध्वजलुगतानां
 रोगाणां श्रवणयनश्रवणदन्त्राणादिसंश्रितानां व्याधीनासुप-
 शमनार्थम् ॥ ३ कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तुतानां
 व्याधीनां स्वरातीसाररक्तपित्तशोथोन्नादापश्मारतृभेहा-
 दोनासुपशमनार्थम् ॥ ४ भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वय-
 क्षरञ्च पितृपिशाचनानामपहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्मा-
 लिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५ कौमारभ्यत्य नाम
 कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषशोधनार्थ इष्टस्यन्यपहससत्या-
 नाञ्च व्याधोनासुपशमनार्थम् ॥ ६ अगदतन्त्र नाम
 सर्पकोटलूताष्टिकमूपिकादिदष्टविषव्यङ्गनार्थं विविधविष
 संयोगविषोपहतोपशमनार्थम् ॥ ७ रसायनतन्त्रं नाम
 यय स्थापनमायुर्मैधावलकर रोगप्रहरणसमर्थञ्च ॥ ८ वा-
 जीकरणतन्त्रं नाम अत्यदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाभ्यायनं
 प्रसादोपचयजनननिमित्त महर्षजमनार्थञ्च ॥ एवमसात्वायु-
 र्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुत ॥ कर्म० सज्ञात्याञ्च
 द्विगु० । अष्टसु तसदङ्गेषु न० ष० व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म० 'पलङ्कमा निस्वपत्वं वचा कुष्ठं हरी
 तकी । सर्पपा सयवाः सर्पिर्धूपन ज्वरनाशमम्" इति
 चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

अष्टाङ्गमेधन न० कर्म० । "धारणं कीर्तनं केचि' गोष्णम्
 युद्धभाषणम् । संकल्योऽध्यवसायस्य क्रियानिष्पत्तिरेव
 च । एतन्मैषुममटाङ्गं भवदन्ति मनीषिणः" दशोक्ते
 स्त्रीणां धारणादिषु अष्टसु । यदभागे ब्रह्मचर्यम् ।
 अष्टाङ्गयोगे ष० अष्टावङ्गान्यस्य कर्म० । यमनियमाद्य-
 टाङ्गे योगे ष च अङ्गसहितोदरितं तन्मसारे ।
 "येषां जीवात्मनोराज्ययोगं योगविशारदा । तेषु स्नेहात्
 सग्राह्याता योगविज्ञकरास्तु ये । कामक्रोधादभोभमोह-
 मदमात्सर्व्यसन्नका । योगाङ्गैरेतान्निर्जित्य योगिनो-
 योगमाप्नुयु । यमनियमावासनं प्राणायामस्ततः परम् ।
 प्रत्याहारो धारणास्य' ध्यानं धारि समाधिना । योगा
 ज्ञान्याङ्गरेतानि योगिनो योगसाधने । यमादयस्तु
 "अहिंसा सत्यमक्रोधं ब्रह्मचर्यं देयाऽर्ज्यम् । सभा धृति-
 र्मिताहारं शौचञ्चेति यमा दयम् । तेषु सन्तोष आस्तिक्यं
 दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तत्रयणञ्चैव स्त्रीर्मितय
 जयोक्तम् । दर्शते नियमा प्रोक्तायोगशास्त्रविशारदः ।
 आसनानि आसनयज्ञे षष्ठ्यन्ते । "इहयाकर्षयेद्वायुं वाह्यं
 भोद्धयन्मात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चक्षुःपच्छात्त मा-
 त्रया । सुप्तुम्प्रा मध्यग, अयगद्वात्रियन्मात्रया शनै ।
 नाद्या पिङ्गलया चैव देवप्रेद्योगवित्तम् । प्राणायामसिद्धिं
 प्राङ्गयोगशास्त्रविशारदा । भूयोसूयः क्रमात्सस्य व्यत्यासेन
 समाचरेत् । मात्रावृत्तिक्रमेणैव सत्यगद्वाद्यं पोडय ।
 जपध्यानादिभिर्भुक्तं सर्गर्भं तं विदुर्भुधाः । तदपेर्तं
 निगमञ्च प्राणायामं परं विद् । क्रमादभ्यस्यतः षु सोदेह
 स्वेदोद्गमोऽयम । मध्यमं कल्पसंयुक्तो भूमित्याग परो-
 मत । उत्तमस्य शुष्णावाग्निर्वायवश्चीसजनिष्यते" इन्द्रि-
 याणां विचरतां विषयेषु निरर्गकम् । ब्रह्मादाहरण
 तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूरीसमी
 चिन्ननामिषु । इदुपीवाकण्ठदेशे षु लम्बिकायां तथा
 नसि । भुमध्ये मन्त्रानि मुञ्चिं ह्यादणान्ने यथाविधि । धारण
 प्राणमन्तोधारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा
 चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मव्यमीदृशानां ध्यानं ध्यान-
 मिहोच्यते । समत्वभावनां मित्य जीवात्मपरमात्मनो ।
 सदाधिमाङ्गसुमय प्रोक्तमटाङ्गसंशयम् । इत्यादि काथितं
 देवि कामादिरिपुनाशनम्" । पात० ष० त अथ्यथोक्तम् ।
 अष्टाङ्गवले हिंसा स्त्री कर्म० "कटकल पौषकर गृह्णीव्योसं
 भासय कारवी । अक्षुण्णसुसंजतस्यैतन्मधुना सह लेहयेत् ।
 एभावले हिंसा हन्ति सद्यपातं हृदाक्षयम् । हिंसाचारं

च कासश्च कण्ठरोगं नियच्छति । जलमक्षुण्णहरणे लभ्ये
 खेदादिकर्मणि । विरोधुष्ये मधु लम्बिका कार्या स्यादाह
 ऊरुसै" । अक्रतत्तोक्तेऽप्येहभेदे ।
 अष्टादश ति० अष्टादशानां पूरणं उद् स्त्रियां ङीप् अष्टा-
 दशसंख्यापूरणे । अष्टौ च दश च अष्टाधिका दश वा
 अष्टादशत् । ! (आटारो) सख्यायाम् शतसंख्याते च
 ति० । "विद्या ह्यष्टादशैव त" यिष्णुषु० "अगाहतादा-
 दयतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्लयन्निद्याम्" नैष०
 "अष्टादशं पुराणानि कृत्वा सन्वतरीसुतः" भा० आ० ष० ।
 अष्टादशधान्य न० ब० व० कर्म० सप्तत्वात्र द्विगुः । अष्टादशविधेषु
 वाच्येषु । तानि च यथा "यवगोधूमधान्यानि तिस्राः कङ्कु-
 कुलोत्पन्नाः । माषा मृगामसूराश्च निष्पायाः स्नामसर्वथाः ।
 गन्धुकाश्च नीवारा आदिक्योऽप्यसतीमका । चण्डिकावीन-
 काश्चैव धान्याम्यष्टादशैव त हेमा० दा० ष० ष० षु० ।
 धान्यानि, ग्रीहय, गन्धुका, कसेरकाः । नीवाराः
 चारयग्रीहयः सतीमका, बर्षुसकशावाः । चीनकाः
 पटिकविषेष्वाः । निष्पावा शिम्बीभेदा । हेमा० ।
 अष्टादशपरिशिष्टा स्त्री ब० व० कर्म० सप्तत्वात्र द्विगुः ।
 यूपदिलक्षणादिषु अष्टादशसु परिशिष्टविद्यासु "परिशिष्टाश्च
 सख्याता अष्टादशं गृह्यन्ते ता । यूपसंख्यं चागसंख्यं
 प्रतिष्ठातृवाकसंख्याचरचव्यूहत्रासंख्यसंख्यानि परिवद-
 न्मदजुषमितिकापूरणं प्रपराध्यायोऽप्यष्टादशं क्रमसंख्या-
 निगमा वक्ष्यन्ते इतिहकम् । व्रतञ्च प्रवृत्त्याश्च कूर्म-
 कण्ठसंयुतम् । अचिताः परिशिष्टास्तु इत्युक्तिविति
 संख्यया" हेमा० दा० ष० देवीषु० ।
 अष्टादशपुराण न० ब० व० कर्म० सप्तत्वात्र द्विगुः । ब्राह्मणादिषु
 अष्टादशसु पुराणेषु "ब्राह्मणं पान्थं वैष्णवञ्च यैव भागवतं तथा
 तथाग्यकारदीयञ्च शार्ङ्गञ्चैवञ्च सप्तमम् । आग्नेयमथम
 प्रोक्तं भविष्यप्रमनसा । दयमं ब्रह्मवैवर्ते सिक्रमिकादयं
 तथा । वाराहं हार्द्यं प्रोक्तं स्तान्स्त्वान्म तत्रोदयम् ।
 चतुर्दशं वासनञ्च कौश्लम्बसुदय तथा । मातृसुञ्च मातृ-
 ङ्गसुञ्च ब्रह्माखण्डमटादयं तथा" हेमा० दा० ष० वरा० षु० ।
 अष्टादशभुजा स्त्री अष्टादश भुजावत्या । देवीमाहात्म्यस्य द्वि-
 तीयपरितदेवताया सहास्रभुजां सन्कृषीर्ध्यानयज्ञे वक्ष्यते
 अष्टादशविद्या स्त्री ब० व० कर्म० सप्तत्वात्र द्विगुः । वेदा-
 दिषु अष्टादशसु विद्यासु । "अङ्गानि वेदाचत्वारो भीमा-
 सान्यायविस्तारः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याहरेताचत-
 र्दशम् । आयुर्वेदो वतवेदो नाम्बर्षवेति ते तत्र ।

अर्थयास्त्रं चतुर्थं तु विद्याहृष्टादर्थैव त्वं हेमा० प्र० ख०
विष्णुपारा० । अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिष्यादीनिपट्ट
इति अष्टादशसंख्यापूर्तिः ।

अष्टादशविवादपट्ट न० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्वियु । अष्टा-
दाभादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु "तानि च सत्सुमोक्तानि
यथा "तेषामाद्यन्तवादनं नि ज्योतिःस्वामिक्रयः" । सम्भूय
च सत्सुतानं दक्षस्वामपकर्म च । नेतनस्वैव वादानं संबिदस्य
व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयातुययो विवादः स्वामिपालयोः ।
श्रीमाविवादधर्मस्य पादश्लो दश्वनाचिके । अथञ्च साहस-
स्वैव स्तोत्रं पश्यमेव च । स्त्रीपुं धर्मौ विभागय द्युत-
नाञ्चय एव च । पदाश्लोटादर्थतानि व्यवहारस्थिताविह" ।

अष्टादशश्रुतिकारिणु पु० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्वियुः । विष्णु
प्रभृतिषु अष्टादशसु श्रुतिकारकेषु "विष्णुः पराशरो दक्षः
सर्वसं व्यासकारिणः । यातातपोवशिष्य यनापस्तस्य
नीतमाः । देवः सङ्घिखितौ भरद्वाजोमनोऽत्रयः ।
श्रीमको वाचस्पत्यश्च द्याष्टौ श्रुतिकारिणः । हेमा०
दा० ख० दृश्यन्तुः ।

अष्टादशाङ्ग पुं न० अष्टादश अङ्गानि यत् । वैद्यक-
प्रसिद्धे पाचनभेदे तत्र वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं
चक्रदत्तेन । "द्वयमूत्री घटी श्लकी पौषकरं सटुरा-
लमम् । मार्गी कुठजबीजञ्च पटोसं कटुरोहिणी । अष्टा-
दशाङ्ग इत्येव सन्निपातपञ्चरासः । कासहृद्यपाहार्था-
र्त्तिश्यासङ्घिकावमीहर" । भूनिष्वादाददममूलमहीषधाद्य-
तिक्रान्द्रोमनिष्केभक्तकाशयः । तन्द्गीप्रलापकसनाह-
सिदाहमोहसासदिवुक्तमखिलं पञ्चरासु हन्ति२ । सप्त-
पर्पटकोपीरदेवदाहमहीषम् । लिफलाधन्यासस्य मी-
खीकम्पिष्ठकं लिहत् । विराततिक्रकं पाठानलाकटुक-
रोहिणी । मधूकं पिप्पलीमूलं सलाद्यो गण उच्यते ।
अष्टादशाङ्गसहितमेतद्वा सन्निपातनुत् । पिप्पलीसरे सन्नि-
पाते हितञ्चोक्तं मनोपिभिः । मन्वास्त्रभ्ने उरोघाते उरः-
पार्श्वशिरोपहे" ३ । अथविधमन्वन्तोलोक्तं विश्वारात्तदुक्तम् ।

अष्टादशोपचार पु० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्वियु । तन्मो-
क्तेषु आचनानिषु अष्टादशसुपचारेषु यथा "आसनं
स्नानं पादाभ्यां नाचननीयकम् । स्नानं मन्त्रोपवीतञ्च
भूषणानि च सर्वथाः । गन्धपुष्पे तथा भूपदीपावन्नञ्च
तर्पणम् । कात्याहृषेपनञ्चैव नमस्कारविषर्जने । अष्टा-
दशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्" तन्मचारः ।

अष्टादशोपपुराण न० व० व० कर्म० संज्ञात्वात् द्वियु ।

सन्तुक्कारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु "अन्यान्वप
पुराणानि सुनिभिः कथितानि तु । आद्या सन्तुक्कारोक्तं
नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु
भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षात्तन्दीशभाषितम् ।
दुष्वासवीक्तमाश्रयं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानव
चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वाच्यं चाथ कालि-
काह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शम्भुं शैवं सर्वार्थस-
ञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टा-
दशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् । चतुर्धा संस्थित
पुण्यं संज्ञिताना प्रभेदतः । हेमा० दा० ख० कूर्मपु० ।
अष्टादिशाब्दिके पु० कर्म० संज्ञात्वात् द्वियुः । "इन्द्रचन्द्र-
काशकृत्स्नापिशिली शकटायन" । पाण्डित्यभरत्नेन्द्रा
जयन्त्यष्टादिशाब्दिका" इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमयद्वास्त
प्रवर्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापद पुं न० व० व० अष्टौ अष्टौ पदानि पञ्चावस्य एतौ
संख्या मन्त्रस्य वीष्णार्थत्वाङ्गीकारः व्याख्यम् अर्द्धं चिदि' ।
शारीफलके । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य । २२खण्डे । आच-
र्जिताष्टापदकुम्भतोयैः" कुमा० । "अचेष्टाताष्टापदभूमिरेणु"
माष । उपवारात् खण्डभयेऽपि "अष्टापदेन ब्रह्मवान् राजा
मन्त्रधरोपम" इति हरिवंशः । शरभे ३ श्रुतायाश्च पु० ।
तयोरष्टपदत्वात् । अष्टं यथा स्यात्तथा पद्यते । ५ कर्मौ ।
अष्टसु दिक्षु आपद्यते इकीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते ।
आ+पद-अप् ३त् ० । अपिभाद्यष्टसिद्धियुक्तो ७कैसासे पु० ।

अष्टापाद्य लि० अष्टभिरापद्यते शुच्यते आ+पद-कर्मणि
य्यत् । अष्टभिर्गुणनीये "अष्टापाद्यम् अष्टस्य ऋये भवति
किल्बिपम्" मनु' ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशति' शा० त० आदन्ता-
देश्च । (आटादस) १ सख्याभेदे २ तत्सख्यान्विते च । विश-
च्छब्देन समासे तत्रैव "अष्टाविंशद्दिनम्" अगु उच्यो ।
पूरुषे षट् । अष्टाविंश । तत्संख्यापूरुषे लि० द्वियां
डीप् । पूरुषे तमप् अष्टाविंशतितम । तत्रैवार्थे लि० ।
अष्टाविंशतितत्त्वे न० अष्टविंशतोस्थानेषु तन्वत्तत्त्वज्ञानं यत् ।
रघुनन्दनमहाचार्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्था-
नेषु तत्त्वज्ञापके श्रुतिनिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन
प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा "मल्लिङ्गुषु च दायमाने संस्कारे
शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते यिषाश्चे च तिथौ जग्यादमीव्रते,
दुर्गोत्सवे व्यवहृतानेकादशादिनिर्णये । तद्वाभममनोव-
र्धने उच्यतेसंज्ञाने त्रते । प्रतिवाद्यां परीक्षायां ज्योतिषे

प्राकृतावपि" भाष कामतस्तु प्रष्टकानामिमा स्युः क्रमयो
वरा "मनुः"दिनेदिने त्वं तत्तुरेधि रेऽधिकम्"मैव० "आसो-
दिदं तमोभूतमप्रघातमखल्यम्" मनु० । "जत्वेनाहं जाह
मावमिति" गीता । सन् सन्तौ सन्त । "सदेव सोस्येदमप
आसोत्" आ० उ० "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति
पद्यते"मनुः । "मासतोविद्यततेऽभावोनाभावो विद्यते सतः"
गीता स्त्रिया ङीप् "सतो सतो योगविच्छेदेहा" कुमा०
"सतो वाऽविद्यमाना वा प्रकृति परिणामिनो हरिः वि-
व्यति-व्यतिहारे परस्परनेकरूपेण स्थितौ "अन्यो
व्यतिस्ते त्व ममापि धर्म" मट्टिः ।

अस श्लेषे दिवा० पर० सक० सेट् । असति अस्येत् अस्यत्
आस्यत् आस्यत् आस । असिता-अस्ता असिष्यति ।
असन् असमानः अस्त । असितम्-अस्तम् । असित्वा-
अस्ता अभ्यस्य, निरस्य "आरे अस्मै ह्य हेलो अस्यत्" ।
अ० १, ११४, ४, "दस्ये हेतिसंस्कार्यम्" अ० १, १०३, २,
अति-अतिदूरक्षेपणे "बहुभिश्चकमत्यस्येकेन च बहुन्
जमान्" भा० अत्यस्त पा० । वि-व्यति । वैपरीत्येन स्यापने
"व्यत्यस्तपाणिना कार्यं सपसं प्रहृषं गुरोः" मनुः "व्यत्या-
सम्बलयोगतः" सृतिः अधि-आरोमे आरोपय अतस्मिन्
तदुमुञ्चि अन्योपरिस्थापनञ्च आद्याथे "अप्रत्यक्षेऽपि ह्युपाकाये
वाचासलमक्षिणताद्यध्यस्थिति" "बाहू कोऽयमध्यासोनाम"
उच्यते सृतिरूप परत्वपूर्ववृष्टावभाष "शा० भा० । अतु-
पथात् सृष्ट वा श्लेषणे अत्यस्त । "सृष्टमेखला वत्कलेनात्यस्ता
भवति" शत० ब्रा० । अप-दूरीकरणे "गतिरपास्तसंस्था
मतिः" मातृतोमा० "किमित्यपास्तारव्यानि यौवने" कुमा० ।
अभि-अभ्याहृतौ, "अभ्यस्यति तटाघात निर्जितैरावता
गजा" कुमा० "अभ्यासेन त्व कौन्तेय । वैराग्येण च
सृष्टते" गीता । "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्" रघुः ।
अव-अवश्लेषे "तामवास्ततो गच्छति च सृजन्" शत० ब्रा०
समन्तात्क्षेपे "तामवास्त्यागच्छति सृष्टम्" शत० ब्रा०
उट्ट-जर्ज्ञोत्क्षेपणे "सृष्टसदस्यति" सि० की० । परि-उट्ट
भिस्रतया बोधने । "माधाम्य हि विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्र-
धानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यलोत्तरपदेन मन्" भीमा०
यथा आह्लादौ पर्युदस्तकावोरात्रादिः "अमावास्याया
पितृभ्योदद्यात्" "रात्रौ आह न कुर्वति" लुभयोरेकवाक्य-
तया रात्रौतरामावस्याया आहं जर्ज्ञोति हि बोध. तत्र
रात्रिः पर्युदस्ता एवमन्यत्वापि परित श्लेषणे च "अन्या
सर्वे पर्युदस्ता सृष्टिदिरनिशेयने" भा० स० प० । वि-

उट्ट-निवारणे । "चीराणोव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महा-
वने" "रामा० त्वन्त हेतुनतीत्यैतान् कामक्रोधी व्युदस्तश्च" ।
भा० स० प० । उप-समीपस्थापने "तस्यापस्त सृष्टचहिरु-
पास्यति समसेषु" कात्या० १०, ५, नि-अपेणे "न सृष्टि
न्यस्यति भारमन्यम्" । निष्पेपरूपेणार्थे च "न्यासोऽस्ता
स्थानभिदा अरेण कुमा० "राज्यं न्यासनिवाभुनक्" रघुः ।
उच्चारणपूर्वक तत्र तत्र स्थाने अपेक्षीतया ध्याने च ।
"आदादप्यादिकन्यास करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलि-
व्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च" तन्त्रम् ।
उप+नि+वाचारण्ये "उपन्यासस्तु वाङ्मसम्"
अमर । प्रथमप्रयोगे च "भूतमथ्युपन्यस्त पूर्व भावदित
न चेत् । ह्यीयते व्यवहारेण" सृतिः 'स तु तत्र धिगेप
इसंभः सतुपन्यस्यति कल्पवर्त्म य" किरा० सन्+नि त्वागे
"श्रीहृदादृष्टं देवसुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः"
कुमा० विहितकर्तव्या विधानेन त्वागे च "टयल्लनणकं
धर्ममनुतिष्ठन् समाहित । वेदान्त विधियच्छुत्वा मन्यस्ये-
दन्वयो द्विजः" मनु । "न हि संन्यसनादेव सिद्धि
समाधिगच्छति" "मयि संन्यस्य कर्माणि" गीता ।
निस्-निर्-निष्ठीवने दूरीकरणे च । निरस्यति "निष्ठीवति
सिधु निरसने" पा० धातुपा० "निरस्त परावसु त्वयि-
रसने भवदेव "निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्" भाषः "निरास
शृङ्ग कुपितेव पद्भिर्गो" भट्टि "कृण्वदन्निज्जलनूपुरा
निरासे" किरा० । त्यरितोच्चारणे च "निरस्त त्यरितो-
दितम्" अमरः ।

परा-निराकारणे "एतेम सख्युनकारमतमपि परास्तम्" चिन्ता०
परि-परावर्त्तनेन स्यापने "सुतेन पर्यस्तविलोपनेन" शुमा० ।
"पर्यस्तसिद्ध निचयः सहस्रसंख्याम्" किरा० । अपेणे
च "ताम्रीठपर्यस्तश्च सितस्य" कुमा० । वि-परि-वैप-
रीत्ये, परिपत्तने आनिष्ठाने च "इतरथा पात्रे वि-
पर्यस्येते" शत० ब्रा० । "संशयविपर्यासनिवारणेनेति"
चिन्ता० "विपर्यासितदर्शनै" बौद्धका० ।
प्र-प्रक्षेपे "असु प्रास्य विनष्टानि सृष्टोताम्यानि मन्त्रवत्"
मनु "अग्नी प्रास्ताहति सस्यगादित्यसपतिष्ठते" गीता ।
अनु-प्र-आतुञ्जीयने अतुगततया एकरूपेण निशेयने अतुप्राप्त-
प्रति-प्रतिरूपक्षेपणे । "तद्यथाऽङ्गिनिर्धयथो वन्द्योक्ते सृता प्र-
त्न्यसा शयीत" शत० ब्रा० ।
वि-विशेषरूपेण सम्बन्धबोधनाय निशेयने व्यास विषयव्याक्यम्
तस्य सम्बन्धान्कार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निशेयनात्

तथायम् विभागे "विद्याम वेदान् यथात् स तस्मात्
 व्यास इति स्मृतः" भा०शा०प० । पाराशरेति व्यक्त समस्त
 विपरीतञ्च" सि०कौ० । व्यक्तः "व्यक्तरात्रिन्द्वयस्य ते"
 कुमा० प्रथमकरणे एवैक्ये प्रयोगे व्यक्तः "व्यक्तसम-
 क्षमज्ञाव्याहृतिरोगे भवदेव । निवारणे च "व्यस्यदु-
 द्धं गिगिरै पयोभिः" भट्टि । विद्ये "व्यस्ताकारा-
 ग्वाहव" भा० ।

वि-वि-अर्थणे 'विष्णोर्विष्णुमि विष्णुनाचक्रतिना सिद्धान्तमुक्तावली
 विष्णुता" सि०सु० "विभागविष्णुसमहापरतम्" भट्टि ।
 वसु-संक्षेपे "समासिन निबोधत" पुरा०समस्या । सक्षिप्यन्यसने
 यथा पीतम् अन्यरमिति सप्तदायस्य पीताम्बर इति
 सक्षेपे प्रयोगः समास । "सर्वोऽप्येकदेशोऽङ्गा सङ्ग सम-
 स्यते" वार्त्ति० । "समस्यमानपदाद्यतिरिक्तपदार्थबोध-
 कत्वं बहुव्रीहिसमिति सारमङ्करी । "सवास' पठिवधोऽर्थः"
 हरि साकस्ये च समसम् "ज्ञानमस्ति समसस्य रेवीमा०
 "व्यक्तसमस्त ज्ञाव्याहृति रोगे विनि०" भवदे०
 संयोजने च समस सम्पादयत गुणैरिमाम्" किरा० ।
 असंयत लि० न०१० । नव्यनमूत्र्ये 'असयतोऽपि मोषायी"
 काद० । असंयतः अयत्नः अकारे विष्णो भक्तय ।
 असंयुक्त लि० विरोधे न०१० । १।पियुक्ते । २।व्यङ्गनवर्षा-
 मिश्रिते व्यङ्गनवर्षे ३।द्रव्यानुरैरसंयुक्ते च ।
 असंयुक्त लि० न०१० । संयुक्तमिधे "हकार पञ्चमैर्बुक्तमनः-
 स्थाभिष संयुक्तम् । अौरस्यं त विजानीयात् कष्टमाहुर-
 संयुक्तम्" पा० पिशा ।
 असंयोग पु० अभावे न०१० । १।संयोगाभावे न०३० । २।सं-
 योगान्त्रये लि०।संयोग क्रियालभ्यः इत्याश्रयगुणविशेष
 हस्तवर्षेयोरवाऽव्यवधानञ्च । "असंयोगोपघात्" पा० ।
 असंलम्बन लि० न०१० । १।सलम्बनमिधे विभक्ते २।असंलम्बे च ।
 असंयुक्त लि० न संयुक्तः । १।अगाहते "नासंयुक्तमुखः कृत्यान्
 कुत लिङ्गां तथैव च" स्मृतिः 'संयुक्तं सवरथम् न०३०० ।
 अत्यन्तानरके २।नरकभेदे न० "योऽहस्य धर्ममाचटे
 यक्षोपदिशति अतम् । शोऽसंयुक्तं नाम तस्य सङ्गतेनैव
 गच्छति" मनु ।
 असंशय पु० अभावे न०१० । १।सन्देहाभावे न०३० ।
 २।सन्देहान्त्रये 'असंशय क्षतपरिचरुक्षमा यदार्थमस्याम-
 मितापि मे मन' यकु०सन्देहस एकस्मिन् चर्म्मिणि विरुद्ध
 कोटिद्वयज्ञानम् यथा पर्वतो वर्म्मिमानुनया दहनतद्भाव-
 रूपविरुद्धकोटिद्वयमेकस्मिन् पर्वते चर्म्मिणि प्रायते"श्याणुः

पुरुषो नेत्रस्य अस्मात्पुरुषस्य इत्यन्तव्याहृतान्त्रयेदन्ततः
 गृहीतधर्मं कालेन विरुद्धत्वात्तद्यत्नमिति वेदः ३।निरुधे च
 असंशय लि० नास्ति संशयः सत्यम् अथवा नञ् । सत्यम्-
 अथवायथ्ये दुरदेयादी । "असंशये चैव गुरोर्न किञ्चि-
 दपि कीर्त्तयेत्" मनुः ।
 असंशुष्ट लि० न०१० । संशुष्टेनान्ये १।विभक्ते २।असंशुष्टे च ।
 असंसर्ग पु० अभावे न०१० । १।संसर्गाभावे । न०१० ।
 २।संसर्गान्त्रये निष्कामान्त्रये ।
 असंसर्गाग्रह पु० असंसर्गस्य परस्परसम्बन्धाभावस्यापह् ।
 भोमासकोक्तस्य इदमिति रजतमित्यादि प्राग्भवावस्थापि प्रह-
 त्तिजनकताप्रबोजने परस्परसम्बन्धाभावस्याबोधे । विहारः
 अस्तत्प्रातिपद्ये अस्मात्तदपदानिस्वपणे ५३२प्रथमे इत्यः ।
 असंशुष्ट लि० न० १० । १।संसर्गरहिते । संसर्गस्य इत्यबो-
 सम्बन्ध भविनोरेकस्य इत्ये विभागात्तन्मन्त्रे सप्तदावस्थासित-
 सम्पादनञ्च "विभक्तोऽपि पुनः पिता आत्मा चैकस्य सं-
 स्थित । मिहमेवायं वा प्रीत्या स त संयुक्त उच्यते
 इह० उक्ते । संयुक्तं इत्यमस्यासि कथं च संयुक्त ।
 इति संयुक्टी च विभागात्तन्मन्त्रे इत्येऽन्त्रे च संयुक्तव्यप-
 तद्विधः असंयुक्त असंयुक्टी च "अन्योर्द्वयस्तु संयुक्टी-
 नात्योर्द्वयधर्मं हरेत् असंयुक्त्यापि चादद्यात् संयुक्तीनाम्-
 माहज" बा०सु० । "तस्मात्त्रिमन्त्रासंयुक्तव्यङ्ग्ये कथंते
 पत्नी धर्मं प्रयस्य सङ्घातोति" मिता० ।
 असंस्कृत लि० समुत्पन्न-क सृष्ट न०१० । १।गुणान्तराधान
 मनीते २।अपरिक्रते ३।गर्भाधानादिसंस्काररहिते, च ।
 असंस्कृत सुतो ज्येष्ठोनामरो नेदपारतः" स्मृतिः "असं-
 स्कृतास्तु संस्कार्या आहृति पूर्वमंकरते" बा०सु० ।
 व्याकरव्यसंस्कारान्त्रये ३।अपमन्त्रे पु० "संस्कारोऽपि सतो
 गुणान्तराधानम् सच लौकिकाद्यौकिरुचैतन्न । तत्र यथा
 गर्भाधानादिना अलौकिकेन चेतना रेफः संस्क्रियते तत्
 संस्कारात् तदभिमानो देही । यथा ज्ञानाचमनादिनाऽपि ।
 लौकिकेन च पाकादिना इत्यान्तराजोगेन वा अज्ञादी गुणा-
 न्तरमाधीयते अतएव संस्कृतं भक्ताः इति पा० अन्त्रे-
 नव्यस्य इत्याद्युपसंज्ञेन संस्कार उक्त । प्रदाने संस्कृतः
 शाबाव' सङ्गु दमि संस्कृत दाधिकः इवः" वि०कौ० ।
 असंस्तुत लि० न०१० । १।अपरिचिते । "प्रोवागम्यसंस्तुत
 इव परित्यक्तः" काद० । २।सम्बन्धस्ते च ।
 असंस्थित लि० न०१० । १।अभावे परलोकं प्रति अमस्थिते
 "असंस्थितान् प्राधान् संस्थापयेत्" नत०त्रा०२।संयुक्तिते

अथस्वित्तमिन्ने १७७७ च । "नश्चति घुरः यरीर' भावति
पचादर्थस्वित' वेत।" इति ब्रह्म० ।

असंज्ञत लि० न संज्ञते इतरेष संज्ञयते समु+ङ्ग-क्त
न०त० । संज्ञातनापञ्जे २५संज्ञाने "सर्व्यतस्त्रियत
मज्ञातं वा ब्रह्मजननुत्तमसंज्ञत' प्राप्तयं मूढमाच्छादयन्"
नीभि० "असंज्ञतमव सग्नम्" सं०त० २५० । सांख्यमतविषे
१७७७७ पु० । तस्मते हि प्रकृत्यादेः यथागृह्यादिवत्
संज्ञत्वैव (इतरसाधेयतवैव) सुव्यार्थकारित्यम् पुरुषस्य
त प्रकाशरूपप्रतिबाधां जेतसाधेयाऽस्तीति तस्यासंज्ञतत्वम् ।

संज्ञतपरार्थत्वात् पुरुषस्य' सं०भा० "विवादाच्छब्दं प्रकृतिसंज्ञ-
दादिकं परार्थं श्वेतरेस भोजापवर्गफलकं संज्ञतात्वात् यथास-
नादिवदिह तुभावेन प्रकृतिः परोऽसंज्ञत एव पुरुष' सिद्धति
तद्व्याधि संज्ञतत्वे ऽनवस्थापत्तेः । मातङ्गये च "परार्थं संज्ञ-
तव कारित्वादिति" कृतकारेणानुमानं जतं तत् त्व यथानुत
जेवाश्वानववशाधारसम् । इतरसाधित्वे नार्थक्रियाकारित्य
वैयं संज्ञत्वकारितामज्ञार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूप
पानां कार्थस्वित्तानां नाश्वदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् ।
पुरुषव्यार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिदृश्यत्वेषात् । सम्बन्धस्तु
कावाधारव्यवर्धित्वेति । "संज्ञतपरार्थत्वात्" सं०छ०भा०
"आतोऽसंज्ञतः संज्ञतदेहादिभ्यःपरः पुरुषः सिध्यति" ।

असंज्ञत् अथ० न सज्ञत् न०त० । घीनःपुण्ये । "असददेकर-
येन तरस्विना" रघु "अन्वाद्येनासकज्ञैतानु गुणैश्च परि-
नोदयेत्" "असकज्ञुर्मवादिषु वासं जन्म च दारुणम्" इति
च मनु । "आद्यसिदरसकज्ञपदेशात्" या०छ० ।

असंज्ञ लि० सनुज-क्त न०त० । १ आसक्तिशून्ये २ फलाभिसा-
नशून्ये च " असक्तः सुखमन्यभूदिति रघु । "कुर्व्यात्
विद्वान्प्रयाऽसक्त" इति गोता "असक्तमारचयतो यथा
ययम्" किरा० । [सक्रियशून्ये

असंज्ञ (क्रिय) लि० नास्ति सक्रिय यस्य वा टच् समा० ।
असंज्ञा स्त्री समु+ङ्ग-विट् पु० सघोऽन्तोप न०त० ।
संज्ञानर्थां विज्ञानम् । "न इमं पितृवतमसक्याम्"
छ०६, ६१, २, असक्यामसक्यामसोम्" निरु० ।

असंज्ञि इ० न सज्ञा न टच् समा० । सतिभिन्ने रिपौ ।
असंज्ञोक्त लि० न सज्ञानं नोत्तमस्य वा समानस्य च । भिन्न-
नोत्ते "असंज्ञोक्तः समोत्तोवा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।
वशाग्निदाता प्रेतस्य पिच्छं दद्यात् स एव हि" ऋतिः
पद्ये न वादेव । असंज्ञाननोत्तः "असमानगोलाधेयोस्
मायां विन्देत" ऋतिः ।

असंज्ञद्वय पु० विरोधे न० संख्याभावे । न०ब० । संख्या-
शून्ये लि० ।

असंज्ञसुक लि० न०त० । स्थिरमती ।
असंज्ञुन् लि० न सज्ञुः । १ परस्परविरोधे । २ यामादिपक्षे
३ विशीर्षे पक्षि च पु० ।

असंज्ञकान्तमास पु० न संज्ञान्तः न राश्वन्तरं प्राप्नोदवि-
र्यत्वात् प्राप्नोदमासे । शुक्लप्रतिपदादिदशमं रवि सङ्गमशून्ये
सक्तमासे । "असंज्ञान्तमासोऽधिशाधीनिरुक्तः" विवरचम-
धिमासयज्ञे १२१ पु० ।

असंज्ञोप पु० अभावे न०त० । १ संज्ञोपभावे विरोधे न०त० ।
२ विद्वारे न०ब० । ३ संज्ञोपशून्ये विशीर्षे लि० ।

असंज्ञुख्य लि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य । इयत्ताशून्ये ।
"प्रसङ्ग तेजोभिरसंख्यतां गतैः" भाषा । [संख्यान्विते च
असंज्ञुख्यात् लि० संज्ञ-ख्या-क्त न०त० । १ इयत्ताशून्ये २ संज्ञ-
असंज्ञुष्ये लि० संख्यासुप्रमक्यः १ इयत्तारहिते २ विष्णौ पु०
"असंख्येयोऽप्रमेयात्मा" विष्णुसं० संख्याहर्भेदादि न
विद्यते इत्यसंख्येयः भा० ।

असंज्ञ पु० अभावे न०त० । १ सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो-
विषयवैयर्थ्य २ पुरुषे जीने तस्य सर्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथा-
त्वम् । "असङ्गोऽयं पुरुषः" सं०छ० । ३ सम्बन्धशून्ये
४ प्रतिबन्धशून्ये च लि० । "असङ्गमस्त्रिष्वपि सारवत्तया"
रघु । [३ अर्थवन्ने ४ संज्ञतिशून्ये च ।

असंज्ञत लि० न०न० । सङ्गतभिन्ने १ अयुक्ते २ युक्तिशून्ये
असंज्ञति स्त्री अभावे न०त० । १ सङ्गतभावे । सङ्गतिय "सङ्गति
रनन्तराभिधानव्याप्ता, ध्यानन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञा-
साजनकज्ञानविषयोद्गर्थः सङ्गति, जायते च कार्ये कारणे
वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारण्य
कार्यं" नेति जिज्ञासा"दोधियुक्ता वा च घोडा तदुक्तमभि-
युक्तैः "सप्रसङ्ग उपोद्घातो ज्ञेयतावसरक्षया । निर्वाहकैक-
कार्यत्वम् घोडा सङ्गतिरिष्यते" इति व्याख्यातश्चैतत्
जगदीयेन । "निर्दिष्टोपपादकत्वस्योद्घातत्वम् "चिन्तां
प्रकृतिसंज्ञार्थोद्घात विदुर्बुधाः" इति प्राचीनोक्तौ चिन्ता
पद कदभिहितोभाव इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा
च तस्यापि प्रकृतिसंज्ञापपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रक-
तविशुपपादकत्वमर्थवसम्भित्यर्थः । ज्ञेयत्वं कारणत्वम् ।
असंज्ञोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अमन्तरोद्घटत्वम् तथा इति
श्रीभास्करउत् । निर्वाहकं कारणतानिर्वाहकं कार्यत्व-
मिति यापत् एक कार्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य-

कारितम् प्रसङ्गत्वन्तु सङ्गतित्वे सत्त्वोद्घातादिभिस्त्वम्
 "अतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग" इति प्रवादेऽपि अतत्वम-
 नन्तराभिधानप्रयोजकसङ्गतविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग
 सत्त्वोपेक्षा एव उपोद्घातादयस्कादन्वयत्वेन ततोऽपि
 प्रागुक्तस्यैवार्थस्य साभ" इति न्यायमतम् । वेदान्तिमते
 तु सङ्गतिसङ्घविधा "यास्तुऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतम-
 स्त्रिधा। यास्तुऽदिविषये चाते तत्सत्त्वसङ्गतिरुद्घाताम्" ।
 यास्तुप्रतिपाद्यमध्यायप्रतिपाद्यं पादमतिपाद्यमर्थमवगम्य
 यास्तुसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतित्वात् तत्तः सङ्गतम
 अस्त्रिधं गम्यन्ते इति तदर्थः । तत्र "यास्तुं त्रयविधा-
 रास्तुमध्यायाः स्युच्यन्ते विधाः । समन्वयाविरोधी द्वौ
 साधनं च फलं तथा" त्रयविधारास्तुयास्तुस्य प्रथमेना
 ध्यायेन समन्वयः, (सर्वेषां वेदान्तानां त्रयविधं तात्-
 पर्थ्येणधारणम्) प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन अविरोधः ।
 तृतीयेन साधनम् चतुर्थेन फलम् । इत्येवमध्यायावोः
 एवमेवा प्रतिपाद्यसङ्गा षोडशपादप्रतिपाद्यानर्थाभि-
 धाय । "अङ्गित्वा सङ्गतीक्ष्णो याथावान्तरसङ्गतीः तत
 आक्षेपऽहान्तप्रत्युदाहरणादिकाः । पूर्वपक्षस्य विद्वान्
 युक्तिं वीक्ष्य परे मये । पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि
 योजयेत्" इति वेदा०त्या०भा० अज्ञानरसङ्गतिस्त्वने
 कथा । आक्षेपसङ्गतिर्ऽहान्तसङ्गतिः प्रवाङ्मिक्कसङ्गतिरित्ये
 वमादि । उदाहृतसु तत्रैव तद्यथा प्रथमाधि-
 करणे त्रयविधारास्तुमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।
 तत्र युक्तिः त्रयविध संदिग्धत्वमिति । द्वितीयाधि-
 करणस्य जगज्जन्मादि त्रयविधस्य न भवतीति
 पूर्वपक्षे तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगत्त्वत्वादि । तद-
 भयमवलोच्य तयोराक्षेपसंगतिं योजयेत् । संदिग्धत्वा-
 द्ब्रह्म विचार्य मित्युक्तं जन्मादेरन्यनिघत्येन त्रय-
 वोक्तव्यत्वाभावे सति त्रयैव भाङ्गि कुवन्तस्य यदि
 गत्व विचार्यत्वे वेत्याक्षेपसंगतिः । अहान्तप्रत्युदा-
 हरणसङ्गती अपि योजयितुं शक्येते । यथा संदिग्धत्व
 ज्ञेयता त्रयविधो विचार्यत्वे तथा जन्माद्यन्यनिघत्व
 ज्ञेयता त्रयविधो लक्षण भाङ्गीति अहान्तसंगतिः । यथा
 विचार्यत्वे ज्ञेयत्वमिति न तथा लक्षणसङ्गत्वज्ञेयं प-
 र्याप्तम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते अहान्तप्रत्यु-
 दाहरणसंगती सर्वत्र सत्त्वमे पूर्वाधिकारविद्वान्
 एवोत्तराधिकारपूर्वपक्षे ज्ञेयत्वत्वसाम्यस्योत्तराधिकार-
 विद्वान्ते ज्ञेयत्वत्वत्ववैकल्यस्य च मन्दैरनुप्रेषितं

यक्यत्वात् । आक्षेपसंगतिर्बेदाद्येनसङ्घेवा । प्रासङ्गिकसंगति
 रधीयते । देवताधिकारस्यसाधिकारविचाररूपत्वात्समन्-
 याध्याये श्रेयसङ्गताक्यविनये तृतीयपादे च संगत्यभावेऽपि
 बुद्धिस्यावान्तरस गतिरिति । तथाहि पूर्वोधिकारयो-
 ऽनुवृत्तमात्रवाक्यस्य त्रयपरत्यादनुवृत्तमात्रस्य त्रयविधो
 मतव्यमात्ररूपायमेवं मतव्याधिकारत्याक्तास्त्रयैति उक्तम्
 तत्प्रसङ्गेन देवताधिकारस्य बुद्धिस्यम् सेय प्रासङ्गिकी संगतिः ।
 तदेवंन्यायसंगतिर्व्युत्पादिता" । एवं भीमांसासङ्गतिरपि
 अधिकारणभावात्वां इत्या विस्तरभयात्त्रोक्ता ईदृशसङ्गतभा-
 नोऽसङ्गतिः । २असम्बन्धमाले २अर्थासङ्गारभेदे च अस-
 ङ्गारण्ये २१४ पृष्ठे इत्यः । [२तत्त्वानुमे लि० ।
 असङ्गम इ० अभावे न०त० । १सङ्गाभावे मेघनाभावेन०त०
 असङ्गिन् लि०सनुज-चित्तुश्च न०त० । सम्बन्धन्युमे "संघ-
 गांसङ्गित्वय्यधीज्ञेयता या गिरानिवम्" ने० परि० ।
 असङ्गता इति न० असत् अगद्विषयत्वेनाभिधायोजकम् यास्तुम् ।
 बीदागमे । तस्यासदर्थप्रतिपादकत्वात् वैदिकमन्त्रविश्व-
 वार्थकत्वात् तथात्वम् । "असम्बन्धमतिष्ठ ते जगदाकारतो-
 न्तरमिवादिनां तेनामीश्वरानङ्गीकारेण चासत्त्वं ज्ञेयम्" ।
 असङ्गजन इ० विरोधे न०त० । सङ्गनभिन्ने दुर्गेने "न
 भामसङ्गनेनाभ्यां समानवित्तमर्हसि" रामा० ।
 असङ्गज्ञा स्त्री अभावे न०त० । १स ज्ञामाने न०न० । संज्ञा-
 न्युमे लि० । संज्ञा च ज्ञान नाम ईदृशतादिज्ञापनञ्च
 तेनामभावः । "तेभ्योऽसङ्गज्ञां चकार" यत०त्रा० ।
 असत् लि० अस+यत् न०त० । १सङ्गिन्ने, निरुपाख्ये नि.स-
 ङ्ग्ये निनेवङ्ग्येव प्रतीवभावे, २अभावत्वान्नये, "अत्रयथा
 कृतं दत्तं तपस्वान् कृतं च यत् । असदिसुच्यते पापै"ति
 गीतोक्ते अत्रहृदा कते २होमादी च । १४३३ इ० । ५५५टा-
 चारिषि असाधौ लि० "न च सत् मासङ्गते" नीता।श्रियं
 ङीप् सा च ईदृशटयात् । "परितस्मात् ररेरवत्त्वमसम्"
 नाचः नामरूपाध्यामध्याकते कोरवात्मनास्थिते स्रष्ट-
 र्त्वे ईकस्यते, च "अत्रेवाप आदीत्" कबनसतः सत्त्वा-
 वेत" च इति जा०उप० बीदागमसिद्धं अत्यमर्षक्रिया-
 कारितम् तन्मध्ये ७अविद्वित्करे अभावादीदअविद्यमाने
 "नामतो विद्यते भावः" इति वक्तुं सद्भवतोः परमिति च"
 नीता "विभेदजनकाज्ञाने नायमात्मनिकं नते । आत्मनो-
 त्रयसाभेदेनवनं वाः करिष्यति" संघे०त्रा० ।
 असत्कर्मणं न० कर्म० । १वेदोदितमात्मनिष्ठे दुष्टकर्मिण
 न सत् कर्म वक्ष । २शाखापात्त्रुमे लि०किवां वाप

असत्कृतं नि० न०त० । अपूजिते श्वसन्मानिते "असत्-
कृतमनघातम् तत्तामससदाकृतम्" गीता । "यथावहासा-
र्चनसत्कृतोऽपि" गीता ।

असत्स्थाति स्त्री असतः सन्त्युत्पन्नानिर्बन्धीयस्य स्थाति
ज्ञानम् । अनिर्बन्धीयस्य रजतप्रपञ्चादेश्चानि । यथा शुक्ति-
कायां रजतनिर्बन्धीयस्य रजतप्रपञ्चादेश्चानि प्रतीयते एवं अज्ञान-
जगत् अनिर्बन्धीयतयोत्पन्नमिव स्थावते इति हि वेदान्तिनां
मतम् । अस्ति हि सर्वज्ञोऽपि प्रविष्टम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं
तत्र प्रवर्तकतया सर्वैरभ्युपगम्यते । तत्र अतस्त्वोपिधाः
अस्माति । अन्वयास्माति । आत्मास्माति । असत्स्थातिचेति
विवरणे स्थितम् । तस्मात्स्थातिवादिमानवनाययः । इदं रजत-
मित्यादौ चक्षुराद्यसंज्ञकत्वात् पारिषेष्वात् रजतं अर्थ्यते न
तु स्थावते इति तस्य अरसत्स्थातिव्यति । तदेतन्न सम्यक्
रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभवमानत्वात् अर्थ्यभाषस्याप्रवर्तक-
त्वाच्च नभेदंयस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा
वस्तु रजतस्येव इदं रजतम् अर्थं वट इत्यादिषु इतरैतर
संज्ञादौ सामान्यविशेषो अपरोक्षतयाऽनुभूयते आत्मापि
तथाह्यभावात् । अथ सामान्यविशेषोभेदेनान्येन प्रतिभासात्
तथा अन्वयादौ न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसम्भवा-
दिति वाच्यम् सत्यस्यत्वादीन्पूज्यताया अदर्शनात् । अथ
पुरोवर्त्तनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तनि
रजतसत्त्वावस्थयोरेवावयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्या
साधकत्वात् । किञ्च पुरोवर्त्तनि रजतसंसर्गाभावः कथं
निर्णीयते किं तन्नोपरज्ञानाभावात् ? किं वा नेदं
रजतमिति साधनानात् ? नाद्य तन्नोपरज्ञानाज्ञानयोरे-
वावयोर्विवादात् अर्थभावेन ज्ञानाभावनिययेऽन्योन्या-
नवात् । तस्मात्पुरोज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तनि रजत
सत्ताङ्गीकार्या । न च अर्थसत्तानिश्चयाधीनः ज्ञानसत्ता-
निश्चय इति कल्पनात् प्रकृते चार्थावस्थात् न ज्ञानसत्त्व-
मिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीन-
तयाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मात् सर्वनिश्चयः स्वप्नादृक्त्वा-
न्ययीप्रसोक्ततया सतएव । तदधीनस्तु अर्थसत्तानि-
श्चयः । नापि द्वितीयः रजतमिति उत्तरज्ञानविरोधि-
ज्ञानरूपे नेदं रजतमिति ज्ञानात्तद्वेगं तेन साधा-
योगात् । किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररज-
ताकारवोरविवेककल्पया कल्पयते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि
तयोरेविवेक एव कल्पयते न तु विशिष्टसंसर्गसंविदित्वमपि
अस्माभिर्भक्तुं शक्यते । अथ विशिष्टज्ञानस्यैव संवादिम-

प्रतिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्त्तकत्वमिति
निषेधस्य विशिष्टसंसर्गनिवचयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिमालं प्रत्येव संसर्गतदभावप्रसङ्गस्य हेतुतयैवोपपत्तौ
संवादिमिषंवादित्ययोः तत्र प्रवेगे गौरवात् किञ्च प्रपञ्चे सं-
वादित्वमपि वस्तुवत्त्वावस्थानिश्चयनम् । तत्र सत्त्वावस्थयो-
रुपपत्त्याप्यसि । न च पुरोवर्त्तनि रजताभावः सर्वैरुपगम्यते ।
शुक्तिकायां यथावभावमेवासत्त्वरजतस्य शुक्तिज्ञानेन
निरसनेनोपगम्यस्यैवास्माभिः स्वीकारात् । इत्यांस्तु भेदः
तत्र मित्यारजताभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्वंकाविक
रजतनिषेधः परमार्थिकरजतविषयत्वाच्च विरुध्यते ।
नचाप्रवृत्तनिषेधात्प्रपत्तिः । मित्याभूतोऽपि रजते परमार्थ
रजतार्थिनां प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपा-
धिना रजतत्वेन प्रविष्टिसम्भवात् अन्यथा भूतत्वादी चटादि
निषेधोऽपि अप्रवृत्तनिषेधः स्यात् तत्र घटादिष्वपि तदभा-
वोव्याहृत्येत । तदसत्त्वे तु अप्रवृत्तनिषेधः स्यात् । ततश्च हेम
सामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादि
प्रवृत्तिर्नस्तु तत्काविकमूतसत्त्वादिना तथा परमार्थरजतस्य
प्रवृत्तिर्भविष्यति । यद्यच्च उत्तरत्वाद्ये नास्त्यत्र
रजतमिति प्रत्यक्षं सत्त्वरजतविषयम् मित्यैव रजतम-
भादिति प्रत्यक्षं मिथ्यारजतविषयकत्वमभ्युपगम्युपपद्यते ।
एतेन रजतापरोक्ष्य विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाअपरोक्ष
शुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्त्वम् । विवेकज्ञान-
कायेऽप्येतावन्तं काल रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव
परमार्थप्रसङ्गात् एतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादिति
प्रत्यभिज्ञाया अतुप्रपत्तेश्च । अतश्च पुरोवर्त्तनि
असत्प्रवृत्तिसत्त्वमिति इत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा शुक्तिज्ञानात्
रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गं स्यात् समानविषयक-
ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् ततश्च न अर्थ्यभाषमित
रजतं किन्तु अर्थ्यभाषसदृशमेव तदङ्गीक्रियते । तत्-
सादृश्यञ्च पूर्वोक्तभवसापेक्षज्ञानगत्यत्वेन । नङ्गननुभूत-
रजतस्य प्रवृत्तस्य रजतमभनोभवति । ज्ञानरूपधाषास्य
तु संस्काररजतव्येन प्रवृत्तिसादृश्यमिति भेदः ।
अथ ज्ञानस्य प्रमाथप्रवृत्तिर्निश्चयनियमेन अध्यासस्य बाधि-
तविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वाच्च
प्रवृत्तिसंभवात् । न च प्रवृत्तौ अतिसादृश्याच्चुपगमन-
मेव कृतो न अर्थ्यते इति वाच्यं कर्त्तव्यं गतरागादिदोषाणां
मपि तद्विमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात् एवं तैरेव दोषैः
आस्थाभिमानस्य प्रवृत्तित्वाच्च रजतकारणेऽपि तत्तांय उक्ति-

एतन्नि नवा अरानीकृतप्रववावः तथा तीरेव विभेदावभासस्य
 प्रतिरोभास्य शुक्तिपङ्कचेऽपि तदोबनोबप्रणाद्विभेगेनपङ्कः ।
 तथा च इदमये पङ्कश्च एजताये अरवत्प्रभासकप्रमपि
 शानमविभक्ततया प्रवर्तकमिति तादृशपङ्कचकटाभा
 एजतायीं प्रोवर्तितं न प्रवर्तते इति चेन्न पङ्कचकारणे
 किं हो अपि प्रवर्तते आहोस्तिरेकैकम् आद्येऽपि किं
 संभूय प्रवर्तते । अथेव, वा नाद्यः अतिपङ्कचयोः पुनप-
 दुदवावभावात् । अत्रविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्तकत्वमपि न
 पुनम् पूर्वज्ञानस्य उत्तरज्ञानेन व्यवधानात् प्रवृत्तिहेत-
 त्वात्प्रपत्तेः इदमिति एजतमिति च विश्वरूपबोरेपि
 प्राग्बोः प्रवर्तकत्वापत्तेः । नाथेवैकस्य प्रवर्तकत्व अव-
 हारस्य विशिष्टविभक्ततया विशिष्टप्रवृत्तये विशिष्ट
 संबन्धेपङ्कचैव हेतुतायाः कीकार्यत्वादिति ।

एतत् पङ्कचकारणमेतन्मन्त्रोत्पत्त्या प्रवर्तकत्वसम्भ-
 वेनावत्प्रवृत्तिनिर्णयान्तां अपि न विशिष्टसंबन्धेऽस्यास्मात्ति-
 देवेति अस्मात्प्रवृत्तिनिर्णयहेतुः आहः ।

तदपि वेदान्तिभिः निराकृतं यथा वेदमस्मात्प्रवृत्तिनिर्णय
 अस्मात्प्रवृत्तिः ? उत अस्मात्प्रवृत्तिनिर्णय प्रवृत्तिहेतुभूतविज्ञान-
 म् ? अथविभक्तानेकपदार्थज्ञानम् ? । आद्ये अनुमानेव
 चर्चाज्ञानभावसम्भवेन तत्रैव भ्रमः स्यात् नान्यत्र जाप-
 त्वप्रवृत्तिः । द्वितीये अटिति वाचादासस्यादिना वा
 नत्र प्रवृत्तिर्न जाता तत्र भ्रान्तित्वं न स्यात् । तृतीयेऽपि
 विविक्तत्वप्रतियोगिविविक्तत्व नाम किम् भेदपङ्क ? उत
 अभेदापङ्कः ? आहोस्तिरितरेतराभावभेदद्वित्वादिष्वस्थ्या-
 विशिष्टज्ञानम् ? नाद्य इदमिति एजतमिति च पुनरुक्तयस्-
 हवहेतुत्वेन सामान्यविधेययोर्भेदपङ्के सत्वमपि अविभेकावका-
 वात् । न द्वितीयः उत्तरतोया भेदस्य अज्ञेयत्वादेव तद्वि-
 ह्वलामेदस्यापङ्के सति तदुपपन्ननिषेधरूपस्याविविक्तत्वस्य उ-
 च्यत्वात् । तृतीयेऽपि द्वित्वादिज्ञानमपेक्षितं किमप्यास-
 ज्जहति उतात्तुमङ्गिकमपि पर्याप्तम् आद्ये गामानव
 दृष्टेनेत्वत्र गोदृष्टबोरेपि वाचाद् द्वित्वाद्यप्रतीतेरवि-
 नेकः प्रवृत्तेः । द्वितीये तु प्रोवर्तितरजतबोरेप्यानुपपन्निक
 द्वित्वादिज्ञानस्य चङ्गत्वेन दुम्भरिदृष्टबोरेप्यात् । नन्-
 विभेको वा न अर्धवर्गापङ्कः च न प्रतीवसानयोरेव
 एजतबोः संबन्धति इदंरजते अर्धवृष्टे इति प्रकृतादर्भेनात्
 इति चेत् तदापि किं पङ्कचकारणबोरेप्यावर्णो विवक्षितः ?
 उत अयोः अयोविदुः ? आहोस्तिरसंबन्धज्ञानरहितयोः ?
 आद्ये अर्धं ननु इति अयो न स्यात् उमबोरेपि पङ्क-

चत्वात् । द्वितीये प्रवृत्तौः पुनः पङ्कचकारणं अत्रः स्यात्
 अर्धवर्णप्रतीवसानात् । तृतीयेऽपि अथ दोषः स्यात् न हि
 तत्र संबन्धाज्ञान संभवति तद्विभक्तत्वस्याभावात् ऐक्यस्य
 च तद्विभक्तत्वस्य प्रवृत्तिज्ञानभावत्वात् । यदि पङ्कचकारादि
 संबन्ध एव तद्विभक्तबोरेकमपि ननु चेत्ये तर्हि इदं एजतविभ-
 त्वापि चादभ्यस्तत्त्वमन्त्राद्विभक्तत्वकाराणि ननु प्रवृ-
 त्तेर्न संबन्धप्रवृत्तयोर्दृष्टः । अत्र तत्र मेदं एजतविभक्तवर्णं
 तत्प्रवृत्तेन वाचाद् संबन्धतत्प्रवृत्तौ चङ्गत्वेन । तर्हि
 त्वकृतेऽपि पङ्कचकारादेरितरेतराभावज्ञानास्त्वोः संबन्ध-
 प्राग्बोः स्यादेति संबन्धतत्प्रवृत्तबोरेवभावात् अत्रत्वामवि-
 कादवस्था तत्रात्रावर्णोऽप्योऽप्यविनेकः ।

असु तर्हि प्रकृतेऽपि अस्मात्प्रवृत्तये एजतप्रवृत्तिरिति चेत्
 न एजतस्य प्रोवृत्तित्वेन प्रतिभावादिस्तुतोत्तरत्वात्
 न च प्रोवृत्तित्वमविभक्ततमिति ननु चङ्गत्वं ।
 अविनेकस्य भ्रमं प्रवृत्तबोरेवत्वात् । तथा हि किं अङ्ग-
 मायबोरेवनेक ? किं वा अङ्गमायकार्यमायबोः ? किं
 वा अर्थमाययोः ? नाद्य अत्रप्रवृत्तबोरेवत्वात्प्रवृत्तिरित्यस्य
 कस्याप्यपङ्कचेन इत्येव अङ्गमायबोरेप्याने तदविनेकस्य भ्रम-
 प्रयोजकस्यावभावेन भ्रमाभावप्रवृत्तात् । न द्वितीयः
 अत्रे अङ्गमायबोरेवत्वात् अर्थमायस्य भीष्मादेरविनेके
 सति अर्धं भीष्ममिति प्रतिभासप्रवृत्तात् । तृतीये तु प्रोवृ-
 त्तेः सर्वभ्रान्तावभावेन, सर्वस्यापि अर्थमायत्वात्
 एव च सति प्रकृतस्य प्रोवृत्तित्वेन एजतज्ञानस्य अति-
 त्यातमाने परोवृत्तवभावित्वोपाधिर्दृष्टव्यः । वाचावर्ण-
 मानस्य चाय प्रतिप्रयोगः । विभक्ता प्रवृत्ता न अर्धा-
 र्थाः बाध्यमानत्वाद्भ्रान्तिय्यपङ्कचकारवदिति तत्रात् बोध-
 राश्रयदरापङ्क परित्यज्य ततैव भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्तव्यम् ।

अन्यथास्यादिति नैवायिक्वाद्य । ते हीत्वत्प्रो-
 वृत्तु ननु तर्हि सा भूदस्यातिः अस्वन्वयास्यातिः । तथा
 हि देशकालान्तरगत हि एजत शुक्तिप्रयुक्तेन दोषो
 यद्विनेकेन्द्रियेण प्रवृत्तत्वात् अङ्गत्वे न अर्थमननुभूतत्वापि
 पङ्कचप्रवृत्तः । चादभ्यस्तत्त्वमन्त्राद्विभक्तत्वकाराणि
 तदेतद्वत् किं ज्ञानेऽन्वयात् ? किं वा ? अथे उत
 प्रवृत्तिः ? नाद्यः एजताकारं ज्ञानं शुक्तिवाच्यते इति
 ज्ञानेऽन्वयात् वाच्यम् । तत्र अङ्गत्वावयवत्व नाम किं
 ज्ञानं प्रति आकारवर्धकत्वम् उत ज्ञानमनुभूतत्वकाराणि-
 वदत्वम् नाद्यः । एजताकारपक्षं ज्ञानं त्रिभिः पुनः
 आकारवर्धकत्वमावभावात् । न द्वितीयः आत्मादिवर्ध-

प्रसङ्गव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्धहारादेव्याम्रादि
 चानात्मन्वयप्रसङ्गात् । अपि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य
 स्मरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्श-
 नात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्व किं शुक्तिकाया रजत-
 तादात्म्यं किंवा रजताकारेण परिष्णमः । आद्येऽपि
 किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किंवा भेदाभेदौ । भावः ।
 आत्मन्मिद्वयोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवात् क्षमिर्वचनीयस्य
 स्वया अन्वयुपगमात् अन्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुण-
 गुण्यादावपि तत्सम्भवेन भ्रान्तिवत् द्वारम् । समवायस्य
 च प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदा-
 भेदपक्षे तु षण्डोगीरितिवदभ्रान्तिः स्यात् । परिष्णम-
 पक्षेऽपि बाधोन स्यात् । विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिष्ण-
 मज्ञानत्वात् क्षीरपरिष्णमद्रुग्धज्ञानवत् । अतः क्षीरवदेव
 शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत । ननु कमलसुकुलविकाशरूपपरिष्णम-
 हेतोः सूर्यतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्भ्रजतपरिष्णम-
 हेतोर्दोषस्यापगमे पुन शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् सैवं विक-
 सितमेव सुकुलमासीदिति वत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति
 प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिष्णमपयो शुक्तः
 निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् नचैकमेव क्षीरं दधि-
 रूपेण कश्चित् पुरुषं प्रति परिष्णतमन्यं प्रति नेति इदं चरं
 तस्मादान्यथाख्यातिः सुनिष्ठा । ज्ञानवत्त्वया देमान्त-
 रगतरजतभागन्त वाक्सात्कारोमीति वाक्सात्कारोक्षेत्रिभुक्ते-
 रन्वयात्तपस्या न सम्भवतीति इदं व्यम् । किञ्च ज्ञानवत्त्व-
 यावाः प्रत्यासत्तिते तथैव पश्यते वञ्चिज्ञानसम्भवेनात-
 मानादेश्छेदः स्यात् अतुव्यवसायात्सुषुप्तकाले तु
 प्रकृतेऽपि वाक्सात्कारादन्यवसायसत्त्वे न तद्व्यवसायात् । आत्म-
 न्वाविरिति बीजा । तद्यथा स्यात्संभवेना विषयमन्त-
 रेणापि तदाकारोक्षेत्रसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया
 न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः
 'सङ्कोपात्मनिवभादभेदोनीकतद्विधोः । भेदश्च भ्रान्तिवि-
 श्रान्तैर्दृष्टोतेन्द्राविषादयः । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा वि-
 यञ्जितवितर्क्यते । पाह्यपाह्यकर्मविभेदेवानिव लभ्यते'
 इति तेषां सिद्धान्तात् । तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूप
 चक्षुरादिसंभोगं विनाऽप्यपरोक्षित्वात् सम्मतबुद्धिवत्
 इत्यनुमानेन रजतादेश्छेदप्रतीतिरिति । ते हि मन्यने
 यन्त्सर्वरूपरसगन्धविषया सुखादिविषयाश्च षडपि मत्त-
 जाः आत्मन्वयसमन्तरसङ्कार्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवा-
 न्मानु प्रसङ्गेऽन्येऽपि च तत्पद्यन्तोतत्र नीचावभासरूपस्य

विकल्पज्ञानस्य नीचात्मन्वयतो नीचाकारता भवति ।
 समन्तरप्रत्ययात् पूर्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता,
 सङ्कारिप्रत्ययादाखोकात् स्वप्तावभासः । चक्षुरादेरधि-
 पतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति । तत्रेदं चक्षुते प्रकृते न
 तावत् सङ्कारिप्रत्ययादाखोकात् रजताकारोदयो भवति
 तस्य स्वप्ताभासहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययादाख-
 चक्षुरादे सम्भवति तस्य विषयविषयं प्रत्येव नियमनमात्र
 हेतुत्वात् । नापि समन्तरप्रत्ययादाख्यात् पूर्वज्ञानात् ।
 विजातीयव्यवहारादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रस-
 ङ्गात्, नाप्यात्मन्वयप्रत्ययादाख्यात्पूर्वाद्यद्भवति विज्ञानवा-
 दिभिस्तज्ञानविकीकारात् । ततश्च रजतादिवाङ्मार्थासत्त्वे विज्ञान-
 नस्य कथं रजताकारतासमर्पणम् । संस्कारसामर्थ्येन तत्क-
 ल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्यादित्यविकल्पासङ्-
 क्त्वात् । तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तज्ञानिः । क्षणिकत्वे पूर्व-
 सुभवोत्तरसत्पक्षस्य वस्य द्वितीयपक्षे भाषात् रजताकारोक्षेत्र-
 सत्त्वे तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोक्षेत्रः सम्भवति । किञ्च
 संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्त-
 ज्ञानिः । अद्यानादिज्ञानवन्तौ यदा कदाचित् पूर्वं
 रजतज्ञानसत्पक्षं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च
 वक्ष्यति विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित्
 सजातीय ज्ञानान्तरसत्पादयत्त्वेव यथा जीविवीज-
 मनेकाङ्कुरादिकार्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीयान्-
 न्तरसत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्ववीजादुत्तरवीजो-
 त्पत्तिं किन्तु पूर्ववीजजन्याङ्कुरसन्ताभादेव तदुत्पत्तिरिति
 चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्वरजतज्ञानजन्यज्ञानवन्तानप्येव
 संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तज्ञानि । एवं पूर्वरजतज्ञान-
 मपि तत पूर्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽप्यादिवाकना-
 प्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् आन्त्या बुद्धिर्वदन्भासते
 इति चेत् अतोऽप्येते वेदान्तिभिः, किं तद्वजतमसौकि-
 लौकिकं वा अक्षीकिकत्वैऽपि किं जम्बरहितम् उत
 क्षौद्ररजतवदेव जायते । अक्षीकिकत्वे जम्बरहितत्वे
 च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं
 वाङ्मार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्वाङ्मार्थाङ्गी-
 कारात् ज्ञानादेव तदुत्पत्तादाभ्युपगमे इदं चरञ्जन्यज्ञान-
 नादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्वसत्त्व
 नियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं न्यह्ययीयात् नचैमान
 पदार्थसैवाकारार्थकत्वानियमात् क्षणिकवोर्जन्यजनकयो-
 र्भिन्नकानीत्येन रजतस्यापरोक्षकासे पूर्वज्ञानस्यासत्त्वात्

तेन पृथीतमयक्यत्वात् अतो रजतापरोक्षव्यवहारो विसृप्तः स्यात् । यदि अन्येन ज्ञेयचित् दुष्टकरणजन्यज्ञानेन तदनुपादकतः स्वात्मज्ञप्रसादात् तदनुपादक्यत्वात् तदाऽतिप्रसङ्गं किञ्च दुष्टकरणजन्यज्ञानस्यैव तदनुपादक्यत्वं यावत् तत्र करणस्य दुष्टत्वञ्च व्यर्थक्रियाकारितानुपपत्ति-भयमाहित्येनैव तथा च अद्यतिरजते कथं करणस्य दुष्टत्व निरस्येयम् । अथ अदुष्टकरणजन्यज्ञानं तदनुपादयति तदा तस्य घटादियत् व्यर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसम्भवेन देशान्तरवर्ति-रजतविषयकादविशेषः स्यात् । किञ्च रजतस्यानुत्पत्तौ न तस्य ज्ञानविषयता ज्ञानाकारार्पकतयैव विषयत्वस्य त्वया स्वीकारात् अनुत्पन्नस्य कथं ज्ञाने स्वाकारार्पकत्वसम्भवः । तथादात्मस्वातिपक्षे रजतमेव ज्ञानेन न प्रतीयते ।

एवमख्यातान्यत्राख्यात्यात्मस्वातिपक्षेषु निरसते पुद्गलादीनामनुत्पत्त्यातिपक्षे वेदान्तिभिरभ्युपगत आक्षेपपूर्वकं प्रदर्शयते इदं रजतमिति ज्ञानं सृष्टित्यङ्गणायाभ्यन्यत् अध्यासनामकं ज्ञानं यत् अस्तोऽग्निर्भवनोयस्य उत्पन्नस्य रजता-देभानसोऽर्थं ज्ञानमसत्स्वातिपदवेदीयमस्ति । ननु ज्ञानस्य सृष्टित्यङ्गणाभ्यामन्य प्रकारो न सम्भवति इति चेन्न किं विखलणसामप्रतिरूपणात् तदसम्भवः ? उत विखलणज्ञानस्वरूपानिरूपणात् ? उत विखलणविषया निरूपणात् ? नाद्यः संयोगसंस्कारदोषाणामेव तत्-सामपीतया कल्पनात् न च दोषस्य पूर्वप्राप्तकार्यानुदयं प्रत्येव हेतुत्वं न पूर्वकार्योदयं प्रतीति वाच्यं कार्यानुद-यस्य तत्प्रागभावरूपतयाऽनादिभि तत्र दोषहेतुत्वासम्भ-वात् । वातपि सञ्चेश्वाद्यापूर्वकार्योत्पादकत्वदर्शनाच्च न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः तदुद्बो-धस्य तद्व्यापारत्वात् न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽ-न्यथासिद्धिरिति नियमात् ननु तत्पतननिपतने कुर्वन् कुठारः क्षिदिक्रियां प्रति अहेतुमभवति । ननु इन्द्रियसंयोगस्य इदन्ताभावे सत्त्वात् रजतायोऽसत्त्वात् इदन्ता-बोधनेन तस्योपसोपत्वात् एवं संस्कारस्य सृष्टिमात्र जनकत्वनियमेन वेदान्तिमते आध्यासात्मकज्ञानस्य सृष्टि-त्वानङ्गीरात्, दोषस्य च सातन्त्र्ये च ज्ञानहेतुत्वस्य कुलाप-दर्शनाच्च कथं रजतावभास इति चेत् उच्यते प्रथमं दोष-सहितेनेन्द्रियेण इदन्ताभावविषयाऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत्र इदन्ताभावं तदनुपादक्यत्वात् न चैतन्मभिमन्यन्वते तत्रैतन्मविषया शुक्लविद्या च दोषवशात्संज्ञा भवति तत्रैतन्मभिमन्यन्वते तदनुपादक्यत्वात् न चैतन्मभिमन्यन्वते

बाह्यशब्दाद्युद्बोधितसंस्कारवशात् रजताकारेण विवर्तते । इत्येवमिदं चैतन्यस्याऽविद्या त्वं रजतपाहिदृष्टिसंस्कारसङ्कलता इतिरूपेण विवर्तते । तौ च रजततद्वृत्तिरूपविषयौ स्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनावभास्येते इत्येव रजतावभास-कल्पते । यदायमन्त करणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेतिज्ञानद्वयम् तथापि तद्विषयौ सत्त्वाव्यते इदं रजते अन्योन्यात्मकताभाषयौ इति विषययोरेक्यांत् इति संस्यस्यैक्यम् ततश्च विषयावच्छिन्नफ-लस्याप्येकत्वेन ज्ञानैक्यस्योपपद्यते । एवमिच्छाज्ञानतद्विषययोर्निरूपणेन द्वितीयद्वितीयविकल्पौ निरस्यौ वेदितव्यौ । नद्य-प्यन्यत्र संयोगसंस्कारौ परस्परं निरपेक्षौ प्रमितिकल्पौ-र्जनने समर्थौ वदौ तथापि क्रमेण सृष्टिप्रमित्योरुत्पत्तौ प्रवर्तकत्वात्तुपत्तौ मष्टन्यथात्तुपत्त्या ताभ्यां प्रत्यभिज्ञावदेकं विशिष्टं मिथ्याज्ञानं जन्यते इति कल्पते यथा नैयायिकादिभिः निरन्तरोत्पक्षे अपि वर्षज्ञानेषु योगपद्याभावात् पदार्थज्ञानात्तुपत्त्या पूर्वज्ञानजन्य संस्कारसहितमन्यवर्षज्ञानमेव पदार्थबुद्धिहेतुमेव कल्पते तद्वत् । ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वात् रूपरसादिज्ञानवदिति चेत् न अतुमानप्रत्यभिज्ञानयोर्व्य-भिचारात् उभयोरपि भावाकारणजन्यत्वात् । अतुमानं हि व्याप्तिज्ञानसंस्कारवृत्तिद्वयमपरात्मर्षजन्यम् । प्रत्यभिज्ञा च इन्द्रियसंयोगसंस्काररजन्व्येति सर्वैरेकीक्रियते न च शुक्तौ अनिर्वचनीयस्य रजतस्योत्पत्तौ तस्य च शुक्तौ संसर्गात् कथं तस्य मिथ्यात्वमवसृत्य स्यादिति वाच्यम् सत्तात्त्रैविध्याङ्गीकारेण तत्र व्यावहारिकसत्ताशुन्यत्वं नैव तस्य मिथ्यात्वस्य कल्पनात् । तथाहि सत्त्वं त्रिविधं पारमा-र्थिकं त्रैकालाभाध्यत्वरूपं यथा जगत्तः । व्यावहारिकं ब्रह्मज्ञाननिर्वर्त्यं तु यथा आकाशादेः प्रातीतिकम् अधिष्ठा-नज्ञाननिर्वर्त्यं यथा शुक्तिरजतादेः । न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनम् "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति श्रुते मिथ्येवात् रजतमभादिति रजततज्ज्ञानबोर्निथ्या-त्वप्रत्यभिज्ञानस्य च मानत्वात् । अतो मतान्तरवत् वेदान्तमते नातुभवविरोधोभिर्भूत्त वा । अस्वातिपक्षे अपरोक्षव-भासिनः अर्थमाणात् विरुध्यते । ज्ञानद्वयपक्षे रजतस्य पारोक्ष्यस्यैव अपरोक्ष्यात्तुभवविरोधः स्वात्मस्वातिपक्षे विषया-भावेनापरोक्ष्यावभासविरोधः । प्रमेयविवरणस्यार्थः ।

शुक्तिरजतादि ज्ञानवृत्तान्तेन ज्ञाननिर्वर्त्यं तथा सर्वेषां प्रपञ्चादिज्ञानानामवसृत्यत्वात् तद्विषयाणां ननु-

तोऽवस्थात् अवस्थेऽपि सत्येन व्यवहार्यतायात्प्रति
 युक्ततादिभ्यो षटादीनां विभेयः इति अध्या-
 यकस्य निष्ठाप्रानमादिषु तत् समर्थवता च भाष्य-
 ता तत्रैव व्याख्यायितम्” इति “युद्धकत् प्रसंगोचरयोर्वि-
 चरिणिविचोक्तमः प्रमात्रपरिहृत्प्रमात्रोदितरेतरभावानुप-
 पत्तौ विद्यायां तद्व्याख्यामपि सुतरामितरेतरभावानु-
 पपत्तिरित्यतोऽवस्थात्प्रसंगोचरे विचरिणि विद्याकाले युद्ध-
 प्रसंगोचरक विचरक तद्व्याख्यायाध्यासकसिद्धयर्थेयं
 विचरिणकसिद्ध्यां विचरेऽध्यावोमिथ्येति भवितुं
 युक्तम् । तथाचन्वोमिथ्योमिथ्योमिथ्योमिथ्योमिथ्योमिथ्यो
 व्याख्येतेतराविभेयोमिथ्योमिथ्योमिथ्योमिथ्योमिथ्योमिथ्यो
 ऽव्याख्येतिभितः इत्याहते मिथुनीकस्याहमिदं ममेद-
 मिति नैवर्तिकोऽयं लोकव्यवहारः । आह बोध्यम-
 ध्यावोनामेति उच्यते इतिरूपः परत् पूर्ववदावभासः ।
 तं केचिदव्याख्येयमध्याय इति वदन्ति । केचित्तु
 वत् वदध्यासकसिद्धेयायहृत्प्रतिभ्यो भव इति ।
 अन्येऽपि वत् वदध्यासकस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनाया
 वदते इति सर्वथापि त् अन्यस्याख्येयविभासतां न व्य-
 भिचरति । तथा च कोकेऽनुभवः युक्तिका हि रजतवदव-
 भासते एकपक्षः च द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्य
 विचरेऽध्यावो निवचधर्मांशम्? सर्वो हि पुरोऽपस्थिते
 विचरे विचरान्तरमध्यस्थिति । युद्धत्प्रत्ययमित्य च प्रत्य-
 गात्मनोऽविचरयत् ज्ञेयमि । उच्यते । न तावदयमेकान्तो-
 नाविचरः अस्तत्प्रत्यवविचरत्वात् अपरोक्षत्वात् प्रत्यगात्म
 प्रविष्टेः । नचायमस्तिविचरः पुरोऽपस्थित एव विचरे विच-
 रान्तरमध्यस्थितव्यमिति अस्तत्कोऽपि ह्युक्त्या च वाचास्त-
 मन्विनताद्यध्यस्थिति । एवमविचर प्रत्यगात्मन्यऽव्याख्ये-
 ध्यायः । तमेतमेवंलक्ष्यमध्यायं पण्डिता व्यविद्येति
 मन्वन्ते । तद्विचरे च वस्तुसङ्घपरभारणं विद्यामाहुः ।
 तत्रैवं इति वत् वदध्यासकस्यैव दोषेण गुणेष पा
 कसुमात्रे चापि च न संभध्यते । तमेतमविद्याख्यमात्राऽना-
 कनोरितरेतराध्यायं इत्येकं सर्वं प्रमात्रप्रमेयव्यवहारा
 लौकिका वैदिका प्रकृताः सर्वेषु च वाङ्मात्रि विभि-
 प्रतिमेवमोक्षपराधि । कथं इतरविद्यामद्विषयाणि प्रत्य-
 खादीनि प्रमात्रानि? वाङ्मात्रि चेति । उच्यते । हेहेन्द्रि-
 वादिमहंनवाभिमानहीनस्य प्रमात्रत्वात्पपत्तौ प्रमात्र
 प्रकृतत्पपत्तौ । नहीन्द्रिवास्तुपादाव प्रत्यखादिव्यव-
 हारः संभवति । नचाभिजानन्तरेव इन्द्रियादिव्यापारः

संभवति । नचानध्यकात्मभावेन हेहेन कचित् व्याप्रियते ।
 न चैतस्मिन् सर्व्विकसङ्घस्यसङ्घात्मनः प्रमात्रत्वस्यप-
 पत्तौ । न च प्रमात्रत्वमन्तरेण प्रमात्रप्रकृतिरिति । तस्या-
 दविद्यावद्विषयाख्येव प्रत्यखादीनि प्रमात्रानि वाङ्मात्रि
 चेति” । अथैतन्नभाष्ये च जनतोऽव्यावहारिकत्वे अन्य-
 हीयमतं संवादितम् अथा ‘मौल्यमिथ्यात्मनोऽवस्थे हुत्-
 देहादिवाधनात् । अद्वैतस्याव्यावहारिकत्वे चोपे कथं कथं
 भवेत्?’ इत्यादिषु । “अन्वेष्यात्मनिष्ठानात् प्राक् प्रमात्र-
 त्वात्मनः । अन्विष्टः स्यात् प्रमात्रैव प्राग्गदोवादि-
 र्जितः । देहात्मप्रसवो यद्वत् प्रमात्रत्वेन कश्चितः ।
 लौकिकं तददेवेदं प्रमात्रं त्वाऽऽत्मनिष्ठत्वात्” इति च
 लौकिकव्यवहार्यपदादीनां पारवार्थिकत्वत्वामानेऽपि
 तत्तत्त्वत्वमज्ञेयस्य सर्व्वं व्यवहाराः तेषां च व्यवहारि-
 कस्यत्वत्वत्वम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं अस्तत्प्रकृततां
 अस्तत्त्वत्वाद्ये । यथा “अथ कथायां वादिनोनिवचनेतादर्थं
 मन्वन्ते प्रमात्रादयः सर्व्वतन्मविद्यामन्तवा विद्याः पदादीः
 सन्तीति कथमाध्यायभ्युपेयम् । तदपरे न समन्ते ।
 तथाहि प्रमात्रादीनां सर्व्वं यदभ्युपेयं कथञ्चन, तत् कथ-
 जेतो? किं तदनभ्युपेयत्वज्ञानं वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्यु-
 गमसाहितनियतस्य तस्य प्रवर्त्तवित्तमपक्यत्वात्, अत
 कथमाभ्यां प्रवर्त्तनीयत्वव्यवहारं प्रति चेत्प्रमात्रात्, अत
 लौकिकत्वत्वात्, अथ वा तदनभ्युपेयत्वत्वतोऽपि वा-
 र्थिकमाध्यमिकादेवान्विचरविचरितायां प्रतीवमानत्वात्
 तस्यैव वा अन्विष्यन्तौ भवतकसिद्धाप्रमात्रात्पपत्तौ । सो-
 यमपूर्व्वः प्रमात्रादिव्यवहारभ्युपेयमात्रा वाक्यस्यमन्वन्तो
 भवताभ्युपेयो नूनं, यस्य प्रमात्रात्प्रकृततां सुतराद्यथा को
 कायतस्यत्वाच्च न प्रचीतानि, तथागतेन वा मध्यभागजा
 नोपदिष्टाः भवन्त्याहेन वा वादरावचीनेषु सन्तेषु भाष्यं
 नामाधि । प्रमात्राद्यभ्युपेयमेऽपि प्रवर्त्तनां तत्कते वाचो-
 भङ्गाः तास्तु वाचनवाचनत्वमा न भवन्ति तावतीति त्रू-
 इति चेत् प्रमात्राद्यभ्युपेयत्व प्रवर्त्तितत्वं तदोद्यवाचनवा-
 चनात्मतायां न निवासकं किन्तु सङ्घनाभासकत्वमो-
 नित्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता, वेनाभ्युपेयमव्याधि प्रमात्रादीनि
 प्रवर्त्तिताः सतान्तरात्पारिभिर्ब्यवहारा अन्वुपेयत्वममा-
 खादिसत्त्वत्वं तान्तरव्यवहारात्पारिभिर्ब्यवहारा अन्वुपेयत्वममा-
 खादिसत्त्वत्वं तान्तरव्यवहारात्पारिभिर्ब्यवहारा अन्वुपेयत्वममा-
 खादिसत्त्वत्वं तान्तरव्यवहारात्पारिभिर्ब्यवहारा अन्वुपेयत्वममा-
 खादिसत्त्वत्वं तान्तरव्यवहारात्पारिभिर्ब्यवहारा अन्वुपेयत्वममा-

वर्तितोऽयं व्यवहार इति मतमन्वयस्योपपत्तेरिति वाक्या-
 कमाहः । अन्वयाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्ति-
 तोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवतीति व्यवहाराभाष इत्य-
 न्वाभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि
 न सन्ति व्यवहार एव भवतीं क्वं विज्ञेयत् रूपवादिष्वव-
 न्वा वा क्वं स्यात् सर्वविधिनियेषानां प्रमाणाधीन-
 त्वात् । अत्रम् । न त्रसोऽयं न सन्ति प्रमाणादीनीति,
 श्लोकश्च कथारभ्येति । किञ्चापि सन्ति न सन्ति वा प्रमा-
 णादीनीत्येकं विन्नावासादादीनीर्देया श्लोकस्य तानि भ-
 वता व्यवहृतये तथा व्यवहारिभिरपि कथा प्रवर्तता-
 मिति । अन्वया न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमन्वयाकमा-
 रोष्य यदिदम्भरता रूपवच्छतं तदपि न वक्तुं शक्यं
 कीदृशी मर्यादाभाषण्यु प्रवर्तितया कथायां रूपव-
 च्छतं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाष्यां वादिभ्यां
 प्रवर्तितया कथायाम् उतासत्त्वमभ्युपेक्ष्य ऋदेवेन सत्त्व-
 मपरेण चासत्त्वमङ्गीकृतम् । न तावदाद्यः सभ्युपगत प्रमा-
 णादिष्वप्यं प्रति तादृक्पर्यन्तुयोगानवकायात् । द्वितीये तु सतो-
 ऽप्यापत्तेः न तृतीयः तदैव कथानलस्य प्रसङ्गे उभयाभ्यु-
 पगमात्तुरोधित्याङ्ग कथानियमस्य । अन्वया स्वाभिप्रायमा-
 णस्यु तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्वागमसि रूपवर्गेभिहिते
 कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणादिभ्युपगतरेव यावन्नियम-
 भयन्वया नङ्गीती स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिष्वन्वयासत्त्वा-
 भ्युपगमादीशोभ्येन व्यवहारनियमे सम्यं यद्वा कथायां
 प्रवर्तितानां भवतीर्द रूपवच्छतं युक्तमेव तथा सति स्यात् ।
 कोऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोऽतिदू-
 रतस्माच्चिन्तु परानिषन्वाभावधारणप्रत्याया । अथ वादी-
 क्तव इवेतिवक्तुं तस्मिन् बाधोऽभिधीयत इत्येव जेष्यते
 सिद्धादयस्य तस्य कथामधिकार स्थापने ऋतएव भाष्य-
 कार "सप्रबोजनपदवृत्तौ यदि प्रतिपद्यत" इत्याह्वानेन त
 प्रतिपद्यत इति । अत्रम् सिद्धादीन् प्रत्यपि चार्थाका-
 र्देशोऽवनिज्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य
 कथाप्रवेशामेवबोसहाभाषयत्वात्कथायामेव हि नियमः ।
 नापि द्वितीयः तथाहि स्यादेषं यदि कथकप्रवर्तनीय-
 वान् व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां चेतता तस्त्वानभ्युप-
 गमे निवर्तते नचैवं शक्यवति तथा सति तस्त्वानभ्युप-
 गमनुत्तुर्वा वान् व्यवहारस्य रूपमेव न निष्यद्येत् ऐतत्तुपपत्तेः ।
 उक्तवाचमर्षी वन्वाभ्यधिकारिवाङ्गव्यवहारानां स्वरूपाप-
 चापो न शक्यत इति । अथ अन्यदे कथकवाङ्गव्यवहारं

प्रति चेततात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमः
 यत्त्वत्तदभ्युपगमस्यतदिति स्थितेति । अत्रम् । कथापि निव-
 नस्यत्वा प्रसक्त्या कथायां कथकवाङ्गव्यवहारं प्रति चेत-
 तात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाज्ञाभ्युपगमोभवता प्रसाध्यः ।
 कथनात्पूर्वं तद्वत्त्वावधारणं वा परवराजवं वा अभि-
 षयद्वा कथकाभ्यां वाचता विना तदभिधितं न पर्यं
 वस्यति तावद्वदोद्वेगम् तच्च व्यवहारनियमज्ञातुवन्नादेव
 हाभ्यामपि ताभ्यां वन्वाव्यवहति व्यवहारनियमस्यमयमेव
 वप्नीतः अथ प्रमावेन सर्वेषु च व्यवहर्त्तव्योवादिना
 प्रतिवादिनापि कथाकृतत्त्वज्ञाननियम्यं यच्चिह्नप्रतिज्ञाहा-
 न्याद्यन्वयवनिपयकत्वात् तस्य दर्शनीयम् तद्व्युत्पादने
 प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्वया द्वितीयस्यैव । तादृशेतरौ च
 जेदतना व्यवहर्त्तव्योप्रायाविकथकव्यवहारान्निवृत्तना व्यवहर्त्तव्य
 इत्यादिह्येव । अतएवं व्यवहारनियमवज्ज्येऽपि चेतर्वक्तव्य
 तथा च कोऽपि चेत् कथायां प्रसक्त्यावाभिधातं युक्तवति प्र-
 माणासत्त्वाभ्युपगमचेत्त्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकायम् ।
 हाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रसङ्गाभिषयमाचतत्त्वव्यवस्था-
 जयद्वयमेव व्यवहारनियमस्य जेद्वेन परित्यजितत्वात्
 नचैव प्रमाणासत्त्वप्रसङ्गे कथामानुषङ्गीतमूषत्तानुसूत्रापरि-
 शुद्धिष्वन्वेन सर्वविचारविचारान्ततुष्वविश्रवापसि स्यात् ।
 अविद्याविद्यामानादिपारम्पर्याद्यातस्य लोकभ्युत्पत्तिव्य-
 ष्ठीतव वादस्य च तस्यान्वयाभाषणव्याख्यातव्यत्वात्तस्य सि-
 धिपुङ्गत्वात् । नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्यमेव ताभ्यामङ्गी-
 कर्तुंश्रुचिता । तादृशव्यवहारनियमनालेषैव कथाप्रसक्त्युप-
 पत्ते प्रमाणादिष्वन्वयमभ्युपेक्षापि तथा व्यवहारनियम-
 व्यतिरिक्तकथामर्हति विना तत्त्वनिर्णयस्य जस्य वाभि-
 धितस्य कथकवोविपर्यवसानात् । नापि तृतीय होच
 व्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो वा स्यात् पामरादिवा-
 भारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रसङ्गमन्तरेण तस्य
 दुर्ज्ञे रूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्वं निवृत्तस्य गयेनचात् ।
 नापि द्वितीयः त्रयोदाहृतादीनामपि तथा इति भवता
 शोचसंभवाभावात् । सत्तासिद्धिचारवाध्यतया नाभ्युपे-
 तइति चेत् तर्हि प्रमाणादीनोऽपि यदि विचारवाध्या भवि-
 ष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्वया ह्यपनन्वया इति
 लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगमस्यत इति तावथ
 भवति । नापि चतुर्थः वाङ्मोभवता प्रमाणादीन्व्युपगमस्य
 व्यवहारनियमः कथावाचाकथ्यते । तस्यैव प्रमाणादि-
 वत्त्वावत्त्वावधारणोदीनेरन्वाभिरव्यवह्यनत् । तस्य

मान्भावितात्त्वञ्चेकार्थं तद् सप्ततः ।”

तथाङ्गुलर्भूतसत्त्वे यदि कारण्यं तदा स विधिषे स्रष्टित्तवत् स्यात्प्रत्ययभापादयति । विधिषे-
 स्रष्टार्थात्तरलेऽपि च स्रष्टिन् स्रष्टित्प्रतिरेक-
 मत् स्रष्टिषे स्रष्टित्प्रतिरेके निवपदर्शनात्
 न सैव सत्ता तन्निमित्तं आन्वयसाक्षात्स्रष्टिषेऽप्य-
 भ्युपगमे तामस्रष्टिषे कारणत्वमभ्युपगन्तुः स्वयं सैव
 कारणत्वमवश्यं वसति । अपरापरसत्तानिर्देशने वा मर्क-
 वसानमेव । न च सत्ताभेदानन्वयत्वेत्थमपि पादम-
 सारिका निकारात्, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिष्वप्यङ्कारात्तुमम-
 निवन्धनसङ्घिनः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति । सत्त्वद्वि-
 मित्तवतो मूलमपि ते नष्टमिति क्लृप्तम् । न च स्रष्टि-
 सत्तोपमनाम स्रष्टि मिस्रान्मभ्युपगतवृत्त्याऽध्याधानपदेऽ-
 भिविज्ञता तत्रा जातिनात्वाय असाङ्गसिर्वितीर्येत । मा
 भूद्वृत्तगतिः स्रष्टिपक्षेऽत्यस्येति च वदन् तद्वर्भिर्षी कारणतां
 कथमनुमनयितासीति । किञ्च स्रष्टिपक्षेऽप्यस्रष्टिपात् व-
 टाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्रष्टिपक्षेऽप्येव न च-
 स्रष्टिपक्षेऽपि वटादिर्न वटादिः तथा सति वटादिर्नैवमपि न
 स्यात् अस्ततोऽवटादित्वात् । अथ स्रष्टिपक्षे सत्तामन्तर्भाष्य
 कारण्यं तदानीमस्रष्टिपक्षे तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण-
 कोक्षप्रवेशविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा
 किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्वसत्तां हि कारणताम्-
 न्यदिति मन्वसे, तर्हि मन्वसे सैव कारणतास्तु तर्हि कार-
 णसत्तामभ्युपगतवानसीति षट्कृत्या प्रमातमिति चेन्न भा-
 यानवबोधोपात् सत्तामसत्तोपमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्यु-
 पगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि कि सत्तानन्व-
 सत्तामन्तर्भाष्य कारणत्वमिच्छसि । मन्वसेयं पूर्ववत् कापि
 सत्तात्वागो वा मन्वसत्यायां पर्यवसानं स्यात् । असत्ताऽ
 विशेषात् कारणनियम कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि
 तुल्यत्वात् । सत्त्वोऽन्वयस्याद्युत्तविभाग तस्य तज्जातीयस्य
 वा त्वस्ये त्वसत्त्वविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो
 यदा कारणभावसादा कार्याभाववद्भवभावभ्युपगमात्
 निव्यासतः कारणस्यासत्त्वत्वं कदाचित्कार्योत्पत्पादात् ।
 अन्यथास्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् अन्ययो
 नासीत्त्वभ्युपगच्छतापि अन्ययोपगमात् अन्यथास्यापि स-
 त्तान्तर्भाष्ये कथितदोषापत्ते । एतेन

“आशामोदकत्वा ये ये चोपाजित्तमोदका ।
 रसवीर्यविपाकाद् देवा तस्यं प्रसज्यते” ॥

इत्यस्यापि बाधकत्वनामानोदकावते । सत्तान्त-
 र्भाष्यमन्तर्भाष्यां प्रत्याशेमात् आशामोदकादिनापि च
 रसवीर्यविपाकादिकननात् । तद्वत्त्वम कार्यं स्यादिति
 चेन्न सत्तामन्तर्भाष्य कार्यत्वोपगमे कारणत्वात्सोप उ-
 क्तदोषस्यानन्तर्भाष्ये वा ऽप्येवमभ्युपगन्तुं नदाहते तच्चात् ।
 “पूर्वं सम्बन्धित्वेने हेतुने तुल्यत्वं नौ ।”
 “हेतुतत्त्वमिदं तद्वत्त्वमवश्यं तद्वत्त्वमवश्यं इति”

आशां प्रतिबन्धिष्यङ्कारः च च इतरवत् कारणत्वमवश्यं
 प्राक्सम्बन्धित्वस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् अवश्यत्वस्य
 चाविशेषादिति चेन्न इदमकारणत्वं प्राक्स्रष्टित्तुद्वारा-
 विशेषात् । आन्वयवृत्तिमोक्षरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न
 यादृश्या हि धिया लिखतुरकक्षावागानवरोधविनात्मना
 वस्तुसम्बन्धित्वेन, तादृशेन विवकीकृतस्य मयापि कार-
 णतानिदम । केवलमात् परासपि कक्षात् बाधात्
 पूर्वपूर्वभ्यान्निवन्धनेन न तावता वत्त्वावधारणं वयं
 मन्यामङ् इति विशेषे । परदर्शनविज्ञानस्य मूर्च्छित्वा-
 धाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातयामावोपगमात्
 अन्यदैकदर्शनपरिमेयं स्यात् । एतेन सत्त्वविशेषात्
 कथं कस्यचित् पक्षस्य लिखतुरकक्षाभावित्यभासात्-
 त्वमपि निरक्षम् । अनेववृत्तिविषयताद्वारायां कोविशेष इति
 चेत् नदा कदापि तादृशवृत्तिविषयतैव । अन्यथा
 कथं कथमन्यदा तादृशवृत्तिविषयतया अन्यदा सत्त्वं
 स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदास्येन मङ्कृत इति चेत् अन्यत्वात्-
 कमेव तर्हितसत्तातनकारणत्वोपगोतीति वमानम् तदेवम्
 सप्तिसत्त्वमिति गीयते अस्तौ वा न विशेषिका वती
 सा नेष्टेत्त्वमिदमनेन हैतापसोरि र्बन्धित्त्वमि वती न वेति
 ष्टञ्चन् प्रतिबन्धयं ज्ञानं तावद्भ्रुवङ्कारोपपादकतया हाभ्याम-
 यत्तमत् तस्यापि जिज्ञासार्वां लिखतुरकक्षाविनात्मनेवत्त्वस्य
 यदि सत्तोपपत्ता भविष्यति तदा वच्चा, तेनेदृशपादितम्-
 निष्यति । आशासत्ता तस्य चर्चरस्यति तदा अवश्येन तेनेद-
 र्शपादात् इति लोकात्तं अन्वयविशेषेन अने विधिषे-
 तावत्प्रकारः । अविशेषेन तावत्सस्य इदं चकार विचार
 आरब्धप्रः । अन्यथा प्रथममेव मतिकर्हि ने कारणात्त्वमव-
 क्षमापद्येत । लोकात्तं भवतापि भविष्यदादिविषये जिज्ञाने
 विधिषेऽप्यङ्कारनिदानत्वमसतो विवचस्य, कारणत्वेन
 विशेषममसदेव कार्यम् । न च काचान्तरसम्बन्धिनो वत्ता
 तस्या एकत्वान्त्वम नान्यदापीति वैधर्म्येतरयोरीति
 पक्षव्यम् विधिषेऽप्यङ्कारमिदं स्रष्टिषेने इयोरेवसत्ताविशेषात्

प्रयोजनात्पशुको जाये तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटञ्चरु-
 स्थिने वेदनि यामिक्रजगरस्यट्टानामतुहरति तथापि
 कालान्तरस्य चा घटादिक स्वरूपतो विशेषणतश्च
 वयश्चिन्नं, तद्विज्ञानेन स्वभाववशात् स्वविशेषणत्वेनोपादी-
 यते । नत्वेवमन्यन्तासङ्गवित्तमर्हति तस्य स्वरूपतो
 विशेषणतश्च वयश्चिन्नतयानुकीकारात् कुल स्वभावतो-
 विज्ञानं सम्बन्धि निरुच्यते न । उक्तमत्र असतोऽपि तदेव रूपं
 तस्य निवृत्तस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादन्वयाति-
 प्रसङ्गात् आन्विष्येषेण दत्तोत्तरत्वाच्चैत्यलमतिविशारेण” ।
 अत्रानसत्त्वाद्यम् । [१अव्यक्तत्वे च ।

असत्ता स्त्री असतोभावः तल । १अविद्यमानत्वे २ असाधुत्वे
 असत्त्वं न० असतो भावः त्व । १अविद्यमानत्वे २अव्यक्तत्वे
 ३असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्यं न०त० । ४द्रव्यभिन्ने “सोऽसत्त्व-
 प्रकृतिर्गुणश्च” इति फलितमा० । “क्रिया न युज्यते विद्म-
 क्रियाभाषारकारके” । असत्त्वव्यपता तस्या इवमेवाव-
 धार्थताम्” ह्यर्थुक्त्यायां-सिद्धसंस्थानान्वयिन्यां कर्तृकर्म-
 त्वभिन्नकारकत्वानुगत्या वा साध्यरूपयां ५क्रियायाञ्च । सत्त्व
 प्रकाशादिसम्बद्धं प्रकृतेर्गुणभेदं न०त० । तद्विधे
 ईरजसि ७तमसि च न० । सत्त्वं जन्तुमात्मं न०ब० ।
 ८जन्तुन्ये त्रि० । सत्त्वं सान्त्वकः गुणभेद ।
 ९तच्छब्दे तामसादिगुणश्रुते त्रि० । सत्त्वमर्षक्रिया-
 कारित्वम् अभावे न०त० । १०प्रयोजनात्पशुको उदा०
 असत्त्वातिगन्धे “सत्त्वाससुकपा इवा” अत्रानसत्त्वं ।
 असत्पथ उ० असत् पन्था अश्च समा० । १शास्त्रादिनिषिद्धे
 कार्यादौ २उपे वर्तनि च । [उपपत्त्यालम्बने ।
 असत्परिग्रह उ० असतं पक्षस्य परिग्रह स्त्रीकार ।
 असत्प्रतिग्रह उ० असतः निविहस्य तिलादे असङ्गोवा
 न्द्रादिभ्यः प्रतिग्रहः । १निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २न्द्रा-
 दिभ्यः प्रतिग्रहे च । प्रतिग्रहश्च अष्टार्थत्वत्तद्द्रव्य
 स्त्रीकारः । पारितोषिकोपठीकनादिप्रहृष्ये तु न दोष ।
 विवरणमप्रतिपाद्यगन्धे द्रव्यम् । “यतसङ्गमसत्प्रतिग्र-
 हेत्विति” विष्णु० । “असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोऽसत्त्वादिप्रति-
 ग्रहेत्विति” गु०त० रघुमन्दनः ।
 असत्य न० विरोधे न०त० । सत्यभिन्ने १मिथ्याभूते ।
 २शुभार्थके वाक्यादौ “अपात्कीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाष-
 षम्” मनु । असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचन ।
 ३ तत्रयोक्तारि मिथ्याभूते ४पशुनि च त्रि० ।
 “असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाह्वरनीश्वरम्” इति गोता ।

असत्यत्व यस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेदं वाक्यस्य त्व तथाभूत-
 पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमित्तिवाक्यं शुक्ति-
 काया रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्य भवति एवमन्य-
 दपि । सत्यत्वञ्च तैकात्मिकभावानुत्पत्तम् तच्छून्यमसत्यत्वम् ।
 यंयुप्रजापते ५भाष्यभेदे, स्त्री “ययोरप्रतिमा भाष्यां
 सत्याऽसत्याय धर्मजा” भा०ब०प०२ । १६ अध्या० ।

असत्यसन्ध त्रि० असत्ये सन्धाऽस्य । १शुभार्थमिसन्धानमिति
 २अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथाहृपाभिमानमिति च । यथा
 देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसन्धा । अत
 एव आ०उप० तस्य अनर्घहेतव्यं दृष्टान्तेन समर्थितम् ।
 “पुरुषं सोऽप्येत हृत्तमृहीतमानयन्त्यपाहृषीत् ज्ञेयमकापीत्
 परशुमन्त्रं तपतेति च यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवान्ततमा
 त्मानं कुरुते सोऽन्तमाभिसन्धोऽन्ततेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशु
 तप्त प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हृन्त्यते ॥ अथ यदि
 तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि
 सन्धं सत्येनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशु तप्त प्रतिगृह्णाति स
 न दह्यतेऽथ सन्त्यते । स यथा तत्र नादहेतैतदात्म-
 मिदं सर्वं तत्त्वत्य स आत्मा तत्त्वमसि अत्रकेतो”
 “यथा सोम्य । पुरुषं चौर्यकर्मणि सन्दिह्यमान
 निपहाय परीक्षणाय चोतापि हृत्तमृहीतं वदहृत्तमा
 यन्ति राजपुरुषा । किं कृतवानयमिति पृष्टायाह्वरपाहृ-
 षीन्निमसस्यायम् । ते चाह्वरं किमपहृरथमात्रेण बन्धन-
 मर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनमप्रहृत्तदित्युक्ता
 पुनराह्वरः ज्ञेयमकापीत्त्रौर्ध्वेण धनमपाहृषीदिति । तेष्वेव
 वदत्यु इतरोऽपहृते माह्वं तत्कर्त्ता इति । ते चाह्वरः
 सन्दिह्यमानाः ज्ञेयमकापीत्स्त्वमस्य धनस्येति । तस्मि-
 चापहृषति आह्वरं परशुमन्त्रं तपतेति शोधयत्यात्मानमिति
 स यदि तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति स हिंसापहृते स एव-
 भूतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि
 सन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्ज्ञाय परशुं तप्त मोह्यात् प्रतिगृ-
 ष्णाति स दह्यतेऽथ हृन्त्यते राजपुरुषं स्वकृतेनानृताभि-
 सन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्त्ता भवति तत
 एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याकर्त्तृतयात्मानमन्त-
 र्ज्ञाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धं स च दह्यते
 सत्यव्यवधानादथ सन्त्यते च श्रुपाभिधोक्तृभ्यः । तप्तपरशु-
 ह्वतससयोगस्य हृत्तत्वेऽपि ज्ञेयकर्त्तृकत्वे, अनृताभिसन्धो
 दह्यते न त्व सत्याभिसन्धः । स यथा सत्याभिसन्धकाम-
 परशुमहृषकर्मणि सत्यव्यवहितहृत्ततत्वाद्वादाह्वरत न

दृश्यते इत्येतदेव' सद्मन्तु सत्याभिसन्नेतरयो शरीरपात-
क से च सत्याया सत्यस्य'तौ विद्वान् सत्यस्य च पुन-
र्यामिदेवादिदेहप्रहणायारवर्तते,, इति भा० ।

असदध्येष्ट उ० असत् निबिद्धयास्तमधीते अधि-इत् तच् ।
सयाक्षां परित्यज्जान्यायासाध्योत्तरि याप्यारण्ये ।
"सयाक्षां य परित्यज्य अन्वयत फरते प्रमम् । गाक्षा-
रण्यः स निमोयोवर्ज्येत् त क्रियासु चेति' इतिः
तथाध्ययननिषेधासत्सासदध्येष्टत्वम् । सयाक्षाध्ययनो-
त्तरम् क्रमेणान्ययासायास्तान्तराद्यध्ययनकक्षेत्ते तु न
असदध्येष्टत्वम् ।

असदागम उ० विरोधे न०त० । सफ्तास्त्रभिधे नास्त्रिादि-
यास्त्रे असत द्रव्यसागमे च दुष्टद्रव्यत्वाभे च
कर्म० इदृष्टे आगमे । "सप्त विज्ञानमाधर्मादावो-
क्ताम क्रयो जय' । पिभाग' संप्रयोगश्च सप्तमतिप्रहण्य
चेत्युक्तधर्मोपायभिन्नः सदागमस्त्रिात्र असदागम ।

असदाचार उ० अभावे न०त० । सदाचाराभावे न०ब० ।
असदाचारान्त्व्ये लि० । सदाचारप वेदादिशास्त्रातुसारी
आचारः सतामाचारश्च ।

असदृश लि० न०त० । अशुक्लरूपे अमतरूपे । "यदुक्तमस्य
सदृशं वैदेही पश्चिमं वच" भा०व०प० २७८ अ० ।
स्त्रिां ङीप् ।

असद्गृह उ० असति अविद्यमाने यस्तुनि पक्ष आपक्ष' ।
बालादीनाम् (आपदार) इति ख्यातिः अपापक्षभेदे ।
इत० । २मिव्याप्ताने शुक्तिकारजतमिस्त्रादिज्ञाने च ।

असहेतु उ० असन् व्यभिचारादिदोषवान् हेतु' । न्यायोक्ते
व्यभिचारादिदोषबुक्ते हेतौ । यथा धूमवान् बज्जेरिस्त्रादौ
धूमाभाववति तन्नाम पिण्डे बज्जेः कल्पेन व्यभिचारात्
धूमसाधने बज्जेहेतोर्दुत्पत्त्यादसत्त्वम् एवमन्यत्वात्पुङ्गुम् ।
हेतुदोषश्च सामान्यतः मञ्जुविधाः "अनेकालोविबद्धाव्य-
सिद्धः प्रतिपक्षितः । कलात्मनोपदिष्टश्च हेत्वाभावात्
पञ्चधा" भाषा० विकारो हेत्वाभावसन्दे मञ्जते ।

असङ्गाव उ० सत्वोविद्यमानस्य भाव अभावे न०त० । असत्त्वे
अविद्यमानत्वे सन् भावः अभिप्रायः विरोधे न०त० ।
इदृष्टाभिप्राये । न० इतइति लि० ।

असद्गृत्ति स्त्री सती वेदादिविहितता उत्ति.स्यभावश्च अभावे
न०त० । सदाचाराभावे विरोधे न०त० । २निबिद्धा-
कारे । न०ब० । इतइति लि० । [इतइति लि० ।

असद्गृवहृत् उ० असन् इष्टः अवहारः । इष्टव्यवहारे न०ब० ।

असन्न उ० अस-क्षेदे-बुच् । पीतहावहणे (मेवावाह) "प्रिब-
विमानितमानवतीरुषां निरुसर्नरुसैरुहचार्तता" भावः
तासव्यनभ्यतापि "इन्द्राने तु विकवितकन्ददमर्नैर्बौवति
द्रीससैश्च कन्ददमर्नैः" उज्ज्वल० । भावे ङ्ङुट् । २क्षेपणे
न० । "हृत्वाभिरुसने प्रिबिभोगः" भग्देवः । भातमानने-
कावेत्वात् कर्त्तरि युच् । २चक्षनबीचे लि० "हृत्वाभोरसु
रुसनासद्व्ययः" ऋ० १, १५५, २, "बर्मानवमानह युम्"
ऋ० १, १८८, १ । [वातवहणे ।

असन्नपर्णी स्त्री असन्नस्य पर्षेनिव पर्षेनसाः सौ० ङीप् ।
असनि लि० अस-अनि । क्षेपणे अस्त्रादि० चतुर्थ्याश्च । अस-
निश्चः तत्कश्चित्प्रदेशादौ लि० ।

असन्तति स्त्री सन्ततिर्भारा अभावे न०त० । तदभावे । विच्छेदे
सन्ततिर्भारा वयश्च न०ब० २तच्छब्दे लि० ।

असन्तान उ० सन्तामोविकार' अभावे न०त० । विज्ञा-
राभावे सन्तामोविकारश्च न०ब० । २विकारान्त्व्ये
इत्तन्त्व्ये च दि० । [पन्त्व्ये लि० ।

असन्ताप उ० अभावे न०त० । सन्तापभावे न०ब० । २सन्ता-
असन्तु ट् लि० न०त० । सन्तोवन्त्व्ये अशिक्षाभावेऽपि पुनरन्य
भभायावति "असन्तुटा विजा नटा सन्तुटा" पार्श्वभा-
षया" नीतिः । [२सन्तोवन्त्व्ये अधिक्षात्सहावति ।

असन्तोष उ० अभावे न०त० । सन्तोषाभावे त्रप्राभाये । न०ब० ।
असन्दिग्ध लि० न०त० । सन्देहाविवने २सन्देहान्त्व्ये च ।
"सत्याचारसन्दिग्धं चारण्यं विश्वतोत्तमम् । असोभयन-
वयश्च छलं सत्यपिदोषिडुः" ।

असन्दिग्ध लि० सन्+दो-ङ्ङुट् सन्दिग्ध न०त० ।
बन्धनान्त्व्ये अनिबद्धे "पतङ्गानसर्दिग्धो वि ङ्ङुज" ऋ०
४, ४, १, "असन्दिग्धः परैरनिबद्धः" भा० ।

असन्दिग्न् लि० सन्त्वा बन्धन मत्वर्थे इति न०त० । बन्धन-
ान्त्व्ये । "अहतं बर्हिस्तावावसन्दिग्न्म्" ऋ० ८, १०२, १४
"अवन्दिग्न्ममन्धनम्" भा० ।

असन्धि उ० अभावे न०त० । व्याकथोहृत्तिकाकार्याभावे
सन्धिः पुन्यापरवर्षयोः सन्धिर्षविवेधात् यस्मा-
त्तथाभावस्योपः समसोर्षेचमस्त्वानम् रासाहपावभेदश्च
न०ब० । तच्छब्दे लि० ।

असन्नङ्ग लि० न सत्यङ्गमहः सत्त्वार्थे षणः । इमे गर्भिते
पक्षिस्तन्त्व्ये तस्य सत्यङ्गमुत्पत्त्याभावेऽपि इयैश्च तथाले-
नामिमानात्सत्त्वत्वम् ।

असन्निकर्ष उ० अभावे न०त० । सन्निकर्षाभावे विरोधे न०

त० । २दूरत्वे न० व० । १सद्विषयान्तर्ये दूरत्वे लि० ।
 अससिद्धि लि० विरोधे न० त० । १दूरत्वे ।
 अससिद्धि पु० अभावे न० त० । 'नैकस्याभावे' विरोधे न०
 त० । २दूरत्वे । न० व० । १दूरत्वे लि० ।
 अससिद्धित लि० विरोधे न० त० । १दूरत्वे । २असम्यग्-
 निर्देशिते च ।
 असपन्न लि० विरोधे न० त० । १यत्तुभिन्ने मिले न० व० ।
 २यत्तुश्रुत्ये लि० 'इसं देवा असपन्नम्' यजु० ८, ४,
 श्रिवां भार० शीनु 'असपत्नी सपत्नी जयन्त्यभिभवती'
 ऋ० १०, १५८, ५ । यज्ञे उपाधीयमाने इटःकारभेदे
 'पञ्चमामन्त्रोऽश्विनीवृक्षपत्नी' कात्या० १०, ११, १ ।
 'असपत्नी इटका' कर्क० ।
 असपिण्ड पुं स्त्री० न समानः पिण्डः देवारम्भकालवयभेदे यस्य ।
 सप्तमपुरुषाद्यनन्तगतयोः स्त्रीपुरुषयोः । "असपिण्डा
 च या मातरसन्तोला च या पितुः" मनुः असपिण्डः स-
 पिण्डो वा ऋषीतद्योपनायितः" ऋतिः । सपिण्डयज्ञ-
 निर्वचनेन च सापिण्ड्यु' मितारराजता "अमन्यपूर्विकां
 कान्तामसपिण्डां ययशोमिति" या० ऋतिव्याख्याने
 दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डोदेहो यस्या सा
 सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता
 चैकगरीराववधान्येन पिता सङ् एकपिण्डता । एव
 म्यितामहाङ्गिभिरपि पितृहारेण तच्छरीराववधान्यात् ।
 एव मातृशरीराववधान्येन माता । तथा मातामहादिभि-
 रपि मातृहारेण । तथा मातृमहादिभिर्मातादिभिरपि एक
 शरीराववधान्यात् । तथा पितृमहादिभिर्मातादिभिरपि ।
 तथा पत्या सङ् पत्या एकशरीराववधान्यात् । एवं
 आत्मभार्याभ्यामपि परस्परभेदशरीराववधान्यात् सङ् एक
 शरीराववधान्येन । एवं ब्रह्म ब्रह्म सपिण्डयज्ञः तत्र तत्र
 मातात् परमत्या वा एकशरीराववधान्यात् वेदितव्यः ।
 अश्वश्रुतैकशरीराववधान्येन सापिण्ड्यु' दर्शनीयम् ।
 "आत्मा हि अन्न आत्मन इत्यादि" ऋते' तथा "प्रजा-
 मनु प्रजायस" इति तथा "व दशावस्त्रिंशत् पृथक् पृथक्
 प्रत्यक्षेषोपकथ्यत" इत्यापस्तम्बवचनात् । तथा गर्भोप-
 निवदि । 'एतत्पाटुकीषिक शरीरस्त्रीषि मातृतस्त्रीषि
 पिण्डतः अस्मिन्नायुमज्जातः पिण्डतः । दद्यांश्चधिराधि
 मातृत' इति । तत्र तत्राववधान्यप्रतिपादनात् ।
 निर्वोपपिण्डान्येन त सापिण्ड्यु' मातृसन्ताने भातृ-
 व्यादिषु च सापिण्ड्यु' न स्यात् । वसुदेवसकृतीकारेण

वृषपरिपहे अयवयक्तिपाल तत्राववधान्याना परितृक्ता
 स्यात् । 'असस्यवयवार्थेषु योऽन्यत्कार्ये प्रयुज्यते । तत्रा
 नन्यतित्तेन वसुदाय' प्रसिध्यति । एवम्पारम्पर्यैकशरीरा-
 ववधान्येन सापिण्ड्यु' यथा भातिप्रसङ्गस्यैव वक्ष्याम ।
 "असपिण्ड्यामन्यत्कैकशरीराववधान्यहारेण साक्षात् पार-
 म्यर्थेण वा सापिण्ड्यु'सुक्तान् स र्धस्य र्धस्य यथाकथ-
 न्चिदमादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह ।
 "पञ्चमात्सप्तमादूर्द्धं मातृत पितृतस्यया" या० सू० । "मातृ-
 तोमातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्धम् । पितृत पितुः सन्ताने सप्तमा-
 दूर्द्धं सापिण्ड्यु' निवर्त्तते इति शेषः । ततश्चायं सपिण्ड-
 यज्ञोऽवयवगत्या र्धस्यैव प्रवर्त्तमानोऽपि निर्भय्य पञ्चादि-
 यज्ञवृत्तियतविषय एव । तथा च पितादय' षट् सपिण्ड्याः
 पुत्रादयश्च षटात्मा च सप्तम । सन्तानभेदेऽपि यत० सन्तान-
 भेदः, तमादाय गण्येद्युवावत्सप्तम इति र्धस्यैव योज-
 नीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादि-
 गणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तनी मातृत पञ्चमीत्युपचर्यते
 एवं पितरमारभ्य तत्पितृपितादिगणनाया सप्तमपुरुषस-
 न्तानवर्त्तनी पितृत सप्तमीति' मित्ता० । एवमेवाशोकेऽपि
 सापिण्ड्यु'सु पितृपत्नीयं शोयं अदसस्त्रीणां तु त्रिपौरुष
 सापिण्ड्यु'सु दत्ताना तु सगोत्रत्वाभावाच्चाशौचमिति'
 भेट दायपङ्कणोपयोगिसापिण्ड्यु' त्र टाटत्वभोक्तृ-
 त्यान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वमिति दायभागानुसारिणः ।
 असम्य लि० सभायामसर्जति यत् न० त० । सभायामनुपयुक्ते
 १स्त्रीवर्णमादौ, २शब्दे च ।
 असम लि० नास्ति समोयस्य । अतस्ये । "संप्रजायांश्वीज्ञाता
 न समी नासमाविति" मनु । सम युष्मसंख्यान्वित०
 २तद्भिन्ने अयुग्मे विषये (विज्ञोऽ) एकत्वपञ्चादि
 संख्यामिति च यथा मेधादिषु द्वादशराशिषु मेपमिदुमसिंह
 त्वाधत्तु कुम्भा' असमरायय. एवमन्यत्तापि । २सुभेदे पु० ।
 असमद्य न० न समसम् । असम्यये असुमित्यादिज्ञाने अर्थ०
 अथ । २तद्भिन्ने लि० ।
 असमय लि० न० त० । असम्युक्ते असकृते ।
 असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तिशुत न० त० । असमञ्जते ।
 "यद्यपि का जोहानिः परस्य द्राक्षां रासमस्यरनि ।
 असमञ्जसमिति मत्ता तथापि तरकायते चेत' उज्जटः ।
 असमञ्जसु पु० सम्+अञ्ज-असुत् न० त० । समस्यपक्वे-
 उले अंशुमत' पितरि सूर्यवशे सन्धियभेदे तत्कृपा
 'अयोध्याधिपति श्रीमानुपूर्वमासीसराधिप । समरो-

नाम धर्मात्मा प्रजाकानः च आप्रजाः । विदर्भराजदुहित्वा
 ज्येष्ठिनो नाम नामतः । ज्जेडा वगरपत्न्याधीर्द्वर्मिठा सत्यवा-
 दिनः । अरिपनेभिदुहिता रूपेष्वाप्रतिभा भुवि । द्वितीया
 वगरपत्नी पत्नी परलभार्थिणी” इत्युपक्रमः । “अत्र
 कायेन महता पुत्रं ज्जेडा व्य जायत । असमञ्जा इति ख्यातं
 बाहुतस्य वगरात्तजम्” रामा० आ० २० अ० । “असमञ्जा
 इति ख्यातं वगरस्य पुत्रोऽहभूत् । सं यैष्या जनयामास पौरा-
 वां च हि दारकान् । गतेषु क्रोधतो ष्टक्य नद्यान्वि-
 क्षेप दुर्वसान् । ततः पौराः समाजम्भुवयोक्तपरि-
 श्रुताः । वगरञ्चाभ्ययाचल सख्ये प्राङ्गमः स्थिताः ।
 त्व नञ्जाता महाराज ! परचक्रादिभिर्भयात् । असमञ्जो-
 भयाहोराततो नञ्जातमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा
 धोर अपतिसक्तमः । छसूक्तं विमना भूत्वा सचिवानिद-
 मत्रगोत् । असमञ्जाः उदाद्य सतो मे विप्रपास्तताम् ।
 यदि यो मत्प्रियं कार्ज्जितेच्छीर्षं विधीयताम् । एवसक्ता
 नरेन्द्रेण सचिवाको मदाधिप । । नवोक्तं त्वरितासक्तु र्यथा
 क्षापितमश्रुपः । एतत्ते सखेनाख्यातं यथा सुतो महारा-
 जना । पौराणां हितकामेन वगरेश्च विवाहितः” भा० व० प०
 १०७ अ० । असच् । असमञ्जसोऽपि तद्विषये
 “असमञ्जस इत्युक्तः स ज्येष्ठिन्या ऋपात्तजः । तस्य
 सुतोऽसमाजाम पितामहकृते रत” । “असमञ्जस ख्यात्मानं
 दर्शयस्यसमञ्जसम् । जातिकरः पुरा सङ्गाद्योगी योगाहि-
 चाहितः । आचरन् गृहितं खोके क्षातीनां कर्म विप्रि-
 यम् । वर्यां क्रीडतोवासान् प्रासङ्गहेजयन् जनान् ।
 एववस परित्यक्तः पिता स्नेहकपोह्य वै । योर्नैश्वर्येण
 बाह्यांशान् दर्शयित्वा ततो ययौ । अयोध्यावासिन
 वर्ये वाचकान् पुनरागतान् । दृष्ट्वा विचित्रिरे
 राजन् । राजा चाभ्यन्तयत्” भा० ८५० द० ८५० ।

असमदं लि० सङ्ग मदेन गर्भेण समदः असङ्ग स नाक्ति यत्न ।
 असङ्गदृष्टिरे विरोधमुच्ये । “तर्षभ्योऽसमदं करोति तदधि-
 तपति” “ताभ्यएवैतत्सङ्ग सतीभ्योऽसमदं करोति” इति च
 वत० ब्रा० “असमदमसङ्गं पराशराविरोधम्” भा० ।

असमज्ज लि० असमनतस्यासं भिन्नवर्णत्वान् भवति नी-ड ।
 विभिन्नवर्णे “असमना अजिरावो रघुपदः” अ०
 ११०, ४, असमना भिन्नवर्णा भा० ।

असमनेलं पु० असमानि अशुभानि नेलाण्यस्य । विनेते
 विने असमसोचनादबोचत् ।
 असमस्य पु० असमस्यार्थे न० त० । दुःखभावे रक्षयोन्मकावे च

“असमने मतिश्चिन्तति शुभम्” नैपथ्यवृत्ति ४ वनेः ।
 असमस्य लि० समर्थं यत्नः न० त० । असमस्य दुर्वर्णे च । वनर्षः
 सङ्गतायः न० त० । असङ्गतायं, व्याकरचक्रप्रविष्टे
 यत्न वक्ष्यान्वयोन्मता तत्सङ्गचारान्मेषायुक्ते रक्षमाहे यथा
 अनाहभोजीत्यादी असमर्थवमाहः मज्जदस्य चादेन
 सङ्गान्वायोण्यत्वात् भोजनेन च सङ्गचारामाधेयि तत्ता-
 न्यस्य अपेक्षयोन्मत्तान्वात् ।

असमर्थसमास पु० वनर्षः । नेन सङ्ग वस्य अनवसङ्गतिरे-
 क्षेण अव्यान्वितेन पदेन वमाहे । यथा अनाहभोजीति
 असमर्थं यत्नेत्यादि । [वनर्ष्ये असमभावनादबोचत् ।
 असमवाण पु० असमा अशुभानि वाचा अस्य । पञ्चवाणे
 असमष्ट लि० वन+अस-ज्ञ न० त० । अजामे । “विता-
 मतीनामसप्तकाम्यः” अ० ६, ७६, ४, “असमवाच्य असमा-
 प्तकर्मोत्” भा० ।

असमवाधिकारण न० समवेति वन+अन-इत्-विनि
 न० त० कर्म० । न्यायमते वनवायिकारणं इत्थं तद्विषयं
 इत्थ्येति यत् शुचादिकं कारणं तद्विषये । यथा कपा-
 सङ्गसंयोगरूपे शुषोषदस्य, इत्थ्यानिता जिवा संयोन-
 विभागादे । “समवायिकारणत्वं शेषमवाच्यमवायिहेतु-
 त्वम्” । “ननु समनेत कार्यं भवति श्रेयन्तु वनवायि जनकं
 तत्” । “तत्त्वावस्य जनक द्वितीयम्” “शुषकर्मिणां इति
 श्रेय मवाच्यमवायिहेतुत्वम्” इति च भाषा० व्याख्यातज्ञं तत्
 सत्ता० । “तत् वनवायिकारणे आसक्त प्रत्यासर्गं कारणं
 द्वितीयमवमवायिकारणमित्यर्थं अत्र यद्यपि तृतीयसंयोग-
 गानां पटावमवायिकारणत्व स्यात्, एव वेगादीनामपि
 अभिधाताद्यवमवायिकारणं स्यात्, एव क्षान्दीना-
 सिष्ठाद्यवमवायिकारणत्व स्यात् तथापि पटावमवायिकारण
 सङ्गेषु तृतीयसंयोगमिच्छत् देय, तृतीयसंयोगस्य तृती-
 यसंयोगं प्रत्यवमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेमादिकं
 वेगसन्दाशुवमवायिकारणं भवत्येनेति तत्तत्कार्ज्जितमवायि-
 कारणसङ्गेषु तत्तदुभित्तत्वं भ देवम्, आत्मविशेषशुभा-
 नान्त पुलाव्यवमवायिकारणत्वं नाक्ति तेन तद्विषयत्वं
 वामान्मसङ्गेषु देवमेव । अत्र वनवायिकारणे प्रत्यासर्गं
 द्विविधं कार्यकार्यप्रत्यासर्गा कारणकार्यप्रत्यासर्गा च
 आद्यं यथा वटादिकं प्रति कपाससंयोगादिकं, तत्र
 कार्येण घटेन सङ्ग कारणस्य कपाससंयोगस्य एकस्मिन्
 कपासे प्रत्यासर्गिरक्ति, द्वितीयं यथा वटस्य प्रति
 कारणं वटः तेन सङ्ग कपासस्य एकस्मिन् कपासे

प्रत्यासत्तिरिति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् असमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितायेः । इत्यस्य कार्ये कार्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासक्त्या कारण ज्ञानादिभिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यसङ्गर्षं पर्यवसन्नम् ।

कुत्र कुत्र किंक्रमसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदङ्गं ततश्च क्वचित् किञ्चित् प्रदर्शयति ।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्मम् । तथा हस्तसंयोगाच्च सुषुप्ते कर्मम् । अभिघातजे सुषुप्तादौ कर्मोषि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः १ । तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ४ । अभिघाताद्गुरुसंयोगाद्गुरु कर्मम् ५ । आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ६ । संयोगाभावे गुरुत्वान् पतनम् ७ । नोदनविशेषाभावाद्गोर्हं न तिर्यग्गमनम् ८ । प्रयत्नविशेषाद्गोदन विशेषः ९ । नोदनविशेषाद्गुरुसंयोगविशेषः १० । हस्तकर्मणा दारकर्म व्याख्यातम् ११ । तथा द्रव्यस्य विस्फोटने १२ । यत्नाभावे प्रसृज्य चलनम् १३ । तृणे कर्म वायुसंयोगात् १४ । मणिगमनं सूत्र्यभिसर्पणमहत्कारणम् १५ । इवावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः १६ । नोदनादाद्यभिषोः कर्म तत्कर्म कारिताच्च संस्कारादुत्तरं तद्योत्तरसत्तरम् १७ । संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्” १८

वै० सू० “संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मन संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणौ कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नस्य निमित्तकारणम्, इत्येव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासामवायिकारणकक्रियायाचेष्टात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तसर्गधर्म्यप्रयत्नकक्रियाया वा । तथा हस्तसंयोगादुत्क्षेपणवत्संयोगादित्ये व्यल च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुषुप्तसंयोगोऽसमवायिकारणम्, सुषुप्तं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २ । उद्वृत्तसामिहस्तसंयोगात् अदुत्पत्तं जायते तत्र कारणमाह । तत्र अद्यापि सुषुप्तेन उत्पत्तता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि च संयोगोऽप्यस्ति हिन्तु उद्वृत्तसामिघात एव असंमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य अभिघातादिभिर्भेदः । अदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषुप्तसंयोगात्कृतत्पतनं न भवेत् पिधारक्षेण त्रयत्नेन सुषुप्तस्य भारक्षेपेन भवेत् चेष्टाधीनं सुषुप्तस्य समत्पत्तनं वा भवेत् इति भावः ३ । सुषुप्तेन सङ्घोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मोषि कारणविशेषमभिघातं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणं निराकर्तुमाह । सुषुप्तेन, सङ्घोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मोषि

आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मयोगज्ञाना आकारणमित्यर्थः आकारणमिति पूर्वसूत्रस्य तथेत्यतिदिश्यते ४ । कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पत्तमभत आह । यथा सुषुप्ते उत्पत्तति सुषुप्तसुषुप्तस्य सङ्घोत्पत्तति तथा हस्तोऽपि तदोत्पत्तति । आत्माभिघातयत्नेन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पत्ततो सुषुप्तस्य पटुतरेण कर्मणा अभिघातसङ्घातेन स्तान्धे सुषुप्ते संस्कारोऽजनितात्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तसुषुप्तसंयोगादसमवायिकारणात्कृतोऽप्युत्पत्तनं न तु तदुत्पत्तनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणम्, अथवा हि हस्तो सुषुप्तेन सङ्घोत्पत्ततीति भावः ५ । ननु गरीरे गरीरावयवे वा यत्कर्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह । आत्मसंयोगः गरीरावयवपर उपचारात् आत्म्यात्पत्तिरेयोपकारणीजम् । तथाचात्मनः गरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्तसुषुप्तसंयोगान् चकाराच्च वेनमसृज्यः, हस्तकर्मोषि हस्तसंयोगज्ञावदसमवायिकारणं तत्र अभिघातो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्गमन्मुषादि संयोगो यथा वातस्य गरीरावयवकर्मोति भावः ६ । प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते । संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रसुषुप्तस्यति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अथ संयोगफलिक्वा क्रिया जायते, तत्र गुरुत्वमिति फलादौ प्रतिबन्धक संयोग, विकृतादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिघातादिना विघादेरन्तरीयस्यापने आहत्तवदात्मसंयोगो भन्नादिरेव वा प्रतिबन्धकत्वेनापि संयोगपदेन संघर्षः ७ । ननु गुरुत्वाद् यदिति पतनं तदा सोऽप्युत्पत्तस्य क्वचिद्गुणं क्वचित् तिर्यग्गमनं कथमनेदित्यत आह । गुरुत्वतोऽपि सोऽप्युत्पत्ततादेर्यद्गुणं तिर्यक् च गमनं तद्योदनविशेषात् तीव्रतराद्योदनात् । तथाच फलपक्षिवाद्यादौ संयोगप्रबलसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यक् गोर्हं गमनमिति भावः ८ । ननु नोदनविशेष एव कुतः त्रयद्यते तत्राह । तिर्यक् अर्हं दूरम् आसन्नं वा क्षिपाभीतिरुच्छाकारणः प्रयत्नविशेषः तज्जनिता नोदनविशेषे संघातो गुरुत्वतो इत्यस्य सोऽप्युत्पत्तं तिर्यक् च गमनस्यपद्यते उद्वृत्तं दूरीतक्षेपणम् ९ । १० । उद्वृत्तसामिघातात् सुषुप्तेन सङ्घोत्पत्ततो हस्तस्य कर्मोषि उत्पत्तं तत्पतनं प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि उद्वृत्तपापहेतुकमतस्तदुत्पत्तया वाचकस्य लोकात्तर-

व्यादिपात्रं यत्तथातिदिगिति । नाहकण अद्यपि कर-
 चरणादिपात्रं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि चिन्ताहितमात्रि-
 फलकं न भवति न सुगमपापश्रेयसमित्तिदेशार्थः । । ॥
 इदानीं प्रयत्नपूर्वकैः कर्मैः यत्नं प्रयत्नपापश्रेयसत्वं
 तत्र दारककर्म तुल्यतामतिदिगसाह । आततायिना
 चैनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य सुखस्य विच्छेदे
 मञ्जिते हाते सति तस्मात्तायिनी बधातुकुत्रेन प्रयत्नेन
 हस्तादौ यत्कर्म जनितं तत्र पूर्वश्रेयसं न वा पापश्रेयसं
 यथाह । 'नाततायिपथेदोषो ह्यनुभवंति कथन । प्रकाशं
 वाऽप्रकाशं वा मनुष्यकाम्यं वृत्त्यति' । 'अग्निदोशरद्वैव
 यस्त्रमाणिर्धनापह । क्षेत्रदारामहारी य पङ्केते आत-
 तायिनः' । १२ । इदानीं यत्नं विना यानि कर्मोऽपि भवन्ति
 ताग्याह । प्रपुत्रयेति पैतृग्यामावद्गातुपलक्षयति तैम
 मूर्ध्वेतस्य जीवतोऽपैतस्योऽपि वायुक्तं चमनं वृत्त्य
 भत् १२ ॥ शरीरकर्मोऽपि व्याख्याय तद्विरागताह ।
 त्वपपदेन वृत्तगुणमन्तवतामादिन कर्त्तुपलक्षयति । १३ ।
 व्याघाधीनं कर्म परिगणयसाह । मन्विपदेन जास्यादिगुणप-
 लक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मन्विहासादि तस्काराभिषुष यद्
 गच्छति तत्र गमने मग्यादि समवायिकारणम्, अष्ट-
 पक्षरुहात्ममन्विथोगोऽवसमवायिकारणम् तस्कारस्य पापं
 निमित्तकारणम् । पूर्य्यभिगर्पणमिति स्त्रीपदेन स्त्री-
 भाव त्वणुपलक्षयति तथा चायस्कान्ताभिषुष यत्न-
 स्याद्देर्गमन त्वणुक्ताभिषुषयत् वृष्यस्य गमनं तत्र पूर्यादि
 समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन त्वणुप्यादि-
 गमनेन तद्वृत्तदात्मस्योगोऽवसमवायिकारणम्, तद्वृत्तमेव
 निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युक्तम् । तद्वयथा वज्रकूर्म-
 च्चलन वायोक्तिर्यं गमने सर्गादौ परमाणुकर्मादि । १५ ।
 ननु शरविहङ्गमासातथक्रादीनामपरमपथ्यंनमेकमेव कर्म
 नामा वेति सद्ये निष्येयश्रेयसाह । इयामिति वृष्यार्थे
 सप्रती, इदमत्राकृत वेगेन गच्छतां शरादीनां कुच्यादि-
 श्चोगानन्तरं शरादौ सतो गत्युपरमो इत्यते आत्माय-
 न्गस्तान्न तदागक आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधि
 गुणान्तरश्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यं सयोग एव कर्म-
 सामक इत्युच्यते स च संयोगवर्तक्ये जातं पञ्चमस्ये
 कर्म नाशयति । तथा हि कर्मोत्पत्तिरथ विभागः अथ
 पूर्वसंयोगनाथ उत्तरसंयोग कर्मनाथ तेषा-
 न्नुपपत्संयोगविशेषाः कर्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः सं-
 योगविशेषा इति संयोगे विशेष स्वजन्यत्वमेव अन्यथा

संयोगनाथस्य कर्मनाथस्येकैकं कर्त्तव्यं न तिष्ठेत् । १ ।
 नोदननिष्पादकर्मप्रकारानन्तरं संस्कारनिष्पादकर्मप्रकार-
 चकारभते । प्रथमप्रयत्ने नाहकया पतञ्जिबवा तुत्रस्येधोराय
 कर्म जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इयु' समवा-
 यिकारणम्, प्रयत्नगुणने निमित्तकारणे, तेन चाद्येन
 कर्मणा समवायिकारणो वेगात् संस्कारो जन्यते न
 च वेगेन, नक्त्येति प्रत्यक्षसिद्ध एतेन संस्कारेण तत्रोचो
 कर्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायि-
 कारणमिषु, निमित्तकारणम् तौमो नोदनविशेष, एवञ्च
 आश्रयपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरं कर्म-
 बन्नामो जायते अजस्योत्तरस्योत्तरेण कर्मसि नष्टे संस्का-
 रेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्ममलानजनक
 न त कर्मसन्नामवत् संस्कारबन्नामोऽप्यभ्युपगन्तुर्चितो
 गौरवादिति दर्शयितुमाह तद्योत्तरसत्तत्त्वेति तत्कर्मकारि
 ताञ्च संस्कारादित्येवचनञ्च, न्यायमेव त कर्मसन्नामवत्
 संस्कारबन्नामस्वीकारे गौरवम्, यत्तु दुगपत्तुर्त्तुप्रय-
 योरेवञ्च तौमो वेगोऽपरस्य त मन्वृत्तं नोदनतौत्रत-
 मन्वृत्तेनिमित्तम् । ० । ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्ना-
 जनकत्वादा कदाचिदपि शरपातो न स्थात् कर्मजनकस्य
 संस्कारस्य सत्त्वादिभूत आह । गुह्यसन्नामत् पतनकारण-
 मनुवर्त्तमानमेव तत्र गुह्यत्वं संस्कारेण प्रतिशुद्धं पतनं
 नाजोजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुह्यत्वं पतनं
 करोतीत्यर्थः' । १८ । उपस्यर ।
 'नोदनाभिवातात् सयुक्तसंयोगाञ्च वृत्तिया कर्म । तद्-
 विशेषेणाष्टकारितम् । अपां सयोगाभावे गुह्यत्वात्
 पतनम् । इवत्वात् स्यन्दनम् । नाद्यो वायुसंयोगादौ-
 ह्यम् । नोदनापीडनात् सयुक्तसंयोगाञ्च । उष्णभिष-
 पंशमित्यष्टकारितम् । अपां सघातो विषयनञ्च तेज-
 सयोगात् । तत्र विष्णुर्त्तुपुर्त्तुम् । वैदिकञ्च । ० । अपां
 संयोगाभिभागाञ्च जनयित्तुमोः । १ । प्रथिवीकर्मणा तेज कर्म
 वायुकर्म च व्याख्यातम् । २ । अग्नेरुत्पत्तयन वायोक्तिर्यं
 पवनमन्वृत्तं मनसवाद्यं कर्मान्तरकारितम् । ३ । इत्यर्थेया
 मनसः कर्म व्याख्यातम् । ४ । आत्मोन्मिन्नमोऽर्थसन्निकर्षात्
 तुल्यः । ५ । तद्वारम्भ आत्मस्ये मनसि शरीरस्य इः आ-
 भाव स योगः । ६ । अथसर्वस्यसर्वस्यमशयितपीतसंयोगा'
 कास्यान्तरसंयोगावेत्यष्टकारितानि' । ७ । ६ । ७ । नोदनादि
 निष्पाद्य कर्मपरीक्षाप्रकारम् तत्राह । नोदनं सयोगविशेषः
 येन सयोगेन जनितं कर्म संयोगिनो परस्पर विभागश्चेत्

न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा ।
य संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जमित् कर्म
संयोगिनो परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषो-
ऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्मते पद्माख्यायां
पृथिव्याश्चरणेन मोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते
तत्र पद्मः समवायिकारणम्, मोदनाभिघाती यथायथ-
समवायिकारणम्, गुरुत्वमेगप्रवृत्त्या यथासम्भव निमित्त-
कारणम् । संयुक्तसंयोगादिति मोदनाभिघाताहा पद्मे
कर्म तत्पद्मस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ।।
ननु भूकम्पादौ मोदनाभिघाताध्वनरेण जायमाने किमस-
मवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परास्त्विति
पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽहट-
कारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अहटव-
त्तदात्मसंयोगस्तत्समवायिकारणम्, भू समवायिकारणम्,
अहटं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा मोदनाभिघाती
परास्त्विति विशेषो व्यतिरेकः - तथा च मोदनाभिघात-
व्यतिरेकेण ननु पृथिव्या कर्म तदहटकारितमित्यर्थः २ ।
इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।
अपि यत् पतन वर्षाक्षरं तदुगुरुत्वासमवायिकारणम्,
तत्संयोगस्य मेवसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयो-
गाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ३ । तेषामेव दृष्टिविन्दू-
नामग्नौव्यसंयोगजनक कर्म कथमत आह । क्षितौ
पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जला-
वयवि स्रोतोरूपं यज्जावते तस्य ननु स्यन्दन दूरस-
रणं तत् द्रवत्वात्समवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्त-
कारणात्सु समवायिकारणेण ४ । ननु यदि भूमिदानाम-
पासु ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षाक्षं
सम्भाव्यते तदेव तं ज्ञत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेष
यद्दामूर्ध्वं भारोर्ध्वं तत् नाशः सूर्यरश्मयो वायु-
रुद्योगात् कारयन्ति पीठे वाय्वभिहृताः सूर्यरश्मय
एव आरोहवन्तप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाशवायु-
संयोगादिति च च नाशो नाशोऽस्मिन्नी यो वायुसंयोग
इत्युपपादनीयः ५ । ननु सूर्यरश्मीना कथमय महिमा
वत् भूमिवा अप ऊर्ध्वं नदस्तीत्यत आह । मोदनेन
बलवहायुमोदनेन आपीडनादास्तन्मात् वायुसंयुक्ता-
रश्मयस्तस्य युक्ता आप ऊर्ध्वं भावन्ति यथा स्थावीस्या
अपः कथ्यमानाः वायुतुल्यवज्ज्वरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति,
अकार इवार्थस्तत्र च उपमानः स्थावीस्या एवापो

इदृश्याः । ननु मूले सिक्तानामपां दृश्याभ्यन्तरेणोत्तं गमनम्
अभितः, तत्र मोदनाभिघातौ न वादित्यरश्मयः प्रभवन्ति
तत्कथं तदित्यत्राह । अभित सर्पण्यमभिसर्पणं तदभि-
सर्पणं मूले निपिक्तानामपां दृशे तदहटकारित पत्रकाशु-
फलपुष्पादिप्रकृतं सुखं दुःखं वा येषामातानाम्, अहट-
पक्षदात्मसंयोगात्समवायिकारणात् अहटान्निमित्तादपु
समवायिकारणेण तत् कर्म भवति । येन कर्मणा आप
ऊर्ध्वं गत्या दृप्तं वर्धयन्तीत्यर्थः ७ । ननुपां सासिद्धिकद्रूपत्व
लक्षणसुक्तं तादृशानामेषामामूर्ध्वमभिसर्पण्यं च गमनसप-
पादितं हिमकरकाटं नाञ्च शैत्यात्तनुमविवाटसिद्धम्,
तत्कथं तेषा संघातं काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत
आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्या परमाणवो
द्व्यणुकमारभमाणो द्व्यणुकेषु द्रवत्वं धारयन्ते ततो द्रवत्व-
श्च धैरवयवैर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वमृन्त्या हिमकरकाटय
आरभ्यन्ते तेन तेषा काठिन्यसुपलभ्यते । मन्वेव हिमकर
कादीनामाप्यत्ये किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेज-
संयोगादिति तेज संयोगेन प्रवृत्तता हिमकरकारणरूप
रमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोग-
नायपरस्परया हिमकरकाटिसहायविनाशस्तत्र द्रवत्वमति-
बन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवो द्व्यणुकेषु
द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्वप्रतां हिमकरकादीना विलयन
तत्र च यत्तज्जोऽनुप्रवेशो निमित्तम् । ननु यत्तद्व्यत्येजो-
ऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यासु
आसु दिव्यानां तेजसासनुप्रवेशे विस्फुर्ज्जुर्ध्वं दञ्जनि-
घौष एव लिङ्गमित्यर्थं आत्सन्तिकविद्युत्प्रकाशप्रत्यक्ष
एव तदनुपदञ्च स्फुर्ज्जुंथु सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते
ब्रह्मन्नेवात् करत्वा प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजोपिद्युद्गु-
मनुप्रविष्टं तदुपदञ्चनेन करकारणिकाणामपा द्रवत्वमति-
बन्ध इति ८ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपि मध्ये तेजोऽ-
नुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि "आपस्ता अग्नि
गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्षम्" इत्यादि १० ।
ननु विस्फुर्ज्जुंथु कथसत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी
तौ च नाशुभूयेते इत्यत आह । विस्फुर्ज्जुंथुरितियेव अङ्गि-
स्तमयित्नेो संयोगविभागौ निमित्तकारणोभूय स्तनयित्नेो-
रेवाकाशेन संयोगात्समवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे,
शब्दं गर्जितं जनयतः । क्वचित् वायुवहाङ्कसंयोग-
विभागौ निमित्तकारणे वलाङ्ककवियत्संयोगविभागावस-
मवायिकारणे कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदं प्रकृतम्,

ब्रह्म मेमाकारणं चोमे विभागे वा गन्तव्यवायिकारणे
 कारणम् अपायेव मोदनाभिवातजनितं कर्मैति स्वचितं
 कर्मण्य एवाधिकारमाप्तत्वात् ।। मुख्यं प्रयत्नपदात्मसंयोग
 कारणत्वं तत्तेशास्मिन्निर्दिष्टाङ्गैरुक्तैस्तोक्तैश्च आशङ्क्य-
 दृशादिकोभवेतोश्च प्रभङ्गनस्य कर्म नत् कर्मावते तत्ता-
 व्यदत्तदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसो समवा-
 यिकारणम्, अदत्तं निमित्तकारणमित्यर्थे, कर्मगन्तव्य
 द्वाएतन्निर्महोस्वादिर्कर्मसूत्रमात्रं १२ । अदत्तदात्मसंयो-
 गासमवायिकारणं कर्मात्तरत्वाद् । आद्यमिति धर्मा
 द्वाकाशोमिच्छया, तदा मोदनाभिवातादीनामभावात्
 अदत्तदात्मसंयोग एव तत्तासमवायिकारणम् आद्यमूर्ति-
 त्यनन्तम् आद्यं तिर्यक्पुत्रमिति, इतरेषां त्यनन्तपत्र-
 कर्मणा वेगासमवायिकारणत्वमेव समुचितं इदं कारणे
 सत्त्वात्कस्तानामपकायात् १३ । अत्राद्यं कर्माधिकत्वाद् ।
 तदसोऽनुपपत्त्यादौ यथा प्रवृत्तवदात्मसंयोगासमवायिकार-
 णत्वं कृत्वाकर्म तयाऽमितविवयदासिद्धीन्द्रिये स्वस्ति-
 कर्माद्यैः व्यक्तम्, कर्म तदपि प्रवृत्तवदात्मसंयोगासमवायि-
 कारणत्वमेव । यद्यपीन्द्रिय मनो न साक्षात्प्रवृत्तविवयदा-
 चापि मनोवृत्ताङ्गीभवेत् प्रयत्नेन मनसि कर्मोत्पत्ति
 ईदृश्या, नास्यास्तत्पिन्द्रियदाहृतमस्त्रीकर्मस्य न स्यादा
 प्राप्यवृत्ताङ्गीभवेत् प्रयत्नेनागितपीतादाभ्यवृत्तवदि न
 सम्भवेत् १४ । ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यतैव न प्रमाण-
 मत आह । सुखदुःखे इत्यपसखसंज्ञं प्रागप्रयत्नाद्यापि
 इदम्यं मनसोऽर्थसं पूर्वमेव निराकृतम्, अत्यन्तं वाधि-
 तम्, युवपञ्चानानुत्पत्तिश्च मनसो विद्ममित्युक्तं तेन
 तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मन संयोगमन्तरेण सुखदुःखे न
 स्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेत् पादे मे
 सुखं यिदसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽस्तुमव इत्यर्थः । यद्यपि
 मन स्वस्तिकर्माधीन सर्वोऽभ्यात्मविशेषगुणलयापि सुख-
 दुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वाद्दुःखे १५ । नन्वेवं यदि चपसं
 मनसदा विज्ञानिरोधामावाद्योग विना नास्मात्तात्कारो
 न वा तन्मन्तरेण बोध इति शास्त्रात्स्वैकस्वमतत्वाद्
 विषयेत्यस्यमव्ययवत् उदासीनस्य स्वस्तिरिन्द्रियेभ्योऽभ्यासं
 मनो यदात्मस्वमात्मज्ञानितं भवति तदा तत्कर्माहगुण-
 प्रयत्नाभावात् कर्ममनसि मोक्षयते स्थिरतर मनो भवति
 स एव योगः विज्ञानिरोधश्चक्षुत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ
 इति मनसः कर्मात्तरत्वं इत्यर्थः । यदा तत्पदेन सुखदुःखे
 एवाभिधीयते प्रकान्तत्वात्, इःशाभाव इति उ आभाव-

साधनत्वाद्भूयोत एव दुःखस्याभावः "अत्र नै प्राक्"
 इति वत्, यदा उ अभावावो बलेति बहुव्रीहिः,
 गरीरभ्येति गरीराश्वत्थस्यत्वनः, न केन इति प्रविशि-
 मिहताया तापदम्, अत्र न योग । ब्रह्मत्पदेनात् प्राक्
 उच्यते उपचारात् प्राक्षात्तुमेवत्यादात्मनः तथा च प्राक्
 ब्रह्मत्वाद्यां कर्मणा प्राक्कर्मापि जायते ब्रह्म जीवनबोधि-
 तगुणपदात्ममात्मसंयोगासमवायिकारणं प्राक्कर्म, जीवन-
 योनिश्च यत्पुणोऽतीन्द्रियः प्राक्कर्मकारुमेव ब्रह्मत्पदा
 सुपुण्यस्यायामपि आसप्रवृत्तगतगतमिति भावः १६ । ननु
 प्राप्यस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राक्कर्मसो
 यदा मत्प्राक्कर्मयामपसपित, देहादुर्बलितत देहान्तरो-
 गुपसो तत्र पुनश्चपसपित प्रविगतः तत्र प्रवृत्ताभावात्सु-
 भयमनुपपन्नम्, अगितपीत भ्रष्टापीतादि तस्यापि गरीरा-
 पमोपचयहेतु यं च बोधकात्मनश्च यत् कर्म यत् कर्मशाव-
 द्यादां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथंत्वत्पितर
 आह । अत्र "मनुत्कर्मसुं चनेनैवशास्त्रात्स्वामिति" पा०
 ननु सन्निरुद्धैः, संयोगपदं तत्कारणे कर्मसि साह-
 यिकम्, अपसपसं देहात्मककर्मस्यैव देहादेः प्राक्कर्मसो-
 रगुणमन्तम्, उपसपसं देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राक्कर्मसोः
 प्रवेगनम्, अगितपीतादिश्च योगहेतुश्च कर्म, आर्वात्तरं
 गर्भगरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वान्दत्तदात्म-
 संयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण भातमसकर्मसामप्य-
 दत्तदात्मसंयोगासमवायिकारणत्वं सूचयति १७ उप० ।
 असमवायिन्म त्रि० न समवेति सम+च+एन-इति न०त०
 द्विवचं ङीप् । असंभवे अविहिते आनेके २समवाय
 समन्वये जात्यादौ ३समवायिकारणे च "कारणत्व-
 समवायिभोगुणा" वै०सू० "ननु ब्रह्मपुत्रत्वात् गुणाः
 कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुर्भुंवा कर्माधि-
 च कथंत्वत्पद्यते न हि समवायिकारणातिरिक्तत्वत्पेवापि
 कारणता संभवतीत्यत आह गुणा अहमवायिकारणं न
 तु समवायिकारणत्वमपि वेन कर्माभावाः सुः । वा
 चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैर्कारणभावात् अर्वात्-
 तमन संयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागयत्नां मन्त्रे,
 क्वचित् कारणैर्कारणभावात् यथा कपाकादिकृपादीनां
 पटादिकृपादिम्" उपस्कः ।
 असमवृत्तं न० न समानि भिन्नवृत्तवत्त्वात् न तस्यापि
 पदानि तत्र कर्म० । कन्ःशास्त्रोक्ते ३विषमहेते तापि
 च "सुखपादोऽदभिवर्त्तं परेऽऽस्मात्करासवै, कृपादृष्टाः"

इत्यादीनि इत्त० उक्तानि प्रो यानि। न०। २ अतुपमपरिते त्रि०
 असमस्त त्रि० सम+अस-क्त न० त०। १ असंशिते २ व्यस्ये "एते
 व्यसा समसा नेति" विश्वामित्रवचनव्याख्याने "व्यसा.
 असमसा" प्रा० त० रघु०। १ असमये व्याकरणशुक्त-
 समासशून्ये विभक्त्यादिकार्ययुक्ते षविप्रकृतयो न०।
 असमाति त्रि० समं साध्यमतति अत-इन् न० त०। अतुल्ये
 अतुपये "एवाहि जातो असमात्योजा" ष० ६, २८, ६।
 असमान त्रि० न० ब०। अतुल्ये। "समानं तद्यु चायोचं
 पूर्णैश्चैव विगुध्यति। असमानं द्वितीयेन" यम०।
 असमानयानकर्मान् पु० न समानं त्वय्यकारिकं यानकर्मा-
 यत्। सन्निभेदे। त्वमये याहि ततोऽहं यास्यामीति
 समय कृत्वा यत् पूर्णोत्तरं जिगोषुभ्या गम्यते तादये
 यानकर्माक्षरुपे सन्वौ। [२ समाप्तिशून्ये त्रि०।
 असमापन न० अभावे न० त०। १ संपूर्णभावे न० ब०।
 असमाप्ति त्रि० न समाप्तिः। १ असम्पूर्णे "असमाप्ते प्रते चैव नैव
 कुर्व्यात् प्रतान्तरम्" षट्ति। संकल्पपूर्व कष्टहीतप्रतस्यास-
 मापने प्रतान्तरस्यात्कार्त्तव्यताऽज्ञोक्ता। आरम्भकर्मणः
 संपूर्णता समाप्ति। २ तच्छून्ये च "असमाप्ते परि-
 कर्मणि षट्" कुमा०। १ सस्यगप्राप्ते च।
 असमाप्ति स्त्री अभावे न० त०। १ समाप्तिभावे न० ब०।
 २ समाप्तिशून्ये त्रि०। १ सस्यगप्राप्ते स्त्री षतच्छून्ये त्रि०
 असमावृत्त पु० न० त०। समावृत्त शोचं ब्रह्मचर्यतया गुरु-
 णाचमनः गुरुकुलादावृत्त षट्स्यकर्म करणाय कृत
 समावृत्तसंस्कार न० त०। तद्विधे ब्रह्मचारिणि
 स्त्रायै कतु असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे। "मासिकात् षट् यो-
 ऽजोयादसमावृत्त (वर्त्त)को द्विजः" मनु०। असमावृत्त-
 कोऽप्यत्।
 असमाहार पु० समाहारी सेहनं संघातः सस्यगहरणञ्च
 अभावे न० त०। १ तदभावे न० ब०। २ तच्छून्ये त्रि०।
 असमाहित त्रि० न० त०। १ समाधिशून्ये चित्तैका
 यताशून्ये २ असंश्लेषिते च।
 असमीक्ष्यकारिन् त्रि० समीक्ष्य विविध्य न करोतीति
 क्त+णिनि। १ विवेचनासकलैव कर्माकारके, २ पूर्णै च।
 असमृद्धि स्त्री अद्वैराधिक्यं सञ्चि अभावे न० त०।
 १ षट्साधिक्याभावे "नात्मानमवमम्ये त पूर्वाभिरसमृद्धिभि
 मनु०। न० ब०। २ समृद्धिशून्ये त्रि०।
 असम्पत्ति स्त्री अतुल्यतात्प्राभः सम्पत्ति लक्ष्मीच अभावे
 न० त०। १ सम्पत्त्यभावे। न० ब०। २ तच्छून्ये त्रि०।

असम्पन्न त्रि०। सम्पन्न. सम्पद्युक्तं अतुल्यतात्प्राभः
 न० त०। तद्विधे। [२ संबन्धशून्ये त्रि०।
 असम्पर्क पु० अभावे न० त०। १ संबन्धाभावे न० ब०।
 असम्पूर्ण त्रि० यावत्पर्यन्तात्सरणे समाप्तिज्ञानं सम्पूर्णं न०
 त०। तादृशपूर्णशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम्
 "क्षूरपृष्ठं सकेतचन्द्रमसंपूर्णं मण्डलं विदानीम्" छद्मारा०
 असम्पृक्त त्रि० न०। १ असंबन्धे २ असयुक्ते।
 असम्प्रज्ञात त्रि० न सस्यक् ज्ञातं प्रोयादिभेदे यत्। पातञ्ज-
 लोक्ते प्रोयज्ञानज्ञातभेदशून्ये निर्विकल्पके षमाधौ।
 समाधिज्ञानत् द्विविधं सम्प्रज्ञातं अस्मत्प्रज्ञातश्च तत्ताद्यं
 सविकल्पकः प्राहृपृष्ठपृष्ठीतप्रतिभासत्वात् तत्-
 प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्वविकल्पशून्यत्वाद् अस्मत्प्रज्ञातो
 द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादी "षोणष्टत्तरेमिजातस्य मये-
 र्पृष्ठीतपृष्ठप्राहृषु तत्स्यतदङ्गनता समापत्ति" यथाऽ-
 मिजातस्यातिस्वच्छस्य मये स्फटिकादेः कुम्भमाद्युपरक्तस्य
 स्वरूपमिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अथासंबन्धा-
 न्याभ्या षोणष्टत्तरेमिभूतजज्ञमोष्टिकस्य चित्तस्य स्थूल-
 सूक्ष्मभूतात्मकपाहृष्टैः पृष्ठैरिन्द्रियादिदृष्टिभिः पृष्ठीता च
 वितर्कविचारानन्दाश्रितासुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-
 धिर्भवति सेय सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्विज्ञा च
 अस्मत्प्रज्ञाता समापत्तिः। संप्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे
 षट्यते। अस्या एव च निर्वीज इति स ज्ञानान्तरम् "तव्यापि-
 निरोधात् निर्वीज समाधि." पात० सू० सत्वपुरुषा-
 न्यत्वस्वात्मनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-
 समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्वस्य
 सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-
 त्वेन चित्तस्य कृतकत्वता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय
 इति न्यायेन निर्वीज समाधिर्जायते स च "आगमेनातु-
 मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। तिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते
 योगसत्तमम्" श्रुत्युक्त आगमेन अवप्येन अतुमानेन मननेन
 ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्य तेन प्रज्ञाप्रसादेन
 प्रज्ञा पुरुषसाक्षात्कारं सपाद्यन् योगं निर्वीजसमाधिं
 लभते इति तदर्थं कालक्रमेण निर्वीजसमाधिसंस्कार
 प्रलये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते चेत्यभावात्, कालशेष-
 लक्षणाधिकारोहि चित्तस्य स्थितिचेत् न हि कृतभोग-
 विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कालशेषोऽस्ति येन तदधि-
 क्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुष स्वरूपमात्मप्रतिष्ठः
 क्षेत्रज्ञो सक्तो भवतीति" इति०। २ सस्यगज्ञाते च।

असम्प्रति व्यय० तिङ्प्र० प० समा० । १ अयोग्ये कावे
यनुपस्थितकावे च । "यज्ञैव सम्प्रति द्रष्टोदज्ञैवा-
सम्प्रति" गत० ग्रा० ।

असम्बद्ध म० सम्बद्ध परस्परसन्धित न भवति सम्+बन्ध-क्त
न०त० । अर्थात्मशोधकोऽनर्थात्कार्त्तिके । वाच्ये । "असंबद्ध-
प्रस्तापय वाडमय ख्याञ्जलुर्षिधम्" मसु यथा "यावच्छीव-
मह माँनोन्दिटि' पाक्यम् । > सम्बन्धशून्ये असङ्गते च ति० ।

असम्बद्धप्रस्ताप पु० कर्म० । १ अयङ्गते २ अयप्रस्तुतस्य
या कथने, इनिप्रयोजने कथने च ।

असम्बन्धे पु० कभावे न०त० । सम्बन्धाभावे "ध्याप्ति साध्य
वदन्त्यस्यैवसम्बन्धउदाहृत " भाषा० २ परस्परसन्धयामात्रे
च "गुणामासु परार्थेषाटसम्बन्धे समवायत् स्यात्"
जं० सू० न०३० । १ सम्बन्धशून्ये ति० । "असंबन्धकृतैव
व्यवहारो न सिध्यति" या० फ्लति ।

असम्बन्ध ति० नास्ति सम्बाधा अन्योन्य षीडा प्रतिबन्धो वा
यत् । १ परस्परसन्धेरूपणीद्वारहिते विरथे, > बाधारहिते
च । "असम्बाधा देवन्दी स्तर्गसम्पाटिमो शुभा" भा० व्या०
प० । न सम्यग् बाधा अभावे न०त० । १ सम्यग्बाधाभावे
४ षतदृशान्नरपाटके एतभेदे च स्त्री सूतो नृसी गावश्च-
यह्विरतिरसम्बाधा' एत० र० ।

असम्भवे पु० अभावे न०त० । १ सम्भवाभावे "अन्यदेशाऽः
सम्भवादन्वटाऽरसम्भवात्" य० ४०६० "निर्दिक्तयस्य
तटसम्भवात्' वा० सू० न्यायोक्तौ नप्यमात्रे २ लक्षणाननुसरणे ।
असम्भवरक्षणाय प्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नं यद्भव-
तीतिव्याप्तिरक्षणे प्रतियोगितायच्छेदक साध्यतामवच्छेदक-
मिति कैचिदुक्तम् । सम्भवे समावेग २ तदभावे । सम्भव
प्रमाणान्तरमिति अष्टप्रमाणेषादिन पौराणिकाः । साख्या
दिभिस्तु अनुमाने एव तस्य गतार्थसङ्गम् यथाह
सा० कौ० । "सम्भवस्तु यथा स्यात्प्रां द्रोणादकमस्याद्यवगमः
स चातुमानमेव खारोत्य हि द्रोणाद्यविनाभूत् प्रतीत
सत् द्रोणादिसन्धमवगमयति" । व्याख्यातकृतदप्ताभिः ।
'खारोत्य खारीपरिमाणे षष्ठाहापरिमाणेष्वान्तरपरि-
माणसमावेगोऽनुभवसिद्ध तथा च खारीपरिमाणे द्रोणा-
दिपरिमाणव्यापकमिति खारीत्यस्य द्रोणादिपरिमाणा-
विनाभूततया अनुमानैर्नैव खारीपरिमाणे द्रोणादिपरि-
माणसिद्धि" ।

असम्भवत् ति० सम्+भू-शब्द न०त० स्त्रियां ङीप् ।
न०सम्भवे वस्तुभि "असम्भवद्वधनरसा शतालीपरिधेविता ।

करं न सङ्गते राजन् । भूमिर्नवधूरिव" उब्रट ।
असम्भञ्च ति० सम्+भू-कर्त्तरि नि० यत् । सम्भावयित्त्वे वस्तुनि
"असम्भञ्चं न वक्तव्यमिति" नीति । सम्+भू-विष्-वर्गलि
यत् असम्भाव्यमप्यत्र ति० । "असम्भाव्य पराभवन्" अठ०
५, १८, १०, "तिर्य्यङ्गोनायसम्भाव्यभावस्यवस्थित"
भा० व्यादि० प० ।

असम्भावना स्त्री कभावे न०त० । सम्भावनाभावे । सम्भा-
यना च गत्युत्कर्षमास्तिर्गतुमकुक्ति निश्चयमादधीक-
द्यापदसंशयप ।

असम्भावनीय ति० न०त० । सम्भावनामर्त्ते वस्तुनि ।

असम्भूति स्त्री सम्+भू-कृत् कभावे न०त० । १ सम्भावनाये
सम्भूति कार्त्तित्पत्ति वा नास्ति यस्याः । अप्याकृताद्ये
प्रकृतिरूपे कारथे "अन्ध तमः प्रविशन्ति नेऽसम्भूतिसुपा-
सते" यजु० ४, ६ "असम्भूति प्रकृति कारचम्" वेददी० ।

असम्भूत ति० न०त० । १ अयत्नसिद्धे "असम्भूत नष्टमवक-
यद्ये" कुमा० । > असम्भूतपुटे च ।

असम्भेद पु० सम्भेदोन्नेशनं ससर्त आन्वोन्वयवृत्तामाप्ति
भेदश्च अभावे न०त० । तदभावे न०व० । २ तच्छून्ये ति० ।
असम्भन्म पु० सम्भन्म शीतुश्चक्येऽस्यकार्यत्वर सम्भन्-
भ्रान्तिः भयहेतुक'वस्तुकोभस्य अभावे न०त० ।
१ सम्भूनाभावे "शमस तस्यदत्तानां कैम्योन्नेऽस्यसम्भूम्"
रघु । न०व० । > सम्भूदशून्ये ।

असम्भत ति० न०त० । सम्भतभिन्ने अननुमते "असम्भत'
कस्य सृक्तिमार्गम्' कुमा० । [२तच्छून्ये ति० ।

असम्भति स्त्री अभावे न०त० । १ सम्भतभावे । न०व०
असम्भित ति० न०त० । अपरिमिते "तथादिमा अतिरिक्ता
व्यसिक्ता व्योमधय प्रजायन्ते" इत० ग्रा० ।

असम्भुग्ध ति० सम्+भृ-क्त न०त० । १ अकृतबन्धे २ शाब्धि-
त्याभिमानरहिते च ।

असम्भूठ ति० न०त० । सम्भूठमिन्ने १ स्थिरनिश्चये २ भ्रान्तिशून्ये
"असम्भूठः स सर्वेषु" "स्थिरबुद्धिरसम्भूठो ब्रह्मविद्
ब्रह्मणि स्थित" इति च गीता ।

असम्भूट ति० न०त० । १ परस्परसन्धेशून्ये २ बाधान्शून्ये
च "असम्भूटो जायसे सातो" ऋ० ५, ११, २ । "असम्भूट-
अबाधिता" भा० । १ सकार्त्तान्शून्ये च । "अग्निमन्तीत्-
सम्भूटोत्यसम्भूटमेव भवति सम्भेपितम्" इत० ग्रा० ।

असम्भोह पु० अभावे न०त० । १ अभाभावे । विरोधे न०त०
प्रमात्तके यथार्थे २ धाने "बुद्धिर्ज्ञानमसम्भोह क्षमा सत्त्व

दमःशस." इत्युपक्रम्य "भवन्ति सावा भूतानां मनुष्यव
 प्रवन्विधा" इति गीतायां तेषां भावव्युत्पत्तौ चयथार्थ-
 ज्ञानपरत्वम् न० व० । इत्युच्यते स्थिरप्रदे ति० ।
 असम्यक् ति० न० त० । सम्यग्भिन्ने असुचिते अस्युक्ते ।
 "असम्यक्प्रयथोक्तं" देवीमा० । स्त्रियां ङीप् असमीची
 असह पु० सरति ह-उन् न० त० । (कुङ्करसोक्ता) हत्ते
 असल न० अस्यते क्षियतेऽनेन अस+कलच् । अक्षेलेपो-
 पयुक्ते ऽनन्तभेदे ऽस्तीहे च ।
 असवसे ति० न सनातो वक्षोऽस्य समानस्य सादेशः ।
 असजातीये भिक्षवसे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादि ।
 "दिजानामसवर्षीसु कन्यासूपयमस्तथा" हृहृमा० ।
 असस्युत् ति० ससतिर्गत्तयं निह० सस-यत् न० त० । अगम
 नशीले स्त्रियां ङीप् "अस्य प्रजावती मृहेऽस्यनी" ऋ०
 ८।१।४। "अस्यनी अगमनशीला" भा० । ऽस्यपराजिते
 च "मधुजिह्वा अससत्" ऋ० ६।७।१। "अससत्
 अपराजितान्" भा० ।
 अससुसु ति० सस-वाउसुम् न० त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिषद्धे
 "यानो दोहते विरहससुषो सुसुत्" ऋ० ६।८।१।
 "अससुषो अप्रतिषद्धा" भा० ।
 अससत् ति० सस-सप्ते यत् न० त० स्त्रियां ङीप् ।
 स्वव्यापारे जागरुक्ते "रेजने अससन्तो अजरा" ऋ०
 १।१४।१। "अससन्त स्वव्यापारेऽससपन्त" भा० ।
 असह ति० न सहते सह-सच् न० त० । अक्षमे असहने
 असहन पु० न सहति सह-ल्यु न० त० । ऽयत्नौ । ऽक्षमा-
 गुच्ये ति० । माने ल्युट् अभावे न० त० । इक्षमाभावे
 असहाय ति० नास्ति सहायोग्यस्य । सहवरन्त्ये अन्त्य-
 साहाय्यरहिते ऽसङ्करहिते च "कपाल हृत्तमूलाभि
 कुचेतमसहायता । समता चैव सर्व्वसिद्धेतमूलास्य
 लक्षणम्," मठः । ["सजनबन्धुजनेऽसहिष्णुता" नीतिः
 असहिष्णु ति० न सहिष्णुः । अक्षमे सहनशीलभिन्ने
 असह्य ति० न सह्यः । शोडुमयक्ये "असह्यपीडं भगवद्भु
 यमन्यमवेहि मे" "दिजानमसह्यः एतारां तद्वेषाम्" इति
 च रघुः । "मवैधव्यमसह्यवेदनम्" कुमा० ।
 असाक्षात् अर्थ० न० त० । परोक्षे ऽस्मिन्साक्षीक्ये च ।
 असाक्षात्कार पु० अभावे न० त० । प्रत्यक्षाभावे
 विरोधे न० त० । २ परोक्षज्ञाने न० व० । ३ प्रत्यक्षाभिपदे
 ऽतच्छून्ये च ति० ।
 असाक्षिक ति० नास्ति साक्षी साक्षाद्गुण अधिष्ठाता वा यस्य

कम् । असाक्षिक्ये "असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोवि
 पदमानयो." मनुः । ऽसाक्षिणात्त्ये च असाक्षिका
 जडप्रवृत्तिरुचितेति वेदा० प्रक० ।
 असाक्षिन् ति० न साक्षी । इत्युक्ते वचनतो दोषादितोषा
 साक्ष्यकर्म्मसु अपाहेत्र शीलियादी । असाक्षिणश्च मिता०
 दर्शिता "उक्तलक्षणाया साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहि
 तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षियो वक्तव्या
 ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः "असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु
 दृष्ट पञ्चविधो बुधैः । वचनादोपतोभेदात्स्वयसक्ति-
 मृतान्तर" इति । के पुनर्वचनानुसारेण इत्याह ।
 "श्रीलियास्तपसा दृष्टा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते
 वचनात्तत्र शैतवदाहृतः" या० श्रु० तापसावानप्रस्था ।
 आदिशब्देन पित्राविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह
 शङ्ख । "न पित्राविवदमानपुरुकुलवासिपरिव्राजकवान
 प्रस्थनिर्पन्नयः साक्षिण" इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता
 नारदेन "स्तेना साक्षिकाश्चण्डाः कितवा पञ्चकाश्या ।
 असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यञ्च विद्यत" इति । चण्डा कोपना
 कितवाद्युतकतः । भेदादसाक्षिणाञ्च स्वरूपन्तेनैव दर्शितम् ।
 "साक्षिणां लिखिताना च निर्दिष्टानाञ्च वादिना ।
 तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्त्वेन साक्षिण" इति । तथा
 स्वयसक्तिस्वरूपज्ञोक्तम् । "स्वयसक्तिरनिर्दिष्टः स्वय-
 मेवेत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः स्यात्स्तेषु न स साक्षित्वमर्ह
 तीति" । मृतान्तरस्यापि लक्षणसङ्गम् । "योऽर्थं आवयि-
 तव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क्त तद्वदत्त साक्षित्व
 मित्यसाक्षी मृतान्तर" इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा
 साक्षिणा योऽर्थं आवयितव्यो भवेत् यूननत्वार्थे साक्षिण
 इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृतेऽर्थे च
 अन्निवेदिते साक्षी क्त कस्मिन्नर्थे कस्य वा कते साक्ष्य वद-
 त्सिति मृतान्तर" साक्षी न भवति । यत् त्व समूर्पुणा स्वस्थेन
 वा पित्रा पुत्रादय आविताः अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण
 इति । तत्र मृतान्तरापि साक्षी । यथाह नारदः ।
 "मृतान्तरोऽर्थिनि पते समूर्पुणावितान्ते" । तथा ।
 "आवितोनात्तरेणपि चस्त्वैर्वै धर्मसङ्घित । मृतेऽपि तत्र
 साक्षी स्थान् पटसु चान्वाहितादिषु" । तानेवानसाक्षियो
 दर्शयति । "स्त्रीबाह्वङ्कितवमन्तोन्मसासिधस्तकाः" ।
 रङ्गायतारिपायण्डिकूटकद्विषेन्द्रियाः । पतिताप्रार्थ-
 सम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साक्षी दृष्टदोषत्
 निर्भूताद्यास्वसाक्षिण" । स्त्री मविद्धा । साक्षीऽप्राप्तव्यव-

हार' । इहोऽपीतिकारः बुद्धयर्थं वचननिमित्तं नामन्येयमपि श्रौतियादीनामपवसाद्यम् । कितबोऽस्य-
 देवी । सतः पागादिना, उन्नतो पद्मादि । अभि-
 यक्त, अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रक्षापतारी चारण
 पापविह्वलो निर्यन्त्रिप्रभतवः । कूटतत् कपटवेद्यादि-
 कारो विक्रमेन्द्रिय श्रोत्रादिरहितः पतितः ब्रह्म-
 हादिः । आप्तः उच्यते, अर्थधन्वन्वी विप्रतिपद्य-
 मानार्थधन्वन्वी । उच्यते एकवचनैः रिपुः यत्तुः तस्कर
 क्रोनः साहसी स्वभावतन्त्रकारो इहोऽपीतो इहवितथ
 वचनः । निर्धूतो वस्तुभिःशक्तः । आदियन्दादन्त्ये-
 वामपि अस्तन्मरोक्तानां दोषादवाचिषाम्भेदादवाचिषां
 स्वयन्मोक्षतान्तरकं च पश्यम् । एते स्त्रीवासादय
 वाचिषो न भवन्ति" मितः । अत्रापवादः "सर्वः
 साक्षी संपश्ये चोर्ध्वं पारम्यवाहृषे" । याः ३२० सपह-
 वादौ सर्वे वचननिमित्तं श्रौतियादयः तपःप्रभृति
 गुणरहितस्य वाचिषोभवन्ति । दोषादवाचिषो भेदाद-
 वाचिषः स्वयन्मोक्षतामपि वाचिषो न भवन्ति अत्रामा-
 वादिहेतोर्लोपु विद्यमानत्वादिति" मितः ।

असाधनं न० अभावे न०त० । १।सम्पादनाभावे साधन हेतु
 न०त० । २।कारण्ये न० व० । ३।कारण्यशून्ये ।

असाधारणं लि० साधारणं सामान्यधर्मयुक्तं न०त० । १।तद्विषये,
 तन्मात्रवृत्तिधर्मयुक्ते विषये २।अधिके च । न्यायमते
 "यस्य भयसाहाय्यतः स त्वसाधारणो मत" इत्युक्ते ३।सप-
 क्षविपक्षान्नो हेतौ पु० । यथा वज्रसाधने गगनादि-
 ह्येन स च पक्षे पर्वतादौ, पक्षभिन्ने जलादौ च न
 विद्यते नननादे' कुत्रापि विद्यमानत्वाभावात् इति तस्य
 तथात्वम् "साधारणासाधारणबोर्ध्वोऽसाधारणे कार्य-
 यप्रत्यय" इति न्याय । ४।समात्मत्वात्सदोभूते इतरसत्त्व
 रहिते षणादौ च । क्षिप्रां षोप् नीरा० । "पिता
 पुत्रान्तरैरपि साधारणं भाता त्वसाधारणो" मितः ।

असाधारणानैकान्तिकं पु० अर्थ० । आनोक्ते सर्वव्यप-
 क्षात्से हेताभावेभेदे यथा मन्त्रोक्तं ब्रह्मत्वात्
 अत्र ब्रह्मत्वं सर्वनिष्केशो व्यावृत्त ब्रह्मत्ववृत्तिरिति
 तस्य तथात्वम् ।

असाध्यं लि० न०त० । १।आपुमिन्ने, २।अव्ययिते, ३।उपे
 "अतोऽर्हति अन्तुनवापुवापुवा" किरा ४।अव्ययिते,
 अत्रत्यं वादौ च । "असाधुरनुमानेन" "असाधुनां प्रयोगे
 न प्रत्ययानोऽपि नो तथा इति" च इति । क्षिप्रां

लीप् । असाधो भारती असाधो बोधित् इत्यादि ।
 असाध्यं लि० साधयित्तमयत्तम् । १।साधयित्तमयत्तम् रिपौ
 रोगादौ च "असाध्यं कुर्वते कोप प्राप्ते वाके-
 गदो यथा" माय । असाध्यरोगात् कुर्वते उक्ताः ते
 च असाध्योययन्ते ३३६ पुठे दर्शिताः "अर्हं साध्यमधो-
 वायमसाध्यं युगपद्गुगत" मित्वाद्बोऽपि विषयतोऽसाध्या
 वैद्यके उक्ताः ततएव ते नेदितव्याः । [वचने

असान्तापिकं लि० अनापाव न प्रभवति उक्त् । अनापावा-
 असाध्यं लि० विरोधे न०त० । अनिदिष्टे विरोधे ।

असामञ्जस्यं न० अभावे न०त० । १।आमञ्जसानामने २।अव्युक्ताने
 ३।अविशेषात्तन्ने च न०व० तच्छून्ये लि० ।

असामर्थ्यं न० अभावे न०त० । १।आमञ्जसानामने अपावने ।
 "आवदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तत् सफलं अतम्" "अवसा-
 र्थ्यात् प्रतीरस्य कालयत्नाद्यमेवमा । अन्वयानादितः वन्न
 केचिद्विच्छन्ति श्रुतव" योनिवा० ।

असामर्थिकं लि० समयोऽस्य प्राप्तः उक्त् न०त० । अप्राप्त-
 कावे "किमसामर्थिकं वितन्पता मनस्य चोभयवाचरहृष" २
 किरा० ।

असामान्यं लि० नास्ति सामान्यं तद्व्यता यस्य । अनुपने ।
 अभावे न०त० । तद्व्यताभावे लि० । असाध्यमयत्तम् ।

असाम्प्रतम् अव्य० न साम्प्रतम् युक्तं न०त० । अनुपने ।
 "विषयस्योऽपि संवर्धुं स्य केसुमसात्मन्" कुषा० "सम्-
 त्वसाम्प्रतं वक्तुं सक्तं सप्तवाचिषा" वाय "अविधाय
 विवाहसत्क्रियामनवोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्" रघुः ।

असारं पु० न० नास्ति १।सारी वस्य । सारहीने एरव्ये उच्यते ।
 २।निश्चारे लि० । "असारः अस्तु संसारः"
 इत्युक्तं "निर्दर्शनमसाराणां अर्धुर्गच्छन् नर" वाय
 "धिगिमां देहभूतामसारताम्" रघु । ३।असुरव्ययने
 न० राजनि० । न०त० । ३।सारभिन्ने तच्छून्ये पु० ।

असावधानं लि० न०त० । अवधानहीने प्रवृत्ते ।

असाहाय्यं न० अभावे न०त० । १।साहाय्याभावे । न०व० ।
 २।साहाय्यशून्ये लि० ।

असि अव्य० अच-दोषो इत् विभक्तिं प्रतिरूपकम् । त्ववि-
 त्तत्वे "कृतवानसि विप्रिय न ते" कुषा० "धन्वादि वैदग्धि ।
 युष्मद्दारः" नैप० । "शूरोऽसि क्वयिष्योऽसि दर्शनीयो-
 ऽसि पुत्रक । इति मीतिः ।

असि पुंस्त्री० असाति सवनेन पापाणि इत् वा ङीप् । सारवही
 दक्षिणस्थे १।भद्रीभेदे वाराचहीयत्वे विद्यते । अकृतं चिन्तते

अस-इत् । २४७ उ० "असिनिशसनः सङ्गस्त्रीच्छाधारो
 इरासदः । ओमर्भो विजयक्षेत्र धर्मपाखी नमोऽस्तु ते ।
 रत्नटी तत्र नामानि खयसुक्तानि वेधसा" । सङ्गमूजा-
 नन्तः, "सर्वाः श्यामाः असिकरा स्रग्धमासा विमूषिता"
 श्यामाकरवम् सङ्गमलघण्टु दृष्टं उक्तम् "अङ्गुलगतार्ध-
 सुस्रज जनः स्यात्पञ्चमिगतिः सङ्गः । अङ्गुल-
 मानाज्जयो त्रयोऽगुभो विपमपर्वस्यः ॥ श्रीहृत्त्वर्थ-
 कामातपलशिवसिद्धकुण्डलाजानाम् । यद्यथा श्या
 प्रथमा ध्वजायुधसंज्ञिकानां च ॥ लक्ष्मणसकाककङ्क-
 क्कम्पादकनन्वद्विजाततयः । सङ्गो श्या न शुभदा
 मंवातनाः प्रभूताश्च ॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्डो वंशच्छिन्नो
 न इहमनोऽनुगतः । अस्रम इति चानिष्टः प्रोक्तविप-
 र्थस्य इहप्रथः ॥ कल्पितं मरणायोक्तं पराजयाय
 प्रवर्त्तनं शोभात् । अयस्र्गोर्णे शुभं स्वस्थिते विजयो भवति
 सङ्गो ॥ नाकारं विद्वेष्यान्न विषहृयेन्न पश्येन्न तत्र
 वदनम् न वदेन्न मूल्यम् । देयं न चास्य कथयेत् प्रति-
 धानवेन्न नैव स्र्गमेत्परप्रयतोऽसियदिसम् ॥ गोजिह्वा
 वंस्यानो नीलोत्पलवर्णपलसहयस्य । कर्वीरपलन्वलाप-
 मस्र्गलापाः प्रथमाः स्तुः ॥ निम्बो न च्छेद्यो निकर्षं
 कार्यः प्रमाद्युक्तः सः । मूले स्थिते स्वामी जननी
 तस्यापतन्निश्चये ॥ यस्मिन् त्वरप्रदेशे त्रयो भवेत्तद्वदेव
 सङ्गस्य । वनितामासिव तिलको गुच्छे घाच्यो सुखे
 दृष्टा ॥ अथ वा स्र्गति यदङ्गं प्रसा निस्त्रिंशत्तदव-
 धार्थं । कोयस्यसादेशो त्रयो ऽस्ति शास्त्रं विदित्वेदम् ।
 चिरसि स्र्गटे प्रथमे ऽङ्गुले द्वितीये स्र्गटस्य स्र्गो ।
 अमूध्ये च तृतीये नेत्रे स्र्गटे चतुर्थे च ॥ नासोऽकपोल-
 कृत्स्नवर्णपीर्वाशकेषु पञ्चाद्याः । उरसि हादयसंस्थानयो-
 दये कस्योर्ध्वः ॥ सान्द्रद्वोदरकुलिगामीषु चतुर्दया-
 द्यो चोबाः । नामोमूले कक्षां गुच्छे चैकोमयिंशतितः ॥
 जर्भोर्ध्वे स्याद् जर्भोर्ध्वे त्रणस्योविधे । जातुनि
 च चतुर्विधे जङ्गादां पञ्चविधे च ॥ जङ्गामध्ये शुल्के
 पार्श्वे पादे सद्गुणीष्वपि च । पङ्क्तिगतिकाद्याप-
 त्तिंशदिति भतेन नगंश्च ॥ सुलभरणं धनाभिर्धनहानि-
 वन्वदश्च वदश्च । एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्ग्रंथैः फलं निर्दिशेत्-
 क्रमशः ॥ सुतलाभः कलहो हृत्सलक्ष्यः सुलभरणधन-
 क्षामो । क्रमशो विनाशवनितामिच्छिद्युद्यानि पट-
 प्रथति ॥ अस्मिन्निश्चोत्पलव्यो बधो दृष्टिमरणपरि-
 शोभाः । शोवाचतुर्दवादिसु धनहानिर्धनविधे स्यात् ॥

वित्ताभिरनिर्वाणं धनागमो स्र्गुमस्यदोऽस्तवम् । ऐश्वर्य-
 स्र्गुराख्यानि च क्रमाक्षिंशदिति यावत् ॥ परतो न
 विधेयफलं विपमसमस्यास्तु पापशुभफलदाः । कैविक्रम-
 प्रदिष्टाक्षिंशत्परतोऽप्यभिति यावत् ॥ कर्मीरोत्पल-
 गजमटघतकुम्भकुन्दवम्भकसगन्धः । शुभदोऽनिष्टो मोमूल-
 पङ्कमेद सतशगन्धः ॥ कूर्मवशास्र्गुकारोपमस भयदुःखदो
 भवति गन्धः । वैदूर्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोम्बदृष्टिकरः ॥
 इदमौशनसं च यस्त्रपानं चिरेण त्रियमिच्छतः प्रदी-
 प्ताम् । हविषा गुणवत्सुताभिलिप्तोः सखिषेनास्य-
 मिच्छतय वित्तम् ॥ नङ्गोऽङ्गुलेऽङ्गुलपान यदि पायेन
 समोहते ऽर्धसिद्धिम् । अपपित्तभृगाश्चवस्र्गुर्ध्वैः करि-
 हृत्सिच्छदते सतालगर्भैः ॥ श्यार्कं पयो स्र्गुविषाणममी-
 सनेतं पारायताशुश्रुता च युतं प्रथेपः । यस्त्रस्य तैल-
 मथितस्य ततोऽस्य पानं पद्याच्छितस्य न शिलासु भवे-
 द्विघातः ॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते
 पायितमायसं यत् । सस्यक् मितं चाश्रुनि नैति मङ्गं
 न चान्यलोक्षेऽपि तस्य कौण्डर्यम् ॥ ४०० ॥ हेमा० परि०
 ४० ॥ तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा
 'धत्स' । पुरा मूतपूर्वोऽचार्यैरुपदिष्टश्चैव यन्मयासुतं तदु-
 पदिशामि निबोध सङ्गस्य सोऽहं पङ्क्तिं भवति । योनयः
 पञ्चविधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमाः क्षतिर्द्विधा हादय
 स्र्गानि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिपिचं वर्त्तमानात्रणसङ्ग
 गन्धक्षरेण वा यत्र विधेया भवन्ति तत्कीर्त्यं मार्वं निबोध
 तीक्ष्णं स्र्गु स्त्रिगंधं स्र्गं स्र्गुतीक्ष्णं वज्रं चेति जातयः
 पट्भवन्ति यालुका स्र्गुपापाणः । पञ्चोधातृष्ठापश्चेति योनय
 पञ्चधा भवन्ति । पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति । नीलेभ्योऽस्र्गु
 भवति । स्त्रिगंधेभ्य स्त्रिगंधं खरेभ्य स्र्गं भवति । रक्तभ्यो-
 ऽभ्योऽस्र्गुतीक्ष्णं भवति । रक्तसंन्यवसक्षिर्भैर्हरिद्रिः
 क्षितं यदन्न उपपद्यते सोऽहं तद्व्यायुधक्षाम भवति । तच्च
 पापाण एव पूजित इति । भवन्ति चाक्षुष्कोका । तापं
 चिरादेव विच्छिंतस्य भिक्षाङ्गनाभं वल्लभस्र्गुहीरम् पीतं
 भवेत् निर्मलरुक्त्वर्थं सर्वाणि लोहानि भिन्नसितीक्ष्णम् ।
 स्र्गुस्यते तापसुपैति चागु श्वेतं भवत्येव मलावनडम् । यत्-
 स्थूलहीरन्त्रपुत्रगर्भं सर्वेषु कार्येष्वपि तन्मृदु स्यात् । श्वेतं
 भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च संघट्टनामेति चिरात्स तापम् । संघा-
 तलोहेन चिराद्वियोग स्त्रिगंधञ्च सोऽहं प्रवदन्ति तद्व्याः ।
 स्र्गं विधीर्येत न चैति योगम् सर्वत्र योम्यं स्र्गुतीक्ष्ण-
 माङ्गः । यज्जातरूपं न च दहतेऽग्नौ तद्व्यल्लोहं प्रवनीष्य

१. अथम् । तीक्ष्णस्य ऋदुम परस्मिन्निगद्यस्य ऋदुतीक्ष्णस्य
 वञ्चनीयस्य च विद्योयं कुट्टिमहोयगर्भमेककोयगर्भं कुट्टि-
 मकोयगर्भम् । कुतीक्ष्णं करणप्रवर भवति । ऋदुतीक्ष्णं म-
 ध्यमगर्भं कुट्टिमसु कारयेत् ऋदुतीक्ष्णकुट्टिमं कोयगर्भमेकगर्भा-
 सय चेति तथा तीक्ष्णं मन्द चेति विविधभायम् भवति ।
 तीक्ष्णस्य कुत्तानि उपजन्तानि पुन ऋदुतानि वीतरुत्तु-
 पुक्ततासावेतत् यामदागिरुमहोद्व मयूर ह्मास योर कां
 वर उपमराक उपमरादुकोत्तुमं वरर रीष्ट शालिकं किपित्त्य
 दिस्तुसिद्ध प्राप्तीक चराद्यायं चेति तीक्ष्णयोमयो भवे-
 दुदेकयि घतिरप मन्दायसो वल्लोने । कःसोज काण्डगारं
 एभ्यान् सूर्यारद्वापसस्य सुप्रागवर्धत यापतन्त्र तीक्ष्ण
 कजिपार्वतीं चिंहाकक वानदासीगिन्नुक मूपक मोलायुष्टं
 भागप देवान् मेमकं वाहूक पादर म्भं यद्वाक यासिखन
 पाखरु तपुरतोलेकं विनापास मोलासुप्तं कुपीराष्ट्रं
 मरेन्द्राष्ट्रं विपतुंके चेति सोहा तिगदेका भवति । कुत्ता-
 ना स पनाद्विविधा सोहा तप्रियोध सप्त भवति । माह-
 तस्य परस्म तसौ क्षेदान्तिमस्य पुन. पदङ्गवति । ऋदु-
 तीक्ष्णस्य द्गैरसुर्वव्यायसर्ककेमेति कुत्तास्येतानि चंप्रहा-
 दुक्तानि तत्र काम्योज काण्डगार इतुपानं मोलायुष्टं पर-
 स्यैतानि भवति । पावन वटतीक्ष्ण कासिद्ध पार्व-
 तीय चिंहाकं चद्ववाचस्य चेति क्षेदान्तिमस्येतानि कुत्तानि
 पहभवति । मोलासुप्तं कुपीराष्ट्रं मरेन्द्राष्ट्रं विचर्तुंके
 वीपर काष्टमस्य सुप्रागवर्धत गिन्नुकं मूपिक दक्षिणासुप्त
 चेति ऋदुतीक्ष्णस्य टगैतानि कुत्तानि भवति । पचन्तु सोहं
 वेदान्तरुहासु जायते तश्च वञ्चनीयमिति विद्यात् । पर-
 मेतानि यज्यसर्ववर्जितानि ति गदेकाधिकानि । ऋदु
 तीक्ष्ण ऋदुतीक्ष्णं सिग्ध खर चेति । वीतकादीन्केकविशति
 क्षणानि पक्ष्यन्ते यत्र दृश्य वल्वच्य द्दिग्धता सायवन्नौरव
 च नियेपास्तत्र तत्र विविधं भवति कुत्तायनकर्म्मस्थि तत्र-
 द्विष्णपाटलाग्निभ भवति । यत्र वचस्यां दृश्यन्ते
 त्रुटिते सुखिते वा कुतागनेऽपि त्रुक्ष्णान् सक्तरेव प्रमज्यते
 मलेऽप्ये च सर्वदक्षिणतो वृत्तस्य भजेन्नास्यकष्टकष्याया-
 वा स्यात् सिद्धासीसविभा वा श्रेतकतनिस्त्रावतोरह्मास्यैव
 तत् ऋदुकोहमिति विद्यात् । त्रयाणां चीमकादीनां सस्यं
 वक्ष्यते आकल्पा संस्थानेन वस्येन गन्धेन यन्नेन क्रमय स्यात्
 पृथक् नेतसबहुपलात्पामाकृति करवीरपलात्पामा वा भवति ।
 पदुचैर्युतं मित्रकैरुत्तमैरुत्तमैर्योऽपि दत्त विपुलं वा नाह-
 मूलाकृतिर्वति । सस्थानत परीक्षणीयम् निर्गुण्डीकुस-

मानानिव यत् वर्षोऽङ्गनासकस्योर्वा मयूरवष्टःअसिः
 पुत्रपिच्छनिभः । काचकोकिलवटगोमक्षिणामो वेति ।
 यथेतः परीक्षणीयं चातुकोहम् । तथा ऋदुकोहोतवञ्च
 मृत्तिकायाः पत्रस्य मधुकस्य वा गन्ध इति गन्धतः परी-
 क्षणीयम् । तथा कांस्यकष्याया वलाकारां यन्त्रव यन्त्रो
 विस्तुसिद्धायादयेति यन्त्रत परीक्षणीयापि ज्ञातव्याः ।
 उपजुष्वादि विकारमभाषोक्तम् "कुत्ताकुत्ता प्रवका
 ऋदुत्ताकुत्ता विगर्हिता ऋदुगको क्षेपि त्राङ्गस्य
 परिपङ्गाधमार्थं दिवनि जतिदकाधेविनायं कुक्ष्व
 कुर्वति रंगरा त यदोवधमावर्जितं यद्वय न
 कदापिदपि दक्षिणतः कुत्ताया त्रयाः ज्ञायासिग्धवर्णाः
 पूजिताः सिद्धा ऋदुगन्तोऽकृपातुष्णकाच भर्तुरपजनाद
 अतिगर्हिताः" । तिद्योपाःपञ्चकोषाचदरुतात्रयाः
 प्रयत्नाः । ऋतुकोभाय प्रतिभोभाय प्रवृत्तदीर्घतां च-
 द्गस्य भवति । ते प्रतिभोभावेदितव्या ऋदुगस्यातुमता
 ऋतुकोमा प्रयापदेयो वक्ष्यते । पूजितोनिमित्तव यदि
 ऋदुगस्यायोऽनुष्ठे दम्भेततदा उल्लापम् । द्दुङ्गुके उल-
 लक्षिद्दुङ्गुके उल्लापनमावचतये इतमङ्गुलम् वद्वाङ्गुके
 मरुच नरपट्टनाम् । ऋदुङ्गुके कर्म्मविधिं यदुभावन
 मद्वाङ्गुके कठयेन विनाग भर्तुं करोति । त्रयोऽङ्गुके
 मित्तप्राप्ति भवस्तिचिं च कुर्वात् । नयाङ्गुके भाद्रवधधान्य-
 विनायगभर्तुं करोति, द्दगाङ्गुके मित्तभत्यानां वामं
 सम्पद्विद्विञ्च, एकादगाङ्गुके सपयस्यं मित्तविरोधश्च ।
 द्वादगाङ्गुके मित्तलाभमर्दिग सुख च । त्रयोदगाङ्गुके मनु-
 विनाग चतर्द्दगाङ्गुके प्रियता गौरवस्वमलामं च, पञ्च-
 द्दगाङ्गुके यतुविद्विहम् । षोडशगाङ्गुके यतुविचयं यम
 द्दगाङ्गुके भयम्, सोढाभम् अष्टादगाङ्गुके, त्रयुधम्
 जनविद्ये, द्विद्विगाङ्गुके, मरुचम् एकविंशत्तुके, यतुज-
 नितं नाशभाय च । द्वाविंशत्तुके राष्ट्रपाठनं
 परराष्ट्रविनाय च त्रयोविंशत्तुके विव्रतिवर्दिन
 मरुचम् । चत्वारिंशत्तुके भूवशातमम् । पञ्चविंशत्तु-
 कुके, भावार्थिरामम्, षड्विंशत्तुके प्रिवपुचकारं,
 सप्तमार्थिरागम् षमविंशत्तुके, विपुजनिवोकाभमद-
 विंशत्तुके, एकविंशत्तुके प्रहभावे भाद्रवि पंचस्यं,
 तिंशदङ्गुके द्विजनिर्भवेति यद्वगे त्रय करोति । तथा
 एकविंशदङ्गुके वञ्चनीयाङ्गुके भर्तारं विनायवति ।
 द्वाविंशदङ्गुके पराजयवर्जितः करोति । त्रयविंशदङ्गुके
 भर्तारं दीङ्गुवति नीचस्य च कर्म्मको यमनङ्गुपि ।

चतुर्विंशदङ्गुले धन्यं दानधर्मभाजनं च पञ्चविंशदङ्गुले
 मरणं मथ करोति । षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्तुर्देवतां
 सप्तविंशदङ्गुले पराभवमरिभिः करोति । अष्टविंशदङ्गुले
 शत्रुप्रमर्दनं करोति नवविंशदङ्गुले कुलनरेव परिक्रमं
 नयति । चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति
 ब्रह्मेण खड्गस्थितेन । तस्यैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्यः
 पीडनाङ्गुलं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले खराद्वर्षिभन्निर्ण-
 त्विचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्ता
 भवति । चतसत्वारिंशदङ्गुले श्विय विपुला लभते । पञ्च-
 चत्वारिंशदङ्गुले ब्रह्मो भयङ्क पट्चत्वारिंशदङ्गुले
 ब्रह्मा सुखावाहा भवति । सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपत्नं
 प्रीडयति परपत्नं वर्धयति अष्टचत्वारिंशदङ्गुले राजश्रियं
 भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले गतौर्विजयं लभते । पञ्चाशदङ्गुले
 कुलद्विर्भवति । एकविंशदद्याङ्गुलिपुत्रं फलप्रियेणोऽभि-
 हितं । अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणकुतुम् । प्रधान-
 देहसंभूतैरन्यासिभिररिन्दम् । लोहं प्रधानं खड्गायै
 प्रयुक्तं तद्विशेषतः । खरीकटुरुक्तिकावङ्गुलैरुक्तैः
 च । विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमपामनेदिपु । सह-
 धामेषु वीरेषु तथा कालङ्गरेऽपि च । खोहप्रधानं खड्गानां
 नवानां श्रेणु लक्षणम् । खरी कटुरुक्ता ये च दर्शनीयाय
 ते कृता । कार्ये दक्षाय कृपिकाकृद्वो गुरवस्तथा”
 तीक्ष्णान्येदमहा वङ्गा ददां स्यारोद्गवाः । सुदृढाश्चैव
 विज्ञेया प्रभवन्ति विदेहजाः । अङ्गदेगोङ्गवास्तीक्ष्णा
 मङ्गास्ते हृदास्तथा । वेगवन्स्तथा तीक्ष्णामध्यमपाम-
 सन्मवा । असारलववस्तीक्ष्णान्येददेशसुद्रवा । सह-
 यामोद्गवाः खड्गा सुतीक्ष्णालववस्तथा । निर्वला
 निर्मला खड्गाधोऽद्रेयसुद्रवा । कालङ्गराभारसङ्गास्तेषां
 वक्ष्यामि लक्षणम् । यतार्द्धमङ्गुलानां तु अष्ट खड्ग-
 प्रकीर्तितं । तदधोमध्यसंज्ञामात्रं ततोऽहीनं न धारयेत् ।
 प्रमाणाभ्यधिकं देव । क्षिप्रवंशन्तैश्चैव च । दीर्घं सुमधुर-
 यन्दोयस्य खड्गस्य भार्गवः । किङ्किणीसहस्रस्य धारणम्
 श्रेष्ठमच्यते । खड्गं पत्रपलायापोमण्डलास्य गच्छते ।
 क्रूरवीरपलायापसहस्रं विरोधतः । महीधतसगन्धस्य
 प्रज्ञोत्पलसुगन्धिक । वर्धतपोत्पलाकारः स्वयं
 गनस्य च । समानुल्लाः यस्मिन् ब्रह्मा खड्गेषु
 भार्गवः । श्रीहृत्पथंताकारवयस्त्वनिमात्रं ये । मङ्ग-
 त्याना तथाप्येवमहा सहसा ये च भार्गवः । काकोलूकार्कप्रन्था
 भा विषमाङ्गुलिर्वसिताः । मंशानुगा प्रभूताश्च न प्रयुक्ता

कटाचन । खड्गो न पश्येद्ददनं एषा न दृग्गुयादसुम् ।
 न चास्य कथमेन्मूर्त्त्यं जातिं देशं कथञ्चन । उत्सृष्टो न स्पृशेत्
 खड्गं निशि कुर्याच्च शीर्षके । दिवा च पूजयदेन गन्धमाल्यादि
 सम्मदा । खड्गं प्रयुक्तं सण्णैमचित्तं क्रोधे सदा चन्दन-
 चञ्चयाद्युत्तम् । संस्थायपेङ्गमिपति प्रयत्नान् यतते चेह स्वश-
 रीरञ्च” विष्णुध० देवीपु० । “खड्गस्य लक्षणं पद्ये त्रिंश-
 खस्य तु सुन्दरि । नान्यशस्त्रोद्भव कार्यं मृदुलोद्भवमनघा ।
 स्फुटितं सखिदत हृत्स्व सव्रणं साधितं तथा । मृदुलोद्दे-
 नधारभ्य सन्वितो मरणं भवेत् । सव्रणेभापि हृत्तोमी
 रेखाया पातकी भवेत् । भार्यां माता तथा सुतो न्वियते
 खखितेन च । हृत्स्वेन लाघवं लोके दीर्यतापि हृत्प्रसिद्धिता ।
 अन्यशस्त्रोद्भवेनापि सभवेन्दरणम् भुवम् । पद्मोऽशदङ्गुल
 खड्गं त्रिंशत्पञ्च सुरेश्वरि । ईदृशद्वारनेत्खड्ग
 मायु सिद्धिफलप्रदम्” । अस्तते क्षिप्रतं अस-इन् ।
 शशासे “तिस्र पत्रोऽसिपथान् कल्पयन्त्यस्य सूचीभिः”
 कात्या० २०।७।१ । “असे आसस्य पथ मार्गान्”
 कर्क० त्रि० । ४।३।३। अमगण्ड । [हेम० ।
 असिक न० असि-संज्ञाया फन् । अथरचिबुकयोर्मध्यमागे-
 असिक्ती स्त्री सो-क्त सिता केगादी शुभ्रा जरती तद्विद्वा
 अष्टजा क्रादेश डीप् च । अन्नं पुरवारिण्यामष्टजाया
 १।मेघायाम्, २।नदीभेदे च । शरातौ निरु० तस्याय सूर्य-
 तेजःशून्यतया अक्षितत्वात् तपात्वम् “त्वषसिक्ती
 भूमनो दिवस्पति” ६।७।३।५ । “त्वङ्गिया विद्ययायत्र-
 सिक्तीरसमाना” ष० ७।२।३ । असिक्तीरसिवाग्यां
 राजस्य” भा० पीरस्य प्रजापते ४कन्याभेदे । असिक्ती-
 भावहृत् पत्नी वीरणस्य प्रजापते” इति हरि० ३२० ।
 “अन्दसि क्रमेके” धार्ति० उक्ते अन्दस्येव क्रादेशः
 लोके तु क्वचित् । “असिक्ती स्यादष्टहायाभित्तर” ।
 असिगण्ड पु० असि क्षिप्रोगण्डो यत् । गण्डोपधाने ।
 असिजीविन् पु० असिना तद्वापारेण जीवति जीव-णिनि ।
 शस्त्रव्यापारेण युद्धादिनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे नि-
 न्यात्वम् “असिजीवी मसीजीवी कारुण्डं पृष्ठं धावक” इत्युक्ते ।
 असित पु० सितं शुभ्रं विरोधे न०त० । १।शुभ्रवर्णभिन्ने तद्वि-
 रुद्धे कृष्णवर्णे । २।तद्वति त्रि० । ३।कृष्णपत्रे पु० । ४।नीलोपधौ
 अन्नं पुरवारिण्यामष्टजाया ५।मेघायाम् स्त्री डीप्
 लक्षणवर्णपरतया क्तस्य असिक्तीत्येव । “अक्षितगिरिनिभं
 स्यात् कक्षल सिन्धुपातम्, उप्यदन्त “तन्नुभवध्ययन्नसि
 तम्” ष० ४, १३, ४, ५।यसुनाया तस्यां कल्पवर्णत्वात् तथात्वम्

स्त्री "सितासिते यत्न मरिहरे पुने" काशी० । अस्याः स्त्रीत्वेऽपि अन्देशीत्युक्ते न क् । तेन स्त्रीमपि न । इदेवमेव अभिभेदेऽपि । "असितोदेवलोव्यास स्याच्चैव त्रयोवि मे" गोता । असितसुनिय ह्मिवत एकपर्यायं नाम सुतासुपयेमे यथाह हरि० १८ अ० । "तिस्रः कन्यास्तु मेनाया जनयासाव शैलराट् । अपर्यायैकपर्यायं ततोयाभेकपाटलात् । तपयन्त्यः सुमहदुचरं देवदानवैः । सोकान् सन्नापयामासुस्तासिस्तथासुजहमान् । आहारभेकपर्यायैकपर्यायं समाचरत् । पाटलापुष्पभेकश्च द्यादधावेकपाटला । एका तत्र निराङ्गरा तां माता प्रत्यपेययत् । उमा इति निभेधनी मातस्तेहेन दु खिता । सा तथोक्ता तदा-माता देवी दुचरचारिणी । उमेत्येवामवत् स्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी तथैव नाम्ना तनेह विश्रुता जोगपरिणी" । एव तिस्रःकुमारोर्विर्णयिता । "सर्वाश्च मङ्गलादिन्य" सर्वाश्चैवोद्देशेरेतत् । उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्षिणी । महायोगमसोपेता महादेव सुपस्थिता । असितस्यैकपर्यायं तु देवस्य महात्मनः । पत्नी दत्ता तथा महान् । योगाचार्याय धोमते । जैश्रीम-व्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् । एते कन्ये महा-भाने योगाचार्यसुपस्थिते" । ७१नौच दस्युसरोभेदे स्त्री "असिता च सुमास्तु च सुदत्ता अदुक्ता तथा" । हरि० १० ।

असितकार्षिण्यं पु० असितयति णिष्-पयस् सा अर्द्धिं गिञ्चा यस्य । वज्रौ तन्निश्चासन्त्येन हि सर्वेषामसितत्वम् । असितगिरि पु० कर्म० । नीलपर्वते नीलाचले । "असित-निरिनिभं स्यात् कञ्चल चिञ्चुपालम्" शुभ्रद० । असित जगादयोऽप्यत्र । "असितनगमितस्वश्यामभासां घना-नाम्" । किरा० । [योवप्यागैः] यजु० २१।११ । असितप्रीव पु० असिता यीवा भूमेन यस्य । वज्रौ "असित असितफल पु० असित कण्ठफल यस्य । मधुनारिबेदे । असितमृग पु० कर्म० । कण्ठसारमगे । असिताधशेखर पु० । मुद्गभेदे । असिताखुज न० कर्म० । नीलपद्मे । [गिञ्छे वज्रौ । असितार्क्षिष् पु० असिता कण्ठा अर्द्धिं गिञ्चाऽस्य । धूम-असितासु पु० कर्म० । नीलासौ आसुभेदे । असिताम्बु पु० कर्म० । जातित्वेऽपि अजित्वत्वात् न० समा० । इन्द्र-नीलके मर्कभेदे "निलयेपु मङ्गमसिताप्रसंगां चयै" माघ

असित त्रि० अस्-शेमे तत् स्त्रियां ङीप् । शेषके "व वज्र-सर्गस्थापामस्तापामसितारिषु" भा० शी० ५० । असितोत्पल न० कर्म० । नीलोत्पले । असितोपल पु० कर्म० । इन्द्रनीलमणौ । असिदंष्ट्र पु० असिरिव तोष्णा दङ्गा नङ् । नगराक्षी यादसि । स्वार्थं कन् तुल्ये । असिद्ध त्रि० सिद्धोनिमग्नः पक्षश्च न० त० । १।अपके, २।अनि-पक्षे च न्यायमते आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोर्दुष्टे श्चेती पु० । "अनैकानोविरुद्धास्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । काशाव-योपदिष्ट्य हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० असिद्धिबन्धे विवरणम् । अतुमानेन ४।अनधिमते च "तस्यादपि चासिद्धं परोल्लभाप्रवणनात् सिद्धम्" सां० शा० । ५।सिद्धिभूम्बे च स्वयमसिद्धं कथं परान् साधयेत्' न्याय । असिद्धि स्त्री सिध-जिह्वु न० त० । १।अनिमसौ, २।प्राधान्ये श्वोगोक्तसिद्धिभावे न्यायमते ४।आश्रयासिद्धिमन्वितेऽदोषे च । सिद्धयश्च त्रिविधाः । "आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ । व्याप्यतासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरत-सिद्धिः । पद्यासिद्धिर्यत्र पक्षोभनेनाश्रयमोतिरि । सुदो-द्रव्यं धूमवत्त्वादस्यासिद्धिरथापरा व्याप्यतासिद्धिरपरा नीलधूमवत्त्वे भवेत्, इति च भाषा० । नीलधूमलं शुभ्र-तया न हेतुतावच्छेदकम् समानाधिकरणव्याप्यताव-च्छेदकधर्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वत्वात् एतासां द्रूपकतावोजं तु असिद्धिसामान्यवियेकत्वश्च कथमपूर्वकं दर्शितं स्यात् । यथा "आश्रयासिद्ध्याव्य-तरत्यमसिद्धित्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छे-दकस्याभाव । यत्र काश्चनमयः पर्वतो वज्रमिति साध्यते तत्र पर्वतो न काश्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काश्चनमयपर्वते परानर्थप्रतिबन्धः क्वचम् । क्वचमा सिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यतामिततस्याभावः । अत्र च सुदोषश्च धूमादित्वादौ पक्षे व्याप्यतामिततस्तत् हेतोरनामे प्राप्ते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुसत्ताज्ञानरूपपरानर्थप्रतिबन्धः क्वचम् ॥ साध्यासिद्धिरपि व्याप्यतासिद्धिः । सा च हाभ्ये हाभ्य तावच्छेदकाभाव । तथा च आङ्गनमववज्रमितिज्ञादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे प्राप्ते साध्यतावच्छेदकविरिष्ट साध्यव्याप्यसत्ताज्ञानरूपपरानर्थप्रतिबन्धः क्वचम् । सिद्धि साध्यवत्तानिचय' अमाने न० त० । ५।आश्रयता नियथाभावे "इष्टान्तासिद्धेय" वा० सू० । इष्टान्ते "अपि कलासिद्धेय न अस्थितासुमानम्" भा० । "लिर-

कार्यासिद्धेः कणिकत्वम्" सा सू० ।

असिधारा स्त्री ई३० । खड्गस्य तोष्णापभागे । 'असि-
धारापरिहृतकामं चक्रस्य तेन ते' । सुरगज इय
टन्मैर्भगदैत्यासिधारे" इति च रघु ।

असिधाराव्रत न० असिधाराया स्थितिरेव इत्थं व्रतम् ।
असिधारास्थिति ह्यस्यदुष्करे व्रते असिधाराया स्थितौ मनाक्
स्खलने यथा नाग एव मनाक्स्खलने यत्नानिर्दं, तादृशे
व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । "युवा युवत्या साङ्घे यन्
सुग्धा भर्तृवदाचरेत् । अन्ननिर्दत्तसङ्घादसिधाराव्रत
हि तत् "असिधाराव्रतमिदं सखे यदरिणा सह संवास" ।
हितो० वतां केनोद्दिष्टं विपुलमसिधाराव्रतमिदम्" नीति ।

असिधाव पु० असिं खड्गं भावयति मार्क्ययति धाव-अण् ।
शस्त्राणां मार्क्यनकरे । खलु । असिधावकोऽप्यत्र ।

असिधेनुका स्त्री असिधेत्तरिव यस्या वा कप् । असिधे-
त्तुह्यस्येन तद्व्यस्यस्यायाम् छुरिकायाम् । कवभावे
असिधेत्तरमत्र ।

असिपत्र पु० असिरिव तीक्ष्णं पत्रमस्य वा कप् । इत्थुष्ट्वे
"जात तमाकन्यसिपत्रदृष्टम्" रघु । २गुण्डनामकटणे च
न्यसे० पत्रमिवाच्छादकम् । इखड्गकोपे न० । असिपत्रा-
कारोऽस्यस्य अर्ग० अच् । इत्थुपत्राकारे षडभयतोधारे खड्गे
च "अत्यासीत् स्वासिपत्रादीनवमासत् परश्वधानु" भट्टि ।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृशं वनम् ।
असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपमिदं भाग० ५५० । अन्व-
तामिसादिकपत्रमस्य "कालस्तत्रमसिपत्रवनं सृकरसख" मित्या-
दिना नरकभेदानु दर्शयित्वा तत्स्वरूप कारणञ्चोक्तं तत्रैव
'यस्त्रिह वै निजपथादनापद्यपगतः पापण्डुञ्चोपगतस्त-
मसिपत्रवनं प्रभेद्य कथया प्रहरन्ति तत्साधिविक्रतो
धावमान उभयतोधारं साख्यमासिपत्रं चिद्यमानसर्वा-
ङ्गोहाहतोऽतीतिपरमया वेदनया मूर्च्छितं पदेपदे
निपतति स्वधर्मं हा पापण्डुहातुगमनफलं भुङ्क्ते" "असि-
पत्रवनं नाम नरकम् शृणु चापरन् योजनाना सहस्र
वै ष्वलदगन्यास्तृतावनि । तस्मात्सूर्यकरैश्चण्डैः कल्पकाचारिण
दारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ।
तन्मध्ये च वनं योतं स्निग्धपत्रं विभाव्यते । पत्राणि यत्र
खड्गानि फलानि द्विजसत्तम । श्वानश्च तत्र श्वलाश्चर-
न्त्यामिपलोभिन । महावह्ना महादृष्टा व्याघ्रा इव
महानसा । ततस्त्राहनमालोक्य विशिरच्छायमप्यतः ।
प्रवान्ति प्राणिनस्तत्र दृष्ट्वापपरिपीडिताः । हा तात ।

हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमागाङ्घ्रियुग-
लाधरणिस्थेन वज्रिणा । तेषा गताना तत्रासिपत्रव्यापि
समीरणः । प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषा खड्गास्तद्यो-
परि । विद्वाः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पायकसञ्चये । वेलि-
ह्यमाने चातीव व्याघ्राद्येपमहीतले । शारमेयास्ततः शीघ्रं
यातयन्ति शरीरतः । तेषा खण्डानि रुदतामदन्त्यान
नभीषणाः । असिपत्रवनं तात । मयैतत् परिकीर्तितम्"
इति मार्क० पु० । "असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव
च" मनु० ।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्षवे व्रतभेदे । [जलजन्तुभेदे ।
असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तं पुच्छोऽस्य । यिष्णुमारे
असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीयं स्वार्थे कन् चुस्ते अत
इत्थम् । छुरिकायाम् । कनभावे असिपुत्रीत्यप्यत्र ।
असिमेद पु० असिरिव तीक्ष्णं मेदो निर्यासो यस्य । विट्छाट्टिरे
असिरि वि० अस्+क्षेमे किरच् । क्षेपके । 'य स्वर्गस्यासि-
रेण नृज्यते' अ० ६, ७६, ८ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तीक्ष्णं लोमास्य । दनो पुत्र-
भेदे । 'वत्वारिण्डानोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारतेत्युपक्रम्य
"असिलोमा च केशो च दुर्जयस्यैव दानव" भा० आ० ५०
६५ अध्या० हरिवंशे तु "अभवन् दनुपत्नाश्च शत
तीव्रपराक्रमा" इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये "असिलोमा च केशो
च यठश्च यलकोऽमद" इत्युक्तम् । "असिलोमा पुलोमा च वा-
स्तवः प्रमदोऽमद" इति च हरि० । स च देशसुर-
युद्धे वायुना सह युयुधे "असिलोमाथ वलिना भारतेन
महाहृये" हरिवं २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च
स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हृतश्च "असिलोमा
हरिस्यैव जज्ञत्तुर्वै परस्परमित्युपक्रम्य १६१ अध्या० "विप्र-
चित्ति गिवः शङ्खुरित्युपक्रम्य च "असिलोमा सुखोमाचेत्या-
दिना वदून् दैत्यान् युयुधानामसिधाय" "प्रमथ्य सर्वान्
दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जहार त्रिदिवं देवस्त्रि-
भिर्विक्रमणैर्हरि" हरि० २६३ अ० वामनेन तद्दहन-
शक्तम् । "असिलोमोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशनः"
विष्णुसूक्तम् ।

असिहृत्य त्रि० असिना हृत्य घात्य हन-शा० क्यप् इत० ।
खड्गेन हननीये । मयादौ अण् अनुपत्तिका० द्विपद-
द्वि० आसिहात्य० ।

असिर्हेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।
असु पु० अस्सते चिद्यते अस्-उन् । १क्षिप्ते । कर्त्तरि उन् ।

२तामे । करणे ङन् । ३पञ्चदशतिपुष्यायुभेदेपु पु० व० व० । “शिवे
जातो भवेद्गुरु ज्योतिः० । “आषम्योदक्पराहृत्त्व विराचस्य
गनैरस्त्रन्’ मनु । “शरीरेभ्योऽमरारोण्यामस्त्रनिव विचि-
न्वति’ देवीमा० । “त्यजन्यस्त्रन् शम्भू च मानिनो वरं त्यजन्ति
नत्येकमयाचितव्रतम्” नैपधम् । प्राण्यहत्तीनां भेदविषयायाभिव
व्रह्मत्वम् एकत्वविषयाया तु एकवचनानतामिच्छन्ति अतएव-
‘प्राणपानो समौ क्वा’ गीता “प्राणो ह पिता प्राणो ह माते-
त्याटौ प्राणग्रह्यन् अहृद्यष्टोत्थेकवचन” नानटदसु ष०
१०४०, ८ । “उदोर्ध्वं जीवो अहृन् आगादप”
ष० १११२, १६, ४दगुर्व्वचरोच्चारणकाले पलपद-
भागे च “गुर्व्वचरं खेन्दुमितैरसुसै पदभि पल तैर्घ-
टिका खपड्भि” सि० शि० ५ प्रसायासु निरु० ।

अनु उपतामे कष्टा० यक् । असूयति आसूयति
असूयामास । असूया । असूय इत्येके असूयति ते ।
असुकरं त्रि० सुखेन क्रियते सु+क-खल् विरोधे न०त० ।
इष्करे ।

असुखं न० विरोधे न०त० । १दुःखे असुखोदय असुखावहः
असुखोदकं “तत्तत् प्राप्य सुखासुखम्” गीता “यान्यां
प्राप्नोति ससृक्ता प्रेत्येह च सुखासुखम्” मनु ।
न०व० । २सुखन्त्ये । [१दुर्गमे २दुर्व्वोधे च ।

असुगमं त्रि० सुखेन गम्यते सु+गम-खल् विरोधे न०त० ।
असुद्वपु पु० असुना परकीयप्राणभायनेन ह्यति ह्य-क
२त० ॥ यमदूतभेदे “ऊरुणसावसुहृता उदुस्वलो यमस्य
दूतौ परतो जनां अतु” ष० १०, १४, १२ । [जीवने ।

असुधारणं न० अक्षना प्राणादिपञ्चमायुष्मतीनां धारणम् ।
असुन्दरं त्रि० विरोधे न०त० । मीन्दर्यहीने अतुल्ये
कुसृते ।

असुन्व त्रि० सु-अभिपये वा० य न०त० । सोमाभिपयाकर्त्तरि
‘असुन्वामिन्द्र । असदम्’ ८, १५, १४ । “असुन्वां सोमा-
भिपयहीनाम्” भा० ।

असुमृत् त्रि० अक्षन् विभर्त्ति ष-क्विप् ईत० । १प्राणिनि
असुमत् त्रि० असव सन्त्यस्य सत्पु । प्राणिनि “सततम-
समतामगम्यरूपा” भाष ।

असुर पु० अस-दीप्तौ उर० । १सूय्ये । अस्यति क्षिपति
देवान् उर विरोधे न०त० वा । सुरविरोधिनि २ट्ये ।
२रात्रौ स्त्री । असुरप्रभेदाद्य भारते व्या० य० दर्शिता
“एकएव दिते पुत्रो हिरण्यकशिपु” षट । नाम्ना
ख्यातासु तस्मिन् पञ्च पुत्रा महात्मन । महाद पूर्ण-

जलोपां संह्लादक्षदन्तरम् । अतुह्लादक्षतीयोऽभूत्तस्माद्
शिविवाष्कडी । महादस्य त्वय उक्त्वा ख्याता सर्व्वत्र
भारत । विरोचनस्य शुभ्रश्च मित्रुश्च भवेति भारत । विरो-
चनस्य पुत्रोऽभूत्त्रिरेकं प्रतापवान् । बलेच प्रथित
पुत्रो वाणो नाम महासुर । रुद्रस्यातुषरः श्रीमान्महा-
काशेति य विदु । अत्यारिशङ्को पुत्रा ख्याता सर्व्वत्र
भारत । तेषा प्रथमज्ञो राजा विप्रचिन्मिर्मायया ।
यस्यरो मसुचिर्ष्यपुलोमा चेति विदुत । अशिखोमा
च केयो च दुर्व्वयश्चैव दानव । अय शिरा अयशिरा
अश्वयङ्कुष धीर्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतु-
माय स । स्वर्णानुरन्ध्रोऽत्रपतिर्ष्वर्णालक्षया । अश-
यीवश्च स्रवमय तदुदयश्च महाबल । एकपादेकवक्त्रश्च
विरुपाक्षमहोदरौ । निषट्त्रश्च मित्रुश्च कुपट कपट-
क्षयात्-शरभः यलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा । एते
ख्याता दनोर्व्वेषे दानवा परिकीर्त्तिता । अन्यौ तु खलु-
देवाना सूर्याचन्द्रमसौ सृष्टौ । अन्यौ दानवसुख्याना
सूर्याचन्द्रमसौ तथा । इमे च यथा प्रथिता सचवन्तो
महाबलाः । दत्तपुत्रा महाराज दय दानववशजा ।
एकाक्षोऽक्षतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि । वातापी शत्रु-
तपनः यदस्यैव महासुर । गविष्य वनायुष दीर्घजिह्वश्च
दानवः । असख्येयाः सृतालोपा पुत्रा पौत्राश्च भारत ।
सिंहिका सुपुत्रे पुत्र राऊं चन्द्रार्कमर्द्दनम् ।
सुचन्द्र चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्द्दनम् । क्रूरस-
भाभ क्रूरावा पुत्रपौत्रमनन्तकम् । गणः क्रोधवशो
नाम क्रूरकर्माऽरिभर्द्दनम् । दनायुष पुन उलासलातो-
ऽसुरपुङ्गवा । विजरोबखवीरौ च हत्वश्चैव महासुरः ।
कालाया प्रथिता पुत्रा काबकला महारिष्य । प्रवि-
ख्याता महावीर्या दानवेषु परन्तपाः । विनाशमश्च क्रोधश्च
क्रोधहन्ता तथैव च । क्रोधः यल्लक्षयवान्ने कालत्रेया इति
श्रुता । हरियशे तु अन्येऽपि बहवोऽसुरभेदा उक्ता यथा ।
‘दिव्या पुत्रद्वय यज्ञे कश्यपादिति न श्रुतम् । हिरण्य-
काशिपुश्चैव हिरण्यकाश धीर्यवान् । सिंहिका कामवल्कन्या
विप्रचिन्से परिपह । सिंहिकेया इति ख्याता यस्या
पुत्रा महाबला । गणेश सह राजेन्द्र । दशसाहस-
सृष्यते । तेषा पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रय ।
असख्याता महामाहो-हिरण्यकशिपो’ षट्पु । हिरण्य-
कशिपो पुत्राश्चत्वार प्रथितो जतः । अतुह्लादश्च ह्लादश्च
महादश्चैव धीर्यवान् । महादश्च चतुर्थोऽभूत् ह्लादपुत्रो

सुदमया । संहाटपुत्रः सुन्दर निगुन्दर्यं न गाम्भी ।
 सुदस्य सुतो ह्यायुर्वी मिदि बाभसाटैर च । विरोचनय
 गङ्गातिर्भक्तिजते विरोचनान् । सतेः सुदयतन्वा-
 नीहाणजेटै' नराधिप । धतरादुद्य सुय्येच सुन्दमायेन्द्र-
 तापन । कुम्भनाभो गर्भभाजः इतिरिष्टेसमाटय ।
 वायस्योपामतिरको जेटै पशुपतिप्रिय । पुराकले हि
 वादेन प्रसादीमापतिं प्रभुम् । पादुतो विद्वरिप्याभि
 इदेव वापितो परः । वादस्य देन्द्रमनो कोहिना-
 षटपद्यत । नवाक्षया घुरा राजन् गतकाङ्कमग्नितः ।
 हिरेण्यारणुता पञ्च विहासः सुमहाबला । भर्भर-
 गङ्गनिर्हर भूतधनापनक्षया । महानामय विमान
 कासनाभसटैर च । यमबन् । दत्तपलाय गतं तोम-
 पराङ्गना । तपस्विनी महावीर्या प्राणायनेन निरोध
 तान् । द्विपूर्वा गङ्गनिर्घय तथा गङ्गुगिरा' प्रभुः । गङ्गु-
 कर्षो विराभय गनेही इन्द्रुमिसया । अयोधुप यन्त्र-
 रण कपिलो दामनक्षया । गरीविर्कषवायैव इरा गर्ग-
 गिरा इव । विद्योभयच जेगुष जेठयोर्व्यमतकुटी ।
 इन्द्रजिस्यर्षीजयुवै वरुनामस्यैव च । महानामय
 विमान काननाभस्यैव च । उरुवक्रो महाबाहुभारकय
 महाभयः । वैशानरः सुहोमा च विद्राप्रथमहागिरा' ।
 सानानुर्वेपय्यां य गङ्गवृत्तय महागुर । ह्यप्रथयं निप-
 न्द्रय जर्जनाभो महागिरि' । अमिषोमा च जेयो च
 गठय वरुको मट' । तथा गगनमूर्ही च कुम्भनाभो
 महागुर' । प्रमदो मयव कुपयो वृदयोवय वीर्यवान् ।
 वैरुप य विद्वनाक्षः सुपयोऽय जराहरी । किरण्य-
 कशिपोर्वैर यतनायय कथर । परम गङ्गभर्षैर विम-
 किण्ड वीर्यवान् । एते अर्धो' टनो इताः कस्यपादिभ-
 जितरे । विमचितिप्रधानाको दानवाः सुमहाबला ।
 एतेषां वदपदन्त न तवक्यं नराधिप' । प्रसंस्तराद्यं
 कर्षोपाड । इन्द्रपौत्रमनन्वम् । सनांभोसु प्रभा कन्दा
 इहोमसु सुतामदम् । उपदानमी वृद्धगिराः कर्षिण
 नानपयर्षी । इहोमा बाभका चैर वैशानरकृते जेमे ।
 मङ्गपले महावीर्ये मारीदेसु वरिष्यइ । तयोः इत-
 वङ्गजापि वरि' दामनक्यवान् । यद्वैव प्रतामक्याम्
 हिरेण्यारणुपाधिभः । गरीविर्कषवामार महा
 मङ्गानिता । वीर्योमाः काङ्किसाच दानवाको
 महाबला । कथ्या देवनामाह हिरेण्यारणुपाधिभ' ।
 जगः विमानवेनाभी विद्वताः वमकाचिका ।

प्रभाया मङ्गप उचः ह्यङ्गयय मवीरुत । पूर्वैरे-
 ष्य परिर्गटा इन्द्रमनुदागरी । ततोऽपरे महावीर्यां
 दानवाभ्यतिदारणा । विद्विकायामद्योपदा विमविभो-
 सुतासया । देवदानवसंयोगाख्याताकोमपराम्भना ।
 वृत्तिकेया इति एवाताम्यदोदम कथायनाः । वग'
 यत्यय मन्त्रिनी मभर्षय महाबल । यतापिनैर्गुदर्यैव
 इल्लह' पञ्चमकथा । काङ्किको नरकयैव काननाभ-
 स्यैव च । राजर्ष्येडसु तेषां वै सूर्योदन्तममर्दनः ।
 युक्त मोतरस्यैव वज्रनाभय वीर्यवान् । मूकपैय गङ्ग-
 यङ्गय ह्यादुञ्जो मभूतः । मारीष' इन्द्रवृत्तय ताट-
 काया व्यजायत । एते वै दानवा श्रेष्ठा दृष्टयविभ-
 र्देना । तेषां इज्जाय वीर्याय यतमोऽय सङ्गयय' ।
 संहादय य देवस्य निपातकथया कुचे । सहापया' सुम-
 कृता तपसा भावितात्मन । तिस्र' वीर्य' सुतासो वां कदि-
 मन्वां निपाविनाम् । तेऽप्यबध्याच देवाभामर्जुनेन निपा-
 तिता । षटसुता' सुमहासय्यासाभ्याया' परिर्कोर्षिता' ।
 "वासेन यस्य जनिताऽगुत्तोरण्यो" मय० । "सप्तसुरेपा-
 सर इन्द्रुपेयुपा" माय । "तत' कानीयथा एव देवा अयामा
 प्यसुरा , य एषु नीजेपस्यर्देन ते इ देवा अयुर्हैनागरान्
 यय उदगीषेनात्यामिति" सा० उ० । "वसुपु विमग्निष-
 यासु प्राचनमियासु रपने रम्-दु । इत्याभापिकर्ता कम
 व्यामिकायाामिन्द्रिब्रह्मौ । "देवाएता वै यत संयेतिरे"
 ए० उ० । देवपासुराच देवादोष्यतेद्योतनापेसा रूप'
 माकोद्गायिता इन्द्रियदक्षय । अहुरासहिपरीता । मेमेसा-
 सुपु विमग्निषयासु प्राचनमियासु रमयात् नानाभविदक्षाय
 व्याकिका इन्द्रियदक्षय एव" भा० । एतौ प्रसा० कथ्यासुर
 तहापै । तस्मैदम् कथ्यासुर तगुणम्यदिनि दि० किरतां
 लोप् "आसुरीरातिरम्यत्र तन्वासाः परितर्य्येत्" इति
 "आसुरी योनिनामदा "गीता । किराये यम् । अक्षयः ।
 "अहुरांनाम ते बोधा कथ्येन तमहा इताः" इ० उ०
 हरा एषा पहीरवेनाक्षस्य कथ्य० कथ् २०२० ।
 "इतान्तिपङ्गुहैवा' हरा इतिभ्रुता । अमतिपङ्गु-
 श्यासा देवेकावाहुराः अराः इन्द्रुनिर्भेवनादपि
 तेनामहुरासु । कानी कोरु' अहुरी "अहुरी जिह्वी
 देवता नातः इत्येकहादेत्" एव० । इतिह्ये तहाए-
 ताङ्गयतामनात् । मये इ० नि० । [एवयंते]
 अहुराच जि० एतेन एवने ए+ए-कथ् २०२० । एषेग-
 अहुररात् इ० अहुरेण एवने एव' किं उ० । अहुर-

पीले बलिदैत्ये २ अक्षराध्यक्षमात्रे च भा० आ० प०
 वक्रासुरवर्षने । "सुतो मातृभर्मासेन दुर्बुद्धिः पुरुषादक ।
 रक्षत्यसुरराट् नित्यनिम जनपद बली" ।
 असुररिपु पु० असुरार्थां रिपुः । दानवपत्नी विष्णौ । असु-
 रारिप्रभृतयोऽप्यत्र । [सुखशोभेदे
 असुरसा स्त्री न सुष्ठु रती यस्याः ५३० । (वायुःसुखशो)
 असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् क्रिप् । असुरनाशके ।
 "प्राग्नये विश्वग्नये धियन्वेऽसुरभे" ऋ०७११,१ । स्त्रियां
 नान्तात् ङीप् । असुराप्ती ।
 असुरार्य्यं पु० ईत० । शुक्राचार्य्ये । [ध्यक्षमात्रे च ।
 असुराधिप सु० ईत० । प्रह्लादपीले बलिदैत्ये २ अक्षरा-
 असुराङ्ग न० असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य । कांक्षे ऐम० ।
 असुर्य्यं त्रि० असुराय हितः गमा० यत् । असुररहिते तत्-
 स्वभूते च असुरगन्धे उदा० ।
 असुष्वि त्रि० सु-भा० कि द्वित्वम् न०त० । सोमाभिपवा
 कर्त्तरि "विपश्चादसुष्वीन् ऋ०४,२४,५ । अङ्गसुष्वीन्
 प्रवृत्ता प्रथत" ऋ०६,४४,११ । "असुष्वीन् अमभिषीतनु-
 यजमानान्" भाष्यम् ।
 असुलभ त्रि० न सुलभ विरोधे । दुर्लभे दुःखेन प्राप्ये ।
 असुसु पु० असुसु प्राणान् सुवति स्र-क्रिप् । माषे "स वासि
 वासुस्र वासोयेयायेयायायायय" किरा० । [भूते च ।
 असुस्य त्रि० विरोधे न०त० । १ दुःखेन स्यातरि २ रोगाद्याभि
 असुहृद् पु० विरोधे न०त० । सुहृद्भिन्ने रिपौ "श्लभतां
 उभतामसुहृद्गण" माष ।
 असु स्त्री न प्रसृते स्र-क्रिप् । अप्रवसायां स्त्रियाम्
 "यामिषेतेमसम्" ऋ०१,१२,१ । [अनादरे अत्रज्ञायाम्
 असु(स्र)चय न० स्र(स्रञ्)स्र चादरे स्युट् चाभाषे न०त० ।
 असुस्रा त्रि० विरोधे न०त० । स्रप्साताविरोधिस्युत्सवति ।
 असुत त्रि० न०त० । अप्रसृते । [दोषारोपणशोषे ।
 असुयक त्रि० (असु)असुज-ङ्गुत्,दि० वकि-सुत् । सुयेषु
 असुया स्त्री असु (अस्र)-उपतामे कस्यङ् । यक् अ । षरुयेषु
 दोषाविष्कारये "दैन्यं वाक्श शोर्हर्षासुयार्थ-
 रूपम् । नादृष्टजस्र पाश्च शोभजोदशकोगणः"
 षतः । "कुभदुर्जेनांस्रयाथानां य प्रति शोप", पा० ।
 "अस्रवा षरुयेषु दोषाविष्कारम्" सि०शौ० ।
 असुसु त्रि० असु(स्र)-कस्यङ् । यक् उन् । असुयाशीले
 "इदम् ते सुहृत्तमं प्रवक्ष्याम्यनस्रयने" गीता ।
 असुर त्रि० सरी अन्धे भाद्रनामनेकार्यत्वार सुतो

भावे षञ् न०त० । शोतरहिते । "असुरे वनि स्रव"
 ऋ०८,१०,४ । ["अस्रसं स्रसं रजसि" यजु०१७,१० ।
 अस्रते त्रि० सरी क्त इडभाय न तस्य नत्वम् । "अमेरिते
 अस्र्य्यं म्यग्रा त्रि० स्र्य्यमपि न पश्यति इय-अञ् स्र् च
 अच०समा० । अत्यन्तगुप्ते स्र्य्यादर्शनि राजदारादौ ।
 "अस्र्य्यं म्यग्रात्वा त्व किमभीरुरार्य्यंसे ?" भट्टिः ।
 अस्रकर पु० अस्र् शोषित करोति क्त-ट । सरीरस्ये
 रसधाती, अनादेरपितस्य प्रथम रसरूपता, रसस्य रक्त-
 रूपतेति वैद्यके प्रसिद्धम् । अय रसस्य यथा रक्तकर-
 त्वम् तथोक्तं सुश्रुते । "रसाहृतं ततोर्मांशं मांशाश्लेद-
 प्रजायते । भेदशोऽस्य ततोमज्जा मज्जः शुक्ल
 मज्जव" तत्पात्रप्रकारमाह भाव० प्रका० । "वाक्त्राणा
 ययमाहारः पूर्वं प्राणानिर्लेरितः । माधुर्य्यं फेनभाषण
 यदुशोऽपि लभेतसः" । "आहार्य्यं पक्षिभ भोज्य मज्जं चर्य्य
 तर्धव च । खेह्यं चूयं तथा मेय तददाहरयानि त् । ३
 सोदनपूर्वादि, मज्जं सोदकमस्यकम् । चर्य्यं विपिटधानादि-
 रसहादि त्व विहृते । चूयमात्मफलेष्वादि पीयते पानकं
 पय" । आमाशयमाह चरक "नामिस्रानान्ते जनोराह-
 रामाशय वुधाः" । तत्र विरोपमाह । "उरोरक्ता-
 शयस्रसादध स्रिशागय स्रत । आमाशयसु तदधस्रदशो-
 हि मलाशय" । अर्निर्लेरित इति हृदयाधिष्ठानेन
 प्राणनाम्ना वायुना सुखगतेनान्त प्रवेधित । तथाह
 सुश्रुते । 'योवायुः प्राणनामासौ सुख गच्छति देहदृक् ।
 सोऽन्तः प्रवेशयत्यन्त प्राणांश्चाप्यनलम्बत' इति । तमाहारमा
 माशयस्य क्लेदननामकफ क्लेदयति क्लेदनात्स हत भिन्नति
 च । उक्तं च सुश्रुते । "क्लेदन क्लेदयत्यत्र स्रहृत च
 भिन्नयत" इति स आहार यदुशोऽप्यामाशये माधुर्य्य
 लभते आमाशयस्यस्य सधुरस्य कफस्य योगात् । उक्तं च स्रि
 अक्षरम् "श्लेष्मा अतो युक् स्निग्धं पिच्छ्वं शीतलञ्चवा ।
 तमोयुष्माधिकं स्वाडुर्विदग्धोऽवगथो भवेदिति" । "जैनभावं
 च लभते जठरानस्रतेजसा" । यतश्चाह वाग्भट "संभुद्धित
 समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्नया बाह्य स्वा-
 खीस्य तोयतस्युत्सुम्" इति । अथ अस्याहार प्राणवायुना
 प्रेरितस्तत किञ्चित्स्रस्त्रितः पाचकाश्चपिसोऽश्लेषेनल-
 क्रोऽश्लोमवति । उक्तं च । "अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चा-
 स्त्रतां व्रजेदिति" पाचकपित्तेन पाचकपिसोऽश्लेषा ततः
 स यथाहारो नाभिमस्रश्चाधिगानेन समाननाम्ना वा
 युना प्रेरितोपक्ष्वीम् प्रति नीयते उक्तञ्च । "ततः समान

भरता यक्षीममि नीयते" । यक्षीयत्तस्यमाह "पथी-
पित्तधरा नाम पाचका परिकीर्तिता । आमपक्वायमान स्या
यक्षीयत्वभिधीयते" । पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदग्न्यधि-
ष्ठानं तद्धारयति । तत्र यक्षण्यामायायपक्वाययमध्यपत्ति-
पाचकाख्यपित्ताधिधानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुच-
भवति । तथा च "यक्षण्याम्यच्यते कोष्ठवज्रिना जायते
कटुरिति" । अयमर्थः । आहारो यक्षण्यां कोष्ठवज्रिना
यक्षणीस्थितपाचकपित्तेन वज्रिना पच्यते पच्यमानः स
यक्षणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति । एत-
दाहारपाके विशेषमाह । "शरीरं पाञ्चभौतिकम्" तत्र प-
ञ्चसु भूतेषु पञ्चाम्भयः तिष्ठन्ति । उक्तं च चरकेण । "भौमा
आग्नेयवायव्याः पञ्चोद्घाष्य सनाभवा । पञ्चाहारगुणान्
स्नान् स्नान् पार्थिवादीन् पचन्त्यह" । अत्रोद्घाष्येनाग्निरुच्यते
आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्येनाग्निमो-
क्षेजितेन शरीरवर्त्तिभूमागापिनाहारवर्त्तिभूमाग
पच्यते पक्षोभूभागः स्त्रीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं
जवादिभागा अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते 'पञ्चभूता-
त्तके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपकूः पञ्चधा-
स्यक्गुणान् स्नानभिवर्द्धयेदिति' । गुणवर्द्धेनात्र गुणिन्-
गुणिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिन पार्थि-
वादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण पञ्चाहारो
मिष्टय कटुच मधुरोभवति अस्त्रस्त्रस्त्रोभवति । कटुस्त्रिक्त
कषायच कटुर्भवति उक्तञ्च "मिष्ट कटुच मधुरमस्त्रोऽस्त्र
पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायायां विपाको जायते कटुरिति"
एव विपकूष्णाहारस्य सारो निगदितोरस शोषोयक्षणी-
स्योमलद्रव । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्धस्त्रिभ्रतो-
मूलमभवति । उक्तञ्च "आहारस्य रस सार सारहोनी-
मलद्रवः । शिराभिस्त्रिभ्रज्जं मोत मसौ भूत्वमायुयात् ।
येन किञ्च यत्सस्य तत्पुरीष निगदते । समानवायुनानीतं
तच्छिवति मन्वाशये" । तत्र मन्वाशयेनामानवायुना प्रेरित मूल
नेद्रमनमार्गेषु, पुरीषं शुद्धमार्गेषु शरीराद्बहिर्गच्छति उक्तञ्च
"मूलं कुर्यात्समार्गेषु पुरीषं शुद्धमार्गैः । अमानवायुना-
धिर्गं बहिर्गच्छति शरीरतः" । उपस्थाः शिराभिर्गच्छन्ति । रसस्तु
समानवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेषु शरीरारम्भकस्य रसस्य
स्थानं हृदयं गत्वा तेन सङ्मिश्रितोभवति उक्तञ्च
'रसस्तु हृदयं गच्छति समानमचरतेरितः । स त आग्नेय उ-
विभिन्नः सन्मान्घ्रातन् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्याः
आग्नि विविधोवधीः तथा कसेवदे धातून् सर्वान् वर्द्धयते रसः"

रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभियते । उक्तं च चरके "स्थूला
एवं मलभेदैस्त्रयतत्र त्रिधा रसः । स्स्थूलोऽयं परं सूक्ष्मं
सूक्ष्मो याति तन्मलम्" । अयमर्थः स्थूलोऽयः स्स्थूलाति ।
यथास्थितं तिष्ठति सूक्ष्मस्तं परं द्वितीयं धातुं याति-
तन्मलः रसादिमलस्य मलं शरीरारम्भकं तत्तद्घातमलं
यातीत्यर्थः यथा सौकिक्काग्निनेक्षुरसः पच्यते तथा शरी-
रारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहारस्य पच्यते पच्यमान
स पञ्चाहोरात्रात्साहृदयमेकं च यावत्माक्लनरसघातावेव
तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते 'स खलु रसस्त्रोपि त्रीण्यि कक्षा-
सहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्घातावेव तिष्ठति" इति ।
अत्र कलानां विंशतिः सुश्रुते स च दण्डद्वयात्मकः तथा
च भोजः "घाती रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतोरसः ।
अहोरात्रात्स्त्रयं पञ्च सार्द्धं दण्डं च तिष्ठति" । प्रत्येकम् एक-
स्मिन्नेकैकस्मिन्त्यर्थः ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्नासो निर्ग-
च्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्नासो निर्गच्छति स-
कफः उक्तञ्च सुश्रुते "कफपित्तमला खेषु मस्त्रे दोनखरोम च
नेत्रविट्चक्षुषः स्त्रेहोधातूनां क्रमशोमला" । खेषुमलः
कर्णादिस्त्रोतोमलः । स च कफ प्राणानिलप्रेरितो धम-
नीमार्गेषु शरीरारम्भकं ह्येदनास्यं कफं गत्वा
पुष्पाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः
स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागः शरीरारम्भक रसं पोष-
यति सकलशरीराधिधानेन व्यामवायुना प्रेरितो धम-
नोभिः सञ्चरन् पोषयत्सैहेनजठरानधीभ्रक्तसन्नापनि-
वारस्यादिभिर्गुणैः सकल पुष्पाति शरीरम् तत्र स्थूलो-
भागः प्राणवायुना प्रेरितो धमनीमार्गेषु शरीरारम्भकस्य
रक्तस्य स्थानं गत्वा यत्तत्स्त्रीहृत्पङ्कत्वा तेन सङ्मिश्रितो
भवति । तत्र प्राक्लनरक्तस्याग्निना पुन पच्यमान
पञ्चाहोरात्रात्साहृदयमेकं च यावत्माक्लनरक्तघातावेव तिष्ठति
ततो यथाग्निना पुनःपुनः पच्यमानादिक्षुविकार-
हारंवार मलं निर्गच्छति । तथा पुन पुनः पच्यमाना
दाहाररसात्प्रतिवारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निना-
पच्यमानात्तत्र पित्तं निर्गच्छति । तत्र पित्तं समानवा-
युना प्रेरितं धमनीमार्गेषु शरीरारम्भक पाचकाख्यं पित्तं
गत्वा पुष्पाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ
भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागो रक्तकाख्येन
पित्तेन रक्तीकृत शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्याम-
वायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि
रुधिराणि पुष्पाति । ततः स्थूलोभागो व्यामवायुना-

शरीरे गद्गार्चिर्कालसन्तानवत् त्रिधा । सधरत्त्वतु रूपोऽयं
 मित्वमेव हि देहिनाम् । अश्यायमभिमाय, पुरुषास्त्रीश्या-
 मनयोमध्यमाग्नयोमन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां
 रश्मिगद्गन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्याग्नीना-
 मग्निं सन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जल-
 सन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रस शुक्लं भवति
 यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीमधिकृत्योक्तं दीपाम्नीनां तु रसः
 किञ्चिद्दूनेन मासेन शुक्ल भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चि-
 दधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अप् । गोषितधारिण्यां
 त्वचि । अण् असृग्धारात्त्वत् ।

असृग्गृहा स्त्री असृक् गोषितं यद्वति अच् । गोषित
 यदाया नाद्यां तद्विपर्ययं सुश्रुते "सप्त सिरामतानि भवन्ति ।
 याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार
 रश्मि च कुल्याभिरुपसिंहयतेऽनुसृष्टयते चाशुञ्चनप्रसा-
 रणादिभिर्विशेषैः ॥ इमपत्यसेवनीनामिव च तासां प्रता-
 नास्तासां नाभिर्मूर्ध्नि ततश्च प्रसरन्त्यूर्ध्वमधिकार्यकुच ।
 भवतयात्र ॥ यावन्त्यस्तु सिरा काये सम्भवन्ति शरी-
 रिणाम् । नाभ्यां सर्वां निबद्धास्ताः ऋतन्वन्ति समन्ततः ॥
 नाभिस्याः प्राणिनां प्राणा प्राणाम्नाभिर्यथापायिता ।
 सिराभिराहतता नाभिरप्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूल-
 सिरासुपास्त्रिगुणासां वातवाहिन्यो दग्ध पिच्छवाहिन्यो
 दग्ध कफवाहिन्यो दग्ध दग्ध रक्तवाहिन्यः । तासान्त
 वातवाहिनोनां वातस्यानगतानां पशुसप्ततिगतं । ७१ भवति
 तावत् एव । ७२ पिच्छवाहिन्यः पिच्छस्थाने, कफवाहिन्यश्च
 कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यत्तुर्ग्रीहोरेभमेतानि सप्त
 सिरामतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन्
 सङ्घे पञ्चविंशति । एतेनेतरसङ्घविवाहृ च घ्यास्याती ॥
 विशेषतस्तु कोठे चतुस्त्रिंशत्तासां शुद्धमेट्रात्रिता
 दोषयामती । हे हे मांशयोः षट् षष्ठे तावत् एव षोडशे
 दग्ध वसवि ॥ एतत्पर्यायं यत्तुर्ग्रीहोरेभमेतानि सप्त
 सिरामतानि ॥ एतेनेतरसङ्घविवाहृ च घ्यास्याती ॥
 विशेषतस्तु कोठे चतुस्त्रिंशत्तासां शुद्धमेट्रात्रिता
 दोषयामती । हे हे मांशयोः षट् षष्ठे तावत् एव षोडशे
 दग्ध वसवि ॥ एतत्पर्यायं यत्तुर्ग्रीहोरेभमेतानि सप्त
 सिरामतानि ॥ एतेनेतरसङ्घविवाहृ च घ्यास्याती ॥
 विशेषतस्तु कोठे चतुस्त्रिंशत्तासां शुद्धमेट्रात्रिता
 दोषयामती । हे हे मांशयोः षट् षष्ठे तावत् एव षोडशे
 दग्ध वसवि ॥ एतत्पर्यायं यत्तुर्ग्रीहोरेभमेतानि सप्त
 सिरामतानि ॥ एतेनेतरसङ्घविवाहृ च घ्यास्याती ॥

सिधते स्ववहा सिरा । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते
 रक्तमन्मया ॥ नदि यात सिरा, काश्चिन्न पित्तं केवलं
 तथा । श्लेष्माद्यं वा यद्वन्धेता अतः सर्व्वयद्वा सृताः ॥
 प्रदुराणा हि दोषाणासृक्कृताना प्रधायताम् । ध्रुवसन्ता-
 र्गमनमतः सर्व्वयद्वाः सृताः ॥ तत्रास्या वातवहाः
 पूर्व्वन्ते वायुना सिरा । पित्तादुष्णाशामिताय शीता
 गौर्यं स्पिरा कफात् ॥ अस्त्ववहास्तु रोहिण्य सिरा
 नालुण्यसोतवा ॥

असृग्विमोक्षणं न० एडस्य डुएस्य अस्त्रज गोषितस्य देहाद्
 विमोक्षणं स्यावणम् ईत० । देहान्तु एडस्य डुएस्य वा
 रक्तधातो स्याये निम्मारण्ये । तत्प्रकारादिकृत्तं सुश्रुते
 "तस्मान्न शीते नालुण्ये नास्त्रिन्ने नातितापिते ।
 यवागुं प्रतिपीतस्य गोषित मोक्षयेद्विप्रक् । सम्पग्नात्वा
 यदा रक्तं स्यमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीया-
 त्त्वस्यग्विस्त्रावितश्च तत् ॥ लापय वेदनायान्निव्यांधे-
 व्गैरपरिचयः । सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनससाधा ॥
 त्वग्दोषा मन्यदः शोफा रोगा गोषितलाप ये ।
 रक्तमोक्षणीत्वानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खन्व-
 प्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशोतशिशुकुष्ठतरापाठा भद्रदाह-
 विद्वच्चित्तकतिकटुकागारधूमसृष्टिद्राकांद्गु रनक्तमालकान-
 र्थपालानं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्यंत्वां शूर्णीकृतैः सपेपतैश्च-
 लवणप्रगाढैर्ब्र एषुपसपपर्मदेदयं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथा-
 तिप्रष्टे रोधमधुकमियद्गु पशुद्रगैरिक्वर्जंरकरसाङ्ग-
 याव्यलीपुष्पगुहं शुक्लिभापयवगोधूमपूर्णे यमैर्गुणसम-
 भूष्याद्गु स्ययेषावपीडयेत् । सास्रस्र्वांस्कुमारिमेदमे-
 स्त्रधमधमनात्तग्निर्वां पुग्निताभि क्षीमेष्वा पा भ्रापि-
 तेन ससृष्टेभसासाशूर्णीणां ययोर्हर्त्तंयमन्वमश्चर्गाटं
 शोषीयात् । शीताष्वादनभोजनागारैः शीतैः परिषे-
 प्रदेहंघोषाचरेत् शारेपाणिना वा दृष्टेययोक्तं व्यथनाद-
 नन्तरं वा तामेयातिप्रष्टां सिरा विधेत् । काकोत्यादि-
 क्ताद्यं वा यर्कुरामधुसधुत्तं पायदेत् एष्वहृत्थोरुग्र-
 यमसहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयुपरसैः सुस्त्रिग्यं चा-
 श्लेयादुपश्र्वाद्य दयास्तुपाचरेत् ॥ अथशुक्राणां शोका
 यथा । "धातुशुक्राणां रक्ते मन्दं सञ्जायतेऽमकः ।
 पत्नश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रव्यवतः । तं प्रातिशोते-
 शुभिः स्निग्धैः गोपिताईनं । ईषदृष्टैरुगुत्तं भोजनं
 रुधराचरेत् ॥ अतर्बिषं यदेतद्भि रुधिरस्य निवारणम् ।
 एतानं सन्दमन्त्रैः पाचनं दहमं तथा ॥ तत्रं चपाद

सन्धये रतां स्नान्दयते हिमम् । तथा सम्पाचये-
 ज्जल दाहः सङ्कोचयेत् धिरा । अस्नान्दमाने रुधिरं सन्धा-
 नानि मयोजयेत् । सन्धाने भ्रम्यमाने तु पाचनं सप्त-
 माचरेत् ॥ कल्पैरेतैस्त्रिभिर्द्वैतः प्रयतेत यथाविधि ।
 अविद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते । सशेषदोषे
 रुधिरं न व्याधिरतिवर्जते । सावशेषे तत स्थेयं न तु
 कुर्यादतिक्रमम् ॥ देहस्य रुधिरं मूल रुधिरणैव धार्यते ।
 तस्मादात्रेण संरक्ष्य रक्तं जीव इति स्थितिः ॥ सुतरक्तस्य
 सेकाद्यैः शीतैः मज्जुपितेऽनिष्ठे । शीतं सतोद कोषोष्ण
 सर्षिपा परिवेषयेत् ॥

अपाद्रुवाखल्यविरभोरुज्ज्वलमारोचकुमारोष्णामतुपहृष्टं
 परमसुकुमारोऽयं शोषितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौ-
 कसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोषित यथासंख्यं
 शृङ्गजलौकाद्याभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतद्रव्यत्वात् सखाधि
 सख्यैर्वा । भयन्ति चाल । उष्णं समधुरं स्निग्धं गर्वा
 शृङ्गं प्रकीर्तितम् । तस्मादातोपष्टे तु हितं तदवसेचने ।
 शीताधिवासा मधुरा जलौका पारिसम्भवा । तस्मात्पित्तो-
 पष्टे तु हिता सा त्वयसेचने । अत्रानु कटुक रुच्य
 तीक्ष्णञ्च परिकीर्तितम् । तस्माच्छ्लेष्मोपष्टे तु हितं तद-
 वसेचने । तत्र मच्छिते तनुपक्षपटलावननेन शृङ्गेण
 शोषितमवसेचयेदाचूषणात् । सान्दीपयाऽत्राद्या ॥
 जलौकसं विवरणम् अक्षपामन्दे वष्यते ।

“अथ जलौकोऽयसेकसाध्यव्याधितसपयेस्य संनेस्य वा
 विरक्ष्य चास्य तमवकायं शृङ्गोमयचूर्णैर्येद्यरज स्यात् ।
 शृङ्गीताथ ताः सर्षपपरजमीकस्कोदकप्रदिग्धगालीः खलि-
 सरकमध्ये सुहूर्त्स्थिता विगतकृमा घ्रात्वा ताभीरोग
 पाहयेत् । अक्षपामुक्ताः पिशुत्योतावच्छायां कृत्वा सप्त-
 मपाहणुवाद्दृष्टन्त्यं क्षीरविन्दुं शोषितविन्दुं मा दद्या-
 त्कृत्तपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न शृङ्गोवात्तदान्यां
 पाहयेत् । यदा च निर्गमते ऽश्वसुरवदानमं हतोन्नस्य
 च स्तम्भ तदा जानीयादुदृष्ट्यातीति शृङ्गो वाङ्-
 वस्त्यान्मसा धारयेत् सेचयेत् । दमे तोदकयजुःप्राङ्-
 भावैर्जानीयाच्छुनियमादस इति शुद्धमाददानामपनयेत् ।
 अथ शोषितगन्धेन न सुश्लेष्मसमस्या सैन्धवचूर्णेनापिकरेत् ।
 अथ पतितं तण्डुलकण्डलं प्रदिग्धगालीं तैलसवप्याभ्यक्त
 सुखीं वामहस्यानुवाङ्गुलिभ्यां शृङ्गीतउष्णं दण्डिषहसा-
 ङ्गुठाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरुत्थोमनुमार्जयेदा सुखाहामवे-
 सावद्यावक्ष्यत्यवन्निखिन्नामीति । सम्यगुन्ना सचिञ्च

सरजन्यसा भोजुकासा कती चरेत् । वा शीदति न
 चेदते सा दुर्म्माना तां पुन सम्यगुपयेत् । दुर्म्माना
 व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ ह्यवानां
 पूर्ववत्सन्निध्यात् शोषितस्य च वोगावोगाननेन जलो-
 कोप्रणात्प्रभुनावभृष्टेच्छीतामिररङ्गञ्च परिवेषनेद्भृशत वा
 शृण्व कपायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिग्ग्रादिति ।
 भवति चाल । अत्रापि पक्ष्य जातीः शोषणं सावकार-
 णम् । जलौकसाञ्च यो नेत्ति तस्याध्यान् व जनेद्भदान्” ।

अष्टज्ज् म० न सृज्यते इतररागवत् संसृज्यते सङ्गलतात् न-
 सृज्-किन्, अस्तते क्षिप्तते इतद्यतो भाञ्जीमि अम् अजि
 पा । शोषिते रमङ्गलपक्षे च तस्य रक्तवर्धलासवात्मम् ।
 कुङ्कुमे, श्विम्भभायधिञ्चे षपोद्भयेयोगे । शोषितोत्पत्ति
 रक्ता मात्र० म० । “यदा रसोयज्याति तत्र रज्जकपिष्ठत ।
 राग पाकञ्च संग्राम्य स भवेद्रक्तसंश्लेष । रक्तं सर्वा-
 यरीरे तु जीवसाधार उत्तमः । स्निग्धं गुरु चर्ब
 खाद् विदग्ध पित्तवद्भवेत्” । तस्योत्तमत्वञ्चोक्तं तत्रैव
 “जीवोवसति सर्व्वं किन् देहे तत्र विद्येत” । पीर्षे
 रक्ते मये तस्मिन् जीषे याति श्वं चचात्” । पीर्षे रक्ते
 मये च शरीरारम्भने याग्भटोरुपरिमाच्युक्ते युद्धे
 जीवोवसति न तु दुष्टे प्रष्टे रक्तसावकोपदेयस्य
 मिषानात् । पित्तसङ्गवेदसं भवेदित्यर्थः । तस्य स्थानम्”
 “यत्तत् श्लेष्मा च रक्तस्य सुखस्थानं तत्रो स्थितम्” ।
 अन्वयं संस्थितवता रक्तानां पीतता भवेत्” इति भा० प्रका०
 सृष्टते शोषितोत्पादविवरचममव्यधोक्तं तथा ‘अथातः
 शोषितवर्ष्यं जीवमध्यायं व्याख्यास्याम । तत्र पाञ्चमीति-
 कस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधोऽस्यैस्याटविचरीयं च
 वानेकगुणसोमयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिचरतस्य जलो-
 भूतं सार परमसूक्ष्मः स रसरसमुच्यते । तस्य च हृदसं
 स्थानं स हृदवाङ्गुलिभ्यां धमनीरसमिच्छोद्भवा दस
 दय चाधोगामिभ्यश्चतस्रं क्षिर्द्यमाः कर्तुं शरीरमहृ-
 हस्तर्षयति वर्धयति चारवति चापयति जीवयति चाहृ-
 शेत्तमेन कर्मणा । तस्य शरीरसतुभावतोऽनुभावा-
 इतिरूपसञ्चयितव्या अवदृष्टिवैकते । तस्मिन् चर्ब
 शरीरावयवदोषमात्रमसावसातुसारिच रसे जिज्ञासा
 क्रियते सौम्यसौख्य इति । अतोऽप्येते स चतु इवाहवारी-
 स्नेहनजीवनतपश्चकारादिभिर्विभेभैः सौम्य इत्यवमन्ते ।
 स प्रत्याप्तो रवो बलश्लेष्मानौ प्राण रानुपैति ।
 भवतचाल ॥ ‘रञ्जिताखेजवात्पाम शरीरलेन देहिकाम् ।

भवति । अथवेत्पटिकोनामि पटिपटिकाभिरस्त
 लग्नात् क्रमेण लग्न साधित तद्भ्रमद्वोनितमक्षर्यो-
 भवति यदोदयभासुसमी भासुभवति तदा तस्य नक्षत्र-
 स्योदयो भवति । यदाक्षर्यसमक्षदाक्षमय । यदा-
 गक्ष्योदय क्लिप्तामीददिनात् कियद्भिर्दिनैरिति विद्यात्-
 निष्यते तदेददिनाकक्ष्यागक्ष्योदयाकक्ष्य पान्तरकला रवि-
 भूषा भाष्या । लब्धादिनैरगक्ष्यस्योदय एष्य यद्युद-
 याको महान् । यद्यूनक्षदा गत । अतोपपत्तिः
 उदयाक्षलग्नसाधने तु पूर्वं कथितम् । उदयलग्नोदये
 क्लिप्तमस्योदय यदोदयलग्नसमी रविर्भवति तदा रविषा
 सह तन्नक्षत्रघटेति । तस्माद्दद्यात् प्राक् पठितेत्पटिकात्तस्य
 काल यावत् तन्नक्षत्रं रविमभामिर्हृतं क्षितिजादुपरि-
 स्पमपि न दृश्यते । अथ पठितेत्पकासे यत् क्रमलग्नं
 तत्स्थानस्थितौ रविरुदयाकर्तव्यो भवति तथा रव्यस्तम-
 यादनन्तर नक्षत्रास्तमयात् पूर्वं प्रत्यक्षं क्षितिजादुपरि-
 स्पमपि नक्षत्रं पठितेत्पकालं यापन्न दृश्यते । अथ नक्ष-
 त्रस्य क्षितिजादुपरिस्थितत्वात् प्रत्यक्षक्षितिजस्थेनाकेण
 म्यनेन भवितव्यम् । अतोऽस्तलग्नात् पठितेत्पकासे व्यस्त
 कार्यम् । तल्लग्नं प्राक्क्षितिजस्यं भवति । अतः पट्टो-
 नित प्रत्यक्षक्षितिजेऽस्तसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । इष्टोम
 पटि ६०घटिकास्त्रित्यादौ यासना सुगमैव । यस्य नक्षत्रस्यो-
 दस्तार्कादस्तार्कोऽधिको भवति तस्य नक्षत्रस्यार्कासाधिव्य-
 गादस्तं नास्त्येति वेदितव्यम् । इदं कृत इत्यत आह
 सौम्यगरातिदेव्यान् । यस्य भस्य सौम्य शरो दीर्घो भवति
 तस्य पलोद्गमसमी महती भवति ॥ तैर्यिचोमसने क्रिय-
 माणे उदयलग्नमूर्त्तं भवति । अस्तलग्नं क्रियमाणस-
 धिक भवति । ताभ्यां सुप्रदयास्तार्को साध्यौ । तत्रा-
 स्तार्केण क्लिप्तं म्यनेन भवितव्यम् । अस्तार्कसमे रवौ
 क्लिप्तादृश्यतारक्षस्त क्रियन्ति च दिनान्यदृश्य मूलोदया-
 कक्षमे रवौ तद्विष्णुसदेति । अत उदयाकेषाधिकेन
 भवितव्यम् । अतोऽस्तार्कसिधिवेनेतावदयास्तौ । यथा
 यथा सौम्यगरस्य दीर्घत्वं अथा यथाक्षवयेन गोलस्य
 दक्षिणतो भासन्नं तथा तथोदयास्तार्कवोरत्यमन्तर भवति ।
 अत्यान्तरेऽस्तार्क्ये दिनानि तद्वृत्तमदृश्य भवति ।
 एव यच्चिन्तु देये उदयास्तार्को दृश्यो भवतस्तत् परं
 तस्मिन् देये तस्य नक्षत्रस्यार्कासद्रभावेनादृश्यता इति
 युक्तित सिद्धम् प्रसि० । अस्तलग्नसाधनमभ्युक्तं तत्रैव “यत्
 लग्नमपमक्षरं कुजे तद्गृहहाद्यामिह सम्मरुच्यते । प्रापि ।

पथिसकुजेऽस्तलग्नकं मध्यक्षमिति दक्षिणोत्तरे” कुजे
 भूमिसचलगतते रेखासुते अपमगुलं ततो निश्चरदनु-
 मगुलम् । यद्वाणासदयास्तार्गानाह तत्रैव । “प्राच्या-
 सुदेति क्षितिजोऽट्टरः २८ ग्रहे १४ गुंरु सप्रकु-
 मिच १७मन्दः । स्वसोदयान्नोमित २६० चक्रभागे-२१२ ।
 २४६ । २४२ । स्तयो व्रजन्यस्तमय प्रतीच्याम् ।
 आर्षं ५० निर्मै २४ र्षितियोरुदय प्रतीच्यामस्तस्य
 पञ्चतियिमि १५५ मुनिसप्रमूमिः १७० । प्रायुष्टम
 गरनखै २०५ क्षिप्रतिप्रमाणै-१८२ रक्षत्र तत्र दग-
 यज्ञमि २१० रक्षदेवै २२६ । अथक्रवक्रास्तम-
 योदयोक्तभागाधिकोना क्लिप्ता विभक्ता । द्राकेन्द्रमुत्था-
 प्रदिनैर्गतेष्वैवक्रवक्रास्तमयोदया स्युः” । “वाते वा
 यटि वा छडे शुके चास्तपगते । मलभास इवेतानि
 वर्जयेहेवदयंगम् । पक्ष इहस्तु पूर्वेण दयाह पदिमेन
 त । प्रत्यग्बालो दयाहन्त पूर्वेण च दिनलयम्” अतो०
 पूर्वेणैति प्रात प्रात पूर्वेदिशि दद्या रविकिरणाच्छ-
 तथा न दृश्यते चेदुपहसदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात्
 प्राक् पक्ष इह । पदिमेनेति । एव सायसाय
 अपरदिशि दद्या रविकिरणाच्छतया च दृश्यते चेदुपह-
 सदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दयाह इह” ।
 “हाति गद्विषासास्ते जीवस्त मार्गवस्य च । हासप्रतिर्म-
 हत्यसे पादासे द्वादश क्रमात्” । इति अतोर्तिर्दिक्त-
 कालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेसदा दयाह प्रत्यग्बालः
 पूर्वेदिशि चेसदा दिनलय प्राग्बाल इति मङ्गलनरेऽर्षाह ।
 “पक्षं दृष्टोमहास्ते तु बालवाल दयाहिक । पादासे तु
 दयाहानि दृष्टोमहास्ते दिनलयम्” इति च अतो०तरु० ।
 अस्तकं पु० अस्त अपुनराहसिम् अवसान वा करोरि अस्त-
 णिच-स्तुलु । निर्व्याणसोसे ।
 अस्तग ति० अस्तमदर्शनं गच्छति गम-इ ईत० । २ सूर्य-
 किरणाच्छतया अदृश्येपक्षे २श्चदर्शनगतमाले च । अस्त
 गतादयोऽप्यत ।
 अस्तगमनं न० अस्तसादर्शनस्य गमनम् । यद्वाणां स्वात्मान-
 राश्रमिच्छया सप्रमराश्रुद्वे अदर्शनममने “भीमसेन मजे-
 चास्त्र प्रागस्तगमनाहने” भा० आ० प० १५५ अ० ।
 अस्तम् अथ० अस्त-तमि । १ नाथे २श्चदर्शने च । “दृष्टे-
 नास्तमित्तिया” कुमा० । “राश्रमकारिरेत्रम्” रघु ।
 “सूर्यश्च तिलसंभव नाद्यादस्तमिते रवौ” । “नेकेतोय-
 त्तमादित्य नाशायान्त कदाचन” चद्रोऽस्तमिते सूर्ये

शिशुषान्द्रायणं स्तम्भम्' मह । "धृतिरस्तमिता गति-
च्युता" रघु । [पक्षींष्टुषे]

अस्तमती स्त्री अस्तमति अत-अच्-गौरा० डीप् । शाल-
अस्तमन न० अत-वा-भावेऽप् अस्तम् अस्तस्य अत.गति० ।

भगोलकजया तिरोधानेन, । सूर्यादेरदर्शनगमने
"तिरोधानञ्च यत्रैति तदेवास्तमनं रने । नैवास्तमनमक-
स्य नोदय' सर्वदा सत" इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् न० ।

"उदयास्तमने नाय । दर्शनादर्शने रने" पुरा० "उदयास्त-
मनञ्चोद्दि न ऋष्यति न शोचति" भा०ब० २५७ अ० ।

सूर्यास्तमनवेद्यायामासेदुक्ते मङ्गलम्" भा०आ०प०२ अ०

'उदयास्तमने भातु प्रदक्षिणमवर्त्तत" भा०भी०प० ।
२तत्काले च ।

अस्तमय पु० अस्तोमीयते प्रायते यत् सिन्-अच् वा न
व्याह । प्रलये, सूर्यादेरदर्शने "करोत्यकाशास्तमयं
शिवस्तत." किरा० । "उदययनाम सविस्तसन्निवाशिना

प्राणिना चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययञ्चास्तमय न परमार्थत
उदयोऽस्तमयोवा' तद्विवाशिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति

तेनैव मार्गेण गच्छन्पि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचर-
तापक्षेस्तदत्ययस्य च तत्ताभावात्" आ०उ०भाष्यम् । तथा

च भूतत्ताङ्गान्नराक्षस्यामएवोदयास्तमयो भवत "लङ्गापुरे-
ऽर्कस्य यदोदय' स्यात् तदा दिनाङ्गे यनकोटिपुण्याम् ।

अथस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकाल स्याद्रोमके रात्रिदल तथैव'
सि०गि० । भूतस्य अतृथार्थे स्थिताना पुरामध्ये प्रथमपुण्या-

हृदये दृतीयेऽस्तोक्तेस्तथात्वम् । शा० भाष्ये तु यदा-
ऽनरावत्यां मध्याङ्गगत सविता तदा संयाभिन्यासुद्यन्

दृश्यते तत्र मध्याङ्गगोचरोवारुण्यासुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्'
महाणा च सूर्यस्यातिप्रत्यासक्त्या प्रकाशाभावेऽस्तत्वम्

तद्वियोगे चोदय । "रविणास्तमयोयोगो वियोगस्तूदयो
भवेत्" इत्युक्ते अन्यमहाणा ३ रवियोगे च ।

अस्तरण न० अभावे न०त० । अस्तरणाभावे । तत्र दीयते
कार्यम् वा व्युहा० अण् । आस्तरणम् तत्र देवे कार्ये

च लि० ।
अस्ताघ लि० अस्तमघं बालुघ्न-यत् । अतिगभीरे ज्ञेम० ।
अस्ताचल पु० अस्तल' किरणा यत् आचारे त्त

वर्ष० । पश्चिमाक्षये अस्तगिरी । "अस्ताचलचूडामल-
न्विनि भगवति मरीचिमास्तिनि" काद० अस्त्राग्निप्रवृत्त-

योऽप्यत् ।
अस्ति अव्य० अच्-शतप् । स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च

"अस्ति नास्ति न जानातीति" चाण० । २तद्वति च
अस्तिचीरा अस्तिपरलोक इति सतिर्यस्य आस्तिक
भास्तिक । चतुरथ्यां पक्षा० फक् । आस्तायन० । तत्-
सन्निवृत्तदेशादौ लि० ।

अस्तिकाय पु० अस्ति काय स्वरूपं यस्य । जैनमतविधे
विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे । अस्तिकायाय पञ्चविधा

जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय' धर्मास्तिकाय' अधर्मास्ति-
कायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे २६६ पृष्ठे विव-

रणम् । शा०भाष्ये तन्मभतमुन्यस्य निराकृतं यथा "सर्वेषां-
मप्यव्येषामथान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान्

वर्खयन्ति । सर्वत्र चेत्त सप्तमङ्गीनयन्यायमवतारयन्ति । स्था-
दस्ति स्थास्ति स्थादस्ति च नास्ति च स्याद वक्तव्यं स्यादस्ति

वायक्तव्यं स्यात्नास्ति चावक्तव्यं स्यादस्ति नास्तिचावक्तव्य-
श्चेति । एकमेवैकत्वनिवृत्त्यादावपीभं सप्तमङ्गीनय योजयन्ति ।

अत्राचक्षमहे नायमभ्युपगमोयुक्त इति । कुतः "एकस्मिन्
सम्भवात्" सू० । नष्टेऽर्कविम्बन् धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादि

विरुद्धधर्मवभावेय सम्भवति शीतोष्णवत् । यएते सप्त पदार्था
निर्द्धारिता एवावन्त एवरूपाश्चेति ते तथैव वा स्यु । नैव

वा तथा स्यु । इतरथा हि तथा वा स्यु न तथा वेत्य निर्द्धारि-
रितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । ननु अने-

कात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानसुत्पद्यमान संशय-
ज्ञानवन्नाप्रमाण सम्भवित्तमर्हति । नेति ब्रूम निरङ्कुश

हृत्नेकान्तं सर्ववस्तु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि
वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्तिस्थानास्तीत्याद्विकल्पोपनि-

पातादनिर्द्धारिणात्मकतैव स्यात् । एवं निर्द्धारयित्तनिर्द्धारि-
रणाफलस्य च स्यात् । पक्षेऽस्तिता स्यात्प्रापक्षे नास्तितेत्येव

सति कथं प्रमाणब्रूम सस्तीर्थकार प्रमाणप्रमेयप्रमातृ
प्रमित्वनिर्द्धारितास्त्रपदेष्टुं शक्यात् कथं वा तदभिप्राया-

तुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्ति-
फलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनगुह्यनाय सर्वोद्धोको-

ऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा । अतवानिर्द्धारितार्थं शास्त्र
मण्यव्यस्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पञ्चानाम-

स्तिकायानां पञ्चत्वधंस्त्वास्ति वा नास्ति वेति विकल्पप्रमाणं
स्यादिति तदैकस्मिन् पक्षे । पक्षान्तरे तु स्यादित्यतोन्मूढसं-

स्थ्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा भाष्यात् । नक्षेधा पदार्थानामव-
क्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्यास्त्रेष्ठीत्येरेन् अच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति
विप्रतिपिद्वन् । अच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिपिद्वन् । अच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति
इति च तथावद्वधारेणफलं संशयदर्शनमस्ति वा नास्ति

अस्त्रजित् पु० अस्त्रं तदाघातजं प्रथं जयति निवारकत्वात् ।
 (कनाटनेट्) दृष्टभेदे ।
 अस्त्रजीविन् पु० अस्त्रेण जीवति णिनि । अस्त्रव्यापारेण
 जीविकावति गस्त्रजीव्यादयोऽप्यत्र अस्त्रजीवोऽप्यत्र ।
 अस्त्रधारिन् त्रि० अस्त्रं धारयति धारि-णिनि । अस्त्र
 धारके । ण्युल् । अस्त्रधारकोऽप्यत्र ।
 अस्त्रमन्त्र पु० अस्त्राणां प्रयोगसंहारयोर्निन् ।
 १ गस्त्रप्रयोगादिमन्त्रभेदे । “सम्प्रोहनं नाम सद्ये । ममास्त्र
 प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्” । “उददुषुस सोऽस्त्रविदस्त्र-
 मन्त्रम्” इति च रघु । तन्त्रोक्ते अग्न्याधाननर्गते फटिति
 २ मन्त्रे च । [ह्यताकारके] ण्युल् अस्त्रमार्जकोऽप्यत्र ।
 अस्त्रमार्ज्ज पु० अस्त्रं मार्ज्जं मृज-अण् उप० सं० । गस्त्रतो-
 अस्त्रयुद्धे न० ईत० । अस्त्रेण युधे ।
 अस्त्रविद् पु० अस्त्रं तत्प्रयोगादि वेत्ति विद्-क्विप् ईत० ।
 गस्त्रप्रयोगाद्यभिधे “सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्” रघुः ।
 अस्त्रविद्या स्त्री ईत० । १ अस्त्रप्रयोगसंहारप्रापकविद्यायाम्
 २ तद्दोषके शास्त्रे च धनुर्वेदयुद्धे विद्यतिः ।
 अस्त्रवेद पु० अस्त्रस्य तत्प्रयोगादेः प्रापकेवेदः शास्त्रम् ।
 धनुर्वेदे तच्छब्दे विद्यति ।
 अस्त्रसायक पु० अस्त्रं क्षेप्य सायकस्य । १ नाराचास्त्रे तस्य
 सायकतत्त्वतया क्षेप्यत्वात्सायकम् । अस्त्रते गत्तुरनेन
 अघ-करणे इन् कर्म० । २ सर्व्वलौहमये वाणे ।
 अस्त्रहीन त्रि० अस्त्रेण तत्प्रयोगेण वा हीनः । १ अस्त्रशून्ये
 २ गस्त्रव्यापारशून्ये वाग्युद्धादौ ।
 अस्त्रागार न० ईत० । आशुधारा गस्त्रादिस्थापनच्छेदे ।
 अस्त्राघात पु० ईत० । अस्त्रेणाघाते । ।
 अस्त्राहत त्रि० अस्त्रेणाहतः । १ गस्त्रहते २ गस्त्रेण हते च ।
 अस्त्रिन् त्रि० अस्त्रं धनुस्सास्त्रं इति । १ धनुर्वेदे, २ गस्त्रधा-
 रितात्ते च । “अस्त्रोन्नतं पुनरनेन हतं किञ्च स्त्री” उद्भटः ।
 अस्थ्याग त्रि० अस्थ्यामस्थिति गच्छति गम-ङ् । अगाघे हेम० ।
 अस्थान न० अस्थ्यागच्छे न०त० । अघकृष्टस्थाने अयोमस्थाने
 “अस्थाने पततामतीव महतामेतादृशयो स्याद्वति” सा० २० ।
 अस्थाने अघ्य० अस्थाने युक्तं न०त० । अघुक्ते ।
 अस्थायिन् त्रि० विरोधे न०त० । अघुक्ते स्त्रिया ङोप् ।
 अस्थावर त्रि० विरोधे न०त० । स्थावरमिधे ङङ्गमे ।
 “प्रपौत्वपर्यन्तरहितस्य म्दतस्य विभक्ताविभक्तस्थावरस्था-
 वरधने पत्नी प्रथममधिकारिणीति दायभागात्तुष्टारिण्ये ।
 अस्थि व० अस्त्रते अघ+अस्थिन् । मासाभ्यन्तरस्थे (हाङ्) इति

ख्याते धातुभेदे । अस्थिसम्बन्धाद्युक्तं भावप्रका० ।
 “भेदीयत्स्वाग्निना पक्व वायुना चातियोचितम् । तदस्थिच प्रां
 लभते च सारं सर्व्वविद्यये । अयन्तरगतं सारं सर्व्ववा-
 तित्ठति भूस्त्रहाः । अस्थिसारं सारं देहाभिधाने देहनां
 भुवम् । तस्माच्चरविनष्टेषु त्वन्मासेषु यदीरिषाम् । अस्तीनि
 न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्व्वथा” । अवास्यां अस्था-
 माह । “यस्यतन्त्रेऽस्थिसंरक्षणां शततन्त्रमुदाहृतम् ।
 तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि वानि च । सविप्रति-
 यतन्त्र स्यात्साक्षात् कथितं बुधै । पार्श्वोत्तोरिष्यते-
 वक्षःपृष्ठोदरेषु च । जानीवाङ्गिभोगेतेषु शतं शतदशोत्तरम्
 योवायामूर्ध्वगा विद्यादस्यां वटिं तिस्रयुताम्” । तत्र
 शास्त्रागतान्याह । “एकैकस्यां पादाङ्गुल्या त्रीणि त्रीणि
 तानि पञ्चदश पादतले पञ्चास्थियस्यत्वात्पादाधारभूत-
 नेकमस्थि । एव वट् कूर्चं द्वे २ गुल्फे द्वे २ नाभ्यावेकैकं
 २ जङ्घयोर्द्वे २ जातुभ्योऽकैकम् २ एव त्रिंशदेक-
 ष्विन् सक्थिनि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि वाक् च
 व्याख्यातौ । अथ पार्श्वोत्तोरान्याह । “पार्श्वो
 पट्ति गत् ३६ पट्ति गत् ३६ । यिन्ने भगे वा एकं
 १ नितम्बयोरेकैकं २ त्रिके एकम् १ वक्षस्यटो ८ पृष्ठे-
 त्रि गत् अघकृष्टो द्वे २” योगात् १ १० । अथ योयोर्ध-
 गतान्याह । योवाया नव ६ कृष्टनाद्यां चत्वारि ४ इण्ये-
 रेकैकं २ दन्तेषु द्वानि गत् ३२ भासाया त्रीणि ३ तालु-
 न्येक १ गच्छयोरेकैकं २ कर्णयोरेकैकं २ गङ्गयोरेकैकं
 २ शिरसि षट् । एतान्यस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति वानि
 यथा “तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति च । वक्ष-
 याम्यपि तानि सूर्नेलकानि च कानि चित् । अशिकोवसति
 प्राण्योवाघ तरुणानि हि । शिरःशङ्खपोलेषु तालु-
 समीपजादिषु । कपालानि भवन्तेषु दन्तेषु रुचकानि च ।
 प्रायः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु । पादयोर्ध्वजानि
 सूर्नेलकानि श्रुनेषुना । कृष्टपादाङ्गुलितले कूर्चं च कश्चि-
 बन्धयो । नाड्यङ्गुलितले अथि जानीवाङ्गकानि त्रिं” ।
 अथैषां प्रयोजनमाह “भासान्यन्त्राणि चत्वारि शिरसि-
 ष्ठासुभिस्ताथा । अस्तीन्वाचस्वनं कृत्वा न दीर्घानि पतन्ति
 न” सुश्रुते । याज्ञ० त्रिं “प्राधान्यात् अन्वाधारं स्वभाभिहितता
 यथा । “स्यात्तैः सङ्घं चतुर्दन्ता वै विंशतिर्नका” । पाणि-
 पादशलाकाश्च तासां स्थानवत्तदयम् । अङ्गुलीनां द्वे
 पाण्यङ्गुलितले च तदयम् । चत्वारि चत्वारि अस्थीनि अङ्गुली-
 न्नावदेव त्रिं । द्वे द्वे जातुकपोलोऽप्यस्यत्वात्सङ्घत्वे । अथ-

तावन्ने त्रीणोपसङ्गे च विनिर्दिशेत् । भगास्थ्येकं तथा
 पृष्ठे त्वारिंशच्च पञ्च च । धोषा पञ्चदशस्य' स्यान्-
 त्कोकैक तथा ऋतः । तन्मूले द्वे लघाटाक्षिगण्डे नासा
 धनास्थिका । पार्श्विकाः स्यात्कोकैः शार्ङ्गमर्षुर्द्वय द्विषप्रति ।
 द्वौ शङ्खौ कपालानि त्वारिंशिरसस्तथा । उरःसप्तदश-
 स्थोनि पुरुषस्यास्थिसंघट्टः" "अस्थिमिरस्थोनि भासैर्भा-
 शानि त्वचा त्वचम्" इति श्रुतिः "मज्जमूलपुरीपास्थि निर्गतं
 शृणुषि ऋतम्" मनुः अन्तार्ये कन् । अस्थिकं तन्तार्ये ।
 अस्थिकत् पु० क-क्रिप् ईत० । अस्थिकारके मेदसि धातौ ।
 यथा मेदमोऽस्थिकरत्वं तयोक्तम् अक्षरकारण्ये ५५८ पृष्ठे ।
 अस्थिच्छसित न० "कण्ठकमन्त्रकथं श्रुतितं पिच्छतमस्थि-
 क्कचितं काण्डभग्नं भञ्जातुगतमतिपातित मक्रं किञ्च
 पाटितं स्फुटितपिति द्वादशविधमिति" काण्डभग्नसुपक्रस्य
 "पार्श्वदोरस्थिहीनोद्गतमस्थिच्छवितमिति" सुश्रुतोक्ते
 काण्डभग्नरूपरोगनिदानमेदे ।
 अस्थिज पु० अस्थौ जायते जन-ड । अस्थिधातोर्जांते मञ्जनि
 ववा चास्थोमञ्जजन्म तयोक्तमसुक्करण्ये ५५८ पृष्ठे ।
 अस्थिति स्त्री अभावे न०त० । १।स्थितभावे अस्थ्यैः ।
 "अस्थितेव शरीरस्य सुखा चैवायुय' जयात् । आनन्द्यात्
 कुलधर्माणां द्वादशाह' प्रथसते" इति ऋति । अस्थिति
 शङ्खीवत्तरजध्वनोनाम्" काद० । २।मर्यादाभावे । न०व० ।
 ३।मर्यादाशून्ये ४।शून्यशून्ये च लि० ।
 अस्थितुण्ड पु० अस्थौ कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।
 अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमय धन्वरस्य धनञ् समा० ।
 शिने । [पिञ्जराकारे कङ्काणे ।
 अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसंघट्टे
 अस्थिप्रक्षेप पु० अतस्यास्यां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपः ।
 विधानेन अतस्यास्यां गङ्गाजले क्षेपणे।तत्रकारच आदिपु०
 "भागीरथी यत्र यत्नास्ति तीर्थं कुण्डये चापि यदा विपन्नः।
 तदा तदा तत्र तस्याय भङ्गा भावेन चास्थोनि विनिक्षे-
 मेन । ज्ञात्वा ततः गङ्गाजलेन चिह्ना चिरण्यमध्या-
 क्कतितैश्च बोध । ततश्च अर्घ्यपिण्डपुटे निधानं पश्यन्
 द्विष प्रेतगणोपगूडाम् । नमोऽस्तु चर्माय वदन् मविश
 जह्व च मे प्रीत इति क्षिमेन । उत्याक भास्वामनेष्क
 सूर्य' च दक्षिणां विप्रतथाय दद्यात्" । "एतद्दूर्ध्वं तीर्थ-
 चिन्तामयौ चान्यथा मठितम्" तद्द्वयथा । "ज्ञात्वा-
 तपोतीर्थं च भास्वरश्च दद्यात् प्रदद्यादथ दक्षिणां" इति ।
 "एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्मरणे स्थितिः स्यात्

भवेन्द्रतस्या" इति च । तत्प्रयोगश्च मा० त० इत्यम् ।
 अस्थिभक्त पु० अस्थि भक्तवति भक्त-अण् । (हाङ्गिता)
 १।पक्षिणि, २।कुकुरे च । भुज-क्रिप् । अस्थिभुगाद्योप्यत् ।
 अस्थिभङ्ग पु० अस्थौ भङ्गः । अस्थिभङ्गने "अस्थिभङ्गे गवा-
 श्चैव चाङ्गुलस्य च भेदने" ऋतिः ।
 अस्थिमत् लि० अस्थीनि चन्वस्य मत्पु । अस्थियुक्ते
 प्राक्नि "अस्थिमतां तु सन्वानां सङ्कसञ्च ॥माय च ।
 पूर्वेणानस्यमस्यां तु शूद्रहत्वात्त चरेत्" । किञ्चिदेव
 तु विमाय दद्यादस्थिमतां मधे । अनस्या चैव हिंसायां
 प्राणायामेन शुध्यति" मनुः अस्थिमतां कङ्कवासादीनाम-
 नस्या मत्कृषादीनाम्" कुङ्गु० । [निर्भिंते अस्तादौ ।
 अस्थिमय लि० अस्थोविकारः मयट् स्त्रियां ङीप । अस्ति
 अस्थिमासा स्त्री अस्थिनिर्भिता मासा । अस्थिनिर्भित-
 पुटिकायां १।मासायाम् ईत० । २।अस्थिनेषौ च ।
 अस्थिमाश्विन् पु० अस्थिमयो मासाऽस्थस्य इति । शिने ।
 अस्थियुज् पु० अस्थि युज्जि युज-क्रिन् । (हाङ्गोङ्गा)
 शक्तिशुण्डाह्वे । [ध्वजनाम्" काद० ।
 अस्थिर लि० न०त० । स्थिरमिच्छे चञ्चुत् । "अस्थिरस्य
 अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृपत्वात् अस्थिसारो विघ्नो देहो
 ऽस्य । शिवातुषरे षट्शरीटे । २।अतिशोर्षुदेहे लि० ।
 अस्थिशुद्धसा स्त्री अस्थौ शुद्धत्वेन योजनहेतुः । (हाङ्ग-
 जोङ्गा) यन्यमति ह्वे । "काण्ड' त्वग्विरहितमस्थि-
 शङ्खलाया साषाडं द्विदशमकञ्चु क तद्वम् । शमिष्ट' सुतनु ।
 ततश्चित्तस्य तैले सपक्व वटकमतीव धातहारि" वैद्य० ।
 अस्थिशेष लि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य । सासादिशून्ये अतिरूपे ।
 अस्थिसंहार पु० अस्थोनि संहरति योजयति सम्+ङ्-अण्
 (हाङ्गोङ्गा) यन्यमति ह्वे । "अस्थिसंहारक मोक्षो
 धातश्चो हृष्टोऽस्थि युक् । उष्य सार' कर्मिणश्च दुर्सांमज्ञो-
 ऽश्वरोगनिवृत् । रूक्षः साडुर्लघुर्दृष्य पाचन' पिच्छल
 ऋतः" भा० प्र० । [ङ्-शुभु । (हाङ्गोङ्गा) यन्यमति ह्वे
 अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थोनि संहरति योजयति सम्+
 अस्थिसञ्चय पु० अतस्यास्यां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां
 प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने अतस्य अस्थिसंघट्टे "नान्त्येदि-
 नांस्थिसञ्चयः ऋतिः" ल्युट् । अस्थिसञ्चयनमप्यत् न० ।
 अस्थिसञ्चयनञ् प्रथमादिदिनेषु कार्यम् । यथाह-
 संवर्तः । "प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नयमे तथा ।
 अस्थिसञ्चयनकार्यदिने तन्नोल्लेखः सङ्" । कश्चित् "हि-
 तीने त्वस्थिसञ्चय" इत्युक्तम् । नैचनेत "चतुर्थे दिवसेऽस्थि

सञ्चयनं कृत्वांते पाञ्च गङ्गाभ्यसि प्रसेप" इति । अतोऽन्य-
 तमदिने अष्टहृत्प्रोक्तविधिना त्वस्विसञ्चयनद्वयम्" मिता० ।
 अङ्गिरसा चाल विधेयो दर्शितः । "अस्विसञ्चयने यागो-
 देवानाम्परिकीर्त्सिताः । प्रेतोभूतलसिद्धयश्च यच्चिर्न करोति
 चेत् । देवतानान्तु यजनन्तं यपन्त्यथ देवताः" । देवताचाल
 श्रुयमानवासिन्धुः भूतपूर्वदग्धाः । श्रुयमानवासिनोदेवाः
 यवानाम्परिकीर्त्सिता" इति तेमैवोक्तम् । अतस्मान्देवान्
 अपिरस्मत्तच्च प्रेतोर्त्सिह्यस्य धूपदीपादिभिः पिसङ्कमेव
 पाप्मेन तत्र पूजा कार्या विष्णुभक्तवति" मिता० प्रा० अध्या० ।
 अस्विसन्भव पु० सम्भनत्वस्वात् सम्भवः अपादाने अप् न० ।
 अस्विसजाते । मज्जघातो यथा च अस्विसजल मज्जघ्नयोक्तो-
 मसङ्करगच्छे ५५८८० । २४त्वे च तस्य दाधीचास्विसज
 त्वात् तथात्यम् "तद्यथावेन्द्रमाक्रन्दे गरुड" पततां वरः ।
 प्रहसन् अह्वया वाचा तथा वज्रसमाहृत । अघेमानं
 करिष्यामि वज्र यस्यास्विसम्भवम्" भा० आ० १३५० ।
 यथा चास्य तदस्विसजातत्वं तथोक्तमग्निशब्दे ३७४ पृष्ठे
 २अस्विसजातमान्ते लि० ।
 अस्विसार पु० अस्त्युः सारः पाकपरिष्कारः । अस्विसजाते
 मज्जघातो । अस्त्युत्रेण सारो यस्य । रक्तमासन्त्यदेहे लि०
 अस्विसिद्धे पु० ईत० । मज्जानित स्यास्विसारभूतत्वात्तथात्यम् ।
 अस्त्यरि पु० स्या-भा० कूरि । एकान्त्रयुक्तयकटं स्तूरि न० त०
 तद्विपरितम् । वज्रमिरदादिभिर्भुते यकटे । "अस्त्यूरि
 गार्हपत्यानि सन्तु" अ० ई, १५, १६ ।
 अस्त्यैर्यं न० यमाने न० त० । १स्त्यैर्यमाने विरोधे न० त० ।
 २चाञ्चल्ये । न० व० । ३स्त्यैर्यंहीने लि० ।
 अस्त्याविर लि० न० त० । गिरावर्जिते, स्युश्चपरीरन्त्युषे च ।
 अस्त्यिगदासु न० अस्त्यिग्व ह्यस्य दासु कर्म० । देवदासभेदे ।
 अस्त्येह पु० अभावे न० त० । १ज्ञेहामावे न० व० । २ज्ञेह-
 न्त्ये लि० । ज्ञेहसैवादेर्युष्मभेदः प्रेम च । [न्त्ये लि० ।
 अस्त्यन्दनं न० अभावे न० त० । १सलनाभावे न० व० । २क्रिया-
 अस्त्यन्तं पु० अभावे न० त० । १स्त्यैर्यमाने न० व० । २स्त्यैर्य-
 न्त्ये लि० । "अशब्दमस्त्यैर्यमरूपमव्ययम्" श्रुतिः ।
 अस्त्यैर्यं धोग पु० "भाति अर्थःविषयसम्बन्धोयस्य कर्म० । विषय
 प्रतिभाषन्त्युषे निर्विकल्पके ज्ञाने "अस्त्यैर्ययोगे वै नाम
 सर्ववस्तुसङ्घो हितः । अविवादो विगुह्यश्च देयितव्य
 नमाम्यहम्" ।
 अस्त्यष्ट लि० न० त० । अत्यन्ते । "अयेदानीमष्टमस्त्यष्टिभ्रानि
 वेदान्तवाक्यानि विचार्यन्ते" या० भा० ।

अस्त्युश्च लि० न स्तुमर्हं अर्थायै क्यप् न० त० । अस्त्यैर्योन्ते
 मसमूलादी "मज्जन्तुपरीवास्विस निर्गत हृत्प्रोक्तम्
 नारं स्मृता त् सञ्जेहं सञ्जेह जसमाविषेत् मत्तः । अस्त्युश्च
 अर्थने चैव वयः स्नानं समाचरेत्" इति । अस्त्युश्च
 इत्यादि च मानेव अर्थोवापुहियन्त्योः उक्तानि ।
 अस्त्युश्च स्त्री अमाने न० त० । "स्त्युश्चभावे" । "नास्त्युश्चेत्
 परस्मै चोऽस्त्युश्च परिर्कोर्त्सिता" । न० व० । २स्त्युश्चा-
 न्त्ये लि० ।
 अस्त्युष्ट लि० न स्तुष्टः । व्यक्तभिन्ने । अगस्त्युष्टी पुनः
 ज्ञापीति का० प्र० व्याख्याता "अगस्त्युष्टी अस्त्युष्टाङ्कारौ" ।
 "ज्ञापित्प्रकारां क्वचिदस्त्युष्टार्थम्" नैम० ।
 अस्त्युष्टवाक् लि० अस्त्युष्टा अव्यक्ता वाक् यस्य । अहदे ।
 अस्त्युष्ट लि० अस्त्युष्टिः । अस्त्युष्टप्रत्ययावसम्भनत्वेन वेद्यो । प्रत्य-
 गात्मनि, २देहाभिमानिनि जीने च । "अहं देवो न चाभ्योऽ-
 स्मि ज्ञेयौवाहं न शोकाभाक्" "अहमात्मा गृह्णाज्ञेय" । गीता
 "आवां जहि न यतोर्वीरसन्निभेन परिभुतो" देवो माहा ।
 "सर्वेवचनतः परम्" "मान्तु वेद न कचन" गीता "यः सर्व
 दासानुषन्तु स्तपोवम्" भट्टिः "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रयते
 सचराचरम्" गीता । अस्य तिस्रस्तयेऽपि एकविधं रूपम् ।
 आत्मवाचित्त्वे एवास्य सर्वनामता यद्परत्वे न गणकार्यम्
 "अकदोद्भवो" या० । द्विवचनपरत्वे अस्त्युष्ट-अण् ।
 आकाशः । अम् आकाशीन ऊ अस्त्युष्टीय । एकवचन
 परत्वे अस्त्युष्टमामकम् अस्त्युष्टमामकीनम् अस्त्युष्टीयम्" । तसिन्
 अस्त्युष्टः एकवचने सप्तः "सप्तः परतर भासि" गीता ।
 अस्त्युष्टा अव्य० अस्त्युष्ट+वा० ताच् । अस्त्युष्टित्यर्थे । "अस्त्यु-
 ष्ठा ते सम्यक् सन्तु" अ० १, १२२ ।
 अस्त्युष्टीय लि० अस्त्युष्टमिदम् छ । अस्त्युष्टसम्बन्धिनि
 "सहाकदोद्भवो योऽस्युष्ट" गीता ।
 अस्त्युष्टान्त्युष्ट लि० अस्त्युष्टमिति अस्त्युष्ट+अन्त्युष्ट-किन् अस्त्यु-
 ष्ठेयः । अस्त्युष्टमिदमे । "तद्वचनस्त्युष्टोद्भवो मवानि"
 अ० ७, १६, १० यथादावचि अस्त्युष्टीय इत्यादि । अस्त्युष्ट
 जीयु अस्त्युष्टीषी ।
 अस्त्युष्टिदि लि० अस्त्युष्टमिति विधास्य । अस्त्युष्टमे एकवचन
 परत्वे भट्टिच "न भट्टिच अस्त्युष्टि भारमप्यम्" भट्टिः ।
 अस्त्युष्ट्युष्ट लि० आत्मन अस्त्युष्ट इत्यति क्यप् उ वा० अत्य-
 नेन एतन्म । इतिःस्त्रीकारार्थम् आत्मनः अस्त्युष्ट
 इत्यति । "उत त्वचन्युष्टो" अ० १, ४१, ७ ।
 अस्त्युष्टाक लि० अस्त्युष्टमिदम् अस्त्युष्ट अस्त्युष्टादेशः नि० वेदे अहट्टिः ।

असतसन्निधिनि 'स रथेन रथीतमोऽप्राक्नेनाभिधुवना'
अ० ६, ४५, १५ । लोके उ आत्माक ।

अस्मि अयं अह-मिन् । अहमर्थे, "त्वास्मि वस्मि विदुषां
समवायोऽल तिष्ठति" सा०द० । "अस्मिता" । "इडुम-
गास्मि सागरम्" रघुः 'ब्रह्मवास्मि न शोकमाक' ।

अस्मिता स्त्री अस्मि-भाव तत् । अहमिति मभेतिवेद्यभिमाने
"अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा" पात० सू० सत्ताभि-
मानोमोह इत्युच्यते यथाह सा०को० । "देवा इष्टवि-
धमैश्वर्यमासाद्याऽऽताभिमानिनोऽपिमादिकमात्मीयं शास्त्र-
तिक्रमभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्यं
विषयतादष्टविध" तल्लक्षणसक्तं पात० सू० । "इष्टवर्ग-
यत्परोकात्मतेवास्मिता" इत्यर्थः इष्टवर्गः इष्टते इति
दर्शन तच्छक्तिः बुद्धिः शक्तिश्चेत्योग्यतार्थं भोक्तृभोग्ययो
रत्यन्तविचित्रयोर्गृह्ययोरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम्
इष्टवर्ग्येन अहमस्मीत्यस्य भ्रान्तिकृतत्वम् तादात्म्यस्य
द्योतितम् सास्मितेत्यर्थः इयं हृदयमन्विरित्युच्यते
ब्रह्मवादिभिः इति" उक्तिः ।

अस्मृति स्त्री अभावे न०त० । अरणाभावे ।

अस्यवामीय न० अस्य वामेति यन्द्ोऽस्यल सक्तं मत्वर्थे इ ।

अस्य वामेति यन्द्ोऽस्यल सक्तं तस्य सक्तम् "अस्य वामस्य
पलितस्य" इत्यादिकं द्विपञ्चाशद्वचम् अ० १, १६४, सक्तम् ।
"जेय कृत्वा द्विजोमोहात् तिरासोपोषित' शुचिः । सक्तं
जम्पाऽस्यवामीयं क्षिप्रं सुच्येत किल्विषात् "अग्निवधाने
१, २२६, । महाभते वैश्वशस्त्र वैश्वदेव निविहामं द्विपतीकं
तत्रास्य वामदेवस्योत्थादिकमेकवत्वारि शद्वचं प्रथमं, प्रतीकम्
तच्च पञ्चमारण्ये स्तवितम् "अस्य वामस्य पलितस्य
हेतुरिति' दैर्घतमसम् एकवत्वारिशद्वचम् तच्च
तत्रैव सक्तं "गौरीर्षिभाय सलिलानि" इत्यन्तमेक-
वत्वारिशद्वचम् । "सक्तत् जम्पाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च
अपहृत्य स्वर्षन्तु क्षयाद्भवति निर्वास" मरुः कुङ्कु-
मगतद्वास्थाने अस्य वामस्य पलितस्येति पाठः विपिकर-
प्रमादकतः पलितस्येत्येव सक्तं पाठदर्शनात् ।

अस्युत्थय पु० हन-वा क्त्वाप् न०त० अस्मिना अहम् ३त० ।

अहमेनाहमगोये अहमतिवादिशार्थम् । [यतिका० ।

अस्युत्थेति पु० अधिरुत्थेतिर्यस्य । अङ्गासाधने योधे । असु-

अस्युद्यत त्रि० असिद्यतोयेन वा परनि० । उद्भूतखड्गे ।

अस्य पु० अस-रन् । १कोपे २केपे च । ३रुधरे ४बहुर्जते चन०

अस्यवदे उदा० ।

अस्यकण्ठ पु० अस्य कोप इव कण्ठोऽस्य अस्युत्थकण्ठो
वास्य । वापे हारा० तस्य पातने हि यत् रुधिराक्त मुख-
त्वात् कोष्णाकारसखत्वाच्च तस्य तथासम् ।

अस्यखदिर पु० अस्त्रवर्णं रक्तवर्णः खदिरः । विट्खदिरे ।

अस्यज न० असात् रुधिरात् पाक्नेन जायते । मासे ।

तस्य रुधिरजातत्वमस्यकृत्वरयन्दे ५५८ एवे इत्यसम् ।

अस्यप पु० अस्त्रं रुधिरपिवति पा-क । १राक्षसे २तद्देवताके

मलानक्षत्रे च । 'द्विरागमं लघुघ्ने चरेऽस्त्रे मृदूडुनि'

सुहूर्ते चि० किप् अस्त्रपाप्यत् । [रक्तयाके भिण्डाष्टके ।

अस्यपतक पु० अस्त्रमिव रक्तं पतनस्य संज्ञायाम् कन् ।

अस्यपा स्त्री अस्त्रं पिवति पा-किप् क वा । (जो क) जलौ-

कसि । तस्या भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथ

जलायुका वक्ष्यन्ते । अलमासाभायुरिति जलायुका

जलमासामोक इति जलौकस । ता हादय ताषा

सविषाः पट् ताषत्य एव निर्विपा । तत्र

सविषाः कृष्णा कर्भुरा अलगर्हा इन्द्रायुधा सासुद्रिका

गोचन्दना चेति । तासुद्रमयूख्यस्यौ पृथगिराः कृष्णा ।

कूर्ममत्स्यवदायता षड्भोद्धतशुचि कर्भुरा । रोमशा

महापाश्यां कृष्णसख्यलगर्हा । इन्द्रायुधवद्भूर्जुराजिभि-

चिखिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति

चिता सासुद्रिका । गोदृषण्वदधोभागे द्विधाभूताकृति-

रण्यसुखी गोचन्दनेति । तामिर्दरे पुरुषे दशे श्वयथुरति-

मात्र कण्डूमूर्च्छां च्वरोदाहृष्यर्द्धिर्भेद सदनमिति

लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागद् पानालेपनमस्यकम्पां

दिपपयोच्च । इन्द्रायुधादधमसाध्यमित्येता सविषा

सचिकित्खिता व्याख्याता ॥ अथ निर्विषा । कपिला

पिङ्गला गङ्गुसुखी मूपिका सुखरीकसुखी सावरिका चेति ।

तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पाश्याभ्या पृष्ठे त्रिग्वसुह-

वर्षां कपिला, किञ्चिद्भक्ता उक्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला ।

यस्यस्यौ शीघ्रपायिनी दीर्घतोष्णसुखी गङ्गुसुखी । मूपिकाकृति

वर्षांनिष्पन्ना च मूपिका । सुहवर्षां सुखरीकसुख्यवक्त्रा

सुखरीकसुखी । त्रिग्वधा पद्मपतवर्षांटादमाकुलपमाना

सावरिका सा च पञ्चथै । इत्येता सविषा व्याख्याता ॥

तासां यवनपाण्डुरसङ्घपीतनादीनि क्षेलापि । तेषु

महाशरोरा वलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषादे

विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटर्द्धुरेभूलपुरीप

कोथजाताः कसुपेवस्म'सु च सविषा' ॥ पक्षीत्पलमक्षिण-

कुसुदस्यैगन्धिकसुवलयसुखरीकशैवालकोथजाता विमलेष

अःसु च निर्विया ॥ भवति चात् ॥ सेनेषु विवरस्तेताः
 रुद्विषेणु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिष्यो न च पद्मे-
 ययाः सुखाः । तासां प्रपङ्कसामार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयो-
 गैर्दृश्यीयात् । अद्यता मने भङ्गति षटे सरसङ्गामो
 दकप्रपङ्कभावाय निदध्यात् । मध्यायै चाहासप्रहरेणैव सं-
 वहुरमोदकां च मन्दां च सूक्ष्मं, यथार्थं तत्रमोदकानि च
 पलाशि, इन्द्राक्षप्रहात्राम्यच्छं मध्य च दद्यात् षष्ठ
 रात्रात्सुप्ररात्राच्च षट्मन्यं संक्रामयेत् । भवति चात् ।
 स्युसमध्या परिक्लिष्टा प्रुध्ना मन्दविषेदिता । अया-
 द्द्विखोऽस्यपाविन्य सर्बिषाच न पूजिताः” । अधिकप-
 द्दुग्निमोक्षयय्ये ५६१ षष्ठे इत्यम् ।

असफला(सी) स्त्री अस्मिन् बोद्धितं फलमस्या । बहुकी-
 ष्ठे । मन्नादिपूष्पकत्वाभावेन फलानस्य प्रामादिक टाप्
 जातिपात् ङीवेव युक्त ।

असमाहका स्त्री असस्य रधिरेस्य भातेव पोषिका संज्ञायां
 कन् । अयितासारे ररुक्मे देहस्ये प्रथमे भाती ।

असरोधिनी स्त्री असं सतजमायु रणश्चि रध-चिनि ।
 वळ्णानुवतायाम् ।

असवत् लि० न सवति सु-यत् न०त० स्थिया ङीप् ।
 १सवद्भिन्ने अक्षरिते “अनागवमस्यनोमाहृषेसाम्” छ०
 १०, ६१, १०, असमसस्य मत्पु मस्य व । २रधिरयुक्ते
 लि० स्थिवा ङीप् अत्रयतो । सी असवान् इति भेद ।

असविन्दुच्छदा स्त्री असविन्दुः रधिरविन्दुरिव हृदो दत्त
 यस्याः । हृषणानामके षष्ठे ।

अस्यार्जक उ० असं रधिर सेवनेनार्जयति अर्ज-सुब् ।
 १चतस्रसीषष्ठे । २रधिरौतुपादके रथे च यथाऽस्य
 रक्तोत्पादकत्वं तद्योजनस्यकारय्ये १योषिपादकमाले लि० ।

अस्त्रि स्त्री अस-क्रि । अत्रयय्यार्थे कोषे अत्रियय्यवत् समा-
 धान्नाभाक् । अद्वरस्योभीत्वादि तच्छब्दे उदा० इत्यम् ।

अस्त्रिध् लि० न स्त्रेधते क्षिध्-क्रिप् न०त० । अच्योतने
 “मिलमदिति” दक्षमक्षिधम्” षडु० २५, १२ ।

असु न० असते क्षिप्यते अ-इ । अचूर्जते अय तावज्जान-
 ताऽपि “श्रुत्वाश्रुत्वाश्रुधारां त्वजतीति” क्रीडकमध ।

अस्नेमन् लि० स्निव-मनिन् सुषवसोपो । १प्रयथे निरु० ।
 २असङ्किते च “अमन्नांसोऽस्नेमाथं तरचिम्” छ०
 १, २६, १३ । “अस्नेमाश्च अरिद्वितम् भा० ।

अस्र लि० नासि संश्लेषमस्य । १निर्घने । सः संश्लेषः न०
 त० । २शुक्रोयनिध्ने लि० । एतदर्थेऽस्य सर्वाणामर्तव्या

अस्रम् । अस्रक, द्विधां तु निम्नमत इत्यम् अस्त्रिणा ।
 अस्रच्छन्द लि० विरोधे न०त० । सच्छन्दनिध्ने पराधीने ।
 अस्रजाति लि० न सस्येव जातिर्यस्य । भिन्नजाती यथा
 विप्रस्य अस्त्रिवादि

अस्रतन्त्र लि० विरोधे न०त० । साधीमभिधे पराधीने ।

“अस्रतन्त्रा स्त्री सुखप्रधाना इति” वशि० । तस्या अस्रा-
 तन्त्रश्च तन्त्रैव दर्शितम् “पिता रक्षति कौमारे भर्ता
 रक्षति दौषणे । उत्तम स्वामिरे भावे न स्त्री सातन्त्र-
 मर्हति” तथा सुलादीनामपि जन्माधीनं सात्विति स्वावर
 भनादेर्भेदनिनिभोगे पितादेरसातन्त्रमिति मिताश्रवायाम्

अवस्थापितं यथा “तस्मात्पुत्रके प्रेतामहे च इत्ये जन्म-
 नैव सात्वम् । तथापि पित्ररावय्यज्ञेषु धर्मज्ञेषु नाचनि-
 क्षेणु प्रसाददानकुटुम्बपरपापिभोयादिषु च स्वापरव्यति-
 रिक्त इत्यविनियोगे सातन्त्रमिति स्थितम् । स्वावरे तु
 सार्जिते पितादिप्राप्ते च सुलादिपारतन्त्रमिव । “स्वावरं
 द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । अर्धभूय सुतानुसर्वाणु न
 दानस्य च विक्रयः” । “ने आतायेऽप्यनाताश्च ने च नर्मे अय-
 स्थिता । दत्तिस्य तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानस्य च विक्रयः”

इत्यादि अरवात् । अस्यापवाद “एकोऽपि स्वावरे कुर्वा-
 हानाधमनविक्रमम् । आपत्वाते कुटुम्बायै धर्माधे च
 विद्येवत” इति । अकार्यं । अमाप्रव्यवहारेषु दानाह-
 शानादावसमर्थेषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सर्वं कुटुम्बव्या-
 पिन्यामापदि तत्पुत्रे चानस्यकर्त्तव्ये स्वावरस्य दाना-
 धमनविक्रयमेकोपि समर्थं कुर्यादिति” । ऋतु वचनम् ।

“अविभक्ता विभक्तावा अपिष्टा” स्वावरे वया । स्त्रीहृ-
 नीय सर्वात् दानाधमनविक्रमे” इति । तद्विभक्तेषु इत्यस्य
 मध्यस्वत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्वार्थव्युत्पन्ना अवस्यं कार्वा
 विभक्तेषु तु तदुत्तरकाळ विभक्ताविभक्तवचनमुदाचान
 व्यवहारसौकर्याय च सर्वार्थव्युत्पन्न च पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन
 अतो विभक्तानामुत्तमतिव्यतिरेकेष्वपि व्यवहारः विभक्ते-
 नेति व्याख्येयम्” मिता० अ० अ० ।

अस्रन्त न० अस्रणाम् अस्त्री यथात् ५६० ।। चूर्णां तस्याः
 प्राचिनधहेतुतया मूलास्थानरूपत्वात् तथात्वम् । षडु, न
 अन्तो यस्य । २अशुभोदके लि० । ६त० । १अरथे उ० ।

अस्रण उ० नासि क्षत्रोनिद्रा वक्ष । १देने । २विश्वरहिते
 लि० । देवानां क्षत्रानस्यारादित्यस्रणम् प्रत० प्रा० यथा “न
 वै देवा” क्षपन्त्यनववहो वा एतकास्रो भवति” दिवा-
 क्षप्रभावेऽपि रात्री क्षत्रवतोऽक्षत्रवत्तम् भा० प्रा० १०

२२१३ अ० । “दाननित्यं पवित्रं च अस्वप्रदं दिवाऽ-
स्वपत्नम्” ।

अस्वर ए० अग्रशक्तः खरोयत् । १ मन्दस्वरयुक्ते “वचनं दोन-
मस्वरात्” रामा० । २ स्वरवर्णरहिते व्यङ्गनवर्णभावे ए० ।
३ उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूपं त्रि० न स्वस्वेव रूपमस्य । समानस्वभावान्युच्ये “न
स्वरूपं” इति मुग्धको० ।

अस्वर्यं त्रि० स्वर्गाय हितं स्वर्ग+यत् न०त० । स्वर्गासाधने
“अस्वर्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत्” मनु
“अस्वर्यं लोकविद्विष्टं धर्मप्रमथावरेण तु” स्मृतिः ।

अस्वस्य त्रि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्या-क ७त० न०
त० । स्वस्यभिन्ने १ अग्रप्रकृतिस्ये २ रोगादिना उपद्रुते च ।

अस्वाच्छन्दः न० स्वभावे न०त० । १ स्वाच्छान्द्याभावे परा-
धीनत्वे न०त० । २ तद्वति त्रि० ।

अस्वातन्त्र्यं न० स्वभावे न०त० । स्वातन्त्र्यभावे पराधीनत्वे
न०त० । २ तद्वति त्रि० । [अतिक्रमात्वे गोक्षुरद्वये ।

अस्वादुकाण्डक ए० अस्वादुरमधुरं कण्ठको यस्य । (गोक्षुरि)

अस्वाधाय त्रि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १ वेदाध्ययन
हीने “अ(निः)स्वाध्यायवदकारमिति” स्मृतिः । न स्वाध्यायो
यस्मिन् । २ अध्ययननिषिद्धक ले अटस्यादौ अन्वध्यायशब्दे
विद्यति । अधीयते अधि+इङ्-कर्मणि घञ् अध्याय स्वस्य
स्ववर्णानुसारेण अध्याय स्वाध्याय न०त० । “स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्यं” इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३ स्वभावाद्ये शास्त्रादौ ।

अस्वामिक त्रि० न स्वामी यस्य । १ स्वामिरहिते “अटव्य-
पर्वता उपया नद्यस्त्रोर्यानि यानि च । स्वर्गाख्यस्वामि-
कान्याङ्गर्न हि तेषु परिग्रहं” इति स्मृतिः ।
२ मिध्यादौ च । “प्रनष्टमस्वामिकमधिगत्य” गौत० ।

अस्वामिहतं त्रि० अस्वामिना हतः । अस्वामिना हते
विक्रयादौ “अस्वामिहतत्वेन हृत्यात्वादिति” मित्रा०

अस्वामिविक्रय ए० अस्वामिना हतो विक्रयः । १ अस्वामिना
हते विक्रये २ तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारद
“निश्चिन्ना वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयते-
ऽसमर्थं यत् सचोयोऽस्वामिविक्रयः” इति । तत्र किमि-
त्याह या० “स लभेतान्यविक्रीतं क्रैतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
हीनाद्गृही हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः” “स्वमात्म
सम्बन्धिं द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा
उभेते गृहणीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वपक्षेत्वात्
भावात् । विक्रीतपक्षेणन्दसाहितयोः पक्षत्वार्थम् अस्वा-

भिकृतत्वेन हृत्यात्वात् । अतएवोक्तम् । “अस्वामिविक्र-
यन्दत्तमाधिसु विनिवर्तयेदिति” क्रैतु पुनरप्रकाशिते
गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्द्रव्यागमो-
पायहीनात् । रहसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीन-
मूल्येमात्सवरेण मूल्येन च क्रये वेलाहीने वेलाया
हीनोवेलाहीन क्रयोरालम्ब्यादौ तत्र हतः क्रैता तस्कारो
भवति तस्कारवत् दण्डभागभवतीत्यर्थः । यथोक्तम् ।
“द्रव्यमस्वामिविक्रीतमाप्य स्वामी तदानुयात् । प्रकाशकृत्यत
शुद्धिं क्रैतुं सौयं रह क्रयादिति” स्वान्यभियुक्ते न
क्रैता किं कर्तव्यमित्यत आह । “नष्टापहृतमाषाद्य हतारं
प्राहयेत्तस्मै । देशकालातिपत्तौ च गृह्णीत्या स्वयमर्पयेत्”
या० नष्टमपहृतं वान्यदीय क्रयादिना प्राप्य हतारं विक्रे-
तारं प्राहयेत्तौरोद्धारणकादिभिः स्वात्मविशुद्ध्यर्थं राजदण्डा
प्राप्त्यर्थम् । “अथाविदितदेशान्तरङ्गतं कालान्तरे वा विपन्न
क्षदा मूलसमाहरणायक्ते विक्रेतारमदर्शयित्वा स्वयमेव
तद्गनघाटकस्य समर्पयेत् तावत्वासी शुद्धो भवतीति”
श्रीकराचार्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेत-
र्हर्षमाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा
व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकमिति अयमप्रदेशः ।
नष्टमपहृतं आत्मीयद्रव्यभासाद्य क्रैतुहस्तस्य ज्ञात्वा तं
हतारं क्रैतारं स्थानपालादिभिर्पाहयेत् देशकालातिपत्तौ
देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकाला-
त्माक् मलायनागङ्गाया स्वयमेव गृह्णीत्या तेभ्यः समर्पयेत् ।
पाहिते हर्षति किं कर्तव्यमित्यत आह । “विक्रेतुर्दर्शन-
ाच्छुद्धिं स्वामी द्रव्यं नष्टपोदमम् । क्रैता मूल्यमवाप्नोति
तस्मात्तस्मै विक्रयो” या० यद्यसौ गृह्णीतः क्रैता न मयेदमप-
हृतम् अन्यसकायात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रैतुर्विक्रेत
दर्शनमालेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावमितोष्यः ।
किन्तु तददर्शितेन विक्रेता सह नाष्टिकस्य विवादः ।
यथाह दृष्टव्यमिति । “मूले समाहृते क्रैता नाभियोज्यं कथ-
ञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयत” इति ।
तस्मिन्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयो
विक्रेता तस्य सक्रयत्वात्मा नष्टिक स्वोय द्रव्यमवा-
प्नोति नष्टपक्षापराधात्तद्रूपन्दण्डं क्रैता च मूल्यमवा-
प्नोति । अथासौ देशान्तरङ्गतसदा योजनसंख्यायाऽऽन
यनार्थं कालोदेयः । “प्रकाश वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि
समर्पयेत् । मूलानयनकालस्य देयत्वात्प्राप्तयेति”

अरणात् । अथाविद्यातदेतया मूलमाहर्षं च शक्नोति तदा क्रय शोधयित्वैव शक्नो भवति । “असमाह्वयमूलस्तु क्रयमेव विधोभयेदिति” मनुवचनान् । यदा पुन साध्या दिमिर्द्विभ्येन वा क्रय न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभागभवतीति । “अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् । यथाभियोगम्वनिने धनन्दाप्योदमश्च स’ इति अरणात् । स लभेतान्यधिकीतमित्युक्तं तल्लिखुना कि कस्यव्यमित्यत आह । “आगमेनोपभोगेन नष्टभावाव्यमतोऽन्यथा । पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेना विभाषिते” आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदी- यमिदन्द्रव्य तश्चैव नष्टमपहृत वेत्यपि भाव्यं साधनीयान्तुक्ता- मिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाषिते पञ्चबन्धो नष्टव्यस्य पञ्चभाशोदभोनाष्टिकेन राज्ञे देय । अत- वाय क्रमः । पूर्वं स्वामी नष्टमात्मनो साधयेत्तत क्रैता- धैर्य परिहाराद्यं मूल्यवाभाय च विक्रेतारमानयेत् । अथानेतद्वच शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रय शोधयि त्या इव्य नाष्टिकस्य समर्पयेदिति । तस्करस्य प्रच्छाद कम्प्राह । “हृत मनस योद्वयस्परहृसादवाभुयात् । अग्निवेदा नृपे दण्ड्य स तु पस्ववतिम्पणान्” या० । हृतम् नष्ट वा चौरादिहृत्सस्य इव्यम् अनेनमदीयन्द्रव्यमपहृतमिति नष्टस्थानिभैद्यैव दर्पादिना योन्तुक्तात्सवी षडुत्तराद्य- ववतिम्पणान्दण्डमीयसास्करप्रच्छादकालेन दुष्टत्वात् । राजपुरुषानीत प्रत्वाह । “यौत्तिकैः स्थानपार्श्वीं नष्टापहृतमाहृतम् । अर्थाक् सवत्सरात्स्वामी हरेत परतोऽपि” या० । यदा तु एतस्काधिकारिभि स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतन्द्रव्य राजपार्श्व मत्यानीतनदा- सवत्सरादर्थाक् माप्रश्नोष्टिकसद्व्यमयाभुयात् । ऊर्ध्वं पुन सवत्सराद्राजा गृहणीयात् । स्वपुरुषानीतञ्च इव्य जनसमूहेषूहोय यावद्वत्सर राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह गोतम । “मनष्टमात्मिकमधिगम्य राज्ञे प्रभुयुर्विस्वाय सवत्सर राज्ञा रक्ष्यमिति” यत्पुनर्मातुनावधनरस- क्तम् । मनष्टमात्मिकं इव्यं राजा तत्रन्दं निधापयेत् । अर्थाक् तत्रन्दाइ वेत्स्वामी परतोऽपि हरेत्” इति । तच्छ्रुत्तदसम्पन्नम्राज्ञापविषयम् । रक्षणमिभिस पशुमा- गादिपञ्चणञ्च तेनैवोक्तम् । “आददोताथ मष्टभाग स्मनष्टाधिगतान् प । दयमं हादयं वापि सतान्मर्मां महत्परश्चिति” । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागावेदितव्या । प्रपञ्चितञ्च तदुपुरक्षात् ।

सन्तुपद्भागादिपञ्चणस्य इव्यविधेये अपवादमाह । “पणानेकयफे दद्याञ्चत्तर पञ्च मातुषे । महिपोद्गववा हीही, पादस्मादमजाधिके” वा० । एकयफे अत्रादौ मनष्टा- धिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणमिभिसत्तर पणान् दद्यात् । मातुषे मनुष्यजातीये इव्ये पञ्च पणान् महिपोद्गववा रक्षणमिभिसत्तम्येक ही हीपथौ, अजाधिके पुनः प्रत्येकस्मा- दस्माद् दद्यादिति सर्वत्रानुपपद्यते । अजाधिकमिति समास- निर्देशेऽपि पादस्मादमिति वीष्वावलात्प्रत्येक सम्बन्धोगम्यते’ मित्ता० । प्रायश्चित्ततत्त्वे तु चौरात्स्वामिपथये विशेषोदार्शितो यथा “प्रकायकयेऽह स्वामिनोपहृणे नारदहृत्सती । वणि- ग्नीधीपरिगत विज्ञात राजपुरुषै । अविज्ञातान्रयात् क्रीत विक्रेता यदि वा नृत् । स्वामी दन्वार्द्धमूल्यन्तु प्रदहृष्योत सक्तन्वणम् । अर्धं हयोरपहृत तत् स्यात् व्य- हारत । अविज्ञातमध्ये दोषस्तथा चापरिप्राहने । एतत्तद्वय समाख्यात इव्यहानिकर परम्” इति ।

अस्वास्य न० अभावे न०त० । १स्वास्याभावे स्वत्वाभावे न० ब० । २ स्वत्वान्ये लि० । अस्यान्यं हि भवेत्तत्” इति ।

अस्वावेष्ट लि० स्वस्थाने स्वभावे वा अविद्यति आ- पिश-द्यच् ७त० । स्वस्थाने स्वभावे वा अस्थिते “जर- दष्टस्वानेगम्” षट् ० ७, २८, ७ ।

अस्वास्या न० अभावे न०त० । १स्वास्याभावे “य इत्य- मस्वास्यामहर्दिब टिव” माष । २रोगादियमिभवे च न०ब० । ३तद्वति लि० ।

अस्वीकार पु० अभावे न०त० । १स्वीकाराभावे न०ब० । २तच्छ्रुत्ये लि० । स्वीकारोऽस्वीकारः प्रतिपहृष ।

अस्वीकृत लि० नस्वीकृतः १गृहीतमिधे २अज्ञोक्तमिधे च ।

अस्वीरिन् पु०स्वीरो स्वाधीन न०त० । १परतन्त्रे । स्त्रिर्वा षीप् अह गती आत्म०भा०सक्त० इदित् सिट् । अङ्गते आहृष्ट । आनहे “आनहृरेऽङ्गि” प्रति चित्तकृतम्” “आहि- वातां रषुव्यामौ शरभङ्गात्रम तत” महिः । रि अङ्गिः पादः अस्तु अहः पापम् । रन् वा० नलुक् । अङ्गिःसर्प केदारव । “एवा त इन्द्रोचयमहेम” षट् ० २, १६, ७, वेदेऽ वा० नलुक् । षटः पञ्चानां षिट् पञ्चकारेण मृगवाहादयेः आह आहृत आहृत आत्य आहृषु” इत्याह भगवान् मनु” इत्यादौ तु चादिगचपठित विभक्ति प्रतिरूपमाहेति । [आङ्गिरस् त ।

अह दीप्तौ चुरा० इदित् उभ०अक० सिट् । अ इयति ते अह व्याप्तौ सा०प०सक्त० सिट् । अङ्गोति । आहीव आह ।

अह व्य० अहि-वञ् प्र० नलोपः । १ प्रथमाया, ० ज्ञेमे, २ वियोगे, ४ निघण्टे, ५ आचारातिशये, ईअञ्ने च ।
 “अह तदिन्द्रोऽसृच्यत देवो हि स” “इदमहेद सत्त
 कथपञ्चत्वाञ्चमथायम्” यत्० भा० ।

अहयु वि० अहमहङ्कारोऽस्यस्य युस् । १ गर्वयुक्ते २ अभिमा-
 निनि “अहयुनाथ धितिप० शुभंयुः” भट्टिः ।

अहश्रेयस् वि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत् ।
 अहश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । “अथ ह प्राणा अहश्रेयसि
 व्यद्विरेऽहश्रेयानअश्रेयानस्मीति” छा० उ० “अथ ह
 प्राणा एव यथोक्तगुणाः सन्तोऽहश्रेयान् अहश्रेयान् अह
 श्रेयानस्माति एतस्मिन् प्रयोजने व्यद्विरे नामा विरुद्धं वा
 क्दिरे उक्तवन्त” भा० । “ते हेमे प्राणा अहश्रेयसे
 विवदमाना ब्रह्म जग्मुः” इ० उ० । “ते इमे प्राणा
 वागादयोऽहश्रेयसे अहश्रेयानिष्येतपै प्रयोजनाय
 विवदमाना विरुद्ध वदमाना ब्रह्म जग्मुः” भा० ।

अह (हृक्) कर उ० अह करोति क-ट वा सत्वम् ।
 ह्यर्थे २ अर्कश्लेषे च । [री र० । १ ह्यर्थे २ अर्कश्लेषे ।

अह (हर्ष) पति उ० अह पति उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा
 अह (हृष्ण) श्रेय उ० अहः श्रेय वा सत्वम् । १ दिवावसाने
 अह श्रेयो यत्त व० । २ अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार उ० अहमिति क्रियतेऽनेन क-घञ् । १ अहमित्यभि-
 माने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २ गर्वे ३ तदान्तये च्चन -
 करणभेदे “मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।
 संशयोनिश्चयो गर्वो अरणं विषया इमे” वेदा० परि० ।
 साख्यमतसिद्धे ४ अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चत-
 न्मात्वादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सा० का० । “प्रकृते-
 र्महाकृतोऽहङ्कारस्तस्माद्गण्य च पौड्यक । तस्मादपि
 पौड्यकात् पञ्चम्य पञ्च भूतानि” इत्युद्दिश्य तत्त्वगणकार्ये
 तत्रैवोक्ते यथा ‘अभिमानोऽहङ्कारस्तात्मात् द्विविध प्रवर्त्तते
 सर्गः । एकादशकष गण्यस्तस्मात्पञ्चक चैव” । व्याख्यात
 च कौ० “अभिमानोऽहङ्कार यत् स्वस्वालोचित, मतश्च
 तत्राहमधिगतः, यत्त, स्वस्वहमत, मदर्था एवामी विषया,
 मतोनान्योऽत्माधिगत कश्चिदस्वतोऽहमस्मीतियोऽभिमान
 सोऽसाधारणव्यापारत्वाद्दहङ्कार तत्त्वपञ्चो व्य हि युद्धि-
 रध्यवस्यति “कृत्त व्यमेतन्मयेति” । तस्य कार्यभेदमाह
 तस्मात् द्विविध प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एका-
 दशकष गण्य इन्द्रियाह्वय तस्मात्पञ्चकञ्चैव द्विविधएव
 सर्गोऽहङ्कारात् न तन्मयइतेषकारेणोपधारयति” । “सत्य

रजस्तमसा साम्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान् महतोऽह-
 ङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्” सा० सू० ।
 अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् “वाङ्मार्थान्तराभ्यां
 तैश्चाहङ्कारस्य” सा० सू० “वाङ्मार्थान्तराभ्यामिन्द्रियाभ्या
 तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तकारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन
 बोध, इत्यर्थः । अहङ्काराभिमानवृत्तिकमन करणद्रव्य
 मत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानतदर्थ-
 नात् । सुषुप्रदादाहङ्कारवृत्तिनायेन भूतनायमसङ्गा-
 दासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेचेति । अत्रैत्यमनु-
 मानम् । तन्मात्रेन्द्रियाण्य अभिमानवद्द्रव्योपादानकारि
 अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यद्वै तत्रैवम् । यथा पुर्यादि-
 रिति । नन्वभिमानयद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर
 इत्यादिद्रव्युपादानतया चक्षुरादित्यत् तत्सिद्धे । अनेन
 चानुमानेन मन व्याद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसा-
 ध्यत्वात् । अत्र वायमनुकूलकर्क । ‘ब्रह्म स्या प्रजाये
 य’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिस्मृतेरभिमानपूर्वक-
 त्वाद्बुद्धिप्रतिपूर्वकस्मृतेौ कारणतयाभिमान सिद्धः । तत्र-
 चैकार्थसमवायप्रत्यासत्तयैवाभिमानस्य स्पष्टिहेतुत्वं साधवात्
 कल्प्यत इति । नन्वेव कुलात्वाहङ्कारस्यापि घटोपादा-
 नत्वापत्त्या कुलाद्यसङ्गौ तदन्त करणनाये तद्विर्मितघट-
 नाय स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं
 घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् सक्त-
 पुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्त करणमोक्षोत्तरसम्बन्धेदात् ।
 न तु परिणामसामान्यस्थान् करणस्वरूपस्य योक्तेद-
 ‘कृतार्थ प्रति नष्टमथनष्ट तदन्यसाधारणत्वादिति” योग-
 सूत्रे सक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति ।
 अथ वा घटादिवपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु
 न कुलात्वाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः
 समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि स्पष्टि पुराणादिपि साख्य-
 योगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका
 यथा महापृथिव्या एव स्वावरजक्रम्याद्युपादानत्व न तु
 पृथिव्यग्लोटादिरिति” सा० प्र० भा० । मनुमायुक्तम् “मन-
 ससाध्यहङ्कारमभिमानारमोश्चरम्” । “अहङ्कारश्च वीररसे
 व्यभिचारिभाव । अस्याधिगता” इह्वर । निरहङ्कार-
 रूपत्वाद्वावीरादिरपे न” सा० उ० “नाहङ्कारात् परो-
 रिउ” । “अहङ्कारविक्रमोत्ता कर्त्तव्यमिति मन्यते” गीता ।
 अहङ्कारिन् वि० अहमभिमान करोति क-णिनि ।
 १ अभिमानवति २ गर्वयुक्ते ।

तदहश्च्यते" । सुरासुराद्यामन्योन्महोरालं विपर्य-
यात् अत् मोक्ष तद्भवेद्विष्य भानोर्भगवत्पुरात् । पितृमाह
"त्विंशतिध्यात्मनो मासवान् । पितृमहः स्मृतम् गिया च
मासपक्षान्नी तबोर्मध्ये विभागतः" । "मचक्रभ्रमण नित्यं
नाचलं दिनस्यते । मन्थनरव्यवस्था च प्रभापत्यसुदा-
कृतम् इति संक्रान्त्यासौरस्यते इति च छ० वि०
वाहस्यसमन्वये उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव
अवहार "चतुर्भिर्व्यवहारोऽसौ सौरवान्द्रार्णधामै"
वार्हस्येन नष्टम् प्रथं मान्यैस्तु नित्यम् । सू०
वि० तत्र सौरनाचलादिप्रभासकृतम् । "नाक्षीपश्या त
नाचलमहोरालं प्रकीर्तितम् । तन्निशतामनेनाश-
वावमोऽर्कोदयथाइति चान्द्रमाह "अर्काद्विनि-
कृतः प्राचीं यद्वात्महरहः शशी तन्नाम्समसमैस्तु
प्रोवा हादयमिच्छतिः" एतेषां कार्यभेदे पक्षमाह
च एव "तिथिः करसुह्राहः सौरं सर्वाः क्रियासथा ।
प्रतोपवाचसात्वायां क्रिया चान्द्रैश्च स्फुरते । उदयादुदय-
भानोः शवनं परिकीर्तितम् । शवनानि स्युरेतेन यत्रका-
लावधिस्तु तैः । स्मृतकादिपरिकेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमपक्षभुक्तिश्च शवनमेव स्फुरते । अथ तत्-
पुरचाले टप् समा० पुं स्तश्च एकाहं दीर्घाहं
पुत्रवाहं त न० । अथवादिपूर्वपदत्वे एकदेशिसमासे
द्विगो च टच्चाङ्गादेशेव चान्द्रं मध्याङ्ग पूर्वाह्ण" पु० ।
उत्तरपदद्विगानेव अङ्गादेशे न समाहारद्विगो इहह-
त्प्राह । उत्तरपदे त इहहमित्येवं तद्विज्ञार्थे चाङ्गादेशे
इहहीन इत्यादि । कावत्वात् मवादौ ठञ् अङ्गादेशे
चाङ्गिक च अहीनः दिनभवे लि० । २ विष्णौ तस्य
वर्द्धदा मकायमानत्वात् तत्वात्तम् "अहः सवत्सरो
माह" विष्णु ४० । अर्चिंरादिमाने आतिवाहिके
२ अहमिमानि देवे-च । "ते अर्चिंषममिच्छन्मयान्ते
अर्चिंषोऽहः अत्र चापूर्वमावपद्यम्" का० उ० । एतद-
धिकृत्य "अतिवाहिकासङ्गिज्ञात्" वा० छले आतिवाहिक-
त्वमेवं निर्णीतम् इत्यालो च । "नामचत्वारणादीर्घत्वाना
नक्षत्री उभे" । "अवने अह्नो प्राङ्गरिति च" भा० २२४०
अहना स्त्री अहर्मुच्यतेनाचनसाः अच् नि० टिडोपाद्य-
भावः । अवावां निच्० । "अहमहमहना यावत्प्रा"
अ० १, २, ३, ४ "अहना ज्येति" भाष्यम् ।
अहना स्त्री अहनिज्येवमहर्दे तत्र भावः तद् । अहर्दय-
भावे २ चनवावाह ।

अहम् अव्य० अह-अस । अहहारायै, अहर्दे "अहर्नयो-
दयोयोऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः । एतच्चिद्रूपस्यास
वीजं विद्धि महामते" वासि० । अहंप्रलयः । अह्वार
अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽप्यस्य वीश्यायां द्वित्वम् ठन्
न टिडोपः । १ परसुराह्वारे २ अहमेवाप्येवास्या-
भीति रूपायामन्योन्मोक्षी च ।
अहम्पूर्विका स्त्री अह पूर्वोऽह पूर्व्य इत्यभिधानं यत् ।
योधादीनां औत्सुक्यात् अहमेव पूर्व्यं यास्यामीत्यध्यवसावे-
नोक्तौ "जवादाहपूर्विकया यियासुभिः" किरा० ।
अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारक प्रत्यय । अहमिच्छ ममेका-
द्याकारे बोधे । "अहमस्यसिद्धानि च वैद्विमानि"
इ० उ० भा० । "नचायमेकान्तेनाविपयः अहमस्य
विपयत्वात्" शा० भा० । अहयत्वात्सम्यन्त्यात्मा च च
देह एवेति चार्वाकाः । अथिक्विज्ञानमेवेति बौद्धाः
देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः ।
अहमिह लि० अहमेव भद्र इति निर्वृत्तयोज्य । अहं-
श्रेयं शब्दार्थे "अथातोमनसश्च वाचश्च अहंभद्र उदितम्
मनस ह वै वाक्पाहं भद्र जदाते । तद्द मन उवाच
अहमेव तच्छ्रेयोऽसि न मया त्वं किञ्चनमभिगतं
वदसि यन्ममत्वं कतातावनु मन्वांस्त्यहमेव तच्छ्रेयोऽस्मीति
अथ ह वायुवाच अहमेव तच्छ्रेयससि चहं तं
वेत्याह तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति" यत० ब्रा० ।
अहमिति स्त्री अहमित्याकारा मति ज्ञान मन+क्तिन् ।
१ अविद्यायाम् अथ्याअधम्यधर्मावभासके २ अज्ञाने ।
अहुर लि० न हरति अच् म० त० । १ हारकमित्ये हरो-
हारकः न० व० । २ हारकन्यये गणितोक्ते शुद्धे शरायी
३ अहुरभेदे पु० अहुरयन्दे उदा० ।
अहुरादि पु० अह्र आदि । प्रभाते "मशधरमहरादौ
रानवातृणरविभ्र" माह । वार्त्तिं कोक्ते पत्नादिम्य
पदे रोऽस्याने रेफादेशनिमित्ते अह्नु गिर्-ह्र इति
बद्धगणे ।
अहर्गण पु० अह्रां गणः । दिनहन्दे दिनसमूहे । पहाणां
अध्यामादिज्ञानसाधनानि अह्वयधि चेतवराहकस्यामधि
कस्यारम्भावधि वा इष्टदिनपर्यन्तं वाणि दिनानि गतानि
तेषां समूहे । तत्र अहर्गणस्यैवत् "इत्थं युगपहर्गणैश्च
भूतसंहारकारकः । कस्योनाहमह प्रोक्तं सर्वदी तत्र
तावती । परमायुः यतं तस्य तवाहोरालसंज्ञवा ।
आयुषोऽर्धमितं तस्य येमे कस्योऽवमादिम । कस्याद्वान्

कुदिनानि हारः । तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ता-
 यमस्याञ्च कला कवायम् । एवं तदूहं च तथाधिमासाव-
 मापकाभ्यां दिवसा रवीन्दो ” । “अहस्य विकलावशेषादुप-
 हाङ्गर्गणयोरानयगम् । तद्यथा । षट्मिर्भाज्यः ।
 कुदिनानि हारः । विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य
 षाध्ये गुणाप्री । तत्र सच्चिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम् ।
 एवं कलावशेषं शुद्धिः षट्मिर्भाज्यं कुदिनानि हारः ।
 फलं कलाः । गुणोऽवशेषम् । एवमंशयेव शुद्धिस्त्रिंश-
 द्भाज्यः कुदिनानि हारः । फलं भागा । गुणो-
 राशियशेषम् । एवं राशियशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः ।
 कुदिनानि हारः । फलं गतराशयोऽगुणोभगणशेषम् ।
 एवं कल्पमगणा भाज्यः । कुदिनानि हारः । भगणशेष
 शुद्धिः । फलं गतभगणाः । गुणोऽहर्गणः सादिति ।
 अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये । एवं कल्पाधिमासा-
 भाज्योरविदिनानि हारोऽधिमासशेषं शुद्धिः । फलं
 नताधिमासाः । गुणो गतरविद्विषाः । एवं युगावमानि
 भाज्यसन्द्विषसा हारोऽवशेषेव शुद्धिः । फलं गताव-
 मानि । गुणोगतसन्द्विषकारति” मणि० ।
 अहर्गणानयने अधिमासावमपरित्वागे कारणाहाङ्ग” सि०
 शि० “अहर्गणस्यानयनेऽर्कमासाश्चैत्रादिषान्द्रैर्गणकान्विताः
 किम् । कुतोऽधिमासावमशेषे च त्यक्ते यतः सावयवो-
 ऽनुपातः । दर्शवधिसान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु
 संक्रान्त्यवधिर्यतोऽतः । दर्शयतः संक्रममानतः प्राक्
 सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम् । दर्शान्तो यातति
 धिप्रभाषैः सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेता । यतोऽ-
 धियेषोत्पदिनाधिकास्ते त्यक्तं तदस्यादधिमासशेषम् ।
 तित्यन्तसूर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवसावशेषम् ।
 त्यक्तेन तेजोदयकाविक स्यात् तित्यन्तकावे द्युगणोऽ-
 नुपातः” । “मध्यममनेन यावत्यभावासा तदन्ते
 चान्द्रमासान् । मध्यमार्कस्य अश्विन् दिने संक्रान्ति-
 स्यात् संक्रान्तिकावे रविमासान् । तयोः रविपन्द्रमा-
 सानयोरन्तरे भावत्यस्त्रियव सावयववशा अधिमास-
 शेषवतिषयः । यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासाः । अहर्ग-
 णानयने गतान्द्रा रविगुणस्ते सौरा मासा जाताः ।
 अतस्तेषु चैत्रादिषान्द्रहस्ताः सौरा एव मासा योजि-
 तास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथि-
 हस्ताः सौरा एव दिवसा योजिताः । अतः सौर-
 चान्द्रान्तरेषाधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि

भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात् । अतोऽधिमासशेषदिना-
 स्तेभ्यः शोभ्याः । अथ चाधिमासावमयनेऽनुपातलब्धै-
 रधिमासैर्दिनीकतैस्तस्मैपदिनैश्च युक्ताः सौराहासान्द्रा-
 हा भवितुमर्हन्ति । एवमत्राधिमासशेषदिनानि
 ज्ञेयाणि । तत्र शोभ्यानि । अतः कारणादधिमासशेषं
 त्यक्तम् । अथावमशेषवत्यागकारणमुच्यते । तित्यन्तानन्तरं
 यावतीभिर्घटीभिः सूर्योदया अवमशेषघटिकाः
 यतश्चान्द्रसावनान्तरमवमानि । यद्यवमशेषं न त्यज्यते
 तन्वावमैरवमशेषघटिकाभिश्च तिथव जनीक्रियन्ते तदा
 तित्यन्ते सावनोऽहर्गणो भवति । अथ च सूर्यो-
 दयोऽवधिः साध्यः । तित्यन्ताहर्गणोऽवमशेषघटी-
 भिर्युक्तः सद्गुदयावधिर्भवति । अतोऽवमशेषे त्यक्ते
 स्वतः सूर्योदयावधिर्भवति” मणि० । “अहर्गणोमध्यम-
 सावनेन कुतश्चसत्वात् स्फुटसावनस्य । तदूनखेटा
 उदयान्तराच्च कर्मोद्भवेनोनयुता फलेन” सि० शि० अह-
 र्गणे विमेषसाङ्ग सि० शि० । “अभीष्टवाराधर्महर्गणश्चेत्
 सैको निरेकस्त्रिययोऽपि तद्वत् । तदाधिमासावमशेषको च
 कल्पाधिमासावमयुक्तज्ञेने” । “इह किल स्युत्तित्य्यानयने
 यस्यां तिथी यो वार आगतः स चेदहर्गणे नागच्छति
 तदाहर्गणं सैकं निरेकं क्त्वा पहा, साध्या प्रति ज्योति-
 र्घिदां समदायो युक्तियुक्त एव । यतोऽहर्गणस्य
 वारो नियामकः । एव ह्येते यो विमेष सोऽभिधी-
 यते । तिथयोऽपि तद्वदित्यादि । अत्रैतदुक्तं भवति ।
 यदा वारार्थं सैकोऽहर्गणं हतस्तदाधिमासावमशेषाभ्या
 चन्द्रार्कानयने कोऽ्याहर्तरहृकतेन्दु विश्वरित्यादौ द्वादश-
 गुणास्त्रिययोऽर्कभागेषु याः ज्ञेयास्ताः सैका क्त्वा
 द्वादशगुणा ज्ञेयाः । यदा निरेकोऽहर्गणं हतस्तदा
 निरेकम् । तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिमास-
 शेषे कल्पाधिसर्वयुतं कार्यम् । अत्रमैरवमशेषं च ।
 यतः सैकाश्च तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकाश्च निरेकः ।
 तथा प्रतिदिनमधिमासशेषस्याधिमासैरुपस्योऽवमैरवमशेषः
 स्यात् युक्तघटाम्” इति मणिता० ।
 अहर्जैर घ० अहोभिःपरिवर्त्तमानो लोकान् जरयति जृ-
 णिषु-अथ, अहानि वाऽश्विन् जीर्थानि प्राधारे अय-
 मा । “सप्तसरे “वधापः प्रवता यन्ति यथा मासा
 अहर्जैरम्” घ० ल० ।
 अहर्दिष न० अहस्य दिवा च समा० घ० ह्यव्यर्थकतया
 धीसा गम्यते । इतिदने इत्यर्थे “य इत्यमसास्यप्रमहर्दिष

दिनः" भाव' अर्थ आद्यत् । २तद्गुप्तौ नि० । "अह-
 दिनाभिक्रमिणिः" । [द्वयोःश्रुत ।
 अहर्मीय उ० ईत० । ।दिनपती २अर्कदृष्टे चाहुरधिपा-
 अहर्निद्र न० अहश्च निशा च समा०इ० । अहोरात्रयोः
 "तयोः बहुव्ययो भावः पितृषां तदहर्निद्रम्" भा०
 ईश्व० । "तस्य सोऽहर्निद्रस्यान्ते प्रसूतः प्रतिबुध्यत" मठः
 अहर्नीम्ब-उ० अङ्गि बान्धव इव प्रकाशकत्वात् । ।छर्ये ।
 २अर्कदृष्टे च ।
 अहर्मीज् स्त्री इत्कामेदे । "रात्रिष्वहसेष्व रात्रिष्वहसेष्वैकीर्ण
 परिश्रितं ह्यस्यसप्तपाशोताहःसहस्रेणाह सहस्रेष्वैत्रि-
 कामहर्मीजम्" । यत०त्रा० । [इत्ये च ।
 अहर्मिष्य उ० अङ्गि मलिरिव प्रकाशकत्वात् । ।छर्ये २अर्क-
 अहर्लोके उ० इत्कामेदे । "ततोयाः षट्षि त्रीषि च
 शतान्यहर्षोकासा अङ्गमेव चाग्निः क्रियते" यत०त्रा० ।
 अहर्भिद् उ० अह् एकाहसाध्यम् अग्निदोमं भेति
 विद्-किप् । एकाहसाध्यग्निदोमनेत्तरि "सुतसोमा
 अहर्भिद्ः" अ० १,२,२ ।
 अहस्यं जि० न हनेन कथम् । ।इत्कामेदे चोमे । २देगभेदे
 उ० । २गोतमर्षिपत्न्यां स्त्री । अहस्योत्पत्तिर्बया ।
 "वीहस्यस्य सुतो ज्येष्ठोऽहर्भिः सुमहायया । इन्द्रसेना
 बतोर्भे बभ्रसं मलयपदात् । वभस्यान्निपुनं जप्तो
 नेनकावामिति श्रुति । दिवोदास्य राजर्षिरहस्य्या
 च भवस्मिनी । अरहतव दावादभस्य्या भवस्ययत् । यता-
 मन्वृद्धिभेठम् तस्यापि सुमहाययाः" हरि० १२अ०
 अरहत इति गोतमस्य नामान्तरम् । यदंयजातः
 लपाचार्यं शारहत इति गौतम इति आख्यायते ।
 तस्यागौतमयापकया अफलयन्टे २६८ श्लोकाः । तस्या
 यापविभोचनस्यम् । "तस्मात् प्रविश्य रामाय
 गौतमस्याग्रभं विभो । तारवेर्मां महाभानानहस्य्यां
 यापविद्भुताम् । विद्याभित्तव सुत्वा राजः सौमित्रिषा
 अह । विद्याभित्तं इरकत्त प्रविशेत्तार्कं तत । स द-
 र्भं अहमां तपसा शोतितवप्रभात् । शैश्वर्येण चरै
 वासाद्वाहस्य्यां वनामतेः । प्रयत्नाच्चिन्मितां भामा दिव्यां
 नामानसौमिन् । भूमेनापि षट्पिताङ्गीं शोभासग्निमिसा-
 निव । त्वारैकाग्रतां वासां पूर्वकञ्जप्रभाभिव । मध्ये-
 ऽन्धयो इरापर्णां दीप्तं सूर्यप्रभाभिव । वा हि गौतम-
 वास्येन दुर्गिरीकाया वभूव ह । तयावाभपि शोकानां
 शान्तामस्य दर्भेणम् । इहैव राध्वौ तस्याः मादौ अन्वह

तसदा । वा च तौ पूजमानाव अत्या गौतमभाषितम् ।
 पादार्थावगतत्कारैर्वेषावत् गौतमानवा । प्रतिजयाह
 राजस्य पूजां तां विधिवत् तदा । वसतुदेवस्याग्नि
 इत्यहटिः पयात् आत् । गन्धर्वाश्चरवां चैव महाभावीन्
 वमागमः । साधु वाञ्छित देवाश्च तदाहस्त्वानपूजयन् ।
 विपुर्वा तपसोऽप्येव तदा राजस्यभागमे । गौतमोऽप्य
 महातेजा इहा दिव्येन वक्षुषा । कामान्नमपदं राजमानतं
 प्रत्यपूजयत् । समेषु भार्यया चैव पूजनाऽहस्त्वया तदा ।
 तवैव वक्षितोभूयस्त्वपकोमे महावज्रा " इति रामा०आ० ।
 "अहस्य्या श्रौपदी कुली तारा मन्दोदरी तथा । अह सस्याः
 अरोर्षित्वां महापातकनाशनम्" प्रातःअरवीने इरा० ।
 अहस्य्याजार उ० ईत० । इन्द्रे तत्कया अफलयन्टे २६८श्लो ।
 अहस्य्यानन्दन उ० ईत० । यतानन्दे अहो । तस्योत्पत्तिः
 कया अहस्य्यागन्टे उक्ता अहस्य्यासुतादयोःकत ।
 अहस्य्याद्भृद् उ० २त० । गौतमान्नमस्ये सनामस्याते तीर्थ-
 भेदे "ततोगन्धेत् अहस्येर्भोतमस्य वनं प्रिवम् । अहस्य्या
 या सुदे स्यात्वा ज्ञेयत परमां गतिम्" भा०वन ८३अ० ।
 अहस्यिक उ० अहनि शीयते शी-इ नि० संश्रावां कन् ।
 प्रेते । प्रेताहि रामी चरन्तो दिवा शीयन्ते इति
 प्रसिद्धम् । "अहस्यिकोतिशोवाच याप्रवस्वन्" इ०उ० ।
 "अहस्यिकोति शोवाच याप्रवस्वन्तो नामान्तेषु चबोधनं
 कृतवान्" भा० । "नामान्तेषु अहनि शीयते इति प्रेते-
 वाचिनोति" येव आनन्दगिरि ।
 अहस्तर उ० अह करवत् । ।छर्ये, "अहस्यकारास्य वपु-
 रहस्तरः" भाव । २अर्कदृष्टे च ।
 अहस्त नि० न स हसो यस्य । इत्कामेदे प्राचिनि
 १आगादौ "अहस्ताश्च वक्षुषानां गुराणां चैव भीरवः"
 मठः २अहस्ये च । "अपादहस्यो अहस्यदिन्द्रम्"
 अ० १,२२,७ ।
 अहस्यति इ० अह पतिवत् । ।छर्ये २अर्कदृष्टे च ।
 अहस्य अम्य० अह अहति अहम्+हा-अ श्लो० । ।शब्दो-
 धने २आचये, १छेदे, ३छेदे, ५प्रकवे च । "अहकारे ला
 गुर" आ०उ० "अहश्च महतां निःशीमानचरितमिन्द्रवः"
 वीरव० "अहश्च महमपविहृतता विभो" नवर० ।
 अहहा अम्य० अह अहति हा-हा । "अहहभ्रवाये"
 "मिलित्वाऽपि बुभुक्षित यदहहा" नवरत्न० ।
 अहार्ये उ० ह-अत् न०त० । ।यजुते । २हर्षुवचनयो
 २अभेद्ये च नि० । "तत्तात्प्रभूतः काचप्रैरहाः" परि-

कारकैः" मनुः अहायै रमेयै " कुङ्कु । अहायै मेवं
अगनामिपट्टम्" गणरत्नः । "अहायै" ब्राह्मणशब्दं रात्रा
निवृत्तिमिति स्थिति " मनुः ।

अहि ३० अहनि आ+हन+डिन् टिडोप- आडो हुसव ।
। कर्षे, षोडशसिद्धसर्पभेदादि सुष्ठते दर्शितम् ।
"अयोतिस्त्रये सर्पाणां म्रियते पञ्चधा तु सा" । "दक्षी-
करा मण्डलिनो राजिमन्तस्यैव च । निर्विषा वैक-
रञ्जाश्च त्रिविधास्तै पुनः कृताः ॥ दक्षीकरा मण्डलिनी
राजिमन्तश्च पद्मगा । तेषु दक्षीकरा श्रेया विद्यति ।
षट्प पद्मगाः । इति श्रुतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्य द्य ।
निर्विषा इत्येव श्रेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा । वैकरञ्जोद्भवा
सप्त त्रिविधमण्डलिराजिषा । पदाभिष्टया इष्टा वा
क्रुद्धा आसार्थिनोऽपि वा । ते द्यनि महाक्रोधास्तद्वि
त्रिविधस्युच्यते । सर्पितं रदित मापि ततोयमप निर्विष-
यम् । सर्पाङ्गाभिहतं ज्ञेविदिच्छन्ति खडु तद्विद ।
पदानि यत्र दन्ताभासेकं द्वे वा मङ्गलिन च ॥ निमगनास्य-
त्यरक्तानि वान्युद्भूत करोति हि । चञ्चुभासकयुक्तानि
वैकृत्यकरणाणि च । सङ्घिप्राणि सयोफानि विद्यात्तत्
सर्पितं मियक् । राज्ज् सखीहिता यत्र नीलाः पीताः
चिताकावा । विष्टेयं रदितं तसु श्रेवमत्यविषञ्च तत् ।
पगोफमत्यदुष्टास्यत् प्रकृतिस्थस्य देरिनः । पदं पदानि
वा विद्यादविष तत्रिकित्सक । सर्पसृष्टस्य भोरोहिभ-
वेन कृपितोऽग्निश्च । कस्यचिद् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभि-
हतस्य तत् । व्याधितोऽग्निदृष्टानि श्रेयान्यत्यविषाणि
व । तथातिष्ठन्नासातिदृष्टमत्यविषं कृतम् । सुपर्ण-
देवमङ्गलार्थिष्यसिद्धिनिषेधिते ॥ विषज्जौषधिषुक्ते च देये
न क्रमते विषम् । रथाङ्गबाङ्गलक्ष्यलक्षिकाङ्गु-
यघारिषः ॥ श्रेयादक्षीकरा सर्पाः फण्डिन शोष-
गाभिन । मण्डलैर्विविधैः चिताः श्रेयसो मन्दगाभिन ॥
श्रेया मण्डलिनः सर्पा उपहनाकैश्चपद्मगा । क्रिग्धा
त्रिविधसर्पांनिवृत्त्युत्पत्तु राजिमि ॥ विविता इव
ये भानि राजिमन्तसु ते कृताः । उक्ताश्चपद्मगा
ये च कपिला ये च पद्मगाः ॥ सुगन्धिनः सवर्णा-
भाक्ते लाक्षा ब्राह्मणा, कृताः । सतिषा क्रिग्ध-
वर्षसु पद्मगा भयकोपनाः ॥ श्रेयश्चन्द्राकृति श्रेयं
क्षत्र तेना तपाम्बु खम् । श्रेया मण्डलिनो ये च श्रेयिता
स्येतेषां । धृष्णा धारापताभास्य वैष्णवो पद्मगाः
कृताः ॥ महिषद्वीपिरस्ताभाकटैव मण्डलिनः । भिन्-

वर्षाद ये ज्ञेविच्छूद्रास्तै परिकीर्त्ता ॥ शोपवन्मनिर्लं
जन्तो फण्डिनः सर्व एव त । पिसं मण्डलिनश्चापि
कफञ्चानेकराजय ॥ अपत्यसमस्याभ्यां द्विदोषकरञ्जस्यम् ।
श्रेयो दोषैश्च दम्बोर्विशेषवात्त वञ्चते । एजन्वा
पश्चिमे यामे सर्पापितावरन्ति हि । श्रेयश्चक्रा मण्ड-
लिनो टिवा दक्षीकरा कृता ॥ दक्षीकरास्तु तद्व्या
दृष्टा मण्डलिनश्चाया । राजिमन्तो वबोमथे जायन्ते
मन्युहेतवः ॥ मङ्गलाकुलिता वाक्ता वारिविमृताः
क्षया । दृष्टा उक्तयसो भीता सर्पास्त्यविषाः कृता ।
तत्र दक्षीकरा । कण्डसर्पो हाहाकणः कण्डोदर श्रेत-
कपोतो महाकपोतो वलाङ्गको महासर्पः यदुयासो
लोहितश्चो गवेधुकः परिसर्पः सण्डफण, कङ्कद-
पद्मो महापद्मो दर्भस्यो दधिष्ठश्च । उपरुदीको भुङ्कुटी-
स्यो विम्बिकः उप्याभिकीर्षो गिरिसर्पः मङ्गुसर्पः श्रेतो-
दरो महायिरा अलगर्हो आयोविम इति ॥ मण्ड-
लिनस्तु । आदर्भमण्डलः श्रेतमण्डलो रक्तमण्डलवि-
तमण्डलः श्रेतसो रोमप्रभो मिमिन्दको गोमसो वृद्ध-
गोमसः मनसो महापनसो नेषुपतकः शिष्टुको मदनः
पालिंहिरः पिकृषकान्तुकः उप्यापण्डु, वडगोऽग्निषो
नम्बु कमाय कडुश्च पारावतो हृक्तामरणयित्तक एषी-
पद इति ॥ राजिमन्तसु । उपरुदीको राजिचितो-
ऽङ्गुलराजिर्विन्दुराजिः कर्दमकृष्णयोवक सर्पकः
श्रेतइतुदर्भप्रमचक्रको गोधूमकः किक्किपाद इति ॥
निर्विषास्तु । गङ्गगोडी शुकपद्मोऽजगरो दिव्यको
वर्पाङ्गिकः उग्रयजुषो ज्योतीर्यः शीरिकाशुष्मकोऽज्जा
द्विकोऽहिपताकोगीराङ्गिको दक्षेयश्च इति ॥ वैकर-
ञ्जास्तु त्रयाणां दक्षीकरादीनां व्यतिकराक्याता ।
तद्यथा । माकुलिः पोटगञ्च शिम्बरालिरिति । तत्र
कण्डसर्पेण गोमस्तां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः ।
राजिसेन गोमस्तां वैपरीत्येन वा जातः पोटगञ्च ।
कण्डसर्पेण राजिमन्तां वैपरीत्येन वा जातः शिम्बरालि-
रिति । तेनामादास्य पितृवर्षिभोक्तवो द्वयोर्माहर्णदत्येके ।
तथाप्य वैकरञ्जानां पुनर्द्विज्जेडकरोमप्रमचक्रराजिचित्वाः
पोटगञ्च उप्याभिकीर्षो दर्भस्यो वेदितकः सप्त तेना-
मादासायो राजिकवत् येषा मण्डलिनवत् । एवमेतेषां
सर्पाणामयीनिरिति । तत्र महानेकजिह्वाकामिरव-
इमायः, श्रेयश्चन्द्राकृतिहास्यिरवः इत्ययः । उमद-
स्यदाकन्दविषा अश्रेया मण्डलिनः" इति । शेषं

बहूनि उपाये नामान्युक्तानि तेषां प्रधान्यतो भारते कति-
 चिदुक्तानि "बहुलाद्यामधेयानि पद्मगाना तपोधन । न
 कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्रापान्यो ह मे शृणु । शेष प्रथमतो
 जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । एरावतस्तत्रकथ कर्कोटकधन-
 ज्ञयौ । कालियो मणिनागय नागदापूरणस्तथा । नागस्तथा
 पिञ्जरक एसापतोऽय वामन । नीलानीली तथा नागी
 कल्पामयश्चौ तथा । स्वायंकरोयकर्षव नाग कलय-
 पोतक । सुरासुषो दक्षिणपक्षथा विमलपिरण्डक ।
 धाम करोटकश्चैव शङ्खो वासुधिसस्तथा । निष्णानकी
 हेमगुहो नङ्गपिङ्गलस्तथा । बाहुरकणो हस्तिपदस्तथा
 सुहरपिरण्डकः । कम्बलाश्वतरो चापि नाग कालीयकस्तथा
 एतस्यवर्त्तकौ नागौ हो च पद्माविति श्रुतौ । नाग शङ्ख-
 सस्यश्चैव तथा कुन्दाण्डकोऽपरः । जेमकथ तथा नागी
 नाग पिण्डारकस्तथा । कररीरः सुमदद्रो विस्वकी
 विस्वपाण्डर । मूपकाद् शङ्खगिरा, पूर्णमद्रो हरिद्रक ।
 क्षपराजितो ज्योतिकथ पद्मगः श्रीबहृस्तथा । कौरव्यो
 धतराद्रथ शङ्खपिरण्डक वीर्यवान् । विरजाय सुभाष्ठय शासि-
 पिरण्डक वीर्यवान् । हस्तिपिरण्ड' पिठरक सुसस कौण-
 पायन । कुठर कुञ्जरश्चैव तथा नाग प्रमाकरः । कुसुदः
 कुसुदाक्षय तित्तिरिर्हलिकस्तथा । कर्हमथ महानागी
 नागय बहुमूलक । कर्कराकर्करो नागी कुण्डोटरमहो-
 दरो । एते प्राधान्यतो नागा कीर्त्तिता हिलसत्तम ।
 बहुलाद्यामधेयानामितरे मानुकीर्त्तिता । एतेषा प्रथमो
 यथ प्रथमस्य च सन्ततिः । अयंश्च्येयेति मत्वा ताम्
 व्रवीमि तपोधन । बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्क्षुदानि ।
 च । अथक्यान्वेय सख्यात पद्मगानां तपोधन । मा० व्या०
 २५ अ० । "अहिपरिकरभाजो भास्करैरङ्गराजं"
 माघ । महतोऽप्येनसोभासाश्चवेवाहर्षिर्बिभ्रव्यते" "न
 पक्ष्यहिमेष्यनाम्नी न च भोषणामिकाम्" लूताहि
 शरटानाञ्च तिरयां चाम्बुचारिणमिति" च अतः । २५ अर्थे,
 इन् ४राह्यै, ५पथिके, अह व्याप्तौ इन् । इहताहरे तस्य
 सर्वलोकव्यापकत्वात्तन्नामकत्वम् स च विधेरूपमित-
 स्त्वेषु पुत्र तदुत्पत्तिकथा भाग० ईश्वर० एअ० "इतपुत्र-
 स्तस्त्वष्टा जुह्वानेन्द्राय शलवे । इन्द्रशत्रो । विवर्द्धस
 सा चिर जहि विद्विमम् । अथास्याह्वार्य्यं चमाडत्यितो
 योरदर्शन । इतान इव लोकाना युगान्तसमये यथा ।
 विष्विष्ववर्द्धमान तद्विषुमान दिनेदिने । दग्धशैव
 प्रतीकार्यं सख्याभ्यामीकवर्द्धसम् ॥ यद्गताप्रथिषा-

शरुं गध्याङ्गार्कोपशोचनम् । देदीपमाने त्रियिषे श्रुत
 धारोभ्य रोदसी ॥ अश्वानसुप्रयन्तश्च चारयन्तं पदा महोम् ।
 दरीगम्भीरवृक्षेण पिशता च नमस्तस्यम् ॥ विहता जिह्वय-
 चांषि पसता मुवनतयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेषु जृम्भ-
 भायं सुडर्मूळ । विलसादुद्गुर्धुर्कोकावीक्ष्य सर्वे दियो-
 दिय ॥ येनाहवाइमे लोकास्तपसा ताद्रमूर्त्तिना । सर्वे-
 छल इति मोक्ष पाप परमदारुणः" ॥ ७ अर्थे, एवञ्चने,
 एतस्यस्वामिके अस्त्रे पाणस्तत्रे च । "सुदणस्योस्त्रोऽहि चद्रे-
 न्द्रयुक्" ज्यो० । "दूत धतुःसखलमिवाहृद्विभ्र" किरा० ।
 "अहिपक्ष्मपता नियम्यताम्" भाष । १० व्याह्नरि त्रि०
 "अहिरसि मुध्र' ताण्ड्र० । अहिराह्नारिप्रभतीनाम्"
 भा० । अह-व्याप्तौ इन् । ११ अर्थे महोव्यापित्वात्तपनम्
 १२ व्यापके १२ व्याप्ते च त्रि० । १४ व्याशाष्टिक्यो दि० व०
 १५ अर्थिभ्या १ ईश्वरीगव्याञ्च स्त्री वा लीम् नागनामत्वात्
 तच्चातत्वात् १७ शीसे धातो । तस्योत्पत्त्यादिभ्यम् भावप्र०
 "इहा भोगिष्ठतां रम्या वासुकिस्तु ध्यभोचयत्" वीर्यं
 जातस्ततो नाग सर्वरोनापहोऽयम्" वीर्यं बभू' तथा
 वप्र योगेऽ नागनामकम् (नागोभुजय) वीर्यं रङ्गयुषं ज्ञेयं
 विरोधात्केहनायनम् । नागस्तु मानयतस्तुल्यबल ददाति
 व्याधि विनाशयति जीवनमातनोति । वज्र मदीपयति
 कामबल करोति अत्युं च नाशयति सन्ततसेवित' स ।
 पात्रेन हीनो किञ्च बहूनागी कुणानि गुण्यांश्च तथा-
 तिकष्टम् । पाण्डु मनेहानिबन्धाद्दयोधमगन्धरादीन् कुशतः
 प्रभक्तौ" तस्य पाकविधिमाह तत्रैव । ताम्बूलरस
 संपिष्टयिक्वालेपात् पुन पुन । इति यद्भि सुटेनागो
 निरूप्य भक्त आवते । (यिक्वा मन यिक्वा) अन्वत् ।
 "अत्रत्यविश्वालोकपूरुषं चर्तार्येन निक्षिमेत् । तत्पाले
 विद्रुतो नागो लोहद्वयां प्रचालितः । आसंकेन भनेज्जक
 तक्षुस्या स्यान्नम यिक्वा । काञ्जिनेन इव इहा वपेत्
 दृष्टपुटेन तम् । साङ्गथीत पुन पिहा यिक्वा काञ्जिनेन
 च । पुन वपेत् समेताभ्यामेव वटपुटेर्हति" ।

अहिंसक त्रि० न हिंसति हिन्स-एतुत् न० त० । हिंसाहिते
 अहिंसा स्त्री हिन्स-अह् न० त० । १ पाकमनकात्रे.
 परपीडाभावे, २ प्राप्यपीडानिष्ठौ, ३ शशास्त्रीवप्राधि
 पीडनाभावे च "अहिंसापरमो धर्म" इति अतिः ।
 "या वेद विहिता हिवा निवताश्च चराचरे । अहिंसामेव
 ता विद्यात् वेदाहर्षोर्हि निर्भमौ" मनुना वैवाहिंसायां
 दोषमावउक्तः एतन् वीर्षावकादिगने सांख्यने ह

“शाम्भोराच योभाच अहिनाम् च योषयन् । पूर्वादिभं विनिर्जित्य धत्तभूमिं तदाऽगमत्” ।

अहिगण्ड ३० । अश्वत्थामाक्षमसिन्धे पञ्चमालातन्त्रे आद्ययुद्धे अश्वत्थयुद्धयुद्धे सप्तमभेदे । इत० । २४पांशां सप्तमे ।

अहिच्छत ३० अहे कषाकारः । अश्वत्थादशः । १ मेघश्लो- वके, २ मरुतीभेदे श्लो । ३ देवभेदे ३० । स च देव धार्येण निर्जित्य श्रोत्राय दत्तः । “अहिच्छतं च विभवं श्लोकः समभियद्यत । एवं राजवृद्धिच्छता इरीजनमदायुता युधि निर्जित्य धार्येण श्रोत्राय प्रतिपादिता” भा० आ० प० । १२६ अ० । तत्र ह्युपद्रव्यं पूर्वभासीन् यथोक्तं इति- र्थे २० अ० । “अहिच्छतं क्षवं राज्यं पितरु प्राप अहा- द्युतिः । ह्युपद्रव्यं पिता राजन् । समैशतुभते तदा । ततो- ऽभूद्रुपदोराजा श्रोत्रघ्नेन निराहृतः । ततोऽप्युज्जेन तदा निज्जित्य ह्युपद्रं तथे । अहिच्छतं सवाम्भित्यं श्रोत्रावा द्यापवर्जितम् । प्रतिगृह्य ततोऽश्रोत्रः उभयं अयतांवरः । काम्यिञ्च ह्युपदायैव प्रायश्चदितं तत्र” इति० २० अ० । तत्सोभाबन्धय भा० आ० प० । १२७ अ० । उक्तः ।

“कामश्रीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । बोध्ययात्- सीहीनमनाः काम्यिञ्च उरोसमम्” । दक्षिणांवापि पञ्चाङ्गान् यावन्नर्मास्तीर्तौ नदीम् । श्रोत्रेण चैवं ह्युपद्रं परिभूयाद्य पाकितम्” । अहिच्छतस्य नामान्तरं प्रकथयः हेम० । अहिच्छतः भवः अथ अहिच्छतः । स्त्रियां स्त्रीय् शुक्रपोसवत्येऽपि गोलासैमिन्नात् न भवत् अहि- च्छतो” सि० शी० ।

अहिनित् ३० अहिं सर्पं वृत्ताद्यं वा जितवान् जि- क्विप् ठक् च । १ कण्ठे, २ श्त्रे च । तत्र कण्ठस्य काचि- यदमनात्तयात्सम् तत्कथा इति० ३६ अ० । “कण्ठ कण्ठ । अहावाहो । गोपाना नन्दिर्वह्नं । दम्पतामेव वै शिप्रं सर्पराजो विपायुषः । इमे नो बान्धवास्तात । त्वां मत्वा नाह्वं विभो । परिदेवन्ति कश्यपं सर्वे मातृवतुहवः । तच्छ्रुत्वा दौहित्र्येयस्य माक्यं संश्रावभोरितम् । विभोऽद्यास्सोऽयम् बाधू भिन्वा तं भोजनवन्धनम् । तस्य पङ्क्यां समाकृत्य भोगरापि जसोऽखितम् । मिरक्षु कथ्यो अयाह अहमेवावनाय च । तस्याददौह अहवा बन्धनं तस्याहश्चिरः । सोऽस्य मूर्द्धिस्थित कण्ठः मनसो अचि- राद्भदः । अद्यमानं स कण्ठेन प्रान्तमुग्धां भुजङ्गमः” । इति । इन्द्रश्च इलाहृत्तयकथा भाग० ईशान्ते ६ अ० । “अवेत्सो इज्जन्तस्य निर्जितं विभवमथा । तनेः

मन्त्रिभिरुचिक्तं मगरुतेजवानितम्” इत्युपक्रम्य इन्द्रश्चा- हृत्तुहं मर्कवित्वा “भिन्वा बन्धे च तत्तुहिं निवन्धय्य मन्त्रिभिः उच्यते मिरः अमो गिरिच्छ्रमिरोजया” इत्युक्तम् । [जिह्वास्तवतायाम् ।

अहिनित्ता श्री अहेर्जिह्वेन तदाकारविद्यतात् । नाम- अहिपुत्रता श्री इन्द्र-उच्यते न० त० । उच्यते श्री- भेदे श्रीतन्त्रे विवर्तितः “अहिच्छुत्तामिर्दृष्टे तोददाह- वच्छुत्तययोभोह्व” । “अहिच्छुत्तामिर्दृष्टानामापदो- निवनामनम्” इति च उच्यते ।

अहित ३० न० त० । १ मती । २ पञ्चमिन्ने जि० । उच्य- तोक्तानि अहितानि अथवा मन्त्रे २२ ईं इत्ते उक्तानि “अहितानि चोद्भूतैर्कर्मवच्चिन्ने इति” एवः “राम- नाम इति उक्तान्नामने वर्तमानमहितं च दास्ये” एवः “निन्दन्नायं वामस्यं यदिमन्त्रि तदाहितम्” मीमा । अत- चापि वस्त्रां मंत्रे चैव हितानिहितान् । अद्यापिमान् वनासेन श्रीविवाहादिभोभत” इतः । “अहितो देह- जोऽपि अहितमारुप्यतौषधम्” ।

अ(आ)हितुष्टिक ३० अहेस्तुष्टं ठक् तेन दीयति ठन् ठम् वा । १ आहृत्पाहृत्, २ सर्पसेवके च ।

अहिहिय् ३० अहिं सर्पं इलाहृत् वा हित्वात् द्वि- भूते क्विप् । १ मन्त्रे, २ मन्त्रे, ३ मन्त्रे, ४ श्त्रे मन्त्रे मन्त्रे मन्त्रे च । अहावसिद्धं तयात्सम् इन्द्रश्च इलाहृत् हेतुत्वमहितुष्टिके उक्तम् “अहिहियकृत्तवता नियम्य- ताम्” भाष । च । अहिहियोऽप्युक्तायेव । [अहावसिद्धे वैरे ।

अहिनकुलिका श्री अहिनकुलवोर्भेरेत्सु तुम् । सर्पकुलवो अहिनमौक ३० अहिना निर्मुच्यते निरु-त्तव-वर्षादि यत् इत० । सर्पकुलवो (शोचव) इति स्थाते ।

अहिनिस्ययी श्री अहिनिस्यैवितेऽस्याम् निरु-त्तवो-स्तुट् स्त्रीय् । (शोचव) इति स्थाते सर्पनिस्यैविते । “तदाया- हिनिस्यैवितो वस्त्रोक्ते अता प्रकथा येते” इ० ७० ।

अहिपताक ३० अहिम् प्रताका तदाकारोऽप्यस्य अच् । सर्पभेदे अहिमन्त्रे ५८ । इत्ते उच्यते श्री- भेदे इन्द्रः ।

अहिपति ३० इत० । वासुदेवताते । अहिनावाद्भोऽप्यत । अहिपुत्रक ३० अहे इतः एव भावति प्रकायते कै-च । सर्पाकारे मौक्तानिभेदे (जिप्) ।

अहियूतन न० उच्यते श्री- सुहरोमभेदे जवा “समासेन अत- किञ्चत् सुहरोना भवन्ति” इत्युपक्रम्य “निबन्धयुदोऽहियूतनं इत्युच्यते इत्युच्यते” इति तन्वित्वा” “मन्त्र-

मन्त्रिभिरुचिक्तं मगरुतेजवानितम्” इत्युपक्रम्य इन्द्रश्चा- हृत्तुहं मर्कवित्वा “भिन्वा बन्धे च तत्तुहिं निवन्धय्य मन्त्रिभिः उच्यते मिरः अमो गिरिच्छ्रमिरोजया” इत्युक्तम् । [जिह्वास्तवतायाम् ।

अहिनित्ता श्री अहेर्जिह्वेन तदाकारविद्यतात् । नाम- अहिपुत्रता श्री इन्द्र-उच्यते न० त० । उच्यते श्री- भेदे श्रीतन्त्रे विवर्तितः “अहिच्छुत्तामिर्दृष्टे तोददाह- वच्छुत्तययोभोह्व” । “अहिच्छुत्तामिर्दृष्टानामापदो- निवनामनम्” इति च उच्यते ।

अहित ३० न० त० । १ मती । २ पञ्चमिन्ने जि० । उच्य- तोक्तानि अहितानि अथवा मन्त्रे २२ ईं इत्ते उक्तानि “अहितानि चोद्भूतैर्कर्मवच्चिन्ने इति” एवः “राम- नाम इति उक्तान्नामने वर्तमानमहितं च दास्ये” एवः “निन्दन्नायं वामस्यं यदिमन्त्रि तदाहितम्” मीमा । अत- चापि वस्त्रां मंत्रे चैव हितानिहितान् । अद्यापिमान् वनासेन श्रीविवाहादिभोभत” इतः । “अहितो देह- जोऽपि अहितमारुप्यतौषधम्” ।

अ(आ)हितुष्टिक ३० अहेस्तुष्टं ठक् तेन दीयति ठन् ठम् वा । १ आहृत्पाहृत्, २ सर्पसेवके च ।

अहिहिय् ३० अहिं सर्पं इलाहृत् वा हित्वात् द्वि- भूते क्विप् । १ मन्त्रे, २ मन्त्रे, ३ मन्त्रे, ४ श्त्रे मन्त्रे मन्त्रे मन्त्रे च । अहावसिद्धं तयात्सम् इन्द्रश्च इलाहृत् हेतुत्वमहितुष्टिके उक्तम् “अहिहियकृत्तवता नियम्य- ताम्” भाष । च । अहिहियोऽप्युक्तायेव । [अहावसिद्धे वैरे ।

अहिनकुलिका श्री अहिनकुलवोर्भेरेत्सु तुम् । सर्पकुलवो अहिनमौक ३० अहिना निर्मुच्यते निरु-त्तव-वर्षादि यत् इत० । सर्पकुलवो (शोचव) इति स्थाते ।

अहिनिस्ययी श्री अहिनिस्यैवितेऽस्याम् निरु-त्तवो-स्तुट् स्त्रीय् । (शोचव) इति स्थाते सर्पनिस्यैविते । “तदाया- हिनिस्यैवितो वस्त्रोक्ते अता प्रकथा येते” इ० ७० ।

अहिपताक ३० अहिम् प्रताका तदाकारोऽप्यस्य अच् । सर्पभेदे अहिमन्त्रे ५८ । इत्ते उच्यते श्री- भेदे इन्द्रः ।

अहिपति ३० इत० । वासुदेवताते । अहिनावाद्भोऽप्यत । अहिपुत्रक ३० अहे इतः एव भावति प्रकायते कै-च । सर्पाकारे मौक्तानिभेदे (जिप्) ।

अहियूतन न० उच्यते श्री- सुहरोमभेदे जवा “समासेन अत- किञ्चत् सुहरोना भवन्ति” इत्युपक्रम्य “निबन्धयुदोऽहियूतनं इत्युच्यते इत्युच्यते” इति तन्वित्वा” “मन्त्र-

मन्त्रिभिरुचिक्तं मगरुतेजवानितम्” इत्युपक्रम्य इन्द्रश्चा- हृत्तुहं मर्कवित्वा “भिन्वा बन्धे च तत्तुहिं निवन्धय्य मन्त्रिभिः उच्यते मिरः अमो गिरिच्छ्रमिरोजया” इत्युक्तम् । [जिह्वास्तवतायाम् ।

अहिनित्ता श्री अहेर्जिह्वेन तदाकारविद्यतात् । नाम- अहिपुत्रता श्री इन्द्र-उच्यते न० त० । उच्यते श्री- भेदे श्रीतन्त्रे विवर्तितः “अहिच्छुत्तामिर्दृष्टे तोददाह- वच्छुत्तययोभोह्व” । “अहिच्छुत्तामिर्दृष्टानामापदो- निवनामनम्” इति च उच्यते ।

अहित ३० न० त० । १ मती । २ पञ्चमिन्ने जि० । उच्य- तोक्तानि अहितानि अथवा मन्त्रे २२ ईं इत्ते उक्तानि “अहितानि चोद्भूतैर्कर्मवच्चिन्ने इति” एवः “राम- नाम इति उक्तान्नामने वर्तमानमहितं च दास्ये” एवः “निन्दन्नायं वामस्यं यदिमन्त्रि तदाहितम्” मीमा । अत- चापि वस्त्रां मंत्रे चैव हितानिहितान् । अद्यापिमान् वनासेन श्रीविवाहादिभोभत” इतः । “अहितो देह- जोऽपि अहितमारुप्यतौषधम्” ।

अ(आ)हितुष्टिक ३० अहेस्तुष्टं ठक् तेन दीयति ठन् ठम् वा । १ आहृत्पाहृत्, २ सर्पसेवके च ।

अहिहिय् ३० अहिं सर्पं इलाहृत् वा हित्वात् द्वि- भूते क्विप् । १ मन्त्रे, २ मन्त्रे, ३ मन्त्रे, ४ श्त्रे मन्त्रे मन्त्रे मन्त्रे च । अहावसिद्धं तयात्सम् इन्द्रश्च इलाहृत् हेतुत्वमहितुष्टिके उक्तम् “अहिहियकृत्तवता नियम्य- ताम्” भाष । च । अहिहियोऽप्युक्तायेव । [अहावसिद्धे वैरे ।

अहिनकुलिका श्री अहिनकुलवोर्भेरेत्सु तुम् । सर्पकुलवो अहिनमौक ३० अहिना निर्मुच्यते निरु-त्तव-वर्षादि यत् इत० । सर्पकुलवो (शोचव) इति स्थाते ।

अहिनिस्ययी श्री अहिनिस्यैवितेऽस्याम् निरु-त्तवो-स्तुट् स्त्रीय् । (शोचव) इति स्थाते सर्पनिस्यैविते । “तदाया- हिनिस्यैवितो वस्त्रोक्ते अता प्रकथा येते” इ० ७० ।

समाशुक्तेऽधौतेऽपाने शियोर्भवेत् । खिन्नस्याफापमानस्य
कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयगात्तः क्षिप्रं स्फीटां घ्रावश्च
जायते । एकोभूतं अशैर्घोरं त विद्यादहिपूतनम्" इति तस्य
लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि ॥ "घात्राः कर्म्यं
शोधयित्वा वाचे साध्यादहिपूतना" । "पटोलपत्रत्रिफला-
रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं हत नाशयति कृष्णामय्यादहिपूत-
नाम्" "विकित्सन् सुष्क कच्छूञ्चाप्यादहिपूतनपानवत्" सुश्रु० ।
अहिफेनं पु० अहे. फेनः गरलमिव तोष्यगुणत्वात् । (आफिङ्)
इति ख्याते । इहानिर्यासभेदे । इत० २ सर्पलावायाञ्च ।
अहि(वु)बुध् पु० अहेरिव बुधो धीवा यस्य । इहभेदे. २ तद्देव-
ताके २ उग्ररभाद्रपदनक्षत्रे ३ सुहूर्त्तभेदे च । इ० अहिर्भु-
(र्षु)धोऽहिर्(र्षु)र्षुधोऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानयन्दे वक्ष्यते ।
'अजैकपादहिर्भुध् विरूपाक्षश्च रैवत.' विष्णु घ० ।
सुहूर्त्तभेदश्च अहं यन्दे ५७ ईं षष्ठे उक्तं तद्वचनस्य तद्देव-
ताकत्वञ्च अहो पायन्दे ४६८ षष्ठे उक्तम् ।
अहिभयं न० अहे, गृह्यत्वात् आदताकारत्वाच्च अहि-
तत्वात् स्वपञ्चात् भयम् । राक्षा स्वपञ्चजनिते । भये
ईत० । २ सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूयामलक्याम् ।
अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति स्वहृदयति दो-क । सर्प
अहिभानु पु० अहिर्ब्याधो मातृसहतिरस्य । सूर्यगतिहेतौ
वायौ प्रपाहानिलेनैव सूर्यं गतेर्व्यतिमोक्षेसघातम् ।
"मरुतो अहिमानवः" ऋ० १, १७२, १ ।
अहिभुज् पु० अहिं भुक्ते क्तिप् । १ गरुडे, २ मयूरे, ३ नकुले च
अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया निमर्त्ति ऋ-क्तिप् । १ शिवे
अहिम न० विरोधे न० त० । १ उष्णस्यै २ तद्वति त्रि० ।
अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १ सूर्ये २ अर्क-
हृत्ते च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।
अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंसोमन्युरस्य । १ हननशीले
२ अहिस्तस्यहिंसक्रोधे च "यवसाऽहिमन्यव" ऋ० १,
६४, ८. ईत० । २ सर्पक्रोधे च । [कुञ्जीनामसतायाम् ।
अहिमर्दनी स्त्री अहिर्भेदप्रतेऽनया ऋ-द्युट् । गन्धना-
अहिमाय त्रि० अहेरिव कुट्टिका भाषाऽस्य । इत्यासुरादी
"इहसतेरहिमायान् अहि द्युज्" ऋ० १, १६०, ४ ।
अहिमार पु० अहिं मारयति ऋ-द्युष्-अय् । १ अरिभेदक-
हृत्ते समेमारके २ गरुडे ३ मयूरे ४ इत्यासुरनाशके
इन्द्रे च । [अरिभेदहृत्ते ।
अहिभेद(क) पु० अहिताहन्ताऽरिरिव भेदोऽस्य वा कप् ।
अहिरिपु पु० ईत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ लण्ये च

५ हतयत्नौ इन्द्रे च । अहिजिह्वन्दे विद्यतिः ।

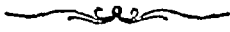
अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता याक० त०
अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ ताम्बूल्याम् २ अहि-
हेष्टी लता या० त० । २ गन्धनाकुल्याम् ।
अहिविद्विष् पु० ईत० । १ गरुडे २ मयूरे ३ नकुले ४ लण्ये
५ गन्धनाकुलोहृत्ते हतयत्नौ इन्द्रे च "द्रुतं धतुः सख-
मिवाहिविद्विष्" किरा० । क । अहिविद्विपोऽप्यत्र ।
अहिपुष्प त्रि० अह-व्याप्ती इन् अहि व्यापि शुभ्रं यस्य
व्यापकत्वे । "आश्वाङ्गगत्यादहिपुष्प" ऋ० ५, ३२, ५ ।
अहिसक्य त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्यं यस्य । १ शर्मन्तस्य-
दीर्घसक्यियुक्ते उपचारात् २ तदाभारदेये पु० । तद्देय
स्यादूरभवम् सुवास्ता० अय् । आहिसक्यं । तद्देया-
दूरभने देयादौ त्रि० ।
अहियत् न० हत्या हननं भावे क्यप् भेदे न० । १ इत्यासुर-
हनने "अर्कमहिहृत्ते ज्यु" ऋ० १, १६१, १ ।
लोके स्त्रीत्वम् । २ सर्पहनने स्त्री । [२ इन्द्रे च ।
अहियन् पु० अहिं सर्पे इत्यासुर वा हतवान् क्तिप् । १ गरुडे
अहीन पु० अहोमिं साध्यते च । अहं समूहसाध्ये द्विरा-
त्तादियागभेदे । स च ताण्ड्र० आ० भाष्ये षोडश
अलिज उपक्रम्य "एतेऽहीनैकाहैर्वाजयन्ति" आपस्त० उक्तं
"तपते होत्रादिनामका षोडशर्षिणो द्विरात्तादिभिरहीन-
संशकैरग्निदोमादिभिरेकाहसंशकैर्वाजयन्ति" भा० "अहीन
यजनमशुचिकरमिति" श्रुतिः "अभिचारमहीनञ्च त्रि-
कल्पेह विशुध्यति" मतुः । अहीनामिन स्वामो । २ सर्पराजे
वासुकौ पु० न हीनः । ३ अन्यन्ने त्रि० म न महीन
महीन पराक्रमम् रघुः "वेदयज्ञैरहीनानां प्रयस्त्रानां स्वक-
र्मासु" मतुः "त्वत्तः सूतमहीनकोत्तः" भा० ध्या० प० ।
अहीनगु पु० सूर्यवंशे नृपभेदे "अहीनगुर्नाम स गा वसधा
महीनवाङ्मविष्य यथाव" रघु "राजस्य तनयोजज्ञे कुष
इत्यभिविश्रुत" । अतिथिस्तु कुषाब्जासु निपधस्यस्य चा-
त्तजः । निपधस्य नञ् उच्चो नञ् एतोनलस्य त । नभस्य
पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः ऋत् । क्षेमधन्वसुतस्वाधी-
हैवानीक प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मज
प्रभु । अहीनगोस्तु दायद सुधन्वा नाम पार्थिव" ।
हरि० व० १६६० ।
अहीनवादिन् त्रि० न हीन वादी । "अन्यवादी क्रिया-
हेनो नोत्थापता निरन्तर । आसूतमयकावी च हीन-
मञ्जविधः ऋत्." इति ऋत्सुक्ताहीनभिधे वादिनि ।

अह्नीमती स्त्री अह्निरस्यस्याम् मत्तम् शरादि० दीर्घः । मदीभेदे
 अह्नीर पु० आभीरस्य प्रथो० शापुस्यम् । आभीरे । [उक्त ।
 अह्नीरणादि पु० अरीहणादिगणे पाठान्तरम् ष च गण० तच्छब्दे
 अह्नीरणि पु० अह्नीन् ररयति दूरीकरोति रर-अनि ।
 द्विषच्छसर्पे तर्ह्यनाह्नीतरे सर्पां पलायन्ते ।
 अह्नीश्रुत्र पु० अह्निरिव श्रूयते श्र-क ना० दीर्घः । श्लौ "पिप्रु-
 दासमह्नीश्रुत्रम्" ऋ० ८, २२, २ । "अह्नीश्रुत्रं शत्रुम्" भा० ।
 अहु लि० अह-आप्तौ उन् । व्यापके स्त्रियं ङीप् "पर
 उर्वीर्वा अन्त्या उपसदः परोऽह्नीरन्त्या" गत० ब्रा० ।
 अह्नेते आकारे उन् अङ्ग भगे न० । "यदय अङ्गभेद्या
 लभु" य० २२, २८, "अङ्ग भगं भेदां विदार्य यस्याः" दीप ।
 अहुत पु० नास्ति कृतं ह्वन यत्न । धर्मसाधनत्वेऽपि अह्नेमे
 १ भेदापादे । "अह्नेषु च कृतञ्चैव तथा प्रकृतमेव च । ब्राह्मं
 कृतं प्राणितञ्च पञ्च यद्यान् प्रषद्यते" जपोऽङ्गतो कृतो-
 ह्योम प्रकृतो भीतिको षवि । ब्राह्मं कृतं द्विजापासां
 प्राणितं पितृतरपणम्" मनु० यस्य ह्वन न कृतं तादृशे
 ० हविरादौ लि० । "अथ यत् पुराणा नात्रानि यथा
 अङ्गस्य ह्वियो नाश्रीयात् एव तस्यसादीक्षितस्य नाश्री-
 यात्" गत० ब्रा० ।
 अह्णान लि० ह्णो-रोपणे कण्डू० ताश्चोत्से षानग्
 भेदे नि० न० त० । अक्रोधने । "कि मे ह्वयमह्णानो-
 लुपेत" ऋ० ७, ८६, २ । लोके कश्चित् वेदे च अह्णोय
 मान् । "राजाना क्षत्रमह्णोयमाना" ऋ० ५, ६२, ६ ।
 अहे अव्य-अह+ए । १ क्षेमे, वियोगे च । "अहे राम ।
 घनश्याम । चन्वासि स्रष्टपह्वजम् । यदि जीवासि योकेन
 पुनः पश्यामि ते ह्रस्वम्" ।
 अहेड लि० हेड-अनादरे अच् न० त० । अयन्त्रान्ये
 अहेडमान लि० हेड-शामच् न० त० । आश्रियमाणे अव-
 त्रान्त्रथे "अहेडमानो वरुण" ऋ० १, २४, ११ ।
 अहेतु पु० म० त० । १ हेतुमिधे न० य० । २ हेतुशून्ये लि० या
 क्त्वा अहेतुकोऽप्युक्ताये । हेतु कारणसङ्घेऽश्वत् । कारणञ्च
 कार्याव्यवहितव्यये कार्याधिकरणे स्थितिपाली यथा घटा-
 दिक प्रति ऋत्तिकादि षट्कारादिक सुवस्यीदि । तयोस्तद-
 धिकरणेतत्पूर्व स्थितत्वात् तथात्वम् । कारणतायाह्णको च
 अन्वयन्नतिरेको । मत्तभेदे तदुपाह्णानि कारणशब्दे षष्पन्ते
 अहेत् पु० न हिगोति हि-ह म० त० । शतमूल्याम् ।
 अहेतुक लि० हेतुत पागतम् टच् न० त० । १ हेतुतोऽ-
 प्राप्ते २ अह्निरान्तरात्प्राप्तत्वात्कते । ३ उपपत्तिशून्ये

च । "यत्तु कृतफूपदेकान् कार्ये सक्रमहृत्कम् ।
 अतन्चार्यवद्व्यञ्ज तन्नामसद्यदाहृतम्" गीता ।
 अहो अव्य० न+हा-डो । १ गोकै, २ धगवे, ३ विपादे,
 ४ दयायां, ५ सम्बोधने, ६ विषयने, ७ प्रगणायाम्, ८ वितर्के,
 ९ व्यक्षयायाञ्च "अहो महत्त्वं महतामपूर्वम्" गीति-
 "कुत्तमधुतोमन्दिरमहो" श्यामाक्षवः । "अहो अहो-
 भिर्महिमाहिभागमे" नैम० ।
 अहोरात पु० अह्वय रात्रिय टच् समा० । अह्योदयद्वय-
 मध्यवर्तिकादे षट्दशकालके मातुष दिने पितृप्रादाहोरा-
 तमानन्त-अह्वयशब्दे ५७६६ उक्तम् । त्रिंशत्कला हृत्कृत्
 स्यादाहोरातस्तु तावतः । अहोरात्रे विभजते सूर्योमातु-
 पदैविके" मनु० । "रात्राङ्गाहा पु० सि" पा० उक्ते पु स्त्रे-
 ऽपि धार्षत्यात् ऋषिम् "रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्र
 विदोविदु" मनुः । [दिवसे गेये रथन्तरनामकसामभेदे ।
 अहोरायन्तर न० अङ्गि गेय रथन्तरम् सामभेदः न रो र ।
 अहोरूप न० अङ्गो रूपम् न रो र । दिवसरूपे ।
 अहोवत अव्य० अहो च वत च ह० । १ खेदे, २ सम्बोधने ३ अत-
 कस्यायाञ्च । "अहोवत महत् कष्टम्" गणरत्न० "अहोवत
 महत् पापम्" गीता "अहोवतासि सृष्टणीयवीर्यं" कुमा०
 अह्णवाव्य लि० ह्ण-वा० आथ न० त० । निष्प्रधाकर्त्तरि ।
 "सत्य तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्णवाव्यम्" ऋ० ८, ४५, २७
 अह्णाय अव्य० ह्ण-घञ् ह्रदि प्रथो० वस्य यत्न न० त० ।
 यञ्च्ये । "अह्णाय सा नियमज लमसत्ससर्ज" कुमा०
 "अह्णाय तावदरुणे तमो निरस्तम्" रघु० स्वच्छन्दो-
 ष्चलदक्ककञ्चकुरह्णच्छातेतराम्बुच्छटा-मूर्च्छन्तोसमहर्षि
 हर्षविहितस्तानाङ्गिकाऽङ्गाय न" का० प्रा० ।
 अह्णर्षु लि० अहिमाह्नार शत्रुश्रुपति ऋच-उ । शत्रु
 प्रति व्याभिसृष्ट्येन गन्तरि "अह्णर्षूणां चिद्व्रयां अवि-
 ध्याम्" ऋ० २, १८, १ ।
 अह्वय लि० न जिह्वेति स्त्री-अच् न० त० । निर्लज्जे
 "हृषीमहे अह्वय याजन्मिगम्यम्" ऋ० २, २, ४ ।
 अह्वयाण लि० स्त्री-वा० "आनच् न० त० । निर्लज्जे "अप
 एति युवतिरह्वयाणां" ऋ० ७, ८०, २ । [प्र० ८, ५४, १ ।
 अह्वि पु० ह्-क्ति न० त० । कपो । "शुकं उडुह्ये अह्वय" ।
 अहुत लि० ह्-क्त न० त० प्र० । अकुटिले "सनेनमहुत
 रमा गिर" ऋ० ८, २४, ६ ।
 अह्वीवा पु० नास्ति स्त्रीर्यस्य । १ क्षपणके तस्य टिगम्बरत्वेन
 लज्जाहीनत्वात्तथात्वम् २ निर्लज्जे लि० ।

अहल वि० न हलति चलति हल-अच् न० त० । भङ्गातके ।
२ विञ्जलभिन्ने वि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये षड्दभिधाने अकारादिकशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप-क्रिप् ष्ट० पलोप । १ वाक्ये (वाक्यस्थान्य-
यात्त्वद्योतने पूर्वसंभ्रमसंस्था इदानीमेवमिति प्रतिपादने)
२ स्रुतौ (आ एवं मन्यसे इति स्रुतस्थान्यथा प्रतिपादने)
३ अलुक्स्मायाम् । ४ ससञ्ज्ञये, ५ अङ्गोकारे, ६ ईपदर्शे
७ क्रियायोगे, ८ सीमाया एव्याप्तौ च । वाक्यस्रुतिभिन्ने-
ऽस्य डित्त्वमिच्छन्ति अडितोऽस्य एकाजनिपातत्वात् प्रद-
ह्यसंज्ञा डितस्तु न । अतवोक्तम् “मन्यादायामभिविधौ
क्रियायोगेपदर्शयो । य आकार स डित् प्रोक्त वाक्य-
स्वरणयोरडित्” तत्र सीमायाम् आ-आत्मबोधत्
आत्मबोधत् “लौकिक तद्दवेद प्रमाणं त्वात्मनिद्वयात्” ।
व्याप्तौ ब्रह्मास्यासकलात् । सकल व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थं
विकल्पेन अव्यवधिभाय । आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोग
उपसर्गः । यथा आगच्छत् पामात् । ईपदर्शे आकम्
आक्रेकर । वाच्यञ्च वाक्यार्थद्योतकता । स्वरणं प्रमाणा-
न्तरावागगतस्य नह्यं शब्दमात्रेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन-अच् । षट्पिभेदे कर्षा० फिन् ।
आकनायनिः तद्वये आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईपदर्शे कपि-अच् । ईपत्कम्पे ।

आकम्पन वि० आकम्पते आ+कपि-अच् । १ ईपत्कम्पनीये ।
२ भावे ल्युट् । ईपत्कम्पे न० । आ+कपि-णिच्-ल्यु ।
३ ईपञ्चालके वि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ ईपञ्चालने न० ।

आकम्पित वि० आ+कपि-कर्त्तृ रि क्त । १ ईपत्कम्पिते ‘धनो-
कहाकम्पितपुष्पगन्धी’ रघु । भावे क्त । २ ईपत्कम्पने
न० । णिच्-कर्म्मणि क्त । ३ ईपञ्चालिते वि० ।

आकात्य न० न क्त स्वच्छताकारी अकतस्वस्य भावः
व्यञ् । व्यस्वच्छत्वकारित्ये । “न नञ्पूर्वात्तत्पुष्पादि

त्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्युदासात् तत्पुरुष एव व्यञ् ।
बहुव्रीहौ तु तत्वादि । अकतता अकतत्वम् ।

आकम्पु वि० आ+कपि-र । ईपत्कम्पणीये ।

आकर पु० आकुर्वन्ति संधीभूय कुर्वन्ति व्यवहारमत आ+
क-अच् । १ समूहे, “शब्दाकरकरप्राममर्धमण्डलमण्डलम्”
कविल्लङ्गु० “वभूववजाकरभूषणाया रघु” । २ श्रेष्ठे च ।
आकीर्यन्ते धातवोऽल कृ-अच् । ईरत्वाद्युत्पत्तिस्थाने
“आकरे पद्मरागाणा जन्म काचमयेः कृत” इति०
“शुचीनाकरकर्म्माले भीरुनन्निवेशने” “आयव्ययौ च
नियतावाकारानु कोपमेव च” “स्वांकरेष्वधीकारो महा-
यन्त्रप्रवर्त्तनम्” मनु । “दिलीपसूनुर्भणिराकरोद्भवः”
रघु । ४ स्थानमात्रे च कसलाकरः पद्माकरइत्यादि ।
“हरिदशः कसलाकरानिव” रघु “शैलान्द्रोहिमवाद्याम
धातुनामाकरो महान्” रामा० । आकरः स्वपरभूरि-
कथाना प्रायशो हि सुहृदा सहवास” नैप० ।

आकरिक वि० आकरे नियुक्तं ठञ् । स्वर्गाद्युत्पत्तिस्थानेषु
राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापस-
म्भवात् तत्राधिकारस्य सत्तुमा उपपातकमध्ये परि-
गणना कृता । “स्वांकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् वि० आकर उत्पत्तिस्थानं प्रायस्त्वेनाख्यस्य
इति स्त्रिया ङोप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाक-
रिभिः करिभिः क्षतैः” किरा० ।

आकर्ष अव्य० कर्षपर्यन्तम् अव्य० । कर्षपर्यन्ते ‘आकर्ष
सुकृषितस्य विकाशिकायम्” भाष० ।

आकर्षण न० आ+कर्ष-ल्युट् । अषणे “सदा तदाकर्ष
न तत्पराम्भू” नैप० ।

आकर्ष पु० आकष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कप-अच् ।
१ प्रायशे, २ शारिफलके, ३ व्यूते, ४ इन्द्रिये धन्विनो
५ धनुरभ्यासे च । भावे अच् । ईपत्कम्पे । आधारे
अच् । ७ निकषे उपषे । खलादिगत घान्माकष्यतेऽनेन
करणे अच् । अहुयाकारे (आकुंङ्गा) इति ख्याते ङकाङ्
भेदे । “आकर्ष श्वेष आकर्ष्य” सि० कौ० । आकर्षति
कर्त्तृ रि अच् । १ आकर्षके वि० । मध्वित्याकर्षे, कुशै
कात्या० । २, ३, ४, ० । मध्वाकर्षे कुशै” कर्क० । “आकर्षस्ते-
ऽवाक्फलं सुप्रणोतोऽहदि प्रौढोमन्त्रपदः समाधि” भा०
स० ६४० । आकर्षकः हृदयाकर्षक समाधि चिन्तनम्
धवाक्फल नीचफलः । आकर्षे (पे) ष चरति षल्
आकर्षिकः । आकर्षणचारिणि वि० स्त्रिया ङोप् ।

आकर्षकं प्र० आकर्षति सचिह्नस्य' सौष्ट' व्या+कष-ल्युट् ।
 (शुभ्रक) इति स्याते । अयस्कान्ते । २ व्याकर्षणकर्त्तरि
 द्वि० आकर्षे नियुक्त आकर्षादि० कन् । आकर्षनियुक्ते
 'आकर्षः निकषोपल इति रेफरहितः पाठ युक्तः' सि० की० ।
 आकर्षण ति० व्या+कष-ल्युट् । अन्वयत् स्थितस्य वस्तुन
 प्रथमेन अन्वयत् गत्ये "योपिदाकर्षणे चैव विनियोग
 प्रकीर्त्तित" तन्वम् । व्यालप्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।
 २ व्याकर्षणसाधने तन्त्रोक्ते पट्कर्मन्नागते विधानभेदे च ।
 यथा 'अधाकर्षणविधानानि कथयामि समागतः । यदुक्तं
 तत्रेते तन्त्रे यज्ञोक्तं भूतदामरे । श्रीबीज मान्त्रयं
 बीज सञ्जापीजं सचदरेत् । प्रथमं प्रथमं दत्त्वा मि-
 उरादेविपदन्त । प्यद्योति पदं ह्यनमाकर्षेति द्विधा
 पदम् । साहान्त मन्त्रशुद्धम् जपेद्गसहस्रकम् ।
 पट्कोणञ्च समासस्य रक्तपन्दनशुभ्रम् । पङ्कजकार्पे-
 न्मन्त्रो सञ्जापीजसमानितम् । मष्टद्वीर्षभाकर्षणैव
 नादविन्दुविभूयितम् । रक्तपद्माक्षतधूपमैद्यै परि-
 पूष्यताम् । भावयचेतसा देवीं त्रिनेत्रा चन्द्रयेसराम् ।
 बालार्ककिरणप्रत्या सिन्दूरार्णविषहाम् । पद्मञ्च
 दक्षिणे पाणी जपमावाप्तु वामके । मन्त्रस्यास्य प्रसादेन
 रत्नमामपि तयोर्धर्मोम् । आकर्षयेच्च सन्देह किं पुन-
 र्मातृपीसिह । भूर्जपत्रे समासस्य कुड्मुसाक्षवारिणा ।
 काञ्चीरायुक्तसूरीरोसमामिलितेन त । अनामारक्त-
 मित्रेण कामलाक्षीमनु' जपेत् । (अं त्रौ कामलाणि
 अक्षकोभाकर्षय आकर्षय छं प्रट्) । इमं मन्त्रं जपेदादौ
 सहस्रैकं जपेत् पुन । भूर्जपत्रं समादाय शुद्धिकां
 कारयेत् सुधी । तेनैव साध्यपादोत्पत्तिकामपञ्चवेदितम् ।
 योधिः तेजसा भानोर्वेद्येत् कटुभिस्त्रिभि । प्रतिमां
 स्त्रीनिभां कृत्वा तस्यां विभेसपोदरे । शुद्धिकां पातयेत्
 पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीम् । ताट्यामिच्छो-
 भूसा निर्जने निशि साधक । यावद्व्यस्तं चित्तञ्च तावद्रूप
 जपेन्नरुम् । यायदायाति सत्तन्ना सद्गन्तसविषहा"
 तन्त्रसा० । तत्र ह्योससाधनद्रव्यसक्तं तत्रैव । 'आकर्षये
 तथा सौष्ठं सतिल सधुरान्पितम्" ।
 आकर्षणो स्त्री व्याकष्यतेऽनया व्या+कष-ल्युट् टिच्चाव्
 डीप् । उच्चस्वप्रत्याहारणार्थे (आङ्गि) । यजिकाभेदे ।
 = मुहाभेदे च सुद्रायञ्चे विवरणम् ।
 आकर्षा(या)दि प्र० पाणिन्युक्ते कन् प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे
 क्का(य)भे लृक् पिशाच, पिषयञ्, क्यनि, व्यञ्जन्,

चव, निचय, विजय, जय, व्याचय, नय, पाद, टीप,
 उद, ह्यद, ह्याद, गद्द, गडनि 'आकर्षा(या)दिभ्य
 कन्' पा० ।
 आकर्षिन् ति० व्या+कष-चित् । आकर्षकारणे क्वियां
 ङीप् । समुप्यांश्च । दूरगामिनि गन्धे । सच्चि
 दूरादेन नासिकां प्राप्य प्रातःपुरम् सपहवायातुसूह-
 यन् समाकर्षतीतिेति गन्ध तथात्वम् ।
 आकलन न० व्या+कष-ल्युट् । आकाङ्क्षायाम्, २ पक्षे
 २ सपक्षे ४ गण्ये ५ इत्सन्धाने च 'क्षिप्यापि सातुनयमाक-
 सनाय यन्त्रा' मायः ।
 आकलित ति० व्या+कष-क्त । अयस्यते २ पक्षिते च ।
 प्रहितभुजाऽऽकलितस्थनेन निन्दे" । "सुप्तसुप्त-
 क्लितापराम्बराम्" इति च भावः ।
 आकल्प प्र० व्या+कष-चित्-ञञ् । विवरणायाम्, २ मूषके
 च 'रत्नमाकल्पोऽप्यहाङ् परशुमङ्गवराभीतिहसं
 प्रसधम्" शिष्यायाम् । "आकल्पसाधनेषु सौवर्षेडु'
 प्रसाधका" "अक्षतवधिविषयांतीषा माकल्पजातम्" रघु ।
 २ कल्पपयं ने प्यथ० । 'आकल्पं नरकं भुङ्क्ते' इति इति
 आकष प्र० आकष्यते यत् कष-अच् । सर्पादिकवचसाधने
 (कोठि) प्रसारभेदे । आकषे नियुक्तं कन् । आकषक-
 तलनियुक्ते ति० तेन चरति कल् आकषिक तेन
 चारिणि । स्त्रियां ङीप् ।
 आकस्मिक ति० अकस्मादित्यव्यय कारणामाने कारण विना
 भव विनया० कल् टिछोप । अकस्माद्गने । स्त्रियां ङीप् ।
 जगत आकस्मिकत्वपादिनचार्वाका इत्यमाहुः । अकस्मा-
 देव भवति कार्यं न किञ्चिद्वेदमिति तदेतन्नतम् गौ० सू०
 उक्तम् । 'अनिमित्ततोभावोत्पत्ति कल्कत्तं आदिपव'
 एतद्वतरत्विषयां इतिः । यदि कार्याभावाकस्मिकत्व
 तदा न परमात्मादीनासुपादानत्व न नेत्रस्य निनि-
 सत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणात् प्रकल्पकारभते
 तत्र पूर्वपक्ष सत्त्वम् अनिमित्त इत्यादि । प्रवभाषे
 तसिह् । अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः तथा च वटा-
 द्युत्पत्तिर्नि कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कल्पकारण-
 मयूरचित्तताद्युत्पत्तिवत् इति सत्त्वतात्पर्यम्" कुल्लभा०
 हरि० । 'अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपर वा स्वातिरिक्त
 हेतुनिषेधपर परिमार्थिकहेतुनिषेधपर वा । अतोभ-
 यत्वाहेतुकत्वमन्त्येऽलोकेहेतुकत्व पर्यवस्यति" । तथा च
 आकस्मिकगन्त्स तादृशार्थवहच्यपरता । "समाया-

दित्यर्थं परं वेत्युक्तेषु स्वाभाविकार्थताऽपि तु शब्दद० र्थ०
 “नन्वहृत्पानिदौ जगद्भित्प्रमाकत्तिकं स्यादिति चेन्न
 वद्वद् स्वभावादेव तदुपपत्ते” अतएवोक्तम् “अग्निरुष्णो
 जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिल । केनेदं चित्रितं
 तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चाख्याकमतम् तस्या-
 युक्तत्परोल्लेखं चाख्याकशब्दशेषे दृश्यम् ।

श्रकाऽऽत्ता स्त्री आ+काङ्-अङ् । अभिधाने, न्यायमते
 श्वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे
 तत्पदत्वत्पक्षे, संबन्धे श् पदान्तरव्यतिरेकेषामन्याभावे च
 “यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा” भाषा०
 शब्दचिन्ताणौ तु “अथ केयमाकाङ्क्षेत्यादिषु” उच्यते अभि-
 धानापर्यवसानमाकाङ्क्षेति” लक्षयित्वा स्वयमेव तद्विषयतया
 “यस्य येन विनास्वार्थान्वयाननुभावकत्व तस्य तदपर्यवसानं ना-
 स, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना पर-
 स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् । परमते नीलोघटोनास्त्विति
 नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न पर-
 स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् । परमते नीलोघटोनास्त्विति
 नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न पर-
 स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् । विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति वि-
 शिष्टवैशिष्ट्ये नैवान्वयः । किन्त्वार्थं समानः । अस्माकन्तु
 नीलोघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः । विशेषणविभक्तिः
 साधुत्थार्था । यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबला-
 द्द्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतोविशेषणविशेष्यभा-
 वात्तुभावकत्व तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना । द्वारमित्यध्या-
 हारं विना प्रतियोग्यत्वाभावात् स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्व-
 जिता यजेत” मन्वेद कार्यं मिति प्रवर्त्तकं तात्पर्यविषयज्ञान
 नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा । यद्वा कर्त्तुरिवाधिकारि-
 षोऽप्याक्षेपादेव काम इति तदन्वयोनं शाब्दं किन्त्वानु-
 भाविकः । गौश्लालापिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापि-
 तस्याप्यध्याहृतस्वेतरपदं विना नातुभावकत्वम् घटः कर्मत्व-
 मानयनं कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत्
 पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं
 विनैव घटमानयतीत्यत्रैव क्रमेण तथात्वयतात्पर्येऽपि
 क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वा-
 ख्यातक्रियाकारकपदानामान्वयबोधे ताज्जेन समर्थानि
 न तु तदर्थानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनः
 कर्त्तृता पाकः कृतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽग्निमौ-
 दनं पचेतेत्यत्रैवान्वयबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मक-
 भाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम् । अतएव
 द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदाध्याहारः । क्रियापदार्थस्यान्यत

उपस्थितावपि कारकानन्वयात् । अस्मान्मर्थन्तु स्वभावात् ।
 अनासन्नमप्यासन्नदशायासासन्नभ्रमेणैवान्वयबोधसमर्थमेव । व-
 ङ्किना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्ये-
 ऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्मर्णिरिव ।
 अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकभावे ततोऽप्यन्वयबोधः ।
 न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यं सिद्धं भवति पक्षति-
 वेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयबोधोऽपि । उरु-
 षपदं विनापि राघ इत्यस्य उल्लेखेण सम स्वार्थानुभावकत्वमिति
 न तदाकाङ्क्षा यद्वा त्वयाणां अरुः जनितान्वयबोध-
 दशायां उरुभान्वयतात्पर्याभावात्तान्वयबोध इत्यर्थेऽपि
 तथा । न च उल्लेखोत्थितत्वाकाङ्क्षत्वात् नैवान्वयबोध इति
 वाच्यं तात्पर्यविषयतात् क्वचित् पुरुषेषु प्रथमसन्वयबोधोऽत-
 अतएवान्वयबोधसमर्थे सत्यजनिततात्पर्यं विषयान्वय-
 बोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे
 जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनितान-
 व्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा । नव्यास्तु पदविशेषजन्त्या पदार्थो-
 पस्थितिः, घट कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवविधपदाजन्य-
 पदार्थोपस्थितिराऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासन्स्वभावादेवं
 विषयज्ञानान्वयबोध त्वयाम्येवंविधपदार्थोपस्थितेना-
 काङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यसमेयत्वात् जनितान्वयबोधान्वयान-
 न्तरबोधस्तात्पर्यभावादित्याकाङ्क्षायां कारणत्वमेव नास्ति
 किन्तु स्वजनकोपस्थिते परिचायकत्वमिति” अत्र दिङ्-
 भातं साधुरी व्याख्या प्रदर्शयते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्व्यम् ।
 “सिद्धान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं कारणव्युत्पत्त्या-
 यद्वेऽज्ञारणपरम् अभिधत्तेयतस्तस्यापर्यवसानं क्वात्त-
 पादस्य च तदज्ञारणजन्यतादृशशाब्दयुक्त्वात् तदज्ञारण-
 जन्यतादृशशाब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षा इति फलितं
 तच्च पूर्वोक्तप्रमाणेन दुष्टम् । न चाभिधानपदं भावव्युत्-
 पत्त्या शाब्दबोधपरं तस्यापर्यवसानम् अत्राव तया
 च तादृशशाब्दबोधे तादृशशाब्दबोधाभाव आकाङ्क्षा इति
 फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्ते रित्यत्र
 पारिभाषिकमभिधानापर्यवसानपदार्थमाह यथेति । यत्
 पदतिष्ठं यत्पदं विनेत्यर्थः । न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति
 न यादृशान्वयबोध इत्यर्थः तस्य तदिति तत्पदस्य तत्-
 पदत्वच्युत्पत्त्यर्थं । अपर्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधाना-
 पर्यवसानं तथा च यत्पदमिच्छयत् पदव्यतिरेकप्रयु-
 क्तवाहयमुद्गभावाः तत्पदस्य तत्पदत्वचुं तादृशान्वयबोधे
 रभिधानापर्यवसानमिति फलितार्थः । पदत्वमत्र शब्दत्वम् ।

प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिक
स्वरूपसम्बन्धविशेषेण सत्प्रतियोगिजन्यतादृशप्रतियोगिकत्वं
तत्प्रयुक्तत्वम् । भवति चाव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य तुस्वारपदस्य व्यतिरेक प्रयुक्तौ
घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्युद्भवभाव इति । घटपदस्य तु-
स्वारपदवत्त्वं तादृशान्वयबोधस्याकाङ्क्षा । एव विनिगमना
विरहेणाव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेना-
तुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदव्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्युद्भवभाव इति तादृशशब्दबोधेऽतुस्वार-
पदस्य घटपदवत्त्वमपि आकाङ्क्षा । अव्यवहित पूर्ववर्तिता
रूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मत्वपदवत्त्वम्, अ-
व्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदस्य
घटपदवत्त्वञ्च न घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा-
अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपद-
निष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहार-
सम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य च व्यतिरेकयोर्घटवत्
कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्युद्भवभावप्रयोजकत्वात् । कारणाभाव-
स्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वात् अव्यवहितपूर्ववर्तिता-
सम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तिता
सम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य भेदान्वयबुद्ध्यव-
हेतत्वात् ।

‘भेदान्परिभाषयान्तु अन्यथोक्तं यथा तत्र
पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा क्रिया-
श्रयणे कारकस्य कारकश्रयणे क्रियायां करणश्रयणे
इतिकसं व्यतायाच जिज्ञासाविषयत्वम् । अजिज्ञासो-
रपि वाक्यार्थबोधत्वं योग्यत्वस्य प्राप्तं तदवच्छेदकञ्च क्रि-
यात्यकारकत्वादिमिति मातिव्याप्तिः । अमेदान्वये च
समानविभक्तिरूपप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्रमस्यादि
वाक्येषु नाव्याप्तिः । एतादृशान्प्रमाणेषु नञ्वावलाधिकरणे
“वा वैश्वदेव्यामिहा वाजिन्यो वाजिनः”मित्यत्र वैश्वदेव-
यातास्यामिहान्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्यवहारः ।
अतः तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्वोऽपि तद्योग्यत्व-
मस्यैव, प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागमिरूपितजिज्ञासाविषयताप-
च्छेदकत्वात् इति चेन्न स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोध-
विरहवद्भूतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिन-
श्रयणस्य स्वसमानजातीयोपिमात्राव्याप्त्यबोधसङ्गतत्वेन
मात्रयापच्छेदकत्वाभावात् । व्याभिचयान्तु नैव, वाजिना-
श्रयणस्य तदातुपस्थानात् । उदाहरणान्तरेपि दुर्लभत्व

प्रयोजकाकाङ्क्षाविरह एवमेव दृष्टव्यम् । “आकाङ्क्षेयं
तद्युक्तया नैव गन्तुं समर्थेति” पदाद्भूतम् “आकाङ्क्ष
शब्दार्थबोध पदार्थान्वयगोचरः” इति “बोध्यतादृशता-
काङ्क्षा शब्दनिहासभाविका” इति शब्दशक्तिः “वाक्यस्याद्यो-
ष्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोऽयम्” सा० द० “आकाङ्क्षातीति
पर्यवधानविरह स च जिज्ञासुः” सा० द० ।

आकाङ्क्षितं त्रि० आ+काङ्-कर्मणि क्त । इच्छाविषये ।
आकाङ्क्षिन् त्रि० आकाङ्क्षति आ+काङ्-ङिनि । इच्छा-
वति “अफलाकाङ्क्षिर्मयं शोषिषिधृष्टोय इत्येते । यद्यप्ये-
वेति क्वचन’ समाधाय स सार्विकः” गोता । स्त्रिवां ङीप् ।
“तं भावार्थमसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्” रघु ।
आकाय सु० आ+चि-कर्मणि षष्पि चितौ क्तवत् । शीव-
मानेऽस्त्री “आकायसन्नि’ चिन्वीत” सि० कौ० उ० १ निवासे
इति केचित् तत्र कुत्वं चिन्त्यमूलम् ।

आकार सु० आ+क-घञ् । १ सूत्रेण, २ अवयवसंस्थानविशेषे
च । आक्रियते आविष्कृतवते ऋहृतोभाषोऽनेन आ-
क-करणे घञ् । ३ ऋहृतभाषाभेदेके सप्तमसादभैवर्थ्येऽपि
प्रोत्वप्रोतिसूचकौ देहभेदेने । भावे घञ् । ४ ऋहृतभाषाभेदेने,
५ इङिते च । “आकारस्याद्यसामोऽपि न शक्योर्विनि-
गूह्यत्वम् । बलाङ्घ्रि विष्टणोत्वेव भावमन्तगतं ऋषाम्”
“आकारसदृशप्रसन्नः” रघु । “तस्य सदृशमन्त्रस्य गूढा-
कारेङ्गितस्य च” रघु । इङितं ऋहृतोभावो बहिराकार
व्याकृतिः । सञ्जन । ईतादात्म्ये ७ अमेदोपगमे च ।
आकरय साख्यादिमतसिद्धे अमेदस्यानीय पदार्थभेद-
विषयताविशेषो वा । “यत् सत्त्वं सत् तदाकारोङ्घोस्त्रि
विज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति” सा० दृ० । “सम्बन्ध भवत्
सम्बन्धवस्ताकारधारि भवति यद्विज्ञानं युद्धिङ्गितस्य
प्रत्यक्षम् स्वार्थसंस्कार्यजन्याकाराश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षमिति
फलितम् । “इतिः सत्त्वाद्यं सर्पती”त्वागामिच्छत्वात्
एतेन संस्कार्यजन्यत्वमित्याकाराश्रयणस्य चतुरारि
हारकबुद्धिदृष्टिय प्रदीपस्य शिखातस्या बाह्यार्थसंस्कारिणी-
नन्तरमेव तदाकारोङ्घोस्त्रिनी भवति, ति नासम्भारः” भा० ।
वेदान्तिभिरपि अन्तःकरणस्य कामयनास्योकारेण बुद्धि-
एतेसादाकारत्वसुरीकृत यथोक्तं वेदा० परिभा० । “यथा
तदागोदकं क्रिद्वाङ्गितं दुस्यात्मना केदारान् प्रविश्य
तद्देव पशुपतीयाद्याकार भवति तथा नैजसमन्तःकर-
णमपि चतुरारिद्वारा षटादिविपददेयं गत्वा षटादि-
विपदाकारेण परिपमते । स एव परिणामो वृत्ति-

रिक्तुष्यते । अतुमिवादिष्यते तु अन्तःकरणस्य न
 वज्रादिदेवमभनं वज्रादेवपुराणसन्निकर्षात् तथा चायं
 घटादेवादि प्रकृत्यस्य घटादेवदाकारदृष्टेव वहि-
 रेकत्वे देवे समवस्थानात् तदुभयवर्षिष्य चैतन्वमेकमेव
 विभाजकनोरप्यन्तःकरणदृष्टिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन
 भेदाजनकत्वात् । अत्राकारकोषां भते बाह्यवस्तुविषय-
 वत्त्वेन तत्त्वसन्निकर्षेण सम्भवति । बाह्यवस्तुसन्त्वान्नोक्तं भते
 तु अनादिवामनवैव तदाकारोक्ते च इति यथोक्तं सर्वं दर्श-
 न च० । "तस्मात् सत्यतिरिक्तपाह्यविरहात्तदात्मिका
 बुद्धिः स्वमेव सात्त्विकप्रकाशिका प्रकाशयति इति
 विश्वम् । तदुक्तम् "नाम्नोऽनुभाष्यो बुद्ध्यास्त तस्या
 नातुमयोऽपरः । पाह्यपाह्यवैभुष्यात् स्वयं सैव
 प्रकाशते" इति । पाह्यपाह्यवयोरभेदचातुमातव्यः
 इत् वेन वेद्यते तदतो न भिद्यते यथा ज्ञाने-
 नात्मा, वेदान्ते ज्ञानेन नीलादयः । भेदे हि सत्यधुना
 अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहे-
 तोरभावात् तदुत्पत्तेरनिवामकत्वात् यथायं पाह्य-
 पाह्यवैभुष्यात् प्रथमवमासः स एकस्मिन् चन्द्रसि
 हित्वावभास एव अम आत्माप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा-
 ऽभेदावर्तनैव निमित्तम् । यथोक्तम् 'सहोपालम्भ-
 निवसादभेदो नीलतद्वयो । भेदस्य भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्ये-
 तेन्मविषादवे" इति । अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्ययो-
 तदर्शनैः । पाह्यपाह्यवैभुष्यात्तमेदवानिव सच्यते इति"
 च । न च एवमेवविषाकादि समानमात्राभेदकोपाजि-
 तभेदकानां स्यादिति नेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकार-
 विधुरावा अपि बुद्धेर्वैभुष्यत् परिज्ञानात्तुरोचेन विभिन्नपा-
 ह्यपाह्यकाकारवपत्तया तिमिराद्युपहृताद्यायां केयेन्द्र-
 नाङ्गीज्ञानाभेदवदनाद्युपहृतावभासनासामर्थ्याद्बुद्धयोपपत्ते
 पर्यन्तुमोनामोनात् । यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा
 आर्त्तमिरोच्यते । विभक्तवत्त्वापाह्यपाह्यकाकारविज्ञानाः ।
 तथा कतव्यवत्त्वेन केयादिज्ञानभेदवत् । यदा तदा न
 चहोयो पाह्यपाह्यवैभुष्येति" । तस्माद्बुद्धिरेवादिवा-
 चनावभादनेकाकारावभासत इति विश्वम्" । "अन्वैत न तन्म-
 न्त्वे तथा हि वदन्तं पाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं
 प्रमाणाभावात् । न च सहोपाह्यवैभुष्यात् प्रमाणाभिति
 वदन्तं वेद्यवेदकनोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयो-
 कत्वेन इन्द्रियविषयव्यावृत्तकत्वात् । नत भेदे सहोपा-
 ह्यवैभुष्यात्कत्वं वापनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानज्ञान

भुष्यतवा च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशतैककावत्-
 वत्त्वस्यैवत्वानियमासम्भवात् । नीलादर्थस्य ज्ञानाकारत्वे
 अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विति प्रतिपत्तिः
 प्रकृत्यादव्यतिरेकात् । अथोच्येत ज्ञानसत्त्वोऽपि
 नीलाकारो भ्रान्त्या वहिर्वैभुष्येण प्रतिभासत इति न
 तत्ताह्यवत्त्वे च इति । यथोक्तं "परिच्छेदान्तरा-
 ह्योऽयं भागो वहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो बाह्य
 प्रतिभासोऽप्युपहृत्" इति "यदन्तर्घोषतत्त्वं तद्वहिरिवदभासत"
 इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थभावे तदुत्पत्तिरहिततया
 वहिर्वैदित्युपमानोक्तैरयुक्तं न हि वस्तुमितो वस्त्याहृत्-
 वदवभासत इति प्रेक्षावनाचचीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्त्ये
 अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदाति-
 भासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परान्नयप्रसङ्गात् अविशंवादा-
 चीकृतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जग-
 त्त्युपेक्षन्नेवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनात् । एवञ्चायमभेद-
 सावको हेतुर्गोमयपायवीयन्यायवदाभासतां मजेत् । अतो-
 वहिर्वैदिति वदता बाह्यं तद्पाह्यमेवेति भावनीयमिति
 भवदीय एव वाच्यो भयन्नं प्रहरेत् । नत ज्ञानाभिन्न-
 कावत्त्वार्थस्य बाह्यत्वमनुप्रपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम्
 इन्द्रियसच्चिक्तस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पक-
 तया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्ते
 अतएव पर्यन्तुयोगपरिहारौ समपह्नीयाताम् । "मिद्वकानं
 कथं पाह्यमिति चेत् पाह्यतां विद् । हेतुत्वमेव च
 व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणकमिति" । तथा च यथा सृष्ट्या
 भोजनमनुभोयते यथा च भाषयया देय यथा वा सम्भु-
 मेण ज्ञेह तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुभेयम्" ।
 आकारे कृत्स्न ठञ् आकारिक । तत्र निघण्टे नि० ।
 आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृत्प्रतभावस्य गुप्ति
 गौपनम् । रत्यादिकनितस्यप्रसादस्य भवजनितविषादा-
 देच अन्यहेतुकत्वप्रस्थापनेन वाक्यविकलापपद्धते गोपने ।
 आकारेण न० आ+क-णिच् स्युट् । आकारेण । बुच्
 स्त्रीत्वात् टाप् । आकारचापत् ।
 आकारस्य अर्थः कावपर्यन्तम् अर्थयोः । यत्कावे निमित्तं
 पूर्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कावपर्यन्ते "भाका-
 परमयुत्संस्थायां वाकावतभोजनं कृत्वीरिति" आपत्त० ।
 आकारिक नि० अकारे भवं ठञ् । असमयोत्पत्ते वस्तुनि ।
 सिवां ङीर् "आकारिको वीक्ष्य मधुमदसि"मिति कुमार ।
 त्रमानकावौ आद्यानी यस्य समानकावस्य आकारवादेन

एवमन्त्र नि० इति मन्त्रि० । २ ध्यायुपिनाशिनः, आद्यन्त-
योरभावात् । व्याकाशं व्याश्रोति ठञ् । ३ पूर्वदिवसे
यत्समये एतस्मिन् परेद्युस्तत्समयपर्यन्तव्यापके चाशे
“व्याकाशिकमनध्यायमेतेष्विति” “एतामाकाशिकान्
विद्याद्मध्यायान्तावपि” “व्याकाशिकमनध्याय विद्यात्
सर्वान्जुतेषु च” इति च मनुः । आशुविनाशित्यात्
४ विद्युति स्त्री ।

श्रीकाश उ० समन्तादाकाशे स्वर्यादयोऽल । १ स्वनामस्थाने
द्रव्यभेदे । स च न्यायादिभेदे नित्य सर्वभूतसयोगी शब्द-
भाजविशेषगुणकः सत्त्वापरिमाणपृथक्त्वसयोगविभागरूप-
नामान्वगुणकश्च । तत्सत्त्वे प्रमाणञ्च सूक्ता० दर्शितम्
यथा “शब्दोविशेषगुण सत्त्वुर्पृथ्वायोस्यबहिरिन्द्रिय-
पाहृत्प्रजातिमत्त्वात्, स्पर्शवत् । शब्दोद्रव्यससवेत
गुणत्वात् सयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसम-
येतये सिद्धे शब्दो न स्पर्शविशेषगुण अग्नि-सं-
योगसमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वक-
प्रत्यक्षत्वात्, ह्युच्यते । पाकजररूपादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्त, पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुण-
पूर्वकैति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्य-
क्षेति । शब्दो न दिक्कालमनोगुण विशेषगुणत्वात्, नात्म-
विशेषगुणः बहिरिन्द्रियपाहृत्त्वात् रूपवत् इत्यञ्च
शब्दाधिकरणं नयन द्रव्य गगननामक सिध्यतीति । न च
वाच्यवयवेयु, सूक्ष्मशब्दक्रमेण वाद्यौ कारणगुणपूर्वकः
शब्दोत्पत्त्यामिति वाच्यम् अथाबद्रुद्रव्यमावित्तेन वायु-
विशेषगुणत्वामावात्” । “व्याख्यातञ्च दिग्ग० “शब्दः पृथिव्या
दाहद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अहद्रव्यामाश्रितत्वे सति द्रव्या-
श्रितत्वात् इत्येव रूपमोध्यम् । दर्शितं सूचितम् । अन्तःस्थाने
स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुं भाङ् तथाहीति घटादौ व्यभिचार-
वारणाय सत्त्वुर्पृथ्वायोस्येति आत्मनि व्यभिचारवारणाय-
बहिरिन्द्रियपाहृत्प्रति रसत्वादौ व्यभिचारवारणाय-
जातिमदिति एतन्नातुमानमप्यसमवेतत्वसाधकात्-
माने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति मोध्यम् । गुणत्वाहिति
एतदनुमानेनोक्तपरिषेवातुमानहेतौ विशेष्यासिद्धिनिरासा ।
विशेषणासिद्धौ क्षारमाह शब्दो न स्पर्शविशेषगुण इति ।
न स्पर्शवतोद्रव्यस्य पृथिव्यादिपक्षस्य विशेषगुण इत्यर्थः ।
अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुणपूर्वकत्वे
सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुं
पाकज इति । जलपरमाण्विति अग्नित्यातां प्राथिवरूपा-

दीनां केवाश्विदन्निषजोगासमवायिकारणत्वात् केवा-
श्वित्कारणपूर्वकत्वात्तदोमेवा । न दिक्कालेति शब्द इत्यनु-
मन्तते बहिरिन्द्रियेति । अनसोऽन्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रिय-
तेन प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । एतेनामान्वगुणपाहृत्किन्द्रियत्वं
पाहृत्किन्द्रियत्वं तच्च मनस्यव्यतिमसक्तं तेनापि रूपादि-
पाहृत्पादिति निरसत्म् । इत्यञ्च अनेन प्रकारेण पृथिव्या-
दाहद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च । सिद्धयति इति पूर्वोक्तपरि-
शेषात्तमानेन सिद्धयतीत्यर्थः । अन्येतद्व्यर्थं तदोपपद्येत यदि
शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चिद्व्यभिचारं स्यात् तत्रैव च न तान
प्रमाण इति चेत् न शब्दोविशेषगुणः शौकिकप्रत्यासक्त-
किन्द्रियपाहृत्त्वे सति शौकिकप्रत्यासक्ता शौकिप्रत्यक्ष-
वोग्यतारारहिते च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनु-
मानस्यैव तत्र प्रमाणात्वात् प्रमात्वमादाय व्यभिचारवारणाय
गुणत्वव्याप्येति गुणत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथम स-
त्यन्तं, अस्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीय सत्यन्तम् ।
संसिद्धिकद्रव्यत्वे अथर्षावर्षमानवात् प्रकृतहेतोरभावेऽपि
तत्र हेतुत्वेऽप्येव विशेषगुणत्व साधनीयमिति भावः ।
पूर्वोक्तानुमाने वाचं स्वरूपासिद्धिं च न्यायहेतु न चेति ।
वायाविति तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वत्वात्तदभाव-
साधने वाच इति भावः । कारणगुणपूर्वकत्वकथनं तु
अकारणगुणपूर्वकत्ववर्षात्तदोत्पत्तिपरिषेवात्पर्यन्तम् । अथा-
बद्रुद्रव्यभाविनेति आश्रयनाश्रयन्यनाश्रयप्रतियोगि यदात्
तद्विषयत्वेनेत्यर्थः । ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं
किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न चाक्षुष्यत्वे प्रयोजकस्य शब्दत्वे
सत्त्वुत्तत्त्वरूपत्वस्याकाशोऽसंभवेन सत्त्वुवः प्रमाणात्वात्सम्भ-
वात् । ननु यदि आकाशे न चाक्षुष्यत्वेऽपि सतीति चाक्षुष्य-
धिकरणत्वे न कि भासत इति वेदाश्लोक एनेति कल्प्यम्” ।
निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्पत्तेपक्षस्य वत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सं-
ख्यादयोमन्त्रान्ते’ संख्यमताभिप्रायेऽप्येव सुश्रुते ।
“आन्तरीषास्तु शब्द शब्देन्द्रिय सर्वैश्चन्द्रसूक्तो विविक्तता
चेत्सूक्तम्” । “शब्द श्रोत्रेन्द्रियव्यापि जिह्वाश्च च विविक्तता ।
विषतोर्दृश्यता एते शुभा शुषाविचारिभिरिति” च वेदान्ति-
भिरुक्तमिति वेदितव्यम् । तदेतन्मन्त्रं वै-सृजते निरालम्बम् यथा
“निष्क्रमण प्रवेशनमित्याकाशस्य किञ्च २० । तदसिद्धमेक-
द्रव्यत्वात् कर्मणः २१ । कारणान्तरात्सूत्रिष्वैधव्यप्यो २२ ।
संयोगादभावः कर्मणः २३ । कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो
हृत् २४ । काशान्तरात्प्राग्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः २५ ।
परत्वं समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः २६ ।

नरकमवशप्रत्यादिति सिद्धम् । वांस्वादनस्तु यद्वत्कालं-
 कादुत्पत्तिं हरतीचक्रुः "प्रकृतेर्भङ्गान् नष्टतोऽङ्गहारोऽङ्-
 ग्हादात् पञ्चतन्मात्राणि" इत्युपक्रम्य "पञ्चभूतानि"
 इत्युक्तेः । वेदानिगतसु अविद्यावद्भूतमङ्गल
 एव सकाशात्तदुत्पत्तिमङ्गीचक्रुः तत्र बोधत्तिमन्त्रे
 "तस्माद्वा एतन्नादात्मनः आकाशः सञ्भूतः" इति श्रुति
 र्भाषणम् । अतो वा इजानि भूतानि जायन्ते
 इत्यादिश्रुत्या अङ्गणः । पर्यभूतकारकत्वात्पदानुपपत्त्याऽपि
 तस्योत्पत्तिमनुम् । श्रुतेर्गोबोध्यत्तिपरत्वं च आसङ्गा-
 पूर्णत्वं या० छान्दोग्यमदीर्घाक्तं श्रुत्वा । "नवियदश्रुतेः
 छ० 'वेदान्तेषु तत्र तत्र निक्षिप्तस्याम उत्पत्तिश्रुतय
 उपसंभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामगन्नि केचिच्च ।
 तथा केचिद्भूमौस्योत्पत्तिमामगन्नि केचिच्च । एव जीवस्य
 माशानाञ्च । एवमेव क्रमादिहरकोऽपि विप्रतिषेधः
 श्रुत्यन्तरेषु बध्यते । विप्रतिषेधाच्च परमव्यापाममेषालं
 स्थापित तद्वत् क्षपणस्यापि विप्रतिषेधादेशानमेषालमा-
 यद्भेदेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यैर्निर्मिक्तत्वाय परः
 मपञ्च आरभ्यते । तदर्थं निर्मित्वे च फलं यद्योक्त्याय-
 ज्ञानिदृष्टिरेव । तत्र प्रथम तावदाकाशमात्रिण्य विचिन्वते
 किमस्योत्पत्तिरप्युत नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते ।
 न वियदश्रुतेरिति न अस्तकायस्यपद्यते अथात् अश्रुतेः
 नङ्गस्योत्पत्तिमकरुषे नपथमस्ति । आन्धोमे हि "धृ-
 व सोम्येदमप आसीदेकमेवाहितोयमिति" अङ्गद्वयान्यं
 अङ्ग मस्य "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च पञ्चानां महा
 भूतानां पञ्चमं तेजस्यादि ज्ञाना तयापां तेजोऽवब्रामास-
 त्पत्तिं प्राप्यते । श्रुतिय नः प्रमाद्यमतीन्द्रियार्थविज्ञानो-
 त्पत्तौ । न चाल श्रुतिरस्याकाशोत्पत्तिप्रतिपादिनी तस्या-
 आकाशाकाशस्योत्पत्तिरिति" भा० "आदि त्" छ० । तयद्व
 पक्षान्तरपरिपन्ने । ना नाशकायस्य आन्धोमे मूडुत्पत्तिः
 श्रुत्यन्तरे लक्ष्मि तैत्तिरीयकाः समागमन्नि "धर्मं प्रागमनमं
 अङ्गैति" मस्य "तस्माद्वा एतन्नादात्मन आकाशः सञ्भूतः"
 इति । ततय श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचिसेजःप्रसङ्गा सृष्टिः
 क्वचिदाकाशप्रसङ्गेति । नन्वेकदाक्यताऽनयोः श्रुत्यो-
 र्युक्ता । सत्य युक्ता न तु सामगन्त् यक्यते कुत "तस्मै-
 जोऽसृजतेति" अङ्गच्छु तस्य सृष्टुः सृष्टव्यहवेन सस्य-
 न्वाशुपपत्ते तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति । ननु
 सङ्गच्छु तस्य कर्तुं कर्त्तव्यहवेन सस्यन्वो दृश्यते यथा स
 छपं पञ्चौदनं पचतीति । एव तदाकार्यं सृष्टा ते-

जोऽसृजतेति बोधविधान । नैवं युज्यते प्रथमजलं हि
 आन्धोमे तेजसोऽपमस्यते तैत्तिरीयके त्याकाशश्च । नचो-
 मबोः प्रथमजलं बध्यति । एतेनेतरस्यस्यपरविरो-
 धोऽपि व्याख्यातः । तस्माद्वा एतन्नादात्मन आकाश
 सञ्भूत इत्येतापि तस्मात् आकाशः सञ्भूतकथासेजः
 सञ्भूतमिति वक्तव्युतत्वादात्मनश्च सञ्भूतमक्य च विव-
 क्षेजोभ्यां युगपत्सञ्चन्याशुपपत्तेः । वाचोरपिनिति
 च श्रुतान्नामात् । अस्मिन् विप्रतिषेधे क्वचिदाह ।
 'गोप्यदसञ्चवात्' छ० । नाकि विवत्तं कर्त्तव्यः अश्रुतेरेव ।
 या तितरा विवदुत्पत्तिपादिनी श्रुतिरदाश्रुता वा मौषी
 भविष्यति । अथात् ? अथसञ्चवात् । नङ्गोकाशस्यो-
 त्पत्तिं सञ्चवाविदं यस्या श्रीनृत्सञ्चमुनभिमामानुकारिषु
 जीवतु । ते हि वाचवचानपरसञ्चवादाकाशस्यो-
 त्पत्तिं वाचन्नि । सञ्चवाव्यवसायिनिमित्तकारणेभ्यो
 हि विवत्तं सञ्चवद्वयदानस्युपद्यते । इत्यङ्ग चैवजातो-
 मनेषु इत्यं समवायि वाचवस्यवति । नचाकाशस्यैवजा-
 तोयमनेषु इत्यं भारस्यस्यवति अस्मिन् समवायिकारये
 ऽसमवायिकारणे च तत्संभोने आकाशस्युपद्यते । तद-
 भाशासदुत्पत्त्यप्रसङ्गं निमित्तकारणं दुरामेतमेशकायस्य
 भवति । उत्पत्तिमताञ्च तेज प्रभृतीनां पूर्वोत्तरकाशो-
 विधेयः सञ्चाम्यते प्रागुत्पत्ते प्रकाशादिष्वर्थं न
 बभूव पर्यायं भवतीति । आकाशस्य युगलं पूर्वोत्तरकाश-
 योर्विधेयं सञ्चामविदं यक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेर-
 नरकायमशुनिरनङ्गइं नभुवेति बध्यतेऽभ्यरवातम् ।
 प्रथिव्यादिर्बध्मप्राञ्च विभुत्वादिष्वप्यादाकाशस्यजल
 सिद्धि । तस्मादुदया बोधे आकाशं कुरु आकाशो-
 ज्ञात इत्येव जातोबको मौषः प्रयोगो भवति यथा च
 पटाकाय करकाकाशो म्बुकाय इत्येवसायाकाशस्यैव-
 जातीयको भेदव्यपदेशो भवति । वेदेऽपि आरव्याना-
 कायेष्वालभेदसिति । एवस्युत्पत्तिश्रुतिरपि मौषी इत्य्या
 भा० "यन्दाञ्" छ० । यद्व अस्त्याकाशस्यजलं स्थाप-
 यति । अत आह "वायुवाक्त्रिकञ्च तदश्रुतमिति" न चा
 श्रुतस्योत्पत्तिरूपपद्यते । "आकाशयत् सर्वमन्तव निव्य
 इति" आकाशेन अङ्गोपनित्यत्वसर्वगतत्वाभ्यां भर्त्साव्या-
 स्यपमिमानं आकाशस्यापि तौ धर्मी सञ्चयति । न च
 तादृशस्योत्पत्तिरूपपद्यते । यथाऽनन्योयमाकाश एवमनन्-
 व्यासा वेदितव्य इति षोदाहृतम् । आकाशयरीर अङ्ग
 आकाशकालेति । नङ्गोकाशस्योत्पत्तिमन्त्रे अङ्ग

ज्ञेय विशेषं सम्भवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्माच्चित्त
 मेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति नम्यते" भा० । "स्याच्चैकस्य
 ब्रह्मण्यन्वत्" सू० । इदमदोत्तरं सत्यम् । स्यादेतत् कथं
 पुनरेकस्य सम्भूतयन्त्रस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
 सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रकृतिव्यवहृत्समानस्य
 सत्त्वत्वं आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते ।
 स्याच्चैकस्यापि सम्भूतयन्त्रस्य त्रिपयविशेषवयाज्ञौषोसत्त्वच
 प्रयोगं ब्रह्मण्यन्वत् । यथैकस्यापि ब्रह्मण्यन्त्रस्य "तपसा ब्रह्म
 विजिज्ञातस्त तपो ब्रह्म" इत्यास्मिन्नधिकारेऽद्यादिषु गौणः
 प्रयोग आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञान-
 साधने ब्रह्मण्यन्त्रोपयोगा प्रयुज्यते अज्ञसा त्व विज्ञेये ब्रह्मणि
 तद्वत् । कथं पुनरुत्तरपत्तौ नभसः "एकमेवाद्वितीयं" मि-
 तीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते । ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं
 ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्या-
 दिति । तदुच्यते । एकमेवेति, तावत्कार्याभिधेयोपपद्यते ।
 यथा सोमे कश्चित् कुम्भकारकृत्वे पूर्वोद्युम्बदं दण्ड-
 चक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्वाणि प्रसा-
 रितान्युपलभ्य ब्रूयात् सृष्टेवेहैकाकिनी पूर्वोद्युरासी-
 दिति । स च तयावधारणया सृष्टकार्यजातमेव पूर्वोद्यु-
 नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत् । अद्वितीय
 श्रुतिरधिष्ठातृत्वं वारयति यथा सृष्टोऽमलप्रकृतेः
 कुम्भकारोऽधिष्ठाता इत्यते नैवं ब्रह्मण्योजगत्प्रकृतेरन्योऽधि-
 ष्ठातास्तीति । न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म-
 प्रसज्यते । अक्षणाभ्यन्तनिमित्तं हि नानात्वं न च
 प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणमसोर्लक्षणात्यन्तमिति । क्षीरोदकयोरेव
 संसृष्टयोर्व्यापित्वाभूत् स्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाशे
 तु ब्रह्म जगदुपादयित्वं यतते स्मितमितरत्तित्ति तै-
 नाम्यत्वमवसोयते । तथाकाशशरीरं ब्रह्मैत्यादि श्रुति-
 भ्योपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अतएव च
 ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यं
 उत्पद्यमानमाकाशेनाव्यविरिक्तदेशकालभेदोत्पद्यते ब्र-
 ह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालभेदाकार्यं भवतीत्यतो ब्रह्मणा
 तत्कार्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे-
 कतिचिद्विध्वन्द्वं प्रक्षिप्त्वा सन्न क्षीरपहणेनैव गृहीता
 भवति । न हि क्षीरपहणाद्विध्वन्दुपहणं परिशिष्यते
 एव ब्रह्मणा तत्कार्यं चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृह्णीत-
 नेव ब्रह्मण्यहणेन नमो भवति । तस्माद्ब्रह्मं नमसं सम्भ-
 वश्चणमिति एव प्राप्ते इदमाह । "प्रतिज्ञाऽहानिरव्यति-

रेकात्शब्देभ्य" । सू० "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यभतं मतमविज्ञातं
 विज्ञातमिति" "आत्मनि खल्वरे इष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं
 सर्वं विदितमिति" "कश्चिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वसिद्धं विज्ञातं
 भवतीति" न काश्चन सद्ब्रह्मिण्यां विद्यास्तीति "ब्रह्मरूपा प्रति-
 वेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहा-
 निरनुपरोधं स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृतज्ञस्य वस्तुजातस्य
 विज्ञेयाद्ब्रह्मण्यः स्यात् । व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं
 विज्ञायत इत्येवं प्रतिज्ञा हीयेत । सद्यव्यतिरेक एवमुपपद्यते
 यदि कृतज्ञं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण्य उत्पद्यते । शब्देभ्यश्च
 प्रकृतिविकारव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथा
 हि "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति" प्रतिज्ञाय सृदादिदृष्टान्तै-
 कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरं प्रतिज्ञां प्रा समर्थ्यते । तत्साध-
 नायैव शोचते शब्दाः "सदेव सोम्येदमप्य आसीत्" "एकमेवा
 द्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत तत्तेजो सृजते" इत्येवंकार्यजातं
 ब्रह्मण्य मदर्शयति व्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति "येतदात्मप्रमिदं सर्वम्"
 इत्याख्याया प्रपाठकपरिसमाप्तेः । तदुत्पत्त्याकार्यं न ब्रह्मकार्यं
 स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञा-
 हानिः स्यात् । न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्राभास्यत्
 युक्तं कर्तुम् । तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन
 दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति "इदं सर्वं यदयमात्मा"
 "ब्रह्मैवेदमसृष्टं पुरस्तात्" इत्येवमादयः । तस्मात् उच्यते
 दिवदेव गगनसम्युत्पद्यते । यदुक्तमश्रुतेर्न विद्युदुपपद्यत इति
 तदयुक्तं विद्युदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात्
 "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति । सत्यं
 दर्शितं विरुद्धं "तत्तेजोऽसृजते" इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण ।
 न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम् । भवत्येकवाक्यत्वमवि-
 द्वाणाम् इह तु विरोध उक्तः । सकृच्छ्रुतस्य सद्यु सद्यव्यहय
 सम्भवासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्दिकत्या
 सम्भवाच्चेति । नैव दोषः तेजःसर्गस्य नैत्तिरीयके
 तृतीयत्ववत्त्वात् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश
 सम्भूतः आकाशाहायुः हायोरपरिचित" । व्ययक्या हीय
 श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । यक्या तु परिणेतुं कान्दोम्यश्रुति-
 तदाकार्यं वायुश्च सृष्टा "तत्तेजोऽसृजतेति" । न हीयं
 श्रुतिसंज्ञोऽजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा माकाश-
 श्रोत्वन्ति वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापार-
 इयासम्भवात् । सद्यु त्वेकोपि क्रमेणानेक सृष्टयं
 सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवत्या न विरुद्धार्थत्वेन
 श्रुतिर्हातव्या । नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य सद्यु सद्यव्यहय

सम्भोगमिमेयते शुभ्यन्तरवगेन सत्त्व्यान्तरोपसंयज्ञात् ।
यथा च "सरे ससिदं नम्र तन्मनाम्" इत्यादि भाषादेव
सरेण यस्तुजातस्य मङ्गलत्वं शुभ्यमाद्य न प्रदेयान-
रविक्रितं तेजःप्रपञ्चत्पत्तिरूपं वारयति एवं तेजसो-
पि मङ्गलत्वं शुभ्यमाद्य न शुभ्यन्तरविक्रितं नमःप्रपञ्च
सत्पत्तिक्रम एतद्विद्यमङ्गलं । ननु गमनिभाषादमेत
हास्य 'तच्छान्तिरिति यान् उपपातीतेति' श्रुते मङ्गल्यदि-
याद्य न तस्मादेतत्प्रदेयान्तरमिति नममनुरोद्धुमङ्गलं ।
"तस्येणोसुजतेत्येतत्सृष्टिवाका तस्मादत्र कथाश्रुति क्रमो-
पहोतस्य इति । नेत्युच्यते । न हि तेजःप्राप्त्याहरो-
पेन शुभ्यन्तरमपिहोविद्यत्पदार्थः परित्यक्तस्यो भवति
पदार्थभक्त्याय नमस्य । अपि च तस्योऽप्युजतेति नात्र
क्रमस्य बाधक कश्चित् गन्तोऽसि च्छर्दां सु क्रमो गम्यते न च
वायोऽग्निरित्यनेन शुभ्यन्तरमपिहो न क्रमेण निवर्त्यते ।
विकल्पसद्यस्यो द्वयवित्ते जघोः प्रथमजत्वविषयो चक्षुश्चान-
भ्युपगमाभ्यां निवारितो । तस्मादासि नुसोर्विप्रतिषेधः ।
अपि च आन्दोग्ये "वेनाश्रुतं शुभ भवतितो" श्रुतां प्रतिष्ठां
वाक्योपक्रमे श्रुता समर्थायुक्तमसमाश्रितामपि वियदुत्पत्ता-
नुपसंस्यातस्य किमत्रु पुनसोत्तिरोदके समारुणात् न संश-
ह्यते । यज्ञोक्तमाहायस्य सरेद्वानन्यदेयत्वात् मङ्गला
तत्कार्येषु सङ्घे विदितमेव तद्वदति अतो न प्रतिष्ठा ही-
यते । न च "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुतिबोधो भवति क्षीरोद-
कवत् मङ्गलमसोऽव्यतिरकोपसरेरिति । अतोऽप्यते न क्षी-
रोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञान नेतव्यम् ।
सृष्टादिदृष्टानप्रणयनादि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेद सर्व-
विज्ञान नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन सर्वविज्ञानं
कल्प्यमान न सम्यग्विज्ञानं स्यात् । न हि क्षीरोत्पानसृष्टीत
स्योदकस्य सम्यग्विज्ञानसृष्टीतत्वमिति । न च नेदस्य
पुरुषात्प्राप्तिस्य मायाबोकाश्रुतादिभिरद्योवधारणस्यैवपद्यते ।
सावधारणा चेत्यम् "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुति क्षीरो-
दकन्यायेन नीयमाना योद्यते । न च स्वकार्यापेक्षयैवेद
पस्तुबदेयविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणस्येति
न्यायम् । सृष्टादिभ्यो हि तत्सम्भवात् तदपूर्ववदुपन्य-
वितव्यमप्यति "श्रुतमेतौ यस्तु सोम्येद मङ्गलमना अनूचान-
मानीक्ष्योऽस्युत तमाद्यमप्राप्तोयेनाश्रुतं श्रुतमभवती" स्या-
दिना । तस्मादप्येवस्तुविषयमेवेद सर्वविज्ञानं सर्वस्य
अङ्गकार्यं त्वापेक्षयोपन्यस्यति इति इत्यस्यम् । यत् पुनरेत-
दङ्गमसम्भवाद्बो गमनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति । अत

श्रुत "वावद्विकारस्तु विभागे बोधवत्" इ० । तत्र तदोऽ
सम्भवात्तस्मात्प्रत्ययं । न चत्वावायोत्पत्तावधवायु
संभवात् बोधोवायत् विदित् विचारतात् इत्यने
सृष्टवद्विबोद्धनादि वा सृष्टवधेदुत्पत्तवादि वा
श्रुतोभाषावर्तिश्रुतादि वा तावनेव विभा-
गोबोधे नम्यते नतविक्रितं विदित् श्रुतविहित-
मस्यपचम्यते । विभागावावायस्य दृष्टिवादिभ्योऽ-
वम्यते तस्मात् बोधोऽपि विचारो नविक्रमयति । एतेन दि-
क्षावधन परमात्मनं चार्थत्वं वयास्यात् । नत्वावावि
यावादिभ्यो विभक्त इति तस्मात्तं चार्थत्वं वयाद्विहत्
प्राप्नोति, न "वाक्येन चार्थः चम्यते इति श्रुते । यदि
श्रुतात्पि विचारः ज्ञातत्वात् परममयं श्रुतविज्ञाना-
दादि सर्वं चार्थं निराकृतवान्मनः चार्थत्वे ज्ञात् तदा
च नून्यवादः प्रचल्येति । चार्थत्वादेवात्मनो निराकरण
गद्वातुपपत्तिः । ननुत्वात्तुषः कश्चित्, अतविह-
त्यात् । ननुत्वात्तु प्रभावनेन विध्यति । तस्य हि
प्रवृत्तादीनि प्रमाणात्मन्यविहने उपादीवन्ते । ननुत्वा-
यादव वद्यापी प्रमाणादित्येषा अतविहः क्षिपि-
दभ्युपगमन्ते । चार्थत्वात् प्रमाणादिपुनरुत्पत्तात्
प्रायेण प्रमाणादिपुनरुत्पत्तात् विद्यति । नचेदमत्र पराधिकरं
कम्यवति । चागन्तुव हि वस्तु निराकृतवते न सङ्घस्यु ।
य एव हि निराकृतवतां तदेव तस्य सङ्घस्यु । ननुत्वा-
रोद्धुमितिना निराकृतवते । तयाचमेवेदं ज्ञानानि वर्तमानं
वस्तु चक्षुमेवातीततत्त्वात्प्राप्तवत् चक्षुमेवानागततत्त्वात् प्रा-
स्यामीत्यतीतानागतवर्तमानभावान्मन्वाद्यभवाविति श्रुतवै
न प्राप्तत्वाभाषोऽसि सर्वदा वर्तमानसमावत्वात् ।
तथा भकीभवत्वि हेहे नात्रन उच्छेदोवर्तमानसमाव-
त्वादन्यसमावत् वा न चत्वावयितं प्रक्यम् । एवमत्रास्ते
वस्तुमावत्वादेवाचार्थत्वमात्रं चार्थत्वावायस्य ।
ननुत्वात् स्ववमानजातीवमेव कारणस्यैव श्रोत्रोनास्तीति
तत्रत्युच्यते । न तावत् स्ववमानजातीवमेवामते न भिन्नजा-
तीवमिति निवबोऽसि न हि तस्यैवा तत्त्वबोमानाच्च
वमानजातीवत्वमिति इत्यासुगुत्वाभ्युपगमात् । न च निवित्त
कारणात्मस्यैव शरीरेमादीनां वमानजातीवत्वनिवबोऽसि ।
स्यादेतत् स्वमर्षाविकारविषयवत् वमानजातीवत्वभ्यु-
पगमो न कारणात्तविषय इति तद्व्यनेकानिकम् । अतगो-
नासैङ्गनेकजातीयैरेका रक्तु इत्यवमाना इत्यने । तथा
अतैरेत्यादिभिच विचिताम् कल्पवात् वितन्ते । कल्प-

इवत्याद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्पमाने नियमान-
 र्थक्यम् सर्वस्य सर्वेषु समानजातीयत्वात् । मायनेकमेवा-
 रभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्षारम्भा-
 भ्युपगमात् । एकैकोहि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्म्मरभते न
 इवत्यान्तरैः संसृज्येभ्युपगम्यते । इवत्यान्तरम् एतानेकइवत्या-
 रम्भकत्वमियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष
 नियमो यदि संयोगवर्षिक इवंप्र इवत्यान्तरस्यारम्भकम-
 भ्युपगम्यते तदेव त्व इवंप्र विषे भवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्य
 नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते ऋद्धीजाद्यङ्कु-
 रादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन ।
 नेश्वरवासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति ।
 अतः शास्त्रप्रामाण्यादेककादृमङ्गल्य आकाशादि सङ्गाभू-
 तोत्पत्तिरूपेण जमज्जातमिति निश्चीयते । तथा चोक्तं
 “उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरयक्षीति” । यश्चोक्त-
 माकाशोत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विषयः सम्भावयितुं
 शक्यत इति तदयुक्तं वेनैव हि विषयेषु प्रथिव्यादिभ्यो
 व्रतितिरिच्छमानं जमः स्वरूपवदिदानीमध्यवसोवते स एव
 विषयः प्रागुत्पत्तेर्जातीयोदिति गम्यते । यथा च न मङ्गल-
 स्य ऋदादिभिः प्रथिव्यादिसम्भारैः स्वभाववत् “अस्यूलसम-
 स्त्वित्यादि” श्रुतिभ्यः एवमाकाशसम्भारैर्नापि न स्वभाववत्
 अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरना-
 काशमस्ति इति स्थितम् । यद्युक्तं प्रथिव्यादिवैधर्म्या-
 दाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत् । श्रुतिविरोधे सत्युत्प-
 त्तसम्भवात्तुमानस्याभासत्वोपपत्ते उल्लस्यतुमानस्य च
 दर्शितव्यात् अस्तित्वमाकाशमस्तित्वगुणान्प्रयत्वात् घटादिन-
 दित्वादिप्रयोगसम्भवाच्च । आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न
 तस्योपनिबन्धं प्रति अस्तित्वगुणान्प्रयत्वासिद्धे । विभुत्वादीना-
 म्नाकाशस्योत्पत्तिर्वादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चैतदुक्तं
 यद्वाच्चेति । तत्रास्मत्त्वश्रुतिस्मावहितयति “अस्मत्ता दिवौ कस
 इतिवद्दृष्टव्या उत्पत्तिप्रसवयोरुपपादित्वात् । “आका-
 शयत् सर्वगतत्वं नित्य” इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशे-
 नोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय ।
 यथेवृत्तिव सविता भावतीति विप्रगतितायोच्यते नेषुसस्य-
 गतित्वाय तद्वत् । एतेनानन्तलोपमानश्रुतिपरिख्याता ।
 “छायाजाकाशादिति” श्रुतिभ्यश्च मङ्गल्यः सकाशात् आका-
 शस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः । “न तस्य प्रतिमास्तीति च
 ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति । “अतोऽन्यदात्तमिति” च
 मङ्गलोऽन्येनासाकाशादीनामात्तत्वं दर्शयति । तपश्चि

मङ्गल्यवद्बदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भ-
 श्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्माद्मङ्गल्यकार्यं विवदिति
 सिद्धम्” ।
 तस्य अन्यत्वेऽपि आप्रसव्यस्याद्यित्यात् गौणमित्यत्वम् । वैशे-
 पिकाणां नित्यत्वात्तुमानं त्व मसवदागमविरुद्धत्वात् नरक-
 पातशुचित्वात्तुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम् । संसृज्यते
 दिक्काशयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सां० कौस्तुभ्याम्
 काशरूपतत्त्वान्तरं निराहृतं यथा “काशश्च वैशेषिकाभिमत
 एकोन अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मा-
 दयं यैरुपादिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते शन्तु त एवो-
 पाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्त्वान्तर्गुणा काशे
 नेति सांख्याचार्याः” तस्मान्न काशरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम
 इति” सूत्रे त्व आकाशप्रकृतिकत्वः तयोक्तम् यथा
 “दिक्काशावाकाशादिभ्यः सू० । नित्यो यौ दिक्काशौ
 तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषादेव । अतो दिक्काश-
 वोर्विभुत्वोपपत्तिः । “आकाशयत् सर्वगतत्वं नित्य” इत्यादि
 श्रुत्युक्तं विभुत्वं आकाशस्योपपन्नम् । यौ त्व अखण्डदिक्काशौ
 तौ त्व तत्तदुपाधिबंधोपादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः ।
 आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति । यद्यपि तत्तदुपाधि-
 विधिटाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्याति
 रिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकमयेनास्य कार्यतावत् तत्कार्य-
 त्वमतीकृतम्” सा०भा० । पदार्थखण्डने शिरोमथिना
 अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तं “दिक्कालावीश्वरात्ताति-
 रिच्येते गगनमपि तथेति” । सौगतमतसिद्धे
 आवरणभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च । तदेतत्
 मतम्” शा० सू० भाष्ययोर्निराहृतम् “आकाशे चाभावात्”
 सू० । “यश्च तेपानेवामिमेत निरोधद्वयमाकाशयश्च निरु-
 पाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताच्चिरा-
 ततम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो-
 निरुपाख्यत्वाभ्युपगम प्रतिबंधाप्रतिसंख्याननिरोधयोरेव-
 वस्तुत्वप्रतिपत्तेरेविवेशात् आगमप्रामाण्यात्तावदात्मनः
 आकाश एवमनूत्तत्त्वादि श्रुतिभ्य आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः ।
 विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं मङ्गल्यं गत्वादीनां
 गुणानां प्रथिव्यादिवस्त्वान्प्रयत्सदर्शनात् । अपि चाव-
 रणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तव एकास्मिन्नुत्पत्त्यै पतत्तावर-
 णस्य विद्यमानत्वात् सुपर्यान्तरस्य पितृपतोऽनवकाशत्वमसङ्ग-
 दभावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणभावो दिगि-
 यते तच्चर्हि वस्तु भूतमेवाकाशं स्यादावरणाभावमात्रम्

अपि चावस्थाभावमालभाकार्यं मन्वमानस्य शीगतस्य
 आभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । शीगते हि समने प्रथिवी-
 भनवन् । किंसन्निप्रयत्येत्स्मिन् प्रप्रतिवचनप्रमाये
 प्रथिव्यादीभामन्ने वायुः किंसन्निप्रय इत्यस्य प्रप्रस्य प्रति-
 वचन भवति वायुराकाशसन्निप्रय इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे
 न समझस्य स्यात् तदाद्युक्तभाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि
 च निरोधद्वयभाकाशस्य त्रयमभ्येतस्त्रिरुपास्त्वमवस्तु निवृत्त्येति
 विप्रतिबिम्बं नक्षत्रवस्तुनोनिवृत्त्यवनिवृत्त्यत्वं वा सम्भवति वस्तु-
 त्रयत्वात्तन्निवृत्त्यवधारणस्य । अर्थं च निर्भावे हि चटादिव-
 दस्तुत्वमेव स्यात् न निरुपास्त्वत्वम् भा० । आ समन्नात्
 कावते अच् । “रतिभाकाशमथा सरसती” कु०
 “आकाशमङ्गापवसः पतेताम्” भावः आकाशात् विजु-
 ष्ठीचात् सर्व्ववन्दवङ्गः शुचि मनुः” “वटसंघतभाकाशे
 मोक्षमाने वया वटे” हा० प्र० भा० “आकाशो जायते
 तस्मात् तस्य वन्दवुचः प्लुतः” मनुः । रूपादिषु मध्ये
 वन्दवामपाङ्कतया शीलस्याकाशात्कालेऽपि कर्त्तव्यस्तु-
 ष्ठीरूपोपाधिभेदाद्वानात्मौपाधिकमेकस्यादियः प्राचीत्वा-
 दिवत् एकस्य कावस्य रूपादित्ववत् । १ परब्रह्मणि
 “आकाशोऽहं नामरूपयोर्निर्वृत्तिते यदन्तरा तदन्त्येष्ट्य
 तद्वाव विजिघ्रासितवन्” श्रुतिः “यावानवभाकायसोवाव-
 नमनर्हदयाकाश” इति जा० उ० । “आकाशस्यस्त्रिजात्”
 वा० सू० । “आकाशवत् सर्व्वमतव जित्” श्रुतिः गीता
 च । ४ छिद्रे गणितदिप्रसिद्धे ५ न्यून्याह्वे च ।

श्रीकाशकक्षा स्त्री ईत० । ब्रह्माखण्डउद्वेष्टने लोकाशोऽपर्वत-
 रूपसोमापस्य न्यन्वापके सूर्य्यकिरबवहारविधित्ते
 दृष्टाकारे गमनस्ये मोक्षसेने । तन्निमित्तकात्” सि० मि०
 “कोटिर्भैरव नन्दवटकनचमभूषण्डु जगेन्दुमिच्छतिःयास्त-
 विदोवदन्ति नमस्य कक्षाभिर्मा लोकाशैः १८०१२-
 ०६६२०००००००० । तद्ब्रह्माखण्डकटाङ्गस्युद्वेष्टने वेचि-
 प्ययुतेऽनम् वेचित् मोशुद्वेष्टव्यस्यकनिरि यौराशिकाः
 वृषः । अतस्तककितामस्यवदमसं वचसं विदन्ति ने
 मोक्षम् । दिवकरकरभेवरकरन्विततमवो नमसः परिधि-
 र्द्वित्तैः ।” तथा च सूर्य्यकिरवप्रपादावविस्थानस्य
 नमःकक्षालेन कक्षितम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नत्वादावस्य
 तत्रोऽपि वस्तुत्वं न तन्नात्ममानम् । अतएव “ब्रह्माखण्डमे-
 तन्वितमस्तु नो नेति” ब्रह्माखण्डस्यनिर्धारितप्रमायकत्वं
 तत्रोक्तम् । व्याकृतं च प्र० नि० “एभिस्तुस्यां मण्डकाः
 नमसः कक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति तस्य कक्षमनस्यसाकाय-

खेवता वस्तुं यद्यते इत्यायङ्ग अर्द्धपतिद्युतिभाजोनमसः
 परिधेरिदं भागं वदन्ति अतएव यौराशिका-
 गण्डकाः ब्रह्माखण्डपरिधिं वदन्ति वेचिद्वोका-
 षोक्तं वदन्ति यतस्तदन्वर्धेर्चित्त एवार्कैरयुग्मवः । एवमभ्ये
 वदन्तीति भाषायां मतमित्यर्थः प्रमायन्युत्पत्त्यात्” । अ-
 तस्तककितसकसज्ज्याखण्डोहा एवं वस्तु ब्रह्मवर्त्तनं न
 वयम्” । तेन यौराशिकमतमेतत् सूर्य्यकिरववहार-
 स्थानपर्य्यन्तलोपाधिना तत्कक्ष्यनर्चित इत्यवृत्तम् ।

श्रीकाशकल्पस्य पु० ईतदस्यमात्र आकाश आकाश+कल्प ।
 ब्रह्मणि “निवृत्तत्वाद्भिभुत्वाच्च तन्नामनवरभावत । ब्रह्म-
 ष्योन्मोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मष्योऽधिषम्” इत्युक्तेः लोका-
 शतजङ्गताभ्युत्पत्तया ततोर्वैकल्यत्वात् तस्य तत्कक्ष्यत्वम् ।
 श्रीकाशगङ्गा स्त्री आकाशमयवाङ्मो गङ्गा । नन्दकिन्त्याम् ।
 “उभौ यदि योनिश्च ५ वचप्रमाङ्गासाकाशमङ्गापवसः
 पतेताम्” भावः । आकाशमद्यादयोऽप्यत्र । आकाशस्याव-
 स्यनत्वाभावेऽपि भेदयिष्यत्तस्यास्तुत्तया स्वर्गवाक्यत्वेन
 तस्यैवाकाशतस्यता ततएव वङ्गने आकाशे वङ्गमोत्प्रे-
 ष्ठात् तत्वात्त्वम् । अतएव गङ्गाया स्त्रियपमानित्वं इराशे-
 भूक्तम् वया च गङ्गायास्त्रियपमनत्वं तथा गङ्गायन्दे वङ्गने
 श्रीकाशगंगा स्त्री आकाशे कल्पस्यस्थाने सुमेरुयिष्यते नञ्चति
 गम-ड । १ स्वर्गगङ्गायाम् २ आकाशगामिमाम् नि० ।
 श्रीकाशजननी स्त्री आकाशस्य द्विद्वस्य जननीव पोषिका ।
 द्विद्ववत्या प्रगल्भ्याम् । दुर्गमभ्यस्थिताना जनानां बाह्यार्ध-
 दर्शनायं द्विद्ववती भित्ति प्रगल्भी तद्द्वारैव हि रिपुप्रस्था-
 वसो आम्नेयास्त स्वयमखलिततया वङ्गिः सेन्ने क्षिप्ततो
 दुर्गनिर्माषोपदेशे “प्रगल्भी कारयेत् स्वयमाकाशजननी-
 क्षया । आपूरयेच्च परिश्रानं स्यायुनकभयाकुक्षाम्” या० भा०
 प० ई६ अ० “घञ्जारो वस्य लोकाशां दूरादेवावबध्यते
 प्रगल्भी सा च विषये वाङ्गि प्राकारस्यसिता” प्रगल्भी परि-
 भाव्य “दुर्गप्राकारभित्तिं शूरावाहपनेयस्यामानि प्रगल्भी ।
 आकाशजननी तन्वैव एककक्षायां भित्तिं तन्नामानं रच-
 यन्तयां बाह्यार्धदर्शनानि कुङ्किङ्गायि बद्धद्वारान्नेवा-
 स्त्रयुषिष्याः प्रक्षिप्यते इति” मोक्ष० ।
 श्रीकाशदीप पु० आकाशे दीयमानोदीपः । “तन्नामां तिस्रस-
 वेन सायंसन्वारासगामे । आकाशदीपं वो दद्यात्
 मासमेक निरन्तरम्” ब्रह्माखण्डपु० उक्ते दृष्टास्वरौ
 वावस्यस्थाने दीयमाने दीपे ।
 श्रीकाशभाषित न० आकाशे भाषितम् । अथकाशरीराणां

आकाशीय लि० आकाशखेदे० ह । नामसे "पायव्यमिद-
माकाशीयमिति" । "शब्दवृत्तमाकाशोयं तन्नाटवयौमिर-
वाचवमिति" च उच्यते । दिगा०यत् आकाशमयत् लि० ।

आकाशे अव्य० आ+काश-के । "दूरस्थाभाषण यत् स्याद-
गरोरनिवेदनम् । परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशे
निगद्यते" भरतीके नाटकाङ्गे वाक्यभेदे "कक्षकी (इहा
आकाशे) विहङ्गिके । अपि अयूजनपादबन्धनं छात्वा
प्रतिनिहसा मातृमती" (कक्षं दत्त्वा) कि क्यवसि आर्या
एषा मातृमतीत्यादि" वेणीस० ।

आकिञ्चन्य न० अकिञ्चनस्य भावः प्यञ् । दरिद्रतायाम् ।
आकिदन्ति उ० । देयभेदे शतहेयवासिनि च । दामन्या०
आयुधजीपिंसंघाथे ह । आबिदन्तीय तद्देषीयायु-
जोविषये । बहुपु अय्य युक् । आकिदनय ।

आकीर्षं लि० आ+कृ-क्त । । व्याप्ते, श्विणिप्ते च ।
"आकीर्षंष्टपिपत्नीमाष्टजह्वारोचिमि" रघु । "क्षुपु-
श्रौराकीर्षं कुञ्जमचतुषो मन्दिरमहो" श्यामास्तव ।

आकीर्णं अव्य० आ-कृन्-वा० ङीमि । । वर्जने श्वितके च
चादिगण्ये माकीमिलत्वा आकीर्ण इति पाठान्तरम् "आकी
सूर्यस्य रोचनादिनादेवो उषर्वुध" अ० १, १४, ८, ।

आकुञ्चन न० आ+कुञ्च-ल्युट् । सकृत्के, प्रसारितस्य
वक्षिप्रत्वसम्पादनसाधने क्रियाभेदे "आकुञ्चनन्त सत्-
स्वेवावयवामाभारम्भरुसंवीनेषु परस्परमवयवामामनार-
म्भकसंयोगोत्पादकं वक्ष्याद्यवयविकौटिल्योत्पादक
कर्म्म, यवो भवति सङ्कुचति पद्म सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति
दम्भे"ति प्रत्ययः" वी० पू० उ० । स च कर्म्मभेदः कर्म्म
च पञ्चविधम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं
गमनमिति कर्म्मणि" वी० पू० । अत्र च उत्क्षेपणत्वा-
वक्षेपणमाकुञ्चनप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्म्मत्वसाक्षादायाः
पञ्च जातयः" वी० पू० उ० । कर्म्म च "एकद्रव्यमयुषं
सयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम्" वी० पू०
उक्तञ्च कर्म्म । विहतञ्च उ० । "एकमेव द्रव्यमाश्रयो
यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते शुभोऽस्तिग्लिग्लुषम्" स्यो-
गविभागेष्वनपेक्षकारणमिति यतोऽप्यस्मिन्नन्तोत्पत्तिकभाव
भूतानपेक्षामित्यर्थे तेन समवायिकारणमेवासां पूर्वसंयो-
गाभावापेक्षयाञ्च मासिद्धत्वम् । स्रोतृपत्तनन्तोत्पत्तिक-
नपेक्षत्वं वा विरचितम् पूर्वसंयोगस्य संस्थापि स्रोतृपत्तन-
न्तरान्तुत्पत्तिकर्मेण अभावत्वेन तस्याद्यत्वे सम्बन्धा-
भावात् तेन मित्याउत्सिप्तसाक्षाद्द्रव्याप्यजातिमत्त्वं

कर्म्मत्वम् । प्रवर्ततीति प्रव्यासाभावारणकारणतावच्छेदक
जातिमत्त्वं वा शुचान्यनिर्युषमातृदत्तजातिमत्त्वं वा
स्रोतृपत्तयव्यवहितोत्तराव्यष्टिकविभागकारणतावच्छेदकजा-
तिमत्त्वं वा "उत्क्षेपणं तयावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मण्येतामि पञ्च च" भावा०
"श्विगतः प्रोक्षमानो न प्रवर्तते आरुद्रमप्रसारणो-
चनयिनमनप्रघायनोत्कासनप्रवाहस्य स्वति" "प्रधा-
रणाकञ्चनबन्धनपीडनैर्मृगयप्रचरेत्" अतः सङ्गते चाकु-
ञ्चनप्रसारणादिभिर्विधेभ्यः" इति च उच्यते ।

आकुञ्चित लि० आ+कुञ्च-क्त । । आमुने शङ्कोचिते च ।
"नतांसमाकुञ्चितसप्रपादम्" मट्टि ।

आकुलं लि० आ+कुल-क्त । वृष्ये । "त तथा रूपयादि
मनुपूर्वाङ्कुलेष्णम्" गीता "लासाकुलं परिपतन् परिपो
निकेतान्युष्मि" "अभिचोय" प्रतिष्ठासरासीत कार्यद्रवा-
कुल" इति च भाष । निराकुलः पर्यायः कर्म्मकुलः
समाकुलः । आकुलत्वञ्च मनसाकुलस्यसम्पादकमानसावस्था-
भेदः सकिर्यासामर्थ्यञ्च । कथ्ये णिच् आकुलवति
व्यभूतज्ञाने चिद्वाद्यतमयोगः आकुलीभूत आकुली-
कृत "द्रविण" परिमितमविकवप्रयिन जनमाकुलीकृतते"

आकुलाकुलं लि० आकुल+प्रकारे द्वित्यम् । । आकुलप्रकारे
श्रद्धानाकुले च ।

आकुलि उ० आ+कुल-इत् । वृत्रकुलत्वे ।

आकुलितं लि० आ+कुल-क्त । । वृत्रकुलीभूते आकुल+कथ्ये
णिच् कर्म्मणि क्त । आकुलीकृते "भागाचलवृत्तिकराकु-
लितेय विन्नु" कुमा० ।

आकुलीकृतं लि० अनाकुल आकुलः कृत आकुल+चि-क्त
कर्म्मणि क्त वृत्रकुलतां प्रापिते । [भूते ।

आकुलीभूतं लि० आकुल+चि-भू-क्त । अत्र तथा-
आकूतं न० आ+कू भावे क्त । आगये अभिप्राये । "सां सां
प्रतिपद्यन्ते परस्परान्कृतहेतुकां वृत्तिम्" वा० का०
यथा साक्षीषादय - "उतषहेताः परास्त्रन्ने प्रवृत्ताः
तत्रान्यतमसाकृतमवगान्यान्यतमः प्रवर्तते तथा अन्यत-
मस्य कल्पस्याभूतात् स्वकार्यं करणमिच्छादयत्तमं करणं
प्रवर्तते" इति सं० कौ० "रतीरिताकृतमनीषवाजिन"
किरा० । [वेदनाकूषितमिभागेषु] वाद० ।

आकूणितं आ+कूण-क्त । । ईतुसङ्कुचिते । "मदनरवस्य
आकूति स्त्री आ+कू-भावे क्तिन् । अभिप्राये । "आकूती-
गाञ्च चिद्वेनां प्रवर्तक । नमसि ते" भा० व० २६२

अ० । श्रौपदीकतल्लक्षणम् । “आकृतिः सत्या मनसो मे अस्तु” अ० १०, १२४, ४ । “सं न आकृतिर्ध्यात्” अ० ४, २६, २ । संज्ञायां क्लिप् । स्वायम्भुवमनो यतरूपायां पत्न्यासुत्पादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । “कस्य रूपमदूहेषा यत् कायमभिसञ्जते। ताभ्या रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्ननुः स्वायम्भु प. खराट् । स्त्री यासोत् यतरूपास्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनघर्मोण प्रजा हेप्रघास्वमूविरे । स चापि यतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारतः । आकृतिर्देववृत्तिय प्रकृतिरिति सत्तमः । आकृतिं रूचये प्रादात् कर्हभाय तु मध्यमात् । दद्यादादात् प्रकृतिञ्च यतव्यापूरितं जगत्” भा० १३६० ।

श्राकृति स्त्री आक्रियते व्यक्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यञ्जकेऽवयवसंस्थानभेदे । “आकृतिप्रहणा जातिः” महाभा० । “जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थाः” गौ० सू० तत्प्राकृतिसञ्चणं तत्र शोक्तम् “आकृतिर्जातिलिङ्गास्या” गौ० । “जातेर्गोत्यादेः भास्त्रादिः संस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । “इयमाकृतिरेव शक्यार्थे” इति केचिन्मन्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । “येनोच्चारितेन सास्त्रात्प्राक्ककुदसुरविपाणिना समस्ययो भवति स शब्द इति” अनाकृति संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनं इति । “लोकैःपि ह्यप्राकृतिमनो सांसपिरुडस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते” इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपञ्चनिराकरणेन तयाप्यामेव शक्या र्थस्यद्वारीकत यथा । “आकृतिस्तदमेक्षत्वात् सस्यव्यवस्थानसिद्धेः” सू० । आकृति पदार्थे कुत सत्तस्य प्राप्तिमो गवादेर्व्यवस्थानसिद्धे व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदमेक्षत्वादाकृत्यमेक्षत्वात् अथमश्वो गौरयमित्यादि व्यवहारसाकृत्यमेक्षत्वात् आकृतिरेव शक्यार्थे । इति यस्मत् तद्द्रुपयिता जातेः पदार्थतुमाह “व्यक्याकृति युक्तोऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां ऋद्गवके जाति” सू० । ऋद्गवके व्यक्याकृति युक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा ऋद्गवकस्यापि प्रकृतित्वात् गवाकृतिमत्त्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एव जात्याकृतिप्रकृतीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्ष निराकृत्य तयाप्यामेव शक्यत्वमित्याह । “जात्याकृतिप्रकृतयस्तु पदार्थाः” सू० “तद्यत्नेन एकभाजपदार्थत्वप्रत्यक्षेदः एकवचनं तु तिस्रस्यप्येकैव शक्तिरिति सूषमाय, विभिन्नशक्तौ कदाचित्

कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । यत्तेस्तुत्यात्वेऽपि परकौ विभेद्यत्वं तथैव शक्तिप्रहणम् । नचाकृतादिषाधारकशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यैक्यम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन पञ्चादिपदस्य जात्यवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वक्तृप्रत्यादिति” वृत्तिः । एव शक्यत्वं ध्यवस्थाय आकृतेर्लक्षणस्य “आकृतिर्जातिलिङ्गास्या” सू० प्रायविद्यतम् । एतेषाकृतिशब्दस्य जातिव्यञ्जोः संबन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनायां परास्यम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गात्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदकत्वत्वेन शक्याभावात् । भा० भा० आकृतीनां विख्यातोक्तिस्तस्याकृतिमवाहनिवत्याभिप्रायेण इदमपि “वजाकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” नेतिः “न ह्यत्राविषये दवाकृतिः” ‘स्वददाहरणाकृतौ गुणाः’ इति च नैय० २ आकारे “इकृत ह्यदतोभावो बहिराकार आकृतिरिति” सञ्जगोत्ते श्रवाकृति युक्ते देहे “किमिव हि सधुराणां भयङ्गनं नाकृतीनाम्” शकु० । “सटाकृतिः पत्ररथेन्द्रकेतो.” रघुः । “स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः” “गोवर्द्धनस्याकृतिरन्कारि” इति च भावः । “आकृतिगुह्यता गुह्यता” उल्लटः । ४ आकारे मूलमन्यादौ च आकृतिगणः ।

श्राकृतिगणः पु० आकृतौ आकारप्रसिद्धीगणः याव० त० । पाणिन्युक्ततत्तत्कर्म्ममिचित्ते यच्छसमूहे । यथा खरादिराकृतिगण कण्ठादिरित्यादि गणप्राठे भूरिप्रयोगः । श्राकृतिच्छ्रिता स्त्री आदयति षट्-षिच् कर्त्तरि इन् हुसः २त० । (घोषा) घोषातकीलतायाम् ।

श्राकृष्टि लि० आ+कृप-क्त । कृताकर्षणे । “नाकृष्टं न च टद्धितं न नमित् नोत्थापितं स्थानतः” महाभा० ।

श्राकृष्टि स्त्री आ+कृप-क्तिन् । आकर्षणे ।

श्राक्रे अथ० आ+कृन-डे । १ अन्तिके २ दूरे च निर० । “त्वमग्ने अमुराक्रे नमस्य” अ० २, १, १०

श्राकोकरा स्त्री आक्रे अन्तिके कीर्यते कृ-कर्म्मणि कप् । “हृदिराक्रेकरा किञ्चित्स्फुटापाक्रे प्रधारिता । कीर्त्तितार्त्ताऽपरा लोके तारा व्यर्त्तनोद्भवा” इत्युक्तवचने इतिभेदे नेत्यादिवशेषणत्वे न० “निमीलदाक्रेकरकोलवसुवा” भावः ।

श्राकीनिप लि० आक्रेऽन्तिके निपतमि नि+पठ-ट । अन्तिकपातिमि “आक्रेऽनिपासो अहभिर्देविध्वतः” अ० ४, ४५, ६, श्राकोकीर ३० व्योतिभोक्ते मकररासौ । “किवतावुरिक्त्त मकुलीरलेयपाथेय्यकृतीपौस्ताः । वैश्विक आकोकेरीकृ-

होगयान्त्यमं वेत्यम्" लो० । [पूर्वस्य वा । अघटने ।
 आ(श्र)कौशल न० अत्रुपवस्य भाव अण् । द्विपदद्विः
 आक्रन्द आ+क्रन्द-घञ् । १। सारवे रोदने, २। आह्वाने,
 ३। गच्छे, ४। कर्मणि घञ् । ४। भित्ते, ५। भ्रातरि च । आधारे
 घञ् । ईंदाख्ये युद्धे, दुःश्विनां ७। रोदनस्थाने च ।
 आक्रन्दयति अच । दपायिष् पाहृपयाहर्त्तिनि अघभेदे ।
 अरिगच्छे १५५ पृष्ठे विदिति "आक्रन्दे चाययैहीति
 न दण्डं भतरप्रभोत्" मठः पार्ष्णिपाहृश्च घमेच्छ
 तमाक्रन्दश्च मयउधे" मठ ।

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द-ख्युट् । १। सारवरोदने २। आह्वाने च ।
 आक्रन्दिक लि० आक्रन्दे दुःश्विनां रोदनस्थान धारति ठञ्
 टक् वा । दुःश्विनां रोदनस्थानधारणे ठञि द्विवां ङीप्
 आक्रन्दिन् लि० आक्रन्दति आ+क्रदि+चिनि । रोदनपूर्व-
 काङ्गावले । "परस्परक्रन्दिनि चक्रवाकयोः" कुमा० ।
 आक्रन्दे अत्र० आ+क्रन्द-आधारे ङे । युद्धे निर० ।

आक्रम घ० आ+क्रम-घञ् अष्टद्विः । १। वधेनातिक्रमणे । ख्युट्
 आक्रमणमप्यल न० । आक्रम्यते परलोकोऽनेन करणे
 घञ् । परलोकाग्राप्तिसाधने २। विद्याकर्मादी । "अथ यथाक्रम-
 मोऽयं परलोके स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्
 पाप्मान आनन्दश्च पश्यति" छ० उप । "अयं पुरुष
 परलोकास्थाने प्रतिपद्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति
 दाहयेन परलोकाप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्म्म पूर्वपञ्चा-
 षडण्येन युक्तो भवति तमाक्रमं परलोकास्थानायोन्मुखीभूतं
 प्राप्नाहुः रोमावभिव योजं तमाक्रममाक्रम्यावपथ्यं" भा०
 'अथ केनाक्रमेष्व यजमान स्वर्ग लोकाक्रमते'
 शत० भा० । ३। कृताक्रमणे ४। अभिभूते ५। व्राम्णे ईंआपहे
 च । आक्रामति पराभवति लुधाम् आ+क्रम-अच् ।
 ७। अथे "आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा" यजु० १५, ६ । "आक्रमोऽस्यम्" वेददीप ।

आक्रान्त लि० आ+क्रम-क्त । १। पराभूते २। स्त्रीपरिगत्या
 व्याप्ते समयेव समाक्रान्तं ह्य' हिरण्यगामिना" रघुः ।
 "निवृत्तान्माक्रान्त इवाङ्गनाम्" भाष ।

आक्रान्ति स्त्री आ+क्रम भावे क्तिन् । आक्रमणे उपरिस्थानेन
 प्राप्ते "आक्रान्तिसम्पन्नितपादपीठम्" कुमा० ।

आक्रोड घ० आक्रोडयत्य आ+क्रोड-घञ् । क्रोडास्थाने
 उद्यानादी । "आक्रोडपूर्वतारकेन कलिताः स्त्रेषु
 वेदसु" कुमा० "कन्याक्रोडमासाद्य तल विशिन्नमिषुः"
 दशजु० । कर्त्तरि अच् । २। विहारपीठे लि० ।

आक्रोडिन् लि० आ+क्रोड् विष्णुन् । क्रोडापीठे स्त्रियां ङीप्
 आक्रुष्ट लि० आ+क्रुष्ट-क्त । १। कृताक्रमे य मति आक्रोड
 कृतसम्पन् । २। अन्दिने ३। अन्दिने च । "भेरीभिराक्रुष्ट-
 महायुक्तासम्" भाषः । भावे क्त । ४। पर्यभाषणे न०
 "माकार्मूपिकास्यर्णे आक्रुष्टे क्रोधसम्पन्ने" कात्या०
 "आक्रुष्टे पर्यभाषणे" प्रा० त० । रघुनन्दन ।

आक्रोश घ० आ+क्रुश-घञ् । १। विरहचिन्तने, २। यामे ३। नि-
 न्दावाङ्म स्युट् आक्रोशनमप्यल न० । ४। अथवादे "पूर्व-
 मासीद्वाराक्रोशं क्षमनस्य भूतये" रामा० "दुःखाक्रोश
 कर लोके धिक्ते चारितभोदयम्" रामा० ।

आक्रोशत लि० आ+क्रुश-ख्युट् । आक्रोशकारणे ।
 आक्रोष्टु लि० आ+क्रुश-टक् । आक्रोशकारणे । आक्रु-
 शमानेनाक्रोशेन्मस्युरेव तितिकत ॥ आक्रोष्टार निर्द-
 हति सक्त चास्य विन्दति" भा० व्या० प० ८३ अ० ।

आक्रोश अन्व० आ+क्रिद-ङी । विकारे उर्यादि । आक्रोशत्य ।
 आक्रोद घ० आ+क्रिद-घञ् । आशीर्भावे । [जाते वरे ।
 आश्रयूतिक न० अश्रयूतेन निर्दसम् टक् । आक्रोड्वा
 आश्रपाटिक घ० अश्रपटे क्रोडास्थाने व्यवहारस्थाने वा नियुक्तं
 टक् । [अश्रपटोद्वाध्यये श्वयवहाराध्यये प्राङ्घ्रियेके च ।

आश्रपाट लि० अश्रपाटसेदम् अण् । १। गौतमशास्त्रनिमित्ते । तेन
 प्रोक्तम् अण् । तद्वृत्ते २। शास्त्रे च तच्च यास्य प्रमाष्यादि
 षोडशपदाधेतत्त्वावेदकं पञ्चाध्यायात्मकम् । प्रमाणप्रमे-
 येत्यादि छलमारभ्य ह्येवाभाषाद्य यथोक्ता इत्यनस्यल-
 सस्यदानकम् । तस्य सन्निप्रार्थः न्याययच्छे वक्ष्यते । अश्र-
 पाटप्रचीत वेत्ति अण् । न्यायसताभिज्ञे ३। नैयायिके च ।

आश्रार घ० आ+श्रर-णिच्-घञ् । अगम्यागमन हत त्वयेति
 उरुच प्रति, अगम्यगमन त्वया हतमिति क्रिय च
 प्रति दूषणे । ख्युट् आश्रारण्यमप्यल न० । युच् टाप् ।
 अलार्थे स्त्री । [आपवादक्षेण दूषिते ।

आश्रारित लि० आ+श्रर-णिच्-क्त । आश्रारोमिथुनविष-
 आश्रिक लि० अशेष दीपयति जजति जित वेति अच+ठक् ।
 १। अशेष देवके २। अशेष जयिनि ३। अचलिते च ।
 "प्रातिभाष्यं उद्यादानसाधिक वीरिच च वत्" मठ ।
 भारभूतानद्यान् इरति बहून्नावहति वा वया० अच
 पूर्णात् भारात् टक् । आश्रभारिच अश्रभारवाहकादी
 लि० अशोऽल वशादिवाहृचर्वात् कश्चिद् नः ।

आश्रित लि० आ+श्रि-क्तिप् । "आश्रितेभाने "आश्रित्पूर्वा-
 क्षपरा" ऋ० ३, ५, ५ । "आश्रित् आश्रितेभानः" भा० ।

आक्षिप्यति लि० आ+क्षिप-क्त । १ कलाक्षेपे यस्याक्षेपः कतस्त-
स्मिन् २ आक्षेपे च ।

आक्षीव पु० आ+क्षीव-षिच्-अच् । १ योभाञ्जनदृष्टे ।
क्षीव-क्त लि० क्षीवोक्तः प्रादि० । २ ईपन्मते
३ सम्यक्प्रमत्ते च लि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप-घञ् । १ भर्त्सने, २ अपवादो, ३ आक्षेप-
पर्येषे, धनादिन्यासहमे, ४ निक्षेपे ५ अर्थात्कृत्परमेदे स च
३६४ पृष्ठे दृश्यः । ईनिवेशने "गोरोषनाक्षेपनिस्तान्नगौरैः"
कुमा० ७ उपस्थापने "स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसम-
र्पणम् । उपादानं लक्षणं चेति" काव्यप्र० । दध्यत्तुमाने
यथा जातिशक्तिवादिना मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः ।
संघातुमाननेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्मका-
नयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-
त्वान्नयस्य व्यक्तेरनुमानेन मानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति-
"गामानयेत्यादौ गोत्वादि कर्मकत्वेनैवानयनादेरन्ययोः
गोत्वादिगन्तव्येन पदज्ञानस्य गोवाद्यानयनबुद्धिं प्रत्येव-
हेत्यात्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रक-
त्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षात् गवादि कर्मताकत्वेन बोध-
रूत्तरकाशनाक्षेपात् । कर्मत्वं गोवृत्तिं गोत्वनिष्ठकर्मता-
त्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाध्याख्यात् । ६ वृत्तिस्कारवचने च "विरुद्ध-
माक्षेपवचनित्वात्" किरा० ।

आक्षेपक लि० आ+क्षिप-एङ् । १ निन्दके २ आक्षेपके । "यदा
ह वमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति भारुत । तदा क्षिपत्याग्र
सङ्घर्षुद्धदेहं नभश्च । सङ्घर्षुद्धसदाक्षेपादाक्षेपक इति
सूत्र" इत्युक्तलक्षणे ३ वातरोगमेदे ४ व्याधे च पु० मेदि० ।

आक्षेपण म० आ+क्षिप-ल्युट् । आक्षेपार्थे "पतनपी-
डनप्रहाराक्षेपण्युत्तरात्कृत्कर्मप्रवृत्तिभिरसिद्धातविर्यैः"
सुश्र० ।

आ(अ)क्षेपज्ञ म० व्यक्तेषु एषं प्राज्ञाणां स्वार्थे व्यञ् ।
द्विपदद्विः पूर्वपदस्य वा । व्यक्तेषु चोत्पन्नमित्ये ।
आक्षेपिन् लि० आक्षिपति आ+क्षिप-षिणि । १ आक्षेपके ।
आक्षेपः क्लृप्तदृष्ट्या पर्यालोचनस्यस्य इति । २ क्लृप्त-
दृष्ट्या आलोचनपूर्वकाक्षेपके च । "बाह्यप्राभ्यन्तरविष-
याक्षेपो चतुर्थं" पात० सू० । प्राणायामग्रन्थे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+क्षल-ओट । ईक्षपीलुमेदे ।

आक्षोड पु० आ+क्षल-ओड । ईक्षपीलुमेदे (आक्ष-
रोट) इति स्याते । "वित्वाभलकृत्तद्वीका-

फलमाप्नातदादिभ्यम् । भयं पानिवताघोडम्" सूत्रिः
'आक्षोडन्जम् फलशारफन्त काश्मीरमसिद्धम्" आक्षतश्चे
रघुमन्दन ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन-ड । खनित् । अच्
स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् डीप् । आखकी कुङ्-
खनित् स्त्री ।

आखण्डल पु० आखखयति भेदयति पर्यतान् आ+खण्डि-
डलच् डल्य नेत्वम् । इन्द्रे । "आखण्डलः काममिदं
वभाषे" कुमा० "तनोयः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमः"
रघु । [पूर्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड-इन् आखण्डने भेदके पत्रप्रादि०
आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन-घ । खननसाधने
खनित् । वेदे ह ष्ट० षत्वम् । "एवं तथाऽज्ञानमाखण्य
कृत्वा" आ० उ० । न यक्यते खगितं जहालादिमि
रपि ढङ्गं चेतु न यक्योऽखणसकृत्वा" शा० भाष्यम् ।
आखनिक आ+खन-कर्त्तरि इकन् । १ चोरे, २ चूकरे, ३ मूषिके
च ४ खननकर्त्तरि लि० ।

आखनिक पु० आ+खन-करणे कर्त्तरि वा इक्यक् । खनित्
१ चोरे २ चूकरे ३ मूषिके च ४ खनने लि० । ५ र । आख-
रोष्यत् । पात्रेषमितादि शुक्लारोहप्रादिश्च ।

आखर पु० आ+खन-करणे ङ । खनित् ।

आखरेष्ठ लि० आखरे तिष्ठति स्या-क पत्वम् वेदे मित्यन-
लुक् । आखरे स्थिते "क्षयोऽप्याखरेष्ठ" सि० कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन-ङु । १ मूषिके, २ चोरे, ३ चूकरे च ।
कर्मणि ङु । ४ देवताङ्गद्वये । "विभने सति नैवासि न
ददाति जुहोति न । तमाङ्गराजु"मित्युक्तलक्षणे ५ क्षपणे च
आखुकर्म परिष्कारा स्त्री आखुक्षीपिवा परिष्कारिणा वा कप् ।
(उन्दुरकापी) कतायान् ।

आखुकापी स्त्री आयोः मूषिकस्य कर्म इव पर्यमस्याः
डीप् (उन्दुरकापी) मूषिककर्णद्वयपर्युक्तार्थं कतायान् ।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण मन्त्रात् । गम-ङ । मूषिक-
वाङ्मने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाङ्मनसं तथा गणेश-
ग्रन्थे वक्ष्यते आखुवाङ्मनादयोऽप्यत्र ।

आखुपरिष्कारा स्त्री आयोः तत्पर्यायिण्यर्थमस्याः वा कप् ।
(उन्दुरकापी) प्रश्ने । कवभागे डीप् । आखुपरिष्कारिण्यपि तत्रैव ।

आखुभुञ् पु० आयोः भुञ्जे भुञ्ज-फिन् । मूषिकस्य लक्षणे विद्वाणे
क । आखुभुञ्जोऽप्यत्र ।

जात्या मन्वाद्यादेनां चाङ्गुलघनादिद्रव्येण घन्यापिपु-
 नादीना पुनर्गोपादिगुणेन चसचपसादीनाञ्च यद्दानां
 कर्मण्यवच्छिन्नयक्तिमत्याश्चात्सर्विध्यमेव रूढानामिति ।
 यदुक्तं दण्ड्याचार्य्यै “यद्देरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्य-
 गुणक्रिया । चात्सर्विध्यादमोपास्तु यद् उक्तयत्सर्विधं”
 इति तदेतच्छब्दभूतपूर्वादीनामन्यस्युयादीनास्तु यद्दान-
 नामपरिग्रहपन्था परिवृत्तकर्मकाभि । नैमित्तिकव्यञ्जा
 लक्षयति । जात्यवच्छिन्नसङ्घे तवती नैमित्तिकी मता ।
 जातिमात्रे हि सङ्घे तादृश्यङ्गेर्भानं सुदुष्करम् । यद्यपि
 जात्यवच्छिन्नसङ्घे तवती नैमित्तिकी सञ्जा यथा गोचैता
 दि सा हि गोत्वचैतत्त्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादि कर्म-
 मिधमे न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्घे-
 तितमित्याकाररूपहातुगामान्येत्यादौ गोत्वादिना गवा-
 देरन्यथानुपपत्ते एकगमकत्वप्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रस-
 ङ्गात् । कतु गमागप्रेत्यादौ गोत्वादि कर्मताकत्वे नैवानय-
 नादेरन्यथर्गोत्वादिशक्तत्वेन पटघ्नानस्य गोत्वाद्यन्य-
 बुद्धि प्रत्येय चेतुत्वात् सुवर्चकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्ब-
 न्धेनैव प्रहृत्यैस्य गोत्वादे साकाङ्क्षत्वात् गवादि कर्मता-
 कत्वेन बोधस्तुतरकालमोक्षेपात् कर्मत्व गोवृत्ति गोत्वनिवृ-
 कर्मतात्वात् घ्नानयन गोवृत्तिकर्मताकां गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
 दित्याद्यनुमानसाध्यात् । न च वस्तुगत्या यद्गोत्व-
 गमकत्वं तद्विज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तित्वेवं
 यथादपि शुद्धगोत्वस्वान्यवबोधोपपत्तिः गोत्वत्ववच्छिन्नयत्क-
 त्वप्रकारकप्रामत्वेन तथाप्ये च साधवामोत्वावच्छिन्नयत्क-
 ताप्रकारकप्रामत्वे नैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेयादिति वाच्यम्
 गोपद गोत्वयत्कत्वत्वाकारघ्नानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यै
 गोत्वस्य विपचित्वावच्छिन्नमेव शक्यं विभेदयत्त्वेन गोत्वत्वा-
 दिप्रवेगगौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन
 जातेः प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमोमानामावात्
 अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिम गोत्वेन जानामीत्या-
 कारे तद् ज्ञातसात्सिद्धकालुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यति-
 पाराङ्क मागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्त्वोपनयायोगात् ।
 एतेन जातेगौरववच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छि-
 न्तत्वमित्यमात् केवलस्य गोत्वादे यद्वाये नियतया
 सुवर्चकर्मत्वाये च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्
 उक्तस्यैव एव व्यतिचारात् । नचैवं सात्वोगी पदं
 गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि ममा स्यात् फाडिकादिसम्बन्धेन
 गोत्वादिमिति तजकारकत्वादिति वाच्यं फाडिकादि-

सम्बन्धेन गोत्वादे प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकार-
 तागर्भत्वेन तादृश्यमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घट-
 त्यादिजाते सस्यानसमवेतत्वमते संयोगोघट इत्यादिप्र-
 तीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्कारतापत्तेः शाब्दस्यैव
 प्रत्यक्षस्यापि कालो गौरित्यादिबोधस्य नियमतोगवाद्य-
 भेदावगाहित्यै नैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति महत्मतानुपपत्तिः ।
 तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादि कर्म ता-
 कत्वेनानयनादेरन्यवबोधस्यातुभधिकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ
 शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्यवशात्तुभवेनास्यर्शनात् गोत्वत्वा-
 दनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यतुभवस्यासम्भवात्
 स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन जातिमत्त्वादिहेतुना गवादौ
 साचात्मसम्बन्धेन गतिमत्त्वान्गानेपस्य व्यभिचारादिदोषेण
 दुष्कत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादे स्वाश्रय
 वृत्तित्वसम्बन्धेनान्यवबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
 गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसङ्घतेन गमित्या-
 दिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिको गवादिव्यक्ते-
 र्बोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मियोदिकृत्वाभ्या याद्-
 त्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालोकत्वेन यद्दानुप-
 पत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधीपादानिकबोधस्य जननायो-
 गाच्च । यत्तु गौर्जायते गीर्णस्यति सर्वत्र गोत्वादि-
 जातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षण्या गोत्वादिविशिष्टा
 व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां यत्तुत्वेनान्यलभ्यत्वेन च तत्र
 यत्करकल्लनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षण्या धीजत्वात्
 यदाङ्गुलघनाचार्य्यै “जातेरस्तित्वनास्त्वित्वे न हि कस्यि-
 द्विष्यति । नित्यत्वात्तद्विषयोयायाव्यक्ते स्ते हि विशेष्ये” इति
 गदपि तद्वच्छं व्यक्तिमिमादतायां गोत्वादिजाती गवादिपदस्य
 सत्त्वप्रयोगभावेन तन्मात्रस्याप्युक्त्ये तद्वति गवादौ
 लक्षण्याया वस्तुमयव्यवस्थात् सक्यसम्बन्धस्यै लक्षण्यात्वात् ।
 न च गौरन्यो सच्चिप इत्यादौ पञ्चम्यथैऽवधित्ये प्रतियो-
 गित्ये वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्ययात्तथा-
 विधस्यैव एव जातौ सत्त्वप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः सार्थ-
 ऽवधित्वादौ सानिगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेषु प्रहृत्यस्य
 गवादेरन्यवबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्या
 गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययोगपद्यापत्ते यस्तुतः शुद्धस्य
 गोत्वादे शाब्धीप्रकारताया समवायावच्छिन्नत्वनियमात्त-
 स्थावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादि सम्बन्धेनान्ययोदुर्घटस्य ।
 इत्थं पट इत्यादिप्रतीते समवायेन प्रमात्वात्तुर्बोधाद्द-
 त्तजातेर्नास्त्वोपगमादिति । मभाकारास्तु गोत्ववृत्तये

ज्ञातं पदं ताद्रूप्येण गोत्यादित्यावच्छिन्नं प्रत्येव ऐद्वरगो-
 त्यपक्षिपच्छात्रं गोत्येन गमयादे' न वा इत्यादिना गोर-
 त्यधिधोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं ज्ञातेरिव व्योत्पि गमय-
 त्वमापय्यकं न हि गवादिपदस्य गमयत्वं जन्यत्वमपि तु
 जन्यवान्धोऽपिपयत् तच्च गोत्यशेषे गोरत्यविशिष्टमिति
 पाच्यं गवादिपदधर्मिकस्य गङ्गताप्रागत्वारच्छिन्नघान्धो-
 जनकतायच्छेदकत्वेन गोत्यादेरेव गवादिपदगवात्वात्
 गोत्यपक्षितामेधया गोमङ्गत्वस्य गुरुतया तज्जन्मात्मस्य
 गान्धं प्रति णगकतामप्येदकत्वात् । अतएव गान्ध-
 बुद्धेरान्धत्वात्पदाद्यपगाहित्वेऽपि न तेषां पदगमय-
 त्वम् । अस्तु वा गोत्यादिगङ्गत्वेन ज्ञातं पद गोत्या-
 दिघान्धत्वावच्छिन्नं प्रत्येव ऐद्वर्येणैतया तादृगगान्ध-
 प्रति समवायेन गोत्यस्य भियामकत्वकत्वमाश्च जातिप्रसङ्गः
 गोत्यादिना गवादेरिव गमयादेर्गोत्यादिनात्यबोधोपत्पाव-
 च्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकभावेन गोत्यादिगङ्गिज्ञानत्वेन
 ऐद्वत्वमपेक्ष्य गोत्यघान्धत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्यस्य तच्छ-
 त्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव ज्ञापयान् वस्तुतो-
 गोत्यगान्धं प्रति गोत्यवधिज्ञानमेव ऐद्वर्यं गोत्वमपि
 जातिव्यत्योस्तुत्यवित्तिनेद्यात्मनियमादेव गोव्यक्तोनान्-
 द्रुविपयत्वसिद्धे प्रमाप्यविरुद्धादेव गोत्यादिना गमयादि-
 विपयत्वस्य तत्रासिद्धेयं । यद्यपि ज्ञातेरधिपयत्वं
 तत्त्वमवाधिव्यक्तिविपयतया निरूपितमिति न व्याप्तिर्गो-
 त्याद्यालोचने कालो गोत्वभानित्यादिमोक्षे च व्यभिचारात्
 नापि ज्ञातेरिन्द्रियप्रकारतायास्तथात्वनियमः गोरत्यमि-
 त्यादिज्ञानस्य प्रत्येव गोत्येनेम जानामीत्याकारे तथात्वा
 स्यात्प्राप्त्यबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्यादिप्रकारत्वं गवादि-
 विरोधतामिरूपितमेवेति व्याप्तिज्ञाह गवियेयताकत्वं
 विना गुरुस्य गोत्यादेरत्यबोधेनास्पर्शनात् गुरुणा गोत्येन
 गमयादिबोधस्यालोकात्वात् । अतएव गवाद्याये गोत्यादि-
 प्रकारकबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः
 स्याद्दोषप्रकारताया गोविरोधताकत्वस्यैव समवायावच्छिन्न-
 त्वस्यापि व्याप्तिभवेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
 प्रमाप्यविरुद्धेणासिद्धे । यद्यच्च गोत्यादिगङ्गिज्ञानत्वेन
 जनकतायां विपयतायच्छेदकत्वाद्गोत्यादेरेव गवादिपद-
 स्याथैः गवादी तद्रूप्यवहारस्तु तादृगगान्धेदकधर्मवचन
 प्रयुक्तो गौच । नचैव गम्यादिघागोरपि गत्यादौ
 गङ्गिन् स्याद्गतित्वादिगङ्गिज्ञानादेव ताद्रूप्येण गत्यादेर्गम्या-
 दिघाद्यतोबोधसम्भवादिति पाच्यं गुरुणा गतित्वादेः

यस्यानाव्यङ्ग्यत्वेन जातितागम्यत्वात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छि-
 द्धात्वात्प्राप्त्युपाधिद्वये च तत्र चरुपत यत्किपहा-
 योगात् गमयगुरुण निरवच्छिन्नप्रकारताभावात् निरुक्त-
 मित्यात्पावच्छिन्नप्रकारताप्रानत्वेन ऐद्वत्वमपेक्ष्य सधुतया
 तादृगक्रियात्पावच्छिन्नप्रकारताप्रानत्वेन तदालोचित्वात्
 गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरवच्छिन्नं पादादिभातृना-
 न्तत्वं गङ्गत्वेऽपि सत्यभावात् पद्यादिपदानामपि होमव-
 द्धात्प्रादिपर्यवर्षिते प्रयुत्वादिभाते न यत्किञ्चन यत्त-
 पक्षोत्तरं तत्रात्यर्थेवातुपमेव तदात्रयस्याबाभात्
 होमादीनां स्यात्प्रयुत्पविच्छिन्नेद्यमस्य होमवद्धात्प-
 वान् देग इत्यनुभवे व्यभिचारादिति प्राह
 तत्र परिभाषिको व्योपाधिको च तत्रैव उच्यते यथा
 "उभयादृत्तिधर्मैश्च संज्ञा स्यात् परिभाषिको । व्योपा-
 धिको स्वतन्त्रतोपाधिना या मवर्त्तते । उभयादृत्तिधर्मा-
 वच्छिन्नसङ्घट्टे तत्रतो संज्ञा परिभाषिको यदाकायादित्यादि-
 षा हि द्वितीयादृत्तिर्नैव गत्यादिना रूपेण तदात्रय-
 मभिधत्ते नचाकायादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव
 गङ्गि पटादिपदस्यापि पटादौ तादृगगम्यत्वात् पटे
 यत्कमपि पटपट न पटत्वावच्छिन्ने गङ्गिपटत्वादिपक्षोत्तरं
 ततः पटत्वविशिष्टस्याननुभादवयव तच्छिन्नरवच्छिन्नेति
 चेत् यन्वति यत्कमप्याकागपदं न यन्वत्प्रावच्छिन्न-
 यत्किमदित्येव यद्गत्यायामाकायादिपदाद्य यन्वत्त्वेन
 गमनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि यन्वत्त्वावच्छिन्नैव तत्र
 यत्किरिति विभाव्यताम् । एतेन पटत्याद्युपलक्षिते
 धर्मियेव यत्किपक्षस्य ताद्रूप्येण पटाद्यनुभवे प्रति
 ऐद्वत्त्वान्नास्तु पटादिपदस्यापि पटत्याद्यवच्छिन्ने गङ्गि ।
 परन्तु पटत्याद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेदेति यिरोमवदुक्तमपि
 प्रयुक्तं यद्दोषलक्षिते धर्मिये यत्किपक्षदेवाकायादि-
 पदासद्वये निर्विकल्पकत्वात्कारणमव्ययतामवबोधोत्पद्यत
 इति तु नातुभविक् न वा यौक्तिकम् । या चातुगतो-
 पाध्यवच्छिन्नसङ्घट्टे तत्रतो संज्ञा वा लोपाधिको यथा
 भूतद्रुतादिः वा हि सचेतनादृत्तिधर्मियेपयुख्यवचनार्ता-
 हारकत्याद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव मवर्त्तते यन्दादिस्तु
 सस्यलक्ष्येनोपाधिरपि नातुगतोद्वितीयादृत्तित्वात् परि-
 भाषिके गगनादिपदे जातिप्रसङ्गः । घटत्यादे सत्या-
 नदृत्तित्यमते यदि घटादिपदं विद्वत्त्वस्यस्यमवचनेन यत्कं
 तदौपाधिकमेव यदि च परस्परया वैलक्षण्यवचनेन । तदा
 नैमिचित्तमेव । वस्तुतः सामान्यस्य गान्धुदौ सङ्घट्टतः

लक्षणाभेदेन । लक्षणाभेदेन ब्रह्म लक्षणाभेदात्
 सा०द०दर्शिता लक्षणाभेदे विवृतिः । तत्र योगरूढलक्ष-
 णसक्तं गच्छेत् । “स्वान्निर्विघ्नप्रवृत्तिसार्धयोर्बोधक-
 त्विभय” । योगरूढं न यत्कै विनान्यस्यास्ति शब्दधीः ।
 यन्नाम स्वावयववृत्तिसाध्याद्यैर्न समं स्वार्थस्यानुयबोध-
 कत्वं तन्नाम योगरूढं यथा पञ्चलक्षणसर्पाघ-
 र्णादि तद्धि स्वान्निर्विघ्नानां पञ्चादिगद्दानां वृत्तिल-
 योः पञ्चजनिकर्तादिना समं स्वयक्यस्य पञ्चादेरनुयात-
 भावकम् । पञ्चजमित्यादित पञ्चजनिकर्तं पञ्चमित्यनुभवस्य
 सर्वसिद्धत्वात् । इयान्स्तु विशेषाद्यद्भूमि मण्डपर्यकारा-
 दिपद योगार्थविनाशतस्य रूढार्थस्यैव रूढार्थविभा-
 क्तस्यापि योगार्थस्य बोधकं, मण्डपे गेते इत्यादौ
 बोधार्थस्य मण्डपामकृतीदेरिव मण्डप भोजवेदित्यादौ
 सप्तदितार्थस्य ऋहादेरयोग्यत्वेनाभ्यासाधोधात् । योग
 रूढन्त पञ्चजादिपदमयवदन्त्या रूढार्थमेव सप्तदावशक्त्वा
 चापयवदन्त्यार्थमेवानुभावयति नत्यन्यं व्युत्पत्तिवैचि-
 त्त्यात्तयैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएत पञ्चज कुसुदमित्य-
 त्वात् पञ्चजनिकर्तत्वेन, भूमौ पञ्चजसत्त्वप्रमित्यादौ च
 पञ्चत्वेन पञ्चजपदस्य लक्षणयैव कुसुदस्यलपञ्चयोर्बोध
 इति वार्तिकम् । ननु पुष्पं पञ्चजेत्यादौ पञ्चजादेरनुय-
 स्याबोधार्थं बोधाच्च पञ्चजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तित्वेन
 पञ्चजादिपदेभ्योपस्याप्यार्थं स्थानुयधीसामान्यं प्रत्येव ताड-
 यपञ्चजादिपदोत्तरशब्दोपस्याप्यत्वं तन्मस्य एव पुष्पं पञ्च-
 जमित्यादौ अनुयबोधार्थं नान्तदुत्तरोधेन सविभक्तिकपञ्च-
 जादिपदोपस्याप्यार्थानुयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिक
 पदोपस्याप्यत्वञ्च अतःसप्तपस्यापितस्य पञ्चजातादेः कथं
 पदान्तरानुपस्थापिते पञ्चादायनूय इति चेदपञ्चजवृत्ति
 सप्तत्यादौ स्वसदृशरसगोमि तद्गत्या सप्तपञ्चजमित्यादौ
 च धामिनारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति ऋहाष । न च
 भेदुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टाया गयोः पञ्चजादिपदस्यापि
 पञ्चजातत्वादिविशिष्टपञ्चादौ रूढिरेयास्तु न तु योग-
 रूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृप्राग्यक्तिनेत्य पञ्चजन्यादि-
 पदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिर्व्येन पञ्चजनिकर्तत्वादेर्बोध-
 सम्भवे तद्विशिष्टस्य पञ्चास्य गुरो सप्तदायायकत्वाद्गन्ता-
 लभ्यस्यैव गच्छार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकप्रत्यय एव
 पञ्चात्वविशिष्टस्य लक्षणया सामसम्भवाच्च पञ्चजमागस्य तद
 यत्किञ्चित्ता प्रकारान्तरासम्भ्यस्यैव गच्छत्यवमित्युक्तत्वात्
 इतिवर्त्तमानत्वयोर्विकपदार्थयोरपि कर्तृपञ्चयोर्बोधोऽ-

न्यस्य सम्भावित्वात् तथाचब्रह्मवर्णां शक्तेरप्ये चक्षेऽपि
 वा पञ्चादौ तदर्थं स्थान्यबोवितोधिर्बोदयावां पञ्चजमकी-
 त्यादितः पञ्चमस्त्रीत्याद्यनुभावार्थं भवत्यस्यत्यादिविशिष्टे
 पञ्चजादिभागस्य रूढिरेयेया इतरथा प्रकृत्यार्थविक्र-
 स्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तेरेषाम्भवत् व्युत्पन्नतवा उपल-
 योपस्यापितस्यापि पञ्चसाक्षात्त्यादिना सङ्गान्वाद्यनुपपत्तेः
 अतएव पञ्चजादिपदादुत्तरोत्तरयत्किञ्चस्य पुंसः पञ्चजनकी-
 त्यादितो आत्वपि कर्त्तास्त्रीत्याकारसोनाम्भवबोधः प्रकृत-
 भात्वोपस्याप्यस्य अर्त्तुरन्वत्त्वान्ने निराकाङ्क्षात्वादिति
 वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाशरकोभावधतयत्किञ्चानां कस्यादि-
 प्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्षणत्वात् तत्तदर्थानुभावकत्वव-
 न्मवात्कनस्यादिसप्तदावस्यापि तत्तदर्थं यत्किञ्चिद्विद्येते
 कादिप्रत्येकवर्णस्य यत्किञ्च विनापि अकादिगद्दाना-
 देरनुभवार्थं तत्र सप्तदावे श्चिरिति तु प्रकृतेऽपि
 समानं आदिप्रत्ययमात्रस्य पञ्चादौ इतिभन्वायप्येपि
 पञ्चजादिसप्तदावात् पञ्चादेरनुभवस्य सर्वसिद्धात् । नचैवं
 चित्तपुरित्यादावपि चित्तगोसात्प्यादौ सप्तदावस्य अस्ति-
 प्रसङ्गः समासत्वस्यानुविष्टत्वादिति वाच्यम् अन्यस्त्रीवा-
 यववदत्तिकस्य पुंससतोऽर्थाभिनिगेनावयवनां हत्तेरव-
 श्यामेलाया तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यभा-
 ष्यत्वादिति वोगरूढ्येदस्तावैवोक्तः । “सामासिकं
 तद्विताक्तमिति तत् द्विविधं भवेत् । योगरूढं कदन्तस्य
 समासत्वव्यवस्थितेः । तत् वोगरूढं सामासिकं समासा-
 त्मकं कण्यसर्पादि तद्विताक्तं वादेदेवादि । कदन्तस्य
 पञ्चजादिवोगरूढस्य सामासिक एवान्भव इति नापि-
 यम् । योगिकलक्षणविभागौ तत्रैव । “योगलक्ष्यार्थ-
 सालस्य बोधकं नाम योगिकम् । समाससद्विताक्तञ्च
 कदन्तश्चेति तन्निधा । यन्नाम स्वान्निर्विघ्नप्रवृत्तानां
 योगलक्ष्यस्यैव वादयार्थस्यान्भवबोधं प्रति हेतुसमान
 ताडयार्थं वोगिकम् । योगरूढन्त कण्यसर्पादिपदं
 योगेनाविक्रियस्य रूढार्थस्य बोधकं तु तन्मालस्य
 तच्च योगिकत्वविधं समाससद्विताक्तं कदन्तश्चेति । इभो-
 ऽपि समास स्वसदृक्यद्भानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवसादि-
 राद्यर्थं स्रानुभववोटकतवा वीनिकण्य । सर्वश्चेदं कृताम्-
 त्वेन विशेषणोय नातः कण्यसर्पादौ वासदेवादौ पञ्चादौ
 च योगरूढेतिप्रसङ्गः । प्राक्कथोऽनूयुः श्चादौ वीनादेः
 स्त्रीत्ववाचित्वा ताडयं नाम योगिकमेव अन्वयात् त स्त्री-
 त्वादिति तत्तदर्थं रूढमेव नातोविभाषणं व्याजतः ।

वैवाहिकमते समाधानां योगरूपत्वमेव यथोक्तं" वै०भू० ।
 "समाधिं तस्य तिर्यैव शक्तिः पञ्चजयद्वयत् । बहूनां वृत्ति-
 भव्याणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थी
 भाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽयं बहुव्युत्पत्तिभङ्ग-
 नम् । कर्त्तव्यं ते न्यायविद्मं स्वकार्त्तं तदिति स्थितिः ।
 चतुर्वर्गपञ्चमीहो व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । कृत्प्रत्ययशक्ति
 तत्र तत् किं शक्तिं न कल्पयेः । समास इति वृत्ति-
 भावोपपत्त्यम् । "समर्थः पदविधिः" इत्यत्र पदद्वयस्य
 बोधिव्ययते समासादिः च समर्थः विपश्चवाक्याभिधान-
 यत्नः इत्युक्ताधुरिति स्तुतार्थस्य भाष्याह्याभात् । पदो-
 हेत्वादिविधित्तु कर्त्तव्यतस्मात्संज्ञेयसमाद्यन्तधातुहृत्पाठ
 पञ्चमि वृत्तिव्यत्येव । विशिष्टशब्दश्लोकानुष्ठां सते दूषणं
 शक्तिवाचकमेवेत्याशयेनाह पञ्चजयद्वयदिति । पञ्चज-
 यद्वयस्यैव योगदेवोपस्थितौ तत्रापि सद्यदाययक्तिर्न
 विद्येत् । न च पञ्चजयद्वयोपस्थितये सा कल्पयत इति
 वाच्यम् । चित्रवादिपदेऽपि स्थामित्येनोपस्थितये तत्-
 कल्पनासम्भवात् । अत्राप्येव तयोपस्थितिरिति चेत्
 पञ्चजपदेऽपि वा सुत्रवा । एवं रथकारपदेऽपि तथा च
 "वर्षात् रथकारोऽग्निवाद्भीत" इत्यत्रापि विना लक्षणं
 कृत्प्रयोगेन शक्तिवादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनां कृत्वा
 जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्यापूर्वकल्पनमयुक्तं स्या-
 दिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तैर्धर्म्यां
 विशेषशक्तिपञ्चसंख्यायोगादयत्नोपां वचनैरेव साधने
 गौरवमित्यर्थः । अयं भाव विशिष्टशब्दोक्कारे राशः
 उच्यते इत्यनेन राजपुरुष इत्यादिपि स्याद्विशेषणान्यस्य
 राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनस्य
 सहायनिवृत्तिसत्त्वात् कार्त्तमिति । ननु "सविशेषणा-
 नाविति" वचनात् विशेषणान्यस्य विभाषावचनस्य
 सतमेवेत्याह बहूनामिति वचनैरेवेति । न्यायविद्वमेव
 कल्पम् । अथेहाविषयाणां वाक्यस्य एकार्थीभावे समास-
 श्चेति आभासत एव प्रयोगनिवृत्तिसत्त्वात् । सविशेषणत्वमपि
 विशिष्टशब्दो राशः पदार्थैरेवेत्यन्त्यासम्भवात् न्याय-
 विद्वदिति भावः । अतएव अथेहापञ्चसंख्या व्यर्थतयाम्
 अथेहाणां वाक्येण बोधकत्वार्थीभावकतो विशेषेण च
 अत्राप्येव इति भावकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा धवत्-
 दिती, निम्नोवाग्निर्गौरवो इत्यदो गुह्यधामाः क्षेत्र-
 पूङ्गः स्वर्गावहारी द्विधाः वृत्तपञ्च इत्यादावितरेतरयो-
 नादिकान्युक्तपूर्वनिवृत्तिसत्त्वात्तद्विचारस्यप्रत्ययलोपो, वी-

श्याद्यर्थोवाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति ।
 दूषणान्तरमाह । चकारादीति आदिना घनश्यामं हं-
 गमनइत्यादाविवादीनां पूर्वोक्तानाञ्च संपङ्कः । दूषणा-
 न्तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभङ्गनमिति । अयमायवः चित्र-
 गुरित्यत्र स्यात्वादिप्रतीतिरनुभवविज्ञा । न च तत्र
 लक्षणा प्राप्नोदकोपाम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्ति-
 कर्त्तृभिन्नसदकमित्यादिबोधोत्तरं तस्यन्वयिष्यामलक्षणाया-
 मयुदककर्त्तृकप्राप्तिर्नोपामइत्यर्थोच्यते । प्राप्तेति
 क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्तृर्धकस्य कर्त्तृण्य लक्षणेति चेत्तर्हि समा-
 नाधिकरणप्रातिपदिकार्थं योरभेदान्यव्युत्पत्तेरुदकामिन्न-
 प्राप्तिर्नोपाम इति स्यात् । अन्यथा समाधाधिकरणप्रातिपदि-
 र्थयोरभेदान्यव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तिर्धार्थवर्धतया कर्त्तृता-
 सम्भवेन भेदेनोदकस्य तत्रान्ययासम्भवात् । अन्यथा
 देवदत्तः पच्यतइत्यत्र कर्त्तृतासम्भवेन देवदत्तस्यान्ययसम्भ-
 वेनानन्ययानापत्तेः । अथोदकामिन्नकर्त्तृका प्राप्तिरिति
 बोधोत्तरं तस्यन्वयिष्यामो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्चात्थ-
 तया क्तार्थकर्त्तारं प्रति विशेष्यताया असम्भवात् ।
 प्रकतिप्रत्यययो प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्ति-
 पदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याएव नामार्थत्वेनोदकेन सम-
 भेदान्ययापत्तेः । एवमुदरथः उपहृतपयुः उद्धृतौदना
 बहुपाचिकेयादावपि इत्यम् । अत्र हि रथकर्त्तृक-
 पङ्कमकर्त्ता, पयुकर्त्तृकोपहरणोद्देश्यः, ओदककर्त्तृको-
 हरणावपि बहुपाककत्त्वधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात्
 अतिरिक्तशक्तिपथे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्योदककर्त्तृक-
 प्राप्तिर्नोपाम इति प्राप्तेरुदकस्यादिसहदावशक्यैव निर्वा-
 हइति भावः । साधकान्तरमाह । अथच्यर्थेति । अयं भाव
 चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवसास्यादिप्रतीतिर्न विना शक्ति-
 पपद्यते । न च तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्यामी
 गौरिति बोधापत्तेः । गवादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेश्यत्वेन तत्र
 चित्रादेरन्ययायोगात् । न च चित्राभिन्ना गौरिति शब्दप-
 स्यात्तयोरन्ययबोधोत्तरं तादृशगवस्यामी गोपदेन कल्प्यतेइति
 वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेष्य
 लक्षकत्वासम्भवात् । न च गोपदे साक्षात् सम्भवेन विनि-
 गमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्तेरुदकः कृतमित्यत्र इत्या-
 द्यपदार्थैर्बहुमीहो विनिगमकामाप्तेः । यौगिकानां कर्त्तृ-
 र्थकतया साक्षात्सम्भवाविशेषात् । न च पदद्वये लक्ष-
 णेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधावशिष्टसत्त्वात् । न च
 परस्परं तात्पर्ययाहकत्वादेकस्यैकदा लक्षणा न इयो-

रिति न बोधाच्छिरिति वाच्यम् एवमपि विनिगमना
 विरहतादन्त्येन सञ्चय्या व्यसम्भवात् । न च चरमपदे
 एव सा प्रत्ययायांश्चयाहरोधात् प्रत्ययानां सद्भिहितप-
 दार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् एवं हि
 ब्रह्मस्रीहृषभभाष्येः "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेकसुव-
 न्नानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात् । किञ्च एव
 सति घटादिपदेऽपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात्
 पूर्ववर्णानां तादपर्यं प्राक्कालेभोपयोगसम्भवात् एव सति
 चरमवर्णमात्रव्यवशेषेऽर्थबोधोपत्तिरिति चेदत्राहुदकपट-
 भात्प्रवण्यार्थं प्रत्ययापत्तित्वेऽप्येत्यन्यत्र विस्तरः । एवञ्च
 अथवर्णवच्चस्रीहृ वृत्तपत्त्यन्तरकल्पना उक्तयज्ञेः अग-
 त्वा यागान्तरकल्पनेत्यर्थः कृमत्याग इत्यस्य कृम्यस्योप-
 पत्तिरिति वृत्तपत्तित्यागश्च तथासि तत्किम् सम्बन्ध
 समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः । यस्तु यत्रमेवा-
 वादिनो नैयायिकमीमांसकादाय न समासे शक्तिं राज-
 उपरुप इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धित्वेऽप्येव राजसम्ब-
 न्धभिन्न उपरुपइति बोधोपपत्तेः । अतएव राज्ञः पदा-
 र्थकदेशतया न तत्र शोभस्येत्यादिविशेषणान्वयः । न
 वा घनश्यामनिपक्षोयास्त्रिगौरथइत्यादौ इवादिप्रयोगा-
 पत्ति उक्तार्थतया इवकान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न
 वा "विभाषेति" छलानामवश्यकत्वम् सञ्चय्या राजसम्बन्ध-
 भिन्नइति बुधोपयिपायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति
 बुधोपयिपायां विपश्चेत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् ।
 नापि पङ्कजपदप्रतिपत्तौ शक्तिसाधिका तत्रावयवशक्ति-
 मजानतोऽपि बोधात् । न च शक्यपदे सञ्चय्या तेभ्यो-
 निशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अतएव राजादिपदस्यैव-
 पदे राजउपरुपचित्त्वगुरित्यादौ न बोधः । न च चित्त-
 गुरित्यादौ सञ्चय्यासम्भवेऽप्यथवर्णवच्चस्रीहृ सञ्चय्याया
 व्यसम्भवः ब्रह्मवृत्तपत्तिभङ्गनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्नोदक
 इत्यादाहुदकपदे एव सञ्चय्यास्वीकारात् । पूर्वपदस्यौगि-
 कत्वे न तल्लक्षणाया घातप्रत्ययतदर्थमज्ञानसाध्यतया विस्-
 तितत्वात् । प्रत्ययानां सद्भिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्यु-
 त्पत्त्यहरोधेऽपि । घटादिपदे चातिरिक्ता शक्ति कल्प-
 नाना विधिषु कल्पते विशिष्टस्यैव सङ्घटितत्वात् । बोधक-
 त्वस्यापि प्रत्येकं वर्णव्यवस्थात् । प्रकृते चात्यन्तसन्नधानेन
 प्रत्ययार्थान्वयसौम्यभयोत्तरपदे एव सा कल्पतइति विशेषः
 स्वीकृतञ्च घटादिपदेऽपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वमीमांसक-
 भन्धैरित्याहुः । अत्रोच्यते । समासे शक्यस्वीकारे तस्य

मातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थप्रज्ञाभावात् "अर्थव-
 दधातरमत्ययः प्रातिपदिकम्" इत्यस्याप्रसङ्गे । न च "कत-
 दितसमासा" चेत्यत्र समासपहणत्वात् वा । तस्य नियमार्थ-
 तया भाव्यविरुद्धाया नैयाकरणाभ्युपे स्यट' प्रतिपादित-
 त्वात् । समासयान्ते शक्यमानेन शक्यस्यन्वरूपसञ्चय्याया
 व्यसम्भवेन शाब्दिकार्थवत्त्वस्याव्यसम्भवात् । अथ
 तिप्रसक्ति इत्यारभ्य ङोसुसंभिति तिप्रप्रत्याहारोभाक्-
 सिद्धः समादायातिप्रतिपदिकमित्येव छत्रवृत्तासु कत-
 मर्थपदादिसूत्रद्वयेन । समासपहणञ्च नियमार्थमस्तु
 तथा च सुप्तिङन्तभिरा प्रातिपदिकमित्यर्थात्समासस्यापि
 सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्येकं यथेषु सञ्चारणाकार्थ-
 वसुवश्यकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थस्यैव । तथा च
 प्रातिपदिकसञ्चारणं कार्यभेदात् यत्तुमनुसामयति धूमइव
 वञ्चिम् । किञ्चैवं चित्तगुमानयेत्यादौ कर्मत्वाद्यन्-
 न्वयापत्ति प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः
 विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् ।
 यस्तु सद्भिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत
 इति तत्र उपरुक्त्वा अङ्गिपिपक्षीत्यादौ पूर्वपदार्थे विम-
 ष्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् । न च तत्रापि सद्भिधानमेव
 आनुयासिनकसन्निधेर्विबन्धितत्वात् तथा च यत्पदोत्तर
 यात्शिष्टा सा तदर्थगत स्वार्थं बोधयति । समासे च
 समस्यमानपदोत्तरमेवातुयासमिति वाच्यम् अर्थवत्-
 छलेषु विशिष्टस्यैव विकृत्यनुयासनात् । अथ प्रकृति-
 त्याग्ये विमङ्ग्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि
 पङ्कजसामय दग्धिन पर्य श्रुतिन पूजयेत्यादौ पङ्क-
 दग्धश्रुतेजानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात् अघटमानये-
 त्यत्र घटेऽप्यानयनान्वापत्तेः । न च दग्धादीना विशेष-
 षण्तया न तत्रानयनाद्यन्वयः । प्राकाङ्क्षोः अर्था-
 त्पक्षी इत्यादौ प्राकषर्मादिहेतुताया रूपसञ्चयादायनन्व-
 यप्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तल्लक्षणाविवयवत्वमात्रं
 तत्रात्राविरुद्धमिति तत्र घट प्रश्लेष्यत्वं घटपदात्मनवाने-
 नोपस्थिताकाशवारण्याय इत्या प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् ।
 अथ प्रत्ययमागवर्धिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्व प्रकृत्यर्थत्व-
 मितिचेन्न गामानयति ङणोदग्धेनेत्यत्र ङण्ये ततोऽर्थार्था-
 न्वयप्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थबोधकत्वं समा-
 सोत्तरविभक्तौ कल्प्यत इति चेन्न अक्षुप्रकल्पनां कृमि-
 न्युत्पत्तित्यागस्यैव सहायशक्तिकल्पनस्यैव शुक्लत्वादिति
 दिक् । अपि च समासे विशिष्टस्यैवस्वीकारे राजउपरुपः

वक्ष्येपन्नाप्रेरन्वयात् संख्यायाः पतनादिसमवायित्य-
निरुद्धेऽपि न क्षतिः पटानां यतं संख्या इत्याद्युत्तरोधेनैव
वतादेर्गुणवाचित्यसम्भवात् ।

तत्र क्त्वादिर्न शास्त्रात्प्रायः किन्तु काष्ठः संख्या
न तदोः प्रकारान्तराद्यभ्यत्यात् चैत्रः पञ्चति रघो-
न्धतोत्पादो धात्वर्थस्यैव पाकनत्वादेः कृतिमङ्गाश्रयत्वादि-
सम्बन्धेन चैत्रादी प्रकारत्वात् चैत्रः पञ्चत इत्यादितोमै
त्वादेः कर्त्तृत्वादिना तदुत्पन्न प्रकृतोत्पादौ तदुत्पन्नादेः
कर्त्तृत्वादिना संसर्गेषु पाकादावननूवेन धात्वर्थ एव
धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनानुयोऽभ्युत्पन्नो न नामार्थेऽपि
धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य
धात्वर्थस्यान्तरत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मियत्नूवमसङ्गं, तत्र
ज्ञानादिपदस्य बुद्ध्यावनमानतया तदर्थस्य नामान्तराथे
भेदेनानुवक्ष्याभ्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति माभाकराः ।
तदस्य धात्वर्थानुविक्षायां कर्त्तृतावाप्तेन चङ्गादेः श्लोपस्मा-
च्चर्त्तमानत्वाद्युत्तभावकत्वव्युत्पत्तेः क्त्वादेशिङ्घर्त्तत्वं
विना तदुत्पत्तौ अन्वधातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृतत्वमेव
तिङ्घः स्थावर्त्तमानत्वाद्युत्तभावकतुनिवमः पाकमनिय्याद्य
क्रियान्तरव्यासङ्गेऽपि सुखे पञ्चतीतिप्रयोगापत्तेः तदा-
नीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिङ्घाद्यन्तधात्वर्थस्य
पाकादेर्वर्त्तमानत्वादिषम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नामोऽर्थे
साकाङ्क्षत्वात्प्रवृत्तिरिति चेत् किं काष्ठस्यापि तिङ्घर्त्तत्वम-
त्वाद्यथा संसर्गविधयेव तस्य न भवत्यात् । पञ्चतीत्यादितो-
वर्त्तमानत्वादिननुत्ततिप्रकारकप्रतीतेरातुभविकत्वाच्च । किञ्च
धात्वर्थस्यैव क्त्वादिषम्बन्धेन चैत्रादावननूवे पञ्चत्यपि चैत्रे
नाय पञ्चतीतिप्रयोगप्रसङ्गः सद्योगादिसम्बन्धेन पाकाद्य-
भावस्य तत्र सत्त्वात् कर्त्तृत्वादेर्ह्यनियामकतया तदसम्ब-
न्धावच्छिन्नपाकादावस्याङ्गीकृतेन प्रत्येकप्रथम्यत्वात् ।
एतेन सङ्ख्यमते प्रकृत्य धात्वर्थत्वात् तदुत्पन्नस्यैव
स्यातेन चैत्रादावननूभाष्यते इति कृतेऽपिङ्घर्त्तत्वमावाहुक्त-
वक्ष्येपन्नाप्रेरन्वयात् प्रत्येकं प्रकृत्य धात्वर्थत्वे सद्योगो-
त्पन्नइतिवृत्तिर्गुणोऽनेनाश्रिता इत्यादिप्रयोगापत्तेः न
हि भावकतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु
यदि स्थावर्त्तत्वस्य चङ्गादिना वर्त्तमानत्वमनुभाष्यते
इति निवमः कर्त्तृ तर्हि चैत्रत्वात् पञ्चत इत्यादित-
वाकादौ वर्त्तमानत्वधीरिति चेत् कएवमाह तत्राथेकपदो-
वाच्यत्वेन चङ्गास्वातोपस्थापिते कर्त्तृत्वस्य वर्त्तमानत्वया
नवात् । इवानु मरं विधेनोवत् कर्त्तृविहितेन घटा

धात्वर्थस्य विधेयत्वेन, कर्त्तृविहितेन तत्र विधेयत्वेन
सार्थकर्त्तृत्वमनुभाष्यते तत्रैव साकाङ्क्षत्वात् । इतेन
चैत्रेण प्रथमिण्यादाविव चैत्रेण पञ्चते इत्यापि तदोव-
र्थेण कर्त्तृत्वमनुभाष्यते नत्यास्यातेन, तिङ्घर्त्ततेर्धात्वर्थवि-
धेयत्वमित्यभासिदिति दीधितिःकृतमन्वयादेवम् एकपदोवाच-
त्वेन सार्थेण कर्त्तृत्वे यत्प्रमाणजादेरेव चङ्गादेर्वर्त्त-
मानत्वबोधकतया सुवर्त्तकृती तदनुवाचसम्भवात् सुवर्त्त
तिङ्घर्त्तान्वयस्यातदुत्पत्त्यात्वेति । याद्विभास्य चैत्रः पञ्चती-
त्यादितः पाकादिकृतिमत्तत्रेव तत्कर्त्तृभेदेनापि चैत्रादेर-
न्वयस्यातुभविकत्वात् कृतिरिव कर्त्तापि तिङ्घर्त्तः कृतिम-
येष्य कर्त्तृत्वस्य शुभलाभ तदास्यातस्य प्रकृतत्वच्छेद-
मिति तत्र रिक्तं पञ्च चङ्गादावच्छेदे चङ्गात्वा एव
प्रकृतत्वच्छेदेऽपि यत्तरेवस्यमते तदुत्पत्त्यावच्छिन्नत्वा-
त् एकेकात्मनिष्ठानामननूजतीनां यत्प्रत्ययस्यैव वि-
शिष्टत्वात्तन्मते कर्त्तृत्वे प्रकृतत्वात् विपरीतत्वात्तच्च ।
न च कर्त्तृत्वमनुवजनकतया सङ्घेतितात्पर्यं कर्त्तृत्वमेव
तिङ्घासिद्धं, कर्त्तृत्वदातुभवनकतास्ये तद्व्यवहार-
सङ्घेतेषु तत्रावस्थान्मावादीवरेच्छायाः चङ्गावनाहित-
नियमादन्वया कर्त्तृत्वमनुवक्ष्येपायोम्बत्वादेव तिङ्घा
कर्त्तृत्वं यत्प्रत्ययस्यैव कृत्यमेवजा कर्त्तरि शुभलोपन्यावच्छो-
क्तात्प्रवृत्तित्वापत्तेः । अथैवं पटपदस्यापि चङ्गात्वादिना
घटाद्यनुयातुभावकत्वात् तत्प्रकारकनिष्पन्नस्यैव त्वेन
तदपि चटयत्नं स्यात्, न स्यात्, पटपद कटे न यत्न
मित्वादिष्ववहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठत्वं
घटासुभाषकतया निष्पन्नइति तत्त्वस्य चटयत्नत्वात्, इत्या-
ख्यातं न कर्त्तृत्वमित्येवं व्यवहारस्यसम्भवात् प्रकृत
यास्यत्वादिप्रामाणिकैस्तिङ्घः कर्त्तृत्वत्वेन व्यवहृतत्वात् ।
एतेन सुवचनस्य गोवादेर्गुणिसङ्घत्त्वमपि व्याख्यातम्
इति भास्यं” ।
व्याख्यातार्थस्य धात्वर्थोदो विधेयत्वतयैवाप्य इति तत्र वै-
याकरणाः यथाह वै०भू०शा० । “प्रकृत्यापारजोर्वादापत्ते
तत्र तिङ्घः घटाः । कते प्रमाण व्यापारस्यैवैव विधेय-
त्वम्” इति । अत्र व्याख्याताम् ‘कर्त्तरि ङ्घ्’ ‘ङाः कर्त्तृवि-
धे’ या०छन्त्यायां चकारेण कर्त्तरि कर्त्तृविधे न तिङ्घः
यत्किरिति सामे तत्र व्यापारात्मनः कर्त्ता यथा-
नय कर्त्तेति प्रकृत्यापाररूपयोः विधेयत्वोर्वादा-
नेवोपस्थाप्यत्वात् अन्वयसम्बन्धावच्छिन्नं तिङ्घर्त्तत्वम् इत्येवं
व्यवस्थाभेदमाह । ‘पदांशं तिङ्घस्य नामांशं तिङ्घस्यपि

फले इत्यादि। विक्रित्यादि फलं प्रति। तिष्ठर्थं कर्तृकर्मसंख्याकायाः। तत्र कर्तृकर्मणो फलव्यापारयो- विशेषणं, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारक- बोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य- कारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थ- संख्यायाः प्रथमानाद्यै एवानुयादाख्यातार्थं संख्याप्रकारक बोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावो वाच्यः षोऽपि चन्द्रय सखं दृश्यते, देवदत्तोमुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रकार्ययोः आख्यातार्थानुयादितर- विशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्तृकर्मणो- राख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूपणे। कालस्तु व्या- पारे विशेषणम्। तथा हि “वर्त्तमाने लट्” इत्यत्राधि- काराद्वातोरिति लब्धम् तच्च घातुर्थं वदन्नाधान्याद्वा- पारमेव पाह्यतीति तत्रैव तदनुय। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवानुय यद्वा अतीतभावनाके कर्त्तरि पच- तीत्यापत्तेः अपाचोदित्यनापत्तेः पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पश्यतीत्यनापत्तेः। नापि फले तदनुय फलानुत्पत्तिदशाया व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पश्य- तोर्त्यापात्तेत्यवधेयम्। न चामवातजडीकतकचेरस्थो- त्यानानुख्यत्वसम्वादासिद्धतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्न- साधनादप्रयोगात्। किञ्चिच्चेष्टादिनावगतौ चायसुत्ति- षति शक्यभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरि- त्वात्। एतच्च तिष्ठर्थो विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि “भावप्रधानमाख्यात सतुप्रधानानि नामा- नोति” निरुक्तोक्ते भूवादिसत्त्वादिस्यक्रियाप्राधान्यबोधक- भाष्याच्च घातुर्थं भावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभि समभेदानुया- त्रयमानस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य ऋगो- धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तऋगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियाया कर्मतुपापत्तौ द्वितीया- पत्तेः। न चैवम् अग्रप्रथमासामानाधिकरण्यात् ग्रहप्रस- ङ्गः। एवमपि द्वितीयायादुर्वारत्वे न पश्य ऋगइत्यादिवा- क्यधैरुवासम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्या- ह्वार्थम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उल्लेखयानक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयावदस्य प्रतिपिपादविधितत्वात् अध्याहारे अमन्वापत्तेः। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान-

पदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादर- षीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे घातुजन्योप- स्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविधयतया कारणमिति कार्य- कारणभावोद्भवः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु लज्ज- न्योपस्थितिवत् घातुर्थं भावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य ऋगोधावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाग्रयिका पाकानुक्त्वा भावना, पच्यते इत्यत्रैकाग्रयिका या यित्तिस्तिस्रस्तदनुक्त्वा भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्तृादिभिस्तदर्थस्याभेदा- न्ययः। घटो नश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाग्रयिकोनायातु- क्तलोव्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्व- विशिष्टनाशसाम्योसमयधानम्। अतएव तस्या सत्त्वा नश्यति, तदत्यये नष्टः, सङ्गाविन्दु मङ्गुरतीति प्रयोगः। देवदत्तो जानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाग्रयिकोप्रा- नेच्छाद्यनुक्त्वोवर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चान्त आश्रयतेवेति रीत्योद्भवम्। एवञ्च वैयकरणमते सुबु- धत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् “सुपा कर्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिष्ठामित्युक्ते- यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्यत्वज्ञापकं सूत्रं नास्ति तथापि लडादेशैकवचभादीना तसत्त्वं संख्या- शक्यताज्ञापकसूत्रेण आदेश गतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोम्यत्वभादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” मयैर० गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तरम् “प्रत्ययप- ह्वये तदन्तपह्वणम्। इति नियमात् श्चाख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या-क्तिन्। कथने।
 आख्यातृ त्रि० आ+ख्या-हृच्। उपदेशके। “आख्यातो पयोने” पा०।
 आख्यान न० आ+ख्या-माने ह्युट्। १कथने। २पूर्व- ह- सकमने “आख्यानं पूर्ववृत्तौक्ति” सा०द०। “यथा देशः षोऽयमरातिशोणितजलैर्विष्णुं इदाः पूरिता” वेष्टी० ३प्रतिवचने च। प्रआख्यानयो” पा० “विभाषाख्यानप- रिमन्त्रयोरिञ्” पा०। करणे ह्युट्। ४भेदके घर्से। “उल- लेख्यन्तु आख्यानेत्यादि” पा० इत्यभूत् कश्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्ते कश्चित्प्रकारं प्राप्त भेदकोधर्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोविभुमभि। ५कार्य महाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषे चर्ख नीयवरिताख्यानासघातम् महाकाव्यं लक्षयित्वा

तदीयसर्गनामकरणे विशेषमाह" सा० २० "नामाय सर्गापादेयकघया सर्गनाम तु" इत्यभिधाय "अक्षिप्राभे" पुन सर्गा भवत्याख्यानसप्रका " यथा भारते रामोपाख्यानम् । महोपाख्यानं गजुल सोपाख्यानमित्यादि आख्यान+अख्यार्थे" अर्थ० अच् । ईप्रसिद्धाख्यानसप्रकासर्गयुक्ते अर्थमहाकाव्यभारतादौ । "साध्याय आयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि यैव हि । आख्यानामोतिहासांघ इत्यानि सिद्धानि च " मनु साङ्गोपनिषदानु वेदानु षट्साख्यानपञ्चमानु" भा० व० । सायें कन् तत्रैव "माटकाख्यानकादेयव्याख्यानाटिका यामिपुत्रे" काद० ।

आख्यानकी स्त्री "आख्यानकी तो जगुरु गखीजे जतावनोले जगुरु गुरुपेदिनि" उचिते विषमष्टभेदे ।

आख्यायक उ० आ+ख्या-खुल् । परोक्षख्यान्यत्र कपके । दूते 'आख्यायकेभ्य श्रुतस्रुतउत्तः भट्टिः" २ कपकमात्रे लि० ।

आख्यायिका स्त्री आ+ख्या-खुल् "आख्यायिका कथापत्न्यात् कवेर्वगादिकोर्त्तनम् । अस्यामस्यक्रीनाञ्च उक्तम् गद्यां क्विप् क्विप् । कथायांनं व्यवच्छेदे आद्यास इति बध्यते । आख्यानिज्ञापयज्ञाणा अन्वेषा येन केनचित् । अन्वोपदेशेनाद्यासः सुप्ते भाव्यर्त्तकमम्" सा० ट० उक्ते कथाभेदे कथा च "कथायां सरस वस्तु गद्यांरेव विनिर्मितम् । क्विप्त्तल भयेदार्यां क्विहहृत्सापयज्ञके । आदौ पदांनमस्कारः खलादेर्त्तकोर्त्तन"मित्युक्तसखण्युक्ता तत्र आख्यायिका यथा 'हर्षचरितादि" कदा कादम्ब्यादि । २ उपसर्वाद्येभ्योपककयायाञ्च" अमर ।

आख्यायिन् लि० आ+ख्या-णिनि । १ कपके । २ आयेदके दूतादौ च "रहस्याख्यायीष समसि ऋडु कर्त्तान्तिरुचर" यक्० । "रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च वेष्टितम्" याज्ञ०

आगत लि० आ+गम-क्त । १ आयाते, २ उपस्थिते, ३ प्राप्ते च । "हेय उ खमनागतम्" पाठ० "क्रमदाभ्यागत इव्य हृतमभ्युद्धरेत्तु यत्" ऋत्तिः । "पितृत्तभ्यागतम् पितृप्रमिति" दायभा० । "तत आगत" पा० । आगता वत जरेव इमानो सेव्यतां सुरतरङ्गिणी" उद्भूतः भावे क्त । ४ आगमने न० "गतागत कामकामा लभन्ते" गीता ।

आगति स्त्री आ+गम-क्तिन् । १ आगमने "कोकस्यास्य गतागतम्" रामा० । २ प्राप्ती च तासामध्वर्युरागतौ यवो ह्यवो मोदते" ऋ० २, ५, ६ । वेदे शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च । आस्थां गत्वा तद्याऽऽगत्वा" याज्ञवल्क्य ।

आगत्य(स्य) ष्यञ् । आ+गम-स्यप् वा मोक्षोमे ढक् । आगमन कतेत्यर्थे तत्रयमानस्य कालेन" याज्ञ० । "आगत्य विन्वशाखायां चरिद्वेने । कुर क्विधिम्" घुरा० ।

आगन्तव्य लि० आ+गम-तव्य । १ आगम्ये प्राथे "आगन्तव्यं तु नोदृष्टुं" पुनरात्रममच्छब्दम्" भावे तव्य । २ अत्रज्ञानमने न० आगन्तव्य भट्टितिमद्युतामरुदकान् गोपकाले । पटाद्भूतम् ।

आगन्तु उ० आ+गम-गन्तु । १ अनियतस्याविनि अतिदी "यैर्दमनागन्तुमलं पश्येयम्" रघु । २ इडाडुपस्थिते च आगन्तुना सङ्ग मदी न कर्त्तव्या" इति० । ३ आगमनपीठे लि० । सायें कन् । आगन्तुकोऽप्यत्र ।

आगन्तुज लि० आगमो इडाडुपस्थितात् जायते जन-उ । इडोपस्थितजाते रोमादौ । "आगन्तुजे मिवन्तेने यक्षेचोत्पल ब्रतत" । "दोषागन्तुजबन्धुभ्योरनमन्त्रविगारदौ" छन्दत ।

आगम उ० आ+गम-ञ् । १ आगमो २ प्राप्ती ३ उत्पत्तौ च "आगमापायिनोऽनिद्यास्तांश्चित्तसस भारत!" गीता, आगम्यते प्राप्यतेऽनेन करणे षञ् । ४ सामाद्युपाये "आगमै सङ्गारम्भ आरम्भसङ्गोदय" रघुः आगम्यते म्यतमनेन । स्तवप्रापने प्रकृत्यप्रतिपक्षदौ "आगमोनिष्कससल भुक्ति मोक्षापि यत्नो" या० ऋत्ति "कनागमन्तु यो भुक्ते बहून्वन्द्यतान्यपि" ऋत्ति "यादगागमस्य मामाख्यं तद्विदुपितम्" मिता० । "भोगमात्रस्य स्रव्यमिचारात् कीदृयोभोगः प्रमाप्यतिवद आह । "आममोऽप्यधिकोभोगाहिना पूर्वक्रमगतत्" या० सत्यहेतु प्रतिपक्षक्याटिरागम । स भोगादभ्यधिकोबलीयान् सत्यनोभने भोगस्यागमसापेक्षतात् । यथाह नारद । "आगमेन विरुद्धेन भोगोयाति प्रमाप्यताम् । अविगुहागमो भोग प्रमाप्यं नैव गच्छतीति" । न च भोगमात्राख्यतुावगम परकीवस्याप्यपहारादिनोपभोगसम्भवात् । अतएव 'भोग उ केवलयस्यु कीर्त्तयेद्भागमं क्वचित् । भोगकलापदेशेन विज्ञेय स तु तस्कार' इति अर्थ्यते । अतएव आममोदीर्घकासो निरन्तरो निराक्रोशः प्रसर्धिप्रत्यक्षचेति पञ्चवियेषसङ्गतो भोगः प्रमाप्यमित्युक्तमभवति । तथा च अर्थ्यते । 'आममो दीर्घकालावच्छिदोऽप्यरवोऽभिमतः । प्रसर्धिविधानच परिभोगोऽपि पञ्चधेति" । क्वचिज्ञानमनियेषसंज्ञापि भोगस्य प्रमाप्यमित्याह । विना पूर्वक्रमगतादिति ।

इदंवाचयेत्तु मतं श्रीवाचुदेवस्येति पाठः श्लोचत्वेन "आग-
 भोक्तृविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुभोः न हि देवा
 प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चसूत्रैर्भवेद्दीक्षा-
 च्छ्रागभोक्तृः शृणु मित्रे । । यां कृत्वा कश्चिन्नाथे च सर्वाभीष्टं
 अभेत्तर " तन्मन्त्रादे यामसम् " प्रसङ्गात्तन्मन्त्ररूपागमस्य
 प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिन्निशेषस्य कर्त्तव्यता
 च प्रदर्शयति । निजनिजकर्मवासनारूपमात्रमहान् अनात्मज्ञान्
 अज्ञानरणादिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्रापिणो
 विषोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्मकारणोपासनाकारणवद्ब्रह्म-
 काण्डात्मकार्यान् सप्तपदिदेष । तत्र वेदानाम् उच्छिन्न-
 प्रायतया क्रमशो रागबाह्यत्वेन तदुक्तधर्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु
 सत्सु अर्हान्निष्ठानामध्यर्धस्य दुर्भेदधाभिदानोन्ननादीना इ-
 रधिगन्तया आयासबाह्यत्वेन च तत्राप्रावर्धमानानां
 क्रमशोविलम्बेषु श्रौतधर्मेषु कथद्वारसंहारः स्यादित्या-
 कृत्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन
 अग्निव्यासनारदादिरूपोपधिभिरुपहितः सन् तस्य-
 इत्यान् प्रणीतवान् । तत्र कर्मकारणार्थं जैमिना
 मन्वादिभिश्च सम्यक्तया व्याहृत उपसनाकारणार्थः स्वयं
 शिवभक्त्या तन्मन्त्रात्, नारदादिभक्त्या च पञ्चरात्रादिकं
 विधाय विदुतः ब्रह्मकारणार्थं वेदव्यासभक्त्या इति विवेकः ।
 ततश्च घर्म वेदस्यैव सत प्रमाणत्वेन वेदमूलकतादन्वेपा
 प्रामाण्यतत्त्वं श्रुतोनानिवा आगमस्यापि वेदमूलकतुभक्तुभी-
 यते । वेदेषु रामतापनोयन्त्रसिंहितापनीयाद्यात्मके आग-
 भोक्तृोपसनादिर्षनादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषा च मूल्यानि
 नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं श्रुति वाक्यवत् अतुमा-
 तव्यम् अमप्रमादादिभ्युत्पद्येतोः श्रुतिकर्तृणांमिन् आग-
 मकर्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्मन्त्रवाक्यस्य श्रुतिवाक्यवत्
 प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रब्रह्मकाशकवत्
 रागद्वेषादेसाभिन्नसत्त्वात् । तत्र कर्मकारणार्थं सर्वेषाम-
 पर्युद्धानामधिकारः सप्तस्योरपि तन्मन्त्रानपर्यन्तं
 चित्तप्रोचनार्थं प्रत्यक्षपरिहाराद्यं च कर्मणां कर्त्तव्य-
 तोपदेयात् "तमेत ब्राह्मणा विविदिन्ति वेदाहवचनेन
 वक्षेन तपसेत्वादि" श्रुते "आरुक्षोर्भुनेर्योगम्
 कर्म कारणस्यथे । योगारुक्ष तस्यैव यमं कारण-
 स्यथे" गीतावाक्याच्च । ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्थ्येन
 फलानमिसन्धानेन च कृतानां कर्मणां बन्धाहेतत्वात् क्रम-
 शोसक्ति फलम् । एतदुपासनाकारणार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः
 श्रुती तपसेति निर्हेयात् "सर्वे सत्त्विदं ब्रह्म तच्छब्दा-

निति शान्त उपासीत स क्रतुः कुर्वीतेति" इत्या सोपाधिकस्ये
 श्वस्योपासनाविधानाच्च । उपासना च मानसी क्रिया ध्या-
 नपरपर्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधि-
 केश्वरविषयैःसोपासना कर्त्तव्या । सा च शुणोपाधिविधिरु-
 स्येव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्विती-
 यस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्धार्थं
 ब्रह्मणोरूपकल्पना" इत्युक्तौ । कल्पना च न स्वेच्छया
 किन्तु शास्त्रादिसिद्धैः । तथा आगमसुराणादिषु यानि
 यानि रूपाणि वर्णितानि तद्गुणेषु उपासना
 कर्त्तव्या । ब्रह्मकारणार्थं तु कर्मभिरुत्तमशुद्धौ सादारो-
 पासनेन तदैकाग्रवत् वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत् एवाधि-
 कार इति भेदः । तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि "देवोभूत्वा
 देवं यजेत्" इत्युक्ते भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा
 उपास्यदेवेनैकोभूतनात्मानं ध्यात्वैकोपासन कार्यम् "अथ यो-
 ऽन्यां देवतासुपासतेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा
 पशुरेव स देवानामिति" इत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात्
 तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्मसु साधित्वजलरूपो
 पनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोज-
 कत्वम् तत्र दीक्षायाश्च सर्वेऽपि वर्णा अचतुसोम
 प्रतिष्ठोपजासाधिकारिण "सा हि पार्थ । व्यपाश्रित्य
 येऽपि स्युः पापयोनय । स्त्रियो वैश्यास्तथा
 शूद्रास्तैऽपि यानि परां गतिसिति" गीताया भग-
 वदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात् । अत्र "सुरा
 णादौ कश्चित् विशेषो दर्शित यथा "यानि शास्त्राणि
 हस्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धाणि
 तेषां निष्ठा तु तामसी । करात्तभैरवश्चापि यामल याममाश्रि-
 तम् । एव विधानि चान्यानि भोक्तृकार्यानि तानि तु । यथा
 स्मृतानि चान्यानि भोक्तृयैव मन्वाद्यैः" इति देवी-
 सुराण्यपने वाममाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृति
 विरुद्धानीति निर्हेयाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्ग
 स्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्थानधिकारो न तु
 तन्त्रोक्तेष्वपि इतरायेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः ।
 यस्तुतः "सौत्रामण्यां सुरां पिवेत्" इति श्रुत्या
 विहितस्य सौत्रामण्यां सुरां पिवेत्" इति श्रुत्या
 "न काञ्चन परिहरेदिति" सर्वस्वीगमनस्येव
 अधिकारिविशेषविषये कथापि पाह्यता । अतएव
 कतुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
 प्रवृत्तिरेवा भूतानां निवृत्तिय सशफलेति" सामा-

न्यतो विहितमद्यादौ न दोष इत्युक्तम् । कुशाचारगच्छे
 वक्ष्यमाणस्य कुशाचारपरिष्कृत्य प्रायेणेदानीनानां दुष्कार
 त्वेन सुतरां तन्मार्गस्य तन्निर्दिष्टाधिकारिषामिदानी-
 भक्षत्वात् नैव कर्तव्यता । अथ कश्चित् प्राग्भवपासनाय
 आदधिकारी सम्पद्यते तयापि कूलवृद्धामणौ "यत्नास्य
 त देवं स्वात् प्राङ्मुखस्तु विधेयत । तत्तार्क्ष्यं करसं दद्यात्
 ताभ्यो वा पिङ्गलेन्द्रधु । देव्यास्तु दक्षिणे भागे चक्रपात्रे
 निवेदयेत् । मदाश्व्यं तं शूद्रस्य नान्येषान्तु कदाचन" ।
 "वैश्वानरमासिक शुद्धं क्षतियस्य तं साम्यकम् । प्राङ्म-
 षस्य गर्वां क्षीरं ताभ्यो वा पिङ्गलेन्द्रधु । नारिकेलोदक
 कास्ये सर्वेषां चैव शोधनम् इति" च द्विजातीनामास्यदान-
 निवेधेन गौशकस्य एवाधिक्रियते न सुखकले । "पीत्वा-
 पीत्वा पुनः पीत्वा पतितो धरणीतले । उखाय च पुन
 पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते" इति वचनन्त चतुर्थान्नमपिपय-
 मिति तन्महारः । "निष्कैशुण्येपिपिचिरता को विधि को
 निवेधे" इत्युक्ते चतुर्थान्नस्य विधिनियेधातिक्लान्तेऽपि
 परमहंसान्नस्यैव दोषामाव इति युक्तसत्त्वप्रस्थाप ।
 'परं प्राणा प्रगच्छन्तु प्राङ्मणोर्नार्पयेत् सुराम्" प्राङ्मणो
 मद्यादानेन प्राङ्मण्यदेव हीवते" इत्युक्तमन्तन्मम् ।
 अतएव काशिका पु० "अथस्य विहितं यत्न मद्यां तत्
 द्विजं पुनः । नारिकेलोदक कास्ये ताभ्यो वा
 पिङ्गलेन्द्रधु" इत्युक्तकल्यो गृहस्यद्विजातिमात्रे विहितः ।
 एवं मत्स्यमांसयोर्निषिद्धयोरपि वाममार्गिण्यां दाना
 दिवं न स्मृतिविद्वद् "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य आदन् सर्वां
 न दोषमाह" इति मत्तना देवार्चनावशिष्टमांसभोजनस्य
 विधानात् । एतदपि दिव्यभावविषयमिति तन्महारः "मादक
 सर्वदा वर्ज्यं मद्या मांसं सुलोचने । ज्ञानेन संकृतं तप्तं
 भक्ष्यापातककनायमिति" कुलार्ख्योक्तैः । ज्ञानेन
 सर्वजरेषु आत्मत्वज्ञानेनेत्यर्थः । तदपि न स्मृतिविद्वद्
 विद्वन्तरेषु व्याकृतदृष्टिमतो वैश्वानरसामोपासकस्य सर्वान्नभक्षण
 विधानवत् तस्यापि तादृशज्ञानमाहात्म्येन तत्र पापासुत्
 पत्तिसम्भवात् यथा वैश्वानरसामोपासक प्रकृत्य "न किञ्च-
 नानन्नं भवति आशुभ्य आगङ्गुभिभ्य इति" का० च० सर्वा-
 न्नभोजनं विहितमेवमस्यापि ज्ञानेन पूतत्यान्नं तन्नक्षत्रं
 दोषावहमिति । "कृते शुद्धदितोमार्गक्षेतायां स्मृति-
 नोदित । हापरे तं सुराणोक्तैः कशावागमसम्मत" इत्यागमवचनं तं प्रथमपरम् रागादिवाक्येभ्यो न
 त्रौतादिवर्षस्य कशावसम्भनइति तादृशानां तन्माधिका-

रित्यसूचनार्थं "वक्षार भोज्याकाशिके विधेयः
 सयिपक्षपा । आदिपं माकुलं वाम भैरवं पूर्वापदि-
 मम् । पाशुराजं पाशुपतं तथान्यानि बह्वक्षत्रं,
 कर्म पु० "भृशु देवि प्रवक्ष्यामि तानवानि वषाक्रमम् ।
 देवां अथक्षमात्रेण पातित्वा ज्ञानिनामपि । प्रथमं
 हि भयंभीकं शैवं पाशुपतादिकम्" यज्ञपु० इत्या-
 दिवचनै रागमस्य तामसत्ये न भोज्याकाशत्येन निविहतेऽपि
 वेदाविरुद्धां गस्य पाशुपतैव । "तयापि नोऽ भोमानीकां वेदेन
 न विरुध्यते । सोऽयं प्रमात्रमिच्छन् वेदास्मिदधिकारि-
 णाम्" सूत्रसंहितावचनात् आह वेदास्मिदित्युक्ते न
 सर्वेषामधिकारितेति सूचितम् तन्माधिकारिषां साम्यपु०
 दर्शिता । "स्मृतिभ्रष्टः स्मृतिप्रोक्तमावचितपरामुच ।
 क्रमेण त्रौतसिद्धिं प्राङ्मण्यस्यमात्रवेत्" "पाशुराजं
 भागवतं तन्न वैश्वानरान्नमिषम् । वेदभ्रष्टान् सप्तहिंस्रं वन-
 सापतिरुक्तवान्" इति च । ततश्च इदानीनानां विधे-
 यतो गौर्देवपासनां त्रौतस्यग्निहोत्रादिवर्षो-
 ष्छेददर्शनेन तत्पापमाशाव मावचितपरामुच्यताद-
 र्शनेन च त्रौतमार्गभ्रष्टतया क्रमेण त्रौताधिकारस्य
 प्राप्रार्थं तन्मोक्तोपासनादिषु वेदाविरुद्धेषु अधिकारः ।
 वेदविरुद्धेषु वाममार्गेषु तं चतुर्थान्नस्य तन्मोक्तानुता-
 न्नमसौवाधिकार न गृहस्यद्विजानाम् प्रायुक्तं वचनजातै
 त्राङ्मणादिषु सुखमद्यादानसेवनयोर्निषेधात् गृहस्यद्विज
 तं सुखेऽप्यधिकारः द्विजानामनुकस्याचरत्वेन तन्मार्गा-
 न्नयथेऽप्यधिकार इतिविशेषः । तद्वचनन्त "सृष्टिच प्रथय-
 सैव देवानां च तथार्जनम् । साधनस्यैव सर्वेषां सुर-
 सरथमेव च । षट्कर्म्मसाधनस्यैव ध्यानयोगसत्त्वविधेः
 सप्रभिर्येषुचैर्नृक्तं त्यागम तद्विदोविदु" इति व्यागमभेदाच्च
 तन्मगच्छे वक्ष्यन्ते । अतएव काशिकार्थं प्रकरणे" एव क्रिया-
 योगपरं एषान् वेदिकतान्त्रिकै । अर्जुनभक्तः विद्विन्
 मत्तोपिन्मन्त्रोपिचिन्तम्" भाग० । १२ श्रुत्ये २७ अध्याये तान्त्रिक-
 पद्येनाप्यर्थेन विहितम् । "अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्यान्वाममनो-
 दिताम्" या० १० । आगच्छति प्रकृतिप्रकृत्यावत्तुपहृत्तं चत्-
 पद्यते कर्षति स प्रायां च । १२ श्याकरषोक्ते प्रकृतिप्रलयवाह-
 पघातके षट् इट् इत्यादौ यन्त्रेदे "आनमादेश्वोर्भ्ये
 वसोयानागमोविधिः" व्याकरणात्परि० "वदानमा-
 स्तद्गुणोभूतास्तद्गुणेषु न गृह्यन्ते" । "आनमवाक्यमि-
 त्यम्" इति च परिभा० । "आनमा आद्युदात्ताः"
 "आनमा अविद्यमानवद्भवन्तीति" च का० भा०

आगमन न० आ+गम-भावे ल्युट् । किञ्चिद्देवानधिक-
विभानजनकक्रियायाभागतौ । “संवत्सरे व्यतीते ह
सुनरागमनाय च” दुर्गाविसर्ज्जानमन्त्र । २ प्राप्तौ
“एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरस्यागमन महत्” रामा० । ३-
त्पत्तौ च “आगमापायिनोऽमित्या” गीता । [आगमयुक्ते
आगमवत् लि० आगम' अक्षर्ये मत्वप् मस्य व' स्त्रिया ङीप् ।
आगमवृद्ध लि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः । यास्नातो-
चनाजनितपरिचयज्ञाने “प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी” रघु ।
आगमवेत्तु लि० आगमं वेत्ति विद्-त्तच् इत० स्त्रिया
ङीप् । आगमाभिज्ञे ।
आगमवेदिन् लि० आगमं वेत्ति विद्-प्पिनि ईत० ।
१ आगमवेत्तरि २ गङ्गारात्र्यापरमपुरौ गौडपादा-
चाश्र्ये पु० ।
आगमापायिन् लि० आगमश्च अपायश्च तौ पितृते अस्व
इति स्त्रिया ङीप् । उत्पत्तिविनायशीले “आगमा-
पायिनोऽमित्यासांस्त्रितिक्रमं भारत ।” गीता ।
आगमावर्त्ता स्त्री आगममालेशे प्राप्तिमालेशे आवर्त्तते
कण्डूयममस्या आ+उत-अपादाने ञञ् । अर्थिकास्यां
(पिबति) क्षुभेदे ।
आगमिक लि० आगमादागतः ङञ् । आगमप्राप्ते ।
आगमित लि० आ+गम-स्वार्थे-षिष्-ङ् । अधीते ज्ञाते
२ पठिते । प्रेरणे षिष् ङ् । यापिते ३ प्रापिते च ।
आग(गा)मिन् लि० आ+गम-भविष्यति षिनि गम्यादीना-
सुपसंख्यानमित्युक्ते वा ह्रस्व । भविष्यदागमने आगमयी”
सि० कौ० । “यद्वागानिक्रमासुखकालस्याभ्यन्तराजवत्”
कात्या० श्रु० “आगासिर्वर्त्तमानाङ्गयुक्तायां निधि पक्षिणी”
अमरः स्त्रियां ङीप् । “आगासिनी अमृद्धिरे जमता-
स्तारुणाम्” भाषः ।
आगर पु० आगोर्व्यते उद्दमित्तमारभ्यते चन्द्रमा अत आ+
गृ-आधारे षप् । अमायास्याया तत्र शेषयामे मक्षिता
हि चन्द्रकला देवैः उद्दमित्तमारभ्यन्ते इति तस्यासपा-
त्यम् । “चर्हस्यदमाये च क्षीयो भवति चन्द्रमा” । अमावा-
स्यादमाये च ततः किञ्च मवेदपु” इत्युक्ते कस्यासपात्यम् ।
आगवीन लि० गो' प्रत्यर्पणपर्यन्तं कर्म करोति मर्यादाया-
मध्ययोभा० आगु+कर्मकारकाचे ष । गो प्रत्यर्पणपर्य-
न्तकर्मकरे गोपालकभेदे । गोपालकश्च द्विविधः दिवामालं
गो प्रचारणे नियुक्तः । दिवारात्रं योगक्षेमे नियुक्तश्च ।
“दिवामाल्यता पावे रात्रौ सामिनि तदृच्छे । योगक्षे-

नेऽन्वया चेत्तु पात्रोवक्तव्यतामियात्” मरुता दिवारात्र
भेदेन पात्रकव्यविभवे दीवभेदविधानात् तथा विभागः । तत्र
दिवारात्रकव्यविभवे वाक्त्र० “यथापितृानु पश्यन् गोप शब्दं
प्रत्यर्पितया । प्रमादकृतनटांच प्रदास्य जतवेतन” इति ।
आगसु न० “इष आग अपराधे” उच्चा० इष-असुन्
आनादेयः । १ अपराधे “मदीने हृदये नूनं कश्चि । नागो
न विद्यते । वदन्ती वर्षसपेति कि नासिङ्गसि सामिति”
उच्चलदत्तीने । “सङ्घिषे यतमागासि सुनोका इति
यत्तया” भाषः । “अथर्वसामागकृतमसृष्टयङ्गि” रघु ।
“दासे जतागसि भवत्पुषितः महार ” शा० द० अपराधश्च
सकृत्तव्यकर्मश्च स्वलनम् । अपराधयव्दे २३२४०
विद्यतिः आगस्तर्त्ता आगस्तारी । २यामे ३दृश्ये च ।
आगस्ती स्त्री अगस्येयम् अष् स्त्रिया ङीप् यत्तोप० ।
दक्षिणस्यां दिशि । [अगस्यहितकारके ।
आगस्तीय लि० अगस्तवे हितम् अष् यत्तोप० ।
आगस्य लि० अगस्यसेदम् यञ् यत्तोपः । अगस्यसम्बन्धिनि
दक्षिणदिभागे “कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्यस्य्यागुदि-
रावतीर्षः” भाषः “अगस्यस्य स्थितिस्थानसक्तम्” सू० सि०
“अथीतिमार्गैर्दीप्यायासगस्योमिद्युनानगः” । सप्तोदक्रान्ति
विभागस्थानात् दक्षिणस्यामथोत्थं शैलारात्रकः अगस्य-
मिद्युनानगः कर्कादिभागे स्थितः” रत्ननाथ । एषश्च
तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्यसम्बन्धित्वम्
अगस्येत्पत्यं गर्गा० यञ् । २ अगस्येत्पत्ये पुं स्त्री०
अगस्य+कृष्णादि० अष् । ३ तद्गोतापत्ये पुं स्त्री
उभयत्र क्तियां ङीप् यत्तोपः ।
आगाध लि० आगाध एव स्वार्थे अण् । १ अतस्त्वय्ये २ दुरधि-
गमे च । [नृकमद्भाषे च ।
आगान्तु पु० आ+गम-तन् न् इङिः । १ अतिथौ २ आग-
आगामक लि० आगमयति भविष्यद्भ्यो बोधयति आ+गम-
षिष्-एतुलु । भविष्यदावेदके । “भतिरागामिका चे या
पुद्भिस्तत्कालदर्शिनी” । [कालदत्तौ च ।
आगामिन् लि० आगमिवत् । १ आगान्तुके २ भविष्यत्-
आगामुक लि० आ+गम-उक्त्वा । आगमनशीले । “सुधीव-
श्चाञ्जित मित्तं सर्व्यायागात्तवान् हुतम्” महिः ।
आगार न० अग-ङुटिवायां गतौ षञ् आगच्छति
अ-अष् उप० ष० । तच्चे भयने ।
आगारगोघिका स्त्री ०ठ० । मृद्गोघिकाद्याम् (टिङ्गिङि) ।
आगारचूम पु० आगारं मृद् भूमयति भूमामिन्नं करोति

धूम+विष्-अण् । (भुव) ष्टुद्धूमे । ७त०गट्ठुत्सिधूमे च
आगुरू स्त्री आ+गुर-क्लिप् । प्रतिज्ञायाम् "अस्य यत्प्रसागुर
उद्वचमशीय" श्रुतिः । [षमप्यत् ।

आगुरण न० आ+गुर-एयुट् । उद्यमे ष्ट० दीर्घः आगूर-
आगू स्त्री आ+गम-क्लिप् "ज च गमादीनाम् मद्योमे
जकारदेयः प्रतिज्ञायाम् । बहुवद्भूपम् ।

आगूर्ष्व लि० आ+गुर-क्त । ष्टुद्यते । भावे क्त २ उद्यमे न० ।
आगूर्त्स लि० आ+गुर-क्त "नसक्त्यादिना" पा० नि० नेदे
नत्याभावः ष्टुद्यते । भावे क्त । २ उद्यमे न० ।

आगूर्त्सिन् लि० आगूर्त्समनेन इटा० इति । जतोद्यमे "आगूर्त्सो
वा एव भवति यो दर्शयोर्युक्त्यासाध्या यजते" श्रुतिः ।

आग्नापौष्ण लि० अग्निच पूना च इ० आनङ् अग्नापूनाप्यौ
तौ देवते अस्य अण् द्विपदद्विः वा० नेट् । अग्नापून्देवताके
हविरादौ । "आग्नापौष्ण, इन्द्रापौष्ण" कात्या० १५, २।

आग्नावैष्णव लि० अग्निच विष्णुष इ० आनङ् अग्नाविष्णू तौ
देवते अस्य अण् द्विपदद्विः "इद्दुहौ" पा० इत्वे प्राप्ते "विष्णौ
न" वार्त्ति० नेच्यम् । अग्नाविष्णुदेवताके हविरादौ । "अय-
ञ्चोभूते आग्नावैष्णवमेकादशकपाल एरोडागो भवति"
"तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपाल एरोडागो भवति"
इति च यत० ब्रा० । "आग्नावैष्णव ऐन्द्रवैष्णव" कात्या०
१५, २ अग्नाविष्णुयन्दी विद्योते यत्न विद्युक्ता० अण् ।
अग्नावैष्णवयन्द्युक्तो २ अध्याये २ यत्तुवाके च ।

आग्निक लि० अग्नेरिदं वा० ठक् । अग्निचम्वन्निनि । "प्रक-
ताम्योदूपमण्यनि छत्या सप्तान्निकान्याकृतिमिति" कात्या०
१६, ५ । "द्विष स्यास्याः कुवेणेत्येतदप्याग्निक्ते भवति" बर्क-
धता श्रुतिः । [दससन्निकृष्टेपादौ ।

आग्निदात्तेय लि० अग्निदत्त+चत्तरर्थ्यां सख्या० इक् । अग्नि-
आग्निपद लि० अग्निपदे दीयते कार्यं वा व्युटा० अण् ।
अग्निस्थाने ऽदीयमाने २ कार्ये वा पदार्थे ।

आग्निमाकृत लि० अग्निच मकृतच इ० आनङ् अग्नामकृतौ
तौ देवते अस्य अण् द्विपदद्विः "इद्दुहौ" पा० इत् । अग्ना
मकृतदेवताके ष्टुद्यते ष्टोत्सभेदे २ हविरादौ च ।

आग्निधारण लि० अग्निच धारणच इ० ईत् अग्नीवर्ण्यौ तौ
देवते अस्य अण् द्विपदद्विः "इद्दुहौ" पा० इत् । अग्नी-
वर्ण्यदेवताके हविरादौ ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य अघेरपत्न्यम् गर्गा० यम् ।
तद्घेरपत्ने "एरोहितश्च कौरव्य । नेदनेदाज्जपारगम् ।
आग्निवेशस्य राजानम्" भा० आश्र० प० ६४ अ० स्त्रियां

ङीप् बहोपः । आग्निवेशी तद्गोत्रजज्ञिवात् ।
आग्निशक्तिं पुंस्त्री० अग्निचम्वर्त्तुः अग्नेः वाङ्गा० इत् ।
तदपत्ने ततः गोत्रे ऋक् । आग्निचम्वर्त्तुः तत्रोत्सभे पुं
स्त्री० आग्निचम्वर्त्तुः मयः गङ्गा० च । अग्निचम्वर्त्तुः तद्देवते लि०

आग्निष्टोमिक पुं० अग्निष्टोमं ऋतं वेत्ति तत्प्रतिपाद-
कपयन्मधीते वा ठक् । ऽग्निष्टोमचम्वर्त्तुः ऽतत्प्रति-
पादकपयन्पाठके च । अग्निष्टोमचम्वर्त्तुः आङ्गानः
चम्वः ठक् । अग्निष्टोमचम्वर्त्तुः अग्नेः ऽविषयो
स्त्री ङीप् । [अग्निष्टोमदक्षिणावात् ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री० अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठक् ङीप् ।

आग्नीध्र न० अग्निमन्त्रे अग्नीदृ तस्य धरचम् "अग्नीधः
धरचे एष भव" वार्त्ति० एष भवात्तु जम् । अग्नीधो-
यजमानस्य स्थाने उपचारार्त्त २ अग्निक्ते द्विजे
वि० कौ० । अग्निं धारयति इ-भृञ् क पूज्यपददीर्घश्च
साधे अण् इति वा । अग्निक्ते यजमाने द्विजे । "प्रति वीह
प्रस्थितं सौम्यं मधु पिबाम्नीध्रात्" ऋ० २, २६, १ ।
अग्नीध्र+साधे अण् । २ अग्नीध्रस्थाने स्त्रियां ङीप्
अग्निध्रो तदाधारभूतो स्त्री । साधे गङ्गा० च आग्ने-
ध्रीयः । अग्निस्थाने "गार्हपत्याहा अग्नीध्रीयमागच्छति"
श्रुतिः आग्नीध्रसेदम् इडात् चः । आग्नीध्रचम्वर्त्तुः
लि० । "आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति" श्रुतिः ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्थानमर्हति चत् । अग्निस्थानागर्ह-
याहावात् ।

आग्नेन्द्र लि० अग्निच इन्द्रच इ० आनङ् तौ देवते अस्य अण्
"नेन्द्रस्य धरस्य" इति पा० नोत्तरपदद्विः इन्द्रावायात्
नेत् । अग्नेन्द्रदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । "वा
वा आग्नेन्द्रैन्द्राग्नी सा" श्रुतिः ।

आग्नेय लि० अग्नेरिदम् अग्निदेवता पाश्च ठक् । अग्निदेव-
ताके ऽहविरादौ "आग्नेच" एरोडागो भवति" यत० ब्रा०
२ अग्निचम्वर्त्तुः च ऽशक्तिचान्वात्तं न० तस्य अग्नि-
देवताकत्वात्तत्पत्न्यम् "आग्नेवापत्तिदेवतेति" ङीत्ति० ।
अग्निना प्रोक्तं एराच ठक् । "आग्नेवं वेददक्षितम्"
इत्युक्ते अग्निप्रोक्ते मङ्गापुराणभेदे अग्निपुराणचम्वे
विद्यतिः ऽप्रतिपदि तथैव स्त्री तस्याः तद्देवताकत्वात्तत्
यथा "अग्निः प्रजापतिः गौरी नन्वेवोऽङ्गुर्गोरेवि ।
शिवोऽङ्गुयमोविश्वोऽङ्गुः कामोऽङ्गुः यथै । पितरः
प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः ऋमात्" । "५ सखे" तस्य
तद्दीर्घलात्तत्वात् तत्पत्न्यम् । अग्निदेवतः यन्ने विद्यतिः ।

वै शान्तिभेदे पु० तस्य तद्दीजजातत्वात् तथात्वम्
 अग्निभूतारमन्त्रे विवृतिः । ७ अधिरे न० जठरानल-
 जावभोजनत्वात् देहस्यपितृरूपान्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथा-
 त्वम् । अमन्त्रे हितम् उक्त् । जठरानलादिदृष्टिकरे
 वैद्यकोक्ते ऋग्व्यभेदे त्रि० ६ बाह्यग्निर्बर्हिके
 अहमभूतो च १० अग्निपर्वते ११ देवभेदे च पु० तस्य
 देवस्याग्न्यधिकृतत्वात् तथात्वम् स च देवः । दक्षिणा-
 पयवर्जितकृत्स्निकाभ्यादेवमपीपस्यः माहेप्रतीपुरीयुक्तः तत्र
 हि वज्रः नीलराजकन्यासौन्दर्येण सोहित ताञ्चकमेऽथ
 ताञ्चोद्गा तत्वाहाभ्यां तत्रैव पुर्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम् भा०
 स० प० "तत्र माहिप्रतीवासी भगवान् हृष्यवाहनः । श्रूयते
 हि ऋहीतो वै सुरस्तात् पारदारिक । नीलस्य राक्षो
 इहता बभूवातीव योभना । सान्निहोतिसपातिवहोध-
 नाय पितृः सदा । व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्व-
 लते न सः । यावद्वाकपुटौघेन वायुभा न विधूयते ।
 ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राक्षः
 शब्देनासपनीतय सोऽभवत् । ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो
 यदृच्छवा । चकमे तां वरारोहं कन्यासप्तलक्षोपनाम्
 तन्तु राजा यथाशास्त्रमशिवद्वाभिकस्तदा । प्रजज्वल
 ततः कोपाङ्गवान् हृष्यवाहनः । तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा
 जगाम गिरसावनिम् । ततः काष्ठेन तां कन्यां तथैव हि
 तदा ऋषः । प्रददौ विप्रस्तथाय वज्रये गिरसा नत ।
 प्रतिष्ठह्य च तां सुभूं नीलराक्षः सुता तदा । चक्रो
 मषादं भगवांस्तस्य राक्षो विभावसुः । वरेण च्छन्द्यामास
 तं नृपं स्वदिहत्तम । अभयञ्च स जप्राह स्वसैन्ये वै
 महीपतिः । ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानासां सुरीं नृपाः ।
 जिगीषन्ति ववाश्राजंस्ते दहन्ते च वज्रिणा । तस्या पुर्यां
 तदा चैव माहिप्रत्यां कुरुदहः । पभूवरनतियाह्या योपि-
 तं च्छन्दतः किञ्च । एवमग्निर्वरं मादात् स्त्रीयामप्रतिवा-
 रणे । सौरिणसप्तत्रिंशत्वार्यो हि यथेष्टं निचरन्त्युत ।
 वर्ज्यन्ति च राजानस्तत्पुर भरतर्षभ । मयादग्नेर्मा-
 हाराजः । ततः प्रभृति सर्वदा । सङ्घदेवस्तु चर्मात्मा
 सैन्यं ददा भयाहितम् । परीतमग्निना राजन्नाकम्बत
 यथाऽचलः । उग्रस्त्वस्य शुचिर्भूत्वा सोऽग्नीवीत् पायक
 ततः । सङ्घदेव उवाच । त्वदर्शोऽयं समारम्भः कृष्ण-
 बर्हिसोऽस्तु ते । सुखं त्वमसि देवासां यज्ञस्त्वमसि
 पावकः । पावनात् पावकस्यैव वज्राह्ववाहनः । वेदा-
 ल्लदर्शं जाता वै आतवेदास्ततो ह्यसि । चित्तमाहः सुरे-

यय अग्नस्तं विभावसो । स्वर्गाहारम् यथासि छदायो
 ज्वलनः शिखी । वैश्वानरस्त्वं पिक्रेयः श्रवन्नो भूरिते-
 जस । कुमारस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकवत् ।
 अग्निर्हृदाह मे तेजो वायुः प्राणं ददाह मे । पृथिवी
 वलमादध्याच्छिवश्चापो दिग्गन्त मे । अपा गर्भः महाशस्त्र ।
 आतवेदः सुरेश्वरः । देवासां सुखमग्ने । त्वं सत्येन विपु-
 नीहि माम् । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव देवतैरसुरैरपि ।
 नित्यं सुकृतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् । धूमकोठ
 शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः । सर्वप्राणेषु नित्यस्य
 सत्येन विपुनीहि माम् । एतं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन
 शुचिना मया । त्वं पुष्टिं श्रुतिश्चैव प्रीतिश्चाम्ने । प्रयच्छ
 मे । वैशम्पायन उवाच । इत्येवं मन्त्रमाग्नेय पठन्
 यो जञ्जयाद्विभुम् । अग्निमान् सतत दान्तः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते । सङ्घदेव उवाच । यज्ञविज्ञमिमं कर्तुं नार्हस्त्वं
 हृष्यवाहनः । एवमज्ञा त्वासादेवः कुमारस्तोत्र्यं मेदि-
 नीम् । विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् ।
 प्रमुचे मस्य सैन्यस्य भियोद्दिग्गस्य भारत । न चैनमत्य-
 नाहृष्टिर्मेसाभिव महीदधिः । तमुपैत्य शमैर्ब्रह्मवाच कुरु-
 मन्दनम् । सङ्घदेव नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः । उत्ति-
 ष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य । जिज्ञासेयं मया कृता । वेद्मि सर्व-
 भभिप्रायं तव धर्मं सुतस्य च । मया तु रक्षितव्येयं
 पुरी भरतसत्तम । यावद्वाशो हि नीलस्य कुले वंशधरा-
 ऋषः १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निस्त्वन्विधारणाभेदे
 स्त्री "आग्नेया धारण्या देहं दग्ध्वेति मूतशुद्धिः । "देहं
 धारण्याग्नेया उग्रभा धामाविशत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिण-
 पृष्ठायां दिशि स्त्री । अग्नेर्मेज्ञः उक्त् । १५ अग्निभक्ते आग्नेयो
 वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुति अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम्
 अग्नी भवः अग्निना हृष्ट सानेति वा उक्त् । १६ अग्ने
 रपत्ये १७ अग्नितागते १८ त्रि० अग्निना हृष्टे सप्तानि
 न० "मन्त्र भौम तथा तथामेय वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वाक्यं नामसञ्ज्ञैव सप्त ज्ञानानि चत्त" इति विमल
 "आग्नेय भक्षणं स्नाभमिति" पराशरोक्ते भक्षणसर्वमपूर्वके
 १९ ज्ञाने न० । "प्रतापयुक्तो जस्यो नित्यं स्यात् पापकर्षुषु
 इष्टसामन्तार्हं हृष्टे तद्गते यं व्रतं च्छतमिति" मनुक्ते २० ऋष-
 तिचरितभेदे न० अग्नी अग्न्युद्दीपने वाधु उक्त् । २१ अ-
 ग्न्युद्दीपनसाधने जठरतादौ त्रि० "जिघ्राणोऽस्य वशागन्वं
 सर्पिर्जठमिभिशितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेज्ञ
 प्ररन्तपः" "यदोदं ऋग्माग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

इति च भा० आ० प० १०० अध्या० । २२ अन्वुद्गीपन-
 बाधने इते २२ अक्षविधेये च न० । तत आगतः उक् ।
 अन्विमकतिके २४ शोडशेदे ते च अक्षविधेयविधाः
 वचाश्च उच्यते । “श्रीशिवः कर्मको वरटी पल-
 उचिकः । विनायिका ब्रह्मविद्या विन्कोभ्रमरकाया ।
 वाङ्मयी विन्दिः कुम्भो वर्षे-शोडशेदिदेकः ।
 पद्मशोटी कुम्भिच मकरः प्रतपादकः । ब्रह्माचकः
 पावनतुल्यः अन्वुत्करोष गर्हभी । क्षीतः क्षमिहरारीच
 वचाशुक्लेकः अतः । एते अक्षविधेयवचसर्विधितरेषु
 च । तैर्विन्दीश्च इहानां रोमाः पितृनिमित्तजाः । “अ-
 न्नाको देवताः उक् उच्यन्ताः । २५ आशुदेवताभेत्वाशो-
 पाधे । [अन्वुत्करोषवचसाम् ।

आन्वुत्करोषवचसाम् । आन्वुत्करोषवचसाम् ।
 आपभोजनिक ह० आपभोजनं निवर्तं दीवतेऽर्चं उक् ।
 निवर्तम् आपभोजनदानवच्छदाने विप्रभेदे । (अपराधी) ।
 आपप्रयत्नं त्रि० आपे अर्चं भोजनं वसादेवेन अर्चं वा
 प्र० सुसदीर्घः अन्वुत्करोषः । नवाशानवनिमित्ते शान्तिवचसंभे
 वचसंभे मत्प्रकारः आशुशोचनौतकाले इतिंते वचा
 ‘आपवचं श्रीशिवमाचवचसाम् ।। यस्य नाश्रीवादिनि-
 होलमकृत्वाः । वदा सर्वस्य तमः स्यादवापवचेन
 वजेतः । अपि हि देवा आशुशुभो नूनं सर्वस्यापवचेन हि
 वजेत इति अग्निहोत्रीं च नामादित्वा तस्या पवहा
 जुहुवात् ४ । अपि वा त्रिवा यवेषु ५ । इतिस्तु राक्ष ई ।
 चर्षेणां चर्षेः ७ । श्यानाकेष्वां शौचवचः ८ । शोच । वासो
 नवोभुवो वा ते धामानि द्विषि या प्रविश्यामित्त्वान्ते-
 हावा नित्य उपतक्त्वा कर्म पाशो काले तरेषाभिच्छयेत्
 प्रजापतये त्वा पश्च च्छामि मङ्गं निवे मङ्गं यम-
 शे मङ्गप्रसादावट । भद्राकः अत्रः वनैट देवास्तवा-
 वसेन वमशीमहि त्वा । व मो नवोभूः पितृशिवे क
 शची नव द्विपदे यं अक्षमद् इति माश्याचम्य जामिमाह-
 मेताशोऽपि प्राचः । ततं जरीव्यनादि वचानंवि प्रविष्टः ।
 व श्रे अरं रोमवचसुहा वरीराइवा न एषि नाशुवाच
 एवेमि । १० । इतेन वचिषो भवान् सर्वस्य भवभोजने ।।
 अथ श्रीशिववचानां वामे विदाश्रीः १ । अन्वीन्द्रादिन्द्रानी
 वा विवे देवाः शोभो यदि तल श्यानाकोद्यानाप्रचिरीः २ ।
 आद्या वे अन्विमकतिके उच्यन्तेः उच्यो देववचो
 विवे देवाश्च आगत वे के च अक्षवचि नो अक्षिमावा
 वही शोः उचिनी च न प्रपूर्वे पितृपानवशीभिरिति ४ ।

‘अपे अचमं मक्षं देन अर्चं वा तदापवचम् । प्रव-
 द्वितीयकोर्षुसदीर्घेनव्यात्मव’ । एवान्वावाचं ब्रह्माचं
 वचसरे प्रवमनिम्यज्ञानाम् आपवचं नाम अर्चं अर्चं अर्चि-
 त्वयः । श्रीशिवजस्य प्रवमनिपातो श्रीश्रीचां प्राशान्-
 व्वापवार्थम् । तेन आशुशोदना श्रीश्रीपवचसैव भवति ।
 श्यानाकजस्य अन्विमपातो श्रीश्रीचाशु-वचसो त्रिषु
 इति प्रापयति । अक्षं नवनिम्य, तदाश्रीवात् आप-
 वचेनाग्निहा । वद्यापवचेनाग्निहते नवनिम्येनाग्नेन
 विना निर्वाहो न स्यात् तदा तेनां ब्रह्माचं तत्वाह-
 निम्येन वाचमातरन्विहोत् कृत्वाऽश्रीवात् । वतः
 काच आगते त्वापवचं जुहात् । अग्निहोत्रमकृत्वा
 नाश्रीवादिदिवचनादापवचेनाग्निहोत् कृत्वाऽ-
 अतो न दोष इति गम्यते । वक्ष्येत् श्रीश्रीपवचसि
 यत्रिष्वर्चं तस्य सर्वस्य प्रतिवेधार्थम् २ । वदा सर्वस्यप्रिर्षोवक्ष
 भवति तदापवचेन वजेत । अनेन प्रकारेण श्रीश्री-
 पवचस्य परत्वात् उक्तो भवति । एतमेव काचं जुहा
 वमर्चयति २ । आपवचचेन वजेतेति इतिरेवापवचस्ये-
 नोहा, इदानीमिदममुच्यते । अग्निहोत्रहोत्रार्वां भेद-
 म्निहोत्रीमुच्यते । तां श्रीश्रीश्यामाचवचसाम् अतमम्
 आशयित्वा तस्याः पयसा चावंभातरन्विहोत् जुहुवात् ।
 इति प्रवमकस्य, तदवच्येनेऽयमनुच्यते इति इवेनाप-
 वचस्येऽवलोच्येते ४ । यदेवापवचस्य क्रिया भवेत् अत्रिवा
 नेति विकस्य ५ । त्वाचां वक्ष्यामविधेयेषु कस्येने प्राप्ते
 राशो विधेय उच्यते इतिरेव नाग्य इति ६ । सर्वेनापि
 वक्ष्यामिदितरेष्वेतेके मन्वन्ते ७ । श्यामाकापवचे इक्ष्वां
 शोमदैवत्वचसर्भवति । काशो वर्ना अट, वाश्याकरे
 द्येनात् ८ । इतिकाराध्याहारेण कृतम्येद । निम्नजप-
 यन्नेनेके भागमिति मन्त्र उच्यते । तस्य निम्नत्वे वापि
 निम्नवचनम् एतेन भविष्य इति विध्यतिरेये तद्विहितस्य
 प्रापवार्थम् ८ । अतःप्राप्तसाधनस्य विधानं अक्षिन् देये
 आपवचनं इतं तच्छिजेन देये स्थितस्य च नाशुवाचन-
 विद्यार्थम् १० । एतेन विधानेन सर्वमक्षेपु सर्वं भविष्यः
 वरिन् भवान् भवेदेवुः । सर्वत्रवचन प्रकारशोक्तवार्थम् ।
 नवभोजनवचनं शौचिकेऽपि नवभोजने प्रापवार्थम् ।
 सर्वत्रवचनात् प्रकरवाहुत्कृतमपि नवभोजनवचनाशौचिच
 एव व्यवहृतते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोत्रे ‘नवानां वरनी-
 वान्, इत्यत न प्राशुवात्, तत्प्रापि प्राचवार्थं तद्वच-
 नचनम् ।। अपानान् श्रीश्रीचां वचानां आपवचेऽपि-

अपे । तत्र श्रीहृत्पापयवस्य काव उक्तः , वसन्तो यथाप-
 यवस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः भाग इति तन्मे
 विशेषाभावात् उभयोः सङ्घवचनं तयोर्धोव्ये विराजौ
 च भवतः । “इतरत् पीथंमार्सं तन्म वैराजम्” इत्येता
 वतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाव्याविराज-
 यवस्य विकल्पेन इधमन्तोरपि प्रापणार्थम् १२ । आद्ययो-
 र्विकल्पेनैता देवता सङ्गत्वे । यदि स्थामाकापयणमस्या-
 नेवेदो समानतन्मेव क्रियते तदा धोमन्तृतीयो भवति १३ ।
 इन्द्रात्मजो धोमस चोक्ता याव्यातुवाक्यावृत्तिः” १४ ।
 “न आहितान्निरापययेनानिहा प्राप्नोष्यात्” इति अतो-
 ऽनरेवे दोषमववाञ्जितत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि
 त्तु अन्विहोतर्द्वयोर्होमासदाकापयणपयवपुचातर्मास्या-
 दोनि अथर्वं कर्कजानीलुक्तम् । २तद्विमित्तकेटी नवमस्येटी
 स्त्री गौरा० स्त्रीम् । “इन्द्रेव सङ्घितं यस्य हविरापययं
 सतम् । अन्निरापयणोनाम भामोरेवात्मयस्तु स इत्युक्ते
 १कर्कान्तवजे वज्रभेदे उ० । उपचारात् ४आप-
 यवसावे “श्रीहृत्पापयवसानन्तरं यथापयणादवांग्नीहि-
 भिरेव दर्शयौक्ष्मासी काय्यौ यथापयणानन्तरं प्राग्-
 श्रीहृत्पापयवाहुवरेव । अथवा श्रीहिभिरेव इति” कर्कः ।
 “वसात्वे नवमस्येष्ट्या तद्यत्ने द्विजोऽध्वरैः” मत्-
 व्याख्यायां पूर्वार्जितधान्यादिग्रह्ये समाने शरदि
 यथानानिति सलकारवचनान् अथमाप्ते पूर्वग्रह्ये नव-
 मस्योत्पत्तौ आपयवनेन वजेतेति यस्यलयस्थानियतत्वात्
 धनिनां बहुहावनजीवगोपितवस्यसम्भवाच्च” कुल्लू०
 आपयवस्य कर्क्यागुहकावे न कर्कव्यम् यथोक्तम्
 “वाकारान्तकान्द्रुपेत्यादिनोपक्रम्य” “गोदानापयवस्य
 प्रयाप्रवमकोपाकवैदेवत” मित्तादीन्पु हिंस्य “अवच-
 नोर्धेवं परीक्षां स्रज इहलाघाघिपुत्त इत्यसितयोर्गुणा-
 वासि तथा” सङ्० चि० उक्तेः । “धोमयोनादिकर्माणि
 व्याख्यानि सु र्द्विचक्षुषे । तथैवापयवसाघानवात्तय्यास्या-
 दिकाव्यङ्ग्यि” ल० परि० उक्तेः । “वावे वा यदि वहे युक्ते
 वाचं नते सुदौ । नञ्मासइवेतानि वर्जयेत्” इहगर्गोक्ते ।
 आपयव उ० आ+पय-अप् । १आनेये आपयती अभिनिनेये
 “ववेऽवि वाकस्य पदार्थआपयः” नैव० । २आक्रमे
 १अहपये ३पयये च ।
 आपयहायव उ० अपयहायव्या अतयोर्धनस्यत्वे युक्ता पौर्ष-
 वासी आपयहायवी अपयत्त मासि ज्योत्स्ना० अण् ।
 १आम्भार्गवीर्षे वावि अपयहायव्या युक्ता पौर्षवासी ङिच् ।

२आम्भार्गवीर्षेमासपौर्षमास्यां स्त्री । “आपयहायव्या
 ऊर्ध्वं तिसृष्वेवाष्टकात्” इति । “कार्तिक्या आपयहायव्यो
 मासे” सि० कौ० । यथा च अगशीर्षेनस्यत्वसम्बन्धात्
 मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू० सि० “नक्षत्रान्ना
 मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः” इति “पूर्वमास्यां अग-
 शीर्षेनस्यत्वयोगात् मार्गशीर्षेचान्द्रमासः अगशीर्षे एव अप-
 हायवीनामा पौर्षमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्धः अत
 एव “कार्तिक्यादिपु संयोगे क्षत्तिकादि द्वयं द्वयम् ।
 अन्योपान्त्यौ पञ्चमस्य त्रिधा मासत्वम् इत्यतम्” सू० सि०
 तेन क्षत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकी चूगार्द्राभ्यां
 मार्गशीर्षे इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तोक्तः ।
 आपयहाय(वा)णिक न० आपयहायव्यां देवस्युषं वुञ् ठञ्
 वा । आपयहायव्या देये ऋषे ।
 आपयहायणिक उ० आपयहायव्यो पूर्षिमांस्फिनुमासे ठक् ।
 चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अपदानो) विभे ।
 आपयहारिक त्रि० अपयहारोऽप्यभागो गियत दीयतेऽस्यै ठञ् ।
 आपयहाण उ० स्त्री अपयनामकस्य ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा०
 फक् । अपयनामपे. गोत्रापत्ये १अप्येऽयनं यस्यस्याप्यस्य
 ज्योत्स्ना० अण् । २नवमस्येटी ।
 आघट्टक उ० आघट्टयति रोगान् षुञ् । रक्तापाभार्गे
 राजनि० चारुके त्रि० । [नयो नमस्तत” भाषः ।
 आघट्टना स्त्री आ+घट्ट-युच् । चान्दनायां “रषङ्गिराघट्ट-
 आघट्टित त्रि० आ+घट्ट-क्त । चाक्षिते ।
 आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघाना नाश-
 नाय विहिते स्रजभेदे अघमर्षणयव्दे तच्च दर्शितम् ।
 आघर्ष उ० आ+घ-घञ् । मर्हने “गण्डुस्यत्वाघर्षगलनम-
 दोदृक्” भाषः । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्त न० ।
 आघाट उ० आ+ह-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् ष्ट०
 नि० तस्य ट् । १अपाभार्गे २ आघातके त्रि० ।
 “यत्पाघाटाः कर्कथ्यः संवदन्ति” इति ।
 आघाटिन् त्रि० आ+ह-णिनि ष्ट० नि० । आघातके
 “आघाटिमिरिव धावयन्” अ० १,०, १४६, २ ।
 आघात उ० आ+ह-घञ् । १अघे २आहमने ३ताडने च
 तीमाघातप्रतिहतत्वं सन्मलनैकदन्तः” मेघ० । “अथ-
 खानि तटाघातं निर्जितैरावतागजाः” कुमा० । “सूता-
 घातः स लभ्यते” सुश्रुत० । आघारे घञ् । ४अधस्थाने ।
 “आघातं नीयमानस्य बध्यसेव” ।
 आघातन न० आहस्यतेऽत आ+ह-झाथे णिच्-आघारे

ल्युट् । १ बधस्थाने हारा० माने ल्युट् । २ ह्रमने ।

आघार पु० आ+घृ-णिच्-कर्मणि अच् । १ धते । माने अच् ।
आहितयज्ञेः पायव्यकोषादारभ्याग्नेय यावत् नैर्ध्वतीमारभ्य
शैमानो यावद्वावस्मिन्नधारया १ धतसेचने । “तृणोभाषा-
रायाषाय्याञ्चभागे जुहुयादग्नेये स्वाहा शोमाय स्वाहा”
आन्व० ऋ० । “तृणो मन्त्रवर्जम् उत्तरपश्चिमाया चारभ्य
दक्षिणपूर्व्याम् प्रत्यविक्षिप्त्वामाच्यधारा हरेत् तथा दक्षि-
णपश्चिमामारभ्य उत्तरपपूर्व्यां प्रत्याचारयेत्” तद्वृत्तिः इति
अग्नेवेदिनाम् । यजुर्वेदिनाम् मन्त्रोच्चारपूर्वकतस्य चननिति
भेदः उभयवेदिनामपि आघारकाये प्रजापतीन्द्रयोर्मन
सा ध्यामन् आच्यं च ह्ये चह्र्यार पाङ्गमिति पिनेकः ।
आघूर्णित लि० आ+घूर्ण-क्त । १ चक्षिते, २ भ्रान्ते च ।
आघृणि पु० आगतो ष्विदीर्घरस्य । ह्ये । “एहि वां
विद्युषो न पादाएणे । संघवावहै” । “रायोपारासाएणे
वसो” अ० ई, ५५, १, १ । आएणे । आगतदीप्ते ।
हे पूयन् !” भा० ।

आघोषण न० आ+घुप-ल्युट् । सर्वत्र प्रचारणायोञ्चैः-
गच्छकरणे । णिच्-युच् । आघोषणायत्न स्त्री ।

आघ्राण लि० आ+घ्रा-क्त । १ गृहीतगन्धे पुष्पादौ नादि-
कया यस्य गन्धघ्नानं जातं तस्मिन् २ दृष्टे च माने क्त ।
१ गन्धपहृष्ये ४ द्रष्टौ च न० ।

आघ्रात लि० आ+घ्रा-क्त वा तस्य नत्याभावः । १ गृहीतगन्धे
पुष्पादौ २ दृष्टे ३ अस्मृष्टे च “युष्माद्यनाघ्राततिथि-
विषयम्” ति० त० रघुमन्दन ।

आघ्रेय लि० आ+घ्रा-यत् । घ्राणेन चाहरे “आघ्रेवः
सर्वदेवानाम्” घृपदानमन्त्रः ।

आग् अच्य० अत-बा० डाङ् प्रयोगे तस्य ङित्त्वम् । आग्-
ङ्घ्र्ये तच्छब्दे विद्यति” तत्र ईपदर्थे आताम् आपिङ्गलं
अभिध्याप्तौ मृच्छास्यासकलात् । शोमायाम् “आसस्रवि-
तीयानामानाक्षरपवर्तनाम्” रघु धातुविशेषयोगेनार्थ-
विशेषे आगच्छति आतिष्ठते आसस्वते “स्रजं यदारोहति
दन्तपाषाण” अम्यासि आहसिः अथाहसत् । प्रत्याहसौ
प्रत्यागच्छति । समनाहृष्टौ आहित आक्षीर्षः ।

आङ्गशायन लि० अङ्गुयेन निर्दत्तादि मृच्छायाः चतुरध्याम्
फक् । अङ्गुमिर्दत्तादौ । [रघुवृत्ते ।

आङ्गशिक लि० अङ्गुशः महारण्यस्य ठक् । अङ्गुशग्रह-
आङ्ग न० अङ्ग+स्तार्थे अण् । १ कोमलाङ्गे अङ्गादागतः अण् ।
आकरणमिदं २ अङ्गाधिकारविहिते कार्ये “वर्षादाङ्गं

बलीयः” परिभाषा अङ्गदेश भवः अण् । १ अङ्गदेशमने
ति० बङ्गुपनेन ह तस्य लुक् अङ्गाः । अङ्गानां राजा अण् ।
४ अङ्गदेशस्य राजनि बङ्गुपु लुक् अङ्गा तद्वाजसु । स्त्रियां
माच्यत्वानुग लुक्, आङ्गी ।

आङ्गक लि० अङ्गेषु जमपदेपु भवः वुञ् । १ अङ्गदेशमने ।
अङ्गाः अत्रियाः तद्देशगन्तव्यो भक्तिरस्य वुञ् । अङ्गदेश-
अत्रिया यस्य सेव्याः तस्मिन् २ बङ्गुजामङ्गदेशकत्रियानां
सेवके । अङ्गा जनपदोभक्तिरस्य वुञ् । १ बङ्गुत्वपदङ्गजन-
पदसेवके च लि० ।

आङ्गविद्या लि० अङ्गविद्यां वेद “अङ्गशतधर्मात्रियागाद्विद्या-
न्नामेति वक्तव्यम्” वार्त्ति० ठक्को निषेधात् अण् । १ ध्या-
करणाद्यङ्गविद्यानेतरि । तद्वाङ्गस्थानो पत्यः अङ्ग-
यनादि० अण् । २ अङ्गविद्याव्याख्याने पत्ये अङ्गविद्यावां
भवः अण् । ३ तद्विद्याभने । [समूहे ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिक्षादि० अण् । अङ्गार

आङ्गिक लि० अङ्गेन अङ्गचाखनेन निर्दत्तम् अण्यद्वयात् ठक् ।
भावव्यञ्जने अङ्गनिष्पत्ते मटादीनां १ भ्रूविष्केपादौ ।
“भनेदभिमनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको-
वाञ्छिकश्चैवमाह्वार्यं सात्विकस्तथा” सा० द० । स्त्रीणां
वेदाविषये २ ह्वावादी । “यौवने सत्यलास्तासामष्टाविशति
चङ्गुका । अस्वद्वारास्तले ह्वावमावहेत्वास्तयोऽङ्गजा” ।
सा० द० । ह्वावादयश्च तस्यच्छब्दे वक्ष्यन्ते “अङ्ग ऋदङ्ग”
तद्वाद्यं शिल्पमस्य ठक् । ऋदङ्गनादनशिल्पके लि० ।

आङ्गिरस उंस्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । १ अङ्गिरस
अप्ये रपत्ये “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरस कवि”
मत् । बङ्गुत्वेषो लुक् । अङ्गिरस स्त्रियां न लुक् ङीप् ।
“आधर्वशीराङ्गिरसोर्दिवोर्भतृष्यनाञ्जत” अथ० ८, ५, ६ ।
२ अङ्गिरसतौ तस्य तदपत्यत्वम् भा० आ० प० ई६ अ० ।
“अङ्गिरसश्चयः पुत्रा खोके सर्वत्र विद्युताः ।
इहसतिवृत्तस्य चवर्त्तय धृतव्रत” । अङ्गिरसा इष्टम्
अण् । अथर्ववेदोक्ते इष्टकभेदे “अथर्वाङ्गिरसं भीषरुद्रं
देव्यपरानिता । भधु इक्तं रौधसञ्च शान्तिकाध्यायमेव
च । अथर्वाण्यौ द्वारपाषौ पठेतासुतरान्त्रितौ” दानपारि०
उरा० । तत्र इक्तं अथर्वसंहितायां १८, १, ५८, ५९, ६०,
६१ । मन्त्र चतुष्पात्यकम्, “अङ्गिरसो नः पितरः” इत्या-
दिकम् । तत्र ह्वावादानादिपठतो अस्मानिः १८५४०
दर्शितम् अङ्गिनामङ्गानां रसः धारः स्तार्थे अण् ।

ॐ आत्मनि । “सोऽप्यास्य आङ्गिरसोऽङ्गामां हि रसः” इति
 ६०७० । “आङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् कथमा-
 ङ्गिरसः । प्रसिद्धं हि यदङ्गिरसङ्गानां रसत्वं तदपाने-
 शोषप्रप्तौ रिति वक्ष्यामः यस्माच्चायमङ्गिरसत्वात् विशेषा-
 नान्प्रयत्नाच्च कार्यकरणाना साधारण आत्मा विशुद्धय
 तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति
 वाक्यार्थः” श०भा० ।

शङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः । काशो-
 जेनस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे ।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन् ।
 वा रत्वम् । अङ्गुल्याक्तौ पदार्थे ।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अग्नि-ऊषच् अङ्गूषः
 तत स्तार्थे षण् । स्तोत्रे । “तिरः पुरु षिदश्चिना रजा
 स्याङ्गूषः” ऋ० २, ५८, ५ । “आङ्गूषं स्तोत्रम्” भा० ।
 “प्रमन्त्रहे श्रवसाभाय श्रवसाङ्गूषम्” यजु० २४, १६ ।
 “अस्मा इदमय इव मयंसि भरास्याङ्गूषं वाधे सुष्ठुति”
 ऋ० १, ६१, २ । [भवसन्निकृष्टदेशादौ ।

आङ्गु त्रि० अङ्गे भव० आङ्ग० चतरथ्या संकाशा० यत् । अङ्ग-
 आचको अच्य० आ+चक ए-विभक्तिप्रतिरूपकम् । कामनायाम्
 निरु० । “त्वामवस्युराचके” यजु० २१, १ । आचके
 कामये” वे० दी० । “रत्नात्तुष्टोवसुभिराचके” य० ४, २१ ।

आचक्ष्ण त्रि० आ+चक्ष-यानच् । आस्थान कुर्वति ।
 आचक्षुर अच्य० चक्ष पर्यन्तम् अच्ययी० अच् समा० ।
 चक्ष् पर्यन्ते “आचक्षुरं ह्येने पशवोदक्ष् मिथुनावन्ते” ।
 माता एतेष मिथुनं गच्छति पौत्रेष मयौत्रेष “तत्पुला-
 दिनापीति मर्यादार्थ” सि०कौ० ।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष-वा० उषि । आस्थानकर्त्तरि ।
 आचक्षुर्त्थं न० अचक्षुरस्य भावः “न नञ्पूर्वात् इत्यादि” पा०
 सू० चक्षुरादिपर्युदासात् भावे ष्यन् प्रत्यय । अनेपुण्ये
 आचम पु० आ+चम-चञ् वा हुस् । आचमनशब्दार्थे
 “दत्ता सह पर्लकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे” तन्त्रशा० ।

आचमन ग० आ+चम-भावे ल्युट् । इजलादे पाने ऋत्युक्ते
 कर्माङ्गे २कर्त्तृस्कारके २क्रियाभेदे च, आ० तच्चे
 “आचमने उदकपक्ष्णप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाज ।
 ‘आयतं पशेणा कृत्वा गोकर्णाकृतिसत्करम् । संहृता-
 ङ्गुलिना तोयं गृह्णीत्वा पाणिना द्विज । सङ्क्राङ्गु-
 कनिष्ठभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् । मासमञ्जानमात्मास्तु
 संगृह्य त्रि पिनेदपः’ । पाणिना दक्षिणेन “त्रि.पिनेद्-

क्षिणेनाप” इति आदिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेय । “सपवि-
 त्नेन हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । मोक्षिष्टं तत्पवि-
 त्वन्तु भुक्तोच्छिद्यन्तु मर्जयेत्” । मदनपारिजाते हारीत ।
 “पान्यर्यस्य पवित्स्य न तेनाचमनञ्चरेत्” । यन्त्रना प्र-
 न्थिरिति समुद्रकरोऽपि । आपमनातुष्टौ देवस्य । ‘न
 गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्मृगन् । न
 हृषन् नैव सजल्पन् नात्मागञ्चैव वीक्षयन्’ । क्रमन्
 कम्पमान इति रत्नाकर । आत्मान आत्मस्थानं हृदय
 वीक्षयन् प्रति स्तार्थे षिच् । नेत्यनुष्टुप् । ‘केशाक्षी-
 धीमघ कायं सस्मृगन् धरणीमपि । यदि स्मृयति
 चैतानि भय प्रचालयेत् करम्” । अथ कायं नामरथ
 प्रदेशम् । करं दक्षिणम् । आचमनातुष्टौ गोभिल ।
 ‘नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वात्तरीयकम्” इति । अन्तरी
 यमघःपरिधान तदेकदेशेन उत्तरीय कृत्वा । मरीचि ।
 ‘न बहिर्जातुस्तरया मासनस्थो नचोत्थित । न पाद-
 कास्यो नाचिस्य शुवि प्रयतमानस । उयस्यस्य द्विजो
 नित्यं शुद्धं पूतो भवेच्चर । भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेत् नान्य-
 कावे कदाचन” । जलस्थलोभयकर्मार्तुष्ठानार्थं जलस्थलै-
 कपरणमाचमन कर्त्तव्यमित्याह मैथीनसि । ‘अन्वदके
 आचान्तोऽन्तरेव पूतोवहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो
 भवति तस्मादन्तरेक बहिरेक च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र
 शुद्धो भवति” इति । जातुनजङ्गुजछेपु तिष्ठन्नेवाचामेत् ।
 ‘जानोरुर्द्धं जछे तिष्ठन्नाचान्न शुचितामियात् । अध-
 स्नात् यतहात्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति” इति विष्णुक्ते ।
 हारीत । “आर्द्रं वासा जछे कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
 शुष्कं वासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । कात्यायन ।
 ‘स्नानमाचमनं होम भोजन देयताञ्जनम् । प्रौढपादो
 न कुर्वीत साध्यायं पिष्टतर्पणम् । आसनारूढपादस्तु
 जातुनोर्जङ्गुयोक्तया । कृतावसक्यिको यस्तु प्रौढपाद-
 स उच्यते” । आसनरूढपाद आसमारूढपादतल ।
 जातुनोर्जङ्गुयोः कृतावसक्यिकः वस्त्रादिना कृतशृङ्गा-
 तुजङ्गावन्व तद्वयेन भेदमतीतेः । अत्र च “अनेको
 वाह्ये दारुणिले भूमिसने इष्टकाश्च सकीर्णभूता” इति
 बोधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्यात् । व्यास ।
 “गिर माहृत्य कण्ठं वा सक्तकच्छिष्येऽपि वा । अकृत्वा
 पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । अपः पाणि-
 नसाधेपु आचामेदुयस्तु वै द्विज । सुरापाणेन तत्तुल्य-
 मित्त्रेऽनृपिरत्रवीत् सुष्ठुति” । सुखं संछत्त अलीम-

कौटस्यर्षो यश्च न भयतीति तात्पर्यम् । तथाच यशिशः ।
 'आषान्त्' पुनराषामेत् वासोविपरिधाय च । शोष्ठी
 चसृष्टश्च तथा यत्न स्यातामसोमकी' । एषश्च प्रागुक्तहा-
 रीतवचने यत् शोष्ठीयोर्मांसीमसक्तं तस्य लोमकयोरेवेति । ए-
 तदनन्तरं वामहस्तं पादौ शिरस्य दक्षिणेन पाणिना जडे-
 नाभ्युक्षयेत् । तथाच कामधेनावापसप्तम् । 'त्रिराषामेत्
 चूडताभिरङ्घ्रिस्त्रिरोष्ठी परिसृजेत् । हिरित्येके दक्षिणेन
 पाणिना धव्य मोक्ष्य पादौ शिरस्य' । गोभिल । 'त्रिरा-
 षामेत् हि' प्रसृजोत पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रि-
 याख्यङ्घ्रि' सृजेत् पक्षिणो नासिके कर्षाविति' ।
 इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात् तिसृभि-
 रिति तर्कनौमध्यमानामिकाभिः 'तर्कस्थनामामध्याभिर्मुञ्चं
 पूर्वं सृजेदिति ब्रह्मचारिकाश्चङ्घ्रतमविष्यात् । प्राणं नाषा-
 ष्टद्वयं 'तर्कान्यङ्गु' उद्योगेन सृष्टेसासाष्टद्वयम्' इति यङ्घ्रात् ।
 एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोत्रद्वयाभिप्रायेण श्रोत्रोऽभ्येयम् ।
 तेन दक्षिणं सृष्ट्वा वामं सृजेत् । व्यङ्गं कामधेनावा-
 चारचिन्तामवापसप्तम् । 'वक्ष्यमी नासिके कर्षो सक्तत्
 सङ्घटपसृजेत्' । हिरित्येके हिरिति याख्यन्तोरियम् थल
 गोभिलीयापसप्तस्वीयप्राठकौ न पाङ्गः तत्क्रमस्य
 'श्रवणं पठनस्मानसुश्चप्रावर्त्तिका' इति जैमिनिस्त्वलात्
 'प्राणं पषादनन्तरमिति' दक्षोक्तयत्कमेव बलवता
 वाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिघातम् । 'उक्तं कर्म क्रमो
 नोक्तं न काश्चस्वत एव हि । हिसानान्तु हितार्थाय
 दक्षस्तु स्रयमश्रीत्' । अतस्त्वेतदोगपरिशिष्टेन गोभिलास्तद-
 क्रमं स्पष्टीकृतः । यथा 'त्रि प्राश्यापोहिदन्तु च सुचमे-
 तान्यु पसृजेत् । आसनावाचिकर्षाव च मामिवश्च शिरोः-
 सक्तान्' । अथ नासाक्षीन्युक्तम् । सर्वाङ्गाङ्गु उद्योगेन करण-
 साङ्गं पठौनसि । 'अग्निरङ्गु उक्तकात्तेनैव सर्वांसि
 स्थानानि सृजेत्' । नाभिसर्षानन्तरं जलसर्षमाङ्ग
 व्यासः । 'ततः सृष्ट्वाभिदेष' पुनरपच ससृजेत् ।
 इन्द्रियसर्षानन्तरं भविष्ये । 'वङ्गु सावुदकं वीर । समुत्-
 सृजति मानवः । वासुकिप्रमुखान् नागान् तेन प्रीषाति
 मानवः' । पठौनसि । 'सृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्य पादौ
 मोक्ष्य पय' शुचिः । सव्ये पाशौ तत रेणा अपो-
 विनिजयेदिति' प्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः । शेषा
 आचमनावधिष्ठा इति सदनपरिजातः । एतत्परमे
 'अनन्तः प्रसृष्टुसृष्ट्य शुचिः' इति गोभिलसूत्रम् । अ-
 ष्यादिसर्षसंस्कृतमाचमनं क्वा उदकं सृष्ट्वा शुचिरिति

सकृत् । अनन्त उपसृष्ट्वात् पाणिना उदकस्यै
 क्वा शुचिर्भवतीति भङ्गमाध्यम् । अतएवोपसर्षेणनिवाव
 ततो जलशेषं वामहस्ते लजेदिति पिष्टद्विता । एतेन
 हिसातोनामपि द्विराचमने शोष्ठीजलसर्षेणमात्रं वाक्यान्तः
 'प्रत्युपसृष्ट्यान्तः शुचिर्भवति' इति गोभिलसृष्ट्यादिति
 इन्द्रोगाङ्गिक निरसम् । 'इदय सृष्ट्वांशे वमेवाषामेत्'
 इति तदनन्तरसूत्रेण इदयसृष्ट्वांशे निवन्नात् । 'उच्छि-
 ष्टोऽज्ञापातोऽस्यथा भवत' इति सूत्रानन्तरेण चूडतलाभावे
 'उच्छिष्टलाभिधानात् एतदनन्तरमेवाव प्रसृष्टुसृष्ट्वांशम्'
 इत्यादिना द्विराचमनादिविधानात् । वासुपुराणे । 'निशीवने
 तथाभ्यङ्गे तथा पादावेषेचने । उच्छिष्टस्य च शंभानात्
 ध्यशुष्कपङ्कतस्य च । सन्देहे च सर्वेषु शिवां चूड्वा तत्रैव
 च । विना यज्ञोपवीतेन निजमेवसृष्ट्वांशेत् । उद्गाववसं-
 स्यर्षे दर्शने चान्त्ववाचिनाम्' । प्राणैर् इव इति श्रेयः ।
 सन्देहेषु अमायत्यस्येति श्रेयः । शिवां चूड्वा अचनरं ब्रह्मा
 यज्ञोपवीतेन विना स्थिता पुनः परिधाय आषामेदि-
 त्यर्थः । इति । 'श्रीशुद्धोच्छिष्टवभाष्ये नूनपुरी-
 पोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तुकाम आषामेदिति' ।
 देवलः । 'उच्छिष्टं मानव सृष्ट्वा भोज्यं वापि
 तथाविधम् । तथैव इक्षी पादौ च प्रभाषाचमन
 शुच्यति' । तथाविधसृष्टिम् । वाचनस्य । 'आ-
 त्वा पीत्वा क्षुते क्षुभे भुङ्गा रव्योपसर्षणे । आषान्तः
 पुनराषामेत् वासोविपरिधाय च' । ब्रह्मपुराणम्
 'होमे भोजनकाले च सन्ध्योरुभयोरपि । आषान्तः
 पुनराषामेत् अन्यथापि सकृत् सकृत् । द्विराचम
 ततः शुद्धः सत्त्वा विष्णुं सनातनम्' इति ।
 'क्षुते निशीविते क्षुभे परिधानेऽनुपातने । कर्मस्य
 एषु नाषामेद्द्विष्य अथर्व सृजेत्' । शाङ्खायनः ।
 'आदिन्वावसवोऽज्ञा वासुरस्मिन् अर्धं राट् । विप्रस्य
 दक्षिणे कर्षे निजं तिष्ठति देवताः' । अथ चैतमाङ्ग
 पराधरः । 'प्रभाषादीनि तीर्त्तानि नङ्गाद्याः वरित-
 क्षया । विप्रस्य दक्षिणे कर्षे वसनि सत्वरवीत्' ।
 सार्कय्येऽवपुराणम् । 'कर्षादाचमनं स्रष्टं नोष्टवसा-
 र्कदयं नम् । कर्षांताचमनश्चापि दक्षिणवपस्य च ।
 यथाविभवतोऽेत्तत् पूर्वाभावे ततः परम् । च पूर्वाङ्गिन्
 विद्यमाने उत्तरप्राप्तिरिच्छते' । पुराणवाचनानुपुराणयो ।
 'यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नासिक्व । अन्वनि
 हि इथा तस्य क्रियाः सर्वा न संभवः' । इत्यन्वम् ।

मदमपारिजातेऽत्र विशेष उक्त । इद्वयता 'कृत्वाथ शीघ्रं प्रचात्य स्यात्सैव इन्द्रियोपहतसूपोष्य स्यात्वा' "कृत्वाथ शीघ्रं प्रचात्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः । निमहृशिक्षकश्चस्तु द्विज आचमनं चरेत्" प्रचेताः । "अनुष्णफे नशोताभिराचामेदिति" । आहाराणामुष्णोद-कमप्यविरुद्धम् । तथाषापस्तम्भ' 'उदकेमाहाराणाञ्च तथोष्णोष्णपायिनामिति" । आचमनं भवतीति शेष' । योगीश्वर "अन्नजातु शुधौ देशे उप-विष्टउदहृत्सुष' । प्रागु ब्राह्मणेण तीर्थेन द्विजो नित्य-सुपसृयेत् । तथ ["कनिष्ठादेशिन्यद्गुहमूखान्यप' करस्य च । प्रजापतिपिष्टब्रह्मदेवतोर्धान्यतुक्रमात्" । दत्त' । "प्रचात्य पादौ हस्तौ च त्रि पिवेदन्वु वीक्षितम् । संह-त्याद्गुहमूखेन द्विःप्रमृज्यात्ततोसुखम् । वीक्षितमित्येतद-हृन्विषयम् । "रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनोषिभिरिति" यमस्मरणात् भवत् । त्रिराचामेदपः पूर्व' द्विःप्रमृज्या-त्ततोसुखम् । स्नानि षोपसृग्देद्विरात्मानं शिरस्य च" गीतम् । "त्रिचतुर्वा अप आचामेदिति" चतुर्षुहृषं पित-पचयेति केचित् । त्रिर्षुहृषेन तृष्यभाव इत्यन्ये । भरद्वाज' । संहृताद्गुहमिस्त्रोर्यं गृहीत्वा दक्षिणेन ह । सक्ताद्गुहकनिष्ठे ह शेषेणाचमनं चरेत् । ब्राह्मिण विप्र-स्त्रीर्थेन नित्यकालसुपसृयेत् । कायत्वं दशिकाभ्या वा न पित्तेषु कदाचन । काय प्राजापत्य त्वं दशिक दैवम् । अस्मिन् आचमनप्रयोगे च येन ब्राह्म्यादितोर्थं स्वीकृत तेनैव स प्रयोग काय्यो न तोर्धान्तरेण । दत्त । "संहृता-द्गुहमि' पूर्व आसमेवसुपसृयेत् । अद्गुहेन प्रदेशि-न्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अद्गुधानामिकाभ्याञ्च चक्षु-ष्योत्रे पुन पुन । नामिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्या हृदयन्तु तत्वेन वै । सर्गमिह शिर पश्चात् माहू चापेण संसृयेत् । याज्ञवल्क्य' । "अद्विस्तु प्रकृतिस्थामिहीनाभिः फेनबु-हुदै । त्रिःप्राचात्य द्विरुन्मृष्य खास्यद्भिः ससुपसृयेत्" । अत्र विशेषमाह पैठीनसि' । "सर्वे पापौ शेषा अपो निनयेदिति" । शेषा आचमनावशिष्टा । इहृत्सुष-स्त्रन्यथोपपस्य र्शनमाह । "तर्जन्यद्गुहयोगेन सृयेत् स्नान-द्वयन्त । अद्गुहस्यामिकाया योगेन श्रवणे सृयेत् । कनिष्ठाद्गुहयोगेन सृयेत् स्नानद्वयं तत । नाभिश्च हृदय तदत् सृयेत् पाणितत्वेन ह । ससृयेच्च तथा शीर्ष-मिति" । यद्गुस्तु "ततोऽङ्गुलिचक्षुष्येण सृयेन्मूङ्गानमा-दितः । तर्जन्यद्गुहयोगेन सृयेत्क्षेत्रद्वयं पृथक् । मध्य-

मानामिकाभ्यान्तु सृयेत्त्राशापुटे क्रमात् । अद्गुहेन कनीयस्या' कर्णौ संयोगत' सृयेत् । तर्जन्यद्गुहयोगेन नामि हृदि ह ससृयेत्" । पैठीनसि' । "अग्निरद्गुह-स्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि सृयेदिति" । अत्र स्वस्वशाखातुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः । यत्र शाखा-यामङ्गमेव नाम्नातम् अद्गुहादिविशेषो वा नाम्नात' । तच्छाखीयानां त्वैच्छिको विकल्प' येमान्तु स्वशाखायां कतिपयाङ्गस्य र्शनं नाम्नातम् । तेमान्तु स्वशाखोक्त क्रमात्सारी शाखान्तरोक्तक्रम अतुक्ताङ्गस्य र्श' भवतीति व्यवस्था । उदकपरिमाणमाह याज्ञवल्क्य' । हृत्कण्ठ-तालुगामिश्च यथासंख्यं द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च शृङ्खसकत् सृष्टाभिरन्ततः" । अन्नतस्नालुगामि' । हृदङ्ग-मापरिमाणमाह उयना' । "मासमञ्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति" । आचमनप्रसङ्गात् सपवित्वाचमने कश्चन विशेषः प्रदर्शयते । तत्र मार्कण्डेय । "सपवित्त्वेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । भोष्णितं तत्पवित्त-न्त भुक्तोष्णितन्तु वर्जयेत् । एतद्विष्णकरामिप्रायम् । हारीतेन वामे निषेधात् । "वामहस्ते कुर्यान्कृत्वा समाचा-मति योद्विज । उपस्य र्शो भवेत्तेन रुधिरस्य मलेन चेति" । एतत् केवलवामहस्तामिप्रायम् । हस्तद्वयाश्रयस्य र्शने गो-भिरेन फलस्मरणात् । "उभयत्र स्थितैर्दमै समाचामति योद्विज । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यक्षफलं भवेदिति" । अत्र विशेषमाह हारीतः । सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवि-त्तकरी बुध । पन्थिर्यस्य पवित्तस्य न तेनाचमनं भवे-दिति । पवित्तलक्षणमाह कात्यायन । "अनन्तर्गमिंश्च साय कौश' द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्तं यत्र कुतचित्" । मार्कण्डेय' । "चतुर्भिः कुर्यात्पिङ्गुर्नोष्ण-णस्य पवित्तकम् । एकैक नूनसुदितं वर्षे वर्षे यथा-क्रमम् । त्रिभिर्दमै शान्तिकर्म पञ्चमि पौष्टिकं तथा । चतुर्भिः सामिधाराख्यं कुर्वन् कुर्यात् पवित्तकमिति" । अथाचमननिमित्तानि तत्र भवत् । "उत्तोर्व्योदकमाचामे-दवतीर्य तथैव च" । हारीत । "स्त्रीशृङ्गोष्णितामि-भाषणं मूलपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभिगच्छ'स्तु काम आचमेत्" । अथ द्विराचमननिमित्तानि । तत्र याज्ञ-वल्क्यः । "स्नात्वा पीत्वा क्षुत्ते क्षुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्षणे । आचान्त पुनराचामेहासोविपरिधाय च' बोधायन । "भो-जने हवने दाने उच्चारं च प्रतिपद्ये । हृविर्भक्षकाले वा तद्द्विराचमनं श्रुतम्" । ब्रह्मपुराणे । ह्योमे मोचन-

काले च सन्ध्योरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत्
 अन्यत्र च सक्तं सक्तम् । अङ्गिरा । 'चण्डलादीन् जपे
 होमे द्वादशम्य विगृह्यति । त्रादीन् द्वादशपि पाचामेत् कर्ण
 वा दक्षिणं स्पृशेत् । जातुनोरधस्तात्खादिसर्गो
 आचमनमन्यत्र स्नानविधानात् । उदकामासेऽ-
 चामर्थ्ये वा दक्षिणपथस्पर्श । अनेनैवाभिप्रायेण
 दृश्यति । 'पितृमन्त्रोच्चरे रौद्रे व्यामासश्चोऽधमेक्षणे ।
 अधोवायुसंस्तुसर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे । भार्जारमूपिकसर्गे
 प्रवासेऽन्वतभाषणे । निमित्तेषु च सर्वेषु दक्षिण पथेण
 स्पृशेत्' । तथा 'धार्द्रं लण गोमय वा भूमिं वा सस्पृशेद्
 द्विज' । साख्यायन । क्षुते मिठीपने इत्यादि
 प्रायुक्तम् । आचारसागरे । अप पोत्वौपध जग्ध्वा
 इत्या तास्यूलचर्चणम् । सौगन्धिकानि सर्वाणि नचा-
 चामेद् विचक्षण । अपोजग्धेति अन्वतोपधामसोऽत्या-
 दिभिर्मन्त्रैरपोजग्ध्वानन्तर नित्य नाचामेदित्यर्थ ।
 बौधायन । 'पादस्नातनग्रेषु नाचामेद्वारिणा द्विज ।
 शुभामासे पिबेत् किञ्चिन्नक्षिणा भूमौ जल स्पृशेत्' ।
 आपस्तम्ब । 'सन्ध्यर्थे भोजनार्थे वा पितृर्थे वा तथैव च ।
 अङ्गारहृतेन नाचामेत् जपेज्वाह्वनेषु च' । यम । ता-
 वन्नोपस्पृशेत् विप्रोयाकृद्दामेन सस्पृशेत् । उदके चोदक-
 स्थस्तु स्थलस्थस्तु स्थले शुचि । पादौस्याप्योभयत्रापि
 आचान्नोभयत शुचि । जले स्थले चैकैक पादं हायाचान्त
 उभयत्र जलकर्मणि स्थलकर्मणि च शुद्धो भवतीत्यर्थः । 'अल-
 त्वा पादयो यौचं तिष्ठन्नुक्ताशिक्षोऽपि वा । विना यज्ञो-
 पवीतेन आचान्नोऽप्यशुचिर्भवेत्' । तिष्ठन्निति स्थलविष-
 यम् । विष्णुना तिष्ठतोपि जलेऽभ्युत्थानात् । 'जान्ती-
 रुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्त शुचित्वाभिवात् । अधस्तात्
 शतकत्वोपि सभाचान्नो न शुद्धति' । अधस्तात्प्रिपेधाज्जा-
 तुदक्षेऽप्यविरुद्धम् । तथा च अर्थ्यते । 'जातुमाले
 जले तिष्ठन्निति' अत्राचान्त, शुचिरिति वाक्यशेष ।
 तथा 'सोपानत्कोनचोऽप्योषी पर्यङ्कयसयानम् । इदंशे
 प्रपतश्चैव नाचमन्तु शुद्धिमाश्रुयात् । नरगोश्वरयानाश्च-
 हृदयधीरोहृकसाया । आचान्त कर्म शुद्ध स्यात्ता-
 व्नूचौपधजग्धत् । भुक्त्वासनस्योऽप्याचामेत् नान्यकाले
 कदाचन । न पादुकास्यो न स्वरितो नचायज्ञो पवीतवान् ।
 स्पृशन्ति विन्द्व पादौ जह्वे चामत परान् । भौमि-
 क्सेस्ते समाज्ञेया नचैवाप्रयतो भवेत् । परेषामाचमनी-
 योदके दीयमाने वे विन्द्व पादयो पतन्ति ते नाऽ-

शुद्धार्ये' । 'न तिष्ठन्नुदकेनाचामेत् अङ्गारहृतेन
 पाण्ड्यावर्कितेन' गो० स्पष्टः क्रम काशोश्चण्डे चक्रः ।
 'प्रागास्य उदगास्यो वा स्रपविष्ट शुची मुचि । उपस्पृशे-
 द्विहीमायां तपाङ्गारास्यिभक्तमि । अनुष्णाभिरक्षेना-
 भिरङ्गिर्जुष्टाभिरत्वर । नाङ्गपोत्राङ्गुतीर्थेन दृष्टिपूनाभि-
 राचमेत् । कण्ठगाभिर्नृप शुष्येत्ताशुगाभिसघोरज ।
 स्तोत्रावासासससर्गमात्रेणापि विशुध्यत । समस्ताङ्गु-
 लिमोद्भूय पाण्ड्या दक्षिणेन त । त्यक्त्वाङ्गुचकनिष्ठाभ्यां
 शेषेणाचमन विड । शिर प्राण्य कण्ठ वा जले सक्त-
 शिखोऽपि वा । अक्षतितपदहन् व्याचान्नोऽप्यशुचिर्भवत ।
 त्वि पोत्यास्युविशुद्धार्थं तत स्नानं विगोषयेत् । अङ्गु ह-
 मूलदेशेन हिर्हरोठाधरी स्पृशेत् । अङ्गुलीभिस्त्रिभि
 पचात् पुनरास्य स्पृशेत् सुधी । तर्कान्यङ्गु चक्रोष्ठी च प्राक्-
 रन्ध्रे पुनः पुन । अङ्गुठामाभिकाभ्यां च चक्षु श्रोत्रे
 पुन पुन । कनिष्ठाङ्गु नयोरेन नाभिरन्वृष्टस्पृशेत् । स्पृष्टा
 तलेन हृदय समस्ताभि शिर स्पृशेत् । अङ्गुत्यर्थेऽथा-
 स्तन्त्रो साम्बु सर्वत्र सस्येत् । आचान्त पुनराचामेत्
 क्षुते रय्योपसर्षे । स्नात्वा भुक्त्वा पय पोत्या प्रारभ्य
 शुभकर्मणाम् । सुप्ता वाच परीधाय तथा द्वादशम्यमङ्गुलम् ।
 प्रमादादशुचि स्पृष्टा द्विराचान्त शुचिर्भवेत्' ।
 सन्ध्याद्वाचमने शाखिभेदे मन्मविशेषोऽपि अर्थ्यते ।
 'सायमग्निश्च भेलुक्त्वा प्रात सूर्योत्थप पिबेत् । आप
 पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमन चरेत्' एभिराचमन चरेदिति
 यौनकीये पाठ । मैत्रायण्योय स्पृष्ट्वा परि० । 'प्रात सूर्य्य-
 भेलुक्त्वा सायमग्निश्च भेति च । आपः पुनन्तु मध्याह्ने
 कुर्यादाचमन तत' । 'ततः प्राणायामानन्तरमिति आ० त०
 रघु० 'प्राणसायमन कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ।
 अनन्तरं स्निध्यते यस्मात्तथादाचमन स्रतम्' योगि० या० ।
 मदनपारिजाते । 'सन्ध्याचमने बौधायन अयात सन्ध्या-
 पासनविधि व्याख्याष्यामः तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्त
 प्रक्षालितपाश्विपाद अप आचम्याग्निश्च मा मन्वुश्चेति
 सायमयः पोत्या, सूर्य्यश्च सामन्वुश्चेति प्रातरप पीलेति'
 अग्निश्च सूर्य्यश्चेति यजुर्वेदिनामिमौ मन्त्रौ चन्द्रोऽगानां तं
 सन्ध्याचमने गौतमोक्तौ मन्त्रौ इत्यौ 'आहश्च मादित्यश्च
 पुनात्विति प्रातः रात्रिश्च मा वरुश्च पुनात्विति साय-
 मिति' 'एतौ च मन्त्रो प्रजापतिहृदौ लिङ्गोक्तद्वयतौ चेति'
 अथयोश्च मन्त्रयो सामविदिविषयकत्वेन तलोक्तावपि तयो
 सन्ध्यागज्ञानात् 'यजुः सर्वत्र पीयते' इत्युक्तौ च यजुर्वेदोक्ता-

वेव प्रायुक्तौ घामवेदिभिः प्रयुज्येते । तज्ज्ञाने त
 तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीकाण्डे त “इम मन्त्रं ततस्योक्ता
 कुर्यादाचमनं द्विजम् । आचार्याः केचिदिच्छन्ति शाखा-
 भेदेन चापरे । अन्तरसि भूतेषु गृह्या विश्वतोमुखम् । ।
 त्व यज्ञस्य वपट्कार आत्माज्योतीरसोऽमृतम्” ।
 आचमने मन्त्रान्तरसुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्यवस्थाप्यम् ।
 मधुपर्कानाङ्गाचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत तदादानादि-
 पद्धतौ दृश्याः । विस्तरभयात्तेऽत्रभोक्ताः । तान्त्रिकाचमनन्तु
 शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाक्ताचमनयथा । “आत्म-
 विद्याशिवेस्तत्त्वेराचामेत् साधकाप्रणी । षड्भक्तान्तां परे
 दत्त्वा शुद्धेन पायसाचमेत्” स्वतन्त्रतन्त्रम् “आचामेदात्म-
 तत्त्वाद्यै प्रणशब्दैर्द्विठान्कै” मालिनोत । तथा च श्री
 आत्मतत्त्वाय स्वाहा श्री विद्यातत्त्वाय स्वाहा श्री शिव-
 तत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । कात्यादौ विशेषः तन्त्रसारे
 “कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा कात्यादिमिरुपसृष्टेत् ।
 हाभ्यामौघौ हिरुन्दृष्य चैकेन चालयेत् करम् । सुख-
 घ्राणेक्ष्णश्रोत्रनाभ्युरस्त्रा भुजौ क्रमात् । आचस्यैषं भवेत्
 काशी वत्सरात्ता प्रपश्यति” भैरवोत० । कात्या-
 दयश्च “काली कपालिनौ कृष्णा कुरुकुष्णा विरोधिनौ ।
 विप्रचित्ता तथोप्यप्रभा दीप्ता तत परम् । नीला घना
 वशाका च भाला सुद्रा मिता च ता” इत्युक्ता प्रयोगस्तु
 क्रीमित्यादिमूलमन्त्रेण त्विरपः पीत्वा श्री कात्यै नम
 कपालिन्यै नम इति हिरुन्दृषेत् । श्रीं कृष्णायै नम
 करं चालयेत् श्रीं कुरुकुष्णायै नम सुखस्य स्पर्शः । श्रीं
 विरोधिन्यै नम श्रीं विप्रचित्तायै नम दक्षवामनासिकयोः ।
 श्री उप्पायै नम श्री उपप्रभायै नम नेत्रेयो । श्रीं दीप्तायै
 नम श्री मोलायै नम श्रोत्रयो । श्रीं घनार्यै नमः इति
 नामै । श्रीं वलाकार्यै नम वक्षस, श्रीं भालायै
 नम शिरस । श्रीं सुद्रायै नमः श्रीं मितायै नम
 इत्यसौ स्पृशेत् । ताराचमनं त “ताराभेदैस्त्रिभि
 पीत्वा मायया चालयेत् करम् । स्त्रीं हूँमौघौ
 हिरुन्दृष्य षट्कारैः चालयेत् करम् । आस्यं मासे
 दशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचमादिभिः
 स्पृष्ट्वा सर्वपापै प्रसृज्यते आचस्य भैरवो भूत्वा वत्सरात्तां
 प्रपश्यति” भैरवोत० । यथा श्री उपतारायै नम श्रीं एकज-
 टायै नम श्रीं नीलसरस्यै नम इति त्विरपः पीत्वा स्त्रीमिति
 वीजेन करं चालयेत् । स्त्रीं हूँ नित्येताभ्यामौघौ हिरुन्दृष्य
 षडिति करं चालयेत् । श्रीं वैरचनाय नमः इति सुखम्

श्रीं गृहपाण्डुराय नमः श्रीं पद्मनाभाय नमः दक्षवाम-
 नासिके । श्रीं तावकाय नम श्रीं मामकाय नमः नेत्रे ।
 श्रीं पाण्डुवाय नम तारकाय नमः श्रोत्रे, श्रीं क्षमिता-
 भाय नमः नाभिसु श्रीं पद्मान्तकाय नमः वक्षः । श्रीं
 यमान्तकाय नमः शिर । श्रीं विज्ञान्तकाय नम श्री
 नरान्तकाय नम इति षडौ स्पृशेत् ।
 वैष्णवाचमनं त “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा हाभ्यां प्रचालयेत्
 करौ । हाभ्यामौघौ ष सृष्ट्य हाभ्यां षट्क्यात्
 सुखं तत । एकेन हस्त प्रचाल्य, पादावपि तथैकयः ।
 समोक्ष्यैकेन मुहूर्तं तत सङ्कर्षणादिभि । व्यास-
 नावाचिकर्णांश्च नाभ्युक्तं भुजौ क्रमात् । स्पृशेदेव
 भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्ये” गौत० सचतुर्थीनिर्णोऽन्यैश्च
 नामभिर्विन्वसेत् सुधीः” निवन्ने । ततश्च श्रीं केशवाय नमः
 इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयश्च “केशवमारायण
 साधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनतिविक्रमवामनश्रीधरः पूषीकेश-
 पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानि नृपसुतोत्तमाधो-
 क्षजनृषिहाच्युतजनाईनीमेन्द्रहरविष्णवः” तन्त्रसा०
 एताश्च षट्विंशतिर्विष्णुमूर्त्तयः । विष्णोर्द्विषोत्कीर्त्तन
 मूर्त्ति भेदाभिप्रायेण षट्विंशतिमूर्त्तिशब्दे ष तद्विवरणम् ।
 अन्यदेवतानान्त मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेक ।
 आचस्यते अनेन करणे ल्युट् । श्वाचमनसाधने
 देवतार्थनोपचारभेदे । “जातीफलजलसङ्कल्लोचनीयञ्च
 पट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति तन्त्रसारोक्ते जातीफलादि-
 चूर्णैर्मिश्रिते पट्पलमि ते जले तत्साधने ४जलमाले च
 भावे ल्युट् । पूजाया दत्ताचमनीयजलस्य ४पाने च ।
 “सुवर्षकलसेनैवाचमनं कुरु केशव । पद्मचक्रधरो देव ।
 क्षपासो । परमेश्वर ।” विष्णुपूजाचमनदानमन्त्र ।
 आचमनक न० आचमनस्य क जलमल । १ पतद्रुट्हे
 (पिकदानि) (डावर) आचस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे
 कन् । २ आचमनीयजलादौ ।
 आचमनीय न० आचमनाय दीयते वृद्धात् च आ+चम-करणे
 वा० अनीयर् वा । आचमनीयार्थे देये जातीफलादिचूर्णैर्मि-
 श्रिते षट्पलमि ते १जले आचमनशब्दे प्रसापुष्टम् ।
 “आचमनीयमाचनीयमाचमनीय प्रतिवृद्धतामिति” भवदे०
 कर्मणि अनीयर् । मेयजले २ स्वार्थे कन् तत्रैव । अर्घ्यभा-
 चनीयकम्” गोडुशोपचारः “उच्छिद्योऽप्यशुचिर्वापि
 यस्य अरण्यमालत । शुद्धिमाप्नोति तथै ते सुमराचमनीय-
 कम्” गौतमीयम् ।

आचम्य अच्य० आ+चम-स्यप् । आचमनं काले मध्ये आ+चम-कर्मणि यत् । २ आचमनीये जलादौ ति० ।

आचय उ० आ+चि-अच् । दूरस्थस्य उपादेशयने । इत्सेन चयने तु यञ् आचाय इत्येव । तल्ल नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आचयकः आचिती नियुक्ते ति० ।

आचरण न० आ+चर-स्युट् । आचारे 'अधीतिबोध-चरचमचार्य' नैय० । "आचरत्यनेन करणे स्युट् । २रये श्यकटे च ति० । "यथा मयोग्य आचरणे युक्तः एवमस्मिन् शरीरे युक्त" आ० उ० । "प्रयुज्यते इति प्रयोग्यो-ऽश्वोवखीवर्हीपा आचरत्यनेन आचरन्वो रथोऽनेना वा तस्मिन् आचरणे युक्तः तदाकर्षणाय, एवमस्मिन् शरीरे रथस्यानीये प्रायः पञ्चदशतिः इन्द्रियमनोबुद्धियुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानरूपक्रियामूर्च्छितात्मा युक्तः सक्कर्म फलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः ईश्वरेण राक्षसे सर्वाधिकारे दर्शनश्रवणचेष्टा व्यापारेऽधिकृत" इति य० भा० ।

आचरित न० आ+चर-भावे क्त । आचारे "वाग्देवताचरित चित्रितचित्त सद्गा" जयदेव । २ अश्विकाठण्य अश्वापोपायभेदे । "धर्मेषु व्यवहारेषु कलेनाचरितेन च । प्रयुक्तः साधयेदर्धं पञ्चमेन बलेन च" मनुः । "तल्ल कश्चिन्नो यदि निःस्रो व्यवहारेषु दापयितव्यः अन्यत् कर्त्तव्यपकरण धनं दत्त्वा क्षमिष्याच्छादिना व्यवहारवितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् गृह्णीयादिति" मेधा० । कलाचरितबहान्याह उक्त् । "कल्पना याचित चार्थमानीय अश्विकाङ्गनी । अन्याहृतादि व्याहृत्य दायते तल्ल सोपवि । दारउत्प-न्तु कृत्वा कृत्वा द्वारोपवेयनम् । यत्पार्श्वोदाप्यतेऽयं स तदाचरितस्यते । ब्रह्मा स्रष्टृमानीय ताडनार्थं रूपक्रमे । अश्विकोदाप्यते यल्ल बसात्कारः स उच्यते" उक्त् । ५ता । कर्मणि यञ् । श्चतुष्टिते ति० । "जल वामकरे कृत्वा वा सन्ध्याऽऽचरिता द्विजं" काथो० ।

आचरणीय ति० आ+चर-अनीच् । अतुष्टये "यद्यपि शुद्धं चोक्तविरह नाचरन्वोर् नाचरन्वीयमिति" इतिः । तव्य । आचरितव्यममल ति० ।

आचर्य्य न० आचर्यतेऽल आ+चर-आचारे यत् । अत-शान्तोऽन्वे देवे "आचर्य्यमनिले" मा० सू० उक्तेः आचर्य्यम् । चतुष्टिते ति० ।

आचाम्न ति० आ+चम-क्त । आचमनकर्त्तरि "आ-चाम्नः पुनराचामेत्" काथो० इतिच । सतमाचमनं बल्ल ताडये २ जलादौ च "आचाम्नोदकाम गौ-

रिति मापितस्मिन्मूयात्" संत० गोभिन्नस्यलम् ।
आचाम उ० आ+चम-भावे यञ् वा इङि । आचमने कर्मणि यञ् । २ भस्त्रे श्मश्रुनिस्त्राने मय्ये (भाङ्) "पि-ययाकाषामतक्राभ्युसक्तानां प्रतिवाचरम् । यत्प्राप्तोपवाह-स्यात् कृष्णः शीम्योऽयस्यते" या० । पिश्याक-निस्रुततैसाक्षिणः अदननिस्त्रापोदसिद्धदककृत्तानां यत्प्रा-गामैकैकं प्रतिदिनसप्तपञ्चषष्ठेऽङ्गि उपवेदिति" मिता० । "पिश्याकः अङ्गि आचामः भक्तमय्यः" मा० वि० । "आचाममथ पिश्याक तक्राभ्युदककृत्तान् । तत्रै तत्रै प्रयुञ्जामोवायुभक्ष्यइदयम् । एकविंशतिरालंस्तु तदा पुत्रं उच्यते" यमः । ३ शीतलामशीवागाङ्गे सुरासाधने भक्तमय्ये च "कृत्वा ताव शीहृश्यामाकौदनयोः प्रथमाचामो निविश्य चूर्णैः स सुखं निदधाति तन्नासरस्यते" कात्ता० १६, १, २० । "दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्यान्प्रानारं गन्तु-चूर्णानि कृत्वा । सन्नक्तः क्लिप्त उच्यते । ताव यथादीं चूर्णयित्वा शीहृश्यामाकौदनयोः प्रथमाचामो निविश्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्नासरस्यते । शीहृयवा-भ्याश्च सुरा निष्पाद्यते वा च वागसाधनम् तेन वा तद्वर्णै रमिसं बध्यते । अतस्तयो यतर्मुटिपङ्कचपूर्णाकं प्रथगोदमो निष्पाद्यते । गन्तुञ्जदार्थं भाङ् । "बज्जाल-दिफला चैव शुद्धो चैव पुनर्नवा । चतुर्जातकस्युक्ता पिप्पली गजपिप्पली । यशोऽपका हृहृक्कला चिलक चेन्द्रवाङ्गुणी । अश्वगन्धा ससृत्पाया मूलाश्वेतानि निर्द्दिशेत् । वान्यक च यवार्णो च जीरक कण्ठजीरकम् । हे हरिरे वचा चैव विह्वदा शीहृयो वषा" । क्रयबानन्तरं यथादोभ्यादाय दक्षिणेन कृत्वाग्नाग्नारं प्रवेश्य सन्नक्तचूर्णानि कृत्वा सज्जालगाद्यीपधानि तूर्ण्यो पिष्ट्वा तान् यथतोक्तासामान् चूर्ण्योक्तव्यं दर्शपार्श्वमाचमनेषु पात्वासादनादि । श्यामाकचतर्मुटिपङ्कचपूर्णाकफलीकर-चालं समन्त्रक कृत्वा वज्जतरोदके प्रथक् प्रथक् पञ्च पङ्का श्मश्रुतान्मानान् शीहृश्यामाकौदनयोः प्रथमा-चामो परिमिथ्य प्रथमभिन्नयोः पालयोचर्मोर्मादिति रिक्तस्योदकम् (मय्यम्) अवसाय्य तदुदकं (मय्यम्) सन्नक्तप्रधतिमिषतमिषुषैः संसृज्य निदधाति स्नाप-यति तन्नासर तस्य चूर्णैः संसृज्यसाधनस्य साधरमिति सद्गा "एवमाचामोचूर्णैः संसर्गानन्तरमिति" च कर्षे । शीतलामशीय्ये तद्वैवहरासाधनसंस्कारप्रकारोपकृते आचार उ० आ+चर-भावे यञ् । आचरणे अतुष्टाने च च

तेन यायात् सत मर्गे तेन गच्छन् न रिप्यते" मन्त्रे ।
 यत्र सम्मार्गमिति विशेषणान् कदाचारो न धर्ममूल-
 मिति गम्यते ततश्च पौड्गल्यहृणामहृणयोः सद्गतितुदित-
 होमयोः वैकल्पिकयोरेव पित्राद्याचारस्य प्रामाण्यं
 तदज्ञाने व्यात्मदृष्टेः इति द्रष्टव्यम् । तदयं मर्गलि-
 तार्थ । यत्र श्रुतिस्मृतिद्वैधम् तत्र सदाचारदर्शनेन
 शास्त्रार्थमिदित्त्वं सद्गिराचरितमार्गेणाचरणं प्रथमं कृतम् ।
 तदसम्भवे तु पित्राद्याचारदर्शनेन एकतरपक्षान्ययण
 तस्याप्यज्ञाने व्यात्मदृष्टित्वं तद्देशाचरितव्यमिति ।
 यत्र साक्षात् श्रुतिस्मृती मूलं नोपलभ्येते एवं
 विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती वा नोलभ्येते तत्रापि सदाचारस्य
 धर्ममूलत्वम् "न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुती
 स्मृती" इति प्रागुक्तस्त्रान्दर्शात् यत्र तु विरु-
 द्धार्थश्रुतिस्मृती उपलभ्येते तत्र न सदाचारः प्रमा-
 ण्यम् यथा दाक्षिणात्याना गिष्टानां मातृसकल्यादि
 परिषयमाद्याचार । स त्वनाचारोऽपि तद्देशीयानां स्वल्-
 टोपायेति व्यपन्यापितमनाचारगच्छे १५७ पृष्ठे दृश्यम् ।
 सदाचारस्य च स्मृतेरिव न साक्षात् श्रुतिकल्पकता
 किन्तु स्मृतिद्वारंवेति जैमिनीयन्यायमात्रायां प्रथमा-
 ध्याये निरूपितं तत्रैव विस्तारो दृश्यः । एतच्च श्रुते
 स्मृत्युपजीव्यत्ववत् आचारस्य स्मृत्युपजीव्यतया ततोऽर्ध-
 लत्वम् दुर्बलेन च तेन वक्षीयसोऽप्ययोग्याङ्गनाचारेषो-
 पजीव्यजातीयश्रुतिवाधोगुक्तं अतएव जैमिनिना
 "विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति" सूत्रे उप-
 जीव्योपजीवकयोर्विरोधे उपलोपकस्यानपेक्षता ध्वननु-
 धानम् अस्ति तत्र विरोधे उपजीवकेन स्मृत्याचारमदा-
 येन उपजीव्ययोः श्रुतिस्मृत्योः तुमानमित्युक्तम्" ततश्च
 स्मृतिविरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति स्थितम् ।
 अतएव दुर्बलत्वाभिप्रायेणैव भा० व्या० प० । 'धर्मं
 जिज्ञासामानानां प्रमाणं परमं श्रुति । द्वितीयं धर्म-
 यास्तञ्च तृतीयं लोकावयवम्" इति लोकाचारस्य
 तृतीयत्वं, श्रुतेः परमत्वोक्त्या च स्मृतेर्द्वितीयत्वसङ्गम् ।
 स्पष्टसङ्गम्" प्रयो० पा० स्मृतौ । "स्मृतेर्वैदिविरोधे तु
 परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकाचारः स्मृति-
 बाधे परित्यजेत्" "तद्व्याप्ते गिष्टाचारं प्रमाण्यम्" इति
 यद्यपि शास्त्राभावे एव गिष्टाचारस्य पाश्चा-
 ताऽभिहितता । गिष्टाचारश्च यद्यपि देशभेदात्
 तानाविधं तथापि मनुना ब्रह्मार्चनद्वेषीयानामेव

पारम्पर्यांगतापरस्परैव सदाचारताया व्यवस्थापनात् तत्र-
 त्वपारम्पर्यक्रमगताचारएव सदाचारः । ब्रह्मार्चनं परि-
 भाष्य यथाह मनु "तस्मिन् देशे य आचारं पारम्पर्य-
 क्रमागतम् । यस्मिन् शान्तरत्नानां च सदाचार उच्यते"
 इति तथा "कुरुष्वेतं च मत्स्याय पक्षाया शूरसेनका एव
 ब्रह्मर्षिदेशीये ब्रह्मार्चनार्चननरम् । एतद्देशप्रसूतस्य ।
 सदागाटयजन्मन । स स चरित्वा गिष्टेरन् पृथिव्या
 सर्वमानवा" इति मनुना ब्रह्मर्षिदेशवासिप्रसूतकाम्यात्
 सदाचारस्य गिष्टशीयस्योपदेशात् तद्देशीयाचारोऽपि सदा-
 चार इति गम्यते । सदाचारोऽपि न केवलं शास्त्रामूलकं
 किन्तु शास्त्रमूलकोऽपि तच्च शास्त्रं मानवादिर्षाहतादि ।
 तत्र कागीश्वरुणं शास्त्रमूलका सदाचारा वसुधैव-
 कुटुम्बक्यैः केचित् दर्शिता यथा ।
 "लक्ष्यैः परिहीनोऽपि सत्यगाचारतत्परः । अज्ञानमनस्यय
 नरोजीवेत्समा यतम् । इराचाररतोऽपि गृहणीय
 उमान् भवेत् । व्याधिभियाभिमूयेत तथात्यागुं सुड-
 खमाक् । त्याज्यं कर्म पराधीनं कार्यमात्मवर्षं सदा ।
 दुःखी यत पराधीनं सदैवात्मवयं सुखी । यस्मिन् कर्म-
 गत्यनरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति । तदेव कर्म कर्तव्यं विप-
 रीतं न च कर्तव्यम् । प्रथमं धर्मसर्वस्वं प्रोक्ता यत्रियमा-
 यमा । अतस्तुल्येव वै यत्र कर्तव्यो धर्ममिच्छता । सर्वं
 जगत्सर्वं ध्यानमानुष्यस्यमर्षं सनम् । दमः प्रसादोमा-
 धुर्यं हृदयेति यथा दयः । शौचं स्नानं तपोदानं मौनेज्जा-
 ध्ययनं व्रतम् । उपोसोपस्यदण्डोदयेति नियमा
 सृता । कामं क्रोधं मदं मोहं मात्सर्यं लोभमेव च ।
 अमून् पटुं वैरिणो जित्वा सर्वत्र विजयो मनेत् । यन्
 शर्मैः सञ्चित्तयाऽर्धं वक्षीकश्चरन् । परपीडामवस्थाः
 परलोकं सहायकं । धर्म एव सहायी स्यादसत न परि-
 ष्यद् । पितृमातृसुतभ्रातृयोषिभ्यश्चुजनादिकं । जा-
 येत चैकत्र प्राणो प्रलयेत तथैव च । एकस्य सुसंतं मुञ्जे-
 ऽग्नौयाहृत्कृतमेकस्य । देहं पञ्चत्वमापन्नं सदाशौच-
 खोऽवत् । मान्वाविसृष्ट्यायान्ति धर्मोऽयान्मनुजजन्ते । निष्कं
 सञ्चित्तयाऽर्धं ततोऽसत सहायिनम् । धर्मं सहायिनं
 लभ्या सन्नेहृत्तारं तमः । सन्ध्यानाचरोऽप्यसत्समैः सतमैः
 सुधीः । अथमानधर्मास्यज्ञा कुलमुत्सर्गतां नवेत् । उत्तमा-
 नुत्तमानेव कुर्वन् हीमांश्च वर्ज्यं वन् । ब्राह्मणं चैवता-
 मेति प्रत्यवायेन श्रुताम् । अनध्वयनशीलं सदाचारविव-
 द्धिमम् । अस्वसं च इरासादं ब्राह्मणं वाचतेऽन्तः ।

ततोऽभ्यस्येत्प्रवक्षेन सदाचारं सदा द्विजः । तोषीत्य-
 षभिस्त्वन्नि सदाचारसमानमम्” इति । प्रथम्य “रजनी-
 प्रान्वयामार्द्धं त्राण्य” समयउच्यते । स्मृतं चिन्त्येत्-
 प्राज्ञकामिंशोत्याय सवेदा । गजास्यं संकरेदादौ ततर्द्धं
 त्रहाम्भवा । श्रोत्रान् श्रोसमेतं त्रह्याणया कमखोद्भवम्
 रज्जादीन् सक्कान्देवान् पयिगदीन् समीमपि । गङ्गाद्याः
 स्मृतं स्याः शीयंशाद्यन्निशान् गिरीन् । शीरोदादीन्
 सत्प्रां च मानसादिपरां च । वमानि मन्दनादीनि धेन् ।
 कामदुवादिनाः । मत्स्यप्रवादिदृष्यांश्च धातून् काञ्चनसु-
 स्तः । दिश्या श्लोच्यंशोसख्या गङ्गादीन् पतन्निणः ।
 नानांय शेषप्रसक्तान् गजानैरवतादिकान् । अथाहर्ष-
 चवान् सखान् शोस्तुभादीन् मथीन् शुभान् । अरेदन्व-
 तीसख्याः पतिव्रतवतीर्वधू । नैमिषादीन्परण्यानि पुरी-
 कायीपुरीसखाः । विश्वेपादीनि लिङ्गाणि वेदानृक्
 प्रसृष्टानपि । गायत्रीप्रसृष्टान् सन्त्रान् योगिन सनका-
 दिकान् । प्रषवादि महावीजं नारदादींश्च वैष्णवान् ।
 शिवभक्तांश्च वाशादीन् प्रह्लादादीन् टटप्रतान् । वदान्याश्च
 दभोच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतान् । जननीचरथौ स्रत्वा
 सखं तोषीत्सोसमी । पितरं च सुहृंश्चापि कृदि ध्यात्वा-
 प्रसृष्टमी । ततथावश्यं कर्तुं नैर्द्धं तीं दिग्मात्रयेत् ।
 पामाहृतु यतं गच्छेत्सगरान् चतुर्गुणम् । तदपराख्याद्य
 वसुधा मिरः प्रख्याद्य वासवा । कर्षोपवीत्युदग्मत्तो
 दिवसे सन्ध्योरपि । विष्णुत्वे विस्वजेन्मौनी निशयां
 दक्षिणास्रच । न तिष्ठन्नाशु नोविप्रगोवङ्गनिलसंस्रुष ।
 न फास्रहटे भूभागे न रथ्याऽसेव्यभूतले । नासोकेमेहिगो-
 भागान् श्वोतिशकं नभोऽस्रस्रम् । वामेन पाणिना लिङ्गं
 धृतोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृद समादत्ते जन्तुकर्क-
 नर्जिताम् । विहाय मूर्ध्निकोत्स्रतां शौचोच्छिष्टाश्च ना-
 कृत्वाम् । सुह्रे दद्यात्सुदृष्टं पायी पञ्चाश्वसान्तरा ।
 द्ध वासकरे चापि सप्तपाश्विहये अद । एकैकां पादयो-
 दंद्यात्सिक्कायास्त्रोर्मूदं स्रताः । इत्थं शौचं स्रष्टी कृत्या-
 इत्येपस्रवावधि । अनाहि सुशमेतस्याद्वाङ्गुपायादिषु
 लिषु । दिश विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्र्यर्द्धं
 च तर्द्धं च शौचं शौरादिनर्जिते । तर्द्धं शौचता सुस्ये-
 नूनं चातो न कारयेत् । अथि स्रष्टी मदीतोयैर्मृत्कूर्दं चापि-
 मोक्षैः । आषादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धि-
 मात् । अर्द्धशालीकडोकाना मृदः शौचे प्रकीर्षिताः ।
 स्रष्टीं चाकृतवोऽश्वेनं पाषाणाक्रायणेऽपि च” ततः

आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ३३८ पृष्ठे दर्शिता ।
 “अथो स्रष्ट विशुद्धं गृहीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्य
 शुषिर्धेन्मादक्ष्वा दन्तधावनम् । प्रतिपदृश्येपणीपु नवम्या
 रविवासरे । दन्तानां काष्ठ संयोगे दक्ष्वासप्रमं कृत्वा ।
 अत्राभे दन्त काष्ठाना निविद्धेऽषाच वासरे । गण्डुया हा-
 दश पाञ्चरा स्रष्टस्य परिशुद्धये । कनिष्ठापरिमाण-
 सत्पचं निर्ग्रणं हृदम् । हादशाङ्गुलमानश्च साधं स्या-
 हन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिच्छासेन वस्येऽन्येषु तूदितम् ।
 आषाष्वातकधात्रीजमस्रोठसदितोद्भवम् । शस्यपामार्ग-
 स्रज्जु रोयेनुशोपर्क्षीपुञ्जम् । राजादनं च नारङ्गं
 कपाय कटुकष्टकम् । शीरुद्धोद्भवं चापि प्रथमं दन्तधा-
 वनम् । जिह्वोस्त्रेणिकां चापि कृत्यांश्चापाकृति शुभान् ।
 “अत्राद्याय व्युह्यध्वं शोभोराजावमागमत । स मे स्रष्ट
 प्रमाच्छेत् यशसा च भगेन च । आशुर्वलं यशोवर्द्धः प्रजाः पशु-
 दस्त्वनि च । ब्रह्म प्रज्ञा च मेधां च तन्नो धेहि वनस्पते” ।
 सन्त्रावेतो समुच्चार्य यः कृत्याहन्तधावनम् । वनस्पतिगत
 शोमस्रस्य मित्यं प्रसीदति । मुक्ते पर्युपिते यथाङ्गवेत्त शुद्धि-
 भाङ्गनरः । ततः कृत्यात्प्रयत्नेन शुद्धयं दन्तधावनम् ।
 उपत्रासेऽपि नो दुष्येहन्तधावनममङ्गनम् । गन्धास्रहारस-
 ह्रस्त्र पुष्पमाख्यासुषेपनम् । प्रात सन्ध्यां तत कृत्याहन्तधा-
 वन पूर्विकाम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धे तोषे विशेपत ।
 प्रात स्नानाद्यत शुद्धेत्कायोऽयं मखिन सदा । जिह्वितो
 नवभिस्त्रिंश्रं स्रष्टोप दिवानिशम् । उत्थाहमेधाशौ-
 भाग्यरूपसंपत्प्रवर्त्तकम् । मन प्रसन्नताहेतु प्रात स्नान
 विशिष्यते । प्रसेदखालाद्यास्त्रिन्नो निश्राधीनोयतोमर ।
 प्रातः स्नानासतोऽर्द्धं स्यान्मन्त्रोत्तर्जपादिषु । प्रात प्रात-
 स्तु यत् स्नानं सजाते चारुणोदये । माजापत्यसम प्राहु-
 स्रन्महाशविषातकत् । प्रात स्नानं हरेत्पामलच्छ्रौं
 ग्लानिमेय च । अशुद्धित्वञ्च दुस्त्रं तदिऽपि प्रय-
 च्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टा प्रात स्नायिजनं कश्चित् ।
 इटाहटफलं तस्यात्रात स्नानं समाचरेत्” । अन्यत्वाध्याये
 च “अथवा प्रातःस्नाय त्वावश्यकमेव च । शौचाचमन-
 मापाय मध्ययेहन्तधावनम् । विषोध्य सर्वं गालाणि प्रातः
 सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च यास्यापि
 विविधानि च । आध्यापयेच्छुचोन् शिष्यान् हितमेधा
 समर्द्धितात् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये ।
 ततो मध्याह्नसिद्धयर्थं पूर्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा
 माध्याह्निकीं सन्ध्यासुपाशीत विचक्ष्णः । देवतां परिपूज्याय

नैतिक विधिमाचरेत् । पचनानिं सहज्जास्य वैश्वदेवं
समाचरेत् । मिथ्यावान् क्रोडवान् मापान् कलायां च न का-
स्यजेत् । तैत्तिरीयं च पक्वान् सर्वं खण्डयुक्तं सज्जत् । आ-
कां च मसूरान् च वर्तुलान् च वर्तुलीसया । भुक्तगेषु पर्युपितं वैश्व-
देवे विवर्जयेत् । दर्भपाणि समाचर्य प्राणायामं विधाव
च । पूषो देवेति मन्त्रेण पर्युत्तणमथाचरेत् । प्रदक्षिणञ्च
पर्युत्तं त्रि. परिस्तीर्य वै ऊपान् । एषो ह देवमन्त्रेण
वर्जितं कुर्यात् सुसंस्पृष्टम् । वैश्वानर समभ्यर्च्य वाक्
उष्माक्षतैरथ । भूराद्यावाकृतोऽक्षतः स्वाहान्ताः
प्रणवादिक्वाः । ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विमोदद्या-
त्तथाहुतिम् । तथा देवतस्याद्याजुक्त्याञ्च नडा-
कृतोः । यमाय तृणीमेकाञ्च तथा खिद्रकते इवम् ।
विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्सतो वलीन् । सर्वेभ्यश्चापि
भूतेभ्यो नमो दद्यात्सदुत्तरे । तद्दक्षिणे पितृभ्यश्च प्राचीना-
वीतिको ददेत् । निषेधनोदकाय चैवाद्यां वै अक्ष-
णाञ्च वेत् । ततो नक्ष्त्रादिदेवेभ्यो नमो दद्यात्सदुत्तरे ।
निषीतो सनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यवान् । हन नो ह्य-
मिषांसं च तर्भिं सुक्ल स्रुतम् । यासमात्ना भवेद्भिष्वा
मृहस्य सुकृतप्रदा । अध्वगः क्षीणर्षस्य विद्यार्थी
गुरुपोषक । यतिश्च ब्रह्मचारी च पठेते धर्मभिस्तुका ।
अविधिः पाभ्यको ज्ञेयोऽनूचान् श्रुतिपारग । भान्या-
चेतो मृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीक्ष्णताम् । अपि आपाके
शुनि या नैवात्र निष्फलं भवेत् । अक्षार्थिनि समायाते
पात्रापाल न चिन्तयेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च नृपचां
पापरो गिष्वाम् । काकानाञ्च कमीणाञ्च बहिरत्नं
किरेद्भुवि । “रेन्द्रावरुणवायव्या सौम्या वै नैर्भेताश्च वे ।
प्रतिमृहन्त्विसं पिण्डं काका भूमौ मयापितम् । ही-
न्वानो ग्लामशबली वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्या पिण्ड
प्रदास्यामि स्वातामेतावद्दिसकौ । देवा मनुष्याः पशवो
रक्षीयक्षोरगाः षगाः । दैत्या सिद्धाः पिशाचाश्च प्रेता-
भूताश्च दानवाः । ऋषानि तरवश्चापि महत्सेनाभिहा-
युक्ताः । कृमिकोटपतङ्गाद्या कर्मवत्या बुभुक्षिताः ।
तत्प्रार्थनञ्च हि मया दत्तं तेपा सदेऽस्तु वै” । इत्थं भूतनाशिं
दत्त्वा काक गोदोहमालकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमावाम्
विशेद्भोक्त्वैतत्ततः । अदत्त्वा पायसवर्षिं नित्यन्नाञ्च
समाचरेत् । नित्यन्नाञ्चैव सामर्थ्यां स्त्रीन् हानेकमवापि
या । भोजयेत् पितृयज्ञाद्यं दद्याद्दक्षुत्सु दुर्बलः । नित्यन्नाञ्चं
देवहीन नियमादि विवर्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैतत्

दाहभोजनतोऽभितम् । पितृयज्ञं विधायेत्यं स्वच्छुद्धिरना-
वरः । अदृष्टासनमध्यास्य भुञ्जीत गिण्डभिः सङ् । सुगन्धि-
सुभगां शमी शुचिवासाद्युपान्निता । प्रागास्य उदगा-
क्षीवाभुञ्जीत पितृसेवितम् । विधायाचमनन्नाइपरिटा-
दधक्षया । आपोयानविधानेन कत्याऽग्नीयात् सुधी
र्हिजः । प्रदद्याद्भुवः पतने भुवनपतने तथा । भूतानां
पतने स्वाहेत्युक्ता भूमौ बलिबलम् । सङ्घ्राप उपसृज्य
प्राचाद्याकृतपक्वकम् । दद्यात्कठरज्जुहान्मौ दर्भपाणि
प्रसङ्गधी । दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न नाशते ।
क्षेत्रमीटादिर्भूत तदग्नीवात् सदभक्तः । यावत्सद-
क्षमन्त्रोवाञ्च नूनात्सदुत्सायुवान् । भुञ्जते पितृस्त्वावद्या-
वकीला शुचायुवाः । अतोनीनेन यो भुङ्क्ते च भुङ्क्ते
क्षेत्रामृतम् । अतुपीव तत क्षीरं भक्ष्यं पायीयमेव वा ।
अन्वतापिभानमधीक्षेवं प्राप्सोदकं सज्जत् । पीत-
शेवं क्षिमेद्भूमौ तोवं मन्त्रमिम पठन् । सुमन्वाहित
हृत्सु दक्षिणाङ्गु हभूत । “रौरवेऽपुण्ड्रनिष्ठये पद्मा-
र्षुर्दनिवासिताम् । उच्छिष्टोदकमिच्छामश्चय्यसुपतिष्ठ-
ताम्” । उगराबन्ध मेधावो शुचिर्भूत्वा प्रयत्नत ।
हृत्सोदकमादाय मन्त्रमेतददोरयेत् । “अङ्गुष्ठमात्रं
पुण्ड्रस्तङ्गुष्ठञ्च समाश्रित । ईय सर्वस्य जगत प्रमुः
प्रीचाति विश्वभुक्” । इत्यथ परिसकल्प्य प्रक्षाल्य चरणी-
करो । ततोऽन्नपरिपाकाद्यं मन्त्रानेतासुदीरयेत् । “अग्नि-
राष्याययेद्वाङ्मनु पायिषान् पवनेरित । दत्तावकायो नम-
सा जखवत्सु मे सुखम् । माषापानसमानानासदानव्या-
नयोक्षया । अन्नं उटिकर वास्तु मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् । ससद्भोवङ्गुष्ठाग्निश्च ब्रह्मोन्नतस्य मन्दनः । मयाऽ-
भ्यवहृतं यत्सदयेवं जखवत्सुमे” । सुखगृहिं तत कृत्वा
सुराश्वश्रवादिभिः । अतिवाह्य दिवायेवं तत सन्ध्या
समाचरेत् । मृष्टे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्या द्ययगुणा क्रमान् ।
संभेदे स्वाच्छतगुणा हृत्तन्ना शिवसन्निधी । उपासिता
बहिः सन्ध्या दिवामैद्युनपातकम् । शमभेदश्चतोऽज्ञां मद्या-
गन्धजमेव च । पश्चिमास्त्रो जमेसावद्यावन्नक्षत्रदर्शनम् ।
अतिर्षिं शायमायान्ममपि वा भूत्सोदकं । सन्ध्याय प-
रिक्त्वोत्स्यं नियः प्राक् प्रहृरं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म
कृत्वा श्रुतेः पठनपाठनैः । एककावमयीं शय्यां गाति-
हृत्तोऽथ सविशेत् । उद्देश्यं समाख्यात एव नित्यतनो-
विधिः । इत्थं समाचरन् विमोनावपीदति कर्षिर्षित्” ।
इत्थं नित्यवर्षाचरत्सक्ता मृहस्यवर्ज्यावर्ज्यविशेषकालेनीकः

नैस्त्रिकं विधिमाचरेत् । पञ्चनाग्निं सहस्रमास्य वैश्वदेवं
समाचरेत् । निष्पावान् कौडवान् सापान् कलायांश्चनकां-
स्यजेत् । तैश्चपत्तं च पकात्तं सर्वं लघणयुक्त्यजत् । आङ्-
कांश्च मसूरांश्च वर्तुलान् सर्वटीक्षया । भुक्तयेपं पर्युपितं वैश्व-
देवे विवर्जयेत् । दर्भपाणिं समाचम्य प्राणायामं विधाव
च । पूषोदेवेति मन्त्रेण पर्युषणमथाचरेत् । प्रदक्षिणञ्च
पर्युष्यति परिष्ठीर्यं वै क्रयान् । एयोद्देवमन्त्रेण
वर्जितं कुर्यात् सुसंस्तुम् । वैश्वानर समभ्यर्च्य वाक्च
सम्प्राप्तैरथ । भूराद्याप्राकृतीस्तिस्रः साङ्गान्ताः
प्रणवादिक्वाः । शो भूर्भुवः स्वः साङ्गेति विमोदद्या-
त्तथाहुतिम् । तथा देवकतस्याद्याजुक्त्याञ्च ब्रह्मा-
कृतोः । यनाय तृष्णीमेकाञ्च तथा सिद्धकते इयम् ।
विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्योभूमौ दद्यात्ततो वलीन् । सर्वेभ्यश्चापि
भूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे । तद्दक्षिणे पितृभ्यश्च प्राचीना-
वीतिकोददेत् । निषेकनोदकाद्यं चैवाग्रां वै वक्ष्य-
णाञ्चयेत् । ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमोदद्यात्तदुत्तरे ।
निवीती सनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपस्यवान् । इन्त भोङ्गय-
मिदांसैयत्तर्भि उपकल स्रतम् । यासमात्वा भवेद्भिक्षा
मृहस्यस्रतप्रदा । अध्वगः क्षीणवर्तस्य विद्यापीं
गुरुपोषक । यतिश्च ब्रह्मचारी च पङ्कते धर्मभिक्षुषा ।
अतिथिः पान्यकौक्षेयोऽमूषानः श्रुतिपारग । भान्या-
वेतो मृहस्यानां ब्रह्मलोकमभीष्टताम् । अयि ऋषाके
शुनि वा नैवाञ्च निष्फलं भवेत् । अन्नाधिनि समायाते
पात्रापात्रं न चिन्तयेत् । गुनाञ्च पतितानाञ्च ऋषचां
पापरोगिणाम् । काकानाञ्च कृमीणाञ्च बहिरत्नं
किरेद्भुवि । 'रेन्द्रावरुणवायव्या सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये ।
प्रतिमृहन्विमं पिण्डं काका भूमौ मयापितम् । द्वी-
श्वानो ग्लानमयवसौ वैश्वस्ततःकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं
प्रदास्यामि स्नातामेतावहिसकौ । देवा मनुष्या पशवो
रक्षोयक्षोरगा ऋगाः । दैत्याः सिद्धाः प्रियाश्चाश्च प्रेता-
भूताश्च दानवाः । ऋष्यानि तरवश्चापि महत्तेनामिहा-
युक्ताः । कर्मिकोटपतङ्गद्या कर्ममन्वा बुभुक्षिताः ।
तत्प्रार्थम्यं हि मया दत्तं तेषां सुदेऽस्तु वै' । इत्थं भूतवर्जं
दत्त्वा काक गोदोहमालकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायान्
विशेषोक्तमृहं ततः । अदत्त्वा वायसवलि नित्यन्नाह
समाचरेत् । नित्यन्नाहोष सामर्थ्यां स्त्रीन् हावेकमथापि
या । भोजयेत् पितृयज्ञाद्यं दद्याद्ब्रह्म दुषेत् । नित्यन्नाहं
देवहीन नियमादि विवर्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैतत्

दाहभोक्तृमृतोन्मत्तम् । पितृयज्ञं विधायेत्य स्तुक्तुद्विरना-
तरः । अडुटासनमध्यास्व भुञ्जीत शिशुभिः सह । सुगन्धिः
सुमगाः स्वमी शुभियासोद्वयान्त । प्रागास्य उदगा-
क्षोवाभुञ्जीत पितृसिवितम् । विधायाचममन्त्रहृदपरिटा-
दधत्तया । आपोयानविधानेन कत्याऽश्रीयात् सुधी
र्हिजः । मद्द्याङ्गुः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतने साहेतुक्ता भूमौ बलिजवम् । सकृन्नाप उपसृज्य
प्राणाद्याकृतिपक्षकम् । दद्यात्कठरकुड्वाग्नौ दर्भपाणि
प्रवक्षथी । दर्भपाणिस्तु योभुक्ते तस्य दोषो न बाधते ।
क्षेत्रक्रीटादिशंभूतं तदश्रीवात् सर्वमकः । यावत्तद-
क्षमश्रीवात्त दूवात्तद्गुणायुषान् । भुञ्जते पितरस्त्वावद्या-
वक्षोक्ता गुणायुषाः । अतोमौनेन योभुक्ते च भुक्ते
क्षेत्रक्रीटान्तम् । अतपीयतत क्षीरं मक्ष्यं पानीयमेव वा ।
अकृतापिधानमशीक्षेवं प्राक्षोदक सकृत् । पीत-
येन क्षिमेद्भुषी तोयं भन्ममिम पठन् । सुमवाहित
हृत्स्य दक्षिणाङ्गुधूमकतः । 'दीरेनेऽपुण्डनिकये पद्मा-
र्बुदनिवासिनाम् । उच्छिजोदकमिच्छूनमस्यस्यसपतिठ-
ताम्' । पुनराचम्य मेघानी शुचिभूला प्रयत्नत ।
हृत्तोभोदकमादाय मन्त्रमेतच्छदीरयेत् । 'अङ्गुष्ठमात्रः
पुरुषस्तद्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईय सर्वस्य जगत ममः
मीषाति विद्भुक्' । इत्यर्थं परिषक्त्यप्र प्रकास्य चरथी-
करी । ततोऽन्नपरिपाकाद्यं मन्त्रानेतात्तदीरयेत् । 'अग्नि-
राप्यावयेद्वाङ्मनु पाधिंवान् पवनेरित । दत्तावकायोनम-
सा जरयत्वस्तु मे सुष्ठम् । प्राणापानसमानानासदानव्या-
नयोक्तया । अन्नं उटिकर चास्तु मयास्वव्याहृतं
सुष्ठम् । सहस्रोवङ्गुवाग्निश्च ब्रह्मोब्रह्मस्य नन्दन । मयाऽ-
भ्यवहृतं यत्तदयेपं जरयन्विमे' । सुष्ठुहिं तत कला
सुराश्चश्रवणादिभिः । अतिवाञ्छा दिवायेभं ततः सन्ध्या
समाचरेत् । मृष्टे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्या दयगुणा क्रमात् ।
सभेदे स्थाञ्चतगुणा इजमन्ता शिवसन्धिषी । उपासिता
बहिः सन्ध्या दिवासैद्युनपातकम् । शमवेदन्तोक्ताञ्च मया-
गन्धजमेव च । पञ्चमासो जपेत्तावद्यावन्नयत्तदर्थमम् ।
अतिथिं सायमायान्तमपि वा भूहृष्टोदकै । सन्ध्याव्य प-
रिक्त्येप्रत्यं नियः प्राक् मङ्गलं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म
कला श्रुतेः पठनपाठनैः । एककाठमयीं शय्यां नाति-
ब्रह्मोऽय शविष्येत् । उह्येत' समाख्यात एव नित्यतनो-
विधिः । इत्थं समाचरन् विमोनावसीदति कर्हिचिन्' ।
इत्थं नित्यवर्माचरयत्तता मृहस्यवर्मावर्जविशेषकालेनीक-

“अतुक्कालाभिगमन घर्मोऽयं ष्टडिण्यं परं । स्त्रीणां वर
 मनुष्यस्य यथाकास्यथ वा भवेत् । दिवाभिगमनं पुंसासना-
 युष्यं परं मतम् । आङ्गाहः सर्वपक्षाणि यत्रात् त्याज्या
 नि धीमता । तत्र गच्छन् स्त्रियं भोज्यात् चर्मात्प्रच्यवते
 परात् । अतुक्कालाभिगमो यः स्वदारनिरतश्च यः । स
 मङ्गलपारी घर्मज्ञोविज्ञेयः स ष्टङ्गाश्रमी । अतु पोङ्गय-
 याभिम्यश्चतस्रस्तासु गर्हिताः । गुलास्तासपि या युग्माः
 चशुम्भाः कन्यकाप्रजा । त्वङ्गा चन्द्रसं दुःस्थं सर्वां
 मूला विहाय च । शुचिः सनिर्बिद्येतर्त्री पुंभामस्य विद्ये-
 पत । शुचिं पुत्रं प्रच्छयेत् पुरुषार्थप्रसाधकम् । आर्षे
 विवाहे शोढश्च यदुक्तं तद्ग यस्यते । शुक्लमण्यपि कन्यायाः
 कन्यापिक्रयपापकृत् । अपत्याविक्रयी कस्य वसेद्विद्वत्कमि-
 भोजने । अतोनाश्वपि कन्याया उपजीवेत्येता धनम् ।
 स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये मोहादिह भान्धवा । न ते पर निर-
 मगास्तेषामपि हि पूर्वजा । पत्या त्वष्यति यत्र स्त्री त्वष्येद्यत्र-
 स्त्रिया पति । तत्र सदा महासस्त्रीनिर्वसेहानघारिणा”
 “वाणिक्यंष्टपते सेवा वेदानध्ययनं तथा । कुषिवाहः
 क्रियाज्ञोपः कुले पतनहेतवः । कुर्याद्वाहिक्के वज्रौ ष्टङ्ग
 कर्मान्तरु ष्टङ्गी । पञ्चयज्ञक्रियां वापि पत्नि दैनन्दिनी-
 मपि । ष्टङ्गस्याश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म्म दिनेदिने ।
 कण्डुनी पेषणी शूली उदकम्भस्तु मार्जनी । तासाञ्च
 पञ्चसूनाना निराकरणहेतवः । क्रतवः पञ्च निर्द्दिष्टाष्टङ्गि-
 श्रेयोऽभिवर्द्धना । पठनं ब्रह्मयज्ञ स्थासर्पणञ्च पितृ-
 ऋतु । होमोद्देवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्क्षा क्रतवः क्रमात् ।
 पितृभौतिं प्रकुर्वीष कुर्वीत आङ्गमन्त्रहम् । व्यसोदक
 पयोमस्रफसैवपि ष्टङ्गाश्रमी । गोदानेषु च यत्पुण्य पात्राय
 विधिपूर्वकम् । सत्कृत्य मिश्रवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलसामु-
 यात् । तपोविद्यासमिद्दोषे कृतं विमास्यपावके । तार-
 वेद्विद्वसधेभ्यः पापाञ्जेरपि दुस्तरात् । अन्वर्द्धितोऽतिथि-
 गेहात् भन्नायो यस्य गच्छति । आजन्म संसृतात्
 उपात् तत् क्षणात् च बहिर्भवेत् । सान्त्वपूर्वाणि
 वाक्यानि यत्रार्थं भूषणुपोदकैः । एतान्यपि मदेवानि सदा
 मनुकतये । ष्टङ्गस्यः परपाकादयः प्रेत सन्
 पशुपतां ब्रजेत् । त्रयेः परार्युष्टस्य ष्टङ्गुषीयादङ्ग-
 दोषतः । आदिस्त्रीदोऽतिथिः सायं सत्कृत्यः प्रयत्नतः ।
 असत्कृतोऽन्यतोमण्यन् दुष्कृतं भूति यच्छति ।
 भुङ्गानोऽतिथिषोवाचमिहायुर्धनभागभवेत् । प्रणोद्यातिथि
 मवायी विद्विषी च ष्टङ्गाश्रमी । वैश्वदेवान्धमात्रं

सूर्योदोवाऽतिथिं ष्टतः । न पूर्वकाल आयातो न च
 दृष्टपरं कश्चित् । वलिपात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः ।
 अदत्त्वा तं यत्नं तस्मै यथाशक्यन्नर्पयेत् । कुमारस्य सुवा-
 सिन्योर्गर्भण्योऽतिरुजान्विताः । अतिथेरादितोऽप्येते भो-
 ष्या भाल विचारणा । पितृदेवमनुष्येभ्योदत्त्वाद्वाद्यन्त
 ष्टङ्गी । सार्धं पञ्चन्नं भुङ्क्ते केवलं खोदन्भारिः । साध्या-
 न्निकं वैश्वदेवं ष्टङ्गस्यः स्वयमाचरेत् । पत्नी सायं वलि-
 दद्यात् सिद्धाचैर्मन्त्रवर्जितम् । एतत्सायन्ननं नाम वैश्व-
 देवं ष्टङ्गाश्रमे । सायं प्रातर्भवेदेव वैश्वदेवं प्रयत्नत ।
 वैश्वदेवेन ये होना आतिथ्ये न विवर्जिताः । सर्वे ते एषला-
 ज्ञेया प्राप्नवेदा अपि द्विजाः । अक्षत्वा वैश्वदेव त्र भुञ्जते
 ये द्विजाधमाः । इह लोकेऽस्रङ्गीनाः स्युः काकयोनिं
 प्रजन्यथ । वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्यादतन्वित । तद्दि
 कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम् । प्रच्छदस्यो-
 र्धसेत्यापं तैले मासे सटैव हि । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तथैवच
 भगे क्षुरे । उदयनं न चेक्षेत नास्तं यान्नं न मध्यगम् ।
 न राक्षुण्योपष्टटं च नाश्वु संस्यं दिवाकरम् । न वीक्षे-
 तात्मनोरूपमशु धावेन्न वर्धति । नोक्नुयेदत्यतन्त्रीं न नग्ने-
 जसमाविशेत् । देयतायतनं विप्रं घेतुं मधु दत्त ष्टदम् ।
 जातिदृष्टं वयोदृष्टं विद्यादृष्टं तर्पास्त्रनम् । अश्वत्थं चैव
 दृष्टं च गुरुं जलभृत घटम् । सिद्धाच्च दधि सिद्धार्थ
 गच्छन् कुर्यात् प्रदक्षिणम् । रजस्वला न सेवेत नाश्रीयात्
 सङ्ग भार्याया । एकतासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोक्तठासने ।
 नाश्रुतीं स्त्रीं समोक्षेत तेजस्त्रामोद्विजोत्तम । असंतर्था
 पितृन् देवान् नाद्यादन्नं नर कश्चित् । पक्वान् वापि-
 नो मांस दीर्घकालं जिजीविषु । न मूत्रं गोव्रजे कुर्यात्-
 च वस्त्रोक्ते न भक्षणि । न गच्छेत्पु ससविषु न तिवन्न व्रज-
 क्षपि । गोविप्रस्यैवायुम्नि चन्द्राकाश्वु गुरुर्गमि । अभिपश्यन्न
 कुर्वीत मूत्रोच्चारविषर्जनम् । तिरस्कृत्यावनीं लोष्ट्र
 काठपर्यट्टणादिभिः । प्राहृत्य वाससा मौलि मौनो विण्णू-
 तममुत्सृजेत् । यथासुखसुखोरात्रौदिने आवाञ्चका-
 रयोः । भीतिपु माणसाधायां कुर्यात्कक्षविषर्जनम् ।
 सुखेनोपधमेद्वाग्निद्वानां नेक्षेत योपितम् । नाश्रुतीं प्रता-
 पयेदानी न वस्तु शुचिं निक्षिपेत् । प्राणिविंसां न कुर्वीत
 नाश्रीत्वात्सन्ध्योद्देयोः । न संविशेत् सन्त्रावादीं मत्सक-
 सौम्यगिरा अपि । विण्णूत्तपोवनं नाशु कुर्याद्दीर्घं
 जिजीविषु । माचक्षीत धयन्तीं गां नैन्द्रं चायं प्रदर्शयेत् ।
 नैकः सुप्तात् कश्चित् शून्ये न शयानं प्रबोधयेत् । पत्यां

नैकतो वायात्तु वायुञ्जिना पियेत् । न दधुतकारं च
 भक्षयेद्दधि नो निधि । क्षीर्भास्त्रं क्षीं नाधिषसेत् नाद्यादा
 त्वमि रात्रिभु । तीर्थेतिक्वमियोनस्यात् कांथो पादो न
 भावयेत् । न धारयेदन्धभुक्तं वासथोपानहापयि । न
 भिक्षभाजनेऽश्रीयात्तान्मादिपरिदूषिते । आरोहणं नवं
 घृते प्रेतभूमं धरिक्तरम् । बाहातर्प दिग्गसापं त्यजेद्दीपं
 जिजीविषुः । स्नात्वा न आर्क्येद्गतात् विष्टजेष्ट यिषां
 पयि । कृत्वा यिरोन धृतुयात्कार्पेदासनं पदा । प्राङ्
 क्त्वा परन्नाहेऽश्रीयात् चानविवर्जितं । दातुं प्राङ्मसं
 नास्ति भोक्ता किञ्चिदभुगभवेत् । गोपाटयेन्नोमनस
 टपनेन कदाचन । कर्जैः कर्जक्रेदं त्वयच्छेद विवर्ण-
 येत् । शुभाय न यदासत्तां त्यजेत्तत्कर्म यत्नतः । अपहारे
 न गन्तव्यं क्षपेत्प्रपरनेऽग्रनोः । क्रीडेत्सौम्यं सङ्घासीत न
 धर्मं नैनं रोगिभिः । न गयीत क्वचिदन्त पापी भुञ्जीत
 नैव च । आर्द्रपादकरासोऽन्नन्दीर्षकात् च जीवति ।
 सर्विये द्वाष्ट्रचरयोर्नोऽच्छेदः क्विदाजनेत् ययनस्योम-
 चार्त्रं यावत् पियेत्त जपेद्द्विजः । सोपानकक्ष नाचामेव तिष्ठ
 नु धारवा पियेत् । सर्वं तिलमव नाद्यात्वायं यन्मोभि-
 लापुनः । न निरीक्षेत विदूषून्ने गोच्छिद संसृष्येच्छिरः ।
 नाधितिष्ठेत्तुवाद्धार भक्षणेयकपालिकाः । पतिते सङ्-
 सवासं पतनायेव जायते । आवयेद्द्वैदिकं मन्त्रं न नृ-
 श्चाय कदाचन । ब्राह्मणस्याधीयते विप्रं नृश्रोधर्मांश्च ही-
 यते । धर्मोपदेशं नृश्राया स्वश्रेय प्रतिघातयेत् ।
 द्विजगुण्यूपत्तं चर्म्यं नृश्रायां हि परोमत । कण्डूयनं
 न शिरस पाच्छिभ्यां शुभट मतम् । न ताडयेत् कराभ्यां
 च क्रोशम केगलञ्चनम् । अयास्त्ववर्त्तिनोभूपाज्ञोभाय क्त्वा
 प्रतिपद्यम् । ब्राह्मण सान्त्वयोर्याति मरकानेकविय-
 तिम् । अकालविद्युत्सन्निते वर्षतीं पाशुवर्षे । महावा
 तध्वनी राक्तावनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः । उल्कापाते च
 भूकम्पे दिग्दाहे अथरात्रिभु । सव्यसोर्वृषकोपाने राज-
 चन्द्रस्य सूतके । दर्शेऽटकासु भूतामां नाहिकं प्रतिच्छेद्य
 च । प्रतिवद्यपि पूर्णायं गजकुम्भरा क्त्वात्तरे । करोद्भ्रमोद्
 विदते क्षमनाये चदत्तपि । उपासन्मिषि चोन्नमं नाति ज्ञाने
 ततो ज्ञे । आदर्यन्नमधीलापि वासथान्नोरपि ध्वनी ।
 अन्धधारेषु चैतेषु नाधीवीत द्विजः क्वचिद् । क्त्वात्तरे
 को न पठेद्देवाकुशाङ्गिष्वभुभिः । भूतात्तयोः पञ्चदशोर्न-
 क्त्वाचारी वदा भवेत् । अनासुब्रह्मरक्षेह परदारोपसेव-
 न् । पर्वद्विभिः परिब्रह्मनाम्नं नावमानयेत् । यदो-

द्यमवतां यथाच्छिन्नोविद्या न दुर्भवाः । वयं नृवात् प्रियं
 नृवात्त नृवात्तत्प्रियम् । प्रियं च नानृतं नृवादेव धर्मो-
 वदोद्भव । भद्रमेव वदेत्सिक्तं भद्रमेव विचिन्तयेत् । भद्रैरेव
 हि संसर्गोनाभद्रैश्च कदाचन । अपवित्रकृष्णैर्हीनान्
 सुधीर्नाधिषमेत्तरान् । पुण्यवली न देहेत त्वगुचिच्छोतिता-
 न्नचम् । वातवेगं धनोवेनं जिह्वावेगश्च वर्जयेत् । उल्को च
 द्यूतदौष्यार्षिर्द्रव्यं दूरान् परित्रजेत् । गोब्राह्मण्यन्मी-
 तुच्छिदः पाच्छिना नैव कच्छृयेत् । न अयेदमिक्तं च
 क्षानि क्षानि तनात्तरः । शुक्रप्रजास्यपि चोपानि तत्क्ष-
 र्गादगुचिर्भवेत् । पादयोवोदकं मूलसच्छिदाकोद्वा-
 नि च । निरीधमश्च जेष्ठाश्च च्छाहूरं विनि क्षियेत् ।
 अङ्गुलिगं सुतेर्ज्याक्षीवाचरनिषेवन्वात् । अरोहरत्ना-
 गत्वा च पूर्वजन्म करेद्दु द्विजः । उद्वात् प्रवन्नाइनेत
 दद्यात्तेनां क्षमायनम् । विनक्षपमानस्यकादृत्वावाद्यतच
 तान् । सुतिभूदेवदेवानां नृपुत्राभुतपक्षिनाम् । पतित्र-
 तानां नारीषां गिन्दं कुर्वाञ्च क्वचिचिद् । न मत्तत्सुतिं
 कुर्वांस्वात्मानमवनामयेत् । अश्रुयतां न प्रभुदेत्परमर्थाधि-
 नोश्चरेत् । अथर्मादेधते पूर्व्यं विद्वेदुमपि च जनेत् ।
 सर्वतोभद्रं पश्येद्द ततोमश्वेश सान्त्व । उर्व्वत्त पञ्चक-
 पिच्छान्नु स्नायात् परजलायने । अनुवृत्त च तत्कसुरेनवः
 स्यात्सुरीयभाक् । अथवा पातमासाय वत्काश्चिद्दीवते
 वसु । देये कामे च विधिना तदानन्वाव कल्पते ।
 भूमदो भस्त्रताधीग सर्वज्ञ सुखितोऽद्भदः । तोवदाता
 सदा तप्तो रूपवान् रूपयो भवेत् । मदीपदो निर्मलाको
 गोदातार्यमकोकभाक् । सख्यदाता च दीर्घसुखिचद साश्च
 सुमजा । नैऋदोऽस्तुस्वधीयोवसदचन्द्रकोभाक् । इव
 मदीद्विषयानोऽक्षीवान् इवभद्रः । सुभास्त्रं विविधा-
 दाता सुपर्यङ्गमदोऽपि च । धर्मं सर्वद्विभाक् निजमभव-
 मदर्शयता । नृश्रोदोमङ्गलोनेच्छोमङ्गदः सर्वदोवतः ।
 उपावेनापि कोजङ्ग दापनेच्छोपि तत्त्वम । नभवा प्रतिष्
 कृषाति नृहवा न प्रवच्छति । सर्गिणी तानुभौ क्षातां
 पततोऽभ्रवदा हृषभः । अमृतेन चरेत्तत्तयोपिचवतः
 चरेत् । अरेत्कीर्त्तनतोदानं वातुर्विप्रापमाहृतः । मन्त्रहन्-
 कुशान् प्रथ्यां शार्बं शार्बं पयोदधि । नविनक्षी कर्षं धान्यं
 पाङ्कमेतदुपस्थितम् । मभूद्वं कर्षं नृक्षनेर्षाक्षमन्-
 सिषाम् । अश्रुयतापि पाङ्कशिव लेताम्यपि निजहन्तः ।
 दावनापितगोपाङ्कशिविताङ्गीरव । भोज्यानाः
 नृश्रवनेऽनो तवाक्विनिषेदकः । इत्यवानुक्तमापाय दे-

वर्षिपितृजाडणात् । माध्यस्थमाश्रयेत् गेहो सुते विष-
ग्विस्तृप्त च । गृहेऽपि ज्ञानमध्यस्तोकार्थी वायुसमाश्रयेत् ।
सम्यग्ज्ञानेन वा सक्तिः किं न विश्वेऽश्वेऽस्मिन् ? । सम्यग्-
ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्या ध्रुवा-
सक्तिं शरीरत्यागमात्रतः । अद्यश्रोवा परश्रोवा काला-
हाय पर गतात् । सत्वरं गत्वरोदेह कथ्यां चेदस्मृती
भवेत् । सा च वाराणसी सख्या । सदचारवता सता ।
भनसापि सदाचारमतो विद्वाद्म लङ्घयेत् । पसिष्ठस्मृतौ च
“आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीता सह पङ्क्ति-
रङ्गैः । छन्दांश्चैनं स्मृत्युक्ताले त्वजन्ति नोङ्गं यकुन्ताइव
जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः पङ्-
क्षाश्चिन्ता सपक्षा । कां प्रीतिस्तथापयितुं समर्थाक-
न्वस्य दाराइव दर्शनीया । नैन छन्दासि छजिनात्ता-
रयन्ति मायाविनं मायया वर्तमानम् । तत्राक्षरे सम्य-
गशोयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावद्विष्टम् । उराचारोहि
पुरुषोत्तमो भवति निन्दितः । इ खमागी च सततं व्याधि-
तोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते यन्माचारात्
फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारोऽन्त्य-
लक्षणम् । सर्वलक्षणहीनोऽपि य सदाचारवाजर ।
अहं धानोऽनस्यस्य शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हा
रविहारयोगा सुसंभता धर्मयिदा तु कार्या । वाग्नु-
द्विवोयाणि तपस्तपैव धनायुषो सुप्रतमे च कार्ये । उभे
मूलपुरीषे तु दिया कुर्यादुदङ्घ्रिष्ठम् । रात्रौ कुर्याद्विजि-
णास एव ह्यशुभं रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिस्मर्यञ्च प्रति गा
प्रति च द्विजम् । प्रतिषोभोदकं सख्या प्रजा नश्यति
मेहतः । न नद्या मेहनं कार्यं न पथि न च मस्मिन् ।
न गोमये नवा छटे नोप्ते क्षेत्ते न याइले । ज्ञायायामन्व
कारे वा रात्रावर्हाम वा द्विज । यथासुखसुखं कुर्यात्
प्राणवाधामयेषु च । उद्धृताभिरङ्गि कार्यं कुर्यान् ज्ञान-
मनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रं कृत्वात् ससि
कर्ता तथा । अन्नजले देवगृहे दक्षीके मूषिकस्थले । कृत-
शौचावशिष्टे च न पाह्याः पञ्च स्तिकाः । एका लिङ्गे
करे तिस्रउभास्यां द्वे तु स्तिका । पञ्चापाने दशैक-
स्त्रिभयोः सप्त स्तिका । एतच्छौच गृहस्थस्य द्विगुणं
ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्त चतुर्गुणम् ।
अष्टौ पासा सुमेर्भक्तिं वानप्रस्थस्य षोडश । हाति यस्तु
गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अमद्भान् ब्रह्मचारी च
आहिताग्निश्च ते त्वयः । भुक्तानाएव सिध्यन्ति नैपा

सिद्धिरनश्रताम् । तपोदानेपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च ।
इत्याध्ययनधर्मेऽपि योन शक्त स निष्कृत्य । योगस्तपो-
दमोदानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्ति-
क्यमितद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्वत्र दान्ता श्रुतपूर्णकर्णा जिते-
न्द्रिया प्राणिवधे निष्ठता । प्रतिघ्ने सद्गुचिता गृह-
स्थास्ते ब्राह्मणास्त्वारयितुं समर्था । अस्त्यु मिशुन-
श्चैव कृतघ्नो दीर्घरोपकः । अस्त्यारं कर्मचारालाला जन्म-
तश्चापि पञ्चम । दीर्घवैरमस्त्याश्च अमत्यं ब्रह्मदूषणम् ।
पशुन्यं निर्हयत्वञ्च जानीयाच्छूलक्षणम् । किञ्चिद्देमय
पात्र किञ्चित् पात्र तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्र
शूद्रात् यस्य नोदरे । शूद्राभरसपुटाङ्गोऽपि यानोऽपि
नित्यश्च । इत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्क्षा न विन्दति
शूद्राद्धे नोदरस्येन य कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छू-
करोऽप्यास्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्राद्धेन तु भुक्तेन
मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यात् तस्य ते पुत्रानच स्वर्गा
हंकोभवेत् । स्वाध्यायाद्य योनिमित्तं प्रशान्तं चैतन्यस्य
पापभीकं बद्धञ्चम् । स्त्रीयुक्तात् धार्मिकं गोशरणां
व्रतं ज्ञानं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्त
क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदीर्घस्यान्तञ्च पात्रं
रसाश्च ते । एव गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमयं महीं तिलान् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो मन्थीभवति दासवत् । नाङ्गं नखञ्च
वादित्रं कुर्यात् नचापोऽङ्गलिना प्रियेत् । न यादेन
पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् ।
नेष्टकामि फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्क-
पुटकोभवेत् । नश्चेच्छमाया शिलेत । अथाप्युदाहरन्ति ।
न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोभवेत् । नचाङ्गचपलो-
विप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्यागतोयेषा वेद
सपरिदंष्टणः । ते शिष्टा ब्राह्मणास्तेया श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ।
यञ्च सन्त नचासनं नाश्रुतं न बद्धश्रुतम् । न सुपूतं
न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः एवमन्वादि-
संहितादौ ब्रह्म आचारा उक्तमायाः दर्शिता ।
भाषापरपर्याय तन्मोक्षाचारश्च दिव्याचारवीराचार-
पञ्चाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्नुसारे ।
‘अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कर्मस्नानमे । विना येन
न सिध्येत् जन्मकोटिघर्तरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि !
दिव्यवीरपशुकमात् । दिव्यवीरौ महाभावी अधम
पशुभावकः । वैष्णव पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् ।
शक्तिमन्त्रे वरारोहे । पशुभावी मयानकः । दिव्ये वीरे-

महेयानि । जायते सिद्धिरुत्तमा । दिव्ये वीरे न भेदोऽस्ति
ताभ्यां भेदः पयोऽस्तः । दिव्यवीरी प्रथम्यामि सर्वभावोत्तमो-
त्तमौ । विना यज्ञेन पूजास्तिसृषु मांसं विना प्रिये । ।
घ्रातश्च संशुनश्चापि विना नैव प्रपूजयेत् । स्त्रीभग
पूजनाधारः सख्यरूपकमेव च । अभावे सर्वद्रव्याणा-
मनुकल्पः कस्यो युगे । अथ वा परमेयानि । मानसं सर्व-
भाषरेत् । ज्ञानन्तु मानसं प्रोक्तं वैदिके मानसं सदा ।
यत्तु भुक्त्या मह्यपूजा मानसं भोजनन्तु तत् । स्त्रीयां
परकीयां वा मानसन्तु रमेत् स्त्रियम् । मानसं मद्यमीनादि
स्त्रीकुर्यात् साधकोत्तम । सैरन्तु शुभं तद्वत् मानसं
सहपाषरेत् । मानसं भगरोमादि मानसं भगपूजनम् ।
सर्वन्तु मानसं कुर्यात् तेन सिद्धिप्राप्तयेत्” इति
पिप्प्लवातन्त्रे पूर्वखण्डे दयमः पटलः । तद्विवरण
तत्तच्छब्दे दृश्यम् । आचारचन्द्रिका आचारचिन्तामणि
आचारदीप आचारमाधय आचारमयूसः आचारादयं
आचाराङ्क इत्यादावयं पन्था आचारवेदमार्थाः भारत-
वर्षं देयभेदे च प्रसिद्धा । तत एवाचारभेदा व्यवसेया ।
निबिद्धाचारश्च अनाचारः स च अनाचारश्च २५७ श्लो
उक्तमायः । अधिकं निबिद्धयन्ते वक्ष्यते ।

आचारदीपः पु० आचारार्थः नीरालनार्थोदीपः । राक्षां
याजिमभृतीनां वा नीरालनार्थे दीपे ।

आचारवत् लि० आचारः शास्त्रोक्तात्तुमानः कर्त्तव्यतयाऽप्यस्य
सदृशं मस्य य । शास्त्रोक्तात्तुमानयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आचारवर्जितं लि० आचारेश्च वर्जितः । शास्त्रोक्ताचारङ्गीने
आचारङ्गीनादयोऽप्यस्य ।

आचारवेत् लि० आचारं वेत्ति विद्-इच् स्त्रिया ङीप् ।
आचाराभिज्ञे । [स्त्रियां ङीप् ।

आचारवेदिन् लि० आचारं विद-ष्णिनि । आचाराभिज्ञे
आचारवेदी स्त्री आचारस्य वेदीव । उप्यममौ हेम० ।

आचारार्हः न० आचारमङ्गलमिव । तद्विवादे द्वादश
अङ्गेषु मध्ये अङ्गभेदे हेमचन्द्रः ।

आचारिन् लि० आचरति शास्त्रोक्तात्तुषारेण आ+चर-
ष्णिनि । शास्त्रोक्तात्तुमानवति स्त्रिया ङीप् ।

आचारी स्त्री० सव्यक् चार प्रवरण यस्या गौ० ङीष् ।
(हेमचन्द्रः) हिन्दुमोचिकास्तथायाम् ।

आचार्य्यं पु० आ+चर-यत् । “उपनीयं य य सिध्य
वेदमध्यापरेत् द्विजः । सकल्य सरहस्यं च तमाचार्य्यं
प्रवक्षते” इति मनुस्मृत्युक्ते १ वेदाध्यापवितरि,

“आचार्यतत्त्वविप्रानाञ्चाराचरयमानतः । जमादिबो-
गसिंहत्यादाचार्य्यं इति कथ्यते” इत्युक्तकल्पे २ मतप्र-
स्थापके यद्भारवाचार्य्यौ च । स्त्रियां टाप् आचार्य्यौ ।
आचार्य्यप्रत्यान्तु ङीष् आचार्य्यं च आचार्य्यो न
चालम् । “अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापयेद्
य । सकल्य सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रवक्षते” दृष्टः
“कृष्णादाचार्य्यं आचारः प्राह्वयन्नाचिनोत्सवांनु आचिनोति
बुद्धिमिति वा” निरु० “आचार्य्यस्तु ते नति वक्षते” आ०
उप० “आचार्य्योत् पादमादत्ते पादं गिष्यं समेधवा ।
कासेन पादमादत्ते पादं समङ्गवारिमि” नीलकण्ठप्रहृता
श्रुतिः । क्रमेणाचार्य्यसंस्कारधर्मप्रालोचनीयं
याच० । यथाटी कर्मोपदेशके १ श्रुती “आचार्य्यस्तु
यथा सर्वे यथादीनां हृष्यति तथा तं मम वक्षे
स्त्रियाचार्य्यो भवः सद्गतः । यथा गुरुस्य वागीय आचार्य्य
सर्व्वकर्म सु । तथा मया त्वमाचार्य्यं इतोऽग्निं वक्ष-
स्मिषि” इति विधानपारि० श्रुता० । ४ पूज्यभाते लि०
श्रुताचार्य्यं दैत्याचार्य्यं ५ यित्कामात्रे च “सङ्गाङ्गीषां
पुनश्चके विद्याप्राचार्य्यकं यरे” रघु ।

आचार्य्यकं न० आचार्य्यस्य कर्म भावो वा योपभयुक्तोत्तम-
त्वात् ङुञ् । आचार्य्यकर्मणि । “सङ्गाङ्गीषा पुनश्चके
विद्याप्राचार्य्यकं यरे” रघु “नैव जातु महेस्वाहं पार्षम-
ह्रिष्टकारिणम् । हन्यादाचार्य्यकं दीप्तं सख्यत्वं
शरनिर्मितम्” भा० उ० प० १६६ अथ्या० । “आचार्य्यकं
पितृयि मात्स्यमपि विरासीत्” त आचार्य्यतं तत्रैव न०
तत् आचार्य्यता तत्रैव स्त्री । सोऽचरेष्वैव कासेन
परमाचार्य्यतां गतः” ।

आचार्य्यभोगीनं लि० आचार्य्यभोगाय इतम् च “आ-
चार्य्यदक्षलम्” वार्तिकोक्ते न चालम् । आचार्य्यभोग-
पर्याप्तौ इत्यादौ ।

आचार्य्यमित्रं पु० आचार्य्योमित्रं । अतिययपूज्ये ।

आचिख्यासा स्त्री आस्थासमिच्छा आ+स्था-वन-ष्णिनि ।
आस्थासमिच्छावाम् । [आस्थासमिच्छी ।

आचिख्यासु लि० आस्थासमिच्छु आ+स्था-वन उ ।
आचितं लि० आ+चि+क्त । १ व्याप्ते, “कषाचितौ विषमिवा-
गजौ गजौ” किरा० “फलैश्चपचितैर्दिव्यैराचिता साङ्ग-
मिर्धयम्” (वदरीं दृष्ट्यु) भा० न० प० १४५ अ० ।

२ शुम्भिते पयिते “अङ्गीचिता सत्वरस्यितावाः” कुमारः
रघुश्च “स्रवा पञ्चमठ तासां विमला भार आचितः” रघुश्च

भारतके इतिहासकालमाने । आचितं द्य भारा-
 स्मात् यावदोभार आचित इत्युक्ते ३ द्यभारमाने न०
 यावदोभारे इ० । परिभाषायाचकत्वान् ५ तन्निमित्तोऽपि ।
 ईर्ष्याकोते ७ अत्रे च । “आटवाचितपात्तात् सोऽन्यत-
 रस्याम्” वा० “आचितं वक्ष्यति (आच्छिन्नु वक्षिययति)
 चनहरति पचति वा च ठम् वा । आचितीन आचि-
 तिष । आचितपरिभाषाव्यस्यस्य आच्छिन्नु वमानेयमाहै
 नद्वपारणे तत्प्राचये च लि० । ठञि क्षिवां ङीप्छे टाप् ।
 आचितादि इ० आचित आदियैश्च । नतिकारकोपपदात्
 ऋणाभोदासतायां पाचिना पर्युद्धे नचभेदे आचित,
 वचोचित, आस्तापित, परिच्छीते, निरुक्त प्रतिपद्य,
 चयच्छिद्य, प्रच्छिद्य, उपच्छिद्य, उपस्थित संज्ञितागवि ।
 आच्युष्य न० आ+च्यु-ञ्ङुट् । अथर्वबोमविभेदेव रसातु-
 भगवै रवाच्युषे व्यापारभेदे (पोवा) विनयस्याद्यप्यर्ष-
 चावे श्वोडादिर्षबोमभेदेनाकर्षणे च । “नाडीयव्याख्येभे-
 प्रकाराणी” लुपत्रय “तानि आच्युष्यार्षमिति” । छन्द०
 अथे ङुट् शतृवाचने(विज्ञा) “तत्रप्रच्छिते तनुवस्वपट-
 वावनेन अङ्के च शोचितवसेचनेदाच्युष्यात्” छन्द० ।
 आच्छद् लि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+च्छद्-बिच्-क्विप् छुषः ।
 आच्छादने दक्षे वज्रवे क । आच्छादोऽचल इ० ।
 आच्छन्न लि० आ+च्छद्-क्त । आच्छते “नेवाच्छन्ने ऽङ्ग दुर्दि-
 नम्” अमरः । [आवरणे ।
 आच्छाद् इ० आच्छाद्यतेऽनेन आ+च्छद्-बिच्-ब्रवे घञ् ।
 आच्छादक लि० आ+च्छद्-बिच्-ञ्ङुन् । आच्छादनकर्त्तरि
 आच्छादिन न० आ+च्छद्-बिच्-ब्रवे ङुट् । आवरण-
 वाचने । वक्षे भावे ङुट् । २ आवरणे न० ।
 आच्छादित लि० आ+च्छद्-बिच्-क्त । आच्छते ।
 आच्छादिन् लि० आ+च्छद्-बिच्-क्विनि । आच्छादके
 “जनयुनपरिवाङ्मादिना वक्त्रवेन” अङ्ग० ।
 आच्छाद्य अय्य० आ+च्छद्-बिच्-स्यप् । आच्छतेत्यर्थे
 “आच्छाद्य चार्द्धविला च सुतयोववते स्यम्” भट्टः आ+
 च्छद्-बिच्-वर्भवि ङन् । आवरणीने जनादौ शोष्ये
 च लि० । [च ।
 आच्छिन्न लि० आ+च्छिद्-क्त । अपेन च्छीते शब्दव्यञ्जने
 आच्छिन्न इ० आ+ची-वा० इु वंशायां ङन् । (आच्छ्) ।
 छे ।
 आच्छुरित न० आ+च्छुर-क्त । श्वभङ्गादि, श्वपावते
 श्वभङ्गाद्ये च । आर्थे क । आच्छुरितकमप्यत् ।

“सामोक्षुसेनाच्छरिता प्रियेष दक्षेऽथ काचित् पुनश्चेन
 भेदे” मङ्गिः । ४ मिश्रिते च लि० ।
 आच्छेद् इ० आ+च्छिद्-घञ् । श्वभङ्गाच्छेदने श्वभङ्गेदने
 वशात्कारणे श्वभङ्गे च । छ्युट् । आच्छेदनमप्यत् न०
 आच्छीटन न० आ+च्छुट-ल्युट् इ० । अङ्गुलिभोटने
 (शङ्खरेषोया) । [अङ्गुल्लाटी ।
 आच्छीटित लि० आ+च्छुट-क्त इ० । भोटनेन कतध्वनौ ।
 आच्छीदन न० आच्छिद्यन्ते ऽत्र च्छिद्-ल्युट् इ० । इतश्चोह ।
 अगयायाम् अमरः ।
 आच्युतदत्ति इ० आच्युतदक्षस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेद
 ततः दामन्यादि० सार्धे ङन् आच्युतदक्षीयः । संधीभूत्
 आयुधजीविभेदे ।
 आच्युतन्ति इ० आच्युतन्त्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे
 ततः दामन्यादि० सार्धे ङन् । आच्युतन्तीयः । संधी-
 भूते आयुधजीविभेदे ।
 आच्युतिक लि० आच्युतस्य कालः कायादि० छञ् छिद्
 वा । आच्युतच्छान्ते षञि क्षिययां ङीप् ।
 आच्छ आयामे (दीर्घमिच्छारे) इदित् आटि० पर० षञ् ।
 छिद् । आच्छति आच्छीम् । आनाच्छ-आच्छ
 व्याच्छिता । कर्मणि आच्छति । णिष् आच्छयति ते व्याच्छि-
 यत्-त । षन् आच्छिच्छिषति । क्तिप् चान् आच्छी । छी-
 रिति छ्लत् अतकोऽपि अक्षयमिति चान् आशी इत्येके ।
 “आच्छित” आच्छिता “आच्छेदतिक्लिप्तम्” । “अक्रयोगे-
 नाच्छेद्वर्षस्थिमिर्गतम्” इति च छन्द० ।
 आज न० आज्यतेऽनेन आ+अनुज-घञर्थे क । १ एते जटा० ।
 अजस्येदम् अण् । २ आजमंसादौ लि० । “अजस्रुतं कु-
 मारं कुपलीकतगिरसमसृतेन वाससा सवीतमैशेदेन वाऽञि-
 नेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आमेन वैश्यम्” व्याख० ।
 छ० “नव्यमाजं तथा चौडुभाविक माह्विषश्च यत् । अन्दा
 याश्चैव नार्थाश्च करेभूनाश्च यत् पय” छन्दतः । अज-
 नावे घञ् न शीभावः । श्विक्षेपे आजानेय ।
 आजक न० आजानां समूहः पुञ् । आजसमूहे ।
 आजकरोण लि० आजकेनोपलक्षिता रोषीनदीभेदः तस्या
 सञ्ज्ञादशेयादि अण् । अजस्रुहोपलक्षितनदीसञ्ज्ञादशे
 आजकार इ० अजस्यायमाजः कारो यस्य । षिघ्रहृषे लि०
 वराहुरवकाळे विष्णुना हवभक्त्यकरत्वात् तस्य तथात्वम्
 यथा । “अथ विष्णुर्नृणायोगी सर्वतोऽड्यतपन्नः ।
 हवत्स्यं । मास्याव प्रोक्त्वाद्दर रघोरुमम् । सपा-

ज्ञानं देयगणैः समभवत्तपोरुपैः । यत्तथाकीलयाया त
 विभाषाभ्या महावत् । ननाद प्राणयोगेन मय्यमान इ-
 वाख्यैः । तृतीयं वायुविषयं समाक्रम्य विभाषयान् । न-
 नाद वचनात्ताद सत्तद् इय पर्वणि" हरि० १२४ अ० ।
आजगर न० अजगरं सर्परूपं नक्षत्रमधिकृत्य जतोपन्या-
 यण् । अजगस्यशापेनाजगररूपतां प्राप्स्य नक्षत्रस्य यु-
 धिष्ठिरेण स्यादरूपे भारतान्तर्गतपनपर्वणि अजगनर पर्व-
 भेदे तस्य भा० वनपर्वणि १०६ अ० अथथि १८० अ-
 ध्यायपर्यन्ताध्यायपटकात्मक तत्कथा तत्रैव दृष्या । "निवा-
 तकश्चैर्युद्धं पर्वं चाजगर ततः" भा० आ० प० १५० ।
आजगव न० अजगवभेद प्रसाद्यण् । शिवश्चतुषि अजगवश-
 ङ्कार्ये विवृति, अजगव' तत्साहचर्यमस्यत् अण् । तत्सुख
 दृढे २घत्तुपि च "आजगव नामघत् यरा श्दोऽङ्गवाचये"
 भा० व० प० १२७ अ० "तथेत्युक्त्वा प्रसुप्तं यतोऽङ्गी-
 त्वाजगव' घत्" भा० द्रो० प० ६६ अ० ।
आजघेनवि उंस्त्री० अजघेन घेतुरस्य ष्ट० उषत् तस्यापत्यम्
 वाह्यादे आकृतिगणत्वादिञ् । आगीरूपधेतुशुक्लनेरपत्ये ।
आजजन अव्य० आ+जन-ल्युट् । शिखातजनने "तेपा-
 माजननं पुण्यं कर्मण प्रीतिमावहेत्" भा० आ० प०
 शीमायास् अव्ययी० । २जनपर्यन्ते अव्य० ।
आजन्म(न) अव्य० जन्मन पर्यन्तम् शीमायास् अव्ययी०
 वा अच् । जन्मपर्यन्ते "सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्" रघु ।
आजन्मसुरभिपत्र उ० आजन्मम् सुरभि पत्रमस्य । मरु-
 वक दृष्टे राजनि० । [भारापत्ये ।
आजमार्य उ स्त्री० अजमारस्यापत्यम् कुर्वादि०य्य । अज-
आजमीढ उ० अजमीढो देशभेदस्तत्र मय अण् । (आजमीर)
 ३देशमने तस्य राजा अण् । तद्देशाधिपे २ष्टमे वङ्गपु तस्य
 लुक् । अजमीढाः । "सधस्तुतिमाजमीढासोऽग्मन्" ऋ०
 ४, ४४, ६, 'अजमीढास तत्सम्बन्धिन' भा० । ३यादय
 नृपभेदे च "भरतस्य क्रुरो पूरोराजमीढस्य चानघ । याद-
 यानामिमं वशम्" इत्युपक्रमान्त् भा० आ० प० ७५ अ० ।
 'ओमित्येन वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्य-
 पिञ्चत् सान्जाल्ये सर्वज्ञस्य पौरवम् । विषाणभूत सर्वस्या
 ष्टधिव्यामिति नः श्रुतम् । भरताध्युषित पूर्वं सोऽध्य-
 तितव् प्रतोत्तमम् । सुनर्बलिभूतस्यैव चक्रे सर्वमङ्गीक्षित ।
 तत स ष्टिर्षी प्राप्य सुनरोक्षे महावत् । आजमीढो
 महायज्ञैर्वङ्गभिर्नूरिदक्षिणै ६४ अ० । अजमीढेषु भवः
 वृञ् । काजमीढक, वङ्गत्ववदामीढमने ति० ।

आजयन न० आजीयतेऽत आ+जि-आचारे ल्युट् । शुद्धे
आजरस अव्य० जरपर्यन्तम् अव्ययी० अच् जरसा-
 देयः । जरुपर्यन्ते । आगता जर यस्य प्रा० व० अच्
 जरसादेयश्च । प्राप्तजरामने "आजरसाय समनक्तयैमा"
 ऋ० १०, ८५, ४३, ।
आजवस्त्रेय उंस्त्री० अजवस्त्रे च्चैरेपत्यम् शुभ्रा० टक् । अ-
 जवस्त्रिनामकर्पेरपत्ये ष्टष्ठा० टञ् । आवास्त्रिकोऽप्यत
 स्त्रियां ङीप् ।
आजवाह ति० अजीवाहृतेऽत पृह्-णिच् आचारे षञ्
 अजवाहोदेयभेदः तत्र भवादि अण् । अजवाहृदेय-
 भवादी । सच देय वदरिकात्रमाडुत्तरसां पर्वतोपरिस्थः
 तत्र हि अजैरेय भारो वाहृते इति तस्य तथात्वम् ।
आजातशत्रव उ० अजातशत्रोरपत्यम् अण् । श्रुधिष्ठिरा-
 पत्ये न जात शत्रुरस्य । अशत्रु कस्य ऋभेदस्यापत्ये २मङ्-
 सेने मृषे च । "एतथा च भद्रसेनमाजातशत्रवमा-
 र्षिणभिक्षवार" शत० ब्रा० अजातशत्रुश्च काशी-
 राजः यथोक्तम्" आ० उ० "सहीवाशानातशत्रुं काश्य
 मङ्ग ते ब्रवाषीति" ।
आजाति स्त्री आ+जन-क्तिन् । आजगने जन्मनि "ताड-
 यित्वा त्रयेभापि संवादान्तिपूर्वकम् । एकविंशतिमाजाती'
 पापयोनिपु जायते" । "साध्येऽनृत वदनुपाशैर्बध्यते वारु-
 चौर्यंशम् । शिवश्च शतमाजातीस्तस्मात्साध्ये वदेतम्"
 इति च मत्त ।
आजाद्य उ० स्त्री अजमत्ति अद-अण् उप० ष० तस्यापत्यम्
 गमा०यञ् । आगमकस्य सुनेरपत्ये स्त्रियाङीप् बर्षीपथ ।
आजान अव्य० जनोजननेव अण् ज्ञान तत्पर्यन्तम् अ-
 व्ययी० । ऋष्टिकालपर्यन्ते इत्ये । "अङ्ग, सन्भृत' ष्टि-
 व्यैरव विश्वकर्माणः समवर्ततापे तस्य स्वदा विदधद्
 पनेति तन्मत्येस्य देवत्वमाजानमणे" यजु० ३१,
 १७, "पूर्वकल्पे सुरभेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्त
 सूर्यते । "अङ्गः जलात् ष्टिधियाः सकायात्
 ष्टिधिव्यापं पृहण भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात्
 योरस सन्भृत उष्टः तथा विश्वकर्मे यस्य विश्वकर्माणः
 कालस्य रसात्प्रोतेः योरसोऽप्ये प्रथम समवर्तत समभवत्
 भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात् सुरभ-
 नेधयाजिनो विद्मशरीरे पञ्चभूताणि उष्टामि कालश्च
 ततः सुष्टेय कश्चिद्भवविशेषकलरूपोत्तमजन्मप्रद उत्तम
 इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपविदधत् भारयन् स्वदा, आ-

दित्त्व' एति प्रत्यङ्गस्य करोति अर्धे प्रथमं मर्तृस्य स-
 च्छुष्यस्य सतस्यस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं च्छुष्यं
 देवत्वम् च्छुष्यं ह्येण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदे-
 वाश्च कर्मणोत्कृष्टेन देवत्व प्राप्तौ कर्मदेवाः सृष्ट्यादायु-
 त्पन्ना आजानदेवाः ते कर्मदेवैश्च श्रेष्ठाः "ये श्रेष्ठ
 कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति
 श्रुतेः" वेददी० जननसाधने २ प्रकृतौ च । "न हस्तिन
 प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानोहि हस्तीति" शत० भा०
 पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिक " इति भा० । आ+जन घञ्
 दीर्घ " इत्यतश्चो ३० ।

आजानज लि० आजानं जायो । सृष्टिकालादभ्यजाते
 देवादौ । द्विविधा हि देवा केचित् कर्मदेवा
 केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजनजामा देवाना-
 मानन्दाः स एकः ये कर्मणा देवानप्रियन्ति" ऐत० उ० ।
 आजानदेव उ० आजान सृष्टिकालमारभ्य देव देवत्वमाप्त ।
 कर्मणात्पुरुषदेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे "अथ ये शतं
 कर्म देवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च
 ओत्रियोऽष्टजिनोऽकामहृतोऽथ ते शतमाजानदेवाना-
 मानन्दाः" इ० उ० । "आजानदेवानामेक आनन्दः उत्-
 पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवा " भा० ।

आजानि लि० आ+जन-अन्तर्भूतख्यर्थे इण् अन्तर्भूति
 दीर्घ । जनके जननकर्त्तरि । "तीर्यायुपि तत्र जातवेद-
 स्त्रिभ्र आजानोरुपसस्ते अग्ने" ऋ० १, १७, १ । आजा-
 नी जनयित्वात्प्रोमातर "भा० । अन्तर्भूतख्यर्थाभावे । २ अह-
 जाते च "ततैश्च पञ्चान्तरे आजानय अहजता स्वरा
 इति भाष्यकृता व्याख्यातम् ।

आजानिक्य म० आजानौ भवः उन् तस्य भाषादौ
 पुरो० यक् । आजानसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च ।

आजानेय उ० आजने विश्वेमेऽपि आनेयोऽश्ववाहो यथा
 स्थानमस्य । "शक्तिभिर्भिव्रहृदयाः स्वलन्तश्च पदेपदे ।
 आजानन्ति यत् संज्ञामाजानेयास्ततः सृता " इत्युक्तं
 लक्षणे उत्तमाश्वे । [स ब्रह्मणोवाऽपत्ये ।

आजायन उ स्त्री अजसापत्यम् नडा० फक् । अजनामकण्टप-
 आजि स्त्री अजन्यस्याम् अज-इण न वीनव । १ समरभूमौ
 २ सप्रामे, "आजि न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वा " ऋ० ६,
 २४, ६, ' ते यावन् एवाजौ तामान् स दृश्ये परै " रघु० ।
 "अस्माकमिन्द्र । इतर पुरोयाचालमाजिषु" ऋ० ५, ३५, ७
 "आजिषु सप्रामेभु" मा० । ३ मर्यादाया स्त्री वा डोपु ।

" अतोयान्यानि धीर्यं धन्ति कर्माणि यथाग्नेर्भन्यनम्
 अजनेः सरणम् इदस्य धनुषस्त्रायपनम्" आ० उ० । "आजनेः
 मर्यादाया सरणं धावनम्" शङ्करभा० ५ लक्षणे ईसार्गे
 उ० । "धन्वना गां धन्वनाजिं जयेम" यजु० २६, ३६ ।
 "धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मि-
 न्मसावाजिसार्गं " वेददी० । भावे इण् ७ आच्चेमे ।

आजिनीय लि० अजिन+चत्वरर्थ्यां कशाद्या० ऋण् । चर्म-
 सन्निकृष्टदेशादौ । [सन्निकृष्टदेशादौ ।

आजिरि लि० अजिर+चत्वरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ् । अङ्गन-
 आजिरेय लि० अजिर+शुभ्रादि० ढक् । अङ्गनभवादौ ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे च ।
 आहरणेच्छायाम् । उ । आजिहीर्षुः । आहरणेच्छौ लि० ।

आजीकूष्ण न० आजो कूष्णति आहृयोति यस्मिन् आ+कूष्ण-
 आधारे क । मर्यादावरके देशभेदे तत धूमादि० भवादौ
 पथ्यादौ युञ् । आजो कूष्णिक । आजो कूष्णदेशभवे-प्रपि
 अध्याये, न्याये, विहारे, महत्ये, हस्तिनि, गोमये च ।

आजीगर्त्ति उं स्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् वाह्या० इञ् । अजी-
 गर्त्तं स्थापत्ये ।

आजीव उ० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे षञ् ।
 १ आजीवनोपाये इत्यादौ २ उपाये च । अजायनसुप्रकृत्य

"तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं सुलक
 खेखनीञ्च । स्वर्णं रौप्यं यश्च गृह्णाति वालस्त्रैराजीर्ष-
 तस्य हन्ति, प्रदिष्टा" सु० चि० । नृणा जन्मलग्नावधि
 दशमभावे नेपादीना चेतहोरात्रे क्काणनवाशहादद्या-
 शक्तिं शाश्वरूपे पद्भूमिर्भर्गे क्रमेणाजीपोमायविशेषपन्नानं
 भवति यथोक्तं जातके "अथ कल्याणवस्त्रोक्तं
 दशमेऽश्विभेदेजाम् । हस्तिचिन्ता लिखेत्कर्माजीवो-
 क्तामपि चिन्तयेत् । "वाटिकाष्टपिषधिपससेयाद्रूत्यतोऽ-
 जगणत खभे भवेत् । जीवनं हृपगणाश्चतुष्पदै पक्षि-
 धान्यमकटादिसंयहै । मौक्तिकादिजन्तुर्जलिपिरेख्यै-
 र्विद्भुमादिकवणिक्क्रियादिभि । हन्वभागत अथो कु-
 लीरतोनीरर्जविपमगाग्निशुद्धजै । वनाद्रिकाष्टसत्ताह
 कृष्याङ्गुयैश्च धान्यकैः । कृमिपापायवाणिव्यैर्हन्ति
 सिंहागत खभे । गान्धर्वीशल्पयकटैर्बणिह्रेमकर्मगन्धक-
 यैर्नभसि पट्टकगणैश्च लेख्यै । हेमासु गोमहिपधान्यकृपि-
 क्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि हलोत्पयगे । स्त्रीसङ्गमाप्रघनची-
 र्यचिकित्स्वैश्च निन्द्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलियगे । भैषज्यह-
 पगणित्तादिकवन्त्रविद्याभूपासमन्त्रागिरिदुर्गवधाहृत'स्ये ।

गगनात्पारिभवोऽर्थावित्तां श्रेष्ठा रताद्यापि रसायनेषु ।
 गोडासु रामासु महापथेषु स्वगास्यवर्गे दशमेऽतिविष्ता ।
 शस्ताग्निभेदखननादिकीर्त्या भारस्त्राभ्योपदृष्टिरपि बाहु-
 दन्ताद्घटोत्से । अस्ये गण्ये भूपभवे जयगङ्गावाहयोनि
 प्रपायनधनानि भरस्य पथ्यैः” भाये घञ् । २आजीवार्थ-
 मालम्बने । आजीवति कर्त्तरि षष् । ३आजीवनकारिण्ये
 रन्मन्जीव मृदाजीव इत्यादौ तु आ+जीव-अच् ।
 उभ० ष० इति भेदः ।

आजीवन न० आजीवत्यनेन करणे ल्युट् । इत्युपाये
 भावे ल्युट् । इत्यर्थसुपायप्रहृष्ये “आजीवनाथं
 धर्मस्तु दानमध्ययनं यजि” मत्तु “स्त्रीणामाजीवनाथंश्च
 प्रथेय प्रीतिपूर्व्यरुम्” । “स्त्रीणामाजीवनमयादिति” च
 मृत्ति ।

आजीविका स्त्री आजीवयति आ+जीव षिच्-लुत् ।
 जोनिकाया इत्ती जीवनाथे व्यापारे । आ+जीव-कर्त्तरि
 लुत् । आजीवक आजीवमकर्त्तरि लि० ।

आजीव्य लि० आजीव्यतेऽनेन ना० करणे यत् । आजी-
 वनोपाये ऽइत्यादौ “आजीव्य सर्वभूतानाम्” रामा०
 आजीव्यते इत्यर्थकालम्ब्यतेऽसौ आ-जीव-कर्मणि अच् ।
 २ इत्यर्थमालम्बनीये मृदादी । आजीव्यतेऽल्ल आधारे ना०
 गत्यत् । ३ आजीवनीयदेशे ‘रम्यमानत सामन’ साजीव्यं
 देगमावसेत्” मत्तु । तेऽपि सर्वे निवर्त्तनां येऽपि स्रदाह-
 यायिन मया यथोपिताजीव्यैः सविभक्ताय इत्तिभिः”
 भा० ष० ष० ६३२७० ।

आज्ञ स्त्री आजवति आ+जु-क्लिप् दीर्घ । अतिं विना कर्म-
 कारके । (वेगार) ‘कुडादभतिक क्ले गैर्हिराजुय
 कीर्त्यते । इत्युक्ते कर्मकरभेदे ।

आज्ञर् स्त्री आ+ञ्वर-क्लिप् ऊट् । विटौ सुकट् ।

आज्ञति लि० आ+ज्ञा-षिच् पुक् क्तुसु । आदिष्टे क्तादेशे

आज्ञति स्त्री आ+ज्ञा-षिच् पुक् क्तुसु । आघायाम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा-अच् । आदेशे आदेशेय निक्षुप्तस्य
 भव्यादे क्त्यादौ प्रहृष्यर्थव्यापारभेद । “आज्ञवा
 भरपतेर्हि जन्मना दारकर्ममृतसूतके तथा । बन्धुभोजमस-
 दीक्षणेऽपि चौरनिष्ठमसिधेषु चोडुपु” ज्योति० ।
 ‘तथेति घेषामिव मर्त्तुराज्ञाम्” कुमा० । “पञ्चात् धमाव
 ण्छेति तदाज्ञां इदितोऽप्यहीत्” रघु० । “अनतिक्रमणीया
 त्रिवस्तेराज्ञा” गङ्ग० । “दूरापावर्जितकर्मैकस्याज्ञां
 नानुपार्पिताम्” रघु “शिरोभिराज्ञामपरं महीभुज्” ।

माप । २ ज्योतिनोक्ते चरनावधिद्वयमाने तन्मोक्ते
 भ्रूमध्यस्थे सुषुम्णानाद्यन्तर्गते ४ आज्ञाचक्रे च विदरयना-
 चाचक्रगन्दे । “आज्ञाचक्रमथं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्ति-
 तेति” तन्त्रम् ।

आज्ञाकर लि० आघया करोति क्त-अच् ३त० । आज्ञात-
 सारिषे कर्मकर्त्तरि दासादौ षिञ् आज्ञाकारो तत्रैव लि०
 स्थियां ङोप् । क्विप् आज्ञाकत् तत्रैवाथे लि० ।

आज्ञाचक्र म० आज्ञाचक्रक चक्रम् । तन्त्रप्रविद्धे देहाव-
 स्थितसुषुम्णानाडीमध्यगते भ्रूमध्यस्थे द्विष्टे पञ्चा-
 कारे चक्रभेदे । विद्युच्चक्रसङ्घा “आज्ञाचक्रं तद्गूढं न्त
 आत्मनोऽपिषित परम् । आज्ञाचक्रमथ तत्र गुरोराज्ञेति
 कीर्त्तिता” । तत्र निश्चितचित्तस्य पुरुषस्य सर्वपदार्थसाकान्त
 कारेण “एवं भूतम्, एव वर्त्तते, एवं भविष्यतीति” ज्ञानेन
 गुरोरीयरस्य तद्गूढं चक्रसदृशकर्मणे स्थितस्याज्ञायाः
 “इतः परं त्वया इत्य कर्त्तव्यमिति” नियोगस्य चक्रमथ
 भवति तेन तदाज्ञास्थं चक्रमित्यर्थः । यथा च मृ-
 चक्राणां देहे स्थितिकायोक्तं गारदायाम् । “नस्यवत्तद्गुना-
 यामं गुरोरेतमयात्मकम् । गुदध्वजान्दरे कन्दसृष्टैर्भाट्ट-
 द्वाङ्गुलं विदु । तस्य द्विगुणमित्यार विन्दु-
 र्द्वयेषु योमितम् । नाद्यकाल सुसुप्तं ता रुष्याक्लिषा प्रकी-
 र्त्तिता” । इडा वासे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे वता ।
 तयोर्भ्रम्यगता नाडी सुषुम्णा वयमान्त्रिता । मादाङ्गु वा-
 द्यक्रान्ता शिखाभ्यां गिरसा पुन । मङ्गलस्थान समा-
 पन्ना सोमसूर्याम्बुपिण्यो । तस्यामध्यगता नाडी चि-
 त्तास्था योगिवद्गुभा । मङ्गलम्बु विदुसायां पद्मसूत-
 निभ परम् । आधारांश्च विदुसात्त मतभेदाननेकधा ।
 दिव्यमार्गमिभ प्राञ्जलतानन्दकारकम् । इदंवा सञ्च-
 सेञ्चन्द्र पिङ्गलायां दिवाकरः । प्रातौ योगनदानस्य
 सुषुम्णायाञ्च वायुमी । आधारकन्दमध्यस्य त्रिकोणमिति
 सन्दरम् । ज्योतिषां भिन्नव दिव्यं प्राञ्जलमववेदिनः ।
 तत्र विद्युत्कृताकारा कुञ्जली परदेवता । परिष्कुरति
 सर्वात्मा सुप्ताह्वितयाकृति । विभर्त्ति कुञ्जली बहिरा-
 त्मान इवमान्त्रिता । इय प्राञ्जलयोगिना प्राञ्ज नाडी
 पचान्नया । आधारादुदितोवायुर्विवापत् सर्वं देहि-
 नाम् । देह प्राञ्जलनाडीभि प्रजाय कुञ्जते वधि ।
 हादयाङ्गुलमानेन तन्नात् प्राञ्ज इतीरितः” । तन्त्र-
 चिन्तामणौ षष्ठप्रकाये । “आज्ञानामान्बुज तद्विनकरव-
 इय ध्यानधाम प्रकाशम् वृक्षाभ्यां नै वृक्षाभ्यां प्रविड-

सितवपुर्व्युत्पन्नं स्रग्भ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशि-
समधवला वक्त्रपटक दधाना विद्यास्रष्टां कपालं
उमरुजपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निव-
सति च मन स्रष्टारूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनो-
ऽपि अन्मध्ये निवसत्वानन्दलक्ष्यासक्तम् । मनसस्तत्र
स्थित्वा च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ
हार्द्विद्यायां “हृदयं तस्माद्भुदयम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्या-
नाधीनत्वविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्हृद्य
भवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येया-
नीलुक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षाया मूलाधारादिकं
भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य
जगतीलोकतया ध्येयतासङ्काहः ।

“एतत्पद्मसोर्द्धदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमा-
युक्तं पूर्वचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये धीजकोषे अरे-
ञ्चिन्नामणे पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परम-
दुर्लभम् । यन्त्रमीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।
हंसं परब्रह्मरूपः साकारं शिवरूपकः । तारचतुर्ध-
रारोहे निर्गमागमपञ्चवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वं विन्दु-
त्वयविलोचन । विहारशास्त्र हंसस्य हेमपद्मजपूजिते ।
एव हंसोमण्डिमे तस्य क्रोडे परं शिवं । वामे तस्य
सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्यां प्रसादमासाद्य
सर्वकर्ता भवेत्परः । तपोलोक इदं भद्रं । सर्वलोकस्य
दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् ।
मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोक
गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे । । ब्रह्मलोकेषु ये देवा
वैकण्ठे ये सरादयः । यन्त्रुल्लोके वसेद्योहि तेजोमक्ति-
परायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे ।
तपोलोकसमेतास्ति लोकमध्ये सुलोचने । । शालोक्य हि
महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुष्यं च तपोलोकै
निर्याणं हि तद्दुर्लभं । ततो ब्रह्मादयो देवासुतपोलोका-
र्थिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते ! चक्रपटकस्य लक्ष-
णम् । यज्ञज्ञानादमर्यैव जीवन्मुक्तस्य साधकः ।
यज्ञज्ञात्वा जगतीगर्भं न विषेत्, कदाचन” ।

आज्ञाति त्रि० व्या+ज्ञा-क्त सन्धन्ज्ञाते “आज्ञातं यदना-
ज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मियः” यजु० शिवसङ्कल्पः ।

आज्ञातीर्थं न० इत० । तन्त्रे मानसज्ञानान्त्रे ध्येयतयोक्ते
आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा ज्ञाति
निष्ठाणसिद्धये” । इत्यामलम् ।

आज्ञान न० व्या+ज्ञा-ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्ति-
भेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं
प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्दृष्टिर्निर्गमीया जूतिः कृतिः
संकल्पः क्रतुरसुः कामोयशः इति सर्वाख्येवैतानि
प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ०उ० । “तदन्तःकरणोपाधि-
कस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्धय्यां ल-
न करणवृत्तयो बाह्यान्तर्वर्तिविषयविषयासा इमा इत्यु-
च्यन्ते । संज्ञानं संज्ञाप्रसृतमभावः । आज्ञानम् आज्ञ-
प्रतिशरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं
प्रज्ञप्ति प्रज्ञता । मेधा पञ्चधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टि-
रिन्द्रियद्वारा सर्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नाना
शरीरेन्द्रियाणां यथोत्तम्भनं भवति । इत्या शरीरसद्वह-
नीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वा-
तन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसोरुजादिद्विखिभावः । कृतिः
आरणम् । संकल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन स कल्पनम्
रूपादीनाम् । क्रतुरध्ययसायः । असुः प्राणनादिजीव-
नक्रियानिमित्ता इति । कामोऽसङ्गिहितविषयाकाङ्क्षा ।
यशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाष इत्येवमाद्याः अन्तःकरण-
वृत्तयः” इदमभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि० व्या+ज्ञानुगच्छति अनु+गम-उ इत० । आदे-
यानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि० ।

आज्ञानुगामिन् त्रि० आज्ञानुगच्छति अनु+गम-णिनि
इत० ष० । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि० आज्ञानुयायति अनु+या-णिनि
इत० ष स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्तिन् त्रि० आज्ञानुवर्तते अनु+वृत्-णिनि इत०
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि० आज्ञानुसरति अनु+सृ-णिनि इतः
स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि० आज्ञापयति आदिगति व्या+ज्ञा-णिव्
शुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्ते(ङ्कुमनामा)

आज्ञापत न० आज्ञापयतं पत्वम् शाक०त० । आदेशज्ञापके
आज्ञाभङ्ग पु० आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचारा-

भावः । आदेशस्याकरणेन आदिदृष्टविषयेषु प्रचाराभावे
(ङ्कुम नासाम्) । “द्वेषभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्त-
मानावलेपाज्ञापभङ्गं सहन्ते मरप । नृपतयस्त्राहशा-
सार्धभौमा” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीडासप्तविषयता
बाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे तयोपलोकैरुपलोक-

वितथ्य" इति च सङ्गाराक्षम् । [आघ्रातृकृषे दासादौ
आघ्रावह उ० आघ्रा वहति वह-व्यच् । आदेशवाहके
आघ्रासम्यादिन् उ० आघ्राम् आदिष्टविषयं समादयति
सम्+पद+णिव-णिति दैत०स० स्त्रियां ङीप् । आदिष्ट
विषयसम्पादके अतृकृषे दासादौ ।

आज्य न० आज्यते आ+अनुज-क्यप् नलोप । ऽइते । "सर्षि-
र्विलीनमाज्य स्यादानीभूत इत भवेदित्युक्ते ऽविलीने सर्षिणि
'स्रुवेण दक्षमागादाज्यं गृहीत्वा' भवदेवः 'पूत पवित्तेषे-
वाज्यमापः शुभ्रन्तु नैनस" इपदसन्त ३श्रीवासे चन्द्रने
उ० अजयपाल । "आजिनीयुक्तस्पादाज्यानामाज्यत्वमिति
मिरुक्ते सामस्तोभभेदे । च च" स्तोम सामवि० ब्रा० भा० उक्तं
"बहिष्यवमानसूक्तस आज्यम् अग्न आयाहिषीतये"
इत्यादि सूक्तम्, आनी मित्वावरुण इति द्वितीयम् "आयाहि
स्रुच्य आहृत इति द्वितीयम् । "इन्द्रानी आगतमित्यादि
चतुर्थम्" उक्तं ० १ प्र० २, ५, ६, ७, सूक्तानि तान्येतानि
प्रातः सवने गायत्रसाम्ना गीयसानानि आज्यस्तोत्रा-
शयुच्यन्ते तेषु चाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमो भवति तस्य
स्तोमस्य विष्टुतिरेवाम्नायते । "पञ्चभ्योऽङ्करोति
स तिस्रभिः स एकया स एकया पञ्चभ्योऽङ्करोति स
एकया स तिस्रभिः स एकया पञ्चभ्योऽङ्करोति स
एकया स एकया स तिस्रभिः" सामविधानब्राह्मणम्
"एष त्विरावर्त्य तत्र प्रथमाष्टत्तौ प्रथमायास्त्रिरा-
ष्टत्ति द्वितीयाष्टत्तौ मध्याया स्त्रिरभ्यास । तृतीयाष्टत्तौ
उत्तमायास्त्रिरभ्यास । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति"
आज्यदोह न० सामनेदिपाथे सूक्तभेदे "वामदेव्यं उहृत्वा म
अधेऽसाम रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तञ्च रुद्रसूक्तं तत
परम् । आज्यदोहानि सामानि शान्तिकं भारुडानि च ।
पश्चिमे द्वारपालौ ह पठेतां सामगौ तथा" दानपारि०
उ० तानि च सामानि देवमृतसंज्ञकानि त्रीणि यथा ।
"अधि पतायि मित्त्र पतायि क्षत्रप तायि स्वाः प तायि
धमप ता २, यि ना २, मा । मन्थुमा इतृहृत्वा स्र-
य्येण स्रराद्यन्नेन मघवा दक्षिणास्य प्रिया तनूराघ्रा
विशं दाधार । ह्यमस्तृषा हृत्वेण शचीपतिरन्नेन पय
प्रथिव्या सृणिकोऽग्निना विश्वं भूतम् । व्यभवो वायुना
विश्वे । प्रजा अम्यप्रपया मपटकारेणान् भाक् सोमेन
सोमपा समिध्या परमेठी । ये देवादेया । दिविषद ।
स्यस्रभ्यो वो देवादेयेभ्यो नमः । ये देवादेवा । अन्तरि
क्षसद । स्यलेभ्यो० । ये देवा० । प्रथिवीपदः । स्यलेभ्यो० ।

ये देवा० । अक्षसद । स्यलेभ्यो० । ये देवा० दिक्षुसदः ।
स्यलेभ्यो० । ये देवा० । आयासद । स्यलेभ्यो० । अक्ष-
ज्यामिष धन्वने विते मन्थुस्रवामसि स्रुडतां नरुह अक्ष-
भ्यम् । इडा २, १, भा । यरुदं विश्वं भूतं युयो
२, । आउ । वा २, १, ना २, १, ४, मा ॥ १॥ अ-
धिप तायि मित्त्रप तायि क्षत्रप तायि । स्वाः-
प तायि धमप ता २, यि । ना २, माः । नम
उत्तमित्यसोत्तन्वानेभ्यश्च मनो नीपङ्क्तिभ्यसोपनीतिभ्यश्च न-
मोऽस्यङ्गाय प्रतिदवानेभ्यश्च नमः प्रविध्यङ्गाय प्रव्याधि-
भ्यश्च नमः त्वरङ्गाय त्वारिभ्यश्च नमः श्रीष्टभ्यश्च आयि-
भ्यश्च नमः स्रङ्गाय स्रोपतिषङ्गाय मनो यते च विद्यते च
नमः पथे च विषयाय च अक्षज्यामिष धन्वने इत्यादि प्रा-
ग्वत् ॥ २ ॥ अधिप । तायि । मित्त्रप । तायि क्षत्रप ।
तायि । स्व प । तायि । धमप । ता २, यि । ना २,
मा । नमोऽङ्गाय नमोऽङ्गाय एकाक्षाय चावपद्मादाय
च नमो नमः । इत्याय वीरसदे नमः स्थिराय स्थिरधन्वने
नमः प्रतिपदाय च पटरिणे च नमः स्थिरभ्यश्च नमः प्राग्भ्यश्च विरिष्पो-
भ्यश्च नमः संहते च विहते च अक्षज्यामित्यादि पूर्व
वत् ३ । (सामारण्यौ ५ प्र० १ अ० ६, ७, ८ ग०) गाना-
यज्ञौ अधिपतये इत्याद्यद्युक्तं त्रिधा जपेत् अधिपतये
मित्त्रपतये क्षत्रपतये स्वपतये धनपतये नम इत्येव
पठनीयमेवमप्येऽपि अक्षभ्यमित्यगन्तरं य इदं विश्वं
भूतं युयोमे नम इति नीपङ्कीत्यत्र निषङ्गीत्येव पठनीय-
मभ्यत् गानांय सोम विहाय समानम् ।

आज्यप उ० आज्य पिबन्ति आज्य+पा-क उप० स० । पुत्रस्य
उत्तं वैश्यानां पिष्टदेवेषु । "सोमपा नास विपार्षां
क्षत्रियाणां सृविर्भुज । वैश्यानामाज्यपा नाम श्रुद्राणान्त
सु काञ्चिनः" मनुः । "पुत्रस्यसाज्यपाः उताः" इति
भा० ध्या० प० । "देवा आज्यपां यावहेति" "देवा आ-
ज्यपा अग्निहोत्रायामहेति" च यत० ग्रा० ।
आज्यभाग उ० आज्यस्य भाग । ऽइतैकदेये 'स्रस्रत्याज्य-
भागा भवति' यत० ब्रा० । इतस्य २ वैदिकाङ्कतिभेदे च स च
अक्षवेदिनामग्नेः उत्तरभागे स्रुवेणाग्नेये दीयमान आङ्कति-
विशेषः तदक्षिणभागे सोमाय दीयमान आङ्कतिभेदश्च ।
"तूष्णीमावाय्यां वारायाज्यभागी कुह्यादग्नेये स्वाहा सो-
माय स्वाहेति" आश्व० ग० । यजुर्वेदिनागु अग्नेये स्वाहा
इदमग्नेये इति उत्तरपूर्वार्धे सोमाय स्वाहा इदं

शोभायेति दक्षिणपूर्वांशे इति भेदः । “ता उहृता देवताकुरुः याद्रमा अग्नीपोमावन्वाजग्नुरग्नीपोमौ युवं वै नौ भूधियमाजौस्योययोर्वाभिदं युवयोरस्यामन्वाभजतमिति। तोहृचत्तु । किमावयोस्ततः स्यादिति यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वृपास्त्रहां सुरस्तादाव्यस्य यजानिति तस्मादस्यै कस्यै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादा-ज्यभागावग्नीपोमाभ्यां यजन्ति” मत० ब्रा० । इति तयोः सर्वदेवानां यज्ञस्यादौ व्याज्यभागादानं विहितम् । “व्याज्य-भागाभ्यां अत्रत्याग्नेयेन सौस्येन” का० ब्रा० २, १, १ ।

श्राज्यभुञ्ज ५० व्याज्यं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं विलोमं सर्पिः भुञ्जे भुञ्ज-किप् । हविर्भुजि पद्मौ तन्मुखेन हविर्भोजे २ देवे च ।

श्राञ्जन न० व्या+ञ्ज-ल्युट् । समन्तारभ्यञ्जने । “तेज या एत-ध्योर्देदाञ्जनम्” ऐ० ब्रा० अञ्जनायां भव' अण् । २ हृत्-मति धानरभेदे ष च दाशरथिसहाय “दाशरथिसौरिवाञ्ज-मनोत्तनक्षपरिगतप्रान्तैः” काद० । अञ्जनस्येदम् अण् । १ अञ्जनसम्बन्धिनि लि० ।

श्राञ्जनिक्थ न० अञ्जनाय हितम् ठन् ततः पुरो० भावे कर्माणि च यक् । अञ्जनसाधनत्वे ।

श्राञ्जनेय ५० अञ्जनाया अपत्यं ठक् । अञ्जनागर्भजाते हनू-मति वानरे । “अञ्जनागर्भसंभूतो वायुपुत्रो महाबलः” । हृत्तमत्स्वितिः । [अञ्जलिकरणे ।

श्राञ्जलिक्थ न० आञ्जलिरेय स्वार्थे कन् ततः पुरो० यक् ।

श्राञ्जिनेय ५० अञ्जिन्यां भव' ठक् (आञ्जनाद्) कीटभेदे ।

श्राञ्जिहिवा स्त्री आहिहिसिद्ध्या व्या+ञ्जन्-ह-सन्-अ ।

व्यागमनेच्छायाम् “आहिह जाताञ्जिहिप ” भट्टिः ।

श्राटंरूप ५० अटरूप एव स्वार्थे अण् । वासकष्टे स्वार्थे कन् तत्रैव “आटरूपकखांशाहाद्याः वान्यहयावि-नाम्” भा० द्रो० प० ।

श्राटविक लि० अटव्यां अरति भयो वा ठक् । अरत्तय-चारिणि “प्रच्छद्यज्ञकास्तेते ये स्तेनाटविकादयः” मत्तुः “दण्डेषु चङ्गुशुमारारटाविकाः सामन्सैनिकाद्याश्च” शा० द० २ “सैन्याभेदे । सैन्यानि च पडविधानि । यथा “शौल भृत्य चङ्गुशुपो द्विपदाटविक बलम्” मञ्जिनाप एतकोप । तदभिप्रायेणैव “पह्विषं बलमदादेति” रघुः ।

श्राटवी स्त्री अटव्याः सर्षिकृष्ण पूः अण् । दक्षिणदिक्स्-यवनपुरीभेदे । सहदेवदिग्विजयपर्यन्ते । “दूतैरेव यमे वरुं करुणं भानदापयत्” पाण्ड्योच द्विङ्गांशैव सहितां-शोड्कैरलैः । अस्यांस्तासवनांशैव कलिद्गात्तद्रुक्त्विफान् ।

आटवीञ्च पुरीं रम्या यवनानां पुरं तथा' भा० ष० प० । आटि ५० व्या+अट्-इण् । १ शरारिपक्षिणि । २ मत्तुभेदे च जातित्वेन स्त्रिया वा डीप् । आत्त्रादिपु पाठात् श्राटा-शब्दे परेऽस्योदात्तत्वम् ।

आटिक लि० आटाय गमनाय मष्टत्-ठण् । गमनमष्टत्ते स्वार्थे ष्यञ् । आटिक्यमप्यत्र म० ।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति अण्-डीप् । गृह्णाद्द्विर्ग-न्तमर्हत्यामत्तपजातपयोधराया स्त्रियाम् । “मटवीहृतेपु कुरुष्वाटिका सृष्ट जाययोपक्षिर्ह चाक्रायण इयस्यामे प्रजाय उवाच” छा० उ० । आटिक्याऽस्तुपजातपयोधरादि स्त्रीव्यङ्जनया जायया सृष्ट” इति भा० ।

आटीकन न० आटीक्यत रूपदुग्म्यते व्या+टीक-ल्युट् । पत्सामा प्रथमसत्यगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारां छान्ततया पाठः प्रामादिकः ।

आटीमुख न० आद्या' शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य । सुष्ठुतोक्ते शस्त्रभेदे “सूचीकुशपत्राटीसुषशरारीसुखेष्वादि विप्रतिगस्त्रगणनायाम् सुष्ठु० अर्हं धारशब्दे विष्टति” ।

आटोप व्या+तप-षञ् ष्टपो० ठत्वम् । १ दर्पे, २ संरक्षे, ३ आङ्ग्वरे च । “आटोपसुखींमिनयं मदलः” माघ “मदलजडुर्हिनाम्बकारगजघटितघनघटाटोपपरि-पालितापि” काद० “आटोप परिक्रम्य” वेणी० “कलापरुचि-राटोपनिचितान् सुकुटानिव” भा० व० प० । ४ घातजन्ये उदरशब्दभेदे “आमाटोपापचिह्ने अगुस्ये क्रिनिविका-रिणाम्” सुष्ठु० ।

आडम्बर ५० व्या+डमि-च्चेप्, अरन् । १ हर्षे, २ दर्पे, ३ त्वर्यस्वने, ४ आरम्भे ५ संरक्षे, ६ अलिलोन्नि, घनगर्जि-ते, ७ आयोजने च । मत्वर्थे इनि । आडम्बरिन् त-द्युक्ते लि० । [भेदे । ततः गोत्रप्रत्ययस्य बङ्गु लुक् ।

आडारक ५० अड-उद्यमे षञ् ततः आरक् अपि-आडि ५० अड-उद्यमे इण् । खनामस्वाते मत्स्यभेदे । शरारीविहगे च उंस्वी० स्त्रीत्वे वा डीप् स्वार्थे कन् आडिकाप्यत्र ।

आडू ५० अड ज हस्य ड० नि० ष्टिः । (भेदा) उठमे । आडक ५० आटोयते व्या+टूक-षञ् ष्ट० । “अट्टसिर्भन्तु कुड्विङ्गुड्योऽपौ ह उड्कटम् । इपूकलानि च चत्वारि आदक परिकीर्तित इति” मत्वभेदे चतुर्विंशत्तदधिकस-हस्रसिद्धाने “हादयप्रष्टतिमि कुड्ददकाडुत्तमुपोररं मस्याटकद्रोष्ण, इत्युक्ते द्विनयस्युत्तरमतप्रष्टिमाने च

एतच्च धाम्नादेमनि । सुवर्णादिमाने ष्टु सुप्तः ।
 "हाद्व धाम्नामानाः मध्यमाष्टसुवर्णमात्रकः ते षोडश
 सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्ठाया एकोनविंशतिर्हरण
 ताभ्यां ऋतोयानि कर्षं ततश्चोक्तं चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्तः
 यत्रतुष्टुवप्रस्तादकरोष्या इत्यभिनियम्यान्ते इत्युक्ते २५ ई
 यत्रमाने च । अर्द्धर्षादिपाठात् कोपभादन्तर्गप
 अक्ष षु० न० चिह्नता । अक्ष परिमाणवाचकत्वात् आङ्कोमी
 हिरिन्नादौ प्रथमाया परिमाणमर्थः आङ्कपरिमाण
 परिष्कोमीहिरिन्नादि बोधः । आठकं चम्भवति
 अष्टहरति पचति वा षट्म् वा । आङ्कोनः आङ्-
 किकः आङ्कमितधाम्यस्यापने तद्वहारणे च पाले तत्-
 पाचने इहादौ लि० ठञि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।
 आठकजम्बु षु० आठकमिता जाम्बूयैत देसे । स्वूजजम्बुजुक्त-
 देसे तत्र भवः इहात्प्राचाम् ठम् ज्ञयापवादकः ।
 आठकजम्बु कः । तत्र भवे लि० ।
 आठकी की आठौकते अच षुनो० ङी० ङीप् । (अरहर)
 इति ज्ञाते ऋषीभाम्यभेदे । "आठकी षुवरी क्वा मधुरा
 शीतका क्वः पाहिषी वातजननी वर्यां पिच्छकफाक्-
 जित्" भावप्र० फले अस्य सुखमपि "आठकां च मकरां च
 कोरुवान् उवचं तजेत्" कायो० वा० वैश्वदेवे वर्जने ।
 आठ लि० आ+भ्यै-क षुनो० । १ सुक्ते, २ विगिष्टे ३ सम्भ्रमे
 ४ धनिनि च । सुक्ते धनाट्ट सुखाट्ट विनयाट्ट ।
 कम्बु कम्बुशुक्त "आट्टास्वायाव्यसनिनः ससुरक्षा
 र्जदा" भा० षु० प० ५ अ० । "आट्टोहस्यति ह्योधर्म-
 नतिक्वामति धर्ममतिक्रामन् पापं करोतीति नोक्षकच्छ्रुता
 इतिः "नेत्रः पञ्चभिराट्टानाम्" इति "आट्टादिन
 प्रापचिकादजसम्" माघः ।
 आट्टकुलीन षु० की आट्टकुले भव' क । आट्टकुलभवे ।
 आट्टहरण न० अनाट्टमाट्ट करोत्यनेन आट्ट+क-
 वरणे स्तुन् षुम् उप० षु० । अभूताट्टस्य आट्टताकरणे ।
 आट्टचर लि० भूतपूर्व आट्टः चरद् । भूतपूर्वाट्टे
 स्त्रियां ङीप् ।
 आट्टतम लि० अत्रिभवेन आट्टः तमप् । अतित्रयाट्टे ।
 आट्टपहि अन्व० आट्टं परं प्रहरचं नम दिदच्छ्रुता०
 इत् रजकलादज्ययत्तम् । आट्टपदप्रहरच्युक्ते सुक्ते ।
 आट्टाश्रयन न० अनाथ आश्रयभवनत्वेन आश+भू-करणे
 स्तुन् षुम् उप० षु० । अनाथस्य आश्रयभवनसाधने ।
 आट्टाश्रयिष्णु लि० अनाट्ट आट्टो भवति आट्ट+भू-शिष्ण-

श् षुम् उप० षु० । अभूतपूर्वाट्टे आट्टताम् प्राप्ते
 "आट्टाश्रयिष्णुर्वैश्या कुमारः" भट्टि ।
 आट्टाश्रयिष्णु लि० अनाथ आश्रयभवति आश+भू-करणम्
 षुम् उप० षु० । अनाट्टे आट्टतया भवे ।
 आट्टावात षु० आट्टोवातोयत् । "कर्मदेदोहती वासुदेदोह
 प्रतिपद्यते । तदाङ्कमर्द्धैर्विस्वरोमर्द्धैरवाङ्कैः
 निद्रया चार्द्धितौ सखी शीतकाप्रचेतनी । सुवकाव-
 स्थिराङ्क न स्थावि च मन्यते । तमूचकाश्रयिष्णु-
 राट्टावातमवापरे" सुक्तोक्तवचने अक्षरभरुणे ।
 आणक लि० अचक एव सार्धे अच् । अक्षमे कृत्तिते कृत्तः ।
 "आचक सुतं नाम दन्तलो. पादं र्धस्ययोः" इत्युक्त
 वचने २ सुतरभेदे न० ।
 आयाव न० अयोभांशः दृष्यादि० वा अच् । अचुले ।
 आयावीन लि० अचुधाम्नानां यर्षयादीनां भवनं जेतम् वा
 अच् । (सुनाकाङ्गा) जेतभेदे जल यर्षयाद्युभान्वा
 न्युत्पद्यन्ते तस्मिन् । पयो यत् अचव्यममत् ।
 आशि षु० की अच-इत् स्त्रियां वा ङीप् । रचकक्रायस्ते षीकवे,
 २ कोटी ३ षीम् च । "मयोमुवा यरथा यातमर्षान्जन्
 निधिं घुरमाधि न नाभिम्" अ० ४, ४३, ८ । "आशिं
 न रय्यममृताधितस्युः" अ० १, ३५, ६, सुस्तोक्ते मर्षस्यान-
 भेदे, अत ऊर्ध्वं प्रमेकयोमर्षस्यान व्याख्यास्याम
 इत्युपक्रम्य । "जातुन ऊर्ध्वं सुमयतस्यङ्क सुमाशिनोम
 तत्रयोफामिद्विः क्षमसकृयिता च" उक्तम् ।
 आणीवेय षु० की० अषिरस्वस्य वा दीर्घ अयोव कृति-
 भेदे ज्ञासापत्यम् शुभा० ङ् । अयोवपरेपत्ये ।
 आण्ड लि० अण्डेभव अण् । अण्डेयमन्वे यक्षिप्रभतौ
 स्त्रिया ङीप् वेदे ष्टु कश्चित् टाप् । "आण्डे व भित्वा यकु-
 नस्य गर्भम्" अ० १, ६८, ०, २ अण्डजाते हिरण्यमर्भे षु०
 "तदक्षमभवर्द्धे स ह्यज्ञाशुपमप्रभम् । तस्मिन् जसे अर्षं
 त्रह्णा सर्व्वोकोपितामह" इति मन्त्रेकस्याण्डजातत्वात्
 तत्वात्तम् । "विराड्वचैमावाण्डौ स्राट् च" यत० त्रा० ।
 अण्डमेव सार्धे अच् । २ सुवचरपये सार्धिकप्रत्यक्ष कश्चित्
 शिक्वचवातिक्रमस्तेजसात् षु० "मस्य ह्याण्डौ भवतः
 रेतः सिद्धति" यत० त्रा० । "आमन्दनत्यावाण्डौ नै" वक्तु०
 २०, ६, "आण्डौ इवणौ" वेददी० । "अण्ड इवणोऽण्ड
 अण् । ४ प्रथयुक्ते "आण्डौ नै रेतः शिचौ" यत० त्रा० ।
 अण्डेन निर्दृक्त अण् । अण्डेनिर्दृक्ते ५ पाचकत्वे द्युषीके
 भूषीके च । "तस्मिन् अण्डे च भगवतापिता परिश्वरद्

स्यमेवात्मनो ध्यानासदण्डमकरोद्दृष्टिषा । ताभ्यां स प-
कत्वाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्भमे इति" मत्तनाऽण्डयक-
वाभ्यां तयोश्चपत्तिप्रतिपादनास्योक्तयात्वम् ।

आण्डज उ० - अण्डात् जायते जन-उ सार्थे अण् ।
१ अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २ तच्छरीरे न० "तेषां खलेषां
भूतानां त्रीण्येव वीजानि भयन्याण्डजं जीवजसृष्टि-
कम्" इति आ० उ० । "तेषां जीवाविष्टानां स-
स्त्रेषां यस्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्द्देशा-
च्च तत्र तेज प्रवृत्तीनाम् । तस्मात्तेषां सस्त्रेषां भूतानां
पद्मपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव जातिरिक्तानि वीजानि
कारणानि भवन्ति । कानि तानोक्त्युच्यन्ते । अण्डजन-
शब्दाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो
हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां
बीजम् सर्पः सर्पाणां बीजम् । तथाऽन्यदण्डजं जातं
तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ॥ अन्यण्डाज्जातमण्डजमुच्यते
ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमाण्डजं बीजमुच्यते ।
सस्त्रमेवं स्यादादि तदिच्छातन्मा श्रुतिः स्यात्सतन्मा
श्रुतिर्वैत आहण्डजाद्येव बीजं नाण्डादिति । दृश्यते
चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे ।
अतोऽण्डजादीन्मेव बीजान्यण्डजादीनाम्" भा० ।

आण्डायन लि० अण्डेन निर्दत्तः पक्षा० फक् । अण्ड-
निर्दत्ते लि० । [अण्डे इत्येव साधुरित्यन्वे ।
आण्डीर उ० आण्डमस्यस्य ईरच् । अण्डयुक्ते इत्यपरं अ-
आण्डीवत उ० राजभेदे । तेन निर्दत्तम् कक्षा० फिन् ।
आण्डीवतावनि तन्निर्दत्ते लि० ।

आत् अव्य० अत-विष् । १ अतन्तरमित्यर्थे । "आदस्य
वातो अतुपाति योचि" अ० १, १४८, १ २ अपिचेत्यर्थे
"विश्वकर्मा विमना आदिह्यायाघाता विधाता परमोद्
सन्दृक्" यजु० १७, २६, "आत् अपि च" वेददी० आ+
कस्मे तकार । ३ आकाररूपे कस्मे उ० "आतद्योप-
ने क" पाणिनिस्त्रयम् ।

आत लि० आ+अत् अच् । अततगते प्रसृते । "पक्षोमि-
त्रवमावा उदाते" यजु० २६, ५, "आतैः प्रसृते" वेददी०
आतक लि० आत+अत् अच् । १ अततगतरि २ सर्पभेदे उ० "बाह-
कवाजस्रश्च भूतकः प्रातरातको । कौरव्यकुलजास्तेते
प्रवाता इव्यवाहनम्" भा० आ० ५७ अ० ।

आतङ्ग उ० आ+तङ्गि-बम् । १ रोगे, "दीर्घतीव्रामयपसं-
प्राङ्गं नामपापि वा । ईहा मयि निद्रातङ्गं कृत्वा वा

अङ्गहा शुचिः" या० २ सन्तापे, "मन्त्रेन च विजानीयात्
देशं कालं जातिस्वात्मप्रमातङ्गं सत्त्वपत्तिं वेदनास-
च्छायम्" इत्योदि सुश्रुत० । १ सन्देहे, १ अरजगन्दे, ५ भये
च । "पुरुषायुपजीविन्यो विरातहानिरीतय" रघुः ।

आतञ्जन न० आ+तन्ञ-ल्युट् । १ वेगे, २ प्रापणे, ३ आम्ना-
यने दुग्धादौ दध्नादिभाषापादनाय ४ अन्वद्वयप्रक्षेपे, (दस्वन्
देओया) ५ निक्षेपे, ६ उपह्वने, ७ ह्रस्वद्वयप्रक्षेपेण कठिनद्वयस्य
सूर्यने गलितस्वस्यादेर्द्व्यान्तरयोगेण ऽज्जारणे च । करणे
ल्युट् । ६ दधिषाधन इव्ये (दख्ख) । गोभ्योर्हिदग्धिषाः दु-
ग्धादय उतपद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्यै श्रुत तस्यै
यरक्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्जनं तस्यै नयनीत तस्यै
घृतं तस्या आमिच्छा तस्यै वाजिनम्" शत० ब्रा० । गल
प्रतिधुक् सद्यो दुग्धम् १ श्रुतं पक्तं पयः २ । यर पक्ष्णोर-
स्योपरि सारभूतम् ३ । घनीभूतं वस्तु दधि ४ । दधिभवं
सारभूतसदृकं मस्तु ५, । नयनीत घृते, ६, ७, प्रसिद्धे आत-
ञ्जनं दधिभावकारणम् ८ । आमिच्छा तप्ते पर्यासि दधानयने
सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिच्छा ९ । इयात्मकं वाजि-
नम् १०" भा० 'यत्पूर्वोद्दुग्धं ह्यिरातञ्जनं' तत्कृषीत
काल्या० । [स संसदा" रघु ।

आतत लि० आ+तन-क्त । विस्तृते "आततज्यमकरोत्
आततायिन् लि० आततने विस्तीर्णेन शब्दादिना अयित्त
शीलमस्य अय-र्णानि । प्रघोद्यते । विषयभेदेन आततायि
वधे दोषादोषौ" प्रा० वि० उक्तौ यथा दृष्टं "नाततायिवधे
हन्ता किल्विप प्राप्नुयात् क्वचित्" । विनाशार्थिनमायानं घात-
यन्नापराङ्मुयात्" । किल्विपभाव प्रायश्चित्तनिषेधार्थं अप-
राधाभावो दृष्टनिषेधार्थं । यतः "सर्वत आत्मानं गोपा-
यीतेति" श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षणा
भावे इदं बोद्धव्यम् । काल्यायन । "आततायिनमायानं
मपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्त जिघासीयाञ्च तेन प्रह्लाहा
भवेत्" जिघासी सन् इयाङ्छेदित्यर्थः । देवल । "उद्यस्य
शस्त्रमायानं श्रूणमप्याततायिनम् । निश्चयं श्रूणहा
न स्यादहता श्रूणहा भवेत्" । श्रूणोत्राङ्गणविषेयः । दोष-
दर्शनं नियमार्थम् । मस्तुविष्णु । "गुरुं वा कालद्वौ वा
प्राङ्गणं वा वञ्चयतम् । आततायिनमायानं हन्यादेकावि-
चारयन्" एवकारो नियमार्थः । तथा "नाततायिवधे दोषो
हन्तुर्भवति कसन । प्रकार्यं वाऽप्रकार्यं वा मन्वुः सन्मन्वुः-
च्छति" । यस्माद्भ्रान्त्यु ह्यन्यमानमन्वुः नाशयति न पुनः
पुरुषो हन्ति हन्यते वेति ह्यनमपिधेरपवादः । आततायिन-

नाह वशिष्ठः । “अग्निदोगरदस्यैव शस्त्रपाणिर्धनापह ।
 सेतदारारहारी च षड्ते आततायिनः” । विष्णु-
 आम्नायने । उद्यातासिनिपाग्निञ्च शापोद्यतकरत्नया ।
 आथर्वणेन ह्यनात् पितृमञ्चैव राजसु । भार्यातिक्रमि-
 चञ्चैव विद्यात्प्रतातयायिन । यथोचितहरानन्याना-
 ल्कञ्चैव आथर्वणकारान्” । विघेषमाह कात्यायन । “अना-
 क्षारितपूर्वोयस्त्वपराधे प्रवर्तते । प्राणद्रव्यापहारे च प्र-
 हस्यतातयायिता” । अनाक्षारितोऽनपकत । तेन पूर्वोक्त-
 तापकारस्य भारणोद्यतस्य आततायिता । तेन प्रत्युपका-
 रकथे होषयथ । ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हृन्ने-
 ने दोषमाह सुमन्तु । “नाततायिबधे दोषोऽन्यत्त गोब्रा-
 ह्मणान् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात्” । तथा भविष्ये ।
 “घातकानपि गोविपान् हन्याद् कदाचनेति” । अतः पू-
 र्ववचनविरोधः । सत्यम् । अत्र व्यवस्थामाह कात्यायन ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तप स्नाध्यायजन्मत् । बधस्तत्र
 त नैव स्यात् पापे ह्यने बधोमत” । जन्मपदेन आति-
 कुलञ्चोच्यते । तेन हन्तुमेवया तपोविद्यानातिगुर्वैरु-
 क्तोनायतायो बध्युक्तद्वेषोऽध्ययथ । अतएव भगवन्नोताया
 माह । “पापमेवात्रयेदं ह्यस्वतानाततायिन” इति ।
 एतान् भीष्मादीन् आत्यन्तोत्कृष्टयुष्णानिच्यथ । एवभूता-
 ततायिनघातने फलमप्याह दृष्टस्यतिः । “आतता-
 यिनस्तु कृष्टं हृत्स्नाध्यायसंयुतम् । योन हन्याद्बधप्राप्त-
 षोऽश्वमेधफलं लभेत्” । यद्यपि “गुरुस्वकृत्यत हन्यादिति” ।
 अयते । तथापि गुरो सकामात् कुलविद्यातपोभि शिष्य-
 व्याप्युत्कर्षसम्भवः । एव ब्रह्मजुतादावपि । एवमधमवर्ण-
 स्योत्तमवर्णौ न बध्य । पूर्वोक्ततापकारविषयं वा सुमन्तुवच-
 नम् । गौराततायपि न बध्य । “नखिना शङ्किष्वाञ्चैव
 दंष्ट्रिष्वाञ्चाततायिनाम् । रुद्रश्चानानान्यान्त्येवं बधे ह्यना न
 दोषभागिति” कात्यायनवचनं गोष्यतिक्रमशङ्किविषयम् ।
 विघेषमाह कात्यायन । उद्यातानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो
 न विद्यते । निहस्तस्तु यदारम्भाद् हृणं न बध ष्यत”
 इत्यन्तेन । तत्रत्यम् ण्यप्यर्थाभाह देवतः । “अनूचानो गुणो-
 धेतो यत्रस्नाध्याययन्त्रित । भ्रूण इत्युच्यते शिष्टे येषभोजी
 जितेन्द्रियः” । निताक्षरायामपि “गुरु” वा बाहल्लो वा
 ब्राह्मणं वा ब्रह्मजुतम् । आततायिनमायान् हन्या-
 देवाविचारयन् । नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भयति कश्चन ।
 प्रच्छन्नं वा प्रकाश वा मन्युस्तनुमन्तुमुच्छति” । तथा
 “आततायिनमायान्मपि वेदान्तं रणे । जिघांसन्-

जिघांसोयाज्ञ तेन ब्रह्महा भवेत्” इत्याद्यर्थमाहम् ।
 “इयं विद्युत्त्रिदिता प्रमाप्ताकामतोहितम् । कामतो
 ब्राह्मणबधे निष्कृतिर्न विधीयत” इत्यादि धर्मशास्त्रमनयो-
 विरोधे धर्मशास्त्र बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयता-
 सम्भवेन विरोधाभावाच्च बलावलपिना अवतरति । तथा
 हि “शस्त्रद्विजातिभिर्पाङ्गुन्वर्णोयतोपरुध्यते” इत्युपक्रम्य
 “आत्मनश्च परित्वाणे दक्षिणाणाञ्च सङ्करे । स्त्रीविप्राभ्युप-
 पत्नौ च धर्मेषु ब्रह्म दुष्पतो” त्याक्तरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञो-
 पकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहृषयायाञ्च आत-
 तायिनमकूटमक्षेपे हन्तु न दण्डभागित्वात् तस्यार्थं
 वादार्थमिदं दृश्यते । “गुरु वा बाहल्लो वेत्नादि” । गुर्वादी-
 नत्यन्तबध्यानप्याततायिनोऽन्यात् किञ्चिन्त्यानिति । वा-
 यद्वत्प्रवणादपि वेदान्तमित्यन्त्याप्यिदं अत्रवणाच्च गुर्वा-
 दीना बध्यतमतीति “नाततायिबधे दोषोऽन्यत्त गोब्राह्मण-
 घादिति” सुमन्तुवचनात् । “आचार्यं च प्रवक्तारम् पितर-
 आतरं गुरुम् । न ह्यस्याङ्गाङ्गान् गान् सर्वान्चैव तपस्विन”
 इति भट्टवचनाच्च । आचार्यादीनामाततायिना हिंसा-
 प्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवन्नाम्यथा हिंसामालप्रतिषेधस्य
 सामान्यमाह्नेषैव सिद्धत्वात् । “नाततायिबधे दोषोऽन्य-
 र्भयति कश्चन” इत्यतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव । यतः
 “अग्निदोगरदस्यैव शस्त्रपाणिर्धनापह । सेतदारारहरीं
 षड्ते आततायिन” तथा “उद्यातासिनिपाग्निञ्च शापो-
 द्यतकरत्नया । आथर्वणेन ह्यना च पितृमञ्चैव राजसि ।
 भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रन्वेपणतत्परः । एवमाद्यान् वि-
 जानीयात्स्वर्णनेवाततायिन” इति सामान्येनाततायिनो-
 दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आततायिन आत्मादिता-
 णार्थे हिंसानभिनन्दिना निवार्यभाषा प्रमादाद्यदि विष-
 दोरक्षत्त सधु प्रायश्चित्त राजदण्डाभावश्चेति” । ब्राह्मणा-
 द्याततायिबधे दोष उक्तः । अतएव भीष्मादीनामा-
 ततायिनामपि हननेन “अश्वमेधेन शुष्यन्ति महापातकिम-
 स्त्रिभे” इति भारते युधिष्ठिरादीना सङ्घातकित्तसक्तम् ।
 आतनि लि० आ-तन-इत् । आतानके विस्तारके । “त्वं
 विश्वरुरसि यत्रमातनिः” ऋ० २, १, १० ।
 आतप् लि० आतपति आ+तप-क्त् । तापके “परिवास-
 रुपावयोश्चावरत्न आतपः” ऋ० ५, ७१, ५ । “आतपः
 आतापिनः” भा० ।
 आतप उ० आ-तप-व । उद्गृह्यते, १ निविड्विरिभे
 रौड्रे च । “आतपः कटुकोरुहः स्वेदमूर्च्छादिपा-

मदः । दाहवैवर्थाजननीनेत्ररोगप्रकोपनः" सुश्रुतः ।
 "भवति वपुरवाप्तश्चायमेवातमेऽपि" भाषः । "घातपात्यवसं-
 क्षिप्रनीवारापु निषादिभिः" रघु । "तमातपह्लान्तमनात-
 पत्वम्" रघु । "गृह्णाणि यस्यातपवन्ति सिद्धा" कुमा० ।
 "शीतातपाभिषाताय विविधानि मयाभि च" मनुः ।
 घातपय विरलसयोगापन्नः सूर्यस्य किरणभेदः
 स एव रौद्रशब्दाभिधेय प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसयोगा-
 यन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः । अथ च निविडतेज-
 स्कृत्वाद्गुण्यस्पर्शवत्त्वम् तेन दुःखदायकत्वमनुनोक्तम् ।
 एवं "घातापतापितभूषी माधव । माधव । मा धावेति"
 यशोदायाकोऽपि । ३ प्रकाशे 'छायातपौ ब्रह्मविदे-
 यदन्ति' श्रुतिः ।

श्रातपत्र न० घातपात् त्वायते त्रै-क । अत्रे । स्वार्थे कन् ।
 घातपत्रकमप्यत्र । "तमातपह्लान्तमनातपत्वम्" । "एकात-
 पत्रं जगत प्रभुत्वम्" । "पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे
 साक्षान्यदीक्षितम्" इति च रघुः । "राज्यं स्वह-
 स्तधृतदण्डमिषातपत्वम्" शकु० । "तस्यातपत्र निभरा-
 म्भवे" भाष । "निजातपत्रस्य तलस्यले नरु" नैप०
 घातपत्रोत्पत्तिर्यथा मार० व्यानु० प० ६२, ६३ च० ।
 "यदिद्वादशकल्पेपु दीयते भरतर्षभ । । अत्रश्चोपानह्री
 चैव केनैतत् स प्रवर्त्तितम् । कथञ्चैतत् समुत्पन्नं किम-
 र्थञ्चैप दीयते । न केवलं द्वादशकल्पे पुण्यकैष्वपि दीयते ।
 ब्रह्मर्षि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो
 मञ्जु ! श्रोत्रमिच्छामि तत्पत्र । भीष्म उवाच । गृह्यु
 राजस्रवहितस्त्रोपानहविस्तरम् । यथैतत् प्राधित लोके
 यथा चैतत् प्रवर्त्तितम् । यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्य-
 ताञ्च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ।
 जमदग्ने च सपाद सूर्यस्य च महत्तमम् । पुरा च मय-
 वानुसाक्षाद्भुपाऽप्रीडित प्रभो । । सन्ध्याय सन्ध्याय श्रा-
 त्त्रिकेप किञ्च भागीय । तान् सर्वाङ्गं रेणुका क्षिप्रान्त्रसे-
 पून् दीप्ततेजसः । यामोय सा तदा तप्तं प्रादादसकृद-
 प्युत ! । अथ तेन स गृह्णेन उदायायैव शरस्य च ।
 गृह्णतः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रस्थाजहार तान् । ततो
 मध्याह्नमावृष्टे ज्येष्ठां मूढे दिवाकरे । स सायकान् द्विजो
 उह्णा रेणुकाभिदममनीत् । गच्छामय विद्यावाशि ! शरा-
 नेतान् धत्तपुरतान् । वावरेतान् पुन ह्नुम् । क्षिपा-
 षीति अनाधिप । । सा गच्छन्त्यनरा ह्यायां वृणुषान्त्रिह
 धारिणी । तस्यौ तस्य हि सन्ध्यां शिरः पादौ तर्षव च ।

स्थित्वा सा त उहृत्ते वै मन्तुः शपभयाच्छुभा । दया-
 वानयितुं भूय सायकानसितेक्षणा । प्रस्थाजगाम च
 शरांस्तानादाय यशस्विनी । सा वै क्षिद्रा सुषार्वर्णी
 पद्मा उ ख निवच्छेती । उपाजगाम भर्त्तारं मया-
 ह्नुं प्रवेपती । स तामृपिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभा-
 ननाम् । रेणुके । किं शिरेण त्वमागतिति पुनः पुनः ।
 रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।।
 सूर्यतेजोनिरुद्धाऽहं दृष्ट्वाया समाश्रिता । एतस्मात्
 कारणाद्ब्रह्मक्षिप्रार्यतत् कृतं मया । एतच्छुभा मम
 पिभो । सा क्रुधन्वं तपोधन । । जमदग्निस्वाच । अद्यमं
 दीप्तकिरणे रेणुके । तव इ सद्यम् । शरैर्निपातयिष्यामि
 सूर्यमस्त्राग्नितेजसा । भीष्म उवाच । स विस्कार्य
 धनुर्द्विव्य गृहीत्वा च शरान् बहून् । अतिष्ठत् सूर्यम-
 मितो यतो याति ततोमुखः । इत्येव क्रोधेन आत्मानं
 (सूर्यं) पातयित्वा मिच्छवे जमदग्ने विप्ररूपं हृत्पागत्वं तं
 च परितोष्य तस्मै अत्रसुपानह्री च सूर्योद्दावित्व्युक्तं
 ततोऽध्यायान्तरे यथा ।

"एतायद्ब्रह्मा स तदा त्वष्पीमासीदुष्टगूत्तम । अथ सूर्योऽद-
 दत्तमै च्छत्रोपानहमाशु वै । सूर्य उवाच । महर्षे ।
 शिरसस्त्राण्य अत्रं मद्राश्रसधारणम् । प्रतिगृह्णीष्व
 पदभ्याञ्च त्वापाथे चर्मपादुके । अद्यप्रभृति चैवेह लोके
 सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्वेषु परमश्रेयमेव च ।
 भीष्म उवाच । अत्रोपानहमेतत्तु सूर्येणैतत् प्रवर्त्ति-
 तम् । पुण्यमेतदभिख्यात क्षिप्र लोकेषु भारत । । तस्मात्
 मयच्छ विप्रेषु च्छत्रोपानहसत्तमम् । धर्मस्त्रेषु महान्
 भावो न मेऽज्ञासि विचारणा । अत्रं हि भरतश्रेष्ठ । य-
 प्रदद्याद्द्विजातये । शुभम् शतशलाक वै स प्रेत्य सुख-
 मेधते" । एतद्वक्ष्ये अत्रगच्छे यक्ष्यते ।

श्रातपवत् त्रि० घातपोऽस्यत्व महत् मस्य वः । घातपयुक्ते
 "गृह्णाणि यस्यातपवन्ति सिद्धा" कुमा० ।

श्रातपवर्ष्य त्रि० घातमे निमित्तेषुति वर्षन्ति वा० कर्त्तरि यत् ।
 दृष्टिले "अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्णातपवर्ष्या" कात्या०
 १५, ४, ५, अन्तरिक्षात् पृथीतव्या घातपवर्ष्या या
 घातमे वर्षन्ति ताः । अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्णन् भूमिपतनान्
 प्रागेशकागात् पतन्तोदादाय गृहीतव्या" कर्क० ।
 अतएव दृष्टिलसस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वादि-
 प्रायेण तासां यस्मिन्काले पृथ्व्यासम्भवेन मूर्धं संयाहृत्तौ-
 क्तं "यूपसहस्रेण नैमित्तिकसम्भवात्" कात्या० १५, ४, २

या आपोनिमित्तेन प्राप्यन्ते ता नैसिन्धिक्यं यथा गोरुपराः श्रातपवर्षाक्षासामन्विनु काशे पशुष्वसम्भवात् अत पूर्वं श्दहीत्या यूपसत्तरेषु सुगर्भेष्टमिति कर्क । अतएव श्रुत्या हृष्टेरातपनिमित्तत्वसक्तम् "तस्माद्यत्नं कृषित् शोचति स्नेहेते वा सुस्पष्टोऽस एव तदध्यापोजायन्ते" इति षा०७० शुभपदेष्टस्य सन्नाप स्नेदयोरातपनिमित्तत्वात् हृष्टेरातपदेष्टकत्वम् । व्यक्तमाह यादव "तासां श्रतानि चत्वारि रश्मिनां हृष्टिष्वर्चने षड् शतं हृष्टिवाहा सञ्जाता अन्धता स्त्रिय" इति सूत्र्य-रश्मिना मध्ये षड् शतस्य हृष्टिष्वर्चकत्वेन हृष्टेरातप-निमित्तकत्वमत्र व्यक्तमेव ।

श्रातपवारण्य न० श्रातप वारयति ह-ण्वि ल्यु । क्त्वे । "श्रपतिकृद् दक्ष्या युने श्रितातपवारण्यम्" "अतुदितान्य-श्रितातपवारण्यम्" इति ष रघु ।

श्रातपात्यय उ० ईत० । रौद्रायगमे सूर्यकिरणविगमे । "श्रातपात्ययसंक्षिप्तनीवारास निपादिभिः" रघु ।

श्रातपाभाव ईत० उ० श्रातपस्याभावरूपायाम् आयायाम् ।

श्रातपीय त्रि० श्रातपस्य सन्निहृष्टदेगादि उत्करा० ख ।

श्रातपसन्निरुद्धदेगादी ।

श्रातपोदक न० श्रातमे लक्ष्यमाणसदकम् शा०त० । सूर्य-मरीची-लक्ष्यमाणे उदके श्रगट्प्रणिकायाम् ।

श्रातभाम् अव्य० श्रा+तमप् श्राभ । अतिशयानिष्ठस्ये अत्य-न्तसमन्ताङ्गानि च "सहोदेव कथमातमाऽख्यायत आत्मा हि सहदुःकथम्" शत०ब्रा० ।

श्रातर उ० श्रातरत्यनेन श्रा+त-अप् । नद्यादेःतरपार्थं देये शुक्ले "श्रातरसाधवहेतोर्भुरहृर । तरणिं तवावस्ये" इत्युद्धृत इत्यभेदे श्रातरमानसक्त भवता "पणं यानन्तरे दायम्भुरयोऽर्द्धपणन्तरे । पादम्भुरश्च योषिञ्च पादाङ्गं रिक्तं सुभान् । भावहृत्पूर्णाणि यानानि तार्यं दाप्यानि सारत । रिक्तभावाङ्गानि यत् किञ्चित् सुभासचापरिच्छदा" श्रातरपणं न० श्रा+तप-ल्युट् । श्रप्तौ । श्विच्-ल्युट् । २मो-षने ३सङ्गच्छायेपने । कर्त्तरि ल्युट् । ४हृत्प्रिकारके त्रि० ।

श्रातव उ० श्रा+त-अप् । श्रिष्टने कर्त्तरि अच् । श्रिष्टके त्रि० श्रातभेदे उ० तस्यापत्यम् अत्रा०भक् । श्रातवायन तदपत्ये उ स्त्री० ।

श्राता स्त्री श्राभिष्टस्येन अत्यन्ते गम्यते प्राणिभिः श्रा+अत-कर्म्मणि घञ् । दिशि निरु० । "प्रये द्वितादिव अञ्ज-न्याता." इ० १, ४२, ६ ।

श्रातान उ० श्रातव्यते श्रा+तन-वञ् । श्राभिष्टस्येन विष्टारे श्रदोर्भविष्टारे षटादिवयगाथं श्रदोर्भविष्टारे (टागा देवोवा) "वया कृता श्रातानवितामाभ्यां जातं विष्टारव्यतीति" वेदान्तप्र० कर्म्मणि घञ् । श्रिष्टात्के ४क्रियमाणे च "एव एव निष्ठा एकाङ्गाताम्" शत०ब्रा० ।

श्रातानक त्रि० श्रा+तन-ल्युट् । विष्टारके ।

श्रातापि उ० श्रा+तप रच् । अश्रुभेदे व चानस्येन भक्षितः "श्रातापिर्भक्षितोऽनेन वातापिच मङ्गाश्रु । श्रुष्टः-श्रोपितोऽनेन व श्रेऽगस्य प्रशोदस" अन्वष्टिद्वादयमस्यते ।

श्रातापिन् उ० श्रातपति श्रा+तप-षिनि । (विच) पञ्चि-भेदे श्रोत्सामी ।

श्रातापिन् उ० श्रा+ताव-षिनि । (विच) इति श्राते पञ्चिभेदे ।

श्रातार उ० श्रातीर्यतेऽनेन श्रा+तृ-ना० षञ् । श्रावा-तरणार्थे देने शुक्ले ।

श्राताली अव्य० श्रा+तल वा० ईच् । विभुरस्त्राकुकोकरके चर्या० "श्रातालीस्य विभुरस्त्राकुकोकरके" मञ्जरम् ।

श्राति उ० अत-इच् । श्रातिरपिचिचि । "उपसर्गः पाञ्चम्य श्रातिर्वाहयो" बजु० २४, २४ । "ता श्रातवोन तनः शुभतः स्ना" ऋ० १९, २५ । २श्रुतमन्तरि त्रि० ।

श्रातिधिम्व उ० अतिधिमभिमन्वति नम-इ अतिधिम्वो-दिवोदाशोराजा तस्यापत्यम् अच् । दिवोदाशराजपुत्रे । "पराहृत्तितियन्वाव यस्य करिष्वन्" ऋ० ६, २६, १ "अ-तिधिगाय अतिधीनामभिमन्वे दिवोदासाय" भाष्योक्तेः दिवोदाश एव ऋग्भेदेऽतिधिम्वत्वेन प्रसिद्ध "श्रुता श्रातिधिम्वे स्वमीश्वरात्" "मद्भृशं श्रातिधिम्व इन्द्रोते बधूमत" ऋ० ८, ६८, १६, १७ । "श्रातिधिम्व एत-च्चासकराजस्य उल तस्यै" भा० ।

श्रातिधेय न० श्रातिधेये इद उक् । श्रातिधिमभिमन्वे भोज-नादौ । "श्रातिधेयमनिवारितार्तिष" भाषः "द्वै-पितृश्रातिधेयानि तत्प्रधानानि वस्य ह" मनुः । तत्र श्रातु उञ् । २श्रातिधिसपर्यायां कुञ्चते त्रि० । "प्रववाश्रातिधेयेषु वसद्वृषिकुशेषु च" रघुः । "त्रयोत्याम श्रुतान् विञ्ज-श्रातिधेयो विचक्रमे" मङ्गिः "प्रत्युक्तानामातिधिमभिमन्वे" रघुः । स्त्रियां ङीप् । "तमातिधेयो बल्लभानपूर्णावा" कुमा०

श्रातिथ्य न० अतिथेरिदं अप् । श्रातिधिमभिमन्वेऽर्थायाम् । "तमातिथ्यक्रियाशान्तरथकोमपरिचयम्" रघुः "बहुपतन कस्य ययोचितमातिथ्य विधाय" श्रुतो० । श्रोत्वपि "श्रातिथ्यायाः प्राक्प्रायश्चीयम्" शत०ब्रा० भाष्यम्

अतिथिपरिचर्याप्रकारस्य परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । स्वार्थे
ष्यञ् । २ अतिथौ हेम० ।

आतिदेशिक लि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते ।
यथा प्रकृतिधर्मस्य विद्यते आतिदेशिकत्वम् । “आतिदे-
शिकमनिच्छम्” इति ष्टा० परिभाषा ।

आतिथान्निक लि० अतिथ्यात्प्रायं नियुक्तं ठक् । आति-
वाहिकदेने विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अरिच्यते कर्मणि षञ् तस्य भावः ष्यञ् ।
अतिरेके द्वौ सपरिष्कारिरेके ।

आतिवाहिक लि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापये
नियुक्तं ठक् । एतद्धोकात् परलोकप्रापये ईश्वरनियुक्ते
अर्चिराद्यभिमानिदेवमथे धूमाद्यभिमानिदेवमथे च ।
“आतिवाहिकासंज्ञिकात्” शा० सू० । अतिवाहने नियु-
क्ताय द्विविधाः दक्षिणभागं उत्तरभागं च तत्र कर्मिणां
दक्षिणभागेषु शानिनाञ्चोत्तरभागेषु गमनात् तत्र
नयमाय ईश्वरनियुक्ता धूमादनः अर्चिरादयश्च ते च
ह्य० उ० दर्शिता यथा ।

“अथ य इमे याम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते घूममभि
सम्भवन्ति धूमाद्रातिं” रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यानुपहृद्-
क्षिपेति भाषांशासृते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः
पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाञ्छ्रमसमेव सोमो
राजा तद्देवानामस्य तं देवा भक्षयन्ति” । “इष्टापूर्ते
इदमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म, पूर्तं वापीकूप-
तडागारामादिकरणम् । दत्तं च बह्वैदि, यथागृह-
हैद्यो द्रव्यसमागो दत्तम् । इत्येवंविध परिचर्य-
परत्वाद्याद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् ।
ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसृष्टेन
सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रातिं रात्रि-
देवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव जन्मपक्षाभिमानिनीस-
परपक्षात् यान् वयसासान् दक्षिणा दक्षिणां दिग्मेति
श्रुतिता तान् मासान् दक्षिणायनान् वयसासामिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि वयसा-
सदेवता इति भाषानिति बहुवचनप्रयोजकात् । नैते
कर्मिणः प्रकृता संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं, देवताम-
भिप्राप्नुयन्ति । कुत पुन संवत्सरमाभिप्राप्नुते यतः प्रति-
पिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य मसङ्कोचेऽप्रकृत्यावववभूते
दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिभार्गप्रकृतानासुदमयमभासे-
भ्योऽविविन संवत्सरस्य प्राप्तिप्रकृता । अत इहापि तदव-

भवभूतामां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवविविनः
संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापनेत्यतस्तत्प्राप्तिं प्रतिपिध्यते
नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृ-
लोकादाकाशमाकाशाञ्छ्रमसम् । सोमो यसौ प्रायः
चन्द्रमाः य एष इत्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तद्वत् देवानां तं चन्द्रमसमन् देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वमथायेटादिकरणं यद्यत्रभूता देवैर्भक्ष्यन्ते नैव दीव ।
अत्रमित्युपकरणमालस्य विपिद्यतत्वात् । न हि ते क्वचो-
त्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तद्युपकरणमालं देवानां
भवन्ति ते स्त्रीपशुभन्तादिवत् । इष्ट्याद्यशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽश्च पशवोऽश्च राक्षामित्यादि । न च
तेषां ख्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति ।
त आत्मर्षिणो देवतानापुपभोग्या अपि सन्तु सुखिनो देवैः
श्रीहन्ते । शरीरस्य तेषां तेषूपभोगयोग्यं चन्द्रम-
सखे व्याप्यमारभ्यते । तदुक्तं “पुरक्षाच्छ्रद्धा यन्दा आपो
द्युलोकान्गौ कृता सोमो राजा सम्भवन्तीति” । ता आपः
कर्म समवायिन्य इतरैश्च भूतरैरुगताः द्युलोकं प्राय चन्द्र-
त्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका प्रष्टाद्युमासकानां भवन्ति ।
इति भा० पितृयानपन्ना दर्शितः देवयानस्तु ।
“अथ यदु वैवाश्विण्यव्य कुर्वन्ति यदि च नाश्विर्भवेवामि-
सम्भवन्त्यश्विर्षोऽहरेरु आपर्य्यं माप्यपक्षमापर्य्यं माप्यपक्षा-
द्यानु पदुदङ्घेति भाषास्यान्मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरा-
दादित्यमादित्याञ्छ्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म ममयत्येव देवपद्यो ब्रह्मपय एतेन प्रतिपद्य-
माना इम मानवभाषर्ष नावर्चन्ते नावर्चन्ते” । “अथ दानीं
यथोक्तमग्नविदो नतिरुच्यते यद्यदि उ च एवाकाशेर्न-
विदि शब्दं श्वकर्म सृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति
अतिवजः, सर्वं चाप्ये वंविद्येन श्वकर्मेषा अकृतेनापि न
प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन श्वकर्मेषाऽस्य कश्च-
नाभ्यधिको लोकः” । “न कर्मणा वर्धते नो कर्त्तव्यमिति”
श्रुत्यन्तरात् । श्वकर्मस्यनादरं दर्शयन् विद्यां श्रौति, न
पुनः श्वकर्म एवंपिदो न कर्त्तव्यमिति । अत्रियभाषे हि
श्वकर्मेषु कर्मिणां फकारण्ये प्रतिबन्धः कश्चिदतुषीयते
अन्वयः । यत इह विद्याफकारण्यभाषे श्वकर्म स्याद्वा
न वेति विद्यापतोऽप्रतिबन्धेन फकारण्यं दर्शयति । ये
सुखाकाशमक्षिणं संवत्सराभ्यन्तेनोपासते प्राय-
श्चित्तमग्निविद्यां, तेभामन्वत्कर्त्तव्यं नयत् वा वा भूत्-

धर्म्यापि तेऽर्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिरभिमानीर्षो देवता-
 भिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन् इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिर्देव-
 ताया अहरहरभिमानीर्षो देवतामङ्ग आपूर्त्यमाष्यपशं
 श्रुतपशदेवतासापूर्त्य माष्यपशान् पश्यासातुदृष्टुत्तरां
 दिग्मेति सविता तान्मासातुत्तरायश्चदेवतां, तेभ्यो मासेभ्यः,
 संवत्सर संवत्सरदेवतां तत सवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्र-
 मसं चन्द्रमसो विद्युत तत्तत्स्थानान् पुरुष कश्चिद्भ्रू-
 सोकादित्यस्यमानवो भानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽ-
 मानव स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्यं गमयति ग-
 न्तुगन्तव्यगमयिष्यत्यव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्र ब्रह्मप्राप्तौ तद-
 उपपत्ते । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि वक्तुं न्याय्यम् ।
 सर्वभेदनिरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं यत्प्रति । न चादिष्टो
 मार्गो गमनायोप्रतिष्ठते । “स एनसविदितो न भुनक्तोति”
 श्रुत्यन्तरात् । एष देवपयो देवैरर्चिरादिभिर्गमयिष्यत्येवा-
 धिष्ठतैरुपलक्षितं पन्था देवपय उच्यते । ब्रह्म गन्तव्य तेन
 षोपसञ्चित इति ब्रह्मपय । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो
 ब्रह्म इमं मानवं मनुसम्बन्धिनं मनो सृष्टिलक्षणमा-
 यसं नावर्त्तन्ते । आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्रा-
 रूढा घटोयन्त्रवत् पुन पुनरित्यवर्त्तन्त न प्रतिपद्यन्ते ।
 नावर्त्तन्त इति द्विरुक्तिं सफलाया विद्याया परिसमाप्ति-
 दर्शनार्थां भा० ।

यथा चैषामातिवाहिकत्व तथा निरूपितम् शा०
 सू०भा० । “आतिवाहिकास्तद्धिद्राव्” सू० ।
 ‘तेष्वेवाचिरादियु सशय क्रिमेतानि मार्गचिह्नान्युत
 भोगभूमयोऽथ वा नेतारोगन्तृषामिति । तत्र मार्गसंज्ञ-
 भूता अचिरादय इति तावत् प्राप्तं तत्संज्ञरूपत्वा-
 दुपदेशस्य । यथा हि कश्चिन्नोको धाम नगरं
 वा प्रतिष्ठासमानोऽनुश्रियते गच्छेत्समस्त गिरि ततो-
 न्यपोषं ततोऽनदीं ततोऽपार्श्वं ततोऽनगरं वा प्राप्नु-
 यीति । एवमिहाप्यर्चिरर्चिषोऽहरङ्ग अपूर्त्यमाष्यपश-
 मित्वाह । अथ वा भोगभूमयएता इति प्राप्तम् । तथा
 हि लोकशब्दे गान्ध्यादीरुपपधाति अग्निशोकाभागच्छतो-
 त्यादि । लोकशब्दस्य प्राषिकं भोगायतनेषु भाष्यते
 मनुष्यलोकः पिण्डलोकः देवलोक इति च । तथा च
 ब्राह्मणम् ‘अहोरात्रेषु लोकेषु सृज्यन्ते’ इत्यादि । तथा
 आतिवाहिका अचिरादय । अचेतनत्वादिपि तेषामा-
 तिवाहिकत्वात्तुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनिमुक्ता
 पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानिवाह्यन्तीष्वेव प्राप्ते

भूमः । आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कृतं त-
 क्षिद्रात् । तथा हि चन्द्रमसोविद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः
 स एतान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्भवतिवदत्तं दर्शयति । आ-
 यद्भवन् वाचनिकमितिन्यायात् । तद्वचनं तद्वचने एवोपशो-
 षमि तित्चेन्न प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वाद्द्वियेषस्य ।
 यद्यर्चिरादियु पुरुषा गमयितारं प्राप्तोऽसौ न मानवास्तो-
 युक्तं तद्विद्युत्स्यं पुरुषविशेषममानव इति । ननु-
 चिह्नमात्रमगमक न्यायाभावात् । नैव दोष । उभयव्या-
 षोहास्तत्सिद्धे । एतावदचिरादिमार्गगच्छो देहविद्यो-
 गात्पि पिण्डतत्करव्यापारत्नसतन्माः । अर्चिरादीनाम-
 व्यचेतनत्वाद्वास्तान्यसिद्धतोऽर्चिरादाभिमानिनश्चेतना देव
 ताविशेषा अतिवाह्यायां नियुक्ता इति गम्यते । लोके-
 ऽपि हि मनुसंख्यं तादय सपिण्डितकरव्यापारा परप्र-
 कृतवर्त्तानो भवन्ति । अत्रवस्थितत्वाद्यर्चिरादीनां न मार्ग-
 चक्षुष्यलोपपत्तिः । न हि रात्रौ प्रेतस्थाहं सूर्यामिब-
 न्धव उपपद्यते । न च प्रतिपादयन्मन्वीत्युक्तमधस्तात् ।
 भुवत्वाद्देवतात्मना नाय दोषो भवति । अर्चिरादियन्ता-
 चैवमर्चिरादाभिमानाद्ब्रह्मपद्यते । अर्चिषोऽहरित्वादि
 निर्देशस्ततिवाहिकत्वेऽपि न निरुध्यते । अर्चिषा हेतुनाह-
 रमिसम्भवयति अङ्गा हेतुनामूर्त्यभावात् पश्चात्ति । तथा च
 लोके मसिद्धेऽप्यतिवयतिवेवेवजातोयक उपदेशोऽस्मि-
 ते गच्छेत्समितोऽवसर्गं ततोऽयसिद्धं ततः कल्पयुग्म-
 मिति । अपिचोपक्रमे तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति सत्यन्मा-
 त्तसक्तं न सम्बन्धविशेष कश्चिदुत् । उपसंहारे तु “स एतान्
 ब्रह्म गमयतीति” सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहिकत्वस्य
 उक्तं तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्द्धार्यते । संपिण्डित-
 करव्यापामत्वादेव च गन्तृषा न तत्र भोगसम्भव । लो-
 कयन्तस्तु अतुपमुञ्जानेष्वपि गन्तुं गमयितुं यत्नते अ-
 न्येषां तल्लोकावासिना भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्ता-
 मिकलोकं प्राप्तेऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्तामिकलोकं प्राप्ते
 वायुनेति योजयितव्यम् । कथं पुनरातिवाहिकत्वपशे
 वरुषादियु तद्वन्धवः विद्युतोऽनुश्रियतेऽप्युत्पत्तिः ।
 विद्युत्तचानन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य ममवि-
 दत्त्व श्रुतमित्यतउत्तरं पठति । “विद्युतेनैव तच्छ्रुते” ।
 ततो विद्युदभिसम्भवाद्ब्रह्म विद्युदनन्तरवर्त्तिनैवामानवेन
 पुरुषेण वरुषलोकोऽद्विवाह्यत्वात्प्राप्तोऽनुश्रुतः गच्छन्ती-
 त्यवगन्तव्यम् । तान् विद्युतान् पुरुषोऽमानवः स एतान्
 ब्रह्मलोकं ममयतीति तद्वैव गमयितव्यमिति । वरुषादयस्तु

भा०। अतएव "अदात्तानि को भूत्वा वीजं स्यात्कु चरिण्युच । समाविशति संखटपदा भूतिं विद्युच्चिति" इत्यमृतैः संखटस्यैव प्रतिभाह । अत्र अक्षुपदं पुनर् एवोपपन्नम् । "भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकार्यमायवः । अविद्या चाटक प्रोक्तं पुन्यटकमिदं पुनः" इत्यमृतैः "पुनर् एतेन विज्ञेन प्राणाद्येन च युज्यते । तेन वदस्य वै भव्योमोक्षोक्तस्य तेन वै" इत्यमृतैः अत्रैव संखटिकाये पुन्यटकस्य परलोकात्मित्यविशेषः । श्रुतिवाङ्मयशरीरसत्त्वेऽप्यथाह्यपयसिरेव प्रमाद्यम् तत्संखटप्रोक्तं संख्यस्यत्वात्प्रादेशी । "तद्विजात् संखटितः" इ० । तस्य शरीरस्य वीजात् तयोर्विचरितत्वरूपत्वात् इत्यमृतैः उच्यते संखटितगतानते भवतः कूटस्थस्य विभुतया अतो तन्माद्यसम्भवादिदर्थः तयोर्विचरितत्वेऽवस्थितो हि उच्यते नैयोपाधिना पूर्वोक्तकर्म्मभोगार्थं देहादेर्हं संघटति । "मानसं मनसैवायस्यपभुङ्क्ते शुभाशुभम् । वाचा वाचा कर्म कर्म कायेनैव तं काविकम्" इत्यादिसूत्रमिः पूर्ववर्गीयशरीरैरेवोक्तमेतत्कर्म्मलोकेषूपभोगसिद्धेः । अतएव अत्रैवैतन्मत् "तदन्तरमतिपत्तौ र हति सम्यक्प्रोक्तं इति" । संखटैरवधिमयाह । "आविनेकाश्च प्रवर्त्तमानवियेनाश्वासम्" इ० । "इन्द्रानीन्द्रत्यादिनिघेवद्विगतानां सर्वेनामेव पुंसां विनेकपर्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संखटितरावश्यमी विनेकोत्तरं च न वा तत्र हेतमाह । "उपभोगादितरस्य" इ० । इतरस्याविनेकिन एव शीबकर्मफलभोगावश्यत्वात्वादिदर्थः । देहसत्त्वेऽपि संखटिकाये भोगो नास्तीत्याह । "वश्रुति परित्तक्तो ह्याभ्याम्" इ० । वश्रुति संखटिकाये उच्यते ह्याभ्यां यीतोऽप्यस्यत्वात् आदिहै परित्तक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत्कारिकदोक्तम् । "स संघटति निरुपभोग भावैरधिवासितं चिक्कम्" । इति । भावा धर्माधर्मासमादव । अत परं शरीरदवं विधियन् वक्तुस्यपक्रमते । "मातापितृजं स्तूवं प्राञ्च इतरत्त तथा" इ० । अत्रैव मातापितृजं प्राञ्चो नास्तीत्येवमनोनिजस्यापि स्तूवशरीरस्य अरथादितरत्त इत्यमृतैः न तथा न मानाधितरं शर्गादावुपपत्त्यादिदर्थः । तदुक्तं आदिहैव । "पूर्वोत्पन्नसक्तं निवर्त्तं भवदादि इत्यमृतैः । संघटति निरुपभोग भावैरधिवासितं चिक्कम्" इति निवर्त्तं निज द्विपदार्थस्यापि नोच्यमित्यं प्रतिशरीरं चिक्कोत्पत्तिकस्यैव गौरवात् । प्रकृतं तु तन्माद्यं श्रुतिसूत्रप्रामाण्यादिदृष्टे । गतिकाले भोगाभाववचनसम्बन्धीभिर्भावेण । अदात्तं तु धावनीय-

शरीरप्रवेशतो जननकायेऽपि भोगो भवति । अतो जनमाने दुःखभोगावश्यायुपपद्यन्ते । स्यूक्तस्य शरीरवोर्भये चिक्कपाधिकं सुखस्य इन्द्रियोक्तस्यैव भारवति । "पूर्वोत्पत्तेः कालार्थत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य" इ० । पूर्ववर्गादावुपपत्तिर्नैव चिक्कशरीरस्यैव तन्मात्वं सुखदुःखकार्यकार्यं नत एवस्य चिक्कदेहस्यैव सुखदुःखानुभवात् न तितरस्य स्यूक्तशरीरस्य अतः शरीरे सुखदुःखाभावस्य सर्वैकस्यत्वादिदर्थः । अत्रैव अत्रैव शरीरस्य स्यूक्तपभाह । "सप्रदयैकं चिक्कम्" इ० । अत्रैव शरीरमभाराधेवभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्रदयं बुद्धित्वा चिक्कशरीरं तत्र शर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः । एकादेन्द्रियाणि मत्तु तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्रदयः । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भाव । अतर्थात्तु वक्ष्यमाणप्रमायादेताम्बेव सप्रदयचिक्कं मनस्यं न तु सप्रदय एकं चेत्तदादयपरतवाभ्यास्येयम् । अत्रैवैतन्मत् अत्रिभेदस्योपपाद्यत्वात् चिक्किकले एकस्यस्यतात्पर्यावधारणात् । "कर्मात्मा उच्यते योऽसौ वश्रुतोऽसौ प्रयुज्यते । सप्रदयैकमपि राधिया युज्यते च सः" इति शोषकशर्गादौ चिक्कशरीरस्य सप्रदयत्वसिद्धेयं सप्रदयावयवा अत्र सन्तीति सप्रदयको राधिरित्यर्थः । राधियन्तेन स्यूक्तदेहवह्निरुदेहस्यावयवित्वं निराक्रमम् । अवयविरूपेण इत्यान्तरकल्पनार्थां गौरवात् । स्यूक्तदेहस्य आवयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षशरीरेण कल्पयत इति । अत्र च चिक्कदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्वायमेव चिक्कदेहस्य भोगः प्रागुक्तः । प्राञ्चान्तरकल्पस्यैव प्रतिभेदः । अतो चिक्कदेहे प्राञ्चस्यैवस्यान्तर्भाव इत्यस्य सप्रदयावयवकस्य शरीरस्य स्यं वक्ष्यति "चिक्कशरीरनिमित्तक इति समन्तनाचार्ये" इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव स्यूक्तं शरीरस्यैवम् । तेदानुभवतया त्वन्मत्तं शरीरत्वमिति पचाद्भ्रमोपपद्यति । "चेत्तेन्द्रियाणांश्रवः शरीरमिति" तु न्यायेऽपि तस्यैव अक्षयं कृतमिति । नतु चिक्कं चेदेकं तर्हि कथं उच्यते देहं विकल्पत्वा भोगाः सुखत्वाह । "अत्रिभेदः कर्मवियोगात्" इ० । यद्यपि शर्गादौ चिक्कस्यमर्णोपाधिकरूपमेकमेव चिक्कं तथापि तस्य पचाद्भ्रमप्रतिभेदोऽत्रिभेदस्यैवार्थायतो नानात्वमपि भवति । अत्रैवोपभोगस्यैव पितृचिक्कदेहस्य नानात्वमप्यतो भवति इत्यमृतैः चिक्कदेहस्यैव । तत्र आरभमाह कर्मवियोगादिति । शीवान्तराणां भोगहेतुत्वमितिदर्थः । अत्र वियेववचनात् सचिक्कचित्तजीवनां वाच्यत्वात् कर्मनिर्मयतीत्यावाहम् । अत्र

न अक्रिभेदो मन्वादिष्वयत् । यथा मनो समदिपु-
 वदस्य वदित्प्रयोत्पन्ननारम् । "तेषां त्वयशान् रु-
 च्छान्नु नक्षामभमितोऽवाम् । अन्विषेऽन्नात्मनासु स र्ध-
 भूतानि निर्ममे" इति यस्मान्मिति समस्तसिद्धयरीरो-
 पलक्ष्यम् । आत्मनासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा
 च तत्रैव वाक्यान्तरम् । "तच्छरीरस्युत्पत्तैः कार्यैस्तैः क-
 रणे सङ्घे । ज्ञेयैः समजायन् गाले अस्सस्य धीमत" ।
 इति मन्वेन भोगायतनतया सिद्धस्यैव शरीरत्वे स्थूषे
 नयं शरीरत्वव्यवहारसङ्घात् । "तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वा-
 दात् तद्वाद्ः" सू० । तस्य सिद्धस्य यदधिष्ठानमाश्रयो व-
 च्छुभाभूतपञ्चमं तस्याश्रये घाट्कौशिके देहे तद्वादो देह-
 वाद्वादात् तस्याधिष्ठानमद्वोक्तस्य देहस्य पादादित्यर्थः
 सिद्धस्यैवाधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वात् स्थूलस्य
 देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्म
 पञ्चमतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्वय सिद्धम् । यत्
 त "आतिवाङ्मि एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।
 सर्वासां भूतजातानां त्रक्षुण्णस्त्वेक एव किम्" इत्यादिया-
 क्षेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तद्विद्वद्गरीराधिष्ठानशरीर-
 शरीरयोऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति ।
 ननु घाट्कौशिकान्तरिके सिद्धशरीराधिष्ठानभूते शरीरान-
 तरे किं प्रमाणाभिवाकाङ्क्षायामाह । "न स्वातन्त्र्यात् तद्वै
 कायावज्ञित्वम्" सू० । "तद्विद्वद्गरीरं तद्वैर्घिष्ठानमिना
 स्वातन्त्र्यात् तिष्ठति । यथा काया निराधारा न तिष्ठति
 यथा वा पित्तमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोका-
 न्तरमने सिद्धदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्य-
 तीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायासक्तम् । "सूक्ष्मा
 मातापितृजाः सङ्घे प्रमूर्तैस्त्रिधा विशेषा सु । सूक्ष्मा-
 क्षेपा नियता मातापितृजा निर्वन्तते" इति । अत्र
 तन्मात्रत्वात् मातापितृजशरीरामेष्वया सूक्ष्मं यद्गतप-
 षुक्त वासिद्धिस्यापि प्रोक्तं तदेव सिद्धाधिष्ठान शरीर-
 मिति अर्थः कारिकात्तरेण । "चित्तं यथाश्रयमृते स्या-
 त्तादिभ्यो विना यथा काया । तद्विद्वद्गरीराधिष्ठाने ति-
 ष्ठति निराश्रयं सिद्धम्" । इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सू-
 क्ष्मास्तैः, स्थूलापान्तरेदेरिति यावत् । अस्यां कारि-
 कायां सूक्ष्मास्थानां स्थूलभूतानां सिद्धशरीराङ्गद्वारग-
 लेन "मूर्तेरुत्पत्तिसङ्घं निवर्त महरादि सूक्ष्मपर्यन्तम्" ।
 एतादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य सिद्धत्व-
 नात्तः सिद्ध महरादिद्वयं सिद्धं तत् स्यात्कारिका-

वैतन् संसरति तेन सङ्घे संसरतीत्यर्थः । मन्वेन सिद्धवद-
 यदार्याः कियन् इति अयमवधार्यमिति चेत् । "वाचना-
 भूतसूक्ष्मं च कर्माविद्ये तथैव च । इवेन्द्रियं मनो बुद्धि-
 रेतद्विद्वद्" विद्वदुधाः इति मायिवादिवाक्येभ्यः । अत्र
 सिद्धशरीरप्रतिपादनेनैव उर्वदकमपि व्याख्येयमित्याह-
 येन न बुद्धिसांस्थामपि वाचनाकर्माविद्यानां उच्ययुपन्यासः ।
 भूतसूक्ष्मं चाल तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च चान्कर्मेन्द्रिय-
 भेदेन पुरोहयमित्याशयः । यत् त मावावादिनो विद्वद्ग-
 रीरस्य तन्मात्रस्याने प्राणादिपञ्चकं प्रकृतिपत्ति उर्वदकं
 चान्यथा कत्ययन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु भूत-
 इत्यतया वायादेरिव सिद्धस्याकाशमेवासुप्तेनामारोऽस्तु
 व्यर्थमन्यात् सङ्घत्वनमिति तत्राह । "भूतैर्देऽपि न स-
 ङ्घातयोगात् तरपिवत्" सू० भूतैर्देऽपि न स्वातन्त्र्यात्-
 सङ्घतयापस्यानं प्रकाशरूपत्वेन चर्यस्येव सङ्घातसङ्घात-
 मानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्र-
 व्यसङ्घेनैवावस्थितानि इत्यनेन सिद्धं च सत्त्वप्रकाशमयमनो
 भूतसङ्घतमिति । सिद्धस्य परिनाशमवधारयति ।
 "अद्युपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः" सू० तद्विद्वद्गुपरिमाणं
 परिच्छिन्नं न त्यज्यन्मेवाप्यु वावयवसोक्तत्वात् । पुन
 श्रुतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः । "विज्ञानं यत् तद्वैतै कर्माणि
 तद्वैतैऽपि च इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिमणमतया निज्ञा-
 नस्य सिद्धस्यासिद्धकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुस्ये सति क्रिया
 न सम्भवति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । सिद्ध-
 शरीरस्य च गतिश्रुतिः "तच्छूत्रामन्त्रं प्राणोऽनूत्क्रामति
 प्राणमनूत्क्रामन् सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानूत्क्राम-
 तीति" सविज्ञानो बुद्धिसिद्धित एव जायते सविज्ञानं यथा
 स्यात् यथा संसरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे दुष्प्रान्तर
 भाह । "तदस्रमयत्वश्रुतेयं" सू० तस्य सिद्धदेहे-
 तोऽस्रमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । विभुस्ये सति
 नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः "अस्रमयं हि सौम्य । न
 व्यापोमय प्राणस्तेजोमयो वागित्यादिः" । यद्यपि ननु
 आदीनि न भौतिकानि तथाप्यनसृष्टसजातीयंश्रुतेशा-
 दस्रमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अन्तेतानां सि-
 द्धानां विषयं संसृतिर्देहाद्देहान्तरव्यवहार इत्याश्रयावा-
 भाह । "सुरपार्थं सृतिर्निद्वानां रूपकारवद्वाहः" सू०
 यथा रास रूपकाराणां पाकयाज्ञासु सकारो रासाद्यं
 तथा सिद्धशरीराणां संसृतिः सुरपार्थमित्यर्थः । प्रभाष्य-
 सूक्ष्मदेहवचने प्रमाणां सांख्यवत्प्रसौष्ट्यापिच दर्शितम् ।

“स्यादेतद्गुह्येन साहचर्येण कथाय सघरति कर्तुं स-
 क्तगरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह । “चित्तं यथाश्रय-
 ष्टते स्वाग्नादिव्योपिना यथा व्याया । तद्वह्निना विधे-
 नैर्भेतिवति निराश्रयं चिद्रूपम्” । चिद्रूपात् प्राप-
 नात् पुत्रादयोऽहम् तत् अभाषितं न तिष्ठति । जन्म-
 प्रयाणान्तराले पुत्रादायः मनुष्यपदघरोरश्रित्या मनुष्यपद-
 पक्षतन्मात्रपक्षे सति पुत्रादित्याम् वृक्षमानघरोरवसि-
 गुत्प्रादिशत् । विना नियमेरिति च्छब्दः । गरीरैरित्यर्थः ।
 व्याग्नघातं भवति ‘अङ्गुष्ठमात्रं’ इत्यत्र नियमं यमोवहा-
 दिति” । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन हृत्पक्षतासुपलक्षयति आत्मनो-
 मिच्छयागच्छानेन हृत्पक्षमेव गरीरं उपपन्नदपि हि परि-
 त्यज्यगरीरे गेते” । एतच्च सर्वेषां भूतानां संघरणकाले
 च्छब्ददेहस्यावगच्छत्वे त्यते मनुष्याणामेव दाहादङ्गुष्ठं
 आतिगहिकदेहान्तरोत्पत्तिर्मपक्षेपां प्रायुक्तमचनात्
 अमनि य दाहादो न्यां श्चायानिभूतभावमाप्तिरिति
 भेद यथोक्तम्” इति । विशु० । “अतिगहिक-
 सत्तोऽप्यौ देहो भवति भार्गव । । केवलं तन्मनुष्याणां
 नाथेषां प्राणिना क्वचित्” इत्युपक्रम्य प्रेतपिण्डं कथा
 दत्तदेहमाप्नोति भार्गव । । भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमा-
 देन न सपथः । प्रेतपिण्डा न दायने यस्य तस्य विभोच-
 णम् । श्चागामिकेभ्यो भूतेभ्यो माकल्पनेन विद्यते । तत्राऽस्य
 घातना वोरा गोतगतातपोऽङ्गना इति” अत्र प्रेतका-
 र्याकरणे शेषाभिधानम् । निन्दार्थवादी विधेयस्तुत्यर्थम्
 “न निन्द्यं निन्दनोय निन्दति किन्तु विधेयं स्तोताति”
 न्यायात् । एतच्च विद्वद्भिन्नविषयम् आ० उ० विदुषु
 दैवात्तदकरणेऽपि अर्चिरादिप्राप्ते यत्ते “अथ यद् वैशा-
 स्यिन् शब्दं कृञ्चन्ति यदि न, अर्चिपमेवाभिसन्वय-
 न्तीति” । एतद्भाष्यञ्च ६५१ श्रुते प्राग् दर्शितम् ।
 एष गवाश्वान्नादावपि “अग्निदग्ध्वाय ये जीवा नाग्नि
 दग्ध्वास्तमाऽपरे तेनासत्सृणायोय इम पिण्डं दद-
 म्यहमिति । गन्धलिङ्गेनाग्निदग्ध्वास्तमुञ्चारमतिपादनात् ।
 निष्कर्षेण संख्यतिकाले प्राणियास्य स्रज्जदेहयान्तिः तत्र
 पञ्चादीनां दाहादिकर्मादिकमन्तरेणापि स्वस्वकर्मातु-
 सारेण देहान्तरप्राप्तिः मनुष्याण्यन्तं पिहदादिव्यतिरिक्तानां
 दाहादिकमन्तरेण श्चायानिभूतभावमाप्तिं कते तु
 दाहादौ आतिगहिकदेहप्राप्तिः पूरकपिण्डादौ पुनः
 प्रेतदेहप्राप्तिः सपण्डोकरणात्पर भोगदेहप्राप्तिः । तीर्थ-
 ष्टानां न तु प्रेतदेह इति भेदः “कते सपिण्डोकरणे नरः

सपत्नरात्परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते
 इत्युक्तेः” ततः स नरके याति स्वर्गे वा स्त्रेण कर्मणा”
 इत्युक्तेषु विदुषां महतीर्थकृतानां तु दैवात् दाहा-
 दिकार्याकरणेऽपि अर्चिरादिप्राप्तेण तत्तत्स्वानयोव्य-
 देहप्राप्तिरिति ।

आतिशय्य न० अतिशय एव श्चाथं यज् । अतिशये ।
 आतिशयायनं त्रि० अतिक्रान्तः आनम् नि० न समाप्तान्तः
 अतिश्या दासः अत्रधीनत्वात् अतिशयन-पठरर्थां
 पञ्चा० क्रम् । दासपदिकउदेगादौ ।

आतिष्ठ न० अति+स्था-क पत्यम् अतिष्ठत्स भायः अण् ।
 अतिक्रम्य स्थितो उत्कथं । “आधिपत्याय स्वावश्यायाति-
 चायाऽऽरोहामि” ये० प्रा० ।

आतु पु० अत-ठण् । भेदके । (भेला) उठमे ।
 आतुष् पु० “आतुर्विगमनार्थं इति” इ० भा० आधारे क्तिप् ।
 अर्थस्यासंगतिकाले तस्य निश्चोचनकाले अक्षकाले “यद्यस्य
 उदिते यत्राध्यदिन आतुषि” इ० ८, २७, २१, “आतुषि
 शायम्” भा० ।

आतुजि त्रि० आ+तुज-ह्रिषाबलादान, निकेतनेषु इन् ।
 ह्रिषके बलस्यादायके च । “पिपत सोमनातुजी” ७, ६६
 ६८, “आतुजो ह्रिषको आदातारो वा” भा० ।

आतुर त्रि० ईपदर्थे आ+अत-उरच् । कात्यांशमे उच्च०
 “एतत्समं विधिषिपुक्रमाहितं प्रपिबन्दिदं जयति कुम-
 माहर” उच्च० वृद्ध० २पीडिते च । “रावणावरजा तत्र
 रापत्रं मदनान्तरा” रघु) “न ज्ञानमाचरेद्भुक्षा माहरो
 न महानिमि” “यास्येत्तद्वारिना” “अ कागेयास्तु
 विज्ञेया ब्राह्मणद्वेषाहारा” इति च मत्त । आतुरे नियमो
 नास्ति” इति । [धिर्घ्यते ।

आतुरसन्धास न० इत० । सन्धासभेदे सन्धासगन्धे तद्वि-
 आतुरोपक्रमणीय पु० आतुरमधिकृत्य रोगनिवारणाय
 उपक्रमणीयम् । आतुरस्य चिकित्साध्यायव्याख्याऽपि निवयो-
 देहसकलसत्काम्प्रकृतिमेपजदेयाहसारेण उपक्रमणीये । व्या-
 पारभेदे तदधि लक्ष्यकृतोपन्यः छ । २तत्रतिपाद्कूपन्ये च ।
 स च सुश्रुतान्तर्गतोऽध्यायभेदः । तत्रोक्तविधेयं प्राप्त्वा
 वैद्यैरातुरस्य रोगनिवारणायोपक्रमणीयम् । स चाध्यास-
 स्थावह्यस्येति यथा “अथात आहरोपमनसमध्यायम्
 व्याख्यास्यामः । आहरोपक्रममाद्येन विपज्ज-पुरवादौ परी-
 ष्यते । सत्यप्यायुषि व्याधृत्यग्निवयोदेहसकलसत्काम्प्रकृति-
 भेदजदेयान् परीषेते । तत्र महामापिप द २थं श्रुष्य-

नापटशनवदनस्तम्बललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्वीकासप्रोक्ष्य
 बाहुसु विस्तोर्षं भ्रूक्षमान्तरोरस्तम् हस्तजङ्घामेढुप्रीवम्
 गम्भोरसत्वस्तरनाभिमनुष्यं ध्वङ्गनक्षत्रपचितमहारोमथकण्ठे
 पशान्मस्त्रिष्कम् स्नातातुलिप्रमूर्द्धानुपूष्यतीं विशुष्य-
 माणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम्
 जानीयाद्दीर्घांशु' खल्वयमिति । तमेकान्तेनोपक्रमेत् ।
 एभिलक्षणेर्विपरीतैरत्यायुर्मिथैर्भेष्यमातुरिति ॥ भवन्ति
 चाल ॥ गूढसन्निधिरास्त्रायुः संज्ञताङ्गः स्थिरेन्द्रिय ।
 उत्तरोत्तररुचोत्तरो य' स दीर्घांगुरुच्यते ॥ गर्भात्प्र-
 ष्टत्यरोगो य' शर्म' समुपचीयते ॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः
 स दीर्घांगु एमासत ॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं
 निबोध मे । अष्टादश्रिगायस्य खेसा' स्युर्व्यक्तमायता ॥
 हे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्षीं च माससौ ।
 नासापमूर्द्धं च भवेद्गुणैरेखाय प्रवृत्तः ॥ यस्य सुस्तस्य
 परममायुर्भवेति सप्रति । जघन्यथायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं
 निबोध मे ॥ तुस्त्रानि यस्य पर्वीणि समहृद्वापि
 मेहनम् । तद्योरखवलीडानि नव स्यात्प्रथमावतन् ॥
 ऊर्ध्वं च अथपौ स्थानाक्षेसा चोञ्जा शरीरिण । हसतो
 जल्यतो वापि दन्तमांसम् प्रदश्यते । प्रेषते यस्य
 विश्वान्तम् स जीवेत्यञ्जविशतिम् ॥ अथ पुनरायुषो
 विज्ञानार्थमङ्गमत्यङ्गप्रमाणसारात्तुपदेक्ष्याम । तत्राङ्गान्य-
 न्तराधिसंक्षिप्यवाङ्गिरासि तद्व्ययथा मत्स्यङ्गानीति ।
 तत्र स्रैरङ्गुलै पादाङ्गुलप्रदेशिन्यौ ह्यङ्गुलायते । प्रदे-
 शिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यत्रोत्तरम् पञ्चम-
 भागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविक्षृते प्रपद-
 पादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविक्षृता पाष्णि । चतुर्दे-
 शाङ्गुलायत पाद' । चतुर्देशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फ-
 जङ्घानाहमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरि-
 ष्टाद्वानि शदङ्गुलमेव पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरु ।
 हाङ्गुलानि वृषणविमुक्तशननासापुटभागकर्णमूलमय-
 मान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकण्ठ-
 लाटपीथोच्छ्रावदञ्चान्तराणि । हादशाङ्गुलानि भगविष्ठा-
 रमेहननाभिसृदयपीमास्त्रान्तररुषायासमणिवन्धप्रकोठ-
 य्यौस्थानि । इन्द्रवर्षिपरिणाहासपीठकूर्परान्तरायास
 षोडशाङ्गुल । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त । हातिं शदङ्गुल-
 परिमाणौ मुजौ हाति गत्यरिणाहावूरु । मणिवन्धकूर्परान्-
 तर्न षोडशाङ्गुलम् । तत्र षट्चतुरङ्गुलायामविष्कारम् ।
 अङ्गुलमूलप्रदेशिनीश्वष्यापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चा-

ङ्गुले । अर्द्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धतत्रङ्गुलौ
 कनिष्ठाङ्गुलौ । चतुर्विंशतिविष्कारपरिणाह' हस्तपीथम् ।
 ति भागाङ्गुलिविष्कारा नासापुटमर्थ्यादा । नयनान्तिभागप-
 रिणाहा तारका । नवमस्तारकाशो षट् । निशान्तमस्तकान्त-
 रमेकादशाङ्गुलम् । सक्तकाटवटुकेशान्तो दशाङ्गुल' कर्णा-
 पटवन्तर चतुर्देशाङ्गुलम् । पुरषोर प्रमाणविस्तीर्णा स्त्री-
 योणि । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णस्र । तत्प्रमाणा पुरुषस्य
 कटो । सविंशमङ्गुलगत पुरुषायाम इति । भवन्ति चाल ।
 पञ्चपिथे ततो वर्षे पुमान् नारो तु षोडशे । समत्वा-
 गतवीर्यी तो जानीयात् कुशलो क्षिपक् । देह स्रैर
 ह्रैरैव ययामदनुकोर्चित' । युक्त प्रमाणेनानेन एमान्
 वा यदि वाङ्गुला । दीर्घमायुरशामोति वित्तञ्च मच्छ-
 च्छति । मध्यम स अमैरायुर्विगतं हीनेषायाऽदरम् । अथ
 सारान् वक्ष्याम । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्यश्रीचोदेन कल्या-
 णाभिनिवेश सत्त्वसार विद्यात् । क्षिप्र संरतयेतास्त्रिदन्त-
 नस बहलकानमजं शुक्रेण । यत्कमसुक्तमवत स्निग्धगम्भीर
 स्र सौभाग्योपपन्न' मज्जानेतञ्च मज्ज्ज्ञा । सहाशिर स्तम्ब-
 ददन्तहृन्स्त्रिन्यमस्थिभि । स्निग्धमूलसोदस्तर वृहच्छ-
 रोरसायाससहिष्णु भेदसा । अश्लिष्टगाल गूढास्थिसन्नि
 मासोपचितञ्च मांसिन । क्षिप्रतामनगमयनतलुलिहृत्पीड-
 पाणिपादतल' रक्तेन । सुसमन्नश्चतुत्तपोनाथ' त्वङ्गुल-
 विद्यादित्येपा पूर्व पूर्व प्रथममायु सं जाग्यवीरपि ।
 भवति चाल । सामान्यतोऽङ्गुलप्रमाणप्रमाण'टय सारत' ।
 परीक्ष्यायु रुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्म्म'तु । व्याधि-
 विशेषास्तु प्रागभिहितं सर्व एवैते त्रिविधा साध्या
 याथा प्रत्याख्येयाय तत्रैतान् भूयच्छिधा परीक्षेते कि-
 मसावौपसर्गिक प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तद्वीपसर्गिको
 य पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालनातो व्याधिरुपपद्यते
 स तन्मूलवधोपद्रवस्र । प्राक्केवलो य' प्रागेवोत्पन्नो
 व्याधिरपूर्वहोऽनुपद्रवस्र । अन्यलक्षणे यो मविध्य'शानि-
 ष्वापक स पूर्व रूपस्र । तत्र कोपद्रवमन्योन्याविरो-
 धेनोपक्रमेते यत्वन्तमुपद्रव वा । प्राक्केवश यथास्र'
 प्रतिकूर्णीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
 चाल । नास्ति रोगो विना दोषैर्विषात्तया हवक्ष्य ।
 अतुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिप्रवाचरेत् । प्रागभिहितं
 षट्पदः । यीते यीतप्रतीकारवर्ण्यं चोपनिवारणम् । यथा
 कुर्यात् क्रिया प्राप्तां क्रियाकाल न ह्यपचेत् । अप्राप्ते
 वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न यथा क्रिया । क्रियाहीना

ऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । यास्तुदीर्घं
 नमसति भाव्यं व्याधि करोति च । सा क्रिया न त
 वा व्याधिं कुरत्वन्मसदीरयेत् । (प्रथमश्लो) प्रागभिक्षितो-
 ऽम्बिरक्षस पाचकः । स चक्षुर्धो भवति दोषानभिपन्न
 एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्ण
 पित्तो, मन्द् श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्वसाध्यादिति ।
 तत्र यो नया काचमद्यसपयुक्तं सम्यक्पचति । स सम
 समैर्दोषैः । न कदाचित्सम्यक्पचति कदाचिदाध्मान्द्र-
 षोदावर्त्तातिवारजठरगोरवान्मज्जजनप्रवाहृषानि कृत्वा । स
 विषमः । यः प्रभूतमप्युक्तसमभागु पचति स तीक्ष्णः स
 एवाभिपन्नमानोऽग्निरित्याभाष्यते स सुकुर्मुष्ठ प्रभूत-
 मप्युक्तसमभागुतरं पचति पाकान्ते च गततास्त्रोष्ठयोपदा-
 हृसन्नापानु जनयति । य सत्यमप्युक्तसदृशरिगोरगौरवका-
 श्चासप्रवेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा सृष्टा कालेन पचति
 स मन्द्ः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनि-
 भिसजान् । कटोर्यन्निष्ठाया पन्दो विकारान् कफसम्भवान् ।
 तत्र समे परिदृश्यं कुर्वीत, विषमे क्षिप्वाश्चक्षयं क्रि-
 यावियेषैः प्रतिकुर्वीत, तीक्ष्णे मधुरस्निग्धधीतैर्विरेकैश्च,
 एवमेवात्मनौ विशेषेण साहृषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे-
 कटुविकृत्तपायैर्बभ्रमैश्च । जाठरो भगवानग्निरोऽश्लेष्मस्य
 पाचकः । शौण्ड्याद्रसामाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ।
 प्राप्तापानसमनैस्तु सर्वतः पचनैस्त्रिभिः । ध्यायते
 पाच्यते चापि स्त्रे स्त्रे स्थाने व्यवस्थिते । वयस्तु
 त्रिविधम् बालम् मध्यम् वृद्धमिति । तत्रोपयो-
 ष्ठश्रवणं बालाश्चेऽपि त्रिविधाः क्षीरपा क्षीरादादा
 धन्नादाइति तेषु सवत्सरपरा क्षीरपा द्विसवत्सरपराः
 क्षीरादादाः परतोऽज्ञादा इति ॥ योऽयसमत्पोरन्तरे
 मध्यम् वयस्तस्य विकल्पी इहियौनिनम् संपूर्णता हानि
 रिति । तत्रा विंशतेष्टैश्च, आ त्रिंशतो यौवमम्, आ पत्वा-
 रिंशत-सर्वं घात्पिन्द्रियबलवीर्यं सम्पूर्णता । अतश्चर्द्धीषत्
 परिहाण्यव्यवस्थितिरिति । सप्ततेर्द्धुं क्षीरमाप्यवास्विन्द्रि-
 यबलबोर्व्यैःस्याहमहृष्यसृनि वलीपचितसाहित्यजुटं का-
 सञ्चासप्रवृत्तिभिरुपवृरिमिभूयमाणम् सर्वं क्रियासमम-
 र्द्यम् जीर्णगारमिवाभिरुष्टमपसीदन्म् वृद्धमाचक्षते ॥
 तत्रोत्तरोत्तराद्यु वयोऽवस्थासूत्रोत्तरा भेषजमाला-
 विशेषा भवन्त्युते स परिहाण्येक्ष्मालाद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत ।
 भवन्ति चान्न । बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव त ।
 भविष्य वर्द्धते वायुष्टेके तद्विष्य योजयेत् ॥ अग्निघार-

विरैकैस्तु बालवृद्धौ विवर्द्धनेत् । तत्राध्योऽपि विषारिणु
 न्दोमं कुर्वात्क्रियासु यनैः । देहः स्युः कसो मध्य
 इति प्रायुपदिष्टः । कर्षयेद्, हनेत्रापि वदा स्युः कसो
 नरो । रजसश्चैव मध्यस्य कुर्वीत इततम् भिषक् ॥
 बलमभिक्षितगुणम् दीर्घस्य च सामादोषकरादिभिर्ने-
 शितव्यम् ॥ यथाऽह्वयत सर्वं क्रियाप्रवृत्तिसाक्षाह्वयेन-
 प्रधानमधिकारधानम् ॥ वेचित् कदा प्रायवन्तः स्युः चा-
 श्यासवशा मराः । तत्रात् स्थिरत्वव्यावर्त्तनं नैद्यः
 प्रतकेयेत् ॥ इत्यन्तु व्यसनाभ्युद्वेकक्रियादित्यानेत्यनैस्त्र-
 करम् । सत्यवान् सृष्टे सर्वं संश्रयान्मानमात्मना ।
 राजस क्षायमानोऽग्नौ सृष्टे नैव यामस ॥ प्रकृतिम्
 भेषजम् चोपरिहाहृष्यसः ॥ सात्त्विकानि च देहकाचजातु
 त्ररोगव्यायामोदकदिवास्त्रप्ररसप्रवृत्तीनि प्रकृतिविद्वान्पि
 यान्यवाचकराणि भवन्ति । यो रसः कस्यते वस सुखावैव
 निषेवित । व्यायामजातमन्यथा तत्रात्प्रकृति निर्दि-
 गेत् ॥ देयस्तानुषो जाङ्गल साधारण इति । तत्र वक्षु-
 दक्षनिष्प्रोष्ठतमदीवर्धगहनो वृद्धोऽतीतानुषो वृद्धमहापर्व-
 तच्छो वृद्धसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यमायः कफवातरोगमु-
 विवृद्धानुषः । आकाशसमं परिवरत्वात्सकृत्किण्डलाभो-
 ऽत्यवर्षप्रसन्नयोदपानोदकमायउष्णदारुषवातः परिवर-
 त्तयैव स्थिररुग्णशरीरमनुष्यमायोवातपित्तरोगमुविवृत्त
 जाङ्गलः ॥ उभयदेशवक्ष्ये साधारण इति ॥ भवन्ति
 चान्न ॥ समा साधारणे यथाश्चीतवर्षोऽप्यमाहताः ।
 दोषाश्चाम् समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः । न तथा
 ब्रह्मवन्तः स्युर्जलजा वा स्युः साहृता । सदेये निषिता दोषा
 अन्यस्मिन् कोपभागताः ॥ उचिते वर्धमानस्य नास्ति
 देयसतम् मयम् । आहारस्रवेदादी तद्देयस्य गुणे इति ।
 देयप्रकृतिसात्त्विकुं विपरीतोऽपिरोत्थित । सम्यक्तौ मिष-
 गादीना वससत्वाशुषां तथा ॥ केवचः समदेहान्तेः
 सुससाध्यतमो गद । अतोऽन्यथा स्वसाध्यं स्यात् कर्द्धो
 व्यामिन्नलक्ष्य ॥ क्रियावास्तु शुष्माशामे क्रियामन्ना
 प्रयोक्षयेत् । पूर्वस्थां शान्तनेनावा न क्रियावृद्धो
 हित ॥ शुष्माशामेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया कृता ।
 कर्षयेव तदा व्याधि कृष्णसाध्यतमो यदि ॥ नएवमेव
 विधिभेकहृप विभिर्नि काळादिवयेन भीमानु । स सुकु-
 पायान् जगतो गदौवान्निमसि भैरव्यपरवधेन ॥
 आतुरोपद्रव ५० इतं । आहारस्य उपद्रवे ते च उपद्रवा
 सप्रतीकारोपाया सुश्रुते दर्शिता यथा

“अथात आतरोपद्रवचिकित्सां व्याख्यास्यामः । स्नेह-
 पोतस्य बान्धस्य विरिक्तस्य सुतासृज । निरुद्धस्य च काया-
 न्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽङ्गैरत्यर्धगुणमिरुपयुक्तैः
 प्रयास्यति । अत्योमहत्त्रिबलमिच्छादितोऽस्मिन्निरेन्वनेः ॥
 सवात्यैर्लघुभिश्चासैरुपयुक्तैर्विबद्धते । काष्ठैर्युगिरत्यैश्च
 सन्धुक्षित एवानलः । हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः
 स्यात् । शीघ्रि चाल प्रमाण्यानि प्रस्योऽर्द्धाठकभाटकम् ॥
 तन्नावरं प्रस्यमात् ॥ हे शेषे मध्यमोत्तमे ॥ प्रस्ये परिरुते
 देया यवागूः खलसतण्डुला । हे चैवार्द्धाठके देया तिस्रधा-
 प्याढके गते ॥ विषेषोसविताङ्गान्नाश्चार्थायकतां ततः ।
 दद्याद्युक्तेन विधिना क्लिप्तशिकधामपिच्छिन्नाम् ॥ अस्त्रि-
 ग्धस्रवणां स्रच्छस्रयुतान्ततः । अर्धद्वयप्रमाणेन दद्या-
 त्पुच्छिग्धलोदनम् ॥ तत सद्यतमन्नेन हृद्येनेन्द्रियबा-
 धिना । त्नीनयान् वितरेद्भोक्तुमाह्वराद्यौदनं सृष्टम् । ततो
 यथोचितं मन्त्रभोक्तुमन्त्रैः विश्लेषणः ॥ लावणैर्हरिणादीनां
 रसैर्हृद्यास्तु ससृष्टम् । हीनमध्येत्तमेष्वेव विरेकेषु विधिः
 स्यात् ॥ एकद्वित्रिगुण सस्यगाहारस्य क्रमो हि सः ।
 कफपित्ताधिकान्नाद्यमित्तान्हीनविशोधितान् ॥ पेयामिष्य-
 न्द्वत्तेषा तर्पणादिक्रमो ह्येतः । वेदनालामनियमशोक-
 वैचिन्त्यहेतुभिः ॥ नरातुभोमिताद्यापि विरक्तवदपाचरेत् ।
 आढकाङ्गाढकप्रस्यसङ्गा हेप्रमा विरेचने ॥ एको विरेकः
 सौ श्रान्तो न द्वितीयोऽपि कश्चन । बल यन्निविधं प्रोक्त-
 मतस्तत्र क्रमास्त्रिधा ॥ तत्रानुक्रममेकन्त बलस्यः सद्यदा-
 चरेत् । द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्रया ॥ केशि-
 देव क्रमं प्राङ्मन्त्रमध्योत्तमानिषु । संसर्गेण विष्टेऽङ्गैः
 दोषकोपभयाङ्गजेत् ॥ प्राक्स्वादतिक्ती स्निग्धान्धस्रवणानु-
 कटुकं तत । स्वाद्भस्त्रवणानुभूयः स्वाडतिक्तायत परम् ॥
 स्निग्धरुत्तानुसांशैव व्यत्यासात्स्ववत्ततः । केवलं स्नेह-
 पोतो वा बान्तो यथापि शेषत्वम् ॥ स सप्ररात्वं सनुजो
 भुञ्जीत लघु भोजनम् । कतं सिराव्यधो यस्य कतं यस्य
 च शोषनम् ॥ स मा परिहरेन्नासं यावद्वा बलवानुभवेत् ।
 एकैकानुपरिहरेद्दन्तो वस्ती त्पृह त्पृहम् ॥ ततोये स
 परोहारे यथायोगं समाचरेत् । तैलपूर्णांमन्त्राङ्गस्रवण-
 भाष्यो प्रयाह्वराः ॥ स्निग्धभृशान्दिरोगार्तां च्वरातीसा-
 रिणश्च ये । क्रुध्यत कृपित पित्तं कुर्यात्सास्त्राहपद्रवत् ॥
 आयास्यतः शोचतो वा चित्त विभ्रमसृच्छति । सैधुनोप-
 गमाह्वोरान् व्याधीनाप्रोति दुर्नति ॥ आसोपकं पक्षघात-
 नङ्गप्रपङ्गमेव च । शुद्धप्रदेशे श्वयथुं काशश्चासौ च दा-

रूपौ ॥-शुकवक्त्रापि रश्मिरं सरजस्तं प्रवर्त्तते । समते च
 दिवास्त्रप्रार्थांस्तान् व्याधोन् कफात्तकान् ॥ श्लोहोदरं प्रति-
 श्यायं पाण्डुतां श्वयथुं च्वरम् । मोहं सदनमङ्गानाम-
 विपाकं तथाऽरुचिम् ॥ तमसा चाभिमूतस्तु सप्रमेवाभिन-
 न्दति । उच्चैः सन्नापसाहायुः गिरस्यापादवेद्भुजम् ॥
 आन्ध्यं जाश्यामजिप्रत्वं भाविष्यं मूकतां तथा ॥ हृत्तभोष-
 मधीमन्त्रं चर्हि तच्च सदाऽरणम् । नेत्रकम्भं निमेधं वा
 ऋणां काशं प्रजागरम् ॥ समते दन्नाशं च तांशान्वा-
 न्यातुपद्रवान् । यानयानात्सु समते चर्हि मूर्च्छाभ्रमह-
 मान् ॥ तथैवाङ्गपहं घोरमिन्द्रियाथाश्च विश्वमम् । वि-
 रासमात्तथा क्षान्नाम्प्रोग्यां भवति वेदना ॥ अतिबद्धम-
 णाहाद्युर्जङ्घयोः कुर्वते रजः । सकृत्प्रयोगं शोफं वा
 पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोवानां सेवा भास्वत-
 क्षये । ततोऽङ्गमर्हं विटभान्मुखाघ्नानप्रमेपकाः ॥ नातात-
 पाभ्यां वैवर्ण्यं च्वरं चापि समान्प्रयात् । विरुद्धाध्ययना-
 नृत्यं व्याधिं वा घोरमच्छति ॥ अवात्प्रभोजनं हृन्त्या-
 द्बलवर्षमसययम् । अनात्मबलः पणुवद्भुञ्जते येऽप्रमाषतः ॥
 रोगानीकस्य ते मूलमजोर्षं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापदा
 कारणं वीक्ष्य व्यापत्वेताश्च बुद्धिमान् ॥ मयतेताह्वरारोम्ये
 प्रत्नोकेन हेतुना ॥ विरिक्तवान्नेर्हरिणैश्चलावकाः शशश्च
 श्रेव्य समयूरतिक्षिरिः । सषट्िकाश्चैव पुराणशास्त्रयज्ञाद्यैव
 सक्ता लघु यज्ञ कीर्त्तितम् ॥ एवमन्त्रेऽपि ततएवावगम्याः ।
 आतुर्थ्यं न० आह्वरस्य भावः व्यञ् । आह्वरत्वे ऋफलनाशके
 च्वराशमेदे च “च्वरांशाय वस्तुभेदेन नानाविधाः” हरि०
 १२२ अध्या० दर्शिताः । “कृष्णलपाच । इत्युन्व च्वर । सन्देश्यं
 यथा लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तकथां स्थावर
 जङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं सत्प्रियं यदि काङ्क्षसि ।
 अहम्पदान् सज्जकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । ततोवो
 यश्वतर्भागो मासुषेयु प्रपुत्रस्ये । त्रिधा भूतं वष्टुः कृत्वा
 पशुपु त्वं भव ज्वर । चतुर्थी यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते
 भ्रुवम् । एकान्ततश्वतर्भागः शोरकश्च सप्तर्थकः । आतुषे-
 ष्केकपादेन वष्टु त्वं प्रविमज्य वै । आतिष्वथ विशेषासु
 शिवसत्य ऋषुष्व मे । तृषेपु कीटरूपेण तथा सद्भोच
 पत्तक । पाण्डुपत्तक विस्त्रातः कलेष्वातुर्बन्धेव च
 पशुनोषु हिमोमूत्रा प्रथिव्यामपि चोषरः । अयान्तु
 पीलिका विद्याः पिच्छोद्भेदश्च चर्हिष्णाम् । गैरिकः पर्वते-
 ष्वेव सत्प्रसादाङ्गविष्यसि । गोष्पक्षारको भूत्वा शोरकश्च
 भविष्यसि । एवं विविधरूपेषु भविष्यसि सहीतसे । दर्शनात्

स्वर्गनाम्नैव प्राणिनां यधमेत्यदि । ऋते देवमनुष्याय
नान्यक्षां विपक्षिष्यते” । “आत्तर्यं” जासकैरुदये
सङ्कोच नीलकण्ठ ।

आत्तृष त्रि० आ+तृद-क्त । ष्ठित्ते २ ष्ठिषे च । “तस्या-
दात्तयात् मरितो दृष्टादिवाङ्मात्” शत०भा० ।

आत्तृष्य न० आत्तृष्यत्यनेन आ+तृप-भा० करणे क्वप् ।
(आता) फलभेदे ।

आतोद्य न० समन्तात् तद्यते आ+तृद-ण्यत् । वीणादौ
वाद्ये । “स्रजमाहोद्यगिरोनिवेशिताम्” “आतोद्यं प्रा-
ह्यामास समत्याजयदायुधम्” इति च रूपु । [रूपु ।

आत्त त्रि० आ+दा-क्त । ऋहीते “गामात्तवारां एपुरप्यभेष्”

आत्तगन्ध त्रि० आत्तोऽहोतोऽरिणा गन्धो गन्धो यस्य ।
१ शत्रुणाभिभूते, २ ऋहीतगन्धे शुभादौ च । ‘नात्त-
गन्धमधधूय यत्नुभि’ माघ आत्तगन्धमनामातसौरममन-
भिभूतञ्चेति” मञ्जिनाथ ।

आत्तगन्धे त्रि० आत्तोऽहोतोऽर्थोऽयस्य । १ यमिभूते ।

आत्मकर्मन् त्रि० ईत० । आत्मन स्वस्य कर्मव्ये कार्ये
“आत्मकर्मक्षम देह चातोषर्म इवाश्रित” रघु ।

आत्मकाम त्रि० आत्मान कामयते कस-णिङ् ष्यप् उष०
स० । विषयान्तरेच्छानिवर्त्तनेन । आत्ममात्राभिप्रायके
२ आत्ममात्रज्ञानेच्छायुक्ते । “योऽकामो निष्काम आत्मकाम
आत्मकाम न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” ए० उ० । “आत्मा
कामा येन स आत्मकाम काम्यन्ते कामा आत्मकाम-
स्येन यस्यात्मैव नान्य कामयितव्यो वस्तुनरभूत पदार्थो-
भवति । “आत्मवानरोमाहृत् सत्स्र मन्त्रानघन एक-
रक्षेनोर्द्ध न तिर्यग्नाथ” नात्मनोऽन्यत् कामयितव्यं
वस्तुनर यस्य “यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन न पश्येत् शृणुया
त्विजानोयाहा” सर्वात्मभूत विज्ञानन् कि कामयेत श्राय-
मानोऽन्यत्वेन पदार्थ कामयितव्यो भवति न चापावन्यो
ब्रह्मविद् आत्मकामस्यात्ति” भा० । आत्मकामस्यैव यथा-
प्रकामता तथाप्रकामयन्ते वक्ष्यते ।

आत्मकामेय त्रि० आत्मकामाया इदम् उक् । आत्मकामास-
वन्निनि तत स्वार्थे राजन्या० वुञ् । आत्मकामेयक तदर्थे ।

आत्मगुप्त त्रि० आत्मना गुप्त । स्वयत्नैव रक्षिते । (आल-
क्षणी) सताभेदे स्त्री तस्या स्वर्गने हि अतिक्रम्य यमं शृणा
भवति तद्भयाङ्गान्यैर्न सा शृणुते इति तस्या आत्मगुप्तत्वम् ।

आत्मग्राहिन् त्रि० आत्मान आत्मार्थमेव वा ऋहति मृह-
णिनि । उदरभरौ २ आत्मज्ञे च ।

आत्मघातिन् त्रि० आत्मान देहं हन्ति हन्-णिनि ईत० ।
“ध्यापादयेत् प्रथात्मानं स्वय योऽग्नुरुदकादिभि ।
अथैधेनैव मार्गेण आत्मपातो स उच्यते” इत्युक्तस्य
आत्मनः स्वगरीरस्य प्राथमेन सङ्घ वियोजयितरि जने
आत्मघातस्य द्विविध वैधोऽवैधस्य अवैधोऽपि द्विविधं
ज्ञानपूर्वकस्य तदपूर्वकस्य । तत्र वैधात्मघाते न दोषः
तदाहृतः सत्तद्वृत्तगर्भो “वृद्धः यौचन्ते सुप्त प्रत्या-
ख्यातमिषुक्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भ्रमवग्न-
नगनाम्बुभि । तस्य तिरासमागौषं द्वितीये तस्यिस-
ञ्चय । तृतीये तदक कृत्वा चतुर्थे आत्मघाते”
हेमाद्री व्यवैधात्मघातमिन्द्रेण तत्राधिकारिणमाह
विष्णुध० । “नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम्
अस्त्र्यां नाम ते लोका अन्धे न तमसाहता । तास्ते प्रत्यभि
गच्छन्ति ये के चात्मह्नो जना । अरिर्देवात्मनो ज्ञात्वा मृत्यु-
कालसप्तस्थितम् । व्याधितो भिपजा त्यक्तं पूष्यं वायुपि चा-
त्मन । यथायुगात्तुषारेण सत्यजेदात्मनस्तनुम् । तस्मिन् काले
तनु त्यक्त्वा ययेत्फलमाप्नुयात्” अपराके ब्रह्मगर्भे “यो
जीवित न यत्नोति सङ्घात्प्राधुपमोडित । सोऽग्नुरुदक मङ्गा-
यात्मा कर्ष्यसिपि न दुष्यति” । तेन प्रयागाद्यतिरिक्तेऽपि अवि-
कित्सुरोगादीनामधिकारः । एतच्च वानप्रस्थस्यैवेति विज्ञा-
नेश्वरादयः । “घासा महर्षिष्यर्ष्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ।
शीतशोकमयो विभो ब्रह्मभूया कल्पते” इति भटना वान-
प्रस्थस्यैव मरणाधिकारप्रतिपादनात् । ऋहस्यस्याप्यधिकार
इति निर्णयसिन्धुः । प्रयागाद्यतिरिक्ते विप्रस्य तु नाधिकारः
“शुद्राय चात्रिया वैश्या अन्त्यजातास्तथाधमा” । एते
त्यजेषु प्राणान् वै वर्ज्यित्वा द्विज ष्यप । पतित्वा
नाङ्गुष्ठस्य ब्रह्महा चात्मघातकत्वं तद्भृतमघनात् अत्रा-
ह्मण्योऽस्मिन् स्रगादि मङ्गाफलजिगोषया । प्रविशेत्स्वर्ग-
तोय करोत्यनश्न तथेति” आदित्य उ० वाक्याच्च ।
तत्र प्रयागादिषु सर्वैर्वर्षा वैधात्मघाताधिकारिण यथा
“दुषिकित्सुर्सेमहारोगैः मोडितस्तु शुभानपि । प्रवि-
शेत्स्वर्ग-दोष करोत्यनश्न तथा अगाधतोवरारिणं
च भृगोः पतनमेव च । गच्छेन्नापय वापि त्वभारगिरि-
मादरात् । प्रयागवटशाखायां देहत्याग करोति च । स्वय-
देहविनाशश्च काले प्राप्ते मङ्गामतिः । उत्तमान् प्राप्नु-
यात्कोकासालघातो मनेत् क्षिप्तः । मङ्गापापघवात् स्वर्गे
दिध्यान् भोगान् समन्नुते । एतस्मिन् अधिकारस्तु सर्वेषां सर्व-
जन्तुषु । नराद्यास्य नारीणां सर्वपक्षिषु सर्वेषा । इदं च मर्यं

येषां जीवानां कुलचिह्नवेत् । अथौचं तत्र त्रहं तेषां ध्वजा-
नलहतेषु च" आदि० पु० "वाराणस्यां न्वियते यः प्रत्या-
ख्यातभिरिच्छियः काष्ठपापापमध्यस्यो जाह्नवीजलमध्यगः ।
अभिस्तोत्रोद्भुस्तस्य कर्णमूलगतोऽहः । प्रथमं वारकं ब्रूते
नान्यथा कुलचित् क्वचित्" भास्वे, भारते च" न लोकावच-
नात्तात । न वेदवचनादपि मतिरुक्तमपीया ते प्रयागभरणं
प्रति" अतएव विष्णु धर्म रोम्यादिभरणस्तोत्रम् "यथायुगा-
तुसारेण संख्यजेदात्मनस्तुमिति" प्रयागादौ विशेषः
त्रिस्थलीसेतौ स्नान्दे "यथा कथयितीर्थेऽस्मिन् प्राणत्यागं
करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीक्षितान-
न्यपि । पादौ विष्णु, "देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम
सन्निधौ । मसुहं प्रविशन्त्येव न पुमर्जन्मने नरा" कौमे "व्या-
धितो यदि वा दीनः क्रुद्धोवापि भवेन्नरः । गङ्गायज्ञमसासाद्य
यस्तु प्राणान् परित्यजेत् रक्षितान् समते कामान्यदन्ति
सुनिपुङ्गवाः" तथा "या गतिर्योग्युक्तस्य सत्वस्यस्य मनी
विष्णु । सा गतिर्यजत प्राणान् गङ्गायज्ञसंगमे" वाराण्से
"तत्र योऽसृजति प्राणान् षट्मूलेषु सुन्दरि । सर्वलोकानतिक्र-
स्य मम लोके प्रपद्यते" तथा "अकामोवासकामो वा षट्-
मूलेषु सुन्दरि । शोभं प्राणान् प्रसृज्येत् यदोच्छेपरमां गतिम्"
तथा "पञ्चयोजनविस्तीर्णं प्रयागस्य त्वं मण्डले । व्यतीतान्
पुरुषान् सप्त भविष्याच्च चतुर्दश । नरस्त्वारयते सर्वान् यस्तु
प्राणान्परित्यजेत्" ब्राह्मे "ध्यात्वा विष्णुं पदान्मोज प्रयागे
विष्णुं तत्परः तदुन्त्यजति वै माघे तस्य सृक्तिर्न संशयः ।
दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी । हरिं
ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रायगो मुक्तिभागभवेत्" भविष्यो-
त्तरे "समा सृष्ट्वाणि त्वं सप्त वै जले दशैकमग्नौ
पतने च षोडश । महाहने षष्टिरथोति गोपसे अनाशने
भारते । चाक्षया गतिः अग्निप्रवेशं ये क्रुर्युरविस्तो
विधानतः प्रविशन्ति सुखन्ते मे नि संदिग्ध वरानने ।
इति सामान्यतोऽपि फलस्तुतम् एवमन्येऽपि विषयोद्येयाः ।
एवं विहितं भरणं त्वं कलौ निषिद्धमेव "भृग्वग्निभरणं
चैव वृक्षादिभरणं तथेति साधयिषे कश्चिद्व्यग्रैः पूतोः
यन्तु गौडा प्रयागादिभरणं ब्राह्मणभिक्षविषयमित्याहु-
क्तं त्रिस्थलीसेतुलता दूषित प्रायुक्तवचनात्
"सर्वेन्द्रिययुक्तस्य स्वस्वामाराधनस्य च प्रायश्चित्त-
सत्त्वघातमग्निपातो नष्टापथ । धर्माजनासमर्थस्य कर्तुः-
पापाद्धितस्य च । ब्राह्मणस्यायत्तुघातं तीर्थे प्राणविभो-
क्ष्यमिति" हेमाद्री विवस्वदुक्तोश्च अमराके चैवमेव । सृष्टममं

कलौ भवत्येव "कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सृष्टातुगमनाहत"
इति ब्रह्मवैवर्तौ एतेन भरणान्तिकमायश्चित्तमपि
व्याख्यातम् काशीखण्डादौ चासुर्वर्ण्यस्य तत्तुत्यागेविधयश्च
युगान्तरपरा एवं प्रयागेऽपि । अथैवात्मघाते त्व
"ध्यात्मघातिनस्तुप्रसृत्य" विहितं तस्य प्रायौचं नाग्निर्ना-
स्युदकक्रियेति श्रु० पु० वचनात् नागौवादि । तस्य च
क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहितं यस्मिन्वधमायश्चित्तं
नारायणवलिं च कृत्वा षट्सरादूर्ध्वं क्रिया कर्तुं शक्यते ।
षट्सरान्ते त्व सर्वमौर्ध्वं देहिकं कुर्यात् इति हेमाद्रीप्रभृतयः ।
"गोब्राह्मणहतानाञ्च पतिताना तथैव च । जलं संघ-
त्स्वरात् कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वं देहिकमिति हेमाद्री पट्-
विंशन्मतात्, ब्राह्मे "क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे
क्वचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाङ्गुणे स्वमनुभिः मार्तण्डपा-
दमूले वा श्रावं हरिहरौ स्मरन्" स्वयंपद इत्यर्थः
तत्र वर्षमध्येऽपि कृत्यस्तुमपराके वायुपुराणे "शुक्ल-
पक्षे त्वं द्वादश्या कुर्यात् श्रावन्तु यत्सरे । द्वादशा-
हनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि" आगलेयः "नारायण
यलिः कार्योऽलोकागर्हभयाच्चरै । तथा तेषां भवेच्छौच
नान्यथेत्यत्रवीद्यमः" व्यासः "नारायणं ससृष्टिश्च शिवं वा
यत्प्रदीयते । तस्य शुश्रूकरं कर्म तद्भवेच्चैतदन्यथेति" संचात्म-
घातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं तदुक्तं हेमाद्री पट्विंश-
शन्मते "कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणवलिः कार्योऽलोकागर्हभयाच्चरै । पिरञ्जो-
दकक्रियाः पश्चात्तपोत्सर्गादिकं च यत् । एकोद्दिष्टानि
कुर्वीत सपिरञ्जोकरणं तथा । इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा-
विपादिनः । घातयन्ति स्वमात्मानञ्चाण्डालादिहताश्च ये ।
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिहृताः यथा आद्यं
प्रतन्वन्ति विष्णुं नामप्रतिष्ठितम् तथा ते संभवध्यामि नम-
स्कृत्य स्वयम्भुपम्" इति हेमाद्री तेनैवोक्तेश्च तत्रैव बौधाय
नोऽपि "अथ नारायणवलिं व्यख्यास्यामोऽभिषयस्तपितसु-
रापात्मत्यागिना ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि-
वा कुर्वीतेति" ऋग्वेदपरिचिटे त्वं चण्डालादीत्याद्युक्ता
"दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्त्रीणि यत्नत । प्रायश्चित्तं
तु कर्त्तव्यं सुवैशान्द्रायणतयमित्युक्तम् । प्रमादभरणे त्वं न-
दोषः सदनरत्ने ब्राह्मे "प्रमादादपि निःशुद्धस्वकस्मादि-
धिचोदितं चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्मिहृतोयत्नं कुलचित् ।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मात् मतिरस्तु च । चान्द्रायणं
तप्तकृद्द्वयं तस्य विशुद्ये । यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा

त विधिना इहेत् "बुद्धिपूर्वकतायां त लिंयस्कृष्टं
 धमाचरेदित्युक्तम्" इतिरत्नावस्थां त द्विगुणं प्रावृत्तं
 कृत्वावागम्यन्त्याहं कार्यमित्युक्तम् आत्मनोपातयुद्धं
 चरेत्प्रायश्चित्तं तत्रतत्रप्रवृत्तम् लिंयत्कृत्वा
 वा पुनः । अर्वाक् सवत्सरात्कुर्वाद्दृग्नादि अघोदितम्
 कृत्वा नारायणवचनमित्युक्तत्वात्तदायुम् इति" इदञ्चात्म-
 धर्ममित्तं तत्तज्जातिवधप्रावृत्तौ च सञ्चितं का-
 र्यम् । प्रमादप्रवृत्ते तु "अथ कश्चित् प्रमादेन जितेताम्बु-
 द्वादिभिः तस्यायौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया" इत्यु-
 क्तेः सर्वं कार्यं तत्र त "योदान्निव्यगोविप्रैरन्वेषणा-
 कावर्तिनाम्" वासवस्त्रेण सदायौचं विहितं प्रा-
 युक्तवचने त्रय्यायौचमिति तत्र त्रय्यायौचसदायौचयो-
 र्विकल्प इति भेदः । त्रय्यायौचमिति रघुनन्दनादयः । सदा-
 यौचमिति मिताशरा । अ. सु. आत्मघातकोऽप्यत्र लि० ।
आत्मघोष उ० आत्मानं घोषयति अयच्छेः । १। का. २. ३. कुटे,
 च, ताभ्यां हि (का का) (कु कु) अक्षध्वनि-
 वाक्यनाभेदेभ्यो षोष्पते इति तयोश्चात्पलम् ।
आत्मज उ० आत्मनो जनयो देहाद्वा जायते, आत्मा वा जायते
 जन-उ । १। मनोमने २। पुत्रे च "अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्र
 यत् कुर्वता अन्वामिति" इति "आत्मा वै जायते पुत्र इति"
 इति १। शब्दाया, ४। मनोजन्यायां बुद्धौ च स्त्री । "वसिताः
 पुरःपतिसुपेतुमात्मजा" भाष. चण्ड. युगं चरन्त्योर्जनमात्म-
 जाया" रघु । ३। आत्मजातोऽप्यत्र उं स्त्री० ।
आत्मजन्यम् उ० आत्मनो जन्य यस्य । अपत्ये "अथ आहर्तु-
 मिच्छामि धार्यतीमात्मजन्ये" कुमा० । "तमात्मजान्मानसज
 चकार" रघुः । ६। ० । पुत्ररूपात्मोपसौ न० "तस्या-
 मात्मातु रूपपायामात्मजश्चसत्सुख" रघु ।
आत्मज्ञानं न० आत्मनो ज्ञानम् । ययार्थरूपेणात्मनो ज्ञाने
 तज्ज्ञानस्य च कोशभाषणस्य "ज्ञानात्तुम्" अमयं वै जनक ।
 प्राप्नोति येनात्मानमेवाने "महान् विभुमात्मानं भवा
 भीरो न शोचति" इतिः आत्मस्वरूपं आत्ममन्त्रे
 वक्रते हस इतरत्वात् भेदज्ञानं असात्मरूपज्ञानज्ञा-
 नज्ञानम् तत्र साक्षात्काररूपम् तस्यैव कोशभाषणत्वात्
 "आत्मज्ञाने घने च स्यादेदाभ्यासि च ज्ञापान्" ।
 "सर्वेषामपि चैतेनामात्मज्ञानं परं इत्यम् । तद्व्यप्यं
 सर्वविद्यानां प्राक्तैः स्यात्कृतं यतः" इति च मठ ।
 ६। ० । आत्मनोपादयोऽप्यत्र ।
आत्मतत्त्वं उ० आत्मनस्तत्त्वं । आत्मनो यद्यार्थरूपे १। च-

तन्मन्त्रे मतभेदेऽकर्तृत्वादिरूपे । आत्मतत्त्वं च उदयनाचार्यैः
 चार्थाकारितमतिरसनेन आत्मतत्त्वविनेके दर्शितम् यथा
 "इह बहु निवर्गप्रतिबुद्धसमायं चर्चजनसंवेदनसिद्धं
 दुःख जिज्ञासवः सर्वस्य तद्वानोपायवर्तिनांशोऽनुसरतः
 सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायवाक्य-
 वलि न ततोऽप्यनु, प्रतियोग्यत्वोचितत्वा आत्मैव तत्त्व-
 तोत्तवे" । तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि वात्मासि वस्तु-
 भूत उभयथापि अस्मिन्कामात्मज्ञानतत्त्वज्ञानमेवेत्युक्त-
 कवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते इत्या-
 दिना, विशरस्य तत्रैव अवगन्तव्यः आत्मैव तत्त्वं परम-
 पदार्थः । १। आत्मरूपे परमपदार्थे च ।
आत्मतुष्टिः क्रि० आत्मन्येव तुष्टिरस्य । आत्मभावज्ञानसा-
 भेन १। प्राप्यतौ आत्मस्य ब्रह्मविदि । ६। ० । १। आत्मनः हलोच्चे
 स्त्री । वा च विशदयविने चर्च्ये प्रमाद्यम् "वेदोऽसिचो
 भर्त्समूहं इतिशोचै च तद्विदाम् । आचारचैवशाधुनामात्मन-
 सुष्टिरेव चेति" मनुस्मृते । [वातिनि आत्मजातियच्छे उदाहरणम्
आत्मत्यागिन् लि० आत्मानं देहं त्यजति त्यज-चित्तम् । आत्म-
आत्मदर्श उ० आत्मा देहः इत्यन्तेऽत्र इय-आधारे षम् ।
 १। दर्पणे आदर्शे चैव । "प्रमादमात्मोविनिमात्मदर्शं"
 रघु । भावे षम् ६। ० । १। आत्मनोदर्शने आत्मसाक्षात्कारे ।
आत्मदर्शनं न० आत्मा इत्यन्ते साक्षात्क्रियतेऽनेन इय-करणे
 स्युट् ६। ० । आत्मसाक्षात्कारसाधने १। अथवे २। मनने ३। निदि-
 ध्यासने, "आत्मा वा अरे इत्यथ" श्रोतव्योमनव्योनिदि-
 ध्यासितव्यः" इति श्रुतौ साक्षात्कारसाधनतया अथवादीनां
 तवाणां विधानात् तेषां तथात्वम् "श्रोतव्य" इति वाक्यो-
 मनव्येषोपपत्तिभिः "इत्युपक्रम" एते दर्शनहेतव इत्युक्ते च
 तेषां तथात्वम् भावे स्युट् । २। आत्मसाक्षात्कारे "एव वै
 परमोधर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्", ३। आत्मत्वेन सर्वभूतेषु
 ज्ञाने च "अत्रातोकावधिविनम सर्वभूतात्मदर्शनम्" वा० ।
आत्मद्रोहिन् लि० आत्मने ब्रह्मति कृष्-विनि । आत्मजातिनि
आत्मध्यानं न० आत्मनो ध्यानम् योगवियोगः । आत्मसा-
 क्कारसाधने ज्ञानवृत्तिभेदे । तत्रकारच ब्रह्मचर्यैर्दर्शिनः
 "ध्यानं प्रोक्तं प्रवृत्तानि सर्वसाधुयोगत युग्मम् । इति-
 स्वादेवताः सर्वा इति प्राचाः प्रतिष्ठिताः । इति श्रोतीं वि-
 भूयश्च इति सर्वे प्रतिष्ठिताः । सदेहमरुचिं कृत्वा प्र-
 वृत्तौ चरति चिन्म । ध्याननिर्वाणनाभ्याम् विभु ब्रह्मेतुदि
 स्थितम् । इत्यर्थचन्द्रः सूर्यः । योगमन्त्रे कृतायन ।
 तेजोमन्त्रे स्थित तत्त्व तत्त्वमन्त्रे स्थितोऽप्युतः । अथो-

रूपोयान् महतो महोयानात्मास्य जन्तोर्निहितोयुहा-
 याम् । तेजोमय पश्यति वीतशोकोभातः प्रसादान्महिमा-
 नमात्मनः । वासुदेवस्य मोऽन्वानां प्रत्यक्षोर्भव जायते । अ-
 ज्ञानपटसंघोर्तैरिन्द्रियैर्विषयेषुभिः । एष वै पुरुषोपिन्धु-
 र्व्यक्ताश्रयः सनातनः । एष धाता विधाता च पुराणानि-
 पृक्तः शिवः । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं त-
 मसः परस्तात् । मन्त्रैर्विदित्वा न विभेति सृत्वोर्मान्यः ।
 पन्था विद्यतेऽस्यायनाय । शृण्व्यामस्तथा तेजोवायुराका-
 शमेव च । पञ्चेभानि विजानीयान्महाभूतानि पश्यन्त ।
 पशुः श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसना घ्राणदेहच । बुद्धीन्द्रियाणि
 जानीयात् पञ्चेभानि शरीरके । शरीररूपं तथा स्पर्शो-
 रसो गन्धस्पर्शश्च । इन्द्रियस्यान् विजानीयात् पञ्चैव
 विषयान् बुधः । हृत्सौ पादायुषस्यश्च एषं पायुस्पर्शश्च
 च । कर्मान्द्रियाणि पञ्चैव निम्नं र्गन् शरीरके । मनो-
 पुद्बिलघैरात्मा व्यक्ताश्रयः तथैव च । इन्द्रियेभ्य परा-
 षोह चापारि प्रवराणि च । तथात्मानं तद्व्रगीतं पुरुष
 पञ्चविंशकम् । तन्तु प्रात्वा विद्यन्ते ये जना साधुद-
 क्षयः । इदन्तु परमं शुद्धमेतद्वरदक्षतमम् । अगच्छर-
 सस्वर्गमरुद गच्छरर्जितम् । निन्दु ममसुखं शुद्धं तद्विष्णोः
 परम पदम् । विज्ञानसारधिर्यस्तु मनः प्रपञ्चवचनः ।
 सोऽध्वनः पारमाश्रोति तद्विष्णोः परमं पदम् । आरा-
 पगतयोभागः कल्पितस्तु सृष्टसथा । तस्यापि शतयोभा-
 नाञ्जोव स्रष्टुवदाहृत । महत परमव्यक्तमव्यक्तान्
 पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित्वा काहा सा परा
 गति । एष सर्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरक्तः सदा । इत्येते
 स्वप्नया बुद्ध्या स्रष्टाया स्रष्टुवदर्थभिः । जोवात्मपरमा-
 त्मानोरेकतया क्षिचिदोच्यतेऽर्थेणैव क्वचिच्च जीवधर्मैः ध्यान-
 सुच्यते । आत्मस्वरूपस्यैव तस्य ध्यान प्रकार याः स्रती
 उक्तः यथा । 'ध्यानविषय कथा मनोपुद्बिलतीन्द्रियम् ।
 ध्येय आत्मा स्थितयोऽसौ हृदये दोषपत् प्रभुः ' व्यात्म-
 व्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोपुद्बिलतीन्द्रियाणि प्रत्यासृज्यात्मै-
 क्षपिययापि ज्ञानात्मा ध्येय योऽसौ ममुर्निर्वातस्यमदोषव-
 ह्दोऽप्यमानो निप्रकम्बोहृदि तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येय
 तं वञ्चित्तदस्यैर्विषयानभासतिरकारेणात्ममप्यता-
 नाम धरावस्फुटनिर्झरप्रमाप्रतानप्रसरक्षेप मदीपस्यै
 क्षणित्वम्" मित्ता० ।

१ । ब्रह्मणि च । "व्यात्मानं चेद्विजानीयदह ममोति पुरुष
 इति शुक्लकोः अहप्रत्ययविषयत्वमात्मनः । अहं प्रत्यय-
 विषयत्वे च पश्यत वादिविप्रतिपक्षयः गा० भाष्ये दर्शिताः ।
 'देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्रेति प्राकृतजाना लौकायति-
 काश्च प्रतिपक्षाः । इन्द्रियाख्येव चेतन्यात्मैत्यपरे । जन-
 इत्यन्ये । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । न्यूनमित्यपरे । क्षणिक
 देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्तैत्यपरे । भोक्तैव
 क्षेत्रं न कर्त्तव्येके । अस्ति तद्व्यतिरिक्तं ईश्वरः सर्वज्ञः
 सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तु रित्यपरे । एवं हि
 बहूनीविप्रतिपक्षाः युक्तिवाक्यतदाभासवसान्प्रवा सन्तः ।
 विद्यतश्चैतत् विप्रतिपक्षिकारणसामान्यधर्मप्रदर्शनद्वार-
 शरं विवरणोपन्यासे साधवाचार्येण "यदा
 रञ्जुद्रव्यस्य दृग्दृश्यसंघारादावतुष्टरूपेण प्रतीयमा-
 नत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मनः शरीरेन्द्रियमनोपुद्बिलम्ब
 कर्त्तृभोक्तृसर्वज्ञत्वमाख्यपटार्थेषु विप्रतिपक्षित्वेनैव फल-
 व्युत्पत्त्येव प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं भवित्यति इत्यर्थे चैवैव
 शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोः ह्यव्यक्तस्य गोमद्वद-
 र्थविप्रतिपक्षिरूपपद्यते । गोमद्वस्य हि तत्तत्पक्षविद्व्य-
 क्त्याकृतिजातिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन
 वैदिकै प्रतिपक्षा, व्यक्ति सांख्यादिभिः, उभयं वैद्या करणैः,
 स्वावयवसस्यानारख्याकृतिराहृतादिभिः । द्वितयमपि नै-
 यायिकाद्यैः । अथ गोमद्वप्रयोगे जानाद्दानामन्यव्य
 तिरेकनियमात्तदर्थत्वयद्वा । तदा ह्यमद्वप्रयोगेऽपि शरी-
 रादीनामन्यव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वयद्वास्तु । तत्र वि-
 चारविरहित प्रत्यक्षमेव प्रमाणमात्रित्य चेतन्यमानोऽहमा-
 त्मेति प्राकृता शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपक्षाः ।
 तथा भूतवत्तदव्यपादतत्त्वपादिनो लौकायतिकाश्च, मनुष्योऽहं
 जानामीति शरीरेत्याहप्रत्ययास्रष्ट्वनत्वेन ज्ञानाद्यत्वेन
 चायगम्यमानत्वात्तद्देशात्मेति मन्यन्ते । ध्येये पुनरेवमाहुः
 सत्यपि शरीरे पञ्चुरादिभिर्विना रूपादिप्राणाभावादिन्द्रि-
 याख्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां कारणतया ज्ञानान्न
 व्यतिरेकयोरेव्यथासिद्धिः । कारणव्यक्तत्वादुपादान
 तत्कल्पनस्यासिद्धितयात् । अतः ध्येयोऽहं चापोऽहं
 सूक्ष्मोऽहमित्यहं प्रत्ययास्रष्ट्वनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्ये-
 कभाक्त्वेनाभ्युपेयानि शरीरे स्पर्शप्रत्ययास्रष्ट्वनत्वं चेतन-
 त्यज्ञात्मभूतेन्द्रियाश्रयात्वात्तदव्यथासिद्धम् । नन्देर्वाक्यं श-
 रीरे बहूनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे चपक्वार्हं पूर्वं इत्यमश-
 र्चं स एवेदानीं गदं म्प्योमीति प्रत्यभिप्रा न स्यात् ।

आत्मन् ३० अह-मनिप् । १ स्रष्टु, २ यमे, ३ देहे, ४ मनसि,
 ५ बुद्धिसे निजे, ६ बुद्धी, ७ धर्म, ८ धर्मो, ९ धर्मो, १० धर्मो,

वना भोक्तृत्वं रूपदिपुं युगपदेव स्यात् क्रमेणेति चेत्
 त्वेवम् न हि चेतनैकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगोर्निमित्तं
 किञ्चिद्वहरीराश्रयत्वमेव । ततो यद्यं किञ्चिन् स्पष्टं वक्तुं
 दुष्टपाशाभेदेकस्य विवाहेऽन्ये वासुपसर्जनं तत्तं तच्चेत्स्वामी-
 नासपि एवैकस्थोपगोनवासेऽन्ये वासुपसर्जनं तत्तम् । अन्ये तु
 अन्यन्ते स्वमेवसुपादायभवेऽपि ज्ञेयत्वे भवति विज्ञानाश्रय-
 त्वमङ्गप्रत्यक्षात्मन्यत्वं चोपपद्यते । न च रूपदिविज्ञा-
 नानां चक्षुराद्याश्रयत्वं, तथासति ज्ञेयत्वे भवति रूपदि-
 क्तव्यवहृतपक्षेः । तथा / चरन्त्यायेव चक्षुरादीनि अङ्गप्र-
 त्तवस्तु तत्र कर्तृत्वोपचारात् विद्यति । न चानेकात्म-
 न्नेकगरीराश्रयत्वमात्रेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते एकप्रासा-
 दभाषितानामपि तत्प्रसङ्गात् । तच्चैवचक्षुरादिचरन्तं
 गरीराद्यापारं मनःशास्त्रेति । विज्ञानवादिनस्तु क्षि-
 त्तविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुभवविरहम् भव्या-
 नात्मस्यैव विज्ञानस्यात्मात्मकात् । प्रत्यभिज्ञानं तु
 ज्ञातादायिभ्यः सन्नतविज्ञानोदयसाध्यादुपपद्यते वि-
 ज्ञानानां चेतुःफलसन्तानमात्रादेव कर्मज्ञानवन्मोक्षा-
 दिविति । माध्यमिकास्तु सुषुप्तौ विज्ञानस्याप्यदर्शना-
 न्मूर्त्यभेदात्तत्त्वमित्याहुः यदि सुषुप्तौ विज्ञानमवाहं स्या-
 च्छदा विनयविभाषोऽपि प्रसज्येत । निरात्मव्यनज्ञानायो-
 गत्वात् आप्तव्यप्रज्ञानानामेव साक्ष्यत्वत्वं न सोपु-
 म्निज्ञानानामिति चेत् न विषयोपभावात् विमत-
 वासव्यनम् प्रत्ययत्वात् समतवदिति । उल्लिखितस्य
 सोपुम्निविषयस्यैवभावनिर्णयमात्रं तत्र विषय इति चेत् ।
 तर्हि तत्र नियमेनाकार्यव्याप्यत्वादेव ज्ञानमपि भा भूत् । न
 च ज्ञान्ये विवदितव्यं यथा सविज्ञत्वात् सविनयविपरीत-
 निमित्तत्वकर्मत्वस्यैव सत्प्रत्ययोऽपि सविपरीतशून्यजन्य-
 रक्ष्यभ्युपेयत्वात् एवं चोल्याने सति जायमानस्याहम-
 नीति सत्प्रत्ययस्य समनन्तरपूर्वप्रत्ययस्यकारणपरहितस्य
 वाच्यत्वानोनात्मन्यभेद तत्त्वमिति । अतरे दुःखः गरीरो-
 न्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्यादिति संघारिचं
 अर्थात् भोक्तारमात्मानमाहुः । न च शून्योऽङ्गप्रत्यय उप-
 पद्यते भव्याहतादायपि तत्प्रसङ्गात् । नापि क्षि-
 त्तविज्ञाने क्रमभावी व्यवहारी युज्यते सर्वो हि लोकोऽनुभूतं
 वस्तु प्रथमतो जानाति ततः इत्यति ततः प्रयतते तत-
 स्यात् प्राप्नोति ततः सुखं जयते । नयोतादृशमेककर्तृत्वतया
 भावमानं व्यवहारमेकसन्तानवर्तिनो बहव आत्मानः
 परस्परवाचीनिभिज्ञा अपि निष्पादयन्ति तदा मित्तसन्ता-

ववर्तिनाः किञ्च निष्पादयेयुः । तथावाएवाहमिदं वस्तुज्ञा-
 त्विनं बएवाहमिदानीभिष्वाभीष्वाद्यावाधितप्रत्यभिज्ञाननि-
 र्वाहात् स्यातो आत्माभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः अङ्ग-
 विज्ञानमित्येकत्वात्तुमभावात् । भवेदं विज्ञानमिति
 संभव्योऽनुभूयते । नचावमनुभोगमनास्तेतिवदोपचारिकः
 वाचकाभावात् । एतेन गरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्यु-
 क्तम् । तथापि संभव्यतत्प्रत्ययस्यानिवार्यत्वात् अङ्गस्ये-
 कस्यात्माध्यायिकत्वात् । नचावसात्मा शक्तिः । गरीरो-
 त्तचित्तसमनन्तरेण सुखदुःखप्राप्तिमात्रोक्तं तदेवभूतयोः
 इत्युपापयोः अर्थात् पूर्वमन्मसीत्सवगमात् । नचावम-
 निज्ञः विनाशानिरूपणात् । न तावत् सतोविनाशः
 निर्वृत्तविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतेतरैरनङ्गीकारात् ।
 नापि परतः । निरवयवस्य विनाशचेतुसंघर्षोऽसंभवात् सं-
 भवे वा न विनाशः विद्येत् । कर्मनिमित्तोऽङ्गप्रत्ययस्य संघर्षः
 च न तत्कर्मप्रसोपयोगायात्मनोऽप्यस्तिमेव सवयेव
 विनाशं तस्मादनन्दैरविनाशिनोऽनन्तगरीरेषु वातावात-
 रूपः संघारः सिद्धः । निर्विकारस्य भोगासंभावाद्दिका-
 रस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावेद्यात्मकं कर्तृत्वमनि-
 वार्यम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं गरीरादिषु विज्ञानपर्यन्तेषु
 अतुपपद्यतादुक्तात्मन्येव पर्यवसति । तथा हि । गरीरं
 तावत् पञ्चभूतसंघातरूपम् "पञ्चभूतात्मने तत्तच्छरीरे पञ्च-
 ताकृतं" इत्यादिवाच्यत्वात् । अस्तु नैवाशिका भन्त्यने मूर्खो-
 क्कवाशिना गरीरं पार्श्वमेव तत्र छेदनाद्युपलब्धिर्वा-
 दाविव भूतान्तरोपपत्त्यादिति । तदसत् । शोमचादिना
 जहादपगमेऽपि यथा वस्त्रादिसंरूपस्य आपवयः । तथा
 छेदनापचनमूहनायनायानामपगमेऽपि गरीरस्यापचवा-
 भावप्रसङ्गात् । यत्र वैशेषिकैरेष्यते पञ्चभूतात्मात्मने
 गरीरस्यामलक्षत्वात्प्रसङ्गः वायुकाशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्य-
 क्षाप्रत्यक्षचित्तादिति तदप्युक्तम् । तथासति सर्ववय-
 विनाशप्रत्यक्षत्वापातासेषां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षानववृत्तित्वात् ।
 न हि स्रष्टाः परमानस्थितासाधनविनोऽवयवाः प्रत्यक्षो-
 क्तुं शक्यन्ते । तथाह्यु तसंवातः गरीरम् । न च गन्ता-
 दिसतं तद्गृहितागाह्यं भूतानामेककाव्योऽननकत्वं पर-
 स्परविरोधादिति वाच्यम् तथा सति भोक्तादीनामेकव-
 यविजनकत्वस्यैकचित्तरूपारम्भकत्वस्य चावन्भवप्रसङ्गात् ।
 अतुपपद्यत्वादेव तत्र तथा लोकारे प्रजते पि न तद्गृहवा-
 रितम् । तत्र गरीरस्य भोक्तृतां वदन्तो लोकावदिकाः
 मटव्याः किं व्यक्तानां भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वस्य सव-

ज्ञानानु, आद्योऽपि न तावद्युगपत् सर्वेभामोक्तुता । तदा-
 स्थावर्षप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्वयमङ्गाङ्गिभावात्तुपपत्तौ
 संघातापत्त्वभावप्रसङ्गात् । अन्तरेष्वैव संघातमोक्तृत्वो देहा
 द्विहरयेकैकस्य भूतस्य भोक्तृत्वोपपत्त्येत । नापि क्रमेण
 तेषां भोक्तृत्वं संघातात्तुपपत्तितत्तादवस्थात् । न च वर-
 विवाहस्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैवस्वात् । व-
 कैकैवरस्यासाधारणत्वेनैकेषा कन्वा भोक्ता न तथा चतुष्पा
 पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तृत्वां रूपरसगन्धस्पर्शा भोक्त्वा व्य-
 स्थिताः । अथ क्रमभोगः । अथ कथञ्चित् व्यवतिष्ठेरन् । तदा
 युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः । अथैकस्मिन्
 मूहूर्ते प्रत्येक भोक्त्वकन्वावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रम-
 विभागेऽप्युपप्रधानतया संघातोवा नास्ति तद्वत् । नापि स-
 मघानां भोक्तृत्वसम्भवः । प्रत्येकमपिद्यमानस्य चैतन्यस्य
 संघातेऽप्यभावाङ्गोगतुपपत्तेः । अथ मन्यसेऽन्वौ मन्निष्ठे भु
 तिष्ठेषु कैकस्य अवालाजकत्वाभावेऽपि तिष्ठसमूहस्य यथा-
 तज्जनकत्व तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघा-
 तापत्तौ हेतुर्नक्तव्यः । आगामिभोगो हेतुरिति चेन्न
 यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽ-
 न्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्यं
 तु भोगस्यात्तुपपत्तम् भोक्तृत्वमेतत्वात् । न च वाच्यं यो-
 षिष्यं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्त्रीषु शरीरयोः भोक्तोः
 संघातापत्तिर्हेति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वासंभ्रमतिपत्ते ।
 अत्रापि प्रति तिस्रामां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सो-
 ऽपि तवासिद्धः संघातानिरूपणात् । न तावद् संघातोभास
 भोक्त्वभोगिनोर्बनवदेवदेवताभासम् तथा सति तेन न्या-
 येन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्व-
 त्रिकत्वप्रसङ्गात् । नापि तदारब्धोऽन्वयवै संघातः तस्य भूते-
 भ्योभेदे पञ्चमत्त्वाभ्युपनमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमात्रतया
 संघातपासम्भवात् । भेदाभेदवोचानङ्गीकरणात् । अवाव-
 नविनः धारतन्त्रात् पञ्चमत्त्वापत्तिरिति अत्रादेः प्रवि-
 ष्यादित्वात् तत्त्ववद्वत्त्वमपि सिध्येत् । न चैतन्न्यनुवा-
 न्ययोन्मतापत्तिः संघातः, वस्तुतो ज्ञेयैकेकत्वमु-
 ष्वैर्विश्वममात्रत्वात् । न चैकार्षिक्रिवावां युगपदन्यः
 संघातः, तदानीं कागन्त्रेण वज्रिना वायुसंघृते जले-
 तासमाने सति तत्र भूतवद्वत्संघाताङ्गीगप्रसङ्गात् ।
 न चान्यथः पिबेत्सर्वज्ञेयः संघातः, शरीरे वावोचया
 ज्ञेयाभावात् । यद्विष्यान्नेनाय पिबेत् न चान्नापितज्जे
 वायुसंघृते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरि

हारावैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनिवृत्तिः शङ्कनीवा
 सर्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिरर्थात् । यत्
 तु सोकायतैकदेयिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम् ।
 शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन
 निराकरणीयम् । ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां
 भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलकमात्रापीति सुगता ।
 तच्छक्तव इति भीमांसकाः । तद्वृत्तिरिक्तानि इध्यानरा-
 षीत्यने सर्वे पादिनः । तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं
 कर्षणपक्षुल्यादिविरहिषामपि सर्पादीनां यद्वा द्युपसंख्य-
 सङ्घावात् दृष्टायां सर्वगोलकरहितानां विषयोपसंख्य-
 सत्त्वाच्च "तस्मात्पश्यन्ति पादपा" इत्यादि शक्यात् । न च
 दृष्टायासचेतनत्वं हिंसाप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात्
 एवं गोलकयत्नित्वमिन्द्रियाणाम् न । अथ मन्यसे
 यत्किमिदं इध्यानरकत्वनात् प्रतिपद्यमानेषु यत्किमात्रकत्व-
 ने साधवमिति । तर्ह्यत्र्यन्तकावधादात्मन एव क्रमकारि-
 र्विज्ञानसामर्थ्यं कल्पयतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्व-
 गतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः,
 त्रयां तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाप्तीकारात् ।
 एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यति-
 रेकी शरीरएवान्यथासिद्धौ । अतो भीमांसकमतमनु-
 पपन्नम् । सन्तु तर्हि इध्यानराशीन्द्रियाणि तानि गोलके
 विशेषसंभवाच्चक्षुरादिशब्दवाच्यानीति । तदप्युक्तम् ।
 तेषु प्रमाणाभावात् । विमताः रूपद्युपसंख्यं करण
 पूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाच्छ्रद्धिक्रियावदिति चेत् करण
 प्रेरणावच्छेपे कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्वयाऽन
 वस्थानात् । "एतन्नाज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि" वे-
 त्यागसगम्यानीन्द्रियापीति चेत् न ज्ञानमसंस्कारविरहि-
 षासपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्साक्षिबेद्यानीन्द्रि-
 याणि, रूपदिज्ञानास्यं शिब्रमनमेक्यं साक्षिभावे च चक्षु-
 रादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्माच्च सन्नेवेन्द्रियापीति ।
 अत्रोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगभादेयाव-
 नमन्ते । न हि तस्यं स्काररहिततासामि जानन्ति किन्तु
 गोलकाशब्दे । यस्तु तेषामिन्द्रियाणामङ्गद्वारकार्यत्वं सा-
 क्षुरैरुच्यते । तत्र किमध्यात्माङ्गद्वारः कारणं किं वा
 क्तुपकार्यव्यापिनी साक्षिदृष्टद्वाराख्या मळतिः, उभयता-
 पि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराण
 यथानि मानन्तु नृतिविरोधात् । "यज्ञमयं हि सौख्य-
 मन आपोमय प्राणस्तेजोमयी यागित्यादि" इती

एतः सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्-
 व्यापारवाटवदात्मसयोगामेक्ष । अतोऽसौ सर्वगत इति ।
 तत्र किं वक्ष्यात्प्रत्यक्षेण तद्वदेव सर्वयोगोऽपेक्ष्यते उता
 दृष्टोपलक्षितात्मसंयोग । नाद्य । देहावच्छिन्नात्मसमवे-
 तादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयं भोक्षेऽपि भोग-
 प्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । नचाय-
 मात्मा जडः प्रत्यक्षात्मानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् ।
 तच्च प्रत्यक्षं सौपुष्पमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा-
 स्वप्रकाशं स्वसत्ताया प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदी-
 यवत् स वेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीयवत्,
 विषयप्रकाशाश्रयत्वादात्मोक्तवत् । अग्निन्द्रियगोचरत्वे
 सति अपरोक्षत्वात् सवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्मिणि
 अजन्मप्रकाशगुणं प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमसात्
 “अयं पुरुषः स्वयंशब्दोतिरित्यादि” । सचायमात्मा सर्व-
 शरीरेषु एक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात्
 शोत्ववत् । शरीराणां मिन्नत्वादेवातीतशरीरादायिव न भो-
 गात्तुसम्भानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि भक्त्यशरीरस्य
 प्रतिक्षणं परिष्ठापभेदे सत्यत्वापि आत्मनोभोगाननुसम्भानं
 प्रपञ्चेतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया
 तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालामप्रत्यभिज्ञावदुभान्तत्वम्
 तत्र स्रष्टदर्थनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात्
 अत्र तदभावात् । तदेवनेक स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् ।
 तमेवमात्मतत्त्वमर्वादिना देहादिवुद्भान्तपदार्थरूपत्वेन प्रति-
 पन्नाः भोगासकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रति-
 पद्यापि कर्त्तारमोक्षारमिच्छन्ति । तदेतत् सारव्या न
 सङ्गत्वे । न तावदात्मनः कर्त्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य
 निरवयवस्यात्मनः परिष्णन्दपरिष्णानसत्त्वप्रक्रियावेशयो-
 गात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचि-
 दपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे
 कर्त्तृत्वहेतुपरगायोगात् । नापि बुद्धेः कर्त्तृत्वमात्मन्या-
 रोपयित्वां शक्यं अस्वातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मा-
 द्वाचित् कर्त्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्त्तुं शक्यम् ।
 न हि सुखदुःखानयोभोगः येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिच-
 रेत् । किन्तु विद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वम् । तस्माद्भो-
 क्तात्मेति सांख्यानं पक्षः । वैशेषिकयोगनैयायिका
 उक्ताद्भोक्तृजीवादतिरिक्तं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरः
 कश्चिदस्तीत्यनुमिते । विमत जगत् स्वरूपोपादानाद्य
 भिन्नकर्त्तृकं विविधकार्यत्वात् मासादादिवत् तत्र

कल्पनाद्यावनेनैककर्त्तृत्वोपादानात् सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति
 वैशेषिकाः । विमताः ज्ञानैश्वर्यं शक्तयं कश्चित् पराङ्गात्
 माप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं
 धर्माधर्मफलं कर्म तत्फलभोक्ताद्यभिज्ञेन दीयते व्यव-
 हितकर्म्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । नञीश्वर
 पक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे
 ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्मयित्वां प्रकान्ता, नैपदोषः प्रत्यगात्मा
 तस्मादीश्वरादन्योऽनन्योवेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्ताविव पर्य-
 षणानात्” इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चाख्यांकादिशब्दे
 वक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे सुक्तावल्याच्चात्मनिरूपणा-
 येत्यमभ्यधायि “आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि
 सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं ऋतेषु व्यभिचारतः । तथा-
 त्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं श्रुतिः । मनोऽपि न तथा
 ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो
 विशेषगुणयोगतः । प्रष्टव्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारणि ।
 अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्धादि-
 गुणवान्” भाषा० । “आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रि-
 येति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणताव-
 च्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्वैव अदृष्टादि-
 रूपकारणभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूप-
 योग्यस्य फलावस्थान्माव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् ।
 परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्वैव प्रमाणाभावात् न च
 दशमब्रह्मत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विमजनादिति वदन्ति ।
 इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया
 चैतन्यसम्पादक । यद्यथात्मनि “अहं जाने अहं
 सुखीत्यादि” प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्वैव तथापि विप्रतिपत्तं
 प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नसत्त्वतीतिगोचर इति
 प्रतिपादयित्वां न शक्यत इत्यतः प्रभाषं दर्शयति करण-
 मिति । कुठारादीनां विदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण
 फलात्तुपधानं दृष्टम् एव चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलो
 पधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्ता
 कल्पयति । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीर-
 स्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव सुक्तात्मनां तन्मत इव
 ऋतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन
 ज्ञानाभावेस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये नास्त्ये
 विज्ञोक्तस्य स्थावरे अरण्यात्तुमपत्ते शरीराशामवयवो-
 पचयापचयैस्तादविनाशमाक्षित्वात् न च पूर्वशरी-
 रोत्पन्नसंस्कारेषु द्वितीयशरीरे संस्कार उपपद्यत इति

वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्नानपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्देहत्वात्तदानीमिष्टसाधनताकारकाभावात् सम्प्रते जन्मान्तरात्तुमृतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं अरथादेव प्रवृत्ति न च जन्मान्तरात्तुमृतमन्यदपि अर्वातामिति वाच्यम् उदुबोधकाभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादष्टभेनोदुबोधक कल्पयते इत्यञ्च संस्कारस्यानादितया आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नायासम्भवात् नित्यत्वसिध्यतीति बोध्यम् । ननु चक्षुरादीनां ज्ञानादौ करणत्वं कर्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावात्तदद्याह तयात्वमिति चैतन्यमित्यर्थः उपघाते भागे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव, कथमिति ? पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानाञ्चक्षुषोऽभावे अरण्ये न स्यात् अतुभविद्वरभावात् अन्यदृष्टस्य अन्येन अरण्यासम्भवात् अतुभवअरण्ययोः सामानाधिकरूप्येन कार्यकारणभावादिति भाव । ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं चास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यस्य च अत आह मनोऽपीति न तथा न चेतनम् । ज्ञानादीति । मनसोऽप्युत्वात् प्रत्यये च महत्त्वस्य हेतुत्वात् न्नसो ज्ञानस्यैवादिमन्ते तद्वत्त्वत्वात्तुपपत्तेरित्यर्थः यथा मनसोऽप्युत्वं तथा दृश्यते । नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा तस्य स्तः प्रकायरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानस्यैवादिमन्तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव व्यक्तित्वं पूर्णविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् क्षुभ्नावालयविज्ञानधारा निराबाधैव अगमदवासनाया वसनइव पूर्णं पूर्णविज्ञानजनितसंस्कारात्साधसरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वात्तुपपत्तिः अरथादेरिति चेन्न तस्य अगद्विभवत्वे सार्वज्ञ्यापत्तेः अज्ञिज्ञिद्विषयत्वे विविगमनाभावात् क्षुभ्नावपि विषयावभासप्रसङ्गः । तदानीं निराकारा चिद्वन्वतिरनुवर्तते इति चेन्न तस्य अप्रकायत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं घटादेरनुभवमानस्यामपितुभयक्यत्वात् आकारविशेष एवात्मं विज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानाकर्तृत्वं समावातं विज्ञानव्यतिरिक्तं । नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहावसम्भवे नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतोविज्ञानस्त्वाविशेषात्, अपोऽहंरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानमर्थ इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकविषयवसानेयात् इतरथा विरोधस्यैव इरूपप्रसङ्गात् । न च वासनासंक्रमः

सम्भवति माहृष्टमवोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् न च उपादानोपादेवभावो नियामक इति वाच्यं वासनायाः संक्रमासमवात् । उत्तरविज्ञानत्वस्यैव संक्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् । उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः । अथिक्विज्ञानेऽतिशयविशेषः कस्यैव इति चेन्न ज्ञानाभावात् कस्यनागौरवात् । एतेन अथिक्शरीरेभूय चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादिति शये ज्ञानाभावात् बीजादावपि अहकारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वात्कस्यनात् अस्तु तर्हि अथिक्विज्ञाने गौरवात्किञ्चिदज्ञानमेवात्मा "अविनायो वा अरे अयमात्मा सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तस्य विषयत्वात्कस्यैव दर्शितत्वात् निर्दिष्टस्य ज्ञानत्वे ज्ञानाभावात् अविषयत्वस्याभ्युक्तत्वात् । अतो ज्ञानमिदो नित्य आत्मेति विद्वम् । सर्वं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेनु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानस्यैवत्तद्विज्ञानादिनिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः, अन्यथा नन्वसोऽभात्तुपपत्तेः, सोऽपीश्वरभेदबोधकोभेदः सोऽपि तद्भेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्तीति अभेदभावने च इतित्वमिति वदति । अतएव "सर्वं एव आत्मनि समर्पिता" इति श्रुतेर्भोक्षदशात्मज्ञाननिष्ठत्वावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे नायावोगात् भेदमात्रेऽपि अज्ञिज्ञं स्यात्त्वैव । न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं तत्र निर्दिष्टे ब्रह्मि चत्वाभावेऽपि अस्त्वस्यैव तदिति वत्, द्विजाभावेऽपि इवात्मनो ताविति सुभवत्वात् सिद्ध्यात्साधोऽपि अरथात्कस्यैव अज्ञित्वमिति चेत् एकत्वाभावो अज्ञिज्ञत्वात्कस्यो द्वित्वमनुभवतां प्रत्येकमेकत्वेऽपि प्रविधीजन्वोर्न नन्व इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात् । सोऽपि तदानोभेदप्रतिपादकं ज्ञानमः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना वाच्यं प्रतिप्रदसति संपदाधिक्ये इतरोहितोऽर्वा राजा संघस्य इति वत् । अतएव "निरञ्जनः परमं सान्यसंपैति दिव्यमिति" श्रुतेर्देहरो न ज्ञानस्यैवात्मा किन्तु ज्ञानाद्यात्मव नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादौ विज्ञानपरं ज्ञानात्मव श्योक्तः, "न सर्वत्र" इत्युत्तरोभात् ज्ञानन्दम् इत्यस्यापि ज्ञानन्दवदित्यर्थः अर्थ आदित्यात्मत्वधीवाच्यप्रसङ्गात्, अन्यथा अज्ञिज्ञत्वापत्तेः ज्ञानन्दोऽपि इ ज्ञानाने उपपद्यते भाराद्यपमने सुखी संश्रोऽहमितिवत् दुःखाभावेन सुचितप्रसङ्गात् । अस्तु वा तद्विज्ञानन्दो न त्वसौ, ज्ञानन्दम् इत्यत्र मत्वधीवप्रसङ्गविरोधात् । "ज्ञानन्दं ब्रह्मणो विद्यात्

निमित्तं कदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संबोधः । एतेन प्रकृतिः कर्त्ता पुरुषः पुरुषरूपकारणव्यतिरेकः किन्तु चेतनः कार्यकारणयोरेकार्थं कार्यकारणत्वात् कार्यरूपतया नाथः स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचेतन्याभिमानान्यथातुपपत्त्या तत्कल्पनम् । बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमं परिणामः । सैव भङ्गसत्त्वमन्तःकरणमभ्युच्यते । तत्सत्त्वावस्थाम्यां पुरुषस्य संसारपवर्गौ । तथा एवेन्द्रियप्रवासिकत्वा परिचयिज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः । पुरुषे कर्त्ता त्वभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदायत्वात् मनेदं कर्त्तव्यमिति मद्दयः इत्युपरान्तो बुद्धेः सत्त्वतया चेतनप्रतिबिम्बादतान्त्विको दर्पणस्त्वैव सुषोपरान्तः । इदमिति विषयोपरान्तः इन्द्रिय-प्रवासिकत्वा परिचयिभेदस्यान्विको निश्चासाभिहितदर्पणस्त्वैव अस्तिनिमा । कर्त्तव्यमिति व्यापारामेयः । तेनायत्नयवती बुद्धिसत्त्वपरिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमन्त्रिनिमेव सुषोपरान्तव्यतिरिच्यते । ज्ञानादिवत् सुषो-दुःखेभ्योऽप्येवमयत्नसम्बन्धोऽपि बुद्धेरेव । इति सामाना-धिकरण्येन प्रतीतेः । न च बुद्धिचेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् । इत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्बुद्धेः भागाभावाच्चेतनोऽहं करो-मीति प्रतीतेः । बुद्धेः परिणामित्वाच्चेतन्याच्चे अम इति चेत् कस्यचिं ज्ञेयते । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे भोक्ताभावो-ऽनित्यत्वे तत्पूर्वसंसारपत्तिः । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचेतन्यं कार्यकारणयोरेकार्थत्वादिति चेन्न अविद्येः कर्त्तुर्जन्तवे मानाभावात् । "वीतराग-जन्मादयेनात्" अनादित्वम् । अनादेर्नायाससम्भवासित्यत्वम् । नत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन । न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्त्ताश्चि सर्वयः । अहङ्कारविभूतात्मा कर्त्ताह-मिति मन्यते" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेर-दृष्टस्य गुणैरदृष्टस्यैर्गुणैः इत्यादिभिः कर्त्ताहं कर्त्ताहमेव इत्यस्य मर्दयत्वात् "तत्रैवं वति कर्त्तारमात्मानं वेत्तं त यः" इत्यादि वदता भगवता मन्मथोक्तोऽयमपरिघादायय इति संबोधः । अर्थाभ्यांश्रवः इति । आत्मैत्युपपद्यते । शरीरस्य तदान्तमत्वे देहान्तरकृतकर्म्मणां देहान्तरेण भोगा-तुपपत्तिः । दिशेषुगुणबोगत इति । बोध्यविशेषगुण-व्यत्येनात्मनः प्रकृत्यं भवति न तत्त्वदा अहं जाने अह-ङ्करोति इत्यादि प्रतीतेः । मष्टमीति । अदमात्मा पर-देहादौ मष्टस्यादिनाऽहसीवते । मष्टितरत्त चेत्त ज्ञानेच्छामवत्तादीनां हेतु कभावरुत्तप्रदात्वात् चेत्तवाच

यत्रसाध्यत्वात् चेतया प्रयत्नवानात्माप्यतुमीयत इति भावः । तत्र हटान्तमाह । रथेति यद्यपि रथकर्म्म चेत्त न भवति तथापि तेन कर्म्मणा धारधिर्यघाऽतुमीयते तथा चेत्तत्त्वकेन कर्म्मणा परात्मापीति भावः । अहङ्कारश्चेति । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्यय दस्यान्त्रयो विषयः स्यात्ता न शरीरादिरिति । मन इति मनोमिच्छेन्द्रियजन्यप्रत्ययविषयो मानसप्रत्ययविषयस्यैत्यर्थः । रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्य-त्वात् । विभुरिति । विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्वोक्त-मपि स्पष्टार्थसक्तम् । बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदु खेच्छादयसह-र्दंश गुणाः पूर्वोक्ता वेदितव्याः । ते च "बुद्ध्यादिपट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । चर्म्मार्थस्यै गुणा एते च्यात्मनः स्युसहर्दंश" इत्युक्ताः बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा-होपः यत्र संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः भावनास्त्वसंस्कारः धर्मः स्वधर्म्मश्चेति । एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः । "कामः संकल्पोऽपि विकल्पा अज्ञाऽश्रुता धृतिरदृतिर्ज्ञीर्धीर्भीरित्त्वेवत् सर्वं समयेति" श्रुतेः कामा-दीनां मनोधर्मत्वायगमात् तथा ई३१४पृष्ठे च्याज्ञानशब्दोदिता व्यपि । मित्ता० "किं पुनर्वैपयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्वाद्यहङ्कारः । "महाभूतानि यत्त्वानि यथात्मापि तथैव हि । कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति । वाचं वा कोविजानाति पुन संश्रय संश्रुताम्" चा०सु० । "यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि यत्त्वानि प्रमाणमाप्तत्वात्तथा-त्मापि सत्त्व, अन्वया यदि बुद्धोन्द्रियव्यतिरिक्तोऽज्ञावा ध्रुवो न, तद्यैकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्तुन्येन स्वर्गनेन्द्रि-येण को विजानाति । यमहमज्ञासन्महं स्पृशामीति । तथा कस्यचित्तु रूपस्य वाच पूर्वं कृत्वा पुनः न्यूनमाणां वाचनस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञावा ध्रुव इति सिद्धम् किञ्च । "अतीतार्था स्मृति इत्य बोधा स्वप्नस्य कारणं" । जायि-रूपययोऽहत्विद्यादिभिरहं कृतं । यन्दादिमिषयोद्योगह-र्म्मणा मनसा गिरा"या० । "दद्यात्ता ध्रुवो न स्यात्तद्यै तु भूतार्थगोपरा स्मृतिः पूर्वोत्तमप्रमावितस स्मारोऽज्ञो धनि-वन्वना बस्य भवेत्, मद्यन्येन दृष्टे वस्तुमन्यस्य स्मृतिरूप-यद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारणः । नहोन्द्रियाणाम् उपरतप्रमापाराधानत्कारणत्वम् । तथाहमेवाभिलनतादि सम्बन्ध इत्येवदिघातुवत्यामप्रत्ययः फल्य भवति स्तिरात्त-व्यतिरिक्तस्य" तथा गन्धस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्धयैऽप्यद्योगं मनोवादायैः कः इत्यादिस्मादादि बुद्धोन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

स्थिरः” इत्यनेन आत्मविभेदे च उदयनाचार्यैः अहमिति प्रत्यक्षविषयत्वमादौ आत्मनो व्यवस्थाया देहाद्यतिरिक्तविषयत्व तत्प्रत्ययस्य व्यवस्थापितं यथा ।

“अथात्मसङ्गाने किञ्चिन्मायं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति वि-
कल्पस्य प्राप्पन्मात्रसिद्धतात् । न चायमवस्तुक सन्दिग्ध-
वस्तुकोवा, अथाद्वैत्वात्प्रतिषेधाच्च न च संज्ञिकः, अतस्तु-
ष्टितच्छिन्नापि संप्रत्ययात् । न च अतिरिच्यम्, अतस्तुभूते-
तदनुपपत्तेः । अमादिवासानामादागदिरच्यमवस्तुकोवि-
कल्पस्यपि न युक्तं, नीलादिविकल्पसाधारणत्वात् । इह
वासनासमादायानाश्चासे प्रमाणात्तरेऽपि क समाश्वास ,
यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात् । तथाहास-
नामात्रवादं विज्ञायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यम् ।
तन्नामानामप्रयत्नौ वा सिद्धतदाभासौ वा प्रत्यक्षतदाभासौ
वेति । तत्र यथा प्रथममध्यमकाराभावाद्दोषविकल्प-
शरम कल्पमात्रम्वते तथाऽहमिति विकल्पोऽपि, तत्रापि
“प्रत्यक्षप्रवृत्तभावित्वे साक्षादेव अवस्तुकः । तदाभासे तु
भूतेऽस्य पारम्पर्यात् अवस्तुतेति” । न च ब्राह्मणत्वचनि-
ष्टत्वात् निर्भूतत्वं, बुद्धिविकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । तत्र
स्वसंवेदनं भूतम्, इहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्वि-
शेषः । शरीरादिवस्तुको भविष्यतीति चेन्न निरुपाधि शरीरे-
न्द्रियबुद्धितत्त्व सप्तदायात्मन्वन्तेऽतिप्रसङ्गात् । स्वसंवेद-
नशरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र क स्वोच्यते वचनीयम् ।
अमन्यत् स्वत्व सर्वभावानां, तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते
तदा प्रत्येव प्रत्येत्यादयतिरेकादहमिति स्यात् । अतएव
वटादेयान कदाचिदन्यातनुभविष्ठा इति न कदाप्यहमा-
स्यदमिति चेत् एवन्नाहं त्वन्मतेऽप्यहमत्यथ शरीरादावारो-
परूपएव तत् प्रत्येत्यन्यत्वात् । बुद्धौ ह्यस्य एवेति चेन्न तस्या
क्रियात्वेनाभूयमानाया भिन्नस्य कर्तुरहं हिनद्गीतिव-
दहं जानामीत्यनुभवात् । नीलादिप्रत्येत्याकारवत् प्रति-
पन्नाकारोऽपि प्रतिपत्तेरेवायमात्मा तथा भासत इति
चेत् तर्हि प्रत्येवप्रतिपन्नाकारयोस्तुल्ययोगश्लेषत्वात् सिद्धं
नः समीहितम् । अस्तु श्लोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्र-
तिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारमन्तरे-
षाकारिणोऽनवभासात् । प्रवृत्तिसन्तानात्प्रान्योबुद्धिसन्तानः
प्रतिपत्ता, ययं तमात्मविविज्ञानमाशङ्कह इति चेत् अस्तु
तर्हि मवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिवृत्तः प्रतिपत्ता । स
किं सन्तन्मानज्ञानरूपः तद्विपरितीता इति चिन्ताविधि-
यते निःशेषिता प्राप्ती प्रागिति । स्थानान्तरे च तत्रैव

“ननु सिद्धमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् सर्वं देहत्वमू-
तत्वमूर्तत्वरूपादिभवादिभ्यः । नच भूतानां सप्तदायप्रवृत्त-
वितं चैतन्यं, प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वास्तुभूतस्याकार-
प्रसङ्गात् । नच प्राक्पर्यवसितं, अरचरवाद्यवयवविगमे त-
दनुभूतस्याकारणप्रसङ्गात् । देहस्य चेतनत्वे बाह्यस्य प्रथमम-
प्रवृत्तिसप्तदाय इच्छादेव भावन्तरेण प्रयत्नात्तुपपत्तेः । इहाभ्यु-
पायताप्रतिसम्भारं विना चेच्छात्तुपपत्तेः । इह जन्मन्य-
तुभूतस्य प्रतिबन्धस्यासृष्टौ प्रतिबन्धानायोगात्, जन्मान-
रातुभूते चातुभवितरि भवासाङ्गभूते अन्त्येन स्मरणायो-
गात् अतुभवादोर्मां प्रवृत्त्यन्तानाञ्च कार्यकारणभावस्य
इहैव जन्मनि निश्चितत्वात् । तथा च तदभावे तदभावस्य
सुखमत्वात् अन्यथा स्वतस्त्वप्रसङ्गः । अतएव नेन्द्रिवाञ्चि
चेतयन्ते दर्शनस्यैवनाभ्यामेकार्थ्यदृश्यात् । नच मनकथा, तस्य
करणत्वे नैवास्तुभवादिति प्रतिबन्धविविधि परदेष्टात्मविविधे च ।
अनादियासौ वीतरागजन्मादर्शनात्, अमन्यत् सतोऽनादि-
त्वात्, इवमिच्छ समवायिकारकत्वात्, विभुश्च नित्यइवप्रत्ये
सत्यमूर्त्तत्वात्, अमूर्त्तश्च निष्क्रियत्वात्, निष्क्रियश्च नित्य
इवप्रत्ये सत्यअदादिप्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षधर्मानवत्वात् । तर्का
यात्र भवन्ति आदिमन्थे प्रथममवृत्ततुपपत्तौ सर्वदेवामवृ-
त्तिप्रसङ्गः । सान्त्येऽनादे सत्त्वात्तुपपत्तिप्रसङ्गः । अत्रव्यत्ये
निर्गुणत्वप्रसङ्ग अविभक्त्ये दृहनपवनादेः क्रियातुपपत्तिप्र-
सङ्गः । नच सयुक्तसयोगात् तदुत्पत्तिं साक्षात्क्रियाहारकस्य
तस्याभावात् अतथाभूतस्य तत्रैतत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मूर्त्तत्वे
नित्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षधर्मानाधारत्वप्रसङ्ग विशेषयुक्तवत-
चारभक्तत्वप्रसङ्गः, सक्रियत्वे मूर्त्तत्वप्रसङ्ग इति याश्चार्य
सपह । अणुरेवासौ विज्ञानाससवायिकारणसयोगाभा-
त्वात् मनोवत् “अणोयासमणोरपीति” बाधविरोधाविति
कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ मनसोऽणुत्वात्तत्रै तस्य-
योगकृमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु “महवोऽपि मही-
यासमिति” मधमपदमपहृत् उच्यते असादृशमित्यन्तेन” ।
स्त्वन्वपञ्चकस्यात्मत्वादिना अत संवातात्तुपपत्ता या • छ •
भा • निराकृतम् यथा “सप्तदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः”
छ • “तत्रैते तयोवादिनो भवन्ति । केचित् सर्वास्मिन्त्व
वादिनः केचित्त्रिषानास्मिन्त्ववादिनः अन्ये तुनः
सर्वान्यत्ववादिन इति । तत्र ते सर्वास्मिन्त्ववादि-
नोवाद्यान्तरेण नस्त्वभुगणकान्ति भूत भौतिकं चित्तं
चैतन्यं तानु तावत् प्रति ब्रूम । तत्र भूतं प्रविधीया-
त्वादयः । भौतिकं रूपाद्यस्तुरादयश्च चतुष्टये च प्रवि-

व्यादिपरमायय शरत्ते होष्यग्रेरणस्त्रमावाः ते शुधि-
 प्रादिमावेन संहृन्त्यन्ते इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञानं-
 वेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञका पञ्च स्तन्वा तेऽप्यध्यात्मं सर्व-
 व्यवहारास्पदभावेन संहृन्त्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्रेद-
 मभिधीयते । योऽयमभयहेतुक उभयप्रकारं ससदाय-
 परेवामभिप्रैतोऽप्युहेतुकश्च भूतभौतिकसङ्घतिरूप पञ्च-
 स्तन्वहेतुकश्च पञ्चस्तन्वरूपः । तस्मिन् उभयहेतुकेऽपि
 ससदायेऽभिप्रेयभाषे तदप्राप्तिं स्यात् ससदायाप्राप्तिः
 ससदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च ससदायि-
 त्प्रधीनत्वात् अन्वस्य च कस्यचिञ्चेतनस्य भोक्तुं प्रयासित-
 र्णा स्थिरस्य सङ्घन्तरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्युपगमे च
 प्रवृत्तप्रवृत्तपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्वत्त्वानन्यत्वाभ्यामनिरु-
 प्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्यापारत्वात् तत्प्रवृत्तप्रवृत्त-
 पक्षे तस्मात् ससदायात्पपत्तिः । ससदायात्पपत्तौ च
 तदाश्रया लोकायां लुप्येत् । “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति
 चेन्नोत्पत्तिमालनिमित्तत्वात्” इ० । यद्यपि भोक्ता प्रया-
 सिता वा कश्चिञ्चेतनं संहृन्ना स्थिरोनाभ्युपगम्यते तथा-
 प्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकायां तस्या-
 ञ्चोपपद्यमानाया न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते वा-
 विद्यादयः अविद्या संस्कारोपिज्ञानम् नाम रूपं पञ्चा-
 यतनम् अर्थवेदना लक्ष्णोपादानम् भवोजातिर्नरा मरण-
 शोक परिवेदना दुःख दुर्मनस्त्रेव्येवम् जातीयका इतरे-
 तरहेतुका सौगते समये क्षणित् संक्षिप्ता निर्दिष्टा क्षणित्
 प्रपञ्चिता । सर्वेषामभयसंघिदादिकलापोऽप्रत्या-
 ख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्त-
 नैमित्तिकभावेन घटीयन्मवद्गानयमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त-
 अवयवः संघात इति चेत्तत्र कथात् ? उत्पत्तिमाल-
 निमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः । संघातो यदि संघातस्य
 किञ्चिद्विमिसमवगम्यते न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्य-
 यत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्व पूर्वसुतरस्योत्तरस्योत्पत्तिमाल-
 निमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्ते किञ्चिद्विमिसं-
 सम्भवति । गन्धविद्यादिभिर्यदादक्षिप्यते संघात इत्युक्तम्
 अत्रोच्यते । यदि वायव्यमभिप्राय अविद्यादयस्य
 संघातमन्वरेणात्मानमसंभमाना अपेक्षन्ते, संघातमिति
 तत्रैतस्य संघातस्य किञ्चिद्विमिसं वक्तव्यं तस्य मित्ये
 वृष्युपपन्नभ्युपगम्यमानेषु श्रयाश्रयीभूतेषु - च, भोक्तृषु
 सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरिभाषायां किमप्यु पुन-
 चाक्षिप्येषु - भोक्तृ रहितेषु श्रयाश्रयीभावश्चोपपत्तेषु चा-

भ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्या-
 दय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मा-
 नं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघात
 एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्तते तदाश्रयाश्रयिद्या-
 दय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरसुत्पद्यमानं
 नियमेन सदृशमेवेत्यद्यत् अनियमेन या सदृशम्, विवहणं
 योत्पद्यते । नियमाभ्युपगमे सत्पुण्यस्य देवतिर्य-
 ग्योनिगारकमात्रभावः प्राप्तुयात् । अनियमाभ्युपग-
 मेऽपि सत्पुण्यस्य कदाचित् क्षणेन हृदो भूत्वा देवो-
 वा पुनर्मनुष्यो भवेत् इति प्राप्तुयात् । उभयमभ्युपगम-
 विरुद्धम् । अपि च यज्ञोगार्थं संघात स्यात् च जीवोनास्ति
 स्थिरोभोक्तेति तवाभ्युपगमं ततश्च भोगो भोगार्थेव
 सत्त्वाऽन्येन प्रार्थनीय तथा भोक्तोभोक्तार्थ एवेति सुसुषुषा
 नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्यतेभयं, भोगभोक्
 कालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्ये क्षणिक-
 कत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्त-
 त्वनपिद्यादीना यदि भवेत् भवत् नाम न तु संघात-
 सिध्येत् भोक्तृभावादित्यभिप्रायः - इत्यन्तेन । एतन्मत-
 मनुस्यत्वे “सर्वं कार्यं शरीरेषु सत्त्वाङ्गकल्पसङ्घकम् ।
 सौगतानामिवात्मान्योनास्ति मन्त्रोमज्ञीभ्यता मिति” भाष ।
 आत्मनो देहपरिमाणत्वमाहता मन्यन्ते । तदेतन्मतस्य
 दूषितं या० सू० भा० यथा । “एव पात्माकातं स्त्रीम्”
 सू० । “यद्येकच्छिन्नं धर्मिणि विरुद्धवर्मासम्भयोदोष-
 स्याद्वादे प्रसक्त एवमात्मनोऽपि जीवस्याकातं स्त्री-
 मपरोदोषं प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो
 हि जीव इत्याहता मन्यन्ते । शरीरपरिमाण-
 तायाश्च । सत्यामकृतं स्त्रीऽसर्वं गत परिच्छिन्नं आ-
 मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणा-
 न्वावस्थितपरिमाणत्वात्तदप्यजीवोमनुष्यशरीरपरिमाणो-
 भत्वा पुन क्वचित् कर्मपिपाकेन हस्तिजन्म - प्राप्नु-
 यन्न कतञ्च हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुच्छिकाजन्म च
 प्राप्नुयन्न कतञ्च पुच्छिकाशरीरे संसीयते । समान एव
 एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयोवनस्थाधिरेषु दोष ।
 स्यादेतत् अमन्तायवोमीवृत्तस्य तएववधवः - अत्रे शरी-
 रे सद्बुधेभुम् इति विकसंयुरिति । तथा पुनरगन्ताना
 जीवावयवाना समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति
 वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावद्दानन्नावयवा परिच्छिन्ने देशे
 संसीयेरन् । अत्रातिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्ते सर्वेषाम-

रात्मनोऽन्तरे निमित्तविध्योतेति चेत् नैव दोषः । कस्मात्
 इतराधिकारात् । परस्य आत्मनः प्रक्रियायामेवा
 परिभाषान्तरवृत्तिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु
 वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, "विरक्तपर आकाशात्" इत्येव
 विधानात् परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु-
 "बोद्धं विज्ञानमयः प्राबोद्धिति" यादौरोमङ्गलसम्बन्धि-
 त्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । आकाशात् तत्र निर्दिष्टो वास-
 देववद्दृष्टव्यः । तस्मात्प्राधान्यत्वात्परिभाषान्तरत्रयणस्य,
 न जीवसाधुत्वं विरुध्यते । "स्रग्दोऽन्तान्नाभ्याश्च" सू० इत-
 र्वाच्यतायाः वतः साक्षादेवासाधुत्ववाचो वदः श्रूयते "स
 योऽन्तुरात्मा वेतसा वेदितव्यो वरिषन् प्राणः पशुधा सं-
 विवेचेति" प्राणसम्बन्धाच्च जीवप्रत्ययमन्तुरभिहितइति गम्यते
 तत्राचोक्तानमपि जीवसाधुत्वान्तरमयति "वासापयतमा-
 नस्य वतसा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विद्येय" इति ।
 "आरापमात्तोऽपि इष्ट" इति चोक्तान्तरम् । ननु-
 कुले सत्त्वदेवस्यस्य सकलदेहव्यपिनिर्दिश्यते इत्यते
 च आत्मीयहृदिमानानां सर्वान्ते र्मन्तोपलब्धिनिर्दापसमये
 च सकलशरीरपरिहापोपलब्धिरिति चेत् उत्तरं पठति ।
 "अवितोषयन्दनम्" सू० । यथा हि हृदिचन्दनविन्दु यदो-
 रैकदेशे सन्मन्तोऽपि सन् सकलदेहव्यपिनिर्दिष्टात् "करोत्ये-
 वमात्मापि देहैकदेशस्य" सकलदेहव्यपिनिर्दिष्टव्यं करि-
 ष्यति । तत्त्वन्नाभ्याश्च सकलशरीरगता वेदना न विरु-
 द्धते । तत्रात्मनोर्हि सम्बन्धः कर्तृत्वात्तत्रापि वर्तते तत्र च
 चर्मात्तदोऽपिनिर्दिष्टेति । "अवस्थितिवैश्वान्यदिदित्तेशाम्यु-
 पममाहृदि हि" सू० । अत्राह यदुक्तम् "अवितोषयन्दनव-
 दिति" तदुक्तं इत्यात्मदाष्टान्तिव्योऽस्तस्यात्वात् सिद्धे आत्म-
 नोऽपिदेहस्यत्वे चन्दनदालो भवति । प्रत्यक्षतः चन्दन-
 स्थावस्थितिवैश्वान्येकदेशस्यस्य सकलदेहात्तदन्तः । आत्मनः
 पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशपर्यन्तम् ।
 अतुमेवमिति बहुशक्तं न चात्रातुमानं सम्भवति । किमा-
 त्मनः सकलशरीरगता वेदना तन्निर्दिश्यते सकलदेह-
 व्यापिनः वतः किं विधीर्नभसत्, आहोसिञ्जन्निन्दो-
 रिवाचोरेकदेशस्येति संख्यामन्विष्टेति । अतोऽप्येते-
 नायं दोषः । कस्मात् आभ्युपगतत्वात् । आभ्युपगत्येतेऽहात्मनो-
 पि चन्दनदेहैकदेशवर्ति त्वपरिस्थितिरिदंभम् । अय-
 मिति चक्षते । इति चेत् आत्मा पश्यति वेदान्तेषु, 'हृदि-
 चोऽन्तः आत्मा' "हृदि चोऽन्तः आत्मा इति वतः ? आत्मेति
 बोद्धं विज्ञानमयः प्राबोद्धिति प्रत्यक्षं इत्यात्माप-

देशेभ्यः । तस्माद्दृष्टान्तर्दाष्टान्तिव्योऽस्तस्यात्तुमेवैतदवि-
 रोधचन्दनवदिति । "गुणाहासोऽपि" सू० । चैतन्यसुख-
 व्याप्तेर्वाचोऽपि सतोऽप्यस्य सकलदेहव्यपि चार्थं न विरु-
 द्धते । यथा कोऽपि मन्त्रिप्रदीपप्रकृतोनामपरवर्तकदेशपरि-
 भाषापरिभाषा अपरवर्तकव्यापिनो सती इत्युक्तेऽपरवर्तक-
 करोति तद्वत् । आत्मदाष्टान्तिव्यस्य सावयवत्वात्
 स्रग्दोऽन्तःस्यविविधवर्तकानामपि सकलदेहव्यपिणात्तद्विद्यमानं
 ननुचोर्जीविस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विवर्षे-
 दित्यापन्न "गुणाहासोऽपि"दित्युक्तम् । कर्त्तुं पुनर्गुणो-
 गुणव्यतिरेकेषामन्यत्र वर्तते न हि पटस्य गुणोऽप्युच्यते पट-
 व्यतिरेकेषामन्यत्र वर्तमानोऽप्युच्यते । प्रदीपमनावृत्ते-
 दिति चेत् तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । विविधावयव-
 हि तेजोऽप्यं प्रदीपः विरक्तवयवस्तु तेजोऽप्येव प्रभेति
 अत उत्तरं पठति । "व्यतिरेके गन्धवत्" सू० यथा गुणस्यापि
 सतोऽप्यस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेषु वृत्तिर्भवति अपान्तेष्वपि
 कुष्ठमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमचोरपि सतोऽप्यस्य चैतन्य-
 गुणव्यतिरेकोऽप्युच्यते । अतश्चानैकान्तिव्योऽप्युच्यत्वात्
 रूपवदाश्रयविक्रमेपातुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतोऽप-
 न्यस्याश्रयविक्रमेपदर्शनात् । गन्धस्यापि स्रग्दोऽन्तःस्य वि-
 श्लेष इति चेत् यथाचूडव्याहिकेपक्षस्य चयप्रसङ्गात् ।
 अतोऽप्येवमप्यपि तत्पुष्पावस्थातोऽप्युच्यते अन्यथा तत्पु-
 ष्पावस्थावैश्वान्यदिभिर्हीयते । स्रग्दोऽपि गन्धाश्चार्था
 विज्ञानानामस्यात्तात्पर्यमपि विक्रमे पातुपपत्तये स्रग्दोऽपि-
 गन्धपरमाश्रय सर्वतो विप्रसृतागम्यबुद्धिपताद्वन्नि-
 नासिक्ताष्टमसुप्रविशन् इति चेत् अतोऽप्युच्यत्वात् पर-
 माश्रयानां स्फुटगम्योपलब्धेः नाशकेशरादिषु । न च कोऽपि
 प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमात्रातमिति गन्धव्यवसायात् इति शौ-
 चिका प्रतियन्ति । रूपादिव्यतिरेकव्यतिरेकव्यतिरेक-
 न्यस्यास्युक्तान्यव्यतिरेक इति चेत् प्रकृतत्वात्तुमावा-
 प्रवृत्तेः । तस्मादायथा कोऽपि इष्टं तत्रैवातुगन्धवत्तु निरूप-
 कर्त्तव्यत्वात् । न हि रसोऽप्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते ।
 "तथा च दर्शयति" सू० । इति चैतन्यस्यैवमप्युच्यत्वात्
 आत्मनोऽभिधाय तत्रैव "आत्मोऽप्यं आत्मसायं" इति
 चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति । "इत्युच्य-
 देवात्" सू० । "प्रकृत्या इतोऽपि वयावृत्तेति" आत्मप्रकृतोः
 कर्त्तृवत्त्वभावेन इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते
 इत्युच्यते इत्युच्यते । "तदेवं प्राधान्यं विज्ञानेन विज्ञानमा

दावेति च" कर्तुः शरीराद् दृष्टमिच्छानुप्रापदेग एतमे-
 पाभिगायद्यपोहक्यति तस्मादगुणाभेदेनं प्राप्ते मूम ।
 'तद्गुणसारत्वात् तद्गुणपदेयः प्राचयत्" १० । तद्गुण-
 प्रथं व्यावर्त्तयति । नैतद्विद्युत्पुत्रात्तेति उक्तान्वाद्या-
 यवथात् । परस्यैव तं मङ्गल्य मवेद्यवयथात् तादा-
 त्प्रोपदेयात् परमेव मङ्गल्य जीव इत्युक्तम् । परमेव वेद-
 मङ्गल्यजीवसाक्षाद्यावत्परं मङ्गल्य तावामेव जीवो भवितामर्हति
 परस्य च मङ्गल्यो विभुत्वमाप्नोति तस्माद्भिमुर्जीवः । तथा
 च 'यदा एव मङ्गल्यज प्यात्मा योऽयं विज्ञानमय मात्सेषु,
 एतदेवसातोयका जीवविषया विभुत्ववादाः प्रीता आ-
 चांय समर्पिता भवन्ति । नचापोर्जीवस्य सकृदशरीरगता
 वेदोपपद्यते । तत्कृत्स्नत्वात् सादिति चेन्न तत्कृत्स्न-
 तोदनेऽपि सकृदशरीरगतैव वेदना प्रपञ्चेत तत्कृत्स्न-
 दोर्हि संयोगः । ज्ञानायां स्वपि वर्त्तते तत्कृत्स्न-
 शरीरव्यापिनोति पादतस्यैव तं कृत्स्नरुपां वेदनां
 प्रतिबन्धने । नचापोर्गुणस्य व्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुण-
 देगत्वात् गुणत्वमेव हि गुणममनाप्रियं गुणस्य हीयेत ।
 प्रदीपमभादाय द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि
 गुणत्वाम्युपगमात् साध्य एव सञ्चरितमर्हति यन्मया
 गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता हं पायनेन
 "उपलभ्यासु तद्वन्ध केपिदुर्मयुर्नैःपुष्पाः । दृष्टिव्यामेव तं
 विद्यादपोवायुसु सञ्चरतमिति" । यदि च चैतन्य जीवस्य
 समस्त शरीरं व्याप्नुयात्सापुर्जीव सात् चैतन्यमेव ह्यस्य
 साक्ष्यं ब्यन्ने रिवैष्णोत्प्रकाशो, नात्र गुणगुणविभागेविद्यत
 इति । शरीरपरिमाणत्वञ्च मत्याख्यात परिणोपाद्भिर्गुर्जीवः
 कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेग इति प्यत प्याह "तद्गुणसारत्वा-
 तु तद्गुणपदेग" इति । तस्यापुर्गेणः तद्गुणसा रूपा ह्येव
 गुण इत्यभिन्नेरमादय तद्गुणसा रार प्रधान यस्यात्मन
 ससारिणो सम्भवति स तद्गुणसार तद्भावस्तद्गुणसा-
 रत्वम् । न हि मुद्गेर्गुर्गिना केरत्स्यत्मान ससारित्वम-
 विद् मुद्गुपाधिधर्माध्यात्ममित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि
 सक्षय ससारित्वपक्षेर्भोक्तृत्वाद्यर्थसारिणोमित्युक्तस्य
 सत आत्मनः । तस्मान्तद्गुणसारत्वाद्गुणपरिमाणेनास्य
 परिमाणवत्प्रदेग तद्गुणान्यादिभियासोऽस्मान्यादिप्र-
 पदेयो न सतः । तथा च "कालापगतभागस्य गतधा
 कल्पितस्य ह । भागो जीवः स पित्रेय स चानन्त्याय
 कल्पत" इत्यथस्य जीवस्योक्ता तस्यैव पुनरानन्त्यमाह
 तत्रैवमेव समञ्जस सात् यद्यौपचारिकमणुस्य जीवस्य

भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यम् । ननुभयं सस्यमय-
 कल्पेत । नचानन्त्यधीपचारिकमिति यत्र विद्यातं
 सर्वोपनिषत्सु, मङ्गल्यमात्रस्य प्रतिपिपादयितवत्वात् ।
 तर्ह्येति कश्चिदुक्ताने "मुद्गेर्गुर्गिनात्पुद्गेन चैव प्याराय-
 चातोऽशरीरस्य इत्" इति दुद्गुणस्यमन्वेभैरारा-
 यमात्रतां साक्षात् न ज्ञेयत्वात् । "एतोऽपुत्रात्मा चेतसा
 वेदितव्य" इत्यत्रापि न जीवसापुपरिमाणत्वं गिष्यते ।
 परस्वैवात्मनस्यपुत्रादायमवपाद्यादेन चानमसाटावगम्यत्वेन
 च प्रकृतत्वात्, जीवसापि च एतस्यापुपरिमाणत्वात्प्रपत्तेः ।
 तस्माद्दुद्गुणसाभिगायतिदुद्गुणत्वमवगुणत्वाध्विप्राय वा
 इत्यत्रम् । तथा "प्रपदा शरीरमाहृत्" इत्येवसातोय-
 केमपि भेदोपदेगेषु दुद्गुणोपाधिभूतया जीव शरीरं
 समारुह्येत्वेवं योजयितव्यं प्रपदेगमात्रं वा गिष्या-
 यत्कस्य शरीरमित्यादिषु । नतत्र गुणगुणविभागे
 विद्यत इत्युक्तम् । चूटयायतनमनवनमपि मुद्गेरेव
 तदायतनत्वात् । तपोऽस्मान्वादीनामप्युपाध्यायततां
 दर्शयति 'करिमद्वहृदुद्गुणान् उक्तान्को भविष्यामि" इति
 "करिमन्नु वा प्रतिवर्त्तते प्रतिष्ठासाधोति च माषमञ्ज-
 ज्यते" । उक्तान्वाभावे हि गम्यागन्धोरधभागे विद्या-
 यते, नतत्रमपञ्चमत्र देहादुगन्धागतौ ब्याताम् । एतत्पा-
 धिगुणसारत्वाज्जीवसापुत्सवत्प्रदेग माचनत् वया
 माचस्य परमात्मन सगुणेषुमासनेदुपाधिगुणसारत्वा-
 दपीयस्तादिव्यपदेग 'स्यपीयानुमीचेर्मा यवादा, मनो-
 मय माषशरीरः सर्वगन्ध सर्वरस सत्यकाम सत्यसकल"
 इत्येवं प्रकारं तद्वत्" इत्यन्तेन । इति याद्वारायणायिन
 रामातजमाध्यायस्य जीवसापुत्सवत्सरोरिषम् । तत्र-
 पञ्चसत्प्यास्ते तस्य तयोर्गुणगुणत्व नैवायिकवेधेधि-
 काङ्क्षोक्तविभुत्वप्रदर्शकगुणोरिवसोम्य सुधीभि समर्पेभोवन्
 न्यायस्त्रहृत्तौ चात्मनोदेहाद्यतिरिक्तत्व प्रदर्शित यथा
 "तस्मिन्द्रिय चापवदनेति स मये कल्पत्वेन सिदानामिन्द्रि-
 याणां चैतन्यमस्तु सापवासया चात्मयन्दस्य नामार्धत्वादि-
 न्द्रियाणासमभौतिपावादा न साहस्यमितीन्द्रियचैतन्यगर्दिन-
 कासिराकरण्यायाह । "दर्शनस्यैर्धनाभ्यामेकार्थपह-
 ष्यात्" १ । "न विषयव्यवस्थानात्" २ । "तद्गुणसात्वात्तदात्म-
 सङ्गात्तदप्रतिषेधः" ३ । "शरीरदाज्ञे पातकामावात्" ४ ।
 "तदभावः सात्मकप्रदाज्ञेऽपि तद्विषयत्वात्" ५ । "न
 कार्याश्रयकर्तृषवात्" ६ । "सत्येन इत्येतरेण प्रत्व-
 भिषामात्" ७ । "नैकक्षिप्रासास्त्रिव्यपहिते हित्वाभि-

मानात्" ८ । "एकनाथे द्वितीयाविनाशात्" ९ । "अव-
 ज्वनाथेऽप्यवयव्य पलक्षेरचेत्" १० । "हृष्टान्तविरोधाद-
 प्रतिषेधः" ११ । "इन्द्रियान्तरविकारत्" १२ । "न
 ष्टते अर्चं व्यविषयत्वात्" १३ । "तदात्मयुणत्वसङ्गावा-
 दप्रतिषेधः" १४ । "अपरिसङ्गानाञ्च ष्टतिविषय-
 यश्च" १५ । "आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सङ्गवात्" १६ ।
 "ज्ञातृज्ञानसाधनोपपत्ते संज्ञामेदमात्मम्" १७ । "निय-
 मश्च निरनुमानः" १८ । "पूर्व्यात्यस्तद्व्यवहारात्तस्य
 हर्षमयशोकममृतिपत्तेः" १९ । "पद्मादिषु प्रबोध-
 समीक्षणविकारवत्तद्विकारः" २० । "नोपशोतवर्षाकाश-
 निमित्तत्वात् पद्मात्मकविकाराणाम्" २१ । "मेत्या-
 हाराभ्यासकृतात् सन्ध्याभिलाषात्" २२ । "अयसोऽय-
 स्त्वान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्" २३ । "नान्यत्प्रदृश्य-
 भावात्" २४ । "धीतराजजन्मादर्शनात्" २५ । "सूत्राणि
 "एकस्यैव दर्शनस्यर्थाभ्यामर्थस्य पश्यन्त्यात् दर्शनस्यर्थेने
 ज्ञानविशेषो द्वितीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्यर्शनेभय-
 पत्तेनैकस्य धर्मिणः प्रतिस्त्वानादित्यर्थः । तथा च
 योऽहं षटमद्भ्रातृं सोऽहं सृष्टाभील्लतुभवादात्मोन्द्रियव्यति-
 रिक्रम एक इति । अथ यद्गते चक्षुस्त्वनादीनां रूपस्यर्थादि
 नियतविषयत्वाच्चक्षुरादेयाक्षुपादिषमवार्थित्वमित्यञ्चाभेद-
 प्रत्ययोभान्त इति भावः २ । समापत्ते उक्तप्रतिषेधेन
 युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसङ्गावादतिरिक्तात्मकत्व-
 नादित्यर्थः । अयंभावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्ययं
 प्रति समशायित्वं वाच्यं न तु प्रत्ययत्वावच्छिन्नं प्रति,
 अक्षुभित्यादिकप्रकृत्येव विनिगमकाभावात् । तेन जन्यज्ञान-
 त्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च
 नित्यतायावच्छाभाष्यत्वाच्चक्षुरादिनाथेऽपि अरण्याच्चक्षुरह-
 मिद्याद्यप्रतीतेषु नेन्द्रियात्मवादोयुज्यत इति ३ । समाप्त-
 मिन्द्रियप्रकरणम् । ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रती-
 तेरस्तु शरीरमात्मोत्थायङ्गं रूपयति । पातकाभावात्
 पातकादेरभावमङ्गात् तथाचोत्तरकाशिक इ खादिकं
 न स्यादिति । यदा दाहोनाथः तथा च शरीरनाथे
 कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि
 भूतर्थात्तन्वयादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रधा-
 ध्याकृतत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति
 भावः ४ । तथापि त्वस्योदोष इत्यत्रागच्छते । तद-
 भावः पातकाभावः आत्मकशरीरस्य मदाद्येऽपि प्रसक्त-
 वस्त्रित्वात् तस्य आत्मनो नित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्विका-

रत्वं तेन जन्यधर्माणांश्रयत्वमभिसतमितिक्षेपित्वं । तद्वि-
 त्तत्वात् शरीरनाथे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादि-
 त्वपि कश्चित् । किञ्च पातकाशरीरनाथेऽपि हन्तुं पातका-
 भावः स्यात् तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५ ।
 परिहरति । कार्योऽयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तुं कृत्यवच्छेदकस्य
 शरीरस्यैव नाथः नत्वात्मन इति न पातकाभावः ।
 यदा न हन्तुं पातकाभावः कार्योऽयस्य कर्त्तुं र्थाभावात्
 शरीरस्य नाथात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरदृष्टित्वात्तन्नाशा-
 देव पापीत्यन्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अपूर्व्यशरीरावच्छिन्न
 प्राणसंयोगात्मकोत्पत्तित्वत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोग-
 ध्व चविशेषत्वाक मरणमप्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीर
 विनायमोद्वन्मनस्यपिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातका-
 नभ्युपगन्तृषाव्याकादिमते शरीरभेदसाधनस्तु वक्ष्यमाण-
 युक्तिभिरिति ध्येयम् ६ । समाप्रदेशेभेदप्रकरणम् प्रपञ्चा-
 चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते । यासेन चक्षुषा हृष्टस्य दक्षिणेन
 चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मविधिरिति केषाञ्चित्तं
 तन्निराकारणार्थतदुपन्यासः ७ । एतद्ब्रूयति । मध्य-
 स्थितेन तडागस्यैव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरा-
 वच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययोभस इत्यर्थः ८ । आक्षिपति ।
 चक्षुरैक्ये एकवचनोभेऽन्त्यात् स्यादिति भावः ९ ।
 अत्रैकदेशी परिहरति । अयस्यस्य शास्त्रादेर्नाथेऽप्यवय-
 विनोदृष्टस्य प्रत्यभिज्ञायाद्भाववचनाथे सर्व्यत्वावयविनाय-
 नियमकथा चैकनाथेऽपि नात्मत्वमिति १० । एकदेशिमतस्य
 पूर्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम् ।
 उक्तप्रतिषेधेन युक्तं हृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न
 हि शास्त्राच्छेदे हृष्टान्तइति तथा सति हृष्टस्यानायप्रपञ्चा-
 दतोऽवस्थितावयवैस्तत् सखलद्वितीयपत्तेनैकदेशिमत युक्तम् ।
 एतेनैकनाथे द्वितीयाविनाशाद्देवाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षु-
 र्नाथेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नायवयवै सखलचक्षुःसम्भवात्
 इत्यञ्च साधवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकाखरसिद्धम् । परे तु च-
 क्षुर्द्वैतेषु सूत्रार्थं मन्यमाया व्याचक्षते सिद्धान्तिनः । सूत्रं
 सत्येनेति । यद्गते नैकश्चित्ति । समापत्ते एहेति । यद्गते
 अयस्येति । निराकारोति हृष्टान्तोति । शास्त्रानाथे हृष्टनाथा-
 यद्यकत्वात् हृष्टान्तोऽयुक्तः । यदा हृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य
 विरोधादम्येष्टानुपपन्नत्वाद्दृष्टं हि हृष्टस्य चक्षुरविद्यनगो-
 लकइय भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११ । आत्मन इन्द्रिय
 भेदे युक्तान्तरमाह । पिरवित्वाद्यस्तद्वयेऽहं तद्व्यव-
 रणाह्नोदसंज्ञरूपपरवनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्ता

आत्मा विद्वत्ति १२। आत्मापति। अतिरिद्धं कर्त्तव्यविषयि-
 षीति निवमस्यसाश्च दर्शनादिना सामानाधिकरन्धे मा-
 नाभावात् अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरन्धमिति
 भावः ११। समापत्ते। उक्तप्रतिषेधो न युक्तः। अर्थात्प्राप्त्यभावेन
 अतिरात्मगुणत्वात्परिषेधेयात्मगुणत्वविशेषेण अराभीतुतम-
 वात् विषयनिष्ठकार्यकारणभावे चैतस्य प्राणान्तस्य
 अरण्यापत्तेरिति भावः १४। विषयार्था अर्थात्प्राणां
 अतिसमवायित्वम् अादित्वात्प्रकृत्य समापत्ते। अपरिस-
 द्धानात् आनन्त्यात् तथा च आद्यवादतिरिक्तात्मविधिः।
 इदं न सत्त्वं किन्तु भाव्यमिति चेत्ति १५। समाप्तं चतु-
 रङ्गप्रकरणम्। ननु मनसो निष्कलादात्मत्वमस्ति त्वात्प्रकृ-
 ते। नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधकमानानां मनसापान्त-
 रत्वमिति भावः १६। समापत्ते। अदि मनसो प्राज्ञत्वं तदा
 व्यासङ्गाद्युपपादनात् अरण्यान्तरमवश्यं वाच्यं तथा चैको-
 षाता प्राणसाधनं चैकं सिद्धं मन आत्मास्थिति संज्ञा-
 मालं किञ्च व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽप्युत्वं सिद्धमात्म-
 नश्च प्रत्यक्षोपपादकतया महत्त्वमिति मेद आवश्यक इति
 भावः १७। ननु रूपादिप्रत्यक्षम् अकरणकमस्तु न तु
 सुखादिप्रत्यक्षम् एवं परमात्मन्तरस्यातीन्द्रित्वेऽपि मनस
 प्रत्यक्षम् अादत्ताह। उक्तो नियमविषयो निरतुमान
 निष्प्रमाणाः नौरवाहैपरीतेषु च विनिगमकामावाज्ञेति
 भावः १८। समाप्तम् मनोभेदप्रकरणम्। यव साधितेऽपि
 देहादिभिसे आत्मनि विना तस्मिन्प्रति न परलोकार्थिन
 युद्धतिरतः आत्मनिप्रतापतिपादनात् सत्त्वम्। जातस्य
 बाहस्य एतज्जन्मान्तुभूतेत्यपि हर्नादिहेतुमु सत्त्व हर्ना-
 दीनां समापतिपत्तिः उत्पत्तिप्रसा। पूर्वापूर्वातुमनाधीन
 अतिसम्भवादेव सम्भवात् इत्तं चेदानीन्तनस्यात्मन
 पूर्वपूर्वविधौ तस्यानादित्यभावे च भावस्य न नाय इति
 निवृत्तत्वविधिरिति भावः १९। अत्र प्रकृते। बाहस्य
 हर्नाद्वोत्पत्तिविषयावाद्युत्पत्तेवा न च तज्जन्मव पद्मादीनां
 प्रबोधादिनदृष्टविषेयाधीनक्रियावभादेव तदुपपत्तेरिति
 भावः २०। विद्वान्मति। अत्र न युक्तं यतः पद्मात्म-
 नानां बाह्यमोक्तिकानां पद्मादीनां ने विकाराद्येभ्यो
 उक्तवादादिनिमित्तत्वात् ननु आदीनात् हर्नादिनिमित्त-
 त्वात् उक्तविषयावादेव इति न तज्जन्तेति भावः २१।
 आत्मनिप्रत्यक्षे चैतन्मरणात्। प्रेक्ष्य अत्वा जातमानस्य
 अः अन्वाभिवावः च तावदाहाराभ्यावजनितः जन्मा-
 न्दोषाहारेष्टवाधनवाधीनजन्मधीननादोहोविवतवकारा-

धीनेष्टवाधनतात्पर्येण हि बाहःजनयाने प्रवर्त्तत
 इत्यनेनादित्यमिति २२। प्रकृते। यथात्मन्वात्मविधि-
 तत्त्वावबोऽयस्कान्तामिसुखतया मननं तयैव तज्जन्मादि
 बाधोपसर्पथं न त्विष्टवाधनवाधानाधीनप्रवृत्तिजन्मा चैते-
 नमित्यर्थः २३। समापत्ते। जनयानएव बाहः प्रवर्त्तते
 नत्वन्त्येति निवमः अत्र स्यात्। प्रकृतस्तु अन्त्येन अर्थात्
 प्रवृत्तभावात् प्रवृत्तिर्हि चेदातुमिता विद्धं न तु क्रिया-
 मालमतोन अभिचार इति भाव २४। चैतन्मरणात्
 बीतरागोरागन्मन्यथावन्नोत्पद्यतेऽपि तु अरानतएव
 जन्मान्दोषाधनताप्राणाधीनकारणं हेतुरिति पूर्व
 अन्वाभिवावउक्तः अस्तुति तु पतनादीनां अन्वादिमन्वा-
 मिवाववावावरणं रानमालमित्युपौनरक्तम् २५। इति।
 वैशेषिकसूत्रोपस्वरवोरात्मसाधनप्रकारं तस्य देहा-
 दितिरिक्तता साधिता तथा "इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रि-
 यार्थेभ्योऽर्थात्तरस्य हेतुः" १। 'बोऽनपदेशः" २।
 "कारणापानात्" ३। "बाह्येण प्राणात्" ४। "अप्रा-
 नात्" ५। अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ६। "अर्थात्तरं
 अर्थात्तरस्यानपदेशः" ७। अ. "इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्म-
 परोषावाद्युपयोगमाह। हेतुर्निष्कर्मार्थस्य आत्मनः
 इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यश्च इ-
 न्धश्च अर्थात्तरम् आत्मा तस्य सिद्धमित्यर्थः। यद्यपि
 प्राणमेव सिद्धमिह विवक्षितं तथाप्योन्द्रियार्थप्रसिद्धे-
 पादिषात्कारणस्य प्रसिद्धतरतया तादृशमेव सिद्धत्वस्यम्।
 तथाहि प्रसिद्धि क्विदान्निता कार्यत्वात् षटयत्
 गुणत्वादा क्रियात्वादा षा च प्रसिद्धिः करणजन्वा क्रिया-
 त्वात् सिद्धिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धे करणं तदिन्द्रियं तच्च
 कर्त्तव्यं करणत्वात् बाह्यादिवत् तथा जन्मेन प्रसिद्धि-
 रानिता, यं प्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता च आत्मा १।
 ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेरानवोऽस्तु प्रसिद्धिं
 प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकवो अदृष्टतरत्वात् किं तद्व्या-
 न्ववत्त्वमवा तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात्
 तद्व्यादिवत् यमिन्द्रियगुणत्वेऽपि भाव्यमित्याह।
 अर्थात्तयो हेतुः तदाभावाऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं
 प्रदीपजन्मप्राणादावनेकान्तिकलादनपदेशप्रवर्त्तः २। ननु
 तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वान्निष्ठस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदी-
 पादीनाञ्च अमस्येव चैतन्यं न कार्यमिति न अभिचार
 इत्याह। शरीरकारणानां अरवरणादीनां तद-
 वनवानां वा अप्राणात् प्राणान्तरत्वादिमर्थः। उक्तिवादि-

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता इति तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं साक्षदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम् । ननुस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न एकमत्यामावप्रसङ्गात् न हि बहुमात्रेणानामैकमत्रं दृष्टम्, कारावच्छेदेनातुभूतस्य कारवच्छेदेऽकारणप्रसङ्गात् यतः "नान्यदृष्टं कारणं" इति । किञ्च शरीरभागे तत्कृतहिंसादिफलात्पभोगप्रसङ्गात् नहि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं भैलो मुञ्जे ततश्च कृतहाभिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ३ । ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्यातुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । यदि हि शरीरसूक्ष्मकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारण्येषु कार्येषु घटादिषुपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानाम् सर्वं पार्थिववृत्तित्वाव्याप्तेः कार्येषुपि घटादिषु चैतन्यं स्याच्च तत्र चैतन्यसुप्रसङ्ग्यते इत्यर्थः ४ । ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्येवेत्याशङ्क्याह । सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः । सर्वप्रमाणागोचरस्याप्युपगमे शयविवक्षादेरध्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ५ । ननु श्रोत्रादिभिः करचौरविघाताऽनुभूयते इत्युक्तं तदुक्तं नहि श्रोत्रादिभिरात्मनश्चादात्मं तदुत्पत्तिर्था न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्युक्तं आह । हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्सादात्मप्रवृत्तितो हेतुरहेतरनपदेय इत्यर्थः ६ । ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि बहुधूम इव आत्मनः श्रोत्रादिकरणसुत्पद्यते इत्यत आह । हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्धान्तरम् तथा कारणबाह्यप्रदेरर्धान्तरमेव तथा चार्धान्तरस्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु अग्निमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव निवासकः स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेऽशोभयत्येव तथा च कार्यमविवक्षितस्वभावमेदम् अत्रपदेयः, अथा च तादात्म्यप्रतदुत्पत्तौ एवाऽविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्यवसानम् ताभ्यां समानोपादौ वा तदुभयमात्रपहाधोनपदौ वेति स्वगिष्यव्यामजोनाय परिभाषामात्ममिति भावः" ७ । उपरुक्तं । अत्रविदूरे च तत्रैव "आत्मेन्द्रियार्थं सन्निकर्माद्यसिद्धयते तदन्यत्" १८ सू. । "ज्ञानमात्मन्मुष्यथा सिद्धम्, ज्ञानं कश्चिदाश्रितं कार्य-

त्वाङ्गूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा सोऽहमज्ञात्वं सोऽहं स्वयमासीति, तत्र ज्ञानगतं कार्यत्वं नासिद्धं यद्यसिद्धयत् इत्यभिधानात्, न सिद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र विरोधाभावात् । अत्रानैकान्तिकम्, तत्र एव, तथा च स्वगतकार्यत्वेगुणत्वहारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि सिद्धम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु मिस्रकचूर्णेभ्योव्यावर्त्तमानमेककर्तृकतायां पर्यवस्यति । न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनिबन्धनमेव प्रतिबन्धानम्, शिष्यगुरुषुऽप्येव प्रतिबन्धानप्रसङ्गात् । उपादानोपादेवभावश्चाल नास्ति स च प्रतिबन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्रव्यधर्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्वानुभूतप्रतिबन्धानात्पपत्ते, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्ववाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च काष्ठान्तरवृत्तौ प्रतिबन्धाने वाऽसामर्थ्यात् । आद्यव्यविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव र्थत्ता च प्रतिबन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपचेत् तदा पूर्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः । अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणाविति चेत् भवतु तत्र प्रवृत्तिविज्ञानान्याद्यव्यविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञानानात्पदानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात् उपादानताव्याप्तत्वात्प्रमिततायाः, नाऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वसत्त्वत्वात् प्रवृत्तिविज्ञानात्त्वव्यविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयसुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपरात्मवदविसंबन्धोगादिभिः, व्यासच्छवृत्तित्वात्स्वयात्म्युपगमात् । तस्मान्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मन प्रतिबन्धानं स्थिरत्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अथा निम्ना बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयिष्यमर्हतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपपद्यते "आत्मेन्द्रियार्थं सन्निकर्माद् बुद्धिष्यद्यते तदन्यत्" बुद्धितत्त्वं सत्त्वयोभ्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरुपसन्निस्रानमिति हि पर्यायाभिधानं, अत्रात्मादिसन्निकर्मादुत्पन्नम् । अन्यदेव त्वदस्युपगमादन्तःकरणार्थत्वं तथाच भवति तत् आत्मनोसिद्धमिति भावः" १८ । "प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यगात्मनि दृष्टं परत्र सिद्धम्" १९ । "आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मातुमानमाह । प्रत्यात्मनीति आत्मनीत्यर्थः; इच्छाहेतुजमिति प्रवृत्तिनिवृत्तौ

प्रयत्नविशेषौ ताभ्याश्च हित्वाहितप्राप्तिपरिहारफलज्ञे शरीरकर्मणी चेष्टासञ्चये जन्ये ते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् सदीयचेष्टायश्च स च प्रयत्न व्यात्मजन्यः व्यात्मनिर्घोषा प्रयत्नत्वात् सदीयप्रयत्नवदिति परात्मात्मातुमानम् १६ उपस्त ० । आत्मिकान्ते "व्यात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम्" १ । "तस्य इव्यत्पनित्रत्ये वायुना व्याख्याते" २ । "प्रयत्नायौगपद्याज्ञानायौगपद्याज्ञानम्" २ । प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाहेतुप्रयत्नाद्यात्मनो लिङ्गानि ४ । "तस्य इव्यत्पनित्रत्ये वायुना वाख्याते" ५ । "यत्तदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षानामावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते" ६ । "सामान्यतोद्दृष्टाश्चापियेषः" ७ । "तस्मादागमिकः" ८ । "अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकाज्ञानगमिकम्" ९ । "यदि दृष्टपन्वस्य मह देवदत्तोऽह यत्तदत्त इति" १० । "दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृष्टत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः" ११ । "देवदत्तो गच्छति यत्तदत्तो गच्छतीत्युपपाराच्छरीरे प्रत्यय" १२ । "सन्दिग्धरूपधार" १३ । "अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्वाभावादर्थान्तरप्रत्यक्ष" १४ । "देवदत्तो गच्छतीत्युपपारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहोद्धार" १५ । "सन्दिग्धरूपधार" १६ । "न तु शरीर विशेषाद् यत्तदत्तवित्युपपत्तौ न विषयः" १७ । "अहमिति सत्ययोग्याभ्यां शब्दवद्भूतिरेकाव्यभिचारविशेषसिद्धेर्नागमिक" १८ । "सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्मम्" १९ । "व्यवस्थानाना" २० । वैशेषिकसूत्राणि "इदानीमात्मपरीक्षायेपम् उद्देशक्रमशश्चनेन मन परीक्षानवतारयत्तद्वाह । मनोगतिमात्मनोलिङ्गं पश्यति तद्दु यदि मनो ज्ञानकरत्वेन शूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्नेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिसवविषयमाहृषि इन्द्रिये सन्वध्यते स व्यात्मेति सिद्ध भवतीत्येतदर्थं क्रमशश्चमम् । व्यात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे रति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, प्रसन्निकर्षे ज्ञानस्यभावोऽनुपादत्तज्ञान इत्यर्थः । ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्यस्यप्रपद्यते किञ्च मनो विमु विशेषगुणान्युद्भवत्वात् कालवत् ज्ञानासमवायिकारणसयोगाधारत्वादात्मवत् स्वर्थात्मभावप्रत्यादाकाशवदित्यादि वैभवसाधक प्रमाणमिति चेत् नैवं यदि मनो विमु स्यात्तदा सर्वेन्द्रियसन्निकर्षात्तदः सर्वेन्द्रियकर्मणमेव

ज्ञान स्यात्, कार्यविरोधाच्चैवमिति चेन्न नहि सावपी विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुमत्तरासनत्वादिविरोधाय विभ्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेव वा स्यात् । नवत्येव दीर्घपशुक्षीमस्यस्ये इति देव तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येकीति कथमनुभवसाय इति चेन्न शोभसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु सृष्ट्युपनोतज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात् । व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उत्तोरत्वात् बुभुक्षाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्व्वबुभुक्षायां सर्व्वविषयकसर्व्वोदयप्रसङ्गात् बुभुक्षाया अपि अभिमतायेषाहोन्द्रियमनःसन्वन्मत्तफलकत्वात् तस्मान्ज्ञानायौगपद्याम्यातुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः । ततोऽपि पाङ्कजमाननाधितः वैभवहेतवः । किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं मिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुक्तात्वात्मानसमवायिकारणावच्छिद्ये उभादनियमात् । तवापि सुखादीनामनुपेक्षापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुक्तात् स्वदेये जनयत्येति नियमात् । तथाच निमित्तान्तरनाद्यवच्छेदादविकर्षेऽपि जननाविरोधात् । समापि निमित्तसमवधानाहरोध इति चेन्न उत्तानियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनस संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजोऽवाविति चेन्न विभागस्याव्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदेभेदेनोभावप्यविरहाविति चेन्न संयोगविभागवोरवच्छेदेभेदस्य स्वरूपसाधनत्वात् अजयोस्तु तदभावादितिदिक् ! ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदित्याद्यतमानात् युगपज्ज्ञानातुत्पत्त्या वा यन्मनः विद्धं तत्करत्वेत्या, तथाच तस्य इव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह । यथाऽवयविद्रव्यातुमितो वायुपरमात्सुर्भवत्वात् क्रियावत्त्वाच्च इव्यम्, तथा युगपज्ज्ञानातुत्पत्त्याऽनुभवं मनो शुष्वत्त्वाद् इव्यं, नहि तस्य इन्द्रितसयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन शुष्वत्त्वं न स्यात् । किञ्च सुखादिगान्ताकारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपदिशोऽन्ताकारवदिन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगान्द्रयत्वमित्ययत्सिद्धमेव मनसोऽव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्यागान्त्रित्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनान्त्रितत्वमिति २ । तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं नेति वन्देहे निर्णायकमाह । मन प्रतिशरीरमिति शेषः वदोऽकैकिकमपि शरीरे नहूनि मनांसि सुखादा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्य स्यात् । यत्तु नर्ष्वेकरणरणांशुक्षीनु

शुभपत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहव प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनस शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां योगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तथा द्वित्रिषत्पञ्चानां तत्तद्विन्द्रियसंयोगे हे त्रौषि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपच्छायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, योगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनसश्चक्षुःशुण्ड इति ज्ञानद्वययोगपद्यापत्तिरपि कर्णधर्मत्वादेव नास्ति, द्वित्रिच्छिद्रगोचामुजगादावपि अवयवद्वये कल्पे खड्गद्वयभिधाताहा मनस आशुसञ्चाराहा तदानीमेवाहृष्टेन परस्मिन्मनोन्तरग्रहणाहा । यत्तु मनोऽवयवेषु जलौकावत् तत्सद्बोधविकाशाभ्यां ज्ञानयोगपद्यायोगापत्ते इति तत्, तदवयवकल्पनागौरवप्रतिष्ठितमिति दिक् ३ । इदानीं क्रमबद्धनप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाग्रेषु वर्तयिष्यन्नाह । प्रसिद्धिज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादशोऽपि सन्ति व्यात्मनो लिङ्गानि । तथाहि शरीरान्तश्चारिणि समीरणे प्राणापानलक्षणे अर्द्धाधोगती उत्सोप-णवधोपणे षष्ठ्यादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्यग्गमनस्त्रावस्य वायोरेवस्त्रभावविपर्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रिययोर्वाक्योः सन्नित्योरिवोर्द्धगति स्यादिति वाच्यम् एवं सत्सूक्ष्मगमनमेव स्यात्तत्रधोगमनं फुकारादौ वा तिर्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, य प्रयत्नेन वायुमूर्ध्वगमो वा प्रेरयति । सुषुप्तिदशाया कथं प्राणापानयोर्द्धाधोगती इति चेत् तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सङ्गात् स एव जीवन्मयोनि प्रयत्न इत्युच्यते । एवं निमेषोक्तेष्वपि शरीरस्थाधिष्ठातारमनुमापयत । तथा हि निमेषस्थावत् अक्षिपच्छणो संयोगजनक कर्म उक्तेवस्तयोरेव विभागजनक कर्म, एते च कर्मधीनोदनाभिषावादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरत्पद्यमाने प्रबलं विना मोत्पद्यते यथा दाहपुलकनर्त्तनं कस्यचित् प्रबलात्, तथाऽक्षिपच्छणनर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुभवीयते । एवं जीवन्मयात्मलिङ्गं तथाहि जीवन्पदेन अक्षयया जीवन्कार्यं दृष्टिगतमभ्यन्तरोहण्यादि लक्षयति । तथा च यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निष्प्राणं करोति, सजीयो वा गृहं बह्वति, तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याहारादिना दृष्टिमुपचयं करोति तत्रैव भेषजादिना

प्ररोहयति भग्नस्य करचरण्यादि सरोहयति तथा च गृहपतिरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति । एव मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि समस्तावन्मूर्त्तभ्यु चैति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयव्याप्तिर्इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यस्येच्छाप्रणिधाने मन प्रेरयत स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणावस्थितोदारक कन्दुक लाक्षाद्युक्तं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्तत् प्रेरयति । ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता गृहपतिर्दारको वा न शरीरादन्यो गी वृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीरमेव चैतन्याश्रय अहङ्कारात्पदात्, भवति हि गौरोऽहस्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्यात् इत्ययं । यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने बाह्यके वा स्मरति तत्र चैतन्यसैत्वच्छरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् "नान्यदहं स्मरत्यन्यं" इति तत्र चैतन्ययोर्भिन्नसन्धानत्वेन प्रतिबन्धान माऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्यकारणभावेन प्रतिबन्धानमुपपत्स्यत इति । तत्र भ्रूषः पित्वाऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गं, तत्र शरीरभेदपक्षोपायक इति चेत् दृष्टेन बालशरीराद्भेदेनैव स्वशरीरस्य यद्वात् प्रतिबन्धानमुपपत्ते अतुपलब्धपिष्टकस्य घालस्य शरीरभेदापहस्यापि सत्त्वात् । मम शरीरमिति ममकारत्वाभावेनाहङ्कारस्य भानात् । समात्मेत्यत्रापि तथेति चेत् तत्र ममकारस्यैवकारित्वात् राहो शिर इति वदभेदेऽपि पशुपपत्ते । हिषादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्थान्यान्यत्वात्, पातकमिच्छतोभूतचैतनिकस्य जत-हानमस्तताभ्यागमश्च दोष इति दिक् । इन्द्रियान्तराधिकारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरकस्य चिरविहास्य वा रूपविशेषसहचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलसुपलभमानस्य रसगर्हि प्रवर्त्तितो दन्तोदकसंज्ञकः, स च नाहङ्कारात्तुमितिमन्तरेण, अतुमिति नै व्याप्तिस्त्वितिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्तिरनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरस्परता नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौतमीय सूत्रम् "इन्द्रियान्तराधिकारात्" इति । सुखाद्यस्य ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि दृष्टव्या । तथाहि सुखादिकं क्षिप्रदाश्रितं इव्याश्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्यादृष्टकानाश्रिता इच्छा इव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वप्रकारमनादाय पर्यवस्यति यत्र तु प्रथमं न साधावता-

रसात्पदव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिवाध्यमिति भावः । व्यापकतायाम्भेदप्रकारिकैवाहुमिति रिति' इत्युक्तम्, जेन विना प्रतीतिर्न पर्यवस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा ह्ययुक्तं कार्य्यानाश्रितं सत् कश्चिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न स्यात् ४ । ननु विज्ञातव्यत्वात् स्थिरः, स इति नित्य इति कृतः, कृतस्य द्रव्यमित्यत्र आह । यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमनोमित्यत्र तथात्मनोऽपि, यथा शुष्कवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ५ । पूर्वं पक्षमाह । सन्निकर्षे सति अयं यत्तदन्न इति प्रत्यक्षं भास्ति चेत् तदा हटं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं चिह्नं नास्ति, यथा वज्रिणा प्रत्यक्षेण सङ्घट्टितो गृहीतो घुमो वज्री हटं चिह्नं तथात्मसाधकं चिह्नं हटं नास्तीत्यर्थः ६ । ननु प्रत्यक्षहटव्याप्तिकस्य हटचिह्नस्याभावेऽपि सामान्यतोऽहमेव चिह्नं भविष्यति नहि ततो नाहुमिति रित्याशङ्क्य पुन पूर्वपक्षी आह । सामान्यतोऽहमपि चिह्नं भवति न इति तत्र व्यक्तत्वेन अहद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां कृषिदान्श्रितत्वमात्रं चिह्नोत् तत्र नात्ममननौपयिकमित्यर्थं तदेतदाह अविशेष इति ७ । तत् किं योऽपहृतपापभा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक एवेत्याशङ्क्य न एवाह । आगममात्रसिद्धि एवात्मा न त्वत्तमेव हटसामान्यतोऽहयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्रसाक्षात्कार उत्पद्यते न तु मननप्रणासिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्मननम्, हटं हि भूतदृगकनदीसनरसादावुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारि ज्ञानम् । तदेव त्विमि स्तत्त्वं पूर्वंपक्षे सिद्धान्तवाद्याह । नागममात्रं प्रमाणमात्मनि, किन्त्वहमिति पदभाक्तपद वा साभिधेय पदत्वात् वटादिपदवत् इत्यनुमानादव्यात्मसिद्धिः । ननु प्रथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत्र आह व्यतिरेकादिति प्रथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्वाहस्येतिरित्यर्थः । नहि भवत्सङ्घ प्रथिवी आहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं काष्ठः अहं दिग् अहं मन इति व्यपदेशः, प्रत्यक्षो वा । शरीरे भवतीति चेत् परशरीरेऽपि तद्वत्तदाह, सशरीरे भवतीति चेत् स्वस्वात्मभिन्नस्वानिश्चक्रे मन शरीरमिति वैविधिकरयत्वेन प्रत्यवाह । कश्चिदपि सामान्यतोऽहमेव तत्र विशेषापर्यावस्यमिति दूषितमेवेति चेत् अहन्तेऽहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः, तथा च पक्षधर्मात्वाद्वादेवाऽहन्त्वस्य प्रवृत्ति-

निमित्तत्वं पर्यावस्य तज्ज्ञानमवसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः एवं सामान्यतोऽहटादपि बाधसङ्घकृताद्विशेषविति । ननु तत्र श्रवणादेव साक्षात्कारः किं मननेनेति तदनुक्तम् नहि मननमन्तरेण सङ्घकृत्यान्नामसत्त्वात्तन्मनम्, नच तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनसाधिकात्, नच निदिध्यासनमन्तरेण श्रवणमभिव्याप्तानोक्तानुत्पन्नसत्त्वसाक्षात्कारः, अत्रासादेव हि कामाहतरस्याकक्षात् कामिनीसाक्षात्कारः, नहि शब्दात्तुमानिकं वा ज्ञानं भिव्याप्तानोक्तानुत्पन्नसत्त्वं दिष्टोहादौ हटमिति भावः । ननु तथापि परीक्षे आत्मनि क्वच सङ्घतपह इति चेत् न एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्कथम् । कथमव्यथाऽहं सुखी जामानोऽहमिति वते दुःखीत्यादिप्रत्यक्षः नश्यतवस्तुतः सन्दिग्धवस्तुको वा, शीघ्रादिप्रत्यक्षवत् अस्यापि निश्चितवस्तुत्वात्, नच शैक्तिः, चिह्नज्ञानमन्तरेणापि जातवायत्वात्, नापि शब्दः, तदनुसन्धानानुभविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्, तर्हि कश्चिदभासविशयोऽपि । ननु प्रमितमारोप्यते इत्यावेदविद्यते ४ । एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह । इतिग्रन्थे ज्ञानप्रकारमाह हटमिति भावेऽहमप्रत्ययान्मन्, अन्वयमित्यर्थः तेनाहमर्थे अयं देवदत्त अयं यत्तदन्न इति प्रकारकं हटं दर्शनं अर्थमेवोक्तं यद् किमनुमानप्रवासेन "नहि करिष्यि हटे चीत्कारेण तमनुमितोऽनुमातारः" १० । अत्र सिद्धान्त्याह । हटे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि चिह्ने चमूतसामयोक्ते सति एक एव एकवैयर्थिक एव प्रत्यक्षः । प्रत्यक्ष इति निरस्यसमसविश्वसायाङ्कितमाह, ज्ञत एवमित्यत्र आह हटत्वात् प्रमाणसंज्ञेनान्यथाभावशङ्कानिवर्तनपदत्वात्, तत्र हटान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा दूराद्योऽवप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं वक्तावाचिह्नेनाऽपि तदनुमानं तदनुक्तम् "प्रत्यक्षपरिकल्पितमर्थमनुमानेन बुभुक्षन्ते तर्कराधिपाः" इति, इदमन्ताहूतम् अद्यात्मा वदापि प्रत्यक्षे चैतद्वै भासत एव तथापि अहं नौरः अहं ज्ञः इत्यादिनिरोधप्रत्यवाहतरतिरङ्कतो न तथा स्वैमानमासादवति निद्युक्त्यातवज्ञातज्ञानवत्, तत्र चिह्नेन अन्वयसाधिवेन ज्ञानान्तरसत्यमानं पूर्वं ज्ञानमेव स्विकीकरोति । किञ्च "श्रीतव्यो मन्तव्य" इत्यादिविधिवोधितस्वात्मनननक हटसाधनत्वावगतौ अहमितिवाऽवस्थमात्मननुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यासनसाध्यादेव साक्षात्काराभावेऽपमूर्ध्वम्भादिति भावः । अहं देवदसोऽहं यत्तदन्न इति प्रती-

तिष्ठन्निधानमात्मनः प्रत्यात्मभेदनीयत्वं सूत्रयितुम् ११।
 ननु यदि ब्रह्मदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञ-
 दत्तो गच्छतीति मनसामानाधिकरण्यात्मानमतुपपन्नसि-
 त्तत आह । अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्र-
 त्ययः अस्ति च मन शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो
 गच्छतीति नतिसामानाधिकरण्यात्तुमनो व्यपहारस्य भाक्तः,
 अमेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरदत्त-
 मितिक्तेन देवदत्तो गच्छतीति सूक्ष्म एव प्रयोगे यथार्थ
 एव च प्रत्ययः । तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयु-
 क्तत्वे तदौपचारिकं बोद्धव्यम् १२। अत्र यद्वृत्ते । तद्वदः
 भूक्तं पञ्चस्रोतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्र-
 बोनेन दृश्यते तत्र क सूक्ष्मः क औपचारिक इति सन्देहः १२।
 समाप्तम् । अर्वात्तरमात्मस्वरूपं प्रत्ययं यत्र प्रत्यये स प्रत्य-
 योऽर्वात्तरप्रत्ययः । अथमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्य-
 यात्मनि आत्मनि भावाद् परत परात्मनि अभावात्
 अर्वात्तरे आत्मन्येव 'सूक्ष्मः' कल्पयितुमचितः यदि तु
 शरीरे सूक्ष्मः स्यात् तदा वह्निरिन्द्रियस्याहं स्यात् न हि
 शरीरं मानसप्रत्यय मानसव्यायमहमिति प्रत्ययः वह्निरि-
 न्द्रियव्यापारमन्तरेषामपि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं
 सुखी जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहि-
 तत्वात्मनो मनसा विषयीकरत्वात्, नाय कैङ्किणी लिङ्गा-
 तुसन्मानमन्तरेषामपि जायमानत्वात्, न शब्दः शब्दाकल-
 नमन्तरेषामपि जायमानत्वात्, तस्यान्नामस एव । मनसश्च
 वह्निरसातन्त्र्ये च शरीरादावमदत्तेरिति भावः । किञ्च
 यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, आत्मनि यदि स्यात्
 तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्याती-
 न्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोन्यत्वात् द्योम्यविशेषगुणो-
 पपत्तेः तस्य बोधत्वात्, न केवलात्मन इदं शीलं
 किन्तु इत्यभासस्य, इयं हि बोधविशेषगुणोपपत्तेरैव
 प्रत्ययं भवति । आकाशमपि तर्हि ब्रह्मोपपत्तेः प्रत्ययं
 स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि जीतं इत्यपाह्वयं भवेत्, आ-
 दावं वा रूपवत् स्यात् । आत्मनोऽपि भीरूपत्वं तस्यमिति
 चेत् वह्निरैवमात्र एव प्रत्ययवर्ता प्रति रूपवत्त्वस्य तन्व-
 त्वात्, प्रत्ययित्वं ब्रह्मोऽव्यवहारमाह १३ । एत यद्वृत्ते ।
 अहंकारोऽहमिति प्रत्ययः च च शरीरप्रत्ययः शरीरं
 प्रत्ययं विषयी तत्र च शरीरप्रत्ययः । देवदत्तो गच्छ-
 तीत्युपचारात्तवत् प्रबोणः प्रत्ययो वा स्वया समाहित-
 चोपचार आत्मिभावकः नतोऽहं गौरः अहं कथं

सौभागिनेयोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाचो-
 पचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः १५ । सिद्धान्तमाह ।
 तद्वदोऽयं सिद्धान्तमभिव्यक्तम् । उपचारोऽयमात्मिभावकः
 किन्तु शरीर एवायमहमत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह
 एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटगच्छित्वेन विपे-
 पायधारणाय यतितव्यं तत्र यत्रे क्रियमाणे निमीक्षि-
 तावस्थाम्यहमिति प्रत्ययदर्शनात् शरीरमिह वह्निरिन्द्र-
 यागोचरे वस्तुनि स मनव्यः, शरीरे भवन् परशरी-
 रेऽपि स्यात् चक्षुर्नैरेष्येण च न स्यात् । अहं कथं स्थूली
 वा सूक्ष्मीति कथं सामानाधिकरण्यामिति चेन्न सुखाद्यव-
 च्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरमानसम्भवात् सिद्धान्तवद्विदं
 गहनमिति वत्, अहंत्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोप-
 स्थितम्, स्वगिन्द्रियोपनीतसौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं
 शरीरमिति वत् १६ । सिद्धान्तमुद्धृत्यमाह । ज्ञानमिति योग्यं
 सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णु-
 मित्तयोः शरीर परस्परमित्तं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
 मित्तमेव तथा च यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य
 ज्ञाने सुखादौ वाऽसुखपक्षे अहं सुखी जाने यते इच्छा-
 भीति ज्ञानादिक विषयो भवति द्योम्यशरीरविषयकत्वेन
 तदीयरूपादिव'सदीय ज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च
 सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीना शरीरादन्य एवाश्रयो
 पक्षव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादि-
 त्यर्थं तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञान, न तु विषय इति
 ल्यहोपे पञ्चमी १७। नन्वात्मा न प्रत्ययः नीरूपद्रव्यत्वात्
 निरवयवद्रव्यत्वाद्वा व्याकाशवत्, यथा चाह कथो गौर
 इति बुद्धे शरीरमेव विषयो वाच्य, कश्चिदहं सुखी-
 त्यादिषीरपि यद्यथास्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां
 सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पमित्तमिति वत्,
 यथोष्णं सुरमि कञ्चम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयो-
 रौष्ण्यशरीरमयोर्लक्षे समारोपः, नत्वेतदश्रयोधेन जलप्र-
 त्ययस्यापि प्रसिद्धत्वमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्य-
 थहंत्वं शरीर एव वाक्यवत्, सुखादिकन्तु कदाचित्त-
 त्मारोपते तेनात्मनि प्रत्ययाकारं ज्ञानं नात्येव सुखाद्य-
 धारत्वेन बलवत्त्वमीय तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि पाह
 इत्यत आह । अथमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो
 नागमिको न शब्दो नापि कैङ्किणः शब्दलिङ्गयोरुत्सव्या-
 नमन्तरेषामपि जायमानत्वात् प्रत्ययत्वे च नीरूपत्वं निर-
 वयवत्वञ्च यद्वाचकस्य तद्वह्निरिन्द्रियप्रत्ययत्वात् भवति

तत्र हि रूपवस्तुनेकद्रव्यवस्तुयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्र
 णता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं
 स्यात् तदेव त्वं मास्तीत्यत आह यद्व्यवृत्तिरेकाव्यभिचारा-
 द्विशेषसिद्धेरिति यथा कित्वादिषु द्रव्येषु यद्व्यवृत्तिरे-
 काव्यभिचारी नियतत्वेन तदान्यस्याद्वयव्यातिरिक्तसा-
 काशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः प्रथिव्यादिषु
 व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदान्येषामपि अद्वयव्यातिरिक्तम
 भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यात्तुमात्रिक एव आत्मा न त्वं
 प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति
 अहमितितीकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं
 यद्व्यवृत्तिसम्बन्धमन्तरेण निमीळितावस्य यद्व्यवृत्तये
 तत्सुखेन अहन्त्वता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनी-
 यम्, न त्वं शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकस्य व्यभिचारात्
 व्यभावान् । मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पू-
 रणायम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि सन्ति अन्यगौरवमिया
 गोष्ठानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि । आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्त्य
 इदानीमात्मनामात्रप्रकरणमारभते तत्र पूर्वैषण्डत्वम् ।
 एक एव आत्मा चैतन्यत्वादिदेहभेदेऽपि, कृतं सुखदुःख-
 ज्ञानाना निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वं शरीरावच्छेदेन
 सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशेषेन यत' यद्यात्मभेद
 साधकं सिद्धान्तरं भवेत्तदा सिद्धेऽदात्मभेद, न च तदस्ति,
 यथा तत्तत्रेच्छावच्छेदेन यद्व्यवृत्तिसावपि यद्व्यवृत्तिसावपि
 शेषादेकमेवाकाशम् योगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव
 काशः पूर्वापरान्दिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिग् । १ । सिद्धान्त-
 नमाह । माना आत्मानः कृतः ? व्यवस्थातः व्यवस्था प्र-
 तिनियम । यथा कश्चिदाद्य, कश्चित् रङ्ग, कश्चित् सुखी,
 कश्चिदुदुःखी, कश्चिदज्ञानिन, कश्चिनोचाभिजन, क
 श्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्य इतीय व्यवस्था आत्मभेदमन्त-
 रेणात्तुपद्यामाना साधयत्यात्मना भेदेम्, न च जन्मभे-
 देन साध्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्यात्मात्मनो यथा
 व्यवस्था तथा चैतन्यत्वादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं काश-
 भेदेन विरुद्धवर्णाध्याससम्भवात्" २० । उपस्तरः
 सांख्यसूत्रभाष्ययोश्च प्रत्येक भूतेषु चैतन्यादर्शनेन
 ससदाये न चैतन्यमित्युक्तं यथा "न सांख्यिकं
 चैतन्यं प्रत्येकाहतेः" । "प्रपञ्चभरणव्याभावश्च" २ । "मद-
 यत्किञ्चेत् प्रत्येकपरिहृते सांख्ये तदुद्भवः" २ । वा० सू०
 "देहस्य भौतिकत्वे न यत् सिध्यति तदाह । भूतेषु प्रथमकृतेषु
 चैतन्यादर्शनाज्ञौतिकस्य देहस्य च सामाजिक चैतन्यं कि-

न्वीयाधिकमित्यर्थः । साधकान्तरमाह । प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव
 भरणव्युत्पत्त्याभावश्च देहस्य सामाजिकचैतन्ये सति स्या-
 दित्यर्थः । भरणव्युत्पत्त्यादिकं हि देहस्याचेतनता सा च
 सामाजिकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वभावस्य यावद्द्रव्य-
 भावित्वादिति २ । प्रत्येकाहतेरिति यदुक्तं तत्रागद्वये
 परिहरति । ननु यथा मादकता यत्किञ्च प्रत्येकाहत्या-
 दित्तरपि मिश्रितद्रव्ये वर्तते एवं चैतन्यमपि स्यादिति
 चेन्न प्रत्येकपरिहृते सति सांख्ये तदुद्भवः सम्भवेत् ।
 प्रकृते त्वं प्रत्येकपरिहृत्य नास्ति । अतो हृदान्ते प्रत्येकं
 शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे सङ्गतभावात्
 मादकत्वाविभाषणमात्रं सिद्धयति । दांष्टान्तिं त्वं प्रत्येक-
 भूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः
 ननु ससृष्टिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्ययत्कि-
 रतुमेयेति चेन्न अनेकभूतेषुनेकचैतन्ययत्किरतुमेयेति
 गौरवेण सापवादकस्यैव नित्यवितृस्वरूपस्य कल्पनौचि-
 द्धात् । ननु यथावयवेष्वन्तमानसपि परिभाषणताहृ-
 ष्यादि कार्यं घटादौ दृश्यते एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति
 चेत् मैवम् भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणज-
 न्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति भा०
 व्ययमात्मा सांख्यैः पुरुषपद्वेनाभिधीयते ते च नाना
 "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषपञ्चत्वम्" वा० सूत्रात् । वेदान्त-
 नस्तु तस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन कस्यैक्यस्यादिभेदेनाकाश-
 भेदवत् मानात् वस्तुत एकत्वम् "इन्द्रोमायाभिः पुरुषप
 रयते" "रूपरूपं प्रतिरूपो बभूवेति" इति । अपी-
 ननाव्यपदेशात् "तद्गुणधारत्वादिति" च न्यायाच्चेति ।
 एतत्प्रपञ्चस्तु वा० भा० इच्छय ।
 विज्ञानाकारायाम् देहाद्यतिरिक्तात्मस्तिष्वे प्रमाणं दर्शितं यथा
 "भूतचैतन्यवादिपक्षस्परिजिहीर्षुराह" । "वेदैः शास्त्रैः
 सविज्ञानैर्जन्माना भरणेन च । आत्मा गत्या तथाऽऽगत्या-
 सत्वेन ह्यन्यतेन च । श्रेयसा सुखदुःखाभ्याद्भूमिभ्य
 गुमाशुभैः । निमित्तप्रयुक्तज्ञानपक्षसंयोगजं फलैः ।
 तारानलसञ्चारं गौरं स्वप्रजैरपि । आकाशपवन
 ज्योतिर्जलभूतिसरैस्तथा । मन्वन्तरयुगमात्रा भन्वोपधि-
 फलैरपि । विज्ञानात्मनं विद्यमानम् कारणञ्जगतस्तथा" वा०
 वेदैः "स एव नेति नेतीत्यात्मेति" आस्युः समस्य हस्तमपा-
 षिपादम्" इत्यादिभिः । शास्त्रैश्च भीमांशान्तीलिकादिभिः
 विज्ञानैश्च भवेदं शरीरचित्त्यादि देहव्यतिरिक्तात्मात्
 भवे । तथा जन्मभरणव्याभ्यां जन्मान्तरात् श्रितधर्म्य

निवृत्ताभ्यान्द्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आत्मा जन्मान्तर
 भक्तकर्मात्तुष्टाननियततया । तथा गमनागमनाभ्यां
 ज्ञानेच्छामयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहाति-
 रिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यतः
 चारणगुणप्रक्रमेण कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भोदपः ।
 न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाश्वादिषु चैतन्यादि
 समवायः सम्भवति तदारम्भस्वप्नभ्रमभादिभौतिके-
 षुतुपलम्भात् । न च मद्गतिवद्दकादिद्रव्यान्तर
 सयोगज इति वाच्यम् शक्तेःसाधारणगुणत्वादतो
 भौतिकदेहातिरिक्तचैतन्यादिसमवायुक्तीकर्ष्यः । सत्या-
 न्ते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे व्यास-
 ष्टिके । तथा शुभकर्मात्तुष्टानमशुभकर्म्मपरित्यागः ।
 एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं
 भूकम्मादि यज्ञेन ज्ञानस्मिन्नत्वादिपतत्रिषेष्टासिद्धकम् ज्ञा-
 नम् ग्रहाः सूर्यादयः तत्त्वयोगजैः फलैः । तारा
 अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतीषि नक्षत्रास्थान्यु-
 क्तप्रभृतीनि एतेषां सञ्चारं शुभाशुभफलद्योतनैः । जाग-
 र्ज्वाग्रावस्थाजन्मैश्च सञ्चिद्रादित्यादिदर्शनैः । तथा
 स्वप्नैः शरवराहृगुक्तारोहण्यादिज्ञानैः । तथा आ-
 काशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया सूदृष्टैः । तथा मत्पन्तर-
 प्राप्ता युगान्तरप्राप्ता देहेऽनुपपद्यमानया तथा मन्त्रा-
 यधिकफलं प्रेक्षापूर्वकैः जुद्धकर्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा
 देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमाने च मनयो विस्र जानोत । किञ्च ।
 “अहङ्कृति स्मृतिर्मैधा ह्येवोवुद्धिं सुखं हृतिः । इन्द्रि-
 यान्तरसञ्चार इच्छा चारणजीविते । स्वर्गं स्वप्नश्च भावाना-
 म्भरणं मनसागति । निमेषचेतना यत्न स्यादान्माञ्च-
 भौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते चिद्गानि परमात्मनः ।
 तस्मादस्ति परोदेहादात्मा सर्वग ईश्वर ” या० । अहङ्कृतिः
 अहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयात्तुभवभावितसंस्कारोद्बोध
 निबन्धना सत्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । हृति-
 र्चैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण हृदेऽथे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चारः
 यमहमद्राक्षन्महम् हृष्टु घामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तर-
 सञ्चारः । अलेच्छाप्रायत्नचैतन्यानां स्वरूपेण चिद्भावम् ।
 पूर्वज्ञोक्तेऽनुगमनसत्यवचनानिदेहेऽतयार्थिकम् चिद्गत-
 मित्यपौनरुद्धम् । तथा चारणं शरीरस्य, जीवितं प्राण-
 चारणम् । स्वर्गोऽनियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः ।
 स्वप्न प्रसिद्धः पूर्वज्ञोक्ते तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया
 चिद्गतमत्त सारूप्येणैवपीनरूपम् । भावानामिन्द्रिवा-

दीनाम्भरणं मनसो गतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः
 प्रसिद्धः तथा पञ्चभूताभासपादानम् । यस्मादेतानि चिद्गानि
 निभूतेषुतुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि
 दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति
 सिद्धम्” इत्यन्तेन मितो० ।
 देहात्मनोः स्वभावभेदपर्यालोचनयाऽपि न यथा तयोर्ैक्यं
 तथा दर्शितं विवेकबूझामणौ “देहोऽयमज्ञभवतोऽज्ञमयस्तु
 कोषश्चाज्ञेन जीवति यिनश्चति तद्विहीनः । त्यक्त्वर्मांसां-
 रुधिरास्थिपुरीपराधिर्नायं स्वयं मयिहमहृति नित्य-
 शुद्धः । पूर्वं जनेरपि नृतेरधुनायमस्ति जातक्षयः
 क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैकोजडश्च घटवत्परिदृश्य-
 मानः स्यात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणि-
 पादादिमान् देहो नात्मा व्यप्रेत्रऽपि जीवनात् । तत्त-
 च्छक्तेरनाशाश्च न नियम्यो नियामकः । देहवद्वर्मा-
 तत्कर्मतदवस्थादिषाक्षिणः । स्वतएव स्वतः सिद्धं
 तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शब्दराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्वोऽति-
 कप्रलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्व-
 ष्मांसमेदोऽस्थिपुरीपरायावर्धमतिं मूढजनः करोति ।
 विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभू-
 तम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवा-
 विदुषस्त्वहृदी । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माह-
 मित्येष मतिः सदात्मनि । अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढ-
 बुद्धे । त्वह्मांसमेदोऽस्थिपुरीपराशौ । सर्व्वात्मनि ब्र-
 ह्मणि निर्विकल्पे कुरुस्व शान्तिं परमा भजस्व ।
 देहेन्द्रियादावसति मनोदिता विद्वानहन्तां न जहाति
 यावत् । नायञ्च तस्यास्ति विभक्तिपार्थाप्यस्त्वेव वे-
 दान्ननयान्दर्शी । ज्ञायाशरीरे प्रतिविव्स्वात्मै यत्-
 स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताह्ने । यथात्मबुद्धिस्त्वय नास्ति
 काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधीरेव
 नृणामसद्विद्यो जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्वतस्त्वं
 जहि तां प्रयत्नात् त्यक्तोऽद्य चित्ते न पुनर्भवाशा” ।
 आत्मस्वरूपतत्त्वं विवेकबूझामणौ “अस्ति कश्चित्
 स्वयं नित्यमहृत्प्रत्ययस्वप्नः । अथस्यात्प्रयसाक्षी सन्
 पञ्चकोपविलक्षणः । योविजानाति सकलं जापत्सु-
 स्वप्नसुप्तिषु । बुद्धितदुदृत्तिग्लानावमभावमहृमित्ययम् । यः
 पश्यति स्वयं सर्वं यं न पश्यति कश्चन । यच्चेतयति
 बुद्ध्यादिं न त्वय चेतयत्ययम् । येन तिस्रमिदं व्याप्तं यत्नं
 व्याप्नोति किञ्चन । याभारूपमिदं सर्वं यं भान्तपत्तुभात्म-

वम् । यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः । विपयेषु
 स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव । अहङ्कारादिदेहान्ता निव-
 वाद्यस्य साक्षात्त्वः । वेदान्ते षट्पदकेन निम्नबोधसकृदपिप्या ।
 एवोऽभ्यरातासु प्रथमः सुःप्रयोजितरन्तराद्यस्य सुसात्तुभूति ।
 सदैवकल्पः प्रतिबोधमालो वेनेविता वागसवचरन्ति । अ-
 त्थैव सत्त्वात्मनि धीगुहायामव्याहताकाशउरुप्रकाशः ।
 आकाश उरु रविवत् प्रकाशयते सतेकदा विन्दुमिदं प्रका-
 शयन् । ज्ञाता मनोऽहङ्कृतिविक्रियायां देहेन्द्रियप्राणकृत-
 क्रियाभाम् । अयोऽन्विषत्तानहवर्त्तमानो न चेदते नो
 विकरोति किञ्चन । न जायते नो म्रियते न वर्द्धते
 न क्षीयते नो विकरोति निम्नः । विज्ञोवमानेऽपि बहुष्य-
 क्षिन्नु न ज्ञोयते कुम्भ इवाभ्यरं स्वयम् । प्रकृतिविक्रितिमिषः
 शुद्धबोधसमावः सत्त्वदिदमयेयं भासद्यद्विर्विशेषः । विष-
 यति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्थासहस्रमहमिति साक्षात्
 साक्षिरूपेण बुद्धे । नियमितमनसाद्यं तं स्वमात्मानमात्म-
 न्ययमहमिति साक्षाद्विज्ञि बुद्धिप्रसादात् । जनिमरणतर-
 द्वापारसंसारसिन्धुं प्रतर भव कृतार्थो मङ्गलरूपेण संस्थः ।
 आत्मानात्मन्यहमिति सतिर्वन्व एवोऽस्य धुं सः प्राप्नोऽज्ञा-
 नात्जननमरणाद्येयं संपातयेत् । येनैवायं यद्विदमसत् स-
 त्त्वमित्यात्मबुद्ध्या सुव्युत्पद्यत्यवति विषयैस्तन्तुभि कोयकतद् ।
 अतस्त्वंसद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा विवेकाभावाद्देहसुरति
 भुजगे रञ्जुविषया । ततोऽनर्थज्ञातो निपतति समदाद्वरधिक
 क्षतो वोऽसदुपाहः स हि भवति बन्ध इदृशु सखे ।
 अखण्डनित्यादयनोधयत्त्वा स्फुरन्मात्मानमनन्तवैभवम् ।
 समाहृणोत्यादृष्टियक्त्रिरेषा तमोभवो राड्डरिवाकैविष्वम् ।
 तिरोभूते स्वात्मन्यमसत्तरतेजोवति सुमानमात्मानं मोहाद-
 हमिति शरीरं कलयति । तत आभक्रोधप्रपृष्टतिमिरसं
 पन्वनयुषै परं विक्षेपाख्या रजस उरुशक्तिर्व्ययति ।
 महाभोहयाहयसमगसितात्मावगमनो धियोनाभावस्था-
 सवममिनयसद्गुण्यतवा । अपारे संघारे विषवविषपूरे
 क्वचनिधो निमज्जोत्सज्ज्वायं अमति कुमतिः कृत्वि-
 नमतिः । भातमभासज्जनिताभ्रपङ्क्तिर्भातं तिरोभाव
 विजृम्भते तथा । आत्मोदिताहङ्कृतिरात्मतत्त्वं तथा
 तिरोभाव विजृम्भते स्वयम्” ।
 शरीरमध्ये आत्मध्यानस्थानं सत्त्वपञ्चयाः षट्ठी मिता-
 शराबाहोःकम् । “हासप्रतिवहसाधि च्छुदादमिनिः
 कृताः । हितार्हिता नाम नाद्यास्तासां मध्ये यथिप्रमम् ।
 सत्त्वजनस मध्यस्य आत्मा दीपइवाचक । सत्त्वेष

विदितेह पुनराजायते न त्वं वा० । “हृदयप्रदेशा-
 दमिनिःकृताः सत्त्वपञ्चमकेयवत्सत्त्वतो निर्गता हितार्-
 हितकरत्वेन हितार्हितेति संज्ञा हासप्रतिवह-
 साधि नाद्यो भवन्ति । अपरासिक्तोनाद्याबाभित्वा-
 पिङ्गसाख्ये द्वे नाद्यो सत्त्वदक्षिणपार्श्वगते हृदि विप-
 र्यक्षे भासाविवरसम्बन्धे प्रासापानावतने । सुनुमुषाक्षा
 पुनसृतीयया दण्डवन्मध्ये मङ्गलस्युविनिर्वाता । तासां
 माहोना मध्ये च इह सत्त्वप्रमम् । तस्मिन्नात्मा निवा-
 तस्यदीपइवाचकः प्रकाशमान आसी । एवमभूयो प्रा-
 तम्यः । यतस्तस्मात्सात्त्वरादिह संघारे न पुनः संघर-
 त्त्वत्तत्त्वमाप्नोति” मिता० ।
 आत्मयन्निर्वचनञ्च वेदान्तसुखावस्थाम् “बदाप्नोति बदानं
 दत्ते यज्ञाप्ति विनयान् बहून् । यज्ञास्य सन्तोभाव-
 सत्त्वात्कमेति च्यते” अन्वत्त च “प्रत्ययुपः परागुपात्
 व्याप्तोऽस्तुभवात्मक । प्रवते वः स आत्मेति प्राङ्तरात्म-
 विदोनाः इति” स च पञ्चधा । “भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च
 प्रत्यगात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च तमेकः
 पञ्चधा मत” इत्येकस्यैवात्मनो भूतादिषु अधिष्ठानत्वेनाव-
 स्थिते पञ्चविधत्वम् । “त्वज्जमानेऽपि न त्वाङ्गः प्राणमाद्येऽपि
 नायते । ध्यागमापायसाधो यः स आत्मातुभवात्मक” इति
 तत्र देहे “मर्त्तूपसखि निक्षिपतीनामात्मनोमधुमदोद्य-
 मितानाम्” किरा । “आत्मनोदेहान्” मन्त्रि० “प्रमा-
 विन साविनमन्मात्मनः” माघः । आत्मनोनिम्नत्वेन देह-
 स्यैवान्तकत्वमिह विवक्षितम् तदवच्छिन्नचेतनस्यात्मयन्निर्व-
 त्तेऽपि विद्येते नायान्त्यासम्भवात् विद्येयत्वे तदन्वयः । एवं
 “व्यापादयेद्य आत्मानमित्यादौ” “वे ज्ञेयात्माहजोना”
 इत्यादावपि “स्थितः सर्वोऽज्ञतेनोवी” क्रान्त्वा मेन्द्रियात्मना”
 रघु । “आत्मना शरीरेय” मन्त्रि० “अभ्युत्थानसचर्षस्य तदा-
 त्मानं श्रुजान्यहम्” गोवा । वत्ने “कर्मात्मा त्वपरोवोऽसौ
 बन्धुमौक्षे स बुध्यते” इति अर्थाच्च आत्मा जन्मोवसोऽर्थाः ।
 भूतात्मात्मादी आत्मयन्दः नीचः आत्मोपचरत्वात् आत्म-
 जन्युत्वाद्वा “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः बभूवः”
 इत्यादिश्रुत्या भूतानामात्मन उत्पत्तिप्रतिपादान् ।
 आभावे, बुद्धौ च “तमात्मसम्पन्नमिन्द्रितात्मा” रघुः ।
 “अनिन्द्रितात्मा अमर्हितसमागः आत्मसम्पन्नं बुद्धिसम्पन्नम्”
 मन्त्रि० । १२ देहावच्छिद्ये चैतन्त्वे च “आत्मैव आत्मनो बन्धु-
 रात्मेव रिपुतात्मनः” षट्ठिः । अन्तःकरणे, “आत्मान-
 मात्मना नेत्थि” कुमा० । “तन्मनोऽनुकृतात्मनो सात्त्विकम्”

३०७० "अनेमात्मना मनसा आत्मनो मनसो ह्याम्" भा० स्वरूपे" अनेन, जीवेमात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरयापोति" छा० उ० । जीवात्मनि "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव त्व । बुद्धिं तु शरार्थं विद्धि मनः प्रथममेव च । इन्द्रियाणि हयानाङ्घ्रिषयांस्तेषु गोधरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तोत्याङ्घ्रिर्मनीषिणः" कठ० उ० । "अत्मात्मानं संशारिणं रथिन रथस्वामिन विद्धि" भा० । बुद्धान्दौ "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मनः । मनसश्च परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष परः । पुरुषात् पर किञ्चित् का काया सा परा गतिः । एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वय्यया बुद्ध्या चक्ष्मसा चक्षुदर्थिमिः । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राञ्च-क्षदक्षेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति यच्छे-क्षदक्षेज्ज्ञान आत्मनि" कठ० उ० । "ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्ध्यात्मानि बुद्धिर्हि मनआदिकरणानि प्राप्नोतीत्यात्मा तेषा मत्यग्ज्ञानम् । बुद्धिमात्मनि महति प्रथमसत्त्वपक्षे यच्छेत् प्रथमजत्वात् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः । तच्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यक्षसिरूपे अविश्रित्ये सर्वान्तरे सर्व बुद्धिसाक्षिणि सुखे आत्मनि" भा० तत्र उलादी आत्मशब्दोऽगौणः समात्मा महत्सेन इति च देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेद एतदभिप्रायेणैव "गौणमिथ्यात्मनोऽवच्छेदे उल्लेहादिवाधनादिति" भा० उक्तम् । परमात्मनि "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशसंभूत" । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति च श्रुतिः स्वरूपे तदात्मा प्रथमात्मा "आत्मानमात्मना विभ्रदक्षीति व्यपदिश्यते" वाक्यम् । बुद्धिविशेषस्वयम्भी-पलक्षितार्थे स्वयद्दार्थे "पानेषूत्तमविरुद्धेषु" रघुः "देवात्मशब्दा स्तुषुर्भिर्गूढात्" श्रुति । भावे त्व आत्म-स्वम् आत्मघर्षे न० । "अभावपिरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" उदयनः । तत् तत्त्वार्थे स्त्री 'तदा-त्मताध्यातवधा रते च को" नै० । व्यञ् टिलोपः । आत्मरुम् तत्रार्थे न० । हितार्थे च । आत्मनीनः आत्महिते लि० । तस्येदं च आत्मीयः । तत्सव्यन्त्रिनि लि० । गूढात् परत्वेऽस्य प्र० वर्षविक्रमौ गूढोत्मा "गूढोत्मावर्षविक्रमि" व्या० शारिका "गूढोत्मा न प्रकाशते" इति कठ० उ० । स्वात्मन प्रत्यक्षत्वं, परा-त्मनः परात्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदप्रश्नौ च भेदभेदेन प्राक् दर्शितौ ।

आत्मनिष्ठ लि० आत्मनि आत्मज्ञाने निष्ठा यस्य । आत्मज्ञा-नमात्मान्वेपिणि ब्रह्मनिष्ठे सुष्ठौ ।
 आत्मनीन लि० आत्मने हितम् च । आत्महिते "तामात्म-नीनासुदयोद राम" भट्टिः । "अद्यापि मैवात्मनीनं जतं कर्म यातं जतः" नीतिः १५३ २ श्यासे काटकप्रसिद्धे विद्व-पके च पु० अजयः ४ प्राणधारके बखिनि लि० ।
 आत्मनेपद न० आत्मने आत्मार्थफलबोधभाव पदम् अलुक् स० । आत्मगाभिफलबोधके व्याख्यप्रसिद्धे तडादौ । "तडा-भावात्मनेपदम्" पा० "अतुदात्तहितः आत्मनेपदम्" । "स्वरितजितः कर्त्तृमिप्राये क्रियाफले" पा० उक्तेः आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम् तद् प्रत्याहारः स च "तथातां भयात् आथाध्वम् इह-वहिमहिष्" पाणिन्युक्तम्" एतेषा स्थाने एव लका-रभेदे तत्तद्रूपाणि आदिष्टानि ।
 आत्मनेपदिन् पु० आत्मनेपदं विहितत्वेनाख्यस्य इति । पाणिन्युक्ते धात्वभेदे ते च गणपाठे अतुदात्तेतोऽल्लान्ताः स्वरान्त्वितस्य पठिता धातवः । एवमन्येऽपि धातवः स्वरिते तोजितस्य कर्त्तृमिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे उपसर्ग विशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये आत्मनेपदिनोऽपि भवन्ति ते च पाणिन्यनुश्रिताः संक्षिप्त आशुबोधेऽस्माभिर्दर्शिताः यथा । "विपराभ्या परस्मात्तुजयतेरात्मनेपदम् । परिव्य-वेभ्यः क्रीणानेसद् स्यात् कर्त्तरि नेर्विश" । आडो दोऽस-खविस्तारे षपथे षपतेर्भवेत् । पर्यन्वषाड क्रीडः स्याद-क्षुजायांस्तु तद् मत' । आडो नैतिः प्रकृतेश्च क्षमा-याभागसेर्भवेत् । नाथतेरायिनि भवेत् जिज्ञासयान्ठ शिञ्जतेः । हर्षात् भक्षासवासाय खेसनायांत् किरस्तु तद् । उपात् कर्त्तरि हृद् तस्य चतुष्पादेऽथ पक्षिणि । प्रतिज्ञायां, निर्व्यर्थार्थमात्रने,ऽभीष्टबोधने । वर्त्तमानासि-ष्टतेस्तद् तथा कर्त्तृविर्वाङ्मतात् । देवपूजासंगमयोर्भैरवां मार्गगतौ तथा । उपात्तद् तिष्ठतेचैव मन्त्रसाधनकाञ्च तद् । तथा सप्रपरिव्य स्व उद्वान्मूर्द्धकर्म्मणि । स्नात्क-र्माकर्म्मकात् तदुद्दिभ्यं तपतेर्भवेत् । ह्यो यमस्यधाभूता-दाडः कर्त्तरि तद् भवेत् । समः कर्म्मविधायां गम्ब क्षिंशुहयो भवेत् । उपसर्गादस्यतेस्तद् हृतेष विभा-षया । निर्व्युपेभ्यो ज्वते' अर्थायामाह एव तद् । सूचने, भर्त्सने, उष्टे-बह्वैव प्रवर्त्तने । सतो गुणानरा-धाने, सेवाया विनियोजने । कथने च लज्जत् स्ना-दधेस्तु सज्जने तथा । नेः शब्दवर्षपक्षकात् कर्म्मवा र-

हितान् तद् । मास्त्रार्थवेदनेनैव सम्माने तत्त्वनिपये ।
 उच्छेषेपये प्रार्थने च ऋषिभिर्योतने तथा । अन्तिकमापये
 भक्त्या व्यये ध्यापनये तथा । अमूर्त्ते कर्त्तृगे कर्मण्ये तद्
 नयतेर्भवेत् । उक्ताहे चामहितो दृष्टो च श्रमतेसु तद् ।
 परोपाध्याश्चेत्तार्थे तटाहोण्योतिरुद्भवे । प्रोपाध्यां तद्
 समारम्भे येः पादचलनार्थकात् । विभापया क्रमेण
 स्यादुपसर्गविवर्जितात् । निष्पदे चोऽरुमकाश्च संप्रति-
 भ्यामचिन्तने । यत्र च प्रामपूर्वोक्तौ विमतायुपयाम्बने ।
 प्रार्थने च पदेर्व्यक्तौ संभूयोश्चारणे त तद् । अमोरकर्मका
 ह्युक्ते सङ्कोक्ते विमते त पा । अवाहित कर्त्तरि तद्
 प्रतिज्ञायां समसाया । उदयरः कर्म युक्तात् समोयुक्तात्
 त्तीयया । त्तीया चेष्वर्थ्यार्थे दाप्य संपूर्वकात् तद् ।
 ज्ञानस्यप्रस्थितेय स्यात् घनन्तात्कर्त्तरीप्यते । अमोर्लिङ्गास-
 तेर्नैव प्रक्याह्याश्च तथा श्रव । सारादानोपसर्गात्तद् युजे न
 यत्तपा प्रके । अपाहने भुजेसात् स्यात् क्षुब्ध संपूर्व-
 कात् तद् । अस्त्वर्थस्य धातोर्येव कर्माख्यनस्य वेद्महेत् ।
 यत्नस्य कर्त्ता स, तदा तस्यात् यत्नान् भवेत् तद् ।
 णिजन्ताश्च स्वर्षेव श्वेः प्रतारार्थे त तद् भवेत् । क्विकल्-
 द्रुमयन्ते जिप्थेन पठितास्तु ये । णिजन्ताथोभयपदा-
 स्तोव्यस्तश्च कर्त्तृगे फले । अपाहदोयमोऽपान्ये सप्त-
 दाह्यस्तथैव तद् । उपसर्गात्ते स्रप तथा तद् कर्त्तृगे
 फले । समीपस्यपदेनैव कर्त्तृगस्य फलस्य चेत् । द्योतन
 स्यात्तदा तत्र तद् कर्त्तरि विभापया” उदाहरण तत्रैव
 दृश्यम् । ‘परस्मैपदसिष्णन्ति आत्मनेपदिन क्वचित्’
 व्या०कारिका। [४०] व्याकरणमसिद्धे आत्मनेपदयन्दायै ।
 आत्मनेभाषा स्त्री आत्मने तदुद्देशेन भाषा परिभाषा अलुक्
 आत्मन्वत् त्रि० आत्माऽस्यस्य सतप० वेदे भव्यात् न नञोप
 स्त्रिया ङीप् । आत्मविधिषे “तमूह्युर्गोभिरात्मन्-
 तोभिः” अ० १, ११६, ३ । “आत्मज्ञमोऽहङ्गते इत
 पय” अ० ८, ७४, ४ । लोके त आत्मवान् इत्येव ।
 २यत्नवति इष्टमनस्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
 आत्मन्विन् त्रि० आत्मन्+अस्यर्थे बा० विनि भवम् । मन-
 खिनि “तनुमनोऽङ्कुरतात्मनी स्यामिति” ङ० उप० “आत्म-
 न्नी मनस्वी” भा० ।
 आत्मपुराण न० आत्मन० पुराणं सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वादिरूप-
 मितिष्ठसमधिकृत्य ज्ञतोऽन्व्यं व्यण् । आत्मनोजगत्-
 सृष्ट्यादिक्रमेतिष्ठत्ताधिकारेण यद्द्वारापुन्दकते अष्टा-
 दशाध्यायात्मके उपनिषदर्थप्रकाशके पन्वभेदे । तत्र

प्रतिपाद्यानि । अ० दितरेयोपनिषदर्थविधतिः । २ अ०
 उहृदादख्यस्य कौपीतकिनाङ्गुकार्यविधतिः । ३ अ० ङ०
 गार्भ्यजातयत्तु सवादायविधतिः । ४ अ० ङ० कृष्ण-
 काण्डार्थविधतिः । ५ अ० ङ० याज्ञवल्क्यकार्यार्थ
 विधतिः । ६ अ० ङ० याज्ञवल्क्यजलकसंवादार्थविधतिः ।
 ७ अ० ङ० याज्ञवल्क्यभैत्रेयी सवादायविधतिः । ८ अ०
 श्वेताश्वतरोपनिषदर्थविधतिः । ९ अ० आठकोपनिष-
 दर्थविधतिः । १० अ० तैत्तिरीयोपनिषदर्थविधतिः ।
 ११ अ० गर्माद्युपनिषदर्थविधतिः । १२ अ० ब्राह्मीव्यस्य
 श्वेतकेतुसंवादार्थविधतिः । १३ अ० आ० वन-
 कुमारनारदसंवादार्थविधतिः । १४ अ० आ० प्रजा-
 पतीन्द्रसंवादार्थविधतिः । १५ अ० तत्रकारोपनिषदर्थ
 विधतिः । १६ अ० उहृदकोपनिषदर्थविधतिः । १७ अ०
 मन्त्रोपनिषदर्थविधतिः । १८ अ० भाग्यद्वयमेवाजायाश्चि-
 प्रथतोनासपनिषदां चार्यामर्थविधतिः । एतत्प्रदा-
 चश्च सनमीपायेन वेदान्तमतप्रामार्थमतीवोपयोगि विद्व-
 श्वैतत् आकाराममादिष्या ततएव तत्रव्यायेवार्थां उपहा ।
 आत्मप्रकाश त्रि० आत्मनः प्रकाशः । आत्मनश्चैतन्यस्य पदार्था-
 यभासनरूपे प्रकाशे । “आत्मनसात्मकायत्” यत्पदार्थाव-
 भासनम् । गान्धादिदोपमहोत्तिर्मपत्त्वान्धं यतो-
 निधि” इत्युक्ते अग्न्यादिप्रकाशविषयत्वनिष्प्रकाशत्वेन
 तत्रकाशमेव यदादिस्फुरणेन च तस्य तयात्वम् । “बुद्धि-
 हत्तिचिदाभासौ हावेतौ व्याप्तौ यदम् । तत्राज्ञान धिवा
 नश्येदाभासात्तु पट स्युदेव” इत्युक्ते सस्य सर्वप्रकाशत्वम् ।
 आत्मप्रभ त्रि० आत्मना स्वयमितरनैरपेक्षेण प्रभावस्व । स्वयं-
 प्रकाशमाने “खोकानात्मप्रभान् पश्यन् प्राक्तुनोविश्रया-
 न्ति” भा० व० प० ४२ अ० । २ परमात्मनि पु० “हृदयल स्व
 ज्योतिरिति” श्रुतेः “न तद्भासयते सूर्योऽन शयाहो न पा-
 यक” इत्युक्ते च तस्य भासने इतरापेक्षामाभासस्य तयात्वम् ।
 ३ त० । स्वयंप्रकाशं स्वय प्रकाशे स्त्री ।
 आत्मप्रभव पु० प्रभवत्वकात् प्रभू-अपादाने अप् आत्मा
 देह मनो वा प्रभवो यस्य । इतज्जे उल्ले मनोमने २ अ० नि
 च ३ अन्यायां ङुक्ती च स्त्री आत्मनवाद्गोऽन्वत् ।
 ५ आकाशादिषु च च परमात्मनः प्रभवत्वात्तेषां तयात्वम् ।
 आत्मबन्धु पु० आत्मनो बन्धु । आत्मनिने “आत्म-
 सात-स्वस्रः पुला आत्मपितृ स्वस्र सुताः । आत्मभात-
 चस्रताच विप्रयोऽहात्मबान्धवा २ इत्युक्ते” भाट्टपितृस्वस्री
 २ पुल्ले ३ भातृलपुल्ले च । “पत्नीदुहितरचैव पितरौ आत्वर-

आत्मा । वत्सुतो नीलमोवन्तु विद्यः वसुधैवकुटुम्बकम्”
 वा० वचने वत्सुपदेन एतेषामात्मनूनां पिष्टमाटवन्तू-
 नाह वदन्तम् । आत्मनान्वादयोऽप्यत्र । ३ आत्मनि च
 “आत्मो आत्मनोवन्तुरात्मैर रिपुरात्मनः” इत्युक्तेरात्मन-
 एव आत्मोपकारप्रदानसाधनत्वेन वत्सुताकथात्वम् ।

आत्मभू इ० आत्मनोभवो देहात् वा भवति भू-क्रिप् ५त० ।
 वनोभवे । कामे देहभवे २सुक्ते २कन्यायां ३बुद्धौ च स्त्री ।
 आत्मनैव भवति भू-क्रिप् । ५रिचरे पु० च हि “वह्न स्यां
 प्रजायेदेति” ईदृशपूर्वकं सृष्टवन्त्याकारेण विवर्तनाय
 तथा । “सर्वज्ञत्वमविद्यातः सर्वयोगिस्तमात्मभूः” इति ।
 “आत्मभूत्वरजाश्चिदप्रमलः” इति भाषः ईश्वरे ०विष्णौ च
 वरनेश्वरादेश्वरोक्तवात् । आत्मनः वक्ष्यामि मयति
 भू-क्रिप् । आदिशोने ईश्वरव्यक्तौ “यो वै प्राज्ञश्च
 विदधाति पूर्वम्” इति श्रुत्या “य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य
 ज्ञानमयं तपः । तस्यादेतत् सद्गुणं नाम रूपमसृष्ट
 जायते इति” श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मन्यस्योक्तस्य
 तथात्वम् अत्रेति शीर्षं आत्मस्य “यमामनन्यात्मभुवोऽपि
 कारवम्” “वचस्पृशते तस्मिन् मसर्जं गिरमात्मभूः”
 कुमा० शब्द आत्मनो भवति भू+कृप् ५त० । आत्म-
 भवादयोऽप्युक्तार्थेण ।

आत्मभूत नि० आत्मनोदेहात् मनसो वा भूत० । तदुजे १उत्ते
 जनोभवे २कामे च । ३कन्यायां ३बुद्धौ च स्त्री ५मनो-
 जन्मनामे नि० । अनात्मा आत्मा भूत चेष्टा०कर्म० ।
 अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ईदेहादी नि० “आत्मभू-
 तानोन्निवाधोति वा० भा० । ७अतदुक्ते सेवकभेदे च ।
 “तत्तात्मभूतैः कावचैरुत्तमैः परिषारकैः” मनु० ।

आत्मभूय न० आत्मनो भावः भू-भावे क्यप् ६त० । आ-
 क्तत्वे नक्षरूपे “आत्मभूयाव कल्पते” पुरा० ।

आत्मभूय नि० आत्मात्मनः आत्मनू+भवट् । आत्मरूपपा-
 वधे “सर्वमात्मनव जनत्” पुरा० क्तिवां ङीप्

आत्मज्ञानिन् नि० आत्मानकृत्येण मन्वते मन-विनि
 ईदृ० । आत्मोत्कर्षाभिधानिनि गर्हिते २सर्वभूतेषु
 आत्मत्वेन शाश्वति च क्षिवां ङीप् ।

आत्मूर्ति इ० आत्मनोमूर्तिरिव बूर्त्त रत्न । भातरि
 मक्ष रवदेशोत्पन्नत्वेन, “आत्मा सोमूर्तिर्यात्मनः”
 इति बह्वया आठः अतस्तमूर्तितोत्रेण तथात्वम् ।
 ईदृ० । वेदान्तिमते आत्मनः अक्षरे २चैतन्यादौ व्याप-
 यते २कर्तृत्वादी च स्त्री ।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रसणे मूलमस्याः इ० सर्वतयेतर मई-
 नतः स्वस्य स्यं रक्षणात् नो० ङीप् । इन्द्रात्मवत्तत्वात् ।
 आत्मा परमात्मा मूलं यस्य । २जनति न० । तस्यात्मप्रम-
 वतात् तथात्वम् “मद्गुणानि चेतैजासि जलं भूयेति धातवः ।
 इमे लोका एव आत्मा तस्मात्सु सचराचरम् । सृष्टुश्चउचक्र-
 संयोगात् कुम्भकारो यथा घटम् । करोति तद्वद्वत्काष्ठं
 मर्त्तं वा घटकारकः । हेममात्रसंपादाय कस्य वा हेम-
 कारकः । निजसाहासमायोगात् क्रोमं वा कोपकारकः ।
 कारणाभ्येवमादाय तासुतास्त्रिह योनिषु । सृजता-
 त्मानमात्मा च संसृज्य करणानि च” या०सुताशास्त्रनो
 भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे “सृष्ट्वात्मा मया योव
 आदिदेव उदाहृतः । सृष्ट्वाहूयपक्षाःसु सस्य वस्यं
 यथाक्रमम् । पृथिवी पादतस्य शिरसोदीरजायत ।
 नक्षःप्राणा दिशः” इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम्
 “आत्ममूलमिदं सर्वं मात्मस्यैव प्रतीयते” इति पुरा० ।

आत्मभरिति० आत्मानं विभर्त्ति भू-धि ङम् च उप०ष० ।
 शोदरमात्रपूरके हेवातिथ्यभादरपेण आत्मभोपकत्वात्तस्य
 तथात्वम् “आत्मभरिस्त्वं मिथितैर्नराणासु” भट्टिः ।
 “यथा तस्यात्मभरयोःकल्याणाद्यासङ्गवन्त्यात् प्राणादयः
 न तथात्मभरिर्मुच्य” प्राणः किन्तुईश्वरार्थः, कथमित्युच्यते
 तेन सत्येन यदश्रति यन्मिथति लोकस्तेनाशितेन पीतेन
 चेतरेान् प्राणादीन् प्रतिपासयति” आ०उ०भा० ।

आत्मधाजिन् आत्मानं यज्ञरूपेण कर्मकरत्वादिदं भावनन्
 यजते यज-ष्णिनि । “यज्ञार्पणं यज्ञं हविर्महाग्नी
 यज्ञाणां ऋतम्” इत्युक्तेरुपभावनया ल्योतिगोमादिक-
 र्त्नकर्त्तरि आह्वयज्ञौ यज्ञानिष्ठे १कर्मयोगिनि “सर्वभूतेषु
 आत्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । सर्वं पश्यन्नात्मयाज्ञी सा-
 राख्यमधिगच्छतीति” मन्त्रे आत्मतया २सर्वभूतदर्शिनि च
 आत्मयोगिनि ङ० आत्मा योगिरस्य । १चतुर्मुखे यज्ञाश्चिद्विदे
 २मनोभवे “प्रहृत्सुमभ्युद्यतमात्मयोगिन्” कुमा० । ३विष्णौ
 च “आत्मयोगिः स्वयं प्राता” विष्णुस० । आत्मैव योगि
 रपादानकारण माभ्यदिति भाष्योक्तेः विष्णो स्त्रीत्वमपि ।
 आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः । इन्द्रावधीरुत्ते
 ईदृ० । आत्मनो रक्षा । २हास्योक्ते विद्वद्भूम्य आत्मनो
 रक्षणे च “आत्मरक्षायां जमे विनिदोमः” इत्याप्रयोगः ।
 आत्मरक्षाम इ० आत्मनि रक्षते सचायां कर्त्तरि ङम् । आत्म-
 शानमानेच जप्ते योनीन्हे ।

आत्मलईभ इ० आत्मनोवापः । आत्मनो वपासहवपानेन

आत्मरूपप्राप्तौ "आत्मसाभापरौषासो नास्तीति सुनयो विदुः" इति । "आत्मज्ञानपरिष्कारनिरोधः" किरा० ।

आत्मसौख्यं पु० आत्मैव चोक्तः प्रकाशः । सप्रकाशे आत्मनि । आत्मसौमन्यं न० इति० । सुखजाते सोमभेदे । प्रसन्नचित्तं (दाङ्क) । आत्मसौमनाले च ।

आत्मवत्त्वं लि० आत्मा चित्तं वक्ष्यतवाऽख्यस्य मत्सु मस्य चः क्लियं ङीप् । वक्ष्यचित्ते । "उदयादिव्यविक्रितममसः सत्त्वस्यते । आत्मवान् सत्त्ववानुक्तं" इत्युत्पत्तमाहोक्ते निर्दिष्टारचित्तं च "प्रकृतिव्यात्मजमात्मवत्तया" रघुः "तस्मादात्मिनं सदा सुक्ती नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः" । "तत्रे गुदावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विज" "पूर्वं पूर्वं" एवतर विद्याम् व्यसनमात्मवान् "ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यापोहत्यात्मवत्तया" इति च मनुः । "न त्यामेवंविधो-भानः स्पृष्टुमर्हति मानद । आत्मवन्तमिव व्याधि सुखं वृक्षसेवितम्" भा० १०५० २७६ अ० । आत्मा प्रकाश-तवा विद्यतेऽस्य । आत्मप्रकाशके श्याक्ते "सुतमाविष्कृत-मात्मवत्त्वया" रघुः । आत्मना सुख्या क्रिया वति । आत्म-सुख्यक्रियायाम् अव्य० । "आत्मवन्मन्यते जगत्" इति नीतिः "माहवत् परदारोपु परद्व्येषु सोद्भवत् । आत्मवत् स्वभूतेषु यः पश्यति च पण्डित" इति चाणक्यः ।

आत्मवश क्रि० आत्मनोवश आयासताम् । आत्माधीने । "यदादात्मवत् शं स्यासतत् सेधेत यत्नत" "सर्वं परवश दुःखं सर्वमात्मवत् सुखम्" इति च मनुः ।

आत्मवश्य लि० आत्मा मनो वश्योयस्य । वशीभूतमनस्को "आ-त्मवश्योविधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति" गीता २ आत्मनो-वश्ये च ।

आत्मविक्रयं पु० इति० । स्वदेहविक्रये । स च "गोबधोऽयाव्य-संयाज्यपारदार्यात्मविक्रय" इति मनुक्तेरुपपातकभेदः ।

आत्मविद् लि० आत्मानं यथार्थरूपेण वेत्ति विद्-क्रिप् इति० । आत्मरूपप्राप्तौ "आत्मविदो जनाः" आत्म शब्दे उदा० "अधोब्रह्मात्मविद्याम्" भर्तृः "तरति यो ब्रह्मात्मवित्" श्रुतिः "ध्यानयोगसंपादनस्य प्रसन्नमनसः सदा । सुशोप चयमव्यक्तं प्रविशन्ब्रह्मविद्यमाः" भा० आश्व० ५०५१ अ० । आत्मानं स्वप्नं वेत्ति क्रिप् । २ स्वप्नं ज्ञातरि "य इहा-त्मविदो विपक्षमध्ये" भाषः ।

आत्मविद्या स्त्री आत्मनोविद्या । आत्मनो यथास्वरूपान्वेदक-विद्यायाम् "आत्मविदो ब्रह्मात्मविद्यां वाचार्तरन्वां च ज्ञोक्तः" मनुः । "आत्मविद्या च पौराणी धर्मया-

ज्ञात्मिका तथा" मन्दिपु० सा च उपनिषद्गूपा तदुप-कारिषारोक्षविद्या च । तद्विद्यासाधने श्याक्ते च ।

आत्मवीर लि० आत्मा प्राणः वीर इव यस्य । विविच्यतव्युक्ते श्याक्ते श्रेष्ठे विदूपने च पु० मेदिनिः ।

आत्मवृत्ति स्त्री आत्मनोवृत्तिः । आत्मनोवर्तनोपाये । आत्मनि वृत्तिः स्थितिर्यस्य । २ स्ववृत्तौ पदार्थे लि० ।

आत्मशक्ति स्त्री इति० । आत्मात्वरूपसामर्थ्ये । "देव निहृत्य तु र्पौरुषमात्मशक्त्या" नीति शक्तिश्च कार्यजनमातृकृशः सामर्थ्यभेदः सा च देहप्राणादिनिष्ठा । आत्मन परमात्म-नो जगज्जननशक्तौ श्मायायाञ्च "देवात्मशक्तिं सगुण्यं निर्गूढाम्" श्रुतिः । [याम् राजनि० ।

आत्मशाला स्त्री आत्मा स्वरूपं शालामिव यस्याः । मताव-आत्मशुद्धि स्त्री आत्मनः देहस्य मनसो वा शुद्धिः । १ देह-शुद्धौ २ चित्तशुद्धौ च शुद्धिश्च आशुद्धिगन्धे व्याख्याता ।

आत्मज्ञाघा स्त्री इति० । आत्मनोऽसत्यगुणायिष्कारणे गर्भभेदे "आत्मज्ञाघा विवर्जित" महाप्रवरूपवक्ष्यम् ।

आत्मसंयम पु० आत्मनो मनसः संयम । चित्तसंयमने "आत्मसंयमयोगाञ्चो जुहुति ज्ञानदीपिते" गीता ।

आत्मसमुद्भव पु० आत्मा देहोभनः परमात्मावाः समुद्भवोऽस्य । १ पुत्रे "इतादिहृन्मेह नरर्षभेषु वय सुदेयात्मसमुद्भवेन" भा० श्रौ० ५०११८ अ० । २ मनोभवे कामे च पु० ३ मनो-जन्म्ये सुखादौ लि० ४ कन्यायां पुत्रद्वौ च स्त्री परमात्मस-भूते ईशाकायादौ लि० । ७ चतुर्मुखे ऽश्विने ऽनिष्ठी १० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसम्भव पु० सम्भवत्यत्वात् सम्+भू-अपादाने अप् आत्मा सम्भवो यस्य । तनूजे । पुत्रे । "एवमासृरतिरात्मसम्भवान् तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः" । "चकार नाम्ना रघु-रात्मसंभवम्" "तदात्मसम्भव राक्षो मन्निहन्ताः समाद्भु" इति च रघु २ मनोजन्म्ये लि० ३ कामे सुखादौ पु० ४ कन्यायां पुत्रद्वौ च स्त्री । ईशाकायादौ ७ भूते लि० । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वाब्रह्मवीरलि-रनेरायः अद्भुतः प्रथिवीति" । स्वयंज्ञेतेषां तथात्वम् आत्मसंभूतादयोऽप्यत्र । आत्मा परमात्मा सम्भवोऽस्य । ७ चतुर्मुखे पु० आत्मना सम्भवति अव् । ऽश्विने ऽनिष्ठी १० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसाक्षिन् लि० आत्मनः बुद्धिदत्तः साक्षी प्रकाशकः । वेदान्तादिमतसिद्धे बुद्धिद्विप्रकाशके चैतन्ये ।

आत्मसात् अव्य० कात्वेनात्मनोऽधीनो भवति इत्यदौ

अधीन करोति या साति । कात्स्न्येनात्माधीनतया सम्पन्ने तथा भूते तथा क्रियमाणेषु । अस्य च सम्पद्यादि-योगे एव साधुत्वम् आत्मसाद्गतम् । आत्मसात् सम्पन्नः आत्मसात्कृत इत्यादि । “दुरितैरपि कर्तुमात्मसात्” रघु “अग्नीनु वायात्मसात्कृत्य” या०श्रुति । [च । आत्मसिद्धिं त्वि० आत्मना सिद्धिं । १ स्वयंसिद्धे २ अयत्ननिष्पन्ने आत्मसिद्धिं स्त्री आत्मरूपा सिद्धि । आत्मभावलाभे मोक्षे आत्मसुखं त्वि० आत्मैव सुखमस्य । आत्मलाभमात्रेण सुखिनि । आत्मैव सुखं सच्चिदानन्दरूपत्वात् । २ आत्म-रूपे परमानन्दे न० ।

आत्मस्य त्वि० आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्या-क ४त० । १ आत्मस्वरूपज्ञानाय यत्माने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्या-क ७त० । २ मनोवृत्तिपदारथं त्वि० । [धियोजने । आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम् । देहस्य प्राणै-आत्महनं त्वि० आत्मानं हतयानु हन-क्तिप् । “येऽन्यथा स-नमात्मानमकर्त्तारं स्वयमभुम् । कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तएवात्महनो जना,” इत्यक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञान-रहिते, देहाद्यभिमानिनि, “अन्व तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्मनोजनाः” कठ० उ० “लक्ष्मा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुं स्व श्रुतिपारदर्शनम् । यस्वात्मसुखं न यतेत मूढधोः स आत्महा स्वं विनिहन्यसदृशहात्” विवे०शू० । आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्वसुखम् । “असुख्यानाम ते लोका अन्वेन तमसा हताः । तास्ते प्रेत्याभि-गच्छन्ति ये के चात्महनोजना” ईशोप० । “मयातुक्लेशेन नभस्तेरित एमानु भवास्वि” न तरेत् स आत्महा” भाग० २ आत्मघातिनि जने च । आत्मघातिन्यन्दे विद्यति । आत्माधीन पु० आत्मनोऽधीनम् । १ एते, २ श्यालके ३ विद्व-पके च हेम० ४ बलयुक्ते ५ स्वाधीने त्वि० ।

आत्मानुरूप त्वि० आत्मनोऽनुरूपम् । जातिरसादिना स-लक्ष्ये । “तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसदृशसुखः” रघु । आत्मापहारक त्वि० आत्मानमपहरति निष्क्रुते अप+ह-रुषु । आत्मनो यथास्वरूपमिच्छन्कारिणि “योऽन्यथा मन्तेमात्मानिमन्यथा सदृश भाषते । स पापकृतमो लोके ज्ञेन आत्मापहारकः” मनुः । णिनि । आत्मपहारी अथवा “किं तेन न कृत पापं चौरेणात्मापहारिणा” श्रुति स्त्रिया लोप् ।

आत्माराम त्वि० आत्मा धारामधिव रतिस्वान रति-साधन वा यस्य । ज्ञानाय यत्माने योगिनि “आत्मा-

रामाविहितरतयोनिर्विकल्पे समाधौ” वेणो० । “आत्म-श्रीङ्गस्य सतत सदात्मविद्युनस्य च । आत्मन्वेव सुदृप्तस्य योगसिद्धिर्गं दूरतः । यच्चात्मव्यतिरेकेण किञ्चिद्विशं न पश्यति । आत्मारामः स योगीन्द्रोन्नतभूतो भवे-दिति” काशी० उक्ते २ योगीन्द्रभेदे च ।

आत्मालम्ब पु० इत० । हृदयस्यै “पितृमन्त्रानुहरणे आत्मा-लम्बेवेह्यक्षणे” कात्या० श्रु० “आत्मात्मन्ने हृदयस्यै” रघु० ।

आत्माश्रित पु० आत्मानं स्वकुलमश्रानि अग्र-णिनि ईत० । स्वकुलभक्तके मीने तस्य सकुलभक्तकत्वात् तथात्वम् अतएव “अवलस्त्राश्चाशिनो भूपानु” नै० “मत्स्या इव जना-नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च” रामा० वर्णितम् ।

आत्माश्रय पु० आत्मानमाश्रयति व्या+श्रि-अच् ईत० । स्वस्य श्रापेक्षित्वेहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे । तर्कं पञ्चविधं तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र “स्वस्य श्रापेक्षित्वेनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिप्रतिहारो वेधा यथा यद्यय घटएत-द्वटजन्यं स्यात्तदैतद्वटानघिनररक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घटएतद्वटवृत्तिः स्यात् एतद्वटव्याप्यो न स्यात्, यद्ययं घटएतद्वटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसाम्योजन्यं स्यात् एतद्वटभिन्नं स्यादिति वा सर्वथापादायम्” न्यायसूत्रवृत्तिः । १ स्वाश्रिते २ चिन्ताश्रिते च त्वि० ईत० । ४ स्वस्याश्रये पु० ।

आत्मौघ त्वि० आत्मनोऽयम् छ । आत्मसञ्चिनि । “आ-त्मौघा मतिमादाव नर सञ्जनरञ्जनम्” शा० द० “किमिदं द्युतिमात्मौघा न विभ्रति यथा पुरा” कुमा० “प्रसाद-मात्मौघमियात्मदर्श” रघु अहमेनं मन्त्रायलेनात्मौघं करिष्यामि” हितो० ।

आत्मेश्वर त्वि० आत्मनो मनस ईश्वर । चित्तविकार-निवारके मन संयमकारके “आत्मेश्वराणां न हि जातु विज्ञा समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” कुमा० ।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन् करणवृत्ति-कर्म्मणाऽपूर्वदेहसंयोग । स्वोपाधीभूतान् करणवृत्ति-कर्म्मणाऽपूर्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मानि । तदुत्पत्ति-प्रकारः सिताक्षरायां दर्शितो यथा ।

“निमित्तमक्षर कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणो वयो । अज यरीर पृथ्वात्स जात इति कीर्त्तते” “आत्मन सकलजगत्प्र-ज्ञाविर्भावेऽ विद्यासमावेयवशात्समवायसमवायिनिमित्तमि-त्येवं स्वयमेव त्विविषयमपि कारणम् । न पुन कार्यकोटि-निविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्चर । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनादुप-

वत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्म-
 ष । सर्वं संस्थाः । आत्मैव कर्त्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्य
 सुखदुःखहेतुप्रणयाप्रणयादेर्नीह्वा न ह्यवेतमाया प्रकृतेर्मा-
 मरूपव्याकृतविधिलभोक्तृवर्गभोगात्तुक्तृत्वभोग्यभोगायतनादि
 योनिजगत्प्रपञ्चना घटते । तस्मादात्मैव कर्त्ता । तथा स
 एव ब्रह्म हंङ्कोयिस्वारकः । नचासौ निर्गुणः, यत तस्य
 त्रिगुणा शक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यते ।
 अत स्वतोनिर्गुणत्वेऽपि शक्तिरूपेण सत्त्वादिगुणयोगी कथ्य-
 ते । नचैतापता प्रकृतेः कारकता यस्मादात्मैव यथी स्वतन्त्रो
 न प्रकृतिर्मां स तन्त्रन्तस्वान्तरन्ताहर्गधत्ते प्रमाणाभावा-
 त् । न च यद्यभ्यं शक्तिरूपेणैव कर्त्तृभूतेति । यतः
 शक्तिमत्कारक न शक्तिरूपेणादात्मैव जगत्सृष्टिविधमपि
 कारणम् । तथा अजउत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि
 साक्षाज्जनन नोपपद्यते । तथापि शरीरग्रहणमात्रेण जात
 प्रस्युच्यते । अथस्यान्तरयोगितयोत्पत्तिर्गृहस्थोजात इति
 मत्' मित्ता० देहेत्पत्तिप्रकारः प्रायगन्द् वेद्यते ।

आरभोद्गवा स्त्री आत्मनैवोद्भवति भू-अच् । मापपखीष्टे
 आत्मा उद्भवो यस्याः । शक्यायां श्शुद्धौ च उपलभे
 उ० । "आत्मोद्भवे वर्षचतुष्टयस्य" रघु । ईसोमने
 कानि ७ विस्रमने योसादौ च अस्यात्मवार्थमात्रे च त्रि० ।

आरभोपजीविन् त्रि० आत्मना देहव्यापारेण उपजीव्यति
 उप+जीव-चिनि १त० । रुदेव्यापारोपजीवके भारि-
 कदासादौ "शुद्ध्यात्मोपजीविनः" "नैव चारण्यदारेण
 विधिर्ज्ञात्मोपजीविषु" इति च मनुः । [च त्रि० ।

आरभोपम त्रि० आत्मा देहउपमा यस्य १उत्ते २निजसदृशे
 आरभोपस्य न० उपमायामावः ध्वम् औपम्यम् आत्मन औप-
 म्यम् । आत्मसादृश्ये "आत्मौपम्येन सर्व्वत" गीता ।

आत्यन्तिक त्रि० अत्यन्त+भवार्थे उञ् । अतिशयेन जाते ।
 "आत्मनिकासिदिविश्वस्विद्वोः" नै० "नामाज्ञाने शुरौ
 निष्प्रोधासमात्मनिकवक्षेत्" मनुः । "विदेदजनकाज्ञाने नाश-
 मात्यन्तिकं मते । आत्मनो ब्रह्मणा भेदमसक्त कः करिष्यति"
 वे०प० श्रिवर्गं षीम् । "आत्यन्तिकी फलनिष्ठतिः" मित्ता०

आत्यन्तिकदुःखनिष्ठत्वि स्त्री आत्यन्तिकोदुःखनिष्ठतिः । अप-
 वर्गे सक्ती । वा च साधिकरण्डः उपग्रामभावासमानाधि-
 करणा दुःखनिष्ठतिः जादृक्षा दुःखनिष्ठत्वेत्सरं पुन-
 र्दुःखान्तरं नोत्पद्यते तादृशी दुःखनिष्ठतिः । दुःखञ्च अना-
 गतसंज्ञावस्यं "हेव दुःखमनागतमिति" पात० स्रत्तात्
 अतोतदुःखस्य गटत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य च तदोपपत्त्य

एव स्वयं भाषात् न तद्विद्वेतेः इत्यर्थान्तरमिति बोध्यम् ।
 आत्यन्तिकप्रलय उ० कर्म० । प्रलयवेदे । प्रलयसावत्
 चतुर्विधः" नचाह वेद०प० "व च चतुर्विधः, निम्नः
 प्राज्ञतो नैमित्तिक आत्मनिष्ठश्चेति । तत्र निम्नप्रथमं सुषुप्तिः
 तस्याः कृतककार्यप्रलयरूपत्वात् धर्माधर्मपूर्व्वं चकारावाह
 तदा कारकत्वात्प्रमास्यानं तेन सुप्तोत्पत्तस्य न सुखदुःखा-
 द्यत्तुपपत्ति न वा अरन्त्यात्तुपपत्तिः । न च सुप्तभावस्यः
 कारणस्यापि विनाशे तदधीनप्राप्यमादिक्रियात्तुपपत्तिः
 पस्तुतः आसाद्यभावेऽपि तदुपपत्त्ये उपरान्तरविषय-
 मात्प्रत्यात् सुप्तुप्रगरीरोपपत्त्यवत् । नचैवं सुप्तुप्रस्य परे-
 तादविशेष, सुप्तुप्रस्य हि विज्ञयरीरं धंकारात्मना
 शक्तैव वर्त्तते परेतस्य तु बोधान्तरे इति वैचक्षण्यत्वात् ।
 यद्वा अन्तःकरणस्य हे मन्त्री ज्ञानशक्ति क्रियाशक्तिश्चेति
 तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुप्तुप्रो विनाशः न तु
 क्रियाशक्तिविशिष्टेति प्राचनान्तरवस्थानमविरहम् । "नदा
 सुप्तं स्वप्नं न कश्चन पश्यति अथास्मिन् प्राञ्च सर्व्वेषां
 भवति अथैनं वाक् सर्व्वानामि वदाम्येति वता शौच !
 तदा स्वप्नो भवति अमपीतोभवतीत्यादि" इतिरत्न सुप्तौ
 मानम् । प्राज्ञतप्रलयसु शार्कान्तरविनाशमितिष्ठतः
 सज्जकार्यविनाशः । नदा तु प्राज्ञेनोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्-
 हारस्य कार्य्यब्रह्मणे ब्रह्मसाक्षाधिकारसदृशप्रारम्भ-
 कर्त्तृसमाप्ती विदेहकैवल्यात्मिका परा सक्ति तदा तद्विच-
 वायिनामस्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारात् ब्रह्मणा सङ् विदेह
 कैवल्यम् "ब्रह्मणा सङ् ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिशङ्करे । पर-
 स्थान्ते हातात्मानः प्रविशन्ति पर पदमिति" श्रुते । एवं
 स्वर्गोक्तासिनिः सङ् कार्य्यब्रह्मणि सङ्गमाने तद्विचि-
 तमध्यायतदन्तर्व्वर्त्तिनिष्ठबोवतदन्तर्व्वर्त्तिस्वारादीर्ना
 भूतानाञ्च प्रकृती भावायां तदवः न तु ब्रह्मणि, वागह-
 मयिनायस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वात्ततः प्राज्ञत इत्युच्यते । नै-
 मित्तिकप्रलयसु कार्य्यब्रह्मोदिवशावसानमितिष्ठतः
 तैलोक्त्यमात्रप्रकृतौ नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मिन्प्रलय-
 दुर्गमसङ्गपरिमित "चतुर्विधसङ्गसाधि ब्रह्मोदि-
 नस्त्यते" इत्यादिवचनात् । प्रलयकाशोऽपि दिव्य-
 कासपरिमितः सान्निधात्तस्य दिव्यकाशतद्वत्त्वात् ।
 प्राज्ञतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च इत्यादिवचनानि प्रमाथानि
 "दिपरादे" त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । नदा प्रक-
 तयः सप्त ब्रह्मणे प्रलयवाक् हि । एव प्राज्ञतिकोरावन् ।
 प्रकृती नल जीवते' इति वचनं प्राज्ञतप्रलये मानम् ।

‘एवं नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयोयत्न विश्वसृक् । येतेऽन-
 चासने निरुत्थात्प्रकृत्य चान्तरात्प्रकृत्य’ वचनं नैमित्तिक
 प्रकृते आनम् । त्वरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः
 कर्मभोग सचैकजीववादे युगपदेव भागजीववादे तु कर्म-
 च ‘वर्त्म एकीभवन्ति’ इत्यादि श्रुतेः । तत्राद्यास्तयोऽपि
 श्रुत्याः कर्मोपरमनिमित्ताः त्वरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तो-
 दयोऽज्ञानेन सङ्घनेति विशेषः । अत्र त्वरीयः आत्य-
 न्तिकः तत्र विशेषमाह सि० शि० “द्विर्वि-
 धेरङ्गि भुवः समन्तात् साद्योजनं भूमयभूतपूर्वैः । ब्राह्मे
 कवे योजनमात्रदृष्टेर्भायो भुवः प्राकृतिकेऽखिलाया ।
 दिनेदिने यन्भियते हि भूतैर्दैनदिनं तं प्रलयं
 वदन्ति । ब्राह्मं सद्य ब्रह्मदिनान्काले भूतानि यद्-
 ब्रह्मतत्त्वं विद्यन्ति । ब्रह्मात्यये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति स-
 वांश्चतः प्राकृतिकं क्षतीन्द्राः । क्षीनाम्यतः कर्मपुटान्त-
 रत्वात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिविकारैः । ज्ञानाग्निद-
 ग्वाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरौ परेणे । यद्यो-
 मिनो यान्मिद्विसमसादात्यन्तिकं चेति लयसत्त्वर्षा’ ।
 “अत्र लयो भूतविनाशः । स तु सास्यतं प्रत्यङ्मुपव्यते
 स दैनदिन उच्यते । नो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्राव-
 शाने लोकात्मयस सहर स ब्राह्मो लय उच्यते । तत्रा-
 खीषपुण्यपापा एव लोकाः कान्तयमेव ब्रह्मणरीर प्रवि-
 षन्ति । तत्र सुखं ब्राह्मणा , बाह्वन्तरं अत्रियाः, ऊ-
 र्व्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशावसाने
 पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो सुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटा-
 न्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव नि सरन्ति । तस्मिन्
 प्रकृते भुवो योजनमात्रदृष्टेर्विषयो आखिलाया । अथ
 यदा ब्रह्मण आनुभोऽन्तस्तदा य प्रलयः स महाप्रलय
 उच्यते । तत्र ब्रह्मा ब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके,
 भूर्भुवः, लक्षं तेजसि, तेजो वायो, वायुराकाशे,
 आकाशमहकारे, अहकारो महसत्त्वे, महसत्त्वं
 प्रकृतौ । एवं सकलभवनलोका अखीषपुण्यपापा एया-
 म्यक्तं प्रविशन्ति । यदा भगवान् सिद्धुः प्रकृतिपुरुषो
 बोभवति । तदा तानि भूतानि कर्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेः
 सत एव नि सरन्ति । यथाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो
 जनदत्तसिंकारचम् । “प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्य-
 मक्तव” इति सृज्यमक्तवत्कर्मोपि । तान्येव सृष्टौ सुखं
 कारणम् । इतराणि निमित्तकारणानि । अन्यैरमुक्तम् ।
 “नामुक्तं लीयते कर्म कल्पकोठिगतैरपि” । “नद्यात्मनां

भवति कर्मफलपभोग जायाद्दिनेत्यादि” । अस्मिन् प्रकृते
 ऽखिलाया भुवो नाय इत्यर्थः । तथा “ज्ञानाग्निदग्वाखि-
 लपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाहृत्य
 तद्भरौ समाहितं क्षया यान्ति देहं त्वजन्ति । अनि-
 ट्तिं यान्ति । स आत्यन्तिको लय इति” प्रमिता० ।
 आत्यधिकं त्रि० अत्ययः नायः प्रयोजनमस्य ठक् । जात्रप्रयो
 जनके कर्मेषु “अपिप्रवद्वात्ययिकं समेल” भट्टि ।
 “एकाक्षिन्यात्ययिके काव्ये प्राप्ते मयप्रदे” मतु ।
 “अस्मिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाख्यतुभवन्
 श्रेणे न त्वमन्तःपुरे म्य ।” भा०स०प०५५अ० ।
 आत्रेय पु० अत्रैरपत्यम् ठक् । अत्रिनेरपत्ये तस्याप-
 त्यानि बहूनि तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्तविंशत्य-
 पातिन यथा ५ मन्वन्तरे “वेदनाह्वयपुत्रस्य सुनिर्वेद
 शिराक्षया । शिरख्यरोमा पर्जन्यं कर्तुं बाह्वस्य
 सोमजः । सत्यनेत्रसथात्रेय एते सप्तयोजनरे” ।
 ८ मन्वन्तरे । “रामेव्यासस्तथात्रेयो दीप्रिमानिति वि-
 श्रुतः भारद्वाजसप्तधात्रीणिरश्वत्यामा महाद्युतिः । गौत-
 मस्यात्मजश्चैव शरद्वाक्षाम गौतमः । कौशिको दानवश्चैव
 रुक् काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्यास्मि-
 सत्तमाः । ब्रह्मणः सहस्राचेति घन्याः सप्तर्षयः सृष्टा ” ।
 ९ मन्वन्तरे । “भेधातिथिस्तु पौलस्त्यो सप्तः काश्यप
 एव च । ज्योतिष्मान् मार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा ।
 सवनश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो ह्यव्यवाहनः पौलस्त्यः सत्य
 इत्येते सप्तयो रीहितेऽन्तरे” । १० मन्वन्तरे “हविष्मान्
 पौलस्त्यश्चैव सुकृतिश्चैव मार्गवः । आपोमूर्तिस्तथा
 ऽत्रेयो वासिष्ठश्चैव सृष्टः । पौलस्त्यः प्रमत्तिश्चैव नभोग-
 चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्य सप्तैव परमर्षवः ”
 ११ मन्वन्तरे । “हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् वच
 मार्गवः । तद्वत्स्य तथात्रेयो वासिष्ठश्चैव सत्तथा ।
 अङ्गिरासोदधिष्णस्य पौलस्त्यो निशरस्तथा । पौलस्त्याग्नि-
 तेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः” १२ मन्वन्तरे । “द्युतिर्व-
 सिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तमसोमूर्ति-
 स्तपस्वी काश्यपस्तथा । पयोऽग्नश्च पौलस्त्यः पौलस्त्य
 तपोरविः । मार्गवः सप्तसकोर्षां विज्ञेयश्च ततोऽहृति ” ।
 १३ मन्वन्तरे । अङ्गिराश्चैव हृतिमान् पौलस्त्यो ह्यव्यवस्तु
 दः । पौलस्त्यश्चैव मार्गवश्च निशरस्तथा । निश-
 प्रकल्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्षोहः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव
 वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः” १४ मन्वन्तरे । अग्नीषः

कारणपर्यैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा । भार्गवो ह्यतिबाहुश्च
 शुचिराङ्गिरसस्तथा । शुक्रश्चैव तथाज्ञेय शुक्रो वासिष्ठ
 एव च । अजित पौलस्त्यश्चैव अन्त्या सप्तर्षयोमता ”
 हरिवं०७७० । तथा च मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिमध्ये अलि-
 उला सत्यनेलादय । वैवास्वते तु मन्वन्तरे दत्त उर्वासा
 सोमश्चेति त्रय आत्मेया प्रसिद्धा । ते च ब्रह्मेशा-
 च्युतायजा' तथोक्तम्” भाग० ४स्क० १अध्या० ।
 ‘आत्मे पत्न्यमस्तथा त्नीनु जज्ञे सुययसः सुतान् । दत्तं
 दुर्वासस सोममात्मेश्वरं ब्रह्मसमयान् । श्रीविद्वारुवाच ।
 आत्मे ऋष्टे चरन्नेष्टा स्थितुत्पत्त्यन्तहेतवः । किञ्चिच्चि-
 क्षीपवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो । श्रीमैत्रेय उवाच ।
 ब्रह्मणा नोदितं सृष्टाविति ब्रह्मविदावरः । सह-
 पत्या ययाह्वं कुशाद्रि तपसिस्थितः । तस्मिन् प्रसूत
 सप्तकृपणायाशोककानने । वामिं सप्तवृद्धुष्टे नि-
 र्भिन्वप्राया समन्ततः । प्राणायामेन सयस्य मनो वर्ष
 यतं सुनि । अतिपूदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः ।
 यरथं त प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वर । प्रजासात्मस-
 मा मद्य प्रयच्छत्विति विन्ययन् । तयमानम् त्रिभु-
 वनम् प्राणायामैषधामिना । निर्गतेन सुनेर्भूर्त्तं स-
 मोक्ष्य प्रभवस्त्रय । अशुरोसुनिगन्तर्व्यसिद्धविद्याधरो-
 रगं । वितायमानययसस्तदाश्रमपद ययुः । तत्प्राडु-
 र्भावसयोगविद्योतितममा सुनि । उत्तिपूदेकपादेन दृश्ये
 विमुधपमान् । प्रणस्य दण्डपङ्कभाषुपतस्थेऽर्हणाञ्जलि ।
 टपहससुपर्यस्थानुसै स्वैरिष्टै सुचिञ्जितान् । कृपायसोक्तेन
 हसद्दनेनोपसन्निभतान् । तच्छोविषा प्रतिहृते निमील्य
 सुनिरक्षिषो । चेतस्तत्प्रवर्षं युष्टसप्तयात् संहताञ्जलि ।
 स्रक्ष्यया स्रक्षया वाचा सर्वलोकागरीयस । अतिर-
 वाच । विश्वोद्भवस्थितिलक्षेपु विमज्जमानैर्मायागुणैरतुयुग
 विन्दहीतदेहा । ते ब्रह्मविष्णुगिरिगा प्रणतोऽस्म्यहम्
 वस्तोभ्यः । कएव भवतां स इहोपहृत । एकोमयेह भग-
 वान् विविधप्रधानैषिचीकृत प्रजननाय कथं तु ययम् ।
 अत्नामतास्तनुग्दता मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानि-
 ह् विस्मयोमे । श्रीमैत्रेय उवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा-
 त्तयस्ते विमुधर्षभाः । प्रत्याहुः अह्वया वाचा प्रहस्य
 तच्छर्षिं प्रभो । श्रीदेवाज्युः । यथा हृदस्ये संक-
 स्योमप्यस्येनैव मान्यया । स ते सङ्कल्पस्यते ब्रह्मन् यद्दं ध्या-
 वति ते वयम् । अथाकदम्भतास्ते आत्मजाखोक
 विन्दुतः । भवितारोऽहं भद्रन्ते विस्मयन्ति च ते

वयः । एवं कामवर दत्ता प्रतिजन्तुः सुरेश्वरा । समा-
 जितास्तयोः सस्यग्दम्बत्वोभिमतोस्तत । सोमोऽमू-
 दुमङ्गलोऽंशेन दक्षोविष्णोस्तु योगवित् । दुर्वासाः ब्रह्म-
 रसायोनियोधाङ्गिरस प्रजा ” । आत्मेवच शुक्रवजुः
 सम्प्रदायप्रवर्तकः नशगणनायाम् “भरद्वाज - आत्मेवात्
 आत्मेयोमाष्टे ” यत० ब्रा० पठितः स्त्रिया ङीप् ।
 “आत्मेयस्मि” उत्तरच० शुक्रवजुषां सम्प्रदायप्रवर्तक
 वंशगणनायाम् “आत्मेयोपत्तादात्मेयोपल इति” यत०
 ब्रा० । “युत्तमन्यनकर्मण स्त्रीसंस्काराङ्गतेनोक्तत्वात्
 तत्तन्निधानादयं वंश स्त्रीप्राधाय्येनेत्यते” भा० ।
 २ अतिगोलमध्ये श्रेते पु० । “आत्मेयाव चाम्नी-
 प्रवत्सदस उरस्तादुपविष्टाय क आत्मेयं क आत्मेव-
 मिति त्रिचक्षा” कात्या० १०, २, २१ । “आत्मेयाव अलि-
 सगोत्राय अतिप्रवराय” वा कर्क “आत्मेयाय हिरण्यं
 ददाति” यत० ब्रा० । ब्रह्मण उकोलन् आत्मेवः अलि-
 उल्लेषु कश्चिन्न । “भागवत्याश्च मङ्गाभागा आत्मेया-
 शोचमव्रता । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा पूजिता ब्राह्म-
 णास्ताया” भा० व० २१ अ० । तेषां श्रेष्ठत्वं च वक्ष्ये
 अमिन्त्विङ्गोऽपि तेभ्यो दक्षिणादानस्य” यत० ब्रा०
 उक्ते यथा “आत्मेयाय हिरण्यं ददातीत्युपक्रम
 “अलिषां ऋषीणां ह्योतासावैतत् स दोऽसुरतमसमभिपुत्रुने
 त ऋषयोऽलिमत्रुषणे हि प्रत्यङ् इदं तमोऽपजहीति
 स एतत्तमोऽपाह्वयय वै ज्योतिर्यं इदं तमोऽपावधी-
 दिति तस्मा एतद्दक्षिणामनयन् ज्योतिर्हिरण्यं तद्दक्ष
 तत्तेजसा वीर्यैर्षार्षितमोऽपजधानाद्यैव एतेनैवैतज्ज्यो-
 तिषा तमोऽपहन्ति तस्मादात्मेयाव हिरण्यं ददातीति” ।
 अतिप्रयसया च तद्दक्षिणां प्रशंसा । सचान्त्व-
 गोव “आत्मेयाव चाम्नीप्रवदित्यनन्तरम् “अतिम्भो
 दक्षिणां ददातीति कात्या० सूत्रे” अतिवृत्तविशेष-
 षात् तत्पूर्वस्य अन्वङ्कमिति” कर्कः । १२ इत्यस्य रभेदे” इय०
 ४ नदीभेदे स्तो” करतोवा तचालेयो श्रीहिरण्य मङ्गागद”
 भा० स० प० ६ अ० वर्द्धिता । “आत्मेयो वक्ष्यामो रजस्रजा-
 षट्स्रातामालेयोभाक्तः आत्मेक्षेचामपत्य भवतीत्यालेयो-
 मिति” वयिजोऽनिर्वचनयुक्तावाः षट्स्रातायां १ क्षिणां श्री
 “इत्वा गर्भं भविष्यात्तमेतदेव व्रतं चरेत् । राजन्वैस्तादी-
 जानावालेयोमेव च क्षियम्” मह “आहितानेर्ब्राह्मण
 इत्वा पत्नीभनिनिन्दताम् । ब्रह्महत्याप्रतं कुर्वादात्मेयो-
 म्मक्षयैव च” अङ्गि० । “वानसश्च तविष्वाती चरेद्ब्रह्म-

इतीति । गर्भहा च यथावर्षं तथात्वे योनिच्छदकः”
 वा० । आत्मे योयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे त व्रज्याह-
 न्नात्रतद्विद्युत्प्रतम् कार्यम् व्रज्याहस्यात्रतस्रज्ञा “एवं
 त समभिज्ञातामालेयो वा निपातयेत् । द्विगुणा व्रज्या-
 हत्वा वै आत्मे योनिधने भवेत्” भा० शा० प० १६५ अ०
 उक्तेः । अत्रादि० भरद्वाजार्थे फञ् । आत्मे यायण्य भार-
 हाजरूपे तद्गोलजे ष्टु स्त्री० । आगलमब्दात् आत्मे याये अण् ।
 आगल आत्मे य० अन्य० आगलः सि० कौ० । आत्मे यो+सार्थे
 ङञ् । आत्मेयिका ऋतुमत्वाभ्युत्पत्तायां स्त्रियाम् स्त्री ।

आथर्वण्य ष० अथर्वणा सुनिगा इटो वेदः अण् आथर्वण्यः तम-
 घोते वेत्ति वा युनः अण् । १ अथर्ववेदघ्ने प्राङ्गणे,
 आथर्वणिकस्य धर्म आन्वायो वा अण् इकलो-
 पञ् । २ अथर्ववेदिघ्ने” इतदास्त्राये च । अथर्वान्यं वेदम-
 घोते वेत्ति वा अण् । ३ अथर्ववेदस्याध्येतरि पुनेतरि च
 तत्त्वत्सजातरि ईपुरोहिते ष० । तेषां समूहं अण् ।
 ७ अथर्वसमूहे न० । अथर्वणा प्रोक्तमपीयते अण् तस्य
 त व्रज्यु ङुक् । अथर्वण्य इत्येव । अथर्वण्यि विहितं
 कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते दक्षभिषारादौ कर्मणि
 न “आथर्वणेन इत्या च” ऋतिः १ तत्त्वत्वे कर्ममात्रे च
 “अग्नौ साक्षिरयाथर्वणेन विधिनाऽर्घ्यमण्यम्” दशकुमा० ।

आथर्वणिक लि० अथर्वान्यं वेदमघोते वेत्ति ठक् दारुण्य०
 नि० । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।
 आदंश ष० आ+दन्श-भावे ङञ् । दंशने । “आदंशः
 सर्वभूतानामेतदादंशकल्पयम्” सुश्र० । आदंशश्च दन्नादि
 साध्यव्यापारभेदः । आदंशते अत्र आघारे षञ् ।
 २ आदंशस्थाने “आदंशं खेदितं चूर्णं” प्रच्छिन्न प्रति-
 सारयेत्” सुश्र० । करणे षञ् । ३ दन्ते

आददि लि० आ+दा-कि द्विच । आदानकर्त्तरि ‘वीक्षु
 द्विभा अतुवथ अत्रमाददि” ऋ० २, २४, १२ ।

आदर ष० आ+र-ङम् । १ गौरवहेतुके कर्मणि सम्प्रदाने ।
 “न आतङ्गाहेन न विद्विषादरः” किरा० । “दरादराभ्यां
 दरकल्पिनो पथे” नैष० । “तद्दुर्गनादभूत्कर्मोर्भूवान्
 दारार्थमादरः” कुमा० । २ आरम्भे ३ आसक्तौ । “तां
 प्रथमादरसकामात्सूदन्निभूयन्त्याम्” कुमा० । ४ वल्ले च
 “पश्यन्मपतासाश्रीरपौरादरनिर्मिता” कुमा० ।

आदरशीय लि० आ+र-कनोवर् । सम्प्रदानोभे । तस्य ।
 आदर्शव्योऽप्यल लि० ।

आदर्श ष० आदंशतेऽत्र इय-आघारे ङञ् । १ दर्पणे, तत्र हि

विश्वपदार्थस्य प्रतिविम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां
 परावर्त्तने वा विश्वपाङ्चितया विश्वं दृश्यते इति
 तस्य तथात्वम् । “आदर्शविम्बस्त्रिमितायताची” कुमा०
 नेपथ्यदर्शिनम्ब्राया तस्यादर्शहिरण्ये” रघुः । आद-
 श्यते स्वयंप्रयेण ज्ञायते अन्वार्थोऽस्मिन् । टीकायां
 इप्रतिरूपपुस्तकादौ यत्प्रत्यक्षरसन्निवेश इहा तदत्तरूप
 मन्यस्त्रिदृश्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्शं तथा लिखित
 मिति भूरिमयोग” । आदर्शोऽयुष्णानाम् काद० । तत्र
 तदीययुष्णान् इहा परैस्सथायुष्णा आश्रीयन् इति तस्य
 तथात्वम् ४ जनपदसोभाभेदे च । ततोभवादो ङुञ् ।
 आदर्शकः । जनपदावधिप्रचकस्यानभवे लि० ।

आदर्शमण्डल ष० आदर्शं इव मण्डलमस्य । आदर्शाकार
 मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदात्तुहा । “मण्डलनिनस्तु
 आदर्शमण्डलं श्वेतमण्डलं” इति सुश्र० उक्तं । आद-
 र्शोमण्डलमिव । २ मण्डलाकारे दर्पणे न० ।

आदहन न० आ+दह-भावे ल्युट् । १ दाहे २ हिंसायां
 ३ कुतूषने च । आदहतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४ प्रज्ञाने ।
 “आदमादहनं प्राप्त आसीमौदक्षिणासुख” छन्दो० प० ।
 “आदहतेऽस्मिनि आदहनं प्रज्ञानम्” शु० त० रघु० ।

आदाह लि० आ+दा-हच् । पक्षीतरि “दाता नित्यमना
 दाता सर्वभूतात्कम्पक” या० आदाननित्याच्चादाह” मनु० ।
 आदादिक लि० अदादिगणे पठितं ठक् । अदादिगणपठिते
 धातुभेदे । “आदादिकस्य अहण्यं” सि० कौ० ।

आदान न० आ+दा-भावे ल्युट् । अहण्ये । ‘कुशाङ्कुरादान
 परिक्षताङ्गुली” कुमा० । “आदानं हि विवर्गाय सतां
 वारिष्ठवामिव” रघु । “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रिय-
 कारकम्” “आदाननित्याच्चादाह” “निन्दितेभ्योष-
 नादानं वाणिव्यं शुद्धसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशे-
 पाच्च ऋतौ दर्शिताः । “भूमेः प्रतिपद्य कुर्याद्भूमेः
 कृत्वा प्रदक्षिणम्” । विष्णुध० । प्रदक्षिणं न सर्वस्या भूमेः
 किन्तु तत्रस्थायाः प्रदक्षिणायत्तं ममात्वं भूमेरसन्निधाने
 तासु हि स्थ प्रदक्षिणम् रघु० तत्रैव । “करे ऋद्धं तथा कन्यां
 दासदासौ द्विजोत्तमाः । । करन्तु इति विश्वस्य धर्मोप्राप्तयेः
 प्रतिपद्यः । आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कोर्षितः ।
 तथासैक्यफामान्तु सर्वेषामविशेषतः । प्रतिच्छेत्ता गं
 पुच्छे पुच्छे कल्याजिन तथा । आरुह्या पश्यन्थान्ये
 पाश्याः पुच्छे विश्वस्यै । प्रतिपद्यमथोद्भस्य आरुह्य च
 तथा चरेत् । वीजानां छिन्नादाय रतान्यादाय सर्वत्र ।

वक्षं दशान्नादाद्यात् परिधान तथा पुनः । आद्यतो-
पनाहो आमभाद्वैत्रेय च यादुके । ईयावात् रथो पाल
व्यसद्वहो च धारयेत् । आद्युभानि समादाव तथा
भूष्यं विभूषणम् । धर्मध्वजो तथा श्रुहा प्रविश्य च तथा
पृष्टम् । अतोर्यं च वर्णाधि अद्यस्त्वानि नै द्विवाः ।।

इत्याख्यान्यादादाता श्रुहा मोमाश्रुणः पठेत् । प्रति-
पङ्गीता वागिनीं वर्णैर्न प्रकीर्तयेत् । ततस्तु वार्हं इ-
त्येष तस्य इत्यस्य देवतम् । भूमिर्विशुदेवताकोत्यादि
कीर्तयेदित्यर्थः । “समापनेततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रति-
पङ्गम् । विधिं धर्ममघोषात्वा वस्तु जुर्वात् प्रतिपङ्गम् ।
हाता वृह तरत्येव वाहदुर्गाधि नै द्विवाः” । विष्णुभ०

“नां पुच्छे करिचं करे” मिता० वाक्यस्य प्रथमं करे अहोला
पश्चादरोह इत्यर्थः एवमन्वत् विरोधः समाधेयः ।
आदोवते ओमधां वैद्यैः आ+दा-धर्मिणि श्रुट् ङीप् ।
इहसिधोवावां ङी रजमावा ।

आदाय क्य० आ+दा-स्यप् । अहोलेत्यर्थे “तेनां धर्म-
समादाव राजा दादात् प्रवावणम्” मरुः । आ+दा-
भावे षञ् । २आदाने पु० ।

आदायचर लि० आदाय चरति चर-ट् उप०स० । अ-
होला चारिषि । “द्विषन् वनेचरायप्राणां त्वमादाय-
चरोवने” मङ्गि ।

आदायिन् लि० आ+दा-णिनि स्त्रिया ङीप् । पङ्गीतरि
“वोऽदत्तादायिनो हस्ताङ्घ्रिष्वेत प्राङ्गुषोधनम् । याज-
नाभ्यापनेनापि यथा स्त्रेणसद्यैव सः” मरुः ।

आदार पु० आ+उ-नेरे वा० षञ् । आदरे “आदारी वा
वमानाम्” ऋ० १,४६,४ ।

आदारिचिम्बी स्त्री आदारिषो विम्बीव नि०उ०वत् । (आनेरी)
अन्वनेतवत्सुप्रव्यावां अतायां “आदारिचिम्बीं सुकदम्ब
पुष्पीं विपाञ्च सर्षिर्विपवेत् कषाये” सुशु० ।

आदि पु० प्रथमं दोवते अस्मते आ+दा-दि । १प्रथमे,
२प्रकृत्वनावाप्तुः, ३धारणे, ४वागीष्मे, ५प्रकारे, ६अववने
च । ७आद्ये लि० अमरः । “जगदादिरनादिसुम्”
जुमा० । “अपएव वयजांदौ तासु बीजमनाहजम्” ।
“नेदवन्देभ्यएदादौ प्रकृत्वन्वाच निष्पेमे” “मरीच्यदौस्यया
समीन्” इति च मरुः । “कर्मगतं विजागीयां त्वमादौ
भोक्तवानिति” । “अहमादिच भूतानाम्” इति च
गीता । “भूवादबोधातवः” पा० । भूच वास्य भूवो
आदिच आदिच आदो भूवो आदो वेपाम् आद्य आदि

यन् प्रथमार्थः द्वितीयः प्रकारार्थेन नूप्रथमतो वाप्रकाराः
क्रियावाचित्वेन धातवत्त्वर्थः । एवमेव नैया० नू० ।
आदिमन्नेन मघोऽपि अस्मते । “आद्याहो नूहोत्यादि-
दिनादिः आदिदेव च । तदादिच चभादिच तनम्रादि
चुदावः” आ० आरिषा । तत्र धवः दिवा०
वत् । आद्याः चिपप् । आदिमः । आदिमने लि० ।

आदिकर लि० आदिं करोति अहेतादावदि ट् क्रियां
ङीप् । प्रथमकारणे प्राकृत्यत्कार्त्तरि ।
आदिकर्तुं पु० आदि कर्ता । आद्याकारणे ईन्दरे “अद्या
ते न नमेरन् वहालन् । मरीचये वृक्षघोऽआदिचर्तुं”
गीता ।

आदिकर्मन् न० कर्म०स० । १क्रियावृत्तान्तस्य कर्मचोऽ-
ववभूते प्रथमे कर्मणि प्रथमकारण्यभावात्क्रियावाम् ।
“उपपधादुभ्यादेर्विभाषा भायादिकर्मचोः” “भागादिचर्मे
चोरन्यतरस्याम्” “आदिचर्मे ऋः कर्त्तरि च” वा० ।
२प्रथमजे कर्मभावे च । व० । ३तथाचर्मेपुत्रे लि० ।

आदिकवि पु० आदिदावाः कविः । हिरेखनमेतस्य प्रथमो-
त्पन्नत्वात् स्वयंप्रतिभातवेदत्वाच्च कवितया वचालम् ।
“तेने वृक्षं वृदा य आदिचवने” मान० । २वाङ्मयी च ।

आदिकारण न० आद्यं कारणम् । १परनेन्दरे तदधीनत्वात्
इतरकारणानाम् च हि प्रथमं स्रोपाधिभूताविद्याया अ-
ज्जमानजीवाहटवयादिदमित्यं कर्मण्यमिति ईदृशपूर्वकं
स्रष्टव्यपदार्थाकारेण विवर्तमानं अस्मभूतानि प्रथमस्रष्ट-
पाद्य तत स्थूलभूतानि भौतिकानि च सज्जैर्मानमविद्यम्
इति नेदान्तिनः । सांख्यमते २प्रथमे प्रथमं हि ब्रूवकारण
तस्यैव महदाद्याकारेण परिचयमनाप्तत्वालम् । नैवा-
यिकादिमते कारणवन्दस्य निमित्तार्थत्वे ईन्दरस्यैव वचा-
त्वम् । समयाधिकारार्थत्वेपरमात्मनां नूनकारणत्वमिति
भेदः इति तेन तस्मते ईन्दरे ३परमात्मन् च ।

आदिकाव्य न० आदि आद्यं काव्यं पादचतुष्टयस्य अन्वयोव्यं
वाक्यम् । वाङ्मयीकरिते रामायणे तस्य आद्यावाक्यत्वं
दर्शितं तत्रैव आदिवा० २वने “इदं कौश-
लोकात् मिषुनं पाददयेणम्” । तस्माच्च निचुनादेकमान-
त्वात्पुनश्चितः । जमान वहातुववो निघादो कविर्-
निधौ । तं योषितपरीताङ्गं नेदमानं महीतये ।
इहा कौश्लो चरोदातां करचं चे परिभ्रजा । वं वषा निहर्तं
इहा निघादेमात्तुज वने । सनेः पिण्डवहास्यस्य कारणं
वमजाप्तं । ततः अद्यचनेदित्याङ्गान्या वा द्विजोक्तवः ।

निश्चय एवम् कौञ्जी वदती तां जनानिदम् । मा नि-
 वाद् । प्रविर्तां त्वमनमः शान्तीसमाः । अतृक्षीञ्चमिथुना-
 देवमन्वीः कामभोजितम् । तखेदसङ्गा वचन चिन्तामूर्त्
 तदनन्तरम् । अङ्गुनं शोचता श्रेष्ठं किमतेद्ग्राह्यं मया
 सुहृत्समिप च ध्याता वाक्यं तत् प्रविष्टव्य च । शिष्यमाह
 स्थितं मात्रं भारद्वाजमिदं वचः । पादैश्चतुर्भिः संयुक्तमिदं
 वाक्यं समाचरैः । शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको
 भवति । एषं चिन्मयवस्तुशान्ते स्तयं मन्त्रपागलो-
 पदिहम् । “महर्षे । वदं प्रोक्तस्त्वया कौञ्चकशान्त्रयः ।
 श्लोक एवास्तयं बहुस्तव वाक्यस्य शोचतः । सखन्द्या-
 देव ते अङ्गुन् । प्रहर्षेणं सरस्ततो । रामस्य चरितं अत्सं
 ज्ञत्सख्यसिद्धयम्” । इत्युपदिष्टस्य वाक्योक्तेः रामायणपरचने-
 भवितुमूर्त् वचाह तन्मैव । “तथ्य बुद्धिरभूत् तत्र वाक्यो-
 क्तेरव शोभतः । अत्सं रामायणं श्लोकीरोहयै करवाय्य-
 हम्” इत्येवमभिनिर्णयं ज्ञात्वा अत्सं रामायणं कृतमिति
 वर्णयेधे तत्र श्लोकम् “ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान् ।
 समाचरैः श्लोकवैर्येषिणो ययश्चरं काव्यसदा-
 रणी परम्” । इह श्लोके अतुष्पादश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचा-
 रणात् तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम् । वेदे तु बहुनामस्तु-
 प्कन्दस्त्वानां श्लोकानां सन्नेऽपि श्लोके प्रथमप्रचारा
 भावात्तस्याव्यत्वम् । तेन “द्विगा वाक्यमिदं एव” यत् किञ्च
 जगतां जनत् । तेन त्यक्तेन मुञ्जीथा मा ष्ठमं कस्य
 सिद्धयम्” इत्युपक्रमे “असुवां नाम ते श्लोका अन्येन तमसा
 वताः । तांसे प्रेक्षामिनश्चन्ति वे के वात्सङ्गो जनाः”
 इत्यादयः श्लोका ए० व० वे० ४० अध्याये पठिताः ।
 एवम् अन्वेदादावपि बहुवः तथाविधाः सन्ति” तथा
 च वेदे अन्नेऽपि श्लोके तेन प्रथमप्रचारणात्तस्यादिका-
 व्यत्वम् । यत् तु उत्तरचरिते “पितृभान्नायाद-
 न्नाऽन् नूतनम् अन्वसामवतार” इति वक्षितम् तत् यथा
 कृताचैः उक्तमेव । अन्यः श्लोकविद्वान्नाद्यादित्यध्याहार्येण
 आम्नावात् आम्नावं वेदं मूलत्वेन गाम्य अन्वेषं
 नवावतारइति व्याख्यानं तु न कोऽपि दोष इति युक्तम् ।
 आदिकेऽव ४० कर्म० काशीस्ये केयमूर्त्तिभेदे “आदिकेयव
 पूज्यं च सवमादित्यकेयवः” “आदिकेयवस्यैव
 शान् परितोम च” इति च काशी० ।
 आदिगदाधर ४० । काशीस्ये विष्णुसूक्तिभेदे “दत्तात्रेये-
 चरात् पूज्यं च आदिगदाधर” इति काशी० ३६ व० ।
 २२ वागीशेले विष्णुसूक्तिभेदे च । “आद्येन गद्या वागी

यकाहृत्यः स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव इतिणा तस्मादादि
 गदाधरः” इति वायु० गद्या० २ व० तद्वामनिश्चिः उक्ता ।
 “नयागिरन्कादयिता गुरुत्वादास्थिता शिवा । वाबा-
 न्तरेष व्यक्तस्य स्थित आदिगदाधरः । तथा व्यक्तोऽव्यक्त
 रूपो आसीदादौ गदाधरः । आदिगदाधरं पूजितोऽत्र
 देवैर्नृणादिभिर्यतः । पाद्यार्घगन्धप्याद्यैरत आदि
 गदाधरः” इति गार्ह० पु० निश्चिः । “आगत्य विष्णुः
 क्षीराब्धेः शिवायां संस्थितोऽभवत् । शिवायां निरुत्तवाव
 सयमादिगदाधरः” वायुउपाणम् ।
 आदिजिन ४० कर्म० ४० । अममदेवे हेम० ।
 आदितसु अव्य० आदि+तसि । १ आदौ इत्यर्थे “पतोनु प्र-
 चागामसृजन्महर्षीनादितोदय” मनुः । आद्या० पञ्चम्या-
 ससिः । २ आदेरित्यर्थे च । “इदं यास्तन्तु जलादौ धामेव
 स्वयमादितः” मनुः आदित आदिमारभ्येच्छर्षः ।
 आदिताल ४० कर्म० । “एकएव लघुर्यत्न आदितालः च
 लघुरते । गुरुत्तत्परतोवाच्यः मायेणैतद्विदर्शनम्” सङ्गी-
 तमासुलक्षिते तात्पर्ये ।
 आदितेय ४० अदित्या अपत्यम् ढक् । १ सुरमाले २ स्वर्थे
 च अदितिजयत्वे विवृतिः ४० २ १५ । “यदेनमदधुर्यन्त्रि-
 यासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम्” अ० १०, ८८, ११ ।
 आदित्य ४० अदितेरपत्यं यय । १ देवमाले “तथा आदित्याश्च
 विश्वे च देवास्तृतीयसवने संप्रयन्ति” छा० उ० ।
 २ स्वर्थे च “आदित्योन्नस्यत्यादेयः” छा० उ० “विगी-
 युरेप दिनकदादित्येऽपि कल्पते इति” भाष० । “अमी-
 च कथमादित्याः प्रतापक्षतिघोतला ” कुमा० । ३ तद-
 विधिते गगने दिवागिरं बंध्रस्यमाणे श्लोकप्रकाशकरे तेजो
 भरुडले च “आनौ प्रस्ताकृतिः सत्यगादित्यस्यपतिष्ठते ।
 आदित्याज्जायते अर्धेर्धरेत्” ततः प्रजाः” मनुना
 अग्निहस्तद्रव्याणां हविराज्यादीनां परमाणुं भास्यतयाऽव-
 स्थितानां दग्धेषोषाणां सूर्यरश्मिनाकार्पण्येन सूर्यश्लोक-
 माम्ना अर्धेऽर्धलसक्तम् तस्य भरुडकार्थपरतएव सम्भवति
 “अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं माः सैवर्ग्यं यज्ञीहं परः कल्पं
 तस्यान” “अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं माः सैव सा, अथ
 यज्ञीहं कल्पं तदम्” इति च छा० उ० । अत्र शुक्लकल्पमा-
 युक्ततया भरुडपरतं गम्यते । “असौ वा आदित्यो देवजम्”
 छा० उ० अत्र च भरुडपरतम् उत्तरत्वात् आकाशे रश्मि सन्त
 कीर्तनात् स्पष्टमेव । “श्वोतिथरणाभिधानात्” भा० अ०
 पाप्ये च चक्षुर्भ्रमेनिरोधकं धार्यं रादिकं तमठप्यते तस्मा

एशानुपाहकमादित्यादिक ज्योतिः" इत्यादित्यस्य चक्षुर्ह-
 च्चेरनुपाहकतया ज्योतिःपदार्थपरत्वसक्तम् । ४धादि-
 न्यमण्डलानर्गते हिरण्यमण्यो परमपुरुषे" विष्णौ
 "स्वयंभुः शम्भुरादित्यः" विष्णुसं० । विष्णोरादित्य-
 शब्दवाच्यत्वे कारणसक्त भाष्ये यथा "आदित्यमण्डला-
 न्न स्योहिरण्यस्य पुरुष आदित्यः, द्वादशादित्येषु विष्णुर्धा,
 "आदित्यानामह विष्णुरिति" ऋतेः, आदितेरसिद्धताया
 महत्या अयं पतिरिति वा "इयं वा आदितर्मही" "देवी
 विष्णु पत्नीति" ऋते ययादित्यएकएवनेकजलेष्वनेकवत्
 प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु 'एकएवानेकान् प्रति-
 भासत इत्यादित्यसाधन्याद्वा आदित्य' तत्र हिरण्य
 यपुरुषस्य सूर्यमण्डलमध्यवर्तित्वे च "य एषोऽन्नरा-
 दित्ये हिरण्यस्य" पुरुषोऽश्नते हिरण्यशस्य' हिरण्यकेय
 आप्रणखात् सर्वस्य स्रवणं" इति छं० उ० ऋतिर्मानम्
 "अथ य एषोऽन्नरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्ययो
 हिरण्यस्य इव हिरण्यस्यो नहि स्रवणविकारत्वम् देयस्य
 स्रवणति, अक्षसानेणेत्यापहृततापमत्वायस्रवणमात् । नहि
 सोऽयंऽचेतने पाय्नादिप्राप्तिरिति येन प्रतिषिध्यते
 चाक्षुषे चास्रवणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यस्यशब्दो
 ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना ।
 पुरुषं पुरि शयनात्, पूरयति वा सेनात्मना जगदिति ।
 इत्येते निरुक्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्न ह्यचर्यादिसा-
 धनामेव । तेजस्विनोऽपि शस्युकेयादयः कथा" स्वरित्यतो
 विशिनष्टि हिरण्यशस्युर्हिरण्यकेय इति । ज्योतिर्म-
 यान्येवास्य शस्युषि केयासेत्यर्थः" शाङ्करभाष्यम् । उपा-
 सकानामतिवाहनाय ईश्वरानियुक्ते आर्क्षिरादिभार्गवस्थिते आ-
 तिसाहित्येऽपि देवभेदे च 'सवत्सरादादित्यमादिचाञ्चन्द्रमसम्"
 छं० उ० । आदित्याश्च द्वादश यथोक्त विष्णुधर्मोत्तरे भारते
 च "धाता मित्रोऽर्यमा इन्द्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो
 विष्वान् प्रया च सयिता दशमः सृष्टः । एकादशस्रथा
 त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" इति विष्णुसं० । "धाता-
 र्यमा च मित्रश्च वरुणोऽर्गभगस्रथा । इन्द्रो विष्वान्
 प्रया च पर्जन्यो दशमः सृष्टः । तत्स्वष्टा ततो विष्णु-
 रजस्यो जघन्यज" इति भा० आ० प० ऋतमेदादानयोर्ध-
 वस्या । साधभेदे आदित्यभेदा आदित्य हृदये दर्शिता यथा
 'अरुणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा । चैत्रे मासि
 च वेदज्ञो वैशाखे तपनः सृष्टः । ज्येष्ठे मासि तमेदिन्द्रः
 आषाढे तपते रविः । गमसि, श्रावणे मासि यमोभाद्रपदे

तथा । इमे हिरण्यरोहाय कार्ष्णिंके च दिवाकरः । भार्ग-
 शीर्षे तमेक्षितः मौषे विष्णुः सनातनः । इत्येते द्वादशा-
 दित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्षिता" । ईश्वरहृदये पु० ।
 आदित्यस्यापत्यम् एव यज्ञोपः । ७आदित्यापत्ये संज्ञी० ।
 आदित्यकेतु पु० धराद्रुद्रभेदे तद्गणनायां भा० आ० प०
 ६७ अ० । "आदित्यकेतुर्भ्रायो भागदत्तातयायिनौ"
 ईत० । आदित्यस्य केतौ अरुणे ।
 आदित्यकेशव पु० आदित्यपूजितः केशव । काशीस्थे "केशव-
 नृसिंभेदे" आदिकेशवपूज्येण स्वयमादित्यकेशवः" काशीस्थ० ।
 आदित्यपत्न पु० आदित्यस्य अर्कहृदयस्य पत्नमिव पत्नमस्य ।
 क्षुपभेदे । ईत० । अर्कहृदयपत्ने न० ।
 आदित्यपरिणीनी स्त्री आदित्यवर्षे नित्यं पर्यभस्यस्या रविः ।
 "नृत्तिनी पञ्चभिः पत्नैः सुरक्षा शुक्रकोमलैः । आदित्य-
 परिणीनी चोया सदादित्यानुवर्षिनी" "आदित्यपरिष्णी
 चोया तथैव हि हिमवत्ये" छन्दोक्तस्रवणायामोपमौ ।
 आदित्यपुराण न० आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे ।
 उपपुराणगणनायाम् 'माहेश्वर तथा सास्वं सौर पारा-
 शराङ्गयम्" । कौर्मै सौरत्वेनद पठितम् । मत्स्यपुराणे च
 "यत्र सास्वं पुरस्कृत्य भविष्योत्पकपानकम् । प्रीच्यते तत्
 पुनर्लोकं सास्वमेव शुचिद्वतम् । एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव
 परिपद्यते" आदित्यसंज्ञमित्युक्तं देवीपु० "पराशरोक्तमपरं
 भारोच भास्कराङ्गयम्" भास्करत्वेनोक्तं तथा चादित्य-
 पुराणस्यैव नामान्तरं सौर भास्करञ्चेत्यादि । अचिकस्रप-
 पुराणशब्दे वक्ष्यते । एतदीयप्रतिपाद्यविषया सौर-
 शब्दे इत्याः ।
 आदित्यपुष्पिका स्त्री आदित्यवर्षे रक्तं पुष्पमस्याः । रक्त-
 पुष्पं अर्कहृदये । [वल्लभायाम् ज्योषधौ ।
 आदित्यभक्ता स्त्री आदित्यभक्ता । (छरुङ्कडिया) अर्क-
 आदित्यव्रत न० आदित्यस्य बहुपाठनाथं व्रतम् । सूर्यो-
 पासनायै व्रतभेदे । आदित्यव्रतस्य अक्षय्यव्रतस्य उक्तम् ।
 आदित्यव्रतकः तद्भ्रतार्थमक्षय्यव्रतं लि० ।
 आदित्यसुतु पु० ईत० । सूर्यपुत्रे । सुप्रीने शक्ये,
 इयमे षयमैश्वरे च अरुणात्मजशब्दे विद्वतिः पु० ।
 आदित्यसु पु० आ० न० द० स० उ० । पहीतुमिच्छी, "आदित्यसि
 र्गुपुरासिद्धितानि" कुमा० ।
 आदिदेव पु० आदौ दीव्यति स्वयं राजते दिव-अर्क ७त० ।
 १ नारायणे २ यिने । आदिः कारण देवः । शक्यवि-
 कारणे परमात्मनि । "वृक्षात्मा भवा योद आदिदेव

उदाहृतं" या० कृ० । "उख्यं घाम्तं टिच्य-
 माटिदेमल विभुम्" गोता । "वासदेनो हृद्गानुरादि-
 देव उन्दरः" विष्णुष० "आदि. कारणं देव इत्यादि-
 देव दानादिगुणवान् वा" भा० "देवोदानाद्दीपनान्
 भयतीति" द्यालोक्तदेवगन्निरुक्तिमात्रित्य भाष्ये तयोक्तम् ।
 आदिदेव उ० कर्म० । "हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य देते
 प्रथमजत्वान्तघातम् । "एक एव दितेः पुत्र हिरण्यक-
 शिपुः सुरा" भा० आ० प० ६५ अ० । आदिदेवोमहा-
 वीर्यो हिरण्यकशिपु सुरा" भा० प० प० १०४ अ० ।
 आदिन् लि० असीति अट-णिनि । भक्तके । क्षिया लोप् ।
 आदिनव प्र० आदीनवस्य प्र० वेदे ह्रस्व । आदीनवद्भावे "आ-
 टिनव" प्रतिदेशे एतेनाम्ना अमिचर" अघ० ७, ११०, ४ ।
 आदिपञ्चन न० आदि आद्य पर्यं । महाभारतान्तर्गते आद्ये
 पर्यणि । "इत्येतदादिपञ्चोक्त प्रथमव्यञ्जिसरम्" भा० आ० ।
 आदिपुराण न० आदि आद्यं पुराणम् कर्म० । पुराणभेदे
 सर्वेषामष्टादश्यानां पुराणानामष्टपुराणानां ह्यादिभूते षट्-
 षड्यात्मके ऋषिनिर्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणं
 उपमहापुराणमेव शरीरिं प्रति ब्रह्मशास्त्रम् "षष्टादश-
 ममौषध पाराय पारतर द्विज । । ब्रह्माण्डे च त्वत्संज्ञ
 पुराणस्येव पश्यते । तदेव व्यस्य गदितमष्टाष्टादशधा पृथक् ।
 पारागर्थेण सनिना सर्वेषामपि भागद" । वस्तुव्याय
 तेमैव सुमेधा भावित्वात्मनाम् । मत्तः श्रुत्या पुराणानि
 लोकेभ्यः प्रपञ्चिरे । हनयो धर्मयोऽलोके दीनात्तपह-
 कारिण । मया चेदं पुराणन्तु वसिष्ठाय पुरोहितम् तेन
 यज्ञिष्ठतायोजित जातृरुषोय ते न च । व्याषोऽभूत्
 ततर्षतन् प्रमहान्तपोव्रतम् । प्रमाथीक्य लोकोऽस्मिन्
 मानसं यदनुत्तमम्" तथा च व्याषोऽब्रह्माण्डन्तु हादय-
 षाष्टयं तस्यै वक्ष्ये पारं प्रतिपादकम् । एतच्च तस्यैव
 षट्संज्ञात्मकस्य सर्वपुराणयुक्ततया व्याख्यायुः आदि-
 पुराणत्वम् । देवलोके च आदिपुराणस्य यतकोटिज्ञोक्त-
 कता यचोक्तं तत्संज्ञं । प्रथमपादे शरीरिं प्रति ब्रह्मशास्त्रम् ।
 "शुभु वक्तु ! मप्यनामि पुराणानां वक्ष्ययम् । वक्तुं श्यति
 भवेत्तु शत गच्छुमयं वचराचरम् । पुराणभेदेभ्योऽप्युक्तं
 सर्वकल्पेषु भागद" । "वर्षमैव दीक्षु यतकोटिपु-
 ष्कारम् । महतिः सर्वमाज्ञायां पुराणादमरुतत ।
 वक्ष्येन पथमं ह्यहं पुराणस्य महामति । इतिव्याप
 षट्केन लादते च दुगे दुगे । षट्संज्ञप्रमाणेन हादरे
 हादरे वदा । तदादयथा ह्यथा लोके निर्दिशन्ति ।

प्रद्यापि देवलोके तु यतकोटिपुषिषारम् अत्येव तस्य
 कारसु षट्संज्ञेषु पर्यन्ते" एवञ्च तदानो लोकादिषु षट्-
 षड्यात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्याख्येयं त
 षट्संज्ञात्मकशाष्टपुराणानां नादिभूतत्वादादिपुराणस्येव प्र-
 सिद्धमानीत् । तच्च क्रमवच्छिन्नमायं षष्ट्यत आद्यायान्तु
 तस्य षट्संज्ञमात्रस्य इत्येवपि सर्वाणाम् भागयत्तु तापी-
 दानीमन्नाभात् न तत्त्वप्रतिपाद्यनिषया वर्ययितुं शक्यम् ।
 हेमाद्रि साधयाटिभिराटिपुष्यपुराणान्ता यद्भूमि वचनामि
 क्षिप्रितानि । तेना कने च तत्पुराणस्य प्रथम आशीत्
 क्रमग इटानोऽस्मिन्नप्रकारतया क्रमप्रनाभात्तन् इति
 तत्त्वप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमज्ञासि ।
 आदि(पु)पुरुष उ० आदौ इति देष्टे षमति षस-उपन्
 खेनात्मना प्रवृत्ति जगत् पू-उपन् वा प्र० पा सुल ।
 आदिर्लोके । हिरण्यगर्भे २ नारायणे च । "ने च प्राडह-
 द्यन्तं सुबुधे चाटिपुत्ररूप "रघु । "दैत्ये श्वरसभा गत्वा
 पाणिं संसृष्ट्य पात्ता । दैत्यानामाटिपुरुष सुरारिदिति-
 नन्दन" भा० प० प० ७१ अ० । सुसामाने पूरूपोऽप्यत्र
 "तमर्घ्यमर्चादिक्यादिपुरुष" भाष ।
 आदिभ्रव उ० आदौ भवतीति भू-अर् । हिरण्यगर्भे
 "हिरण्यगर्भे समदर्शनस्ये" इति श्रुतौ तस्यापभ्रवतोऽ-
 तयात्तम् । २ मर्षेऽसादि कारणं भवति । सर्वस्य
 कारणभूततयाभिभूते ३ विष्णो व "रमातन्नादाटिभवेन
 पुंसां" रघु ३ अथजमाने ति० ।
 आदिम ति० आदौ भव आदि+दिमत् । आदौ भवे ।
 आदिमत् ति० आदि+रभस्य महत् त्रिया लोप् । आदि-
 युक्ते । मकारणे २ नाटिषीमायुक्ते ए ।
 आदिराज उ० आदिराजोराजा टच् मना० । पृथुगामके
 यदती तस्य राजामादिवात्तयात्सम् लक्षणा भाग० ४५४०
 "अथ तस्य इमं विमं रघुस्य महोदते । वाग्भ्यां
 मध्यमाभाभ्यां सिद्धुन समपद्यत । तदृष्ट्वा सिद्धुनं ज्ञात-
 विषया ऋषिमादिन । अथु परमर्षं ह्यथा दिदित्वा
 भगवतृक्षसाम् । एव विष्णोर्भगवत कथा मुवमपाशिमी ।
 इत्यञ्च मन्त्रीषभूतिः पुरमस्यामपादिनी । लुदियः प्रपको
 राश्यां उमान् प्रपयिता वन । पृष्ट्वागम महाराजोम-
 विष्यति पृष्टुप्रया" । तस्य वेदकेऽन्ते ।
 आदिशरा उ० आदिराजो शराः । यष्टराश्वदेवा-
 विभूति विष्णोरेवतारभेदे लक्षणा "इतो कृताका
 कनया दिव्यं दपपदिन्यम् । तिं व दपपं

तदिव श्यामं तच्छने संताभ्यं वशीकर्तुमशोभ्य इर्ष्य-
 त्वात् १८ । बुद्धेरत्यसिपूर्वकं कस्यचमाह तैजसादिति-
 ह्याभ्याम् हे इति । इत्यस्मुरत्यस्यं विधानमिति चित्त
 व्याहृत्यर्थेष्ठकम् । इन्द्रियाणामनुपह इति अतिकल्प्याने
 बुधोकाणामधीश्वर इति ननुक्तं तसु निर्भिकल्प
 घाने १८ । इत्यस्मुरत्यस्यं प्रपञ्चः संबन्धादिः । विप-
 र्णाथो मिय्याघानं निश्चयः प्रमाद्यघानं स्थापो-
 निष्ठा, "प्रमाद्यविपर्ययविकल्पनिद्राकृतयः" इति मात-
 उखोक्ते १० । इन्द्रियाणासत्प्रतिमाह तैजसाह-
 द्दारात्क्यातामि वैकारिकत्वमहामिदमर्थमेवकारः द्वि-
 विधान्यपीन्द्रियाणि तैजसाभ्येतेत्यर्थः । तत्र हेतु
 प्राच्येति हि यस्मात्प्रचल्य क्रियायक्तिर्बुधेर्विधान-
 यक्तिता अतः प्राच्यस्य तैजसत्वात् तदीयव्यक्तिता-
 मिन्द्रियाणां तैजसत्वम् । तथा बुद्धेरौजसत्वात् तदीय-
 ज्ञानव्यक्तितामपि घानेन्द्रियाणां तैजसत्वमपीत्यर्थः ११ ।
 तन्मालोत्पत्तिपूर्वकमाकाशादिमहाभूतोल्लिखित्तत्त्वत्वत्वात् ।
 तामबादिति पञ्चमिः । ओजस्तु यद्गमितादिभि-
 र्विषयोत्पत्त्यनन्तरं तत्त्वस्वभावत्वं कथ्यते न तत्प्रतिः प्रागेयो-
 त्पत्तत्वात् यद्गत्तं प्राप्नोति यद्गत्तम् १२ । यद्गत्त
 कस्यचमाह अर्थाश्रयत्व अर्थशाचकत्वं इदुर्ध्वत्वं कुडरान्त-
 रितस्य इदुर्ध्वत्वं तदुक्तं "सिद्धं यद्दृष्टं इत्ययोरिति, न
 मद्यः तन्मालत्वं प्रचलत्वं यद्गत्तं कस्यचमित्यन्वय १३ । हि-
 द्दालत्वमवकाशदाहत्व बहिरान्तरव्यवहारस्यदत्वम् आत्मा
 मन । प्राचादीनाम्बिष्णुप्रत्यमाश्रयत्व नाद्यादिच्छिद्ररूपेण
 इति कार्यमेतत्त्वत्वम् । एवमसत्त्वमपि एकेन स्रोत्रेण
 तन्मालमहाभूतवोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मालकस्यं तृती-
 येन महाभूतकस्य इत्यनुसन्धेयम् । आकाशात्पक्-
 ष्यस्य सपङ्कः सम्यग्पक्ष्य यथा पु स्त नियतसिद्धत्वात् ।
 यद्वा अर्थस्य सपङ्कतोभवतीति येष । यद्गतन्मालादि-
 त्वादि तन्मालात्प्राप्तरोत्तपान्यार्थेष्ठकम् १५ । अर्थत्व
 कल्पकत्वमित्यर्थः । नमस्ततो वाकोऽन्मालत्वञ्च १६ ।
 चाचन इत्यथाचारेः । व्युत्पन्नं चेतनं त्वादिः प्राप्तिः संयोगः
 इत्यस्य नमस्ततोप्राचं प्रति नेहत्वं तथा यौत्वादिमतः स्व-
 र्चन, यद्गत्तं ओजं प्रति नेहत्वं चर्चोन्द्रियाणामात्मत्वम्
 उपोद्भवत्वं चर्चोणां कार्योबाभिव्यक्तं भावेऽस्तुत् । चर्चो-
 बाभिव्यक्तमिति विभेदे तु चरचे ३० । इत्याहृतित्य इत्य-
 स्माकारचर्चकत्वं युष्मत् इत्योपचर्चनतया प्रतीतिः य-
 द्गत्तं तु ज्ञातव्येभ्यं प्रतीतिः । आत्माद्यद्वयस्य चर्चा-

देरपि ज्ञातव्येभ्यं प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्याह
 विभेदकतः । व्यक्तिर्ज्यात्वं इत्यस्य वा संस्था चर्चिवेद्यः
 सैव संस्था यस्य इत्यपरिचयानतया प्रतीतिरित्यर्थः । तैजस-
 कोजस्वमबाधोरत्त्वत्वम् १८ । योतनं प्रकाशनं पचनं
 तद्वद्वादेः सुप्तद्वयनाया मियावा च तद्द्वारेण पानव-
 दनञ्च १८ । जिह्वा एवनेन्द्रियं रबोऽस्त्यतेऽनेनेति रचय-
 कृततो भवतीत्यर्थः १० । कर्मावादिषु चपचोऽपि इत्यर्थः ।
 भौतिकानां चर्चोन्द्रियाणां जयकोमसुरएव वन् चनेकधा
 भिद्यते च रचयत्यर्थः ११ । ज्ञेयमाहोर्करचं च्वादेः पि-
 ष्ठीकरचं त्रिंदाहत्व प्राचनं जीवनम् "आपोमदः प्राच्यं"
 इति" इति आभ्यायन इहैकव्यनिवर्तनं उदमं च्चुकरचम्
 उद्वनमितिपाठे स्यवार्थः । भूचरत्वं भूमादाबुद्धुत्कामि
 पुन पुनइदुगमः १२ । गन्धनः गन्धं प्राप्नोति १३ । चर-
 षोमिन्नगन्धः यथा व्यञ्जनादीनां हिद्वादिष्वकारेभ्यं ।
 पूतिर्दुर्गन्धं शौरव्य चर्चुरादेः, भान् यतपत्तादेः, उदपो-
 च्चुननादेः, चर्चोर्निषां इत्यायवयानां वैषम्यात् जयविभि-
 द्यते च गन्धरत्त्वर्थः १४ । तद्वाचोभावन प्रतिमादिरूपेण वा-
 कारतापादनं, स्थानं जडादिविकल्पतया नैरपेक्षेण स्थितिः ।
 चारय जसाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषमवच्छे-
 दकत्वं प्राणिनां तत्तत्तुगुण्यानाञ्च पु स्तादीनासत्तद्देः परि-
 चामविभेदः प्रकटोकरणम् १५ । ओत्वादीनां यद्गत्तद्व्या-
 कृतत्वत्वं तेषाञ्च कस्यचमेतदेव इत्यायवेनाह पञ्चमिः
 ओकाहो नमसोयुष्मविभेदं यन्दोयस्वार्थोविभेद १६ ।
 युष्मविभेदं यन्द्व्याहृत्यर्थं दर्शयति परस्य कारकस्य चर्चोः
 यद्गत्तः अपरकिन्तु कार्येवायादी कारकान्यथाहृत्स्यते अ-
 तोभावनामाकाशादीनां विभेदयुष्म सर्वोऽपि यद्गत्त-
 भूमावेवोपलभ्यते चर्चोर्षी तन्माल्यात्, जडादिषु यथात्मव-
 सेव न सर्वम् आकाशेऽन्यान्मयाभावेन एवयेति १७ ।
 एवं चारकोत्पत्तिस्तु कार्योत्पत्तिमाह चाहोऽस्मिः ।
 एताभ्यं चर्चत्वं अभिचित्वा यदा स्थितानि तदा जनदादिरीश्वरः
 प्राविशत् चर्चेति प्राधान्यामिप्रायेचोक्तं प्रवेद्यस्य चर्चेऽपि-
 विवक्षितएव १८ । अरुविशेभ्यः सुभितेभ्यः तन्माहो
 विराट्पुत्रव उदतिवत् १८ । भववतोऽप्यमिति उपमाभेदा-
 मिप्रायेच १० । तन्माल्यात्वादिविमानवाह चिरस्थ-
 वादिति नममि । अत्वाव औदासीन्यं विज्ञात, तथाविश्व
 अधिष्ठाय । महर्षिवाही देवचेति चं च्छिद्रम् १ । पात्ता
 च्च वज्ररभनत् प्राविशत् । नासि निरमिद्योतां प्राचोतः
 प्राच्येन जतः स्रुतः वन् प्राच्यतयोर्नाभिकवोरजयि-

सुमन्त्र ५२ । आकाशान्तरं वायुः । प्राणोत्तरति विशेषणं
 सर्वैन्द्रियेषुपि इष्टव्यं न्यमित्येतामिति अन्वमित्येतामिति
 पाठोऽप्येकैवार्थः । श्रोत्रं दिशः प्राविशन् ५२ । आदिस-
 न्त्रेण वेद्याः ५४ । स्रष्टा इन्द्रः । हरिर्विष्णुः ५५ । आभ्यन्त-
 र्जातम् ५६ । पुष्ट्यादिषु हृदयमेवाभिधानम् । गिरांपतिर्भ-
 ञ्जा, चैत्यः क्षेत्रज्ञः ५७ । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञं
 पितृभ्युं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ५८ ।
 विवाहदेहस्य व्यष्टिदेह इत्यात्मनो दर्शयन् साष्ट्रात्तत्कथ-
 नस्य प्रयोजनमाह ययेतिहाभ्याम् ५९ । प्रथमं परमस्वरे-
 भक्तिः ततोऽन्यत् विरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ता धीः एकाप-
 विर्षं ततोयज्ञज्ञानं तेन प्रसंगात्मानं क्षेत्रज्ञं स्वस्मिन्नात्मनि
 कार्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत्” ई० ।
 वेदान्तिमते अत्र कश्चिद्विशेषः पञ्चदश्यासक्तः । ‘चिदा-
 नन्दमयस्रष्टाप्रतिबिम्बसमान्विता । ततोऽरजःसत्त्वगुणा प्र-
 कृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वगुणविगुण्णित्यां सायाऽविद्या
 च ते मते । मायाविम्बोवशोऽत्र तां स्यात् सर्वज्ञ-
 रेश्वरः । अविद्यावशगत्त्वयत्ताहं चित्प्रादनेकधा । सा
 कारवशीरं स्यात् प्राज्ञसत्त्वाभिमानवान् । तमःप्रधान-
 प्रकृतेस्तद्भोगान्नेश्वराश्रया । वियत्सुपनतेजोऽन्वभूवोभूताति
 अक्षरे । सत्त्वांशैः पञ्चमिक्षेपा क्रमाद्भोन्द्रियपञ्चकम् ।
 श्रोत्रत्वमक्षिरसनघ्राणस्यस्रपजायते । तैरन्तःकरण सर्वै-
 र्दक्षिभेदन तत् द्विधा । मनोविमर्षरूपं स्यात् बुद्धि-
 स्यात्क्षियाम्बिका । रजोऽंशैः पञ्चमिक्षेपा क्रमात्
 कर्मेन्द्रियाणि त्र । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि
 जक्षरे । तैः सर्वैः सङ्घैः प्राणोत्तरिभेदात् स पञ्चधा ।
 प्राणोऽपानः समानशोदानव्यामौ च ते पुनः । बुद्धि-
 कर्मेन्द्रियप्राणस्रष्टकैमेनसा धिया । शरीरं समदृग्मि-
 स्त्रष्टं तद्विज्ञस्यते । प्राज्ञसत्त्वाभिमानेन तैजसत्वं प्रप-
 द्यते । हिरण्यगर्भतामोयस्रष्टोऽर्ष्यैऽस्रष्टिता । समष्टि-
 रोयः सर्वैर्नां सत्ताताऽत्तावेदनात् । तदभावात्ततो-
 ऽन्वो त कश्चनो व्यष्टिसंज्ञया । तद्भोगाय पुनर्भोग्य-
 भोगावतनजक्रमे । पञ्चीकरोति मनवान् प्रत्येक विय-
 दादिकम् । द्विधा विधा च चैकैक चतुर्धा प्रथम पुनः ।
 अन्वोत्तरद्वितीयांशैर्वैजनात् पञ्च पञ्च ते । तैरण्डसत्त्व
 भुवनभोग्यभोगान्नोद्भवः । हिरण्यगर्भस्यैऽग्निं देहे
 वैश्वानरोभवेत् । तैजसा विश्वतां यातादेवतिर्यङ्गनादयः ।
 ते पराम्दर्शिनः । प्रत्यक्त्वबोधविवर्जिताः । कुर्वते
 कर्म भोगान् कर्म कर्तुंश्च भुञ्जते” ।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु ‘तत्र सर्गाद्युक्ताचे परमेश्वरः सृज्यमानप्रप-
 ञ्चवैधिल्येऽहोप्राणिकर्मसहस्रतापरिमितानि कल्पितशक्तिवि-
 शेषविधिप्रमायावहितः सन्नामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं
 बुद्ध्याकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति ‘तदैषत सङ्क-
 र्सां प्रजायेयेति” श्रुतेः । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्च
 भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते ।
 तत्राकाशस्य शब्दोद्युषोवायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्द-
 स्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसा एयिव्यास्तु
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्व-
 पाद्यादावपि तदुपलभ्यात् । नाशौ भ्रमः वाधकाभावात् ।
 इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्याणि व्यतस्त्रिगुणात्म-
 कानि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्षण्डोर-
 षण्महाणां पञ्चेन्द्रियाणि सगोषुत्रहृद्भारचित्तानि च
 जायन्ते । श्रोत्रादीना पञ्चाना क्रमेणैव दिग्वाताक-
 वरूपांश्चनोऽधिष्ठाददेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण
 चन्द्रचतुर्मुखशङ्करास्तुता अधिष्ठाददेवताः । एतैरेव रजो-
 गुणोपेतैः पञ्चभूतैर्याक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि
 कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वङ्गीन्द्रोमेन्द्र-
 त्युमजापतयोऽधिष्ठाददेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव
 पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते ।
 तत्र प्रागननवान् वायु प्राणोनासाप्रस्थानवर्ती । अ-
 वागननवानपानः पायादिस्यानवर्ती । विष्णगननवान्
 व्यान अखिलशरीरवर्ती । जह्वमननवात्तदानः कण्ठ-
 स्थानवर्ती । अशितपीताच्चादिसमीकरणः समान नाभि-
 स्थानवर्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृत-
 भूतानि जायन्ते “तासां त्रिष्टत त्रिष्टतमेकैका करवायीति”
 त्रिष्टतकरणश्रुते पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्ची-
 करणप्रकारस्येत्यम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयो-
 रेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषा चतुर्णांशानां वाया-
 दियु चतुर्भूतेषु संयोजनम् । एव वायुं द्वेषा विभज्य
 तयोरेक भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य तेषाम् आकाशादियु
 संयोजनम् । एवं तेजोऽप्यष्टव्यंशानामपि । तदेवमे-
 कैकभूतस्याहं स्यात्तात्मकं अर्हान्तरञ्च चतुर्विधभूतमयमिति
 एयिव्यादौ स्यात्ताधिक्यात् एयिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् ।
 “वैशेष्यास्तद्वादस्तद्वाद्” इति शा० सू० । पूर्वोक्तैः पञ्चीकृतभू-
 तैर्विज्ञशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहक मोक्षपर्यन्तस्यायि
 मनोबुद्धिभ्यासुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकमाणा-
 दिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । ‘प्रज्ञाप्रणमनोमुद्दि

दयेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्प' स्वरूपाङ्ग' भोग-
 साधनमिति" । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्य-
 गर्भसिद्धिगरीरम् । अपरमञ्जदादिलङ्गगरीरम् । तत्र
 हिरण्यगर्भसिद्धिगरीरं महत्तत्त्वम् अञ्जदादिलङ्गगरी-
 रञ्चाङ्गकारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोऽणुयुक्तोभ्यः प-
 ञ्चीकृतभूतोभ्योऽमृत्सन्निवृत्तसर्गमहोजनस्रपःस्रस्तात्मकसोर्ग-
 षोऽणुयुक्तस्य अतस्तथातात्त्विकस्य सुतत्त्वसत्तात्त्विकस्य त-
 त्त्वतात्त्विकस्यसाधोऽणुयुक्तस्य त्रङ्गाणुयुक्तस्य जरायुजायुक्तस्य
 खेदजोऽङ्गिजायुक्तस्यतत्त्वस्यसूत्रगरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र
 जरायुजाणि जरायुभ्योजातानि महत्तत्त्वञ्चादियरीराणि ।
 अणुयुक्तानि अणुयुक्तभ्योजातानि पक्षिपद्मगादियरी-
 राणि । खेदजाणि खेदाज्जातानि यूकभयञ्चादियरी-
 राणि । उद्भिज्जाणि भूमिसिद्धयुक्तातानि वृक्षादियरी-
 राणि वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरि-
 त्वम् । तत्र परमेस्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशा-
 पयमोमेतदिलङ्गगरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भसूत्रगरीरोत्पत्तौ
 च साक्षात्कृत्युत्पत्तौ, इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्य-
 गर्भद्वारा "हृन्नाङ्गममासाप्तोदेवता अनेन जीवेनात्मना-
 तुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" श्रुतेः । हिरण्यगर्भो-
 नाम मूर्त्तित्वाद्यन्वयः प्रथमोजीवः "स वै शरीरो प्रथमः
 स वै पुरुषउच्यते । आदिकृत्तां स भूतानां त्रङ्गाणे समप-
 र्त्तत" "हिरण्यगर्भं समपत्ततापे इत्यादि" श्रुतेः । वेदा०प०
 स्वरूपादिसूत्रभूतान्तोत्पत्तिस्तथा त्रङ्गाणुयुक्तमहि-
 म्मात्रं पु० "उत्पाद्य सूत्रभूतानि भगवान् मृतमावनः नीरेपु
 स्तात्मनो वीजं सृष्ट्वैव समाधिपत् । चिन्मं तेन हि तद्दीर्घं
 नीराणासुपरिस्थितम् । दधिगच्छोपमम् काळात् काठिन्य-
 भगमदु घनम् । कठिना ग्रथिवो सेय रूक्षा सा दृश्यतेऽधुना ।
 तस्यां सारससङ्घतो गोलकोऽमृत्कहालय' । कुक्कुटाण्डसमा-
 कार सप्रसोक्तस्य संस्थितिः । अतुसंभवत्त काळं नीरेऽवावीक्ष्यम-
 नत' । सुपमाखावुसमोनिम्नं वायुमाभ्याहृतोऽभ्यम् । स त्व सव-
 त्तरे पूर्णं विभ्रमः कुक्कुटाण्डवत् । तदन्तःपुरुषो जज्ञे सप्र-
 सोक्तगरीरभत् । इदं सर्वं पुमानेव मृत भावि स्थितं च
 यत् । एव भोगस्य मोक्षस्य सर्वदृष्टेर्भेदेवरः । अज्ञेन बर्धव-
 त्त्वेव स्वावराणि चराणि च । वक्ष्यमाणोऽस्य महिमा विज्ञेयः
 सर्वदा ऋभिः । पाद.सर्वाणि भूतानि त्रिपादात्मनि तिष्ठति ।
 महिमात्रयभूतो यो महिम्नः सोऽधिको यथा । तथैवाह
 महिम्नोऽपि प्रमानभ्यधिकोमत' । सागं ह्यस्य कृत्वायं
 वैदिकस्य सदा प्रभुः । प्रष्टसेच निष्ठसे च स्वर्गभोक्तुप्रं प्रति ।

अयमभ्यधिको यस्मात् सर्वकार्त्तिकोत्पत्तौ । तस्मात् वि-
 राडिति मोक्षो विधेवाङ्गाजते यतः । अधिष्ठाय पुरः सर्वा-
 स्यरजस्रमदेहिनाम् । पूर्यत्वात्मना यस्मात् अतोयमधि-
 रयः । यस्मादभ्यधिकः सोऽयं त्रङ्गाणुयुक्तान् स्थितः पुमान् ।
 तस्य कार्यमिदं सर्वं गिरिदेहभरादिकम् । अयं यत्रपुमान्
 चैतर्त्तकृत्वाभयजुषामपि । अन्दांसपि च सर्वाणि गावत्रा-
 दीनि जज्ञिरे । अस्मदजादयश्चापि विराजं पुरुषोत्तमात् ।
 इन्द्रयाग्निश्च विप्राश्च सप्ततोऽस्य विनिर्गताः । अत्रियामाहुत-
 चतस्रं अर्च्यो वैश्याश्च जज्ञिरे । भूमिःशूद्रास्तथा पद्भ्यां जाता
 अस्य महात्मनः । चन्द्रमामनसोजातो नेत्रात् तद्वत् दिवा-
 करः । प्राणात् प्रभञ्जनोजातो नाभेऽङ्गु गगनं सृष्ट् ।
 मस्रकात् स्वर्गलोकोऽयं श्रोत्राज्जाता इमादिये । एवमन्वे-
 ऽपिपुं सोऽस्मात् जाता लोका महात्मनः । इष्यापि वा तथा
 कालोवसन्ताद्यात्मको महान् । देवता यजमानो वा क्रिवा-
 वातःपरा न हि । सृष्टसमस्तको देव सृष्टेन्द्रियवानपि ।
 भूतभीतिकजातं च व्यावृत्तात्मा परःस्थितः । बुद्धिसाक्षिश्च-
 मात्मानमेतस्मात् परतः स्थितम् । स्वप्रकाशमह वेदसर्वा-
 ज्ञानविभर्जितम् । नामरूपात्मकं सर्वं ज्ञत्वाऽऽद्योवदक्षि-
 यत्क । स धारवदनात् सत्यं विज्ञास्यते भवान् । दिवोऽपि
 प्रदियस्तद्वदध अर्हं स एव हि । यतस्ततोऽहं यज्ञेन
 यक्ष्मन्ने तेन त द्विजाः । भर्मायद्वेन तेनैते स्वर्गं यास्यन्ति
 तच्छिरः । पु सोऽस्य मूर्धा स्वर्गः स्थात् चन्द्रसूर्यौ च
 चक्षुषी । प्राण प्रभञ्जन मोक्षो मध्येदेहोऽन्तरिक्षकम् ।
 स्यन्तानि विविधान्यस्र मृत्वायव उदोरित' । मूर्धोऽङ्गु
 समयोऽयं पादावस्य प्रकीर्त्तित । वृक्षमाह्वनीव-
 स्तद्वदयं चावसस्यक । सगार्हपत्यनास' स्याद्विचिन्वाग्निर्भ-
 मोमतम् । उरोवेदिस्रथा दर्भाजोमजातस्र स्थितम् ।
 अपोध्योवनस्यतयः शेषा ज्ञेया शरीरगाः । किं
 नहून्नेन यस्माद्य सन्नेपेयावधारय । यदस्ति यन्न भाष्यत
 तत्सर्वं स महेश्वरः" ।
 काष्ठादादिमते त्व आदिर्गर्भे पाववीत्रेण परमाणु-
 सृज्यमानजीवाहवयमात् क्रियोत्पद्यते या च क्रिया
 आनयं परमाणुं परमास्वन्नरेण सयुमक्ति ततो-
 ऽणुकादिकमेव सृष्टान् वायुत्पद्यते तेन मोदितेन
 तेजसपरमाणुपु क्रियोत्पद्यते तथा परमाणवः परमास्व
 फरेण सृष्टयमानाः सयुज्यन्ते इत्येवंरूपेण सृष्टभूतो-
 त्पत्तिरेवं शरीराणि चेन्द्रियाणि अहर्ह्य भुवनाभ्युत्पद्यन्ते
 सर्वत्र चेन्द्रोनिमित्तकारणम् । एतद्विवरणमारम्भादयद्वे

इयम् । तथा च आदिर्गो एवैतेषां सर्वेषां सृष्टिः ।
 नैमित्तिकप्रचयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु येषामिव
 तादृशप्रलयइत्याया नाशसोपामेव कतिपयानामिति भेदः ।
 षीजाङ्कुरवत् सृष्टे प्रवाहुरूपेषानादित्वेऽपि एतत्सृष्टेः सा-
 दित्वमपि तत्तद्बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तौ यथा सादित्वमेवमेव
 वर्तमानमङ्गल्य आदिसर्गकाले भङ्गदादेरुत्पत्तेरादिसर्ग-
 त्वमवगन्तव्यम् "यथेदानीमित्यादि" भागवतवचनेन "सृष्ट्यां न-
 न्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति" मन्त्रलिङ्गेन न
 प्रवाहसौवानादित्वं सृष्टितं न तु तत्तद्वाङ्मते । कर्मसापेक्ष
 सैव ईश्वरस्य सृष्टृत्वोक्तेः । पूर्वं कर्मसापेक्षभावे विचित्रसृष्ट-
 र्मभवः । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्ये ईश्वरस्य प्रसङ्गे-
 याताम् जीवस्य च कृतज्ञान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।
आदीनव पु० आ+दी-भावे क्त आदीनस्य धानं प्राप्तिं वा० क
 १ दोषे, २ क्लेशे, च । कर्मणि क । १ इदमे ४ परिक्लिष्टे च लि० ।
आदीपक लि० आदीपयति अन्यत्सृष्टमग्निना आ+दीप-
 णिच्-खुल् । १ परत्सृष्ट्य दाहके । "राशो बध चिकी
 पैद्यस्तस्य त्वितो बधो भवेत् । आदीपकस्य क्षोनस्य वर्षसङ्ग-
 रिक्तस्य च" मा० शा० ८६६ अ० । २ उद्दीपके च ।
आदीपन न० आ+दीप-णिच्-ल्युट् । तत्सृष्ट्वादिपूर्वसंनि-
 श्रितलघेन गृह्यादौ १ चित्वाकारलेपनभेदे (आलिपना)
 २ उद्दीपने च । [ज्ञनादौ । २ उद्दीपिते च ।
आदीपित लि० आ+दीप-णिच्-क्त । दत्तादीपने १ गृह्या-
आदुरि लि० आ+दृ-अन्तर्भूतस्थये किं । दारयितरि "वापं
 वामं त आदुरे देवो ददात्ययमा" ऋ० ४, २०, २४ ।
 "हे आदुरे । शत्रूणा दारयितः ।" मा० ।
आदृत लि० आ+इ-कर्त्तरि क्त । १ सादरे कृतादरे । कर्मणि
 क्त । यस्यादर इतस्तस्मिन् २ सम्प्रागिते ३ पूजिते च ।
आदृत्य लि० आ+इ-कर्मणि क्त्वाप् । आदरणे १ आदत्तव्ये ।
 ल्यप् । २ सम्प्राग्व्येत्यर्थे व्यत्य० ।
आदृष्टि स्त्री प्रा० ष० । त्रिविभागसंकोचितरहस्यौ ।
आदेय लि० आ+दा-यत् । प्राप्ते । "पञ्चायङ्गाग आदेयो
 रात्रा मण्डिरण्ययो" "अनादेयस्य चादानादादे
 यस्य च धर्म्ममात्" इति च मत्तु ।
आदेवक लि० आदीव्यति आ+दिव-खुल् । द्यूतकारके
आदेवन न० आ+दिव-भावे ल्युट् । १ द्यूतक्रीडायाम्
 करणे ल्युट् । २ द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् ।
 द्यूतक्रीडापारे (कक) ३ द्यूतफलके ।
आदेश पु० आ+दिश-भावे षल् । १ उपदेशे २ आज्ञायाम् "अथात

आदेयोनेति नेतीति" ४०७० "उत तमादेशमप्राच्यः" "उत
 स क आदेशः" । "आदित्योऽत्रोत्पत्त्यादेय" इति च आ० उ०
 "आदेशं देयकात्तत्रः शिष्यः शसित्तरानतः" रघुः व्याकरण-
 प्रसिद्धे कस्यचित् वस्वर्गादित् ३ कस्यचिद्वर्गस्योत्पत्तौ च । आ-
 दिशते कर्मणि षन् । ४ आदिष्टे ५ कथिते ईउपदिष्टे क-
 स्यचित् स्थाने जाते कश्चिद्वर्गस्ये च "धातो स्थान इवादेशं
 सुप्तिषं सत्प्रवेययत्" रघुः "आदेशप्रत्यययोः" पा० "आग-
 नादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधि" व्या० कारि० "स्थानि-
 वदादेशोऽनलविधौ" पा० "लोपोऽप्यादेशउच्यते" व्या०
 का० "ज्योतिर्विदुयुक्ते दशुभाशुभफले च" नादेशास्तस्य भिष्-
 फत्ताः" इहत्स० । [कारके २ आज्ञाकारके ।
आदेशक लि० आदिशति आ+दिश+ण्वुल् । १ आदेश-
आदेशन न० आ+दिश-भावे ल्युट् । आदेशे "इतोपनयन-
 स्यास्य व्रवादेशनमिष्यते" मत्तु ।
आदेशिन् लि० आदिशति आ+दिश-णिनि । १ आदेश-
 कारके "कपोलपाटलादेयि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः २ देवसे
 गणके पु० हेम० । [शक्यमीये च ।
आदेश्य लि० आ+दिश-कर्मणि ष्यत् । १ उपदेश्ये २ आज्ञाप्ये
आदेश्ट पु० आ+दिश-लृच् । अस्त्वज प्रति मनेष्टसम्पा-
 दनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १ यजमाने, २ आज्ञा
 कर्त्तृसात्ने लि० स्त्रियां ङीप् ।
आद्य लि० आदी भव दिगा० यत् । १ आदिभवे । "एत-
 दनाथ गतयो ब्रह्माद्याः स्रष्टास्रृताः" । "स्वायम्भु
 वाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः" मत्तु । अथौचान्त द्विती-
 यदिनकर्मव्ये २ मेतन्नाद्भेदे न० "मृताह्नि तु कर्त्तव्यं
 प्रतिमासन्तु षत्सरम् । प्रतिचंवत्सरं चैवमाद्यमेकादये-
 ऽह्नि" या० ष्ट० । तस्य मोह्यमवाहानामादिभूतत्वान्
 आद्यत्वम् । "आहुमग्निमत' कुर्याद्वाहादेकादयेऽह्नि ।
 घृवाणि तु प्रकथीति प्रमीतानां च सर्वदा । हादय प्रति-
 भास्यानि आद्यं पाणसाधिके तथा । सपिण्डीकरश्चैव इत्ये-
 तत् आहमोह्यं" छन्दो ग० प० । निरग्नेस्तु मरणमध्येव-
 एकादयाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादयपदस्य खला-
 तुक्ताथौचान्तद्वितीयदिनपरम् । ३ प्रधाने अष्टे लि०
 "आसीत्सहीक्षितामाद्यः प्रणवम्कन्दसाभिव" रघुः
 अद+कर्मणि ष्यत् । ४ अदमीगद्व्यमत्रात् लि० ५ धान्ये
 न० राजनि० तस्यादमीयत्वात् "अन्नमूलं हि जीयन्म्"
 इत्युक्ते च जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाहा आद्यत्वम् । [च्मिकौ च
आद्यकवि पु० कर्म० । आदिकवौ चतुर्भुक्ते १ शिरयगर्भे २ वा-

आद्यमाधक इ० मय्यतेऽनेन करणे षञ् कर्म० । पञ्चगुञ्जा-
परिभाषे, (माया) इति ख्याते “मापक सप्त कण्ठा”
इत्युक्तेऽद्यात्परिभाषणम् तस्य कार्यविषयेषुपयोगितया
गौणत्वात् सख्यत्वम् अतएव “दयार्थगुञ्जं प्रवदन्ति माभ-
मिति” भास्कराचार्येण मापस्य पञ्चगुञ्जात्मकत्वमेवोक्तम् ।
आद्यवीज न० कर्म० । मूलकारणे आदिकारणे, ईश्वरे
साध्यमते २प्रधाने च ।

आद्या स्त्री आदौ भवा दिगा० यत् । इङ्गायां तन्त्रोक्तायां युग-
भेदे = छन्द्यादौ च “सत्ये त् छन्द्री आद्या, तै तायां भुव-
नेश्वरी, ह्यापरे तारिणी आद्या कञी कञी प्रकीर्षिता”
छण्डमाहात्म्योक्तेषु तेषां तथात्वम् । आदिमयायां ति-
य्यादौ च । “युगाद्या वर्षेष्टद्विषेति” ति० त० पुरा० ।

आद्याकाशी स्त्री नित्यसंघञ्जात्वात् उ० वत् । “काशसंपसनात्
काशी सर्वेषामादिरूपिणी । काशत्वादादिभूतत्वात्
आद्याकाशीति गीयते” निर्वाणतन्त्रोक्ताया परमप्रकृतौ

आद्यादि उ० आदिराद्यो यस्य । पञ्चम्या स्थाने तसिप्रत्यय
निमित्ते फा० वा० उक्ते गन्धगणभेदे । स च आदि, मध्य,
अन्, एष्ट, पार्श्व, आकृतिगणः तेन “स्वरतो वषेतो
वेति” सिद्धम् ।

आद्युदात्त लि० आदि उदात्तो यस्य । यस्य आदिरुदात्तः
तादृशे प्रत्ययादौ । स च पाणिन्यादिभिर्दर्शित “प्रत्यय”
इत्यधिकारे “आद्युदात्त” पा० अस्ति अपवादे सर्वोऽपि
प्रत्यय आद्युदात्त । कर्त्तमत्र तेति उदात्तः । “स्वपादि-
हिसंज्ञानामच्यनिति” पा० अदादानर्गणसपादेर्हिनस्तेष्व अ-
मिति असादौ लघावधाहके परे आदिरुदात्तो वा । स्वपनि
इत्यत्र स्वेत्यस्य वा उदात्तता । “अभ्यस्तानामादिः” पा०
पूर्वोक्तविषये अभ्यस्तसंज्ञकानामादिरुदात्त । दधति, इत्यादौ
देव्यस्योदात्तता “अनुदात्ते च” पा० अविद्यमानोदात्ते ल
संज्ञेधाहके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्त । दधासि अन्जा-
दापि देव्यस्योदात्तता “आदिर्णष्टस्यन्तरसाम्” पा०
अभ्यस्तानामादिर्णष्टलि परे उदात्तो वा । लोलूय लोलूयम्
पके लिखरः । “अच कर्त्तृयकि” पा० कर्मकर्त्तरि यकि
परे उपदेशेऽजन्तानामादिरुदात्तो वा । लूयते क्तेदार
खयमेव । “सर्वस्य सुपि” पा० सुपि परे सर्वशब्दस्य आदि-
रुदात्त सर्वे अत्र सेत्यस्योदात्तता । “अनित्यादिनित्वम्” पा०
जिदन्तस्य निदन्तस्यादिरुदात्त । व्यञ्जोञ्जिप्त्वात् तदन्तस्यादि-
रुदात्त “पथिमयो सर्वनामस्थाने” पा० अन्तयोरादिरुदात्त
सर्वनामस्थाने परे । पन्था पेत्युदात्तः । “अयोनिवासे” पा०

निवासायै अयस्यादिरुदात्त । “जवः करवम्” पा०
करणवाची जवयञ्च् आद्युदात्त । “इमादोनाञ्च्” पा०
एषामादिरुदात्तः । इष जन एवर पञ्च इय नय नव ताव
तय अय अम वेद छद अय युद्ध (अमरश्चो संज्ञानाम्)
(समतौ भावकर्मणो) । अन्त्र यान्ति काम यान तारा भारा
कारा वह कस्य पाद । “आकृतिगणत्वात् अविहितसख-
णमाद्युदात्तत्वं इमादिभु संज्ञम्” सि० को० । “सन्नावा-
स्यमानम्” पा० अञ्च व चञ्चा । “निष्ठा च ह्यजनात्” पा०
निष्ठानस्य इषच संज्ञायामादिरुदात्तः नत्वाकारान् ।
दत्त । आकारस्तु ज्ञातः । “युष्कष्टौ” पा०
यतानाद्युदात्तौ अर्धज्ञायाम् “आयित कर्त्ता” पा०
कर्त्तृवाची आयितयञ्च् आद्युदात्त “रिक्ते विभाषा”
पा० रिक्तस्यादिरुदात्त अर्धज्ञायाम् । “कुटा-
पिते च छन्दसि” पा० एतौ आद्युदात्तौ अर्धज्ञायाम्
“युष्मदभदोर्हसि” पा० अनयो हसि परे आदिरुदात्त ।
“हयि च” पा० अनयोर्हयि परे आदिरुदात्तः । “वतोऽ-
नावः” पा० यत्प्रत्ययान्तस्य ह्यच आदिरुदात्त नावं विना ।
गय्यम् कात्या । “ईहवन्देहहमदुहां ययतः” पा० एतद-
न्तानामेवामादिरुदात्त । “विभाषा वेत्सिन्वानयो” पा०
एतयोरादिरुदात्त । “त्सागरागृहसङ्गहठक्रथानाम्” पा०
ययाम् आदिरुदात्त । फिट्प्रत्यये शान्तनवाचार्यैरेवमपि
आद्युदात्ता उक्ता यथा “दक्षिणस्य साधौ” फि०
स्याङ्गायं कद्विषयश्च आदिरुदात्तो वा दक्षिणोभाङ्कः “छ-
न्दसि च” फि० “शुक्लौरयोरादिः” फि० “अनयोरादि-
रुदात्त” “अमुडोदकवकवयाना छन्दस्यनः” फि० लोके त
आदिरुदात्त । “अघादि प्राक् यकतेः” फि० २ पादे । इ० ।
अधिकारोऽयम् यकटि यकथोरिति यावत् । “सुस्तानस्य
स्त्रीविषयस्य” आदिरुदात्त स्यात् । वलि तत् । “नव-
विषयस्यानिसन्तस्य” ३ । वनं वयः । इसनस्य त्वसर्पि । नय-
नयुं सकम् । “तन्वधान्याना च इप्रयाम्” ४ । इप्रयानित्त्वर्थे ।
जुया, कायाः, भाषा, तिब्दा, बह्वचान् मोधूनाः । “नूः
सख्याया” ५ । पञ्च, चतस्र । “साङ्गशिट्प्रत्ययाना-
नाम्” ६ । शिट्प्रत्ययानाम्, “कस्याभ्यां सुप्रकादवि” “ओ-
ठाविव सधु” “विश्वो विज्ञायाः” । “प्राञ्चिनां जपूर्वम्” ७ ।
कवर्गात् पूर्व आदिरुदात्त । काक, हकः, “पुकेभु
से” । प्राणिनां किम्, “कीरसर्पिर्मभूदकम्” । “कबु-
वस्ये कृत्विभाष्या चेत्” ८ । खयि परे उपसर्गुदात्तं खार,
कन्दूक, “उजव्यं नन्तानाम्” ९ । उज । “वसुध वोर्ग-
र-

आदसम् । अ । “स्वसारन्वाकण्यै” । वन् । “पीवानं
मेवम्” । “वर्णानान्णतिनितानानाम्” १० । आदिरु-
दात्तः, एतः हरिणः, यितिः, घृत्नि, हरित् ।
“ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्व ताच्छील्ये” ११ । अङ्गं ह्रस्वा-
न्त्यादिभूतं ह्रस्वदात्तं स्यात् । मुनि । “अक्षसादे-
वनस्य” १२ । आदिरुदात्तः, “तस्य नाम्” देवने तु
“अक्षैर्मा दीव्य” । “अङ्गं स्वासमद्योतने” १३ । अङ्गी साम-
स्य, समेऽथके तु अङ्गं पिप्पल्या । “पीतङ्गुर्णानाम्”
१४ । आदिरुदात्त, पीतङ्गु, सरल । “यामा-
दीनाञ्च” १५ । याम, सोमः, यामः । “लुवन्तस्यो
पमेयनामधेयस्य” १६ । चञ्चैव चञ्चा, स्मिगन्तस्तेति पा-
ठान्तरम् । स्मिगिति लुप प्राधा सञ्चा । “न दृचपर्वत-
विशेषव्याप्रसिंहमहिषाणाम्” १७ । एषामुपमेयनाम्ना-
मादिरुदात्तो न । ताल इव तालः, मेरुरिव मेरु,
व्याप्रः, सिंह, महिष । “राजविशेषस्य यमन्या चेत्”
१८ । यमन्या दृष्टः, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्यु-
दाहरणम् । “स्त्रीविषययस्त्र्युपपूर्वाणाम्” २० ।
एषान्त्रयाणांमाद्युदात्तः, स्त्रीविषय, मल्लिका, वर्ष,
श्लेनी, हरिणी, अस्तुशब्दात् पूर्वोऽस्वेषान्ते अच-
पूर्वाः, तरलु । “शङ्कुनीनाञ्च लघुपूर्वम्” २१ । पूर्व
लघु उदात्तं स्यात्, कृकृटः, तित्तिरि, । “नर्तुप्राण्या-
ख्यायाम्” २२ । यथाबलव्य प्राप्रुदात्तत्वज्ञ, वषल,
कृकृतासः । “धान्यानाञ्च दृष्टवान्नानाम्” २३ । आदिरु-
दात्त, कान्नानाम्, श्वामाका, पान्नानाम्, राज-
सापा । “जनपटशब्दानामपान्नानाम्” २४ । केकय,
“ह्रवादीनामसयुक्तलान्नानामन्त पूर्व्यं वा” २५ । ह्रयिति
हल संज्ञा । पलत्वम्, शलत्वम्, ह्रवादीनां किम् एकल
असयुक्तेति किं मल्लः । “रगन्नानाञ्च द्वयपाम्” २६ ।
आदिरुदात्त, कृपिः एतानि २पाटस्थानि । “मङ्ग-
रवरुङ्गपारैवतवितस्तेज्वाञ्जिह्वाकलोमाकाशयुतठा का-
शीभासादिर्वा” २, ६, । एषामादिर्द्वितीयो वा उ-
दात्तः । मकरः वरुङ्ग । “कन्दसि च” १० । अमकराद्यर्थ
व्यारम्भः । लक्ष्मणानुसारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्त
त्रेयम् । “कदेसादीमाञ्च” ११ । आदिर्द्वितीयं षोदा-
सः । “मुगन्वितेजनस्य ते वा” १२ । आदिर्द्वितीय
ते शब्देति पर्यायेण षोदात्ता । “नम फलान्ता-
नाम्” १३ । आदिर्द्वितीय षोदात्तम् । रानादनफलम् ।
“इषान्तस्य ह्रवादेरादिर्वा” १४ । ह्रलीपा लान्नीपा ।

उशीरदाशेरकपालपलायशैवालभ्रामाकाशरीरशरायहृदय-
हिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्” १६ । “एषामादिरुदात्त-
स्यात् । “महिष्यापाठयोर्जायेदकाख्या चेत्” २० । आदि
रुदात्त, “महिषी जाया” आपाठा उपधाति । एतानि
३पाटस्थानि । “निपाता आद्युदात्ता” फि० ४, १२ ।
स्वाहा “उपसर्गाञ्चाभिधर्जाम्” फि० ४, १३ ।
तथा च पाणिनिशान्तनवाचार्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्वं
विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।
आद्यून लि० आ+दि+क्त ऊट् नत्वञ्च । औदारिके (पेटुक)
जिगोपावर्जिते । जिगोपायान्तु न नत्वम् । आद्यूत् ।
जिगोपया देवनकर्त्तरि । [सावधिशेषपर्यन्ते ।
आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्तः अन्तपर्यन्तः । प्रय-
आधमन न० आधोयते आ+धा-कमनन् । वन्वकदाने
आधौ, । “योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् ।
यस्य वायुपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” स्मृतिः
“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्” स्मृतिः
एकोऽज्ञानोश्च सर्वत्र दानाधमनविक्रये” कात्या० स्मृतिः
आधिगद्देऽस्य विष्टिति ।
आधमर्षा न० अधमर्षस्य भावः कर्म वा घञ् । अहण्यहणे
अधमर्षदेवद्रव्यस्वामित्वे “आधमर्षकाधमर्षयोर्णिनि” पा० ।
आधर्मिक लि० अधर्मं चरति ठञ् । अधर्मशाले देवशशात्
अधर्मास्तुठातरि तु नास्य साधुत्वम् । अधर्मिक इत्यत्र
तु न धार्मिक इति विग्रह इति भेदः ।
आधर्षे पु० आ+ध+भावे घञ् । ?तिरस्कारे २बलात्पीडने च
आधर्षणं न० आ+ध+भावे ल्युट् । ?आधर्षे २बलात्पीडने ।
आधर्षित लि० आ+ध+क्त अव्ययत्वे इट् गुणश्च । ?अवमा-
निते २तिरस्कारे ३बलात्कारेणाभिभूते च “स्त्वत्वारव्य-
पेतेन मार्गेणाधर्षित परै । आवेदयति चेद्वाक्ते व्यवहा-
रपदं हि तत्” या० स्मृतिः धार्ष्ये तु आधट् इत्येष ।
आधर्ष्य लि० आ+ध+णिच्-यत् । ?अवमाननीये ३बलात्
पीडनीये ३दुर्वले च भावे यत् । ४ दुर्वलत्वे न० । “आध-
र्ये” पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवगाह्येत् । विवादे साक्षिण-
स्तत्र प्रचव्या प्रतिवादिन” नार० । “आधर्यं
दुर्वलत्वम्” व्य० त० रघु० ।
आधानं न० आ+धा-भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्येकं यद्वादेः
स्थापने । अग्न्याधाने २गर्भाधाने च । “आधाने सोम-
पाने च यपन सप्तसु स्मृतम्” प्रा० त० पु० “भार्यायै पूर्व-
मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारिक्रियां कुर्यात्

पुनराधानमेव च" मतः । विद्यमानपदाद्येषु गुणान्तरस्य
 शक्ये "मज्जायां विनयाधानान् रजषादुभरषादपि" एषु
 सतो गुणान्तराधानं प्रतिव्युत्तः" सि०श्री० । ४निवेद्येने
 "गुणोविशेषाधानहेतु सिद्धो वस्तुधर्म" सा०द० । ५०न्यत्र
 दाने च "आधान विप्रयत्नैव दानं नैव सभाषरेत्" मृति
 "विक्रयानक्रयाधानयाचितेषु पथा दय" या०मृतिः
 अन्नाधानस्य विवाहसमये कर्त्तव्य यदि तत्राहितान्ते
 प्रसदादिना भाय तदा पितृभरयोत्तरमेव कर्त्तव्य मति तु
 पितरि नैव कर्त्तव्यमिति, तत्र कालनक्षत्रादिविशेषात्
 निम्नदृष्टिर्वा तर्हिता यथा "मज्जापत्ते नृभवे संहिदैमे
 पुण्यज्जेटास्वन्त्रे कसिक्कासु । अन्नाधानं पुत्रारण्यं
 तदर्थं चित्वादिभ्ये क्वीर्तितं गर्गोत्स्यैः" रत्नमा०
 आश्रयन "अन्नाधेयं कसिक्कासु रोजिग्यां मृगगिरि-
 सि फाम्पुत्रोपु विद्यासुयोत्तरयो मीठपदयोरेतेषां
 कसिक्कासुने पर्वणि ब्राह्मण आदधीत, पौत्रधर्मांगरत्-
 सु चित्तियवैश्वोमकटा" यस्मिन् कसिक्कादिनाशदधीत
 सोमेन यक्षमाषो मनुं" एष्येन मज्जाम्"सोमाधाने अत्या-
 दान्.लोचनमाक्षिपसु"अयो एषु यद्वैतं अन्नोपममेददाद-
 धीत सैशस्यधिरिति सोमेन यक्षमाषोमनुं" एष्येन मज्जाम्
 तदेतदार्त्तस्यातिमेल वा अन्नायुक्तस्य भयतीति" बौधायनोक्ते-
 मदनरत्ने दृग्गार्थं "पुमानेयेषु पुत्रारदिन्तर्पण्यज्येडा-
 चित्वाकर्त्तव्येषु भेषु । कुर्यात्पुत्राधानमाद्य वसन्तयोन्नोष्णा-
 न्नेष्वेव विमादित्रया" कालादये "अग्निहोत्र दर्शपूर्णमा-
 सावप्युत्तरायणे । उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातय ।
 सोमं च यशुबन्धुस्य सूर्याय विस्तोरपि । सोम्यायने यथा-
 कालं विदध्युर्गृह्मेधिन" पारस्कर "आवसथ्याधानं दार-
 कावे दाय्याद्यकाल एकेषामिति" । दाय्याद्यकालोविभागकाल
 मदनरत्ने व्यास "अग्निवैवाहिको येन न स्मृहीत प्रमादिना ।
 पितर्युपरते तेन स्मृहीतव्यं प्रयत्नत । योऽस्मृहीत्वा विवा-
 हाग्निं स्मृहस्य इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं व्रथा-
 पाको हि स मृत" । ज्येष्ठभ्रातरि पितरि वा सान्ना
 कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽनन्नाभावेऽपि न दोष तदाह तत्रैव
 गार्ग्यं "पितृपाको जीवी वा आत्पाकोपजीविक ।
 ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्ये ताग्निना विना" । इदञ्चाधाम
 ज्येष्ठेऽहताधाने न कार्यम् "दारान्निहोत्रसयोगं कुरुते
 योऽप्यजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेय परिविचिस्तु पू-
 र्वज" इति मतयातातपोक्ते आर्त्तयोष्येव "सोदर्यं तिष्ठति
 ज्येष्ठे न कुर्याद्दारव्यं चम् । आवसथ्य तथाधानं पतितस्तु

तप भवेदिति" तत्रैव गार्ग्योक्ते आत्रायां लदोषमाह
 सुमन्तुः "ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाभार्त्तं नैव वाचयेत् ।
 अतश्चातम्पु र्धीतं गङ्गस्य यथन यथा" दृग्गविक-
 "अथजस्तु यदाऽग्निहोत्रादध्यादत्तजः कथम् । अपलो-
 ऽतमते यदाऽग्निहोत्रं यथाविधि" । हारीत "सोद-
 राणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते
 नाग्निहोत्रेण नेत्रयथा" । अधिकादिभ्योऽपि आद्यत्तुप्रया
 उयादिति पदमपारिजात विशाहस्ततुह्यापि नेत्रयं
 सोदरोक्तेरसोदराणां सापत्यदत्तकाटोनाम दोष । दत्तक-
 स्यापि सोदरविशाहाभावेऽपि एतदाह हेमाद्रौ पविषः
 "पितृस्य पुत्रान् शापग्नान् पत्नारीशुर्त्तया दारान्निहोत्र
 सूर्यागे परिविन्दस्व दुपति । पत्नारीशुता दत्तकादय" । दे-
 शान्तरे पिशेषमाह सएव" अष्टौ टग ह्यादय र्पर्याधि वा ज्येष्ठ-
 भ्रातरमग्निपितृमप्रतोक्षमाप प्रायश्चित्तो भयतीति" हीमा-
 दावप्यदोषमाह कात्यायनः "देशान्तरस्यगोवैक्येष्वान
 स्रोदरान् । वेदान्तिर्वापि पतितश्चूडत्तत्यातिरोगिष ।
 षट्मूकाभ्यधिराज्जुषागमपद्भकान् । अतिदृग्गानार्त्तयं
 क्षिपसक्कासु मस्य च । धमद्विप्रसक्काय कामतः कारिषुक्षपा ।
 कुटिसोमस्यचौराय परिविन्दस्व दुपति" अपराकेऽपि
 "उन्नक्तं किंत्वपि कुषी पतितं क्षीयस्य वा । राजय-
 क्ष्माभयायो च न न्याय्य स्यात् प्रमोषितम्" एवं
 ज्येष्ठेऽपि अक्षयकाटापि न परिवेदयन्तु तदाह त्रिकार-
 मरुडन "दर्गेदि पौर्णमासेदि गोमेष्वाग्निमस्यपहम्
 अग्निहोत्रं विषाह च प्रयोगे प्रथमे स्थिते । न कुर्याज्जने
 ज्येष्ठे सोदरेऽप्याप्युत्पति । ज्येष्ठभादापनीजाने विद्या-
 मानेऽपि सोदरे । नाधिकारपिषातोर्गन्तं भिक्षोर्दुर्येऽपि
 चौरसे । पठ्यन्तमूक्यधिरपतितोन्मादद्रूपणे । रुन्द्ये-
 क्षिप्त्वाहृसादौ यदा परदादिद्रूपणे । जनके सोदरे
 ज्येष्ठे कुर्यादेवेतर क्रियामिति" "पारोह्यत द्यत यक्रोम-
 नेत्वापान मन्त्रवर्षांश्च यक्रोरीरङ्गुली तन्त्ररत्नेऽप्युक्तम्" अत्र
 यैकस्यात्पूर्वमाहितान्निव्येऽधिक्रियेतैव जित्वेपु । आधानन्त-
 न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" । एव चत्तरङ्गुचेऽपि, पठ्यन्त
 काषविवर्णादेरस्येवाधिकार एकादयश्च दशानर्गते श-
 रोरकार्ये वा विप्रतिपद्धमिति" फिरण्यकेषिक्कासु कर्मा-
 यक्तिहेतोरेवाङ्गयैकस्यस्य निषेधात् अतएव द्वाद्यायश्चत्ते
 याज्ज्वल्य प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैरिति नूनाङ्गसाप्यधिकार उक्त ।
 अपराके उच्यते "पिता पितामहोयस्य अयजो वाय कस-
 त्रित् । तपोग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोष, परिनेदने" पिदराघाया-

अधोपमाह भद्रमरुते सुमन्तु 'पिता यस्य ह्यु माघानं कथं
 इत्यस्य कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथेति'
 माघानं इतमित्यर्थ एतदाद्यामेवेति हेमाद्रिः यत्तु 'पितः
 सत्यस्य ह्यज्ञाने नादधीत कदाचनेति' तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्'।
 एवं ऋत्विक्त्वयोराधारानस्याकरणे प्रत्ययायन्त्रवणादाधानं
 नित्यमेव । एतेन कलिवच्येपु आदित्यपुराणेऽग्निहो-
 त्रस्योत्कीर्तनदर्शनेन गौडामा तदमाधरणममाधार
 एव ऋत्विक्तं पुराणस्य दुर्बलतया ऋत्विक्त्वित्वाधानस्य
 बाधकत्वायोगात् 'नैवानाहितान्निर्जितेति' श्रुतेः
 सव्यापेक्षया बलवत्तयात् । तेन ऋत्विक्त्वोत्पत्तौ पूर्वमप्या-
 धानं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ।
 आधानस्वरूपादिकम् आश्व०श्रौ० सू० नारायण्योयद्व्यो-
 दर्शितं यथा 'अग्न्याधेयप्रभृतीत्याह वैतानिकानि' सू० १२।
 अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरुपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृ-
 तोनि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, आधानं कर्त्तव्यं कर्त्त-
 व्यानोत्यर्थः । तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति । वितानेषु
 भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः । वितानमद्वो-
 ऽस्यिन् सूत्रे भावसाधनोऽग्नौना विस्तारवाची, पूर्वमि-
 त्तधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्मवचनः । एतदुक्तं
 भवति, गार्हपत्यादिमिरग्निभिः साध्यानि श्रौतानि क-
 र्माणि, अन्नवस्त्राधानसाध्या, तस्मादाधानप्रभृतिव्यं
 सिद्धं श्रौताना कर्मणाम् । बह्ववचनं सर्वश्रौतपरिग्रहार्थं
 सर्वाणि श्रौतान्याधानादूर्ध्वमेव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि,
 श्रौतमायानादर्शमित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्त्तव्यत्वनिरा-
 करणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात् साधितं भवति । तद्यदि कर्त्तव्यं
 स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्मादापि स्यात्,
 यस्य परस्मादाधानं स्यात् तस्मात्प्राधेयप्रभृतिव्यं विद्म-
 न्येत । आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः । अतो बह्व-
 वचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति । तस्मादनाहि-
 तान्ने ज्ञानवत्यादयो न भवन्ति, अथकीर्षिणा पश्चाद्य-
 र्थेणाधानं न कर्त्तव्यं, साधितं भवति न परस्मात् 'इति
 'अग्न्याधेयम्' १, ३, ६, सू० प्रथमप्राप्तमाधानमुच्यते ।
 विशिष्टकाष्ठे विशिष्टदेशे विशिष्टपुरेषु विशिष्टैर्भक्तैर्गार्ह-
 पत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदग्नाराणां निधानं तदग्न्याधेयमु-
 च्यते । अग्नीमामाधेयमग्न्याधेयं, तत्कर्त्तव्यमित्यर्थ
 एतत्ति । अस्मिन् काष्ठ इत्येव । 'कृत्तिकास्य रोहिष्यां
 मृगशिरसि फल्गुनेषु विशाखयोस्तत्तयोः मोक्षपदयोः'
 १०६०। एतेषां अग्निं चिह्नाः ।। वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण्य

आदधीत' १२। श्रीपुत्रवर्षाशरत्सु च त्रियवैश्वोपक्रुताः ११।
 यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वतावादधीत' १४ । सूत्राणि एषां
 नारायणीया वृत्तिः 'फल्गुनीध्विति पूर्वो' उच्यते च
 ऋत्विक्ते, अविशेषाद्बह्ववचनात् । प्रोक्षपदास्तत्तरे एव ।
 अतः सप्त एतां न चत्वाणि, तेषामेकस्मिन्चत्वे-
 ऽग्न्याधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः १०। एतेषां कस्मिं-
 शित् पर्वणि । एवमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यम् । उत्तरस्य
 सूत्रं 'वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण्य आदधीत' इति । एवं
 कृते सर्वमनुगुणं भवति एतेषां न चत्वाणां कस्मिंश्चिच्चत्वे-
 पर्यणि वाग्न्याधेयं कर्त्तव्यमिति द सूत्रं पर्यनक्षत्रसप्तस्य-
 मग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति । पूर्वसूत्रान्तु केवलं
 न चत्वाणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति । अतो ह्यौ पक्षौ
 त्तः । सप्तस्यस्यत्र प्रथमं कल्प' । तदसम्बन्धे केवलं
 न चत्वेमेवेति विनिवेशो युक्तः । इदं कल्पद्वयं शोभाधान-
 वर्जितेषु सर्वेष्वेवाधानेषु भवति १। इदमपि सूत्रमर्थत एव
 भवति । अनेन वसन्ते ब्राह्मण्यगुण्यकमाधानं विधीयते १२।
 वैश्वस्यस्य कर्त्तव्योपपत्तौ उपक्रुष्ट इत्युच्यते । अस्मिन् सूत्रे
 त्रीण्याधानानि विधीयन्ते । श्रीप्रे कलिवचण्यक, वर्षासु
 वैश्वगुण्यक, शरदि उपक्रुष्टगुण्यकश्च । एते वसन्तादयः
 शब्दा ऋतवाचका । ऋतवो नाम पट् । वसन्तश्रीपुत्रवर्षा
 शरद्वेगन्तशिशिराः । ते च चैत्रमासमारभ्य ह्यौ ह्यौ मासा-
 एतव । वसन्तादयो मासाश्चैत्रादय एव १३। आदधीतेति
 स्थिते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कस्योऽग्न्याधेयविधिरिति
 दर्शयति । अत्यापदि सुपूर्णे सर्वेष्वेवृत्तुषु 'आधानं क-
 र्तव्यं 'नैवानाहितान्निर्जितेति' । इदञ्चापरमाधानं, पू-
 र्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्वेषु पर्वनक्षत्रविधये उपसं-
 र्तव्या, न पर्वन्तुस्वातन्त्र्येणाधानस्य काष्ठविधयो भवेयुः ।
 अत एव सूत्रकार पर्वनक्षत्रविधीनाऽऽदधीतिभिः स-
 म्यङ्गामाधेवाधानकालतामदर्शयित्वात्तैरेतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्त
 इति पर्वनक्षत्रसप्तस्यविधिरपरे सूत्रे उत्तरसूत्राय पठि-
 तव्यम् अतश्च व्यतिष्यञ्च पठितवान् । पर्वनक्षत्रविधयो-
 ष्टैर्द्विष्युपसंहारे न्यावशिरोघष मासि, तल्लैव तयोरन्त-
 र्भावदर्शनादिति १४। 'अश्वत्थाम्प्रीमोगर्भादरणी आहरेद-
 न्नेवमासः १६। यो अश्वत्थः शमीगर्भ आहरोह्ये चेषा । तं
 त्वाहरामि ब्राह्मणा यश्चिदैः केतभिः सचेति, पूर्वाह्न-
 न्तमग्न्याधेयम् १७। यस्या गर्भः शमीगर्भः । शमीगर्भाद्
 श्वत्थादरण्याहरणं कुर्यात् । तस्मादाधानार्थम्, आहारेणे इति
 अश्वत्थेणाहरण्यहरणे क्रियमाप्ते तेन सह यजमानो

आधेयत्व तादृशे सम्बन्धभेदे । यथा घटमूलयोः ।

आधि पु० अधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन
 आ+धा-क् । मानसदुःखकारके व्यथाभेदे “नाध-
 योव्याधय क्षेत्रादधीयतामहेतव” भा०प्र० । “यान्येवं
 गृहणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधय” शकु० ।
 आधिदैविकयद्धेऽस्य विवृतिः । ईषत् व्यधिक्रियते
 उत्तमस्योऽल आ+ईपदर्थे धा-अधिकारार्थे आधारे किं
 आधीयते अणशोधनार्थम् आ+धा-कर्मणि क्तिवा
 षष्ठ्यशोधनार्थं प्रतिभस्यानोयतया बन्धकत्वेन उत्तमस्य
 समीपे अधमस्येनाधीयमाने उत्तमस्य ईषत्स्वल्प-
 हेतुभूतव्यापारविशिष्टे षष्ठ्येऽस्य विवृति मित्ता० ।
 “धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतु प्रतिभूराधिष । यथाह ना-
 रद । “विश्वम्भहेतु हावल प्रतिभूराधिरेव चेति” तत्र
 प्रतिभूर्निरूपित इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहो-
 तस्य इव्यस्योपरि विश्वासायमधमस्येनोत्तमस्यैवाधिक्रियायै
 आधीयत इत्याधि' स च द्विषैव कृतकालोऽकृतकालश्च पुन-
 र्युक्तयोर्द्विविध' गोप्योभोग्यश्च । यथाह नारद । ‘आधि-
 क्रियतइत्याधि' स विज्ञेयोर्द्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयस्य
 यावद्देयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्योभोग्यश्च-
 यैव चेति” । कृतकाल आधानकालरथासिद्धिन् काले
 दीपोत्सवादी मयायमाधिर्मातृव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भ-
 विष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्योभो-
 चयितव्य इत्यर्थः । देय दानं देयसमतिक्रम्य यावद्देयम्
 उद्यतोनियत स्थापितइत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतोयाव-
 द्देयोद्यत गृहीतधनमत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः
 गोप्योरक्षणीय । एवञ्चतद्विषयाधेर्विशेषमाह । “आधि-
 मणश्चेत् द्विगुणे धने यदि न सृच्यते । काले काल-
 कृतोनश्येत् फलभोग्यो न नश्यति” या० । प्रयुक्ते धने
 स्वकृतया दृष्ट्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमस्येन
 इव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यत्यधमस्य धन प्र-
 योक्तु स्वं भवति । कालकृत कृतकाल आधिस्ताग्या-
 दिपु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपात स त्व काले
 निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्वैगुण्यात्प्रागूर्द्धवा । फल-
 भोग्य फल भोग्य यस्यासौ फलभोग्य चेत्तारामादि-
 स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च
 तत्कालातिक्रमे नाशकः । ‘काले कालकृतोनश्येदिति ।
 अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभावकः “फलभोग्यो न नश्य-
 तीति” पारिषेयादाधि मणसेतदित्येदेतदकृतकालगोप्याधि-

विषयस्यतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण
 च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् इहस्यतिवचनात्
 “हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बन्धकस्य
 धनी स्वामी द्विगुणाहं प्रतीक्ष्य च । तदनरा धनन्त्वा
 षष्ठ्यो बन्धमवाप्नुयादिति” । नन्वाधिःप्रणश्येदित्यनुपपन्नम्
 अधमस्य स्वल्पनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचन-
 विरोधाच्च “नचाधे कालसरोधाच्चिसर्गोऽस्ति न विक्रय”
 इति । कालेन सरोध कालसरोधश्चिरकालमवस्थानं
 तस्मात्कालसरोधाच्चिरकालावस्थामादाधेर्ज्ञे निसर्गोक्ति ना-
 न्यत्वाधीकरणसक्ति न च विक्रय एवमाधीकरण
 विक्रयप्रतिषेधाच्चनिन स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति उच्य-
 ते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः ।
 आधिसौकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः ।
 तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च इव्यदानस्यात्यन्त
 निवृत्तरेनेन वचनेनाधमस्यैवात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्त-
 मस्य चात्यन्तिक स्वत्वम्भवति । न च मनुवचनविरोध
 यत “नत्वोपाधौ सोपकारे कौसीदीं दृष्टिमाप्नुयादिति’
 भोग्याधि प्रस्तुत्येदसृच्यते “नचाधेः कालसरोधाच्चि-
 र्गोक्ति न विक्रय” इति भोग्यस्याधेश्चिरन्तकालावस्थाने-
 ऽथाधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वनास्तीति । इहा-
 युक्तं “फलभोग्येन नश्यतीति” । गोप्याधौ तु पृथगारम्भ-
 मनुना । “न भोक्तव्यो वलादाधिर्भुज्जानोदृष्टिस्तुक्त्रे-
 दिति” । इहापि वक्ष्यते “गोप्याधिभोगे नोदृष्टिरिति
 आधि प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधि मनुच्यते इति
 सर्वमविरुद्धम् । किञ्च “गोप्याधिभोगे नो दृष्टिः सोपकारेऽघ-
 हापिते । नद्योदेयो विनष्टश्च देवराजकृताहते” या० । गो-
 प्याधेस्ताम्बकटाहादेरुपभोगे न दृष्टिर्भवति । अत्येऽपुपभोगे
 महत्त्वपि दृष्टिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उप-
 कारकारिणि वलीवर्द्धताम्बकटाहादौ भोग्याधौ सदृष्टि
 के हापिते ज्ञानि व्यवहारान्भवत् गमिति नो दृष्टिरिति
 सम्बन्ध नद्योविक्रितद्रतस्ताम्बकट, हादिऽम्बकटभेदादिना
 पूर्वपत् कृता देय तत्र गोप्याधिर्घटयेत् पूर्वपत् कृता
 देय । उपभुक्तोऽपि चेद्दृष्टिरपि कृतव्या भोग्यादिर्यदि नष्ट
 तदा पूर्वपत् कृता देय । दृष्टिसङ्गाये दृष्टिर्हातव्या विनष्ट
 आत्यन्तिक नाश प्राप्त सोऽपि देयोमस्तादिहारेण तद्द्वान्ते
 सदृष्टिक मृत्यु लभते यति न ददाति तदा मूलनाग
 “विनष्टे मूलनाग स्नाह्वेदराजकृताहते” इति नारदवच-
 नात् । देवराजकृताहते देवमनुपदकटोपभाति ।

एवकताहिनागाहिना । तथा स्वापराचरहिताप्राजकतात् ।
 दैयराजकते तु विनाये सष्टद्विक मूल्य दातव्यमधर्मणा-
 ध्यन्तर वा यथाह । “स्रोतसापहृतं श्रेत्रे राज्ञा चैवापहृ-
 षिते । आधिरन्वोऽथ कर्त्तव्योदेय वा धनिने धनमिति” ।
 तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकतोपलक्षणम् । अपि च
 “आधे स्त्रीकरणात्त्रिजोरक्षमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चे-
 दस्य आधेयोधनमाग्वा धनी भवेत्”या० । आधे-
 र्गोम्यस्य भोग्यस्य च स्त्रीकरणादुपादानादाधिप-
 षणसिद्धिर्न सात्त्विलिखनमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण ।
 यथाह नारद । “आधिस्तु द्विविध प्रोक्तो ज-
 ह्नम स्यापरक्तया । सिद्धिरत्वोभयस्यापि भोगोयद्या-
 क्ति नान्यथेति” । अस्य च फलम् । “आधौ प्रतिपद्ये प्रीते
 पूर्वा तु चलचत्तरेति” । या स्त्रीकारान्ना क्रिया सा पूर्वा-
 बलवती स्त्रीकाररहिता तु पूर्वापि न चलतीति । सचाधिः
 प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यदावारतामविकृत एव
 सष्टद्विकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताङ्कतादाधिरस्य कर्त्तव्य । ‘ध-
 निने वा धनन्देय रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति’ वदताऽऽधि
 प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् । आधिः प्रण-
 श्येद्विद्युष इत्यस्यापवादमाह । “चरित्वन्नन्वककृत सष्टधा-
 दापयेद्वनम् । सत्याङ्कारकृतद्रव्यं द्विगुणमितिदापयेत्”या०
 चरित्वं शोभनाचरितम् चरित्वेण बन्धकम् चरित्वन्नन्वकम्
 तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतस्मरामीन वा कृतम् । एत-
 दुक्तस्त्वपति धनिन स्वच्छाशयत्वे न बन्धुमूल्यमपि द्रव्य-
 माधीकृत्याधमर्णेनात्ममेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाऽ-
 धमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनात्ममूल्यमाधिं नृहीत्वा यद्
 द्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीन कृतमिति तन्न नृपोद्विज्जा
 रुह दापयेत् । अयमाशय एषंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि
 द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणन्दातव्यमिति । तथा
 सत्यङ्कारकृत करणङ्कार भावे चञ् सत्यस्य कारः सत्य-
 ङ्कार “कारे सत्यागदशेति” पा० चञ् सत्यङ्कारेण कृत सत्यङ्का-
 रकृतम् । अयमभिसन्धि’ यदा बन्धकार्पणसमय एतेत्यं
 रिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये कया द्विगुणं द्रव्यमेव
 दातव्यम् आधिनाश इति तदा तद्द्विगुणन्दापयेत् इति ।
 अन्योऽर्थः । चरित्वमेव बन्धकं चरित्वन्नन्वकम् । चरित्व-
 यत्नेन गङ्गास्नानान्निहोत्वादिजनितमपूर्वदुष्यते यत्र
 तद्देवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतम् । तत्र तदेव
 द्विगुणन्दातव्यं आधिनाश इति । “आधिप्रसङ्गादन्य-
 दुष्यते । सत्त्वं कारकृतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वा-

ह्यय यद्यद्गुणीयकादि पररुक्ते कते तद्द्वयवस्थातिक्रमे द्वि-
 गुणन्दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुणीयकाद्यपि तं स एव चेद्द्वयव-
 स्थातिवर्त्ती तेन तदेव हातव्यम् । इतरचेद्द्वयवस्थाति-
 वर्त्ती तदा तदेवाङ्गुणीयकादिद्विगुणमितिदापयेदिति ।
 किञ्च “उपस्थितस्य भोक्तव्य आधि स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।
 प्रयोजकेऽसति धनं कुशेऽन्यस्याधिमात्रुयात्” या० । धन-
 दानेनाधिभोक्तव्योपस्थितस्याधिभोक्तव्यो धनिना द्वि-
 जोभेन न स्यापयितव्यं । अन्यथा अधभोक्तव्ये स्तेन शौर-
 वद्गुणो भवेत् । असन्निरहिते पुन प्रयोक्तारि कुशे तदा-
 प्रहृष्टे सष्टद्विकं धनं निघायाधमर्णं स्त्रीयं बन्धकं नृ-
 ह्नीयात् । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निरहितस्तदाप्राच वनस्य
 प्रहृतातेन सन्ति यदि वा असन्निरहिते प्रयोक्तारि आधि-
 विक्रयेण धनदित्वाऽऽधमर्णस्य तत्र किं कतेव्यमित्यपेक्षिते
 आह । “तत्काचकृतमूल्योवा तत्र तिष्ठेदष्टद्विक” या० ।
 तस्मिन् काले यद्द्रव्यमाधेर्मूल्यन्तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि
 तमाधिं द्विरहितं स्यापयेत् तत ऊर्ध्वं धनं वर्द्धते याव-
 द्धनी धनं नृहीत्या तमाधिं सृजति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्य-
 ष्टयिने । प्रवेशयति यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुण-
 न्ननमेव प्रहृतातव्यम् नत्याधिनाश इति विचारितव्यं-
 चरित्वकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निरहिते
 वाऽधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह । “विना
 धारणात्कादापि विक्रीणीत ससात्त्विकम्” या० । धारणा-
 कादधमर्णाहिना असन्निरहिते सात्त्विकसात्त्विकं सष्ट-
 तमाधिं विक्रीय तत् धनं नृहीणोयाद्दनी नाप्यस्यै
 व्यस्थितविकल्पार्थः । यदर्णप्रहृष्टकाले द्विगुणीभूतेऽपि
 धने धनमेव नृहीतातव्यम् नत्याधिनाश इति न विचा-
 रितम् । तदा आधिं प्रणश्येत् द्विगुणं इत्याधिनाशः ।
 विचारिते त्वयं पक्ष इति । भोग्याधौ विशेषमाह ।
 “यदा तु द्विगुणीभूतव्यमाधौ तदा खलु । भोग्य आधि-
 ष्टदुपधे प्रविष्टे द्विगुणे धने” या० यदा प्रयुक्तं धनं सत्त-
 तथा दृष्ट्वा द्विगुणीभूतन्नाधौ कते तदुत्पन्ने आधुत्पन्ने
 द्विगुणे धनिन’ प्रविष्टे धनिनाधिभोक्तव्यं यदि वादाने-
 धाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिभोक्तव्य इति परि-
 भाषया कारणान्तरेण वा भोग्याभावेन यदा द्विगुणी-
 भूतव्यन्नाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्यं
 द्विगुणे सत्याधिभोक्तव्यं । अधिकोपभोगे तदपि देवम् ।
 सर्वथा सष्टद्विकमूल्योपाकरणार्थाधुपभोगविविधमिदं बन्-
 नम् । तमेव अयाधिमाचक्षते लौकिका यत्र तु प्रहृष्टं

एवाधुपभोग इति परिभाषा तत्र हैगुख्यातिक्रमेऽपि याव-
 न्मूलदानं तावदुपभुक्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं ब्रह्म-
 तिना "ऋषी बन्धनवान्मु यात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा
 इत्यञ्च सामकम् । यदि प्रकृषितं तत्स्यात्तदा च धनभा-
 ग्धनी । ऋषी च न लभेद्वन्धं परस्परमतं विना" अख्यार्थः ।
 फलभोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधि स च द्विविधः
 सृष्टिकर्मरूपापाकरणार्थो सृष्टिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र
 सृष्टिकर्मरूपापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो-
 यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी । यदा सृष्टिकर्म मूलं
 फलकारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धनवान्मु यादित्यर्थः सृष्टि-
 मात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा माप्नुयादृणी । समं
 मूलं सममेव सामकम् । अस्यापवादमाह । यदि प्रकृ-
 षितं तत्स्यात्तद्वन्धकं प्रकृषितमतिशयितं तद्वैरभ्यधिक-
 फलं यदि स्यात्तदानं धनभागधनी । सामकं न लभेद्वन्धं,
 मूलमदत्त्वेवर्षो बन्धनवान्मु यादिति यावत् । अथामकृषितं
 तद्वन्धकं तद्वयेऽप्यपर्याप्तन्ता सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभे-
 तमर्थः । सृष्टिशेषं दत्त्वं लभेतेत्यर्थः । पुनरुभयत्रापवाद-
 माह । परस्परमतं विना उत्तमसर्वाधर्षयोः परस्परा-
 तुमत्यभावे यदि प्रकृषितमित्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ
 तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुक्ते धनी नि-
 लष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमणोलमत इति" ।

आधिकारिक पु० अधिकारणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक् ।
 विचारस्थाने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ ।

आधिक्य न० अधिकस्य भावः व्यञ् । अधिकतायाम् अति-
 शयितायाम् । "यदागच्छेदायत्यामाधिक्यं भुवमात्मनः"
 मतु "युष्मायामपि रात्रौ चेत् शोषितं प्रचुरं तदा । कन्या
 च सुपत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्" ज्योतिषसूत्रम्
 "प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये" सि०कौ० "एव-
 नेतद्गुणाधिक्यं इव्ये इव्ये व्यर्षस्यतम्" सुश्रु० ।

आधिज्ञ त्रि० आधि मनःपोद्गा जानाति अतुभवति
 ज्ञा-क इत० । व्याघातुभावके व्यथिते अजयपालः ।

आधिदेविक त्रि० अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधि-
 कृत्य प्रष्टतः वा ठक् अतुपतिक्ता० द्विपददृष्टिः । देवाधि-
 कारेण प्रष्टते, १ याज्ञे "अधियसं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव
 च" मतुः देवताऽधिकारेण प्रष्टतवेदभागस्तु उपनिषु-
 प्रविद्धः । वातादिनिबन्धने २ दुःखे च । दुःखं हि त्रिवि-
 धमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादिः सु-
 श्रुते इयितः बधा

"तत्र दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविक-
 मिति । तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति । ते पुनः
 सप्तविधा व्याधयः । तद्यथाऽऽदिबलप्रष्टता जन्मबलप्रष्टता
 दोषबलप्रष्टताः संघातबलप्रष्टताः कालबलप्रष्टताः दैव-
 बलप्रष्टताः स्वभावबलप्रष्टता इति । तत्रादिबलप्रष्टता
 ये शुक्रयोषितदोषान्वयाः कुठार्यःप्रष्टतयः । तेऽपि
 द्विविधा माहनाः पितृजाश्च ॥ जन्मबलप्रष्टता ये मातु-
 रपचारान्पद्गुजाज्यन्त्रवधिरमूकमिस्त्रिण्यथामनप्रष्टतयो जाय
 न्ते तेऽपि द्विविधा रसकता दौर्द्धामचारकताश्च ॥ दोष-
 बलप्रष्टता य आतद्दुससुरपक्ष्मा मिथ्याकाराचारभयाश्च
 तेऽपि द्विविधा धामाशयसस्रत्याः पक्षाशयसस्रत्याश्च पुनश्च
 द्विविधाः शारीरा भानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः ॥
 संघातबलप्रष्टता य आगन्तवो दुर्वृत्तस्य बलवद्विप्रज्ञात्तेऽपि
 द्विविधा शस्त्रकता वसादिकताश्च । एत आधिभौति-
 काः ॥ कालबलप्रष्टता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रष्टतिनिभि-
 तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नसुखता अत्र्यापन्नसुखताश्च ॥
 दैवबलप्रष्टता ये देवद्वीहादभियस्रता अथर्वकता उप-
 सर्गकताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदग्निकताः पिया-
 सादिकताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा व्याकम्पिकाश्च ॥
 स्वभावबलप्रष्टताः क्षुत्पिपासाजरास्त्र्युमिद्राप्रष्टतयस्तेऽपि
 द्विविधाः कालकृताव्यकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः
 कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधि-
 दैविका" । एतद्भिप्रायेणैव "अकम् त्रिविधं स्वात्यन्त-
 निवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थं" इति सा०सू० "दुःखत्रया-
 भिषाताञ्जिज्ञासा तदभिषातके ज्ञेयौ" सा०का० दुःख-
 त्रयसक्तं पिटतञ्च सा०त० कौ० । "दुःखानां त्रयं दुःख-
 त्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च
 तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं भानसञ्च । शारीरं वात-
 पित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, भानस कान्त्योधलोभ-
 मोहभयेर्थाविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैत-
 दान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । वास्तोपाय-
 साध्यञ्च दुःखं द्वेषा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधि-
 भौतिकं मातृपपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधि-
 दैविकं यशराक्षसविनायकपक्षवेशनिबन्धनम्" । "ताप-
 तलयोमूलमम्" भाग० १६०० उक्तम् । दुःखज्ञात्तधर्म
 इति वैशेषिकादयः । अन्तःकरण्यादि धर्म इति सांख्या
 दयः । अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यत्वात्
 प्रीत्यप्रतिविषादानां त्रिगुणधर्माणां स्वसकाय्ये" सक्त-

भात् प्रपदा विपयाणामेव दुःखादिमन्वमिति भेदः ।
 आधिपत्य न० अधिपतेर्भाय कर्म वा पत्यन्तत्वात् यक् । १। सामित्ये
 “अथवाय मूसावपत्तुस्त्वं राज्यं सुराणामपि आधिपत्यम् ।
 गीता । “राष्ट्रस्याधिपत्यं मे देहि” म० १०, ११४, ५ ।
 “तदेनमासा प्रजानामाधिपत्याय राज्याय” यत् ० मा०
 “सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति” इति मनुः
 “यक्षाणां आधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च” भा० व०
 २७४ अ० । २ राजकार्ये प्रजापालनादौ । “द्वयौ धर्म
 स्मृतिं वै निगच्छ पाण्डवोः उवाच प्रकुर्यादधिपत्ये ।
 अजातशत्रुर्हि पित्रन्नागो धर्मोपेमा प्रथियीं यास्तु
 राजन्” भा० प० प० ४ अ० ।

आधिवन्धु पु० आधिः वृद्धप्रजानां कथं पालनं स्यादिति
 चिन्ता एव अन्धः । यद्गुणवारक्षणाधिपत्यारूपवन्धे ।
 “कथं राजन् । प्रजारक्षणाधिपत्येन युज्यते” युधिष्ठिरप्रश्ने
 तच्चिन्ताधिरूपवन्धननारण्याय यथा राज्ञाचरणीय
 तयोक्तं त प्रति भोग्नेष भा० ग्रा० ७० अ० “समासेनैव
 ते राजन् । धर्मान् वक्ष्यामि शान्ततान् । विश्वरे-
 षेह धर्माणां न जात्यन्तमवाप्नुयात् । धर्मेनिष्ठान् श्रुत-
 यतो देवव्रतसमाहितान् । अर्ह्यं चित्वा यजेथास्त्वं गृहे
 शुण्वतो द्विजान् । प्रत्युत्थायोपसंगच्छ चरणवनिवाद्य
 च । अथ सर्वाणि कुर्वीथा कार्याणि सपुरोहित ।
 धर्मकार्याणि निर्बन्धं भङ्गवानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान्
 वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयागिण । धार्ज्ज्वेन च सम्भ्रजो
 धृत्या बुद्ध्या च मारत । । यथार्थं प्रतिगृहणीया काम-
 क्रोधौ च वर्ज्ये । कामक्रोधौ सुरक्ष्य योऽयं राजा-
 ऽहृतिर्षति । न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति वा-
 सिगः । मा स्म सुखाच्च मूर्खाश्च कामार्थेषु प्रयुज्ज ।
 अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्वकर्मसु योजये । मूर्खो
 ह्यधिकतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः । प्रजा क्षिन्नात्ययो-
 गेन कामक्रोधसमन्वितः । सत्पठेन शुक्लेन दण्डेना-
 ध्यापराधिनाम् । शास्त्राणि तेन क्षिप्सेथा वेतनेन धना
 गमम् । दापयित्वा क्रूर धर्मं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि ।
 तथैतं कल्पयेद्वाजा योगक्षेममवन्दित । गोपायितार
 दातारु धर्मनित्यमतन्द्रितम् । अकामक्षेपसयुक्तमहरज
 मानयाः । मा साधमेण्य लोभेन क्षिप्सेथीस्त्वं धनाश्रमम्
 धर्माधीवधुधी तेस्ते यो न शास्त्रपरो भवेत् । अर्थशास्त्र-
 परो राजा धर्माधीवधुधिरिच्छति । अस्थाने वास्य त-
 द्वित्तं सर्वमेव विनश्यति । अर्थमूर्खो हि हिंसाञ्च कुरुते

स्वयमात्मनः । करैरयास्त्रवर्षेर्हि मोहात् समीपयेत्
 प्रजाः । ऊधमिच्छन्त्यात्तु यो धेन्वा क्षीराधीं न लभेत्
 पयः । एव राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्द्धते । यो हि
 दोग्ध्रीसपाशो च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रसपा-
 येन मुञ्जानो लभते फलम् । अथ राष्ट्रसपायेन मुञ्च-
 भानं सुरचितम् । जनयत्यत्रला नित्यं कोपवृद्धिं युधि-
 स्ठिरः । दोग्ध्री धाम्यं हिरण्यञ्च मही राक्षा सुरक्षिता ।
 नित्यं स्त्रेभ्यः परेभ्यश्च तस्मात्ता यथा पयः । माहा-
 कारोपमो राजन् । भव नाङ्गारिकोपमः । तथा युक्त्वा
 राज्यं भोक्तुं गच्छसि पालयन् । परमप्राभियानेन यदि
 ते स्यान्नक्षयः । अथ सान्निधं क्षिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु
 यत् । सा अ ते ब्राह्मण वृद्धा धनस्यं प्रच क्षेत्ननः । अ
 न्यायामपयस्यायां क्षिप्त स्त्रीतस्य भारतः । धनानि तेभ्यो
 दद्यास्त्वं यथायक्ति यथाऽर्हतः । धान्वयन् परिरक्ष्य स्व-
 र्गमाश्रयिषि दुर्जयम् । एवं धर्मेण हृत्सेन प्रजास्त परि-
 पालय । स्तनं सुख्य यथो नित्यं प्राश्रयसे कुरुनन्दनः ।
 धर्मेण व्यवहारेण प्रजां पालय पाण्डव । युधिष्ठिर । यथा
 युक्तो नाधिवन्धेन योष्यसे । एष एव परो धर्मो यद्वाजा
 रक्षति प्रजाः । भूताना हि यदा धर्मो रक्ष्यं परमा
 दया । तस्मादेव पर धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः । यो
 राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् । यदङ्गा कुरुते
 पापमरत्तन् भयत प्रजा । राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्-
 मर्षिगच्छति । यदङ्गा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि । क्षिपि स्वधीति
 सुतपा लोकान् जयति यावत् । क्षणेन तगनवाप्नोति
 प्रजा धर्मेण पालयन् । एव धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय । परि-
 पालय । ततः सुख्यफलं त्वया नाधिवन्धेन योष्यसे” ।
 आधिभोग पु० व्याधेर्वन्धकद्रव्यस्य भोगः । वन्धकद्रव्यस्य भोगे
 ‘गोप्याधिभोगे नो हृद्धि” आधिगच्छे उदा०
 व्याधेर्नोव्यथाया अहभवत्कृते २ भोगे च ।
 आधिभौतिकं कि० भूतानि व्याप्तसर्पादीन् अधिधत्तव्यं जातम् ।
 अधिभूत+उज् द्विपट्टवृद्धिः । व्याप्तसर्पादिजनिते दुःखे ।
 आधिदैविकगच्छे विवृतिः ।
 आधिमन्यव अधिमन्यवे हितः अण् । च्वरानो हारा०
 च्वरसनामे हि अधिकव्ययोद्भवस्तस्य तथात्वम् ।
 आधिरेयि पु० अधिरयः हृतराष्ट्रसारथिः तस्यायम् इज् ।
 हृतराष्ट्रे कर्णे “हिरण्यकण्ठीः प्रमदाः पामान् वा बज्ज-
 गोकुलान् । किं ददानीति त विप्रसुवाचाधिरथिस्ततः भा०

५० प० ३०८ अध्या० । तस्याधिरथउत्तलमाप्तिकथा
 च हि कन्यावस्थायां स्वयं कन्याम् उत्पादितः पश्चाच्च
 तथा स्वतन्त्रभयात् जले त्वक्तं अधिरथेन गृहीतो
 वदितय ययोक्तं "निगूहमाना जातं व वन्नुपक्षभयात्तदा ।
 उत्सवर्जं जले कुन्ती तं कुमारं यगस्त्रिगम् । तद्युद्धे
 जले गर्भं राधाभर्ता मन्त्राययाः । राधायाः कल्पयामास
 युक्तं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतर्नामधेयश्च तस्य बालस्य
 तावुभौ । दम्पती वसुपेणेति" भा० आ० ६७७० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भावः कर्म वा व्यञ्ज । आधि-
 पत्ये "बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमव्याप्य च" रघुः ।
आधिवेदनिक लि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय
 कृतं ठक् तल काळे दत्तं ठञ् वा । अधिवेदनार्थं तल
 काळे च स्त्रियै पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । "पितृमातृप-
 तिभ्रातृ दत्तमध्यन्तुप्रागतम् । आधिवेदनिकश्चैव स्त्रीधनं
 परिकीर्त्तितम्" या० श्रु० "यश्च द्वितीयविवाहार्थिना पूर्व-
 स्त्रियं पारितोषादिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकमधिकस्त्री-
 लाभार्थत्वात्तस्येति" दायभा० । मिताक्षरायां तु "आधिवे-
 दनिकाद्यञ्जेति" पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदन-
 निमित्तमिति व्याख्यातश्च आद्यपदेन क्रयविक्रयादिप्राप्तस्य
 पश्यमित्युक्तम् । तल अधिवेदननिमित्तदाने विशेष-
 दा० स्रज्युक्तं "अधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम्
 न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वन्नं प्रकल्पयेत्" "एतदपि
 सामर्थ्ये अक्षमर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्याप्तं दत्त्वा
 परितोषयेदिति भेदः । "एकामूढा तु कामार्थमन्या
 वोटुं यद्रक्षति । समर्थस्रोपयित्वाष्टं पूर्वोढासपरा व-
 ज्ञेत्" स्रतौ समर्थपदस्वारसात्तथात्वम् । एवमेव
 मद्रमपारिजातविधानपारिजातादय ।

आधिसेन पु० आधेर्गोप्याधेर्भोगात् सेनइव । गोप्या-
 धेर्वलात्कारेण भोक्तारि । "न भोक्तव्यो वलटाधिर्मुञ्जा-
 नोष्ठद्विषत्सृष्टजेत् । मूष्येन तोषयेदेनमाधिसेनोऽन्यथा
 भवेत्" मनुना तद्भोगे सेमत्वस्योक्ते ज्ञेयात्वम् ।

आधीकरण न० अध्याधिराधिक्रियते आधि+धि+ल-क्युट् ।
 वन्वकीकरणे आधिष्ये मिताक्षरावाक्ये उदा०" क्त
 आधीकतः । दसन्नवके इत्यादौ लि० ।

आधुत लि० आ+धु-क्त । आहिते । [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्
आधुनिक लि० अधुना भवः ठञ् । १ साक्षरभवे २ अर्वाचीने
आष्टि लि० आ+ष्ट-भावे क्तिन् । १ परिभवे २ वलाद्
 निपद्ये च ।

आधेय लि० आ+धा-कर्षणि यत् । १ उत्पाद्ये । 'आधेयश्चा
 क्रियाजस्य सोऽस्त्वप्रकतिर्गुणः" व्या० का० । यस्य सतो
 गुणान्तरसत्ताद्यम् २ तादृशे उत्तपाद्यगुणान्तरे विद्यमाने
 एव यत् घटादिपदार्थे पाकादिना रक्ततागुणान्तरमाधीयते
 तादृशे घटादौ । आधानविधिना ३ स्थापनीये वज्रौ पु० ।
 ४ अधिकरणेऽभिनिवेशनीये "अधिकं पृथुलाधारादाधेया-
 धिक्यवर्जनम्" चन्द्रा० । ५ स्थापनीये इत्ये च । भावे यत् ।
 ६ आधाने न० । "अधनप्राधेयम्" आश्व० श्रौ० सू० ।
 "अन्यतराभावे कार्या प्रागन्तप्राधेयात्" वीधा० सू० ।

आधीरण पु० आ+धीर-गतिचातुर्ये ल्यु । इक्षिगतिचातु-
 र्यञ्चे इक्षिपके । स्वल्पवेमापि महानलस्य इक्षिमः
 सद्भेतादिनैव चाक्षनात्तस्य गतिचातुर्यवत्त्वात्तथात्वम् ।

आधमात लि० आ+ध्मा-क्त । १ अद्विजे, २ दग्धे, ३ वातदोष-
 जातोदरस्तीततासम्पादकुरोगयुक्ते "साटोपमत्युपरुलमा
 ध्मातसुदरभृशम्" सुश्रु० । भावे क्त ४ आध्माने न० ।

आधमान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । 'आध्मानमिति
 जानीयाहोप वातनिरोधकत्" इत्युक्ते १ वातव्याधौ । "शु-
 चश्च मूलं चञ्जर्मुक्तः प्रष्टिं वक्षितोदमाध्मानश्च" सुश्रु०
 भावे ल्युट् । २ उदरस्तीततायाम् । ३ अग्निसयोगजे शब्देभेदे
 न० । करणे ल्युट् । ४ नखिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री० ङीप् ।

आधमापन न० आ+ध्मा-णिच्-प्रक्-भावे ल्युट् । १ अद्व-
 निष्पादने २ आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३ शल्यापसार-
 णोपव्यापारभेदे च । "अणन्यक्षस्थानि परिषेचना-
 ध्मापनैर्वाक्षस्त्रपाणिभि प्रमाञ्जयेत्" सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भाव व्यञ्ज । १ अधिष्ठात्ये २ अधि-
 कर्तृव्यापारे ३ प्रत्यक्षत्ये च । [पृथ्वी
आध्या स्त्री आ+ध्यै-भावे अङ् । १ चिन्तने २ श्रोतृक्येन
 व्याध्यात्मिक लि० आत्मानं मनशरीरादिकमधिकृत्य भव
 ठञ् । शोकमोहवृत्तरादिरूपे इ. खे । आधिदैविकगन्डे-
 ऽस्य विद्यति । [वृत्तकसरणे च ।

आध्यान न० आध्यै+ल्युट् । १ चिन्तायाम्, २ उत्कण्ठापू-
 ष्याध्यापक पु० अध्यापकएव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शुद्धरत्ना०
आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्ययोवेदस्मधीते ठञ् ।
 अधीतवेदे "युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिक" तैत्ति० उ० ।
 "आध्यायिकोऽधीतवेदः" भा० ।

आध्यासिक लि० अध्यासेन कल्पितः ठक् । वेदान्तिमते
 अध्यासेन कल्पिते अतद्भूति तत्पारोपेण कल्पिते पदार्थे
 यथा श्रुतिकेदादौ रजतादि कल्पितम् एव ब्रह्मणि जगदादि

आरोपितमिति तस्याध्याधिक्यमिति वेदान्तिसिद्धान्तः ।

आधु घ० आ+ध-क। आधारे। “आधस्य चित् प्रमतिर-
अथे” अ० १,२१,१४। “आधेय पितृहेतुं चकार”
अ० ७,१८,१७।

आध्वनिक लि० आध्वनि ऊपलः ठक्। पथिकृपणे “आन्तारे-
अपि विनामे जनस्याध्वनिकस्य वै” भा० आ० ।

आध्वरायण पुंस्त्री० आध्वरोपज्ञाभिप्रेक्ष्य गोलापत्यम्
नडा० फक्। यज्ञविज्ञोलापत्ये ।

आध्वरिक घ० आध्वरस्य आस्थानो पत्यः ठक्। आध्व-
रव्यास्थाने । पत्ये। आध्वरं यज्ञं वेत्ति तत्रतिपादकप-
त्यमधीते वा ठक्। श्वरवेत्तरि शतमतिपादकपत्या
ध्वेतरि च लि०।

आध्वर्यव लि० आध्वर्यैर्यज्ञवेदपिद इदम् अच्। आध्व-
र्यु सन्ध्विनि कर्मादौ । “यदि वाध्वर्यं वं राजा नियुन-
क्ति पुरोहितम्” अथ० १०,५२,२। “अग्नेदेन ह्रीत्-
मजुर्भवत यजुर्वेदेनाध्वर्यं व सामवेदेनोद्गीयम्” यत० ब्रा० ।

आन घ० आनित्यनेन आ+अन-करणे क्तिप् आ प्राणवायुः
ततः सुवाक्त्वा० अदूरभवादौ अच्। सत्यजीवनसाधनस्य
अन० स्थितस्य प्राणवायोर्मांसिकया वृद्धिर्निश्चारणे लफ्कारे

आनक घ० आनयति सोत्साहान् करोति अन-षिच् स्तुह् ।
। पठणे, शब्दज्ञे, “ततः यज्ञाच्च भेर्यश्च पचमानकगोष्ठ्याः
सहसैवाभ्यहन्यन्” नीता शशयन्मेषे च । ४ उत्साहके
लि० । कर्त्तादि० चतुरर्थ्यां क्तिञ्। आनकायनि ।
तत्सन्निकटदेयादौ लि० ।

आनिकटन्दुभि घ० आनकं मोत्साहकोडन्दुभिर्देववाद्य-
विशेषो यश्च । । कथपितरि वसुदेवे । कथजन्मोत्सवे हि
तथा वाद्यं तदुत्सवे जातमिति तस्य तचात्यम् । शब्द-
कायां स्त्री वा ङीप् ।

आनकस्थली स्त्री आनकप्रधाना स्थली या० त० । आनक-
प्रधानस्थस्यां देयभेदे तस्यां भवः अदूरदेयादौ घृमा०
वुम्। आनकस्थलक तत्सन्निकटदेयादौ लि० ।

आनकुह न० आनकुह इदम् अच् । । इतसन्ध्विनि नोमय
चर्मादौ । “आनकुहो गोमयः ऊपरः स्वाधीपाकः” गोमि०
“चर्मस्थानकुहे रक्ते स्थावं भद्राशने तथा” या० अ० ।
अनकुहा कृतम् अच् । श्वरानकवति तीर्थभेदे तत्र तीर्थं
वृद्धागिरिचन्द्रिकटदेयमित्यतम् यथा ऋषिपुत्रं वरुणित्वा ।
“तमद्रहैव राजानं निवासाय नतेऽङ्गिनि । तीर्थमातुकुहं
नाम मन्दिष्यामः सनातनम् । ततश्च त मन्दिष्यामः वसुस

विवरे गिरिम्” गोमन्मकिति विख्यातम्” इति० ० ८ १ ५० ।
आनकुहक लि० अनकुहा कृतम् चर्मायां कुहवा० वुम् ।
अनकुहकते गोमयादौ ।

आनकुह्य घ० अनकुहो गोलापत्यम् ननी० वच्।
अनकुहानकस्य सनेगोलापत्ये । ततः घृमः गोलापत्ये
अद्या० फक्। आनकुहायनः तदपत्ये पुंस्त्री० ।
चतुरर्थ्यां कर्त्ता० क्तिञ्। आनकुहायनिः तत्सन्निकट
देयादौ लि० ।

आनत लि० आ+नन-क्त । । ततप्रमाथे, श्वधोठणे, श्विन-
वेन नते च “तं व्यासस्तुमममं सुनिमानतोऽङ्क” भा०
। मस्तमे । “स्तृयन्नुकरे आनतपूर्वकावम्” रघु० ।

आनति स्त्री आनमति मयसोभवत्वनवा आ+नन-करणे-
क्तिन्। आतगत्वजन्ये । श्वनोपे “यञ्च विरावस्थितेर्ध्व-
मिषारात् न प्रतिपद्यकारखलमानतेरिति” “आनतिहारा
न प्रतिपद्यार्थत्वं इत्यस्येत्युक्तं तन्मन्दतरम् आनतिहारेण
चिरान्तयथादीनां प्रतिपद्यकारत्वादि” “आनतेरनि-
यतोपायपरिष्कारादि” च दाय० भा० । भावे क्तिन् ।
श्वनोभावे, श्वधोभवने, ४ ननतायाञ्च “आनजातिव-
धयो किलाभतिम्” किरा० ।

आनद्ध न० आ+नन+क्त । चर्मया बहुसुखे । पट्टसुख्यादौ
वाद्यभेदे, । श्वपथिते, श्व्याप्ते, ४ नने वेद्यमूनादिभे च
लि० । “मूलनहे हे तयोर्मूल वक्षिर्मेदुश्च तत्
विज्ञानववसिता” छन्द०

आनन न० अमित्यनेन आ+अन-करणे ल्युट् । सुखे सुखेन
हि जलपानादिना प्राणादेः स्थितिरतस्तस्य तचात्यम्
“घारवै कथमिच्छादै कश्चिदुत्समिताननौ” “तदानं
अदूरमि चितोत्तरः” नृपस्य आनं पिबत सुताननम्”
इति च रघु० ।

आनन्तर्यं न० अनन्तरमेव चतुर्थं सार्धं अच् । । अन्तरिते
अनन्तरस्य भाव अच् । श्वअनघाने । “आनन्तार्त्तं अ-
योन्यास्तु तथा वाद्येषुपि क्रमात्” भट्ट० “पयश्च आवा-
नन्तर्यधर्मात्पण्येभ्यः” आत्मा० ४,२,१६ ।

आनन्य न० अनन्यैव सार्धं अच् । । अनन्ये श्वश्रीने अन-
नस्य भावः अच् । श्वीमाश्रयत्वे । श्वयाश्रयित्वे “इति-
र्द्विरात्माय वज्ञानन्याय कल्पते” भट्टः । “शोषानन्य”
द्विः प्राप्तिः सुमपौतप्रपौलके” भा० अ० लिः । “आनन्यात्
कुहवर्त्तायां हादयाहे विधीयते” या० त० घ० ५ याचतमनि-
हायाञ्च “वस्तु निख कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते । अप्यनुमानः

कल्याणि ! सोऽमृतानन्त्यमनुते" भा० व० प० २१ अ० ।
 आनन्द उ० आ+नन्द-घञ् । १ हर्षे सुखे, २ दुःखाभावे,
 ३ ब्रह्मणि च । अर्थश्चादित्वाद् । ४ आनन्द-
 वति त्रि० "सत्त्वज्ञानमानन्द ब्रह्मेति श्रुतिः । नैयायिका
 आनन्दशब्दः दुःखाभावे ब्राह्मणिकइत्याहुः ब्रह्मणि
 आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्र सत्त्वात् आन-
 न्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिमस्तु ह्यान्दं नपु सक-
 मिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्या
 नन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः । एतदभिप्रायेणैव
 विवरणे "आनन्दो विषयात्तु भवो मित्यत्यञ्चेति सनि-
 यम्णां अष्टयकत्वेऽपि प्रथमियावभासने इत्युक्तम्"
 यथा च ब्रह्मण्य आनन्दप्रपुरत्वादानन्दमयत्वं तथा
 "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा० सू० भा० व्यवस्थापितम्
 त्वं चि० उ० प० आनन्दमयं प्रकृतं "तस्य प्रियमेव शिरो-
 मोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः आनन्द आत्मा
 ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" । "तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्ट-
 पुत्रादिदर्शनजं प्रिय शिर इव शिरः प्राधान्यात् ।
 मोद इति प्रियतामनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृतो
 हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यम्,
 आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुसृतत्वादानन्द
 इति परं ब्रह्म । तद्वि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने
 शुभमितादिविषयविशेषोपाधावन करणवृत्तिविशेषे तमसा ।
 मच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यस्यते तद्विषयसुखमिति प्र-
 विद्धं श्लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽन-
 वस्थितत्वात्सुखस्य अणिकत्वम् । तद्यदन्नःकरणं तपसा-
 तमोर्गेन, विद्याया, ब्रह्मवर्त्येण, अत्रया च निर्मलत्वमाप-
 द्यते यावत्तावद्विहिते प्रसन्नेऽन्नःकरणविशेष आनन्द उ-
 च्यते विपुलोभवति । वक्ष्यति च "रसो वै सः रसं
 हेतुवायं लब्ध्वानन्दी भवति एष हेतुवानन्द्याति" "एत-
 स्यमानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्तीति" श्रुत्यन्तरात्
 यवञ्च कामोपयमोत्कर्षामिषया शतयुगोत्तरोत्तरोत्कर्ष
 आनन्दस्य वक्ष्यते । एवञ्चोत्कर्षमाश्वसानन्दमयस्यात्मनः
 परमार्थब्रह्मविज्ञानामेष्यया ब्रह्म परमेश यत्प्रकृतं
 सत्त्वज्ञानानन्दस्वरूपं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिसया
 कोया उपन्यस्ता । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे
 आत्मनस्तदुन्नतं पुच्छं प्रतिष्ठा" भा० ब्रह्मण्य आनन्द-
 रूपरसत्वमपि तत्रैव दर्शितं यथा "यद्वैतत् सुकृतं रसो
 वै सः रसं श्लेषाऽयं लब्ध्वानन्दी भवति कोश्लेषा-

न्यात् कः प्राख्यात् यदेव आकाय आनन्दो न स्यात्
 एष श्लेषानन्द्याति यदा श्लेषैव एतन्निवृत्त्येऽनाम्नेऽ-
 निरुक्तेऽनिलयेऽभय प्रतिष्ठां विन्दते" तै० उ० ।
 "कुतो रसत्वमपि द्विर्ब्रह्मण्य इत्यत आह । यद्वैतत्सुकृतं
 रसो वै सः । रसो नाम तद्विहेतुरानन्दकरो मधुरा-
 स्वादि' प्रविद्धो श्लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्यानन्दी
 सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्व' इष्ट' श्लोके । वाद्या-
 नन्दसाधनरहिता अयमीहा निरेषणा ब्राह्मण्या वा-
 द्यरसलाभादिव सानन्दा इत्यन्ते विद्वांसो नूनम् । ब्रह्मैव
 रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म ।
 इतश्चास्ति कुतः । माथनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि
 हि प्रियत्वे जीवत' माथेन प्राप्यति आपानेमापानिति ।
 एवं वायवीया रेन्द्रियकाश वेष्टाः सहतैः कार्यकार-
 णैर्भिरुत्कर्षमाना इत्यन्ते । तच्च कार्यवृत्तित्वेन सहजनम्
 संकल्पमान च नान्तरेण चेतनं सहतं सम्भवति अन्यत्वादर्थ-
 नात् । तदाह यदादि एष आकाये परमे व्योम्नि सु-
 हायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को श्लेष श्लोकेऽ-
 न्यादपानवेष्टा कृत्यादित्यर्थ । कः प्राख्यात् माथनं कु-
 र्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थः कार्यकारणमाथना-
 दिवेष्टा? तद्वत् एवानन्दो श्लोकस्य । कुत' । एष श्लेष पर
 आत्मा आनन्द्याति आनन्द्याति सुखयति शोकं धर्मा-
 तरूपम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्याया प्ररिच्छित्तो विभा-
 व्यते प्राणभिरित्यर्थः" भा० । सर्वानन्दामेक्षया ब्रह्मरूपान-
 नन्दस्योत्कर्षस्त्वैव दर्शितो यथा "सैवानन्दस्य लीलांश
 भवति । शुवा स्यात् साधुशुवाध्यायिकः । आग्निो इडिगो
 बलिष्ठ । तस्येयं प्रथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्वा स्यात् ।
 स एको मातृप आनन्द । ते वे शतं मातृभा आनन्दाः
 स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकाम-
 हृतस्य । ते वे शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः सः एको
 देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहृतस्य । ते
 ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितृणां चिर-
 लोकाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहृतस्य । ते
 ये शतं पितृणां चिरलोकाणामानन्दाः । स एक
 आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहृतस्य ।
 ते वे शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्ष-
 देवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि बन्ति, श्रोत्रियस्य
 चाकामहृतस्य । ते ये शतं कर्म देवानामानन्दाः स एको
 देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहृतस्य । ते ये शतं

देवानामानन्दाः स एक इन्द्रशानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रशानन्दाः स एको हृष्यतेरामन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत हृष्यतेरामन्दाः । स एक मजापतेरामन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत मजापतेरामन्दाः स एको जगृष्य श्रानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यथाय उरुषे यथागमादित्ये स एकः । स य एषं-वित् अस्माह्नोकाशोऽय एतमद्यमयमात्मानुपपद्युमति, एतं प्राणमयमात्मानुपपद्युमति, एत मनोमयमात्मानुपपद्युमति, एत विज्ञानमयमात्मानुपपद्युमति, एतमानन्दमयमात्मानुपपद्युमति' तैत्ति० उप० "तस्यास्य जगृष्य श्रानन्दस्यैवा मीमांसा विचारणा भवति किमानन्दस्य मीमांसामित्युच्यते । किमानन्दो विषय-विषयिसम्बन्धजनितो लौकिकानन्दादाहोनिष्ठाभाविक्त इत्येवमेवामन्दस्य मीमांसा । तत्र लौकिक श्रानन्दो ब्राह्मणाध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनिमित्तमुत्पद्यते । स य एव निर्दिश्यते अज्ञानान्दानुगमार्थम् । एतेन हि मवि-क्षेयानन्देन व्यावृत्तविषयमुद्दिगम्य श्रानन्दोऽनुगम्य शक्यते । लौकिकोऽप्यामन्दो अज्ञानान्दस्यैव मात्माऽवि-द्यया तिरस्त्रियमाणोऽविज्ञातो उग्ररूपमाष्यायां पावि-द्याया अज्ञादिभि कर्मभगाद्युपाविष्टान विषयादि-साधनसम्बन्धयोगो विभाव्यमानस्य लोकोऽनवस्थितो लौ-किक सम्बन्धते स एवाविद्याकामरुम्भांपरुषेण मनुष्यग-न्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामरुतविहृत्प्रोल्लस्यप्रत्ययो विभा-व्यते शतशुभोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्विररुणमभिस्य अज्ञान श्रानन्द इति । निरस्तोऽविद्यालते विषयविषयिविभागे वि-द्याया स्वाभाविक परिपूर्णैक श्रानन्दोऽहंते भवतोत्वे-तमर्थे विभावयिष्यन्नाह । शुभा प्रथमयया साधुयुवेति । साधुयाद्यौ शुभा चेति युभो विशेषणम् । शुभायसाधुर्भवति साधुरत्ययुनाऽतो विशेषण शुभा स्यान्साधुयुवेति । आ-ध्यायिकोऽधीतमेद । आशिश आयास्तृतम । हृदिषो हृदतमः । वल्लिषो वल्लवत्तम । एवमाध्यात्मिकसाधनस-म्बन्ध । तस्येयं प्रथिवी उर्वी सर्वा विषयस्य विज्ञेभोपभो-गसाधनेन हृद्यार्थेन च कर्मसाधनेन सम्बन्धा पूर्णा । राजा प्रथियोपतिरित्यर्थः । तस्य च य श्रानन्द स एको मातुषो मनुष्याणा प्रकष्ट एक श्रानन्दः । ते ये शत मातुषा श्रानन्दा स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । मनुष्यादानन्दाच्छतशुभेभोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो

भवति । मनुष्याः सन्त कर्मविद्याविद्येवाऽन्वयं तं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वा' ते ह्यनर्थादिमहिषमन्त्रा' अन्वयकार्-कारणाः । तन्नाश्रयितातात्पर्यं तेषां इन्द्रप्रतिपातयन्नि-साधनसम्पत्तिषु । ततोऽमतिहृद्यमानस्य प्रतिपातरतो मनुष्यगन्धर्वा' ह्याश्रयितामहादः । तस्य प्रसादविशेषाद्भु-षाविशेषाभिष्मक्ति । एवं पूर्णमा' पूर्णया भूमिरुत्तरव्या-पुत्तरार्थां भूमौ प्रसादविशेषतः शतशुभेनामन्दोत्कर्षं उप-पद्यते । प्रथममन्त्रावहृतायुषस्य मनुष्यविषयमौलकाम-नाभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यान्दाच्छतशुभेनामन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण गृह्यो वक्तव्य इत्येवमप्यं' शापु युवाध्यायिक इति श्रोत्रियत्वाहृतिमते म्प्रोते । ते प्रविष्टे व-र्चस्य । अकामहतस्य त पिपद्योत्कर्षामकर्मत एषोत्कर्षा-परुषाय विगम्यते । अतोऽकामहतयुषस्यम् । तद्विषेयत-यतशुभाय एषोत्कर्षोपलब्धेरकामहतस्य परमानन्दमहि-साधनततिथामार्थम् । स्यादातमग्यम् । देशगन्धर्वां जा-तित एव । विरसोकागामिति विद्वेषां विशेषणम् । विर-काशम्यायो लोको देवां विद्वेषां ते विरसोका इति । आज्ञान इति देशोऽन्य एषाज्ञाने जाता आज्ञानजा देशः आर्त्तकर्मविशेषतो देशस्त्वानेषु जाता । कर्म-देशे ये वैदिकेन कर्मैव निश्चोत्तादिना केरसेन देश-जनि यन्ति । देश इति तयद्विद्ययुद्भिर्भुज । इन्द्रकोर्वा सामो तस्याचार्यो हृष्यसतिः मजापतिर्विराद्-त्सैमोवयरोरो गच्छा । समष्टिब्यष्टिसरूप संसार-मरणानुसम्भायो । यत्नैत श्रानन्दभेदा एकतां मन्त्र-नि । धर्मेष तद्विमित्त श्रानञ्च तद्विषयमकामहतसं-च निरतिशय यत्न स एव हिरण्यगर्भो अज्ञा तस्यैव श्रानन्दः श्रोत्रियेणारजिनेशाकामहृतेन च कर्मैत प्रत्यक्षउपलभ्यते । तस्यादेतामि श्रोत्रिय साधनाभोत्व-गम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वाहृतिमते नियते अकामहतस्य त्कृत्यते इति प्रकष्टसाधनतावगम्यते । तस्य तस्याका-महतस्य मरुर्भतयोपलभ्यमान श्रोत्रियप्रत्ययो अज्ञान श्रानन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्मा एकदेशः । 'एतस्यै-यानन्दस्यान्यामि भूतानि मात्मासुपजीवन्तीति' इत्यनरात् । स एव श्रानन्दो यस्य मात्मा ससद्ब्रह्मस्य इव विष्णु-भविभक्ता यत्नैकताज्ञताः स एव परमानन्दः स्वाभाविको-ऽहं तस्यात् । श्रानन्दानन्दिनोऽद्याविभागोऽस्य । तदेतन्मी-मासाफलसुपसञ्चिद्यते स यथाय उरुष इति । शुहायां निहित. परमे ओम्नाकाशादिकार्यं सदाऽप्रमयान

तद्देशानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते । स एकोऽसावयं पुरुष यथासावादित्ये य परमानन्दः त्रोटियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्तैकदेश ब्रह्मादीनि मूर्तानि सुखाद्याद्युप-
 जोषन्ति स यथासावादित्ये इति स एक । तं मीमांसया च सिद्धमुपसंभृतं भिन्नप्रदेशेषुटाकाशाकार्यकत्ववत् । नन्वानन्दस्य मोमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसं-
 हर्त्तव्यम्, अत्रिन्न स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विष-
 यविषयिसम्बन्धजनित इति । मनु तदतुरूपएवायं निर्देश स यथाय पुरुषे यथासावादित्ये स एक इति
 भिन्नाधिकरणस्यविशेषोपसर्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेष-
 षप्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उक्तवर्षिकवर्षापोहार्थत्वात् ।
 द्वैतस्य हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्षं सवित्प्रभ्यन्तरगत
 स वेत् पुरुषगतविशेषोपसर्दनेन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति
 न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्युभयं प्र-
 तिषं विन्दत इत्युपपन्नम् । “स य कश्चिदेवं यथोक्तं ब्र-
 ह्मोत्पृथ्व्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्त्वं ज्ञानमनन्तमस्मीति ।
 एतद्वन्दस्य प्रकृतपरमात्मार्थत्वात् । स किम् ? अस्माहोका-
 त्मेयं दृष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकसत्त्वाद्साहो-
 कात्मेत्य मत्यादित्य निरमेक्षो मृत्वा एतं यथा व्याख्यातम्
 अन्नमयमात्मानमुपसंभ्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डा-
 त्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं
 पश्यतीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमय सर्वान्नमयात्म-
 स्यमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमय-
 मात्मानमुपसंभ्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्मेऽनिरुक्तेऽनिस-
 वशेऽभयं प्रतिष्ठा विन्दते तत्रैव नान्यत्र च” शाङ्करभाष्यम्

अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं
 तावच्चिरूप्यते प्रकृते सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगु-
 णरूपत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वम् । यथोक्तं
 सा०का० “प्रोत्यप्रोतिविषादात्मका प्रकाशप्रवृत्तिनिय-
 मार्या । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिद्युनमदृश्यस्य गुणा”
 अथा सा०कौ० व्याख्या ।

‘प्रोति सुखं प्रोत्यात्मकः सत्वगुण’, अप्रोतिर्दुःखं अप्री-
 त्यात्मकोरजोगुण, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण
 इति । ये तु सन्त्यन्ते न प्रोतिर्दुःखमाभादतिरिच्यते
 एव दुःखमपि न प्रोत्यभावादन्वदिति तान् प्रत्यात्मपह-
 षम् । नेतरेतराभावा सुखादय अपि तु भावाः आत्म-
 यन्दस्य भाववचनत्वात् प्रोतिरात्मा भावो येषां ते प्रोत्या-
 त्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैवा-

सत्तुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु परस्परश्रयापत्ते-
 रेकस्याश्रयिद्वैरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेपासुक्त्वा
 प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्याः अत्रापि यथासं-
 ख्यमेव । रज प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र त्रुपु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि
 तमसा गुरुणा न नियस्येत । तमोनियतन्तु कश्चिदेव-
 प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनसुक्त्वा
 क्रियामाह अन्योन्याभिभवश्रयजननमिद्युनमदृश्यस्य वृत्ति
 क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः
 एवामन्यतमेनार्थवशाद्दुःखेतेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं
 रजस्तमसो अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिबधते
 एवं रज सत्त्वतमसो अभिभूय चोरात्, एवं तम सत्त्व-
 रजसो अभिभूय मूढाविति” ।

“प्रोत्यप्रोतिविषादादीर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्” सा०
 सू० । “गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्वयाणामन्योन्यं सु-
 खदुःखविषादादीर्वैधर्म्यम् कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः
 सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽन्य क-
 रणोपादानत्वात् सर्वकार्याणां, तत्तद्गुणत्वैचित्यात्
 एतच्चानुपदं निरूपयिष्यते । मनसं सकल्पात्मकतावत्
 सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्मो धर्मोभेदात्” सा०प्र०भा० ।
 “हेयं तु खमनागतम्” इत्युपक्रम्य “द्रष्टृदृश्यसंयोगो हेय-
 चेत्” पा० सू० हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययो संयो-
 गसुक्त्वा “प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगा-
 पवर्गाधि दृश्यम्” पा० सू०त्वे दृश्यपदार्थो निरूपित ।
 अयमर्थं प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रज, प्रकाश-
 क्रिययो प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तम । तत्र सत्त्वं
 मृदुत्वात् तथं, तापकं रज रज्जुकत्वात् । एवं सत्त्व-
 रजसोस्तप्यतापकभावे सति तमसा मोहः सम ताप इत्येवं
 रूपभ्रान्तिरूपोमोहं पुरुषस्य भवति । तदिदं गुण-
 त्वय स्वस्वकार्ये नियं सहायनविवेकिभोग्यं विवे-
 क्रियाम्यं परस्परश्रयं परस्परानिभाव्याभिमानकभावश्च
 गच्छति” इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्त-
 मसो अभिभूय सत्त्वं यदा प्रवर्त्तते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं
 जायते । सत्त्वतमसो अभिभूय सति कारणान्तरे यदा रजः
 प्रवर्त्तते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसो
 अभिभूय यदा तम उद्रेकं भवति तदा मोहं
 विषादादिकं जायते इति सुखादिसुखप्रकारः ।
 तत्र कारणं धर्मो धर्मोदिसविशोरागादिरेव । यथाह
 “सुखासुखयो राग” दुःखासुखयो, द्वेष” पा० सू०

सदेष्टितं फलमनुवातरति” न्यायेन ज्ञानादीनामन्तःकरण-
 यत्त्वेन तद्वर्णनं त्वीचिन्तितं पुरुषे तु तानि तदविवेकादी-
 पाधिकानि “प्रकृते क्रियाभाषानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
 अहङ्कारविभूताया वसाङ्गमिति मन्यते” गीतोक्तेः
 प्रकृतियुक्तानां वास्तविककर्तृत्वसिद्धेः । “तस्मात् संयो-
 नादचेतन चेतनावदिन लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा
 कर्ता भवत्युदासीन” इति सां० का० राजसदृष्टेः अन्त-
 रकरणस्य वास्तविककर्तृत्वोक्तेः क्रियाफलस्य सुखादेरपि
 तस्याभावाधिकारण्यम् । एतदाशयेनैव “तत्र जरा-
 मरणादं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः । लिङ्गस्या
 विनिवृत्तेस्तथाद् दुःखं स्वभावेन सां० का० चक्तिः पुरुषे
 औपाधिकदुःखस्य सङ्गावपरा” । किञ्च अन्त-
 रकरणस्य तावत् सुखादिभिरन्यव्यतिरेकी सर्वसम्मतौ
 इत्यन्यव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव
 सांख्यादिभिः कल्प्यते न पुनस्वस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य
 आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं गौरवपराहृतत्वात्
 निर्गुणत्वादिसुतिविरोधान् । सत्यपि तस्य स्वाभाविकाकर्तृत्वे
 भोक्तृत्वमन्येनेति सांख्या षाडः यथोक्तं साख्यसूत्रभाष्ययो
 “चिदवसानो भोगः” इ० । “पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं
 यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्त-
 नाय चिदवसान इति । चित्तः परिणामित्वरूपधर्मात्वादि-
 यद्वा निराभावावसानपदम् । चित्तौ भोगस्य स्वरूपे पर्यव-
 सितत्वात् कौटस्यग्रादिहानिरित्याशयः । तथाहि प्रमाणा
 स्यद्वन्नाहदं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं दृष्ट्या सह पुरुषे
 प्रतिविम्बितं सङ्गायते । अतोऽर्थोपरकृष्टचित्तपतिविम्बाव-
 षिद्धं स्वरूपचैतन्यमेव मानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य
 च फलमिति । ततश्च प्रतिविम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया
 दृष्टीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे । “गृही-
 तानिन्द्रियैरर्वाणात्मने य प्रयच्छति । अन्तःकरणरूपाय
 तस्मै विद्वात्मने नमः” इति । राशौ हि करणवर्ग
 आभिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति । भोग-
 यद्वार्थसाध्यवहरणम् आत्मसात्करणमिति यावत् ।
 स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः । विशेषस्तयम् ।
 अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिविम्बादान
 मात्रम् । अन्तेषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति ।
 अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे
 प्रतिविध्यते “बुद्धेर्भोग इवात्मनोत्यादिभिरिति” मन्यन्तम् ।
 अस्मिन् अन्ते पुरुषस्यापि फलव्याप्तता सिद्धा चिद-

वसानताया एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्तुरेव लोके
 क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्य-
 दुःखभोग इति तत् कथं बुद्धिगतधर्मादिफलस्य सुखा-
 द्यात्मिकाया अर्थोपरकृत्युच्छिद्यत्तेभोगः पुरुषे घटेतेत्या-
 शङ्कायासाह । “अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्” इ० ।
 बुद्धिकर्मफलस्यापि दृष्टेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य
 युक्तः अन्नाद्यवत् । यथाभ्यक्षतस्यान्नादेरुपभोगो राशौ
 भवति तद्वदित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा
 भोगनियामकत्वात् तत्र वातिप्रसङ्गः । सुषुप्त्यादेः कर्म-
 फलत्वमन्युपेत्य बुद्धिगतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्ते इत्यु-
 क्तम् । इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्व स्वीकृत्य
 बुद्धिकर्मणा पुरुष एव फलसुत्पद्यत इति सुख्यसिद्धान्त-
 माह । “अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः” इ० ।
 अथवा कर्तारं फलमेव न भवति सुखं मुञ्जीयेत्यादि-
 कामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं
 भवति “शास्त्रविहितं फलमनुवातरति” शास्त्रेषु कर्तुः
 फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः
 कर्तृवृत्तावविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवाहं
 भुङ्क्ते इति हि लौकिकाचमव इति । या च सुखं
 मे भूयादित्यादिकामना सा सुखी मे भूयादितिवत्
 फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् ।
 अतः स एव फलमिति सुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य
 पुरुषस्वरूपत्वे ऽपि वैशेषिकाणा मते औत्पद्यत् कार्यता
 बोध्या सुखाद्यवच्छिद्यवितरेव भोगत्वात् । अस्मिन् च
 भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगभाव एवापवर्गे बोध्यः ।
 अथवा भोग्यतारूपस्वत्वसम्बन्धेन सुषुप्त्याः स्वाभावयोरेव
 फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठ-
 त्वादिति” प्र० भा० युक्तञ्चैतत् “कामः संकल्पो विधिचित्वा
 अज्ञाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येत्सर्वं मन एवेति”
 श्रुत्या कामादेरन्तःकरण-धर्मत्वोक्तोक्तफलस्य सुखादेः अद-
 र्भावितात् तेषा मनोधर्मत्वमिति सांख्यादीनां मतमेव
 वेदान्तिनाम् “तदुत्पत्तिसारदिति” शा० सू० तथैव भाष्यकता
 मितीतत्वात् । इत्यास्तु विशेष साख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुण-
 कार्यत्वात् सुखादिकमस्तीति मन्यन्ते यथोक्तम्” सां० शौह-
 द्याम् । “सुषुप्त्यस्य मोहा परस्परविरोधिनः स्वस्वार्थरूपाधि
 सुषुप्त्यः स्वमोहात्मकान्येव निमित्तानि फल्यन्ति । तेषाञ्च
 परस्परमभिभाव्याभिभावकभावादानात्मम् । तद्यथा एकैव
 स्त्री रूपयौवनकुलशौलसम्पन्ना स्वामिन् सुखाकरोति तत्

कस्य हेतोः ? स्वामिन प्रति तस्याः सुखरूपसङ्गत्वात् ।
 सैव स्त्री समतीर्तुः साकारोति तत्कस्य हेतोः ? ता. प्रति
 तस्या दुःखरूपसङ्गत्वात् । एवं उच्यते तामविन्दत्
 सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तत्र प्रति तस्या मोहरूप-
 सङ्गत्वात् । अथवा च स्विया सर्वे भावा व्याख्याता ।
 तत्र यत्सुखहेतुत्वात् सात्मक सत्त्वं, यत् दुःखहेतुत्वात्
 दुःखात्मक रजः, यन्मोहहेतुत्वात् मोहात्मकं तमः, सुखप्र-
 काशसाधनानां त्वेकस्मिन् युगपदङ्गतावतिरोध सङ्घ-
 र्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधविभेदेकगुण-
 वृत्तिभिः सुखप्रकाशसाधनैर्न निमित्तभेदा उच्यते एवं
 दुःखोपपन्नमन्त्रप्रवर्तकत्वैरेव मोहयुक्तत्वावरोधैरिति सिद्ध-
 त्वैरुच्यते । सां. सूत्रे प्र० भाष्ये चोक्तम् ।
 "सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धि सुखदुःखमोहधर्मात्मकद्रव्य-
 जन्मा कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्ता-
 दिवदिति कारणगुणात्सारेणैव कार्यं गुणौचित्य चालात-
 नुसर्जनः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्त्रव्यम् । ननु विषयेषु
 सुखादिमन्त्रे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्येवावतुभवात्
 तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान इति चेन्न सुखा-
 द्यात्मकवृत्तिकार्यतया अहं सुख चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन
 च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धे श्रुतिस्मृतिप्रामा-
 न्यात् । किञ्च यस्याभ्यव्यतिरेकी सुखादिना सङ्घट्टेते
 तस्यैव सुखाद्युपादानत्वपरिकल्प्याभ्यसोपादानत्वकल्पने
 कारणहृदयकल्पनागौरवम् । अपि चान्योऽन्यवशादेन प्रत्य-
 भिस्रया च विषयेषु सर्वरूपसाधारणस्थिरसुखविद्धिः ।
 तत्सुखप्रपञ्चणायाम्नेये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च
 फलसुखत्वाच्च दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्य-
 विद्धिप्रसङ्गान् मत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि
 सुखादिकं च भाकेण्डये प्रोक्तम् । "तत् सन्देहे तस्यैवनापि
 देहे सुखानि दुःखानि च किममाल" इति । अहं
 सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं मनोत्वादीप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावा-
 ल्यसम्बन्धविषयकत्वेनां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वध-
 मनिरासाधं तदुच्यतेऽस्मिन्हेभ्यः उच्यते विविच्यते शास्त्रे-
 ष्विति । यन्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थसमवा-
 यात् । अस्तु वा यन्दादिषु साक्षादेव फलसङ्गताव्यवहारः ।
 विषयगतसुखादेश बुद्धिमात्रप्राप्तत्वं फलसङ्गत्वात् । यत् तद-
 विषयासम्बन्धयोगकाले शान्तिसुखं शान्तिकं सुषुप्त्यादी-
 व्यच्यते तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखसम्बन्ध इति ।
 वैशेषिकादयस्तु सुखादिकमात्मन एवधर्मः "बुद्धादिषुत्क"

संख्यादिप्रसङ्गं भावना तथा । धर्माधर्मौ तुष्यते आ-
 त्मसः स्युच्यते इति भावा० उक्तेः । मनसोऽनुत्पत्ती-
 कारेण तेषां तदुच्यते चानसुखादीनामप्रत्ययत्वापत्तेः ।
 प्रत्यये चाश्रयमहंशुस्य हेतुत्वात् मनसश्च प्राणावौगपयो-
 नाण्येन सङ्घाताभावादिति युक्तिं प्रदर्श्य श्रुती मनो-
 धर्मत्वमचनन्त्या आश्रयतमित्यादिवदौपचारिकमित्युक्ती-
 यक्तुः । तदेतन्मतमस्मीचीनम् एकदा सुदावगाहे सङ्घ-
 देहृष्यापि यैस्त्वोपलब्धेः अत्यगीताभिनयादेरेकदा अथ-
 दर्शनादेर्दर्शनात् मनसोऽनुत्पत्तिः श्रुतमनोवर्तकत्वस्य
 निमित्तपरत्वकल्पनेऽपि "अज्ञमयित त्वेधा विधीयते
 तस्य य.स्यविधोधात्सङ्घात्पुटीनं यन्मध्यमं तन्नासं बो-
 ऽण्डिदृष्टमन्त्र" इति का० उ० श्रुत्या "अज्ञमय इति शौच्य ।।
 मन" इत्युक्तस्य मनसोऽज्ञविकारत्वस्य समर्थनाय प्रवृत्त-
 बोधितस्य मनसोऽज्ञजन्यत्वस्य अज्ञभोजनोपचदापचदाभ्यां
 तदुच्यतेऽनुत्पत्तिसावगतेनांशुभागता मनस इति आगमविरोधे
 अतमानाप्रवृत्तेः अज्ञोक्तत्वात् तैरपि यद्दृष्टान्तेन प्रास्-
 न्तत्वेऽपि नरकपाशशुचित्वात्माने "नारं सृष्टास्त्रि-
 संज्ञेहं सचेत् जन्मवियेत्" मत्सुखत्वात् साधादप्रामाण्य-
 मतः प्रकृतोऽपि तथेति । मनसोऽनुत्पत्त्याभिप्रायेणैव
 "क्रमयोऽक्रमयश्च इत्ययः" सां० सूत्रे मनसोऽनुत्पत्त-
 निरासेन युगपदृश्योऽङ्गीकृता । तथा शास्त्र-
 कारिकाकौस्तुभोक्तम् । "युगपत्प्रत्ययस्य तद्वृत्तिः
 क्रमयश्च तस्य निर्दिष्टा । इष्टे तथाप्यदृष्टे तस्य तत्-
 पूर्विका इति" का० "इष्टे यथा यदा सन्तमसान्वकारे
 विद्युत्सम्पत्तमात्वाद्वाश्रयमसुखमतिस्निहितं पश्यति
 तदा स्वस्वसाधोचनसङ्घाताभिमानाध्यवसाया युगपदेव
 प्रादुर्भवन्ति, यतश्चत उत्पत्त्य तत्स्यानादेकपदेऽप-
 सरति । क्रमयश्च यदा सन्दातोक्ते प्रथमं तापदस्तु-
 भालं सन्मुग्धमाशोचयति अथ प्रसिद्धितमना कर्षा-
 न्नात्तदसमरः कुञ्चितपादः शिञ्जितव्यामण्डलीकृतको-
 द्युः प्रचरत्यतः पादङ्करोऽयमिति निश्चिनोति अथ च
 सां प्रत्येतीत्यभिनयते अयाध्यवसति अपसरामीतः स्वाना-
 दिति । परतोऽपि अन्तःकरणत्वस्य बाधोऽस्ति धर्मो
 इतिरित्याह अदृष्टे तस्य तत्पूर्विका इति । अन्तः-
 करणत्वस्य युगपत् क्रमेण च इति तदपूर्विकेति । अथ-
 नानागमसङ्घटतयोर्हि परोक्षेऽपि दर्शनपूर्वाः प्रवर्तन्ते
 नाभ्याया । यथा इष्टे तथा, अदृष्टेऽपीति योजना" औ०
 आकरेऽस्य प्रपञ्च । तत्र सुखं त्रिविधम् । यथा

“सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । ३६ । अभ्या-
 साद्रमते यत्न दुःखान्तञ्च नियच्छति । यत्तदप्ये विषमिष
 परिणामेऽस्ततोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्म-
 बुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्दुःखत्तदप्येऽस्ततो
 पमम् । परिणामे विषमिष तत्सुखं राजसं सृष्टम्
 ३८ । यदप्ये चातुरन्वे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रा-
 लस्यप्रसादोत्थं तस्मान्मसृष्टाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथि-
 व्यां वा दिवि देवेषु वा पुन । सत्त्वं प्रकृतिकैर्लुप्तं
 यदेभिः स्यान्नभिरुणैः ४० ”गीतोक्तेः । “सुखस्य त्रैविध्यं
 प्रतिजानीते सुखस्त्विति । अष्टोऽर्थे. ३६ । तत्र सात्त्विकं
 सुखमाह अभ्यासादिति चार्त्तन । यत्न यस्मिन् सुखे
 अभ्यासाद्रमते न तत्र विषयसुखरूपं सहसा रतिं प्राप्नोति
 यस्मिन् रममाणस्य दुःखस्यान्तमवसानं नितरा यच्छति
 प्राप्नोति । कीदृशं यत्त्वं किमपि स्वप्ने प्रथमं विषमिष
 मनसंयमाधीनत्वाद् ‘सावहृमिष भवति परिणामे
 त्वस्तसदृशं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिसस्याः प्रसादो-
 रजसमोभयत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततोजातं यत् सुखं
 तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह
 विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत्
 प्रसिद्धं स्त्रीसंभर्गादिषुखं अस्तसुपमा यस्य तादृशं
 भवति । स्वप्ने प्रथमं परिणामे च विषयत्वं दृष्टव्यं
 च दुःखचेतत्वात् तत् सुखं राजसं सृष्टम् ३८ । तामसं
 सुखमाह यदिति । स्वप्ने च प्रथमच्छेषे चतुरन्वे च
 पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च
 व्यालस्यञ्च प्रसादस्य कर्त्तव्यावधानराहित्येन मगोपाद्य-
 भेतेभ्य उचिष्यति यत्सुखं तत्तमससृष्टाहृतम् ३९ ।
 अतुक्तमपि संश्लेषं प्रकरणाद्यसंभवेति न तदिति
 त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं
 हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यथा यत् स्यात्तत् पृथिव्या मनु-
 ष्यादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः” श्रीधरः ।

वैयधिके सुखदुःखे च इदानीदविषयेन्द्रियसंज्ञिकर्षज-
 ज्ञानात् जायमाने अस्तभूयेते क्षणिके च “मात्सास्यसांस्तु
 कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽ-
 नित्याक्षांसितिक्षस भारत । इति गीतोक्तेः । वैयधिक-
 सुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवे-
 किभिः त्वाद्यावमेव ‘त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजना सु‘साम्”
 इत्युक्तेः प्रागुक्तं पातञ्जलसंज्ञासु विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातन्त्र
 सुखं राजसं प्रागुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयास्य यत्-

स्वार्थरूपपरसगन्धाः यथायथं तद्वन्तश्च तत्र यद्विशेषरूप
 गीतादिषु श्रवणोन्द्रियसंबन्धेषु यत् सुखं तत् वैयधिक
 मेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्त-
 काश्र्मतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या०
 सूत्रतौ मित्वाचरयाञ्च ।

“यस्य पुनश्चित्तचित्तिर्निराकारावन्वगतया सभाधी
 नाभिरमते तेन यद्वद्ब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह । ‘यथा-
 विधानेन पठन् वामगानसविश्रुतम् । सावधानसुदभ्यासा-
 त्परं ब्रह्माधिगच्छति”या० “स्वाध्यायानगतमार्गानतिक्रमेण
 साधनानं सास्त्रोपानात्मकत्वेऽपि गानसिति विशेषणम्
 अगोतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविश्रुतमसुखचितम् । साव-
 धानं सामध्यायसुखतात्मिकाश्र्मचित्तवृत्तिः पठन् तद्भ्या-
 सवशात्तत्र निष्ठातः शब्दाकारब्रह्मण्युपासने परब्रह्मा-
 धिगच्छति । तदुक्तम् । “यद्वद्ब्रह्मणि निष्ठातं परं ब्रह्मा-
 धिगच्छतीति” । यस्य पुनर्वैदिकब्राह्मीतौ चित्तं नाभिरमते
 तेन लौकिकगीतासुखतात्मोपासनकार्यमित्याह । “अपरा-
 नकसुखोप्यं मद्रकमकरीन्तथा । औषेणकं सरोविन्दुसुखरङ्गी-
 तकानि च । अगगाथापायिकादक्षविहितं ब्रह्मगीतिका ।
 गेयमेतत्तदभ्यासकरणात्मोक्षसंश्रितम्” या० । अपरान्त-
 कोल्लोप्यमद्रकप्रकार्यौषेणकसरोविन्दुसहितस्योत्तरमित्ये तानि
 प्रकरणाख्यानि चम्प गीतकानि । चशब्दादासा-
 रितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि स्तह्यन्ते । गाथाद्या-
 श्वतसोगीतिका । स्तह्यन्ते । अगगाथाद्याश्वतसोगी-
 तिकादत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावोक्ष
 साधनत्वात्मोक्षसंज्ञितं भन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्रता-
 पादनद्वारेणात्मोक्षतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । ‘कीथा-
 पादनतत्त्वञ्च श्रुतिजातिविशारद । तारुञ्जयामया-
 सेन क्षोक्षमाणं नियच्छति” या० । भरतसुनिप्रतिपादित
 योणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत इति श्रुतिर्हाविश्रतिविधाश्व-
 प्रस्वरेषु । तथा हि महज्जमभ्यमपञ्चसाः प्रत्येकं चत-
 स्रतय अष्टपधैवतौ प्रत्येकं कनिष्ठश्रुती । गान्धारनिपादौ
 प्रत्येकं द्विश्रुती इति । वातयस्तु पञ्जादयः सप्त श्रुताः
 सङ्करजातयस्वैकादशेतेषु मद्रादयविधासासु विशारदं
 प्रवीणं तावदिति गीतप्रमाणहृथ्यते तस्यस्यपञ्च
 तदुक्तविरहमहोपासनतया तात्तादिभन्तव्याश्चित्तवृत्ते-
 रात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादत्यायासेनैव शक्तिपथस्ययच्छति
 प्राप्नोति । चित्तविलोपाद्यन्तारावोभेतस्य गीतस्य फला-
 न्तरमाह । “गीतज्ञोयद्वि योगेन नाप्नोति परकमदम् ।

रुद्रस्यातुषरोभूत्वा सृष्ट तेनैव मोदते" या० । गीतघोषदि-
कथञ्चिद्योगेन परममदस्य प्राप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवो-
भूत्वा तेनैव सृष्ट मोदते क्रीडति"मिता० । विद्यतिर्गामयन्ते ।

सृष्टं उ खञ्ज न प्रतिभयवविषयजन्यं व्यक्तिभेदेन
कालभेदेन देगादिभेदेन च सृष्टचेतोरापि उ सृष्टेतत्त्व
दुःसृष्टेनोरापि सृष्टचेतत्वम् । तथा हि खलादिं प्रति
साधुमिच्छस्य विनयवाक्यस्यापि न प्रति दुःसृष्टेतत्त्व कथ-
मन्यथा तस्य श्रवणात् खलादेरहितकर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्
एवं वैरिणं प्रत्यपि शमवादात् उ सृष्टेतत्वम् एतदा-
शयेनैव "शमवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत टीपका " इति
भाषे वर्णितम् । तथा चन्द्रकिरणमलिनध्वमरध्वन्यादेरन्यत्र
सृष्टकरस्यापि विरहितं प्रति दुःसृष्टेतत्वम्, एवं दुःसृष्टेतो-
र्विगाहारादेरपि श्रुकरं प्रति सृष्टकरत्वम् इति तत्र न वस्तु
नियम । अतएवोक्तम् "विषयमयमृतं क्वचिन्नदेवदत्तं वा
विषयीश्वरेष्वया । हिमसेकाविपत्तिरत्न मे मलिनो पूर्व-
निर्दग्धं गता" रघुः एवं कालभेदेऽपि सृष्टदुःसृष्टकरयो-
र्विपर्यय यथा शीतकाले दुःसृष्टेतो पीप्लो सृष्टचेतत्वम्
एवमग्नादितापस्य शीतकाले सृष्टकरस्य पीप्लो दुःसृष्टकरत्वम्
एवं देयभेदेऽपि यथा तिनिस्यादेरन्यत्र सेवने रोगादि
दुःखदत्त चारदेये तु सृष्टकरत्वम् अतएवोक्तं
"किमाश्चर्यं चारदेये प्राणदा यमदूतिकेति" यथा च
वस्तुमालस्य त्रिगुणात्मकत्वात् व्यक्तिभेदेन कालादि-
भेदेन च सत्त्वरजस्तमसां सृष्टदेकात् विपर्ययस्वरूपता-
पत्ति तथा प्रायुक्तसांख्यतत्त्वकौमुदीवाक्ये स एव । अत
एव रसादौ लोकादिकारणविपर्यय " सा० द० उक्त यथा
"हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकासंनयात् । शोकहर्षा-
दयो लोके जायन्तां नाम लोकाकाः । अलौकिकविभा-
नत्वं प्राप्नोत्य काव्यश्रवणात् । सृष्टं सञ्जायते तेभ्य
सर्वैश्वोऽपीति का जति । वे खलु रामवनवासादयो
लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्य-
नास्त्वसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्त्वा कारण-
मद्वाच्यात् विद्यायालौकिकविभावनमद्वाच्यात् भजन्ते ।
तेभ्यश्च श्रुते दन्ववातादिभ्य इव सृष्टमेव जायते ।
अतश्च लोकाशोकहर्षादिकारणेष्वप्यौ लोकाशोकहर्षादयो
जायन्ते इति शोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुन
"सर्वैश्वोऽपि विभावादिभ्यः सृष्टमेव जायते" इति
नियमात् कश्चिद्व्ययः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिपरिवस्य
काव्यनास्त्वोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामनृपातादयो जायन्त इ-

त्युच्यते । अश्रुपातादयश्च इह दुःखतत्वात्तेषो जताः" ।

वैपथिकसृष्टेषु काव्यादिरसास्वादसृष्टसमतीवचमत्कारा-
घायकतया ब्रह्मानन्दस्यमित्यादिभारिकामन्वन्ते जघोक्तम्"
सा० द० । "सत्तेद्रेकादसृष्टस्यप्रकाशानन्दविभवः । वेद्या-
नरस्यर्थाश्रुत्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरवत्कार-
प्राणः कैचित् प्रमातृभि । साकारवदभिन्नत्वेनावभाषा-
द्यते रस । रजसामोभ्यामसृष्ट मनः सत्त्वमिहोच्यते ।
इत्युक्तप्रकारो बाह्यभेदविषयतापादकः कथनान्तो भर्ष-
सत्त्वं तस्योद्रेकः रजसमसो अमिभूवाविभाषः । अत्र च
हेतुसाधाविधाद्यौकिस्वभावाध्यापदयोऽनन्तम् । अत्र च इत्येव
एवाय विभावादिरत्यादिप्रकाशसृष्टवत्कारात्तत्र ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः । अत्रकाशलाद्यपि वक्ष्यमाणोक्तम् ।
चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । वत्कारादिचिन्मय-
रूपो विषयापरपर्यायः" । "रसे सारवत्कार सर्व-
लाभतुभ्यते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्वलाभ्यङ्गु तो रसः" ।
"सृष्टवन्तः प्रमिस्त्वन्ति योगिवद्रसवन्तिमिति" । यद्यपि
"स्वादः काव्यार्थसम्भेदाशक्तानन्दसृष्टवः" इत्युक्तदिवा
रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वसक्तं तथापि "रसः काद्यते" इति
काल्पनिक भेदसुरतीक्ष्ण कर्मकर्त्तरि वा प्रबोम । तदुक्तम् ।
"रसमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशयरोरादन्य एव हि रस"
इति च । "आनन्दजास्तमिरहृद्ययमाप्यमार्गान्" "स तमान-
न्दमपिन्दत ह्रिज" इति च मैपधम् एवं तत्त्वस्यसर्वसर्वेषु
उपान्निमज्ञोक्तेषु उदा० । "आनन्दाद्येव प्रजा प्रजावन्ते
आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविशियन्ते" इति श्रुति ।
५ विष्णो । "आनन्दोऽनन्दोऽनन्द" विष्णुः ० । ६ आदिगुरौ-
तिकले द्रव्ये ० अत्र हि वंशैरगणै रचिते द्रव्यकण्डेभेदे ।
आनन्दवति आनन्दि-शिष्य-स्य च । आनन्दकरे ति० ।
षट्पञ्चसंख्येयस्येष्टाचत्वारिंशेऽवर्षभेदे पु० । "मिषतिः
सर्वशस्याना सर्वशस्यमहार्पता । इतं तैश्च समं ज्ञाति
आनन्दे नन्दिनी प्रजा" अतोति० तद्व्युत्पन्नम् । १० मध्ये न० ।
११ षट्भेदे च तद्व्युत्पन्नं षट्भेदे वक्ष्यते । १२ विष्णु-
गणभेदे पु० ।

आनन्दकानन न० आनन्द हेतुः काननम् । अविच्छे-
कायोक्षेत्ते आनन्दवत्तादयोऽप्यत्र । तस्यानन्दवन्तानामपि-
दन्तिः कायोखण्डे २६ अ० दर्शिता यथा अविच्छे-
प्रकृतम् । "अस्यानन्दवर्नं नाम सुराऽकारि पिमाकिना ।
जेतस्यानन्दहेतुत्वादविच्छेत्तमननरम् । आनन्दकन्दो-
जानानस्य रापि यतस्ततः । ज्ञेयानि सर्वत्रिभूतानि तत्रि-

आनन्दकानने" । तस्य चानन्दहेतुत्वं तत्र मरणेन तत्र-
ज्ञानमन्मादमद्वारा ब्रह्मस्वरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं
जायालोपनिषदि अविमुक्तं प्रकृत्य "तत्र हि जन्तोः
प्रायेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्वारकं ब्रह्म व्याघटे येनासावस्तु-
भूय मोक्षी भवति" ।

आनन्दज त्रि० आनन्दात् जायते जन-इ ५ त० । आन-
न्दजातेष्वश्रुपातादी मन्वशुणोद्भेके हि चेतसो द्रुत्वात्
नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलविन्दोः स्वरूपं भवति
यथोक्तम् "सा० द० "अश्रुपातादयस्त्रहृद्रुतत्वाच्चेतसोमताः"
"आनन्दजाशुभिरतुस्त्रियमाणमार्गान्" नैप० ।

आनन्दशु पु० आनन्दि-भावे अशुच् । आनन्दे सुखे
नन्दयुरप्यत्र "यस्यासौ तस्य नन्दयुः" मट्टि ।

आनन्ददत्त पु० आनन्दोदत्तो येन । मेहने गच्छि०
मेहनाद्धि प्रचुरानन्दोभवतीति तस्य तथात्वम् ।

आनन्दन न० आनन्दयत्यनेन आनन्दि-णिष् करणे ल्युट् ।
यातायातकावे भित्वादे' । आरोग्यस्वागतदिप्रश्ने श्वात्का-
त्त्रिकाबिहने च । भावे ल्युट् । श्चखजनने ।

आनन्दपट पु० आनन्दजनकः पटः । नयोदावस्ते हारा० ।

आनन्दपूर्ष पु० आनन्दन पूर्ष स्तूप्र' । सदाप्रकामत्वेन
कात्यानराभावात् परितहप्रे परमात्मनि । श्रुतिश्रयिता
नन्दयुक्ते त्रि० ॥ आनन्दप्रचुरादयोऽप्युभयत्र । नैयायिका-
दिमते स आनन्देन इ सामायेन पूर्ष' । अपरिच्छन्नतया
विभुत्वात् इति इति भेदः ।

आनन्दप्रभव पु० आनन्द' प्रभव' प्रभवपादगं यस्य ।
। वीर्ये रेतसि तस्य सात्त्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्ते अथात्वम् ।
श्रुतादिप्रपञ्चे "आनन्दादेव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन
जीवन्ति आनन्दे प्रविचीयन्ते" इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्म-
स्वरूपानन्दमवत्वात् तथात्वम् ।

आनन्दभुज् पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज-क्लिप् । सुषुप्तप्रवस्थापद्ये
मात्रे जीवभेदे "आनन्दमुक्त्वेतोसुषु" प्राञ्च" इति
श्रुति तथा लोके आयासशून्यः सुषुप्ती आनन्दमुच्यते तथा
सुषुप्तोऽपि सर्वायासशून्यतया आनन्दमुग्ल्युच्यते ।

आनन्दभरव पु० कर्म० । विषमूर्त्तिभेदे तस्य पत्नी ङीप् ।
प्रकृतिसंख्यायां परदेवतायां तत्पत्न्या स्तो अन्-
योरेव रुद्रयामने मन्मप्रतियचनकर्त्तृत्वम् ।

आनन्दमय पु० आनन्दं प्रचुरोऽस्य प्राचुर्ये मयट् । प्रचुरा-
नन्दस्वरूपे परमात्मनि "आनन्दमयोऽभ्यासात्" गा० छ० ।
यथा च आनन्दप्रचुरत्वात् वस्य आनन्दमयत्वं तथा तद्ज्ञा-

धे निश्चीतम् यथा "तैत्तिरीयकेऽस्यमयं मनोमयं
विज्ञानमयं प्राचुरकस्यान्नायते "तस्याहा एतस्या
विज्ञानमयादन्वोऽन्तर आत्मानन्दमय" इति तत्र
सशयः किमिहानन्दमयमय्येन परएवात्मोच्यते यत्प्र-
कृतं "सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" किं वाच्यमयादिवत् ब्र-
ह्मणोऽर्थान्तरमिति । किन्तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरमस्य
आत्मानन्दमय' स्यात्कस्मात् ? अत्रमयास्यस्यात्मप्राप्तपतित-
त्वात् । अपापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयोस्य एवात्मे-
ति, न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वव्यपञ्च । सुख-
शेदात्मा स्यात् न प्रियादिर्षस्वयः स्यात् इह त्वं "तस्य मियमे-
धिर" इत्यादि श्रूयते । शरीरत्वञ्च श्रूयते । "तस्यैकएव-
शरीर आत्मा यः पूर्वस्येति" । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमय-
स्यैकएव शरीर आत्मा यएव आनन्दमय इत्यर्थः । न च
सशरीरस्य सत प्रियाप्रियसंस्पर्शमीवारयितुं शक्य । तस्मात्
संसार्येवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमच्यते । परएव
आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः ? अस्यासात्परिकाशेव ज्ञा-
तान्यानन्दमयो गच्छत्सोऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य "र-
सोवै स" इति तस्यैव रसत्वसङ्गोच्यते "रस श्लोधायं अन्वानन्दी
भवति कोक्षेत्रवाच्यात् क० प्राययाद्यदेप आकाश आनन्देन
स्यादेव श्लोधानन्दायति सैषानन्दस्य भीसांसा भवति" ।
"एष आनन्दमयमात्मानमपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणो-
विद्वान् न विभेति कुतश्चन" "आनन्दो ब्रह्मेति अजाना-
दिति" च । श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्म-
ख्येवानन्दशब्दोऽहम् । एवमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वोऽब्रह्मणो-
पाभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तुभूम्
अत्रमयाद्यस्यस्यात्मप्राप्तपतितत्वादानन्दमयस्यास्यस्यात्म-
त्वमिति । नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तर-
त्वात् । सुखमेव ज्ञात्मानमपदिदिषु मास्यं शोकमुहि-
मसुषुपदप्रपञ्चं शरीरमनात्मानमत्यन्तनूदानामात्मत्वेन
प्रसिद्धमनुष्य भूयानिप्रसिद्धुततात्मादिप्रतिभावात् ततो-
ऽन्तरमित्येवं पूर्वेषु पूर्वेषु समानसुषुपत्तरेमनात्मा-
ममात्मेति माहयत् मतिपक्षीकृत्यापिष्वया सर्वान्तरं
सुखमानन्दमयमात्मानमपदिदेशेति श्लिष्टतरम् । यथा-
इन्द्रनीमिदर्शने ब्रह्मोऽपि तारासुषुप्तासुसुषुपतीषु दर्श-
तासु याऽन्या मदर्शयते सा सुखं शरुन्वती भवति एव-
मिहामानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्पुस्यमात्मत्वम् । यत्तु
नूषे प्रियादीनां शिरस्तादिकल्पनासुपपन्ना सुखस्यात्मन
इति अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्यात्प्राक्कीदृ-

दोषः । शरीरत्वमप्यानन्दमयसञ्चमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्शमानत्वात् न पुनः साक्षादेव शरीरत्व संसारिवद् तस्मादानन्दमय परएवात्मा । "विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राप्सुर्यात्" सू० । अत्रानन्दमय परात्मा भवितुमर्हति कस्मात्? विकारशब्दात् । प्रकृतियचनादयमन्यः शब्दो विकारवचन समधिगत आनन्दमय इति भयटोविकाराद्यत्वात् तस्मादन्नमयादिशब्द्वहिविकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेन्न प्राप्सुर्याद्येऽपि भयट्. अपरणात् "तत्प्रतिप्रकृतवचने मयाङ्कितं" (पा०) मप्रचुरतायामपि हि भयट् चार्थ्यते । यथाज्ञमयो यच्च इति अन्नप्रचुर उच्यते । आनन्दमप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मण्य मनुष्यत्वादारभ्योत्तर-स्मिन्नुत्तरिणान् स्थाने यतयुष्य आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् तस्मात्प्राप्सुर्याद्ये भयट् । "तद्वैतव्यपदेशाच्च" सू० । इतश्च प्राप्सुर्याद्ये भयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मण्योव्यपदिशति श्रुतिः "एष हेतुवानन्दायतीति" । आनन्दयतीत्यर्थः । योऽङ्ग-न्यानानन्दयति स मप्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योऽन्येषा धनित्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत् । तस्मात्प्राप्सुर्याद्येऽपि भयट् सम्भ-पादानन्दमय परएव आत्मा । "मान्त्रवर्णिकमेव च गीय-ते" सू० । इतश्चानन्दमयः परएवात्मा यस्माद् "ब्रह्मविदा-प्नोति परम्" इत्युपक्रमस्य हि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यपि मन्त्रे यद्ब्रह्म प्रकृत सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्यावरजसमानि मृतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायासवस्थित सर्वान्तर, यस्य विज्ञानमायाऽन्योऽन्तर आत्मैति प्रकान्तं, तस्मान्त्रव-र्णिकमेव ब्रह्मे हे गीयते "योऽन्योन्तर आत्मानन्दमय" इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतज्ञानप्रकृतप्रक्रिये स्यात्, न चाज्ञमयादिमय इवानन्द-मयादन्योन्तर आत्माऽभिधीयते एतच्चिद्वैतं च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या "आनन्दो ब्रह्मैति व्यगानादिति" । तस्मादानन्दमय परएवात्मा "शा० भा० ।

२ आनन्दमप्रचुरे त्रि० सर्व्वीयासमून्यस्युप प्रवृत्तस्यापक्षे ३ आ-नन्दमयकोषाभिमानिनि जीवे च । "काश्चिदन्तर्मुखा उत्तरान-नन्दप्रतिविम्बमाह । पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण जायते । सादाविशुक्लीयतोनात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् । विम्बभूतोय आनन्द आत्मासौ सर्व्वदा स्थितः" पञ्चद० उक्ते, जीवस्य पारमार्थिकानन्दरूपपरात्मस्वरूपत्वेऽपि

सुप्तौ तस्य स्फुरणेऽपि च स्वत्यकात्मिकत्वात् ब्रह्मानन्दवै-सद्यप्यदम् । स्थिता ङीप् । साच ४ दुर्गामूर्तिभेदे स्त्री० ।

आनन्दमयकोष पु० आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः । वेदान्तिमतसिद्धपञ्चकोषमध्ये पञ्चमे कोषे अविद्यास्वरूपे कारणशरीरे । आनन्दमयकोषस्वरूपा-दिकसक्तं विने० चू० ।

"आनन्दप्रतिविम्बसुस्थिततनुर्हं सिद्धमोज्ज्वलिता स्यादा-नन्दमयः प्रियादिगुणक खेष्टार्थसामोदयः । पुण्य-स्यानुभवे विभाति कृतिमाभानन्दरूपः स्वयं मूलानन्दति यत्र साधुतनुभ्रमात्र प्रयत्नं विना । आनन्दमय-कोपस्य सुप्तौ स्फूर्तिरुत्कटा । स्वप्रनागरवोरीवदिष्ट-गन्दर्यनादिना । नैवायमानन्दमय परात्मा शोषाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात् । कार्यत्वहेतो मुक्तक्रियायां विकार-सङ्घातसमाहितत्वात् । पञ्चानामपि कोषार्था निषेधे युक्तिरुच्यते । तन्निषेधावधि साक्षी बोधरूपोऽप्यिच्छते । योऽयमात्मा स्वयंश्रोति" पञ्चकोषविलक्षणः । अथस्वा-त्यसाक्षी सन् निर्बिकारो निरङ्गन । सदानन्दः स विज्ञेय स्यात्तत्पेन विपश्चिता" ।

आनन्दमयशब्देऽधिकसक्तम् । "गुहाहितं ब्रह्म वस्तु पञ्चकोषविवेकतः । बोधु शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रपिच्यताम् । देहादभ्यन्तर प्राण प्राणादभ्यन्तर मन । तत कर्त्ता ततोभोक्ता गुहा सेय परम्परा" पञ्चद० ।

आनन्दसम्भव पु० आनन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य सम्भव प्रकाशः । तत्त्वज्ञानप्रयोच्ये ब्रह्मानन्दस्फुरणे । "आनन्दसम्भवे लीनोनापश्यसभयं सुने । पुरा० । सम्भवत्त्वमात् अपा-दानेऽप्य आनन्द सम्भवोऽस्य । २ भूतादौ त्रि० आनन्द-प्रभवशब्दे विवृति ।

आनन्दा स्त्री आनन्दयति सेवनात् आ+नदि-णिच्-अच् । विजयायाम् (सिद्धि) राजनि० ।

आनन्दात्त्वं पु० आनन्द अर्थव इय अयोमत्वात् । ब्रह्मा-नन्दे अखण्डानन्दरूपत्वादपरिच्छित्त्वाच्चास्य तथात्वम् । प्रसोदारणं वादयोऽप्यस्य । "ब्रह्म प्रसोदारणवमिति" नैष० ।

आनन्दि पु० आ+नदि-इत् । १ ह्ये "कौशल्यामन्दिर्वर्ज-नोराम" इति रामायणम् । २ कौतुके च ।

आनन्दिन् त्रि० आ+नदि-क्त । १ ह्येयुक्ते ह्यसिनि, आ+नदि-णिच्-क्त । यस्यानन्दो जनितश्चास्मिन् २ अस्मिन्दिन्ते त्रि० ।

आनन्दिन् त्रि० आ+नदि-णिनि । १ आनन्दयुक्ते षिच्-

चिनि । आनन्दकारके त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।
 आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि-णिच्-ञच्-गौरा०
 ङीप् (आकन पाता) इषभेदे गन्ध० ।
 आनमन न० आनस्यते षमीक्रियतेऽनेन करणे ल्युट् । सन्तो-
 भार्यातुगत्वाद्दौ आनतौ । भावे ल्युट् । २सम्यगनमने ।
 षिच्+ल्युट् । मन्त्रतापादके श्व्यापारे ।
 आनमित त्रि० आ+नम-णिच्-क्त । आवर्जिते आनती-
 क्ते अतृकृलीकते ।
 आनस्य त्रि० आ+नम-णिच्-कर्मणि यत् । १नञीकार्ये
 आ+नम-ल्यप् । २ममकत्वर्थे अय्य० वा मलोमे त्रिक
 आनलोत्पन्न अय्य० ।
 आनथ पु० आ+नी-भावे अच् । देशात् देशानन्तरनयने ।
 आनीयते वेदाद्यध्ययनायात्र आधारे अच् । उपनयनसं-
 स्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमपुमयत् न० ।
 आनर्त्त उ० आन्त्यत्यत्र आधारे घञ् । १न्त्यशाखाया
 २युक्ते च तत्र हि वीरैर्हर्षात् न्यत्वमिव क्रियते इति तस्य
 तयात्वम् । ३स्त्रय्यवशे राजभेदे "मनोर्वीरैस्वतस्याघनं उला
 वै नव तस्मा" । इत्याहुर्चैव नामागो छण्डुः श्याति-
 रेव च" इत्युपक्रम्य "श्यातिर्भिद्युन त्वासीदानर्त्तानाम
 विद्युतः । उल, कन्या सुकन्याख्याया पत्नी च्यवनस्य ह ।
 आनर्त्तस्य तु दायादोरेवोगाम महाद्युतिः । आनर्त्तौ-
 विषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्रः
 कङ्कनीनाम धार्मिक । ज्येष्ठ पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य
 कुशस्थलीम् । स कन्यासहितं श्रुत्या गान्धर्वं ब्रह्मणो-
 ऽन्तिके । सुहूर्त्तभूतं देवस्य गतं बह्वयुगं प्रभो । । आज-
 गाम युगैष्य स्त्रीं पुरीं यादवैर्हताम् । कृता हारवतीं
 नाम्ना बह्वद्वाराद्वतोरणाम् । भोजछण्डान्वर्कगुणा यासु-
 देवपुरोगमै । ततस्तद्भैवतोज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम् । ।
 कन्या तां बलदेवाय सुमता नाम रेवतीम् । दत्त्वा
 जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संशितः" हरिव० १०८० ।
 तनुदते ४देशभेदे आनर्त्तनामस्यैवंशकृतत्वात्तस्य देशस्य
 आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इत्याहुर्गत्यर्थ-
 चस्य पश्चात् राज्ञमासीत् यथोक्तम्"
 "आनर्त्तौ नाम ते राज्ञं भविष्यत्यायतं महत् । तद्ग-
 विष्यमहं मन्ये काञ्चयोगेन पार्थिव । अध्यास्ततां
 वषाकाञ्च पार्थिवं इत्तस्तमम् । यायातमपि वंशस्ते
 षमेष्यति च यादवम् । अतुर्वशञ्च वशस्ते षोमस्य
 भविता विह । एष मे विभवेष्वात तमेतं विपयोत्तमम् ।

दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणाक्षयम् । सपत्नेन
 सपायुक्तस्त्वमिमं विपयोत्तमम् । पाशयस्तास्त्रिंशं वात !
 स्वस्य वंशस्य इदमे । वाठमित्येव कथ्यन्तः प्रतिजप्साह
 तत्पुरम् । स च दैत्यस्यपोवाचं जगाम वरुणाक्षयम् ।
 इत्यन्वय महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निनेषयामास
 पुरं वासार्थमनरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्वाङ्मं सुवाङ्मं
 गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन सङ्घट्टं प्रत्यपद्यत ।
 अन्नूपविषयञ्चैव वेलावनविमुषितम् । निविष्टं चैत्रयस्साठ्यं
 प्राकारपामसंक्रुष्टम् । यथास च न्यप्र स्तोत्रं तद्वाङ्मं
 राष्ट्रयर्त्तनः" ६४७० । अत्र च सस्रवेणादिकं तन्वीमादिक-
 यक्तम् । ५तद्देशवासिजनैषु ईतद्वाजेषु च ७७७-
 वंशे राजभेदे पु० । "यर्थवेतोस्तु दायादौ विमुनां प्रजे-
 श्वर" । आनर्त्तस्तु विभोः उलो सुकुमारकृतोऽभवत्" हरि-
 वं० ३३ । तत्र तद्देश राजपरत्वे "आनर्त्तान् काञ्चकुटांच
 कुशिन्दांच पिजित्य सः" भा० पु० २४७० । देशवासिपरत्वे ।
 "उक्तवर्षं महावाहो । काषी छण्डिकावाचमः । वासु-
 देवः स मन्दाता वसुदेवसुतो गतः । तस्य युवाभिर्नोदर्षं
 युक्ते माशयिताऽप्यहम् । आनर्त्तः । सत्वमाख्यात तत्र
 गन्ताऽपि यत्र सः" इति आनर्त्तवासिनः प्रति शास्त्र-
 वाक्यम् देवरपत्वे । "आनर्त्तेषु विमर्दञ्च क्षेपञ्चात्मनि
 कौरव" इति भा० व० १४ अ० "आनर्त्तमेवामिहस्थाः
 शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्राधाना" भा० व० १८२ अ० ।
 कृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्तैः क्रूरपहपीडितैः क्रमेण
 देशविशेषराजाशुभस्य ६० सं० प्रतिपादनात् स्यात्वादिभि
 स्त्रिभिर्नक्तैः क्रूरपपीडितैस्त्रैश्चैव शब्दप्रत्याश्रयं भवति यथा
 ६० सं० कूर्मवि० । "यगैराग्नेयाद्यैः क्रूरपहपीडितैः
 क्रमेण नृपा । पाञ्चासोभागविभः काञ्चिन्नृप्य शयं यान्ति ।
 आवन्नोऽयानर्त्तौ वृशु वायगति सिन्धुसौविदः । राजा
 च हारहौरोमद्भैवशोम्यय कोपेन्द्र" । आनन्दतीति
 कर्त्तरि अच् । दलले न० तस्य तरङ्गरूपेण न्यस्येव
 करवात्तयात्वम् ६मर्त्तके त्रि० भावे घञ् । १०मर्त्तने पु०
 आनर्त्तक त्रि० आनर्त्तदेशे भवः घृमा० पुञ् । १आनर्त्तदेश-
 भवे । आनन्दयति आ+नन्द-ञच् । २समना-
 मर्त्तके त्रि० । [इत्याम् ।
 आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । हारवताम्
 आनर्त्तैश्च त्रि० आनर्त्तदेशे भवः इहत्यात् इ । आनर्त्त-
 देशभवे ।
 आनर्त्तक्य न० आनर्त्तस्य भावः अयम् । १निष्प्रवीज-

नले प्रयोजनाभावे । “शुद्धानर्थाविति चेत्” कात्या०
 ७।८,५, ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्”
 ॐ०५० । अनेन क्रियाप्रतिपादकभिरवेदभागानामान-
 र्थक्योक्तेः वेदान्तवाक्यानां न स्यात् प्रामाण्यं समुद्दिमा
 वृत्तमतीत्यादिवाक्यात् तेषां भूताद्योपदेशकत्वात् तथा
 च उपासनाविधिविधेयतयैव तेषां प्रामाण्यम् इति
 लोभांसका मन्यन्ते । तदेतन्मतम् पूर्वापरात्तेनोपन्यस्य ‘तत्तु,
 धमन्यवादिति’ शारदारकसूत्रभाष्ये निराकृतं यदा
 “यदापि शास्त्रप्रमाणं तद्वा तदापि प्रतिपत्तिविधिवि-
 नयतयैव शास्त्रेण तद्वा धमन्यते । यदा यूपानुष्ठानोया-
 दोन्वहोत्रिकाद्यपि विधिविधेयतया धमन्यते तद्वा । प्र-
 हतिनिवृत्तिप्रयोजनत्वात्प्रासास्य । तथा हि शास्त्रतात्-
 पर्येतिदं श्लाघः । “इदोहि तस्यार्थः । अर्थावोधन-
 चोदनेति क्रियाया प्रवर्तकं यथमम् । तस्य ज्ञानरूपदेयः ।
 तद्भूतानां क्रियार्थेन मन्नायाः” । “आम्नायस्य क्रिया-
 र्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति च” । अत एव च विहितय
 विधेये प्रवर्तयत् कृतविहितयविधेयानिप्रवर्तयत्प्रवर्तय-
 स्तम् तच्छेपतया पान्यदुपयुक्तम् । तस्मान्नाम्नायेदा-
 न्नामपि तयैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे-
 यथा शर्मादिकामस्यान्विहोत्रादि साधनं विधीयते एव-
 मन्वतत्त्वकामस्य तद्वाज्ञानं विधीयत इति युक्तम् । नन्विह
 जिज्ञास्यैवैकल्यस्यतद्वा । कर्मकारके मव्योघर्माजिज्ञास्य
 इह तं भूतं निवृत्तं च तद्वा जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्म-
 ज्ञानफलादनुष्ठानकामेवाहिसकत्वं तद्वाज्ञानफलं भवितु
 भवेति । नार्थेनेन भवितुम् । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव
 तद्वाच्यः प्रतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अरे इत्ययः”
 “योऽयमात्माऽप्यहत्तपात्मा सोऽप्येव” स विजिज्ञासि-
 तव्यः” । “आत्मेत्येवोपासीत” । “आत्मानमेव सोऽनुपा-
 सीत” “तद्वा वेदं तद्वा भवति” इत्यादिषु हि विधानेषु
 सर्वेषु कोऽथात्मा तद्वात्वात्काह्यायां तत्सक्यसमर्पणेन सर्वे
 वेदान्ता उपयुक्ताः नित्यं सर्वत्रः सर्वगतो नित्यः प्रीतिस्त
 शुद्धबुद्धिसक्यसमाधोविज्ञानमन्दं तद्वात्वेवमादयः । तद्वा-
 पासनाच्च तद्वाइदोऽइदोमोचः फलं भवित्यति । कर्तव्य-
 विध्यननुप्रवेशेन वस्तुमालक्यने ज्ञानोपादानासम्भवात्
 “समृद्धोपा वसुमती” “राजासौ गच्छति” इत्यादि पाकप्रवृ-
 द्दान्तवाक्यानामनर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमालक्यनेऽपि
 रज्जुरिव धर्म इत्यादौ आन्वितमिति तन्निवर्तनेनार्थवत्त्वं
 इदं तथेहायसंसार्यात्प्रवस्तुक्यनेन संसारित्वान्विति-

वर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । आदेवं यदि रज्जुकावचन-
 वदर धर्मभावितः संसारित्वान्वितिर्ननुकल्यवचनवधा-
 त्मेव निवर्तते ननु तद्वाच्योऽपि यदापूर्वं बुद्ध्याः सादि
 संसारित्वधर्मदर्शनम् । “नोतन्वोपन्यस्योनिदिध्यावित्तव्यः”
 इति च उपपत्तेश्चाहवोर्नमनिदिध्यावित्तव्योर्नमात् ।
 तच्चाप्रतिपत्तिविधिविधिवत्तयैव शास्त्रप्रमाणं तद्वाऽप्यु-
 नन्यमिति” (पूर्वपद्यः) । “यदिपि शास्त्र तात्पर्यं विदा-
 नतुक्तमवम् । इदोहि तस्यार्थः अर्थावोधनमिहोवमादि ।
 तत् धर्मजिज्ञासावित्तवत्वादिधर्मप्रतिषेधकाकारित्वात् इह-
 वत्त्वं । अपि च “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना-
 म्” इत्येतेषां श्लोकाभ्युक्तत्वात् भूतोपदेशानामनर्थक्यप्र-
 वृत्तः । प्रहतिनिवृत्तिप्रयत्नितरेणेव भूतत्वेत् ननु इदं वि-
 ध्यावर्तनेन, नृत्सं निवृत्तं भोपदिनतीकृत भोपेठः ? ।
 न हि भूतस्यपदिश्वानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेपि
 भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियावर्तनं भूतोपदेश इति चेत्-
 न दोषः । क्रियावर्तनेऽपि क्रियावर्तनं ननुक्रियास्यैव
 इति । क्रियावर्तनं प्रवोक्तं तस्य, न चैतावता वस्तुव-
 दितं भवति । नहि नाभोपदिदं चिं तत्र तेन सादिति
 उच्यते । अनवततात्वात्पुं परेश्वर तयैव भवितुमर्हति ।
 तदवतता निव्याजानस्य संसारपेवोर्निवृत्तिः प्रवोक्तं
 क्रियतइत्यविहितमवर्तनं क्रियासाधनवत्पुं परेश्वरेन । अपि
 च “तद्वाच्यो न इत्ययः” इति चैवमाया निवृत्तिरपदि-
 श्यते । न च वा क्रिया नापि क्रियासाधनम् । अक्रि-
 यार्थानात्पदेशोऽनर्थक्यत्वेत् “तद्वाच्यो न इत्ययः” इत्यादि
 निवृत्तपुं परेश्वरानामनर्थक्यं भागं तज्ज्ञानिदम् । न च स-
 भावप्रामाण्यत्वात्संसारारोच नञः यद्यप्यप्रामाण्यवर्तनं
 अत्यन्तं इननक्रियानिहोत्रोदाधोन्वयतिरेकेषु । नञ
 चैव साभाषोयत् ससम्बन्धिनोऽप्रावं भोपयति । अभाव
 बुद्धिसौदाधोन्वकारवत् । वा च दग्धेनानिदवत् कर्म-
 भोपयमाव्यति । तच्चात्प्रवृत्तक्रियानिहोत्रोदाधोन्वयेन
 तद्वाच्यो न इत्ययः इत्यादिषु प्रतिषेधात् नन्वाने च नञ
 प्रजापतिप्रतादिभ्यः । तच्चात् उच्यतात्तवोन्वयात्सा-
 नादिभूतार्थत्वादिपिप्रयोजनार्थक्याभिधानं इत्ययम्” ना०
 (सिद्धान्त) नाक्यादेः श्वर्षवोधकत्वाभावे च । लोभांसकनते
 आन्वित एव चान्नां यत्निपद्यनिवत्तात् विवारेषु
 आन्वितवोधकतया तद्वाच्यत्वात्साधोवोधकत्वाभावे इति
 प्रामाण्यमन्यते ।

आनन नि० अन्विति अन-उच्यं चान्नाः प्राची तसेदृश् चप ।

प्राक्सम्बन्धिनि बलादौ । “व्यानवस्य ऋतुसने गवम्”
 ऋ०७, १८, १२ । “आनोः सम्बन्धिगो बलस्य” भा० ।
 “विह्वल आनवाय” ऋ० ६, ६२, ६ स्त्रिया ङीप् ।

आनव्य न० आनोर्नरस्य इदं वत् । नरसम्बन्धिनि तन्वोक्ते
 मत्वइये । ‘भायिक नाम योषोत्वम् पौरुषं कार्मण्यं
 मत्वत् । आनव्यं तदुद्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मूलतयम्’
 तन्त्रसारे प्रपञ्चसारः ।

आनस लि० अमस. यकटस्य पितृर्वा इदम् अण् । १ यकट
 सम्बन्धिनि । “इयानि वै वानस्यत्मानि वक्राणि रथ्यानि
 चानसानि” यत० ब्रा० । २ पितृसम्बन्धिनि च ।

आनाथ्य न० आनाथस्य भावः ध्वञ् । स्त्रामिभ्युत्पत्ते ।

आनाम्य लि० आ+नम-कर्मणि ण्यत् अनिट्कत्वात् न
 हुस् । नमस्कार्ये ।

आनाय पु० आनीयते मत्स्योऽनेन आ+नी-करणे “जाड-
 मायाय” पा० उक्ते घञ् । मत्स्यधारणार्थे यण-
 सूत्रादिकर्मिन्ते जाले । अन्यत्र अच् । आनाय इत्येव ।

आनायिन् लि० आनायति आ+नी-णिनि । १ देयाद्देवान्तर
 प्रापके । आनायो जाडमस्यास्त्रि आनाय+इनि । २ आसिके
 धीवरे “आनायिमिस्त्रामपल्लवमन्नाम्” “आनायिनस्तदि-
 ष्ये नदीष्णान्” इति च रघु । उभयत्र स्त्रिया ङीप् ।

आनाय्य पु० आनायते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियतेऽसौ आ+
 नी-ण्यत् नि० आधादेय । वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाम्निभेदे ।
 ‘आनाय्योऽग्निभ्ये’ पा० “दक्षिणानिनिविशेण एवेदं निपा-
 तनम् च हि गार्हपत्यादानीयतेऽग्निव्यच सततमप्रव-
 षन्तु वैश्रादिपुत्रयोनिवत्येन वैकल्पिकत्वात् । अन्यत्र
 ठ यत् आनेयो घटादि” षि० ङी० वैश्वकुब्जादेरानीतो
 दक्षिणाम्निस्तु आनेयएव “वैश्वकुब्जात् विप्रतोभ्राष्ट्रात्
 गार्हपत्याद्वा” आश्र० छत्रे अग्नियोनिविकल्पत्रयणात्
 गार्हपत्यादानेयस्यैव आनायत्वं नाम्यस्य ।

आनाह पु० आ+नह-घञ् । १ बन्धेऽद्वैत्ये आनहते अपसरण
 प्रतिरोधेन बध्यते विष्णुत्वादि अनेन आ+नह+करणे
 घञ् । २ विष्णुत्वरोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे “आमं
 यल्लहा निलितं क्रमेण मृत्योर्विषयम् विगुणानितेन ।
 प्रवक्तं मान न ययास्वमेनं विकारमानाहृष्टदाहुरनि”
 भा० नि० । वातादिदोषात्तुक्त्वा. स्थानविशेषाश्रयत्वेन
 तेषां रोगविशेषजनकत्वस्य च सुश्रु० । “अत ऊर्ध्वं
 स्थाननसंश्रयं वक्ष्याम । एवं कुपितास्तास्तान् शरीर-
 प्रदेयानागत्य तास्तान् व्याधीन् जनयन्ति । ते यदोदर-

वन्निभयं कुर्वन्ति तदा सुखविद्विध्युदराग्निस्त्राणाह-
 विस्त्रुचिकातिवारप्रभृतीन् जनयन्ति” । “आनाहृष्टं ततो-
 ह्वा तत्संन्यमसुखादितम् । पितर इःस्थितं ह्वा सुक-
 न्येदमयाववीत्” भा० व० प० । २२ अ० ।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः ठक् । आ-
 नाहरोगोपशमनीये विधी । “आस्त्रापनं भासतजे, क्षिपे
 क्षिपे विगिष्यते । पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको-
 भवेत्” सुश्रु० ।

आनिचेय लि० समन्तादिषीयते आ+नि+चि-कर्मणि
 यत् । समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां गार्ह० पाठात् ङीन् ।

आनिरुद्ध पुंस्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् उष्णित्वात् अण् ।
 अनिरुद्धस्य ऊपापतेरपत्ये स्त्रिया ङीप् । निरुद्धमिच्छसा-
 पत्ये तु इञ् । आनिरुद्धिरित्येव ।

आनिर्हृत पु० अनिर्हृत एव स्वार्थे अण् । देवहृदयतया
 प्रधाने देवभेदे “नम आनिर्हृतेभ्य इत्येते स्त्रीभ्यो ङीकेभ्यो
 ऽनिर्हृताः” यत० ब्रा० “एतानि देव हृदयानि यथा हृदय
 प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि” भा० ।

आनिल लि० अनिलस्वेदम् अण् । १ वायुसम्बन्धिनि अनि-
 लोदेपताऽस्य ऋण् । २ वायुदेयताके हृदिरादौ स्त्रियासुभयत्र
 ङीप् । वा च स्त्रातितारायाम् वा हि अनिलाधिशाठका

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इञ् । भीमे स हि पाण्डोः
 क्षेत्रे कुन्त्यां वायुनोत्पादितः यथा “ततस्तथोक्ता भर्त्ता तु
 वायुमेवाङ्गुह्वाव वा । ततस्तामागतो वायुर्भृगारुदोमहा-
 बलः । किन्ते कुन्ति । ददाम्यद्य ब्रूहि यसे हृदि स्थितम् ।
 वा सद्यज्जा विहृस्याह प्रलं देहि सुरीसम । । हलवन्तं
 महाकाय सर्वदर्पममृदुनम् । तस्माज्जघे महाबाहुर्भीमो-
 भीमपराक्रमः” भा० आ० प० । १२२ अ० । २ हनूमति
 च तस्य केशरिखेत्रे अञ्जनाया वायुना जनितत्वात् तथा-
 त्वम् तत्कथा संलिप्ता यथा “अह केशरिष्य क्षेत्रे वायुना
 जगदायुना । जातः कमलपत्राक्ष । हनूमाञ्जाम वानरः”
 भा० व० प० । १० अ० । भीमं प्रति हनूमहाक्याम् । अत-
 एव तयो क्षेत्रमिन्नोत्पत्त्येऽपि एकनोत्पादनात् आह-
 त्वम् तेन तद्रूप दर्शयामास यद्वा सागरलङ्घने । आहः
 प्रियमभीष्टनु वै चकार सुमहदपः” “आता मम युष्-
 त्रेभो बुद्धिस्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यातः
 श्रीमान् वानरप्रभुः” इति च तत्रैवाध्याये तयोर्भाह-
 त्वेनोक्तिः । अनिलसुतादयोऽप्युभयत्र ।

आनीत लि० आ+नी-कर्मणि क्त । देयाद्देवान्तरं नीते ।

“आनीता भवता यदा परिरता साधो धरितीयुता”
 भाटकम् । [मियाभोति रामोरणोभे मितः] स्रग्भ० ।
 आनीति स्त्री आ+भो-क्तिन् । आनयने “बद्धकमिता
 आनील पु० ईवर्धे व्याह् मा०ष० । । ईवर्दीनवर्गे २तदति
 ति० । एभोनयोदके पु० हेम० । ४तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप्
 आनु ति० अन्-उण् । माथिनि आनप्रगळे उटा० ।
 आनुकल्पिक ति० अतुक्तस्य भेत्ति तद्वोभकपन्थमधीते वा
 उक्तपा० ठक् । अतुक्तस्याभिधे २तद्वोभकपन्थाध्येतरि च
 अतुक्तसेन प्राप्त० ठक् । २अतुक्तसेन प्राप्ते । अतुक्तस्याय
 हितम् ठक् । ४अतुक्तस्यवाधने । [पसंभावे ।
 आनुकूलिक ति० अतुकूलं वर्धते ठक् । आनुकूल्येन
 आनुकूल्ये न० अतुकूलस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । अतुकुपता-
 वरणे । साहाय्ये २अतुगुणतायाञ्च । “यत्तातुकूल्येन तस्यो
 स्त्रिवर्गं सत्तं वर्धते” या०श्रु० “रमतपातुकूल्येन ययुः
 चंपवरा दय” रामा० । [पयाङ्गवादी ।
 आनुगङ्ग ति० अनुगङ्गं भव० परिरुचा० अ । गङ्गा-
 आनुगतिक ति० अतुगतमतुगमन भावे क्त तेन निर्दिष्टः
 अक्षयूता० ठक् । अतुगमेन निर्दिष्टे सन्तोपादौ ।
 आनुगत्य न० अतुगतस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । अतुगमन
 रूपारणे २अतुगतस्ये च । [स्राथे ठक् । पयात्तपके ।
 आनुगादिक ति० अतुगतद्वेति अनुनादौ स एव अतुगादिनु+
 आनुगुणिक ति० अतुगुणमधीते वेद वा पसना० ठक् ।
 अतुगुणाभिधे २तद्वोभकपन्थाध्येतरि च । स्त्रियां ङीप् ।
 आनुगुण्य न० अतुगुणस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । अतुकूल-
 तावरणे २अतुकूलने च । [स्त्रिया ङीप् ।
 आनुग्रामिक ति० अतुग्राम भव० ठक् । ग्रामपयाद्भववादी
 आनुचारक न० अतुचारकस्य धर्मज्ञ महिष्यादि० षण् ।
 अतुचरधर्मज्ञाचारणे ।
 आनुति षंस्त्री० आनुतस्यापन्थम् इञ् । आनुतनाज्ञोयुने-
 रपथे । “इज प्राचाम्” तत युपप्रत्ययस्य सक् त तोल्-
 स्यादित्यात् न । आनुति मित्ता आनुतायन उल्ल ।
 आ+नु-क्तिन् । सत्यक्षुद्रने स्त्री । [पयाङ्गवादी ।
 आनुतिस्य ति० अतुतिसं भव० परिरुचा० अ । तिसस्य
 आनुदृष्टिनेष षंस्त्री अतुदृष्टौभव शुभा०ठक् कल्या० आनङ्
 च । अतुदृष्टिभवे । [अ षपवाहृभने स्त्रियां ङीप् ।
 आनुनाश्य ति० अतुनाय विनायस्य पचाद् भव सका० ष्य ।
 आनुनासिक्य न० आनुनासिकस्य भावः ष्यञ् । अतुना-
 सिकस्यै नासासहितसत्त्वानोच्चार्यथे ‘प्रतिपाठ-

भाविनाय० पाविनीया” व्यावरणीया धरिनाया ।
 आनुपय्य ति० अनुपय भवः परिरुचा० अ । आनंभ पचाङ्गवादी
 आनुपदिक ति० अतुपदं वावति ठक् । अतुपदं । आनमाने
 पदस्य वेदपाठविशेषस्य पचात् अतुपदं तद्वेति तद्वोभ-
 कपन्थं पाणोते उच्यते ठक् । २पदपन्थाध्येतरि
 २तदमिणे च द्विधां ङीप् । [पयाङ्गवादी ।
 आनुपद्य ति० अतुपदं भव० परिरुचा० अ । पदक
 आनुपूर्वी स्त्री पूर्वमनुक्रम्य अतुपूर्वं तत्र भावः ष्यञ् ततो
 वा ङीपि यतोप । परिपाङ्गाम् मूषापरिधे ऋने
 “पदानुपूर्व्यां विमस्य क्षतस्य चतुरोपरान्” मनु ।
 ङीपभाषणे आनुपूर्वममत्त न० । “वनीरसातुपूर्वै
 गाणशौमाविकानि च” मनु ।
 आनुमानिक ति० अनुमानादागत० ठक् क्षिर्वा ङीप् । अनुमा-
 नमाप्ते । युक्तिविधे २व्याप्तिविधे चिह्नज्ञानादवगतं अतुमिते
 पदार्थे यदा भूमद्वर्णान् यद्विरुधीयते च च वक्तिः
 अथाप्तिविधे च भूषणानेनैवावगत इति तस्य तयात्तम् ।
 अतुमानमाते शापनस्ये वेदे पाचकगन्धस्यै सांख्यवत-
 सिद्धे २प्रधाने न० । “इक्षतेनां चन्द्रमिति” मा०श्रु०
 भाषे तस्य च वेदगन्धप्रतिपाद्यायै निराहञ् “रचनात-
 पपसोर्भांनुमानम्” सू० भा० अतुमानगन्धस्यै निरा-
 हतम् । तस्य च यदानुमानिकस्यं तथा ४६६, ६७ प्रु
 अथ्यङ्गने दर्शितम् “आनुमानिकमपेक्षेवाभिति चेन्न
 गरीररूपकनियस्यस्यैतद्वेति नैवयति च” मा०श्रु० ।
 आनुमाय्य ति० अतुमायं भव० परिरुचा० अ । मायस्य
 पयाङ्गवादी । [ङ्गवादी ।
 आनुयय्य ति० अनुययं भव० परिरुचा० अ । ययस्य पचा-
 आनुयूय्य ति० अतुयूय भवः परिरुचा० अ । यूयस्य पचा-
 ङ्गवादी । [२आनुगळे च ।
 आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रनुज-क्तिन् । अतुराने
 आनुराहति षंस्त्री० अतुरहतोऽपत्तन् वाङ्गा० इञ्
 अतुग० हिपदृष्टि । सुनिभेदे युवापत्ते ष ततः ऋ
 तोल्लसा० न लुक् । आनुराहतायन । तस्य युवापत्ते ।
 आनुहारति इति पाठान्तरम् ।
 आनुरोहति षंस्त्री० अतुरोहवोपलम् वाङ्गा० इञ् । अत-
 रोहन्नेगोत्रापत्ते तस्य युवापत्ते ऋक्तस्य वौ० न लुक् ।
 आनुरोहतायन तदीययुवापत्ते ।
 आनुलेपिक ति० आनुलेपिकाया० स्त्रिया धर्मात्प्रम् महिष्या०
 षण् । अतुलेपिकाया धर्म्ये कर्माणि ।

आनुलोमिक त्रि० अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक् ।
 अनुलोमाचारवति । स्त्रियां ङीप् ।
आनुलोम्य न० अनुलोमस्य भावः कर्म वा ब्राह्म० अच् ।
 १ अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जाता ज्ञेयास्तएवते ।
 "एकान्तरे त्वातुलोम्यादम्यधोभौ तथा ऋतौ" इति च
 मत्त० अतूकूवत्वे "क्रियापामातुलोम्यञ्च करोत्यकुपितो-
 ऽनित् "छन्द० । [पश्चाद्भवादौ ।
आनुवंश त्रि० अनुवंशं भवः परित्तखा० ज्य । वंशदत्तस्य
आनुवेश्य त्रि० "अनुवेशं वसति "अव्ययीभावाच्च" पा० ज्य
 प्रातिवेश्यसन्निकटगृहवासिनि । "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च
 कल्याणे विंशतिद्विजे" मत्त० । "निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः
 तदनरगृहवासी आनुवेश्य इति कुञ्ज० अव्ययीभावा-
 च्चेति सूत्रे परित्तखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायि-
 कस्तेनात्नापीति बोध्यम् । [शतिकसन्धिनि ।
आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदद्विः । अनु-
आनुशासनिक त्रि० अनुशासनाय हितं ठक् । अनुशासनसा-
 धने नीतिवाक्यादौ श्राव्यमोतेरनुशासनार्थे भारनात्तर्गते
 पर्यभेदे । "ततः पर्य परित्तयमातुशासनिकं परम्" भा०
 आ० १ अ० ।
आनुश्रविक त्रि० गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवोवेदस्तत्र विहितः
 ठक् । स्वर्गादिषाधनतया वेदविहिते कर्म समूचे "दृष्टव-
 दातुश्रविक स ज्ञविशुद्धिद्ययातिशययुक्त" सा० का० ।
 "मातुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनाष्टास्योगा-
 दपुरुपार्थत्वम्" सा० सू० ।
आनुषङ्गिक त्रि० अनुपङ्गात् आगतः ठक् स्त्रिया ङीप् ।
 उद्देश्यान्तरप्रश्नस्य तत्कर्मनान्तरीयतया प्राप्ते प्रासङ्गिके
 अनुद्देश्ये "अन्यतरसाहचर्यकालेऽन्याचय" सि० कौ०
 यथा भो वटो ! भिलामट यदि गा पश्येः ताञ्चानयेत्यादौ
 भिलार्थप्रश्नस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनसाहच-
 र्यिकं तत्तौद्देश्यत्वाभावात् । [पूर्व्याम् ।
आनुषज् अव्य० आ+अनु-सनुज-क्तिप् खरा० । आनु-
आनुषण्ड त्रि० अनुषण्डे देयभेदे भवः कच्चा० अण् ।
 अनुषण्डदेयभवे ।
आनुष्टुभ त्रि० अनुष्टुप् अन्तोऽस्य उत्सा० अच् ।
 १ अनुष्टुप्छन्दस्को मन्वादौ ऋचि स्त्री ङीप् । "अनु-
 श्यावाञ्चान्वीगवे आनुष्टुभे ढचे भवत" इति सामसं०
 भा० धृता नृति । अनुष्टुभ इदम् अच् । २ अनुष्टुप्सव-
 न्धिनि । अनुष्टुप्सरस्वती देवताऽस्य अण् । ३ सार-

स्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" अ०
 १०, १८१, १ । "आनुष्टुभोवा अश्च" आनुष्टुभैपा
 दिक्" शत० ब्रा० । अत्र छान्दसोडीवभायः स्वार्थे
 अण् । ४ अनुष्टुप्छन्दसि न० स्वार्थिकस्य क्वचित्
 प्रकृतिविज्ञातिक्रमस्य देयताषदित्वात्छिन्नान्यत्वम् ।
आनुसाय्य त्रि० अनुसायं भवः परित्तखा० ज्य । सायस्य
 पश्चाद्भवादौ ।
आनुसीत्य त्रि० अनुसीतं भवः परित्तखा० ज्य । लाङ्गल
 पङ्क्ते पश्चाद्भवे । [पश्चाद्भवादौ ।
आनुसीर्य त्रि० अनुसीरं भवः परित्तखा० ज्य । लाङ्गल-
आनुसृत्य त्रि० अनुसृत्यया अतिपत्या दत्तम् अण् । अनुसृ-
 यया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसृत्य सा विभ्रती शा-
 न्तमङ्गरागम्" रघु० । [इण्ड् च । अनुसरणभवे ।
आनुसृतिनेय त्रि० अनुसृतौ भवः शुभा० ठक् कल्याणा०
आनुसृष्टिनेय त्रि० अनुसृष्टौ भवः शुभा० ठक् कल्या०
 इण्ड् च । अनुसृष्टनभवे ।
आनुहारति त्रि० अनुहरति भवः बाह्या० इच् अनुश्रुति०
 द्विपदद्विः । अनुहरणकृत्त्विति भवे ।
आनूप त्रि० अनूपदेशे भवः कच्चा० अण् । अनूपदेशभवे स्त्रियां
 ङीप् । २ जलागतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिन-
 क्षन्नासगुणाय सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु
 पञ्चविधः । तद्यथा कूलचरा ज्वाभा० कोयस्या० पादिनो
 मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुचमरसृमररोहित
 वराहखड्गिगोकर्षकालगुच्छकोड्रन्यङ्गुरण्यगवयमश्वतथ जू-
 लचरा पशव । वातपित्तहरा हृष्या मधुरा रस-
 पाकयोः । शीतला बलिन स्निग्धा मूलला कफ-
 वर्द्धना । विरूक्षयो लेखनश्च वीर्योष्ण पित्तद्रवण ।
 स्नाहृत्तलवणस्तेपा गज स्नेहानिलापह् । गवयस्य त्र
 मासं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुर चापि
 व्याधयस्य त्र वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो हृद्यो महिषस्त-
 र्पणो गुरुः । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् । तथा
 चमरमासन्तु स्निग्ध मधुरकासजित् । विपाके मधुरं
 चापि वातपित्तप्रणाशयम् । स्मरस्य त्र मासं कवाया-
 हरस्य सूतम् । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ।
 स्नेदनं हृद्यं पृथ्य शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं श्रमा-
 निलहर वाराह बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिर्पयित
 कपायमनिलापहम् । पित्तं पवित्तपायुष्य बद्धं वि-
 रूक्षणम् । गोकर्णमासं मधुरं स्निग्धं ऋड कफा-

आन्तरतस्य न० अन्तरतस्य अन्तस्त्वस्य भावः घञ् ।
 बीसाहस्ये "बाह्यप्रत्ययस्य यद्यपि सर्वसंज्ञायामनुपयुक्ता-
 कथायान्तरतस्यपरीक्षावाच्यपयोष्यन्ते" सि०श्री० ।
 आन्तरागारिक लि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक् । अन्तरा-
 गारनिवृत्तपदस्य धर्म्यं अपरोधरक्षणौ ।
 आन्तरप्रपञ्च ए० धर्म्य० । आध्यात्मिके आभ्यन्तरे द्वैतविस्तारे
 स बाह्यमयादिकोपपञ्चकं शरीरत्वयम् जन्मस्थित्यादयः पञ्च-
 भावविचाराः स्वप्नमादिषाट्कौशिकस्यूसदेष्टः अयना-
 सापिपासादिपञ्चधर्म्यः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागाभिक-
 नेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनसाद्यन्तःकरणचतुष्टयं
 सङ्ख्याद्यन्तःकरणचतुष्टयं जागराद्यवस्थान्तव तदभिमानि-
 त्वित्तजसप्राज्ञाःसमाधिमुच्छादव मोहाद्यरिमर्गः साध-
 नचतुष्टयं सत्त्वादिगुणत्रयं सुखदुःखज्ञानाद्योमादि
 अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्रादिभावनाचतुष्टयं यमाद्य-
 षट्कम् प्रसन्नादिप्रमाद्यवर्गं रोगारोग्यसद्योय-
 चाद्योष्यं विविधनामरूपगुणवर्मादयः भोगायवर्गौ च ।
 यवमन्वमतेऽभूद्वान् ।
 आन्तराख लि० अन्तराख' अर्थास्थितिं वेत्ति अण् । देहाभ्य-
 न्तर एवात्मनः स्थितिवेत्तारि जीवस्याशुत्ववादिनि पूर्व-
 मद्ये भाष्ये स हि आत्मनोविमुखस्यखड्गेन देहाभ्य-
 न्तरे एव स्थितिं मन्वमानसस्याशुत्वम् प्रतिपेदे
 आत्मशब्दे तन्मततुल्यप्रायम् अधिकं भाष्यशब्दे वक्ष्यते ।
 "अबु' वदन्वान्तराखा' स्रष्टवनाडीप्रचारतः । रोम्यः
 सङ्कसभागेन नाडीषु प्रचरन्त्ववमिति" तस्य विद्वान्त
 "बाह्याप्यतधाराख्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः
 स विज्ञेय इति" श्रुतिमनुसृतं तथा तेनाङ्गीकृतम् ।
 दुर्विज्ञेयत्वेन स्रष्टवत्वमौपचारिकमिति त्र वेदान्त्वादयः ।
 आन्तरि(री)ख लि० अन्तरि(री) खे भवः अण् । आकाश-
 भवे ।उत्पातादौ "उत्पातांश्चिविमान् प्राङ् कारदो
 भववान् प्रभो । दिव्याश्चैवान्तरीक्षाश्च पार्थिवांश्च पिता-
 वङ् ।" उच्यते । अन्तरिदशने उच्ये च । अण् युग्ये १३०
 पुठेऽस्य विवृतिः ।
 आन्तरीपक लि० अन्तरीपे भवः प्रमा० घञ् । अन्तरीप-
 भवे घूमादिनखे द्वीपवाङ्मय्यात् देयमाचित्याङ् अन्तरीप-
 शब्दएव बोध्यः अन्तरीय इति पाठस्य प्रामादिकः । [कीप् ।
 आन्तर्मेष्टिक लि० अन्तर्मेष्ट भवः ठक् । मन्वसंध्यभवे स्त्रियां
 आन्तर्मेष्टिक लि० अन्तर्मेष्ट भवः ठक् । नेष्टमध्यभवे
 स्त्रियां कीप् अन्तर्मेष्टिकान्तर्मेष्टकादयोऽप्यन्ते ।

आन्तर्यं न० अन्तरस्य भावः घञ् । अन्तर्यस्थिते ।
 आन्निका स्त्री अन्निकेव अण् अजा० टाप् । जेजुवायाम्
 भगिन्याम् ।
 आन्त्र न० अमत्यनेन अम-गती ज्ञा उपधादोर्धः । श्वायु-
 वाङ्कनाङ्गीमेदे । अन्त्रस्येदम् अण् । अन्त्रस्यस्यन्विनि
 त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
 आन्दोल दोषने सुष्ठुशब्दने अद० चुरा० उभय० सक० सेट् ।
 आन्दोलयति ते आन्दुदोषत् त । ज्ञ आन्दोलितः ।
 आन्दोलक ए० आन्दोलयति खुल् । दोषनकर्त्तरि ।
 आन्दोलन न० आन्दोल-भावे ख्युट् । श्मनःश्मनदोषने,
 श्मच्छशाब्दने "किन्त्वाशामविन्दुन्दरद्वयां प्राक् चाभरा-
 न्दोलनाव्" उल्लटः श्मत्तुसन्वाने च ।
 आन्वसिक लि० अन्वो भङ्गं शिख्यस्य ठक् । पाचने खदे ।
 आन्वीगव न० अन्वीगुना अग्निभेदेन दृष्टं साम-अण् । तृती-
 यसवने गेये आर्भयपवमानस्रक्तगते स्रक्तभेदे तच्च स्रक्तम्
 अङ्गाने १००११क० पठितम् तच्च साम० स० भा० दर्शितम्
 यथा "श्यावन्वान्वीगवेऽनुष्टुपानेये पथ्यतेऽथ वा । सुरेव
 त्रिङ्गं जगतो पतुर्विंशति-कीर्त्तनम् । इदमाम्नायते "पञ्च-
 चन्दा आवापः आर्भयः पवमानः सप्रसामा, गायत्र-
 संहिते गायत्रेण त्वचे भवतः, श्यावन्वान्वीगवे आनुष्टुभे
 त्वचे भवतः, उष्णिहि शफम्, कङ्गमि पौषकसम्, आव-
 मन्व्यं जगतीषु" इति । अयमर्थः अस्ति तृतीयसवने
 पवमानः आर्भयसंशकः, तस्मिन् पञ्च स्रक्तानि, सप्त
 सामानि, "स्वादितया मदिषा" इत्येकं स्रक्तम् (उ, १ प्र,
 १५), तस्मिन् गायत्रप्रसिप्त अण्वः तासु "गावलम्"
 "संहितम्" (उ, १ प्र, ८) चेति द्वे सामानी, "उ-
 रोजितो वो अन्वसः" इति स्रक्तान्तरम् (उ, १ प्र, १८)
 तत्र आनुष्टुपचतरे द्वे गायत्रौ तासु "श्यावन्वम्"
 (उ, १ प्र, ११) "आन्वीगवम्" (उ, २ प्र, ११) चेति द्वे सा-
 मानी, "इन्द्रस्य सुता" इत्यपरं स्रक्तम् (उ, १ प्र, १८),
 तस्मिन्सुषुप्तिसः तासु "शफम्" साम, "पवस
 मभुमत्तम्" इति प्रगाथः (उ, १ प्र, १६), तस्मिन् पूर्वा
 कङ्गम्, उत्तरा यङ्गः । तत्र "पौषकसम्" (उ, १ प्र, ८)
 साम, "अभिप्रियाषि पवते च गोहित" इत्यन्वं स्रक्तम्
 (उ, १ प्र, १६), तत्र तिस्रो जगत्याः तासु "कावम्"
 (उ, १ प्र, १२) साम ।
 आन्वप्र न० अन्वस्य भावः घञ् । इष्टियङ्गिराहिते यत्
 प्रतिपाते तद्भवति तद्दर्शितं सुष्ठु । शिरानाङ्गीरपक्रम्य "भूपु-

आन्वयोरधोऽङ्गोर्वास्ततोऽप्याहौ नाम तलान्त्रं इच्छु प-
 चातो वा इति" तत्कारणञ्चोक्तम् "योषितमतिनिहितं य-
 मायं कश्चू योफरागदाहपाकनेदना जनयेत् । आत्मुष्णा-
 भिसिन्नातिविद्धेत्तत्रै विस्वावितमतिप्रवर्त्तते अतिमद्वत्" शि-
 रोऽभितापमान्यमधिमन्व" तिमिरप्रादुर्भावमित्वादि चापा-
 दयति" सुशु० । २ प्रकाशान्त्रन्याले "जगदान्त्रमसक्त" ने० प्र०
 आन्त्रं पु० आ+अन्त्र-रन् । १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि इतकृपे
 च न० व० । "आन्त्रं यथा सुखिन्दाय यवमाय नराधि-
 पा" भा० व० प० १८८ अ० । स च देशः इ० व० कूर्मविभागे
 आन्त्रेयां दिशि वर्त्तितः यथा "आन्त्रेयां दिशि कौ-
 यलकशिङ्गप्लोपवक्त्रजठराङ्गाः कौषिकविर्दभवत्साम्बुधे-
 दिबासोर्ध्वकण्ठाश्च" पञ्चमत्तौ च तल्लौकोक्तम् "इविड-
 विदेहान्त्रेच्छेच्छकभासापुरं कौङ्कशाः समान्नीपकाः । कु-
 ल्लक्ष्मेरसदृशकान्तिपुरच्छेच्छसङ्करजा । नासिक्यभोग-
 वर्द्धनविराटविश्व्याश्रिपार्श्वगादेयाः । ये च पिबन्ति सुतोयां
 तार्यीं वे चापि गोमतीसखिसम्" । तेन विश्व्याश्रि-
 पार्श्वग गोमतीतापीनद्योः सखिसतोऽयं देश इति गम्यते ।

आन्त्रं त्रि० अत्र+अन्त्रा अत्र+च । अत्रं अन्त्रि ।
 आन्वयतरेयं पुंस्त्री० अन्वयतरस्यापत्यम् शुभ्रा० ठक् । अन्व-
 तरस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आन्वयभाष्यं न० अन्वयोभागेयस्य अन्वयभावः तस्य भाव आन्त्रं
 अन्त्रं । अन्वयरूपत्वे । [स्त्रियां ङीप्
 आन्वयिकं त्रि० अन्वये प्रयत्नकृते भव ठक् । प्रयत्नकृत्स्वजाते
 आन्वयक्यं न० अन्वयक्या+आय अन्त्रं । अन्वयक्यायद्वायै
 "अपरेद्युरान्वयक्यम्" आन्त्र० ग्ठ० ।

आन्वयिकं त्रि० अन्वयि अन्वयि अन्वयम् तत्र मत्र ठक्
 अन्वयं द्विपददृष्टि । प्रतिदिनसाध्ये प्राक्तादौ "धैनाहि-
 केऽग्नौ कुर्वीत ग्ठकं कर्म यथाविधि । पञ्चवक्त्रविधा-
 नञ्च पक्तिञ्चात्माहिकीं ष्टुही" मत्तु ।

आन्वीक्षिकी स्त्री अत्रचादत्त ईशा पर्यालोचना सा-
 प्रयोजनमस्याः ठक् । तर्कविद्यायाम् गौतमपर्याताया
 साक्षाद्विद्यानाम् । तत्प्रतिमादकपन्वय अन्वयपादेन
 पञ्चाध्यायी रचितः तलादिमं सूत्रम् "प्रमाथप्रमेयसंशय
 प्रयोजनद्वन्द्वान्तविज्ञानावयवतर्कनिश्चयसादृश्यवितरणज्ञे-
 त्वाभावच्छब्दजातिनिष्कृष्टानानां अन्वयज्ञानान्त्रिय-
 चाधिगम" इति अन्वयसूत्रञ्च "हेलाभासाश्च यथोक्ताः"
 इति । तत्र प्रतिमाद्यविषयाश्च यदायतन्प्रज्ञानानुसक्ति
 फल तत्र क्रमेणोक्तिः । प्रत्यक्षात्प्रमाणपमानामसक्य-

प्रमाथप्रमेययम् तेना चक्षुषविभागादि । आत्मदेहेन्द्रिया-
 र्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रत्येयभावफलदुःखापवर्गैरूपप्रमेयविभा-
 ग । इच्छाहेमप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मविक्रानि ।
 वेदावदन्यावयवित्वमिन्द्रियान्वयत्वं वा देहसत्त्वचम् ।
 प्रापरसनवसुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियविभाग तेषां प्रवि-
 व्यादिभ्यः क्रमेणोत्पत्तिः । तत्कारणानि च क्रमेण प्रवि-
 व्यपृतेजोवायुकाशात्मकानि पञ्च भूतानि । गन्धरस-
 रूपस्पर्शरूपविषयपञ्चकं प्रविष्यादीनां विशेषगुणास्त्रेयां च
 क्रमेण प्राण्यादिभिर्प्राज्ञता । सङ्घट्टत्वापत्त्वावावा बुद्धे-
 र्ज्ञानरूपत्वम् । मनसो सत्त्वचम् । प्रवृत्तिसत्त्वचम् रागहे-
 र्मानिनेयरूपदोषप्रयत्नसत्त्वचम् । पुनरुत्पत्तिरूपप्रमेयभाव-
 सत्त्वचम् प्रवृत्तिजनितार्थरूपफलसत्त्वचम् । भावनारूपं दुःख-
 सत्त्वचम् । दुःखात्मनिर्वाणरूपपरिणतसत्त्वचम् । एकस्मिन्
 धर्म्मिणि भावाभावविरुद्धकोटिद्वयज्ञानत्वं संशयसत्त्वचम्
 तत्र साधारणधर्म्मवर्द्धनिर्ज्ञानमसाधारणधर्म्मवर्द्धनिर्ज्ञानं
 विप्रतिपत्तिनाक्यज्यकोटिद्वयोपस्थितिव कारणम् । प्रवृ-
 त्तिहेतुविच्छाविषयत्वं प्रयोजनसत्त्वचम् । वादिप्र-
 त्तिवादिगो साध्यसाधनद्वयप्रकारकतद्भावद्वयप्रकारकान्त्व-
 तरनिश्चयविषयत्वं दृष्टान्तसत्त्वचम् प्रतिवादनिरसनेन नि-
 सन्निवधतया अर्थनिश्चयरूपत्वं सिद्धान्तसत्त्वचम् । सर्वतन्त्र-
 सिद्धान्तं, प्रतितन्त्रसिद्धान्तं, अधिकरणसिद्धान्तः अन्वयगम-
 सिद्धान्त इति सिद्धान्तसद्वयविभागात् तल्लक्षणानि च । प्र-
 तिज्ञाहेतुदाहुरचोपनयनिगमसरूपत्ववयवविभागः । भाष्ये तु
 जिज्ञासा, संशयः शक्यमाप्तिः प्रयोजन संशयव्युदासचेति
 अधिका पञ्चावयवा उक्तास्तेन द्वावयवा इति स्थितम् ।
 तात्पर्यटीकाया तद्द्वयख्यातञ्च तत्र जिज्ञासाऽज्ञातादिबु-
 द्विसिद्धये प्रवर्त्तिका इच्छा जिज्ञासा । तल्लक्ष्यं संशयः
 शक्यमाप्तिः प्रमाथानां ज्ञानजननसाभयं संशयव्युदा-
 सस्तर्क इति । जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति केचित् । ए-
 तेषां न्यायावयवत्वं नास्तीति इत्थौ स्थितम् । साध्यविशि-
 ष्टतया प्रत्यक्ष निर्देयः प्रतिज्ञासत्त्वचम् व्याप्तिविशिष्टहेत-
 बोधकः यद्वो हेतुरूपत्ववयवः । व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेक
 भेदेन द्विविधा तथा च ज्ञातान्य व्याप्तिरुक्तहेतुबोधक
 अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिरुक्तहेतुबोधक । साधननसाप्रवृत्त
 साध्यवत्तात्प्रभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्शकः
 उदाहरणम् तत्र व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयव्यतिरेक ।
 प्रवृत्तौदाहुरचोपदर्शितव्याप्तिरुक्तहेतुविशिष्टपक्षबोधक उव-
 नभाववयवः व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेकभेदेन द्विधा

प्रविष्टा । व्याप्तिविशेषस्य हेतोः पक्षवृत्तितानुक्रम-
 पूर्वकसाध्यविशेषपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम् ।
 व्यापकाभाववत्त्वेन निरूप्यते चर्म्मिषि व्याप्यस्याह्वार्या
 रोपात् व्यापकस्याह्वार्यारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम्
 तथा निर्वाक्यारोपाधिधूमस्वारोप निर्वाक्यैः स्याद्धूम
 न स्यादित्यादि । सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य
 साधनयुक्त्या च अर्थावधारणं निरूप्य इति तल्लक्षणम् ।
 इत्येते । मन्त्र १ म आङ्गिके पदार्था दर्शिताः । वादादिल-
 क्षणानि । तत्र प्रमाणात्केसाधनोपासम्भ्रं विद्वान्नायि-
 र्द्वः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिपक्षोवाद् इति
 वादलक्षणं प्रमाणात्केसाधनं स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्योपा-
 सन्धो द्रूपणं च यत्र । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपक्षिकौटो तयो
 परिपक्षः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यवि-
 शेषो वाद् इति तदर्थः । क्लृप्तजातिनिग्रहस्थाना-
 दिकं विपक्षे ससुहृद्व्य तस्य द्रूपणेन स्वपक्षस्थापन
 वाक्यत्वं अत्यलक्षणम् । स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्ष-
 निराकरणवाक्यत्वम् यित्यल्लक्षणम् । सव्यभिचारविरुद्ध
 प्रकरणासमसाध्यसमातीतकालरूपान् पक्षं ज्ञेयमासान्
 विमल्य तेषां लक्षणानि । वाद्युक्तवचनस्य अर्थान्तरपर-
 त्यक्त्यनेन युक्त्या तत्सखण्डन क्लृप्तमिति क्लृप्तलक्षणम् । त-
 च वाक्कृतार्थच्छलोपधारकलभेदेन त्रिविधम् । व्याप्तिनिर-
 पेक्षतया द्रूपणोक्तिर्जातिः तद्भेदाद्यतर्कविशति ५ अ० वाच्या ।
 उद्देश्याहृदुपपत्त्यग्नानाभावलिङ्गत्वं निग्रहस्थानलक्षण
 मिति १ अ० २ आङ्गिके एते पदार्था उक्ता । सशयका-
 रणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धि । प्रत्यक्षप्रमाणा
 लक्षणे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽप्युत्वे ज्ञानायौगपदस्य
 हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य क्वचिदनुमित्यात्मकताशङ्का-
 यां तद्विराकरणम् । अययवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता
 साधनम् । अतुमानाप्रामाण्यशङ्कात्सिरासौ । वर्त्तमा-
 नावस्थानिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्का
 निराकरणे । अतुमाने उपमानस्य गतार्थत्वमाशङ्क
 शब्दबोधस्यातुमानेऽन्तर्भावमाशङ्क च तद्विराकरणम् । सश-
 क्तकक्षेप शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थ-
 कत्वेन शब्दस्य विध्यम् । तत्रादृष्टार्थकस्य नेदशब्दस्य
 अन्ततव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यमाशङ्क युष्मा
 प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यार्थवादाववादभेदात् प्राप्नोष्यरूप
 नेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः
 निन्दा परकृतिः पुराकृत्य इति भेदादर्थवादाद्विध्योक्ति

विधिविहितस्यानुक्रमनमुवाद् इत्यनुवादलक्षणम् । नेद-
 कदेशविपक्षरमन्वादेः आरोग्यार्थोपधादिप्रतिपादका-
 नुवेदभागस्य संघादिफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेद-
 भागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । २ अ० १ आङ्गिके एते
 पदार्थाः । ऐतिह्यार्थापत्तिरन्तर्भावमाशङ्क्याणामतिरिक्तप्र-
 माणात्प्रमाणाशङ्क्य ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थापत्तिरन्तर्भावमा-
 शङ्क्याश्चातुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम् । अत्रावस्य प्रमेयत्व-
 व्यवस्थापनम् । शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम् । शब्दस्य शब्दा-
 द्याश्रयकत्वनिराकरणम् । व्याकरणविधौ वर्त्तमानां विकारपक्ष-
 निराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम् । वर्त्तमानाविकारित्वे-
 ऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दत्वाशङ्कित्वेऽप्येतेः विकारव्यवहार
 इति व्यवस्थापनम् । तत्र उदात्तेऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः ।
 उपमर्द्दो धर्मि निष्ठतिः यथा अक्षुर्भूः । ह्वासदीर्घस्य
 सुखता, दृक्छिस्त्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अक्षो-
 रलोपः । ज्ञेयः आगम इत्यादि । एतैर्विकारव्यवहारः ।
 पदलक्षणम् । जात्यादीनां प्रत्येक पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य
 जात्याकृतिव्यक्तीनां ससुदिताना पदार्थत्वव्यवस्थापनम् ।
 व्यक्त्याकृतिजातीना लक्षणानि एते २ अ० २ आङ्गिक
 गतार्थाः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । भूतचैतन्य-
 वादनिराकरणम् उभयगोलकेनेतैर्कथव्यवस्थापनम् । आ-
 त्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् ।
 आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् ।
 तस्य पार्थिवत्वेऽजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतो-
 पन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां
 गोलकातिरिक्तत्वस्य व्यवस्थापनम् । तेषामाह्वारिकत्वनि-
 राकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वे
 ऽप्यनुमेयताव्यवस्थापनम् । चक्षुषः प्राथकारित्वसाधनम् ।
 इन्द्रियैकत्वमाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूताना यिष्ये-
 गुणा तेषां चैकैकोन्द्रियमाह्वारितेति निरूपणम् । प्राणादीना-
 मनुज्ञत्वंमादिमाधनम् । २ अ० १ म आङ्गिकगतार्थाः ।
 साख्यमतसिद्धशब्देऽनित्यत्वनिराकरणम् । मनसोऽप्युत्वेन-
 ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसोविभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन
 सर्वेन्द्रियैः सर्वदासत्त्वमापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदो-
 षात् विभुत्वनिरासः । भावाना नियमेन क्षणिकत्वपक्ष-
 खण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियाद्येवोरन्यव्यतिरे-
 कपक्षेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्मत्वं किन्तु आत्मधर्म-
 त्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् अरण्यायौगपदो
 कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्म-

त्वव्यवस्थापनम् । इतरगुणत्वनिवारणेन ज्ञानादेरा-
 त्तधर्मत्वव्यवस्थापनम् । अरूपोपयोगिप्रणिधानादिका
 रणानि । बुद्ध्यादेः आधुविनाशित्वव्यवस्थापनम् ।
 रूपादेरिव यावद्ब्रह्मभावित्वाभावेन ज्ञानादिविशेषगुणानां
 देहधर्मत्वनिरासेनात्तधर्मत्वसमर्थनम् । केयमस्तादिपु
 सुखाद्यसुखधेः स्वकर्मपर्यन्तस्यैव देहस्य सुखाद्यवच्छेदकत्व
 साधनम् । प्रतिदेहं मनसो नानात्वस्य गूढमन् । एकत्वे ऽपि
 मनस शीघ्रसञ्चारः । ज्ञानयोगपदस्य भ्रमत्वसमर्थनेन
 मनोऽणुत्वसाधनम् । देहस्य अदृष्टसापेक्षोत्पत्तिकत्व
 साधनम् । अदृष्टसङ्कारेषु च मातापिताङ्गारस्य
 तदारम्भकत्वसमर्थनम् । अदृष्टाभावे नित्यात्मन संयोगे-
 ऽपि न देहोत्पत्तिरिति निरूपणम् । आत्मनोवि-
 मुक्त्ये सर्वशरीरैः संयोगे सत्यपि तददृष्टजन्यदेह एव
 तस्य विशेषसंभोगः भोगसाधक इति नियमनम् । परमाणु
 गतादृष्टाङ्गीकर्तुराहृतस्य मतनिराकरणम् अदृष्टस्य मनो-
 गुणत्वस्वामि तन्मत्तसिद्धस्य निराकरणम् । १५० २५०
 गतायाः । प्रदृष्टिसाधनरागहे पाभिनिवेशात्तदोपलब्धि
 कथनम् । तत्र मोहस्य सर्वानर्थमूलत्वेन पापीयस्त्वसमर्थनम् ।
 आत्मनोनित्यत्व एव प्रेत्यभावसिद्धिः क्वनित्यत्वे न तत्-
 सिद्धिस्तथा च एकजातीयशरीरेष्वप्यसम्बन्ध उन्नात् तत्र
 परमसम्बन्धनायोपरण तयोरेकस्मिन् आत्मनि नित्ये एव
 सम्भवः शरीरादेर्नष्टत्वात् न तदाश्रयत्वमिति समर्थनम्,
 उत्पत्तिप्रकारनिरूपणम् । बीजानासुपभङ्गेनाद्भुतोत्पत्ति-
 र्द्यनात् अभावादेव भायोत्पत्तिरिति अभावेपादनत्वम-
 तनिराकरणम् । कर्मनिरमेक्षस्य ईश्वरस्यैव जगत्कारणत्वमत
 खण्डनेन कर्मसापेक्षस्य तस्य जगत्कारणत्वव्यवस्थापनम् ।
 परमाख्यादिवदीश्वरस्य नोपादानत्वमिति व्यवस्थापनम् ।
 भाष्ये तु गुणविशिष्टमात्मान्तरशरीश्वर इतीश्वरत्वस्यसक्तम् ।
 तदर्थस्य "युष्मैर्नित्यज्ञानेभ्यामयत्नरूपविशेषगुणैः सामान्य-
 गुणैश्च संयोगादिभिर्विशिष्टम् आत्मान्तरं जीवेभ्यो मित्र
 आत्मा जगदारोहः स्वध्यादिकर्मादेद्वारा हित्वाहितोप-
 देयकोजगतः पितेति" इत्याहुः । कण्ठकतैश्चैव प्रयत्नताभा-
 यस्मिन्कालखण्डनम् । सर्वानित्यत्वखण्डनम् । सर्वनित्यत्वख-
 ण्डनम् । घटादीनां परमाणुपञ्जात्मकतायादखण्डनेन एका-
 वधविसाधनम् सर्वमूतानामभावरूपतागिराकरणम् । सख्यै-
 कान्तवादनिराकरणम् । संख्यैकान्तवादाय भाष्ये ब्रह्मो
 दर्शिताः । "सर्वमेकं सद्विशेषात्, सर्वं द्वेषा नित्यानित्यभे-
 द्वात्, सर्वं त्वेषा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति, सर्वं ब्रह्मही

प्रमाता प्रमाद्यम् प्रमिति' प्रमेवमिति, एवमन्येऽपि" । तत्र
 यथा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां द्वैतं तथा सत्त्वेनैक्यम् षटः सन्
 षटः सप्तित्येकाकारसमुपतीने । अन्ये तु एकनित्यहेतुमाहु-
 स्तथा च ब्रह्मैवैकं निर्विशेषं सत् सर्वमन्यन्मिथ्या । अन्ये ऽ-
 पीति रूपसंज्ञासंस्कारवेदनातुभवा पक्षे स्वन्त्याः षट्पदार्थी
 सप्तपदादीनादि मतभेदाः । तत्राहैतपक्षनिराकरणे यथा
 ब्रह्माहैतस्तीकाटे तत्साधकप्रमाण्यासिद्धिः प्रमात्वसत्त्वे
 तु न सत्त्वैकत्वसिद्धिरित्यं ब्रह्मत्वेन सत्त्वैकत्ववादनिराकर-
 णम् । यथा एकमूलसंकात् तदीयावयवोपपद्यहारवनेन
 फलोत्पत्तिस्तथा यागादेर्नायेऽपि तत्त्वव्यापकसंस्कारात्
 स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति व्यवस्थापनम् । स्वर्गादेः स्वप्नेषु फल-
 त्वसाधनम् । फलस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन शयस्यैवादेरिव
 उत्पत्त्यसम्भव सत्त्वे च उत्पत्त्ययोम्यतया कारणव्यापा-
 रानर्थक्यं सदसत्ताङ्गीकारे च विरोध इत्याहङ्ग फलस्य
 उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वव्यवस्थापनम् अत उक्तौ एव
 तन्तुमु पदो भविष्यतीति प्रागभावज्ञानस्यैव प्रवर्तक-
 तयाऽनियमकारणम् । कर्मकर्मदेहादेर्नायेऽपि अद-
 र्ष्टात्मन्येवोत्पत्ते तैर्न चारहेन जायमाने स्वर्गादि-
 देहे सुखभोगे सामानाधिकरण्यसम्पन्नेनादृष्टजन्यस्वर्गा-
 दिफलस्यात्मनिष्ठत्वव्यवस्थापनम् । उच्यते च योरेव सुख-
 फलस्य स्त्रीपुत्रादेस्तु तत्साधनत्वादौपचारिकफलत्व-
 मिति नादृष्टसामानाधिकरण्याच्चात इति समर्थनम् । देह-
 सम्बन्धस्यैव विविधबाधनादोगहेत्वाद्दुःखरूपत्वकथनम्
 विविधदुःखयुक्ततया शरीरस्य दुःखत्वेन भावनाकथनम्
 दुःखमध्ये सुखस्यामुत्पत्तेः सत्प्रत्याख्यानातीचिद्येऽपि
 तदुपाकर्तृतादौ दुःखब्रह्मत्वात् देहसबद्धं सर्वं
 दुःखमित्येव भावनीयमिति निरूपणम् । प्रति-
 पिबभोजनमैथुनादौ प्रदृष्टिनिराकरणार्थमपि दुःखस्य
 ज्ञेयोत्वोक्तिः । आर्षदेवैस्वर्गाकारणत्वात्तन्त्वेनापप-
 त्तकात्वाभावमाहङ्ग आनुभवसदर्थभागेऽपत्तर्गसाधनका-
 लत्वसाधनम् तथा कामनाशून्यस्य विरक्तस्य ततोऽर्गमपि
 ब्रह्मैवमव्यवस्थापनम् । तत्सुज्ञानोत्पत्तौ प्रारब्धा-
 तिरिक्तकर्मजन्यादृष्टमात्मनायेत न स्वर्गादृष्टकादृष्टेन
 प्रतिबन्ध इति कथनम् । ज्ञेयादृष्टत्वकृतापपत्तौमावभा-
 ङ्गसुप्तस्य सर्वज्ञेयाभाववदपवर्ग इति सुबुद्धि-
 हटानेन ज्ञेयभावेनाऽपवर्गे दुःखाभावसाधनम् । ए-
 गन्धव्याख्यातुत्पत्तेः रागादीनां च मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वेन
 तत्सुज्ञानेन च मिथ्याज्ञाननिमित्तौ दुःखनिमित्तिरिति

क्रमकथनम् ४७० १३० गतार्थाः । देहात्मबुद्धेर्दीप-
जन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्तुज्ञानात्
आत्मनोदेहादिव्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरा-
सेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्यां च सत्यां क्रमेण प्रवृत्तिनि-
वृत्त्या ऽऽनिवृत्तिरूपामर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्तु
ज्ञानमित्येवं प्रतिपादनम् । साधुतया भावितानां रूपादि-
विषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्यं पश्यतो रागादिर्म-
ह्लाषोऽप्यसुखपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्यं बुद्धे रागा-
धीनतया तरुस्यादिदेहे सौन्दर्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम् ।
भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरुत्तरङ्गनसञ्ज्ञा सा हेया दोष-
दर्शनसममसञ्ज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम् । तथा च "खे-
लसञ्ज्ञानमयना परिश्रितविम्वधारा पृथुश्रीणी । कमलसु-
कुचसनीयम् पूर्वैन्दु सखी सुखाय मे भवितेति" अन्तरङ्गन-
सञ्ज्ञा । "चर्मनिर्मितमात्रीयं भाषासूक्ष्मपूरिता । अस्यां
रञ्जति यो मूढ पिशाच कस्ततोऽधिक" अशुभसञ्ज्ञा
एव खदेहादावपि विन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव घटादि-
रूपताऽतोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति श्रीत्वान्निर्गमभाषिकयो-
र्गतस्य पूर्ववृत्तितस्यापि स्रमतदर्दराय पुनर्दूषणम् ।
परमाणुस्फुटपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्वगतत्वं
सर्वभूतसंयोगित्वं तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदक-
भेद विनाऽस्तुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य भूतं पदार्थस्यै-
वावयवता तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्वा तस्य निरवयव-
त्वसमर्थनम् । सर्वत्र यद्वेत्तुपत्त्या तज्जनकसयोगात्त-
मानात् आकाशस्य सर्वभूतसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे
च प्रतिहतस्य परायत्तं नरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतप्र-
तिबन्धरूपविषयस्थानाभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । पर-
माणो संयोगवृत्तान्वाप्यनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य
अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेऽवच्छेदकभेद विना सत्त्वा-
न्मभादिन्वाशङ्क्य तदवयवतामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व
कल्पनाव्यामनवस्थापनिरतो दिग्विभागानामेव संयोगव-
च्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानाति-
रिक्तोपादानपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञा-
नातिरिक्तप्रमाणरूपबाह्यस्य सत्त्वस्य बाह्याभावात् अथ तत्र
प्रमाण नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वात् तत्सिद्धिरित्येव
रूपेण बाह्यार्थभावाद्भोक्तृमत्तनिराकरणम् । स्वप्नस्य
अतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाय सुक्लिरजतविज्ञाने
रजतास्य ज्ञानरक्षणया उपनीतस्य संसर्गपाल-
लोच इति व्यवस्थापननेन स्वप्नवृत्तान्तेन ज्ञान-

भावात्सासहिपयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्येवंबाह्या-
र्थमङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्तुज्ञानस्यापि
अपि कत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्ववासनावशात्
मिथ्याज्ञान पुनरुत्पद्यतेति तत्तुज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानो-
च्छेदकतेत्याशङ्क्यायां तन्निरास । समाधिविशेषाभ्या-
सात् तत्तुज्ञानस्य विवृद्धिः । तदृश्या च मिथ्याज्ञानवास-
नातिरोभावात् तत् कसायाच्चमिति समर्थनम् । ततश्च
तत्तुज्ञानसंस्कारः अन्यस्य स्कारप्रतिबन्धी भवतीति
व्यवस्थापनम् । तत्र प्रतिबन्धश्च कार्योपसत्यसम्पादनं वि-
भाशोवेति । स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् स-
माध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यास-
पाठ्ये जनिते तत्स स्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् ।
तथा च पूर्वकृतेश्वरात्तुसन्धानादिसहकारेणैव तत्तुज्ञाने
जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरस्य ऽ-
पुञ्जिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम् । अपवर्गे गारव्य
कर्मात्सारेण देहादेः सत्त्वेन तदरुहृपायांयभाससङ्गा-
वकथनम् । प्रारब्धकर्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्याप्राप्ति
कथनम् । समाधिसिद्धये यमगियमादाद्याङ्गयोगाभ्यास
स्यापश्यततोक्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो-
त्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्रामिच्छं सह अस्तिवितार्थदादप्ययं
एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य स वादः कर्तव्य इति प्रति-
पादनम् । संवादश्च शिष्यगुरुसम्बन्धचारित्र्ये योर्धर्मि-
जिगीषाहीनैः सह कार्यं इति निरूपणम् । तत्तुनिश्चयार्थ
प्रतिकूलपक्षहीनतया संवाद करणीयः न जिगीषयेति
निरूपणम् । तत्तुनिश्चयसरक्षणार्थं वीजप्ररोहसरक्षणार्थं
कण्ठकवरणवत् तयोर्बाह्यैः सह जलवितरणेन आश्रय
श्रीये न वाद इत्येत्कथनम् तथा च यदि तयोर्बाह्यैः
स्वप्नस्यैवास्ति तदा जलवितरणेन तेषां
मत्तं खण्डनीयम् । एते अर्थाः ४७० २३० उक्ताः ।
साधर्म्यवैभक्त्योर्त्कर्षापकर्षवर्गीवर्ष्यविकल्पसाध्यप्राप्तिमा-
प्तिमसङ्गप्रतिवृत्तान्तात्तुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेतुत्पत्त्यापत्त्यविश्ले-
षोपपत्त्युपलब्धित्वानित्यकार्यं समाश्रयत्वमिति ज्ञातो-
विभक्त्य तल्लक्षणान्युक्तानि । कथामात्मकरणम् । ५७०
१मथा० गतार्थाः । प्रतिज्ञाज्ञानि प्रतिज्ञान्तर प्रतिज्ञा
विरोध प्रतिज्ञासंन्यासः हेतुनिरमथान्तरम् निरर्थक
भविज्ञातार्थसमाप्तकासं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभा-
पयानज्ञानमप्रतिभा विज्ञेपोभतातुज्ञा पर्यंतुयोव्योभेक्ष्यं
निरतुयोत्प्रातुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाय निष्पह-

चेह्म योन्मासुपलब्धिबाधिते तदनवकाशाद्यकार्ये वा म्हा-
 वल्लानेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्भुक्ति-
 रिति पद्यं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव भुक्तिरिति स्वीकारः
 शौरं विहायारोचकप्रकाशस्य सौवीरवचिसमुत्तरतीति चेत्त-
 देतप्रादुर्भावपतितत्वद्वय इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य साति-
 शयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्ययोकाक्रान्ततया साधनप्रार्थना-
 परिक्रिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विधातुप्रकृतमधुपत्
 दुःखपक्षनिश्चेषात् । नन्वेकमनुसन्विशुद्धतोऽपरं प्रच्यवते
 इति न्यायेन दुःखवत् सुखमभ्युच्छिद्यत इति अकार्यो-
 ऽयं पक्ष इति चेत्तत्र संस्थाः सुखसम्पादने दुःखसा-
 धनबाह्यस्यानुपपन्ननियमेन तन्नाय पियच्छे तपनीयमुच्चा
 प्रवर्तमानेन साम्बापातात् तथा हि न्यायोपास्मिन्तेषु
 विषयेषु द्वियन्तः सुखसद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दि-
 नानि, अन्वायोपास्मिन्तेषु तु यद्भवति तन्मनसापि चि-
 त्तवित्तं न यत्कामित्येत्तत् स्यात्तुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तोविदा-
 न्तु च नु विदांवरा मयनः । तस्मात् परित्येषात् परमेश्वरा-
 तुपहृत्वाऽप्युच्चादिक्रमेणात्मतत्तुषाक्षात्कारवत् सुखमधो-
 रेषस्य दुःखनिवृत्तिरात्मनिश्चो नि श्रेयसमिति निरवयवम् ।
 नन्वीश्वरसङ्गाने किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न
 तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् ना-
 भनुमानं तद्वापिनिश्चिन्नाभावात् जागमः विकल्पासहत्यात्
 किं नित्योऽवगमवत्प्रमित्यो वा । आद्यो अपसिद्धान्तापातः
 द्वितीये परस्परान्त्रयापातः । उपमानादिक्रमशक्ययद्भवति-
 नतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शयविभाषायते इति चेत्त-
 देतन्न चतुरचेतसां चेतसि समत्कारमाविष्करोति । विवा-
 दास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् कुम्भवत् ।
 न चावमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात् ।
 ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंबन्धो गित्वम् अवयवसमवा-
 जित्वं वा नाद्यं गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयं तन्वा-
 दावमैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेत्तत्र वादीः
 समनेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निश्चयेऽपि शक्यत्वात् । अवा-
 न्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्यत्वात्तमानस्य सुकरत्वात् । नापि
 निश्चयो हेतुः साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यमैकान्तिकं,
 पक्षादन्यत्र ह्यसोर्दर्शनात् । नापि कालात्ययोपदिष्ट, भाष-
 कातुपलम्भात् । नापि सत्यतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात् । ननु
 नगादिभ्रमकर्तृकं शरीराजस्यत्वाम् गगनवदिति चेन्नैतत्
 परीक्षासमभोष्यते नहि कठोरकष्टीरवस्य कुरङ्गशायं प्र-
 तिभटो भवति अजगत्त्वस्यैव समर्धतया शरीरविशेषत्ववैय-

व्यात् । तर्ह्यजगत्त्वमेव साधनमिति चेत्साक्षिणेः नापि
 शोपाधिकत्वयद्वाक्यत्वाद्वाहुर' सम्भयो अतुकूलतर्कसम्भवात्
 यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्योऽपि न स्यादिति जगति भाष्येव
 तत्कार्यं नाम यत्कारकप्रक्रमवधीर्यात्मानमासादयेदित्ये-
 तदविवादम् । तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमन्यादं कर्तृत्वं
 चेतरेकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोज्यत्वस्यैव
 ज्ञानचिकीर्षीप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्ह'व्याहस्येऽनुप-
 हितसमसाकारकव्याहसावकारककार्योत्पादप्रसङ्ग इति
 स्थूलं प्रमादः । तथा निरटङ्क यद्भरकिङ्करेण । "अतुकूलेन
 तर्केश्च सनाद्ये सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे
 नोपाधिसम्भव" इति । यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी
 स्यादित्यादिप्रतिबुद्ध'तर्कजावं जागर्तीति चेदीश्वरसिद्ध-
 र्शिद्धिभ्या व्याघातात् तदुदितस्यदयनेन ! "आगमादेः
 प्रमाथत्वे बाधनादनिषेधनम् । आभासत्वे तु सर्व
 स्यादाश्रयासिद्धिचङ्कटा" इति । न च विशेषविरोधः
 यद्ययद्भः प्रातत्वाप्रातत्यविकल्पपराङ्गतत्वात् । तदेतत्
 परमेश्वरस्य जगन्निष्ठाये प्रवृत्तिः किमर्थं स्यात्
 परार्था वा आद्योऽपीदमाप्रार्था अनिष्टपरिहारार्था वा
 नाद्यः अवांप्रसक्तकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न
 द्वितीयः । द्वितीये प्रहस्यनुपपत्ति कः अतु परार्थं
 प्रवर्तमानं प्रेक्षावनिष्ठाचक्षीत । अथ कश्चय्या प्रहस्य-
 यमसिद्धित्वाचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्वान्
 प्राप्तिनं सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखयवसान्
 कश्चाविरोधात् । सार्धमनमेष्ट परदुःखप्रकरवेष्टा हि
 काश्चयं तस्मादीश्वरस्य जगत्त्वजनं न युज्यते । तदुक्तं
 भट्टाचार्यैः । "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते ।
 जगत् सृजतस्तस्य किं नाम न हतं मनेदिति" । नाश-
 कशिरोमये । तावदीध्याकमायिते चक्षुषो निमील्य परि-
 भावयत्त भवान् कश्चय्या प्रहसितस्त्वैव न च निरुगतः
 सुखमयसंगप्रसङ्गः, सुखमपिहितसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशे-
 माह'चित्तप्रोपपत्तेः न च सातन्त्रप्रसङ्गः यद्भुनीयः स्याद्
 अत्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तद्विपरीह्यात् एक
 एव सृष्टो न द्वितीयोऽवतस्ये" इत्यादिरागमस्यैव प्रमाणम् ।
 यद्येवं तर्हि परस्परान्त्रयाद्यव्याधि समाघत्वेति चेत्
 तस्यातुत्यानात् किञ्चलत्वात् परस्परान्त्रय. यद्भुते सप्तौ
 वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिक्रमेऽपि परमेश्वरस्य
 नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि सप्तौ परमेश्वरस्य ध्यानका-
 धीनप्रसिक्तत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदन्वितत्व

अप्री आगमानिहृतस्य तोत्रादिधर्मोपेतत्वादिना सुगम-
 त्वात् । तस्मात्प्रवृत्तं च धर्मानुष्ठानवशादीन् च प्रसादविद्या-
 यमिनतेऽपि विदितं च सर्वमवदातम् । अस्याचामतत्त्व-
 ज्ञानहेतुत्वादात्कविद्यात्वम् । “तयो चान्नीक्षिकी चैव वाचां
 च भरतर्षभ । दृश्यनीतिश्च विद्युषा विद्याकालं निर्दिष्टाः”
 या० प० ५८ अध्या० । “निविद्योभ्यस्त्रयीं विद्यां दृश्यनीतिश्च
 याश्चतीम् । “आन्नीक्षिकीश्चात्कविद्यां वाचांरन्ध्रांश्च खीकतः”
 मनु “तत्तौपनिषद् तात परियेण्डु मार्चिष । मध्यानि
 मनसा तत्त्वं इहा चान्नीक्षिकीं पराम्” भा० शा० प० ।
 “आन्नीक्षिकीं कौशक्षानामिति” नीता । “सेवसान्नीक्षिकी
 विद्या प्रमाणादिभिः पदाद्यैः प्रविभक्तमाना । प्रदीप
 सर्वविद्यानासुपाय सर्वधर्मेषाम् । आश्रयः सर्वधर्माणां
 विद्योद्देशे योऽपरोक्षिता” यच्चिह्नस्वामी । अन्नीक्षा शीत-
 नस्याः तस्यै हितं वा ठक् । २ इनायाश्च “आत्मवेदनशी
 क्त्वादर्शनीयवपराम्पय वा । अन्नीक्षाकारत्वाद्वा तच्चा-
 दान्नीक्षिकी कृता” देवीष्टु० तच्चिह्नम् ।
 आन्नीषिकं लि० अन्नीषं वर्त्तते ठक् । अतुष्टुवे ।
 आप प्राप्नो वा चुरा० उभ० पठे आदि० प० चक० अमिद् ।
 आपयति ते आपिपत् त । पठे आप्नोति आप्नोत
 आप्नोवन्ति आप्नोनात् आप्नोत् आप्नोत् आप्नोवन् । आपत्
 आप आपत्तुः आप्तुः आपिष । आप्ना आप्नात् आप्नाति
 आप्नात् । आप्तम् आप्तम् आपनीयम् आप्ना
 आप्तः आप्तिः आप्ता अप्तम् । क्षिप् ह्रस्वः आपः अपः
 अप्ति । अतुन् आपः । यत् आप्नोवन् ताच्छीक्ष्ये चानम्
 आप्नोवानः । “अयमोमहदाप्नोति” “इहापत्रां क्षीप्ति-
 नाप्नोति” मनुः । “नलोवाधो क्षीपकारे कौमोदीं दृष्टिमा-
 न्नुयात्” वा० ऋतिः “इत्यनेनंशुषोपेतं चक्रवर्त्तन-
 मान्नुहि” बङ्ग० “नेन त्रैलोक्येऽनाप्नुवात्” नीता “स दुष्पा-
 पयथाः प्रापत्” रघुः । “यत् क्रतूनामपवित्रभाप सः”
 रघुः । “अदिदं सर्वं अतुनाप्तम्” ऋतिः “मानवाप्तमवाप्त्यं
 वत् एव च कर्त्तव्यं” नीता । कर्त्तव्यं आप्यते आपि ।
 प्रेरणे चिद् । आपवति ते आपिपत् त । अन् ईषति
 ऐषितः । [प्राप्ति संज्ञेयं च उदाहृतः” भावा० ।
 म-प्रकथेषाम्नी प्राप्नोति प्राप्नः प्राप्तिः “आप्राप्तश्च च वा
 समु+संपूर्ण्यतामा वभाप्नः वभाप्ति वभापनम् । [वापन” कुमा० ।
 अन्+प्राप्नो, “अनवाप्तनवाप्त्यन्” नीता “तप विचेदं तदवाप्ति
 परि+प्रचुरत्वे चपयत्वे चसदितत्वे पय्याप्तः पय्याप्तिः ।
 “बहि धर्मं सुपय्याप्तः सर्वस्य पदवेदेने” नीतामा० ।

“अपय्याप्तं तदकारं वत् भीष्माभिरचितम् । पय्याप्तं
 लिदभेतेषां वत् भीष्माभिरचितम्” नीता ।
 अतु+प्रा-पचात्प्राप्नो “गदीं नङ्गामतुमाप्ना” भा० आ० प० ।
 वि+पियेवेच आप्नो व्याप्तिः व्याप्तः, व्याप् व्यापकः व्याप-
 नम् “व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वधीः परात्मर्ष उच्यते” । “व्याप्तिः
 वाध्यपदस्यसिद्धयन्त्रोत्पदाहृतः” भावा० । “अस्यात्कनेप-
 दित्यमपि आराध्यं प्राप्नुते नवान्” इति उनांदावः ।
 आप इ० आप्यते आप-कर्त्तव्यं वच् । अट्ट वहुवु
 मध्ये ष्ये ववी, “भरो ब्रुवः शोभनात्ता तद्योपोऽप्यनिधो-
 ऽनसः । प्रब्रूयश्च प्रभासश्च ववोऽटौ प्रकीर्त्तताः”
 विश्वुध० । “वयदशौ ववोर्वस्य चोदौ ववो ववन्तिवो ।
 शीराद्ब्रुयान्तिवो वाच च भवेदापवन्त्रक” इति उदात्तम्
 “आपयैवानिहृद्यैव ववर्त्तरित्त्वौ” इति ०२७५ अ०
 देवात्तरुवे । “आपस्य इङ्गिता भावां वक्षस्य परमा
 मिवा । सूपतिर्भुवमर्त्ता चालनवत् पावकं परम्” भा०
 व० २२१ अ० । भा० आ० प० इ० अ० इ “वरोब्रुव
 शोभश्च अहृद्यैवानिधोऽनसः । प्रब्रूयश्च प्रभासश्च ववोऽटा-
 विति कृताः । पूजावास्तु भव इतो नङ्गामिधो ब्रुवतावा ।
 चन्द्रमास्तु जनकित्वाः प्राधावाः चपनसना । वाता-
 नावाप्यङ्कः इत्यः याश्चिह्नस्वाम्यं कृतायनः । प्रब्रूयश्च
 प्रभासश्च प्रभावावाः कृता कृता” इति आपस्तम्बे अह
 इति नामान्तरत्वेन कीर्त्तितम् वस्यभेदाद्विचक्षणम् ।
 प्रभासस्वैव युनामता अटनस्य ववोः आपनेवमर्त्तं दर्शयि-
 त्त्वभावे भा० ८८ अध्याये युनामतीकः अपां वमृङ्कः
 अच् । २ जलसमूहे न० । ३ आवाये निरुक्तं । तस्य
 सर्वभूतसर्वबोनितात्तयात्मम् ।
 आपकं लि० आप-सुब् । प्राप्तिरि । नीरा० क्षिवां ङीप्
 आपकत् लि० अपकरे नवः अच् अच् च । अपकर-
 जाते क्षिवां ङीप् ।
 आपकं न० ईपत् पक्कम् आप+पच-क्त । १ ईपत्पक्के कथा-
 यादौ मज्जिते इतिवशादी (कथापोटा) २ ईपत्पक्कं
 वसुमान्ते लि० । [पत्ते क्षिवां ङीष्वा० अच् । आपयिष्या ।
 आपत्तिरि इ० अपयित्तस्यापत्तम् इम् । अपचनापचका-
 अपगा ङी आपेन जलवमृष्टेन गच्छति वक्षति इ । नद्याम् ।
 “नेनावमानं पतिभापनामाम्” “अन्नावाप्नोवि-
 मध्येति मङ्गानया ननापना” भाव । “विचरिवापिच
 वागरभापना” रघुः ।
 आपगोथ इ० आपगवां नङ्गावां नवः इक् । नाङ्गेने भीष्मे तज्ज

तत उत्पत्तिरथा मा०आ०६८८०० मान्तरुप्रार्थने नृका-
 वाक्यं नवा । "एतच्छ्रुत्वा बभौ राजा सञ्चितं बद्धवन्नुच ।
 बद्धनां वसयं प्रत्याश्वाभ्यगच्छदमिच्छता । उवाच चैव राजाः
 वा ह्यादवन्ती मनो गिरा । भविष्यामि बद्धीपाव । भविष्ये
 ते वशातना । यत्तु कृत्वांमहं राजन् । शुभं वा नदि वा
 युवम् । न तद्धारयितव्याऽस्मि न बद्धव्या तद्याऽप्रियम् ।
 एवं हि वर्तमानेऽहं त्वमि पत्स्यामि पादिव । वारित्वा
 विप्रिबं चोक्ता त्वज्ज्येवं त्वामसंभवम्" । वी० उक्तिः
 "तत्रेति राजा वा तृष्णा तदा भरतवत्तम । प्रहर्ष-
 मद्रवं चेमे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम् । आवाह्य यान्त-
 रुक्ताश्च बुभुजे कामतो वया । न प्रष्टयेति जन्मानो न
 च तां किञ्चिद्विवात् । व तस्याः श्रीवदसेन
 ह्यपीदाय्युत्थेन च । उपचारैश्च न रक्षस्तुतोव ज-
 नतोपतिः । दिव्यरूपा हि वा देवी नृका त्विपयगा-
 मिनो । मातुषं विपहं कृत्वा श्रीमन् नरवर्धिनी ।
 भाव्योपनतकामस्य भाव्यां चोपनताऽभवत् । यान्तनोपृ-
 पधिं हस्य देवराजवसद्युतेः । वस्योगक्षेत्रादर्थैर्हविषास्य
 मनोहरैः । राजानं रमयाभास वशा देवे तथैव वः ।
 व राजा रतिवत्त्वाद्दत्तमश्वीयुवैर्हृत । संवत्सरान्त-
 काशान् कुन्धे न बद्धुं नताम् । रमयाचक्षवा चार्द्धं
 वशाकामं नरेवरः । अटारजमवतु क्वांसिखामभरुपदि-
 भान् । जातं जातञ्च वा पुत्रं त्विपयस्यसि भारत ।
 प्रीत्याम्यहं त्वामिच्छुक्ता गङ्गाकोतस्यमञ्जवत् । तस्य तप्त-
 प्रिबं रासः यान्तनोरभवत्तदा । न च तां किञ्चनोवाच
 त्वामाङ्गीतो बद्धोपतिः । अचैनामष्टमे पुत्रो जाते मह-
 वतीमिव । उवाच राजा हुंखार्त्तः परीक्षुं पुत्रजातमः ।
 पा वधीः कस्य वाऽधीति किं हि नसि कृतानिति । पु-
 त्रजति । सुमहत्पापं बन्धाम ते सुमर्हितम्" । अमुनाच ।
 "सुमन्वाम । न ते ह्यस्मि पुत्र उक्तवतां वर । । जीर्णोऽस्तु
 मय माशोऽव वशा च वमनः कृतः । अहं नृका जहृदता
 महर्षिगच्छेयिता । देवकाञ्चार्थसिद्धार्थसिद्धिताऽहं त्ववा
 वृष्ट । रमेऽपी वसवो देवा महाभागा बद्धीजसः ।
 वरिष्ठयापदोषेण मातृवत्पुत्रपातताः । तेषां जमवितता
 माय्यस्वहृते भुवि विद्यते । बहिषा मातृपी भाली कोके
 माञ्जीह आचन । तन्नासत्कमनोहेतोर्बाहृवत्पुत्रपातता ।
 जमवितता बद्धमटी जिता कोकात्तवाऽऽवताः । देशानां
 वसयन्नेव वद्धनां संवृतो मया । जातं जातं भोक्तृभिरे
 जन्मतो मातृमादिति । तस्ते मापादिनिर्धुक्ता आपवस

महात्मनः । अस्मि तेऽस्तु नमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-
 त्तमम् । एव पर्यायवाचो मे बद्धनां वद्विधी कृतः । मत्त-
 क्तवं विजानीहि गङ्गादत्तमिमम् सुतम्" । हृत निज-
 धेनुवान् वद्धन् प्रति गङ्गाया पथिष्ठयापसत्तैर्वीर्यः
 ६६०० । "अयाचमपदं प्राप्तः फडाभ्यादाय वाचसिः ।
 नचापय्यत्स नां तत्तु सवत्सां ज्ञाननोत्तमे । ततः
 व अगयामास वने तस्मिंश्चापोवनः । माध्यागमस्य
 मृगयंसां गां सुमिदहारधीः । शात्वा तथाऽपनीतां
 तां वसुनिर्दिष्यदर्शनः । ययो क्रोधवयं सद्यः
 यथाप च वद्धं कदा । वकान्ते वसवो जहृतीं वै दो-
 ग्नीं सुवाचधिम् । तस्मात्स्ये कनिष्यन्ति मातृपेयु
 न संभवः । एवं यथाप भगवान् वद्धं कान् भरतर्षभ । ।
 वयं क्रोधस्य सन्नाप्त आपयो सुमिषत्तमः । यस्या च
 तान्काहामानसपश्येव मनो दवे । एवं स यमवान् राजन् ।
 वद्धमटी तपोवनः । महाप्रभावो जहृर्षिर्देवान् क्रोध
 वमनितः । अयोचमपदं प्राप्तो मे भूवो महात्मनः ।
 यथाः अ इति ज्ञानन् अस्मिं तत्तपचक्रुः । प्रयादयन्-
 काञ्चिं वसवः पार्थिवर्षभ । । चेभिरे नच तस्मात्ते प्रया-
 द्दक्षविसत्तमात् । आपवात्पु चवत्याः । वर्षधर्मविचारदात् ।
 उवाच च स धर्मात्ता यथा दूवं चरादव" । अतुषं
 वद्धरात्सर्वे मापभोक्तमवाऽपुत्र । अन्तु वद्धृते युयं
 मवा यथा" च पत्सति । द्यौश्चदा मातृपे कोके दीर्घ-
 कां संवर्षाया । नाकतं तस्मिंकोर्षिं जुडो युष्मान्
 यद्वपम् । न प्रजासति चाप्येव मातृपेण महात्मनाः ।
 भविष्यति च धर्मात्ता सर्वथास्यविचारदः । पित्रः प्रिय-
 हृते युक्तः श्रीभोगान् वर्जयिष्यति । एवमुक्त्वा वद्धन् सर्वान्
 च जगाम महातृषिः । ततो मातृपजन्तुष्ये वमेवा वसव-
 कदा । अवाचन च नां राजन् । वरं तच्च मया कृतम् ।
 जातान् जातान् प्रविषामान् अहं वद्रे । त्वमस्मिहि ।
 एवं तेवामहं जन्मम् यमनां राजवत्तम । । भोचार्यं
 मातृवाञ्जीकावाचापत्तुनरत्तहन् । अवं यामाद्वेस्यस एव
 एव मृपोत्तम । द्यौराजन् । मातृपे कोके विदं पत्सति
 भारत । । वंशान्यावन उवाच । दत्तरात्ताव वा देवी त-
 न्मैवानरधीवत । आदाव च कुमारं वं जनावाच वचे-
 श्वितम् । च त देवततो नाम मातृव इति चामवत् । यु-
 नाका मान्तनोः इत्यः यान्तनोरविडो वृषैः" ।
 "अवापतेषं भीष्मं तं रामेकेऽस्मादि भीमता । एवे विजि-
 म्भितं प्रष्टुं कृत्वांसद्विर्भर्तव" "वदि त्वापादेवो वै

न जयेद्गजसाङ्घयम्" इति च भा० उ० प० ७७ अ० ।

आपत्तिक ति० आपदं चिञ्चति जनति चिञ्च-अच् प्र०
बसोप । आपत्कत्तेके । गीरा० स्त्रियां ङीप् ।

आपटव न० न सन्ति पटनोऽस्य तस्य भावः अच् । पटुन्-
अत् । न पटुरपटुरिति तत्पुत्रवास्तु अञि उत्तर-
पदस्यैव इति । अपाटवम् । "अपाटवादाद्यौ चाद्यौर्बेदि
विज्ञं प्रजायते" इति ।

आपण्यं पु० आपव्यायन्ते विक्रीषन्त्यस्य आ+पञ्च नि० आकारे च ।
१ इट् । २ क्वदिप्रत्ययवाचावाङ् । "यकटापण्येयाश्च
बन्धिनोवन्दिमस्तथा । नराश्च कृगवायीलाः यतयोऽप्य
वहकचः" भा० ष० प० २३८ । "मक्षमास्थामाणाञ्च
दृशुः शिवस्तसामु" भा० ष० प० ४ अ० । "अस्मानिना ठ
बहुक्तं इहोत्तमापयादिकम् । सुहृन्नुसुकुत्सस्य न तङ्गो-
नेन ङीजते" दा० त० इ० "आपण्यं पत्यशीपिका" रघु०
अ० त० "आपण्यो विक्रयस्थानम्" तेमैपौक्तम् । "पूर्णा-
वशाविवचिनो विपचीर्विभेजुः" माघ० । भावे षञ् आप-
णाञ्च । ऋयविक्रयव्यवहारे पु० ।

आपणिक ति० आपयादावस्थानादागतः ठक् । १ इट्स्थानादा
गते राजकरादौ । आपणस्य धर्म्यम् ठक् । २ इट्-
स्वबन्धिन्धर्म्यै । आपणस्यावक्रय राज्यादाङ् ठक् ।
३ इट्स्व राज्यादौ इत्ये (तोबा) आ+पञ्च-इकन् ।
४ षञ्चिगुजने उष्णवदत्स ।

आपतनं न० आ+पत-भावे ल्युट् । आपतने २ प्राप्ती ३ ज्ञाने
"क्वचित् प्राकरचिक्वादर्घादमाकरचिक्वाद्यांसापतनम्" सा०
द० देववयात् ४ पतने च ।

आपति पु० आपतति आ+पत-इन् । सततगामिनि वाच्यौ
"आपतने त्वा परिपतये ष्छामि" य० ५, ५, आपतिः
सततगतिवाञ्चु" नेददौ । [२ देवावत्ते ति० उष्णवदत्स ।

आपतिक पु० आपतति यीञ्चम् आ+पत-इकन् । १ श्येने
आपतित ति० आ+पत-क् । १ उठादागते २ देवायत्तपतने च

आपत्कल्प पु० आपद्युचितः कस्तोविधिः शा० त० । आपत्-
काञ्चिकविधौ च च विधिनीतमेतैः यथा "आप-
त्कल्पो ब्राह्मणस्य ब्राह्मणविद्योपमो नोऽनुगमनं शुभ्रवा-
ऽऽवनासो ब्राह्मणोऽपुत्रः यजमानाभ्यामनम्रतिपहाः सर्वेषां
पूर्वाः पूर्वोऽपुत्रस्तदाभे चतुर्दशिकाद्विधौ वैश्वसति
तस्यापञ्च" मन्त्रवचनतास्तित्तगाम्यसोमाजिनानि रक्त-
निर्विक्रमे वासवौ श्रीरञ्च सविकारं मूकफण्डुष्यौ-
धमधुर्जावह्वोदकापय्यानि मयवच हिंसासवोगे पुत्रव-

वभ्राजुमारोनेकृतच विज्ञं भूमिप्रीष्टियजानाव्यव ऋषे
अभेत्ननदूह्वैने । विनिमवस्तु रवानां रवैः
पञ्चमाङ्ग न चवचकताज्ञयोः, तिसानाञ्च वनेनामेन त्त
पकस्य संप्रत्ये सर्वभासदृष्टिरयज्ञावपुत्रे च तदप्येने
प्रावसंयमे, तदर्थसङ्कोरोऽभ्यनियमस्तु प्रावसंयमे ब्राह्म-
णोऽपि यज्ञमाददीव राजन्वयैश्चकर्म, राजन्वो वैश्वकर्म"

आपत्काल पु० आपद्युक्त कासः शा० त० । आपद्युक्ते
समने "अत्राङ्गान्नादध्ययनमापत्कावे विधीयते" मनुः
"आपत्कावे त विमेष मुक्तं नृशस्ये वदि ।
मनसापेन शुभ्रेतु कुपदां वा यत्तं जमेत्" मा० त० अ० ।

आपत्कालिक ति० आपत्कावे भवः काश्चा० उञ् जिठ् वा ।
आपत्कावमने उञि स्त्रिया ङीप् जिठि ठ टाविति भेदः ।

आपत्ति ङी आ+पद-ङिन् । आपदि आपत्त रोनाद्यभि-
धृततावस्त सव्यग्वर्चनोपायात्तपञ्चभ्र । आपदि
धर्मापरणञ् यो० अ० दर्शितम् यथा

"ज्ञाने च कर्मणा जीवेदिया मायापदि द्विजः । निष्ठीक
ताममात्मानं पावयित्वा श्यसेत् पथि । कस्योपसहोवसोम-
मत्तम्नाप्यपीकथ । तिकौदमरसकारानु दधि श्रीरं वतं
जलम् । यज्ञावसमधूक्चिष्टमधुकापाय वर्हिषः । अ-
ञ्चर्षं पुष्पकृतपकेयतक्रयिपचितौ । कौशेयनीसवचधर्मा-
संक्रयफवीसकान् । याकार्द्वैवधिमिग्याकपयुगन्वांश-
यैव च । वैश्वदृष्ट्यापि जीवघो विक्रीणीत कदाचन ।
धर्मार्थं विक्रय नेयास्त्रिषा धान्येन तस्यसा । साक्षात्-
वचमंसाणि पतनीयाणि विक्रमे । पयोदधि च मयञ्च
ङीनवर्षकराणि च । आमइत सव्यग्टह्वन् मुञ्जानो क
यतस्तत । न क्षियेतेनसा विप्रोऽव्यवनाकंसमो हि सः ।
ह्यपि मित्सं भृतिर्विद्या कुसीद यकटं गिरिः । सेवाऽ-
नूय न्यपोभैक्षमापत्तौ जीवमानि त । सुभुञ्जितस्त्रां
स्थित्वा धान्यमत्राङ्गणावरेत् । प्रतिच्छेद्य तदाश्वेयम-
मियुक्तेन धर्मत । तस्य वृत्त कुल शीलं सुतमध्यवर्णं
तपः । ज्ञात्वा राजा कुटुम्बञ्च धर्म्यां वृत्तिं प्रकल्पवेत्" ।
विश्वरस्तु भा० शा० प० आपदस्यै पर्व्विचि इत्यः । २ प्राप्ती ।
"स्थानापत्ते इत्येधु धर्मज्ञान" कात्या० ४, १, १८
"इतरेतभावापत्तिः" या० भा० व्यतिरेकव्याख्या २ अर्वादेः
सिद्धौ । अर्वापत्तिः ४ अनिष्टप्रपञ्चे च च व्यावसायार्था-
रोपाम् व्यापकसाहचर्यरोपः । वदि निर्बन्धे स्यात्
निर्धूम स्यादित्येयं रूप ।

आपत्य पु० अपम्याभिगारे विहित अच् । पाणिन्यादितिः

संज्ञापत्यभिन्नधिकारे विहिते प्रत्यये । 'आपत्यस्य च तद्वितेऽभाति" पा० ।

आपदि ष० अभिह्रस्वः पन्थाः यस्य वेदे नि० इत् सभा० । अभिह्रस्वमार्गसम्बन्धिनि "आपद्ययोविपद्ययोऽन्तस्यथा अह-पचाः" ऋ० ५, ५२ १० । आपद्ययः अभिह्रस्वा मार्गा वेदां तादृशाः" भा० स्त्रियां वा ङीप् "हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवधः उज्ज्वलन् आपद्यो न पर्वतान्" ऋ० १, १६४ १९ ।

आपद् स्त्री आ+पद्-सम्पदा० ङिप् । विपक्षो आपत्तिशब्दे विहतिः" दैवीनां मातृधीषास्तु मतिहर्त्ता' लभापदाम्" रघुः । "सम्पदो मे निरापदः" रघुः "अविभक्तः परमापदां पदम्" बिरा० "मन्त्रगच्छिविनिवारितापदः" भाषः । "आप-त्कृत्यः आपत्काशः । आपत्प्राप्तः । आपन्नतः । आपद्-पत्तः । आपद्गर्भः" हृत्कन्तावाहा टाप् । आपदाप्यत् । आपत्काशे न्यूनादिपि विद्याधिगन्तव्या यथा ष० उ० "वाचा अ वै पूर्वं उपयन्ति सङ्गोपायं कौन्त्यो वास" अत्र भाष्यम् "वाचा अ क्लृप्तं पूर्वं ब्राह्मण्याः विद्यार्थिनः सन्तः अत्रियान् वैश्यान् वा अत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यदृश्या उपगच्छन्ति नोपायनशु-भ्रूपाभिः अतः स गौतम उपायनकौप्यां उप-नमनकौत्समात्रेणैव उवास अपिवान् नोपायन'वकार" । 'आपदि समादधिक्राहा विद्याप्राप्तप्रसन्नवावस्थायाम् उपायनसुपगमनं पादोपसर्षणम्" आन० ।

आपदकाले ष० आपदा कृतोऽकालः । आपदा कृते दुष्टे काले "पीडा चापदकालस्य पत्तिज्ञानञ्च पाण्डुव ।" भा० वा० प० ५६ अ० ।

आपदेव ष० आपस्य जलसमूहस्य देव । वरुणे ।

आपद्गर्भं ष० आपदि कर्तव्यो घर्भः । १ आपदासुष्ठे ये घर्भो आपद्गर्भमधिकृत्य जतोपन्यः अण् । भारतान्तर्गत-चान्तिपर्वमध्यगते व्यासकृते २ अवातरपर्वभेदे न० तच्च भा० वा० प० १११ अध्यायधि १७१ अध्यायपर्यन्तम् ।

आपन न० आप+भावे ल्युट् । १ प्राप्ती । कर्मणि ल्युट् । २ शरीरे शब्दच० । [मसौ २ किराते च उज्ज्वलदत्तः ।

आपनिकं लि० आ+पन-स्तुतो कर्मणि इङ् । १ इन्द्रनीले आपनेथ लि० आ+अप+नो-कर्मणि यत् । समन्नादपनेये दूरोकायै "नैपा तक्षेण मतिरापनेया मोक्षान्येनैव सुप्रा-नाथ प्रेह !" कठोप० । 'त्रेयमात्मप्रतिपाद्यात्मनि मति वेना तक्षेण स्वभुङ्क्षुभूङ्क्षुमात्रेण नापनेया नापनेतव्या

न हन्तव्या । तार्किकोद्भूतानामस्यः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति अतएव च सियमानमप्रकृता मतिः तार्किकादन्वयेनैवागमाभिज्ञेनाचार्यैरेव प्रोक्ता सती-सुप्रानाय भवति" भा० ।

आपन्न आ+पद्-ङ् । २ आपद्गुण्ये "आपन्नः संसृतिं घोरां-यक्षाम विवशोऽप्येत् । ततः सद्योविसृज्येत यद्विभेति स्वयं भयम्" भाग० "आपन्नामयसत्त्वेषु दोषिताः अणु पीरवाः" शकु० "आत्मापरावादापन्नकत् कि भीर्ष जिघांसि" भा० स्त्री० प० १२ अ० १ प्राप्ते मेदि० आपन्नसत्त्वा आपन्नसत्त्वा स्त्री आपन्नं प्राप्तं गर्भरूपेण सत्य प्राप्ती यथा । गर्भिण्यां स्त्रियाम् "समभापन्नसत्त्वाप्ता रेजुरापाच्छु-र-त्विपः" रघुः । [निमयं दत्त्वा क्रोति ।

आपमित्यक् लि० आपमित्य परिवर्त्यं निर्हंसन् कम् । नि-आपया स्त्री आपेन जलपूरेण याति या+ङ् । १ जलपूरवादि 'नदीभेदे "दृषद्वत्यां सातुष आपयाया सरस्वत्यां देवदत्ते दिदोहि" ऋ० २, २१, ४, । "आपया नाम काचित् नदी" भा० २ आपगारूपमदीमात्रेण ।

आपयित् लि० आप+यिच्-टच् । प्रापयितरि "आप-यिता ह वै कामानां भवति यएवं विद्वानक्षरसङ्गोष-सुपास्ते" छा० उ० । "आपयिता ह वै कामानां यज-मानस्य भवति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपराध्यन् न० अप+राध-णिच्-वा० य तस्य भावः ब्राह्म-ण्यञ् । अपराधकर्तृत्वे ।

आपराहृणिकं लि० अपराहृषे भव ठञ् । १ अपराहृष-भवे २ तद्ग्रापके च स्त्रियां ङीप् । 'पितृथे चापराहृष-की' सृतिः ।

आपत्तुं क ष० अहमधिकृत्य अध्यायः तत्र विहितः कृत्य । अन्तावध्यायवोधके खान्दसे कृत्यपन्थभेदे । "अन्तावध्यायव्यान्दसः कृत्य आपत्तुं क" कौपीतिकृतम् ।

आपव ष० आपुनाति स्पर्शमात्रेण आपु जलं तदधिघाता वरु-णोऽपि आपूः तस्यापत्यम् । कृत्यभेदे वरुणस्यापत्वे १ वधिष्ठे सुनौ तस्य वत उस्पृत्तिकया यथा भा० आ० प० ६६ अ० "य लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतवत्तम । वधिष्ठमामा स हृदिःस्थित आपव इत्युत" "तस्य आपा-द्विर्विभक्ता आपवस्य महात्मनः" इति च आपणेवशब्दे वि-हतिः । आपं जलपूर याति प्राप्नोति आश्रयत्वेन वा-ङ् । २ भारायणे परसप्ररूपे । 'आपोनारा इति प्रोक्ताः आपोवे नरस्त्ववः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारा-

यण ऋत" इत्युपक्रम्य । "उच्चावचानि भूतानि गाले-
स्यस्तस्य जसिरे । आपवस्य प्रजासर्गं ऋजतो हि प्रजा-
पते" स ऋद्धा त प्रजास्त्वेषमापवो वै प्रजापतिः"
इति च हरिव० १, २ अ० ।

आपस् न० आप-अस्तु । जले । "आपोभिर्मांस्कं न
कृत्वा" ऋतिः । "अदमयं हि षोस्य । मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वाक्" छा० उप० । "सर्वभामोमयं जगत्"
देवीमा० । "ब्रुवते कृतमेऽपि ननु संकमाप" इति
छत्तिष्ठतकोपात् लोवत्यम् । तदुभावे ऋत्त अप
इत्येव । षट् पक्षे अप इत्यपि । कर्मणि ।

आपस्तम्ब पु० अपिभेदे स च कल्पसूत्रकारः धर्मशास्त्र
कर्त्ता च "यमापस्तम्बसंघर्त्ता कात्यायनहृत्स्वती" इत्याद्य-
न्निधाय "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" या० ऋ० । तदीय
सञ्ज्ञिता च दशाध्यायो तस्यां प्रायश्चित्तविधानमात्रसु-
क्तम् । तस्यापत्यम् विदा० अञ् आपस्तव तदपत्ये उक्ती
स्त्रियां ङीप् । आपस्तम्बेदेम् छ । आपस्तम्बीयः ।
तत्सर्वस्वनि त्रि० आपस्तवेन प्रोक्तमधीयते अण् तस्य
लुक् । आपस्तम्बप्रोक्त्याशाध्येटपु व० व० । आपस्तम्ब्रां भयः
ठक् । आपस्तम्बेय० । आपस्तम्बापत्यस्त्रीभवे त्रि० ।

आपस्तम्भिनी पु० आप स्तम्भानि स्तम्भ-ण्विनि । लिङ्गिन्या
स्ततायाम् ।

आपाक पु० समन्तात् परिवेष्ट्य पच्यतेऽत्र आ+पच-आधारे
घञ् । १। शुभकारस्य ऋष्यसपात्रपचनस्थाने (पोयान) ।
भावे घञ् । २। रपत्पाके ३। सन्युपाके ४। उटपाके च ।
आपाङ्गु न० आपङ्गे देयम् अ । अपङ्गे देये अङ्गने ।
"गन्धकया दक्षिणेन क्षिमेत्कानोमसङ्गम् । आपाङ्गुं
वा यथायोम्य जुर्व्याञ्छाल गतागतम्" सुश्र० ।

आपात पु० ऋठात् अविशेकात् कारणान्तरसाविध्याभावे
ऽपि आगत्य पात । अविशिव्यावगतौ "आपाततोयदर्शस्य
पौनरुक्त्यावभासनम्" सा० द० २ अतर्कितगतने । "गरुडा-
पातविश्विदमेवमादाश्चवन्वच" रघुः । "तदापातमयात्
पथि" कुमा० आपतत्यलाधारे घञ् । २। तत्काले वत्तमान-
काले "आपातरस्या विपद्या पर्यन्परिवापिनः" किरा० ।
"आपातरस्यास्तकालरमणीयाः" मङ्गि० । ४। उपक्रमे च
"मध्वापातोविषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः" मत० ।
"मध्वापातो मधुरोपक्रमः" कुशू० ।

आपातलिका स्त्री षट् । मालाभेदे "कथितेयं भात्
शुरूकावय पूर्वमन्यत्" तद्वक्ष्ये अन्त्यत् वैतालीयगतम्

तत्र "पङ्क्तिपनेऽष्टौ समे कशास्तास्तु समे स्युर्नो निर-
न्तराः । न समाल पराश्रिता कला" इत्येव प्रथमं निने-
श्यान्ते जगण्यं दन्वा शुब्रहयं चतुर्षु चरणेषु देयमित्यर्थः ।

आपाततस् अथ० आपात+तसिच् । १। कारण विनेत्यर्थे
२। अकआदित्यर्थे ३। अवनयथाव्येत्यर्थे च । "एतन्नापाततः"
जगदी० "आपाततो यदर्शस्तेति" सा० द० ।

आपात्य त्रि० आपतति स्वयमाकृमिदमागच्छति । "मद्यने-
येत्यादि" पा० नि० कर्त्तरि गत्यत् । १। स्वयमाकृमिद-
मागामिनि । "आपात्यर्शनकनिराकरणाकृतेन" मावः ।
भावे गत्यत् । २। कर्त्तव्यापतने ३। कर्मणि गत्यत् । आपात्ये
देशादौ त्रि० आ+पत-णिच् ल्यप् । ४। समन्तात्पातवित्ते-
त्यर्थे अथ० ।

आपाद् पु० आ+पद-घञ् । फलशब्दे "ध्यानापादांश
इय" ष० उ० "ध्यानस्यापादनमापादः ध्यानफलशब्दम"
इति भा० २। आगतौ च पादपर्यन्तम् अथ० यो० ।
३। पादपर्यन्ते अथ० ।

आपादन पु० न० आ+पद-णिच्-ल्युट् । १। आपत्तिविवचो-
करणे आपादकज्ञानेन आपद्यन्तित्यर्थे पद-भावे
णिच्-ल्युट् । २। समादने "द्रव्यस्य सख्यान्तरापादने"
सि० कौ० ।

आपान न० आपीयते, समूह्य सुरा पीयतेऽत्र आधारे ल्युट् ।
सुरापानाय ससूयोपवेगनस्थाने । पानार्थसमायाम्
(चक्र) "गन्धर्वापसरवोभङ्गे । पामापानगत सदा"
भा० व० प० २८० अ० । "आपाने पानकलिता देवे-
नाभिप्रणोदिता" दर्दर्थं यदुवीराणांमापाने वैश्वं महत्"
इति च भा० आ० प० २ अ० । भावे ल्युट् । २। समूह्य
सुरापाने । "तासूक्ष्मीनां दसैस्तत्र दक्षितापानसूचद"
रघु । "यत्र स्फटिकहस्तेषु नक्तमापानधूमिषु" कुमा० ।
स्वार्थे क्तु । आपानकममपि पानगोच्छासु । सुरापाने
च "आपानकहस्तवः" काद० । [कर्त्तरि स्त्रिया ङीप् ।

आपायिन् त्रि० आपयति आ+पा-ण्विनि । सुरापान
आपायि पु० आ+पा-क्रिप् तदर्धमकति अच्-इत् ।
केशकीटे (उज्जु) सहिः शीर्षस्यधिरापानप्रसक्त

आपि पु० आप+णिच्-इत् । १। घनादिप्रापके । "हवे देवा
यूदमिदापयः" ऋ० २, २९, ४ । "आपयः घनस्य प्रापवि-
तारः" भा० । आपयते कर्मणि च इत् । २। शब्दे वन्वौ
तस्य भावः आपित्व वन्वुले "आपित्वे नः प्रपित्वे"
छ० द, ७, १ । "आपित्वे वन्वुले" भा० ।

आपिञ्जर न० ईपत्पिञ्जरं मा०स० । १खर्णे राजनि० ।
ईपत्पिञ्जरवर्णे पु० इतद्वति लि० “आपिञ्जरावहरजः-
कण्ठात्” रघुः ।

आपिशलि पु० अपिशलस्य छनेरपत्यम् इव । आदि
शाब्दिके छनिभेदे । “इन्द्रचन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाक-
टायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजयन्त्यटादिशाब्दिकाः” कनि
क० “वा सुप्यापिशले” पाणिनिनोक्तेस्ततोऽप्यस्यादित्यस्
स्त्रिया क्रोद्या० ध्वञ् । आपिशल्या तस्यस्त्रापत्ये स्त्री ।
आपिशलिना मोक्षम् व्यण् । आपिशलम् । तदीये शास्त्रे न० ।

आपी ति० आ+प्याय-क्तिप् पीभाव । १आपीने उद्धिमति ।

आपीड पु० आ+पीड-अच् । १शिक्षामाख्ये, २शिरभूपत्ते,
“तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडितम्” रघुः । “विचित्र-
सुकटापीडा विचित्रकवचध्वजा” भा०ध०प० १७२
अ० “ब्रह्मापीडाशारूपाय यूनो व्यूढोरस्कास्ताजमातान्
ददर्श” भा० आ०प० १६७अ० । २गृहवर्हिनिःसृतकाष्ठे
च । ३आपीडकमाले लि० ।

आपीडा स्त्री आ+पीड-अच् । सम्यक्पीडने “तत्र तर्ष
गडापीडं कुर्यात्प्रायधननम्” सुश्रु० गवस्यापीडा
मर्द्दनं यत्नेति तदर्थः ।

आपीडित लि० आ+पीड-क्त । १निष्पीडिते २निर्मूढे ।

आपीत न० ईपत् पीतम् प्रा०त० । मासिके धातौ ।
२ईपत्पीतवर्णे पु० इतद्वति लि० । ईपत् पानं कृतं
यस्य तादृशे ऽजलादी लि० ।

आपीन न० आ+प्याय-क्त पीभाः तस्य नत्वम् । (मेङ्ग)
१गवादे ऊषसि “आपीनभारोहङ्गनप्रयत्नात्”
रघुः २कृमे पु० । “आपीनमूध आपीनोऽन्वुः”
सुश्रु० । अन्योपसर्गपूर्वकत्वे तु सप्यामइत्येव आङ्
पूर्वकस्यापि अन्वु धसो रेवार्थयो पीभावो नाम्यत्र ।

आपूपिक लि० अपूप गित्यनस्य ठक् । १अपूपपाशके
अपूपे अपूपमन्त्रेण साधु शुद्धा० ठक् । २अपूपमन्त्रेणसाधने
शुद्धादी । अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक् । ३अ-
पूपमन्त्रेणासेवके । अपूप मन्त्रस्य ठक् । ४अपूपविक्रे-
तरि । अपूपस्तद्वन्त्रेण योजनस्य ठक् । ५अपूपमन्त्र-
योले । अपूपस्तद्वन्त्रेण हितमस्य ठक् । ईहितत्वेन अपू-
पमन्त्रणकर्त्तरि । अपूपार्ता समूह अचित्तत्वात् ठक् ।
७अपूपसमूहे न० ।

आपूप्य पु० अप्पाय साधु वा अण् । अपूपसाधने चूर्णे लि०
आपूर पु० आपूर्यतेनेन आ+पूर-अच् । जलादि

प्रवाहे “खेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि”
साधु भावे घञ् । २सम्यक्पूरणे ३ईपत्पूरणे ऽअभि-
व्याप्तौ च ।

आपूरण न० आ+पूर-भावे ल्युट् । १समन्तात्पूरणे व्याप-
रयति ल्यु । २सम्यक्पूरणकर्त्तरि लि० ३नागभेदे पु०
“कालिको मणिनागश्च नागसापूरणस्तथा” भा० आ०प०
३५अ० । [२अभिव्याप्ते च ।

आपूरित लि० आ+पूर-क्त । यथापूरणं कृतं १तस्मिन्

आपूर्यमाण लि० आ+पूर-कर्त्तरि शानच् । सम्यक्
पूर्यमाणे २समन्तात्प्रसृते “आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
सप्तद्वारम् प्रविशन्ति यद्दत्तं” गोता । आधारे शानच् ।
सूर्यकिरणैः पूर्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे । “उदग-
यने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नचत्वे चूडोपनयनगोदान
विवाहा” आश्व०शुद्ध० । “आर्षिपोऽहरङ्क अपूर्य-
माणं पक्षम्” छा०उप० ।

आपूष आ+पूष-एङौ करणे घञ् । रङ्गे (राङ्) धातु-
भेदे, तस्य उष्टिसाधनत्वादिकमुक्तं भा० प्र० “रङ्गं
वह्नं तपु मोक्षं तथा पिङ्गटमित्यपि । खुरकं मिश्रकं
चापि द्विविधं रङ्गमुच्यते । उत्तमं खुरकं मोक्षं मिश्रकं
गर्हितं भवेत् । रङ्गं लघु सरं रूक्षस्यण्मेहकृमी-
नपि । निहन्ति पाण्डु सन्नासं चक्षुष्यं पित्तलं
मनाक् । सिंहो यथा हृष्टिगण्यं निहन्ति तथैव वह्नो
ऽखिलमेहयर्गम् । देहस्य शीघ्र्यम् प्रसवेन्द्रियत्वं
नरस्य उष्टिं विदधाति नूनम्” ।

आपृन् लि० आ+पृच्-क्तिप् । संसर्गशुक्ते । “मित्तक्रुयोयच्छ-
सान न गाव उष्टिव्या आपृगसुयो स यत्ने” ऋ०१०,
८८, १४ ।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ-अच् । १ध्यालाभे, २जिज्ञासायाम्
३आभाषणे गतागतकाले ऽशुभमन्त्रे ५आमन्दने च ।

आपृच्छ्यति लि० आ+प्रच्छ-वेदे नि०क्यप् । जिज्ञासे । “आ-
पृच्छ्य वक्ष्य वाञ्छयति” सि०कौ०धृता श्रुति । आ+
प्रच्छ-ल्यप् । २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अल्य० ।

आपेक्षिक लि० अपेक्षात आगत ठक् । अपेक्षया मात्रे
“किन्तु मध्यममापेक्षिकम्” सि०कौ० “अस्तमश्नुते
इत्यामेक्षिकमस्तत्वम्” छा०उ०भा० । स्त्रिया ङीप् ।

आपोक्षिम न० व्योतिपक्षे जन्मलग्नावधिहृत्तीयपद-
नवमहादशस्थानेषु । “द्वतीयं पठनवमनन्यश्चापोक्षिमं
विदुः” व्यो०ठ० । “आपोक्षिमे यदि खगा, स किले-

शुभरीन एषां कृष्णं कृष्णं ताजिबगारागोतम्" भी० ता० ।
श्रापोमय लि० आपसु+निकारे प्राप्तुर्थे ण मयट् । १ अक्षरविकारे
 'श्रापोमय प्राणसोजोमयो वाक्' का० उ० । 'श्रापो-
 मया सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत्' भा० ध्या०
 १८० अध्या० "गृमेर्गन्धुष्यान् भुट्ठे पित्रसापोमयान्
 रवान्" भा० आप्य० २८४ । "मन्युजोऽग्निर्दृष्टापो
 कोकाश्यापोमया ष्टता" भा० ध्या० १८० । अक्षरामिते
 २ अक्षरप्रचुरे "विश्वोक्त्वा ताभ्यां गदित् सर्वमापोमयजगत् ।
 आवां जहि न वज्रोर्वीं सविसेन परिश्रुता द्यौमिमा० ।

श्रापोमूर्ति उ० श्रापोविपस्य मनो १ उलभेदे । "इविप्र
 स्रष्टतिश्रौतिरापोमूर्तिरयस्ययः । प्रथितय नमस्यय नम
 अर्ककावैव च । श्रापोविपस्य सुवाको मनोऽसात् ।
 नृणात्मनः" हरिवं० ३४४ । दयमे मन्थनेरे आत्मेरे
 वृषभिमध्ये २ अक्षरभेदे व "दयमे त्वय पर्यारे द्वितीयस्थानेरे
 मनोः । इविप्रान् पौत्रहृषेय सुयतिदैव भार्गव । श्रापो-
 मूर्तिश्चयान्नेयो वागिष्टपाष्टक स्रष्ट इति हरिव० ७३४ ।

श्रापोऽज्ञान न० आपसा जलेन अज्ञान आय-आप्ती
 भावे वा० आनसु । जलेन उपरिटादधस्तात्प्राप्तारण-
 रूमे अज्ञानादनाये कर्मणि । "श्रापोऽज्ञानेनोप-
 रिटादधस्तात्प्रता तथा । अन्मनमस्रतश्चैव कार्यमस्रं
 द्विजगता" वा० ष्ट० । "भुञ्जानेन द्विजगता उप-
 रिटादधस्तात् श्रापोऽज्ञानास्थेन कर्मणा अज्ञ-
 मनमस्रस्रत च कार्यम्" मिता० । "श्रापोऽज्ञानक्रिया
 पूर्वं सत्कृशाश्चमकुत्सयन्" वा० ष्ट० । "श्रापोऽज्ञानक्रिया
 पूर्वंम् अश्रुतोपस्तरणमसि साष्टेयादिक कृत्वा" मिता०
 "श्रापोऽज्ञान कर्म कुरु" भवेदेव ।

श्राप लि० आप-क । १ प्राप्ते २ प्रत्ययिते विश्वक्ते । ३ ययार्थ-
 प्रानयुक्ते ४ युक्तियुक्ते च "आपश्रुतिराप्रवचनं त्वं"
 का० का० । "आप्ता प्राप्ता युक्तेति याश्च आप्ता चासी
 श्रुतिश्चेति आपश्रुति श्रुतिर्वाख्यकनितं वाक्यार्थप्रान
 तश्च अत प्रमाथम् अपौरुषेयवाक्यजमित्येन सकृद
 दोषायङ्गानिर्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एव वेदमुखस्रष्टो-
 तिहासपुराणजनितज्ञानमपि यत्तम् । कपिलस्य कल्पादौ
 कल्पान्ताधीतश्रुतिस्मरणसम्भव सुप्रबुद्धस्यैव पूर्व-
 द्युरवगतार्थानामपर्येद्यु । आप्रपश्येन चायुक्ता वाक्य-
 निष्पत्तिर्पान्थिकसंसारभोचकादीनामागमाभाषा निराकृता
 भवन्ति अयुक्तावर्जतेषां विगानात् शिष्यमूलत्वात् प्रमाथ-
 विद्वद्वादिभानात् कैषिदेव स्वेच्छादिभिः पुरुपापसर्द

पशुपायैः परिप्राहाहोध्यम्" वा० न० कौ० "तत्रादपि
 पागिह्य परोक्षमागमात् निवृत्तम्" वा० का० । अकार्य-
 प्रानविगटरूपान्नेनोक्तत्वनिययय याद्वेदोपदेशत्वमिति
 भीमांसकाः नैवादिक्, सत्त मन्थने यद्योक्तं मन्थ० प्र०
 "वाक्काशुत्पादिभोरित वाक्यार्थगोचरप्रानयदुक्तत्वरूपसा-
 प्रोक्तत्वस्यापि निश्चयः याद्वेधीहेतुरतीनेषपदार्थभिर्नि-
 कोऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽस्तुमितिः विद्विषयत्वे विना-
 सुमित्यां तदसम्भवात् परन्तुमितिरेत्येव किन्तुही
 गृहीतपाङ्कित्यात् प्रमा वज्जातीयविधितप्रानत्वात्वेदेन
 समानकारानययोत्तरत्वं तज्जातीयान्वयवार्थप्रानस्य वा-
 ग्मृहीतपाङ्कित्येन प्रमात्वात् अतएव वारायाङ्कितप्रान-
 व्यक्तीनां समासाकाररूपकोत्तरवर्तित्वेऽपि न तासां प्रमा-
 त्वमितिः शानिस्तु समानाकारातुभवसत्त्वानां स्रुती-
 नामिति जरणीमांसकानां समाधान निरस्यति । नाप्रो-
 क्ता तु वाक्यार्थगर्भा श्रातोपयुज्यते । वाक्यार्थाना-
 मपूर्वत्वात् संशयेऽप्यन्वयोदवात् । यद्येकपदार्थऽपरपदा-
 र्थपर्ययसम्बन्ध वाक्यार्थस्य प्रानयदुक्तत्वरूपया आप्रो-
 ताया निश्चय याद्वन्मतेः कारकं स्यात् स्यादपि तेनैव
 रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपदिकाना अ-
 रपदार्थास्तुमितेरतत्वादी नर्चं, याद्वधियः पूर्वे वाक्या-
 र्थयोपस्थित्यनिश्चयेन तद्वर्तमानाप्रोक्तत्वस्यापि अतरेनावस्य-
 कत्वान् अन्वया वेदस्याश्रुतवादकतापत्तेः एकपदार्थोप-
 रपदार्थस्य यद्वे वाक्यार्थप्रानयदुक्तत्वस्य संशयेऽपि या-
 द्वन्मतेरुत्पादात् । अतएवाप्रोक्तत्वस्य सभवे अतिरेक
 निश्चये वाक्ययुक्तेरतुत्पादात्प्राननिश्चयकाल हेऽतिरेकपि
 प्रत्युक्तम् अस्ति" । २ क्रयमे "प्राजकचैववेदाप्तं" मनुः ।
 "आप्तः क्रयतः" कुल्लू । ३ सम्पूर्णे 'यजेत राजा ऋद्धि-
 विधिर्धेराप्रदकिञ्चै" मनु ७४३ नौ "नियहात् स्रुती-
 प्राणां नपाश्च वनदातुज" रघु ८८८ तावां कौ हारा०
 ८४३ न्हे १०४३ च लि० हेम० ।

श्रापकाम लि० आप्र प्राप्त कामोनेन । १ नृणां कर्मावग-
 न्तिरयदा चास्त्रापकामत्व तद्योक्तं ८०७५० भाष्येनो ।
 "तद्वा अस्मैतदतिच्छन्दा अपहृतपात्राऽभयं" रूपम् ।
 तद्यथा प्रियया क्रिया सम्पन्नको न वाद्यं किञ्चन वेद
 नान्तरमेवाय पुरुष प्राप्तेनात्मना सम्परिष्कृतो न वाद्यं
 किञ्चन वेद नान्तरम् । तद्वा अस्मैतदाप्तकामकाम रूप
 योक्तान्तरम् । अत्र पिताऽपिता भवति आताऽजाता
 लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा । अत्र लोको-

क्षेत्रो भवति भ्रूयहाऽभ्रूयहा चारुलाडोऽचारुलाडः
 पौस्तोऽपौस्तस्य अमणोऽमणस्योपसोऽतापसोऽनन्यागतं
 पापेन दोषो हि तदा सर्वाऽङ्गोऽङ्गान् हृदयस्य भवति" इ० उ०
 "इदानीं योऽसौ सर्वात्मना मोक्षो विद्याफलं क्रिया-
 कारकमन्त्रस्य स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते । यत्नाविद्या-
 कामकर्माणि न सन्ति तदेतत्प्रस्तुतं "यत्तु सुप्तो न
 कश्चन कामं कामयते न कश्चन स्वप्नं पश्यतीति" । वदता
 अस्य रूपम् । यः सर्वात्मभाव सोऽस्य परमो लोक इ-
 त्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थे रूपपरत्वात् । छन्द
 कामोऽतिगत छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम् ।
 अत्योऽसौ अस्मन् छन्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाचो ।
 अत्यन्त कामवचनोऽतः सारान् एव । तथाप्यतिच्छन्दा
 इति पाठः स्वाध्यायधर्मो द्रष्टव्यः । अस्ति च लोके काम-
 वचनप्रयुक्तं छन्दोऽस्य स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ । अ-
 तोऽतिच्छन्दमित्येवमुच्यते कामवर्जितमेतद् रूपमित्युच्यते ।
 तथाऽपहृतपाप्मा पापमगज्जेन धर्माधर्मव्युच्यते । "पा-
 पमभिः संसृज्यते" "पापमनी विजहाति" इत्युक्तत्वात् ।
 अपहृतपापम धर्माधर्मं वर्जितमित्येतत् । किञ्चामयम् भयं
 हि कामाविद्याकार्यम् "अविद्याया भय मन्यत" इति
 श्रुतम् । तत्कार्यदारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अमयं रूप-
 मित्यविद्यापरिजितमित्येतत् । यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभा-
 वसादेतदतिच्छन्दापहृतपापमभय रूप सर्व्वसंसारधर्म-
 वर्जितमतोऽभय रूपमेतत् । इदञ्च पूर्व्वमेवोपन्यस्तमतो-
 वानन्तरप्राप्त्युपमाप्तौ । "अभयं वै जनकं प्राप्नोऽसि"
 इत्यागतम् । इह तु तर्कतः प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थप्र-
 त्ययदर्शनाय । अयमात्मा स्वयंचैतन्यज्योतिस्त्वभाव सर्व्व
 स्वेन चैतन्यज्योतिषावभाषयति । "स यत्तत्र किञ्चि-
 त्पश्यति रमते चरति जानाति च" इत्युक्तम् । अत स्थित-
 च्छैवप्रयायतो नित्यस्वरूपं चैतन्यज्योतिरुत्पत्तन । स
 यदात्मात्मानमिदं स्वेनैव रूपेण वर्त्तते कस्माद्यमहम-
 षोत्मात्मानं वा ब्रह्मैवानि मृतामीति जायतुस्त्रयोरिव
 न जानातीत्यतोच्यते । इत्येवलाज्ञानहेतुम् एकत्वमेवा-
 ज्ञानहेतुत्वात्कथम् ? इत्युच्यते । एतान् न हि प्रत्यक्षीभवति
 विवक्षितोऽयं इत्याह । तम् तत्र यथा लोके प्रिययेष्टया
 स्त्रिया सम्परिष्वक्तं सत्यम् परिष्वक्तं कामयन्त्या कासुक
 सप्त वाद्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तोऽन्यद-
 ष्विति । न चान्तरमयमहमस्मि सुप्तो दुःखी वेति
 अपरिष्वक्तस्तु तदा प्रविभक्तो जानाति । सर्व्वमेव वाद्य-

साध्यन्तरम् । परिष्वक्तीत्तरकालन्वेकत्वापत्तेर्न जानाति ।
 एकमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः चेतसो मृतमात्मासंसर्गतः
 सैव्यवस्थित्यवत् प्रविभक्तो जन्मादौ चन्द्रादिप्रतिविम्बत्का-
 र्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन
 स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेषु ज्योतिषा सम्परिष्वक्तः
 सत्यम् परिष्वक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न वाद्यं
 किञ्चन वस्त्वन्तरं नाप्यानन्तरमात्मव्ययमहमस्मि सुप्तो
 दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिस्त्वभावत्वे कस्मादिह
 न जानातीति यद्प्राप्तोत्पत्त्यायं हेतुर्नयोक्तं । एकत्वं
 यथा स्त्रीपुंसयो सम्परिष्वक्तयो । तत्रार्थाज्ञानात् वि-
 शेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति । नानात्वे च कारणमात्मनो-
 वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्योक्तं तत्र चाविद्याया यदा
 प्रविभक्तो भवति तदा सर्व्वैकत्वमेवास्य भवति । ततश्च ज्ञा-
 नहेत्यादिकारकविभागेऽस्ति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः
 कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि ।
 यस्मादेवं सर्व्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वै अस्यात्मनः स्वयं
 ज्योतिस्त्वभावस्यैतद् रूपमाप्तकामं यस्मात्प्रसक्तमेतत्तस्मा-
 दाप्ताः कामा अस्मिन् रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्य-
 स्वेन प्रविभक्तं कामस्तदमाप्तकामं भवति । यथा जागरि-
 तावस्थायां देवदसादिरूपम् । न त्विदं तथा कुतश्चतुप्र-
 विभज्यतेऽतस्त्वेताप्तकामं भवति । किमन्यस्माद्वस्त्वन्तरात्
 प्रविभज्यते आहोस्त्रिदात्मैव तद्वस्त्वन्तरमत आह । ना-
 न्यदस्वात्मनः । कथम् ? यतः आत्मकाममात्मैव कामा यस्मि-
 न् रूपे वैश्व प्रविभक्ता इदानीन्तनेन काव्यमाभा यथा जाय-
 तुस्त्रयोर्योऽस्यात्तैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभा-
 यादात्मकाममत एवाकाममेतद् रूपं काव्यविषयभावात्को-
 कानरं शोकच्छिद्रं शोकान्तरमित्येतन्न्योक्तमध्यमिति
 वा सर्व्वेषाम्यशोकमेतद् रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः । प्रकृतः
 स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्म्म विनिर्मुक्त इत्युक्तम् ।
 असक्तत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां, तस्माद्यथा जा-
 यते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यमेकीभावाच्च जानाति स्त्रीपु-
 संयोरिव सम्परिष्वक्तयोरित्युक्तम् । तत्र प्रासङ्गिकमेत-
 दुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिरुत्पत्त्यात्मानो न
 स्वभावः । यस्मात् सर्व्वसादेनोपलभ्यत इत्याहवाचां
 प्राप्तायां तद्विराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन
 विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिरस्य सुप्तोऽपहृतमेकीभावा-
 हेतोर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम् । इत्येतन्प्रासङ्गिकम
 विधाय यत्प्रकृतं तदेवातुप्रवर्त्तयति । अत्र चैतत्प्रकृत-

भवित्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम् । यत्सुप्रसन्नं प्या-
त्मनो गृह्यते प्रयत्नत इति तदेतद्यथाभूतमेवामिहित
सर्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति । तस्माद्देवैतस्मिन् सुप्रसन्त्या-
नेऽतिच्छन्दापहतपापामाभयमेतद्रूपं तस्माद्देव पिता जनकः
तस्य च जनयित्वाद्यात्पितृत्वस्य पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं
तेन च कर्मणाऽयसम्बन्धोऽस्मिन् काष्ठे, तस्मात्पिता पुत्र-
सम्बन्धनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पिताप्यपि-
ता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितरपुत्रो भवतीति साम-
र्थ्याद्भवति उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म । तदयम-
तिक्रान्तो वक्तृतेऽपहतपापमेति शुकुम् । तथा माता-
ऽमाता । शोका कर्मणा जेतव्या जिताय तत्कर्म-
सम्बन्धाभावात्शोका श्लोका । तथा देवा' कर्माङ्गमृतास्त-
त्कर्मसम्बन्धाल्यादेवादेवा' । तथा वेदा' साध्यसा-
धनसम्बन्धविषयाका ब्राह्मणश्रवणा मन्त्रश्रवणायामि-
धायकत्वेन कर्माङ्गमृता अधीता श्रद्धेतव्याच कर्म-
निमित्तमेव सम्बन्धन्ते पुरुषेण । तत्कर्मातिक्रमणादे-
तस्मिन् काष्ठे वेदा श्रद्धावेदाः सम्बन्धन्ते । न केवलं
शुभकर्मसम्बन्धातीत । किन्तुर्हि अशुभैरप्यत्यन्तघोरै कर्म-
भिरसम्बद्ध एवाय वक्तृत इत्येतमर्थमाह ध्यात् शोनो ब्राह्मण-
श्रवणैर्हर्षा भ्रूणह्रासहृषाठादवगम्यते । स तेन घोरेण
कर्मण्यैतस्मिन् काष्ठे विनिर्मुक्तो भवति । येनाय कर्मणा
महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणह्रासभ्रूणह्रा तथा
चाण्डालो न केवलं प्रत्यल्पज्ञैव कर्मणा विनिर्मुक्तः ।
किं तर्हि स ह्यजेनाप्यत्यन्तमिहृष्टजातिप्रापकेषामपि विनि-
र्मुक्त एवायम् । चाण्डालो नाम शुद्धेण ब्राह्मण्यस-
त्पन्नः चाण्डाल एव चाण्डालः स जातिनिमित्तेन
कर्मणाऽसम्बन्धत्वात्चाण्डालो भवति । पौलकसः शुद्ध-
कश्च एव पौलकसः शुद्धेणैव क्षत्रियायासत्पन्नः । तथा
सोऽप्यपौलकसो भवति । तथा शुभलक्षणैव कर्मभिरस-
म्बन्धो भवतीत्युच्यते । अस्य परित्वाद् यत्कर्मनिमित्तो
भवति स स्तेन विनिर्मुक्तत्वादन्यथाः । तथा तापसो
वाकप्रस्थोऽतापसः । सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामपलक्षणा-
र्थसमयोर्यह्य किं ब्रह्मना । अनन्तागतं न अन्तागतम-
न्तागतमसम्बद्धमित्ये तत् उपलब्धेन माहृष्टविहितेन कर्मणा ।
तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धिद्वाराश्रवणेन रूपपर-
त्वात्प्रसक्तसिद्धम् । अस्य रूपमिति श्रुतवर्षते । किं
मुनरसम्बद्धत्वे कारणमिति तत्रैतदुच्यते । तीर्थोऽति-
क्रान्तो हि यस्मादेवंरूपसदा तस्मिन् काष्ठे सर्वसम्बन्धो-

कान् शोका' कामा इदविषयप्रायेणा' ते हि तद्विषय-
वियोगे शोकायमापद्यन्ते । इदं हि विषयमप्राप्तं विमुक्तं
शोहिष्ठ चिन्तयानस्तदुच्यते इत्येवोऽत शोको
रतिः काम इति पर्यायाः । अस्मात् सर्वकामातीतो
ज्ञाताय भवति । न कश्चन काम' कामवते अतिहन्ता
इति शुकुं तत्प्रक्रियापरिततोऽयं शोकस्य कामवचन
एव भवितुमर्हति । कामच कर्मणैर्दुर्बलमिति हि । "व
यथाकामो भवति तत्कर्मभवति यत्कर्मभवति तत्कर्म कुरुत"
इति अतः सर्वकामातीतोऽस्त्वाद्युक्तकर्मनन्तान्त पुरणे-
नेत्यादि । इदस्य इदमिति सुबहोकाकारो नाश-
पितृसत्सुसमन् करण बुद्धिर्दिवमित्युच्यते तात्स्या-
नस्मात्प्रोचनवत् । इदस्य बुद्धेर् शोका बुद्धिसंश्रवा हि ते ।
'काम संकलो विचिकित्सेत्वादि' "सं मन एव" इत्युक्त्वात्
वक्ष्यति च "कामा येऽत इति त्रिताः" आत्मसंश्रवन्त-
पनोदाय हीद वचनम् । "इति त्रिता इदवकोषा"
इति च । इदयकारसम्बन्धातीतवाचनमिदं काष्ठेऽति-
क्रामति अत्योक्तपाथीति शुकुम् । इदवसम्बन्धातीत-
त्वात्सर्वत्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति शुकुत्वं वचनम् ।
ये त वादिनः इति त्रिताः कामा वाचनाच इदवसम्ब-
न्धिनमात्मनसपसंश्रवोपक्रियन्ते । इदवविद्योगेऽपि चान-
तन्वयतिष्ठन्ते इदं तस्य इव सुमादिमन्त्र, इत्याच-
यते । तेषां "कामः सकलाः" "इदमे श्रवणं रूपाधि" इद-
वस्य शोका "इत्यादीनां वचनानामानयेकमेव । इदवक-
रणोत्पाद्यात्वादिति चेत् न इति त्रिता इति विशेष-
चात् । न हि इदस्य करणमात्रत्वे इति त्रिता इति
वचनं समस्तम् । इदमे श्रवणं रूपाधि प्रतिष्ठितातीति
च । आत्मविशुद्धेच विवक्षितत्वाद् इदववचनं नवार्थमेव
शुकुम् । "ध्यायतीव वेदावतीमेति च" इतरेत्यादीनां सम्ब-
न्धात् । "कामा येऽस्य इति त्रिता" इति विशेषवादात्मा-
न्यथा अपि सन्तीति चेत् न अनाश्रितापेक्षत्वात् न
आश्रयान्तरमेव्यते इदीति विशेषणं किन्तुर्हि ? ने इद-
नाश्रिता' कामाश्रानमेव्य विशेषणम् । ने त्वप्रकृता भ-
विष्या मृताः स्वमतिपक्षतो निहतास्तो नैव इति त्रिताः,
सम्भावन्ते च ते । अतो युक्तं तानमेव्य विशेषणम् । ने
प्रकृता वर्त्तमानादिविषये ते सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । त-
यापि विशेषणार्थकमिति चेत् न तेन उभाधिक्या-
द्वेवार्थत्वात् । इतरथाऽश्रुतमिति च कल्पितं आदात्मा-
न्यत्वञ्च कामानाम् । "न कश्चन कामं कासवते" इति

भवेत् । कर्महेतुकस्य भोक्तः प्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति ।
 न चानिष्ट-अनित्यत्वञ्च भोक्तस्य प्राप्नोति । न हि क्रिया-
 निष्ट-सौख्यौ नित्यो ऽहत् । नित्यस्य भोक्तोऽभ्युपगम्यते ।
 “एष नित्यो भङ्गिभेति” मन्त्रवर्षात्” इ० उ० भा० ।
 २ परमात्मनि तस्य सर्वेषामात्मत्वेनात्मकामयितव्याभावात्
 आप्तकामत्वम्” आप्तं युक्तः उचितः कामः इच्छा यस्य
 इति विपद्ये ष । नैयायिकमतविद्ने ३ ईश्वरे च सर्वत्रय-
 केऽनात्मत्वादीश्वरस्य तद्यत्त्वम् ।

आप्तकारिन् लि० आप्तं युक्तं करोति क्त-त्विति ईत० ।
 १ युक्तकारके आप्तघातो कारो । २ प्रत्ययिते आप्त-
 कारके भत्वादौ । “अरविता ऋचे इडाः उरुर्ष्याप्तका-
 रिभिः” मनुः । “सोप्रादोनाञ्च सर्वेषां उरुदामाप्त
 कारिभ्याम्” “अन्विद्य दाह्यामास उरुर्ष्याप्तकारिभिः”
 भा० । भा० आन्० प० ११५० ।

आप्तगर्भा स्त्री आप्तगर्भो यदा । गर्भिण्याम् स्त्रियाम् ।
 आप्तवाच् स्त्री आप्ता युक्ता प्रसादादिदोषप्रत्यापाक् ।
 १ वेदे तन्मूले २ ऋतीहासपुराणादौ च “आप्तवागुभमा-
 नानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कचा” रघुः आप्तवचनप्रवा-
 क्यादयोऽप्यत्र न० । आप्ता युक्ता वाग् वस्य । प्रसादशून्यमाक्ये
 भङ्गिप्रभृतौ लि० । आप्तवचनप्रवाक्यादयोऽप्यत्र लि०

आप्तश्रुति स्त्री कर्म० । १ वेदे २ ऋत्यादौ च आप्तश्रुद्धे उदा० ।
 आप्ति स्त्री आप-क्तिन् । १ संयोगे, २ संप्राप्तौ ३ स्त्रीसंयोगे
 भेदि० ४ संनन्दे, ५ कामे हेम० ईसमाप्तौ “काम-
 स्थानिं जगतः प्रतिष्ठात्” कठोप० । कामस्थानिं
 वमाप्तिम् तत्र हि सर्वे परिक्रामा समाप्ता ” भा०
 ७ षत्वदि च “सैवास्थानियां षत्वत्” यत० ब्रा० । तत्र संनन्दे
 “ऋत्विरोरान्तिष्ठच्छते” यत० ब्रा० । कामे “सर्वावाप्तौ सर्व-
 स्थावराश्च” यत० ब्रा० “तपः क्लिष्टे तदवाप्ति-
 धावनम्” जुषा० “दोषा विवेश धर्मात्मा वाजिभेधाप्रये ततः”
 भा० आह० १८५० । ऽउसरकावे आवतौ च लि० षत्व० ।

आप्तर् लि० आप-तस्य भेदे लि० । १ आप्तव्ये “पतित आप्तोरा
 वजतः” ऋ० ५, ४१, ८ । “आप्तर्ः आप्तव्याः” भा० लोके ष
 आप्तव्य इत्येव । आप्तिसृष्टेति यत् । २ आप्तियोग्ये लि० ।
 आप्तवान् इ० अप्रवानयस्य स्वार्थे षष् । अप्रवानयन्दायै
 वत्त्वमोक्ष प्रवदे ऋग्भेदे ।

आप्य लि० आपाभिदम् ऋच् वाट० स्वार्थे षष् । १ जलसम्ब
 त्विति आपां विकारे ष ऋक्षयमित्येव” सि० की० आप-
 वत् । २ प्राप्ये लि० “जोनोनेदिष्टमावम्” ऋ० ७, १५२,

३ षाक्षुसमन्वन्तरीवे देवभेदे च । “षाक्षुसस्यान्तरे वात ।
 मनोर्देवाभिवान् ऋषु । आप्याः प्रमृता ऋमवः प्रथुकाश्च
 दिवोकसः । उषामास मङ्गराज पञ्च देवा प्रकीर्षिता”
 हरिव १७५० । “मातृषा आप्यापाषा अर्धते देवाः आप्याः
 साध्याः अन्वाध्या मरुतः” इति यत० ब्रा० ऋग्भिराम-
 त्वात्तेषामाप्यत्वम् इत्यव्यम् । ४ (कुड) इत्ये इ० रामसुकुटः ।
 आप्यायान न० आ+प्याय-भाने क्त । १ प्रीती २ इदौ च । ऋर्त्तरि
 क्त । ३ गीते ४ इत्ये च लि० ।

आप्यायन न० आ+प्याय-ल्युट् । १ इदौ, २ प्रीती च । षिच्
 ल्युट् । ३ तर्पणे प्रीषणे ४ वर्द्धने च “अग्ने० सोमयमाभ्यां
 च क्षमाप्याजनमादितः” मनु । ल्यु । ५ प्रीषणकर्त्तरि लि० ।
 “पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः” भा० व० प०
 ८२५० । “द्वै हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं ऋतम्”
 मनुः तन्मोक्तो दैदीक्षणीयमन्त्रसंस्कारभेदे “मन्त्राणां दश-
 क्रयन्ते सस्काराः सिद्धदायिनः । जननं जीवनं पथा-
 स्ताङ्गन बोधन तथा । अयामिषेको विमलोकरसाप्यायने
 तथा । तर्पणं दीपनं पुष्टिर्दयैता मन्त्रसंक्रिया” इति
 विमल्य । “कुपोदकेन मन्त्रेण प्रत्यखं प्रोक्षणं मनोः । तेन
 मन्त्रेण विधिपदेतदाप्यायनं मतम्” या० ति० उक्तम् ।

आप्यायित लि० आ+प्याय-षिच्-क्त । १ प्रीषिते २ पूरिते ३ वर्द्धिते
 च । “एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता ततु ।
 पौर्णमास्यां स इत्येत संपूर्णा दिवसक्रमात्” कू० पु० ।
 ४ आनन्दिते च ।

आप् लि० आ+ष्ट मूल० क्त । १ पूरके । “स्वर्जने भर आपस्य
 वक्त्रनि” ऋ० १, ११२, २ “चक्षुर्मित्स्य वरुणस्याग्ने रामा
 धावा” सूर्योपस्थानमन्त्र ।

आप्च्छन् न० आ+प्रच्छ-ल्युट् । गमनागमनसमवे
 १ इन्मूनामथोत्थुपचजिज्ञासायासु २ आनन्दसम्पादने च ।
 आप्रच्छन्न लि० आ+प्र-च्छद-क्त । १ अत्यन्तगुप्ते २ ईपदुगुप्ते
 च अस्याप्रच्छनार्थत्वोक्तिः शब्दकल्पद्रुमे प्रामादादिकी हेमचन्द्रे
 आप्रच्छन्नमित्येव पाठ हिलनकारयुक्तपाठस्य प्रमादिक ।
 आप्रपद् अर्थ० प्रमदं पदाय तत्पर्यन्तम् अर्थव्ययी० । पादाभ्यर्थने
 आप्रपदीन लि० आप्रपद् पादापान्तं व्याप्नोति च । पादा-
 पान्तं ह्यवमाने षत्वादी । [ईपदुष्टव्ये ।

आप्रवण लि० ईपस् प्रवणः । ईपद्वये आ+प्रु-ल्युट् ।
 आप्री स्त्री आप्रीषाद्यनया आ-प्री-इ गौरा० ङीष् । मया-
 जयाज्यायाम् “प्रैषेभिः प्रैषेष्वाप्नोत्याप्नोभिराप्नोभ्य-
 ञस” यजु० १८, १८ । “आप्नोभिः प्रवाजयाज्याभि”

वेददी० ताञ्च याज्याः स्रक्तविशेषात्मका गोलभेदेन भिन्नरूपा "एकादश प्रयाजाः तेषामैषा प्रथमं प्रैपस्रक्त-
स्रक्तां द्वितीये । अर्धयुं प्रैपितोर्भैवावकृष्य प्रेष्यति प्रैपै-
होतारम् । होता यजत्वाप्नोमि प्रपत्तिहामि ।" इत्यु-
पक्रमस्य "समिद्धो अग्निरिति" शुनकानां "जुपस्र न-
समिधमिति वशिष्ठानां, "समिद्धो अद्योति" नर्वोपाम् यथा-
अपि वा" इति आश्व० श्रौ० गोलभेदेन स्रक्तभेदस्योक्तेः ।
अथ नारायणस्रक्तिः । "यो यस्य अपि स्रक्तदानुगुण्यं
यथर्षिशब्दे भोच्यते तथा वाऽऽप्नीस्रक्तं पहीतव्यम् । स्वयं
वा वरपिनामधेयस्याहगुणा आभ्यर् कर्त्तव्या इत्यर्थः ।
तत्र भगवता शौनकेन यथाहृषिमिष्ये आग्नीषिकेकार्थमेव
श्लोक उक्तः । "कृष्णाङ्गिरोऽग्न्यगुणका विश्वामितोऽग्निरिव
च । वशिष्ठः कश्यपो वाभ्रश्चो जसदग्निरथोत्तम " । तत्र
दशानां स्रक्तानां प्रथमं कखानाम् "समिद्धो न धावहृ"
इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामग्निरसात्, "समिद्धो अग्न
धावहृ" इति । तृतीयमग्न्यानाम्, "समिद्धो अद्य राजसि"
इति । चतुर्थं शुनकानाम्, "समिद्धो अग्निरिद्धितः"
इति । पञ्चम विश्वामित्वाणाम्, "समित्त्वमित्त्वुसना"
इति । षष्ठमतीणाम्, "ये समिद्धाय शोचिषे" इति ।
सप्तमं वशिष्ठानाम्, "जुपस्र न समिध" इति । अष्टमं
कश्यपानाम् "समिद्धो विश्वतस्यति" इति । नवमं वाभ्र-
श्चानाम्, "इमा मे अग्ने समिध जुपलेड" इति । शुनक-
वाभ्रश्चानाम् भृगूणां दशमं, "समिद्धो जद्य मरुपो
डरोण" इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम् ।

आग्नीत लि० आ+ग्नी-क्त । १सम्यक्प्रीते २रूपप्रीते च ।
भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ म० ।

आग्नीतप उ० आग्नीत पाति पा-क । विष्णौ "अथ यदा-
प्यायमान किञ्चिदापद्येत विष्णुव्याग्नीतपाय स्राहेति
जुहुयात् विष्णुं स तद्वाग्नीतपा भयत्वपपाप्मानं इत
उपैत यज्ञोनमति" यत० ब्रा० । किप् । आग्नीतपा अयत्न ।

आज्ञष उ० आ+ञ्जु-घञभाषपक्षे अप् । १ज्ञाने, ज्ञानमा
घञति घञ्छलने । ख्युट् प्राज्ञयन्तु तत्त्वैव ग० ।

आज्ञवन्नतिन् उ० आज्ञवः समावर्त्तनज्ञानेभ्य व्रतमस्यस्य
इति । ज्ञातको ऋक्षस्यभेदे यस्तु वेदानधीत्य दार
परिपहार्यं कृतसमावर्त्तनज्ञानः दारलाभान् मा. क्. र्त्तानि
व्रतविशेषमापरति तादृशे द्विजे "अलाभे सैः कन्याया
ज्ञातकव्रतमाचरेत्" ऋग्यजुः व्रतं च दर्शित विधानप०
कथा "ज्ञातव्यं विधिना काले सासनात्तमपि द्विज ।

धनान्धमी न तिष्ठेत्तु चपस्यस्तु प्रयत्नवान् । निःस्रोरोगा-
र्दितोभीत ध्यापन्नोऽन्वैश्च कारयै । ज्ञातक प्रयतो
वर्द्धिं न त्वजेदिति वै श्रुति । मित्वदा नृणां चारी स्यात्
पञ्चयज्ञपराधणम् । जपतीर्षरतोया स्यात् ज्ञातकोचौष्य
वर्जित । आग्ने निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्यात् पट्कर्म
च द्विजः । येन केनाभ्युपावेन व्रतधर्या न लोपयेत् । गक-
वान् जुहुयात् प्रातः" स्रुति अत्र मातरिति विशेषणात्
न धायम् । तेन मातः सन्ध्यासुपास्याग्निकार्यं कृत्वा
शकलहोमः कार्यं तन्मन्त्राञ्च तैत्तिरीयारण्ये पठिताः
"द्वैषकतस्यै नसोऽवयजमममि स्राहेत्यादिकाः । तदीय
होमद्रव्यविशेषोवौ धायनेनोक्त "स्यद उपनयनमभ्यति
व्याहृतिमि षड्भरेव समिद्धिः आ समावर्त्तनात् ।
समावर्त्तनमभ्यति आच्येमेव आ पाप्मिपहृणात् ।
पाप्मिपहृणमभ्यति त्रोटिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनेकेन पञ्चाहृती
जुहुयात्" "यैश्चदेवं ऋक्षस्यस्य प्रत्यहारम्भणं भवेत् ।
ज्ञातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको ऋक्षे यदि" शौनकः ।
"यज्ञोपवीतद्वितय सोदक च कसुरज्जुम् । अत्र ज्योष्णीप-
भावे च पाडुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुरखले वेथुं
हातकोशनखं शुचिः । स्याध्याये नित्ययुक्तः स्यात् षड्भिर्मा-
व्यञ्च धारयेत् । शुक्लास्वरधरोनित्य सुगन्ध प्रियदर्शन ।
न जीर्णमल्लवहासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तस्रव्यं
चान्यहृतं वासो न कन्यिकाम्" कूर्मपुरा० । "उपानहौ च
पाषण्ड हृतमन्यैर्न धारनेत् । उपवीतमल्लहार ऋजं क-
नकमेव च" मनुः । "ज्ञातः सस्रहृष्टे कन्या प्रव्रजेत्तद-
निच्छुकः । वनस्यो वा भवेद्दिप्र चरस्यो विधिना शुचिः ।
धनान्धमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । धान्यमेष
विना तिष्ठन् मायत्तीयते हि स" इति विधा पा० हृता
स्रुति । तस्य कन्यालाभायै कास्यजप उक्त धन्विषाने
"सुप्तुम गजमेत् स्रक्तमथ सम्यक् विषालये । अयुतं तु
जमेत् कन्या परस्मादात् लभते नरः" इति ।

धनान्धमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । धान्यमेष
विना तिष्ठन् मायत्तीयते हि स" इति विधा पा० हृता
स्रुति । तस्य कन्यालाभायै कास्यजप उक्त धन्विषाने
"सुप्तुम गजमेत् स्रक्तमथ सम्यक् विषालये । अयुतं तु
जमेत् कन्या परस्मादात् लभते नरः" इति ।
धनान्धमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । धान्यमेष
विना तिष्ठन् मायत्तीयते हि स" इति विधा पा० हृता
स्रुति । तस्य कन्यालाभायै कास्यजप उक्त धन्विषाने
"सुप्तुम गजमेत् स्रक्तमथ सम्यक् विषालये । अयुतं तु
जमेत् कन्या परस्मादात् लभते नरः" इति ।

मतानि च । ब्रह्मचारी भवेद्ब्रह्मं ततः ज्ञातो भवेद्गृह्णी । द्विबिधो ब्रह्मचारी ह सृष्टः शास्त्रे मनोपनि । उप-
 कृष्याणकस्तायो द्वितीयो नैदिकः सृष्टः । योगेन्द्राश्रम
 मस्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुन । न यतिर्न वनस्थश्च सर्वा
 श्रमाश्चिर्जित । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि
 द्विज । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि ष ।
 जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतस्तु य । नारी तत्-
 फलमाप्नोति कृष्याणोऽप्याश्रमाश्चुप्रतः । त्रयाणामा
 तुष्टोस्य हि प्रातिशोस्य न विद्यते । प्रातिशोस्येन
 योयाति न तस्मात् पापकृत्तमः” दक्षवचनमपि वेदाध्य-
 यमोत्तरस्नातकानामेवोपक्रमे कौर्त्तनात् एते च त्रयाणा-
 माश्रमाणांमातृशोस्यविधानाश्च द्विजमात्रविषयकम् यस्तु
 तहाकौर्त्तदेशमादाय रघुनन्देन अनाश्रमी न तिष्ठेत्पित्यादिं
 वाक्यं शूद्रोपलक्षणपरसक्तं न तद्युक्तसंप्रक्रमोपसंहाराभ्यां
 द्विजमात्रविषयकत्वनिश्चयात् । किञ्च त्रयाणामातृ-
 शोस्योक्तेरपि न शूद्रविषयकत्वं तत्प्रदर्शितवानन
 पुराणवचने शूद्रस्यैकमात्राश्रमावगतेः तथा च येषामेव
 आश्रमघट्टय तत्रय तद्द्वय वा सम्भवति तेषामेवातृशोस्य
 प्रातिशोस्यसम्भव एकमात्राश्रमस्य शूद्रस्य कथनरामातृ-
 शोस्यप्रातिशोस्यसम्भवः । एतेन ‘मृतेषु शोपकोयश्च आ-
 श्रमाद्विच्युतश्च यः । सद्यंयातनामध्ये पततस्तानुभावपि”
 इति भविष्यपुराणवचनेन दक्षसृष्टेः सङ्कोचनमपि परासम्
 “श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्न इत्यते । तत्र श्रौतं
 प्रमाणं तु तयोर्द्विधेः स्मृतिर्वदेति” विधान पा० छतव्यास-
 याक्रेन पुराणामेक्षया स्मृतेर्वरत्वकीर्त्तनेन पुराणेन स्मृते-
 र्बाधस्यायोग्यत्वात् “विरोधे त्वनेषमसति ह्यतुमानमिति”
 जैमिनिसूत्रेण श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेराममाख्यस्येव
 स्मृतिपुराणयोर्विरोधेऽपि पुराणस्याप्रमाण्यस्यैवोचितत्वात्
 वस्तुतः नाल विरोध “स्मृत्यस्तु विधेर्नायैरुपसंहार
 इत्यते” इति न्यायेनार्थक स्मृतौ द्विजपदस्य स्मृततया अ-
 न्योपसंहारकत्वावसम्भवेन पौराणिकयच्छब्दास्सकार्थकतया
 तत्परत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ विरोधाभावात् तथा च
 भविष्यपुराणवचनमेव द्विजातिविषयकं न शूद्रविषय-
 कमित्येव कल्पनीयमिति । अतदेवं विनेक्यं किं पौरा-
 णिकास्य कार्थकयच्छब्दस्य यावद्दस्य विषयकत्तस्य स्मृता-
 र्थकत्वे क्वाक्यतया त्वैर्षणिकमात्रविषयकत्वं तत्र पुरा-
 णेन स्मृतेर्बाधयोगेन पौराणिकयच्छब्दस्यैव स्मृत्युक्ति-
 वर्यं परत्वकल्पन युक्तमित्युत्पत्त्याः । यदपि ‘बतार आश्र

माश्च ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तता । ब्रह्मचर्यंश्च गार्हस्थ्यं वा न-
 मस्यश्च मिथुकम् । अत्रियस्यापि कथिता आश्रमाश्च
 एव हि । ब्रह्मचर्यंश्च गार्हस्थ्यंमाश्रमद्वितयं विषयः ।
 गार्हस्थ्यस्युचिते त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” वाच० उ०
 वाक्यं तत् शूद्रस्य गार्हस्थ्यमात्राधिकारोपक्रमम् ।
 न तु तदकरणे पापजनकताबोधकमपि उचितमिति
 पदस्वारस्यात् उचितपदस्य योग्यार्थकत्वात् तेनैव उद्गा०
 त० क्षणघट्टवमिति व्याख्यानेन तदीयव्यवस्थाश्रमस्योत्
 सवार्थकत्वोद्घा कास्यत्वसूचनार्त्त “बतारिपद्यत्सराणां
 साटानाश्च परे याद् । श्रिया विद्युज्जते कश्चित्
 ष तु रण्यश्रमी मतः । अटान्तारिपद्यदन् वकोयावन्न
 पूर्यते । भाय्यांश्रमविद्युक्तस्य नाश्च यत्रोऽधिकार-
 रितेति” भविष्यपुराणवचनमपि यत्रोऽधिकारितामति-
 येघात् द्विजविषयकमेव शूद्रस्य यत्रोऽधिकारात् ।
 द्विजातीनामेव ब्रह्मीयाव्यानेक्षणार्देः पत्नीसाध्यतया
 पत्न्यभाने कथमाव्यानेक्षणार्थविविधिरिति युक्तः तेषामन-
 धिकारः” यत्राधिकारे शूद्रस्य पर्युदक्षतया तदधिकारा-
 भावकथनमनर्थकं स्यात् । अतो येषामेव यत्राधिकारस्तेषा-
 मेव भाय्यारहित्वे अनाधिकारितामतिपादने वचनं सार्थ-
 कम् । तेन तद्द्विजविषयकमेव । एव प्रायुक्तदक्षवचने जपे-
 होमे तथा दाने स्वाध्याये निष्फलत्वकथनमपि उप-
 क्रमोपसंहाराभ्यां होमस्वाध्याययोर्द्विजातीनामेव सम्भ-
 वाच्च द्विजातिविषयकमेव । अतः शूद्राणां विवाहस्य उत्-
 सवार्थतया कास्यत्वेनाकरणे न पत्न्याय इति उचिततम् ।
 एतेन वक्तृविवाहवादे मया दक्षवचनस्य द्विजपदस्योपस-
 क्षणार्थकत्वं यत् अखिलं तत् उचितमेवेति प्रष्टव्यम् ।
 आज्ञाव उ० आ+ज्ञु-पले घञ् । आज्ञवमन्दाधे । [व्याप्ते ।
 आज्ञावित लि० आ+ज्ञु-णिच्-क्त । जन्मादिप्रकाशेनाभि-
 आज्ञाव्य लि० आ-ज्ञु-नि० कर्त्तरि यत् । १ आज्ञवमन्दा-
 रत्ने । भावे यत् । २ कर्त्तव्याज्ञवने न० । कर्त्तव्ये एतम् ।
 जन्मादिना ३ अभिधायो लि० ।
 आज्ञुत लि० आ+ज्ञु-क्त । १ ज्ञाते २ शार्ङ्गीभूते च ३ ज्ञातके
 ष्टहस्यभेदे घ० । भावे क्त । ४ ज्ञाने न० ।
 आज्ञुतप्रतिनिं घ० आज्ञुतस्य ज्ञातस्य प्रतमत्वस्य इति ।
 ज्ञातके ष्टहस्यभेदे । आज्ञुतप्रतियञ्जे विष्टतिः ।
 आज्ञुत्य अ० आ+ज्ञु-ल्यप् । ज्ञात्वेत्यर्थे, २ उतृज्ञुत्वं
 उल्लङ्घ्येत्यर्थे च ।
 आज्ञुष्ट लि० आ+ज्ञुप-क्त । १ ईपह्वने २ सस्यद्वये च ।

आपु पु० आप-धन् । वायी सि०को० कण्ठस्थाने उष्णल०
 वनुप्रत्ययाधिकारे उष्णदौ निपा० अदन्तएवायम् ।
 शब्दकल्पद्रुमे नान्तत्वकल्पन चिन्त्यम् । [वैद्यकम् ।
 आपूक न० ईषत् फूकारश्च फेनोऽत्र घृ० तलोपः । अफेने
 आवद्ध न० सम्यक् आबद्धन्+बन्व-भावे क्त । दृढवन्ने । १आ-
 धारे क्त । २मेसुषि । कर्मणि क्त । ३शब्दे ४आप्ते ५प्रति-
 रुद्धे च त्रि० । “पयोधिमावद्धवल्ज्जाविलम्” भाष०
 “आवद्धभीमधु कुटीकरालम्” भट्टि । “स्यन्दावद्ध-
 ष्टिपु”रघु० । ईभूपणे च । बा०करणे क्त । ७योक्ते ।
 आवन्त् पु० आ+बन्व-घञ् । १दृढवन्ने, करणे घञ् । २योक्ते
 आधारे घञ् । ३मेसुषि च । ल्युट् आबन्वन्त्यल न० ।
 आवर्हं पु० आ+वर्ह-ङिंसाया घञ् । १उत्पाटने २हिं-
 सने च ल्युट् । आवर्हणमयत् न० ।
 आवर्हिन् त्रि० आवर्होऽस्य इति । उतपाटनयुक्ते
 “मूलमस्यावर्हि” पा० आवर्ह आवर्हणं तदस्यासि
 आवर्हि”सि०को० ।
 आवाध पु० आ+वाध-घञ् । पीडाया “आवाधे” पा०
 “आवाधे पीडायाम्” सि०को० । “यथासुखसुखः कु-
 र्यात् प्राणाबाधभये च” “न चैनं पादत कुर्यात् प्राणा-
 बाधमाचरेत्” मनु “तत्र मन शरीराबाधकराणि श-
 ख्यानि” सुश्रु० नास्ति बाधा यस्य । ३पीडान्त्रये त्रि० ।
 आवाधा स्त्री आ+वाध-भावे अ । १पीडायाम् २तापत्रये
 क्लेशे च । “आवाधाभरणभयाचिपा चिराय” किरा०
 लोलावत्युक्ते ३अवाधाम्भार्थे २२६प्रथे विवृति ।
 आविल त्रि० आ+विल-भेदने क । १अस्त्रे कालुष्ययुक्ते अ-
 स्त्रस्य हि जलादे सम्यग्दृष्टिप्रसारभेदनासपात्वम् ।
 “पयोधिमावद्धवल्ज्जाविलम्” भाषः । २भेदके त्रि०
 आविलकन्द पु० आविलोमूमेराभेदक कन्दो मूलमस्य ।
 भासाकन्दे क्षुपभेदे तस्य भासाकारकन्दतया मूमे
 सम्यग्भेदनासपात्वम् ।
 आवृत्त पु० आपनमाप् क्तिप् धामे प्रात्यै उक्तान्यति उद्-
 तम-इ । नाच्योक्तौ भगिनीपती । ब्रह्मप्राप्तो सन्तोपा
 भावेन दु खित्वाप्तस्य तथात्वम् । [२मेघसम्बन्धिनि च ।
 आवृत् त्रि० अच्चे मेघे भव० तस्येदम् इति वा अण् । १ मेघभवे
 आभग पु० सम्यक् भगं माहात्म्यं यस्य । आभास्येदेने ‘सोसो-
 म्यावपानेठा भगोदेवोदेवेष्वाभग” ऋ० १, ३३, ४
 आभयञ्ज न० आ+भयञ्-ल्युट् । निरूपणे शब्दचि० ।
 आभयजात्य उंस्त्री अभयजातस्यापत्वं गर्गा० यञ् ।

अभयजातस्यापत्वे स्त्रिया ङीप् यलोपः । तत कण्ठा०
 अण् यलोप । आभयजात तदपत्वे उंस्त्री स्त्रिया ङीप्
 आभरण न० आ+भ-कर्मणि ल्युट् । भूपणे । “किमित्यपा-
 स्याभरणानि यौवने” कुसा० “वेत्राभरणसमुदा” सृश्रेयुः
 सुसमाहित” “वाहमानि च सर्वाणि यस्त्राख्याभरणानि
 च” मनु “पाण्डवामा समामध्येऽदुर्योधन उपागत ।
 तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाख्याभरणानि च” विदग्धसु०
 भावे ल्युट् । २सम्यक्पोषणे न० ।
 आभरित त्रि० आभर आभरण जातोऽस्य इतच् आ+भ-
 वा० इतच् इट् च पूरिते २अलङ्कृते । “हस्ताभरणपूर्णेन
 केयूराभरितेन च” हरिवं० १६७० ।
 आभर्त्सन् न० आ+भ+मनिन् । १सम्यग्भरणे गर्भादे २पोषणे
 आभा स्त्री आ+भा-अङ् । १दोषो, २शोभायाम् कालौ, ३उप-
 माने, आभा “वृक्षपर्याय कथित कोविदैरिह” भा० प्र०
 उक्ते ४वधूले च । “आभाफलत्रिकैर्व्यभिर् सर्वैरेभि समीकृतैः
 त्वल्यगुगुलुरायोज्योभग्नसन्धिप्रसाधक.” चक्रद० ।
 आभाति स्त्री आभाति ल्युल्लरूपतया आ+भा-क्तिच् ।
 प्रतिविम्बे राजनि० । तस्य विम्बत्वत्यतया दोषेऽसत्तात्वम् ।
 आभाषण न० आ+भाष-ल्युट् । परस्परकथने २आलापे
 “सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहृ.” रघु । ३सखीधने च ।
 आभाष्य त्रि० आ+भाष-खत् । धामन्त्रणोये १सबोधे
 २आलाप्ये च “जनसाम्राज्यमिमं न मन्यसे” रघुः । आ+
 भाष-ल्यप् । ५सबोधेत्यर्थे अण् ।
 आभास पु० आभासते आ+भास अच् । उपाधिद्वयतया
 भासमाने । प्रतिविम्बे “आभासोरूपद्वयं कथत्” शा० सू०
 “बुद्धिदृष्टिचिदाभासी हावेतौ व्याप्तौ षट्म् । तत्रा-
 ज्ञान धिया नश्येदाभासात्तु घट स्फुरेत्” वेदा० का० ।
 २दृष्टे हेत्वादी “हेत्वाभासाय पञ्चधा” भाषा० ।
 “सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमाध्यसमातीतकाला हेत्वा-
 भासाः” गौ० सू० । पञ्चसत्त्वसप्तसत्त्वविपत्त्वा-
 सत्त्वाभाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नोहेद्गर्गनक स इवा-
 भासत इति हेत्वाभासस्तेन तद्भिन्नत्वे सति तद्गर्भ-
 वत्त्वम् पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्द्रुपेयाभासमानत्वं
 हेत्वाभासत्वमिति फलितार्थं “हेत्वाभासाय यथोक्ता”
 गौ० सू० । एव प्रमाणाभास शुभ्याभास ध्याग-
 नाभासइत्यादावपि प्रासाख्याद्यभासवत्त्वे सति प्रमा-
 णादिद्रुपेयाभासमानत्वमर्थं । “एव बहवो विप्रतिप-
 क्षाशुक्तिशक्यतदान, ससमाश्रयाः सन्त” या० भा० ।

तथा च यद्वाचकपदोत्तरमाभामशब्दं प्रयुज्यते तस्य
 दुष्टत्वतो गम्यते । रसाभाषादापि तिर्यग्भ्योन्वादिगत-
 त्वेन परन्तोषकगतत्वेन च दुष्टत्वाद्वाभाषत्वम् । पुनरुक्त-
 यदाभाषादौ च न दुष्टत्वम् किन्तु पुनरुक्तभिव्यपेनाभाष
 मानत्वात् यस्तुतोऽपुनरुक्तत्वमेव गम्यते इत्येष तत्र
 विशेषः । “रम्यत इति रस इति व्युत्पत्तिदर्शनात्
 भाषतदाभाषादयोऽपि गृह्यन्ते” शा०द० तत्र रसाभाषः
 “मधु हिरिक कुसुमकपात्रे” इत्यादि । “अत्र हि समभोग
 शृङ्गारस्य तिर्यग्विषयत्वाद्वाभाषत्वम्” शा०द० । “आपा-
 ततोयदर्शस्य पुनरुक्तापभाषणम् । पुनरुक्तपदाभाष ” शा०
 द० । भावे षञ् । शतृत्वप्रकाशे । आभा-
 स्यतेऽनेन आ+भाष-णिच्-करणे अच् । अन्यावतार-
 खाद्यं उभयानभिमायवर्णने व्याख्यानामभेदे ष ।

आभासुर लि० आ+भाष-सुरच् । गम्यगदोऽपि शीघ्रे ।
 आभास्वर लि० आ+भाष-वरच् । शस्यगदोऽपि शीघ्रे चतुः
 षट्मिमेते २गणदेशभेदे ‘आत्मा प्राता दमोदान् शान्ति-
 शान्ति शमस्तप । काम क्रोधोमदोमोहो हादयाभास्वरा-
 इमे’ इत्युक्ते २हादयमिमेते गणभेदे ष षु० । एपा-
 ष्च स्रस्रष्ट्याभास्वरत्वात्तात्पर्यम् ।

आभिचरणिक लि० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठञ् । अ-
 यव्यं वेदादिप्रोक्ते शत्रुप्रभृतेर्भारणोच्चाटनययोकरणा-
 दिरूपामिभारसाधने ऽमन्वादौ तत्साधने २विधानभेदे
 ष । “रौद्र राक्षसासुररामभिचरणिक मन्त्रसंज्ञा पि-
 तृमाताम घालभ्योपसृष्टेयम्” कात्या० ३, १०, १४,
 “अभिचरणम् अभिचार प्रयोजनमस्याघाताभिचारणिक
 प्रयोजगमित्यर्थे ठञ् । “मधान देव ! सवितः परमस्या
 वृचिव्याः शतेन पार्श्वे योऽस्मान् द्वेष्टि य च वय द्विभ्र
 क्षसतोमा शौच” यजु० १ २५, “द्विपतो वधोऽसि च० १ २८
 इत्यादि तत्र शत्रुतामादिशुश्रूष अभिचाराद्यैरेव प्रयुज्य-
 मान आभिचरणिक इत्युच्यते तेषामभिचरणपुद्गलभावे गन्ध-
 स्यामिभरणप्रयोजगमाभावात्प्रामिचरणिकत्वम् अतस्तदुच्चारणे
 उदकम्पशांभाव” कर्त्तुं । एकमग्रेऽपि मन्त्रा अथर्ववे-
 दोक्ता ज्ञेया । तद्विधानञ्च अथर्ववेदान्तगते धाद्विर-
 षकत्वे विस्तृतम् । एषं तन्त्रोक्ताभिचारविधानम् तन्त्र-
 सारदादौ विस्तृतम् । अभिचार-प्रयोजनार्थे ठञ् । आभि-
 चारिकोऽप्यस्य । क्षियामुभयल लीप् ।

आभिजन लि० अभिजनादागत्य अभिजनश्चेद वा अण् ।
 अभिजनाद्वादागते “तां पार्श्वतोऽभिमज्जेन माम्ना”

कुमा० । २पंगसम्भन्विनि च । [गिडल्ये श्शोन्त्ये च ।
 आभिजात्य न० अभिजातस्य भाव षञ् । [कौलीये ० पा-
 आभिजित लि० अभिजिति नञत्वे जात अण् । अभि-
 जिपञ्चत्वे जाते तस्य या मुक् । अभिजितपि तत्रैवाद्ये ।
 अभिजित इटम् अण् । गशासयनान्तर्गताभिजिज्जामकदिन
 शम्भन्विनि गामादौ लि० । [अभिजिद्वने ।

आभिजित्य लि० अभिजिति भय अण् तत धाद्ये यञ् ।
 आभिधा स्त्री अभिधैष सार्धेऽण् । अभिधागन्धार्ये ऽगन्ध-
 टकिभेदे २कयने ष

आभिधातक न० आभिधा तर्कति चङ्गते अच् । गन्धे
 आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भाव योपधयुद्धोत्त-
 मत्वात् गुञ् । कघनीयत्वे

आभिज्ञापिक लि० अभिज्ञापे विहित ठक् । अभिज्ञापविहित
 इत्तुषामादौ । अभिज्ञापगन्धार्येच अभिज्ञापगन्धे इत्य । तच्च
 चारु “ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्व्योतिरित्यादि” इत्तु गेवम् ।
 अभिज्ञापय चित्ठं ठक् । गवामयनान्तर्गतपङ्कभेदे षु० ।

आभिमानिक लि० अभिमानेन निर्दोषः ठक् । चाख्य-
 मतसिद्धे अभिमानोत्पादिते उभवेन्द्रिये गन्धादि-
 मञ्चर्यात्वे ष । यद्यप्याभिमानिककृत्वं तपोक्त्वं शा०प्र०भा०
 ‘तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानकार्य-
 द्रव्याणां वत्तैव तत्रैवम् यथा उरुपादिरिति ।
 नऽभिमानवद्द्रव्यमेवाऽसङ्गमिति चेत् अह गौर इत्यादि
 एत्तुपादागतया षट्परादिवत् तत्त्वित्त्वे । अनेन धातु-
 भागेन मन आद्यतिरोक्ताभासस्य तत्कारणतया प्रकाश्य-
 त्वात् । अत्र पायमत्तुकुलसर्कं “बहु स्थां प्रजायेयेत्यादि”
 इति एतिस्यसाधदुमुतादिष्टेरेभिमानपूर्वकत्वाद् बुद्धि
 पूर्वकसूटौ कारणतयामिमान सिद्ध । तत्र चैकार्य
 समगयप्रत्यापत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतव्यं साधवत्”

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भाव षञ् । अभिमुखत्वे धा-
 तुकृत्यार्थसमुचीभवने “प्राप्ताभिमुख्यं उच्यते क्रिया-
 तु विनियुज्यते” वाक्यप० । “अतुक्त्वत्वे २विशेषादाभि-
 मुखत्वेन परन्तोष्यभिचारिण । स्यादित्यु न्नग्ननिर्मन्नाख्य
 त्रिगुण्य तद्विदा” शा०द० । तत्र यात्रादौ राहोराभिमुख्य
 निषेधः ज्यो०त० “पराटके विधौ वज्रौ शीघ्रां चो वायवे
 कुजे । रजोऽधीये भृगौ यास्यां गुरावीये शनौ दिने । ए
 ङ्गर्भमिति यामाहादंशगत्या च वासत । प्रतीच्यां वज्र
 कोपे त तत शीघ्रासतोऽङ्गमे । ततः प्राच्यासतोमायो
 तस्याद्यास्यां तत शिषे । रपाभेयमस्यवादेवृद्धमेव क्रमेण हि

यूते शुभे विवादे च यात्रायां समुत्सवतम् ।
 राशुं विवर्जयेत् यत्राद्यदोषेत् कर्मणः फलम्” । एवं
 योगिन्याभिसुखेऽपि गमनं न शक्यम् यथा “प्रतिगन्तव्यी
 युवे रामा इत्याय पात्रके । शरस्वयोदयो यास्ये वेदाभाषाथ
 नैर्हते । यधी चतुर्दशो पयात् पायव्यां सगिरिभिः ।
 द्वितीया दशमो यथे ऐशान्यामटमी कुरु” । योगिनी
 नन्दण्डाय येमा दृष्ट्या विगेषतः । दक्षसमुत्स-
 योगिन्या गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो० त० । पीयूष-
 धारायान्त “ष्टणतोदक्षिणे षापि योगिनीगमने
 हिता । कामसमुत्सवोर्नैव पागुषेवं चिन्तयेत्” जयकल्पनता
 पाव्ये तन्मूषके चतुर्दशे” वि० भाव्ये च “नवगुप्त्यः गिरिव-
 प्रयोऽक्षविन्देऽर्ककताः शकस्तुरङ्गतिर्यः । द्विदशभाषयसपय
 पूर्वतं सुस्तिदयः सन्मुत्सवमगा न गच्छा” यामगाया
 चशुभस्यसक्तम् । अन्वयोर्ध्वंस्या देशभेदेन । काष्ठपागयो-
 राभिसुखेन यानकर्म न शक्यम् “कौबेरीतो यैपतोखेन
 घातो वारोऽर्काद्ये सन्मुत्सो तत्र पाय” । यात्राशुभे समुत्सवे
 वर्जनीयामेतो राशौ व्यक्तसंज्ञी विपिन्यां” चतु० । स्पष्टं
 रत्नवारे “स्वारुत्तरतः काष्ठ” शोभ्ये वायव्यभागके । भौमे त
 पश्चिमे गाने नृपे नैर्हतकोणके । जीवे च वास्य
 दिग्भागे श्चगी चान्नेयकोणके । यनी त पूर्व-
 दिग्भागे काष्ठपाग प्रकीर्तितम् । पागसात्समु-
 त्सदिग्” काष्ठामेजया प्रह्वमदिग् पाग प्रत्ययं यथा
 रशौ टांउपस्था, शोभे आग्नेया, भौमे पर्थान्तां,
 दुधे ऐशान्या, सुरासुत्तरस्या, शुक्रो वायव्या, शनी पश्चि-
 मायाम् । कालपागयोराभिसुखं यात्रादौ निषिद्धं
 यामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभकालकालं यथाह स्वरो० “दक्षि-
 णस्तु शुभ काल पागोवामदिगाश्चय । यात्राया समरे
 अष्टततोऽन्यत्र न शोभन ” “अन्यत्र समुत्सवभाग-
 यो” यो० धा० । राशौ तु काष्ठपागयोर्दिपय्यांसेन
 स्थितेऽखदत्तगारेणैव फलम् । पूर्वार्दिदिग्भिसुखानि नक्ष-
 त्राणि । “पूर्वार्दिदिग् चतुर्दिग् सप्त सप्तानक्षत्रात्” चतु०
 तेन अक्षिणादीनि सप्त पूर्व दिग्मुखानि । मपादीनि सप्त
 दक्षिणाभिसुखानि । अत्तराधादीनि साभिजित्फानि
 सप्त पश्चिमाभिसुखानि । धनिर्वादीनि भरतयन्तादीनि सप्त
 उत्तराभिसुखानि । तैर्नक्षत्रै चक्षत्रिदिग्भिसुखगृहकरण तत्र-
 येत्य शुभाय । “शद्दिग्द्वार मन्दिर तद्दिग्धैरुत्तर्ध्वं” स्यात्
 चत्रियेयो न सर्वं” वशि० । पूर्वार्दिदिग्भिसुखा रा-
 षयो यथा । “पूर्वार्दिदिग्भिसुखायाः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः ।

दिग्द्वारराशयः सर्वे तद्दिग्ग्यातः शुभप्रदाः ।
 तद्दिग्ग्याय तद्दिग्ग्याय तद्दिग्ग्यायतथाविधा” वशिष्ठ० ।
 “दिग्द्वारभे लग्नगते गणक्षा यात्रार्थदात्री जयकारिणी च ।
 हानि विनाशं रिपुतोभयश्च कुर्यात् तथा दिक् प्रति-
 लोमलान्ने” इति मू० । शुक्राभिसुखं त्रिविधम् “उद-
 यति दिग् यस्यां, याति गोलभ्रमाहा, विपरति च भवच्छे
 यत्र दिग्द्वारभेत् । त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते समुत्सव
 चनिभिसुदयएव व्यव्यते तत्र यत्रात्” श्रीपति” । “उदेति
 यस्या दिशि यत्र याति गोलभ्रमाहाथ कश्चम्भकः ।
 त्रिधोच्यते समुत्सवश्च शुक्रो यत्रोदितस्तां तं दिशं न
 यायात्” चतु० । “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां
 वा कालवमेतोदयं करोति तत्र गन्तुं पुंसः शुक्रः
 समुत्सवः अयमेक प्रकारः । अथ गोलभ्रमाहात्तर
 दक्षिणगोलभ्रमणवयेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्या
 वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः समुत्सवः स्यादिति
 द्वितीयः प्रकारः । प्राच्यादिदिग्द्वारकक्षिकादिगतिवयेन
 यहिर्लक्षणे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुं शुक्रः
 समुत्सवः स्यादिति तृतीयः प्रकारः । ततोदयशुक्रो दोषा-
 पिक्वमिति” यो० धा० । एतएव वशिष्ठः “पयादभ्यु-
 त्तिते शुक्रे प्रतीर्षीं दक्षिणां दिग्म्” इति उद-
 यदिगतस्यैव शुक्रस्याभिसुखेयात्रादि न्यपेक्षत् । यत्रापवादः
 “तुधोऽनुकूलो यदि तत्र संवलन् रिपून् जयेत्तैव जयः
 प्रतोन्दुजे” चतु० । शुक्राभिसुखादिदोषसङ्गा । “एवं विधे-
 ज्यास्कुजिते च यायात्तु धोयदि स्यादनुकूलसर्त्री” श्रीपति” ।
 अनुकूलं श्रुत्तदिक्कथम्” इति यो० धा० । अथमादा
 न्तरम् “नोचगोऽरिगृहस्थो वा पक्षगोवा पराजितः ।
 यात्रार्थगप्रद् शुक्रः स्वोच्छ्वस्येद्वनप्रद्” इति नारदः ।
 प्रतिशुक्रादिदोषोऽप्यथा प्रथमयात्रायां राश्यां च विजय
 यात्रायापेव यथाह रैभ्यः । “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं भूतने
 गमने न्यस्याम् । राश्या विजययात्राया नान्यदा
 दोषमापयेत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः ।
 “यापश्चन्द्रः पूषमात् कक्षिकाद्यो पादे शुक्रोऽन्यो न उडोऽ
 पचद्वे” चतु० । “पीण्यादिशिङ्गिभाद्याङ्घ्रि” याव-
 त्तिवति चन्द्रभाः । तामष्पुको भवेदन्वः समुत्सवे गमनं
 हितम्” पराशरः । राश्यां विजययात्राया विशेषः ।
 मध्ये मार्गं मार्गवाक्तेऽपि राजा तापवृत्तिष्ठेत् समुत्सवे-
 ऽपि तस्य” चतु० । आत्यन्तापदि भान्तिं कथा यायात् ।
 भान्तिय यो० धा० यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया ।

नृपविजययात्रायां बुधकुजशुक्राभिसुखमपि निविद्धम् ।
'प्रतिशुक्रं प्रतिबुध प्रतिभौमं गतोऽप्यः । बलेन यत्कृत-
ल्योऽपि हतसैन्योनिवर्त्तते' इति यमिष्ठः ।

एतदभिप्रायोपेक्ष कुमा० परिदितम् । "दृष्टिप्रपातं परिहृ-
त्य तस्य कामं पुरं शुक्रमिव मयापे" इति । दिगोशाभि-
सुख्ये गमनं शक्तं प्रातिघण्ट्ये ऽगस्तम् । तत्र दिगोशा "सूर्य-
शुक्रं क्षमापुत्रं सै'हिकेयं यमिः यमी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री
च पूर्वोद्दोभा दिगोश्वरा । दिगोशास्ये शुभा यात्रा
पृष्ठाहे भरणं भुवम्" ज्यो० त० ।

नववध्वागमनेऽपि शुक्राभिसुख्यनिषेधः समतिसव ज्यो०
त० दर्शितो यथा ।

टीपिकाया "स्त्रीशुद्धालिषटाजसंगतरवी काले विद्युते
भ्युद्य सत्यस्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्रा भवेद्योचिते ।
त्यक्ताहस्तु निरंशक नववध्यात्रामवेधौ पतिः कुर्यादेक-
पुरादिपु प्रतिभ्यगोनेऽन्नि दोषं बुधा" । पत्न्यागारे
कुचकुचमयो सम्भवो वा यदि स्यात् कालं शुद्धो न भवति
यदा ससुखोवापि शुक्र । मेघे कुम्भेऽलिनि च न भवेत्
मास्तरयेत्तथापि स्वामी मष्टेऽहनि नववधूं नेश्येऽन्दि-
स्वम् । भर्तृगोश्वरगोभने दिनपती नास्त गते भार्गवे
सूर्ये कीटघटाजने शुभदिने पत्ने च कथ्यते । हिता
च प्रतिलोमगो बुधसितो जीवस्य शुद्धौ तथा चानोता
गुणशालिनी नववधूर्निर्जोत्सवा मोदते । एकपासे
चतु'शासे दुर्भिक्षे राष्ट्रियत्वे । पतिना मोयमानायाः
पुरं शुक्रो न दुष्यति" । तथा "काश्यपेपु यमिष्ठेपु भृगव-
त्प्राह्निरसेपु च । भारद्वाजेपु यात्सेषु प्रतिशुक्रो न दोष-
कत्" यम्भोरामिसुख्यं पूजने निविद्धं यथा "न प्राची-
मप्यत यम्भोर्नोद्दोषीं यत्किमस्वित्ताम् । न प्रतीचीं
यत् पृथमतोदत्तसमाश्रयेत्" इत्या० । "यजमानं यम्भो-
प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् । यम्भोर्जगत्सुहा-
रकस्याप्यत सांसख्यात् पञ्चमज्ञपत्वे प्रथमं वक्त्रं प्राच्य-
वस्थितम् एकवक्त्रपत्ने सुतरां तथा" ति० त० रघु० ।

आभिरूपकं न० आभिरूपस्य भावः मनो० बुद्धिः । सौन्दर्ये
आभिरूप्यं न० आभिरूपस्य भावः ध्यञ् । सौन्दर्ये "आभि-
रूप्याश्च विम्बानां देव सच्चिध्दहच्छति" इत्य० रा० ।
आभिषिक्तं वि० आभिषिक्तमभिषेकः तेन निर्धुत्तं
महता० अञ् । आभिषेकनिर्धुत्तं ।
आभिषेचनिकं वि० आभिषेचनं राज्याभिषेकः प्रयोजनस्य ठञ्
राजाभिषेकसाधने इत्यभेदे "आभिषेचनिकं यत्से

रामार्थेषुपकल्पितम् । भरतकदवाप्रोत्" भा० व० २७५ अ० ।
तत्रत्यद्रव्यदिविधानानि" भा० या० प० ४० अ० । उराकल्पव्या-
जेनोक्तानि यथा "तत प्रकृतयः सर्वाः पुरं पुरं पुरोहितम् ।
दशशुद्धमराजानमादाय ब्रह्ममद्रहम् । पृथिवीञ्च सुवर्चञ्च
रत्नानि विविधानि च । आभिषेचनिकं भास्य सर्ववक्त्रा-
रसम्भूतम् । काञ्चनोद्भवास्तत्र राजताः पृथिवीमवा ।
पूर्णां कुम्भाः सुमनसोवाजा वर्ष्णीं वि मोरवम् । यनो
पिपुलपाताशसमिधो मधुसर्पिणो । सुव औदम्बरः ब्रह्म-
काषा हेमविभूषितः । दायाहेवाभ्युत्पन्नतस्तत्र धीञ्च
पुरोहितः । प्रगुदकप्रपने नेदीं सचचेनोपविष्टव च ।
व्याघ्रवक्त्रोत्तरे शुद्धो सर्वतोभद्रं व्यासने । इदमादप्रतिष्ठाने
कृतायनममत्यिनि । उपवेश्य महात्मानं कथ्याञ्च द्रुप-
दात्मजाम् । जुह्वानं पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरोहितम् ।
ततश्चतुर्धा दायाहे यद्भुभादाय पूजितम् । आभ्यविष्ट-
त्यति पृथ्वा जून्तोपुत्रं युधिष्ठिरम् । इत-
राद्रुच राजपि सञ्जीं प्रकृतयश्चवा । अनुषातो-
ऽथ ज्ञयेन भ्रातृभि सह पायडव । पाञ्चजन्याभि-
विक्रय राजाऽश्नतसुखोऽभवत् । ततोऽत वाद्यामास
पञ्चशानकदुन्दुभीन् । धर्म्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजयाह
धर्म्मतः । प्लयाभास तायापि विधिपद्मं रिदक्षिणः । ततो
निबृकसहस्रेषु ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् । वेदाध्ययन-
सम्पन्नान् पृथिवीशसमन्वितान्" । एतानि द्रव्यादीनि
राजाभिषेचनिकानि प्रोच्यन्ति आभिकं राजाभिषेकग्रन्थे
वक्ष्यते स्त्रियां ङीप् । आभिषेचनसधिकृत्यं कृतो-
पत्यं ठञ् । आभिषेकाधिकारेण सते २भारतानगते
अशान्तरपर्वभेदे "आभिषेचनिकं पञ्च धर्म्मराजस्य धीमतः"
भा० आ० १५० । आभिषेचनं ज्ञानं प्रयोजनस्य ठञ् ।
२ज्ञानार्थं विधाने तत्रत्ये ऽद्रव्यमन्नादी च ज्ञानविभाग
पूर्वकं तत्रत्यद्रव्यविधानमन्ना उच्यन्ते । तत्र ज्ञानं तावत्
संप्रविधम्" भास्त्रभौस तथाजनेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
वाच्यं मानसं चैव सप्रं ज्ञानान्यसुकुमान् । "आपोहिष्ठा-
दिभिर्मान्नुम् ऋदासन्मय पाथिवम् । आग्नेयं भस्मना
ज्ञानं वायव्यं रजसा कृतम् । अद्भिरातवर्षाभिः ज्ञानं
तद्विष्यसुच्यते । वाच्यश्चावगाह्यं मानसं पिण्डुचि-
न्तनम्" योगिया० तत्र विद्येपक्षमैशिकं 'यज्ञ
आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठावमर्षकम् । एतंस्तु पञ्च
भिर्भर्म्मैमन्त्रज्ञानं तदुच्यते" मन्त्राणां ससुख्योविकल्पोवा
यत्सपेक्षया । तत्र वाच्यं ज्ञानं सुखसदास्यै अन्वानि

ज्ञानानि "ज्ञानं तु द्विविधं मोक्षं गौणसखप्रमेदतः । तयोस्तु वाच्यं मुख्यं तत्पुनः पद्विधं चतुस्रम् । नित्यं नैमित्तिकं काव्यं क्रियाकर्म मन्त्रकार्यम् । क्रियाज्ञानं तथा पदं षोडशं ज्ञानं प्रकीर्तितम्" व्याख्योक्तेः तत्र नित्यादीन्पदपदं वक्ष्यन्ते । "असामर्थ्याच्छरीरस्य देय कावाद्यमेतत्वा । मन्त्रज्ञानादितः सप्त केचिद्विद्वन्नि स्वरयः जा० च० । "एतेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते । विधिविधौ न ते कुर्युः सामर्थ्यं सति कर्मसु" जैमि०च० "अत्यासाद्योमन्त्राद्यस्य बहुतात् ज्ञानकर्त्तव्यः प्रातर्न तदुयात् ज्ञानं होमसोपोविगर्हितः" कात्या०च० । "प्रातः संक्षेपतः ज्ञानं यौषार्थं तु तद्विद्यते । मन्त्रैस्तु विधिविध्याद्यं मध्याह्ने तु तद्विचारम्" वशि० । अत्यन्ता- यज्ञो । "अधिरस्यं भवेत्ज्ञानं ज्ञानायज्ञो तु क- र्त्तव्यं वासु । आहूतं वाससा वापि भार्जनं वापि कं विदुः । जताभिमन्त्रिणोऽर्थैः प्रोक्तयेन्मूर्ध्नि स्वर्गतः । अतु- क्तस्यपिद ज्ञानं स्वर्गपापहरं श्रवाम्" जावा०च० । एकवासासापि ज्ञानं कर्तुं यत्नते "यज्ञेन वाससा ज्ञायाद्द्विधाभ्यामनियमं चतः । बहुवासीनिबेधय ज्ञाने फलमभीक्ष्णतः" विश्वोक्तेः नैकवासाः क्रिया कुर्वन्तु ज्ञानं कर्म विना क्वचित् तदुक्ते च "असृष्टस्यार्थेने चैव वासायां पुत्रजननि । एतदुद्दिवावसा कार्यमभ्यस्तै ज्ञेन वाससा" वशि० "न मनोनान्द्यदीयेन भाद्रं च न सूच्या पयितेन न विक्षतेन च ज्ञायात्" इत्याचारतिलकः । तत्र नित्यं प्रातः ज्ञानम्, "प्रातः समाचरेत् ज्ञानं तत्र निश्चिन्तितं चतुस्रं" मार्क०पु० । चन्द्रसूक्तोपरान्तो अथोवादी अस्मृष्टस्यार्थेने च ज्ञानं नैमित्तिकम् । "पुष्येऽर्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वेष्टते । अभायाश्च नदोज्ञानं पुनात्या सप्तमात् कृषम्" इत्याद्युक्तं ज्ञानं काव्यम् । धर्मकर्त्तुं कर्तुं यत् पूर्वज्ञानं तत्क्रियाकर्म । "महापकर्षं नाम ज्ञानम ध्यकपूर्वकम् । महापकर्षं वायैव तत्प्रदर्शितस्तु नाम्यया ।" तत्र ज्ञानविधिव्यं आन्०च०परि०उक्तं यथा । "अथ ज्ञानविधिव्यं प्रातर्भ्याह्ने च एहस्य, कुर्यादेतत्तत्र वा प्रातरेण, ब्रह्मचारी यतिक्रिषु सवनेषु द्विः त्रिषां वान- प्रस्यः । तत् प्रातः सङ्गोभयेन कुर्यात् ऋदा मध्यन्दिने वायं शुद्धाभिरङ्गिः । न प्रातःज्ञानात् प्राक्त्वन्वप्राप्तपा- षीत प्रातस्तुच्छदं गोमयमन्त्रिरेहस्यं सङ्कृष्टं भूमिषं षोपरीधय सन्तानं तीर्थमेत्य धौतपादपायिष्ठस्य आचम्य सन्ध्यास्तपदात्माभ्युत्थयादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः

संयतमाणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं वीक्षितभादाय सव्यं पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिक्षेधा विभज्य दक्षिणं भागं मयनेन दिक्षु विलिप्योत्तरं तीर्थे क्षित्वा मध्यमं "मान- खोकं" इत्युवाचिमन्त्रम्, "गन्धद्वारात् इत्यनया सूत्रादि- सर्वाङ्गमाविष्य मास्रक्षिः "वर्ष्यं हिरण्यवदङ्गमिति" द्वाभ्याम् "अवते हेड" इति द्वाभ्यां "प्रसप्ताजे प्रहृष्टचेति" इत्येन प्रार्थ्यं "हिरण्यवदङ्गं वर्ष्यं पप्रद्ये तीर्थे मे देहि याचितः । यन्मत्वा भुक्तमसाधूनां पामेभ्यश्च प्रतिमहः । यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुप्लुतं कृतम् । तत्र इन्द्रो वर्षणो ब्रह्मसतिः सविता च पुनस्तु पुनः पुनः" इत्यर्थः "याः प्रवतो नियत उदत" इत्येतया तीर्थमभिष्टुष्ट्यामगाद्य ज्ञातो द्विराचम्य भार्जयेत् अन्वयोयन्त्यध्वभिः "इत्युवाचिः "आपो- ह्रिवेति" च नवमिरय तीर्थमकुठेन" "इमं मे गङ्गं" इत्युवा- चिः प्रदक्षिणमासोद्य प्रकाशपृष्ठमग्नौ व्ययमर्षणस्रक्तं त्रि- रावर्त्तं निमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमासोक्त्य द्वादशकल्प आहुत्य पायिभ्यां शङ्खस्रया योनिमृष्टया वोदकभादाय भूमिं छले बाङ्गीरराधं चात्मानङ्गायत्प्राभिषिष्य "तद्धो अग्ने व- षस्य विद्वानिति" द्वाभ्याम् "तत्तन्मन्दीभातीति" च इत्येन पुनः ज्ञायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत् "तद्विष्योः परमस्मदम् "अन्नेरक्षाषो अङ्गो यत्किञ्चेदं वर्षणद्वये जने" इत्येता जपेत्, ज्योतोऽभिषिष्यः सरित्स्व ज्ञायादम्यत्वादिष्वाभिषिष्योऽय साक्षताभिरङ्गिः प्राङ्मुख उपवीती दैवतीर्थेन व्याहृति- भिर्यज्ञसमस्तार्भिमर्श्यादीन्देवान् सकृत्सकृत्सर्पयित्वाधो- दक्ष्यथ मिषीती सयवाभिरङ्गिः प्राजापत्येन तीर्थेन क- ष्णहैपायनादीन् ऋषोस्ताभिर्याहृतिभिर्यं ताभिषिष्ययित्वाथ दक्षिष्वाभिषिष्यः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिबमङ्गि- र्याहृतिभिरदेव सोमं पितृमान् यन्ने अङ्गिरसानग्नि- ज्ञताः कथ्यवाहन इत्यादीं स्त्रीर्षीसर्पमेदेतत्ज्ञानाङ्गत- र्पचमय तीर्थमेत्य दक्षिष्वाभिषिष्यः प्राचीनावीती "त्रे ज्ञे चाच्यकुठे जाता अष्टत्वागोत्रिषो ऋताः । ते षडङ्गन्त यवा इत्तं तक्षमिषीडनोदकंमिति वक्षं मिषीष्य यथो- पवीत्यथ उपसृष्ट्य परिधानोदमभ्युष्ट्य परिधाय द्विती- यञ्चोत्तरीन् पर्युक्षितं प्राहस्य द्विराचामेदधोक्तसन्ध्या- षपाषीतेदं प्रातःज्ञानविधानम् । अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपायिष्यादस्रुक्षी द्विराचम्या- यतमाणः ज्ञानं सङ्कल्प्य दर्भपविलमपाणिः षुची देये ऋतिले च भूमिङ्गायत्प्राक्षेत् चात्कोपरिच्छदस्रुक्षु कृष्टवाय वसाक्षाच्छुदं तथा चात्वा गावत्प्रादाय गर्तस्रुक्षितया

श्रद्धा परिपूर्णं श्रद्धापात्रं शुची देये तोरे निघाय गायत्र्या
 प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विभक्त्यैकेन मूर्ध्नि आनाभेरपरेण
 चाधस्तादङ्गमनुलिप्याप्लास्यत्य्वालयित्वादित्यद्विरीक्ष्य त
 ध्यायन् स्नायादेतन्नखस्नानमाह्वरय तोरे द्विरास्य ततो-
 यमस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिरस्त्रेधा विभक्त्य
 दक्षिणभागमस्त्रेण दक्षिण दशसु विभिन्नित्योत्तरनीचे स्त्रित्वा
 ततोयङ्गायत्र्याभिमन्त्रितादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्ध्नि
 आपादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य "सुभि-
 त्तियाम व्याप श्योपधय" सन्ति" सकृदङ्गिरात्मानमभिमिष्य
 "दुर्मित्प्रान्तस्यै सन्तु योऽस्मान्देष्टि यच्च वयमिष्यन्" इति
 श्रद्धेयमङ्गि आलयेदथ वरुणप्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन
 विधिना स्नायात् । भाष्यान् मन्त्रं ब्रह्मयज्ञतर्पणादस्त्रं नि-
 ष्योद्धयेदुत्तरादयो ह्यन्ते तर्पणं ह्येव स्नानविधिसदृशेदत्
 सन्मनेऽङ्गिरेव कुर्याङ्गीमदिनादिपुत्रं न गृह्ये श्रद्धा स्ना-
 यात् च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृह्ये स्नायान्नन्न-
 विधि वर्जयेद्द्विर्वा शुची देगे सर्वं पयात्कुर्यादिति ।
 अथापस्तस्य मन्त्रस्नानं शुची देये शुधिराचानः प्राणा-
 नायस्य दर्भपाणिः सव्ये पाण्वाप कृत्वा तिसृभिरापो
 द्विषोयाभिः पक्षं प्रणयपूर्वं दर्भोदकैर्माजयेत् । पादयो
 र्भूमिं हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयो र्भूमिं
 चापार्धर्षणो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्भूमिं
 चाप श्रद्धो हृदये पादयोर्भूमिं चाप तत्रेन मूर्ध्नि
 मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता अप्र प्रणयम
 पीत्वा द्विराचामेदेतन्नखस्नानम्" । शास्त्रिभेदेनान्यविधिवि-
 धानं तत्तत्सूत्रेषु दृश्यम् । ततश्च सृष्ट्याद्युक्तद्वयाणां तत्रत्य
 मन्त्राणां तद्विधानानाञ्चाभिषेचनकस्य बोध्यम् कर्मान्ते
 प्रयत्नमानामिषेकार्थे मन्त्रे च । ते च मन्त्राः पैदिका
 पौराणिकाश्च । तत्र मन्त्रास्तु मनुकृततलादानादिपद्धतौ
 २० ईं पृष्ठादौ दृश्याः । पौराणिकतान्त्रिकतत्तत्कर्माख-
 धिकारविद्यार्थस्याभिषेकस्य साधने इमन्त्रादौ ७तद्द्रव्यभेदे
 त्तद्विधाने च तत्र पौराणिकामिषेकद्रव्यविधानादि
 "गिन्नमन्त्रामिषेकं य कुर्यान्निष्यादिकत्रिये" इत्यारभ्य
 "अस्त्ररक्षामिषेकं" इत्यन्तेन अग्निपुराणे दर्शितम् । याज्ञा-
 निषेकद्रव्यविधानानि च तत्रे चोच्यन्ते । एतद्द्रव्यमिषेक
 द्रव्ये १० तद्विधाने च तद्द्रव्यविधानादि च विधानपरिजाने
 रुद्रकल्पपद्धतौ च दृश्यम् । देवामिषेकादिसाधनद्रव्यादौ

आभिहारिकं त्रि० आभिषुष्यंम हार अभिहार
 प्रयोजनमस्य तत्र साधुर्मा ठञ् । अभिहारसाधने

उपवैकनीये (भेटी) इति जगतीमसिद्धे द्रव्ये ।
 आभीक न० अभीक्ष्णं इष्टं सास अण् । अभीकर्षिष्टे सास-
 भेदे 'आभीकमभिमिधनसामीशवादि चैके कात्या० २५, १४,
 १५ । एके आचार्या आभीकाद्यान्यपि सामान्याव-
 पन्ति" कर्क० ।
 आभीक्ष्णं न० अभीक्ष्णस्य भावः घञ् । सातत्ये पौनःपुन्ये
 आभीक्ष्णश्च अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनम् । "मित्त-
 योस्यो" पा० इत्ये "आभीक्ष्णे योस्ययाञ्च टोले"
 सि० कौ० । "बहुलसामीक्ष्णो" पा० "आभीक्ष्ण-
 णस्य" पा० । "अङ्गिर्कर्मणा बहुलसामीक्ष्णो कर्तारं
 चाभिद्धाति" पा० ग० सू० ।
 आभीर पु० समन्तात् मिय राति रा-क । गोमे सङ्कीर्णं
 जातिभेदे स हि अत्यभोतिहेतोरप्यधिकं विभेतीतितस्य तथा-
 त्यम् "आभीरपासमयनाहृतमानसाय दत्त मनोयदुपते ।
 तदिदं गृह्याण" उद्धृतं स च सङ्कीर्णं धर्म्यं । "ब्राह्मणा
 दुपकन्यामाहृतोनाम जायते । आभीरोऽप्येककन्यायासा-
 योगध्यान्तु धिगवयः" इति मनुक्तं । "त्रीकोऽङ्गणादधो-
 भागे तापीत पश्चिमे तटे । आभीरदेशोदेविधि । विन्ध्य
 गृहे व्यर्थस्यत" इति गङ्गिषङ्गम० उक्ते २ देगभेदे २ गृहेय-
 यामिनि ४ तद्देगराजे च य० य० । "एकादशकलधारि
 कयिकुलमानसहारि । इतमाभीरभवेहि जगणमन्त्यम
 चुर्धेहि" इत्युक्तं जणे ५ माताहृत्तभेदे न० ।
 आभीरपत्नि(स्त्री) स्त्री इत० या डीप् । गोपप्रधाने यामे
 घोषे (गोयानपाडा) ।
 आभीरी स्त्री आभीरस्य पत्नी आभीरजातिर्वा स्त्री डीप् ।
 आभीरभाश्यायाम् गोपजातिस्त्रिया मङ्गाष्टद्राम् ।
 आभील न० समन्तात् भय लाति ददाति ला-क ।
 एकटे २७ खे ३ भयानके तदस्यास्ति अच् । ४ तद्वति त्रि०
 "आभीलामि प्राणिन प्रत्यवश्यन्" साय । "रातो नि-
 ग्रीचे सामीले गतेऽङ्गसमयेऽप्य" इति भा० व० प० ११५० ।
 आभीशत्रु अभीशुना इष्ट नाम-अण् । सासभेदे "आभीकम-
 भिमिधनसामीशवादि चैके" कात्या० २५, १४, १५ ।
 "आभीकाद्यानि सामान्यावपन्ति" कर्क० ।
 आभु त्रि० समन्तात् भयतिग्या+भू-ङ् । विभी व्यापके
 "तच्छेनामृपिष्ठत यदासीत्" ऋ० १०१२८, २ । "आभु-
 व्यापकम्" भा० क्तिप् व्याभूरथत् "आभूमिर्दि-
 अद्ययन्नभुव" ऋ० १, ५, १, ६ । [२६ पङ्क्ते ।
 आभुग्न त्रि० व्या+भुज कर्मकर्त्तरि क्त तस्य न' । आभुञ्जिते

आभूति स्त्री आ+भू क्तिन् । व्याप्तौ "आभूतिरेवा भूतिः" ऐ० उ० ।
आभेरी स्त्री राभिसोभेदे इडासुधः ।

आभोग इ० आ+भुज-आधारे षञ् । परिपूर्णतायां,
यस्य वायव्येक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगा-
भारतेति तस्य तथात्वम् । "अकथितोऽपि ज्ञायत एव
जयाजनाभोगस्तपोवनस्येति" यजु० "पर्वताभोगपर्वाण-
कतिकारं महाबलम्" भा० व० १७८ अ० "इदमि-
हितो भावो ब्रह्मवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्तेः आभोग-
वत्पर्वततद्वत्त्वेऽस्मिन्नर्थः । "यत्रैव कविनाम स्यात् स
आभोग इतीरितः" इति सङ्गीतदासोद्देशोक्तौ गानसमाप्ती
(भक्तिता) ज्ञातैश्च कविनामस्वापने । आभुज्यतेऽनेन करणे
ञञ् । शक्ये यत्रादिनैव हि भोगः सम्यग् सम्पद्यते इति
यत्तस्य तथात्वम् । "ना सुखोऽयं नवाभोगोघरणिस्पोहि
राजसः" बिरा० "नवाभोग- अभिनवोत्साह" पङ्क्ति०
ब्रह्मन् मोनं प्रा० व० । ४ सम्यक्सुखाद्यतमवे "विपया-
भोगेन नैवाद्दरः" शान्तिब्रह्मण्य । १५४ ब्रह्मण्य खले च सेदि० ।

आभोग्य लि० आभोगं याति या-ञ । आपूर्ण्ये "आभोग्यं
प्रवदिच्छन्न रेतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः"
अ० १, ११०, २ ।

आभोगि लि० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इत् । विपया-
भोगकारके "जिह्वास्थे चरितवे मघोऽभोगय इत्ये"
अ० १, ११२, ५ ।

आभोगिन् लि० आभोगोऽस्यस्य इति । परिपूर्ण्ये स्त्रियां ङोप् ।

आभ्यन्तर लि० आभ्यन्तरे भव० अर्थः । मध्यवर्तिनि "कश्चि-
दाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाभ्यन्ते ।" भा० व० ५०५० ५ अ० ।
"बर्होश्चारके, मन्त्रो द्विधा आभ्यन्तरोबाह्यश्च व्याद्यसत्सर्वा
सृष्टेः सृष्टृष्विद्वत्संघतमेदात् । तत्र सृष्ट प्रयतनं
अर्थानाम् । ईपत्सुऽपन्तःस्थानाम् विद्वत्सुपाणा स्वराणाञ्च
सुखसावर्धस्य प्रयोगे सङ्गतं प्रक्रियादशावाप्तु विद्वत्समेव"
वि० की० । "एतेवाह्याभ्यन्तरत्वं वर्षोत्पत्तेः प्राग्भावितात्
"तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषमेरितः प्राग्वायुः
अर्द्धमात्रमन्तुरः प्रकृतोनि स्थानान्ताङ्गलि ततो वर्षस्य
नदभिव्यङ्गकञ्जनेर्गोदपत्तिः ततोत्पत्तेः प्राक् जिह्वायो-
वापमध्यमूर्त्तानि वर्षोत्पत्तिस्थानं तास्वादि यदा सज्यक्
सृष्टानि तदा सृष्टता, ईपत्सुऽपत्तेः ईपत्सुऽपत्ता, समी-
पावस्थाने संघतता, दूरावस्थाने विद्वत्ता । अतएव इषु-
जानां तावत्तावतिथेऽपि चर्मे उच्चारयितव्ये जिह्वा-
पक्व तावत्स्थानेन सम्यक्चर्मा, यकारे ईपत्सुऽपत्तेः, यकारे,

समीपेऽवस्थानम् इवर्षे त दूरेऽवस्थानम्" मत्सतसरत्वा ।
आभ्यवहारिक लि० आभ्यवहाराय क्तिन् ठक् । भोजनयोग्ये
पद्मादौ । [ठक् । कृदुभ्वभरणव्याप्तौ हेम० ।

आभ्यागारिक लि० अभ्यागारे मत्स्यकृदुभ्वभरणे व्याप्तः
आभ्यादायिक न० आभिसस्ये भादानमभ्यादानं तत्र नियुक्तः
ठक् । पितृमातृङ्गादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे ।

आभ्यासिक लि० अभ्यासे निकटे भव ठक् । १ निकटस्थिते
"अर्हस्यैवाभ्यासिकैर्गुं क्त शुभे योधरञ्चितम्" भा० आ० ७७६
अ० । अ० आ० वात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक् । २ अभ्यास-
प्राप्ते इदसंस्कारादौ ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनमस्य ठक् । २ उच्चिमिति
आभ्युदये तत्र छन्दोगामाभाभ्युदिकप्राङ्गविधिर्गोमिल-
छत्रछन्दोगपरिशिष्टयोश्चः यथा ।

गोमिलः । "अथाभ्युदयिके आह्वे युग्मानाशयेत् ।
प्रदक्षिणमुपचारः ऋजयो दर्भाः यवैस्त्रिचार्धः सम्मन्-
मिति हस्तिप्रश्नेः दक्षिणदराद्यतमिन्ना पिच्छाः नान्दी-
सुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-

सुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो माता-
सहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो इहप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां, न
सुधाञ्च प्रयुञ्जीत" इति । "आभ्युदयिके अभ्युदयनिमि-
सत्वे आभ्युदय इच्छामः विवाहादि तदर्थ आह्वं
आभ्युदयिकम् । तच्च भूतमविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूत

पुत्रजन्मादि भविष्यद्विवाहादि एवञ्च आलविवेकादौ आ-
ह्वमेदगणने उच्चिवाहत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभायत्व
भुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलाषे आ-
भ्युदयिकप्राङ्गमिति प्रयोक्तव्यम् । तत्र यवैस्त्रिचार्धेऽस्यनेन
पार्ष्णप्राङ्गप्राप्तिरस्थाने—प्रविधानाटाभ्युदयिकस्यापि
पार्ष्णप्रकृतिकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्धेऽस्युपा-

दानं व्यर्थं स्यात् । ततश्च पार्ष्णप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽ-
युग्मप्राङ्गणप्राप्ती तद्विरासाय पितृपक्षे त्राङ्गणयुग्मत्वो-
पदेशः । दैवे युग्मत्वस्य पार्ष्णत्वेन प्राप्तत्वाच्च तदर्थोपदेश

"अपसव्यं ततः ज्ञया पितृणामप्रदक्षिणम्" इति याज्ञ-
वल्क्यवचनेन देवशर्मामन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्त्याको-
पचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारत्वेन दैवपितृकर्मकर-

णाय दक्षिणायत्तं न गन्तव्यम् । द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय
ऋजयोदर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः । तस्मात् स्य इत्यनेन
हस्तिप्रश्ने सम्मन्मिति प्रसव्यं योग्यत्वात् सम्मन्मिति
प्राप्ते वक्ष्यमाणछन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्प्रजित्यु-

सरम् । एतद्भूमयत्राङ्गप्रक्षेप्यविवितलाहायम् । दधि-
 बद्धराजतनित्राङ्गत्वेन दध्यादिमित्रयमोवश्यम् । अथतो-
 वशः “अत्रताय यथाः प्रोक्ता षट्ठा धाना भवन्ति ते” इति
 भद्रनादायथष्टतकोषात् अतएव वक्ष्यमाणान्दोषपरिचिष्ट-
 यथनेऽस्तमत्तुक्ता “सद्योज्ज यवकर्मन्सूदधिमिरिति” नि-
 सन्दिग्धसङ्गम् । सधायाचनप्रश्ननिष्ठत्वे नान्दीसुखाः
 पितरः प्रीयन्तामिष्युपदेशः । तत्र स्वर्धा वाचयिष्य इति
 पितृपक्षेण प्रश्नः । अतएव तद्विद्वत्त्वे दैव इति । देवपक्षे
 नान्दीसुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरञ्च
 प्रीयन्तामिति । ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्यानीयत्वेन
 ब्रह्मप्रमातामहे यथेति चकारनिर्द्देशेन च स्वधोच्यतामि-
 तिवत् प्रश्नकमेव प्रीयन्तामिति पृच्छेत् । मत्स्यसंज्ञ
 प्यस्तु स्वर्धेति वत् तन्नेषेव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दी-
 सुखाः पितर इत्यादि नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः इति नि-
 र्द्देशेन च “नान्दीसुखं पितृगणमिति” विष्णुपुराणेन च
 “मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीसुखेभ्य एव चेति” ब्रह्मपुराणे
 च नान्दीसुखपदस्यतेऽह्नियेपणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देव-
 त्वात् ततश्चात्प्रापि प्रीयन्तामितिप्रदानान्दीसुखेभ्यः प्रपिता-
 महेभ्य इत्यादि वाच्यम्” आ० त० र० सु० । अन्वो० “कर्मो-
 दिषु तं सर्वेषु सातः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन
 पूजिता पूजयन्ति ताः । प्रतिमासु च युभ्यासु चिञ्चिता
 वा पटादिषु । अपि वासतपुत्रेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ।
 कुण्डलगर्ना वसोधारां सप्त वारान् घृतेन त । कारयेत्
 पञ्च वारान् वा नातिनीषां नचोष्णताम् । आयुष्या-
 निति धान्ययं अस्या तत्र समाहित । पठ्यः पितृ-
 भ्यस्तदसु आश्विनमपक्रमेत् । अग्निषोक्तविधिः अक्षो-
 इष्टव्योऽत्र निराधिपः । अतःपरं प्रश्नानि विशेष
 इह वो भवेत् । मातरामनिर्वाणं विप्रान् शुभ्रातुभय-
 तस्तथा । उपवेश्य कुशान्दधात् फज्जनेव हि पाणिना”
 तथा “निषपातोम हि सत्यस्य सातुनो विद्यते कश्चित् ।
 सदा परिचरेद्भ्राता पित्रुण्यत्र दैवत् । पित्रुभ्य इति
 दक्षेपु उपवेश्य कुशेषु तान् । गोलनामभिरामभ्य पित्रु-
 नर्थ्य प्रदापयेत् । नात्रापस्यकार्यं न पित्रुं तीर्थमि-
 च्यते । पात्राणां पूरणादीनि दैवेभ्य त कारयेत् ।
 ज्येष्ठीसरकरान् शुभ्रान् करान्वापमविलज्जान् । जलायं
 ससदातयं नैर्ऋत्याल देयते । भधुमधिति यस्तत्र
 लिर्जपोऽग्निमिच्छताम् । मायत्रगन्तरं सोऽत्र भधुमन्-
 विवर्जितः । नचायुस्तु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहि-

ताम् । अन्येन जपः कार्यः शोभवाभादिभः पुनः ।
 प्रकारोऽस्य यस्तत्र तिष्ठतदुदयवत्तथा । अत्रिष्टदक्षिणी
 सोऽत्र त्रयोपु विपरीतम् । सत्यमिति तत्राः अः
 मन्त्रस्यात् विधीयते । सुसम्बन्धमितिप्रोक्ते वेवमन् विने-
 ह्वेत् । प्रातपेक्ष्य दधेपु आद्याभामन्त्रं पूर्ववत् । अपः
 क्षिपेन्मूत्रदेशेऽग्नेनिच्छेति निश्चिन्ताः । द्वितीयाञ्च त्रती-
 याञ्च मध्यदेशेऽपदेशयोः । मातामहप्रमृष्टीसु एतेषामेव
 वामतः । सर्वेषादसुसङ्गं मन्त्रैर्नैवपवित्रं च । संयोज्य
 यवकर्मन्सूदधिभिः मासुसंस्थितः । अग्नेजगवत् पिच्छान्
 दत्त्वा विस्वप्रभाषवान् । तत्पालसाधनेनाथ शुभ्रव्यव-
 नेजवेत् । उत्तरोत्तरदानेन पिच्छानामुत्तरोत्तरम् । अग्ने-
 दधसाधरपामधोऽथः आहवर्ग्येभ्यः । नकार्त्वाह्वेभु सर्वेषु
 उद्विमत्स्मितरेषु च । मूत्रमध्यापदेशेभु ईश्वरवर्गाश्च नि-
 र्धमेत् । गन्धार्शोभिः क्षिपेत् तृतीयं तत आशामनेत् द्विजान् ।
 अन्धत्वाभ्येव स्यात् यवादिदहितो विधिः । दक्षिणा-
 भवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य त । दक्षिणापेभु दधेभु एयो-
 ऽन्यत्र विधिः अतः । अथापमूमिमादिह्वेत् सुष्ठुप्रोचि-
 तमस्त्विति । शिवा आपः सन्विति च शुभ्रानेवोदक्षेप च ।
 शीमनस्यमस्त्विति च शुभ्रदानमनन्तरम् । अतस्तु-
 रिष्टश्चास्तित्वस्तानपि दापयेत् । अक्षय्योदकदानस्य
 अर्घ्यदानवदिष्यते । पठ्यैव नित्यं तत् कुर्व्याद्य चतुर्था कदा-
 चन । मार्थेनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वाक्षेव द्विकोषधैः । पवि-
 त्रान्निर्हितान् पिच्छान् विच्छेदस्तान्पातकम् । शुभ्रा-
 नेव स्वस्तिनाचान्द्रुत्पृच्छं सदा । कृत्वा भूर्भुवः
 विप्रस्य प्रश्नस्यातुमज्जेतः” ।
 अत्र यद्व्य इति कीर्त्तनं अन्वोनामां मातृपक्षनिराधार्यस्य
 अन्यवेदिनां तं मातृपक्षाधिक्यमज्ञाति “मातृपक्षं
 तं पूर्वं स्यात् पितृषां तद्वन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च
 उद्वी उद्वी भवेत् तथा” आ० त० आतातपोक्तेः
 कुत्र कुत्राभ्युदयिकं कर्त्तव्यं तर्ह्यितं नि० वि०
 आहो “अन्वयवोपनयने विवाहे षडक्षस्य च । पितृ-
 दान्दीसुखासाम तर्पणेद्विधिपूर्वकम् । वेदमतेषु चात्राप
 यस्तुसर्वेषु च । नवासभोजने चाने जडायाः प्रथमार्थे ।
 देवाराभतडानादिप्रतिवस्तुसर्वेषु च । राजामिषेके वासा-
 क्षभोजने दक्षिसंज्ञान् । वनस्याद्यात्मन नञ्चन् पूर्वव्युःस-
 घवा पित्रुन् । पूर्वोक्तविधिना सत्त्वत् तर्पेत् कर्मिष्वग्ने” ।
 विष्णुपुराणे “यस्योहाङ्गमतिवाष्पं मेघसावन्वभोषयोः॥
 इतजकडपोऽग्नें इतिनाहं समाचरेत्” इत्युक्तकारिका-

नाम् "सादाभ्युदयिकं आह" इद्वियुक्तोपु कर्मसु । पुंसव-
 शोमन्तचौबोपमयनेष्विह । विवाहे चानवाधेयप्रभृतिश्रौत-
 कर्मणि । इदं आहं मकुर्वीन् द्विजा इद्विमिसक्तम् ।
 अन्वैः षोडशसंस्कारसरख्यादिप्रोष्यते । वाय्वाद्युद्याप-
 नादौ त्रुयुं पूर्वनिमित्तकम्" षोपदेवकासादयौ "शोम-
 न्नप्रतचौबनामकरवाप्रायणोपायनक्षानाधानविवाह्यप्र-
 तनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुस्त्यावसथप्रवेशनसुताद्यास्या-
 वकोकाश्रमस्त्रोकारवितिपाभिषेकदयिताद्यसौ च नान्दी-
 सुसम्" आहकौष्ठ्यां निर्णयास्यते च माहुरे "अस्रमाशे
 च शोमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च
 नववस्त्रप्रवेशने । देवदण्डजलादोनां प्रतिष्ठायां निषेपत ।
 तीर्थवालाष्टपोषणं इद्विआहं प्रकीर्तितम् । तत्र गमोधाने
 आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं आहततप्ये
 छन्दो०प० । ह्योत्सर्गे इद्विआहं काव्य विषयम् ।
 अथौचान्तद्वितीयदिनादिविहिते न इद्विआहमिति
 भेदः । "असकृदयानि कर्माणि क्रिवेरन् कर्मका-
 रिषा । प्रतिप्रदोर्गं नैव स्युर्मातरं आहमेव च । आघाने
 होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्माणि दग्धे च पौष्प-
 मासे तथैव च । नववस्त्रे च वस्त्रा वदन्त्येवं मनीषिषु ।
 एकमेव भवेत् आहमेतेषु न पृथक् पृथक् । नाष्टकासु
 भवेत् आहं न आहो आहमिष्यते । न शोष्यन्तोजात-
 कर्म प्रोपितानतकर्मसु । विवाहादि कर्मण्यथे य उक्तो
 मर्माधानं शुभ्रम यस्य चान्ते । विवाहादवेकमेवात्
 कुर्यात् आहं मादौ कर्मण्य कर्मण्यः स्यात् । तथागण्यः
 क्रिववाशेषु माहृत्य पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् आह-
 मादौ न पृथगादिषु । यत्न यत्न भवेत् आहं तत्र तत्रैव
 मातर" । इदं चान्यस्यकम् । "इहो न तर्पिताये वै
 पितरो ऋहमेधिभिः । तद्वीनमफलं त्रैवमासुरोविषिदेव
 च" इति यातातपोक्तेः । "अष्टकामास्याभ्युदयासौर्ध
 बालोपपत्तयः । पित्रुषामतिरेकोऽयं भाषिकाद्यात्पुत्र-
 कृत इति देवो० सु० उक्तेः च भ्रुव आवाप्यक इति आ० त०
 रहु० । अत्र आहलवमाह याता० । "माह आह त पूमे
 स्यात् पितृणां तदन्वरेभु ततो मातामहानासु इहो आह-
 लवं षट्त्तम्" तत्काशमाह प्रोचोचन्द्रोदेव माव्यः "माह-
 आहं त पूर्वद्युः कर्माहनि त्रुं यैहकम् । मातामहं
 चोत्तरेद्युर्देहो आहलवयं षट्त्तम्" । अत्राप्यसक्तौ च एव
 "पृथक्दिनेष्वसकृदेकान् पुर्ववासरे । आहलवयं
 प्रकुर्वीव वैश्वदेवं त्रुं तान्नि कर्मिति" इहमहुरपि "अवा-

भेगभिस्रकाशाना नान्दीआहलवयं बुधः पूर्वद्युर्वै मत्रु
 र्थीत पूर्वाह्न्ये माहपूर्वकम्" अत्र "महत्सु पूर्वद्युक्तद-
 हरत्येष्विति" इहमपरिशिष्टव्यवस्था हेया । कर्मदिषु एवेति
 गौडाचारः । तत्र प्रातरैव । "पार्षण्यचापरह्न्ये त्रुं
 प्रातर्ह्विमिसक्तमिति" निर्यु० वि० यातातपोक्तेः ।
 अत्र प्रात यत्न. चाहंहरपर "महुरोऽप्यर्धसंयुक्तं
 प्रातरित्यभिधीत इति" गार्थ्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदय ।
 "आवर्त्त मसमीपे येया, इक्तेः मध्याह्नावधिरिति" गौडा ।
 इदं च पुलजन्मातिरिक्तविषयम् तदाहातिः "पूर्वाह्न्ये
 वैश्ववहु द्विविना जन्मानिमिसक्तम् । पुलजन्मनि कुर्यात् आहं
 तात्कालिकं बुध इति" एतदनियतनिमित्तपरम् "निय-
 तेषु निमित्तेषु प्रातर्ह्विमिसक्तम् । तेषामनियतत्वे
 त्रुं तदानन्येनियत" इति शोभाक्षिप्रते. । आघानाहं
 नान्दीआहं त्वपराह्ते एव "आमन्नाहं त्रुं पूर्वाह्न्ये
 विज्ञानेन त्रुं मध्यतः । पार्षण्यं चापराह्न्ये त्रुं इद्विआहं
 तथात्मिकमिति" निर्णयास्यते गाक्षोक्तेः "नान्दीसुषा-
 दयं प्रातराग्निकं त्वपराह्न्यत" इति विष्णुक्तेः ।
 इदं च माहर्पाटमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतर-
 नवदैवत्यं काव्यं तत्र मातामहादयस्तु सपत्नीका-
 "मातामहप्रमातामहपुत्रप्रमातामहाना सपत्नीकानामिति"
 पृथ्वीचन्द्रोदये मध्यह्न्येण गारुडवाक्यात् । हेमाद्री यहुः
 "नान्दीसुषे सत्यवद् संकीर्त्तौ वैश्वदेपिके" । इहमपराशरः
 "नान्दीसुष्योदेवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्त-
 न्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्रतिः" । आहो माहादान
 निषेधेऽपि इहो माहाविशेषदानं विहितम् । "माहादाः
 यतपत्याया मल्लिकाकुखयोरपि । जेतक्याः पाठशया वा
 देवा माहा न कोहिता" इ० सु० उक्तेः । "कुशस्थाने च
 दूर्वाःस्युर्भद्रकस्यामिषुब्रय" इति हेमा० मद्रु० सु०
 "अजवोदमां इति प्रायुक्तं वाक्यं त्रुं छन्दोगविषयम् ।
 अत्राधिकारो निरूप्यते । "जातस्य जातकर्माणि क्रिया-
 काश्चमयेपतः । पिता पुत्रस्य कुर्वीत आह आभ्युदया-
 लकम्" विष्णु० सु० । "अपिपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसं-
 स्कारकर्मसु । पित्रुणोहृहनात् तेषा तदभावेऽपि तत्-
 क्रमात्" छन्दो० । "जीवत्पितृकस्याथलाधिकारः ।
 अमनिकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ इद्विकर्मणि । वेभ्य एव
 पिता दद्यात् वानेवोहृहस्य तर्पेदिति" हारोतोक्तेः "अत्राहो
 पुत्रजन्ने पुत्रेभ्यं शौमिके मथे । तीर्थे ब्राह्मण्य आयाते
 भठेते जीवत, पितः । मैतायथपरिशिष्टम् "जीवतः जीवन्तं

पितरमनाहत्य उद्धृष्टोत्पथः । प्रथमपिपासे एव पितृरधि-
 कार द्वितीयेषु स्वस्थेति भेदः । "गान्धेन्द्राङ्गं पिता कुर्व्यात्
 आद्यो पाण्डिपसे बुध । । अत ऊर्ध्वं प्रकथीत सवमेव तु
 गान्धिकम्" नि० सि० १४ तदुच्यते । अन्दी०० वाक्ये तदभावे
 तस्य पितृरमाने तत्कृमात् "असंस्कृतास्तु संस्कार्यां भ्रातृभि
 पूर्वसंस्कृतैरिति" या० यः कर्त्तृक्रमेण क्रमेण अग्रेभ्राता-
 दद्यात् इति प्रथीचन्द्रोदयः । ऐमाद्रिस्तु पितृरमाने य
 पितृव्यमाहृतादिः संस्कार्यात् स तत्कृमात् संस्कार्य
 पितृकृमात् न तु स्वपितृभ्य इति व्याचष्टी । तेन अस्-
 कस्येति संस्कार्यनामानिधाय पितृरिति प्रयोज्यमेव
 मेव रतुनन्वनादयः । "इद्वी तीर्थे च वच्यसे ताते च
 पतिते इति । वेभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वय
 द्यत । कात्या० इतिः जीवत्पितृकस्य तोषादी विशेष
 पितरि संस्थाने मोक्षिते पतिते वा यदाऽन्यत्तत्पुत्रं धर्म
 बुद्ध्या संस्कार्यात् तदा संस्कार्यपितः पितादिभ्यो दद्यात्
 न संस्कार्यपितादिभ्य निरु० सि० । एवं जीवन्ना
 त्केश्यापि मातरमतिक्रम्य पितामहादीनां तिष्ठन्नाम्
 न्नाह अन्दीगेतरेण करणोच्यमिति "योवो जीवति
 तमति दद्यादिति" इत्यौ पुंस्वसाविभक्षिततात् ।
 पितादिकृत्स्न जीवने तु तद्वर्गनाहनिदृष्टिः किन्तु जीव-
 न्निरेव तैः तन्नाह भोज्य "पितामहे वा तन्नाहं स्वयं
 भुञ्जीतेति" महत्त्वनात् । एव सात्वादिप्रत्येऽपि बोध्यम् तेन
 जीवद्गर्भपरित्यागेनेतरवगेनाहं करणोच्यम् "वदि जीवति
 वर्गस्तु त वर्गे तु परित्यजेत्" नि० सि० पचनात् ।

आत्रिक लि० अत्राऽऽनति उक्त् । आठकुहाडेन अनके ।
 आत्रि लि० अत्रे आकाये भव कुर्व्या० एव । आकायभने ।
 आम् अत्र्य० अम-गावादिभु विष्-वा अत्रुत्सः क्षिप् ।
 १ अङ्गीकारे रनिचये ज्ञाने २ इत्यौ ३ प्रतिपचने च ।
 आमं पु० । आस्यते ईषत्पच्यते आ+अम-कर्त्तृवि घञ् । १ ईष-
 त्यके अविदे ईषाकरहिते । अम-करणे घञ् । २ रोगमात्रे ।
 वैद्यकीके पट्विधे अजीर्णं ३ रोगभेदे च आमाटोपा-
 पचोश्चेद्गुरुसंज्ञिकविचारिणाम्" इत्यु० । तद्वद्व्यादि
 यथा निदा० "आहारस्य रसः शारः योन पक्वोऽग्नि-
 जायनात् । आमसंज्ञा स समते बहुव्याधिसमा-
 न्नवः । आममन्त्ररसं केचित् केचित्तु मससञ्चयम् । प्रथम
 दोषदुष्टिं वा वदन्ति मङ्गपिच्छिकासम् । सार्धम
 सञ्जगात्वात्तामाममित्यभिगन्धितम्" "तेनामेन सदा
 युक्ता दोषा दुष्याच दाहणा । तदुद्धृवा आमयाव

धामा इति बुधे अन्ताः" तेनाह लीरत्वपि ।
 आमस्य निदानस्वरूपभेदादि निदाने उक्तम् "आमं विद-
 ग्धं विदध्वं तवा पितामिर्द्वैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचि-
 दिच्छन्ति अतुष्टं रसमेव । अजीर्णं पचनं केचिन्नि-
 ह्नीयं दिनपाकि च । वदन्ति वतं चाजीर्णं प्राक्त प्र-
 तिवासरम् । तन्नामे गुरुतोत्कृष्टेदः योवो नक्त्वाच्चिदुत्त ।
 उद्गाय यवाभुक्तमविदग्धं प्रवर्त्तते" । तस्य चानना-
 मत्वे कारयममुक्तम् तन्मैव । "भुक्तमन्नावर्त्तं वत् रसनात्म
 पापितम् । गतमाभारणे यस्मात्तच्छादात् प्रवर्त्तते इति" ।
 अधिकतमामाययन्ते पच्यते ।

अपाकरूपामात् दृश्याधिक्य जायते तदुक्तम् इत्यु० ।
 "तिस्रः इत्याद्याः अतजा चतुर्थी अनामवास्यान-
 सभुङ्गया" च इत्यादिना सर्वाधिक्यात्प्राप्तिसम्ब "त्रिदो-
 पात्तन्नामसुत्तरा च इत्युक्तनिर्णयनादुक्तम् । सिद्धं
 तयात्वं चरचञ्च मुक्तं "गुरुत्वमेवातिद्विती-
 करोति" आमसातिवारोनादिहेतवः इत्युक्ते उक्तम्
 धामाजीर्णं प्रभृता जीवन्तः शीघ्रं दोषा-
 संप्रदुष्टाः बभूवुः । गानावर्त्तं नैव च चारवन्ति
 कृच्छ्राप्यन्तो बभूवुः वदन्ति । संकृष्टमेमिदोर्षस्तु कल-
 मसूवषीदिति । सुदोषं भृशदुर्गन्धं पिच्छितं चामर्षप्रि-
 तम् इति आमातिवारं कथयित्वा । अतः सर्वातिवारास्तु
 श्रेयाः पक्वामससञ्चः तस्य सङ्गनमेवादी पूर्वस्मिन्
 देहिनाम्" । तस्य सङ्गनस्य कर्त्तव्यतामुक्त्वा अनेन विविना
 धामं यस्य नैवोपशास्वति । हरिद्रादिं वचादि वा
 पिबेत् प्रात स मानव । आमातिवारिणा चार्त्तं नादी
 उपहृत्तं चार्त्तं भित्तनेन विशेष उक्तं तेन इतिवारभेदे
 "गस्य सत्तगत प्राक्तः सत्तपं धान्यसञ्च्यते । आमं विद-
 पमित्युक्तम् सिद्धमन्त्रसदाकृतमिति" इतिपरिभाषिते
 अपके ५ सत्तपेऽप्ये च । "आमं अत्रस्य पक्वाम पक्वसिद्ध
 मुच्यते" इति । आपद्यमग्नी तीर्थे च चन्द्रं कर्त्तव्ये
 तथा "वामनाहं द्विजै चार्त्तं अत्रे च त इ दे व द्वा"
 प्रचे० पाकस्य अग्निशब्दोमात् कालवयात् वा वस्तुपरि-
 क्षामविशेष तन्नासादीनामामत्वमन्विशेषस्योनामावात् ।
 यथा आमाघ्नघटादे । यद्यत् फलादि दद्यात्काशे पच्यते
 तत्काशात् प्राक्तस्य पाकामाने आमत्वम् यथाघादे ।
 तथा अन्नादेरपि परिपाकामाने आमत्वम् काश्चित् । यथा
 "आमं विपच्यमानं च सत्यन् पक्वं च योभिवक्" अन्ना-
 काभावे" इत्युक्तः ।

आमगन्धि त्रि० आमसापकस्य गन्धइव गन्धो यत्र इत्
समा० । अपकसांसादितस्यगन्धादेः । क्षीयमित्ये के ।
आमज्वर पु० आमोऽपकः ज्वरः । अपकज्वरे नयज्वरे
“क्षेद्यमामज्वरं प्राञ्जं कोऽम्भसा परिषिञ्चति” भाष० ।
आमनस्य न० अपग्रहं मनो यस्य तस्य भावः ध्वन् । इ०खे ।
आमन्त पु० आमादजीर्णात् त्रायते स्फुलतैलेन मलनिष्का-
रत्वात् त्रै-क, टुपो० । १एरण्डले राजनि० आमण्ड इति
वा पाठ । तत्फलतैलपाने हि अजीर्णं मलनिष्कारणा-
सघात्वम् आ+मन्-अच् । २आमन्त्रणयन्त्याद्यै च ।
आमन्त्रण न० आ+मन्त्र-ल्युट् । १अभिनन्दने, २संशोधने,
३कामचारातृष्णाकृमे क्रियाभेदेषु प्रवर्तमान्यापारे च ।
“विधिनिमन्त्रणामन्त्रणेत्यादि” पा० । अथश्लोकं च
नियोगो निमन्त्रणं यथा आह्लादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्य-
वायोगाच्च ताडयव्यापारे नियोजनसामन्त्रणम् यथा स्थल-
विशेषे शयनायामन्त्रणम् । मषपत्रिकाप्रवेशपूर्व दिवसे शायं
विल्वतरो संशोधनरूपे ष व्यापारे च शुब् आमन्त्रणायत्न स्त्री
आमन्त्रित त्रि० आ+मन्त्र-क्त । १अनाश्लके कर्मणि
नियोजिते २व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमा-
विभक्तौ न० “शामन्त्रितम्” पा० “सम्बोधने या प्रथमा
शामन्त्रितश्चा स्यात्” सि०कौ । “आमन्त्रितं पूर्वमपिद्य-
मानवत्” नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् पा० ।
३ निमन्त्रिते त्रि० “मातरामन्त्रितानृ विप्रानृ” ऊन्दोग० ।
आमन्त्र्य अच्य० आ+मन्त्र-ल्यप् । १सम्बोधयत्यर्थे ।
“आद्यभाषन्त्य पूर्ववत्” ऊन्दोग० आ+मन्त्र-कर्मणि
वत् । २संशोधनीये आश्लककाय्ये ३नियोज्ये च त्रि० ।
आमन्द पु० आमं रोगं याति दो-ड वा०धम् । वासुदेने ।
आमन्दा स्त्री आमन्दमीषमन्दं करोति आमन्द+अच्-अच् ।
अहामेदे (नेआरेरसाट) गन्धि० ।
आमन्द् पु० ईषमन्द् प्रा०ध० । १ईषमन्दीरणन्दे “आ-
मन्द्मन्ध्वनिदत्ताश्लम्” भट्टि । २तद्युक्ते त्रि० ।
आमपाक पु० आमस्य अजीर्णं विशेषस्य पाक । पैद्यकोके
शोफरोगाद्यङ्गे आमस्य पाकभेदे । तद्विरण्मुक्तं सृष्टते यथा
“ष वदा याद्याभ्यन्तरे क्रियाविशेषैर्न सम्भावित प्रथम-
यित्तं क्रियाविपर्ययाञ्जुत्वाहा दोषाणां, तदा पाकामि-
शुद्धो भवति । तस्यामस्य पचमानस्य पकस्य च अक्षय-
स्यमाममगधारय । तत्र मन्देप्रज्ञता त्वक्षयवर्षता शीत-
शोफता स्वीर्यं मन्दवेगतास्यशोफता आमस्यस्यसहितम् ।
अभिभिरिच निस्तुद्यते, दस्यत इव मिपीक्षिकामि., ताभिच

संसृप्यत इव, क्षिद्यत इव यक्षेयः, मिद्यत इव शक्तिमि, ता-
द्यत इव दखेन, पीद्यत इव पाक्षिमा, चतुरत इव चाकुल्या,
दक्षत इव पच्यत इव चाग्निवाराभ्यामोषशोषपरीदाहाश्च
भवन्ति वृषिकविक्र इव च स्यानासनययनेषु न यान्तिभु-
पैति आघ्रातयश्चरिव । अतस्य गौको भवति त्वम्बैवस्यं
शोफामिष्टिर्षरदाहपियासा भक्ताहचिच पच्यमानसि-
ङ्गम् । नेदगोपयान्ति पाण्डुतास्यशोफता बहोप्राडु-
र्मावस्तकपरिपुटनं मिन्द्रदग्गमद्गुल्यावपीङ्गिते प्रस्तुतमनं
वक्ताविनोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमने चाव-
पीङ्गिते मुकुम्भुत्सोदः कबडूरुत्सतता च व्याधेर-
पद्रव्यानिर्भक्तामिकाहृत्सा च पकसिङ्गम् । कफजेषु त
रोगेषु गम्भीरगतित्वादिभाषातलेषु वा जेषुपिद्यस्यसं
पकस्यस्यं हृदा पकमपकमिति मन्थमानो भिषग्गोह-
सृपैति यत्र हि त्वक्षयवर्षता शीतशोफता स्वीर्यमस-
रुजतास्यवहनता न तत्र शोहमुपेयादिति । भवन्ति
चात्र । आमं विपच्यमानश्च सच्यक् पकश्च यो विपक् ।
सागीयात् ष मनेद्वैद्यः शेषास्तस्तरहस्तयः । माताहते
नासि रजा, न पाकं पित्ताहते, नासि कफश्च पूयः ।
तस्मात्समष्टाः परिपाककाष्ठे पचन्ति शोफाश्चैव एव
दोषाः” ।
आमपात्र न० कर्म० । अपके पात्रे (बाँचा) अस्त्रयपात्रे
“विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाभ्यसि” मनुः ।
आमय पु० आमं रोगं यात्यनेन या-करणे यज्ञयेक आ+मीञ्
हिंशयां करणे अच् वा । रोगे आमयन्दे तद्विरहि-
हृत्सा “आमयस्वति रागसम्भव” रघुः “तद्युक्तं विविधैर्वैनि-
र्निहत्यादामवान् बहून्” सुश्रुत । अनामय निरामयः ।
“समो हि शिष्टैराभ्यातौ दत्स्यन्तावामयु ष च” भाष० ।
आमयाविन् आमयोऽप्यस्य विनि दीर्घश्च । रोगमुक्ते ।
“अव्यामवाभ्यपचारिचिन्तित्कृष्णानि च” “अक्षयर्षाऽऽ
अवावितम्” इति च मनु । [आमगन्दे विहितः ।
आमरक्त न० आमसपक रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिवारे
आमरणान्तिक त्रि० आमरचानं सरचरूपशीमापर्यन्तं
व्याप्नोति ठञ् । सरचकाशपर्यन्तस्यापके “अम्योश्च-
स्याभ्यभिचारो मनेदामरचानिक” मनुः ।
आमर्द पु० आ+अर्द-धञ् । बलात् निपीडने । “आमर्द-
काष्ठे राकेन्द्र । व्यसपयैतत, परम्” भा०आम०प० । १ ।
“अर्दपीतसनं साक्षरामर्दं क्षिद्येगमम्” बकु०भावे ल्युट् ।
आमर्दनमप्यत न० ।

आमहिंन् ति० आ+अद-चिन् । वहात्रिणीङ्गे ।
 आमर्षं पु० आ+अय-स्यर्थे षञ् । स्यञ्ङ्यर्थे । षुट् ।
 आमर्षनमप्यत् न० ।
 आमर्षं पु० अ+अय-पञ् “अन्तेनामपि” पा० दीर्घे ।
 १।कोपे अयङ्गे । “निरुद्योम निरामर्षं निर्दोषमरि-
 मन्दम्” नीतिसा० आ+अय-पञ् । १।स्यञ्ङ्यर्थे षे च ।
 आमलक ति० आ+मल-कृन् षोत्वे गौरा० ङीप् । (आ-
 मला) १।भातीङ्गे । “लिप्यामलकमाख्यातं भाती तिष्यक
 लाऽभ्यता । रक्तपित्तप्रमेहहृलं पथ्यं पृथ्य रसायनम् । हृत्ति
 पातं तदन्वत्यात् पित्तं भापुर्क्यैत्यतः । कफं हृत्तकपायत्वात्
 फलं धालप्राश्चित्तोपजित् । यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं
 भवति यादयम् । तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि
 निर्दिशेत्” भायमका०ष्यञ् षोत्त्वपद्येऽपि तस्याः इदम्
 फलमण् फले षुकि ङीवत्वमेवेति भेदः । “अ घदाभ-
 यङ्गेः ज्ञान करोति च विनिश्चितम् । वक्षीपचित्तनिर्मुक्तोः
 जीवेद्वर्षयतं नर” वैदा० “श्रीकाम सर्वदा ज्ञानं कुर्वीताम
 लक्ष्मैरः” गरुड पु० । गौरादिगणे आमलक्यद्पाठात्
 आमलक्यद्देश्यत्वे षोत्वे गौरा० ङीप् आमली । इङ्ङ०
 पुराणे त आमलात् कात् नेत्रजहादावतम् अण् ङीप् ।
 इत्यभिप्रायेण निरुद्यन्तरम् दर्शितं वया “अजने !
 विजने । देवि ! नानेव षुत्वयोस्तदा । नयनेषु च ज्ञातानि
 अमलास्तुजानि च । तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेक्ष-
 भुंभि हे षञ्चि ! । ततो ज्ञाताह्रुमाः प्रच्यर्त्वा तत्वारोविम-
 लप्रमाः । ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादम
 लाद्यत । श्यामलक्यद्देश्यत्वे चर्त्वर-स्यन्वभू-
 वञ्च । शिरापथितपलाकीमाहाकथितपत्रकाः” “भाषे-
 नाभि सितायाम् तामेकादस्या सप्तदशाम् इहाद्यामत्य देवोऽन-
 दधारानन्दप्रकृतम् । तेन ज्ञानीति नाम्नापि राजत्वा-
 मलकी पुनः” इति च “सर्वदामलकी पाञ्चाना वणिग्ध्व-
 रवेर्दिनम्” । “पयोधरैरामलकीवनाश्रिताः” भाष ।
 “विल्लयपलं च माथ्यञ्च तमाभामलकीदम् । कङ्कारं
 त्ववपी चैव पञ्चञ्च सनिप्रकृतम् । एतत् पशुपितं न ख्यात्
 यज्ञान्यत् कविकाशकम्” दोगि०त० । “अ भातीकामनं
 वल विष्णोस्तु त्ववपीवणम् । त च्छेच्छेदेव जानीवात्
 वल नो याति वैश्वर । वल माटवरा मर्त्वा वल
 हादधीकचरः । त्ववपीकामनं ज्ञानी तल विष्णुः
 त्रिवा सह । दूर्वां हरति पापानि ज्ञानी हरति पाव-
 कम्” व्याज्जि०व०छान्द् ३० ।

आमवात पु० आभोऽपचरेतुः वात । भा०प्र० उक्ते वात
 आभिभेदे तद्वचनवाद्युक्तं तलैव “अनुपतुनपितामेवौ त्रिक
 वन्निमवेयको । अन्वञ्च कुचतो मातृमातृवातः च उच्यते”
 (एतौ वातकोष्ठाधी) तस्य उच्यते तलं निदा० । “अङ्गुमहो-
 रपिकृत्वा ऽसातन्त्रुं गौरव अर” । अयमोनुचनज्जा-
 वमानवातः च उच्यते” । तलं निदानादि वया “पितृत्वा-
 हारनेटस्य मन्दाग्नेर्निश्चयश्च च । क्षिप्रं भुक्तवतोऽप्यन्नं
 आवातं कुचतकाया । वायुना प्रेरितोऽज्ञानः श्लेष्मस्त्वानं
 प्रधावति । तेनात्सर्षमपकोऽपी चननीभिः प्रपद्यते ।
 वातपित्तकर्मभूवो द्रुमित कोऽज्ञो रव । कोलासभिन्-
 न्द्वति मानावर्षोऽतिपिच्छः । जनदत्तगिरदोर्वैश्वि-
 न्द्रियश्च च गौरवम् । आधीमानात्रोऽज्ञे च आनर्षोऽग्नि-
 कोऽयम्” (श्लेष्मस्त्वानमानावर्षवन्त्यादि) । तेन
 श्लेष्मस्त्वानममने पाचानावात् द्रुवकता पित्तस्यानममने
 ट तैव पाचकप्रधाव शोषजनकतेति । अतिदृक्त्वं उच्यते-
 तलं तलैव “अ चट सर्वदोमाभासु यदा प्रकृपिता भवेत् ।
 इकापादविरोधुश्चलिषजानूरुचञ्चिषु । करोति सर्वं
 शोकं वल शोषं मपद्यते । च देवो रच्यतेऽन्वयं आविह
 इव इषिकैः । जननेत् कोऽग्निदोर्वैश्वम् प्रथिकाश्चिनीर-
 वम् । उरुवाङ्गानि वैरस्य दाहनं वङ्गुलताम् ।
 कुक्षौ मूत्र कठिनता तथा निद्रापिचर्त्तवम् । तट्प्रहि-
 च्चदूर्णां च हृदयन्निश्चिचिचिताम् । आद्यान्नुञ्च
 मानाङ्गुर्वाहास्तुयपइवान्” । तल दोषभेदे उच्यते
 “पित्ताहाहं वचाञ्च वन्त्रुचं पयनात्तकम् । क्षिचिर्त्वं
 सुद मरुत्वं मफजुटं तमादिभेत् । रचदोवाहमः
 वाधोद्विदोवाव उच्यते । सर्वेदोवमवः शोकः च चटः
 चाचिपातिकः” इति वृत् ० ।
 आमिआङ्गु न० आमेन अपकमेनामेन आङ्गुम् । “आमलु पित्तं
 मोक्षमिच्छते च विदुषेचापकेनामेन कर्त्तव्ये चाहं “आव-
 याम्नी तीर्थे च चन्त्रुचर्त्तये तथा । आमनाहं द्विजैः
 चार्थं मूत्रे च च वदैन ट” प्रवे० अल विवेचः “निरु-
 राननाहं त अच न चाचरेत् कचित् । इदो च चाचरेद्वं
 संक्रमे पाह्येषु च, ति०त०पु० ।
 आमहीय ति० आमहाव आमनमाव हितम् च । आमन-
 वाधने मन्त्रभेदे “अपान शोमम्” इत्यस्यान्वचि षी “उहव
 मित्तुषेत्तोऽतीता आमहीवां अयमोनमन्त्रवाव शोचन-
 क्त्वा अमृत्तान्त्रु षोतिरविदाव देवान् कि मूनमन्त्रान्
 अचदरातिः किनु भूर्तिरचतवर्त्तकोति” पा० १०,२,७,

“वायःपरिधानानन्दरम् उद्भवमित्यनेन मन्त्रे षोडशोऽक्षीता
अक्षमध्यात् वङ्निर्वृत्ताभिताः सन्तश्चरित्यजः स्वजमानाः
आमहीयामित्येवंसंज्ञकाम् आपामेत्वेताम्बुचं जपन्तः श्वे
देवजन्म प्रति नन्वन्मि” कर्कः ।

शामहीयव न० आमहीयुना ऋषिभेदेन इटं साम अण् ।
शामभेदे तस्ययत्नपायता तत् सा० सं० भा० र्घितम् यथा
“तृतीयश्वने सप्त छत्तानि तेषु नव सामानि गेयानि तत्र
प्रथमे छत्ते नायत्नमामहीयवं चेति द्वेषामनी” आम
हीयवञ्च साम अङ्गाने अङ्गानारन्ध्रे प्रथमं साम ।

शामाति(ती)सार इ० आमस्ततोऽति(ती)सारः । आमजते
षष्ठे अतिसाररोमभेदे अतिसारयन्दे तस्य विवृतिः । अस्य
निदानादि उक्तं सुश्रुते यथा । “अद्याजोर्खात् प्रङ्गुताः
शोमवन्तः कोष्ठं दोषा घातसंघान् मन्वाथ । गाना-
वर्खासैक्यः सारयन्ति पृथोपेतं षष्ठमेनं यदन्वि” आमा-
तिसारे नो कार्यमादौ संमहन् मन्वाम्” सुश्रु० ।

शामात्य इ० आमात्यएव आर्थे अण् । अमात्ये ।
शामानस्य न० अप्रमत्तं मानसमस्य अपमानसः तस्य भावः
अण् । इःके च्छरत्त्वा० ।

शामावास्य लि० अमावास्यायां भवः सन्निवेशादि० अण् ।
अमावास्यामने “आमावास्येन हरिषेहा पौर्णमासिन वा”
ब० मा० । वा तुनु अमावास्याक इत्यपि तत्रैव लि० ।

शामात्रय इ० आमस्यापकाशसायव । देहमध्यस्थे ना-
भेदस्थाने भुक्तापकाद्यादिस्थाने । आशयादि देहस्थाः
सप्त सुश्रुते र्घिता यथा “आमयस्तु यातायसः पित्तायसः
क्षेप्राशयो रक्तायस आमाशयः पक्कायसः सूत्रायसः
स्त्रीर्षा गर्भायसोऽपम इति आमाशयस्थानएव दोषरूप
क्षेपस्थान तथोक्तं सुश्रु० । “दोषस्थानान्यत अर्जुं वक्ष्यामः
त्रय समासिन वातःश्रोत्रिगुदसंश्रयः । श्रोत्रिगुदयोःपर्या-
नानि पकाशयः पकाशयमध्यं पित्तस्य । आमाशयः
क्षेपश्च । तस्य स्थानं निर्वृत्तं भावप्र० यथा “अग्निपेन-
वङ्गः प्राणोऽगुदन्त्रे प्रतिहन्ते । च अर्जुमानस्य पुनः सस-
त्क्षिपति पावकम् । पकाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमाशयसः
स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राक्का निर्या” प्रतिवृत्ताः”
शरत्के त “नाभिस्यन्तोत्तरं जलोराहुरामाशयं बुधाः”
इति अत्र विशेषमाह “उरीरक्ताशयस्तथादृष क्षेप्राशयः
रुतः । आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽशाययोनतः” इति
अपकाशय प्रपङ्गात् आहारपाकप्रकारसायवदुच्यते
नावप्रकार्ये सुश्रुतः “नो वातुः प्राचनाभावी रुचं

नश्चति देहदृक् षोऽन्नाःप्रवेश्य गच्छेत्तं प्राणसायावक-
स्वते” इति तमाहारशामाशयस्यं क्लेदमनामा कफं क्लेद-
यति क्लेदनात् संघृतिं भिनत्ति च उक्तं च सुश्रुते “स
आहारःपङ्क्तोऽप्यामाशये साधुर्यं समते आमाशयस्यस्य
मधुरस्य कफस्य योगात् उक्तं च क्षेपस्वरूपं “क्षेप्रा श्रोत्रो-
गुहःश्लिग्घः पिच्छितः शीतकक्षया । तनोगुष्पाधिकः स्वा-
दुर्विदग्धोऽसवणो भवेत् । फेनभावं च समते जठरानस-
तेजसा” । अत आह वाग्भटः “संघृष्टितः समानेन पच-
त्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्घृथा वाह्यः स्यात्तोऽस्यं
तोवतयद्बुधमिति” प्राणसायुना प्रेरितस्ततः किञ्चिदुत्थितः
पाचकाश्वपित्तोऽग्नेपत्प्रको भवति उक्तं च “अथ पाचकपि-
त्तेन विदग्धस्थान्नात् प्रजेदिति” पाचकपित्तेन पाचकपित्त
स्योष्णता ततः एवाहारोनाभिमयदृष्टाधिष्ठानेन समाननाम्ना
वायुना प्रेरितोऽपहृष्यो प्रति याति उक्तं च । “तत समानम-
रता यद्दृष्योमभिधायति” । यद्दृष्योऽक्षयमाह “पठो पित्त-
धरा नाम या च्छा परिचोर्त्तिता । आमपकाशयान्तःस्था
यद्दृष्यो साभिधीयते” पित्तधरा पाचकाश्वं पित्तं यदग्न-
धिष्ठानं तद्धारयति तत्र यद्दृष्ट्यामाशयपकाशय
मध्यवर्त्तिपाचकाश्वपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते
स कटुश्च भवति तथा च “यद्दृष्ट्यां पच्यते कौष्वज्जिना
जायते कटुरिति” । अयमर्थः आहारोऽपहृष्ट्यां कौष्वज्जि-
ना यद्दृष्ट्योऽस्थितपाचकपित्तस्येन च वज्जिना पच्यते
पच्यमानः स यद्दृष्ट्योऽस्थितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति
एतदाहारपाके विशेषमाह शरीर पाञ्चभौतिकं तत्र
पञ्चसु भूतेषु पञ्चान्ययत्तिवन्ति उक्तं च चरके “भौमाथा-
न्नेयवायव्याः पञ्चोष्माश्च । सनाभसाः पञ्चाहारगुष्पान् स्वान्
स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतः” । अलोष्णपदेनाग्निश्च्यते
आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निमोक्षे-
जितेन शरीरवर्त्तिभूमानः पच्यते पकोभूमागः स्वकीयान्
गुष्पानभिवर्द्धयति एवं अष्टादिमागा अपि पच्यन्ते तथा च
सुश्रुते “पञ्चभूताःको देह आहारः पाञ्चभौतिकः । विपकं
पञ्चधा सव्यगुष्पान् स्वानभिवर्द्धयेदिति” गुष्पशब्देनात्र गुष्पिनः
पृथिव्याद्य उच्यन्ते तेन गुष्पान् शरीरवर्त्ति नः पार्थिवादीन्
भानानभिवर्द्धयेदिति एवमहोरात्रेण पक्त् आहारोऽमिष्टः
कटुश्च मधुरो भवति अन्तोऽन्तो भवति कटुतिक्तःकपायश्च
कटुर्भवति उक्तं च “मिष्टः कटुश्च मधुरोऽप्यान्तोऽन्तः पच्यते
रसः । कटुतिक्तकपायाणां विपाको जायते कटुरिति” एवं
विपकसाहारस्य शरीर रस्येपोऽपहृष्ट्योऽस्यो मक्ष इव

वह। अस्य अक्षभागः शिराभिर्भक्षितो मूलं भवति उक्तं च "आहारस्य रसः शारः शारहीभोमकद्रवः । शिरामि-
 क्षयकालं नीतं वक्षिं मूलस्यमात्रं यात् । घेवं कीदृं भवे-
 तस्य तत् प्रदीपं निगद्यते । समानवायुना नीतं तत्तत्तति
 मन्वाये" तत्र मन्वायेनापानवायुना प्रेरितं मूलं
 भेदभगमागेषु, प्रदीपं शुद्धमगेषु, शरीराद्द्विर्थाति । उक्तं
 च "शुद्धरूपस्यमगेषु, प्रदीपं शुद्धमगतः । अपानवायुना
 वक्षिं वक्षिर्थाति शरीरतः" । उपस्यः शिरोभगवत् । रसस्तु
 समानवायुना प्रेरितो धमनीमगेषु शरीरात्प्रकृतस्य रसस्य
 स्वानं हृदयं गत्वा तेन वक्षिं मिश्रितो भवति उक्तं च "रसस्तु
 हृदयं जाति समानमश्तेरितः । च त्वा न्येन विक्षिप्तः
 सर्वांन् भातन् विवर्धयेत् । केदारैश्च यथा कृत्वा सुप्याति वि-
 विधीयधीः । तथा कलेवरे भातन् सर्वांन् वर्धयते रसः" ।
 रसस्तु तत्र तत्र तिथा मिद्यते उक्तं च चरके "सूक्ष्मरूपं
 कलेवरे कालकाल तिथा रसः" । अधिकश्चाहारपाक-
 यत्वे वक्षते ।

आमिष्ठा स्त्री आमिष्यते विष्यते मिष-सृक् । तप्ते पक्के दुग्धे
दभियोगाज्जाते (काणा) पदाद्यै । "तप्ते पयसि दध्या-
नयति वा वन्देष्वामिष्ठा भवति वाजिभ्योवाजिनम्" इतिः
"आमिष्ठापदवाचिभ्यात् तस्यैव विचयार्थम्" भट्टका० ।
आमिष्ठीय न० आमिष्ठाये क्तिञ्च । आमिष्ठापकरणे दधि
"आमिष्ठीयं दधि क्षीरं प्रोदाशयं तथोपधम्" भट्टि ।
ख आमिष्ठीयमप्यत्र न० । यत् आमिष्ठापप्यत्र न० ।

आमितौजि उ स्त्री अमितौजसोऽपत्यम् बाङ्गा० इञ् सञ्चो-
पञ्च । अमितौजसोऽपत्ये स्त्रिया ङीप् ।

आमिचि उ स्त्री अमितसापत्य इञ् । अमितसापत्ये तत्र
मवादि गङ्गा० इ । आमिलीय इन्द्रवादी लि० युपापत्ये
ठ नडा० फक् । आमिलायष अमितयुवापत्ये आमिलि-
रपत्यम् तिक्का० फिक् । आमिलायषिः तदपत्ये ।
अमितसेदम् अच् । आमिलः श्लोः सस्त्विति लि०
"अशामामिलो व्यञ्जिताद्वर्धति" अ० ६, २८, २ ।

आमिश्च लि० आ+मिक्-प्रम् । मिश्रिते संज्ञिते । "वेतो-
जन्मघरप्रमनमभुमिभ्यांमिभ्रतामाश्रयत्" नैष० । वेदे
कश्चित् रक्षकः । आमिष्च । "स शोभ आमिष्चतमः"
अ० ६, २८, ३ ।

आमिष् न० आमिषति विशति स्त्रेहम् आ+मिष-क्तिप् ।
नादि "आवेद्यो नवर्धतत्त्वामिषिः" अ० ६, ३६, १४
"आमिषि मांशे" भा० ।

आमिष न० आमिषति स्त्रेहम् आ+मिष-सिचने च अम-
टिपच् दीर्घ्य, वा । । मांसि स्त्रेहातिरेकात्स्य तद्यात्सु
२भोग्यवस्तुभावे श्च्युक्तोचे ष्टुन्दरुपादी प्रथोभे
इक्षोभनीये विषये च । तत्रमांसि "उपानयत् विषह-
मिवामिषस्य" एषु "आमिष ककृञ् द्विसां-वर्षप्रथो
विवर्धयेत्" इतिः "मुक्ते अय निरामिष व द्वि भवे-
ष्वात्मान्ते पयिष्ठतः" ष्ठोति० । "जन्मान्ते पायिष्ठतन्नामो
अन्नातिघापातिमिषं न मुञ्जीतेति" गदावर० । "वाक्यात्
महायाकं कृद्गणोद्दामिषं मधु" दम मांसास्तु इत्यन्ति
मराहमिषामिषैः" मरुः "शालिनी अपमप्यै च नैवेद्यै च
निरामिषै" दुर्गा० त० पु० नाभोभोतामिषं अग्नी
"तन्नामिषेण कर्तव्यम्" इति च मरुः । शोभनीये "रन्मु-
**न्नेष्यदक्षणा द्विपामामिषतां यवी" "आज्जल वहु-
 जुषा चरसामिषेण" प्यानन्दपन्दा० । "प्राधानेवाहु-**
मिष्वन्ति नवाधामिषगर्हिणः" मरु० । "पलाशावाविषं
पर्यं जम्बीरञ्च मयेष्योति" इती निरामिषव्रते आमिष-
ठस्यतया वर्जनीये ऽपस्ते ऽ जम्बीरफले च ।

आमिषप्रिय पु० ईत० । शकृत्पठिषि । शर्वावामिष्ठा-
पिषि लि० ।

आमिषाशिनृ लि० आमिषमन्नाति अय-चिनि ईत० ।
मांसमक्के "दिनोपवासी ठ निशासिवायो" शाखा०
स्त्रियां ङीप् । आमिषमगदयोऽप्यत्र ।

आमिषी स्त्री आमिषं तदाकारोऽप्यस्य जटायासु अर्थ० अच्
गौरा० ङीप् । जटामांस्याम् । तत चतुरर्थ्याम् मध्वा०
यत् । आमिष्यः आमिषीमसिद्धदेयादी लि० ।

आसुक्त लि० आ+उच-क्त । परिहिते "आसुक्तस्तान्ना-
स्तमस्य वसः" भाष ।

आसुक्ति स्त्री आ-सुच-क्तिन् । परिधाने, मर्वादावासु
वा अव्ययो० । शक्तिपर्यन्ते अव्य० "आसुक्ति
त्रियमन्विष्येत्" । समासाभावे आ सुक्तेरिवेव ।

आसुख न० आसुखयति अमिष्ठीकरोति दर्शनार्थं परि
पदोऽनेन आसुख+णिच्-करणे अच् । नाटकाद्भेदे "वह-
कण्ठभेदोदाहरणामि" वा० द० यथा "नटी विदूषकोवापि
पारिपाश्विक एव वा । सलधारेषु सङ्गताः सचार्यं
यत् नुर्वते । बिलवांशक्यै श्वाय्योत्यैः प्रसुताद्येपि-
मिन्विषः । आसुख तत्तु विषये नाम्ना प्रस्तावनापि
वा । सलधारसङ्गत्वात् स्थापकोऽपि सलधारउच्यते ।
तस्मात्तत्परः पारिपाश्विकः । 'तच्चात् किञ्चदूगोमटः" ।

तस्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव "उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा । प्रवर्तकावलगिति पञ्च मन्त्रावना भिदाः । तत्र । पदान्यन्यगतापानि तदर्थागतये नरा । वोगयन्ति पदैरस्यै च उद्घात्यक उच्यते । यथा उद्घा- राकसे सुत्र० । "क्रूरपद्मः सकेवयन्मसंपूर्णमण्डलमिदा- नीम् । अमिमपिदमिच्छति वलात्" । अमन्तरं नेपथ्ये आ- क एव सयि जीवति सति चन्द्रगुप्तममिमविवमिच्छति । अ- त्नाम्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्वार्यावगत्या अर्थान्तरे संग- मस्य पात्रप्रवेश' । स्रलधारस्य वाक्यं वा समादायार्थ- मस्य वा । भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते २ । वाक्यं यथा रत्नावस्थाम् । "हीपादन्यस्मादपि षट्यति विधिरभिष्टुभूतः" इत्यादि । स्रलधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः हीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा योगन्वरायणस्य प्रवेशः । वाक्यार्थे यथा वेण्याम् । "निर्वाणैरदहभा' प्रथमाद्रीणा नन्दन्त पाण्डु- तमया' सह साधवेन । रत्नप्रसाधितभुव' स्रतविपहाश्च स्रस्या भवन्तु शुकुराजस्रताः स्रस्त्याः" इति स्रल- धारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थे स्रहीत्या नेपथ्ये । आ- डुरात्मन् । उद्यामङ्गलपाठक । अथ 'स्वस्या भवन्तु सयि जी- वति धार्तराष्ट्रा' । ततः स्रलधारोनिष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेश । यदि प्रयोगएकस्मिन् प्रयोगोऽग्न्यः प्रयुज्यते । तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३ । यथा इन्द्रमा- चायाम् । नेपथ्ये "इतद्गतोऽवतरत्वाय्यां" स्रल० कोऽय स्रलु आर्याह्मनेन साहायक मे सम्पादयति विबोक्च कष्टमतिकरुणं वर्त्तते । "स्रह्मेश्वरस्य भवने स्रचिर स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुञ्जेन । निर्वासिता जनपदा- दपि गर्भगुम्भी' सीतां वनाय परिकर्षति स्रलपोऽयम्" । अत्र स्रलप्रयोगार्थे स्रभाय्याह्मनिष्क्रान्ता स्रलधारेण 'सीतां वनाय परिकर्षति स्रलपोऽयमिति' सीतास्रल्लेषयो प्रवेशं स्रलयित्वा निष्क्रान्तेन स्रप्रयोगमतिशयानएव प्रयोगं प्रयोजित । कालं प्रष्टत्तमात्रित्य स्रलधृक् यत्र वर्ष- नेत् । तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकम् ४ । यथा 'आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्नःशरत्समय एव विशुद्धकान्तः । उल्हाय गाढतमसं घनकालमुपं रामोदशा- स्मिन् स्रलमृतयन्नुजोय" । ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टोरामः । अत्रैकत्र समावेयात् कार्यं मन्यत्प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तत्र ज्ञेयं नाम्नायलगित सुधैः ५ । यथा गाकुन्तले । स्रल० नटीमति 'तवास्मि गीतिराणेष हारिषा प्रथम हृतः । एव

राजेष इत्यन्तः शारङ्गेष्पातिरं हृषा" । ततोराज्ञः प्रवेशः । योव्यान्यत्र यथावत्तं बोध्यङ्गागीतराख्यपि । अत्र आ- ह्रसे उद्घात्यकालगितयोरितराणि बोध्यङ्गानि षष्ट्यसा- णानि । नखकुट्टसु "नेपथ्येराक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशपचनं तथा । समान्त्रित्यापि कर्षव्यसास्रं नाटकादिपु" । एषामामुखभेदानामेकं कश्चित्प्रयोगयेत् । तेनार्थमय- पात्रं वा समाक्षिप्यै च स्रलष्टक् । मन्त्रावनान्ते निर्गच्छे- त्तनोवस्तु प्रयोगयेत् । तत्र पूर्व्यं पूर्व्यरङ्गं स्रभासंग यतः परम् । कथन कविसंज्ञादेर्गोर्टकस्याभिधा ततः । रङ्गं प्रसाद्य नपुरैः श्लोकैः काव्यार्थैश्चकैः । रूपकस्य कवेराख्यां गोताद्यपि च कीर्त्तयेत् । अत्रस्र कश्चित्प्रायेण भारतीं छत्तिमाश्रितः । तस्या प्ररोचना वीधी" ।

श्रासुप पु० आमे पीङ्गायै उच्यते वप-पञ्चै क । (वेडवाश यशभेदे । [अ० ४, ११, २।

श्रासुर लि० आ+स्र+स्र-क्लिप् । हिंसके । "राधोपरन् आसुर" श्रासुसिक लि० अस्मिन् परलोके मयः ठक् स्रमस्या' अशुक् टिलोपः । परलोकमये "कुर्त्यादास्रस्रिकं श्रेयः" मरु । स्रियां छीप् । "नैवाबोच्य गरीयसीरपि चिरादास्रि- कोर्यातना" वा० २० ।

श्रासुप्यकुलका न० अमुष्यकुलस्य भावः मनोज्ञा० युञ् अलुक् । प्रयस्यकुलये "आमुष्यायणामुष्यस्रिकास्रयकुलिका" इति वार्त्तिकोक्ते अस्मिन् स्त्रीत्वमपि ।

श्रासुप्यकुलीन लि० अमुष्यकुले षाघु प्रतिष्ठ० अञ् तद्गणपाठात् पठ्या अलुक् । अमुष्यकुले षाधौ ।

श्रासुप्यपुत्रिका स्त्री अमुष्य पुत्रस्य भावः मनोज्ञा० युञ् अलुक् । अमुष्यपुत्रस्य माये । आमुष्यकुलपयन्दे प्रदर्शितवार्त्तिकार्त्तु स्त्रीत्वम् ।

श्रासुव्यायण न० अमुष्य ख्यातस्यापत्यम् नडा० फक् अलुक् । प्रख्यातवंशोक्ते "आमुष्यभ्रणोवै स्वमसि" श्रुति ।

श्रासृष्ट लि० आ+स्र+स्र-क्लिप् । आधर्षिते २ मर्दिते च "व्यासृ- टास्रिलकश्च स्रजोनिरघ्नाः" माघः । आ+स्र+स्र-क्लिप् । २परिमाजिते ४विशोधिते च । आ+स्र+स्र-क्लिप् ५ संसृष्टे च श्रा+नाक पु० आ+स्र+स्र-क्लिप् । परिधाने । ह्युट् । आमो- चनमथल न० ।

श्रासोद पु० आमोदयति आ+स्र+द-क्लिप्-चच् । श्रुतिदूरेणे गन्वे "आसोदस्रपजिघ्रन्तौ स्तनिश्वासाहकारिणौ" रघु "आसोदकर्मव्यतिहारमीयुः" माघ । उक्तमस्त्रीषा २स्रपनिश्वासादिगन्वे च । "स्रआसोद म्दिरया क्रताउ-

हरः हरः । अह्वयस्मरणोऽतीव हं हृष्यः कफवर्द्धनः ।
 तस्य अह्वं हरं परं रोचनं विरपाकि च । मधुरं हं हृष्यं
 बह्यं शीतलं वातनाशनम् वातपित्तहरं हृष्यं
 हं हृष्यं बह्वर्द्धनम् । हृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाक्तं
 सुख शीतलम् । मन्दामलत्वम् विषमज्वरश्च रक्तामयं बह
 सुदोदरश्च । आभ्यातियोगो नयनामयश्च करोति तन्मा-
 इति तानि नाद्यात् । एतदभ्यामविषयं मधुराक्तं
 परं न ह । मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणायतः । शुद्धप्र-
 भास्यतुपानं स्वादाभ्यामामतिमलत्वे । जीरकं वा प्रयो-
 ज्यं च हृष्यं शीतलं च । आभ्यनीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसार
 नाशनम् । ईषदन्वयं मधुरं तथा हृदयदाहृत्तम् ।
 आभ्यस्य पल्लवं हृष्यं कफपित्तविनाशनम् । पल्लवमल नय
 दहम् । अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव "स्विदा निष्ठीकृताः
 कामं कौकिल्याहारपल्लवाः । एतस्मिन्सूत्रसंविद्धा-
 र्या रामठवासिताः । सर्पिषा खण्डयुक्तास्ते तच्चि-
 ताद्याभ्यपल्लवाः । लवङ्गाईकसंयुक्तामरीचै रचिकारकाः" ।
 अस्य पल्लवमुक्तानां पाकप्रकारस्तत्रैव "आभ्यस्य चैव नव-
 ताभ्यश्चिन्मवाकाः । खण्डोक्तान्त्वयणमिश्रितमिण्डिताय ।
 वाङ्गीकधूपनकुषोद्यतदुग्धसिद्धाः सन्दीपयन्ति पवनस्य
 सञ्चयमेते । मुक्तं सहकारशाखिनः श्रुतखण्डो-
 जतसंन्ववान्वित । दधिमन्यमरीचसञ्चतसिन्धुरजाताम-
 रचिं क्षिपति हि । कफपित्तहरौ हृद्भ्यौ मुखवैरस्य
 नाशनौ । वज्रमङ्गलनौ हृद्यौ चूतनौ पुष्पपल्लवौ ।
 आभ्यमामं जलस्विन्नं मर्दितं हृदपाणिना । सिताशीता-
 न्मुसमुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं
 भीमसेननिर्मितम् । सद्योश्चिकरं बह्यं शीघ्रमिन्द्रिय
 तर्पणमिति" । [शाकभेदे राजनि० ।

आभ्यगन्धकं पु० आभ्यस्यैव गन्धोऽस्य कप् । समष्टिलहणे,
 आभ्यगुप्तं पु० नीलमवर्त्तके अपिभेदे । तस्यापत्यम् उदीर्घां
 अते फिञ् । आभ्यगुप्तायनिः पु० स्त्री० प्राधान्ये इञ् ।
 तदपत्वे वि० को० ।
 आभ्यपेशी ति० आभ्यस्य पेशीव । शुष्काभ्यकोषे (आभ्यपी)
 आभ्यमय ति० आभ्यस्य विकारः अयवयो वा उडतात् मयट् ।
 - आभ्यविकारे । एतदवयवे च ।
 आभ्यरसाकृति स्त्री आभ्यरसस्यैवाकृतिः स्वादो यस्याः ।
 पीताभ्य रसाकृते । तस्याकप्रकारो यथा भा० प्र० "किञ्चित्
 कुङ्कुमसंयुक्तं विमस्तुदधिनाक्षितम् । सधर्करं भवेत्
 शीता मन्नाभ्यरससञ्चिभा । पीता विश्वरथी या सा लघो

पर्यवती हि सा । सुहृद्या मधुरां बह्या वातपित्तहरा-
 मता" अत्र पीताभ्यस्यैवैरिययाः मन्नाभ्यरसस्य-
 त्योक्त्या तथात्वम् । [दायात्मके वने ।
 आभ्यगुणं न० आभ्यस्य ममन् नित्यं पालम् । आभ्यस्यस्य-
 आभ्यातं पु० आभ्यमाभ्यरसमतति अत-पचा० अच् ।
 (आमडा) १४८ २तत्फले न० । तत्फलस्यैवाभ्यस्यरस-
 त्वात्तथात्वम् । "आभ्यातमन्त्रं वातघ्नं शुद्धस्यं रचिकत्
 परम् । सुपकं त्वपरं स्वादु रसपाकं हिमं स्रुतम् ।
 तर्पणं श्लेष्मणं क्रिग्वं हृष्यं विटम्भि हृष्यम् । शुद्ध
 बह्यं मन्सुपित्तघ्नतदाहृद्ययालजित्" भा० प्र० ।
 आभ्यातकं पु० आभ्य इवातति आभ्यात् किञ्चित्कुरस्यफल-
 त्वात् अत-ण्युच् । (आमडा) १४८ २तत्फले न० ।
 आभ्येष तत्फलरसेन तक्ते प्रकायते आ+तक्-ङादि
 अच् । शुष्काभ्यरसनिर्मिते (आभ्यट्) प्रथमभेदे तत्-
 करणप्रकारः भावम० उक्तः । यथा 'आभ्यस्य सङ्-
 कारस्य कटे विश्वारितोरसः । मन्सुपको सुष्ठुर्दत्त
 आभ्यातक इति स्रुतः" ।
 आभ्यातकेश्वर पु० आभ्यातक इव ईश्वर ईश्वरसिद्धमल ।
 सिद्धस्यामभेदे । "आभ्यातकेश्वरे स्रष्ट्वा स्रष्ट्याश्वा पर-
 मेश्वरो" देवीपु० ।
 आभ्यावती स्त्री आभ्य आभ्यरसो विद्यतेऽस्यां मत्तम् अस्य व' शरा०
 दीर्घः । नदीभेदे । तस्या आभ्यस्यरसतोययुक्तात्वात्तथात्वम् ।
 आभ्यावर्त्तं पु० आभ्यस्य हृष्यरसतया ईषत् वर्त्तते आ+
 वत-अच् । १प्याघातकहृत्ते २तत्फले न० । आभ्येष आ-
 भ्यरसेन आभ्यस्यते निष्पाद्यते आ+वत-धिच्-कर्मणि कञ्
 (आभ्यट्) ह्यते २पदार्थे आभ्यातकभ्येदे तत्करणप्रकार
 उक्त "आभ्यावर्त्तकृपाच्छर्हि वातपित्तहरः हरः । हृष्यः
 सूर्योऽग्नि पाकात् ससुय स हि कीर्त्तितः" भावम० ।
 आभ्यमन् पु० आभ्यरसोऽस्यस्य मन्ना० अच् इडा० गण-
 पाठान् रस्य लः ततोभावे इडा० इमनिच् । अन्वये
 रसभेदे वा अच् । आभ्यमथल न० ।
 आभ्येडित ति० आ+भ्येड-उभ्रादे अच् आभ्येडेन उन्मत्ते-
 नेवाचर्यते आभ्येड+आचारे क्तिप् ततः क्त ।
 उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनःपुनः अयनं क्रियते एवं
 द्विस्त्रिःकथिते "आभ्येडितस्यान्यस्य ह वा" पा० ।
 आभ्यवेतस पु० आभ्यः अन्वरसयुक्तः नेतस इव । १अन्व-
 नेतसहृत्ते राजनि० सार्थे संघादां वा कनु । २तिन्निवी-
 हृत्ते (तेसह) ।

“आयति” सर्वकालानां तदात्मं च विचारयेत्” मनुः
 “भूयधी तव यदायतायति” भावः “नियता कथुता निरा-
 वते” किरा० । आ+यत्-क्त्विम् । ४ आयाते देख्ये ।
 “सीमानसत्यायतयोऽत्यजन्त” भावः । ५ संयमे “केश्य-
 आनामायतिभङ्गः” काद० ६ प्रापणे ७ सक्रमे च अत्य क्रि-
 म्त्वाद् न लीभिति भेदः । ८ कर्मणि च “हिरण्यभूमिष-
 माप्ता पार्थिवो न तथैषते । यथा मिलं भ्रुव कक्षा
 कयमप्यायतिक्षमम्” मनुः । “आयतिक्षमं कर्मक्षमम्”
 जुहू० ।

आयतीगत्र अथ० आयन्ति गायोऽल तिष्ठुगुम० अथयी०
 नि० । गोठाङ्गवानमनकाशे । “आ तिष्ठुगु जपन्
 सख्यां प्रक्रान्तामायतीगत्रम्” भङ्गिः ।

आयतीसम अथ० आयन्ति समा अल तिष्ठुगुम० नि०
 अथयी० । वृषरागमनकाशे ।

आयत्त लि० आ+यत्-क्त । अधीने १ वशीभूते “दैवायसं
 कुले जन्म समायत्तं हि पौरुषम्” वेपी० । २ कृतप्रयत्ने च ।
 आयत्ति स्त्री आ+यत्-क्त्विम् । १ छेहे, २ वशिष्ये, ३ सामर्थ्ये,
 ४ शीघ्रि, ५ यवने, ६ प्रभावे ७ आगतौ च उपाये च
 “अनायत्या च तत्कल्लनम्” या० भा० ।

आयथातथ्य न० न यथातथं तस्य भावः ध्यञ् वा
 पूर्वपददृष्टिः । अनौचित्ये यस्य यद्द्रूपं नोचितं
 तद्द्रुपे । उत्तरपददृष्टौ अयाथातथ्यमथ्यत् न० ।

आयथापूर्व्यं न० पूर्वमनतिक्रम्य यथापूर्वं न० त० तस्य भावः
 ध्यञ् वा पूर्वपददृष्टिः । यथापूर्वानुसारित्ये उत्तर
 पददृष्टौ त अयाथापूर्व्यमथ्यत् न० ।

आयन न० अयनमेव स्वार्थे अण् आ+अयन् वं प्रा० सं० ।
 १ मयगामने “आयने ते परायणे दूर्क्षा रोहन्तु शुषिषी”
 अ० १०, १४२, ८ । अयनस्येदम् अण् । पहाण्यां
 दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २ सम्बन्धिनि लि० तच्च आयनव-
 चनायनवृत्तस्मादि उद्योतिषप्रसिद्धं तत्रायनवचनं यथा
 सि० यि० “युतायनांशोऽपकोटिभिरुद्योतिषा निमाशमौर्व्या
 ११८७ शुषिता विभाजिता । द्युजोपदा अथमस्य
 कर्मुकम् मनेच्छयाकायनदिक्कमायनम्” । “पहस्य
 पायनांशस्य कोटिज्जा निनांशज्जया शुयसा द्युज्जया
 जज्ञा फलस्य चापमादनं वचनं भवति । यथाअयने
 पहावर्षते तद्दिक् भवति” प्रमिता० । आयन
 इक्त्वे सि० यि० उक्तं यथा । “आयनं वचनमस्फुटेपुषा
 संयुषं द्युयुषभाजितं हतम् । पूर्वपूर्वधृतिभिर्हान्त-

ध्यजभोदयकृदायनाः कक्षा । अस्फुटेपुषलमाहृतिस्तु वा
 यद्विहृत् फलकला स्युरायनाः । ता अहेऽयनप्रपत्कयोः
 क्रमादेकभिन्नककुमोर्षण घनम्” । “पहस्य यदायन वचनं
 तदस्फुटशरेण संयुषय तदुद्युज्जया भजेत् । फलमटा-
 दययत् १८०० संयुषय यस्मिन् रायो पहावर्षते ते तस्य
 निरयोदयास्तुभिर्विभजेत् । फलमायनकक्षा भवन्ति । अथ
 वायनवचनकक्षा अस्फुटेन शरेण संयुषय यच्छा विभजेत् ।
 फलमायनकक्षाः स्वत्यान्तरा भवन्तीत्यतकल्पः । पहा
 यस्मिन्नयने वर्षते तस्यायनस्य पहाशरेण च यद्येका दिक्-
 तदा ता आयनाः कक्षा अहे षण्यं कार्य्याः । यदि तयो-
 र्भिन्ना दिक् तदा धर्मं कार्य्याः । एवं कृतायनवृत्तमंको
 पहा भवति । अन्वोपपत्तिगोळे सविताराभिहितता ।
 अथेहापि किञ्चिदुच्यते । क्रान्तिवृत्ते यद्दृक्स्थानचिह्नं
 तद्यदा क्षितिजे सगति न तदा पहाः । यतोऽसौ
 शराय्ये । शराय्य हि कदम्बाभिमुखम् । यदोत्तरकदम्ब
 क्षितिजादुपरि भवति तदा तदुत्तरेण शरेण पहा क्षिति-
 जादुक्ष्यते । क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदेवोत्तरमायनं
 वचनम् । यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण पहा
 माय्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिण वचनम् ।
 सतो वचनवशेन पहासोद्गमनं नासन च । उच्चासितो
 पहा आदावेवोदितः । नामितं पहादुदेव्यति । स च
 कियता कालेनेति तदायनं तैराधिकेन । यदि त्रिष्या-
 त्तस्ये कथं कदम्बक्षितिजयोरन्तरकक्षा वचनसज्ञा अयन्ने
 तदा अस्फुटशरत्स्ये किमिति फलं पहादधोऽवसम्ब-
 रूपा कक्षा भवन्ति । अहस्याने यद्दुद्युज्जयावृत्तं तत्र ता
 जीवारूपा । तासां त्रिव्याहृत्परिणामायान्योऽनु-
 पातः । यदि द्युज्जयावृत्तएतावतो ज्ञा तदा त्रिव्याहृत्ते
 कियतीत्येवं याः फलकलाया एवासवः । फलस्य घट्ट
 स्वत्यत्वाधोत्पद्यत इति न कृतम् । तैः क्रान्तिवृत्ते
 परिणामायान्योऽनुपातः । यदि निरयोदयास्तुभी रायिकक्षा
 अष्टादश यतानि अयन्ने तदैभिरनुभिः किमिति फलं क्रान्ति-
 वृत्तपरिणताः कक्षा भवन्ति । यदोत्तर किञ्च वचनसुतरस्य
 विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोच्चासितो पहा यावत् क्षितिजं
 नीयते तावत् क्रान्तिवृत्तपहास्यानात् एततः क्रान्तिवृत्तं
 क्षितिजे सगति तदेव स्थानं वृत्तवृत्तमंको पहा । किं
 अहना गोळे क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विमण्डलं विन्यस्य
 तत्र पहा च दत्ता चिह्नं कार्य्यम् । अथ भ्रुवाद्दृक्पहापरि
 नीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं बलं क्रान्तिवृत्ते सगति तत्र

वर्षमायुवोनेटः सधत्त धेनव "अ० २, ५, ५ । "आयुवो-
 गन्धर्" भा० उषड् छान्दस "अभि सोमास आयवः पवन्ते
 मयं मदम्" अ० १, २३, ४ । २ आयुषि न० "काल-
 क्रीडति गच्छत्याशुखित्तैः कालगत्तैव तस्य गामित्वात्तथा-
 त्वम् । जीवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्वं
 युक्तमेव "अग्ने जरस्य स्वापत्य आयुन्युक्ता" अ० २, २, ७ ।
 "वृत्तं न पूर्वं आयुनि जातं रिहति मातरः" अ०
 १, १००, १ आयुनि आयुषि" भा० बाल्लकात् भाषा-
 चापि उष् उक्त्वा० । तेन "वायुना जगदायुना" वसिष्-
 विनेक । "मा बध्वा जटायुं माम्" भट्टिः । "तटीं
 विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः" इति अभिनन्द ।

आयुक्तं त्रि० आ+युज-कर्मणि क्त । १ सम्यग्व्यापारिते ।
 "आयुक्तकुशलाभ्याश्चासेवायाम्" पा० "आयुक्तं व्यापा-
 रित" सि० कौ० । "कुशलोऽप्येवमस्याहमायुक्तो दूत-
 कर्मणि" भट्टि २ ईषद्युक्ते च "आसेवायां किम् ?
 आयुक्ता गौः एकटे ईषद्युक्त" सि० कौ० । भावे क्त ।
 २ सम्यग्नियोजने न० । आयुक्तमनेन इष्टा० इति । आयुक्ती
 सम्यग्नियोजनकर्त्तरि त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क ।
 यस्त्वाम्ने । तस्य भेदाः समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तकृत्
 बन्धकृत्भेदात् । तत्र हस्तस्थितैर्यैः प्रसिध्यते तानि प्रह-
 रणानि यथा खड्गादीनि । हस्तकृतानि चक्रादीनि,
 यन्त्रकृतानि शरादीनि । तेषां सर्वेषां युद्धसाधनत्वादा-
 युधत्वम् । "न मे त्वदन्येन विमोढमायुधम्" रघु० ।
 "वेदीन्द्रपाण्डित्तित्थायुधलूनपत्न्या" माघः । "न सुप्तं च
 विवदाहं न स्रगं न निरायुधम्" मनु० ।

आयुधधर्मिणी स्त्री आयुधस्यैव धर्मोऽस्यस्या इति ङीप् ।
 अवनोष्ठे शब्दच० । साहि रोगनाशने आयुधसमा

आयुधन्यास पु० आयुधाना न्यास तत्रतुस्थानस्यार्थपूर्वक
 तत्तन्मात्राणामर्पणपुत्रा स्थापनम् । श्रीविद्यापूजाङ्के "एवं
 कामकलारूपं देवतामयमात्मनः ! वसुविचिन्त्य शिष-
 योरायुधन्यासमाचरेत्" इत्यादिना ज्ञानार्थबोधोक्ते
 न्यासभेदे । तन्मागारे श्रीविद्यापूजाप्रकरणे विवृतिर्हस्या ।

आयुधगार न० ईत० । राघ्वा प्रहरणस्थापनार्थे ष्ट्ये ।
 "सहस्रमायुधगारमिदं तस्य इरात्मनः" । "आयुधगार-
 मादोष" इति च भा० आ० प० १४७, ४८ अ० । 'कोष्ठा-
 नारायुधानारदेवतागारभेदकान्" मनु० । आयुधगारे
 निमुक्तः उक्त्वा । आयुधगारिक, तल्लिमुक्ते त्रि० । तद्व-

क्षणकृत् मातृस्ये । "स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रति-
 जागृत । राघः स्यादायुधगारे दक्षः कर्मसु बोध्यत" ।

आयुधिक पु० आयुधेन तद्व्यवहारेण जीवति ठञ् । यस्माजीवे
 पद्ये च आयुधीयोऽप्यत्र । आयुधाजीवाद्योऽप्यत्र ।

आयुधिन् पु० आयुधमन्वयस्य इति । यस्त्वधारणे ।

आयुध्य न० युद्धप्रति युध-क न० त० ततो भावे अथस्तुरा-
 दिपाठात् ष्यञ् न त्वतसौ । १ योद्धुमिच्छत्वे । आ+युध-
 ल्यप् । २ सम्यग्युद्धं कृत्वेत्यर्थे अन्व० ।

आयुर्दाय पु० आयुषोदायः दानम् । बलविशेषस्थितिवीगा-
 दिभिः अयोतिपोक्ते रव्याधिभिः आयुषोदाने तद्विवरणं
 श्रीपतिपद्धतौ यथा

"आयुर्दानादेव होराफलानां कर्तुं यस्माद्विष्यैव यक्य-
 तेऽत्र । आयुर्दायः समदायागतोऽयं सन्निष्पापां प्रोतये
 कथ्यतेऽत्र । एकोनदीधितिसमादिह गच्छतो यद्रूपदि-
 रूपधयसंक्लितद्वयं स्यात् । वेदोद्धारश्चिज्जमय स्वमरी-
 चिमक्तं तज्जायतेऽत्र गुणकहितयं तदाख्यम् । जने भवे
 तां निजदीधितिभ्यः श्रेदीफले ते यदि रश्मियुक्ते ।
 तद्विहिते स्वाशुभिरुद्भूते ते तद्वातमूर्च्छं गुणकः स्फुटः स्यात्" ।
 इति गुणकानयनमन्त्राय भेदकाष्टीकायास्तुक्तः । "अल्पायत्
 किरणा सैकाचतुर्भक्ता भवेद्गुण । अधिकाश्चेच्चिरेकाश्चे
 दाक्षिता गुणको भवेत्" "वर्गोत्तमे स्वमवने स्वमवांशके च
 स्वतःप्रयत्ने च गुणकोदितय निरुक्तः । अध्वर्णरूप १/२
 मधिमित्यग्ट्ये सुहृद्भे स्वर्गप्रयकं ४/२ समष्ट्ये खलु रूपमेव ।
 तत्र शोणित २/२ रिपुष्ट्येऽध्वरिभे दक्ष १/२ स्यादेभ्योयुषो-
 भवति य खलु कश्चिदेक । वेदोद्भूत समगुणोयुषुषैः प्रदि-
 टोहोरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तद्वद्भुम् । एतेऽपि गुण्यागदि-
 तामहङ्गिरमेक्षयानन्तर ताडकानाम् । ७ नगांशका ११ इन्द्र-
 मितान्नामीष्टराशौ सुहृद्भे रश्मि मूर्च्छनाया । १२ मवाश्विनो
 १ रूपसदासरायौ २ सुहृद्भे यका ३ विश्वसमा द्विपद्भे ।
 तयो नगांश अधिगत्तु रागावेते भसंज्ञाश्रय राशिध्वजम् ।
 वर्गोत्तमात्मीञ्ज्का नवतिभागस्थिते पक्षे तु द्वितयं २ गुण-
 चेतु । एतैरभोष्टादियुक्तेर्निहन्त्याइदोरितैराशियुषं पुन-
 स्तम् । ष्ट्यादिभे वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्त्रिपविवर्जित-
 स । अमीष्टमे मित्त्वष्टे नवाया विश्वेऽथ रूपञ्च समस्य
 गेष्टे । नवायका पञ्च विरोधरायौ गुणाशकः स्यादधिवै-
 रियोमे । पूर्वमपूर्णागुणकाय उक्ता वर्गेषु सप्तस्त्रिहृ यु-
 ख्यसंज्ञा । गुण्यागुषोस्त्वधिकारस्यैरुक्ता गुणैः स्यादथ
 मिन्द्रितैस्ते । ऋतोनुधैराश्रयसन्नितोऽयमस्य स्फुटस्यापि

स्वतःप्रयत्ने च गुणकोदितय निरुक्तः । अध्वर्णरूप १/२
 मधिमित्यग्ट्ये सुहृद्भे स्वर्गप्रयकं ४/२ समष्ट्ये खलु रूपमेव ।
 तत्र शोणित २/२ रिपुष्ट्येऽध्वरिभे दक्ष १/२ स्यादेभ्योयुषो-
 भवति य खलु कश्चिदेक । वेदोद्भूत समगुणोयुषुषैः प्रदि-
 टोहोरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तद्वद्भुम् । एतेऽपि गुण्यागदि-
 तामहङ्गिरमेक्षयानन्तर ताडकानाम् । ७ नगांशका ११ इन्द्र-
 मितान्नामीष्टराशौ सुहृद्भे रश्मि मूर्च्छनाया । १२ मवाश्विनो
 १ रूपसदासरायौ २ सुहृद्भे यका ३ विश्वसमा द्विपद्भे ।
 तयो नगांश अधिगत्तु रागावेते भसंज्ञाश्रय राशिध्वजम् ।
 वर्गोत्तमात्मीञ्ज्का नवतिभागस्थिते पक्षे तु द्वितयं २ गुण-
 चेतु । एतैरभोष्टादियुक्तेर्निहन्त्याइदोरितैराशियुषं पुन-
 स्तम् । ष्ट्यादिभे वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्त्रिपविवर्जित-
 स । अमीष्टमे मित्त्वष्टे नवाया विश्वेऽथ रूपञ्च समस्य
 गेष्टे । नवायका पञ्च विरोधरायौ गुणाशकः स्यादधिवै-
 रियोमे । पूर्वमपूर्णागुणकाय उक्ता वर्गेषु सप्तस्त्रिहृ यु-
 ख्यसंज्ञा । गुण्यागुषोस्त्वधिकारस्यैरुक्ता गुणैः स्यादथ
 मिन्द्रितैस्ते । ऋतोनुधैराश्रयसन्नितोऽयमस्य स्फुटस्यापि

बधो भवेद् यः । तस्यैव मूलं सलु कर्मतोऽस्य प्रायुर्विधाने
 गुणकार उक्तः । पक्षस्य विप्रां शक्यविद् २४०० भक्ताः
 प्रोक्ताः कथाः शेषमिहायुगोऽत । सन्न पक्षोर्न यदि
 बद्धहृदयो हीनं तदानीं हरसंभवः स्यात् । नैवा-
 धिक्ते तत्र खगोलखने विज्ञीकते राशिषड्वा १८००
 विभक्ते । प्रायु कथानां च हरः स्फुटः स्यात् रूपदा
 दासः सहरसदानोम् । रूपदादिपुत्रोऽप्युक्तस्त तासामेव
 हि पापद्युःखरोलखने । गुणोन्नतने च हृदोद्दिग्निस
 प्रायुः कथाभ्योहरस्यविप्राः । विमोषनीया यदि
 रूपकोनोहरसदानो गुणकेन गुण्यः । चक्रार्द्ध-
 हानो बद्धु हवोर्वां द्युःखारिषोरेकदृश्योस्तु । सत्या-
 मिधानस्य मतेन सत्यं स्यां हरस्येव बहोत्कटोयः । एवं
 शार्थां चक्रपातार्द्धहानिरायुदांवे छंगले पियउजे
 च इत्यंशायु "नैसर्गाखे जीवमर्षोदिते च हार
 कलात्वे ककोनोऽप्यः स्यात्" निवर्गामुपिविधेय । "प्रायु-
 र्दिप्रा सगुण्युचिता म्योमन्त्रव्यादि २०० भक्ता
 चक्राभासादिवषटिका" सुर्विनाद्यः क्रमेण "एवं
 नयायच" गुण्युचिता प्रायुर्विप्रा २०० भक्ता
 चक्रा भवन्ति येप विवक्षा द्वादपभिर्गुण्यविना चक्रा विमल्य
 चक्रं कलास सयोञ्ज पुनरपि ता कला द्वियत्या विमलेत्
 तेन भाषा भवन्ति । पुन येपं त्रियता गुण्यविना कलास
 र्वोञ्ज द्वियत्या भागे द्विषा भवन्ति पुन येपं
 चक्रायुय कलास सयोञ्ज द्वियत्या विमल्य चक्रं पटिका
 भवन्ति । एवं पलाति च । "एवं सर्वं द्युःखजनितं
 ह्यायुरनीय खनादायुः साध्य कथितविधिना किन्तु खने
 विधेय" । "एवं द्युःखजनितमिति रव्यादिपक्षरचित तेन
 कृत्तदुपहृदसायुःरच्यते रत्यर्थः" । "चन्ने तु वीर्याभ्यधिक्ते
 भवत्यैर्वैर्द्युं तत्र विधेयमायु । भागादिकादप्यतपातस्य
 भासादिना स्युतमेव कार्यम्" वीर्याधिक्ते षष्ठीके रत्यर्थ ।
 अतुपातस्तु चन्नागादि द्विगुण कला पञ्चभिर्भक्ता चक्रं
 भासाः येपं त्रियतागुण्य पञ्चभिर्भक्तां चक्रं दिनाति
 त्रैषं चक्रायुय पञ्चभिर्भक्ता चक्रं पटिका एव पलादि-
 चक्रमेवम् । एवं चन्नायु" अथ रव्यादीनां पियउायु ।
 "नन्देन्द्वो १८ पाचयमा २५ यरव्या १२ दिवाकराः १२
 यक्षुभवः १२ कृपवा २१ । नचाच २० भासतस्यचपहापां
 मिण्डायुगोऽन्दा निजहङ्गनामात् । निजोऽप्युक्त सच-
 रोविधोऽधोममखलसात् बद्धवनीनकचैत् । यथा स्थितः
 बद्धवनाधिक्ते विज्ञीकतः सगुण्यविधो निजाहः ।

तत्र आभरसचन्द्रविद्योर् २।६०० बद्धते कति
 यदाप्यते फलम् । वर्षमासदिनमाहिकान्त्रुतं तद्वि
 पियउभदमायुःरिप्यते" इति पिच्छायुः । "त्रयुक्तं
 हरति यत्रुभे पक्षः सायुगोऽत न तु बद्धवारनः ।
 सूर्यसुप्तिकरपोऽर्द्धहारक मोक्षायु मार्गदिनेयमन्दनौ ।
 चक्रोलायते योऽर्द्धत्रययोरपहारक । प्रायुः च
 हरेर्द्धं त्रयं युक्तमैवरी । भासतुफलाति चहरै-
 विधाय तर्द्धकती यत्पक्षस्ययामम् । तदत्र ह्यारं
 बन्तिनो पक्षस्य जनी नाचस्योहरित्तिमेव । हरेवृत्ति-
 विज्ञगापक्षस्यया च च हरोपचयच तत फलम् ।
 अधिक्तीर्यपतोऽभरवारिषो निगदतीति त्रिणि द्विच देवकः ।
 विज्ञीमूर्तैर्लग्नभागेर्निहन्वादादायुदांय केचराचां दृषक-
 स्यम् । म्योभाकार्यतिन्दुपक्ष २।६०० भक्तेन सायुदांवात्
 योध्यमद्वादि सचक्रम् । एव क्रूर खनेगे वीर्यदृष्टे तन्नि-
 न्दाये गतफलादि विधोध्यम् । एतद्वावे नांयसंसे विधेयं
 पियउानुर्वत् कर्म नैसर्गिकेऽपि चाल नियेपो सगुपहतौ ।
 "चन्नेदेद्युमक्षोदोदयमहात् हितान्यमिन्नं कर्षं क्रूरसोदव
 भावजं यदि तनो हो तद्विचिक्त्स च । सेत् साम्येऽधिक्
 भावजेन बलयोऽनेन पहायुः कला निम्ना आभरनेन्दु-
 दस २।६०० विहृता सच क्रमेत् सादुषः" । चन्नापा-
 पस्य चन्ने सत्ये तु न त्वाग "योयो भाव साभिदृष्टो
 युतो नेत्यादिना" तस्य उचत्वाभिधमात्, "क्रूर वीर्यपि
 गुमेक्षितो यदि तदा बध्यस्य सखण्डं लजेत् नैतत् कर्म
 विचन्नेपे ततुगते क्रूरैऽपि नांयायुवीर्युक्तेच" पहाचां
 बधं च बलपद्वे बध्यते । नचाः २० गयो । हो २ नचं
 दृष्टतिय । ८ कति २० चवाचा १० रविपूर्वकाचाम् इव
 निचक्राक्रमयोपहाचां नैसर्गिके ह्यायुनि बधेऽप्या" ।
 इति नैसर्गिकपक्षदसायु रदानोभंयासु प्रभतीनां बस्य कृत
 प्याहता तदाह । "चयोऽन्नव चन्नेरवात् प्रवाध्य-
 मायुष पियउोऽन्नवर्कतीर्योत् । नैसर्गिक चन्द्रमखीवधेन
 त्रू मस्यवाषाभय वीर्यसाभ्ये । चंयोऽन्नव चन्नेरवनेन रव्यात्
 पियउास्यमायुष बधेन भागोः । नैसर्गिक चन्द्रमखी वधेन
 सवांग्यचैकत्र विधाव तानि । विचन्नेतन्नांशुऽन्नमद्युतीनां
 हरेर्द्धस्येन ततो वदासम् । वर्षांयामायुसद्वि स्फुटं स्यात्
 श्रीनीलकण्ठदाय एवमुक्तः । खनेसूर्यवैद्यिनोऽसन्त्या
 सूर्यदास परमायुरगांयम्" हीनबलमाह दामोदर
 रूपस्ययास्य किञ्च बद्धवर्कयं भवेद्विचानस्य खगस्य यस्य ।
 आसाभिना नो सङ्घितो न इष्ट" व हीनवीर्यः कथितो-

सुमीन्द्रं । केशयोऽपि 'लघ्वी ह्रीनल्ली वली षडधिके वीर्ये चन्द्रसोदयः' । 'सर्व एव खचरा ददतीद जीवश- र्भगदित हि तदायु । यह खोच्चहीनः स चेत् पड- षट्हीनो भचक्राधियोधोऽप्य भागीकृत एन् । कुवेदरुनागै ८६४ । हंतो वेदखात् ५०४ विभक्तोदिनाद्यन्मवत्येव- मायु" अहोभ्यः सरामै २० हृतेभ्योऽधिसामाः पत- क्लैश्च तेभ्योभवेयुस्तदाद्वा । भचक्रार्द्धं हान्यादिकोऽन्यो- विधिर्यः सपिण्डोऽयुर्वेदेवात् कार्यः इति । आयु- स्वधैतेषु वलादप्रसन्ने विहाय राशीन् कर्तालपिकोऽल गक्ते द्विशत्या २०० फलगन्द्पूर्ण यत्स्यात् विलगनायुपि तस्य योज्यम् । लग्नाकार्कशशास्त्रयोश्च लग्नोऽपत्योरपि वीर्यशास्त्रे । तदायुपोरेक्यदलं भवेद्वयत् तत् श्रीधराद्यै- स्तुटमायुस्तम्' इति लग्नायु । 'ये धर्मकर्मनिरता विजि- तेन्द्रियाये ये पथ्यभोजाजुपोद्विजदेवभक्ताः । लोकोत्तरन्द- धति ये फलशीललोका तेषामिदं कृतमायुर्द्वारधीभिः' । अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञान भवति तस्मात्पवर्गशब्दे उक्तं प्रायम् । ५२२ शृष्टे इत्यम् नखलायुः केन्द्रायुः प्रश्नतीना विस्तरभयादिहाहृत्तिराकरे तस्य इत्यम् ।

आयुर्द्रव्यं न० आयुःसाधनं द्रव्यम् शा०त० । १धूपधे रत्नमा० २आयु साधने एते च "आयुर्द्रव्यं एतमित्युक्ते एतस्यायुर्जनकत्वात्साध्यात्वम् ।

आयुर्वैद्योऽपि उ० उचितस्यायुषोऽप्रापकः योगः । ज्योतिषोक्ते महयोगभेदे सचायुःशब्दे इत्यम् ।

आयुर्वृद्धिं स्त्री धायुषो वृद्धिः । द्रव्यविशेषमेवनेनायुषो वृद्धौ तानि च द्रव्याणि कतिचिद्वच्यन्ते । रस एव तावत् सर्वापेक्षयायुर्द्रव्यं 'अशकं तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारद । अन्नयोर्भेदन देवि । स्तन्युदारिद्र्यनाशनम्' इति सर्व०द०गौरी प्रति शिववाक्यम्' कर्मयोगेन देवेभ्यः । प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा कृतः । मूर्च्छितो हरति व्याधीन् कृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरता कुर्वीद्रवो वायुश्च भैरवि ।" इति सर्व०द० तन्त्रवाक्यम् । यथा च वायोर्निरोधेनैव आयु- र्वृद्धिः । तथोक्तं 'कायो० 'संनियस्येन्द्रियग्राम नातिनी- षोच्छ्रितासन । नध्यमसुतोत्तम चाय प्राणायामसुपक्र- भेत् । चचेऽनिले चलं सर्वं नियलं तत्र नियले । स्यात्पुत्र- माप्रायाक्षीगोततोऽनिलनिरोधनात् । यावद्देहे स्थित प्राणो जीवितं तावदुच्यते । निर्गते गत्र मरणं ततःप्राण निरोधयेत् । प्राणायामेऽयुःशुक्तेन सर्वव्याधिचयोभयेत्

अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वव्याधिसङ्घवः" ततश्च प्राणायामस्य सर्वव्याधिहरत्वादयायुर्वृद्धिकरत्वम् । अयुर्चायुर्द्रव्यं त्विकरत्वे ऽन्यदपि कारणम् तथा हि "पटिन्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता । पटिन्वास्तहोरात्रो जपसंख्याक्रमो- मतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानि सहेत्वरि । जपति प्रत्यह प्राणोवि" तन्त्रोक्त्या २१६०० एतन्मिताः श्वासरूपाः प्राणक्रिया अहोरात्रे भवन्ति यत्परसंख्यया २६०० युषि- तास्ता ७७७६००० एतन्मिता यत्परे भवन्ति । 'शतयुर्वै- पुरुष' इति श्रुत्या सनुष्याया स्वाभाविकशतयुर्दोक्तैः शतेन युषितास्ता ७७७६००००० एतन्मिताः प्राणक्रिया सनुष्याया जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत्र माषाया- द्वादिना प्राणवायोर्निरोधे प्राणक्रियातत्त्वचेः प्राणक्रिया रोधकात्वे च यापत्य प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्त कावा व्यायुषो वर्द्धन्ते इति । उक्ता प्राणक्रियाश्च सुखस्यैव भवन्ति रोगाद्युपसर्गे शीघ्रधावनादिपरिचरे च प्राणक्रिया- धिक्य भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया अपेक्षिता- सातेन्यूनकालमध्ये तासास्तुपसावायु चय । शतयुद्धस्य स्वाभाविक कर्मवशात् ततोऽन्यूनताऽपि जात्यायुर्भोगानां कर्मविपाकत्वस्य योगशक्ते उक्तेः । तादृशात्म्यायुर्द्रव्यचकी ग्रहविशेषयोगादिज्योतिषे उक्तं । अत्रदेवादीनाश्चात्म्या- युद्धप्रयोजकत्व स्तुत्युक्तमहद्वारैव । वैद्यकोक्तापथ्यभोजनस्य तथावत्सु रोगोत्पत्तिहारैति भेदः । रोगोपसृष्टदेह च जीवो उ खचेत्तत्वात् यज्ञाद्युपद्रुतदेशवत् शीघ्रं वरिजिहीर्यति । तथा च देहे यथा न रोगादिभिरुपसृष्टेयते" तथा यति- तव्यमित्येतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेश इति बोध्यम् । एव खेचरीशुद्धादीनामप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् कायो० उक्तम् । "कपालकुहरे जिह्वा पयिषा विपरीतगा । सुबोरन्वर्गता- दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न पीयते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा । याध्यते न स कालेन योऽप्राणा येति खेचरीम् । चिसं चरति खे यन्माञ्जिह्वा चरति खे गता । तेनैवा खेचरी गाम सुद्रा विह्वैर्निपेविता । यावद्विन्दुः स्थिरोदेहे तावन्मृत्युभयं कुतः । यावद्ब्रह्मा नभोऽप्राणा ताव- द्विन्दुर्न गच्छति । उड्डीनं कुरुते यन्प्रादहोरात्रं सहा- खग । उड्डीयानं तत प्रोक्तं तत्र मन्वोऽभिधीयते । जठरे पश्चिम जातु नामेहर्हृश्च धारयेत् । उड्डीयानं ह्ययं बन्वोऽस्त्योरपि भय जयेत् । वक्ष्णाति हि गिराजालं अधोगामि न भोजनम् । एष जालन्वरोऽबन्धः कण्ठे उःखौधनाशनः । जलन्वरे कृते वने कण्ठकोचलक्षणे ।

न पीयूषं पतत्यन्मौ न च वायुः प्रधावति । पाण्डिभागेन
 सपीडा योनिमाहृष्टवेदुदम् । अपानमूर्च्छाभाज्य मूल-
 नन्दोऽभिधीयते । अपानप्राणयोरेक्य ष्ये मूलपुरीषयो ।
 युवा भवति हृदोऽपि सततं मूलनन्दनात् । एवमन्या-
 न्वपि आर्त्ताणि कर्त्ताणि श्रायुर्हृदिकराणि "मत्स्यान्
 भोषयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चर वर्द्धते" "श्रायुष्यं प्राङ्-
 स्रसोमुक्त्वा" इत्यादीनि ।

रसयत् श्रान्यान्वपि द्रव्याणि सेवितानि श्रायुर्हृदिकराणि
 सुशुते दर्शितानि तानि रससंश्लेषतया रसायनानि यथा
 "अथातः सखीपवातशमनीयं रसायनं ध्यास्यास्यामः ।
 पूर्वं वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत
 निमक्त्वा प्रातः स्निग्धशुद्धतमोः सदा । नाविशुद्धशरीरस्य
 सुक्तो रसायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्ग-
 बोगे द्वाङ्गितः । शरीरस्थोपघाता ये दोषजा मानसा-
 स्यात् । उपदिष्टा प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि धारणम् । शी-
 तोदकं पयः शीतं सर्पिरिक्थेकयो द्विय । त्रियः समस्त-
 मज वा प्राङ् पीतं स्यापयेद्वय । तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्ण-
 नाहृत्य यद्योमधुयुक्तं यथावत् शीततोयेनोपयुञ्जीत शी-
 ततोव चातुपिण्डेवमहुरह्मसं तदेव मधुयुक्तं मङ्गातक
 कायेन वा मधुश्राव्याकाययुक्तं वा मध्वामलकरसभ्यां वा
 शुङ्गुबीजाधेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णं
 हृद्रामलकयथेषास्त्वयथेनास्येजेन चतवन्तमोदनमन्नीयात् ।
 एते अस्त्रर्थासि क्षयन्ति क्षमोत्पद्मन्ति पक्षुषधारण-
 यक्तिं जगयन्ति भासेभासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिष्टम्भि-
 बति । विडङ्गतण्डुलाभां द्रोण पिष्टपचने पिष्टवदुक्तेद्य
 विगतकपाय स्निग्धमवतार्य ह्रदि पिष्टमायसे हठे
 कृष्णे मधुदकोत्तर प्राह्वसि मक्षरायावन्तर्गुहे चक्षरो
 नासाविदध्यात् वर्षाविगमे कोहृथोपसंश्लतशरीरं सङ्-
 क्षसन्मातामिक्तं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथावत्सप्तपयुञ्जीत,
 जीर्णं मुद्गामलकयुषेणालवणेनास्येजेन इतपन्तमोदनम-
 न्नीयात् पांशुश्रव्यायां शयीत । तस्य भासादूर्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः
 कृतयो नि क्रामन्ति तामशुतैषेनाभ्यक्षस्य बंशविदलेना
 पङ्क्रेत् । द्वितीये पिपेकिष्कासृतीये यूकास्यैवापङ्क्रेत्
 चतुर्थे दन्तमन्धरोमागयवरीर्येन्ने पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्ष-
 ष्यानि जायन्ते । अमातुषं चादित्यप्रकाशं वसुरधिग-
 ष्कति दूरारक्ष्णेषानि दर्शनानि चास्य भवन्ति रजस्त-
 मरी वापोह्य सत्वमधितिष्ठति । शुविनिगाद्यपूर्वोत्पादे
 गजबलोऽश्वजवः पुनर्युवाटौ वर्षशतमायुरवाप्नोति ।

तस्यापुतैलमभ्यङ्गायै । अजकर्मकपायमुत्वादनार्थे शी-
 शीरं, कूपोदक स्नानार्थे, चन्दनमुपसेपनार्थे, मङ्गातकवि-
 धानवदाहार परिहारय । काशश्रव्याणां निद्रुकी
 क्षयानसेप एव कल्पः पांशुश्रव्याभोजनवर्जम् । अत्र हि
 पयसा श्दतेन भोक्तव्यम् श्रायिषय पूर्वैश्च समानाः ।
 शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेषु तेपामुपयोगः । बभोक्तना-
 गार प्रविश्य बलामुखार्त्तपक्षं पक्ष वा पक्षबाहोऽत्र
 पिबेत् । जीर्णं पयः सर्पिरोदनरत्याहार । एवं हादय-
 रात्रमुपयुज्य हादय वर्षाणि वर्धयति । एव द्वियश्च-
 तमुपयुज्य वर्षशतं वर्धयति । एवमेवातिबलानामवला-
 विदारोयतावरीणामुपयोग । विशेषतस्त्वतिबलानुदकेन,
 नागबलाचूर्णं मधुना, विदारोचूर्णं वा शीरेण, यतावरीम-
 श्चैव, पूर्वैश्चान्वत् समानमाशिशच समा । एतास्त्रौषधयो
 बलकासायां शोणितं हृदयतां त्रिरिच्यमानानां शोष-
 दिश्यन्ते । वाराहीमुखबलाचूर्णं कृत्वा ततोनासां मधु-
 युक्तं पयसाबोद्ध्र पिबेत् जीर्णं पयःसर्पिरोदनरत्या-
 हारः । प्रतिपेधोऽत्र पूर्ववत् क्रिवाप्रभोजनमुपसेपनानो
 वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाश्वतत्तम् । एतेनैव चू-
 र्णेन पयोऽनचूर्णैश्चतशीतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुमुक्तमु-
 पयुञ्जीत सायम्प्रातरैककालं वा जीर्णं पयःसर्पिरोदन
 इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णं
 पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । चक्षुःकामः प्राञ्चकानो
 वा धीलककारानिमन्यमुक्तं निःकाद्यै मासप्रसं शान-
 येत् तस्मिन् सिध्यति तिलकमूत्रानामममामं कञ्च दद्या-
 दाभलकरसप्तार्थभागं ततः स्निग्धमवतार्य सङ्क्षसन्माता-
 मिक्तत कृत्वा शीतोमृतं मधुसर्पिभ्यां सङ्क्षोपयुञ्जीत
 यथावत् श्वष परिहरन् मन्वेत् जीर्णं मुद्गामलकयुषेणा-
 श्वषणेन चतपन्तमोदनमन्नीयात् पयसा वा माबलव-
 सेवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुःशोषवृद्धवत्त्वमस्यवदो
 बलवान् स्त्रीषु चाश्वो वर्षशतायुर्भवतीति । भवति चात्र ।
 पयसा सङ्क्षिद्धानि नरः समफलाणि च । मन्वेत्
 पयसा शार्ङ्गं वयसस्य न शीर्यते ।
 अथातो मेघाशुक्लानीवं रसावनं चिकित्सितं श्रा-
 य्यास्यामः । मेघाशुःकामः चेतवस्तुजफलान्वातप-
 परिशुपकाख्यादाव सङ्क्षचूर्णानि कृत्वा शुडेन सङ्क्ष
 समाचोद्य ज्ञेहृकुम्भे सप्तरात्रं प्राच्यराशौ निदध्यात्
 सप्तरात्राद्बुद्धं चूतदोपसं जवावत् पिष्टं प्रवञ्चद-
 त्दिते क्षुब्धं उष्योदकं चातुपिनेत् । मङ्गातकविधान-

वृक्षानारमवेधो जीर्णोपधसापराद्धो हिमाभिरद्भिः प-
 रिनिहनात्: माहोर्ना वटिकानां च पयसा शर्करामधुरे-
 षोदनमन्त्रीयादेवं वृषासातुपयुञ्ज विगतपाप्मा वल-
 वर्णोपेतः श्रुतिविनादो स्मृतिमानरोगो वर्षशतयुर्भवति ।
 कुत्रिणं पाण्डुरोनिष्पुदरिणं वा कृष्याया गोमूत्रे-
 षाकोट्याहंपिच्छं पिच्छं विगतह्योचित्ये सवितरि पाय-
 त्रेत, अपराद्धे चाक्षय्येनामसक्यपेण सपिण्णं न्तमोदनमन्त्री-
 यात् । एतं मासमुपयुञ्ज स्मृतिमानरोगो वर्षशतयुर्भवति
 एव एयोपयोगश्चित्तकमूलाणां, रजस्याच्चित्तकमूले विशेषो
 द्विपिच्छं पिच्छं परं प्रमाथं शेषं पूर्ववत् ।
 श्रुतदोष एव प्रतिषंष्टमक्रो यथाक्रममागारं प्रविश्य
 मण्डूकपक्षींस्त्रसमादाय सङ्घससम्याताभिञ्जतं कृत्वा यथा-
 बलं पयसाकोट्यु पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णयां
 वशात् पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वां सह मज्जयित्वा त्रौन्मासान्
 ययोऽनुपानं जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवम-
 पयुञ्जानः त्र्यहर्षेण श्रुतनिगादी भवति वर्षशत-
 मासुरवाप्नोति त्रिरात्रोपोपितश्च त्रिरात्रमेनां भक्ष-
 नेत् । त्रिरात्राद्दुर्घं यवःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत ।
 विश्वमात्रं पिच्छं वा पयसाकोट्य पिबेदेवं दशरात्रसप-
 युञ्ज मेधावी वर्षशतयुर्भवति । श्रुतदोष एवागारं प्रविश्य
 प्रतिषंष्टमक्रोत्राङ्गीस्त्रसमादाय सङ्घससम्याताभिञ्जतं
 कृत्वा यथाबलसपयुञ्जीत जीर्णोपधसापराद्धो यथागूषल-
 यथां पिबेत् क्षीरसात्त्रो वा पयसा मुञ्जीत । एवं सप्तरा-
 त्रसपयुञ्ज त्र्यहर्षेण मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्र-
 सपयुञ्ज पन्थमोच्चित्तपादयति । नष्टस्यास्य प्रादुर्भवति ।
 तृतीयं सप्तरात्रसपयुञ्ज हिरुश्चरितं शतमप्यवधारयति ।
 एवमेकविंशतिरात्रसपयुञ्जाल्क्ष्मीरपक्रामति मूर्च्छिमती चैनं
 वाग्देव्यनुप्रविशति सर्वाचैनं श्रुतय उपतिष्ठति । श्रुतधरः
 वृहवर्षशतयुर्भवति । त्राङ्गीस्त्रसप्रस्यद्वये एतमस्यं विह-
 ङ्गतच्छुचानां कुडनं हे हे पथे वषातिष्ठतयोर्होदय हरीत-
 क्वाभक्षकपिभीतकानि अल्पपिष्टान्यावाय्यैकधं साधयित्वा
 सङ्गुप्तं निदध्यात् । ततः पूर्णं विधानेन मात्रां यथाबल-
 सपयुञ्जीत जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एतेभ्यो-
 र्ब्रह्मभक्षिर्ब्रह्ममयो निःक्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति ।
 सुस्वरत्नैः स्थिरपयाः श्रुतनिगादी त्रिषपशतयुर्भवत्ये तदेव
 कुण्डविषमज्जरापकारोन्मादविषभूतपक्षेपस्येपु च महा-
 म्पाचिषु च संशोधनमादिशन्ति । श्रुतदोष एवागारं
 प्रविश्य हैमवशा वषायाः पिच्छमाभक्षकमात्रमभिञ्जतं

पयसाकोट्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः ।
 एवमादशरात्रसपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रौतं विप्रियते द्विर-
 म्यासात् स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छतसादत्ते चतुर्त्वि
 दशरात्रसपयुञ्ज सर्व्यं तरति क्लिप्तं ताच्छर्द्दशनसपयुत्ते
 शतयुञ्ज भवति । हे हे पथे इतरस्या वषाया निः-
 काय्य पिबेत् पयसा समानं भोजनं ससां पूर्वेषा-
 मियस । वषाशतपाकंवा सर्पिर्द्वैषमुपयुञ्ज पञ्चवर्ष-
 शतयुर्भवति गलगण्डापथोक्षीपटस्वरभेदासापहन्तीति ।
 वषायु क्षामीयं पक्ष्याम । मन्त्रीपधसमायुक्तं संवत्सर-
 फलप्रदम् । विश्वस्य पूर्णं पुष्ये ह्युद्धतं वारान् सङ्घस्यः ।
 श्रीकृष्णेन नरः कस्ये ससुवर्णं दिने दिने । सर्पिर्भु-
 युतं विहृदादलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वयं विश्वस्य मूलस्य
 मूलकायं दिने दिने । मात्रीयात् पयसा शर्द्धं कृत्वा
 कृत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं स्मृत युक्तार्थं भवेत् ।
 कृत्वा विशालाकायन्त मधुसाजैश्च सयुतम् । एतमेवं
 शतसाहस्रं युक्तं युक्तार्थं स्मृतम् । सुवर्णपद्मदीजानि
 मधुसाजाः प्रियद्रुप । गव्येन पयसा पीतमस्यर्द्धी
 प्रतिपेधयेत् । नीलोत्पलदलकायो गव्येन पयसा श्दतः ।
 ससुवर्णतिलैः सार्द्धं मलच्छीनाशनं स्मृतः । गव्यं पयः
 सुवर्णञ्च मधुपिच्छञ्च माञ्जिकम् । पीतं शतसहस्राभिञ्जतं
 युक्तार्थं स्मृतम् । वषाष्टसुवर्णञ्च विश्वसुवर्णमिति श्रयम् ।
 मेध्यसायुष्यमारोग्यसुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । यासामूलतला-
 काये तैलमायाय साधितम् । कृत्वा सङ्घस्रन्त्रीया-
 ष्ठेधुमायुष्यमुच्यते । यावकांक्षावकान्मज्जेदभिभूय यथा-
 क्षया । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिषापपरणपञ्चवेत् । मध्वा-
 मलकदूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्यारिष्टदृष्टी-
 तोऽपि मुच्यते प्राणसशयात् । शतापरीएतं मय्युपयुक्तं
 दिने दिने । सलोद् ससुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्द्वये । गोप-
 न्दनासोङ्गनिकामधूक माञ्जिक मधु । सुवर्णमिति संयोगः
 मेय सौभाग्यनिष्पत्ता । पद्मनीलोत्पलकाये यधीमधु-
 कसयुते । सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् ।
 पयसातुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । अलक्ष्मीज्ञं सदा-
 युष्यं राज्याय सुभगाय च । यत्न मोदीरितो मन्त्रो योगे-
 ष्वेतेषु साधने । शब्दिता तत्र सर्व्वत्त गायत्री त्रिपदी
 भवेत् । पाश्चान्नं नाययन्त्येता दृष्टु शोपधयः त्रियम् ।
 कुर्युर्नागवर्द्धं चापि मनुष्यमसरोपकम् । शतताध्ययनं
 वाद् परतन्त्रापलोकनम् । तद्विद्याचार्य्यं सेवा च दुष्-
 क्रिपादरोगण । ज्ञायुष्य भोजन जीर्णे वेगानाश्चापिधा-

रणम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाञ्च यर्जनम् ।
एवम् "सद्योमासं मयाघ्नञ्च यासा स्त्री घोरभोजनम् ।
एतस्यप्योदकं चैव सद्य प्राणकाराणि पदं" इत्याद्युक्ताणि
सुश्रुते हिताहितोयाध्याये हिततया चोक्ताणि च आयु-
धृष्टिकराणि ।

आयुर्वेद इ० आयुर्विद्यते सभ्यतेऽनेन विद्-साधे करणे षड्
ध्यायुर्वैक्येनेन विद्वत्प्रापनेन विद्-ज्ञाने करणे षड् या ।
चिकित्साशास्त्रे तन्निरुक्त्यादिकं सुश्रुते दशितं यथा ।
"शक्यं गालकवनिन्यादि प्यष्टाङ्गवर्दे ५२२४७ उक्तं
सुपक्रम्य "इह सत्त्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां
व्याधिपरिभोज्यं स्वस्वस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन् विद्यते
ऽनेन वा आयुर्विन्दतोऽप्युर्वेदं । तस्याङ्गपरमाद्यसागम-
प्रसङ्गात्तुमागोपमानैरविद्वत्सुख्यमानसुपधारय । यत-
द्वरुद्धं प्रथमं प्रागभिघातप्रसङ्गरोह्याद्यस्मिन् सन्धानाञ्च ।
अयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरस्त्रिमिति ततो
देवा अग्निनायमिगम्योचुः । भगवन्मौ नः श्रेष्ठतमो युवां
भविष्यथ । भयङ्करा यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यम् । तावूच-
त्तरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रयज्ञभागेन प्रा-
सादयन् । ताम्या यज्ञस्य शिरःसंहितमिति । अष्टा-
स्वपि चायुर्वेदतन्त्रेवेतदेवाधिकमभिसतमाशुक्रियाकरणा-
द्यन्त्रयस्त्रकाराग्निप्रतिषाधानात्सर्वं तन्त्रसामान्याञ्च । त-
दिदं शाश्वतं पुण्यं स्वाम्ये यशस्यमायुष्यं उत्ति-
करश्चेति । ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दग्निनामन्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय
सर्धिम्यः प्रजाहितश्चेतो । भवति चात्र । अहं हि
धन्वन्तरिरादिदेवो जराकरासृष्ट्युद्धरोऽनराणाम् । शक्या-
ङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गं भूय इहोपदेष्टुम्" ।
स चाथर्ववेदसोपवेदं "विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं
प्रकाशयन् । स्वमाप्त्वा संहिता चक्रे लक्षलोकमयीसृजन्मु" ।
इति भावप्रकाशोक्ते । चरण्युद्धमते ऋग्वेदसो-
पवेदः आयुर्वेदं अथर्ववेदस्य तु शस्त्रयाज्ञाणुपवेद ।
स च षोडशर्धिमण्योतस्यात् षोडशविध यथोक्तं ब्रह्मवै० उ०
"ऋग्यजुः सामाथर्वसंख्यान् इहा वेदान् प्रजापति । वि-
धिन्य तेपामथर्वैवायुर्वेदं चकार स । ज्ञात्वा तु पञ्चम
वेदं भास्कराय ददौ विभुः । सतन्त्रं संहितां तस्मात् भा-
स्करश्च चकार सः । भास्करश्च स्वयिद्येभ्य आयुर्वेदं स्वसं-
हिताम् । प्रददौ षाठ्यामास ते चक्रुः संहिताघ्नतः ।
तेषां नामानि विदुषा तन्त्राणि तद्वृत्तानि च । आधि-

प्रणाशयीजानि साध्वि । शक्यो निगामय । धन्वन्तरिर्दि-
योदासः काशीराजोऽग्निनीसुतो । नकुलः सहदेवाकीर्ण
अत्रमनो जनको युध० । जायासो जाजलिः पैलः
करधोऽगस्त्ययय च । एते वेदाङ्गवेदत्रा योद्धय व्या-
धिनायका । चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रमनौप-
मम् । धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे षडिति । चिकि-
त्सादर्पणं नाम द्विपोदास्यकार सः । चिकित्साकौस्तुभो
दिव्यां काशीराजश्चकार स । चिकित्सासारतन्त्रञ्च
भ्रमभक्तं चाग्निनीसुतो । तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च च-
कार सः । चकार सहदेवश्च व्याधिधिव्युविमर्हन्म् ।
ज्ञानार्थं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः । ध्यवनी
जीवदानञ्च चकार भगवान् अग्निः । चकार जनको योगी
वैद्यसन्देहमङ्कनम् । सर्वसार चन्द्रसुतो जायासुतन्त्र-
सारकम् । वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः ।
पैलो मिदानं करचसन्त्रं सर्वधर परम् । द्वैधनि-
र्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः । चिकित्साशास्त्रवी-
जानि तन्त्रारोतानि योद्धय । व्याधिप्रणाशयीजानि
यत्नाधानकराणि च । मथित्वा ज्ञानमन्यानैरायुर्वेदपयो-
निधिसु । ततस्त्रन्त्राणुपुञ्जहरन्वनीतानि कोविदा ।
एतापि क्रमयो इहा दिव्यां भास्करसंहिताम् । आयु-
र्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि चन्द्रिः । व्याधेस्तत्त्वप-
रिज्ञानं वेदनायाञ्च निरुह । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न
वैद्यं प्रभुरायुषम् । आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु
यथार्थवित् । धर्मिष्ठश्च दयाकुञ्च तेन वैद्यं प्रकीर्तितम्" ।
तस्य लक्षणं यथा भा० प्र० "आयुर्विज्ञानं व्याधिनिदानं
शमनं तथा । विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेदे उच्यते"
तस्य निरुक्तिजनैव । "अनेन पुरुषो यस्मान् आयुर्वि-
न्दति वेत्ति च । तस्मान्मुनिवदरेप आयुर्वेदं प्रति स्तुतः" ।
"देहजीवयोर्योगो जीवनं तेनावच्छिन्नं काल आयु-
व्यायुर्वीधहारा आयुष्यायनायुष्याणि द्रव्यगुणकर्माणि
ज्ञात्वा तेषां सेवमत्यागाभ्याम् आरोग्येणायुर्विन्दति तेनैव
हेतुना परस्यायुर्वेत्ति च येन तद्वीधहारा स आयुर्वेदः"
भा० प्र० अथायुर्वेदश्च प्राडुर्भावस्तावदभिधीयते यथा भावप्र०
"विधाताऽथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् । स्वमाप्त्वा-
संहिताञ्चक्रे लक्षलोकमयीसृजन्मु । ततः प्रजापति ददु-
दस्य सकलकर्मसु । विधिधीनीरधिः साङ्गमायुर्वेदस्य प्रादि-
यत् । अथ दक्षप्राडुर्भाव । अथ दक्षः क्रियादक्षः स्ववै-
द्योद्देशवत्तम । वेदयानास विद्वान्नी स्वर्वांगी सुरगणसौ ।

अथाश्विनप्रादुभाव' "दक्षादधीत्य दक्षौ वितेनह संहितं
 खीयाम् । सक्कलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविष्टये धम्याम् ।
 स्वयम्भुवः शिरस्मिन्नं भैरवेण रूपाय तत् । अश्विभ्यां संहितं
 तस्मात्तो जातो यज्ञभागिनौ । देवासुररूपे देवा दैवैर्वै
 सक्तताः कृताः । अच्यतास्ते कृता. सद्योदस्ताभ्यामङ्गुत
 मङ्गत् । अञ्जिणोऽमृङ्गुजस्रम्भः स दक्षाभ्या चिकित्सितः ।
 शीम्नि निपतिते चेन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः । विशीर्षद-
 यनाः पूषोनेत्रे नष्टे भगस्य च । शशिनोराजयच्छाऽमृ-
 दश्विभ्यान्ते चिकित्सिताः । सार्गवस्ययनः कामी दृष्टः
 सन् विक्षतिं गतः । धीर्ययसुं स्वरुमेतः कृतोऽश्विभ्यां
 पुनर्युधा । एतैश्चान्यैश्च ब्रह्मभिः कर्म्मभिर्भिपजा वरी ।
 ममूवत्तर्भंशं पूष्याविन्द्रादीनां दिवौकषाम् । अयेन्द्रप्रादु-
 भावः । अथय दक्षयोरिन्द्रः कर्माख्येतानि यत्नवान् । आयु
 वेदं निरुद्धे ग तौ ययान्ते प्रभोपतिः । नासव्यौ सत्यसन्वेन
 यज्ञेषु किल याचितौ । आयुवेदं यथाधीत ददत्तः यत-
 मन्यवे । नासव्याभ्यासधीलैष आयुवेदं यतक्रतु । अध्या-
 पयामास बहुनात्रेयप्रसृष्टान् सुनीन् । अथात्रेयप्रा-
 दुभावः । एकदा जगदाज्ञोक्तं गदाकुलमितकृतः ।
 चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः । किं करोमि क
 गच्छामि कथम् लोका निरामयाः । भवन्ति, सामयानेताञ्च
 यज्ञोसि निरोचितम् । दयाहुरहमत्यर्थं स्वभावो इरति-
 क्रमः । एतेषा द्व खतोड खं ममापि हृदयेऽधिकम् । आयु-
 वेदं पठिष्यामि नैरुष्याय शरीरिणाम् । इति निश्चित्य
 गतवानात्रेयस्त्रिदशावयम् । तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्या
 यक्रं ददर्श सः । सिंहासनसमासीनं स्रयमानं सुरर्षिभिः ।
 भासयन्तं दिशोभागा भास्वरप्रतिमन्त्रिणा । आयु-
 वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकषाम् । यक्रस्तु तं
 निरोध्यैव त्यक्त्वासंहाचनो ययौ । तदप्ये पूजयामास
 स्यं मूरितपस्कृशम् । कुशलं परिपत्रच्छ तयाऽऽगमन-
 कारणम् । स मुनिर्वह्नुमारेभे निजागसनकारणम् ।
 व्याधिमिर्ध्यथितालोकाः शोकाकुञ्चितचेतसः । भूतले
 सन्ति, मन्नाप तेषां हृत्सुं कृपां कुरु । आयुवेदोपदेशं मे
 कुरु कारुण्येनो नृणां । तथेत्सुक्तं, सहस्रासौऽध्यापया-
 मास तं मुनिम् । सुनीन्द्र इन्द्रत साङ्गमायुवेदमधीत्य सः ।
 अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्माहीम् । अथात्रेयो
 मुनिश्चे षो भगवाग् कस्त्वापरः । स्वनाम्ना स हितं चक्र-
 भरचक्रानुकास्यया । ततोऽग्निवेशं भेडुं च जातृकरणं पराय-
 रम् । शीरपाणिं च हारीतमायुवेदमपाठयत् । तत्रस्य

कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत्पुरा । ततोभेडादयश्चक्रुः स्वस्व-
 तन्त्रं, कृतानि तु । आवयाभासुरात्रेयं मुनिश्चन्देन वन्दितम् ।
 श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽमृदतिनन्दनः । यथावत्सू-
 तितन्त्राणां कृष्टासृगयोऽभवन् । दिवि देवर्षयोदेवाः श्रुत्वा-
 षाध्विति तेऽमुवन् । अथ भरद्वाजप्रादुभावः "एकदा हिमव-
 त्माश्वे देवादागता सुनयोऽहयस्त्रांश्च नामभिः कथयाम्यहम्
 भरद्वाजोऽमुनिवरः प्रथमं समुपागत, ततोऽङ्घ्रिरास्रतोगर्गो
 मरीचिर्ष्टं शुभार्गवौ । पुलस्त्योऽगस्त्रिसितोवशिष्टः सपरा
 यरः । हारीतोऽगौतमः सास्त्रो मन्त्रेयश्चक्रवर्त्तनोऽपि च ।
 जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च । नारदो
 वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिलश्च । शाश्विहृष्यः सह
 कौशिल्यः शाकुनेयश्च शौनकः । आश्वलायनसाङ्ख्यौ
 विश्वामित्रः परीक्षितः । देवलोगात्रवोधीम्यः काप्यकात्या-
 यनावुभौ । कात्यायनो वैजवापः कुशिकोवादेरायणः ।
 हिरण्याक्षश्च लौगाक्षिः शरत्लोमा च गोभिलः । वैश्वान
 षावात्रिखिस्त्रास्त्रधैवान्ये महर्षयः । ब्रह्मज्ञानस्य निधयो
 यमस्य नियमस्य च । तपन्त्रेजसा दीप्राहूयमाना इवाग्नयः ।
 सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमां । धर्मार्थकाम
 शोधायां मूलमुक्तं कथेवरम् । तत्र संसिद्धये यज्ञं भवेद्यदि
 निरामयम् । तपःस्वाध्यायधर्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ।
 हर्षारः प्रतीरोगा यत् तत्र च सर्वत । रोगा कार्श्यक-
 रावलक्ष्यकरादेहस्य चेष्टाहृता दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिसंचय-
 कटा सर्वाङ्गपीडाकरा । धर्माधीर्खिलकामसक्तिषु मह्य-
 विम्लस्वरूपावलात्पाथानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते ज्ञेयं कृतं
 प्राथिनाम् । तत्तेषां प्रथमाय कश्चन विधिश्चिन्त्योभवत्सिद्धि-
 र्योग्यैरित्यभिधाय सपदि भरद्वाज मुनिन्नेऽमुवन् । त्व योग्यो
 भगवन् । सहस्रनयन याज्ञे हि शीघ्रं क्रमादायुवेदमधीत्य य-
 द्दमयान्मुक्ता भवामोययम् । इत्य स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो
 विनयान्वितः । भरद्वाजो मुनिश्चे षो जगाम त्रिदशावयम् ।
 तत्तेन्द्रगवणं गत्या सुरर्षिगणमध्यगम् । दृष्टवान् दृष्टह-
 न्त्वारं दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिर-
 भिनन्द्य सुरेश्वरम् । क्षयीणां वचनं सत्यं आवयाभास
 सत्तम । व्याधयो हि सद्यत्पन्नाः सर्वप्राणिभयहृता । तेषां
 प्रथमनोपाय यथावदङ्गुमहर्षिः । तस्यपाच मुनि साङ्गमायु
 वेदं यतक्रतुः । जीवेद्यर्थसहस्राणि देही नीसद्भिः ययम् ।
 सोऽपन्नपारनिश्चस्त्रमायुवेदं जहात्सति । यथादर्शरा-
 त्वर्थं सुषुप्ते तत्रगा मुनिः । तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो
 निरामयम् । अन्धालपि मुनींश्चक्रे नीरुजः सुपिरायुषः ।

क्रियाकालानामादेयः । भवति चात् । पीडा चिकित्सित-
स्यैतत्प्रमाणेन प्रकीर्तितम् । सर्षिगमध्यायगतमस्य
व्याख्या भविष्यति । तस्य सर्षिगमध्यायगतं पञ्च
स्यानेपु । तत्र सूत्रस्थाननिदानमासीरचिकित्सितकल्पे-
पुर्ध्ववशात्सर्वविभक्त्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः ।
चरके तु त्रिस्तम्भित्युक्तम् तस्य हेतुसिद्धीपधस्त्वस्त्व-
त्वयं बोध्यम् । अथ स्यायुर्वेदे अष्टादशविद्यान्तर्गत ।
“आयुर्वेदे धतुर्वेदे गान्धर्व्येति ते तय” इति ५२५ एषे
अष्टादशविद्यायन्दे उक्तवाक्यात् । अस्मिन् शास्त्रे वि-
जानानेवाधिकारोनाम्येषां यथाह सुश्रुत । “अथातः
विद्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्याम । मास्त्रपण्डित-
यवैश्यानामन्यतममन्यययय शीलशौच्यौशौचाचारविभयगर्हा
बलमेधाहृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौषदन्ताप-
स्त्रजुवक्त्राक्षिनाशं प्रसन्नचित्तवाक्नेष्टं ह्येवसहस्र भिषक्
शियस्यपनयेत् । अतो विपरीतगुण भोपनयेत्” ।
विषये वैश्लक्षण्यायास्तुपन्नस्याम्बस्थापि हिजधर्मतया
उपनयनादिंस्कारणत्वात् “अम्बवस्य चिकित्सितम्”
इति मनुस्मृत्येव आत्माधिकार इति भेदः । तत्राय विवेक
हिजमात्राया चिकित्सितेऽधिकारोऽपि तत्रत्वद्विचिपहये
तुतेषां निश्चयः । “पूय चिकित्सकस्यान्नमितं” मनु-
ना निन्दितत्वात् । अम्बानां तु तद्दृष्टौ दोषाभावः मनुना
“सूतामामन्त्रसारव्यमम्बवस्य चिकित्सितम्” इत्यनेन तेषां
चिकित्साव्यवस्थित्येनाभिधानात् अम्बवस्य च यद्योपनयने-
ऽधिकारस्तथाऽम्बवस्ये २२८ एषे निरूपितम् । अतएव-
“भिषक् केयवमन्दन । योपदेवयवारेदे विप्रोवेदपदा-
स्यदम्” । विप्रोपदेवस्य पितृ केयवस्य भिषक्त्वं स्वय-
मेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दित्ये तन्नोच्येव इति द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्र चायुर्वेदस्य चतस्र्युह्यसक्तं रोगरोगनिदानरोग-
निवृत्तितदुपायव्यवस्थाहास्यर्थात् । “सचायुर्वेदे नर-
गजाश्वगोष्ठ्याधिकारभेदेन मञ्जुभिष तत्र नरायुर्वेदे
चरकसुश्रुतादिसौकामित्र गजायुर्वेदोऽद्यायुर्वेदोऽपि याति-
होतृकतः तयोश्च लोके प्रचाराभावात् अग्निपुराणतः
सहस्रव्यासतौ दृश्येते तत्र गजायुर्वेदो यथा
“गजलक्ष्यं चिकित्सां च लोमपाद । वदामि ते” इत्युपक्रम्य
“पाकलेषु तु सर्वेषु कसेव्यमनुयासनम् । इतैषपरीपाक स्थान
वातविषर्जितम् । स्तन्वेपु च क्रिया कार्या तथा पाकलव-
चृप । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजनीभ्यां घृतं हिज । ।
आनाशे तैरघितस्य निषेकस्य यस्ते । लवणैः पञ्च-

भिर्भिया प्रतिपानाय वास्ये । विदुःकालिपञ्चान्बोषधैः
कवसात् कृतान् । गृष्णांश्च भोज्येषाम् श्रीश्रोतोय-
पाययेत् । अम्बुः गिरवः शूले नक्षत्रैश्च प्रवच्यते ।
नागानां स्नेहकटुकं पादरोगास्तपत्रभोग् । प्रवाण्कटुक-
कमायेव गोधनसु विधीयते । सिद्धिर्तिरिचिवापाना पि-
प्पलीमरिचाभितः । रसं समर्पदेवान् वेपुर्वेद-
जायते । बालं बिल्वं तथा शोध जातकी वित्ता वृक्ष ।
अतीसारविनाशाय पिण्डी भुञ्जीत कुञ्जरः । नरुं करपे-
देयं घृत स्रवणस्युतम् । मागभोगागलाजीववागूमृष्ट-
कान्निताः । उत्कृत्यैके तु दातव्यो वाराहश्च तथा-
रसः । दशगुलकतयाश्रकामापीविपाचितम् । तै-
मायनसंयुक्त गजपहगदापहम् । अष्टाभिर्हवणैः पितैः
प्रसन्नं पाययेदुपतम् । गृहसंश्लेषराजीकं बधितं तपुवस्य
च । त्वग्दोषेषु पिबेत्तैश्च हवं वा क्वचितं द्विप ।
गवां मूत्रविदुःकानि क्षमिकेषु गस्यते । अत्रैरेकवाहा-
द्यापकरामिः शतं मय । कतस्यकरं पानं तथा
मांसिरस शुभ । अष्टोदनं व्योषयुतमश्नी तु प्रवस्यते ।
त्रिषहोषान्दिन्यर्कश्यामाकीरेभिपिप्पली । एतैर्गुह-
हर श्लेष्ः कतद्वै तथा रसः । भेदनद्रव्याभ्यद्रव्ये-
पानातुवासेन । सर्गनेव सस्रुपन्नान् विवृणान् सप्तपह-
रेत् । पटिकं स्रुयुदेषु सारदेन तथा पिबेत् । वाहवि-
स्त्वैस्त्रया सेप कुञ्जरोगे प्रवस्यते । विदुःकेन्द्रवपी किङ्कु-
रवसं रजनीहयम् । पूर्वाह्ण्ये पाययेत् पिबेत्तान् सर्वान्शु-
पायान्ते । प्रथमभोजने तेषां पटिकप्रोषिषावस्य ।
मध्यमौ यवगोधूमौ शेषा दन्तिनि चाधमा । तवचैव तस्य-
नेसुर्नागाना वसपद्मम् । नागानां यवसं शुभ्रक तथा
यात प्रकोषणम् । सद्दीप्यस्य नागस्यपयः पानं प्रवस्यते ।
दीपनीयैस्त्रया ह्वयैः शतोमांसरससक्तः । वायवः कुरम-
सोभौ काकोलककुषाह्वि । मनेत् शौरे च संयुक्त पिबे-
शुभे मदाय हि । कटुमस्या विदुःकानि शीरकीपातकी-
पयः । हरिद्रा वेति धूमोऽयं कुञ्जरस्य जवावह ।
पिप्पली तद्वृषासौखं माञ्जीकं मासिकलवा । जेतको
परिषेकोऽयं दीपनीयः प्रवस्यते । उरोप च कवावाच तथा
पारावतस्य च । शीरहस्यकरोरय प्रवृत्तायेऽपसुमम् ।
अनेनाञ्जितनेत्रसु करोति कदनं रवे । उत्पलानि च
नीलानि सुस्त तगरमेव च । तद्वृषोदकपिटानि जेत-
निर्वाण्य परम् । नक्षत्रद्वीनस्येदे तैश्चैकस्य मासपि ।
यथास्थानं भवेदास्य करोषीः पांशुभिस्त्रया । शरषिदा-

र्गजाः । समाः सूर्यांश्च पूर्वेषु स्यादेभ्योऽप्यायुरथांगजे ।
 इत्थं ह्यवशास्त्रिणा दशमक्षाश्च यत् फलम् । वर्षमासा-
 दिक्षं चैव भवेद् द्वादशभिः स्फुटम् । जैवे परायु-
 सप्रमाणो यद्वायुः परमोज्ज्वले । लग्नमशसमन्वायु-
 र्दद्याद्दोषयुग्ं च भैः । सर्वमहं तृतीयोऽंश प्रादः
 पञ्चाङ्गभागकौ । व्ययाह्वानं विसीयेत यामे त्वं शुभमप्ये ।
 एकभाषगतार्ता यो बली भागहरस्तु सः । अङ्गमस्त गतो-
 ष्चिन्ति स्यङ्गा शुक्रशनेश्वरौ । कुजन्त्यङ्गा शत्रुभस्यैस्त्रि-
 भागो भाष्यते निजः । छान्ने सपामैः लग्नस्थमवाथ-
 म्नाद्वायुप । अष्टोत्तरः शतांशः स्याद्दीनं सौम्ये-
 चित्ते दशम् । उच्चमगतास्त्रिंशं द्विंशं स्वांयोत्तमादिगाः ।
 दद्याद्युग्ंहास्ते चेद्दुर्गौ नित्यं स्वमादिगाः । अपि त्रिदशे
 कयुग्ंदाः केन्द्रादाविति केचन । छान्ने सपामे हागि-
 यो नासावंशमवायुषि । हागिद्वयेऽधिकैव स्याद्गुणोऽप्येयं
 वराङ्गो । साक्षाः परायुर्नरदन्तिमो १२० स्याद्दन्ता १२
 ह्ययानां च जिना २४ ह्यदादे । शरीरप्रयोस्तेष्वसमा २५
 गुणोऽकां १२ व्याघ्राद्यजादेर्हिंश्टपा १६ परायः । आ-
 युर्दशत् समानीय स्वस्वयुग्ंयुगा हतम् । श्टपरायुर्दशत्
 स्वष्टं गजाद्यायुर्भवेदिति । दीपसैत्वादियुक्तोऽपि यथा
 वाते विनश्यति । अजितेन्द्रियतापयैरेवमायुर्विनश्यति ।
 अत्र हयाना दन्तैर्यथायुग्ंमै तथोक्तमश्वयञ्जे
 ५०१ एते जयदत्तकृतादश्यास्त्रासहितेषोऽव गन्तव्यः ।
 दन्ताद्वात्रिंशद्वर्षा इती ह क्तम्
 इत्यमायुश्च सदाचारादेव, अपय्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आ-
 यु सत्त्वेऽपि नाथ उक्तजातकपद्धतिवचनान् अतएव भा०
 आहु० प० १०४ अध्याये सदाचारादितएव व्यायष्टद्विकृता
 “यथायुक्तं पुरुष यतवीर्यश्च जायते । कफान्निश्चयन्ते
 पुरुषा बाला अपि पितामहः । आयुष्मान् केन भवति
 अत्यायुर्वोऽपि मानवः । केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा
 लभते त्रियम् । तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथीपधैः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामहः । मोक्ष
 उवाच । अत्र तेऽहं मवक्ष्यामि यन्मां त्वमहृष्टश्चरिषि ।
 अत्यायुर्बोनि भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानवः । येन वा
 लभतेःकीर्त्तिं येन वा लभते त्रियम् । यथा वक्तव्यं
 पुरुषः श्रेयसा समयुज्यते । आचाराद्धमते चायुराचा-
 राद्धमते त्रियम् । आचाराद्धमते कीर्त्तिं पुरुष प्रोक्ष
 नेह च । दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते मरुत् ।
 तस्मात्स्वस्ति, भूतानि तथा परिभवन्ति च । तस्मात् कृत्या-

दिहाचारं यदीच्छेत्पुत्रमात्मनः । कपि पापशरीरस्य
 आचारो हन्यलक्षणम् । आचारलक्षणो धर्मो सन्तसा-
 रित्तलक्षणा । साधुक्तञ्च यथा दत्तस्येताचारलक्षणम् ।
 अयमहं श्रवादेव पुरुषं धर्माचारिणम् । श्रुतिधर्मापि
 कुर्वाणं तं जनाः कुर्वन्ते प्रियम् । ये नास्तिका मिष्-
 क्रियाश्च गुरुयास्त्राभिर्वाङ्मनः । अघर्मज्ञा दुराचारास्ते
 वरन्ति गतायुषः । विशोका भिन्नमर्यादा नित्यं शङ्कीर्ण-
 मैद्युना । अत्यायुषो भवन्तीह मरा निरथगामिनः ।
 सर्वलक्षणहीनोऽपि सद्यदाचारवाचरः । श्रद्धाघनोऽम-
 स्रयश्च यतं धर्मापि जीवति । अक्रोधन सत्यवादी सूता-
 नामविहिंसक । अनस्रयुरजिह्वश्च यतं धर्मापि जीवति ।
 सोऽमर्ही तदणुच्छेदो नखलादो च यो नरः । नित्यो-
 ष्चिष्टः सद्गुणो नेहायुर्विन्दते मरुत् । ब्राह्मे शूचं
 सुध्येत धर्माद्यैः चातुचिन्तयेत् । अत्यायाचस्य तिष्ठेत् पूर्वा
 सन्ध्यां कृताञ्जलिः । एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत
 वाग्यत । नेक्षेतादित्यस्यदन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न वारिस्त्वं न मध्यं नमसोगतम् । प्रथयो
 नित्यसन्ध्यासाहीर्षमायुरपानुवन् । तस्मात्तिष्ठेत्तदा पूर्वा
 पश्चिमाश्चैव वाग्यत । ये न पूर्वास्तुपाशोरन्दिनाः सन्ध्यां
 न पश्चिमासु । सर्वान्भान् भार्मिको राजा शूद्रकर्मार्पि
 कारयेत् । परदारो न गन्तव्याः सर्ववर्षेषु कर्हिचित् ।
 नहीदृशमनायुषं लोके किञ्चन विद्यते । यादृश पुरुष-
 स्येह परदारोपसेवनम् । यावन्तो रोमकूपा स्युः स्त्रीणा
 गात्रेषु निर्मिता । तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ।
 प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्वाह्णएव
 कार्याणि देवतानाञ्च पूजनम् । पुरीषमूले मोदीक्षेत्ता-
 धितिष्ठेत् कदाचन । नातिकल्पं नातिसाय न च मध्य-
 न्दिने स्थिते । नाज्ञाते एह गच्छेत् नैकोम दमलं सह ।
 पन्थादेयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च । दृष्ट्वाय
 भारतप्राय गर्भिश्यै दुर्ध्वलाय च । मद्रक्षिणं प्रवृक्षीत
 परिज्ञावान् वनप्रतीन् । चतुष्पथान् प्रवृक्षीत सर्वानेव
 मद्रक्षिणान् । मध्यन्दिने िशाकाधे फर्केराले च सर्वदा ।
 चतुष्पथं न सेवेत् उभे सन्ध्या तथैव च । उपानही च
 वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । ब्रह्मघारी च नित्यं स्यात्
 पादं पादेन माक्रमेत् । अनायासां पीरुंसासां चदर्श-
 श्याञ्च सर्वेषु । अटव्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मघारी सदा
 धवेत् । इथा मांसं न खादेत् एवमासं तथैव च । पा-
 क्रोधं परिपादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्जयेत् । नापन्तदः स्यात्

तसन्मज्जितज्ञानवस्तुषु च ययोऽस्त्रिधाः । शुभान् इत्यादि
 कर्माणि इहा तद्विधिमाश्रिताः । आरोग्यं सेभिरे दीर्घमायुश्च
 सुखसंयुतम् । आयुर्वेदोक्तविधिनाऽप्येऽपि सुसुमनयो यथा” ।
 अथ चरकप्रादुर्भावः “यदा मत्स्वावतारोश्च हरिषा वेद
 उद्भूतः । तदा शेषश्च तल्लेष वेदः साङ्गमवाप्तवान् । अथ-
 वीरुर्नतं सख्यायुर्वेदं च ब्रह्मवान् । एकदा च मङ्गीहर्षं
 हृष्टुं चर इवागतः । तत्र खोकान् गदैर्यं चानुव्यथया
 परिपीडितान् । त्रुमान् स्वस्वेषु प्रप्राठ्यान् नियमाणां च दृष्ट
 वान् । तान् इहा दृष्ट दयायुक्तोर्षां डु खेन डु स्मितः । अ-
 नन्तश्चिन्तवामास रोगोपशमकारणम् । यच्चिन्त्य स स्वयं तत्र
 मुनेः पुलो मनुश्च । यतश्चर इवावातो न जातः केनचि-
 द्यतः । तस्मान्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः चित्तिसख्ये । स
 भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि । सङ्कलवदन-
 क्षांशो वेन ध्वंशोर्षां कृतः । आल्लेखस्य मुनेः शिष्या
 अग्निवेद्यादवोऽभवन् । मुनयो सङ्कलवदं कृतं तन्त्रं
 स्रक्तं स्रक्तम् । तेनां तन्त्राणि सङ्कल्य सभाङ्गल विपश्चिता ।
 चरकेचात्मनो नाम्ना पन्वोऽर्षं चरकः कृतः । अथ
 धन्वन्तरिप्रादुर्भावः । एकदा देवराजस्य इष्टिर्षिपतिता
 भुवि । तत्र तेन मरा दृष्टा व्याधिभिर्भयपीडिताः ।
 वान् इहा हृदय तस्य दयया परिपीडितम् । दयार्हं हृ-
 दयं यक्रो धन्वन्तरिस्तथा च । धन्वन्तरे । सुर-
 श्रेष्ठः भगवन् । किञ्चिदुच्यते । योग्योभवसि भूता-
 नासुपकारपरतोमव । उपकाराय खोकानां केन कि न
 कृतं पुरा । त्वैकोऽप्यधिपतिर्विष्णु रभून्मत्स्यादिख्य-
 वान् । तस्मान् प्रथिवीं याहि काशोमध्ये ऋपोभव ।
 प्रतीकाराय रोगाणां आयुर्वेदं प्रकाशय । इत्युक्त्वा सुरया-
 ईह सर्वमृतङ्कितेषुवा । समस्तमायुर्वेदं धन्वन्तरिमुपादि-
 शत् । अथैव आयुर्वेदमिन्द्राङ्गधन्वन्तरि पुरा । आगत्य-
 प्रथिवीं काष्ठां जातोबाहुजवेऽस्मिन् । नाम्ना ततोऽ-
 भवत् स्वातोदिवोदाश् इति जितौ । बाह्वयश्च विरक्तो मू-
 ष्णारश्च मङ्कलपः । यत्नेन मङ्कता मङ्कला तं काष्ठा-
 मकरोत्पुपम् । ततो धन्वन्तरिर्षोऽभिः काशीराजोऽभिधी-
 यते । इतितां देहिनां खीवा संहितं विहितंऽसुना ।
 अयं विशार्चनो खोकान् इहितं वामपाठयत्” । अथ
 सुश्रुतप्रादुर्भावः । अथ ज्ञानरथा विद्यामिलप्रथतयो-
 ऽवदन् । अथ धन्वन्तरिः काष्ठां काशीराजोय उच्यते ।
 विद्यामिलो मुनिस्तोषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स । वाराणसीं
 गच्छ विश्वेश्वरपक्षभाः । तत्र नाम्ना दिवोदाशः काशी-

राजोऽसि बाहुजः । स हि धन्वन्तरिः बाहादायुर्वेद-
 विदांवरः । आयुर्वेदं ततोऽधीषु खोकोपकृतिहेतवे ।
 सर्वप्राणिवेदातीर्थमुपकारोमङ्कलस्यः । पितृवचननाकस्य
 सुश्रुतः कायिकाङ्कत । तेन सार्द्धं समभ्येष्टं मुनिस्तुतवत्
 ययौ । अथ धन्वन्तरि सर्वे वामप्रस्थात्रये श्रितम् । मनु-
 वन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् । काशीराजं
 दिवोदाशं चोऽप्यस्यन् विगमान्शिताः । ज्ञानतं च इति
 आह दिवोदाशोऽयमेषनः । कुशवं परिपमञ्च तथाऽऽ-
 गमनकारणम् । ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुश्चरन् ।
 भगवन्मानवान्दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् । क्रान्तोन्वि-
 यमाणां च जातास्वाहं हृदि व्यथा । आनवानां यमोपायं
 विज्ञातं वन्नमागता । आयुर्वेदं भवान्ज्ञानध्यापविद्वान-
 र्हेति । अङ्गीकृत्य वचसोर्षां ऋषिस्तुतुपादिशत् । आस्तातं
 तेन ते यज्ञाङ्कमृदुं मुनयो मुदा । काशीराजं जवाशीर्भिर-
 मिनस्य मुदान्शिता । सुश्रुताद्याः सुशिष्यायां जन्तुर्नेहं कर्षं
 स्रक्तम् । प्रथमं सुश्रुतस्तेन स्ततन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतश्च
 सखावोऽपि एवम् तन्त्राणि तेनरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सु-
 श्रुतं बहुमिर्यत । तस्मात्तत् सुश्रुत नाम्ना विख्यातं चित्तिस-
 ख्ये चरकेऽस्य आयुर्वेदमिन्द्राङ्कसुतप्रथेत्वंशोऽन्वयाभ्यधावि
 यथा “ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापति । जया-
 हि भिक्षिणेनादावन्मिनां दृष्टुं सुनक्षत । अग्निभ्यां मनवान्
 यक्रः प्रतिपेदे हि केऽवम् । अग्निप्रोक्तोभरहाजस्रका-
 कसुपागमत्” ब्रह्मादिभारहाजान्तर्बयसङ्का ततो जवा
 भरहाजस्र मास्मिन्नदपि तल्लोक्तम् । यथा कर्ता चन्द्रो मीरु-
 यक्रस्य ‘ब्रह्मज्ञानस्य निधवोयमस्य नियमस्य च । तपसस्तेज-
 वादीप्ताङ्कयमाना इवान्नय’ । सुखोपविष्टाको तत्र सुखां
 चक्रुः कथामिमाम् । धर्मार्थकासमोक्षात्तारोम्बं मूष-
 सुसमम् । रोगास्तस्यापङ्कनारः श्रेष्ठोऽजीविवत्स च ।
 प्रादुर्भुतोमत्स्याणासनरावोमङ्कलवम् । व. स्यात्तेर्षां
 यमोपायइत्युक्त्वा ध्यानमाश्रिताः । अथ ते चरकं ब्रह्मं
 दृष्टुं ध्यानं चक्षुषा । स वक्ष्यति यमोपायं यथावदभरप्रभुः ।
 च सङ्कलाजभवन् गन्तुं प्रष्टुं यथोपतिम् । सङ्कलं
 नियुष्येयमलेति प्रथमं वच । भरहाजोऽजरोत्तथाऽहविभिः
 स नियोजितः । स यक्रभवनं गत्वा सुरर्षितस्यमध्यमम् ।
 ददर्श बहुङ्कनारं दीपमाननिवागमम् । शोऽभिनस्य जवा-
 शीर्भिरमिनस्य सुरेश्वरम् । प्रोवाच भगवाञ्जीवान् सङ्कलोर्षां
 वाक्यसुसमम् । व्याधयोहि वसुतुपन्ना सर्वप्राणिव-
 ह्वराः । तदुज्जि हे यमोपायं जवायदभरप्रभो ।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरत्यैमेतिं बुद्ध्या
 विप्रज्ञां परमर्षवे । हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्याखरपराय-
 णम् । निस्त्रयं शान्तं पुण्यं बुधे यं पितामहः । सोऽ-
 नन्तपारं त्रिस्तम्भमायुर्वेदं महामति । यथावदचिरात्
 तस्मै बुधे तन्मना मुनिः । तेनायुरभितं लेभे भरद्वाजः
 सुखान्वितम् । अग्निभ्योऽधिकं तन्त्रं यथाभानवशेषयन् ।
 अथ तत्र भरद्वाजाऽऽगच्छत् प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चि-
 कीर्षन्तो वेदं वदन्मायुषः । तेनर्षयस्ते ददृशुर्नृपयज्ञज्ञा-
 नचक्षुषा । धामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कमे च ।
 समशयञ्च तज्ज्ञात्वा तन्मोक्ष विधिमास्थिताः । छेभिरे परमं
 र्भमं जीवितञ्चाभ्यनन्दन् । अथ सैत्वीपरं पुण्यमायुर्वेदं
 पुनर्वचुः । प्रियेभ्योऽन्तवान् पण्डित्यः सर्वभूतास्तु कल्पया ।
 अग्निवेद्यं भेदञ्च जातूकर्णं परायणं । हारीतः क्षार-
 पाण्डिञ्च अष्टकृत्स्नानुनेर्वच । बुद्धेर्विशेषज्ञतासीन्नो-
 पदेभान्तरं सतेः । तन्मस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेद्योयतोऽ-
 भवत् । अथ भेदादयश्चक्षुः स स्वं तन्त्रं । लतामि च ।
 आवयामासुरात्वेयं सर्पिसङ्घं सुमेधसः । श्रुत्वा च स्रज-
 मर्यामास्तवत् । पुण्यकर्मणाम् । यथावत् स्रजितमिति
 प्रकृष्टास्तेऽनुमेनिरे । एवमायुर्वेदं शतक्रतुः तस्य निरुक्ति-
 क्षमं दर्शिता वया “हितहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य
 हितहितम् । मानञ्च तस्य यतोऽस्मात्पुर्वेदं सञ्च्यते ।
 शरीरेन्द्रियसत्त्वादिष्योगधारिजीवितम् । नित्यगयातुबन्धस्य
 पञ्चविंशत्ययुश्च्यते । तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां
 मतः । वक्ष्यते यन्मुष्णाणां लोकयोरुभयोर्हितः” ।
 एवं ब्रह्मनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचा-
 रत्वा क्षुद्रमायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोकैः प्रधाराञ्च
 तत्रैवविषयास्तावत् संक्षेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेद-
 स्थापानम् तत्र अष्टाङ्गग्रन्थे २२२ प्रश्ने गल्यं गालक्य-
 मिसादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा
 वा च पुरुषविषयैवेति पुरुषसंरूपतद्गुणसिगर्भादिक्रमेणाभि-
 षाय तदीयशरीरसंस्थानं रोगनिदागरोगोपशमनद्रव्यादि
 दोनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् संक्षेपेण सुश्रुते उक्तम्
 “अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवाय पुरुषः इत्यु-
 च्यते । अस्मिन् क्रिया षोऽधिष्ठानम्, कस्यात् ? लोकस्य
 ह्यैवध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थायरो जङ्गमश्च ।
 द्विविधात्मक एवान्तेनः सौम्यश्च तद्गुण्यस्तात् । पञ्चात्म-
 को वा । तत्र अतुर्विधो मूलपामः स्वेदजाश्च
 ओङ्गिज्जरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपक-

रणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्गुण्यः संयोना
 व्याधय इत्युच्यन्ते । ते अतुर्विधा आगन्तवः शारीरा
 मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिधात-
 निमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानसूत्रा वातपित्तकफयोश्चित-
 सन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकमयदुर्भ-
 विपादेभ्योऽभ्यस्तयादैर्यमात्स्यं कामलोभप्रभृतयश्चाह्वेपमे-
 दैर्भयन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजराश्चक्षुनिद्राप्रभृ-
 तयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संयोधन-
 संशमनाहाराधाराः सत्यम् प्रयुक्ताः निष्पक्षहेतवः ।
 प्राणिकं पुनर्मूलसाहारो बलवर्षोऽजसाश्च । स षट्श रसे-
 ष्वयसो रसाः पुनर्द्रव्यान्वयाः । द्रव्याणि पुनरोपधयन्ताः
 द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः ।
 वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्युपधाः
 फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्तः
 सन्धिन्यस्य वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति ।
 जङ्गमास्तपि चतुर्विधा जरायुजाश्चक्षुस्तेदो-
 ङ्गिजाः । तत्र पशुपुण्यव्यासादयो जरायुजाः ।
 अगसर्पशरीरप्रभृतयोऽण्डजाः । क्षमिकीटपिपीलिका-
 प्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रोपमण्डूकप्रभृतय उङ्गिजाः ।
 तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलसूक्ष्मकन्दनिर्यासस्तरसादयः
 प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्मनस्य रोमरुधिरादयः । पार्थिवाः
 सुवर्णरजतमण्डिक्काभमः शिलाश्तकपासादयः । काष्ठ-
 कृतास्तु प्रधातनिवातातपच्छायाव्योत्सनातमः शीतो-
 ष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासत्वंयनादयः । संवत्सरविशेषाः ।
 त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रती-
 कारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चात्र । शारीराद्या-
 विकाराणामेव वर्गश्चतुर्विधः । अये कोमे यसे चैव हेतु-
 रक्तशिकित्साकैः । आगन्तवश्च ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति
 हि । मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया ।
 शरीरपतितानान्तु शारीरवदुपक्रम । मानसानान्तु
 शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावह । एवमेतत्पुरुषो व्याधि-
 रोपधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् ।
 तत्र पुरुषमण्ड्यासत्त्वमन्वद्रव्यसमूहोऽसूतादिरुक्तं स्रद्धप्र-
 त्यङ्गधिकत्वात् तद्वासासिरास्त्रायुमभृतयः । व्याधिपक्ष्या
 हातपित्तकफयोश्चितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव
 व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिपक्ष्यात् द्रव्यगुणरसवैर्य-
 विपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियापक्ष्याच्छेदादीनि स्नेहा-
 दीनि च कर्माणि व्याख्यातानि । काष्ठपक्ष्यात्सर्व्व-

क्रियाकाखानामादेयः । मयति चात् । वीज चिकित्सा-
 स्तत्समासेन प्रकीर्तितम् । एषिंशमध्यायगतमथा
 व्याख्या भविष्यति । तत्र एषिंशमध्यायगत पञ्चप
 स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदानगरीरचिकित्सागतकल्पे-
 पृथक्पाठविभक्त्योत्तरे तन्त्रे शेषामर्थान् व्याख्यास्यामः” ।
 चरके तु त्रिस्तन्दगित्युक्तम् तत्र ऐतद्विद्वोपधरूपकल्प-
 त्वयं मोक्षम् । अथश्रायुर्वेदे अष्टादशविद्यानागत ।
 “श्रायुर्वेदो धत्तुर्वेदो गान्धर्ववेदोति ते त्वय” इति ५२५ एते
 अष्टादशविद्यायश्चेत्तत्राकाङ्क्षात् । एषिंशु ग्राथे द्वि-
 जानामेवाधिकारो गान्धर्वेयां यथाह उच्यते । “अथातः
 शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्याम । प्राञ्जल्यशक्ति-
 यवैश्यानामन्यतममन्यययः गोनगौर्यं शोषाधारविनयगति
 नखमेवाहतिष्ठतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं गतुष्टिद्वीदनाप-
 स्तजुवग्लाधिमाशं प्रससञ्चित्वाहुनेष्टं श्लेषहस्त भिपक्
 शिष्युपनयेत् । अतो विपरोतगुणं भोपनयेत्” ।
 विमेषे वैश्वक्यायास्तत्पञ्चस्यान्वस्यापि द्विजधर्मतया
 उपनयनादिस्कारवत्त्वात् “अन्ववस्य चिकित्सितम्”
 इति मनुक्ये अत्राधिकार इति भेदः । तत्राय विभेकः
 द्विजमात्राणां चिकित्सितेऽधिकारोऽपि तत्रस्ववृत्तिपक्षे
 तुतेषां निन्द्यते । “पूय चिकित्सकस्याघमिति” मत-
 ना निन्दितत्वात् । अन्ववस्यं तु तद्वृत्तौ दोषाभावः मतना
 “सूतानामन्यसारयमन्ववस्य चिकित्सितम्” इत्यनेन तेषां
 चिकित्सावृत्तिकल्पेनाभिधानात् अन्ववस्य च यद्योपनयने-
 ऽधिकारस्तथाऽन्ववस्ये १२८ एते निरूपितम् । अतएव
 “भिपक् कोयवन्त्स । वोपदेयघादेऽं विप्रोवेदपदा-
 स्तदम्” । विप्रवोपदेयस्य पितृः केयस्य भिपक्त्व स्वय-
 नेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दितत्वे तन्नोच्येत इति प्रष्टव्यम् ।
 अन्यत्र श्रायुर्वेदस्य चतुर्व्यूह्यसक्तं रोगरोगनिदानरोग-
 निवृत्तितदुपायरूपविषयवाह्यविध्यात् । “श्रायुर्वेदे नर-
 गजाश्वगोहवाधिकारभेदेन पञ्चविध तत्र मरायुर्वेदः
 चरकस्तथादिलोकामसित गजायुर्वेदोऽश्रायुर्वेदोऽपि प्राचि-
 होत्सकतः तयोश्चोक्ते प्रचारभावात् अग्निपुराणतः
 सप्तहृत्क्यालती दक्षते तत्र गजायुर्वेदो यथा
 “गजलक्ष्म चिकित्सां च लोमपाद । वदामि ते” इत्युक्तस्य
 “पाकलेषु तु सर्वेषु कर्तव्यमतुवाचसम् । एतैश्चपरीपाक स्थान
 यातविवर्जितम् । स्तब्धेषु च क्रिया कार्या तथा पाकल-
 क्षुप । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजनीभ्यां एतं द्विज ।
 धानाश्चे तैश्चिकित्स्य निपेक्षस्य गस्यते । स्वयैः पञ्च-

भिर्भिक्षा प्रतिपात्ताय प्राण्यै । विद्वद्भिरपि स्वायम्भुवैः
 कथं चाम् । कृतान् । गूर्णांशु भोजयेद्यामं शीघ्रतोयद-
 पाययेत् । अन्ववस्यः गिरसः श्लेष्मस्यैव प्रमथते ।
 नागानां श्लेष्मकटुं मादरीगासुपठनेत् । पञ्चाशुश्ल-
 कमायेव शोषनसु विधीयते । चिकित्सितरिवापानां पि-
 प्पन्नीपरिपाणिते । रसं समपदेनानं शेषयुर्वेद-
 णायते । काष्ठं विलं तथा शोभं पातकी विवदा चह ।
 अतीचारविनाशाय पिप्लो मुञ्जोत कुञ्जरः । नरं करपदे
 देयं एत स्वपणसुयुतम् । भागभोगराजानीयगामुर्वेद-
 कान्तिताः । उक्तुर्वेदे तु दातव्यो वाराश्च तथा-
 रच । दगुञ्जकत्वादाकाकामाशोनिपाचितम् । तैश्च
 गागनसंयुक्तं गहपहृगदापहृम् । अष्टाभिर्बर्षैः पितैः
 प्रसद्यं पाययेदृष्टतम् । गूजनोपरामीर्जं कथितं तत्रवस्य
 च । त्रगुदोषेषु पिप्लोप हृप वा कथितं द्विप ।
 गमं गूजमिद्वद्भान् लम्बिकेषु भस्यते । शूनेरकवाहा-
 चायर्करामिः शूतं पय । अतश्चयकरं पानं तथा
 मांसरस शुभ । अशोदनं व्योमयुतमरुची तु प्रमथते ।
 द्विषट्प्रोषाग्निदन्वर्क्यामाशोरेमपिप्लो । एतैर्गुहम-
 हर श्लेष्मं एतदैन तथा रसः । भेदमद्वान्वाभ्यङ्गश्चे-
 पानातुषासमं । सगानेव सप्तपञ्चान् विह्वान् सप्तपाह-
 रेत् । पटिकं सप्तदूषेष्वाकारेन तथा पिबेत् । वाशवि-
 ल्लिष्ठाप लेपः कुशरोगे प्रगस्यते । दिवुक्त्रेन्द्र्यौ किङ्कु
 गमस रजनीहयम् । पूर्वाह्णे पाययेत् पिबेत्तान् सर्वत्रुको-
 पागान्ये । मधानभोजने तेषां बटिकप्रोक्षियास्य ।
 मध्यमौ यशोधूमौ शेषा दन्तिनि चाधमा । यवदैनतयं-
 वेजुनागानां नवपर्वण । नागानां यवसं गुम्कं तथा
 पात प्रकोपणम् । मन्दीशस्य नागस्यपय पान प्रगस्यते ।
 दीपनीयैस्त्वया द्रव्यैः शूतोमांसरसकतः । वायव्यं कुम्भ-
 योभौ काकोलुकुलाह्वि । भवेत् शीघ्रं चयुक्त पिबेत्तो-
 शुके मदाय हि । कटुमस्या विङ्गुनि शीरकोपातकी-
 पय । हरिद्रा चेति धूमोऽयं कुञ्जरस्य जवावह ।
 पिप्लो तत्रुलाक्षैश्च माञ्चीकं माञ्जिकन्या । नेत्रयोः
 परिपेकीय दीपनीय प्रगस्यते । उरोश्च च कपायाश्च तथा
 पारावतस्य च । शीरहृत्करोरश्च प्रसजायेत्सञ्जनम् ।
 धनेनाञ्जितनेत्रसु करोति कदन रणे । उत्पन्नानि च
 नीलानि सुक्तं तगरमेव च । तत्रुखोदकपितानि नेत्र-
 निर्वाण्य परम् । नखद्वी नखच्छेदः तैश्चैकस्य भासापि ।
 यथास्थानं भवेत्प्रास करोतैः यांशुभिर्जया । शरत्प्रदा-

र्गजाः । समाः सूर्यात् पूर्ववत् स्यादेभ्योऽप्यायुरघांशजे ।
 इत्पहसगस्त्रिज्ञा दशमज्ञाश्च यत् फलम् । वर्षमासा-
 दिक् चैव भवेद् द्वादशभिः स्फुटम् । जैवे परायु
 सप्तमो यहायुः परमोज्ज्वले । लग्नमशसमन्वायु-
 र्दद्याद्दोषैर्युग च भै । सर्वमर्हं ततोयोऽंश प्रादः
 पञ्चाङ्गभागकी । व्ययाह्वानं विनीयेत यामे त्वर्द्धं शुभपक्षे ।
 एकभाषगतामा यो बली भागहरस्तु षः । अर्द्धमस्त गतो-
 हन्ति स्यक्ता शुक्रशर्नरौ । फलान्त्यक्ता यत्तु भस्यैस्त्रि-
 भागो भाष्यते निज । लग्ने सपापैः लग्नस्यमवाय-
 माद्गहायुप । अष्टोत्तरः यतांशः स्याद्दीन सौख्ये-
 क्षिते दशम् । उच्चचक्रगतास्त्रिंशं द्विंशं खांशोसमादिगाः ।
 दद्यायुर्पहस्ये नेहृद्वौ नित्यं क्षमादिगाः । अपि त्रिंशे
 कगुणदाः केन्द्रादाविति केचन । लग्ने सपापे ङानि-
 यो नासावंशमवायुभि । ङानिहयेऽधिकैव स्याद्गुणोऽप्येवं
 पराङ्गो । श्वाकीः परायुर्नरदन्तिमो १२० स्यादन्ता १२
 ह्यवानां च जिना २४ ह्यमादे । शरीरप्रयोस्तत्त्वसमाः २५
 गुणोऽकां १२ व्याघ्राद्यजादेर्हिंश्टपाः १६ परायु । आ
 युर्नरत् समानीय स्वस्वपूर्वायुषा हृतम् । ष्टपरायुर्हृतं
 सप्तं गजाद्यायुर्भवेदिति । दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा
 वाते विनश्यति । अजितेन्द्रियतापर्यैरेवमायुर्भिनश्यति ।
 अत्र ह्ययाना दन्तैर्वेद्यांशुनि तथोक्तमश्वयन्दे
 ५०१ एषे जयदत्तकृतादशशास्त्रासहिशेषोऽव गन्तव्यः ।
 दन्ताह्वानिंशद्वर्षा इतो ह क्तम्
 इत्यमायुश्च सदाचारादेव, अपथ्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आ-
 यु सन्तेऽपि नाथ उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा०
 आह ० प० १०४ अथ्याये सदाचारादितएव आयुद्विरुक्ता
 “यतायुर्कुरु पुरुष यतवीर्यश्च जायते । कर्मान्निश्चयने
 पुरुषा बाला अपि पितामह । आयुश्चान् केन भवति
 अत्यायुर्वाऽपि मानवः । केन वा लभते कीर्तिं केन वा
 लभते त्रियम् । तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैश्च योषधैः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह । । भीष्म
 उवाच । अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमहृष्टच्छसि ।
 अत्यायुर्भवे भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानव । येन वा
 लभते कीर्तिं तेन वा लभते त्रियम् । यथा वसं यन्
 पुरुषः श्रेयसा सस्युज्यते । आचारात्कमते पायुरावा-
 रात्कमते त्रियम् । आचारात्कमते कीर्तिं पुरुष प्रोक्त
 वेह च । इराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते शङ्क ।
 तस्मात्कस्यनि भूतानि तत्रा परिभयन्ति च । तस्मात् कस्यो-

दिहाचारं यदीच्छेद्भूमिमात्मनः । क्वपि पापशरीरस्य
 आचारो हन्यलक्षणम् । आचारलक्षणो धर्मः सन्तु-
 रितलक्षणा । साधूक्तञ्च यथा दृत्तमेतदाचारलक्षणम् ।
 अथदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्मचारिणम् । मूर्तिस्वर्मापि
 कुर्वाणं तं जनाः कुर्वन्ते प्रियम् । ये नास्त्रिका निष्-
 क्रियाश्च गुरुयास्त्रामिर्वाङ्मनः । अधर्मघ्ना इराचारास्त्रि
 वरन्ति गतायुपः । विधोका भिन्नमर्यादा नित्यं शरीर-
 सैद्युना । अत्यायुषो भवन्तीह नरा निरयगाभिः ।
 सर्वलक्षणहीनोऽपि सद्यदाचारवाचरः । श्रद्धामोऽन-
 स्यश्च यतं वर्षाणि जीवति । अक्रोधमः सत्यवादी मृता-
 नामविहिंसकः । अनस्युरजिह्वश्च यतं वर्षाणि जीवति ।
 सोऽमर्ही तृणच्छेदो नखछादी च यो नरः । नित्यो-
 च्छिष्टः शङ्कशुको नेहायुर्विन्दते शङ्क । ब्राह्मे शङ्कते
 बुध्येत धर्माथी चातुचिन्त्येत् । अत्यायाचस्य तिष्ठेत् पूर्वा
 सन्ध्या कृताञ्जलिः । एवमेवापरं सन्ध्या सप्तमासीत
 वाग्यत । नेक्षेतादित्यस्यदन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम् । अथयो
 नित्यसन्ध्यावादीर्घमायुरयामुवन् । तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वा
 पश्चिमाश्चैव वाग्यत । ये न पूर्वास्तपासोरन्दिजाः सन्ध्यां
 न पश्चिमां । सर्वान् धार्मिको राजा श्रद्धकर्माणि
 कारयेत् । परदारो न गन्तव्याः सर्ववर्षेषु कर्हिचित् ।
 नहीहयमनायुष्यं खोले किञ्चन विद्यते । यादृश पुरुष-
 स्थेह परदारोपसेवनम् । यावन्तो रोमकूपा स्तुः स्त्रीणा
 गालेषु निर्मिता । तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्युपासते ।
 प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् । पूर्वाह्णएव
 कार्याणि देवतानाञ्च पूजनम् । शरीरमूले मोदीच्छेन्ना-
 धित्तुत् कदाचन । नातिकल्प्यं नातिशय न च मध्य-
 न्दिने स्थितं । नाज्ञाते सह गच्छेत् नैकोन एषत् सह ।
 पन्थादेयो ब्राह्मण्याय गोभ्यो राजभ्य एव च । दृष्ट्वाय
 भारतप्राय गर्भिशयै दुर्ध्वलाय च । प्रदक्षिणं प्रवृत्वीत
 परिज्ञातानु वमस्फतोनु । चतुष्पथानु प्रकुर्वीत सर्वानेव
 प्रदक्षिणात् । मध्यन्दिने निशाशाधे अर्द्धरात्रे च सर्वदा ।
 चतुष्पथ न सेवेत उभे सन्धे तथैव च । उपानही च
 वस्त्रञ्च दृत्तवर्ष्यैर्न धारयेत् । यद्गुणारी च नित्यं स्यात्
 पादं पादेन माक्रमेत् । अनायासां पौर्यासासां चतुर्ह-
 श्याञ्च सर्वैः । अष्टम्यां सर्वपद्याणां ब्रह्मपारी सदा
 भवेत् । इथा मांसं न खादेत् दृष्टमांसं तथैव च । आ-
 क्रोधं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च त्रिवर्त्तयेत् । नाशुन्दः स्यात्

कर्मवशादी न क्रीमत् परमभ्याददीत । यथाऽस्य वाचा
 पर उद्विजेत न तां वदेदुवर्ती पारलोक्ष्याम् । वाक्-
 चावका वदन्नाभिमतानि तैराहृतः योचति रात्रप्रकाशि ।
 परस्य नो मर्षस्तु निष्पतति तान् पश्चितो नावसृजेत्
 परेणु । रोहते वावर्कैर्विभं वनं परयुगा हृतम् । वाचा
 दुवक्तवा विद्वं न सरोहति वाक्कृतम् । कर्षिणात्तिका
 नाराचादिहरेरनि यरीरतः । वाक्यस्यस्तु न निर्हेतुं
 वक्तो हृदियवो हि सः । क्रीमाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्या-
 क्रीमान् विगर्हिताम् । कर्मनिष्क्रीमांश्च सत्त्वक्रीमांश्च
 नास्मिन्नेत् । नास्मिन्नेत् वेदिनिन्दाश्च देवतानाश्च कुर्वन्मम् ।
 हेवसाभ्याभिमामश्च तैश्चैत्र्यं परिवर्जयेत् । परस्य दयत्
 नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत् उष्माच्छिष्याश्च
 विष्टार्थं ताडनं कृतम् । न त्राङ्गुपान् परिवदेत् नश्च-
 ताश्चि न निर्हिषेत् । तिष्ठं पक्षस्य न त्रयासयाऽस्या-
 युर्न रिष्यते । काला मूलपरीषे ढ रम्यामाकृष्य वा युग ।
 पादप्रहासनं कुर्यात् स्नाध्याये भोजने तथा । लीषि
 देवा पवित्राश्चि त्राङ्गुपानामकृत्ययन् । अहटमङ्गिर्नि
 विद्वं यश्च वाचा प्रयस्यते । संयावं कथर भासं यत्कृषी-
 न्वावसलया । आत्मार्यं न प्रकर्ष्य देवार्थन्तु प्रकस्येत् ।
 निखमनि परिवरेद्विष्णं दद्याच्च निखदा । वाग्यतो
 द्दलकाहश्च नित्यमेव समाचरेत् । न चाभ्युदितयायी
 स्नात् प्रायश्चित्तो तथा भवेत् । मातापितरस्तत्याय पूर्व-
 नेवाभिवादेत् । आचार्यमय वाप्यन्तं तथायुर्विन्दते
 मङ्गत् । वर्क्येह्लकाठानि वर्क्यमीवानि नित्ययः ।
 मन्त्रवेत्तास्त्रहाणि पर्व्यंस्तपि विवर्क्येत् । उदङ्मुख्य
 सतत योच कुर्यात् समाहित । अक्षया पादयौचश्च
 नाचरेह्लनधावमम् । अक्षया देवपूजाश्च नाभिगच्छेत्
 कदाचन । अन्यत् ढ गृह इदं धार्मिक वा विषलणम् ।
 अवशोक्यो न चादर्थो मन्त्रिनो बुद्धिमत्तरै । न चाज्ञातां
 स्त्रिय मन्त्रैर्भिषी वा कदाचन । उदङ्गिरा न स्रपेत
 तथा प्रत्यङ्गिरा न च । प्राकङ्गिरास्तु स्वमेद्विद्वानयवा
 द्दक्षिणागिरा । न भन्ने नावयोर्षं च ययने प्रसपीत च ।
 नामहाने न संवृत्ते न च तिर्यङ्गदाचन । न चापि
 नक्षेत्ः कान्तेषु समसाहाऽपि नास्तिक्के । आसमन्तु
 यदाह्वय न प्रथञ्चेत्तथा नरः । न मन्तः कर्हिचित्
 स्नायाश्च नियावां कदाचन । स्नात्वा च नावच्छेते ग-
 ताश्चि सुविचक्षणः । न चास्तुस्मिदस्नात्वा स्नात्वा वासो
 न निर्हुनेत् । न चेवाह्रांश्चिवाहांश्चि निख क्षिनेत भावना ।

अजय नावस्येत न वद्विर्हारीत च । उदङ्गवा च
 संभाषां न कुर्वीत कदाचन । नीतुश्चजेत सुदीनश्च चेने
 धामस्य चान्तिके । उभे मूलपरीषे ढ नाश्चु कर्वात्
 कदाचन । अक्षं दुमुक्षुमाप्यस्तु त्रिमुक्षेन सृष्टेदपः ।
 भुक्ता चासं तयैय तिर्हिः पुनः परिमार्क्येत् । मःक्षुको
 नियमश्रीयाद्वाग्यतोऽस्मन्नुद्वयन् । मन्त्रन्वेत् ननवा
 भुक्ता चानिष्ठमसृष्टेत् । आदुष्यं प्राक्षुको भुक्ते वरुषं
 दक्षिणास्रः । धन्यं मन्त्रुको भुक्ते कृतं भुक्ते उद-
 क्षुषः । अग्निपावभ्य तोवेन सर्वांन् प्राचाहदसृष्टेत् ।
 गालाश्चि चैव सर्वांश्चि नात्रिं प्राचिते तथा । नात्रि-
 तिष्ठेसुप जातु जेयमकृषपादिवाः । अन्यत् आचार-
 द्घात दूरतं परिवर्क्येत् । यानिहोमांश्च कुर्वीत का-
 पित्राश्चि च भारयेत् । निपस्यपापि चादेत न ढ मन्त्रन्
 कदाचन । मूल नीसिष्ठता कार्यं न मन्त्रानि न गोत्रजे ।
 आर्द्रपादस्तु भुङ्गीत गर्दपादस्तु सविद्येत् । आर्द्रपादस्तु
 भुङ्गानो वर्यांश्चो लीवते यतम् । लीषि तेजांश्चि मोक्षिष्ट
 आक्षमेत कदाचन । अग्निं गां त्राङ्गुवर्क्यं च तथा छा-
 युर्न क्रीवते । लीषि तेजांश्चि मोक्षिष्ट उदीक्षेत कदा-
 चन । सूर्याचन्द्रमसो चैव मन्त्राश्चि च कर्मय ।
 उर्ध्वं प्राथा क्षुत्क्षामनि युन स्यविर आयति । अन्य-
 त्यानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते । अभिवादेव
 हर्दांश्च दद्याच्च पासन मयम् । कृताकृत्विचरपासीत मन्त्रन्
 शुद्धतोऽस्त्रियात् । न वासीतासने भिषे भित्तकासश्च वर्क्य-
 येत् । नैकवक्षेण 'मोक्षय' न मन्तः स्नातमर्हति । स-
 प्रथ्य नैव मन्नेन न चोक्षिष्टोऽपि सविद्येत् । उक्षिष्टो
 न स्युश्चेष्टीयं सख्यं प्राणाक्षदान्यया । जेयपक्षं प्रहा-
 राय गिरस्येतान् विवर्क्येत् । न संहृताभ्यां पात्रिभ्यां
 कण्ठूयेतात्मन गिर । न चाभीष्टं गिर स्नावा-
 सथाऽस्यायुर्नरिच्यते । गिरःक्षार्तं च तैश्च नाद्द किञ्चि-
 दपि सृष्टेत् तिस्रष्टे न चाग्नीयासथाऽस्मार्नरि-
 ष्यते । नाध्यापयेत्तयोक्षिष्टो नाधीवीत कदाचन ।
 गाने च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् । अक्ष गाथा
 समोहीताः कीर्त्तयन्ति पुत्राविद् । आत्रुरस्य निहन्नाभि
 प्रजासस्याददे तथा य उक्षिष्टः प्रवदति स्नाध्यावस्त्राधि-
 गच्छति । यद्यानन्यावकासेऽपि मोक्षदभ्यसति द्विज ।
 तस्य वेदः मप्यस्येत आवुच परिवर्हीवते । तन्वायुषो
 ह्यनध्याये नाधीवीत कदाचन । प्रत्यादित्वं प्रवन्तं
 प्रति गाश्च प्रति द्विजान् । वे मेहृन्नि च पन्थांश्च ते पन्नि

भवतीह चाटो । दृहस्यतिभीमदृष्टेऽष्टमस्य' सूर्येन्दुभौमा-
 कर्कजडमूर्ति' । अन्यैस्त्रिभिर्भागवद्विहीनो लोकान्तरं प्राप-
 नति प्रसूतम् । वक्रो यनिभीमदृह प्रयातस्फट्टे च
 षटे च षट्टये वा । कुजेन सप्ताप्रबलेन दृष्टो यर्षद्वयं
 जीवयति प्रजातम् । सौरिस्मरस्यं यदि वा विखग्ने जन्म-
 स्थलग्ने शशियुक्तिके वा । सौम्येषु केन्द्रोपगतेषु सद्यो जातस्य
 षड्युयवनोपदिष्ट' । नोचस्यै देवपूर्व्वे तु भौमक्षेत्रगते-
 ऽथ वा । सन्धिलयेऽपि जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति ।
 मन्त्रसन्धौ तिथिराशिसन्धावेकत्वं तावत्प्रसन्नरूपत्वात् ।
 जातस्य षड्युं सप्तपति सद्यः शुकेऽङ्गि जीवेदिति नन्दि-
 कोक्तम् । षड्भागं जातशार्कलन्ने कुजे वा गण्डान्ते वा
 षड्युयोगेऽथ शशि । भौमे ह्यन्ति प्राणिनां तत्क्षणेन जीवे-
 क्षिते चेन्न भवेत् प्रजात' । भौमेदये तद्विषये ज्येन्दौ
 होरेऽथरे धारभूने यथाह । जात सुखी ब्रह्मपद
 प्रयाति प्रसाधनाद्यैरिह मन्त्रसिद्धा । वर्गोत्तमे लग्न-
 गते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिसुते कलत्रे । सिंहासनाथे
 षड्गुले विशेषाद्दशायनाद्यैरभितायुरेति । कर्मान्त्यलग्ने स-
 बुधे कलत्रे जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते । षड्दशके वा दिन-
 पाचयुक्ते जातस्त्वसख्यायुरूपैति चतुः । देवलोकायके
 शुके केन्द्रस्ये धरणीसुते । सिंहासनायके जीवे केन्द्रे
 जातस्त्वस ख्यक' । उत्तमांशे षड्गो केन्द्रे शनौ पाराव-
 तायके । स्वर्गलोके गुरौ केन्द्रे त्वीपधाधारसंख्यक । गो-
 पुरांशे गुरौ केन्द्रे शुके पारावतायके । त्रिकोणे कार्क-
 लाने तु यगान् स तु जीवति' । चापांशे कार्किलन्ने च
 तस्मिन् देवेन्द्रपूजिते । त्रिषत्तर्भिर्षहै केन्द्रे जातो ब्रह्म-
 पद लभेत् । तृतीयैकादशे शुके गोपुराख्यायकान्विते । एषे
 वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मण्य' परम पदम् । लग्ने शुके गुरौ
 कामे कर्मांशेऽसरनायके । चापनेपायके लग्ने जातो याति
 परं पदम् । पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यायकान्विते । गुरौ
 षटे विखग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत् । केन्द्रे गुरौ
 लाभगतेऽर्कयुक्ते धने रवौ मन्द्युते कलत्रे । भाग्ये
 धराक्षरयुतेऽल जातो युगान्काष सप्तपति मन्त्रै' ।
 त्रिकोणगौ जीवबुधौ विशेषलग्ने एषे तल युते धराजे ।
 निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जात' सङ्घसद्वयवर्षमेति ।
 पक्षे सिते जन्म यदाङ्गि कावे केन्द्रे गुरौ वा शशिमे
 विखग्ने । दारे कुजे मातृसुते सुखस्ये जातस्तु जीवे-
 द्युतान्दसंख्यम् । जीवमन्दारशुक्रापासन्धोम्यं केन्द्रसं-
 भवे । त्रिकोणे वा यदा याति जातस्त्वयुतवत्सरेः ।

शुभैर्युक्ते षट्पक्षेन्द्रे पापैः षट्त्रिभवावितै । सिंहालग्ने
 यदा जातो जीवेत् षड्युतानि स' । कर्कादिस्यैर्यहैः
 सर्वैर्गुरुचन्द्रादिभिर्यदा । शन्यन्तैः परभोजस्यैर्त्तनि-
 त्तस्यो भवेन्नरः । गन्यादिभौमपर्यन्ता शम्नादौ खचराः
 स्थिताः । यैषेपिकांशसयुक्ताजातस्त्वमरसंज्ञिम' । व्याकल्पं
 जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः । रव्यन्ता-
 खचरा सर्वे खोजे जीवेऽङ्गि जन्मनि । मेवान्त्यलग्ने
 सगुरौ षड्गो वा निशाकरे गोधनमध्यमांशे । सिंहास-
 नांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसख्यायुरूपैति मन्त्रै' ।
 स्थिरे रवौ सोमसुतेन युक्ते चन्द्रे एषस्येभिधुने च शुके ।
 गुरौ कुलीरे यदि वा विखग्ने शनौ तुखायां सुनिषा-
 स्यमेति । देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतायके । सिंहा-
 यके गुरौ लग्ने जातो सुनिसभो भवेत् । मेघलग्ने रवौ
 माने जीवे खोजसमन्विते । त्रिषडायगते पापे जातो
 सुनिसभो भवेत् । इति विन्ताभयौ प्रोक्ता श्रायु संख्या
 मनीषिणाम् यदुक्तं पूर्व्वकै' सर्वैस्त्रदेव मयाऽऽधुना' ।
 पारिजातांशद्यास्तु सर्वां विन्त दर्शिताः । 'सूत्रालिकोष-
 कोषोऽखलकेन्द्रोत्तमायका । सप्तवर्गोद्भवा' स्वाम्सा-
 धिसित्वायमितिकाः । वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पूर्व्वोवाच्यं
 नैर्हर्षिभि' । वर्गद्वयादिसंयोगे पारिजातादिसंज्ञकाः ।
 उत्तमं तु त्रिषर्गैक्यं चतुर्वर्गं तु गोपुरम् । वर्गपञ्चक
 संयोगे सिंहासमभिहोच्यते । वर्गद्वयं पारिजातं पट्टकं
 पारावतांशकम् । सप्तकं देवलोकाख्य स्वर्गलोकसप्तयाऽटकम् ।
 पारावतन्तु भवकं फलं तेषां पृथक् पृथक्' । जात
 कपइती तु रिष्टमङ्गसहितयुयौगमिषेभ' गजाद्यायु-
 प्रसाथ सङ्घित चक्र यथा
 'लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्र पापयुतो यदा । शुभपहैर्ने
 दृष्ट स्यादधिरान्मृत्युकारक । लोषेन्द्री व्ययगे पापै
 लग्नाष्टमनिवासिभि' । केन्द्राणि शुभहीनानि यदि क्षिप्रं
 तदा मृति । पापयुक्त शशी लग्नसप्तादहादशस्थित ।
 केन्द्रान्यस्थानगै सोस्यैर्ने दृष्टो मृत्युदायक' । पापे राश्य-
 न्ते सन्ध्याकाशे होरा विधोर्यदा । मृत्युर्वा स्याच्चन्द्र-
 पापै र्युते सर्वचतुष्टये । कर्कान्तगे चक्रपूर्व्वे मयाहै
 पापद्वयुते । मृत्युर्वाऽष्टमकेन्द्रस्यै' पापै' क्षीण्ये विधौ तनौ ।
 षडहादशगे पापैर्यथा द्वादशस्थितै' । लग्ने वा पाप-
 मध्यस्थे सप्तमे वा मृतं ब्रजेत् । चन्द्रे षडेऽष्टमे वापि
 मरत्य पापयोजिते । शुभैरेवेक्षिते वर्षात्पञ्चान्मिर्ष्यैर्दद्वैत ।
 शुभै' यथास्यगे पापैर्बन्धिभिः प्रविशोक्षिते । मासान् मृत्युः

घग्ने वा घग्नेषु पापसंयुते । यथा घग्नादमपन्नाः पापाना-
 स्तो मुक्तिमादः । लीष एषं जगन्गोत्रिणं पापे घग्नादमे
 षति । शुभादमे विभो भान्ते केन्द्रकोषोपर्याः अमैः ।
 अतिराग्य सचन्द्रोऽङ्गे पापैषां घग्ने स्थितः । गपापोऽङ्गे
 विधीयते समाप्तकार्यगोर्बधः । भीमोऽपमे रवावेध-
 विधे सन्ने ग यदाजः । यन्त्रार्थं वा ततो पापे सचमेद
 कोषागैः । शुभेन युक्तपदये ग्मर्यं वासकता हि । जगना
 नवमान्तेषु कुलपन्नाधिपत्यं शैः । बलिहस्त्युद्देशे आ-
 ज्ञातदा मरुषं भुवम् । पापयुक्तो विभुर्भगप्रको-
 पान्त्यभ्युग । मरुषाय बलिहस्त्युक्तयुग्ं पीडितो न
 येत् । योगकर्तृबलिहस्त्याधिकिते च बली विधु । सभे
 वा घग्नेऽज्ञानः पापदृष्टादा मृति । भेषादिगो शुद्ध-
 भृत्यो विमुक्तैरवधोक्ति । विपदांनुद्वेग्युदोमन्दः प
 स्येन्दु भवास्तः । दृष्टादृष्टे यीम्यपापैर्मन्नेऽग्नादि-
 युमिस्तः । सुभः सार्कविधुः पापदृष्ट एकादमादृतः ।
 घग्नेषु रिपुगोरायिमतैर्विषंतिप्रदः । साधुं कृत्वा
 नापस्त दिवसेदमनायक । सन्ने मनिः मोदुमाहाय
 पापदृष्टोऽप्य सयुक्तः । साहाद्विपुत्रो यथासु मिगोर्द्वन्द्वुकाः
 षतः । घग्नेऽर्कजगमन्दापेत् पत्ने वा घग्ने विधु ।
 लोपो न दृष्टो शुद्धया सप्रमर्षान् षतिप्रदः । रायि-
 चन्नेऽरावसा यातो मठादरिपुगो । रायद्वयस्यमि
 द्य मरुषाय मिगो षतः । राङ्गपापेक्षित केन्द्रसंस्तो
 षत्वुकर मिगो । पृथ्वरेदंमभिः कयितु षत मोदुग-
 यत्वरैः । एकोऽपि पापोऽस्यस्य यत्तुनेषे सचेक्षितः ।
 अमराभकमप्येव वरान्नुद्वेग्युपय मयेत् । राङ्गः कर्कश्या-
 रस्योव्ययाधारिस्थितं सत्तै । सदैः प्रदृष्टः मङ्गुर्वै-
 लावस्वारिचकारक । सुभ कर्कस्थितः मठेऽपमे वा चन्द्र-
 वीक्षित । वर्षैवतमीरिदस्य कारकः कयितो सुभैः । सूर्य
 कर्कस्थि मन्थारसेलस्य पापवीक्षितः । मरुषाय मिगोः
 केतुदयम जग्नभं तथा । मठादमस्याः शुभदाय पापा-
 धम्प्रीत्तजस्याय यदा भवन्ति । पापै मठदा न शुभा मठदा
 वर्षादकानुद्वेग्युकराः प्रदिष्टाः । अन्त्यः पापयुक् टूने-
 रिदकवोधमस्थितः । नवाभ्यैः सख्योऽज्ञाये व्यवे वेन्दोः
 सचेक्षित । सूर्ययुक्तमनोनासु योगो भवति जग्ननि ।
 शुद्धदृष्टोऽपि रिष्टाय प्रदिष्टो नववत्वरैः । गजैरङ्गकैर्नैमते
 द्विपणै मरैरेकमेनाम्बिभिर्विद्विनेतै । गजाजैर्नैसं
 सगसंस्वैद्य दिगभिर्विधोर्भेवतो भागवर्षैर्भूतिः स्यात् ।
 कर्कशाने शुटी सेन्दो प्रदृष्टो केन्द्रो यदा । लिखाभारि-

गता येना द्वायुदमित अरुम् । आद्युषो बीगजकादि
 रिष्टं माभक्तम हि । तद्वाभकोरिदमङ्गः न भेद्विक्ततो
 भवेत् । शुभापन्नात् पदमप्राप्तमया भो अवाभिता ।
 रिष्टनामाय मठिता प्रकाभोऽवर्दना । शुभैः क्वाकनै-
 सदैः शुभैर्युक्तोविभुः मिगोः । रिष्टवा पतिपूर्वो वा द्वा-
 द्यामि शुभे स्थित । सूर्यार्कः ग्मर्दोनाकववेत् नै
 र्दटोरिददा मप्रदिष्ट । उद्वेगो वा निजमान्त्विको वा
 यन्त्रादि नानायेत् शुद्धदृष्टः । केन्द्रे दगुवयुनाभायेः
 कोनेना बीर्यं वातु । अरिष्टनायक केन्द्रे पापोऽपि पदको-
 ष्यः । मिद्वारियगताः पापाः शुभापनापक्षभाः । मार्ग
 नयनि रिष्टानि कृत्तोरिष्टागुणं यदा । बलीजन्नेऽटोरिक्त
 शुभदृष्टो हि रिष्टवा । न सर्वपददृष्टो हि षते रिष्टमिदि
 क्षत् । यगोऽपमे शुभा सत्यं सभे चारिष्टवादिदा । शु-
 भवर्षागता दटाः मङ्गुदटा रिष्टमदिदा । कतिषाडक-
 टास्येव चन्द्रोपाय तिद्वयदरे । पूर्वोऽर्कोऽतमगतः कोर-
 रिष्टविनायकः । मेवचैततचन्द्रः केन्द्रे शुभनिदोक्षितः ।
 अगुम भागयादायु इरिक्ततमजं यदा । शुद्धपदे विना-
 याश्चेत् सन्नेऽस्य यदा दिगः । शुभाशुभैः क्षितचन्द्र-
 मठादस्योऽयकः मिगो । अतोपातेऽप्य मरुषाने वैदृष्टो
 रिष्टिद्वययोः । जातस्य रिष्टं नास्येव अतिवर्षुर्भतं
 यदा । इति चन्द्ररिष्टमङ्गः । “सर्वोऽपि शुटी अन्ने ररिष्ट-
 युक्ते विनाशं तदेनाशुभं सर्वमेत” । बलिः शुभैवा-
 शुभैर्वीर्यं कौमै शुभकं ततः सट्टपक्षैर्भोक्षितं वा । निप-
 ष्टेकादये राङ्गः शुभदृष्टो यदा भवेत् । अशुनाशक च-
 विभुर्भुक्तुः स्य द्यापरः । मेवोऽर्कवर्षमस्यो राङ्गवापु-
 दयो घने । अगस्तस्य उनीनां च घग्नानां रिष्टनायक ।
 शीर्षोऽयगतं वर्षैर्भुक्तुदोषो विमग्नति । मरुषैः सचदं-
 द्यापि नभोदिग्यङ्गिवायुभिः । अशुभं पक्षीर्षिं वेत्
 केन्द्रे पूर्ववदे शुभे । नि मरुषैः तदायुः साश्चत्वारिंश-
 च्छुभेक्षिते । शुद्धः सभे सचद्वेषे सप्रविशतिवर्षम् । सभ-
 स्थिताः शुभाचन्द्रे लोकेऽस्ये चन्द्रवभा । अन्ने
 शुटी शुभैः केन्द्रस्थितैर्नैवो पक्षीक्षिते ।- घग्नात्वं भवे-
 दायुदटाङ्गे तदवीक्षिते । कर्कश्यागो शुटी कोचस्थिते र्द-
 शुभपक्षैः । अशीतिराशुभः काठा केन्द्रे शुक्ले षत यदाः ।
 पूर्वो बलिहो पिषडायुधन्द्रे स्यात्तु निवर्षजम् । अन्ने ५-
 यायुर्हीणवते त्रिकोऽसिन्तु जीवयर्षजम् । मन्नेऽनुतप
 तियुर्बेतिपिसर्गमन्था रवेः । नवाभ्युद्वे पापे मीने तर्षे
 मध्येऽतपातत । नवैकवद्वेदयो विंशत्वाद्या निव-

देवमृष्टतम् अत्रासृष्येयत्त पद्यन्तं सस्त्रार्थनामोक्ते ख्वम् ।
 सामवेदिनाञ्चैतत् पात्रं वेदभेदेऽन्यदाकरे श्रेयम् ।

आयुस् न० इत्य-अधि णिञ् । जोषितकाले "आयुरारोग्य
 मत्तञ्च देहि देवि । नमोऽस्तु ते" देवीस्तुति । "आयुर्देहातिगं
 पोतं रुधिरं च पतन्निभिः" रघु । "वत्तर्धमायुषोभाग-
 सपित्वाद्यं गुरौ द्विज । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो-
 ग्दृष्टे वसेत्" मत्तु । "समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये" रघु ।
 "आयुं पि त्वच्चु निर्भिव्य प्रामञ्जानरमोचयत्" भट्टि । "अष्टमं
 चायुषं स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्" इति पराशरतोक्ते ।
 जन्मलग्नावधिके अष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् ।
 स्थानविशेषे च ग्रहविशेषयोगदृष्ट्यादिवशात् आयुर्विशेष
 अष्टमस्थाने चिन्तनीयपदार्थं सहित "सर्वा० चिन्ता० दर्शितः" ।
 यथा "मरणाञ्जीवितमरणं युगस्थानमव मरणचेतश्च । अन्व-
 सप्तमरणदेशं परिभवसापि चिन्तयेत् प्राज्ञः" । रन्वैश्वरे पापयु-
 तेऽन्यराशयवत्यायुरस्तेति वदन्ति षष्ठे । तत्रापि सन्नेश्वर-
 योगजाते स्वत्यायुरस्तेति वदन्ति सन्त । स्वत्वेत्वसंस्थे सति
 रन्वनाथे दीर्घायुराङ्गुर्भुनयोमहान् । मन्देन वा चिन्त्य-
 मशेषमायु स्वत्वेत्वसितोऽष्टदृष्टस्यतेन । रन्वैश्वरेणापि
 युक्ते विलग्ननाथे रिपी वा व्यथराशियुक्ते । पठान्त्यमे वा
 यदि लग्नयुक्ते दीर्घायुरभ्येति शुभेच्छित्तयेत् । कर्मेश्वरेणापि
 विचिन्त्यमायुर्दीर्घं सुखस्वोच्युतेन तेन । केन्द्रस्थितं कर्म-
 विलग्नरन्वनाथैकधैयाय रुदाहरन्ति । मोक्षपदार्थैर्मन्त्रै-
 स्त्रिभिर्वा समानुक्तं केन्द्रगतैस्तथैव । स्वत्वेत्वकोषादिग-
 तैर्विशेषमाहदन्ति दीर्घायु रुदारविचिताः । चतुरस्रे शुभैर्युक्ते
 सन्नेशु शुभसंयुक्ते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनि-
 र्दिशेत् । केन्द्रान्त्ये विलग्ननेशे गुरुशुक्रसमन्विते । साभ्यां
 निरोक्षिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिपङ्कयगताः
 पापाः शुभा केन्द्रत्रिकोणगाः । सन्नेशे वलसंयुक्ते
 पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तदशभावेन शुभेश्वरचित्तेषु
 च । त्रिपङ्कयेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्वाधिपे
 विलग्नस्ये गुरुशुक्रेच्छित्ते युते । सन्नेशे केन्द्रराशौ वा दीर्घ-
 मायुर्विनिर्दिशेत् । रन्वाधिपे त्र केन्द्रस्ये गुरुशुक्रेच्छित्ते
 युते । सन्नेशे वलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । लग्नाधिपो
 यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये । सर्वप्रहृतं रिष्टमेकोऽपि
 विषय मयेत् । अज्ञान्त्वैस्त्रिभिः केटैर्लग्नरन्वैश्वर्ययुतैः ।
 रन्वे पापविहीनैस्तं दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्वस्थितैस्त्रिभिः
 खेटैः सौमित्रस्वगेहर्गैः । सन्नेशे वलसंयुक्ते दीर्घमा० ।
 यारावताटिभागस्था. पापा. सर्वे शुभास्तथा । केन्द्रत्रिको-

णनिष्ठयाः पूर्यमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा
 सन्नेशे उर्वले यदि । अत्यायु रनपत्यो वा शुभदृग्योगव-
 र्जिते । क्रूरपशाशके वापि रन्नेशे भातुक्षेऽपि वा । पापा-
 न्विते पापदृष्टे त्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । चतुष्टयगते पापे शुभ-
 दृष्टिविर्वर्जिते । वलहीने विलग्ननेशे त्वल्पमायुर्विनिर्दि-
 शेत् । व्यथारौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविर्वर्जितौ । क्रूरपशाशको
 वापि स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्वोगास्त्रिधा प्रोक्त स्व-
 ल्पमध्यचिरायुषः । इति शतपूर्वमत्यायुर्भध्यमायुस्ततो
 भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, तत पर्यमायु रत्न वदन्ति हि ।
 अत्यायुर्दिग्नाथस्य शत्रौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्य-
 मायुः स्थानान्ते दीर्घायुरादिशेत् । वलहीने विलग्ननेशे
 जीषे केन्द्रत्रिकोणने । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायु रुदाहृ-
 तम् । शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे शनौ वलसमन्विते । षष्ठे
 वायव्ये पापे मध्यमायु रुदाहृतम् । सन्ने त्रिकोणे केन्द्रे
 वा मध्यमायुश्च मिश्रिते । अत्यायुर्वोगजातानां विपत्ता-
 के षट्तिप्रदः । मध्यमे प्रत्यरिभेयान्मृतिं दद्याद्विशेषतः ।
 अष्टमेयदशा कष्टा पूर्णायुर्वोगसंज्ञके । योगायुरिति मि-
 श्रित्य जातस्यैव वदेद्बुधः । आयुर्विलग्ननाधिपती वलेन
 हीनौ घटास्त्वहृतेययुक्ती । युद्धे षट्ति तस्य वदन्ति
 तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा तन्मरण विशेषात् । रन्वाङ्गनाथौ यदि
 वा रिपुस्यौ राह्वन्वितौ केव्युतौ सखन् । श्रेण युद्धे षट्-
 तिमाङ्करार्यां शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्वाङ्ग
 नाथौ यदि वा रिपुस्यौ राह्वन्वितौ केव्युतौ समन्दौ ।
 तद्भुक्तिकाशेऽप्यथ वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति ।
 रन्वाङ्गपी वाहनमाथयुक्तौ तस्मान् षट्तिं तस्य यदन्ति
 वज्रघ्नाः । षट्तिं त्वजीर्णोद्गुरुसंयुक्तौ तौ देहेशजीवी रि-
 पुगावजीर्णात् । सन्नेश्वरे वाहनमाथयुक्ते वागेश्वरे-
 ष्यापि युक्ते त्वजोर्णात् । देहेश्वरे वाहनविसमभावनाथात्पिते वा
 मरणं त्वजोर्णात् । रन्वैश्वर्ययोगान्मरणं दशायामन्वदशायामथ
 वा वदन्ति । पितादिभाषाधिपयोगदृष्ट्या पितादिकामां
 मरणं तथैव । स्वत्यङ्गपो भातुक्षतेन युक्तौ इत्यानगौ
 वा विपमलयेन । राह्वन्वाभ्या संहृती च इत्यावृद्ध-
 न्वात्सस्य षट्तिं वदन्ति । षष्ठेश्वरे भातुक्षते सराह्वन्वैतौ
 षट्गाङ्गीतिषदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिमस्य जातस्य
 पन्त्रेण युतेऽश्वभीतिम् । अत्यान्विते साहगभातुक्षते षट्गाङ्ग-
 षट्गात् शुभकात् समीपे । पठस्थिते भातुक्षतेऽपि सर्व वि-
 मा स्वदृष्टस्वदृष्टं सखेटे । सुखेगमाथ्ये श्विलग्ननाथास्त्रि-
 कोणगाः केन्द्रगतस्यैव । भुक्तौ यदा तत्परिपाककाले

पिता सङ्घातुश्चतिश्च मातुः । रन्ध्रे शयाङ्गे मणिनाथ
 बुक्ते ह्रीने त्वपकारयुतं समन्दे । तत्र स्थिते ह्रीनबले
 शयाङ्गे पिशाचपीडा च लज्जाद् द्विपाङ्ग । भीमाङ्ग-
 मन्दान्यतमेन बुक्ते क्षीणे शयाङ्गे मिधनस्थितेऽपि ।
 इःस्ये त्वपकारमयान्मृतिःस्वात्पिपाचनाभादप वा
 ऋतिसु । रन्ध्रे शराङ्गी यदि वा सकेतो चातुर्थिका-
 पीङ्गनमाङ्करस्य । रन्ध्रे शरेणापि युते तथैव क्रूरादि-
 पठाशयुते ह्य सत्वम् । नीचस्थिते वाऽभरनायके वा
 पठाष्टमस्ये यदि पापहटे । राक्षां प्रक्षोपानुभरणं
 पिप्लव तत्पीडया विस्वविनाशमेति । अधिकमत्सायुः-
 यत्वे ४१३४४ उक्तम् । अस्य पुरुषादिपूर्वपदकत्वे अथ
 समा० 'पुरुषायुषोविन्य' रवुः तत्रायुषम् महत्यायुष
 मित्यादौ वा० अथ समासान्तः ।

आयुर्योगश्च सर्वा० चि० दर्शितः यथा 'अथायुर्योगः ।
 केचिद्विदोर्गं प्रयंसन्ति दया केचिद्वदन्ति हि । तद्दिना चायुषां
 ज्ञानं न शक्यन्तु मनोनिर्मि । त्रिविधस्यायुषो योगे स्व-
 ल्यायुर्मध्यमोत्तम । इति शतपूर्वमत्स्यन्तु तदूर्ध्वं मध्यम
 भवेत् । आ सप्ततिसदूर्ध्वन्तु दीर्घायुरिति सप्ततम् ।
 उत्तमायु शतादूर्ध्वं सने शसन्ति तद्दिद । आ हा-
 द्पात्स्वात्स्वन्तूनामायुर्ज्ञानं न शक्यते । जपहोमचिकित्साद्यै
 वाँसरक्षां तः कारनेत् । पित्रोर्हेशंभवाः केचित्केचिद्
 बालय हैरपि । अपरे रिष्टयोगाञ्च त्रिविधाऽकाशचक्षुषः ।
 जन्मतः प्रबलेभ्य वाढानां उष्टिर्बनम् । कथयेदयशेषं त
 तथा योगोनिष्पित । अस्मादुर्लभमे भागी शक्नो मध्य
 त मध्यमे । मित्ने सने शरे तस्य दीर्घमायुश्चदाङ्कतम् ।
 अस्मायुर्योगजातस्य विपकारे मृति यदेत् । जातस्य मध्यमे
 योगे प्रत्यरौ त ऋतिर्भवेत् । दीर्घायुषोऽज्यमाताना बधमे त
 ऋतिर्भवेत् । त्रिपु योगेषु सर्वेषु प्रत्येक त्रिविधं भवेत् ।
 अस्मायुरत्यमध्य ह्यपूर्वायुक्तिविधं च्छतम् । मध्यमादत्यमध्यं
 त पूर्वायुक्तिविधं भवेत् । दीर्घायुषोऽज्यमध्ये त पूर्वायुक्ति-
 विधं भवेत् । एतन्नविध प्रोक्तमाहुषां त विनिर्णय । पञ्च-
 म्याराह्या ऋसु दद्यात् पठी गुरोस्तया । शनेचतुर्षांशुः
 साह्या राहोश्च सप्तमी । विपङ्गे शय्या फटा प्रत्यरीय-
 दया तथा । बधभेयदया फटा पापा सादशुमेक्षिता ।
 भीषारतिविमूढस्या विपत्प्रत्यरिर्नैवना । दया द्युर्भृति
 तस्य पापैयुक्ता विषेयत । राशिसन्धिपु देजाताके बाला
 ऋतजीविन । पापहटे सुतोवाऽपि निःसंययश्चित्प्रदः ।
 गद्वान्नेपूङ्गवो सर्वाः पितृमाह्वनात्ततः । यदि जीवेत्स-

गपाक्षो गजवाजिसमन्वित । ऋतोयगो मातृनिशाकरौ
 वा क्रूरर्क्षगौ क्रूरमिरीक्षितौ च । व्याधिं नरव्यापि
 यदन्ति तजशास्त्रिर्वर्षमात्रं त्वविकल्पमेतत् । चन्द्राद् करे-
 यासरनाथमौसौ कुजादयो वा मरण दयाहात् । उद्यत्रेऽन्वय
 जामित्ने यस्य स्याद्दाहो पाह । क्षीणचन्द्रे विकल्पस्ते
 सद्योहरति जीवितम् । आपोक्षिमे स्थिताः सर्वे पाहा
 बलविवर्जिताः । एकमास द्विमास वा तस्यायुः सप्तदाहृतम् ।
 विश्वनाधिपतिर्नैवि मिधने चार्कसंयुते । कर्कशे च जीवन्
 विन्देऽमृतप्रायो भविष्यति । केतोऽदय पूर्वे पञ्चाङ्-
 स्काग्निपवननिर्घातः । रौद्रे सति च भूङ्क्ते प्राक्क्ष-
 ल्यज्यते जन्तु । यङ्क्तेपरिनेयकाले जात पापान्ति
 विश्वग्नस्ये । सने ये बलहीने जीवति पञ्चमयं
 त्रिमासं वा । अथाधिपतिर्जन्मपतिर्लङ्गणवाचसपामतो
 यस्य । लङ्गावसानमरण भवेत् ऋतिपदाङ्गेन । सन्धि-
 चक्षुष्यकाले जाते ऋसु समादियेत्तज्जुष । पापयुते
 हटे वा शीघ्रं सौम्यैरहटयुते । राहो केन्द्रे पापयुक्ते-
 क्षिते वा क्षिप्रं नाथ याति सौम्यैरहटे । पापैः केन्द्रे
 चार्कलम्ने त्रिकोषे सौम्यै भटे चाष्टमेऽन्त्ये यदन्ति । जातः
 क्षीणे शीतगौ लम्नस्ये पापैरहटे नाथमायु प्रवाति ।
 उच्चक्षेत्रे मेपराणि च हित्वा राहुर्बुधोऽपि प्राक्
 नाथ । लङ्गात्स्वान्त्यौ पापयुक्ता यदि सञ्चत्प्रगन्ते वा
 विनश्येत् क्षेपेन । लङ्गाद्वाटे चाष्टमे पापचारं सोमे क्षी-
 णे त्यष्टमाद् च जीवेत् । केन्द्रे चन्द्रात्पापयुक्ते रसौम्यै
 स्वर्गं यान प्रोच्यते वत्सरेण । जन्माधिमे लम्नो क्रूर-
 युक्ते पश्यात्चार्कचाष्टमे जीववर्गे । षडे वर्षे हादये वाऽष्टमे
 वा सन्तौ राशेर्जातको ऋत्युमेति । षडेऽष्टमे वा हिमनौ
 च यस्य क्षीणे चन्द्रे पापयुक्तेऽथ वापि । सौम्यैरहटे त्यष्ट-
 माद्दक्ष जीवेत् पापै सौम्यैर्मिथितैस्सहृष स्यात् । जीवे-
 विश्वग्नने मिधुने त्रयायां शुक्लेषु युक्ते शयिष्यतुना च ।
 पापैरहटे ऋसुरागिस्थिते वा जीवेर्धर्म चाष्टम चैव बाधः ।
 लम्ने क्षीणे शयिनि निधनं रन्ध्रेऽन्ध्रेषु पापै पापा-
 न्त स्ये निधनहिनुके द्युज्युक्ते च चन्द्रे । एव सने भवति
 मदनच्छिद्रस्ये च पापे माता शाक यदि च न शुभंवीक्षितः
 शक्तिमद्भिः । राहुपक्षे शीतरक्षी विश्वग्नो क्रूर युक्ते
 चाष्टमे मूमिपुले । माता साङ्गे चन्द्रवङ्गाकरेण पक्षी
 वा तेनायु ऋसुं प्रयाति । अक्षय्यते दिनपती रविने
 विश्वग्नने सौमे ऽथ वापि निधनं प्रवति त्रिर्घातः ।
 एव स्थितेऽपि हिमगावशुभैरहटे राहुपक्षे च निवह-

भर्तुः सेकः सर्पिणा च तथाप्यति" । इति गजायुर्वेदः
 अथान्नायुर्वेदः तत्रैव "अश्ववाहनसारं च वक्ष्येऽश्वस्य चि-
 त्तित्थितम्" इत्युपक्रम्य "उपो निम्बवृक्षलौ च गुडुषी च स-
 भाजिका । सिंहागकहरी पिण्डो स्नेहश्च शिरसस्तथा । हि-
 ष्णुश्चरुमूत्रञ्च नागरं सान्द्रवेतसम् । पिप्पलीसैन्धवयुतं
 श्लश्लघ्नघण्टादिभ्यः । नागराऽतिविषा घृष्टा घानन्ना विस्व-
 भाजिका । काथमेघां पिबेद्वाजी घर्वातीशारनाशनम् ।
 पिबेद्गुक्षीघ्नमधुभिः पिबेद्दृपरसं ह्ये" । क्षीरं वा पञ्चको-
 षासं वासनाद्विप्रसृज्यते । विष्णुमेधु च सर्वेषु श्रेय
 आदौ विधीयन्तम् । अथान्नायुर्वेदः अश्ववाहनस्यवर्षः क्रमः-
 षड्वत्सः । त्वरितानां त्वरकायां पयसैव क्रियाक्रमः । घोष-
 करञ्जयोर्मूत्रं मातृकाग्निनागरा । कुष्ठं हिङ्गुवचा-
 राक्षा वेपोऽथ शोथनाशनः । सञ्जिष्ठा मधुकं प्राञ्जालहृत्वी
 रक्तचन्दनम् । तपुषीवीजमूलानि श्लेष्माटककरोरुकम् ।
 अजापयःशतभिदं शशीतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निर-
 यनोवाजी रक्तमेहात् प्रसृज्यते । मन्याहृत्तुनिगाशस्वशिरः
 श्लेष्मोमल्लयङ्गः । अथङ्गः कटुतैलेन तत्र तेषु च यस्यते ।
 प्रसृज्युषी तथा वज्रं सैन्धवं शौरसो रसः । कण्ठाहिङ्गु-
 युतैरेभिः कृत्वा मसं च शोदति । निशे व्योतिप्रती पाठा
 कण्ठकुष्ठं वचा मधु । जिह्वास्तम्भे च वेपोऽयं गुडमूलयुतो-
 हितः । तिसैर्यश्चा रजन्या च निम्बपत्रैश्च योजिता ।
 क्षीरेण शोथनी पिण्डो सर्पिणां शरणोपयो । अमिघातेन
 श्लेष्मनि येऽश्ववास्त्रोमवेदना । परिपेकक्रिया तेषां तैलेना-
 शु रजापहा । दोषकायाभिघाताभ्यां तनुजे विज्ञिते तथा ।
 यानिर्भृत्स्याम्बुवस्त्राभ्यां पक्रमन्नमथ क्रमात् । अश्वस्योऽश्वर
 लक्षमधुक्कवटवस्त्रैः । प्रभूतमलिकाकाथः सुखोष्णो
 श्लेष्मशोधनः । यथाङ्गा नागरं राज्ञामञ्जिष्ठाकण्ठसैन्धवं
 देवदारवचायुग्मरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कपायेण
 गुडुष्या पयसा सह । अक्षयं वक्षिन्स्ये च योज्य सर्वैश्च
 विज्ञिते । रक्तसायो जलोकाग्निनेत्रान्ते पिप्परोगिण ।
 चादिरोऽश्वराश्वत्यकावेव च शोधितम् । धातोडुराल-
 भातिकाप्रियङ्गुशुभ्रसैः । गुडुष्या च कतः काथः
 कल्पोमुक्तो विवक्षिते । उत्पाते शिशिरे श्राव्ये सप्तकथोये
 तस्य च । क्षिप्रकारिणि दोषे च शयोनेधनमित्यते ।
 नोयक्तस्यर्जिकाकुष्ठरजनीतिश्लेष्मैः । गवां मूत्रेण
 पिष्टं च मर्दनं कण्डुनाशनम् । शीतोमधुयुतः काथो
 भाजिकायां शयर्करः । रक्तपित्तहरः पानादश्वकण्ठोस्तथैव
 च । वृषभे वृषभे देयमशानां सवसं दिने । तथा भुक्त-

वतां देवा अतिपाते तु वारुणी । जीवनीयैः समधुरै-
 र्दहीकायर्करायुतैः । सर्पिपिप्पलीकैः शरदि प्रति
 पानं सपद्मकैः । विष्टङ्गपिप्पलीधाम्यशताङ्गाश्लोष
 सैन्धवं । सचित्तकैस्तुरङ्गाणा प्रतिपानं हिमागने ।
 क्षीरमियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षीरैः
 प्रतिपानं स्यादघ्नने कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पली-
 क्षोषयश्चाङ्गैः समक्षीपधैः । निदाचे सगुह्या देवा
 मदिरा प्रतिपानकैः । क्षोषकावः सखयं पिप्पस्यो-
 विश्वभेषजम् । भवेत्सैल्युतैरेभिः प्रतिपानं वनागने ।
 निदाचेऽङ्गिताङ्गाराः शरदुषु घृष्टशोषिताः । प्राङ्गिष्णु-
 पुरीयाश्च पिबेयुर्धाजिनोऽद्यतम् । पिबेयुर्धाजिनसैलं कफ-
 वायुधिकास्तु ये । श्लेष्म्यापद्मयो येषां तेषां कार्यं विद-
 क्षणम् । तत्रहं यवागूक्ष्या स्याङ्गोजनं तक्रसंयुतम् ।
 शरदिदाघयो सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शि-
 शिरे चैव यस्त्री यमकमित्यते । गुर्वभिष्यन्दिभक्तानि
 ध्यायामं ज्ञानमातपम् । वायुर्वैषंश्च वाहस्य श्लेष्मनीयस्य
 यर्जयेत् । ज्ञानपानं सक्तुद्दुष्टमशानां सल्लिवागने ।
 अक्षयं दुर्दिने काले पानमेक प्रयस्यते । युक्तं शीतातमे
 काले द्विः पानं ज्वरं सक्तु । शीघ्रे त्रिः ज्ञानपान
 स्याच्चिर तस्यावगाहनम् । निस्तुपाणाश्रदातव्या यवा-
 नाञ्जुराढकी । चणकत्रीहिनीहाणा कलायानु यापि दा-
 पयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवसस्य तृचा दश । अष्टौ
 शुष्कस्य दातव्या चतस्रोऽथ वृषस्य वा । दूर्वा पिप्पं, यव
 कासं, वृषस्य श्लेष्मसंश्लकम् । नाशयत्तर्जुन श्रासं, तथा शान्ति-
 र्वल्लयम् । मातिका पैत्तिकासैव श्लेष्मजा शान्ति-
 पातिकाः । न रोगा पीडयिष्यन्ति दूर्वाहार त्वरत्नम् ।
 द्वौ रज्जुवन्मौ दुष्टाना पचयोऽभयोरपि । पश्चाद्वन्धस्य
 कर्तव्यो दूरकीलव्यपान्श्रय । वसेयुस्ताकृते स्थाने जतधूपनभू
 मयः । वनोपन्यस्तयवचा' सप्रदोषा शरक्षिताः । कत-
 नन्वाथ कपयोधाय्यांशान्द्रुचे मृगाः" इत्यन्नायुर्वेदः अ-
 धिकं जयदक्षतेऽश्वशास्त्रे ह्ययम् ।

अथ गवायुर्वेदः अग्निप्र० "गवाग्नाहात्प्रसृक्तं हि
 विकित्साञ्च तथा शृणु" इत्युपक्रम्य । "श्लेष्मामयेन्
 धेनूनां तैलं दद्यात् स सैन्धवम् । श्लेष्मवेत्तन्नामांशीकस्त-
 सिद्धं समाजिकम् । कर्णमूलेषु श्लेष्मेषु सञ्जिष्ठाहिङ्गु-
 सैन्धवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा
 पुनः । विस्वमूलमपामागो घातकी च रुपाटका । कुटजं
 दन्मूलेषु श्लेष्मेषु लक्षणाशनम् । दन्मूलेषु श्लेष्मेषु

वापि विपापितम् । स्रष्टरोगहरं चोयं जिह्वारोगेषु चै-
 न्भवम् । शृङ्गवेरं हरिद्रे हे त्रिफला च गलपत्रे ।
 पूष्णेषु वसिष्ठेषु च वातरोगक्षये तथा । त्रिफला एतन्मित्रा
 च गवां पामे प्रगस्यते । अतोषारे हरिद्रे हे पाठाक्षैष
 प्रदापयेत् । सर्वेषु कोष्ठरोगेषु तथा सास्त्रागतेषु च ।
 शृङ्गवेरञ्च भागीं च काशान्वासे च दापयेत् । दातव्या
 भग्नसन्धाने प्रियङ्गुर्लघुणाश्विना । तैलं वातहर पिप्पे मधु-
 यष्टिविपापितम् । कफे व्योपक्ष समधु सपिष्टकरजोऽप्यने ।
 तैलाज्यं हरितालञ्च भग्नस्रतएतं ददेत् । मापाश्लिषाः
 सगोधूमाः परुषोरं घृतन्तथा । एषां प्रियङ्गी स-
 खवणा वृक्षानां उष्टिदा त्रियम् । यत्नमदा एषाणां श्यात्
 पङ्कनायाय धूपकः । देवदारुवचामांसीङ्गिङ्गुगुगुल
 सर्षपाः । पङ्कनादिगदनायाय एष धूपोगवां हित । पण्डा च
 व गवां कार्या धूपेनानेन धूपिता । श्रद्धगन्वातिरै शुद्धं
 स्त्रेण गौ क्षीरिणी भवेत् । इति गणायुषेदे

अथ एसायुषेदेष्टास्यैव "एसायुषेदेमास्यास्यो लूच-
 क्षोत्तरतः शुभ । प्राग्वटोयाम्यतसास्य चाप्ये ऽश्वत्
 ऋमेण ह । दक्षिणादिषष्टपुत्राः समीपे कण्टकिङ्गुमा ।
 उद्यान शृङ्गवामे स्यात्तिलानप्यथ उप्यितान्" इत्युपक्रम्य
 "अरिष्टायोक्तपुत्राणा गिरीया सपियङ्गव । अशोकक-
 दलीजम्बुक्षया वज्रलदाङ्गिमा । साय प्रातस्तु धर्मान्ने
 शीतकाले दिनान्तरे । कर्षर्चीं त्र भुज शोषे सेक्तव्या रोपिता-
 द्रुमाः । उत्तमं विशतिर्हृक्षा मध्यमं षोडशान्तरम् ।
 स्थानान् स्थानान्तरं कार्यं एषाणा हादशान्तरम् ।
 विफलाः स्युर्धनाष्टका गलेष्वादौ हि शोधनम् ।
 विष्णुघृतपकाक्तान् सेचयेच्छोतवारिणा । फलनाये
 कुलत्वं च मापैर्मुहैर्यैश्चिर्लै । शृष्टवशीतपयःसैक फल-
 उप्पाय सखदा । आविकालगलम्बुलं यवभूर्यै
 तिलानि च । गोमास्रमुदकञ्चेति सप्रराजं निधापयेत् ।
 तदुसैकः सर्वष्टषाणा फलपुष्पादिष्टद्विदः । यदुस्थान्मसाऽ-
 वसेकेन सद्धिमंशति शार्पिन । विष्णुघृतस्युक्षोमेवं मत्स्यं
 चांसं हि दोहदम् । सर्वेषामपिषेपेषु एषाणां रोगमर्ह-
 नम्" । एष्टवर्षं हितोक्तो एसायुषेदे आरामगन्दे हस्यः ।
 आयुषेदमधीते वेद वा उक्षा० ठक् । आयुषेदिकः
 आयुषेदामिन्नो लि० । आयुषेदे चाधु कथा० ठक् ।
 आयुषेदिक आयुषेदे चाधी लि० । [नटी ।
 आयुषेदमथ उ० आयुषेदेन प्रसुरः प्रासुर्ये नयत् । धर्म-
 आयुषेदिन् लि० आयुषेदेवेद्यतया विद्यतेऽस्य इति ।

आयुषेदामिन्नो चिकित्सागात्रस्य वेत्तरि यैवे ।
 आयुषज् लि० आयुषा सजते समृज-किप् पलम् । आयुः
 सम्यक् "सोमः पयत आयुषकं" ऋ० ६, २५, ५ । "मयस
 देवायुषगिन्द्रं गच्छत ते मटाः" ऋ० ६, ६३, २२ ।
 आयुषकं उ० आयुषा कार्यात कै-क । आयुषा प्रकाशमाने
 प्रमसायुषके ।
 आयुष्काम लि० आयुः कामयते काम-अण्ड-अण्ड
 उ० ष० । आयुरभिजापुके "अथात आयुषकामोय रस-
 यनम्" इति स्रुत । "आयुष्कामेण यम्यं न जात पर-
 योपिति" मतः ।
 आयुषुक्तं लि० आयु करोति ज-किप् इत० । आयुर्द्वि-
 करे रसरसायनादी अयुर्द्विगच्छे ७७५ एष्टे ताम्यु-
 क्तानि । ट । आयुष्कर इत्यप्यत्र लि० स्त्रिया ङीप् ।
 आयुष्टीम उ० आयु साधन क्षोम शाक० त० पत्यम् ।
 आयु साधने ऋषस्रष्टदायाक्तके क्षोमभेदे २ तत्क्षोमयुक्तो-
 यागभेदे च ।
 आयुष्मत् लि० आयुर्द्विद्यतेऽस्य सत्पम् । चिरजीविनि "आयु-
 ष्मान् मव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने" "आयुष्मन्
 सुवं छते यमोनेधासम्यितम्" मत । इत्ययं ङीप् ।
 २ विष्कम्भावधिके ततोये योगे उ० । "विष्कम्भ प्रीतिरायु-
 ष्मान्" ज्यो० ति० । आयुरिति गन्दोऽस्यस्य सत्पम् । ३ आ-
 युः गन्द्युक्ते मन्त्रभेदे "आयुष्मानिति ग्रान्त्यर्थे जपत्या-
 चैव समाहित" उ० प० । तत्र आयुष्यस्रष्टगन्दे
 हस्यम् । भवदादिपु पाठात् तस्मिन् पर भयसाधेऽपि तसि-
 चादि । ततत्रायुष्मान् तत्रायुष्मान् ।
 आयुष्य लि० आयु प्रयोजनमस्य "स्वर्गादिभ्यो यत्" पा० भा०
 यत् । आयु साधने आयुर्द्विगच्छोक्ते रसरसायन-
 इत्यकर्मादौ । "आयुष्य माहृषोमङ्गे ऋतं भुङ्क्ते सुदृष्ट-
 स्रष्टः" "इद यशस्यमायुष्यनिर्दं नि श्रेयस परम्" "अन्यं
 यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं शान्तिपूजणम्" इति च मतः
 "आयुष्योऽथवा शस्यैव आत्मनिष्कृतयो भवति" मत० ब्रा० ।
 आयुष्यस्रक्त न० कर्षणा० । "आयुष्मानिति ग्रान्त्यर्थे जप्या
 तत्र समाहित" उ० प० उक्ते "आयुर्द्विगच्छोऽपि जप्ये
 स्रष्टभेदे तत्र स्रष्टम् । "आयुर्द्विगच्छोऽपि जप्ये
 प्रकान्तव्यभार निधेष्टस्यै यतं जीवेन यददा वयन्ने ।
 आयुषे पवस वञ्चै से पवस विदुः प्रियव्या दिभोजनि-
 त्त्राः शृष्टस्वस्वामोऽध्यसरन्ती सोमोहोद्गाय मनायुषे
 मम मङ्गवर्षसाय यजमानस्याद्यां अष्टय राज्याय" भय-

भतायुः। अमेमूलउरीषे ह दिवा कुर्यादुदङ्गुष्ठः। दक्षिणा-
 भित्तौ रात्रौ तथा घ्रायुर्न रियते। त्रीन् कगात्रापजानी-
 काहीर्षमायुर्जिजीविपुः। आङ्गणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे छा-
 योविनास्त्रयः। दक्षिणाशीविपुः क्रुद्धो यावत् पश्यति
 वक्षुषा। क्षत्रियोऽपि दक्षेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा।
 ब्राह्मणस्तु कुक्षं हन्याद्ब्रह्मिणेनावेक्षितेन च। तथादेतन्नयं
 यत्नादुपसिनेत पशितः। गुरुधा चैव निर्धन्वो न कर्त्तव्य-
 कदाचन। अमुमान्यं प्रसादात् गुरुः क्रुद्धो शुधिष्ठिरः।
 सम्पत्तिय्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविष्टः। गुरुनिन्दा-
 दक्षिणायुर्न तुष्याणां न संशयः। दूरादावसवान्मूलं
 दूरात् पादावसेचनम्। उष्णितोत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं
 हितंनिष्ठा। रक्तमाख्यं न धार्यं स्यात् गुह्यं धार्यन्त
 पशिते। वर्जयित्वा तु कमल तथा कुपलय प्रभो।।
 रक्तं गिरवि धार्यन्त तथा यामेयमित्यपि। काञ्चनी-
 चाऽपि भासा या न सा दुष्यति कर्त्तव्यम्। स्नातस्य
 पर्वकं नित्यमाङ्गं दद्याद्विद्याम्भते।। विपर्ययं न कुर्वीत
 वाससो बुद्धिमाधरः। तथा नाम्यधत धार्यं न चापदृग्-
 मेव च। अन्यदेव भवेहासः शयनीये परोत्तमः।
 अन्यद्रथ्याद्य देवानामर्चयामस्यदेव हि। प्रियद्रुचन्दगा-
 भ्याश्च विलेन तगरेण च। पृथगेवातुल्यस्मेत क्षेत्र-
 रेण च बुद्धिमान्। उपवासश्च कुर्वीत स्नातः शुभिरल-
 दृतः। पर्वकाशेषु सर्वेषु ब्रह्मपारी यदा भवेत्।
 समानमेकपाले तु भुञ्जेद्यन्नं जनेश्वरः। प्यालोढया परि-
 हतं न मदीत कदाचन। तथा मोडृतसारारणि प्रोक्षित ना-
 प्रदाय च। न ससिद्धते मेधावी जामुषेर्न च सत्तु च।
 प्रतिपिद्वाद्य धर्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृथत। पिप्पलस्य
 बटक्षैव गणशाकं तदैव च। उदुम्बर न खादेश्च भवाधी
 उरुपोषनः। आर्यं गव्यं तथा मार्वं मायूरक्षैव वर्ज-
 नेत्। वर्जयेत्पुष्कसांश्च तथा पर्युपितश्च यत्। न
 पावो जपणं विद्वान् प्राप्नोत्याद्य च रात्रिपु। दधि-
 बहूश्च भुञ्जीत यदासांश्च वर्जयेत्। साय प्रातस्य
 भुञ्जीत नालरात्रे समाहितः। काशेन तु न भुञ्जीत पर-
 काहं तत्रैव च। काश्यतो नैकवक्षस्य नापदिष्ट कदा-
 चन। भूमौ बर्देर नाम्नीताक्षानालीनो न मज्जन्म्।
 नोबभूव्यं प्रदावाकसगिचिभ्यो विदेवतः। पपाङ्गुलीग
 मेधावी न चाप्यस्यना मरः। समानमेकपद्मोऽपि भो-
 ज्यमन्नं मरेश्वरः। विवं दवाफलं भुङ्क्ते योगेश्वरस्य पञ्च-
 जने। पानीकं पावसं बहून् दधि वर्त्तितेषुस्यपि।

निरस्य श्रेयमेतेषां न प्रदेयन्त इत्यपि। मुद्राभे कत-
 धव्यामः नैव यद्वां समाचरेत्। दधि चाप्यनुपामं नै कर्त्त-
 व्यश्च भवाधिना। आपस्य चैकदृष्टेन परिप्रायं लोदे-
 कम्। अङ्गुष्ठं परणस्याद्य दक्षिणस्याननेचदेत्। पाणि
 मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा पाणिं समाहितः न श्वातिर्नग्न-
 मवाप्नोति प्रयोगकुण्डलो मरः। अङ्गिं प्राञ्जन् समाधय्य
 नाभि माणितये तथा। स्पृशंश्चैव प्रदिष्टेन न चाप्या-
 द्द्रेण पाणिना। अङ्गुष्ठस्यान्तराद्ये च ब्राह्मं तीर्षसदा-
 दृतम्। दनिष्टिणावाः पचात्तु देवतीर्षनिष्करोष्यते।
 अङ्गुष्ठस्य च यन्माध्यं प्रदेयित्वाद्य भारतः।। तेन पितृणापि
 कुर्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा। परापवादं न ब्रूदादा-
 प्रियश्च कदाचन। न मन्दुः कश्चिदुपादाः कुर्येव भवा-
 धिना। प्रतिशैस्तु कदा नेष्टेर्धनं तु विवर्जयेत्। सपुत्रे
 न च गच्छेत तद्यायुर्विन्दते मरुत्। न दिवा सैद्युनं गच्छेत्
 कस्यां न च यन्मकीम्। न ब्राह्मणां स्त्रियं गच्छेत्तद्यायु-
 र्विन्दते मरुत्। खे स्वे तीर्थे सपुत्रस्य कार्ये सपुत्र-
 फलिते। त्रि पीतापो द्विः षण्णव ततमौपी भवेपरः।
 इन्द्रियाणि सक्तं स्पृश्य त्विरभ्युक्ष्य च मानवः। कुर्वीत
 पितरं दैवञ्च वेददृष्टेन कर्मणा। ब्राह्मणार्थं च यस्यापं
 तश्च मे गृणु कौरवः। पत्रितश्च हितश्चैव भोजगदात्त-
 योक्तया। पर्वगौषेषु ब्राह्मणे तौर्धेन सपुत्रसृष्टेत्।
 निधीव्य तु तथा सुवा स्पृष्ट्वापो हि शुचिर्भवेत्। इन्द्रो
 श्वातिस्तथा नितं दृष्टिषो यो भवेदपि। मरे पावसि-
 तव्याप्ते धन्यमायुषमेव च। मरे पारावता यस्या गुहाश्च
 सङ्घारिका। मरेष्येते तु पापाय तथा नै गैतपा-
 यिकाः। उहोपकाय न्याय कपोता भ्रमराक्षपा। गिरि-
 शेरुयुर्ददा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत्। अग्न्याग्निं चैतानि
 तयोत्क्रीया मन्त्रात्मनाम्। मन्त्रात्मोऽतिशुश्रावितं न
 यज्ञयानि कर्त्तव्यम्। अग्न्याग्निं न गच्छेत् रात्रि पत्नीं
 सयीं तथा। दैवार्थं वासुदेवाना भन्मभाह
 शुधिष्ठिरः। यन्मूला माङ्गुषामाह तथा गारदिकश्च च।
 सन्ध्याभ्याम् राजेन्द्रः। तपायुर्विन्दते मरुत्। माङ्गुषा-
 पतिभ्याश्च निर्मितं क्षिपेदमरुत्। तदावर्षेय धदा मापे
 भवाधीं सतलेश्वरः। दक्ष्यायां न मरेनालम्। विद्या
 न च समाचरेत्। न मुष्टेत् च मेधावी तदायुर्विन्दते
 मरुत्। मरुत् न दुर्गाविलस्यति भुष्टा चैव प्रपाचनम्।
 पापीदस्य शिवा मरुत् न पापी मूर्त्तिसत्तम्। वर्ज-
 नीदाद्य वै नियं पापसो विधि मारुत्। देवादि चार

मन्त्रसूक्तादिपाठेन विद्वत्कारकनिर्माणार्थोऽध्यापारः ।

आरग्वध पु० आ+रगे-शङ्खाया क्तिप् आरग रोगशङ्खामपि
हन्ति अच् भधादेशश्च । (घो दाक्ष) इति ख्याते षष्ठे ।
“आरग्वधो गुरुः स्वाङ्गः शीतलः क्षमनोत्तमः । ज्वर-
रुग्णोगमित्ताम्बुयतोदावर्षश्चतुर्त्तु । तत्फलं क्षमनं
रुग्धं कुठपित्तकाफपङ्कम् न ज्वरे तु एतत् पथ्य क्रीड-
शुद्धिकरं परम्” इति भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

आरग्वधाद्युक्तैवं श्वित्हर' यथा । “आरग्वध धवं
कुठ हरिताचं सनाशिला । रजनीद्वयचंयुक्तं पचेत्
तैवं विधानमत् । एतेनाभ्यङ्गयेच्छिली क्षिमं श्वित्तं
पिनश्चति” चक्रद० ।

आरग्वधतैल रोमङ्गम् । “आरग्वधमूलं कर्षद्वितयं
शङ्खचूर्णस्य । हरितालस्य च खरजे मूलस्ये कटुतैल
पक्कम् । तैवं तदिदं शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् । निर्मूल-
यति च रोमाख्यन्ये परं सन्धयो नैव” चक्रद० ।

आरग्वधादिपाचनम् तत्रैव यथा “आरग्वध-
पन्थिकस्रतिक्ता हरीतकीभिः क्षथितः क्षपाय । सामे
सन्धुषे कफघातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनम्” ।

आरट लि० आरटति आ+रट-अच् । शस्यक् यद्धकारके
२नटे पु० क्लियां गौरा० छीम् ।

आरट्ट पु० आरट्यते विख्यायते आ+रट टच् टस्य नेच्यम् ।
विशिष्टाश्लोत्पत्तिस्थाने (आरव) देशे । अश्वमेधे विष्टतिः ।

आरट्टज पु० आरट्टे देशे जायते जन-ड । (आरव)
देशीति श्रोतके । “आरट्टजसटुचनिष्ठुरपातसङ्घः”
भाषः अश्वमेधे १०४ तद्देशान्तरकर्मां श्रेयाः ।

आरणि पु० आ+र-अनि । जलागा ख्य अमथे आवर्त्ते ।

आरणीय पु० आरण्या भव' आरणी+ठक् । शुकदेशे तस्मा-
रणीयसम्भवात् आरणीयतयद्धे ३१६ षष्ठे विहता ।
आरणीयहरणहरणमधिकृत्य हतोपन्य ठक् । भारतवन-
ग्वीन्तर्गते आरणीहरणाधिकारेण व्यासेन कृते अवा-
न्तरपर्व भेदे तस्य पर्व' वनपर्वणि ३१ । अध्यायावधि ३१४
अध्यावपर्यन्तम् “आरणीय तत' पर्व' भा० आ० १ अ०
अरुण्याइदं, स्वाथै वा ठक् । आरणीसम्बन्धिनि श्यन्त्रभेदे
४ अरण्यां च “आरण्येय द्दुस्त्रसौ ब्राह्मणाय तपस्विने ।
भा० व० २१४ अ० ।

आरण्य लि० अरण्ये भवः च । वगभने । पशुपञ्चतौ पशवश्च
द्विविधा आस्या आरण्याश्च यथाह पंठी० “आन्यारण्याश्च-
तर्द्धम गौरपिरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्हभोमनुष्यश्चेति सप्त आस्याः ।

पशवः, महिषवानरश्चक्षुशरीरुपरुहृष्टपन्मृगाश्चेति सप्तार-
ण्याः” एते च कर्मविधेयोपयुक्ता एतद्भिन्ना अन्येऽपि पशवः
आस्या आरण्याश्च अश्वमेधयद्धे ५०८ षष्ठादी उक्ता ।

पशुत्वञ्चैह यागार्थात्तथ्यमानत्वस्यात् शुकनादीनामपि
“उद्रो वा यदि सेपय्यागो वा यदि हयः । पशुस्थाने
नियुक्तानां पशुयद्धोविधीयते” इति यज्ञपार्श्वोक्ते । अत
एव अश्वमेधे “वसनाय कपिल्लहानामभेत प्रीणाय कठ-
विह्वान्” इत्यादीं पक्षिणामपि यागे ०२४ अ० मन्त्रव्या-
ख्यानं “अधारण्या पशव उच्यन्ते” वेददीपे उपरान्तम्

अन्ते च कपिल्लहादयः प्रपतानाः आरण्या पशव
इत्युक्तं तस्य अश्वमेधयद्धे ५१० षष्ठे दृश्यम् तत्र
स्त्रीमश्रुनामहिहात्मम् “अभध्याश्च स्त्रियं प्राकृष्टिव्यग्योनि
गतामपीति” शास्तात् ति० त० यस्मिन्ति तत् अश्वमेधा-
तिरक्तविषयं तत्र स्त्रीपशूनां बहूनामात्सम्भनविधा-
नात् तस्य अश्वमेधयद्धे दृश्यम् । “आरण्यानाञ्च सर्वेषां
मृगाणां महिषं पिना” । “आरण्यांश्च पशून् सर्वान्”
इति च मत् । “आरण्याः सुमनसरेपिरे न चक्रः-” भाषः

“सप्त आस्या अ्योपशय सप्तारण्या” तैत्ति० ब्रा० तद्विधेया-
शोपचियद्धे वष्यन्ते २ अक्षरपच्यध्यान्यभेदे च । “यद्धृष्टे
पच्यते तेनारय्यम्” यत० ब्रा० । अतीतिपोक्ते शककरा-
दिमाहै ४ सिद्धे दिवसे ५ भेषे ६ षष्ठे च रायीच स च “मक-
रादिमार्त्तसिद्धीपन्यौ दिवसेऽजहृषभौ च, अ्यो० त० उक्तं
७ अरण्यभवे गोमये पु० सि० कौ० । अरण्यमरण्यवासमधि-
क्ष्य हतोपन्यः अण् । अधिविरादीना अमवासाधिकारेण

व्यासेन कृते भारतार्गते दर्पभेदे । रामस्य वनवासधि-
कारेण शाल्मीककृते रामायणान्तर्गते ६ काण्डभेदे च ।

आरण्यक लि० अरण्ये भव' मनुष्यादिः बुञ् । अरण्यभवे
पथि अर्धयनेन्याये विहारे मनुष्ये हस्तिनि च एवार्थे बुञ्ः
सापत्यं तद्विज्ञे न बुञ् क्तिन्तु ण एव । आरण्यः पशु
गोमये तु वा आरण्यकः पक्षे षः । तत्र मनुष्ये “आरण्य-
कोपात्तमप्रकृतिः” रघु । अर्धयने येतरेवारण्यकम्
तैत्तिरीयारण्यकं इहदारण्यकम् “अरण्ये ऽर्धयमादेव-
आरण्यकसदाहृतं” मित्युक्ते आरण्यकत्वमेवाम् । तानि च
तत्तद्भेदाभागेभेदा । “आरण्यकमधीत्य च” मत्तुः ।

“आरण्यकञ्च नेदेव्यशौषधिभ्योऽष्टत यथा” भा० १ अ० ।
“शास्ते आरण्यके गुरु” भा० उद्यो० १०४ अ० ।
“अतुष्टत्य त्वास्त्राणि क्वंय क्षमवस्थिता । अपीह
स्वादमीह स्वात् आरसारदिहक्षया । वेदवादानतिक्रम्य

आरण्यक लि० अरण्ये भव' मनुष्यादिः बुञ् । अरण्यभवे
पथि अर्धयनेन्याये विहारे मनुष्ये हस्तिनि च एवार्थे बुञ्ः
सापत्यं तद्विज्ञे न बुञ् क्तिन्तु ण एव । आरण्यः पशु
गोमये तु वा आरण्यकः पक्षे षः । तत्र मनुष्ये “आरण्य-
कोपात्तमप्रकृतिः” रघु । अर्धयने येतरेवारण्यकम्
तैत्तिरीयारण्यकं इहदारण्यकम् “अरण्ये ऽर्धयमादेव-
आरण्यकसदाहृतं” मित्युक्ते आरण्यकत्वमेवाम् । तानि च
तत्तद्भेदाभागेभेदा । “आरण्यकमधीत्य च” मत्तुः ।

“आरण्यकञ्च नेदेव्यशौषधिभ्योऽष्टत यथा” भा० १ अ० ।
“शास्ते आरण्यके गुरु” भा० उद्यो० १०४ अ० ।
“अतुष्टत्य त्वास्त्राणि क्वंय क्षमवस्थिता । अपीह
स्वादमीह स्वात् आरसारदिहक्षया । वेदवादानतिक्रम्य

शास्त्राख्यारण्यकानि च । विपाद्य कदलीस्रम् 'आर' दहशरे नते" इति भा०शा० १८६० । अखरखगेये सामभेदे च । स्वार्थे कन् । उक्तार्थे भारतान्तर्गते एवम-पर्व्याय "एतदारण्यकं पर्वं भा०शा०प० १६० । आर-ण्यककाण्डम् । रामायणान्तर्गते ईकाखभेदे

आरण्यकुक्कुटं पुंस्त्री० अखरे भवः आरण्यः कुक्कुटः कर्म० । वनकुक्कुटे "आरण्यकुक्कुटः स्त्रिभूषो ष्टं ह्य स्त्रे-श्रयो गुह । वातपिच्छयवमीविषमज्ज्वरभायनः" इति भा० प्र० वन्नासगुणा उक्ताः । स्त्रिया जातित्वात् षोप ।

आरण्यगान न० आरण्यं वनगेयं गानम् । सामभेदान्तर्गते गानपद्यभेदे तस्यारखे गेयत्वात् तथात्वम् ।

आरण्यपशु पु० कर्म० । स्रत्युक्ते महिषादौ सप्तविधे षपथौ आरण्यशब्दे विद्यति ।

आरण्यमुद्ग पु० नि० कर्म० । वनमुद्गे । आरण्यस्रस्त्रेवाकारः पर्वोऽस्यसा अच् टाप् । (सगानी) स्रहपर्या स्त्री राजनि०

आरण्यराशि पु० नि० कर्म० । आरण्यशब्दोक्तेः सिद्धे शक-रादिभाषे दिवसे शकेषे षष्टे च राशौ ।

आरति स्त्री आ+रम-क्तिन् । १। उपरते, २। निष्टत्तौ च ।

आरत लि० आ+रम-क्त । १। उपरते २। वरते च "अनारतं तेन पदेयु लम्बिता" किरा० । [(एता)(वगी) प्रभृतौ ।

आरथ पु० ईपद्रथं मा०स० । एकाश्वेन गमनसाधने रथे

आरद्ध लि० आ+रथ-क्त । ससिद्धे तिका० फिज् । आर-हायभिः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

आरनाल न० आर्द्धति आ+र-अच्, आर' नल-गन्वे वच् आरो नालोगन्वो यस्य । कान्तिके । "आरनालन्त गोभूभैरानः स्यान्नित्यपीकृतैः । पक्षैर्वा सन्वितैस्तु षोवीरसहस्रं गुणै" भा०प्र० । "आरनाल दधि क्षीरं कन्दुपक्वं च सक्तम् । स्नेहपकञ्च तक्रञ्च अद्रस्यापि न दुष्यति" अत्रिस० । वा कप् । आरनालकमथ्यत् ।

आरब्ध लि० आ+रभ-क्त । क्तारम्भायो "प्रारब्धादन्य-कार्यार्थां करणं परिवर्त्तकः" सा०द० "अनारब्धकार्ये एव तु" इत्यादि शा०सू० । यस्य क्रियदंशं कर्तुमारभे तादृशः पदार्थः आरब्धः । भावे क्त । श्यारम्भे न० । अतय-प्रविपाद्येपु आक्षे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे कृतकं न स्याद-नारब्धे तु कृतकम्" तिथि० न० । विष्णुः ।

- आरब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोः तत्पञ्चानोत्पत्तावपि वायत्फलसमाप्तं न नाय इत्येतत् शा०सू०भा० स्थिरोक्तम् यथा "दम्भहेतोर्विद्यासामर्थ्यादपेयविनापिद्वे रवश्च भावि-

नो विदुषः शरीरपाते भूक्तिरित्यवधारयति । "अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधि" शा०सू० "पूर्वयोरधिकर-णयोर्ज्ञाननिमित्त" सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् अवधारितं च क्रिसविशेषेणारब्धकार्ययोर्भक्त्युत विशेषेणारब्धकार्य-योरेवेति विचार्यते तत्र "उभे ह्येव एतेन तरतीत्येव-नादि" नृतावयिषेप्रश्रवणादविशेषेणैव अय इत्येवंप्राप्ते मत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रहसफले एव पूर्वं जन्मान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्ये" सामिभुक्तफले, याभ्यामेतदुष्कृ-ज्ञानायतनजन्म निमित्तम् । कृतएतत् ? "तस्य तापदेव शिरं यामन्न विमोक्ष्य इति" शरीरपाताधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादपेयकर्मक्षये सति स्थितिहेतुभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममनु गीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षा ना-चक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्ताक्षबोधः कर्त्ताण-क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि पिज्ञीमेक्षेत नहि समानेऽग्निवीजसम्पत्के केपाश्चिद्वीजयक्ति क्षीयते केपाश्चिन्न क्षीयते इति शक्यमद्वीकर्तुमिति, उच्यते न तापदनाश्रित्यारब्धकार्ये कर्त्तव्यं ज्ञानोत्पत्तिरप्य-पद्यते । आश्रिते च नस्मिन् कुलाचलक्षयत् मरुत्क्षेग-स्यान्तराले प्रतिपन्नासम्भवाद्भवति वेगक्षयमतिपानमम् । अकर्त्ताक्षबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्त्तार्यु-च्छिनत्ति । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् सस्वारवगात् कश्चित् कालमनुवर्त्ततएव । अपि च नैवात्र विवदित्वं ब्रह्मविदा कश्चित् काल शरीरं भ्रियते न भ्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयमात्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणज्ञापरेण प्रतिक्षेपत्वं शक्येत । अतिसृष्टिपु च स्थितप्रज्ञसत्त्वनिर्द्देशे नैतदेव निश्च्यते । तस्मादनारब्धकार्य-योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् अय इति निर्णय" भा० । "चक्रभ्रमणवदुतशरीरः" सास्वस्त्येण फलजनकस्य कर्मणोमाशेऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रमाशेऽपि स्थितिवत् देहकृतस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम् । यथा च आरब्धफलस्य कर्मणो यावदधिकारस्थितिश्चथा निश्चीतं शा०सू०भा० १६० १।मादे यथा "वावदधि-कारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" शा०सू० "विदुषो बर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरसुतुपद्यते न वेति पिन्यते । ननु विद्याया साधनमृताया सम्पत्तौ केवस्वनिर्दिष्टः स्यान्नवेति नेयं पिन्वीपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्ता-

वीदनीमेवैतन्वेति चिन्ता सम्भवति नापि भुङ्गापसृष्यति न वेति चिन्त्यते । उपपत्ता द्विय चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा-
 च्छपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणार्थि' पिण्डु नियोगात् कलिहापरयो' सन्धौ लण्डहपायन' सम्-
 भूवेति स्मरन्ति । यद्यप्य ब्रह्मणोमामस पुत्र सन्-
 निमियापादपगतपूर्वदेह' पुनर्ब्रह्मादेशान्नितायस्थाभ्यां,
 भूष्यादीनामपि ब्रह्मण एव मानसाना पुत्राणां वाक्ये
 यज्ञे पुनरुत्पत्ति स्मर्यते । समस्तुमारोऽपि ब्रह्मण
 एव मानस पुत्रः स्वयं स्वराय वरप्रदानात् स्कन्दत्ये-
 न प्रादुर्भूत् । एवमेव दक्षानारदप्रभृतीनामपि भूयधी
 देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति ऋषौ, यथा
 वपि मन्त्रार्थवादयो प्रायेणोपलभ्यन्ते । ते च क्वचित्
 पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते, क्वचित्तु स्थितएव तस्मिन्
 योगैश्वर्य'वशादनेकदेहादानन्यायेन । सर्वे चैते समधिगत-
 सकलवेदायां स्मर्यन्ते । तदेतेषा देहान्तरोत्पत्ति-
 दर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिक भोक्षहेतुत्व-
 महेतुत्व' नेत्यत उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरतम प्रभ-
 तीनां वेदप्रवचनादिकालोक्तस्थितिहेतुत्वधिकारेषु नियुक्ता-
 नामधिकारतन्त्रात् स्थिते । यथासौ भगवान्
 सविता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकार चरित्वा तदवसाने
 उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति "अथात ऊर्ध्वं
 उदेत्य नैशेदेवा नास्तमेतैकलय मध्ये स्थातेति" इति ।
 यथा च वर्तमाना ब्रह्मविद् प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनु
 भवन्ति "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्य"
 इति एवमपान्तरतम'प्रभृतयोऽपि'श्वरा' परमेश्वरेण तेषु
 तेषुधिकारेषु नियुक्ताः सन् सत्यपि सम्यग्दर्शने
 कैवल्यहेतावधीशुकर्माणो यावदधिकारमपत्तिवन्ते तदव-
 साने चापहृज्वल इत्यविश्वम् । सकृत्प्रपञ्चमेव हि तेऽधि-
 कारफलदानाय कर्माशयमतिवाह्यन्तः स्नातन्त्येष
 षट्कादिन षट्कान्तरमन्यमस्यं देहं वसुरन साधिका-
 रनिर्वर्त्तनावापरिमुचितस्मृतयएव देहेन्द्रियप्रकृतिवशि-
 स्ताद्विद्यामकवठेन युगपत् ऋषेच वाऽर्षितवन्ति । नचैते
 आतिकारा इत्युच्यन्ते तएव त इति स्मृतिप्रसिद्धे । तथा
 छब्रमा ब्रह्मणादिभो जननेन विवदितकामा व्युदस्य स्व
 देहं, जामक देहसामिग्य व्युद्य तेन, पञ्चास जमाविनेये
 ति स्मर्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रपञ्चे कर्मणि कर्मा-
 -स्मरं देहान्तरारम्भाकारवर्षाविभवेऽव ततोऽन्यदवदव

वीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्यतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिक
 भोक्षहेतुत्वमहेतुत्व' वागहोत्र न तनेयमायज्ञा युक्ता
 चानात् कर्म वीजदाहस्य इतिस्मृतिप्रसिद्धतात् । तथा हि
 इति "मिद्यते हृदयपान्तिरित्येवमादिः" "स्मृतिस्मोच व
 पन्थीनाविममोक्ष" इति च । स्मृतिरपि "यद्यैर्वाति स्मि-
 षोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । । चानाग्निः सर्वकर्मोऽपि
 भस्मसात् कुरुते तथेति" । "वीजान्यन्मुपदग्धानि न रोहन्ति
 तथा पुनः । चानदग्धैसाधाकेयैर्नात्ता सम्पाद्यते पुन-
 रिति" चैवमाद्या । नचापिद्यादिक्लेयदाहे इति क्लेय
 वीजस्य कर्माशयसैकदेशदाहएकदेशमरोह्येत्तुपपद्यते न
 ह्यग्निदग्धस्य यास्मिन्वीजसैकदेशमरोहो दृश्यते । प्रहृ-
 फलस्य तु कर्माशयस्य सक्ते यरीरवेनचवाप्रित्तिः "तस्य
 तावदेव चिरमिति" यरीरपातयेपकरत्वात् । तथाऽप-
 पत्ता यावदधिकारमाधिकारिकावामवस्थिति" भा० ।
 अतएव वाचस्पत्ये उक्तम् "उपासनादिसर्वहितोषिते-
 श्वरनोदितम् । अधिकार समाप्तैव प्रविशन्ति परं पदम्"
 इत्यवच्छेदे "ध्यानं वनारज्जमिवावृत्तम्" शिरा० ।
 'वनारज्जम् मेधावच्छम्"मणि० । वनारज्जमेव आवायान्
 पाठ तेनास्य अथवद्धार्यकाले प्रमाणाभावेऽपि न कृतिरिति
 आरभटी स्त्री० आरभ्यतेऽनवा आ-रभ-अटि ङीप् । नास्ते
 अर्षिविषेययुक्ते वा० दर्पबोक्ते रचनाभेदे वा च भेदो-
 दाहरणसहितता वा०६० उक्ता तथा
 "मानेन्द्रजालसंयामक्रोभोद्भ्रान्तादिचेरिते । संयुक्ता मन्-
 वन्वाद्यं च्छटाऽऽरभटी मता । वक्षुत्वायनर्षकेटी संक्षिप्ति
 रवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभकाः प्रकी-
 र्त्तिता । मावाद्युत्थापित वस्तु वक्षुत्वायनस्यचैते । वधो-
 दात्तराषवे । "जीयन्ते जयिनोनिशान्तिनिन्द्यातैर्नि-
 बद्धापिभिर्नास्तन. सकला रवेरपि वराः कलादकला-
 दभो । एते चोपवक्ष्यन्मकच्छरधिरैराध्यायमानोदराहृ-
 स्नानमकन्दरानजमुचसोमान् एवान् केरवः" इत्यादि ।
 सफेटस्तु वधाधाव बुद्धवत्त्वबोर्बोः । तथा माधर्ता
 भाषवाचोरवच्छब्दोः । संक्षिप्ता वस्तुवधा विसैरित-
 रवाऽपि वा । संक्षिप्ता स्नात् मिदन्तो च नेहनेतिसर-
 पङ् । उद्वनचरिते विच्छिन्नकृत्तमनोः । विधीयं
 तथा । यास्मिन्निष्ठा हृषीम तथा वा कल्पदानसौहृद-
 निष्ठा शान्ततापदानं 'इत्यां प्राङ्मजातिरन्यदुच्यः
 मासं चरित' व ने वेनेवेन हृतान्यर्षिं हृत्वा चैव
 जालावपि । इहः कश्चि शूरिदोषनहर्षं सोऽव लवा

मेवसा वक्ष्य । ब्राह्मणवत्त्वेन यमितः ज्येष्ठाय दर्पोमम् ।
 प्रवेशत्रासिन्क्रान्तिर्हर्षविश्वसम्भवम् । अथपातनमित्युक्तम् ।
 यथा कृत्स्नरावणे पठेऽङ्के । प्रविश्य स्रग्भक्तः पुरुष इत्यतः
 प्रकृति निष्कृमणपर्यन्तम् । सरं क० उक्ते गद्दालहा-
 ररूपे ऽहत्तिभेदे च वा च ३८८८७ इत्या । आरः
 सामर्थ्येन गामी भटः । ३२रे वीरे उ० हेमचन्द्रः ।

आरभ्य अर्थ० आ+रभ-ल्यप् । १उपक्रमेत्वर्थे "आरभ्य
 तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्"
 दुर्गे०त०पु० अनारभ्याधीतत्वात्"मीमांसा । कर्मणि
 क्यप् । २आरम्भणार्हे आरम्भाणीये लि० ।

आरभण न० आ+रभ-भावे ल्युट् । १आरभे, विश्रासे
 आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । आरतिषाघने "स आत्मधार
 मणं नाविन्दत्" तैत्ति० चक्षुषोरेवैते आरभणे कुरुत"
 यत० मा० ।

आरम्भण न० आ+लवि-ल्युट् वेदे लस्य रः । आलम्बने
 "तथात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भणाद्यादायात्मानं परियन्ति"
 आ०उ० अनारम्भणानि अनालम्बनानि"भा० "यदिदम-
 न्तरिक्षमनारम्भणमिव केनाक्रमेण यजमानःस्वर्गलोका-
 नाक्रमेत्" उ०उ०

आरम्भण उ० आ+रभ-ञच् छम् । १उद्यमे ऽस्वरायां स्थायं परार्थं
 वा ऽष्टहादिसम्पादनव्यापारे ऽउपक्रमे प्रथमकृतौ ५प्र-
 क्षापने ईशधे ७दर्पे च । "अनारम्भेऽपि पररुद्रसुखी
 धर्मवत्" सा०सू० "आरम्भे कर्मणां विप्र । पुरन्दरीकं
 अरेइरिमृ" इति "न कर्मणामनारम्भान् नैपकृत्यं पुरु-
 षोऽनुते"गीता "मीमांसित्स्वोरवियेपामारम्भःप्रथमक्षणम् ।
 इति अ०त० व्यासः "अथथावत्तमारम्भः" माघ ।
 "आगमैः सहशारम्भा आरम्भसङ्गोदयः" इति
 रघुः क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिक-
 व्यापारोपक्रमधारम्भः । श्रौतधार्मिककर्मविशेषे अङ्ग-
 विशेषारम्भेऽपि प्रकृतकर्मधारम्भस्तेन आरम्भत्वात् स्रत-
 कादेः प्रतिबन्धकत्वम् । यथा "आरम्भोवरणं यज्ञे
 संकल्लोत्रतण्डुलो । गान्दीत्राङ्गं विद्यादादी आङ्गे पाक-
 परिष्कृवा । तवा निमन्त्रणं आङ्गे आरम्भः स्यादिति
 श्रुतिः आरम्भे स्रतकं नस्यादिति"ति०त०विष्णुः । इत्याप्या
 इत्यान्तरणं गुणानां गुणान्तरेणोत्पादने वैशेषिकोक्तो
 दव्यापारे "इत्यारम्भस्रतर्षु स्यात्" भाषा० कर्मणि ञच् ।
 ६आरभ्यसाधे"फलातुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
 इव" रघुः । "चित्वापि तारम्भइवावतस्यै" कुमा० ।

आरम्भक लि० आरभते व्या+रभ-ल्युट् छम् । १आरम्भ-
 कारके वैशेषिकादिमतसिद्धे बहुचत्वाद्यु पचवाय अवयवानां
 २विजातीयसंयोगे च । "तत आरम्भकसंयोगनाथ"
 छक्ता० आरम्भवादशब्दे शा०भा०उदा० ।

आरम्भण न० आ+रभ-ल्युट् छम् । २आरम्भशब्दाद्ये
 कर्मणि ल्युट् । २आरभ्यभाषे च । यथा "सौम्यैकेन
 मत्पिण्डेन विज्ञातेन धर्मिदं कृपययं विज्ञातं भवति
 वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"आ०उ०
 "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दाद्विभ्यः"शा०सू० आरम्भणं प्रयो-
 जनमस्य अतुमचना० अण् । ३आरम्भणप्रयोजनपदार्थं
 लि० । आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ४उपादानकारणे "किं
 सिदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्त्रिवृक्कथासीत्" यजु०
 १७,१८ । "लोकै हि घटादि चिकीर्षुः कृत्वालो गृह्या-
 दिकं स्थानमधिष्ठाय गृह्णैणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायै
 निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । सिद्धिति वितर्के द्यावा-
 भूमौ सृजतोविश्वकर्माणोऽधिष्ठानं किमासीत् निपासस्थानम्
 अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । सिद्धिति
 वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेति
 आरम्भणप्रपादानकारणम् गृह्णैव घटानाम्" वेददी० ।

आरम्भणीय लि० आ+रभ-शक्यार्थे अनीयत् छम् । यस्य
 आरम्भःकर्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्ते पदार्थे
 "तत्पुनः शास्त्रधारम्भणोयमिति" विवरणोपन्यासः ।

आरम्भवाद उ० आरम्भस्य वादः परीक्षापूर्वकः कथामेदः ।
 वैशेषिकाद्यभिमतं परमाणुस्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णायके
 वादे । स च "इत्यापि इत्यान्तरमारम्भे गुणाश्च गुणा-
 न्तरमिति"वै०सू० दर्शितः "व्यात्माकाशाणुसुखतं कारणं
 पूर्वमिष्यते । कुलात्तादिवदण्डन्तु घटवज्जन्मनाथभाक् ।
 घृथिव्यम्भोऽग्निवायूनां कर्मसंयोजिताणव" । यथुक्तादि
 क्रमेणाण्डमारम्भे इदं महदिति" हि तेषां वादः ।
 या०भाष्ये तु तदेतन्वत्तस्याप्य निराकृतं यथा
 "परमाणुकारणवादइदानीं निराकर्तव्यः । तत्वादी ताव-
 द्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेष्यते स
 प्रतिषमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारण
 इव्यसमवायिनोऽणुणाः कार्यइव्यवमानजातीयं, गुणा-
 न्तरमारम्भे शुक्लेव्युत्पत्त्यर्थं शुक्लस्य घटस्य प्रसवद-
 र्शभाक्तद्विपर्ययाऽदर्शनात् । तत्राङ्गे तनस्य ब्रह्मणो जग-
 त्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतस्य सम-
 वेद्यात् तददर्शनात् । न चेन्न ब्रह्म जगत्कारणत्वमित्यमर्ह-

तीति । इममभ्युपगमनदीयैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ।
 “महद्दीर्घवद्भ्रूपरिमण्डलाभ्याम्” सू० । “यथा तेनां
 प्रक्रिया परमात्मनः किञ्च किञ्चित्कालमनारब्धकार्या यथा-
 योगेन रूपदिग्मन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिवन्ति । ते च
 पञ्चादृष्टादिहरः पराः सयोगसचिवाश्च सन्नोद्भ्रुणुकादि-
 क्रमेण सत्त्वं कार्यजातमारभन्ते कारणगुण्याश्च कार्यगुणा-
 कारम् । यदा ह्यै परमाणूद्भ्रुकणुकमारभेते तदा परमा-
 नुनता रूपदिगुणविशेषाः शुक्लादयोद्भ्रुणुके शुक्लादीनार-
 भन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यम् न द्रुणुके
 पारिमाण्डल्यपरमारभते द्रुणुकस्य परिमाणांतरयोगा-
 भ्युपगमात् । अणुत्वसत्त्वे हि द्रुणुकवर्तिनी परिमाणे
 वर्णयन्ति । यदापि हे द्रुणुके चहरणुकमारभेते तदापि
 समानं द्रुणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् ।
 अणुत्वसत्त्वे तु द्रुणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चहर-
 णुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदा-
 पि बह्वः परमाण्वो बहूनि वा द्रुणुकानि द्रुणुकसङ्घितो
 वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तदापि समानेया योजना ।
 तदेवं यथा परमाण्वो परिमण्डलात्मनोऽणु सत्त्वस्य द्रु-
 णुकं जायते महद्दीर्घस्य त्रुणुकादि न परिमण्डलम् । यथा
 वा द्रुणुकादयोऽसत्त्वाच्च सतोमहद्दीर्घस्य त्रुणुकादि जा-
 यते नाणु नोत सत्त्वम् एवं चेतनाद्भ्रुणुकोऽचेतन जगज्ज-
 निव्यत इत्यभ्युपगमे तव किं विद्यम् । अथ मन्यसे विरो-
 धिना परिमाणांतरेषाम्भान्तं कार्यद्रव्य द्रुणुकादि ततो-
 नारम्भकार्षि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनि इत्य-
 भ्युपगम्यासि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत
 आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं
 नारभेत । न ह्यचेतनानां चेतनाविरोधी क्षत्रिदुगुणोऽ-
 स्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात् पारिमाण्डल्यादि
 वैश्वत्वात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, सर्वं
 संस्थाः अथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादी-
 नामनारम्भकत्वमेव चैतन्यस्यापीत्वसंशयस्य समानत्वात् ।
 न च परिमाणांतराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनार-
 म्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणांतरारम्भात् पारिमाण्ड-
 ल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः आरम्भमपि कार्यं द्रव्यं
 प्रागुपचारम्भात् सत्त्वमात्रमणुषं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् ।
 न च परिमाणांतरारम्भेष्वपि पारिमाण्डल्यादी-
 नीत्यतः असमानजातीयं परिमाणांतरं नारभन्ते परि-
 माणांतरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमात् । “कारणवृत्तत्वात् मच-

यवियेषाञ्च महत्त्वं” “तद्विपरोतमणुषं” । “एतेन दीर्घत्वसत्त्व-
 ले व्याख्याते” इति हि काण्डभुजानि सूत्राणि । न च
 सत्त्विभानवियेषात् इतदियत् कारणमकृतादीनि एवार-
 भन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्यते इत्यान्तरे गुणा-
 न्तरे वाऽऽरभ्यमाणो सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वान्त्रयसम-
 वायावियेषात् । तस्मात् यथा स्वभावादेव पारिमाण्डल्या-
 दीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यम् सयो-
 गाच्च इत्यादीनां विच्छेदणानासत्त्वमिति दर्शनात् समान-
 जातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । इत्येव प्रकृते गुणोदाहरणस-
 युक्तमिति चेन्न इत्यन्तेन विच्छेदणारम्भमात्रस्य विवक्षित-
 त्वात् । न च द्रव्यस्य इत्येवोदाहरणं व्यं गुणस्य वा तुल्य-
 एवेति कथिदियमे हेतुः । सूत्रकारोऽपि भवतां इत्यस्य
 गुणसुदाजकार “प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चा-
 त्मकत्वं न विद्यत” इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूत्याकाशयो-
 समवयन् संयोगोऽप्यप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु
 भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं
 इत्येते तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणस्य
 संयोगोद्भव्यं शरीरम् । इत्येतेत्येति चात्रापि विच्छेदणोत्पत्ति-
 प्रपञ्चिता । मन्वेयं सति तेनैवेतद्भवत्, नेति मूत्रं तदु-
 सांख्यं प्रत्युक्तं एतन्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि
 समानन्यायत उत “एतेन शिष्टापरिमह्ना अपि व्याख्याताः”
 इति सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरोक्षारम्भे तत्प्रक्रि-
 यासुगतेन निर्दर्शनेन प्रपञ्च उत । “उभयथापि न कर्मा-
 ऽतस्तद्भावः” सू० । इदानीं परमाणुकारणवादं निराक-
 रोति । स च वाद इत्यस्य सति । पटादीनि हि सावयवानि
 द्रव्याणि स्नातुगतं संयोगसचिवास्तन्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्य-
 माणानि इष्टानि तत्सामान्येन यावत्किञ्चित् सावयव
 सर्वन्तु स्नातुगतं रेव संयोगसचिवास्तं ईदं रारब्धमिति
 गम्यते । सावयवसवयवविविधभागोयतो विवर्तते सोऽपक-
 र्पपर्यन्तगत परमाणुः । सर्वश्चेदं गिरिसुश्रादिकं ज-
 गत् सावयवं सावयवत्वादादान्वत् न चाकारणेन कार्येषु
 भवितव्यमिति । परमाणुनेजगतः कारणमिति सत्त्वभुग-
 धिप्रायः । तामोमानि चत्वारि भूतानि भूयस्ते जायमान-
 स्थानि सावयवान्युपलभ्य चत्वारिधाः परमाणवः परिक-
 ल्पन्ते । तेपाञ्चापकर्पपर्यन्तगतत्वेन परतोविभागसम्भवा-
 दिमश्रुताच्च पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तविभागो भवति
 स प्रलयकाल । तत सर्गकाले च वायवीयेषु पृष्ठपार्श्वे
 कर्णोत्पद्यते तत्कर्म स्वान्त्रयमणुषान्तरेण संभुनन्ति ततो

ह्यणुकादिक्रमेष वायुरुत्पद्यते एवमग्निः एवमापः एवं
 ध्रुवो एव शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः
 सम्भवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो ह्यणुकादिगतानि रू-
 पादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटम्यायेनेति काणादा मन्यन्ते ।
 तत्रेदमभिधेयते वियोगावस्थानां तावदणुना संयोग-
 कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्त्यः कर्मवता तन्वादीनां संयोगदर्शनात् ।
 कर्मणश्च कार्यत्वात्तन्निमित्त किमप्यभ्युपगन्त्यम् अन्तभ्युप-
 गमे निमित्ताभावात्काणुप्राद्यं कर्म स्यात् । अथ्युपगमेऽपि
 यदि प्रवक्तोऽभिवातादिर्न यथाहृदं किमपि कर्मणोनिमि-
 त्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवात्काणुप्राद्यं कर्म स्यात् न हि
 तस्यासंख्यावामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् ।
 शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्ममनःसंयोगे सत्यात्मगुण प्र-
 यत्नो जायते । एतेनाभिवाताद्यपि हृदनिमित्तं प्रत्या-
 ख्यातव्यम् । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो
 निमित्तं सम्भवति । अथाहृदमाद्यस्य कर्मणोनिमित्तमि-
 त्तुच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभय-
 चापि नाहृदनिमित्तमणुपु कर्मावकलेत्रत अहृदस्थाचेतन-
 त्वात् । न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रव-
 र्त्तयति चेति साक्ष्यप्ररोक्षायामभिहितम् । आत्मनश्चात-
 त्पक्षचेतन्यस्य तस्यासंख्यायामचेतनत्वात् । आत्मसमवा-
 यित्वाभ्युपगमाच्च नाहृदमणुपु कर्मणोनिमित्तं स्यात् अस-
 म्भवात् । अहृदवता पुच्छेषणाख्यणुनां सम्बन्ध इति चेत्
 सम्बन्धवातत्वात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गः नियामकान्तराभा-
 वात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावा-
 त्काणुप्राद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तद्विषयत्वं संयोगो-
 ध स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निमित्तत्वं ह्यणुकादि कार्यजातं
 न स्यात् । संयोगाभावात्परणुत्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदे-
 येन वा, सर्वात्मना चेदुपचयातुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गोहृद
 विपर्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशवतोद्भवस्य प्रदेशवता ह्यव्यान्तरेण
 संयोगस्य हृदत्वात् । एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः ।
 परमाणुनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानास-
 वस्तुत्वादनस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायि
 कारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे ह्यणु-
 कादि कार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिर्सर्गो
 निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नोत्पन्ना सम्भवति
 एवं महाप्रलयोऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणुना
 सम्भवेत् । न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं
 हृदमिति । अहृदमपि मोगप्रतिपक्षं न प्रलयप्रतिपक्षं

मिति अतोमिचित्ताभावाच्च स्यादणुनां संयोगोत्प-
 त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थञ्च कर्म । अतश्च संयोगविभागावयवयो-
 र्गोप्रलययोरभावः प्रसज्येत । तस्मादणुपपत्तोऽयं पर-
 माणुकारणवादः । "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादपवस्थितेः"
 सू० समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृत्येनाणुवादनिरा-
 कारणेन सम्बध्यते । हाभ्याश्चाणुभ्या ह्यणुकसत्त्वमद्यमान-
 मत्यन्तमिच्छमणुभ्यामणुयोः समवैतौत्यभ्युपगम्यते भवता न
 चैवमभ्युपगच्छता प्रव्रयतेऽणुकारणवादः समर्थगिहम्, कृतः ?
 साम्यादपवस्थितेः । यद्यैव ह्यणुभ्यामत्यन्तमिच्छं एव ह्यणुकं
 समवायवक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवा-
 योऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तमिच्छं सन् समवायवक्षणेनान्ये नैव
 सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत आद्यन्तभेदस्यास्यात् ततश्च
 तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रस-
 ज्येत । नन्विह प्रत्ययप्राज्ञः समवायो नित्यसम्बन्धश्च
 समवायिभिर्गृह्यते नासम्बन्धः सम्बन्धान्तरामेको वा ततश्च न
 तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्योयेनानवस्था प्रसज्येत । ने-
 तुच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बन्ध ए-
 वेति समवायवक्ष्यान्यं सम्बन्धसपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्
 संयोग सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तदर्थ-
 र्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षते । स च गुणत्वात् संयोग
 सम्बन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम्
 अपेक्षाकारणस्य त्वल्यत्वात् गुणपरिभाषायाद्यातन्त्वत्वात् ।
 तस्मादर्थान्तरं समवायवयवभ्युपगच्छता प्रसज्येतैवानवस्था ।
 प्रसज्यमानाया चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वसिद्धेर्हाभ्या-
 मणुभ्या ह्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यतुपपन्नं परमाणु-
 कारणवादः । "मित्येव च भावात्" सू० । अपि च अणव-
 प्रवृत्तिसंभवा वा निवृत्तिसंभवा वा उभयसंभवा वा
 अतुभयसंभवा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चत-
 र्वापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिसंभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भा-
 यात् प्रलयभावात्प्रसङ्गः । निवृत्तिसंभावत्वेऽपि नित्यमेव
 निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयसंभावत्वे च विरो-
 धादसमझसम् । अतुभयसंभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृ-
 त्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरहृदादेर्निमित्तस्य नित्यसिद्धि-
 धानाज्जिलप्रवृत्तिप्रसङ्गः । अतन्मत्वेऽप्यहृदादेर्नित्यम-
 वृत्तिप्रसङ्गः तस्मादप्यतुपपन्नः परमाणुकारणवादः । "रू-
 पादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्" सू० । नाययनामां ह्यव्या-
 णामवयवयोर्विभक्तमानानां यतः परोविभागो न सम्भ-
 वति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपा-

दिमतो भूतभीतिकसारम्भत्वा नित्यायेति यद्वैशेषिका
 अभ्युपगच्छन्ति स तेनाभ्युपगमो निरासम्भ एव यतो
 ह्युपादिमत्त्वात् परमाभ्युपगमनिवृत्तत्वविपर्ययः प्रप-
 च्येत परमकारणप्रेषया स्य स्वतन्त्रत्वस्य च तेनाभिप्रेत
 विपरीतमापद्येत्यर्थः । कुतः ? एवं लोके दृष्टत्वात् ।
 यद्वि लोके ह्युपादिमद्वस्तु तत् साकारणप्रेषया सूक्ष्म
 नित्यस्य दृष्टं तद्यथा घटसन्नानुपमेव स्य लोकादित्यत्र भवति
 तन्नाशपर्यन्तमेव सूक्ष्मा अतिव्याप्य भवति । तथा
 चामी परमाणुशोह्युपादिमत्त्वस्यैव अभ्युपगम्यन्ते तस्मान्नेति
 कारणपन्नासदप्रेषया स्य लोका अतिव्याप्य प्राप्नुवन्ति । यत्र
 नित्यत्वे कारणं तैस्त्वं "सदकारणप्रियमिति" । तद-
 च्येव साध्यपुत्र सम्भवति अत्रेव प्रकारेण कारणत्वो-
 पपत्ते यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणपक्षम् "अ-
 नित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः" इति । तदपि ना-
 पत्त्यां परमाणुनां नित्यत्व साधयति प्यसति हि यस्मिन्
 कश्चिद्विद्येते यस्तु नित्यगच्छेन मज्ज समाप्तो भोपपद्यते
 न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्षते तस्मात्स्येव नित्यं परम-
 कारणं मज्ज । न च मज्जाद्वयवहारमालेण कस्यचिद-
 र्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयो मज्जाद्वयव्यव-
 हारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणपक्षम् ।
 "अविद्या चेति" । तदाद्येवं विप्रियेते सतां परिदृश्यमानका-
 र्याणां कारणानां मन्वेष्याम्यव्यवस्येति ततोऽप्युक्ति-
 त्वात्साप्यपद्येत । अथाद्रव्यवस्ये सतीति विशेष्यते तथाच
 कारणवचमेव नित्यत्वनिमित्तमापद्येत तस्य च प्रागे-
 वोक्तत्वादविद्या चेति पुनश्चक्येत् । अथापि कारण-
 विभागात् कारणविनाशाज्ञान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोर-
 सम्भवोऽविद्या सा परमाणुनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्या-
 ख्यायेत । नावय्यं विनाशद्वस्तु द्वाभ्यामेव प्रेक्ष्यमां विनाशमर्ह-
 तीति मियमोऽस्ति संयोगवचिने ज्ञानेकसिद्धं द्रव्ये द्रव्या-
 न्तरसारम्भेऽभ्युपगम्यगाने एतदेव स्यात् यदा त्वपाद्यविशेष
 सामान्यात्मक कारणं विशेषवदस्यान्तरमापद्यमानसारम्भ-
 कनभ्युपगम्यते तदा दृष्टकातिथ्यविसयनवत् सत्यैवस्याविसय-
 नेनापि विनाश उपपद्यते । तस्माद्भूपादिमत्त्वात् स्यादनि-
 तेतविपर्ययः परमाणुनां, तस्मादव्यक्तपक्षः परमाणुकार-
 णवादः । "अथयथा च दोषात्" इति । गन्तरस्यस्यैवगुणा
 स्युक्ता दृश्यो, रसस्यस्यैवगुणाः स्पर्शा व्यापः, रूपस्यस्यै-
 वगुणं रूपात्तरं तेजः, सस्यैवगुणः स्पर्शतमोनायु रित्येव-
 नेतानि अत्वारि भूताद्युपचिततापचितगुणानि सूक्ष्मरूपस-

तारतम्योपेतानि च लोके कश्चमे तद्वत् परमाणुस्योऽभ्यु-
 चितापचितगुणाः कल्पेऽत्र न ना । अथयथापि तद्वो-
 वाह्यमज्जोपरिदृश्यं एव स्यात् । कल्पमाने तावदपचि-
 तापचितगुणत्वे उपचितगुणानां पूर्वोपचयादपरमाणुत्व
 मसङ्गः । नवान्तरेषापि सूक्ष्मपचय गुणोपचयो भवतो-
 द्युप्येत आत्येवु भूतेषु गुणोपचये सूक्ष्मपचयदर्शनात् । कश्च-
 स्युमाने त्वपचिततापचितगुणत्वे परमाणुत्वस्याप्यविविधे
 यदि तावत् सर्वेषु एकैकगुणाएव कल्पेऽत्र ततश्चेति
 स्वर्गशोपचयिर्न स्यात् अस्तु रूपस्यैवो, दृश्यां रूप-
 रसस्यैवो, कारणगुणस्यैवो कतात् आत्येवुपचयानाम् । अथ
 सर्वे अतर्गुणाएव कल्पेऽत्र ततोऽप्युपि तन्मयोपचय-
 स्यात् तेषां च गन्तरस्योः, वायौ च गन्तररूपानां, न
 चैवं दृश्यते । तस्मादव्यक्तपक्षः परमाणुकारणवादः ।
 एतेनादृष्टस्य सातत्येऽपि आद्यवयात् विदमसमर्धनम् प-
 रेणामकिसिद्धिर्भवति । मज्जाकाठस्यैवलेन नित्यामकतामा-
 यात् अयत्कालस्य च तदानीं क्रियाद्यभावेन विशेषकता
 सम्भगात् क्रियाया मूक्तद्रव्यापोमतात्कालस्य आवव-
 सयोगाधोमत्वेन सर्गोत्तरमेवोत्पत्तेरुदास्यत्वात् । यत्र
 निरवयवस्य परमाणोर्दिगवच्छेदेन संयोगसम्भवमर्धनं
 तदव्यक्तिसिद्धिर्भवति नित्यायादिगच्छेदपच्छेदकतासम्भवात्
 दिश्याभागस्यैवोपच्छेदकत्वस्य लोके दृष्टत्वात् दिगविभा-
 जकस्य वायव्यभेदस्य परमाणोरसम्भवेन तत्त्वायो-
 गात् । किञ्च "पटकेन युगपद्योगात् परमाणो
 बहुगतेत्वापचित्य तथाहि दिगवच्छेदेन संयोगे हि
 पूर्वोद्विषतिर्दिग्भेदेन अर्धोर्धोदिग्भेदेन च पटस्य दिशु
 विभिगमनाभावेन युगपद्योगापत्त्या परमाणो बहु-
 यतापचित्येन निरवयवत्वं तस्य न सिध्येत् । वस्तुतः प्रा-
 च्यादिष्ववहारस्य उदयगिर्यादिष्वव्यवसायोमत्वेन तस्य च
 सर्गोत्तरकाशीगतया तदानीं तद्व्यवहारः सर्वथा न
 सम्भवत्येवेति दिगवच्छेदेन परेषां संयोगकल्पनं सर्वथा
 अशक्यमेव । अविषयम् अवयवविषये ३३३३३३३३ इत्यम्
 आर(रा)ष ड० आ+र-अम् पक्षे वज् । सम्यक्पठे ।
 "नानरासक्रुदारंभम्" रामा० । "उच्छ्रायवान् नानारासो
 वानरं जलदारवम्" भट्टिः ।
 आरस्य न० अरसस्य भावः पतरादि० अम् । एवमित्यत्र
 नास्ति रसोयस्य बहु० त एतस्यै न अज्ज । अरसत्वर-
 सता चेत्वेव "उच्चैरसति मन्दातरसतामिति" पन्द्रा० ।
 आरा स्त्री आ+र-अम् । पक्षभेदकात्प्रभेदे । (टिकी) इति

ख्याते श्लोहास्त्रे । “आरायमात्रो ह्यवरोऽपि हृष्टः”
श्रुति श्रुतौदे च “या पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां विभर्षामृष्टे”
मृ० ६,५,८, । “उद्यत्पारामपकायोत्थितस्य” भाष ।
“आरा प्रतोदम्” मङ्गिनाथः ।

आराग्र न० आरायाः क्वम् । आरायाः क्वये “आराय-
मात्रो ह्यवरोऽपि हृष्टः” श्रुति । “अर्द्धचन्द्रानुरादिधारायं
स्रष्टस्यते । आरायन्तु स्रष्टं तेषां प्रपत्तादिभेदत”
इति ह्युद्योक्तौ २ अर्द्धचन्द्राकारानुराद्यस्रष्टस्रष्टे च ।
आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज-कनिन् ङीप् ।
देगभेदे घृमा० देयवाचित्वात् वुञ् । आराज्ञक । तद्देय-
भवे त्रि० ।

आरात् अव्य० आ+रा पा० व्याति । इदूदे, २ समीपे च । आ-
दात् दयितमिवावगाढभारात्” भाष । “तमर्च्यभाराद-
भिवर्त्तमानम्” रघु “विधितस्रष्टं भुवमानभारात्” मट्टि
आराति ष० आ+रा-क्लिच् । शतौ । द्विरूपकोष ।

आरातीय त्रि० आराटुभय जात आगतो वा इद्वत्वात् छ
आराच्छब्दवर्जनात् नाव्ययस्य टिलोपः । इमिकट-
दूरयोर्भवे शतव जाते शताभ्यामागते च ।

आरात्रिक न० आरात्रापि निर्वृत्तं ठञ् । (आराति) नीराजन-
कर्मणि । दीपो हि रात्रावेव प्रदर्यते इदं दिनेऽपि
दर्यते इति तस्य तथात्वम् “ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा प्रमाञ्ज-
लितयम् । महानीराजन कुर्यात् महामाद्यजयस्त्रने ।
प्रव्वालयसेदर्शश्च कर्पूरेण एतेन वा । आरात्रिकं शुभे
पाले विषमानेकशक्तिम्” हरि० विलासे तल्लक्षणादि ।
तस्य देहांशभेदे आमणप्रमाणमपि तत्रोक्तं यथा “आदौ चतु-
पादतले च विष्णोर्दीर्घं नामिदेये स्रष्टमण्डलैकम् । सर्वेषु
बाह्वेषु च सप्त वारान् आरात्रिक भक्तजनस्तु कुर्यात्” ।
“शिरसि निहितमारं पाल्मारात्रिकस्य अमयति मयि
भूयस्ते कपाटैः कटाक्षः” चतुषष्ट्युपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध-ल्युट् । इपाके, २ ससिद्धी णिच्-
ल्युट् । इषाधने ४ अवाप्नो ५ तोपये ईसेवने तोपयसेवग-
यो संसिद्धिहेतुत्वात् तथात्वम् “साध्वसाराधनमपि
रमणीयमस्या” शकु० । “आराधन्यायास्य सखी
सनेताम्” कुमा० । आराध्यतेऽनेन णिच्-करणे ल्युट् ।
७ सेवासाधने “इदं तु ते भक्तिगन्ध सतामाराधनं यषु”
कुमा० । “सर्वज्ञ दैत्याः, समतासुपेत समत्वमाराधन-
मन्वुतस्य” भाग० प्रह्लादेोक्तिः । [सेवायाम् ।

आराधना स्त्री आ+राध-णिच्-शुच् स्त्रीषात् ट्राप् ।

आराधनीय त्रि० आराधयितुम् शक्यः आ+राध-णिच्-
शक्याच् अनीयर् । आराधनयोम्ये “सोऽहं कपं नाम त-
वाचरेयमाराधनीयस्य ऋषेर्विपातम्” रघु ।

आराधय षु० आ+राध-णिच्-वा० श । आराधनकारणे
वाङ्म० भावादौ ध्वञ् । आराधयम् आराधनकर्तृत्वे न० ।

आराधयित्व त्रि० आ+राध-णिच्-लृच् । परिचारके ।
२ सेवके “नन्वयमेवाराधयिता जनस्य स समीपे वर्तते” शकु० ।

आराधित त्रि० आ+राध-णिच्-क्लृ । सेविते । “नाराधितोयै”
एरुपः प्रधान तेषां इथा जन्म नराधमानाम्” भाग० ।

आराम षु० आरम्यतेऽत आ+रम-आधारे घञ् । कृत्विम
वने उद्योगे “आत्मारामाविहितरतयोनिर्बिकल्पे समा-
धौ” वेणो० आत्माआरामइव । घञनस्य षुंस्वात्
शासनात् क्लीवत्वोक्ति प्रामादिकी । “वाप्यारामतडाग-
कूपमवनारम्भप्रतिष्ठाप्रतेत्यादि” सुहू० चि० । “क्षेत्रयूप-
तडागानामारामस्य गृहस्य च” “गृह तडागमारामं क्षेत्रं
वा भीमया हरन्” “तडागारामदाराणामप्यस्य
च विक्रय” इति च मतुः “जलाशयारागतर-
प्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुके । पक्षे गृह्यणि-
प्रेचरमुके स्यात् पक्षे हिते स्वर्गतिथिलक्षणे वा रिक्ता-
वर्ग्ये दिक्सेऽतिगस्ता” एत्तर० टी० उक्ते षोडशभिन्व रगणै-
राराम इत्युक्ते २ दण्डकभेदे च । आ+रम-भावे घञ् ।
श्रारतौ “योऽन्त सखोऽन्तराराम” गीता । अन्त-
रात्मनि आरामोयस्येति विषय “अघायुर्निद्र्या-
मोमोघं पार्थ । स जीवति” गीता । आरामकरण-
प्रकार” इहत्वं सं० उक्तः यथा “प्रान्थवायाविनिर्मुक्ता
न मनोज्ञा जलाशयाः । यथादतो जलप्रान्थेऽप्यारामान्
विनिवेशयेत् । गृहो भू सर्वेष्टयाणां हिता तस्या तिलान्
वसेत् । सुप्तितांस्तान् गृह्णीयात् कर्मैतत्प्रथमं भुवि ।
अरिष्टायोकपुत्रागशरीया समियद्भवः । भङ्गस्याः
पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा । पनसायोक्कदली-
जम्बू स्रुचदाडिमाः । द्राक्षापालीवताश्चैव बीजपूराति
सुक्ताः । एते द्रुमा काण्डरौट्या गोमयेन प्रसेपिताः ।
मूलच्छेदे ऽथवा खन्ने रोपणीयाः प्रयत्नत । अजात-
ग्राक्षाच्छिरि जातग्राखान् हिमागमे । वपांगमे च
सुखन्वान् यथादिक् प्रतिरोपयेत् । एतोमीरमिडचौद्र-
विडङ्गचीरगोमयै । आमृत्स्रुन्धसिमागां कुङ्कुनेन विरो-
पयन् । शुचिर्भूत्वा तरोः पूजा कृत्वा ज्ञानाहलेपनैः ।
रोपयेद्ग्रीपितयैव पद्मैर्ज्ञैरेव जायते । सार्धं प्रातश्च

घमन्ति, शतकाद्ये दिनान्तरे । पर्वासु च भुवः शोषे
 सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः । जम्बूवैतसभानीरकदम्बोदुम्ब-
 रार्जुना । मोक्षगूरुकन्दोकाशुपाय सदाष्टिभाः ।
 वसुजो मङ्गलाद्य तिलक प्रगसक्तया । तिमिरे
 ऽन्नातकपय पोश्चानूपजाः ऋता । उत्तमं विद्यति-
 ईसा मध्यमं पोडयान्तरम् । स्थानात्, स्थानान्तरं कार्ये
 घृष्टाणां हादयान्तरम् । व्यथासजाताक्षरयः संसृग्नः
 परस्परम् । पर्वभूलैष न फल सस्यग्यन्ति पीडिता ।
 शीतपातातपैरोगो जायते पाण्डुपत्रवा । अष्टद्विच
 प्रवालानां शाखाशोषो रसक्षुतिः । चिकित्सितमद्यैतेषां
 शस्त्रेषादी विधोभमन् । विषमप्रसन्नान् स्येप्येत्
 क्षीरवारिणा । फलमाये कुलत्वं च मायैभुङ्क्षितैर्वै ।
 श्दतशीतपय सेक फलप्रप्याभिष्टम् । व्यतिकालयक्त-
 क्षूर्णस्यादके द्वे तिलादकम् । सक्तप्रस्यो जलद्रोषो गोमासं
 वृक्षया च । सप्ररात्रोपितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्थते ।
 वल्लीयुत्पलरागा च फलप्रप्याय सर्वदा । वासराणि
 दश दुग्धमावितं बोजभाज्ययुतवस्ययोजितम् । गोमयेन
 वृक्षयो विरुञ्जितं क्रौडमार्गपियितैश्च धूपितम् । मत्स्य-
 न्युकरवसासन्वितं रोपितं च परिकर्मितावनौ । क्षीर-
 संयुतनवावसेचित जायते कुष्ठमयुक्तमेव तत् । तिनि-
 डोत्यपि करोति वृद्धरौ म्रीहिमापतिलशुष्कं सक्तुभि ।
 पूतिमांससहितैश्च सेचिवा धूपिता च सतत हरिद्रया ।
 कपित्यवल्लीकरण्या मूलाग्न्यास्कोतधात्रीधववासकानाम् ।
 पलाशिनैरेतयध्वैश्च वल्लीश्लामातिशक्तं सहितामृद्धी ।
 क्षीरे श्दते चायनया सुशीते नालायतास्य ह कपित्य-
 योजम् । दिने दिने योपितमर्कपाकैर्मांस विधिस्तेप
 ततो ऽपिरोष्यम् । हृत्सायतं तदुद्विगुणं गभीरं चात्पाऽ
 वटं प्रोक्तजलावपुष्पम् । शुष्कं मद्गन्धं शधुसर्पिया तत्
 मयेपयेद्गन्धमन्वितेन । सूक्ष्मीनैर्पापतिलैर्वैश्च मप्रये-
 नृत्तिकयान्तरस्थैः । मत्स्यप्रामिपाम्भःसहितं च हृन्त्याद्
 थावदुधनय एषपागतं तत् । उन्न च बीजं चटरङ्गुषाधो
 मत्स्यप्राम्भसा सासजलैश्च सिक्तम् । वल्ली भवत्पाण्डु शुभ-
 प्रमाला विद्यापनो मण्डपमाष्टयति । यतशोऽह्वोक्षस-
 म्भूतफलवस्त्रेण यावितम् । एतत्सेवेन वा बीजं द्वेष्वा-
 तकमलेन वा । वापित करिकोन्मिश्र मृदि तत्क्षयजन्-
 क्षम् । फलपारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम् ।
 द्वेष्वातकस्य बीजानि निपङ्कवीज्य गायत्रेण । अ-
 ह्वोक्षहृत्काशाङ्गिञ्जायाया सप्त उत्सवम् । माहिपगोमय-

एतान्यस्य करीमे च तानि निरुक्तम् । करकाजलमृदोर्गो
 न्युमान्यङ्गा फलकराणि । धुमदुग्धमूत्रविद्यायां एवम्
 प्रपणक्षयादिनीं हृत्साम् । उक्तानि दिव्यहृन्भिः पादप-
 संरोपणे भावि” ।

आरामशीतला स्त्री आरामे तन्मध्ये शीतला । शुगन्धि-
 पत्रयुक्ते एषभेदे राजनि० ‘आरामशीतला तिल्ला शीतला
 पित्तहारिणी’ वैद्य० ।

आरामिक त्रि० आरामे तद्वक्ष्ये नियुक्तः ठक् । उद्यानपात्रे
 आराल त्रि० ईपद्रामम् प्रा०स० । ईपत्कुटिचे तारका०
 इतच् । आरासित ईपत्कुटिचिते त्रि० ।

आरालिक त्रि० आरालं कुटिलं चरति ठक् । शुभचक्षे
 २कुटिलचारिणि च । धनलोभेन परप्रेरितोहि पाषको-
 विपादिसदृष्टं पचतीति तस्य कुटिलचारित्यम् । अतो-
 रात्रा यथामृता पाषकानियोज्यासाद्दुर्गतम् सुदुते
 यथा “रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वेऽक्रान्ततां गताः ।
 विद्विष्यः क्रोधविप विवरं प्राप्य ताहयम् । विपैर्निर्ह-
 न्युर्निपुणं न्यपति दुष्टचेतसः । क्षिप्रो वा विविधान्
 योगान् कदाचित्कुर्यात् । विपकन्योपयोगाद्वा
 क्षयाच्छास्त्रदस्त्रम् । तस्माद्द्वैद्येन सततं विपाद्रूपो
 नराधिप । यस्याश्च चेतोऽनित्यत्वमन्ववत् प्रथितं नृषाम् ।
 न विश्वस्यात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् । कुलीन
 धार्मिकं क्षिप्रं सुभृतं सततोत्थितम् । शुकुलमशठं
 भक्तं कतन्न मियदर्शनम् । क्रोधपाश्याभास्वर्यं मदावस्य-
 विवर्जितम् । जितेन्द्रिय क्षमान्नं शुचि शीतदयान्वितम् ।
 मेधापिनमसश्चान्नमनुरक्तं हितैपियम् । पटुं प्रगल्भं
 निपुणं दक्ष मायाविचक्षणितम् । पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं
 सन्निहितगदम् । महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजि-
 तम् । प्रसन्नदिग्देयकतं शुचिमाख्यं महश्चुचि । सजा-
 लक गवाक्षाप्यमात्रवर्गनिषेधितम् । विकलसदृष्टसदृष्ट
 सवितानं कताञ्चनम् । परोक्षितस्त्रीशुभं मनेत्रापि
 महानसम् । मत्साध्यं नियुञ्जीत प्रायोवैद्ययुष्मानितम् ।
 शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः मियदर्शनाः । संविभक्ताः
 सुमनसो नीचक्षेत्रनशा स्त्रियाः । स्नाता इष्टं स्वमिनः
 कतोप्योपाः सुसंयताः । तस्य चाश्चाविधेया सुर्विधिधाः
 परिकार्षिणः । आहारसितयथापि भवन्ति प्राणिनो
 यत । तस्मान्महानसे वैद्य प्रभादरहितो भवेत् ।
 माह्वानसिक्तोदार सौपौदनिकुपौषिभा । मनेयुर्वैद्यव-
 यगा ‘से चाथन्ये ह केचन । इक्षितस्यो मठभाषां

काक्वेटासखवैकते । विद्याद्विपस्य दातारभेभिर्लिप्यैश्च बुद्धि-
मान् । न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च ।
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भापते चापि मूढवत् । स्तोत्रयत्न-
ङ्कुशीर्भूमिमकफाद्विखिखेदसेत् । वेपथुर्जायते तस्य त्वस-
त्त्वान्योऽन्यमोक्षते । आसो विवर्षयज्ञश्च गच्छैः किञ्चि-
च्छिन्नमपि । आलभेतासकहीनं करेण च शिरोरुहान् ।
निर्यियासुरयद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः । वसते विपरीत-
स्तु विषदाता विचेतनः । केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता
वा तदाज्ञया । असतोमपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्नि
मानवाः । तस्मात् परीक्षणं कार्यं भूत्वानामादितो
ऋषैः । अन्नं पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने । उत्सा-
दने कषाये च परिपेक्षेऽहलेपने । स्रुत्तु वस्त्रेषु शय्यासु
कषाभरणेषु च । पाडुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ।
विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु । लक्षणाणि प्रव-
क्ष्यामि धिकित्वाभयनन्तरम् । न्यभक्ताह्वलिं न्यक्तं वपिष
भक्षयन्ति ये । तत्रैव ते विनश्यन्ति सक्तिकावायसादयः ।
कृतमकुंतेन चाग्नेन श्चं चटवटायते । नयूरकयड-
प्रतिभो जायते चापि इ सङ् । भिक्षाङ्घ्रिंस्तीक्ष्णधूमश्च
न चिराञ्चोपशान्यति । चकोरस्याङ्घ्रिर्वराग्य जायते
क्षिप्रमेव त्व । दृष्ट्वाञ्च विषसंस्पृष्टं च्यवन्ते जीवजीवकाः ।
कोकिल खरवैकल्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति । घृष्येन्नयूर-
उद्दिग्मः क्रोगतः शुक्रसारिके । हंसः क्षेडति चात्यर्थ
भङ्गराजस्तु क्रुन्ति । पृथतो विद्वज्जल्यन्तु विषं सृञ्चति
मर्कटः । सन्निहटास्रत कुर्वाङ्गास्रतान् मृगपक्षिण ” ।
आराविन् लि० आरौति आ+र-णिनि । सम्यक्शब्दकारके
उच्चै शब्दकारके स्त्रियां ङीप् ।
आरिन्निक लि० आरिन्ने भवादि काश्या० षञ् जिठ् वा ।
आरिन्नभवादौ स्त्रिया षञ् ङीप् जिठि टाप् ।
आरिन्दमिक लि० आरिन्दमे भवादि षञ् जिठ् वा । आरि-
न्दभवादौ स्त्रियां षञ् ङीप् जिठि टाप् ।
आरिष्ठीय लि० रिक्-हिंसे मन् न०त० आरिष् आहिं-
सकः तस्य सन्निहटदेमादौ ङ्या० ङ्ण् । आहिंसक-
सन्निहटदेमादौ ।
आरीहणक लि० अरीहणेन निर्वृत्तं अरीहणादि० वुञ् ।
श्लुषातकनिर्दत्ते अरीहणेति गणपाठे निर्द्देश्यात् दीर्घः ।
प्राक् ष० ष-उण् । १। हलभेदे, २। कर्कटे, ३। शूकरे, च ।
प्राक्ज लि० प्राक्जति आ+रज-क । १। सम्यक्पोडके,
२। आभिमुख्येन हनारि च “विद्या हित्वा भगञ्जयमिन्द्र ।

दृष्टा चिदारजम्” ष० ८ ४५, १३ । “आरजं यत्तूष्णा-
माभिमुख्येन मङ्गारम्” भा० । रावणपत्नीये श्रावणभेदे
ष० । “पर्वणः पतनोजम्न खरः क्रोधवयो हरिः ।
प्ररुजस्यारुजस्यैव प्रवसञ्चैवमादयः” भा० ४० २८ ४५० ।
आरुणक लि० अरुणदेशे भवादि धूमा० वुञ् । अरुणदेश-
भवादौ ।
आरुणि ष० अरुणस्यापत्यम् ङ्ङ् । १। उद्दालके गोतमे षुनी “उद्द-
ालकोह्यारुणि श्वेतकेतुं पुत्रसुवाच” आ० ८० । २। वैशम्पाय-
नान्ते वासिभेदे । तस्यान्ते वासिमय आरुणस्य लक्ष्मण
रुषामारुणि ताण्ड्यग्न्याभायन कठ कटापिमोक्तवेति बो-
ध्यम् । तेनाधीतं णिनि । प्राज्ञाप्ये तस्य सुक् । आरुणि ।
३। सामभेदप्राज्ञाप्येदे आयोदधोप्यग्निष्ये षुनिभेदे आयो-
दयव्दे उदा० ५ अरुणस्यनेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रिया ङीप् ।
“यदारुणीषु तावधीरयुग्मम्” ष० १, ६४, ७ । अरुण-
स्येदम् ङ्ङ् । ६। अरुणसम्बन्धिनि अरुणस्य सूर्यस्यापत्यम्
ङ्ङ् । ७। अरुणतनये अरुणस्युतग्रन्थोक्ते यमादौ ।
अरुणस्यायमनुजातत्वात् ङ्ङ् । अरुणातुजे विनतायाः
ऽनुतभेदे । “तार्क्ष्यं चारिण्येनिस्य गरुडश्च महामलः ।
अरुणयारुणिस्यैव विनतायाः सुताः सृता ” हरिदं० २२६
अ० “अरुणयारुणिस्यैव तस्य प्राञ्जलयः स्थिताः” हरिवं०
२६। अ० । अरुणस्य गरुडापजस्यापत्यम् ङ्ङ् । ८। गरु-
डापजस्यापत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां ङीप् ।
आरुणिन् ष० ४०४० आरुणिना वैशम्पायनान्ते वासिना
प्रोक्तामधीयते णिनि । वैशम्पायनान्ते वासिभेदे षेण
आरुणिना प्रोक्ताध्यायिषु ।
आरुण्ये ष० आरुणे रुद्दालस्यापत्यम् ङ्ङ् । उद्दालकपत्ये श्वेत-
केतो । “उद्दालकोह्यारुणि श्वेतकेतुं पुत्रसुवाचेति” आ०
८० “श्वेतकेतो रुद्दालकपत्यत्वे कथायम्” “श्वेतकेतारु-
ण्ये क सिदेवापरीषु” “श्वेतकेतारुण्येयोऽप्राज्ञपारी”
“श्वेतकेतनारुण्येन” इति च गत० प्रा० ।
आरुन न० आ+र-भावे क्त । धारान्ने “यजुर्न वायसा-
रुतम्” यजुर्नशा० । कर्तरि क्त । २। धारावशुक्ते लि० ।
आरुद्ध लि० आ+रु-क्त । प्रतिरुद्धे निरुद्धे वादिना ङ्ङतगति
प्रतिरोधे प्रतिवादिनि ।
आरुत्तु लि० आरोदुमिच्छति आ+रु-सन्-उ । आरो-
दुमिच्छी “आरुत्तुर्ननेयीगः कर्म कारणस्यत्ये”
गीता “कैलासगौर एवमारुत्तु” । “समारुत्तुर्दिव-
शाशुषः ष्ये” इति च रघु ।

आरुषी स्त्री मनो-कन्याभेदे च्यवनपत्न्याम् । तत्कथा "तस्मिन्नि-
युक्ते विधिना योगसोमाय भार्गवे । अग्न्यसुतुपादयामास इत्वं
भ्युरनिन्दितम् । च्यवन दीपतपसं धर्मात्मानं यगस्मि-
नम् । यः सरोपाञ्चालोगर्भान्मातृर्भोगाय भारत । । आ-
रुषी तु मनो कन्या तस्य पत्नी मनोपिय । सौख्यंस्तस्या
सममवदूह भिक्षा सहायया " भा० व्या० ६६६च० ।

आरुषीय त्रि० अरुष्य व्रणस्य सविहृष्टदेयादि लया० लण् ।
व्रणसविहृष्टदेयादौ ।

आरुह त्रि० आ+रुह-क । आरोहणकर्त्तरि ।

आरु पु० अ-ज-षिञ् । १पिङ्गलवस्ये २तद्युक्ते त्रि० ।
आरुयद्दार्थे ३कर्कटशुकरादौ च । तत सघायां कन् ।
(आडु) हिमाचलप्रसिद्धीमधीभेदे च ।

आरुड त्रि० आ+रुह-कर्त्तरि क्त । १आरोहणकर्त्तरि
"आरुडो नैत्रिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुन । प्रायश्चित्तं
न पर्यामि येन शुभ्येत् स आरुहा" ऋषिः "योगा-
रुडस्य तस्यैव यम कारणमुच्यते" गीता । "अत्यारुडो
हि नारोग्यामकाशप्रोसमोभव" रघु । २उत्पन्ने
"तटागमारुडगुरुप्रहर्षे" रघु "आरुड उत्पन्नः" मल्लि० ।
कमेषि क्त । यत्पारोहणं क्त तस्मिन् ३रुतारोहणे
प्राषादादौ "आरुडकवितागास्य पन्दे वास्मीकिकोक्किलम्"
रामा० भावे क्त । ४आरोहणे न० "अत्यारुडं रिपो-
षोड चन्दनेनेव भोगिनः" रघु ।

आरुडि स्त्री आ+रुह-क्तिन् । आरोहणे । "अत्यारुडि-
र्भवति महतासप्यपन्नं यनिष्ठा" यजु० ।

आरुके पु० आ+रिच-घञ् । १आकुञ्चने २चतुरेके च ।

आरुचित त्रि० आ+रिच-षिच्-क्त । ईषदाकुञ्चिते "आरे-
चितम् चतुरैः कटाक्षैः" कुमा० ।

आरुवेत पु० आरुवेवति रेचयति मसं आ+रेव-षिच्-आतच् ।
आत्मन्सारवकषके (सोन्दाक) । आरुग्वधघणे तस्य
कडम् अच् तस्य षुञ् । २तत्कण्ठे न० । तयोर्गुणादि
आरुग्वधघन्दे ७९४ घृष्टे उक्तम् ।

आरोग्य न० आरोग्यभावः घञ् । रोगान्मुच्यते "आरोग्य
वित्तसम्पत्तिर्गङ्गाकारण्यं फलम्" प्रा० त० पु० वैश्वं क्षेमं
समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च" मनुः । "धर्मार्थकाममो-
क्षाणामारोग्यं साधनं यतः" वैद्य० ।

आरोग्यव्रत न० आरोग्यार्थं व्रतम् । वराहपुराणोक्ते माघ-
शुक्लपक्षमीभारम्ब वत्सरपर्यन्तं प्रतिशुक्लपक्षमोतिथि
कर्त्तव्ये सूर्यव्रतभेदे । यथा "अतः परं महाप्राज ।

व्रतमारोग्यसंप्रप्तम् । सितायां माघमासस्य शुक्लपक्ष
सप्तमोपचित" इत्युपक्रम्य "वत्स्राञ्चैव जवाहारः
सप्तम्यासपवाषजन् । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एव एव विधि-
र्भतः । अनेन वत्सर पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्भक्तिम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते" हेमा० ब्र०
वरा० पु० ३८ द्दमारोग्यसप्तमीव्रतलेन तत्प्रोक्तम् ।

आरोग्यशाला स्त्री आरोग्यार्थं शाला या० न० । चिकित्-
शार्थं राजादिकारिते ऋग्भेदे तत्कारणप्रकारो वैद्यके
उक्तो यथा "धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यत ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदे । आरोग्यमार्तं
कुर्वीत मङ्गीमधपरिच्छदाम् । विदग्धवैद्यधंयुक्तां बहुकर-
ससयुताम् । वैद्यस्तु याश्चावित् प्राप्नो इदौमधपराकृतः ।
ओषधीमुखतत्पत्रं ससङ्करकाशवित् । बहवोर्भोगियाकृतं
शासिमासौमधीमधे । स्यागिपदे हिर्नां तद्वदतुष्टव मिर्बन्दः"

आरोग्यस्नान न० आरोग्ये रोगान्मुच्यते तस्मिन्निचकं स्नानम् ।
रोगनिर्मुक्तौ कर्त्तव्ये स्नाने तत्र नक्षत्रादिकवृत्तं ज्यो०
त० । "व्यादित्से न चरेत् यत्कदिगलत्प्रथोपचन्द्रे न
मूराह्वयतिपातिपिदिदिवसेध्विन्दावगच्छे तथा । केन्द्र-
स्थेऽथभुपे कामतिचिबु स्नानं गदोऽनुष्ठितं यत्नं तत्र
न योमगारविभुजङ्गुर्दुसहावारा" भुज० भोम० ५० ।

आरोधन न० आ+रुध-भावे ल्युट् । १अवरोधने २निरोधे
"मध्य आरोधनं दिवः" ऋ० १, १०५, ११ । ल्यु । ३आ-
रोधके त्रि० आरुध्यते कर्मणि ल्युट् । ४आरोधनीने ।
करणे ल्युट् । ५आरोधनसाधने "विद्वष्टरोदिङ् आरोधनानि"
ऋ० ४, ७, ८ । "आरोधनानि आरोधनसाधनानि" भा० ।

आरोप पु० आ+रुह-षिच् करणे ल्युट् । अन्यपदार्थे
अन्यधर्मस्थावभासकूपे मित्याप्ताने । यस्मिन् यो धर्मोनास्ति
तादृशधर्मस्य तत्र युद्धा धर्मस्थावृद्धेऽवधालम् । यथा शुद्धौ
रजततत्तत्सादात्म्यं वा नास्ति बुद्ध्या च तत्र तदवरोधना-
हनेन तदधर्मस्थारोपणं क्रियते इति तस्या आरोपत्वम् ।
तथा च अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानमारोपः इति वैवाचिका
सपाध्यास इति वेदान्तिनः । अध्यासे कारणेन तत्र कार-
णम् तत्र सध्यासघन्दे १४० एके विद्वत्सु च च द्विविधः
आहार्यः अन्याहार्यश्च तत्र नाधनिसवसन्नेऽपि इच्छया
तथाज्ञानम् च आहार्यं । च च इच्छाप्रबोध एव इतरनु-
द्धेर्वाधनियमप्रतिनध्यात्वात् । च च प्रत्यक्षरूप मान्दोऽपि यथा
सुखचन्द्र इति रूपबुद्ध्यावकाशबोधः तत्र हि सुखे चन्द्र-
त्पामानिसवनेऽपि चन्द्रभेदेन सुखस्य बोधनादाहार्यत्वम् ।

“परोक्षज्ञानमहाज्ञायै निश्चयस्तेति सिद्धान्त” प्रति
 प्रवादस्तु याद्व्यवधारितरिक्तपरः । एतदभिप्रायेणैव “रूपकं
 रूपितारोपादिस्थादिक रूपकलक्षणम्” आरोपात्मकलक्षणा-
 भेदकथनञ्च सा०दर्शनीकं वेदितव्यम् यथा । “विषयस्या-
 निगोर्षस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरुत् आरोपा स्यात्” इति
 सा०६० । “विषयस्यारोप्यस्य अनिगोर्षस्य स्फुटतया
 प्रतिभासमानस्यान्यतादात्म्यस्याभेदस्य प्रतीतिजनकत्वेन
 लक्षणायाः आरोपात्वम् । “आरोपे सति निमित्तात्तरणं
 नैत निमित्तमस्तीत्यारोप” इति चिन्ता० । “एवं वस्तुच्य-
 वस्वारोपः इति” वेदान्तसारः ।

आरोपक पु० आ+रुह-णिच्-खुल् । उच्चादीनां पापके
 “रुहंभेयकोदूतो उच्चारोपक एव च” मतः ।

आरोपण पु० आ+रुह-णिच्-खुट् । १ आरोपणव्यर्थे
 २ आरोहणसम्भादने च । “आर्हात्तारोपणमभ्यभूताम्”
 कुमा० २५४ ।

आरोपित त्रि० आ+रुह-णिच्-क्त । यस्यारोहणं
 कारितं । तादृशे पदार्थे । “आरोपितं यद् गिरिभेन
 पश्चात्” “त देशमारोपितपुष्पवापः” इति च कुमा०
 २ आसञ्जिते च । “आरोपितपर्याणञ्च स्वरिततरग-
 परिचारकोपनीतसिन्द्रायुधम्” काद० । [आरोप्ये वस्तुनि

आरोपणीय त्रि० आ+रुह-णिच्-अनीयर्त् । आरोपाहे
 आरोप्य त्रि० आ+रुह-णिच्-कर्मणि यत् । १ आरोपणीये
 यथा सखं चन्द्र इत्यादी मुखे चन्द्रत्वमारोप्यम् । २ अर्थास-
 विषये च इत्यांस्तु भेदः आरोप्यसन्निकटस्थाने अन्यथा-
 ष्वातिः यथा जवासन्निकटे स्फटिकादौ लोहित्यस्य
 भ्रान्तिः तदसन्निकटस्थले तु अर्थास अस्त्वस्थातिरेव यथा
 चन्द्रं रजतमित्यादौ वेदान्तिनः । ने०प० विवरणं दृश्यम् ।
 नैयाकास्तु लभयत्नाम्यथाऽऽतिः ।

आरोह पु० आ+रुह-घञ् । १ आक्रमणे २ नीचस्थानादूर्ध्व-
 देशगमने ३ अद्भुतादिप्रादुर्भावे यद्वच० ४ गजवाजिना
 उपरिगमने ५ दीर्घत्वे ईडञ्जले च ७ मित्तत्वे ।
 “वरोहोऽसन्नकाशिशुभ्रमा परवसिनी” इत्यमरः
 “आरोहानवरोहो” उद्गत । “आरोहेर्निविद्धहृदित-
 त्तविविधैः” भाषः ।

आरोहक त्रि० आ+रुह-खुल् । आरोहण कर्त्तृ रि ।

आरोहण न० आ+रुह-खुट् । १ नीचस्थानादूर्ध्वस्थानगमने
 “आरोहणार्थं नववीचनेन कामस्य शोपानमिव प्रयुक्तम्”
 कुमा० २ अद्भुतादिप्रादुर्भावे च आरोहतेऽनेन कारणे खुट् ।

शोपाने च “आरोहणं स्यात् शोपानम्” अमरः ।

आरोहणीय त्रि० । आरोहणं प्रयोजनमस्य अतम० छ ।
 १ आरोहणसाधने पदार्थे । आ+रुह-कर्मणि अनीयर्त् ।
 आरोहुं योम्ये २ हयादौ ।

आरोहवत् त्रि० आरोहोविधितमित्तम्यस्यानमस्यस्य मत्तपु
 पक्षे इति । ‘प्रयत्नमित्तम्युक्ते स्त्रिया ङीप् ।

आरोहिन् त्रि० आ+रुह-णिनि । १ आरोहणकर्त्तृ रि नीचा-
 दूर्ध्वस्थानगामिनि स्त्रियां ङीप् । सा च प्रहाण्यां ३ मत्त
 दमाभेदे । सा च अवरोहिमब्दे ४ ४ २ ट्टे लक्षितलक्षणा ।
 प्रहविशेषाणामारोहिण्याः दमायाः कञ्जुक्तं षष्ठी०
 चि० यथा ।

सूर्यस्य “आरोहिणी वासरनायकस्य दया मङ्गल्यं कुरुते च
 सौख्यम् । परोपकारं सुतदारभूमिं गोवाजिमातङ्गवि-
 क्रियादीन्” ।

चन्द्रस्य “आरोहिणी चन्द्रदया प्रपन्ना स्त्रीपुत्रविशाम्बरसौख्य-
 कान्तिम् । करोति राव्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं मूसर
 तर्पणञ्च” ।

कुजस्य “आरोहिणी भूमिसतस्य सौख्यं दया तनोत्पल नरेणपूजाम्
 प्रधानतां धैर्यमनोभिलाष भाग्योत्तरं गोगजवाजिसंघम्”
 बुधस्य “आरोहिणी सौम्यदया प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोवृषवाजि
 संघम् । मृद्वन्नभूपास्वरपानलाभं वाणिस्यमूर्ध्वर्धपरोपकारम्”

शुक्रोः “आरोहिणी देवशुक्रोर्मङ्गल्यं दया प्रपन्ना कुरुतेऽर्धभूमिम्
 गामक्रियास्त्रीसुतराजपूजां स्ववीर्यतः प्राप्तयश्च प्रतापम्” ।

शुक्रस्य “आरोहिणी शुक्रदया प्रपन्ना धामास्वरासङ्घृतिकान्ति-
 पूजाम् । प्रदत्तिसिद्धि स्तननैर्विरोधं भातृदिनायं पर-
 दारसङ्गम्” । कुरुते इत्यनुपङ्गः षष्ठीत् ।

शनेः “आरोहिणी वासरनायकानोर्दया विपाके न्यपलब्धभाग्यम् ।
 ‘वापिष्यसामं क्षिभूमिखामं गोवाजिखामं सुतदारखामम्” ।

आर्कलूष पु० अर्कलूषस्य अपिभेदस्यापत्यम् विदा० अञ् ।
 अर्कलूषापत्ये स्त्रियां ङीप् । ततोयुनि अपत्ये हरिता०
 कञ् । अर्कलूषायण० । तदपेयून्यपत्ये । [पेरपत्ये ।

आर्कलूषि पुंस्त्री अर्कलूषसापत्यं वाङ्गा० इञ् । अर्कलूष-
 आर्कायण त्रि० अर्कस्य गोलम् हरिता० कञ् । अर्कस्य-
 १ गोलं । तत चतुरर्थ्या अन्वा० कञ् । आर्कायण. तत्-
 सन्निकटदेशादौ० त्रि० अर्कसायनाय सूर्यलोकास्य प्राप्ते

हितम् अण् पूर्वपदादिति णत्वम् । सूर्यलोकागतिसाधने
 २ यज्ञादौ । “आर्कायणैः षोडशभिश्च ब्रह्मसोवां क्रमेणैव
 च वागतोऽस्मि” सा० आर्क० १० ४४० ।

आर्षिं पु० अर्षसापत्नम् इत् । अर्षुत्ते । यने २ यनौ,
 ३ वसतमनौ ४ सुपीने ५ अर्षे च अर्षे सुतयन्दे तत्सुतत्वकथा ।
 आर्षी इ पु० ऋदोः पर्वतोऽभिजनोऽस्य अर्ष । ऋदोद-
 पर्वतस्थाने पिलादिक्रमेण वासिनि द्विजभेदे सि० कौ० ।
 आर्षं लि० अर्षसोदम् अर्ष । मासत्रदिनादौ क्षियां ङीम् ।
 आर्ष्यं लि० अर्षे भवः गर्गा० वञ् । नक्षत्रभने स्त्रियान्त
 ङोङिता० अर्षः पित्वात् गौरा० ङीष् । आर्ष्यायथी
 आर्षीय(ष)न लि० अर्षयनस्य व्याख्यानोपन्यः तत्र भवो वा
 अर्ष निरिनद्या० वा अत्वम् । - १ अर्षयनव्याख्यानं
 पन्थे २ तत्रभने च ।
 आर्षीय स्त्री० न० अर्षस्येव स्त्रीर्षे अण् स्त्रीत्वे ङीम् । अर्षस्य
 यद्वाचं द्वारतोयवकाशभेदे द्विरूपकोषः । [यद्प० ।
 आर्षीवध पु० आरग्वध+प्रभो० । आरग्वधवधे (घोन्दास)
 आर्षी स्त्री आ+अर्ष-अण् । पीतवर्षायां दीर्घव्युत्थायां
 षट्पदाभायां मधुमक्षिकायाम् राजनि० आर्षीयन्दे विदतिः ।
 आर्ष्यं न० आर्षवा निर्देष वत् । १ आर्षीयस्यसत्त्विका-
 निष्पादिते २ जरत्कार्यान्ममधूकृदृश्रिन्यांसकृमे च स-
 भुनि । तद्विदतिः भाव० प्र० "मधूकृदृश्रिन्यांसं जरत्-
 कार्यान्ममोद्भवाः । अवन्यार्थं" तदास्त्रातं अतक सासवे
 पुनः । तीक्ष्णवृद्धास्तु याः पीता सत्त्विकाः षट्पदोपमाः ।
 आर्षीसासतृकृतं यत् स्यादाव्यमित्यपरे जगु । आर्ष्यं
 मध्यतिषात्तुष्यं अफपित्तहरं परम् । कषायकटुकं पाके
 तिरुक्च बलउटिदम्" ।
 आर्षं लि० अर्षोऽस्यस्य त्रहार्षाभ्योः" पा० ष । अर्षायुक्ते
 आर्षं भिन्नु पु० व० व० अर्षानेन वैश्यायनान्ने वासिभेदेन प्रोक्त-
 नवीयते षिनि । अर्षानेन प्रोक्ताध्यायिषु । "कार्त-
 वीजपादि० आर्षाभिर्नोदीरवा इत्यत्र पूर्वपद-
 प्रकृतिस्तरत्वम् ।
 आर्षीयस्य लि० अर्षिभयः मडा० कश् । अर्षिभने सामादौ ।
 आर्षिकं लि० अर्षिभयः अर्षो व्याख्यानो पन्थो वा ठञ् ।
 अर्षिभने १ सामभेदे २ तदुपन्यभेदे च तत्र हि अर्षिजोगी
 तसत् वाच भीतमिति तस्य तथालम् वया आर्षिकः
 उद्धरार्थकः यत्र च सामभेदपन्थभेदः । २ तदुपन्यस्थाने
 पन्थे च ।
 आर्षीकं लि० अर्षीके पर्वते भवः अण् । १ अर्षीकपर्वतमने
 आर्षं अण् । २ तदुपन्यंते च । ३ च पर्वतः सुप्रकरतीर्थं
 वसिष्ठः वसोक्तं भा० व० १२५ अ० ।
 "इन्द्रदेव महाराज । अर्षेण च जहं क्लृप । स्थाषो रीमवा-

षिचजपम् सिद्धिं मास्यसि भारत । । सन्दिर्दोर्नरेण्ड ।
 त्रेताया द्वापरस्य च । अय हि इश्यते पार्थ । अर्षपाप
 प्रणायन । अलोपस्युय चैव त्वं अर्षपापप्रणायने ।
 आर्षीकं पर्वतस्यैव निवासोऽत्र मनोमयः । सदाकल सदा-
 सोढो मरुतां स्थानसप्तमम् । चैत्याचैते मङ्गलवास्त्रिद-
 यानां युधिष्ठिर । एतन्नन्दमसक्तीर्मुषवः पर्युपासते ।
 वैखानसा माहस्त्रिस्थाः भावका वायुभोजना । ऋक्षाणि
 त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रसन्नपानि च । अर्षीयस्य परि-
 क्रम्य यथाकामस्यस्युय । यान्तुश्चात् राजेन्द्रः शुभ-
 कथ मदाधिपः । नरनारायणौ चोमौ स्थानं प्राप्ताः सना-
 तनम् । इह मित्ययया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
 आर्षीकपर्वते तेपुश्चान् यजस्य युधिष्ठिर । । इह ते नै
 चरन्तु मायुधृपयश्च विद्याम्भते । । अथना चाद्यकोताः
 हृष्यश्चेह तपोरतः । यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा कामिल
 कर्मणः । अर्षे चात्र गमिष्यामस्तयैव सङ्घ पाण्डव । एतत्
 प्रसन्नवर्णं पुण्यामिन्द्रस्य मनुजेन्द्रे ! । जल घाता विभाता
 च मरुदसोर्द्धभागताः । इह तेऽप्यवसन् राजन् । शान्ता
 परमघमिष्येः । मैत्राणामुजुबुद्धीनामय गिरिवरः शुभ ।
 यथा सा यथना राजन् ! महर्षिगणसेविता । नामा-
 यश्चिता राजन् ! पुण्या पापमयापङ्का"
 आर्जवं न० अर्जोर्भवः अण् । १ सरतायां "दूरं यालुदरश्च
 रोमसत्तिका नेतार्जवं घावति" सा० द० २ परमतरारारार्हित्वे
 शारल्य च दैहिकं मानसञ्च । तत्र दैहिकं कृटिहसंयोग-
 राहित्यम् । मानसञ्च बाह्यान्तरे विहितमिन्द्रवो
 रेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वम् बाह्ये यथा प्रवृत्तिनिवृत्ती
 अन्तरेऽपि तथैव न पुनः अन्तरस्यं भावसप्रकाशश्च बाह्यं
 अन्वयापादनम् । तथा स्वाधिगतायां गोपनेन यथाज्ञा-
 तार्थप्रकाशनञ्च मानसं शारल्यं वाचिकमार्जवमपि
 मनोधीनत्वात् मानसमेव आर्जवं च समचित्तत्वेन उच्य-
 तम् आ० त० भारतवाम्शेन । "जमा इन्द्रसङ्घिष्णुत्स-
 मार्जवं समचित्तता" । आर्जवञ्च महत्त्वसम्पादकोपु-
 वियेषः यदोक्तं भा० १ प्र० १६ अ० "सत्त्वं यौषं
 दया शान्तिस्वान सनोभआर्जवम् । यथोदमक्षयः शान्
 तितित्तोपरतिः श्रुतम् । ज्ञानं विरक्तिर्दुर्बलं यौषं
 तेजोवचं ष्टिति । स्नातप्यर्षी यौषश्च शान्तिर्धैर्यं वा-
 र्द्वमेव च । मागल्यं प्रथयः शीलं सङ्घोषोवर्धं भगः ।
 गान्धीर्यं स्थैर्यमास्त्रिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनङ्घृतिः । एते चान्ये
 च भगवत्तत्त्वा यत्र महायुषाः । प्रायश्चित्तमपि अङ्गिः"

एतच्च ज्ञानसाधनं यद्योक्तं गीतायाम् "अमानित्वमद-
 भित्तमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं
 स्वैर्ब्रह्मात्मविनिपद्यते । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यतगच्छद्वार
 एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषात्तदर्थनम् ।
 अशक्तिरनभिपूङ्ग उक्तदारुहृदिपु । नित्यं च सम-
 चिन्तनमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिर-
 अभिचारिणी । पवित्रादेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।
 अज्ञानज्ञाननिवृत्तं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञान-
 निधि प्रोक्तम् "ज्ञानं शायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्ज्ञानसाधन-
 निवृत्तः स्वार्थे अण् । इशरसेऽपि । "सर्वं जिज्ञास्य-
 पदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्" "किं व्याजेनार्जवे जने" रामा० ।
आर्जुनोक्तिः ति० अर्जुनोक्तेरुक्तं अण् । अर्जुनोक्तेरुक्तं अण्विति
 "इत्यनेन शब्देन व्याजोक्तिः" ब० ८, ७, २६ । "अर्जुनोक्तेरु-
 भेदस्तु अण्विति" भा० ।
आर्जुनायान उ'स्त्री० अर्जुनस्य गोत्रापायम् अन्ता० फञ् ।
 अर्जुनगोत्रापत्ते स्त्रियां टाप् । तस्य विपयोदेश ।
 राजन्वा० वुञ् । आर्जुनायनकः । तद्विपये देये ।
आर्जुनायक ति० अर्जुनवे देये भव० धूमा० वुञ् । अर्जु-
 नायनामदेयभवे ।
आर्जुनि पु० अर्जुनस्यापत्यं पाप्ता० इञ् । अर्जुनापत्ये
 अभिमन्यौ । तदुत्पत्तिकथा "ततः सुभद्रा शौमद्रु केवस्य
 मिवा ससा । जयन्तमिय पीलोमी श्यातिमन्मजीजनत् ।
 दीर्घाङ्गं महोरस्कं ह्यभात्तमरिन्दमम् । सुभद्रा सुपुत्रे
 योरभिमन्युं नरपमम् । अयोध मन्युमाद्यैव ततस्तमरि-
 मर्हनम् । अभिमन्युमिति प्राङ्ङरार्जुनि पुरुपर्यभम्" भा०
 आ०प० २२ । अ० । स च वधोनामसोमपुत्रस्यावतार
 जयोक्तं भा० आ० ई० ७७ । "यस्तु यज्ञा इति ख्यात
 सोमपुत्र प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्हृत्कीर्त्तिरर्जुनस्य
 सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् । सुरान् सोमोऽववीदिदम् ।
 नाहं दद्यामिदं पुत्रं मम प्राणैर्गरीयसम् । समय क्रियता
 मेव न यद्यमतिविक्रितम् । सुरकार्यं हि नः कार्यं मसु-
 राणां जितो बभूव । तत्र यास्यत्ययं वज्रा न च स्यास्यति
 वै चिरम् । येन्द्रिर्हस्तु भविता यस्य नारायणः सता ।
 सोऽर्जुनेत्यभिनिश्च्यतो पाण्डो उक्तः प्रतापवान् ।
 तस्याय भविता पुत्रो ब्राह्मोमुनि महारथः । ततः पीडय-
 वधोऽपि स्यास्यत्यमरसत्तमाः । अथ पीडयवर्षस्य स धंषामो
 भविष्यति । यत्नाया वः करिष्यामि कर्म वीरनिस्त्रदनम् ।
 नरनारायणाभ्यां त्वं स धंषामो विना जतः । चक्रव्यूहं

समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः । । विदुषाच्छात्रवान्
 सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः । पाण्डः प्रविश्य च व्यूहमेव
 विधरिष्यति । महारथानां वीराणां कदमञ्च करिष्यति ।
 सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थीयं नयिष्यति । दिनाङ्गेन महा-
 याज्ञः प्रेतराजपरं प्रति । ततो महारथैर्वीरैः समेत
 यज्ञशोरणे । दिग्मध्ये महायाज्ञमया भूयः समेष्यति ।
 एक वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रमदं भारतं यशं
 च नृयोधारयिष्यति । एतत् सोमपचं श्रुत्वा तथाऽस्त्विति
 द्विषीकसः । प्रत्युषुः सङ्घिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् ।
 यशं ते कथितं राजसूय जन्म पित्रः पितुः" अभिमन्यु-
 यच्छेऽस्य युद्धचर्या २६५ पृष्ठे लक्ता ।
आर्जुनेय पु० अर्जुन्या अपत्यं ङक् । अर्जुनोपुत्रे "कौत्से
 अथौ" अहं गुत्वमार्जुनेय नृञ्जे इहम्" अ० ४, २६, १ "आ-
 र्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्वम्" भा० । आर्जुनी च गामीः
 कुत्वस्य गाम्यः प्रतिपालितत्वेन तत्पुत्रत्वात् तथास्यम् ।
आर्त्त ति० व्या०-प्र-क्त । १ पीडिते, २ दुःखिते, ३ अशुभे च ।
 अत्राप्रतिवृत्तं चक्रवर्षं धातोर्हृदि वदन् दुर्गादास अर्त्तं प-
 दविद्धिं कर्त्तुमशक्नुवन् प्रत्याख्येय । आर्त्तरथ आर्त्तनादः
 इत्यादि । 'देष्योऽपि रुम्भत शिष्टस्यार्त्तस्य यथौषधम्"
 "तस्येनार्त्तरथेण वेजिता" । "ब्रह्मार्त्तं भयोपशान्तये"
 "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधो" । "राजापि यद्वियोगार्त्तः"
 "अभिपेदे निदाघार्त्ता इति चरपु । "न दुर्बह्योऽपिपयोध-
 रार्त्ता" कुमा० 'विदितवात्तावाक्ती' दश० अत्र विदित
 वाक्ती आर्त्तौ इत्यत्र च्छेद साधु तद्व्याख्यानेऽस्माभिर्य-
 दन्यथाच्छेदमभिप्रेत्य व्याख्यात न तत् साधु । "नार्त्तोऽप्य-
 पत्रेद्विपान् मनु । सुखेनार्त्तेन वा दत्तं आर्त्तव धर्म-
 कारणात्" शु० त० मृति आर्त्तार्त्ते सुदिता हृष्टे प्रवासे
 मलिना जया शु० त० स्त० पु० "आर्त्तिर्नाशोऽ-
 प्यस्य अत्र । ३ विभाषिनि" अतोऽन्यदार्त्तम्" हृष्ट० ७ ।
 'अतएतस्माद् प्रज्ञाणोऽगनायाद्यतीतात्सखरूपान्नित्य-
 प्रायान्यदविद्यापिपयेपेणालक्षणं पञ्चनरम् तदु आर्त्तं
 विभाषि, आर्त्तिपरिच्छेदितम्" शाङ्ख० भा० ।
आर्त्तगल पु० आर्त्त इव गलति गल-अच् । नीलकिच्छ्राम्
आर्त्तिपणि पु० अतपण्यापत्यम् इञ् । अतपण्यं चपस्यापत्ये
 सुदासे स्वर्ग्यधस्ये न्यपभेदे । "भगीरथसुतो राजानुत इत्य-
 भिमिश्रुत । नाभागस्तु श्रुतस्याधीत् उलः परमधार्मिक ।
 अम्बरीषस्तु नाभागि सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् । अयुताजित्तु
 दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् । अयुताजित्तुतादा-

र्ष इतपर्यं मह्ययथा । दिव्याद्यद्दयसो वै राजा नखसखी
 वली । अतपर्यं स तस्यासीदार्त्तपरिर्भङ्गीपतिः । सुदास-
 सस्य तनयो राजा इन्द्रससोऽभवत्” इतिवचने १५ अ०
 आर्त्तभाग उ स्त्री अतभागस्य अमेर्गोत्रापत्यम् विदा० अञ् ।
 अतभागपैर्गोत्रापत्ये । स्त्रियां ङीप् ।

आर्त्तव त्रि० अहरस्य मासः अण् । अतमवे १ उप्यादौ “आर्त्त-
 वान्य पमुञ्जना उप्याणि च फलानि च” रामा० “स्यमङ्गेषु
 मनेदमात्त वम्” कुमा० स्त्रियां ङीप् । “अभिभूय विभूति-
 मात्तपीसु” रघुः । अतमसहयात्मक जेमनादिः कौलः
 “असुः स्वामात्रिक स्त्रीणां रात्रय योद्धय फृताः” इति
 मनुस्मृतौ स्त्रीणां मध्यस्थयोगिणतदर्शनयोग्य योद्धय
 रात्रिक कासश्च । स फाल्गोयस्य मासः तादृशे स्त्रीणां
 २२ लक्षि च । “नोपगच्छेत् प्रभक्तोऽपि स्त्रियमात्त वदग्ने” ।
 तस्मात् युगमास उल्लार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्” मनुः ।
 स्त्रीणामात्त वं (गोपितविशेषः) पुंसः शुक्रमिव मासेन रस
 पाकेन जायते यथोक्तं सुश्रुते । “एवं मासेन रसः शुक्रो-
 भवति स्त्रीणामात्त वम्” । यथा च रसस्य पाकस्य वाऽञ्चक
 शब्दे ३६ २ पुष्ठे उक्तम् । बाह्ये तस्य सन्धेऽपि बाह्यस्य शुक्रमा-
 दुर्भावाभाववत् न तस्यास्यस्यायामभिव्यक्तिर्यथोक्तं सुश्रुते
 “यथा हि उप्यक्तुलस्योगन्धेन शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव
 शास्त्रीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति क्त्वा केवञ्च
 षौष्ण्यप्राज्ञाभिव्यच्यते स एव गन्धो विहतपत्रकेशरै
 कालान्तरेणाभिव्यक्ति गच्छत्येव वासानामपि पय परि-
 षामात् शुक्रमादुर्भावे भवति रोमराज्यादयोऽयात्त पाद-
 यश्च विशेषा नारोषा रजसि चोपचोयमाने यनै यनै
 क्षमगर्भं शययोन्यभिष्टुति”

“तदभिव्यक्तिकासादिक तद्वर्णने दम्बत्वोरितिकर्त्तव्य-
 तासिद्धितम्” भाव० प्र० दर्शितं यथा ।

“हादशाहत्तरादूर्द्धमापश्चाद्यत्सं स्त्रिय । मासि मासि
 भगहारा प्रकल्पे वात्सं चवेत् । ध्यात्तवक्षार्वदिवसाद्वत्
 योद्धय रात्रव । गर्भेण हृणयोव्यस्तु अएव समसः
 स्रुत । सर्वेषामेव वर्षाणां स्त्रीणां सर्वादिंसमत” । स एव
 पूर्वोक्तः समस्य । पन्थान्तरे वर्णभेदात् विशेष । तद्यथा “स्त्रा
 दिवसादूर्द्धं हादशरात्रावधिर्मासश्चैव दशरात्रावधि
 क्षत्रियायाः । अष्टरात्रावधिर्वैश्याया पञ्चरात्रावधि शुश्राया
 गर्भधारणमिति” । अथ स्त्रीणां नियममाह “ध्यात्त वक्षार्व
 दिवसात् त्रहृषा मञ्जुवारिषी । शयीत दर्मशय्यायां
 पश्येदपि पतिं न च । करे शराने पणै वा हविष्यं त्रहृ-

षाचरेत् । अस्तु पातं नखच्छेदमथ्यङ्गमस्तुलेपनम् । नेत्र-
 योरञ्जनं चानं दिवास्नानं प्रभावकम् । अस्तु चन्द्रयवसं
 क्वचनं नक्षत्राणाम् । आयासं भूमिजननं प्रमत्तं च
 विवर्जयेत् । एतस्यानियमाकरणे दोषमाह । “अज्ञानाहा
 प्रमादाहा लोभ्याहा देवतश्च वा । सा चेत् कुर्वाञ्चिभि-
 क्षानि गर्भोदोपासदाभुयात् । एतस्यारोदनाद्गर्भो मनेद्भि-
 जतलोचनः । नखच्छेदेन कुण्डी कुण्डी तथ्यङ्गतो भवेत् ।
 असुलेपात्तथास्नानाद्दुःखयोसोऽङ्गनादहक् । स्नापयोषी
 दिवास्नापात् चञ्चलः स्यात्प्रधावनात् । अस्तु चन्द्रयवसा-
 द्वधिरः अस्तु जायते । तासुदन्तौष्ठजिह्वाश्च श्यावो क्वच-
 नतो भवेत् । प्रजापी भूरिक्रमभादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
 अततिर्भूमिखननादुन्मत्तो वातसिपनात् । अथ रजसहा-
 क्तत्वम् “ततस्यतर्षे दिवसे स्नाता सहसनादिभि । भूयिता
 सुमनाः पश्येत्कर्त्तारं समसङ्कृतम् । पूर्वं पश्येत्तस्मात्ता याहयं
 नरमङ्गना । ताहयं जननेत्सुप्तं तत पश्येत्पति प्रियम् ।
 प्रियमिति भर्त्स्यन्नासन्ने उल्लादिकमपि पश्येत् । चतुर्थ-
 दिवसेऽपि रजोविहसौ स्त्री पत्या सङ्गच्छेत् न त्व रजो-
 ऽतुहसौ यत आह । “प्रवहत्सखिषे विप्र इव्य गच्छ-
 त्यधो यथा । तथा वदति रक्ते त्व विप्र वीर्यं मधोव्रजेत् ।
 अथ भर्तृहायम् । अथ गर्भधाने भिषुञ्च विहितञ्च काचं
 तयो फलञ्चाह । “आस्तु लयमयाङ्गर्त्तं प्रथमे दिवसे
 तथा । द्वितीयेऽपि दिने भर्त्ता त्वनेहत्समतो स्त्रियम् । तत्र
 यथाहितो गर्भो जायमानो न जीवति । आहितो य-
 क्षुतीर्भेऽङ्ग स्वस्यायुर्विकलाङ्गक । अतस्यतर्षो पठी
 स्यादपनी द्यमी तथा । हादशी चापि या रात्रिपत्सा ता
 विधिना भजेत् । विधिना गर्भधानविधिना । अतौ-
 त्तरोत्तर विद्यादायुदारोग्यमेव च । प्रजाः सौभाग्यमै-
 श्वर्यं बल चाभिगमात् फलम् । युगमासुम्भरात्तीषां फल-
 माह । “युगमास उला जायन्ते स्त्रियोऽयुम्भास रात्रिषु” ।
 तत्र दम्बत्वो संयोगे याहक् उभान् शुक्लजाहृष्यते “जात-
 वन्दनविप्राङ्ग सुगन्धसुमनोऽङ्कित” । भुक्तहृष्य सुवसनः
 सुनेवः समसङ्कृत । ताम्बू चवदनससासतुरक्रोऽधिककरः ।
 उल्लार्थी पुरुषो नारोऽसुमेयाच्छयने शुभे” । तलायोग्य
 पुरुषमाह “आत्मायितोऽहृषि कुहान् सस्यवाङ्ग पिपा-
 सित । बाहो इहोऽन्यवेगासंज्ञजेष्टोर्मा च संवुनम् । तत्र
 स्त्री वाहयी वोग्या ताहस्युच्यते । “सुखस्य सुपैर्मा
 विहितमूनभोजना । नारो अतमती उंवा सङ्गमेत
 सुतार्थिनी । तलायोग्यां स्त्रियमाह । “रजसहा ध्यावि-

नतो विशेषाद्योनिरोगिणो । पथोऽधिका च निष्कामा
मल्लिना गर्भिणी तथा । एतासां सङ्गमात् पुंसावैशुख्यानि
भवन्ति हि तत्र रजस्वला दिनत्रयं यावद्वर्तते निपिद्धा यत
उक्तम् । “प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी पुंसा यथा वर्यां तद्याङ्गना । व्याभिमती
वर्द्धा तत्र स्त्रीणा व्याधय । प्रदरादयः तद्युक्ता निपिद्धा
तत्रापि विशेषाद्योनिरोगिणी” भावप्रकाश ।

आर्त्तवदोषाय सचित्सां सुश्रुते र्द्यतिता यथा ।
“आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोषितचतुर्थैः पृथग्दृष्टैः समस्तै-
र्दोषसूक्ष्मबीज भवति तदपि दोषवर्णभेदानादिभिर्विज्ञेयम् ।
तेषु कुण्डलपित्तप्रतिपूयक्षीणमूलपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्य-
मन्यद्भवति । भवन्ति चात्र । तेषाद्यान् शुक्रदोषास्त्रीन्
स्त्रेहस्त्रेदादिभिर्जयेत् ; क्रियाविशेषैर्भक्तिमास्त्रया चोत्तरव-
स्त्रिभिः । पाययेत् नरं सर्पिर्भिषक् कुण्डपरेतसि । धातकी-
पुष्पस्त्रिदादिभार्जुनसार्धतम् । पाययेदथ वा सर्पि-
यास्त्रसारादिसार्धतम् । अन्यभूते शठीसिद्धं पात्राग्रे वापि
मन्त्रानि । परुषकषटादिभ्यां पूयप्रख्ये च सार्धतम् । प्रा-
गुक्त वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि । विट्प्रभे पाय-
येत् सिद्धं चित्रकोशीरङ्गुलिः । स्निग्धं वानं विरक्तञ्च
निरूढमनुपासितम् । सोमयेष्कुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरव-
स्त्रिना । विधिसुत्तरवस्त्र्यन्तं कुर्यादासर्वशुद्धये । स्त्रीणां
स्त्रेहादिशुक्लानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिसु । कुर्यात् कल्कान्
पिसूयापि पय्यान्याचमनानि च । अन्यभूते पिबेत् पाठं
त्रूपय्यं द्रवकाष्ठि च । दुर्गन्धे पूयसङ्घाये मज्जतस्ये तथा-
सर्वे । पिबेद्भस्त्रिश्च काष्ठश्चन्दनकाष्ठमेव च । शुक्र-
दोषहराणाञ्च यथास्वभवचारणम् । दोषाणां शुद्धिकरण-
येषास्त्र्यार्त्तवार्त्तिसु । अन्नं यास्त्रियं मद्यं हित-
मांसञ्च पित्तलम् । स्फटिकामं ह्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि-
च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभन्तथा । शशाङ्क-
प्रतिमं यत् बद्धा लाचारसोपमम् । तदार्त्तव प्रथमं
वदाषो न विरञ्जयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रष्टव्यमन्यतावपि ।
असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् । असृग्दरो
भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदन । तस्यातिष्ठत्तौ दौर्बल्यं
भ्रमो मूर्च्छा तमस्रुषा । दाहं मन्त्राप पायुत्वं तन्द्रा
रोगाश्च घातजा । तरुण्या हितसेविन्यास्तदलोपद्रवं
भिषक् । रक्तपित्तविधानेन यथायत्नसमाचरेत् । दौर्बराहत-
मार्गत्वादासर्वे मश्रति स्त्रियाः । तत्र मत्स्यकुलत्यान्त-
विलसापसुरा हिता । पाने मूलसदन्त्रिञ्च दधि शक्तञ्च

भोजने । क्षीणं प्रागौरितं रक्तं सलक्षणाचिकित्सितम् ।
तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत्” ।
एतत् दोषापसारणेन शुभे आर्त्तवे भोजनादिनियमवत्यां
दिवसविशेषे स्त्रिया सह रवेशादि कर्त्तव्यं यथोक्तं सुश्रुते ।
एवमदुष्टशुक्रं शुद्धार्त्तं वा घृतौ प्रथमदिवसात्प्रवर्तति ब्रह्म-
चारिणी दिवास्वप्राङ्गनाशुपातज्ञानान्तुलेपनाभ्यङ्गनखच्छे-
दनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान्
परिहरेत् । किङ्कारणम्—दिवा स्वपन्याः स्नापनीलोऽ-
ङ्गनादन्वो रोदनाद्विकृतदृष्टि । ज्ञानान्तुलेपमाहुःस्त्रील-
क्ष्मैलाभ्यङ्गात् कुटी नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाञ्च-
ञ्चलो हसमाश्रयावदनौष्ठतालुजिह्वं प्रलापी घाति-
कथनादतिशब्दश्रवणावधिरोऽवलेखनात् खलति मारु-
तायाससेवनादुन्मत्तो गर्भी भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ।
दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्यान्वितमभोजिनीं हृषिष्यं
त्र्यहञ्च भर्तुं संरक्षेत् । ततः शुद्धज्ञानं चतुर्थेऽह्न्यह-
तवाससमलङ्कृता कृतमङ्गलस्त्रिधाचनान् मर्त्तारं दर्शयेत् ।
तत् कस्य हेतो ? । पूर्वं पश्येद्वत्ज्ञाता यादृशं नर-
मङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं मर्त्तारं दर्शयेदत ।
ततो विधानं पुत्रीयसमाधायः समाचरेत् । कर्मान्ते
च क्रमं क्षेममारभेत विषलक्षणः । ततोऽपराहृथो पुमान्
मार्त्तं ब्रह्मचारी सर्पिः स्निग्धः सर्पिः क्षीराभ्या
शाल्योदनं मुक्ता मांसं ब्रह्मचारिण्यो तैलस्निग्धा तैलमा-
पोत्तराहारा नारीसमेयाश्राव्यौ सामादिभिरभिविद्यास्य
विकल्पैर्विद्युत्तथ्या पञ्चामष्टस्या दशम्यां चोमेयादिति उल-
कासः । एतत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजासौ-
भाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै । अतः परं पञ्चम्यां
सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकाम । तयोदशीप्रभृतयो
गिन्द्याः । तत्र प्रथमे दिवसे षष्ठसत्या मैथुनगमनमना दुष्य
पुंसा भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भं स प्रसवमागो विष्णु-
च्यते । द्वितीयेऽप्येव चतुर्थादृष्टे वा तृतीयेऽप्येवमस
सूखाङ्गोऽत्यादुर्वा भवति चतुर्थे त समुपसाङ्गो दोषायुश्च
भवति । न च प्रवृत्तमाने रक्ते पीज प्रविष्टं शुष्कर
भवति यथा नद्या प्रतिस्त्रोत ज्वावि द्रव्यं प्रतिक्षिप्तं
प्रतिनिवसते नोहं क्कति तद्वदेष द्रष्टव्यम् । तस्माच्चय-
भवती त्विरात्रं परिहरेत् अथ परस्त्रेवात्” ।

दिवसविशेषे आर्त्तवकालगमने पुत्रादिविशेषजननसक्तम्”
नि० सि० व्यासेन “रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रं सादल्यायुर्वैल
वर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी मारी पश्चा पुत्रस्तु मध्यम ।

सप्रथ्यां सप्रजा योपिदृष्टव्यामीश्वर' उभान् । नवस्या सुभगा नारी दयस्या प्रवर सुत । एकादश्यामधर्मा स्त्री हादश्यां उरुपोसम । त्रयोदश्यां सुता पापा वर्खसङ्करकारिणी । धर्मस्य हतचक्ष व्यात्ववेदी हृदग्रत' । प्रजायते चतुर्दश्यां, पञ्चदश्यां पतिप्रता । आशयः सर्वभूतामा षोडश्या जायते उभान्" । मनुष्येन स्वाभाविक इत्युक्ते । रोगाद- न्यत्र कावेऽप्यार्तव' भवति तेन तत्राशुद्धौ विशेषे नि० सि० व्यवस्थापितो यथा 'प्रथमरजोदर्यानात् सप्रदशदिनपर्यन्तं पुनारजोदर्येने स्नानमात्मम्, षष्टादशे एकरात्रम्, एकोन- विंशे ह्यङ्ग, विंशतिप्रभृतिदिनेषु त्रिरासशुचिर्भवति । 'जह्वं चतुर्दशदिनादशुचित्व न विद्यते" इति वाक्यन्तु स्नान- दिनावधिचतुर्दशदिनमध्ये पुनारजोदर्येनेऽशुचित्वाभाव- परम्" "रोगेण यत् रजः स्त्रीषामन्यत्र हि प्रवर्तते । नाशुचित्स्व भयेत्तेन यस्माद्धारिक भवति" वक्षनात् । रोग- गजे रजवि शुद्धावपि धर्माधिकारिता रजोनिष्ठत्वादेव । 'साध्याचारा न तावत् स्यात् स्नातापि स्त्री रजस्रवा । यावत् प्रतर्त्तमानं हि रजोर्नैव निवर्तते इति" हेमा० ब्रा० ७० गृह्येकै ।

आर्त्ति स्त्री आ+ञ-क्तिन् । १।पोड्यायाम् २।भनोव्यधायाम् । "आर्त्तिं न पश्यसि उरुत्वसक्तदर्याम्" विक्रमो० । "पार्त्तिं चयुत्तचौर्यार्त्तिं प्रतिरूपकसाहचर्यैः" भारद् । "यदि दीक्षितमार्त्तिर्निन्देत्" यत्० ब्रा० । "न विद्यामानेष्वर्षेषु नान्त्या- मपि यतस्तत" "नचार्त्तिं श्छक्तिं क्षिप्रम्" इति च मनु "दाहातिवारपिसामृद्ध्युक्तांमद्यविपार्त्तिम्" सुब्र० २।विनाये च । आर्त्तिं (स्त्री) क्तो आ+ञ-वा० नि आर्त्तं भावश्च वा ङोप् । गतिकृत्त्वात् । "मपिदाने आर्त्ती इमे" अ० ६, ७५, ४ । "यत्तैरपिपनज्ञान्युभे यान्ती इव ज्यया" अ० १०, १६६, २ । आर्त्तिं ज लि० अर्त्तिज इटम् अण् । अर्त्तिक्त्वन्विनि । आर्त्तिं जीन पु० अर्त्तिज म् कर्त्तुर्वाहति खञ् । स्वयं यजमाने" वि० को० । "टक्षिगर्गाट्टे हतमार्त्तिजीने" भट्टः 'वयं वा आर्त्तिं जीना शोभय दक्षिणोयाम्" यत्० ब्रा० । आर्त्तिं ज्य न० अर्त्तिजोभाव कर्म वा ष्यञ् । अर्त्तिक्- कर्मणि याजने "व मा सर्वैरार्त्तिं च्यैर्धृषीते" "सङ्घोषाच भगवन् वा सर्वैरार्त्तिं ज्यै" इति च' का० उ० । आर्थे लि० अर्थादागत ऋण् । अर्थत प्राप्ते यात्रार्थ- मर्यादया प्राप्ते"स्त्रियं ङोप् । सा च अलङ्कारोक्तायामर्थ- हन्मयाया श्वसुनायाम् । तद्गणयादि सा० द० । यथा एवं शार्दी व्यङ्गनाहती आर्थी' व्यङ्गनामाह "वह्नृषोह-

व्यवाक्यानामन्यसङ्घिधवाच्ययोः । प्रसावदेशकासानां काकोषेटादिकस्य च । वैशिक्षादन्यमर्थं या बोधवेत्सार्थ- सन्धवा" । व्यङ्गनेति सम्बध्यते तत्र वह्नृवाक्यप्रसावदेशका- खवैशिक्ष्ये वया । "कालोमधु कुपितएव च उष्म- धन्वा धीरावहन्ति रतिखेदहरा समीराः । खेकीवनीव- मपि वङ्गुलकुञ्जमङ्गुदूरे पति कथय किं करणीवमय" । अत्रैत देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छेदकासकस्रवा प्रोक्ष्यमिति सखीं प्रति कयाचित् द्योतते । नोद्वयैर्विशिष्टे वया । 'नि रोषच्युतचन्दम स्तनतट निर्मृष्टरागोऽधरोनेत्रे दूर- मनङ्गने पुलकिता तन्वो तवेय ततुः । निध्यावादिनि । दूति । बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे । वार्पी स्नातभितोमतावि, न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्" । अत्र तदन्तिकमेव मतावोति विपरीतलक्षण्या लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रति- पाद्यदूतीवैशिक्ष्याहोध्यते । अन्यसङ्घिधवैशिक्ष्ये वया "उष शिञ्जल शिष्यन्मिषिषीपसम्मि रेकर ववावा । शिञ्जलसरगसमाचख-परिठिठया सखसुप्ति च" । उल्ल वलाकाया निस्सन्त्वेन शिञ्जलस तनास्य देशस्य विज- नत्वमत्त सङ्घे तस्थानमेतदिति कयापि सङ्घितप्रच्छे- कासकं प्रस्तुष्यते । अत्रैव स्थाननिर्जन्तत्वरूपव्यङ्ग्यार्थ- वैशिक्ष्यं प्रयोजनम् । भिन्नकण्ठध्वनिधीरे काकुर्तिरभि- धीयते । इत्युक्तप्रकाराया काकोर्मेदा आकारादिभो- ज्ञातव्या । एतद्वैशिक्ष्ये वया । "गुरुपरतन्त्रतवा वत दूरतर देशस्यदतोगन्तुम् । अलिजुलकोकिबलहिते नेष्यति सखि । सुरमिसमनेऽसौ" । अत्र नेष्यति कपि तर्ह्ये एष्यत्येवेति काका व्यञ्जते । चेष्टावैशिक्ष्ये वया । "सङ्घेतकालमनस विटं ज्ञात्या विदग्धवा । हसन्नेलार्पिता जूतं सीलापद्म निमोहितम्" । अत्र सन्त्यासङ्घेतकाल इति पद्मनिमोचनदिचेष्टया कयाचित् द्योतते । एव वङ्गा- दीमा व्यसप्तमद्यामा वैशिक्ष्ये नोद्वयम् । त्वैविध्याटियम- र्यानां प्रत्येकं त्रिविधा भता । अर्थानां वाच्यत्वव्यङ्ग्य- स्तेन लिङ्गपतया सर्वा अप्यननरोक्ताव्यङ्गनास्त्रिविधा तत्र वाच्यार्थस्य व्यङ्गना यथा । कालोमधुरित्वादि । व- क्ष्यार्थस्य यथा । नि रोषच्युतचन्दमित्यादि । व्यङ्ग्य- र्थस्य यथा लय शिञ्जलेत्यादि" । भाट्टमेत ३भावनाभेदे । भावना हि भावयित्स्वार्थापार वा च द्विविधा श्रीतो आर्थी च । तत्र प्रवोजनधाधनतवा वदिच्छायिपयनिष्पादको व्यापार आर्थी भावना वा वाक्सा- तेनोच्यते आस्थातषामान्यस आपारवाचितान् । वा वा-

शत्रयवती किं भावयेत्, केन भावयेत् कथं भावयेदित्याका-
ङ्क्षायाद्योदयात् । तत्रपौषण्योयमंशत्रयश्च साध्यं साधनमिति-
कर्त्तव्यता चेति । तथा च किं भावयेदिति साध्याकाङ्क्षायां
स्वर्गादिकं साध्यत्वेनात्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादिः-
साधनत्वेन, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमिति-
कर्त्तव्यतात्वेन । तेन प्रयाजाद्यङ्गजातेतिकर्त्तव्यतात्वेन या-
गेन स्वर्गादिकं साधयेदिति विशिष्टयाक्यार्थं बोधः इति
भाट्टा मन्यन्ते ।

आर्द्रिक ति० अर्धं ऋहणाति ठक् । १ अर्धपाहके । अर्धयेह
अभिधेयं प्रयोजनं घनञ्च । अर्धादागतः ठक् । २ अर्धा-
दागते वाक्यार्थमर्थादया प्राप्ते च । [डीप् ।

आर्द्र ति० आ+आर्द्र-अच् । सम्यक्पीडके स्त्रियां गौरा०
आ(अ)र्द्रकंसिक ति० अर्द्रकसेन क्रीतस् ठक् "अर्द्रात् परि-
सास्येति" पा० उत्तरपदस्य इहेः "पूर्वपदस्य नेति" च
प्राप्तौ नात० पारस्येति" पा० निषेधात् नोत्तरपदद्वयः
"कंसाट्टिठ्ठु" पा० इति तु न प्रवर्त्तते समासे तदन्विधि-
प्रतिषेधात् । अर्द्रकंसक्रीते । एवं आ(अ)र्द्रमस्यिकः ।
अर्द्रमस्यक्रीते आ(अ)र्द्रकौडविकः आ(अ)र्द्रशौणिकः इत्यादौ
अदन्त्वाभावात् उत्तरदृष्टिः । अर्द्रकौडवादिश्रुते ति० ।

आर्द्रधातुक न० "आर्द्रधातुकं येष" पा० परिभाषिते
विहृद्यिदङ्गोभिन्ने धात्वधिकारविहिते प्रत्ययभेदे "आर्द्र-
धातुकस्येह्युवादे" साध्यं धातुकार्द्रधातुकयोः" इति च पा० ।

आर्द्रपुर न० अर्द्धं पुरस्य एकदेशित० स्वार्थे अण् । पुरस्य समा-
नेऽर्द्धं प्रतिपूर्वस्य तत्पुरुषे अन्नादि० नान्नोदात्तता ।

आर्द्ररात्रिक ति० अर्द्ररात्रे भव० ठक् । अर्द्धरात्रभवे ।

आर्द्रवाचनिक ति० "अर्द्धवाहनेन जीवति वेतना० ठक् ।
अर्द्धवाहनेन जीवति ।

आर्द्रिक सु स्त्री "वैश्वकन्याससत्पद्मो माङ्गलेन त्व संकृतः ।
आर्द्रिकः स तु विप्रयोमोञ्चोविप्रैर्न शयय" इति परा-
शरोक्ते । अस्ववर्षे स्त्रिया जातित्वात् डीप् । अर्द्धं चेत
अस्यार्द्धमर्द्धेति ठक् । चेतयस्यार्द्धस्य वेतनरूपतया स्वामिस-
कायात् याहके २ रूपकभेदे पु० । "आर्द्रिकः कुसमित्" च
गोपालोदासनापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्नायसात्मानं
निवेदयेदिति" मनुभाऽऽर्द्रिकस्य शूद्रेण क्रीर्त्तमात् अस्व-
वस्य च शूद्रमिदत्वेनास्य पराशरोक्तार्द्रिकान्निवृत्तं मती-
यते । एतदभिप्रायेणैव" मिता० कृता अर्द्धसीरिगन्धे दधित
वाप्यवक्त्रस्येतिव्याख्याने कथिफसयस्यार्द्धहारिष एय
शूद्रेषु भोज्यान्मतोक्ता ।

आर्द्र ति० अर्द्ध-रक् दीर्घश्च । १ कृष्णे २ सरसे ३ शनये वस्तुनि
तद्भेदाय वैद्य० दर्शिताः । "आर्द्रं इव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं
नीरसं तथा । सद्गन्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरससृज्यते ।
वासूकं सार्धप शाकं निर्गुण्यो रस्युसार्धकम् । धसूपाद्य-
मिदं सर्व्वमार्द्रं सरससृज्यते । वटान्नस्यकरीराद्युसार्द्रं इव्यं
तु नीरसम् । सद्गन्धं तु द्विधा प्रोक्तं ऋदु तोल्लमिति
क्रमात् । यातवावज्जसोऽरुस्यो रिय्याद्यास्तु तोल्लकाः ।
उग्धकाक्षीरिय्याद्याश्च ऋदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः" । आर्द्रा-
क्षतारोपणमन्भूताम्" कृमा० रघुव । "तेषां सुवींसाडु यीता
पिप्पल्याशां कफापहा" आर्द्रां कुस्तुम्बरी कुर्वांश्च साड-
सौगन्ध्यद्वयताम्" सुशु० "धूपोष्णया त्साजितमार्द्रभावम्"
कृमा० "३ काठिन्यशून्ये आतुगुण्ययुक्ते च "धनुर्भूतोऽस्यस
दयार्द्रभावम्" रघुः । अश्विन्यवधिके राशिषट्कस्ये मिथुन-
राशिषटके ५ पठे मचत्वे स्त्री न० । "कन्यायां कृष्णपक्षे तु
पूजयित्वा र्द्रमे दिवा । नवम्यां बोधयेद्देवीं यथाविभव
विस्तारं" इ० त० सिद्धं पु० । "इमे मास्यसिते पक्षे नव-
म्यामार्द्रयोगत" बोधनमन्त्रः । "आर्द्राद्यादि विशाखानं
रविषारेण वर्षति" ज्यो० ऋगाथिरसोऽर्द्धं चार्द्रां पुनर्वसुति-
पादं मिथुनम्" ज्यो० आर्द्रास्वरूपयोगतारादिषु
अर्द्धे पाशब्दे ४८७ पृष्ठे उक्तम् अस्याधिघाता शिवः ।

आर्द्रिक न० अर्द्धयति रोगान् अर्द्ध-अन्भूतय्यर्थे रक् दीर्घश्च
संज्ञायां कन् आर्द्राया भूमौ जातं वा वुन् आर्द्धयति
जिह्वा आर्द्र-+णिष्-कुन् वा । (आदा) मूलप्रधाने
दृक्भेदे आर्द्रिकाप्यत्र स्त्री । "आर्द्रिका भेदिनी
सुखीं तोल्लोष्णा दीपनी च वा । कटुका मधुरा पाके
रूक्षा यातकफापहा, ये गुणाः कथिताः शुष्कग्राह्येऽपि
सन्त्यार्द्रकेऽस्त्रिषा" । भोजनाप्ये सदा पथ्यं त्वष्यार्द्रकम-
क्षयम् । अग्निवन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकर्षणमोषधनम् ।
कुष्ठे पाण्डुमये कच्छे रक्तपित्ते कफज्वरे । दाहे निदाहे
शरदि नैव पूजितमार्द्रकम्" भा० प्र० । "चक्षुष्यं रोषनं
सर्व्वं विकारिण्यियदं सरम् । अन्नाटोपनिषत्तु
सवष्यार्द्रकमक्षयम् । शुद्धार्द्रकं वातहरं चक्षुष्यं पित्त-
नाशनम् । ज्वरघ्नं चातिदृष्यञ्च पत्रोभेदिकफापहम् ।
अन्वचारहितमद्गुरतः सत् चाचितं विमलकैर्बहुतो-
यै । मिश्रतं त्वष्यनिस्त्वपयोमिर्षालमाद्र्कमुपैति बोध्य-
ताम् । तेषासुरीरजनिषिञ्जुजपद्मसङ्गिप्रसन्दमाननवनिष्पु-
रसप्रसक्तम् । साद्रुसरं शिरयिरासरभोजनेषु कर्त्तव्यं
वस्य नपथं सत्तु शृङ्गवेरम्" । इत्येवमं दीपनं चक्षुष्यं वक्ष्ये

लघु पाषणम् । रोचनं तर्पणं वक्ष्यं चाद्र्कं परिकीर्त्तितम् । वातपित्तकफेभानां शरीरयमचारिणाम् । एक एव-
मिहन्तास्ति लवणार्द्रककेयरी" वेद्यं ।

आर्द्रपदी स्त्री आर्द्रा पादौ यस्या जुम्भपद्यां नि० पाद्भ्यावः
डोप् च पदादेशे । आर्द्राचरणायां स्त्रियाम् । [राजनि० ।
आर्द्रमाषा स्त्री० नित्यकर्म० । (माषाषी) मापपर्यायां
आर्द्रम् अर्थ० आ+अर्द्र-भा० रघु साषादादिगणभाठात्
नि० मानस्यं वा । सरसत्वे । आर्द्रहृत्पुत्र आर्द्रे कत्या ।

आर्द्रशाक न० आर्द्रं शाकमस्य । आर्द्रके ।
आर्द्रवृक्ष पु० कर्मधा० । सरसञ्चये तत उत्कर्ता० चतु-
रर्थ्याञ्च । आर्द्रदृष्टोय तद्दृष्टसन्निकटदेशादौ लि० ।

आर्द्रालुञ्जक पु० आर्द्रानलते तत्सन्निकटस्थाने लुञ्जकरव ।
केतपद्मे हृत्वायुध ।

आर्भवं पु० अर्भुणा दृष्ट साम अर्भुर्देवतास्य वा यण् । तृतीयसवने
गेये पञ्चस्कन्धात्मके सप्तसामात्मके पवमानभेदे । "आन्वीगव-
यन्दे ७३३ एव विष्टतमेतत् । "अथ तृतीयसवने आर्भवे
पवमान उद्गातारमन्वारभमाणा अर्भुरधि जगच्छन्दाः"
शत० ब्रा० । "पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवं पवमान सप्त
सामा" सा० स० भा० एता श्रुति ।

आर्य्य पु० अ-ग्यत् । १स्वामिनि, २गुरो, ३सृष्टिदि च ।
४अथे उक्तलोत्पन्ने ५पूषे, ६अथे, ७सृष्टते, नाशोक्तौ ऽसाम्ये,
८उदारचरिते, ९गान्धित्ते "कर्त्तव्यमाचरन् कार्यम-
कर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति
स्मृत इत्युक्तलक्षणे ११जने च लि० । "प्रहीतभार्यान्
परिचर्य्या सृष्ट" भाष । "त्यजेद्व्रकात्, पतिराय्यं वृत्त"
"वर्णापेतमविद्वात नरं कलुषयोजिजम् । आर्य्यं पमिवानाये
कर्मणि स्वैर्विभावयेत्" जातो नार्यामनावायाभार्यादायौ
भवेद्गुणं । जातोऽप्यनार्यादायौयामनार्यइति निश्चयः" ।
"अनार्य्यं नार्य्यकर्मण्यमार्थं चानार्य्यकर्मियम्, । संप्रधायी
ब्रवीदेतौ न समौ नासमाधिति" इति च मनु ।

आर्य्यत्वेन सम्भाषणे नाटके नियमविशेषा सा० द०
उक्ता यथा "राजन्नित्यपिभवांच्य मोऽपत्यमत्यत्रेण च ।
स्वेच्छया भामभिमिप्रं विप्र आर्य्यंति चेतरे" विप्रेतरै
विप्र आर्य्यंति वाच्यं "वाच्यौ नटोऽह्वधामाचार्यनाम्ना
परस्परम्" । नद्या ह्वधधार आर्य्यंति वाच्यः ह्वधधारेण
च नटी आर्य्या इति वाच्या । "वयध्व्येत्तमर्वांच्योमध्वं
राय्यंति चापजः" । "आर्य्यं बालचरितप्रस्तावमादि-
ष्टुम्" इति वीरव० रामचरितवर्षने लक्ष्योक्तिः । "वत्स ।

उत्तक तातेति संचागोत्रेष वा युतः । शिष्योऽनुमत्त वक्त्र-
व्योऽमात्य आर्य्यंति चेतरे" इतरैरमात्य आर्य्यंति वक्त्रव्यः

"इत्तेन हि भवत्यार्य्यो न धनेन न विद्यावा" भा०
उ० ८६ अ० उक्ते सदाचारेणैव नराणामाकर्त्तव्यम् ।
आर्याऽप्यब्रह्मती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति" कुमा०
१२प्रकृतभाषायां स्त्री "हृत्वाह्वरपञ्जाना वा बोद्धे
जातयो बहिः । श्वेच्छनामयार्थवाचः सर्वे ते दस्यवः
पृताः" मनुः । १२श्वपुरे पु० । आर्य्यं उलः पतिः
"आर्य्यो ब्राह्मणकुमारयो" पा० उक्तेः कर्मधारये
ब्राह्मणकुमारयोः परत प्रकृतिसरः ।

आर्य्यिक लि० आर्य्य+सार्थे कन् । आर्य्यं यन्दाचै स्त्रिया टापि
वा अत इत्वम् आर्य्यिका-आर्य्यिका । संचावा कन् ।
२पितामहे पु० । "वाचां सामार्य्यकस्तुभ्यं श्रोतृन्वी
कन्दृष्टिकाम् । अदात्तु कृन्तिभोजाय सखा सख्ये मह्य-
त्सने" भा० उ० प० ८६ अ० । तुभ्यमार्य्यकः तमार्य्यकः पिता-
मह इत्यर्थे । इण्य प्रति तपित्त्सस्य कन्वा वाक्यमिदम् ।
आर्य्यं गृह्य लि० आर्य्यस्य ष्ट्वः पञ्च । आर्य्यपत्नीने ।
"तमार्य्यच्छां निष्कृतेषु" रतुः ।

आर्य्यं देशे पु० आर्याणां वासाहोदेशः । आर्यावर्त्तादौ देशे
आर्य्यं धर्मं पु० आर्य्यस्य धर्मं । सदाचारे ।

आर्य्यपथ पु० आर्याणां मन्वा अथ समा० । सदाचारे
आर्य्यमार्गादयोऽप्यत्र । [उले च ।

आर्य्यं पुत्रं पु० आर्य्यस्य अगुरस्य पुत्रः । भर्त्तरि २भान्यस्य
आर्य्यं प्राय पु० आर्य्यः प्रायो ब्रह्मलोऽत्र । आर्यावर्त्तादौ
देशे "जात्रस्य गृहसम्मन्नाभ्यं प्रायमनाविष्टम् । पशुमात्र-
तसामनं स्वाजीष्य देशमावसेत्" मनुः ।

आर्य्यं भट्टं पु० ज्योतिषपन्थविशेषकारके विद्वङ्गदे स हि
"प्रथित्यैकमनेक सखां देवता पर ब्रह्म । आर्य्यं भट्टकीभि
वदति मन्वित कार्त्तिक्रिया गोत्रम्" इत्युपक्रमस्य गण-
तकार्त्तिक्रियामुगोत्रं निश्चीतवान् । भूगोत्रकर्मोत्तरान्द्वयोः
तन्मतसदाहरित्यते । तस्य च अन्वकारस्य सपन्थेय
तेभोक्तः "ब्रह्मन्नामं परिर्वेदा व्यतीतास्य अथ युगपादाः ।
अधिक्या विग्रितरवदासिदिह मम जन्मनोऽतीताः" । तेन
कवे ३६२० वर्षेषु गतेषु तस्य अन्व । तन्मतसत्त्वाच्च च
वि० वि० कश्चित् कश्चित् दूषितमिति तस्य भास्कराचा-
र्यान् प्राचीनत्वम् । [पत्र विज्ञापयामि" प्रभो० ।
आर्य्यमिन्द्र पु० कर्म० । गौरयान्विते "श्वमार्य्यमिन्द्रान् प्रथि-
आर्य्यं वृत्त न० आर्य्यस्य वृत्तम् । सदाचारे "वत्सप्रार्थक्येव

च शौचे चैवारमेत् सदा"मनु' । आर्यं श्रेष्ठं उत्तमस्य ।
 २सदाचारयुते त्रि० "रक्षणादार्यं दक्षानां कष्टकामाश्च
 शोधनात्"मनुः । [त्रेयोऽस्य । २आर्यं लिङ्गधारिणित्ति०
 आर्यं वैश्व पु० आर्यस्य वेग' । १साधूनां वेगे । आर्यस्येव
 आर्यं व्रत न० आर्यस्य व्रतं नियमः । आर्यस्य कर्त्तव्ये १नियम-
 भेदे । आर्यस्येव व्रतमस्य । २श्रेष्ठव्रतधारिणि "आर्यव्रतस्य
 पाञ्चास्यो न स राजा धनप्रिय"भा०घा० २०१४० ।
 आर्यं श्रेष्ठं पु० आर्यं श्रेष्ठं श्रेष्ठं परितं यस्य । श्रेष्ठपरिते
 ततः शिवादि० अपत्ये चण् । आर्यं श्रेष्ठतदपत्ये पुंस्त्री
 स्त्रियां ङीप् ।

आर्यं हसाम् अय्य० आर्यं हन्ति हन-ड तप्तिन् लीयते
 स्त्री-भा० डड । बलात्कारे बलात्कारस्य आर्यं हन्ति
 समान्यनियमात् तथात्वम् स्वरा० अय्ययत्वम् ।

आर्या स्त्री ऋ-णत् । पार्वत्याम् आर्याशतकम् । २श्रुतां
 श्रेष्ठया २स्त्रियाश्च ४मात्राष्टकभेदे "लक्ष्मैतत्
 सप्तगणा गोपेता नेह भवति विपमे ज । पठोजञ्च मलधू
 वा प्रथमेऽङ्गे नियतमाख्याया । पठे द्वितीयत्वात्
 परके नृले सुखलाञ्च इयति पदनियम । चरमेऽङ्गे पञ्चमके
 तस्मादिह भवति पठोत्" एत०र०उक्ते ५ छन्दोभेदे स्त्री ।
 साचार्या नवविधा यथा "पथ्या विपुला चपला सुखचपला
 मधमचपला च । गीत्युपगोत्युङ्गीतप आर्यागीतिस
 नवधा चार्या" इति । तासा लक्षणम् एत०र० । "त्रिष्व-
 शक्रेषु पादो दक्षयोराद्योषु दृश्यते यस्या । पथ्येति १नाम
 तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन । उल्लङ्घ्य गणत्वयमादिमं
 शकल्योर्हयोर्भवति पादः । यस्यास्ता पिङ्गलनागो
 विपुलामिति २ समाख्याति । उभयार्ज्योर्जकारौ द्वितीय-
 त्तयौ गमध्यगौ यस्या । चपलेति ३नाम तस्याः
 प्रकीर्तितं नागराजेन । आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म
 चपलागतं यस्याः । शेषे पूर्वजलक्ष्मा सुखचपला ४सोदिता
 छनिना । प्राक्प्रतिपादितमङ्गं प्रथमे प्रथमेतरे तु चप-
 लायाः । लक्ष्माश्वेत सोक्ता विपुलधीभिर्जघनचपला ५सा ।
 आर्या प्रथमदक्षोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेत्"योः ।
 दक्षयोः कृतयतिशोभा तां गीतित्थं गीतवन् भुज-
 क्रेशः । आर्याद्वितीयकेऽङ्गे यद्भ्रितं लक्षणं तत् स्यात् ।
 चम्बोरपि दक्षयोरुपगोति० तां छनिर्मूते । आर्याय-
 कलहितयं व्यत्ययवर्तितं भवेद् यस्याः । सोद्गीतिः
 चिह्न गदिता तद्वदशभेदश्च युक्ता । आर्यापूर्वाङ्गं यदि
 हृत्पैत्रेनाधिभेन निधने युक्तम् । इतरत्तद्विचित्रं

यदीयस्यदितेयमायांगीतिः" ६ । "पादे ह्यदश विपमे
 मात्राष्टादश द्वितीये हि । पञ्चदश चेतु द्वितीये कथि-
 ता गाथा तथैवाख्या" अन्यान्तरे यथाकथञ्चिदुद्वाद्दशाष्टा-
 दशाष्टरादिमात्रात्मकपादत्वोक्तावपि एतत्तत्कारोक्तेर्गण-
 नियमोऽस्येव सामान्यशास्त्रोऽपवादशास्त्रस्य प्रव-
 त्पात् । तेन यथाकथञ्चिच्चपामात्राभिर्वेशोऽनुचितएव ।
 "शियपरस्मरयागतमीश्वरकण्ठे न चैतदाख्याभिः" । संचिह्न-
 मार्यंमतिना सम्यग्विप्राय सिद्धान्तम्" सा०का० "क्वचिदत्र
 भवेदाद्यां क्वचिद्विज्ञापयत्ताके"सा०द०कथासप्तयम् । "आर्या-
 यज्ञापयज्ञायां छन्दसा येन ज्ञेनचित्" सा०द० । "अति-
 स्रष्टवर्षस्वरसंस्कारवत्या गिरा राजानस्यद्विष्ट्यायांमिमा
 पपाठ" काद० । [भेदे आर्याशब्दे तल्लक्षणस्युक्तम् ।

आर्यागीति स्त्री आर्या गीतिरिव । एत०र० उक्ते मात्राष्टक-
 आर्यावर्त्त पु० आर्या आवर्त्तन्ते अत्र आ+इत-आधारे
 षञ् । देशभेदे स च देशोभयतना दर्शितः । "आ सस्रष्टाक्तु
 वै पूर्वोदा सस्रष्टाञ्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायां-
 वर्तते विदुर्बुधाः" इति तयोः विन्ध्यहिमाचलयोः कवित
 मिति यं प्राङ्गरार्यावर्तनिवासिनः" मनु' ।

आर्याविलास पु० आर्याणां प्राकृतभाषायुतमात्राष्टकानां
 विलासो वाङ्मयम् यत्र । प्राकृतभाषया रचिते "भाष-
 विभाषानियमात् काव्यं सर्गसञ्ज्ञितम् । एकार्थप्रवणै
 पद्यै सन्धिसामय्यवर्जितमिति" सा०दर्पणोक्तलक्षणयुक्तौ
 प्राकृतकाव्यभेदे । इत० । आर्यायादुर्गायाविलासे च ।

आर्ष त्रि० ऋपेरिदम् अण् । १ऋपिसम्बन्धिनि तत्कृतपुराण
 काव्यादौ । "धर्मो यस्याभि शङ्करः स्यादार्षं वा उर्वलाभनः ।
 वेदात् श्रद्ध इवाभेयात् स लोकादजरामरात्" भा०
 ष०प० २१४० । आर्षं मन्वादिमतं यस्याभिःशङ्कर-
 मित्यर्थः "अर्षिज्ञार्षे पुनःसंज्ञा भवेदाख्यानसंज्ञका"
 सा०द० । "इत्यापे रामायणे" इत्येवं रामायणसर्गसमाप्तौ
 मुरिप्रयोगः । अर्षिणा जुष्टम् । २अर्षिसंघिते वेदे पु० ।
 "आपं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्त्रकेणा-
 तुसंघत्से स धर्मं वेद नेतरः" मनु ।

अर्षिवैदक्ष्येदम् अण् । २वैदिके । "सञ्जुद्धौ शाकल्यस्येता
 वानाभे" पा० "अनापे अर्षेदिके" सि०कौ० । "आर्षं
 प्रमाणसुत्रस्य धर्मं न प्रतिपालयन्" भा०ष०प० २१४० ।
 ऋपेरयं वाचकः अण् । ५ऋष्यभिधायिनि "यद्यत्तिय-
 जितोयूनि अण्विजो" पा० (आर्षात्) "ऋष्यभिधायिनि"
 सि०कौ० । संस्कारहीनत्वेपि ऋषिणा प्रयुक्तं, अण् ।

आकरचोक्तातुयासनसुखं च विद्या प्रयुक्ते असाधुन्यपि
 बाधुषेनाभिमते ५ शब्दे । आर्षः प्रयोगः । कर्मोषां
 समूहः प्रवरणशब्दः अण् । नोलप्रवर्तकतमीनां ७ व्या-
 वृत्तकप्रवरणिसमूहे न० “अरोनिषीं आह्वततोमसामानार्ष-
 नोलनान्” या० । मित० त् अनेरिदमां नाम प्रवर इति
 व्याख्यातम् अविबेदसत्त्व लिङ्गितः अण् । ७ विवाहभेदे
 “वसुस्थानविजे देव आर्ष आदाव गोयुगम् । वतर्ह्य
 प्रथमजः पुनास्तुत्तरजश्च षट्” या० “अणविमान् समसिन
 स्त्रीविवाहान् निबोधत । आहोदैवसार्षार्षः प्राजापत्य-
 सभाऽऽहः । गान्धर्वो राक्षसश्च पौराणस्यतः अतः”
 इत्युपक्रम “एवं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । अन्या-
 मदान् विधिवदानो धर्मः इत्युच्यते” मनुस्मृतौ धर्म
 इत्युपादानात् अन्यान्धर्मंस्त्रां गोमिथुनपक्षेऽपि न दोषः ।
 अतएव मनुना तादृश्य गोमिथुनपक्षस्य स्वभोगसाधन
 स्त्राभानेन युक्तत्वमेव निराकृतम् “आने गोमिथुनं युक्तं
 केचिदाहुर्वैव तदिति” “आर्षोदाजं सुतस्त्रीन्
 मीन्” मनु ।
 नोलभेदे प्रवरभेदाच्च विवाहार्थं दर्शिता यथा । “अत्र
 नोलप्रवराणां स्वरूपं वक्ष्यामवरपाठादवगतनीक्ष्यम् ।
 तत्र वक्ष्यामः प्रवरा एकद्वित्रिपञ्चाशेवा जनपञ्चाशदेव
 ते च सप्तानां नोलानां नक्षय उच्यन्ते । तावतैवामेक्षित-
 विद्भेः । अवा वक्ष्यामं भार्गवश्चयनाजुवानोर्वैजामदस्मेति १
 विदानां भार्गवश्चयनाजुवानोर्वैजामदस्मेति २ । आर्षिषेयानां
 भार्गवश्चयनाजुवानोर्वैजामदस्मेति ३ । जापदानानां भार्गव-
 चयनाजुवानोर्वैजामदस्मेति ४ । एते समानप्रवराः ।
 अर्षाधिकविदस्यत्वात् । यास्यानां भार्गवोतहृद्यसा-
 वेदयेति ५ । मित्राजुवाणां भार्गववाप्रश्नदेवोदासैति ६ ।
 वैश्यानां भार्गववैश्वपार्थेति ७ । एते भार्गवास्तुहस्तावपि
 न क्षिप्तः वक्ष्यामप्रवरा अयुं सङ्गति वचनात् । युन-
 वानां यौनकेति वा गार्ह्यं भवेति वा । अत्र नोल
 प्रवरभेदोपयोजितेन वक्षे प्रवरैव्यादविवाहः । एते सप्त
 अधनवः । अवाङ्गिरसा नौतमा भारद्वाजाः शुक्राश्चेति लि-
 विधाः । तेषु नौतमाकाशम् । आवास्यानामाङ्गिरसावासा
 नौतमेति १ । भारद्वाजानामाङ्गिरसमारतवतनौतमेति २ ।
 कौशिकानामाङ्गिरसोदक्यवासीवत नौतमकीमण्डेति ३ ।
 शौचतानामाङ्गिरसोदक्यवासीवतनौतमदेव्यंतमेति ४ । आ-
 रेषुपाशानामाङ्गिरस नौतमक्रादेयुपायेति ५ । वामदेवा-
 नामाङ्गिरसनीतमवामदेवेति ६ । श्रीवशानामाङ्गिरसोयच-

ननौतमेति ७ । एते सप्त नौतमाङ्गिरसाः समानप्रवराः
 अर्षाधिकविदस्यत्वात् । भारद्वाजानामाङ्गिरसवार्षेसात्म-
 भारद्वाजेति १ । रौक्ष्यास्यानामाङ्गिरसवार्षेसात्मभारद्वाज
 चान्दनमात्रवचसेति । गरीषामाङ्गिरसवार्षेसात्मभार-
 द्वाजगार्ह्यं गीयेति । आङ्गिरसगार्ह्यं गीयेति वा २ ।
 तथ एते भारद्वाजाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्षाधिक-
 विदस्यत्वात् । गार्ह्याणां त्रयार्थपत्तेर्गार्ह्याधिकविदस्यत्वा-
 भावेऽपि पत्ते समानप्रवरत्वाद्भारद्वाजैरविवाहः । विष्णु-
 हज्जानामाङ्गिरसपौत्रकुल्लजामदस्मेति १ । आस्यानामा-
 ङ्गिरसजामोदकाश्चेति २ । इतिनामाङ्गिरसाभ्यरीव
 यौवनाश्चेति ३ । संकतोनामाङ्गिरसवार्षेसात्मनौतमेति ४ ।
 रथोतरावामाङ्गिरसवार्षेसात्मनौतमेति ५ । सुवशानामाङ्गिरस
 भास्त्रांशमौत्रयेति ६ । कर्मोषामाङ्गिरसामहस्यवार्षेयेति ७ ।
 एते सप्त शुक्राङ्गिरसाः भिन्नप्रवराः आङ्गिरसवत्-
 हस्तावपि आङ्गिरसमुक्तेति वचनात् । अस्त्रीवाभालेया
 र्चनानसश्रीवाश्चेति १ । गन्धिरावाभालेयार्चनानस
 गयिष्ठेति २ । वभ्रू दक्षानाम् आलेयार्चनानसवभ्रू दक्षेति ३ ।
 सुवशानामाभालेयार्चनानसपौत्रैवेति ४ । एते चत्वारः
 समानप्रवराः तस्यपित्यात् । काश्यपानां काश्यपावत्सा-
 रनैर्भ्रुवेति १ । रेभाणां काश्यपावत्साररंभेति २ । गाबिह-
 स्थानां काश्यपावत्सारगयिष्ठेति ३ । काश्यपावत्सार-
 रंभेति वा काश्यपावत्सारसिधेति वा गयिष्ठस्था-
 सिधदेवेति वा इति षट्त्वां प्रवराः । लौगाक्षीणां
 काश्यपावत्सारवाशिष्ठेति ५ । एते समानप्रवराः । काश्य-
 पातुष्टसेः षट्त्वां प्रवरे काश्यपातुष्टस्यभावेऽपि त्रिभि
 प्रवरे समानप्रवरत्वात् काश्यपरिवाहः । लौगाक्षीणां
 वाशिष्ठपदातुष्टस्या ह्य्रासव्यायथत्वाद्वाशिष्ठैरविवाहः । वशि-
 ष्ठानां वाशिष्ठेति १ । कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुण कौ-
 शिक्येति २ । उपमन्यूना वाशिष्ठैर्भ्रमदमारहसिस्ति ३ ।
 परामराणां वशिष्ठमक्षिपरामदेति ४ । एते वाशिष्ठा-
 चत्वारः समानप्रवराः वशिष्ठातुष्टसेः । कुण्डिकानां वैश्व-
 मित्रदेवरातोदयेति १ । रौहितानां वैश्वामित्रादकरो-
 तेति २ । रौक्ष्यानां विश्वामित्ररौक्ष्यरूपेति ३ । विश्वा-
 मित्राणां वैश्वामित्रारसदेवतरसेति ४ । लौगाक्षीणां
 विश्वामित्रमधुच्छन्दोभोजेति ५ । धनञ्जयानां वैश्वामित्र-
 माधुच्छन्दसधनञ्जयेति ६ । कतकानां वैश्वामित्रकालाक्षी-
 येति ७ । इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रैन्द्रकौशिकेति ८ ।
 अचमर्षयानां वैश्वामित्राचमर्षकौशिकेति ९ । पौराणां

वैश्वामित्रपौराण्येति । एतेषां दयानां कुशिकानां विश्वा-
 मित्तपदासुभेभिर्यः समानप्रवरत्वम् । अगस्त्योनाम-
 नक्षिदादृष्ट्युतेभ्यवाहेति । दार्भवाहनामागस्त्यागस्त्यादा-
 र्दृष्ट्युतदार्भवाहेति । वाम्भवाहनामागस्त्यादार्दृष्ट्युत-
 वाग्भवाहेति । सोमवाहनामागस्त्यादार्दृष्ट्युतसोमवा-
 हेति । यज्ञवाहनामागस्त्यादार्दृष्ट्युतयज्ञवाहेति ।
 वत्सर्वाभगस्त्योनामागस्त्यपदासुभेभिर्यः समानप्रवरत्वमिति
 प्रवरनिर्णयः । अत्र संप्रहृष्टोकाः । “एकोऽपि च छनि-
 मेंषां प्रवरैश्चतुर्वर्ते । समोत्रास्तेभियोज्ञेया भ्युपमङ्गि-
 रव विना । शुनकाः स्युर्दत्तमदैः काश्यपैः शाखिलवा
 अपि । भारद्वाजास्तथा गर्गाः पक्षे हस्त्यर्षिर्दग्धगात्” ।
 ब्रह्मा । “अत्रनो गीतमोगस्त्योभरद्वाजोऽतिकश्यापौ । वि-
 श्वामित्तोवसिष्ठश्च यज्ञप्रवरैश्चमी । पत्तन्ते ते समोत्राः स्युः
 कश्यपैः शाखिलवास्तथा । शुनकाः स्युर्दत्तमदैर्भारद्वाजैश्च
 गर्भका” इति । अत्र प्रमादेन समानगणगोलप्रवरकत्यो-
 हाहे चामोत्तरकाळ माहवदेनास्मिभ्ययात् । गर्भयेडापत्रः
 च न दुष्यति । काश्यपो भवति गोलेष । श्राल्या गच्छन्
 गुरुतत्सगः । तदुत्पन्नयपडास्यद्वयति । आङ्गमपि स-
 मोत्रप्रवराय न देवसिद्धाङ्गः । प्रवरविज्ञानात् विहीनो
 भवति एतत्समस्त सप्रधार्य निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्तं
 ते गृह्णन्च्छन्ति” ।

तत्रैव अथ मतान्तरम् । “सर्वे समानगोत्राः स्यु-
 रिति गाथगारिः । कथं श्वाप्रोच्छक्तानि भवेयु । कथ
 प्रयाजा इत्यपि । भानागोत्रा स्युरिति शौनकः । तन्वाणा
 अपित्वात् गृहपतिगोत्रान्वयाविशेषात् । तस्य राक्षि-
 रहराक्षिः । सर्वेषां प्रवरास्त्वावर्चैरेन् आवापधर्मि-
 त्वात् । कामदन्त्रा वत्सादय पञ्चापेयाः । यथा भार्ग-
 वाप्रवानीर्वजामदन्त्रेति । वत्सश्रीवत्सयोश्च तर्ष्य ।
 आर्षिपेणानां भार्गवच्यवनाभ्रुवानौर्वार्षिपेयेति । विदामां
 भार्गवच्यवनाभ्रुवानौर्वार्षिपेदेति । यास्तवाधुचमौलसौक-
 यार्क्षराक्षिर्वार्षिषावर्षिशाडह्रायनदैवन्त्यायनाना भार्गवै-
 तश्च्यवानेदेति । शैथाना भार्गवैश्चैव्ययार्थेति । मित्त-
 यनां भार्गवैर्दोदासवाङ्मूत्रेति । शुनकाना भार्गवशौनक-
 गार्धमदेति । गीतमानामाङ्गिरसायास्यगीतमेति उतय्याना-
 माङ्गिरसौतय्यगीतमेति । राङ्गयणामाङ्गिरसराराङ्गगण-
 गीतमेति । सोमराजिकीनामाङ्गिरससोमराजिगीतमेति ।
 वामदेवानामाङ्गिरसवामदेवगीतमेति । छद्दुक्यागामाङ्गि-
 रसवामदेवगीतमेति । पार्थद्वानामाङ्गिरसपार्थद्वैवर्षि-
 103 वाच - I

मेति । अष्टादंष्ट्रा इत्येके ऋषते अतीत्याङ्गिरसम् । अष्टा-
 दंष्ट्रापोरुक्तत्वात्सादस्यमेति । अत्रापामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभ-
 रद्वाजवान्दमसाहवसेति । कवीवतानामाङ्गिरसगीतमौशि-
 जकाचीवतेति । दीर्घतमवामाङ्गिरसौतयर्षितमसेति ।
 भारद्वाजाग्निवेश्यागामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति । सु-
 चानामाङ्गिरसभार्ग्यप्रभौइत्येति । वाङ्मर्षं ह्येके ऋषते
 अतीत्याङ्गिरसं वाङ्मर्षं भार्ग्यं शमीइत्येति । विष्णु-
 दत्तानामाङ्गिरसपौरुक्तत्वात्सादस्यमेति । गर्गाणामाङ्गिरस
 वाहस्पत्यभारद्वाजगर्गैश्चैति । व्याङ्गिरसर्षिन्यगार्गेति
 वा । हरितकुत्सपिङ्गभाङ्गदर्मभगवानाम् व्याङ्गिरसा-
 स्वरीपथीवशाश्चेति सङ्कृतिपूर्तिमापतण्डिशङ्गभौनगवा-
 नाम् व्याङ्गिरसगीरुवीतसांक्षयेति । शक्तिगीरुवीत
 सांक्षयेति वा । काण्वानामाङ्गिरसाजमीदकाण्येति ।
 घोरमह्येके ऋषते अतीत्याजमीदम् । व्याङ्गिरसघोर-
 काण्येति । कपोनामाङ्गिरसामण्यवार्हस्पत्येति । अथ
 शौङ्गैश्चिरयः । भरद्वाजाः स्युः शुङ्गाः कताः शैगिरयः ।
 तेषामुभयतः प्रष्टणीते एकमितरोद्वावितर त्रीनितर ।
 न हि चतुर्णां प्रवरोग्नि न पञ्चानाम् । व्याङ्गिरसवार्ह-
 स्पत्यभारद्वाजेत्यादि । कपो प्रशिङ्गावुदिताविह्व इौ स्वतन्त्र
 एकस्वपरोऽस्वतन्त्र । तत्र स्वतन्त्रस्य कपोर्विवाह मिथो
 भरभाजकुलेन चाङ्कः । अथात्तोर्णाभात्वेयार्चनानसश्या-
 वाश्चेति । गविष्ठिराणामात्वे यगाविष्ठिरपौर्वतिथेति ।
 विकितगालयकाक्षयमनुतन्तुकुशिकानां वैश्वामित्रदेव-
 रातौद्वेति । श्रीमतकामकायनाना वैश्वामित्रदेवश्रव-
 सदैवोदासेति । धनञ्जयानानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दस
 धानञ्जयेति । अजाना वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरोहि-
 णेति । पूर्यवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरा-
 णेति । कताना वैश्वामित्रकात्याचीलेति । अथमर्षणानां
 वैश्वामित्राधमर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिन-
 रैण्येति । घेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैण्येति । शा-
 लद्वायमशाखाचलोहितचलोहितजङ्गना वैश्वामित्र-
 माधुच्छन्दसधानञ्जयेति शाखद्वायमकौशिकेति वा । का-
 श्यपाया लास्यपावत्पारासितेति । निभ्रुवाणा काश्यपा-
 वत्पाररुभ्रुवेति । रेभाणा काश्यपावत्पाररुभ्रुवेति । शाखि-
 क्षामां काश्यपावत्पाररुभ्रुवेति शाखिष्ठासितदैववेति वा ।
 वासिष्ठयसिष्ठानां योऽन्यत्पमन्युपराशरकुण्डिनेभ्य । उप-
 मन्युना वासिष्ठामरद्विखिन्द्रमसेति । पराशराणा वासिष्ठ-
 शक्तिपराशरेति । कुण्डिनाना वासिष्ठसैवावस्थ-

कौण्डिन्येति । अगस्तीनामागस्त्यदर्दं प्रच्युतेष्वासेति । सोमवाहनामागस्त्यदर्दं प्रच्युतसोमयासेति । उरोहितमत्रो राक्षाम् । अथ यदि सार्धं प्रष्टोरन् । मानवेङ्ग-
 पौरुषःकुतोति शस्त्राणि । तान्यदक्षिणाणि । तेपामन्ते ज्योतिष्टोमः पृथ्वायमनीयसहस्रदक्षिणः । अथ्यो वा प्रजातदक्षिण । दक्षिणायता पृथा यमनोयेरक्षिति विद्या-
 यते । स एव हेतुः प्रकृतिभावे । “भृगुणां न विवाहो-
 ऽस्ति पशुर्नामादितोमिच । शैमादयस्त्रयस्त्रोपा विवाहो मिच इष्यते । यस्मात् यं गौतमादीनां विवाहोनेष्यते विष । दीपतमस्तयोतथः कन्नोयांयैप गौतमः । भरहाजाग्निवैश्यक्षाः शौद्धाः कात्याय शैशिराः । यते समानगोत्रा । सुगंगानेके षडनि वै । पृथदद्यात्सहस्रा विष्णुष्टुष्टा काण्डोऽगस्त्यो हारित सहस्रतिय । यस्त्र-
 यैपा मिच इष्टोमिवाहः सर्वैरन्वैर्नामदन्त्रादिमिच । ह्यार्येयाणा त्त्रापैयसद्विपाते न विवाहः । त्त्रापैयार्णां पञ्चापैयसद्विपाते न विवाहः । “एते समानगोत्राः सुर्विन्वामितोऽनुयर्त्ते । अत्ययय वसिष्ठाय कश्यपाय पृथक् पृथक् । जमटनिर्गतिमथ भरहाजोऽत्ययसाधा । विश्वामित्र कश्यपय वसिष्ठोऽगस्त्योऽपमा ” । सप्राना-
 ष्टपीणामगस्त्यपमाना यदपत्यं तन्नोत्रमित्वाचक्षते “एकएव धर्मपर्यायत् प्रवेक्षन्तुयर्त्ते । तायत् समानगोत्रा सुभृशुमद्भिरसं विना । वसिष्ठो ह्यौ च विप्रयो नृप-
 सुतोऽथ श्रापत । भौत्वावर्षिणिरत्येष वासिष्ठोवि-
 पज्ञानरात् । नृपज्ञानजाश्च क्षिपराथरव्यासशुक्रादय । ज्ञेयो विवेकस्त्वनयोहिंतीयात् कुण्डिनादय । अतएव भिन्नगोत्रत्वान् भिन्नगोत्रपरत्वाच्च वसिष्ठवासिष्ठगणयो-
 र्विवाहः । जामदग्नविन्वामित्राणा देवरातवर्त्त सर्वत्र विवाहः । अत्रिविन्वामित्राणां धनङ्कयर्जं सर्वत्र विवाहः इति” मन्त्रनिर्णय ।

अथ शौत्रप्रवराः तत्रैव “जामदग्नवीतहृव्यागार्त्तं मदा वाभ्युश्रवैस्था गौतमाः भरहाजाः कपयोहारीता कात्याय विरुपा भौद्रहा विष्णुष्टुष्टा आत्रेया विश्वामित्राः कश्यपा वासिष्ठा आगस्त्या इत्यष्टादश गणाः स्युः । आदितः पञ्चगणा भृगवो भवन्ति । भृगुजामदग्न्या यत्सश्रीवत्सव्यवनाप्रधानाः । और्वसावर्षिजीवन्तिजावास्त्यतिवाद्यायनवैरोहित्यावटमण्डुमाधीनयो-
 ष्यार्त्तिषेणामं भृगवो न मिथो विवाह्या । गोत-
 हृव्यास्त्रशाभूक्षनीनसौकसानेदसा भृगवो न मिथो वि-

वाह्याः । गार्त्तं मदयोमसौ भार्गवो न मिथो विवाह्यौ । वाभ्युश्रवमित्ययो भार्गवो न मिथो विवाह्यौ । वैष्य-
 पार्थी भार्गवो न मिथो विवाह्यौ । आह्निरसाया-
 स्योतथ्यौगिलकाशीतयामदेयष्टदुक्थ्रान्ता गौतमा न मिथो विवाहाः । आह्निरसवाहस्यत्समारहाज-
 कुक्षुटाग्निवैश्वीज्जापमसवेसाव्यस्यस्युद्रकतयैशिरिपविश्व-
 चानन्दममात्रवचसस्तन्त्रकपिगार्ग्यकपिर्गन्धाना भर-
 हाजा न मिथो विवाह्याः । आह्निरसकथ्रमहा-
 योद्याजः कथयश्या न मिथो विवाह्याः । आह्निरसभौह-
 पिताम्बरीमयोवभाक्तमान्यातयहृपिन्द्रर्भङ्कृत्स्वहारिता न मिथो विवाह्याः । आह्निरसजनीडकस्या न मिथो विवाह्याः । आह्निरसविरूपपृथदन्व रथीतराटादंष्ट्रा विरुपा न मिथो विवाह्याः । आह्निरसभौहस्यस्र-
 योसहस्रा न मिथो विवाह्याः । आह्निरसविष्णुधर्मम-
 त्नासदस्यशायमर्षेणभद्रकमद्रूपवाट्रायणीपमित्यौपगविषाद्य-
 किशावत्सात्याश्चिभिन्नाय्यायिष्णुधर्मा न मिथो विवाह्याः
 आत्रेयाचनानसस्यावाश्रगविठिरचमङ्क्यातिविष्णुमल्लवान-
 रयप्रथीजयाष्यसहस्रान्ता आत्रेया न मिथो विवाह्याः ।
 विश्वामित्रदेवरातपिकितमत्तदन्वोडकिवास्तकियश्वस्कोनू-
 कलष्टद्विनवभृगुशाल्विश्यालायमश्यालहायनकासव भौद-
 रश्रीमतकामकायनदैश्वर्यस्यमाधुच्छन्दसधनङ्क्यापकसो-
 हितमूरखपारिधायावमर्षणकौशिककतस्तुपनसधूनजठरवा-
 यलौकहृव्याग्निदैव्यन्ता विश्वामित्रा न मिथो विवाह्या ।
 काश्यपावत्सारात्रैभ्रवरेभरैभयाशिल्ल्यमाशिल्ल्यदैवरातासि-
 तान्ता काश्यपा न मिथो विवाह्याः । वसिष्ठक्षि-
 पराथरवासिष्ठा न मिथो विवाह्याः । आगस्त्यदर्दं प्र-
 च्युतेष्वाहृदाभैवाहृसाहृवाहृसोमवाहृयश्रवाहृान्ता अग-
 स्तयो न मिथो विवाह्या ” । एवं प्रवरान्नामस्य विवाहो-
 पयोगितोक्ता । अथ होमविशेषोपयोगिताऽपि आर्षेयमन्दे-
 वयुते । निष्णं यस्मिन्नी अत्र कश्चिद्विषेण उक्तो यथा ।
 “अथ गोत्राणि प्रवरायोश्चन्ते । तत्र भौधावनः गो-
 त्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्युर्दिानि न जनपञ्चायदेवैर्ना प्रवरा ऋषिर्दर्यमात्” ।

“तत्र सप्त ऋतवः वत्सा विदा आर्त्तिषेया वत्सा मित्यववैस्थाः शुनका इति ७ । वत्सानां भार्गवव्यवना-
 प्रवानोर्वजामदग्न्येति । भार्गवोर्वजामदग्न्येति वा भार्गवव्यवनाप्रवानेति वा । विद्वानां पञ्च भार्गवव्यव-
 नाप्रवानोर्ववैदेति । भार्गवोर्वजामदग्न्येति वा एतौ

ह्रीं जामदग्न्युपसंघौ । आर्षिपेणानाम् भार्गवच्यवना-
 प्रवानार्षिपेणानूपेति । भार्गवार्षिपेणानूपेति वा ।
 एवान्मयाथा परस्परमविवाहः । वात्स्यानाम् भार्गव-
 च्यवनाप्रवानेति पञ्चपुरोधसयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्र-
 वानवात्स्यपौरोधसेति । वैजवनमिमतिथयोः पञ्च भार्गव-
 च्यवनाप्रवानवैजवनमैमतिथेति । एते त्रयः क्वचित् एषा-
 मपि पूर्वविववाहः । अत्र तत्तत्प्रत्ययप्रयोजनस्य विशेष
 कृत्यते प्रवरदर्पणे श्रेयः । यस्मानाम् भार्गवयैतद्व्य-
 सावेदसेति । मित्थूनाम् भार्गववाध्वन्दिगोदासेति ।
 भार्गवच्यवमदिगोदासेति वा वाध्वन्शैत्येको वा । वैन्याना
 भार्गववैन्ययार्थेति । एतएव श्यैता । शुनकानां शुन-
 केति वा गार्त्तमदेति वा भार्गवगार्त्तमदेति ह्रीं वा
 भार्गवशोमहोत्रगार्त्तमदेति त्रयो वा । वेदविश्वज्योतिषां
 भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति । शठरमाठराणां भार्गवशठ-
 रमाठरेति एतौ द्वौ क्वचित् यस्कादीना स्वगणन्यक्षा
 सर्वविववाहः । तदुक्तं षट्त्वर्यसारे “यस्यामित्यथावैन्याः
 शुनकाः प्रवरश्चतः । स' संहित्वा गणं सर्वं विवहेयुः
 परापरैरिति” ।

‘अथाङ्गिरस ते गौतमा भरद्वाजा केवलाङ्गिरस-
 सेति त्रिधा । अत्र गौतमा दश आयास्याः शरद्वन
 कौमरुडादोर्धतमसः औशनस कारेणुपात्ता राङ्ग-
 गणा शोमराजका वामदेवा हृद्दुक्थाश्चेति तत्राया-
 स्थानाम् आङ्गिरसायास्यगौतमेति शरद्वताम् आङ्गि-
 रसगौतमशारद्वतेति । कौमरुडाना आङ्गिरसौतय्यकाक्षी
 वदिति गौतमकौमाश्चेति वा । आङ्गिरसानामायास्यौशिन-
 गौतमकाक्षीवदिति वा आङ्गिरसौतय्यगौतमौशिन-
 काक्षीवदिति वा । आङ्गिरसौशिनकाक्षीवदिति त्रयो वा ।
 दीर्घतमसाम् आङ्गिरसौतय्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति
 आङ्गिरसौतय्यदैर्घतमसेति त्रयो वा । औशनसगान्
 आङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रय । कारेणुपात्तानाम् आ-
 ङ्गिरसगौतमकारेणुपात्तेति त्रय राङ्गगणानां आङ्गिरस-
 राङ्गगणगौतमेति । शोमराजकानाम् आङ्गिरसशोमरा-
 जगौतमेति । वामदेवानाम् आङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति
 हृद्दुक्थानाम् आङ्गिरसवाहृद्दुक्थगौतमेति । आङ्गि-
 रसवामदेववाहृद्दुक्थेति वा । उतय्यानामाङ्गिरसौतय्य-
 गौतमेति । औशिनानामाङ्गिरसौशिनकाक्षीवदियाप-
 सव । आङ्गिरसायास्यौशिनगौतमकाक्षीवदिति कात्या-
 वन । एतौ द्वौ क्वचित् रघुवाकाम् । आङ्गिरसराघुवन

गौतमेति क्वचित् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । एषां सर्वेषां
 गौतमानामविवाहः ।

अथ भरद्वाजा ते चत्वारः । भरद्वाजा गर्गा-
 ष्ट्याकपय इति भरद्वाजानामाङ्गिरसवाहृत्सत्यभारद्वा-
 जेति त्रयः । गर्गाथामाङ्गिरसवाहृत्सत्यभारद्वाज-
 शैत्यगार्त्तयेति पञ्च । आङ्गिरसशैत्यगार्त्तयेति वा अन्ययो-
 र्यत्ययो वा । भारद्वाजगार्त्तयेति वा । गर्गभेदानाम्
 आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति षट्त्वारणां कपिष्ठानां चाङ्गि-
 रसवाहृत्सत्यभारद्वाजवान्दनमाहवचसेति पञ्च । आङ्गि-
 रसवान्दनमाहवचसेति त्रयो वा । कपिष्ठानामाङ्गिरसा-
 महोयवषट्त्वारसेति । आत्मभुवाम् आङ्गिरसभारद्वाजवाहृ-
 त्सत्यमन्त्ररात्मभुवेति पञ्च । अथ क्वचित् भरद्वाजानां
 सर्वेषामविवाहः ।

अथ केवलाङ्गिरस हरितानाम् आङ्गिरसाम्बरी
 पयौवनान्तेति । आद्योमान्वाता वा । कुत्सानाम्
 आङ्गिरसमान्वातकौत्सेति । कण्ठानामाङ्गिरसजमीड-
 काखेति आङ्गिरसधोरकाष्टेति वा । रथीतराणामा-
 ङ्गिरसवैरूपराधोतरैति आङ्गिरसवैरूपपार्पदन्नेति वा ।
 अथादंष्ट्रपार्पदन्नेवैरूपेति वा । अन्ययोर्व्यत्ययो वा ।
 सुहृत्तानामाङ्गिरसमास्यांश्चमीहृत्सेति आद्यष्टाश्र्यो वा
 आङ्गिरसतामिसौहृत्सेति वा । त्रिष्णुष्टानामाङ्गिरस-
 पौरुकुत्सलासदस्येति । एषां स्वगण विहाय सर्वैर्विवाहो
 भवति । हरितकुत्सयोस्तु न भवति ।

अथात्रय ते चत्वारः आत्त्रेया वाङ्गुतका गविष्ठिराः
 सुहृत्ता इति । आद्यानामात्रेयार्चनानस्यथावाच्येति । वाङ्गु-
 तकानाम् आत्त्रेयार्चनानसवाङ्गुतकेति । धनश्रयानाम्
 आत्त्रेयार्चनानसघानश्रयेति क्वचित् । गविष्ठिराणामात्रेया-
 र्चनानसगविष्ठिरैति । आत्त्रेयगविष्ठिरपौर्वातिथेति वा ।
 सुहृत्तानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति । वामरय्यसुमङ्गस-
 वैजवापानामात्रेयार्चनानसतिथेति आत्त्रेयार्चनानस-
 गविष्ठिरैति वा । सुमङ्गलानाम् आत्त्रिसुमङ्गलश्रयाश्चेति
 क्वचित् । आत्त्रेय उतिकाश्रयाणाम् आत्त्रेयवामरय्यपौत्रि-
 केति । अत्रोष्ठा सर्वेषामविवाहः ।

अथ विश्वामित्रा ते दश कुशिका जौहित्वा रौक्षकाः
 कामकायना कताः धनश्रया अधमर्षणाः पूरणा इन्द्र-
 कौशिका इति कुशिकानां विश्वामित्रदेवरातौदसेति ।
 जौहितानां विश्वामित्राष्टकौहितेति । अन्ययो-
 र्यत्ययो वा विश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा । विश्वा-

निर्णयस्मिन् प्रभृतिषु भृग्वङ्गिरोगणेषु पञ्च प्रवाषाणां मध्ये त्रिषु सास्ये । त्रिषु प्रवरेषु द्वयोः सास्येऽपि येनगोत्राणामेकपिशास्येऽपि समानप्रवरत्वादविवाह्यात् विद्वमेतेन अनुग्रहानतिरिक्तसञ्चारसंस्थाकालेन समानार्थत्व यत् रघुमन्द्नेनेकं तन्निर्भूलत्वात्प्राज्ञं बौधायनादिभृति विरुद्धत्वात्तदर्शनविनृम्भितत्वाच्च एवं वत्ससावर्षिगो- त्रप्रवरेषु आमुषत्प्रवरत्वकथनमपि प्रवरध्यायाज्ञानवि- क्षिप्तम् । अधिकमार्षेयशब्दे वक्ष्यते । ऋषेरयं अण् । ऋषिभक्तस्मरणे । वेदे यन्मन्त्र येन ऋषिणा कल्पादौ सूत्रं तन्मन्त्रस्य तदार्थत्वम् । “आर्षे ऋन्दश्च देवस्य त्रिनियोग- स्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विप्रोपतः”

योगिया० । [शब्दे २ उक्तव्याप्यं विवाहे च ।
आर्षधर्मं पु० न० कर्म० । १ मन्वादिप्रोक्ते धर्म० । आर्ष-
आर्षभ त्रि० ऋषभस्य ह्यस्येदम् अण् । ह्यसम्बन्धिनि ।
 “यदन्यगोषु ह्यभो वत्साना जनयेच्छतम् । गोमिनामेव तत् सर्वं भोवं कृन्दितमार्षभम्” मनु० ऋषभदेव चरिते न० । [ऋषभेदे ।

आर्षभि पु० ऋषभस्यापत्यम् इज् । ऋषभदेवपुत्रे चक्रवर्त्तिनि
आर्षभौ पु० ऋषभस्येयं त्रिया अण् ङीप् । १ कपिकच्छाम्
 राजनि० । ऋषस्येयम् त्वस्याकारत्वात् अण् ङीप् । वायुपुरा-
 णोक्ते मध्यमार्गस्त्वयोधीत्वयमध्येयोधीभेदे येरावतीशब्दे विद्वति
आर्षभ्य पु० ऋषभस्य प्रकृतिः । अण् । ह्यप्रकृतयोन्वे वत्-
 से वत्सो हि वयःक्रमेण ह्यप्रकृता प्राप्नोतीति तस्य ह्यप्रभ
 प्रकृतित्वात् तथात्वम् [यक् । ऋषिधर्मं

आर्षि क्त न० ऋषिरेव ऋषिक्तः ऋषिकस्य भावः पुरो०
आर्षिषेण पु० स्त्री ऋषियेणस्य गोत्रापत्यम् पिदा० अण् ।
 ऋषियेण ऋषेर्गोत्रापत्ये स्त्रिया ङीप् । ऋषिषेण इति वा
 गण्ये पाठे आर्षिषेणस्तदपत्ये आर्षिशब्दे प्रवरनिर्णये उदा० ।

आर्षेय न० ऋषीणां समूहः टक् । ऋषिगणरूपे प्रवर
 भेदे तत्प्रज्ञानस्य विवाहोपयोगिता आर्षिशब्दे उक्ता ।
 होमभेदोपयोगिताऽपि प्रवराध्याये दर्शिता यथा । “प्रव-
 रान् व्याख्यास्याम आर्षेयं हृषीते वन्तोरेव नैत्वथो सन्तत्या
 इति विज्ञायते तदुक्त्वं न मनुष्यैरापेयं हृषीते ऋषि-
 भिरैवापेयं हृषीते इति विज्ञायते आर्षेयमन्याचष्ट
 ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुबुध्यन् ” इत्युक्तस्य ।

“योषा अन्यसत्तथान्यस्यापेयं प्रहृषीते स वा अक्षयत
 ऋषिरिष्ट वीतं हृदङ्ग इति विज्ञायते । तौनु हृषीते मन्नु-
 ऋतो हृषीते यथार्थमन्नु ऋतो हृषीते इति विज्ञायतेऽ

यैकेपामेकं हृषीते द्वौ हृषीते तौनु हृषीते न ऋतरो-
 हृषीते न पञ्चातिप्रहृष्यते इति विज्ञायते । तत ऊर्ध्वं
 नध्वर्युर्हृषीते सतरेवांचोहृतेति विज्ञायते । इरोहितस्य
 प्रवरेण राजा प्रहृषीते इति विज्ञायते । ऋगूषामेवाप्ये-
 व्याख्यास्यामो जामदग्नप्रावत्साहोषां पञ्चापेयं प्रवरो-
 मार्गश्च्यवनाप्रवागौर्वजामदग्नोति जमदग्निवदूर्ध्ववदाप्र-
 वानवश्च्यवनवदुष्टगुवदिति त्रार्षेयसहैके मार्गवैर्वजाम-
 दग्नोति जमदग्निवदूर्ध्ववदुष्टगुवदित्येष वा विद्वतः ।
 सावर्षिजीवन्तिजाबालैतिशासनवैरोहित्यावटमण्डुप्राचीन-
 योग्यानामथादिपेणानां पञ्चापेयो मार्गश्च्यवनाप्र-
 वानादिपेणानूपेति । अनूपवदृष्टिपेणवदामुषामवश्च्यव-
 नवदुष्टगुवदिति त्रार्षेयसहैके मार्गवादिपेणानूपेति
 अनूपवदृष्टिपेणवदुष्टगुवदिति । अथ वीतहृष्या यास्तवा-
 धूलसौनसौकास्तेषां त्रार्षेयो मार्गवतीहृष्यसावेदसेति
 सत्रेदोवदुवीतहृष्यवदुष्टगुवदिति । गार्त्समदाः शुनकास्ते-
 पासेकार्षेयो गार्त्समदेति हीता वदति नृत्समदवत् इत्य-
 ध्वर्युं अथ वाप्रश्र्वाभित्वयवस्तेपामेकार्षेयो वाध्वुर्येति
 हीता वदति वप्रश्र्वाभित्वयध्वर्युं । अथ यैन्याः पार्श्वोत्तेपं
 त्रार्षेयो मार्गवैर्वन्यपार्थिव्येति । अथिवीवहेनवदुष्टगुवदिति ।
 इमे ऋगवीव्याख्याताः । अथातोऽङ्गिरसामायास्यगोतमा-
 स्तेषां त्रार्षेयव्याङ्गिरसायास्यगोतमेति । गोतमवदयास्य
 वदङ्गिरोवदिति । अथौ तथ्यागौतमास्तेषां त्रार्षेयं व्याङ्गि-
 रसौतथ्यगौतमेति गोतमवदुतथ्यवदङ्गिरोवदिति ।
 अथौशिशजागोतमास्तेषां त्रार्षेयः व्याङ्गिरसौशिशकाची-
 वदिति कञ्जीवदुशिशजवदङ्गिरोवदिति । अथ वामदेवा गौ-
 तमास्तेषां त्रार्षेयं व्याङ्गिरसवामदेववाङ्गिरोवदिति हृह-
 दुक्थवद्दामदेववदङ्गिरोवदिति । अथ भरद्वाजानां त्रार्षेयं
 व्याङ्गिरसवार्हस्वत्यमारद्वाजेति भरद्वाजवदुहृहस्वतिवदङ्गि-
 रोवदित्येव वा विद्वतः । कुक्कुटाग्निवेश्योच्चायनानां सभेर्षां
 च स्वस्वस्तम्यशब्दानामथ ह्यास्यध्यायणानां कुलानाम् ।
 यथा शुक्लैर्यशिरयोः भारद्वाजा शुक्लाः कताः शैशि-
 रयस्तेषां पञ्चापेयव्याङ्गिरसवार्हस्वत्यभारद्वाजकात्या-
 क्षीवदिति अक्षीवत्कतवद्भारद्वाजवदुहृहस्वतिवदङ्गिरोवदिति
 त्रार्षेयसहैके व्याङ्गिरसकात्याक्षीवदिति अक्षीवत्कतवद-
 ङ्गिरोवदिति । अथ रक्षाणां पञ्चापेयं व्याङ्गिरसवार्हस्वत्य-
 भारद्वाजवान्दनमाहवचसेति । माहवचोवदन्नवदुहृहस्वतिवदङ्गिरोवदिति
 त्रार्षेयसहैके व्याङ्गिरस-
 वान्दनमाहवचसेति माहवचोवदन्नवदङ्गिरोवदिति । अथ

प्ररो विधोयते । तत्र धर्मविशेषमाह परस्त्रादिति तच्चिन्नापेयमवरणे कूटस्थमपिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादि क्रमेणार्वाचीनं वरुणं कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसवार्ह-
स्यत्यमारहाजेत्यादि । तथा च ज्येष्ठस्य पतये एवंतं निष्कृते
अनेन प्रवरणेन निवेदयति भा० । “असमानार्पेयां
कन्यां वरमेत्” पिण्डुः । “प्रवरस्तु गोत्रमवर्त्तक
मुनेर्व्यावर्त्तको हुमिताय” इति माधवाचार्यः ।

अविदेव स्वार्यैटकम् । इत्यन्त्रदरि चपौ “प्रजापतिः प्रथमां
चिति मपश्यत्” प्रजापतिरेव तस्या अपार्येयं, देवा द्वितीयां चिति
मपश्यत् देवा एव तस्या अपार्येयम्, इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा
च तृतीयां चिति मपश्यत् एव तस्या अपार्येयम् अथय-
चतुर्थीं चिति मपश्यत् ऋषय एव तस्या अपार्येयं परमेष्ठी-
पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठोव तस्या अपार्येयं स यो
हृददेवं चितो नामापर्येयं वेदापर्येयवत्यो हास्य वन्तु मत्यश्चि-
तयो भवन्ति” इति शत० ब्रा०

आर्हिषेण पु० । चन्द्रर्षस्य शक्यन्तपात्मजे ऋषभेदे “लल
द्वह्नात्मजस्तत्र सुमहोत्वोमहायया” । सुमहोत्वस्य दायदा
स्तयः परमघास्मिं का । काशः शल्लख द्वावतौ तथा स्तु-
समदः प्रभु । उत्रोत्तृत्तमदस्याय शुभकोयस्य शौनकः ।
माङ्गणाः क्षत्रियाश्च वैश्याः शूद्रास्तथैव च । शलात्मज-
आर्हिषेणस्तनयस्तस्य काश्यपः” । हरि० वं० २० । १ अ० ।
आर्हिषेणोद्वितीय महात्मा चाप्युगीनर ” संभा० प० ।
१ गोत्रमवरभेदे अपार्येयत्वे उदा० ।

आर्हिषेणाश्रम न० इत० । तीर्थभेदे तत्र व० प०
१५५ अध्याये दर्शितं यथा । “अनैत्रैव पथा राजन् ।
प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारयणस्थानं वद्रीत्वभिषिञ्चु-
तम् । तस्यादुयास्सि कौन्तेय ! सिद्धचारणसेवितम् ।
बहुपुष्पफलं रथमाश्रमं उपपर्येष । अतिक्रम्य च तं
पार्थ । आर्हिषेणाश्रमे वसे ” ।

आर्हितं लि० अर्हत इदम् अण् । १ जैनसम्बन्धिनि । २ तन्त्रते
न० तन्त्रतश्चार्हच्छब्दे १८२ प्रष्टे दर्शितम् ।

आर्हणी स्त्री न० अर्हणी भावः मङ्गल० अण् तम् च पिप्पवात्
होप् यलोपः । बोध्यतायाम् । “श्रीवार्हणीवण्युर्गौ
मं हविर्भिरहर्निगम्” सि० कौ० । स्त्रीत्वाभावपक्षे ।
आर्हन्तप्रभित्यपि तत्रार्थे न० ।

आर्हायण स्त्री अर्हस्यापत्यम् अश्रा० अण् । अर्षाः श्राव-
कषेर्गौत्रापत्वे । स्त्रियां होप् ।

आर्हाय पु० अर्हमभिव्याप्य आर्हम् तत्र . तस्य दम् वा

एतेत्यात् छ । “आर्हात् इत्यारभ्य “तदर्हति” इत्यत्र
इत्यत्र जातिन तत्तदर्थेषु पाणिनिविहिते । मत्स्यभेदे ।
२ तद्विषये तत्तदर्थे च । “आर्हीयिष्वर्थेषु” सि० कौ०

श्राल न० आर्हति भूपयति आ+अर्ह-भूपदौ अच् । १ इ-
रिताखे तद्धि वर्योत्कर्षेण स्वयुक्तपदार्थं भूपयतीति तस्य
तथात्वम् । “ततो हरिद्रागृहधूमरोध्रपत्राङ्गुस्त्रैः समनः-
शिलाक्षैः” । “मन शिलाक्षमधुफक्त्तचन्द्रमपद्मकैः”
“रसाङ्गनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिलाखे लशुनञ्च तस्यम्”
सुश्र० । हरितालभेदगुणाद्युक्तम् भा० प्र० । “हरि-
तालं द्वं ताव स्यादाचं तोलकमित्यपि । हरितावां विधा मोक्षं
पत्राख्यं पिण्डसंज्ञितम् । तयोराद्यं गुणश्रेष्ठं ततोऽङ्गिन-
गुणं परम् । स्वर्षवर्णं गुरु क्षिण्वं सफलं चाम्ब्रपत्रपम् ।
पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाद्यं तद्रसायनम् । निष्कलं
पिण्डसदृशं स्वल्पसत्वं तथा गुरु । स्त्रीगुणधारकं स्वल्प
गुणं तत् पिण्डतालकम् । हरितालं कटु क्षिण्वं कषा-
योष्णं हरेद्विषम् । कण्डू कुष्मासुरोगाभ्रकफपित्तक
कमण्डान् । हरति च हरितालं चारुता देहनातां सू-
जति च बहुतापानस्रग्द्वोचमीडा । वितरति कफवातौ
कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमसृष्टं मारित वाप्यसम्बन्धु” ।
आ+अर्ह-पर्याप्तौ अच् । २ अनत्ये ३ श्रेष्ठे च लि० ।

श्रालञ्चि लि० आ+अर्ह-इत् । ज्ञातरि स्त्रियां गौरा० होप् ।
श्रालञ्चि लि० आ+अर्ह-क्त । १ सम्यग्ज्ञाते, २ लिङ्गेन ज्ञाते च
श्रालञ्च्य लि० आ+अर्ह-यत् । १ सम्यग्ज्ञेये २ लक्षणेन ज्ञेये च
“आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि” रघु० । आलक्ष्याश्चैव
पुरषा कुले जाता महायुष्मा० मा० व० २०७ । व्यप् ।
३ सम्यक् जातेत्यर्थे अव्य० ।

श्रालगर्ह पु० अलगर्ह एव स्वार्थे अण् । जलसर्पे । [होप्
श्रालञ्चि लि० आ+अर्ह-इत् । आभापके स्त्रिया गौरा०
श्रालञ्च्य लि० आ+अर्ह-क्त । १ संसृष्टे २ संयुक्ते “चन्दनेन
समालक्ष्ये कुङ्कुमेन विलिपिते” दुर्गाधामन्तः । ३ सृष्टे
४ हिसिते च । [क्लिन्नतत्वेऽपि गौरा० वा होप् ।

श्रालञ्चि स्त्री आ+अर्ह-क्तिन् । स्वर्षे २ हिसाया च
श्रालभन न० आ+अर्ह-ल्युट् । १ हिसाया २ स्वर्षे । पक्षे लम्
३ अर्हने च । “तिला मञ्जयितव्या च सदा स्वालम्भनञ्च
तैः” भा० आ० प० ६८ अ० । तदार्थे “आलम्भनम्”
कात्या० १६, २, १८ ।

श्रालभनीय लि० आ+अर्ह-अनीयर् । १ अर्हने २ हिसनीये
च लम् । ३ अर्हनीये

जुपस्तरान्" । यागादौ आलम्भनीयः पशुः ।

आलभ्य त्रि० आ+लभ-यत् । १स्त्वृत्त्वे २ह्रिस्त्वे
आ+लभ-यत् । १स्त्वृत्त्वे २ह्रिस्त्वे ल्ये च ष्यञ् ।

आलम्भ इ० आ+लभि-कर्मणि घञ् । आश्रयणीये, "निराल-
म्भोऽदरजननि । क यामि शरथम्" अगवायः, "इह हि
पततां नास्मात्सो न चापि निवर्त्तन्मू" यान्ति० य
"रामे सलक्ष्मणे याते धीतां श्रुत्ये यथासुखम् । निरा-
लम्भां हरिष्यामि" रामा० । १वैशम्पायनान्तेवासिभेदे
आलभिशब्दे ८०१ इति विवृतिः । भागे घञ् । ४ आश्रयणीये

आलम्बन न० आ+लभि-कर्मणि-ल्युट् । १ आश्रयणीये
"यथादेव विभावादिस्मृत्वात्समात्मक" सा० द०
उक्ते २२ सात्वत्त्वे नायकादौ । "आलम्बनं नायकादिस-
मात्मन्य रघोऽहमात्" इति तस्यालम्बनशब्दार्थत्वे कारणमुक्तं
तत्रैव । रथभेदे आलम्बनभेदाच्च "सा० द० लक्ष्मणाया शृङ्गारे
"परोढां वर्जयित्वा व दश्याञ्चानुरागिणीम् । आलम्बनं
नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याय नायकाः" । रौद्रे "आलम्ब-
नमरिष्यत् तत्रे घोड़ीपनं मतम्" । हासे "विज्ञताकार-
वाङ्मते यदाशोक्य इत्येवम्" । तदलात्मन्मं प्राहृत्त-
त्रे घोड़ीपनं मतम्" । करणे । "शोच्यमात्मन्मं मतम्" ।

मीरे "आलम्बनविभावास्तु विजेतव्याद्योमताः" भया-
नके । "यथाडुत्पद्यते भीतिस्तदेवात्मन्मं मतम्" । जुगु-
प्शाम् । "दुर्गेभ्यमासपिगित्तनदेवात्मन्मं मतम्" । वि-
श्वे । "विश्वे च वस्तु लोकातिगमात्मन्मं मतम्" शान्ते
"अनिष्कल्यादिनाऽप्येषस्तुनोऽसारता ह या । परमात्मस्वरूपं
ना तस्यालम्बनभिष्यते" । ४ बौद्धमतचिह्ने प्रत्ययभेदे च
"बलादः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसङ्कार्य-
विपत्तिरूपा" इति विभक्त्य "तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य
नीलाद्यवभाषस्य चिन्तस्य नीलोक्षे चिप्रत्ययात् नीलाकारता
भवतीति" सर्वदर्थे० । अधिकमात्मन्यविज्ञानशब्दे वक्ष्यते ।

आलम्बि स्त्री आलम्बस्य अपिभेदस्यापत्यम् इजु । वैशम्पाय-
नान्तेवासिने आलम्बपर्येण्ये स्त्रियां गौ० ङीप् ।
वा च शुक्लजुषंशान्मर्गतर्पेर्वाता "आलम्बोऽहमात् आल-
म्बोऽहमात्" मत० ब्रा० । इजान्त् यूनि फञ् । आलम्बायानः
तस्य युत्पत्तौ स्त्रियां ङीप् । वा च शुक्लजुषंशान्मर्गतर्पि-
भेदभावात् । "आलम्बायनोऽहमादात्मन्यनीऽहमात्" मत० ब्रा०

आलम्बित त्रि० आ+लभि-क्त । १ इति २ इति च ।

आलम्बिन् त्रि० आ+लभि-णिनि । आश्रयिणि । "गजा-
निनालम्बि इन्द्रुषभारि वा" कुमा० "देवस्तुतमुत्साहस्वी-

जैत्रमध्यास्त राक्षसः" रघु० । "आलम्बिमिन्द्रकिणो
कवार्पः" भाषः स्त्रियां ङीप् । आलम्बेन वैशम्पा-
यनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । आलम्बप्रोक्ता-
ध्यायिषु ब० ष० ।

आलम्भ इ० आ+लभ-घञ् तुम् । संस्वये । वर्ज्येदिक्त्-
रुपङ्गे "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मन्मस्यपघातं परस्य च" मतः
२ ह्रिद्यने च । "अत्रालम्भं गवालम्भं सन्धास पल
पैहकम्" आदिषु० । "कृष्टजामामोमधीनां ज्ञाता-
नाञ्च स्वयं वने । दृष्यात्मन्मोऽहुगच्छेदुगां दिनमेकं
पयोव्रतम्" मतः" । "साश्च प्रीतान्यमात्मन्मादाहमन्यते
तथासुभतमात्मपते" मत० ब्रा० । "आलम्भसमये तस्मिन्
मृहीतेषु पशुष्वथ । मर्द्दयौ मङ्गामाग । वसुः लपया-
न्मिताः" भा० आ० २१ अध्याये । [गौः" चि० कौ"]

आलम्भे त्रि० आ+लभ-तृप् ख्यत् । ह्रिस्त्वे । "आलम्भो
आलय इ० आलीयतेऽस्मिन् आ+लो-आधारे क्त् । "एते
२ आधारे च "हिमालयोनाम नगाधिराजः" कुमा०
"तत्रानरालयमरात्मरात्मकेशी" नैप० । "न हि
दुष्टात्मनार्यानि निषवत्यालये चिरम्" रामा० "आलय
देवशतूणा सुषोरं सारङ्गं वनम्" भा० आ०
२२१ ष्य० । भागे घञ् । २ सङ्क्षेपे भर्त्यादायामव्ययी० ।
४ लयपर्यन्ते ष्यञ् । "पिबत भागवतं रसमात्मन्यम्" भाग० ।

आलयविज्ञान न० आलय लयपर्यन्तस्यायि विज्ञानम् ।
बौद्धमतचिह्ने अहमात्मदे विज्ञानभेदे । "तत् स्यादात्मन्यविज्ञानं
यज्ञवेदहमात्मदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यज्ञीषादिह
सङ्क्षिपेत्" तेषां मते हि विज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो
नास्ति, ज्ञानस्यैवाकारविशेष अर्धोऽस्तीति । आलयविज्ञानस्य
सदातनत्वेऽपि कदाचित् नीलाद्युल्लेखिता तथा हि विभादा-
ध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यात्मन्यविज्ञाने कदाचिदेव
नीलाद्युल्लेखना काचित्कत्वात् इति विज्ञानस्य कादाचित्कत्वं
सिद्धिं "तस्मादात्मन्यविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्क
प्रवृत्तिविज्ञानश्चेत्सर्वोऽर्थो प्राज्ञ एव न, वासनापरिपाक-
प्रत्ययस्य कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।
विज्ञानमादिगमे हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तमानात्मन्य-
विज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याच्च स्वकार्मोत्-
पादं प्रत्यासिद्धस्य परिपाकः तस्य च प्रत्ययः पारथं
क्षसन्तानवर्त्तिपूर्वक्षयः कक्षीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्ध-
त्वानुकीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिजननमात्मन्यविज्ञान-
वर्त्तिवासनापरिपाक प्रति सर्वोऽप्यात्मन्यविज्ञानवर्त्तिः

श्रुत्याः समर्था एनेति प्रकृत्यम् । न वेदेवं कोऽपि न समर्थः स्यादाद्यविज्ञानसन्तानवर्ति त्वाविशेषात् । सर्व्वे समर्था इति पक्षे कार्य्येषोपात्तपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहान् यन्द्दर्शरूपपरसगन्धविषयाः सुखादि विषयाः मङ्गपि प्रत्ययाश्चरुः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यते इति चतुरेणानिच्छतायच्छमतिना आनुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बन-नमनन्तरसङ्कात्यै विषयतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलादावभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीला-कारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता, सङ्कारिप्रत्ययादासोकात्, चतुर्धोऽधिपतिप्रत्ययाद्द्विषय-पहृषप्रतिनियमः । विदितस्य ज्ञानस्य रकादिषाधारपय-प्राप्तेर्निवामक चतुरधिपतिर्भविष्यति इति लोके नियामक-स्याधिपत्वोपलभ्यात् । एवं चित्तचैतान्तकानां सुखा-दीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि । एवं चित्तचैतान्त-कस्त्वन्तः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसं-ज्ञकः । तत्र रूपत्व एभिर्विषया इति रूपत्व इति च व्युत्पत्त्या अधिमयाषोन्द्रियाणि रूपस्त्वन्तः । आलय-विज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्त्वन्तः । प्रायुक्त-स्त्वन्तद्वयसम्बन्धनस्य सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदना-स्त्वन्तः । गौरित्यादिशब्दोक्तेस्त्रिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्त्वन्तः वेदनास्त्वन्तवन्ना रागद्वेषादयः क्रोधा उपलक्ष्याश्च भदमानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्त्वन्तः” सर्व्वदं विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि पूर्व्वपूर्व्वक्षणिकविज्ञानसंस्कारा-णासुरोत्तरविज्ञाने संक्रमः तत्संक्रमाच्च अरणं, सुप्तौ च आलयविज्ञानस्य सत्त्वात् तत्रैव सर्व्वसंस्काराणामव-स्थिते सुप्तोदितस्य अरण्यसम्भव इत्यतो वीर्यैः आलय-पर्यन्तं क्षणिकविज्ञानव्यक्रिधाराणां स्थायित्वमङ्गीक्रियते ।

आलर्कं न० अलर्कसिद्धम् अच् । क्षिप्रज्ञकुरविषे । “निहन्ति-विषमालर्कं मेघदृन्दमिवाजित” सुष्ठु ।

आलवण्यं न० न लवणं त० न० अलवणस्य भावः ध्वञ् । लवणरसमिश्रत्वे । भास्ति लवणं यत्र बह्वं तत् त्व वा न ध्वञ् । अलवणता स्त्री अलवणत्वं तु न० लवण्यन्त्यस्ये

आलवाल न० समन्तात् लवं जललवमालाति आ+ला+क । दृक्शुभ्रे सेकार्धं ष्टदादिनिष्कृति जलाधारे सेतौ । “विन्वा-साय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्” रघु । “विपुला-शवालभ्यतवारिदर्पण” भाष । पृ० वस्यव दग्धमध्योऽपि “जर-दृन्दृष्टनिभिरिव जटालवाक्त्रमण्डलधरे” (पादपै) काद०

आलसं त्रि० आलसति ईत् व्युत्पद्यते अच् । १ क्रियामन्दे अलसस्यापत्यम् विदा० अच् । २ अलसापत्ये पु० स्त्री० यून्त्य-प्रत्ये हरिता० फञ् । आलसायनं तस्य यून्त्यप्रत्ये पु स्त्री० । आलस्य न० अलसस्य भावः ध्वञ् । विहितक्रियाकरणायात्सहाहे आलस्यञ्च “किमालस्यं च क शोकः” इति यक्षप्रश्ने “धर्म-निषिक्त्यतालस्यं शोकस्तज्ञानमुच्यते” भा० व० ११२ व्य० युधिष्ठिरेण उचितम् । “यत्तस्य चाप्यतृत्साहः कर्मस्त्रालस्य-मुच्यते” सुश्रुतेन उचितञ्च बोध्यम्” सा० द० उक्ते व्यभि-चारिभावभेदे च “स्त्रालस्यं अमगर्भाद्यैर्जाद्यैः जृम्भासिता-दिकृत्” यथा “न तथा भूपयत्यङ्गं न तथा भापते सखीम् । जृम्भते छडरासीना माला गर्भमरासवा” सा० द० “आलसादस्रोषाञ्च षट्सुर्विप्रान् जिघांसति” मनु । भारतोक्तधर्मक्रियान्यून्यत्वरूपम अलास्यम् ।

आलानं न० अलातमेव स्वार्थेऽण् । अलाते वज्रिदोप्राङ्गारे । आलानं न० आलीयतेऽल आ-ली-ल्युट् । १ गजबन्धन-क्षम्भे करणे ल्युट् । २ तद्वन्धनरज्ज्वान् भाये ल्युट् । ३ धन्वनमाले च । तत्र क्षम्भे । “अरुन्तुदमिवालानमनि-र्वाणस्य दन्तिन” रघु । “इममदमलिनमालानस्तम्भयुग-लमुपहसन्निभयो रुदण्डहयेन” काद० “तद्गजालानता प्राप्तं सङ्घ कान्वाशुक्रुमे” बन्धने “गजालानपरिच्छि-ष्टैराक्षोटैः शङ्खमानताः” रघु ।

आलानिकं त्रि० आलानमिव स्वार्थे विनयादि० ठक् । १ आलाने । आलान धन्वनं प्रयोजनमस्य ठक् । गजबन्धन-साधने काष्ठादौ “आलानिकं स्थाणुमिव विभेन्द्रः” रघुः

आलाप पु० आ+लप-करणे-घञ् । स्वरसाधनाक्षरे शारिग-मादौ (आलापचारी) “आलापैरिव गान्धर्व्वमदीप्यत यदातिभि” भाष “आलापैः स्वरसाधनैरक्षरविशेषै” मल्लि० । भावे घञ् । २ कथनमाले च “काव्यालापाय ये केषित् गीतकान्यखिलाभि च” विष्णुपु० आ+लप-णिच्-अच् । ३ परस्परकथने । “अये दक्षिणेन पुष्पया टिकामालापदव अयूते” यकु० । एकस्य फक्षित् प्रति कथने तेन तत्कथनप्रेरणात् त प्रति कथ्यते इति परस्परकथनस्य इतरेतरकथनप्रयोज्यत्वात्तथात्वम् ।

आलापनं न० आ+लप-णिच्-करणे ल्युट् । १ परस्पर-कथोपकथने व्याभाषणे आलापशब्देऽस्य प्रवृत्तिहेतव-सक्तम् “स्यादात्तापनमाभाषः इत्यमर २ स्त्रस्त्रिवाचने च “मङ्गलापनैर्होमै” रामा० । [> भाष्ये आलाप्यं त्रि० आ+लप-कर्मणि खलत् । १ कथनोये णिच्-यत् ।

श्रालावु(वू) स्त्री अलावु पु० पूर्वपदीदर्धे वा उब् ।
(वाच) लम्बाम् गच्छरत्नावली ।

श्रालावर्त्त न० आलं पर्याप्तमावर्त्तते आ+वृत्-णिच् क-
संणि-घञ् । वस्त्रनिर्मिते व्यजने हेम० । [सव्यगृह्ये न०

श्रालास्य पु० आल पर्याप्तमास्य यस्य । कुम्भीरे । मा०घ० ।

श्रालि पु० आलति दशे समर्थो भवति आ+अल-पर्याप्तौ इन् ।

। इति के ३ भ्रमरे ३ तच्छान्तिस्त्रिया स्त्री ङीप् । आल-

यति भूपयति अलमूपणे-णिच्+इन् । ४ सख्या वयस्या-

याम् “असम्भवदृष्टनरसा शशास्त्रिपरिपेक्षिता । कर न

सहते राजन् । भूमिर्नयधूरिष” उद्भटः वा ङीप् । आ-

लीत्यथल । “आलोव मय्य प्रतिपेक्षतीयं कपोतङ्घारगिरा

यनाली” नैप० । “तत्कालमालीभिरहस्यतालम्” नैप०

“ममालि । प्राचीनैः प्रहुरसुक्तैरेव कवितम्” उद्भट ।

“निवार्यतामालि । किमय्यं वटु” कुमा० “सित-

स्रपगतामालीं दृष्टा सखञ्जमवाञ्छितम्” सा०द० । “आ-

लति वारयति जलम् आ+अल-इन् वा ङीप् । आग-

न्तकस्य खेतस्यस्य च जसस्य निवारके ५ सेतौ” । “शत-

लिपरिपेक्षितेति” आ+अल-पर्याप्तौ इन् वा ङीप् ।

इसन्नतौ श्रेणौ च घनाली नैप० “तोयान्तर्भास्कारालीव

रेजे सुनिपरम्परा” कुमा० लीनामालीसिव तरवोवि-

भ्राणाः” भाषः । ७ रेखायाञ्च स्त्री वा ङीप् “विपमहुरि-

चन्द्रमालिना” भाषः । अशुद्धानाः करणे ६ अचनर्थे

च लि० भेदि० ।

श्रालिगरे पुंस्त्री अलिगोरपत्यं गर्गा० वन् । अलिगुसने-

रपत्ये स्त्रियां यजन्त्यात् अ पिप्सात् गौरा० ङीप् ।

आलिगव्यायनी ।

श्रालिङ्ग न० आ+लिगि-ल्युट् । आह्वयेण अह्वेनाङ्गस-

योजनभेदे । “आलिङ्गमान्यधिलसा स्फुटमाउरेव” भाषः

“प्रियालिङ्गमनिर्वृतिम्” रघु । तच्च सप्तधा । आमो-

दालिङ्गं सदृशालिङ्गं प्रेमालिङ्गं मानसालिङ्गं

रुच्यालिङ्गम् मदमालिङ्गम् विनोदालिङ्गमिति भेदात् ।

श्रालिङ्गित लि० आ+लिगि-कृष्णं षि क्त । १ आलिङ्गे “तद-

श्याकिङ्गितं कण्ठे नितम्बस्याममाञ्चतः” सा०द०

टीकाद्यतमरेलिका “योगोनाभ्यसितोत्रं न चरितम्-

नालिङ्गिता कामिनी इत्यजन्म निरर्थकं चित्तितलेऽरथ्ये

यथा मालती” सा०द० । “विशत्यार्थिं शदर्षीयः स्वादा-

लिङ्गिवो ह्यसौ” तन्त्रसारोक्तौ विशत्यशरावधि लिं

श्रद्धारके ३ सन्ने भेदे पु०

श्रालिङ्गिन् लि० अ-लिगि-णिनि । आलिङ्गनकर्त्तरि
स्त्रियां ङीप् ।

श्रालिङ्ग पु० आ+लिगि-गयत् । आलिङ्गनीये प्रियादौ
२ आलिङ्गप्र वादनीये ऋदङ्गभेदे पु० स च “वहुरसुलहो-

नोऽङ्गान्नुषे चैकाङ्गुषेन च । यवाकृतिः स आलिङ्गप्र
आलिङ्गप्र स हि वाद्यते” इति गार्ग्यबोक्तस्यः ।

आ+लिगि-ल्यप् । ३ आलिङ्ग्ये ल्यप् अय्य०

श्रालिङ्गप्रायन पु० आलिङ्गप्रस्य ऋदङ्गभेदसायमं यत् ।

१ आमभेदे तस्यादूरभवं नगरम् अण् परणा० तस्य लुप् ।

तदुपामस्यादूरभवे नगरे । “लुपि व्यक्तिपद्यने” पाणि-

त्युक्ते नगरेऽपि उं स्वम् । [इहवपात्वे त्रिका० ।

श्रालिङ्गर पु० अलिङ्गर एव स्त्राचै अण् । (जाता) मृष्यये

श्रालिन्द पु० अलिन्द एव स्त्राचै अण् । ३ इहार्प्रकोठे

२ ऋदङ्गान्तरशयार्थवेद्याञ्च ऋदृ० ३ ऋदङ्गकटेये ध्यमरमा० ।

स्त्राचै कन् । आलिन्दकं तेष्वर्थेण पु० ।

श्रालिप लि० आ+लिप-क । आलेपनकारके ।

श्रालिप्त लि० आ+लिप-क्त । १ कृतालेपने २ दृक्पादीपने च

श्रालिम्पन न० आ+लिप-ल्युट् ४ ० ५ म् । तदुल्लुपुख-

निश्रितोदकेन मङ्गलार्थं दीयमाने आलेपने आदीपने ।

(आलिपना) त्रिका० ।

श्रालीढ लि० आ+लिङ्-क्त । १ आस्वादिते २ क्षते “सेन्यान्व

मालीढमिवाहुरास्त्रै” रघु । “स्थानानि धन्विना पञ्च

तत्र वैशासनस्त्रियाम् । त्रिवितप्यन्तरे पादौ मण्डल

तोरणाकृति । अन्वर्थे स्यात् समपदमालीढं त्ततोऽ-

पत । दक्षिणे वाममाङ्गुष्ठं प्रत्यालीढं विपर्यय” इत्यु-

क्तलक्षणे अत्रतो दक्षिणं पादं व्यवस्थाप्य वामपादाङ्ग-

ञ्चनेन स्थितिक्रमे ३ शुद्धार्थे धन्विना स्थानभेदे न० । “अतिव-

दालीदविशेषशोभिना” रघु । “पायासौलोत्पलाभा रवि-

शशिविलसत्कुण्डलासीढपादा” तन्त्रशा० रक्षाकालीध्या०

अम्बिपुराणे तं समपदादीन्यन्यथा निरुक्तानि यथा

“अङ्गुल्युक्कपाण्यं प्रङ्क्तिं ह्निहा स्युः संहिता यदि । इदं

समपदं स्तोतमेतद्वक्ष्यणतस्तथा । बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ

सम्बन्धात्कसायतौ । त्रिवितप्यन्तरे स्थानभेदे ३ या-

समुच्यते । ३ समपद्व्याकृतिसमे दृश्यते यत् जातुमी ।

असंबित्तस्या विच्छेदे तदिदं मण्डलं फटतम् । भुग्नवास-

पदं पथात्, सम्बन्धामूर्दक्षिणम् । वितप्य पञ्च विस्तारे

तदालीढं प्रकीर्षितम् । एतदेव विपर्ययं प्रत्यालीढं-

प्रकीर्षितम्” विकटादिस्थानं धन्विस्थानमङ्गे वक्षते ।

“नतांसमाकुञ्चितसध्यादम्” कुमा० टी० मन्त्रिनाथेन
आकुञ्चितसध्यादत्वेन आलीढस्यानके स्थितमिति
व्याख्यातम् । स्वार्थे कन् तल्लैष । शुभ्रा० पाठात् टक् ।
आलीढेयः तल्ले त्रि० । संज्ञायां कन् । आलीढकम् ।
वत्सर्गां स्थलेषु क्रीडनभेदे न०

आलीन त्रि० आ+ली-कर्त्तरि क्त । १ आलिष्टे भावे क्त ।
२ संज्ञेये न० । तल्ल साधु व्यण् । ३ यङ्गे धातुभेदे तस्य
धातुन्तरसंज्ञेयकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञाया कन् ।
तल्लैव । तद्गुणादि रङ्गयद्दे वक्ष्यते ।

आलु पु० आलाति आ+ली-मित० लु । आ-उ णिञ् रस्य
लः वा । १ भेदके २ भेदके यद्भरत्ना० स्वल्पधारिधामिकाया
समाधे ३ जलपात्रभेदे (भारी) स्त्री० । ४ कन्दभेदे न० राज-
नि० । तस्य भेदा भानाविधाः “कन्दो बहुविधो लोके
आलुयद्भेन भग्यते । कङ्गालु चैव घण्टालु पिण्डालु शर्करा-
दिकम् काठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकयः” ।
इत्युक्तेः । आलुकयद्दे विवर्तितः ।

आलुक पु० आ+लाति टृष्यो कारोरोगं वा आ+ला-मित० लु
संज्ञायां कन् । १ येषनागे २ कासालौ च । आलु+स्वार्थे
कन् कन्दभेदे न० तल्ले द्युणादि भा० प्र० उक्तं यथा ।
“आलुकमप्यालूकं तत् कथितं वीरसेनञ्च । काठालुकञ्चालुक-
हृष्यालुकानि कथयन्त्वे । पिण्डालुकमध्यालुकरक्तालुकानि
कथितानि” तत्र काठालुकं काठिन्ययुक्तं (काठञ्च) यद्गुणालुक
श्वेततायुक्तं यद्गुणकारम् (यांष्यालु) हृष्यालुक दीर्घतायुक्तं
महाशरीरम् (सुवङ्गीयालु) पिण्डालुकं वर्तुलाकार (सुथनी)
मध्यालुक माधुर्ययुत दीर्घसुखं शर्करालु (शकरन्द) रक्तालुकं
रक्ततायुक्तं (रतालु) तेषां गुणान्वयोक्ताः “आलुक शीतलं
सर्वं विवर्त्तन् मधुरं गुरु । ऋटमूलमलं रुचं दुर्लभम्
रक्तपित्तहृत् । कफानिलकरं मध्यं घृष्टं सान्यविवर्त्तनम्” ।
गौरा० ङीष् । दीर्घाकारयुक्तयुक्तरक्तालुके स्त्री ।
“रक्तालुभेदो वा दीर्घा तस्यो च प्रथितालुकी । आलुकी-
वत्सर्वं स्निग्धा गुर्वी हृत्कफनाग्निनी । विष्वक्कारिण्यो-
तैवे वक्षिताऽतिश्चिप्रदा” भावप्र०

आलुक्ष्वन न० आ+लुक् ल्युट् । उच्चाटने । केयादे-
क्यराहित्ये च । [आलुक्ष्वितसूत्रेण] ।

आलुञ्चित त्रि० आ+लुञ्चि-क्त । उच्चाटिते असंयते केयादौ
आलुष्टम आ+लुटि-ल्युट् । यत्संयते (लुट्) ।

आलुल त्रि० आ+लुल-क्त । उन्मुक्ते चलीमृते । अथा० चप्रथे
क्यरक्त-आलुसायितः असंयते त्रि० ।

आलू पु० आलूनाति आ+लू-क्लिप् । आलुयद्दार्थे स्वार्थे
कन् तल्लैष । “आलुकमप्यालूकमिति” भाव० प्र० । “आलूकं
शीतलं सर्वमिति” भाव० प्र० पाठान्तरम् ।

आलून त्रि० आ+लू-क्त । १ ईपच्छिन्ने २ सम्यक्छिन्ने च
“तेनामरवधूहृत्तै सदयालूनपल्लवाः” कुमा० । [लेखपत्रे ।

आलेख पु० आ+लिख-घञ् । १ सम्यक्लेखने । आधारे घञ् ।
आलेखन न० आ+लिख-भावे ल्युट् । १ सम्यग्लेखे । आ-

लिखति ल्यु । २ आलेखनकर्त्तरि त्रि० । ३ आचार्ये
पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम् । “संस्थिते ऽपायती-
ष्ववभृथं गमयेयुरित्यालेखनः” । आन्व० स्त्री० । आलेखन
आचार्यः । वृत्तिः । करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियाढीप्

आलेख्य त्रि० आ+लिख-यत् । चित्तादौ लेख्यदेवादिप्रति-
विम्बे “विधातुमालेख्यमशक्तुपन्नः” भाषः “इति संरम्भणो
वाणीबलस्यालेख्यदेवताः” भाष । “अहोरूपमालेख्यस्य”

शकु० २ लेखनीये त्रि० । आधारे यत् । ३ चित्ते ।
आलेख्यशेष त्रि० आलेख्यं चित्तमेव शेषो यस्य वङ् । ३ स्ते,
हेम० । स्तस्य हि चित्ते एव प्रकृतिरूपेण व्यवस्थानात्

तथात्वम् । “आलेख्यशेषस्य पितृविवेश” । रघुः ।
आलेप पु० आ+लिप-घञ् । १ उपलेपे २ आलिप्सने च ।
(आलिपना) ल्युट् तल्लैषार्थे न० । “जाताताह्ला-

रचयति चिरं चन्दनालेपनानि” सा० द० । आलिप्यते
कर्मणि ल्युट् । ३ आलिप्यमाने च ।

आलीक पु० आलीक्यतेऽनेन आ+लुक-लोक-वा करणे
घञ् । (आलो) १ स्वर्त्यादिप्रकाशे, “वृहत्याति
चक्षुः सन्मन्वादालोकोद्भूतरूपयो” भाषा० उक्ते

अलोकसंयोगस्य द्रव्यचालुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति
नैयायिकाः अन्वकारस्य द्रव्यत्ववादिना मते तद्विज्ञ-
द्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः । तथाहि येषकादिचा-

लुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात्
आलोकसंयोगस्य न सर्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्वकारेऽपि
तथा कल्पनमिति । एतदभिप्रायेणैव “दिवाभ्या प्राणिनः
केचिद्भ्रातावन्वाष्टया परे । केचिद्दिवा तथा रालौ
प्रापिनस्तुल्यदृश्य इति” देवीमा० केषांश्चिद्दिवाभ्यन्त्वोक्ति ।

“आलोककर्मात् सङ्घसा प्रजन्या” कुमा० रघुथ । भावे
घञ् । २ दर्शने । “आलोकमालेण सुरानशेषान्” कुमा० ।
“धृत्सालोकप्रवर्तिना” रघुः । “वैवर्यं कम्मवैरस्यपाश्या-
लोकसास्योपकम्” सा० द० । “स्त्रीणा प्रियालोककफतो
हि वेद्यः” कुमा० । “मलिनो हि यथादर्शोऽप्यलोकस्य

“नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्” कुमा० टी० मङ्गिनाथेन
आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीडस्थानके स्थितमिति
आख्यातम् । स्वार्थे कन् तलैव । शुभा० पाठात् ढक् ।
आलीडेयः तङ्गमे लि० । संज्ञायां कन् । आलीडकम् ।
वृत्तानां स्थलेषु झीङ्गभेदे न०

आलीन लि० आ+ली-कर्त्तरि क्त । १ आलिष्टे भावे क्त ।
२ संज्ञे भे न० । तत्र साधु अण् । २ यङ्गे घातभेदे तस्य
धात्वन्तरसंज्ञेपकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञाया कन् ।
तलैव । तद्गुणादि रङ्गयङ्गे वक्ष्यते ।

आलु पु० आलाति आ+ली-मित० डु । ष-उ णिञ् रख
लः वा । १ भेके २ भेके शब्दरत्ना० स्वल्पपरिधानिकाया
सनाडे शब्दपालभेदे (भारी) स्त्री० । १ कन्दभेदे न० राज-
नि० । तस्य भेदा नानाविधाः “कन्दो बहुविधो लोके
आलुगन्धेन भग्यते । कङ्गालु चैव घण्टालु पिण्डालु शर्करा-
दिकम् काठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकयः” ।
इत्युक्तेः । आलुकशब्दे विहितः ।

आलुक पु० आ+लाति टृच्यो क्वासरोगं वा आ+ला-मित० डु
संज्ञायां कन् । १ शेषनागे २ कासालौ च । आलु+स्वार्थं
कन् कन्दभेदे न० तङ्गदेगुणादि भा० प्र० उक्तं यथा ।
“आलुकमप्यालूकं तत् कथितं वीरसेनय । काठालुकं ह्यालुक-
हस्यालुकानि कथयन्ते । पिण्डालुकमध्यालुकरत्नालुकानि
कथितानि” तत्र काठालुकं काठान्ययुक्तं (काठरु) गङ्गालुकं
श्रेततायुक्तं गङ्गाकारम् (शाख्यालु) हस्यालुकं दीर्घतायुक्तं
मङ्गाशरीरम् (सुवङ्गीआलु) पिण्डालुकं वर्तुलाकार (सुथनी)
मध्यालुकं साधुर्थयुतं दीर्घसूत्रं शर्करालु (शकरन्द) रत्नालुकं
रत्नतायुक्तं (रतालु) तेषां गुणास्तत्त्वोक्ताः “आलुकं शीतलं
सर्वं विट्मिधुधुरं गुरु । षट्मूलमलं सूत्रं दुर्जरम्
रक्तपित्तहृत् । कफानिलकरं बन्धुं पृथ्यं सन्धिविषर्जनम्” ।
गौरा० स्त्री । दीर्घाकारगुणयुक्तरत्नालुके स्त्री ।
“रत्नालुभेदो वा दीर्घा तन्वो च मथितालुकी । आलुकी-
वक्तव्यं स्निग्धा शुष्नी हृत्कफनाशिनो । विष्वक्कारिणो-
तैवे तक्षिताऽतिरुचिप्रदा” भावप्र०

आलुञ्जन न० आ+लुञ्जि ल्युट् । उव्पाटने । क्रेशादेः
बन्धराहित्ये च । [आलुञ्जितसूत्रजा] ।

आलुञ्जित लि० आ+लुञ्जि-क्त । उव्पाटिते असंयते क्रेशादौ
आलुप्शन आ+लुटि-ल्युट् । मलादपहरणे (लुट्) ।

आलुल लि० आ+लुल-क् । उक्तुक्ते चलीमृते । श्या० अत्रथे
व्यञ्ज-आलुलायितः असंयते लि० ।

आलू पु० आलूनाति आ+लू-किप् । आलुगब्धार्थे स्वार्थे
कन् तलैव । “आलुकमप्यालूकमिति” भाव० प्र० । “आलूकं
शीतलं सर्वमिति” भाव० प्र० पाठान्तरम् ।

आलून लि० आ+लू-क्त । १ अपच्छिन्ने २ सम्यक्छिन्ने च
“तेनामरवधूक्ष्णैः सदयालूनपक्ष्णैः” कुमा० । [लेखपत्ने ।

आलेख उ० आ+लिख-घञ् । १ सम्यक्लेखने । आधारे घञ् ।
आलेखन न० आ+लिख-भावे ल्युट् । १ सम्यक्लेखे । आ-
लिखति ल्यु । २ आलेखनकर्त्तरि लि० । ३ आचार्ये
पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम् । “संस्थिते ऽपायती-
ष्ववभ्यं गमयेयुरित्यालेखनः” । आन्व० स्त्री० । आलेखन
आचार्यः” छत्तिः । करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियाडौप्

आलेख्य लि० आ+लिख-यत् । पित्तादौ लेख्यदेवादिप्रति-
विम्बे “विधातुमावेख्यमयगुणन्तः” भाषः “इति संरन्धिणो
यापीबलस्यावेख्यदेवता” भाष । “अहो रूपमावेख्यस्य”
शकु० २ लेखनीये लि० । आधारे यत् । ३ चित्ते ।

आलेख्यशेष लि० आलेख्यं चित्तमेव शेषो यस्य बहु० । ष्टे,
श्लेभ० । ष्टस्य हि चित्ते एव प्रकृतिरूपेण अवस्थानात्
तथात्वम् । “आलेख्यशेषस्य पित्तविशेष” । रघुः ।

आलेप पु० आ+लिप-घञ् । १ उपलेपे २ आलिम्बने च ।
(आलिपना) ल्युट् तलैवार्थे न० । “जाताताङ्गा-
रचयति चिरं चन्दनालेपनानि” सा० द० । आलिप्यते
कर्मणि ल्युट् । ३ आलिप्यमाने च ।

आलीक पु० आलीक्यतेऽनेन आ+लूक-लोक-वा करणे
घञ् । (आलो) १ सूत्र्यादिप्रकाशे, “ऋष्याति
चक्षुः सम्बन्धादालोकीङ्गतरूपयोः” भाषा० उक्ते
अलोकसंयोगस्य इव्यचाक्षुषप्रत्यये कारणत्वम् इति
नैयायिकाः अन्वकारस्य इव्यत्ववादिना मते तद्विन्न-
इव्यप्रत्यये कारणत्वमिति भेदः । तथाहि मेघकादिचा-
क्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिर्दयनात्
आलोकसंयोगस्य न सर्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्वकारेऽपि
तथा कल्पमिति । एतदभिप्रायेणैव “दिवाग्ना प्राणिनः
क्षेत्रात्प्राणावन्वाह्यथा परे । क्षेत्रहिंसा तथा रालौ
प्राणिनस्तुल्यदृश्य इति” देवीमा० क्षेत्राधिहिंसान्त्योक्ति ।
“आलोकमार्गं सृष्ट्वा ब्रह्मन्त्या” कुमा० रघुय । भावे
घञ् । २ दर्शने । “आलोकमालेण सुरानग्रेपानु” कुमा० ।
“पदसालोकप्रवर्तिना” रघु । “वैषस्यै कम्पवैरस्यपार्श्व-
लोकस्योपकम्” सा० द० । “स्त्रीणां प्रियालोकफलो
हि नेशः” कुमा० । “मलिनो हि यथादर्शोऽप्यालोकस्य

कमः" वा० इट० "यदाशोके छद्मं प्रगति सङ्घा
तद्विपुलताम्" श्म० । "जगतादाशोकपथात् प्रतीयुः" रघु ।
आलोकन न० आ+लुक्-लोक-वा भाने ल्युट् । दर्शने
'वतसादाशोकनतत्पराधाम्' । "भुवनाशोकनप्रोति
सर्गिर्मिर्नानुप्यते" कुमा० "प्रजति हि सफलतं वल्लभा-
शोकनेन" भाष ।

आलोकनीय ति० आ+लुक्-लोक-वा खनीयर् । दर्शनीये
इटुं योग्ये "चित्तन्यसाद्व गता प्रकामालोकनीय-
ताम्" कुमा० ।

आलोकित ति० आ+लोक-कृ । इष्टे । [ङीप् ।

आलोकिन् ति० आ+लुक्-लोक-वा-लिन । दर्शने क्तिवां

आलोक्य ति० आ+लोक-ल्यट् । दर्शनीये । ल्यप् । इत्यर्थे अय्य०

आलोचक ति० आ+लुक्-चिच्-लुक् । आलोचनाकारके ।

आलोचन न० आ+लुक्-चिच् भाने ल्युट् । विशेषधर्मा-

दिना । विशेषने नैवा० सामान्यविशेषान्वयतया इन्द्रिय-
जन्ये निर्दिष्ट्यङ्गत्वानीये वांस्त्वगतसिद्धे रथन करचरत्त-
भेदे । यथोक्तं कां०श्री० आलोचितमिन्द्रियेष भवति
इदमिति सङ्गुग्धम् । इदमैवमिति एवं कल्पयया वि-
ष्यविशेषधर्मावेन विशेषयतीति यथाह । "सङ्गुग्धं
वस्तुमात्रान्त माहृत्कृत्वन्त्यपिकल्पितम् । तत्सामान्यविशे-
षाथ्या कल्पयन्ति मनोविषयः" । तवा हि "कस्ति ह्यालोचन
ज्ञान प्रयत्नं मिच्छि कल्पकम् । वासुधादिविज्ञानवदयं
सङ्घनस्तुकमिति । ततः पर पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।
बुद्ध्यावशीयते सा हि प्रत्यक्षत्वे न सम्भता" । तच्च विशेष्यवि-
शेषसंसर्गानवगाहि ज्ञानम् "यस्यादिबु पञ्चानामालो-
चनमात्मनिष्ठते छति" कां०श्री० चिच्-युच् । आलो-
चनान्यत्र स्त्री इदंने च । "पश्यायैषागालोचने" इत्येता-
लोचने क्त्वा च" पा० । श्लोचनप्रत्यये अय्य० "आलो-
चनान् अर्थं वितत्" रघु ।

आलोचित ति० आ+लुक्-चिच्-कृ । आलोचना-
विषयीभूते विशेषदर्शनादिना कृतालोचने "आलोचित-
मिन्द्रियेवेति" कां०श्री० । इतिवर्त्त आतवा रश्चकारिते च
आलोच्य ति० आ+लुक्-ल्यट् । आलोचनाई आलोचना-
विषयीभाव्ये । आ+लुक्-चिच्-ल्यट् । आलोचनं
इत्येत्वर्थे अय्य० ।

आलोचन न० आ+लुक्-ल्यट् । विशेषेण २ मर्द्दने
न्यन्ते "भावनालोचने चास्य कर्त्तव्ये भेदलं हितं" छट्ट० ।
आलोहित ति० आ+लोक-कृ । १ मयिते २ मर्द्दिते ३ श्च्यो-

कृते च "आलोहित काञ्चनमूपराग" इति भाष ।
आलोल ति० ईषत् लोल मा०श० । ईषत्कृते "आलो-
लुम्कारहृषीकृषितैरभीक्षणम्" भाषः । "श्रीदाशोका
प्रवचपरदर्गैर्जितंभीषयन्त्वेवदूतम् ।

आलोलित ति० आ+लुक्-चिच्-कृ । ईषत्कृतीकृते
आलोलीष्य० ईषत् लोलमिव श्लोकनेन आलोली+
चिच्-वा० ई च्यांदि । हिंसायां नचर० ।

आलोहायन ति० अलोहै भव नङ् । अलोहमे
श्रावक ति० अगति अय-ल्युट् । रचने ।

आवय्य पुंस्त्री अयवत्य अत्रेगोत्रापत्न्यम् नगां० दम् । अय-
टवेगोत्रापत्ने क्षिवाम् "आवय्यावाय्" पा० वाप् ।
प्रायथा । अयवत्य प्रवत्तेदः आर्षवत्ते इय्य ।

आयनतोय ति० अयनतस्य सविस्तट्तेयादि कया० दच् ।
अयनतस्यसिक्तट्तेयादी ।

आयनेय पु० अयन्ता अयत्यं टक् । अयवत्पृष्टे तस्य अङ्गीत
चतुपत्तिश्रया कायो० । ७३० । "चतुपत्तिं चास्य वद्युगामी
मूर्च्छतोऽय मयाऽभवत् । उदा तपयत गच्छोर्दावापयया
विशोगत । भासस्तप्यात् परातेष खेदविन्दु मङ्गीतवे ।
तत कुमार सजघ्ने लोहितान्नीमङ्गीतवात् । खेद-
सर्वित शोडस धातुया भाषीसकपवा । काहेय इत्यत-
स्याति परामय गतकृतः" अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिर्षष्टा

श्रावन्त पु० अयन्तेत्यं राजाजश्च । अयन्तिदेयाधिमे चन्द्र-
वश्ये नृपगोदे । "कुन्नेष्टं सुतो जघ्ने रचष्टुष परान्
मति । छटस्य जघ्नेरे अरुकास्य परनवाधिवा ।
आयनवदमाईच वही विवकृच यः" इति० १७३० ।
"इद्वेत्कीसलाजादाअज्य" पा० अयवितानात् आवन्त-
एवेति पाठः उचितः आवन्त इति ष छिपिकरप्रमादात् ।

श्रावन्त्य ति० अयन्तिषु भव तस्य राजा वा इदन्तात् अय ।
१ अयन्तिदेयमेने २ तस्ये च बहुषु लुक् अयन्त्य । विन्धा-
लुकिन्धावावन्ती इत्येन नङ्ताइती" पा० व० प०
१०७० । "विन्धासुकिन्धावावन्ती इत्यस्य च भीर्षान्"
इति० व० ६२३० । प्रात्याहुमाह्वानात् श्वर्षांजानुत्पये
३ श्वर्ष भेदेप्रात्यात् ष जायते विमात् प्रायात्ता मुर्जकव्यञ्ज
"आवन्त्यवाटप्रधानी च पुष्पायैष एव च" नट ।

श्रावपन न० श्राव्यते स्यात्तेऽस्य आ+वप आभारे ल्युट् ।
१ धान्यस्वापनपाले (वल्या) इति आते । "गोषी आवपन-
जेत्" वि०श्री० आ+वप-भाने ल्युट् । २ भूमी बीजादेर्मिभाजे
(वोगा) "अयात आस्ततीनामेवावपनक" कात्या० ।

व हम्" वा० ऋ० "यदाहोके भ्रष्टं प्रजति सृष्टवा तद्विप्लवताम्" श्ल० । "जनाजदालोकपयात् प्रतीयुः" रघु० ।
 आलोचन न० आ+लुक्-लोक-वा भावे ल्युट् । दर्शने 'ततस्तदाहोचनतत्पराधाम्' । "भुवनाहोचनप्रति" स्वर्गिभिरनुम्यते" कुमा० । "प्रजति हि वफसत् वल्लभा-होचनेन" भाष० ।

आलोचनीय त्रि० आ+लुक्-लोक-वा अनीयर् । दर्शनीये ऋट् । योग्ये "चित्तन्यसाहव गता प्रकामालोचनीय-ताम्" कुमा० ।

आलोकित त्रि० आ+लोक-क्त । हट्टे । [लोप ।

आलोकित् त्रि० आ+लुक्-लोक-वा-लिति । दर्शके स्त्रियां

आलोक्य त्रि० आ+लोक-ल्यत् । दर्शनीये ल्यप् । हट्टसर्वे अव्य०

आलोचक त्रि० आ+लुक्-लुक्-लुक् । आलोचकाकारके ।

आलोचन न० आ+लुक्-लुक्-लुक् भावे ल्युट् । विशेषणान्ति-

दिना । विवेचने भैया० सामान्यविशेषन्यतया इन्द्रिय-जन्ये निर्दिश्यकस्यानीये सास्त्रमतमिदं २ अन्न करणप्रति-भेदे । यद्योक्तं सं० कौ० आलोचितमिन्द्रियेण भवति इदमिति समुच्चयम् । इदमैवमिति एवं कल्पयया विशेष्यविशेषणभावेन विवेचयतीति यथाहुः । "समुच्चयं वस्तुमात्रं प्राकृष्टं च न्ययिकल्पितम् । तत्सामान्यविशेष-नाभ्या कल्पयति मनोविषयम्" । तथा हि "अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्भिकल्पकम् । बाह्यमूकाद्विज्ञानसदृशं समुच्चयस्यैवमिति । ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यथा । बुद्ध्यावधीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्यक्ता" । तच्च विशेष्यवि-शेषणसंसर्गानवगाहि ज्ञानम् "यद्वादिषु पञ्चानामालो-चनमात्रमिष्यते हस्तिः" सं० का० षिच्-युच् । आलो-चनान्त्व स्त्री इदं च । "पश्चाद्यैषां आलोचने" हरेरना-लोचने कञ् च" पा० । अलोचनपर्यन्ते अव्य० "आलो-चनान्तं अथैव वितल" रघु० ।

आलोचन त्रि० आ+लुक्-लुक्-क्त । आलोचन-विषयोभूते विशेषदर्शनादिना कृतालोचने "आलोचन-मिन्द्रियेणेति" सं० कौ० । इतिकर्त्तृ अतया २ अवधारिते च

आलोच्य त्रि० आ+लुक्-ल्यत् । आलोचनार्हे आलोचन-विषयोकार्हे । आ+लुक्-लुक्-ल्यप् । आलोचनं ह्येतन्नयं अव्य० ।

आलोचन न० आ+लुक्-ल्यत्-ल्युट् । अलोचने २ मर्द्दने मन्त्रे "भावनालोचने वास्य कर्त्तव्ये भेषजं हितं" स्रुट् ।

आलोहित त्रि० आ+लुक्-क्त । अलोचने २ मर्द्दिते ३ चूर्णिते

इति च "अलोहितं काञ्चनमूपरागं" इति भाष० ।
 आलोचि त्रि० ईभत् लोचः प्रा० ष० । ईभत् लुक् "आलोच-पुष्करसुखीसितैरभोक्षणम्" भाष० । "श्रीवाहोवाः अव्ययपर्यन्तैर्गर्जितैर्भीषयन्त्य भेषदूतम् ।

आलोलित त्रि० आ+लुक्-लुक्-क्त । ईभत् लुक् इति आलोचि अव्य० ईभत् लोचमिव करोत्वनेन आलोच-लुक्-वा० ई ल्यार्थादि । हिंसायां गबर० ।

आलोहायन त्रि० अलोहं भव० नडा० कञ् । अलोहमने आवक त्रि० अयति अव-लुक् । रचने ।

आवय्य उ० स्त्री अवयस्य अथेर्गोलापत्वम् गर्गा० यञ् । अव-टथेर्गोलापत्वे स्त्रियाम् "आवयाज्ञाम्" पा० वाप् । व्याख्या । अवयस्य प्रवरभेदः आर्षयस्ये इत्यस्य ।

आवयतीय त्रि० आवयतस्य सन्निहतेयादि कथा० ऋच् । आवयतस्यसिद्धतेयादी ।

आवनेय पु० आवय्या अपत्यं ढक् । मङ्गलपञ्चे तस्य भङ्गीत उत्पत्तिकथा कायो० १७ अ० । "उत्पत्तिकथास्य वक्ष्यामी भूस्त्रतोऽयं यथाऽभवत् । पुरा तपस्यत यन्मोर्दायायत्या विदोगत । भावस्यलात् परतैव स्नेदविन्दुर्गृहीतथे । तत कुमार सजसे लोहितोऽङ्गोऽङ्गीतवात् । स्नेह-संवेदित सोऽयं धात्र्या धालीसख्यवा । माह्वे इततः स्नाति परामय गतस्ततः" अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिषु आ-

आवन्त पु० आवन्तेरयं राजान्त्वम् । अवन्दिदेशाधिपे चन्द्र-वश्ये न्यपभेदे । "कुल्लेष्टः सतो जसे रचष्ट परान् प्रति । हृष्टस्य अङ्गिरे चुराक्षत्र परवभाषिवा । आपन्नचदपार्श्वे बली विवहृत्त याः" कृत्वि० १७ अ० ।

"इत्तेतुकोसलाजादाजग्न" पा० अग्निधानात् आवन्त-एवेति पाठः उचितः आवन्त इति ढ लिपिकरप्रमादात् ।

आवन्त त्रि० अवन्तिषु भवः तस्य राजा वा इदन्तावात् अ । अवनन्दिदेशमने २ तस्यै च वल्लुलुक् अवन्तम् । विन्धा-तुविन्धावापन्तौ संज्ञेन कृताइती" वा० ष० प० १० अ० । "विन्धातुविन्धावापन्तौ इतन्नञ्च बीर्षवान्" कृत्वि० ष० ६२ अ० । मान्याहुवाङ्गावात् वल्लुलुवानुत्पत्ते ३ वल्लु भेदेग्राह्यात् ढ जायते विमात् प्रापात्मा मुञ्जकण्डम् 'आवन्तवाटपुधानी च उद्यमः शंस एव च" वतः ।

आवपन न० अलोयते स्यात्तेऽत्र आ+अप आधारे ल्युट् । अधन्यस्यापनयात् (यस्या) इति स्थाति । "गोषी आपपन-ञ्चेत्" सि० कौ० आ+अप-भावे ल्युट् । शूची बीजादेर्निधाने (बीजा) "अथात आधरतीनाभेवापपनञ्" काला० ।

